

Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

**АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство**
Електронне наукове видання

№01, 2025

Ужгородський національний університет
Ужгород 2025

УДК 001:34

ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання
юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань
категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.)
зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Члени редакційної колегії: Белов Д.М. – д.ю.н., професор

Берлінгер Деніел – професор (Румунія)

Булеца С.Б. – д.ю.н., професор

Бєлова М.В. – д.ю.н., доцент

Дешко Л.М. – д.ю.н., професор

Заборовський В.В. – д.ю.н., професор

Лазур Я.В. – д.ю.н., професор

Копча В.В. – д.ю.н., професор

Манзюк В.В. – к.ю.н., доцент

Менджул М.В. – д.ю.н., доцент

Ондрова Юлія – к.ю.н. (Словацька Республіка)

Фаркаш Мірча – професор (Румунія)

Фрідманський Р.М. – к.ю.н., професор

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №1 від 28.01.2025 року

Офіційний сайт: <http://app-journal.in.ua/>

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2025

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Дем'янчук Ю.В., Новак Я.В., Добренька Н.В. ГЕНОЦИД ХХІ СТОЛІТТЯ: ВІЙНА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ІЗ ЗАСОБАМИ СУЧАСНОСТІ.....	19
Забзалюк Д.Є. МІСЦЕ ДОГОВОРУ У МЕХАНІЗМІ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН: КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ ВИМІР.....	24
Захарчин Н.Г. ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....	31
Копча В.В. ПРАВОВІ ПОЛІЦЕЙСЬКІ ФУНКЦІЇ В НАПРЯМІ РАДИ ЄВРОПИ ТА ОБСЄ.....	36
Мадалиць В.В. СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ: МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	41
Панкратова В.О. ЕЛЕКТРОННІ КОНСУЛЬТАЦІЇ ЯК ЗАСІБ ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ.....	48
Пеца Д.Д., Росоха Я.М. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЗА УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ: ЧИННИКИ, НАСЛІДКИ, МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ.....	53
Старинський М.В., Завальна Ж.В. ПАРАДИГМИ В ПРАВІ: РЕАЛЬНІСТЬ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ.....	58
Старицька О.О. КОРПОРАТИВНА КУЛЬТУРА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ФАКТОР ЗДІЙСНЕННЯ СПОЖИВЧОЇ ПОЛІТИКИ.....	65
Турчин Р. КОЛАБОРАЦІОНІЗМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ.....	71

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Берназюк І.М. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК НОВА РЕАЛЬНІСТЬ ТА ЙОГО ПОТЕНЦІЙНИЙ ВПЛИВ НА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ.....	76
Гончарук В.Л., Злакоман І.М., Бабкова Т.В. РОЛЬ СУДОВОЇ РЕФОРМИ В ПОБУДОВІ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ.....	83
Денисенко К.В., Юрченко Л.С. СУЧАСНИЙ СТАН ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ.....	89
Зінченко О.В. ПРАВА ЛЮДИНИ В КОНСТИТУЦІЯХ АРАБСЬКИХ АБСОЛЮТНИХ МОНАРХІЙ.....	95
Ковач Я.В. ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРИЙНЯТТЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ЛОКАЛЬНИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	103
Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. ЮРИДИЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ В УКРАЇНІ: ЕВОЛЮЦІЯ І ПЕРСПЕКТИВИ.....	108
Ноняк М.В. ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТІВ ПРАВА НА МИР.....	113
Шатіло В.А. МІСЦЕ І РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ.....	118

РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Авторгов А.М. ОСОБЛИВОСТІ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ АГРАРНИХ НОТ.....	123
Блага Л.М. ДОНОРСТВО КРОВІ: ПРАВОВИЙ СТАТУС ДОНОРА ТА ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ЙОГО ПРАВ.....	129
Блаженко Т. ПОНЯТТЯ ТА РОЛЬ НЕЗАЛЕЖНОГО ДИРЕКТОРА (НЕЗАЛЕЖНОГО НЕВИКОНАВЧОГО ДИРЕКТОРА) В КОРПОРАТИВНОМУ УПРАВЛІННІ.....	135
Болдирева В.М., Меркун А.А. РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО УСИНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ВОЄННИХ РЕАЛІЙ.....	140
Булеца С.Б. ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ В РАЗІ ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ОСОБИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	144
Галандарова Е. ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ОБ'ЄКТІВ НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ.....	152
Гарієвська М.Б. МИРОВА УГОДА ЯК СПОСІБ ПРИМИРЕННЯ СТОРІН У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	158
Герц А.А. ПІДПРИЄМСТВО ЯК ЄДИНИЙ МАЙНОВИЙ КОМПЛЕКС В ІПОТЕЧНОМУ ПРАВОВІДНОШЕННІ.....	163
Головач А.Й. ВИНЯТКИ З ПРИНЦИПУ «SERVI RES SUNT» В ПРАВІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ.....	169
Гудима-Підвербецька М.М., Гудима М.М. ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ У ДОГОВОРАХ ПРО НАДАННЯ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ (В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ).....	174
Жукевич І.В. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОНАННЯМ РІШЕНЬ У НЕМАЙНОВИХ СПРАВАХ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ.....	183
Кройтор В.А. НАКАЗНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ОКРЕМИЙ ВИД СПРОЩЕНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....	189
Лісовий С.А. МАЙНОВИЙ РЕЖИМ ПОДРУЖЖЯ ТА ПОДІЛ СПІЛЬНОГО МАЙНА: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	195
Мележик Ю. ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТЮ СУДДІ, МЕДІАЦІЯ, МИРОВА УГОДА, ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ В ТРЕТЕЙСЬКОМУ СУДІ ЯК ЗАХОДИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ.....	200
Міщук І.В., Киричук Б.С. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....	205
Парасюк М.В. ВПЛИВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ПРИНЦИП РІВНОПРАВНОСТІ ТА ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	211
Печерова Н.Г. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДАЧІ (ВІДЧУЖЕННЯ) МАЙНОВИХ ПРАВ НА ПУБЛІЧНЕ СПОВІЩЕННЯ НЕЗАФІКСОВАНОГО ВИКОНАННЯ (ПРЯМИЙ ЕФІР) ЗА ДОГОВОРОМ ПРО ПЕРЕДАННЯ (ВІДЧУЖЕННЯ) МАЙНОВИХ ПРАВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	217
Поперечна Г.М., Поперечний Ю.Ю. СУМІЖНІ ПРАВА ВИКОНАВЦІВ НА ЦИФРОВИЙ КОНТЕНТ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ.....	226
Рушак І.В. АНТИПУБЛІЧНИЙ ПРАВОЧИН: ОКРЕМІ ЗАСАДИ.....	232
Федорук Н.С. ПРОФЕСІЙНІ СТАНДАРТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА В МІЖНАРОДНІЙ КОМЕРЦІЙНІЙ МЕДІАЦІЇ: ВІД ЗМАГАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ДО ПОСЕРЕДНИЦТВА.....	239

Чорна Ж.Л. РЕЄСТРАЦІЯ ШЛЮБУ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ, ЯКА НЕ ДОСЯГЛА ПОВНОЛІТТЯ, ЯК ПІДСТАВА НАБУТТЯ ПОВНОЇ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ.....	243

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Дорошенко Л.М. ВИКЛЮЧЕННЯ УЧАСНИКА З ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ КОРПОРАТИВНОГО ТИПУ ЯК САНКЦІЯ У КОРПОРАТИВНОМУ ПРАВІ.....	249

Єфімов О.М., Брожко Н.І. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ КОНЦЕНТРАЦІЇ ШЛЯХОМ ОДЕРЖАННЯ В ОРЕНДУ АКТИВІВ У ВИГЛЯДІ ЄДИНОГО МАЙНОВОГО КОМПЛЕКСУ.....	255

Костюченко Я.М. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ЯК КЛЮЧОВИЙ ПАРТНЕР УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ НОВОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ.....	261

Марченко О.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРИПИНЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ У КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	267

Піддубна В. ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА В ДОКТРИНІ І ЗАКОНОДАВСТВІ ГРУЗІЇ ТА УКРАЇНИ.....	272

Серт О.В. ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВИКОНАВЧИХ ТА НЕВИКОНАВЧИХ ЧЛЕНІВ РАДИ ДИРЕКТОРІВ.....	278

Скіб'як О.С. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТІВ ВЧИНЕННЯ ПРАВОЧИНІВ ІЗ ЗАІНТЕРЕСОВАНІСТЮ.....	287

Сошников А.О. РОЛЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ У РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ: ОЦІНКА ПОТОЧНОГО СТАНУ ТА НОВІ ПІДХОДИ.....	292

Ярмоленко О.С. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО ЗА ІНІЦІАТИВОЮ КРЕДИТОРА В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	304

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анатійчук В.В. ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВІ УМОВИ ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ПРАЦІВНИКІВ ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМ ПРАЦІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МІЖНАРОДНИХ ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ.....	310

Лета А.В., Савка К.М., Белова М.В. ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У GIG ECONOMY: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	317

Луценко О.Є. КОМПАРАТИВІСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНОСТІ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ТА ЙОГО УМОВ У В'ЄТНАМІ ТА КАНАДІ.....	322

Пилипенко П.Д., Синчук С.М. ДО ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НАДАВАЧІВ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	328

Шлапко Т.В., Зінченко Г.С., Спіріна А.Є. КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СПОЛУЧЕНОГО КОРОЛІВСТВА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ Й УКРАЇНИ.....	334

Яворська Н.О. ПОНЯТТЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ.....	342

РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Духневич А.В., Карпінська Н.В. ЕКОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ: ОЦІНКА ВПЛИВУ ВІДХОДІВ НА НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ.....	347

Ігнатенко І.В., Лейба Л.В. ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ У ПРОСТОРОВОМУ ПЛАНУВАННІ.....	353

Кондратюк Т.М. ВИДІЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ПІД ПОЛІГОНИ ВІДХОДІВ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ.....	358
Лісова Т.В. ПРАВО ЗЕМЕЛЬНОГО СЕРВІТУТУ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ.....	363
Новак Т.С., Єрмоленко В.М. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ, ЩО УТВОРИЛИСЯ ЧЕРЕЗ ПОШКОДЖЕННЯ (РУЙНУВАННЯ) БУДІВЕЛЬ ТА СПОРУД ВНАСЛІДОК БОЙОВИХ ДІЙ.....	368
Осадча А.О. ТОЧНЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО ЯК АГРАРНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ І ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ.....	373
Світличний О.П. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПОДОЛАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ НАСЛІДКІВ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.....	379
РОЗДІЛ VII. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО	
Атаманчук Н.І. МИТНІ ОРГАНИ ЯК СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРУВАННЯ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШОГО РЕФОРМУВАННЯ.....	384
Бабич Є.Ю., Зубко В.В. РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСУВАННЯ У ПРАВОВОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЗЕЛЕНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	390
Баран А.В. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄС ТА УКРАЇНИ.....	394
Білокінь Д.С., Костенко В.І. ФІНАНСОВО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	399
Болдарь Г.Є. ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ З ФІЗИЧНОЇ ТЕРАПІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ.....	405
Бондаренко В.А., Горун Г.Р., Федешин О.М. УПРАВЛІННЯ ПУБЛІЧНИМИ КОМУНІКАЦІЯМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ.....	411
Боровікова В.С. ПУБЛІЧНИЙ РЕЄСТР: ПОНЯТТЯ, ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОСНОВНІ ВИДИ.....	418
Борцевич П.С. СУЧАСНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ.....	423
Веліков С.Г. ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО СУДОВОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	427
Вичавка В.І., Ляшук Р.М. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАВДАНЬ ТА ФУНКЦІЙ ШТАБУ ПРИКОРДОННОГО ЗАГОНУ БРИГАДНОГО ТИПУ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	432
Єфімов О.М., Брожко Н.І. ВИДІЛ ЯК ПРИКЛАД КОНФЛІКТУ У ПРАВІ.....	437
Жмакін С.А. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД УПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ЕКОЛОГІЧНОГО ОМБУДСМЕНА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	443
Кальник В.В. АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРАВОСУДДЯ.....	449
Колеснікова М.В., Скоблик М.О. АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС – УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД. ВИКЛИКИ, ТРАНСФОРМАЦІЯ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	455
Комзюк В.Т., Шаповал Т.Б. ЩОДО ЗАХОДІВ РЕАГУВАННЯ НА ПРАВОПОРУШЕННЯ, ВИЗНАЧЕНИХ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЯК ВИДІВ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗАХОДІВ.....	460
Кохан О.І. АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ У СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ.....	465

Кушнір І.П., Адамчук С.В. ПРОТИДІЯ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	470
Лимар О.Л. ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ІНТЕРЕСАХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	476
Манжула А.А. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ЗАКОННОСТІ У ПРИЗМІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛГБТ ОСІБ В УКРАЇНІ.....	482
Ментух Н.Ф. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ МИТНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ.....	487
Музика-Стефанчук О.А., Губерська Н.Л., Савенкова В.Г. ПІДПРИЄМНИЦТВО У КОНТЕКСТІ ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН І СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	494
Пай І.І. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ РИЗИКАМ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ МИТНИХ ПРОЦЕДУР.....	500
Писаренко О.В. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСЦЕВИМИ ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ.....	507
Поляков О.П. СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ НЕБАНКІВСЬКИХ НАДАВАЧІВ ФІНАНСОВИХ ПЛАТІЖНИХ ПОСЛУГ: ЗАПРОВАДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАХОДІВ.....	512
Саліхов О.О. АДМІНІСТРАТОР ПОСЛУГИ З УПРАВЛІННЯ ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ: НОВЕЛА ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ».....	516
Світличний О.П., Михальський Д.Ю. ПУБЛІЧНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ.....	524
Туров В.Д. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....	529
Хохлова І.В., Малеш П.В. ВПРОВАДЖЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ДИСЦИПЛІН ЯК ЧИННИК РОЗБУДОВИ ДОБРОЧЕСНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	536
Чарторийський К.С. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ КОНТРОЛЬОВАНОЇ ІНОЗЕМНОЇ КОМПАНІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ОПОДАТКУВАННІ.....	541
Черкунов О.В. ПРАВОВІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОСАДОВИХ ОСІБ МИТНИХ ОРГАНІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	547
Шаренко М.С., Добрунова К.В. OPEN BANKING В УКРАЇНІ: ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ ТА ПЕРЕВАГИ ДЛЯ СПОЖИВАЧІВ.....	552
Шаренко М.С., Пілат О.В., Сумцова С.О. ЗАПОБІГАННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОХОДІВ, ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ FATF.....	557
Шевчук М.О. ДО ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ.....	563
РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО	
Андрушко А.В. КОНЦЕПЦІЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ РАФАЛА ЛЕМКІНА: СТАНОВЛЕННЯ, ТРАНСФОРМАЦІЯ, СУЧАСНЕ ЗНАЧЕННЯ.....	569
Бондарчук Д.С. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗГ'ВАЛТУВАННЯ ЯК ФОРМИ ЗЛОЧИНУ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ.....	578
Вознюк А.А., Гриньків О.О., Єрменчук О.П. СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО ТА ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ: КРИТЕРІЇ ВІДМЕЖУВАННЯ ТА ПІДСТАВИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	583

Гришко В.І. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ МУЛЬТИДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ В ЗАПОБІГАННІ ТА ПРОТИДІЇ ВИПАДКАМ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА.....	590
Коба О.В. ВІЙСЬКОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У КОНТЕКСТІ ЗМІСТУ ЗАГАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМ І ЗЛОЧИННОСТІ.....	595
Коломієць Н.В., Галушка Д.Ю. ВПЛИВ РІШЕННЯ ЄСПЛ «КАВЕРЗІН ПРОТИ УКРАЇНИ» НА ПОСИЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КАТУВАННЯ.....	603
Крикливець Д.Є. ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ПРАВИЛАМИ СТАТТІ 69 ² КК УКРАЇНИ: ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВИЛ ТА ПИТАННЯ ПЕНАЛІЗАЦІЇ.....	608
Лемак О.В. СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: СУТНІСНЕ, БЕЗПЕКОВО-ПРАВОВЕ ТА КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ.....	615
Нікіфорова Т.І. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА РІВНОПРАВНОСТІ ГРОМАДЯН: МЕЖІ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ.....	623
Оленченко Н.Г. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА.....	629
Парасюк Н.М. ПОЗБАВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НАГОРОДИ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ ПОКАРАНЬ.....	634
Пилипенко Д.О., Пилипенко Є.О. ВИЗНАЧЕННЯ ІНШИХ ТЯЖКИХ НАСЛІДКІВ В ОСОБЛИВО КВАЛІФІКОВАНОМУ СКЛАДІ ЗАЛИШЕННЯ В НЕБЕЗПЕЦІ.....	640
Піщенко Г.І., Лисенко А.О. СТАН, СТРУКТУРА ТА ТЕНДЕНЦІЇ КОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	645
Романцова С.В. ПРИНЦИПИ СУСПІЛЬНОГО ВПЛИВУ ЯК ОСНОВНОГО ЗАСОБУ ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ.....	651
Сперкач Н.А., Кибиш І.В. КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....	658
Топчій В.В., Бодунова О.М. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ.....	664
Устінова О., Медвідь Л.П. БОЙОВИЙ ІМУНІТЕТ: ЗМІНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	670
Чекмарьова І.М., Резніченко Г.С. ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА: ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ.....	676
Чехунов М.В. ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНЕ ЗАПОБІГАННЯ ПІДКУПУ В ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ПРИВАТНОГО ПРАВА.....	681
Шуп'яна М.Ю. КОРУПЦІЙНА ЗЛОЧИННІСТЬ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЇЇ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....	686
РОЗДІЛ ІХ. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	
Андрух В.В. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ОСКАРЖЕННЯ ДІЙ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНОСТІ СТОРОНИ ОБВИНУВАЧЕННЯ У ДОСУДОВОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ....	691
Барабанова Д.А. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ПІДОЗРЮВАНОГО (ОБВИНУВАЧЕНОГО) НА ПОДАННЯ ДОКАЗІВ.....	697
Волобуєв А.Ф., Смоков С.М. ПРОЦЕСУАЛЬНІ СТРОКИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ.....	702
Завтур В.А. ВИКОРИСТАННЯ ПОКАЗАНЬ З ЧУЖИХ СЛІВ В ДОКАЗУВАННІ ФАКТІВ ДОМАШНЬОГО ТА СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ.....	708

Кікінчук В.В. НЕГЛАСНІ СЛІДЧІ (РОЗШУКОВІ) ДІЇ ЯК ЗАСОБИ ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	714
Колот Н.М. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОКУРОРОМ ЗАКОННОСТІ ПІД ЧАС ЗАКІНЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У ФОРМІ ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ З КЛОПОТАННЯМ ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ ОСОБИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	719
Косохатко Б.С. СУБ'ЄКТИ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЇХ МОЖЛИВОСТІ В РАМКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.....	725
Крижевський А.В. ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ УЧАСНИКІВ ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ ОБ'ЄДНАНЬ, ПІДОЗРЮВАНИХ У ВЧИНЕННІ ШАХРАЙСТВ.....	731
Нестерова І.А. ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ВЕРИФІКАЦІЇ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ ТА РОЗКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	738
Павлова Н.В., Вареник Д.С., Бингар Я.Ю. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ.....	743
Патрелюк Д.А. ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ.....	749
Столітній А.В. УДОСКОНАЛЕННЯ ПОРЯДКУ ОБЛІКУ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОРУШЕННЯМ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ.....	758
Чечерський В.І., Вишневський С.А. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКОЛОГІЧНІЙ СФЕРІ.....	766
РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА	
Білокінь Р.М. НОТАРІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК РІЗНОВИД ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	771
Борщенко В.В. ЩОДО ВПЛИВУ ПРАВНИЧОГО ПИСЬМА НА ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СУЧАСНОГО ПРАВНИКА.....	777
Гуменюк В.В. ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ НОТАРІАТУ В ЕПОХУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	782
Єна І.В. ОСОБЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ АДВОКАТСЬКОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	789
Заборовський В.В. ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ ПРИЙНЯТТЯ СТАНДАРТУ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО АДВОКАТА.....	794
Фідря Ю.О. ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ (КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР).....	800
Фоменко А.Є. ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ.....	807
РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
Агафонова Ю.П., Котляренко О.П. СТАН ВІЙНИ: ПИТАННЯ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ В КОНТЕКСТІ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ.....	813
Белова М.В., Белов Д.М., Рушак І.В. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАКТИКИ.....	818
Бєседін І. ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА ООН ТА ГУМАНІТАРНІ ФОНДИ У СВІТІ.....	825
Бортник Н.П., Ковалів М.В., Єсімов С.С. ДІЯЛЬНІСТЬ ООН У БОРОТБІ З МІЖНАРОДНИМ ТЕРОРИЗМОМ...	831
Васильєв О.С. АДАПТАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ДО ВИКЛИКІВ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: НА ПРИКЛАДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	837
Веремчук В.С. РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РОЗРОБЦІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ АВТОНОМНИХ СУДЕН.....	843

Воронятніков О.О. ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ УСТАНОВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ У БОРотьБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ.....	848
Гомонай В.В. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ПЕРЕБУВАННЯ В ЄС ГРОМАДЯН УКРАЇНИ.....	854
Гриб А.М. ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ.....	859
Ігнатенко Є.О. ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА В УКРАЇНІ.....	866
Качурінер В.Л. РОЛЬ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВА НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ ТА ОБ'ЄДНАНЬ.....	871
Корж П.В. РОЛЬ ООН У ФОРМУВАННІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ....	876
Лихвар В.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СУБСТИТУЦІЇ (РІЗНОВИД РЕСТИТУЦІЇ) ЯК ФОРМИ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ.....	881
Царенко О.М., Цапюк Р.В. СУЧАСНІ ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ: ДОТРИМАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА.....	887
РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА	
Бедрій М.М. СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНЦЕПЦІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТІВ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ.....	892
Ванджурак Р.В. ЛОГІКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗСУДУ СУБ'ЄКТІВ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ.....	897
Мельничук Ю.І. ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАННЯ ПРАВОВОЇ ІСТИНИ.....	907
Наливайко Л.Р. ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛГБТ ОСІБ В УКРАЇНІ.....	912
Турчиняк Я.І. ВПЛИВ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ НА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ОСОБИ.....	916
РОЗДІЛ XIII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ	
Барабаш О.О. ПРАВО НА МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ ТА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я У СФЕРІ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ: ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ШТУЧНА РЕПРОДУКЦІЯ.....	921
Белов Д.М., Белова М.В. ДОБРОЧЕСНІСТЬ ТА ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ: ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ.....	928
Білоус О.В. ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА: АНАЛІЗ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ.....	933
Гецько В.В. ПРАВО ЗАКОНОДАВЧОЇ ІНІЦІАТИВИ У ГЛАВИ ДЕРЖАВИ: ДОСВІД ФРАНЦІЇ.....	938
Касинець С.І. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ЯК СКЛАДОВА КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	944
Ковальова М.В. ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ.....	949
Онисковець М.Ю. ДЖЕРЕЛА ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ У СФЕРІ МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	955
Фетько Ю.І. ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ТРАНСКОРДОННОГО ТА РЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ.....	959
Швидка Т.І., Лозова А.А. СПЕЦІАЛЬНИЙ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА....	963
РОЗДІЛ XIV. РЕЦЕНЗІЇ	
Белов Д.М. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В АСПЕКТІ ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ.....	968

CONTENTS

SECTION I. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Demianchuk Y.V., Novak Y.V., Dobrenka N.V. GENOCIDE OF THE XXI CENTURY: WAR OF THE MIDDLE AGES WITH MODERN MEANS.....	19
Zabzaliuk D.E. THE PLACE OF THE CONTRACT IN THE MECHANISM OF REGULATION OF ECONOMIC LEGAL RELATIONS: A COMPARATIVIST DIMENSION.....	24
Zakharchyn N.G. LEGAL CUSTOM IN CIVIL LAW OF THE SECOND POLISH REPUBLIC.....	31
Kopcha V.V. LEGAL POLICE FUNCTIONS IN THE DIRECTION OF THE COUNCIL OF EUROPE AND OSCE.....	36
Madalyts V.V. THE SOCIAL FUNCTION OF THE STATE AND HUMAN RIGHTS: PROTECTION MECHANISMS UNDER MARTIAL LAW.....	41
Pankratova V.O. ELECTRONIC CONSULTATIONS AS A MEANS OF INVOLVING CITIZENS IN DECISION-MAKING.....	48
Petsa D.D., Rosokha Ya.M. DEVIANT BEHAVIOR UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW: FACTORS, CONSEQUENCES, MECHANISMS OF INFLUENCE.....	53
Starynskyi M.V., Zavalna Zh.V. PARADIGMS IN LAW: THE REALITY OF MODERN LEGAL SCIENCE.....	58
Starytska O.O. CORPORATE CULTURE OF A HIGHER EDUCATION INSTITUTION AS A FACTOR OF CONSUMER POLICY REALISATION.....	65
Turchyn R. COLLABORATION IN THE CONDITIONS OF MARITAL STATE IN UKRAINE: CERTAIN PROBLEMS AND WAYS TO OVERCOME THEM.....	71
SECTION II. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW	
Bernaziuk, I.M. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A NEW REALITY: POTENTIAL IMPACT ON CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION IN UKRAINE.....	76
Honcharuk V.L., Zlakoman I.L., Babkova T.V. THE ROLE OF JUDICIAL REFORM IN BUILDING THE RULE OF LAW IN UKRAINE.....	83
Denysenko K.V., Yurchenko L.S. THE CURRENT STATE OF PUBLIC OVERSIGHT OVER THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN UKRAINE.....	89
Zinchenko O.V. HUMAN RIGHTS IN THE CONSTITUTIONS OF ARAB ABSOLUTE MONARCHIES.....	95
Kovach Ya.V. TECHNICO-LEGAL ASPECTS OF THE ADOPTION AND IMPLEMENTATION OF LOCAL NORMATIVE-LEGAL ACTS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT.....	103
Lysenko I.V., Kuzmenko O.V., Gariaieva G.M. LEGAL REGULATION OF ACADEMIC INTEGRITY IN UKRAINE: EVOLUTION AND PROSPECTS.....	108
Noniak M.V. ON THE QUESTION OF DEFINING THE SUBJECTS OF THE RIGHT TO PEACE.....	113
Shatilo V.A. THE PLACE AND ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE LAW-MAKING ACTIVITIES OF UKRAINE.....	118

SECTION III. CIVIL LAW AND CIVIL PROCEEDINGS; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Avtorgov A.M. FEATURES OF FORCED EXECUTION OF AGRARIAN NOTES.....	123
Blaha L.M. BLOOD DONATION: LEGAL STATUS OF THE DONOR AND GUARANTEES OF PROTECTION OF HIS RIGHTS.....	129
Blazhenko T. THE CONCEPT AND ROLE OF AN INDEPENDENT DIRECTOR (INDEPENDENT NON-EXECUTIVE DIRECTOR) IN CORPORATE GOVERNANCE.....	135
Boldyreva V.M., Merkun A.A. REFORMING THE LEGISLATION ON ADOPTION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF MILITARY REALITIES.....	140
Buletsa S.B. COMPENSATION FOR NON-PECUNIARY DAMAGE IN THE CASE OF PROTECTION OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION.....	144
Galandarova E. ISSUES OF THE LEGAL REGIME OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OBJECTS.....	152
Harievska M.B. PEACE AGREEMENT AS A METHOD OF RECONCILIATION OF PARTIES IN CIVIL PROCEEDINGS: COMPARATIVE LEGAL ASPECT.....	158
Herts A.A. THE ENTERPRISE AS A SINGLE PROPERTY COMPLEX IN THE MORTGAGE LEGAL RELATIONSHIP.....	163
Golovach A.Y. EXCEPTIONS TO THE PRINCIPLE OF "SERVI RES SUNT" IN ANCIENT ROMAN LAW.....	169
Hudyma-Pidverbecka M.M., Hudyma M.M. CONSUMER RIGHTS PROTECTION IN CONTRACTS FOR PROVIDING TOURISM SERVICES WITH A FOREIGN ELEMENT (IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN UNION).....	174
Zhukevych I.V. THE JUDICIAL CONTROL OVER THE EXECUTION OF DECISIONS IN NON-PROPERTY CASES OF CIVIL PROCEEDINGS IN UKRAINE.....	183
Kroitor V.A. WRIT PROCEEDINGS AS A SEPARATE TYPE OF SUMMARY PROCEEDINGS IN CIVIL JUDICIARY OF UKRAINE.....	189
Lisovyi S.A. MARRIAGE PROPERTY REGIME AND DIVISION OF COMMON PROPERTY: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	195
Melezhik Y. DISPUTE RESOLUTION WITH THE PARTICIPATION OF A JUDGE, MEDIATION, AMICABLE AGREEMENT, DISPUTE RESOLUTION IN AN ARBITRATION COURT AS MEASURES OF ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION.....	200
Mishchuk I.V., Kyrychuk B.S. ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS IN ARMED CONFLICT.....	205
Parasyuk M.V. THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE PRINCIPLE OF EQUALITY AND ADVERSARIAL NATURE OF THE PARTIES IN CIVIL PROCEEDINGS.....	211
Pecherova N.H. FEATURES OF THE TRANSFER (ALIENATION) OF PROPERTY RIGHTS FOR PUBLIC ANNOUNCEMENT OF AN UNFIXED PERFORMANCE (LIVE BROADCAST) UNDER A CONTRACT ON THE TRANSFER (ALIENATION) OF PROPERTY RIGHTS UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	217
Poperechna H.M., Poperechnyi Y.Y. RELATED RIGHTS OF PERFORMERS TO DIGITAL CONTENT: PROBLEMATIC ISSUES.....	226
Rushchak I.V. ANTI-PUBLIC TRANSACTION: SEPARATE PRINCIPLES.....	232
Fedoruk N.S. PROFESSIONAL STANDARDS OF LAWYER'S ACTIVITY IN INTERNATIONAL COMMERCIAL MEDIATION: FROM ADVERSARIAL PROCESS TO FACILITATION.....	239

Chorna Zh.L. REGISTRATION OF MARRIAGE OF AN INDIVIDUAL WHO HAS NOT REACHED THE AGE OF MAJORITY AS A BASIS FOR ACQUIRING FULL CIVIL CAPACITY.....	243

SECTION IV. ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Doroshenko L.N. EXPULSION OF A PARTICIPANT FROM A CORPORATE LEGAL ENTITY AS A SANCTION IN CORPORATE LAW.....	249

Yefimov O.M., Brozhko N.I. PROBLEMATIC ISSUES OF CONCENTRATION BY LEASING ASSETS IN THE FORM OF A SINGLE PROPERTY COMPLEX.....	255

Kostyuchenko Ya.M. THE EUROPEAN UNION AS A KEY PARTNER OF UKRAINE IN FORMING A NEW MODEL OF ECONOMIC SECURITY.....	261

Marchenko O.V. SPECIFICS OF LEGAL ENTITIES' DISSOLUTION IN THE CONTEXT OF LEGAL SUPPORT FOR THE REFORM OF ECONOMIC ACTIVITY IN UKRAINE.....	267

Piddubna V. THE CONCEPT OF A LEGAL PERSON OF PUBLIC LAW IN THE DOCTRINE AND LEGISLATION OF GEORGIA AND UKRAINE.....	272

Sert O.V. ABOUT THE LIABILITY OF EXECUTIVE AND NON-EXECUTIVE MEMBERS OF THE BOARD OF DIRECTORS.....	278

Skibyak O.S. PROBLEMS OF DETERMINING THE SUBJECTS OF RELATED PARTY TRANSACTIONS.....	287

Soshnykov A.O. THE ROLE OF PUBLIC AUTHORITIES IN THE DEVELOPMENT OF SOCIALLY RESPONSIBLE MANAGEMENT: ASSESSMENT OF THE CURRENT STATE AND NEW APPROACHES.....	292

Iarmolenko O.S. PECULIARITIES OF OPENING BANKRUPTCY PROCEEDINGS AT THE INITIATIVE OF A CREDITOR IN FOREIGN COUNTRIES.....	304

SECTION V. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Anatychuk V.V. THE RIGHT TO FAIR WORKING CONDITIONS AND SOCIAL PROTECTION FOR WORKERS OF DIGITAL LABOR PLATFORMS THROUGH THE PRISM OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS.....	310

Leta A.V., Savka K.M., Bielova M.V. FEATURES OF LABOUR RELATIONS IN THE GIG ECONOMY: CURRENT CHALLENGES AND PROSPECTS.....	317

Lutsenko O. Yev. COMPARATIVE STUDY OF THE RECOGNITION OF THE INVALIDITY OF AN EMPLOYMENT AGREEMENT AND ITS TERMS IN VIETNAM AND CANADA.....	322

Pylypenko P.D., Synchuk S.M. REGARDING THE ISSUE OF LEGAL LIABILITY OF SOCIAL SERVICE PROVIDERS UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	328

Shlapko T.V., Zinchenko H.S., Spirina A.Ye. COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LEGAL REGULATION OF SOCIAL PROTECTION FOR SERVICE MEMBERS IN THE UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND AND UKRAINE.....	334

Yavorska N.O. THE CONCEPT OF LEGAL REGULATION OF THE IMPLEMENTATION OF THE SOCIAL FUNCTION OF THE STATE.....	342

SECTION VI. LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW

Dukhnevych A.V., Karpinska N.V. ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES OF WAR: ASSESSMENT OF WASTE IMPACT ON THE ENVIRONMENT.....	347

Ignatenko I.V., Leiba L.V. LEGAL ISSUES OF ECOLOGIZATION IN SPATIAL PLANNING.....	353

Kondratiuk T.M. ALLOCATION OF LAND FOR LANDFILLS: LEGAL REGULATION.....	358

Lisova T.V. THE LAW OF LAND EASEMENT: CURRENT ISSUES.....	363
Novak T.S., Ermolenko V.M. CERTAIN ASPECTS OF LEGAL SUPPORT FOR THE MANAGEMENT OF WASTE GENERATED DUE TO DAMAGE (DESTRUCTION) OF BUILDINGS AND STRUCTURES AS A RESULT OF HOSTILITIES.....	368
Osadcha A.O. PRECISION FARMING AS AN AGRARIAN AND LEGAL CATEGORY: GENESIS OF DEVELOPMENT AND LEGAL PROBLEMS OF DEFINITION IN UKRAINE AND IN THE WORLD.....	373
Svitlychnyy O.P. LEGAL MECHANISMS FOR OVERCOMING THE ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES OF THE RUSSIAN FEDERATION'S MILITARY AGGRESSION AGAINST UKRAINE.....	379
SECTION VII. ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW	
Atamanchuk N.I. CUSTOMS AUTHORITIES AS SUBJECTS OF CUSTOMS PAYMENTS ADMINISTRATION: CURRENT STATE AND PROSPECTS FOR FURTHER REFORM.....	384
Babych E.Y., Zubko V.V. THE ROLE OF PUBLIC FUNDING IN THE LEGAL SUPPORT OF THE GREEN ECONOMY.....	390
Baran A.B. THE CONCEPT OF «CITIZENS IN UNIFORM»: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LEGAL STATUS OF SOLDIERS IN THE EU MEMBER STATES AND UKRAINE.....	394
Bilokin D., Kostenko V. FINANCIAL AND LEGAL REGULATION OF DEFENSE PROCUREMENT.....	399
Boldar G.Y. EVOLUTION AND ISSUES OF IMPROVEMENT OF UKRAINIAN LEGISLATION ON PHYSICAL THERAPY AND SOCIAL REHABILITATION.....	405
Bondarenko V.A., Horun H.R., Fedyshyn O.M. PUBLIC COMMUNICATIONS MANAGEMENT OF THE NATIONAL POLICE.....	411
Borovikova V.S. PUBLIC REGISTER: CONCEPT, LEGAL NATURE AND MAIN TYPES.....	418
Bortsevych P.S. MODERN ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF FINANCIAL MONITORING.....	423
Vielikov S.G. EXPERIENCE OF THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION REGARDING JUDICIAL CONTROL IN THE FIELD OF URBAN PLANNING: CHALLENGES FOR UKRAINE.....	427
Vychavka V.I., Liashuk R.M. LEGAL REGULATION OF THE TASKS AND FUNCTIONS OF THE HEADQUARTERS OF THE BRIGADE-TYPE BORDER DETACHMENT OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE.....	432
Yefimov O.M., Brozhko N.I. ALLOCATION AS AN EXAMPLE OF A CONFLICT IN LAW.....	437
Zhmakin S.A. FOREIGN EXPERIENCE OF ENVIRONMENTAL OMBUDSMAN INSTITUTION IMPLEMENTATION: COMPARATIVE ANALYSIS.....	443
Kalnyk V.V. ADMINISTRATIVE PROCESS IN THE CONTEXT OF EUROPEAN JUSTICE STANDARDS.....	449
Kolesnikova M.V., Skoblyk M.O. ADMINISTRATIVE PROCESS – UKRAINIAN EXPERIENCE. CHALLENGES, TRANSFORMATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS.....	455
Komziuk V.T., Shapoval T.B. REGARDING MEASURES TO RESPOND TO OFFENSES, DEFINED BY THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES, AS TYPES OF POLICE MEASURES.....	460
Kokhan O.I. ANALYSIS OF THE PROBLEM OF PREVENTING AND COUNTERACTING CORRUPTION IN THE SOCIAL SPHERE IN CONTEMPORARY LEGAL SCIENCE.....	465

Kushnir I.P., Adamchuk S.V. COUNTERING DISINFORMATION: ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECT.....	470
Lymar O.L. PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF MASS MEDIA ACTIVITIES IN THE INTERESTS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE.....	476
Manzhula A.A. IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF LEGALITY IN THE PRISM OF JUDICIAL PROTECTION OF THE RIGHTS OF LGBT PERSONS IN UKRAINE.....	482
Mentukh N.F. FOREIGN EXPERIENCE OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF COMBATING CUSTOMS CRIME.....	487
Muzyka-Stefanchuk O.A., Huberska N.L., Savenkova V.G. ENTREPRENEURSHIP IN THE CONTEXT OF TAX LEGAL RELATIONS AND JUDICIAL PRACTICE.....	494
Pai I.I. RESEARCH METHODOLOGY FOR PREVENTING CORRUPTION RISKS IN THE IMPLEMENTATION OF CUSTOMS PROCEDURES.....	500
Pysarenko O.V. THEORETICAL, LEGAL AND APPLIED ASPECTS OF THE APPLICATION OF ADMINISTRATIVE AGREEMENTS IN THE FIELD OF CULTURAL HERITAGE PROTECTION BY LOCAL PUBLIC ADMINISTRATION BODIES.....	507
Poliakov O.P. MANAGEMENT SYSTEM OF NON-BANK FINANCIAL PAYMENT SERVICE PROVIDERS: IMPLEMENTATION OF ORGANIZATIONAL MEASURES.....	512
Salihov O.O. ADMINISTRATOR OF HOUSEHOLD WASTE MANAGEMENT SERVICES: NOVELTY OF THE LAW OF UKRAINE "ON WASTE MANAGEMENT".....	516
Svitlychnyy O.P., Mykhalskyi D.Yu. PUBLIC LEGAL PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN UKRAINE.....	524
Turov V.D. LEGAL REGULATION OF THE APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS OF UKRAINE.....	529
Khokhlova I.V., Malesh P.V. IMPLEMENTATION OF ANTI-CORRUPTION DISCIPLINES AS A FACTOR IN DEVELOPING AN ENVIRONMENT OF INTEGRITY.....	536
Chartoryiskyi K.S. THE HISTORY OF THE CONCEPT OF CONTROLLED FOREIGN COMPANY IN INTERNATIONAL TAXATION.....	541
Cherkunov O.V. THE LEGAL FOUNDATIONS OF SOCIAL SECURITY FOR CUSTOMS OFFICIALS: ISSUES AND PERSPECTIVES.....	547
Sharenko M.S., Dobrunova K.V. OPEN BANKING IN UKRAINE: DEVELOPMENT POTENTIAL AND BENEFITS FOR CONSUMERS.....	552
Sharenko M.S., Pilat O.V., Sumtsova S.O. PREVENTION OF MONEY LAUNDERING IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL FATF STANDARDS.....	557
Shevchuk M.O. ON THE ISSUE OF CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF STATE INFORMATION SECURITY.....	563
SECTION VIII. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW	
Andrushko A.V. RAFAŁ LEMKIN'S CONCEPT OF THE CRIME OF GENOCIDE: FORMATION, TRANSFORMATION, MODERN MEANING.....	569
Bondarchuk D.S. GENERAL THEORETICAL PRINCIPLES OF THE STUDY OF RAPE AS A FORM OF CRIME AGAINST HUMANITY.....	578
Vozniuk A.A., Hrynkyv O.O., Yermenchuk O.P. SURROGACY AND HUMAN TRAFFICKING: CRITERIA FOR DISTINCTION AND GROUNDS FOR CRIMINAL LIABILITY.....	583
Hryshko V.I. FOREIGN EXPERIENCE IN APPLYING A MULTIDISCIPLINARY APPROACH TO PREVENTING AND COMBATING DOMESTIC VIOLENCE.....	590

Koba O.V. MILITARY OFFENSES IN THE CONTEXT OF THE CONTENT OF THE GENERAL SYSTEM OF PREVENTION OF OFFENSES AND CRIME.....	595
Kolomiyets N.V., Galushka D.Yu. THE IMPACT OF THE ECHR DECISION "KAVERZIN V. UKRAINE" ON STRENGTHENING CRIMINAL LIABILITY FOR TORTURE.....	603
Kryklyvets D.Y. IMPOSITION OF PUNISHMENT UNDER THE RULES OF ARTICLE 69 ² OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE: CHARACTERISTICS OF THE RULES AND PENALIZATION ISSUES...	608
Lemak O.V. WELFARE STATE: ESSENTIAL, SECURITY-LEGAL AND CRIMINOLOGY SIGNIFICANCE....	615
Nikiforova T.I. CRIMINAL LEGAL PROTECTION OF THE EQUALITY OF CITIZENS: THE LIMITS OF CRIMINALIZATION.....	623
Olenchenko N.G. THEORETICAL PRINCIPLES FOR DETERMINING THE OBJECT OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST PROPERTY IN THE BUILDING INDUSTRY.....	629
Parasiuk N.M. DEPRIVATION OF THE STATE AWARD OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF PUNISHMENT.....	634
Pylypenko D.O., Pylypenko Y.O. DEFINITION OF OTHER SEVERE CONSEQUENCES IN THE PARTICULARLY QUALIFIED COMPOSITION OF ABANDONMENT IN DANGER.....	640
Pishchenko G.I., Lysenko A.O. STATUS, STRUCTURE AND TRENDS OF MERCENARY CRIMES UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	645
Romantsova S.V. THE PRINCIPLES OF SOCIAL INFLUENCE AS THE MAIN MEANS OF CORRECTION OF CONVICTS.....	651
Sperkach N.A., Kybysh I.V. CRIMINOLOGICAL MEASURES TO PREVENT CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF INFORMATION TECHNOLOGY AND WAYS TO IMPROVE THEM.....	658
Topchii V.V., Bodunova O.M. PROBLEMATIC ISSUES OF ENSURING CYBERSECURITY IN UKRAINE.....	664
Ustinova O., Medvid L.P. COMBAT IMMUNITY: AMENDMENTS TO THE LEGISLATION UKRAINE.....	670
Chekmaryova I.N., Reznichenko H.S. VIOLATION OF THE INVINCIBILITY OF HOUSING: PROBLEMS OF QUALIFICATION.....	676
Chehunov M.V. GENERAL SOCIAL PREVENTION OF BRIBERY IN THE ACTIVITIES OF LEGAL ENTITIES UNDER PRIVATE LAW.....	681
Shupyana M.Y. CORRUPTION CRIME: MAIN ASPECTS OF ITS CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS.....	686
SECTION IX. CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSICS; FORENSIC EXAMINATION OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES	
Andrukh V.V. PROBLEMATIC ISSUES OF REGULATORY APPROACH OF APPEALING ACTIONS OR INACTION OF THE PROSECUTION IN PRE-TRIAL CRIMINAL PROCEEDINGS.....	691
Barabanova D.A. PROBLEMS OF IMPLEMENTING THE RIGHT OF THE SUSPECT (ACCUSED) TO REPRESENT EVIDENCE.....	697
Volobuev A.F., Smokov S.M. PROCEDURAL TERMS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: PROBLEMATIC ISSUES.....	702
Zavtur V.A. THE USING OF HEARSAY EVIDENCE IN PROVING THE FACTS OF DOMESTIC AND SEXUAL VIOLENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: CERTAIN ISSUES OF NORMATIVE REGULATION AND LAW ENFORCEMENT.....	708
Kikinchuk V.V. COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS AS MEANS OF PROOF IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	714
Kolot N.M. ENSURING LEGALITY BY THE PROSECUTOR DURING THE COMPLETION OF THE PRE-JUDICIAL INVESTIGATION IN THE FORM OF AN APPLICATION TO THE COURT WITH A REQUEST FOR THE RELEASE OF A PERSON FROM CRIMINAL RESPONSIBILITY.....	719

Kosokhatko B.S. SUBJECTS OF WAR CRIMES INVESTIGATIONS AND THEIR CAPABILITIES WITHIN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	725
Kryzhevskiy A.V. FEATURES FOR INTERROGATION OF MEMBERS OF ORGANIZED CRIMINAL GROUPS SUSPECTED OF COMMITTING FRAUDS.....	731
Nesterova I.A. REGARDING THE USE OF VERIFICATION METHOD IN THE PROCESS OF INVESTIGATING AND DISCLOSING CRIMINAL OFFENSES.....	738
Pavlova N.V., Varenik D.S., Bynhar Y.Y. CRIMINALISTICAL CHARACTERISTICS OF CRIMES IN THE FIELD OF ECONOMICS.....	743
Patrelyuk D.A. WAYS TO INCREASE THE EFFICIENCY OF CRIMINAL PROSECUTION.....	749
Stolitnii A.V. IMPROVING THE PROCEDURE FOR ACCOUNTING FOR CRIMES RELATED TO VIOLATIONS OF THE LAWS AND CUSTOMS OF WAR.....	758
Chechersky V.I., Vishnevsky S.A. PROBLEM ISSUES OF THE ORGANIZATION OF OPERATIONAL RESEARCH ACTIVITIES IN THE ENVIRONMENTAL SPHERE.....	766
SECTION X. JUDICIAL SYSTEM; THE PROSECUTION SERVICE AND ADVOCACY	
Bilokin R.M. NOTARIAL ACTIVITY AS A TYPE OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY.....	771
Borshchenko V.V. THE INFLUENCE OF LEGAL WRITING ON THE FORMATION OF THE SKILLS OF A MODERN LAWYER.....	777
Humenyuk V.V. STAGES OF HISTORICAL DEVELOPMENT OF NOTARIAT IN THE ERA OF DIGITALIZATION.....	782
Yena I.V. PECULIARITIES AND CHALLENGES OF LAWYER COMMUNICATION IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	789
Zaborovskyy V.V. ON THE NEED TO ADOPT THE STANDARD FOR THE ADVANCED TRAINING OF UKRAINIAN LAWYERS.....	794
Fidria Y.O. ACTIVITIES OF PROSECUTOR'S OFFICES IN ENVIRONMENTAL PROTECTION UNDER MARTIAL LAW: A CRIMINAL LAW PERSPECTIVE.....	800
Fomenko A.Ye. LAW ENFORCEMENT UNDER MARTIAL LAW: CHALLENGES FOR THE NATIONAL LEGAL SYSTEM.....	807
SECTION XI. INTERNATIONAL LAW	
Ahafonova Y.P., Kotliarenko O.P. STATE OF WAR: ISSUES OF LEGAL CONSEQUENCES IN THE CONTEXT OF ARMED AGGRESSION BY THE RUSSIAN FEDERATION.....	813
Bielova M.V., Byelov D.M., Rushchak I.V. ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL CASES: SOME ISSUES OF INTERNATIONAL PRACTICE.....	818
Besedin I. UN HUMANITARIAN AID AND HUMANITARIAN FUNDS IN THE WORLD.....	825
Bortnyk N.P., Kovaliv M.V., Yesimov S.S. UN ACTIVITIES IN THE FIGHT AGAINST INTERNATIONAL TERRORISM.....	831
Vasyliiev O.S. ADAPTATION OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW TO THE CHALLENGES OF HYBRID WARFARE UNDER MARTIAL LAW: THE CASE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	837
Veremchuk V.S. THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN DEVELOPING THE LEGAL FRAMEWORK FOR MARITIME AUTONOMOUS SURFACE SHIPS.....	843
Voroniatnikov O.O. ACTIVITIES OF INTERNATIONAL INSTITUTIONS AND ORGANIZATIONS IN THE FIGHT AGAINST CRIME.....	848

Homonai V.V. LEGAL REGIME OF STAY IN THE EU OF CITIZENS OF UKRAINE.....	854
Hryb A.M. PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE EUROPEAN UNION: GENERAL PRINCIPLES.....	859
Ignatenko Ye.O. LEGAL POSITIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AS A SOURCE OF LAW IN UKRAINE.....	866
Kachuriner V.L. THE ROLE OF THE INTERNATIONAL LABOUR ORGANIZATION IN ENSURING THE RIGHT TO FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY AND ASSOCIATION.....	871
Korzh P.V. THE ROLE OF THE UN IN SHAPING THE INTERNATIONAL LEGAL REGIME FOR OUTER SPACE.....	876
Lyhvar V.V. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE APPLICATION OF SUBSTITUTION (THE KIND OF RESTITUTION) AS A FORM OF MATERIAL RESPONSIBILITY OF STATES.....	881
Tsarenko O.M., Tsapyuk R.V. MODERN ARMED CONFLICTS: COMPLIANCE WITH THE STANDARDS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW.....	887
SECTION XII. THE PHILOSOPHY OF LAW	
Bedrii M.M. THE CORRELATION OF THEORY AND CONCEPTION AS ELEMENTS OF LAW SCIENCE.....	892
Vandzhurak R.V. LOGICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF DISCRETION OF LAW ENFORCEMENT SUBJECTS.....	897
Melnychuk Y.I. PECULIARITIES OF KNOWLEDGE OF LEGAL TRUTH.....	907
Nalivayko L.R. CONTROVERSIAL ISSUES OF ENSURING THE RIGHTS AND FREEDOMS OF LGBT PEOPLE IN UKRAINE.....	912
Turchynjak Ya.I. THE INFLUENCE OF LEGAL EDUCATION ON A PERSON'S LEGAL AWARENESS.....	916
SECTION XIII. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE	
Barabash O.O. THE RIGHT TO MEDICAL CARE AND HEALTHCARE IN THE FIELD OF REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES: ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ARTIFICIAL REPRODUCTION.....	921
Byelov D.M., Bielova M.V. INTEGRITY AND LEGAL IDEOLOGY: A QUESTION OF CORRELATION.....	928
Bilous O.V. PECULIARITIES OF THE INTERPRETATION OF EVALUATIVE CONCEPTS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS: ANALYSIS OF DOCTRINAL APPROACHES.....	933
Getsko V.V. THE RIGHT OF LEGISLATIVE INITIATIVE OF THE HEAD OF STATE: THE EXPERIENCE OF FRANCE.....	938
Kasynets S.I. THE ECONOMIC SYSTEM AS A COMPONENT OF THE CONSTITUTIONAL ORDER OF THE STATE: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	944
Kovalova M.V. INTERPRETATION OF TREATIES: THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL CHALLENGES.....	949
Onyskovets M.Yu. SOURCES AND ADMINISTRATIVE-LEGAL MEANS OF ENSURING LEGALITY IN THE FIELD OF URBAN PLANNING ACTIVITIES IN UKRAINE.....	955
Fetko Yu.I. LEGAL FOUNDATIONS OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF CROSS-BORDER AND REGIONAL COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION....	959
Shvydka T.I., Lozova A.A. SPECIAL LEGAL REGIME OF DEFENSE PROCUREMENT: FOREIGN EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR MODERNIZATION OF DOMESTIC LEGISLATION.....	963
SECTION XIV. REVIEWS	
Byelov D.M. PROBLEMS OF IMPLEMENTING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN TERMS OF STRENGTHENING NATIONAL AND INTERNATIONAL RULE OF LAW.....	968

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 34.341

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.1>

ГЕНОЦИД ХХІ СТОЛІТТЯ: ВІЙНА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ІЗ ЗАСОБАМИ СУЧАСНОСТІ

Дем'янчук Ю.В.,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права факультету менеджменту та права,
Вінницький національний аграрний університет
ORCID: 0000-0002-7695-6338

Новак Я.В.,

директор, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри Права та соціально-поведінкових наук
Відокремлений структурний підрозділ закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»
«Білоцерківський інститут економіки та управління»
ORCID: 0000-0002-2877-6746

Добренька Н.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри Права та соціально-поведінкових наук
Відокремлений структурний підрозділ закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»
«Білоцерківський інститут економіки та управління»
ORCID: 0000-0003-4480-3537

Дем'янчук Ю.В., Новак Я.В., Добренька Н.В. Геноцид ХХІ століття: війна середньовіччя із засобами сучасності.

Геноцид ХХІ століття: війна середньовіччя із засобами сучасності. У ХХІ столітті геноцид, як форма злочину проти людяності, набув особливої актуальності в умовах військових конфліктів, зокрема тих, що розгортаються із залученням сучасних технологій, але зберігають риси середньовічної жорстокості. Яскравим прикладом є повномасштабна агресія Російської Федерації проти України, яка почалася у 2014 році, але набула безпрецедентного масштабу у 2022 році. Цей конфлікт став полем битви між принципами міжнародного права та реальністю тотального знищення людських життів, культури, інфраструктури й державної суверенності. Геноцид, згідно з Конвенцією про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 року, полягає у діях, спрямованих на знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи. У сучасній війні проти України геноцид має ознаки цілеспрямованої політики знищення української ідентичності. Він включає масові вбивства мирних громадян, депортації, знищення культурних та історичних пам'яток, руйнування інфраструктури, психологічний терор і поширення пропаганди, що виправдовує ці дії.

Сучасні засоби ведення війни, такі як високоточна зброя, дрони, кібератаки та інформаційна війна, стали інструментами, що підсилюють наслідки геноциду. Попри технічний прогрес, методи, які використовуються, залишаються середньовічними за своєю жорстокістю та зневагою до гуманітарних норм. Водночас інформаційні технології виконують роль подвійного інструменту: вони використовуються для поширення пропаганди, але також сприяють викриттю злочинів і мобілізації міжнародної спільноти для боротьби з агресором. Український випадок є унікальним не лише за масштабом руйнувань і втрат, але й через глобальний резонанс, який спричинила ця війна. Він змусив міжнародну спільноту переглянути механізми забезпечення безпеки, захисту прав людини і запобігання геноциду. Важливим є вивчення ролі міжнародних організацій, зокрема ООН, НАТО та ЄС, у запобіганні подібним трагедіям у майбутньому.

Ключові слова: повномасштабна агресія, війна, геноцид, права людини.

Demianchuk Y.V., Novak Y.V., Dobrenka N.V. Genocide of the XXI century: war of the Middle Ages with modern means.

Genocide of the 21st century: war of the Middle Ages with modern means. In the 21st century, genocide, as a form of crime against humanity, has become especially relevant in the context of military conflicts, in particular those that are unfolding with the involvement of modern technologies, but retain features of medieval cruelty. This conflict became a battlefield between the principles of international law and the reality of the total destruction of human lives, culture, infrastructure and state sovereignty.

Genocide, according to the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, consists of actions aimed at the destruction of a national, ethnic, racial or religious group. In the modern war against Ukraine, genocide has signs of a purposeful policy of destroying Ukrainian identity. It includes mass killings of civilians, deportations, destruction of cultural and historical monuments, destruction of infrastructure, psychological terror, and the spread of propaganda justifying these actions.

Modern means of warfare, such as precision weapons, drones, cyberattacks, and information warfare, have become tools that amplify the effects of genocide. Despite technological progress, the methods used remain medieval in their cruelty and disregard for humanitarian norms. At the same time, information technologies play the role of a double tool: they are used to spread propaganda, but they also contribute to the detection of crimes and the mobilization of the international community to fight against the aggressor.

The Ukrainian case is unique not only in terms of the scale of destruction and losses, but also because of the global resonance that this war caused. He forced the international community to review the mechanisms for ensuring security, protecting human rights and preventing genocide. It is important to study the role of international organizations, in particular the UN, NATO and the EU, in preventing similar tragedies in the future.

Key words: full-scale aggression, war, genocide, human rights.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну відбувся 24 лютого 2022 року. На зараз, можемо, сказати, що це не та війна яка відбувається з дотриманням принципів та правил ведення війни, передбачених міжнародними нормами права. Такий акт нападу, є не що інше, як терористичне загарбування території незалежної самостійної країни. Однією з цілей агресії є також знищення української національної ідентичності. Росіяни свідомо руйнували українські пам'ятки культури, історичні та релігійні об'єкти. Ці дії направлені на знищення національної свідомості та культурної спадщини українського народу.

Мета дослідження: аналіз повномасштабного вторгнення росії як геноцид в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Протягом останніх років Ярослав Грицак, відомий український історик, досліджує не тільки минуле, але й сучасні події в Україні. Він активно працює над висвітленням масштабів злочинів, які здійснює Росія в Україні. Він також акцентує увагу на питаннях геноциду в контексті війни, акцентуючи на гуманітарних та соціальних аспектах агресії.

Значний внесок у дослідження геноциду українського народу зробили Д.С. Азаров, В.М. Венгер, Д.О. Коваль, Г.С. Нуріджанян [8, с. 12]. Ельдар Мамедов — правозахисник і дослідник з міжнародним досвідом, який спеціалізується на питаннях міжнародного гуманітарного права. Він працює над аналізом та документуванням геноцидальних актів, здійснених російськими військовими в Україні, включаючи масові вбивства та страту мирних жителів. Антон Дробович, директор Українського інституту національної пам'яті, активно працює над вивченням історії війни та геноциду в Україні. Він досліджує те, як війна та злочини Росії проти України змінюють національну пам'ять і ідентичність, а також питання репресій та геноциду в реальному часі. Володимир В'ятрович — український історик і публіцист, який займається питанням геноциду, репресій і порушень прав людини, зокрема щодо Росії. Під час війни 2022 року він активно виступає з публікаціями, що стосуються масових вбивств, депортацій і інших злочинів, що свідчать про геноцидні наміри російської влади.

Виклад основного матеріалу. Війна в Україні, здобула численні політичні та правові визначення, зокрема щодо порушення прав людини та норм міжнародного права. Одне з таких визначень, яке активно обговорюється в різних міжнародних колах, – це геноцид. Історія становлення терміну та концепції геноциду – це шлях, що пролягав від окремих випадків масових вбивств і насильства над цілими етнічними, релігійними чи національними групами до юридичного визначення цього явища на міжнародному рівні. Сам термін «геноцид» виник у середині ХХ століття, але самі акти геноциду існували задовго до цього. Геноцид, як зумисне знищення цілих груп людей, існував ще до того, як сам термін був введений. Задовго до ХХ століття історія людства знала безліч прикладів масових вбивств, етнічних чисток і насильства на основі расових, релігійних чи національних ознак. Відомі випадки знищення цілих народів або етнічних груп: Погроми євреїв, зокрема

в середньовічній Європі, часто відбувалися з релігійних чи етнічних причин. Під час колоніальних воєн європейські держави, наприклад, британці в Індії або бельгійці в Конго, вдавалися до масових вбивств корінних народів. Під час різних колоніальних і національних війн, зокрема в Америці та Африці, мали місце випадки, що можна кваліфікувати як геноцид (наприклад, знищення корінних народів Америки, зокрема індіанців). Геноцид – це систематичне знищення, знищення частини групи людей за етнічною, національною, расовою або релігійною ознакою. Він може включати в себе масові вбивства, переслідування, примусову депортацію, знищення культурних пам'яток і інші акти насильства [7].

Після Другої світової війни, коли світ оговтувався від наслідків масових убивств, було створено ООН, і міжнародне співтовариство активно взялося за створення нових юридичних норм.

Міжнародний військовий трибунал в Нюрнберзі (1945–1949) засудив нацистських лідерів за військові злочини та злочини проти людства. Вперше в історії був використаний термін «злочин проти людства» для визначення дій, подібних до геноциду.

У 1948 році ООН прийняла Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide). Вона визначає геноцид як: Вбивство членів національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Заподіяння серйозної шкоди здоров'ю чи фізичному благополуччю членам такої групи. Намір знищити культурну чи соціальну основу групи (наприклад, через насильницьку депортацію, запровадження умов, що ведуть до знищення). Конвенція визначила геноцид як міжнародний злочин, за який особи можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Після ухвалення Конвенції по геноциду низка трагедій і конфліктів також стали об'єктами юридичного розслідування з погляду геноциду. Найбільш відомі приклади: Геноцид в Руанді (1994): Масові вбивства, що призвели до загибелі понад 800 000 людей, переважно тубільців тутсі, стали одним із найвідоміших випадків геноциду в Африці. Геноцид у Сребрениці (1995): Війна в Боснії та Герцеговині призвела до масових вбивств мусульманських боснійців, зокрема в Сребрениці, де сербські війська здійснили вбивства понад 8000 чоловіків і хлопців. Геноцид в Дарфурі (2003 – до сьогодні): Конфлікт в Судані призвів до тисяч вбитих і мільйонів біженців, і багато міжнародних спостерігачів визнали це геноцидом.

Сучасні війни та конфлікти, зокрема в Україні, викликають обговорення про можливість визнання актів насильства як геноцид. Російська агресія проти України вже викликала численні звинувачення в геноциді, оскільки Росія заперечує існування української нації, активно вбиває цивільних осіб та знищує українську культуру.

Чому війна в Україні вважається геноцидом?

Вбивства цивільних осіб під час війни в Україні, зокрема після повномасштабного вторгнення Росії в 2022 році, є одним із найгірших аспектів конфлікту. Масові вбивства, катування, тортури та інші злочини проти людяності стали частиною військових дій, що відбувалися на території України. Це також є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій, які забороняють нападати на мирне населення і зобов'язують захищати цивільних осіб від насильства. Вбивства цивільних осіб під час війни в Україні, зокрема після повномасштабного вторгнення Росії в 2022 році, є одним із найгірших аспектів конфлікту. Масові вбивства, катування, тортури та інші злочини проти людяності стали частиною військових дій, що відбувалися на території України. Це також є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій, які забороняють нападати на мирне населення і зобов'язують захищати цивільних осіб від насильства.

Буча (березень 2022): Одним із найбільш відомих і шокуючих випадків є трагедія в місті Буча під Києвом. Після того, як російські війська залишили цей район, вулиці були заповнені тілами мирних жителів. Від 300 до 400 цивільних осіб були вбиті, а багато з них мали ознаки катувань, зокрема зв'язані руки, вогнепальні поранення в голову та інші сліди насильства. Влада України та міжнародні організації почали розслідування, вважаючи ці вбивства військовими злочинами, а також акцією терору проти цивільного населення.

Ізюм (вересень 2022): Під час окупації міста Ізюм на Харківщині російські війська вчиняли жорстокі злочини проти мирного населення. Після звільнення міста були знайдені масові поховання, де були поховані десятки мирних жителів, багато з яких мали ознаки насильницької смерті — поранення в голову, катування, спалення тіл.

Маріуполь (2022): У Маріуполі, що був заблокований і обстрілюваний російськими військами понад два місяці, тисячі мирних жителів загинули внаслідок обстрілів та авіаударів. Однією з найбільш трагічних подій стало знищення драмтеатру в Маріуполі, де перебувало багато мирних людей, які сховалися від обстрілів. Росія заперечувала свою причетність до бомбардування, але численні свідчення, а також супутникові знімки вказують на те, що саме російські війська неодноразово обстрілювали мирні об'єкти.

Чорнобильська зона: Під час вторгнення на території Чорнобильської зони було зафіксовано численні випадки знущання над мирними жителями, серед яких були охоронці, місцеві жителі та працівники атомної станції. Спостерігались випадки катувань і вбивств, а також використання цивільних як «живі щити». Російська армія цілеспрямовано обстрілювала житлові квартали, лікарні, школи, університети, бази для біженців, що є прямим порушенням норм міжнародного права. Застосування важких артилерійських систем, авіаударів, ракетних ударів по містах та селах сприяло величезній кількості жертв серед мирного населення.

Протягом війни російські війська також застосовували психологічний терор, включаючи погрози, насильницьку депортацію цивільних осіб на територію Росії. Люди, які залишались у містах, що зазнавали бомбардувань і обстрілів, часто були змушені ховатися в підвалах, втрачаючи зв'язок зі світом і зазнаючи жорстоких умов існування. Психологічний терор і депортація в Україні під час воєнного стану стали одними з найболючіших аспектів, які мали величезний вплив на життя мирного населення. З моменту введення воєнного стану через агресію Росії, українці стали жертвами не тільки фізичних нападів, але й психологічних атак, що мали на меті зламати їхній дух і змусити покинути рідні землі. Пропаганда, що надходить з боку ворога, стає важливим інструментом психологічного впливу. Телевізійні та інтернет-ресурси, що перебувають під контролем агресора, намагаються вплинути на свідомість громадян, сіють страх, паніку та недовіру до влади. Відчуття безвиході, що спричиняється постійними загрозами і нападами, змушує людей піддаватися стресу, тривожності, депресії.

Додатково до цього, використання методів психологічного терору включає в себе й інші форми впливу: проведення пропагандистських кампаній, які обіцяють мир, якщо люди підтримають окупантів, або застосування соціальних мереж для поширення неправдивої інформації та залякувань. Люди, які опиняються в зонах бойових дій, зазнають постійного стресу через можливість потрапити під обстріли, а також через загрозу бути захопленими в полон або депортованими.

Депортація стала однією з основних стратегій агресора для послаблення духу українців і зміни демографічної ситуації. Зокрема, у деяких районах, що знаходяться під окупацією, спостерігаються масові примусові евакуації мирних жителів. Російські окупанти застосовують методи, що порушують міжнародні норми права, примушуючи людей залишати свої домівки або навіть вивозячи їх до Росії, часто без їхнього бажання та без належного правового оформлення.

Депортація, як інструмент психологічного терору, створює відчуття безпорадності та страху, оскільки люди втрачають не тільки свої домівки, а й культурні й соціальні зв'язки. Це також викликає глибоке почуття горя та травми, оскільки втратити рідне місце, сімейні традиції та частину власної ідентичності – це величезний психічний шок. Російські війська застосовували практики депортації українців, зокрема дітей, на території Росії або в контрольовані нею райони. Згідно з міжнародним правом, примусова депортація є одним із актів, що можуть класифікуватися як частина геноциду.

Крім того, через депортацію вивозяться не лише дорослі, а й діти, що ще більше загострює ситуацію. Втрата рідних людей, фізичне насильство або загроза насильства залишають незагойні рани на психіці українців. Це не лише травмуючий досвід для переселенців, але й для тих, хто залишився в Україні та чекає на повернення своїх близьких.

Низка країн, зокрема Польща, Литва та Латвія, а також міжнародні організації, зокрема Парламентська асамблея Ради Європи, визнали дії Росії в Україні як геноцид. Українська влада активно використовує цей термін у міжнародних позовах до міжнародних судів, зокрема в контексті кримінальних переслідувань.

Висновки. Такі організації, як Human Rights Watch, Amnesty International та Міжнародний кримінальний суд активно займаються збором доказів військових злочинів та злочинів проти людяності, скоєних Росією під час агресії проти України. ООН та ЄС також висловлюють стурбованість щодо систематичного знищення цивільного населення та порушень міжнародного гуманітарного права. Вже було багато закликів до притягнення російських військових і політичних лідерів до відповідальності за скоєні злочини. Міжнародний суд ООН вважається ключовим органом, який може визначити, чи є дії Росії геноцидом. Суд вже ухвалював рішення, стосуючись подібних обвинувальних актів, і важливим кроком буде розслідування геноциду в Україні на найвищому рівні. Рішення міжнародних судів зможуть мати довгостроковий ефект і встановити юридичну відповідальність за вчинене насильство.

Вбивства цивільних осіб під час війни в Україні стали однією з найгірших трагедій цього конфлікту. Вони є яскравим прикладом грубого порушення міжнародного права і порушення прав людини. Психологічний терор і депортація під час воєнного стану є частиною стратегії агресора, метою якої є не лише захоплення територій, але й руйнування морального і психологічного стану населення України. Це має довгострокові наслідки для постраждалих людей, для їхніх родин і для

цілого суспільства, оскільки пережиті травми впливають на покоління, що росте в умовах війни. Проте, важливо зазначити, що більшість таких актів насильства мають не лише індивідуальний, а й системний характер, що свідчить про намір агресора використовувати терор як частину військової стратегії для залякування і покори цивільного населення.

Міжнародні організації та суди повинні прийняти активні заходи для притягнення винних до відповідальності та забезпечення справедливості для жертв цього насильства.

Під час війни важливо не лише документувати та засуджувати акти насильства, але й створювати правові механізми для покарання винних у злочинах проти людства, зокрема геноциді. Довгострокова робота в цьому напрямку допоможе відновити справедливість і запобігти повторенню таких злочинів у майбутньому.

Концепція геноциду, що виникла як результат досвіду масових убивств у XX столітті, стала важливою частиною міжнародного права. Це визначення сприяло створенню правових норм і інститутів для боротьби з такими злочинами. І хоча багато країн і міжнародних організацій продовжують працювати над тим, щоб запобігти геноциду, реальність показує, що подібні трагедії можуть повторюватися, якщо міжнародне співтовариство не вживатиме рішучих заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Європейську конвенцію з прав людини Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97.
3. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1997, № 40, ст. 263. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
5. Про правовий режим воєнного стану: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
6. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
7. Венедіктова: як громадянин вважаю, що Росія здійснює геноцид українців, а як прокурор маю це довести. Інтерфакс-Україна: веб-сайт. URL: <https://interfax.com.ua/news/interview/826975.html>.
8. Азаров Д.С., Венгер В.М., Коваль Д.О., Нуріджанян Г.С. Війна Росії проти України як геноцид українського народу; пер. з англ. Дениса Азарова. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2023. Т. 11. С. 12–39.
9. Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: та економічний вимір. *Український історичний журнал*. 2023. С. 5. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21SRW=name&S21SRD=UP&S21REF=10&S21CNR=50&S21STN=1&S21FMT=j_brief&C21COM=S&2_S21P03=VTYP=&2_S21STR=J.
10. Суверенітет держави. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Довіра, 1996. С. 942.

УДК 346.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.2>

МІСЦЕ ДОГОВОРУ У МЕХАНІЗМІ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН: КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ ВИМІР

Забзалюк Д.Є.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії, історії та конституційного права
Навчально-наукового інституту права
та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1041-0148
e-mail: great_master@ukr.net*

Забзалюк Д.Є. Місце договору у механізмі регулювання господарських правовідносин: компаративістський вимір.

У статті досліджується сутність та зміст поняття господарського договору в національному праві та проводиться порівняння з правом країн Західної Європи. Вказано на проблеми, що перешкоджають гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу у сфері регулювання господарських договорів, та запропоновано шляхи їх вирішення.

Аналізується: договір, як форма волевиявлення суб'єктів господарських відносин; головні принципи договірної регуляції, такі як: свобода договору, обов'язковість виконання договірних зобов'язань, взаємна вигода сторін, справедливість та пропорційність відповідальності; вимоги до форми господарського договору, що забезпечує захист інтересів учасників правовідносин і прозорість господарських операцій.

Встановлено, що договори є ключовим інструментом регулювання господарських правовідносин як у національному, так і в європейському праві. Порівняння українського та європейського правового підходів до договірної регуляції дозволяє виявити як спільні риси, так і відмінності, що зумовлені правовими традиціями та особливостями економічної системи.

У статті здійснено порівняльний аналіз законодавства України та європейського права може допомогти виявити відмінності, суперечності та недоліки в національному законодавстві, а також визначити області, що потребують гармонізації з європейськими стандартами. Вказано, що у контексті європейської інтеграції України важливим завданням є гармонізація національного договірної права з правом Європейського Союзу. Це включає впровадження сучасних стандартів договірної регуляції, забезпечення правової визначеності та передбачуваності для суб'єктів господарювання. Досліджено, що порівняльний аналіз законодавства України та європейського права охоплює вивчення різних аспектів, зокрема структуру та організацію законодавства, зміст нормативних актів, принципи та підходи до регулювання, договори, права споживачів, електронну комерцію, конкурентне право, міжнародну торгівлю, альтернативне вирішення спорів, виконання рішень європейських судів, правила внутрішнього ринку, гармонізацію законодавства, а також юридичну культуру та співпрацю. У межах статті розглядаються правові реформи, застосування прецедентного права, захист прав людини та вплив європейських норм на правову свідомість і культуру.

Ключові слова: договір, господарський договір, договірне право, суб'єкти господарювання, гармонізація, адаптація, імплементація, країни Європи.

Zabzaliuk D.E. The place of the contract in the mechanism of regulation of economic legal relations: a comparativist dimension.

The article examines the essence and content of the concept of an economic contract in national law and compares it with the law of Western European countries. The problems that prevent the harmonization of Ukrainian legislation with the law of the European Union in the sphere of regulation of economic contracts are pointed out, and ways of solving them are proposed.

Analyzed: the contract as a form of expression of will of subjects of economic relations; the main principles of contractual regulation, such as: freedom of contract, obligation to fulfill contractual obligations, mutual benefit of the parties, fairness and proportionality of responsibility; requirements for the form of an economic contract, which ensures the protection of the interests of the participants in legal relations and the transparency of economic transactions.

It has been established that contracts are a key instrument for regulating economic relations in both national and European law. A comparison of Ukrainian and European legal approaches to contractual regulation allows us to identify both common features and differences that are due to legal traditions and the peculiarities of the economic system.

In the article, a comparative analysis of the legislation of Ukraine and European law can help identify differences, contradictions and shortcomings in national legislation, as well as identify areas that require harmonization with European standards. It is indicated that in the context of the European integration of Ukraine, an important task is the harmonization of national contract law with the law of the European Union. This includes the implementation of modern standards of contractual regulation, ensuring legal certainty and predictability for business entities. It has been investigated that the comparative analysis of the legislation of Ukraine and European law covers the study of various aspects, in particular the structure and organization of legislation, the content of regulatory acts, principles and approaches to regulation, contracts, consumer rights, electronic commerce, competition law, international trade, alternative dispute resolution, enforcement decisions of European courts, rules of the internal market, harmonization of legislation, as well as legal culture and cooperation. The article examines legal reforms, the application of case law, the protection of human rights, and the influence of European norms on legal consciousness and culture.

Key words: contract, business contract, contract law, business entities, harmonization, adaptation, implementation, European countries.

Постановка проблеми. Політичний курс України на інтеграцію до ЄС передбачає здійснення широкого спектра заходів, необхідних для реалізації цієї мети, що охоплюють економічну, політичну, соціальну та правову сфери, зокрема правотворчість і правозастосування. ЄС є найрозвиненішою формою міжнародного об'єднання, де частина суверенних повноважень передана наднаціональним інституціям. Гармонізація законодавства України та ЄС означає процес зближення правових систем і адаптації до міжнародних стандартів. Враховуючи європейське спрямування України, важливо запозичувати правові досягнення західних країн, зокрема у сфері недійсності та неукладеності господарських договорів. Використання зарубіжного досвіду в договірному праві сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання господарських відносин.

Договір як основна правова конструкція є ключовим елементом правового регулювання господарських відносин як у національному, так і у європейському праві. Він виступає важливим інструментом організації економічної діяльності суб'єктів господарювання, надаючи їм можливість самостійно встановлювати взаємні права та обов'язки. У контексті глобалізації та європейської інтеграції України виникає потреба у порівнянні особливостей договірного регулювання в різних правових системах, особливо у сфері господарського права. Це сприяє підвищенню ефективності правового регулювання господарської діяльності та впровадженню європейських стандартів в українське законодавство.

Метою цієї статті є загальнотеоретичний аналіз договорів у механізмі регулювання господарських правовідносин в Україні та Європейському Союзі, а також компаративістський огляд їхніх ключових характеристик.

Стан дослідження проблеми. Роль договору у механізмі сучасного правового регулювання господарських відносин та механізм правового регулювання договірних відносин як послідовність правових явищ, які опосередковують динаміку договірних зобов'язань та проблеми, що перешкоджають гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу у сфері регулювання господарських договорів стали предметом дослідження у наукових працях А. Чернега, М. Ромась, О. Димінська, К. Яценко та ін.

Виклад основних положень. Договір вважається універсальним регулятором досить різноманітних суспільних відносин, зміст, характер, і тенденції розвитку яких постійно зазнають змін. З часом, поширювався склад суб'єктів, учасників договору, поряд з фізичними особами, у договірних відносинах, почали брати участь господарські утворення (організації). Все це призвело до появи у юридичній літературі поняття «господарського договору» [1, с. 197-198].

Договір, як форма волевиявлення суб'єктів господарських відносин, є правовим актом, що забезпечує взаємодію між різними учасниками економічного життя. Національні системи права, зокрема українське законодавство, регулюють господарські правовідносини через систему договорів, визначених Господарським кодексом України, Цивільним кодексом України та іншими нормативно-правовими актами.

Головними принципами договірного регулювання є свобода договору, обов'язковість виконання договірних зобов'язань, взаємна вигода сторін, справедливість та пропорційність відповідальності. У системі господарського права України договір виступає основним регулятором господарської

діяльності підприємств та інших суб'єктів господарювання, що забезпечує ефективність правових відносин на ринку.

На європейському рівні правове регулювання господарських договорів також спирається на аналогічні принципи, зокрема на принцип свободи договору, проте доповнюється європейськими директивами та регламентами. Це зумовлює необхідність гармонізації національного законодавства з правовими нормами ЄС.

Українське господарське право регулює договірні відносини через норми, передбачені Господарським кодексом України, який визначає господарський договір як основний інструмент організації господарської діяльності. У контексті господарських правовідносин договір служить засобом забезпечення прав та обов'язків сторін і встановлення їх взаємних інтересів.

Відповідно до статті 179 Господарського кодексу України, договір є основною підставою для виникнення господарських зобов'язань. Він укладається на основі вільного волевиявлення сторін, що обумовлює його зміст та порядок виконання.

У той же час, українське законодавство містить жорсткі вимоги до форми господарського договору, що забезпечує захист інтересів учасників правовідносин і прозорість господарських операцій. Також важливою особливістю національного правового регулювання є вимога державної реєстрації певних типів господарських договорів, таких як договір оренди чи купівлі-продажу.

Правове регулювання договорів в Європейському Союзі базується на принципах, закріплених у директивах і регламентах ЄС. Основними напрямками є свобода укладання договорів, захист прав споживачів, а також гармонізація договірних прав між державами-членами. Європейське договірне право спирається на загальні принципи приватного права, однак має свої особливості.

Важливою складовою європейського договірних прав є забезпечення рівних правових можливостей для учасників ринку з різних країн. Це означає, що законодавчі акти ЄС спрямовані на створення однакових умов для здійснення господарської діяльності на єдиному ринку.

Європейське договірне право передбачає стандарти, що забезпечують захист прав та інтересів суб'єктів господарювання, зокрема через директиви щодо прав споживачів, використання типових умов договорів тощо.

Спроби гармонізувати цивільне право в межах права Європейського Союзу наразі мають характер фрагментарної гармонізації. Такий підхід можна розглядати як компроміс між повною незалежністю національних правових систем та перспективною ідеєю створення Європейського кодексу приватного права.

Європеїзація договірних прав є одним із напрямів правової інтеграції, що базується на процесах уніфікації та гармонізації принципів і норм, спрямованих на регулювання всіх етапів договірних відносин. Проте аналіз наукових підходів вказує на відсутність єдиної думки на доктринальному рівні щодо визначення термінів «уніфікація права» та «гармонізація права» і їх співвідношення.

Положення міжнародних договорів і конвенцій можуть лише встановлювати рамки, в межах яких держави-учасниці на національному рівні повинні закріплювати відповідні принципи або формулювати правові норми. Така конвенційна уніфікація має на меті зближення регулювання відповідних видів суспільних відносин через узгодження національних законодавств. Також існує точка зору, що міжнародна уніфікація права є процесом, характерним для низки міжнародних організацій, під егідою яких розробляються різні керівництва для складання контрактів, типові контракти, загальні умови укладення та виконання договорів, модельні й одноманітні закони, зводи принципів, правил і звичаїв.

У такому випадку уніфікація розглядається як процес непрямого впливу міжнародної системи на міжнародне приватне право окремих держав через акти рекомендаційного характеру [2].

Деякі дослідники виділяють нормативно-правову уніфікацію, яка притаманна міжнародним об'єднанням або союзам, зокрема Європейському Союзу, де через нормотворчу діяльність органів цих об'єднань формується уніфіковане право на території їхніх членів.

Прикладом приватноправової уніфікації в європейському договірному праві є Загальноєвропейський закон про продажі (Common European Sales Law [CESL]), який був прийнятий Європейською комісією у 2011 році та рекомендований комітетом Європейського парламенту з правових питань до застосування як рамковий міжнародний акт у 2013 році.

Термін «гармонізація» (від грец. *harmonia* – зв'язок, узгодженість, відповідність) означає досягнення пропорційності та впорядкованості частин і цілого, відображаючи єдність, багатогранність і гармонійність форми та змісту об'єкта. Гармонізація права спрямована на зближення правових систем різних держав, усунення або зменшення відмінностей у правовому регулюванні, узгодження загальних підходів, концепцій і спільних правових принципів.

У науковій літературі часто порівнюють поняття «уніфікація» і «гармонізація» через їхні відмінності: у способах правового оформлення, кінцевих цілях регулювання, колі суб'єктів правотвор-

чості та співвідношенні з національним правом. Так, уніфікацію розглядають як процес, що веде до створення однакових (уніфікованих) норм у внутрішньому праві різних країн, які діють як спеціальні норми. Гармонізація, натомість, передбачає усунення суперечностей та адаптацію норм до національної правової системи, де вони застосовуються в загальному порядку.

Інша точка зору трактує гармонізацію як ширше поняття, яке охоплює уніфікацію права як частину процесу гармонізації, що зменшує розбіжності між правовими системами через визнання загальних принципів права. В цьому контексті міжнародна уніфікація розглядається як один із засобів гармонізації. Також існує підхід, за яким гармонізація є складовою процесу уніфікації, спрямованою на зближення правового регулювання шляхом використання альтернативних (субсидіарних) джерел, а не через встановлення єдиної міжнародної норми [3].

Сучасні українські дослідники зазначають, що процес європеїзації договірних права відбувається двома основними шляхами: через забезпечення ефективного правового регулювання окремих інститутів договірних права шляхом директив та регламентів, а також через розробку обов'язкових приватних кодифікацій загальних правових принципів і типових законів (так зване «м'яке право»), що разом створюють сучасний напрям уніфікації договірних права [2, с. 31–34].

З огляду на поглиблення європейської інтеграції та функціонування всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, що має на меті забезпечення вільного руху товарів і послуг, виникає необхідність гармонізації правових основ, зокрема договірно-правових засад єдиного економічного простору. У цьому контексті процеси європеїзації договірних права та участь України, як асоційованого члена ЄС, набувають особливої ваги.

Метою цих процесів є формування спільних підходів та концепцій розвитку національних договірних законодавств країн-членів ЄС, створення загальних принципів договірних права та встановлення схожих за змістом норм. Тому європеїзація договірних права України має здійснюватися через уніфікацію принципів правового регулювання договірних відносин, орієнтованих на «європейські» принципи, що характеризують зміст договірних права як наскрізні ідеї.

Практична спрямованість цих принципів полягає в наступному:

1) Вони регулюють договірні відносини як джерело права, застосовуючись до господарських договорів незалежно від волевиявлення сторін (наприклад, принципи свободи договору, обов'язковості договору, добросовісності та чесної ділової практики);

2) Вони слугують для заповнення прогалин у національному праві та міжнародних уніфікованих актах (за принципом аналогії права);

3) Вони враховуються під час розробки нових або змінення чинних нормативно-правових актів у сфері укладання та виконання договорів;

4) Вони виступають ціннісними орієнтирами, що забезпечують системність договірних права та створюють основу для гармонізації окремих положень національного законодавства;

5) Вони використовуються для тлумачення змісту норм права або умов договору, що є субсидіарним застосуванням принципів, відмінним від аналогії права.

Порівняльний аналіз договорів у національному та європейському праві дозволяє виявити ряд спільних характеристик і відмінностей. Серед спільних рис є такі:

– Свобода договору: в обох правових системах договори базуються на принципі добровільності та автономії волі сторін.

– Захист сторін: як українське, так і європейське законодавство передбачають заходи захисту прав сторін договору.

Водночас існують певні відмінності, що виникають з особливостей економічної системи та правової культури. Наприклад, у ЄС велика увага приділяється захисту прав споживачів та забезпеченню рівності між суб'єктами господарювання, тоді як в Україні правова регуляція більше зосереджена на контролі за виконанням договірних зобов'язань через державний нагляд.

Порівняльний аналіз законодавства України та європейського права може допомогти виявити відмінності, суперечності та недоліки в національному законодавстві, а також визначити області, що потребують гармонізації з європейськими стандартами. Розглянемо основні аспекти, які можуть бути включені до цього аналізу.

У контексті європейської інтеграції України важливим завданням є гармонізація національного договірних права з правом Європейського Союзу. Це включає впровадження сучасних стандартів договірних регулювання, забезпечення правової визначеності та передбачуваності для суб'єктів господарювання.

Серед головних викликів є необхідність удосконалення правової бази України з урахуванням особливостей європейського законодавства, зокрема щодо захисту прав споживачів, електронних договорів та транскордонних господарських відносин.

Порівняльний аналіз законодавства України та європейського права охоплює вивчення різних аспектів, зокрема структуру та організацію законодавства, зміст нормативних актів, принципи та підходи до регулювання, договори, права споживачів, електронну комерцію, конкурентне право, міжнародну торгівлю, альтернативне вирішення спорів, виконання рішень європейських судів, правила внутрішнього ринку, гармонізацію законодавства, а також юридичну культуру та співпрацю. У межах аналізу розглядаються правові реформи, застосування прецедентного права, захист прав людини та вплив європейських норм на правову свідомість і культуру.

Результати цього аналізу дозволяють виявити розбіжності та суперечності в національному законодавстві та окреслити сфери, які потребують гармонізації з європейськими нормами. Таке дослідження сприяє вдосконаленню правової системи, розвитку юридичної культури, зміцненню захисту прав людини й створенню сприятливих умов для економічного розвитку та міжнародної співпраці.

Практична реалізація гармонізації законодавства передбачає:

- узгодження нормативних актів: перший етап – порівняння законодавства України та ЄС для виявлення невідповідностей і розробки пропозицій щодо їх усунення.
- впровадження європейських стандартів: Україна має адаптувати директиви та інші європейські норми, вносячи зміни у законодавство та інфраструктуру для їх реалізації.
- інституційні реформи: процес гармонізації включає модернізацію судової системи, правоохоронних та регуляторних органів, створення спеціалізованих судів та підвищення кваліфікації фахівців.
- Інформаційні кампанії та навчання: необхідно поширювати знання про європейські стандарти серед юристів, держслужбовців, бізнесу та громадян.
- Міжнародна співпраця: важливу роль відіграє партнерство з ЄС та іншими країнами для обміну досвідом, технічної підтримки та спільних проєктів [4].

Для ефективної координації та контролю процесу гармонізації можуть створюватися спеціальні органи, такі як комісії або експертні групи. Важливим елементом є підвищення рівня юридичної освіти через розробку спеціалізованих програм, семінарів і тренінгів. Регулярний моніторинг і оцінка впровадження європейських норм дозволять своєчасно виявляти недоліки та вдосконалювати процес гармонізації.

Гармонізація законодавства є необхідною умовою для ефективного функціонування єдиного ринку ЄС, який забезпечує вільний рух товарів, послуг, капіталу та людей між державами-членами. У разі виявлення перешкод для економічної діяльності країна-член або орган ЄС ухвалюють спільні заходи. Це можуть бути акти прямої дії (регламенти Ради ЄС або акти колективних органів, як-от Рада міністрів) чи єдині принципи у формі директив, технічних стандартів і делегованих актів Комісії та регуляторних органів (EBA, EIOPA, ESMA, Агенція з атомної енергії). Такі документи потребують імплементації через національне законодавство шляхом транспозиції. Вони усувають ринкові диспропорції та системну дискримінацію учасників ринку на всій території ЄС.

Гармонізація законодавства приносить численні переваги для України ще до її вступу до ЄС. Вона стимулює економічний розвиток, виправляючи системні недоліки в організації ринків, адже ЄС є головним торговельним партнером України. Узгодження українських правил із європейськими полегшує підприємствам адаптацію до європейських стандартів, що підвищить їхню конкурентоспроможність на ринку ЄС. Фактично, бізнес-суб'єкти зможуть працювати на європейському ринку як у звичному середовищі ще до повної інтеграції ринків України та ЄС.

Окрім економічних вигод, гармонізація має значний вплив на ключові правові інститути та процеси, які забезпечують верховенство права: судоустрій, незалежність гілок влади, рівність державної та приватної власності тощо. Важливо, щоб норми права ЄС однаково застосовувалися у всіх країнах спільноти, і гармонізація українського законодавства з «*acquis communautaire*» сприятиме зміцненню верховенства права в Україні.

Зрештою, цей процес посилює інтеграцію України з ЄС, що матиме важливі політичні та правові наслідки для зовнішніх відносин обох сторін, зокрема у сфері безпеки. Гармонізація законодавства у безпековій та зовнішньополітичній галузях підвищить передбачуваність та надійність України як партнера. Це, у свою чергу, сприятиме посиленню її позицій як важливого гравця з вагомим впливом у сферах «м'якої» та «жорсткої» сили.

Обсяг українського законодавства, що підлягає адаптації, та сукупність «*acquis communautaire*», які визначають рамки цієї трансформації, були окреслені в Угоді про асоціацію, що спирається на досягнення Угоди про вільну торгівлю. На відміну від Угоди про нове покоління (УНЧ), яка охоплює 35 глав, Угода про асоціацію включає 28 сфер, серед яких як політичні аспекти (верховенство права, зовнішня політика, система правосуддя), так і економічні (доступ до ринків, захист торгівлі, митні питання, інтелектуальна власність, транспорт, енергетика тощо). УНЧ також передбачає

інституційні розділи, що регулюють участь у Європейському парламенті та Раді ЄС, порядок представництва й головування, створення окремого Директорату в Єврокомісії та участь у бюджетній і фінансовій політиці ЄС.

Починаючи з ратифікації Угоди про вільну торгівлю в 1998 році, Україна досягла значного прогресу, ухваливши низку законів і підзаконних актів, які відповідають вимогам «acquis» ЄС. Проте попри досягнення, ще багато залишається зробити навіть у межах уже ратифікованих угод. Як свідчать звіти Міністерства юстиції України, проведені оцінки й надані рекомендації щодо приведення галузевого законодавства у відповідність із нормами ЄС підтверджують, що процес гармонізації все ще далекий від завершення.

Українське законодавство має відповідати нормам Європейського Союзу, проте ця відповідність не обов'язково повинна бути абсолютною. ЄС визнає, що повна ідентичність законодавства не завжди можлива й іноді навіть небажана. При адаптації норм враховуються національні особливості та умови розвитку України, а також можуть бути передбачені перехідні періоди або тимчасові винятки вже після набуття членства в ЄС. Важливо також, щоб нові норми органічно інтегрувалися в національну правову систему, доповнюючи й зміцнюючи її.

Наразі ЄС не має дієвих інструментів для контролю чи примусу держав-членів виконувати свої зобов'язання щодо гармонізації законодавства. Це означає, що після вступу до ЄС Україна (як і будь-яка з нинішніх 27 держав-членів) теоретично може скасувати окремі законодавчі норми, пов'язані з адаптацією до «acquis communautaire». Хоча формально існує можливість денонсації угод через невиконання вимог, це потребуватиме одностайної згоди всіх 27 країн-членів. Оскільки кількість правових актів ЄС обчислюється десятками тисяч, поріг для денонсації є надзвичайно високим, і лише серйозні порушення можуть стати підставою для такого рішення. На практиці приклади останніх 15 років демонструють, що зобов'язання після набуття членства часто носять декларативний характер: це видно з недостатньої боротьби з корупцією в Румунії та Болгарії, фінансових порушень Греції та недотримання принципу незалежності гілок влади в Польщі й Угорщині.

Для продовження переговорів про членство Україна повинна відповідати Копенгагенським критеріям, ухваленим на засіданні Європейської ради в 1993 році. Вони передбачають:

- стабільність інституцій, що забезпечують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист прав меншин.
- функціонуючу ринкову економіку та здатність протистояти конкурентному тиску й ринковим викликам усередині ЄС.
- здатність брати на себе зобов'язання членства, включно з впровадженням правил, стандартів і політик, що складають «acquis communautaire», а також дотриманням цілей політичного, економічного та валютного союзу.

Ці критерії були прийняті в 1993 році, через рік після критеріїв членства в Маастрихтській угоді. Як свідчить досвід, призупинити переговори про вступ набагато легше, ніж позбавити країну вже здобутого членства.

Таким чином, виконання Україною зобов'язань щодо гармонізації законодавства в статусі кандидата вимагає навіть більших зусиль, ніж у статусі члена ЄС. Однак у перспективі краще зіткнутися з викликами держави-члена, оскільки це свідчитиме про досягнутий прогрес українського суспільства та компетентність українських правників, які успішно подолали виклики правової інтеграції. Можливо, саме ці зусилля стануть вирішальними напередодні остаточного завершення цього процесу.

Висновок. Загальнотеоретичний аналіз договорів у механізмі регулювання господарських правовідносин в Україні та Європейському Союзі і застосування компаративістського підходу, зокрема дозволяє вести мову про гармонізацію договірних правовідносин України. Даний процес є важливим кроком на шляху до інтеграції України в єдиний європейський правовий простір, що сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання господарської діяльності та захисту прав суб'єктів господарювання. Немає сумнівів у тому, що це наблизить українське законодавство до норм Європейського Союзу та полегшить інтеграцію в єдиний правовий простір.

У цілому, адаптація договірних правовідносин до європейських норм має важливе значення для подальшого розвитку України. Вона формує спільний правовий простір з країнами ЄС, спрощує співпрацю та взаємодію з європейськими партнерами, створюючи підґрунтя для зміцнення економічних та правових зв'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Чернега А.П. До поняття договору у сфері господарських відносин. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 197–201.

2. Димінська О.Ю. Перспективи уніфікаційного вектору європеїзації договірного права. *Міжнародний конгрес європейського права: збірн. наук. праць* (м. Одеса, 21-22 квітня 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. 356 с.
3. Яценко К. Уніфікація правових норм та гармонізація національних законодавств як способи наближення правового регулювання в державах-членах Європейського Співтовариства. *Український часопис міжнародного права*. 2002. № 3. С. 95–103.
4. Ромась М. Поняття та ознаки цивільних зобов'язань за участю держави України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1 (287). С. 21–26.

ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Захарчин Н.Г.,

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри права та інформаційної діяльності
Національного лісотехнічного університету України
ORCID: 0000-0003-3000-2595

Захарчин Н.Г. Правовий звичай у цивільному законодавстві Другої Речі Посполитої.

Досліджується місце звичаю у цивільному законодавстві міжвоєнної (1918–1939 рр.) Польщі. Відзначається, що у Другій Речі Посполитій відбувалась уніфікація національного законодавства, у тому числі у сфері цивільного права. Розпочата кодифікація зіткнулась із значними труднощами, оскільки на різних територіях відновленої Польщі попередньо функціонували різні законодавчі системи (австрійська, німецька, російська). З об'єктивних причин законодавці аж до початку Другої світової війни не встигли завершити формування власного Цивільного кодексу. Однак, у різних галузях цивільного права було прийнято ряд нормативно-правових актів, що ставили на меті узгодити існуючі розбіжності у цивільних правовідносинах єдиної держави. Такими важливими документами у галузі цивільного права стали Кодекс зобов'язань 1933 р. та Торговий кодекс 1934 р. Аналізуються роль та значення звичаю у цих а також у інших нормативно-правових актах. Так, Кодекс зобов'язань не визначав у правовому сенсі дефініцію «звичай» та пов'язані з нею поняття. Однак, дія звичаю широко використовувалась при визначенні умов, за яких зобов'язання мало бути виконане. Звичай, поряд із договором та законом, впливав на матеріальні та фінансові зобов'язання сторін. У відносинах наймодавець – наймач також важливу роль відводилось звичаю.

Розглянуто статті Торгового кодексу, в яких виокремлюється звичай та пов'язані з ним поняття. Так, вже у статті 1 окреслюється наявність звичаєвого права та алгоритми його реалізації. У Кодексі звичаєве право фактично прирівнювалось до норм господарського законодавства. Авторка показує використання законодавцем правової дефініції «торговий звичай». Відзначається, що торговий звичай становив різновид звичаїв чесного обороту, чи добросовісної поведінки, відомих загальному праву, зокрема, зобов'язальному праву міжвоєнної Польщі.

Зроблено висновок, що у цивільному законодавстві Другої Речі Посполитої активно використовувались поняття звичаю, звичаєвого права, торгового звичаю та т. зв. звичаю чесного обороту. Водночас польське цивільне законодавство не давало визначення цим поняттям.

Ключові слова: звичай, цивільне законодавство, Друга Річ Посполита, Кодекс зобов'язань, Торговий кодекс.

Zakharchyn N.G. Legal custom in civil law of the Second Polish Republic.

The paper inspects the role of a custom in civil law of interwar (1918–1939) Poland. It notes that the unification of national legislation took place in the Second Polish Republic, including the field of civil law. The codification that had been launched faced significant difficulties, as in different regions of restored Poland different legislation systems had functioned previously (Austrian, German, Russian ones). Due to objective reasons, legislators had not managed to finalize their own Civil Code until the outbreak of World War II. Nonetheless, different branches of civil law adopted several regulatory acts aiming to harmonize the existing differences in the civil legal relations of a single state. The important documents in civil law were The Code of Obligations of 1933 and the Trade Code of 1934. The paper analyzes the role and significance of a custom in those and other regulatory acts. Indeed, The Code of Obligations did not set a legal definition of a custom and related terms. Nevertheless, the effect of a custom was widely used in determining the conditions under which an obligation was to be fulfilled. Custom, along with contract and law, influenced the material and financial obligations of the parties. The custom also played an important role in landlord-tenant relations.

The paper examines the articles of the Trade Code which identify the custom and terms related to it. Indeed, Article 1 already outlines the existence of custom law and algorithms of its implementation. The Code essentially equated custom law with economic law. The author depicts how the legal definition of a custom law was used by lawmakers. It is noted that trade customs were a type of fair dealing or good faith behavior customs known to common law, in particular, the law of obligations of interwar

Poland. In addition to the Trade Code and the Code of Obligations, custom law was also mentioned in other legal acts. In particular, in the laws on bills of exchange and check law.

The author concludes that the civil law of the Second Polish Republic was actively utilizing concepts of a custom, custom law, trade custom and the so-called custom of fair circulation.

Key words: custom, civil law, Second Polish Republic, Code of Obligations, Trade Code.

Постановка проблеми. Звичай відіграє значну роль у цивільному законодавстві сучасної України. Визначаючи звичай як «правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин» (ст. 7) [1]. Цивільний кодекс України відзначає тим самим його значимість у цивільних відносинах, осібно виокремлюючи звичай ділового обороту. Тому розвиток дефініції «звичай» та її законотворче використання у минулому, у тому числі і у сусідніх країнах, зокрема, Польській Республіці, є важливим для модернізації та удосконалення цивільного законодавства сьогодні.

Мета дослідження полягає у дослідженні ролі звичаю у цивільному праві та цивільних правовідносинах міжвоєнної (1918–1939 рр.) Польщі.

Стан опрацювання проблематики. Звичай, звичаєве право досліджувалось вітчизняними науковцями – Бедрієм М., Гримич М., Толкачовою Н. Найбільше та найактивніше основи творення цивільного права у міжвоєнній Польщі, а також розвиток у правовому відношенні дефініції «звичай» у цивільному законодавстві цього періоду розглядали польські дослідники. До таких, зокрема, слід віднести Гурніцки Л. та Кучму П. Звичай та звичаєве право як джерела приватного права розглядав Тшцінськи К. Місце звичаю у судовому процесі досліджував Блащак Л. Однак, не зважаючи на різноманітні підходи до вивчення звичаю у системі права, питання місця звичаю у цивільному законодавстві Другої Речі Посполитої потребує подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. У листопаді 1918 р. Польща відновила свою незалежність, проголосивши Другу Річ Посполиту. Державотворчі процеси вимагали змін у законодавчій системі зокрема у системі цивільного права. У відродженій Польській державі цивільно-правові відносини базувались на правових системах-залишках минулих держав – польсько-французькій, австрійській та угорській системі, німецькому та російському законодавстві. Успадковані правові акти демонстрували значну розбіжність та потребували уніфікації. Створена спеціальна Кодифікаційна комісія здійснила перші спроби систематизації та кодифікації приватного права і, зокрема, Цивільного кодексу. Було виокремлено загальну частину, визначено порядок розташування окремих розділів та розміщення спеціальних питань у межах або поза межами кодексу [2, s. 637]. Однак, кодифікація цивільного права була успішною лише частково.

Найважливішими законодавчими актами у сфері цивільного права, виданих за часів Другої Речі Посполитої стали Кодекс Зобов'язань 1933 р. та Торговий кодекс 1934 р. Також потрібно виокремити Закон про вексельне право 1924 р., Закон про авторське право 1926 р. та Закон про охорону винаходів, зразків та торгових марок 1924 р. [3, s. 585]. У деяких із зазначених законодавчих актів містилося посилання на звичай та пов'язані із ним правові поняття.

Кодекс зобов'язань від 27 листопада 1933 р. не визначав у правовому сенсі дефініцію «звичай» чи «звичаєве право». Різницю між ними показував Ф. Студницьки у наголошуючи, що, на відміну від звичаєвого права, яке є обов'язковим власною силою, звичай отримує свою обов'язковість у сфері правовідносин виключно від закону, тобто він є обов'язковим лише тією мірою, якою закон відсилає до звичаю [4, s. 64]. Вперше звичай згадується у 60 статті Кодексу. У ній оголошувалося, що «договори зобов'язують не тільки до того, що в них виражено, але й до будь-яких наслідків, що випливають із закону, звичаю або справедливості» [5, s. 1453]. На важливість звичаю у договірних відносинах вказувала також стаття 68 – «якщо особа, яка зробила оферту, вимагає негайного виконання договору або якщо за змістом оферти чи за звичаєм повідомлення про прийняття не вимагається, договір вважається укладеним, коли інша сторона своєчасно приступить до його виконання» [5, s. 1453].

Звичай, поряд із договором та законом впливав на матеріальні та фінансові зобов'язання сторін. Так, передбачалось, що завдаток, виданий при укладанні договору мав розглядатися як заміна відшкодуванню збитків у разі невиконання домовленостей, якщо інше не передбачено договором, або звичаєм (ст. 74). Кредитор мав право вимагати у боржника сплати відсотків від суми боргу, якщо це, знову ж таки, впливало або з договору, звичаю, чи закону (ст. 86) [5, s. 1454].

Кодекс зобов'язань також відсилає до поняття «звичай чесного обороту». Зокрема, у 107 статті заяву про наміри законодавець радить тлумачити так, як цього вимагають обставини, за яких вона була зроблена, добра віра і звичай чесного обороту [5, s. 1456]. Назагал, законодавець зобов'язував сторони виконувати взяті зобов'язання відповідно до їх змісту, та у спосіб, що відповідає добросовісності та знову ж таки, звичаєм чесного обороту (ст. 189) [5, s. 1461]. Якщо, до прикладу,

особа взяла на себе зобов'язання допомагати іншій особі в домашньому господарстві, а в договорі не вказано, які саме послуги вона має надавати, суд виходитиме з того, що сторони мали на увазі такі послуги, які вимагаються в даному випадку за добрими намірами або за звичаєм [6, s. 18].

Звичай застосовувався у випадку витребування неправомірної вигоди (ст. 131), враховувався при визначенні пені на прострочені відсотки (ст. 249), впливав на припинення безстрокового зобов'язання (ст. 272) та на визначення (у разі сумнівів) ціни речі чи майнового права (ст. 296) [5].

Приписи щодо дарування у Кодексі зобов'язань не застосовувались, якщо «обіцяне або надане майнове благо відповідає моральному обов'язку, міркуванням пристойності або звичаєм» стаття 355 [5, s. 1473,].

У відносинах наймодавець – наймач також важливу роль відводилось звичаю. Так, якщо у договорі не встановлено строку плати за найм, вона сплачувалась у звичайний строк (ст. 384). Крім того, якщо строк платежу не встановлений договором або звичаєм, плата мала вноситись наперед (ст. 384). Якщо строк оренди не визначений, як наймодавець, так і наймач можуть розірвати договір найму, попередивши про це у встановлені або договором або звичаями строки (ст. 389). Орендна плата та стосунки між орендодавцем та орендарем могли фіксуватися або договором, або звичаєм. Ст. 410. вказувала на можливість встановлення орендної плати як договором, так і звичаєм. А у випадку не встановлення – орендна плата вносилася за півріччя не допускаючи прострочення [5, s. 1475–1477].

В загальних положеннях про трудовий договір у Кодексі зобов'язань звичай ставав основним критерієм, що визначав обсяг робіт та розмір винагороди за виконану працю. У кодексі, зокрема зазначалось, що якщо ні в індивідуальному договорі працівника, ні в колективному договорі не встановлено вид і обсяг роботи або вид і розмір винагороди – вони визначаються звичаєм (ст. 442). За відсутності іншої угоди або звичаю роботодавець був зобов'язаний виплачувати винагороду на таких умовах: якщо угодою встановлено оплату праці щомісяця або за коротші періоди часу – наприкінці кожного періоду; якщо вони були позначені за довгими періодами – наприкінці кожного календарного місяця (ст. 451). Строки виплати винагороди (ст. 451) та право на додаткові матеріальні заохочення (ст. 453) визначалися також або договором або звичаєм [5, s. 1479–1480].

Працівник повинен був виконувати свою роботу сумлінно і дбайливо, як того вимагав характер роботи або звичаї, а також законні інтереси роботодавця. (ст. 448) [5].

Термін «місцеві звичаї» законодавцем згадуються у Кодексі у зв'язку із договором довічного утримання – коли треба було організувати похорон особи, щодо якої укладено договір, за свій кошт, відповідно до місцевих звичаїв (ст. 599) [5, s. 1490].

Ще одним законодавчим актом, який мав велику вагу для визначення місця звичаю у праві міжвоєнної Польщі став Торговий кодекс 1934 р. Він підготовлений спеціально створеною Кодифікаційною комісією та вважається одним з найважливіших кодифікаційних досягнень 20-го століття у Польщі [7, s. 63]. Як вважав Т. Дзюжинські, «сфера торгівлі була і залишається сферою, де звичай розвивається найбільш енергійно; світове комерційне законодавство було кодифіковане за допомогою узансів, особливо в частині диспозитивних положень» [8, s. 366].

Вже у першій статті Кодексу окреслювалось наявність та реалізація звичаєвого права – «у торгових відносинах, за відсутності положень Торгового кодексу та спеціальних законів або поширеного у державі звичаєвого права, застосовуються положення цивільного законодавства (ст. 1) [9, s. 921]. Торговий кодекс розглядався як «lex specialis» по відношенню до Цивільного кодексу, з яким він мав спільну основу» [7, s. 74]. А звичаєве право фактично прирівнювалось до норм господарського законодавства. Як зазначив Й. Фрацков'як – «це було чітким посиланням на традиції торгового права, яке століттями формувалося лише як звичаєве право, і тому розробники Торгового кодексу вважали за доцільне підкреслити, що навіть під час розробки Кодексу звичаєве право могло відігравати значну роль» [10, s. 51]. Кодекс визнавав писане право і звичаєве право самодостатніми і незалежними джерелами права, не встановлюючи між ними жодних ієрархічних зв'язків [4, s. 58]. З іншого боку, ст. 1 містить застереження про те, що, нарівні з писаним торговим правом, застосовується лише звичаєве право, «поширене у (польській – Н.З.) державі». Вважається, що це застереження було продиктоване лише міркуваннями правової політики. Ідея полягала в тому, щоб запобігти збереженню існуючих повітових партикуляризмів «під приводом того, що в результаті звикання і застосування в торгівлі вони вже стали звичаєвим правом» [4, s. 59].

Отже, новітня правова теорія міжвоєнної Польщі розглядала звичаєве право як право, що має таку ж силу, як і писані норми. Торговий кодекс Другої Речі Посполитої розглядав звичаєве право ширше ніж, до прикладу, відповідний австрійський кодекс, «визнаючи його не лише як норму, що доповнює писане право, а й як норму, що змінює це право» [11, s. 637].

У Торговому кодексі 1934 р. наявна правова дефініція торгового звичаю. Так, ст. 500 вказувала, що «торгові звичаї відомі комерсанту». Твердження стосувалося лише торгових звичаїв, а не

торгового права, яке, незалежно від того, було відоме комерсанту, чи ні, застосовувалося до нього в силу закону (ст. 1). А. Гурніцьки у цьому відношенні зазначав, що торговий звичай не прирівнювався до звичаєвого права, але міг стати законом, якщо його застосовували на постійній основі, виходячи з переконання, що це необхідно [12, s. 181]. Вважалося, що торговий звичай становив різновид звичаїв чесного обороту, чи добросовісної поведінки, відомих загальному праву, зокрема, зобов'язальному праву міжвоєнної Польщі (ст. 107 Кодексу зобов'язань). Він не обов'язково мав бути загальноприйнятим на всій території країни, а міг залишатися лише місцевим звичаєм – або у місці укладення договору, або у місці виконання, або, нарешті, у місці знаходження одного з контрагентів. Так, стаття 576 Торгового кодексу наголошувала на тому, що розмір комісії визначається згідно звичаю у місцезнаходження агента, а за його відсутності – має бути сплачена справедлива винагорода [9, s. 966]. Крім того, торгові звичаї слід було брати до уваги у ситуаціях, коли Кодекс передбачав, що «у разі сумніву» необхідно припускати певні наслідки, тому, якщо існував інший місцевий звичай, законодавче положення не застосовувалося. Цей звичай повинен застосовуватися, навіть якщо закон на нього не посилається [12, s. 182].

На переважання торгового звичаю у договірних відносинах у сфері комерційного права вказує ст. 32 Торгового кодексу. У ній, зокрема, вказувалося, що якщо час виконання договору визначено весною, восени, сезоном або будь-яким іншим подібним чином, у разі виникнення сумнівів переважну силу має торговий звичай місця виконання договору [9, s. 963]. Отже, як зазначає М. Бедрій : «торговий кодекс 1934 р. не тільки визначив, у якому порядку повинні застосовуватися законодавчі та звичаєві норми, але й намагався вирішити колізії між місцевими звичаями, що регулювали зобов'язальні відносини» [13, с. 8].

Одним з перших законодавчих актів у сфері вексельного права міжвоєнної Польщі стало Розпорядження Президента «Про право вексельне» від 14 листопада 1924 р. У ньому також виокремлюється торговий звичай. Ст. 40 Розпорядження обумовлювало та розтлумачувало валютну цінність (вартість) векселя, зокрема, – «якщо вартість векселя виражена у валюті, яка не перебуває в обігу в місці платежу, сума може бути сплачена в національній валюті за її вартістю на день платежу, якщо тільки векселедавець не обумовив, що платіж має бути здійснений у зазначеній валюті (застереження про фактичний платіж в іноземній валюті). Вартість іноземної валюти визначається відповідно до торгових звичаїв місця платежу» [14].

На важливості звичаїв місць, де здійснювались валютні операції щодо векселів і чеків також вказувалося у законах 1936 р. від 28 квітня – Право вексельне та Право чекове (ст. 41, Право вексельне та ст. 36 Право чекове): «вартість іноземної валюти визначається, відповідно до звичаїв місця платежу» [15-16]. Отже, звичаї місцевості, де відбувалась валютна платіжна операція, були визначальними для визначення вартості валюти.

Оголошення про опис та оцінку нерухомого майна боржника здійснювалось також окрім офіційного способу – вивішування у приміщенні суду, муніципальній канцелярії, де знаходилась нерухомість, – за звичаєм, прийнятим у даній місцевості [17, s. 161]. 174 стаття Закону «Про виконавче провадження» також містила норму, яка чітко вказувала потребу окрім офіційних оголошень про аукціон щодо продажу нерухомого майна боржника, оголошення у спосіб, звичний у даній місцевості [17]. Якщо нерухомість боржника не можна було продати внаслідок існуючих обмежень права власності, встановлювалась примусова адміністрація. Вона, у свою чергу мала право заключати нові договори про оренду, у тому числі на строк та терміни, які передбачали «місцеві звичаї» (ст. 271) [17].

Незважаючи на відсутність Цивільного кодексу, у 1930 р. у Польщі було затверджено Цивільний процесуальний кодекс. У ньому констатувалося, що у випадках, передбачених законом, суд може застосовувати норми звичаєвого права за заявою однієї із сторін (ст. 351), якщо ці норми відомі суду або встановлені під час розгляду справи [18].

Висновки. Отже, у цивільному законодавстві Другої Речі Посполитої активно використовувались категорії звичай, звичаєве право, торговий звичай та звичай чесного обороту. Однак, їх конкретизація у розглянутих законах відсутня. Пов'язуємо такий стан речей із незавершеністю формування цивільного законодавства міжвоєнної Польщі, яке так і не визначило місця не тільки звичаю, але й звичаєвого права загалом у загальній системі права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
2. Górnicki, L. Założenia i koncepcja kodyfikacji prawa w II RP. *Prawo i Więź*. 2022. (4 (42)). S. 618–661.
3. Juliusz Bardach, Bogusław Lesnodorski, Michał Pietrzak. (2009) *Historia ustroju i prawa polskiego*. LexisNexis: Warszawa, 2009. 693 s.

4. Studnicki F. Działanie zwyczaju handlowego w zakresie zobowiązań z umowy. Kraków, 1949. 162 s.
5. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. Kodeks zobowiązań. *Dz. U.* 1933. Nr. 82 poz. 598.
6. Longchamps de Bérrier R. Czynności prawne. Encyklopedia Prawa Prywatnego. Warszawa, Bydgoszcz. 1931. 45 s.
7. Górnicki, L. Przewodnie konstrukcje i pojęcia kodeksu handlowego z 1934 roku. *Przegląd Prawa i Administracji*. 2015. 101. 63–91.
8. Dziurzyński T. Prawo zwyczajowe w przyszłej ustawie handlowej. *Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne: organ Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Towarzystwa Prawniczego i Ekonomicznego w Krakowie*. 1929. Z. 1-12. S. 356–367.
9. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 czerwca 1934 r. Kodeks handlowy. *Dz.U.* 1934. Nr 57. Poz. 502
10. Frąckowiak, J. Osiemdziesiąt lat polskiego prawa handlowego – wzloty, upadki oraz mozolna reaktywacja. *Przegląd Prawa i Administracji*. 2015. 101. S. 45–62.
11. Honzatko M. Polski Kodeks Handlowy. *Głos Prawa*. 1933. Nr 11. S. 635–646.
12. Górnicki L. Sprzedaż handlowa według kodeksu handlowego z 1934 r. *Handel w dziejach państwa i prawa*, Wrocław, 2021. S. 179–212.
13. Бедрій М.М. Значення звичаїв у зобов'язальному праві республіки Польща (1918–1939 рр.). Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Ужгород, 15–16 лютого 2019 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. С. 7–10.
14. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 listopada 1924 r. o prawie wekslowem. *Dz.U.* 1924. Nr 100. Poz. 926.
15. Ustawa z dnia 28 kwietnia 1936 r. – Prawo wekslowe. *Dz.U.* 1936. Nr 37. Poz. 282.
16. Ustawa z dnia 28 kwietnia 1936 r. – Prawo czekowe. *Dz. U.* 1936. Nr 37. Poz. 283.
17. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. – Prawo o sądowym postępowaniu egzekucyjnym. *Dz.U.* 1932. Nr 93. Poz. 803.
18. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. – Kodeks Postępowania Cywilnego. *Dz.U.* 1930. Nr 83. Poz. 651.

ПРАВОВІ ПОЛІЦЕЙСЬКІ ФУНКЦІЇ В НАПРЯМІ РАДИ ЄВРОПИ ТА ОБСЄ

Копча В.В.,

доктор юридичних наук,

професор кафедри кримінально-правової політики

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ORCID: 0000 0001 9888 1464

Копча В.В. Правові поліцейські функції в напрямі Ради Європи та ОБСЄ.

Стаття присвячена аналізу розуміння поліції (поліцейських функцій) у стандартах Ради Європи. Особлива увага акцентована на тому, що поліція (поліцейські функції) розуміються з урахуванням динамічних змін, які відбуваються в глобалізованому світі й пов'язані з новими проявами злочинності. Відзначено, що розуміння місця поліції в системі органів сучасної держави позначаються новими тенденціями в управлінській сфері, які проявляють вимоги прозорості, ефективності та деполітизації до поліцейських структур заснованих законом.

Розуміння «поліцейської діяльності як суспільної служби» визначається в наступний спосіб: «Основними обов'язками поліції виступають підтримання суспільного спокою і правопорядку; захист основоположних прав і свобод особи, особливо – життя; попередження і розкриття злочинів; зниження рівня страху; а також надання допомоги і послуг громадськості». Прогрес у просуванні до демократичних основ поліцейської діяльності досягається, коли має місце перехід «від підходу, орієнтованого на контроль, до підходу, орієнтованого на обслуговування», де основна увага правоохоронних органів зосереджена на активному попередженні злочинів.

Вказується, у Стратегічній концепції ОБСЄ у питаннях ліквідації загроз, які викликаються злочинною діяльністю, називаються наступні види такої діяльності, організована злочинність, зокрема, ОБСЄ сприяє проведенню спеціальної підготовки в сфері кримінального переслідування для правоохоронних органів та інших елементів системи кримінального правосуддя, в тому числі з метою розширення діапазону методів які довели свою ефективність у випадках, пов'язаних з організованою злочинністю, зокрема, просування стратегії поліцейської діяльності спрямовані на раннє виявлення радикалізму і насильницького екстремізму, а також на дерадикалізацію і реінтеграцію войовничих екстремістів до суспільства, незаконні наркотики і хімічні прекурсори (розробка ефективних і всебічних стратегій з боротьби з контрабандою наркотиків і переключенням хімічних прекурсорів, торгівля людьми).

Ключові слова: поліція, Рада Європи, ОБСЄ, права людини, функції держави.

Kopcha V.V. Legal police functions in the direction of the Council of Europe and OSCE.

The article is devoted to the analysis of the understanding of the police (police functions) in the standards of the Council of Europe. Particular attention is paid to the fact that the police (police functions) are understood taking into account the dynamic changes that occur in the globalized world and are associated with new manifestations of crime. It is noted that the understanding of the place of the police in the system of bodies of the modern state is affected by new trends in the management sphere, which demonstrate the requirements of transparency, efficiency and depoliticization for police structures established by law.

The understanding of «police activity as a public service» is defined in the following way: «The main duties of the police are to maintain public peace and order; protect the fundamental rights and freedoms of the individual, especially life; prevent and detect crimes; reduce the level of fear; and provide assistance and services to the public.» Progress towards a democratic basis for policing is achieved when there is a shift “from a control-oriented to a service-oriented approach”, where the main focus of law enforcement agencies is on active crime prevention.

The OSCE Strategic Concept on the elimination of threats posed by criminal activities names the following types of such activities, organized crime, in particular, the OSCE promotes specialized training in the field of criminal prosecution for law enforcement agencies and other elements of the criminal justice system, including with a view to expanding the range of methods that have proven effective in cases related to organized crime, in particular, promoting policing strategies aimed at the early detection of radicalism and violent extremism, as well as at the deradicalization and reintegration of militant extremists into society, illicit drugs and chemical precursors (development of effective and comprehensive strategies to combat drug smuggling and diversion of chemical precursors, trafficking in human beings).

Key words: police, Council of Europe, OSCE, human rights, functions of the state.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день дослідження поліцейської діяльності та їх функцій, щодо Європейських напрямів не викликає сумнівів із декількох доводів. Перше, Україна є членом цих організацій, з чого випливають відповідні зобов'язання в сфері прав людини, та захисту, також через механізм поліцейської діяльності. В практичному напрямі Україна з ходом проведення реформи 2014-2015 рр. починає втілення європейських напрямів, щодо вибудови нової моделі поліцейської системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В правовій науці деякі напрями дослідження присвячені певним аспектам розуміння роботи поліції. До таких досліджень належать роботи С.О. Юніна з питань місце поліції в системі державних органів [1], роботи В.А. Орлова з правового розуміння поліції муніципалітету [2], роботи О.С. Проневича щодо поліції в адміністративному праві, роботи О.М. Смірної з питань семантичного аналізу відповідних термінів [3], роботи А.М. Сердюка з питань роботи та різних напрямів патрульної поліції [4].

Постановка завдання. На Сьогоднішній день функції поліції розуміються істотно з іншого напрямку, ніж 200 років тому. Поліція сприймалася одним із класиків науки поліцейського права німецьким ученим фон Модем як «сукупність тих державних установ і дій, які мають за мету усунення шляхом застосування державної сили зовнішні, такі, які не полягають у правопорушеннях, перешкоди, що унеможливають шлях всебічного розумного розвитку людських сил і усунути яких не можуть ні окремі особи, ні дозволені спілка окремих осіб». Далі фон Моль додав: «В цьому смислі поліція займає половину сфери внутрішньої, з окремою самостійною ціллю, діяльності держави. Хоча правосуддя і займає перше місце, по-перше, тому, що право само по собі є вищим вигоди, а згодом і тому, що захист проти насилля є умовою будь-якого успіху, тим не менше, однак, діяльність поліції не тільки набагато ширша за обсягом, але вона і набагато частіше і більш безпосередньо відображається на благополуччі громадян» [5, с. 3].

Автор ставить собі за **мету** розглянути правові поліцейські функції в напрямі до Ради Європи та ОБСЄ.

Виклад основного матеріалу. Щодо виконання своїх функцій поліція як правило, в сучасних умовах розуміється як система спеціальних органів з охорони громадського порядку і боротьби із злочинністю та різними правопорушеннями які входять в їх компетенцію. В вітчизняних дослідженнях відзначається, що поняття поліція у широкому сенсі – це державна уніформована озброєна формація, уповноважена на здійснення превентивної та інтервенційної діяльності з метою забезпечення публічної безпеки, охорони громадського порядку, надання допомоги фізичним і юридичним особам [6, с. 225].

Побудова сучасної концепції демократичних правових напрямів в державі виходить із положення про державу-гаранта, особливість якої полягає в тому, що вона не тільки декларує права і свободи особи, але й здійснює широкі заходи щодо їх реального втілення в життя. Однак поліція в цьому випадку є одним із найбільш дієвих інструментів держави у забезпеченні подібних гарантій [7, с. 6].

Робота поліцейської діяльності у сучасній демократичній державі окреслюється двома моделями її організації: «континентально-європейською» і «англосаксонською». Ця модель характеризується жорстким централізованим управлінням поліцейськими відомствами з боку держави, владною «вертикаллю» і широким обсягом повноважень поліції. До цієї групи належать Австрія, Німеччина, Італія, Іспанія, Франція. Британська модель відзначається децентралізацією управління, владною «горизонталлю», підвищенням рівня повноважень місцевих органів влади і вужчими за обсягом поліцейськими функціями [7, с. 6] Однак в дослідженні відзначається, що у механізмі таких держав континентальної правової сім'ї, як Франція, Німеччина, Польща, поліція є невід'ємною складовою частиною системи органів виконавчої влади, як елемента державного апарату. Спільною рисою для вище згадуваних країн континентальної правової сім'ї є те, що, формально, поліція, як самостійний державний орган, належить до підсистеми органів виконавчої влади, які знаходяться в безпосередньому підпорядкуванні спеціального вищого галузевого органу виконавчої влади та МВС [8, с.34].

Також можна відзначити напрямок, щодо сьогоднішнього розуміння поліції не може знаходитися за межами концептуального поля та стратегії і практики найтіснішої взаємодії поліцейських сил із суспільством, яка демонструє свою ефективність на різних рівнях. На сьогоднішній день слід розуміти таку філософію роботи поліції, яка означає, новий тип стосунків поліції із законослухняними громадянами, участь останніх у визначенні пріоритетів, закладення таких стандартів, які дозволяють брати участь законослухняним громадянам у поліпшенні загальної якості життя. Такий підхід зміщує фокус роботи поліції від обробки випадкових викликів до вирішення проблем. Головними виступають три аспекти: - хороших партнерських відносин поліції та громадян, що включає участь всього суспільства в стратегії сприяння підвищенню громадської безпеки; - робота суспільства у

визначенні і ефективному усуненні основних умов, що призводять до злочинності та безладдя; перебудова поліції як організації, яка спроможна реагувати на потреби суспільства більш ефективно.

Україна є членом Ради Європи з 1995 р., а також з 1997 р. ратифікувала Європейську конвенцію про права людини, відтак, стандарти цієї організації в сфері поліцейської діяльності підлягають впровадженню в ході проведення поліцейської реформи.

Декларація про поліцію 1979 р. Одним із перших документів у сфері поліції в рамках Ради Європи слід вважати Резолюцію Парламентської Асамблеї Ради Європи № 690 (1979) «Про Декларацію про поліцію». У преамбулі цього документу було констатовано, що «Європейській системі захисту прав людини пішло б на користь, якби існували загальновизнані норми, що стосуються професійної етики поліції». Окрім цього, було відзначено, що сприяння верховенству права є основою для будь-якої по-справжньому демократичної системи. В свою чергу, система кримінальної юстиції відіграє визначальну роль у захисті верховенства права, а поліція повинна відігравати в цій системі найважливішу роль.

Робота поліції в значній мірі ведуться в тісному контакті з населенням і їх ефективність залежить від підтримки населення. Однак, при цьому більшість поліцейських служб Європи поряд із забезпеченням дотримання закону відіграють певну соціальну роль і надають певні послуги в рамках суспільства. Крім того, Комітет міністрів висловив переконання, що довіра населення до поліції тісно пов'язана з позицією та поведінкою поліції по відношенню до цього населення і особливо з дотриманням поліцією людської гідності та фундаментальних свобод і прав людини в тому вигляді, в якому вони, зокрема, закріплені в Європейській конвенції про права людини.

З цього напрямку визначено розуміння поліції та сферу застосування кодексу це традиційні підрозділи і служби державної поліції або інші дозволені і контрольовані публічними властями органи, головною метою яких є забезпечення підтримки закону і порядку в громадянському суспільстві і яким держава дозволяє для досягнення цієї мети використовувати силу та спеціальні повноваження. До основних цілей поліції в демократичному суспільстві належать: а) забезпечення громадського спокою, дотримання закону і порядку в суспільстві; б) захист і дотримання основних прав і свобод людини в тому вигляді, в якому вони закріплені, зокрема, в Європейській конвенції про права людини; в) попередження злочинності та боротьба з нею; г) виявлення злочинності; д) надання допомоги і послуг населенню.

З даного напрямку також було відзначено, що поліція є державним органом, який повинен засновуватися законом, а поліцейські операції завжди повинні проводитися відповідно до внутрішнього законодавством країни і з тими міжнародними нормами, з якими країна погодилася. Законодавство, яке врегульовує діяльність поліції, повинне бути доступним для громадян і досить яким і конкретним. Співробітники поліції підпадають під дію тих же законів, тільки тоді, коли вони спрямовані на забезпечення нормальної діяльності поліції в демократичному суспільстві. Можна навести інші ознаки організації поліції, які проявляють її роль у системі кримінальної юстиції, щодо чітких відмінностей між роллю поліції і прокуратури, судової системи і пенітенціарної системи; поліція не повинна мати ніяких контрольних повноважень над цими органами; поліція повинна суворо дотримуватися принципу незалежності та неупередженості суддів; з цього напрямку, поліція не повинна ні висувати заперечень проти законно винесених рішень чи постанов судів, ні перешкоджати їх виконанню; г) поліція в принципі не повинна виконувати судових функцій. Будь-яке делегування судових повноважень поліції повинне бути обмеженим і передбаченим законом. Завжди повинна існувати можливість опротестувати в суді будь-дію, рішення або бездіяльність поліції щодо прав громадян; г) необхідно забезпечувати належне функціональне співробітництво між поліцією і прокуратурою. У документі далі відзначається, що у тих країнах, де поліція підпорядкована прокуратурі або слідчим суддям, вона повинна отримувати чіткі інструкції щодо пріоритетів в сфері кримінальних розслідувань і проведення цих розслідувань. Поліція повинна інформувати слідчих суддів або прокуратуру про те, як здійснюються їх інструкції і, зокрема, повинна регулярно звітувати про розслідування кримінальних справ. Відповідальність поліції і контроль над нею, згідно пункту 59 поліція повинна відповідати перед державою, громадянами та їх представниками. Вона повинна бути об'єктом ефективного зовнішнього контролю. Контроль держави над поліцією повинен бути розподілений між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади.

Правові напрями про поліцейську діяльність. Організація з безпеки і співробітництва в Європі здійснює активну діяльність щодо посилення безпекового сектору в державах європейського континенту.

За рішенням Ради міністрів від 4 грудня 2001 р. Діяльність, пов'язана з поліцейськими функціями» визначалися базові підходи до розуміння важливості поліцейських функцій. У названому документі, зокрема, відзначалася необхідність зміцнювати існуючу діяльність, пов'язану з поліцейськими функціями, в галузі запобігання конфліктам, регулювання криз і постконфліктного від-

новлення, в тому числі шляхом надання державам-учасникам за їх згодою і на їхнє прохання консультаційних послуг і допомоги в питаннях реструктуризації та відтворення поліцейських служб, спостереження за роботою існуючих поліцейських служб і підготовки кадрів для них, в тому числі в галузі прав людини та основних свобод, а також створення потенціалу, включаючи, у відповідних випадках, підтримку інтегрованих або багатоетнічних поліцейських служб. Було сплановано нарощувати і розвивати співробітництво між державами-учасниками у протидії новим викликам безпеки» з метою, розширення оперативно-тактичних можливостей поліції, підвищення кваліфікації поліцейських в ключових областях, включаючи повагу прав людини і основних свобод і, при необхідності, кримінальні аспекти незаконної міграції, зміцнення потенціалу в сфері поліцейської роботи на місцях, боротьби з наркотиками, корупцією.

В одному документі ОБСЄ Керівництві з демократичних основ поліцейської діяльності (2008 р.) визначаються сучасні підходи до розуміння поліцейської діяльності, зокрема, вказується:

Поліція є найбільш видимим проявом державної влади, яка здійснює найбільш очевидні, невідкладні й такі, що потребують втручання, завдання для забезпечення благополуччя окремих громадян і цілих спільнот.

Розуміння «поліцейської діяльності як суспільної служби» визначається в наступний спосіб: «Основними обов'язками поліції виступають підтримання суспільного спокою і правопорядку; захист основоположних прав і свобод особи, особливо – життя; попередження і розкриття злочинів; зниження рівня страху; а також надання допомоги і послуг громадськості». Прогрес у просуванні до демократичних основ поліцейської діяльності досягається, коли має місце перехід «від підходу, орієнтованого на контроль, до підходу, орієнтованого на обслуговування», де основна увага правоохоронних органів зосереджена на активному попередженні злочинів.

Щодо демократії поліція розробляє і здійснює свою діяльність згідно з потребами громадськості і держави, а також приділяє особливу увагу наданню негайної допомоги членам суспільства, які потребують її. В напрямку з 2012 р. у Стратегічній концепції ОБСЄ щодо діяльності, пов'язаній із поліцейськими функціями, постійна рада цієї організації окреслила пріоритети діяльності в цьому напрямі.

У документі було відзначено чинники, які ОБСЄ буде «брати до уваги» в роботі над питаннями, пов'язаними з поліцейськими функціями, еволюція транснаціональних загроз безпеки і стабільності в регіоні і за його межами, кримінальні прояви, які швидко змінюються, необхідність підвищення професіоналізму і потенціалу правоохоронних органів, вдосконалення систем кримінального правосуддя держав-учасників і консолідації і зміцнення демократії, верховенства права, прав людини і основних свобод у всьому регіоні ОБСЄ, широке розмаїття традицій в сфері здійснення правосуддя і правоохоронної діяльності, включаючи різні правові системи, різні системи кримінального судочинства, різноманітні організаційні структури органів поліції з різними методами роботи, різні рівні співпраці меду окремими секторами систем кримінального правосуддя, участь численних і різноманітних міжнародних, регіональних і національних суб'єктів у всеосяжній реформі систем кримінального правосуддя держав-учасників, бюджетні та кадрові обмеження як в ОБСЄ, так і в державах учасниках.

Щодо успіхів у зміцненні, наприклад, потенціалу по забезпеченню підготовки поліцейських; в розвитку потенціалу зі стратегічного планування, в зміцненні потенціалу правоохоронних органів; в створенні прозорих, ефективних і дієвих систем управління поліцейськими кадрами і в створенні структур щодо забезпечення підзвітності поліції, ОБСЄ звернула увагу, що її корисний внесок в розвиток ефективної демократичної поліцейської діяльності в регіоні полягає, зокрема у всеосяжному і міжплатформному підході до безпеки, який застосовується до діяльності, пов'язаної з поліцейськими функціями, в рамках всіх трьох вимірів в контексті трьох аспектів, боротьби зі злочинною діяльністю, протидії корупції та відмивання грошей, підтримки в той же час верховенства права та забезпечення поваги прав людини і основних свобод. Серед основних пріоритетів ОБСЄ було вказано також у пункті 14 сприяння розвитку партнерських відносин поліції і населення/взаємодії поліції з місцевим населенням у якості ключового елементу поліцейської діяльності, зміцнюючи зв'язок і співробітництво між поліцією, іншими державними установами і населенням; сприяючи виробленню спільного підходу до вирішення проблем; і удосконалюючи відносини між поліцією і всіма сегментами суспільства, включаючи, зокрема всі вразливі групи».

У Стратегічній концепції ОБСЄ у питаннях ліквідації загроз, які викликаються злочинною діяльністю, називаються наступні види такої діяльності, організована злочинність, зокрема, ОБСЄ сприяє проведенню спеціальної підготовки в сфері кримінального переслідування для правоохоронних органів та інших елементів системи кримінального правосуддя, в тому числі з метою розширення діапазону методів які довели свою ефективність у випадках, пов'язаних з організованою злочинністю, зокрема, просування стратегії поліцейської діяльності спрямовані на раннє виявлення

радикалізму і насильницького екстремізму, а також на дерадикалізацію і реінтеграцію бойовних екстремістів до суспільства, незаконні наркотики і хімічні прекурсори (розробка ефективних і всебічних стратегій з боротьби з контрабандою наркотиків і переключенням хімічних прекурсорів, торгівля людьми. Кіберзлочинність та зміцнення потенціалу і обміну інформацією та прикладами кращої практики у розслідуванні кіберзлочинності і поводженням з Інтернет-доказами з виокремленням особливої уваги боротьбі з розпалюванням ненависті і сексуальною експлуатацією дітей в Інтернеті, а також протидії використанню Інтернету для терористичних цілей на підставі поваги до прав людини, основоположних свобод і верховенства права, допомога у досягненні державами такого рівня технічного експортного потенціалу, який є необхідним для приєднання до сітки з кіберзлочинності G824/7).

Висновки. Перше, поліція та поліцейські функції в стандартах Ради Європи розуміються з урахуванням динамічних змін, які відбуваються в глобалізованому світі й пов'язані з новими проявами злочинності. Друге, розуміння місця поліції в системі органів сучасної держави відзначається новими тенденціями в управлінській сфері, які проявляють вимоги прозорості, ефективності та деполітизації до поліцейських структур, заснованих законом, пріоритет діяльності яких захист прав людини. Цим і пояснюється підвищений інтерес Ради Європи до поліцейської діяльності. Третє, як нам видається, найбільш перспективним для розуміння ролі поліції в сучасному суспільстві виступає її вибудова в парадигмі «Community Policing», що дозволяє забезпечити зростання її ефективності. Цей напрям стратегій і кращих практик заслуговує на подальше вивчення і застосування в контексті поліцейської реформи в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юнін О.С. Поліція в системі державних органів та забезпечення громадської безпеки. *Держава та регіони*. Сер.: Право. 2013. № 1. С. 59–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drp_2013_1_14.
2. Орлов В.А. Поліція муніципалітету: досвід країн Європи. *Наше право*. 2013. № 9. С. 172–185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2013_9_32.
3. Смірнова О.М. Семантичний аналіз термінів «поліція» та «поліцейська діяльність». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 3. С. 69–72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2015_3_23.
4. Сердюк А.М. Патрульна поліція як суб'єкт реалізації правоохоронної функції держави. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 181–184. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjvn_2016_1_41.
5. Проневич О.С. Поняття «поліція» («міліція») в адміністративному (поліцейському) праві сучасних держав. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 249–257. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2011_3_37.
6. Передерій О.С. Поліція в механізмі держав континентальної правової сім'ї. *Право і Безпека*. 2006. Т. 5, № 4. С. 33–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2006_5_4_10.
7. Gayle Fisher-Stewart. Community Policing Explained: A Guide for Local Governments Lead. URL: https://cops.usdoj.gov/pdf/vets-to-cops/cp_explained.pdf.
8. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 690 (1979) «Про Декларацію про поліцію». URL: <http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/rezol.pdf>.
9. Белов Д.М., Швед І.І., Белова М.В. Правоохоронна функція держави: роль та місце органів прокуратури. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 13–20.
10. Белова М.В., Белов Д.М., Гуманістичні засади правової системи: діалектика теорії та практики в умовах сучасних викликів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 5. 2024. С. 933–939.

СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ: МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Мадалиць В.В.,

аспірант кафедри теорії держави та права

Дніпровського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0009-0009-0792-3370

Мадалиць В.В. Соціальна функція держави та права людини: механізми захисту в умовах воєнного стану.

У статті досліджуються особливості реалізації соціальної функції держави та захисту прав людини в умовах війни, а також перспективи вдосконалення механізмів соціального захисту в контексті сучасних викликів. Автор аналізує теоретичні аспекти соціальної функції держави як ключового інструменту забезпечення суспільної стабільності, соціальної справедливості та реалізації прав громадян. Висвітлюються основні проблеми, з якими стикається держава під час виконання своєї соціальної функції у воєнний період, включаючи руйнування інфраструктури, масову міграцію, цифрову нерівність, кіберзагрози та обмеженість фінансових ресурсів. Особливу увагу приділено механізмам соціального захисту, які функціонують у кризових умовах. Досліджуються можливості цифрових платформ, таких як «Дія», для надання соціальних послуг, мобільні медичні бригади, програми підтримки внутрішньо переміщених осіб і адресна допомога вразливим категоріям населення. Також розглядається роль міжнародних організацій, таких як ООН і Червоний Хрест, у підтримці соціальної функції держави та забезпеченні прав громадян під час війни. У статті наголошується на необхідності реформування законодавчої бази для адаптації до кризових умов, спрощення процедур отримання соціальних виплат і запровадження механізмів швидкого реагування на гуманітарні виклики. Аналізується значення цифровізації соціальної сфери як інструменту підвищення доступності, прозорості та ефективності соціального захисту. Висвітлюються перспективи впровадження штучного інтелекту для автоматизації процесів адміністрування соціальних послуг, що дозволить зробити допомогу більш адресною. Перспективи вдосконалення механізмів захисту соціальної функції держави включають розбудову цифрової інфраструктури, посилення кібербезпеки, підвищення цифрової грамотності населення та інтеграцію міжнародного досвіду. Важливим завданням є розробка комплексної стратегії післявоєнного відновлення, яка враховуватиме потреби постраждалих громадян, відновлення інфраструктури та створення умов для економічного зростання. У висновках наголошується, що ефективне виконання соціальної функції держави та захист прав людини є ключовими чинниками забезпечення стабільності суспільства та відновлення країни в післявоєнний період.

Ключові слова: соціальна функція, права людини, воєнний стан, соціальний захист, цифровізація, адресна допомога, кібербезпека, післявоєнне відновлення.

Madalyts V.V. The social function of the state and human rights: protection mechanisms under martial law.

The article examines the peculiarities of implementing the social function of the state and protecting human rights during wartime, as well as prospects for improving social protection mechanisms in the context of contemporary challenges. The author analyzes the theoretical aspects of the state's social function as a key tool for ensuring societal stability, social justice, and the realization of citizens' rights. The main problems faced by the state in fulfilling its social function during wartime are highlighted, including infrastructure destruction, mass migration, digital inequality, cybersecurity threats, and limited financial resources. Special attention is given to social protection mechanisms that operate under crisis conditions. The potential of digital platforms, such as «Diia», for providing social services, mobile medical brigades, support programs for internally displaced persons, and targeted assistance to vulnerable population groups is explored. The role of international organizations, such as the United Nations and the Red Cross, in supporting the state's social function and ensuring citizens' rights during wartime is also considered. The article emphasizes the need to reform the legal framework to adapt to crisis conditions, simplify procedures for obtaining social benefits, and implement rapid response mechanisms for humanitarian challenges. The importance of digitalizing the social sphere as a tool to enhance accessibility, transparency, and efficiency of social protection is analyzed. The prospects for introducing artificial intelligence to automate the administration of social services, enabling more targeted assistance, are discussed. The

prospects for improving mechanisms to protect the social function of the state include the development of digital infrastructure, strengthening cybersecurity, enhancing digital literacy among the population, and integrating international experience. A critical task is the development of a comprehensive post-war recovery strategy that addresses the needs of affected citizens, infrastructure restoration, and the creation of conditions for economic growth. The conclusion emphasizes that the effective implementation of the state's social function and the protection of human rights are essential factors in ensuring societal stability and the recovery of the country in the post-war period.

Key words: social function, human rights, martial law, social protection, digitalization, targeted assistance, cybersecurity, post-war recovery.

Постановка проблеми. Соціальна функція держави є однією з базових складових її діяльності, спрямованою на забезпечення суспільної стабільності, соціальної справедливості та реалізації прав людини. Ця функція виявляється через створення умов для забезпечення гідного рівня життя, підтримки вразливих верств населення, доступу до освіти, медичної допомоги та інших життєво необхідних послуг. Однак в умовах воєнного стану, який супроводжується масштабними соціальними, економічними та гуманітарними кризами, виконання цієї функції стає складнішим, а потреба в її реалізації набуває особливої гостроти.

Воєнний стан є екстремальним правовим режимом, який передбачає тимчасове обмеження окремих прав і свобод громадян, спрямоване на забезпечення національної безпеки та захист держави від зовнішньої агресії. У таких умовах держава зобов'язана не лише протидіяти загрозам, але й забезпечувати базові соціальні права громадян, які залишаються основою стабільності та довіри суспільства до державних інституцій. Одним із ключових викликів є пошук балансу між забезпеченням прав людини та необхідністю обмежень, продиктованих умовами війни.

Особливого значення набувають соціальні права людини, такі як право на соціальне забезпечення, охорону здоров'я, житло та освіту. В умовах збройного конфлікту ці права часто порушуються через руйнування інфраструктури, вимушене переселення людей, обмежений доступ до медичних послуг та соціальної допомоги. У відповідь держава повинна розробляти та впроваджувати механізми захисту цих прав, які дозволяють забезпечити їхню реалізацію навіть за складних обставин.

Цифровізація та інноваційні технології стають важливими інструментами для забезпечення соціальної функції держави в умовах війни. Наприклад, електронні платформи дозволяють громадянам отримувати соціальні послуги дистанційно, навіть у зонах, де фізична присутність органів влади є неможливою. Такі рішення сприяють оперативному реагуванню на потреби населення та зменшенню соціальної напруги. Однак ці інструменти також стикаються з викликами, серед яких нерівний доступ до технологій, кіберзагрози та недостатній рівень цифрової грамотності.

Міжнародне співтовариство накопичило значний досвід у забезпеченні прав людини та виконанні соціальних функцій держави в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема збройних конфліктів. Вивчення цього досвіду дозволяє адаптувати його до українських реалій та розробляти ефективні стратегії для підтримки населення. Зокрема, міжнародно-правові стандарти, закріплені в документах ООН, Ради Європи та інших організацій, надають чіткі орієнтири для дотримання прав людини навіть у складних умовах.

Метою дослідження є дослідження механізмів реалізації соціальної функції держави та захисту прав людини в умовах воєнного стану. У роботі розглядаються теоретичні основи цієї проблематики, аналізуються сучасні виклики, з якими стикається Україна, а також пропонуються рекомендації для вдосконалення механізмів соціального захисту.

Дослідження спрямоване на обґрунтування важливості соціальної функції держави та прав людини як основи соціальної стабільності та ефективного управління у період воєнного стану. На основі цього формулюються конкретні практичні рекомендації для посилення соціальної політики та правозахисної діяльності держави.

Аналіз останніх публікацій показує значний інтерес науковців до проблеми реалізації соціальної функції держави та захисту прав людини в умовах війни. Зокрема, дослідження в цій галузі проводили такі науковці, як Н. Абакумова, Н. Горбова, А. Карнаушенко, К. Литвинчук, К. Мельникова, С. Миколук, А. Палюх, В. Пархета, В. Петренко, І. Сенюта. В їхніх роботах розглядаються різні аспекти адаптації національного законодавства до європейських стандартів, проблеми імплементації міжнародних норм та впровадження кращих європейських практик у сфері адміністративного процесу.

Таким чином, дослідження свідчать, що особлива увага приділяється застосуванню міжнародного досвіду до українських реалій, інтеграції цифрових рішень у соціальну сферу та забезпеченню верховенства права навіть за умов кризи.

Виклад основного матеріалу. Соціальна функція держави є однією з фундаментальних категорій державного управління, що визначає її діяльність, спрямовану на забезпечення базових соціальних прав, добробуту населення та підтримання соціальної справедливості [1, с. 146–153]. Ця функція відображає зв'язок між державою та суспільством, закріплюючи її обов'язок створювати умови для реалізації прав і свобод кожної людини. Теоретичні основи соціальної функції формуються на перетині правових, соціологічних та економічних концепцій, які розглядають її як механізм досягнення суспільної злагоди, подолання нерівності та забезпечення стабільності.

Соціальна функція держави базується на принципі верховенства права, що закріплює основну мету державної влади – захист і забезпечення прав людини. У демократичному суспільстві вона передбачає створення рівних можливостей для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального статусу, національності чи місця проживання. Це стосується як забезпечення матеріальних потреб (соціальне забезпечення, охорона здоров'я, освіта), так і нематеріальних (захист прав, доступ до правосуддя). Згідно з концепціями соціальної держави, сформульованими у працях таких мислителів, як Джон Роулз, соціальна функція спрямована на досягнення справедливого розподілу ресурсів, що є основою соціального договору між громадянами та державою.

В умовах сучасного світу соціальна функція держави розглядається як механізм подолання соціальних викликів, зокрема таких, як економічна нерівність, безробіття, демографічні проблеми та міграція. У контексті України особливе значення соціальної функції визначено в Конституції України, яка закріплює, що держава відповідає за соціальний захист своїх громадян і створення умов для гідного життя (стаття 46 Конституції України). Це положення закладає основу для розробки політики, спрямованої на захист соціальних прав, які є складовою прав людини.

Права людини, які лежать в основі соціальної функції держави, класифікуються як універсальні, невідчужувані й нероздільні [2, с. 318–319]. Соціальні права, включаючи право на працю, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, освіту та житло, забезпечують мінімальний рівень життя, необхідний для збереження гідності кожної людини. Згідно з міжнародними стандартами, такими як Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, держави зобов'язані створювати умови для їхньої реалізації.

Особливе значення в теоретичному аспекті соціальної функції держави має її адаптація до умов надзвичайних ситуацій, таких як воєнний стан. У таких умовах держава повинна одночасно забезпечувати національну безпеку та соціальний захист населення, що вимагає балансування між захистом прав людини та необхідними обмеженнями. Воєнний стан може обмежувати певні права, однак ці обмеження повинні бути пропорційними, законними та тимчасовими, відповідно до статті 64 Конституції України та міжнародних норм, таких як стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [3].

Під час війни чи збройного конфлікту соціальна функція держави зосереджується на захисті найбільш вразливих верств населення: внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни, сімей загиблих військовослужбовців, дітей і літніх людей. Держава повинна не лише забезпечувати соціальні виплати, а й створювати програми інтеграції та реінтеграції для тих, хто постраждав від наслідків війни. У цьому контексті важливою є роль громадських організацій та міжнародних партнерів, які надають підтримку у виконанні соціальної функції.

Сучасні теоретичні підходи до соціальної функції держави також підкреслюють її зв'язок із цифровізацією. Використання цифрових платформ, автоматизація процесів надання соціальних послуг, впровадження штучного інтелекту для аналізу даних – усе це сприяє підвищенню ефективності та прозорості виконання соціальної функції. Водночас цифровізація потребує забезпечення захисту персональних даних і рівного доступу до технологій, що є особливо актуальним у контексті війни.

Соціальна функція держави та захист прав людини є комплексним і багатогранним явищем, яке поєднує правові, соціальні та технологічні аспекти. У теоретичному вимірі вона слугує основою для розробки практичних механізмів, які дозволяють державі ефективно виконувати свої обов'язки перед суспільством, забезпечуючи права та гідність кожного громадянина навіть у найскладніших умовах.

Реалізація соціальної функції держави та захист прав людини в умовах воєнного стану є надзвичайно складним завданням, яке вимагає адаптації традиційних механізмів управління до кризових обставин, спричинених збройним конфліктом. Війна створює багаторівневі виклики, включаючи руйнування інфраструктури, масові переміщення населення, економічні обмеження та зростання соціальних ризиків. Однак, попри всі труднощі, держава повинна забезпечувати виконання своїх соціальних зобов'язань, спрямованих на захист найбільш вразливих груп населення та підтримку суспільної стабільності. Особливістю соціальної функції держави під час війни є необхідність забезпечення базових соціальних послуг навіть у регіонах, де державні органи працюють із суттєвими обмеженнями через бойові дії чи окупацію [4, с. 92–94]. Це включає медичну допомогу, осві-

ту, соціальні виплати та житло для постраждалих громадян. Важливу роль відіграють механізми адресної підтримки, які дозволяють швидко реагувати на потреби переселенців, ветеранів, осіб з інвалідністю, дітей, що залишилися без батьківського піклування, та інших категорій. Для цього використовуються сучасні цифрові платформи, наприклад, українська «Дія», яка забезпечує реєстрацію переселенців і надання соціальних послуг дистанційно. Окрім цього, залучення міжнародної гуманітарної допомоги є важливим елементом забезпечення безперервності соціальних послуг. Організації, такі як ООН, Червоний Хрест та Європейський Союз, надають фінансування, продовольство, медичні товари та іншу підтримку, що дозволяє зменшити навантаження на національні ресурси. Водночас держава повинна адаптувати свою соціальну політику до умов воєнного стану, впроваджуючи спеціальні програми допомоги для постраждалих категорій населення, компенсації витрат на оренду житла чи забезпечення тимчасовими прихистками. Захист прав людини під час воєнного стану є невід'ємною частиною соціальної функції держави. Міжнародно-правові стандарти, закріплені в таких документах, як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Женевські конвенції, встановлюють, що обмеження прав під час надзвичайних ситуацій повинні бути пропорційними, обґрунтованими та тимчасовими. Наприклад, стаття 4 Пакту дозволяє державам тимчасово обмежувати окремі права для забезпечення національної безпеки, але забороняє обмеження основоположних прав, таких як право на життя, свободу від катувань і рабства. Україна намагається дотримуватися цих стандартів, розробляючи законодавчі акти та механізми для захисту внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни, дітей і літніх людей. Особливе місце займають цифрові рішення, які дозволяють мінімізувати вплив обмежень на права громадян через дистанційний доступ до послуг. Утім, навіть за наявності прогресивних механізмів, захист прав людини стикається з викликами, такими як обмежений доступ до окупованих територій, руйнування інфраструктури, фінансові обмеження та ризики порушення прав через надмірні обмеження з боку держави. Вивчення міжнародного досвіду у цій сфері дозволяє ефективніше адаптувати національні механізми. Наприклад, у Норвегії та Швеції мобільні центри допомоги забезпечують доступ до послуг у віддалених регіонах, а в Сінгапурі діють адресні програми підтримки літніх людей і осіб з інвалідністю. Україна може використовувати ці приклади для вдосконалення власної політики. Таким чином, реалізація соціальної функції держави та захист прав людини під час воєнного стану вимагають інноваційних підходів, зокрема впровадження цифрових технологій, розширення міжнародної співпраці та забезпечення прозорості й підзвітності в управлінні ресурсами. Ці заходи є необхідними для збереження соціальної стабільності, захисту громадян та подолання наслідків збройного конфлікту [5].

Механізми захисту соціальних прав людини в Україні в умовах воєнного стану є критично важливими для забезпечення базових потреб населення, підтримання соціальної справедливості та збереження довіри до державних інституцій. У період воєнного стану держава стикається з численними викликами, такими як руйнування інфраструктури, вимушене переміщення значної частини населення, економічна нестабільність та обмежені ресурси [6, с. 92–94]. У цих умовах функціонування механізмів соціального захисту потребує адаптації до нових реалій, оперативності та ефективності.

Основним правовим підґрунтям захисту соціальних прав в Україні є Конституція України, яка гарантує кожному право на соціальний захист, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я та освіту. На цих засадах побудована система нормативно-правових актів, які регулюють соціальну сферу, включаючи спеціальні закони, спрямовані на захист внутрішньо переміщених осіб (ВПО), ветеранів війни, дітей, осіб з інвалідністю та інших вразливих груп. Зокрема, Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» визначає механізми реєстрації ВПО та надання їм соціальних виплат, житла і допомоги.

Один із ключових механізмів захисту соціальних прав у воєнний час – це адресна підтримка. Україна запровадила низку програм, які забезпечують надання допомоги найбільш вразливим категоріям населення. Наприклад, внутрішньо переміщені особи можуть отримувати грошову допомогу на проживання, яку можна оформити через платформу «Дія». Ця система забезпечує швидке опрацювання заявок та мінімізацію бюрократичних процедур. Окрім того, впроваджено програми надання тимчасового житла для переселенців, компенсації витрат на оренду житла та підтримки сімей загиблих військовослужбовців.

Медична допомога є ще одним важливим аспектом захисту соціальних прав. У період війни держава повинна забезпечити доступ до медичних послуг навіть у зонах активних бойових дій. Для цього запроваджено мобільні медичні бригади, які надають первинну допомогу в місцях, де стаціонарні заклади охорони здоров'я не функціонують. Також активно використовуються електронні медичні сервіси, зокрема «eЗдоров'я», що дозволяють громадянам отримувати рецепти, консультації лікарів і доступ до інформації про свої медичні дані [7, с. 26–32].

У сфері освіти держава впроваджує механізми дистанційного навчання, що дозволяють дітям і студентам продовжувати навчання навіть за умов вимушеного переселення чи відсутності доступу до освітніх закладів. Наприклад, Міністерство освіти і науки України створило спеціальні платформи для дистанційного навчання, які забезпечують доступ до навчальних матеріалів і відеоуроків. Крім того, для дітей-переселенців організовуються спеціальні освітні програми, що допомагають адаптуватися до нових умов [8, с. 5–18].

Фінансова підтримка також є важливим компонентом механізмів захисту соціальних прав. Держава забезпечує виплату пенсій, субсидій та інших соціальних виплат, навіть у зонах, де фізичний доступ до банківських установ обмежений. Для цього використовуються механізми дистанційних банківських послуг, які дозволяють громадянам отримувати кошти через електронні платформи або мобільні додатки.

Значну роль у реалізації механізмів захисту соціальних прав відіграють міжнародні організації, які надають гуманітарну допомогу, фінансові ресурси та технічну підтримку. Організації, такі як ООН, Червоний Хрест, Міжнародна організація з міграції та Європейський Союз, активно співпрацюють з українським урядом для забезпечення гуманітарних потреб населення. Їхня допомога включає фінансування житлових програм, надання продовольства, ліків, засобів гігієни та інших необхідних ресурсів.

Водночас механізми соціального захисту стикаються з численними викликами. Одним із них є нерівномірний доступ до соціальних послуг у різних регіонах, особливо на окупованих територіях. Держава зобов'язана знайти способи забезпечення прав громадян у цих регіонах, залучаючи міжнародних партнерів для доставки гуманітарної допомоги та надання підтримки дистанційно. Іншою проблемою є недостатнє фінансування соціальних програм через обмеженість державного бюджету, що значною мірою спрямовується на оборонні потреби.

Таким чином, механізми захисту соціальних прав людини в Україні в умовах воєнного стану демонструють високу адаптивність і спрямованість на оперативне вирішення найгостріших проблем. Попри значні виклики, держава успішно інтегрує сучасні технології, залучає міжнародну підтримку та розробляє спеціальні програми для захисту населення. Подальший розвиток цих механізмів потребує вдосконалення нормативно-правової бази, розширення цифрових можливостей і забезпечення прозорості та ефективності використання ресурсів. Це дозволить не лише підтримати громадян у складний період, але й забезпечити основи для сталого відновлення після завершення війни.

Війна створює унікальні виклики для державної системи, які значно ускладнюють виконання соціальної функції та захист прав людини. Ці виклики мають багаторівневий характер і охоплюють правові, організаційні, економічні, технологічні та соціальні аспекти. В умовах війни держава стикається з необхідністю швидкої адаптації соціальної політики, забезпечення базових прав громадян і підтримання суспільної стабільності, що стає особливо важливим у контексті масових переміщень населення, руйнування інфраструктури та загального зниження якості життя [9, с. 47–52].

Одним із найбільших викликів є Вдосконалення механізмів захисту соціальної функції держави та прав людини є одним із ключових завдань державної політики в умовах війни та післявоєнного відновлення. Ефективне виконання соціальної функції потребує комплексного підходу, який враховує сучасні виклики, зокрема економічні, правові, інфраструктурні та технологічні аспекти. Перспективи вдосконалення цих механізмів спрямовані на підвищення ефективності соціального захисту, зміцнення правової бази, інтеграцію цифрових рішень та розширення міжнародного співробітництва.

Одним із пріоритетних напрямів є розвиток цифрової інфраструктури. Держава повинна забезпечити доступ до швидкісного інтернету навіть у віддалених і постраждалих від війни регіонах. Це створить можливості для дистанційного отримання соціальних послуг, таких як реєстрація на соціальні виплати, подача заяв на компенсації чи отримання медичних консультацій через цифрові платформи. Крім того, розвиток мобільних додатків і спрощення інтерфейсів платформ, таких як «Дія», зробить послуги доступними для ширшого кола громадян, включаючи літніх людей та осіб з обмеженими можливостями.

Іншим важливим аспектом є посилення кібербезпеки. Використання цифрових технологій передбачає обробку великих обсягів персональних даних, що робить ці системи вразливими до кібератак, особливо в умовах війни. Для зміцнення кіберзахисту держава повинна створити спеціалізовані органи чи підрозділи, які відповідатимуть за моніторинг кіберзагроз, запобігання інцидентам та реагування на них. Також важливо запровадити сертифікацію програмного забезпечення, яке використовується для адміністрування соціальних послуг, щоб забезпечити його відповідність сучасним стандартам безпеки.

Реформування законодавчої бази також є ключовим напрямом вдосконалення. Законодавство має бути адаптоване до умов кризових ситуацій, таких як війна чи надзвичайний стан. Це перед-

бачає спрощення процедур отримання соціальних виплат, забезпечення правового захисту внутрішньо переміщених осіб, спрощення доступу до медичних послуг і компенсацій. Важливим є створення спеціальних нормативних актів, які регулюватимуть механізми швидкого реагування на гуманітарні кризи та підтримку вразливих категорій населення.

Особливої уваги потребує інтеграція міжнародного досвіду. Україна може перейняти найкращі практики інших країн, які стикалися з масштабними кризами. Наприклад, досвід Естонії у створенні інтегрованих цифрових платформ, Норвегії в організації мобільних центрів допомоги чи Канади у впровадженні адресної підтримки може бути адаптований до українських реалій. У цьому контексті важливим є посилення співпраці з міжнародними організаціями, такими як ООН, Червоний Хрест, Європейський Союз, які можуть надати як фінансову, так і експертну допомогу [10, с. 65–72].

Ще одним перспективним напрямом є розвиток системи адресної допомоги та персоналізованих соціальних послуг. Використання сучасних технологій, таких як штучний інтелект, дозволить автоматизувати аналіз потреб громадян і забезпечити надання допомоги тим, хто її найбільше потребує. Це сприятиме підвищенню ефективності використання ресурсів і зменшенню соціальної нерівності.

Перспективи вдосконалення механізмів захисту соціальної функції держави та прав людини в умовах війни та післявоєнного відновлення базуються на необхідності адаптації державної політики до сучасних викликів, посилення її ефективності та використання інноваційних технологій. Одним із ключових напрямів є розбудова цифрової інфраструктури, що дозволить забезпечити доступ до соціальних послуг навіть у віддалених і постраждалих від війни регіонах. Важливо розширити можливості електронних сервісів, таких як платформа «Дія», спростити їхні інтерфейси та зробити їх доступними для всіх категорій населення, включаючи осіб похилого віку та людей з інвалідністю.

Впровадження штучного інтелекту та автоматизації процесів є перспективним інструментом для оптимізації надання соціальних послуг. Використання інтелектуальних систем для аналізу потреб населення та розподілу ресурсів сприятиме адресності допомоги, скороченню часу на її отримання та зменшенню бюрократичних перепон. Це дозволить державі ефективніше реагувати на виклики, забезпечуючи допомогу найбільш уразливим верствам населення.

Посилення кібербезпеки є критично важливим в умовах широкого використання цифрових платформ для адміністрування соціальних послуг. Необхідно створити національні центри кіберзахисту, посилити законодавчу базу для захисту персональних даних та впровадити сучасні стандарти інформаційної безпеки. Захист цифрових систем від можливих кібератак гарантуватиме надійність та безпеку надання соціальних послуг.

Висновки. Підвищення цифрової грамотності населення є невід'ємною частиною перспектив вдосконалення механізмів соціального захисту. Навчання громадян, зокрема осіб похилого віку та соціально вразливих груп, використанню сучасних технологій допоможе подолати цифрову нерівність і забезпечити рівний доступ до соціальних послуг. Для цього необхідно впроваджувати державні освітні програми, проводити інформаційні кампанії та організовувати навчальні курси.

Інтеграція міжнародного досвіду також має велике значення для вдосконалення механізмів соціального захисту. Використання найкращих практик країн, які стикалися з подібними викликами, таких як Естонія, Норвегія чи Канада, дозволить адаптувати ефективні моделі до українських реалій. Міжнародні організації, такі як ООН, Червоний Хрест та Європейський Союз, можуть стати важливими партнерами у наданні фінансової та експертної допомоги.

Стратегічним завданням є розробка національної стратегії післявоєнного відновлення, яка враховуватиме потреби постраждалих громадян, відновлення інфраструктури та створення умов для економічного зростання. Ця стратегія повинна базуватися на принципах соціальної справедливості, рівності та інклюзивності, що дозволить забезпечити довгостроковий розвиток.

Реалізація соціальної функції держави та захист прав людини в умовах війни є надзвичайно складним завданням, яке потребує інноваційних підходів, злагодженої роботи державних органів та активного міжнародного співробітництва. Успішна інтеграція цифрових технологій, посилення кібербезпеки, вдосконалення правового регулювання та підвищення ефективності інституційної системи є ключовими елементами вдосконалення. Забезпечення прозорості та підзвітності у соціальній сфері сприятиме зміцненню довіри громадян до державних інституцій. Післявоєнний період вимагає розробки комплексної стратегії відновлення, яка має враховувати досвід війни, потреби постраждалих та перспективи сталого розвитку. Реалізація цих заходів дозволить забезпечити захист прав громадян, стабільність суспільства та створить основу для подальшого відновлення України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Nalyvaiko, I. (2023). The influence of social standards and social guarantees on improving the quality of life of citizens: legal analysis and socio-economic consequences. *Philosophy, Economics and Law Review*, 3(2), 146–153.

2. Наливайко І.О. Державна політика у сфері соціального захисту та соціального забезпечення: напрями реформування. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 лютого 2023 р.). Дніпро: ДДУВС, 2023. С. 318-319. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/11801/1/105.pdf>.
3. Конституція України (з офіц. тлумаченням Конституц. Суду України). К.: Ліра, 2006. 96 с.
4. Миколіук С.М. Соціальна допомога та виплати в умовах воєнного стану. *Наукові проєкти соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ*. 2022. С. 92-94. URL: <http://naukskf.wunu.edu.ua/index.php/npskf/article/download/126/122>.
5. Петренко В.С., Карнаушенко А.С., Мельникова К.В. Соціальні стандарти ЄС та їх вплив на українську економіку. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2023. № 10.
6. Миколіук С.М. Соціальна допомога та виплати в умовах воєнного стану. *Наукові проєкти соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ*. 2022. С. 92-94.
7. Сенюта І.Я. Особливості динаміки медичних правовідносин в умовах воєнного стану: окремі аспекти. *Медичне право*. 2022. № 1 (29). С. 26-32.
8. Літвинчук К.О. Тенденції розвитку дистанційної освіти в Україні як чинника стабільності та безперервності освітнього процесу під час війни. *Освітня аналітика України*. 2023. № 4 (25). С. 5-18.
9. Горбова Н.А., Палюх А.Я., Пархета В.І. Правовий захист та відновлення прав людини і основоположних свобод в умовах подолання наслідків війни. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 47-52.
10. Абакумова Н.О. Соціальний захист населення в умовах економічної нестабільності: виклики та шляхи подолання. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2020. № 19(1). С. 65-72.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.6>

ЕЛЕКТРОННІ КОНСУЛЬТАЦІЇ ЯК ЗАСІБ ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ

Панкратова В.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальної юриспруденції
та конституційного права
Сумського державного університету

Панкратова В.О. Електронні консультації як засіб залучення громадян до прийняття рішень.

Стаття присвячена аналізу електронних консультацій як засобу залучення громадян до прийняття рішень на державному та місцевому рівнях. Визначено, що електронні консультації є формою електронної участі, яка дозволяє охоплювати широкий спектр тем чи проблем, включаючи зміни до законодавства, проблеми навколишнього середовища, покращення послуг тощо, і з можливістю залучити до обговорення широке коло зацікавлених суб'єктів.

Проаналізовано законодавство України, яке регламентує особливості проведення публічних, зокрема й електронних консультацій. Автор зазначає, що електронні консультації як форма публічних є важливим інструментом, який дозволяє людям висловлювати свої думки, які потім враховуються та розглядаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Визначено, що широкому залученню громадян до обговорення ряду питань державного та місцевого значення сприяє використання інформаційно-комунікаційних технологій, які дозволяють зацікавленим сторонам і громадянам безпосередньо висловлювати свої думки з конкретних тем і брати участь в інтерактивному діалозі.

Проаналізовано статистичні дані щодо проведення публічних консультацій Кабінетом Міністрів України, центральними органами виконавчої влади та місцевими органами виконавчої влади. Зазначено, що однією з характерних рис використання електронних консультацій в Україні на місцевому рівні є розпорошеність відповідних сервісів на різних електронних платформах – здебільшого це веб-сайти установ, що ініціюють проблемне питання/документ для публічного обговорення.

Зазначено, що у зарубіжних країнах електронні консультації є досить популярним інструментом, завдяки якому влада веде інтерактивний діалог із громадськістю для вирішення проблем чи обговорення питань, які становлять інтерес для суспільства. Окрему увагу звернено на використання онлайн-консультацій в Європейському Союзі.

Резюмовано, що запровадження електронних консультацій є зміцненням принципів демократичної участі, таких як: доступність, прозорість, активне залучення громадян, сприяючи більш спільному підходу до прийняття рішень та гарантуючи, що кожен голос має значення.

Ключові слова: електронна участь, правосвідомість, інформаційне суспільство, електронні консультації, публічні консультації, діджиталізація, громадянське суспільство, громадська участь.

Pankratova V.O. Electronic consultations as a means of involving citizens in decision-making.

The article is devoted to analyzing electronic consultations to involve citizens in decision-making at the state and local levels. It is determined that electronic consultations are a form of electronic participation that allows covering a wide range of topics or problems, including changes to legislation, environmental issues, improvement of services, etc., and with the ability to involve a wide range of interested parties in the discussion.

The legislation of Ukraine is analyzed, which regulates the features of conducting public, including electronic consultations. The author notes that electronic consultations as a form of public consultations are an essential tool that allows people to express their opinions, which are then taken into account and considered by state authorities and local self-government bodies. It was determined that the broad involvement of citizens in discussing several issues of state and regional importance is facilitated by the use of information and communication technologies that allow stakeholders and citizens to directly express their opinions on specific topics and participate in interactive dialogue.

Statistical data on public consultations by the Cabinet of Ministers of Ukraine and central and local executive bodies were analyzed. One of the characteristic features of electronic consultations in Ukraine at the regional level is the dispersion of relevant services on various electronic platforms – mostly, these are institutions' websites that initiate a problematic issue/document for public discussion.

In foreign countries, electronic consultations are a reasonably popular tool through which the authorities conduct an interactive dialogue with the public to solve problems or discuss issues of interest to society. Special attention is paid to online consultations in the European Union.

It is summarized that the introduction of electronic consultations strengthens the principles of democratic participation, such as accessibility, transparency, and active involvement of citizens, contributing to a more collaborative approach to decision-making and ensuring that every vote counts.

Key words: electronic participation, legal awareness, information society, electronic consultations, public consultations, digitalization, civil society, public participation.

Постановка проблеми. Електронні консультації з громадськістю є одним із інструментів демократії, який сприяє активному залученню громадян брати участь у прийнятті рішень як на державному, так і на місцевому рівнях. Важливість консультацій з громадянами полягає в їх здатності зміцнювати демократію участі, покращувати якість державних рішень.

З розвитком технологій громадські консультації стають все більш важливими, оскільки онлайн-платформи та цифрові інструменти часто використовуються для сприяння ширшому залученню громадськості.

Метою статті є дослідження електронних консультацій як інструменту електронної демократії та засобу, який дозволяє державній чи місцевій владі обговорювати з громадянами різноманітні питання або ініціювати пропозиції.

Стан опрацювання проблематики. Електронні консультації, як правило, в науковій літературі розглядаються в розрізі досліджень електронної демократії в цілому або як інструмент електронної участі громадян. Окремі аспекти електронних консультацій розкриті в працях: Алауне А.А., Аль-Рефаї Х., Батіха К., Ле Блан Д, Чальцевої О.М. та інших. У той же час, електронні консультації потребують постійного вивчення та аналізу, що зумовлено оновленням законодавства.

Виклад основного матеріалу. Окрім традиційної участі громадян у прийнятті рішень на державному та місцевому рівнях, у результаті розвитку комунікаційних та інформаційних технологій, широкого застосування набули електронні інструменти демократії, які дозволяють залучити громадян до прийняття рішень [8, с. 280].

Термін «електронна участь» використовується для позначення різноманітних заходів, спрямованих на посилення залучення громадян. Електронне голосування, електронні петиції, електронні консультації, електронні обговорення, онлайн-платформи для обговорення та хакатони – усе це приклади активностей, які охоплюють загальний термін «електронна участь» [9].

Електронні консультації є формою електронної участі, яка дозволяє окреслити широкий спектр тем чи проблем, включаючи зміни до законодавства, проблеми навколишнього середовища, покращення послуг тощо з можливістю залучення до обговорення широкого кола зацікавлених суб'єктів.

Термін «консультування» означає звернення до когось за порадою або думкою з певного питання. Консультування є безпосереднім обміном ідей, припущень і порад між людьми.

Публічні консультації – це процес комунікацій між органами державної влади та громадянами (зацікавленими сторонами), за допомогою якого обидві сторони стають поінформованими про різні перспективи та пропозиції урядової політики і які надають можливість громадянам впливати на зміст рішень, що їх ухвалюють органи державної влади [5, 4].

В Україні ще у 2017 році була здійснена спроба нормативного регулювання публічних консультацій. Зокрема до Верховної Ради було подано Проект Закону «Про публічні консультації», який мав встановити загальні стандарти проведення державними органами та органами місцевого самоврядування публічних консультацій з метою участі громадськості та інших зацікавлених осіб у процесі формування державної, регіональної політики. Після розгляду Комітетом з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування проєкт був відправлений на доопрацювання суб'єкту законодавчої ініціативи. Такий стан речей залишався до 2023 року, доки у червні Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про публічні консультації» [1]. Його положення сповна запрацюють лише через рік після скасування воєнного стану. Перших пів року після закінчення війни активно працюватимуть органи місцевого самоврядування, яким треба буде прийняти або оновити нормативні акти, що регулюють публічні консультації [3].

Закон прийнятий з метою упорядкування залучення заінтересованих сторін до участі у прийнятті рішень шляхом проведення публічних консультацій на всіх етапах постановки проблеми, розроблення, формування та реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення у відповідних сферах суспільного життя [1].

На сьогодні також діє Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», яка зобов'язує органи виконавчої влади проводити консультації з громадськістю з питань, що стосуються

суспільно-економічного розвитку держави, реалізації та захисту прав і свобод громадян, задоволення їх політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів [2].

У зв'язку з прийняттям Закону України «Про публічні консультації» Кабінет Міністрів України має оновити підзаконну правову базу, зокрема порядок проведення консультацій із громадськістю з питань формування та реалізації держполітики, а також створити портал для е-консультацій.

Відповідно до статті 9 Закону України «Про публічні консультації» публічні консультації проводяться у формі:

1) електронних консультацій шляхом оприлюднення консультаційного документа на онлайн-платформі для публічних консультацій та/або на офіційному веб-сайті суб'єкта проведення публічних консультацій щодо предмета консультацій;

2) адресних консультацій шляхом надсилання заінтересованим сторонам консультаційного документа, проведення опитування, анкетування;

3) публічного обговорення шляхом проведення публічних заходів (засідань у формі круглих столів, слухань, конференцій, фокус-груп, зустрічей, інтернет-, відеоконференцій) [1].

Публічні консультації можуть охоплювати широкий спектр тем та ініціюють широкі дискусії та збір точок зору всіх зацікавлених сторін. Громадяни, неурядові організації, організації громадянського суспільства, підприємства та адміністрації, що представляють широкий і різноманітний спектр осіб і груп, повинні бути залучені до громадських консультацій, щоб їхні голоси були почуті [12].

Електронні консультації як форма публічних консультацій є важливим інструментом, який дозволяє людям висловлювати свої думки, що потім враховуються та розглядаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Інклюзивність є важливим аспектом процесу громадських консультацій, що сприяє більш повному розумінню проблеми, яка винесена на обговорення. Іншим ключовим аспектом цього інструменту є прозорість та гласність, оскільки консультації – це спосіб дати можливість висловитися та забезпечити, щоб кожна думка була почута та врахована.

Широкому залученню громадян до обговорення ряду питань державного та місцевого значення сприяє використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), які дозволяють зацікавленим сторонам і громадянам безпосередньо висловлювати свої думки з конкретних тем і брати участь в інтерактивному діалозі. Як наслідок ІКТ сприяють громадянській активності та відіграють важливу роль у покращенні процесів консультацій.

Електронні консультації – це форма публічних консультацій, яка передбачає оприлюднення проектів актів органів державної влади або місцевого самоврядування, питань, які потребують вирішення, для отримання пропозицій та зауважень.

Електронні консультації спрямовані на залучення органами влади громадян до участі в розробці та, що найважливіше, у прийнятті політичних рішень шляхом надання власних пропозицій і «зворотного зв'язку» через використання спеціально створених для цього онлайн платформ або ж через офіційні веб-сайти чи сторінки органів влади в соціальних мережах. Загалом основною функцією електронних консультацій є інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо думок громадян про конкретні питання або пропозиції стратегічних напрямів діяльності, а також щодо дій або рішень, яким вони надають перевагу чи які пропонують.

Потрібно зазначити, що з 2017 року відповідно до Плану заходів «Відкритий парламент» за підтримки Програми USAID ПАДА та за ініціатииви Управління комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України було розроблено «Портал громадського обговорення законопроектів» – один із ресурсів веб-порталу Верховної Ради України, мета якого – залучити громадян до законодавчого процесу через ознайомлення, коментування та висловлення зауважень і пропозицій до законопроектів, запропонованих для обговорення в онлайн-режимі. Під час дії воєнного стану портал працює та дозволяє громадськості брати участь у обговоренні законопроектів.

На сайті Кабінету Міністрів України є розділ «Для громадськості», який серед підрозділів має «Консультації з громадськістю», де розміщено посилання на сайти усіх міністерств, інших органів державної виконавчої влади, обласних державних адміністрацій, на яких розміщені плани консультацій з громадськістю та їх реалізація, зокрема і в онлайн форматі.

Останні дані про консультації з громадськістю, які розміщені на сайті Кабінету Міністрів України, стосуються II кварталу 2024 року. 76 органів виконавчої влади в межах консультацій з громадськістю провели 799 заходів. На обговорення виносились 680 питань, що мають суспільно важливе значення, у т.ч. 333 проекти нормативно-правових актів. Наприклад, консультації з громадськістю, які проведені міністерствами в онлайн форматі, складають найбільший показник, а саме 279. Онлайн консультації становлять найбільшу частку порівняно з іншими видами консультування, які за II квартал 2024 року проводили центральні органи виконавчої влади. У той же час, засідання

громадських рад та інших консультативно-дорадчих органів більш активно проводяться місцевими органами виконавчої влади, аніж електронні консультації [7].

Не дивлячись на воєнний стан, е-консультування продовжує відбуватись, що підтверджує важливість даного інструменту, зручність та можливість його використання без фізичної участі осіб. У той же час, суттєвим недоліком у використанні даного інструменту залишається низька поінформованість та незначний рівень зацікавленості громадян цим ресурсом і як результат – невисокі показники голосування.

Однією з характерних рис використання електронних консультацій в Україні на місцевому рівні є розпорошеність відповідних сервісів на різних електронних платформах – здебільшого це веб-сайти установ, що ініціюють проблемне питання/документ для публічного обговорення.

У межах швейцарсько-української програми EGAP розроблена «Єдина платформа місцевої електронної демократії», куди увійшли такі сервіси: «Місцеві електронні петиції», «Громадський бюджет», «Відкрите місто», а також «Електронні консультації з громадськістю».

За допомогою сервісу «Електронні консультації з громадськістю» можна проводити: консультації; складне опитування; обговорення нормативно-правових актів: оприлюднення НПА з можливістю коментування.

Відповідно до результатів дослідження Руху «ЧЕСНО» публічні консультації вже застосовували чи застосовують майже всі міськради облцентрів – 86%. 16 із 22 рад мають документ, що регулює порядок проведення публічних консультацій у громаді, 15 – положення [3].

86% рад проводили е-консультації з громадськістю. Для цього влада на місцях застосовує різні формати, найчастіше послуговуються платформою E-DEM. На порталі зареєстровані 17 із 22 міськрад облцентрів, проте, наприклад, Чернігівська міськрада використовувала лише сервіс місцевих петицій, Херсонська – обмежилася реєстрацією. Активно користуються інструментом е-консультацій на цьому порталі 10 міськрад [3].

Також деякі міста мають власні платформи або проводять електронні консультації на офіційному сайті. Починаючи з 2018 року й до сьогодні Львівська міська рада провела 109 консультацій на своєму сайті. Мобільний застосунок «Київ Цифровий» у модулі «Опитування» надає можливість обговорення проєктів нормативно-правових актів, перейменування об'єктів міської топоніміки та соціологічні опитування. Станом на 9 листопада 2024 року в застосунку завершені 190 опитувань, із них 135 – про перейменування топонімів у місті [3].

На сайті Сумської міської ради є розділ «Електронні консультації з громадськістю». Проаналізувавши його, можна дійти до висновку, що до такої форми громадської участі звертаються переважно, щоб обговорити з містянами проєкт бюджету та проєкт Програми економічного і соціального розвитку Сумської міської територіальної громади. Наприклад, наприкінці 2022 року таке обговорення було ініційоване міською радою, але жодної пропозиції до проєкту бюджету Сумської міської територіальної громади на 2023 рік та проєкту Програми економічного і соціального розвитку Сумської міської територіальної громади на 2023 рік не надійшло. Щодо аналогічного обговорення проєкту бюджету на 2024 рік відсутня інформація на сайті, а у результаті обговорення проєкту на 2025 рік від 6 учасників електронних консультацій надійшло 9 звернень, які містили 6 питань щодо міського бюджету. Такі дані свідчать про низьку активність місцевих жителів щодо використання публічних консультацій [4].

На платформі EDEM проводяться консультації щодо різних питань місцевого значення, але рівень залучення мешканців у Сумській територіальній громаді до обговорення дуже незначний. Лише громадське обговорення у формі опитування щодо сучасного адресного покажчика Сумської міської тер громади залучив до участі понад 270 містян [4].

Оскільки електронні консультації є порівняно новою практикою е-участі в Україні, наразі важливо поширити просвітницьку й інформаційну кампанію стосовно ефективних механізмів реалізації цього інструменту. Інакше даний інструмент має лише формальне впровадження, де-юре вони наявні, але де-факто малоефективні.

У зарубіжних країнах електронні консультації є досить популярним інструментом, завдяки якому влада веде інтерактивний діалог із громадськістю для вирішення проблем чи обговорення питань, які становлять інтерес для суспільства. Такі країни, як Великобританія, Данія, Німеччина, Канада, американський штат Каліфорнія та Австралія можна вважати лідерами в цій галузі. Ці та багато інших країн інтегрують онлайн-консультації, використовуючи різні методи та платформи [11].

Європейський Союз також використовує онлайн-консультації. Зокрема в статті 11 Договору про Європейський Союз визначається необхідність відкритого, прозорого, регулярного діалогу та широких консультацій. Таким чином, Європейській Комісії надана роль з консультації громадян для формування подальших напрямків розвитку. Для покращення ефективності консультацій Європейською Комісією було розроблено документ, що містить основні принципи та мінімальні стандарти для зацікавлених сторін (Основні принципи) [13]. У даному документі зазначається, що обов'язком

Європейської Комісії є забезпечення належної просвітницької роботи та адаптування своїх комунікаційних каналів для задоволення потреб всієї цільової аудиторії. Публічні е-консультації систематично запускаються Європейською Комісією та є відкритими для всіх, хто цікавиться відповідною проблематикою. Консультації доступні на офіційному сайті Європейської Комісії за посиланням: ec.europa.eu/info/consultations_en [6, 10].

У 2023 році 8,5% громадян ЄС віком від 16 до 74 років використовували Інтернет для участі в онлайн-консультаціях або голосуванні для вирішення громадських чи політичних питань. Порівнюючи 2011 рік з 2023 роком, зросла частка онлайн-консультацій чи голосувань. У 2023 році цей показник був на вищому, ніж у 2011 році. Країнами з найбільшою часткою людей, які користуються Інтернетом для участі в онлайн-консультаціях або голосуванні у 2023 році, були Естонія (26,6%), Мальта (20,6%) і Фінляндія (16,4%). При цьому найменш активними були на Кіпрі (2,2%), Словенії (3,5%) і Греції (3,6%) [10].

Онлайн-консультації також все частіше використовуються Організацією Об'єднаних Націй та її спеціалізованими установами. Продовольча та сільськогосподарська організація ООН проводить онлайн-консультації, щоб забезпечити більш інклюзивний процес розробки політичних настанов, звітів і стратегічних документів. Глобальному форуму з продовольчої безпеки та харчування (FSN Forum) доручено проводити більшість з цих консультацій [11].

Висновки. Отже, електронні консультації стають все більш важливими завдяки технологіям, які змінюють спосіб їх проведення, що полягає в наданні відгуків та пропозицій з питань державного та місцевого значення, враховуючи різноманітні точки зору. Електронні консультації є доступними та зручними й дозволяють більшій кількості людей брати участь у процесі обговорення, оскільки не мають часових та просторових обмежень. Крім того, за допомогою електронних консультацій усувається багато бар'єрів, з якими можуть зіткнутися громадяни й справді відображають колективний голос громади, а не лише тих осіб, які можуть відвідувати фізичні зустрічі.

Запровадження електронних консультацій є не лише модернізацією процедур, а й зміцненням принципів демократичної участі, таких як доступність, прозорість, активне залучення громадян незалежно від їхнього місцезнаходження, сприяє більш спільному підходу до прийняття рішень, гарантією, що кожен голос має значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про публічні консультації: Закон України від 20.06.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-20#Text> (дата звернення 10.01.2025).
2. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>. (дата звернення 12.01.2025).
3. Бахамент Н. До громади за порадою: як перетворити публічні консультації на дієвий інструмент демократії. URL: <https://www.chesno.org/post/6204/> (дата звернення 10.01.2025).
4. Інформаційний портал Сумської міської ради. URL: <http://surl.li/oikjhh> (дата звернення 12.01.2025).
5. Посібник щодо проведення публічних консультацій. Міжнародний центр перспективних досліджень. 2004. 69 с.
6. Світлична А., Лобойко С., Ємельянова А. Електронні консультації. Європейська практика: аналітична записка. Київ: Центр розвитку інновацій, 2018. 37 с.
7. Як проводились консультації з громадськістю у II кварталі 2024 року. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_konsult/zvit-2024-2-kva.pdf (дата звернення 27.12.2024).
8. Alawneh A.A., Al-Refai H., Batiha K. Measuring user satisfaction from e-Government services: Lessons from Jordan. *Government Information Quarterly*. 2013. № 30. P. 277–288.
9. Mertes A., Fischer D., Bruesch, Kevin C. Andermatt The Perceived Advantages of e-Participation and its Impact on Citizens' Willingness to Engage: Finding From the Canton of Zurich. *Swiss Yearbook of Administrative Sciences*. 2022. № 13 P. 131–148. URL: <https://ssas-yearbook.com/articles/10.5334/ssas.166> (дата звернення 22.12.2024).
10. Online consultation or voting 2023: 8.5% of EU people. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240531-1> (дата звернення 12.01.2025).
11. Online Consultations. URL: <http://surl.li/ujqnex> (дата звернення 03.01.2025).
12. Reianu D., Dobra M. Digital Public Consultation and the Opportunities for Participatory Democracy: An Exploratory Study. *Social Sciences*. 2024. № 13. URL: <https://www.mdpi.com/2076-0760/13/12/630> (дата звернення 05.01.2025).
13. Towards a reinforced culture of consultation and dialogue – General principles and minimum standards for 16 consultation of interested parties by the Commission, European Commission, 2002.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЗА УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ: ЧИННИКИ, НАСЛІДКИ, МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ

Пеца Д.Д.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Росоха Я.М.,

*студент 2-го курсу ОС «Магістр»
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Пеца Д.Д., Росоха Я.М. Девіантна поведінка за умов воєнного стану: чинники, наслідки, механізми впливу.

Девіантна поведінка в умовах воєнного стану потребує комплексного вивчення через її вплив на правопорядок та рівень злочинності. Важливо дослідити психологічні та соціологічні чинники, що призводять до відхилень у поведінці, проаналізувати їх наслідки для суспільства та розробити ефективні методи корекції. Результати такого аналізу можуть стати підґрунтям для розробки цільових державних програм профілактики та подолання девіантної поведінки.

Девіантна поведінка – це явище, не маючи чітко визначеного негативного характеру, притаманне кожній особі. Проте за умов воєнного стану в Україні девіантна поведінка несе здебільшого негативні прояви. Збільшення подібного роду проявів становить загрозу для життя значної частини соціуму.

За відсутності відповідних механізмів, що здійснюють регулювання девіантної поведінки, виникає загроза подальшому її зростанню, що може загрожувати психологічному добробуту населення, суспільним відносинам та загальному соціально-економічному становищу держави.

Все це ставить на порядок денний нагальну необхідність системного аналізу девіантної поведінки задля забезпечення належних механізмів її регулювання та корекції.

У статті досліджується девіантна поведінка, її прояви під час воєнного стану, чинники, що впливають на неї, наслідки, які вона несе за відсутності належних методів її регулювання та відповідні механізми впливу на девіантну поведінку.

Розглядаються окремі конкретні форми та засоби регулювання девіантної поведінки, які б відповідали сучасним умовам для формування безпечного суспільства.

Дано аналіз класифікації девіантної поведінки, її ознак та проявів злочинності при девіантній поведінці. Наголошується на необхідності створення ефективних засобів регулювання проявів девіантної поведінки у суспільстві, які можуть забезпечити запобігання порушенням прав і свобод людини та громадянина.

Досліджуються сучасні виклики, які стають на перешкоді регулюванню девіантної поведінки під час воєнного стану. Вказується на потребі подальшого вдосконалення механізмів корекції девіантної поведінки та мінімізації її негативних проявів за умов воєнного стану.

Ключові слова: девіантна поведінка, війна, чинники девіантної поведінки, наслідки девіантної поведінки, механізми впливу на девіантну поведінку.

Petsa D.D., Rosokha Ya.M. Deviant behavior under the conditions of martial law: factors, consequences, mechanisms of influence.

Deviant behavior under martial law requires a comprehensive study due to its impact on law and order and the level of crime. It is important to investigate the psychological and sociological factors that lead to deviations in behavior, analyze their consequences for society and develop effective methods of correction. The results of such an analysis can become the basis for the development of targeted state programs for the prevention and overcoming of deviant behavior.

Deviant behavior is a phenomenon, which does not have a clearly defined negative character, is inherent to every person. However, under the conditions of martial law in Ukraine, deviant behavior mostly manifests in negative ways. The increase in this type of manifestations constitutes a threat to the lives of a significant part of society.

In the absence of appropriate mechanisms which carry out the regulation of deviant behavior, occurs a threat of its further growth, which may threaten the psychological well-being of the population, social relations and the general socio-economic situation of the state.

All this puts on the agenda the urgent need for a systematic analysis of deviant behavior in order to ensure appropriate mechanisms of its regulation and correction.

The article examines deviant behavior, its manifestations during martial law, factors that are influencing it, the consequences that it has in the absence of proper methods of its regulation, and the corresponding mechanisms of influence on deviant behavior.

The author considers relevant aspects in the perspective of ensuring effective means of regulating deviant behavior that would meet proper, modern standards of its provision for the formation of a safe society.

The main classification, signs of deviant behavior and analysis of the manifestations of crime in deviant behavior are considered. The need to create effective means of regulating manifestations of deviant behavior in society is emphasized, which can provide prevention of the violations of human and civil rights and freedoms.

Modern challenges that hinder the regulation of deviant behavior during martial law are investigated. The author emphasizes on the need for further improvement of the mechanisms of the regulation of deviant behavior and the prevention of its negative manifestations under martial law.

Key words: deviant behavior, war, factors of deviant behavior, consequences of deviant behavior, mechanisms of influence on deviant behavior.

Постановка проблеми. Девіантна поведінка в сучасний період має значне поширення серед населення, що обумовлено воєнним станом в Україні, пов'язаними з цим соціальними та політичними процесами.

Подібного роду поведінка може бути причиною порушення прав і свобод людини та громадянина, зростання рівня злочинності. З урахуванням багатоаспектності цього соціального явища, видається за доцільне з'ясування окремих з цих аспектів. Йдеться, зокрема, про аналіз та постановку в психологічній та соціологічній площинах питань, пов'язаних з чинниками, які обумовлюють девіантну поведінку за умов воєнного стану, наслідків такої поведінки для соціуму, засобів її корекції. Напрацювання подібного роду питань може стати основою для створення відповідних державних програм.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз відповідних джерел інформації, юридичної літератури, засвідчує, що вчені, які розглядали проблематику девіантної поведінки, зокрема О. Христук, О. Стегній, V. Rusanov, I. Рущенко, Т. Гарасимів, М. Карчевський та ряд інших, досліджували це соціальне явище, з урахуванням тенденцій двадцятого – двадцять першого століття, у певних загальних аспектах, без конкретизованого врахування сучасних реалій і, зрозумілих причин, питань, пов'язаних з регулюванням девіантної поведінки за умов воєнного стану. Відповідне опрацювання цих питань, беручи до уваги триваючу війну, залишається недостатньо дослідженим.

Автор ставить собі за **мету** проаналізувати особливості девіантної поведінки в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи сучасні реалії, можна констатувати, що в Україні відбуваються постійні зміни у всіх сферах життя. До відповідних змін відноситься і зростання проявів девіантної поведінки. Девіантна поведінка, яка визначається як тип соціальної поведінки, який суперечить прийнятим у суспільстві правовим, моральним, соціальним нормам і стереотипам, є наразі найбільшою загрозою сучасним суспільним засадам. Відповідна загроза безпосередньо пов'язана з актом свідомого вибору порушувати чи не порушувати соціальну норму, що обмежує індивідуальну сваволю [1]. Постійний вплив на загальний стан населення сприяє значному зростанню подібних негативних тенденцій, що може тягнути за собою значні довгострокові наслідки.

Відповідно до вищезазначеного видається правильним, що девіантну поведінку за умов воєнного стану в Україні слід аналізувати як явище у сфері психологічного та соціологічного впливу на особу, так-як загальні чинники розвитку девіантної поведінки сформовані та впливають на життя особи здебільшого в ході об'єктивних факторів, які напряду не залежать від волі самої людини.

Здійснюючи аналіз девіантної поведінки через застосування психологічного на соціологічного підходів можна встановити, що відповідними чинниками прояву девіантної поведінки у цивільному житті стають зазвичай загальні матеріальні та психологічні фактори, такі як економічна нестабільність, втрата роботи, соціальна ізоляція та наслідки особистих травматичних подій, які можуть відбуватися у житті кожного та значною мірою впливають на прояв девіантної поведінки.

Беручи до уваги зазначене, додається фактор війни, що збільшує випадки прояву таких чинників пропорційно і додає інші, об'єктивно сформовані в наслідок військових дій, такі як психологічні

травми, ситуації постійного стресу, втрата близьких та житла, усвідомлення постійної загрози для власного життя та інші прояви, що мають індивідуальний характер по відношенню до особи. [2, с. 1]

Слід звернути увагу, що у сучасному суспільстві, за присутності цифрових технологій, також важливу роль відіграють засоби масової інформації та соціальні мережі. Вони мають безпосередній вплив у формуванні суспільної думки та емоційної атмосфери. Під час воєнного стану, при подачі подібної інформації часто акцентується увага на негативних подіях. Постійне сприйняття смертей та руйнувань через засоби масової інформації та соціальні мережі підсилює емоційний стрес населення, збільшує відчуття тривоги, страху та безнадії у особи, що сприяє розвитку девіантної поведінки. [2, с. 2]. Як наслідок, особа починає проявляти більшу агресію і для її унормування може застосовувати деструктивні засоби. Регулярний перегляд подібного «контенту», несе за собою втрату чутливості до прояву подій жорстокості, які починають ставати буденністю, що може призвести до несприйняття реальних загроз у житті, або спроби відтворити уже буденні події зі сторони самої особи.

Загальне і постійне зосередження та вплив подібних чинників на особу сприяє виникненню девіантної поведінки серед громадян України, що в свою чергу призводить до збільшення наслідків у формі антисоціальної та протиправної поведінки.

Аналізуючи відповідні чинники, можна встановити, що девіантна поведінка проявляється як підсвідомий механізм захисту особи від зовнішніх впливів, беручи до уваги адаптацію до нової системи соціальних норм. Розглядаючи твердження Е. Дюркгейма щодо теорії аномії, де звертається особлива увага на процес соціалізації особи, вбачається здатність особистості адаптуватись до системи соціокультурних норм суспільства, які діють на момент існування особи. [3, с. 11]

Відповідно до зазначених чинників, можна вказати основні наслідки девіантної поведінки. В основі своїй ці наслідки можуть проявлятися у вигляді протиправних діянь, порушень дисциплінарних вимог, аморальних, асоціальних вчинків, зловживанні психоактивними речовинами.

Подібні наслідки класифікуються в залежності від форми прояву поведінки на: Ауто-деструктивну (при якій особа заподіює шкоду сама собі), Асоціальну (при якій шкода, заподіюється самій особі і суспільним нормам/суспільству, що її оточує, але без значних негативних наслідків) та Антисоціальну (при якій прямо порушуються моральні та правові норми) [4, с. 22–24].

Прояви девіантної поведінки, що не пов'язані зі злочинністю, але мають соціальні та економічні наслідки на держави, можуть виявляти себе у формі збільшення агресивної поведінки, наркоманії, алкоголізму, суїцидальних тенденцій та інших відхилень від соціально прийнятних норм.

Соціологічний аналіз та відповідна статистика засвідчують, що в площині ауто-деструктивної девіантної поведінки простежується тенденція, за якою вживання наркотичних речовин в Україні зросло на 2.8% за 2020 рік, 4.8% за 2021 рік і 5.8% за 2022 рік від загальної кількості. Хоча дані за 2023-2024 роки відсутні, за графіком можна встановити подальше зростання подібної тенденції [5, с. 2].

Статистика щодо кількості осіб з розладами через вживання алкоголю є більш позитивною, зменшуючись на -2.5% за 2020 рік, -1.1% за 2021 рік, -10.1% за 2022 рік [5, с. 130]. Основною причиною вживання було повідомлено: покращення настрою, внутрішні проблеми та «отримання кайфу», [5, с. 139]. Хоч позитивна тенденція щодо пониження алкогольної залежності присутня, необхідно враховувати, що це статистичні данні про осіб, які звернулися за допомогою до закладів охорони здоров'я. Фактичні ж дані можуть значно відрізнятися в гіршу сторону. Відповідні фактичні тенденції до алкогольної залежності зазвичай пропорційно відповідають показникам зростання наркотичної залежності.

Статистичні дані ауто-деструктивної девіантної поведінки також включають випадки проявів самогубства. На сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини було опубліковано показники суїцидальної поведінки серед дітей, які мають тенденцію до збільшення. Показники 2021 року тримались на відносно стабільному рівні – 94 випадки. Відповідно до 2022 року, після початку повномасштабного вторгнення, показник спроб самогубства серед дітей зріс на 35.1%, було зафіксовано 127 випадків. Станом на 15 листопада 2023 року, за неповний рік, було зафіксовано 116 подібних випадків, що свідчить про те, що відповідна тенденція зростає [6]. Показники щодо кількості подібних проявів серед дорослого населення в Україні відсутні, по причині триваючих воєнних дій. Відповідно, за пропорційністю, можна припустити схоже зростання подібних показників серед дорослого населення.

Беручи до уваги особливості воєнного стану, також, потрібно розглядати можливі прояви антисоціальної девіантної поведінки. Відомо, що кожна війна породжує низку загальних девіацій, схильність до специфічних злочинів. З іншого боку, конкретні девіації, в залежності від війни, мають свої відмінності, що детермінують появу відносно нових відхилень. Так, відповідно до загальновідомих негативних проявів під час воєнного стану, внаслідок насичення суспільства збро-

єю спостерігається зростання загальної злочинності, зокрема поширення бандитизму, специфічних форми дрібного шахрайства, пов'язаних з появою вимушених переселенців, збором коштів та жертв. Також має місце мародерство в зоні воєнних дій, як з боку військових і цивільних осіб, військові злочини, що пов'язані з дезертирством, зрадою, невиконанням наказів командирів, пияцтвом та порушенням військових статутів під час несення служби, ухилення від мобілізації, посадові злочини, що пов'язані із незаконним звільненням осіб від призову на військову службу, злочинність, яка пов'язана з розкраданням або відмиванням «військових» фінансів, що входять до державного бюджету. [7, с. 6].

Показником негативних тенденцій в проявах девіантної поведінки є склад судових проваджень. Так, відповідно до статистичної інфографіки, за 2013–2023 роки в Україні кількість проваджень щодо посягання на життя та здоров'я збільшилось на 12-13%, кількість проваджень у сфері незаконного обігу наркотиків на 8-9%. Зросла кількість кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади з 1–3% до 6–7%, проти основ національної безпеки з 0,1-0,2% до 4,7% за 2022 рік, проти миру й безпеки людства з 0,01-0,1% до 17% за 2022 рік та 13% за 2023 рік. [8, с. 82].

У період 2022 та 2023 років частка судових проваджень щодо правопорушень проти власності склала, відповідно, 31% та 38% від їх загальної кількості, за якими частка засуджених, відповідно – 39% та 33%. Слід зазначити, що хоч частка засуджених за цим складом правопорушень знизилась, але відносно того ж шахрайства кількість проваджень з повідомленням про підозру у двічі більша ніж за 2021 рік. Аналогічно характеризується й кількість осіб, засуджених за шахрайство. Якщо у 2022 році ці показники, у порівнянні з 2021 роком, зменшилися на 27%, то у 2023 році зросли, порівняно з 2021 роком, на 19%. Негативною також є показники засуджених за неправомірну вигоду, які на кінець 2023 року склали 78% від загальної кількості таких судових проваджень. [8, с. 82-83].

З наведеного можна зробити висновок щодо негативних тенденцій в зростанні загального рівня злочинності, як наслідок прояву антисоціальної девіантної поведінки.

Можна стверджувати, беручи до уваги чинники та наслідки девіантної поведінки, що існує загроза виникнення «циклічності» в формі постійних проявів девіантної поведінки, якщо залишити відповідне явище без регулювання. Циклічність цього полягає в тому, що наслідки від негативної девіантної поведінки у формах агресії, залежності, правопорушень, через свою діяльність будуть створювати нові чинники для зростання девіантної поведінки у суспільстві. Тому і виникає питання механізмів впливу на девіантну поведінку.

Основними методами, які видаються доречними за таких умов, буде використання при регулюванні девіантної поведінки засобів, які пов'язані з психологічною та соціологічною корекцією особи в післявоєнний час. Подібне регулювання повинно мати за мету не тільки зменшення рівня девіацій у суспільстві з пропорційним зменшенням її негативних наслідків, а й питання реінтеграції особи у суспільство.

Як видається, загальними покроковими механізмами регулювання девіантної поведінки вбачається першочергова діагностика такої поведінки у особи, застосування профілактичних методів і остаточна психологічна корекція її.

Беручи до уваги зазначене, найбільш ефективними методами для здійснення відповідного регулювання девіантної поведінки є:

1. Загальна, доступна, психологічна допомога та психологічна освіта серед цивільного населення.
2. Створення загальнодоступних сесій групової терапії.
3. Здійснення когнітивно-поведінкової терапії.
4. Створення засобів зв'язку для можливості оперативної консультації з психологом.

Відповідно до цього, для учасників та ветеранів війни важливу роль можуть відігравати додаткові окремі програми реінтеграції в суспільство, які допомагатимуть знизити рівень агресії та розвиток посттравматичного стресового розладу. В основі цих програм повинна бути постійна взаємодія з цивільним середовищем та інтеграція особи в таке середовище.

Методи подібного забезпечення слід впроваджувати зі сторони державних установ в площині взаємодії з особами, що проявляють девіантну поведінку. Подібне буде додатково сприяти взаємодії особи з навколишнім середовищем та встановленню системи відносин, що буде забезпечувати формуванню доброчету в суспільстві.

Висновки. Наведений аналіз щодо сутності, форм проявів, наслідків девіантної поведінки та механізмів їх кореляції дозволяє зробити ряд узагальнень.

По-перше, чинники девіантної поведінки формуються в ході об'єктивних факторів, що впливають на індивідуальне становище особи, сприйняття нею навколишніх подій.

По-друге, основними чинниками, які здійснюють вплив на особу в сьогоднішній час, є матеріальні, економічні та соціальні наслідки від триваючої війни в Україні.

По-третє, значний вплив на соціум за умов воєнного стану справляють засоби масової інформації та соціальні мережі, які здійснюють показ відповідного «контенту», що психологічно впливає на особу і, як наслідок підсвідомого захисту, у людини формується девіантна поведінка.

По-четверте, наслідком девіантної поведінки за умов воєнного стану є значне зростання кількості залежностей, суїцидальних тенденцій та загальної злочинності.

По-п'яте, для усунення негативних наслідків девіантної поведінки, запобіганню її «циклічності» необхідне впровадження системних механізмів впливу та регулювання. Відповідні механізми належить формувати на основі засобів соціального і психологічного добробуту населення. Впровадження таких методів буде сприяти зменшенню тенденцій щодо прояву деструктивної, антисоціальної та протиправної девіантної поведінки, а це, у свою чергу, буде покращувати та забезпечувати загальний добробут населення та реінтеграцію осіб з девіантною поведінкою в суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стегній О.Г. Девіантна поведінка. Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. URL: <https://esu.com.ua/article-23844> (дата звернення: 03.12.2024).
2. Русанов В. Коли норми руйнуються: девіантна поведінка населення під час війни в Україні: Дослідження впливу війни на девіантну поведінку українського населення та можливі шляхи профілактики через психологічну корекцію та соціальні програми. *PMGP*. 9(3). DOI: 10.26766/pmgrp.v9i3.528.2024.3с.URL:<https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/528> (дата звернення: 04.12.2024).
3. Гарасимів Т.З. Філософсько-правові проблеми девіантної поведінки людини: моменти історіографії дослідження. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. № 3. 2011. С. 7–12.
4. Христюк О.Л. Психологія девіантної поведінки: *навчально-методичний посібник*. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
5. Звіт щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2023 рік (за даними 2022 року). ДУ «ІСП МОЗ України». 2023. 146 с.
6. Моніторинг випадків суїцидів серед дітей. Омбудсман України. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/monitoring-vipadkiv-suyicidiv-sered-ditej (дата звернення: 11.12.2024).
7. Рущенко І.П. Війна і девіація. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ.конф.* Харків, 10 квітня 2015 р. МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Ф-т права та масових комунікацій, Кафедра соціології та психології; Соціологічна асоціація України. Х.: ХНУВС, Харків, 2015. С. 6–9.
8. Карчевський М.В. Протидія злочинності в умовах війни: аналіз статистичних даних (2013–2023). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. № 2. 2024. С. 80–90.

УДК 340.11

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.8>

ПАРАДИГМИ В ПРАВІ: РЕАЛЬНІСТЬ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Старинський М.В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету,
ORCID: 0000-0003-2661-5639
e-mail: starinskiy_nik@ukr.net

Завальна Ж.В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0001-6511-2482
e-mail: zavaln@karazin.ua

Старинський М.В., Завальна Ж.В. Парадигми в праві: реальність сучасної юридичної науки.

Стаття присвячена дослідженню наукових парадигм, зокрема наукових парадигм в праві. В ній на основі аналізу наукових робіт розкривається сутність та особливості наукових парадигм. Звертається увага на те, що термін «парадигма» ввійшов в систему наукового знання за історичними мірками досить недавно, в другій половині XX століття. Широкому науковому використанню у філософії науки цей термін завдячує книзі Тамаса Куна, що вийшла в 1962 році під назвою «Структура наукових революцій». Аналіз цієї роботи свідчить, що автор розглядав науку перш за все як діяльність, що здійснюється різними школами. При цьому парадигма – це те, що об'єднує членів наукового співтовариства, і навпаки, наукове співтовариство складається з людей, що визнають парадигму.

Автори статті вказують на те, що кожній парадигмі відповідає певний тип наукового дискурсу, наукової раціональності. Зі зміною парадигми міняється тип раціональності, оскільки раціональність – це з одного боку, доцільність, а з іншого – один з найважливіших методів науки. Раціональність не може бути непарадигмальною, оскільки раціональність в загальному плані слід розглядати як відповідність законам розуму, законам формальної логіки, а наукову раціональність – як чистий випадок раціональності.

Дослідники звертають увагу на те, що теорія парадигмальної науки, що була розроблена Т. Куном хоча і не розрахована на соціальні науки, проте вона все ж таки може бути до них застосована.

Досліджуючи парадигми в праві автори приходять до висновку, що переважна більшість дослідників парадигму в праві розуміють як пануючу у суспільстві світоглядну настанову індивідуальної і соціальної оцінки права при вирішенні наукових і практичних проблем правозастосування. Звернуто увагу на те, що тенденцією останнього часу в філософії права є звернення до множинності характеру парадигми, що ймовірно, пояснюється стрімким розвитком наукового знання, в тому числі і міждисциплінарного, а також пов'язується з соціально-економічними та політико-правовими подіями, які відбуваються. У цьому зв'язку можемо констатувати, що юриспруденція має своє «сімейство» парадигм, що представляють собою сукупність теоретичних і методологічних підвалин, що використовуються юридичним співтовариством і створюють каркас наукового знання, виступаючи як його фундаментальна конструкція.

Ключові слова: наукова парадигма, парадигмальна наука, юридична наука, парадигми в праві, правова реальність.

Starynskyi M.V., Zavalna Zh.V. Paradigms in law: the reality of modern legal science.

The article is devoted to the study of scientific paradigms, in particular scientific paradigms in law. It reveals the essence and features of scientific paradigms based on the analysis of scientific works.

Attention is drawn to the fact that the term «paradigm» entered the system of scientific knowledge by historical standards quite recently, in the second half of the twentieth century. This term owes its wide scientific use in the philosophy of science to the book by Tamas Kuhn, published in 1962 under the title «The Structure of Scientific Revolutions. An analysis of this work shows that the author considered science primarily as an activity carried out by different schools. At the same time, a paradigm is what unites members of the scientific community, and vice versa, the scientific community consists of people who recognize the paradigm.

The authors of the article point out that each paradigm corresponds to a certain type of scientific discourse, scientific rationality. With the change of paradigm, the type of rationality changes, since rationality is, on the one hand, expediency, and on the other hand, one of the most important methods of science. Rationality cannot be non-paradigmatic, since rationality in general should be considered as compliance with the laws of reason, the laws of formal logic, and scientific rationality as a pure case of rationality.

Researchers draw attention to the fact that the theory of paradigmatic science, which was developed by T. Kuhn, although not designed for social sciences, can still be applied to them.

Investigating paradigms in law, the authors come to the conclusion that the vast majority of researchers understand the paradigm in law as the prevailing worldview guideline of individual and social assessment of law in solving scientific and practical problems of law enforcement. Attention is drawn to the fact that the recent trend in the philosophy of law is to turn to the multiplicity of the nature of the paradigm, which is probably explained by the rapid development of scientific knowledge, including interdisciplinary, and is also associated with socio-economic and political-legal events that are taking place. In this regard, we can state that jurisprudence has its own «family» of paradigms, which are a set of theoretical and methodological foundations used by the legal community and create the framework of scientific knowledge, acting as its fundamental construction.

Key words: scientific paradigm, paradigmatic science, legal science, paradigms in law, legal reality.

Постановка проблеми. На сьогодні значна частина науковців які досліджують розвиток юридичної науки, характеризують її стан як кризовий [1, 2, 3, 4, 13]. При цьому констатується, що однією з базових причин цієї кризи, та й усієї західної традиції права, є те, що юридична наука «законсервована» критеріальними межами певного виду наукової раціональності, вихід за яку вважається науковим суспільством недопустимим. На наш погляд існує й інша причина яка криється в тому, що більшість дослідників, аналізують правову реальність лише в руслі класичної та посткласичної (неокласичної) правової реальності, в якій використовується поняття і методологія позитивізму. Це значно звужує наявний науковий інструментарій дослідження правової реальності і викреслює та недооцінює пізнавальні можливості суміжного інструментарію дослідження багатовірневої природи такого явища як право. З нашої точки зору, сучасна юридична наука виявилася застряглою в одній з можливих парадигм юридичної дійсності. Враховуючи це, для виходу з кризи юридичної науки слід зосередити увагу на дослідження юридичних парадигм та можливості їх використання в дослідженні права.

Аналіз останніх публікацій. Як показує аналіз наукових робіт, в яких висвітлюються питання виникнення і функціонування наукових парадигм, на сучасному етапі розвитку вітчизняної науки дослідженням парадигм в праві не приділялось належної уваги, хоча вони і ставали предметом дослідження. Окремі питання пов'язані з науковими парадигмами в своїй роботі розкривали такі дослідники як О.І. Аксьогон, О.М. Биков, Ю.В. Гоцуляк, Д.А. Гудима, Т.В. Михайліна, Ю.Н. Оборотов, М.В. Севостьянова, Г.А. Сенкевич, А.С. Хілько, В.А. Яценко, О.М. Балинська та інші. Разом з цим, питання функціонування наукових парадигм в праві все ще не стали предметом ґрунтового наукового аналізу.

У зв'язку з цим **метою** даної розвідки є здійснення спроби дослідити юридичні парадигми задля визначення вихідних концептуальних елементів та стратегічних орієнтирів дослідження правової реальності і подальшого розвитку юридичної науки, а **завданням** – підтвердження можливості використання концепції парадигмальної науки відносно права, окреслення існуючих парадигм, що панують в сучасній юридичній науці.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить дослідження філософської літератури, в якій розкриваються питання розвитку науки, будь-яка наука на кожному етапі свого розвитку характеризується наявністю певних системних установок, що закладають критерії та ідеали пізнання, а також визначають коло проблем які вирішуються цієї наукою. Такі системні установки, на прикладі класичного природознавства (природничих наук) XVII-XVIII століття в загальних рисах були розглянуті Т. Куном, який і запровадив їх назву – парадигми [12]. Хоча теорія парадигм не бере до уваги еволюцію соціо-гуманітарного знання, до якого належить теорія права, що дало підстави

окремим дослідникам стверджувати, що теорія права не є наукою [9, с. 41], все ж таки, є обґрунтовані підстави вважати, що в історії соціо-гуманітарних наук також можна констатувати зміну парадигм, аналогічно тому як це відбувається в історії природознавства. Історію правової думки також можна представити у вигляді послідовної зміни парадигм, що визначають динаміку і зростання наукового знання [15, с. 4-5].

Разом з цим, в сучасній філософії науки взагалі та філософії права зокрема, продовжується ставитись питання про можливість застосування теорії парадигм до теорії права і на цій основі відносити її до «нормальної» науки в термінах Т. Куна, а не характеризувати її як недонауку чи структурну частину іншої (наприклад соціології).

Для відповіді на ці питання, з нашої точки зору, варто дослідити, що собою представляє парадигма науки і які вона має характеристики. На цій основі, в подальшому, можна припустити чи відхилити можливість застосування цієї теорії до теорії права.

Дослідження і характеристику наукових парадигм варто розпочати із з'ясування самого терміну «парадигма».

Сам термін «парадигма» ввійшов в систему наукового знання за історичними мірками досить недавно, а якщо точніше, то в другій половині XX століття, хоча сам термін виник в науці ще раніше і фактично введений в науковий обіг позитивістом Г. Бергманом ще в XIX столітті. Також варто зазначити, що онтологічний підхід до осмислення поняття парадигми був здійснений ще Платоном в його діалозі «Тимей», в якому він трактував парадигму як певний прообраз творіння космосу, побудови світопорядку [10].

Широкого наукового використання у філософії науки термін «парадигма» завдячує книзі Тамаса Куна, що вийшла в 1962 році під назвою «Структура наукових революцій [12]». Конструюючи власну теоретичну модель прогресивного росту науки і характеризуючи розвиток наукового знання, Т. Кун прийшов до висновку про поступальний її розвиток зі своїми стадіями, зокрема: допарадигмальна наука, нормальна наука (парадигмальна наука), екстраординарна наука (позапарадигмальна наука), тобто наука зміст якої складає наукова революція. В рамках дослідження, аргументуючи свою позицію, Томас Кун і сформулював термін «парадигма». Під ним він розумів визнані всіма науковцями досягнення, які з плином певного часу дають моделі постановки проблем і їх рішення науковим співтовариством [12, с. 124].

На сучасному етапі розвитку філософії науки зазначене сприйняття парадигм є найбільш загальним. Разом з тим, як показує аналіз наукової літератури в якій висвітлюються питання філософії науки, поняття «парадигма» є полісемантичним. Навіть популяризатор цього терміну, як вказують дослідники, в своїй книзі термін «парадигма» використовувався двадцятьма двома способами [12, с. 233].

Враховуючи зазначене, спробуємо проаналізувати визначення, які відображують сприйняття досліджуваного нами терміну і на цій основі охарактеризувати його зміст.

Сучасна словникова та довідкова література визначає парадигму як: сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки і культури; система понять і уявлень, які властиві певному періодові розвитку цивілізації [5, с. 415]. Щодо розвитку сприйняття терміну «парадигма» слід зазначити наступне.

Слово парадигма походить від грецького *παράδειγμα*, яке, своєю чергою, утворилося від *παράδειγμα*: префікс *para* зі значенням близький, суміжний «розташування» та «показувати», «зіставляти», «представляти» [11, с. 363]. Варто зазначити, що вже у старогрецькій мові слово вживалось у декількох значеннях: 1) зразок, модель, 2) приклад, 3) наочне підтвердження, доказ, 4) повчальний приклад, урок, 5) подоба, зображення [11, с. 365]. В античній та середньовічній філософії слово «парадигма» застосовували для характеристики взаємовідношення духовного й реального світу [20, с. 411]. Як бачимо, основою сприйняття парадигми є «орієнтація на зразок».

З середини XVII століття термін «парадигма» використовувався при розробці основ сучасного граматичного аналізу в лінгвістиці, коли говорили про стандартні форми відмінювання дієслів, іменників і т.д [16, с. 9]. Приблизно в той же час професор натурфілософії з Геттингена – Георг Христоф Лихтенберг ввів термін «*paradeigma*» для позначення аналітичної ідеї, згідно з якою мережа пояснень у фізиці будується навколо певних фундаментальних модулів пояснення (*paradeigmata*). На це звернув увагу Ст. Тулмін, який вказував «що Лихтенберг довів, що в фізиці ми пояснюємо загадкові явища, співвідносячи їх з певною стандартною формою процесу чи парадигмою, які ми готові сприйняти в даний момент в якості того, що не потребує пояснення [19, с. 118]». Також Ст. Тулмін вказував на сприйняття цієї категорії видатним тогочасним філософом Витгенштейном. Цей філософ використовував даний термін в більш загальному плані – як ключ до розуміння того «яким чином філософські моделі чи стереотипи, діють в якості шаблонів, чи говорячи мовою інженерів – «затискачів», які формують і направляють наше мислення у визначених, а інколи і в цілком невідповідних напрямках [19, с. 118-119]».

Як зазначають дослідники [16, с. 10], саме в цій формі термін «парадигма» був включений в загальну філософську дискусію спочатку в Британії, а потім і в Сполучених Штатах, куди він проник в 50-х роках XX століття.

Аналізуючи наведене, ми можемо констатувати, що з середини XX ст. термін «парадигма» почав позначати не просто моделі чи зразки як інструменти і методи побудову знань, а те, що обумовлює сприйняття реальності, наше пізнання і наші дії.

Як було зазначено вище, остаточно термін «парадигма» ввів в науковий обіг Т. Кун. Після багаточисленних і неоднозначних коментарів його книги «Структура наукових революцій», Т. Кун був змушений пояснити, що термін «парадигма» часто використовується в книзі в двох різних сенсах. «З одного боку, він позначає всю сукупність переконань, цінностей, технічних засобів і т.д., яка характерна для членів даного співтовариства. З іншого боку, він вказує на один елемент у цій сукупності – конкретні рішення головоломок, які, коли вони використовуються, в якості моделей чи прикладів, можуть замінювати експліцитні правила як основу для рішення не розгаданих раніше головоломок нормальної науки [12, с. 539–576]». Досліджуючи роботи Т. Куна, варто зазначити, що він розглядав науку перш за все як діяльність, що здійснюється різними школами. Парадигма – це те, що об'єднує членів наукового співтовариства, і навпаки, наукове співтовариство складається з людей, що визнають парадигму. Такий підхід є надзвичайно важливим, оскільки дає можливість застосовувати цей термін до інших галузей науки окрім природничих.

В цілому ж парадигма є ширшою ніж теорія і нерідко передує їй, хоча б тому, що існують «загальноприйняті приклади фактичної практики наукових досліджень – приклади які включають закони, теорію, їх практичне застосування і необхідне обладнання, – все в сукупності дає нам модель, з якої виникають конкретні традиції наукових досліджень [12, с. 35]». При цьому варто погодитись, що правила і стандарти наукової практики, спільність установок і видима погодженість, яку вони забезпечують, представляють собою передумови для нормальної науки, тобто для генезису і спадкоємності в традиції того чи іншого напрямку дослідження [16, с. 11].

Розкриваючи сутність парадигми варто зазначити, що кожній парадигмі відповідає певний тип наукового дискурсу, наукової раціональності. Зі зміною парадигми міняється тип раціональності, оскільки раціональність – це з одного боку, доцільність, а з іншого – один з найважливіших методів науки. Раціональність не може бути непарадигмальною, оскільки раціональність в загальному плані слід розглядати як відповідність законам розуму, законам формальної логіки, а наукову раціональність – як чистий випадок раціональності. Варто погодитись, що методологічні правила науки, в цьому випадку, відображають специфічний зміст наукової раціональності, а проблема універсальності стандартів того чи іншого типу наукової раціональності виявляється пов'язаною з вірою в ту чи іншу парадигму (яка в свою чергу, укріплюється приналежністю до того чи іншого наукового співтовариства) [16, с. 11–12].

В цьому зв'язку варто звернути увагу на етапність розвитку науки. Модель розвитку науки, за Т. Куном, представляє собою низку стадій, які змінюють одна одну: допарадигмальна стадія; створення єдиної парадигми; нормальний розвиток; виникнення аномалій, криза; наукова революція; виникнення нової парадигми. При цьому зміна парадигми означає наукову революцію в результаті якої по-новому організується наукове співтовариство в рамках свого наукового функціонування. «І якщо нова парадигма забезпечує успіх відкриттів, накопичення нових фактів, то вона завойовує все більше прибічників. Як результат – наукове співтовариство переживає революцію і знову вступає в період розвитку, який Кун називає нормальною наукою [21, с. 201]». Формування загальноновизнаної парадигми є ознакою зрілості науки.

Вище ми зазначали, що теорія парадигмальності науки Т. Куна не була розрахована на соціогуманітарну науку. Разом з тим, якщо ми поглянемо на змістовну суть парадигми і порівняємо її з науковою теорією, то зможемо констатувати факт того, що парадигма є ширшим поняттям ніж теорія і передує їй. У поняття парадигма включаються соціально-психологічні і етичні правила і норми функціонування наукової діяльності, що відображають особливості стану існуючого соціуму і його розвиток. Це дає можливість говорити про соціальну парадигму і можливість застосування цієї категорії до соціокультурної наукової діяльності.

Під соціальною парадигмою варто розуміти сукупність переконань, цінностей і техніко-технологічних засобів, прийнятих у суспільстві і таких, що забезпечують існування й нормальне функціонування соціальних інститутів. Варто погодитись, що соціальна парадигма знаходить своє втілення в підручниках або у класичних працях учених і на багато років визначає коло соціальних проблем і методів їх вирішення в тій або іншій соціальній сфері [17]. Зміна соціальної парадигми являє собою соціальну революцію, тобто цілковиту або часткову зміну елементів соціальної матриці. Вибір нової соціальної парадигми диктується не стільки системними, скільки ціннісними міркуваннями [21, с. 200].

Соціальна матриця враховує, по-перше, приналежність людей відповідальних за соціальні зміни до певної соціальної групи. По-друге, систему правил їхньої діяльності в соціальній групі. По-третє, набори приписів соціальної парадигми. Вони складаються із символічних узагальнень, законів і визначень деяких термінів соціальної теорії; метафізичних елементів та ідеології, що задають спосіб бачення соціальної реальності, а також задають її онтологію; ціннісних настанов, що впливають на вибір напрямів розвитку суспільства, і, нарешті, «загальноприйнятих зразків» – методів вирішення конкретних соціальних проблем, що забезпечують «нормальне функціонування життя соціальної системи». У поняття «загальноприйнятих зразків» входять і техніко-технологічні засоби, зумовлені технічними парадигмами, які забезпечують рівень функціонування соціальних інститутів і доступ соціальних груп до технологічних досягнень [17].

Враховуючи різноплановість і багаторівневість соціуму в діяльності із вироблення соціокультурного наукового знання можуть бути допущені як істинні декілька наукових теорій і, відповідно, будуть одночасно існувати декілька наукових парадигм.

Унаслідок допущення істинності водночас декількох різних наукових теорій, що описують той самий об'єкт, і зведення наукової теорії до символічного опису реальності, виникає плюралізм пізнавальних філософсько-методологічних концепцій і підвищується значущість міждисциплінарних досліджень. Зокрема, серед учених поширюється розуміння того факту, що процеси створення й розвитку наукового знання багато в чому залежать від світоглядних чинників, а також від ціннісної орієнтації пізнання.

Розкриваючи сутність парадигм в праві, слід зазначити, що сам термін в юридичній науці ще не набув достатнього поширення, хоча і зустрічається в працях присвячених філософії права [6] і методології юридичної науки [14, 22].

Аналізуючи наукові праці, що присвячені розкриттю сутності та змісту парадигм в праві можна зробити висновок, що переважна більшість дослідників парадигму в праві розуміють як пануючу у суспільстві світоглядну настанову індивідуальної і соціальної оцінки права при вирішенні наукових і практичних проблем правозастосування. Так одні дослідники сприймають парадигму в праві як обумовлену відповідною філософською картиною світу, пануючими гносеологічними установками вихідну концептуальну схему постановки проблеми і організації засобів її рішення [18, с. 228], інші сприймають її як сукупність ідеальних фрагментів правової дійсності (принципів пізнавальної діяльності, теоретичних конструкцій, ціннісних установок, концептуальних поглядів і т.д.), що використовуються членами наукового співтовариства без сумнівів і розбіжностей, і які складають певне бачення правової реальності в результаті детермінуючих еволюційну фазу формування юридичної системи [8]. Ще інші вказують на те, що цей термін оптимально підходить до опису еталонних епістемологічних, теоретико-методологічних і ціннісних підвалин наукового пошуку, а також для характеристики соціокультурного контексту наукового знання [7].

В цілому ми погоджуємось з таким розумінням парадигм в праві. Також додамо, що тенденцією останнього часу в філософії права є звернення до множинності характеру парадигми, що ймовірно, пояснюється стрімким розвитком наукового знання, в тому числі і міждисциплінарного, а також пов'язується з соціально-економічними та політико-правовими подіями, які відбуваються. У цьому зв'язку можемо констатувати, що юриспруденція має своє «сімейство» парадигм, що представляють собою сукупність теоретичних і методологічних підвалин, що використовуються юридичним співтовариством і створюють каркас наукового знання, виступаючи як його фундаментальна конструкція.

Звертаючись до виділення видів парадигм в праві, ми можемо констатувати, що в науковій літературі вже здійснювались спроби здійснити це застосовуючи той чи інший критерій [7]. Узагальнюючи наявні підходи до класифікації парадигм в праві, ми можемо виділити наступні критерії їх поділу і види. Залежно від ступеня та міри впливу на юридичну науку і практику можна виділити: а) пануючу парадигму, б) допоміжну парадигму. За ступенем і характером сприйняття реальностей, що межують з правом можна виділити: а) синергетичну парадигму, що допомагає сприймати філософсько-правову реальність та б) глобалізаційну парадигму, яка допомагає вивчати вплив глобалізації на правову сферу і полегшує сприйняття економіко- і політико-правової реальності. Залежно від праворозуміння можна виділити такі парадигми права як: а) позитивістську (легістську); б) природньо-правову (юснатуралістську); в) лібертарно-юридичну парадигму права; г) соціологічну парадигму права; д) комунікативну парадигму права.

На сьогодні найбільшого розповсюдження в юридичній літературі набуло трактування парадигм в праві і їх сприйняття відповідно до останнього критерію, оскільки в своїй переважній більшості за науковими спорами в галузі права стоїть праворозуміння, якого притримується суб'єкт дослідження.

Таким чином, підводячи підсумок вище викладеному можемо зробити наступні **ВИСНОВКИ**. Розвиток юридичної науки свідчить про те, що парадигмальна теорія науки може бути повністю за-

стосована відносно до соціо-гуманітарного знання, в тому числі і відносно до знань у галузі права. На сьогодні парадигми в праві варто сприймати як пануючу у суспільстві світоглядну настанову індивідуальної і соціальної оцінки права при вирішенні наукових і практичних проблем правозастосування.

Історія розвитку юридичної науки підтверджує наявність періодичних змін у світоглядному сприйнятті права і його дослідження, що свідчить про періодичну зміну парадигм в праві. Це дає можливість виділити види парадигм в праві та окреслити їх особливості.

Дана розвідка є лише початковим етапом дослідження парадигм в праві, проте вже отримані висновки можуть бути покладені в основу дослідження функцій парадигм в праві, а також здійснення характеристики окремих парадигм, що можуть бути виділені в залежності від визначених критеріїв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Álvaro Núñez Vaquero, "Five Models of Legal Science", *Revus*, 19, (2013) pp. 53–81. <https://doi.org/10.4000/revus.2449>.
2. Carrie Menkel-Meadow, *Crisis in Legal Education or the Other Things Law Students Should be Learning and Doing*. *McGeorge L. Rev.* 133 (2014). <http://digitalcommons.mcgeorge.edu/mlr/vol45/iss1/7>.
3. Mark Van Hoecke, François Ost. Legal doctrine in crisis: towards a European legal science. *Legal Studies*, Volume 18, Issue 2, June 1998, pp. 197–215. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1748-121X.1998.tb00013.x>.
4. Shaw, Jo. "European Union Legal Studies in Crisis? Towards a New Dynamic." *Oxford Journal of Legal Studies*, vol. 16, no. 2, 1996, pp. 231–53. JSTOR. <http://www.jstor.org/stable/764743>.
5. Бибик С.П., Сютя Г.М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків: Фоліо, 2006. 623 с.
6. Биков О.М. Правова парадигма у теорії права. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.124>.
7. Горобець К.В. Універсалізм правових цінностей. Актуальні проблеми держави і права. 2011. С. 324–330. <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/46768a6c-7b3f-42c8-9cc5-36d5d71280f3/content> (дата звернення 12.12.2024 р.).
8. Гудима Д.А. Антропологічна парадигма й антропологічні дослідницькі підходи: загальна характеристика Актуальні проблеми держави і права. 2009. С. 220–223. <http://www.apdr.in.ua/v45/42.pdf> (дата звернення 12.12.2024 р.).
9. Денисов Ю.А., Спиридонов Л.И. Абстрактное и конкретное в советском правоведении. Л., 1987. 302 с.
10. Діалоги Платона. Тимей. <https://psylib.org.ua/books/plato01/27timei.htm> (дата звернення 28.11.2024 р.).
11. Древнегреческо-русский словарь / Сост. И.Х. Дворецкий. Т. II. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. 654 с.
12. Кун Т. Структура научных революций: Перевод с английского /Т.Кун; Составитель В.Ю. Кузнецов. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. 608 с.
13. Михайліна Т.В., Гоцуляк Ю.В. Криза методології сучасних юридичних досліджень. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2021. Серія ПРАВО. Випуск 65. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.4>.
14. Оборотов Ю.Н. Изменение парадигмы методологии юриспруденции. Наукові праці НУ ОЮА. <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/96c9eb6f-dccc-4e3f-af0f-28223496e28d/content>.
15. Поппер К.Р. Эволюционная эпистемология / Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики / под ред. В.Н. Садовского. М.: Эдиториал УРСС, 2000. 205 с.
16. Севостьянова М.В. Аксиологический анализ парадигмальной науки или о роли ценностей в науке. Монография. К.: ПАРАПАН, 2009. 260 с.
17. Сенкевич Г.А., Хилько А.С., Аксёгон О.И. Теорія наукових парадигм як модель і методологія наукового знання. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. Том 32 (71) № 1. Ч. 3. 2021. С. 170. DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.1-3/29>.
18. Тарасов Н.Н. Методологические проблемы юридической науки. Екатеринбург: Изд-во Гуманитарного ун-та, 2001. 264 с.
19. Тулмин Ст. Человеческое понимание. М.: Прогресс, 1984. 327 с.

20. Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1983. 746 с.
21. Штанько В.И. Философия и методология науки. Учебное пособи для аспирантов и магистров естественнонаучных и технических вузов. Харьков: ХНУРЭ, 2003. 348 с.
22. Яценко В.А., Балинська О.М. Методологічна парадигма сучасної правової науки в Україні. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 4 (10). С. 12–20. DOI 10.32518/2617-4162-2020-4-12-20.

КОРПОРАТИВНА КУЛЬТУРА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ФАКТОР ЗДІЙСНЕННЯ СПОЖИВЧОЇ ПОЛІТИКИ

Старицька О.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем державотворення та правозастосування
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5237-5889*

Старицька О.О. Корпоративна культура закладу вищої освіти як фактор здійснення споживчої політики.

У процесі підготовки статті автором акцентовано увагу, що освіта є однією із сфер формування та реалізації споживчої політики держави, де найбільш суттєвими факторами, що впливають на стан її втілення є суб'єктний склад, нормативна база та система гарантій. До суб'єктів пропонується віднести здобувачів вищої освіти, науково-педагогічних працівників та адміністративно-управлінську ланку закладу вищої освіти, уповноважені у галузі освіти органи державної влади. Що ж до нормативного підґрунтя освітньої споживчої політики, то воно складається із національної та міжнародної законодавчої бази та внутрішнього документального забезпечення закладу вищої освіти. Встановлено, що на реалізацію споживчої політики в освітній сфері суттєвий вплив здійснює корпоративна культура учасників освітнього процесу закладів освіти. Саме тому було розглянуто плюралізм наукових інтерпретацій щодо розуміння як корпоративної культури загалом, так і корпоративної культури закладів вищої освіти зокрема, де було запропоновано власні авторські позиції щодо зазначених категорій. Доведено, що корпоративна культура у закладах вищої освіти має зовнішні форми (культура спілкування; профорієнтаційна робота; підтримка соціальних проєктів; імідж закладу вищої освіти) та внутрішні (корпоративне керівництво; імідж викладача; етикет студентів). Також автором було визначено форми прояву споживчої політики держави через форми здійснення корпоративної культури у закладах вищої освіти, до яких віднесено: мову (термінологію), звичаї, традиції, ритуали, принципи діяльності, систему цінностей, ідеологію, стратегії розвитку закладу, моральний клімат в освітньому колективі, розповсюджені шаблони мислення, спільні ментальні моделі, що керують сприйняттям, мисленням і мовою, яка використовується науково-педагогічними працівниками, колективні значення і символи, які включають ідеї, почуття і образи, внутрішню нормативну базу. Для більш ґрунтовного осмислення зазначених форм прояву споживчої політики в контексті корпоративної культури, підготовлено аргументовані висновки та пропозиції.

Ключові слова: корпоративна культура, заклади вищої освіти, споживча політика, суб'єкти освітньої споживчої політики, форми корпоративної культури, форми прояву освітньої споживчої політики.

Starytska O.O. Corporate culture of a higher education institution as a factor of consumer policy realisation.

In the process of writing the article, the author focuses on the fact that education is one of the areas of formation and implementation of the state consumer policy, where one of the main factors that influence on the status of its implementation it is its subject composition, regulatory component and the system of guarantees. Therefore, it is suggested that the subjects include higher education students, research and teaching staff, and the administrative, management component of a higher education institution and state bodies responsible for education. As for the regulatory framework for educational consumer policy, it consists of the national and international legislative framework and internal documentation of higher education institutions. It has been established that the implementation of the consumer policy in the educational sphere is influenced by the corporate culture that is carried out by the relevant educational institutions. That is why the author examines the pluralism of scientific interpretations of both corporate culture in general and corporate culture of higher education institutions in particular, and offers his own author's positions on these categories. It was also found that corporate culture in higher education institutions has an external form of manifestation (culture of communication; career guidance; support for social projects; image of a higher education institution) and an internal one (corporate management;

image of a teacher; student etiquette). The author also identified the factors of manifestation of consumer policy through corporate culture in higher education institutions. In particular, such factors include: language (terminology), used and established customs, traditions, rituals, approved principles, a system of values, ideology, development strategies of the institution, moral climate in the educational team, common patterns of thinking, common mental models that guide perception, thinking and language used by academic staff, collective meanings and symbols that include ideas, feelings and harms, internal regulatory framework. For more thorough understanding of these forms of consumer policy in the context of corporate culture, the author has prepared reasoned conclusions and proposals.

Key words: corporate culture, higher education institutions, consumer policy, the subjects of educational consumer policy, forms of corporate culture, forms of expression of an educational consumer policy.

Постановка проблеми. Беззаперечним фактом є те, що освіта належить до однієї із важливих сфер суспільного життя (поряд з економічною, військовою, транспортною, виробничою тощо), в якій здійснюється формування та реалізація споживчої політики держави. Її важливість складно переоцінити з огляду на ту роль, яку освітня система виконує в суспільстві.

Основним покликанням освіти є підготовка людини до подальшого самостійного життя та праці на основі набутих нею необхідних знань та формування відповідних компетенцій. Цілком логічним видається, що окреслена функція є основною поміж інших, не менш значимих, серед яких також варто відмітити: а) соціальну; б) пізнавальну; в) комунікативну; г) психологічної підтримки особистості та ін. [1, с. 44]. Окрім зазначеного, освітня система виконує роль фактору прогресу держави та суспільства. На цій підставі питання реалізації споживчої політики держави саме у цій сфері є актуальними та такими, що потребують додаткового осмислення з виробленням відповідних рекомендацій, визначенням потенційних загроз, способів та форм їх подолання.

Традиційно освітня проблематика розглядається через призму наявних освітніх спеціальностей, кількості закладів у системі вищої освіти, статусу закладів-переселенців, організації зовнішнього контролю знань, підвищення якості надання освітніх послуг тощо. Проте, у вітчизняній літературі майже не приділяється увага питанням корпоративної культури закладів освіти, як певному середовищу здійснення прав споживачів. Освітні послуги є дуже цінним та інтелектуально насиченим предметом споживання, який суттєво відрізняється від предметів матеріального світу, а значить і умови його споживання дещо відрізняються від умов та факторів, що сприяють задоволенню матеріального інтересу соціальних суб'єктів. Саме тому, концентрація уваги на актуальних питаннях функціонування тієї чи іншої освітньої організації, питаннях її корпоративної культури дозволять більш предметно підійти до практичного вирішення загальносоціальних завдань якісного споживання освітніх послуг, що надаються такою установою.

Саме тому, **метою** дослідження є наукове осмислення різних аспектів формування та функціонування корпоративної культури у закладах вищої освіти, що у своїй сукупності вирізняється як фактор здійснення споживчої політики у сфері освіти.

Для досягнення окресленої мети передбачається вирішення ряду пізнавальних завдань: надати інтерпретацію змісту категорії «споживча політика держави»; охарактеризувати поняття корпоративної культури закладів вищої освіти; обґрунтувати доцільність використання власного авторського підходу у вивченні питань споживання у сфері освіти.

Стан опрацювання проблематики. Варто відзначити, що питання корпоративної культури не є чимось новим для сфери юриспруденції, хоча здебільшого окреслена проблематика стосується педагогічної та психологічної галузей науки. Однак, серед представників правової галузі наукових знань також можна відмітити напрацювання з цього напрямку, зокрема у наукових доробках таких авторів як: С.В. Ковалевський, Г. Кравченко, Л. Дзін, Г.В. Товканець, Ю.І. Матвєєва та деякі ін.

Виклад основного матеріалу. Розгляд корпоративної культури в контексті зовнішнього середовища, як умови споживання освітніх послуг, продиктовано наявними в літературі публікаціями, що присвячені висвітленню явища споживчої політики держави та відповідними методологічними підходами у її висвітленні, що мають спільні елементи методологічної основи.

У цьому контексті, привертає увагу позиція О.В. Зверєвої, згідно якої споживча політика держави розглядається як «... політика держави, що спрямована на створення сприятливих умов для насичення споживчого ринку...» [2, с. 5].

Ключовим моментом у апропонованому визначенні, який, на нашу думку, є найбільш продуктивним та прагматичним, на відміну від інших авторських підходів, в якому є вказівка на створення відповідних умов реалізації потреб та інтересів, а отже – умов споживання.

На користь обраного методологічного прийому наведемо ще одну наукову позицію, в якій вказується на необхідність створення зовнішніх умов як обов'язкових факторів здійснення споживчої

політики держави. Будучи загалом на світоглядних засадах діяльній методології (політика держави як діяльність), А.І. Лига використовує термін «усунення перешкод», що по суті означає створення можливостей (умов) для безперешкодної реалізації споживчих прав [3, с. 5].

Заслугує також на увагу й спільна позиція В.Д. Мужайла та О.О. Слободянюка, які, формуючи розуміння споживчої політики, вказують на створення відповідної соціальної атмосфери, під якою розуміється усвідомлення соціальними суб'єктами можливостей для споживання. Але у всякому випадку соціальна атмосфера – це зовнішній фактор, який було враховано як сутнісну характеристику при формулюванні визначення до явища споживчої політики [4, с. 265].

Існують й інші підходи до розуміння споживчої політики держави, хоча лише деякі науковці використовують термін «державна», надаючи таким чином цьому виду політики державницького статусу. Але ж можемо констатувати, що формування та реалізація споживчої політики здійснюється не лише на державному рівні з використанням державно-владних повноважень, а може відбуватися й на рівні окремої корпорації, як інституції громадянського суспільства (наприклад, Конфедерація недержавних вищих закладів освіти України). Проте, нашій увазі підлягає саме державна споживча політика, як явище більш глобального та стратегічного характеру для сучасної України.

Говорячи про інші підходи до розуміння споживчої політики, слід відмітити використання діяльній парадигми, а саме: споживча політика – як цілеспрямована та системна діяльність органів державного управління [5, с. 34]; як процес діяльності системи суспільних, державних і муніципальних інститутів [6, с. 142]. На нашу думку, діяльній підхід є продуктивним та наближеним до практичної сфери діяльності уповноважених інституцій держави та громадянського суспільства, до актів реалізації споживчих прав. Проте, враховуючи дослідницький інтерес та наявність відповідних пізнавальних завдань, запропонуємо дещо іншу методику.

Акцентуація нашої уваги на зовнішніх факторах, замість аналізу власне поняття суб'єктів або об'єктів споживання, дозволяє виокремити авторський методологічний підхід, завдяки якому уявляється можливість визначитись із тими явищами, які зазвичай залишаються поза межами детального аналізу, начебто виконують другорядну функцію або роль фонового елементу. Насправді ж це не зовсім так, з огляду на системність дії будь-якого регулятивного впливу, в тому числі й у галузі освіти. Такий підхід пропонується назвати факторним підходом, що спонукає до осмислення факторів впливу (в цьому випадку факторів зовнішньої дії).

Зосереджуючись на висвітленні зовнішніх умов здійснення споживчої політики, як позитивних факторах реалізації, виникає питання – які ж в реальному житті існують умови (фактори), що сприяють реалізації споживчого інтересу, забезпечують ефективність обміну товару та грошей, дозволяють стимулювати економічну діяльність, наповнювати бюджет держави?

Якщо взяти загальносоціальний рівень споживання (або споживацтво), то для здійснення споживчих процесів взагалі бажаними факторами загального рівня слід назвати: стабільність економічного розвитку суспільства; наявність демократичних інститутів політичного керівництва країни; використання у правовому регулюванні принципу загального дозволу; мінімізація корупційних ризиків; лояльність податкової політики та відсутність податкового тиску; безперервний приріст внутрішнього валового продукту; високий рівень правової культури членів суспільства та їх об'єднань; надійна робота судової та правоохоронної систем тощо.

Якщо ж зосередитись на сфері освіти (що і представляє наш науковий інтерес), то окрім загальних умов, про які було сказано вище, в освітній галузі діють свої, характерні лише для освіти фактори впливу (умови споживання). До таких слід віднести: розвинуту корпоративну культуру закладу вищої освіти; достатній рівень технічної оснащеності; наявність запроваджених у навчання інноваційних технологій; демократизм освітнього законодавства, яке б сприяло розвитку автономізації закладу; доступність у закладі міжнародних освітніх проектів; дієвість студентського самоврядування та дотримання принципу студентоцентризму в організації освітнього процесу тощо.

Візьмемо за основу тезу про виключне значення фактору розвинутої корпоративної культури. Передбачається, що корпоративна культура притаманна будь-якому закладу, але саме розвинутий її рівень як фактор-умова сприятиме повноцінній реалізації освітніх послуг (споживанню), іншими словами – реалізації споживчої політики держави. В чому ж її значущість?

Надаючи відповідь на це питання, звернемося до існуючих в цій галузі напрацювань, що дозволить висвітлити функціональну належність корпоративної культури.

Як показує аналіз сучасної наукової літератури, питання розвитку та формування корпоративної культури є предметом дослідження для вчених різних напрямів науки. Особливої актуальності в останні роки ця проблематика набуває у секторів адміністративного-управління, де питання діяльності працівників виходить поза межі звичного трудового законодавства. З практичної точки зору, цікавим для сприйняття буде досвід представників західних цивілізацій, де питання щодо взаємовідносин працівників на робочому місці мають досить чітко прописані деонтологічні стандарти, по-

рушення яких є підставою не тільки для позбавлення посади, але й підставою для судового позову і притягнення до юридичної відповідальності. Ураховуючи дедалі активнішу орієнтацією України у бік Європи та запозичення стандартів ЄС, питання корпоративної культури потребують більш ґрунтовного вивчення для належного формування та реалізації споживчої політики.

Цілком виваженою є позиція, що будь-яке наукове дослідження варто розпочинати із визначення понятійно-категоріального апарату, отже розглянемо етимологію поняття «корпоративна культура».

Як вказує Р. Хафф корпоративна культура (організаційна культура підприємства) – це сукупність переконань, припущень, цінностей, норм, артефактів, символів, дій та мовних зразків, які поділяють усі члени організації [7].

Д. Елдрідж та А. Кромбі теж, розглядаючи культуру організації пропонують розглядати її як унікальну сукупність норм, цінностей та переконань, що визначають спосіб об'єднання груп та окремих особистостей в організацію для досягнення встановлених перед нею завдань.

На переконання К. Голд, під поняттям корпоративної культури варто розуміти унікальні характеристики сприйнятих особливостей організації, того, що вирізняє її серед інших у галузі [8].

Отже, корпоративну культуру варто тлумачити як слідування унікальним, нормативно закріпленим приписам організації групою осіб, які їх поділяють та притримуються у процесі здійснення своєї професійної діяльності.

Однак, організаційну або корпоративну культуру можна розглядати принаймні з різних точок зору: перший підхід вказує на те, що будь-яка культура, у тому числі і корпоративна, розглядається як набута сукупність знань, інтерпретація та розуміння яких забезпечує єдиновекторність організації та відчуття спільної ідентичності серед її членів. Цей підхід передбачає ясність і загальний організаційний консенсус між членами організації.

Другий підхід передбачає зосередження не на культурі в цілому, а на консенсусі, досягнутому в межах різних субкультур організації, які часто конфліктують одна з одною. Поза межами субкультур неоднозначність і непослідовність існують в масштабах всієї організації (наприклад, коли члени організації можуть говорити одне, а робити інше).

Третій підхід відкидає консенсус і послідовність як визначальні характеристики культури і зосереджується на неоднозначності як сутності культури. Тут згода і протиріччя постійно змінюються, і не існує стабільного консенсусу в масштабах організації чи субкультури [7].

Розуміння та інтерпретація поняття корпоративної культури є важливим кроком на шляху забезпечення освітньої споживчої політики, оскільки вона впливає на організаційний розвиток, продуктивність та навчання на всіх рівнях, особливо у закладах вищої освіти. Культурні припущення, що лежать в основі, можуть як сприяти, так і обмежувати можливості закладів вищої освіти, а отже і самого викладача, що беззаперечно впливає як на рівень його професійного розвитку та кваліфікації, так і на можливість реалізації ним якісних освітніх споживчих послуг.

Що ж до питання про корпоративну культуру закладів вищої освіти, то у науковій літературі наявні такі визначення:

– «сукупність усталених у межах організаційного простору закладу вищої освіти норм і правил поведінки між учасниками соціальних комунікацій (між суб'єктами та об'єктами навчально-виховної діяльності), а також культуру міжособистісних стосунків, тобто «втілення «духу закладу вищої освіти», коли всі співробітники – від керівників до виконавців – чітко усвідомлюють завдання організації і докладають максимум зусиль для їх реалізації» (Г.В. Товканець) [9, с. 170].

– «ступінь високої репутації університету, його імідж, створюваний в умовах конкуренції на підставі критеріїв визначених за допомогою опитування студентів, професорсько-викладацького складу та потенційних клієнтів закладу вищої освіти, а саме: стаж і досвід роботи у сфері освіти, а також авторитет серед представників наукової спільноти та громадськості; репутація та професіоналізм керівництва, а також перспективи розвитку університету та його співробітників; попит з боку роботодавців на випускників закладу вищої освіти та їх конкурентоспроможність на ринку праці з прийняттям до уваги рівня заробітної плати та можливості до кар'єрного зростання; ставлення професорсько-викладацького складу до студентів (слухачів, аспірантів тощо); рівень професіоналізму та популярності викладачів та їх вимогливість; думка студентів про організацію навчального процесу, рівень викладання; місцезнаходження закладу вищої освіти та його зовнішнє і внутрішнє оформлення; професіоналізм співробітників закладу вищої освіти у роботі із засобами масової інформації щодо просуванні послуг університету; відкритість та інтегрованість навчального закладу» (В.М. Мороз, М.В. Мороз, Р.В. Лааманен) [10, с.66-67].

Привертає увагу методологічна позиція О.В. Колянка та Ю.Б. Миронова, які зазначають, що корпоративну культуру закладів вищої освіти варто розглядати у двох формах – зовнішній та внутрішній. До зовнішньої форми автори відносять: культуру спілкування; профорієнтаційну роботу;

підтримку соціальних проектів; імідж закладу вищої освіти. До внутрішньої форми: корпоративне керівництво; імідж викладача; етикет студентів [11].

Так як в основі корпоративної культури закладів вищої освіти лежить система взаємовідносин, то це найважливіше, що визначає поведінкові норми і виробничу поведінку працівників цього закладу освіти як наприклад, ставлення керівництва закладу вищої освіти до науково-педагогічних працівників, співробітників, здобувачів вищої освіти, до своєї конкретної роботи, завдань тощо [11].

Отже, виходячи із проведених узагальнень, можемо констатувати, що корпоративна культура закладів вищої освіти може розглядатися у різних аспектах, але у більшості випадків її представляють як сукупність певних освітніх цінностей, моделей поведінки, комунікацій, що будуються на правовому підґрунті тощо. Окрім іншого, корпоративна культура установи (закладу) є впливовим фактором реалізації споживчої політики держави.

Корпоративну культуру інколи називають психологічним надбанням організації, що також є підґрунтям для формування та реалізації споживчої політики. Її також можна розглядати як цілісну, історично зумовлену, соціально сконструйовану і таку, що важко піддається змінам. Корпоративна культура містить набір припущень (переконань, моральних або ідеологічних настанов), що сприяють реалізації корисних для іміджу установи моделей поведінки хоча можуть бути не повною мірою усвідомлені членами організації. Такі колективні переконання формують організаційну споживчу поведінку. Тому, дії та вподобання людей не завжди можуть бути їхніми власними, а, скоріше, значною мірою залежать від процесів соціалізації, що базуються на культурі або субкультурах організації, до якої вони належать. Така споживча поведінка контролюється переконаннями, нормами, цінностями та припущеннями, а не обмежується формальними правилами, владою та нормами раціональної поведінки. Як наслідок, «особистість» організації може бути більш важливою для продуктивності та мотивації, ніж застосування винагород і санкцій [7].

Таким чином, на основі проведеного комплексного дослідження як споживчої політики держави, так і освітньої площини розвитку людства, видається можливим дійти наступних **ВИСНОВКІВ**:

1. Забезпечення ефективної реалізації споживчої політики держави України в умовах збройної агресії є неймовірно складним, але надважливим завданням у діяльності всіх органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, що неминуче веде до задоволення споживчого інтересу соціальних суб'єктів, економічного зростання країни, наповнення бюджету, зміцнення фундаменту непереможної країни.

2. Створення належних умов (факторів) для реалізації згідно європейських стандартів споживчої політики держави в освітній сфері – є нагальним завданням сьогодення, вирішення якого дозволить не тільки вивести освіту на якісно новий рівень функціонування, але й закласти надійну основу гуманітарного розвитку українського суспільства, його інтегрування у європейський освітній, правовий та політичний простір.

3. Для проведення у подальшому комплексних наукових досліджень реалізації споживчої політики держави пропонується поряд з іншими методологічними прийомами використовувати факторний підхід, який дозволяє у ході дослідження або вироблення практичних рекомендацій зміщати акценти з основних елементів механізму правового регулювання (суб'єкт, об'єкт, нормативна база, правові відносини) на супутні споживчому процесу явища.

4. Для сфери освіти, де відбувається надання освітніх послуг, поряд з іншими супутніми елементами, як факторами впливу на реалізацію споживчої політики держави, функціонує явище корпоративної культури закладу освіти, під яким розуміється упорядкована діяльність учасників освітнього процесу (керівництва, науково-педагогічний колектив, здобувачів вищої освіти), що полягає не тільки у якісному наданні освітніх послуг, але й у підтриманні та розвитку іміджу закладу вищої освіти, формуванні та поширенні його цінностей (традицій, звичаїв, кадрова складова), що підкріплені відповідною внутрішньою нормативною базою, сприймаються і підтримуються усіма суб'єктами.)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Линовицька О. Основні функції освіти. *Вісник Інституту розвитку дитини. Сер.: Філософія, педагогіка, психологія*. 2014. Вип. 36. С. 44–50.
2. Зверєва О.В. Захист прав споживачів. Київ, 2007. 192 с. URL: .pdf (дата звернення: 10.01.2025).
3. Лига А.І. Правові засади державної політики у сфері захисту прав споживачів. *Юридичний науковий журнал*. № 8. 2023. С. 194.
4. Мужайло В.Д., Слободянюк О.О. Стан, проблеми та основні напрямки споживчої політики в Україні. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2004. № 18. С. 265–271.

5. Ромат Є.В. Теоретико-методологічні основи та основні напрями реалізації споживчої політики в системі державного управління. Споживча політика в системі державного управління: навч.-метод. посіб. – Київ, 2009. – 248 с.
6. Толстоног В. В., Державна політика у сфері захисту прав споживачів та її взаємозв'язок із державною споживчою політикою. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 3, с. 141–144 URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/3_2015/32.pdf (дата звернення: 09.01.2025).
7. Huff, Richard «Organizational culture». *Encyclopedia Britannica*, 26 Nov. 2014. веб-сайт. URL: <https://www.britannica.com/topic/organizational-culture> (дата звернення: 04.01.2025).
8. Красненко О.В. Сутність корпоративної культури в системі вищої освіти. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. Збірник наукових праць*. 2014. № 11(13). URL: <https://ap.uu.edu.ua/article/27> (дата звернення: 04.01.2025).
9. Товканець Г.В. Корпоративна культура вищого навчального закладу та її роль у формуванні професійної компетентності майбутніх економістів у Чехії. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2011. № 4. С. 170–174.
10. Мороз В.М., Мороз М.В., Лааманен Р.В. Корпоративна культура вищого навчального закладу: зміст дефініції та особливості його прояву. *Корпоративна культура організацій ХХІ століття: збірник наукових праць XI Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю, м. Краматорськ, 26 листопада 2014 року, Краматорськ, 2014. С. 65–72. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/199400112.pdf> (дата звернення: 04.01.2025).*
11. Колянко О.В., Миронов Ю.Б. Корпоративна культура закладу вищої освіти та її складові. *Електронний науковий вісник «Керівник.ІНФО»*. 2020. URL: <https://kerivnyk.info/2020/03/kolyanko-myronov.html> (дата звернення: 09.12.2024).

УДК 343.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.10>

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Турчин Р.,
аспірант кафедри теорії,
історії та конституційного права
Навчально-наукового інституту права
та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ

Турчин Р. Колабораціонізм в умовах воєнного стану в Україні: окремі проблеми та шляхи їх подолання.

У статті охарактеризовано колабораціонізм як феномен добровільної та ідеологічної співпраці у різних сферах суспільного життя, яка має наслідком підлив національної безпеки України, створює загрозу територіальній цілісності та суверенітету, а також засадам конституційного ладу. Автор зазначає, що колабораціонізм у сучасних умовах повномасштабної війни з росією має наступні форми: політичний колабораціонізм, адміністративний, військовий, ідеологічний. Визначено, що сучасний феномен колабораціонізму змістовно охоплює співробітництво з державою-агресором і являється особливою формою державної зради, оскільки така діяльність завдає шкоди державному суверенітету, конституційному ладу, територіальній цілісності та обороноздатності, інформаційній та економічній безпеці України. Відзначається, що причинами колабораційної діяльності є ідеологічний тиск, соціально-економічні мотиви та вплив російської пропаганди.

Дано характеристику колабораційної діяльності, яка може мати різні форми, залежно від її мотивацій, обставин та цілей. Виділено такі основні форми колаборації: політичний колабораціонізм, адміністративний колабораціонізм, військовий колабораціонізм, економічний колабораціонізм, ідеологічний колабораціонізм.

Виділено ряд напрямів для протидії колабораціонізму: розробка програм реабілітації та реінтеграції осіб, які були змушені співпрацювати з окупаційною владою; вдосконалення законодавства у сфері санкцій за колабораційну діяльність (необхідно забезпечити публічність та прозорість системи покарань); залучення міжнародних експертів для створення ефективних механізмів боротьби з колаборацією.

Використовуються порівняльний, історичний та статистичний методи для доведення необхідності криміналізації колабораційної діяльності.

Встановлено, що державна політика України щодо протидії колабораціонізму значно посилилася з початком російсько-української війни. Зокрема, основні заходи спрямовані на криміналізацію колабораціонізму, санкційні заходи, реінтеграцію та інформаційну боротьбу.

Проаналізовано причини і фактори колабораційної діяльності, зокрема: ідеологічний тиск, соціально-економічні мотиви та вплив російської пропаганди.

Встановлено, що політичні, соціальні та економічні наслідки колабораціонізму негативно впливають на стабільність і суверенітет України, спричиняючи розкол у суспільстві та послаблення державної влади на окупованих територіях.

Ключові слова: колабораціонізм, колабораційна діяльність, співпраця з ворогом, державна зрада, відповідальність, воєнний стан, інформаційна боротьба.

Turchyn R. Collaboration in the conditions of marital state in Ukraine: certain problems and ways to overcome them.

The article characterizes collaborationism as a phenomenon of voluntary and ideological cooperation in various spheres of public life, which has the consequence of undermining the national security of Ukraine, creates a threat to territorial integrity and sovereignty, as well as the foundations of the constitutional order. The author notes that collaborationism in the modern conditions of a full-scale war with Russia has the following forms: political collaborationism, administrative, military, ideological. It was determined that the modern phenomenon of collaborationism meaningfully covers cooperation with the aggressor state and is a special form of treason, since such activity harms the state sovereignty, constitutional order, territorial integrity and defense capability, information and economic security of Ukraine. It is noted that the reasons for collaborative activity are ideological pressure, socio-economic motives and the influence of Russian propaganda.

The article describes collaborative activity, which can take various forms, depending on its motivations, circumstances, and goals. The following main forms of collaboration are distinguished: political collaborationism, administrative collaborationism, military collaborationism, economic collaborationism, and ideological collaborationism.

A number of directions for countering collaborationism have been identified: development of rehabilitation and reintegration programs for persons who were forced to cooperate with the occupation authorities; improvement of legislation in the field of sanctions for collaborative activity (it is necessary to ensure publicity and transparency of the punishment system); involvement of international experts to create effective mechanisms for combating collaboration.

Comparative, historical and statistical methods are used to prove the need to criminalize collaborative activities.

It has been established that Ukraine's state policy of countering collaborationism significantly intensified with the beginning of the Russian-Ukrainian war. In particular, the main measures are aimed at the criminalization of collaborationism, sanctioning measures, reintegration and informational struggle.

The causes and factors of collaborationism are analyzed, in particular: ideological pressure, socio-economic motives and the influence of Russian propaganda.

It is established that the political, social and economic consequences of collaborationism negatively affect the stability and sovereignty of Ukraine, causing a split in society and weakening state power in the occupied territories.

Key words: collaborationism, collaborative activity, cooperation with the enemy, treason, responsibility, martial law, information struggle.

Постановка проблеми. Сьогодні проблема колабораціонізму в Україні є надзвичайно гострою і актуальною. Востаннє до сучасних подій проблема колабораціонізму серйозно піднімалася ще в контексті подій Другої світової війни. Проводячи історичні паралелі, українська наука кримінального права, на жаль, поступово повертається до дослідження та обговорення такої важливої сьогодні теми як проблема колабораціонізму на теренах України. Колабораціонізм, як феномен війни, не є новим явищем, проте проблема його поширення набула нового звучання за останні десять років, протягом яких триває агресія російської федерації проти України, і особливо з часу повномасштабного вторгнення, це явище набуло нового звучання та усвідомлення на глобальному та інституційному рівнях. Проблема колабораціонізму є багатоаспектною, і поєднує в собі ряд наукових, юридичних, емоційно-психологічних та морально-етичних зрізів.

Мета дослідження: визначити та охарактеризувати сутність колабораціонізму в умовах воєнного стану в Україні та окреслити шляхи подолання даного явища.

Стан дослідження проблеми. Колабораціонізм як наукове поняття станом на сьогодні залишається досить ретельно розглянутим лише в працях вчених-істориків, у той час як в юридичній науці ще немає досліджень, які б повно розглянули проблему колабораціонізму. Однак, проблематикою колабораційної діяльності займалися такі відомі вчені, як: Асанов Д.А., Бісюк О.С., Дубонос М.І., Пашина Н.П., Письменський Є.О., Чальцева О.М. та ін.

Виклад основного матеріалу. Феномен колабораціонізму відомий людству з давніх часів, а його поява пов'язана зі самим існуванням цивілізації та воєн. Відтак, явище колабораціонізму виникло набагато раніше, ніж термін, який вперше був озвучений у Франції у 1940 році у значенні цілеспрямованої та добровільної співпраці з окупаційною владою. Варто зазначити, що в англійській мові термін *collaboration* вживається для позначення будь-якої співпраці, тоді як для визначення підтримки окупаційній владі вживається термін *collaborationism*. Для держави в умовах війни даний термін набуває негативного змістовного навантаження. Так, частина українських громадян, які залишилися проживати на тимчасово окупованих територіях та в анексованому Криму, постійно стикаються із таким явищем, або навіть самі співпрацюють з ворогом. При цьому існує декілька моделей поведінки громадян, які перебувають на територіях, які тимчасово не контролюються Україною. Більшість громадян України, які змушені залишитися на таких територіях, продовжують визнавати українську владу єдиною легітимною і не беруть участі в будь-якій співпраці з ворогом. Як правило, це пенсіонери, безробітні, жителі сільських місцевостей. Частина громадян не бере участі в роботі окупаційних органів, проте продовжує займатися своєю діяльністю, як от працівники торгівлі, власники бізнесу, медики, водії громадського транспорту тощо, відтак можемо констатувати, що має місце співпраця в обмежений спосіб. Проте існує така категорія громадян України, які виконують організаційно-управлінські або адміністративні функції у публічному секторі в так званих «органах влади», ідуть на службу в незаконні воєнні формування чи в іншій формі надають підтримку окупаційній владі.

Як зазначає О. Чальцева, зацікавленість проблемою колабораціонізму пов'язана з періодом другої світової війни, коли зазначене явище стало масовим у європейських країнах, окупованих Німеччиною. Співпраця з окупантом була переважно військовою і адміністративною [6, с. 57]. Для більш точного розуміння особливостей колабораціонізму слід враховувати особливості кожної країни, тривалість та характер окупації, соціально-історичні умови, тактику окупанта, рівень економічного розвитку, політичну ситуацію (відсутність демократії, політична кризи тощо), а також рівень залученості до співпраці впливових представників громадськості.

Сучасне розуміння колабораціонізму включає різні форми співпраці з окупаційною або ворожою владою, що загрожує державній безпеці та національним інтересам. У контексті сучасної України колабораціонізм часто стосується взаємодії з окупаційною владою на тимчасово окупованих територіях або підтримки агресії з боку РФ. Колабораціонізм може проявлятися у різних формах: від політичної чи адміністративної співпраці до збройної допомоги ворогові.

Колабораційна діяльність може мати різні форми, залежно від її мотивацій, обставин та цілей. У загальному контексті, виділяють такі основні форми колаборації:

Політичний колабораціонізм – участь у створенні або функціонуванні політичних органів влади окупаційного режиму.

Адміністративний колабораціонізм – співпраця з окупаційною владою в управлінні окупованими територіями, допомога в організації діяльності державних або окупаційних установ.

Військовий колабораціонізм – участь у збройних формуваннях ворога або в допомозі окупаційним військовим структурам.

Економічний колабораціонізм – співпраця з окупаційною владою в економічній сфері, зокрема через надання ресурсів, виробничих потужностей або інших економічних активів.

Ідеологічний колабораціонізм – підтримка та пропаганда ворожої ідеології, поширення антидержавних настроїв, дезінформації або пропаганди, що шкодять державній безпеці [2, с. 60].

Колабораційна діяльність як суспільно-політичне явище є складним і багатогранним. Воно може включати як вимушену співпрацю з ворогом для виживання населення на окупованих територіях, так і свідому зраду державі. Зміни у кримінальному законодавстві України почалися лише після повномасштабного вторгнення у 2022 році, український законодавець активізував зміни до Кримінального кодексу, зокрема, щодо запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність (ст. 111-1 КК України) [3].

Також використовуються порівняльний, історичний та статистичний методи для доведення необхідності криміналізації колабораційної діяльності. Колаборація розглядається як явище, що підриває національну безпеку, створює загрозу державному суверенітету і територіальній цілісності України. Колабораційна діяльність в умовах російської агресії є надзвичайно небезпечним явищем, яке потребує чіткої кримінальної відповідальності [1, с. 101–108].

На тимчасово окупованих територіях Донбасу та Криму колаборанти відіграють ключову роль у забезпеченні функціонування окупаційної влади. Їхня діяльність охоплює різні сфери:

Адміністративна діяльність: місцеві чиновники, які добровільно або примусово працюють в окупаційних адміністраціях, забезпечують виконання політики РФ, включаючи примусове переведення територій до російських законодавчих і правових стандартів.

Освітня та культурна колаборація: на окупованих територіях змінюються програми навчання у школах і університетах, впроваджуються проросійські наративи, що виключають українську культуру та історію. Окупаційна влада активно використовує освітню систему для пропаганди та виховання лояльного населення.

Військова співпраця: чимало місцевих жителів залучаються до участі у військових формуваннях окупантів, зокрема через мобілізацію або пропаганду «захисту» цих територій від українських «агресорів».

Особливо складною є ситуація в Криму, де російська влада активно переслідує кримських татар, які відмовляються співпрацювати з окупаційною адміністрацією [4].

Державна політика України щодо протидії колабораціонізму значно посилилася з початком російсько-української війни. Основні заходи спрямовані на:

Криміналізацію колабораціонізму: Україна впровадила низку законодавчих ініціатив, зокрема додавання статті 111-1 до Кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність за співпрацю з окупаційною владою, підтримку збройних сил ворога, а також публічне заперечення агресії РФ. Відповідальність за колабораціонізм передбачена в Кримінальному Кодексі, де такі дії можуть кваліфікуватися як державна зрада (ст. 111 КК України) або інші злочини, пов'язані з посяганням на національну безпеку. З 2022 року в Україні введено низку законодавчих актів, що спрямовані на боротьбу з колабораціонізмом у контексті російської агресії, зокрема нові статті про співпрацю з окупаційною владою (ст. 111-1 КК України) [3].

Санкційні заходи: застосування санкцій до осіб, причетних до колабораційної діяльності, включаючи позбавлення права займати державні посади та конфіскацію майна.

Реінтеграція та інформаційна боротьба: після деокупації територій вживаються заходи з реінтеграції населення, а також з ліквідації проросійських наративів через освітні та медійні програми.

Ці заходи є реакцією на загрозу національній безпеці, яку становить колабораціонізм. Згідно з експертними оцінками, Україна має зосередити зусилля на адаптації реабілітаційних програм для тих, хто співпрацював з окупаційною владою під примусом [5].

Для підвищення ефективності протидії колабораціонізму в Україні існує кілька ключових перспектив:

удосконалення законодавства: необхідно підвищити юридичну чіткість у визначенні колабораційної діяльності та передбачити більш диференційований підхід до покарань залежно від ступеня співпраці з окупаційною владою. Це може включати ширший спектр адміністративних санкцій для тих, хто діяв під примусом.

реабілітація та реінтеграція: важливо розробити програми для реабілітації осіб, які були змушені співпрацювати з окупаційною владою, зокрема через психологічну підтримку та освітні програми.

міжнародна співпраця: залучення міжнародних організацій та експертів для створення більш ефективних механізмів контролю та обміну досвідом у боротьбі з колаборацією [1].

Таким чином, у ході дослідження колабораційної діяльності в сучасних реаліях України було визначено, що колабораціонізм є багатовимірним явищем, яке має глибоке історичне коріння і проявляється в різних формах: політичній, ідеологічній, військовій та економічній. Сучасний контекст російсько-української війни суттєво змінив природу колабораціонізму, зокрема через масову співпрацю з окупаційними адміністраціями, участь у пропагандистських кампаніях і активну підтримку окупаційних збройних формувань.

Аналіз причин і факторів колабораційної діяльності показав, що до них належать ідеологічний тиск, соціально-економічні мотиви та вплив російської пропаганди. Політичні, соціальні та економічні наслідки колабораціонізму негативно впливають на стабільність і суверенітет України, спричиняючи розкол у суспільстві та послаблення державної влади на окупованих територіях.

Україна розробила правові механізми боротьби з колабораціонізмом, зокрема через криміналізацію цієї діяльності, однак існує потреба в удосконаленні цих механізмів, враховуючи міжнародний досвід.

Висновки: В контексті аналізу проблеми колабораціонізму, висловлюємо пропозиції щодо вдосконалення механізмів протидії колабораціонізму в Україні:

– Законодавчі зміни: 1) диференціація відповідальності: слід ввести більш детальні юридичні категорії для колабораційної діяльності, щоб відокремлювати тих, хто діяв під примусом, від активних колаборантів. Це дозволить уникнути неправомірного переслідування громадян, які не мали вибору; 2) розширення адміністративних санкцій: замість винятково кримінальних покарань варто передбачити ширший спектр адміністративних заходів, зокрема обмеження на зайняття певних посад або участь у державних структурах.

– Реінтеграція та реабілітація: розробка програм реабілітації для осіб, які змушені були співпрацювати з окупаційною владою. Це включає психологічну підтримку, допомогу у поверненні до мирного життя, а також освітні ініціативи для подолання впливу пропаганди.

– Інформаційна боротьба: важливим елементом є посилення державної інформаційної політики, спрямованої на боротьбу з проросійськими наративами та пропагандою. Слід зосередити увагу на розвінчанні міфів, які використовують окупаційні структури для виправдання своїх дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Асанов Д.А., Бісюк О.С. Колабораційна діяльність в умовах повномасштабного вторгнення РФ – кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України. *Молодий вчений*. 2024. С. 101–108. URL: https://www.researchgate.net/publication/378330415_KOLABORACIJA_DIALNIST_V_UMOVAN_POVNOMASSTABNOGO_VTORGNENNA_RF_-_KRIMINALNI_PRAVOPORUSENNA_PROTI_OSNOV_NACIONALNOI_BEZPEKI_UKRAINI.
2. Дубонос М.І., Пашина Н.П. Сутність поняття колабораціонізм та його основні ознаки. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2023. С. 59–67.
3. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 07.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. (дата звернення: 01.10.2024).
4. Добрянська, Н. Покарання за колабораціонізм: які уроки світової історії варто врахувати Україні? 2021. URL: <https://zmina.info/columns/pokarannya-za-kolaboraczionizm-yaki-uroky-svitovoyi-istoriyi-varto-vrahuvatyukrayini>.

5. Письменський Є.О. Колабораційна діяльність. В: А.А. Вознюк, Р.О. Мовчан, В.В. Черней (ред.) Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: наук.-практ. комент. 2022.
6. Чальцева О.М. Категорія «колабораціонізм» як багатокomпонентний наратив в умовах війни. *Політичне життя*. 2022. С. 56–60.

РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.11>

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК НОВА РЕАЛЬНІСТЬ ТА ЙОГО ПОТЕНЦІЙНИЙ ВПЛИВ НА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Берназюк І.М.,
доктор юридичних наук,
Заслужений юрист України,
радник з правових питань АТ «Сенс банк»
ORCID: 0000-0002-8460-2687
e-mail: bernazi@ukr.net

Берназюк І.М. Штучний інтелект як нова реальність та його потенційний вплив на конституційно-правове регулювання в Україні.

Вказується, стрімкий розвиток ШІ ставить під сумнів ефективність існуючих конституційно-правових механізмів захисту прав людини та основоположних принципів демократії, що було частково досліджено у попередніх працях автора зокрема, щодо конституційно-правового статусу стратегічних актів та реалізації конституційного права на доступ до публічної інформації.

У статті розглядається вплив штучного інтелекту (ШІ) на конституційно-правове регулювання в Україні, що є одним із ключових питань у світі сучасного технологічного розвитку. ШІ, як нова реальність, формує не лише значні можливості для національної правової системи, а й створює виклики, які потребують перегляду існуючих правових норм. На основі глибокого аналізу конституційних принципів і прав людини, закріплених у Конституції України, розкриваються аспекти взаємодії ШІ з такими правами, як право на приватність, свободу слова, власність та працю. Особлива увага приділяється аналізу змін, які можуть бути внесені до статей 3, 8, 22, 28, 31, 32, 34, 41, 43 Конституції України для адаптації до нових викликів. У статті також обговорюються етичні та соціальні аспекти використання ШІ, зокрема необхідність забезпечення прозорості, відповідальності й недискримінації у процесах, що залучають цю технологію. Аналізуються можливі наслідки відсутності належного регулювання ШІ, що можуть включати ризики дискримінації, порушення приватності та послаблення демократичних інститутів. Зазначається, що своєчасне і комплексне правове врегулювання впливу ШІ сприятиме створенню збалансованої системи взаємодії людини й технологій. На основі проведеного аналізу пропонуються практичні рекомендації щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання з урахуванням викликів, які створює ШІ, та з метою побудови ефективної стратегії регулювання цієї сфери в Україні. Особлива увага приділяється значенню верховенства права, захисту прав людини та основоположних принципів демократії в умовах цифрової трансформації. Таким чином, стаття пропонує цілісне бачення впровадження ШІ у правову систему України, яке сприятиме гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами та викликами сучасності.

Ключові слова: Конституційно-правове регулювання, штучний інтелект, права людини, зміни до Конституції України, верховенство права, приватність, етика.

Bernaziuk, I.M. Artificial Intelligence as a new reality: potential impact on constitutional and legal regulation in Ukraine.

It is indicated that the rapid development of AI calls into question the effectiveness of existing constitutional and legal mechanisms for protecting human rights and the fundamental principles of democracy, which was partially explored in the author's previous works, in particular, regarding the constitutional and legal status of strategic acts and the implementation of the constitutional right to access public information.

The article examines the impact of artificial intelligence (AI) on constitutional and legal regulation in Ukraine, which is one of the key issues in light of modern technological development. AI, as a new

reality, not only creates significant opportunities for the national legal system but also poses challenges that require a revision of existing legal norms. Based on a thorough analysis of constitutional principles and human rights enshrined in the Constitution of Ukraine, the article explores the interaction of AI with rights such as privacy, freedom of speech, property, and labor. Particular attention is paid to analyzing amendments that could be made to Articles 3, 8, 22, 28, 31, 32, 34, 41, and 43 of the Constitution of Ukraine to address the challenges of AI. The article also discusses the ethical and social aspects of AI use, particularly the need to ensure transparency, accountability, and non-discrimination in processes involving this technology. Possible consequences of inadequate AI regulation are analyzed, including risks of discrimination, privacy violations, and the weakening of democratic institutions. It is noted that timely and comprehensive legal regulation of AI's impact will contribute to the creation of a balanced system of interaction between humans and technology. Based on the conducted analysis, practical recommendations are proposed for improving constitutional and legal regulation in light of AI challenges and for developing an effective strategy for regulating this field in Ukraine. Special attention is given to the importance of the rule of law, the protection of human rights, and the fundamental principles of democracy in the context of digital transformation. Thus, the article provides a comprehensive vision of AI implementation in Ukraine's legal system, promoting the harmonization of national legislation with international standards and contemporary challenges.

Key words: Constitutional and Legal Regulation, Artificial Intelligence, Human Rights, Amendments to the Constitution of Ukraine, Rule of Law, Privacy, Ethics.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток ШІ ставить під сумнів ефективність існуючих конституційно-правових механізмів захисту прав людини та основоположних принципів демократії, що було частково досліджено у попередніх працях автора зокрема, щодо конституційно-правового статусу стратегічних актів [1] та реалізації конституційного права на доступ до публічної інформації [2]. Багато норм Конституції України, сформульовані до появи ШІ, потребують переосмислення та адаптації до нових реалій, зокрема, у сферах, які врегульовані статтями 3, 8, 22, 28, 31, 32, 34, 41, 43. Технології ШІ, проникаючи в різні сфери суспільного життя, створюють виклики, які не були передбачені чинним конституційним регулюванням, що може зумовити необхідність внесення змін до низки статей Конституції України. Існуюча нормативно-правова база не повною мірою враховує особливості функціонування ШІ та його вплив на права людини, принципи конституційного ладу та систему державного управління. Відсутність адекватного регулювання може призвести до порушення конституційних прав громадян, ерозії демократичних інститутів та неконтрольованого розвитку технологій, а також до зловживань у сфері використання ШІ. Дослідження шляхів адаптації конституційно-правового регулювання в Україні до викликів ШІ, включаючи внесення змін до Конституції України, є нагальним завданням, що потребує якісного наукового аналізу та розробки практичних рекомендацій. Виклики, пов'язані з ШІ, зокрема можливе порушення приватності, дискримінація алгоритмів та непрозорість процесів прийняття рішень, вимагають системного перегляду засад конституційного регулювання для створення збалансованої нормативної бази, яка б враховувала як інноваційні можливості, так і потенційні загрози.

Метою дослідження є комплексний аналіз впливу ШІ на конституційно-правове регулювання в Україні та обґрунтування необхідності його адаптації до нових реалій, включаючи внесення змін до статей 3, 8, 28, 31, 32, 34, 41, 43 Конституції України. Для досягнення цієї мети необхідно виявити невідповідності між існуючими конституційними нормами та викликами, що створюються ШІ, визначити шляхи їх усунення, насамперед через внесення змін до Конституції. На основі проведеного аналізу будуть сформульовані пропозиції щодо оновлення конституційних положень та розробки спеціального законодавства, спрямованого на забезпечення захисту прав людини та основоположних принципів демократії в епоху ШІ.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз проведених досліджень українських науковців у окресленій сфері дозволяє стверджувати, що на сьогодні вже проведено десятки ґрунтовних робіт, у яких здійснена спроба виокремити існуючі зв'язки між динамічним розвитком можливостей ШІ та ризиками, які ці процеси можуть нести для конституційних прав людини, а також пошук нових ідей для нормативного врегулювання цих процесів.

Спробую більш детально зупинитися на наукових дослідженнях, що є найціннішими для досягнення мети цієї роботи.

Авдеева Г.К. вважає, що оскільки більшість систем ШІ здійснюють обробку персональних даних, це може привести до порушення прав людини на приватне життя, яке гарантується такими статтями Конституції України: ст. 31 (таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції), ст. 32 (заборона втручання в особисте і сімейне життя), ст. 28 (заборона без вільної згоди людини застосовувати до неї медичні, наукові чи інші досліді), ст. 54 (захист

інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів) та ін. [3].

На думку Асірян С.Р., ініціативи спільного регулювання та створення єдиної правової основи можуть сприяти забезпеченню ефективного та стійкого захисту конституційних прав громадян, зокрема, захисту персональних даних і приватності у контексті розвитку ШІ [4].

У своєму дослідженні Белікова М.І. стверджує, що впровадження ШІ в судочинство є необхідним та своєчасним кроком у зв'язку із глобальною цифровізацією, проте таке впровадження ШІ повинно відповідати принципам верховенства права та конституційності [5].

Висновки наукової роботи Гиляки О.С., головним чином, зводяться до того, що існує загальне усвідомлення величезного потенціалу ШІ, його здатності змінити на краще життя людей, розширюючи, наприклад, рівний доступ до державних послуг, таких як охорона здоров'я, освіта, соціальна допомога чи громадський транспорт. Проте це може спричиняти нерівність, а ці технології при належному правовому врегулюванні їх застосування можуть суттєво порушувати права людини [6].

Переконливим є висновок Дорошенко Е. про те, що права людини залишаються фундаментом конституціоналізму та вимагають переосмислення в контексті нових технологій; необхідно збалансувати захист прав людини і громадянина з вимогами суспільної безпеки, враховуючи етичні, юридичні та соціальні аспекти [7].

Варто звернути увагу на колективну роботу українських науковців, в якій стверджується, що цифровий конституціоналізм знаменує трансформацію традиційних конституційних принципів у нову цифрову реальність, передбачає, що етичні правила та закони, які регулюють цифрове середовище, мають підпорядковуватися звичайним конституційним стандартам. З глобального конституціоналістичного погляду цифровізація спричиняє конституціоналізацію цифрових прав і відносин, зокрема, на рівні національного та міжнародного законодавства, сталих демократичних процедур, дотримання верховенства права, судового нагляду тощо [8].

В іншому дослідженні також міститься переконання авторів у тому, що зі становленням нової епохи, в якій ШІ відіграє ключову роль, перед людством постає завдання забезпечення прав людини, оскільки нові технології можуть бути використані для стеження і моніторингу, а також може бути упередженням і дискримінаційним, створювати ризики дискримінації, порушення приватності та втрати прозорості у процесах прийняття рішень [9].

Інноваційною є позиція, згідно з якою людству доцільно якнайшвидше імплементувати новостворену форму розумного життя у світове законодавство. Автори дослідження пропонують затвердження Резолюцією Ради Безпеки ООН Конституції ШІ та зобов'язання кожної країни відповідно оновити законодавство, переконуючи, що без державного монопольного контролю над розробкою та впровадженням ШІ можуть виникнути серйозні загрози для прав людини» [10].

Слушною аргументи Ситницької О.О. стосовно того, що модернізація Конституції України повинна враховувати виклики цифрового середовища, зокрема в контексті захисту права на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, таємницю листування та телефонних розмов, невтручання в особисте і сімейне життя, непоширення конфіденційної інформації про особу тощо; підхід до цифрових прав у світі показує важливість їх конституціоналізації для захисту прав людини [11].

Вже довгий час залишається актуальною позиція Чалабієвої М.Р. стосовно того, що концепція «Держава у смартфоні» вимагає спеціальних конституційних гарантій для реалізації прав громадян в цифровому середовищі. Розширення цифрових прав потребує адаптації національних конституційних норм до сучасних реалій [12].

Досліджуючи конституційні гарантії прав людини Чалчинський В.І. справедливо стверджує, що цифрова епоха створює нові виклики для захисту приватності та персональних даних, які потребують перегляду конституційних гарантій [13].

Варто звернути увагу на те, що Конституція України містить спеціальну норму, яка визначає базові підходи до застосування ШІ: захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та **інформаційної безпеки** є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу (ч. 1 ст. 17).

Питання наукового дослідження зазначеної норми Основного Закону України, враховуючи нові можливості та виклики, які зумовлює інтенсивний розвиток ШІ розглядають у своїх роботах такі українські науковці як Верховцева І.Г. [14], Дунаєва Т.Є. [15], Животова К.В. [16] та Старостін О.Ю. [17].

Таким чином, аналіз праць українських та міжнародних дослідників підтверджує, що стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту створює безпрецедентні виклики для прав людини, демократичних інститутів і принципів верховенства права. У своїх дослідженнях автори одноставно наголошують на необхідності комплексного підходу до регулювання ШІ, який би враховував етичні, правові та соціальні аспекти. Зокрема, підкреслюється, що ШІ має слугувати людині, а

його впровадження повинно відбуватися із дотриманням принципів прозорості, відповідальності та недискримінації.

Виклад основного матеріалу. Для зручності викладу основних результатів цього наукового дослідження та підходів, що були використані для досягнення відповідних результатів, відобразити аналіз окремої норми Конституції України, її сьогоdnішній зв'язок з змінами, які супроводжуються появою технологій ШІ, а також власні пропозиції стосовно можливих змін до Основного Закону України. Одразу варто зробити застереження, що відповідні пропозиції мають на меті, головним чином, привернути увагу до можливого впливу ШІ на конституційні правовідносини, а також сприяти підвищенні якості та інтенсивності таких наукових дискусій і наступних досліджень. Крім того, варто враховувати особливості внесення змін до розділів I, III та XIII Конституції України.

1. Загальні принципи

У ч. 1 ст. 3 Конституції України закріплено, що «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Загальновизнаною є позиція про те, що ШІ має розроблятися та використовуватися таким чином, щоб служити людині та сприяти її добробуту, а не становити загрозу для її життя, здоров'я, гідності та безпеки. Це означає, що при розробці та застосуванні ШІ необхідно враховувати його потенційний вплив на людину та суспільство, а також вживати заходів для мінімізації ризиків та запобігання негативним наслідкам. Використання ШІ не повинно призводити до дискримінації за будь-якими ознаками. Необхідно забезпечити контроль людини над ключовими рішеннями («human-in-the-loop» підхід).

Таким чином, ч. 1 ст. 3 можна доповнити реченням наступного змісту: «Розробка та використання штучного інтелекту повинні здійснюватися з дотриманням цих цінностей, запобігати дискримінації та забезпечувати контроль людини».

Однією з прогресивних норм Конституції України є положення ч. 1 ст. 8, згідно з якими «В Україні визнається і діє принцип верховенства права.»

Всі наукові дослідження звертають увагу на те, що застосування ШІ має відбуватися у чітко визначених законодавчих межах, з дотриманням усіх етичних норм, необхідно розробити детальні нормативні механізми, які б регулювали використання ШІ у різних сферах життя, а також забезпечували відповідальність за порушення законодавства.

Таким чином, ч. 1 ст. 8 можна доповнити реченням наступного змісту: «Застосування штучного інтелекту здійснюється відповідно до закону та етичних норм».

Ці зміни дозволять також підвищити ефективність та однозначність у правозастосуванні положень ч. 3 ст. 22 Основного Закону України, які гарантують, що «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.» Це пов'язано з тим, що розвиток та впровадження технологій ШІ не повинні призводити до обмеження прав та свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією України, а навпаки, ШІ має сприяти реалізації та захисту прав і свобод.

2. Права людини

У ч.ч. 1 та 3 ст. 28 Конституції України закріплено, що «Кожен має право на повагу до його гідності... Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідкам.»

Без сумніву, використання ШІ для обробки персональних даних, медичної діагностики, проведення наукових досліджень повинно здійснюватися з дотриманням права на приватність, гідність та автономію особистості. Особливо важливо забезпечити прозорість та контроль за використанням ШІ у цих сферах, а також право людини на відмову від використання ШІ у випадках, коли це зачіпає її особисті переконання.

Враховуючи такі ризики, ч. 3 ст. 28 Основного Закону України доцільно доповнити словами «в тому числі з використанням штучного інтелекту».

У ст. 31 Конституції України окремо міститься норма, згідно з якою «Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.»

Беззаперечно ШІ може використовуватися правоохоронними органами для аналізу інформації та розслідування злочинів. Необхідні чіткі процедури та гарантії, які б запобігали зловживанням та порушенням прав людини при використанні ШІ у правоохоронній діяльності.

Враховуючи викладене, нова редакція ст. 31 може мати наступну редакцію: «Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції. Використання штучного інтелекту для аналізу комунікацій допускається лише на підставі закону та за рішенням суду у випадках, передбачених законом, з метою запобігання злочинів чи з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо».

Продовженням захисту на конституційному рівні права на приватність є положення ч. 2 ст. 32, які на сьогодні гарантують, що «Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини».

Не викликає жодних заперечень думка про те, що використання ШІ для стеження, розпізнавання облич, аналізу поведінки та контролю за громадянами має бути чітко регламентовано законом та обмежено лише випадками, коли це необхідно для захисту національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Важливо забезпечити баланс між правом на приватність та інтересами суспільства, а також запобігти дискримінації та іншим негативним наслідкам використання ШІ.

Таким чином, ч. 2 ст. 32 може мати таку нову редакцію: «Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу, в тому числі за допомогою систем штучного інтелекту, без її згоди. Закон визначає порядок надання та відкликання такої згоди, а також гарантії захисту персональних даних від несанкціонованого доступу та використання. Кожен має право на цифрове забуття у випадках, передбачених законом».

У ч. 2 ст. 34 Конституції України деталізовано право на свободу думки і слова та закріплено положення, згідно з якими «Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – за власним вибором.»

Загальноприйнятою є підхід, згідно з яким ШІ не повинен використовуватися для цензури, маніпулювання інформацією та обмеження свободи слова. Натомість, ШІ може сприяти доступу до інформації, її поширенню та забезпеченню плюралізму думок, наприклад, шляхом розробки інструментів для перевірки фактів та боротьби з дезінформацією.

Таким чином, ч. 2 ст. 34 можна доповнити реченням наступного змісту: «Штучний інтелект не може бути використаний для цензури або обмеження свободи думки і слова.»

3. Економічні та соціальні права

У ч. 1 ст. 41 Конституції України закріплено, що «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.»

Більшість публікацій та наукових досліджень на сьогодні сходяться на думці, що застосування ШІ у сфері інтелектуальної власності потребує ретельного правового регулювання, зокрема, щодо авторських прав на твори, створені за допомогою ШІ, та відповідальності за порушення цих прав. Це стосується питань власності на алгоритми, бази даних, а також творів, створених за допомогою ШІ.

Для створення додаткових конституційних гарантій реалізації права власності у сучасних умовах існує доцільність викладу ч. 1 ст. 41 Основного Закону України у такій редакції: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, в тому числі створеної за допомогою систем штучного інтелекту. Закон визначає правовий статус суб'єкта авторського права та об'єктів інтелектуальної власності, створених за допомогою штучного інтелекту.»

У ч. 2 ст. 43 Конституції України закріплено, що «Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.»

На сьогодні вже існує доведений факт того, що вплив ШІ на ринок праці (автоматизація, поява нових професій) потребує державного регулювання, перекваліфікації кадрів та створення нових робочих місць, а також соціального захисту тих, хто може втратити роботу через впровадження ШІ. Держава повинна вживати заходів для адаптації працівників до нових умов та забезпечення їх конкурентоспроможності на ринку праці.

Враховуючи такі тенденції, ч. 2 ст. 43 Основного Закону України доцільно доповнити такими словами та реченням: «, в тому числі з урахуванням впливу штучного інтелекту на ринок праці. Держава забезпечує соціальний захист працівників, які можуть втратити роботу через автоматизацію, та стимулює створення нових робочих місць у сфері штучного інтелекту.»

Висновки.

1. Стрімкий розвиток ШІ вимагає модернізації Конституції України, яка була створена до цифрової епохи. Внесення змін до конституційних норм, таких як статті 3, 8, 28, 31, 32, 34, 41 і 43, може бути необхідним для забезпечення належного захисту прав людини, демократичних цінностей та верховенства права в умовах використання нових технологій.

2. Технології ШІ несуть в собі нові ризики для прав людини, такі як несанкціоноване стеження та збір даних, що порушують приватність, посилення цифрової нерівності через нерівний доступ до інформації та технологій, а також можливість маніпулювання громадською думкою та викривлення демократичних процесів. Відсутність адекватного регулювання може сприяти зловживанням, включаючи дискримінацію, спостереження та втрату прозорості у прийнятті рішень.

3. Трансформація традиційних конституційних принципів у цифрову реальність вимагає визнання цифрових прав як невід'ємної частини основоположних прав людини. Це включає гарантії приватності, свободи слова, захисту персональних даних і контроль над використанням ШІ, що повинно бути закріплено як на національному, так і міжнародному рівнях.

4. Забезпечення регулювання використання ШІ потребує комплексного підходу, який охоплює чітке визначення правових меж, етичних стандартів і механізмів відповідальності. Особливу увагу слід приділити прозорості алгоритмів, запобіганню зловживанням та недопущенню обмеження прав громадян.

5. Держава повинна взяти на себе відповідальність за регулювання ШІ, враховуючи вплив на ринок праці, економіку та суспільство загалом. Це включає створення умов для перекваліфікації кадрів, стимулювання нових професій, а також запровадження заходів для попередження технологічної нерівності та зловживань у використанні ШІ.

6. Ефективне регулювання впливу ШІ на конституційно-правові відносини вимагає розробки національної стратегії, яка має бути спрямована на створення правових та етичних стандартів, гармонізованих із міжнародним досвідом. Залучення до глобальних ініціатив у сфері регулювання ШІ дозволить Україні адаптувати передові практики, що забезпечують баланс між технологічним розвитком, правами людини та демократичними цінностями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берназюк І.М. Конституційно-правовий статус та механізми реалізації стратегічних (програмних) актів: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т». Ужгород, 2017. 528 с. <https://uacademic.info/ua/document/0518U000340>.
2. Берназюк І.М. Окремі аспекти реалізації конституційного права особи на доступ до публічної інформації. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 9–14. URL: <http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/index.php/archiv?id=146>.
3. Авдєєва Г.К. Штучний інтелект і права людини: проблеми законодавчого врегулювання. *Права людини в глобалізованому світі: сучасний стан, шляхи реалізації та механізми захисту: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Харків, 19 квітня 2024 р.): ДБТУ, 2024. С. 276–280. URL: <https://repo.btu.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/56814?locale=uk>.
4. Асірян С.Р. Кроки країн Європейського Союзу у напрямку захисту конституційних прав громадян в епоху штучного інтелекту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2023. № 2. С. 285–295. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/107.pdf.
5. Белікова М.І. Штучний інтелект в адміністративному судочинстві. *Наука і техніка сьогодні*, 2024. № 12, С. 44–52. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/16941>.
6. Гиляка О.С. Новітні технології та права людини: аналіз деяких критичних проблем цифрової ери. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30, № 2, С. 15–30. URL: <https://ccu.gov.ua/library/novitni-tehnologiyi-ta-prava-lyudyny-analiz-deyakih-krytychnyh-problem-cyvrovoyi-ery>.
7. Дорошенко Е. Механізми захисту та обмеження прав і свобод людини і громадянина в епоху штучного інтелекту та кібердемократії. *Юридичний вісник*. 2024. № 3, С. 110–120. URL: <http://yurvisnyk.in.ua/index.php/yuridichnij-visnik-3-2024.html>.
8. Костицький М.В., Бесчастний В.М., Кушакова-Костицька Н.В. Цифровий конституціоналізм: нова парадигма та перспективи розвитку в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2, С. 9–27. URL: <https://philosophy.naiau.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/1510>.
9. Предместніков О.Г., Ярмолук О.Ю. Проблеми захисту прав людини в епоху штучного інтелекту та машинного навчання. *Proceedings of the 11th International Scientific and Practical Conference «Challenges in Science of Nowadays»*, Washington, USA. 2023. № 156, Р. 285–291. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/3486>.
10. Пряникова Поліна, Пряников Валентин. Перша у світовій історії Конституція Штучного Інтелекту, Організація Об'єднаних Націй, Нью-Йорк, 2023–2025. *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy*. 2023. Vol. 2, № 3, Р. 1–29. URL: <https://isg-journal.com/fileasxs/journals/4/articles/470/64c65c18cf60d.pdf>.
11. Ситницька О.О. Конституція України і діджиталізація нашої країни. Конституція – основа формування та удосконалення правової системи України: *Зб. матеріалів круглого столу, присвяч. 25-річчю Конституції України*. Київ: КНЕУ. 2021. С. 70–74. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/37511?show=full>.
12. Чалабієва М.Р. Становлення конституційних цифрових прав у інноваційному суспільстві.

- Конституційні засади розвитку інноваційного суспільства: зб. наук. пр. за матеріалами інтернет-конференції (м. Харків, 25 червня 2021 р.): НДІ ПЗІР НАПрН України. 2021. С. 61–65. URL: <https://openarchive.nure.ua/entities/publication/ca2fb5d7-5b8f-4ed6-a2ea-421d4c173cb0>.
13. Чалчинський В.І. Конституційні гарантії особистих, громадянських та політичних прав людини в умовах розвитку інформаційного суспільства. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 7. С. 520–536. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/13065>.
 14. Верховцева І.Г. Глобальний кіберпростір та опір інформаційній агресії: кібердипломатія України у протидії російській інформаційній інвазії. *Глобальний кіберпростір: сучасні виклики та рішення*. 2024. С. 213–218. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/510/13505/28342-1?inline=1>.
 15. Дунаєва Т.Є. Кіберзлочинність та права людини в умовах цифровізації. *Забезпечення прав людини: національний і міжнародний виміри: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Вінниця. 2024. С. 160–165. URL: <https://ippi.org.ua/zabezpechennya-prav-lyudini-natsionalnii-i-mizhnarodnii-vimiri-0>.
 16. Животова К.В. Механізми вироблення державної політики у сфері протидії дезінформації. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії. Київ. 2024. 277 с. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/items/9b530dd8-51e6-40ef-babd-fc5b48b9f219>.
 17. Старостін О.Ю. Забезпечення інформаційної безпеки як складової національної безпеки України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 1 (31). С. 466–472. URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/164>.

РОЛЬ СУДОВОЇ РЕФОРМИ В ПОБУДОВІ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Гончарук В.Л.,

*доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри національної безпеки
та кафедри управління фінансово-економічною безпекою
Інституту безпеки Міжрегіональної Академії
управління персоналом (МАУП)
ORCID: 0000-0002-9627-9530*

Злакоман І.М.,

*кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0003-2482-934X*

Бабкова Т.В.,

*кандидат юридичних наук,
доцент юридичного факультету
кафедри теорії права та конституціоналізму
Західноукраїнського національного університету,
суддя у відставці
ORCID: 0009-0009-6678-3515*

Гончарук В.Л., Злакоман І.М., Бабкова Т.В. Роль судової реформи в побудові правової держави в Україні.

У статті здійснено ґрунтовне дослідження сутнісних характеристик судової влади в контексті розбудови правової держави. Наголошено, що судова система виконує провідну роль у формуванні та розвитку демократичної, правової та соціально орієнтованої держави. Проведено аналіз основних теоретичних підходів до осмислення поняття судової влади та досліджено трансформації, які відбулись у її функціонуванні в результаті впровадження судової реформи. Виокремлено, що судові органи залишаються центральним елементом у вирішенні першочергових завдань, перед якими стоїть правова держава.

Приділено увагу актуальним викликам, з якими стикається сучасна судова влада в умовах реалізації її реформування. Окреслено ризики, що потенційно можуть загрожувати незалежності судової гілки влади. Окрема увага приділена проблемам порушення балансу у визначенні компетенції судів та процедурою призначення суддів, що може створювати загрози для правового функціонування інституції.

У дослідженні підкреслюється необхідність ретельного перегляду теоретичних засад і практичних механізмів діяльності судової системи в контексті взаємодії з іншими гілками публічної влади. Особливий акцент зроблено на важливості забезпечення дотримання фундаментальних прав і свобод людини, виходячи з принципів верховенства права, а також адаптації та імплементації міжнародно визнаних стандартів у галузі правосуддя. В умовах сучасних глобальних і внутрішніх викликів для національних держав, які обрали демократичний шлях розвитку, таких як Україна, підтримання ефективного функціонування судової влади набуває критичного значення. Це передбачає не лише інституційне вдосконалення, але й приведення структурної організації та процедур діяльності судів у відповідність до вимог міжнародного права.

На особливу увагу заслуговує судова реформа в Україні як ключовий чинник трансформації її правової системи. Незважаючи на численні ініціативи оновлення судової системи з моменту проголошення незалежності, частина проблем, набутих впродовж десятиліть, залишається невирішеною. Вони продовжують поставати перед системою правосуддя як складні бар'єри на шляху до якісних змін і підвищення рівня довіри суспільства до судових установ.

Ключові слова: суд, судова влада, судова реформа, правова держава, правосуддя, реформування системи правосуддя.

Honcharuk V.L., Zlakoman I.M., Babkova T.V. The role of judicial reform in building the rule of law in Ukraine.

The article provides a thorough study of the essential characteristics of the judiciary in the context of building the rule of law. It is emphasized that the judicial system plays a leading role in the formation

and development of a democratic, legal and socially oriented statehood. The author analyzes the main theoretical approaches to understanding the concept of the judiciary and examines the transformations which have occurred in its functioning as a result of the judicial reform. The author emphasizes that the judiciary remains a central element in addressing the primary tasks faced by the rule-of-law State.

Attention is paid to the current challenges faced by the modern judiciary in the context of its reform. The author outlines the risks which may potentially threaten the independence of the judiciary. Particular attention is paid to the problems of imbalance in determining the competence of courts and the procedure for appointing judges, which may pose threats to the legal functioning of the institution.

The study emphasizes the need for a thorough review of the theoretical foundations and practical mechanisms of the judicial system in the context of interaction with other branches of public power. Particular emphasis is placed on the importance of ensuring the observance of fundamental human rights and freedoms based on the principles of the rule of law, as well as the adaptation and implementation of internationally recognized standards in the field of justice. In the context of current global and domestic challenges for nation states that have chosen the democratic path of development, such as Ukraine, maintaining the effective functioning of the judiciary is of critical importance. This implies not only institutional improvements, but also bringing the structural organization and procedures of the courts in line with the requirements of international law.

The judicial reform in Ukraine deserves special attention as a key factor in the transformation of its legal system. Despite numerous initiatives to modernize the judicial system since independence, some of the problems that have been accumulated over the decades remain unresolved. They continue to face the justice system as complex barriers to qualitative changes and increasing public trust in judicial institutions.

Key words: court, judiciary, judicial reform, rule of law, justice, reforming the justice system.

Постановка проблеми. Обраний Україною шлях до майбутнього пов'язаний зі світовою спільнотою, основою якої є цивілізованість і прогрес, тому наша держава має остаточно ствердитися як демократична, соціальна та правова. Для досягнення цієї мети необхідно, щоб усі гілки влади доклали максимальних зусиль. В рамках створення правової держави ключова роль належить судовій владі, адже саме вона виконує одні з найважливіших функцій, а саме функції забезпечення захисту прав людини та громадянина, запобігання їх порушенням, а у разі таких порушень – їх оперативному відновленню.

Зараз, коли Україна веде боротьбу за свій суверенітет, незалежність, територіальну цілісність та недоторканність, у суспільстві посилюються інші загрози й виклики. Вони безпосередньо стосуються дотримання прав і свобод людей. Попри те, що судова система прагнула провести певні структурні реформи, на жаль, досягти вагомих позитивних результатів поки не вдалося. Ця ситуація підкреслює необхідність наукового аналізу та пошуку раціональних підходів до розуміння ролі судової влади та її реформи в процесі побудови правової держави в Україні.

Метою статті є дослідження особливостей та значення судової реформи, а також визначення ролі судової гілки влади у механізмі побудови правової держави.

Стан опрацювання проблематики. На сьогодні питання впровадження реформ у різних сферах суспільного життя досліджено в багатьох наукових працях. Не винятком є і судово-правова реформа, яка в останні роки отримала новий поштовх до розвитку, попри складнощі, зумовлені гострою фазою російсько-української війни. Зокрема А. Рибалкін, Ю. Сєдих [2] досліджували особливості та проблематику системи судової влади в Україні та її ролі у розбудові правової держави. О. Северінова [3] розкриває у своїй праці роль судової влади у правовій державі, виділяє проблемні аспекти сучасних реформаційних процесів. В свою чергу, Д. Белов, О. Придачук [4] характеризують важливість місця та ролі судової влади в системі органів державної влади через призму реалізації принципу народовладдя. Проблематиці судової реформи присвячували праці В. Ковальський [4] та М. Ставнійчук [6].

Проте, питання судової системи України потребує особливої уваги, зокрема в контексті сучасних реалій та запровадження реформ. Тому це свідчить про актуальність дослідження в даному напрямку.

Виклад основного матеріалу. У процесі формування правової держави одним із головних пріоритетів є запровадження прозорості, некорумпованої та дієвої судової системи, оскільки саме ці фактори гарантують надійний захист прав і свобод громадян. На сьогодні нагальною є необхідність реформування судової системи та її окремих інституцій, адже без фундаментальних змін неможливо забезпечити сталий розвиток і ефективне функціонування демократичної держави.

Відповідно до статті 1 Конституції України, наша держава визначається, як правова, у межах якої судова влада становить самостійну та незалежну гілку у загальній системі розподілу влади

[1]. Це формує потребу у визначенні оптимальної моделі правового статусу судової влади, адже саме ця гілка забезпечує стабільність та дієвість інституційно-функціональної системи держави, заснованої на засадах верховенства права.

Однією з базових ознак правової держави є принцип поділу влади. У процесі становлення української державності перші спроби конституційного закріплення судової влади знайшли своє відображення у видатному історичному документі, відомому як «Пакти і Конституція законів та вольностей Війська Запорізького», автором якого був Пилип Орлик у 1710 році. У цьому документі були визначені певні принципи розподілу владних функцій. Зокрема, судові повноваження поклалися на гетьманський уряд, який водночас виконував і функції виконавчої влади [12].

Судова влада, як одна з трьох гілок державного врядування, є невід'ємною складовою цього принципу. Вона володіє усіма основними характеристиками державної влади, до яких належать верховенство (суверенність), неподільність, повнота повноважень, самостійність, формальна незалежність від впливу окремих організацій чи осіб, а також реалізація своїх функцій від імені держави. Судова влада поширює свою юрисдикцію на усе населення, а для виконання її завдань передбачений відповідний механізм, що забезпечує ефективне функціонування та реалізацію покладених на неї обов'язків [2].

Так, під судовою владою розуміємо одну з трьох фундаментальних складових системи державної влади, яка виконує провідну функцію у забезпеченні правопорядку, затвердженні принципів справедливості та дотриманні законодавчих норм у межах суспільства. Її незалежний статус виступає ключовою характеристикою демократичної держави, оскільки саме судові органи уповноважені розглядати правові конфлікти, що виникають між громадянами, організаціями або державними інституціями [6].

Проте, О. Северінова цілком обґрунтовано зазначає, що в науковій спільноті відсутнє єдине трактування поняття «судова влада». В юридичній літературі запропоновано виділяти три основні підходи до розуміння цього терміну [3]. Так, перший підхід, розроблений дослідниками на інституційному та організаційному принципах і зосереджується на структурі судової системи та принципах її функціонування. У цьому контексті судова влада розглядається, як сукупність установ і органів, наділених правом здійснювати правосуддя. Другий підхід, відомий, як функціональний, акцентує увагу на ключовій задачі судової влади – здійсненні правосуддя. Тут судова влада представлена, як система повноважень, які дозволяють судам розглядати та вирішувати справи у визначених законодавством процесуальних рамках.

Третій підхід, названий організаційно-функціональним або змішаним, інтегрує аспекти обох попередніх. В його межах судову владу трактують, як мережу судових інституцій, створених згідно із законодавством, які мають виключні компетенції щодо розгляду та вирішення правових спорів у встановленому процесуальному порядку, результати якого мають законну силу.

Потрібно також звернути увагу на окремі погляди Д. Белова та О. Придачук, які наголошують на вагомій ролі судової влади в механізмі стримувань і противаг. На думку цих учених, значення судової влади стає особливо виразним тоді, коли її органи базуються на фундаментальних принципах, які чітко дотримуються у їхній діяльності. Дослідники вважають, що справедливий закон уособлює ідею рівної для всіх свободи – здійснювати будь-які дії, що не заважають свободі інших, не завдають шкоди та не порушують законодавства. Ідея справедливості, в першу чергу, реалізується через нормативне закріплення права на справедливий судовий розгляд. Це право існує як на національному, так і на міжнародному рівнях. Зважаючи на тісний зв'язок понять «право» та «правосуддя», під час розгляду судової справи відбувається пошук права, а підсумком цього процесу стає конкретне судове рішення [4].

Нова редакція Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII у статті 1 встановлює, що в Україні судова влада здійснюється незалежними та неупередженими судами, створеними відповідно до чинного законодавства і з дотриманням конституційних принципів поділу влади. Реалізація судової влади покладається на професійних суддів, а також, у визначених законодавством випадках, на народних засідателів та присяжних через виконання правосуддя у межах передбачених процедур [8].

Поняття судової влади визначається її ключовими сутнісними характеристиками, які розкривають специфіку її функціонування в системі державної влади. До таких характеристик належать такі положення:

- здійснення судової влади відбувається виключно через спеціально уповноважені державні органи, тобто суди;
- судова система України представлена у формі єдиної судової структури;
- єдність судової системи загальної юрисдикції забезпечується низкою спільних принципів, які включають однакові підходи до організації та функціонування судів, уніфікований правовий ста-

тус суддів, єдині процесуальні норми для судочинства, стандартизований порядок забезпечення діяльності судів, фінансування виключно за рахунок Державного бюджету України, а також управління внутрішньою діяльністю судів через органи суддівського самоврядування;

- судова влада є незалежною та самостійною щодо інших гілок влади;
- для здійснення своєї діяльності суди володіють усім необхідним спектром правових повноважень, передбаченим чинним законодавством;
- основною метою функціонування судових органів є охорона та захист прав і свобод людини й громадянина, гарантованих Конституцією України та законами держави, а також захист законних інтересів юридичних осіб, суспільства та держави;
- компетенція судів охоплює всі правовідносини, які виникають у державі;
- розгляд справ у судах передбачає застосування норм матеріального права до конкретних правовідносин, які є предметом судового розгляду. На основі цього процесу суд ухвалює вмотивоване рішення;
- здійснення судової влади базується на суворому дотриманні вимог процесуального законодавства;
- судові рішення мають обов'язкову силу на всій території України;
- владний характер повноважень суду надає йому право ухвалювати рішення, що підлягають виконанню;
- забезпечення виконання рішень суду та дотримання його вимог гарантується підтримкою з боку державної влади [10].

Таким чином, ці сутнісні ознаки формують взаємопов'язану систему принципів і норм, які дефініціюють судову владу як незалежну гілку влади, покликану забезпечувати верховенство права, справедливість і правову захищеність у суспільстві.

Основними характеристиками судової влади є її винятковість, автономність, повнота, підпорядкованість законам, єдність, а також незалежність, які закріплюються на конституційно-правовому рівні, тісно взаємопов'язані та взаємно обумовлені.

Підсумовуючи, можна виділити такі ключові ознаки судової влади:

- соціальна природа влади;
- специфічна структура владних відносин;
- спрямованість на досягнення визначених цілей;
- волевиявчий характер;
- регулююча та організаційна функція [9].

Соціальна сутність судової влади виражається через її вплив на суспільні відносини. Рішення, ухвалені судовою владою, мають обов'язковий характер і забезпечуються механізмами примусового виконання. Застосовуваний нею примус завжди є конкретним і адресованим конкретним особам, що відрізняє судову гілку від загальних підходів законодавчої та виконавчої влади. Суд як державний інститут діє на основі владних повноважень, впливаючи на поведінку учасників судового процесу. У судових справах громадяни України, іноземці, а також особи без громадянства беруть участь через різні юридичні приводи, отримуючи відповідний процесуальний статус – чи то за власною ініціативою, чи вимушено. Владні взаємовідносини виникають саме тоді, коли необхідно спрямувати дії об'єкта під впливом рішення суду з метою корекції його поведінки. Тому головною функцією судової влади є вирішення правових конфліктів, поновлення порушених прав, підтримка суб'єктів права у реалізації їхніх можливостей, зменшення соціальної напруги та відновлення правопорядку.

Властивостями судової влади є об'єктивність, легітимність, нормативність, самостійність і незалежність, що зафіксовані на рівні конституційного права й тісно між собою пов'язані. Так, об'єктивність вимагає чіткої аргументації судових рішень згідно з правовими нормами. Легітимність визначає рівень довіри громадян до суду і їхню готовність визнавати та виконувати його постанови.

Сучасний етап конституційної модернізації судової системи в Україні має базуватися на глибокому розумінні її природи, функцій і значущості для розвитку правової та демократичної державності. Формування ефективної й динамічної судової влади є важливою умовою стабільності державного устрою та ключем до успішної інтеграції України у світову правову спільноту. Належна організація діяльності судів не лише забезпечує функціонування демократичної правової держави, але й створює передумови для її постійного розвитку.

Так, попри триваючу війну, Україна продовжує впроваджувати судову реформу – ключовий елемент у процесі інтеграції до Європейського Союзу (далі – ЄС). Ця всебічна реформа та її результати набувають першочергового значення у майбутніх переговорах про вступ держави до ЄС. Незважаючи на військову агресію з боку Російської Федерації, активна робота щодо створення та вдосконалення таких важливих інституцій судової влади, як Вища кваліфікаційна комісія суддів

України (далі – ВККС) і Вища рада правосуддя (далі – ВРП), а також щодо оптимізації процедур добору суддів, не припинялася.

Впровадження та реалізація судової реформи значною мірою обумовлені сукупністю різноманітних чинників. Передусім необхідно зосередитися на її змістовному аспекті, який має включати комплекс заходів, спрямованих на підвищення якості судочинства та удосконалення механізмів управління у цій сфері. Основними складниками ефективного реформування є чітке визначення стратегічних цілей, детальний аналіз політичного та соціально-економічного контексту країни, а також рівень правової свідомості та культури суспільства. Водночас ключовим аспектом у цьому процесі виступає управлінська діяльність, яка охоплює системний підхід до координації, планування та контролю заходів реформи, спрямованих на забезпечення її належного впровадження та сталого функціонування [6].

В. Ковальський вказує на низку актуальних проблем, що постають на поточному етапі проведення судової реформи. Основні виклики такі: значний дефіцит суддівського корпусу, перевантаженість судів і, як наслідок, погіршення стану забезпечення прав людини та правосуддя;

- масова відставка досвідчених суддів без передачі професійного досвіду, навичок і практичних знань молодшому поколінню;

- деформація системи кадрового відбору, що призводить до зайняття посад у судах випадковими людьми, недостатній правовій культурі персоналу та надмірній амбітності окремих працівників;

- небажання або нездатність суддів приймати рішення виключно на основі закону; систематичне його ігнорування сприяє грубим порушенням прав людини;

- участь іноземців у формуванні складу ВРП і ВККС, що прямо не передбачено Конституцією України та чинним законодавством;

- невизначений статус процедури перевірки та обрання членів ВРП Етичною радою та інші подібні не врегульованості [5].

Таким чином, реалізація судової реформи є викликом, який вимагає комплексного підходу задля подолання існуючих перешкод і забезпечення сталого розвитку правової системи України.

Так, звернемо увагу, що 10 жовтня 2023 року було зареєстровано проєкт закону, спрямований на внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і низки інших законодавчих актів, з метою вдосконалення процедур формування суддівської кар'єри. Однак положення цього документу викликають чимало дискусій [7]. Проте даний закон було прийнято. Зауважимо, що даний закон № 10140-д передбачає модернізацію процедури добору суддів та проведення конкурсів на посади в судах першої інстанції. Основні пропозиції включають спрощення і прискорення таких процесів: скасування додаткових етапів і повторних екзаменів для кандидатів, скорочення строку навчання із року до двох місяців, а також запровадження обов'язкового навчання лише для кандидатів, які вже отримали призначення на посади суддів. Такий підхід має сприяти оперативному заповненню значної кількості вакантних посад у судах, дозволяючи державі заощаджувати ресурси на навчання кандидатів, які зрештою не займали суддівські посади.

Однією з ключових цілей судової реформи є оптимізація використання кадрових, фінансових і матеріально-технічних ресурсів держави. Важливим завданням також залишається впровадження системного і послідовного підходу до формування стратегії розвитку судової системи, що має бути закріплено в рамках Державної програми. Ця програма повинна передбачати чіткі і поступові заходи для реалізації положень нового закону про судоустрій, забезпечення роботи новостворених судів і модернізацію функціонування чинних інституцій.

Доцільно наголошують А. Рибалкін та Ю. Сєдих, що одним із ключових критеріїв у процесі становлення правової держави є побудова прозорої, некорумпованої та ефективної судової системи. Адже саме ці характеристики визначають рівень якісного захисту прав і свобод людини та громадянина. Сьогодні виникає нагальна потреба у зміні судової системи та реформуванні окремих її інститутів та ознак, оскільки без цього є неможливим існування демократичної держави [2].

Більшість підходів до визначення ознак судової влади зводяться до складання їх переліків, але зазвичай не деталізують правову сутність цих ознак, обмежуючись посиланням на чинне законодавство. Зокрема, популярним є підхід, за яким судовій владі притаманні такі характеристики: її реалізація здійснюється виключно через спеціально уповноважені державні органи – суди; судова влада належить єдиній судовій системі, яка охоплює всі органи судочинства; суди виконують виключно правозастосовні функції; діяльність судової влади базується на вимогах процесуального законодавства, що чітко регулює цю сферу; важливою складовою судової системи є участь представників народу у здійсненні правосуддя; виконання рішень суду забезпечується примусовою силою держави; основоположними принципами є самостійність і незалежність судової влади. Незалежність передбачає виконання функціональних обов'язків без будь-якого зовнішнього впливу. Під час правосуддя судова влада діє автономно та не залежить від законодавчих чи виконавчих

органів, політичних партій, посадових осіб чи учасників судового процесу. Рішення суду є остаточними і не вимагають додаткового затвердження чи ухвалення іншими структурами [11].

Підвищення ефективності роботи судової системи України є нагальною потребою, адже саме рівень якості її функціонування впливає на громадську довіру до судової влади і держави загалом. Ефективна судова система є індикатором здатності країни захищати інтереси своїх громадян та гарантувати справедливе правосуддя. Реформа покликана вирішити низку проблем, серед яких високий рівень завантаженості суддів, тривалий розгляд справ, корупція та неузгодженість у законодавстві. Основною метою реформаторських змін є усунення корупційних ризиків, які підривають суспільну довіру до судової системи та її здатності забезпечувати законність і справедливість.

Висновки. Узагальнюючи все вищесказане, можна стверджувати, що судова влада є невід'ємною складовою державного управління і відіграє ключову роль у процесі формування України як правової, демократичної та соціальної держави. Це тип державності, що ґрунтується на найкращих традиціях сталих демократій, які вважаються взірцем правової системи у світі. Безсумнівно, щоб досягти цієї мети, Україна має здійснювати детальний аналіз функціонування судової системи. Особливу увагу слід приділити організації судових органів, практикам здійснення правосуддя, а також процесам підготовки та вдосконалення професійного рівня суддівського корпусу.

Необхідно створювати органи, які контролюватимуть процедуру призначення суддів і сприятимуть їхньому кар'єрному розвитку, зокрема, забезпечуючи відповідність фаховим і моральним вимогам. Особливий акцент слід робити на відсутності корупційних елементів у діяльності представників судової гілки влади. Добросесність, справедливість, неупередженість та інші принципи судді є фундаментом для формування правової держави й мають стати пріоритетом у побудові такої моделі суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Рибалкін А., Сєдих Ю. Система судової влади в Україні та її роль у розбудові правової держави. *Молодий вчений*. 2021. № 5 (93). С. 334–337. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-5-93-64>.
3. Северінова О.Б. Роль судової влади у правовій державі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 3. С. 16–20. DOI: <https://doi.org/10.32782/39221497>.
4. Белов Д.М., Придачук О.А. Місце та роль судової влади в системі органів державної влади: реалізація принципу народовладдя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 535–540. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.93>.
5. Ковальський В. Деякі результати судової реформи, які визначили наші експерти. *Юридичний вісник України. Щотижнева загальнонаціональна правова газета. ON-LINE ВЕРСІЯ*. Квітень 2024. URL: <https://yvu.com.ua/deyaky-rezultaty-sudovoyi-reformy-yaki-vyznachyly-nashi-eskpertry/>.
6. Ставнійчук М. Судова реформа «навиворіт». *Дзеркало тижня. Україна*. 2015. № 14. URL: <https://zn.ua/ukr/LAW/sudova-reforma-navivorit-.html>.
7. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедур суддівської кар'єри: 10140-д від 17.11.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43233>.
8. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
9. Попадинець Г. О. Сутність, зміст та основні ознаки судової влади. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 4. С. 114–117. URL: http://apnl.dnu.in.ua/4_2021/21.pdf.
10. Гриценко І.С., Погорецький М.А. Судова влада в Україні: до визначення поняття. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 23–27 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_2_8.
11. Чабан Н. А. Загальнотеоретична характеристика ознак судової влади. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. № 3–4 (12–13). С. 43–48. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/287302616.pdf>.
12. Судова влада в Україні. *Мультимедійний навчально-методичний посібник Судові та правоохоронні органи України*. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/spou_2019/info/lec2.html.

УДК 351.741:351.941(477)(045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.13>

СУЧАСНИЙ СТАН ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ

Денисенко К.В.,

*кандидат наук з державного управління, доцент,
старший викладач кафедри теорії
та історії держави і права,
конституційного права
юридичного факультету
Пенітенціарної академії України
ORCID: 0000-0002-9637-1361*

Юрченко Л.С.,

*курсант 122 навчальної групи
юридичного факультету
Пенітенціарної академії України
ORCID: 0009-0009-0368-6638*

Денисенко К.В., Юрченко Л.С. Сучасний стан громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів України.

Стаття присвячена дослідженню стану громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів в Україні. Здійснено аналіз діючого національного законодавства та визначено недоліки правового регулювання, що ускладнює ефективне здійснення громадського контролю. Констатується, що наразі в Україні відсутній нормативно-правовий акт, де було б чітко врегульовано механізм здійснення громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів, що в свою чергу ускладнює механізм такого контролю на практиці. Спроби парламентарів щодо прийняття відповідного окремого документу зазнали невдач, а сучасні виклики, зокрема введення воєнного стану, створюють нові перешкоди для здійснення громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів в Україні.

Авторами обґрунтовано доцільність прийняття окремого нормативно-правового акту з питань здійснення громадського контролю за правоохоронними органами, а саме закону «Про громадський контроль за діяльністю правоохоронних органів України», де визначено чіткі процедури, за допомогою яких суб'єкти громадянського суспільства могли б здійснювати контроль за діяльністю правоохоронців. Попри зазначене, в законі має бути окреслено механізм здійснення громадського контролю в умовах воєнного стану, а також джерела фінансування здійснення такої діяльності.

Сформовано пропозиції щодо створення незалежних агентств, які будуть здійснювати контроль за діяльністю правоохоронних органів, включаючи поліцію, прокуратуру та іншими органами, які здійснюють правоохоронну діяльність, з метою виявлення можливих зловживань, отримання ними неправомірної вигоди, порушення прав людини тощо. Агентства мають бути наділені компетенцією приймати та розглядати скарги громадян на дії правоохоронців, проводити розслідування у випадках зловживань або неналежного виконання ними службових обов'язків, розробляти рекомендації для покращення роботи правоохоронних органів, включаючи зміни в політиці, процедурах та навчанні персоналу.

Авторами констатується, що багато громадян не знають про свої права, а також можливості та механізми контролю за діяльністю правоохоронних органів. З огляду на зазначене, обґрунтовано доцільність проведення інформаційних кампаній, спрямованих на підвищення обізнаності населення у сфері здійснення громадського контролю за діяльністю правоохоронними органами.

Ключові слова: громадський контроль, правоохоронні органи, органи державної влади, національна безпека, захист прав людини, збройна агресія, правоохоронна діяльність.

Denysenko K.V., Yurchenko L.S. the current state of public oversight over the activities of law enforcement agencies in Ukraine.

The article is devoted to the study of the state of public oversight over the activities of law enforcement agencies in Ukraine. The analysis of current national legislation is carried out, and deficiencies in legal regulation that hinder the effective implementation of public oversight are identified. It is stated that Ukraine currently lacks a normative legal act that clearly regulates the mechanism for exercising

public oversight over the activities of law enforcement agencies, which complicates the practical implementation of such oversight. Attempts by parliamentarians to adopt a separate document on the matter have failed, while contemporary challenges, including the introduction of martial law, create additional obstacles to the exercise of public oversight over law enforcement agencies in Ukraine.

The authors substantiate the necessity of adopting a separate normative legal act on public oversight of law enforcement agencies, specifically a law titled "On Public Oversight of the Activities of Law Enforcement Agencies of Ukraine", which would define clear procedures enabling civil society actors to monitor the activities of law enforcement officers. The authors emphasize that the proposed law should outline mechanisms for exercising public oversight under martial law conditions and identify funding sources for such activities.

Proposals are made to establish independent agencies tasked with overseeing the activities of law enforcement agencies, including the police, prosecution, and other bodies engaged in law enforcement. These agencies would aim to identify potential abuses, unlawful benefits, and human rights violations. They should be empowered to accept and review citizen complaints against law enforcement actions, investigate cases of misconduct or improper performance of duties, and develop recommendations for improving law enforcement practices, including changes to policies, procedures, and staff training.

The authors note that many citizens are unaware of their rights and the opportunities and mechanisms for overseeing law enforcement activities. In this regard, the importance of conducting information campaigns to raise public awareness about public oversight of law enforcement agencies is substantiated.

Key words: public oversight, law enforcement agencies, state authorities, national security, human rights protection, armed aggression, law enforcement activities.

Постановка проблеми. В сучасних умовах повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України та загроз національній безпеці, глобалізаційних викликів і перетворень, порушення прав і свобод людини та громадянина в низці сфер суспільного життя, наявності корупційних факторів у діяльності органів публічної влади тощо неабиякого значення набуває інститут громадського контролю за діяльністю державних інституцій, зокрема правоохоронними органами. Незважаючи на існування загальних положень у законодавстві щодо громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів, ці норми не забезпечують ефективності такого контролю, що особливо актуально в умовах воєнного стану та загроз національній безпеці. Зазначене вище створює ризик для прозорості та підзвітності правоохоронних органів, а також негативно позначається на формуванні України як правової та демократичної держави.

Мета дослідження полягає у дослідженні громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів в Україні на сучасному етапі державотворення та окреслення шляхів його удосконалення.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти обраної авторами проблематики були прямо чи опосередковано предметом дослідження на різних етапах розвитку науки таких вчених, як: Бабіков О.П., Василенко В.М., Денисюк С.Ф., Дорошенко В.А., Клочко А.М., Собина В.О. та ін. Водночас, питання щодо здійснення громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів потребують додаткового наукового осмислення саме на сучасному етапі державотворення.

Виклад основного матеріалу. Підкреслимо, що законодавець не розкриває сутність поняття «громадський контроль». В свою чергу Крупник А. громадський контроль розглядає як інструмент громадської оцінки ступеня виконання органами влади й іншими підконтрольними об'єктами їхніх соціальних завдань. Тобто, характерні відмінності громадського контролю від будь-якого іншого виду контролю лежать у суб'єктно-об'єктній сфері і полягають у тому, що, по-перше, громадський контроль здійснюється саме громадськістю (організованою та неорганізованою), і, по-друге, що у процесі здійснення громадського контролю контролюється виконання саме соціальних завдань, безпосередньо пов'язаних із захистом і реалізацією прав і свобод громадян, задоволенням та узгодженням соціальних потреб та інтересів населення [1, с. 3]. Л. Наливайко та А. Орешкова поняття «громадський контроль» розглядають як один із видів соціального контролю у формі публічної перевірки діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування з використанням комплексу здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних заходів із боку громадян та їх об'єднань в умовах розбудови демократичної, соціальної, правової держави [2, с. 51]. У розвинених демократичних державах громадський контроль традиційно виступає засобом контролю за діяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Розглянемо вітчизняний досвід здійснення громадського контролю в діяльності деяких правоохоронних органів.

На сайті Служби безпеки України (далі – СБУ) зазначено, що в багатьох випадках контррозвідвальні заходи залишаються засекреченими для широкого загалу з міркувань безпеки та охорони

державної таємниці. Проте громадяни можуть брати участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад. Для звернень громадян в СБУ функціонує цілодобова «гаряча лінія», проводяться особисті прийоми керівників, діє чіткий порядок роботи із заявами та зверненнями, доступу до публічної інформації. Окрім того, громадські об'єднання можуть здійснювати дослідження з питань національної безпеки і оборони, проводити громадську експертизу проєктів законів, рішень, програм та представляти свої висновки і пропозиції [3]. Поряд з цим, в Законі України «Про Службу безпеки України» відсутні конкретні положення, де закріплено механізм здійснення громадського контролю за діяльністю зазначеного правоохоронного органу.

У статті 9 Закону України «Про Національну поліцію» зазначено, що поліція здійснює свою діяльність на основі відкритості та прозорості. Поліція забезпечує постійне інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також громадськості про свою діяльність у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку. Попри зазначене, з метою інформування громадськості про діяльність поліції керівник поліції та керівники територіальних органів поліції раз на рік готують та опубліковують на офіційних веб-порталах органів поліції звіт про діяльність поліції. [4]. Обов'язок Національної поліції України інформувати про свою діяльність відповідні державні інституції сприяє зміцненню довіри суспільства до вказаного правоохоронного органу та підвищенню ефективної його діяльності.

Доцільно наголосити, що в 2022 р. Закон України «Про Національну поліцію» було доповнено статтею 90-1, де зазначено, що під час дії воєнного стану громадський контроль за діяльністю поліції, визначений статтями 86–88 та 90 цього Закону, не здійснюється [4]. Такі зміни до законодавства можуть призвести до призупинення громадського контролю, відповідно притягнення поліції до відповідальності фактично зводяться нанівець. Це може призвести до потенційних зловживань владою, оскільки в той час, коли їхні повноваження розширюються, перевірок поведінки поліції стає менше. Хоча держава несе відповідальність за забезпечення безпеки під час воєнного стану, відсутність нагляду може призвести до дій, які порушують права людини, підриваючи самі правові принципи, які поліція має підтримувати.

Одним із засобів вирішення окресленої вище проблематики є проєкт «Безпековий діалог», який спрямований на взаємодію між представниками правоохоронних органів та суб'єктів громадянського суспільства задля вирішення актуальних безпекових питань. За словами Сергія Ілюка з Експертного центру з прав людини, громадський контроль є важливим для сприяння ефективній комунікації між владою та громадським сектором, особливо у складні часи, такі як триваючий конфлікт в Україні. Ця ініціатива демонструє, що громадський контроль полягає не лише у відстеженні правоохоронних органів на наявність можливих помилок, а й у налагодженні конструктивного діалогу, який вирішує проблеми громади та посилює заходи безпеки [7].

У Законі України «Про національну безпеку» окреслено основні принципи, які визначають участь громадян у здійсненні своїх громадянських прав. Відповідно до вказаного нормативно-правового акту, громадяни можуть здійснювати громадський контроль різними шляхами: через громадські об'єднання, через депутатів місцевих рад або навіть особисто, безпосередньо звернувшись до Уповноваженого з прав людини [5]. Однак, попри наявність цих положень в національному законодавстві відсутній нормативно-правовий акт, яким врегульовано питання щодо здійснення громадського контролю, що, у свою чергу, ускладнює ефективне впровадження такого контролю. Відсутність чіткого нормативного опису процедур такої діяльності як наслідок унеможливорює здійснення ефективного громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів.

В Україні було здійснено чимало спроб законодавчого врегулювання механізму громадського контролю: – 14.04.2014 р. Сергій Тігіпко вніс законопроєкт «Про громадський контроль», 27.11.2014 р. законопроєкт було відкликано; 13.05.2015 р. Наталія Королевська внесла законопроєкт з аналогічною назвою, 01.11.2016 р. знято з розгляду; 30.04.2021 р. Галина Третякова внесла законопроєкт «Про правові та організаційні засади громадського контролю та громадського діалогу в Україні» [6]. Вказані законопроєкти не отримали підтримки серед парламентарів через економічні, політичні та інші причини, а також відсутністю механізмів реалізації громадського контролю в системі правоохоронних органів.

У зв'язку із введенням в Україні режиму воєнного стану тимчасово, на період його дії, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Відповідно обмеження конституційних прав під час дії воєнного стану є правовою необхідністю, спрямованою на забезпечення

національної безпеки та громадського порядку в надзвичайних обставинах. Хоча держава зберігає повноваження накладати ці обмеження. Важливо, щоб такі дії залишалися в межах Конституції України та міжнародного права. Баланс між забезпеченням безпеки та дотриманням прав людини є питанням делікатним. Постійний контроль і громадський нагляд є важливими для встановлених ситуацією вимог, і що фундаментальні права осіб дотримуються якнайбільше в цей особливий період.

Отже, як бачимо, що сьогодні ми стикаємося з численними викликами, серед яких не лише проблеми глобалізаційного характеру, але й агресія з боку росії, що суттєво ускладнює наші зусилля у напрямку вдосконалення здійснення громадського нагляду за правоохоронними органами. На нашу думку, ці труднощі можна подолати шляхом створення альтернативної системи контролю, яка буде адаптована до умов особливого періоду. Така система зможе забезпечити прозорість та ефективність діяльності правоохоронних органів, навіть у складних умовах.

Примітно, що країнами ЄС та США запроваджено різноманітні форми цивільного контролю, проте, їм притаманні і загальні риси. Зокрема, здійснення контрольних функцій за розвідувальними органами США до яких входять ЦРУ, ФБР АНБ та інші, загалом 15 органів) покладається на парламентські комітети та здійснюється у наступних сферах – розгляду проєкту бюджету розвідувального співтовариства та контроль за витрачанням коштів, розробка законодавства у сфері розвідувальної діяльності, контроль за проведенням таємних операцій, затвердження поданих президентом кандидатур на посади директора і першого заступника директора ЦРУ, а також керівників військової розвідки, підготовка доповідей для відповідних палат Конгресу з окремих проблем, у вирішенні яких розвідка відігравала істотну роль [8]. Як бачимо, що попри те, що конкретні механізми відрізняються, спільним в цих систем є визнання того, що ефективний громадський контроль над правоохоронними органами вимагає багаторівневого підходу із залученням законодавчої влади, незалежних органів і самої громадськості.

Аналогічними заходами здійснюється парламентський контроль Комітетом у справах розвідки та безпеки Великої Британії, що утворюється з членів Палати громад та Палати лордів за діяльністю Служби безпеки (MI-5), Центру урядового зв'язку, Таємної розвідувальної служби (MI-6), Об'єднаним розвідувальним комітетом та Секретаріатом національної безпеки, військовою розвідкою Міністерства оборони та Управлінням з питань безпеки та боротьби з тероризмом Міністерства внутрішніх справ [8]. Відтак, досвід Великої Британії показує важливість надійного парламентського нагляду для підтримки чесності та підзвітності розвідувальних служб і органів безпеки. Запроваджуючи подібні заходи в Україні, як-от створення спеціального наглядового органу з чіткими повноваженнями та обов'язками, наша держава може підвищити довіру суспільства до правоохоронних органів і забезпечити прозоре виконання заходів безпеки.

В США існує багато форм цивільного контролю. Одна з найпоширеніших класифікацій визначається чотирирівневою системою: *Перший клас*. Рецензійні агентства мають найбільшу свободу дій. Неслужбові співробітники, виконують такі завдання, як отримання скарг, попереднє встановлення фактів, перегляд звітів про розслідування та рекомендації щодо дисциплінарних процедур. Це найпоширеніший вид цивільної перевірки в 50 найбільших містах країни. *Другий клас*. Цивільні комісії другого класу є менш автономними, ніж структури першого класу. Офіцери поліції відповідають за розслідування скарг громадян. Цивільні особи або комітет, до складу якого входить певний відсоток цивільних осіб, переглядають звіти поліцейських, а потім надають рекомендовані результати правоохоронним органам. *Третій клас*. Співробітники відділу поліції розслідують і розглядають скарги громадян. Після цього відділ внутрішніх справ департаменту повідомляє співробітнику департаменту поліції рекомендовані дії щодо скарги. До складу апеляційної комісії, яка розглядає скарги на рішення органів внутрішніх справ, можуть бути включені цивільні особи. Потім апеляційна рада може надати альтернативні рекомендації посадовцю департаменту. *Четвертий клас*. Аудитори третьої сторони несуть відповідальність за аналіз політики розгляду скарг у поліцейських департаментах і надання запропонованих змін до цих процедур.

Але з усім цим є недолік в окресленій системі. Наприклад, цивільному нагляду можуть заважати недостатнє фінансування та кадрове забезпечення, а також обмежені повноваження. Крім того, розслідування часто затягуються через відсутність готовності поліцейських співпрацювати з громадянами. Більшість цивільних ревізійних комісій не мають повноважень накладати покарання на поліцейських, вони просто рекомендують дисциплінарні заходи для поліцейських [9].

На основі проведеного вище аналізу вітчизняної нормативно-правової бази та досвіду деяких зарубіжних країн в окресленій сфері, вважаємо за необхідне сформулювати пропозиції щодо здійснення громадського нагляду за діяльністю правоохоронними органами в Україні.

1. Прийняття окремого нормативно-правового акту з питань здійснення громадського контролю за правоохоронними органами. Одним із можливих механізмів удосконалення громадського контролю за діяльністю правоохоронними органами є прийняття закону «Про громадський контроль за

діяльністю правоохоронних органів України», де визначено чіткі процедури, за допомогою яких суб'єкти громадянського суспільства могли б здійснювати контроль за діяльністю правоохоронців. Попри зазначене, в законі має бути окреслено механізм здійснення громадського контролю в умовах воєнного стану, а також джерела фінансування здійснення такої діяльності.

2. Незалежні агентства. Аналізуючи американський досвід, вбачаємо за доцільне створення спеціальних незалежних агентств, що складатимуться з представників громадськості. До компетенції агентств доцільно віднести здійснення контролю за діяльністю правоохоронних органів, включаючи поліцію, прокуратуру та інших органів, які здійснюють правоохоронну діяльність, з метою виявлення можливих ними зловживань, отримання неправомірної вигоди, порушення прав людини тощо, приймати та розглядати скарги громадян на дії правоохоронців, проводити розслідування у випадках зловживань або неналежного виконання службових обов'язків, розробляти рекомендації для покращення роботи правоохоронних органів, включаючи зміни в політиці, процедурах та навчанні персоналу. Регулярно публікувати звіти про свою діяльність, результати моніторингу та рекомендації для суспільства та уряду. Агентства мають забезпечити надійний захист і підтримку осіб, які повідомляють про неправомірні дії в правоохоронних органах. Важливо створити анонімні канали для подачі скарг, а також гарантувати, що свідки не зазнають переслідувань чи дискримінації.

3. Онлайн-платформа. На основі діяльності зазначених вище агентств, пропонуємо розробити онлайн-платформу, яка дозволить громадянам та юридичним особам зручно подавати заяви. Ці заяви будуть розглядатися агентством, яке потім передаватиме свої рекомендації до відповідних правоохоронних органів. Також платформа повинна забезпечувати публікацію звітів правоохоронців про їхню роботу та надання висновків щодо скарг та подальших дій. Впровадження платформи видається доцільним через застосунок Дія з лозунгом «Контроль за діяльністю правоохоронних органів – це справа кожного громадянина!».

4. Освіта населення. Практика показує, що багато громадян не знають про свої права, а також можливості та механізми контролю за діяльністю правоохоронних органів. Тому необхідно проводити інформаційні кампанії, спрямовані на підвищення обізнаності населення у сфері здійснення громадського контролю за діяльністю правоохоронними органами.

Висновки. Отже, можемо констатувати, що наразі в Україні відсутній нормативно-правовий акт, де було б чітко врегульовано механізм здійснення громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів, що в свою чергу ускладнює механізм такого контролю на практиці. Спроби парламентарів щодо прийняття відповідного окремого документу зазнали невдач, а сучасні виклики, зокрема введення воєнного стану, створюють нові перешкоди.

Вбачаємо за необхідне створення незалежних агенцій, до складу яких увійдуть представники громадськості. Це забезпечить більш ефективний підхід до розгляду скарг та моніторингу діяльності правоохоронних органів, що сприятиме формуванню довіри з боку суспільства. Розробка онлайн-платформи для подання громадянами скарг і доступу до звітів правоохоронних органів підвищить прозорість процесів та залучення громадян до контролю. Така платформа могла б покращити громадський нагляд і забезпечити своєчасне реагування на проблеми. Підвищення знань громадян про їхні права громадського контролю є надзвичайно важливими. Проведення освітніх кампаній дозволить людям активно брати участь у моніторингу діяльності правоохоронних органів.

Вирішуючи ці проблеми та впроваджуючи запропоновані рекомендації, Україна має можливість зміцнити свою демократію, підвищити довіру суспільства до правоохоронних органів і забезпечити захист прав громадян навіть у надзвичайних ситуаціях, таких як агресія з боку росії. Створення надійної системи громадського контролю є важливою передумовою для підзвітності та прозорості в діяльності правоохоронців, що сприятиме верховенству права та захисту прав людини в країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крупник А. Громадський контроль: сутність та механізми здійснення. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2007. Вип. 1. С. 1–10.
2. Наливайко Л., Орешкова А. Громадський контроль в умовах сучасних євроінтеграційних процесів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 47–55.
3. Демократичний контроль. Сайт Служби безпеки України. URL: <https://ssu.gov.ua/demokratychnyi-kontrol> (дата звернення: 07.01.2025).
4. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. Дата оновлення: 16.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 07.01.2025).

5. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII . Дата оновлення: 09.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 07.01.2025).
6. Громадський контроль за органами державної влади. *Офіційний сайт УкрДем*. URL: <https://ukrdem.org/control> (дата звернення: 07.01.2025).
7. Громадський контроль в умовах воєнного стану. URL: <https://www.prostir.ua/?blogs=hromadskyj-kontrol-v-umovah-vojennoho-stanu> (дата звернення: 07.01.2025).
8. Громадський контроль за діяльністю правоохоронних органів. Зарубіжний досвід та вітчизняні реалії. URL: <https://resonance.ua/gromadskiy-kontrol-za-diyalnistyu-p/> (дата звернення: 07.01.2025).
9. Chapter 4. *U.S. Commission on Civil Rights*. URL: <https://www.usccr.gov/files/pubs/guard/ch4.htm> (дата звернення: 07.01.2025).

ПРАВА ЛЮДИНИ В КОНСТИТУЦІЯХ АРАБСЬКИХ АБСОЛЮТНИХ МОНАРХІЙ

Зінченко О.В.,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри прав людини та юридичної методології,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0000-0001-6083-8727*

Зінченко О.В. Права людини в конституціях арабських абсолютних монархій.

В статті на основі порівняльного аналізу конституцій Катару, Оману, Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів досліджується проблема закріплення прав людини в абсолютних арабських монархіях на конституційному рівні та її співвідношення з принципами мусульманського права. В сучасному арабському світі питання прав людини регулюється достатньо специфічно. З одного боку, арабські країни все більше охоплює загальносвітова тенденція закріплення та дотримання принципу пріоритету прав людини. З іншого боку, в переважній більшості арабських країн офіційно діє мусульманське право в якості або складової, або основи національної правової системи, що впливає на значні відмінності в тлумаченні принципу пріоритету прав людини в світських правових системах. Однією з особливостей релігійних правових систем є невизнання принципу формальної рівності прав людини.

Зроблено висновок, що в усіх чотирьох країнах основою національних правових систем є мусульманське право, що закріплено на конституційному рівні і означає, що всі права і свободи людини тлумачаться з урахування підходів і принципів мусульманського права, в тому числі і неабсолютної рівності. В усіх чотирьох конституціях має місце спеціальний розділ, присвячений правам, свободам та обов'язкам людини та громадянина. В Конституціях Катару і Оману наявні окремі розділи Конституції, які присвячені різним принципам суспільного життя, в яких також мова йде про права людини, що не є характерним для Конституції Об'єднаних Арабських Еміратів. Конституція Саудівської Аравії містить розділ, присвячений тільки економічним принципам держави. Доведено, що в усіх досліджуваних арабських абсолютних монархіях наявні видимість суміщення абсолютизму з конституціоналізмом; юридичне закріплення конституціями принципів абсолютистської форми правління; проголошення конституціями прав людини без механізму їхньої практичної реалізації. Втілення в життя проголошених Конституціями арабських абсолютних монархій демократичних принципів та прав і свобод громадян не має реальних підстав. Згадані норми не передбачають матеріальних і юридичних гарантій, які б забезпечували усім громадянам можливість здійснення цих прав і свобод, і не складають реального підґрунтя для захисту прав особи, не дивлячись на закріплені перелік прав і свобод людини та громадянина.

Ключові слова: права людини, свободи людини, арабські абсолютні монархії, конституції, мусульманське право.

Zinchenko O.V. Human rights in the constitutions of Arab absolute monarchies.

Based on a comparative analysis of the constitutions of Qatar, Oman, Saudi Arabia and the United Arab Emirates, the article examines the problem of enshrining human rights in absolute Arab monarchies at the constitutional level and its relationship with the principles of Muslim law. In the modern Arab world, the issue of human rights is regulated quite specifically. On the one hand, Arab countries are increasingly covered by the global trend of establishing and observing the principle of priority of human rights. On the other hand, in the vast majority of Arab countries, Muslim law officially operates as either a component or the basis of the national legal system, which affects significant differences in the interpretation of the principle of priority of human rights in secular legal systems. One of the features of religious legal systems is the non-recognition of the principle of formal equality of human rights.

It was concluded that in all four countries, the basis of the national legal system is Muslim law, which is enshrined at the constitutional level and means that all human rights and freedoms are interpreted taking into account the approaches and principles of Muslim law, including non-absolute equality. All four constitutions have a special section devoted to the rights, freedoms and duties of a person and a citizen. In the Constitutions of Qatar and Oman, there are separate sections of the Constitution, which are devoted to various principles of public life, which also deal with human rights, which is not characteristic of the Constitution of the United Arab Emirates. The constitution of Saudi Arabia contains a

section devoted only to the economic principles of the state. It is proved that in all studied Arab absolute monarchies there is an appearance of combining absolutism with constitutionalism; legal consolidation of the principles of the absolutist form of government by constitutions; proclamation of human rights by constitutions without a mechanism for their practical implementation. The implementation of democratic principles and the rights and freedoms of citizens proclaimed by the Constitutions of Arab absolute monarchies has no real basis. The mentioned norms do not provide material and legal guarantees that would provide all citizens with the opportunity to exercise these rights and freedoms, and do not constitute a real basis for the protection of individual rights, despite the established list of rights and freedoms of a person and a citizen.

Key words: human rights, human freedoms, Arab absolute monarchies, constitutions, Muslim law.

Постановка проблеми. В сучасному арабському світі питання прав людини регулюється достатньо специфічно. З одного боку, арабські країни все більше охоплює загальносвітова тенденція закріплення та дотримання принципу пріоритету прав людини. З іншого боку, в переважній більшості арабських країн офіційно діє мусульманське право в якості або складової, або основи національної правової системи, що впливає на значні відмінності в тлумаченні принципу пріоритету прав людини в світських правових системах. Однією з особливостей релігійних правових систем є невизнання принципу формальної рівності прав людини. Але одночасно з цим в арабській спільноті прийняті і діють різні Декларації прав людини: Загальна ісламська декларація прав людини, Каїрська декларація о правах людини в ісламі, Арабська хартія прав людини і народу в арабському світі та інші. Крім того, права та свободи людини закріплені в цих державах на конституційному рівні.

Сьогодні серед арабських країн монархічну форму правління мають Катар, Оман, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Йорданія, Бахрейн, Кувейт, Марокко. Серед них Катар, Оман, Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати є абсолютними монархіями, а Йорданія, Бахрейн, Кувейт, Марокко – обмеженими. Яким же чином та в якому обсязі закріплюються права людини в абсолютних арабських монархіях на конституційному рівні? З'ясування цього питання і є **метою** даного **дослідження**.

Стан опрацювання проблематики. До окремих проблем прав людини в арабських державах звертались Л. Гришко [1], Д. Лук'янов [2], А. Тагієв [3], М. Лубська [4], Ж. Ігошина [5], К. Меніювич [6], В. Сухонос [7], І. Процюк [8], О. Петришин [9], Ю. Коломієць [10], Х. Бехруз [11] та інші. В той же час, порівняльний аналіз конституційних прав людини в арабських абсолютних монархіях зазначеними науковцями не проводився.

Виклад основного матеріалу. В усіх арабських монархіях, в тому числі і абсолютних, прийняті і діють конституції. Арабські абсолютні монархії своїми певними ознаками відрізняються від типових для феодальної епохи абсолютних монархій. У цих державах існують октройовані (даровані) конституції, які, не обмежуючи влади монарха, унормовують функціонування різних зазвичай консультативних інститутів [12, с. 159]. Вітчизняні й зарубіжні правознавці абсолютні монархії називають рудиментарною формою правління [12, с. 159], архаїчною [7, с. 99; 10, с. 2] або схожими термінами, які тяжіють до поняття «раритет».

П. Бовсунівський підкреслював недоречність автоматичного застосування інструментарію, придатного для аналізу західноєвропейських політичних систем, у характеристиці форм правління країн Арабського Сходу [13, с. 80]. Він виходить з того, що більшість визначень політичної системи суспільства заснована на досвіді історичного та політичного розвитку західних держав із притаманною їм цілою низкою ціннісних та духовних орієнтирів. Арабські ж країни відрізняються за рівнем економічного розвитку, своєрідними історичними і культурно-релігійними традиціями, особливостями побудови соціуму, етноконфесійною строкатістю. Поряд з цим у країнах Арабського Сходу має місце інший набір обов'язкових для Заходу політичних систем. У державах же із наявністю подібних інститутів останні істотно відрізняються від західних аналогів за своїм змістом, характером функцій, рівнем розвитку і значенням для суспільного життя. У той же час П. Бовсунівський наголошує, що в арабських країнах, як і на Заході, найважливіший політичний інститут складає держава з її органами, які і визначають тип політичної влади [13, с. 80]. Л. Гришко при дослідженні проблеми забезпечення прав людини в монархіях Арабського Сходу та на прикладі статусу жінки продемонструвала, що принцип рівності в цих державах не є абсолютним, зазначала, що серед позитивних зрушень у сфері забезпечення прав людини відзначається розширення ролі жінки у суспільстві, що еволюціонувала від сфери сім'ї та професійної діяльності до участі в державних справах (державної служби) та конституційне закріплення основних прав [1]. Д. Лук'янов стверджував, що «концепція рівності в мусульманському праві не робить рівними абсолютно всіх, права мусульман не можуть бути рівними з правами немусульман, як і є недосяжною юридична рівність чоловіків і жінок» [2, с. 242]. Саме це і зобов'язує авторку виявляти специфічність абсолютних

монархій Арабського Сходу в питанні закріплення прав людини на національному рівні в Основних законах.

Катар. 29 квітня 2003 р. у Катарі відбувся «публічний референдум», у якому взяли участь 71132 громадяни, що складало близько 10 % населення. Виходячи ж із того, що голосували тільки чоловіки, цифра зменшиться удвічі, до 5 відсотків, тобто складатиме двадцятку частину населення, що наголошує становий, антидемократичний характер системи голосування і закреслює декларацію про «участь народу в управлінні державою». Слід також зазначити, що до членів правлячого сімейства Катару відносяться 20 тисяч осіб, 500 із яких мають титул шейха [10, с. 28]. Вони складають 2,8 % населення, а разом із представниками феодальної верхівки та нафтових «королів» – означені вище 5 % «виборців».

8 червня 2004 р. шейх Хамад Бен Халіфа аль-Тані затвердив текст Основного закону й у видачному з цього приводу указі заявив, що «прийняв цю Конституцію з метою реалізації його мети щодо демократизації...Батьківщини», визнаючи її «приєднання до арабських та ісламських держав» [14]. Конституція Катару 2003 р. складається із 5 частин (глав), 5 розділів і 150 статей: Ч. I. Держава і основи правління (ст. 1-17); Ч. II. Основні принципи суспільного життя (ст. 18-33); Ч. III. Права та обов'язки громадян (ст. 34-58); Ч. IV. Устрій влади (ст. 59-140); Ч. V. Прикінцеві положення (ст. 141-150) [14].

Одночасно із констатацією незалежності ст. 1 Конституції Катару проголошує іслам державною релігією, а шариат – основою законодавства [14, ст. 1]. Значення релігії є важливим не тільки у виникненні монархічної форми правління, не менш важливу роль вона відіграє у її збереженні й успішному функціонуванні у мусульманських державах. Найбільш соціально вагомий зміст мають приписи щодо державної релігії в країнах, у яких конституції відповідний статус надають ісламу [12, с. 285-286]. Важливим виявляється і те, що іслам органічно поєднаний з правом, що значною мірою обумовлює його роль у суспільному житті. «Практично всі основні закони мусульманських держав, – наголошує В.М. Шаповал, – містять приписи про визнання шариату (ісламська юриспруденція) головним джерелом права» [12, с. 287]. У частині II – «Основні принципи суспільного життя» – наголошується, що суспільство Катару ґрунтується на принципах справедливості, доброзичливості, свободи, рівності і високої моралі [14, ст. 18]. Катарська сім'я заснована на релігійному віруванні, етиці та почутті патріотизму [14, ст. 21]. Перелічені принципи соціальної політики держави, зокрема, піклування про охорону здоров'я населення, його освіти, добробут тощо [14, ст. 23-25]. Головною підвалиною катарського суспільства проголошуються «власність, капітал і зайнятість» [14, ст. 26]. До цього додається свобода економічного підприємництва, збільшення виробництва, піднесення рівня суспільного добробуту [14, ст. 28]. Держава зобов'язується охороняти навколишнє середовище і зберігати екологічний баланс [14, ст. 33].

У частині III – «Права та обов'язки громадян» – проголошуються рівність громадян Катару у правах та обов'язках, а також перед законом, неможливість дискримінації за статевою, расовою, мовною чи релігійною ознакою [14, ст. 34-35]. Забороняється застосування тортур та приниження людини. Декларується свобода пересування, недоторканність особистого життя громадянина, недопущення втручання в сімейне життя, проникнення в житло та в особисте листування або будь-якого іншого втручання, що може зганьбити або принизити людину [14, ст. 36-37]. Гарантується свобода обирання та бути обраним, право на об'єднання, на зібрання відповідно до вимог закону, свобода думки, наукових досліджень, отримання інформації, освіти, а також свобода віросповідання [14, ст. 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50]. До обов'язків громадян Катару входять захист країни, виконання службових обов'язків, повага до Конституції, дотримання законів та громадського порядку, національних традицій та звичаїв [14, ст. 53, 54, 57].

Оман. Упродовж тридцяти одного року країна Оман існувала без конституції, роль якої виконував Коран. В Омані у 1970 р. внаслідок дворіцевого перевороту до влади прийшов султан Кабус ібн Саїд, який правив чверть століття без основного закону. Конституція Султанату Оман була октройована 6 листопада 1996 р. декретом султана Кабус ібн Саїда № 101/96 і складалась, не маючи ані передмови, ані преамбули, із 7 частин і 81 статті: Частина I. Держава і форма правління (ст. 1-9); Частина II. Принципи, що визначають політику держави: Політичні принципи (ст. 10); Економічні принципи (ст. 11); Соціальні принципи (ст. 12); Культурні принципи (ст. 13); Принципи безпеки (ст. 14); Частина III. Загальні права та обов'язки (ст. 15-40); Частина IV. Глава держави (ст. 41-57); Частина V. Рада «Оман» (ст. 58); Частина VI. Судова система (ст. 59-71); Частина VII. Загальні положення (ст. 72-81) [15].

У першій частині Султанат Оман проголошується «арабською, ісламською, незалежною, суверенною державою», державною релігією якої є іслам, основою правової системи – мусульманський шариат, символом єдності нації – монарх. Разом з тим, гарантуються віротерпимість та свобода віросповідань [15, ст. 1, 17, 28, 41]. Задекларовано, що система правління у Султанаті Оман

ґрунтується на «принципах справедливості, консультативності і рівності», а піддані, відповідно до Основного закону та інших законів, «користуються правом участі у справах держави» [15, с. 7, 9].

У другій частині викладаються принципи, які визначають державну політику у різних сферах. Зокрема, політичні принципи спрямовуються на забезпечення незалежності, суверенітету, безпеки і стабільності країни, охорони державного ладу, оборони держави від будь-якої агресії. Передбачається раціональне застосування консультативності у відповідності з національним спадком та його цінностями, мусульманським шаріатом, який зазнав перевірки історією й увібрав у себе усі досягнення сучасності. До цього додається створення ефективної системи адміністративного устрою, яка має гарантувати справедливість, спокій та рівність підданих, забезпечувати повагу суспільного порядку та дотримання вищих інтересів батьківщини [15, ст. 10].

Економічні принципи полягають у побудові національної економіки на підставі справедливості, вільної ринкової економіки, конструктивної і плідної взаємодії державного і приватного секторів з метою забезпечення соціально-економічного розвитку, збільшення виробництва, піднесення рівня добробуту підданих у відповідності до генерального плану розвитку держави і в рамках закону. Держава гарантує свободу економічної діяльності відповідно до закону. Усі природні багатства та ресурси проголошені недоторканною власністю держави, яка оберігає їх і забезпечує раціональне використання у збагаченні країни та зміцненні національної економіки. На державу покладається забезпечення захисту цієї власності, а на підданих – її оберігання. Захищається приватна власність, а право на спадок визначається мусульманським шаріатом [15, ст. 11].

Соціальні принципи вбачаються у справедливості, рівності, у рівних можливостях оманських підданих, що складає основу суспільства й охороняється державою. Обов'язком підданих є взаємодопомога і милосердя одного до іншого з метою їх об'єднання і зміцнення національної єдності. «Держава попереджає дії, що ведуть до розпалювання ворожнечі, заворушень чи порушення національної єдності». Сім'я проголошується основою суспільства. Держава гарантує необхідні для її добробуту можливості, підтримку підданих у випадку інвалідності та старості, піклується про охорону здоров'я шляхом профілактики та лікування захворювань та боротьби з епідеміями, сприяє охороні навколишнього середовища, видає закони із регулюванням відносин працівника і підприємця [15, ст. 12].

Культурні принципи ґрунтуються на освіті, як підвалині прогресу суспільства, яке перебуває під протегуванням держави і її прагненням до її розвитку й удосконаленню. Держава гарантує загальну освіту і прагне до викорінення неписьменності, сприяє створенню приватних шкіл та коледжів у відповідності до закону [15, ст. 13]. Принципи безпеки перш за все переслідують забезпечення миру, що складає священний обов'язок кожного підданого й основне завдання Ради оборони [15, ст. 14].

Відповідно до положень частини третьої, усі піддані є рівними перед законом у правах та обов'язках. Забороняється дискримінація підданих в залежності від статі, походження, кольору шкіри, мови, релігії, релігійних течій, місця народження чи соціального положення. Законом гарантується особиста свобода, у відповідності до якого допускаються арешт, обшук, затримання, ув'язнення, примусове поселення, обмеження свободи вибору міста помешкання чи пересування. Забороняється піддавання людини фізичним чи психологічним тортурам та знущанням [15, ст. 17, 18, 20]. Злочини і покарання можуть бути встановленими тільки на підставі закону. Звинувачений залишається невинним до встановлення його провини судом і має право на призначення захисника. Забороняється нанесення звинувачуваному фізичних чи психологічних травм. Затриманий або заарештований повинен бути негайно поінформований про причини затримання чи арешту. Усім гарантується право на оскарження вироку [15, ст. 21–25].

Забороняється проведення медичних чи наукових експериментів на людині без її вільно висловленої на те згоди. Житло є недоторканим і проникнення до нього допускається тільки на підставі закону. Гарантується свобода виконання релігійних обрядів без порушення громадського порядку та моральності, свобода думки і право виголошувати свою думку усно, письмово та іншим способом у рамках закону, свобода і таємниця поштового, телеграфного і телефонного спілкування. Підслуховування, перлюстрація кореспонденції, порушення її таємниці, затримання або конфіскація можливі тільки на підставі закону. Закон також врегульовує свободу друку, видавничої діяльності та розповсюдження друкованих видань, що не розповсюджується на дії, які ведуть до заворушень, зачіпають безпеку держави і порушують честь і права людини [15, ст. 26–31].

Підданим надається право на свободу зібрань у рамках закону, свободу створення товариств «на основі національної приналежності» із законними цілями та засобами їх досягнення, які не суперечать Основному закону. Забороняється створення товариств, діяльність яких спрямована проти громадського порядку, є таємною або носить воєнний характер, а також схилення до вступу до будь-якої організації. Піддані мають право звертатися до державних органів у питаннях,

які стосуються їх особисто або мають відношення до державних справ [15, ст. 32–34]. Визначені Конституцією обов'язки підданих Султанату Оман полягають у захисті вітчизни, збереженні національної єдності та державної таємниці, сплаті податків, повазі Основного закону країни, законів та розпоряджень органів державної влади, їх виконанні, дотриманні громадського порядку та моралі [15, ст. 37–40].

Саудівська Аравія. До 1992 р. Саудівська Аравія не мала писаної конституції. У 1992 р. була октройована королем Фахідом бе Абдель Азіз Аль Саудом Конституція – Основний Нізам (Положення) Королівства Саудівська Аравія, яка знайшла підтвердження 29 квітня 2010 р. Не маючи ані вступної частини, ані преамбули, вона складається із десяти глав і 83 статей, з яких до проблеми прав людини мають відношення Глава третя «Основи саудівського суспільства» (ст. 9–13); Глава четверта «Економічні принципи» (ст. 14–22); Глава п'ята «Права та обов'язки» (ст. 23–35); Глава шоста «Безпека» (ст. 36–43) [16].

Ст. 1 Основного Нізаму проголошує Саудівську Аравію «суверенною арабською ісламською державою», релігією якої є іслам, столицею – місто Ер-Ріад, а «Конституцією – Книга Всевишнього Аллаха і Сунна Його Пророка» [16, ст. 1]. Юридично закріплювалось становище сімейства саудитів як стрижня усього суспільства, а також призначення еміром спадкоємця трону із членів правлячої династії у випадку відсутності у правителя країни синів. Влада у Королівстві Саудівська Аравія заснована на Книзі Всевишнього Аллаха і Сунні Його Пророка, які складають підвалину Нізаму та інших державних актів. У відповідності до ісламського шаріату основами правління у Королівстві Саудівська Аравія проголошується справедливість, принцип дорадчості і рівність [16, ст. 7, 8]. Це свідчить, що Конституція, навіть декларуючи конституційні питання і говорячи про взаємовідносини законодавчої, виконавчої і судової влади, є не зовсім конституцією. Справжньою конституцією королівства вважаються дві священні книги мусульман – Коран і Сунна, при чому монарх проголошується і духовним лідером країни.

Основою саудівського суспільства визначається сім'я, члени якої повинні виховуватись на підставі ісламської віри, приписуваної нею відданості і покорі Всевишньому Аллаху, Його Пророку і представникам влади, поваги і дотримання законів, виконання їх, любові до своєї Вітчизни та її славної історії. Саудівське суспільство ґрунтується на сповіданні його членами ісламу, їх благочестивому, бережливому і солідарному взаємному ставленні без будь-яких суперечностей. Зміцнення національної єдності складає обов'язок кожного, а держава чинить опір всіляким діям, що розколюють суспільство і підбурюють його до смуту. Держава прагне зміцнити у душах молодого покоління ісламську віру, дати йому знання та майстерність, привити любов до своєї Вітчизни та гордість за її історію [16, ст. 9, 11, 12, 13].

Економічні принципи полягають у проголошенні недоторканною власністю держави усіх «посланих Аллахом» багатств країни, у необхідності дбайливого ставлення до неї і в гарантуванні недоторканності приватної власності [16, ст. 14, 16, 18]. Позбавлення власності є можливим лише у зв'язку із загальнодержавними інтересами з відшкодуванням власнику справедливої компенсації. Власність, капітал і праця є основними складовими частинами соціально-економічної структури королівства і відповідно до ісламського шаріату володіють особливими правами, що виконують суспільну функцію. Забороняється конфіскація державної власності. Приватна ж власність може підлягати конфіскації лише на підставі рішення суду. Податки і мита встановлюються на справедливій основі. Економічний і соціальний розвиток здійснюється на основі науково обґрунтованого плану [16, ст. 17–21].

Зафіксовані у Конституції основи саудівського суспільства та економічні принципи формально витікають із сутності ісламу та шаріату як ідеологічне обґрунтування влади. Однак монархи країни певною мірою втілюють їх у життя. Так, за свідченням В. Сухоноса, в Саудівській Аравії була створена одна з найкращих у світі систем охорони здоров'я, причому для усіх підданих королівства медичне обслуговування є безкоштовним. Освіта також є безкоштовною – від дитячого садка до університетів. Держава частково оплачує навчання своїх підданих за кордоном. Кожна саудівська родина безкоштовно отримує 627 м² землі і на 30 років безпроцентну позику у розмірі 80 тис. дол. на будівництво житла. Все населення королівства на сьогодні звільнено від оподаткування [7, с. 25].

«У Кувейті та в Арабських Еміратах збудували для своїх громадян таке життя, – пише В. Сухонос, – яке нами сприймається як комунізм. Усього пара рис. По-перше, будь-який громадянин країни має право на будь-яку безоплатну медичну допомогу, у тому числі й ту, що надається у будь-якій (навіть найдорожчій) клініці, розташованій у якій завгодно країні світу. Також кожен громадянин країни має право на безоплатне навчання разом із безоплатним утриманням у будь-якому вищому учбовому закладі світу (Кембридж, Оксфорд, Йель, Сорбонна тощо...)» [7, с. 221].

Глава щодо прав та обов'язків розпочинається заявою про те, що «держава стоїть на захисті ісламської віри, реалізує її настанови, слідкує за відсутністю гріховності, перешкоджає розпусті,

виконує обов'язок розповсюдження ісламу», «захищає права людини відповідно до ісламського шаріату» [16, ст. 23, 26]. Держава гарантує права підданих та членів їх сімей у випадку надзвичайних обставин, хвороби, непрацездатності, старості, підтримує систему соціального страхування, заохочує благодійництво, робить внесок у розвиток арабської, ісламської і світової цивілізації, забезпечує загальну освіту, зобов'язується вести боротьбу з неписьменністю, піклується про загальну охорону здоров'я підданих [16, ст. 27, 28, 30, 31]. Формування збройних сил держава здійснює «з метою захисту віри, Двох Святинь, суспільства і Вітчизни», що складає обов'язок кожного підданого і «визначає постанови про проходження воїнської служби» [16, ст. 33, 34].

Проблеми «безпеки», яким присвячена шоста глава, фактично складають переплутане продовження викладу «прав». Так, ст. 37 проголошує житлові приміщення недоторканими, вхід до яких та обшук в них здійснюється тільки за законом. Засоби масової інформації «повинні вести добропорядну діяльність», дотримуватись законів держави, робити внесок «у культурне виховання нації» і підтримувати її єдність. Забороняються дії, які ведуть до розбрату та розколу у суспільстві, зачіпають безпеку держави, знищення людей та порушення їх прав. (До цього додається, що тлумачення означених питань дає відповідне положення). Констатується захищеність поштово-телеграфного листування та інші види зв'язку, конфіскація, затримання та перегляд яких або прослуховування здійснюються відповідно до певних постанов. Усі мешканці Королівства Саудівська Аравія зобов'язуються «дотримуватись законів, поважати цінності саудівського суспільства, його традиції та обряди» [16, ст. 37, 39, 40, 41].

Об'єднані Арабські Емірати. У 1971 р. була прийнята тимчасова Конституція ОАЕ, яка і до сьогодні є діючою, хоча вона і зазнала певних змін. Емірати ОАЕ, як суб'єкти федерації, не є державами у повному розумінні слова, однак являють собою державне утворення з достатньо широкою самостійністю в питаннях внутрішнього управління. Поправка 1996 р. усунула термін «тимчасова» і проголосила Основний закон країни постійним. На підставі цих змін та поправок у 2010 р. була ухвалена нині чинна Конституція [17].

Конституція 2010 р. охоплює: Преамбулу та 10 Глав, серед яких до закріплення прав людини мають відношення Глава 2 – «Соціальні і економічні гарантії» (ст. 13-24); Глава 3 – «Про свободи, права та обов'язки» (ст. 25-44) [17].

У Преамбулі наголошується мета Союзу, яка полягає в «утворенні незалежної держави», збереженні суверенітету, забезпеченні достойного життя її громадян і достойного місця у колі цивілізованих держав та народів [17]. У главі 1 ОАЕ проголошується «об'єднаною незалежною суверенною державою» [17, ст. 1, 4]. Союз називається частиною арабського світу, з яким його пов'язують мова, релігія, історія і спільна доля: «Народ Союзу – єдиний народ і він складає частину арабської нації», як іслам – офіційну релігію Союзу, а шаріат – офіційне джерело законодавства [17, ст. 6-7]. Основний закон гарантує також віротерпимість та свободу віросповідання [17, ст. 25, 32].

Конституція ОАЕ захищає приватну власність і проголошує принцип соціальної справедливості підвалиною національної економіки, яка повинна будуватись на принципі співпраці державного і приватного секторів і переслідувати мету забезпечення економічного розвитку, збільшення виробництва, піднесення рівня добробуту громадян. Природні ресурси та багатства вважаються державною власністю того емірату, на чий території вони містяться. Загальними основами суспільства проголошуються рівність, соціальна справедливість, забезпечення безпеки та спокою, рівність можливостей громадян [17, ст. 21-24]. Основу сім'ї, як осередку суспільства, Конституція вбачає у релігії, моральності та любові до батьківщини і зобов'язує закон її оберігати [17, ст. 14, 15]. Суспільство зобов'язується піклуватись про дітей з відхиленнями у розвитку, про хворих, людей похилого віку та інвалідів війни, бере під своє заступництво громадян наданням їм медичної допомоги [17, ст. 16, 19]. Звертає на себе увагу термін «суспільство» замість терміну «держава». З цього витікає, що суспільство зобов'язується саме про себе піклуватись замість виконання державою своїх безпосередніх обов'язків.

Конституція містить перелік основних прав та свобод громадян, зокрема, рівність перед законом, незалежно від походження, громадянства, віросповідання та соціального статусу; особиста свобода; свобода пересування та помешкання; свобода думки та її висловлення в усній чи письмовій формі; свобода листування; свобода відправлення релігійних обрядів; свобода зборів та створення товариств; право обрання роботи, професії, ремесла; право подання скарг [17, ст. 25-34, 41]. До обов'язків громадян відносяться захист Союзу (служба в армії), сплата податків, повага до Конституції, законів, наказів влади, суспільного ладу Союзу [17, ст. 42-44]. Слід зазначити, що втілення в життя проголошених демократичних принципів та прав громадян позбавлене реальної підстави. Означені норми не передбачають матеріальних та юридичних гарантій.

У главах 2-й та 3-й спостерігається перекидання обов'язків держави щодо вирішення соціальних і правових проблем на саме ж суспільство і широко застосовується моралізаторство, що

підкреслює визначальний вплив ісламу на усі аспекти життя країни. Заяви про узгодження своїх інтересів з інтересами «братніх арабських держав», країн-членів ООН та усієї миролюбної світової спільноти підкреслюють впливи на прийняття Конституції та її зміст декларацій Ліги Арабських Держав та глобалізаційного процесу.

Висновки. Таким чином, в усіх чотирьох країнах – Катарі, Омані, Саудівській Аравії та ОАЕ – основою національних правових система є мусульманське право, що закріплено на конституційному рівні і означає, що всі права і свободи людини тлумачаться з урахування підходів і принципів мусульманського права, в тому числі і неабсолютної рівності. В усіх чотирьох конституціях має місце спеціальний розділ, присвячений правам, свободам та обов'язкам людини та громадянина (Катар – 24 статті, Оман – 25 статей, Саудівська Аравія – 12 статей, ОАЕ – 11 статей). В Конституціях Катару і Оману наявні окремі розділи Конституції, які присвячені різним принципам суспільного життя (політичним, економічним, соціальним, культурним, безпеки), в яких також мова йде про права людини, що не є характерним для Конституції Об'єднаних Арабських Еміратів. Конституція Саудівської Аравії містить розділ, присвячений тільки економічним принципам держави.

Для усіх досліджуваних арабських абсолютних монархій характерні і наявні: 1) видимість суміщення абсолютизму з конституціоналізмом, тобто держави мають конституцію і одночасно залишаються абсолютними монархіями; 2) юридичне закріплення конституціями принципів абсолютистської форми правління; 3) проголошення ісламу державною релігією; 4) проголошення Корану й Сунни, шаріату підвалиною законодавства, зокрема, і правової системи взагалі; 5) проголошення конституціями прав людини без механізму їхньої практичної реалізації. Втілення в життя проголошених Конституціями арабських абсолютних монархій демократичних принципів та прав і свобод громадян не має реальних підстав. Згадані норми не передбачають матеріальних і юридичних гарантій, які б забезпечували усім громадянам можливість здійснення цих прав і свобод, і не складають реального підґрунтя для захисту прав особи, не дивлячись на закріплений достатньо широкий перелік прав і свобод людини та громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гришко Л.М. Проблеми забезпечення прав людини в монархіях Арабського Сходу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, серія: Право*. Ужгород: Гельветика, 2013. Т. 1. Вип. 23: Ч. 2. С. 89–93.
2. Лук'янов Д. Релігійні правові системи в сучасному світі. Монографія. Харків: Право, 2015. 353 с.
3. Тагієв А., Матвієнко В. Актуальні питання дотримання прав жінок в ісламському праві: приклад Пакистану. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. 5 (19). С. 354–364.
4. Лубська М. Мусульманське право: сутність, джерела, структура. Монографія. Київ: Академвидав, 2009. 256 с.
5. Ігошина Ж.Б. Гендерне питання та процеси глобалізації на Арабському Сході. *Науковий вісник «Актуальні проблеми міжнародних відносин» Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2010. № 94. Ч. 2. С. 74–83.
6. Меніович К.О. Права людини в арабських країнах Перської затоки: Арабська хартія прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Випуск 83. Ч. II. С. 128–130. URL: <http://apir.iir.edu.ua/index.php/apmv/article/view/410/377>.
7. Сухонос В.В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти: монографія. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. 368 с.
8. Процюк І. Поділ державної влади в умовах різних форм державного правління. Монографія. Харків: Право, 2012. 584 с.
9. Петришин О.В., Лук'янов Д.В., Гетьман Є.А., Гиляка О.С., Зінченко О.В. Правова карта сучасного світу: навч. посібник. Видання друге, змінене та доповнене. Х.: Право, 2023. 478 с.
10. Коломієць Ю.М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії. Навчальний посібник. Харків, 2000. 96 с.
11. Бехруз Х. Ісламські традиції права. Монографія. Одеса: Юрид. л-ра, 2006. 296 с.
12. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. Монографія. Київ: Юридична фірма «Салком», Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
13. Бовсунівський П.В. Особливості формування політичних систем та тенденцій політичного розвитку держав Арабського світу. *Політичні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Випуск 111 (ч. 1). С. 77–84.
14. Constitution of Qatar 2003. *Constitute*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Qatar_2003.

15. Constitution of Oman 1996 (rev. 2011). *Constitute*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Oman_2011.
16. Constitution of Saudi Arabia 1992 (rev. 2013). *Constitute*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Saudi_Arabia_2013.
17. Constitution of United Arab Emirates 1971 (rev. 2009). *Constitute*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/United_Arab_Emirates_2009.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.15>

ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРИЙНЯТТЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ЛОКАЛЬНИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Ковач Я.В.,

*кандидат юридичних наук,
науковий співробітник відділу планування та координації
науково-правових досліджень
Національної академії правових наук України
ORCID: 0009-0004-8430-8500*

Ковач Я.В. Техніко-технологічні аспекти прийняття та реалізації локальних нормативно-правових актів місцевого самоврядування.

Стаття присвячена розгляду проблемних питань, пов'язаних із правовим регулюванням процесу вироблення нормативно-правових актів місцевого самоврядування в Україні. Проаналізовано ключові етапи процесу, включаючи підготовку проєктів актів, їх узгодження та публікацію, а також взаємодію з органами виконавчої влади та громадськістю. За результатами вивчення проблемних питань до основних недоліків законодавчого регулювання можна віднести прогалини, відсутність єдиних правил та вимог до процесу та проєктів актів, а також розмаїття регламентних норм у сфері муніципальної нормотворчості. У статті надаються рекомендації щодо удосконалення процедур, спрямованих на підвищення якості та оперативності прийняття нормативно-правових актів на місцевому рівні. Додержання вимог до проєктів локальних нормативно-правових актів місцевого самоврядування, а також слідування правилам, загальним та спеціальним принципам при розробці локальних нормативно-правових актів місцевого самоврядування передбачає врахування особливостей та потреб соціально-економічного розвитку конкретної громади, окремого регіону, а також спрямоване на врахування інтересів різних прошарків населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Відсутність єдиних нормопроектувальних правил та вимог до порядку здійснення процесу вироблення нормативно-правових актів місцевого самоврядування, а також документального оформлення проєктів відповідних актів спричиняє порушення вимог нормотворчої діяльності в цілому. Зазначене не лише не сприяє виробленню якісних та ефективних нормативно-правових актів місцевого самоврядування, а й унеможлиблює чи значно зменшує реальні можливості ефективного та своєчасного вирішення питань місцевого значення територіальними громадами безпосередньо або через органи та посадових осіб місцевого самоврядування.

В умовах євроінтеграційних процесів першочергового значення набувають питання, пов'язані із розробленням та прийняттям науково обґрунтованих, виражених правових рішень. Йдеться, насамперед, про здійснення нормотворчої діяльності спеціально уповноваженими суб'єктами в межах компетенції та у встановлених процедурно-процесуальних формах. Ураховуючи взяті Україною зобов'язання щодо формування правової соціальної демократичної держави, що передбачає покладення в основу організації та діяльності органів публічної влади принципу верховенства права, тобто пріоритету прав і свобод людини і громадянина, будь-яке рішення (органу державної влади чи місцевого самоврядування) повинно не просто передбачати досягнення заздалегідь визначеної цілі, а бути спрямоване на забезпечення ефективності правового регулювання загалом.

Ключові слова: муніципальна нормотворчість, нормативно-правові акти місцевого самоврядування, стадії процесу вироблення нормативно-правових актів місцевого самоврядування.

Kovach Ya.V. Technico-legal aspects of the adoption and implementation of local normative-legal acts of local self-government.

This article is dedicated to the consideration of problematic issues related to the legal regulation of the process of developing normative-legal acts of local self-government in Ukraine. The key stages of the process are analyzed, including the preparation of draft acts, their coordination, and publication, as well as the interaction with executive authorities and the public. Based on the study of problematic issues, the main drawbacks of the legislative regulation include gaps, the absence of unified rules and requirements for the process and draft acts, as well as the diversity of regulatory norms in the field of municipal lawmaking. The article provides recommendations for improving procedures aimed at enhancing the quality and efficiency of the adoption of normative-legal acts at the local level.

Adherence to the requirements for the drafts of local normative-legal acts of local self-government, as well as compliance with general and specific principles during the development of these acts, involves taking into account the features and needs of the socio-economic development of a specific community or region, as well as addressing the interests of different segments of the population of the relevant administrative-territorial unit. The absence of unified rule-drafting guidelines and requirements for the procedure of developing normative-legal acts of local self-government, as well as the documentation of the draft acts, leads to violations of the requirements of the law-making process as a whole. This not only hinders the creation of high-quality and effective normative-legal acts of local self-government, but also significantly reduces the real opportunities for the effective and timely resolution of local issues by territorial communities, either directly or through local self-government bodies and officials.

In the conditions of the European integration processes, issues related to the development and adoption of scientifically based, balanced legal decisions acquire primary importance. It is, first of all, about the implementation of rule-making activities by specially authorized entities within the limits of competence and in the established procedural and procedural forms. Taking into account Ukraine's commitment to the formation of a legal social democratic state, which provides for the establishment of the principle of the rule of law as the basis of the organization and activities of public authorities, that is, the priority of the rights and freedoms of a person and a citizen, any decision (of a state authority or local self-government body) should not simply provide for the achievement of a predetermined goal, but be aimed at ensuring the effectiveness of legal regulation in general.

Key words: municipal lawmaking, normative-legal acts of local self-government, stages of the process of developing normative-legal acts of local self-government.

Постановка проблеми. Місцеве самоврядування є основою демократичного управління в державі, які мають право приймати локальні нормативно-правові акти, що регулюють специфічні питання місцевого значення. Однак процес їх прийняття та реалізації пов'язаний з численними техніко-технологічними труднощами, які можуть призводити до неефективності законодавчого процесу, а також до порушень прав та свобод громадян. Відсутність чіткої організаційно-правової бази та належних технологічних рішень для підготовки, прийняття та реалізації таких актів створює серйозні виклики для розвитку місцевого самоврядування.

Метою статті є аналіз техніко-технологічних аспектів процесу прийняття та реалізації локальних нормативно-правових актів, зокрема виявлення проблем, які виникають на етапах їх розробки, прийняття, оприлюднення та виконання, а також визначення можливих шляхів їх вирішення з урахуванням сучасних вимог до правового регулювання та організаційної техніки.

Стан опрацювання проблематики. Стан наукового опрацювання проблематики можна охарактеризувати як недостатній. Однією з основних проблем є нестабільність і неповнота законодавчого забезпечення цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Сучасна юридична наука характеризується наявністю ряду досліджень, присвячених окремим питанням муніципальної нормотворчості, а також певним її аспектам та результатам, у тому числі, у виді різноманітних актів [1]. При цьому, єдиного розуміння та визначення понять «муніципальна нормотворчість», «нормотворча діяльність органів та посадових осіб місцевого самоврядування» «нормотворчість у сфері місцевого самоврядування» не існує. Вітчизняні науковці не одностайні і при вирішенні питання щодо співвідношення таких понять, як «акти місцевого самоврядування», «акти суб'єктів місцевого самоврядування», «акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування», «нормативно-правові акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування» «локальні нормативно-правові акти місцевого самоврядування». При визначенні співвідношення між цими поняттями, як правило, виходять з тих чи інших підходів до процесу правоутворення, право – та нормотворчості, а також концепції походження місцевого самоврядування.

Водночас у наукових колах провідною є теза, згідно з якою нормотворчий процес загалом, а також муніципальний нормотворчий процес, зокрема, повинні відповідати загальнодемократичним принципам (законності, гуманізму, відкритості, колегіальності, професійності, науковості та здійснюватися з дотриманням правил та вимог нормотворчої (нормопроектувальної) техніки). Слідування цим правилам та принципам може і повинно сприяти встановленню такого порядку вироблення актів, який би забезпечував активну й ефективну участь у ньому представників спільноти (насамперед, членів територіальної громади), об'єднань громадян, підприємницьких структур, депутатів (як провідників інтересів територіальної громади), врахування громадської думки, потреб соціально-економічного розвитку відповідної території, інтересів різних верств населення [2, с. 162]. Крім того, важливе значення має використання результатів громадських слухань, соціологічних та інших досліджень, участь у розробці актів кваліфікованих фахівців (у тому числі, досвідчених нормопроектувальників), представників різних галузей науки і практиків.

Означені проблеми процесу вироблення нормативних актів місцевого самоврядування впливають на ефективність останнього, а отже, і на якість та реалізацію прийнятих актів і таким чином, заслуговують на особливу увагу.

Процес вироблення нормативно-правових актів місцевого самоврядування регулюється низкою правових документів, які різняться за своїм характером. Основна частина вимог та правил закріплена в нормативно-правових актах: Конституції (засадничі положення нормотворчості як такої, а також нормотворчості місцевого самоврядування), Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», статутах територіальних громад, регламентах місцевих рад, положеннях про постійні комісії та ін. Крім того, правове регулювання цього процесу залежить від суб'єктів, стадій (процедура прийняття рішення про підготовку проєкту, офіційне доручення, внесення проєкту до порядку денного сесії тощо), а також характеру самого акта.

Залежно від суб'єкту прийняття (місцева рада, постійні комісії ради, виконавчий комітет ради) процес вироблення нормативно-правових актів місцевого самоврядування має свої особливості. При цьому, в науковій літературі звертається особлива увага на значення актів, що можуть прийматися шляхом місцевого референдуму, тобто членами територіальної громади безпосередньо.

Загалом, слід відзначити, що процес підготовки, обговорення та прийняття нормативно-правових актів місцевого самоврядування здійснюється шляхом виконання низки послідовних дій, які тісно взаємопов'язані між собою і є організаційно відокремленим комплексом дій і процедур, що утворюють самостійну стадію нормотворчого процесу.

Незважаючи на розмаїття наукових підходів до характеристики процесу вироблення нормативно-правових актів місцевого самоврядування, а також певних особливостей, які випливають з норм статутів територіальних громад та регламентів відповідних місцевих рад, можна виділити такі його стадії: 1) ініціювання необхідності розробки й прийняття нормативно-правового акта (визначення предмета правового регулювання, постановка цілі правового регулювання); 2) прийняття рішення про підготовку проєкту нормативно-правового акта; 3) розробка проєкту відповідного акта; 4) попередній розгляд проєкту нормативно-правового акта; 5) офіційний розгляд проєкту акта із дотриманням установлених процедур; 6) прийняття акта, його офіційне оформлення, оприлюднення, набрання чинності. Крім того, в деяких джерелах виділяють планування в якості окремої стадії досліджуваного процесу, а також громадське обговорення як факультативну стадію [2, с. 164]. При цьому, якщо йдеться про проєкти регуляторних актів або про зміни до місцевих бюджетів, то такі акти повинні попередньо публічно обговорюватися.

Виходячи з норм чинного законодавства суб'єктами нормотворчої ініціативи можуть бути члени територіальної громади (у виді місцевої ініціативи), загальні збори громадян, сільський, селищний, міський голова, депутати місцевих рад, постійні комісії рад, виконавчі органи рад. В обласних і районних радах із нормотворчою ініціативою може виступати голова місцевої державної адміністрації. Рішення ж про підготовку проєкту нормативно-правового акта може бути прийнято на підставі: розпорядження місцевого голови; звернення постійної комісії до місцевого голови, голови районної, обласної ради про необхідність внесення питання щодо розробки проєкту акта на розгляд ради; звернення депутатської групи, фракції, депутата до місцевого голови, голови районної, обласної ради; рішення виконавчого комітету про внесення питання на її розгляд; протоколу загальних зборів громадян, на яких прийнято рішення про місцеву ініціативу; рекомендації громадських слухань.

Цікаво, що Регламент Харківської міської ради, характеризується наявністю окремого розділу (III), який має назву: «Правові форми діяльності міської ради: нормотворча діяльність у міській раді». Цей розділ вміщує декілька глав, які дають достатньо детальний опис стадій нормотворчого процесу та актів, що приймаються радою, суб'єктів нормотворчої ініціативи, порядку прийняття рішень в цілому, а також певних їх видів тощо.

Відповідно до положень Конституції, а також Законів України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про статус депутатів місцевих рад», «Про місцеві державні адміністрації» суб'єктами нормотворчої ініціативи можуть бути члени територіальної громади (у виді місцевої ініціативи), загальні збори громадян, сільський, селищний, міський голова, депутати місцевих рад, постійні комісії рад, виконавчі органи рад. в обласних і районних радах – відповідно голова місцевої державної адміністрації.

Так, зокрема, Регламент Харківської міської ради дає перелік суб'єктів нормотворчої ініціативи, до яких належить міський голова, депутати міської ради, постійні комісії міської ради, виконавчі органи міської ради, загальні збори громадян, члени територіальної громади в порядку місцевої ініціативи.

У свою чергу, ні Статут територіальної громади міста Вінниці, ні Регламент Вінницької міської ради не надає подібну інформацію. Зробити висновок про те, які суб'єкти мають право ініціювати

постановку питання про розгляд підготовленого акта або ж про розгляд питання щодо необхідності підготовки певного акта можна виключно шляхом аналізу норм Регламенту Вінницької міської ради, які так чи інакше, стосуються питань, що пов'язані з організацією діяльності ради, депутатів, її органів, міського голови, а також норм, що регулюють питання реалізації різних форм безпосередньої демократії [3].

Наступною є стадія підготовки проекту нормативно-правового акта, важливість якої беззаперечна, адже якість підготовленого проекту визначає якість самого нормативно-правового акта. Не менш важливим є дотримання строку підготовки проекту, що забезпечує своєчасність його прийняття, а отже, й можливість своєчасного регулювання суспільних відносин [4, с. 18].

Розробка проекту акта здійснюється суб'єктами нормотворчої ініціативи – депутатом, постійною комісією ради чи суб'єктами нормотворчості – робочою групою із залученням представників громадськості, вчених і спеціалістів, а також виконавчими органами ради.

Варто звернути увагу й на те, що проекти, як правило, проходять погодження із зацікавленими органами та організаціями. Після чого зазначені проекти разом із необхідними матеріалами реєструються та направляються на розгляд до юридичного департаменту, відповідних виконавчих органів ради, а також для попереднього розгляду у профільних постійних комісіях.

Попередній розгляд проекту, висновків юридичного департаменту та виконавчих органів ради відбувається на засіданні постійної комісії чи на спільному засіданні комісій, якщо питання належить до їх компетенції. При цьому здійснюється підготовка власних висновків постійної комісії у формі рекомендацій місцевій раді. За результатами розгляду наданих проектів рішень постійні комісії ради можуть: 1) підтримати проект рішення; 2) дати доручення розробнику проекту або членам комісії на доопрацювання проекту; 3) внести зміни до проекту рішення. У разі невідповідності проекту рішення вимогам чинного законодавства він повертається на доопрацювання. Проекти рішень районної, обласної ради можуть попередньо розглядатися головою ради, постійними комісіями, президією ради. Узагальнення зауважень і пропозицій до проекту, вироблення кінцевої редакції покладається на ініціаторів проекту і можуть бути додатково розглянуті на засіданнях постійних комісій ради.

Регламенти місцевих рад, як правило, передбачають обов'язковість візування проектів актів. При цьому візування можуть здійснювати автори проекту або керівник підрозділу ради, який безпосередньо здійснював його підготовку, секретар ради, керівник юридичного департаменту ради, голови відповідної постійної комісії, керівник виконавчого органу, у якому здійснювався попередній розгляд проекту. Підготовлений проект акта подається секретареві місцевої ради для підготовки відповідних пропозицій сільському, селищному, міському голові для вирішення питання щодо включення його до порядку денного сесії ради. Затверджений розпорядженням місцевого голови, голови ради проект порядку денного сесії місцевої ради з проектами рішень разом із висновками та рекомендаціями постійних комісій надається депутатам для ознайомлення у строк, передбачений регламентом.

Офіційний розгляд радою підготовленого проекту із дотриманням встановлених процедур відбувається на пленарному засіданні. У процесі обговорення спочатку проект приймається за основу, а після голосування щодо пропозицій і поправок до тексту відбувається прийняття рішення в цілому. Рада може проводити обговорення й голосування «в цілому» або по окремих частинах проекту рішення (розділах, статтях, пунктах).

Направлення проекту нормативно-правового акта на розгляд представницького органу є важливою стадією процесу вироблення нормативно-правових актів місцевого самоврядування, оскільки остаточне спрямування проекту уповноважений здійснювати виключно представницький орган. Відповідна рада повертає проект на доопрацювання або приймає акт.

Відповідно до положень чинного законодавства (ст. 59 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні») рішення ради приймається відкритим або таємним голосуванням на її пленарному засіданні після обговорення більшістю депутатів від загального її складу, крім випадків, передбачених законом.

Проект рішення, який не отримав необхідної кількості голосів на підтримку, вважається відхиленим. Прийняті радою рішення підписуються місцевим головою, головою районної, обласної, районної у місті ради, а в разі їх відсутності – секретарем сільської, селищної, міської ради, заступником голови районної, обласної, районної у місті ради, а у випадку, коли рішення прийнято на сесії, яка була скликана депутатами чи постійною комісією ради (відповідно до ч. 8, 10 ст. 46 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні») – депутатом ради, який за дорученням депутатів головував на її засіданні [5]. Строк підписання прийнятих радою рішень законодавчо не визначений, тому регламентні норми відрізняються певним розмаїттям передбачених строків.

Набувають чинності рішення місцевої ради з моменту їх прийняття (якщо не встановлено іншого строку) і вводяться в дію з дня їх підписання. В разі, якщо рішення ради має нормативно-право-

вий характер, набуття ним чинності відбувається з дня його офіційного оприлюднення, якщо не встановлено радою більш пізній строк введення в дію. Строки оприлюднення рішень ради нормативно-правового характеру можуть бути визначені регламентом. Наприклад, згідно з ч. 5 ст. 34 Регламенту Харківської міської ради рішення міської ради нормативного характеру офіційно публікуються в друкованому засобі масової інформації, визначеному у встановленому законодавством порядку, не пізніше десяти днів із дня їх прийняття і підписання та оприлюднюються на офіційному вебсайті Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету не пізніше п'яти робочих днів із дня їх прийняття [6].

Висновки. На основі викладеного можна зробити висновок, що процес нормотворення в місцевому самоврядуванні потребує значного удосконалення та врегулювання на законодавчому рівні. Здійснення комплексу дій щодо удосконалення правового регулювання нормотворчої діяльності в Україні загалом, а також процесу розробки локальних нормативно-правових актів місцевого самоврядування зокрема, передбачає: 1) визначення видів і юридичної сили нормативно-правових актів (зокрема, й локальних нормативно-правових актів) місцевого самоврядування, встановлення порядку їх підготовки, прийняття, набуття чинності, правил тлумачення, обліку та систематизації, встановлення вимог нормотворчої техніки, врегулювання порядку подолання прогалин та колізій; 2) підготовки спеціалістів високого рівня у сфері нормопроєктування, у тому числі, шляхом розширення відповідних навчальних програм, поглибленого вивчення зазначеної тематики, а також здобуття практичних навиків у сфері розробки, прийняття (перегляду), скасування, проведення різних видів експертизи всіх видів нормативно-правових актів тощо; 3) удосконалення механізмів залучення громадян до участі у нормотворчості; 4) наукового обґрунтування та правового вирішення питань здійснення державного контролю та/або нагляду за здійсненням повноважень органами та посадовими особами місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барський В.Р. Нормотворчість представницьких органів місцевого самоврядування в Україні. Одеська національна юридична академія, 2006. С. 18.
2. Тодика Ю.М. Проблеми функціонування місцевих рад та їх виконавчих органів. Харків. 2009. С. 540.
3. Про Регламент Вінницької міської ради 7 скликання: Рішення Вінницької міської ради. від 23.08.2024 № 2450 Режим доступу: <https://2021.vmr.gov.ua/Docs/CityCouncilDecisions/2024/%E2%84%962450%2023-08-2024.pdf>.
4. Задорожня Г.В. Специфіка нормотворчої діяльності органів місцевого самоврядування. Право України, 2007. С. 18–21.
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
6. Про затвердження Регламенту Харківської міської ради 8 скликання. Режим доступу: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/gorodskaya-vlast/gorodskoj-sovet/reglament.html>.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.16>

ЮРИДИЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ В УКРАЇНІ: ЕВОЛЮЦІЯ І ПЕРСПЕКТИВИ

Лисенко І.В.,

кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0003-3392-6056

Кузьменко О.В.,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0001-8870-3285

Гаряєва Г.М.,

доцентка кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0002-4061-1987

Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. Юридичне регулювання академічної доброчесності в Україні: еволюція і перспективи.

У статті з'ясовано історичні аспекти і сьогоdnішні особливості юридичного регулювання академічної доброчесності загалом і в Україні зокрема; проаналізовано стан наукових досліджень академічної доброчесності; з'ясовано проблеми і перспективи вдосконалення правового регулювання академічної доброчесності в Україні. Зроблено висновок, що сьогоdnі академічна доброчесність як вимога до наукової і науково-педагогічної діяльності, а також освітньої діяльності в цілому, дедалі частіше звучить у публічному просторі. Передумовою для цього є те, що, незважаючи в цілому на певне уявлення про неї і окремі вимоги, які існували вже досить давно, академічна доброчесність як певний системний концепт і предмет правового регулювання стала втілюватися в правовому регулюванні, досліджуватися науковцями лише нещодавно. Так само йдеться про інституції, які мали би займатися контролем за дотриманням вимог академічної доброчесності. Їх створення і діяльність, а також проблеми, які виникають у зв'язку з цим на практиці, так само є відносно новими феноменами. Констатується, що академічна доброчесність є досить системно вкоріненим у освітнє право принципом, який важить для освіти досить багато. Академічна доброчесність активно досліджується як в зарубіжній науці, так і у вітчизняній, проте українські дослідники, все ж, на наш погляд, приділяють їй недостатню увагу. Передусім йдеться про правове регулювання. Варто вітати запровадження з 2017 року легального визначення, форм порушення, санкцій до відповідних порушників академічної доброчесності. Крім того, досить важливим є внутрішньоуніверситетські нормативні вимоги до академічної доброчесності, що втілюються в численних кодексах, положеннях тощо, а також в діяльності комісій із академічної доброчесності. Разом з тим варто констатувати, що відповідна увага стала приділятися академічній доброчесності досить пізно. На сьогоdnішній день, вочевидь, існують численні спори щодо порушення академічної доброчесності, проте часто вони стосуються періоду до 2017 року, коли відповідним питанням приділялося недостатньо уваги. Крім того, виникають питання щодо дії в часі відповідних механізмів, запроваджених із 2017 року на попередні періоди. Ці питання варто максимально продумати і щодо нового законопроєкту про академічну доброчесність, який вже ухвалено у першому читанні Верховної Радою України 6 червня 2024 року. Попри численні зауваження, які до нього висловлені в експертному середовищі, сподіваємося, що він буде доопрацьований і ухвалений остаточно. Варто вітати системність підходу, який був втілений у відповідному законопроєкті, проте без усунення недоліків його остаточне ухвалення неможливе.

Ключові слова: право на освіту; академічна доброчесність; плагіат; фальсифікація; фабрикація; юридичне письмо; університетська автономія; якість освіти.

Lysenko I.V., Kuzmenko O.V., Gariaieva G.M. Legal regulation of academic integrity in Ukraine: evolution and prospects.

The article clarifies the historical aspects and current features of the legal regulation of academic integrity in general and in Ukraine in particular; analyzes the state of scientific research on academic integrity; identifies problems and prospects for improving the legal regulation of academic integrity in Ukraine. It is concluded that today academic integrity as a requirement for scientific and scientific-pedagogical activity, as well as educational activity in general, is increasingly heard in the public space. The prerequisite for this is that, despite the general idea of it and individual requirements that have existed for quite a long time, academic integrity as a certain systemic concept and subject of legal regulation has only recently begun to be embodied in legal regulation and studied by scientists. It also concerns institutions that should be engaged in monitoring compliance with the requirements of academic integrity. Their creation and activity, as well as the problems that arise in connection with this in practice, are also relatively new phenomena. It is stated that academic integrity is a principle that is quite systematically rooted in educational law, which is of great importance for education. Academic integrity is actively researched both in foreign and domestic science, but Ukrainian researchers, in our opinion, still pay insufficient attention to it. First of all, it is about legal regulation. It is worth welcoming the introduction of a legal definition, forms of violation, and sanctions for relevant violators of academic integrity since 2017. In addition, intra-university regulatory requirements for academic integrity, embodied in numerous codes, regulations, etc., as well as in the activities of academic integrity commissions, are quite important. At the same time, it is worth noting that appropriate attention began to be paid to academic integrity quite late. Today, there are obviously numerous disputes regarding violations of academic integrity, but they often concern the period before 2017, when the relevant issues were not given sufficient attention. In addition, questions arise regarding the validity of the relevant mechanisms introduced from 2017 to the previous period. These issues should be considered as much as possible regarding the new draft law on academic integrity, which was already adopted in the first reading by the Verkhovna Rada of Ukraine on June 6, 2024. Despite the numerous comments expressed in the expert community, we hope that it will be finalized and finally adopted. It is worth welcoming the systematic approach that was implemented in the relevant draft law, but without eliminating the shortcomings, its final adoption is impossible.

Key words: right to education; academic integrity; plagiarism; falsification; fabrication; legal writing; university autonomy; quality of education.

Постановка проблеми. Маємо констатувати, що сьогодні академічна доброчесність як вимога до наукової і науково-педагогічної діяльності, а також освітньої діяльності в цілому, все частіше звучить у публічному просторі. Передумовою для цього є те, що, незважаючи на певне у цілому уявлення про неї і окремі вимоги, які існували вже досить давно, академічна доброчесність як певний системний концепт і предмет правового регулювання стала втілюватися в правовому регулюванні, досліджуватися науковцями лише відносно нещодавно. Так само йдеться про інституції, які мали би займатися контролем за дотриманням вимог академічної доброчесності. Їх створення і діяльність, а також проблеми, які виникають у зв'язку з цим на практиці, так само є відносно новими феноменами. У зв'язку з цим варто знову звернутися до відповідної проблематики, спробувати простежити еволюцію академічної доброчесності, сучасний стан правового регулювання і наукових досліджень, а також визначити перспективи правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. До наукових досліджень, присвячених академічній доброчесності можна віднести праці І.В. Назарова, Д.О. Сопової, Я.О. Тицької та інших. Також останнім часом тематика академічної доброчесності стала досить поширеною для підвищення кваліфікації українських вчених у зарубіжних науково-педагогічних стажуваннях, що спонукає українських науковців більш активно публікувати різноманітні тези та есе на тему академічної доброчесності [4–8]. При цьому академічна доброчесність активно досліджується на Заході, свідченням цього є численні монографії і інші наукові роботи на відповідну тематику [9–19].

Метою статті є з'ясування історичних аспектів і сьогоденних особливостей юридичного регулювання академічної доброчесності загалом і в Україні зокрема; аналіз стану наукових досліджень академічної доброчесності; з'ясування проблем і перспектив вдосконалення правового регулювання академічної доброчесності в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Почнемо із суто наукових праць на тему академічної доброчесності. Насправді, на жаль, їх не так багато. Особливе місце з-поміж них посідає дисертаційне дослідження Д.О. Сопової на тему «Академічна чесність як складова професійної підготовки майбутніх фахівців в університетах Європейського Союзу» [2]. Йдеться про спеціальність 011, що стосується освітніх наук. Це дослідження не є суто юридичним, проте в ньому висвітлені,

у тому числі, і правові аспекти, необхідні нам для власних досліджень і загального розуміння. Привертає увагу і назва роботи, а саме: «академічна чесність», тобто автор вдається трохи до іншої конструкції, ніж вітчизняний аналог, який ми стали називати саме як «академічна доброчесність». Проте не можемо не побачити синонімічність термінів «чесність» і «доброчесність», тому між ними немає жодної юридично значущої різниці. Д.О. Сопова також звертається до ряду міжнародних актів, що регулюють питання академічної доброчесності [2, с. 32–36]. Зауважимо, що англійською мовою академічна доброчесність звучить як «Academic integrity» і активно досліджується і вивчається в англомовній літературі [9–19].

Одним із важливих висновків, який робить Д.О. Сопова, досліджуючи зарубіжний досвід і визначаючи відповідні тенденції, полягає у наступному: «в Європі навчання принципам академічної чесності починається з молодшого шкільного віку, в Україні ідеї дотримання академічної чесності прописані в новому Державному стандарті початкової освіти (НУШ); в Україні на різних освітніх рівнях впроваджуються дисципліни “Професійна етика”, “Наукова етика”, “Педагогічна деонтологія”, “Академічне письмо”, в Європі обов’язковими є дисципліни “Академічне письмо”, “Етика науки” та ін. на різних спеціальностях та освітніх рівнях» [2, с. 182].

Дійсно, курси із академічного письма (англ. Academic writing) все частіше впроваджують університетами [20–21] і це свідчить про значну увагу до відповідного питання.

Перейдемо до аналізу еволюції правового регулювання академічної доброчесності, що заявлено нами як завдання статті а також винесено в назву дослідження. Отже, власне сам термін «академічна доброчесність» з’являється в правовому полі України у 2017 році. Це не означає, що відповідних вимог так чи інакше не було раніше, проте системна і семантична поява відповідної конструкції датується саме 2017 роком.

Що ж відбулося? Перш за все, був ухвалений Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII [22]. У цьому законі академічна доброчесність згадана на сьогоднішній день 30 разів. Більше того, вона віднесена до засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності (ст. 6). Система забезпечення якості в закладах освіти (внутрішня система забезпечення якості освіти) може включати «стратегію (політику) та процедури забезпечення якості освіти» (ч. 3 ст. 41). Безпосередньо ж самій академічній доброчесності присвячена ст. 42 Закону, де міститься визначення академічної доброчесності, її елементи, вимоги, форми порушення (академічний плагіат; самоплагіат; фабрикація; фальсифікація; списування; обман; хабарництво; необ’єктивне оцінювання тощо), а також наслідки (санкції і відповідальність) за її порушення.

Відповідні зміни були внесені до Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року № 1556-VII [23] Законом № 2145-VIII від 05.09.2017. У відповідному Законі термін «академічна доброчесність» зустрічається 9 разів.

Академічна доброчесність визначається як «сукупність етичних принципів та визначених Законом України «Про освіту», цим Законом та іншими законами України правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень».

Що цікаво, на виконання законодавства про освіту, в рамках університетської автономії, у багатьох закладах вищої освіти були затверджені кодекси академічної доброчесності [24–27]. В цьому ж ключі можна також навести як приклад Положення про академічну доброчесність [28]. Йдеться якраз саме про ту внутрішню систему забезпечення якості, яка вимагається законами «Про освіту» і «Про вищу освіту». Відповідно, в багатьох закладах вищої освіти створені Комісії з питань академічної доброчесності, до повноваження яких і належать оцінка дотримання зазначених принципів.

В цілому відповідна система стала достатньо ефективно працювати, хоча, звичайно, повністю усунути порушення академічної доброчесності неможливо. Водночас, зазначаючи про сучасний стан не можемо не звернути увагу також і на перспективи правового регулювання. Йдеться про Проєкт Закону про академічну доброчесність № 10392 від 08.01.2024, який було включено до порядку денного 3939-IX від 03.09.2024 [29]. А вже 6 червня 2024 року парламент України за результатами розгляду в першому читанні прийняв за основу цей проєкт Закону [30].

Чому виникла необхідність у розробці і прийнятті цього законопроєкту, які існують зараз недоліки, а також чи не містить якихось недоліків сам законопроєкт?

Якщо звернутися до Пояснювальної записки до проєкту Закону України «Про академічну доброчесність» [31], то побачимо таку думку, що обґрунтовує необхідність розробки і прийняття законопроєкту: «Наразі питання академічної доброчесності врегульовані в законах України лише частково, не системно, без розкриття глибинного змісту і забезпечення правової визначеності у розумінні сутності академічної доброчесності, її цінностей, конкретних принципів і правил, без розкриття змісту порушення академічної доброчесності і основних правил і процедур притягнення

до академічної відповідальності». Насправді, це досить невиразна думка, яка в основному апелює до відсутності системності, це одне із основних зауважень.

Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України провело детальне дослідження і надало свій висновок на цей законопроект [32]. Також великий інтерес цей проєкт викликав у медіа [33].

Одним із зауважень є питання узгодження визначення поняття «автор» з цивільним законодавством, оцінність деяких конструкцій, що «може ускладнити практичне застосування положень проєкту через відсутність чітких критеріїв для встановлення наявності «довіри», «поваги», «справедливості», «стійкості», «рішучості», відсутність порядку відкликання академічного твору, яке вимагається в разі виявлення порушень академічної доброчесності, питання санкцій і процедур пов'язаних із їх застосуванням тощо.

Висновки. В якості загального висновку можемо сказати, що академічна доброчесність є досить системно вкоріненим у освітнє право принципом, який важить для освіти досить багато. Академічна доброчесність активно досліджується як в зарубіжній науці, так і у вітчизняній, проте українські дослідники, все ж, на наш погляд, приділяють їй недостатню увагу. Передусім, йдеться про правове регулювання. Варто вітати запровадження з 2017 року легального визначення, форм порушення, санкцій до відповідних порушників академічної доброчесності. Крім того, досить важливим є внутрішньоуніверситетські нормативні вимоги до академічної доброчесності, що втілюються в численних кодексах положеннях тощо, а також в діяльності комісій із академічної доброчесності. Разом з тим варто констатувати, що відповідна увага стала приділятися академічній доброчесності досить пізно. На сьогоднішній день, вочевидь, існують численні спори щодо порушення академічної доброчесності, проте часто вони стосуються періоду до 2017 року, коли відповідним питанням приділялося недостатньо уваги. Крім того, виникають питання щодо дії в часі відповідних механізмів, запроваджених із 2017 року на попередній періоди. Ці питання варто максимально продумати і щодо нового законопроекту про академічну доброчесність, який ухвалено вже у першому читанні Верховної Радою України 6 червня 2024 року. Попри численні зауваження, які до нього висловлені в експертному середовищі, сподіваємося, що він буде доопрацьований і ухвалений остаточно. Варто вітати системність підходу, який був втілений у відповідному законопроекті, проте без усунення недоліків, його остаточне ухвалення неможливе.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Назаров І. Академічна доброчесність в системі забезпечення якості вищої освіти URL: https://ntmc-vfro.com/wp-content/uploads/2022/12/prezentacziya_nazarov_07.12.2022_compressed.pdf.
2. Сопова Д.О. Академічна чесність як складова професійної підготовки майбутніх фахівців в університетах Європейського Союзу. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Науки про освіту (Освітні, педагогічні науки). Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. 228 с.
3. Тицька Я.О. Академічна доброчесність як елемент системи забезпечення якості освіти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2018. № 34. С. 4–7.
4. Академічна доброчесність, відкрита наука та штучний інтелект: як створити доброчесне освітнє середовище: збірник есе програми підвищення кваліфікації / упорядники: А. Артюхов, М. Віхляєв, Ю. Волк. 18 вересня – 18 жовтня 2023 року. Львів–Торунь: Liha-Pres, 2023. 524 с.
5. Академічна доброчесність: виклики сучасності / Збірник наукових есе учасників дистанційного етапу наукового стажування для освітян (Республіка Польща, Варшава, 28.01 – 08.02.2019). Варшава, 2019. 171 с.
6. Академічна доброчесність: виклики сучасності / Збірник наукових есе учасників наукового стажування для освітян (Республіка Польща, Варшава, 1–13.10.2018). Варшава, 2018. 162 с.
7. Академічна доброчесність: виклики сучасності: збірник наукових есе учасників дистанційного етапу наукового стажування для освітян (Республіка Польща, Варшава, 22.03 – 30.04.2021) / Польсько-українська фундація «Інститут Міжнародної Академічної та Наукової Співпраці», Духовна Академія Університету Кардинала Стефана Вишинського, Фундація ADD. Варшава, 2021. 174 с.
8. Академічна доброчесність: виклики сучасності: збірник наукових есе учасників дистанційного етапу наукового стажування для освітян (Республіка Польща, Варшава, 18.10 – 26.11.2021) / уклад. Ю. Главчева; Польсько-українська фундація «Інститут Міжнародної Академічної та Наукової Співпраці»; Духовна Академія Університету Кардинала Стефана Вишинського; Фундація ADD. Варшава, 2021. 128 с.

9. Academic integrity and student development: legal issues and policy perspectives / by William L. Kibler and others. Asheville, N.C.: College Administration Publications, 1988. viii, 103 p.
10. Bjelobaba S., Foltýnek T., Glendinning I., Krásničan V., Dlabolová D. Academic Integrity: Broadening Practices, Technologies, and the Role of Students: Proceedings from the European Conference on Academic Integrity and Plagiarism. Cham: Springer, 2023. 381 p.
11. Bretag T. A Research Agenda for Academic Integrity. Edward Elgar, 2020. 205 p.
12. Eaton S.E. Handbook of Academic Integrity. Springer, 2023. 1991 p.
13. Eaton S.E. Plagiarism in Higher Education: Tackling Tough Topics in Academic Integrity Libraries Unlimited; ABC-CLIO, 2021. 253 p.
14. Eaton S.E. Second Handbook of Academic Integrity (Springer International Handbooks of Education). Springer, 2024. 1991 p.
15. Eaton S.E., Hughes J.C. Academic Integrity in Canada. An Enduring and Essential Challenge. Ethics and Integrity in Educational Contexts. Volume 1. Springer, 2022. 598 p.
16. Guy J. Curtis (editor) Academic Integrity in the Social Sciences: Perspectives on Pedagogy and Practice (Ethics and Integrity in Educational Contexts). Springer, 2023. 251 p.
17. Sutherland-Smith W. Plagiarism, the Internet, and Student Learning: Improving Academic Integrity. 2008. 235 p.
18. Tracey Bretag (eds.) Handbook of Academic Integrity. Singapore: Springer, 2016. XXXV, 1097 p.
19. Valerie P. Denney, Camilla J. Roberts Building Honor in Academics: Case Studies in Academic Integrity. Hoboken: Jossey-Bass, 2023. 241 p.
20. Академічне письмо: навчальний посібник / укладачі: Т.М. Костирко, С.В. Ларенкова, І.В. Бондар, М.С. Жигалкіна. Миколаїв: НУК, 2022. 116 с
21. Академічне письмо та доброчесність: навчально-методичний посібник / автори-укладачі: Ірина Насмінчук, Лариса Громик. Кам'янець-Подільський: ЗВО «ПДУ», 2024. 256 с.
22. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
23. Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
24. Кодекс академічної доброчесності Національного університету «Острозька академія». Затверджено наказом ректора Національного університету «Острозька академія» № 138 від 21.12.2020 року. URL: https://www.oa.edu.ua/publik_information/CODEX.pdf.
25. Кодекс академічної доброчесності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Затверджено рішенням Вченої ради Університету (протокол № 1 від 31.08.2018 р.). URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/01/kodeks_akademichnoi%CC%88_dobrochesnosti-1.pdf.
26. Кодекс етики академічних взаємовідносин та доброчесності Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Погоджено та підтримано на Конференції трудового колективу НТУ «ХПІ» Протокол № 2 від 31.08.2019 р. URL: <https://blogs.kpi.kharkov.ua/v2/quality/wp-content/uploads/sites/25/2019/10/kodeks-etyky.pdf>.
27. Кодекс академічної доброчесності Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут». Затверджено Вченою радою Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», протокол № 1 від 23 серпня 2023 року. URL: <https://khai.edu.ua/university/normativna-baza/polozheniya1/polozhennya-yaki-regulyuyut-poryadok-zdiysnennya-osvitnogo-procesu/kodeks-akademichnoi-dobrochesnosti>.
28. «Положення про академічну доброчесність в НМУ ім. О.О. Богомольця» URL: https://drive.google.com/file/d/1EVG51GI8sz8sVBgCH58ume5_aBnK4ccl/view.
29. Проєкт Закону про академічну доброчесність № 10392 від 08.01.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43481>.
30. Прийнято за основу проєкт Закону «Про академічну доброчесність» URL: https://kno.rada.gov.ua/news/main_news/76594.html.
31. Пояснювальна записка до законопроєкту про академічну доброчесність № 10392 від 08.01.2024 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2147399>.
32. Науково-експертний висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України до Проєкт Закону про академічну доброчесність № 10392 від 08.01.2024 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2254559>.
33. ШІ попросили проаналізувати законопроєкт про академічну доброчесність. Ось зауваження та пропозиції від штучного інтелекту. URL: <https://dev.ua/news/shi-poprosyly-proanalizuvaty-novyi-zakon-pro-akademichnu-dobrochesnist-os-zauvazhennia-ta-propozytsii-vid-shtuchnoho-intelektu-1717745091>.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.17>

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТІВ ПРАВА НА МИР

Ноняк М.В.,*кандидат економічних наук,**докторант відділу теорії держави і права,**Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України**ORCID: 0009-0004-9268-3490*

Ноняк М.В. До питання про визначення суб'єктів права на мир.

Стаття присвячена визначенню та характеристиці суб'єктів права на мир. Аналізуються погляди вчених, які відносять право на мир до колективних прав, тобто до прав, що стосуються усього людства. Разом з тим, зазначається, що зважаючи на сучасні трансформації у суспільстві, суб'єктами права на мир мають бути визнані не лише народи, нації або суспільства, а й окремі індивіди та їх об'єднання. Зазначене аргументується тим, що: 1) будь-які основоположні права людини (право на життя, безпеку, недоторканність, честь і гідність) можуть бути забезпечені виключно за наявності миру. Виходячи з цього є логічним закріплення права кожної людини на мир на конституційному рівні, як необхідна умова для забезпечення інших прав людини; 2) визнання за кожною людиною права на мир стане юридичним бар'єром для дій з боку самої держави, що можуть спричинити агресію чи насильство (наприклад як було під час революції гідності) та сприятиме розвитку політики мирного врегулювання конфліктів як всередині держави так і на міжнародній арені; 3) визнання за кожною особою права на мир дозволить встановити особливий захист для кожної людини, що постраждала чи може постраждати у збройному конфлікті, сприятиме відновленню прав жертв агресії через міжнародні суди та трибунали; 4) закріплення права кожної окремої людини на мир сприятиме внутрішньодержавній та міжнародній стабільності, співробітництву та всебічному стійкому розвитку.

Акцентовується, що сучасні загрози миру (тероризм, кібербезпека) змінюють поняття суб'єктів права на мир. Поява приватних військових компанії має суттєвий вплив на мир і безпеку, відтак потребує правового регулювання своєї діяльності з метою мінімізації їхнього негативного впливу на стабільність та мир у світі. Таке регулювання повинно включати розроблення та ухвалення єдиних стандартів діяльності приватних військових компаній на міжнародному рівні; встановлення чітких механізмів відповідальності за порушення; посилення громадського та міжнародного моніторингу за їхньою діяльністю.

Ключові слова: право на мир, суб'єкти права на мир, право на життя, колективні права, основоположні права, міжнародне право, мир, безпека.

Noniak M.V. on the question of defining the subjects of the right to peace.

The article is devoted to the definition and characterization of the subjects of the right to peace. The views of scientists who attribute the right to peace to collective rights, that is, to rights that concern all humanity, are analyzed. At the same time, it is noted that, given the modern transformations in society, not only peoples, nations or societies, but also individual individuals and their associations should be recognized as subjects of the right to peace. The above is argued by the fact that: 1) any fundamental human rights (the right to life, security, inviolability, honor and dignity) can be ensured exclusively in the presence of peace. Based on this, it is logical to enshrine the right of every person to peace at the constitutional level as a necessary condition for ensuring other human rights; 2) the recognition of the right to peace for every person will become a legal barrier to actions by the state itself that may cause aggression or violence (for example, as was the case during the Revolution of Dignity) and will contribute to the development of a policy of peaceful conflict resolution both within the state and in the international arena; 3) the recognition of the right to peace for every person will allow the establishment of special protection for every person who has suffered or may suffer in an armed conflict, will contribute to the restoration of the rights of victims of aggression through international courts and tribunals; 4) the consolidation of the right to peace for every individual will contribute to domestic and international stability, cooperation and comprehensive sustainable development.

It is emphasized that modern threats to peace (terrorism, cybersecurity) are changing the concept of subjects of the right to peace. The emergence of private military companies has a significant impact on peace and security, therefore it requires legal regulation of their activities in order to minimize their negative impact on stability and peace in the world. Such regulation should include the development

and adoption of uniform standards for the activities of private military companies at the international level; the establishment of clear mechanisms for accountability for violations; and the strengthening of public and international monitoring of their activities.

Key words: right to peace, subjects of the right to peace, right to life, collective rights, fundamental rights, international law, peace, security.

Постановка питання. Для сучасної демократичної правової держави пріоритетним є забезпечення людині реалізацію та охорону її основоположних природних прав, серед яких право на життя, на безпеку захист від різних форм насилля, або фактів, що принижують людську гідність тощо. Разом з тим, такі виклики як загострення локальних воєн, загроза третьої світової війни, тероризм порушують стан безпеки, як кожної окремої людини так і суспільства в цілому, та створюють реальну загрозу миру в різних куточках нашої планети. Вже понад десять років Україна потерпає від агресії РФ спочатку на сході держава, а з 2022 року повномасштабної, що призводить до тривалого та систематичного порушення основоположних прав людини. Тому, враховуючи реалії сьогодення, актуальним напрямом дослідження є право на мир, зокрема визначення суб'єктів цього права.

Роско Паунд у «Інтерпретаціях історії права» зазначає, що з простого ідеалу підтримання миру почався розвиток романо-германського права, а у подальшому виникли нові ідеали суспільного порядку та максимального індивідуального самоствердження, що зрештою призвело до становлення концепції природних прав людини.

Класичне розуміння права на мир полягає у його тлумаченні як права третього покоління, запропонованого Карелом Васаком у 1979 р., тобто колективних прав, що стосуються усього людства. Не заперечуючи цю тезу, зауважимо, що подібне тлумачення наразі не відповідає реаліям часу у повній мірі, адже для кожної окремої людини яка живе в зоні конфлікту, або у прифронтовій зоні право на мир, у першу чергу, означає шанс на безпеку та нормальне життя. Тож у даному дослідженні спробуємо визначити суб'єктів права на мир з огляду на ті трансформаційні процеси, що відбуваються у суспільстві та обґрунтувати свою позицію.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Право на мир в науковій думці досліджувалося фрагментарно та в загальному контексті прав третього покоління, про що йдеться у роботах, наприклад, А. Бюлента, А. Демчук, Дж. Доннелі, Ч. Міка, Р. Тейтель, Р. Сінга, Р. Фалька та інші. Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну даний напрямок дослідження актуалізувався, зокрема різні питання у зазначеному напрямку досліджували О. Богиніч, Р. Губань, І. Іванків, Є. Ключева, Н. Оніщенко тощо. При цьому недостатньо розкритим та дискусійним серед науковців є питання суб'єкта права на мир: кожна окрема людина чи людство в цілому.

Метою статті є визначення та характеристика суб'єкта права на мир.

Виклад основного матеріалу. Одразу зауважимо, що питання дослідження суб'єктів права на мир має широкий спектр теоретичних і практичних обґрунтувань, адже, в першу чергу, сприяє правовій визначеності. Разом з тим, дослідження даного питання інтегрує юридичні, філософські, політичні, соціальні аспекти, дозволяючи комплексно аналізувати питання пов'язані з забезпеченням миру та безпеки. Таке дослідження допомагає формувати та удосконалювати правові інструменти для захисту прав людини (наприклад, створення механізмів мирного врегулювання конфліктів; розроблення жорстких санкційних норм, у разі порушення однією державою суверенітету іншої; допомога державам у процесі постконфліктного відновлення тощо).

Загалом право на мир розглядається у доктрині міжнародного права, а сама дефініція права на мир визначена у таких міжнародних документах як Статут ООН, Декларація про підготовку суспільств до життя в мирі 1978 р., Декларація про право народів на мир 1984 р., Декларація щодо встановлення ООН фактів у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки 1991 р. У всіх цих документах право на мир визначається як основна умова для розвитку суспільства. Важливою сходиною до юридичного визнання права на мир було ухвалення Генеральною асамблеєю ООН Декларації про право на мир у 2016 році, у преамбулі якої визнається необхідність мирної освіти та культури, врегулювання спорів і конфліктів мирними засобами, а також зазначається, що мир є не просто відсутністю конфліктів, але й вимагає позитивного, динамічного, відкритого до участі процесу, в якому заохочується діалог і конфлікти вирішуються у дусі взаєморозуміння та співпраці, гарантується економічний розвиток. У першій статті цієї декларації проголошується, що кожен має право жити в мирі, в умовах заохочення та захисту всіх прав людини і повної реалізації розвитку [1]. Разом із тим, сучасні реалії робить його радше формальним та декларативним, аніж юридичним, адже жоден із документів не зміг перешкодити повномасштабному вторгненню РФ в Україну та стати каталізатором в утвердженні права на мир.

Варто зазначити, що в Декларації про право на мир в оригінальному варіанті дане право сформульоване як «right to enjoy peace» (право на користування миром), а не як було раніше «right to

реасе» (право на мир). Деякі дослідники вважають, що додавання слова «enjoy» змінює акценти, перетворюючи право на мир, скоріше, на уповноваження, а відтак – виводить його з каталогу прав людини [2, с. 28].

У глобальному масштабі, мир є фундаментальним для забезпечення стабільності у реалізації прав людини. Питання досягнення та забезпечення тривалого миру були предметом для обговорення відомих філософів та мислителів різних часів, які у переважній більшості трактували мир, як бажаний стан людства, де панує моральна досконалість. Так, зокрема Дж. Роулз у своїй концепції «справедливого миру», вважав, що справедливість і рівність є основою для мирного суспільства. І. Кант, який був прихильником демократичного управління та наголошував на необхідності дотримання прав людини відстоював ідею про те, що стійкий і справедливий мир можливий за допомогою створення міжнародного союзу держав, який би функціонував на основі поваги до законів та співпраці.

Також мир досліджував Г. Кельзен, зазначаючи, що це стан, який характеризується відсутністю насильства. На його думку, в організованому суспільстві абсолютна відсутність насильства неможлива, а тому війна має своєрідне постійне виправдання. Право слугує організації сили для умиротворення міжіндивідуальних відносин усередині держави й умиротворення держав на міжнародній арені. Насамкінець мир залежить від сили. Він писав, що якби після Другої світової війни територіальні претензії трьох або чотирьох великих держав були задоволені (за будь-яких умов?), була б можливість установа міжнародного миру через міжнародне право [3].

Починаючи з середини XX століття право на мир «вийшло» за межі філософських роздумів, та знайшло нормативне втілення в ряді декларацій, які вище вже зазначались. При цьому його реальне забезпечення залишається головною метою міжнародного права, яка наразі недосягнута, адже наявні правові механізми виявились нездатними перешкодити актам воєнної агресії. Тому наразі практику обґрунтування порушення миру слід замінити необхідністю захисту прав людини, а першим етапом такого захисту має бути визнання за кожною окремою людиною права на мир та розроблення дієвих механізмів відповідальності за його порушення. Одним з аспектів такого забезпечення є безпекова складова, яка відіграє важливу роль у запобіганні конфліктам загалом та є необхідною умовою для відновлення постконфліктних регіонів (мова йде про повернення біженців, розмінування територій тощо).

Зазначимо, що наразі питання щодо визначення суб'єкта права на мир є доволі дискусійним у наукових колах. Відсутність єдності думок щодо цього питання не є ознакою малозначності цього права – швидше, доречно говорити про те, що концепція права на мир перебуває у стадії активного розвитку, саме тому її дослідження є надзвичайно актуальним для розвитку доктрини прав людини. Однак ухвалення Декларації про право на мир підіймає рівень дискусії з винятково теоретико-філософської до юридично визначеної з потенціалом до захисту цього права [4, с. 207].

Як вже було зазначено вище, класичне сприйняття права на мир лежить у площині прав третього покоління (тобто колективних прав), з тлумачення якого виходить що суб'єктом є людство в цілому (тобто суб'єкт колективний). Таку точку зору підтримує Є. Ключева, яка вважає, що головним суб'єктом цього права може бути лише людство, без поділу на групи за певними ознаками чи критеріями, а мир є однією з основних потреб не лише людини, особистості чи групи, а людства в цілому. Крім того право на мир є самостійним, особливим правом, що виходить з ідеї прав третього покоління, яке за умови існування безумовної політичної волі та чіткого юридичного обґрунтування, може бути забезпечене на глобальному рівні [4, с. 208].

Таку ж позицію підтримує Д. Белов, зазначаючи, що суб'єктом права на мир має визнаватися людство, тобто усі люди, адже тоді порушення цього права суперечитиме інтересам людства та захисту прав кожної людини. Вчений виходить із того, що в контексті визначення суб'єкта права на мир стає зрозумілим, що держави, які навіть не є сторонами конфлікту, відчувають наслідки цієї ситуації: економічні проблеми, наплив мігрантів, а також проблеми в комунікації. Звідси відповідним суб'єктом права на мир має визнаватися людство, оскільки тільки забезпечуючи мир у глобальному масштабі можна визнати, що кожна людина має також забезпечене право на мир. Порушення цього права на території однієї держави спричиняє непередбачувані наслідки далеко поза межами цієї держави, зокрема порушення окремих прав людини [5, с. 689].

Подібну точку зору висловлює і І. Іванків. Вчена виходить із тексту Декларації Генеральної Асамблеї ООН про право народів на мир 1984 року та Декларації Генеральної Асамблеї ООН від 1978 року про підготовку суспільств до життя в мирі. У першій ідеться про те, що мир має першочергове значення не тільки для матеріального добробуту і розвитку окремих країн, а й для повної реалізації прав людини й основних свобод, що досягнення міцного миру є основною умовою виживання людства. Тому також Декларація оголошує, що всі народи мають священне право на мир, а дотримання цього права є фундаментальним обов'язком кожної країни, що передбачає також ліквідацію загрози війни та усунення застосування сили в міжнародних суперечках й розв'язання їх мирними засоба-

ми. У другому ж документі вказується важлива ознака права на мир, а саме його належність різним поколінням людей. Ця ознака, з її точки зору, є принциповою ознакою прав третього покоління, що відрізняє їх від індивідуальних прав, які, як правило, згасають зі смертю людини [2, с. 29].

Деякі із зазначених вище аргументів щодо визнання суб'єктом права на мир усе людство коментує О. Богінич. Так, вчений зазначає, що вищевказані аргументи, не є коректними адже, передусім військові конфлікти попри їх, у більшості випадків, протиправність і аморальність, не завжди спричиняють негативні наслідки для всієї світової спільноти, оскільки інколи мають локальний характер (особливо це стосується випадків внутрішньодержавних конфліктів). Декларації, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН з питань підтримки миру, майже завжди посилаються, окрім прав народів на мир, на аналогічне право кожної особи. Наприклад, у Декларації ООН від 1978 року визнається невід'ємне право на життя в мирі, що належить людським особам і народам (nations) без будь-яких обмежень. І нарешті, останній аргумент також не є коректним з огляду на те, що право на мир, як і право на життя, належить живим незалежно від віку особам, тобто і молодим, і старим (різним поколінням людей) [6, с. 197].

На противагу зазначеним точкам зору (у яких суб'єктом права на мир є людство в цілому) існує інше розуміння окресленої проблематики. Так, зокрема Н. Оніщенко вважає, що право на мир можна і потрібно розглядати як таке, що має одночасно колективний та індивідуальний характер. Його основою належить визнати прагнення до досягнення згоди між державами та їх народами, між окремими громадянами та їх об'єднаннями всередині певного суспільства, прагнення до мирного врегулювання будь-яких конфліктних ситуацій на макро- і мікрорівнях. З цього випливає, що суб'єктами права на мир мають бути визнані не лише народи, нації або суспільства, а й окремі індивіди та їх об'єднання. Вчена підкреслює, що право людини на мир у загальній системі її прав і свобод потрібно розглядати як основоположне комплексне право, яке, власне, слід визнати першоосновним в ієрархічній будові системи прав людини [7, с. 54-55]. Таку ж точку зору поділяють і низка інших вчених, таких як О. Богінич, Р. Губань, С. Сунегін.

Таку точку зору підтримуємо і ми та виходимо з таких позицій: 1) будь-які основоположні права людини (право на життя, безпеку, недоторканність, честь і гідність) можуть бути забезпечені виключно за наявності миру. Виходячи з цього є логічним закріплення права кожної людини на мир на конституційному рівні, як необхідна умова для забезпечення інших прав людини; 2) визнання за кожною людиною права на мир стане юридичним бар'єром для дій з боку самої держави, що можуть спричинити агресію чи насильство (наприклад як було під час революції гідності) та сприятиме розвитку політики мирного врегулювання конфліктів як всередині держави так і на міжнародній арені; 3) визнання за кожною особою права на мир дозволить встановити особливий захист для кожної людини, що постраждала чи може постраждати у збройному конфлікті, сприятиме відновленню прав жертв агресії через міжнародні суди та трибунали; 4) закріплення права кожної окремої людини на мир сприятиме внутрішньодержавній та міжнародній стабільності, співробітництву та всебічному стійкому розвитку. Зауважимо, що аби запобігти майбутнім масовим звірствам, таке закріплення повинно містити чіткі та дієві механізми захисту шляхом оснащення установ для реалізації основних прав людини та функціонування відповідно до демократичних принципів.

У зазначеному контексті наголосимо про фактичну неможливість притягнення держави-порушника до міжнародно-правової відповідальності за невиконання умов міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких вона надала. В рамках ООН діє Міжнародний Суд ООН, який відповідно до його Статуту відносить до своєї юрисдикції справи, що будуть передані йому сторонами, або питання, спеціально передбачені Статутом та іншими міжнародними договорами. Механізм примусового виконання рішень Міжнародного суду згідно п. 2 ст. 94 Статуту ООН зводиться до можливості звернення до Ради Безпеки ООН, яка в свою чергу, якщо визнає це за необхідне, може надати рекомендації або ухвалити рішення про вжиття заходів для приведення рішення у виконання [8]. Прикладом недостатньої дієвості даної установи є, зокрема, Рішення Суду ООН по справі «Застосування Міжнародної конвенції щодо боротьби з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції щодо подолання усіх форм расової дискримінації (Україна проти рф)», яке було оголошено 31 січня 2024 року. Суд встановив, що рф своїми діями та бездіяльністю порушила обидві конвенції. Суд частково визнав порушення, які Україна вказала у позовній заяві, без зобов'язань щодо стягнення з рф компенсації. Щодо порушення Міжнародної конвенції щодо боротьби з фінансуванням тероризму, то з п'яти пунктів-статей позову України Суд ООН підтримав звинувачення лише за одним - визнав бездіяльність рф у тому, що системно не розслідувала ймовірні злочини щодо фінансування тероризму [9].

Захист людей та сприяння миру – два ключові завдання сучасної юридичної практики. З одного боку, практика прав людини є одним із найважливіших сучасних правових феноменів не лише тому, що вона стосується захисту окремих людей і, відтак, є значущою та доречною *per se*, а й тому, що згідно з тезою про нерозривність конституційних прав і прав людини, вона відображає

найважливіші зобов'язання суб'єктів права (держав, але не тільки) на національному та міжнародному рівнях [10].

Сучасні загрози миру (тероризм, кібербезпека) змінюють поняття суб'єктів права на мир. Приватні військові компанії та корпорації стали новими «гравцями», які впливають на мир і безпеку. Зауважимо, що приватні військові компанії можуть мати як позитивні так і негативні аспекти у контексті забезпечення миру. Позитивний аспект може виявлятися в їх участі у миротворчих місіях чи гуманітарних організаціях у зонах бойових дій. Негативний – полягає у відсутності належного правового регулювання як на міжнародному так і національному рівнях, що може призвести до порушень прав людини. Тому сьогодні є гостра необхідність у правовому регулюванні такої діяльності з метою мінімізації їхнього негативного впливу на стабільність та мир у світі. Першим кроком до упорядкування діяльності приватних військових компаній може стати розроблення та ухвалення єдиних стандартів такої діяльності на міжнародному рівні; встановлення чітких механізмів відповідальності за порушення; посилення громадського та міжнародного моніторингу за діяльністю приватних військових компаній тощо.

Ще одним аспектом для забезпечення безпеки та встановлення тривалого миру є подальше впровадження та верховенства права, яке незважаючи на всі виклики, на міжнародному і національному рівнях продовжується. І важливо щоб його подальшого становлення та поширення, право діяло в межах відновлення та збереження миру. Зрозуміло, що лише політичних та економічних угод недостатньо для забезпечення міцного миру, він повинен бути встановлений на основі людяності, моральності та солідарності. Для цього потрібно підвищувати правову культуру населення, розвивати правову освіту, поширювати застосування медіації та мирних діалогів, тобто гарантувати дотримання прав не тільки, радше сказати не стільки, примусом, а й переконанням.

Таким чином, можна сформулювати наступні **ВИСНОВКИ**.

Право на мир це основоположне комплексне право, яке, слід визнати першоосновним в ієрархічній будові системи прав людини. Суб'єктами права на мир мають бути визнані не лише народи, нації або суспільства, а й окремі індивіди та їх об'єднання. Чітке визначення суб'єктів права на мир дозволить встановити відповідальність за порушене право та сформувати дієві правові механізми його захисту.

Приватні військові компанії та корпорації стали новими «гравцями», які впливають на мир і безпеку. Відтак подібна діяльність повинна бути упорядкована на рівні імперативних норм міжнародного права шляхом розроблення та ухвалення єдиних стандартів такої діяльності на міжнародному рівні; встановлення чітких механізмів відповідальності за порушення; посилення громадського та міжнародного моніторингу за діяльністю приватних військових компаній.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Declaration on the Right to Peace. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/71/189>.
2. Іванків І. Право людства на мир як умова дотримання прав людини. *Наукові записки НаУК-МА*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 200. С. 27–31.
3. Kelsen Hans. *Peace through Law*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1944. 3–7.
4. Ключева Є.М., Соловйова Ю.О. Мир як право: особливості визначення та забезпечення. *Dictum factum*. 2023. № 1(13). С. 204–210.
5. Белов Д.М., Сухан І.С. Право на мир: сучасні підходи до праворозуміння. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 687–691. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/291025/284658>. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.122>.
6. Богиніч О.Л. Право на мир у парадигмі колективного та індивідуального суб'єктів: дуалізм підходів. *Альманах права*. 2023. № 14. С. 195–200.
7. Оніщенко Н.М. Правова політика як складова євроінтеграційної політики України: виклики, загрози, перспективи (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 15 травня 2024 року). *Вісник Національної академії наук України*. 2024. № 7. С. 51–61. URL: <https://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/4835/4573>.
8. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.
9. Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation). Press Release No. 2024/8 31 January 2024. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20240131-pre-01-00-en.pdf?__cf_chl_rt_tk=__VCbFwMpSAY2wCAEnyJt0_2XIPL3VJrU30ycdG2TGUC-1711015557-0.0.1.1-1791.
10. Jeremy Waldron, "Human Rights: A Critique of the Raz/Rawls Approach," Public Law & Legal Theory Research Paper Series, New York University School of Law, June 2013, Working paper no. 13–32.

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.18>

МІСЦЕ ТА РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПРАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

Шатіло В.А.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного та адміністративного права
Національного транспортного університету
ORCID: 0000-0003-3274-4744

Шатіло В.А. Місце і роль міжнародних організацій у правотворчій діяльності України.

Стаття присвячена визначенню місця і ролі міжнародних організацій у правотворчій діяльності України.

Зазначено, що чинне національне законодавство надає право міжнародним організаціям приймати участь у правотворчій діяльності України. Участь міжнародних організацій у правотворчій діяльності залежить від їх компетенції. Міжнародні організації здійснюють свою діяльність, у тому числі правотворчу, у межах, визначених у їх установчих документах, та договорах, укладених з відповідними державами. Україна вступає у відносини з міжнародною організацією, шляхом приєднання до чинного або підписання нового договору. Наголошено, що участь міжнародних організацій в правотворчій діяльності України реалізується у двох напрямках: укладання угод з Україною та ухвалення тих чи інших рішень. Роль міжнародної організації у національному правотворчому процесі обумовлюється завданнями щодо забезпечення реалізації положень відповідного договору, як зі сторони самої організації, так і зі сторони України.

Виокремлено найбільш впливові міжнародні організації у сфері правотворчій діяльності України. Встановлено, що їх компетенція у правотворчому процесі залежить від мети та завдань, визначених у засновницьких актах. Серед них виділено міжнародні організації загального спрямування, міжнародні організації фінансового спрямування, міжнародні неурядові організації.

Констатовано, що найбільший вплив на правотворчу діяльність в Україні здійснюється міжнародними організаціями загального та галузевого спрямування шляхом надання рекомендацій щодо реформування конкретної сфери, проєктів або чинних законодавчих актів. Міжнародні фінансові організації приймають участь у правотворчій діяльності опосередковано шляхом виділення фінансової допомоги на проведення реформ, крім міжнародних організацій з фінансового контролю, діяльність яких спрямована на уніфікацію здійснення фінансової діяльності та державного фінансового контролю. Зроблено висновок, що зобов'язання, які приймає на себе Україна у сфері правотворчості, сприяє розвитку та ефективності національного законодавства.

Ключові слова: правотворча діяльність, міжнародні організації, міжнародні фінансові організації, міжнародні фінанси, суб'єкти фінансової діяльності, правотворчість, правотворчий процес.

Shatilo V.A. The place and role of international organizations in the law-making activities of Ukraine.

The article is devoted to determining the place and role of international organizations in the law-making activity of Ukraine.

It is noted that the current national legislation gives the right to international organizations to participate in the law-making activity of Ukraine. The participation of international organizations in law-making activity depends on their competence. International organizations carry out their activities, including law-making, within the limits specified in their constituent documents and agreements concluded with the relevant states. Ukraine enters relations with an international organization by joining an existing or signing a new agreement. It is emphasized that the participation of international organizations in the law-making activity of Ukraine is implemented in two directions: concluding agreements with Ukraine and adopting certain decisions. The role of an international organization in the national law-making process is determined by the tasks of ensuring the implementation of the provisions of the relevant agreement, both on the part of the organization itself and on the part of Ukraine.

The most influential international organizations in the field of law-making activity of Ukraine are highlighted. It is established that their competence in the law-making process depends on the goals and objectives defined in the founding acts. Among them, international organizations of general interest, international organizations of financial interest, international non-governmental organizations are highlighted.

It is stated that the greatest influence on law-making activity in Ukraine is exerted by international organizations of general and sectoral interest by providing recommendations on reforming a specific area, projects or existing legislative acts. International financial organizations participate in law-making activity indirectly by allocating financial assistance for reforms, except for international organizations on financial control, whose activities are aimed at unifying the implementation of financial activities and state financial control. It is concluded that the obligations assumed by Ukraine in the field of law-making contribute to the development and effectiveness of national legislation.

Key words: law-making activity, international organizations, international financial organizations, international finance, financial entities, law-making, law-making process.

Постановка питання. Правотворчість є одним із пріоритетних напрямків діяльності сучасної правової держави. Однією із невід'ємних складових реалізації правотворчої функції Української держави є участь міжнародних організацій у правотворчій діяльності. Міжнародні організації сприяють врегулюванню низки важливих питань у правотворчій діяльності держави. Тому визначення місця та ролі міжнародних організацій у правотворчій діяльності України дозволить більш чітко зрозуміти призначення цих інституцій в процесі розвитку правотворчої системи.

Огляд наукових джерел. Окремим питанням участі міжнародних організацій у правотворчій діяльності України присвячені праці таких вчених, як Д.В. Аббакумова, І.М. Берназюк, Я.О. Берназюк, Ю.М. Глушенко, Т.С. Данильченко, Ю.С. Лепех, В.Ф. Нестерович, В.І. Сало, С.В. Чабур, О.І. Чаплук, Х.С. Якименко та ін. Однак в умовах реформування правотворчої діяльності України, розвитку та оновлення законодавчої бази, стан правового забезпечення правотворчої діяльності держави потребує постійного перегляду та аналізу з метою визначення можливих шляхів його удосконалення та оптимізації.

Метою статті є визначення місця і ролі міжнародних організацій у правотворчій діяльності України.

Виклад матеріалу дослідження. Згідно ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою Україною, є невід'ємною частиною національного законодавства України [1]. Відповідно до ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору [2]. Наведені законодавчі положення вказують на право міжнародних організацій приймати участь у правотворчій діяльності України.

Міжнародні організації є основною інституційною формою співпраці держав у міжнародному або глобальному базисі, виступаючи організатором міждержавного спілкування в процесі глобальної економічної інтеграції [3, с. 19]. Участь міжнародної організації у правотворчій діяльності залежить від її компетенції. Вона має важливе значення для правотворчої діяльності, адже кожен правотворчий орган має коло повноважень, що визначає межі й юридичну силу нормативних юридичних актів. Міжнародна організація діє в межах прав і обов'язків, які визначені в її установчому акті, вона створюється для виконання конкретних завдань й наділяється для цього визначеною компетенцією [4, с. 13]. Відповідно, міжнародна організація здійснює свою діяльність, у тому числі правотворчу, у межах, визначених у її установчих документах, та договорах, укладених з відповідними державами. Виявляючи суверенну волю Україна вступає у відносини з міжнародною організацією, шляхом приєднання до чинного або підписання нового договору [5, с. 27].

Участь міжнародних організацій в правотворчій діяльності України реалізується у двох напрямках: укладання угод з Україною та ухвалення тих чи інших рішень [6, с. 21-22]. Участь міжнародних організацій у національному правотворчому процесі може здійснюватися у кожному з цих напрямів. Зокрема, відправним моментом співробітництва України з міжнародною організацією або установою є приєднання до чинного або укладення нового договору з цією організацією. Надалі роль міжнародної організації у національному правотворчому процесі обумовлюється завданнями щодо забезпечення реалізації положень відповідного договору, як зі сторони самої організації, так і зі сторони України [5, с. 27].

Згідно з Єдиним державним реєстром міжнародних організацій, членом яких є Україна, наша держава перебуває у складі понад 80 міжнародних міжурядових організацій [7]. Серед них особлива роль у сфері правотворчої діяльності України належить таким міжнародним міжурядовим організаціям як Організація Об'єднаних Націй, Світова організація торгівлі, Рада Європи, Організація безпеки і співробітництва в Європі, Багатостороннє агентство з гарантій інвестицій, Всесвітня митна організація, Гаазька конференція з міжнародного приватного права, Енергетичне співтовариство, Європейська організація вищих органів фінансового контролю, Європейський банк реконструкції та розвитку, Міжнародна асоціація розвитку, Міжнародна організація вищих органів

фінансового контролю, Міжнародна організація кримінальної поліції, Міжнародна організація праці, Міжнародна фінансова корпорація, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд. Виокремлення саме цих міжнародних організацій зумовлено найбільш впливовою їх участю в правотворчій діяльності України.

Суттєвий вплив на правотворчу діяльність України здійснюють Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи та Організація безпеки і співробітництва в Європі. Організація Об'єднаних Націй підтримує міжнародний мир та безпеку, а також здійснює міжнародне співробітництво в сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії [8]. Україна отримує значну кількість резолюцій і рекомендацій Організації Об'єднаних Націй, які спрямовані на реформування та покращання таких сфер як захист прав і свобод людини, антикорупційна політика, судова система тощо [9, 10].

Головною міжнародною організацією у європейському регіоні є Рада Європи. Метою цієї організації є досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу. Ця мета досягається за допомогою органів Ради шляхом обговорення питань, що становлять спільний інтерес, шляхом укладення угод та здійснення спільних заходів в економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій та адміністративній галузях, а також у галузі захисту та збереження і подальшого здійснення прав і основних свобод людини [11]. Ключовими органами Ради Європи є статутні органи (Комітет міністрів Ради Європи, Парламентська асамблея Ради Європи), судові органи (Європейський суд з прав людини); консультативні органи (Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія); моніторингові органи (Комісар з прав людини, Група держав проти корупції, Європейський комітет із запобігання тортурам і нелюдському або принижуючому гідності стягненню або покаранню, Група експертів з боротьби з торгівлею людьми, Європейська комісія з ефективності правосуддя, Європейський комітет із соціальних прав). Ці інституції впроваджують на міждержавному рівні заходи, які визначають та скеровують напрями у сфері правотворчої діяльності національних органів публічної влади, здійснюють нагляд за їх виконанням, а також моніторинг діяльності та офіційних рішень України. Про значимість Ради Європи у правотворчій діяльності України свідчать і Плани дій для України на 2015-2017 роки, 2018-2021 роки, 2018-2022 роки, 2023-2026 роки, які є спільною ініціативою Ради Європи та української влади [12]. Заходи у рамках Планів дій спрямовані на підтримку конкретних реформ (захист прав і свобод людини, посилення демократичного управління, належне функціонування національних правозахисних установ і механізмів, вирішення нагальних питань охорони здоров'я, розбудова плюралістичного медійного середовища, забезпечення гендерної рівності, досягнення гідного рівня соціального захисту населення, реформування системи правосуддя, запобігання корупції, протидія економічним злочинам, протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми, розбудова сучасних пенітенціарних установ та систем пробації, реформування виборчого законодавства, сприяння участі громадськості на регіональному та місцевому рівнях тощо), що мають привести українське законодавство у відповідність до європейських стандартів.

До основних напрямів діяльності Організації безпеки і співробітництва в Європі відносяться питання, що стосуються безпеки, співробітництва у галузі економіки, науки, технологій та довкілля, а також в гуманітарній та інших сферах (права людини, інформація, культура, освіта). Основними напрямками проєктної діяльності цієї організації сьогодні є подолання наслідків триваючої агресії росії проти України, демократизація та належне управління, верховенство права та права людини, безпека людини, економіко-довкілля та політико-військова сфера [13].

З-поміж інших міжнародних організацій слід виокремити ті, діяльність яких пов'язана з конкретною сферою. Світова організація торгівлі сприяє удосконаленню законодавства у сфері зовнішньоекономічної діяльності та гармонізації українського законодавства з вимогами та нормами угод Світової організації торгівлі. Діяльність Всесвітньої митної організації полягає у гармонізації та уніфікації митного законодавства. Гаазька конференція з міжнародного приватного права здійснює уніфікацію норм міжнародного приватного права. Енергетичне співтовариство допомагає у формуванні правової бази стосовно енергопродуктів і матеріалів, для транспортування яких використовуються мережі, відповідно до європейського законодавства. Міжнародна організація праці проводить роботу щодо реформування трудового законодавства та підвищення ефективності соціального захисту для всіх верств населення. Міжнародна організація кримінальної поліції провадить уніфікацію законодавства щодо протидії кримінальним правопорушенням міжнародного характеру.

Особливої уваги заслуговує участь міжнародних фінансових організацій у правотворчій діяльності України. Міжнародний валютний фонд надає фінансову допомогу Україні на проведення реформ та прийняття необхідних для цього нормативно-правових актів (наприклад, оподаткування,

митна справа, діяльність органів публічної влади, протидія корупції, судова реформа тощо). Багатостороннє агентство з гарантій інвестицій сприяє залученню прямих іноземних інвестицій та створенню стабільного інвестиційного середовища. Міжнародний банк реконструкції та розвитку надає позики та гарантії для сприяння економічному розвитку і реконструкції України. Європейський банк реконструкції та розвитку забезпечує фінансову підтримку економічним реформам в Україні. Міжнародна фінансова корпорація сприяє економічному розвитку шляхом підтримки росту продуктивності приватного підприємництва і доповнює діяльність Міжнародного Банку Реконструкції та Розвитку [14]. Міжнародна асоціація розвитку виділяє фінансування для проєктів економічного та людського розвитку. Здійснюючи фінансову діяльність такі міжнародні фінансові організації надають значну фінансову допомогу Україні у сфері правотворчої діяльності. Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю та Європейська організація вищих органів фінансового контролю спрямовує роботу щодо уніфікації законодавства у сфері здійснення державного фінансового контролю.

Необхідно зазначити і про важливість участі у правотворчій діяльності України міжнародних неурядових організацій з метою надання рекомендацій щодо удосконалення різних галузей законодавства (Freedom House, Global Insight, Фонд Бертельсманна). Міжнародні неурядові організації виникають не на основі договору між державами, а шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб, діяльність яких здійснюється поза межами офіційної зовнішньої політики держав [15, с. 193].

Завдяки рекомендаціям міжнародних організацій було прийнято значну кількість нормативно-правових актів у сфері захисту прав і свобод людини, протидії корупції, правосуддя, здійснення державного фінансового контролю оподаткування, зовнішньоекономічної діяльності, а також різних галузях законодавства (наприклад, чинні на сьогодні Кримінальний процесуальний кодекс та Митний кодекс України, Закони України: «Про судоустрій та статус суддів», «Про прокуратуру», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про безоплатну правничу допомогу», «Про запобігання корупції», «Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки», «Про адміністративну процедуру», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами», «Про ратифікацію Протоколів № 15 та № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» тощо). Доцільно також зазначити, що завдяки висновкам та рекомендаціям Венеційської комісії та Офісу парламентської реформи в межах Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй прийнято довгоочікуваний Закон України «Про правотворчу діяльність» [16].

Висновки. Міжнародні організації відіграють важливу роль у правотворчій діяльності України. Їх компетенція у правотворчому процесі залежить від мети та завдань, визначених у засновницьких актах. Серед них доцільно виділяти міжнародні організації загального спрямування (Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи), міжнародні організації галузевого спрямування (Світова організація торгівлі, Організація безпеки і співробітництва в Європі, Енергетичне співтовариство, Всесвітня митна організація, Міжнародна організація праці, Міжнародна організація кримінальної поліції, Гаазька конференція з міжнародного приватного права), міжнародні організації фінансового спрямування (Міжнародний валютний фонд, Багатостороннє агентство з гарантій інвестицій, Міжнародна асоціація розвитку, Міжнародна фінансова корпорація, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Європейський банк реконструкції та розвитку, Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю, Європейська організація вищих органів фінансового контролю), міжнародні неурядові організації (Freedom House, Global Insight, Фонд Бертельсманна). Найбільший вплив на правотворчу діяльність в Україні здійснюється міжнародними організаціями загального та галузевого спрямування шляхом надання рекомендацій щодо реформування конкретної сфери, проєктів або чинних законодавчих актів. Міжнародні фінансові організації приймають участь у правотворчій діяльності опосередковано шляхом виділення фінансової допомоги на проведення реформ, крім міжнародних організацій з фінансового контролю, діяльність яких спрямована на уніфікацію здійснення фінансової діяльності та державного фінансового контролю. Зобов'язання, які приймає на себе Україна у сфері правотворчості, сприяє розвитку та ефективності національного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.

3. Бабець І.Г. Міжнародні організації: навч. посіб. / А.І. Мокий, Т.П. Яхно, І.Г. Бабець. К.: Центр учбової літератури, 2011. 280 с.
4. Ахмад, І. Правотворчість міжнародних міжурядових організацій: автореф. дис. ... канд. юр. наук. К., 1999. 18 с.
5. Берназюк Я.О. Міжнародні організації та установи як учасники правотворчого процесу в Україні. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2017. № 2 (2). С. 26–30.
6. Скрипник О.М. Історія міжнародних організацій: навч. пос. Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. 226 с.
7. Єдиний державний реєстр міжнародних організацій, членом яких є Україна. URL: <https://data.gov.ua/dataset/89ea21a9-e0bf-4cac-a05e-c3da6e63d360/resource/eccd8762-2184-4fb3-8e73-6a491528d03d>.
8. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
9. Україна отримала близько двох сотень рекомендацій, як покращити ситуацію з правами людини в рамках Універсального періодичного огляду (УПО) Ради ООН з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/ukrajina-otrymala-v-oon-dvi-sotni-rekomendatsij-yak-zahyschaty-prav-lyudyny>.
10. Комітет ООН з прав людей з інвалідністю надав рекомендації для України. <https://ls.org.ua/novyny/analitika/komitet-oon-z-prav-lyudej-z-invalidnistyu-nadav-rekomendacziyi-dlya-ukrayiny>.
11. Статут Ради Європи. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001.
12. Плани дій Ради Європи для України. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/documents>.
13. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/organizaciya-z-bezpeki-i-spivrobitnictva-v-yevropi>.
14. Договір про створення Міжнародної фінансової корпорації. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996_047#Text.
15. Міжнародне публічне право: навч. посіб. / за заг. ред. В.Е. Теліпко. К.: Центр учбової літератури, 2010. 608 с.
16. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.

РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.9:346.3:339.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.19>

ОСОБЛИВОСТІ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ АГРАРНИХ НОТ

Авторгов А.М.,*кандидат юридичних наук,**приватний виконавець виконавчого округу міста Києва,**науковий співробітник Науково-дослідного інституту**приватного права і підприємництва**імені академіка Ф.Г. Бурчака**Національної академії правових наук України**ORCID: 0009-0002-1295-5587**e-mail: pv.avtorgov@gmail.com***Авторгов А.М. Особливості примусового виконання аграрних нот.**

Стаття присвячена аналізу правового регулювання та практичних аспектів примусового виконання аграрних нот як нового фінансового інструменту, що запроваджений для підтримки фінансування сільськогосподарського виробництва. Аграрна нота визначається як неемісійний цінний папір, який забезпечує безумовне зобов'язання боржника виконати поставку сільськогосподарської продукції або сплатити грошові кошти кредитору відповідно до умов, визначених цим документом. У статті проведено детальний аналіз правової природи аграрної ноти, її відмінностей від аграрної розписки, а також окреслено переваги впровадження цього інструменту у фінансову систему України. Особливу увагу приділено аналізу новел Закону України «Про аграрні ноти», який набирає чинності 01 січня 2025 року, та їх впливу на забезпечення ефективного виконавчого провадження.

Досліджено механізми примусового стягнення за аграрними нотами, що включають можливість виконання на підставі судового рішення, рішень міжнародного комерційного арбітражу, третейських судів або спеціальних виписок з Реєстру аграрних нот. Висвітлено роль застави як основного засобу забезпечення зобов'язань, включаючи нові підходи до застави, такі як використання живих тварин або продукції тваринного походження. Окремо проаналізовано питання звернення стягнення на сільськогосподарську продукцію, яка є предметом застави, та розглянуто можливості застосування цифрових технологій для підвищення прозорості й ефективності цих процедур.

У статті також оцінено нормативні обмеження, що стосуються неможливості звернення стягнення на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, які перебувають у власності боржника. Особливий акцент зроблено на розгляді відмінностей між фінансовими та товарними аграрними нотами, що стосуються порядку їх виконання та правових наслідків для сторін зобов'язань. Досліджено проблемні аспекти виконання виконавчих написів на зернових складах та інші спірні питання, що виникають у процесі реалізації цього інструменту.

Автором зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення законодавства з метою підвищення ефективності виконання аграрних нот, а також забезпечення узгодженості правового регулювання цього інструменту з іншими нормативно-правовими актами, що регламентують виконавче провадження. Пропозиції, наведені в статті, спрямовані на створення сприятливих умов для залучення інвестицій у сільське господарство та розвиток інноваційних фінансових механізмів.

Ключові слова: аграрні ноти, примусове виконання, виконавче провадження, фінансові інструменти, цінний папір, цифровізація.

Avtorgov A.M. Features of forced execution of agrarian notes.

The article is devoted to the analysis of legal regulation and practical aspects of enforcing agrarian notes as a new financial instrument introduced to support the financing of agricultural production. An agrarian note is defined as a non-issuable security that ensures the debtor's unconditional obligation to deliver agricultural products or pay monetary funds to the creditor in accordance with the terms specified in the document. The article provides a detailed examination of the legal nature of agrarian notes, their

differences from agrarian receipts, and outlines the advantages of implementing this instrument into Ukraine's financial system. Particular attention is paid to analyzing the novelties introduced by the Law of Ukraine «On Agrarian Notes», which comes into effect on January 1, 2025, and their impact on ensuring effective enforcement proceedings.

The mechanisms of compulsory enforcement of agrarian notes are explored, including execution based on court decisions, decisions of international commercial arbitration, arbitral tribunals, or special extracts from the Agrarian Notes Register. The role of collateral as a primary means of securing obligations is highlighted, including innovative approaches such as the use of livestock or animal-derived products as collateral. Issues related to the enforcement of claims on agricultural products as the subject of collateral are analyzed, alongside the potential for using digital technologies to enhance transparency and efficiency in these procedures.

The article also evaluates regulatory restrictions concerning the impossibility of enforcing claims on agricultural land owned by the debtor. A special emphasis is placed on examining the differences between financial and commodity agrarian notes, focusing on their enforcement procedures and legal implications for the parties involved. Problematic aspects of executing notarial writs on grain storage facilities and other contentious issues arising in the implementation of this instrument are investigated.

The author concludes that further legislative improvements are necessary to enhance the effectiveness of agrarian note enforcement and ensure consistency in the legal regulation of this instrument with other normative acts governing enforcement proceedings. The proposals outlined in the article aim to create favorable conditions for attracting investments in agriculture and developing innovative financial mechanisms.

Key words: agrarian notes, enforcement, enforcement proceedings, financial instruments, securities, digitization.

Постановка проблеми. Аграрна нота може стати новим фінансовим інструментом для кредитування сільськогосподарського виробництва. Законодавство, яке регулює відносини, що виникають під час видачі, обігу, припинення аграрних нот, також визначає і особливості звернення стягнення за аграрними нотами, та їх примусове виконання, запроваджуючи певні новели.

Стан опрацювання проблематики. Враховуючи новизну інструменту, в Україні відсутні належні ґрунтовні дослідження як аспектів аграрних нот, так і примусового виконання на підставі цих цінних паперів. Водночас більшої уваги мав інший інструмент кредитування сільськогосподарських виробників — аграрні розписки. Економічні аспекти аграрних розписок досліджувалися низкою авторів, як от: А.В. Гевчук, О.Т. Левандівський, Н.І. Свиноус, З.М. Криховецька, С.В. Мамалига, С.В. Стендер [1; 2; 3; 4; 5], правничі аспекти – такими ученими, як О.П. Боснюк, С.Ф. Домбровський, О.П. Кулинич, Д.Г. Макіяні, Ю.М. Павлюченко, Є.О. Платонова, Л.С. Тараненко, В.Ю. Уркевич, Н.В. Фірсова [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13].

Аграрні ноти та аграрні розписки мають істотну відмінність, насамперед, за своєю правовою природою, оскільки перша є неемісійним цінним папом, який посвідчує безумовне зобов'язання боржника здійснити поставку сільськогосподарської продукції або сплатити гроші кредитору, а друга – це грошовий борговий документ, що підтверджує зобов'язання боржника здійснити поставку сільськогосподарської продукції або виплатити кошти). Ці документи мають різне забезпечення зобов'язання, мають відмінності щодо обігу та передачі, а також рівень своєї інноваційності та цифровізації. Аграрні ноти мають повністю цифрову природу. Її створення, обіг і виконання здійснюються через спеціальний Реєстр аграрних нот. Відтак цей інструмент інтегрує технології автоматизації фінансових операцій. Аграрні ноти та аграрні розписки мають певні відмінності й щодо виконання, зокрема із застосуванням інструментів виконавчого провадження.

Метою дослідження є моделювання застосування норм про аграрні ноти щодо примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) задля визначення того, яким чином буде здійснюватися примусове виконання аграрних нот у виконавчому провадженні, а також чи будуть сприяти визначені законодавством особливості здійснення виконавчого провадження їх повному та своєчасному виконанню.

Виклад основного матеріалу. У лютому 2024 року було ухвалено Закон України «Про аграрні ноти» № 3586–ІХ, який набирає чинності з 01 січня 2025 року [14]. Очікується, що цей закон дозволить впровадити сучасні цифрові рішення для фінансування сільського господарства.

Перевагою аграрної ноти є розширення, у порівнянні з традиційними паперовими аграрними розписками, можливих варіантів застави, у тому числі, можливість застави живих тварин та продуктів тваринного походження.

Аграрні ноти будуть використовуватися як інструмент залучення грошових коштів у сільське господарство України та/або для здійснення розрахунків за чинними договорами.

При цьому, продовжується і обіг аграрних розписок [15]. Разом з тим, аграрна нота не може використовуватися одночасно з аграрними розписками, передбаченими Законом України «Про аграрні розписки», одним і тим самим боржником щодо одного і того самого предмета застави.

Право видавати аграрні ноти будуть мати особи, яким належить право власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення або право користування такою земельною ділянкою для виробництва сільськогосподарської продукції.

Аграрні ноти за видом зобов'язання поділяються на фінансові аграрні ноти та товарні аграрні ноти. Особливості стягнення за аграрною нотою визначені ст. 23 Закону України «Про аграрні ноти».

Примусове стягнення за аграрною нотою буде здійснюватися на підставі судового рішення, рішення міжнародного комерційного арбітражу або третейського суду чи на підставі спеціальної виписки з Реєстру.

Стягнення заборгованості за фінансовою аграрною нотою на підставі спеціальної виписки з Реєстру чи судового рішення, рішення міжнародного комерційного арбітражу або третейського суду буде здійснюватися шляхом стягнення грошових коштів з рахунків боржника, а в разі їх відсутності чи недостатності – шляхом звернення стягнення на предмет застави.

Стягнення заборгованості за товарною аграрною нотою на підставі спеціальної виписки з Реєстру чи судового рішення, рішення міжнародного комерційного арбітражу або третейського суду буде здійснюватися шляхом звернення стягнення на предмет застави.

Аграрна нота може містити застереження, що всі або частина спорів у правовідносинах між боржником та кредитором, які виникають на підставі аграрної ноти, вирішуються третейським судом або міжнародним комерційним арбітражем.

Таке застереження вважається угодою між боржником та кредитором про передання спору на вирішення третейським судом відповідно до Закону України «Про третейські суди» [16]. або арбітражною угодою відповідно до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [17]. Кредитор, який отримав у власність аграрну ноту із таким застереженням, вважається таким, що надав згоду на вирішення третейським судом або міжнародним комерційним арбітражем всіх або частини спорів у правовідносинах між боржником та кредитором з моменту виникнення у нього права власності на таку аграрну ноту.

Примусове виконання аграрних нот має певні особливості.

Так, спеціальна виписка з Реєстру аграрних нот, що генерується за допомогою програмно-технічних засобів Реєстру аграрних нот виключно для звернення стягнення за аграрною нотою з 01 січня 2025 р. включається до переліку виконавчих документів та підлягає негайному виконанню.

За загальним правилом, закріпленням у ч. 5 ст. 27 Закону України «Про виконавче провадження» [18], виконавчий збір не стягується, зокрема, за виконавчими документами, що підлягають негайному виконанню.

Споживачем даної «пільги» є, зокрема, боржники за виконавчими написами вчиненими на аграрних розписках [19].

Разом з тим, негайне виконання спеціальної виписки буде здійснюватися зі стягненням виконавчого збору. Таке передбачають зміни до Закону України «Про виконавче провадження», які наберуть чинності 01 січня 2025 р.

Така позиція законодавця є обґрунтованою, оскільки як виконавчий збір, так і основна винагорода приватного виконавця є для боржника своєрідною санкцією за відмову виконати рішення суду або іншого органу, у добровільному порядку.

У випадку ж звільнення від сплати виконавчого збору, боржник, навпаки не буде зацікавлений у добровільному (самостійному) виконанні рішення, оскільки жодних санкцій чи втрат, окрім втрат виконавчого провадження, він не понесе.

Слід зазначити, що поняття негайного виконання рішення в чинному Законі України «Про виконавче провадження» практично знівельовано. Виконання рішення за виконавчим документом, який видано за рішенням, що підлягає негайному виконанню, «впливає на швидкість» лише в одному єдиному випадку. Так при виконанні рішення немайнового характеру, яке підлягає негайному виконанню, виконавець перевіряє виконання рішення боржником не на пізніш як на третій робочий день після відкриття виконавчого провадження, а не на одинадцятий день, як це передбачено для загального порядку виконання.

Також Закон України «Про аграрні ноти» забороняє звернення стягнення заборгованості за аграрною нотою на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, що перебувають у власності боржника або осіб, які несуть солідарну відповідальність разом з боржником.

Вбачається, що такі законодавчі зміни вносять певний дисбаланс до законодавства про виконавче провадження. Так перелік майна, на яке не може бути звернено стягнення за виконавчими

документами, визначений в додатку до Закону України «Про виконавче провадження».

Встановлення будь яких інших додаткових обмежень та заборон щодо звернення стягнення на те чи інше майно, в залежності того, яке зобов'язання виникло між сторонами та трансформувалось у судові рішення, не є доцільним.

Також слід зазначити, що на виконання виконавцю надходить не рішення суду, а виконавчий документ, в якому, зазвичай, зазначено лише найменування стягувача та боржника, та розмір грошових сум, які підлягають стягненню. З огляду на те, що примусове стягнення за аграрною нотою може здійснюватися в тому числі і за судовим рішенням та на підставі виданого судом виконавчого документу, виконавець не завжди зможе своєчасно отримати інформацію, що зазначене рішення стосується стягнення саме за аграрною нотою.

Крім того, така новела буде суперечити конституційному принципу обов'язковості виконання судових рішень.

У разі недостатності або відсутності застави за аграрною нотою для задоволення вимог кредитора стягнення заборгованості за аграрною нотою, на підставі спеціальної виписки з Реєстру (якщо це передбачено в реквізитах аграрної ноти) чи виконавчого документа, виданого на виконання судового рішення, рішення міжнародного комерційного арбітражу або третейського суду, здійснюється шляхом звернення стягнення на інше майно боржника, а також інших осіб, які несуть солідарну відповідальність разом з боржником.

Проте, слід пам'ятати, що для звернення стягнення на майно іншої особи у виконавчому провадженні, така особа має бути визначена у якості боржника у виконавчому документі.

Абзацом другим ч. 7 ст. 23 Закону України «Про аграрні ноти», визначено, що орган або особа, що здійснює примусове виконання судових рішень, рішень інших органів, має право вилучити предмет застави або іншу сільськогосподарську продукцію у боржника чи у третіх осіб, у тому числі тих, які здійснюють зберігання сільськогосподарської продукції на товарному складі, без необхідності вчинення додаткових дій чи складання документів, крім передбачених Законом України «Про виконавче провадження».

Вбачається, що поява цієї норми пов'язана з намаганням вирішити проблемні питання примусового виконання, які виникали при виконанні аграрних розписок.

Так Законом України «Про зерно та ринок зерна в Україні» [20] передбачено, що власники зерна мають право укласти договори складського зберігання зерна на зберігання зерна у зернових складах з отриманням складських документів на зерно, а також зберігати зерно у власних зернохосвищах. Таке зберігання здійснюється з певними особливостями.

Правовідносини, пов'язані з оформленням, видачею, погашенням простих і подвійних складських свідоцтв, під час зберігання товарів на товарних складах, регулюються Законом України «Про сертифіковані товарні склади та прості і подвійні складські свідоцтва» [21].

У випадках примусового виконання виконавчих написів, вчинених на аграрних розписках, виникали проблеми з тим, що власники зернових складів або відмовлялися видавати зерно належне боржнику, або ж вимагали від державних та приватних виконавців складання документів, які не передбачені Законом України «Про виконавче провадження».

Також виникали і проблеми з отриманням зерна покупцем майна боржника, яке було реалізовано з електронних торгів.

При цьому, суди неодноразово зазначали про те, що Закон України «Про виконавче провадження» є спеціальним, та у випадку конкуренції норм, підлягає застосуванню саме законодавство, яке регламентує примусове виконання судових рішень.

Так Господарський суд Київської області у рішенні від 14 серпня 2023 р. у справі № 911/308/21 зазначив, що посилання учасників справи на положення Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» щодо порядку видачі зерна з зернового складу, що на їх думку унеможливорює передачі його позивачу стягувачу у виконавчому провадженні не можуть бути прийняті судом до уваги у даному випадку, оскільки такий Закон не визначає порядок примусового виконання виконавчих написів нотаріуса, який врегульовано нормами спеціальних законів Закону України «Про виконавче провадження», а також Закону України «Про аграрні розписки», оскільки виконавчий напис нотаріуса вчинений саме на аграрній розписці [22].

Також у цій справі суд звернув увагу, що норми Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» регулюють договірні відносини, які виникають, зокрема, між покладавцем та зерновим складом, покладавцем та третіми особами внаслідок реалізації покладавцем як власником майна такої правомочності власника як розпорядження майном, яке зберігається тощо, водночас не встановлюють вимог щодо порядку примусового вилучення майна, яке знаходиться на зерновому складі і належить боржнику у виконавчому провадженні приватним виконавцем під час примусового виконання виконавчого напису нотаріуса.

Таким чином, вбачається необхідність подальшого узгодження законодавства, яке регулює ринок зерна, а також діяльність сертифікованих товарних складів та законодавства про виконавче провадження.

Орган або особа, що здійснює примусове виконання на підставі спеціальної виписки з Реєстру чи виконавчого документа, виданого на виконання судового рішення, рішення міжнародного комерційного арбітражу або третейського суду, може залучати суб'єктів господарювання, у тому числі на платній основі, для здійснення заходів, пов'язаних із завершенням виробництва та/або отриманням сільськогосподарської продукції, що є предметом застави за аграрною нотою, з метою її подальшої передачі кредитору.

Така норма дозволяє виконавцю впевнено відносити витрати на здійснення вищевказаних заходів до витрат виконавчого провадження, які підлягають стягненню з боржника.

Висновки. Підсумовуючи, можна припустити, що примусове виконання за аграрною нотою на підставі судового рішення, рішення міжнародного комерційного арбітражу або третейського суду чи на підставі спеціальної виписки з Реєстру буде доволі результативним, з огляду те, що зобов'язання боржника, забезпечене заставою.

Проте виконання таких рішень буде мати певні особливості, з огляду на специфіку звернення стягнення на сільськогосподарську продукцію та певні законодавчі новели, які містяться в Законі України «Про аграрні ноти».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гевчук А.В. Аграрна розписка – сучасний обліковий інструмент забезпечення розрахунків та зобов'язань аграрного сектору держави. *Трансформація бухгалтерського обліку, аналізу та контролю в умовах соціально-економічних викликів*: матеріали Міжнар. круглого столу (Тернопіль, 28 травня 2021 р.). Тернопіль: ЗУНУ, 2021. Т. 1. С. 35–37. Репозитарій Західноукраїнського національного університету. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/45469>.
2. Левандівський О.Т., Свиноус Н.І., Криховецька З.М. Аграрні розписки сільськогосподарських підприємств в активізації продовольчого забезпечення країни. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2024. № 1 (20). С. 390–402. <https://doi.org/10.15330/apred.1.20.390-402>.
3. Мамалига С.В. Аграрні розписки в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Агросвіт*. 2017. № 9. С. 30–34. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/9_2017/6.pdf.
4. Печенюк А.В. Аграрні розписки як альтернативний інструмент кредитування сільськогосподарських товаровиробників. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 25. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-25-8>.
5. Стендер С.В. Аграрна розписка та вексельна форма як альтернативні джерела кредитування аграрних підприємств. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 8. С. 800–805. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/8_ukr/133.pdf.
6. Боснюк О.П. Правові засади видачі, виконання та обігу аграрних розписок в Україні. Дис. ... канд. юрид. наук. Луцьк, 2024. 230 арк. eNUOLAIR. Репозитарій (відкритий електронний архів) Національного університету «Одеська юридична академія». URL: <https://hdl.handle.net/11300/27833>.
7. Домбровський С.Ф., Тараненко Л.С. Аграрна розписка як інструмент регулювання договірних відносин за участі сільськогосподарських товаровиробників. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4. С. 315–324. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2013_4_40.
8. Кулинич О.П. Правове регулювання укладення і виконання аграрних розписок в Україні. *Право. Людина. Довкілля*. 2019. Том 10, № 1. С. 60–66. URL: <https://doi.org/10.31548/law2019.01.008>.
9. Макіяні Д.Г. Аграрна розписка: проблемні аспекти інноваційного правового інституту, покликаного забезпечити виконання зобов'язань агровиробника. *Право і суспільство*. 2021. № 3. С. 59–67. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.3.9>.
10. Павлюченко Ю.М., Кравчук Б.І. Правова характеристика аграрних розписок. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1–2. С. 49–56. URL: <https://doi.org/10.31558/2518-7953.2017.1-2.6>.
11. Платонова Є.О. Правове регулювання аграрних розписок в Україні: сучасність та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 296–299. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/65>.
12. Уркевич В.Ю. Правові питання реєстрації аграрних розписок. *Правові питання трансформації інформаційного суспільства в суспільство знань, як основи інноваційного розвитку України*: матеріали наук.-практ. «круглого» столу (м. Київ, 27 квітня 2016 р.). Київ, 2016.

- С. 169–172. Інституційний репозитарій eNULAUIR Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/15874>.
13. Фірсова Н.В. Проблеми правового регулювання застосування аграрних розписок. *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 41. С. 45–50. URL: <https://doi.org/10.32837/chc.v0i41.421>.
 14. Про аграрні ноти. Закон України від 22.02.2024 р. № 3586–IX. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3586-20>.
 15. Про аграрні розписки. Закон України від 06.11.2012 р. № 5479–VI. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3586-20>.
 16. Про третейські суди. Закон України від 11.05.2004 р. № 1701–IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15>.
 17. Про міжнародний комерційний арбітраж. Закон України від 24.02.1994 р. № 4002–XII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12>.
 18. Про виконавче провадження. Закон України від 02.06.2016 р. № 1404–VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5479-17>.
 19. Авторгов А. Про аграрні розписки, виконавчий збір та негайне виконання. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/96605-pro-agrarn-rozpiski-vikonavchij-zbr-ta-negajne-vikonannya>.
 20. Про зерно та ринок зерна в Україні. Закон України від 04.07.2002 р. № 37–IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-15>.
 21. Про сертифіковані товарні склади та прості і подвійні складські свідоцтва. Закон України від 23.12.2004 р. № 2286–IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2286-15>.
 22. Рішення Господарського суду Київської області від 14.08.2023 р. у справі № 911/308/21 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Юнікорнс», Приватного акціонерного товариства «Таганча», Фермерського господарства «Єгор» про визнання права власності та зобов'язання вчинити дії. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112868931>.

ДОНОРСТВО КРОВІ: ПРАВОВИЙ СТАТУС ДОНОРА ТА ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ЙОГО ПРАВ

Блага Л.М.,
студентка 2 курсу ОС «Магістр»,
спеціальність 081 «Право»,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Блага Л.М. Донорство крові: правовий статус донора та гарантії захисту його прав.

Дефініцію «донорства крові та її складових частин» можна визначити як віддавання крові і її складових елементів за власним бажанням із лікувальною метою для його подальшого застосування як і в у терапевтичних цілях, так і клінічних заходах. Саме Цивільний кодекс виступає тим базовим актом, котрий прописує засадничі положення донорства у всіх його проявах. Обумовлено, що демографічні, культурні та релігійні чинники мають неабиякий вплив на бажання стати донором. Особливу увагу приділено актуальності поступу донорства в цілому, а також подоланню низької донорської активності.

Вказується, що існування будь-якої держави великою мірою залежить від донорів крові, тому нам слід вдосконалювати вже наявну систему донорства крові загалом роблячи її доступною та зрозумілою для всіх. За цих обставин донори крові наділені деякими пільгами в якості компенсаційного механізму за безпосередню реалізацію ними донорського призначення. З огляду на це, можемо виокремити такі пільги за наступними категоріями: загально-правові; додаткові; спеціальні. Проведений аналіз судової практики дозволив нам визначити проблеми щодо забезпечення захисту прав донорів. З'ясовано, що чинним законодавством прописана можливість державного страхування донорів з метою їх подальшої захищеності від небезпечних інфекцій, але така норма наразі здебільшого декларативна внаслідок відсутності чіткого порядку вищезгаданого страхування.

На основі проведеного аналізу аргументовано те, що внаслідок недотримання роботодавцями державних гарантій, що стосуються їх працівників, які стали чи ставатимуть донорами – можуть мати несприятливий вплив на їхнє подальше бажання провадити донорську діяльність чи то залучати до цього процесу інших охочих осіб. Автор приходить до висновку, що питання медичного обстеження майбутнього донора є вкрай важливим, через те, в цьому випадку необхідним є виокремлення його особливостей на законодавчому рівні, а також доречним є визначення переліку конкретних обставин, за яких індивід зміг би реалізувати своє донорське призначення за власним бажанням. Водночас докладна регламентація правового статусу донора допомогла б усунути юридичні розбіжності.

Ключові слова: донор, кров, право, пільги, правовий статус, донорство, трансплантація.

Blaha L.M. Blood donation: legal status of the donor and guarantees of protection of his rights.

The definition of 'donation of blood and its components' can be defined as the voluntary donation of blood and its components for therapeutic purposes for its further use in both therapeutic and clinical activities. The Civil Code is the basic act that prescribes the fundamental provisions of donation in all its manifestations. The author shows that demographic, cultural and religious factors have a significant impact on the desire to donate. Particular attention is paid to the relevance of the development of donation in general, as well as to overcoming low donor activity.

It is pointed out that the existence of any state depends to a large extent on blood donors, so we need to improve the existing blood donation system in general, making it accessible and understandable to all. Under these circumstances, blood donors are entitled to certain benefits as a compensation mechanism for the direct fulfilment of their donation purpose. In view of this, we can distinguish benefits in the following areas: general legal; additional; special. The analysis of the court practice allowed us to identify the problems with ensuring the protection of donors' rights. It has been found that the current legislation provides for the possibility of state insurance of donors for the purpose of their further protection against dangerous infections, but this provision is mostly declarative due to the lack of a clear procedure for the above-mentioned insurance.

On the basis of the analysis, the author argues that failure by employers to comply with the State guarantees relating to their employees who have become or will become donors may have an adverse

impact on their further desire to carry out donor activities or to involve other persons willing to do so. The author comes to the conclusion that the issue of medical examination of a prospective donor is extremely important, and therefore, in this case, it is necessary to highlight its specifics at the legislative level, and it is also appropriate to determine the list of specific circumstances under which an individual could fulfil his or her donation of his or her own free will. At the same time, a detailed regulation of the legal status of a donor would help to eliminate legal discrepancies.

Key words: donor, blood, law, benefits, legal status, donation, transplantation.

Постановка проблеми. Існування будь-якої держави великою мірою залежить від донорів крові. А відтак і сутність донорства крові постає одним із рушійних механізмів розвитку суспільства, адже його призначенням слугує порятунок людських життів. І все це може відбуватися у вигляді трансплантації органів чи то безпосередній донації, так як у світі трапляються різноманітні несприятливі випадки за підсумками яких, реципієнт може гостро потребувати переливання крові.

Втім, законодавство України має низку нормативно-правових актів, що впорядковують це питання на державному рівні, зокрема це: Цивільний кодекс України [8], Кодекс законів про працю України [12], Кодекс України про адміністративні правопорушення [13], Кримінальний кодекс України [5], Закон України «Про безпеку та якість донорської крові та компонентів крові» [1], Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Порядок медичного обстеження донорів крові та її компонентів» [14]. Проте цього замало, так як деякі з цих норм, що розміщені у вищенаведених законодавчих актах на практиці досі залишаються декларативними, а деякі з них – потребують свого уточнення, наприклад пільги для осіб, які наділені статусом Почесного донора України. У зв'язку з цим, нам слід забезпечити підвищення рівня захисту прав донорів, а дана проблематика є актуальною та вимагає подальших наукових досліджень.

Метою дослідження є визначення теоретичних і практичних проблем правового статусу донора крові.

Стан опрацювання проблематики. Вагомий внесок у дослідження теоретичних та практичних аспектів правового статусу донора та гарантій захисту його прав зробили вітчизняні вчені: С. Болдіжар [6], Т. Горбата [7], О. Мацегорін [2], А. Сидоренко [3], Н. Квіт [4] та ін. Однак нині недостатньо вирішені питання, що пов'язані з процедурою захисту прав донора, а також ефективних методів їх забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Юридичною основою права на донорство вважається ст. 290 Цивільного кодексу України, частина перша якої стверджує, що повнолітня дієздатна фізична особа наділена правом бути донором крові, її складових, а також органів та інших анатомічних компонентів і репродуктивних клітин [8]. Саме Цивільний кодекс виступає тим базовим актом, котрий прописує засадничі положення донорства у всіх його проявах.

Втім, донорство крові та її компонентів регулює Закон України «Про безпеку та якість донорської крові та компонентів крові» де чітко вказано, що донором крові та/або компонентів крові може бути будь-який дієздатний громадянин України, іноземець чи особа без громадянства, яка має посвідку на постійне проживання на території України, який пройшов відповідне медичне обстеження в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, за результатами якого підтверджена відсутність показань до постійного чи тимчасового відсторонення від донорства відповідно до переліку показань, затверджених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, з яким проведено співбесіду перед донацією крові та/або компонентів крові, під час якої йому надано вичерпну інформацію щодо донації, та який надав письмову згоду на забір у нього крові та/або компонентів крові, а також (за потреби) на застосування до нього допоміжних медичних технологій за формою, встановленою центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я [1].

На нашу думку, питання медичного обстеження майбутнього донора є вкрай важливим, через те в цьому випадку необхідним є виокремлення його особливостей на законодавчому рівні, а також доречним є визначення переліку конкретних обставин, за яких індивід зміг би реалізувати донорське призначення за власним бажанням. Водночас докладна регламентація правового статусу донора допомогла б усунути юридичні розбіжності.

Квіт Н.М. виділяв різні види принципів донорства – як загального, усіх видів, так і окремо трансплантації чи донорства крові. Проте він наголошував, що для будь-якого виду донорства основними принципами є гуманність, анонімність і добровільність [4, с. 75]. Ми погоджуємося з позицією вченого і виділяємо останній вищезгаданий принцип донорства як фундаментальний.

А під донорством крові та її складових частин ми розуміємо віддавання крові і її складових елементів за власним бажанням із лікувальною метою, наприклад для його подальшого застосування як і в у терапевтичних цілях, так і клінічних заходах.

Законодавство України допускає здійснення права на донорство лише у обумовленому порядку, за наявності згоди донора, а також реципієнта чи їхніх законних представників. Підставою такої операції є і те, що використання інших форм і методів для підтримання життя, відновлювального стану чи поліпшення здоров'я не дає належних наслідків, а заподіяна пересадженням органів чи інших анатомічних складових (зокрема, крові) шкода буде меншою, ніж та, що у відповідний спосіб завдається донору. У випадку порушення доброї волі донорства чи здійснення його під примусом норм права визначено покарання згідно вимог ст. 144 Кримінального кодексу України. Кримінальний кодекс визначає, що таке вилучення крові може бути здійснене кількома шляхами: насильницьким, шляхом обману, а також щодо неповнолітнього, особи яка перебувала в безпорадному стані чи матеріальній залежності винного. Останні два вважаються обтяжуючими обставинами і покарання за них передбачене більш суворе [5].

З огляду на європейські стандарти донорства крові, рекомендації ВООЗ та міжнародних громадських організацій у сферах дії донорства крові задля досягнення в Україні стовідсоткового непримусового донорства крові необхідно вжити таких заходів: 1) забезпечити утворення умов, що сприяють визначенню добровільного безоплатного донорства крові, зокрема створення національної програми добровільного донорства крові, забезпечення надійного фінансування, створення відповідної інфраструктури; 2) сприяти формуванню культури добровільного донорства крові, а саме знаходити порозуміння з донорами крові, визначати цільові групи донорспроможного населення; 3) створити та підтримувати донорську базу для надійного та добровільного донорства; 4) надавати донорам якісне обслуговування та належну увагу (зробити процедуру донорства крові зручною для донорів, наблизити її за допомогою виїзних донорських сесій, надавати відповідне консультування донорам, зробити донорство крові безпечним заходом) [7, с. 36].

Вказаний підхід з одного боку теж не універсальний, а з іншого – нам слід вдосконалювати вже наявну систему донорства крові загалом роблячи її доступною та зрозумілою для всіх. Важливим в цьому плані є відслідковування кожного етапу використання донорської крові поруч із контролем його якості, а також подальшим моніторингом ймовірних алергічних реакцій з боку реципієнта. У контексті науково-правових аспектів покращення чинного законодавства також варто деталізувати повноваження суб'єкта владних повноважень, що стосуються проведення інспекцій, і в тому числі видачі необхідних приписів, а також права на заборону вжитку крові, котра не відповідає встановленим стандартам, так як це може бути біологічно небезпечним для того, хто безпосередньо отримує таку кров.

Ознакою права на донорство є форма донорства (оплатне чи безоплатне). Наразі суперечливим у світовій спільноті є питання щодо платності чи безоплатності відповідних донорств. Грошова сплата коштів заборонена в багатьох країнах, як от в Італії, Великій Британії, Іспанії, Франції, Нідерландах. У 62 країнах донорство крові проводиться на безоплатній основі. Головним принципом в ЄС є безоплатність здачі крові. Такий підхід вважається вагомим, адже одним із головних завдань у напрямках дії донорства вважається безпека крові. Відповідно до програм переливання існують три принципи: безкоштовність, добровільність, досягнення самостійності. Держави зі стовідсотковим добровільним донорством крові мають вищий фактор регулярних донорів крові [3, с. 109]. Згідно твердження Болдіжар С.О., оплатним донорство не може бути, оскільки тоді воно порушуватиме принципи Конституції України, а саме право на безоплатну медичну допомогу. Авторка припускає, що оплатність донорства може мати наслідком і оплатність для реципієнта, що порушує норми чинної Конституції [6, с. 17-18].

Демографічні, культурні та релігійні чинники мають неабиякий вплив на бажання стати донором. На наш погляд, до цього переліку також варто включити маркетингові комунікації, які здатні спияти усвідомленню необхідності донорства. Справа в тім, що часто донорами виступають вихідці з неблагополучних родин, щоб отримати за це кошти, а відтак і не має причин вважати такі дії благодійністю. Відповідно з цього випливає, що аспект добровільності в цьому випадку є невід'ємною частиною донорства.

Мацегорін О.І. виділяв декілька видів донорів: вірогідні, потенційні та реальні донори. Вірогідними він вважав осіб, які вже надали письмову згоду бути живим донором для конкретного реципієнта. Потенційними донорами Мацегорін О.І. вважав осіб, які бажали стати донорами після смерті – які за життя надали письмову згоду на таке посмертне донорство. Останній вид, реальні донори – це особи, щодо яких здійснили донорські маніпуляції вже після їх смерті. Тобто автор визначав потребу в правовій регламентації донорства не тільки живих, а і мертвих [2, с. 53]. За для поступу донорства в цілому, а також подолання низької донорської активності необхідним є проведення

інформаційно-просвітницьких заходів щодо його розповсюдження серед населення, аби воно провадилося за їх за власним бажанням. Окрім того, з боку держави важливою є підтримка розвитку інноваційних методів лікування з приводу використання компонентів крові у терапевтичних цілях.

Закон України «Про безпеку та якість донорської крові та компонентів крові» закріплює гарантії прав донора крові та передбачає, що у день донації особа, яка виявила бажання здійснити донацію крові та/або компонентів крові, звільняється від роботи на підприємстві, в установі, організації незалежно від форми власності зі збереженням за нею середнього заробітку за рахунок коштів власника відповідного підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу. Окрім цього, після кожного дня здійснення донації крові та/або компонентів крові донору надається день відпочинку зі збереженням за ним середнього заробітку за рахунок коштів власника підприємства, установи, організації або уповноваженого органу [1].

Протягом року після здійснення донації донори наділені спроможністю на допомогу з тимчасової непрацездатності у зв'язку із захворюванням у обсязі 100 відсотків середньої заробітної плати відповідно до стажу роботи. Така пільга надається донорам, які на протязі певного часу безоплатно виконали донацію:

- крові в загальній ємкості, що дорівнює двом відповідним максимально допустимим дозам;
- або плазми крові в загальній кількості, що відповідає чотирьом разовим максимально допустимим дозам, заготовленим методом аферезу;
- або тромбоцитів у дворазових донаціях методом аферезу [11].

Відзначимо, що донори крові наділені деякими пільгами в якості компенсаційного механізму за реалізацію ними донорського призначення. З огляду на це, можемо виокремити пільги за наступними категоріями: 1) *загально-правові* (наприклад, право донора на додатковий вихідний); 2) *додаткові*, призначені для донорів, які мають статус військовослужбовця (мають право на доплату 25% до їх грошових надходжень впродовж 6 місяців); 3) *спеціальні* – створені для осіб, які наділені статусом Почесного донора України (до 2025 року вони щомісяця мали 10% доплати до пенсії). На наш погляд, сьогодні пільги донорів за вищезгаданою нами останньою категорією є недостатньо зарегульованими, оскільки наразі на законодавчому рівні для них немає чітко встановленого порядку надання їм лікарських засобів.

Сидоренко А. у своїй роботі зупиняється на питанні гарантій і пільг, які обумовлені чинним законодавством для вітчизняних донорів крові. Країна гарантує захист прав донора та охорону його здоров'я. У статті обумовлено положення про те, що у випадку зараження донора інфекційними хворобами або у випадку виявлення у нього інших хвороб чи розладу здоров'я у зв'язку зі здійсненням донорської функції – донор підлягає обов'язковому державному страхуванню. При цьому Сидоренко А. піднімає питання чи загалом варто надавати такий великий перелік пільг і прав донору, якщо на практиці вони майже не реалізуються і більша частина пільг просто не надана [3, с. 110].

Вищезгадана норма Сидоренко А. наразі здебільшого декларативна внаслідок відсутності чіткого порядку державного страхування. Необхідно зазначити, що зміст права на донорство досі залишає відкритим питання щодо забезпечення захисту прав донорів, і в тому числі в контексті їх трудової діяльності. Адже в юридичній практиці зустрічаються випадки не надання пільг донорам, які ми в подальшому проаналізуємо.

Насамперед, продемонструємо приклад ігнорування роботодавцем права донора на додатковий вихідний. Це було встановлено Рішенням Харківського районного суду Харківської області від 29.07.2019 р. у справі № 635/4880/19, в якому з'ясовано, що 20 травня 2019 року позивач звернувся до керівництва ДП «Жовтневе лісове господарство» з заявою про надання дня відпочинку 22 травня 2019 року із збереженням заробітної плати на підставі ЗУ «Про донорство крові та її компонентів» і додав до заяви довідку щодо надання донорам пільг серії ХК № 041275 від 26 квітня 2019 року», оскільки того дня він здавав кров, але ніякої відповіді на свою заяву не отримав [9].

Це свідчить про те, що пільга, яка була передбачена законодавцем, і яку роботодавець мав надати працівнику за його акт волевиявлення, не знайшла свого практичного прояву в цьому конкретному випадку. Подібні ситуації внаслідок недотримання роботодавцями державних гарантій, що стосуються їх працівників, які стали чи ставатимуть донорами – можуть мати несприятливий вплив на їхнє подальше бажання провадити донорську діяльність, чи то залучати до цього процесу інших охочих осіб. У зв'язку з цим, права донорів потребують істотного підвищення рівня їх захисту.

Ще одним прикладом може слугувати Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 08.01.2024 р. у справі № 160/29638/23, де 10.10.2023 року позивач звернувся до Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» із заявою про виплату грошової допомоги у розмірі 25 відсотків встановленої у закладі освіти стипендії протягом шести місяців з дня здавання чотирьох разових максимально допустимих доз безкоштовної здачі плазми крові ме-

тодом аферезу. Так, відповідач відмовляючи у здійсненні спірної доплати позивачу посиляється, зокрема, на лист Дніпропетровської обласної ради, в якому повідомлено, що рішенням обласної ради від 05.11.2021 р. затверджено обласну програму «Здоров`я населення Дніпропетровщини на 2020–2024 рр.». Переліком заходів згаданої програми виплата грошової допомоги після здійснення донації крові не передбачена. Проте суд відзначив, що відсутність програми виплати грошової допомоги після здійснення донації крові не звільняє відповідача від обов`язку виплати таку грошову допомогу. А посилення відповідача, як підставу для відмови у задоволенні позовних вимог, на заочну форму навчання позивача, суд до уваги не бере, оскільки Законом № 931-IX не вбачає обмеження такої виплати формою навчання особи [10]. З одного боку, наша держава регламентує права та пільги донорів, а з іншого не дивлячись на це, їх застосування на практиці як видно з судового рішення, тягне за собою бюрократичні перешкоди, що, безперечно, позначається на результативності загальної системи донорства крові. До того ж, перед нами постає питання з приводу законної діяльності тих органів, які не належать до апарату управління державної політики, що стосується охорони здоров`я.

Висновки. Під донорством крові та її складових частин ми розуміємо віддавання крові і її складових елементів за власним бажанням із лікувальною метою, скажімо для його подальшого застосування як і в у терапевтичних цілях, так і клінічних заходах. Відзначимо, що донори крові наділені деякими пільгами в якості компенсаційного механізму за реалізацію ними донорських функцій. З огляду на це, можемо виокреми пільги за наступними категоріями: 1) *загально-правові* (наприклад, право донора на додатковий вихідний); 2) *додаткові*, призначені для донорів, які мають статус військовослужбовця (мають право на доплату 25% до їх грошових надходжень впродовж 6 місяців); 3) *спеціальні* – створені для осіб, які наділені статусом Почесного донора України (до 2025 року вони щомісяця мали 10% доплати до пенсії). На наш погляд, сьогодні пільги донорів за вищезгаданою нами останньою категорією є недостатньо зарегульованими, оскільки наразі на законодавчому рівні для них немає чітко встановленого порядку надання їм лікарських засобів. Проте зміст права на донорство досі залишає відкритим питання щодо забезпечення захисту прав донорів, і в тому числі в контексті їх трудової діяльності, адже в юридичній практиці досі зустрічаються випадки не надання пільг донорам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про безпеку та якість донорської крові та компонентів крові: Закон України від 12.01.2022. № 931-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/931-20#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
2. Мацегорін О.І. Цивільно-правові аспекти права на донорство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 51–54.
3. Сидоренко А.О. Право на донорство крові: сутність та значення. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 1. С. 106–112.
4. Квіт Н.М. Принципи та поняття донорства та їх вплив на права осіб, що передають біологічні матеріали до складу біобанків в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 74–77.
5. Кримінальний кодекс України від 26.12.2024 р. № 2341-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
6. Болдіжар С.О. Сучасні тенденції правового забезпечення новітніх прав у сфері охорони здоров`я: монографія. Ужгород: ФОП Сабов А.М., 2022. 250 с.
7. Горбата Т.Г. Необхідність впровадження в Україні європейських стандартів донорства крові та її компонентів: результати соціологічного опитування. *Публічне управління та митне адміністрування*. Спецвипуск. 2022. С. 31–38.
8. Цивільний кодекс України від 01.01.2025 р. № 3586-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
9. Рішення Харківського районного суду Харківської області від 29.07.2019 р. у справі № 635/4880/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83382377> (дата звернення: 01.01.2025).
10. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 08.01.2024 р. у справі № 160/29638/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116179082> (дата звернення: 01.01.2025).
11. Трудові гарантії та права донорів крові. Юридичні консультації. URL: <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/trudovi-garantiyi-ta-prava-donoriv-krovi/> (дата звернення: 01.01.2025).
12. Кодекс законів про працю України від 31.12.2024 р. № 4170IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 01.01.2025).

13. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 01.01.2025 р. № 3620-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
14. Порядок медичного обстеження донорів крові та її компонентів: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.02.2021 р. № z0405-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0405-21#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
15. Громовчук М.В., Бєлов Д.М., Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 65. С. 46-50.

ПОНЯТТЯ ТА РОЛЬ НЕЗАЛЕЖНОГО ДИРЕКТОРА (НЕЗАЛЕЖНОГО НЕВИКОНАВЧОГО ДИРЕКТОРА) В КОРПОРАТИВНОМУ УПРАВЛІННІ

Блаженко Т.,
здобувач НН Юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
ім. В. Стефаника

Блаженко Т. Поняття та роль незалежного директора (незалежного невиконавчого директора) в корпоративному управлінні.

В статті аналізуються особливості нового для українського корпоративного права правового інституту – незалежного директора (незалежного невиконавчого директора) наглядової ради (ради директорів) в акціонерних товариствах. Особлива увага зосереджена на з'ясуванні термінологічної коректності запроваджених в законодавстві понять.

Констатується, що в Законі України «Про акціонерні товариства» використовується дуальне (подвійне) позначення стосовно регулювання інституту посадових осіб – «незалежний член наглядової ради» (у випадку обрання дворівневої системи корпоративного управління) та «незалежний невиконавчий директор» (за умови вибору однорівневої системи корпоративного управління). Функція відповідної посадової особи полягає в контролі та нагляді за діяльністю органів корпоративного управління. За основу було взято у зв'язку з євроінтеграцією саме термінологію на основі положень Рекомендації № 2005/162/ЄС Європейського Союзу. Автор аргументується, що інші поняття не відповідають вітчизняній правовій традиції, а тому їх недоцільно застосовувати як у нормотворчості, так і в актах локальної правотворчості.

Підкреслюється, що інститут незалежних директорів покликаний забезпечити високопрофесійний контроль за діяльністю АТ, об'єктивність публічної інформації про діяльність товариства, застосування нестандартних підходів, спрямованих на розвиток підприємницької діяльності підприємства, підвищує довіру інвесторів. Акціонери, у тому числі й мажоритарні, на практиці розуміють, що наявність потужної та дієздатної наглядової ради є конкурентною перевагою товариства.

Автором акцентується увага на тому, що завдяки присутності незалежних директорів у складі ради підвищується інвестиційна привабливість відповідного акціонерного товариства, оскільки вони здатні забезпечити більш ефективний та професійний контроль за діяльністю правління, що зменшує ризики інвестування в цю компанію і, відповідно, сприяє підвищенню її ринкової вартості.

Підсумовується, що ефективність невиконавчих директорів прямо залежить як від їхньої участі на засіданнях ради директорів, так і від ґрунтовної перевірки ними у процесі ухвалення рішень припущень виконавчих директорів та інших агентів. Незалежні члени наглядової ради (незалежні директори) здійснюють набагато більший вплив на управління АТ та на якість фінансової інформації, аніж інші члени правління. Тому має місце обернена залежність між квотою незалежних директорів у наглядовій раді (раді директорів) та маніпуляціями з бухгалтерським обліком.

Ключові слова: незалежний директор, невиконавчий директор, корпоративне управління, член наглядової ради, товариство, посадова особа, корпоративні правовідносини.

Blazhenko T. The concept and role of an independent director (independent non-executive director) in corporate governance.

The article analyzes the features of a new legal institution for Ukrainian corporate law – an independent director (independent non-executive director) of the supervisory board (board of directors) in joint-stock companies. Special attention is focused on clarifying the terminological correctness of the concepts introduced in the legislation.

It is noted that the Law on Joint stock company uses a dual (double) designation regarding the regulation of the institution of officials – “independent member of the supervisory board” (in the case of choosing a two-tier corporate governance system) and “independent non-executive director” (in the case of choosing a one-tier corporate governance system). The function of the relevant official is to control and supervise the activities of corporate governance bodies. In connection with European integration, the terminology based on the provisions of Recommendation No 2005/162/EC of the European Union was taken as the basis. The author argues that other concepts do not correspond to

the domestic legal tradition, and therefore they are inappropriate to use both in rulemaking and in acts of local lawmaking.

It is emphasized that the institution of independent directors is designed to ensure highly professional control over the activities of a joint-stock company, the objectivity of public information about the company's activities, the use of non-standard approaches aimed at the development of the enterprise's entrepreneurial activity, and increases investor confidence. Shareholders, including majority shareholders, understand in practice that the presence of a powerful and capable supervisory board is a competitive advantage of the company.

The author emphasizes that the presence of independent directors on the board increases the investment attractiveness of the relevant joint-stock company, since they are able to provide more effective and professional control over the activities of the board, which reduces the risks of investing in this company and, accordingly, contributes to increasing its market value.

It is concluded that the effectiveness of non-executive directors directly depends on both their participation in board meetings and their thorough verification of the assumptions of executive directors and other agents in the decision-making process. Independent members of the supervisory board (independent directors) have a much greater impact on the management of the joint-stock company and on the quality of financial information than other members of the board. Therefore, there is an inverse relationship between the quota of independent directors on the supervisory board (board of directors) and accounting manipulation.

Key words: independent director, non-executive director, corporate governance, member of the supervisory board, company, official, corporate legal relations.

Постановки проблеми. Відносно нещодавно в системі корпоративного управління товариств капіталів з'явилася нова посадова особа – незалежний директор (незалежний невиконавчий директор).

Даний правовий інститут, який уже десятиріччями з успіхом функціонує в таких країнах як США, Великобританія, Китай, Індія, є достатньо новим для корпоративного права України і в термінологічному аспекті, оскільки він з'явився у законодавстві в процесі запозичення елементів корпоративного управління з права ЄС та англо-американського права.

Стан опрацювання. Окремі аспекти правового статусу незалежного директора, його значення в корпоративному управлінні досліджувались такими вченими як О.О. Терещенко, Г.О. Алексін, Д.І. Погрібний, О.Р. Ковалишин, С.І. Гусаков, Г.В. Анікіна, А.М. Захарченко та інші. Поряд з тим, варто відзначити, що значення незалежного члена (невиконавчого директора) наглядової ради (ради директорів) саме в корпоративному управлінні акціонерних товариств не проводилося.

Тому **мета дослідження** – з'ясувати роль незалежного директора в корпоративному управлінні в акціонерних товариствах.

Виклад основного матеріалу. Інститут незалежного директора утвердився в корпоративному праві більшості країн Європейського Союзу, а також інших країнах ринкової економіки.

У різних юрисдикціях і нормах корпоративного управління використовується різна термінологія стосовно директорів. В одних джерелах використовується термін «незаінтересовані» («*non-interested*») [1], в той час, як в інших «незалежні» («*independent*») [2; 3], «зовнішні» («*outside*» або *shagai torishimariyaku*) [4], «невиконавчі» («*non-executive*») [5], «позаштатні» («*non-employee*») та «незацікавлені» («*disinterested*») [6; 7]. В *acquis communautaire* Європейського Союзу, а саме в Рекомендації № 2005/162/ЄС про роль невиконавчих директорів або наглядових директорів лістингових компаній і про комітети (наглядової) ради, закріплено термін «*non-executive*» або «*supervisory directors*». Однак в згаданій Рекомендації йде мова одночасно як про незалежних, так і про всіх невиконавчих директорів або наглядових директорів загалом.

В корпоративному праві та практиці корпоративного управління США та Великобританії членів ради директорів іноді ще поділяють на «внутрішні» члени («інсайдери») та «зовнішні» («аутсайдери»). Інсайдерами є ті директори, які безпосередньо задіяні в процесі щоденного управління компанією, реалізацією виконавчої функції ради директорів, тобто фактично це є виконавчі директори (*executive directors*). На противагу їм незалежні невиконавчі директори (*non-executive directors*) називаються аутсайдерами, оскільки безпосередньо в прийнятті рішень стосовно щоденної управлінської діяльності компанією участі не приймають.

В документах Професійної асоціації корпоративного управління вживається термін «*корпоративний директор*», як збірний термін для різних видів посадових осіб органів управління товариством, застосовуючи його як до членів наглядової ради (невиконавчих членів ради директорів), так і до членів правління (виконавчих членів ради директорів) [8].

Обсяг повноважень відповідної посадової особи корпоративного управління в них дещо відрізняється, однак в цілому під цими термінами йде мова про одну і ту ж особу – незалежного члена

наглядової ради (незалежного невиконавчого директора). В літературі також обґрунтовується використання терміну «неуправлінський» (*non-management*) зважаючи на те, що усі наведені вище терміни мають спільну характерну ознаку – відповідний директор не є членом команди керівників, які задіяні безпосередньо в управлінні компанією [9, с. 79].

З аналізу вище наведеної термінології вбачається, що в українському корпоративному праві для позначення особи з відповідними обов'язками взято саме британську термінологію з урахуванням положень Рекомендації № 2005/162/ЄС Європейського Союзу, оскільки в п. 14 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про акціонерні товариства» закріплено саме поняття «незалежний невиконавчий директор»: фізична особа, яка обрана членом ради директорів акціонерного товариства та відповідає вимогам, встановленим статтею 69 Закону. Стосовно особи з аналогічними функціями та правовим статусом в наглядовій раді – незалежний член наглядової ради.

Таким чином, в Законі використовується дуальне (подвійне) позначення стосовно регулювання інституту посадових осіб, функцією яких є контроль за діяльністю органів корпоративного управління. Застосування такої термінології, видається, достатньо виваженим, та таким, що відповідає теперішній системі корпоративного управління та термінології корпоративного права.

Стосовно ролі незалежного директора в корпоративному управлінні, то варто відзначити, що завдяки присутності незалежних директорів у складі ради підвищується інвестиційна привабливість відповідного акціонерного товариства, оскільки вони здатні забезпечити більш ефективний та професійний контроль за діяльністю правління, що зменшує ризики інвестування в цю компанію і, відповідно, сприяє підвищенню її ринкової вартості. Інститут незалежних директорів покликаний забезпечити високопрофесійний контроль за діяльністю АТ, об'єктивність публічної інформації про діяльність товариства, застосування нестандартних підходів, спрямованих на розвиток підприємницької діяльності підприємства. Він підвищує довіру інвесторів. Акціонери, у тому числі й мажоритарні, на практиці розуміють, що наявність потужної та дієздатної наглядової ради є конкурентною перевагою товариства.

На думку Г.В. Анікіної, основна роль незалежних директорів зводиться до того, щоб забезпечити професійний та об'єктивний контроль за діяльністю менеджерів та ефективно управління компанією в інтересах усіх її власників, особливо для тих ПАТ, акції яких перебувають у власності значної кількості дрібних акціонерів, і в яких у зв'язку з цим відсутня достатня інформація та ресурси для здійснення контролю самостійно [10, с. 46].

О.О. Терещенко вважає, що дієздатність інституту незалежних директорів є надзвичайно важливою для розбудови національної економіки. Формальне насадження цього інституту шляхом насадування законодавчих регуляцій, оновлення законодавства чи його постійного "поліпшення" не сприятиме реальному поступу, а навпаки тільки поглибить формалізм і превалювання форми над сутністю [11, с. 88].

Інститут незалежних директорів виступає також потужним засобом забезпечення державно-управлінського впливу на процеси структурних змін у корпоративному секторі економіки. Він є важливою частиною сучасної системи корпоративного управління, унікальним інструментом незалежного контролю за діяльністю менеджерів та захисту міноритарних акціонерів. Одним із пріоритетних напрямів законодавчих і регулятивних заходів, до яких вдаються за кордоном з метою недопущення в майбутньому корпоративних конфліктів, є посилення у раді директорів ролі незалежних директорів [12, с. 80].

Ефективність невиконавчих директорів прямо залежить як від їхньої участі на засіданнях ради директорів, так і від ґрунтовної перевірки ними у процесі ухвалення рішень припущень виконавчих директорів та інших агентів [13, с. 61]. Згідно одного із досліджень, незалежні члени наглядової ради (незалежні директори) здійснюють набагато більший вплив на управління АТ та на якість фінансової інформації, ніж інші члени правління. Тому автори доводять обернену залежність між квотою незалежних директорів у наглядовій раді (раді директорів) та маніпуляціями з бухгалтерським обліком [14].

Зацікавлені особи, що націлені на довгостроковий успіх підприємства, дедалі більше усвідомлюють необхідність залучення професіоналів та вбачають у наглядовій раді і незалежних директорах особливий ресурс якісної експертної думки, якого бракує всередині підприємства й зовнішнім консультантам. Д.І. Погрібний наголошує на доцільності запровадження інституту незалежних директорів у чинну систему управління АТ державного сектору економіки України, зокрема шляхом трансформації інституту державного представництва, який на даний момент не забезпечує належного економічного ефекту. Насьогодні представники держави в органах управління АТ є державними службовцями, які "матеріально не зацікавлені у підвищенні ефективності діяльності цих підприємств, при цьому виконання обов'язків на основному місці роботи не дозволяє приділяти належної уваги питанням діяльності компаній [15, с. 147].

Наявність незалежних директорів у раді надає змогу доносити до ради нові погляди та ідеї щодо діяльності компанії, підвищує довіру інвесторів.

На думку І.С. Ратинської, директори можуть відігравати важливу роль у тих галузях, де інтереси правління, товариства й акціонерів можуть мати розбіжності, наприклад, у питаннях оплати праці членів правління, планування наступництва посад, змін у системі корпоративного контролю, заходах, спрямованих на захист товариства від поглинання, укладання важливих угод і проведення аудиту [16, с. 39]. Вчені також звертають увагу на важливість запровадження інституту незалежних директорів у державному секторі економіки. Якщо у складі наглядової (спостережної) ради з'являться незалежні директори, то ризик домінування тактичних інтересів держави над стратегічними (довгостроковими) цілями розвитку компаній суттєво зменшується. Держава отримує стратегічні переваги, оскільки стабільний розвиток компанії та підвищення рівня її капіталізації дасть можливість підвищити вартість державної частки та одержати додаткові дивіденди [10, с. 47].

Концепція незалежного директора, який є незалежним від менеджменту, полягає також і в тому, що обов'язок директора полягає в посередництві між інтересами ряду різних заінтересованих груп, включаючи, але не обмежуючись, акціонерів. І фактично незалежний директор може насправді іноді навіть діяти проти інтересів акціонерів, щоб захистити, наприклад, інтереси найманих працівників.

Підвищення рівня самостійності членів наглядових рад – представників держави шляхом впровадження інституту незалежних членів наглядової ради є виправданим, оскільки підготовка та затвердження (погодження) суб'єктами управління об'єктами державної власності завдань на голосування з усіх без винятку питань порядку денного засідань наглядових рад вимагає додаткових часових витрат та організаційних зусиль учасників цих відносин і не повною мірою відповідає рекомендаціям Керівних принципів ОЕСР щодо корпоративного управління для підприємств з державною участю, згідно з якими держава не повинна брати участь у повсякденному управлінні державними підприємствами, має надати їм повну господарську автономію для досягнення поставлених цілей та поважати самостійність рад директорів [17, с. 117]. Окрім того, незалежний директор – це експерт, який знає специфіку галузі, де працює компанія, має успішний досвід управління великими корпораціями та вміє приймати ефективні інвестиційні рішення. Більш конкретні вимоги до кваліфікацій незалежних директорів виносяться на розсуд самої компанії.

Висновки. З урахуванням вище зазначеного, слід констатувати, що в Законі України «Про акціонерні товариства» та Законі України «Про управління об'єктами державної власності» використовується дуальна (подвійна) термінологія стосовно регулювання інституту посадових осіб, функцією яких є нагляд та контроль за діяльністю органів корпоративного управління. При цьому за основу було взято саме термінологію на основі положень Рекомендації № 2005/162/ЕС Європейського Союзу.

Стосовно ролі незалежних директорів, то слід відзначити, що з урахуванням висловлених в правничій літературі точок зору значення незалежних директорів полягає в тому, щоб забезпечити високопрофесійний контроль за діяльністю АТ, об'єктивність публічної інформації про діяльність товариства, застосування нестандартних підходів, спрямованих на розвиток підприємницької діяльності підприємства, підвищити довіру інвесторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Investment Company Act (ICA) (codified in relevant part at 15 U.S.C. § 80a-2(a)(19). 2000.
2. Securities Exchange Act of 1934 (SEA) § 10A (codified at 15 U.S.C. § 78j-1(i)(3)(B). 2002.
3. Sarbanes-Oxley Act of 2002 § 301 (codified at 15 U.S.C. § 78j-1(m)(3)(A) 2002.
4. Commercial Code of Japan [SH/EN/Æ], art. 188(2). 2002.
5. Report of the committee on the financial aspects of corporate governance. *Financial reporting council*, London stock exchange. 1992. URL: <https://www.ecgi.global/sites/default/files/codes/documents/cadbury.pdf>.
6. Delaware Code Annotated. 2001.
7. Model Business Corporation Act. URL: http://www.lexisnexis.com/documents/pdf/20080618091347_large.pdf?srsItd=AfmBOoreDkyqV10p_v853Vs1SVK6cLhgz0s9_sbmGJPMIJdtOY007_2B.
8. Міжнародний форум корпоративних директорів, Професійна асоціація корпоративного управління. URL: <https://cgpa.com.ua/profesijna-spilnota/diyalnist-korporativnogo-direktora/diyalnist-korporativnogo-direktora-1/>.
9. Clarke Donald, Three Concepts of the Independent Director, *Law Faculty Publications & Other Works Faculty Scholarship*, 2007. P. 73–111.
10. Анікіна Г.В. Позасудовий захист корпоративних прав міноритарних акціонерів за правом України та Європейського Союзу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 3. С. 44–50.

11. Терещенко О.О., Алексін Г.О. Роль інститутів наглядової ради та незалежного директора в максимізації вартості компанії. *Фінанси України*. Вип. 9. 2019. С. 81–93.
12. Гусаков С.І. Інститут незалежних директорів у системі державного управління реструктуризацією корпоративного сектору національної економіки. *Державне управління: теорія та практика*. 2015. № 1. С. 78–85.
13. Gunetilleke H.W. Role of non-executive directors in corporate governance in the context of the codes on corporate governance. PhD thesis, University of Greenwich. 2009. 336 p.
14. Saona P., Muro L., Alvarado M. «How do the ownership structure and board of directors' features impact earnings management? The Spanish case», *Journal of Int Financial Management & Accounting*. 2020. Vol. 31, p. 98–133. URL: <https://doi.org/10.1111/jifm.12114>.
15. Погрібний Д.І. Корпоративні права держави: поняття, підстави виникнення, механізм реалізації : монографія. Х., 2009. 168 с.
16. Міжнародні та національні стандарти корпоративного управління : зб. кодексів та принципів. К. 2002. 247 с.
17. Захарченко А.М. Щодо утворення та організації діяльності наглядових рад суб'єктів господарювання державного сектору економіки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 24. С. 114–118.

УДК 347.633

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.22>

РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО УСИНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ВОЄННИХ РЕАЛІЙ

Болдирева В.М.,*доцент МКА, ст. викладач кафедри «Правознавство»**Північноукраїнського інституту імені Героїв Крут**ПрАТ «ВНЗ «МАУП»**ORCID: 0000-0003-4502-595X***Меркун А.А***здобувач вищої освіти, групи ІНЗ-9-21-Б1Пр**Північноукраїнського інституту імені Героїв Крут**ПрАТ «ВНЗ «МАУП»*

Болдирева В.М., Меркун А.А. Реформування законодавства про усиновлення в Україні у контексті воєнних реалій.

Стаття присвячена аналізу особливостей законодавчого регулювання усиновлення в Україні в умовах воєнного стану, зокрема викликів, які виникають у зв'язку з бойовими діями та гуманітарною кризою. Автори висвітлюють ключові аспекти національного законодавства, акцентуючи увагу на положеннях Конституції України, Сімейного кодексу України, Закону України «Про охорону дитинства», а також на міжнародних документах, таких як Європейська Конвенція про усиновлення дітей та Конвенція про права дитини. Особлива увага приділяється внесеним у 2022-2023 роках змінам до нормативно-правових актів, спрямованих на адаптацію процедур усиновлення до нових умов.

У статті розглянуто основні проблеми, з якими стикається система усиновлення в умовах війни, зокрема втрату доступу до державних реєстрів на тимчасово окупованих територіях, ризик незаконного вивезення дітей до інших держав, труднощі з підтвердженням статусу дитини-сироти, а також перешкоди для евакуації дітей. Аналізуються заходи, які вживає держава для захисту прав дітей, зокрема створення Єдиної інформаційно-аналітичної системи «Діти», запровадження спрощених процедур перевірки кандидатів в усиновлювачі та розширення підстав для надання дітям статусу сироти.

Автори наголошують на важливості забезпечення прозорості процесів усиновлення, цифровізації обліку дітей та посилення контролю за дотриманням прав усиновлених дітей. Окремо висвітлюється роль міжнародного співробітництва у запобіганні незаконному усиновленню та уніфікації стандартів захисту дітей відповідно до вимог міжнародного права. У статті також наведено рекомендації щодо вдосконалення законодавства, яке регулює усиновлення, зокрема з метою оперативного реагування на нові виклики, що постають через воєнний стан.

Результати дослідження підкреслюють значущість комплексного підходу до реформування системи усиновлення, який базується на інтеграції міжнародних стандартів, ефективній взаємодії між державними органами, міжнародними організаціями та громадськими ініціативами. Зроблено висновки, що створення стабільних і безпечних умов для усиновлення є важливим кроком до забезпечення права кожної дитини на сімейне виховання навіть у складних умовах війни.

Ключові слова: законодавство України, усиновлення, дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, усиновлювачі, піклувальники.

Boldyreva V.M., Merkun A.A. Reforming the legislation on adoption in Ukraine in the context of military realities.

The article focuses on the analysis of legislative regulation of adoption in Ukraine under martial law, particularly the challenges arising due to military actions and the humanitarian crisis. The authors highlight the key aspects of national legislation, emphasizing the provisions of the Constitution of Ukraine, the Family Code of Ukraine, the Law of Ukraine «On Child Protection,» as well as international instruments such as the European Convention on the Adoption of Children and the UN Convention on the Rights of the Child. Special attention is given to amendments made in 2022-2023 to regulatory acts aimed at adapting adoption procedures to new conditions.

The article examines the main problems faced by the adoption system during wartime, including the loss of access to state registers in temporarily occupied territories, the risk of illegal transfer of children

to other countries, difficulties in confirming the status of orphans, and obstacles to the evacuation of children. The measures taken by the state to protect children's rights are analyzed, including the creation of the Unified Information and Analytical System «Children,» the introduction of simplified procedures for verifying potential adoptive parents, and the expansion of criteria for granting children orphan status.

The authors emphasize the importance of ensuring transparency in adoption processes, digitalization of child records, and strengthening oversight of the rights of adopted children. The role of international cooperation in preventing illegal adoption and unifying child protection standards in accordance with international law is highlighted. The article also provides recommendations for improving adoption-related legislation, particularly to ensure timely responses to new challenges posed by martial law.

The study results underscore the significance of a comprehensive approach to reforming the adoption system, which is based on the integration of international standards, effective collaboration among state bodies, international organizations, and public initiatives. It concludes that creating stable and safe conditions for adoption is a crucial step toward ensuring every child's right to family upbringing, even under the difficult circumstances of war.

Key words: Ukrainian legislation, adoption, orphaned child, child deprived of parental care, adoptive parents, guardians.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна в Україні, спричинена військовою агресією Російської Федерації, створила нові виклики для забезпечення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Військові дії призвели до зростання кількості дітей, які втратили батьків, залишилися без сімейного піклування або опинилися в складних життєвих обставинах через евакуацію, руйнування житла та інфраструктури. Через жорстокі дії окупантів мільйони українських дітей стали жертвами війни. Понад 500 дітей загинули внаслідок авіаударів і артилерійських обстрілів, багато хто втратив свої домівки, а деякі з'явилися на світ у підвалах та бомбосховищах.

Все вищевказане висвітлює низку проблем, які потребують термінової уваги через пошук ефективних механізмів вирішення цих проблем у контексті адаптації законодавства України до умов воєнного стану. Зокрема, потрібно забезпечити надійну систему захисту прав дітей, спростити процедури усиновлення та інтегрувати міжнародні стандарти в національну правову базу.

Мета дослідження полягає у дослідженні та аналізі змін у законодавстві України щодо усиновлення під час воєнного стану, а також визначення напрямків подальшого вдосконалення правового регулювання цієї сфери в умовах воєнних реалій.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз сучасних наукових праць свідчить, що питання усиновлення перебуває в полі зору таких дослідників, як В. Микитин, О.В. Губанова, О. Мельник, Л. Князька та інших. Водночас, комплексний аналіз ключових аспектів усиновлення в умовах воєнного стану ще не здійснювався. Варто зазначити, що з початком повномасштабної війни в Україні процедура усиновлення зазнала певних змін, що потребує детального вивчення.

Виклад основного матеріалу. Усиновлення в Україні є однією з пріоритетних форм забезпечення права дитини на сімейне виховання, що закріплено в національному законодавстві та міжнародних актах. В умовах воєнного стану питання правового регулювання усиновлення набуває особливої актуальності, враховуючи зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Згідно зі статтею 52 Конституції України, держава зобов'язана забезпечувати захист дітей, їх належне утримання, виховання та захист дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування [1]. Саме ця норма знаходить своє відображення у таких міжнародних документах, як Європейська Конвенція про усиновлення дітей (ратифікована Україною 15 лютого 2011 року) та Конвенція про права дитини. Зокрема, стаття 20 Конвенції про права дитини передбачає, що кожна дитина, позбавлена сімейного піклування, має право на належну підтримку з боку держави, включаючи можливість бути усиновленою.

Ратифікація міжнародних документів сприяла гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами. Це стало ключовим кроком для вдосконалення процедури усиновлення, особливо у кризових ситуаціях, які виникають під час воєнного стану.

На рівні національного законодавства процедура усиновлення регулюється низкою нормативно-правових актів, серед яких – Сімейний кодекс України, Закон України «Про охорону дитинства» [2], Цивільний процесуальний кодекс України та спеціальні підзаконні акти. Важливе місце в цій системі займає Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, який був оновлений 16 серпня 2022 року. Зміни врахували нові виклики, що виникли через воєнний стан, зокрема необхідність оперативного реагування на потреби дітей, які залишилися без сімейного піклування [3, с. 135].

Згідно з частиною 1 статті 207 Сімейного кодексу України, усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина на підставі рішення суду. Це визначення підкреслює юридичну природу усиновлення як правового акту, який встановлює довічні правовідносини між дитиною та усиновлювачем [4].

Воєнний стан поставив перед державою нові виклики у сфері захисту прав дітей. Зростання кількості внутрішньо переміщених осіб, розлучення сімей та втрати батьків через бойові дії створили умови, за яких необхідно вдосконалювати процедури усиновлення. Правове регулювання цього питання забезпечує можливість адаптації процедур до таких умов шляхом внесення змін до нормативних актів.

Зокрема, в умовах воєнного стану передбачено спрощення окремих етапів процедури усиновлення, включаючи такі, як оптимізація термінів розгляду справ про усиновлення в судах, що дозволяє уникнути бюрократичної затримки у прийнятті рішень; забезпечення доступу до інформації про дітей, які підлягають усиновленню, через цифрові реєстри, а також спрощення порядку перевірки умов проживання кандидатів в усиновлювачі, з урахуванням неможливості проведення повноцінних перевірок у зонах бойових дій.

Наукові підходи до визначення природи усиновлення акцентують увагу на його правовій та соціальній сутності. За словами В. Микитина, усиновлення є юридичним фактом, що належить до юридичних дій. Це дія, спрямована на досягнення конкретного правового результату – встановлення сімейних правовідносин між дитиною та усиновлювачем. Одна з ключових ознак цих відносин – їх довічний характер, що відрізняє усиновлення від інших форм сімейного влаштування [5, с. 72].

О.В. Губанова підкреслює, що усиновлення є найбільш бажаною формою сімейного виховання для дитини. У порівнянні з іншими формами, такими як опіка, піклування чи перебування в закладах інституційного догляду, усиновлення забезпечує найбільш сприятливі умови для розвитку та соціалізації дитини [6, с. 72].

Додатковими аспектами щодо регулювання питання усиновлення в умовах воєнного стану є деякі зміни до Сімейного кодексу України та інших законодавчих актів, які передбачають такі важливі нововведення, як обмеження на усиновлення іноземцями (заборонено усиновлення дітей іноземцями, якщо немає попередніх родинних зв'язків або контактів, встановлених до початку війни, аналогічна заборона поширюється і на громадян України, які постійно проживають за кордоном без родинного зв'язку), а також розширення підстав для надання статусу дитини-сироти. Цей статус можуть отримати діти, чиї батьки зникли безвісти, перебувають у полоні, на окупованих територіях або не виконують батьківських обов'язків через війну.

Також Постанова № 1235 від 16 листопада 2022 року забороняє усиновлення іноземцями та громадянами України, які проживають за кордоном, на час воєнного стану, за винятком родинних зв'язків [7]. Крім того, Постанова № 907 від 2 серпня 2022 року дозволяє продовження терміну дії документів кандидатів в усиновлювачі до 18 місяців та реєстрацію без проходження курсів підготовки, якщо їх проведення неможливе через бойові дії [8].

Усиновлення також регулюється Постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 року № 576 "Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт, дітей позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України під час воєнного стану" розблоковано процес усиновлення дітей, т.ч. за кордон у складі закладів [9].

Контроль за усиновленням також було посилено. Органи опіки зобов'язані регулярно перевіряти умови проживання усиновлених дітей, особливо тих, які перебувають за кордоном. Для дітей, переміщених у межах України, забезпечено постійний нагляд за їх фактичним місцем проживання.

Ці зміни спрямовані на захист прав дітей, запобігання незаконному усиновленню та гарантування, що всі процедури відповідають найкращим інтересам дитини.

Воєнні дії суттєво ускладнили доступ до процедур усиновлення, особливо в регіонах з активними бойовими діями. Органи опіки та служби у справах дітей стикнулися з численними проблемами, такими як евакуація, втрата даних та затримки у розгляді справ. Для забезпечення стабільності процедур уряд розробив Єдину інформаційно-аналітичну систему «Діти».

Тому на сьогодні, ключовими викликами залишаються: відсутність доступу до державних реєстрів на окупованих територіях, ризики, що пов'язані з незаконним вивезенням дітей до території країни-агресора, укладення підтвердження статусу сироти через недоступність архівів і судів, блокування евакуації дітей окупаційними адміністраціями.

Уряд України прийняв низку заходів для адаптації процедури усиновлення до умов воєнного стану. Зокрема, було запроваджено можливість подання заяв через електронні сервіси, що дозволяє пришвидшити розгляд документів і спростити взаємодію з органами державної влади (Закон

України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення прав дітей в умовах воєнного стану», 2022) [10, с. 135].

Правова реєстрація дітей-сиріт є ключовим аспектом забезпечення їхніх прав. На тимчасово окупованих територіях відсутність належного доступу до українських державних органів робить цей процес практично неможливим. Як наслідок, діти опиняються у «правовому вакуумі», що загрожує їхньому майбутньому, адже без реєстрації неможливо забезпечити соціальні гарантії, доступ до освіти, охорони здоров'я чи можливість усиновлення.

Тому, перспективними завданнями вдосконалення законодавства щодо забезпечення інтересів дитини є розширення процесів цифровізації усиновлення та обліку дітей, посилення контролю за дотриманням прав дітей, зокрема в умовах їх переміщення, забезпечення ефективної міжнародної співпраці для протидії незаконному усиновленню.

Висновки. Усиновлення в умовах воєнного стану є важливим інструментом забезпечення права дитини на сімейне виховання. Адаптація процедур до умов війни, інтеграція міжнародних стандартів та підвищення прозорості процесів – це ключові напрями, які сприятимуть забезпеченню найкращих інтересів дитини.

Важливим завданням залишається забезпечення ефективної взаємодії між органами державної влади, міжнародними організаціями та громадськими ініціативами. Це дозволить не лише запобігти порушенням прав дітей, а й створити умови для їхньої безпеки та розвитку. Використання сучасних технологій, зокрема інформаційних систем, дає змогу пришвидшити процедури усиновлення та забезпечити прозорість процесів.

Додатково необхідно продовжувати роботу над вдосконаленням законодавства для реагування на нові виклики, що виникають через воєнний стан. Вирішення таких питань, як запобігання незаконному усиновленню, забезпечення доступу до реєстрів на тимчасово окупованих територіях та підтримка сімей, які бажають усиновити дітей, є першочерговим кроком до захисту прав кожної дитини в Україні.

Загалом, процес удосконалення системи усиновлення повинен бути спрямований на створення умов для гармонійного розвитку дітей, які потребують сімейного виховання. Лише комплексний підхід, заснований на принципах права, гуманності та міжнародної співпраці, сприятиме вирішенню цієї соціально важливої проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Закон України «Про охорону дитинства»: від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. С. 142.
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення прав дітей в умовах воєнного стану»: від 15 березня 2022 р. № 2116-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 20. С. 135.
4. Сімейний кодекс України: від 10 січня 2002 р. № 2947-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 10 січня 2025 р.).
5. Микитин В. Інститут усиновлення як пріоритетна форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Випуск 2 (10). С. 69–73.
6. Губанова О.В. Організаційно-правове регулювання усиновлення в Україні: дис. канд. юр. наук: 12.00.07 Губанова О.В. Київ, 2011. С. 17.
7. Постанова Кабінету Міністрів України № 1235 від 16 листопада 2022 року «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей у період воєнного стану». Офіційний вебсайт Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua> (дата звернення: 13.01.2025).
8. Постанова Кабінету Міністрів України № 907 від 2 серпня 2022 року «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо удосконалення процедур усиновлення та влаштування дітей-сиріт у період воєнного стану». Офіційний вебсайт Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua> (дата звернення: 13.01.2025).
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України під час воєнного стану»: від 01 червня 2023 р. № 576. URL: <https://www.kmu.gov.ua> (дата звернення: 10 січня 2025 р.).
10. Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/587-tysiach-ditei-syrit-i-ditei-pozbavlenykh-batkivskoho-pikluvannia-vlashtovani-do-simeinykh-form-vykhovannia-tse-935-vid-zahalnoi-kilkosti> (дата звернення: 10 січня 2025 р.).

УДК: 347.15/18

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.23>

ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ В РАЗІ ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ОСОБИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Булеца С.Б.,*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ORCID: 0000-0001-9216-0033

Булеца С.Б. Відшкодування моральної шкоди в разі захисту особистих немайнових прав особи в умовах цифровізації.

З одного боку, інститут особистих немайнових прав був предметом інтересів дослідників протягом останніх десяти років. З іншого боку, глобалізація та цифровізація спричинили значний вплив на сутнісний зміст особистих немайнових прав. Ці виклики спричинили потребу в нових дослідженнях, які стосуються цифрової трансформації суспільних відносин, корегування правових норм, які регулюють особисті немайнові відносини, і водночас створення основи для правового захисту та безпеки учасників таких правовідносин.

Стаття 56 Конституції України: Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Основним способом захисту особистих немайнових прав є відшкодування моральної шкоди в умовах постійної діджиталізації міжособистісних контактів. Під моральною шкодою розуміють негативні наслідки морального чи немайнового характеру, що виникли внаслідок фізичного болю, порушення особистих немайнових прав або прав, нерозривно пов'язаних з майновими правами, чи інших негативних явищ, спричинених протиправними діями. Позитивні емоції можуть пом'якшити завдану шкоду шляхом відшкодування. Стаття присвячена особливостям цивільно-правового аналізу відшкодування моральної шкоди в разі виникнення порушення особистих немайнових прав в мережі Інтернет, через використання відповідних додатків. Науковці стверджують, що необхідно чітко розмежовувати права на захист даних, конфіденційність і ідентичність. І це не лише для того, щоб система права була логічною та ефективною, але особливо для забезпечення широкого та надійного захисту всіх аспектів особистості людини. Дійшовши висновку, що при порушенні ОНП під час цифровізації моральна шкода має бути компенсована на загальних підставах, за винятком того, що особа може зазнати лише психічних страждань і переживань, які нічим не відрізняються від реальних страждань. Переслідування особи за допомогою інформаційних технологій завдає ще більших страждань, ніж переслідування в реальному житті. Враховуючи проведене дослідження запропоновано внести зміни в ч. 2 статті 23 Цивільного кодексу України щодо відшкодування моральної шкоди.

Ключові слова: моральна шкода, особисті немайнові права, цифровізація, відшкодування, шкода, особа.

Buletsa S.B. Compensation for non-pecuniary damage in the case of protection of personal non-property rights in the context of digitalization.

The institute of personal non-property rights has garnered scholarly attention for decades; however, contemporary globalisation and digitalisation have profoundly influenced the fundamental nature of these rights, resulting in modern challenges that necessitate new research into the digital transformation of social relations. This situation calls for the adjustment of legal provisions governing personal non-property relations and the establishment of a framework for the legal protection and security of participants in such relations.

Article 56 of the Constitution of Ukraine stipulates that individuals are entitled to compensation from the state or local self-government entities for material and moral damages resulting from unlawful decisions, actions, or omissions by state authorities, local self-government bodies, and their officials and employees in the execution of their duties.

The primary method of safeguarding personal non-property rights is through compensation for non-pecuniary harm amid the ongoing digitalisation of interpersonal contacts. Non-pecuniary harm refers

to adverse effects of a moral or non-property nature resulting from bodily pain, infringement of non-property rights or rights intimately associated with property rights, or other detrimental occurrences stemming from unlawful activities. Positive emotions can mitigate the harm inflicted by compensation.

The essay focusses on the nuances of civil law regarding compensation for non-pecuniary damages resulting from the infringement of personal non-property rights over the Internet via appropriate applications. Academics contend that it is essential to distinctly differentiate among the rights to data protection, confidentiality, and identification. This serves not only to provide a coherent and efficient legal framework but also to guarantee comprehensive and dependable protection of all facets of an individual's identity. It is concluded that in instances of PDO violations during digitalisation, non-pecuniary damages should be reimbursed generally, acknowledging that individuals may experience mental pain and grief akin to actual suffering. The persecution of an individual via information technology inflicts much greater anguish than persecution in the physical realm. The author suggests amending Part 2 of Article 23 of the Civil Code of Ukraine concerning compensation for non-pecuniary damages.

Key words: non-pecuniary damage, personal non-property rights, digitalisation, compensation, injury, individual.

Постановка проблеми. Основним способом захисту особистих немайнових прав особи є компенсація моральної шкоди в контексті постійної диджиталізації відносин, у яких беруть участь особи. Моральна шкода — це негативні наслідки морального або іншого немайнового характеру, які виникають через фізичні страждання, порушення немайнових прав або тісно пов'язаних з майновими правами, або інших негативних явищ, викликаних неправомірними діями. Хороші емоції можуть компенсувати шкоду, отриману від компенсації.

Моральна шкода – це особливий соціальний феномен, який є результатом і проявом певних суспільних відносин. Він може виникати в будь-якій частині соціуму, чи навіть у віртуальному світі і має різноманітний сенс. Моральна шкода – це незаконне приниження гідності людини, яке спричиняє негативні психічні стани та процеси в суспільстві та в інтернеті. Наприклад, *Verlagsgruppe Droemer Knaur GmbH & Co. KG v. Німеччина*, 2017 (§§ 36–62), щодо наказу видавничій компанії сплатити збитки за непроведення ретельного дослідження та серйозне втручання в особистісні права особи [1, с. 73].

Метою дослідження даної статті є цивільно-правовий аналіз особливостей відшкодування моральної шкоди в разі захисту особистих немайнових прав особи в умовах цифровізації, виявлення недоліків та пропозиції їх усунення, визначення розміру компенсації моральної шкоди.

Стан опрацювання проблематики. Рівень наукових розробок цієї теми є недосконалим у зв'язку з швидкими темпами розвитку цифровізації соціальної сфери. Особливості особистих немайнових прав досліджували такі правники, як Р.О. Стефанчук, С.О. Сліпченко, О.В. Кохановська, Н.О. Давидова, зокрема, специфіку особистих немайнових прав юридичних осіб вивчали Л.В. Федюк, Ж.В. Нор, Т.П. Карнаух, Н.В. Козлова, С. Попова. Проте зазначені дослідження стосувалися генези особистих немайнових прав, їх поняття, ознак і системи. Крім того, бурхливий розвиток науки цивільного права у сфері особистих немайнових прав подекуди виходить за межі традиційних уявлень, що закладалися у цей інститут. Однак поза увагою залишаються загальні положення про захист особистих немайнових прав в умовах цифровізації, визначення розміру компенсації моральної шкоди.

Виклад основного матеріалу. Визначення розміру компенсації є важливим питанням. Суд розглядає різні обставини, включаючи, але не обмежуючись розумністю та справедливістю, ступінь провини порушника, його фізичні та моральні страждання, стан майна заподіювача шкоди та інші фактори. Моральна шкода компенсується грошовими коштами, але при згоді потерпілого вона може бути натуральною. Трирічний термін позовної давності не поширюється на ці позови. Незважаючи де відбувається порушення особистих немайнових прав (в інтернеті, у віртуальному світі, чи в суспільстві) право на відшкодування виникає в будь-якому разі, за наявності передбачених законом підстав та умов відповідальності за заподіяння такої шкоди. Можливість визначення згоди за замовчуванням у програмному забезпеченні може зробити віртуальну реальність безпечнішою, ніж реальний світ. Наприклад, добре розроблене програмне забезпечення може дозволити заздалегідь давати згоду на певні типи дотиків, але не на інші; або давати згоду на певні дотики, а не на інші, і такий дотик навіть не буде відчутним. Зобов'язання по її відшкодуванню за загальним правилом виникає за таких умов:

- 1) наявності або зазнання моральної шкоди;
- 2) протиправності дій її заподіювача;
- 3) причинного зв'язку між неправомірною дією та моральною шкодою;
- 4) вини її заподіювача.

Як зазначає Клер Салліван, «право на ідентичність, як міжнародне фундаментальне право людини, тепер має бути визнано та захищено стосовно цифрової ідентичності» [2, с. 474]. Цей постулат було б важко матеріалізувати через проблему конкретизації правоздатності та правоздатності анонімного актора. Однак він може успішно функціонувати завдяки розпізнаванню Інтернет-сервісами, які можуть обробляти запити, подані користувачами, щоб захистити їх належну суверенну ідентичність (аналогічно, як у випадку права бути забутим) [3, с. 23].

Наприклад, коли людина зазнає моральної шкоди через розповсюдження неправдивої інформації в Інтернеті, її почуття стають негативними. Починають домінувати негативні емоційні процеси, спектр яких надзвичайно широкий і зумовлений головним чином характером заподіяної шкоди, особливостями психічної організації конкретної людини, її поглядами та уявленнями про себе та навколишній світ. Такі процеси включають негативні емоції, такі як страх, гнів, сум, злість, відчай, горе, роздратування, жах, образа, відраза та інші негативні емоційні стани та почуття. Таким чином, моральна шкода з емоційного боку «конститується» у вигляді негативних емоційних реакцій і станів людини. Моральна шкода в умовах цифровізації – це незаконне приниження або замах на приниження оцінки гідності людини в мережі Інтернет, що призводить до психічних процесів і станів, які є шкідливими.

Кібербулінг є одним із нових видів насильства над жінками. Він може виражатись в різних формах: у порушенні приватного життя, втручанні до комп'ютера жертви, поширенні та маніпуляції інформацією чи зображеннями, в тому числі, приватного характеру. Основна причина онлайн-булінгу – відсутність жодної відповідальності для нападників.

Основним простором для кібербулінгу є: соціальні мережі; платформи обміну повідомленнями (месенджери); ігрові платформи та мобільні додатки; коментарі на будь-яких ресурсах.

В Україні визнається фактична неможливість повного відновлення морального стану потерпілого, мова може йти лише про певну компенсацію за пережиті ним душевні страждання. Крім того, у статті 1167 ЦК України прямо вказується про можливість і необхідність компенсації моральної шкоди як фізичній, так і юридичній особі, якщо її заподіяно неправомірними діями. Згідно частини 2 статті 23 Цивільного кодексу України моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

На підставі досвіду іноземних країн висловлювалися припущення про допустимість відшкодування моральної шкоди та про можливість компенсації втрачених моральних благ якимись іншими способами, в тому числі за допомогою присудження потерпілій особі певної грошової суми.

Фізичні або моральні страждання підтверджуються відповідними доказами (довідки, лікарняні листки). Розмір компенсації визначається судом. Компенсація моральної шкоди здійснюється в грошовій формі. Суд приймає до уваги ступінь вини правопорушника, характер і ступінь фізичних і моральних страждань, пов'язаних з індивідуальними особливостями особи, якій завдано шкоду, а також інші обставини.

Ні чинні закони, ні потенційні сторони не розглядають інтернет-платформи так само, як Користувачів. Інтернет-платформи можуть бути притягнуті до відповідальності за порушення, скоєні Користувачами, навіть якщо на самих Користувачів не подано позов, згідно з доктриною, що називається вторинною відповідальністю. Вторинна відповідальність – це відповідальність, яка лягає на сторону, коли сторона з основною відповідальністю не може виконати свої юридичні зобов'язання. Вторинна відповідальність, як правило, застосовується за порушення авторських прав та інших прав інтелектуальної власності, включаючи порушення торгових марок і патентів. Інтернет-платформи можуть застосувати відповідну політику примусового виконання, щоб захистити себе від вторинної відповідальності за порушення торговельної марки та авторських прав, залежно від типу можливого порушення. Наприклад, Закон про захист авторських прав у цифрову епоху (DMCA), Закон про пристойність у спільноті (CDA) та інші закони створеного користувачами вмісту (UGC) у Сполучених Штатах використовують стандартні засоби захисту та вторинну відповідальність. Зазвичай ці закони захищають платформу від відповідальності, якщо вона (1) суттєво не сприяла або не спричинила порушення; (2) не отримала прямої фінансової вигоди від порушення; і (3) припинила надавати свої послуги фізичній чи юридичній особі, про яку він знає або має підстави знати, що бере участь у порушенні. До кінця не вирішено, чи може постачальник Інтернет-послуг, включаючи платформу VR, нести відповідальність за позовом про право на оприлюднення [4].

На додаток до вторинної відповідальності за порушення, вчинені Користувачами, Платформи та/або Бренди можуть нести основну відповідальність за створення або надання можливості віртуальної реальності, яка використовує IP з реального світу. Одна з багатьох програм віртуальної реальності, яка наразі розробляється, дозволяє Користувачеві відчувати реальну спортивну подію, ніби Користувач перебуває на стадіоні, або дивитися фільм, ніби Користувач був у фільмі. Ці додатки значною мірою покладаються на існуючу інтелектуальну власність для надання досвіду віртуальної реальності та вимагатимуть від постачальника віртуальної реальності, наприклад платформи чи бренду, отримання необхідних ліцензій від відповідних власників прав.

Бренди можуть нести найбільшу відповідальність за VR, як і в реальному світі. Зокрема, оскільки 1) використання брендом будь-якої існуючої інтелектуальної власності, імені особи, зображення чи іншого прояву особи буде вважатися використанням з комерційною метою; 2) використання брендом будь-якої інтелектуальної власності, імені особи чи іншого прояву особи є надзвичайно прибутковими; і 3) бренди рідко беруть участь у будь-якій діяльності, яка може завдати шкоди їхній репутації; власники прав, швидше за все, подадуть позов проти бренду, ніж проти Користувача, навіть якщо закон зрештою підтримає бренд. Крім того, бренди, які використовують віртуальну реальність у маркетингових чи рекламних цілях, хочуть мати більшу владу над створенням віртуальної реальності, навіть дозволяючи користувачам створювати певний контент. Це відрізняє платформи віртуальної реальності, які, якщо користувачі використовують цю технологію, ймовірно, не мають стосунку до контенту.

Таким чином, якщо авіакомпанія заохочує клієнтів організувати та провести «канікули мрії», а клієнти слухають нелегально транслювану музику та носять віртуальну дизайнерську сумочку під час «подорожі», залучені бренди можуть зіткнутися з судовими позовами через ступінь їх участі в створенні контенту, прибутку та керівництві. Крім того, навіть якщо користувач використовує IP-адреси третьої сторони в спонсорованих віртуальних іграх, це може створити неправильний зв'язок між користувачем і брендом, що може призвести до порушення законодавства про торгові марки.

Для прикладу, правопорушники могли видати себе за друга гравця, щоб отримати інформацію та прибутки, що могло завдати шкоди конфіденційності обох жертв. Лемлі та Волох обговорювали, з юридичної точки зору (на основі законодавства Сполучених Штатів), чи захищені користувачі, коли інші навмисно використовують їхні імена та образи для створення аватара. Вони стверджували, що таке видавання себе за іншу особу, на жаль, може бути дозволеним законом, «особливо коли ясно, що це лише псевдонім, який може бути корисним засобом пародії, коментаря та розваги» ... [5, с. 1051].

Особа, винна в поширенні недостовірної інформації в Інтернеті, особливо в соціальних мережах і сайтах, які важко ідентифікувати, є ще однією проблемою, що стосується судового захисту та навіть самозахисту в соціальних мережах через механізми. Люди можуть мати різні доменні імена та веб-сайти. Неприйнятно порівнювати власників доменного імені та веб-сайтів і притягувати до відповідальності тих, хто розміщує неправдиву інформацію [6, с. 225].

Власники веб-сайтів мають повну автономію щодо вмісту, тому вони легко можуть видаляти шкідливі матеріали та блокувати користувачів. Тим не менш, власникам веб-сайтів зараз залишається лише одне рішення: заблокувати користувача або видалити його дані. Такий метод не забороняє злочинцям створювати нові профілі користувачів і порушувати права інших користувачів [7, с. 13].

Цікавим і доречним є висновок авторів, що закони країн повинні вимагати вказівки справжнього імені під час реєстрації в соціальних мережах. Це допоможе знайти злочинця. Закон також повинен вимагати від операторів веб-сайтів співпраці з судовими системами. Власники веб-сайтів, зокрема, повинні унеможливити створення іншого облікового запису одночасно з цією IP-адресою, якщо були порушені немайнові права з цієї IP-адреси [8, с. 234].

Особа, винна в поширенні недостовірної інформації в Інтернеті, особливо в соціальних мережах і сайтах, які важко ідентифікувати, є ще однією проблемою, що стосується судового захисту та навіть самозахисту в соціальних мережах через механізми. Люди можуть мати різні доменні імена та веб-сайти. Неприйнятно порівнювати власників доменного імені та веб-сайтів і притягувати до відповідальності тих, хто розміщує неправдиву інформацію.

Власники веб-сайтів мають повну автономію щодо вмісту, тому вони легко можуть видаляти шкідливі матеріали та блокувати користувачів. Тим не менш, власникам веб-сайтів зараз залишається лише одне рішення: заблокувати користувача або видалити його дані.

Такий метод не забороняє злочинцям створювати нові профілі користувачів і порушувати права інших користувачів.

Виділяють три способи захисту особистих немайнових прав (ОНП) у сфері цифровізації на даний момент:

1) судовий спосіб захисту ОНП, який відрізняється через характер Інтернету. Особливості Інтернету, такі як глобалізація та екстериторіальність, є очевидними проблемами для правового регулювання Інтернет-відносин. Це пов'язано з тим, що закони, які регулюють відносини в Інтернеті, не існують у всіх країнах або мають різний правовий зміст. Щоб захистити свої права, перш за все, важливо знати, хто є власником веб-сайту. Наприклад, хтось повинен звернутися до центру компетенції адресного простору мережі інтернет¹, який має повноваження на розкриття даних про власників домену UA. На жаль, ця організація не відповідає на запити адвокатів. З іншого боку, ви отримаєте довідку з описом усіх деталей, необхідних для позову, за 700 грн. Крім того, важко визначити, де саме було вчинено правопорушення, а також визначити, до якого суду слід звертатися з позовом. Ще одним важливим питанням є уточнення особи правопорушника; особливо важливо вказувати справжнє ім'я особи під час реєстрації на веб-сайтах, особливо в соціальних мережах. Це дозволило захистити порушені ОНП в Інтернеті;

2) захист внутрішніх прав різними платформами, наприклад у соціальних мережах. Крім того, платформа може включати свого роду онлайн-розв'язання суперечок. Однак є недоліки цього методу захисту немайнових прав. Наприклад, якщо користувача заблокують або видаляють, він може зареєструватися під іншим ніком і продовжувати виконувати незаконні дії. Щоб уникнути цього, ми рекомендуємо заборонити створення нового облікового запису з тією ж IP-адресою;

3) онлайн-медіація, можлива у будь-якому випадку за вибором медіатора або запитом сторін, при цьому є доцільною у таких випадках: – сторони з будь-яких причин не вважають за необхідне спілкуватися один на один у межах одного приміщення; – місця знаходження/проживання сторін та/або медіатора значно географічно віддалені одне від одного, існують перешкоди (фізичні, економічні, часові, епідемічні тощо) або небезпеки при переміщенні сторін та/або медіатора до місця зустрічі [9, с. 158 та 160], також пропонують внести зміни і доповнення до Закону України «Про медіацію», які б регулювали порядок та особливості проведення онлайн-медіації та враховували особливості медіаційної процедури для кожної категорії спорів між учасниками. Слід погодитися з пропозицією, що необхідно зосередитись на тому, які технології та інтегровані програмні онлайн системи повинні бути використані для сталого розвитку і забезпечення вільного доступу користувачів до такої онлайн-системи. Отже, варто розробити онлайн-платформи, що будуть відповідати вимогам українських законодавчих та ментальних реалій, та забезпечити ознайомлення та вільний доступ громадян – потенційних учасників процесу медіації [10, с. 151].

Однак необхідно додати 4 спосіб самозахист – особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань, згідно зі статтею 19 ЦК України. Самозахист означає використання людиною засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать суспільним моральним принципам. Способи самозахисту повинні відповідати змісту порушеного права, типу дій, якими воно порушено, і наслідків, які воно спричинило. Способи самозахисту можуть бути встановлені законом, договором або особою. Мається на увазі, що особа, чий права були порушені, має право звернутися до інших засобів масової інформації з відповідним повідомленням про те, що її продукція була тестована некомпетентними особами, надати висновки спеціалізованих експертних установ і повідомити, що інформація, оприлюднена в інших ЗМІ, є неправильною. Звичайно, контракції будуть коштувати багато грошей і зусиль, але вони матимуть найшвидший результат. Якщо матеріали розміщені на Facebook або YouTube, слід звертатися до відповідних служб підтримки, щоб поскаржитися на неправомірне використання торгової марки або інформації про особу. Протягом декількох годин служби підтримки зазвичай можуть заблокувати інформацію. Слід зазначити, що принципи цифрових активів Унідруа зазвичай вимагають ліцензійних домовленостей з користувачами, які забороняють користувачам набувати «право власності» на «сторінки» або дані, що зберігаються на платформі. Це стосується Facebook та багатьох інших платформ соціальних медіа. Це стосується навіть ситуації, коли люди, які використовують розмовну мову, можуть посилатися на «свої» веб-сторінки та матеріали, які «належать» їм. Загалом, ці платформи не дозволяють користувачам контролювати свої сторінки [11, с. 9]. Таким чином, ці принципи не включають цифрові активи.

Цікавими є рекомендації для захисту немайнових прав в Інтернеті [12, с. 233-234]:

¹ Об'єднання підприємств "Український мережевий інформаційний центр" виступило ініціатором створення Центру компетенції адресного простору українського сегменту мережі Інтернет, який було запроваджено у формі департаменту "Центр компетенції" Консорціуму "Український центр підтримки номерів і адрес". Функції Центру полягатимуть у проведенні фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет з видачею Експертних висновків (предмет фіксації – використання доменних імен, торговельних марок, комерційних (фірмових) найменувань; аудіо-, відео-, текстові, графічні файли, електронне листування, архіви тощо), а також у видачі довідок для встановлення власників веб-сайтів (належних відповідачів). Повноваження на виконання таких функцій підтверджуються Свідомством про акредитацію, виданим ОП УМІЦ. Послуги надаються з використанням онлайн-сервісу "WEB-FX".

1) потрібні загальні стандарти захисту юридичних осіб. Це може допомогти належним чином запобігти можливим правопорушенням в Інтернеті та підвищити ефективність засобів захисту в Інтернеті. Такі стандарти, зокрема, включають вікові обмеження, які є особливо важливими для захисту дітей від шкідливих впливів Інтернету; вони також повинні встановити обов'язкове вказування справжнього імені. Це полегшить ідентифікацію осіб, які порушують права інших в Інтернеті.

2) варто поєднати самозахист і судовий захист немайнових прав за допомогою ресурсів, наданих операторами сайту.

3) закони країни повинні вимагати, щоб люди вказували своє справжнє ім'я під час реєстрації в соціальних мережах. Це допоможе знайти злочинця. Закон також має вимагати, щоб оператори місць роботи співпрацювали з судовою системою. Зокрема, власники веб-сайтів повинні унеможливити створення нового облікового запису за тією ж IP-адресою, якщо були порушені немайнові права за цією IP-адресою.

Частим порушенням в інтернеті є право на індивідуалізацію, слід погодитися з Стефанчуком Р.О., що цифрова індивідуалізація – це визнання за людиною конкретного, притаманного лише їй цифрового відбитка (скріну), що фактично є сукупністю основних ознак її індивідуалізації як учасника цифрових відносин. При цьому під цифрову індивідуалізацію підпадають і індивідуалізуючі ознаки, притаманні людині як учаснику ординарних правовідносин (ім'я, його замітники, їх зміна, дата народження, місце народження, фіксація актів цивільного стану, рівнів право- та дієздатності, обмежень щодо них, сімейного стану, наявності дітей, інших родичів, родинних зв'язків, смерті тощо), і індивідуалізуючі ознаки, зумовлені її безпосередньою участю у цифрових відносинах (електронна пошта, адреса веб-сайту, доменне ім'я, IP-адреса, електронний підпис, ID-паспорт, *Bank ID*, кредитна картка, акаунт у соціальних мережах, сканування відбитка пальця, сканування сітківки ока, *Face ID*, веб-гаманець). Причому окремі способи цифрової індивідуалізації на сьогодні вже активно використовуються, а з інформації щодо такої індивідуалізації формуються відповідні реєстри чи інші бази персональних даних [12, с. 40].

В Україні існує невелика кількість законопроектів у сфері ІТ, можна зробити висновок, що всі вони передусім спрямовані на удосконалення діючої системи законодавства щодо, зокрема: гарантування права на доступ фізичної особи до Інтернету (проект № 2849); встановлення відповідальності Інтернет-магазинів за неналежну якість товарів (проект № 4047); заборони поширення в мережі Інтернет інформації, якою порушуються особисті немайнові права (проект № 4401).

Стефанчук Р.О. зазначив, що слід подумати і про механізм протидії можливим негативним наслідкам від тотальної цифровізації життя людини [12, с. 44], тобто повна оцифровізація, яка негативно вплине на людей. Цифровий статус людини – це сукупність її спеціальних цифрових модусів як учасника цифрових правовідносин, якими визначається обсяг і зміст наявних у людини цифрових прав, законних інтересів та обов'язків, особливості їх здійснення чи виконання, захисту й охорони. Зазвичай фіксація цифрового статусу людини може відбуватись у низці електронних реєстрів прав (їх обмежень, обтяжень чи інших особливостей здійснення), правочинів, інших юридичних фактів [12, с. 39].

Весь світ активно бореться з гендерною кібер-насиллю. Наприклад, 1 січня 1999 року Каліфорнія стала першим штатом у Сполучених Штатах, який запровадив кримінальну відповідальність за кіберпереслідування. Однак досі не було підписано жодних багатосторонніх або регіональних договорів щодо таких типів кіберзлочинності, як кібердомогання та кіберпереслідування. Деякі країни прийняли власні закони, які безпосередньо зачіпають один або кілька видів кіберзлочинів. Наприклад, Закон Пакистану про запобігання електронним злочинам 2007 року та Закон Нігерії про кіберзлочинність 2015 року передбачають кримінальну відповідальність за кіберпереслідування, а Закон Сінгапуру про захист від домагань 2014 року забороняє кібердомогання.

Ситуація в Україні ідентична. Тим не менш, це не означає, що законодавство України не містить жодних правил, які можна використовувати для захисту від кібернасилства. Відповідальність за кіберзлочини визначена Законом України від 15 жовтня 2017 року "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України". У випадку погрози вбивства можна застосувати статтю 129 ККУ. Посилаючись на статтю 161 ККУ, якщо хтось зазнає будь-якого насильства за ознакою статі, гендерної ідентичності, психологічного насильства або погрози заподіяння будь-якої шкоди, він повинен негайно звертатися до поліції. Відповідно до статті 182 ККУ «Про недоторканність приватного життя», сталкінг часто є забороненим. Крім того, закон країни «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» забороняє дискримінацію за ознакою статі. Цей закон також регулює прояви гендерної дискримінації в Інтернеті. У статті 307 Цивільного кодексу України можна заборонити використання переслідувачем ваших персональних даних, фотографій чи відео без вашого дозволу. Це незаконно використовувати ваші паспортні дані, дані про здоров'я, банківські рахунки та навіть номер телефону. Закон України «Про захист персональних даних» та інші за-

конодавчі акти гарантують захист цих персональних даних. Уповноважена Верховної Ради з прав людини, поліція чи суд – це органи, які відповідають за розповсюдження та захист персональних даних кожного [13].

Крім неправомірного використання персональних даних у соціальних мережах, права на повагу до честі, гідності фізичної особи, також порушується ділова репутація фізичних та юридичних осіб. Серед усіх інших можливих порушення в соціальних мережах, це на перетині порушень етики інтернет-спілкування, моральні норми і правова норма. Тому вирішуємо питання захисту фізичних осіб у соціальних мережах потребує не лише відповідного законодавства, але також має включати правову обізнаність користувачів і достатню підтримку ІТ сфера. На нашу думку, комплекс таких заходів забезпечує належний захист користувачів у соціальних мережах.

Захист немайнових прав у соціальних мережах можливий і без звернення до суду. Наприклад, Стандарти спільноти Facebook передбачають можливість звернення до адміністрації цієї соцмережі мережі зі скаргою на користувача (його обліковий запис), його публікацію або коментар, в якому є загрози громадській чи особистій безпеці, або погрози фізичної шкоди особі, переслідування чи приниження. Матеріали які можуть включати порушення прав осіб і які усуваються адміністрацією у разі скарга включає:

- 1) сторінки, які ображають окремих осіб;
- 2) зображення, відредаговані для приниження окремих осіб;
- 3) фото чи відео із зображенням фізичного насильства, розміщене з метою приниження жертви;
- 4) оприлюднення особистої інформації з метою шантажу чи переслідування;
- 5) постійне переслідування шляхом надсилання небажаних повідомлень або прохань додати в друзі [14].

Однак у Заяві про права та обов'язки у Facebook зазначено, що адміністрація не несе відповідальності за будь-які дії користувача, а також будь-які претензії, підстави позову, суперечки з адміністрацією мережі. Все претензії користувачі повинні звертатися виключно до федерального окружного суду Північного округу Каліфорнії або в суд штату Каліфорнія [15, с. 52].

Науковці стверджують, що чітке та обґрунтоване розмежування між правами на захист даних, конфіденційність та ідентичність є надзвичайно важливими. І це не лише заради узгодженості і дієвості правової системи, але особливо заради досягнення всеохоплюючої та надійного захисту усіх аспектів, пов'язаних з особистістю людини [16, с. 1051].

Висновки. Таким чином, компенсація моральної шкоди при порушенні ОНП в умовах цифровізації має місце, компенсація має відбуватися на загальних підставах, крім винятку, що особа може зазнати тільки психічних страждань та переживань, які нічим не будуть відрізнятися від страждань чи переживань в реальному світі. Переслідування особи за допомогою інформаційних технологій завдає ще більше страждань ніж переслідування в реальному житті. На нашу думку необхідно внести зміни в статтю 23 ч. 2 ЦК України Відшкодування моральної шкоди: ч. 2. Моральна шкода полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних та психічних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів за допомогою інформаційних технологій; 4) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 5) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Guide to the Case-Law of the of the European Court of Human Rights. Data protection. Updated on 31 August 2022. P. 73. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Data_protection_ENG.
2. Sullivan, C. Digital Citizenship and the Right to Digital Identity under International Law. *Computer Law & Security Rev.* 32(3), 2016 P. 474. URL: <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2016.02.001>.
3. Michalkiewicz-Kadziela, E. & Milczarek, E. Legal boundaries of digital identity creation. *Internet Policy Review.* № 11(1). 2022 URL: <https://doi.org/10.14763/2022.1.1614>.
4. Andrew P. MacArthur Virtual Reality Creates Potentially Real Legal Issues July 09, 2015. URL: <https://www.venable.com/insights/publications/2015/07/virtual-reality-creates-potentially-real-legal-iss>.
5. Lemley, Mark A., and Eugene Volokh. "Law, Virtual Reality, And Augmented Reality." *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 166, JSTOR №. 5, 2018, pp. 1051–138. URL: <http://www.jstor.org/stable/45154957>.

6. Nekit K., Ulianova G. & Kolodin D. Website as an object of legal protection by Ukrainian legislation. *Amazonia investiga*, 8 (21), 2019, p. 222–230.
7. Amagyrova A. & Tserempylova E. Some Features of the Public Protection of Personal Intangible Benefits. *Pravo – Jurnal Vysshei shkoly ekonomiki*, No. 3, 2016, p. 13–29.
8. Viktoriia Formaniuk, Oksana Kanienberh-Sandul, Oksana Palii, Anastasiia Borysova & Anna Manuilova. Protection of Personal Non-Property Rights in the Field of Information Communications: *A Comparative Approach. Journal of Politics and Law*; Vol. 13, No. 3; 2020. P. 226–235.
9. Бондарчук Н.В., Радченко О.Ю. Проведення медіації онлайн: міжнародний досвід та перспективи запровадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. Випуск 75: частина 3. 2023. С. 158–170. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/03/27-2.pdf>.
10. Маріанна Розумна. Актуальні проблеми та перспективи розвитку альтернативних способів урегулювання спорів в Україні: онлайн-медіація та посередництво. *Підприємництво, господарство і право*. № 9. 2020. С. 151–158.
11. Master Copy Of The Principles And Comments. Fifth session (hybrid) Rome, 7–9 March 2022, UNIDROIT 2022, Study LXXXII – W.G.5 – Doc. 3. P. 9 URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2022/03/W.G.5.-Doc.-3-Master-Copy-Principles-plus-Comments-with-Questions.pdf>.
12. Стефанчук Р.О. Інформаційні технології та право: Quo Vadis? *Право України*, 2018. № 1. С. 30–50.
13. Про захист персональних даних. Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2010, № 34, ст. 481.
14. Facebook. Community Standards. [online]. (2020). URL: https://www.facebook.com/communitystandards/recentupdates/violence_criminal_behavior.
15. Milash V. Legal aspects of the emergence and implementation of contractual relations on the Internet. *Legal regulation of relations on the Internet*. Kharkiv: "Law", 2016. P. 52–91.
16. Mark A. Lemley & Eugene Volokh. Law, Virtual Reality, And Augmented Reality. *University Of Pennsylvania. Law Review*. Vol. 166. April 2018. No. 5. Pp. 1051–1138.

UDC 341.24:008

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.24>

ISSUES OF THE LEGAL REGIME OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OBJECTS

Galandarova E.,

PhD student of Baku State University

e-mail: elnare_qafqaz@yahoo.com

Galandarova E. Issues of the legal regime of intangible cultural heritage objects.

The article analyses the legal regime for safeguarding intangible cultural heritage, focusing on the 2003 UNESCO convention as the cornerstone of international efforts. It explores the evolution of the safeguarding concept, legal definitions, and challenges in regulating cultural heritage through intellectual property rights. Various stakeholders, such as states, NGOs, and communities, are highlighted in preserving and transmitting cultural practices. The article critiques the existing political influences and limitations in balancing cultural preservation. The article advocates for the harmonization of international and domestic legal norms to ensure effective protection against misuse and to facilitate global cultural cooperation. Different aspects of safeguarding are examined in the article. Furthermore, the article calls for a *sui generis* legal approach that respects cultural diversity while safeguarding intangible cultural heritage as a dynamic and living entity. By addressing these points, the article seeks to contribute to the development of more effective and useful mechanisms for the safeguarding and promotion of intangible cultural heritage worldwide.

Undoubtedly, the formation of a corresponding international legal regime depends on the adoption of binding legal documents that impose obligations on states. The establishment of certain obligations for states, along with regulatory mechanisms tailored to the object of regulation within each legal document are the main points for the establishment of a legal regime. The functionality of regulatory mechanisms determines the effectiveness of an adopted legal document. The subjects that define the legal regime are key factors which identify the problems in the relevant field. They regulate and propose alternative solutions to address challenging issues, thus managing the relationships arising from that field. When examining the existing regimes for the protection of intangible cultural heritage, we find that, alongside the *sui generis* regime, protection through intellectual property rights has always been a relevant topic of discussion. The article explores protection within the framework of these regimes from various perspectives.

Key words: legal regime, intangible cultural heritage, 2003 Convention, UNESCO, safeguarding, international law, folklore, cultural diversity.

Галандарова Е. Питання правового режиму об'єктів нематеріальної культурної спадщини.

У статті розглядається правовий режим охорони нематеріальної культурної спадщини з акцентом на Конвенцію ЮНЕСКО 2003 року. Розглядаються еволюція концепції охорони, правові визначення та проблеми регулювання культурної спадщини через призму прав інтелектуальної власності. Наголошується на ролі різних зацікавлених сторін – держав, неурядових організацій (НГО) та спільнот – у збереженні та передачі культурних практик. Автор критикує існуючі механізми, наголошуючи на політичному впливі та обмеженнях у забезпеченні балансу між збереженням культурної спадщини та її адаптацією. Вказується, заклик до гармонізації міжнародних та національних правових норм спрямований на забезпечення ефективного захисту від зловживань та сприяння глобальному культурному співробітництву. У статті докладно вивчаються різні аспекти охорони, включаючи необхідність *sui generis* підходу, який поважає культурну різноманітність та визнає нематеріальну культурну спадщину як динамічне та живе явище. Розглядаючи ці питання, автор прагне сприяти розвитку більш ефективних та практичних механізмів для охорони та просування нематеріальної культурної спадщини у всьому світі.

Безумовно, формування міжнародного правового режиму залежить від ухвалення обов'язкових юридичних документів, що накладають зобов'язання на держави. Створення конкретних зобов'язань держав, поруч із регуляторними механізмами, розробленими регулювання об'єкта у межах кожного юридичного документа, становить основу правового режиму. Ефективність будь-якого прийнятого юридичного документа визначається функціональністю його регуляторних механізмів.

Функціональність регуляторних механізмів визначає ефективність ухваленого юридичного документа. Суб'єкти, які визначають правовий режим, є ключовими факторами, що ідентифікують

проблеми у відповідній галузі. Вони регулюють та пропонують альтернативні рішення для усунення складних питань, тим самим керуючи відносинами, що виникають у цій галузі. При вивченні існуючих режимів охорони нематеріальної культурної спадщини виявляється, що поряд із режимом *sui generis* захист через права інтелектуальної власності завжди був актуальною темою для обговорення.

Ключові слова: правовий режим, нематеріальна культурна спадщина, Конвенція 2003 року, ЮНЕСКО, охорона, міжнародне право, фольклор, культурна різноманітність.

Relevance. The 2003 Convention is a key document in defining the international legal regime for the safeguarding of intangible cultural heritage. As an integral part of international law, this Convention establishes the foundation for the international legal regulation of intangible cultural heritage safeguarding.

The essence of safeguarding intangible cultural heritage has been elevated to an international level, and a corresponding international legal regime has been established with the adoption of the 2003 Convention. Every legal regime arises as a result of the shared concerns and expectations of specific communities. The development of any document forming part of an international legal regime involves extensive deliberations. Following this, "soft law" norms – non-binding recommendations for states – are typically introduced.

The purpose of the study is to comprehensive theoretical and legal analysis of the legal regime of objects of intangible cultural heritage, identify the main problems of their legal protection and protection, as well as the development of practical recommendations for improving the legislation in this area.

The analysis of scientific sources shows that the issues of the legal regime of intangible cultural heritage were investigated by such scientists as V. Akulenko, M. Boguslavsky, O. Melnychuk, V. Maximov, who made a significant contribution to the development of theoretical principles of cultural heritage protection, but the issue of legal status and the regime of intangible cultural heritage objects require further thorough research, taking into account the current challenges and international obligations of the state in the field of cultural heritage protection.

Presentation of the main material. The origin of every legal regime comes from discussions concerning the relationships it is designed to regulate. In the context of the international legal regime for intangible cultural heritage, the primary topics of discussion have centred on the emergence of the concept of safeguarding, defining intangible cultural heritage accurately, and determining the legal essence of its protection [2].

The concept of safeguarding intangible cultural heritage emerged from deliberations conducted within the framework of UNESCO. In 1971, UNESCO prepared a report titled "The Possibility of Establishing an International Instrument for the Protection of Folklore." Following the adoption of the 1972 Convention, discussions arose regarding safeguarding cultural heritage elements not covered by that convention. In 1973, the Bolivian government proposed adding a protocol on the protection of folklore to the Universal Copyright Convention and submitted this proposal to UNESCO.

Subsequent discussions from 1973 onwards focused on regulating relations concerning intangible cultural heritage through copyright law. However, by 1982, it was concluded that a specific international instrument was necessary to regulate these relations [1]. At the Mondiacult World Conference held in Mexico in 1982, the importance of eliminating intercultural hierarchies and redefining culture to encompass all aspects of daily life – including customs, traditions, beliefs, and values – was the main focus. It was the Mondiacult Conference where for the first time, the concept "intangible cultural heritage" was used, highlighting the necessity of safeguarding not only historical monuments but also other elements of cultural heritage. Following this conference, UNESCO adopted its 1989 Recommendation, which was the first international tool addressing the safeguarding of intangible cultural heritage. However, as it was non-binding, it did not impose legal obligations on states.

An analysis of UNESCO's activities from 1973 to 2003 reveals that intangible cultural heritage – comprising folklore, popular and traditional culture, intangible heritage, oral heritage, and more – was progressively recognized as requiring dedicated legal protection [5].

All these processes lead to the establishment of unified terminology for all countries which can be considered a significant achievement in the formation of the international legal regime for intangible cultural heritage. By consolidating various existing concepts under a single definition, the 2003 UNESCO Convention has precisely defined the object of its regulation. The subjects of the relevant legal relationships include subjects with varying legal capacities, such as the States Parties to the Convention, international organizations (e.g., UNESCO and WIPO), non-governmental organizations, and individuals who were stakeholders in preserving intangible cultural heritage.

One of the key factors influencing the effectiveness of the established legal regime is the attitude of the States Parties to the Convention. In this regard, significant differences exist between developed countries and developing or third-world countries. Democracy, free-market economies, and transparency have notable impacts on the functionality of the legal regime, either positively or negatively. While third-world countries are often rich in intangible cultural heritage, safeguarding that type of heritage is not typically a priority for them. Interest in safeguarding cultural heritage tends to vary also based on a country's economic conditions. Therefore, achieving the protective regime emphasized by the 2003 Convention demands striking an appropriate balance. To ensure the effective operation of the international legal regime, a system must be established in which all states uniformly contribute to the safeguarding of intangible cultural heritage. The influence of political considerations is another critical factor affecting the effectiveness of the legal regime. Although UNESCO was established to contribute to education, science, and culture, it occasionally faces the impact of political factors, which can weaken the legal regime.

Currently, 183 UNESCO member states are parties to the 2003 Convention. Unfortunately, leading countries such as Russia, the United States, and Israel are not parties to the Convention. The United States and Israel withdrew from UNESCO membership following the organization's acceptance of Palestine as a member state. It is undesirable that universal issues of global significance, such as the advancement of science and culture, are subjected to political influences. Support can enhance the effectiveness of the legal regime.

Regarding the identification of intangible cultural heritage elements intended to be safeguarded under the 2003 Convention and their inclusion in the lists established by the Convention, issues such as minority rights, and ethnic, religious, or territorial conflicts should not interfere with this process. Otherwise, the implementation of the legal protection regime established by the Convention will be undermined. To mitigate this issue to some extent, not only states but also other entities should participate as subjects of the relationships regulated by the Convention. These entities include non-governmental organizations (NGOs) operating in the field of intangible cultural heritage and specialized experts in this area, who are expected to be actively involved in the process of safeguarding intangible cultural heritage within the framework of the 2003 Convention by state parties. Although states are the primary subjects managing the process of safeguarding intangible cultural heritage, its creators are individuals or communities, religious and ethnic groups, indigenous peoples, and national minorities. These groups play a crucial role in the creation, transmission, and preservation of intangible cultural heritage [2]. NGOs and specialists working in the relevant field are subjects capable of establishing direct contact with these subjects. Their role in the implementation of the legal regime established for the safeguarding of intangible cultural heritage is undeniable. Once accredited, NGOs operating in this field can provide advisory services to the Intergovernmental Committee. According to the 2003 Convention, the Intergovernmental Committee, composed of state representatives, determines the regime for the safeguarding of intangible cultural heritage. Articles 16 and 17 of the Convention regulate that the Committee is responsible for ensuring the safeguarding of intangible cultural heritage by developing the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity and the List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. Since the decision to create these lists is made by the Committee rather than the creators of the intangible cultural heritage themselves, there is a possibility that the decision-making process may be influenced by political factors, so this aspect is regarded as a weakness of the Convention [4, p. 417]. The assignment of the responsibility for safeguarding intangible cultural heritage objects, which belong to individuals and groups as the direct creators and bearers of such heritage, to the state is a limitation of the established legal regime [2]. Following this, the involvement of NGOs can be crucial in enhancing the effectiveness of the Convention's mechanism. Even indirect participation of NGOs in the process of compiling the lists of intangible cultural heritage is especially important for developing and least-developed countries. This participation makes the existing regime more effective and functional. NGOs have especially value in terms of achieving a balance between least developed, developing, and developed countries. NGOs carry out their activities by participating in discussions and providing relevant knowledge and technological support. Through the activities of NGOs accredited by UNESCO, the voices of the groups and communities who are the bearers of the intangible cultural heritage are represented. This is particularly significant in terms of the implementation of the 2003 Convention. In terms of the functioning of the legal regime established by the Convention, it is crucial to define the objects and subjects of the regulated relationships, address existing problems in the relevant field, and ensure a correct cause-and-effect relationship, which are essential aspects for the effective application of the Convention.

The goal of the subjects involved in the legal regime established by the 2003 Convention is to identify intangible cultural heritage elements that belong to the common heritage of humanity, ensure their preservation, and transmit them to future generations. The aim is to prevent the destruction of

intangible cultural heritage and the cultures of the communities to which they belong, especially as these examples face the risk of extinction in the context of globalization.

Intangible cultural heritage does not protect physical objects, but rather the processes that create the cultural heritage elements and the individuals who carry out these processes. In this sense, determining the boundaries of these processes, protecting them from changes, and preserving them as they are is a rather complex task. According to the 2003 Convention, the questions of "to what extent should intangible cultural heritage be safeguarded", "how should it be transmitted," and "which heritage is worth transmitting" remain contentious and open to debate [3].

Culture, as a continuous process, is always subject to change, making efforts to preserve it as it is, define it, and list its relative concepts. The main goal in the preservation of material cultural heritage objects is to maintain them in their original form, without any alterations, and this process is relatively easier to control. However, the safeguarding of intangible cultural heritage objects is a much more complex process. We are dealing with a dynamic, ongoing process with the term "intangible", making it more challenging to achieve stability in preserving these elements. According to Professor Dawnee Yim, unlike material cultural heritage objects, the existence of intangible cultural heritage objects is not tied to a specific historical date, and their survival depends on their adaptation to the future. The question arises whether intangible cultural heritage objects should be allowed to undergo necessary changes for adaptation to the future, without being tied to a specific historical context. If changes are permitted, to what extent should these changes occur? And if changes take place, what is the meaning of protection? [10, p. 10].

Since the adoption of the Convention, many countries have complied with its obligations by creating their own lists of intangible cultural heritage. These nations have also submitted their proposals to be included in the Convention's Representative List and the List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. The preparation of these lists has played a significant role in enhancing states' attention to and participation in the safeguarding of intangible cultural heritage.

The inclusion of intangible cultural heritage in UNESCO's respective lists leads to a deeper understanding and recognition of a country's heritage, contributing to the increased awareness of communities about their cultural practices. The identification of intangible cultural heritage objects and their registration by the state is criticized as being solely within the sovereign authority of states; however, it should be noted that the conditions for including these heritage elements in the lists provided by the 2003 Convention are regulated by the convention itself. According to Article 2.1 of the Convention, only intangible cultural heritage is taken into account which complies with existing international legal instruments on human rights, as well as the requirements for mutual respect and sustainable development among communities, groups, and individuals. The identification and registration of intangible cultural heritage elements at both national and international levels ensure the standardization to safeguard intangible cultural heritage. Following this, the legal regime of intangible cultural heritage is regulated by both domestic law and international law. According to the 1972 Convention (Article 4), the responsibility for identifying, preserving, promoting, and transmitting cultural heritage to future generations lies directly with the state to which the cultural heritage belongs [7, p. 57]. Similar provisions are established in the 2003 Convention (Articles 11.1 and 13) regarding the obligations of states concerning intangible cultural heritage. That is, the legal regime of intangible cultural heritage is primarily defined by domestic law, and the integration of international law with national legal norms forms the basis of the international legal protection regime for intangible cultural heritage. The legal protection of intangible cultural heritage is implemented through the incorporation of international legal norms into domestic law. Since both legal regimes are formed based on the will of states, the legal protection regime for intangible cultural heritage is established through the harmonization of international and national legal norms. Such harmonization is only possible with the acceptance of the superiority of international legal norms over national law, provided that it does not undermine the state's general order (*ordre public*) related to the protection of cultural heritage [7, p. 59].

As a natural process, all states should work towards the establishment of the highest legal regime in this direction, as determined in the 2003 Convention, by recognizing the invaluable role of intangible cultural heritage as a factor that promotes exchange and mutual understanding among people. The main purpose of this legal regime is to ensure the equitable use of intangible cultural heritage objects by all of humanity without causing harm to them and to guarantee the transmission of this heritage to future generations. Therefore, according to the 2003 Convention, the safeguarding of intangible cultural heritage primarily refers to measures aimed at identifying, recognizing, documenting, and preserving intangible cultural heritage.

Discussions towards the establishment of more effective mechanisms for the legal regime of safeguarding intangible cultural heritage are still ongoing in the international arena. The regulation

of intangible cultural heritage through intellectual property rights is one of the main topics. As noted above, before the adoption of the 2003 Convention, proposals were made to regulate intangible cultural heritage within the framework of intellectual property rights. As we know, before the concept of intangible cultural heritage was fully developed, the term "folklore" was more commonly used. But folklore is mainly considered as oral folk literature. The widespread use of folklore examples in medicine, industry, music, and other fields is encountered in works regulated by intellectual property rights and considered objects of intellectual property [6].

Naturally, this issue also has an economic side, as the income generated from the use of folklore examples for trade and business purposes is not shared with the owners of this heritage. As a result of rising concern discussions in the legal sphere about regulating relations concerning the use of folklore examples through intellectual property rights remain relevant today. The question arises: can the safeguarding of intangible cultural heritage be determined by the legal regime of intellectual property rights? One of the central subjects of discussions in this context is to what extent intellectual property rights can ensure the preservation of traditional knowledge and folklore beyond individual commercial interests.

Currently, UNESCO and WIPO (World Intellectual Property Organization) are the two main international organizations involved in shaping the legal regime for intangible cultural heritage. As highlighted, in the 2003 Convention, UNESCO mainly focuses on the identification, safeguarding, preservation, and transmission of intangible cultural heritage objects and the status of intellectual property. On the other hand, WIPO has worked on creating a legal regime mechanism that grants intangible cultural heritage objects the status of intellectual property. A review of recent history reveals certain efforts in this regard. Thus, for the first time in 1967, at the Diplomatic Conference held in Stockholm to revise the Berne Convention for the protection of literary and artistic works, the idea of protecting folklore examples through copyright was proposed. At this conference, discussions were held on adding a provision related to the protection of folklore to the Stockholm Act. As a result, in 1971, the following changes were made:

- If there exists an unpublished work with an unknown author, but there are sufficient grounds to confirm that the author is a citizen of any country within the union, then, according to the legislation of that country, an authorized body must represent the author, protect their rights, and enforce them.
- Under this provision, the union country that establishes such a fact must submit a detailed written statement describing the fact to the Director-General [9].

With this addition, WIPO amended the Berne Convention (art. 15.4) and created certain conditions for the protection of folklore works along with the author's works. In 1976, the Tunisian Model Law on Intellectual Property for Developing Countries, a joint publication of WIPO and UNESCO, was adopted at the Tunis meeting. This model law was prepared to adapt the legislation of developing countries on intellectual property rights to international conventions and was of a recommendation character, providing for the protection of folklore, and prevention of illegal use and dissemination [8]. As a result of a proposal on international regulation for the protection of folklore at the UNESCO General Conference in 1980, UNESCO and WIPO have established a joint group to work on potential measures for the national protection of folklore within the framework of joint cooperation.

In the next stage, to support and facilitate activities related to the protection of folklore and traditional knowledge in countries, the "Intergovernmental Committee on Intellectual Property, Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore" was established within the framework of WIPO in 2000. An international draft document was developed by this committee to prevent illegal appropriation of traditional knowledge, genetic resources and folklore. Bu komitə tərəfindən ənənəvi biliklərin, genetik resursların və folklorun qanunsuz mənimsənilməsinin qarşısını almaq məqsədilə beynəlxalq sənəd layihəsi hazırlanıb. The document was discussed at the session of the Committee in 2014, but it was unsuccessful due to serious differences of opinion between the United States, the European Union and the developing country blocs. Additionally, draft documents on the safeguarding of traditional cultural expressions and traditional knowledge within the framework of intellectual property rights have been prepared. The introduction of the registration system, and prevention of illegal use of traditional knowledge, folklore, and genetic resources have been reflected in these projects. However, factors such as the subject matter of these legal instruments, beneficiaries of protection, and the scope of protection are disputed among states.

Conclusion. All these processes emphasize that WIPO strives to prepare a legal document that will create a legal obligation for states in the relevant field and can be applied at the national and international levels. While examining the recent projects, we realized that WIPO does not use a single term as an expression of intangible cultural heritage. Instead, it uses terms such as traditional knowledge, genetic resources, and traditional cultural expressions. As we mentioned earlier, attempts to regulate

folklore and other intangible cultural objects with international conventions regulating intellectual property rights have not proven itself yet. These documents did not provide for legal norms that ensure effective and comprehensive legal protection of the intangible heritage as a whole, prevent its illegal appropriation, and regulate the material income obtained as a result of the use of intangible cultural heritage samples. For this reason, it is considered necessary to regulate intangible cultural heritage objects in a sui generis manner within the framework of intellectual property rights. Certain objections to the intellectual property regime of intangible cultural heritage are that this kind of heritage belongs to any social group, while intellectual property is an individual right. In copyright law, the identity of the author is important for the provision of appropriate rights, while intangible heritage is an indicator of a certain social group. Also, what kind of property will be attributed to intangible cultural heritage?! In addition, while intellectual property rights are limited to a certain time, it is required a certain period for any object to be considered cultural heritage. We should also mention similarities between intangible cultural heritage objects and intellectual property objects. Thus, both are the product of mental activity and both have immaterial significance. The unique characteristic of intangible cultural heritage objects also applies to objects of intellectual property.

We believe that a comprehensive approach regarding safeguarding intangible cultural heritage seems to be a necessary condition for establishing an effective legal regime. Thus, intangible cultural heritage should be defined as a special type of intellectual property, as supported by legal literature and national legislation, and a comprehensive legal safeguarding regime should be provided as a component of cultural heritage, taking into account its national cultural value.

REFERENCES:

1. Aikawa, Noriko. "An Historical Overview of the Preparation of the UNESCO International Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage". *Museum International* 56.1-2 (2004). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000135868>.
2. Cokishler, Dilek Elvan. Protection regime of intangible cultural heritage in terms of international law. URL: <https://www.acarindex.com/pdfs/109842>.
3. Gurcayır, Selcan. National Folklore, 2011, Issue 92. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3581448>.
4. Lixinski, Lucas. "International Cultural Heritage Regimes, International Law, and the Politics of Expertise". *International Journal of Cultural Property*. 20/4 (2013). P. 407-429.
5. Oguz, Öcal. "Intangible Cultural Heritage as a Term". *National Folklore* 25.100 (Winter 2013). URL: <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/mbilgi/134592/Terim%20Olarak%20Somut%20Olmayan%20K%C3%BClt%C3%BCrel%20Miras.pdf>.
6. Semiz, O. Traditional Knowledge, Folklore and Intellectual Property Law: Legal Protection of Local Collective Knowledge, *Intellectual Property Law Yearbook 2013*, (Ed. Prof. Dr. Tekin Memiş), Yetkin Publications, Ankara, 2015/1. URL: https://www.researchgate.net/publication/266375001_Geleneksel_Bilgi_Folklor_ve_Fikri_Mulkiyet_Hukuku_Yerel_Kollektif_Bilginin_Hukuki_Korunmasi_Traditional_Knowledge_Folklore_and_Intellectual_Property_Law_Legal_Protection_of_Indigenous_Knowledge.
7. Suleymanli, Sima. Problems of international legal regulation of cultural heritage protection and legislation of the Republic of Azerbaijan, "Azerbaijan" publishing house, Baku-2018. P. 293.
8. Tunis model law on copyright for developing countries. URL: https://keionline.org/sites/default/files/tunis_OCR%20model_law_en-web.pdf.
9. The Protection of Expressions of Folklore: The Attempts at International Level. URL: <http://itt.nissat.tripod.com/itt9903/folklore.htm>.
10. Yim, Dawnhee, "Living Human Treasures and the Protection of Intangible Culture Heritage: Experiences and Challenges." *ICOM News*, no: 4, 2004. P. 10-12.

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.25>

МИРОВА УГОДА ЯК СПОСОБ ПРИМИРЕННЯ СТОРІН У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

Гарієвська М.Б.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри приватного права**Хмельницького університету управління та права**імені Леоніда Юзькова*

ORCID: 0000-0002-3115-725X

e-mail: m.hariievska@gmail.com

Гарієвська М.Б. Мирова угода як спосіб примирення сторін у цивільному судочинстві: порівняльно-правовий аспект.

У статті досліджено мирову угоду як один із найефективніших способів примирення сторін та є результатом їхньої взаємної домовленості. Вона передбачає добровільне узгодження умов, що задовольняють інтереси обох сторін.

Визначено сутність та правову природу мирової угоди, визначено її основні елементи, форму, зміст та порядок укладення. Проаналізовано процесуальний порядок укладення та затвердження мирових угод у цивільному судочинстві. Цивільне процесуальне законодавство передбачає обов'язкове затвердження мирових угод судом, проте не забезпечує достатньої деталізації процедур їх укладення та внесення змін. Окрему увагу приділено правовим наслідкам укладення мирової угоди та її ролі у забезпеченні прав учасників процесу.

Розглянуто особливості мирової угоди у виконавчому провадженні, зокрема її значення як способу вирішення конфліктів на стадії виконання судових рішень. Проаналізовано нормативно-правове регулювання цього інституту в Україні та практичні аспекти застосування. Визначено роль мирової угоди як способу оптимізації виконавчого провадження, зокрема шляхом мінімізації витрат, скорочення строків виконання рішень та зменшення конфронтації між сторонами.

Відмічено, що ЦПК Республіки Польща передбачає процесуальний порядок укладення мирових угод, який є більш гнучким та деталізованим, що сприяє підвищенню ефективності її застосування. Дослідження виявило основні проблеми, які стримують ефективне використання мирових угод в Україні. Обґрунтовано необхідність гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами та адаптації досвіду для удосконалення процесуального регулювання.

Розглянуто проблеми, які виникають під час укладення та виконання мирової угоди, серед яких недотримання сторонами принципів добросовісності, порушення прав третіх осіб та прогалини у законодавстві. Сформульовано низку рекомендацій, зокрема щодо закріплення чітких вимог до форми мирових угод. Удосконалення процесуального порядку дозволить забезпечити баланс інтересів сторін, підвищити ефективність судового розгляду.

Ключові слова: мирова угода, диспозитивність, повноваження суду, сторони, примирення сторін, судовий розгляд, виконавець, виконавче провадження, рішення суду, ухвала суду.

Hariievska M.B. Peace agreement as a method of reconciliation of parties in civil proceedings: comparative legal aspect.

The article examines the settlement agreement as one of the most effective ways of reconciling the parties and is the result of their mutual agreement. It involves voluntary agreement on conditions that satisfy the interests of both parties.

The essence and legal nature of the settlement agreement are determined, its main elements, form, content and procedure for conclusion are determined. The procedural procedure for concluding and approving settlement agreements in civil proceedings is analyzed. Civil procedural legislation provides for the mandatory approval of settlement agreements by the court, but does not provide sufficient detailing of the procedures for concluding and amending them. Special attention is paid to the legal consequences of concluding a settlement agreement and its role in ensuring the rights of the participants in the process.

The features of the settlement agreement in enforcement proceedings are considered, in particular its significance as a way of resolving conflicts at the stage of enforcing court decisions. The regulatory

and legal regulation of this institution in Ukraine and practical aspects of application are analyzed. The role of a settlement agreement as a way to optimize enforcement proceedings is determined, in particular by minimizing costs, reducing the terms of execution of decisions and reducing confrontation between the parties.

It is noted that the CPC of the Republic of Poland provides for a procedural procedure for concluding settlement agreements, which is more flexible and detailed, which contributes to increasing the efficiency of its application. The study identified the main problems that hinder the effective use of settlement agreements in Ukraine. The need to harmonize national legislation with European standards and adapt experience to improve procedural regulation is substantiated.

Problems that arise during the conclusion and implementation of a settlement agreement are considered, including failure of the parties to comply with the principles of good faith, violation of the rights of third parties and gaps in the legislation. A number of recommendations are formulated, in particular regarding the establishment of clear requirements for the form of settlement agreements. Improving the procedural procedure will ensure a balance of interests of the parties and increase the efficiency of judicial proceedings.

Key words: settlement agreement, dispositive power, court authority, parties, reconciliation of the parties, judicial proceedings, executor, enforcement proceedings, court decision, court ruling.

Постановка проблеми. Мирова угода є одним із ключових способів альтернативного вирішення спорів у цивільному судочинстві. Виклики сьогодення зумовлюють зростання ролі процедур, що спрямовані на примирення сторін, зокрема у випадках, коли судовий розгляд є тривалим і обтяжливим для сторін спору. Законодавство України та Республіки Польща містять положення, що регулюють порядок укладення мирових угод, що обумовлює актуальність теми дослідження, зокрема це пов'язано із необхідністю удосконалення національного законодавства щодо мирових угод в умовах гармонізації права України з європейськими стандартами. У Польщі, як державі-члені Європейського Союзу, застосування мирових угод активно стимулюється, що дозволяє знизити навантаження на судову систему та забезпечити більш оперативний розгляд справ. Водночас в Україні інститут мирових угод залишається недостатньо розвиненим, що потребує аналізу і запозичення позитивного досвіду.

Мета дослідження: проведення порівняльного аналізу правового регулювання мирових угод у цивільному судочинстві України та Республіки Польща, виявлення спільних і відмінних рис, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення українського законодавства з урахуванням позитивного досвіду Польщі.

Стан опрацювання проблематики. В Україні мирова угода розглядається переважно в контексті забезпечення доступу до правосуддя та зниження навантаження на судову систему. Дослідники, такі як Ю.В. Білоусов, Н.Л. Бондаренко-Зелінська, О.Г. Бортнік, С.С. Бичкова, О.Б. Верба акцентують увагу на теоретичних аспектах мирової угоди, її значенні для примирення сторін, а також на процесуальних проблемах, що виникають під час її укладення та виконання. Однак питання порівняльного аналізу правового регулювання мирових угод у цивільному судочинстві України та Польщі залишаються недостатньо вивченими. Наукові праці переважно висвітлюють національні аспекти цієї проблеми, без комплексного дослідження спільних і відмінних рис у контексті гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами.

Виклад основного матеріалу. Диспозитивні начала цивільного судочинства надають сторонам спору право укласти мирову угоду, що безпосередньо передбачено ст.ст. 49, 207 ЦПК України [14]. Процесуальне законодавство України зобов'язує суд роз'яснити сторонам можливість укладення мирової угоди і сприяти примиренню сторін. Отже, укладаючи мирову угоду (розпоряджаючись своїми правами на власний розсуд, в чому проявляється приватне начало), сторони врегульовують спір процесуальним способом під контролем суду.

При вирішенні цивільних справ мирова угода має переваги перед рішенням суду: у більшому виховному впливі на сторони. Мирова угода у певній мірі знімає тягар відповідальності за вирішення спору з органів правосуддя та перекладає його на сторони, чим досягається підвищення правосвідомості та сумлінності сторін, що впливає на добровільність виконання мирової угоди поряд із рішеннями суду. Укладення мирової угоди сприяє економії часу та матеріальних витрат суду, що також є важливою обставиною [5, с. 7].

Важливо, що в ЦПК України законодавець орієнтує суддю на сприяння сторонам завершити розгляд цивільної справи мировою угодою. Він вимагає від суддів, щоб вони спонукали сторін до такого результату. Зокрема, під час здійснення підготовчих процесуальних дій суддя з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді (п. 2 ч. 2 ст. 197 ЦПК) [9, с. 208]. Н.Л. Бондаренко-Зелінська влучно вказує, що процедура врегулювання спору на

етапі підготовчого засідання є не досконалою, адже суд на цьому етапі ще не визначив характер спірних правовідносин та норму права, яка підлягає застосуванню, а також склад усіх заінтересованих осіб, належних відповідачів тощо [4, с. 60]. Втім науковець визнає, що такі інструменти примирення під час підготовки цивільних справ до судового розгляду дають можливість реалізації сторонами їх процесуальних прав вже на цьому етапі судочинства [3, с. 99].

Укладення мирової угоди є правом сторін, яким вони можуть скористатися у будь-який момент судового розгляду, тобто після відкриття провадження у справі судом першої, апеляційної чи касаційної інстанції та до ухвалення судового рішення за результатами такого розгляду.

ЦПК України передбачає, що сторони можуть укласти мирову угоду і повідомити про це суд, зробивши спільну заяву. У зв'язку з укладенням мирової угоди суд повинен роз'яснити сторонам наслідки такого рішення.

Характерними ознаками мирової угоди, є те, що вона повинна відповідати нормам закону та може бути укладена тільки у справах позовного провадження. При цьому вона заснована на взаємних поступках сторін, може стосуватися лише прав та обов'язків осіб, які її укладають, та обмежена предметом пред'явленого до суду позову [12, с. 406].

Що стосується змісту мирової угоди, то його складають права та обов'язки сторін щодо врегулювання спору та взаємних поступок. Так, мирова угода повинна стосуватися лише прав та обов'язків сторін. При цьому, сторони можуть вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб (ч. 1 ст. 207 ЦПК України) [14]. Також мировою угодою встановлюється розподіл судових витрат відповідно до ст. 142 ЦПК України. Щодо матеріальних прав та обов'язків, то такими є право укласти таку угоду на будь-якій стадії судового розгляду (аналог свободи договору за ст. 627 ЦК України) [13], право виконувати мирову угоду самостійно особами, які її уклали, в порядку і в строки, передбачені цією угодою (ч. 1 ст. 208 ЦПК України) [14], право на застосування правила цивільного права «дозволено все, що не заборонено» відповідно до ч. 1 ст. 207 ЦПК України про можливість сторін вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб [8, с. 167].

Можливість укладення мирової угоди також передбачена на стадії виконання рішення суду. На стадії виконання судового рішення, процес укладення мирової угоди має свої особливості. На відміну від укладення мирової угоди під час судового розгляду, на даній стадії мова йде не про врегулювання спору, а про встановлення або зміну порядку виконання вже прийнятого судового рішення. У цьому контексті, мирова угода служить інструментом, спрямованим на визначення або зміну способу та порядку виконання судового рішення.

Важливо відзначити, що мирова угода не може виходити за межі спірних правовідносин та не може стосуватися осіб, які не є сторонами у спорі. Вона спрямована на швидке та ефективне виконання судового рішення, а не на створення нових правовідносин чи врегулювання питань, які не були вирішені у судовому рішенні. Таким чином, укладання мирової угоди на етапі виконання відрізняється від її укладення під час судового розгляду.

Варто зупинитись на особливостях змісту мирової угоди за законодавством Республіки Польща. Так, у змісті угоди варто встановити, як угода вплине на виконавче провадження. Розумним рішенням є зупинення виконавчого провадження після надходження першого (засвідчувального) платежу, а потім визначення кількості внесків, після закінчення яких провадження буде скасовано. З точки зору кредитора, найвигіднішим рішенням є встановлення кількості розстрочок не більше 6, оскільки відповідно до ст. 824 § 1 пункт 4 ЦПК Республіки Польща [1], виконавче провадження закривається протягом 6 місяців з дня вручення стягувачу ухвали про зупинення провадження. Це означає, що незалежно від того, чи погодилися сторони припинити провадження після сплати 12 чи 24 внесків, провадження буде закрито судовим виконавцем раніше за посадою. Щоб виключити можливість стягнення з кредитора пропорційної плати, доцільно подати заяву про закриття провадження до закінчення строку, встановленого ст. 824 § 1 пункт 4 ЦПК Республіки Польща [1]. Хоча очевидно, що укладена мирова угода є безпосередньою підставою для подання заяви про закриття виконавчого провадження, може бути питанням оцінки того, чи є бездіяльність кредитора внаслідок укладеної угоди підставою для закриття провадження, що призвело до стягнення боржника збору [2].

Згідно зі ст. 434 ЦПК України, мирова угода, укладена між сторонами в процесі виконання рішення, подається в письмовій формі державному виконавцю, який не пізніше триденного строку передає її до суду за місцем виконання рішення для визнання [14].

Зі змісту частини першої статті 434 ЦПК України вбачається, що на законодавчому рівні встановлений імперативний припис щодо часу, коли може бути укладена мирова угода після ухвалення судового рішення, тобто закінчення судового процесу, та кола суб'єктів, які уповноважені звернутися до суду з клопотанням про затвердження мирової угоди, яке розширеному тлумаченню не підлягають.

Суб'єктами, які уповноважені звертатися до суду з клопотанням про затвердження мирової угоди, є державний або приватний виконавець, на виконанні в яких знаходиться відповідне виконавче провадження.

О.Б. Верба вважає недоцільною вимогу ЦПК щодо обов'язкового подання заяви про визнання мирової угоди в процесі виконання до суду через державного виконавця. Сторони можуть безпосередньо подавати заяву до суду, оскільки суд є суб'єктом виконавчого провадження [6, с. 8]. Дійсно, підтримуємо вищевказаного автора і в певному аспекті доповнюємо його думку тим, що пропозиція буде більш слушною, якщо взагалі виключити можливість подання мирової угоди до суду через державного виконавця. Обґрунтування полягають в тому, що виконавець ніяким чином не впливає на вирішення питання щодо укладення та визнання мирової угоди та його дії при цьому не мають суттєвого значення для перебігу виконання рішення. Державний виконавець не має права відмовити учасникам виконавчих правовідносин у прийнятті мирової угоди, також він не наділений повноваженнями перевіряти її умови, її законність. При отриманні мирової угоди він не відкладає/зупиняє виконавче провадження, а більше того, при розгляді питання щодо визнання мирової угоди, суд навіть не запитує його думку з приводу доцільності закінчення виконавчого провадження з цієї підстави. Єдиним питанням, яке може цікавити державного виконавця у такому випадку, так це лише відшкодування витрат, пов'язаних з проведенням виконавчих дій до того, як у стягувача і боржника виникло бажання укласти мирову угоду. Виходячи з цього, роль державного виконавця зводиться виключно до здійснення посередництва між судом та сторонами, яке до того ж затягує вирішення питання щодо затвердження умов мирової угоди. Тому, пропозиція полягає в тому, щоб внести зміни до ст. 434 ЦПК, передбачивши, що мирова угода на стадії виконавчого провадження з метою її визнання подавалася сторонами у письмовій формі безпосередньо до суду. Дане положення відповідно має бути відтворене у Законі України «Про виконавче провадження».

У постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 30 вересня 2020 року у справі № 753/16296/14-ц (провадження № 61-8665св20) зазначено, що: «зі змісту частини першої статті 434 ЦПК України вбачається, що на законодавчому рівні встановлений імперативний припис щодо часу, коли може бути укладена мирова угода після ухвалення судового рішення, тобто закінчення судового процесу, та кола суб'єктів, які уповноважені звернутися до суду з клопотанням про затвердження мирової угоди, яке розширеному тлумаченню не підлягають [7].

Суб'єктами, які уповноважені звертатися до суду з клопотанням про затвердження мирової угоди, є державний або приватний виконавець, на виконанні в яких знаходиться відповідне виконавче провадження.

У зв'язку з наведеним, у разі звернення сторін безпосередньо до суду з письмовою заявою про укладення мирової угоди під час виконання судового рішення, суд має виходити з того, що заява підписана особами, які не мають права її підписувати».

Повноваження суду щодо визнання мирової угоди на будь-якій стадії процесу обумовлені вимогами цивільної процесуальної форми, яка передбачає відповідну реакцію суду (у вигляді контролю) на дії сторін з розпорядження їхніми матеріальними і процесуальними правами.

Роль суду при визнанні мирової угоди – контрольна. Він повинен перевірити законність цього акта за кількома напрямками: 1) чи є процесуальна дія, а саме: чи укладено мирову угоду, чи є звернення сторін до суду про затвердження мирової угоди; 2) чи наділена відповідна категорія осіб, які беруть участь у справі, правом на укладення мирової угоди; 3) добровільність укладення мирової угоди і усвідомлення наслідків затвердження судом цього акта; 4) чи можливо з відповідної категорії справ укладення мирової угоди; чи допускається можливість домовленості сторін; чи не змінюють сторони своєю угодою імперативні норми закону; 5) чи всі особи беруть участь у справі і чи не порушує мирова угода їх прав, а також права осіб, не залучених до участі у справі; чи чітко викладено її умови; чи немає двозначності, нечіткості умов; чи не укладена мирова угода під умовою; 6) чи врегулюється даною мировою угодою спір; чи відповідають умови мирової угоди предмету спору, чи не зачіпають інші права та обов'язки сторін [7, с. 208].

Суд має право відмовити у затвердженні мирової угоди у процесі виконання рішення чи задоволенні заяви про відмову від примусового виконання рішення з підстав: умови мирової угоди суперечать закону чи порушують права чи охоронювані законом інтереси інших осіб, є невиконуваними; одну із сторін мирової угоди представляє її законний представник, дії якого суперечать інтересам особи, яку він представляє.

По своїй суті застосування конструкції мирової угоди всупереч її призначенню та/або на шкоду кредиторі є нерозумним та недопустимим. При цьому, у разі використання приватно-правового інструментарію всупереч його призначенню та/або на шкоду кредиторі, а для уникнення сплати

боргу боржником або виконання судового рішення про стягнення боргу, судові рішення стосується прав та/або інтересів кредитора.

Важливо відмітити, ст. 203 § 4 ЦПК Республіки Польща суд не має права перевіряти допустимість мирової угоди з точки зору законних інтересів сторін. Відповідно до ст. 184 ЦПК Республіки Польща право оцінювати, чи порушує зміст укладеної мирової угоди законні інтереси сторін, збережено у випадку укладення тільки досудової мирової угоди, укладеної в примирному провадженні [1]. ЦПК України, як і ЦПК Республіки Польща не передбачають такої підстави для відмови у застатвердженні мирової угоди як суперечності із інтересами сторін такої угоди.

Висновки. Мирова угода є ефективним інструментом для вирішення спорів у цивільному судочинстві, проте її успішне застосування значною мірою залежить від чіткого цивільного процесуального регулювання. Мирова угода надає сторонам можливість швидко та ефективно завершити конфлікт без тривалого розгляду справи. Це особливо важливо в ситуаціях, коли сторони бажають уникнути витрат часу і ресурсів, в т.ч. і на виконання судового рішення. Оскільки сторони самостійно приймають участь у угоді, вони більше схильні дотримуватися умов та виконувати свої зобов'язання, що сприяє довгостроковому вирішенню конфлікту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kodeks postępowania cywilnego: Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640430296/U/D19640296Lj.pdf> (дата звернення: 07.12.2024).
2. Płowiak K. Zawarcie ugody w toku postępowania egzekucyjnego. URL: <https://www.pb.pl/konferencje/zarzadzanie-naleznosciami/zawarcie-ugody-w-toku-postepowania-egzekucyjnego-1131161> (дата звернення: 07.12.2024).
3. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Підготовка цивільних справ до судового розгляду: монографія. Харків: Харків юридичний, 2009. 188 с.
4. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Оптимізація підготовки цивільних справ до судового розгляду як складова наближення процесуального законодавства України до європейських стандартів судочинства. *Форум права*. 2009. № 1. С. 56–62.
5. Бортнік О.Г. Мирова угода у цивільному судочинстві: дис. ...канд. юрид. наук. Харків, 2007. 189 с.
6. Верба О.Б. Особливості визнання судом мирової угоди на стадії виконавчого провадження. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 3. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/library/visnyky/nvsv/03_2008/08vobsvp.pdf (дата звернення 07.12.2024).
7. Гарієвська М.Б. Проблемні питання визнання мирової угоди в Україні та Німеччині. *Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць*. Вип. 10, 2011 р. / Редкол.: Крупчан О.Д. (гол. ред.) та ін. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2011. С. 207–209.
8. Гринько С.Д., Ромась М.І. Мирова угода у цивільному процесі як забезпечення принципу диспозитивності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Том 1 № 80. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/296837/289799> (дата звернення: 07.12.2024).
9. Лазур Я.В., Заборовський В.В., Черевко П.П. Мирова угода в цивільному та господарському процесі: порівняльний аспект дослідження. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 6. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294415/287200> (дата звернення: 07.12.2024).
10. Постанова Верховного Суду від 30.09.2020 р. у справі № 753/16296/14-ц на касаційну скаргу представника ОСОБА_1 - ОСОБА_3 на ухвалу Дарницького районного суду м. Києва від 28 січня 2020 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92566561> (дата звернення: 07.12.2024).
11. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII // *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 30, ст. 542.
12. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.І. Бірюков та ін.; за заг. ред. С.С. Бичкової. Київ: Атіка, 2008. 840 с.
13. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
14. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. у редакції Закону № 2147-VIII від 03.10.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 07.12.2024).

УДК 347.27

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.26>

ПІДПРИЄМСТВО ЯК ЄДИНИЙ МАЙНОВИЙ КОМПЛЕКС В ІПОТЕЧНОМУ ПРАВОВІДНОШЕННІ

Герц А.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету**Львівського національного університету імені Івана Франка*

ORCID: 0000-0002-3310-3159

Герц А.А. Підприємство як єдиний майновий комплекс в іпотечному правовідношенні.

Серед цивільно-правових інститутів особливої уваги заслуговує інститут іпотеки підприємства як єдиного майнового комплексу. Іпотека є саме тим інструментом, завдячуючи якому формуються надійні засоби правового регулювання і захисту інтересів учасників іпотечних правовідносин в Україні.

Цивільний кодекс України вперше розглядає підприємство як єдиний майновий комплекс для здійснення підприємницької діяльності. Підприємству як єдиному майновому комплексу приділена увага і як окремому виду застави – іпотеці, яка є заставою нерухомого майна, що залишається у володінні заставодавця або третьої особи.

Стаття присвячена особливостям цивільно-правового регулювання підприємства як єдиного майнового комплексу в іпотечному правовідношенні. Наводиться авторське визначення підприємства як єдиного майнового комплексу.

Акцентується увага на тому, що підприємство як єдиний майновий комплекс – це завжди майно з характерними ознаками і неповторною індивідуальністю. Сформовано чотири значення терміну “майно”: класичне, найбільш широке трактування цього поняття; речі і майнові права; речі і речові права; виключно речі.

Запропоновано зміни до Закону України “Про іпотеку”, які би стосувалося розширеного переліку об’єктів, які не можуть бути предметом іпотечних правовідносин.

Досліджена така група елементів підприємства як єдиного майнового комплексу, як основні та оборотні кошти, продукція, устаткування, інвентар, зокрема, наводиться визначення поняття «основних засобів», здійснена класифікація «основних засобів» за певними групами – основні засоби і інші необоротні матеріальні активи, аналізується поняття «оборотні кошти». Термін «оборотні кошти» в ЦК України взагалі не застосовується.

Цивільно-правове регулювання підприємства як єдиного майнового комплексу в іпотечному правовідношенні потребує дослідження та законодавчого врегулювання у повному обсязі. Все це породжує ряд суперечностей на практиці. У зв’язку з цим сформульовано висновки та пропозиції щодо удосконалення національного законодавства.

Ключові слова: застава, земельна ділянка, іпотека, майно, майнові права, нерухомість, оборотні кошти, основні засоби, підприємство як єдиний майновий комплекс, продукція, устаткування.

Herts A.A. The enterprise as a single property complex in the mortgage legal relationship.

Among civil law institutions, the institution of mortgage of an enterprise as a single property complex deserves special attention. Mortgage is precisely the instrument thanks to which reliable means of legal regulation and protection of the interests of participants in mortgage legal relations in Ukraine are formed.

The Civil Code of Ukraine for the first time considers an enterprise as a single property complex for carrying out entrepreneurial activity. Attention is also paid to the enterprise as a single property complex as a separate type of pledge - mortgage, which is a pledge of real estate that remains in the possession of the pledgor or a third party.

The article is devoted to the peculiarities of civil law regulation of an enterprise as a single property complex in a mortgage legal relationship. The author's definition of an enterprise as a single property complex is given.

The emphasis is on the fact that an enterprise as a single property complex is always property with characteristic features and unique individuality. Four meanings of the term “property” are formed: the classical, most extensive interpretation of this concept; things and property rights; things and property rights; exclusively things.

Amendments to the Law of Ukraine "On Mortgage" are proposed, which would concern an expanded list of objects that cannot be the subject of mortgage legal relations.

The group of elements of an enterprise as a single property complex, such as fixed and current assets, products, equipment, inventory, is studied, in particular, the definition of the concept of "fixed assets" is given, the classification of "fixed assets" into certain groups is carried out - fixed assets and other non-current tangible assets, the concept of "current assets" is analyzed. The term "current assets" is not used at all in the Civil Code of Ukraine.

Civil law regulation of an enterprise as a single property complex in a mortgage legal relationship requires research and legislative regulation in full. All this gives rise to a number of contradictions in practice. In this regard, conclusions and proposals for improving national legislation are formulated.

Key words: pledge, land plot, mortgage, property, property rights, real estate, working capital, fixed assets, enterprise as a single property complex, products, equipment.

Постановка проблеми. Багатьма вченими акцентується увага на актуальності поняття підприємства як єдиного майнового комплексу. Відповідно пропонується розглядати його як один із об'єктів іпотеки. Варто звернути увагу на те, що окрім підприємства як єдиного майнового комплексу до об'єктів іпотеки належить земельна ділянка, багаторічні насадження, повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання та космічні об'єкти тощо. Безумовно, до недоліків необхідно віднести відсутність чітких ознак підприємства як єдиного майнового комплексу як об'єкта цивільних прав, які б відрізняли його від інших подібних об'єктів. Диспозитивний характер норми про склад майна тільки ускладнює ситуацію. У визначенні підприємства як єдиного майнового комплексу звертається увага саме на майнову складову, що шкодить такій специфічній стороні підприємства, як справа, бізнес, де основне значення має коло клієнтів і зобов'язання власника підприємства, пов'язані з діяльністю останнього.

Метою статті є комплексний аналіз чинного законодавства України з метою дослідження підприємства як єдиного майнового комплексу в іпотечному правовідношенні та формування подальших шляхів уніфікації даного інституту.

Стан опрацювання проблематики. Підприємство як єдиний майновий комплекс в іпотечному правовідношенні було предметом досліджень таких відомих вчених: В.І. Борисова, В.А. Васильєва, М.К. Галянтич, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, В.М. Коссак, О.В. Кохановська, В.М. Кравчук, Н.С. Кузнєцова, І.М. Кучеренко, В.В. Луць, І.І. Пучковська, С.І. Шимон, Є.О. Харитонов та ін. Безумовно, тема дослідження залишається вельми актуальною в силу процесів законодавчої трансформації, які мають місце у нашій державі.

Виклад основного матеріалу. Цивільне законодавство майже всього Європейського Союзу відносить підприємство як єдиний майновий комплекс до об'єктів права, адже носіями, які утворювали підприємство майнових прав і обов'язків виступає юридична особа, як однойменний суб'єкт.

Ще в римському праві виникло поняття майна як об'єкта цивільного права, коли в результаті розширення цивільного обороту і розвитку інституту права власності, юридичні рамки окремої речі не могли охоплювати всі відносини, які пов'язані з різного роду майном, об'єднаним єдиним «комплексним», торгово-господарським призначенням. Майно не вичерпувалось тією сукупністю речей, які належать особі, а воно включало все те, що у особи залишалось після задоволення вимог кредиторів.

Підприємство – особливий складний об'єкт цивільних прав, що представляє собою єдиний майновий комплекс, сукупність майна та майнових прав якого забезпечує провадження окремої господарської діяльності, визнаний нерухомістю в цілому, і який вимагає конститутивної (державної) реєстрації в порядку передбаченому законодавством [1]. Вважаю, що підприємство як єдиний майновий комплекс і нерухомість є, насамперед, завжди незмінна індивідуально – визначена річ, представляє значну майнову цінність, має суспільне значення та неспоживча взагалі і має тривалий строк користування.

Підприємство як єдиний майновий комплекс – це завжди майно з характерними ознаками і неповторною індивідуальністю. Можна виділити чотири значення терміну "майно":

1. класичне, найбільш широке трактування цього поняття;
2. речі і майнові права;
3. речі і речові права;
4. виключно речі [2, с. 48].

Згідно зі ст. 190 ЦК України майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки [3].

Відповідно, юридичне поняття майна зводиться до наступного: 1) окрема річ; 2) сукупність речей, що належать особі на праві власності чи на інших правах; 3) майнові права, права вимоги; 4) обов'язки, борги, які обтяжують майно.

У поняття підприємства як єдиного майнового комплексу можуть входити нерухомі речі (земельні ділянки, приміщення, споруди і т.д.), рухомі речі (сировина, інвентар і т.д.), майнові права (права вимоги), майнові зобов'язання (борги), об'єкти інтелектуальної власності [2, с. 49].

Варто звернутися до Закону України "Про оренду державного та комунального майна" [4], в якому законодавець наводить визначення поняття єдиного майнового комплексу державного або комунального підприємства, його структурного підрозділу (єдиний майновий комплекс) як усі види майна, призначені для діяльності підприємства, його структурного підрозділу, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировина, продукція, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інші позначення та права, включаючи права на земельні ділянки.

У вище зазначеному законодавчому акті встановлено, що припинення діяльності підприємства або його структурного підрозділу здійснюється шляхом його реорганізації через приєднання до орендаря, а структурного підрозділу - шляхом виділення з підприємства з наступним приєднанням до орендаря з дати видання про це відповідного наказу органу, уповноваженого управляти майном.

Приєднання підприємства або його структурного підрозділу до орендаря здійснюється за відповідним рішенням органу управління орендаря. Орендар стає правонаступником прав та обов'язків підприємства відповідно до договору оренди, а у разі оренди єдиного майнового комплексу структурного підрозділу - правонаступником прав та обов'язків підприємства, пов'язаних з діяльністю цього структурного підрозділу.

У цивілістичній науці тривалий час точаться дискусії щодо поняття "підприємства", які зводяться до того, що «підприємство – це юридична особа, яка вступає самостійно в юридичні відносини» або «підприємство є об'єктом цивільних прав».

В даному контексті заслуговує на увагу розроблена німецькою правовою доктриною концепцію, згідно з якою підприємство представляє собою певний майновий комплекс, що є в якості такого тільки об'єктом права (*Unternehmen als Rechtsobjekt*). Поняття "підприємство" (*Unternehmen*) в німецькому праві відрізняється багатозначністю його розуміння. По-перше, застава підприємства як майнового комплексу – це сукупність речей і прав, що призначені для виробництва товарів і послуг. По-друге, підприємство можна розглядати і як об'єднання осіб, що діють спільно.

Складності у визначенні підприємства об'єктом права полягають в одночасному існуванні підприємства як суб'єкта прав. На думку І. Кучеренко, це завдало удару класичній теорії дуалізму цивільного права, яка визнавала неможливим існування таких інститутів, які б одночасно були суб'єктами і об'єктами цивільних правовідносин [5, с. 175–179].

Підприємство або його частина може бути об'єктом іпотеки. В Цивільному кодексі України підприємство розглядається як індивідуальне нерухоме майно. Підприємство як єдиний майновий комплекс може бути об'єктом купівлі-продажу, оренди (як мною зазначалося вище) та інших правочинів. Отже, до складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом.

До підприємства як єдиного майнового комплексу відносяться як матеріальні так і нематеріальні блага. Підприємство як єдиний майновий комплекс розглядається в контексті іпотечних правовідносин як об'єкт правового регулювання.

Відповідно, можна зробити наступні висновки щодо розуміння підприємства як єдиного майнового комплексу в іпотечному правовідношенні:

- підприємство складається із матеріальних і нематеріальних елементів;
- підприємство слід вважати майновим комплексом тільки тоді, коли воно функціонує або може функціонувати, виходячи з сукупності елементів;
- частину елементів можна виключити із майнової маси підприємства, якщо не втрачається поняття майнового комплексу;
- у власника може бути декілька майнових комплексів, які можуть бути самостійним предметом іпотеки [2, с. 56-57].

Підприємство як єдиний майновий комплекс виступає предметом договорів, що укладаються в рамках приватизації державного або комунального майна (Закон України «Про приватизація державного і комунального майна»), у зв'язку із банкрутством юридичних осіб (Кодекс України з процедур банкрутства), а також виконанням судових рішень.

Відомо, що предметом іпотеки не можуть бути об'єкти державної власності, приватизація яких заборонена законодавчими актами, а також майнові комплекси державних підприємств та їх структурних підрозділів, що знаходяться у процесі корпоратизації.

Особлива специфіка притаманна класифікації об'єктів приватизації, адже до об'єктів малої приватизації належать:

- єдині майнові комплекси державних і комунальних підприємств, їх структурних підрозділів, у тому числі єдині майнові комплекси та їх структурні підрозділи, що передані в оренду, крім єдиних майнових комплексів державних і комунальних підприємств, що належать до об'єктів великої приватизації;
- об'єкти незавершеного будівництва (будівлі, споруди, передавальні пристрої, які не введені в експлуатацію), законсервовані об'єкти;
- пакети акцій акціонерного товариства, утвореного у процесі приватизації або корпоратизації, акції (частки), що належать державі у статутному капіталі господарських товариств, інших господарських організацій і підприємств, заснованих на базі об'єднання майна різних форм власності та розташованих на території України або за її межами, крім пакетів акцій акціонерних товариств, що належать до об'єктів великої приватизації.

До об'єктів великої приватизації належать об'єкти державної або комунальної власності (єдині майнові комплекси державних підприємств та пакети акцій (часток) суб'єктів господарювання, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі) та пули, вартість активів яких (для пулу – загальна вартість активів об'єктів приватизації, з яких сформовано пул) згідно з даними фінансової звітності за останній звітний рік перевищує 250 мільйонів гривень.

Відповідно до Закону України «Про приватизація державного і комунального майна» існує перелік об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації, відповідно до таких ознак:

- 1) об'єкти, що забезпечують національну безпеку України або приватизація яких створює істотні ризики для безпеки держави;
- 2) об'єкти соціально-культурного призначення, що забезпечують задоволення відповідних потреб суспільства, які не можуть бути повністю задоволені підприємствами, що перебувають у приватній власності, зокрема національні заклади культури.

Відповідно, потрібно вносити зміни до Закону України «Про іпотеку», які би стосувалося розширеного переліку об'єктів, які не можуть бути предметом іпотечних правовідносин.

Вважаю, що більш конкретного розгляду заслуговує така група елементів підприємства як єдиного майнового комплексу, як основні та оборотні кошти, продукція, устаткування, інвентар.

Іпотека підприємства як єдиного майнового комплексу, якщо інше не передбачено законом чи договором, поширюється на все його майно, в тому числі на основні та оборотні кошти, а також інші цінності, які відображаються в самостійному балансі підприємства.

У Національному положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби», затвердженого Наказом Міністерства фінансів від 27.04.2000 р. № 92 [6] основні засоби – це матеріальні активи, які підприємство утримує з метою використання їх у процесі виробництва або постачання товарів, виконання робіт і надання послуг, здавання в оренду іншим особам або для здійснення адміністративних і соціально-культурних функцій, очікуваний строк корисного використання (експлуатації) яких більше одного року (або операційного циклу, якщо він довший за рік).

Основні засоби, для цілей бухгалтерського обліку, класифікуються за такими групами:

1) Основні засоби, до яких належать: земельні ділянки; капітальні витрати на поліпшення земель, не пов'язані з будівництвом; будівлі, споруди та передавальні пристрої; машини та обладнання; транспортні засоби; інструменти, прилади, інвентар (меблі); тварини, які не пов'язані із сільськогосподарською діяльністю; багаторічні насадження, які не пов'язані із сільськогосподарською діяльністю, а також плононосні рослини; інші основні засоби.

2) Інші необоротні матеріальні активи, до яких належать: бібліотечні фонди; малоцінні необоротні матеріальні активи; тимчасові (нетитульні) споруди; природні ресурси; інвентарна тара; предмети прокату; інші необоротні матеріальні активи.

До складового елементу майнового комплексу належать оборотні кошти. Оборотні кошти – це та сума коштів, які необхідні для забезпечення безперебійного виробництва продукції та отримання прибутку.

Термін «оборотні кошти» в ЦК України взагалі не застосовується, проте ч. 4 ст. 139 (ще чинного на теперішній час) ГК України визначає [7], що оборотними засобами є сировина, паливо, малоцінні предмети, що швидко зношуються, інше майно виробничого і невиробничого використання. Ч. 5 цієї ж статті до майна підприємств відносить кошти – гроші у національній та іноземній валюті, а частина шоста і сьома – товари та цінні папери, а ч. 1 тієї ж статті до майна відносить і нематеріальні активи (права вимоги), що мають вартісне вираження. Ст. 191 ЦК України до цих видів майна підприємства додає і пасив (борги), а також право на торговельну марку або інше позначення. Відповідно до ч. 2 ст. 191 зазначеного кодексу всі ці види майна входять до складу підприємства як єдиного майнового комплексу, і, отже, підлягають іпотеці. Причому, ані Закон України «Про іпотеку», ані ЦК України не формулюють ці положення в одній статті і навіть не встановлюють бланкетної норми [2, с. 108].

На відміну від основних засобів, які неодноразово беруть участь у процесі виробництва, оборотні засоби функціонують тільки в одному виробничому циклі та одразу і повністю переносять свою вартість на створений продукт. При цьому оборотні кошти підприємства поділяються на власні та запозичені (залучені). Саме власні оборотні кошти повинні бути основою і достатнім як мінімум для задоволення потреб підприємства у виробничих запасах, напівфабрикатах власного користування, залишках готової продукції, незавершеному виробництві, а також у засобах для витрат майбутніх періодів. Джерелом поповнення власних оборотних коштів має бути чистий прибуток як результат ефективної фінансової діяльності підприємства.

До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входить також і продукція, яка є безумовно результатом підприємницької діяльності і самостійним товаром, який має певну ціну.

Згідно Закону України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [8] продукція – це речовина, препарат або товар, виготовлений у ході виробничого процесу (крім послуг). Продукція при наданні на ринку або введенні в експлуатацію (експлуатації) повинна супроводжуватися декларацією про відповідність, її копією чи спрощеною декларацією про відповідність. Згідно Порядку визначення продукції власного виробництва підприємств з іноземними інвестиціями, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. № 1061 [9] продукцією власного виробництва визнається продукція, яка була повністю вироблена або піддана достатній переробці чи обробці підприємством з використанням власного або орендованого майна.

Законодавець не наводить в ЦК України визначення поняття устаткування та інвентарю, які входять до складу підприємства як єдиного майнового комплексу, відповідно, потрібно звернутися до Положення про технічне обслуговування устаткування підприємств гірничо-металургійного комплексу від 15.06.2004 року № 285 [10], згідно якого устаткування – сукупний термін, який включає в себе машини, агрегати, механізми, вузли, а також апарати, колони, установки, технологічні лінії, електротехнічні та теплотехнічні об'єкти, мережі, технологічні та обв'язувальні трубопроводи й інші пристрої, які використовуються при виробництві продукції та виконують ті чи інші технологічні функції.

Висновки. Із врахуванням вище викладеного, в Законі України "Про іпотеку" необхідно передбачити норми, відповідно до яких іпотека підприємства як єдиного майнового комплексу повинна розповсюджуватися на все майно, яке належить чи буде належати підприємству на період дії договору іпотеки, а підприємство як єдиний майновий комплекс, в свою чергу, на даний період зобов'язується мати майно балансовою вартістю не менше подвійної суми забезпечення, передбаченої договором іпотеки.

Підприємство як єдиний майновий комплекс – це об'єкт, сукупність активів якого забезпечує здійснення самостійної підприємницької діяльності на постійній і регулярній основі. Підприємство як єдиний майновий комплекс визнається нерухомістю і може бути об'єктом купівлі – продажу, застави, оренди та інших правочинів.

Вважаю, що підприємство як єдиний майновий комплекс і нерухомість є, насамперед, завжди незмінна індивідуально – визначена річ, представляє значну майнову цінність, має суспільне значення та неспоживча взагалі і має тривалий строк користування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галіахметов І.А. Підприємство як об'єкт цивільних прав: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Одеса, 2005. 20 с.
2. Герц А.А. Іпотека підприємства як єдиного майнового комплексу: Монографія. Львів, 2007. – 194 с.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 10.01.2025).
4. Про приватизація державного і комунального майна: Закон України від 18.01.2018 № 2269-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#n637> (дата звернення 10.01.2025).
5. Кучеренко І.М. Підприємство-об'єкт чи суб'єкт цивільних прав. Держава і право: зб. наук. праць. К., 2002. Вип. 16. С. 175–179.
6. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби», затверджене Наказом Міністерства фінансів України 27.04.2000 р. № 92. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00#Text> (дата звернення 10.01.2025).
7. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення 10.01.2025).
8. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон України від 15.01.2015 № 124-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19#Text> (дата звернення 10.01.2025).

9. Порядок визначення продукції власного виробництва підприємств з іноземними інвестиціями, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5.09.1996 р. № 1061. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1061-96-п#Text> (дата звернення 10.01.2025).
10. Наказ Міністерства промислової політики України «Про затвердження Положення про технічне обслуговування устаткування підприємств гірничо-металургійного комплексу» від 15 червня 2004 року № 285. *Офіційний вісник України*. –2004. № 26. Ст. 1719.

ВИНЯТКИ З ПРИНЦИПУ «SERVI RES SUNT» В ПРАВІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Головач А.Й.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Головач А.Й. Винятки з принципу «servi res sunt» в праві Стародавнього Риму.

Вказується, рабовласницький устрій був характерний для багатьох стародавніх цивілізацій в різних куточках нашої планети, але найбільшого свого розквіту він отримав в античному світі в державах Стародавньої Греції та Риму.

Стаття присвячена аналізу правового статусу рабів у Стародавньому Римі через дослідження винятків з принципу «servi res sunt». Зазначається, що основою правосуб'єктності фізичної особи в рабовласницькому суспільстві була свобода. Раби її не мали, внаслідок чого в праві Стародавнього Риму виробився принцип «раби – це речі». Фактичне становище раба могло коливатися в гіршу чи кращу сторону, залежно від реалій, які складувалися в той або інший період, але принцип «servi res sunt» був незмінним.

Зазначається, що незважаючи на таке безправне становище рабів, їх людська природа не давала можливості всебічно втілити в життя норми інституту рабства згідно принципу «servi res sunt». Появлялися правові норми, які не відповідали згаданому принципу, не розвивали його послідовно, а, навпаки, створювали певні винятки, що вказує на двоякий, суперечливий характер норм інституту рабства. Чисельність таких норм зростала та стає найбільш вираженою в період імперії, коли інститут рабства починає занепадати та поширюється християнське врівнення.

Досліджуються випадки суб'єктності раба в економічній, процесуальній та особистих сферах. Найбільше уваги приділяється юридичним актам, які міг здійснити раб в інтересах свого власника та описується юридична природа таких актів. Зазначається про несамотійну правоздатність раба, коли він за дорученням свого власника вчиняє правочини (ex persona domini).

Аналізується суб'єктність рабів, яким давалася відносна господарська самостійність (зокрема, раби, яким надавали пекулію, робили діловими агентами, керівниками торгових підприємств, капітанами судна тощо). Звертається увага, що для розвитку економічної свободи раба, претори розробляли норми, направлені проти суб'єктності рабів.

Проводиться порівняння цивільних зобов'язань, які породжувалися поведінкою раба в інтересах рабовласника з натуральними зобов'язаннями. Досліджуються інші сфери прояву суб'єктності раба.

Ключові слова: римське право, статус раба, релігійний притулок, претор, пекулій, натуральні зобов'язання.

Golovach A.Y. Exceptions to the principle of “servi res sunt” in Ancient Roman law.

It is indicated that the slave system was characteristic of many ancient civilizations in different parts of our planet, but it reached its greatest flourishing in the ancient world in the states of Ancient Greece and Rome.

The article is devoted to the analysis of the legal status of slaves in Ancient Rome through the study of exceptions to the principle of “servi res sunt”. It is noted that the basis of the legal personality of an individual in a slave society was freedom. Slaves did not have it, as a result of which the principle of “slaves are things” was developed in the law of Ancient Rome. The actual position of a slave could fluctuate for the worse or for the better, depending on the realities that developed in a particular period, but the principle of “servi res sunt” was unchanged. It is noted that despite such a lawless position of slaves, their human nature did not allow them to comprehensively implement the norms of the institution of slavery in accordance with the principle of “servi res sunt”. Legal norms appeared that did not correspond to the mentioned principle, did not develop it consistently, but, on the contrary, created certain exceptions, which indicates the dual, contradictory nature of the norms of the institution of slavery. The number of such norms grew and became most pronounced during the period of the empire, when the institution of slavery began to decline and the Christian faith spread.

Cases of the subjectivity of a slave in the economic, procedural and personal spheres are studied. The greatest attention is paid to legal acts that a slave could perform in the interests of his owner and

the legal nature of such acts is described. The dependent legal capacity of a slave is noted when he performs transactions on behalf of his owner (*ex persona domini*).

The subjectivity of slaves who were given relative economic independence is analyzed (in particular, slaves who were given *peculia*, made business agents, managers of commercial enterprises, ship captains, etc.). It is noted that in order to develop the economic freedom of a slave, the praetors developed norms directed against the subjectivity of slaves.

A comparison is made of civil obligations that arose from the behavior of a slave in the interests of the slave owner with natural obligations. Other areas of manifestation of the slave's subjectivity are investigated.

Key words: Roman law, slave status, religious asylum, praetor, *peculium*, natural obligations.

Постановка проблеми. Рабовласницький устрій був характерний для багатьох стародавніх цивілізацій в різних куточках нашої планети, але найбільшого свого розквіту він отримав в античному світі в державах Стародавньої Греції та Риму. Саме в цих країнах рабська праця стає основою соціально-економічного життя в різних сферах народного господарства, що призводить до зростання чисельності рабів. Так, в II-I ст. до н.е. римлянами в рабство було звернено біля 500 000 людей, у той час як римських громадян нараховувалося біля 400 000 [1, с. 84].

Основою правосуб'єктності фізичної особи в рабовласницькому суспільстві є свобода. Раби її не мали, внаслідок чого в праві Стародавнього Риму виробився принцип «*servi res sunt*», який перекладався як «раби – це речі» [2, с. 354]. Фактичне становище раба в Стародавньому Римі могло коливатися в гіршу чи кращу сторону, залежно від реалій, які складувалися в той або інший період, але принцип «*servi res sunt*» був незмінним. Він перетворював широкі верстви населення на об'єкти прав, а не їх суб'єктів.

Незважаючи на таке безправне становище рабів, їх людська природа не давала можливості всебічно втілити в життя норми інституту рабства згідно принципу «*servi res sunt*». Появлялися правові норми, які не відповідали згаданому принципу, не розвивали його послідовно, а, навпаки, створювали певні винятки, що вказує на двоякий, суперечливий характер норм інституту рабства. Чисельність таких норм, по мірі розвитку даного інституту зростала та стає найбільш вираженою в період імперії, коли інститут рабства починає занепадати та поширюється християнське віровчення.

Актуальність дослідження винятків з принципу «*servi res sunt*» допоможе краще зрозуміти правовий статус рабів у суспільстві Стародавнього Риму та усвідомити як дані винятки вплинули на розвиток багатьох інших правових інститутів, частина з яких залишається нагальними донині (наприклад, інститут законного представництва, інститут притулку тощо).

Стан опрацювання. Питання правового статусу рабів у Стародавньому Римі було предметом дослідження таких вчених як Л. Бостан, С. Бостан, В. Вовк, Р. Калюжний, В. Коляджана, Ч. Санфіліппо тощо. Незважаючи на проведені наукові дослідження питання винятків з принципу «*servi res sunt*» у праві Стародавнього Риму досі не систематизовані та носять дискусійний характер.

Метою статті є систематизація та характеристика винятків з принципу «*servi res sunt*» у праві Стародавнього Риму, опираючись на сучасні результати наукових досліджень римського права.

Виклад основного матеріалу. Принцип «*servi res sunt*» відомий римському суспільстві з самого початку його формування. Справа в тому, що згідно відомої легенди про заснування Риму в 753 р. до н.е., його населення складалося з рабів-втікачів. Як писав Плутарх, браття-близнюки опинилися перед вибором: або розпустити рабів-втікачів, що єдналися навколо них та давали їм владу, або заснувати нове поселення під своїм керівництвом. Заснувавши Рим, серед перших новобудов постав храм бога Асілі (*asylon* – «притулок»). В ньому Ромул та Рем переховували всіх рабів-втікачів, боржників та вбивць, відмовляючи їх видавати власникам, кредиторам та владі. Завдяки такій політиці місто дуже швидко розрослося [3].

На ранніх етапах рабство в Стародавньому Римі було патріархальним. Юридично раб був повністю залежний від свого власника, але умови їх життя були однакові. Раб фактично ставав членом сім'ї свого власника та працював з ним і його домочадцями в домашньому господарстві. Хазяїн раба, маючи патріархальну владу, в однаковій мірі міг її проявити як щодо членів своєї сім'ї, які були юридично вільними, так і щодо раба, який був невільним (наприклад, міг позбавити їх життя). Незважаючи на те, що на той час світогляд стосовно рабів більше формувався як до слуг (від лат. *servis* – служити), а не як людей нижчого сорту, вже тоді можна було побачити норми, які вказували на винятки з принципу «*servi res sunt*». Зокрема, йдеться про можливість раба отримати притулок в храмі. Очевидно, що інші рухомі речі (наприклад, тварини), на відміну від раба, такої можливості не мали. Даний виняток зумовив появу такого виду притулку в стародавньому суспільстві як релігійний притулок.

Інститут притулку в рабовласницькому суспільстві розвивався в двох формах: територіальній та релігійній [4]. Обидві збереглися в наш час та продовжують відігравати важливе значення в міжнародному механізмі захисту прав людини, яка зазнає переслідувань [5]. Зокрема, прикладом релігійного притулку в наші дні можна вважати надання бесту, тобто «засноване на старовинному звичаї право притулку (недоторканності) в Ірані на території священних і недоторканих місць (наприклад, мечеті, будинки вищих духовних осіб, іноземні посольства), звідки людину, що її переслідує влада, не можна взяти силою» [6, с. 95].

Можливість раба скористатися релігійним притулком була характерна для всієї історії інституту рабства в Стародавньому Римі. Так, римські християнські імператори офіційно узаконили право церковного притулку і водночас встановили для нього ряд обмежень. Згідно із законом Феодосія II (432 рік) раб, який утік, міг переховуватися в укритті тільки один день. Наступного дня його належало видати господарю, але з обов'язковим взяттям з останнього клятви-обіцянки пробачити раба [7, с. 68].

Найбільш в повній мірі принцип «*servi res sunt*» почав діяти в часи преторського права, коли треба було швидко реагувати на зміну соціально-економічних відносин, визначальною рисою яких стає інтенсифікація рабської праці. Римське суспільство стрімко диференціюється, на великі господарства завозять численну масу куплених рабів, починає сильно загострюватися соціальні протиріччя між рабами та їх власниками. Для унормування цих відносин та захисту інтересів рабовласників претори за допомогою своїх едиктів поступово починають наповнювати юридичним змістом принцип «*servi res sunt*» з такою чіткістю, щоб всі усвідомили: раб не *persona* (суб'єкт), а *res* (об'єкт). Наприклад, позов з фікцією (*actio ficticia*), який розробили претори, допомагав родичам римського воїна, який попадав у полон успадкувати майно. З моменту взяття його в полон воїн автоматично ставав рабом. Але римські закони забороняли рабам легально володіти майном. Щоб родичі могли успадкувати майно такого воїна, він оголошувався мертвим з моменту взяття в полон на підставі *actio ficticia* [8, с. 145]. Все це наочно ілюструє ставлення до рабів у тогочасному суспільстві: краще бути мертвим ніж рабом. Проте, паралельно також починають формувати й винятки з принципу «*servi res sunt*».

Будучи річчю, раб не міг вчиняти жодних юридичних дій. Але простота такої логіки одразу почала суперечити майновим інтересам рабовласників, у яких були раби, які могли збагатити свого пана не тільки працею, але й юридичними актами (за вказівкою рабовласника щось купити, продати, обміняти, позичити, отримати гроші в борг чи, навпаки, їх дати). Тому за рабом визнавалася певною мірою правоздатність, але вона не носила самостійного характеру, бо виводилася із правоздатності його власника. Ті правочини, які міг вчинити рабовласник, за дорученням останнього міг здійснити його раб. За такими правочинами, якщо контрагенти не виконували свої зобов'язання, рабовласник міг подавати позови до суду. Отже, раб, був не просто річчю, а річчю специфічною, яка могла виразити свою волю. За рабом почали визнавати здатність вступати в договори від імені свого власника (*ex persona domini*) [9, с. 73].

Ще більшу суб'єктність міг виявити раб, коли йому дозволялася відносна господарська самостійність. Наприклад, були раби, яким надавали пекулію, робили діловими агентами, керівниками торгових підприємств, капітанами судна тощо. Для забезпечення прибутковості своєї справи вони змушені були укладати численного роду договори, направлені на розвиток бізнесу, що, в свою чергу, вимагало визнати юридичну силу за такими договорами. Так, у першій половині I ст. до н.е. з'явився преторський едикт про пекулій, який вивільняв економічну діяльність раба, засновану на володінні пекулієм, від стримуючих принципів римського права, тобто надавав певну економічну свободу рабові [9, с. 80]. Проте задля розвитку економічної свободи раба претори розробляли норми, направлені проти суб'єктності рабів. Подібна суперечливість преторського права мала свої логічні та юридичні пояснення. Ще за стародавнім правом ніякі зобов'язання з договорів, укладених рабом, не поширювалися на рабовласника та раба. Зокрема, «*cum servo nulla actio est*» (Dig. 50.17.107) [10], тобто, «до раба не може бути подано жодного позову». Подібний стан справ відлякував усіх потенційних контрагентів раба, які могли втратити своє майно, вступаючи в договори з рабом, за якими ніхто не ніс жодної відповідальності. Для гарантування їх інтересів, преторськими едиктами поступово закріплювали правила про цивільну відповідальність рабовласника за договори та іншу комерційну діяльність раба: *actio de peculio*, *actio tributaria*, *actio institoria*, *actio exercitoria* *actio de in rem verso* тощо. Всі ці позови юридично зменшували суб'єктність раба, бо закріплювали цивільну відповідальність за його дії за рабовласником. Обґрунтування подібних позовів базувалося на тому, що раб не міг мати власності та управляв не своїм майном в інтересах рабовласника.

Економічна свобода раба давала йому можливість нерідко набути значний статок. Деякі раби купляли собі для роботи інших рабів (*servi vicarii*). Юридично цей статок належав рабовласнику,

який міг відібрати таке майно в будь-який час. Проте, траплялося таке не часто, інакше втрачався економічний стимул у раба. Навпаки, щоб його заохотити, окремі рабовласники дозволяли своїм рабам щодо заробленого ними статку укласти численні правочини, положення яких вони виконували. Про це, зокрема, пише Плутарх, що його раби «dividunt, donant, reliquunt, dumtaxat intra domum». Або, раби могли вступати в натуральні (не цивільні) зобов'язання зі своїми власниками, особливістю яких було те, що кредитор не мав позову щодо боржника для примушування його виконати своє зобов'язання. Пізніше державні раби (*servi publici*) могли по заповіту розпорядитися половиною пекулія.

Певна суб'єктність проявлялася в раба, під час отримання ним свободи. За давнім правом раб міг себе сам викупити. Було декілька способів відпущення раба на волю. Один із них – *manumissio testamento* – був описаний в Законах XII таблиць: «Якщо [спадкодавець] робив наступне розпорядження: відпускаю раба на волю за умови, що він сплатить моєму спадкоємцеві 10 000 сестерціїв, то хоча б цей раб був відчужений від спадкоємця, він все-таки повинен отримати свободу при сплаті покупцеві зазначеної суми» (VII, 12) [11]. Отже, законодавець прямо вказував на можливість раба внести за себе кошти спадкоємцеві чи покупцю.

Коли відпущення рабів на волю взяли під жорсткий контроль з боку держави (могла бути потенційна небезпека внутрішнього безпорядку відпущення на волю великої кількості людей), було передбачено, що раб міг викупити себе за допомогою вільної людини. Якщо останній, взявши гроші в раба, не виконував дане зобов'язання, раб міг звернутися зі скаргою до префекта (*praefectus urbi*) на вільну людину. Скарга розглядалася в екстраординарному процесі (*extra ordinem*) і якщо претензія раба підтверджувалася, префект примушував виконати зобов'язання. Отже, раб, не будучи вільною людиною, не міг подати позов (*actio*) в звичайному цивільному процесі та стати стороною в судовій справі, але міг скаржитися претору на вільну людину. Указану ситуацію Д.В. Іванчулинець описує як один із випадків, що привів до появи інституту законного представництва в судовому процесі [12, с. 13-14], який зберігає свою актуальність досі. Це також ілюструє суб'єктність раба в процесуальній сфері, що допомагає йому захистити свої інтереси.

Врахування людської природи раба могла проявитися не тільки в економічній сфері, але й в інших, що вказує на відсутність послідовного прояву принципу «*servi res sunt*». Так, місце поховання раба вважалося релігійним місцем, аналогічно вільній людині (Dig. 11.7.2) [13]; заборонялося розділяти рабів-родичів чи рабів-сожителів, наприклад, братів, дітей від батьків, жінок від чоловіків (Dig. 21.1.35) [14]; забороняли віддавати рабів у гладіатори в якості їхнього покарання (Dig. 48.8.11) [15]; без дозволу магістрату заборонялося використовувати рабів у поєдинках з хижими звірами (*lex Petronia*); старий та хворий раб, якого покинув власник, ставав вільним (едикт імператора Клавдія); якщо раб через жорстоке поводження шукав притулку, влада повинна була провести розслідування та змушувала його власника продати раба іншому (конституція імператора Антоніна Пія) [16] тощо.

Висновки. Інститут рабства в Стародавньому Римі існував з самого початку заснування міста. Значення цього інституту було надзвичайно важливим на ті часи, оскільки він визначав класовий устрій суспільства. Незважаючи на численні норми в римському праві, які ставили раба в повну залежність від свого власника, зробити висновок, що юридична влада над рабом була безмежною не можна. Існувала ціла група правових норм, які робили раба суб'єктом у економічній, процесуальній та особистій сферах. Їх поява не тільки повинна була врахувати людську природу раба, але й відповідала економічним інтересам рабовласників. Проте, характерною рисою цих норм є їх винятковий характер, який жодною мірою не переписує базового правила Стародавнього Риму: «*servi res sunt*».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп.: Навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
2. Ухаль М.М. Латинсько-український та українсько-латинський словник юридичної фразеології. Мукачево: «Карпатська Вежа», 2008. 436 с.
3. Плутарх. Порівняльні життєписи. Львів: Вид-во Старого Лева, 2024. Том 2. 448 с.
4. Головач А.Й. Становлення та розвиток інституту притулку в практиці стародавніх держав рабовласницького періоду. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 66. С. 9–13.
5. Декларація про територіальний притулок: Резолюція ООН 2312 (XXII) від 14 грудня 1967 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140251___140251 (дата звернення: 31.12.2024).
6. Словник іншомовних слів / за ред. члена-кореспондента АН УРСР О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1975. 775 с.

7. Коляджана В., Трофимчук М. Становлення та розвиток інституту «право притулку» в міжнародному праві. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1 (9). С. 67–72.
8. Головач А.Й. Позов у цивільному процесі Стародавнього Риму. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 142–146. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/312948> (дата звернення: 31.12.2024).
9. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.]. Київ: «МП Леся», 2014. 240 с.
10. Dig. 50.17.0. De diversis regulis iuris antiqui. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest50.shtml> (дата звернення: 31.12.2024).
11. Leges XII tabularum. URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html (дата звернення: 31.12.2024).
12. Іванчулинець Д.В. Законне представництво у цивільному процесі: дис. ...канд. юрид. наук. Ужгород, 2012. 238 с.
13. Dig. 11.7.0. De religiosis et sumptibus funerum et ut funus ducere liceat. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest11.shtml> (дата звернення: 31.12.2024).
14. Dig. 21.1.0. De aedilicio edicto et redhibitione et quanti minoris. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest21.shtml> (дата звернення: 31.12.2024).
15. Dig. 48.1.0. De publicis iudiciis. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest48.shtml> (дата звернення: 31.12.2024).
16. Cesare Sanfilippo. Istituzioni di diritto romano. Rubbettino, 2002. 424 p.
17. Руцак І.В., Белова М.В. Правомірність правочинів у цивільному праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 6. 2024. С. 989–995.
18. Белова М.В., Белов Д.М. Гуманізм у правовій системі: теоретико-методологічні аспекти та проблеми реалізації. *Український часопис соціології та права*. № 1. 2024. С. 5–9.

УДК: 347.65:338.48-44](4-672ЄС):061.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.28>

ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ У ДОГОВОРАХ ПРО НАДАННЯ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ (В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ)

Гудима-Підвербецька М.М.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри приватного права юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Гудима М.М.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри фундаментальних юридичних дисциплін

юридичного факультету

ПВНЗ «Буковинський університет»

Гудима-Підвербецька М.М., Гудима М.М. Захист прав споживачів у договорах про надання туристичних послуг з іноземним елементом (в контексті Європейського Союзу).

У науковій публікації розглянуто питання захисту прав споживачів у договорах про надання туристичних послуг з іноземним елементом в Європейському Союзі та Україні. Наголошується, що споживачі туристичних послуг перебувають у слабшій позиції порівняно з туристичними компаніями, тому необхідно забезпечити збалансований підхід до регулювання таких відносин. Проаналізовано нормативні визначення та тлумачення поняття споживача та споживчого договору в праві ЄС та практиці ЄСПЛ. Відзначено, новели Регламенту Рим I щодо введення конкретних прив'язок до споживчих договорів, що сприяє підвищенню рівня їх захисту. Туристи, які користуються пакетними туристичними послугами, кваліфікуються як споживачі (в розумінні ЄС – фізичні особи, які укладають договори поза межами своєї професійної чи торговельної діяльності для особистих потреб) й отримують прямий захист відповідно до законодавства ЄС. Встановлено, що сторонам договору про надання туристичних послуг як споживчого договору дозволяється обирати застосовне право, але з умовою, що це не позбавляє споживача захисту, наданого імперативними нормами права його країни проживання. Акцентовано увагу на спрямованості діяльності виконавця послуг у країні постійного проживання споживача, що визначає застосовне право, якщо вибір не здійснено: у випадку пасивного споживача застосовується право країни його звичайного місця проживання, тоді як активний споживач може бути підпорядкований загальним правилам, що враховують місцезнаходження професійної сторони договору. При цьому суд має право застосувати застереження *esare si clause* для визначення більш тісного зв'язку договору з правом певної країни. Окрему увагу приділено колізійним нормам щодо зобов'язань про відшкодування шкоди, спричиненої в результаті надання туристичних послуг та щодо підсудності справ, які виникають із надання туристичних послуг. Підкреслюється, що застереження про вибір права або юрисдикції, включене до контракту без індивідуальних переговорів є несправедливим і може наголошуватись споживачем як таке, що є недійсним, якщо воно створює дисбаланс прав та обов'язків сторін.

Ключові слова: договір, споживач, турист, захист прав, туристичні послуги, таймшер, заподіяння шкоди, юрисдикція.

Hudyma-Pidverbecka M.M., Hudyma M.M. Consumer rights protection in contracts for providing tourism services with a foreign element (in the context of the European Union).

The scientific publication examines the issue of consumer rights protection in contracts for the provision of tourism services with a foreign element in the European Union and Ukraine. It is emphasized that consumers of tourism services are in a weaker position compared to tourism companies, thus necessitating a balanced approach to the regulation of such relationships. The publication analyzes the normative definitions and interpretations of the concepts of «consumer» and «consumer contract» in EU law and the case law of the European Court of Human Rights. The innovations of the Rome I Regulation regarding the introduction of specific connecting factors for consumer contracts, which contribute to enhancing their level of protection, are highlighted. Tourists who use package tourism services are classified as consumers (under EU understanding, physical persons who conclude contracts

outside the scope of their professional or trade activities for personal purposes) and are granted direct protection under EU law. It is noted that the parties to a contract for the provision of tourism services, as a consumer contract, are permitted to choose the applicable law, provided that such a choice does not deprive the consumer of the protection afforded by the mandatory rules of the consumer's country of residence. Attention is focused on the targeting of the service provider's activities in the consumer's country of habitual residence, which determines the applicable law if no choice is made: in the case of a passive consumer, the law of the consumer's habitual residence applies, while an active consumer may be subject to the general rules considering the professional party's location. The court may apply the *esare si* clause to determine a closer connection of the contract with the law of a particular country. Special attention is given to conflict-of-law rules concerning obligations to compensate for damages caused by the provision of tourism services and to the jurisdiction of disputes arising from the provision of such services. It is emphasized that a choice-of-law or jurisdiction clause included in the contract without individual negotiations is deemed unfair and may be challenged by the consumer as invalid if it creates an imbalance in the rights and obligations of the parties.

Key words: contract, consumer, tourist, rights protection, tourism services, timeshare, damage, jurisdiction.

Постановка проблеми. Життя сучасної людини сьогодні не уявляється без туризму, який відіграє важливу роль у стимулюванні економічного розвитку держави, впливаючи на рівень зайнятості населення, споживчий попит та рівень валютних надходжень. Це своєю чергою на пряму зумовлене належним рівнем існуючого правового поля договірного регулювання у цій сфері. Очевидно, що туристи-споживачі є слабшою стороною (як фінансово слабшою, так і юридично недосвідченою) порівняно з виконавцями туристичних послуг. Останні завдяки професійному досвіду та домінуючій позиції, зазвичай формулюють умови у стандартизованих договорах таким чином, щоб свідомо уникати, зменшувати або передавати потенційні комерційні та юридичні ризики туристам без переговорів із ними щодо цього. Одночасне отримання й споживання туристичної послуги має наслідком те, що туристи можуть перевірити якість послуг лише в процесі їх отримання. Таким чином, порівняно з контрагентом, споживач туристичних послуг знаходиться в більш незахищеній позиції. Ця ситуація загострюється при подорожах за кордон, коли туристи стикаються з абсолютно відмінною культурою, мовою, соціальною та правовою системами, притаманними іншим країнам. Обмежений час на вивчення цих особливостей і вирішення потенційних проблем ускладнює захист прав туристів. Надання туристичних послуг на території двох або більше іноземних держав, є тією ознакою, яка характеризує наявність іноземного елемента у приватноправових відносинах та потребує обрання колізійної норми. Відсутність однозначності у вирішенні питання вибору закону, який регулюватиме зазначені відносини, вразливе становища споживача туристичних послуг та обмеження автономії його волі на практиці шляхом використання стандартизованих договорів вимагає пошуку збалансованого рішення для врегулювання даних відносин зорієнтованого на усунення дисбалансу сил між туристом-споживачем і виконавцями туристичних послуг та сприяння розвитку туристичної індустрії. Це визначає практичну актуальність теми даної статті та обґрунтовує потребу наукового осмислення окресленої проблеми.

Тому **метою даної наукової публікації** є дослідження колізійного регулювання договорів про надання туристичних послуг, виявлення існуючих проблем та викликів.

Стан опрацювання проблематики. У юридичній науці наявні напрацювання в царині регулювання туристичних послуг як нормами вітчизняного права в цілому, так і міжнародних туристичних послуг. Так, кандидатська дисертація О. Ю. Серьогіна присвячена правовому регулюванню міжнародних туристичних відносин. Серед українських дослідників ґрунтовне дослідження аспектів договору про надання туристичних послуг на рівні дисертаційних робіт було проведено авторами даної публікації (М.М. Гудимою-Підвербецькою («Захист прав споживачів за договором про надання туристичних послуг»), М.М. Гудимою («Предмет договору про надання туристичних послуг за законодавством України»)), Р.І. Яворським («Договір про надання туристичних послуг»). Питання договірного регулювання туристичних відносин також були предметом наукових досліджень В.І. Гостюка, Н.В. Камінської, Ю.Г. Коросташивець, В.О. Кохановського, М.В. Семенової, В.В. Спіжова, Н.В. Федорченко та інших. Однак вважаємо, що ще існує поле для наукових дискусій, зокрема щодо правил колізійного регулювання договірних зобов'язань з надання туристичних послуг з урахуванням складності сучасної туристичної діяльності.

Виклад основного матеріалу. У країнах ЄС у сфері надання туристичних послуг відслідковується достатня уніфікація колізійних норм. Одним із базових європейських документів у сфері міжнародного приватного права є Брюссельська конвенція 1968 року з питань юрисдикції та примусового виконання судових рішень у цивільних та комерційних справах [1] та чинний на сьогодні

Регламент (ЄС) № 1215/2012 Європейського Парламенту та Ради від 12 грудня 2012 року «Про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах» [2]. Вони закріплюють загальні правила колізійного регулювання основних приватноправових відносин за участі іноземного елемента.

Щодо регулювання договірних зобов'язань, важливими джерелами колізійних норм для країн ЄС є Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту та Ради «Про право, яке підлягає до застосування щодо договірних зобов'язань (Рим I)» [3], прийнятий у 2008 році й застосовуваний з 17 грудня 2009 року. Регламент Рим I є частиною масштабного впорядкування питань вибору норм права щодо зобов'язань у цивільних справах і замінив Римську конвенцію про право, що застосовується до договірних зобов'язань 1980 року [4]. Для недоговірних зобов'язань таким джерелом є Регламент (ЄС) № 864/2007 Європейського Парламенту і Ради «Щодо права, яке підлягає застосуванню до позадоговірних зобов'язань (Рим II)», прийнятий у 2007 році, який застосовується в ЄС із 11 січня 2009 року та містить норми, що регулюють вибір права в недоговірних зобов'язаннях [5]. Щодо процесуальних питань, у ЄС чинні численні документи з міжнародного цивільного процесу (зокрема, Регламенти Брюссель I, II, III [6, с. 196–198; 7, с. 49–150]).

Регламенти як джерела права є нормативно-правовими актами загального характеру, обов'язковими для всіх суб'єктів європейського права. Вони мають пряму дію, підлягаючи застосуванню всіма державами-членами Союзу, незалежно від того, перебувала держава в складі ЄС до прийняття регламенту чи ні. Такі масштабні й широкоохоплюючі документи ЄС дають можливість науковцям зробити висновки, що в останні 10 років нового століття з'явилася досить повна кодифікація європейського міжнародного приватного права (МПрП), специфіка якої полягає в її здійсненні на основі регламентів. Як відзначається вченими, це означає перехід від інтернаціоналізації МПрП до його європеїзації [8, с. 5–9]. Дані регламенти застосовуються для врегулювання відносин за договором про надання туристичних послуг, коли присутній іноземний елемент. Наприклад, коли місце виконання зобов'язання знаходиться в іноземній країні, громадянин України подорожує з Польщі до Єгипту, або ж вітчизняному туристу послуги надаються за межами країни проживання споживача. Отже, проаналізуємо ці акти в розрізі визначення колізійних норм до відносин із надання туристичних послуг.

Аналіз іменованих регламентів дає можливість дійти висновку, що колізійне регулювання договірних відносин Європейського Союзу в основному ґрунтується на принципі, згідно з яким завжди існує право, що підлягає застосуванню до будь-якого договору з іноземним елементом. Сторонам надається можливість обирати право, яке підлягатиме застосуванню до їхнього договору. Автономія волі, як свобода сторін обирати застосовне право до свого договору, є одним із наріжних каменів Регламенту Рим I [9, с. 103]). Однак у випадку, коли договір не містить жодних положень про право, що застосовуватиметься, і вибір сторін не може бути явно виражений із достатньою визначеністю з умов договору чи з обставин справи Розпорядження Європейського парламенту і Ради (ЄС) № 593/2008 про право, що підлягає застосуванню до договірних зобов'язань [3] закріплює умови, за яких вибір права здійснюватиметься за відсутності згоди сторін.

У відносинах щодо надання туристичних послуг у країнах ЄС необхідно враховувати положення колізійних норм під час укладення договорів, якщо сторони не домовилися про вибір права, яке регулюватиме такі правовідносини. Це також стосується ситуацій, коли виникають спори у процесі виконання договору, зокрема при визначенні застосовного права до зобов'язань щодо відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок надання туристичних послуг. Крім того, колізійні норми важливі для вибору юрисдикційного органу, який буде вирішувати спір та встановлення права, що застосовуватиметься під час розгляду справи і порядку виконання рішення, ухваленного відповідним органом.

Принцип найтіснішого зв'язку («proximity», «closest connection») є загальним орієнтиром у сучасному колізійному праві ЄС [10, с. 786], що водночас є колізійною прив'язкою – «закон найбільш тісного зв'язку». Він закріплений, наприклад, у Регламенті Рим II для позадоговірних зобов'язань (право, яке має найтісніший зв'язок із конкретними правовідносинами, підлягає застосуванню). У Регламенті Рим I, який регулює договірні зобов'язання, також передбачено, що у випадках, коли неможливо визначити характерне виконання, застосовується принцип найтіснішого зв'язку. Тобто у Регламенті Рим I прив'язкою другого ступеня після автономії волі (ст. 3) є закон характерного виконання (ст. 4 п. 1, 2), а принцип найтіснішого зв'язку застосовується як резервний механізм (у виняткових випадках, коли закон характерного виконання не підходить (стаття 4 п. 3): за умови відсутності реалізації автономії волі, а саме вибору права, застосовується закон країни звичайного місця проживання сторони, яка повинна здійснювати виконання, що є вирішальним для змісту договору. Поряд з цим Регламент Рим I містить низку новел, серед яких є і введення конкретних прив'язок до окремих категорій договорів (договору перевезення (ст. 5), споживчого договору

(ст. 6), індивідуальних трудових договорів (ст. 7) та договору страхування (ст. 8)), які, як наголошується вченими, віддзеркалюють потребу внутрішнього ринку ЄС [11, с. 148]. Як бачимо, чітко прослідковується тенденція до зменшення «гнучкості» колізійного регулювання договірних відносин за рахунок більшої визначеності при застосуванні двох основних принципів: автономії волі та найтіснішого зв'язку. Така тенденція характерна власне і для вимог демонстрації самого вибору, що на відміну від закріпленого в Римській конвенції зробленого з «розумною визначеністю» («with reasonable certainty») умовами договору або обставинами справи, згідно Риму I має відображатися «ясно» («clearly»). Очевидно, що такі зміни обмежують свободу суддів у визначенні наявності вибору права між сторонами договору, коли немає явно вираженої домовленості.

Першочергове запитання, яке виникає при застосуванні колізійних прив'язок щодо юрисдикції та вибору права в договорі про надання туристичних послуг з іноземним елементом, – характеристика договору як споживчого. Стаття 45 Закону України (далі – ЗУ) «Про міжнародне приватне право» визначає, що до договорів споживання належать договори щодо придбання товарів та одержання послуг особою (споживачем) не для цілей підприємницької діяльності [12]. А згідно з чинним ЗУ «Про захист прав споживачів» споживач – це фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних із підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника (ч. 1 п. 22) [13]. Доповненням цього визначення є неможливість кваліфікації як споживача особи, яка має цілі, безпосередньо пов'язані з незалежною професійною діяльністю, у ЗУ «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX (який наразі ще не набув чинності).

Європейське визначення споживача також чітко наголошує, що ним можуть виступати лише фізичні особи. Ст. 6 п. 1 Регламенту Рим I визначає споживчий контракт як контракт, укладений фізичною особою для цілей, які можна вважати такими, що знаходяться поза межами її торговельної чи професійної діяльності. Європейське поняття споживача є негативним, оскільки споживач визначається через характер діяльності, що не пов'язана з його бізнесом, торгівлею чи професійною діяльністю. Таке негативне визначення також використовується в Регламенті Брюссель I та інших директивах ЄС (ст. 2(1) Директиви про права споживачів (2011/83/ЄС) [14], ст. 2(а) Директиви про недобросовісні комерційні практики між бізнесом і споживачем [15], ст. 2(е) Директиви про електронну комерцію [16]). Отже, виявляємо два ключові моменти, що кваліфікують споживачів у європейському праві: «фізична особа» та її дія «поза межами торгівлі або професійної діяльності» [17, с. 442]. Суд ЄС послідовно тлумачить споживача як «приватну та кінцеву особу» [18], яка не займається торговельною або професійною діяльністю. Це вказує на те, що лише «фізичні, природні особи» [21, с. 470] охоплені цим визначенням. Щодо другого кваліфікуючого моменту – «поза межами торговельної чи професійної діяльності», то його тлумачення є складнішим. Суд ЄС у справі Франческо Бенінказа проти компанії Dentalkit Srl визначив, що споживчий контракт охоплює лише контракти, укладені «незалежно від будь-якої торгової чи професійної діяльності» та «для задоволення індивідуальних потреб у контексті приватного споживання» [18]. Варто відзначити, що таке формулювання не є тотожним вітчизняному, яке подане у ст. 1 ЗУ «Про захист прав споживачів».

Судова практика ЄС наголошує, що визначення того, чи є особа споживачем, не залежить від ціни, яку особа платить за товари чи послуги [22], або від наявності в неї спеціальних знань чи отримання економічної вигоди. Правозастосовна практика ЄС свідчить також, що знання або кваліфікація особи в сфері фінансових інструментів або активна участь у таких транзакціях не позбавляють особу статусу споживача в ЄС [22], якщо лише ці дії не є частиною торгової або професійної діяльності.

Щодо правочинів, які укладаються частково для приватних цілей і частково для професійних, то в ст. 3 Рекомендацій ООН щодо захисту прав споживачів зазначається, що споживач є фізичною особою, яка діє переважно для особистих, сімейних або домашніх цілей. Суд ЄСПЛ у справі Грубер проти BayWa AG встановив, що не має значення чи є приватний елемент переважним, якщо пропозиція професійної мети не є незначною [19], такий контракт не є споживчим. У справі Мілівойєвич проти Raiffeisenbank ЄСПЛ зазначив, що особа може вважатися споживачем лише в тому випадку, якщо зв'язок між цим контрактом і професійною діяльністю є настільки незначним, що очевидно, що контракт укладений в основному для приватних цілей [23]. Більш сприятливий для споживачів підхід знаходимо у справі Шремс проти Facebook Ireland, коли ЄСПЛ вирішив, що користувач соціальних медіа може покладатися на свій статус споживача лише в разі, якщо переважно непрофесійне використання послуг, для яких особа спочатку уклала контракт, не стало переважно професійним [24].

Деякі директиви ЄС прийняли ширше тлумачення договорів із подвійною метою (наприклад, Директива про права споживачів, Директива про альтернативне вирішення спорів зі спожива-

чами, Регламент про онлайн-розв'язання спорів зі споживачами). У них зазначено, що договір із подвійною метою вважається споживчим, якщо професійна мета є настільки обмеженою, що не є домінуючою. Простежуємо, що правова природа договору з подвійною метою істотно різниться у матеріальному праві ЄС та міжнародному приватному праві, що пояснюється різними цілями цих галузей.

Проміжково резюмуючи, відмітимо, що прийняття узгодженого та послідовного поняття споживача є викликом як для ЄС так й інших юрисдикцій. В той час як більш гармонізоване поняття споживача може збільшити правову певність та передбачуваність для споживачів та їх контрагентів як у ЄС, так і в Україні, що особливо актуалізується в цьому дедалі більш цифровізованому світі. В цілому відзначимо, що споживачем кваліфікується фізична особа, яка, діючи поза своєю професією або торгівлею, укладає правочин з іншою особою, яка діє в межах своєї професії або торгівлі, переважно для цілей особистого, домашнього, сімейного споживання.

В продовження основної теми статті зацентруємо увагу, що згідно з положеннями регламенту Рим I контракти на пакети туристичних послуг та контракти на таймшер (як виняток для контрактів перевезення та контрактів, пов'язаних з нерухомістю), захищені як споживчі контракти відповідно до ст. 6 п. 4(b) та п. 4(c). Натомість регламентом Рим I у п. 4 ст. 6 прямо виключається кілька типів споживчих договорів з матеріального обсягу колізійної прив'язки споживчих договорів: договори про надання послуг, коли послуги, які надаються споживачу, повинні надаватися виключно в країні, у якій споживач не має свого звичайного місця перебування; договори перевезення (відмінні від договорів на організацію туристичних поїздок [25]); договори, які мають своїм предметом речове право на нерухоме майно або оренду нерухомого майна (відмінні від договорів таймшеру [26]); права та обов'язки, пов'язані із фінансовими інструментами, а також до права та обов'язки, які визначають умови емісії або публічної оферти оборотних цінних паперів і публічних оферт із метою купівлі цих паперів та умови підписки на частки та відшкодування вартості часток у капіталі пайових інвестиційних фондів у тих межах, у яких ці види діяльності не є наданням фінансової послуги; договори, які укладені в контексті системи, передбаченої п. 1(h) ст. 4 Регламенту Рим I.

Туристичні послуги включають а) перевезення пасажирів, б) проживання, в) оренду автомобілів/інших транспортних засобів/мотоциклів та г) будь-які інші туристичні послуги. Комбінація більше двох туристичних послуг, що охоплює період більше 24 годин або передбачає нічне проживання, є пакетною подорожжю (ст. 2 п. 2 Директиви Європейського Парламенту та Ради 2015/2302/ЄС про організацію пакетних подорожей та послуг, що пов'язані з подорожами, що набрала чинності) [25]. Згідно ст. 1 ЗУ «Про туризм» «туристичний продукт – попередньо розроблений комплекс туристичних послуг, який поєднує не менше ніж дві такі послуги, що реалізується або пропонується для реалізації за визначеною ціною, до складу якого входять послуги перевезення, послуги розміщення та інші туристичні послуги, не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідувань об'єктів культури, відпочинку та розваг, реалізації сувенірної продукції тощо)» [27]. Таке визначення доповнюється кваліфікуючими ознаками при легальному означенні інших елементів договору про надання туристичних послуг: «турист – особа, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни з не забороненою законом країни перебування метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін» (ст. 1 ЗУ «Про туризм» [27]) – встановлює часові обмеження у 24 години для виключення денних туристів та прямо виключає ділових туристів. Практика переконує в тому, що дедалі популярнішим стає персоналізація туристами своїх подорожей, чим породжується питання про можливість віднесення таких подорожей до контрактів на пакетні подорожі. Згідно зі ст. 3 п. 2 Європейської директиви про пакетні подорожі, «пакет» «пакетна подорож» означає поєднання щонайменше двох різних видів туристичних послуг для цілей однієї й тієї самої подорожі або відпочинку, якщо: ці послуги поєднуються одним торговцем, зокрема на запит мандрівника або відповідно до його вибору, до укладення єдиного договору на всі послуги; або незалежно від того, чи укладаються окремі договори з кожним постачальником туристичних послуг, ці послуги: придбані в одному пункті продажу, причому ці послуги обираються до того, як мандрівник погоджується на оплату; пропонуються, продаються або оплачуються за загальною або сукупною ціною; рекламуються або продаються під терміном «пакет» або подібним терміном; поєднуються після укладення договору, за яким торговець надає мандрівнику право вибору серед різних видів туристичних послуг; або придбані у різних торговців через пов'язані онлайн-процеси бронювання, де ім'я мандрівника, платіжні дані та електронна адреса передаються від одного торговця до іншого, і договір з останнім торговцем укладається не пізніше ніж через 24 години після підтвердження бронювання першої туристичної послуги [25].

Ст. 6 п. 2 Регламенту Рим I надає сторонам споживчого договору можливість обрати застосовне право, однак наголосимо, що автономія сторін у виборі права для споживчих контрактів обмежу-

ється як в Україні (ч. 2 ст. 45 ЗУ «Про МПП» [12]), так і в ЄС. Сторони можуть обрати право, що застосовується до споживчого контракту, за умови, що обране право не позбавляє споживача захисту, наданого імперативними нормами права країни його звичайного місця проживання. Тобто зроблений сторонами вибір права повинен забезпечувати лише такий самий або вищий рівень захисту прав споживача, як у країні його проживання. Такі матеріальні положення прагнуть забезпечити більший захист слабшій стороні договору з метою збалансування інтересів обох сторін. Проте з іншого боку, споживачі, без професійних юристів, зазвичай перебувають у стані невизначеності, частіше за все не знаючи, яке право є більш сприятливим. Натомість, суб'єкт підприємництва краще обізнаний щодо того, яке право є вигіднішим і тому, коли турист стикається з стандартизованим договором, розробленим надавачем послуг його згода з умовами договору насправді не може відобразити його дійсний намір. Тому такі обмеження автономії волі сторін споживчого договору в обранні права абсолютно виправдані.

За відсутності вибору права сторонами договору споживання згідно європейського міжнародного права відносини сторін регулюється правом звичайного місця проживання, за умови, що постачальник здійснює свою діяльність у країні постійного проживання споживача або спрямовує свою комерційну діяльність на цю країну споживача відповідно до статті 6 п. 1 Регламенту Рим I [3]. Якщо ж такі вимоги не виконуються, тобто постачальник не здійснює свою діяльність у країні постійного проживання споживача або не спрямовує свою комерційну діяльність на цю країну, застосовуються загальні правила вибору права за статтями 3-4 Рим I [3]. Отож, застосування внутрішнього права споживача залежить від спрямованості діяльності виконавця послуг. Це означає, що між спрямованою активністю та укладенням споживчого контракту має існувати причинний зв'язок або зв'язок [28, с. 23–44]. При цьому в літературі на підставі цього здійснюється поділ договорів за участю пасивних (споживачі, які укладають договори з професійними постачальниками на умовах, коли постачальник спрямовує свою діяльність на країну постійного проживання споживача) та активних споживачів (споживачі, які самостійно виходять за межі своєї країни постійного проживання, щоб укласти договір із постачальником: наприклад, коли споживач подорожує до іншої країни для придбання товарів або послуг). Враховуючи це цілком логічно виглядає підхід Регламенту Рим I орієнтований на захист інтересів пасивних споживачів, передбачаючи, що у договорі за участю пасивного споживача слід застосовувати право звичайного місця проживання споживача, адже професійний учасник обігу, що направляє свою комерційну діяльність на територію відповідної країни, повинен враховувати можливість застосування до договору права саме цієї країни. В той час, як під час укладення договорів за участю активного споживача застосування права країни звичайного місця проживання споживача не відповідало б розумним очікуванням сторін і необгрунтовано обмежувало б інтереси професійної сторони. Тому цілком виправдано виглядає для споживчих договорів з активними споживачами використання загальних правил, які призводять до застосування права місцезнаходження професійної сторони договору. При цьому суд має можливість звернення до коректуючого застереження *esare si clause*, якщо з обставин справи виходить, що договір явно демонструє більш тісний зв'язок із правом іншої країни.

Щодо недоговорних зобов'язань в контексті відносин щодо надання туристичних послуг значення мають приписи Регламенту Рим II [5] про правила відшкодування шкоди. Так, до позадоговірних зобов'язань, які виникають в результаті заподіяння шкоди, застосовується право країни, в якій шкода заподіяна. При цьому, у разі, коли особи, які притягаються до відповідальності за заподіяння шкоди, та особа, якій така шкода заподіяна, на час заподіяння шкоди мають звичайне місце проживання в одній і тій самій країні, то застосовується право такої країни (ст. 4) [5].

Згідно з Регламентом Брюссель I, споживач може подати позов до суду в країні, де зареєстрований бізнес, або, незалежно від місця реєстрації бізнесу, до суду в місці, де проживає споживач (ст. 18 п. 1). Це означає, що споживач, який проживає в державі-члені ЄС, може подати позов у цій державі проти іноземного виконавця послуг, зареєстрованого за межами ЄС. У той же час, позови проти споживача можуть бути подані іншою стороною тільки в суди тієї країни, в якій споживач має постійне місцезнаходження (ст. 18 п. 2) [1]. Крім того, дані суб'єкти можуть досягти угоди щодо вибору суду тільки після виникнення спору (ст. 19 п. 1 Брюссель 1) [1].

В аспекті обговорюваної проблеми варто зацентруватись на тому, що більшість споживчих контрактів є стандартними контрактами, попередньо підготовленими суб'єктами підприємницької діяльності. Це дає змогу останнім використовувати застереження про вибір права чи суду, таким чином, щоб виключити можливість туриста здійснити вибір права чи юрисдикції місця проживання споживача. Вважаємо, що в даному разі повинно поставати питання про недійсність такого застереження, як такого, що порушує принцип справедливості. Так, у справі *Ryanair DAC проти DelayFix* Суд ЄС встановив, що застереження про юрисдикцію, яке включене в контракт між споживачем та продавцем або постачальником і не підлягало індивідуальним переговорам, що надає виключ-

ну юрисдикцію судів, на території яких розташований продавець або постачальник, як таку, що повинна вважатися несправедливою відповідно до ст. 3 п. 1 Директиви 93/13, якщо, всупереч вимогам добросовісності, вона призводить до значного дисбалансу в правах та обов'язках сторін за контрактом на шкоду споживачу [29]. Наголошується, що застереження про юрисдикцію є недійсним, якщо його мета або наслідки полягають у виключенні або ускладненні права споживача на подання позову [29]. Виходячи звідси, якщо суд, визначений умовою договору про підсудність, є очевидно незручним для споживача, споживач може стверджувати, що така умова є недійсною.

Висновки. Споживачі туристичних послуг автоматично перебувають у слабшій позиції порівняно з туристичними компаніями, тому вкрай нагальним є використання збалансованого підходу до регулювання договірних відносин у туристичній сфері з ціллю надання повноцінного захисту менш захищеній стороні договору – туристу, і, в той же час, сприяння розвитку туристичної індустрії. Згідно актів ЄС туристи, які користуються пакетними туристичними послугами, прямо захищені як споживачі (споживачем в ЄС кваліфікується фізична особа, яка, діючи поза своєю професією або торгівлею, укладає контракт з іншою особою, яка діє в межах своєї професії або торгівлі, переважно для цілей особистого, домашнього, сімейного споживання). Сторони споживчого договору мають можливість обрати застосовне право, за умови, що обране право не позбавляє споживача захисту, наданого імперативними нормами права країни його звичайного місця проживання, тобто їх вибір повинен забезпечувати лише такий самий або вищий рівень захисту споживача, як у його країні проживання. Договір про надання туристичних послуг регулюється правом країни, в якій споживач має своє звичайне місце проживання, за умови, що підприємець здійснює свою комерційну або професійну діяльність у країні, де споживач має своє звичайне місце проживання; або будь-яким способом спрямовує таку діяльність на цю країну або на декілька країн, включаючи цю країну, і договір підпадає під таку діяльність. Цілком логічно виглядає такий підхід, орієнтований на захист інтересів пасивних споживачів, передбачаючий, що у договорі за участю пасивного споживача застосовувати право звичайного місця проживання споживача, адже професійний учасник обігу, що направляє свою комерційну діяльність на територію відповідної країни, повинен враховувати можливість застосування до договору права саме цієї країни. В той час як під час укладення договорів за участю активного споживача застосування права країни звичайного місця перебування споживача не відповідало б розумним очікуванням сторін і необґрунтовано обмежувало б інтереси професійної сторони, яка не вжила заходів, спрямованих на вихід її в міжнародний споживчий ринок, як наслідок цілком виправдано виглядає використання загальних правил, які призводять до застосування права місцезнаходження професійної сторони договору. При цьому суд має можливість звернення до коректуючого застереження *esare si clause*, якщо з обставин справи виходить, що договір явно демонструє більш тісний зв'язок із правом іншої країни. З огляду на цільову спрямованість законодавства про захист прав споживачів вважається виправданим відхід від теорії характерного виконання як загального правила для визначення права, що підлягало б застосуванню до споживчого договору, адже інакше здебільшого застосовувалося б право місцезнаходження професійної сторони договору. Якщо споживачам туристичних послуг спричинена шкода, то до таких позадоговірних зобов'язань, застосовується право країни, в якій шкода спричинена. Споживач туристичних послуг може подавати позов не тільки в суд країни офіційного місця перебування відповідача, а й до суду за місцем свого перебування, при тому, що позови до споживача, навпаки, можуть подаватися виключно до судів країни місця проживання споживача. Підкреслюється, що застереження про вибір права чи юрисдикцію, яке включено в договір про надання туристичних послуг між споживачем та продавцем чи постачальником без індивідуальних переговорів, може бути несправедливим і призводити до значного дисбалансу прав та обов'язків сторін, а тому споживач може стверджувати, що відповідні умови договору є недійсним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 1968 Brussels Convention on jurisdiction and the enforcement of judgments in civil and commercial matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/convention/1972/454/oj> (дата звернення: 15.01.2025).
2. Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2012/1215/oj> (дата звернення: 15.01.2025).
3. Regulation (EC) № 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj> (дата звернення: 15.01.2025).
4. Convention on the law applicable to contractual obligations opened for signature in Rome on 19 June 1980 (80/934/EEC). *Official Journal of the European Communities*. L № 266, du 9.10.1980. P. 1–19.

5. Regulation (EC) № 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II). URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2007/864/oj> (дата звернення: 15.01.2025).
6. Руденко О.В. Уніфікація міжнародного приватного права в ЄС. Чернівці, 2009. 204 с.
7. Черняк Ю.В. Інститут підсудності в міжнародному приватному праві країн Європейського Союзу та України: Монографія. К., 2008. 276 с.
8. Трутень В.В. Передмова / Руденко О.В. Уніфікація міжнародного приватного права в ЄС. Чернівці, 2009. С. 5–9.
9. Mankowski P. Uniform Rules: Article 3, in U. Magnus and P. Mankowski, Rome I Regulation. Sellier European Law Publishers, 2017. P. 103–120.
10. Tang. Zh. Law Applicable in the Absence of Choice. The New Article 4 of the Rome I Regulation. The Modern Law Review. Oxford (UK), 2008. Vol. 71 (5). P. 785–800.
11. Довгерт А.С. Удосконалення колізійного регулювання та міжнародного цивільного процесу після реформи міжнародного приватного права. 2005 року. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 8. С. 146–152.
12. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 року № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005, № 32, ст. 422. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>.
13. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 року № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. № 30. ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>.
14. Directive 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on consumer rights. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2011/83/oj> (дата звернення: 15.01.2025).
15. Directive 2005/29/EC of the European Parliament and of the Council of 11 May 2005 concerning unfair business-to-consumer commercial practices in the internal market. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2005/29/oj> (дата звернення: 15.01.2025).
16. Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку» від 8 червня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_224#Text (дата звернення: 15.01.2025).
17. Thomas K. Amending China's Notion of a «Consumer»: Lessons from Comparative Analysis of the PRC Consumer Protection Law, 2022 *Journal of Consumer Policy*. 45, p. 435–456.
18. Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 3 July 1997. Francesco Benincasa v Dentalkit Srl. Reference for a preliminary ruling: Oberlandesgericht München – Germany. Brussels Convention – Concept of consumer – Agreement conferring jurisdiction. Case C-269/95. European Court Reports 1997 I-03767. ECLI identifier: ECLI:EU:C:1997:337. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A61995CJ0269&utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.01.2025).
19. Judgment of the Court (Second Chamber) of 20 January 2005. Johann Gruber v Bay Wa AG. Reference for a preliminary ruling: Oberster Gerichtshof - Austria. Brussels Convention – Article 13, first paragraph – Conditions for application – Definition of «consumer contract» – Purchase of tiles by a farmer for roofing a farm building used partly for private and partly for business purposes. Case C-464/01. European Court Reports 2005 I-00439. ECLI identifier: ECLI:EU:C:2005:32. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62001CJ0464&utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.01.2025).
20. Judgment of the Court (First Chamber), 14 March 2013. Česká spořitelna, a.s. v Gerald Feichter. Request for a preliminary ruling from the Městský soud v Praze. Regulation (EC) No 44/2001 – Jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters – Articles 5(1)(a) and 15(1) – Concepts of «matters relating to a contract» and «contract concluded by a consumer» – Promissory note – Aval – Guarantee provided for a credit contract. Case C-419/11. Court reports – general. ECLI identifier: ECLI:EU:C:2013:165. An official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A62011CJ0419> (дата звернення: 15.01.2025).
21. Mankowski P., Nielsen P. Jurisdiction Over Consumer Contract: Introduction to Articles 17-19, in U. Magnus and P. Mankowski, Brussels I bis Regulation (München: Otto Schmidt, 2016). 1163 p.
22. Judgment of the Court (First Chamber) of 3 October 2019. Jana Petruchová v FIBO Group Holdings Limited. Request for a preliminary ruling from the Nejvyšší soud České republiky. Reference for a preliminary ruling – Judicial cooperation in civil matters – Regulation (EU) No 1215/2012 – Article 17(1) – Jurisdiction over consumer contracts – Notion of «consumer» – Natural person

- carrying out transactions on the international exchange market through the intermediary of a brokerage company – Regulation (EC) No 593/2008 (Rome I) – Directive 2004/39/EC – Notion of «retail client». Case C-208/18. Court reports – general. ECLI identifier: ECLI:EU:C:2019:825. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62018CJ0208> (дата звернення: 15.01.2025).
23. Judgment of the Court (Second Chamber) of 14 February 2019. *Anica Milivojević v Raiffeisenbank St. Stefan-Jagerberg-Wolfsberg eGen*. Request for a preliminary ruling from the Općinski Sud u Rijeci. Reference for a preliminary ruling – Articles 56 and 63 TFEU – Freedom to provide services – Free movement of capital – National legislation providing that credit agreements featuring international elements concluded with a non-authorised lender are invalid – Regulation (EU) No 1215/2012 – Article 17(1) – Credit agreement concluded by a natural person with a view to the provision of tourist accommodation services – Concept of «consumer» – Article 24, point 1 – Exclusive jurisdiction in matters relating to rights in rem in immovable property – Action for invalidity of a credit agreement and seeking the removal from the land register of the entry of a security interest. Case C-630/17. ECLI identifier: ECLI:EU:C:2019:123. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62017CJ0630> (дата звернення: 15.01.2025).
 24. Judgment of the Court (Third Chamber) of 25 January 2018. *Maximilian Schrems v Facebook Ireland Limited*. Request for a preliminary ruling from the Oberster Gerichtshof. Reference for a preliminary ruling – Area of freedom, security and justice – Regulation (EC) № 44/2001 – Articles 15 and 16 – Jurisdiction in respect of consumer contracts – Definition of «consumer» – Assignment between consumers of claims against the same trader or professional. Case C-498/16. Court reports – general – «Information on unpublished decisions» section. ECLI identifier: ECLI:EU:C:2018:37. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62016CJ0498> (дата звернення: 15.01.2025).
 25. Directive (EU) 2015/2302 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2015 on package travel and linked travel arrangements. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2015/2302/oj> (дата звернення: 15.01.2025).
 26. Directive 2008/122/EC of the European Parliament and of the Council of 14 January 2009 on the protection of consumers in respect of certain aspects of timeshare, long-term holiday product, resale and exchange contracts. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2008/122/oj> (дата звернення: 15.01.2025).
 27. Про туризм: Закон України від 15 вересня 1995 року № 324/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1995. № 31, ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.01.2025).
 28. Chen Z. Internet, Consumer Contracts and Private International Law: What Constitutes Targeting Activity in Test? *Information and Communications Technology Law* 32, 2023. P. 23–44.
 29. Judgment of the Court (First Chamber) of 18 November 2020. *Ryanair DAC v DelayFix*. Request for a preliminary ruling from the Sąd Okręgowy w Warszawie. Reference for a preliminary ruling – Judicial cooperation in civil and commercial matters – Regulation (EU) No 1215/2012 – Contract of transport by air – Jurisdiction clause agreed to by the passenger as a consumer – Claim made by the passenger against the airline – Assignment of that claim to a collection agency – Enforceability of the jurisdiction clause by the airline against the assignee company of that passenger's claim – Directive 93/13/EEC. Case C-519/19. ECLI identifier: ECLI:EU:C:2020:933. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62019CJ0519> (дата звернення: 15.01.2025).

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.29>

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОНАННЯМ РІШЕНЬ У НЕМАЙНОВИХ СПРАВАХ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

Жукевич І.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та публічного управління
Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»
ORCID: 0000-0001-7332-1014
e-mail: zhiv123@ukr.net*

Жукевич І.В. Судовий контроль за виконанням рішень у немайнових справах цивільного судочинства України.

Визначається, що законодавство України, попри нещодавнє оновлення, дотепер потребує доопрацювання у частині регламентування судового контролю за виконанням рішень у немайнових справах цивільного судочинства України. Зокрема, у грудні 2024 року було підписано Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень», спрямований на удосконалення існуючих законодавчих положень про судовий контроль, який вніс значні корективи до цивільного процесуального законодавства у частині регламентування інституту судового контролю, що зумовлює потребу апелювати до оновлених положень Цивільного процесуального кодексу України. Змін зазнали статті: 148, 264, 265, 353, 432, 435, 447, 448, 449, 450, 451. Крім того, Цивільний процесуальний кодекс України доповнено статтями 447-1, 453-1-453-4. У немайнових цивільних спорах суд, за заявою стягувача, зможе зобов'язати боржника надати звіт про виконання рішення суду. У разі невиконання судового рішення боржник (або його керівник) може бути оштрафований тощо. Однак редакція викладу деяких положень вказаного закону викликає занепокоєння, з огляду на певну недосконалість: відсутність визначення випадків, які вважатимуться винятковими та можуть бути підставою для ініціювання судом продовження строку, передбаченого для вирішення справи з приводу рішень, дій або бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби, приватного виконавця; не врахування оцінки обставин справи й вини особи, на яку накладається штраф, фінансового стану фізичних осіб, які можуть бути відповідниками, боржниками, та їх соціального статусу; залишення поза увагою питання щодо змісту звіту боржника про виконання судового рішення у немайнових справах, де боржниками є іноземні особи, апатриди; невиважливо широке тлумачення, яке є можливим, виходячи з тексту частини шостої статті 453⁴ щодо встановлення нового строку для подання звіту. Оскільки встановлюється, що у разі неподання звіту у строк, встановлений судом, або у разі подання звіту з порушенням такого строку та за відсутності поважних причин, які унеможливили його вчасне подання, суд встановлює новий строк для подання звіту, без обмеження кількості таких поновлень.

Ключові слова: судовий контроль, цивільний процес, цивільне судочинство, немайнове цивільне право, виконання судових рішень, виконавче провадження, немайнові справи.

Zhukevych I.V. The Judicial control over the execution of decisions in non-property cases of civil proceedings in Ukraine.

It is determined that the legislation of Ukraine, despite the recent update, still requires further development in terms of regulating judicial control over the execution of decisions in non-property cases of civil proceedings in Ukraine. In particular, in December 2024, the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Improvement of Provisions on Judicial Control over the Execution of Court Decisions» was signed, aimed at improving the existing legislative provisions on judicial control, which made significant adjustments to civil procedural legislation in terms of regulating the institution of judicial control, which necessitates the need to appeal to the updated provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine. The following articles have been amended: 148, 264, 265, 353, 432, 435, 447, 448, 449, 450, 451. In addition, the Civil Procedure Code of Ukraine has been supplemented with articles 447-1, 453-1-453-4. In non-property civil disputes, the court, upon the request of the collector, will be able to oblige the debtor to provide a report on the execution of the court decision. In case of non-execution of the court decision, the debtor (or his manager) may be fined, etc. However, the wording of some provisions of the said law is of concern, given certain imperfections: the lack of definition of cases that will be considered exceptional and may be grounds for the court to initiate an

extension of the period provided for resolving the case regarding decisions, actions or inaction of a state bailiff or other official of the state enforcement service, a private bailiff; failure to take into account the assessment of the circumstances of the case and the guilt of the person on whom the fine is imposed, the financial condition of individuals who may be defendants, debtors, and their social status; ignoring the issue of the content of the debtor's report on the execution of a court decision in non-property cases, where the debtors are foreign persons, stateless persons; unjustifiably broad interpretation, which is possible, based on the text of part six of Article 453-4 regarding the establishment of a new deadline for submitting a report. Since it is established that in the event of failure to submit a report within the period established by the court, or in the event of submission of a report in violation of such a period and in the absence of good reasons that made it impossible to submit it on time, the court establishes a new deadline for submitting a report, without limiting the number of such renewals.

Key words: judicial control, civil procedure, civil proceedings, non-property civil law, execution of court decisions, enforcement proceedings, non-property cases.

Постановка проблеми. Проблема виконання судових рішень у цивільному процесі є однією з найбільш складних у сфері українського правосуддя. Цей напрямок удосконалення діяльності суддів в Україні постійно перебуває у фокусі уваги вітчизняних законотворців. Однак, незважаючи на тривалу роботу з удосконалення цивільного процесуального законодавства, Цивільний процесуальний кодекс України дотепер потребує доопрацювання у частині регламентування судового контролю за виконанням рішень у немайнових справах цивільного судочинства України, який є щонайпершим елементом в юридичному механізмі забезпечення виконання судового рішення у відповідних справах.

Мета дослідження – проаналізувати судовий контроль за виконанням рішень у немайнових справах цивільного судочинства України у контексті останніх законодавчих новел.

Стан опрацювання проблематики. Тематика судового контролю у цивільному судочинстві України є предметом чималої кількості наукових доробків українських дослідників. Утім станом на момент написання цієї статті у вітчизняній правовій доктрині відсутні статті, присвячені питанню здійснення судового контролю за виконанням рішень у немайнових справах цивільного судочинства України у контексті останніх законодавчих новел – прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень».

Виклад основного матеріалу. Відповідно до щорічного звіту Комітету міністрів Ради Європи (далі – КМ РЕ) за 2019 рік Україна перебувала на третьому місці серед країн з найбільшою кількістю заяв, що надійшли до Європейського суду з прав людини, і справ, що знаходяться під наглядом КМ РЕ. Однією із ключових є група справ Іванов/Бурмич, що перебувають під посиленням наглядом КМ РЕ і стосуються довготривалої структурної проблеми невиконання або несвоєчасного виконання судових рішень національних судів. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 1218-р було схвалено Національну стратегію розв'язання проблеми невиконання рішень судів, боржниками за якими є державний орган або державне підприємство, установа, організація, на період до 2022 року (далі – Стратегія). Так, однією з причин виникнення системної проблеми невиконання судових рішень Стратегією було визначено недосконалий механізм здійснення судового контролю за виконанням рішень судів щодо стягнення заборгованості, тоді як однією з цілей Стратегії закріплено удосконалення процедури встановлення або зміни способу або порядку виконання судових рішень. Неналежне виконання судових рішень, неефективність механізмів судового контролю за виконанням судових рішень є одними із основних проблем, окреслених в Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затвердженій Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021 [1].

Разом з тим, як відомо, у грудні 2024 Президент України підписав Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень» [2; 3], спрямований на удосконалення існуючих законодавчих положень про судовий контроль. У тому числі й за виконанням рішень у немайнових справах цивільного судочинства України.

Вказаний нормативно-правовий акт вніс значні корективи до цивільного процесуального законодавства у частині регламентування інституту судового контролю, що зумовлює потребу апелювати до оновлених положень Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [4]. Зокрема, змін зазнали статті: 148, 264, 265, 353, 432, 435, 447, 448, 449, 450, 451. Крім того, ЦПК України доповнено статтями 447-1, 453-1-453-4.

Однак, попри безперечну загальну позитивність концепції реформування інституту судового контролю у цивільному судочинстві відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких

законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень» [3], редакція викладу деяких положень вказаного закону викликає занепокоєння, з огляду на певну недосконалість.

Так, для прикладу, частину першу статті 450 ЦПК України було викладено в такій редакції:

«1. Скарга розглядається у двадцятиденний строк з дня прийняття її до розгляду у судовому засіданні за участю стягувача, боржника і державного виконавця або іншої посадової особи органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця, рішення, дія чи бездіяльність яких оскаржуються.

У виняткових випадках для належної підготовки справи для розгляду цей строк може бути продовжений не більше ніж на двадцять днів за вмотивованим клопотанням однієї зі сторін або з ініціативи суду» [4].

Водночас визначення випадків, які вважатимуться винятковими, відсутнє. У зв'язку з цим, у проєкті варто було б конкретизувати, які саме випадки слід вважати «винятковими», а, відтак, підставою для ініціювання судом продовження строку, передбаченого для вирішення справи з приводу рішень, дій або бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби, приватного виконавця. Адже, як влучно з цього приводу зауважує Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України, невизначеність у цьому питанні може призвести до неоднозначного тлумачення відповідного положення, що не відповідає вимогам визначеності правової норми, та містить корупційні ризики [5].

Та попри це, варто визнати, що в цілому даний закон уточнює порядок подання скарг на дії державних і приватних виконавців: збільшується строк для подання, а також встановлюються чіткі вимоги до оформлення таких скарг. Адже, як зазначалося, ЦПК України доповнено статтею 447-1, де зазначається:

«1. Сторони виконавчого провадження мають право звернутися до суду із скаргою, якщо вважають, що рішенням, дією або бездіяльністю державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця під час виконання судового рішення, ухваленного відповідно до цього Кодексу, порушено їхні права» [4].

При цьому, у новій редакції викладено статтю 448:

«1. Скарга подається стороною виконавчого провадження до суду, який розглянув справу як суд першої інстанції.

2. Скарга подається в письмовій формі і підписується стороною виконавчого провадження, її представником або іншою особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи.

3. Скарга повинна містити:

1) найменування суду першої інстанції, до якого подається скарга;

2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові (за наявності) (для фізичних осіб) особи, яка подає скаргу, її місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України), реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб – громадян України, номери засобів зв'язку та електронної пошти (за наявності), відомості про наявність або відсутність електронного кабінету;

3) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові (за наявності) (для фізичних осіб) інших учасників справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), відомості про наявність або відсутність електронного кабінету;

4) ім'я (прізвище, ім'я та по батькові (за наявності) державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця, рішення, дія чи бездіяльність яких оскаржуються;

5) ідентифікатор для повного доступу до інформації про виконавче провадження;

6) номер справи, в якій видано виконавчий документ, реквізити виконавчого документа;

7) дату, коли особа, яка подає скаргу, дізналася про порушення її прав внаслідок ухвалення оскаржуваних рішень, вчинення дій або бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця;

8) зміст оскаржуваних рішень, дій чи бездіяльності та посилання на порушену норму закону;

9) викладення обставин, якими заявник обґрунтовує свої вимоги;

10) перелік документів та інших матеріалів, що додаються до скарги.

4. До скарги додаються:

1) довіреність або інший документ, що посвідчує повноваження представника, якщо скарга подана представником і такі документи раніше не подавалися;

2) докази направлення копій скарги та доданих до неї матеріалів іншим учасникам справи з урахуванням положень статті 43 цього Кодексу.

5. Суд, встановивши, що скаргу подано без додержання вимог частин третьої та/або четвертої цієї статті, повертає її скаржнику без розгляду протягом чотирьох днів після її надходження до суду.

6. Про прийняття скарги до розгляду суд постановляє ухвалу та повідомляє відповідний орган державної виконавчої служби, приватного виконавця не пізніше наступного робочого дня після її прийняття до розгляду.

7. Якщо судові рішення, на підставі якого видано виконавчий документ, чи рішення, яке підлягає виконанню, набрало законної сили, то відсутність матеріалів судової справи у зв'язку з їх витребуванням судом апеляційної або касаційної інстанції не перешкоджає розгляду відповідної скарги, крім випадку зупинення виконання судового рішення судом касаційної інстанції або зупинення виконавчого провадження» [4].

А також частину другу статті 449 викладено в такій редакції:

«2. Пропущений для подання скарги строк може бути поновлено судом за наявності поважних причин його пропуску на підставі клопотання особи, яка подає скаргу, що має бути заявлено одночасно зі скаргою.

У разі подання скарги з пропуском строку і за відсутності поважних причин для його поновлення та клопотання особи, яка подає скаргу, така скарга залишається судом без розгляду» [4].

Слід також вказати, що, на жаль, не було враховано рекомендацій Дослідницької служби у новому абзаці частини другої статті 148 ЦПК України нижню межу розміру штрафу, зважаючи на особливості цивільного процесу і різний фінансовий стан фізичних осіб, які можуть бути відповідачами, боржниками, та їх соціальний статус (пенсіонери, інваліди, безробітні, одинокі матері й ін. соціально вразливі групи), зменшити до п'яти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб [5]. Принагідно зауважимо, що відповідно до Закону України «Про Державний бюджет на 2025 рік» розмір прожиткового мінімуму та мінімальної зарплати залишиться незмінним: «Прожитковий мінімум на одну працездатну особу на місяць становитиме 3028 грн. Для дітей віком: до 6 років – 2563 грн; від 6 до 18 років – 3196 грн; для осіб, які втратили працездатність, – 2361 грн» [6].

Разом з тим, уваги заслуговує і пропозиція кандидатки юридичних наук, доцентки кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету «Одеська юридична академія» Д.А. Козачук, яка пропонує встановити обов'язок суду контролювати виконання рішень, розширити повноваження судів щодо накладення штрафів за невиконання рішень та неподання звітів та надати практичні рекомендації щодо оцінки обставин справи й вини особи, на яку накладається штраф [7]. На наш погляд, такі доповнення будуть позитивним кроком і в аспекті забезпечення судового контролю за виконанням рішень у немайнових справах цивільного судочинства України.

Проігноровано у кінцевій редакції досліджуваного закону і зауваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений з прав людини), який, за результатами опрацювання положень законопроекту, зазначив щодо недосконалості підходу до викладу положень пункту 8 частини першої статті 453-1 ЦПК України, де пропонується визначити, що суд може зобов'язати боржника подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення «в інших справах немайнового характеру». Зокрема, Уповноважений з прав людини акцентує на тому, що таке формулювання є досить широким, не відповідає принципу правової визначеності процесуального законодавства та може призводити до різного його тлумачення [5]. З чим складно не погодитися.

Зокрема, натепер відповідно до частин першої ст. 453-1 ЦПК України, передбачається, що суд, який розглянув справу як суд першої інстанції, за письмовою заявою стягувача може зобов'язати боржника подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення в цивільних справах:

- 1) що виникають із трудових правовідносин;
- 2) що виникають із сімейних правовідносин;
- 3) щодо відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, заподіяної внаслідок вчинення кримінального правопорушення;
- 4) щодо відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду;
- 5) щодо відшкодування моральної шкоди;
- 6) щодо захисту прав споживачів;
- 7) щодо захисту честі, гідності та ділової репутації;
- 8) в інших спорах немайнового характеру [4].

У свою чергу, Законом України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 № 1404- VIII [8] виокремлено у Розділі VIII низку рішень, які іменовано «рішеннями немайнового характеру». При цьому, Відповідно до правової позиції Верховного Суду [9] за змістом ч. 1 ст. 63 цього Закону рішеннями немайнового характеру є рішення, за якими боржник зобов'язаний особисто вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення. До рішень немайнового характеру, які підлягають примусовому виконанню, належать рішення про відібрання дитини, встановлення побачення з дитиною тощо; про виселення боржника, вселення стягувача; інші рішення, за якими боржника зобов'язано особисто вчинити певні дії на користь стягувача чи утриматися від здійснення таких дій.

Дискусійним нам вбачається і виклад статей 453-3 та 453-4.

Так, відповідно до частини другої статті 453-3, звіт боржника про виконання судового рішення має містити:

- 1) найменування суду, до якого подається звіт;
- 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові (за наявності) (для фізичних осіб) особи, яка подає звіт, її місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України), реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб – громадян України, номери засобів зв'язку та електронної пошти (за наявності), відомості про наявність або відсутність електронного кабінету;
- 3) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові (за наявності) (для фізичних осіб) інших учасників справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб);
- 4) номер справи, в межах якої ухвалено відповідне судове рішення;
- 5) відомості про виконання боржником судового рішення, строк, порядок та спосіб його виконання;
- 6) у разі невиконання судового рішення: орієнтовні строки виконання такого рішення та їх обґрунтування; відомості про те, чи існують обставини, які ускладнюють виконання судового рішення боржником, які заходи вжито та вживаються боржником для їх усунення;
- 7) перелік документів та інших матеріалів, що додаються до звіту та підтверджують обставини, зазначені у ньому [4].

Проте відповідно до частини другої статті 496 ЦПК України, іноземні особи мають процесуальні права та обов'язки нарівні з фізичними і юридичними особами України, крім випадків, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [4]. Отже, питання щодо змісту звіту боржника про виконання судового рішення у немайнових справах, де боржниками є іноземні особи залишається невирішеним. Це ж стосується й апатридів. Таким чином, доповнення потребує пункт 2 частини другої статті 453-3 ЦПК України.

Не можна залишити поза увагою і доволі широке тлумачення, яке є можливим, виходячи з тексту частини шостої статті 453-4 щодо встановлення нового строку для подання звіту: «У разі неподання звіту у строк, встановлений судом, або у разі подання звіту з порушенням такого строку та за відсутності поважних причин, які унеможливили його вчасне подання, суд встановлює новий строк для подання звіту відповідно до частини третьої статті 453-2 цього Кодексу («3. Встановлений судом строк для подання звіту про виконання судового рішення має бути достатнім для його підготовки. Достатнім є строк, який становить не менше десяти календарних днів з дня отримання боржником відповідної ухвали та не перевищує трьох місяців»), а також застосовує до такого боржника захід процесуального примусу у виді штрафу» [4]. Доцільним було б законодавчо обмежити кількість таких поновлень, а також введення обов'язкового для суддів автоматичного накладення арештів на активи відповідної сторони по справі, щоб у випадку надмірного затягування виконання судового рішення та подання звіту можна було забезпечити виконання в інший спосіб.

Висновки. Виконання судових рішень у немайнових справах цивільного судочинства України є заключним етапом процедури захисту немайнових прав їх суб'єктів. З прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень» інститут судового контролю у цивільному процесі України зазнав суттєвих змін, які в цілому варто визнати вагомим кроком на шляху до удосконалення законодавства у вказаній сфері та підвищення ефективності забезпечення виконання судових рішень національних судів. Ці зміни торкнулися і судових рішень у немайнових справах. Зокрема, по-перше, відтепер у немайнових цивільних справах суд, за заявою стягувача, зможе зобов'язати боржника надати звіт про виконання рішення суду; по-друге, у разі невиконання судового рішення

боржник (або його керівник) може бути оштрафований; по-третє, уточнено порядок подання скарг на дії державних і приватних виконавців: збільшено строк для подання, а також встановлено чіткі вимоги до оформлення таких скарг. Однак деякі положення оновленого законодавства у частині судового контролю за виконанням рішень у немайнових справах цивільного судочинства України потребують подальшого удосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль № 9462 від 06.07.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42236>.
2. Зеленський підписав закон про контроль за виконанням судових рішень. 17.12.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3939029-zelenskij-pidpisav-zakon-pro-kontrol-za-vikonannam-sudovih-risen.html>.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень: Закон України від 21.11.2024 року № 4094-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4094-20#Text>.
4. Цивільний процесуальний кодекс України: закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15>.
5. Висновок щодо проекту Закону про внесення змін деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль (реєстр. № 9462 від 06 липня 2023 року). URL: <https://itd.rada.gov.ua/0034f06a-5976-46d5-ba2c-0ee1b697f668>.
6. Про Державний бюджет на 2025 рік: Закон України від 19.11.2024 року № 4059-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text>.
7. Козачук Д.А. Особливості правовідносин, що виникають при здійсненні судового контролю. *Академічні візії*. 2024. № 27. URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/1192>.
8. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 року № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1404-19>.
9. Постанова Верховного Суду від 30 червня 2021 року у справі № 201/12569/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98170467>.

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.30>

НАКАЗНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ОКРЕМИЙ ВИД СПРОЩЕНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Кройтор В.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу,
Харківський національний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1849-5721*

Кройтор В.А. Наказне провадження як окремий вид спрощеного провадження в цивільному судочинстві України.

У статті розглядається проблематика збереження гарантій справедливого судового захисту при запровадженні спрощених процедур у цивільному судочинстві. Автор статті зазначає, що шлях України до вступу в ЄС передбачає запровадження нових стандартів функціонування судової влади. Впровадження міжнародних стандартів здійснення правосуддя та закріплення їх у національному цивільному процесуальному законодавстві є важливим етапом поширення європейського права на території України.

У праці зазначено, що однією зі значних новацій цивільного судочинства України, спрямованих на диференціацію судочинства на види судових проваджень, є можливість здійснення цивільного судочинства за правилами спрощеного провадження. Відповідно, нині в доктрині цивільного процесуального права відбувається формування спрощених судових процедур, які оптимізують цивільне судочинство задля ефективного здійснення правосуддя в цивільних справах.

Доведено також, що розвиток спрощених видів цивільного судочинства – це яскравий прояв курсу на подальшу диференціацію судових процедур у вітчизняному судочинстві. Наказне провадження є окремим видом спрощених судових процедур у вітчизняному цивільному процесуальному судочинстві.

Автор зробив висновок про те, що наказне провадження є певним міжгалузевим субінститутом, у порядку якого розглядаються безспірні вимоги, що пред'являються до суду в чітко визначених процесуальним законом випадках, з належним документальним підтвердженням права вимоги. Перелік таких вимог усталений тривалий час і унормований у ст. 161 ЦПК України. При цьому ані спрощене, ані письмове провадження, які регламентовані ЦПК України, не можуть розцінюватися як прояви скороченого чи прискореного судочинства під час військової збройної агресії РФ проти України. Навпаки, цілком логічний інший висновок – про те, що застосування спрощених проваджень сприяє реалізації права на справедливий суд, закріпленого у ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ).

Подальше удосконалення процедур спрощеного провадження має здійснюватись із урахуванням вимог міжнародно-правових стандартів і принципів цивільного судочинства.

Ключові слова: цивільне судочинство, принципи цивільного судочинства, принцип пропорційності, справедливий розгляд цивільних справ, верховенство права, позовне провадження, наказне провадження, спрощене позовне провадження, спрощені судові процедури, Європейський суд з прав людини.

Kroitor V.A. Writ proceedings as a separate type of summary proceedings in civil judiciary of Ukraine.

The author of the article has studied the issue of preserving guarantees of fair judicial protection while introducing summary procedures within civil legal proceedings.

The author of the article has noted that Ukraine's path to joining the European Union involves the introduction of new standards of the judicial power functioning. The introduction of international standards for the administration of justice and their consolidation in national civil procedural legislation is an important stage for spreading European law in Ukraine.

The author of the work has indicated that one of the significant innovations of the civil judiciary of Ukraine, aimed at differentiating legal proceedings into types of judicial proceedings, is the possibility of carrying out civil judiciary according to the rules of summary proceedings. Accordingly, summary judicial procedures that optimize civil legal proceedings for the effective administration of justice in civil cases are being currently formed in the doctrine of civil procedural law.

The author of the work has proved that the development of summary types of civil legal proceedings is a vivid manifestation of the policy for further differentiation of judicial procedures in domestic judiciary. Writ proceedings are a separate type of summary judicial procedures in domestic civil procedural judiciary.

The author has made the conclusion that writ proceedings are a certain inter-branch sub-institution, in the course of which the court considers undisputed claims submitted to the court in cases clearly defined by procedural law and with proper documentary confirmation of the right to claim. The list of such claims has been established for a long time and is regulated by the Art. 161 of the Civil Procedural Code of Ukraine. At the same time, either summary or written proceedings, which are regulated by the Civil Procedural Code of Ukraine, cannot be regarded as manifestations of shortened judicial proceedings or rocket docket during the military armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. On the contrary, another conclusion is quite logical – that the application of summary proceedings contributes to the implementation of the right to a fair trial enshrined in the Art. 6 of the European Convention on Human Rights.

Further improvement of the procedures for summary proceedings should be carried out by taking into account the requirements of international and legal standards, as well as principles of civil legal proceedings, in particular the requirements of the content of the pro rata principle.

Key words: civil legal proceedings, principles of civil legal proceedings, pro rata principle, fair hearing of civil cases, rule of law, action proceedings, injunctive proceedings, summary action proceedings, streamlined court procedures, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Як відзначено в юридичній літературі, розпочата у 2016 році судова реформа спричинила необхідність розроблення нових підходів щодо здійснення правосуддя, удосконалення порядку розгляду та вирішення цивільних справ. Завантаженість судів, які розглядають цивільні справи, не давала можливості своєчасного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних і юридичних осіб [1, с. 77]. Однією зі значних новацій цивільного судочинства України, спрямованих на диференціацію судочинства на види судових проваджень, є можливість здійснення цивільного судочинства за правилами спрощеного провадження. Відповідно, нині в доктрині цивільного процесуального права відбувається формування спрощених судових процедур, які оптимізують цивільне судочинство задля ефективного здійснення правосуддя в цивільних справах.

Як слушно відзначає С.Г. Музичко, запровадження спрощеного виду позовного провадження є вибором нашої державою європейських стандартів правосуддя. Це потребує особливого акценту з огляду на те, що саме євроінтеграційний вектор розвитку України, її правової системи та законодавства чинить вагомий вплив на розвиток цивільної процесуальної форми. Орієнтири на кращі європейські практики та запозичення прогресивних інститутів цивільного процесуального права є однією з рушійних сил реалізації ідеї процесуальної економії у вітчизняному судочинстві [2, с. 31–32]. Самі можливість і порядок розгляду цивільних справ у порядку спрощеного провадження мають розглядатись насамперед з точки зору міжнародно-правових стандартів і закріплені в багатьох міжнародних і національних нормативно-правових актах [3, с. 305–348; 4, с. 249–260]. У правовій літературі всі міжнародні норми в галузі прав і свобод людини прийнято називати міжнародними стандартами [5, с. 66]. Розгляд питання про відповідність як цивільного судочинства, так і судового порядку розгляду та вирішення справ у порядку спрощеного провадження міжнародно-правовим стандартам, пов'язується також з реалізацією стратегічного курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу.

Можна погодитися з висновком С.Я. Фурси та Є.І. Фурси про те, що оптимізуючими провадженнями, які створюють систему, узгоджуються між собою та істотно зменшують навантаження на суди, є спрощене провадження, наказне провадження, заочний розгляд справи. Такий порядок сприймається науковцями як додаткова, специфічна, спрощена форма розгляду та вирішення справи [6, с. 46–50].

З огляду на це актуальним є дослідження сутності наказного провадження як окремого виду спрощених судових процедур у вітчизняному цивільному процесуальному судочинстві.

Метою статті є дослідження сутності наказного провадження як окремого виду спрощених судових процедур у вітчизняному цивільному процесуальному судочинстві.

Стан опрацювання проблематики. Обґрунтування запровадження спрощених судових процедур у цивільному судочинстві розглядалися у працях таких сучасних українських учених, як В.І. Бобрик [7], І.А. Боровська [8], Ж.В. Васильєва-Шаламова, О.О. Лисак [9], О.Ю. Зуб [10; 11], І.О. Ізарова [12], М.М. Остап'як [13], А.В. Петровський [14; 15], Н.Ю. Сакара [16], Є.І. Фурса, С.Я. Фурса [6], О.В. Циркуненко [1; 17], О.О. Штефан [18] та ін. Так, О.Ю. Зуб визначає спро-

щене провадження як специфічну, додаткову форму розгляду й вирішення цивільних справ, яка ґрунтується на добровільному підході в його застосуванні, характеризується усіченим складом процесуальних правил у порівнянні із загальним порядком розгляду цивільних справ і завершується постановленням судового рішення особливої форми [10, с. 68]. О.В. Циркуненко зазначає такі специфічні ознаки спрощеного провадження: має похідний характер від загального порядку розгляду цивільних справ (правил розгляду цивільних справ у загальному позовному провадженні); має специфічну процесуальну форму відносно ординарної цивільної процесуальної форми; обмеженість дії основних засад здійснення судочинства; темпоральність спрощених процедур; постановлення судового рішення в його особливій формі та специфічна форма його оскарження; доступність та ефективність спрощених процедур, спрямованих на своєчасність поновлення порушеного права [17, с. 191]. Тобто можна констатувати, що нині наявна значна кількість наукових розвідок, що стосуються необхідності, проблематики й перспектив запровадження спрощених судових процедур у цивільне судочинство. Окремі аспекти цієї складної проблеми висвітлювалися в публікаціях автора цієї статті [4; 5; 19; 20].

Разом з тим, у науці цивільного процесуального права виникає потреба в дослідженні сутності саме наказного провадження як окремого виду спрощеного провадження.

Виклад основного матеріалу. Розвиток спрощених видів цивільного судочинства є яскравим проявом курсу на подальшу диференціацію судових процедур у вітчизняному судочинстві. На думку провідних українських вчених І.О. Ізарової та Ю.Д. Притики, національне процесуальне законодавство невпинно рухається в напрямі диференціації судових процедур, критеріями розмежування яких можуть слугувати: характер матеріальних правовідносин, специфіка мети судового провадження, особливості доказової бази тощо, де мова йде про зменшення тривалості судового провадження, простоту процедури розгляду та оптимізацію судочинства в цивільних справах. Важливим моментом сучасного етапу розвитку процесуального законодавства в його широкому сенсі є запровадження та використання різноманітних альтернативних методів урегулювання спорів, що створює можливості для популяризації звернення до примирних процедур. Останні в усій своїй множинності відзначаються рядом позитивних характеристик: простота процедури, орієнтація на врегулювання конфлікту та примирення сторін, залучення в ролі посередника різних суб'єктів, які є фахівцями в тій сфері, з якої виникли спірні правовідносини [21; 22].

Як слушно зауважує В. І. Бобрик, законодавче унормування спрощених видів судочинства спрямоване на забезпечення належної доступності судочинства в окремих категоріях справ незначної складності шляхом зниження судових витрат, скорочених строків судового розгляду та спрощення процесуальних вимог, які висуваються до діяльності суду та дій учасників судового провадження [7, с. 4].

Проаналізувавши окремі підходи учених-процесуалістів з цієї тематики, особливості законодавчої регламентації та функціонування спрощених проваджень у державах світу, О.Ю. Зуб вважає, що спрощене провадження в цивільному процесі слід розуміти як специфічну, додаткову форму розгляду й вирішення цивільних справ, яка ґрунтується на добровільному підході в його застосуванні, характеризується усіченим складом процесуальних правил у порівнянні із загальним порядком розгляду цивільних справ і завершується постановленням судового рішення особливої форми [10, с. 65].

Як уже зазначалось, слід підтримати наукову позицію науковців про те, що наказне провадження є видом спрощеного провадження [10; 11; 23]. Саме наказне провадження є певним міжгалузевим субінститутом, у порядку якого розглядаються безспірні вимоги, що пред'являються до суду в чітко визначених процесуальним законом випадках, з належним документальним підтвердженням права вимоги. Перелік таких вимог є усталеним протягом тривалого часу та унормований у ст. 161 ЦПК України.

У вітчизняній процесуальній доктрині проблематика наказного провадження є доволі розробленою. Так, В.Й. Кисіль визначає наказне провадження як вид цивільного судочинства, що здійснюється за відсутності спору про право шляхом видачі судового наказу, та полягає у спрощеній документарній процедурі захисту майнових прав та інтересів заявника (стягувача), вимоги якого до боржника щодо стягнення грошових коштів ґрунтуються на безспірних документах [24, с. 59]. На думку вченого, аналіз наказного провадження дозволяє додатково виокремити ще й такі його ознаки: 1) підставою для відкриття провадження у справі є прийняття судом заяви про видачі судового наказу; 2) сторонами у справі виступають заявник (стягувач) і боржник; 3) справа розглядається у спрощеному порядку в скорочені строки. Спрощений порядок наказного провадження полягає в тому, що видача судового наказу проводиться без судового засідання і сторони для заслуховування їх пояснень до суду не викликаються; 4) за результатами вирішення справи видається судовий наказ – особлива форма судового рішення. Особливість проявляється в тому,

що судовий наказ водночас є виконавчим документом і має скорочений строк набрання законної сили; 5) за наявності визначених у законі підстав судовий наказ може скасувати той самий суд, який його видав [24, с. 60].

Схожої думки дотримується і Ю. Навроцька, яка аргументує, що **наказне провадження** спрямоване на швидкий та ефективний захист безспірних прав особи за допомогою видачі судового наказу, який одночасно є і судовим рішенням, і виконавчим документом, а також зауважує, що в теорії цивільного процесуального права таке провадження ще називають письмовим через єдиний допустимий засіб доказування – документи [25, с. 438].

Ю. Труфанова та В. Голова виокремлюють такі **ознаки спрощеності, притаманні наказному провадженню**: одноособове вирішення справи суддею без проведення судового засідання та виклику сторін; відсутність притаманних позовному провадженню методів захисту (як, наприклад, мирова угода чи подання зустрічного позову); спрощеність доказування, яке ґрунтується лише на письмових достовірних доказах; скороченість строків, спрощеність форми оскарження та набуття законної сили судового наказу; скасування судового наказу судом, який його видав [26].

Розглядаючи поточний стан і перспективи розвитку міжгалузевого субінституту наказного провадження у вітчизняному судочинстві, доречно звернутися й до зарубіжного досвіду. Слід констатувати, що законодавці європейських країн приділяють велику увагу процедурам, які спрощують, прискорюють, сприяють ефективності здійснення розгляду цивільних справ. Наближення позитивного досвіду європейських країн у застосуванні спрощених процесуальних процедур до цивільного судочинства в Україні є важливим кроком розвитку доктрини цивільного процесуального права. Така думка ґрунтується на європейських стандартах, втілення яких у національний правовий простір є вимогою на шляху євроінтеграції нашої держави. Так, у Рекомендаціях R (81) 7 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя, йдеться про запровадження ряду необхідних заходів, спрямованих на спрощення («слід вживати заходів, щоб всі процесуальні дії мали простий характер»), прискорення («слід скасувати застарілі процедури, які не мають практичної користі») та здешевлення («тією мірою, в якій судові витрати становлять явну перешкоду доступові до правосуддя, їх потрібно, якщо це можливо, скоротити або скасувати») судового провадження. Окремо відзначено, що для спорів з позовними вимогами на незначні суми слід передбачити процедуру, яка забезпечить можливість сторонам звернутися до суду без витрат, непропорційних сумі, що становить предмет спору. Задля цього варто було б запровадити спрощені порядки, уникати непотрібних судових засідань і обмежити право на оскарження [27].

Дослідник цієї проблематики С.В. Васильєв вказує на те, що у французькій науці процесуального права всі процедури, які відзначаються спрощенням, вважаються «особливими» (*procedures particulieres*). Це дозволяє відмежувати їх від загальної процедури. До спрощених відносять, зокрема: наказ про сплату (*injonction de payer*); наказ вчинити дію (*injonction de faire*); процедуру дозволу невідкладних питань (*refere*); процедуру одноосібного розгляду справ за запитом (*procedure des ordonnances sur requete*) [28, с. 213].

Розгляд різних аспектів проблематики наказного провадження в цивільному процесі змушує звернутись і до питання про доцільність існування такого порядку в рамках цивільного судочинства. Як зазначає С.Г. Музичко, простота процедури, безспірність вимог, що вирішуються в наказному провадженні, його безальтернативна документарна форма спонукали до дискусії, яка породила пропозиції винести справи наказного провадження за межі цивільної процесуальної форми, встановивши позасудовий порядок їх вирішення [20, с. 108]. Так, І.В. Андронов пропонує віддати їх на розгляд нотаріусам, визначивши конкретний перелік документів, на підставі яких нотаріусом може видаватися наказ про стягнення грошових коштів з боржника за кожною з передбачених законом вимог. Це, на думку вченого, дозволить розвантажити суди, прискорити захист порушеного права та додасть нотаріусам можливості заробляти своєю професією [30, с. 238]. Вважаю, що висновок про можливість винесення за межі цивільної процесуальної форми є передчасним, що не виключає продовження певних наукових дискусій з цієї проблематики.

Відзначаючи **значення запровадження наказного провадження як окремого виду спрощених проваджень, слід погодитись** із позицією С.Г. Музичко про те, що спрощеність процесу в разі заявлення документально підтверджених, очевидно безспірних вимог, яка проявляється в усіх його складових (доказуванні, формі вирішення справи, строках, процесуальних засобах, документальному поєднанні судового рішення та виконавчого листа тощо), є виправданою і такою, що раціоналізує судовий захист, робить його механізм дієвим і більш досконалим [29, с. 82].

Розглядаючи проблематику спрощеного провадження, слід підтримати думку Д.Д. Луспеніка, який справедливо вважає, що розгляд справи в письмовому провадженні не можна сприймати та оцінювати як прискорене судочинство [31]. У цьому аспекті варто нагадати, що відповідно до

ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» забороняється скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства [32]. Проте ані спрощене, ані письмове провадження, які регламентовані ЦПК України, не можуть розцінюватися як прояви скороченого чи прискореного судочинства під час військової збройної агресії РФ проти України. Навпаки, цілком логічний інший висновок – про те, що застосування спрощених проваджень сприяє реалізації права на справедливий суд, закріпленого у ст. 6 ЄКПЛ.

Впровадження найкращих європейських практик судочинства, уніфікація підходів до судочинства українських і європейських судів, застосування європейських принципів організації роботи суду дозволять адаптувати судову систему України до європейських стандартів, забезпечуватимуть кращі умови для реалізації права на справедливий суд [17, с. 191]. Вважаю, що подальше вдосконалення процедур спрощеного провадження має здійснюватися з урахуванням вимог міжнародно-правових стандартів цивільного судочинства.

Висновки. Таким чином, автор вважає, що наказне провадження є особливим спрощеним видом цивільного судочинства, метою якого є швидкий та ефективний захист безспірних прав та інтересів осіб шляхом видачі судового наказу. Сам судовий наказ поєднує в собі властивості судового рішення та виконавчого документа. Наказне провадження націлене на спрощення, скорочення та здешевлення судової процедури для тих випадків, в яких це є виправданим і можливим. Саме тому розгляд справи в порядку наказного провадження за часом є менш тривалим і простішим з точки зору його організації (наприклад, не проводити судові засідання, а отже уникнути пов'язаних із ним процесуальних дій (викликів у судові засідання учасників справи, надання сторонами пояснень тощо).

Шлях України до вступу в ЄС передбачає запровадження нових стандартів функціонування судової влади. Впровадження міжнародних стандартів здійснення правосуддя та закріплення їх у національному цивільному процесуальному законодавстві є важливим етапом поширення європейського права на території України. Подальше вдосконалення процедур спрощеного провадження загалом і наказного провадження зокрема, має здійснюватись із урахуванням вимог міжнародно-правових стандартів. Введення спрощених позовних процедур є позитивним кроком, що відповідає загальносвітовим тенденціям розвитку цивільного судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Циркуненко О.В. Особливості розгляду цивільних справ у порядку спрощеного позовного провадження. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «ПРАВО»*. 2018. Вип. 28. С. 77–84.
2. Музичко С.Г. Принцип процесуальної економії в цивільному судочинстві України: дис. ... д-ра філос. : 08 – Право. Київ, 2024. 221 с.
3. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики: монографія. Харків: Право, 2020. 672 с.
4. Кройтор В.А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2021. 600 с.
5. Кройтор В.А., Степаненко Т.В. Стандарти Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства і проблема доступу до правосуддя. *Наукові записки Харківського економіко-правового університету*. 2005. № 1 (2). С. 64–77.
6. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Новітня концепція спрощеного провадження в цивільному процесі. *Цивілістична процесуальна думка*. 2017. № 1. С. 46–50.
7. Бобрик В.І. Спрощення судового розгляду справ з невеликою ціною позову: європейський досвід і перспективи в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 4–9.
8. Боровська І.А. Особливості процесуальної форми спрощеного позовного провадження у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 65. С. 90–96.
9. Васильєва-Шаламова Ж.В., Лисак О.О. Поняття та характерні ознаки спрощеного провадження як виду процесуального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. Вип. 4. С. 110–114. URL: http://lsei.org.ua/4_2022/23.pdf.
10. Зуб О.Ю. Спрощене провадження як модель цивільного судочинства. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 131. С. 62–70.
11. Зуб О.Ю. Спрощене позовне vs. наказне провадження в цивільному процесі. *Журнал східно-європейського права*. 2018. № 58. С. 188–194.
12. Ізарова І.О. Науково-практичний коментар до цивільного процесуального законодавства Європейського Союзу: перші загальноєвропейські процедури розгляду і вирішення цивільних та комерційних справ транскордонного характеру – видачі Європейського судового на-

- казу й вирішення дрібних спорів. Ч. 1 / І.О. Ізарова ; пер. з англ. І.О. Ізарової, А.В. Сизової. Київ: Дакор, 2016. 308 с.
13. Остап'як М.М. Особливості спрощеного провадження в цивільному судочинстві Польщі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. № 55. С. 139–142. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34695>.
 14. Петровський А.В. Інститут спрощених судових процедур у цивільному процесуальному законодавстві європейських країн. *Нове українське право*. 2023. Вип. 4. С. 30–38. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.4.4>.
 15. Петровський А.В. Теоретико-правові засади дослідження інституту спрощених судових процедур у цивільному процесі України. *Юридичний вісник*. 2023. № 2. С. 56–63. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2023.7>.
 16. Сакара Н.Ю. Спрощене позовне провадження як новела цивільного процесуального права. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2018. С. 202–205. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/62.pdf (дата звернення: 23.09.2024).
 17. Циркуненко О.В. Спрощені провадження цивільного судочинства. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «ПРАВО»*. 2024. Вип. 40. С. 188–193.
 18. Штефан О.О. Практика вирішення проблем цивільної юрисдикції в країнах – членах ЄС. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2013. Вип. 5. С. 112–116.
 19. Кройтор В.А. Принцип пропорційності та проблема збереження гарантій справедливого судового захисту при запровадженні спрощених процедур у цивільному судочинстві. *Наукові перспективи*. 2024. № 12 (54). С. 1130–1144.
 20. Кройтор В.А. Особливості прояву принципу пропорційності в цивільному судочинстві. *Порівняльно-аналітичне право: електрон. наук. фахове вид.* 2018. № 1. С. 96–99. URL: http://www.par.in.ua/1_2018/24.pdf.
 21. Притика Ю. Цивільний процес України: основні тенденції розвитку в період незалежності. *Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України: колективна монографія / за заг. ред. Юрія Притики та Ірини Ізарової*. Київ: Дакор, 2021. Гл. 1. С. 10–31.
 22. Ізарова І. Реформа цивільного процесу впродовж періоду незалежності України: нові цілі та засади. *Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України: колективна монографія / за заг. ред. Юрія Притики та Ірини Ізарової*. Київ: Дакор, 2021. Гл. 2. С. 32–59.
 23. Колос А. Теоретичні проблеми спрощеного провадження у цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 32–35.
 24. Кисіль В.Й. Наказне провадження як спрощений вид цивільного судочинства. *Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції до 150-річчя від дня народження Є.В. Васьковського, м. Одеса, 8 квітня 2016 року. Одеса, 2016. С. 58–60.
 25. Навроцька Ю. Особливості процесу доказування у наказному провадженні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2016. № 855. С. 431–440.
 26. Труфанова Ю., Голова В. Наказне провадження як спрощена форма розгляду цивільних справ. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 2. С. 119–124.
 27. Рекомендація № R (81) 7 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя: ухвалено Комітетом міністрів Ради Європи 14.05.1981 р. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf> (дата звернення: 23.09.2024).
 28. Васильєв С.В. Порівняльний цивільний процес: підруч. Київ: Алерта, 2015. 352 с.
 29. Музичко С.Г. Принцип процесуальної економії в цивільному судочинстві України: дис. ... д-ра філос.: 08 – Право. Київ, 2024. 221 с.
 30. Андронов І.В. Судові рішення в цивільному процесі України: монографія. Одеса: Юридична література, 2018. 372 с.
 31. Луспенник Д. Цивільний процес в умовах воєнного стану. Всеукраїнський вебінар, Національна школа суддів України. м. Київ, 13.05.2022. URL: <https://bit.ly/3LyLhXN> (дата звернення: 20.07.2024).
 32. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 20.07.2024).

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.31>

МАЙНОВИЙ РЕЖИМ ПОДРУЖЖЯ ТА ПОДІЛ СПІЛЬНОГО МАЙНА: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Лісовий С.А.,
аспірант Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Лісовий С.А. Майновий режим подружжя та поділ спільного майна: порівняльно-правовий аналіз.

У науковій статті на основі порівняльно-правового аналізу з'ясовано майнові режими подружжя у європейських державах та виявлено особливості поділу спільного майна подружжя.

Виявлено чимало змін у регулюванні майнового режиму подружжя в Австрії, зокрема були скасовані такі інститути як «подружжя частка», «викуп нареченої», «ранній дарунок», спадщина подружньої частки, допомога для вдови та законний узусфрукт. Вказані зміни важливі у аспекті встановлення переліку тих об'єктів, які підлягають поділу. У Бельгії майнові відносини подружжя були реформовані Законом від 22 липня 2018 року, з одного боку залишилася презумпція спільності майна набутого подружжям у шлюбі, при цьому під час обговорення змін у парламенті згадувалися рекомендації та принципи Комісії із європейського сімейного права. Впроваджені зміни удосконалили насамперед підходи до розподілу житла, речей домашнього вжитку, професійних активів. У Болгарії Сімейний кодекс 2009 року запровадив новий підхід до регулювання майнових відносин подружжя. На зміну єдиному імперативному режиму спільності майна, набутого під час шлюбу, було запроваджено три майнові режими, зокрема: а) спільної власності; б) роздільної власності; в) договірний режим (запроваджений шлюбним договором). У Данії чимало змін у регулюванні майнових відносин подружжя були впроваджені Законом про фінансові справи подружжя, прийнятим у травні 2017 року. Новий Закон зберіг традиційний підхід – легальну презумпцію щодо майнового режиму між подружжям по принципу «відкладеної спільності майна», і на далі подружжя вправі укладати договори, якими можуть відступити від рівного розподілу майна. Проте новий закон передбачив декілька нових об'єктів, які на разі вже є окремою власністю та не підлягають розподілу. Зокрема, чітко розмежовано дарування між нареченими та дарування між подружжям, тобто після укладення шлюбу.

Проведене порівняльне дослідження показало відсутність єдиного підходу в європейських державах до регулювання майнових режимів подружжя та поділу майна. Найбільш цікавим є підхід данського законодавця щодо поділу окремої власності на види, - роздільне майно після розлучення та абсолютне роздільне майно.

Ключові слова: спільне майно подружжя, поділ майна, спільність майна, відкладена спільність майна, роздільне майно, абсолютне роздільне майно, держави-члени ЄС.

Lisovyi S.A. Marriage property regime and division of common property: comparative legal analysis.

The scientific article, based on a comparative legal analysis, clarifies the property regimes of spouses in European countries and reveals the peculiarities of the division of joint property of spouses.

Many changes have been identified in the regulation of the property regime of spouses in Austria, in particular, such institutions as "marital share", "bride's ransom", "early gift", inheritance of marital share, widow's allowance and legal usufruct have been abolished. These changes are important in terms of establishing a list of objects that are subject to division. In Belgium, the property relations of spouses were reformed by the Law of July 22, 2018, on the one hand, the presumption of community of property acquired by spouses during marriage remained, while during the discussion of the changes in parliament, the recommendations and principles of the Commission on European Family Law were mentioned. The introduced changes improved, first of all, the approaches to the division of housing, household goods, and professional assets. In Bulgaria, the 2009 Family Code introduced a new approach to the regulation of marital property relations. Instead of a single mandatory regime of community of property acquired during marriage, three property regimes were introduced, namely: a) joint ownership; b) separate ownership; c) contractual regime (introduced by a marriage contract). In Denmark, many changes in the regulation of marital property relations were introduced by the Act on Financial Affairs of Spouses, adopted in May 2017. The new Act retained the traditional approach - a legal presumption regarding the

property regime between spouses on the principle of «deferred community of property», and from now on, spouses have the right to conclude agreements by which they can deviate from the equal division of property. However, the new law provided for several new objects that are currently already separate property and are not subject to division. In particular, a clear distinction is made between gifts between the bride and groom and gifts between spouses, i.e. after the marriage.

The comparative study showed the lack of a unified approach in European countries to regulating marital property regimes and property division. The most interesting is the approach of the Danish legislator to the division of separate property into types - separate property after divorce and absolute separate property.

Key words: community property of spouses, division of property, community of property, deferred community of property, separate property, absolute separate property, EU member states.

Постановка проблеми. У всіх випадках коли подружжя вирішили розподілити спільне майно добровільно чи примусово, постає потреба у визначені тих об'єктів, які мають бути поділені. Безумовно у всіх випадках, коли має місце добровільний поділ спільного майна у подружжя є доволі широка сфера автономії та свободи дій, укладення договорів, про що ми детально висвітliamo у наступному підрозділі. Важливо з'ясувати у порівняльному аспекті, задля розробки пропозицій до удосконалення національного сімейного законодавства, особливості встановлення тих об'єктів, які підлягають поділу.

Стан опрацювання проблематики. У цивільно-правовій та сімейно-правовій науці вчені не достатньо аналізують у порівняльному аспекті проблему поділу майна подружжя. У дисертаційних дослідженнях здійснено аналіз правового режиму майна окремих членів сім'ї (І.В. Жилінкова) [1], питання правового регулювання нерухомого майна, що належить спільно різним членам сім'ї (А.Д. Стоянов) [2], порівняльні аспекти поділу спільного майна подружжя в нашій державі та ЄС (О.В. Мельниченко) [3], яким чином гармонізувати наше законодавство із європейським (О.С. Простибоженко) [4]. Водночас у цих працях не досліджено сучасні тенденції, які мають місце у державах ЄС щодо реформування підходів до регулювання майнових режимів подружжя та поділу спільного майна.

Метою статті є здійснення порівняльно-правового дослідження майнових режимів подружжя в державах ЄС та виокремлення особливостей поділу спільного майна.

Виклад основного матеріалу. Важливо з'ясувати європейські підходи до регулювання питання поділу спільного майна подружжя та визначення тих об'єктів, що можуть бути розподілені. Професорка Маріанна Рот здійснила огляд австрійського законодавства, що регулює сімейні відносини і зауважила про основні зміни що відбулися за останнє десятиліття. Чимало змін у регулюванні майнового режиму подружжя запроваджено Законом про внесення змін до сімейного законодавства 2009 року (Familienrechts-Änderungsgesetz 2009). Були скасовані такі інститути як «подружжя частка» (Heiratsgut), «викуп нареченої» (Widerlage), «ранній дарунок» (Morgengabe), спадщина подружньої частки (Heiratsgut-Vermächtnisse), допомога для вдови (Witwengehalt) та законний узуфрукт (Advitalitätsrecht). Вказані зміни важливі у аспекті встановлення переліку тих об'єктів, які підлягають поділу. Є певні відмінності при поділі спільного майна подружжя та партнерств, зокрема у розі розірвання зареєстрованого партнерства суд не може передати в оренду спільну квартиру одному з колишніх партнерів [5].

У Бельгії майнові відносини подружжя були реформовані Законом від 22 липня 2018 року, з одного боку залишилася презумпція спільності майна набутого подружжям у шлюбі, при цьому під час обговорення змін у парламенті згадувалися рекомендації та принципи Комісії із європейського сімейного права. Впроваджені зміни удосконалили насамперед підходи до розподілу житла, речей домашнього вжитку, професійних активів (ст. 1389/1 та 1389/2 Цивільного кодексу). Після широких парламентських дебатів, було все ж підтримано режим «чистого розділення активів», виключаючи будь-яку компенсацію, але із можливістю відступу від вказаного режиму у договорі, укладеному подружжям.

Реформування регулювання майнових відносин у Бельгії охопило також і питання професійного обладнання, акції компаній, зокрема було вирішено, що такі об'єкти відносяться до власності кожного із подружжя, а до спільного майна віднесено вигоду та дивіденди, набуті під час шлюбу, які і підлягають поділу. Крім того, до спільної власності подружжя було віднесено компенсації за завдану шкоду, у тому числі ту, яка призвела до економічної неіездатності, а також платежі за індивідуальними договорами страхування життя. При цьому, не віднесено до спільного майна подружжя виплати по договорам колективного страхування, які є частиною зарплатних соціальних пакетів. Важливим було впровадження права на компенсацію тому із подружжя, хто сприяв професійному становленню іншого із подружжя [6].

У Болгарії Сімейний кодекс 2009 року запровадив новий підхід до регулювання майнових відносин подружжя. На зміну єдиному імперативному режиму спільності майна, набутого під час шлюбу, було запроваджено три майнові режими (статті 18–43 Сімейного кодексу), зокрема: а) спільної власності; б) роздільної власності; в) договірний режим (запроваджений шлюбним договором). Подружжя вправі обрати режим до укладення договору або протягом шлюбу. Для захисту прав третіх осіб передбачено обов'язкову реєстрацію режиму у публічному центральному електронному реєстрі. У випадку обрання законного режиму подружжя подає декларацію, у разі укладення шлюбного договору, його нотаріально посвідчений примірник подається до державного органу реєстрації актів цивільного стану, який вносить відмітку про майновий режим на Свідоцтво про шлюб. До шлюбів, які були укладені раніше, якщо сторони не застосували договірний режим, автоматично застосовується режим спільності. Майновий режим у Болгарії є «обмеженої спільності майна», оскільки охоплює – лише придбані реальні активи під час шлюбу та наявні об'єкти, що є особистою власністю. Вказаний режим презюмується, якщо подружжя не оберуть інший, або якщо обидва або один із подружжя молодше 18 років, або перебуває під опікою (ст. 18(2) СК), або майновий договір подружжя, не врегульовує майновий режим всіх об'єктів, також вказаний режим поширюється на всі шлюби, які були укладені до набрання чинності Сімейним кодексом 2009 року.

Спільність майна складається з речових прав (на нерухоме майно та рухоме майно, право на користування тощо), придбаних під час шлюбу (ст. 21(1) СК Болгарії), коштів на банківських рахунках, інвестицій, ощадних рахунків, акцій. Авторські, страхові та пенсійні права є особистими та не підлягають поділу. Кожен із майнових об'єктів, набутий у шлюбі є спільною власністю, не залежно від того, на кого із подружжя його оформлено юридично. Ті об'єкти, які набулі до шлюбу або під час шлюбу, але із нотаріально засвідченою заявою, що це власність одного із подружжя, не належить до спільного майна та не підлягають поділу (стаття 9(2) FC). Аналогічні вимоги стосуються боргів подружжя, обоє з подружжя несуть солідарну відповідальність за «витрати, необхідні для задоволення сімейних потреб» (стаття 33(2) СК Болгарії). При розлученні, кожен з подружжя має право на фінансову компенсацію у вигляді частини вкладу у майно іншого із подружжя. Заявник повинен довести внесок у придбання у будь-якій формі (ст. 33(2) СК Болгарії) [7].

У Данії чимало змін у регулюванні майнових відносин подружжя були впроваджені Законом про фінансові справи подружжя (Lov om ægtefællers økonomiske forhold), прийнятим у травні 2017 року, який скасував Закон про юридичні наслідки шлюбу (Lov om ægteskabets retsvirkninger) 1925 року. Новий Закон зберіг традиційний підхід – легальну презумпцію щодо майнового режиму між подружжям по принципу «відкладеної спільності майна», і на далі подружжя вправі укладати договори, якими можуть відступити від рівного розподілу майна. Проте новий закон передбачив декілька нових об'єктів, які на разі вже є окремою власністю та не підлягають розподілу. Зокрема, чітко розмежовано дарування між нареченими та дарування між подружжям, тобто після укладення шлюбу. Що стосується подарунків або договорів із третіми особами, то Закон про фінансові справи подружжя встановлює певні обмеження. Так, якщо подружжя дарує подарунок третій особі та існує очевидний ризик того, що частка майна іншого з подружжя зменшиться (у разі смерті одного з подружжя або розлучення), такий із подружжя може вимагати щоб третя особа повернула подарунок, якщо вона знала або повинна була знати про це. Крім того, можна вимагати визнання договору дарування недійсним близьким родичам боржника, які були явно невідповідними до його фінансового стану, окрім тих випадків, якщо доведено, що боржник не був неплатоспроможним або став неплатоспроможним, коли дарування було виконано, і, безсумнівно, мав достатньо коштів для виконання своїх зобов'язань.

У Данії також скасовано попередній підхід, коли подружжя могли скласти список майна із спільної власності, яким кожен із них могли розпоряджатися окремо, оскільки такі списки склалися дуже рідко. Так само було відмінено таку підставу для поділу спільної власності як неправильне управління майном. Згоду від другого подружжя на відчуження сімейного житла потрібно, тільки речі домашнього вжитку можна відчужити без згоди.

Цікавим є підхід данського законодавця щодо поділу окремої власності на види, – роздільне майно після розлучення (skilsmisssesæreje) та абсолютне роздільне майно (fuldstændigt særeje), наприклад набуто після смерті одного із подружжя. Абсолютна окрема власність враховується тільки у тих випадках, якщо один із подружжя помер першим або тільки у разі розірвання шлюбу померлого з подружжя. Абсолютна окрема власність для одного із подружжя, що ще живий надає перевагу у майнових питаннях у порівнянні із дітьми того із подружжя, хто помер.

Крім того, у тих випадках, якщо для покращення роздільного майна були використані спільні кошти, то така частка не підлягає поділу, але один із подружжя має право на отримання компенсації [8].

Найбільш суттєві зміни законодавства про майно подружжя в Естонії включають зміни Закону про сімейне право (набрав чинності 01.07.2010 р.), зокрема вдосконалено правила встановлення режиму спільної власності та запроваджено вичерпний перелік дозволених комплексних режимів майна подружжя (спільність придбань та відокремленість майна), що дозволяє відступити лише в межах, передбачених законом. Майбутнє подружжя може за згодою вибрати майновий режим із тих, які дозволені законом до вступу в шлюб шляхом подання відповідної заяви під час реєстрації шлюбу відповідно до Закону про реєстрацію актів цивільного стану Естонії, яка набуває сили із моменту реєстрації шлюбу. Якщо подружжя шляхом подання заяви не обирають майновий режим, не укладуть між собою договір, до їх майнових відносин від моменту укладення шлюбу застосовується режим спільності майна. За вказаного режиму спільним вважається все майно, речі та інші майнові права подружжя (включаючи права на придбання та права вимоги), набуті за час шлюбу. До роздільного майна подружжя належать: особисті речі подружжя; речі, що перебували у власності подружжя до шлюбу, або речі, набуті подружжям за час шлюбу в дар чи в порядку спадкування; об'єкти, які подружжя набуває на підставі права, що належить до його окремої власності, або як компенсацію за знищення, пошкодження чи вилучення об'єктів, що входять до його окремої власності, або на підставі правочину, укладеного щодо до свого окремого майна; паїв обов'язкового пенсійного фонду, грошові кошти на пенсійному інвестиційному рахунку та фінансові активи, придбані за гроші, у тому числі майнові права, що впливають із договору, укладеного при придбанні таких фінансових активів, та майнові права, що впливають із договору обов'язкового пенсійного страхування. Роздільність майна виникає або на основі майнового договору подружжя, згідно з яким окремість майна вибирається як нова форма майнового режиму подружжя, або існуючі майнові відносини припиняються без прямого визначення нового режиму на основі рішення суду [9].

У Фінляндії були внесені зміни до національного законодавства для імплементації Регламентів Європейського Союзу 2016/1103 та 2016/1104 щодо майна подружжя та майнових наслідків зареєстрованого партнерства. Параграф 2 розділу 35 Закону про шлюб був змінений таким чином, що подружжя може виключити особисте страхування із спільного майна. Раніше таке виключення могло бути зроблено лише в шлюбному договорі, договорі дарування чи заповіті. Крім того, окремі позиції були скореговані судовою практикою. Верховний суд розглядав питання розподілу майна подружжя після розлучення, яке включало товариство з обмеженою відповідальністю (*kommandiittiyhtiö*), яким володів чоловік. На користь чоловіка товариство оформило два види добровільного пенсійного страхування. Верховний суд постановив, що вартість пенсійного страхування слід брати до уваги при визначенні вартості товариства з обмеженою відповідальністю для розподілу майна подружжя. Однак приховане податкове зобов'язання мало бути вираховано з вартості повернення пенсійних страховок. Через пенсійне страхування чоловік мав би сплачувати коригування дружині, що становило майже половину чистої вартості пенсійного страхування. У цій справі було обґрунтовано принцип, згідно з яким можливе коригування судами «потенційно необґрунтованого результату розподілу майна». Можливість коригування поділу майна використовується лише в тому випадку, якщо кінцевий результат фактичного розподілу майна подружжя в цілому призведе до необґрунтованого результату, враховуючи, наприклад, діяльність подружжя, накопичення та наявне майно (розділ 103 b Закону про шлюб) [10].

У Греції протягом останніх років не було реформ щодо регулювання майнових відносин подружжя та поділу спільного майна. Водночас, певні важливі позиції були сформовані судовою практикою. Особливий інтерес становить рішення № 6/2019 Верховного суду Греції щодо можливості відмови від «претензії спільності накопичених доходів під час шлюбу» з огляду на згоду на розлучення. Суд підтвердив свою позицію згідно з усталеною прецедентною практикою, згідно з якою питання нарахованих прибутків може стати предметом більш загального врегулювання шлюбних відносин. У цьому випадку Верховний суд визнає, як виняток, що договір подружжя про нараховані доходи є дійсним за умови, що він ґрунтується на передумові розірвання шлюбу, виключно у випадках розірвання шлюбу за згодою [11].

У Словенії законний майновий режим є двох видів – спільності майна подружжя та режим роздільності майна кожного з подружжя (ст. 66 СК Словенії). Відповідно до СК спільне майно – це майно, набуте подружжям через працю (наприклад, заробітна плата, гонорари), а також майно, придбане під час шлюбу (ст. 67 СК Словенії). Майно, яке подружжя вносить у шлюб, і майно, яке він отримує без тягаря під час шлюбу, наприклад у спадщину чи дарування, вважається його особистою власністю. Незалежно від походження або способу набуття індивідуальне майно кожного із подружжя, призначене виключно для його особистого користування є роздільним майном (ст. 77 СК Словенії). Подружжя може поділити спільне майно протягом шлюбу або під час розірвання шлюбу на підставі нотаріального договору чи рішення суду при наявності спору. Цікавою є норма у СК Словенії про можливість поділу спільного майна подружжя на вимогу кредитора. При поділі

спільного майна передбачається, що частки спільного майна є рівними. Подружжя може довести, що вони зробили внесок у загальну суму майна в іншому співвідношенні, але, відповідно до СК, якщо незначною є різниця у внеску кожного із подружжя у спільне майно, то воно не враховується (ст. 74 СК Словенії) [12].

Висновки. Таким чином, проведене порівняльне дослідження показало відсутність єдиного підходу в європейських державах до регулювання майнових режимів подружжя та поділу майна. Найбільш цікавим є підхід данського законодавця щодо поділу окремої власності на види, - роздільне майно після розлучення (*skilsmisssesæreje*) та абсолютне роздільне майно (*fuldstændigt særeje*), наприклад набуте після смерті одного із подружжя. Вказані підходи потребують детальнішого дослідження у аспекті доцільності впровадження кращих практик в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жилінкова І.В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї: автореф. дис... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03. Харків, 2000. 39 с.
2. Стоянов А.Д. Правовий режим нерухомого майна членів сім'ї: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2016. 211 с.
3. Мельниченко О.В. Поділ майна подружжя за законодавством України та країн Європейського Союзу: автореф. дисерт. ... канд. юрид. наук: спец. : 12.00.03. Київ, 2015. 19 с.
4. Простибоженко О.С. Гармонізація законодавства України із законодавством держав-членів Європейського Союзу щодо правового режиму спільності майна подружжя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 20 с.
5. Marianne Roth. Property Relations reports by jurisdiction: Austria. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Austria-Roth-.pdf> (дата звернення: 29.12.2024).
6. Frederik Swennen. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Belgium. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Belgium-Swennen.pdf> (дата звернення: 29.12.2024).
7. Velina Todorova. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Bulgaria. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Bulgaria-Todorova.pdf> (дата звернення: 29.12.2024).
8. Ingrid Lund-Andersen. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Denmark. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Denmark-Lund-Andersen.pdf> (дата звернення: 29.12.2024).
9. Triin Uusen-Nacke. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Estonia. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Estonia-Uusen-Nacke.pdf> (дата звернення: 29.12.2024).
10. Salla Silvola. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Finland. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Finland-Silvola.pdf> (дата звернення: 29.12.2024).
11. Anna-Maria Konsta, Achilles G. Koutsouradis. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Greece. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Greece-Konsta.pdf> (дата звернення: 29.12.2024).
12. Barbara Novak. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Slovenia. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Slovenia-Novak.pdf> (дата звернення: 29.12.2024).

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.32>

ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТЮ СУДДІ, МЕДІАЦІЯ, МИРОВА УГОДА, ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ В ТРЕТЕЙСЬКОМУ СУДІ ЯК ЗАХОДИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

Мележик Ю.,

здобувач ступеня доктор філософії

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0005-2490-9715

Мележик Ю. Врегулювання спору за участю судді, медіація, мирова угода, врегулювання спору в третейському суді як заходи альтернативного вирішення спорів.

В статті зазначається, що відповідно до пілотних рішень Європейського суду з прав людини Україна має розвивати інститут примирення сторін. Інноваційним правовим інститутом, який було запроваджено в систему цивільного процесуального права України, став інститут врегулювання спору за участю судді. В 2021 році було прийнято Закон України «Про медіацію», який визначив правові засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки та інші питання, пов'язані з цією процедурою. Вплив на цей Закон здійснила Директива про медіацію від 21 травня 2008 р.

Виділяються спільні та відмінні риси таких заходів альтернативного вирішення спорів, як врегулювання спору за участю судді, медіація, мирова угода, врегулювання спору в третейському суді.

Спільними рисами є такі: мета – мирне врегулювання спору; підстава – згода сторін; звернення особи до суду не є перепорою для застосування будь-якого з засобів мирного врегулювання спору; на початку застосування процедури мирного врегулювання спору особа, яка її проводить, зобов'язана роз'яснити сторонам мету, порядок проведення врегулювання спору, права та обов'язки сторін; учасники, а також суб'єкти, що забезпечують проведення врегулювання спору за участю судді, медіації, мирової угоди, третейського суду, не мають права розголошувати конфіденційну інформацію; засоби мирного врегулювання спорів не застосовуються, якщо вони можуть вплинути на права і законні інтереси третіх осіб, які не є учасниками врегулювання спору; вразі, якщо «у справу вступила» третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору – заборонено проводити врегулювання спору за допомогою цих засобів; сторона спору має право припинити застосування мирного засобу врегулювання спору; застосування засобів мирного врегулювання спору не може порушувати права та інтереси інших осіб, інтереси держави чи суспільні інтереси.

Виділено відмінні риси врегулювання спору за участю судді, медіації, мирової угоди, врегулювання спору в третейському суді.

Акцентовано увагу, що на відміну від врегулювання спору за участю судді, законодавством України встановлюються обмеження щодо підвідомчості справ третейським судам (ст. 6 Закону України «Про третейські суди»), а також можуть передбачатися особливості проведення медіації в окремих категоріях конфліктів (спорів) (ч. 2 п. 1 ст. 3 Закону України «Про медіацію»).

Ключові слова: спір, мирне врегулювання спору, інститут примирення сторін, врегулювання спору за участю судді, медіація, мирова угода, врегулювання спору в третейському суді.

Melezhik Y. Dispute resolution with the participation of a judge, mediation, amicable agreement, dispute resolution in an arbitration court as measures of alternative dispute resolution.

The article notes that in accordance with the pilot decisions of the European Court of Human Rights, Ukraine should develop the institution of reconciliation of the parties. An innovative legal institution that was introduced into the system of civil procedural law of Ukraine was the institution of dispute resolution with the participation of a judge. In 2021, the Law of Ukraine "On Mediation" was adopted, which defined the legal principles and procedure for conducting mediation as an out-of-court procedure for resolving a conflict (dispute), the principles of mediation, the status of a mediator, requirements for his training and other issues related to this procedure. This Law was influenced by the Mediation Directive of May 21, 2008.

Common and distinctive features of such alternative dispute resolution measures as dispute resolution with the participation of a judge, mediation, amicable agreement, dispute resolution in an arbitration court are highlighted.

The common features are as follows: the goal is amicable settlement of the dispute; the basis is the consent of the parties; a person's appeal to the court is not an obstacle to the application of any of the means of amicable settlement of the dispute; at the beginning of the application of the procedure for amicable settlement of the dispute, the person conducting it is obliged to explain to the parties the goal, the procedure for conducting the dispute resolution, the rights and obligations of the parties; participants, as well as entities ensuring the conduct of the dispute resolution with the participation of a judge, mediation, amicable agreement, arbitration court, do not have the right to disclose confidential information; means of amicable settlement of disputes are not applied if they may affect the rights and legitimate interests of third parties who are not participants in the dispute resolution; if a third party "joins the case" and makes independent claims regarding the subject of the dispute – it is prohibited to settle the dispute using these means; the party to the dispute has the right to terminate the application of a peaceful means of dispute settlement; the application of means of peaceful dispute settlement cannot violate the rights and interests of other persons, the interests of the state or public interests.

The distinctive features of dispute settlement with the participation of a judge, mediation, amicable agreement, and dispute settlement in an arbitration court are highlighted.

It is emphasized that, unlike dispute settlement with the participation of a judge, the legislation of Ukraine establishes restrictions on the jurisdiction of cases to arbitration courts (Article 6 of the Law of Ukraine "On Arbitration Courts"), and may also provide for the peculiarities of mediation in certain categories of conflicts (disputes) (Part 2, Clause 1, Article 3 of the Law of Ukraine "On Mediation").

Key words: dispute, peaceful settlement of the dispute, institution of reconciliation of the parties, settlement of the dispute with the participation of a judge, mediation, peace agreement, settlement of the dispute in an arbitration court.

Постановка проблеми. В Рекомендації № R (86)12 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи від 16 вересня 1986 р. стосовно заходів із недопущення і скорочення надмірного робочого навантаження на суди пропонується державам учасникам Ради Європи сприяти примиренню сторін позасудовою системою, або до чи під час судового розгляду [1]. В Україні навантаження на суди все більше і більше зростає. Європейський суд з прав людини в пілотних рішеннях проти України («Юрій Миколайович Іванов проти України» [2], «Олександр Волков проти України» [3] та ін.), констатуючи наявність порушень норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у зв'язку з надмірною тривалістю розгляду справ в національних судах та у зв'язку з відсутністю ефективних національних засобів юридичного захисту щодо таких порушень, зазначав, що «держава-відповідач у разі потреби повинна забезпечити для потенційних заявників ефективний засіб правового захисту» та що «...швидкий та ефективний засіб захисту дав би можливість відновити їхні права на національному рівні відповідно до принципу субсидіарності конвенційної системи» [2].

Інноваційним правовим інститутом, який було запроваджено в систему цивільного процесуального права України, став інститут врегулювання спору за участю судді. Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р. [4] його було запроваджено. Згодом, в 2021 році Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про медіацію». В ньому було визначено правові засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки та інші питання, пов'язані з цією процедурою.

Подальший розвиток врегулювання спору за участю судді, медіації, мирової угоди, врегулювання спору в третейському суді вимагає виявлення їх спільних і відмінних рис оскільки як вірно зазначає вчена Т. Степанова в доктрині та на практиці їх не поодинокототожують [5]. Таке ототожнення тягне такі наслідки, як не ефективне вдосконалення законодавства України та не ефективна практика їх застосування, недоліки при навчанні суб'єктів, що здійснюють врегулювання спору за допомогою вище зазначених засобів.

Стан наукової розробки. В науці цивільного процесуального права питання розмежування понять «медіація», «врегулювання спору за участю судді», «мирова угода» підіймалось в працях І. Бутирської, Є. Левицького, О. Можайкіної, Н. Петренко, Т. Степанової та ін. вчених. Водночас, науковці проводили дослідження з виявлення ознак або лише медіації, або лише врегулювання спору за участю судді, або лише мирової угоди, або тільки врегулювання спору в третейському суді. При спробі порівняти, наприклад, медіацію та врегулювання спору за участю судді, як за-

значає Т. Степанова «вони робили спроби розмежування (або змішування/ ототожнення) понять «медіація» та «урегулювання спору за участю судді» [5]. Вчена Т. Степанова в науковій статті виклала свій авторський підхід щодо розмежування таких заходів альтернативного вирішення спорів, як медіація, досудове урегулювання спорів та урегулювання спорів за участю судді, але за шістьма ознаками: за джерелами регулювання; за суб'єктами (учасниками врегулювання спору); за процедурою; за оформленням; за строками проведення; за наслідками [5]. Комплексних досліджень з виявлення спільних ознак і врегулювання спору за участю судді, і медіації, і мирової угоди, і врегулювання спору в третейському суді, а також з виявлення їх відмінних рис – вченими не проводилось.

Мета статті – виявити спільні та відмінні риси врегулювання спору за участю судді, медіації, мирової угоди, врегулювання спору в третейському суді.

Виклад основного матеріалу. Відносно новим інститутом процесуального права є урегулювання спору за участю судді. Його було впроваджено в процесуальні кодекси України в грудні 2017 р. (глава 4 Цивільного процесуального кодексу України [6], глава 4 Господарського процесуального кодексу України [7], глава 4 Кодексу адміністративного судочинства України [8]). В Цивільному процесуальному кодексі України та Господарському процесуальному кодексі України є глава 5, присвячені мировій угоді. Правові засади та порядок проведення медіації – позасудової добровільної, конфіденційної, структурованої процедури, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів, було визначено в Законі України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 р. [10]. Порядок утворення та діяльності третейських судів в Україні регулюється Законом України «Про третейські суди» [9].

Врегулювання спору за участю судді, медіація, мирова угода, врегулювання спору в третейському суді мають як спільні, так і відмінні риси.

Так, метою врегулювання спору за участю судді, медіації, мирової угоди, третейського суду є мирне врегулювання спору. Підставою для їх застосування є згода сторін. Якщо одна зі сторін спору подала позов до суду, то у підготовчому засіданні судом з'ясовується чи бажають сторони застосувати будь-який з засобів мирного врегулювання спору (мирова угода, медіація, позасудове врегулювання спору за участю судді, передача справи на розгляд третейського судді). Тобто, звернення особи до суду не є перепорою для застосування будь-якого з вище зазначених засобів мирного врегулювання спору.

На початку застосування процедури мирного врегулювання спору особа, яка її проводить, зобов'язана роз'яснити сторонам мету, порядок проведення врегулювання спору, права та обов'язки сторін. Учасники, а також суб'єкти, що забезпечують проведення врегулювання спору за участю судді, медіації, мирової угоди, третейського суду, не мають права розголошувати конфіденційну інформацію. Всі вище зазначені засоби мирного врегулювання спорів не застосовуються, якщо вони можуть вплинути на права і законні інтереси третіх осіб, які не є учасниками чи-то врегулювання спору за участю судді, чи медіації, чи мирової угоди, або врегулювання спору в третейському суді. Так само і вразі, якщо «у справу вступила» третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору – заборонено проводити врегулювання спору за допомогою цих засобів. Сторона спору має право припинити застосування мирного засобу врегулювання спору. Застосування засобів мирного врегулювання спору не може порушувати права та інтереси інших осіб, інтереси держави чи суспільні інтереси.

На відміну від медіації, яка покликана запобігти виникненню або врегулювати спір шляхом переговорів, мирова угода, позасудове врегулювання спору за участю судді, передача справи на розгляд третейського судді застосовуються, коли спір між сторонами вже виник. Проведення врегулювання спору за участю судді здійснюється до початку розгляду справи по суті, укладення мирової угоди – до ухвалення судового рішення, третейського суду – до прийняття компетентним судом рішення у спорі, а медіація – і до звернення до суду, третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу, і під час досудового розслідування, судового, третейського, арбітражного провадження, і під час виконання рішення суду, третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу.

На відміну від врегулювання спору за участю судді, законодавством України встановлюються обмеження щодо підвідомчості справ третейським судам (ст. 6 Закону України «Про третейські суди») [9], а також можуть передбачатися особливості проведення медіації в окремих категоріях конфліктів (спорів) (ч. 2 п. 1 ст. 3 Закону України «Про медіацію») [10].

Суб'єктом, що здійснює врегулювання спору за участю судді може бути лише суддя. Натомість суддя не може забезпечувати ні проведення медіації – лише юридична особа будь-якої організаційно-правової форми, що надає послуги з медіації та веде реєстр медіаторів, ні врегулювання

спору в третейському суді – третейський суд є недержавним незалежним органом, який утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб, мирову угоду сторони можуть укласти самостійно.

Учасниками процедури врегулювання спору за участю судді є сторони, представники сторін, суддя, перекладач. Коло ж учасників третейського розгляду ширше – сторони, їх представники, можуть бути треті особи, а медіації ще ширше – медіатор (медіатори), сторони медіації, їхні представники, законні представники, захисники, перекладач, експерт та інші особи, визначені за домовленістю сторін медіації.

На відміну від врегулювання спору за участю судді, яке здійснюється до початку розгляду справи по суті, мирову угоду сторони можуть укласти на будь-якій стадії судового процесу, медіація, як вже зазначалося вище, може застосовуватись і до звернення до суду чи третейського суду, і під час судового чи третейського провадження, і під час виконання рішення суду, третейського суду.

Сторони медіації та мирової угоди на відміну від врегулювання спору за участю судді та третейського розгляду можуть вийти за межі предмета конфлікту (спору).

Формою проведення врегулювання спору за участю судді є спільні та/або закриті наради. В спільних нарадах має право брати участь таке коло суб'єктів: всі сторони, представники сторін, судді, в закритих – суддя та одна зі сторін. Ініціатором закритої наради може бути лише суддя. Натомість в медіації за взаємною згодою сторони можуть залучати інших учасників, які можуть надавати консультації та рекомендації сторонам. Гласність третейського розгляду передбачає, що лише якщо проти відкритого розгляду справи третейським судом висунуто хоча б однією стороною заперечення і виключно з мотивів додержання та збереження комерційної або банківської таємниці чи забезпечення конфіденційності інформації – справа розглядається у закритому засіданні.

Вразі недосягнення сторонами мирного врегулювання спору за участю судді повторне проведення врегулювання спору за участю судді не допускається, а за участі медіатора – допускається, рішення третейського суду виконуються зобов'язаною стороною добровільно.

Мирова угода на відміну від угоди за результатами медіації має бути затверджена судом або третейським судом.

Врегулювання спору за участю судді припиняється у разі укладення сторонами мирової угоди та звернення до суду із заявою про її затвердження. Також таке припинення здійснюється вразі звернення позивача до суду із заявою про залишення позовної заяви без розгляду, в разі відмови позивача від позову чи визнання позову відповідачем. Про припинення врегулювання спору за участю судді постановляється ухвала.

Медіація припиняється укладенням сторонами медіації угоди за результатами медіації; із закінченням строку проведення медіації та/або дії договору про проведення медіації; у разі відмови хоча б однієї із сторін медіації або медіатора (медіаторів) від участі в медіації; у разі визнання сторони медіації або медіатора (медіаторів) неієздатною особою або особою, цивільна дієздатність якої обмежена; у разі смерті фізичної особи, яка є стороною медіації, або ліквідації юридичної особи, яка є стороною медіації; в інших випадках відповідно до договору про проведення медіації та правил проведення медіації (ст. 17 Закону України «Про медіацію») [10].

Третейський розгляд припиняється, якщо спір не підлягає вирішенню в третейських судах України; є рішення компетентного суду між тими ж сторонами, з того ж предмета і з тих самих підстав; позивач відмовився від позову; сторони уклали угоду про припинення третейського розгляду; підприємство, установу чи організацію, які є стороною третейського розгляду, ліквідовано; третейський суд є некомпетентним щодо переданого на його розгляд спору; у разі смерті фізичної особи, яка була стороною у справі, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва (ст. 53 Закону України «Про третейські суди») [9]. Третейський суд постановляє ухвалу про припинення третейського розгляду.

На відміну від третейського розгляду, коли розгляд справи не обмежений будь-якими строками, якщо інше не встановлено регламентом третейського суду або третейською угодою, та на відміну від медіації, строк проведення якої встановлюється договором про проведення медіації, врегулювання спору за участю судді проводиться протягом розумного строку, але не більше тридцяти днів з дня постановлення ухвали про його проведення, і цей строк продовженню не підлягає.

Виконання і мирової угоди, укладеної в результаті врегулювання спору за участю судді, і мирової угоди, укладеної самостійно сторонами і затвердженої ухвалою суду, здійснюється особами, які її уклали, в порядку та в строки, передбачені цією угодою, а ухвала про затвердження мирової угоди є виконавчим документом. В разі невиконання затвердженої судом мирової угоди ухвала суду про затвердження мирової угоди може бути подана для її примусового виконання в порядку, передбаченому законодавством для виконання судових рішень. Угода за результатами медіації виконується сторонами добровільно, а в разі невиконання чи неналежного її виконання сторона може зверну-

тися до суду, третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу в установленому законом порядку. Рішення третейського суду виконуються зобов'язаною стороною добровільно, в порядку та строки, що встановлені в рішенні, а вразі його не виконання добровільно – підлягає примусовому виконанню в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження».

Висновки.

1. Спільними рисами врегулювання спору за участю судді, медіації, мирової угоди, врегулювання спору в третейському суді є такі: мета – мирне врегулювання спору; підстава – згода сторін; звернення особи до суду не є перешкодою для застосування будь-якого з засобів мирного врегулювання спору; на початку застосування процедури мирного врегулювання спору особа, яка її проводить, зобов'язана роз'яснити сторонам мету, порядок проведення врегулювання спору, права та обов'язки сторін; учасники, а також суб'єкти, що забезпечують проведення врегулювання спору за участю судді, медіації, мирової угоди, третейського суду, не мають права розголошувати конфіденційну інформацію; засоби мирного врегулювання спорів не застосовуються, якщо вони можуть вплинути на права і законні інтереси третіх осіб, які не є учасниками врегулювання спору; вразі, якщо «у справу вступила» третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору – заборонено проводити врегулювання спору за допомогою цих засобів; сторона спору має право припинити застосування мирного засобу врегулювання спору; застосування засобів мирного врегулювання спору не може порушувати права та інтереси інших осіб, інтереси держави чи суспільні інтереси.

2. Виділено відмінні риси врегулювання спору за участю судді, медіації, мирової угоди, врегулювання спору в третейському суді за такими критеріями: джерела; час застосування; наявність або відсутність спору; етап спору; наявність або відсутність обмежень щодо підвідомчості справ; наявність чи відсутність особливостей врегулювання спору в окремих конфліктах; суб'єкт, який здійснює врегулювання спору; коло учасників; стадія судового процесу, на якій застосовується; учасники врегулювання спору; форма проведення врегулювання спору; процедура; допустимість чи не допустимість повторного проведення врегулювання спору за допомогою мирного засобу врегулювання спору; імперативність вимоги щодо затвердження результатів домовленості сторін судом; документ, за допомогою якого здійснюється оформлення; документ, яким припиняється застосування засобу врегулювання спору; наявність чи відсутність обмежувальних строків застосування; наслідки застосування засобу врегулювання спору; примусовість виконання в порядку, передбаченому законодавством для виконання судових рішень, без звернення до суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рекомендації № R (86)12 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи від 16 вересня 1986 р. щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/06.pdf>.
2. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479.
3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України» від 9 січня 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947.
4. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>.
5. Степанова Т. Щодо розмежування понять «медіація», «досудове урегулювання спору» та «урегулювання спору за участю судді». Південноукраїнський правничий часопис. 2018. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/4/part_1/8.pdf#
6. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
7. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
8. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
9. Про третейські суди: Закон України від 11 травня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>.
10. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>.

УДК: 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.33>

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Міщук І.В.,*кандидат юридичних наук, професорка,
професорка кафедри конституційного права
та галузевих дисциплін**Навчально-наукового інституту права
Національного університету водного господарства
та природокористування*

ORCID: 0000-0002-1491-161X

e-mail: i.v.mishchuk@nuwm.edu.ua

Киричук Б.С.,*здобувачка вищої освіти**другого (магістерського) рівня 5-го року навчання**Навчально-наукового інституту права
Національного університету водного господарства
та природокористування*

ORCID: 0000-0002-0898-0504

e-mail: kyrychuk_p24@nuwm.edu.ua

Міщук І.В., Киричук Б.С. Становлення та розвиток міжнародних стандартів захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту.

У статті наведено результати наукових досліджень щодо комплексного аналізу процесу становлення і розвитку міжнародних стандартів захисту прав дитини, починаючи від 1900-х років і до сьогодення. Встановлено, що актуальність і важливість проведення своєчасного дослідження обраної авторами статті проблематики зумовлюється гостротою, інтенсивністю й характером ведення сучасних збройних конфліктів, у межах яких відбувається залучення малолітніх та неповнолітніх осіб для прикриття військових дій, безпосередньої участі в збройному конфлікті, а також власне для вчинення експлуатації, фізичного, сексуального й психологічного насильства.

Особливість роботи зумовлюється тим, що в наявних наукових дослідженнях, опублікованих за останні роки у вітчизняних виданнях, аналіз міжнародних стандартів захисту прав дитини здійснювався фрагментарно та не мав комплексного характеру. Натомість автори цієї статті акцентували увагу на поступовій еволюції міжнародних стандартів, розпочинаючи дослідження від нормативно-правових актів 1900-х років і до сьогодення. Для підтвердження важливості обраної теми дослідження авторами статті додатково наведено актуальну статистичну інформацію, представлену в Україні наприкінці 2024 року.

На підставі детального дослідження наявних інформаційних джерел встановлено, що під поняттям прав дитини варто розуміти сукупність можливостей дитини, визнаних в міжнародному праві та національному законодавстві, які зумовлюються певними фізичними й психологічними особливостями розвитку дитини, ґрунтуються на загальноновизнаних принципах природного права, гарантуються державою та іншими суб'єктами права й мають особливий механізм їхньої реалізації та захисту. При цьому в законодавстві України регламентування прав дитини здійснюється з таких позицій, згідно з якими ці права передусім розглядаються в системі загальних прав людини, а лише згодом – як окрема система, яка враховує особливості розвитку малолітніх та неповнолітніх осіб.

Визначено, що до загальноновизнаного переліку основних актів, що визначають міжнародні стандарти захисту дитини, варто віднести Гаазьку конвенцію про закони та звичаї війни в наземних умовах від 1907 року, Декларацію прав дитини від 1959 року, чотири Женевські конвенції від 1949 року, два Додаткові Протоколи до неї від 1977 року, власне Конвенцію про права дитини від 1989 року, а також Факультативний протокол до неї від 2000 року.

Ключові слова: дитина, міжнародний захист дітей, нормативно-правові акти, охорона дитинства, Ліга Націй, Організація Об'єднаних Націй, Женевські конвенції й Протоколи до неї, вразливі категорії населення.

Mishchuk I.V., Kyrychuk B.S. Establishment and development of international standards for the protection of children's rights in armed conflict.

The article presents the results of scientific research on a comprehensive analysis of the process of formation and development of international standards for the protection of children's rights from the 1900s to the present day. The author establishes that the relevance and importance of conducting a timely study of the issues chosen by the authors of the article is due to the acuteness, intensity and nature of modern armed conflicts, in which minors are involved to cover up military operations, direct participation in armed conflict, as well as to commit exploitation, physical, sexual and psychological violence.

The peculiarity of this work is due to the fact that in the existing scientific studies published in recent years in domestic publications, the analysis of international standards for the protection of children's rights was carried out in a fragmented manner and was not comprehensive. Instead, the authors of this article focus on the gradual evolution of international standards, starting with the legal acts of the 1900s and up to the present day. To confirm the importance of the chosen research topic, the authors of the article additionally provide relevant statistical information presented in Ukraine at the end of 2024.

Based on a detailed study of the available information sources, the author establishes that the concept of child rights should be understood as a set of child's capabilities recognised in international law and national legislation, which are determined by certain physical and psychological characteristics of a child's development, are based on the generally recognised principles of natural law, are guaranteed by the State and other subjects of law, and have a special mechanism for their implementation and protection. At the same time, Ukrainian legislation regulates children's rights from the perspective that these rights are primarily considered in the system of general human rights, and only later - as a separate system that takes into account the specifics of the development of minors and underage persons.

It is determined that the universally recognised list of the main acts defining international standards of child protection includes the Hague Convention relative to the Laws and Customs of War on Land of 1907, the Declaration of the Rights of the Child of 1959, the four Geneva Conventions of 1949, its two Additional Protocols of 1977, the Convention on the Rights of the Child itself of 1989, and its Optional Protocol of 2000.

Key words: child, international child protection, legal acts, child protection, League of Nations, United Nations, Geneva Conventions and Protocols, vulnerable categories of population.

Постановка проблеми. Не можливо не погодитися з тим, що становлення та розвиток міжнародних стандартів захисту прав дитини як однією із найвразливіших верств населення вже більше століття залишається важливим аспектом правозахисного дискурсу, особливо враховуючи новітні методи ведення збройних конфліктів, їхні види, поширеність, характер та інтенсивність. Непоодинокі випадки використання дітей як «живого щита» для прикриття військових дій, їхня безпосередня участь у збройному конфлікті, незаконна експлуатація, фізичне, сексуальне й психологічне насильство, а також обмеження доступу до освіти й медичної допомоги – це неповний перелік найбільш небезпечних порушень прав дитини, які становлять глобальний виклик для всієї міжнародної спільноти.

Критичність окресленої нами ситуації підтверджується тим, що за офіційними даними лише за 2024 рік внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України була травмована 631 дитина, 82 дитини були вбиті ворожими обстрілами, а 677 закладів освіти через постійні обстріли, ймовірно, будуть недоступні для здобуття освіти ще принаймні на десять років [10].

З огляду на актуальність досліджуваного питання, **мета статті** – здійснити комплексний аналіз еволюційного розвитку міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в умовах ведення збройного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики дослідження засвідчує багатовимірність векторів осмислення концепції міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини в мирний час та в умовах ведення збройного конфлікту. Таку позицію підтверджують численні роботи вітчизняних вчених, до переліку яких можна віднести праці Ю.В. Гумбаль, О.В. Кривов'яз, М.А. Манінової, К.В. Мануїлової, А.Д. Мусієнко, М.М. Сірант, В.В. Чернобук та В.А. Шатіло. Поряд з цим, віддаючи належне напрацюванням дослідників, вважаємо за необхідне зазначити, що ґрунтовного аналізу еволюції міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини, починаючи з 1900-х років і до сучасності в межах єдиного наукового дослідження не було проведено, що й вкотре підтверджує актуальність та важливість проведеної нами роботи.

Виклад основного матеріалу. Комплексний аналіз законодавчих ініціатив останніх двадцяти років, а також найновіших фахових наукових досліджень, опублікованих у вітчизняних та зару-

біжних виданнях, дає нам підстави стверджувати, що з проголошенням Незалежності Україна остаточно затвердила курс на імплементацію ключових міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини, а також інших найбільш вразливих категорій населення. Так, зокрема Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 передбачає, що охорона дитинства в Україні визначається як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення не тільки для забезпечення національної безпеки України, але й для встановлення ключових засад державної політики в цій сфері [11].

Підходячи до вивчення питання міжнародно-правових стандартів захисту дитини, Л. Ярмол та А. Карпюк пропонують розуміти під концепцією прав і свобод дитини загальні й специфічні можливості дитини, визнані в міжнародному праві та національному законодавстві, які зумовлюються певними фізичними й психологічними особливостями розвитку дитини, ґрунтуються на загальноновизнаних принципах природного права, гарантуються державою та іншими суб'єктами права й мають особливий механізм їхньої реалізації та захисту [13, с. 98]. Під власне конституційними правами дитини Ю. Губаль пропонує розуміти сукупність прав людини, визначених в Основному Законі та в інших нормативно-правових актах, що регламентують питання охорони дитинства, з врахуванням особливостей розвитку людини до досягнення нею стану повноліття [3, с. 34]. В. Джуган використовує подібний підхід, визначаючи права дитини як спеціальні можливості, які необхідні людині віком до 18 років для існування та досягнення нею зрілості [5, с. 65]. При цьому в широкому контексті, як продовжує зазначати Ю. Губаль, права дитини передусім визначаються в контексті загальних прав людини, а лише потім у вузькому розумінні – у контексті прав, зумовлених особливостями віку. Такий підхід вдало проілюстрований у законодавстві України: Розділ II Основного Закону присвячений винятково загальним правам людини, натомість їхню конкретизацію, з огляду на вікову категорію дітей, можна віднайти в інших нормативно-правових актах, для прикладу в Законі України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001, Цивільному кодексі України від 16.01.2003 та Сімейному кодексі України від 10.01.2002 [3, с. 34]. Від себе ж зазначимо, що універсальність вищезгаданих актів розкривається в тому, що положення, які зазначені в цих документах, спрямовані на реалізацію прав дитини як у звичайному порядку, так і в нестандартних умовах – умовах дії правового режиму воєнного та надзвичайного стану.

Враховуючи вищезазначене, не можливо не погодитися з В. Подорожним, який стверджує, що навіть за відсутності прямої загрози для життя та безпеки, а також насильства й руйнувань, спричинених реаліями правового режиму воєнного стану, збройні конфлікти незалежно від їхньої інтенсивності неодмінно впливають на всю соціальну екологію дітей. За таких умов для вирішення проблем психосоціального здоров'я дітей, які проживають чи проживали в районах активних бойових дій, потрібно залучати комплексні системи допомоги, які б об'єднували різні підходи, починаючи від створення належної нормативно-правової бази й завершуючи втіленням державної політики на практиці [9, с. 48]. Отже, для захисту дітей варто запровадити таку систему догляду, яка б інтегрувала правовий та психосоціальний аспект підтримки дітей як найвразливішої категорії населення України.

Традиційно еволюція міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини розпочалася лише після того, як людство усвідомило негативні наслідки Першої та Другої світових воєн. Виняток становить Гаазька конвенція про закони та звичаї війни в наземних умовах від 1907 року, у якій було чи не вперше закріплено принцип поваги до сімейного життя: честь і права членів сім'ї, а також право на життя інших осіб, які становлять родину, необхідно поважати без натяку на спробу ініціювати розгляд питання про те, чи діти мають право на особливі додаткові механізми захисту [2].

Наступним не менш важливим кроком в еволюції міжнародних стандартів захисту дитини стало заснування в 1919 році Ліги Націй, під контролем якої було створено спеціальний Комітет дитячого благополуччя. Його діяльність була направлена на надання допомоги безпритульним дітям, які перебували в соціально небезпечній ситуації. Також, як зазначає В. Чернобук, не менш важливу роль у розробці міжнародних стандартів захисту дітей відіграла така неурядова організація, як Міжнародний союз порятунку дітей, заснований по закінченні Першої світової війни вчителем з Великої Британії Еглантайн Джебб. Саме вона доклала зусиль до формування так званої Хартії прав дитини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю Ліги Націй 24 вересня 1924 року та згодом була названа Женевською декларацією прав дитини [12, с. 438].

До слова, у дещо іншому варіанті Декларації прав дитини – варіанті Декларації, прийнятої Резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року, було закріплено десять основних принципів, які фактично сформували цілі міжнародно-правового захисту дітей на наступні декілька десятиліть. Так, до цього переліку слід віднести: 1) принцип регламентації всього спектру прав дитини без її розрізнення чи дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігійних, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження,

майнового стану, народження або іншими обставинами; 2) принцип належного духовного й матеріального розвитку дитини; 3) принцип надання дитині при народженні імені та права на громадянство; 4) принцип безперешкодного користування дитиною усіх доступних і дозволених благ соціального забезпечення; 5) принцип забезпечення спеціального режиму, освіти й піклування дитині, яка визнана неповносправною фізично, психічно або соціально; 6) принцип забезпечення дитині любові й розуміння для повного й гармонійного розвитку її особистості; 7) принцип надання дитині права на здобуття освіти, яка має бути безоплатною та обов'язковою, щонайменше на початкових рівнях; 8) принцип першості в отриманні допомоги дитиною при появі умов збройного конфлікту; 9) принцип захисту дитини від усіх форм протиправної експлуатації, а також недбалого ставлення і жорстокості; 10) принцип належного виховання, за яким дитина повинна усвідомлювати відповідальність за свої дії перед іншими народами, а також наступними поколіннями [4]. До слова, Конвенція про права дитини, схвалена Резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21.12.1995 вважається логічним продовженням вищезгаданої Декларації, істотно розширивши та конкретизувавши її базових десять принципів, які мали декларативний характер.

Як зазначає М. Маніна, у 1938 році Міжнародний Комітет Червоного Хреста (далі – МКХЧ), зважаючи на низький рівень правового захисту дітей, розпочав співпрацю з Міжнародним союзом добробуту дитини, з яким спільно 12 січня 1939 року прийняв проект Конвенції про захист дітей у надзвичайних ситуаціях і збройних конфліктах [8, с. 386]. На жаль, події Другої світової війни перервали процес прийняття документу й повернення до нього відбулося аж в 1946 році, коли Комітет Червоного Хреста Болівії подав проєкт документу з аналогічною назвою на затвердження Конференції національних спілок МКХЧ. У резолюції, яка була прийнята за результатами проведення заходу, автори погоджувалися з актуальністю та важливістю прийняття подібного акту, водночас рекомендували включити його положення в текст майбутньої Женевської конвенції про захист цивільних осіб. Вважаємо, рекомендації ґрунтувалися на тому, що не варто приймати додатковий акт (на той час – п'ятий), аби випадково не призвести до «розбалансування» системи міжнародно-правових актів й плутанини з їх прийняттям. Поряд з цим, на додаток до Женевських конвенцій, про які йтиметься далі, у 1974 році Генеральна Асамблея все ж ухвалила Декларацію про захист жінок і дітей у надзвичайних ситуаціях і збройних конфліктах, яка хоч і не регламентує нових положень у сфері захисту прав одних із найвразливіших категорій населення, однак вкотре привертає увагу до необхідності дотримання міжнародних стандартів прав людини навіть в умовах збройного конфлікту.

До слова, на сучасному етапі правотворення єдиним міжнародним актом регіонального рівня, у якому приділено увагу винятково питанням захисту прав і свобод дітей в умовах збройного конфлікту, залишається Африканська хартія прав і добробуту дитини від 1990 року, стаття 22 якої зосереджується на абсолютній забороні участі дітей в збройних конфліктах, а також вимозі здійснити психологічну реабілітацію постраждалих малолітніх та неповнолітніх осіб [1]. Згадуючи інші міжнародно-правові акти регіонального рівня, зокрема Американську конвенцію про права дитини від 1969 року, Арабську хартію прав людини від 2004 року, Каїрську декларацію про права людини від 1994 року, Декларацію АСЕАН про права дітей від 2019 року, варто зазначити, що в цих актах основна увага акцентується на загальному переліку прав і свобод дитини, натомість вимоги захищати дітей в умовах збройного конфлікту часто «завуальовані» та не передбачають на державному рівні розробки особливих механізмів.

Водночас ключовими актами, які становлять основу міжнародних стандартів захисту дитини саме в умовах збройних конфліктів залишаються чотири Женевські конвенції від 1949 року й два Додаткові протоколи до них. Традиційно, Перша Женевська конвенція – Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях, передбачає, що поранені й хворі особи під час розгортання збройного конфлікту повинні отримувати допомогу й лікування незалежно від національності й країни проживання. Друга Женевська конвенція – Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих й осіб, які зазнали корабельної аварії зі складу збройних сил на морі, застосовується до умов ведення військових дій безпосередньо на морі. Третя Женевська конвенція – це Конвенція про поводження з військовополоненими, а Четверта – Конвенція про захист цивільного населення під час збройних конфліктів, застосовується для захисту цивільних осіб країни, що знаходиться у стані війни, а також окремих осіб чи всього населення, що опинилися на території ворожої держави або на окупованих територіях. Недоліком вищезгаданих Конвенцій є те, що жодне із положень, включених до тексту міжнародно-правових актів, не стосувалося конкретно захисту дітей під час збройного конфлікту. Відтак згодом були прийняті два Додаткові протоколи до Женевських конвенцій, у яких чітко зазначалося, що діти користуються особливою повагою і захищаються від будь-яких неналежних посягань. Сторони збройного конфлікту повинні забезпечити дитині захист і допомогу, яка їм необхідна в силу їх віку чи з будь-якої іншої причини. Серед інших не менш

важливих положень варто виділити принцип недопущення участі у військових діях дітей, яким не виповнилося 15-ти років, а також заборону винесення смертного вироку особам, молодшим 18-ти років. Якщо ж все ж трапиться ситуація, що діти до досягнення ними 15-річного віку потрапляють під вплив ворожої сторони, то за Протоколами до Конвенцій вони продовжують користуватися особливим захистом, незалежно від того, чи вони є військовополоненими. У разі арешту, затримання чи інтернування з причин, зумовлених збройним конфліктом, діти підлягають утриманню в приміщеннях, відокремлених від дорослих осіб (виняток становить спільне перебування з сім'єю) [6].

Конвенція про права дитини від 20.11.1989, про яку ми вже згадували раніше, серед загальних прав, які надаються дитині, також регламентує права в умовах збройного конфлікту. Так, відповідно до ст.ст. 38 і 39 Конвенції, держави-учасниці ООН зобов'язані поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини [7]. На підсилення дії норм вищезгаданої Конвенції в 2000 році ООН прийняла Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що в сучасних умовах правотворення міжнародні стандарти залишаються важливим аспектом у забезпеченні фундаментальних прав і свобод дітей як однієї з найвразливіших категорій населення. Численні збройні конфлікти, досягнувши свого апогею під час Першої та Другої світових воєн, диктують нові виклики, які вимагають адаптації норм міжнародного права «мирного часу» до нових реалій. З огляду на це, науковцям вітчизняного та міжнародного рівня слід приділяти особливу увагу вивченню процесу становлення та розвитку стандартів захисту прав дитини, адже це є не лише необхідністю, але й запорукою до формування в суспільстві більш гуманного світосприйняття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. African Charter On The Rights And Welfare Of The Child. *African Union*: веб-сайт. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36804-treaty-african_charter_on_rights_welfare_of_the_child.pdf (дата звернення: 03.01.2025).
2. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222 (дата звернення: 03.01.2025).
3. Гумбаль Ю.В. Концептуальні підходи щодо визначення категорій «дитина» та «права дитини» за вітчизняним та міжнародним законодавством. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. Вип. 16 (1). С. 33-34.
4. Декларація прав дитини від 20.11.1959. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text (дата звернення: 03.01.2025).
5. Джуган В.О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 63-67.
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 08.06.1977. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 03.01.2025).
7. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_021 (дата звернення: 03.01.2025).
8. Маніна М.А. Міжнародні стандарти захисту прав дітей під час збройних конфліктів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 385-388.
9. Подорожний В.Г. Проблематика підтримки дітей в умовах війни: соціальний та психологічний аспекти. *Захист прав дітей в умовах війни*: зб. матеріалів доп. учасн. круглого столу до 110-річчя Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вінниця: ВДПУ, 2022. С. 47-54.
10. Порушення прав дітей у 2024 році: вбивства та каліцтва, напади на освітні інституції. *Альменда України*: веб-сайт. URL: https://almena.org/porushennia_prav_ditei_u_2024_rotsi_vbyvstva_ta_kalilstva_napady_na_osvitni_instytutsii/ (дата звернення: 03.01.2025).
11. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квіт. 2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №30 (дата звернення: 03.01.2025).

12. Чернобук В.В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 3. С. 437–440.
13. Ярмол Л.В., Карпюк А.С. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 96–105.

ВПЛИВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ПРИНЦИП РІВНОПРАВНОСТІ ТА ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Парасюк М.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Інституту права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: 0000-0001-8600-5264

Парасюк М.В. Вплив штучного інтелекту на принцип рівноправності та змагальності сторін у цивільному процесі.

Стаття присвячена дослідженню із застосуванням комплексного системного аналізу впливу штучного інтелекту на принцип рівноправності та змагальності сторін у цивільному процесі. Зазначено, що науково-технологічний прогрес відкрив людству пізнання нових можливостей штучного інтелекту та «проникнення» останнього у всі сфери суспільного життя. Об'єктом дослідження є сукупність суспільних відносин, що складаються у сфері правового регулювання використання штучного інтелекту у цивільному процесі. Предметом є теоретичні положення про штучний інтелект, особливості використання у цивільному процесі. У методологічну основу роботи покладено загальнонаукові методи: індукція, синтез, порівняльно-правовий метод, метод критичного аналізу; приватно-правові методи: порівняльно-правовий, правового моделювання та інші. Поява штучного інтелекту породжує низку проблем загального та спеціального характеру. Сьогодні на рівні чинного цивільного законодавства України та нормативно-правових актів Європейського Союзу недостатньо правових норм які б належно врегулювали суспільні відносини, що пов'язані з штучним інтелектом. Вказано, що використання штучного інтелекту може прискорити процеси судочинства, покращити доступ до правосуддя та зменшити вплив людського фактору на судові рішення. Розглянуто сучасні тенденції, проблеми та перспективи, пов'язані з використанням штучного інтелекту в правовій системі. Аналізуються юридичні, етичні та соціальні аспекти залучення штучного інтелекту в цивільний процес. Звернута увага на потенційні ризики використання штучного інтелекту в цивільному процесі. Проведення за категоріями справ, де ключовим моментом для ухвалення рішення є перевірка дотримання формальних вимог, займає у суддів значну кількість часу, що впливає на якість розгляду інших категорій справ. Це потребують глибокого аналізу фактичних та юридичних обставин, тому дуже актуальним є розгляд питань, пов'язаних із можливістю застосування штучного інтелекту. У статті пропонують рекомендації для подальшого розвитку технології штучного інтелекту в цивільному процесі.

Ключові слова: електронні документи, Європейський суд з прав людини, інформаційна безпека, принципи права, процесуальна форма, судова практика.

Parasyuk M.V. The impact of artificial intelligence on the principle of equality and adversarial nature of the parties in civil proceedings.

The article is devoted to the study using a comprehensive system analysis of the impact of artificial intelligence on the principle of equality and adversarial nature of the parties in civil proceedings. It is noted that scientific and technological progress has opened up to humanity the knowledge of new possibilities of artificial intelligence and the «penetration» of the latter into all spheres of social life. The object of the study is the set of social relations that develop in the sphere of legal regulation of the use of artificial intelligence in civil proceedings. The subject is theoretical provisions on artificial intelligence, features of its use in civil proceedings. The methodological basis of the work is laid down by general scientific methods: induction, synthesis, comparative law method, method of critical analysis; private law methods: comparative law, legal modeling and others. The emergence of artificial intelligence gives rise to a number of problems of a general and special nature. Today, at the level of the current civil legislation of Ukraine and the regulatory legal acts of the European Union, there are not enough legal norms that would properly regulate social relations related to artificial intelligence. It is indicated that the use of artificial intelligence can speed up judicial processes, improve access to justice and reduce the influence of the human factor on judicial decisions. Current trends, problems and prospects related to the use of artificial intelligence in the legal system are considered. The legal, ethical and social aspects of involving artificial intelligence in

civil proceedings are analyzed. Attention is drawn to the potential risks of using artificial intelligence in civil proceedings. Proceedings by category of cases, where the key point for making a decision is checking compliance with formal requirements, take up a significant amount of time for judges, which affects the quality of consideration of other categories of cases. This requires a deep analysis of factual and legal circumstances, therefore, the consideration of issues related to the possibility of using artificial intelligence is very relevant. The article offers recommendations for the further development of artificial intelligence technology in civil proceedings.

Key words: electronic documents, European Court of Human Rights, information security, principles of law, procedural form, case law.

Постановка проблеми. Відміною рисою сучасного розвитку суспільних відносин є цифровізація, яка є процесом розвитку та впровадження цифрових технологій у різні сфери життєдіяльності суспільства основою ривка вперед для всього людства у своєму розвитку і спрямована на оптимізацію управлінських та виробничих процесів. Розробка нових і вдосконалення існуючих технологічних рішень у галузі штучного інтелекту є пріоритетним напрямом державної політики. Розвиток штучного інтелекту створює окремий напрям теоретико-правових досліджень, що обумовлено виникненням нових проблемних питань, пов'язаних з правовим регулюванням суспільних відносин у сфері, що розглядається. Серед них привертають увагу виявлення напрямів і ризиків застосування штучного інтелекту у правовій сфері та визначення підходу до правового регулювання суспільних відносин у сфері штучного інтелекту, його концептуальних засад.

Мета дослідження – визначення впливу штучного інтелекту на принцип рівноправності та змагальності сторін у цивільному процесі.

Стан опрацювання проблематики. Питання штучного інтелекту в праві досліджували вчені: О.А. Баранов, О.І. Зозуляк, Ю.М. Капіца, О.В. Кохановська, Є.О. Мічурін, Г.О. Ульянова, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova та іншими. Європейська інтеграція України ставить завдання адаптації законодавства, що визначає напрями наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. При розгляді та вирішенні цивільних справ суд здійснює захист порушених прав, свобод та охоронюваних законом інтересів фізичних і юридичних осіб. інструментом захисту індивідуальних прав та охоронюваних законом інтересів сторін, що сперечаються, виступає судові рішення, що виражає владну волю держави, яка набуває значення обов'язкової для всіх державних органів, посадових осіб з моменту набрання законної сили. Головна змістовна складова судового процесу визначається дією принципу змагальності, який розкривається через положення, що суб'єкти процесу за своєю ініціативою подають відомості про факти, що мають зв'язок із виникненням, застосуванням або припиненням права. Судове змагання можливе лише тоді, коли учасники наділені рівними правовими можливостями для захисту прав та інтересів, несуть рівні процесуальні обов'язки, невиконання яких передбачає однакові заходи процесуальної відповідальності.

В умовах розвитку інформаційних технологій вирішити проблему реалізації принципів рівноправності та змагальності сторін у цивільному процесі можливо за рахунок використання технологій штучного інтелекту. Переважна більшість дефініцій штучного інтелекту конструюються на технічних ознаках, формуючи відповідний підхід до розуміння даного явища [1, с. 410]. Перспективи використання штучного інтелекту в юридичній сфері вимагають нового підходу – юридичного.

Застосування елементів штучного інтелекту в судочинстві не повинно порушувати право на справедливий судовий розгляд, який передбачає наявність рівноправності сторін та забезпечення змагальності процесу. Змагальність та рівноправність сторін лежать в основі здійснення судочинства. Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) не проводить розмежування між двома досліджуваними принципами, закріплюючи основи дотримання одночасно обох принципів (ч. 1 і 2 ст. 13 ЦПК України) – роз'яснення судом процесуальних прав сторін і сприяння їх реалізації; створення судом умов максимально повного встановлення обставин, мають значення для справи; створення умов правильного застосування законів [2].

Згідно ЦПК України, змагальність та рівноправність сторін у контексті провадження у наглядній інстанції прямо згадуються як єдиний принцип. В арбітражному судочинстві ситуація дещо інакше. Принцип рівноправності сторін орієнтований на наявність однакових умов у обох сторін, тобто відсутність дисбалансу процесуальних засобів відстоювання правової позиції; тоді як принцип змагальності має на меті забезпечити можливість ефективно боротися з іншою стороною, тобто ефективно застосувати процесуальні засоби, які надані сторонам принципом рівноправності.

Рівноправність сторін надає однакові можливості для участі у судовому процесі, а змагальність задає форму реалізації можливостей, дозволяючи досягти мети судочинства, наприклад, правильного встановлення фактичних обставин.

Прикладом застосування принципу рівноправності сторін у судовій практиці є визнання відновлення процесуального терміну. Суди іноді додатково вказують, що в іншому випадку перегляд судових актів міг би бути довільним та необмеженим за часом.

Надання однієї зі сторін права оскаржувати судові акти після завершення, встановленого для процесуального терміну без поважних причин, ставило б іншу сторону в менш вигідне становище, тобто створювався дисбаланс прав, що є у сторін. Нині, можна назвати високу поширеність посилок порушення принципу рівноправності у скаргах на судові акти.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) два досліджувані принципи розглядає як самостійні, проте виділяє, що вони є складовою принципу права на справедливий судовий суд. Визначення змагальності процесу, стосовно кримінального судочинства, в актах ЄСПЛ можна зустріти у дуже вузькому розумінні, що змагальний процес передбачає наявність в обох сторін можливості знати та коментувати докази та докази іншої сторони (ч. 2 ст. 22 Кримінального процесуального кодексу України [3]).

У континентальній системі права йдеться про неможливість урахування суддею тих доказів, які не були надані для обговорення сторін, тоді як в англійському праві рішення судді будується на усних виступи сторін, які автоматично перетворюються на дебати. У міжнародному комерційному арбітражі змагальність будується на доступі до доказів для можливості коментувати їх, що вимагає попередньої комунікації всіх документів протилежній стороні. Рівність сторін у практиці ЄСПЛ передбачає, що кожна зі сторін повинна мати розумну можливість представляти свою позицію, включаючи докази, у таких умовах, які не ставлять одну зі сторін у значно менш вигідне становище порівняно з іншою стороною [4].

У науковій літературі обґрунтовано підкреслюється, що рівність сторін не дає гарантію реалізації конкретних прав (наприклад, бути заслуханим), а лише забезпечує, щоб рівень реалізації прав був однаковим (наприклад, якщо одну сторону заслухали, то ця можливість має бути надано й іншій стороні) [5].

Принципи рівноправності сторін та змагальності є важливими елементами справедливого судового розгляду. Перший з них спрямований на наявність у сторін рівного набору механізмів відстоювання своєї правової позиції, тоді як принцип змагальності орієнтований на забезпечення реальної можливості відстоювання правової позиції, в тому числі за рахунок можливості спростовувати доводи процесуального опонента, про які сторона дізналася заздалегідь. Проблематика дотримання досліджуваних принципів відрізнятиметься залежно від способу використання технологій штучного інтелекту у судовій діяльності.

Відповідність систем штучного інтелекту, що надає технічну допомогу, принципам рівноправності та змагальності [6]. Спочатку розглянемо першу із категорій – системи штучного інтелекту, які надають технічну допомогу суддям, не пов'язану з правовою оцінкою доказів. Такі системи зможуть розшифровувати аудіозаписи, робити стенограму, аналізувати однотипні докази у матеріалах справи тощо.

У сфері аналізу судової практики штучний інтелект такого типу може визначати чи не є скасованим судовий акт, на який дано посилання стороною у процесуальному документі. З погляду рівноправності сторін, юридичних проблем немає, сторони вправі представити аргументи, які отримують оцінку системою штучного інтелекту. Відступом від цього принципу було, наприклад, встановлення перевірки системою штучного інтелекту актуальності наведеної судової практики щодо позовних заяв, тоді як відклик на позовну заяву перевірки не підлягав. У наказному провадженні такої проблеми, не виникає, оскільки заперечення боржника щодо виконання судового наказу (ст. 161 ЦПК України) підлягають задоволенню незалежно від коректності та наявності аргументації, тому перевірка системою штучного інтелекту заяви про видачу судового наказу рівноправність сторін не порушить.

Принцип змагальності в окремих випадках може бути порушений застосуванням системи штучного інтелекту – технічних помічників. Це буде актуально на стадії зростання довіри суддів до висновків таких систем штучного інтелекту. Приклад такого порушення може бути пов'язаний з перевіркою системою штучного інтелекту доказів, що надійшли в електронній формі. Сторони мали рівне право подати документи в друкованій або електронній формі, але оцінку штучного інтелекту отримали документи, які надійшли онлайн.

Наріжний фактор роботи подібних систем штучного інтелекту – наявність права сторін надати міркування щодо висновків штучного інтелекту. Уявімо, що сторони не мають такого права сперечатися з висновками штучного інтелекту. Подібних прикладів технічних помилок можна змоделювати безліч, але позбавлення сторін права давати коментарі щодо висновків штучного інтелекту було недоцільним. Було недоцільним тримати в таємниці від учасників процесу результати судової експертизи.

Враховуючи, що суд у судженнях ніяк не пов'язаний з результатами аналізу доказів системою штучного інтелекту, є логічним, щоб висновки штучного інтелекту ставали доступними сторонам до прийняття судом рішення. Таке розкриття результатів роботи штучного інтелекту з можливістю подання зауважень, за аналогією зауважень на протокол судового засідання – (ст. 249 ЦПК України) позитивно впливало на змагальність судового процесу. Це сприяло завданню щодо правильного та справедливого вирішення справи, оскільки дозволяло мінімізувати негативні наслідки можливої технічної помилки штучного інтелекту. Право надання зауважень на висновок штучного інтелекту має бути гарантоване обом сторонам.

Відступом від принципу рівноправності сторін було надання такого права, наприклад, лише особі, яка подає документ до суду, або, навпаки, лише його опоненту. Якщо сторонам надаються рівні можливості для подання документів, які будуть перевірені системою штучного інтелекту, якщо обидві сторони зможуть надати заперечення щодо висновків штучного інтелекту, то принцип рівноправності не постраждає, а принцип змагальності буде реалізовано більшою мірою, ніж без штучного інтелекту, оскільки об'ємний масив документів може бути ефективно оброблений і обговорений у судовому процесі.

Змагальність процесу частково буде втрачатися, у тому числі через неможливість сприйняття системою штучного інтелекту різних паравербальних засобів комунікації, міміки, жестикуляції, які мають значення у звичному судочинстві. Цей недолік характерний для відносно простих у розробці систем штучного інтелекту, тоді як більш технологічні системи зможуть визначати брехню людини з більшою ефективністю, ніж це роблять люди.

Перші системи судового штучного інтелекту будуть поступатися ступенем реалізації змагальності через неможливість надання суду пояснень в усній формі. Цей недолік не тільки буде усунений у більш технологічних системах штучного інтелекту, але він властивий письмовому процесу (наказному та спрощеному провадженню).

Інший приклад, коли може постраждати рівноправність сторін, пов'язаний із різними способами подання документів до суду: в електронному чи паперовому вигляді. Враховуючи однакову юридичну силу цих двох способів, за винятком необхідності кваліфікованого електронного підпису при електронній подачі для низки клопотань, пов'язаних із заходами забезпечення [7].

Позбавлення права подання документів у традиційній формі стало би дуже радикальною зміною судового процесу. Електронна подача документів обома сторонами спростила роботу штучного інтелекту, могла підвищити доступність правосуддя для фізичних і юридичних осіб за допомогою зрозумілої та юридично вивіреної форми, що підміняє процесуальний документ.

Питання у тому, чи варто обмежувати право сторін на подання документів лише електронною формою. Однак із цього випливатиме інше питання. Якщо правова позиція повинна подаватися у електронному вигляді, то чи потрібно вводити додаткове обмеження, що має заповнюватися саме Інтернет-форма чи допустимо дозволити сторонам подавати документи в електронному вигляді за своїм шаблоном (наприклад, за шаблоном, що існує для типових справ).

Говорячи про перше питання, кожне із рішень проблеми матиме недоліки. Якщо заборонити паперову подачу, то порушиться рівноправність сторін – для осіб, які не мають комп'ютерів або доступу до Інтернету. Якщо дозволити, виникає додаткове фінансове навантаження на судову систему. Знадобляться додаткові працівники апарату суду, які будуть переводити документи у цифровий формат або потрібно ускладнити систему штучного інтелекту для сприйняття цих документів.

Зіткнення принципів рівноправності сторін і змагальності у разі застосування технологій штучного інтелекту з такими основами судового процесу, як принцип процесуальної економії, потребує окремого дослідження, де мають бути спроби знайти найбільш збалансовані рішення. Рівноправність сторін у разі впровадження штучного інтелекту виявиться порушеною, якщо буде введено обмеження форми подання документів.

Для кожної конкретної системи штучного інтелекту потрібно буде виявляти найбільш оптимальне вирішення цих проблем, з урахуванням ряду факторів: категорії справ, типових учасників таких категорій справ і інших. Крім прагнення дотримання принципу рівноправності необхідно одночасно уникати створення умов зловживання правом, зокрема з допомогою методів економічного аналізу права [8].

При впровадженні штучного інтелекту слід шукати найбільш збалансовані рішення, що враховують інтереси обох сторін. Зокрема, потрібно виважено підходити до таких ідей, як законодавче закріплення права сторін обирати між дистанційним і очним способом взаємодії із судом.

Пропозиція, що зустрічалася в науці, наділити обидві сторони спрощеного судочинства правом переходу в ординарну процедуру розгляду спору обґрунтовано зустріло критику, оскільки не враховувало наявний інтерес відповідача затягнути розгляд справи. Доказ про те, що у сторін мають

бути рівні права на вибір між процедурою з штучним інтелектом та розглядом спору суддею-людиною, має отримати всебічну оцінку з урахуванням конкретної сфери застосування штучного інтелекту.

З метою забезпечення незалежності суду необхідно закріпити у процесуальних кодексах або у спеціальному законі про застосування систем штучного інтелекту у судовій сфері дві додаткові гарантії інформаційної безпеки [9]. По-перше, має забезпечувати захищеність інформації від незаконного втручання з боку осіб, які можуть мати доступ до систем штучного інтелекту. По-друге, має гарантуватися захищеність систем штучного інтелекту від несанкціонованої зміни алгоритму, перегляд якого можливий лише за рішенням кількох компетентних суб'єктів, які мають інтереси, що не збігаються (представники суддівських органів, адвокатської спільноти, вчені, правозахисні організації тощо).

Штучний інтелект може функціонувати у процесуальній формі, встановленої у ст. 247 ЦПК України для спрощеного судочинства. Змагальність процесу у такому разі не зникне, оскільки штучний інтелект надаватиме сторонам можливість викласти докази. Доцільно передбачити право на перехід із процедури розгляду спору з штучного інтелекту у звичайний процес із людиною суддею, якщо сторони мають необхідність заявити клопотання про залучення свідка, врегулювання спору за участю судді.

Є. Якубівський зазначає, що зроблені на теоретичному рівні спроби трактування штучного інтелекту чи роботів, наділених штучним інтелектом, в якості суб'єктів, еквівалентних фізичній особі, як квазі-юридичних осіб, видаються необґрунтованими. Об'єкти, згенеровані штучним інтелектом, можуть бути віднесені до об'єктів права інтелектуальної власності, де їх правова охорона повинна забезпечуватися правом особливого роду [10, с. 360].

М. Ковалів і М. Сидор пишуть, що судова цифрова платформа, у тому числі система штучного інтелекту, є способом реалізації функцій судової влади у цифровому середовищі. Уявлення про судову технологічну платформу включає організаційні, функціональні та технологічні аспекти [11, с. 40].

Правовий режим штучного інтелекту – особливий порядок регулювання відносин у сфері його впровадження та використання, що полягає у досягненні правового компромісу у вигляді поєднання юридичних засобів, балансу інтересів між фізичними, юридичними особами та органами публічної влади. Для використання програмно-апаратних комплексів штучного інтелекту у цивільному судочинстві є необхідним створення типових правових режимів, які повинні включати нормативні положення про: характеристики програмно-апаратних комплексів; принципи функціонування; права, обов'язки та відповідальність суб'єктів, що забезпечують функціонування; гарантії прав фізичних і юридичних осіб у разі неналежного функціонування.

Висновки. Впровадження елементів штучного інтелекту у судовий процес як технічний помічник судді та як частково підмінює суддю не може спричинити порушення принципів рівноправності сторін і змагальності. Однак деякі зміни, пов'язані з впровадженням штучного інтелекту, можуть спричинити порушення цих принципів: наприклад, рівноправність сторін може виявитися не дотриманою, якщо для зручності роботи штучного інтелекту буде введено обмеження, що передбачає подання правової позиції до суду виключно в електронній формі. Водночас застосування штучного інтелекту під час відправлення правосуддя може призвести до більшої змагальності, якщо результати аналізу доказів за допомогою штучного інтелекту будуть доступні для коментування сторонами під час судового розгляду. Основні напрями використання штучного інтелекту у цивільному судочинстві: підготовка проектів нормативних правових актів; виявлення обставин, що утворюють предмет експертиз проектів нормативно-правових актів; розшук осіб; юридична кваліфікація; збирання, перевірка і оцінка доказів, необхідних для формування судового рішення суддею-людиною; нормативно-правова підтримка прийняття правозастосовних рішень; перевірка судових рішень на наявності помилок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1816-IV. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17/conv>.
4. Посібник зі статті 6 Європейської конвенції з прав і свобод людини. Право на справедливий суд (цивільна частина). Європейський Суд з прав людини. URL. https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_ukr.

5. Грушицький А. Принципи права та їх застосування у практиці Верховного Суду (цивільна юрисдикція). Верховний Суд. 19.04.2024 р. URL. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Prinsip_19_04_24.pdf.
6. Берназюк Я. Технології штучного інтелекту в правосудді: міжнародні стандарти регулювання. Верховний Суд. 05.11.2024 р. URL. https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/105_AI_internation_standarts_bernaziuk.pdf.
7. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2155-19>.
8. Тимошенко І.В. Дослідницька програма економічного аналізу освітнього права. *Економічна теорія та право*. 2015. № 2 (21). С. 110–121.
9. Yesimov, S., & Borovikova, V. Methodological foundations of information security research. *Social & Legal Studios*. 2023. № 6 (1). P. 49–55.
10. Якубівський І.Є. Цивільно-правовий режим об'єктів, згенерованих штучним інтелектом. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 355–361.
11. Ковалів М.В., Сидор М.Я. Реалізація адміністративного судочинства на основі цифрової платформи. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*, 2024. Випуск 2. С. 36–41.

УДК 347.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.35>

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДАЧІ (ВІДЧУЖЕННЯ) МАЙНОВИХ ПРАВ НА ПУБЛІЧНЕ СПОВІЩЕННЯ НЕЗАФІКСОВАНОГО ВИКОНАННЯ (ПРЯМИЙ ЕФІР) ЗА ДОГОВОРОМ ПРО ПЕРЕДАННЯ (ВІДЧУЖЕННЯ) МАЙНОВИХ ПРАВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Печерова Н.Г.,

кандидат юридичних наук, докторантка
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0001-9750-1693
e-mail: mrs.pecherova@gmail.com

Печерова Н.Г. Особливості передачі (відчуження) майнових прав на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір) за договором про передання (відчуження) майнових прав за законодавством України.

Об'єкти суміжних прав незважаючи на тісний зв'язок з об'єктами авторського права виокремлені згідно українського законодавства в окрему групу об'єктів. Зміст права інтелектуальної власності на той чи інший об'єкт становлять особисті немайнові права та майнові права. Кожен з об'єктів суміжних прав має свій момент виникнення особистих немайнових та майнових прав. Майнові права надають можливість з розпоряджання ними. Діюче профільне законодавство України надає можливість із розпоряджання майновими правами як частково, так і повністю. Метою нашої роботи є дослідження особливостей з розпоряджання майновим правом на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір) за договором про передання (відчуження) такого права. Що означає розпоряджання майновим правом на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямого ефіру) згідно договору про передання (відчуження) майнових прав? Це означає повну та безповоротну передачу майнового права, що передається (відчужується) до нового суб'єкта від первинного, яким є виконавець (виконавці).

Чому автором було обрано саме дослідження розпоряджання майновим правом на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямого ефіру)? Ідея з даного дослідження виникла у зв'язку із певною неузгодженістю моменту виникнення майнових прав на зазначений об'єкт із загальним правилом про те, що розпоряджання може мати місце лише по відношенню до створеного об'єкту, а відповідно і майнових прав, що виникають у зв'язку з цим.

Діалектичний підхід склав методологічну основу дослідження, що дозволив проаналізувати особливості передачі майнового права на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямого ефіру) за договором про передачу (відчуження) такого права.

В результаті проведеного дослідження автором була приділена окрема увага аналізу та дослідженню того, що не можна ототожнювати договір про передачу (відчуження) майнових прав на об'єкт суміжних прав та передачу об'єкту права інтелектуальної власності за договором купівлі-продажу. Це є окремі цивілістичні конструкції. Так, дійсно без виникнення об'єкту суміжних прав, не виникають і майнові права на нього, проте, об'єкт і майнові права незалежні одне від одного, а відповідно відчуження об'єкту не означає відчуження майнових прав на нього і навпаки. Звичайно, при цьому, не можна говорити про розпоряджання майновими правами без ознайомлення з самим об'єктом, що є цілком логічним та виправданим і знайшло своє відображення у положеннях профільного українського законодавства.

У зв'язку з проведеним дослідженням та зробленими *висновками*, автором було запропоновано ряд нових редакцій статей до діючого профільного українського законодавства. Одна із ключових запропонованих редакцій стосується зміни до підходу в розумінні моменту виникнення майнового права на виконання. В основі запропонованого, лежить думка автора про те, що важко уявити собі укладення договору про передачу (відчуження) майнового права на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямого ефіру) власне під час здійснення такого публічного сповіщення. Вважається, що виконання як об'єкт суміжних прав не створюється безпосередньо під час публічного сповіщення (прямого ефіру) за загальним правилом, а є створеним до нього, шляхом проведення репетицій, в тому числі і генеральної репетиції (репетицій) під час власне якої у майбутнього нового суб'єкта є можливість із ознайомлення та укладення відповідного договору. Враховуючи останнє, виконання, що здійснюється під час публічного сповіщення (прямого ефіру) не є вже новим.

Окрім власне розгляду особливостей передачі (відчуження) майнових прав на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямого ефіру) автором підіймається ще ряд дотичних до поставленої теми питань. Так, серед іншого, автором пропонується нова редакція статті профільного українського законодавства шляхом виключення трудового договору (контракту) як такого, що врегульовує розподіл майнових прав між працівником (працівниками) і роботодавцем у зв'язку з тим, що він не є цивільно-правовим по своїй природі по-перше (а мова йде саме про створення об'єкту права інтелектуальної власності), а по-друге, виходячи з того, що розподіл майнових прав не може відбуватися завчасно, тобто до моменту їх виникнення. Натомість автор пропонує ввести до редакції статті профільного Закону України новий договір, а саме договір про передачу (відчуження) майнових прав на службові об'єкти авторського права та суміжних прав.

Ключові слова: майнові права на об'єкт суміжних прав, об'єкт суміжних прав, виконання, публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір), момент виникнення суміжних прав на виконання, договір про передання (відчуження) майнових прав.

Pecherova N.H. Features of the transfer (alienation) of property rights for public announcement of an unfixed performance (live broadcast) under a contract on the transfer (alienation) of property rights under the legislation of Ukraine.

Objects of related rights, despite their close connection with objects of copyright, are separated into a separate group of objects according to Ukrainian legislation. The content of intellectual property rights to a particular object is personal non-property rights and property rights. Each of the objects of related rights has its own moment of occurrence of personal non-property and property rights. Property rights provide the opportunity to dispose of them. The current profile legislation of Ukraine provides the opportunity to dispose of property rights both partially and completely. The purpose of our work is to study the features of disposal of a property right to the public announcement of unfixed performance (live broadcast) under an agreement on transfer (alienation) of such a right. What does the disposition of the property right to public announcement of an unfixed performance (live broadcast) mean under an agreement on the transfer (alienation) of property rights? This means that the complete and irrevocable transfer of the property right is being conveyed (alienated) to a new subject from the primary one, which is the performer (performers).

Why did the author choose to study the disposition of the property right to public announcement of an unfixed performance (live broadcast)? The idea for this study arose due to a certain inconsistency of the moment of emergence of property rights to the specified object with the general rule that disposition can only take place in relation to the created object, and accordingly, the property rights arising in connection with this.

The dialectical approach formed the methodological basis of the study, which allowed us to analyze the features of the transfer of property rights to the public announcement of an unfixed performance (live broadcast) under a contract on the transfer (alienation) of such rights.

As a result of the study, the author paid special attention to the analysis and study of the fact that it is impossible to identify a contract on the transfer (alienation) of property rights to an object of related rights and a transfer an object of intellectual property rights under a purchase and sale contract. These are separate civil constructions. Yes, indeed, without the emergence of an object of related rights, property rights to it do not arise, however, the object and property rights are independent of each other, and accordingly, the alienation of the object does not mean the alienation of property rights to it and vice versa. Of course, at the same time, one cannot speak of the disposal of property rights without familiarization with the object itself, which is quite logical and justified being reflected in the provisions of the relevant Ukrainian legislation.

In connection with the conducted research and the conclusions drawn, the author proposed a number of new revisions of articles to the current relevant Ukrainian legislation. One of the key proposed revisions concerns a change in the approach to understanding the moment of the emergence of the property right to performance. The basis of the proposal is the author's opinion that it is difficult to imagine concluding an agreement on the transfer (alienation) of the property right to public announcement of an unfixed performance (live broadcast) during the actual implementation of such a public announcement. It is believed that the performance as an object of related rights is not created directly during the public announcement (live broadcast) according to the general rule, but is created before it, by conducting rehearsals, including a dress rehearsal (rehearsals), during which the future new subject has the opportunity to familiarize himself with and conclude a relevant agreement. Taking into account the latter, the performance carried out during the public announcement (live broadcast) is not new.

In addition to the actual consideration of the features of the transfer (alienation) of property rights to the public announcement of an unfixed performance (live broadcast), the author raises a number

of other issues related to the topic. Thus, among other things, the author proposes a new wording of the article of the relevant Ukrainian legislation by excluding the employment contract as such, which regulates the distribution of property rights between the employee (employees) and the employer, due to the fact that it is not civil law in nature, firstly (and we are talking about the creation of an object of intellectual property rights), and secondly, based on the fact that the distribution of property rights cannot occur in advance, that is, before the moment of their occurrence. Instead, the author suggests introducing a new contract into the wording of the article of the relevant Law of Ukraine, namely, the contract on the transfer (alienation) of property rights to service objects of copyright and related rights.

Key words: property rights to the object of related rights, object of related rights, performance, public announcement of unfixed performance (live broadcast), moment of emergence of related rights to performance, agreement on the transfer (alienation) of property rights.

Постановка проблеми. Згідно ст. 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (далі – Закон) «1. Суб'єкт авторського права або суміжних прав може передати (відчужити) свої майнові права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, передбачені відповідно частиною першою статті 12, частиною першою статті 38, частиною першою статті 39, частиною першою статті 40 цього Закону будь-якій іншій особі у повному складі на території всіх держав світу, або на всі способи використання на території окремих держав світу. У разі передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав частково майнові права в обсязі, не передбаченому у договорі, є такими, що не передані (не відчужені). Предметом договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладення договору» [1].

Згідно ч. 1 ст. 427 Цивільного кодексу України (далі – Кодекс) «1. Майнові права інтелектуальної власності можуть бути передані відповідно до закону повністю або частково іншій особі» [2].

Згідно ч. 1 ст. 38 Закону «1. Суб'єкт суміжних прав на виконання має право використовувати виконання будь-яким способом (способами) та виключне право дозволяти або забороняти використання, виконання іншими особами. Способами використання виконання є, зокрема: 1) публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір); 2) фіксування у фонограмі чи відеогамі; 3) відтворення запису виконання; 4) включення зафіксованого виконання до складу іншого об'єкта авторського права або суміжних прав; 5) розповсюдження примірників запису виконання, зафіксованого у фонограмі чи відеогамі; 6) здавання в найм чи в позичку примірників запису виконання, зафіксованого у фонограмі, відеогамі, аудіовізуальному творі; 7) інтерактивне надання доступу до зафіксованого виконання; 8) імпорт оригіналу чи примірників запису виконання. Цей перелік не є вичерпним» [1].

Виходячи із зазначеної вище норми вважаємо за доцільне підкреслити, що в профільному Законі нашої держави фактично публічне сповіщення незафіксованого виконання і прямий ефір знайшли своє відображення в одному майновому праві, що ми розглядаємо у нашій роботі, а саме майновому праві на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямого ефіру). Законодавець не розділяє окремо майнове право на публічне сповіщення незафіксованого виконання та майнове право на прямий ефір, хоча при цьому як зазначено вище перелік майнових прав не є вичерпним. При цьому, згідно абзацу другого ч. 3 ст. 38 Закону «Без дозволу суб'єкта майнових суміжних прав на виконання, але з виплатою справедливої винагороди виконавцям, можливе таке використання фонограм, відеограм, які містять відповідне виконання: 1) публічне виконання фонограми; 2) публічне сповіщення фонограми; 3) публічне демонстрування відеограми; 4) публічне сповіщення відеограми» [1]. Тобто, виходячи з положень чинного профільного законодавства мова не йде про можливість використання публічного сповіщення незафіксованого виконання (прямого ефіру) без укладення відповідного договору, яким є договір про передачу (відчуження) відповідного майнового права.

Згідно змісту ч. 1 ст. 15 Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятого Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року мова про незафіксоване виконання не йде. Так, згідно зазначеного положення «Виконавці та виробники фонограм мають право на одноразову справедливую винагороду за пряме або непряме використання фонограм, опублікованих з комерційною метою, для ефірного мовлення або будь-якого сповіщення для загального відома» [3].

Тобто, підходи до розуміння висвітленого питання в національному законодавстві та в вище зазначеному договорі є схожими.

Натомість, згідно п. f та г ст. 2 Договору про який нами було зазначено вище «ефірне мовлення» та «сповіщення для загального відома» виокремлені окремо. Так, згідно п. f ст. 2 згаданого договору «ефірне мовлення» означає передачу засобами недротового зв'язку звуків або зображень і

звуків, або їх відтворень для приймання публікою; така передача через супутник також є «ефірним мовленням»; передача кодованих сигналів є «ефірним мовленням», якщо засоби декодування надаються публіці організацією мовлення або за її згодою» [3]. Згідно з п. 9 ст. 2 Договору «сповіщення для загального відома» виконання або фонограми означає передачу для публіки будь-яким способом, крім ефірного мовлення, звуків виконання чи звуків або відтворень звуків, записаних на фонограму. Для цілей Статті 15 «сповіщення для загального відома» включає доведення звуків або «відтворень звуків, записаних на фонограму, до слухового сприйняття публікою» [3].

При цьому зауважимо, що згідно ст. 6 згаданого вище Договору «Виконавці мають виключне право стосовно своїх виконань дозволяти: (i) ефірне мовлення і сповіщення для загального відома своїх незаписаних виконань, за винятком випадків, коли виконання уже передавалось в ефір; (ii) запис своїх незаписаних виконань» [3].

При співставленні ж положень, зазначених на самому початку, виникає питання щодо того як відбувається передання (відчуження) майнових прав на використання публічного сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір), зважаючи на положення абзацу 2 ч. 1 ст. 49 Закону, а також на момент виникнення суміжних прав на такий об'єкт суміжних прав.

Зауважимо при цьому, що, на наш погляд, міститься суперечність абзацу 2 ч. 1 ст. 49 Закону самій назві статті «Передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав за договором», у зв'язку з чим вважається за доцільне в подальшому внести зміни до абзацу 2 ч. 1 ст. 49 Закону з метою узгодження з самою назвою статті, адже якщо виходити зі змісту договору про передання (відчуження) майнових прав, мова йде саме про передання (відчуження) майнових прав, не йде мова про передання (відчуження) об'єкту суміжних прав, в контексті даної статті.

Аналогічної узгодженості, на наш погляд, потребують і положення Цивільного кодексу України.

Так, згідно ч. 1 ст. 1113 Кодексу «1. За договором про передання майнових прав інтелектуальної власності одна сторона (особа, що є суб'єктом майнових прав на об'єкт права інтелектуальної власності) передає другій стороні частково або у повному складі ці права відповідно до закону та на визначених договором умовах. Предметом договору про передання майнових прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладання договору» [2].

Щодо самої ж назви даного виду договору зауважимо, що, на наш погляд, більш вдалою назвою, що відображає правову природу даного виду договору є назва, що застосовується в профільному Законі, за рахунок вживання терміну «відчуження».

Договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт суміжних прав та договір за яким відбувається, наприклад, передача об'єкту суміжних прав за договором купівлі – продажу не є одним видом договору, дані цивілістичні конструкції є окремими та незалежними одна від одної.

В той же час, в подальшому вважається за доцільне, на наш погляд, запропонувати зміни і до самої назви ст. 49 Закону. Допускаємо, що при постановці назви даної статті законодавець мав на увазі не лише договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або суміжних прав, а й трудовий договір (контракт).

Так, згідно ч. 1 ст. 48 Закону «1. Розпорядження майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав може здійснюватися на підставі: 1) трудового договору (контракту) – в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму; 2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав; 4) ліцензійного договору на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 6) іншого правочину щодо розпорядження майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав. Умови правочинів щодо розпорядження майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав стосовно передання (відчуження) або надання дозволу на використання (ліцензії) щодо майнового права на справедливую винагороду, передбаченого відповідно частиною третьою статті 12, частиною третьою статті 38, частиною третьою статті 39, частиною третьою статті 40 цього Закону, є нікчемними» [1].

Зауважимо при цьому, що згідно положень ч. 1 ст. 1107 Кодексу визначені наступні форми розпорядження майновими правами «1. Розпорядження майновими правами інтелектуальної власності здійснюється на підставі таких правочинів: 1) ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності; 2) ліцензійний договір; 3) договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності; 4) договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності; 5) інший правочин щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності» [2].

Як можна бачити зі змісту вище викладеної статті трудовий договір (контракт) прямо не розглядається Цивільним кодексом України як форма розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності.

В контексті продовження аналізу назви самої статті 49 Закону та зазначивши ч. 1 ст. 48 Закону зауважимо, що законодавець окремо виділяє трудовий договір (контракт) в частині розподілу майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав та договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав.

На нашу думку, назва статті 49 Закону аж ніяк не може охоплювати трудовий договір (контракт) в частині розподілу майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав. Сама природа правовідносин, які врегульовує трудовий договір (контракт) є іншою. Вона не є цивільно-правовою і ґрунтується зовсім на інших засадах. Тому, в майбутньому вважається за доцільне ввести інший вид договору, який би врегульовував розподіл майнових прав на службові твори, в тому числі і які відносять до об'єктів суміжних прав.

І головне, повертаючись до моменту виникнення суміжних прав, зауважимо, що це питання є вкрай важливим, в контексті, даної роботи, а особливо абзацу 2 ч. 1 ст. 49 Закону.

Так, згідно ч. 1 ст. 36 Закону «1. Суміжні права виникають внаслідок факту: 1) кожного здійснення виконання; 2) вироблення фонограми; 3) вироблення відеограми; 4) першої трансляції програми організації мовлення» [1].

Тобто, перед нами стоїть завдання дати відповідь на питання щодо співвідношення моменту виникнення суміжних прав на виконання з передачею (відчуженням) майнових прав на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір).

Зазначимо також в контексті тих питань, що нами піднімалися при аналізі абзацу 2 ч. 1 ст. 49 Закону, що згідно ч. 2 ст. 36 Закону «2. Суміжні права і право власності на матеріальний, електронний (цифровий) об'єкт, в якому втілено (зафіксовано) об'єкт суміжних прав, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального, електронного (цифрового) об'єкта, в якому втілено об'єкт суміжних прав, не означає відчуження майнових прав на об'єкт суміжних прав і навпаки» [1].

Згідно ч. 1, ч. 2, ч. 3 ст. 419 Кодексу «1. Право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. 2. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ. 3. Перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності» [2].

Метою даної роботи є дослідження особливостей, що виникають при укладенні договору про передання (відчуження) майнових прав на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір) через розмежування об'єкту права інтелектуальної власності від майнових прав інтелектуальної власності, що виникають на нього, а також моменту виникнення суміжних прав на такий об'єкт як виконання.

Стан опрацювання проблематики. Різними аспектами питань, дотичними до поставленої у статті теми займалися такі вчені як Андрусів У.Б., Бурило Ю.П., Шимон С.І., Лупало О.А., Якубівський І.Є та інші. Сам договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти права інтелектуальної власності став чомусь предметом дослідження досить невеликого числа вітчизняних науковців.

Відмітимо при цьому, що увагу даному виду договору було приділено вченим Якубівським І.Є. Так, у своїй роботі Якубівський І.Є. зазначає «У ЦК України не передбачено положень, які б вимагали для укладення договору про передання майнових прав інтелектуальної власності, крім досягнення згоди з істотних умов, вчинення якихось інших дій. Саме по собі формулювання «передає» у визначенні цього договору не може свідчити про його реальність. Немає положень, які б вказували на його реальний характер, й у спеціальному законодавстві про інтелектуальну власність. Отже, договір про передання майнових прав інтелектуальної власності є консенсуальним договором. Такий договір є укладеним з моменту досягнення сторонами у належній формі згоди з усіх істотних умов» [4, с. 309].

Проте, зазначимо, що питання щодо особливостей передачі майнових прав на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямого ефіру) за договором про передання (відчуження) майнових прав так і залишилося не дослідженим.

Виклад основного матеріалу. Згідно ст. 41 Конституції України: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку,

встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі» [5].

Відповідно до ст. 54 Конституції України «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [5].

Згідно ч. 1 ст. 418 Кодексу «1. Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом» [2].

І хоча, передача майнових прав на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямого ефіру) розглядаються автором в контексті національного законодавства проте, вважаємо за доцільне зауважити, що згідно п. а ч. 1 ст. 7 Міжнародної конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення «1. Охорона, яка надається виконавцям відповідно до цієї Конвенції, включає можливість запобігати: (а) здійсненню без їхньої згоди телерадіопередачі або публічного сповіщення їхнього виконання за винятком випадків, коли використовуване для телерадіопередачі або для публічного сповіщення виконання вже було передано в ефір або здійснюється з використанням запису» [6].

Згідно ч. 1 ст. 34 Закону «1. Об'єктами суміжних прав, незалежно від призначення, змісту, способу і форми вираження, є: 1) виконання; 2) фонограма; 3) відеограма; 4) програма організації мовлення» [1].

Згідно ч. 1, ч. 2 ст. 47 Закону «1. Суб'єкт авторського права або суміжних прав може здійснювати майнові права, що йому належать, особисто, через представника чи іншу уповноважену особу або організації колективного управління. 2. Суб'єкт авторського права або суміжних прав здійснює майнові права, що йому належать, на власний розсуд, не порушуючи прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб. Не допускається зловживання майновими правами на об'єкти авторського права і суміжних прав» [1].

Переходячи до правової природи такого об'єкту суміжних прав як виконання зазначимо, що згідно п. 8 ст. 1 Закону «виконання – результат індивідуальної чи колективної діяльності з артистичного представлення музичних, драматичних, літературних, хореографічних або подібних творів, фольклору чи інших художніх образів» [1].

Говорячи про момент виникнення майнових прав на виконання ним є згідно ч. 1 ст. 36 Закону «1. Суміжні права виникають внаслідок факту: 1) кожного здійснення виконання; 2) вироблення фонограми; 3) вироблення відеограми; 4) першої трансляції програми організації мовлення» [1].

Згідно ч. 1 ст. 451 Кодексу «1. Суміжні права виникають внаслідок факту: 1) здійснення виконання; 2) вироблення фонограми; 3) вироблення відеограми; 4) першої трансляції програми організації мовлення» [2].

Тобто, при передачі (відчуженні) майнових прав на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір) постає питання щодо того як відбувається передача (відчуження) такого майнового права, оскільки фактично, якщо виходити з ч. 1 ст. 36 Закону, яка нами була зазначена вище, виконання ще не створено згідно змісту цієї статті, тобто відповідні майнові права також ще не виникли. Спробуємо розібратися далі з поставленою проблематикою.

Зауважимо до цього, що згідно ч. 3 ст. 36 Закону «3. Для виникнення і здійснення суміжних прав не вимагається виконання будь-яких формальностей. За відсутності доказів іншого, виконавцем, виробником фонограми, виробником відеограми вважаються особи, імена (найменування) яких зазначено у фонограмі, відеограмі та їх копіях або на упаковці, що містить примірники фонограм, відеограм» [1].

Тобто, виконавцем (виконавцями) є особи, які здійснили виконання. Згідно ж п. 7 ст. 1 Закону «виконавець – фізична особа (актор, співак, музикант, танцюрист, диригент музичних і музично-драматичних творів або інша фізична особа), яка виконує роль, читає, декламує, співає, грає на музичному інструменті, танцює, інтерпретує, будь-яким іншим способом виконує музичні, дра-

матичні, літературні, хореографічні, інші подібні твори, фольклор або інші художні образи» [1].

Згідно п. 47 ст. 1 Закону під публічним сповіщенням розуміється «поширення в ефір для сприйняття публікою бездротовими засобами або за допомогою кабельної мережі чи супутника тощо об'єктів авторського права та/або суміжних прав» [1].

Говорячи про момент виникнення майнових прав на виконання, а у випадку даної роботи на виконання, яке буде передаватися шляхом публічного сповіщення (прямого ефіру), а відповідно, що є незафіксованим вважаємо, що моментом виникнення такого об'єкту, виходячи з необхідності дотримання абзацу 2 ч. 1 ст. 49 Закону є момент фінальної репетиції (репетицій), який передуює тому, коли відповідний об'єкт суміжних прав буде представлений для публічного сповіщення (прямого ефіру). Тобто, фактично об'єкт суміжних прав є створеним, має доопрацьований, довершений вигляд на момент фінальної репетиції (репетицій).

Якщо ж розглядати весь шлях, який передуює представленню виконання для публічного сповіщення (прямого ефіру), то допускаємо, що йому передуює не одна репетиція. Якщо виходити з логіки ч. 1 ст. 36 Закону, то майнові права виникають кожен раз при кожній репетиції. Але при цьому постає питання чи можна говорити, що створюється кожного разу нове виконання? Допускаємо, що ні.

Тому, у зв'язку з зазначеним вище вважається за доцільне внести відповідні зміни до ч. 1 ст. 36 Закону та до ч. 1 ст. 451 Цивільного кодексу України.

Продовжуючи проводити розмежування між передачею об'єкту та передачею майнових прав на об'єкт, який ми почали аналізувати на початку даної роботи зазначимо, що під передачею (відчуженням) майнових прав на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір) вважаємо, що слід розуміти передачу (відчуження) майнового права на використання виконання способом публічного сповіщення (прямий ефір), виключне право дозволяти або забороняти використання виконання способом публічного сповіщення (прямий ефір) іншими особами, а також виключне право перешкоджати неправомірному використанню відповідного незафіксованого виконання шляхом публічного сповіщення (прямого ефіру).

Так, згідно ч. 1 ст. 38 Закону «1. Суб'єкт суміжних прав на виконання має право використовувати виконання будь-яким способом (способами) та виключне право дозволяти або забороняти використання виконання іншими особами» [1].

В контексті роботи зауважимо, що згідно ч. 2 ст. 38 Закону «2. Майнові права на виконання, зазначені в частині першій цієї статті, можуть бути передані (відчужені) іншій особі на підставі закону чи правочину повністю (на всі способи використання виконання на території всіх держав світу) або частково (на окремі способи використання виконання на території всіх держав світу або на окремі способи використання виконання на території окремих держав світу, або на всі способи використання виконання на території окремих держав світу). Особа, яка набула майнові права на виконання у повному складі або частково, є суб'єктом суміжних прав у межах набутих прав. Суб'єкт права на виконання має право надати дозвіл та розпорядитися майновими правами на виконання в інший спосіб, що не суперечить закону» [1].

Окремим питанням вважається за доцільне висвітлити зв'язок між передачею (відчуженням) майнових прав на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір) та створенням програми організації мовлення як ще одного об'єкту суміжних прав.

Згідно п. 40 ст. 1 Закону «програма організації мовлення – поєднана єдиною творчою концепцією сукупність передач (телерадіопередач), інших творів та/або об'єктів суміжних прав, яка має постійну назву і транслюється радіомовником чи телемовником за певною сіткою мовлення» [1].

Аналізуючи вище зазначене положення розуміємо, що незафіксоване виконання, яке буде публічно сповіщуватися шляхом прямого ефіру може бути також складовою програми організації мовлення.

Чому ми говоримо про незафіксоване виконання як складову програми організації мовлення?

Відповіддю є правова природа програми організації мовлення. Тобто, програма організації мовлення є таким об'єктом суміжних прав до якого можуть входити як об'єкти авторського права, так і об'єкти суміжних прав. При цьому виникає питання чи може незафіксоване виконання увійти до програми організації мовлення, виходячи зі змісту ч. 1 ст. 36 Закону. Нагадаємо зміст даної статті з огляду ще й на момент виникнення самої програми організації мовлення. Так, згідно ч. 1 ст. 36 Закону «1. Суміжні права виникають внаслідок факту: 1) кожного здійснення виконання; 2) вироблення фонограми; 3) вироблення відеограми; 4) першої трансляції програми організації мовлення» [1]. Тобто, таким чином, якщо виходити із вище зазначеного положення момент виникнення майнових прав на виконання не співпадає з моментом першої трансляції програми організації мовлення і відповідно важко уявити на практиці передачу (відчуження) майнових прав на публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір) під час здійснення самого такого виконання

по-перше, а по-друге ще й під час прямої трансляції. З огляду на це, вважаємо запропоновані нами зміни до ч. 1 ст. 36 Закону способом вирішення поставленої ситуації.

Зауважимо, що програма організації мовлення як об'єкт суміжних прав є особливим. Однією з особливостей, на наш погляд, є і те, що тривалість майнових прав на даний об'єкт, на наш погляд, залежить від тривалості майнових прав на ті об'єкти, що входять до його складу.

При цьому постає питання щодо того, чи може існувати програма організації мовлення як об'єкт суміжних прав, якщо майнові права на об'єкти, що входять до його складу були не передані (відчужені) за договором про передання (відчуження) майнових прав, а, наприклад, були надані в користування за ліцензійним договором? Думаємо, що так, але вважаємо при цьому, що дане питання заслуговує на те, щоб бути предметом дослідження окремої роботи автора.

Висновки. У зв'язку з розглянутими вище питаннями пропонується внести зміни до абзацу 2 ч. 1 ст. 49 виклавши його наступним чином «1. Суб'єкт авторського права або суміжних прав може передати (відчужити) свої майнові права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, передбачені відповідно частиною першою статті 12, частиною першою статті 38, частиною першою статті 39, частиною першою статті 40 цього Закону будь-якій іншій особі у повному складі на території всіх держав світу або частково на окремі способи використання на території окремих держав світу, або на всі способи використання на території окремих держав світу. У разі передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав частково майнові права в обсязі, не передбаченому у договорі, є такими, що не передані (не відчужені). Предметом договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав не можуть бути майнові права, яких не існувало на момент укладення договору».

Викласти назву ст. 49 Закону наступним чином «Договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав».

З метою узгодженості профільного Закону та Цивільного кодексу України викласти назву статті 1113 Кодексу наступним чином «Договір про передання (відчуження) майнових прав інтелектуальної власності».

Ч. 1 статті 1113 Кодексу пропонується викласти у наступній редакції «1. За договором про передання майнових прав інтелектуальної власності одна сторона (особа, що є суб'єктом майнових прав на об'єкт права інтелектуальної власності) передає другій стороні частково або у повному складі ці права відповідно до закону та на визначених договором умовах. Предметом договору про передання майнових прав не можуть бути майнові права, яких не існувало на момент укладання договору».

Внести зміни до ч. 1 ст. 48 Закону шляхом виключення трудового договору (контракту) як форми з розпоряджання майновими правами на об'єкти в тому числі і суміжних прав та запровадження натомість договору про передання (відчуження) майнових прав на службове виконання, службову відеограму, службову фонограму, службову програму організації мовлення. Запропоновані зміни відобразити наступним чином «1. Розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав може здійснюватися на підставі: 1) договору про передання (відчуження) майнових прав на службове виконання, службову відеограму, службову фонограму, службову програму організації мовлення; 2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав; 4) ліцензійного договору на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 6) іншого правочину щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав. Умови правочинів щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав стосовно передання (відчуження) або надання дозволу на використання (ліцензії) щодо майнового права на справедливую винагороду, передбаченого відповідно частиною третьою статті 12, частиною третьою статті 38, частиною третьою статті 39, частиною третьою статті 40 цього Закону, є нікчемними».

Аналогічні зміни щодо впровадження такого нового договору як договір про передання (відчуження) майнових прав на службові об'єкти права інтелектуальної власності відобразити в майбутньому і в положеннях ч. 1 ст. 1107 Цивільного кодексу України.

Підкреслимо, що на наш погляд, трудовий договір (контракт), виходячи зі своєї правової природи не може врегульовувати відносини між працівником (працівниками) і роботодавцем в частині розподілу майнових прав на службові об'єкти суміжних прав. Зауважимо також, що врегулювання розподілу майнових прав на службовий об'єкт суміжних прав між працівником (працівниками) і роботодавцем через трудовий договір (контракт) фактично здійснюється до моменту створення такого службового об'єкту, що у свою чергу суперечить змісту абзацу 2 ч. 1 ст. 49 Закону та від-

повідним положенням Цивільного кодексу України, які були зазначені нами на початку роботи.

Зазначимо також, що законодавець чомусь в ч. 1 ст. 48 Закону не зазначає про програму організації мовлення як службовий об'єкт.

І наостанок, пропонується внести зміни до ч. 1 ст. 36 Закону та викласти наступним чином: «1. Суміжні права виникають внаслідок факту: 1) кожного нового здійснення виконання; 2) вироблення фонограми; 3) вироблення відеограми; 4) першої трансляції програми організації мовлення».

Також пропонується відобразити відповідні зміни шляхом пропозиції по внесенню змін до ч. 1 ст. 451 Цивільного кодексу України, які пропонується відобразити наступним чином з метою узгодження з профільним Законом «1. Суміжні права виникають внаслідок факту: 1) кожного нового здійснення виконання; 2) вироблення фонограми; 3) вироблення відеограми; 4) першої трансляції програми організації мовлення».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про авторське право і суміжні права». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>.
2. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
3. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_769#Text.
4. Якубівський І.Є. Проблеми набуття, здійснення та захисту майнових прав інтелектуальної власності в Україні: дис. на здобуття доктора юридичних наук: 12.00.03. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/dysertatsiia.pdf>.
5. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Міжнародна конвенція про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_763#Text.

UDC: 347.44

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.36>

RELATED RIGHTS OF PERFORMERS TO DIGITAL CONTENT: PROBLEMATIC ISSUES

Poperechna H.M.,*Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of International Law
and Migration Policy,
West Ukrainian National University***Poperechnyi Yu.Yu.,***Military Serviceman*

Poperechna H.M., Poperechnyi Y.Y. Related rights of performers to digital content: problematic issues.

The article is devoted to the study of problematic issues related to the distribution of performers' related rights to digital content. The authors analyze certain categories of related rights objects in the context of extension of performers' property and personal non-property rights to digital content. It is determined that the protection of performers' property and personal non-property rights applies when their performance is digitally broadcast through the online platform of a digital content provider. In such a situation, the performer is entitled to remuneration from the supplier for the use of such performance. The same rule should apply to the use and distribution of previously unbroadcast performances recorded in phonograms or videograms. The author clarifies the legal status of phonograms and videograms as objects of related rights, since these objects can be directly converted into digital form and become the subject of agreements regulating the circulation of digital content.

It is established that in case of transformation of a phonogram or videogram into digital form by converting a primary signal of any type into a digital signal, such a derivative phonogram or videogram will be considered a digital copy and will lose additional protection of property and personal non-property rights of its producers in accordance with the terms of the digital content supply agreement. Based on the analysis of case law, the author establishes that when entering into a contract for the supply of digital content which is the subject of copyright and related rights on the Internet, the supplier is obliged to obtain permission to use such a protected object or pay an appropriate fee to an authorized person (author or owner of related rights) for any use of the work.

The author substantiates the need to improve the legislation in the field of copyright and related rights protection on the Internet by supplementing Article 1 of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» with provisions stipulating that in case of first-time recording of a phonogram or videogram in digital form, such recording will be considered digital content. It is determined that producers of phonograms and videograms are granted the exclusive right to use such works on the Internet. In the event that a phonogram or videogram becomes the subject of a digital content supply agreement, producers are subject to the protection of their property and personal non-property rights, with the possibility of compensation for damages in case of violation of these rights by the digital content provider.

Key words: digital content, related rights, copyright, intangible data, performers' rights.

Поперечна Г.М., Поперечний Ю.Ю. Суміжні права виконавців на цифровий контент: проблемні питання.

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань поширення суміжних прав виконавців на цифровий контент. Авторами проаналізовано окремі категорії об'єктів суміжних прав у розрізі поширення майнових та особистих немайнових прав виконавців на цифровий контент. Визначено, що охорона майнових та особистих немайнових прав виконавців застосовується у випадку, коли їх виконання транслюється в цифровій формі через онлайн-платформу постачальника цифрового контенту. У такій ситуації виконавцю належить право на винагороду від постачальника за використання такого виконання. Те саме правило повинно застосовуватись стосовно використання та поширення зафіксованого у фонограмах чи відеограмах раніше не трансльованого виконання. З'ясовано правовий статус фонограм та відеограм як об'єктів суміжних прав, оскільки саме ці об'єкти можуть бути безпосередньо переведені у цифрову форму і ставати предметами договорів, які регулюють обіг цифрового контенту. Встановлено, що у разі перетворення фонограми чи віде-

ограми в цифрову форму шляхом конвертації первинного сигналу будь-якого типу в цифровий сигнал, така похідна фонограма чи відеограма буде вважатися цифровою копією і втратить додаткову охорону майнових та особистих немайнових прав її виробників відповідно до умов договору постачання цифрового контенту. На основі аналізу судової практики встановлено, що при укладанні договору на постачання цифрового контенту, який є об'єктом авторського права та суміжних прав в Інтернеті, постачальник зобов'язаний отримати дозвіл на використання такого охоронюваного об'єкта або сплатити відповідну винагороду уповноваженій особі (автору чи власнику суміжних прав) за будь-яке використання твору.

Обґрунтовано необхідність удосконалення законодавства в сфері захисту авторських та суміжних прав у мережі Інтернет шляхом доповнення ст. 1 Закону України «Про авторське право та суміжні права» положеннями, які визначають, що у випадку першочергового запису фонограми чи відеограми в цифровій формі, такий запис буде вважатися цифровим контентом. Визначено, що виробникам фонограм та відеограм надається виключне право на використання таких творів в Інтернеті. У разі, коли фонограма чи відеограма стає предметом договору постачання цифрового контенту, на виробників поширюється охорона їх майнових та особистих немайнових прав, з можливістю відшкодування шкоди у випадку порушення цих прав постачальником цифрового контенту.

Ключові слова: цифровий контент, суміжні права, авторське право, нематеріальні дані, права виконавців.

Statement of the problem. Due to the development of digital content technologies and streaming platforms, a number of legal issues arise related to the protection of copyright and related rights on the Internet. Of particular difficulty is determining the legal regime of related rights objects, in particular phonograms and videograms, when they are digitized and used through online platforms. The need to clearly regulate the property and non-property rights of performers and producers of such content objects becomes even more relevant in the context of streaming services, where digital copies of performances, recordings and videos can be distributed without appropriate licenses or approvals.

As of today, the legal status of phonograms and videograms converted into digital form is not clearly regulated by law, which gives rise to numerous legal disputes, in particular, regarding the rights to remuneration for the use of such digital copies. Given the absence of a unified legal approach to defining digital recordings as copyrighted content, there is a need to improve national legislation to ensure proper protection of the rights of performers and producers of phonograms and videograms.

Objective of the study. The purpose of this article is to analyze the legal status of digital copies of phonograms and videograms, to investigate the existing gaps in the legislation on the protection of related rights on the Internet, and to develop proposals for improving the legal framework in this area.

The state of development of the issue. The issue of copyright and related rights protection in the context of digital content and streaming platforms is the subject of active research among domestic legal scholars. In particular, Kravets V. and Czajkowska-Dąbrowska M. considered the theoretical and methodological foundations of legal protection of intellectual property in the digital environment and its importance for ensuring the rights of performers and content producers. The specifics of protecting the rights of performers, authors of phonograms and videograms on online platforms were studied by Barta J., Markiewicz R., Nowacka I., and a number of other authors.

However, despite a considerable number of studies, a number of important aspects of legal protection of related rights on the Internet remain insufficiently studied. In particular, the issues of the legal status of digital copies of phonograms and videograms, as well as determining the conditions for protecting the rights of performers in the case of broadcasting their performances via streaming platforms, require more detailed research. In addition, it is worthwhile to study in more depth the mechanisms for protecting the rights of content producers on platforms that do not provide adequate remuneration for the use of such works, as well as the need to improve legislation to effectively address these problems.

Presentation of the main material. Legislation in the field of intellectual property rights protection distinguishes between property and personal non-property rights of authors and their successors in title related to the creation and use of works of science, literature, and art - copyright and the rights of performers, phonogram and videogram producers, and broadcasting organizations - related rights [9]. As V. Kravets aptly notes, related rights are the rights to the results of creative activity of performers, phonogram (videogram) producers, broadcasting organizations, which are formed as a result of their use of copyrighted works (works of literature and art) [8, p. 99].

Ukrainian legislation does not contain a definition of the objects of legal protection of related rights, however, Article 35 of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» sets out a list of them. These include: performances of literary, dramatic, musical, musical-dramatic, choreographic, folklore

and other works; phonograms, videograms; broadcasts (programs) of broadcasting organizations.

The list of related rights provided for in the intellectual property protection legislation includes a key place for performances of works. It is worth noting that performances of works are granted legal protection, and therefore one of the prerequisites for the existence of protection is the performance of a work that is individual, original and creative in nature within the meaning of copyright and related rights legislation. As noted by A. Kopff a work may have a certain number of indefinite qualitative features directly added by its performer during the creative interpretation of the work aimed at creating appropriate emotions and impressions in the viewer [18, p. 41].

Another characteristic feature of performance protection is its performance by an actor (theater, cinema, etc.), singer, musician, dancer or other person who performs a role, sings, reads, recites, plays a musical instrument, dances or otherwise reproduces a work of literature, art or folk art, circus, variety, puppetry, pantomime, etc., as well as conducts musical and musical-dramatic works [9].

We agree with I. Yakubivskyi, who states that a public performance of a work by a singer, musician, dancer, circus performer, etc. is a creative interpretation of the work performed [14, p. 66]. That is why scientists consider it necessary to introduce the requirement of personal nature of the performance of the work and the performer's belonging to the category of artistic personnel [15, p. 121]. At the same time, performers are guaranteed protection of their property and personal non-property rights.

In the context of concluding digital content supply agreements, the exclusive right of performers to allow or prohibit other persons from publicly broadcasting their performances is of great importance. The protection of property and personal non-property rights of performers occurs in the case of streaming of such performances, which is carried out in digital form online, directly through the platform of a digital content provider. In this situation, the performer is entitled to remuneration from the provider for the use of such performance. The same rule should apply to the use and distribution of a previously unbroadcast performance recorded in phonograms or videograms.

It is essential for this research to clarify the legal regime of phonograms and videograms as objects of related rights, since they can directly acquire a digital form and be the subject of contracts for the supply of digital content. The legislator understands a phonogram as a sound recording on an appropriate medium (magnetic tape or magnetic disk, gramophone record, CD, etc.) of a performance or any sounds, except for sounds in the form of a recording, which is part of an audiovisual work [9]. The legislative definition of a phonogram tends to interpret it as a recording of sound made using analog signal recording technology. However, information and computer technologies make it possible to perform and store such a recording of a phonogram in the form of digital data, which in turn allows the phonogram to be classified as digital content [17, p. 100].

A similar construction can be found in the definition of a videogame, under which the national legislator understands a video recording on an appropriate material carrier (magnetic tape, magnetic disk, CD, etc.) of a performance or any moving images (with or without sound), except for images in the form of a recording included in an audiovisual work [9].

It is worth noting that, in accordance with the provisions of copyright and related rights legislation, both phonograms and videograms are source material for making their subsequent copies. Thus, the key argument for the possibility of classifying a phonogram or videogram as digital content is the technology of its first recording. Fixation of a phonogram or videogram in the form of a binary digital data record is a prerequisite for extending the legal regime of digital content to them. The above determines the existence of the exclusive property right of the phonogram or videogram producer to use such digital content and the exclusive right to authorize or prohibit such use by other persons [9]. That is, when concluding a contract for the supply digital content, the supplier will be obliged to obtain permission from the producer to use it.

If a phonogram or videogram acquires a digital form of expression by converting a primary signal of any kind into a digital signal, such a derivative phonogram or videogram shall be considered a digital copy and shall be deprived of additional protection of property and personal non-property rights of its producers under a contract for the supply of digital content.

It is worth noting that despite the existence of the definition of a phonogram and videogram producer in the legislation, there are many contradictions in the doctrine regarding the holder of property and personal non-property rights to phonograms and videograms. Pursuant to Article 1 of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights», a phonogram or videogram producer is a natural or legal person who has taken the initiative and is responsible for the first video recording of a performance or any moving images (with or without soundtrack); sound recording of a performance or any sounds. The most controversial issue is the definition of the person who «took the initiative and is responsible». According to M. Tchaikovska-Dombrowska, a phonogram and videogram producer is a person who assumes the financial costs associated with the sound or video recording [16, p. 351].

In order to clarify this issue, we will try to analyze the case law related to the enforcement of property and personal non-property copyright and related rights on the Internet. Thus, in a case concerning copyright protection on the Internet, it is noted that posting works on the Internet in a form available for public consumption is their reproduction, and therefore they are subject to Article 15 of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights», which determines the exclusive right of the author (or other person holding copyright) to authorize or prohibit the use of the work by other persons [10]. Thus, when entering into a contract for the supply of digital content that is the subject of copyright and related rights on the Internet, the supplier must obtain permission to use such a protected object or pay an authorized person (author, owner of related rights) a fee for any use of the work.

In our opinion, in order to improve the legislation in the field of copyright and related rights protection on the Internet, Article 1 of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» defining the concept of phonogram and videogram should be supplemented by adding a provision stating that in case of the first recording of a phonogram/videogram in digital form, such recording will be considered digital content. At the same time, producers of phonograms and videograms will have the exclusive right to use the work on the Internet, and if such a phonogram or videogram is the subject of contract for the supply digital content, its producers will be subject to protection of their property and personal non-property rights, and in case of their violation, compensation for damage by the digital content provider.

Ukrainian copyright law guarantees the protection of the exclusive property rights of broadcasting organizations to use their programs in any way, and the exclusive right to allow or prohibit other persons from: publicly announcing their programs by broadcasting and retransmission; recording their programs on a material medium and reproducing them; public performance and public demonstration of their programs in places with paid entrance [9].

As emphasized by I. Novatska, the broadcasting organization has the exclusive right to dispose of its own programs and use them. This provision should also apply in the case of recording (fixation) of programs, including with the use of digital technologies [19].

Similarly, to works, programs of broadcasting organizations are characterized by the individual and creative nature of the united group of their authors. An objective form of representation of the creative result of the activities of broadcasting organizations is the publication of programs and broadcasts of these organizations in a certain way, with the help of technical means [2, p. 9].

In the context of the research, it seems interesting to consider the issue of the mode of transmission by broadcasting organizations of both digital content that can be supplied to users in the form of streaming and digital recording available for viewing online and for downloading to a user's personal technical device.

We believe that the legal regulation of the protection of property rights to broadcasts (programs) of broadcasting organizations that are the subject of agreements aimed at the circulation of digital content should be carried out in the same way as the protection of copyrights to works. Namely, the supplier of broadcasting programs must obtain a license for their use and supply to other persons.

At the same time, we consider it necessary to exclude the extension of property copyrights to digital copies of broadcasts (programs) of broadcasting organizations stored in the memory of a user's personal technical device and used by the user for his or her own use.

The emergence and development of cloud storage technology, which allows users to create and edit their own digital content in the cloud (infrastructure as a service) using the supplier's software (software as a service), has led to the emergence of new legal relations between the supplier and user of these services. At the same time, the meaning of the term «service» used in the context of legal relations for the supply of digital content in a cloud data storage differs somewhat from the legally enshrined and doctrinally defined approach to it.

At the same time, we consider it necessary to exclude the extension of property copyrights to digital copies of broadcasts (programs) of broadcasting organizations stored in the memory of a user's personal technical device and used by the user for his or her own use.

The emergence and development of cloud storage technology, which allows users to create and edit their own digital content in the cloud (infrastructure as a service) using the supplier's software (software as a service), has led to the emergence of new legal relations between the supplier and user of these services. At the same time, the meaning of the term «service» used in the context of legal relations for the supply of digital content in a cloud data storage differs somewhat from the legally enshrined and doctrinally defined approach to it.

Ukrainian legislation does not contain the concept of services, but the doctrine reveals its content through a number of characteristic features. Thus, scholars conditionally divide services into three main groups. The first includes services whose essence is manifested through activities [6, p. 16], the result of which does not receive material or embodied embodiment; and is reflected in legal consequences - the acquisition of rights

and obligations by the subject for which it is created [5, p. 487–489]; activities of a citizen or organization consumed in the process of its implementation, the product of which has no embodied expression [6, p. 41]; an action expressed in a specific useful result created by the work of a person (legal or natural), which is intangible (not material) in form, is not separated from the activity of its performer, and represents objectively achievable changes in the external world or the state of the subject [4, p. 9–11].

The second group includes services aimed at achieving a performance result. Its representatives understand services as the object of binding legal relations, which is a lawful action of the contractor aimed at achieving a certain result of an intangible nature, limited in time, and the consumption of which occurs at the time of its provision [12, p. 8], as well as such activities which necessarily lead to a certain result [3, p. 297].

The third group of scholars introduces the concept of service through an inseparable combination of activity and its result. They define a service as a result of an activity (when its consumption begins after its execution), as an activity itself, and as a combination of activity and result [3, p. 38]. Scientists refer to services initiated by an authorized entity and carried out on the basis of and in pursuance of a legal act, the activity of an entity aimed at meeting certain needs of its initiator, or at creating the necessary conditions and means for this [11, p. 145].

When analyzing the main criteria that distinguish the provision of services from other objects of civil rights, it is worth paying attention to the position of L. Ogieglo, who emphasizes that the concept of services does not include actions aimed at transferring ownership of property or the right to use this property to another person for a fee for a certain period of time. In this context, under a digital content supply agreement, the subject of such supply will be the transfer of digital content to the ownership or temporary use of another person, and digital content cannot be qualified as a service [20, p. 80].

A specific feature of digital content supply agreements is that its subject matter may take on a variety of external forms of expression. In some cases, it will be the development and production of digital content that is independent and long-lasting, while remaining in the form of a digital data record without a material form of expression.

It is worth noting that the initial Proposal for the Directive 2015/0287 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content also included digital services related to the creation, processing or storage in digital form of data received from a consumer and services for the distribution or other impact on digital data received from other users [21]. However, after numerous discussions of the draft by the European Commission, the definition of digital content was modified by distinguishing between the definition of digital content as data generated and delivered in digital form and digital services that allow interaction with such data [13, p. 163].

Conclusions. Analyzing the legal relations for the supply of digital content in the context of the current national legislation, we conclude that the contractual obligations of a digital content supplier differ from the obligations of a service provider. The mechanism of digital content supply is manifested in the provision of a «service» to the consumer by automated software, and the obligation to develop and maintain it is imposed on the supplier. Although the automated transfer of digital content does not exclude the possibility of qualifying the supplier's actions as a service, in our opinion, taking into account the purpose of the contract, namely, obtaining digital content in a manner that allows the recipient to use it on demand under any conditions, the subject of the digital content supply contract will be the digital content itself, and all other actions performed by the supplier to transfer digital content to the user are auxiliary.

Thus, digital content is a new and unique object of civil law. By applying the technique of legal fiction, it is advisable to extend the legal regime of a thing to legal relations related to its circulation. In addition, given the creative activity of the author and performer of digital content, it is necessary to obtain a license for its use when entering into agreements under which it is circulated.

REFERENCES:

1. Burylo Yu.P. Peredachi (prohramy) orhanizatsii movlennia yak obiekty prava intelektualnoi vlasnosti ta obiekty informatsiinykh pravovidnosyn. *Pryvatne pravo i pidpriumnytstvo*. 2015. Vyp. 14. S. 8–12.
2. Burylo Yu.P. Peredachi (prohramy) orhanizatsii movlennia yak obiekty prava intelektualnoi vlasnosti ta obiekty informatsiinykh pravovidnosyn. *Pryvatne pravo i pidpriumnytstvo*. 2015. Vyp. 14. S. 8–12.
3. Danyliuk T.I. Sutnist poniattia «posluha»: teoretychni aspekty. *Efektivna ekonomika*. 2014. No 8. S. 10–15, 38–40.
4. Drozdova N.V. Dohovir pro nadannia finansovykh posluh u tsyvilnomu pravi Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.03. K., 2005. 24 s.

5. Zoboviazalne pravo: teoriia i praktyka. za red. Dzery O.V. Kyiv: Yurinkom Inter, 1998. 912 s.
6. Karpenko O. Internet-posluha yak obiekt tsyvilno-pravovykh vidnosyn: dys. ...kand. yuryd. nauk: Kharkiv. 2015. 207 s.
7. Melnychuk M.O., Melnychuk O.F., Pypiak M.I. Osoblyvosti dohovoru pro nadannia posluh (vykonannia robot) u sferi Informatyzatsii. *Yurydychnyi elektronnyi naukovyi zhurnal*. 2019. 6. S. 168–171.
8. Pravo intelektualnoi vlasnosti: navch. posib. / za red. Kravtsia V.R., Oliukhy V.H. K.: Tsentr uchbovoi literatury, 2012. 270 s.
9. Pro avtorske pravo i sumizhni prava: Zakon Ukrainy vid 23.12.1993 r. № 3792-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1994. № 13. St. 64.
10. Pro pytannia zakhystu avtorskykh prav v Interneti: Postanova Vyshchoho Arbitrazhnoho Sudu Ukrainy vid 05.06.2000 u spravi N 04-1/5-7/82. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v7_82800-00 (data zvernennia 10.01.2025).
11. Rabinovych A. Yurydychno znachymi posluhy: zahalnoteoretychne poniattia, klasyfikatsiia. *Pravo Ukrainy*. 2010. № 8. S. 142–146.
12. Sybiha O.M. Dohovir komisii za tsyvilnym kodeksom Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Kharkiv, 2009. 22 s.
13. Stakhira H.M., Savanets L.M. Problemy ta perspektyvy adaptatsii proektu Dyrektyvy Yevropeiskoho Parlamentu i Rady 2015/0287 pro deiaki aspekty, shcho stosuiutsia dohovoru postavky tsyfrovoho kontentu do zakonodavstva Ukrainy. Teoriia ta praktyka adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva YeS: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Kyiv, 8 cher. 2018 r. Kyiv, 2018. S. 162–165.
14. Yakubivskiy I. Pravove rehuliuвання intelektualnoi vlasnosti. *Pravo ta innovatsii*. № 4 (12) 2015. S. 65–71.
15. Barta J., Markiewicz R. Prawo autorskie i prawa pokrewne. Wolters Kluwer. 2019. 628 s.
16. Czajkowska-Dąbrowska M., Barta J., Markiewicz R. Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz. Wolters Kluwer . 2011. 824 s.
17. Flisak D. Utwór multimedialny w prawie autorskim. Wolters Kluwer. 2008. 208 s.
18. Kopff A. Wykonawcy i wtórne użytkowanie ich wykonń. *Palestra* 6/7(55). S. 39–46.
19. Nowacka I. Umowa o dostarczeniu treści cyfrowych. Kraków. 2017. 420 s.
20. Ogiełło L. Usługi jako przedmiot stosunków obligacyjnych. Katowice: Uniwersytet Śląski. 1989. 242 s.
21. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content COM/2015/0634 final – 2015/0287 (COD). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52015PC0634> (data zvernennia 10.01.2025).

УДК 347.132.6:347.441(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.37>

АНТИПУБЛІЧНИЙ ПРАВОЧИН: ОКРЕМІ ЗАСАДИ

Рушчак І.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**юридичний факультет,**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Рушчак І.В. Антипублічний правочин: окремі засади.

Вказується, система норм про недійсність правочинів займає центральне місце в цивільному праві, адже виступає ключовим механізмом забезпечення законності та надійності майнового обороту, а також гарантією захисту законних інтересів сумлінних учасників цивільних правовідносин. Серед численних підстав визнання правочинів недійсними особливо важливе значення має їх суперечність засадам правопорядку, усталеним моральним цінностям суспільства та імперативним приписам законодавства. У статті досліджуються теоретичні та практичні аспекти правового режиму правочинів у цивільному праві України. Здійснено критичний аналіз існуючих наукових підходів до розуміння правового режиму правочинів та його елементів. Обґрунтовано, що запропонована в науковій літературі конструкція правового режиму правочинів є надмірно ускладненою та не повністю відповідає усталеному розумінню правового режиму як особливого порядку регулювання, що виражається в комплексі правових засобів. Доведено, що термін «правовий режим» традиційно застосовується щодо об'єктів права і означає спосіб набуття та порядок і межі здійснення прав щодо такого об'єкта права.

Особливу увагу приділено критичному аналізу категорії «правочин, що не відбувся». Встановлено, що дана категорія є алогічною з точки зору теорії юридичних фактів та не має практичного значення, оскільки випадки недосягнення мети правочину вже врегульовані спеціальними нормами цивільного законодавства. Аргументовано недоцільність введення такої категорії в науковий обіг та законодавство, оскільки це може призвести до невиправданого ускладнення правового регулювання та правозастосовної практики.

На основі аналізу судової практики виявлено проблеми застосування ст. 228 ЦК України щодо визнання правочинів недійсними як таких, що порушують публічний порядок. Встановлено, що суди інколи необґрунтовано застосовують дану норму до правочинів, які порушують приватні права та інтереси, а не публічний порядок. Запропоновано розмежовувати правочини, що порушують публічний порядок, від правочинів, які порушують приватні права та інтереси осіб.

Обґрунтовано необхідність вдосконалення теоретичних підходів до розуміння правового режиму правочинів та практики застосування законодавства про недійсність правочинів. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання відносин у сфері вчинення та визнання недійсними правочинів, що порушують публічний порядок.

Ключові слова: правочин, правовий режим, недійсність правочину, публічний порядок, цивільне право.

Rushchak I.V. Anti-public transaction: separate principles.

It is indicated that the system of rules on the invalidity of transactions is central to civil law, since it is a key mechanism for ensuring the legality and reliability of property turnover, as well as a guarantee of protection of legitimate interests of conscientious participants of civil legal relations. Among the numerous grounds for the recognition of transactions invalid, their contradiction to the principles of law and order, established by the moral values of society and imperative prescriptions of legislation is of particular importance. The article examines the theoretical and practical aspects of the legal regime of transactions in civil law of Ukraine. A critical analysis of existing scientific approaches to understanding the legal regime of transactions and its elements has been carried out. It is substantiated that the design of the legal regime of transactions proposed in the scientific literature is excessively complicated and does not fully correspond to the established understanding of the legal regime as a special order of regulation, which is expressed in the complex of legal means. It is proved that the term «legal regime» is traditionally applied to the objects of law and means the method of acquiring and the order and limits of exercising rights in respect of such object of law.

Particular attention is paid to the critical analysis of the category of «non -happening transaction». It is established that this category is logical in terms of the theory of legal facts and is of no practical

importance, since cases of failure to reach the purpose of the transaction are already regulated by special rules of civil law. It is not despicable to introduce such a category into scientific circulation and legislation, as this can lead to an unjustified complication of legal regulation and law enforcement practice.

On the basis of the analysis of case law revealed the problems of application of Art. 228 of the Civil Code of Ukraine on the declaration of transactions invalid as violation of public order. It is established that the courts sometimes unreasonably apply this rule to transactions that violate private rights and interests, not public order. It is proposed to distinguish between public order transactions from transactions that violate the private rights and interests of persons.

The need to improve theoretical approaches to understanding the legal regime of transactions and the practice of applying the legislation on invalidity of transactions is substantiated. Proposals for improving the legal regulation of relations in the field of committing and invalidating the transactions that violate public order are formulated.

Key words: transaction, legal regime, invalidity of transaction, public order, civil law.

Постановка питання. Інститут недійсності правочинів є одним із фундаментальних у цивільному праві, оскільки забезпечує стабільність цивільного обороту та захист прав добросовісних учасників правовідносин. Особливе місце серед підстав недійсності правочинів посідає їх невідповідність публічному порядку, моральним засадам суспільства та вимогам закону. Антипублічний правочин як категорія цивільного права викликає значний науковий та практичний інтерес, оскільки його кваліфікація та правові наслідки мають важливе значення для правозастосовної практики.

В умовах розвитку ринкових відносин та євроінтеграційних процесів в Україні особливої актуальності набуває дослідження правової природи антипублічних правочинів, їх місця в системі недійсних правочинів та особливостей правового регулювання. Важливість дослідження цієї проблематики підсилюється відсутністю єдиного підходу до розуміння сутності антипублічного правочину як у доктрині цивільного права, так і в судовій практиці, що створює певні складнощі при застосуванні відповідних норм цивільного законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичне підґрунтя дослідження антипублічних правочинів складають праці таких вчених-цивілістів як О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.О. Харитонов, В.І. Борисова, Р.А. Майданик, які зробили значний внесок у розвиток теорії недійсності правочинів.

Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз антипублічного правочину як підстави недійсності правочину, визначення його правової природи, ознак та особливостей правового регулювання, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Виклад матеріалу дослідження. В гносеологічному аспекті проблема правочинів пов'язана із загальною проблемою вдосконалення інституту правочинів взагалі та надання їм передбаченої законом стабільності, а також усунення внутрішніх та зовнішніх суперечностей. Тут насамперед йдеться про засаду розумності, яка є загальновизнаною у багатьох країнах світу і передбачає врахування розумних інтересів сторін при веденні переговорів [1, с. 16]. Крім того, як стверджує С.О. Бородавський: «Проблема недійсності правочинів поглиблюється тим, що в цивільному законодавстві не повною мірою реалізовано приватноправову природу інституту недійсності правочинів, його спрямованість на захист суб'єктивних прав. Навпаки, в інституті недійсності правочину в ЦК України проявляються публічно-правові елементи» [2, с. 85]. Вони ще більше проявили себе із внесенням змін у назву ст. 228 ЦК України і доповнення її ч. 3. Йдеться про визнання недійсними договорів як різновидів правочинів взагалі та їх окремих різновидів. Стосовно досліджуваного різновиду недійсного правочину йдеться про його попередника: угоду, яка суперечить інтересам держави та суспільства та правочинів, які порушують публічний порядок, що була передбачена ст. 49 ЦК УРСР.

На ці обставини звертають увагу науковці. Так, у науці цивільного права заслуговують уваги напрацювання стосовно правочинів Ю.П. Єгорова, який поділив правовий режим угод на загальний і спеціальний і щодо окремих різновидів угод. У зміст такого правового режиму він включив нормативні вимоги: 1) до правового явища для визнання його правочином; 2) до суттєвих ознак правочинів; 3) до цільової спрямованості правочинів; 4) до змісту правочинів; 5) до волі та волевиявлення в правочинах; 6) до форми правочинів; 7) до суб'єктів правочинів; 8) рекомендаційного характеру; 9) до процедурних дій при учиненні правочинів; 10) на випадок недотримання вимог до змісту, волі та волевиявлення, форми та суб'єктного складу правочинів; 11) стосовно недійсності частини правочину; 12) що опосередковують правові наслідки невизнання за актом поведінки статусу правочину [3, с. 6].

Як стверджує зазначений автор, перші дев'ять груп цих вимог характеризують дійсність правочинів, зокрема вимоги щодо змістовності правочинів як очевидно (вимог до змісту, цільового спрямування, волі та волевиявлення) та вимоги до їх формалізації (до суб'єктів і форми, включаючи норми-рекомендації). З позиції змістовності та формалізації оцінюються не тільки суттєві, але й інші ознаки правочину. Також стверджується, що нормативні вимоги до процедурних дій забезпечують процес учинення правочинів, входять в зміст організаційних правовідносин як допоміжних при учиненні більшості правочинів [3, с. 6-7].

Як вважає Ю.П. Єгоров, три групи вимог щодо недійсності правочинів і утворюють режим їх недійсності. В єдності та взаємодії режими дійсності та недійсності правочинів надають їм системності, за якої недотримання вимог дійсності передбачає їх оцінку як недійсних і навпаки. На наш погляд, така позиція не безспірна і вразлива. Очевидно, що автор спочатку дотримувався логіки побудови інституту угод і намагався максимально його узагальнити внаслідок чого припустився певних помилок, а потім уже в поясненні, що недопустимо для викладення елементів новизни: порушив правило «Бритви Окана»: Він примножив без необхідності доволі сумнівні, чи суб'єктивні, критерії правового режиму та надав дещо інше тлумачення.

Принаймні у літературі встановилось розуміння правового режиму як певної сукупності правових засобів і способів, які застосовуються у певній сфері суспільних відносин та забезпечують дію механізму правового регулювання. Правовому режиму притаманні особливості: 1) встановлюється законом і забезпечується примусовою силою держави; 2) особливим чином регламентує певні суспільні відносини, виділяючи об'єкт та суб'єкт; 3) є специфічним порядком правового регулювання, що складається із сукупності юридичних засобів, спрямованих на досягнення певної мети, й характеризується певним їх співвідношенням; 4) в його основі – той чи інший спосіб правового регулювання (заборона, дозвіл, позитивне зобов'язання) [24, с. 692].

Тож очевидна штучність та розгалуженість запропонованої автором конструкції правового режиму регулювання правочинів. Здебільше термін «правовий режим» застосовується стосовно об'єктів права і означає спосіб набуття та порядок і межі здійснення прав щодо такого об'єкта права. Чим їх більше, тим менше можливостей впливати на суспільні правовідносини.

Та не у цьому її недоліки: він упустив позицію сторони чи інших осіб, яким надано право подати позов про визнання правочину недійсним, а чисельні елементи між собою пересікаються – як співвідносять елементи 4, 5, 6, 7 та 10. До того, не зрозуміло, що мається на увазі під процедурними діями у матеріальному праві, яке досі регулює правочини: саме волевиявлення чи лише дотримання передбачених цивільним законодавством вимог щодо нотаріального посвідчення правочину та його реєстрації?

Принаймні це вказано і матеріальним правом, юридичні процедури перебувають поза межами цивільно-правового регулювання. Навіть якщо йдеться про широке розуміння юридичного процесу, то його дотримання забезпечується нотаріусами, іншими особами, які за законом вправі вчиняти нотаріальні дії і реєстраторами. Всюди йдеться про професійні дії і їх учинення перебуває у всякому разі поза впливом сторін правочину. Якщо сторони звернулись за нотаріальним посвідченням правочину та його реєстрацією у встановленому порядку, то відмовити їм не можна. Якщо вони вчиняють ці дії таким чином, що це впливає на дійсність правочину, то повинні нести всі негативні наслідки. Нарешті, не досить коректно використовувати не властиву правочинам як інституту права термінологію, зокрема «суб'єкти правочину», якщо законодавець вказав – «сторони правочину» (ст. 202 ЦК України).

На наш погляд, заслуговує критики надане автором поняття «правочин, що не відбувся» – факт, що свідчить про відсутність фактичної можливості реалізувати визнаний законом інтерес у зв'язку з дефектністю соціальної основи правочину. Стосовно такого поняття у нас виникли досить вагомні сумніви: такий правочин визнається чи ні, має він якесь правове значення чи ні, допустимо його вводити у цивілістику чи ні, зокрема у такому незавершеному та алогічному виді? Тут ми виходимо із положення про правочин як підставу виникнення цивільних прав та обов'язків (п. 1 ч. 2 ст. 11 ЦК України) і якщо правочин не відбувся, то й не виникли цивільні правовідносини. Якщо це так, то про яку цивілістичну категорію ми можемо говорити? Інакше слід доповнювати ст. 11 ЦК України новою підставою «наміри вступити у цивільні правовідносини», що стало б нонсенсом у юридичній практиці.

З огляду на це, слід виходити із семантики та аутентичного тлумачення того що правочин не відбувся. Це, принаймні, свідчить що було волевиявлення на його учинення та досягнення правової мети, але внаслідок певних обставин така мета не була досягнута. При тому такі обставини охоплюються вимогами про дійсність правочину. Наприклад, у договорі дарування неприйняття дару означає недосягнення його мети – передачу (перенесення) права власності від дарувальника до обдарованого. Проте обдарований отримав знак про добре ставлення до нього дарувальника.

Тут звертає на себе увагу та обставина, що якщо обдарований не прийняв дар, то й перший односторонній правочин не відбувся. З огляду на це конструкція такого правочину заслуговує критики за наступного: 1) вона зводиться до факту з невідомим правовим значенням; 2) є сама по собі алогічною з огляду на співвідношення загального та спеціального – якщо ця категорія введена в ранг правочинів, то повертати її назад до загального факту, хай навіть юридичного, – недопустимо; 3) якщо такий правочин не вважається правочином, у тому числі навіть і недійсним, то про що інше можна говорити і нащо взагалі автор торкався досить непевної правової конструкції.

Суди інколи зловживають конструкцією ст. 228 ЦК України. Зокрема, у справі № 22ц – 8565/10, що розглядалася 30 листопада 2010 року колегією суддів судової палати в цивільних справах апеляційного суду Миколаївської області встановлено що 23 грудня 2003 р. ОСОБА_3 подарував їй за нотаріально посвідченим договором жилий будинок АДРЕСА_1. Проте 9 червня 2010 р. їй стало відомо, що 4 листопада 2008 р. ОСОБА_3 подарував належний їй будинок своїм синам ОСОБА_8 та ОСОБА_5, посвідчивши нотаріально таку угоду.

Посилаючись на незаконність відчуження належного їй майна, позивачка просила суд визнати договір недійсним в силу ст. 228 ЦК України як такий, що порушує публічний порядок. В червні 2010 р. ОСОБА_3 звернувся з позовом до ОСОБА_7 про визнання договору дарування жилого будинку, укладеного 23 грудня 2003 р. між ним та ОСОБА_7 недійсним, посилаючись на те, що даний договір суперечить його волевиявленню, оскільки в момент підписання договору він вважав, що оформлюється заповіт.

Рішенням Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 7 жовтня 2010 р. позов ОСОБА_7 задоволено і постановлено визнати недійсним договір дарування житлового будинку АДРЕСА_1, укладений 4 листопада 2008 р. між ОСОБА_3 та ОСОБА_8 і ОСОБА_5, а у задоволенні позову ОСОБА_3 відмовлено.

В апеляційній скарзі ОСОБА_5 вказує на те, що рішення ухвалене без належного дослідження обставин справи, є необґрунтованим та незаконним й просить його скасувати провадження у справі – закрити.

Заслухавши доповідь судді, пояснення відповідача ОСОБА_5, його представника, відповідачів ОСОБА_8, ОСОБА_3, дослідивши матеріали справи, колегія суддів дійшла висновку, що апеляційна скарга підлягає задоволенню частково із таких підстав.

З матеріалів справи вбачається та судом встановлено, що 23 грудня 2003 р. ОСОБА_3 (дарувальник) подарував онучці своїй дружині ОСОБА_7 (обдарована) житловий будинок АДРЕСА_1, який належав йому на підставі договору дарування від 3 червня 2002 р. Договір від 23 грудня 2003 р. посвідчено приватним нотаріусом та зареєстровано в реєстрі за № 8795. В органах БТІ договір не було зареєстровано.

У подальшому за нотаріально посвідченим договором дарування 4 листопада 2008 р. ОСОБА_3 (дарувальник) подарував своїм синам ОСОБА_5 і ОСОБА_8 (обдаровані) вказаний будинок.

Відповідно до ст. 128 ЦК УРСР 1963 р., якій діяв на час відчуження будинку на користь ОСОБА_7, право власності (право оперативного управління) у набувача майна за договором виникає з моменту передачі речі, якщо інше не передбачено законом або договором. Передачею визнається вручення речей набувачеві, а так само здача транспортній організації для відправки набувачеві і здача на пошту для пересилки набувачеві речей, відчужених без зобов'язання доставки. До передачі речей прирівнюється передача коносаменту або іншого розпорядчого документу.

Таким чином, на час укладення цього договору ЦК УРСР 1963 р. не пов'язував момент виникнення права власності з моментом державної реєстрації договорів, що підлягали такій реєстрації, а тому з моменту посвідчення договору дарування 23 грудня 2003 р. та передачі будинку позивачка набула право власності на це нерухоме майно, а ОСОБА_3, реалізувавши своє право власності шляхом відчуження, позбувся такого права. За ч. 1 ст. 317 ЦК України саме власникові належить право на розпорядження своїм майном. Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні (ч. 1 ст. 321 ЦК України).

З урахуванням викладеного суд вірно вважав, що договір дарування від 4 листопада 2008 р. порушив право власності позивачки, на що остання посилалася як на підставу свого позову. Між тим, задовольняючи позов, суд виходив з того, що договір дарування від 4 листопада 2008 р. є недійсним з підстав, визначених ч. 1 ст. 228 ЦК України. Однак, з таким висновком погодитись не можна, оскільки він суперечить нормам права, які регулюють спірні правовідносини.

Перелік правочинів, які є нікчемними як такі, що порушують публічний порядок, визначений ст. 228 ЦК: 1) правочини, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина; 2) правочини, спрямовані на знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Як роз'яснено у п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», такими є правочини, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема: правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (ст. 14 Конституції України); правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо.

Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не є такими, що порушують публічний порядок. При кваліфікації правочину за ст. 228 ЦК має враховуватися вина, яка виражається в намірі порушити публічний порядок сторонами правочину або однією зі сторін. Доказом вини може бути вирок суду, постановлений у кримінальній справі, щодо знищення, пошкодження майна чи незаконного заволодіння ним тощо.

Апеляційна інстанція постановила, що спорюваний договір від 4 листопада 2008 р. не порушує публічний порядок, тому що не містить перелічених вище ознак, зокрема він не укладався з наміром порушити публічний порядок, а порушує приватне право ОСОБА_7 – право власності, у зв'язку з чим він не може бути визнаний недійсним на підставі ст. 228 ЦК України [5].

Категорія «правочин, що не відбувся» не має права на існування і її не варто його вводити в законодавство. Його основною ознакою є те, що мета, яку намагались досягти при його учиненні не була досягнута з об'єктивних (загибель предмету правочину, зміна законодавства) чи суб'єктивних (відмова сторони правочину чи втрата нею дієздатності, яка є необхідною для здійснення суб'єктивних прав за правочином) причин. Не менш важливим у зв'язку з тим є питання про місце таких правочинів: 1) в інституті правочинів; 2) в загальних положеннях про договірне право; 3) взагалі питання про такі правочини не підіймати. Ми вважаємо, що воно стосується виникнення цивільних правовідносин, можливих загальних ризиках, та правових наслідках правочинів, що не відбулися. Принаймні для однієї із сторін наслідки, здебільше негативні, настають і це слід враховувати. Разом з тим, не варто зводити вирішення проблеми в абсолют і не обтяжувати її невластивими елементами.

З урахуванням наведеного на теоретичному рівні правочином, що не відбувся, можна було б визнати такий правочин, за яким не досягнуто мети його учинення. Проте, вводити його не варто й за того, що якщо правочин породжує зобов'язання (ч. 3 ст. 509 ЦК України) діє правило презумпції обов'язковості виконання договорів, інші правочини, наприклад заповіт мають власні правові форми їх невиконання – відмова від спадщини, неприйняття спадщини. Іншими словами, такі правовідносини врегульовані на рівні спеціального законодавства, яке й застосовується у подібних випадках. Зводити спеціальне до загального можна лише у випадках, якщо воно суперечить загальним правилам, а якщо їх деталізує – ні.

Висновки. Отже, правовий режим правочинів є складною теоретико-правовою категорією, яка охоплює сукупність правових засобів і способів регулювання відносин у сфері їх вчинення. При цьому запропонована у науковій літературі конструкція правового режиму правочинів є надмірно ускладненою та не повністю відповідає усталеному розумінню правового режиму як порядку регулювання, що виражається в комплексі правових засобів, які характеризують особливе поєднання взаємодіючих дозволів, заборон, позитивних зобов'язань і створюють особливу спрямованість регулювання.

Критичного осмислення потребує категорія «правочин, що не відбувся», оскільки вона є алогічною з точки зору теорії юридичних фактів та не має практичного значення, адже випадки недосягнення мети правочину вже врегульовані спеціальними нормами цивільного законодавства про недійсність правочинів, відмову від договору чи спадщини тощо. Введення такої категорії в науковий обіг та законодавство є недоцільним, оскільки це може призвести до невиправданого ускладнення правового регулювання та правозастосовної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новий тлумачний словник української мови. 2 том К-П. вид. 2-ге виправлене. К. Вид-во «Аконіт», 2008. 926 с.
2. Бородавський С.О. До питання про недійсність правочину в цивільному праві України. Розвиток цивільного законодавства: пост кодифікаційний період. матеріали Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 6-7 жовтня 2009 р.). Київ. Вид-во «ЛОГОС» , 2010. С. 85-86.

3. Егоров Ю.П. Сделки как средства индивидуального регулирования общественных отношений: дисс. автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право» Екатеринбург, 1993. – 20 с.
4. Тарасович Т.І. Правовий режим / Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред.. акад.. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. С. 962-963.
5. Архів апеляційного суду Миколаївської області: Справа № 22ц 8565/10.

УДК 341.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.38>

ПРОФЕСІЙНІ СТАНДАРТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА В МІЖНАРОДНІЙ КОМЕРЦІЙНІЙ МЕДІАЦІЇ: ВІД ЗМАГАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ДО ПОСЕРЕДНИЦТВА

Федорук Н.С.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри публічного права**юридичного факультету**Чернівецького національного університету**імені Ю. Федьковича*

ORCID: 0000-0003-1595-0896

Федорук Н.С. Професійні стандарти діяльності юриста в міжнародній комерційній медіації: від змагального процесу до посередництва.

Стаття присвячена проблемі дотримання принципів міжнародної комерційної медіації професійними юристами, які часто залучені до медіаційного процесу розв'язання міжнародних комерційних спорів як медіатори або юридичні радники. Так, значна частина медіаторів, яких пропонують постійно діючі арбітражні установи, складають професійні юристи (наприклад, в Україні цей показник 99%), що обумовлено специфікою комерційних спорів, які вимагають знання міжнародного права. Проте перенесення юристами принципів правосуддя у медіаційний процес часто суперечить його консенсусній природі, адже медіація спрямована на мирне врегулювання конфліктів, а не на змагання сторін. На відміну від судового та арбітражного процесу процедура медіації в міжнародних комерційних спорах від початку до кінця базується на принципі самовизначеності сторін, який відрізняє її від судового та арбітражного процесу. Основна роль медіатора – допомагати сторонам знаходити взаємоприйнятне рішення, а не призначати у спорі винну і потерпілу особу, оскільки на відміну від суду чи арбітражу, які завершуються обов'язковим рішенням, медіація завершується лише фіксацією консенсусного результату. Ефективна участь юристів в якості радників сторін міжнародної комерційної медіації забезпечується відмовою від адвокатських методів представництва та прагненням до відкритості та обговоренню проблем, потрібних для досягнення компромісу. Для забезпечення консенсусної природи міжнародної комерційної медіації дії представників сторін мають включати консультації клієнтів, обговорення юридичних аспектів конфлікту із медіатором і допомогу у формулюванні угоди. Для вирішення подібних проблем юридичні факультети повинні розширити програми медіаційної підготовки здобувачів, зосереджуючи увагу на навичках комунікації та переговорів, щоб майбутні юристи розуміли важливість людських відносин у конфліктах. Окрім теоретичного навчання, розумінню консенсусної природи медіаційного процесу допоможе практика в сферах, де не домінує змагальність, наприклад, у юридичному консультуванні в процесі укладення міжнародних комерційних контрактів.

Ключові слова: міжнародна комерційна медіація, принцип змагальності, принцип встановлення об'єктивної істини, принцип остаточності судового та арбітражного рішення, принцип самовизначеності сторін медіації, принцип конфіденційності медіації, принцип інформованої згоди сторін медіації.

Fedoruk N.S. Professional standards of lawyer's activity in international commercial mediation: from adversarial process to facilitation.

The article is dedicated to the problem of adhering to the principles of international commercial mediation by professional lawyers, who are often involved in the mediation process of resolving international commercial disputes either as mediators or legal advisors. A significant proportion of mediators offered by permanent arbitration institutions are professional lawyers (for example, in Ukraine, this figure is 99%), which is due to the nature of commercial disputes that require knowledge of international law. However, the transfer of judicial principles into the mediation process by lawyers often contradicts its consensual nature, as mediation aims to peacefully resolve conflicts rather than to have the parties compete. The main role of the mediator is to assist the parties in finding a mutually acceptable solution, not to assign guilt and innocence in the dispute, since unlike courts or arbitration, which end with a mandatory decision, mediation only concludes with the recording of a consensual outcome. The

effective participation of lawyers as advisors to the parties in international commercial mediation is ensured by rejecting advocacy methods of representation and striving for openness and discussion of the issues needed to reach a compromise. To ensure the consensual nature of international commercial mediation, the actions of the parties' representatives should include client consultations, discussions of legal aspects of the conflict with the mediator, and assistance in formulating the agreement. To address such issues, law faculties should expand their mediation training programs for students, focusing on communication and negotiation skills, so that future lawyers understand the importance of human relationships in conflicts. In addition to theoretical training, understanding the consensual nature of the mediation process will be aided by practical experience in areas where adversarial processes are not dominant, such as legal consulting in the process of concluding international commercial contracts.

Key words: international commercial mediation, principle of adversariality, principle of establishing objective truth, principle of finality of judicial and arbitration decisions, principle of self-determination of the parties in mediation, principle of confidentiality in mediation, principle of informed consent of the parties in mediation.

Постановка проблеми. Протягом останніх років медіація зарекомендувала себе як один з найбільш перспективних інструментів вирішення міжнародних комерційних спорів. І хоча арбітраж залишається лідером за кількістю звернень, медіація набуває все більшої популярності. Цьому сприяє як систематизація законодавства про міжнародну комерційну медіацію, так і створення можливості проводити медіаційну процедуру на базі постійно діючих арбітражних установ по всьому світу.

Як показує практика міжнародної комерційної медіації, професійні юристи часто стають учасниками медіаційного процесу. Переважно вони виступають в у ролі медіаторів або юридичних радників сторін. Проте активна участь професійних юристів не завжди сприяє дотриманню мети медіації, оскільки юристи часто діють в межах принципів і підходів судового чи арбітражного процесу, в межах яких вони звикли працювати.

Стан опрацювання проблематики. Питання дотримання мети і принципів міжнародної комерційної медіації професійними юристами лишаються майже не дослідженими в українській науці. В якості теоретичної бази для подальших досліджень у цій галузі було використано праці зарубіжних (Р. Філі та П. Хітанен-Кунвальд), а також українських дослідників (Н. Мазаракі та Т. Цувіної).

Метою статті є дослідження особливості участі юристів у процесі міжнародної комерційної медіації в контексті їх ролі як медіаторів і представників сторін. Стаття аналізує виклики, з якими стикаються юристи в медіаційному процесі, такі як схильність до слідування принципам провадження, притаманних судовому та арбітражному процесам, що суперечить консенсусній природі медіації. Також акцентується на необхідності навчання юристів навичкам комунікації для більш ефективного врегулювання комерційних спорів, зокрема, які сприятимуть формуванню у юристів таких професійних навичок, які повинні сприяти наданню юристами неупередженої правової підтримки для досягнення взаємовигідного рішення, а не перемоги у спорі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як показує статистика, серед медіаторів, яких пропонують для вибору медіаційні підрозділи постійно діючих арбітражних установ, більшість становлять саме юристи (і це за умови відсутності вимоги обов'язкової юридичної освіти у медіатора як за міжнародним, так і за вітчизняним законодавством). Переважно це професійні адвокати-фахівці з міжнародного приватного права та науковці. Так, наприклад, Третейський суд Польської господарської палати має 90% юристів у складі медіаторів; Швейцарська арбітражна палата (SCAI) – 75%; Гонконгський міжнародний арбітражний центр (HICAC) – 50%. Цікаво, що найбільша кількість юристів в складі медіаторів спостерігається в українських постійно діючих арбітражних установах (МАК та МКАС при ТПП України) – 99%.

Звичайно, специфіка міжнародних комерційних спорів вимагає базового знання міжнародного приватного права як від представників сторін, так і від медіаторів. Більше того, застосування Типового закону про медіацію допускає ситуацію, коли сторони можуть призначити двох або більше медіаторів, у випадках, коли один медіатор може бути недостатньо обізнаний із законодавством, торговими звичаями, мовами чи культурами, пов'язаними з міжнародною угодою [1, с. 9] – тобто складність правового регулювання міжнародних комерційних відносин часом вимагає в особи знань як мінімум з міжнародного приватного права, без наявності яких неможливе досягнення справедливого консенсусу між сторонами.

Основною помилкою, якої часто припускаються професійні юристи у ролі медіатора в міжнародному комерційному спорі, є несвідоме дотримання ними традиційних принципів судового процесу. Зокрема, таких як принцип змагальності, встановлення об'єктивної істини та остаточність судового (арбітражного) рішення. Це призводить до відходу від сутнісних основ і цілей медіації, яка,

на відміну від судового процесу, базується на співпраці, гнучкості та досягненні консенсусу між сторонами.

Наприклад, принцип змагальності передбачає конфліктну модель вирішення спору, де сторони надають докази, аргументи й намагаються переконати суд у своїй правоті. Він є основоположним компонентом концепції «справедливого судового розгляду», який закріплений у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ч. 1 ст. 6) [2]. Судовий процес ґрунтується на змаганні сторін, які прагнуть перемоги, а суд виступає арбітром і оцінює докази, вирішуючи справу на користь однієї зі сторін. Медіація ж, навпаки, фокусується на співпраці та досягненні взаємовигідного рішення, що влаштовує обидві сторони, а медіатор допомагає сторонам прийти до консенсусу і не виносить рішення та не оцінює докази.

Із принципом змагальності тісно пов'язаний інший фундаментальний принцип судового процесу – принцип встановлення об'єктивної істини, який, зокрема, вимагає від суду оцінювання доказів за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді в судовому засіданні всіх обставин справи в їх сукупності. Об'єктивна істина в судовому процесі є обов'язковою умовою для встановлення справедливості. Суд досліджує докази і факти, щоб виявити «істину» – визначити, хто правий, а хто винен, на основі об'єктивних даних. Медіація не має на меті встановлення об'єктивної істини. Її завдання – досягти згоди між сторонами, враховуючи їх інтереси, а не фактичні обставини справи. Тому в медіації важливіше зрозуміти суб'єктивні потреби й бачення шляхів вирішення конфлікту кожної зі сторін, ніж оцінювати докази.

Таким чином, принципи змагальності та об'єктивної істини не тільки не є частиною медіації, але й суперечать її основним принципам, орієнтованим на добровільність, гнучкість та співробітництво сторін. Медіація – це процес, де результат залежить від бажання та здатності сторін домовитися, а не від того, хто «правий» у юридичному сенсі.

Добровільній та консенсусній природі міжнародної комерційної медіації суперечить також слідування юристами принципу остаточності судового рішення (*res judicata*), який, зокрема, означає, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного і обов'язкового судового рішення лише з метою проведення повторного слухання і нового вирішення справи. а сама лише можливість існування двох поглядів на одне питання не є підставою для повторного розгляду справи [3, С.39] – тобто підставою для перегляду судового рішення повинні бути істотні фактичні та юридичні підстави, а не просто незгода однієї із сторін зі змістом рішення. Медіація, в свою чергу, ґрунтується на засадах добровільного співробітництва сторін, які зацікавлені у пошуку взаємоприйняттого рішення. Консенсусна природа медіації дозволяє сторонам відкрити процес обговорення заново, якщо на певному етапі одна з них відчує потребу переглянути домовленості. Судовий принцип остаточності судового рішення формує правову визначеність і незмінність, тоді як медіація розглядає конфлікт як відкритий для переговорів процес, де досягнутий результат може бути змінений або адаптований за нових обставин. Зокрема, в медіації допускається, що сторони можуть повернутися до розгляду конфліктної ситуації, якщо виникають нові обставини чи потреби.

Принцип *res judicata* виступає не менш важливою гарантією ефективності міжнародного комерційного арбітражу, в комбінації з яким часто здійснюється медіаційне провадження. Арбітражні рішення можна оскаржити лише із виключного переліку підстав, передбачених ст. 34 Типового закону ЮНСІТРАЛ «Про міжнародний торговий арбітраж». Це так звані «процесуальні підстави», які передбачають порушення процедури прийняття арбітражного рішення, тоді як рішення міжнародного комерційного арбітражу не може бути скасовано з підстав перегляду його по суті. Принцип *res judicata* для арбітражних рішень, на відміну від аналогічного принципу судового процесу, покликаний не лише запобігти затягуванню процесу, а і забезпечити консенсусний характер арбітражу – недовіра до рішення арбітрів фактично анулює всі попередні домовленості сторін починаючи від арбітражної угоди, закінчуючи узгодженням складу та процедури арбітражу. Процедура міжнародної комерційної медіації, навпаки, допускає звернення сторін до арбітражного чи судового вирішення справ у випадку невдачі медіації. Так, ст. 14 Типового закону ЮНСІТРАЛ «Про міжнародну комерційну медіацію та міжнародні мирові угоди, що укладаються в результаті медіації» передбачає, що коли одній зі сторін необхідно, на її думку, захистити свої права, вона може порушити арбітражне чи судове провадження. При цьому порушення такого провадження саме по собі не розглядається як відмова від угоди про медіацію або як припинення процедури медіації [4, с. 7]. Більше того, регламенти постійно діючих арбітражних установ часто допускають комбіновані медіаційні процедури, які включають в медіаційний процес елементи інших юридичних процедур вирішення спорів, таких, як арбітраж та переговори. Так, в Україні офіційно затверджені регламенти проведення двох моделей комбінованих процедур: медіація-арбітраж та арбітраж-медіація-арбітраж, які закріплені в Додатку № 2 до Правил медіації Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України та Додатку № 2 до Правил медіації Морської арбітражної комісії при Торгово-промисловій палаті України) [5, 6].

На відміну від судового та арбітражного процесу процедура медіації в міжнародних комерційних спорах від початку до кінця базується на принципі самовизначеності сторін, який відображає консенсусну природу медіації. Він є основоположним принципом медіації, який, власне, і відрізняє її від судового та арбітражного процесу. Самовизначеність може розглядатися як окрема цінність або навіть як характерний принцип медіації [7, с. 149]. Цей принцип наділяє сторони можливостями визначати особливості та напрями медіаційного провадження. Принцип самовизначення сторін медіації реалізується на всіх етапах медіаційного процесу – від надання згоди на проведення медіації, вибору кандидатури медіатора, визначення порядку проведення медіації, залучення інших учасників, самого факту участі сторони у медіації чи припиненні такої участі до найбільш визначального етапу – узгодження умов медіаційної угоди, як істотних, так і факультативних [8, с. 150]. Цей принцип забезпечує право сторін самим визначати, як за допомогою нейтральної третьої сторони врегулювати виниклий між ними спір таким чином, щоб врахувати свої потреби та інтереси. Нейтральна сторона не має права приписувати сторонам той чи інший варіант вирішення спору. Мета медіації – уникнення такого вирішення спору, результатом якого була би перемога однієї сторони і поразка іншої [9, с. 1]. Отже, суть цього принципу є протилежною змісту принципу змагальності процесу, який є основою судового процесу та частково має місце в арбітражі. Таким чином, основна роль медіатора в міжнародному комерційному спорі полягає в тому, що роль третьої особи зводиться до надання допомоги сторонам в урегулюванні спору і не дає їй права приписувати сторонам те чи інше обов'язкове рішення, тоді як суд чи арбітраж мають завершитись саме винесенням такого обов'язкового рішення [9, с. 17]. Крім того, предметом обговорення в процесі медіації можуть стати питання, що виходять за рамки юридичних розбіжностей, які існували на момент початку процедури, наприклад, можливість перебудови майбутніх відносин між сторонами та пропозиції про взаємні поступки. Для того щоб обговорення таких питань мало шанси на успіх, сторони повинні бути готові до відкритості та обговорення питань, які зазвичай не розглядаються в рамках арбітражного або судового розгляду.

Від принципу встановлення об'єктивної істини принцип самовизначеності відрізняє те, що судова система ставить на перше місце істину, яка може бути досягнута всупереч бажанням або інтересам сторін. Натомість самовизначеність акцентує увагу на інтересах сторін, навіть якщо це не призводить до встановлення об'єктивної істини. «Другорядність» фактів перед компромісом в медіаційному провадженні ілюструє особливість взаємодії медіаційних принципів самовизначеності та конфіденційності. Гарантією дотримання принципу самовизначеності сторін у медіації є принцип інформованої згоди – концепція, яку, зокрема, можна знайти в Європейському кодексі поведінки медіаторів. В ідеалі обґрунтоване прийняття рішень означає, що сторони розкривають всю відповідну інформацію та співпрацюють у пошуку рішення, яке враховує їхні інтереси та потреби. Але на практиці сторони не завжди прагнуть ділитися всією інформацією як з медіатором, так і з іншою стороною. Саме конфіденційність (яка теж є фундаментальним принципом медіації), а не відкритий обмін інформацією між сторонами, зазвичай є характерною рисою медіації. Таким чином, загальний обов'язок медіатора забезпечити інформовану згоду сторін суперечить юридичному обов'язку щодо конфіденційності. Для уникнення суперечності у застосуванні принципів самовизначеності та конфіденційності інформовану згоду слід розглядати як згоду, яка ґрунтується на усвідомленні того, що рішення має бути прийнято на основі обмеженої доступності інформації та обмеженого розкриття інтересів і потреб, а також повного розуміння можливих альтернатив вирішення спору [7, с. 150]. Отже, базова мета медіації – створити прийнятне рішення для обох сторін без обов'язкового виявлення істини, тоді як у суді істина є головною метою провадження, навіть якщо результати не задовольнять когось із учасників.

Таким чином, професійні компетентності медіатора в міжнародних комерційних спорах принципово відрізняються від тих, яким звикли слідувати судді чи арбітри. Медіатор не ухвалює рішень, не оцінює правильність позицій сторін і не надає переваги жодній з них. Він є нейтральним посередником, який сприяє діалогу та допомагає сторонам дійти до спільного рішення. У суді ж суддя є активним учасником, який контролює дотримання процесуальних норм і виносить обґрунтоване рішення.

Окремої уваги заслуговує участь юристів в медіації міжнародних комерційних спорів в ролі представників сторін (юридичних радників). Імовірність їх присутності напряму залежить від характеру спору, розміру та впливовості корпорації як сторони медіації, а також вартості міжнародних комерційних контрактів. В міжнародній комерційній медіації юристів не дарма називають основними «сторожами», які допомагають комерційним сторонам вирішувати їхні спори [10, с. 381]. Проте присутність юристів-представників сторін на медіації не завжди однозначно сприймається медіаторами. Загалом вони можуть бути корисними у виявленні та чіткому визначенні питань спору, якщо вони беруть участь у медіації. Однак, якщо вони не розуміють суті та логіки медіації, а

продовжують використовувати «адвокатські» методи роботи – тоді вони можуть стати перешкодою медіаційного процесу. Оскільки медіація є неформальною зустріччю між сторонами в позаправовому контексті, сторони повинні мати свободу висловлювати свої думки щодо питань та можливих рішень, а юридичні радники повинні брати участь у процесі так, як цього бажають їхні клієнти. Вони присутні саме як юридичні радники, а не як правові представники, і, тим більше, захисники сторін.

Для забезпечення консенсусної природи медіації, залучення юридичних радників та їхні обов'язки під час процесу, на нашу думку, можна поділити на такі види діяльності: 1) консультування та допомога своїм клієнтам під час медіації; 2) обговорення з медіатором, між собою та зі своїми клієнтами юридичні, доказові та/або практичні питання, що виникають; 3) допомога у складанні тексту угоди, досягнутої під час медіації, або основні положення угоди, зафіксовані після завершення медіації. Як бачимо, такі процесуальні обов'язки юридичного радника суттєво відрізняються від правового статусу адвоката в судовому чи арбітражному процесі.

Висновки. Отже, юристи в ролі медіаторів за професійною звичкою продовжують сприймати медіацію як змагальний судовий процес або ж прагнуть втручатися в медіаційну процедуру як захисники, метою яких є перемогти у спорі, тоді як вони повинні бути передусім радниками, які лише надають правову оцінку консенсусному рішення. Допомогти формуванню у юристів ролі «сторожів» медіації повинні насамперед освіта та навчання. Юридичні факультети повинні розширити свої навчальні програми з медіації, пропонуючи ширший спектр навчання навичкам комунікації та переговорів, щоби студенти розуміли, що людські та комерційні відносини, які лежать в основі спорів, не менш важливі, ніж інтерпретація правових питань. Крім того, більш ефективній зміні професійного світогляду юристів-медіаторів може сприяти не лише вивчення навичок комунікації та вирішення конфліктів, а й робота протягом певного часу в таких сферах правової діяльності, які не пов'язані із змагальністю сторін чи захистом потерпілої сторони: це може бути, наприклад, юридичне консультування під час укладення міжнародних комерційних угод перед переходом до практики медіації в міжнародних комерційних відносинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Notes on Mediation. UNCITRAL, Vienna: 2021. 22 p.
2. Європейська конвенція з прав людини (Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 04.11.1950). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
3. Цувіна Т. Принцип *res judicata* у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 38–44.
4. UNCITRAL Model Law on International Commercial Mediation and International Settlement Agreements Resulting from Mediation. With Guide to Enactment and Use. UNITED NATIONS, Vienna, 2022, 78 p.
5. Правила медіації Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України Затверджені Рішенням Президії Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України від 02 серпня 2022 року. URL: https://icac.org.ua/wp-content/uploads/Pravyla-mediatsiyi_UA.pdf.
6. Правила медіації Морської арбітражної комісії при Торгово-промисловій палаті України Затверджені Рішенням Президії Морської арбітражної комісії при Торгово-промисловій палаті України від 02 серпня 2022 року. URL: https://macom.org.ua/wp-content/uploads/Pravyla-mediatsiyi_UMAC_UA_2023.pdf.
7. Hietanen-Kunwald P. Mediation and the legal system: Extracting the legal principles of Civil and Commercial Mediation. Doctoral dissertation. University of Helsinki. 2018. 224 p.
8. Мазаракі Н.А. Медіація в Україні: теорія та практика: монографія. Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2018. 276 с.
9. Доповідь робочої групи ЮНСІТРАЛ по арбітражу, Відень, 2001р. URL: [efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/v01/900/30/pdf/v0190030.pdf](https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/v01/900/30/pdf/v0190030.pdf).
10. Ronan Feehily. The role of the lawyer in the commercial mediation process: a critical analysis of the legal and regulatory issues. *South African Law Journal*, 2016, Vol. 2, pp. 351–387.

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.39>

РЕЄСТРАЦІЯ ШЛЮБУ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ, ЯКА НЕ ДОСЯГЛА ПОВНОЛІТТЯ, ЯК ПІДСТАВА НАБУТТЯ ПОВНОЇ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ

Чорна Ж.Л.,*кандидат юридичних наук, професор,**професор кафедри приватного права**Хмельницького університету управління та права**імені Леоніда Юзькова*

ORCID: 0000-0001-9422-1469

e-mail: zhannylya2017@gmail.com

Чорна Ж.Л. Реєстрація шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, як підстава набуття повної цивільної дієздатності.

Здатність фізичної особи самостійно, без згоди батьків (усиновлювачів), опікунів чи піклувальників набувати і здійснювати права, створювати та виконувати обов'язки, пов'язується із повною цивільною дієздатністю. Саме такий вид дієздатності дає змогу розуміти значення дій, які вчиняються і можливість передбачати їх наслідки. Цивільний кодекс України визначає дві підстави для «автоматичного» набуття повної цивільної дієздатності, до яких відносяться: досягнення фізичною особою повноліття та реєстрація шлюбу неповнолітньої особи. Відповідно до ч. 2 ст. 23 Сімейного кодексу України передбачається, що за заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Підставами для надання такого права судова практика визнає, зокрема: фактичне створення сім'ї, вагітність, народження дитини. При цьому, якщо батьки (піклувальники) заперечують проти надання права на шлюб, їхня думка не є підставою для відмови в задоволенні заяви. Підставою для задоволення заяви є встановлення судом факту відповідності права на шлюб інтересам неповнолітньої особи (заявника). Моментом набуття повної цивільної дієздатності в даному випадку є саме реєстрація шлюбу, а не рішення суду про надання права на шлюб. При цьому, надання права на шлюб з особою, визначеною у рішенні суду, не тягне за собою можливість реєстрації шлюбу з іншою особою, якщо з якихось причин шлюб не було зареєстровано. Слід зазначити, що у ч. 2 ст. 34 Цивільного кодексу України не визначено правових наслідків набуття повної цивільної дієздатності у разі реєстрації шлюбу (на противагу припинення шлюбу до досягнення повноліття та визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи). У зв'язку з цим, пропонуємо ч. 2 ст. 34 Цивільного кодексу України доповнити новим абзацом і викласти його у такій редакції: «Повна цивільна дієздатність набута з моменту реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, поширюється на усі цивільні права та обов'язки». У зв'язку з цим, абзаци 2 та 3 ч. 2 ст. 34 вважати, відповідно, абзацами 3 та 4. Набута цивільна надає можливість таким неповнолітнім особам укладати усі правочини, як у своїх інтересах, так і в інтересах своїх дітей.

Ключові слова: шлюб, реєстрація шлюбу, сімейна правосуб'єктність, рішення суду, шлюбний вік.

Chorna Zh.L. Registration of marriage of an individual who has not reached the age of majority as a basis for acquiring full civil capacity

The ability of an individual to acquire and exercise rights, create and fulfill obligations independently, without the consent of parents (adoptive parents), guardians or trustees, is associated with full civil capacity. It is this type of legal capacity that makes it possible to understand the significance of actions taken and to foresee their consequences. The Civil Code of Ukraine defines two grounds for the "automatic" acquisition of full civil capacity, which include: the attainment of the age of majority by an individual and the registration of a marriage of a minor. According to Article 23(2) of the Family Code of Ukraine, at the request of a person who has reached the age of sixteen, a court may grant him or her the right to marry if it is established that it is in his or her best interests. The court practice recognizes the following as grounds for granting such a right: actual creation of a family, pregnancy, and birth of a child. At the same time, if parents (guardians) object to the granting of the right to marriage, their opinion is not a ground for refusing to satisfy the application. The basis for satisfying the application is

the court's determination that the right to marriage is in the interests of the minor (applicant). In this case, the moment of acquiring full civil capacity is the registration of marriage, not the court decision on granting the right to marry. At the same time, granting the right to marry a person specified in a court decision does not entail the possibility of registering a marriage with another person if for some reason the marriage was not registered. It should be noted that part 2 of Article 34 of the Civil Code of Ukraine does not define the legal consequences of acquiring full civil capacity in case of marriage registration (as opposed to the termination of a marriage before reaching the age of majority and the recognition of a marriage as invalid on grounds not related to the illegal behavior of a minor). In this regard, we propose to add a new paragraph to Part 2 of Article 34 of the Civil Code of Ukraine and to set it out as follows: "Full civil capacity is acquired from the moment of marriage registration of an individual who has not reached the age of majority and extends to all civil rights and obligations." In this regard, paragraphs 2 and 3 of Part 2 of Article 34 shall be considered paragraphs 3 and 4, respectively. The acquired civil status enables such minors to enter into all transactions, both in their own interests and in the interests of their children.

Key words: marriage, marriage registration, family legal personality, court decision, marriage age.

Постановка проблеми. Правосуб'єктність виступає ключовим поняттям для визначення правових можливостей фізичної особи, яка є центральною фігурою будь яких правовідносин. У свою чергу елементами правосуб'єктності виступають правоздатність та дієздатність. На відміну від правоздатності, яка відповідно до ч. 1 ст. 26 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1] є рівною для всіх, в абзаці 1 ч. 1 ст. 30 ЦК України передбачено, що цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Залежно від цього, ЦК України розрізняє такі види дієздатності, як: часткова, неповна та повна. При цьому повна цивільна дієздатність може бути набута та надана.

Підставами набуття повної цивільної дієздатності, відповідно до ст. 34 ЦК України є досягнення повноліття та реєстрація шлюбу особою, до досягнення повноліття.

Метою даної статті є з'ясування підстав, умов та правових наслідків реєстрації шлюбу неповнолітньою особою для визначення обсягу її цивільної дієздатності. Для досягнення зазначеної мети слід вирішити такі *завдання*: проаналізувати норми ЦК України, Сімейного кодексу України (далі – СК України) [2], інших нормативно-правових актів, судову практику та думки вчених, щодо набуття повної цивільної дієздатності фізичною особою, яка не досягла повноліття, шляхом реєстрації шлюбу; розробити пропозиції щодо внесення відповідних доповнень до ЦК України.

Стан опрацювання проблематики. Серед науковців, які займалися проблематикою укладення шлюбу неповнолітніми особами, слід назвати таких вчених, як В.А. Ватрас, О.В. Ієвіня, С.В. Клименко, О.С. Котуха, М.В. Менджул, М.О. Німак, М. Резнікова, О.І. Сафончик, О.М. Чабан та інші.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 12 Конвенції про права дитини [3] дитині, здатній сформулювати власні погляди, надається право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю.

Відповідно до ч. 1 ст. 23 СК України право на шлюб мають особи, які досягли шлюбного віку. При цьому, шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у вісімнадцять років (ч. 1 ст. 22 СК України). На нашу думку, в основі такого підходу до визначення шлюбного віку покладено захист молодих людей від поспішних рішень, які можуть мати негативні наслідки для їхнього подальшого сімейного життя.

А. Матвієнко пише, що шлюбний вік визначається з урахуванням статевої зрілості, завершення фізичного росту організму, станів психічного, розумового, морального й соціального розвитку людини, які в комплексі мають забезпечити здатність її до виконання нової суспільної ролі (дружини, матері, чоловіка, батька) [4, с. 35].

У ст. 2 Конвенції про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік і реєстрацію шлюбу [5] визначено, що державами, які беруть участь у цій Конвенції, видаються законодавчі акти, що встановлюють мінімальний шлюбний вік. Не допускається укладення шлюбу з особою, яка не досягла встановленого віку, крім тих випадків, коли компетентний орган влади в інтересах сторін, що вступають в шлюб, дозволяє зробити із цього правила про вік виняток за серйозними причинами.

Держава повинна створити умови для реалізації права на шлюб, яке повинно бути визначене законом та не містити необґрунтованих перепон [6, с. 125].

Так, у ч. 2 ст. 23 СК України передбачається, що за заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Для реалізації прав та обов'язків юридичне значення має вольовий чинник, тобто здатність керувати своїми діями, усвідомлювати їх наслідки, бути вільним у виборі варіанту поведінки. Щодо неповнолітнього вольовий чинник має принципові особливості. Воля дитини є особливою рисою індивіда, а отже, і її здатність та можливість здійснювати права і виконувати обов'язки формується поступово в процесі розвитку і зростання [7, с. 96]. Тобто, рівень розвитку свідомості фізичної особи, ступінь соціальної і психологічної зрілості, пов'язується із досягненням певного віку.

С.В. Клименко звертає увагу на те, що право на шлюб має системоутворюючий характер, оскільки з його реалізацією утворюється новий сімейний союз, який є підставою для виникнення правовідносин різної спрямованості та суб'єктного складу, зокрема, з приводу материнства та батьківства, визначення походження дітей [8, с. 31]. В соціальному значенні поняття «шлюб» включає в себе фізіологічний, духовний, економічний, правовий, релігійний аспекти.

Аналізуючи ознаки, які притаманні шлюбу, С.І. Шимон зазначає, що з моменту реєстрації шлюбу особи набувають особливого статусу дружини і чоловіка з відповідними правами та обов'язками, які виникають імперативно, незалежно від їх бажання [9, с. 155].

Для суб'єктів сімейних правовідносин характерною ознакою є наявність правоздатності і дієздатності [10, с. 29].

Сімейна правосуб'єктність є соціально-правовою властивістю, яка дозволяє фізичній особі бути суб'єктом сімейного права та суб'єктом сімейних правовідносин, визначаючи її у якості потенційного та реального учасника сімейних правовідносин [11, с. 99].

Зокрема, набуття повної цивільної дієздатності надає можливість неповнолітній особі самостійно вчиняти правочини, які до цього моменту (крім тих, які вчиняються такими особами самостійно) потребували згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника та дозвіл органу опіки та піклування.

М.О. Німак зазначає, що заявником у справах про надання права на шлюб є тільки фізична особа у віці від 16 до 18 років, яка має намір зареєструвати шлюб. Звертатися до суду із цією заявою не можуть батьки неповнолітньої особи чи будь-які інші особи, оскільки реєстрація шлюбу та вирішення пов'язаних з цим питань потребує самостійного волевиявлення особи, яка бажає зареєструвати шлюб [12, с. 187].

Якщо шлюбного віку не досягли обидві особи, які мають намір зареєструвати шлюб, то «вони можуть звернутися до суду із спільною заявою» [13, с. 104] або «подати до суду окремі заяви, а тоді суд об'єднає справи в одне провадження» [14, с. 51].

Відповідно до ч. 3 ст. 293 Цивільного процесуального кодексу України [15] справи про надання особі права на шлюб розглядаються судом в порядку окремого провадження.

М. Резникова вважає, що у даному випадку доцільно запозичити досвід законодавства Латвії щодо подання разом із заявою про надання права на шлюб медичної довідки про стан здоров'я наречених, яка підтверджуватиме факт обізнаності наречених про стан здоров'я кожного з них і сприятиме встановленню відповідності укладення шлюбу інтересам заявника [16, с. 58]. Так, відповідно до ч.ч. 1 та 5 ст. 30 СК України на наречених покладено обов'язок ознайомити один одного про стан свого здоров'я, порушення якого має наслідком визнання шлюбу недійсним, якщо приховування зазначених відомостей може стати (стало) причиною порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків. Необізнаність з даного питання може привести до зараження іншого з подружжя тяжкою інфекційною хворобою, народження хворої дитини.

Аналізуючи судову практику, робимо висновок, що підставами на отримання права на шлюб до 18 років, є:

- а) вагітність;
- б) фактичне створення сім'ї;
- в) народження дитини [17].

У справах про надання права на шлюб змістом пояснень заявника (заявників) є обставини, які свідчать про відповідність надання права на шлюб інтересам заявника (заявників). Зокрема, у своїх поясненнях заявник (заявники) має повідомити суд про мотиви заявленої вимоги; відносини між особами, які мають намір зареєструвати шлюб; перспективи шлюбу; заявник має охарактеризувати й особисті якості особи, з якою планується зареєструвати шлюб, її матеріальний стан, умови проживання. У своїх поясненнях заявник (заявники) має наголосити й на відсутності перешкод для укладення шлюбу [18, с. 150-151].

Для того, щоб підтвердити відповідність шлюбу інтересам особи від шістнадцяти до вісімнадцяти років суду треба надати відповідні докази (наприклад, довідку закладу охорони здоров'я про вагітність, медичне свідоцтво про народження дитини тощо) [19, с. 203].

Загалом, слід зазначити, що переважна більшість заяв даної категорії пов'язана з вагітністю неповнолітньої.

Прикладом надання права на шлюб, у зв'язку з вагітністю неповнолітньої, може стати рішення Жашківського районного суду Черкаської області від 10.02.2022 р. по справі 693/1251/21. В обґрунтування своїх вимог ОСОБА_1 зазначила, що на даний час ще не досягла повноліття. З дозволу батьків з 01.04.2021 р. заявниця проживає разом з ОСОБА_2 і на даний час. Між ними склалися теплі, щирі стосунки, вони мають взаємні почуття любові та поважають одне до одного, тому заявниця має намір зареєструвати шлюб з ОСОБА_2. Визнання права на укладення шлюбу для неї є необхідним і відповідає її інтересам, оскільки на даний час вона вже вагітна терміном 24-26 тижнів, що підтверджується довідкою Жашківської центральної районної лікарні від 19.11.2021 р., а тому їй необхідно терміново зареєструвати шлюб, до народження дитини. Мати та батько заявниці не заперечують проти шлюбу їх неповнолітньої доньки, оскільки шлюб відповідає її інтересам. ОСОБА_2, звернувся до Служби у справах дітей Жашківської ОТГ із заявою про те, що бажає зареєструвати шлюб із заявницею, створити сім'ю та виховувати їх дитину. Відповідно до висновку органу опіки та піклування Жашківської міської ради про доцільність зниження шлюбного віку ОСОБА_1, враховуючи, що укладення шлюбу між ОСОБА_1 та ОСОБА_2 відповідає інтересам неповнолітньої, відсутні заперечення проти зниження шлюбного віку та укладення шлюбу між ОСОБА_1 та ОСОБА_2. Таким чином, судом не встановлено будь-яких обставин, які б вказували, що шлюб може зашкодити інтересам заявника, у зв'язку з чим суд дійшов висновку, про можливість надання права на шлюб, оскільки, це відповідає інтересам заявниці [20].

Іншим прикладом, може стати рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 22.11.2023 р. по справі № 755/16432/23. Так, 24 жовтня 2023 р. ОСОБА_1 звернулась до суду із заявою, в якій просила суд надати їй право на укладення шлюбу із ОСОБА_2. Заява про надання права на шлюб мотивована тим, що в лютому 2023 р. вона познайомилась із ОСОБА_2. Заявниця зазначає, що між ними склалися теплі і щирі стосунки, вони мають взаємні міцні почуття любові та поваги один до одного та враховуючи ту обставину, що заявниця ОСОБА_1 вагітна та обидва зацікавлені в народженні дитини, просить суд надати право на укладання шлюбу. Крім того, заявниця зазначила, що надання їй права на шлюб відповідає її інтересам, оскільки на даний час вони мають фактичні сімейні відносини і ведуть спільне життя. Зазначає, що батьки не заперечують проти укладення шлюбу між нею та ОСОБА_2. Також заявниця в заяві зазначає, що ОСОБА_2, з 06.05.2021 р. по теперішній час перебуває на військовій службі за контрактом Національної гвардії України, забезпечує та зможе забезпечити в майбутньому сім'ю матеріально. На підставі викладеного, суд вважає, що надання права на шлюб відповідає правам та законним інтересам неповнолітньої заявниці, тому, заява ОСОБА_1 про надання їй права на шлюб підлягає задоволенню [21].

Ми вважаємо, що народження дитини тягне за собою необхідність здійснення батьками різних дій як фактичного, так і юридичного характеру, для яких звичайні межі дієздатності неповнолітніх осіб можуть бути занадто вузькими. Так, наприклад, придбання меблів для дитини, а також будь-якого іншого майна, оскільки правочини, які виходять за межі дрібних побутових, повинні вчинятися за згодою батьків неповнолітньої матері (батька). Це не завжди зручно, особливо у випадках, коли відносини між неповнолітньою матір'ю чи батьком і їхніми батьками ускладнюються через народження дитини [22, с. 30].

Відповідно до п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 р. № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» [23] до участі в справі залучаються один або обоє батьків (усиновлювачів) неповнолітньої особи; піклувальник; особа, з якою передбачається реєстрація шлюбу; а також інші заінтересовані особи. Заперечення батьків (піклувальників) щодо надання права на шлюб не є підставою для відмови в задоволенні заяви, оскільки головним критерієм для задоволення заяви про надання права на шлюб є встановлення судом факту про відповідність такого права інтересам заявника. Резолютивна частина рішення повинна відповідати вимогам ч. 2 ст. 23 СК України, згідно з якою суд надає право на шлюб (а не знижує шлюбний вік), а також містити прізвище, ім'я та по батькові особи, право на шлюб з якою надається судом.

О.В. Їєвіня зазначає, що надання права на шлюб у цих випадках, за відсутності згоди батьків, є виправданим також з тієї точки зору, що народження дитини у неповнолітнього, є здебільшого наслідком недостатньої уваги з боку батьків [24].

Також, якщо неповнолітня особа, якій надано право на шлюб, не здійснила його з саме з тією особою, яка передбачена рішенням суду, то у разі повторного звернення до органу державної реєстрації актів цивільного стану із заявою про реєстрацію шлюбу з іншою особою, дане рішення суду не приймається [19, с. 203].

Наслідком реєстрації шлюбу фізичною особою до досягнення повноліття є набуття повної цивільної дієздатності (абзац 1 ч. 2 ст. 34 ЦК України).

Також потрібно зауважити, що неповнолітні, які не досягли 18 років, відповідно до законодавства, вважаються дітьми (ч. 1 ст. 6 СК України).

Права та обов'язки дитини є ядром її правового статусу, тобто конструктивним компонентом, наявність якого обумовлює всі інші його складові [25, с. 281].

С.П. Коталейчук включає до правового статусу дитини наступні елементи: а) права і свободи дитини, тобто можливості діяти певним чином для задоволення своїх потреб; б) обов'язки і відповідальність за їх невиконання чи порушення; в) гарантії забезпечення прав і свобод [26, с. 25-26].

Поняття «правовий статус дитини» включає в себе можливість дитини бути суб'єктом цивільних, сімейних, процесуальних правовідносин.

Аналізуючи поняття правосуб'єктності, Ю.О. Пундор приходить до висновку, що воно складається із міри нормативно окреслених та доступних суб'єкту правових можливостей (правоздатність) та міри можливостей суб'єкта власними діями реалізувати доступний йому правовий ресурс (дієздатність) [27, с. 61].

Тобто, правосуб'єктність батьків буде визначатися їх правоздатністю, дієздатністю, а також фактом народження дитини і визначенням походження дитини від них.

Цивільна дієздатність як складова правового статусу є однією з основних властивостей, що характеризує особистість у правовій державі та суспільстві.

Г.О. Світлична, аналізуючи поняття цивільної дієздатності (ч. 1 ст. 30 ЦК України) робить висновок, що цивільна дієздатність особи – це відповідний правовий стан фізичної особи, зумовлений сукупністю притаманних їй певних властивостей, які свідчать про її здатність усвідомлювати значення своїх дій та можливості керувати ними [28, с. 36].

Т.О. Нечитайло та В.В. Луць наголошують на тому, що визначальним у понятті дієздатності є словосполучення «здатність діяти», а саме – самостійно, активно, мати власну позицію, адекватно оцінювати свої й чужі дії та їх наслідки. Це можливо за наявності достатнього рівня свідомості й волі [29, с. 171].

Висновки. Хочемо звернути увагу на те, що у ч. 2 ст. 34 ЦК України не визначено правових наслідків набуття повної цивільної дієздатності у разі реєстрації шлюбу (на противагу припинення шлюбу до досягнення повноліття та визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи). У зв'язку з цим, пропонуємо ч. 2 ст. 34 ЦК України доповнити новим абзацом і викласти його у такій редакції: «Повна цивільна дієздатність набута з моменту реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, поширюється на усі цивільні права та обов'язки». У зв'язку з цим, абзаци 2 та 3 ч. 2 ст. 34 вважати, відповідно, абзацами 3 та 4.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
2. Сімейний кодекс України від 10.01. 2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. №№ 21. Ст. 135.
3. Конвенція про права дитини від 20.11. 1989 р. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua /laws/show/995_021#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text).
4. Матвієнко А. Умови й перешкоди укладення шлюбу у вітчизняному сімейному та канонічному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 33-39.
5. Конвенція про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік і реєстрацію шлюбу від 10.12.1962 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU62015>.
6. Менджул М.В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород: РІК-У, 2021. 296 с.
7. Ортинська Н.В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2017. 524 с.
8. Клименко С.В. Особливості регламентації та визначення умов укладення шлюбу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6 (3). Том 2. С. 31-34.
9. Шимон С.І. Правова природа шлюбу за Сімейним кодексом України. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 28. С. 151-158.
10. Сафончик О.І. Теоретичні аспекти шлюбно-сімейних правовідносин. *Часопис цивілістики*. Випуск 21. С. 28-31. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b341897b-1e8e-47fe-ae3d-88af8c892fc4/content>.
11. Ватрас В.А. Поняття сімейної правосуб'єктності. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 93-99.

12. Німак М.О. Провадження у справах про надання права на шлюб. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. №824. С. 186-193.
13. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар; за заг. ред. С.Я. Фурси. К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2008. 1248 с.
14. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар: 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Правова єдність, 2009. 432 с.
15. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03. 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40/40-42. Ст. 492.
16. Резникова М. Процесуальний порядок розгляду справ про надання права на шлюб: практичні аспекти. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. Iunie. С. 56-62.
17. Дмитраш Ю. Неповнолітня і не вагітна: за яких умов можна укласти шлюб. 2021. URL: <https://ldn.org.ua/consultations/nepovnolitnia-i-ne-vahitna-za-iakykh-umov-mozhna-uklasty-shliub>.
18. Балюк Т.М. Цивільне судочинство у справах про надання права на шлюб: дис....доктора філософії. 081 «Право». Київ, 2021. 202 с.
19. Чабан О.М., Котуха О.С. Здійснення права на шлюб за сімейним законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. С. 202-204.
20. Рішення Жашківського районного суду Черкаської області від 10.02.2022 р. по справі 693/1251/21 (щодо надання права на шлюб). URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/103322432>.
21. Рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 22.11.2023 р. про справі № 755/16432/23 (щодо надання права на шлюб). URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/115307362>.
22. Чорна Ж.Л. Цивільно-правовий захист майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Львів, 2006. 178 с.
23. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 р. № 11. *Вісник Верховного суду України*. 2008. № 1. Стор. 5.
24. Ієвіня О.В. Поняття неповнолітніх батьків у сімейному законодавстві України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1(1). С. 100-104.
25. Крестовська Н.М. Ювенальний правовий статус. Наукові праці Одеської національної юридичної академії / під ред. С. Ківалова, Міністерство освіти і науки України, Одеська національна юридична академія. Одеса: Юридична література. 2009. Т. 8. С. 278-284.
26. Коталейчук С.П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції: дис канд. юрид. наук : спец.12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». К., 2004. 214 с.
27. Пундор Ю.О. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктність» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 60-63.
28. Світлична Г.О. Надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності в порядку цивільного судочинства. *Вісник Верховного Суду України*. 2008. № 4 (92). С. 35-41.
29. Нечитайло Т.О., Луць В.В. Поняття цивільної правосуб'єктності та її елементів. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2015. Вип. 39. С. 166-174.

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.34; 347.44; 347.72

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.40>

ВИКЛЮЧЕННЯ УЧАСНИКА З ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ КОРПОРАТИВНОГО ТИПУ ЯК САНКЦІЯ У КОРПОРАТИВНОМУ ПРАВІ

Дорошенко Л.М.,
доктор юридичних наук,
завідувач кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
ORCID: 0000-0001-9748-6358

Дорошенко Л.М. Виключення учасника з юридичної особи корпоративного типу як санкція у корпоративному праві.

У статті визначено, що виключення учасника з юридичної особи корпоративного типу – це примусове припинення його участі у такій юридичній особі з підстав, передбачених законом і універсальна підстава припинення корпоративних відносин у господарських товариствах (крім акціонерних товариств) та виробничих кооперативах. Виокремлено його кваліфікуючі ознаки: 1) застосовується юридичними особами корпоративного типу як санкція до недобросовісних учасників, які своїми діями (бездіяльністю) порушують вимоги закону та установчих документів, не виконують покладені на них обов'язки; 2) застосування такої санкції не залежить від волі самого учасника, якого виключають із юридичної особи корпоративного типу. Угруповано підстави для прийняття рішень про виключення з юридичної особи корпоративного типу для: 1) учасників ТОВ (ТДВ); 2) учасників повних та командитних товариств; 3) членів виробничого кооперативу. Аргументовано, що виключення учасника в залежності від організаційно-правової форми має певні особливості, що стосуються як підстав, так і порядку прийняття рішень про виключення учасника із юридичної особи корпоративного типу. Доведено, що виключення учасника з ТОВ (ТДВ) можливе за умови дотримання таких вимог: 1) наявність визначених законом підстав (прострочення внесення вкладу, неподання заяви про вступ до товариства спадкоємцями чи правонаступниками); 2) рішення приймається виключно вищим органом ТОВ (ТДВ) – загальними зборами учасників і воно не може прийматися шляхом опитування; 3) рішення про виключення приймаються простою більшістю голосів усіх учасників товариства, які мають право голосу з відповідних питань. Сфокусовано увагу на тому, що виключення учасника з товариства за рішенням суду є втручанням у господарську діяльність товариства, в зв'язку з чим суд не має права брати на себе функції органів управління товариством, в його компетенції лише перевірка обґрунтованості та законності прийняття рішення загальними зборами про виключення учасника у разі подання позову про визнання такого рішення недійсним.

Ключові слова: сфера господарювання, правовідносини, виключення учасника, припинення корпоративних правовідносин, малий бізнес, юридична особа корпоративного типу, господарські товариства, кооператив, перехід частки у статутному капіталі, державна реєстрація.

Doroshenko L.N. Expulsion of a participant from a corporate legal entity as a sanction in corporate law.

The article defines the exclusion of a participant from a corporate-type legal entity as the compulsory termination of their participation in such an entity, based on grounds provided by law. This is recognized as a universal reason for the termination of corporate relations in business entities (except joint stock companies) and production cooperatives.

The author identifies the qualifying features of this measure as follows: 1) it is applied by corporate-type legal entities as a sanction against unscrupulous participants who, through their actions (or inactions), violate legal requirements or the provisions of the entity's constituent documents and fail to fulfill their duties; 2) the application of this sanction does not depend on the will of the participant

(member) being excluded. The article systematizes the grounds for making decisions on the expulsion of participants from corporate-type legal entities in the following cases for: 1) members of Limited Liability Companies and Additional Liability Companies; 2) members of general and limited partnerships; 3) members of production cooperatives. It is argued that the expulsion of a participant, depending on the legal form of the entity, has distinct features related to both the grounds for and the procedure of expulsion.

The article also examines the approaches of national courts in resolving cases of expulsion of members of Limited Liability Companies. It emphasizes that expulsion based on grounds not explicitly provided for in special legislation is not permitted. Moreover, the article highlights that a court decision to exclude a participant constitutes interference in the economic activities of a company. Therefore, courts do not have the authority to assume the functions of a company's management bodies. Instead, their role is limited to verifying the validity and legality of the decision to exclude a participant if a claim is filed to invalidate such a decision.

The author warns that an absolute inability of a company to remove an unfair shareholder can lead to a corporate deadlock, a trend increasingly observed in business practices today.

Key words: business area, legal relations, exclusion of a participant, termination of corporate legal relations, small business, legal entity of corporate type, business associations, cooperative, transfer of a share in the authorized capital, state registration.

Постановка проблеми. Дослідження проблемних питань виключення учасника з юридичної особи корпоративного типу останнім часом є надзвичайно актуальним, що обумовлено низкою факторів. По-перше, неефективністю правового регулювання цих відносин, відсутністю оперативності реагування законодавця на запити сучасного бізнесу, особливо малого бізнесу, яким є більшість ТОВ, ТДВ та кооперативів. Не таємниця, що партнерство в бізнесі може з конструктивної кооперації зусиль та синергії перейти в корпоративний конфлікт, причинами якого можуть бути як зловживання правом для отримання ситуативних бонусів та бенефітів, так і концептуально різне бачення спільного бізнесу. Найефективнішим шляхом виходу з будь-якого конфлікту є перемовини, однак партнерам не завжди вдається домовитися, в зв'язку з чим учасникам товариства доводиться застосовувати інший інструментарій для захисту своїх прав, а в деяких випадках єдиним розумним виходом з корпоративного тупику є «розставання», проте нормами законодавства для багатьох виникаючих на практиці ситуацій такої можливості не передбачено. По-друге, стан законодавчого регулювання, не дивлячись на набрання чинності нещодавно Законом про АТ та істотними змінами до Закону про ТОВ та ТДВ, внесенням змін до ЦК України, характеризується наявністю положень, які не забезпечені механізмом реалізації, а також суперечностей і прогалин у регулюванні. Турборежимна останнім часом модернізація корпоративного законодавства в певних аспектах «досягла» протилежного ефекту, оскільки раніше положеннями ст. 64 Закону України «Про господарські товариства» передбачалась можливість виключення з товариства недобросовісних учасників і це було своєрідним додатковим способом вирішення корпоративних конфліктів, а відповідно до чинного законодавства в учасників, наприклад, ТОВ, такої можливості немає, оскільки спеціальний закон передбачає лише дві підстави виключення, які не пов'язані з випадками можливого зловживання одним з них своїми правами та недобросовісною поведінкою щодо різних аспектів життєдіяльності корпорації. По-третє, в європейських країнах (Німеччині, Швейцарії, Польщі, Словенії) законодавство дозволяє виключення учасників через їхню недобросовісну поведінку, а оскільки Україна тримає курс на європейський розвиток, на економічну інтеграцію до світового ринку, міжнародного бізнесу, то маємо враховувати і цей момент в законодавчому регулюванні виключення учасників. По-четверте, судова практика щодо виключення учасників з юридичних осіб є малочисловою і неоднозначною, низка судових рішень підтверджує зловживання під час виключення учасників з товариства і містить приклади успішного оскарження виключення через неналежне обґрунтування в рішенні загальних зборів підстав для цього. Таким чином, відсутність у новому законодавстві норм про виключення учасника у вищезазначених випадках звужує простір для зловживань проти добросовісного учасника товариства, проте простір для зловживань з'являється у недобросовісного учасника. Дійсно, положення ст. 64 ЗУ «Про господарські товариства» визначали підстави для виключення учасників широко і часто використовувалися для того, щоб позбавитися від неугодили партнерів по бізнесу, проте повне позбавлення товариства можливості звільнитися від недобросовісного учасника є прямим шляхом до корпоративного дедлоку, що зараз і відбувається на практиці повсюдно. Тому завданням законодавця має бути пошук балансу між інтересами товариства і захистом учасника від свавільного виключення.

Стан опрацювання проблематики. На сьогодні існує об'єктивна необхідність в системному науковому аналізі питань виключення учасника з юридичної особи корпоративного типу. Варто за-

значити, що наукові розвідки щодо окремих проблемних точкових питань виключення учасника з юридичної особи проведені такими правниками як: О.П. Іоніцой-Доценко, А.В. Смітюх, І.В. Спасибо-Фатеева, В.І. Цікало та ін. Водночас після набрання чинності спеціальними законами (про ТОВ та ТДВ, про АТ) відсутні комплексні дослідження виключення учасників товариств з урахуванням останніх положень новелізованого корпоративного законодавства. Зазначений стан розробки цієї тематики у науці, а також неможливість в сучасних умовах ведення бізнесу в зв'язку з численними зловживаннями учасниками товариств своїми правами, відсутність адекватного правового регулювання як умови розбудови якісних корпоративних відносин потребує додаткового доктринального аналізу та нового бачення цієї проблематики.

Метою статті є визначення особливостей правового регулювання відносин щодо виключенням учасника з юридичної особи корпоративного типу та розробка пропозицій з удосконалення законодавства в цій сфері задля формування сучасної моделі корпоративного управління та інвестиційно привабливого бізнес-середовища.

Виклад основного матеріалу. Положеннями ч. 2 ст. 100 ЦК України встановлюється, що учасник товариства у випадках та в порядку, встановлених законом, може бути виключений з товариства. Виключення учасника з юридичної особи корпоративного типу – це примусове припинення його участі у такій юридичній особі з підстав, передбачених законом і це універсальна підстава припинення корпоративних відносин у господарських товариствах (крім акціонерних товариств) та виробничих кооперативах.

Кваліфікуючими ознаками цієї підстави припинення корпоративних відносин можна визначити наступні: 1) вона застосовується юридичними особами корпоративного типу як санкція до недобросовісних учасників, які своїми діями (бездіяльністю) порушують вимоги закону та установчих документів, не виконують покладені на них обов'язки; 2) застосування такої санкції не залежить від волі самого учасника, якого виключають із юридичної особи корпоративного типу.

Варто зазначити, що Законом України «Про господарські товариства» (ч. 2 ст. 52, ст. 64), який втратив чинність в частині, що стосується ТОВ/ТДВ, передбачалось виключення учасника ТОВ як захід відповідальності, що застосовувався до учасника товариства, який систематично не виконує або неналежним чином виконує обов'язки, або перешкоджає своїми діями досягненню цілей товариства. Такого учасника могло бути виключено на основі рішення, за яке проголосували учасники, що володіють у сукупності більш як 50% загальної кількості голосів учасників товариства. Цей підхід був усталеним і в судовій практиці. Так, у постанові КГС в складі ВС від 12 грудня 2018 р. в судовій справі № 904/10610/17 зазначається, що 30.06.2016 проведені загальні збори учасників ТОВ, на яких прийнято рішення, яким виключено ОСОБА_4 з учасників згідно зі ст. 64 «Про господарські товариства», оскільки ОСОБА_4 систематично не виконує обов'язки учасника товариства, ігнорує повідомлення про скликання загальних зборів учасників ТОВ, що є зловживанням корпоративним правом, у зв'язку з чим перешкоджає своєю бездіяльністю досягненню цілей товариства та перешкоджає іншим його учасникам брати участь у розгляді питань порядку денного для підвищення ефективності діяльності ТОВ [1]. Отже, виключення учасника з ТОВ застосовувалось як захід відповідальності за порушення певних обов'язків учасника товариства, в тому числі і за зловживання корпоративними правами.

В юридичній літературі наголошується, що ст. 64 Закону України «Про господарські товариства» містила одіозну норму про виключення учасника за «систематичне невиконання або неналежне виконання обов'язків учасником, або перешкоджання своїми діями досягненню цілей товариства», яка була предметом багатьох судових спорів. Нерідко зазначена норма була інструментом рейдерів, оскільки виключення учасника відбувалося за рішенням вищого органу управління при наявності понад 50% від загальної кількості голосів, тобто в позасудовому порядку. «Розмивання» часток, наприклад, за рахунок збільшення статутного капіталу шляхом здійснення внеску новим учасником, було найпопулярнішою схемою усунення інших учасників від управління товариством і зменшення розміру належних їм дивідендів. Використання подібних «законних» механізмів майже позбавляло інших учасників права на захист своїх прав. Ухвалення рішення про виключення особи зі складу учасників та збільшення статутного капіталу товариства є дискреційною функцією вищого органу управління, а тому розраховувати в такому випадку на судовий захист було неможливо [2].

За чинним на сьогодні законодавством виключити учасника з ТОВ/ТДВ можна тільки у *двох випадках*: 1) якщо учасник товариства не вніс вклад для погашення заборгованості протягом наданого додаткового строку, виконавчий орган товариства має скликати загальні збори учасників, які можуть прийняти рішення, зокрема, про виключення учасника товариства, який має заборгованість із внесення вкладу (п. 1 ч. 2 ст. 15 Закону про ТОВ та ТДВ); 2) у разі смерті, оголошення судом безвісно відсутнім або померлим учасника-фізичної особи чи припинення учасника-юридичної особи, частка якого у статутному капіталі товариства становить менше 50%, та якщо протягом року з дня закінчен-

ня строку для прийняття спадщини, встановленого законодавством, спадкоємці (правонаступники) такого учасника не подали заяву про вступ до товариства відповідно до закону, товариство може виключити учасника з товариства. Таке рішення приймається без врахування голосів учасника, який виключається. Якщо частка такого учасника у статутному капіталі товариства становить 50% або більше, товариство може приймати рішення, пов'язані з ліквідацією товариства, без врахування голосів цього учасника (ч. 2 ст. 23 Закону про ТОВ та ТДВ). Положеннями ч. 1 ст. 23 Закону про ТОВ та ТДВ передбачається, що у разі смерті або припинення учасника товариства його частка переходить до його спадкоємця чи правонаступника без згоди учасників товариства. У разі неподання заяви спадкоємцем (правонаступником) їм виплачується вартість частки в порядку, визначеному ч. 8-11 ст. 24 цього Закону. Отже, у випадку неподання спадкоємцем (правонаступником) заяви про вступ до товариства, загальні збори повинні приймати рішення про визначення розміру статутного капіталу та розміру часток учасників (подп. а п. 3 ч. 5 ст. 17 Закону про держреєстрацію).

Відповідно, перехід частки у статутному капіталі товариства при виключенні учасника з товариства відбувається аналогічним чином, як і при виході учасника з товариства, оскільки положення Закону про ТОВ та ТДВ (ч.ч. 8-11 ст. 24), які стосуються виходу учасника з товариства, застосовуються також до відносин щодо наслідків прийняття загальними зборами учасників рішення про виключення учасника з товариства. Крім того, в Законі про ТОВ та ТДВ зазначається, що не пізніше 30 днів з дня прийняття загальними зборами учасників рішення про виключення учасника товариство зобов'язане повідомити колишньому учаснику (його спадкоємцю, правонаступнику) вартість його частки. Вартість частки визначається станом на день, що передував дню прийняття загальними зборами учасників рішення про виключення учасника з товариства.

Отже, у разі виходу учасника з ТОВ та ТДВ або його виключення за чинним законодавством України можливими є наступні *правові наслідки щодо юридичної «долі» його частки* в статутному капіталі ТОВ та ТДВ:

1) переходу частки у статутному капіталі товариства не відбувається при виході або виключенні учасника з ТОВ та ТДВ, якщо товариство приймає рішення про зменшення розміру статутного капіталу. При проведенні державної реєстрації змін до відомостей ЄДР щодо виключення або виходу учасника ТОВ або ТДВ державний реєстратор одночасно вносить запис про зменшення розміру статутного капіталу на розмір відповідної частки в статутному капіталі;

2) перехід частки у статутному капіталі товариства має місце при виході/виключенні учасника з ТОВ та ТДВ, якщо ТОВ та ТДВ приймає рішення не зменшувати розмір статутного капіталу при виході учасника з ТОВ та ТДВ або його виключенні та приймає рішення про набуття частки у своєму статутному капіталі, яка належала учаснику, що вибув з товариства, і разом із заявою про державну реєстрацію змін до відомостей ЄДР щодо виключення або виходу учасника ТОВ та ТДВ надає довідку про формування резервного капіталу в розмірі, який відповідно до закону допускає володіння часткою у своєму статутному капіталі.

Щодо виключення акціонера з АТ, то це є неможливим через те, що акції є окремим самостійним об'єктом права власності, а згідно із ч. 3 ст. 41 Конституції України ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності і право приватної власності є непорушним.

Підстави для прийняття рішень про виключення з юридичної особи корпоративного типу визначені:

– **для учасників ТОВ (ТДВ).** Як зазначалося вище, в Законі про ТОВ та ТДВ можливість виключення із товариства обмежується тільки двома випадками:

1) *наявністю заборгованості за внеском у статутний капітал* (ч. 2 ст. 15 Закону про ТОВ та ТДВ). В такому випадку виконавчий орган товариства має скликати загальні збори учасників, які можуть прийняти в тому числі рішення про виключення учасника товариства, який має заборгованість із внесення вкладу, але це право, а не обов'язок вищого органу управління;

2) *у разі смерті, оголошення судом безвісно відсутнім або померлим учасника – фізичної особи чи припинення учасника – юридичної особи*, частка якого у статутному капіталі товариства становить менше 50%, та якщо протягом року з дня закінчення строку для прийняття спадщини, встановленого законодавством, спадкоємці (правонаступники) такого учасника не подали заяву про вступ до товариства відповідно до закону (ч. 2 ст. 23 Закону України про ТОВ та ТДВ);

– **для учасників повних та командитних товариств** – ст. 72 Закону України «Про господарські товариства»; ст. 128 ЦК України;

– **для членів виробничого кооперативу** – ст. 13 Закону України «Про кооперацію»; ч. 2. ст. 166 ЦК України.

Виключення учасника юридичної особи *в залежності від організаційно-правової форми* має певні особливості, що стосуються як підстав, так і порядку прийняття рішень про виключення учасника з юридичної особи корпоративного типу.

Підкреслимо, що Закон про ТОВ та ТДВ надає можливість недобросовісному учаснику всупереч волі товариства залишитися у його складі, навіть за наявності підстав і необхідної кількості голосів для прийняття рішення про виключення. Проілюструємо це на прикладі. Наприклад, учасник А. протягом 6 місяців з дати державної реєстрації ТОВ вніс тільки частину вкладу, який він має внести. Оскільки він прострочив внесення частини вкладу, виконавчий орган товариства згідно ч. 1 ст. 15 Закону про ТОВ та ТДВ надсилає йому письмове попередження про прострочення, яке має містити інформацію про невнесену своєчасно частину вкладу та додатковий строк, наданий для погашення заборгованості (останній не може перевищувати 30 днів). До закінчення цього строку А. відповідно до положень ч. 3 ст. 21 Закону про ТОВ та ТДВ може здійснити відчуження частини своєї частки, в якій вона є оплаченою, іншим особам (наприклад, дружині). Для того, щоб частина частки потрапила до дружини без застосування норми про переважне право (ст. 20) таке відчуження відбувається шляхом міни або дарування. Після того, як ТОВ прийме рішення про виключення А., який не вніс вклад для погашення заборгованості протягом наданого додаткового строку, він може наступного дня знову набути статусу учасника цього товариства. Для цього дружина подарує йому раніше отриману від нього в дар частину частки. Після реалізації цього ТОВ уже не зможе позбутися такого учасника.

Виключення учасника з ТОВ (ТДВ) можливе за умови дотримання таких вимог: 1) наявність визначених законом підстав (прострочення внесення вкладу, неподання заяви про вступ до товариства спадкоємцями чи правонаступниками); 2) рішення приймається виключно вищим органом ТОВ (ТДВ) – загальними зборами учасників. Рішення загальних зборів учасників ТОВ та ТДВ щодо виключення учасника з товариства не можуть прийматися шляхом опитування (п.6 ч. 2 ст. 36 Закону про ТОВ та ТДВ). Виключення учасника з товариства за рішенням суду є втручанням у господарську діяльність товариства, а тому суд не має права брати на себе функції органів управління товариством, він лише перевіряє обґрунтованість та законність прийняття рішення про виключення учасника у разі подання ним позову про визнання такого рішення недійсним; 3) рішення про виключення приймаються простою більшістю голосів усіх учасників товариства, які мають право голосу з відповідних питань (ч. 4 ст. 34 Закону про ТОВ та ТДВ). При визначенні результатів голосування для прийняття рішення про виключення, зокрема, не враховуються голоси, що припадають на частку учасника, який виключається (ч. 3 ст. 15, ч. 2 ст. 23 Закону про ТОВ та ТДВ).

Виключення учасника ТОВ та ТДВ з інших підстав не допускається. Проілюструємо цю тезу прикладом з судової практики. ТОВ звернулося до суду з позовом до учасника про виключення його зі складу учасників товариства. Позивач послався на ухилення відповідача від підписання нової редакції статуту ТОВ, яке полягає у відмові від виконання рішення загальних зборів учасників, що є порушенням статуту товариства. Окрім того, відповідач, перебуваючи на посаді генерального директора ТОВ, всупереч інтересам товариства та статуту переоформив право користування земельними ділянками на фермерське господарство, у якому він є єдиним засновником. КГС ВС у цій справі виснував про відсутність правових підстав для задоволення позовних вимог про виключення учасника зі складу учасників ТОВ на підставі рішення суду, оскільки це питання згідно з нормами Закону України «Про господарські товариства» належало до виключної компетенції зборів учасників товариства, а норми Закону про ТОВ та ТДВ передбачають лише дві підстави для виключення учасника і за рішенням органів управління товариства, а не суду. Доводи позивача про те, що суд, з урахуванням ст. 55 Конституції України та ч. 2 ст. 100 ЦК України, може розглядати спір про виключення учасника зі складу учасників товариства, визнано необґрунтованими, оскільки суд, відповідно до норм законодавства лише перевіряє обґрунтованість та законність прийняття рішення про виключення учасника у разі подання останнім позову про визнання такого рішення недійсним, але не може перебирати на себе повноваження органів управління товариства та приймати таке рішення самостійно. Окрім того, з огляду на положення ч. 2 ст. 100 ЦК України учасник товариства може бути виключений з товариства у випадках та в порядку, встановлених законом, якими відповідно до положень Закону про ТОВ та ТДВ є невнесення ним вкладу (ч. 2 ст. 15), а також смерть учасника, якщо його спадкоємці не звернулися до ТОВ/ТДВ із заявою про вступ (ч. 2 ст. 23). Також КГС ВС звернув увагу на те, що в ч. 5 ст. 17 Закону України про держреєстрацію передбачено перелік документів, які подаються для державної реєстрації змін до відомостей про розмір статутного капіталу, розміри часток у статутному капіталі чи склад учасників ТОВ/ТДВ. У цьому переліку немає судового рішення, що набрало законної сили, про виключення учасника з товариства [3].

У разі проведення державної реєстрації змін до відомостей ЄДР щодо виключення учасника (спадкоємця або правонаступника) ТОВ або ТДВ державний реєстратор одночасно вносить запис про зменшення розміру статутного капіталу на розмір відповідної частки (частини частки) у статутному капіталі (ч. 3 ст. 25 Закону про держреєстрацію).

У день проведення державної реєстрації змін до відомостей ЄДР, пов'язаних із зміною складу учасників ТОВ або ТДВ, суб'єкт державної реєстрації повинен видати (надіслати поштовим відправленням з описом вкладення) виписку з ЄДР заявнику, товариству, учаснику, якого було виключено з товариства, та особам, які зазначені у цьому реєстрі як учасники товариства, після проведення реєстраційної дії. Якщо суб'єкту державної реєстрації відома електронна пошта осіб, яким надсилається ця виписка, він у той самий день додатково надсилає копію виписки зазначеним особам електронною поштою (ч. 4 ст. 25 Закону про держреєстрацію).

З повного та командитного товариств може бути виключено учасника, який систематично не виконує чи виконує неналежним чином обов'язки, покладені на нього товариством, або який перешкоджає своїми діями (бездіяльністю) досягненню цілей товариства. Оскільки підстави та порядок такого виключення законодавством не регламентуються, вони мають визначатися у засновницькому договорі конкретного товариства. У будь-якому випадку, прийняття рішення про виключення учасника з повного чи командитного товариства віднесено законом до компетенції учасників цих товариств.

Член виробничого кооперативу може бути виключений із кооперативу за рішенням загальних зборів у разі невиконання чи неналежного виконання обов'язків, покладених на нього статутом кооперативу, а також в інших випадках, встановлених статутом кооперативу і законом. Тобто, для виробничого кооперативу встановлений законодавством перелік підстав для виключення членів із кооперативу не є вичерпним і може розширюватися у його статуті. Член виробничого кооперативу, якого виключили із кооперативу, має право на одержання паю та інших виплат, встановлених статутом кооперативу.

Незалежно від виду юридичної особи корпоративного типу, виключення учасника призводить до припинення корпоративних відносин за його участю і настання наслідків, аналогічних тим, які мають місце при виході учасника із юридичної особи корпоративного типу (проведення розрахунків, повернення майна переданого юридичній особі у користування та ін.).

Висновки. Виокремлено кваліфікуючі ознаки виключення як правової підстави припинення корпоративних відносин: а) застосовується юридичними особами корпоративного типу як санкція до недобросовісних учасників (членів), які своїми діями (бездіяльністю) порушують вимоги закону та установчих документів, не виконують покладені на них обов'язки; б) її застосування не залежить від волі самого учасника, якого виключають із юридичної особи корпоративного типу. Угруповано підстави для прийняття рішень про виключення з юридичної особи корпоративного типу за критерієм приналежності до певної організаційно-правової форми. Акцентовано увагу на тому, що виключення учасника з товариства за рішенням суду є втручанням у господарську діяльність товариства, і, відповідно, суд не має права брати на себе функції органів управління товариством, він лише перевіряє обґрунтованість та законність прийняття рішення про виключення учасника у разі подання ним позову про визнання такого рішення недійсним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 12 грудня 2018 року, судова справа № 904/10610/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78585064> (дата звернення: 22.02.2024).
2. Софищенко В. Спори, пов'язані з реєстрацією, ліквідацією, реорганізацією та змінами у статутному капіталі товариства. *Електронне видання ЮРИСТ & ЗАКОН*. 2019. № 18. URL: http://uz.ligazakon.ua/magazine_article/EA012690.
3. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16 січня 2020 року, судова справа № 905/859/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86961698> (дата звернення: 24.07.2024).

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ КОНЦЕНТРАЦІЇ ШЛЯХОМ ОДЕРЖАННЯ В ОРЕНДУ АКТИВІВ У ВИГЛЯДІ ЄДИНОГО МАЙНОВОГО КОМПЛЕКСУ

Єфімов О.М.,

канд. юрид. наук, доц.,

доцент кафедри приватного права,

Київський національний економічний університет

імені Вадима Гетьмана,

Юридичний інститут

ORCID: 0000-0003-1751-4780

e-mail: oleksandr.yefimov@yefimov-partners.com

Брошко Н.І.,

аспірант,

Київський національний економічний університет

імені Вадима Гетьмана,

Юридичний інститут

ORCID: 0009-0006-8798-5974

e-mail: nataliia.brozhko@yefimov-partners.com

Єфімов О.М., Брошко Н.І. Проблемні питання здійснення концентрації шляхом одержання в оренду активів у вигляді єдиного майнового комплексу.

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань здійснення концентрацій шляхом одержання в оренду активів у вигляді єдиного майнового комплексу. Її актуальність зумовлена введенням національного законодавства у відповідність до законодавства Європейського Союзу. На цьому шляху зазнала змін сфера регулювання концентрацій суб'єктів господарювання. Зокрема, запроваджено контроль за концентрацією, яка виникає внаслідок передачі в оренду єдиних майнових комплексів суб'єктів господарювання.

В той же час, українське законодавство має кілька нормативних визначень поняття «єдиного майнового комплексу». Втім, дефініція антимонопольного законодавства призводить до сплутування передачі, за своєю суттю, звичайного майнового комплексу чи цілісного з єдиним майновим комплексом. Подібна правова невизначеність ставить у «непривілейоване» становище суб'єктів господарювання та призводить до зловживання антимонопольним органом своїми дискреційними повноваженнями.

Адже суб'єкти господарювання під час передачі/отримання в оренду майнового комплексу не вдаються до подання заяв для отримання попереднього дозволу на концентрацію (за наявності відповідних фінансових показників), адже не вважають його єдиним майновим комплексом. При цьому, антимонопольне відомство може розпочинати справи та притягувати до відповідальності за концентрацію без необхідного попереднього дозволу. Застосовуючи при цьому дефініцію «єдиного майнового комплексу» антимонопольного законодавства без урахування суті правовідносин.

У зв'язку з цим, у статті описано ознаки єдиного майнового комплексу на законодавчому та теоретичному рівнях. Та запропоновано здійснити відповідні законодавчі зміни.

Зокрема, роз'яснено, що єдиний майновий комплекс має дві групи активів: матеріальні і нематеріальні. В контексті матеріальних активів слід розуміти земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, сировину. А ось до групи нематеріальних активів слід віднести права та обов'язки, які виникають внаслідок укладення різних договорів, виключні права на об'єкти інтелектуальної власності, а також право на торговельну марку або інше позначення, права вимоги та інші права.

Тому, якщо в оренду передається лише приміщення з устаткуванням без наявних інших нематеріальних активів, то це правове явище не можна вважати передачею в оренду єдиного майнового комплексу. Тобто не можна вважати формою концентрації.

Ключові слова: концентрація, єдиний майновий комплекс, суб'єкт господарювання, активи, відносини контролю.

Yefimov O.M., Brozhko N.I. Problematic issues of concentration by leasing assets in the form of a single property complex.

The article is devoted to the study of problematic issues related to concentrations through leasing of assets in the form of a single property complex. Its relevance is due to the harmonization of national legislation with the European Union legislation. Along the way, the scope of regulation of concentrations of business entities has changed. In particular, control over concentration arising from the lease of single property complexes of business entities was introduced.

At the same time, Ukrainian legislation has several regulatory definitions of the concept of «single property complex». However, the definition of antitrust law leads to confusion between the transfer of an ordinary property complex or an integral property complex and a single property complex. Such legal uncertainty puts business entities in a “non-privileged” position and leads to abuse of discretion by the antimonopoly authority.

After all, when transferring/leasing a property complex, business entities do not apply for prior merger clearance (if they have the relevant financial indicators), as they do not consider it a single property complex. At the same time, the antimonopoly authority may initiate proceedings and bring liability for concentration without the required prior merger clearance. At the same time, it applies the definition of “single property complex” of the antimonopoly legislation without taking into account the essence of legal relations.

In this regard, the article describes the features of a single property complex at the legislative and theoretical levels. We propose to make appropriate legislative changes.

In particular, it is explained that a single property complex has two groups of assets: tangible and intangible. Tangible assets include land plots, buildings, structures, equipment, and raw materials. Intangible assets include rights and obligations arising from various contracts, exclusive rights to intellectual property, as well as the right to a trademark or other designation, claims and other rights.

Therefore, if only premises with equipment are leased without any other intangible assets, this legal phenomenon cannot be considered a lease of a single property complex. Thus, it cannot be considered a form of concentration.

Key words: concentration, single property complex, business entity, assets, control relations.

Постановка проблеми. Як відомо, Антимонопольний комітет України (далі – АМКУ) є тим державним органом із спеціальним статусом, метою діяльності якого є забезпечення державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності та у сфері публічних закупівель.

Маючи право розглядати заяви і справи про надання дозволу на концентрації, проводити дослідження за цими заявами і справами, приймати відповідні рішення за заявами про надання дозволу на концентрацію та притягувати до відповідальності за концентрації без попереднього дозволу (коли він був необхідний), АМКУ у своїй діяльності може порушувати принцип правової визначеності як складової верховенства права.

Адже існує ряд невирішених теоретичних і практичних проблем правового регулювання здійснення концентрацій суб'єктами господарювання. Зокрема, пов'язаних в тому числі із отриманням у власність чи користування єдиних майнових комплексів.

Це все супроводжується постійним зростанням кількості заяв про надання дозволів на концентрації, в тому числі іноземними суб'єктами, та кількості розслідувань АМКУ випадків концентрацій суб'єктів господарювання без отримання попереднього дозволу, наявність якого була необхідною.

Особливо важливою ця тема дослідження є в умовах реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами.

Мета дослідження: виявлення сутності правової категорії «єдиний майновий комплекс»; дослідження правових проблем виявлення концентрацій у формі одержання в управління, оренду, лізинг, концесію чи набуття в інший спосіб права користування активами у вигляді єдиного майнового комплексу, та причин їх виникнення.

Завдяки цьому вбачається можливим сформулювати суцільне уявлення щодо реалізації правовідносин, пов'язаних з єдиними майновими комплексами в контексті діяльності антимонопольного органу.

Стан опрацювання проблематики. Сучасні дослідження спрямовані на дослідження відмінностей правових категорій «єдиний майновий комплекс», «майновий комплекс», «цілісний майновий комплекс». Також здійснюється аналіз суті концентрації та категорії оборотоздатності підприємств. В цьому контексті формуються висновки про помилкові уявлення учасників правочинів та контролюючих органів про дійсну природу єдиного майнового комплексу як об'єкта цивільних прав. Цим питанням присвячено роботи таких вчених, як Т.І. Швидка, С.В. Кривобок, В. Єрмоленко, Є. Глущенко тощо.

Виклад основного матеріалу.**Правова суть концентрації**

Перш за все, слід згадати думку законодавця щодо суті цієї правової категорії. Згідно зі ст. 22 Закону України «Про захист економічної конкуренції» (далі — Закон) з метою запобігання монополізації товарних ринків, зловживання монополюючим (домінуючим) становищем, обмеження конкуренції органи АМКУ здійснюють державний контроль за концентрацією суб'єктів господарювання (далі – концентрація).

Концентрацією визнається, зокрема набуття безпосередньо або через інших осіб контролю одним або кількома суб'єктами господарювання над одним або кількома суб'єктами господарювання чи частинами суб'єктів господарювання, зокрема, шляхом: безпосереднього або опосередкованого придбання, набуття у власність іншим способом активів у вигляді єдиного майнового комплексу або структурного підрозділу суб'єкта господарювання, одержання в управління, оренду, лізинг, концесію чи набуття в інший спосіб права користування активами у вигляді єдиного майнового комплексу або структурного підрозділу суб'єкта господарювання, в тому числі придбання активів суб'єкта господарювання, що ліквідується.

Так, стаття 1 Закону дає наступне визначення єдиного майнового комплексу: **єдиний майновий комплекс** – усі види майна, що сукупно забезпечують господарську діяльність суб'єкта господарювання, у тому числі будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировина, продукція, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, включаючи права на земельні ділянки, в тому числі цілісний майновий комплекс.

Поряд з цим, **контроль** – вирішальний вплив однієї чи декількох пов'язаних юридичних та/або фізичних осіб на господарську діяльність суб'єкта господарювання чи його частини, який здійснюється безпосередньо або через інших осіб, зокрема завдяки: праву володіння чи користування всіма активами чи їх значною частиною; праву, яке забезпечує вирішальний вплив на формування складу, результати голосування та рішення органів управління суб'єкта господарювання; укладенню договорів і контрактів, які дають можливість визначати умови господарської діяльності, давати обов'язкові до виконання вказівки або виконувати функції органу управління суб'єкта господарювання; заміщенню посади керівника, заступника керівника спостережної ради, правління, іншого наглядового чи виконавчого органу суб'єкта господарювання особою, яка вже обіймає одну чи кілька із зазначених посад в інших суб'єктах господарювання; обійманню більше половини посад членів спостережної ради, правління, інших наглядових чи виконавчих органів суб'єкта господарювання особами, які вже обіймають одну чи кілька із зазначених посад в іншому суб'єкті господарювання. Пов'язаними особами є юридичні та/або фізичні особи, які спільно або узгоджено здійснюють господарську діяльність, у тому числі спільно або узгоджено чинять вплив на господарську діяльність суб'єкта господарювання. Зокрема, пов'язаними фізичними особами вважаються такі, які є подружжям, батьками та дітьми, братами та (або) сестрами [1].

Швидка Т.І. наголошує, що під терміном «концентрація» (економічна) зазвичай розуміють реальну можливість здійснення вагомого впливу одного або декількох пов'язаних суб'єктів господарювання на господарську діяльність інших суб'єктів господарювання або їх частин. Простіше кажучи, концентрація – це процес злиття підприємств, капіталів або компаній, у результаті якого значно зростає їх економічна могутність. Варто зауважити, при концентрації мета може бути різною: починаючи від бажання суб'єктів господарювання отримати вагомий важелі впливу на ринкову економіку і закінчуючи гуртуванням фінансових засобів задля покращення якості товару або запровадження нових технологій [2; с. 63].

Зрозуміло, що внаслідок економічної концентрації суб'єкт господарювання розширює свій вплив на той чи інший ринок. А тому є необхідність за допомогою інструментів антимонопольного законодавства попередити зайняття монополюючого становища.

Проблематика єдиних майнових комплексів

Вже зрозуміло, що однією з форм концентрації є передання/отримання в оренду єдиного майнового комплексу.

Поряд з цим, у законодавстві існують ще й поняття «майновий комплекс», «цілісний майновий комплекс». А тому на теоретичному рівні та під час правозастосування виникають суперечності. Є складність у визначенні дійсної правової природи активів, які передаються в оренду.

Наприклад, не завжди передача в оренду об'єкта нерухомості разом із земельною ділянкою та деяким обладнанням буде вважатися передачею єдиного майнового комплексу. Тобто не завжди матиме місце концентрація.

Звернемо увагу на деякі положення законодавства.

Згідно з ч.ч. 1–3 ст. 66 Господарського кодексу України (далі – ГКУ) майно підприємства становлять виробничі і невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства.

Єдиний майновий комплекс підприємства визнається нерухомістю і може бути об'єктом купівлі-продажу та інших угод, на умовах і в порядку, визначених ГКУ та законами, прийнятими відповідно до нього.

Акцентуємо увагу на тому, що йдеться про єдиний майновий комплекс як єдиний об'єкт купівлі-продажу, а не сукупність кількох різних об'єктів.

Відповідно до ч.ч. 1–3 ст. 283 ГКУ за договором оренди одна сторона (орендодавець) передає другій стороні (орендареві) за плату на певний строк у володіння та користування майно для здійснення господарської діяльності.

За договором оренди передається індивідуально визначене майно виробничо-технічного призначення (або єдиний майновий комплекс), що не втрачає у процесі використання своєї споживчої якості (неспоживна річ). Знову ж таки слід акцентувати увагу на тому, що єдиний майновий комплекс у цьому разі розглядається саме як один єдиний об'єкт, а не їх сукупність [3].

А ось у розумінні ст. 191 Цивільного кодексу України підприємство є єдиним майновим комплексом, що використовується для здійснення підприємницької діяльності.

До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом [4].

Кривобок С.В. вважає, що відмінною ознакою підприємства, якою обумовлюється його специфічність як об'єкта цивільних прав, є комплексність. Саме вона дає можливість визначити його майновим комплексом, що складається з різномірних елементів, кожен з яких може виступати як самостійний об'єкт цивільних прав: речей нерухомих (земельних ділянок, будівель, споруд) і рухомих (устаткування, інвентарю, сировини, продукції); іншого майна, включаючи і майнові права (права вимоги), майнові обов'язки (борги), об'єкти права інтелектуальної власності (торговельну марку або інше позначення), інформацію тощо, а об'єднання їх у функціональну сукупність – об'єкт дає можливість використати підприємство за певним призначенням – для здійснення підприємницької діяльності.

Таким чином, для того щоб стати оборотоздатним, підприємству недостатньо визнаватися лише майновим комплексом, треба щоб цей комплекс позначався єдністю своїх складових, які у своїй сукупності були б підкорені досягненню певної мети та забезпечували її досягнення. Звідси підприємство як єдиний майновий комплекс, що використовується для здійснення підприємницької діяльності, – це правова конструкція, яка вводиться з однією метою – наділити останнє оборотоздатністю, а саме легалізувати на рівні закону можливість здійснення з останнім певних цивільно-правових правочинів.

І тут варто погодитись з автором, що підприємство – це особливий вид майна, яке отримало назву «єдиний майновий комплекс». Воно складається з різномірних елементів, кожен з яких може виступати самостійним об'єктом цивільних прав, а поєднання їх у таку функціональну сукупність, як об'єкт, дає можливість використати підприємство за певним призначенням – для здійснення підприємницької діяльності.

Специфіка підприємства як об'єкта цивільних прав обумовлюється його комплексністю і проявляється як у майновій, так і у просторовій невизначеності його складу до моменту укладення відповідного правочину.

За договором оренди підприємства власник підприємства – орендодавець зобов'язується передати орендареві підприємство як єдиний майновий комплекс, що використовується для здійснення підприємницької діяльності, у володіння і користування за призначенням, за плату і на певний строк.

Звідси впливає, що договір оренди підприємства – двосторонній, консенсуальний, оплатний, строковий. Цей договір укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню.

Істотними умовами договору слід вважати: предмет (передавальний акт повинен містити дані про склад підприємства, що передається в оренду, та його вартість); строк, на який укладається договір оренди; орендну плату.

Сторонами цього договору виступають орендодавець – власник підприємства, і орендар – суб'єкт підприємницької діяльності, фізична чи юридична особа, які обізнані з конкретним видом підприємницької діяльності (видами діяльності), яку (які) за допомогою підприємства здійснював орендодавець цього підприємства.

Орендар бере в оренду не будівлю або капітальну споруду, хоча, безумовно, у складі підприємства вони можуть бути, він бере в оренду підприємство в цілому як діяльність, використовує його певний час, а потім повертає орендодавцю. За цим договором складові підприємства поділяються на чотири групи (основні засоби, оборотні засоби, майнові і виключні права, права вимоги і борги).

Для кожної з цих груп застосовується свій режим передачі. Відсутність будь-якої з вказаних груп складових ставить під сумнів те, що предметом оренди є єдиний майновий комплекс, а не проста сукупність майна.

Так, земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування інші основні засоби, що входять до складу підприємства, визначаються індивідуальними ознаками і є неспоживними, передаються орендареві у володіння і користування в порядку, на умовах і в межах, визначених договором, що обумовлено тим, що інше вирішення питання не дало б можливості орендарю здійснювати свої права по експлуатації підприємства, адже так само, як і при купівлі-продажу підприємства, при оренді підприємство передається «на ходу».

Орендарю передаються права користування землею, водою, іншими природними ресурсами, будівлями, спорудами й устаткуванням, інші майнові права орендодавця, пов'язані з підприємством, права на позначення, що індивідуалізують діяльність підприємства, та інші виключні права.

Орендодавець повинен поступитися орендареві і правами вимоги, а також перевести на нього борги, що входять до складу підприємства.

При передачі підприємства в оренду разом з ним до орендаря переходять права на позначення, які індивідуалізують підприємство (власне найменування підприємства), його продукцію, роботи, послуги, а також права, які належать орендодавцю на підставі ліцензії, права на використання таких засобів індивідуалізації, якщо інше не передбачене договором.

Підприємство як єдиний майновий комплекс після передачі включається до балансу орендаря із позначенням, що це майно є орендованим [5; с. 23–25].

Єрмоленко В. відзначає, що будь-яке підприємство володіє єдиним майновим комплексом, що включає в себе дві групи елементів або активів – матеріальні і нематеріальні. Матеріальні, тобто майнові елементи включають в себе такі активи, як земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, сировину. Також нематеріальні елементи об'єднують значну групу активів, а саме права та обов'язки, які виникають внаслідок укладення різних договорів, виключні права на об'єкти промислової власності, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права [6; с. 3–6].

Підкреслюючи своєрідність цього майна законодавець застосував термін «єдиний майновий комплекс». Це пояснюється тим, що всі елементи, котрі складають майно підприємства як єдиного майнового комплексу, повинні бути об'єднані, тісно пов'язані між собою та підпорядковані єдиній меті використання.

Підприємство як єдиний майновий комплекс, яке складається лише з речей, ні теоретично, ні практично є неможливим [7; с. 56].

Глуценко Є. зауважує, що буквальный аналіз наведених норм дає можливість стверджувати, що в незалежній Україні із самого початку нормативного закріплення поняття «цілісний майновий комплекс» законодавцем зроблено чіткий акцент на тому, що це господарський об'єкт із завершеним циклом виробництва. Інакше кажучи, «цілісний майновий комплекс» було визначено не просто як складну річ (ст. 188 ЦК України), а як особливий об'єкт, що має складну майнову структуру та водночас має своє конкретне цільове призначення – виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг. Класичним проявом «цілісного майнового комплексу» є підприємство або ж виробничий структурний підрозділ підприємства (цех, дільниця, лінія виробництва тощо), який може бути виокремлений і при цьому самостійно функціонувати.

При цьому поняття «цілісний майновий комплекс» є вужчим стосовно поняття «майновий комплекс». Останнє обумовлюється тим, що не всі майнові комплекси є господарськими об'єктами, які використовуються для підприємницької діяльності [8; с. 14–16].

Висновок. Якщо спростити викладене, то слід зазначити, що відмінність єдиного майнового комплексу від простої сукупності майна, незалежно від їх вартості, полягає в тому, що єдиний майновий комплекс більше відповідає пересічному розумінню «бізнесу», а сукупність речей – тому, на чому ще треба «зробити бізнес». Наприклад, якщо в оренду передається єдиний майновий комплекс, то орендар починає управляти вже існуючим «бізнесом» з клієнтською базою, постачальниками, трудовим колективом, торговою маркою та іншими напрацюваннями.

Якщо предметом оренди є проста сукупність майна, хай навіть з високою вартістю, орендар постає перед задачею створити на базі такого майна усі ті напрацювання, які вже є єдиного майнового комплексу: клієнтська база, постачальники, власна торговельна марка (або ліцензія) тощо. Тому у цьому разі цю сукупність майна слід вважати, за своєю суттю, майновим комплексом, а не єдиним майновим комплексом. Тобто простою складною річчю без ознак єдиного майнового комплексу.

Тож, наявне у антимонопольному законодавстві визначення «єдиного майнового комплексу» залишається нечітким з точки зору опису всіх ознак.

Ця дефініція може призвести до того, що навіть передача в оренду деяких активів може трактуватися як концентрація. А тому доречно внести зміни до чинного законодавства та трактувати передачу в оренду єдиного майнового комплексу як форму концентрації ще й як саме передачу сукупності активів, які є об'єднані, тісно пов'язані між собою та підпорядковані єдиній меті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 14.01.2025).
2. Швидка Т.І. Регулювання та контроль за злиттями й поглинаннями суб'єктів господарювання. *Господарське право і процес*. № 2. 2021. С. 63–68. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/2/12.pdf> (дата звернення: 14.01.2025).
3. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 14.01.2025).
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 14.01.2025).
5. Кривобок С.В. Правочини з підприємством як єдиним майновим комплексом. Харків. 2009. 176 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2010/Krivobok_2009.pdf (дата звернення: 14.01.2025).
6. Єрмоленко В. Майновий комплекс підприємства як об'єкт правовідносин. *Підприємство, господарство і право*. 2004. № 12. С. 3–6.
7. Грущинська Н.І., Тур О.Т. Підприємство як єдиний майновий комплекс – оборотоздатний об'єкт цивільних прав. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/2_2023/part_1/9.pdf (дата звернення: 14.01.2025).
8. Глущенко Є. Співвідношення понять «цілісний майновий комплекс» та «майновий комплекс» у доктрині цивільного права. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/02/3.pdf> (дата звернення: 14.01.2025).

УДК: 341.221.5(477)(4)+327

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.42>

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ЯК КЛЮЧОВИЙ ПАРТНЕР УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ НОВОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Костюченко Я.М.,*доктор юридичних наук,**доцент кафедри порівняльного і європейського права,**Навчально-науковий інститут міжнародних відносин**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0000-0002-5565-922X

e-mail: yaro713@gmail.com

Костюченко Я.М. Європейський Союз як ключовий партнер України у формуванні нової моделі економічної безпеки.

Метою роботи є дослідити роль Європейського Союзу як ключового партнера України у формуванні нової моделі економічної безпеки, проаналізувати ключові аспекти співпраці, такі як макрофінансова допомога, гармонізація законодавства та післявоєнне відновлення, а також виявити перспективи й виклики інтеграції України до європейського економічного простору. Методика дослідження базується на комплексному аналізі науково-теоретичних джерел, нормативно-правових актів ЄС та України, а також емпіричних даних щодо економічної співпраці України та ЄС. Використано системно-структурний метод для аналізу механізмів співпраці, порівняльно-правовий метод для оцінки гармонізації законодавства, а також логіко-семантичний метод для уточнення ключових понять дослідження. У процесі дослідження встановлено, що Європейський Союз є стратегічним партнером України, який надає значну макрофінансову підтримку, сприяє гармонізації національного законодавства з *acquis communautaire* та відіграє провідну роль у створенні умов для післявоєнного відновлення економіки України. Доведено, що впровадження європейських стандартів у сфері економічної політики створює підґрунтя для зміцнення економічної безпеки України. Однак дослідження також виявило значні виклики, пов'язані із необхідністю модернізації інституційної системи, адаптації до європейських норм та подолання залежності від зовнішньої фінансової допомоги. Робота пропонує новий підхід до розуміння ролі ЄС у формуванні економічної безпеки України, акцентуючи увагу на комплексному впливі макрофінансової допомоги, гармонізації законодавства та санкційної політики на розвиток економіки України. Вперше системно досліджено вплив післявоєнних ініціатив ЄС на економічну стабільність України. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення стратегії економічної безпеки України в умовах інтеграції до ЄС. Практичні рекомендації можуть слугувати основою для розробки державних політик у сферах економічного розвитку, правового регулювання та залучення інвестицій.

Ключові слова: Європейський Союз, Україна, економічна безпека, гармонізація законодавства, макрофінансова допомога, післявоєнне відновлення.

Kostyuchenko Ya.M. The European union as a key partner of Ukraine in forming a new model of economic security.

The purpose of the work is to investigate the role of the European Union as a key partner of Ukraine in forming a new model of economic security, to analyze key aspects of cooperation, such as macro-financial assistance, harmonization of legislation and post-war recovery, and to identify prospects and challenges of Ukraine's integration into the European economic space. The research methodology is based on a comprehensive analysis of scientific and theoretical sources, regulatory legal acts of the EU and Ukraine, as well as empirical data on economic cooperation between Ukraine and the EU. The system-structural method was used to analyze cooperation mechanisms, the comparative law method to assess the harmonization of legislation, and the logical-semantic method to clarify the key concepts of the study. The study found that the European Union is a strategic partner of Ukraine, providing significant macro-financial support, contributing to the harmonization of national legislation with the *acquis communautaire* and playing a leading role in creating conditions for the post-war recovery of the Ukrainian economy. It is proven that the implementation of European standards in the field of economic policy creates a basis for strengthening the economic security of Ukraine. However, the study also revealed significant challenges related to the need to modernize the institutional system, adapt to European norms and overcome dependence on external financial assistance. The work offers a new approach to understanding the role of the EU in shaping the economic security of Ukraine, focusing

on the complex impact of macro-financial assistance, harmonization of legislation and sanctions policy on the development of the Ukrainian economy. For the first time, the impact of post-war EU initiatives on the economic stability of Ukraine has been systematically studied. The results of the study can be used to improve the strategy of economic security of Ukraine in the context of integration into the EU. Practical recommendations can serve as a basis for developing state policies in the areas of economic development, legal regulation and investment attraction.

Key words: European Union, Ukraine, economic security, harmonization of legislation, macro-financial assistance, post-war reconstruction.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження першочергово обумовлена масштабними викликами, що постали перед Україною у зв'язку з російсько-українською війною. Ця війна має не лише військовий, але й суттєвий економічний вимір, що ставить під загрозу економічну безпеку держави. Зруйнована інфраструктура, зниження рівня інвестиційної привабливості, втрата значної частини економічного потенціалу, а також залежність від міжнародної допомоги – це лише частина проблем, які необхідно вирішувати у короткостроковій та довгостроковій перспективі.

У цьому контексті співпраця з Європейським Союзом відіграє ключову роль у формуванні нової моделі економічної безпеки України. ЄС, як один із провідних глобальних акторів у сфері міжнародного права та економіки, надає Україні суттєву підтримку у вигляді макрофінансової допомоги, гуманітарних програм та санкційної політики проти країни-агресора. Особливе значення має гармонізація законодавства України з правовими нормами ЄС, що дозволяє створювати більш сприятливі умови для економічної стабільності та інтеграції України в європейський простір.

В умовах російсько-української війни Україна стикається з низкою проблем, що потребують негайного вирішення для забезпечення економічної безпеки. Серед основних актуальних проблем, які потребують теоретичного осмислення, а також практичного втілення, можна виокремити такі:

1. *Зруйнована економічна інфраструктура.* Воєнні дії призвели до значних руйнувань критично важливих об'єктів інфраструктури, що ускладнює функціонування економіки. Необхідно визначити ефективні механізми залучення міжнародної допомоги для відновлення цих об'єктів.

2. *Зниження рівня інвестиційної привабливості України.* Війна створила ризики для інвесторів, що потребує розробки правових механізмів захисту інвестицій та стимулювання інвесторів через співпрацю з ЄС.

3. *Залежність від міжнародної фінансової допомоги.* Макрофінансова підтримка ЄС є важливим інструментом забезпечення платіжного балансу України, проте необхідно напрацювати правові та економічні стратегії для зниження цієї залежності в довгостроковій перспективі.

4. *Недостатній рівень гармонізації національного законодавства із правовими стандартами ЄС.* Для інтеграції в європейський економічний простір важливо адаптувати нормативно-правову базу до європейських норм, що сприятиме стабільності економічної системи.

5. *Потреба у формуванні нових правових механізмів економічної безпеки.* Існуючі механізми не повною мірою враховують специфіку війни та післявоєнного періоду, що створює потребу в їх вдосконаленні.

6. *Соціальні виклики.* Економічна безпека пов'язана з гарантуванням соціальних прав громадян, включаючи доступ до базових послуг, працевлаштування та соціального захисту, що потребує правового регулювання на міжнародному рівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання європейської інтеграції та співробітництва з інституціями ЄС є предметом широкої уваги правничої спільноти. Проте, питання економічної безпеки України як в час війни, так і в час післявоєнного відновлення є в особливому фокусі. В основу написання даної статті покладено аналіз міжнародних правових актів, аналітичних матеріалів ЄС, а також наукові праці вчених з різних царин, серед яких виокремимо праці: Т. Бондарука, М. Чеховської, О. Коваленка, І. Сайдак, Т. Чорної, О. Балагури.

Мета дослідження: визначити вплив російсько-української війни на економічну безпеку України з правового та економічного погляду; проаналізувати правові механізми співпраці між Україною та ЄС у сфері економічної безпеки; оцінити ефективність міжнародної допомоги ЄС у контексті післявоєнного відновлення економіки України; розробити пропозиції щодо удосконалення правових основ економічної безпеки України з урахуванням європейського досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Європейський Союз є унікальним феноменом у системі міжнародного права. Його правова природа поєднує елементи наднаціональної організації та міжурядового співробітництва, що значно відрізняє його від інших суб'єктів міжнародного права. Лісабонський договір (2009) закріпив міжнародну правособ'єктність ЄС, що дозволило йому укласти міжнародні договори, брати участь у роботі міжнародних організацій і виступати стороною у судових спорах [1].

Особливу увагу варто звернути на інституційну структуру ЄС, яка забезпечує його ефективне функціонування як глобального актора. Європейська комісія, як виконавчий орган Союзу, відповідає за представлення його інтересів у зовнішніх відносинах. Її роль у переговорах про угоди з третіми країнами, таких як Угода про асоціацію між Україною та ЄС, є вирішальною [2]. Водночас Європейська рада та Європейський парламент забезпечують політичну та законодавчу підтримку відповідних ініціатив. Важливо зазначити, що завдяки Лісабонському договору ЄС отримав право виступати єдиним представником держав-членів у ряді сфер, зокрема у сфері зовнішньої торгівлі та інвестицій [3].

На нашу думку правовий статус ЄС у міжнародному праві є прикладом інституціоналізації суверенітету держав-членів. При цьому ЄС демонструє нову модель міжнародної інтеграції, яка поєднує елементи суверенітету та колективного прийняття рішень, що може бути корисним для України в її євроінтеграційних процесах. Тут варто додати, що ЄС не передбачив механізми впливу на країни, які явно вступають у протиріччя з основною політикою більшості членів ЄС, що часто підриває авторитетність та надійність ЄС. Зокрема яскравим прикладом є політика Угорщини, Словаччини, Хорватії.

Значна увага в науковій літературі приділяється правовим принципам, на яких ґрунтується діяльність ЄС. Принцип верховенства права, закріплений у Договорі про Європейський Союз, забезпечує ефективне функціонування організації та є основою її співпраці з третіми країнами [1]. Це особливо важливо для України, оскільки гармонізація законодавства з цими принципами є умовою поглиблення інтеграції.

Маловідомим аспектом діяльності ЄС є його роль у створенні глобальних стандартів. Наприклад, ЄС активно просуває свої екологічні стандарти через угоди про торгівлю та інвестиції, змушуючи інші країни приймати аналогічні правила для збереження доступу до європейських ринків [4]. Цей підхід може стати корисним для України в її прагненні до стабільного економічного розвитку, зокрема в період післявоєнного відновлення.

Таким чином, правова природа та діяльність ЄС демонструють високий рівень організованості та здатності впливати на міжнародні процеси. Україна, яка прагне до членства в ЄС, може використати цей досвід для зміцнення власних інституцій, особливо в контексті економічної безпеки.

Російсько-українська війна суттєво вплинула на всі аспекти економічної безпеки України. Вона не лише змінила макроекономічні показники, але й поставила нові виклики, пов'язані з функціонуванням державних інституцій, забезпеченням економічної стійкості та міжнародним співробітництвом. Для адекватного аналізу цих викликів важливо враховувати їх системний характер, вплив на внутрішню економічну політику та міжнародну співпрацю.

Одним із найсерйозніших викликів є масштабні руйнування інфраструктури. За оцінками спеціалістів Київської школи економіки з початку повномасштабного російського військового вторгнення загальна сума прямих збитків житловій та нежитловій нерухомості, іншій інфраструктурі, транспортним засобам та товарним запасам перевищила \$157 млрд (за вартістю заміщення, станом на січень 2024 року) [5], станом на початок 2025 року ця цифра значно більша. Значну частину цих втрат становлять об'єкти критичної економічної інфраструктури, такі як енергетичні системи, транспортні вузли, порти та промислові підприємства. Зокрема, руйнування енергетичних об'єктів взимку 2022-2023 років стало каталізатором кризових явищ у промисловому секторі, що позначилося на економічній активності та експорті.

Водночас необхідність відновлення цих об'єктів вимагає значного обсягу фінансових ресурсів і залучення міжнародної допомоги. Європейський Союз, зокрема через Фонд солідарності ЄС, надає фінансову допомогу Україні у відновленні інфраструктури. Ця підтримка є важливим елементом економічної безпеки України, проте викликає питання щодо ефективного використання цих коштів і прозорості процесу їх розподілу.

Окрім цього, війна значно зменшила привабливість України для іноземних інвесторів. Проте узгоджена фінансово-економічна політика Уряду України та міжнародних партнерів сприяли стабілізації і навіть зростанню інвестиційної привабливості України в 2023-2024 рр. Так, індекс інвестиційної привабливості України зріс до 2,49 бала у 2024 році (з 5 можливих) з 2,44 бала у 2023 році. Про це свідчать результати нової хвилі дослідження інвестклімату в Україні, проведеного Європейською Бізнес Асоціацією (ЄБА) у партнерстві з NEQSOL Holding [4]. Головними факторами такого зниження є високі ризики, пов'язані з воєнними діями, нестабільність фінансової системи та недосконалість правових механізмів захисту інвестицій.

У цьому контексті важливим кроком стало запровадження ЄС нових інструментів гарантування інвестицій, таких як Європейський інструмент сусідства (ENI), що пропонує фінансові гарантії для інвесторів у країнах, які постраждали від конфліктів [7]. Однак подальше вдосконалення законодавства України, зокрема через адаптацію до норм ЄС, є необхідним для покращення інвестиційного клімату.

Війна також загострила соціальні виклики, які впливають на економічну стабільність країни. Зростання безробіття, міграція населення та погіршення умов життя призвели до збільшення навантаження на державні фінансові ресурси. За оцінками дослідницької агенції «Info Sapiens», у січні 2024 р. показник безробіття становив 17 %. Проблеми використання робочої сили загострюються в умовах поглиблення сформованих дисбалансів на ринку праці [8]. Це не лише створює соціальну напругу, але й знижує спроможність держави забезпечувати економічну безпеку.

Міжнародна фінансова допомога стала критично важливим джерелом стабільності для України. Ця підтримка дозволяє забезпечувати базові потреби державного бюджету, включаючи соціальні виплати та фінансування оборонних потреб. Однак залежність від зовнішніх ресурсів створює ризики для довгострокової економічної стабільності. У цьому контексті ми цілком підтримуємо вчених, які наголошують, що «важливість міжнародної підтримки, адаптації галузей до нових умов, посилення економічної безпеки є ключовими в цьому процесі» [9]. До цього варто додати необхідність впровадження ефективних економічних реформ, спрямованих на збільшення внутрішніх джерел доходів, включаючи стимулювання малого та середнього бізнесу.

Європейський Союз виступає стратегічним партнером України в контексті зміцнення її економічної безпеки. Ця співпраця охоплює широкий спектр заходів, включаючи макрофінансову допомогу, технічну підтримку, гармонізацію законодавства та санкційну політику щодо рф. У результаті таких дій формується нова модель економічної безпеки України, яка інтегрує європейські стандарти і практики.

ЄС є найбільшим донором України, надаючи значні фінансові ресурси для стабілізації її економіки. Зокрема, у 2022–2024 роках фінансова, гуманітарна та військова підтримка від ЄС досягла близько 85 мільярдів євро. Ці кошти спрямовані на підтримку державного бюджету, фінансування соціальних програм і покриття дефіциту платіжного балансу.

Технічна допомога також є важливим елементом співпраці. Наприклад, через програму TAIEH Україна отримує консультації щодо реформ у сферах державного управління, юстиції та фінансів [10]. Важливо зазначити, що технічна допомога не лише сприяє економічній стабільності, але й забезпечує підготовку до повноправного членства в ЄС.

Одним із ключових аспектів співпраці є адаптація національного законодавства України до *acquis communautaire* — правової системи ЄС. Це передбачає інтеграцію європейських стандартів у сфері економічної діяльності, фінансів, захисту конкуренції та регулювання ринків. За словами О. Коваленка «Угода про асоціацію з ЄС не втратила свою актуальність, а виконання зобов'язань, які в ній зафіксовані, наближають українське законодавство до *acquis* ЄС, що, в свою чергу, дозволить Україні вже юридично стати частиною Європейського Союзу. Але, звичайно, на цьому шляху є ще багато завдань, які необхідно виконати» [11].

Однак процес гармонізації супроводжується значними викликами. Зокрема, необхідність модернізації судової системи та забезпечення верховенства права для ефективного впровадження європейських норм, адже без належної правозастосовної практики гармонізація залишатиметься формальним процесом.

ЄС запровадив наймасштабніший у своїй історії санкційний пакет проти росії, що включає обмеження на торгівлю, енергетику, фінанси та технології [12]. Ці заходи мають на меті послабити економічний потенціал агресора і водночас підтримати Україну. Важливим прикладом є ембарго на російську нафту та газ, яке зменшило надходження до бюджету рф, але водночас змусило ЄС шукати альтернативні джерела енергії [6].

Для України санкції стали інструментом стримування агресії, однак вони також створюють нові виклики, пов'язані з переорієнтацією зовнішньоекономічних зв'язків. Відповідно Україна повинна використовувати цю ситуацію для диверсифікації своїх ринків та інтеграції до глобальних ланцюгів постачання, що відповідають європейським стандартам.

Післявоєнне відновлення є ключовим елементом нової моделі економічної безпеки. ЄС вже розпочав планування довгострокових програм відновлення, зокрема через ініціативу *Rebuild Ukraine*, яка передбачає залучення як державних, так і приватних ресурсів для реконструкції [13]. Важливим аспектом цих програм є інтеграція екологічних і цифрових стандартів, які відповідають цілям сталого розвитку.

Правове співробітництво між Україною та Європейським Союзом відіграє ключову роль у процесі євроінтеграції України. Формування нових механізмів правової взаємодії сприяє зміцненню економічної та соціальної стійкості держави, адаптації її законодавства до європейських стандартів і посиленню ролі міжнародного права в забезпеченні економічної безпеки.

Однією з основ правового співробітництва є спільні інституційні платформи, такі як Рада асоціації Україна-ЄС та Комітет асоціації. Ці органи забезпечують координацію правових реформ, імплементацію положень Угоди про асоціацію та моніторинг їх виконання. Зокрема, досягнуто суттєвого

прогресу в адаптації законодавства України до регламентів ЄС у сферах торгівлі, конкуренції та енергетики.

Разом із тим, існує необхідність у створенні нових форматів співпраці, орієнтованих на розвиток секторальних програм. Наприклад, запровадження механізмів спільного фінансування проєктів у сфері енергетичної безпеки, що базуються на європейських моделях державного-приватного партнерства.

Однією з ключових перспектив співробітництва є інтеграція України до єдиного європейського ринку. Це вимагає впровадження чітких правових норм, які забезпечать вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили. У цьому контексті важливу роль відіграють такі інструменти, як «промисловий безвіз»¹, що передбачає взаємне визнання стандартів продукції між Україною та ЄС [14].

Однак, інтеграція до єдиного ринку потребує подолання значних бар'єрів, таких як бюрократичні перепони, недостатній рівень прозорості державного управління та повільна імплементація законодавства. Ці виклики підкреслюють необхідність активної підтримки з боку європейських інституцій та потужної внутрішньої роботи направленої на подолання корупції, укріплення верховенства права, покращення прозорості бізнес-процесів тощо.

Одним із пріоритетів співпраці є цифрова трансформація, що включає інтеграцію України до європейського цифрового ринку. ЄС надає технічну та фінансову підтримку для впровадження ініціатив у цій сфері. Наприклад, програма «Цифрова Європа» спрямована на розвиток цифрової інфраструктури, включаючи кібербезпеку та розвиток електронного врядування [15]. Вважаємо, що цифрова інтеграція є ключовим аспектом правового співробітництва, оскільки вона сприяє зменшенню розриву між Україною та країнами-членами ЄС у сфері технологій і забезпечує економічну конкурентоспроможність.

Правове співробітництво включає також розробку нових механізмів захисту прав громадян і бізнесу. Зокрема, важливим кроком є запровадження інструментів правового регулювання у сфері захисту інвестицій, що базуються на міжнародних стандартах. Угоди про взаємний захист інвестицій з державами-членами ЄС забезпечують сприятливі умови для іноземних інвесторів, що є важливим елементом економічної безпеки. Ефективність таких механізмів залежить від узгодження правових систем і впровадження прозорих процедур вирішення спорів. Це відкриває можливості для активного використання арбітражу та медіації, які вже є усталеними практиками в ЄС.

Правове співробітництво між Україною та ЄС є багатограним і включає інституційну взаємодію, інтеграцію до єдиного ринку, цифрову трансформацію та створення механізмів захисту прав. Це співробітництво забезпечує Україні нові можливості для економічного розвитку та стабільності. Проте ефективність реалізації цих перспектив залежить від активної участі обох сторін у розробці та впровадженні відповідних правових механізмів.

Висновки. Російсько-українська війна висунула перед Україною нові виклики, які стосуються не лише оборонної, але й економічної безпеки. У цьому контексті Європейський Союз виступає ключовим партнером у процесі зміцнення економічної стійкості та інтеграції України до європейського правового і економічного простору. Серед основних висновків нашого дослідження вважаємо доцільним виокремити такі:

1. Європейський Союз як суб'єкт міжнародного права. ЄС продемонстрував високу ефективність як глобальний актор, що здатен формувати нові стандарти у сфері міжнародного права та економічної співпраці. Інституційна структура ЄС та його здатність об'єднувати держави-члени у вирішенні спільних викликів є прикладом для України у побудові нових механізмів економічної безпеки.

2. Виклики економічної безпеки України. Найважливішими викликами є руйнування критичної інфраструктури, зниження інвестиційної привабливості, соціальні проблеми та залежність від міжнародної фінансової допомоги. Для подолання цих викликів важливим є поєднання зусиль національних інституцій із підтримкою ЄС.

3. Роль ЄС у формуванні нової моделі економічної безпеки України. ЄС надає значну макрофінансову підтримку, сприяє гармонізації законодавства України з європейськими стандартами та виступає ініціатором санкційної політики щодо рф. Ці заходи мають важливе значення для стабілізації економічної ситуації в Україні та створення умов для післявоєнного відновлення.

4. Перспективи правового співробітництва. Інтеграція України до єдиного європейського ринку, розвиток цифрової інфраструктури та вдосконалення механізмів захисту прав громадян і бізне-

¹ неофіційна назва Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислової продукції (Agreements on Conformity Assessment and Acceptance of Industrial Goods, або ж Угода АСАА). Такі угоди укладались ЄС із державами, які були кандидатами у члени Євроспільноти, та країнами Середземномор'я. Це дозволяло продукцію, якої стосувалися домовленості, вільно просувати на внутрішньому ринку ЄС – без додаткових бюрократичних процедур та посередників – резидентів країн Європи.

су є ключовими напрямками співпраці. Гармонізація законодавства із нормами ЄС створює підґрунтя для довгострокової стабільності.

З урахуванням визначеного пропонується:

1. Розробка національної стратегії економічної безпеки. Україні необхідно розробити комплексну стратегію економічної безпеки, яка враховуватиме європейські стандарти та досвід держав-членів ЄС. Особливу увагу слід приділити захисту критичної інфраструктури, підтримці малого та середнього бізнесу та залученню інвестицій.
2. Посилення інтеграційних процесів. Необхідно активізувати процеси гармонізації законодавства з правовою системою ЄС, зокрема в частині регулювання енергетики, цифрової трансформації та екологічних стандартів. Це значно прискорить процес євроінтеграції України.
3. Розширення міжнародної співпраці. Україна має ініціювати створення нових програм співпраці з ЄС, орієнтованих на післявоєнне відновлення, включаючи спільні проекти у сфері інфраструктури, енергетики та цифрових технологій.
4. Зміцнення інституційної спроможності. Потрібно продовжувати реформи державного управління, забезпечувати верховенство права та прозорість у прийнятті рішень. Це сприятиме підвищенню рівня довіри до України з боку міжнародних партнерів.

Результати статті демонструють, що тісне співробітництво з ЄС є критично важливим для подолання викликів економічної безпеки України. Гармонізація законодавства, інтеграція до європейського ринку та ефективне використання міжнародної підтримки створюють передумови для стабільності та сталого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. Document 12007L/TXT. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12007L/TXT>.
2. Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. Document 22014A0529(01) URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/UK/TXT/?uri=CELEX%3A22014A0529\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/UK/TXT/?uri=CELEX%3A22014A0529(01)).
3. Лісабонська угода (договір про реформування Європейського Союзу) Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційнодослідницьким центром на запит Комітету Верховної Ради України URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29057.pdf>.
4. The European Green Deal. Striving to be the first climate-neutral continent European Green Deal Report, 2023: URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.
5. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. Квітень 2024 року. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf.
6. Індекс інвестиційної привабливості України 2024. Європейська Бізнес Асоціація. URL: <https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2024/11/UKR-Invest-Index-2024.pdf>.
7. European Neighbourhood Instrument (ENI) URL: <https://ec.europa.eu/eni>.
8. Аналітична та статистична інформація. Державна служба зайнятості. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/view>.
9. Бондарук Т., Чеховська М., Бондарук О. Економічна безпека України під час військових дій: виклики та шляхи протидії. *Економічні горизонти*, 2024. 1(27). URL: <http://eh.udpu.edu.ua/article/view/299201/291826>.
10. Програма TAIEX. URL: <https://taiex.ec.europa.eu>.
11. Коваленко О.О. Соціальний діалог: актуальні проблеми гармонізації законодавства України з ACQUIS ЄС / О.О. Коваленко. Права людини в глобалізованому світі: сучасний стан, шляхи реалізації та механізми захисту [Електронне видання]: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 19 квіт. 2024 р. Харків, 2024. С. 242–245. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/15019>.
12. EU sanctions against Russia. The Diplomatic Service of the European Union. 09.01.2025. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/eu-sanctions-against-russia_en.
13. Rebuild Ukraine Initiative. URL: <https://rebuild-ukraine.eu>.
14. Сагайдак І., Чорна Т., Балагура О. «Промисловий безвіз»: інтеграція України до європейського ринку промислових товарів. *Економіка та суспільство*, 2023 (47). URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2182/2108>.
15. Shaping Europe's digital future. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en>.

ОСОБЛИВОСТІ ПРИПИНЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ У КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕФОРМИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Марченко О.В.,

*професор кафедри цивільного,
трудового та господарського права
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
ORCID: 0009-0003-3506-2308*

Марченко О.В. Особливості припинення юридичних осіб у контексті реформи правового забезпечення господарської діяльності в Україні.

У статті звернено увагу на наукові та актуальні урядові дослідження стану економіки України і висловлена думка, що лише заходи організаційного та економічного характеру нездатні докорінним чином покращити існуючий стан економічних відносин. Автор відзначає, що важливим кроком у цьому напрямку є ухвалення Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» (Законопроект № 6013). У статті здійснений аналіз порядку припинення юридичних осіб у формі підприємств організаційно-правових форм, які створювалися на підставі норм Господарського кодексу України (далі – ГК України) і підлягають припиненню впродовж перехідного періоду, визначеного вищезазначеним Законом; та визначення перспектив реалізації відповідних норм права. Автор дійшов висновку, що згаданим вище законом запроваджений спеціальний примусовий порядок припинення підприємств усіх організаційно-правових форм, які були визначені ГК України та деякими іншими законодавчими актами, організаційно-правові форми яких не охоплювалися Цивільним кодексом України (далі – ЦК України). На думку автора, строк у п'ять років, встановлений ст. 22 Законопроекту № 6013 для прийняття власником підприємства рішення про його реорганізацію, за своєю правовою природою слід визначити як присічний. У статті звернено увагу на те, що законодавцем запропоновані договірні правові гарантії для кредиторів підприємств щодо дострокового погашення зобов'язань та відшкодування збитків підприємствами, які реорганізуються у спеціальному примусовому порядку. Про захист своїх інтересів кредитори мусять потурбуватися самостійно під час укладання договорів з такими підприємствами, розраховуючи можливі ризики, пов'язані із збільшенням пасиву реорганізованих суб'єктів. На думку автора, є підстави вважати, що загальний порядок реорганізації також допускає договірне врегулювання відносин з кредиторами із протилежним змістом, з непред'явлення вимог до товариства, яке має потребу у реорганізації. Отже, в умовах динамічних змін у комерційній сфері набуття поширення процесами злиття, приєднання, перетворення суб'єктів підприємництва важливою складовою розрахунку ризиків моделювання стратегії розвитку суб'єктів підприємництва слід визнати договірне врегулювання відносин з кредиторами щодо можливого пред'явлення (непред'явлення) вимог про дострокове виконання зобов'язань та відшкодування збитків.

Ключові слова: юридична особа, припинення, реорганізація, злиття, приєднання, поділ, перетворення, правонаступництво, ліквідація.

Marchenko O.V. Specifics of legal entities' dissolution in the context of legal support for the reform of economic activity in Ukraine.

The article focuses on scientific and recent governmental research on the state of Ukraine's economy and expresses the opinion that organizational and economic measures alone are insufficient to fundamentally improve the current state of economic relations. Therefore, a legal reform in this area is timely. The author notes that an important step in this direction is the adoption of the Law of Ukraine «On Specific Features of Regulation of Entrepreneurial Activity of Certain Types of Legal Entities and Their Associations During the Transitional Period» (Draft Law No. 6013).

The article analyzes the procedure for the dissolution of legal entities in the form of enterprises of various organizational and legal forms established under the norms of the Commercial Code of Ukraine and subject to termination during the transitional period defined by the above-mentioned Law. It also examines the prospects for implementing the relevant legal norms.

The author concludes that the aforementioned law introduces a special mandatory procedure for the termination of enterprises of all organizational and legal forms defined by the Commercial Code of Ukraine and certain other legislative acts, whose organizational and legal forms were not covered by the Civil Code of Ukraine. In the author's opinion, the five-year period established by Article 22 of Draft Law No. 6013 for the owner's decision on the reorganization of an enterprise should be legally characterized as a preclusive period.

The article draws attention to the fact that the legislator has proposed contractual legal guarantees for creditors of enterprises to ensure the early fulfillment of obligations and compensation for damages by enterprises undergoing reorganization in a special mandatory manner. Creditors must independently protect their interests when entering into contracts with such enterprises, taking into account potential risks associated with the increase in liabilities of reorganized entities.

The author believes that the general procedure for reorganization also allows for the contractual regulation of relations with creditors, including agreements that waive claims against the company in need of reorganization. Thus, in the context of dynamic changes in the commercial sector and the proliferation of processes such as mergers, acquisitions, and transformations of business entities, the contractual regulation of relations with creditors concerning potential claims (or non-claims) for early fulfillment of obligations and compensation for damages should be recognized as an important component in risk assessment and modeling development strategies for business entities.

Key words: legal entity, dissolution, reorganization, merger, acquisition, division, transformation, succession, liquidation.

Постановка проблеми. У економічній літературі українських вчених традиційно відзначається «низька ефективність функціонування державного сектору» [1, с. 27] економіки і пропонуються заходи організаційного та економічного характеру, спрямовані на підвищення його ефективності.

Впродовж 2019-2020 рр. був здійснений комплексний аналіз стану економіки України. За результатами урядового аудиту відзначалося, що «значною проблемою державного сектору економіки України є неефективні державні підприємства. В Україні налічується більше ніж 3500 державних підприємств, що значно більше, ніж в інших країнах з ринковою економікою» [2, с. 75]. Проте, на нашу думку, без реформування юридичних відносин у сфері правового регулювання у цьому секторі важко розраховувати на кардинальне покращення умов здійснення господарської діяльності. Процес реформування правового забезпечення у сфері економіки України нарешті зазнав чергового зрушення у бік модернізації державного сектора економіки та розширення сфери економічної свободи виробників матеріальних благ. Згідно з повідомленням Прес-служби Апарату Верховної Ради України на засіданні 09 січня 2025 року законодавцем було ухвалено в цілому Закон України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» (Законопроект № 6013, внесений до Верховної Ради 09 вересня 2021 р., далі – Законопроект) [3]. На час підготовки цієї публікації ми використовуватимемо для аналізу текст Законопроекту № 6013, який був внесений до Верховної Ради 09 вересня 2021 року.

В основі Законопроекту № 6013 лежить потреба реформування правовідносин держави та суб'єктів господарювання, які були створені нею (за її участі), як засновником, та залишилися у неї з часів СРСР. Внаслідок реалізації положень Законопроекту має бути модернізована правова основа майнових відносин між державою (муніципальними утвореннями) та створеними ними юридичними особами. Незважаючи на те, що ГК України визнано таким, що втратив чинність, низка правовідносин, які ним регулювалися, потребуватиме врегулювання на законодавчому рівні.

На початку 90-тих років минулого сторіччя були зроблені певні спроби модернізувати державний сектор економіки шляхом акціонування та корпоратизації суб'єктів господарювання та «випустити їх у вільний ринок». Цей процес був пов'язаний із приватизацією суб'єктів господарювання і не набув поширення на інші підприємства. Значна кількість підприємств з високим економічним потенціалом залишалася в управлінні держави. Час, що минув від набуття Україною незалежності, та сучасні оцінки ефективності державного управління економікою і стан державного сектора, говорять про неуспіх існуючої правової моделі побудови відносин між державою та суб'єктами господарювання. Законопроектом, який вже став законом, що не набрав чинності, запроваджується низка новел у визначенні правового статусу юридичних осіб, створених на правовій основі, визначеній ГК України. Зокрема, у Законопроекті подальший розвиток отримали положення, які стосуються встановлення особливого порядку припинення юридичних осіб, створених в організаційно-правових формах підприємств на підставі ГК України.

Метою цієї роботи є аналіз порядку припинення юридичних осіб у формі підприємств організаційно-правових форм, які створювалися на підставі норм ГК України і підлягають припиненню

впродовж перехідного періоду, визначеного Законом України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період».

Стан опрацювання проблематики. Питання припинення юридичних осіб на різних стадіях розвитку законодавства досліджували: Адамович О.В., Бочарова О.І., Гнатів О.М., Жеков Д.В., Зубатенко О.М., Ільницька Н.Ф., Коломієць-Людвіг Є.П., Петров Є.В., Повар П.О., Советчук В.М., Скоропис О.М., Стратюк О.М., Хоменко В.О., Щербакова Н.В., Юркевич Ю.М. Разом з тим, на новому етапі розвитку правового регулювання відносин у сфері функціонування юридичних осіб постають нові питання, які вимагають прогнозування перспектив правового забезпечення розвитку суспільних відносин у сфері припинення юридичних осіб.

Виклад основного матеріалу. Як відзначає Макаревич О.В. «станом на сьогодні Цивільний кодекс України від 16.01.2003 (ст. 110, 111, 112) є основним законодавчим актом, який містить загальні норми, які регулюють процедуру ліквідації юридичних осіб в Україні» [4, с. 36]. Це можна сказати і про більш широке коло цивільно-правових норм, які регулюють процес припинення юридичних осіб іншими способами. Отже, ЦК України «закладений фундамент» для врегулювання загального порядку припинення юридичних осіб, метою якого є забезпечення балансу інтересів кредиторів та учасників юридичної особи, розмежування та узгодження публічних і приватних інтересів. Наявність загального порядку забезпечує можливість уніфікувати процес припинення юридичних осіб та зосередити увагу на правовому забезпеченні типових інтересів учасників процесу припинення юридичних осіб.

Законопроект № 6013 визнано таким, що втратив чинність ГК України. У зв'язку із цим передбачено запровадження перехідного періоду тривалістю у 7 років, який обчислюється з дня набрання чинності цим Законом. Впродовж цього періоду має відбутися трансформація правового статусу юридичних осіб, створених у формі підприємств в організаційно-правові форми, визначені ЦК України. Важливо звернути увагу на приписи п. 14 Прикінцевих та перехідних положень Законопроекту, згідно з яким «статuti та внутрішні положення підприємств підлягають приведенню у відповідність із нормами цього Закону не пізніше двох років з дня набрання чинності цим Законом» [5]. Частиною 7 ст. 3 Законопроекту передбачено, що «діяльність підприємств регулюється цим Законом, іншими законами та Цивільним кодексом України, а також статутами підприємств» [5]. Таким чином, положення ЦК, якими регулюються питання управління існуючими підприємствами, регулювання відносин між підприємствами та їх засновниками повинні вплинути на модернізацію статутів та інших локальних актів юридичних осіб вже у найближчі два роки.

Законопроектом запроваджується спеціальний порядок припинення підприємств усіх організаційно-правових форм, які були визначені ГК України, та деякими іншими законодавчими актами, організаційно-правові форми яких не охоплювалися ЦК України. Слід погодитися з думкою Петрова Є.В. про те, «що найбільш вдалим є формулювання, запропоноване авторами Науково-практичного коментаря ГК України під редакцією А.Г. Бобкової [6, с. 111], згідно з яким «під припиненням суб'єкта господарювання слід розуміти сукупність юридичних фактів, при настанні яких суб'єкт господарювання припиняє своє існування як юридична особа» [7, с. 200].

Статтею 22 Законопроекту передбачено, що припинення юридичних осіб, створених у формі підприємств, здійснюватиметься на підставі норм ЦК України з урахуванням особливостей, визначених статтею 22 Законопроекту. Для початку процесу припинення підприємств встановлюється більш короткий строк, у п'ять років, із впливом якого «власник (суб'єкт, що виконує функції власника підприємства) зобов'язаний прийняти рішення про реорганізацію підприємства (злиття з господарським товариством, приєднання до господарського товариства, перетворення в господарське товариство) або його ліквідацію» [5], тобто розпочати процедуру припинення підприємств та взяти у ній участь. Положенням ч. 8 ст. 22 Законопроекту державні органи, які виконують функції власника державних підприємств, стимулюються до проведення заходів з реорганізації державних підприємств під загрозою втрати такого права із закінченням п'ятирічного строку, визначеного для прийняття ними рішень про припинення юридичних осіб. У разі неприйняття ними рішень про припинення підприємств таке право переходить до Фонду державного майна України. Таким чином, строк для прийняття зазначеного рішення є присічним. Що стосується підприємств, створених у приватному секторі економіки, то наслідком бездіяльності власника підприємства буде реалізація положень п. 11 Прикінцевих та перехідних положень Закону, згідно з якими «Якщо в перехідний період власник (суб'єкт, що виконує функції власника підприємства) не прийняв рішення про припинення підприємства, до регулювання діяльності таких підприємств після завершення перехідного періоду застосовуються положення Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», а статuti таких підприємств в частині, що суперечить Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» є недійсними» [5].

Згідно з ч. 1 ст. 22 Законопроекту на відміну від загального порядку припинення юридичних осіб, передбаченого ст. 105 ЦК України, встановлений 30-ти денний строк для попередження кредиторів підприємства про його припинення. На відміну від загального порядку це може означати необхідність персонального повідомлення кожного кредитора про припинення підприємства. У разі припинення підприємства шляхом його приєднання до господарського товариства, злиття з таким суб'єктом або перетворення у господарське товариство, кредитори позбавляються права вимагати забезпечення виконання зобов'язань шляхом укладення договорів застави чи поруки, дострокового припинення або виконання зобов'язань перед кредитором та відшкодування збитків. Важливе значення для практики формування договірних відносин за участю підприємств у перехідному періоді має застереження про те, що реалізація положень ч. 1 ст. 107 ЦК України у відносинах між підприємством та кредитором може бути реалізована на договірних засадах. Зокрема, з урахуванням змісту майнових прав державних та комунальних підприємств положення ч. 1 ст. 107 ЦК України [8] можуть бути реалізовані в частині права кредитора вимагати дострокового виконання зобов'язань. Отже, законодавець створює відповідні правові гарантії для кредиторів підприємств, про які вони мусять потурбуватися самостійно, розраховуючи можливі ризики, пов'язані із збільшенням пасиву новоутворених суб'єктів. Такий підхід дає підстави припустити, що є підстави для договірного врегулювання відносин з кредиторами і у разі реорганізації юридичної особи відповідно до загального порядку згідно із ст. 107 ЦК України, З неперед'явлення вимог до товариства, яке має потребу у реорганізації, як справедливо зауважує Петров Є.В. «Видається, що жодна навіть благополучна і платоспроможна юридична особа не в змозі одразу виконати пред'явлені одночасно вимоги за зобов'язаннями, строк виконання яких не настав» [9, с. 145]. Тому договірне врегулювання відносин з кредиторами має бути важливою складовою розрахунку ризиків моделювання стратегії розвитку суб'єктів підприємництва.

Законопроектом передбачається перехід майна, прав та обов'язків підприємств до їхніх правонаступників, у разі реорганізації підприємств шляхом перетворення, злиття або приєднання до господарських товариств. При цьому усі дозвільні документи, видані правопереднику, зберігають чинність впродовж строків, на які їх було видано, і підлягають безоплатному переоформленню.

Особливі підстави ліквідації нефункціонуючих впродовж п'яти років юридичних осіб, державна частка у статутному капіталі яких перевищує п'ятдесят відсотків чи становить величину, яка забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів, передбачені у п. 9 Прикінцевих та перехідних положень Законопроекту, такі суб'єкти підлягають ліквідації за відсутності заборгованості із сплати податків, зборів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, страхових коштів до Пенсійного фонду України, фондів соціального страхування та відкритих виконавчих проваджень. Правове забезпечення процесу ліквідації цих суб'єктів має свою історію. Державний апарат впродовж усіх років з великими труднощами передавав належне державі майно у розпорядження господарюючих суб'єктів, Негативний досвід застосування норм Закону України «Про підприємства в Україні» від 27.03.1991 року змусив з великою пересторогою ставитися до розширення економічної свободи суб'єктів державного сектора економіки. Черговим кроком з напрямку врегулювання відносин, пов'язаних із припиненням юридичних осіб, які стали занадто обтяжливим «баластом» для держави було зроблено з прийняттям Закону України «Про особливості припинення державних підприємств за рішенням Фонду державного майна України» від 11.04.2023 р. [10] (Законопроект № 8025, внесений 14.11.2021 року). Таким чином, ми маємо законодавче забезпечення процесу припинення підприємств, які не проявляють економічну активність, що може бути використане і власниками підприємств впродовж п'яти років, відведених їм для прийняття рішень про припинення підприємств.

Важливе значення має норма, стимулююча власника до своєчасного прийняття такого рішення, що міститься у абзаці 6 частини 5 ст. 22 Проекту, згідно з якою «У разі неприйняття власником рішення про визначення правового режиму майна господарського товариства все майно, що раніше перебувало у державного чи комунального підприємства на праві оперативного управління чи господарського відання, вважається переданим до статутного капіталу господарського товариства - правонаступника у власність». При цьому, права інтелектуальної власності, на нерухоме майно, цілісні і єдині майнові комплекси, права на цінні папери, а також повітряні і морські судна, судна внутрішнього плавання та рухомий склад залізничного транспорту та майно, яке відповідно до закону не підлягає приватизації, залишаються за попередніми власниками і доля цього майна має вирішуватися окремими правочинами. Це, вочевидь, обумовлене необхідністю вчинення реєстрації прав на ці об'єкти, яку не можливо здійснити без згоди та участі попереднього правовласника.

Висновки: Аналіз положень Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» (Законопроект № 6013) дає підстави вважати, що ним запроваджений спеціальний примусовий порядок припи-

нення підприємств усіх організаційно-правових форм, які були визначені ГК України та деякими іншими законодавчими актами, організаційно-правові форми яких не охоплювалися ЦК України.

Строк у п'ять років встановлений ст. 22 Проекту для прийняття власником підприємства рішення про його реорганізацію, за своєю правовою природою є присічним.

Законодавцем запропоновані договірні правові гарантії для кредиторів підприємств щодо дострокового погашення зобов'язань та відшкодування збитків підприємствами, які реорганізуються у спеціальному примусовому порядку. Про захист своїх інтересів кредитори мусять потурбуватися самостійно під час укладання договорів з такими підприємствами, розраховуючи можливі ризики, пов'язані із збільшенням пасиву реорганізованих суб'єктів.

З урахуванням наведеного, є підстави вважати, що загальний порядок реорганізації юридичних осіб, також допускає договірне врегулювання відносин з кредиторами із протилежним змістом, з непред'явлення вимог до товариства, яке має потребу у реорганізації.

В умовах динамічних змін у комерційній сфері набуття поширення процесами злиття, приєднання, перетворення суб'єктів підприємництва важливою складовою розрахунку ризиків моделювання стратегії розвитку суб'єктів підприємництва слід визнати договірне врегулювання відносин з кредиторами щодо можливого пред'явлення (непред'явлення) вимог про дострокове виконання зобов'язань та відшкодування збитків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кришталь Г., Брюховецька І., Васильконова Е. Розвиток державного сектору економіки: проблеми, перспективи, можливості. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2023. Вип. 4(70). С. 27–35. URL: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-4\(70\)-4](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-4(70)-4).
2. Аудит економіки України. Кабінет Міністрів України. Матеріали презентації проекту «Національної економічної стратегії 2030» на платформі Центру економічного відновлення. 06.11.2020. URL: <https://nes2030.org.ua/docs/doc-audit.pdf> (дата звернення: 13.01.2025).
3. Повідомлення Прес-служби Апарату Верховної Ради України про ухвалення Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 09.01.2025. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/257481.html> (дата звернення: 13.01.2025).
4. Макаревич О. Історичний розвиток законодавства України у сфері ліквідації юридичних осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 8. С. 33–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Rgir_2018_8_8.
5. Проект Закону України № 6013 «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 09.09.2021. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/908001> (дата звернення: 13.01.2025).
6. Петров Є.В. Окремі питання ліквідації юридичних осіб. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2016. № 4. С. 109–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2016_4_20.
7. Хозяйственный кодекс Украины: научно-практический комментарий / под общ. ред. А.Г. Бобковой. Х.: Издатель ФЛП Вапнярчук Н.Н., 2008. 1296 с.
8. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 13.01.2025).
9. Петров Є.В. Задоволення вимог кредиторів при реорганізації та ліквідації юридичних осіб. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 7. С. 143–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_7_37.
10. Закон України «Про особливості припинення державних підприємств за рішенням Фонду державного майна України» від 11.04.2023 № 3037-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3037-20#Text> (дата звернення: 13.01.2025).
11. Проект Закону «Про особливості припинення за рішенням власника державних підприємств та господарських товариств, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі» від 14.11.2022 № 8205. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1512812> (дата звернення: 13.01.2025).

УДК 347.19

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.44>

ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА В ДОКТРИНІ І ЗАКОНОДАВСТВІ ГРУЗІЇ ТА УКРАЇНИ

Піддубна В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій
Національного юридичного університету
імені Я. Мудрого
ORCID: 0000-0001-6532-9884

Піддубна В. Поняття юридичної особи публічного права в доктрині і законодавстві Грузії та України.

В статті аналізується доктрина і законодавство Грузії і України щодо правового статусу юридичних осіб публічного права. Досліджується питання класифікації юридичних осіб за Цивільним Кодексом Грузії і України. Згідно з законодавством Грузії тільки три суб'єкти можуть засновувати юридичні особи публічного права: уряд, який діє від імені держави, регіональний орган влади, у випадках передбачених законом і муніципалітетом; Зібрання міста Тбілісі. Автором розглядається поняття, правова природа, види юридичних осіб публічного права в Грузії. В статті досліджується правовий статус муніципалітетів, правове положення вищих навчальних закладів, релігійних організацій як юридичних осіб публічного права в Грузії. Автором аналізуються положення законодавства Грузії щодо порядку створення, структури органів, правового режиму майна муніципалітетів. Структуру органів місцевого самоврядування складають такі органи: збори муніципалітету, мер (гамгебели). Майнова відокремленість муніципалітету як юридичної особи публічного права складається з майна яке закріплюється законом за муніципалітетом, майно яке передається державою у власність муніципалітету на безоплатній основі. В статті аналізується правове положення вищого навчального закладу, як юридичної особи публічного права. Автор досліджує структуру, правовий режим майна, порядок передання і використання майна ВНЗ. До органів управління вищого навчального закладу відносять такі: вчена рада, рада представників, ректор, голова адміністрації та відділ контролю якості. Майно вищого навчального закладу, засноване державою, складається з майна, переданого йому державними, юридичними та фізичними особами а також майна, придбаного нею за власні кошти. Автором аналізуються доктринальні і законодавчі джерела щодо правового регулювання релігійних організацій в Грузії. Релігійні організації в Грузії можуть здійснювати діяльність в двох основних організаційно-правових формах: непідприємницької юридичної особи і юридичної особи публічного права.

Ключові слова: муніципалітети, вищі навчальні заклади, юридичні особи публічного права, релігійні організації, правовий режим майна.

Piddubna V. The concept of a legal person of public law in the doctrine and legislation of Georgia and Ukraine.

The article analyzes the doctrine and legislation of Georgia and Ukraine on the legal status of legal entities of public law. The issue of classification of legal entities under the Civil Code of Georgia and Ukraine is studied. According to the legislation of Georgia, only three entities can establish legal entities of public law: the government acting on behalf of the state, a regional authority, in cases provided for by law, and a municipality; Tbilisi City Assembly. The author considers the concept, legal nature, and types of legal entities of public law in Georgia. The article examines the legal status of municipalities, the legal status of higher educational institutions, religious organizations as legal entities of public law in Georgia. The author analyzes the provisions of the legislation of Georgia on the procedure for the establishment, structure of bodies, and legal regime of property of municipalities. The structure of local self-government bodies consists of the following bodies: municipal assembly, mayor (gamgebeli). The property separation of a municipality as a legal entity of public law consists of property that is fixed by law for the municipality, property that is transferred by the state into the ownership of the municipality on a free basis. The article analyzes the legal status of a higher educational institution as a legal entity of public law. The author examines the structure, legal regime of property, the procedure for the transfer and use of property of a higher educational institution. The governing bodies of a higher educational institution include the following: academic council, council of representatives, rector, head

of administration and quality control department. The property of a higher educational institution founded by the state consists of property transferred to it by state, legal and natural persons, as well as property acquired by it at its own expense. The author analyzes doctrinal and legislative sources regarding the legal regulation of religious organizations in Georgia. Religious organizations in Georgia can carry out activities in two main organizational and legal forms: in the form of a non-entrepreneurial legal entity, in the form of a legal entity of public law.

Key words: municipalities, higher education institutions, legal entities under public law, religious organizations, legal regime of property.

Постановка проблеми. Юридичні особи публічного права є учасниками цивільних відносин і на ці відносини поширюються норми Цивільного Кодексу України. Разом з тим, концепція юридичних осіб публічного права є недостатньо дослідженою в доктрині права. В республіці Грузія діє спеціальний Закон “Про юридичні особи публічного права” в якому врегульовуються положення щодо порядку створення, видів, правосуб’єктності, майнового режиму юридичних осіб публічного права. Дослідження доктрини і законодавчих актів Грузії щодо правового статусу юридичних осіб публічного права є актуальним і необхідним для більш ефективного регулювання правових проблем цих суб’єктів.

Метою статті є дослідження в порівняльно-правовому аспекті правового статусу юридичних осіб публічного права в доктрині і законодавстві Грузії і України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовим проблемам регулювання статусу юридичних осіб публічного права присвятили наукові праці такі вчені: Кузнецова Н.С., Довгерт А.С., Спасибо-Фатєєва І.В., Борисова В.І., Сабодаш Р.Б., Первомайський О.О., Майданик Р.А., Гнатів О.Б., Зубар В.М.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 24 Цивільного Кодексу Грузії під юридичною особою розуміють створене для досягнення певної мети організоване утворення, яке володіє майном, несе самостійну відповідальність своїм майном, набуває прав та обов’язків від свого імені, укладає правові чини і може бути позивачем і відповідачем в суді. В Цивільному Кодексі Грузії виокремлюють декілька класифікацій юридичних осіб: 1) юридичні особи приватного і юридичні особи публічного права; 2) підприємницькі і непідприємницькі; 3) корпорації і установи (ст.ст. 24, 25 Цивільного кодексу Грузії) [1]. Юридична особа може бути організована як корпорація на основі членства, залежна або незалежна від статусу її учасників, і займатися або не займатися підприємницькою діяльністю (ч. 2 ст. 24 ЦК Грузії). В Цивільному кодексі України в ст. 81 закріплена лише одна класифікація поділу юридичних осіб на юридичні особи приватного права та юридичних осіб публічного права. Щодо класифікації юридичних осіб на товариства та корпорації, то про неї не йдеться в Цивільному Кодексі України як і про корпоративний устрій певних юридичних осіб. Натомість на практиці поширеним є використання термінології, що вимагає окремого регулювання таких організаційно-правових форм юридичних осіб, як товариства і корпорації (компанії) і введення поняття корпорацій до цивільного законодавства України. Під корпораціями в законодавстві України слід розуміти ті підприємницькі товариства, учасники яких мають корпоративні права (АТ, ТОВ, ТДВ) [2].

Для приватних юридичних осіб в законодавстві Грузії встановлюється вичерпний перелік організаційно-правових форм для того щоб припинити неорганізовану і хаотичну участь осіб в цивільному обігу. В Концепції оновлення Цивільного Кодексу України також передбачено закріпити вичерпний перелік організаційно-правових форм юридичних осіб [3]. На практиці в Грузії можуть застосовуватися норми про корпоративні юридичні особи приватного права до правовідносин за участю корпоративних юридичних осіб публічного права. Відмінність публічної корпорації і установи полягає в порядку створення цих осіб. Так, наприклад, нотаріальна палата Грузії є корпорацією публічного права, має членство і особливий порядок створення. Створення установи відбувається в результаті роздержавлення певного державного майна. Щодо юридичних осіб публічного права то до останніх не можна застосувати закритий перелік, оскільки ці юридичні особи виникають на підставі правового акту державного органу в розпорядчому порядку. Обсяг правоздатності юридичних осіб приватного права є загальним універсальним, в той час як юридичні особи публічного права мають спеціальний обсяг правоздатності який визначений на рівні законодавчих актів щодо створення останніх. Юридичні особи приватного права є суб’єктами основних прав і свобод, які передбачені Конституцією Грузії разом з тим така можливість для юридичних осіб публічного права не передбачена, оскільки останні є самі за правовою природою державними організаціями і тому немає необхідності для захисту від держави. Юридичні особи публічного права створюються для здійснення певних державних функцій і завдань тому здійснення певних видів діяльності для останніх є обов’язком, а не правом як для юридичних осіб приватного права, як приклад здійснення фінансово-кредитної політики Центрального банку країни. Юридичні особи публічного права на-

діляються повноваженнями щодо видання нормативних актів що для юридичних осіб приватного права є забороненим.

В законодавстві Грузії діє Закон "Про юридичні особи публічного права" [4]. Згідно зі ст. 2 Закону, під юридичною особою публічного права розуміють відокремлену від органів законодавчої та державної влади організацію, створену згідно з відповідним законом, розпорядженням уряду Грузії або засновану на законі, адміністративному акті державного урядового органу, яка самостійно здійснює політичну, державну, освітню, культурну і іншу громадську діяльність. Як впливає з визначення поняття юридичної особи публічного права, йдеться про організацію, тобто юридичну особу. В доктрині права питання правової природи юридичної особи публічного права є дискусійним. Так, в Цивільному Кодексі України поняття юридичної особи визначається через поняття "організація" яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Разом з тим в доктрині права є позиція про те, що юридичні особи публічного права потребують спеціального визнання. Так, питання організації, сфери діяльності, представництва регулюються нормами публічного права. Більшість вчених вважають що це не є юридичні особи за своєю природою. Законодавець лише прирівнює цих суб'єктів до юридичних осіб у випадку їх вступу в цивільний обіг [5].

В законодавстві Грузії до юридичних осіб публічного права відносяться: держава, муніципалітети, державні установи, державні фонди, політичні партії, Апостольська Автокефальна Православна Церква, релігійні об'єднання. Держава і муніципалітети беруть участь у цивільно-правових відносинах нарівні з юридичними особами приватного права. У цьому відношенні повноваження держави або муніципалітету здійснюють його органи (відомства, установи), не будучи юридичними особами (ч. 4 ст. 24 Цивільного Кодексу Грузії). Правове положення муніципалітетів в Грузії врегульоване в Конституції Грузії IX розділ (ст.ст. 74–76) [6], Європейській хартії місцевого самоврядування [7], міжнародних договорах, Законі Грузії "Кодекс місцевого самоврядування"[8]. Місцеве самоврядування визначають як право і можливість громадян Грузії, які зареєстровані в самоврядній одиниці, вирішувати питання на підставі законодавства Грузії: питання місцевого значення через вибрані ними місцеві органи влади (ст. 2 Закону Грузії). Муніципалітети мають статус юридичної особи публічного права (ч. 2 ст. 2 Закону Грузії). Муніципалітети мають власні і делеговані повноваження. Власні повноваження муніципалітет здійснює самостійно і під свою відповідальність, делеговані повноваження є повноваженнями органів державної влади або органів влади автономної республіки згідно з законом або договором. Серед власних повноважень муніципалітету можна виокремити такі, як управління і розпорядження майном, яке знаходиться у власності муніципалітету, управління місцевими природними ресурсами, встановлення і відміна місцевих податків і зборів, благоустрій території міста, управління комунальними відходами і інші. Органи місцевого самоврядування наділені повноваженнями щодо прийняття адміністративних актів. Крім цього, володіють і розпоряджаються майном, створюють і приймають участь в управлінні юридичними особами приватного права, отримують кредитні кошти, утримують і розвивають відповідну інфраструктуру міста. Муніципалітети можуть створювати непідприємницькі юридичні особи і приймати участь в діяльності таких юридичних осіб, зокрема обговорення і консультації з проектів законів, які стосуються місцевого самоврядування. Структуру органів місцевого самоврядування складають такі органи: збори муніципалітету, мер (гамгебели). Під бюджетом муніципалітету розуміють сукупність дебіторської і кредиторської заборгованості, а також змін балансу, які затверджені Зборами муніципалітету і які використовуються для виконання функцій і зобов'язань муніципалітету. Джерелами доходів бюджету муніципалітету є: фінансові і нефінансові активи, трансферти (капітальні, спеціальні), гранти, кредити (ст. 92 Закону Грузії). Муніципалітет може отримувати кредити, але сума обслуговування кредиту (основний борг і проценти) які підлягають покриттю щорічно не може перевищувати 5 % від його власних доходів. Майно, яке знаходиться у власності муніципалітету не може бути використане в якості засобу забезпечення позову. Майнова відокремленість муніципалітету як юридичної особи публічного права складається з майна яке закріплюється законом за муніципалітетом, майно яке передається державою у власність муніципалітету на безоплатній основі. Вказане майно підлягає реєстрації в Державному реєстрі (ст. 113 Закону Грузії). Муніципальна власність поділяється на дві категорії: основне і додаткове майно. Основою здійснення повноважень муніципального утворення є основне (невідчужуване) майно, яке може бути використане тільки для здійснення публічних функцій і повноважень муніципалітету. Перелік видів основного (невідчужуваного) майна яке підлягає передачі державою у власність муніципалітетів затверджується Урядом Грузії і не підлягає відчуженню, тобто має цільове призначення. Муніципалітет може заснувати юридичну особу приватного права яка здійснює діяльність у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або непідприємницького товариства і приймати участь в діяльності такого товариства в якості засновника. Рішення щодо створення, реорганізації або ліквідації юридичної особи приватного права приймається ви-

конавчим органом муніципалітету. В Законі Грузії “Кодекс місцевого самоврядування” вказується про те, що нерухоме (невідчужуване) муніципальне майно може бути відчужене зі згоди Зборів муніципалітету в тому випадку, якщо це майно втратило своє функціональне призначення або мету (ст. 121 Закону Грузії). Муніципальне майно може надаватися в користування в таких формах: суперфіцію, узуфрукту, права оренди (ст. 121 Закону Грузії). В Законі Грузії встановлюється державний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування. Видами державного нагляду є: правовий (відповідність нормативних адміністративно-правових актів) і відомчий нагляд (здійснення муніципалітетом делегованих повноважень). На сьогодні в Україні затверджена Концепція територіальної громади як юридичної особи публічного права. Згідно з цією концепцією статусом юридичної особи публічного права буде наділятися сама територіальна громада а не орган місцевого самоврядування. Територіальні громади будуть наділені цивільною правоздатністю і дієздатністю. В спеціальному Законі про територіальні громади будуть закріплені такі питання щодо створення і діяльності територіальної громади: громада буде діяти на підставі статуту, передбачається структура органів управління громадою, їх компетенція, порядок прийняття ними рішень, порядок проведення загальних зборів, визначення правового режиму майна територіальної громади а саме конкретизувати склад майна (земельні ділянки громади, майно, майнові права щодо створених громадою юридичних осіб) [9].

В законодавстві і доктрині Грузії сформувалася концепція юридичної особи публічного права, основною ознакою якої є те що діяльність такої юридичної особи пов’язана з досягненням будь-яких суспільно-корисних цілей або результатів. На практиці, не досягнення цих цілей або відсутність значущих результатів досягнення такої суспільно-корисної мети є підставою для припинення діяльності юридичних осіб публічного права та їх ліквідації. Юридична особа публічного права має право здійснювати діяльність, яка визначена відповідним законом, розпорядженням Уряду Грузії, або здійснює діяльність на підставі власного статуту, разом з тим якщо юридична особа публічного права заснована на підставі розпорядчого акту органу державної влади положення цього статуту повинні відповідати вимогам закону. Так, наприклад, вищий навчальний заклад створений державою має статус юридичної особи публічного права [10]. Вищий навчальний заклад здійснює діяльність на підставі статуту. В статуті ВНЗ визначаються коло повноважень які може здійснювати вищий навчальний заклад, зокрема: здійснювати освітню, науково-дослідну, консультаційну, видавничу діяльність, реалізовувати продукцію, розроблену в процесі навчальної, науково-дослідної діяльності, провадити підприємницьку діяльність допоміжного характеру (ст. 101 Закону Грузії про вищу освіту). Аналізуючи статутні документи ВНЗ Грузії можна вказати про те, що вищий навчальний заклад як юридична особа публічного права має спеціальний обсяг правоздатності. Держава, органи місцевого самоврядування не можуть засновувати, володіти частками або бути учасниками юридичної особи приватного права яка має статус вищого навчального закладу (ст. 120 Закону). До органів управління вищого навчального закладу відносять такі: вчена рада, рада представників, ректор, голова адміністрації та відділ контролю якості. Рада представників вищого навчального закладу розробляє і погоджує статут з вченою радою ВНЗ і подає статут для затвердження до Міністерства освіти на науки Грузії. Фінансування вищих навчальних закладів з державного бюджету спрямоване на навчання і наукові дослідження, підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації персоналу ВНЗ. Джерелами фінансування вищих навчальних закладів є: плата за навчання за рахунок державних освітніх стипендій, доходи від грантів, пожертвувань, спадщини, фінансування що виділяється міністерством, інші доходи в тому числі від господарської діяльності (ст. 790 Закону). Згідно зі ст. 840 Закону Грузії про вищу освіту, майно вищого навчального закладу, засноване державою, складається з майна, переданого йому державними, юридичними та фізичними особами а також майна, придбаного нею за власні кошти. Вказане державне майно може бути передане ВНЗ на праві безоплатного користування. Держава передає ВНЗ відповідне майно при створенні закладу, при цьому обов’язково складається опис такого майна. Є певні особливості щодо користування майном вищих навчальних закладів. Так, нерухоме майно вищого навчального закладу або його частина може бути придбане, відчужене або здане в оренду в освітніх або інших науково-дослідних цілях, якщо таке відчуження або оренда майна відбувається з іншою метою, то таке розпорядження майном може здійснюватися лише за рішенням Ради представників вищого навчального закладу. Для управління майном вищого навчального закладу створюється спеціальний Фонд розвитку ВНЗ. В разі ліквідації вищого навчального закладу майно яке залишилося повертається державі в повному обсязі (ст. 860 Закону).

В Грузії Апостольська Автокефальна Православна Церква відноситься до юридичних осіб публічного права. На сьогодні в Грузії немає спеціального законодавчого акту, який би здійснював регулювання правового статусу релігійних організацій, вирішував питання реалізації колективної свободи віросповідання. Правове регулювання релігійних організацій здійснюється на підставі

Конституційної угоди, крім цього декілька законодавчих актів регулюють питання які стосуються Грузинської Православної Церкви. В Конституційній угоді гарантується принцип відокремлення церкви від держави, врегульовується статус священників, власності церкви та відшкодування збитків, завданих Російською імперією та Радянським Союзом, деякі норми регулюють охорону та відновлення культурної спадщини. Держава Грузії фінансує п'ять релігійних організацій і сплачує останнім компенсації за радянське минуле. Грузинська Православна Церква звільнена від більшості податків [11]. В світі існують різні моделі церковно-державних відносин, в Грузії зокрема застосовується модель кооперативного секуляризму, яка полягає в тому що держава знаходиться в тісній співпраці з релігійними організаціями і Грузинська Православна Церква має привілейований статус в суспільстві, разом з тим на практиці ця модель має проблеми, оскільки багато сфер церковно-державних відносин не врегульовані, немає спеціального закону про релігійні організації. Релігійні організації в Грузії можуть здійснювати діяльність в двох основних організаційно-правових формах: у формі непідприємницької юридичної особи, в формі юридичної особи публічного права. Грузинська Апостольська Православна Церква була першою релігійною організацією, яка отримала статус юридичної особи публічного права згідно з Конституційною угодою. "Традиційні" релігійні організації не бажали реєструватися як юридичні особи публічного права, але в 2011 році парламентом була прийнята поправка до Цивільного кодексу Грузії який надавав представникам цих релігійних організацій можливість обрати форму юридичної особи публічного права. На сьогодні лише ті релігійні організації віросповідання яких є історично є близьким до Грузії і які визнаються законодавством держав ЄС, мають альтернативу і можливість обрати форму юридичної особи публічного права. Разом з тим, враховуючи що такі релігійні організації є юридичними особами публічного права вони не підпадають під регулювання публічного права, вони мають автономний правовий режим і виключені зі сфери дії Закону Грузії "Про юридичні особи публічного права" [12].

Формування майнової основи діяльності юридичних осіб публічного права в Грузії відбувається як при створенні так і в процесі функціонування цих юридичних осіб. Згідно з Законом Грузії "Про юридичні особи публічного права", держава передає таке майно юридичній особі публічного права або таке майно визначається актом про заснування останньої, таке майно має цільове призначення і може використовуватися тільки для функцій які покладаються на юридичну особу. Для юридичних осіб публічного права встановлено два режими передачі майна: 1) згідно з Законом щодо державного майна; 2) відповідно до законодавства відповідної автономної республіки. У випадку формування майна юридичних осіб публічного права за рахунок вкладів чи членських внесків такий порядок повинен бути вказаний в документах про заснування юридичної особи публічного права. В Грузії створений спеціальний орган, який має статус юридичної особи публічного права: Національне Агентство державного майна, яке входить до складу Міністерства економіки і сталого розвитку Грузії. До основних напрямків діяльності Агентства відносять повноваження з управління і розпорядження державним майном, в тому числі з розпорядження майном зацікавлених юридичних осіб публічного права і тих юридичних осіб приватного права, які засновані державою або в яких держава володіє певною часткою акцій. Також на рівні законодавства Грузії визначені два види державного майна які не підлягають приватизації: 1) це майно яке знаходиться в користуванні юридичних осіб публічного права, на підставі якого функціонують публічні школи, вищі навчальні заклади і наукові установи Грузії; 2) землі сільськогосподарського призначення, які знаходяться в користуванні у формі узуфрукту установ і юридичних осіб публічного права, які знаходяться на бюджетному фінансуванні. Так, на сьогодні в Україні розглядається право узуфрукту як альтернатива право повного господарського відання чи оперативного управління для юридичних осіб публічного права в проекті рекодифікації Цивільного Кодексу України. Майнова основа діяльності юридичних осіб публічного права може також формуватися з інших джерел, таких як: цільові кошти, які виділяються з державного бюджету Грузії; плата за послуги, які надаються організацією, кредити і гранти; інші доходи які дозволені законодавством Грузії. Особливістю правового режиму майна юридичних осіб публічного права є те, що в спеціальному Законі про юридичні особи публічного права не встановлене право останніх володіти майном на праві власності. Обмежені квазіречові права: право повного господарського відання або право оперативного управління відсутні в законодавстві Грузії. Тому про будь-які майнові права засновників або учасників на майно юридичних осіб публічного права не можна говорити. Хоча якщо проаналізувати визначення поняття юридичної особи яке міститься в Цивільному кодексі Грузії а саме: юридична особа це створене для досягнення певної мети, яке має власне майно організоване утворення, яке самостійно відповідає своїм майном і від свого імені набуває права і обов'язки і здійснює правочини і може виступати в суді позивачем і відповідачем. Тобто ознаки юридичної особи, має власне майно і самостійно відповідає своїм майном вказує на приналежність цього майна будь-якій юридичній особі. Аналіз вказаного законодавства щодо правового режиму майна юридичних осіб

публічного права вказує на те що останнім належить майно на праві безоплатного або оплатного користування (договір позики або майновий найм) або особливого речового права – узуфрукту. Згідно з Цивільним кодексом Грузії, нерухома річ може передаватися в користування іншій особі так що вона як власник буде правомочна використовувати цю річ і не допускати користування нею третіми особами, однак на відміну від власника вона не має право відчужувати, обтяжувати іпотекою або передавати у спадок цю річ (узуфрукт). Для здачі в найм або оренду цієї речі необхідна згода власника. Після відміни узуфрукту власник стає учасником відповідних відносин найму або оренди. Аналіз в цілому законодавства Грузії щодо правового режиму майна юридичних осіб публічного права дає змогу зробити висновок про те, що на підставі аналогії закону або буквальному тлумаченні окремих положень ЦК Грузії можна вказати про належність майна юридичним особам на праві власності.

Щодо відповідальності юридичної особи публічного права в Грузії, то згідно зі ст. 10 Закону Грузії "Про юридичні особи публічного права", юридична особа публічного права керується керівником, який діє самостійно в межах дії відповідного закону, розпорядження уряду Грузії, статуту або рішення його учасників. Керівник юридичної особи публічного права здійснює одноосібне управління особою. На нього також покладається обов'язок представляти юридичну особу згідно з публічним правом, і нести персональну відповідальність за правильне управління організацією, крім цього керівник несе персональну відповідальність за майно, що перебуває у публічно-правовій власності юридичної особи, а також за цільове і належне використання фінансових ресурсів.

Висновок. В законодавстві і доктрині Грузії сформувалася концепція юридичної особи публічного права, основною ознакою якої є те що діяльність такої юридичної особи пов'язана з досягненням будь-яких суспільно-корисних цілей або результатів. До юридичних осіб публічного права відносяться: держава, муніципалітети, державні установи, державні фонди, політичні партії, Апостольська Автокефальна Православна Церква, релігійні об'єднання. Юридичній особі публічного права притаманні всі ознаки юридичної особи: організаційна єдність, наявність відокремленого майна, самостійна цивільно-правова відповідальність, виступ в обігу від свого імені. Юридичні особи публічного права мають спеціальний обсяг правосудатності який визначений на рівні законодавчих актів щодо створення останніх. В Україні необхідно прийняти спеціальний закон щодо правового регулювання юридичних осіб публічного права. Визначити поняття, правову природу, чітко виокремити перелік таких юридичних осіб, особливості правосуб'єктності, цивільно-правової відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Law of Georgia Civil Code of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/31702?publication=131>.
2. Спасибо-Фатеєва І.В. Юридичні особи за цивільним кодексом України. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6093/1/Spasybo-Fatieieva_70_79.pdf.
3. Концепція оновлення Цивільного кодексу України: Київ. Видавничий дім "АртЕк". 2020. 128 с.
4. Закон Грузії "Про юридичну особу публічного права". URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/19204?publication=35>.
5. Серова О.А. Классификация юридических лиц. М.: Издательская группа "Юрист", 2009. 232 с.
6. Constitution of Georgia 24.08.1995. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/30346?publication=36>.
7. Европейская хартия местного самоуправления 15.10.1985. URL: <https://rm.coe.int/168007a105>.
8. Organic law of Georgia local self-government Code 5 February 2014 No 1958-II. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/download/2244429/15/en/pdf>.
9. Громада як юридична особа публічного права: Україна в контексті Європейського і світового досвіду: монографія /О.М. Бориславська, А.П. Заєць, О.В. Ільницький, В.С. Куйбіда, Р.А. Майданик. За заг. ред. А.П. Зайця. Передмова І.Б. Коліушка. К.: ЦППЗ. ТОВ "Франко Пак". 2024. 494 с.
10. Law of Georgia on Higher Education No 2795 of 17 March 2006. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/32830/53/en/pdf>.
11. Gegenava D. Legal and social status of the Georgian orthodox church: challenges and perspectives. URL: https://www.tkp.edu.pl/wp-content/uploads/2021/01/Gegenava_sklad.pdf.
12. Gegenava D. Church-state relations in Georgia: legal frames and general overview. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3770067.

УДК 347.72.036:347.515

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.45>

ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВИКОНАВЧИХ ТА НЕВИКОНАВЧИХ ЧЛЕНІВ РАДИ ДИРЕКТОРІВ

Серт О.В.,

адвокат,

аспірант кафедри економічного права

та економічного судочинства

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

старший викладач

кафедри економіко-правових дисциплін

Навчально-наукового інституту права та психології

Національної академії внутрішніх справ

ORCID: 0009-0000-3882-8813

Серт О.В. Щодо відповідальності виконавчих та невиконавчих членів ради директорів.

У статті аналізуються підстави та умови притягнення до юридичної відповідальності членів ради директорів, у тому числі тих, хто не обраний до складу ради, але фактично здійснює функції цього органу («директори de facto»). Виходячи із того, що обрання членів ради директорів породжує між ними та корпорацією корпоративні відносини, а із тими директорами, із якими укладається трудовий договір, породжуються ще й трудові відносини, неминучими будуть проблеми у правозастосуванні та колізії міжгалузевих норм у частині питання про майнову відповідальність членів ради директорів. Автор виснуває про необхідність укладення із усіма обраними директорами винятково цивільно-правових договорів. Також з метою врегулювання правових проблем із можливістю притягнення директорів до відповідальності у разі визнання недійсними укладених із ними цивільно-правових договорів, автором запропоновано передбачити особливі правові наслідки недійсності. У статті доводиться, що у певних випадках простежується акцесорний характер відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин: відповідальність члена ради директорів як самостійного суб'єкта корпоративних відносин залежить від порушення основного зобов'язання корпорацією як самостійного суб'єкта господарських та / або цивільних відносин. З огляду на таке, попри те, що, здебільшого, відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин буде різновидом господарсько-правової відповідальності, автор зауважує, що остання не може проявитись у випадках, коли корпорація стала суб'єктом саме цивільних відносин (а не господарських), для прикладу, у правовідношенні між страховиком та страхувальником фізичною особою. Відтак, відповідальність за правопорушення у сфері корпоративних відносин як акцесорної іноді може мати характер цивільно-правової відповідальності як основної. Автор критично розкриває зміст принципу спеціалітета, аргументує про необхідність притягнення до відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин «директорів de facto». У статті досліджується можливість індивідуалізації відповідальності членів ради директорів, доцільність покладення на них відповідальності за збитки, завдані корпорації внаслідок застосування публічно-правової відповідальності.

Ключові слова: однорівнева структура корпоративного управління, рада директорів, акціонерне товариство, виконавчий директор, невиконавчий директор, незалежний невиконавчий директор, правопорушення у сфері корпоративних відносин, корпоративні відносини.

Sert O.V. About the liability of executive and non-executive members of the board of directors.

In the article there is an analysis of the basis and conditions for holding members of the board of directors legally liable, including those not formally elected to the board but who, in fact, perform the functions of this body («directors de facto»). Based on the fact that the election of board members establishes corporate relations between them and the corporation, and in the case of directors with whom an employment contract is concluded, also establishes employment relations, issues of legal application and conflicts between intersectoral norms regarding the property liability of board members are inevitable. The author concludes that it is necessary to enter into exclusively civil law contracts with all elected directors. Additionally, to address legal issues related to holding directors liable in cases where civil law contracts with them are declared invalid, the author proposes introducing specific

legal consequences for such invalidity. The article argues that, in certain cases, an accessory nature of liability for violations in the corporate sphere can be observed: the liability of a board member as an independent subject of corporate relations depends on the corporation's breach of its primary obligation as an independent subject of economic and/or civil relations. Given this, although liability for violations in the field of corporate relations will mostly be a type of economic liability, the author notes that such liability cannot arise in cases where the corporation acts as a subject of civil relations (rather than economic ones), for example, in a legal relationship between an insurer and an insured individual. Consequently, liability for violations in the field of corporate relations, as accessory liability, may sometimes take the form of civil liability as primary liability. The author critically examines the content of the principle of speciality, arguing for the need to hold «directors de facto» accountable for violations in the corporate sphere. The article explores the possibility of individualizing the liability of board members and the appropriateness of imposing liability on them for damages caused to the corporation as a result of the application of public law liability.

Key words: one-tier corporate governance structure, board of directors, joint-stock company, executive director, non-executive director, independent non-executive director, violations in the sphere of corporate relations, corporate relations.

Постановка проблеми. Дискусійними є правові питання підстав і умов притягнення до юридичної відповідальності як в цілому посадових осіб корпорацій (товариств, що утворені об'єднанням учасників та належних їм капіталів для здійснення господарської діяльності), так і безпосередньо директорів при однорівневій структурі корпоративного управління, особливо в умовах нещодавнього запровадження у національному праві такої структури шляхом прийняття Закону України № 2465-IX «Про акціонерні товариства» [1]. У правових системах різних країн дедалі більше уваги приділяється формулюванню чітких критеріїв відповідальності директорів, зокрема, їхньому обов'язку діяти добросовісно, у межах розумної обачності та в інтересах корпорації. Наукові дискусії точаться навколо умов настання відповідальності членів ради директорів, у тому числі тих, хто не обраний до складу ради, але фактично здійснює функції цього органу («директори de facto»).

Автор **має на меті** дослідити підстави і умови виникнення юридичної відповідальності членів ради директорів, її види, розкрити права та обов'язки директорів, у тому числі, «директорів de facto», у контексті інституту відповідальності.

Стан опрацювання проблематики. За останні роки у вітчизняній правовій науці приділено достатньо уваги корпоративним відносинам (Г.Ю. Смірнов, В.І. Цікало, І.В. Лукач, Ю.М. Жорнокуй та ін.), господарській компетенції органам корпорації (О.В. Гарагонич, А.В. Смітюх, О.Р. Кібенко та ін.), корпоративному управлінню (І.В. Спасибо-Фатєєва, Л.В. Сіщук та ін.). Аналіз відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин у своїх роботах висвітлювали О.Р. Кібенко, О.В. Гарагонич, І.С. Канзафарова, В.С. Щербина, О.В. Кологойда, В.Г. Жорнокуй, О.А. Беляневич, Ю.Ю. Симонян, В.В. Поєдинок, І.В. Коваленко та інші. Що стосується підстав і умов притягнення до відповідальності директорів, у тому числі, «директорів de facto», при однорівневій структурі корпоративного управління, це залишається без належного висвітлення у роботах науковців, що зумовлює необхідність у подальших наукових пошуках.

Виклад основного матеріалу. До складу ради директорів вищим органом корпорації обираються виконавчі та невиконавчі члени, із якими укладається трудовий контракт (обов'язково з усіма виконавчими директорами та опціонально з невиконавчими директорами) або цивільно-правовий договір (опціонально з невиконавчими директорами та обов'язково з усіма незалежними невиконавчими директорами), який від імені корпорації підписується уповноваженою вищим органом особою та на умовах, що вищим органом затверджені (ч.ч. 5 та 6 ст. 64 Закону № 2465-IX). Виконавчі та невиконавчі члени ради директорів є посадовими особами (п. 23 ч. 1 ст. 2 Закону № 2465-IX). Обрання членів ради директорів та укладення із ними договору породжує між ними та корпорацією *корпоративні відносини*, у межах яких директори здійснюватимуть функції ради директорів [2, с. 84]. Із тими директорами, із якими укладається трудовий договір, породжуються ще й *трудові відносини* [2, с. 85].

І.В. Спасибо-Фатєєва звертала увагу на необхідність урегулювання колізій між Цивільним кодексом України та Кодексом законів про працю України в частині питання про майнову відповідальність членів органів корпорації, де за цивільними нормами вона повна, а за трудовими – обмежена [3, с. 89]. Вважаємо, що ця колізія досі не подолана, хоча законодавець і намагався вирізнити посадових осіб серед інших працівників у трудових нормах про майнову відповідальність шляхом прийняття Закону України № 1255-VII від 13.05.2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» [4]. До того ж, у трудовому праві діє принцип *in favorem* (працівникам надається гарантія, згідно з якою договори про працю можуть лише поліп-

шувати становище працівника порівняно із законодавством, а не погіршувати його) [5, с. 163]. О.В. Гарагонич проблеми у правозастосуванні обґрунтовує тим, що суб'єкти, які виконують функції органів корпорації, поєднують у собі декілька статусів одночасно: посадової особи органу товариства, працівника, акціонера, представника акціонера тощо [6, с. 110].

О.Т. Панасюк зазначає, що трудове право регламентує правовий статус такого специфічного товару, як робоча сила (здатність людини до праці), хоча носій робочої сили (людина) не може за жодних умов бути визнаною товаром [7, с. 142-143]. Кодексом законів про працю України передбачені підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця із керівниками та іншими посадовими особами корпорації (п.п. 1, 1-1, 1-2, 5 ч. 1, ч.ч. 2-4 ст. 41), підстави, умови, межі матеріальної відповідальності працівників, у тому числі посадових осіб (ст.ст. 130-138), юрисдикційність спорів за позовом керівника, його заступників (п. 3 ч. 1 ст. 232), гарантій для працівників, обраних до профспілкових органів, куди можуть бути обрані й посадові особи (ст. 252) [8].

О.В. Кологойда та А. Прокопюк пропонують виключити із Кодексу законів про працю України норми про відповідальність посадових осіб, обґрунтовуючи, що така відповідальність має регулюватись загальними нормами цивільного права із урахуванням особливостей корпоративного права [9, с. 119]. О.Р. Кібенко вважає, що на директорів корпорації (її посадових осіб) не мають поширюватися норми трудового законодавства, вказане пропонує закріпити законодавчо, а всі питання їхнього правового статусу, у тому числі і питання їхньої відповідальності, пропонує регулювати корпоративними, цивільними та господарськими нормами [10, с. 212]. Тобто, науковці визнають превалююче значення корпоративних відносин, учасниками яких стають директори, над трудовими, учасниками яких стають деякі з них.

У спорах між посадовими особами корпорації та самою корпорацією національна судова доктрина керується висновками Конституційного Суду України, що викладені у рішенні № 1-рп/2010 від 12.01.2010 р. у справі № 1-2/20 [11], а Велика Палата Верховного Суду такі спори відносить до господарської юрисдикції [2, с. 86]. У постанові від 06.09.2023 р. у справі № 127/27466/20 Велика Палата Верховного Суду висувала, що керівник корпорації, не може звільнитися за власним бажанням за процедурою, передбаченою ч. 1 ст. 38 КЗпП України (п.п. 8.18-8.21), оскільки як за наявності факту укладання із ним трудового договору, так і за відсутності факту його укладення, превалююче значення мають саме корпоративні відносини між керівником та корпорацією, а не трудові [12].

У такому разі виникає логічне питання: навіщо у правовій системі допускати виникнення трудових відносин між корпорацією та її директорами (на виконання імперативної норми Закону № 2465-IX про необхідність обов'язкового укладення із усіма виконавчими директорами трудових договорів та на використання цієї ж норми щодо можливості укладення трудових договорів із невиконавчими директорами), якщо трудові правові норми, що беззаперечно стосуються таких відносин, будуть судовою доктриною обґрунтовано ігноруватись, а наукова доктрина пропонуватиме їх взагалі виключити, вбачаючи колізію норм різних галузей права, що не може бути ефективно подолана в ході правозастосування. І це стосується не лише юрисдикційності спору між корпорацією та її посадовими особами, це стосується вирішення його по суті.

Вважаємо, що просте виключення норм про відповідальність із Кодексу законів про працю України не призведе до припинення трудових відносин із тими директорами, із якими укладено трудові договори, так само, не слугуватиме підставою для висновку про відсутність таких відносин. У цій частині пропонуємо закріпити необхідність укладення із усіма обраними членами ради директорів винятково цивільно-правових договорів, змінивши відповідну норму Закону № 2465-IX (ч. 5 ст. 64). Директори не знаходяться у відносинах підпорядкування, характерних для трудового договору. Директори реалізують функції ради директорів, а така діяльність виходить за межі звичайної трудової діяльності працівників. Цивільно-правові договори із директорами можуть включати детальні положення про відповідальність, не враховуючи обмеження трудового законодавства. Що стосується гарантій працівника, які встановлені трудовим законодавством (лікарняні або відпустки), то не вбачається обмежень у передбаченні відповідних допустимих компенсаційних положень у цивільно-правових договорах із директорами.

У разі реалізації запропонованих змін проблемним питанням залишиться можливість притягнення директорів до відповідальності у випадках визнання недійсними укладених із ними цивільно-правових договорів та подальшого повернення сторін у попереднє становище (за загальним правилом про наслідки недійсності правочину), у зв'язку із чим пропонуємо передбачити особливі правові наслідки недійсності цивільно-правових договорів із директорами, зокрема, доповнити ч. 2 ст. 216 Цивільного кодексу України абз. 2 такого змісту: *«Якщо у зв'язку із виконанням недійсного цивільно-правового договору, укладеного між господарським товариством та його посадовою особою, другій стороні або третій особі завдано майнової та / або моральної шкоди, вона підлягає відшкодуванню винною стороною»*.

Юридична відповідальність як правова категорія передбачає, що суб'єкт, який порушив певну норму, зазнає чітко визначених втрат у вигляді санкції за своє порушення, а юридична відповідальність пов'язується із протиправною поведінкою [13, с. 23-24]. Цивільно-правовою відповідальністю передбачається покладення на суб'єкта, що притягається до відповідальності, певного обов'язку, або позбавлення його певного права [14, с. 36]. Ю.О. Заїка вважає, що відшкодування шкоди є формою цивільно-правової відповідальності, яка, в свою чергу, може бути договірною (підстави передбачені як законом, так і договором) або позадоговірною (підстави передбачені винятково законом) [14, с. 39]. Аналогічної думки дотримується І.С. Канзафарова, вказує, що та шкода, яка підлягає грошовій оцінці, є збитком, але збитки можуть виникнути і без наявності шкоди (упущена вигода) [15, с. 246-247]. Відшкодування шкоди (збитків) може бути здійснено і добровільно, але це теж слід вважати проявом цивільно-правової відповідальності [16, с. 120; 17, с. 156]. О.О. Отрадна вказує, що для виникнення позадоговірної відповідальності необов'язковим є встановлення вини, адже саме заподіяння шкоди потерпілому породжує деліктне правовідношення [17, с. 156-157]. О.М. Нечипуренко розглядає цивільно-правову відповідальність як негативні наслідки неправомірної поведінки особи [16, с. 120]. Вчений зауважує, що цивільна відповідальність спрямована не на покарання порушника, а на відновлення прав потерпілого, відтак, виною слід вважати невжиття необхідних заходів для відвернення негативних наслідків, які вжила б «розумна людина» за аналогічних обставин [16, с. 119-120]. На противагу, О.О. Отрадна вказує, що для позадоговірної відповідальності протиправність не має превалюючого значення, а може й взагалі бути відсутньою у випадках заподіяння шкоди без порушення формальних положень законодавства [17, с. 156-157]. І.С. Канзафарова відрізняє цивільно-правову відповідальність від відповідальності за цивільним законодавством, стверджуючи, що перша носить лише приватно-правовий характер [15, с. 142]. Із схожих мотивів В.С. Щербина доводить, що господарсько-правова відповідальність є вужчим поняттям, ніж відповідальність у сфері господарювання [18, с. 10]. Також, В.С. Щербина зазначає, що корпоративні відносини є поєднанням організаційно-господарських та майново-господарських відносин, які існують у нерозривній єдності, а тому не можуть бути предметом регулювання різних галузей права (цивільного і господарського) [19, с. 22].

О.А. Беяневич стверджує, що для притягнення посадових осіб корпорації до відповідальності за завдану їй шкоду необхідним є встановлення у їхніх діяннях повного складу правопорушення: протиправної поведінки; шкоди; причинного зв'язку між протиправною поведінкою та завданою шкодою; вини [20, с. 86-88]. Підставою відповідальності посадових осіб корпорації В.Г. Жорнокуй вважає їхні діяння не в інтересах корпорації (недобросовісні та нерозумні) або перевищення власних повноважень [21, с. 11-12]. О.А. Беяневич вказує, що корпоративна відповідальність може настати винятково за ті правопорушення, на тих підставах, за тих умов і відносно тих суб'єктів, які зазначені у законі, установчих документах корпорації або корпоративному договорі (принцип спеціалітета) [20, с. 85]. Цей же принцип спеціалітета зазначається О.В. Кологойдою серед інших засад корпоративної відповідальності [22, с. 71].

І.С. Канзафарова доводить, що коли мова йде про цивільно-правову вину корпорації, вона завжди знаходить своє відтворення у вині конкретних осіб, що виконують функції її органів, а корпоративну відповідальність вчена виділяє як різновид цивільно-правової [15, с. 190-191, 295, 301]. Думку про те, що відповідальність посадових осіб корпорації є корпоративною висловлює О.А. Беяневич, стверджуючи, що вона відрізняється від договірної та позадоговірної (деліктної) відповідальності за підставою та характером відносин [20, с. 83]. В.Г. Жорнокуй аргументує, що відповідальність за неналежне управління корпорацією перед третіми особами виникає саме у її посадових осіб, що виконують функції її органів, а не у самої корпорації, відтак, відповідальність таких посадових осіб є корпоративною, а самі вони стали учасниками корпоративних відносин, зокрема, і на підставі згоди увійти до складу (бути обраними до) органів корпорації [21, с. 10-11]. Ю.Ю. Симонян заперечує можливість виокремлення корпоративної відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності, пропонує визначати її як відповідальність за правопорушення у сфері корпоративних відносин, яка є різновидом цивільно-правової відповідальності [23, с. 391-392]. На противагу, В.С. Щербина виокремлює корпоративну відповідальність як різновид господарсько-правової [18, с. 11]. Аналогічне виокремлення робить О.В. Гарагонич [24, с. 223]. О.В. Кологойда зазначає, що сучасні правові реалії (впровадження інституту похідного позову та доктрини «проникнення за корпоративну вуаль») зумовлюють визнання корпоративної відповідальності у якості самостійного виду юридичної відповідальності, а основною формою корпоративної відповідальності є відшкодування збитків [22, с. 61, 67].

«Цивілісти», відносячи відповідальність за правопорушення у сфері корпоративних відносин до різновидів цивільно-правової відповідальності, здебільшого, заперечують існування господарсько-правової, у той час, як «господарники», відносячи відповідальність за правопорушення у

сфері корпоративних відносин до різновидів господарсько-правової відповідальності, заперечують погляди цивілістів щодо існування останньої. Поза межами цієї дискусії стоять ті науковці, які виділяють корпоративну відповідальність як окремий різновид юридичної відповідальності.

Загалом, ми вважаємо, що корпоративну відповідальність не слід розглядати як самостійний вид юридичної відповідальності, а варто визначати як відповідальність за правопорушення у сфері корпоративних відносин (в цій частині погоджуємось із Ю.Ю. Симонян), що, здебільшого, матиме господарсько-правовий характер відповідальності (в цій частині погоджуємось із В.С. Щербиною, О.В. Гарагоничем), але у деяких випадках і цивільно-правовий. Підстави настання відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин можуть ґрунтуватися як на договірній, так і на позадоговірній (деліктній) основі (це залежить від характеру дій директора (члена ради директорів) та підстав позову). Особливий характер такої відповідальності базується на тому, що вона може виникнути винятково у суб'єктів корпоративних відносин або тих, кого можна прирівняти до них («директорів *de facto*»). У цьому висновку ми виходимо з таких міркувань.

Об'єктом цивільно-правової та господарсько-правової відповідальності є порушені права та законні інтереси суб'єктів цивільних та господарських правовідносин відповідно, а об'єктом відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин є інтереси корпорації, як суб'єкта цивільних та/або господарських відносин, також, інтереси учасників (акціонерів) корпорації та її стейкхолдерів. Принагідно відмітимо, що спірним видається правове питання однозначного віднесення учасників (акціонерів) корпорації до потерпілих у межах відповідальності у сфері корпоративних відносин, оскільки такий висновок, у певній мірі, ґрунтується на нехтуванні правосуб'єктністю корпорації. Похідний позов, хоч і подається учасниками (акціонерами), однак, винятково в інтересах корпорації (як потерпілої), якій діяннями посадової особи завдано шкоду (ч. 1 ст. 54 Господарського процесуального кодексу України) [25]. О.В. Кологойда пропонує поширити інститут похідного позову на збитки, заподіяні посадовими особами корпорації міноритарним акціонерам у процедурах викупу, обов'язкового викупу й обов'язкового продажу акцій [26, с. 121-122], що додає аргументи до правової дискусії в частині ефективного захисту прав міноритарних акціонерів та визнання їх потерпілими у межах відповідальності у сфері корпоративних відносин.

У певних випадках ми можемо говорити про акцесорний характер відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин: відповідальність члена ради директорів як самостійного суб'єкта корпоративних відносин залежить від порушення основного зобов'язання корпорацією як самостійного суб'єкта господарських та/або цивільних відносин. За загальним правилом, майнова відповідальність у порушника настає за завдання шкоди потерпілому у межах договірних відносин або у зв'язку із деліктом. У випадку, коли потерпілим є кредитор, саме корпорація буде визнана порушником у межах притягнення її до цивільно-правової або господарсько-правової відповідальності, а не її посадові особи, які, в свою чергу, взагалі не вступали у жодні правові відносини із потерпілим. Можливість покладення на посадових осіб корпорації субсидіарної відповідальності передбачено саме у межах відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин, однак матеріальні втрати такі посадові особи зазнають уже у межах цивільно-правової або господарсько-правової відповідальності корпорації перед її кредиторами (це і буде проявом субсидіарності). Достатність майна корпорації в рамках її відповідальності перед її кредиторами може виключити відповідальність посадових осіб у сфері корпоративних відносин [22, с. 72]. У разі, якщо кредитори не матимуть бажання позиватись до корпорації з метою отримання відшкодування шкоди (стягнення збитків), корпорація може уникнути цивільно-правової або господарсько-правової відповідальності, а її посадові особи, відповідно, відповідальності у сфері корпоративних відносин. Тобто, як можливість притягнення посадових осіб корпорації до відповідальності, так і можливість їхнього уникнення відповідальності, у цьому випадку залежить від потерпілих, правовий зв'язок із якими у посадових осіб відсутній.

Однак, у разі достатності майна корпорації в рамках її господарсько-правової або цивільно-правової відповідальності перед кредиторами, до її посадових осіб все ще може бути заявлено похідний позов, а відповідальність членів ради директорів за порушення у сфері корпоративних відносин у цьому випадку уже носитиме характер господарсько-правової відповідальності, оскільки похідний позов корпорації в особі її учасників (акціонерів) зумовлений не цивільно-правовими інститутами, для прикладу, регресом чи суброгацією, не має ознак останніх, а заявляється на підставі корпоративних норм.

З огляду на таке, хоч, здебільшого, відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин буде різновидом господарсько-правової відповідальності, однак, остання не може проявлятися у випадках, коли корпорація стала суб'єктом саме цивільних відносин (а не господарських), для прикладу, у правовідношенні між страховиком та страхувальником фізичною особою. Відтак, коли посадова особа страховика субсидіарно притягається до відповідальності у сфері корпора-

тивних відносин у межах цивільно-правової відповідальності страховика перед його страхувальником фізичною особою у разі недостатності майна самого страховика, то відповідальність посадової особи (у цьому випадку як акцесорної) перед страхувальником фізичною особою носитиме характер саме цивільно-правової відповідальності (у цьому випадку як основної), адже підстав для виникнення господарсько-правової відповідальності перед таким страхувальником як немає у страховика, так і не може виникнути у його посадової особи.

Що стосується окресленого принципу спеціалітета, вважаємо, що сам факт виникнення у члена ради директорів корпоративних відносин із корпорацією, породжує можливість притягнення його за шкоду, завдану його діями або бездіяльністю, як корпорації, так і її стейкхолдерам. Справедливість, добросовісність та розумність є загальними засадами цивільного права та приватно-правовими принципами, що регулюють підприємницькі відносини [27, с. 231]. Відтак, правопорядок не може допускати перешкод у притягненні до відповідальності за діяння, що порушують окреслений принцип, навіть якщо конкретне правопорушення не передбачене законодавством.

Так, для прикладу, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 25.05.2021 р. у справі № 910/11027/18 визнано наявність у посадових осіб банку фідучіарних обов'язків як перед банком, так і перед його вкладниками, адже протиправними діями таких осіб було завдано шкоду самому і банку, і його кредиторам (вкладникам) [28, с. 94]. В.Г. Жорнокуй у цій частині слушно зауважує, що фідучіарні обов'язки директорів наявні не лише перед самою корпорацією, а й перед її учасниками, та, у певних випадках, перед її кредиторами (стейкхолдерами) [21, с. 13]. Схожу думку висловлює О.В. Кологойда [22, с. 67]. Відмітимо, що кредитори не є суб'єктами корпоративних відносин, але вважаються стейкхолдерами корпорації (зацікавленими особами). О.А. Беляневич стверджує про неможливість притягнення посадової особи до відповідальності винятково за порушення нею вимог добросовісності та розумності, але самі ці вимоги слугують додатковим критерієм оцінки як винної поведінки посадової особи, об'єктивної сторони правопорушення, так і причинно-наслідкового зв'язку між її діянням та нанесеною корпорації шкоди [20, с. 93-94].

У частині критики принципу спеціалітета зазначимо і про таке. О.Р. Кібенко іще у 2006 р. запропонувала у національному праві запровадити інститут директорів, також, сформулювала необхідність законодавчого віднесення до директорів всіх осіб, які здійснюють функції органів корпорації, як законно обраних («директор de jure»), так і тих, що їх здійснюють без достатніх правових підстав («директор de facto»), у тому числі і т.з. «тіньових директорів», що можуть надавати вказівки, обов'язкові для «директорів de jure» [10, с. 136, 187, 209-210, 216]. Питання визнання «директорів de facto» та «тіньових директорів» стосується як меж їхньої відповідальності, так і самої можливості притягнення їх до відповідальності. В.В. Поєдинок та І.В. Коваленко відзначають відсутність гармонізованих норм у праві Європейського Союзу про відповідальність директорів, аналізуючи норми, що регулюють процедури банкрутства (неспроможності) [29, с. 58]. Науковці зазначають, що британське право для цілей притягнення до відповідальності розрізняє «директорів de facto» та «тіньових директорів», у той час як право країн Європейського Союзу об'єднує їх в одну категорію за загальним розумінням [29, с. 50].

Національна судова доктрина поступово стає на шлях поширення відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин на «директорів de facto». Ми погоджуємось із висновком Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у постанові від 10.01.2024 р. у справі № 911/266/22, що від встановлення того чи є конкретна особа реальним або *номінальним* учасником (акціонером) та керівником, залежить вирішення спору по суті (п.п. 121, 122, 126, 136) [30]. У постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 17.01.2023 р. у справі № 904/8849/21 міститься висновок, що *номінальність* керівника може підтверджуватись змістом виданих ним після призначення довіреностей, показами свідків, зокрема, афідевітами, тощо (п. 9.166) [30]. У справі № 902/1068/20 перед судами постало правове питання можливості покладення субсидіарної відповідальності на Особу_3, що формально не є ні учасником (акціонером), ні керівником господарського товариства (*номінальним* керівником є його сестра), та можливості солідарного стягнення з нього шкоди за доведення до банкрутства [32].

Вважаємо, що для притягнення «директора de facto» до відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин, потрібно довести, що він: 1) здійснює або здійснював фактичне виконання функцій органу корпорації (давав вказівки, приймав рішення, укладав угоди тощо); 2) контролює або контролював діяльність номінальних членів ради директорів (офіційних директорів, загалом, виконавчих); 3) отримує або отримував вигоди від фактичного виконання функцій органу корпорації. Доказами можуть бути: свідчення працівників корпорації, номінальних директорів корпорації, третіх осіб; змістом виданих номінальним головним виконавчим директором довіреностей; змістом пов'язаних правочинів; перепискою тощо.

Протиправна поведінка посадових осіб корпорації може виражатись у формі дії або бездіяльності, у яких має прослідковуватись причинно-наслідковий зв'язок із завданою шкодою [22, с. 63, 65]. Погоджуємось із О.В. Кологойдою у тому, що притягнення до відповідальності посадових осіб не може ґрунтуватись на самому факті завдання шкоди корпорації, а мають досліджуватись дія або бездіяльність директорів з точки зору дотримання ними умов звичайного підприємницького ризику (business judgment rule), тобто, досліджуватись наявність вини як складової частини правопорушення [22, с. 65–67]. Національна судова доктрина виходить із того, що business judgment rule вимагає, щоб посадові особи діяли: 1) на користь корпоративних інтересів; 2) добросовісно (bona fides) та незацікавлено; 3) з належною обачністю та дбайливістю, приймаючи виважені, свідомі рішення, які не мають оцінюватись судом на предмет ефективності уже постфактум (п. 107 постанови Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 10.01.2024 р. у справі № 911/266/22) [30].

В частині субсидіарної відповідальності членів ради директорів як колегіального органу, необхідно визначитись із можливістю солідарної із іншими членами ради директорів відповідальності осіб, що не були присутніми на голосуванні із питання, яким завдано шкоду корпорації, утрималися або голосували «проти» [20, с. 82, 94]. О.В. Кологойда зазначає, що бездіяльність може слугувати підставою для притягнення до відповідальності винятково у випадках, коли активні дії посадової особи запобігли б завданню корпорації шкоди [22, с. 66].

Ми виступаємо за запровадження індивідуалізації відповідальності директорів у межах колегіального органу: якщо член ради директорів чітко висловив свою незгоду (голосував проти ухвалення рішення), що підтверджується протоколом засідання або іншими доказами, то немає підстав для його притягнення до відповідальності за шкоду, завдану рішенням ради директорів, прийнятим необхідною кількістю голосів інших членів (відсутній склад правопорушення у сфері корпоративних відносин). Зокрема, у Законі № 2465-IX встановлено, що члени ради директорів, які голосували за здійснення радою необхідних дій у разі суттєвого зниження вартості чистих активів товариства (абз. 1 ч. 2 ст. 16), але радою директорів такі дії не вчинено, то вони звільняються від відповідальності за таке порушення (абз. 4 ч. 2 ст. 16), а інші члени ради солідарно несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями товариства (абз. 2 ч. 2 ст. 16) [1]. Враховуючи, що ч. 1 ст. 90 Закону № 2465-IX визнає вину як необхідну складову правопорушення члена ради директорів у сфері корпоративних відносин, то його голос «проти» унеможливує висновок про її наявність. Що стосується ситуацій, коли член ради директорів утримувався на засіданні ради директорів, тобто не голосував ні «за», ні «проти» прийняття рішення, яким завдано шкоду, то недоцільним у такому разі вважаємо звільнення його від відповідальності, адже це може бути кваліфіковано як бездіяльність (наявний склад правопорушення у сфері корпоративних відносин), навіть у випадках, якщо б його голос «проти» не змінив би результат.

О.В. Кологойда обґрунтовано доводить можливість покладення на посадових осіб корпорації відповідальності за збитки, завдані корпорації внаслідок застосування публічно-правової відповідальності, за наявності у їхніх діяннях складу правопорушення [22, с. 71]. Із таким не погоджуємось із мотивів того, що для висновку про наявність складу правопорушення у сфері корпоративних відносин нам слід було би презюмувати правомірність застосування публічно-правової відповідальності до корпорації. Однак, така презумпція була б несправедливою, особливо у випадках, коли рішення про накладення штрафів або інших санкцій не оскаржувалось, а сама посадова особа не може правомірно ефективно вплинути як на факт початку оскарження, так і на формування підстав та предмету такого оскарження, у тому числі, досягнення необхідного стандарту доказування у цьому процесі. Більше того, публічно-правова відповідальність часто настає через об'єктивний факт порушення норм, який може бути пов'язаний не стільки з діяннями посадової особи, як із системними проблемами в управлінні корпорацією.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави зробити такі висновки. (1) Директори реалізують функції ради директорів, до складу якої вони входять, а така діяльність виходить за межі звичайної трудової діяльності, що є важливим у контексті конкуренції норм трудового права про відповідальність працівника з корпоративними, цивільними та господарськими нормами про відповідальність посадової особи. Законодавчо варто передбачити, що на членів ради директорів (посадових осіб) не поширюються норми трудового законодавства, а у ч. 5 ст. 64 Закону № 2465-IX слід закріпити необхідність укладення із обраними директорами винятково цивільно-правових договорів. Також, пропонуємо передбачити особливі правові наслідки недійсності цивільно-правових договорів із директорами, зокрема, доповнити ч. 2 ст. 216 Цивільного кодексу України абз. 2 такого змісту: «Якщо у зв'язку із виконанням недійсного цивільно-правового договору, укладеного між господарським товариством та його посадовою особою, другій стороні або третій особі завдано майнової та/або моральної шкоди, вона підлягає відшкодуванню винною стороною». (2) Корпора-

тивну відповідальність слід розглядати як відповідальність за правопорушення у сфері корпоративних відносин, яка може мати характер як господарсько-правової (здебільшого), так і цивільно-правової відповідальності (у певних випадках), а підстави її настання можуть ґрунтуватися як на договірній, так і на позадоговірній (деліктній) основі. (3) У певних випадках ми можемо говорити про акцесорний характер відповідальності посадових осіб за правопорушення у сфері корпоративних відносин, зокрема, її залежність від притягнення корпорації до цивільно-правової або господарсько-правової відповідальності. (4) Пропонуємо розширити перелік суб'єктів корпоративних відносин, доповнити його «директорами de facto». Вважаємо, що для притягнення «директора de facto» до відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин, потрібно довести, що він: здійснює або здійснював фактичне виконання функцій органу корпорації (давав вказівки, приймав рішення, укладав угоди тощо); контролює або контролював діяльність номінальних членів ради директорів (офіційних директорів, загалом, виконавчих); отримує або отримував вигоди від фактичного виконання функцій органу корпорації. (5) Якщо член ради директорів чітко висловив свою незгоду (голосував проти ухвалення рішення), що підтверджується протоколом засідання або іншими доказами, то не має підстав для його притягнення до відповідальності за шкоду, завдану рішенням ради директорів, прийнятим необхідною кількістю голосів інших членів. Що стосується ситуацій, коли член ради директорів утримувався на засіданні ради директорів, тобто не голосував ні «за», ні «проти» прийняття рішення, яким завдано шкоду, то недоцільним у такому разі вважаємо звільнення його від відповідальності, адже це може бути кваліфіковано як бездіяльність. (6) Вважаємо несправедливим покладення на посадових осіб корпорації відповідальності за шкоду, завдану корпорації внаслідок застосування до неї публічно-правової відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 р. № 2465-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 18-19, ст. 81.
2. Серт О.В. Виконавчі директори в системі корпоративних відносин. *Правова держава*. Одеса. Фенікс. № 56. 2024, с. 78–90.
3. Спасибо-Фатеева І.В. Вчення про корпоративні права і цивілістична доктрина. *Право України*. № 6. 2014, с. 84–92.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів: Закон України від 13.05.2014 р. № 1255-VII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 27, ст. 912.
5. Панасюк О.Т., Богдан І. Зловживання суб'єктивними трудовими правами: постановка проблеми. *Право України*. № 3. 2010, с. 161–165.
6. Гарагонич О.В. Корпоративна природа правовідносин між акціонерним товариством та суб'єктами, які виконують функції його органів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». № 42. 2017, с. 109–114.
7. Панасюк О.Т. З приводу співвідношення трудового та цивільного права (з поверненням «у лоно» слід зачекати). *Право України*. № 9. 2009, с. 140–147.
8. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII / ВВР. 1971. Додаток до № 50, ст. 375.
9. Кологойда О.В., Прокопюк А. Страхування цивільно-правової відповідальності директорів і посадових осіб, що здійснюють управління акціонерним товариством. *Право України*. 2021. № 7, с. 116–135.
10. Кібенко О.Р. Сучасний стан та перспективи правового регулювання корпоративних відносин: порівняльно-правовий аналіз права ЄС, Великобританії та України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук: 12.00.04. Харків. 2006. 480 с.
11. Рішення № 1-рп/2010 Конституційного Суду України від 12.01.2010 р. у справі № 1-2/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-10#Text>. Дата доступу: 11.01.2025 р.
12. Постанова від 06.09.2023 р. у справі № 127/27466/20: Велика Палата Верховного Суду. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113430105>. Дата доступу: 11.01.2025 р.
13. Іванова О.І. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3 (25), с. 21–26.
14. Заїка Ю.О. Проблеми співвідношення договірної та деліктної відповідальності у судовій практиці. *Юридична наука*. 2015. № 9 (51), с. 35–43.
15. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук: 12.00.03. Київ. 2007. 453 с.
16. Нечипуренко О.М. Цивільно-правова відповідальність за порушення договірних зобов'язань: теоретико-правовий аналіз. *Юридичні науки*. *Вісник Запорізького національного універ-*

- ситету. № 3. 2016, с. 115–122.
17. Отрадна О.О. Деліктна відповідальність: поняття, сутність та співвідношення із деліктним зобов'язанням. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3, с. 152–158.
 18. Щербина В.С. Господарсько-правова відповідальність: галузевий підхід, особливості застосування та напрямки подальших наукових досліджень. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 3 (97). 2013, с. 10–16.
 19. Щербина В.С. Галузева належність корпоративних відносин і проблеми їх законодавчого регулювання. *Право України*. 2021. № 6, с. 14–25.
 20. Беяневич О.А. Спирні питання солідарної відповідальності посадових осіб акціонерного товариства за збитки, завдані товариству. *Право України*. № 6. 2021, с. 78–96.
 21. Жорнокуй В.Г. Особи, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств, як суб'єкти цивільної відповідальності. *Форум права*. № 2 (79). 2024, с. 6–15.
 22. Кологойда О.В. Інститут юридичної відповідальності в корпоративному праві. *Право України*. № 6. 2021, с. 59–77.
 23. Симонян Ю.Ю. Ознаки та особливості відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. № 59. 2011, с. 387–393.
 24. Гарагонич О.В. Господарська правосуб'єктність акціонерних товариств: проблеми теорії і практики: монографія. НАН України. Інститут економіко-правових досліджень. Київ, видавничий дім «АртЕк». 2019. 406 с.
 25. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6, ст. 56.
 26. Кологойда О.В. Правові підстави солідарної відповідальності учасників корпоративної групи у спрах про обов'язковий продаж акцій (сквіз-аут): доктрина «підняття корпоративної вуалі» (за матеріалами судової практики). *Право України*. № 8. 2023, с. 96–123.
 27. Махінчук В.М. Значення приватно-правових принципів для регулювання підприємницьких відносин. *Право України*. № 10. 2013, с. 226–233.
 28. Гарагонич О.В., Серт О.В. Правовий статус членів ради директорів. *Право України*. № 9. 2024, с. 87–96.
 29. Поєдинок В.В., Коваленко І.В. Відповідальність директорів у процедурах неспроможності (банкрутства) за законодавством ЄС та окремих держав-членів ЄС. *Економіка та право*. 2021. № 1, с. 48–60.
 30. Постанова від 10.01.2024 р. у справі № 911/266/22: Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119416876>. Дата доступу: 11.01.2025 р.
 31. Постанова від 17.01.2023 р. у справі № 904/8849/21: Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108875101>. Дата доступу: 11.01.2025 р.
 32. Постанова від 20.11.2024 р. у справі № 902/1068/20: Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123674381>. Дата доступу: 11.01.2025 р.

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТІВ ВЧИНЕННЯ ПРАВОЧИНІВ ІЗ ЗАІНТЕРЕСОВАНІСТЮ

Скіб'як О.С.,

*аспірант кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
юридичного факультету*

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: 0009-0007-5059-1071

Скіб'як О.С. Проблеми визначення суб'єктів вчинення правочинів із заінтересованістю.

Інститут правочинів із заінтересованістю досить довгий час залишався поза увагою науковців та практикуючих юристів у зв'язку із недостатньою деталізацією законодавцем нормативної бази, що регулює порядок їх вчинення. Це зумовлено тим, що в Україні досить невелика кількість суб'єктів господарювання дотримується порядку вчинення та погодження правочинів із заінтересованістю, а навіть у випадку порушення такого порядку не звертаються до правових засобів застосування наслідків порушення порядку вчинення правочинів із заінтересованістю. Таке ігнорування законодавчо визначеного порядку вчинення правочинів із заінтересованістю призвело до стагнації правового регулювання аналізованого інституту корпоративного права на досить довгий час. Водночас аналіз наявних прогалин та способів їх вирішення сприятиме формуванню сучасних підходів до забезпечення прозорості корпоративних відносин в частині вчинення правочинів із заінтересованістю, що є важливим для адаптації вітчизняного законодавства до європейських стандартів.

Суб'єкти правочинів, що характеризуються наявністю заінтересованості, відіграють суттєву роль у забезпеченні прозорості та дотримання стандартів доброчесності в корпоративних правовідносинах як в Україні, так і в інших іноземних юрисдикціях. Заінтересованість певної особи у вчиненні правочину зазвичай виникає в межах господарських відносин, корпоративних угод або процедур публічних закупівель, де підвищується ризик конфлікту інтересів. Українське законодавство встановлює коло осіб, що є суб'єктами таких правочинів, до яких, зокрема, належать посадові особи товариства, афілійовані особи та/або контролери.

Дослідження правового регулювання визначення суб'єктів вчинення правочинів, щодо яких є заінтересованість за законодавством України, необхідне для пошуку можливостей розвитку вітчизняного корпоративного законодавства навіть в таких начебто непопулярних його правових інститутах. Такі дослідження також дозволяють виявити недоліки існуючих норм та розробити ефективні механізми попередження зловживань, які можуть виникати у корпоративних правовідносинах.

Ключові слова: господарські товариства, правочини із заінтересованістю, суб'єкти вчинення, колізії.

Skibyak O.S. Problems of determining the subjects of related party transactions.

For a long time, the institution of related-party transactions has remained outside the attention of scholars and practitioners due to the rather small regulatory framework governing the procedure for their execution. This is due to the fact that in Ukraine, a rather small number of business entities comply with procedure of execution and approval related-party transactions, and even in case of violation of such procedure, they do not apply for legal remedies to address the consequences of violation of procedure on related-party transactions. Such disregard for the legally defined procedure for related-party transactions has led to stagnation of legal regulation of the analysed corporate law institution for quite a long time. At the same time, an analysis of the existing gaps and ways to address them will help to develop modern approaches to ensuring transparency of corporate relations in terms of related-party transactions, which is important for the adaptation of domestic legislation to European standards.

Parties to related party transactions play a significant role in ensuring transparency and compliance with integrity standards in corporate legal relations both in Ukraine and in other foreign jurisdictions. The interest of a certain person in a transaction usually arises in the context of business relations, corporate transactions or public procurement procedures, where the risk of conflicts of interests increases. Ukrainian law establishes a range of persons who are parties to such transactions, including, in particular, company officers, affiliates and/or controllers.

A study of the legal regulation in the definition of parties to related party transactions under Ukrainian and EU law is necessary to find opportunities for the development of domestic corporate

law, even in such seemingly unpopular institutions. Such studies also help to identify shortcomings in existing regulations and develop effective mechanisms to prevent abuses that may arise in corporate legal relations.

Key words: business entities, related-party transactions, parties to transactions, collisions.

Постановка проблематики. Однією із ознак правочинів із заінтересованістю в сфері корпоративного права є суб'єкт його вчинення. Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» та Закон України «Про акціонерні товариства» визначають загальний перелік осіб, які можуть вчиняти правочин щодо якого є заінтересованість, дотримуючись порядку його погодження органом управління товариством. Однак, ці переліки є майже ідентичні і не охоплюють в повній мірі все коло осіб, юридичних чи фізичних, які можуть спричинити шкоду інтересам товариства, а також його учасникам, внаслідок, наприклад, укладення договору, що принесе особисту вигоду такій особі, але не товариству.

Метою дослідження є комплексне визначення кола суб'єктів, які можуть бути сторонами правочинів із заінтересованістю, шляхом аналізу чинного законодавства України та встановлення його основних прогалин і недоліків. Дослідження також спрямоване на формулювання науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання даного інституту з урахуванням потреб забезпечення прозорості корпоративних відносин і запобігання зловживанням з боку заінтересованих осіб.

Стан опрацювання проблематики. Проблемі, що розглядається, не було приділено значної уваги в науковій спільноті. Однак, варто звернути увагу на наукові праці Штим Т.Б., Карчевського К.А. та Вінник О.М., які зробили внесок в розвиток корпоративної доктрини України. Більше того, такі вчені як Ікбал Тонс Хавалдар та Лука Енрікес досліджували питання, що є предметом цієї наукової роботи.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняному корпоративному законодавстві перелік осіб, що можуть бути суб'єктами вчинення правочину із заінтересованістю, міститься у двох законодавчих актах – Законі України «Про акціонерні товариства» (надалі – ЗУ «Про АТ») та Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» (надалі – ЗУ «Про ТОВ та ТДВ»).

Відповідно до частини 1 статті 45 Закону України «Про ТОВ та ТДВ», Правочин вважається таким, щодо якого є заінтересованість (далі – правочин із заінтересованістю), якщо він укладається товариством з будь-ким із таких осіб:

- 1) посадовою особою товариства або її афілійованою особою;
- 2) учасником, який одноосібно або спільно з афілійованими особами володіє часткою, що становить 20 відсотків статутного капіталу товариства, або його афілійованими особами;
- 3) юридичною особою, в якій будь-яка з осіб, передбачених пунктами 1 і 2 цієї частини, є членом органу товариства;
- 3-1) особою, яка здійснює функції управління таким товариством (у разі передання їй повноважень виконавчого органу товариства у випадках, передбачених законом);
- 4) іншою особою, визначеною статутом товариства [3].

Водночас в акціонерних товариствах (надалі – «АТ») перелік таких осіб є дещо ширшим. Окрім переліку, наведеного в Законі України «Про ТОВ та ТДВ», частина 2 статті 107 Закону України «АТ» передбачає, що особою, заінтересованою у вчиненні акціонерним товариством правочину, також може бути особа, яка є:

- 1) акціонером, який одноосібно або спільно з афілійованими особами володіє не менш як 25 відсотками голосуючих акцій товариства, його афілійованою особою (крім випадків, коли акціонер прямо або опосередковано володіє 100 відсотками голосуючих акцій такого акціонерного товариства);
- 2) юридичною особою, в якій будь-яка з осіб, з передбачених пунктом 1, а також посадова особа органу акціонерного товариства або її афілійована особа, є посадовою особою або контролером такої юридичної особи [2].

Аналізована стаття збільшує необхідну частку власності в АТ до 25 відсотків голосуючих акцій, на відміну від 20 відсотків частки у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю (надалі – «ТОВ») чи товариства з додатковою відповідальністю (надалі – «ТДВ»), а також додає таке поняття як «контролер». Однак, унікальною для статті 45 Закону України «Про ТОВ та ТДВ» є вказівка на те, що заінтересованою у вчиненні правочину може бути також особа, яка здійснює функції управління таким товариством. Наведене положення було внесено до Закону України «Про ТОВ та ТДВ» у зв'язку з набранням чинності Законом України від 15.07.2021 № 1667-IX «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні».

Отже, суб'єктом вчинення правочину із заінтересованістю в господарському товаристві може бути: акціонер (учасник) товариства, якому належить певний відсоток голосуючих акцій (розмір

частки) у статутному капіталі товариства, посадова особа або член органу управління товариства, афілійована особа товариства та/або контролер юридичної особи, що є контрагентом АТ.

Акціонер (учасник) товариства. Варто почати із визначення того, хто є акціонером (учасником) товариства. Як вбачається із частини 1 статті 5 Закону України «Про АТ» акціонерами товариства можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, або територіальна громада в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, які є власниками акцій товариства [2]. ЗУ «Про ТОВ та ТДВ» не містить визначення того, хто є учасником ТОВ або ТДВ, але як вбачається з комплексного аналізу положень аналізованого законодавчого акту, учасником ТОВ або ТДВ є особа, яка володіє часткою в статутному капіталі ТОВ або ТДВ.

Однак, для того, щоб бути суб'єктом вчинення правочину із заінтересованістю особі недостатнього володіти часткою чи акцією в статутному капіталі АТ, ТОВ чи ТДВ. Визначальною ознакою в даному випадку є розмір такої частки чи кількість акцій, а саме:

- 1) володіти щонайменше 20 відсотками у статутному капіталі ТОВ або ТДВ безпосередньо або через афілійованих осіб;
- 2) володіти щонайменше 25 відсотками голосуючих акцій у статутному капіталі АТ безпосередньо або через афілійованих осіб.

Посадова особа або член органу управління товариства. Посадовою особою ж АТ, згідно із статтею 161 Закону України «Про АТ», є голова та члени наглядової ради, голова та члени ради директорів, виконавчого органу, корпоративний секретар акціонерного товариства, а також голова та члени іншого органу товариства (крім консультативного), якщо утворення такого органу передбачено законом або статутом акціонерного товариства [2]. Визначення того, хто є посадовою особою ТОВ в ЗУ «Про ТОВ та ТДВ» передбачено в частині 1 статті 42. Згідно з нею, посадовими особами товариства є члени виконавчого органу, наглядової ради, а також інші особи, передбачені статутом товариства [3].

Як вбачається із аналізу вказаних вище правових норм, перелік посадових осіб АТ та ТОВ (або ТДВ) наразі є обмеженим і тому втрачає ефективність у застосуванні на практиці, незважаючи на те, що законодавець передбачив можливість вказати інших посадових осіб в статуті ТОВ або ТДВ. Ми вважаємо, що було б доцільно розширити цей перелік, включивши до складу посадових осіб товариства тих, хто здійснює організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції, оскільки ці ролі мають значний вплив на діяльність товариства та, на практиці, майже ніколи не вказуються як окремі посадові особи в статутах ТОВ, ТДВ, чи АТ. Це особливо важливо у контексті правочинів із заінтересованістю, оскільки такі особи, як, наприклад, головний бухгалтер, можуть мати особисту зацікавленість у прийнятті товариством рішень щодо певних правочинів, що може відобразитися на економічних інтересах товариства.

Афілійована особа. Визначення афілійованої особи в ЗУ «Про ТОВ та ТДВ» не передбачено, оскільки частина 9 статті 42 вказує, що афілійованими особами вважаються особи, які визнаються такими відповідно до Закону України «Про акціонерні товариства» [3], а отже вона є бланкетною та фактично уніфікує визначення афілійованої особи одночасно для ТОВ, ТДВ та АТ. Згідно частини 1 статті 2 ЗУ «Про АТ», афілійованими між особою є наступні особи:

- юридичні особи, одна з яких здійснює контроль над іншою або які перебувають під контролем третьої особи;
- члени сім'ї фізичної особи, а саме чоловік (дружина), батьки (усиновителі), опікуни (піклувальники), рідні брати та сестри, діти та їхні чоловіки (дружини);
- фізична особа та члени її сім'ї і юридична особа, якщо ця фізична особа та/або члени її сім'ї здійснюють контроль над юридичною особою [2].

З аналізу наведеного визначення можна зробити висновок, що ознака афілійованості обмежується лише двома конкретними ситуаціями: або здійсненням контролю однією юридичною особою над іншою, або наявністю родинних (сімейних) зв'язків між учасниками. Однак, вважаємо, що таке трактування є надто обмеженим, оскільки не охоплює всі можливі випадки, коли суб'єкти можуть бути зацікавленими в укладанні правочинів із заінтересованістю. Зокрема, не враховано тих ситуацій, коли афілійованість може проявлятися в інших формах взаємозв'язків, що також мають значення для оцінки потенційної зацікавленості у правочинах між сторонами, наприклад спільне членство в громадських організаціях та благодійних фондах, або спільне володіння майновими правами об'єктів інтелектуальної власності, що може вказувати на спільні бізнес інтереси таких осіб. Також варто звернути увагу на неповне визначення ознаки афілійованості через родинні зв'язки. Стаття 2 ЗУ «Про АТ» не відносить до потенційних афілійованих осіб членів родини другого ступеню споріднення та батьків дружини чи чоловіка, незважаючи на те, що між такими особами досить часто існують також й підприємницькі зв'язки.

Контролер. Найскладніша ситуація в законодавстві із визначення того, кого слід вважати «контролером» юридичної особи. Звертаємо увагу, що ЗУ «Про ТОВ та ТДВ» не містить визначення того, хто є контролером, але, на відміну від ЗУ «Про АТ», контролер і не є суб'єктом вчинення правочину із заінтересованістю в ТОВ чи ТДВ. Отже, поняття «контролера» як суб'єкта вчинення правочину, щодо якого існує заінтересованість, ми можемо розглядати лише в контексті АТ. Одразу варто звернути увагу на те, що дефініцію «контролера» та його ознак ЗУ «Про АТ» не надає, тож необхідно звертатись до інших законодавчих актів. Як вбачається із Податкового кодексу України, а саме підпункту 14.1.159 пункту 14.1. статті 14, при визначенні пов'язаних осіб юридичної особи «контролер» фактично ототожнюється із кінцевим бенефіціарним власником [1]. Згідно з пунктом 30 частини 1 статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» кінцевим бенефіціарним власником для юридичних осіб є будь-яка фізична особа, яка здійснює вирішальний вплив на діяльність юридичної особи (в тому числі через ланцюг контролю/володіння). Ознакою здійснення прямого вирішального впливу на діяльність є безпосереднє володіння фізичною особою часткою у розмірі не менше 25 відсотків статутного (складеного) капіталу або прав голосу юридичної особи, а ознаками здійснення непрямого вирішального впливу є принаймні володіння фізичною особою часткою у розмірі не менше 25 відсотків статутного (складеного) капіталу або прав голосу юридичної особи через пов'язаних фізичних чи юридичних осіб, трасти або інші подібні правові утворення, чи здійснення вирішального впливу шляхом реалізації права контролю, володіння, користування або розпорядження всіма активами чи їх часткою, права отримання доходів від діяльності юридичної особи [5]. Отже, з наведеного ми можемо дійти висновку, що контролером для АТ є кінцевий бенефіціарний власник. Однак, це не зовсім відповідає іншим нормам чинного законодавства України з огляду на наступне.

Враховуючи те, що банки функціонують у формі АТ, то за визначенням контролера ми можемо звернутись до Закону України «Про банки та банківську діяльність». Відповідно до статті 2 згаданого законодавчого акта, контролер – фізична або юридична особа, щодо якої не існує контролерів – фізичних осіб та яка має можливість здійснювати вирішальний вплив на управління або діяльність юридичної особи шляхом прямого та/або опосередкованого володіння самостійно або спільно з іншими особами часткою в юридичній особі, що відповідає еквіваленту 50 чи більше відсотків статутного капіталу та/або голосів юридичної особи, або незалежно від формального володіння здійснювати такий вплив на основі угоди чи будь-яким іншим чином [4].

Таким чином в нас виникає колізія між Податковим кодексом України, який ототожнює «контролера» із бенефіціарним власником юридичної особи та Законом України «Про банки та банківську діяльність». Неузгодженість полягає у різному розмірі частки володіння АТ для того, щоб набути статус «контролера». Очевидно, що у випадку із АТ, яке не є банком та не володіє відповідною ліцензією, визначати статус контролера ми будемо керуючись Податковим кодексом України, а саме визначати контролера як особу, яка безпосередньо чи опосередковане володіє часткою у розмірі 25 відсотків статутного капіталу АТ. Натомість у випадку, якщо в межах банку виникає ситуація вчинення правочину із заінтересованістю, то постає логічне запитання щодо того, яким Законом України керуватись для визначення того чи справді особа є належним суб'єктом його вчинення. Як зазначає у своїй роботі Розгон О.В. подолання колізій між нормами рівної юридичної сили здійснюється шляхом використання колізійних норм або колізійних принципів таких як *lex specialis derogat generalis* (лат. «спеціальний закон відмінняє (витісняє) загальний закон») [6]. Оскільки Закон України «Про АТ» закріплює загальні правові норми діяльності АТ, а Закон України «Про банки та банківську діяльність» регулює діяльність не всіх АТ, а лише тих, що діють як банки, то можемо зробити висновок, що Закон України «Про банки та банківську діяльність» є спеціальним щодо Закону України «Про АТ», а відтак, на підставі принципу *lex specialis derogat generalis*, застосовуватиметься саме перший з названих законодавчих актів для визначення ознак особи «контролера» як суб'єкта вчинення правочину із заінтересованістю в межах банку.

Із наведеного можна зробити висновок, що питання визначення «контролера» як суб'єкта вчинення правочину із заінтересованістю є досить неврегульованим питанням чинного законодавства України з огляду на:

- 1) Відсутність контролера як одного із суб'єктів вчинення правочину із заінтересованістю в межах ТОВ та ТДВ, що не є виправдано з боку законодавця, оскільки «контролер», а в розумінні Податкового кодексу України кінцевий бенефіціарний власник ТОВ чи ТДВ, може також мати заінтересованість у вчиненні товариством правочину, маючи на меті завдання шкоди інтересам самого товариства чи інших його учасників.

2) Відсутність дефініції поняття «контролер» в Законі України «Про АТ», що створює необхідність визначення такого поняття із інших нормативно-правових актів, що в свою чергу може створювати колізії.

Висновок. Проведений аналіз правового регулювання суб'єктів вчинення правочинів із заінтересованістю дозволяє виявити низку недоліків чинного законодавства України та обґрунтувати необхідність його вдосконалення. Українське законодавство потребує розширення визначень суб'єктів вчинення правочинів із заінтересованістю, зокрема, включення таких осіб, як головні бухгалтери та інші особи, які володіють адміністративно-господарськими чи організаційно-розпорядними функціями в межах товариства.

Більше того, невизначеність статусу «контролера» в Законі України «Про АТ» створює колізії із іншими нормативно-правовими актами, що ускладнює правозастосування та знижує ефективність корпоративного контролю. Для уникнення юридичних протиріч у визначенні статусу контролера доцільно внести зміни до законодавства, які б уніфікували це поняття для різних суб'єктів господарювання, зокрема ТОВ та ТДВ.

Отже, удосконалення правового регулювання суб'єктів правочинів із заінтересованістю в Україні сприятиме забезпеченню прозорості, доброчесності та захисту інтересів учасників корпоративних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Податковий кодекс України: Кодекс України від 02.12.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
2. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text>.
3. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>.
4. Про банки і банківську діяльність: Закон України 07.12.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text>.
5. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.
6. Розгон О.В. Сутність механізму вирішення колізій норм права. *Eurasian academic research journal*. 2016. № 1. С. 53–62. URL: <http://www.earj.org>.

УДК 346.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.47>

РОЛЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ У РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ: ОЦІНКА ПОТОЧНОГО СТАНУ ТА НОВІ ПІДХОДИ

Сошников А.О.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
Державна установа
«Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0003-4998-9713
e-mail: antonsoshnikov@gmail.com

Сошников А.О. Роль органів влади у розвитку соціально відповідального господарювання: оцінка поточного стану та нові підходи.

Дослідження направлено на оцінку поточного стану впливу органів державної влади на розвиток соціально відповідального господарювання, зокрема і через формування та реалізацію різних державних політик, а також надати пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення механізму прийняття відповідних рішень.

Наразі в Україні відсутнє єдине бачення розвитку соціально відповідального господарювання, зокрема це пов'язано з відсутністю повноцінної та дієвої державної політики у цій сфері, що і блокує вирішення зазначеної проблематики. Хоча частково це можна пояснити тим, що засади соціально відповідальної поведінки бізнесу є наскрізними і є частиною різних державних політик, які впроваджують уповноважені органи влади.

В статті проаналізована діяльність понад 20 державних інституцій, зокрема і центральних органів виконавчої влади, які формують та (або) реалізують ті чи інші державні політики і які мають (можуть мати) вплив на розвиток соціально відповідального господарювання (як прямий, так і опосередкований).

Констатовано, що значна кількість центральних органів виконавчої влади формують та реалізують державні політики, що торкаються діяльності суб'єктів господарювання і можуть бути дотичні до стимулювання бізнесу до соціально відповідальної поведінки, що надалі дозволить створити передумови для становлення та розвитку відповідного бізнес-середовища.

Підкреслено, що більшість державних політик розробляються на рівні того чи іншого центрального органу виконавчої влади, що зумовлює їх здебільшого вузький (галузевий) підхід, своєю чергою, розвиток соціально відповідального бізнесу потребує міжгалузевих, міжвідомчих та міжсекторальних рішень.

З метою здійснення загальної координації між різними органами влади, а також бізнес-спільнотою та громадськістю, обґрунтовано доцільність створення міжвідомчої (міжсекторальної) робочої групи з розвитку соціально відповідального бізнесу (соціально відповідального господарювання), як тимчасового консультативно-дорадчого органу при Першому віце-прем'єр-міністрі України – міністрі економіки України або при Міністерстві економіки України.

Ключові слова: бізнес, суб'єкти господарювання, державна політика, економічна політика, соціально відповідальне господарювання, соціально відповідальна поведінка, міжвідомчі рішення, міжсекторальні підходи, координація.

Soshnikov A.O. The role of public authorities in the development of socially responsible management: assessment of the current state and new approaches.

The research is aimed at assessing the current state of influence of public authorities on the development of socially responsible business, including through the formation and implementation of various state policies, as well as providing proposals and recommendations for improving the mechanism of relevant decision-making.

At present, Ukraine lacks a unified vision of socially responsible business development, in particular, due to the lack of a full-fledged and effective state policy in this area, which blocks the solution of this problem. However, this can be partly explained by the fact that the principles of socially responsible

business behaviour are cross-cutting and are part of various government policies implemented by the authorised authorities.

The article analyses the activities of more than 20 state institutions, including central executive authorities, which formulate and/or implement certain state policies and which have (may have) an impact on the development of socially responsible business (both direct and indirect).

It is stated that a significant number of central executive authorities formulate and implement state policies affecting the activities of business entities and may be related to stimulating business to behave socially responsible, which will further create the preconditions for the establishment and development of the relevant business environment.

It is emphasised that most state policies are developed at the level of a central executive body, which leads to a narrow (sectoral) approach, while the development of socially responsible business requires inter-industry, inter-agency and inter-sectoral solutions.

In order to ensure overall coordination between various authorities, as well as the business community and the public, the author substantiates the expediency of establishing an interagency (inter-sectoral) working group on the development of socially responsible business (socially responsible management) as a temporary advisory body under the First Vice Prime Minister of Ukraine - Minister of Economy of Ukraine or under the Ministry of Economy of Ukraine.

Key words: business, business entities, state policy, economic policy, socially responsible management, socially responsible behavior, interagency decisions, cross-sectoral approaches, coordination.

Постановка проблеми. Значення соціально відповідального бізнесу не можна переоцінити, оскільки саме ціннісний бізнес виступає партнером для реалізації різних проєктів та програм (на рівні громад чи держави загалом), а іноді і їх ініціатором. Також він сприяє перетворенням в державі та суспільстві.

Наразі в Україні відсутнє єдине бачення розвитку соціально відповідального господарювання, зокрема це пов'язано з відсутністю повноцінної та дієвої державної політики у цій сфері, що і блокує вирішення зазначеної проблематики. Хоча частково це можна пояснити тим, що засади соціально відповідальної поведінки бізнесу є наскрізними і є частиною різних державних політик, які впроваджують уповноважені органи влади.

Розвиток соціально відповідального бізнесу потребує комплексних міжвідомчих, а іноді й міжсекторальних рішень, що дозволять подолати міжвідомчих та міжсекторальних бар'єрів. Це актуалізує питання створення єдиного міжсекторального простору для центральних органів виконавчої влади, громадського сектору, наукового та експертного середовища.

Стан опрацювання. Тематика соціально відповідальної поведінки бізнесу останнім часом знаходиться у фокусі вітчизняних дослідників: Н. Орлової, А. Харламової, М. Саприкіної, В. Устименко, Р. Джабраїлова, А. Токунової, І. Золотарьової, А. Санченко, О. Уварової та інших. Також дана проблематика активно вивчалась іноземними вченими: В. Carroll Archie, Н. Bowen, R. Freeman, J. Elkington та інші. Водночас, відзначимо, що роль органів влади у розвитку соціально відповідального господарювання досліджувалась досить фрагментарно, а частина праць вже втратили свою актуальність через постійну оптимізацію центральних органів виконавчої влади.

Мета статті – дослідити поточний стан впливу органів державної влади на розвиток соціально відповідального господарювання, зокрема, і через формування та реалізацію різних державних політик, а також надати пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення механізму прийняття відповідних рішень.

Виклад основного матеріалу. 24.01.2020 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято Концепцію реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 р. (далі – Концепція). Одним з завдань Концепції було окреслено першочергові заходи для впровадження міжнародних стандартів ведення соціально відповідального бізнесу в діяльність суб'єктів господарювання [1]. З метою практичної реалізації цієї Концепції затверджено відповідний план заходів [2], де виконавцями було визначено багато органів влади (Міністерство економіки України, Міністерство освіти і науки України, Національний банк України та інші), з однієї сторони, та з іншої – Національна академія наук України, Спільний представницький орган репрезентативних всеукраїнських об'єднань профспілок на національному рівні, Спільний представницький орган сторони роботодавців на національному рівні, міжнародні організації, громадські організації та інші. Загальна кількість виконавців чітко не визначена, але виходячи з контексту мова йде про десятки виконавців, що представляють різні відомства та сектори, а також як центральні, так і місцеві органи виконавчої влади.

Значна частина заходів Концепції не була реалізована (наприклад, підготовка огляду щодо стану та розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні, забезпечення функціонування офі-

ційного веб-порталу Національного контактного пункту з питань сприяння наданню рекомендацій (керівних принципів) для багатонаціональних підприємств тощо). Додатково відзначимо, що протягом майже 5 років (з дати прийняття Концепції) повноцінний її моніторинг не проводився, що ускладнює процес оцінки її виконання. На нашу думку, це пов'язано з недостатньою координацією, що і створює перешкоди для ефективного формування та реалізації державної політики у сфері розбудови соціального відповідального господарювання. Нагадаємо, що координація діяльності суб'єктів формування та реалізація державної політики необхідно розуміти як сукупність дій, спрямованих на впорядкування взаємозв'язків між органами влади (державної, політичної), громадськістю та іншими з відповідною метою [3]. Цієї координації можна досягти через різні форми, як-то спільні (координаційні) наради [4], науково-практичні заходи (конференції, круглі столи тощо), а також через діяльність спеціальних консультативно-дорадчих органів тощо. І. Дегтярьова підкреслює, що при формуванні політики відіграють значну роль допоміжні структури – консультативні, дорадчі, координаційні органи, які створюються для належного забезпечення виконання функцій державного управління, формування та реалізації державної політики у певній галузі [5].

В Україні практика діяльності органів міжвідомчого спрямування не є новою. Так, в різні часи були утворені: Міжвідомча робоча група з питань реалізації державної санкційної політики [6], Міжвідомча робоча група з вирішення проблемних питань діяльності суб'єктів господарювання державного сектору економіки, функції з управління якими здійснює Кабінет Міністрів України [7], Міжвідомча комісія з міжнародної торгівлі [8], Міжвідомча робоча група з питань прискореного перегляду інструментів державного регулювання господарської діяльності [9] та інші. Хоча до частини цих органів буди включені не тільки представники органів влади, але і представники неурядового сектору, фактично вони мали міжсекторальну спрямованість. Також в Україні діяли чи продовжують діяти різні міжсекторальні комісії, групи, наприклад, Міжсекторальна робоча група з питань розробки Стратегії розвитку системи охорони здоров'я до 2030 р. [10], Секторальні (міжсекторальні) групи призначених органів з оцінки відповідності та/або визнаних незалежних організацій [11], Міжсекторальна робоча група для розробки Національного плану дій України з надання допомоги тим, хто постраждав від вибухонебезпечних предметів [12] та інші. Координаційні органи дійсно виступають дієвим інструментом для узгодження державної політики в різних сферах. Хоча потрібно констатувати, що не завжди вони спроможні напрацювати міжвідомчі (міжсекторальні) рішення, що обумовлюється реальною метою їх утворення.

Відповідно до пункту 4 Положення про Міністерство економіки України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України «Питання Міністерства економіки» від 20.08.2014 № 459 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 17.02.2021 № 124) саме воно виконує функції національного контактного пункту з питань сприяння наданню рекомендацій (керівних принципів) для багатонаціональних підприємств у рамках Декларації Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) про міжнародні інвестиції і багатонаціональні підприємства (далі – Національний контактний пункт). Національний контактний пункт в Україні сприяє популяризації Керівних принципів ОЕСР (зокрема, і Керівних принципів ОЕСР для багатонаціональних підприємств щодо відповідального ведення бізнесу) та здійснює розгляд скарг щодо їх порушень [13].

Свого часу була зроблена спроба об'єднати зусилля різних стейкхолдерів для напрацювання міжвідомчих рішень, зокрема і у сфері розвитку соціального відповідального бізнесу. Так, у 2018 році на базі тоді ще Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (наразі Міністерство економіки України) було утворено Міжвідомчу робочу групу щодо забезпечення функціонування Національного контактного пункту (далі – Міжвідомча робоча група), як тимчасово консультативно-дорадчий орган. Серед основних завдань її діяльності визначено: підготовка пропозицій щодо розроблення проєктів нормативно-правових актів стосовно ведення відповідального бізнесу; підготовка пропозицій щодо здійснення заходів стосовно імплементації принципів та стандартів ведення відповідального бізнесу в Україні тощо. Для виконання цих завдань вона наділена наступними повноваженнями: проведення консультацій з представниками органів державної влади та бізнесу щодо ведення відповідального бізнесу в рамках дотримання стандартів та керівних принципів; участь у розробці інформаційно-довідкових матеріалів (брошур, буклетів тощо) стосовно принципів та стандартів ведення відповідального бізнесу для подальшого розповсюдження серед представників бізнесу та громадянського суспільства; участь в організації та проведенні семінарів та тренінгів для представників органів виконавчої влади та бізнесу з питань основних принципів та стандартів ведення відповідального бізнесу, у тому числі на прикладі країн – підписантів Декларації ОЕСР [14].

До останнього складу Міжвідомчої робочої групи (в редакції наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 16.04.2019 № 641) входять представники: Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (з 03.06.2021 – Міністерство економіки України), Міністерства аграр-

ної політики та продовольства України, Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерства енергетики та вугільної промисловості України, Фонду державного майна України; Міністерства соціальної політики України, Федерації професійних спілок України, Європейської бізнес асоціації, Американської торгівельної палати в Україні, громадської організації «Центр «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності» [14]. Підхід залучення різних стейкхолдерів, як органів державної влади, бізнес-спільноти та експертного середовища є найбільш універсальним та дієвим. Здається за доцільніше розширити персональний склад цього органу через забезпечення більш ширшого представництва інших органів влади та неурядового сектору. Відзначимо, що інформація про засідання Міжвідомчої робочої групи або іншу її діяльність відсутня.

Як вже зазначалось, розвиток соціально відповідального господарювання є наскрізним, тобто є або може бути частиною різних державних політик. На соціально відповідальну поведінку бізнесу впливають різні державні інституції. На початку розглянемо ті, які можуть здійснювати загальний вплив на суб'єктів господарювання за галузевою належністю та на загальний розвиток соціального відповідального бізнесу.

Статтею 1 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 № 3166-VI встановлено, що до системи центральних органів виконавчої влади належать міністерства та інші центральні органи виконавчої влади. Своєю чергою, саме міністерства забезпечують формування та реалізацію державної політики в одній чи декількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики [15]. Відзначимо, що завданням центральних органів виконавчої влади є також здійснення державного нагляду (контролю) (стаття 17 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади»).

Одним з основних виконавців та співвиконавцем більшості заходів з реалізації Концепції було визначено Міністерство економіки України, також саме на нього покладено функцію Національного контактного пункту. Міністерство економіки України також забезпечує загальну координацію реалізації заходів Концепції.

Крім того, Міністерство економіки України здійснює формування державної політики у сфері захисту прав споживачів, контролю за цінами, державної регуляторної політики та державної політики з питань ліцензування, дозвільної системи, нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності; у сфері промислової безпеки, охорони праці, гігієни праці, здійснення державного нагляду та контролю за додержанням вимог законодавства про працю та зайнятість населення (стаття 1 Положення про Міністерство економіки України) та інше. Це все підкреслює провідну роль Міністерства економіки України у створенні соціально відповідального бізнес-середовища.

Соціально відповідальна поведінка бізнесу напряду пов'язана з концепцією бізнесу та прав людини. При розбудові бізнесу на засадах соціального відповідального господарювання одним з ключових елементів є дотримання прав людини. Тому зростає роль національної інституції з прав людини. Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23.12.1997 № 776/97-ВР [16] встановлено, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений), в межах парламентського контролю [17], здійснює захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України. На підставі статті 11 цього закону Уповноважений призначив свого Представника з соціальних та економічних прав [18], до функціоналу якого і віднесено забезпечення захисту прав людини та громадянина під час здійснення господарської діяльності.

Своєю чергою, на Антимонопольний комітет України, діяльність якого направлена на забезпечення державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності (стаття 1 Закон України «Про Антимонопольний комітет України» від 26.11.1993 № 3659-XII) покладено наступні завдання: здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції враховуючи при цьому пріоритетність прав споживачів; запобігання, виявлення і припинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції; контролю за концентрацією, узгодженими діями суб'єктів господарювання та дотриманням вимог законодавства про захист економічної конкуренції під час регулювання цін (тарифів) на товари, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій; сприяння розвитку добросовісної конкуренції та інше [19]. Загальна правова рамка діяльності Антимонопольного комітету України покликана запобігти негативним явищам у бізнес-середовищі, спонукаючи компанії дотримуватись доброчесної поведінки, що є однією з засадничих соціально відповідального господарювання.

Державна податкова служба України реалізує державну податкову політику, контролює за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків, зборів, платежів: здійснює державну політику у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню (пункт 3 Положення про Державну податкову службу України [20]). Тим самим спри-

яє загальній детінізації господарської діяльності, а також відповідальному веденню бізнесу через виконання зобов'язань перед державою.

Державна служба України з питань праці забезпечує реалізацію державної політики у сферах промислової безпеки, охорони праці, гігієни праці, поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, здійснення державного гірничого нагляду, а також з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятість населення. Також вона здійснює державне регулювання і контроль щодо охорони праці та промислової безпеки у сфері діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки [21], що дозволяє контролювати виконання роботодавцями зобов'язань перед своїми працівниками.

Програми та проєкти з енергоефективності стають все більше актуальними, особливо в умовах обмеженості енергетичних ресурсів, зношеності окремих виробничих та інших потужностей, які побудовані за досить старими енергозатратними технологіями. Відповідальним за ефективне використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження; забезпечення підвищення рівня енергоефективності в усіх секторах національної економіки є Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України [22], яке і реалізує відповідну державну політику.

Окремо необхідно розглянути органи влади, які здійснюють державне регулювання та нагляд за суб'єктами господарювання за галузевою направленістю, тобто, які можуть впливати на розвиток соціально відповідального господарювання в окремих секторах економіки.

Одним з секторів національної економіки, який зокрема і найбільш наближений до громадян, є банківський сектор, послугами якого користується переважна більшість громадян щоденно. Своєю чергою, банківські установи мають значні ресурси і вплив на клієнтів, що і зумовлює досить жорстке регулювання їх діяльності для захисту, як фізичних, так і юридичних осіб. Так, відповідно до статті 7 Закону України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 № 679-XIV на Національний банк України покладено функції щодо спеціального державного регулювання та нагляду (насамперед, банківського регулювання та нагляду; на ринках небанківських фінансових послуг за діяльністю небанківських фінансових установ; у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення тощо). Саме його чітка позиція та дієва політика дозволяє забезпечувати захист прав споживачів фінансових послуг, зокрема і через контроль за додержанням колекторськими компаніями вимог щодо взаємодії зі споживачами при врегулюванні простроченої заборгованості (вимог щодо етичної поведінки), що особливо важливо під час розвитку соціально відповідального бізнес-середовища. Пріоритетним напрямком також виступає доступність фінансових та інших послуг для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення. Набуває особливого значення роль регулятора у підвищенні рівня фінансової грамотності населення, що також є одним з його завдань і сприяє зменшенню фінансових махінацій (зловживань) [23].

Положенням про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку, затверджене Указом Президента України від 23.11.2011 № 1063/2011 визначено, що вона виконує наступні завдання: захист прав інвесторів шляхом здійснення заходів щодо запобігання і припинення порушень законодавства на ринку цінних паперів та законодавства про акціонерні товариства; здійснює державне регулювання та контроль у сфері спільного інвестування; здійснює окремі повноваження щодо державного регулювання і нагляду у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму тощо [24]. Реалізуючи відповідні повноваження Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку створює запобіжники для можливих зловживань окремими суб'єктами господарювання.

В останні роки спостерігається досить невідома тенденція щодо збільшення кількості громадян, які на постійній основі грають в онлайн-казино чи інші форми азартних ігор. Значна частина цих організаторів ігор здійснюють свою діяльність з порушенням положень чинного законодавства (без дозвільних документів, допускаючи до участі в іграх неповнолітніх тощо). На відповідну проблематику також звертають увагу і науковці у своїх працях [25; 26], пропонуючи ті чи інші інструменти протидії, як лудоманії, так і іншим негативним явищам. Зважаючи на ризики для громадян (зокрема через можливі фінансові втрати), які несуть азартні ігри, навесні 2020 р. в Україні було утворено Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей, основними завданнями якої було визначено реалізацію державної політики у сфері організації та проведення азартних ігор, в лотерейній сфері. Також вона здійснює державний нагляд (контроль) за ринком азартних ігор, а також у лотерейній сфері (пункт 3 Положення про Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей) [27].

Хоча приватизаційні процеси (так зване «роздержавлення») тривають вже понад 30 років, все ж таки значна кількість об'єктів продовжують залишатися у державній власності. Іноземний та вітчизняний бізнес досить активно долучається, як до малої, так і великої приватизації. Також приватні компанії виступають орендарем державної чи комунальної нерухомості. В ході прива-

тизаційних та орендних правовідносин завдання держави отримати не тільки максимальну ціну чи орендну плату відповідно, але і отримати надійного партнера, який буде дотримуватись принципів соціальної відповідальної поведінки. В Україні Фонд державного майна реалізує державну політику у сфері приватизації, оренди, використання та відчуження державного майна, здійснює управління об'єктами державної власності, зокрема корпоративними правами держави у статутних капіталах окремих господарських товариств; здійснює контроль у сфері організації та проведення приватизації державного майна, передачі державного майна в оренду та користування; здійснює повернення у державну власність державного майна, що було приватизоване, відчужене або вибуло з державної власності з порушенням законодавства; забезпечує державне регулювання у сфері оцінки майна, майнових прав та професійної оціночної діяльності, сприяння процесу монополізації економіки і створенню умов для конкуренції виробників [28].

На конституційному рівні проголошено, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (стаття 14 Конституції України). Значення вітчизняного агропромислового сектору досить важко переоцінити, як для держави, так і світу, враховуючи, що він виступає одним зі стовпів продовольчої безпеки. В агропромисловому господарстві України залучено понад 2 млн громадян [29], саме воно забезпечує значне надходження валюти у державу, а також цей бізнес охоплює всі регіони, що зумовлює вплив на регіональний та місцевий розвиток (розвиток територіальних громад). В сільській місцевості особливо важливим є розвиток соціально відповідального бізнесу, який буде спроможний реалізовувати відповідні програми та проекти чи виступати їх партнером, надаючи фінансову чи іншу підтримку. Держава повинна бути впевнена, що власником чи орендарем земельних ділянок виступає бізнес, який не тільки буде дотримуватись технічних вимог щодо обробки землі та інших, а також буде відповідально ставитися до цих ресурсів та розвивати території. Це все зумовлює активну увагу держави за діяльністю галузевого бізнесу. Відповідно до пункту 3 Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 17.02.2021 № 124 на Міністерство аграрної політики та продовольства України покладено наступні завдання: формування та реалізація державної політики у сферах агропромислового виробництва, сільського розвитку, розвитку фермерства, моніторингу за родючістю ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення; у сферах рибного господарства та рибної промисловості, регулювання рибальства, продовольчого забезпечення, державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі, у сфері ветеринарної медицини тощо [30].

Євроінтеграційні процеси України зумовлюють значні зміни у промисловій політиці. Також необхідно звернути увагу, що промислові та інші товари повинні відповідати спеціальним вимогам для їх подальшої реалізації на ринку ЄС (наприклад, вимоги щодо відповідального споживання). А триваюча військова агресія російської федерації підкреслює важливість діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу. Останнім часом спостерігається тенденція, що окремі оборонні замовлення все частіше виконують приватні компанії (наприклад, виготовлення дронів тощо). Формуванням та реалізацією державної промислової політики, державної політики щодо розвитку стратегічних галузей промисловості, зокрема військово-промислової політики в оборонно-промисловому комплексі здійснює Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України (пункт 3 Положення про Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України [31]).

Посилюється роль також цифрових технологій та відбувається стрімка цифровізація економіки. Сучасна IT-індустрія здійснює суттєвий вплив як на компанії інших галузей, так і громадян. Для держави та суспільства дуже важливим, щоб саме IT-бізнес розвивався на засадах соціально відповідального господарювання, який охоплює значну кількість кінцевих споживачів та в розрізі можливих кібератак. Так, діяльність Міністерства цифрової трансформації України направлена на забезпечення формування та реалізація державної політики у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрових інновацій та технологій; розвитку інфраструктури широкопasmового доступу до Інтернету, електронної комерції та бізнесу, у сфері розвитку IT-індустрії [32].

Враховуючи військову агресію, що продовжує тривати, кількість учасників, а відповідно і ветеранів російсько-української війни постійно зростає. Держава, як і українське суспільство мають особливі зобов'язання перед ветеранською спільнотою. Тому проактивна діяльність Міністерства у справах ветеранів України, яке відповідальне за формування і реалізацію державної політики у сфері соціального захисту ветеранів та членів їх сімей, соціальної та професійної адаптації, зайнятості, підвищення конкурентоспроможності на ринку праці [33], є надважливою. Одним з пріоритетів ветеранської політики є розвиток ветеранського підприємництва, зокрема і як форми соціального підприємництва, а також створення сприятливого середовища для працевлаштування ветеранів у різних галузях економіки.

Необхідно відзначити, що діяльність Міністерства юстиції України, яке впливає на всю законодавчу рамку, зокрема і розвитку соціально відповідального бізнесу. Завданням Міністерства юстиції України також є: проведення перевірки ділової репутації покупця (потенційного покупця) медіа; запобігання та протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму тощо щодо адвокатських бюро, адвокатських об'єднань та окремих адвокатів; нотаріусів; суб'єктів господарювання, що надають юридичні послуги [34].

За оцінкою бізнесу, перешкодами для залучення в Україну іноземних інвестицій є поширення корупції та недовіра до судової влади [35]. Корупційне середовище є одним з суттєвих бар'єрів для розвитку соціально відповідального бізнесу. Антикорупційною стратегією на 2021-2025 роки відзначено, що основними проблемами є: неефективне державне регулювання, що заважає доброчесному бізнесу розвиватися та обумовлює корупційні практики, а також високий рівень толерування корупції у приватному секторі економіки [35]. Антикорупційною стратегією проголошено, що результатними її реалізації повинно стати сприяння юридичним особам приватного права у розробці та вдосконаленні кодексів доброчесності на основі провідних практик корпоративного управління, а також концепції імплементації антикорупційних стандартів у приватному секторі [35]. Це все може бути досягнене за активної участі бізнес-спільноти та інституцій громадянського суспільства. Відповідно до статті 11 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII саме до повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції віднесено формування та реалізація антикорупційної політики [36].

З кожним роком зростають негативні техногенні та антропогенні впливи на навколишнє природне середовище, що зумовлено більш активною виробничою та іншою діяльністю бізнесу. До основних напрямів розвитку соціально відповідального бізнесу у сфері охорони навколишнього природного середовища належать: впровадження інноваційних екологічно безпечних та енерго-ефективних технологій; запобігання негативному впливу на навколишнє природне середовище та утилізація відходів [1]. Показниками результативності у даному напрямі повинно стати: забезпечення раціонального використання природних ресурсів, зниження рівня енергоспоживання та зменшення обсягу викидів, зниження впливу виробничої діяльності на навколишнє природне середовище та збереження біорізноманіття, що досягається шляхом здійснення суб'єктами господарської діяльності екологічних інновацій та створення системи екологічного менеджменту [1]. Чинним законодавством завдання з забезпечення формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, біологічної і генетичної безпеки; геологічного вивчення та раціонального використання надр; управління відходами, забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією; поводження з пестицидами та агрохімікатами; раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів; охорони та раціонального використання земель покладено на Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України [37].

Також доречно звернути увагу на уповноважені органи влади, які здійснюють безпосередній контроль за окремими напрямками господарської діяльності. Наприклад, Державна екологічна інспекція України здійснює державний нагляд (контроль) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів (пункт 3 Положення про Державну екологічну інспекцію України) [38]. Своєю чергою, Державна інспекція енергетичного нагляду України здійснює нагляд (контроль) за компаніями, які ведуть свою діяльність у сфері електроенергетики та тепlopостачання, а також на ринку природного газу [39].

Як вже зазначалось, в результаті військових дій зруйновано або пошкоджено чисельні об'єкти інфраструктури. До процесу відновлення вже залучена і буде залучатись надалі значна кількість компаній. Держава повинна створити умови, щоб до проєктів відновлення були залучені тільки компанії, що поділяють принципи соціально відповідальної поведінки, тим самим держава отримає не тільки надійного партнера, але і ціннісного. В даному питанні ключову роль відіграє Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України, яке і реалізує державну політику в частині здійснення заходів з будівництва (нового будівництва, реконструкції, реставрації, капітального ремонту), ремонту, модернізації інфраструктури, об'єктів житлової нерухомості, громадського призначення, соціальної сфери, сфери житлово-комунального господарства, благоустрою населених пунктів, управління побутовими відходами (об'єктів оброблення відходів, полігонів), інженерно-транспортної, енергетичної інфраструктури, захисних споруд цивільного захисту, інших об'єктів, що мають вплив на життєдіяльність населення [40].

Окремо виділимо центральні органи виконавчої влади, які не здійснюють прямого впливу на суб'єктів господарювання, але опосередковано можуть впливати на розвиток соціально відповідального бізнес-середовища. Так, наприклад діяльність Міністерства культури та стратегічних комунікацій України спрямована на забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері медіа, зокрема з питань медіаграмотності та у інформаційній сфері [41]. Саме це міністерство

може ініціювати проведення просвітницьких кампаній з популяризації принципів соціально відповідальної поведінки серед бізнесу та громадян, зокрема і через соціальну рекламу. Підвищення загальної обізнаності окремих груп громадян (здобувачі вищої освіти та учнів закладів освіти) про соціально відповідальне господарювання може забезпечити Міністерство освіти і науки України, яке відповідальне за забезпечення формування та реалізацію державної політики у сфері освіти, інноваційної діяльності. Також саме воно здійснює державний нагляд (контроль) за діяльністю закладів освіти, підприємств, установ та організацій, які надають послуги у сфері освіти, незалежно від їх підпорядкування і форми власності [42]. Так, воно може ініціювати вивчення спеціальних навчальних дисциплін з соціально відповідального бізнесу та розробити відповідні методичні рекомендації.

Однією з проблем розвитку соціально відповідального бізнесу є також нерозуміння даної концепції представниками органів влади. Тому одним з пріоритетних напрямків повинно бути підвищення обізнаності державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Ключовим суб'єктом в цьому процесі є Національне агентство України з питань державної служби, яке забезпечує формування і реалізація державної політики у сфері державної служби та з питань управління персоналом у державних органах, а також бере участь у формуванні державної політики у сфері служби в органах місцевого самоврядування [43], а також координує підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

Отже, можна констатувати, що значна кількість органів виконавчої влади на центральному рівні реалізують політики, що торкаються діяльності суб'єктів господарювання і можуть бути дотичні до стимулювання бізнесу до соціально відповідальної поведінки, що надалі дозволить створити передумови для становлення та розвитку соціально відповідального бізнес-середовища. Більшість політик приймаються на рівні того чи іншого центрального органу виконавчої влади, що зумовлює їх здебільшого вузький (галузевий) підхід, своєю чергою, як зазначалось вище, розвиток соціально відповідального бізнесу потребує міжгалузевих, міжвідомчих та міжсекторальних рішень. Основне завдання міжвідомчих та міжсекторальних органів це налагодження координації, як між різними органами влади, так і іншими стейкхолдерами (бізнес-спільнотами та інститутами громадянського суспільства). Необхідність напрацювання рішень міжвідомчого характеру для розв'язування проблем в різних сферах підтримують також інші дослідники [44].

Органи, міжвідомчого (міжсекторального) спрямування з соціальної відповідальної поведінки та/чи сталого розвитку утворені в багатьох державах. Так, наприклад, у Фракції була створена *національна платформа для глобальних дій щодо корпоративної соціальної відповідальності*, яка об'єднує уповноважені органи, бізнес-об'єднання, профспілкові організації працівників, представників громадянського суспільства, дослідників та інших [45].

Для узгодження позицій при виконанні заходів з реалізації Концепції та напрацювання інших кроків з формування та реалізації державної політики у сфері розвитку соціально відповідального бізнесу (соціально відповідального господарювання), можна взяти за основу частково підхід, закладений при утворенні Міжвідомчої робочої групи, коли забезпечено представництво багатьох органів влади та інших зацікавлених сторін. Водночас пропонується розглянути утворення Міжвідомчої (міжсекторальної) робочої групи з розвитку соціально відповідального бізнесу (соціально відповідального господарювання) (далі – Міжвідомчої (міжсекторальної) робочої групи), як тимчасового консультативно-дорадчого органу при Першому віце-прем'єр-міністрі України – міністрі економіки України або при Міністерстві економіки України, де буде більш ширше представництво, як органів влади (які вже є виконавцями Плану заходів з виконання Концепції та інших державних органів дотичних до даної сфери). Так, вбачається за доцільне залучити до роботи Міжвідомчої (міжсекторальної) робочої групи наступні державні інституції: Представника Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з соціальних та економічних прав, представників (на рівні керівника або заступника) Національного Банку України, Антимонопольного комітету України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, Фонду державного майна України, Міністерства економіки України, Міністерства аграрної політики та продовольства України, Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України, Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерства цифрової трансформації України, Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства у справах ветеранів України, Міністерства юстиції України, Національного агентства України з питань державної служби, Національного агентства з питань запобігання корупції, Державної податкової служби України, Державної екологічної інспекції України, Державної інспекції енергетичного нагляду України, Державної служби України з питань праці, Державного агентства відновлення та розвитку інфраструктури України, Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України та інших.

Н. Орлова, А. Харламова підкреслюють, що одним з пріоритетів державної політики у сфері соціально відповідального господарювання є залучення всіх стейкхолдерів, зокрема і бізнес спільноти, професійних і громадських об'єднань та інших зацікавлених сторін у реалізації цієї концепції, що дозволить консолідувати ресурси і досягти більш значущі результати. Також необхідно погодитись, що думка стейкхолдерів не тільки важлива, але і повинна враховуватися при розробці політичних документів [46]. Тому для забезпечення представництва всіх секторів також доречно долучити до діяльності Міжвідомчої (міжсекторальної) робочої групи представників бізнес-спільноти (Конфедерацію роботодавців України, Американську торговельну палату в Україні, Європейську бізнес асоціації, саморегулівні організації та інші об'єднання бізнесу) та громадськості (Федерацію професійних спілок України, Національну академію наук України, Національну академію правових наук України, громадські об'єднання та інші інститути громадянського суспільства), що надасть можливість для більш ширшого представлення інтересів всіх зацікавлених груп.

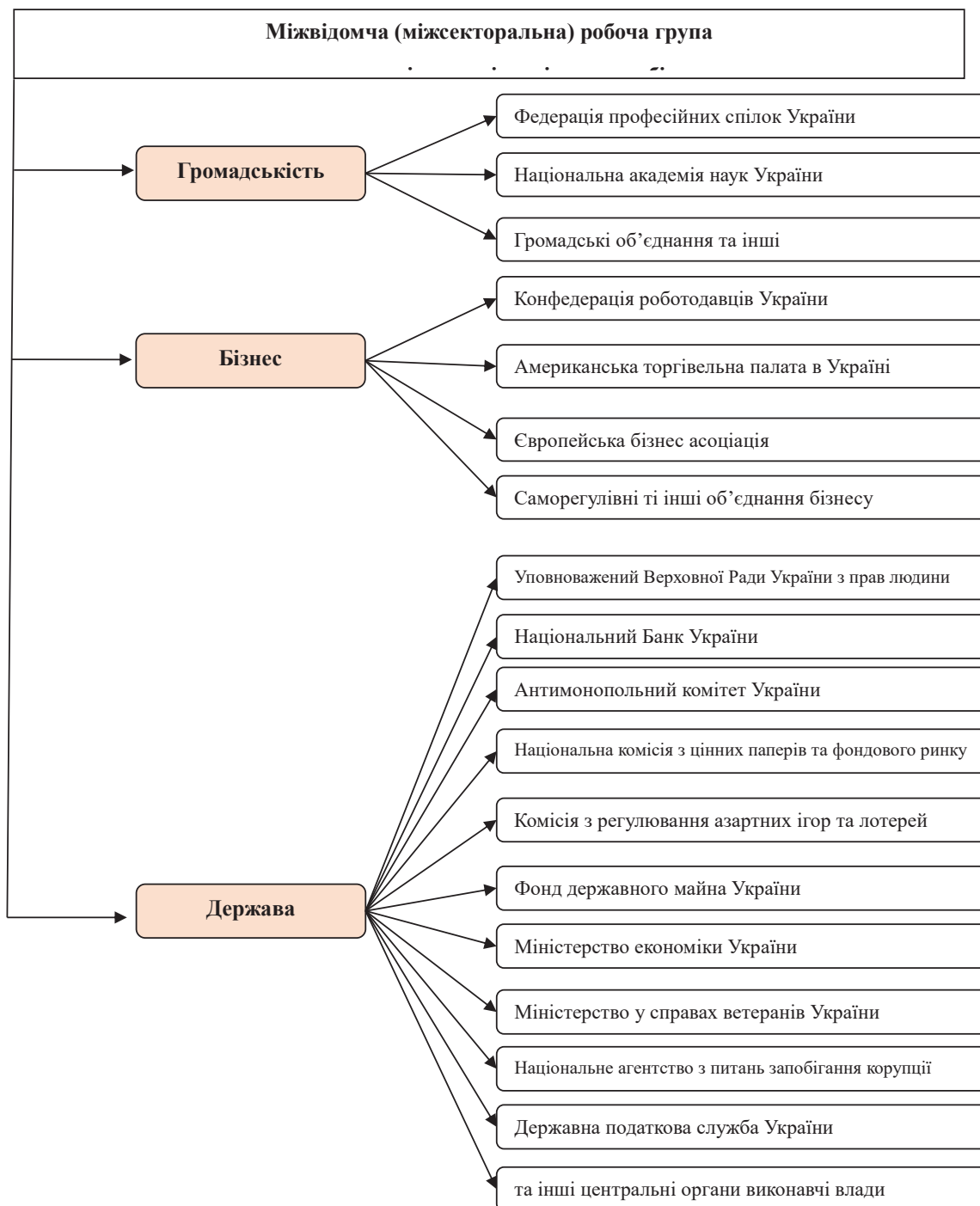

Рис. Орієнтовний склад Міжвідомчої (міжсекторальної) робочої групи з розвитку соціально відповідального бізнесу

Висновки. Отже, в результаті дослідження було отримано наступні наукові результати.

Констатовано, що значна кількість центральних органів виконавчої влади формують та реалізують державні політики, що торкаються діяльності суб'єктів господарювання і можуть бути дотичні до стимулювання бізнесу до соціально відповідальної поведінки, що в подальшому дозволить створити передумови для становлення та розвитку відповідного бізнес-середовища.

Підкреслено, що більшість державних політик розробляються на рівні того чи іншого центрального органу виконавчої влади, що зумовлює їх здебільшого вузький (галузевий) підхід, своєю чергою, розвиток соціально відповідального бізнесу потребує міжгалузевих, міжвідомчих та міжсекторальних рішень.

Обґрунтовано доцільність утворення Міжвідомчої (міжсекторальної) робочої групи з розвитку соціально відповідального бізнесу (соціально відповідального господарювання) як тимчасового консультативно-дорадчого органу при Першому віце-прем'єр-міністрі України – міністрі економіки України або при Міністерстві економіки України, долучивши до її діяльності державні інституції, представників бізнес-спільноти та громадськості, що дозволить налагодити загальну координацію формування та реалізації різних державних політик, пов'язаних з розбудовою соціально відповідального бізнес-середовища.

Подальші дослідження слід зосередити на вивченні формування та реалізації державної політики у сфері розвитку соціально відповідального бізнесу (соціально відповідального господарювання), зокрема і визначення головного органу у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 № 66-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text>.
2. Про затвердження плану заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України» від 01.07.2020 № 853-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/853-2020-%D1%80#Text>.
3. Опацький Р.М. Адміністративно-правові засади формування та реалізації ювенальної політики в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2021. 42 с. URL: https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/science/rada/new_d0872702/39_3/a.pdf.
4. Опацький Р.М. Ювенальна політика в Україні: адміністративно-правові засади формування та реалізації: монографія. Дніпро: ДДУВС, 2020. 520 с. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/5585>.
5. Дегтярьова І.О. Національні консультативно-дорадчі органи у системі публічного управління у сфері науки та вищої освіти. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 3(11-12). С. 44–52. URL: <https://doi.org/10.15421/151591>.
6. Про утворення Міжвідомчої робочої групи з питань реалізації державної санкційної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2022 № 967. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/967-2022-%D0%BF#n11>.
7. Про утворення Міжвідомчої робочої групи з вирішення проблемних питань діяльності суб'єктів господарювання державного сектору економіки, функції з управління якими здійснює Кабінет Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2021 № 1244. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1244-2021-%D0%BF#n9>.
8. Про затвердження складу Міжвідомчої комісії з міжнародної торгівлі: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.04.2012 № 310. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/310-2012-%D0%BF#n11>.
9. Про утворення Міжвідомчої робочої групи з питань прискореного перегляду інструментів державного регулювання господарської діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.01.2023 № 44. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2023-%D0%BF#Text>.
10. Про утворення міжсекторальної робочої групи з питань розробки Стратегії розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року: Наказ Міністерства охорони здоров'я від 27.09.2021 № 2071. URL: <https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F/15%2C02%2C2022/01/%D0%9D%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B7%202071.pdf>.
11. Про затвердження Типового положення про секторальну (міжсекторальну) групу призначених органів з оцінки відповідності та/або визнаних незалежних організацій: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 18.11.2020 № 2363. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0006-21#Text>.

12. ПРООН запускає Міжсекторальну робочу групу для розробки Національного плану дій України з надання допомоги тим, хто постраждав від вибухонебезпечних предметів. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/proon-zapuskaye-mizhsektoralnu-robochu-hrupu-dlya-rozrobky-natsionalnoho-planu-diy-ukrayiny-z-nadannya-dopomohy-tym-khto>.
13. Питання Міністерства економіки: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 459. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-%D0%BF#n10>.
14. Про утворення міжвідомчої робочої групи щодо забезпечення функціонування Національного контактного пункту з питань сприяння наданню рекомендацій (керівних принципів) для багатонаціональних підприємств у рамках Декларації Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) про міжнародне інвестування та багатонаціональні підприємства: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України 28.02.2018 № 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0283731-18#n10>.
15. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>.
16. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
17. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
18. Представники Уповноваженого. URL: <https://ombudsman.gov.ua/uk/predstavniki-upovnovazhenogo>.
19. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26.11.1993 № 3659-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12#Text>.
20. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text>.
21. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2015 № 96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-%D0%BF#Text>.
22. Про затвердження Положення про Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 № 676. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/676-2014-%D0%BF#Text>.
23. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text>.
24. Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку: Указ Президента України від 23.11.2011 № 1063/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063/2011#Text>.
25. Куцевол Д. Сучасний стан правового регулювання господарської діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 288–297. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.46>.
26. Hudima, T., Ustymenko, V., Dzhabrailov, R., Soshnykov, A., Shmyhov, M. Consumer lending vs ludomania: From resilience to social responsibility in the case of Ukraine. *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)*. 2024. № 11(2). P. 394–408. URL: <https://doi.org/10.15549/jeecar.v11i2.1564>.
27. Про Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 № 891 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/891-2020-%D0%BF#Text>.
28. Про Фонд державного майна України: Закон України від 09.12.2011 № 4107-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4107-17#Text>.
29. Вони годують світ: П'ять фактів про український агропромисловий комплекс. URL: <https://tsn.ua/groshi/voni-goduyut-svit-p-yat-faktiv-pro-ukrayinskiy-agropromisloviy-kompleks-1219041.html>.
30. Деякі питання діяльності центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.02.2021 № 124. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-2021-%D0%BF#n960>.
31. Деякі питання Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.09.2020 № 819. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2020-%D0%BF#Text>.
32. Питання Міністерства цифрової трансформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text>.
33. Деякі питання Міністерства у справах ветеранів: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2018 № 1175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2018-%D0%BF#Text>.

34. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text>.
35. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20.06.2022 № 2322-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>.
36. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10. 2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
37. Деякі питання Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2020 № 614. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-2020-%D0%BF#Text>.
38. Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію України: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.04.2017 № 275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D0%BF#Text>.
39. Деякі питання Державної інспекції енергетичного нагляду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2018 № 77. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-2018-%D0%BF#Text>.
40. Про затвердження Положення про Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2014 № 439. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-2014-%D0%BF#Text>.
41. Деякі питання діяльності Міністерства культури та стратегічних комунікацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10 2019 № 885. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text>.
42. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 № 630. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2014-%D0%BF#Text>.
43. Про затвердження Положення про Національне агентство України з питань державної служби: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10. 2014 № 500. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/500-2014-%D0%BF#Text>.
44. Бакай А.Є. Міжвідомча взаємодія як інструмент публічного управління галуззю охорони здоров'я в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2017. Т. 5. № 10. С. 29–38.
45. Présentation de la Plateforme RSE. URL: <https://www.strategie.gouv.fr/actualites/presentation-de-plateforme-rse>.
46. Орлова Н.С., Харламова А.О. Концептуальні засади корпоративної соціальної відповідальності в Україні: Монографія. Донецьк: Издательство, 2014. 250 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/13031/7/N_Orlova_M_2_IS.pdf.

УДК 346.91

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.48>

ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО ЗА ІНІЦІАТИВОЮ КРЕДИТОРА В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Ярмоленко О.С.,

кандидат юридичних наук,

докторант Донецького державного університету

внутрішніх справ

Ярмоленко О.С. Особливості відкриття провадження у справі про банкрутство за ініціативою кредитора в зарубіжних країнах.

У статті досліджено особливості відкриття провадження у справі про банкрутство за ініціативою кредитора в зарубіжних країнах. Акцентується увага, що динамічність розвитку властива не тільки законодавству України про банкрутство, а й переважної більшості країн світу, в тому числі – європейського правового простору. Проаналізовано законодавчі підходи до відкриття провадження у справах про банкрутство за ініціативою кредитора у Франції, США, Іспанії та Німеччині. Розглянуто нормативні акти, що регулюють ці процедури та підкреслено, що процедура відкриття провадження у справі про банкрутство з ініціативи кредитора чітко деталізовано і потребує суворого дотримання юридичних формальностей.

Зазначено, що у Франції кредитор повинен довести факт неплатоспроможності боржника, надавши відповідні докази. Суд перевіряє обґрунтованість заяви, забезпечуючи дотримання принципів рівності кредиторів. В США, окрім спрощених процедур подачі заяв, існують строгі вимоги щодо доведення фінансової неспроможності. Іспанське законодавство зосереджує увагу на доведенні боржником своєї платоспроможності, детально регламентує процедури взаємодії між сторонами, а також основний акцент робить на запобіганні банкрутству шляхом раннього впровадження заходів щодо врегулювання боргів. Німеччина встановлює чіткі критерії для ініціації банкрутства, включаючи неплатоспроможність або переаборгованість, що підтверджується фінансовими розрахунками.

Зазначено, що прагнення наближення законодавства України про банкрутство до стандартів Європейського Союзу та визнаних у світі принципів справедливого судового розгляду є важливим вектором створення умов для інтеграції економіки України у світовий та європейський простір. Спільним для всіх розглянутих країн є реалізація принципу рівності незалежно як від форм власності, так і стосовно учасників провадження.

На підставі аналізу зарубіжного законодавства, пропонується посилити застосування процедур, які спрямовані на попередження банкрутства, актуалізувати механізм медіації як до відкриття, так і після відкриття провадження у справі про банкрутство тощо.

Ключові слова: банкрутство, кредитор, судовий розгляд, боржник, неплатоспроможність, конкурсний процес, відкриття провадження, зарубіжний досвід, суд.

Iarmolenko O.S. Peculiarities of opening bankruptcy proceedings at the initiative of a creditor in foreign countries.

The article examines the features of opening bankruptcy proceedings at the initiative of the creditor in foreign countries. It is emphasized that the dynamic development is inherent not only in the legislation of Ukraine on bankruptcy, but also in the vast majority of countries in the world, including the European legal space. Legislative approaches to opening bankruptcy proceedings at the initiative of the creditor in France, the USA, Spain and Germany are analyzed. The regulatory acts regulating these procedures are considered and it is emphasized that the procedure for opening bankruptcy proceedings at the initiative of the creditor is clearly detailed and requires strict compliance with legal formalities.

It is noted that in France the creditor must prove the fact of the debtor's insolvency by providing relevant evidence. The court checks the validity of the application, ensuring compliance with the principles of equality of creditors. In the USA, in addition to simplified procedures for filing applications, there are strict requirements for proving financial insolvency. Spanish legislation focuses on proving the debtor's solvency, regulates in detail the procedures for interaction between the parties, and also places the main emphasis on preventing bankruptcy through the early implementation of measures to settle debts. Germany establishes clear criteria for initiating bankruptcy, including insolvency or over-indebtedness, which is confirmed by financial calculations.

It is noted that the desire to approximate the legislation of Ukraine on bankruptcy to the standards of the European Union and the principles of fair trial recognized in the world is an important vector for

creating conditions for the integration of the Ukrainian economy into the global and European space. Common to all the countries considered is the implementation of the principle of equality, regardless of both the forms of ownership and in relation to the participants in the proceedings.

Based on the analysis of foreign legislation, it is proposed to strengthen the application of procedures aimed at preventing bankruptcy, to update the mediation mechanism both before the opening and after the opening of bankruptcy proceedings, etc.

Key words: bankruptcy, creditor, trial, debtor, insolvency, bankruptcy process, opening of proceedings, foreign experience, court.

Постановка проблеми. Державна політика в галузі банкрутства в сучасній період в Україні перебуває на низькому рівні ефективності. Це пов'язано, перш за все, з військовими діями в Україні; по-друге, з недосконалістю законодавчих норм, які регулюють сферу банкрутства, що тягне необхідність реформування законодавства; по-третє, зі слабким державним контролем під час процедур реструктуризації, санації тощо; по-четверте, з поширенням корупційних практик і злочинних дій, що приводять до ліквідації підприємств.

Прагнення наближення законодавства України про банкрутство до стандартів Європейського Союзу та визнаних у світі принципів справедливого судового розгляду є важливим вектором створення умов для інтеграції економіки України у світове та європейське господарство. Тому дослідження досвіду зарубіжних країн в сфері банкрутства є необхідним та актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання банкрутства були предметом дослідження таких вчених, як О.А. Беляневич, А.А. Бутирський, І.А. Бутирська, Л.І. Грабован, В.В. Джунь, Ю.В. Кабенюк, Л.М. Ніколенко, Б.М. Поляков, Р.Б. Поляков, Т.В. Степанова та інших поважних вчених. Разом із тим, актуальним залишається дослідження досвіду зарубіжних країн стосовно відкриття провадження у справі про банкрутство за ініціативою кредитора, особливо в умовах євроінтеграційних процесів в Україні.

Метою статті є дослідження ключових аспектів та особливостей відкриття провадження у справі про банкрутства у провідних зарубіжних державах та використання цього досвіду в умовах українських реалій.

Виклад основного матеріалу. Динамічність розвитку властива не тільки законодавству України про банкрутство, а й переважної більшості країн світу, в тому числі – європейського правового простору. Це зумовлено наявністю низки зовнішніх економічних і політичних факторів [1, с. 33–40], які постійно і безпосередньо впливають на стан правового регулювання банкрутства, неплатоспроможності, конкурентних відносин у тій чи іншій країні [2, с. 234–244]. Кожна країна адаптує своє законодавство не тільки до своїх потреб, а також в залежності від того, що часто свою діяльність підприємства здійснюють й за межами країни.

У Франції до початку 2000 року налічувалося безліч законів, указів, декретів, що регулюють відносини в сфері банкрутства (*état de cessation des paiements*). У зв'язку з чим було проведено масштабну реформу законодавства результатом якої стало прийняття Комерційного кодексу (*Code de commerce*), що регулює, в тому числі, відносини в сфері банкрутства. Саме на підставі нього встановлюється порядок відкриття провадження у справі про банкрутство. Подати заяву з клопотанням про відкриття провадження у справі про банкрутство зобов'язаний боржник та має право кредитор. Також, справа може бути відкрита судом з власної ініціативи або на вимогу прокуратури. Кредитор подає заяву якщо боржник не може здійснювати платежі (*état de cessation des paiements*), тобто виконувати свої поточні зобов'язання через недостатність активів. Крім того, він зобов'язаний надати докази наявності заборгованості та її несплати у встановлений термін, а також надіслати боржнику письмове повідомлення про намір ініціювати процедуру банкрутства. Заяву кредитор подає до комерційного суду (*Tribunal de commerce*) за місцем реєстрації боржника. Вона повинна містити: повні дані про кредитора та боржника, детальний опис вимог та суми боргу, докази та стан припинення платежів.

Суд після прийняття заяви проводить перевірку її обґрунтованості та надає можливість боржнику оскаржити заяву та подати докази своєї платоспроможності. Якщо суд визнає боржника таким, що перебуває у стані неможливості здійснювати платежі, він ухвалює рішення про відкриття справи про банкрутство. З моменту відкриття справи про банкрутство всі індивідуальні вимоги кредиторів припиняються, і стягнення боргів можливо лише у межах процедури банкрутства [3].

Кредитори, вимоги яких виникли до ухвалення рішення про відкриття провадження у справі, зобов'язані заявити про свої вимоги призначеному судом керуючому у разі забезпечувальної процедури, або судової реорганізації, або ліквідатору у разі ліквідації. Строк подання заяви становить два місяця з моменту офіційного опублікування рішення суду про відкриття провадження у справі. Боржник може також сам заявити про вимогу одного зі своїх кредиторів на тих же умовах. Креди-

тори, які не заявили своїх вимог у встановлений термін, позбавляються права вимоги і, отже, не можуть брати участь у розподілі або вимагати платежів у разі прийняття плану або реалізації активів боржника, якщо суддя у справах про банкрутство не скасує рішення про позбавлення права вимоги [4].

Для розгляду претензій у період спостереження (тобто період, що починається з дати ухвалення рішення про початок провадження у справі) кредитори поділяються на дві основні категорії:

кредитори, чії вимоги виникли до відкриття провадження у справі про неплатоспроможність або після відкриття, але які не відповідають певним критеріям, передбаченим Code de commerce (тобто вимоги, які регулярно виникали після відкриття провадження у справі про неплатоспроможність, або для забезпечення продовження періоду спостереження, або як компенсація за послугу, надану боржнику). Ці кредитори повинні передати відповідному арбітражному керуючому докази своїх вимог;

кредитори, вимоги яких виникли після відкриття провадження у справі про неплатоспроможність та які відповідають певним критеріям.

Відкривши провадження суд може провести наступні процедури, а саме:

mandat ad hoc та *procedure de conciliation*. Їх можна визначити, як превентивні, що застосовуються за наявності на підприємстві незначних труднощів, в тому числі з необхідністю відстрочити виплати кредиторам. Вони базуються на добрій волі кредиторів, які погоджуються надати відстрочку боржнику. Превентивні процедури спрямовані на тих кредиторів, які погодилися з умовами визначених процедур. Хоча превентивні процедури конфіденційні, їх позитивний результат вимагає, щоб кредитори боржника, викликані для участі в переговорах, погодилися зробити необхідні зусилля для забезпечення продовження бізнесу. Ні призначений судом посередник, ні боржник не мають повноважень нав'язувати ці зусилля незгодним кредиторам. Щоб подолати опір незгодних кредиторів, який перешкоджає прийняттю угоди про реструктуризацію, узгоджену під час дружніх переговорів, використовуються прискорені захисні процедури, наприклад для ухвалення плану продажу активів [5]. Слід звернути увагу, що жодна з цих процедур не зупиняє платежі або примусові дії. Таким чином, кредиторам не забороняється ініціювати юридичні дії проти боржника для стягнення своїх вимог, але ті, хто погодився взяти участь у таких процедурах, зазвичай погоджуються утриматися від таких дій, доки вони продовжуються. У французькому законодавстві про банкрутство відсутні спеціальні принципи, які б покладали особливі обов'язки на кредиторів, існують тільки загальні принципи. Однак, судді повинні гарантувати, що принцип рівності дотримується стосовно всіх кредиторів незалежно від їх позиції;

procédures collectives – судові процедури при яких враховуються інтереси всіх кредиторів та які в свою чергу можуть здійснюватися за напрямками: *sauvegarde* (збереження) – може бути ініційована тільки боржником; *redressement judiciaire* (судового відновлення) – може бути ініційована боржником, кредитором або державним прокурором; *liquidation judiciaire* (судової ліквідації). Зазначені процедури називають колективними, оскільки для всіх кредиторів визначається колективний порядок та відповідальність. Наприклад, кредитори не можуть виступати одноосібно в суді, але у той же час, законодавство Франції не передбачає такий представницький орган кредиторів як комітет кредиторів. На його заміну суд призначає одного представника кредиторів (*mandataire judiciaire*), що виступає від імені кредиторів та контролерів із числа кредиторів, що звернулися з такою ініціативою [3].

Отже, процедура відкриття провадження у справі про банкрутство з ініціативи кредитора у Франції деталізовано і потребує суворого дотримання юридичних формальностей.

У США чинним є Кодекс про банкрутство Bankruptcy Code згідно якому до боржника може бути відкрита процедура реорганізації, або ліквідації за його заявою або заявою кредиторів. Для відкриття провадження у справі (реорганізації чи ліквідації) потрібно подати правильно оформлену заяву без доказів. Справи про банкрутство розглядаються виключно федеральними судами у справах про банкрутство (Bankruptcy Courts). Кредитори, як правило, подають заяву про порушення процедури реорганізації (Chapter 11) або ліквідації (Chapter 7) [6].

Кредитор при подачі заяви повинен дотримуватися певних умов:

мінімальна сума загальної заборгованості має становити \$18600 (на 2023 рік), якщо боржник має трьох або більше кредиторів. Якщо боржник має менше трьох кредиторів, достатньо одного кредитора з підтвердженням боргом;

борг має бути доведений, не підлягати оскарженню та не бути обумовлений додатковими вимогами;

кредитор повинен довести нездатність боржника виконувати свої фінансові зобов'язання.

Кредитор подає заяву про банкрутство (*involuntary bankruptcy petition*) до відповідного суду за місцезнаходженням боржника [7]. Заява повинна містити: інформацію про боржника та кредито-

рів, суму та природу заборгованості, докази нездатності боржника сплатити борги тощо. Заява має бути підписана щонайменше трьома кредиторами, якщо у боржника один кредитор, то він підписує одноосібно. При отриманні заяви, суд перевіряє її на відповідність вимогам закону та надає боржнику можливість подати заперечення. При наявності заперечень, суд проводить слухання, щоб визначити факт неплатоспроможності.

З метою забезпечення принципу рівності розподілу активів серед кредиторів, всі дії кредиторів щодо стягнення боргів припиняються з моменту подання заяви.

Якщо суд визнає заяву необґрунтованою або поданою з недобросовісними намірами, на кредитора може бути накладено штраф або стягнуто збитки на користь боржника. Боржник може використовувати захист від банкрутства (*defenses against involuntary bankruptcy*), стверджуючи, що він здатний платити за боргами [8].

Кодекс про банкрутство у США забезпечує широкі можливості для реалізації інтересів боржника, суттєвим чином обмежуючи права кредиторів.

В Іспанії процедура банкрутства (*concurso de acreedores*) регулюється Законом про банкрутство (*Texto Refundido de la Ley Concursal*), який затверджений Королівським указом 1/2020 від 5 травня 2020 р. Закон встановлює певні суб'єктивні та об'єктивні передумови, які необхідно дотриматись для відкриття провадження у справі про неплатоспроможність:

суб'єктивні: будь-який боржник може бути визнаний неплатоспроможним, чи то фізична чи юридична особа, підприємець чи споживач, хоча закон містить деякі уточнення щодо типу боржника, особливо у випадку банкрутства комерційних компаній або споживачів;

об'єктивні: неплатоспроможність боржника, яка визначається як нездатність регулярно виконувати свої фінансові зобов'язання [9].

Заяву може подати як боржник, так і кредитор, але умови подання відрізняються. У разі подання заяви кредитором, відкриття провадження у справі про банкрутство є примусовою процедурою (*concurso necesario*). Він повинен довести, що боржник перебуває у стані неплатоспроможності (*impago generalizado*), тобто неможливості виконувати свої зобов'язання перед кредиторами у встановлений термін; надати докази такого невиконання фінансових зобов'язань; підтвердити наявність простроченого боргу.

Заява подається до комерційного суду (*Juzgado de lo Mercantil*) за місцезнаходженням боржника та повинна містити повні дані кредитора та боржника, суму боргу та обґрунтування вимог, докази стану неплатоспроможності.

Суддя перевіряє обґрунтованість заяви та запитує пояснення у боржника, який може оскаржити заяву. У цьому випадку суддя призначає слухання, на якому сторони можуть подати докази з певними обмеженнями, і суддя вирішує, чи є боржник неплатоспроможним. Якщо заява визнається обґрунтованою та боржник не заперечує, суд офіційно ініціює процес банкрутства [10].

Заява кредитора може бути визнана необґрунтованою, в цьому випадку на кредитора покладаються судові витрати і він може бути зобов'язаний компенсувати збитки боржнику. Також, суд може відхилити вимоги кредитора у разі ненадання достатніх доказів неплатоспроможності боржника [11].

Якщо суддя відкриває процедуру банкрутства, вона вважатиметься «обов'язковою», що зазвичай означає, що боржник усувається від управління та розпорядження своїми активами та замінюється арбітражним керуючим. Кредитори протягом одного місяця з моменту опублікування відповідного рішення надають свої вимоги. Арбітражний керуючий повинен проінформувати кожного із кредиторів, зазначених у документації боржника, про обов'язок надати свої вимоги у формі письмового або електронного повідомлення, яке повинно містити суму, дату виникнення, термін погашення, характеристики, а також наявність переважного права та підтверджуючи докази. Арбітражний керуючий приймає рішення про включення або виключення кожної вимоги та її суми, а також класифікації кредиторів. Кредитори, незадоволені класифікацією або сумою вимоги або не включені до остаточного звіту арбітражного керуючого, можуть оскаржити звіт протягом 10 днів, подавши відповідну заяву [9].

Відкриття провадження у справі про банкрутство у Німеччині можливо при наявності умов визначених Законом про неплатоспроможність (*Insolvenzordnung*):

неплатоспроможність (*Zahlungsunfähigkeit*) – це неможливість боржника виконати свої зобов'язання. У разі якщо боржник припинив їх виконання, кредитор може презумувати наявність неплатоспроможності. В Німеччині відсутність платоспроможності визначається як невіплата щонайменше 90% боргу протягом наступних трьох тижнів [12];

загроза неплатоспроможності – стан боржника, в якому він не буде в змозі виконати свої грошові зобов'язання у майбутньому на момент необхідності їх виконання;

перезаборгованість (*Überschuldung*) – положення боржника, в якому сума його боргів перевищує вартість всього його майна та інших активів (перевага пасиву над активом) [13].

Заява подається у письмовій формі боржником або кредитором. Причому кредитор повинен переконливо довести свої вимоги, в тому числі: наявність законного боргу, що підлягає стягненню, нездатність боржника виконати свої фінансові зобов'язання перед кредитором у встановлений термін, спробувати врегулювати спір поза судом, надіславши боржнику повідомлення про заборгованість.

Якщо умови виконані, суд, який веде справу про неплатоспроможність, або «суд у справах про неплатоспроможність» (Insolvenzgericht), ухвалює рішення про відкриття справи. В рішенні про відкриття провадження суд закликає звичайних кредиторів подати свої вимоги керуючому у справах про неплатоспроможність протягом певного строку, який призначає дату зборів, де кредитори на підставі звіту керуючого у справах про неплатоспроможність приймають рішення про подальший шлях провадження у справі про неплатоспроможність та призначає дату слухання з перевірки, на якій будуть перевірені подані кредиторами вимоги.

Визначальним принципом німецького провадження у справі про неплатоспроможність, крім принципу рівності кредиторів, є принцип автономії кредиторів (Gläubigerautonomie). Кредитори мають широкі права щодо впливу на провадження, в тому числі на спосіб реалізації активів боржника, а також приймають рішення про конкретну форму провадження у справі про неплатоспроможність, оскільки на додаток до «стандартної» процедури Закон про неплатоспроможність (Insolvenzordnung) відкриває можливість для забезпечених та звичайних кредиторів здійснювати свою автономію шляхом формування плану неплатоспроможності. Оскільки суду у справах про неплатоспроможність може знадобитися деякий час для перевірки дотримання умов для відкриття провадження у справі, суд може застосовувати будь-які тимчасові заходи, які здаються необхідними для запобігання будь-яким змінам у фінансовому становищі боржника, що можуть завдати шкоди кредиторам в очікуванні рішення за заявою, наприклад, призначити тимчасово керуючого у справах про неплатоспроможність (vorläufiger Insolvenzverwalter). Після відкриття провадження у справі про неплатоспроможність прийняття ключових рішень (реалізація, ліквідація, реорганізація та план неплатоспроможності) залишається за кредиторами. Однак на стадії відкриття провадження суд має особливі повноваження та завдання: ухвалює рішення про відкриття, про тимчасові заходи захисту та призначення керівника за неплатоспроможністю. Суд також несе відповідальність за нагляд за керуючим через неплатоспроможність. Він контролює лише законність дій керуючого за неплатоспроможністю, але не їх доцільність, і не може надавати вказівки [14].

Таким чином, законодавство Німеччини залишає контроль за процедурою банкрутства за судом.

Висновки. На підставі вищезазначеного можна зробити висновок, що відкриття провадження у справі про банкрутство в зарубіжних країнах має свої особливості, які викликані економічними умовами, національними традиціями, правовою культурою та тяжінням до захисту або інтересів кредиторів, або інтересів боржника. Але спільним для всіх країн є реалізація принципу рівності незалежно як від форм власності, так і стосовно учасників провадження. Аналіз законодавства Франції, США, Іспанії, Німеччини показує детальний підхід до регламентації відкриття провадження у справі про банкрутство забезпечуючи баланс інтересів кредитора та боржника, водночас встановлюючи чіткі критерії, процедури та механізми. Для України важливим напрямком є адаптація ефективних моделей щодо посилення державного контролю за процедурою банкрутства, визначення чітких правил для кредиторів та боржника з метою забезпечення прозорості та справедливості судового процесу.

На підставі аналізу зарубіжного законодавства, пропонується посилити застосування процедур, які спрямовані на попередження банкрутства, актуалізувати механізм медіації як до відкриття, так і після відкриття провадження у справі про банкрутство тощо.

Подальше дослідження міжнародного досвіду в сфері банкрутства є необхідним для формування ефективної державної політики в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Vasyliiev S., Kysko A., Nikolenko L. Economic ideology as an innovative potential of the change process. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. Vol. 9. № 3. Riga, Latvia: Baltija Publishing, P. 33–40.
2. Patsuriia, Nino B., Radzyviliuk, Valeria V., Reznikova, Victoria V., Kravets, Iryna M., & Orlova, Oksana S. (2018). State of Legal Regulation of Bankruptcy by the Legislation of Ukraine. *Utopía Y Praxis Latinoamericana*, 23(82), 234–244.
3. Code de commerce. *Legifrance*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000005634379.
4. Insolvency/bankruptcy. France. *E-justice.europa*. URL: <https://e-justice.europa.eu/447/EN/insolvencybankruptcy?FRANCE&member=1#tocHeader1>.

5. Restructuring & Insolvency Laws & Regulations France 2024-2025. Global Legal Group. *Iclg*. URL: <https://iclg.com/practice-areas/restructuring-and-insolvency-laws-and-regulations/france#:~:text=French%20bankruptcy%20law%20provides%20for%20two%20types%20of%20out%2Dof,view%20to%20reaching%20a%20consensual>.
6. U.S. Bankruptcy Code. *Cornell Law School*. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/11>.
7. United States Courts – Bankruptcy Basics. *U.S. Courts*. URL: <https://www.uscourts.gov/services-forms/bankruptcy>.
8. Nolo's Guide to Bankruptcy. *Nolo*. URL: <https://www.nolo.com>.
9. Insolvency/bankruptcy. Spain. *E-justice.europa*. URL: <https://e-justice.europa.eu/447/EN/insolvencybankruptcy?SPAIN&member=1>.
10. Práctica jurídica del concurso de acreedores en España. *LegalToday*. URL: <https://www.legaltoday.com>.
11. Ley Concursal. *BOE*. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2020-4859>.
12. Interview with Arne Engels, international expert of the EU Project Pravo-Justice, attorney-at-law (Germany), bar certified specialist on banking law and capital markets. URL: <https://www.pravojustice.eu/post/intervyu-z-arneentelsom-mizhnarodnim-ekspertom-proektu-pravojustice-yuristom-specialistom-z-bankivskogo-pravata-rinku-kapitaliv>.
13. Insolvenzordnung. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/inso/index.html#BJNR286600994BJNE002000000>.
14. Insolvency/bankruptcy. Germany. *E-justice.europa*. URL: <https://e-justice.europa.eu/447/EN/insolvencybankruptcy?GERMANY&member=1>.

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК: 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.49>

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВІ УМОВИ ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ПРАЦІВНИКІВ ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМ ПРАЦІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МІЖНАРОДНИХ ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ

Анатійчук В.В.,
кандидат юридичних наук, асистент,
асистент кафедри приватного права
юридичного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича,
ORCID: 0000-0002-8036-4351

Анатійчук В.В. Право на справедливі умови праці та соціальний захист працівників цифрових платформ праці через призму міжнародних правових стандартів.

Робота, опосередкована платформою, є джерелом засобів до існування для мільйонів працівників. Проте, платформи, як правило, у більшості країн, виключають зі сфери трудових прав працівників, класифікуючи їх як «незалежних підрядників», перекладаючи на них різного роду ризики і витрати. Вказане негативно впливає на робочі стандарти не лише для працівників платформи, але й для працівників підприємств, що конкурують між собою.

Констатується, що цифрові трудові платформи, як посередники роботи, зростають швидкими темпами, змінюючи сталий спосіб організації роботи, впливаючи на економічний сектор, адаптуючи підприємства до нових змін, нових форм конкуренції. Зростання цифрових платформ праці створює додаткові можливості для отримання доходу, проте праця працівників, яких опосередковується через такі платформи продовжує стикатися з різного роду проблемами.

Трудове законодавство в більшості країн традиційно передбачає подвійний поділ між незалежними підрядниками, які можуть брати на себе ризики своїх власних підприємств і на які не поширюється дія трудового законодавства, зайнятості та працівниками на яких поширюється трудове законодавство, гарантії зайнятості, включаючи контроль роботодавця за їх роботою, підпорядкування працівника та його залежність від роботодавця. Ці фактори часто використовуються як ознаки для визначення межі між працівниками та незалежними підрядниками (самостійними працівниками). Зауважується, що робота на платформі, як і багато інших форм роботи, зайнятості не відповідає цьому бінарному поділу. Розмиття кордонів посилюється фрагментацією відносин між різними суб'єктами, опосередкованими платформою.

Доводиться, що держави, шляхом ухвалення відповідних законодавчих актів повинні створювати юридичні зобов'язання щодо платформ, не залежно від правового статусу людини («статус її контракту»), її працевлаштованості. Важливим є те, що вона виконує роботу, надає послуги з метою вироблення матеріальних благ, задоволення потреб споживачів. Відповідно, будь-яка праця, як суспільно-корисна, повинна відповідати критеріям, принципам гідної праці, захисту колективних та індивідуальних інтересів, соціальної захищеності економічно активного населення.

Ключові слова: норми конвенцій МОП, цифрові трудові платформи, міжнародне регулювання, гідна праця, робоче місце, соціальне забезпечення.

Anatychuk V.V. The right to fair working conditions and social protection for workers of digital labor platforms through the prism of international legal standards.

Platform-mediated work is a source of livelihood for millions of workers. However, platforms, as a rule, in most countries, exclude workers from the scope of labor rights, classifying them as "independent contractors", shifting various risks and costs onto them. This negatively affects labor standards not only for platform workers, but also for workers of competing enterprises. It is noted that digital labor platforms, as intermediaries of work, are growing rapidly, changing the sustainable way of organizing

work, influencing the economic sector, adapting enterprises to new changes, new forms of competition. The growth of digital labor platforms creates additional opportunities for income generation, but the labor of workers mediated through such platforms continues to face various challenges.

Labor law in most countries traditionally provides for a dual division between independent contractors, who can assume the risks of their own enterprises and are not subject to labor law, and employees, who are subject to labor law, employment guarantees, including the employer's control over their work, and the employee's subordination and dependence on the employer. These factors are often used as markers to determine the boundary between employees and independent contractors (self-employed workers). It is noted that platform work, like many other forms of work and employment, does not fit this binary division. The blurring of boundaries is exacerbated by the fragmentation of relationships between different actors mediated by the platform.

It is argued that states, by adopting relevant legislative acts, must create legal obligations regarding platforms, regardless of the legal status of a person («their contract status»), their employment. What is important is that it performs work and provides services in order to produce material goods and satisfy consumer needs. Accordingly, any work, as socially beneficial, must meet the criteria and principles of decent work, protection of collective and individual interests, and social security of the economically active population.

Key words: LO convention norms, digital labor platforms, international regulation, decent work, workplace, social security.

Постановка проблеми. Цифровізація, віртуалізація економіки, її гібридний характер, поява різних модифікацій - економіка платформ, економіка «за запитом», економіка спільного споживання, Гіг-економіка - змінюють не лише соціально-трудова простір у сфері безпосереднього докладання праці. Відбуваються зміни всієї соціальної структури економіки та суспільства, стираються класичні грані між виробниками і споживачами, працівниками і роботодавцями; змінюється колишня полярність взаємовідносин та взаємозалежності між власниками робочої сили та власниками капіталу. Соціальна тканина нової (цифрової) економіки і мережевого суспільства набуває неklasичних, атипових, змінюваних, нестійких форм. Такою ж стає і вся система соціально-трудова відносин [12, с. 14-15].

Вчорашня типовість і нинішня атиповість; колишня стандартність і нинішня нестандартність; базис і надбудова; економічне і соціальне; економічне і позаекономічне та багато іншого за умов нової (цифрової) економіки помінялося місцями [12, с. 14].

Масштаби та глибина соціально-трудова проблем, асиметрії у царині економічного та соціального розвитку є такими, що ставлять під загрозу соціальну безпеку. Через призму зайнятості, доходів, гідної праці, інших системотвірних компонентів соціально-трудова розвитку чітко простежується як зародження нових можливостей для економічно активної людини в умовах нової економіки, так і поява усе нових викликів та ризиків [12, с. 14-15]. Відносно новим викликом для всього людства, у зв'язку з розвитком цифрових технологій стала Платформна робота, яка є однією з найбільш обговорюваних у світі форм зайнятості у зв'язку зі складностями застосування до неї традиційних норм трудового права. Найновіше програмне дослідження МОП - щорічний огляд тенденцій у сфері праці присвячено саме платформній зайнятості [7]. Вище зауважене потребує подальших наукових доробок у сфері платформної зайнятості та потребує розкриття її правової природи як і правового статусу працівників цих робіт.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти проблем зайнятості на цифрових платформах, умов праці, гарантій праці з урахуванням міжнародного досвіду стали центром уваги у наукових дослідженнях таких українських науковців як: Вишневецької С.В., Гаращенко Л.П., Гетьманцевої Н.Д., Глущенко М.П. Купіної Л.Ф., Михайлової І.Ю., Рим О.М., Середи О.Г., Сімутіної Я.В., Юшко А.М., Тищенко О.В., Трунової Г.А., Шумила М.М., Ярошенка О.М., які внесли вагомий доробок у розвиток національної науки. Проте подальший розвиток цифровізації зміщує певні акценти у поняття та суть працівників цифрових платформних робіт і потребує подальших наукових розвідок.

Мета статті полягає у розкритті проблемних питань щодо регулювання роботи на цифрових платформах праці, встановлення справедливих умов праці та соціального захисту працівників через призму міжнародних стандартів.

Виклад основного матеріалу. Наявність цифрових інструментів пришвидшила розвиток інноваційних бізнес-моделей, таких як цифрові платформи праці, які пропонують гнучкість виконання робіт з будь-якого місця, в будь-який час.

Різноманітні види бізнесу, від стартапів компаній зі списку Fortune 500, дедалі більше покладаються на веб-платформи онлайн (далі - платформи). Підприємства використовують онлайн-плат-

форми з трьох основних причин: спрощення процесу набору персоналу; зниження витрат і підвищення ефективності; отримання доступу до знань і пошуку інновацій. Навколо з'явилося багато цифрових стартапів світу, зокрема у сфері штучного інтелекту (ШІ), щоб задовольнити вимоги автоматизації робочих процесів та аналітики. Перевага роботи вдома, гнучкість роботи, оплата є ключовими мотиваційними факторами роботи на платформах. Відповідно, робота, опосередкована платформою, є джерелом засобів до існування для мільйонів працівників, незліченна кількість яких приєдналася до їхніх лав унаслідок пандемії Covid-19, військової інтервенції росії в Україну та інших військових конфліктів, що на жаль, не закінчуються у світі. У 2019 році цифрові платформи праці в усьому світі заробили прибуток щонайменше 50 мільярдів доларів США а, можливо, набагато більше [10]. Проте, платформи, як правило, у більшості країн, виключають зі сфери трудових прав працівників, класифікуючи їх як «незалежних підрядників», перекладаючи на них різного роду ризики і витрати. Вказане негативно впливає на робочі стандарти не лише для працівників платформи, але й для працівників підприємств, що конкурують між собою. Відповідно, існує нагальна потреба створити нормативно-правову базу, яка діятиме не лише в окремих країнах, а на міжнародному рівні, щоб запобігти порушенню трудових прав людей, зайнятих працею та підтримувати найкращі практики на всіх платформах.

Слід підкреслити, що інтернет-платформа є програмним додатком, що дає можливість координувати співпрацю в різних формах між різними суб'єктами. Сама платформа є об'єктом права, програмне забезпечення, якої належить фізичним чи юридичним особам.

У всьому світі платформні компанії, моделі яких дозволяють працівникам працювати з відносною незалежністю та інші, які діють прямо через стандартні трудові договори, які здійснюють широкий спектр контролю над працівниками, починаючи від прихованих трудових відносин не створили надійної основи для забезпечення стандартів гідної праці в контексті цифрової роботи [8].

У суспільстві, яке як найважливішу соціальну цінність сприймає людину, її внутрішню свободу та права як прояв цієї свободи, формується імперативний посил до держави та її інституцій щодо визнання, дотримання та захисту прав і свобод людини та громадянина [15, с. 7-8].

Цифрові трудові платформи, як посередники роботи, зростають швидкими темпами, змінюючи сталий спосіб організації роботи. Вони впливають на економічний сектор, адаптуючи підприємства до нових змін, які запроваджують цифрові технології та до нових форм конкуренції, що виникають на цих платформах. Зростання цифрових платформ праці створює додаткові можливості для отримання доходу, проте праця працівників, яких опосередковується через такі платформи продовжує стикатися з різного роду проблемами.

Прозорість і підзвітність у контексті роботи платформи привернули значну увагу, що призвело до запровадження правил у різних юрисдикціях, включаючи Іспанію та Італію [3; 2]. Ці правила спрямовані на те, щоб платформи дотримувалися стандартів прозорості в прийнятті своїх рішень, особливо щодо працівників, які працюють на цифрових платформах праці. Зокрема, Директива (ЄС) 2024/2831 Європейського Парламенту та Ради від 23 жовтня 2024 року про покращення умов праці в платформній зайнятості [1] містить заходи, що спрямовані на захист прав і добробут працівників платформи. Директива 2024/2831 має на меті покращити умови праці та захистити персональні дані у платформній роботі в ЄС. Директива встановлює рамки для визначення правильного статусу зайнятості працівників платформи та запроваджує юридичну презумпцію трудових відносин за наявності певних індикаторів контролю. Цифрова платформа повинна довести відсутність трудових відносин, якщо хоче спростувати цю презумпцію. Запроваджуються суворі правила щодо автоматизованих систем прийняття рішень та алгоритмічного управління що використовуються цифровими трудовими платформами, зокрема: «вимоги до прозорості щодо автоматизованих систем; права на людський перегляд значущих автоматизованих рішень; обмеження обробки персональних даних через автоматизований моніторинг; обов'язковий людський нагляд за автоматизованими системами; захист здоров'я та безпеки працівників платформи». Відповідно, директива встановлює також нові зобов'язання щодо прозорості для платформ: «надання інформації про кількість працівників та умови праці; доступ до доказів та комунікаційних каналів для працівників; декларування платформної роботи органам влади; захист від звільнення та несприятливого ставлення».

Вказану Директиву держави-члени повинні запровадити до 2 грудня 2026 року. Директива поширюється на всі цифрові трудові платформи, що організовують роботу в ЄС, незалежно від місця їх реєстрації. Акт встановлює мінімальні стандарти для працівників платформи, дозволяючи державам-членам запроваджувати більш сприятливі для них положення.

Як бачимо, норми конвенцій МОП відіграють важливе значення у розв'язанні проблеми уніфікації норм трудового права різних країн [11, с. 14].

Трудове законодавство в більшості країн традиційно передбачає подвійний поділ між незалежними підрядниками, які можуть брати на себе ризики своїх власних підприємств і на які не

поширюється дія трудового законодавства, зайнятість та працівниками на яких поширюється трудове законодавство, гарантії зайнятості, включаючи контроль роботодавця за їх роботою, підпорядкування працівника та його залежність від роботодавця. Ці фактори часто використовуються як ознаки для визначення межі між працівниками та незалежними підрядниками (самостійними працівниками).

Робота на платформі, як і багато інших форм роботи, зайнятості не відповідає цьому бінарному поділу. Розмиття кордонів посилюється фрагментацією відносин між різними суб'єктами, опосередкованими платформою. Навіть якщо працівників класифікувати як найнятих працівників, платформи можуть змінити відносини таким чином, щоб представити працівників як таких, що не відповідають ознакам трудової зайнятості. Навіть там, де працівники є технічно самозайнятими, вони все одно можуть опинитися у дуже нестабільному становищі, залишаючи їх повністю нести ризики своєї діяльності.

Глобальна комісія МОП з майбутнього праці (2019)⁷² запропонувала подальший розвиток загальних гарантій праці, акцентуючи на тому, що «всі працівники, незалежно від їхнього контракту чи статусу зайнятості, повинні користуватися основними правами працівників». Проте, робота на платформі викликає й надалі певні проблеми через її цифровий характер. Наприклад, процес припинення або дезактивації може бути автоматично запущений за допомогою встановленої формули, такої як певної кількості поганих відгуків клієнтів, тоді як платформи, зазвичай, зображується як просто середовище для зв'язку шукачів роботи та постачальників роботи, приховуючи, таким чином, контроль, який вони здійснюють.

Міжнародне регулювання повинно надати працівникам платформи всі фундаментальні права, якими мають право бути наділені і забезпечені всі працівники, враховуючи при цьому специфіку цього виду праці. Прецеденти для цього передбачені рядом Конвенцій МОП, Регламентами Європейського Парламенту та Ради, висновками та рекомендаціями Ради, зокрема: Конвенціями МОП: «Про гідну працю домашніх працівників» (№ 189), «Про приватні агентства зайнятості» (№ 181), «Про викорінення насильства та домагань у сфері праці» (№ 190), «Про працю в морському судноплаванні», «Про свободу асоціації та захист права на організацію» (№ 87), «Про право на організацію та ведення колективних переговорів» (№ 98), «Про рівну винагороду» (№ 100), «Про скасування примусової праці» (№ 105), «Про дискримінацію в галузі праці та занять» (№ 11), «Про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів» (№ 159), «Про охорону материнства» (№ 103), «Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності» (№ 100), «Про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками» (№ 156); Рекомендацією МОП № 198 щодо трудових відносин; Основним мандатом МОП, що полягає у сприянні гідним умовам праці, Декларацією МОП основних принципів і прав у світі праці 1998 року. Беручи до уваги Регламент (ЄС) 2019/1150 Європейського Парламенту та Ради від 20 червня 2019 року про сприяння чесності та прозорості для бізнес-користувачів онлайн-посередницьких послуг; Директиву (ЄС) 2019/1152 Європейського Парламенту та Ради від 20 червня 2019 року про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі; Директиву (ЄС) 2019/770 Європейського Парламенту та Ради від 20 травня 2019 року про деякі аспекти контрактів на постачання цифрового контенту та цифрових послуг; Регламент (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб щодо обробки персональних даних і про вільний рух таких даних, а також про скасування Директиви 95 /46/EC (Загальний регламент захисту даних, GDPR); рекомендацію Ради від 8 листопада 2019 року щодо доступу до соціального захисту для працівників і самозайнятих осіб; висновки Ради від 24 жовтня 2019 року щодо «Майбутнього праці: Європейський Союз підтримує Декларацію сторіччя МОП»; висновки Ради від 13 червня 2019 року «Світ праці, що змінюється: міркування про нові форми роботи та наслідки для безпеки та здоров'я працівників»; пропозицію Комісії від 15 грудня 2020 року щодо регламенту Європейського парламенту та Ради щодо єдиного ринку цифрових послуг (Закон про цифрові послуги) та внесення змін до Директиви 2000/31/EC (COM(2020)0825); пропозицію Комісії від 15 грудня 2020 року щодо регламенту Європейського парламенту та Ради щодо конкурентних та чесних ринків у цифровому секторі (Закон про цифрові ринки) (COM(2020)0842).

Слід підкреслити, що зобов'язання, які містяться в Конвенціях МОП, Регламентах Європейського Парламенту та Ради, висновках, рекомендаціях Ради тощо, спрямовані в першу чергу на держави. Держави, шляхом ухвалення відповідних законодавчих чи інших нормативних актів, повинні створювати юридичні зобов'язання щодо платформ. Не важливо, який в людини правовий статус («статус її контракту»), в якій країні вона працевлаштована, важливим є те, що вона виконує роботу, надає послуги з метою вироблення матеріальних благ, задоволення потреб споживачів. А тому будь-яка праця, як суспільно-корисна, повинна відповідати критеріям, принципам гідної праці. Адже «принципово важливо, що гідна праця для економічно активної людини – це й сприятливі,

безпечні умови праці, належна винагорода за послуги праці, дотримання прав людини праці, розвиток можливостей у сфері формування та прирощення людського капіталу, захисту колективних та індивідуальних інтересів, соціальна захищеність економічно активної людини. ... За умов гідної праці період економічної активності людини наповнюється природними, першозначущими цінностями – достатку, безпеки, свободи, захищеності, вибору, можливостей» [12, с. 17].

З огляду на вказане, МОП необхідно розробити фундамент для прийняття Конвенції про роботу на платформі та захист прав працівників, основні принципи організації працівників платформних робіт, які відіграватимуть важливу роль у створенні обов'язкових трудових стандартів та стосуватимуться глобального характеру роботи на платформі, а також захисту працівників платформи. Конвенція має ґрунтуватися на принципі «універсальності», який означає, що необхідно опиратися на існуючі трудові стандарти, прийняті МОП і адаптувати їх таким чином, щоб вони відповідали трудовим правам працівникам платформи, незалежно від її виду та встановлювали умови гідної праці. По друге, необхідно визнати, що робота на платформі може приймати різноманітні форми, вимагаючи вивірених правових стандартів. Адже ще у 1998 році МОП визначила низку основних принципів, які всі держави-члени МОП зобов'язані поважати та виконувати незалежно від того, чи вони ратифікували відповідні Конвенції. До них належать свобода асоціації та ефективне визнання права на ведення колективних переговорів; ліквідація примусової праці; скасування дитячої праці; та усунення дискримінації у сфері праці та професій [6].

«Робоче місце» має включати всі місця, де працівники повинні перебувати через свою роботу і над якими платформа має прямий чи опосередкований контроль або може вплив за умовами контракту або іншим чином. «Робота» має визначатися комплексно яка охоплює всі види діяльності працівника, що впливають із роботи на платформі. Вона має поширюватися на «поїздки, пов'язані з роботою», які здійснюються «за допомогою зв'язку, пов'язаного з роботою, у тому числі за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій», або «під час поїздки на роботу та з роботи».

Якщо працівник працює вдома, повинні застосовуватися національні закони та нормативні акти щодо охорони здоров'я та безпеки, враховуючи характер роботи. Виконання законів щодо безпеки та гігієни праці та робочого середовища для працівників платформ має забезпечуватися адекватною системою інспектування, що вимагаються за характером роботи. Працівники повинні бути проінформовані про платформи щодо здоров'я та безпеки. Повинна надаватися адекватна компенсація у випадку нещасних випадків або професійних захворювань на платформних роботах державою, або шляхом обов'язкового страхування, укладеного платформами. Працівники повинні бути забезпечені належним захисним одягом і захисним обладнанням, щоб запобігти ризику нещасних випадків або негативного впливу на здоров'я. Заходи з охорони праці та безпеки не повинні передбачати жодних витрат для працівників. Працівники, які відсторонилися від роботи та вважають, що у них є підстави вважати, що вона становить неминучу та серйозну небезпеку для їхнього життя чи здоров'я, не повинні бути притягнуті до відповідальності.

У Конвенції має бути включене визначення роботи на платформі або праці. Можна послатися на визначення, розроблене Euro-found [4], яке характеризує роботу на платформі як форму роботи, «яка використовує цифрову платформу для надання організаціям або окремим особам доступу до інших організацій або окремим особам для вирішення конкретних проблем або надання певних послуг, в обмін на оплату». Вирішальною особливістю є те, що послуги розробляються, пропонуються, опосередковуються та/або контролюються платформою, яка отримує дохід, принаймні частково, від праці, виконаної працівником. Слід включити відповідне визначення поняття «працівник», зазначивши, що цей термін включає всіх, хто надає персональні послуги через платформу, незалежно від статусу контракту.

Незважаючи на те, що МОП піддається критиці у багатьох аспектах, вона залишається головним органом ООН, якому доручено встановлювати трудові стандарти та залишатися ключовим гравцем у створенні рамок стандартів гідної праці.

Міжнародна організація праці (МОП) відіграє ключову роль у захисті прав працівників, розробляючи конвенції та рекомендації, спрямовані на забезпечення гідних умов праці та соціального захисту. Її діяльність спрямована на підвищення якості праці для всіх працівників незалежно від сфери зайнятості [14, с. 1]. МОП є ключовою міжнародною організацією, що займається захистом прав працівників і сприяє соціальному прогресу. Конвенції та Рекомендації МОП значно впливають на національне законодавство та практику в сфері праці, виступаючи важливими інструментами для забезпечення дотримання прав працівників та захисту їхніх інтересів [14, с. 5].

Резолюція Європейського парламенту від 16 вересня 2021 року про справедливі умови праці, права та соціальний захист працівників платформ – нові форми зайнятості, пов'язані з цифровим розвитком (2019/2186(INI)) закріпила права, серед яких: справедливі та прозорі умови праці, здо-

рове та безпечне робоче середовище, адекватний та прозорий соціальний захист, представництво та права на ведення колективних переговорів, навчання [5]. Глобальна комісія з майбутнього праці визнає можливості держав сформувати перехід до кращого світу праці, включаючи розширення соціального захисту, у тому числі для тих, хто працює на цифрових платформах. З точки зору прав, рівень наданих пільг має бути адекватним.

Підхід до соціального захисту, що ґрунтується на правах людини, вимагає обґрунтування систем соціального захисту на міцній правовій та інституційній основі. Недискримінація та рівність є ключовими елементами міжнародної нормативної бази прав людини. Змістовна та ефективна участь правовласників має бути ключовим компонентом будь-якої системи соціального захисту, всі працівники, незалежно від їхнього контракту чи статусу зайнятості, повинні користуватися основними правами працівників [9].

Висновки. Міжнародне регулювання роботи на цифрових платформах потребує комплексного підходу, який врахує стандарти праці й динаміку розвитку технологій та забезпечить всі фундаментальні права, якими повинні володіти працівники з урахуванням специфіки та різновидів даного виду праці. Воно повинно бути спрямоване як на забезпечення гідної роботи для працівників та чесної конкуренції, так і на забезпечення економічних інтересів як власників платформ, так і працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Directive (EU) 2024/2831 of the European Parliament and of the council of 23 October 2024 on improving working conditions in platform work. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/2831/oj/eng>.
2. EU-OSHA. (2022). Italy: a national and local answer to the challenges of the platform economy. (Policy case study). European Agency for Safety and Health at Work. URL: <https://osha.europa.eu/en/publications/national-and-local-answer-challenges-platform-economy-italy>.
3. EU-OSHA. (2022e). Spain: the 'riders' law', new regulation on digital platform work (Policy case study). European Agency for Safety and Health at Work. URL: <https://osha.europa.eu/en/publications/spain-riders-law-new-regulation-digital-platform-work>.
4. Eur Work, 'Platform Work' (Eurofound, 29 June 2018). URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2018/employment-and-working-conditions-selected-types-platform-work>.
5. European Parliament resolution of 16 September 2021 on fair working conditions, rights and social protection for platform workers – new forms of employment linked to digital development (2019/2186(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0385_EN.html.
6. ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work (adopted by the International Labor Conference, 18 June 1998). URL: <https://www.ilo.org/ilo-declaration-fundamental-principles-and-rights-work/about-declaration/text-declaration-and-its-follow>.
7. International Labour Organization. World Employment and Social Outlook: The Role of Digital Labour Platforms in Transforming the World of Work. Geneva, 2021.
8. Julia Tomasetti, 'Rebalancing Worker Rights and Property Rights in Digitalised Work' URL: https://www.researchgate.net/publication/340913171_Rebalancing_worker_rights_and_property_rights_in_digitalised_work.
9. LO, 'Work For a Brighter Future: Global Commission on the Future of Work' International Labor Office (Geneva, 2019). URL: <https://www.ilo.org/publications/work-brighter-future>.
10. Richard Heeks, 'How many platform workers are there in the Global South?' (ICT4DBlog, 29 Jan 2019). URL: <https://ict4dblog.wordpress.com/2019/01/29/how-many-platform-workers-are-there-in-the-global-south>.
11. Венедіктов С. Щодо ратифікації Україною Конвенції МОП № 190 Про викорінення насильства та домагань у сфері праці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 4(115) 2020. С. 13–16. URL: <http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/3.%20Venediktov.pdf>.
12. Колот А.М., Герасименко О.О. Гідна праця у дзеркалі теоретико-прикладних досліджень: сучасний концепт, причини дефіциту та стратегічні вектори його подолання. Імперативи та інноваційні механізми забезпечення гідної праці в умовах становлення нової економіки: зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф.; 25-26 квіт. 2017 р. К.: КНЕУ, 2017. С. 17–25. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197261992.pdf>.
13. Колот А., Герасименко О. Сфера праці в умовах глобальної соціоекономічної реальності 2020: виклики для України. 2020. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/16344.pdf>.

14. Остапенко Л.О., Дубчук Н.В., Павлишин О.В., П'яніков Ю.С. Особливості діяльності міжнародної організації праці, як суб'єкта трудового права. *Академічні візії*. Випуск 39. 2025. С. 1–7. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1433>.
15. Сокурєнко В.В. Права людини як фундаментальна цінність. Національні та міжнародні механізми захисту прав людини: тези доп. Всеукр. круглого столу (м. Харків, 20 квіт. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 7–9. URL: <https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/104.pdf>.

ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У GIG ECONOMY: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Лета А.В.,

*студентка 2 курсу ОС «Магістр»,
юридичний факультет, спеціальність 081 «Право»
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0005-7553-5186*

Савка К.М.,

*студент 2 курсу ОС «Магістр»,
юридичний факультет, спеціальність 081 «Право»
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Лета А.В., Савка К.М., Бєлова М.В. Особливості трудових відносин у gig есоному: сучасні виклики та перспективи.

У рамках статті представлено результати аналізу тих змін, які відбулися у секторі gig есоному під впливом цифровізації, зокрема у частині регулювання трудових відносин. Обґрунтовується ідея про те, що дефініцію gig есоному можна тлумачити як новий вид організації праці, основним полем діяльності, якого виступають різноманітні цифрові платформи поруч із мобільними застосунками. Сучасна трансформаційна модель gig есоному акумулювала розвиток короткострокових трудових договорів, що по суті стали альтернативою довгострокових трудових відносин, особливо для нових видів працівників.

При цьому сфера gig есоному в контексті трудової діяльності наразі не регламентується колективним трудовим правом, оскільки переважна більшість самозайнятих працівників обирають регулювання своєї діяльності при посередництві цифрових платформ саме за допомогою цивільно-правових договорів. У зв'язку з цим, нашій державі слід створити такі умови, в яких тим робітникам, що нині працюють в тіні, захотілося б офіційно працевлаштуватися і сплачувати податки.

Встановлено, що у випадку потенційного зростання кількості цифрових ринків праці та позиціонування їх в якості посередників для отримання, наприклад гіг-спеціалістами конкретного доручення і забезпечення його виконання перед замовниками, виконавці подібних робіт практично втрачають прерогативи соціального забезпечення, і в підсумку це може призвести до такого негативного явища як «цифрова дискримінація». Дискусійним залишається питання приналежності фізичних осіб, які шукають роботу на цифрових платформах до категорії найманих чи то самозайнятих працівників.

Автор приходить до висновку, що пристосування профспілкових організацій до вимог часу та пошук дієвих механізмів захисту прав нових видів працівників, що працевлаштовані у секторі gig есоному, сприятиме підвищенню їх обізнаності, і в тому числі завдяки колективним та скордированим діям профспілкової організації створить для них можливість потенційного захисту їхніх персональних даних.

Ключові слова: гіг-економіка, цифрові платформи, самозайнята особа, трудові відносини, соціальне забезпечення, профспілкові організації.

Leta A.V., Savka K.M., Bielova M.V. Features of labour relations in the gig economy: current challenges and prospects.

The article presents the results of an analysis of the changes that have taken place in the gig economy sector under the influence of digitalisation, in particular, in terms of regulation of labour relations. The author substantiates the idea that the definition of gig economy can be interpreted as a new type of labour organisation, the main field of activity of which is various digital platforms along

with mobile applications. The modern transformational model of the gig economy has accumulated the development of short-term labour contracts, which have essentially become an alternative to long-term employment, especially for new types of workers.

At the same time, the gig economy in the context of labour activity is not currently regulated by collective labour law, as the vast majority of self-employed workers choose to regulate their activities through digital platforms through civil law contracts. In this regard, our state should create conditions in which those workers who are currently working in the shadows would want to be officially employed and pay taxes.

It is established that in the event of a potential increase in the number of digital labour markets and their positioning as intermediaries for, for example, gig worker to receive a specific assignment and ensure its fulfilment in front of customers, the performers of such work practically lose the prerogatives of social security and, as a result, this may lead to such a negative phenomenon as 'digital discrimination'. The issue of whether individuals seeking work on digital platforms belong to the category of employees or self-employed workers remains controversial.

The author comes to the conclusion that the adaptation of trade union organisations to the requirements of the times and the search for effective mechanisms to protect the rights of new types of workers employed in the gig economy sector will help to raise their awareness, and, in particular, through collective and coordinated actions of the trade union organisation, will create an opportunity for them to potentially protect their personal data.

Key words: gig economy, digital platforms, self-employed person, labour relations, social security, trade union organisations.

Постановка проблеми. Нині галузь трудового права розвивається стрімкими кроками, адже перед нею постає чимало сучасних викликів. Один із них – нові види працівників, правовий статус та специфіка роботи, яких містять певні відмінності в порівнянні з класичними найманими робітниками, наприклад в робочому форматі – дистанційна, або ж надомна зайнятість. І підставами цього можуть слугувати як і здатність особи працювати самостійно не розраховуючи на опору профспілкової організації, так і диференціація трудових відносин. І це при тому, що сучасна трансформаційна модель гіг есоному акумулювала розвиток короткострокових трудових договорів, що по суті стали альтернативою довгострокових трудових відносин. Ідентична ситуація породжує проблему в правовому полі, адже коли цифровий ринок використовують як майданчик, де можна укласти, скажімо договір про надання послуг між замовником та незалежним працівником, то на платформи досі не покладений обов'язок щодо узгодження мінімальних трудових прав із правами людини, як от свобода на об'єднання у профспілки з метою захисту свобод певної категорії спеціалістів.

Актуальність проблеми пояснюється також фактом різкого зростання кількості зайнятих у вказаній сфері, особливо під час пандемії. За окремими даними, в ЄС на сьогодні діють приблизно 500 платформ, на яких зайнято 28 млн осіб. Очікується, що до 2025 року їх чисельність зросте до 43 млн. За оцінками Європейської комісії, майже 5,5 млн із них помилково класифікуються як самозайняті, хоча за базовими параметрами вони належать до найманих робітників. Відповідно, вони не мають адекватних трудових прав. Аналогічні проблеми існують і в Україні, яка займає перше місце в Європі та четверте у світі за кількістю зайнятих та обсягом фінансових потоків у цій сфері діяльності [3, с. 151]. До речі, значна їх частина належить до неформальної зайнятості, про що зазначено і в Угоді про асоціацію Україна-ЄС (параграф h ст. 420) [2].

Угода містить зобов'язання України зменшити обсяги неформальної економіки шляхом трансформації нелегальної зайнятості [3, с. 151]. У зв'язку з цим лівова частка осіб, що є учасниками неформальної та нелегальної зайнятості не підлягають правовому регулюванню законодавства у сфері трудових відносин, внаслідок чого останні повинні самостійно нести тягар соціального забезпечення.

Метою дослідження є аналіз та вивчення сучасних викликів та перспектив розвитку трудових відносин у гіг есоному.

Стан опрацювання проблематики. Трудові відносини у гіг есоному були предметом аналізу багатьох наукових праць провідних вчених (С. Вишновецької, О. Герасименко, Н. Гетьманцевої, А. Колот, О. Лук'янчикова, Д. Новікова, А. Рибаченко, О. Тищенко, А. Юшко, О. Ярошенка та ін.). Окрім того, вже є окрема праця, де досліджувалися проблеми соціально-трудова прав і викликів цифровізації (Я. Сімутіна, М. Шумило [8]), водночас її недостатньо і проблеми специфіки трудових відносин у гіг есоному в Україні досліджені фрагментарно.

Виклад основного матеріалу. Гіг-економіка демонструє перехід від традиційних структур зайнятості, пропонуючи людям свободу брати участь у короткостроковій, орієнтованій на певні завдання роботі в різних галузях. Завдяки цифровим платформам ця еволюція моделей праці пе-

реосмислила відносини роботодавець-працівник, в тому випадку коли співробітники користуються автономією у виборі, коли, де та скільки працювати. Завдяки гнучкості більше людей віддають перевагу гіг-праці, яка відрізняється від традиційних трудових відносин та на якій працівники можуть працювати незалежно від робочого дозволу/візи чи географічного розташування [9, с. 418].

Дефініцію гіг есопому можемо тлумачити як новий вид організації праці основним полем діяльності, якого виступають різноманітні цифрові платформи поруч із мобільними застосунками. Так, деякі із вищезгаданих інструментів дають можливість тим, хто готовий виконувати певний вид робіт, реалізувати себе, як незалежного підрядника чи то самозайнятої особи. Тобто, в цьому випадку відсутнє стандартне розуміння трудових правовідносин.

Водночас питання щодо правового регулювання відносин в гіг-економіці засобами законодавства про працю, як зазначають О. Лук'янчиков і Д. Новіков, у світі вирішується наступними способами: створенням нової категорії працівників, її включенням до сфери регулювання трудовим законодавством та створенням для неї специфічних норм права з урахуванням характеру праці; створенням спеціально-правового регулювання праці співробітників Інтернет-платформ із їх включенням зі сфери дії трудового права, але із наданням певного рівня правового захисту; наділенням самих Інтернет-платформ можливістю розробляти власні правила використання найманої праці на основі базових засад цивільного законодавства [5, с. 223].

Сучасна трансформаційна модель гіг есопому акумулювала розвиток короткострокових трудових договорів, що по суті стали альтернативою довгострокових трудових відносин. Це все трапилося внаслідок ефективних глобалізаційних процесів та цифровізаційних зрушень та сприяло розвитку як і ринкових, так і управлінських відносин. Якщо говорити про останні відносини, то вони винятково впорядковують взаємодію роботодавця та працівника, опісля укладення з ним трудового договору, тоді як ринкові дозволяють одночасно залучити, скажімо розробника для вдосконалення онлайн-платформи або ж незалежного підрядника.

Проте негативною стороною такої праці є те, що трудові відносини, засновані на цифрових платформах, все ще розмиті та складні, – низька оплата, невизначений дохід, ризик звільнення, ненадійні умови праці без соціального страхування та пенсії. Але, у першу чергу, правова невизначеність стосується класифікації працівників цифрових платформ, а саме статусу їх зайнятості, що має значні наслідки для трудових прав, податкових зобов'язань та їх соціальних гарантій [9, с. 418]. Дискусійним залишається питання приналежності фізичних осіб, які шукають роботу на цифрових платформах до категорії найманих чи то самозайнятих працівників? З першою точкою зору навряд чи можна погодитися, особливо у разі відсутності укладення між замовником і фізичною особою трудового договору. До другої позиції є сенс доєднатися, оскільки вільнонаймані робітники самостійно корегують своє робоче навантаження без погодження з роботодавцем, так як, зазвичай вони не перебувають в трудових відносинах.

Справа в тім, що у випадку потенційного зростання кількості цифрових ринків праці та позиціонування їх в якості посередників для отримання, наприклад гіг-спеціалістами конкретного доручення і забезпечення його виконання перед замовниками, виконавці подібних робіт практично втрачають прерогативи соціального забезпечення і в підсумку це може призвести до такого негативного явища як «цифрова дискримінація». Ідентична ситуація породжує проблему в правовому полі, адже коли цифровий ринок використовують як майданчик, де можна укласти, скажімо договір про надання послуг між замовником та незалежним працівником, то на платформи досі не покладений обов'язок щодо узгодження мінімальних трудових прав із правами людини, як от свобода на об'єднання у профспілки з метою захисту певної категорії спеціалістів.

Ця ситуація підкреслює необхідність адаптації профспілкової організації до нових умов і пошуку способів захисту прав працівників, залучених до гіг-економіки. Фрілансери також працюють поза рамками стандартних трудових відносин, що ускладнює їх колективне представництво. Для профспілок слід знайти нові підходи до організації працівників у таких умовах, що може включати в себе створення спеціалізованих профспілкових платформ для фрілансерів, онлайн-спільнот або впровадження цифрових механізмів для комунікації і координації дій [4, с. 879-880]. На наш погляд, такий підхід сприятиме підвищенню обізнаності прав нових видів працівників, і в тому числі створить для них можливість захисту, скажімо їх персональних даних, саме завдяки колективним діям профспілкової організації.

Суб'єкти, чия діяльність пов'язана з цифровими технологіями, найчастіше обирають альтернативні способи оформлення своїх відносин. З одного боку – це не є чимось негативним, оскільки надає людині, яка реалізує своє право на працю, можливість вибору, тим самим створюється підґрунтя для реалізації свободи волі людини в цьому питанні. З іншого ж боку, «втискування» трудових відносин в оболонку цивільно-правових конструкцій, несе значні загрози для соціальних стандартів і гарантій [6, с. 25].

З цього випливає, що таке правовідношення по своїй суті регулюється приватним правом, так як в кінцевому результаті робітник та підрядник знаходяться у рівноправних відносинах. До того ж, цифрові платформи зовсім не виглядають як стандартний роботодавець, адже в деяких випадках робота на їх веб-сторінках керується безпосередньо умовами, що розміщені на їх онлайн – сервісах. Це нашоухе нас на думку, що законодавцеві необхідно виокремити і закріпити декілька характеристик трудового договору, що зі свого боку може дещо підсилити право соціального забезпечення для вільнонайманих робітників.

Зазначимо, що глобальні зміни в робочому форматі організації праці внесли свої корективи і до трудового законодавства. Так, згідно ст. 60² Кодексу законів про працю (далі – КЗпП), дистанційною роботою вважається форма організації праці, за якої робота виконується працівником поза робочими приміщеннями чи територією роботодавця, в будь-якому місці за вибором працівника та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій [1].

Передусім не зрозуміло, чому норми про надомну і дистанційну роботу, як особливі форми організації праці, законодавець помістив до глави IV КЗпП України «Робочий час», яка регламентує питання тривалості робочого часу, його режимів та ін. Очевидно, у структурі чинного Кодексу, з огляду на його «поважний вік», не знайшлося більш підходящого місця для унормування цих нестандартних форм зайнятості, що ще раз переконує в неспроможності «точкових» фрагментарних змін і необхідності проведення комплексної та системної рекодифікації трудового законодавства. Окремою проблемою, є деяка плутанина із розумінням дистанційної та надомної роботи як тимчасової (вимушеної) форми організації праці, зокрема на період карантину, та роботи, що здійснюється постійно на підставі відповідного трудового договору про дистанційну чи надомну роботу [8, с. 183-184].

Безумовно, ця обставина спонукає нас до висновку, що для усунення вищенаведеної проблеми необхідно створити окремий розділ КЗпП. А питання щодо розмежування дистанційної та надомної форм зайнятості можна вирішити такими способами, по-перше, різним порядком укладання трудових договорів і специфікою їх припинення; по-друге, регламентованим робочим часом та часом відпочинку; по-третє, різними підходами до врегулювання можливостей захисту обидвох форм зайнятості за сприяння профспілкових організацій. Окрім того, не можна залишити поза увагою деяку схожість трудового договору про дистанційну роботу з цивільно-правовим договором щодо надання послуг. Розв'язання цієї проблеми, ми вбачаємо у внесенні змін до глави III КЗпП шляхом створення окремої статті під назвою трудовий договір щодо виконання дистанційних робіт тривалого характеру.

В якості ключового доказу вищенаведеного можна продемонструвати Постанову Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у справі № 420/2174/19 від 09 червня 2021 року, яка вказує на те, що зі співставлення трудового договору з цивільно-правовим договором, відмінним є те, що трудовим договором регулюється процес організації трудової діяльності. За цивільно-правовим договором процес організації діяльності залишається поза його межами, метою договору є отримання певного результату. Виконавець за цивільно-правовим договором, на відміну від працівника, який виконує роботу відповідно до трудового договору, не підпорядковується правилам внутрішнього трудового розпорядку, хоча і може бути з ними ознайомлений, він сам організовує свою роботу і виконує її на власний ризик, не зараховується до штату установи (організації), не вноситься запис до трудової книжки та не видається розпорядчий документ про прийом його на роботу на певну посаду [7].

З огляду на це сектор гід есопому в контексті трудової діяльності наразі не регламентується колективним трудовим правом, адже більшість самозайнятих працівників обирають регулювання своєї діяльності при посередництві цифрових платформ саме за допомогою цивільно-правових договорів. У зв'язку з цим, нашій державі слід створити такі умови, в яких тим робітникам, що сьогодні працюють в тіні, захотілося б офіційно працевлаштуватися і сплачувати податки. До таких умов можуть належати: 1) страхування здоров'я; 2) доступ до широкого спектру послуг соціального забезпечення; 3) запровадження програм фахового розвитку; 4) справедлива система оподаткування. Останній пункт цього переліку, ми включили сюди тому, що сфера гід есопому є чутливою до податкової політики.

Висновки. З наведеного можна зробити висновок, що гід есопому можемо тлумачити як новий вид організації праці основним полем діяльності, якого виступають різноманітні цифрові платформи поруч із мобільними застосунками. Так, декотрі із вищезгаданих інструментів дають можливість тим, хто готовий виконувати певний вид робіт, реалізувати себе, як незалежного підрядника чи то самозайнятої особи. Нині цифрові платформи зовсім не виглядають як стандартний роботодавець, адже в деяких випадках робота на їх веб-сторінках керується безпосередньо умовами, що розміщені на їх онлайн – сервісах. Це нашоухе нас на думку, що законодавцеві необхідно виокремити

і закріпити декілька характеристик трудового договору, що зі свого боку може дещо підсилити право соціального забезпечення для вільнонайманих робітників.

А питання щодо розмежування дистанційної та надомної форм зайнятості можна вирішити такими способами, по-перше, різним порядком укладання трудових договорів і специфікою їх припинення; по-друге, регламентованим робочим часом та часом відпочинку; по-третє, різними підходами до врегулювання можливостей захисту обидвох форм зайнятості за сприяння профспілкових організацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс законів про працю України. Закон України від 27 вересня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 30 листопада 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 12.12.2024).
3. Алексєєнко І.Г. Колективні трудові права у гіг-економіці України: проблеми їх реалізації. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 150–158.
4. Бааджи Н.А. Профспілки в епоху цифрових технологій: нові виклики для свободи об'єднань. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 6. 2024. С. 878–882.
5. Новіков Д.О., Лук'янчиков О.М. Про перспективи трудового права в гіг-економіці. Проблеми реалізації прав громадян в сфері праці та соціального забезпечення: тези доповідей та наук. повідомл. Харків: Право, 2019. С. 220–224.
6. Пономаренко О.М. Проблема розмежування трудового та цивільного договору в умовах гіг-економіки. *Актуальні проблеми інноваційної економіки та права*. 2024. № 3. С. 24–29.
7. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у справі № 420/2174/19 від 09 червня 2021 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97533766> (дата звернення: 12.12.2024).
8. Соціально-трудова права і виклики цифровізації: монографія. Кол. авт.: за ред. Я.В. Сімутиної, М.М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2023. 348 с.
9. Теличко О.А., Рекун В.А. Аналіз законодавства та судової практики щодо правового статусу та соціальних гарантій працівників цифрових платформ у країнах ЄС: виклики та перспективи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 6. 2024. С. 416–424.
10. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. №3/2022. С. 301–310.
11. Белов Д.М., Белова М.В., Палапа Б.Б. Соціальне підприємництво: поняття та ознаки. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 75(1). Ч. 1. 2023. С. 149–155.

УДК [349.23:34.048](597+71)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.51>

КОМПАРАТИВІСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНОСТІ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ТА ЙОГО УМОВ У В'ЄТНАМІ ТА КАНАДІ

Луценко О.Є.,

кандидат юридичних наук, доцентка,

доцентка кафедри трудового права

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0001-9357-8546

e-mail: o.ye.lutsenko@nlu.edu.ua

Луценко О.Є. Компаративіське дослідження визнання недійсності трудового договору та його умов у В'єтнамі та Канаді.

Авторка встановила, що трудові договори та їх умови у В'єтнамі та Канаді можуть визнаватися недійсними як у цілому, так і лише окремі їх умови. Так, трудовий договір є повністю недійсним в одному з таких випадків: (1) увесь зміст трудового договору порушує закон, тобто всі положення трудового договору не відповідають законодавству; (2) особа, яка укладає трудовий договір, є некомпетентною або порушує принципи укладення трудового договору; (3) робота, визначена трудовим договором, є роботою, забороненою законодавством; (4) умови укладеного по факту трудового договору суттєво змінюють основні умови листа-пропозиції про працевлаштування (наприклад, змінює пропозицію з договору на невизначений строк на контракт на визначений строк, змінює раніше запропоноване повідомлення про розірвання до встановлених законом мінімумів або додає обмежувальні умови (приміром, неконкуренція); (5) працівник уклав безстроковий договір, а потім уклав строковий; (6) наявна нечіткість або двозначність змісту договору; (7) зміст договору не відповідає мінімальним трудовим стандартам; (8) роботодавець змінить існуючий трудовий договір таким чином, щоб скасувати/обмежити існуюче договірне або загальне право працівника (таке як пільги, час відпустки або повідомлення про звільнення). Трудовий договір є частково недійсним у тій частині, зміст якої порушує закон, але не впливає на іншу частину договору.

Авторка з'ясувала, що визнавати трудовий договір недійсним у В'єтнамі та Канаді наразі має право тільки суд. При визнанні трудового договору недійсним частково роботодавець і працівник зобов'язані внести зміни та доповнення до тієї частини трудового договору, яка визнана недійсною. У разі визнання трудового договору недійсним у повному обсязі у зв'язку з некомпетентністю або порушенням принципів укладення трудового договору особою, яка його підписує, роботодавець та працівник зобов'язані переукласти трудовий договір відповідно до законодавства. У випадку визнання трудового договору недійсним у повному обсязі через те, що увесь зміст трудового договору суперечить законодавству, або робота, передбачена трудовим договором, є роботою, забороненою законодавством, роботодавець та працівник повинні укласти новий трудовий договір відповідно до закону.

Ключові слова: сфера дії трудового права, трудовий договір, зміст трудового договору, умови трудового договору, строк трудового договору, недійсність трудового договору, зарубіжний досвід

Lutsenko O. Yev. Comparative study of the recognition of the invalidity of an employment agreement and its terms in Vietnam and Canada.

The author has found that employment agreements and their terms in Vietnam and Canada can be declared invalid both in whole and in part. Thus, an employment agreement is completely invalid in one of the following cases: (1) the entire content of the employment agreement violates the law, i.e. all provisions of the employment agreement do not comply with the legislation; (2) the person concluding the employment agreement is incompetent or violates the principles of concluding an employment agreement; (3) the work specified in the employment agreement is work prohibited by law; (4) the terms of the employment agreement concluded after the fact significantly change the main terms of the employment offer letter (for example, changes the offer from an indefinite-term agreement to a fixed-term contract, changes the previously offered notice of termination to the statutory minimum, or adds restrictive terms (for example, non-compete); (5) the employee entered into an indefinite-term agreement and then entered into a fixed-term contract; (6) there is ambiguity in the content of the agreement; (7) the content of the agreement does not meet minimum labor standards; (8) the

employer will change the existing employment agreement in such a way as to cancel/restrict an existing contractual or general right of the employee (such as benefits, vacation time, or notice of termination). The employment agreement is partially invalid in the part whose content violates the law but does not affect the rest of the contract.

The author has discovered that only a court has the right to declare an employment agreement invalid in Vietnam and Canada. If an employment agreement is partially invalid, the employer and the employee are obliged to make amendments and additions to the part of the invalid employment agreement. If an employment agreement is fully invalid due to incompetence or violation of the principles of concluding an employment agreement by the person signing it, the employer and the employee are obliged to re-conclude the employment contract in accordance with the law. If an employment agreement is fully invalid due to the fact that the entire content of the employment agreement contradicts the law or the work provided for by the employment agreement is the work prohibited by law, the employer and the employee must conclude a new employment agreement in accordance with the law.

Key words: scope of labor law, employment agreement, content of an employment agreement, terms of an employment agreement, duration of an employment agreement, invalidity of an employment agreement, foreign experience

Постановка проблеми. Наразі у законодавстві України бракує приписів щодо підстав, умов та процедури визнання трудових договорів та їх умов недійсними. Із самого початку прийняття чинного КЗпП України [1] наявна лише ст. 9, яка встановлює досить оціночне підґрунтя для визнання трудового договору та його умов недійсними, а саме – «погіршення становища працівників порівняно з законодавством України про працю». За всю історію чинності Кодексу [1] ст. 9 лише декілька разів зазнавала змін. Так, першою зміною ще в 1988 році [2] припис ст. 9 був викладений у новій редакції, але доповнення стосувалися додаткових соціально-побутових пільг для працівників, і аж ніяк не розкривалися підстави та порядок визнання недійсності трудових договорів та їх умов. Однак уже 1991 року [3] зміна 1988-го року була виключена зі ст. 9 і як результат з'явилася нова ст. 9¹ КЗпП України [1], яка лише відокремила власне припис щодо недійсності та встановлення додаткових соціально-побутових пільг для працівників. У 2022 році ст. 9 КЗпП України [1] змінилася лише у контексті звуження її змісту, оскільки до цього йшлося про недійсність умов *договорів про працю*, а із 2022 року йдеться лише про умови *трудових договорів*, а також з'явилася нова ч. 2, яка встановлює заборону «примушення працівника до укладення трудового договору, який містить умови, щодо яких між працівником та роботодавцем не досягнуто взаємної згоди». Чи можна вважати цю нову ч. 2 ст. 9 КЗпП України [1] натяком законодавця на те, що укладення трудових договорів під примусом або шляхом омані будуть вжатися недійсними?..

До речі, важливим є ще той факт, що протягом усієї історії чинності КЗпП України [1] у ст. 9 йдеться про визнання саме умов трудових договорів (до 2022 року договорів про працю), що наштовхує на логічне запитання – чи можна увесь трудовий договір визнавати недійсним, адже у ст. 9 йдеться лише про умови? Якщо якась умова визнається недійсною, то яка подальша доля усього трудового договору та, які наслідки настають для працівника та роботодавця у зв'язку із такою недійсністю? Як бачимо, запитань більше, аніж відповідей. У контексті вищезазначеного, на наше переконання, для удосконалення вітчизняного законодавства варто поглиблено прогресивний досвід зарубіжних країн щодо підстав, умов, порядку та наслідків визнання трудових договорів та їх умов недійсними.

Відтак, **метою цієї статті** є викладення результатів наукових пошуків авторки щодо підстав, умов, порядку та наслідків визнання трудових договорів та їх умов недійсними у В'єтнамі та Канаді. Названі держави обрані не даремно, адже авторка виявила окремі приписи на рівні кодифікованих актів та прецеденти щодо обраної тематики у наведених державах.

Стан опрацювання проблематики. На жаль, наукових доробків щодо недійсності трудових договорів та їх умов у вітчизняній науці трудового права бракує. Лише окремі точкові праці вчених-трудоваків стосувалися обраної тематики, як-от: С. Вавженчук, О. Кисельова, Я.В. Сімутіна, І.З. Цимбала, Б.В. Фасій.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 13 Трудового кодексу В'єтнаму 2019 року (далі – ТК) [4] трудовий договір – це угода між працівником і роботодавцем про роботу, її оплату, умови праці, права та обов'язки кожної зі сторін у трудових відносинах. Якщо вищезазначена угода не відповідає закону, це може призвести до часткової або повної недійсності. Тому у таких випадках суб'єктам господарювання та працівникам необхідно переглянути підписані угоди, щоб забезпечити свої законні права.

Відповідно до ст. 49 ТК В'єтнаму трудовий договір може бути недійсним частково або повністю за нижченаведених обставин.

Трудовий договір є повністю недійсним в одному з таких випадків:

1. Увесь зміст трудового договору порушує закон, тобто всі положення трудового договору не відповідають законодавству.

2. Особа, яка укладає трудовий договір, є некомпетентною або порушує принципи укладення трудового договору, визначені п. 1 ст. 15 ТК. Наприклад, особа, не уповноважена законним представником підприємства, але укладає трудовий договір з працівником, буде вважатися недієздатною.

3. Робота, визначена трудовим договором, є роботою, забороненою законодавством. Наприклад, компанія А підписала трудовий договір з паном В, який передбачає, що основною роботою пана В є послуги зі стягнення боргів – одна з галузей і професій, заборонених для інвестування бізнесу у В'єтнамі відповідно до ст. 6 Закону про інвестиції 2020 [5].

Трудовий договір є частково недійсним у В'єтнамі у тій частині, зміст якої порушує закон, але не впливає на іншу частину договору. Наприклад, якщо в трудовому договорі є домовленість про те, що працівниці не дозволяється вагітніти під час дії контракту, трудовий договір вважається частково недійсним, зокрема, недійсним є сам пункт (пункт, який забороняє жінкам вагітніти). Інші ж приписи залишаються юридично обов'язковими.

У В'єтнамі визнавати трудовий договір недійсним наразі має право тільки народний суд (ст. 50 ТК). Це розюча відмінність між чинним ТК 2019 року [4] і минулим ТК 2012 року (ст. 51) [6], де чинний ТК вилучив з колишнього Кодексу припис, який установлював, що суб'єктом, який мав повноваження визнавати трудовий договір недійсним, був інспектор праці.

Наслідки визнання недійсності трудового договору у В'єтнамі визначаються Указом № 145/2020/ND-CP (ст. 9–11) [7] наступним чином:

- при визнанні трудового договору недійсним частково роботодавець і працівник зобов'язані внести зміни та доповнення до тієї частини трудового договору, яка визнана недійсною;
- у разі визнання трудового договору недійсним у повному обсязі у зв'язку з некомпетентністю або порушенням принципів укладення трудового договору особою, яка його підписує, роботодавець та працівник зобов'язані переукласти трудовий договір відповідно до законодавства;
- у випадку визнання трудового договору недійсним у повному обсязі через те, що увесь зміст трудового договору суперечить законодавству, або робота, передбачена трудовим договором, є роботою, забороненою законодавством, роботодавець та працівник повинні укласти новий трудовий договір відповідно до закону.

У зазначених випадках, якщо сторони не можуть домовитися про зміну та доповнення змісту трудового договору, визнаного недійсним, у разі часткового визнання недійсним або неперекладення трудового договору чи укладення нового трудового договору, у разі визнання повністю недійсним, то трудовий договір може бути розірвано. Інші питання щодо розгляду недійсних трудових договорів належать до юрисдикції суду відповідно до Цивільного процесуального кодексу [8].

Насправді визнання трудового договору недійсним частково або повністю – не рідкість у В'єтнамі. Утім, як бачимо, законодавство В'єтнаму дає можливість сторонам самостійно переукласти новий трудовий договір або обмежитися лише внесенням змін у поточний без втручання суду чи інших імперативних інституцій чи суб'єктів. Зазвичай трудовий договір розривається лише у випадках, коли його неможливо виправити чи відновити, але у випадках, які можна виправити, закон часто дозволяє сторонам переглянути трудовий договір [9].

Поширені випадки визнання недійсними трудових договорів у Канаді

У деяких випадках належним чином складений і підписаний трудовий договір у Канаді може бути визнаний судом недійсним. Наприклад, якщо роботодавець змінить існуючий трудовий договір таким чином, щоб скасувати існуюче договірне або загальне право працівника (таке як пільги, час відпустки або повідомлення про звільнення), то договір є недійсним і навіть матеріальна компенсація таких змін не зробить такий договір дійсним. Навіть якщо працівник підписує такий трудовий договір, то все рівно роботодавець пізніше не зможе юридично забезпечити його виконання, і договір буде вважатися недійсним.

В іншому поширеному прикладі у Канаді роботодавець може надіслати кандидату на роботу лист-пропозицію, в якому детально описані лише основні умови контракту. Кандидат має прийняти такий скорочений договір як такий (якщо згоден на ті умови добровільно) з розрахунком на подальше підписання більш повного трудового договору. Якщо умови укладеного по факту трудового договору суттєво змінюють основні умови листа-пропозиції (наприклад, змінює пропозицію з договору на невизначений строк на контракт на визначений строк, змінює раніше запропоноване повідомлення про розірвання до встановлених законом мінімумів або додає обмежувальні умови (приміром, неконкуренція), що робить його недійсним [10].

У Канаді письмовий трудовий договір стане недійсним, якщо [11]:

(а) працівник уклав безстроковий договір, а потім уклав строковий, то такий новий договір може бути недійсним;

(b) наявна нечіткість або двозначність змісту договору – суди перевіряють формулювання умов контракту, щоб визначити, чи є пункт(и) недійсним через нечіткість або двозначність. Якщо припис не підлягає виконанню, суди можуть керуватися умовами угоди роботодавця та працівника на переддоговірному спілкуванні, а не на формулюванні в письмовому документі;

(с) зміст договору не відповідає ESA (*Employment Standards Act – ESA*) [12] – будь-яка умова, яка не відповідає мінімальним стандартам, встановленим ESA (для працівників, які регулюються провінцією) або Трудового кодексу Канади (для працівників, які регулюються федерально), є недійсною. Застереження про розірвання контракту не підлягає виконанню, якщо в будь-який час воно передбачає менше гарантій, ніж його/її право на попередження відповідно до ESA. Якщо положення про повідомлення в контракті є недійсним, тоді працівник, ймовірно, отримає будь-яку суму, на яку він/вона мав право відповідно до загального права, замість того, що зазначено в документі [13].

Апеляційний суд Онтаріо (Канада) підтверджує, що недійсне положення про припинення трудового договору не скасовує припис про фіксований строк такого договору. Так, у *Kopyl v. Losani Homes, 2024 ONCA 199*, Апеляційний суд Онтаріо (*Court of Appeal for Ontario – OCA*) [14] Суд підтвердив висновок суду нижчої інстанції про те, що недійсне положення про розірвання без причини трудового договору не робить недійсним припис про фіксований строк такого договору, і що застереження про фіксований термін не є застереженням про розірвання. Крім того, OCA постановив, що після припинення роботи працівника до закінчення фіксованого терміну, працівник матиме право на отримання компенсації, яку він заробив би до кінця фіксованого терміну.

Суть справи зводилася до того, що роботодавець прийняв працівницю на роботу за строковим трудовим договором на один рік з 06.07.2022 р. по 06.07.2023 р. Трудовий договір містив положення про його розірвання «причинно» та «безпричинно» (застереження про припинення).

9 січня 2023 року роботодавець безпричинно звільнив працівницю та виплатив їй заробітну плату за чотири тижні. Працівниця стверджувала, що положення про звільнення були недійсними, оскільки вони суперечили вимогам, викладеним у Законі про стандарти зайнятості 2000 року (*Employment Standards Act – ESA*) [12], оскільки роботодавець не мав права розірвати трудові відносини до закінчення встановленого строку, то працівниця мала право на виплату заробітної плати за невідбуту частину встановленого строку та не мала обов'язку відшкодувати завдані збитки роботодавцю.

Роботодавець погодився з працівницею, що через те, що приписи про припинення суперечать ESA, вони є недійсними. Однак, посилаючись на рішення *Waksdale v. Swegon North America Inc., 2020 ONCA 391* [15], роботодавець стверджував, що якщо одне положення про розірвання трудового договору суперечить ESA, то й усі інші положення про розірвання контракту автоматично є недійсними. А так як застереження про фіксований термін фактично було застереженням про розірвання, і оскільки застереження про припинення були недійсними, як стверджував роботодавець, то і застереження про фіксований строк також має вважатися недійсним. Відповідно, так як трудова діяльність працівниці не підлягала фіксованому строку, то працівниця не мала права на компенсацію за невичерпану частину строку трудового договору, а мала лише право на «розумне повідомлення» про таке припинення за загальним правом, за умови обов'язку пом'якшити її збитки. За словами роботодавця, чотиритижнева зарплата, виплачена працівниці, більш ніж задовольняла зобов'язання роботодавця після звільнення працівниці.

Суд нижчої інстанції вирішив справу на користь працівниці, посилаючись на справу *Howard v. Benson Group Inc., 2016 ONCA 256* [16], суд встановив, що умова трудового договору, яка передбачає його фіксований строк, сама по собі не є положенням про припинення такого договору, оскільки після закінчення фіксованого строку трудові відносини припиняються автоматично, то в такому випадку роботодавець, припиняючи роботу, не зобов'язаний надавати повідомлення або оплату замість повідомлення. Відповідно, незважаючи на те, що положення про розірвання були недійсними, все ж припис про фіксований строк залишався в силі. Працівницю було звільнено незаконно і тому вона мала право на виплату в розмірі її зарплати та пільг за невичерпану частину строку, мінус будь-які суми, сплачені роботодавцем. Роботодавець звернувся до OCA.

OCA відхилив апеляцію роботодавця з наступних причин:

1) *Benson Group Inc.* [16], яка виступає за положення про те, що недійсне положення про розірвання без причини не робить недійсним положення про фіксований термін, є диспозитивним. Без обов'язкового застереження про звільнення без причини, працівниця мала право отримати компенсацію, яку вона заробила б до кінця терміну, без будь-яких обов'язків щодо пом'якшення;

2) *Waksdale* [15] не стосується цього випадку, позаяк у тій справі не було укладення строкового трудового договору. У справі *Waksdale* ОСА лише постановив, що недійсне положення про припинення трудового договору скасовує інші положення угоди про припинення, таким чином, що працівник мав право на попередження в розумний строк про припинення роботи. Крім того, *Waksdale* не посилався на *Benson Group Inc.* і не припускав, що коли положення про припинення трудового договору є недійсним, воно перетворює строковий контракт на трудовий договір, який може бути розірвано за розумного повідомлення.

Рішення ОСА у справі *Losani Homes* [14] нагадує роботодавцям, що суд не може визнати недійсним увесь трудовий договір або положення про фіксований термін у такому договорі, якщо угода містить положення про розірвання, яке не має законної сили, оскільки це порушує ESA. Навіть якщо трудовий договір містить недійсне положення про припинення, суд може визнати, що положення про фіксований термін залишається в силі, і вимагає від роботодавця виплатити працівникові компенсацію, яку він заробив би до кінця фіксованого терміну, без будь-яких зобов'язань щодо пом'якшення [17].

Висновки. Резюмуючи, можна констатувати, що трудові договори та їх умови у В'єтнамі та Канаді можуть визнаватися недійсними як у цілому, так і лише окремі їх умови. Так, трудовий договір є повністю недійсним в одному з таких випадків: (1) увесь зміст трудового договору порушує закон, тобто всі положення трудового договору не відповідають законодавству; (2) особа, яка укладає трудовий договір, є некомпетентною або порушує принципи укладення трудового договору; (3) робота, визначена трудовим договором, є роботою, забороненою законодавством; (4) умови укладеного по факту трудового договору суттєво змінюють основні умови листа-пропозиції про працевлаштування (наприклад, змінює пропозицію з договору на невизначений строк на контракт на визначений строк, змінює раніше запропоноване повідомлення про розірвання до встановлених законом мінімумів або додає обмежувальні умови (приміром, неконкуренція); (5) працівник уклав безстроковий договір, а потім уклав строковий; (6) наявна нечіткість або двозначність змісту договору; (6) зміст договору не відповідає мінімальним трудовим стандартам; (7) роботодавець змінить існуючий трудовий договір таким чином, щоб скасувати/обмежити існуюче договірне або загальне право працівника (таке як пільги, час відпустки або повідомлення про звільнення).

Трудовий договір є частково недійсним у тій частині, зміст якої порушує закон, але не впливає на іншу частину договору.

Визнавати трудовий договір недійсним наразі має право тільки суд.

При визнанні трудового договору недійсним частково роботодавець і працівник зобов'язані внести зміни та доповнення до тієї частини трудового договору, яка визнана недійсною. У разі визнання трудового договору недійсним у повному обсязі у зв'язку з некомпетентністю або порушенням принципів укладення трудового договору особою, яка його підписує, роботодавець та працівник зобов'язані переукласти трудовий договір відповідно до законодавства. У випадку визнання трудового договору недійсним у повному обсязі через те, що увесь зміст трудового договору суперечить законодавству, або робота, передбачена трудовим договором, є роботою, забороненою законодавством, роботодавець та працівник повинні укласти новий трудовий договір відповідно до закону. Якщо сторони не можуть домовитися про зміну чи доповнення змісту трудового договору, визнаного недійсним, у разі часткового визнання недійсним або непереукладення трудового договору, чи укладення нового трудового договору, у разі визнання повністю недійсним, то трудовий договір може бути розірвано.

Відповідно, проаналізований досвід свідчить про те, що сторонам трудових правовідносин надається можливість самостійно переукласти новий трудовий договір або обмежитися лише внесенням змін у поточний без втручання суду чи інших імперативних інституцій чи суб'єктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. до № 50.
2. Про внесення до Кодексу законів про працю Української РСР змін і доповнень, пов'язаних з перебудовою управління економікою: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 27.05.1988 р. № 5938-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5938-11#Text> (дата звернення 16.01.2025 р.).
3. Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході до ринкової економіки: Закон України від 20.03.1991 р. № 871-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 23. Ст. 267.
4. Labour Code of Socialist Republic of Vietnam: Code No.: 45/2019/QH14. URL: https://boluatlaodong2019.molisa.gov.vn/lang_en/topic/viet_nam_labour_code/index (дата звернення 12.01.2025 р.).

5. On Investment : Law of Socialist Republic of Vietnam No. 61/2020/QH14 Hanoi, June 17, 2020 URL: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/vie212119.pdf> (дата звернення 12.01.2025 р.).
6. Labour Code of the Socialist Republic of Vietnam, on 18th June 2012 and takes effect as of 1st May 2013. URL: <http://www.parliament.am/library/ashxatanqayinorensgrqer19/vietnam.pdf> (дата звернення 12.01.2025 р.).
7. Detailing and guiding the implementation of a number of articles of the Labor Code regarding working conditions and industrial relations Number: Decree of Socialist Republic of Vietnam No 145/2020/ND-CP, Ha Noi, December 14, 2020 URL: <https://vbpl.vn/TW/Pages/vbpqentoanvan.aspx?ItemID=11137> (дата звернення 13.01.2025 р.).
8. Code of Civil Procedure: the National Socialist Republic of Vietnam Assembly No.: 92/2015/QH13 Hanoi, November 25th, 2015 URL: <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/vn/vn083en.html> (дата звернення 13.01.2025 р.).
9. What leads to an invalid employment contract in Vietnam? URL: <https://plf.vn/what-leads-to-an-invalid-employment-contract-in-vietnam/> (дата звернення 14.01.2025 р.).
10. Employment Contracts URL: <https://www.minkenemploymentlawyers.com/employment-law-issues/employment-contracts/> (дата звернення 14.01.2025 р.).
11. Canada Labour Code (R.S.C., 1985, c. L-2) URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/ACTS/L-2/index.html> (дата звернення 11.01.2025 р.).
12. Employment Standards Act, 2000, SO 2000 URL: <https://www.canlii.org/en/on/laws/stat/so-2000-c-41/latest/so-2000-c-41.html> (дата звернення 11.01.2025 р.).
13. Invalid Employment Contracts URL: <https://inspirelaw.ca/invalid-employment-contracts/> (дата звернення 12.01.2025 р.).
14. Kopyl v. Losani Homes (1998) Ltd., 2024 ONCA 199 (CanLII) URL: <https://www.canlii.org/en/on/onca/doc/2024/2024onca199/2024onca199.html?autocompleteStr=Kopyl%20v%20Losani%20Homes%20%202024%20ONCA%20199&autocompletePos=1&resultId=a8f608b2562e4d7fbc9a9d523837359b&searchId=2024-03-20T11:32:18:372/ac5647f0608b4b6ea4906a497e8a9ebe> (дата звернення 13.01.2025 р.).
15. Waksdale v. Swegon North America Inc., 2020 ONCA 391 (CanLII) URL: <https://www.canlii.org/en/on/onca/doc/2020/2020onca391/2020onca391.html> (дата звернення 13.01.2025 р.).
16. Howard v. Benson Group Inc. (The Benson Group Inc.), 2016 ONCA 256 (CanLII) URL: <https://www.canlii.org/en/on/onca/doc/2016/2016onca256/2016onca256.html> (дата звернення 13.01.2025 р.).
17. Rhonda B. Levy and Monty Verlinton Ontario, Canada Appeal Court Affirms That Invalid Termination Clause Does Not Invalidate Fixed-Term Clause URL: <https://www.littler.com/publication-press/publication/ontario-canada-appeal-court-affirms-invalid-termination-clause-does> (дата звернення 13.01.2025 р.).

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.52>

ДО ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НАДАВАЧІВ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Пилипенко П.Д.,*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри соціального права
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-3382-3033***Синчук С.М.,***доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри соціального права
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0009-0006-2205-1273*

Пилипенко П.Д., Синчук С.М. До питання юридичної відповідальності надавачів соціальних послуг за законодавством України.

У статті досліджено деякі питання юридичної відповідальності у сфері реалізації особами права на соціальні послуги та можливих законодавчих шляхів її врегулювання. Наголошено, що соціальне законодавство здебільшого послуговується загальними відсилочними нормами, застосовуючи правову конструкцію: «особи, винні у порушенні вимог законодавства про ... «соціальні послуги» тощо... несуть відповідальність згідно із законом», не конкретизуючи ані підстави, ані види, ані заходи такої відповідальності. Акцентовано на відсутності галузевих розробок з цієї проблематики. Критично проаналізовано законодавчі обов'язки надавачів соціальних послуг під кутом зору наявності правового механізму забезпечення їх виконання. Наголошено, що частина з них не є обов'язками за природою. Відзначено, що невиконання обов'язку соціально зобов'язаним суб'єктом має зумовлювати можливість отримувача соціальної послуги звернутися за захистом порушеного права, зокрема за допомогою заходів юридичної відповідальності. Доведено, що в чинному законодавстві така можливість не забезпечена реальними заходами юридичної відповідальності. Наголошено на потребі запровадження ефективного державного контролю у соціальній сфері та поширення норм про державний нагляд (контроль) у сфері господарської діяльності на правовідносини надання соціальних послуг. Розмежовано підстави юридичної відповідальності у сфері надання соціальних послуг. Аргументовано, що для посадових осіб уповноважених у сфері надання соціальних послуг, це – бездіяльність в організації надання соціальних послуг; для працівників надавачів соціальних послуг – порушення вимог законодавства про соціальні послуги. Відзначено потребу якісного та чіткого законодавчого визначення обов'язків надавачів соціальних послуг. Запропоновано перелік дій, які слід вважати порушеннями законодавства у сфері надання соціальних послуг та які потрібно закріпити у Законі України «Про соціальні послуги», а саме: надання соціальних послуг без реєстрації до Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг; надання юридичною особою/фізичною особою – підприємцем недостовірних відомостей про відповідність критеріям діяльності з надання соціальних послуг та/або надання соціальних послуг без дотримання критеріїв діяльності з надання соціальних послуг; умисне невжиття заходів щодо організації та надання соціальних послуг особі, яка перебуває у складних життєвих обставинах.

Ключові слова: правовідносини соціального забезпечення, соціально зобов'язані суб'єкти, відповідальність у праві соціального забезпечення, суб'єкти відповідальності у праві соціального забезпечення, захист соціальних прав, соціальне законодавство, юридичний механізм забезпечення соціальних прав, соціальні послуги, державний контроль.

Pylypenko P.D., Synchuk S.M. Regarding the issue of legal liability of social service providers under the legislation of Ukraine.

The article examines the issue of legal liability in the context of individuals exercising their right to social services, as well as potential legislative approaches to its regulation. It emphasises that social legislation predominantly relies on general referential norms, employing legal constructs such as: «persons guilty of violating the requirements of legislation on... 'social services', etc., shall bear liability in accordance with the law,» without specifying the grounds, types, or measures of such liability. The lack of sector-specific developments in this area is highlighted. A critical analysis is provided of the

statutory obligations of social service providers, focusing on the presence of a legal mechanism to ensure their fulfilment. It is emphasised that some of these obligations are not mandatory in nature. It is noted that the failure of a socially obligated entity to fulfil its duties should enable the recipient of a social service to seek protection of their infringed rights, including through the application of legal liability mechanisms. It is demonstrated that the current legislation does not provide for this possibility with effective measures of legal liability. The necessity of introducing effective state control in the social sphere is underscored, along with extending the norms on state supervision (control) in the field of economic activity to the legal relations involved in the provision of social services. The grounds for legal liability in the context of social service provision are delineated. It is argued that, for officials authorised in the field of social service provision, liability arises from inaction in organising the provision of social services; for employees of social service providers, it stems from violations of legislation governing social services. The need for a precise and well-defined legislative framework specifying the obligations of social service providers is highlighted. A list of actions that should be considered violations of legislation in the sphere of social service provision, and which should be explicitly enshrined in the Law of Ukraine «On Social Services», is proposed. In particular: provision of social services without registration in the Register of providers and recipients of social services; provision by a legal entity/natural person – an entrepreneur of unreliable information about compliance with the criteria for the provision of social services and/or the provision of social services without complying with the criteria for the provision of social services; administration/executive bodies of village, settlement, city councils, an employee of a social service provider regarding the organization and provision of social services to a person in difficult life circumstances.

Key words: legal relations in social security, socially obligated entities, liability in social security law, entities liable under social security law, protection of social rights, social legislation, legal mechanism for ensuring social rights, social services, state control.

Постановка проблеми. Юридичний механізм реалізації особами/ сім'ями соціальних прав, серед яких – право осіб/сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, на соціальні послуги, передбачає наявність у нормах соціального законодавства положення про юридичну відповідальність як складову процедури захисту цих прав [1, с. 125] та засіб забезпечення реалізації юридичних обов'язків [2, с. 204]. Натомість, як свідчить аналіз, соціальне законодавство здебільшого послуговується загальними відсилочними нормами, застосовуючи правову конструкцію: «особи, винні у порушенні вимог законодавства про ... «соціальні послуги», «державні допомоги», «соціальні виплати» тощо... несуть відповідальність згідно із законом», не конкретизуючи ані підстави, ані види, ані заходи такої відповідальності.

Метою дослідження є характеристика деяких проблемних питань застосування юридичної відповідальності у сфері реалізації особами права на соціальні послуги та можливих законодавчих шляхів їх врегулювання.

Відзначимо, що **стан опрацювання проблематики** юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення відповідає рівню її закріплення у соціальному законодавстві – досліджується неактивно. Деякі аспекти, які з'ясовують фахівці у галузі права соціального забезпечення, здебільшого стосуються правовідносин забезпечення соціальними виплатами або питань сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування [3, 4, 5, 6, 7]. Застосування заходів юридичної відповідальності як результат виконання обов'язків соціально зобов'язаними суб'єктами у правовідносинах надання соціальних послуг у галузевій літературі не досліджувалося.

Виклад основного матеріалу. Надавачі соціальних послуг як суб'єкти системи надання соціальних послуг (див. п. 3 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про соціальні послуги» [8]) вступають у правові зв'язки окреслені законодавчою конструкцією «соціальні послуги», набуваючи статусу соціально зобов'язаних суб'єктів та вчиняючи дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб, які в них перебувають (ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги»), що відповідає правовим характеристикам правовідносин соціального забезпечення.

За характером обов'язків соціально зобов'язаних суб'єктів галузеві правовідносини є активного типу, оскільки право на соціальне забезпечення за об'єктивною соціальною природою є позитивним правом людини, здійснення якого можливе лише за умови виконання позитивних дій/ активних обов'язків.

Зміст правових відносин соціального забезпечення із надання соціальних послуг становлять взаємні права та обов'язки їхніх учасників, серед яких – право отримувача соціальної послуги своєчасно та у визначений законом чи договором спосіб отримати відповідний соціальній потребі

вид такого забезпечення та кореспондований йому активний юридичний обов'язок надавача соціальної послуги як соціально зобов'язаного суб'єкта вчинити відповідні дії.

Обов'язки надавачів соціальних послуг визначено ч. 8 ст. 13 Закону України «Про соціальні послуги». Проаналізуємо їх під кутом зору наявності правового механізму забезпечення виконання передбачених обов'язків, зокрема його складової – юридичної відповідальності. Адже невиконання такого обов'язку соціально зобов'язаним суб'єктом мало б зумовлювати можливість отримувача соціальної послуги звернутися за захистом порушеного права, зокрема і за допомогою заходів юридичної відповідальності, або спричиняти початок процедури притягнення до відповідальності за результатами проведених заходів державного нагляду (контролю).

І.С. Андрієнко пропонує розуміння юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення як визначення галузевим законодавством заходів примусу, спрямованих на досягнення правомірної поведінки відповідного суб'єкта шляхом настання для правопорушника негативних наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру [3, с. 133]. Вчена робить, на нашу думку, дискусійний висновок, що взаємне становище сторін правовідносин соціального забезпечення унеможливорює застосування санкцій інших галузей права [3, с. 133]. Таке твердження суперечить чинним нормам ст.ст. 139, 175 Кримінального кодексу України [9], ст. 165-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення [10], де передбачено відповідальність відповідного виду суб'єктів подібних за правовою природою правовідносин, зокрема, щодо соціальних виплат, сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, щодо медичного обслуговування. Як свідчить інформація, наведена у пояснювальній записці до проєкту Закону України № 6017, що за результатами проведених перевірок у сфері надання соціальних послуг притягнуто до відповідальності 460 керівників надавачів соціальних послуг з проживання та відповідальних посадових осіб за недотримання правил пожежної безпеки, а також направлено до адміністративних судів 25 позовних заяв щодо застосування заходів реагування; складено органами Нацполіції 69 адміністративних протоколів та розпочато 49 кримінальних проваджень через порушення законодавства, що регулює діяльність суб'єктів господарювання у сфері надання соціальних послуг [11]. Тож підтримуємо аргументи К.В. Бориченко про те, що юридична відповідальність у сфері соціального захисту населення відображається у взаємодії різних галузей права, де під кутом зору охорони суб'єктивного права особи вагоме значення відіграють заходи адміністративної та кримінальної відповідальності [4, с. 303].

Досліджуючи юридичну відповідальність у сфері надання соціальних послуг, важливо з'ясувати, який із законодавчо передбачених уповноважених органів визначатиме заходи такої відповідальності або встановлюватиме факт порушення законодавства у сфері надання соціальних послуг для подальшого застосування відповідного процедурного чи процесуального законодавства. Відзначимо, що пункт 2 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про соціальні послуги» серед уповноважених органів системи надання соціальних послуг передбачає центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальних послуг і соціальної підтримки, яким є Національна соціальна сервісна служба (див. Положення про Національну соціальну сервісну службу [12]). Водночас, станом на момент проведення дослідження Національна соціальна сервісна служба не може повною мірою здійснювати повноваження у сфері здійснення державного нагляду (контролю) за наданням соціальних послуг, оскільки для цього не достатньо чинного законодавчого підґрунтя. Потрібно внести зміни у Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [13], зокрема у ст. 2 «Сфера дії цього Закону», та передбачити Національну соціальну сервісну службу як орган, що повноважний здійснювати державний нагляд (контроль) у сфері ведення господарської діяльності надавачами соціальних послуг. Також необхідно законодавчо передбачити, які норми згаданого Закону України щодо виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами господарювання та забезпечення інтересів суспільства, зокрема належної якості продукції, робіт та послуг, поширюються на відносини надання соціальних послуг. Така потреба зумовлена передусім тим, що юридичні особи та фізичні особи-підприємці, які виявили намір набути статус надавача соціальних послуг, повинні виконати низку вимог та підтвердити відповідність критеріям діяльності надавачів соціальних послуг (передбачені постановою Кабінету Міністрів України від 03.03.2020 р. № 185 [14]). Серед таких – спеціальні критерії, які спрямовані на безпеку для життя і здоров'я отримувачів соціальних послуг, які стаціонарно перебувають у приміщенні надавача соціальних послуг (наприклад, отримувачі соціальної послуги стаціонарного догляду). Гостроту проблеми підтверджує статистика: обласними, Київською міською державними адміністраціями виявлено 822 надавачі соціальних послуг недержавного сектору, які надають послуги з проживання, однак не надали інформацію про свою діяльність як надавача, що свідчить про ненадання суб'єктами господарювання інформації про свою діяльність для включення їх до

Реєстру [11]. Як наслідок – неможливість перевірити дотримання ними державних стандартів діяльності у цій сфері, що, у разі недобросовісності цих суб'єктів як надавачів, зумовлює небезпеку для життя та здоров'я отримувачів соціальних послуг.

Ст. 29 Закону України «Про соціальні послуги», яка називається «Відповідальність за порушення законодавства про соціальні послуги», визначає, що особи, винні у бездіяльності в організації надання соціальних послуг, порушенні вимог законодавства про соціальні послуги, несуть відповідальність згідно із законом [8]. Порядок організації надання соціальних послуг затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 587 [15]. Пунктом 14 цього Порядку передбачено, що надання соціальних послуг організовується шляхом здійснення заходів щодо їх формування та розвитку, зокрема через створення мережі надавачів державної/комунальної власності, залучення недержавних, волонтерів тощо. Із змісту наведеного робимо висновок, що зазначені дії повинні вчиняти уповноважені органи системи надання соціальних послуг, визначені ст. 11 Закону України «Про соціальні послуги», а саме: місцеві державні адміністрації та виконавчі органи сільських, селищних, районних у місті (у разі створення), міських рад.

Натомість підставою застосування заходів юридичної відповідальності до надавачів соціальних послуг передбачено встановлене порушення ними вимог законодавства про соціальні послуги. Наголосимо, що види відповідальності чи санкції, які слід застосовувати, у Законі України «Про соціальні послуги» не визначено, що з огляду дотримання системності законодавства, видається правильним. Однак, чинний Закон України не передбачає й тих дій, які позначені як порушення законодавства про соціальні послуги. Проаналізуємо, чи можна таким вважати невиконання надавачами соціальних послуг законодавчо передбачених для обов'язків.

Аналіз переліку обов'язків надавачів соціальних послуг, які містяться у ст. 13 Закону України «Про соціальні послуги» свідчить, що частина з них сформульована не чітко. Так, обов'язок, передбачений у п. 1 ч. 8 ст. 13 «забезпечувати найкращі інтереси отримувачів соціальних послуг під час надання таких послуг» не має показників підтвердження його виконання чи стандартів оцінки якості «найкращий». Таке формулювання є радше засадою, яка у проектуванні на обов'язки надавача соціальних послуг повинна мати уречевлені індикатори, які можна виміряти, співставити тощо.

Обов'язок взаємодіяти з іншими суб'єктами системи надання соціальних послуг, а також з органами влади, юридичними особами, фізичними особами-підприємцями (п. 4 ч. 8 ст. 13), також повинен містити передбачені форми, процедури, строки взаємодії тощо. У протилежному випадку наведена норма залишається декларативною. Згідно із абзацом шостим ч. 2 ст. 8 Закону України «Про соціальні послуги» порядок взаємодії суб'єктів системи надання соціальних послуг затверджується Міністерством соціальної політики України.

Аналогічною видається норма п. 5 ч. 8 ст. 13, яка закріплює обов'язок інформувати населення та кожного отримувача соціальних послуг про перелік соціальних послуг, що вони надають.... у формі, доступній для сприйняття особами з будь-яким видом порушення здоров'я. Властиво, що обов'язок інформувати, передбачений для надавачів соціальних послуг, є відлунням функціонування системи, де надання соціальних послуг здійснюють державні та комунальні установи. Держава/територіальна громада, фінансуючи їх діяльність незалежно від реальної кількості отримувачів соціальних послуг, передбачила обов'язок інформувати громадян про свою діяльність і таким чином «відпрацьовувати» відповідні кошти. Натомість розвиток ринку соціальних послуг, конкуренція між надавачами соціальних послуг видозмінить природу цього обов'язку на потребу проведення маркетингової діяльності кожним суб'єктом надання соціальних послуг незалежно від форми власності та організаційно правової форми.

Порушення обов'язку передбаченого п. 10 ч. 8 ст. 13 не розголошувати інформацію особистого характеру, що стала відома під час надання отримувачам соціальних послуг підпадає під дію законодавства про захист персональних даних та про інформацію із застосуванням норм ст. 188-39 КУпАП [10] або ст. 182 КК України [9].

Передбачений п. 6 ч. 8 ст. 13 обов'язок надавати допомогу отримувачам соціальних послуг у вирішенні їхніх соціально-побутових питань, у тому числі шляхом представлення їхніх інтересів є таким, що виходить за межі змісту правовідносин надання соціальних послуг. Частина соціально-побутових питань можуть бути вирішені через надання отримувачам соціальної послуги натуральної допомоги або інших, пов'язаних із забезпеченням щоденних потреб особи/сім'ї послуг.

Тож із закріпленого у Законі України «Про соціальні послуги» переліку обов'язків надавачів соціальних послуг, які можна уречевити та, у разі невиконання їх працівниками надавача, задіяти механізми юридичної відповідальності, такими є лише декілька: обов'язок проводити оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах (п. 3); обов'язок вносити відомості про отримувачів соціальних послуг до Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг (п. 7); обов'язок до-

тримуватися принципів надання соціальних послуг (п. 8); обов'язок надавати соціальні послуги відповідно до державних стандартів соціальних послуг (п. 9); обов'язок сприяти здійсненню моніторингу надання соціальних послуг та оцінки їх якості уповноваженими органами у системі надання соціальних послуг (п. 11); обов'язок додержуватися інших вимог законодавства про соціальні послуги (п. 12). Відповідно до наведеного переліку, порушеннями законодавства у сфері надання соціальних послуг, які б передбачали застосування заходів юридичної відповідальності, пропонуємо вважати: 1) умисне невжиття заходів посадовою особою місцевої державної адміністрації/виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, працівником надавача соціальних послуг щодо організації та надання соціальних послуг особі, яка перебуває у складних життєвих обставинах, а також інше умисне невиконання посадовою особою місцевої державної адміністрації/виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, працівником надавача соціальних послуг покладених на них обов'язків з надання соціальних послуг; 2) надання соціальних послуг без реєстрації до Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг; 3) надання юридичною особою/фізичною особою – підприємцем недостовірних відомостей про відповідність критеріям діяльності з надання соціальних послуг та/або надання соціальних послуг без дотримання критеріїв діяльності з надання соціальних послуг. Відповідні заходи юридичної відповідальності необхідно передбачити у Кодексі України про адміністративні правопорушення.

Висновки. Чинне соціальне законодавство не містить ефективного правового механізму застосування юридичної відповідальності у сфері реалізації права осіб/сімей на соціальні послуги. Недотримання критеріїв діяльності чи державних стандартів надання соціальних послуг надавачами соціальних послуг, порушення ними процедури оцінювання потреб осіб та інші дії, що не відповідають законодавству про соціальні послуги, порушують право їх отримувачів. Наявність у нормах соціального законодавства положення про юридичну відповідальність, її підстави як складової процедури захисту цих прав є невід'ємною характеристикою ефективного механізму реалізації особами права на соціальні послуги. Законодавство у сфері надання соціальних послуг потребує змін, зокрема з питань, висвітлених у дослідженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. К.: Атіка, 2001. 176 с.
2. Андріїв В.М. Система трудових прав працівників та механізм їх забезпечення: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2012. 402 с.
3. Андрієнко І.С. Особливості юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С. 129–134.
4. Бориченко К.В. Юридичний механізм забезпечення права на соціальний захист: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 552 с.
5. Гоц-Яковлева О.В., Купченко Р.В. Деякі аспекти юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення. *Актуальні проблеми приватного та публічного права: матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, присвяченої 92-річчю з дня народження чл. кор. НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, д-ра юрид. наук, проф. О.І. Процевського (Харків, 2 квітня 2021 року)*. Харків: 2021. С. 224–226.
6. Галузінський Н.О. Критерії класифікації санкцій у праві соціального забезпечення. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 154–159.
7. Синчук С.М. Теорія правовідносин соціального забезпечення: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.05. К., 2015. 433 с.
8. Про соціальні послуги: Закон України від 19 черв. 2003 р. № 966-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#n186> (дата звернення: 14.01.2025).
9. Кримінальний кодекс України 5 квітня 2001 року № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 14.01.2025).
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-X / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 14.01.2025).
11. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності у сфері надання соціальних послуг» № 6017 від 09.09.2021 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/27686> (дата звернення: 14.01.2025).
12. Деякі питання Національної соціальної сервісної служби: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.08.2020 р. № 783. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-p#Text> (дата звернення: 14.01.2025).

13. Про основні засади держаного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 5 квітня 2007 р. № 877-V / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text> (дата звернення: 14.01.2025).
14. Про затвердження критеріїв діяльності надавачів соціальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 03 березня 2020 р. № 185. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-2020-п#Text> (дата звернення: 14.01.2025).
15. Порядок організації надання соціальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 587. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-п#Text> (дата звернення: 14.01.2025).

УДК 342.726:355.1-058.65

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.53>

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СПОЛУЧЕНОГО КОРОЛІВСТВА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ Й УКРАЇНИ

Шлапко Т. В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0003-1619-3831*

Зінченко Г.С.,

*магістр права
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0009-0007-7896-4423*

Спіріна А.Є.,

*студентка магістратури
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0009-0005-0638-1486*

Шлапко Т.В., Зінченко Г.С., Спіріна А.Є. Компаративний аналіз досвіду правового регулювання соціального захисту військовослужбовців Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії й України.

Стаття присвячена дослідженню правового регулювання соціального захисту військовослужбовців у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії й Україні. Проведено комплексний компаративний аналіз ключових аспектів забезпечення військовослужбовців, таких як грошове забезпечення, пенсійні програми, медичне обслуговування, реабілітація, психологічна підтримка та соціальні пільги.

Особливу увагу приділено британській моделі соціального захисту, яка демонструє системний підхід до підтримки військовослужбовців. Законодавчі механізми, зокрема «Угода про Збройні сили» («Armed Forces Covenant»), забезпечують рівні права на соціальні блага для військовослужбовців. Розглянуто також унікальні програми медичного та пенсійного забезпечення, які враховують специфіку служби, а також компенсаційні виплати за травми чи втрату працездатності. Значну роль у цій системі відіграє підтримка психічного здоров'я, яка включає безперервний доступ до консультацій та програм реабілітації, а також підтримка сімей військовослужбовців.

Аналіз української системи соціального захисту засвідчив наявність значних досягнень, таких як запровадження додаткових виплат та підтримка військовослужбовців у період воєнного стану. Водночас виявлено низку проблем, серед яких – недостатній розвиток психологічної допомоги, затримки в реабілітації та складнощі в реалізації багатьох пільг через бюрократичні процедури. Особливу увагу приділено потребі реформування механізмів медичного обслуговування, які не завжди відповідають потребам військовослужбовців.

На основі проведеного аналізу запропоновано низку заходів для вдосконалення української системи соціального захисту. Серед ключових рекомендацій – впровадження «Соціальної картки військовослужбовця», яка спростить доступ до послуг і пільг, створення національної системи психологічної підтримки, покращення доступу до якісної медичної допомоги та розробка програм для реінтеграції військовослужбовців у цивільне життя.

Результати дослідження можуть стати основою для розробки сучасної моделі соціального захисту військовослужбовців в Україні, яка враховуватиме міжнародний досвід і національні особливості. Запропоновані зміни сприятимуть посиленню соціальної справедливості, підвищенню престижу військової служби та забезпеченню гідних умов для військовослужбовців і їхніх сімей.

Ключові слова: соціальний захист, військовослужбовці, правове регулювання, Сполучене Королівство, грошове забезпечення, пенсійні програми, медичне обслуговування, психологічна підтримка, реабілітація, соціальні пільги.

Shlapko T.V., Zinchenko H.S., Spirina A.Ye. Comparative analysis of the legal regulation of social protection for service members in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and Ukraine.

The article is devoted to the study of legal regulation concerning the social protection of service members in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and Ukraine. A comprehensive comparative analysis of key aspects of service members' support has been conducted, focusing on financial provision, pension schemes, healthcare, rehabilitation, psychological assistance, and social benefits.

Particular attention is paid to the British model of social protection, which demonstrates a systematic approach to supporting service members. Legislative mechanisms, such as the *Armed Forces Covenant*, ensure equal rights to social benefits for service members. The study also examines unique medical and pension programs that consider the specifics of military service, as well as compensation payments for injuries or loss of work capacity. A significant role in this system is played by mental health support, which includes uninterrupted access to counseling, rehabilitation programs, and assistance for service members' families.

The analysis of Ukraine's system of social protection revealed notable achievements, such as the introduction of additional payments and support for service members during the state of war. At the same time, several issues were identified, including underdeveloped psychological assistance, delays in rehabilitation, and challenges in accessing many benefits due to bureaucratic obstacles. Special attention is given to the need for reforming healthcare mechanisms, which do not always meet the needs of service members.

Based on the analysis, a range of measures has been proposed to improve Ukraine's system of social protection. Key recommendations include introducing a «Service Member's Social Card» to simplify access to benefits and services, creating a national psychological support system, improving access to quality medical care, and developing programs for the reintegration of service members into civilian life.

The results of the study may serve as a basis for developing a modern model of social protection for service members in Ukraine, considering international experience and national specifics. The proposed changes aim to enhance social justice, elevate the prestige of military service, and ensure decent conditions for service members and their families.

Key words: social protection, service members, legal regulation, United Kingdom, financial provision, pension schemes, healthcare, psychological assistance, rehabilitation, social benefits.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної збройної агресії проти суверенітету та територіальної цілісності України, коли військовослужбовці виконують героїчний обов'язок захисту Вітчизни, належне правове регулювання їхнього соціального захисту наразі набуває особливої актуальності. Це не лише питання справедливості та визнання їхнього неоціненного внеску, але й запорука стабільності та обороноздатності країни, оскільки ефективна система соціального захисту не тільки задовольняє матеріальні потреби військовослужбовців та їхніх сімей, а й забезпечує їм доступ до якісної соціальної допомоги, медичної допомоги та послуг, психологічної підтримки та можливостей для подальшого розвитку. Така підтримка створює умови для якісного життя та гідної служби, підвищує престиж військової професії та мотивує громадян до оборони своєї країни.

Тож постає нагальна потреба у дослідженні досвіду інших країн, наприклад Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії (далі – Сполучене Королівство), що дозволить виявити сильні та слабкі сторони вітчизняної системи, а також запропонувати ефективні шляхи її реформування. Сполучене Королівство займає лідируючу позицію серед країн НАТО у галузі модернізації своїх Збройних сил та адаптації їх до сучасних військово-політичних реалій. До того ж армія цієї країни відзначається високим професіоналізмом та бойовим досвідом, набутим у численних міжнародних операціях. Безперечно, досвід соціального захисту військовослужбовців Сполученого Королівства може бути орієнтиром на шляху до побудови якісної соціальної підтримки військовослужбовців в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковими дослідженнями щодо актуальних питань соціального захисту військовослужбовців у зарубіжних країнах займалися такі науковці, як Х.Ф. Агавердієва, С.К. Андрейчук, М.С. Гасяк, Н.Б. Болотіна, В.Л. Костюк, С.П. Пасіка, Д.С. Соколов, Л.В. Цюкало, Г. Гарбатт, М. Петмесиду, Дж.В. Айерс, Дж. Міттельштадт, П. Хадді, Е. Карніта інші.

Метою дослідження є здійснення комплексного компаративного аналізу правового регулювання соціального захисту військовослужбовців у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії й України в контексті суспільних змін, а також визначення перспективних напрямів удосконалення чинного законодавства України щодо реалізації військовослужбовцями права на соціальний захист.

Виклад основного матеріалу. З метою створення ефективної правової бази для захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні, вважаємо за потрібне систематично аналізувати досвід інших країн з розвинутими системами соціального захисту. Такий підхід дозволить запровадити більш дієві його механізми, спираючись на перевірені моделі, що вже успішно працюють в інших державах та які відповідатимуть як національним особливостям, так і міжнародним стандартам. Саме тому для покращення соціального захисту військовослужбовців в Україні, доцільно розглянути норми законодавства Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, що регулюють соціальні гарантії для військовослужбовців.

Так, в Сполученому Королівстві «Угода про Збройні Сили» від квітня 2000 р. («*Armed Forces Covenant*») визначає, що військовослужбовці Збройних Сил повинні мати такий самий доступ до соціальних пільг, як і будь-який громадянин країни, за винятком випадків, передбачених законодавством. Грошове забезпечення британських військовослужбовців залежить від рангу, досвіду служби та вислуги років, умов та місця служби, кваліфікації [1]. Поточні ставки оплати праці для військовослужбовців становлять: новобранці та рядові – 25 200 фунтів стерлінгів (на сьогодні це 1 036 980 грн.), сержант – 42 510 фунтів стерлінгів, курсанти-офіцери – 33 183 фунтів стерлінгів, лейтенант – 41 026 фунтів стерлінгів, капітан – 50 540 фунтів стерлінгів на рік. Незалежно від того, яку посаду обіймає особа, їй надається підтримка у процесі навчання та саморозвитку, зокрема пропонується ряд пакетів фінансової підтримки, стипендій і стипендій обраним кандидатам в офіцери під час подальшої та вищої освіти [2]. Аналогічне формування грошового забезпечення передбачається і для українських військовослужбовців відповідно до затвердженого Міністерством оборони України «Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам» від 7 червня 2018 р., розмір грошового забезпечення військовослужбовця визначається індивідуально з урахуванням комплексу факторів, таких як займана посада, військове звання, досвід служби, її складність та умови, а також рівень професійної підготовки та наукових досягнень. Нині грошове забезпечення військовослужбовців може становити від 6000 до 30 000 грн. (солдатам – 20 100 грн.; строковикам – 6000 грн.; курсантам військових вишів – 2 350 грн.). Крім того, зважаючи на те, що в Україні все ще триває війна, то для військовослужбовців існують виплати додаткових винагород, зокрема такі: 100 000 грн., якщо беруть безпосередню участь у бойових діях на лінії розмежування та на тимчасово окупованій території; 70 000 грн., якщо виконують бойові завдання на лінії першого ешелону оборони або наступу, 30 000 грн., за бойові або спеціальні завдання згідно з бойовими наказами та інші. До того ж військовослужбовцям виплачується винагорода і за знищення або захоплення військової, бойової (спеціальної, спеціалізованої) техніки та озброєння противника у розмірах від чотирьох до трьохсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (наприклад, за знищення ворожого танку можна отримати 48 720 грн., за військовий автомобіль – 12 180 грн., за літак чи гелікоптер – понад 100 000 грн.) [3; 4].

Згідно з положенням «Схеми військових пенсій» від 1978 р. («*War Pension Scheme*») Сполученого Королівства, усі військовослужбовці Збройних Сил автоматично зараховуються до Пенсійної програми та сплачують 0% внесків щомісяця. Пенсія військовослужбовця починає накопичуватися з першого дня оплачуваної служби та щороку зростає з урахуванням інфляції. Цей процес триває кожного року до моменту виходу військовослужбовця зі Збройних Сил. Немає максимального числа років служби, які можуть бути враховані для розрахунку пенсії, система добре справляється з комбінацією повної та неповної служби. Проте, вік і кількість років оплачуваної служби визначають момент, коли особа має право на пенсійні виплати, зокрема якщо вона виходить на пенсію у віці 60 років (звичайний вік виходу на пенсію) або старше, то матимете право на негайну пенсію, якщо ж у період до досягнення 60 років, то отримає відкладену пенсію, яка буде виплачуватися з індивідуального віку державної пенсії. Військовослужбовець матимете право отримувати відстрочену пенсію лише за умови, що він завершив принаймні 2 роки кваліфікованої служби. Крім того, якщо військовослужбовець залишив Збройні Сили достроково через проблеми зі здоров'ям або травму, то він має право на пільги, які залежать від ступеня інвалідності, та має можливість отримати пенсійні виплати раніше, щоб фінансово підтримати себе [5]. Тоді як для українських військовослужбовців встановлюється вимога наявності календарної вислуги 25 років і більше при досягненні на день звільнення зі служби 45-ти річного віку для призначення пенсії за віком [6].

До того ж британські військовослужбовці мають можливість отримувати компенсацію за будь-яку травму, хворобу або смерть, спричинені службою, відповідно до положень «Схеми компенсацій для

Збройних Сил» від 6 квітня 2005 р. («*Armed Forces Compensation Scheme*»). Система компенсацій в Збройних Силах компенсує будь-яку хворобу, травму або смерть, які сталися внаслідок служби (навіть під час навчання чи тренувань, або зайняття спортом, передбаченим службою), проте не входять травми, які отримані під час громадського заходу, поїздки на роботу та з роботи, занять спортом, який офіційно не визнаний або не мав попереднього схвалення, а також випадкових спотикань та падінь. Так, передбачається два види компенсацій: 1) неоподатковувана одноразова виплата за біль і страждання, сума якої залежить від характеру та тяжкості травми, яка буде оцінена; 2) неоподатковуваний щомісячний платіж, призначений для компенсації звільнення зі служби або за більш серйозні травми, сума якого залежить від основної заробітної плати (за вирахуванням надбавок) на момент звільнення зі служби, а також від ступеня тяжкості ваших травм. У разі, якщо військовослужбовець став інвалідом внаслідок несення служби, він може претендувати на компенсацію, яка може бути двох типів: одноразова виплата за втрату працездатності та постійна виплата, яка виплачується щотижня або щомісяця [7]. Водночас, українським військовослужбовцям, які звільняються зі служби, держава надає одноразову грошову допомогу, розмір якої розраховується індивідуально для кожного військовослужбовця і залежить від певних обставин, зокрема передбачаються 50% від місячного грошового забезпечення за кожен повний календарний рік служби виплачується тим, хто звільняється зі служби, та 50% від місячного грошового забезпечення за кожен повний календарний рік служби виплачується тим, хто має 10 або більше років вислуги та звільняється за передбачених ч. 2 ст. 15 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців» від 20 грудня 1991 р. обставин, та 25% від місячного грошового забезпечення за кожен повний календарний рік служби виплачується тим, хто має 10 і більше років вислуги і звільняється за власним бажанням через сімейні обставини або інші поважні причини, визначені ч. 12 ст. 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р., у мирний час [6]. До того ж, військовослужбовці з 20-річним стажем мають право на безкоштовну квартиру від держави або отримати грошову компенсацію, а також військовослужбовці з 20-річним стажем і більше, які звільняються за віком, станом здоров'я або через скорочення штатів, а також інваліди I та II групи з числа військових, і сім'ї загиблих військових мають право на безкоштовну приватизацію квартири, в якій вони проживають, з державного житлового фонду [8]. При цьому британські військовослужбовці мають можливість лише отримати 15-50% знижки, при тому що іпотека та будь-який депозит повинні становити щонайменше 50% від повної ціни покупки, за «Схемою власності на житло для Збройних Сил» від 1 квітня 2015 р. («*Armed Forces Home Ownership Scheme*») [7].

Що ж до соціальних пільг та послуг, то як військовослужбовець Збройних Сил Сполученого Королівства, особа має доступ до безкоштовної первинної медичної допомоги, яка надається медичною службою Міністерства оборони. Держава намагається робити все можливе для того, щоб переконатися у тому, що їх військовослужбовці готові та придатні за станом здоров'я виконувати поставлені перед ними завдання, зокрема їхати туди, куди потрібно, як в межах країни, так і за кордоном, та компенсувати будь-яку травму, хворобу чи смерть, спричинені службою. Так, військовослужбовці отримують медичне обслуговування за стандартним еквівалентом як і цивільні особи Сполученого Королівства, проте для них воно надається безкоштовно та не вимагає особистого внеску. Також для британських військовослужбовців доступне безкоштовне стоматологічне обслуговування, перевірка зору та підбір окулярів. У разі, якщо військовослужбовцю довелося заплатити за медичне обслуговування, то він має право вимагати повернення коштів [9]. Водночас, українські військовослужбовці також мають право на безоплатну медичну допомогу у військово-медичних закладах охорони здоров'я, зокрема військовослужбовці, резервісти під час служби у військовому резерві щорічно проходять медичний огляд та інші лікувально-профілактичні заходи. До того ж, військовослужбовці мають право не більше одного разу на рік на санаторне-курортне лікування та відпочинок у санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах та туристичних базах Міністерства оборони України [6].

Підтримка емоційного та психічного здоров'я є важливою частиною загального добробуту військовослужбовця, тому держава намагається забезпечити необхідну підтримку і в цьому аспекті. Британські військовослужбовці мають вільний доступ до послуг психічного здоров'я 24 год. на добу, 365 днів на рік на додаток до тих, що надаються Міністерством охорони здоров'я та Національним управлінням охорони здоров'я. Також, наприклад, від імені Міністерства оборони існують гарачі лінії *Combat Stress*, *Togetherall*, *Samaritans*, які підтримують цілодобову телефонну лінію підтримки психічного здоров'я, призначену для військовослужбовців та їхніх родин, яка надає не клінічне прослуховування, підтримку та інші послуги [10]. При цьому для українських військовослужбовців на державному рівні, на жаль, відсутня системна психологічна підтримка, яка б забезпечувала комплексну та регулярну допомогу на всіх етапах служби. Така система повинна вклю-

чати превентивні заходи, психологічну допомогу у кризових ситуаціях, реабілітацію після участі у бойових діях, а також підтримку під час адаптації до цивільного життя після демобілізації. Однак варто зазначити, що наразі є чимало вакансій психологів у військових частинах, що свідчить про певні позитивні зрушення у цьому напрямку. Крім того, в Україні функціонує гаряча лінія, яка надає негайну допомогу в кризових ситуаціях, що також сприяє підтримці та реабілітації військово-вослужбовців та ветеранів.

Досить цікавим видається те, що військовослужбовець Збройних сил Сполученого Королівства може отримати і безкоштовний доступ до консультації щодо стосунків та родини. Так, благодійна організація Королівського флоту та Королівської морської піхоти співпрацює з *Relate*, провідною благодійною організацією Сполученого Королівства, яка займається стосунками, її консультаційні послуги пропонують можливість поговорити про будь-яку напругу та знайти способи залишатися на зв'язку як пара чи сім'я під час розлуки, яка надає військовослужбовцям (як тим, що на службі, так і у відставці) Королівського флоту та Королівської морської піхоти безкоштовний доступ до семи сеансів сімейного консультування (зокрема 21 сеанс сексуальної терапії) [11].

Британські військовослужбовці, які безперервно працювали протягом чотирьох місяців або більше, мають право на відпустку для відновлення, яка передбачає, що за кожні дев'ять календарних днів, які особа проводить на службі, накопичується один день відпустки. Така відпустка надає можливість відновитися після служби, яка може бути фізично, розумово та емоційно важкою. Максимально допустимий період відпустки становить 14 ночей, включаючи час у дорозі. Щорічна відпустка становить 38 днів [12]. Досить важливим є і те, що держава розуміє, що поява нового члена родини – це подія, яка змінює життя, і вимагає зусиль, тому пропонує різноманітні програми як для жінки-військовослужбовця, так і для чоловіка-військовослужбовця. Відтак, жінка має право на відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю до 52 тижнів, незалежно від стажу, на 39-тижневу статутну виплату по вагітності та пологах. На додаток до вищезазначеного, передбачається оплачувана відпустка для допологових прийомів, занять для батьків та медичних оглядів. Крім цього, існує і спільна відпустка по догляду за дитиною, яка дає батькам-військовослужбовцям більшу гнучкість у визначенні того, як найкраще розподілити догляд за дитиною протягом першого року після народження чи усиновлення. Якщо ж особа-військовослужбовець усиновила дитину та є основним усиновлювачем, то отримує відпустку для усиновлення тривалістю 52 тижні та може мати право на оплату за 39 тижнів [13]. В Україні ж згідно Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р., окрім щорічної основної відпустки, тривалість якої залежить від стажу (до 10 років – 30 днів, 10-15 років – 35 днів, 15-20 років – 40 днів, понад 20 років – 45 днів), для військовослужбовців передбачена відпустка за сімейними обставинами (10 днів), відпустка за знищену техніку (до 5 днів), після звільнення з полону (90 днів), відпустка на лікування (може тривати до 12 місяців) [6].

Окремо слід звернути уваги і на особливості соціальних пільг щодо проведення дозволів британських військовослужбовців. Спорт є важливою частиною стилю життя Збройних Сил, незалежно від того, чи особа хоче грати для розваги чи змагатися на рівні підрозділу, чи навіть на міжнародному рівні, є багато способів взяти участь, оскільки Збройні Сили визнають понад 50 різних видів спорту, від футболу та регбі до кайтсерфінгу. Також особа може безкоштовно користуватися військовим тренажерним залом і спортивними спорудами. Крім цього, передбачається і «пригодницьке тренування», яке відіграє важливу роль у розвитку лідерських якостей та особистої стійкості в армії, та пропонує такі види спортивної діяльності: мореплавство на яхті, підводне плавання, спелеологія, каное та каякінг, альпінізм, лижний спорт, гірський велосипед, планеризм, парашутний спорт і парапланеризм [13].

Військовослужбовцям Збройних Сил Сполученого Королівства надається спеціальна картка, яка передбачає низку знижок на товари та послуги, зокрема можливість заощадити 1/3 на проїзді залізничним транспортом, отримати знижку 30% на підписку на версії Microsoft Office 365 для домашнього використання та знижку 10% на придбання пристрою Microsoft Surface, а також знижки в таких закладах та організаціях як *Pizza Express*, *Samsung*, *JD Sports*, *New Look*, *Halfords*, *Shark Clean*, *Greene King* і *British Gas*. До того ж, існує державна програма «*Tickets for Troops*», яка надає безкоштовні квитки для військовослужбовців на широкий спектр заходів: спортивні події, такі як матчі з регбі, футболу та крикету, тенісні турніри та кінні перегони, театральні вистави, комедійні шоу, музичні фестивалі та концерти, сімейні заходи [14].

На відміну від різноманітних соціальних послуг та пільг, наданих британським військовослужбовцям, українські військовослужбовці згідно Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» мають право на низку пільг, пов'язаних і з житлово-комунальними послугами. Зокрема, вони отримують 75% знижку на оплату житла та комунальних послуг, мають пріоритет у забезпеченні житлом, отриманні земельних ділянок для будівництва та ремонту житла, або

можливість отримати пільговий кредит на будівництво або ремонт житла з погашенням протягом 10 років, а також мають першочергове право на вступ до житлово-будівельних кооперативів та позачергове користування послугами зв'язку зі знижками: оплата встановлення телефону становить лише 20% від вартості основних та 50% від вартості додаткових робіт, а абонплата – 50% від стандартного тарифу. Особи, які отримали поранення під час бойових дій, гарантовано забезпечуються житлом протягом двох років після постановки на квартирний облік [8]. Також військовослужбовці отримують від держави цільову підтримку для здобуття освіти різних рівнів у державних та комунальних навчальних закладах, яка передбачає соціальні стипендії, безкоштовне проживання в гуртожитку, забезпечення підручниками, доступ до мережі Інтернет та баз даних. До того ж, військовослужбовці можуть скористатися пільговими кредитами на навчання та отримати повну або часткову компенсацію вартості навчання за рахунок бюджетних коштів [6].

Відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» від 20 грудня 1991 року, військовослужбовці, які стали інвалідами внаслідок бойових дій, учасники бойових дій та їхні сім'ї, а також батьки загиблих військовослужбовців мають право на безкоштовний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту загального користування (окрім таксі) в межах адміністративного району за місцем проживання, особливо це стосується проїзду у відрядження, під час відпустки в межах України, при переведенні на нове місце служби або передислокації частини, та до місця проживання після звільнення з військової служби. Окрім того, вони мають і інші додаткові пільги щодо транспорту: право на пріоритетне придбання квитків для себе та своїх родин, а також безплатний проїзд один раз на два роки залізничним, водним, повітряним або міжміським автомобільним транспортом, незалежно від наявності залізничного сполучення, або проїзд один раз на рік вказаними видами транспорту з 50% знижкою; можливість безкоштовно перевозити до 20 тонн особистих речей в контейнерах залізничним транспортом у разі переведення або звільнення зі служби [9].

На основі проведеного аналізу та ознайомлення з досвідом Сполученого Королівства, варто означити наступні напрями удосконалення чинного законодавства України щодо соціального захисту військовослужбовців в Україні.

По-перше, пропонуємо внести зміни до ст. 14 Закону України «Про соціальних захист військовослужбовців та їхніх сімей», додавши частину 17 у такій редакції: «Військовослужбовці мають право на безкоштовне відвідування музеїв, театрів, кінотеатрів, виставок, концертів та інших культурно-освітніх заходів, що проводяться державними та комунальними установами та організаціями».

По-друге, враховуючи високий рівень розлучень серед пар, де один із партнерів є військовослужбовцем, а також специфіку військової служби, що часто передбачає тривалу розлуку з сім'єю, держава має приділяти особливу увагу збереженню та зміцненню сімейних стосунків. Це не лише сприятиме психологічному благополуччю військовослужбовців та їхніх близьких, а й матиме позитивний вплив на демографічну ситуацію в країні. У зв'язку з цим пропонуємо додати статтю 11-1 у Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» під назвою «Право військовослужбовців та їх сімей на сімейне консультування» та викласти у такій редакції:

«1. Військовослужбовці, які перебувають на службі, а також ветерани військової служби мають право на безкоштовне відвідування сімейних консультацій для підтримки та відновлення стосунків у сім'ї.

3. Військовослужбовці та їхні партнери мають право на: безкоштовне відвідування до 10 консультаційних сеансів на рік у державних або акредитованих приватних установах; консультації з питань виховання дітей, управління конфліктами, розвитку ефективної комунікації та збереження емоційного зв'язку під час тривалих періодів служби; інші види психологічної допомоги, спрямовані на зміцнення сім'ї та подолання труднощів, пов'язаних з військовою службою.».

По-третє, незважаючи на наявність значної кількості пільг для військовослужбовців в Україні, реалізація цих пільг часто ускладнена через відсутність єдиного механізму їх обліку та використання. Військові часто не мають повної інформації про доступні їм пільги, а процес їх отримання може бути бюрократичним та запутаним. У зв'язку з цим пропонуємо створити на державному рівні «Соціальну картку військовослужбовця», яка б стала універсальним інструментом для ідентифікації військовослужбовців та надання їм доступу до всіх передбачених законом пільг та послуг. Ця картка має бути електронною та інтегрованою з державними реєстрами, що дозволить автоматично підтверджувати статус військовослужбовця та надавати йому відповідні пільги. На відміну від посвідчення учасника бойових дій, яке підтверджує статус військовослужбовця як учасника бойових дій і надає право на певний перелік пільг, соціальна картка має видаватися всім військовослужбовцям, незалежно від участі у бойових діях, і слугувати інструментом для отримання доступу до передбачених законодавством пільг і послуг. У 2016 році за ініціативою громадської організації

була створена «Соціальна картка учасника АТО», яка надавала певні пільги та послуги. Проте, ця картка не мала державного статусу та діяла лише в межах партнерської мережі організації [15].

Тож пропонуємо доповнити Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» новою статтею 14-1 під назвою «Соціальна картка військовослужбовця» у такій редакції:

«1. Соціальна картка військовослужбовця – це індивідуальний документ, що підтверджує статус військовослужбовця та надає право на отримання соціальних пільг, послуг і підтримки, визначених законодавством України.

2. Соціальна картка військовослужбовця містить: особисті дані військовослужбовця: прізвище, ім'я, по батькові, фото, ідентифікаційний номер, військове звання, номер військової частини (за потреби); QR-код або штрих-код для швидкої ідентифікації та перевірки статусу; електронний чіп (за наявності технічної можливості) для зберігання додаткової інформації та забезпечення безпеки.

3. Соціальна картка військовослужбовця надає доступ до наступних соціальних пільг:

безкоштовне медичне обслуговування: лікування, профілактика, реабілітація, включно з психологічною допомогою;

знижки на комунальні послуги;

знижки на проїзд у громадському транспорті: залізничний, автобусний, авіаційний (за наявності державних або комунальних перевізників);

безкоштовний доступ до культурних та спортивних заходів: концерти, театри, музеї, спортивні змагання;

пільги на освітні послуги: безкоштовні курси, знижки на навчання для військовослужбовця та членів його сім'ї;

програми психологічної підтримки та реабілітації: індивідуальні та групові консультації, тренінги;

доступ до соціальних програм для ветеранів та їх сімей: допомога в працевлаштуванні, перекваліфікації, адаптації до цивільного життя;

Інформацію про права та обов'язки військовослужбовця.

4. Соціальна картка військовослужбовця надається:

військовослужбовцям, які проходять службу в Збройних Силах України, Національній гвардії України, Державній прикордонній службі України, інших військових формуваннях;

військовослужбовцям, які звільнилися з військової служби з причини отримання травм або захворювань під час виконання службових обов'язків, інвалідам війни, учасникам бойових дій та членам сімей загиблих військовослужбовців (у разі встановлення відповідного статусу згідно із законодавством).

5. Умови отримання соціальної картки:

1) подача заяви до компетентного органу соціального захисту або через електронну систему (портал «Дія» тощо);

2) надання документів, що підтверджують статус військовослужбовця: копія військового квитка або посвідчення особи; інші документи, передбачені законодавством;

3) проходження ідентифікації та верифікації особи.

6. Порядок видачі, використання та обігу соціальної картки, а також відповідальність за її втрату, пошкодження або нецільове використання встановлюються Кабінетом Міністрів України.».

По-четверте, зважаючи на актуальність проблеми належного медичного забезпечення військовослужбовців, зокрема затримки у наданні невідкладної та планової медичної допомоги, а також реабілітаційних послуг, пропонуємо внести зміни до статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», доповнивши її частиною 8 такого змісту:

«8. Медичні заклади, незалежно від форми власності та підпорядкування, зобов'язані забезпечити: невідкладну медичну допомогу військовослужбовцям протягом 12 годин з моменту надходження запиту або звернення по допомогу; надання планових операцій та лікування не пізніше ніж протягом 7 днів після встановлення необхідності втручання, за винятком випадків, коли відтермінування лікування не призведе до погіршення стану здоров'я військовослужбовця та не загрожує його життю; початок реабілітаційних програм не пізніше 14 днів після завершення основного лікування або стабілізації стану здоров'я військовослужбовця.

У разі невиконання медичними закладами встановлених термінів надання медичної допомоги, військовослужбовці мають право на отримання компенсації за завдану шкоду здоров'ю.».

Окрім цього, з метою забезпечення прозорого, своєчасного та якісного надання медичних послуг військовослужбовцям, а також ефективного контролю за дотриманням їхніх прав у цій сфері, пропонуємо створення спеціального незалежного органу – «Незалежної комісії з моніторингу надання медичних послуг військовослужбовцям». Основними завданнями цієї Комісії може бути: моніторинг та оцінка якості медичних послуг, що надаються військовослужбовцям, включаючи своєчасність

надання допомоги, доступність ліків та медичних виробів, кваліфікацію медичного персоналу; розгляд скарг військовослужбовців щодо порушення їхніх прав на медичне забезпечення та вжиття заходів для усунення виявлених порушень; розробка рекомендацій щодо вдосконалення системи медичного забезпечення військовослужбовців, а також сприяння їх впровадженню, інформування громадськості про стан медичного забезпечення військовослужбовців та діяльність Комісії.

Висновки. Таким чином, на основі проведеного компаративного аналізу, можемо стверджувати, що досвід Сполученого Королівства демонструє, що ефективна система соціального захисту військових має бути комплексною та враховувати не лише матеріальні, а й психологічні, соціальні та професійні потреби військовослужбовців та їхніх сімей, тоді як в Україні система соціального захисту військовослужбовців переважно зосереджена на матеріальних аспектах, таких як грошове забезпечення, пенсії, соціальні допомоги та компенсації. Вказані заходи, хоча й важливі, проте не охоплюють усього спектру потреб військовослужбовців. А втім, Україна, прагнучи створити ефективну систему соціального захисту для своїх захисників, може використати цей досвід як основу для розробки власної моделі, адаптованої до національних особливостей та потреб військовослужбовців. Це сприятиме підвищенню престижу військової служби, забезпеченню соціальної справедливості та зміцненню обороноздатності країни. Вважаємо, що запропоновані нами напрями удосконалення вітчизняного законодавства сприятимуть добробуту та соціальній захищеності військовослужбовців, та допоможуть якомога краще адаптуватися до цивільного життя, незважаючи на складність їхньої служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The Armed Forces Covenant. GOV.UK: website. URL: <http://surl.li/ixtxzu> (дата звернення: 14.11.2024 р.).
2. Pay and Benefits of Soldiers. Be the Best Army: website. URL: <https://jobs.army.mod.uk/regular-army/what-you-get/pay-benefits/> (дата звернення: 14.11.2024 р.).
3. Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам: наказ Міністерства оборони України від 7 червня 2018 р. № з0745-18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0745-18> (дата звернення: 07.11.2024 р.).
4. Виплати, відпустки, лікування: на які соцгарантії можуть розраховувати мобілізовані українці: веб-сайт. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/social-guarantees-for-army/> (дата звернення: 07.11.2024 р.).
5. War Pension Scheme. GOV.UK: website. URL: <https://www.gov.uk/guidance/war-pension-scheme-wps> (дата звернення: 14.11.2024 р.).
6. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 12 грудня 1991 р. № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 29.11.2024).
7. Armed Forces Compensation Scheme (AFCS). GOV.UK : website. URL: <https://www.gov.uk/guidance/armed-forces-compensation-scheme-afcs> (дата звернення: 14.11.2024 р.).
8. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#top> (дата звернення: 09.11.2024 р.).
9. Defence Medical Services. GOV.UK: website. URL: <https://www.gov.uk/government/groups/defence-medical-services#mental-healthcare> (дата звернення: 17.11.2024 р.).
10. Welfare of Soldiers. Be the Best Army: website. URL: <https://discovermybenefits.mod.gov.uk/army/health-and-welfare/welfare/> (дата звернення: 17.11.2024 р.).
11. Relationship Counselling. Be the Best Army: website. URL: <https://discovermybenefits.mod.gov.uk/army/health-and-welfare/relationship-counselling/> (дата звернення: 20.11.2024 р.).
12. Rest and Recuperation Leave and Post Operational Leave. Be the Best Army: website. URL: <https://discovermybenefits.mod.gov.uk/army/health-and-welfare/rest-and-recuperation-leave-and-post-operational-leave/> (дата звернення: 20.11.2024 р.).
13. Armed Forces Occupational Maternity Scheme. Be the Best Army: website. URL: <https://discovermybenefits.mod.gov.uk/army/health-and-welfare/armed-forces-occupational-maternity-scheme/> (дата звернення: 20.11.2024 р.).
14. Service Benefits for Soldiers. Be the Best Army: website. URL: <https://discovermybenefits.mod.gov.uk/army/service-benefits/> (дата звернення: 20.11.2024 р.).
15. «Соціальна картка учасника АТО»: що вона дає і як її отримати. Безоплатна вторинна правова допомога: веб-сайт. URL: <https://legalaid.gov.ua/novyny/sotsialna-kartka-uchasnyka-ato-shho-vona-daye-i-yak-yiyi-otrymaty/> (дата звернення: 20.12.2024 р.).

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.54>

ПОНЯТТЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Яворська Н.О.,

докторка філософії в галузі «Право»

ORCID: 0000-0002-1721-0886

Яворська Н.О. Поняття правового регулювання реалізації соціальної функції держави.

Стаття присвячена визначенню змісту правового регулювання реалізації соціальної функції держави. Під правовим регулюванням реалізації соціальної функції держави пропонується розуміти узгоджену з принципами права та позицією громадянського суспільства діяльність уповноважених суб'єктів нормотворчої діяльності, що спрямовується на розробку та ухвалення обов'язкових для виконання юридичних норм (стандартів), забезпечених можливістю державного примусу. Зазначені норми регулюють діяльність суб'єктів, відповідальних за реалізацію соціальної функції держави, у межах виконання її соціальних завдань. Автором вказується, що для правового регулювання реалізації соціальної функції держави характерними є певні риси. Насамперед, правове регулювання реалізації соціальної функції є нормативним впливом держави на суспільні відносини у соціальній та суміжних сферах, для яких характерним є особливі предмет і об'єкт. Також правове регулювання реалізації соціальної функції узгоджено здійснюється у межах особливого правового механізму, а також узгоджується із актуальним розумінням ролі держави в соціальній сфері. В контексті цих рис встановлюється, що правове регулювання реалізації соціальної функції кожної конкретної держави не завжди відповідає рівню, що характерний для соціальної держави за своєю ідеологічною сутністю. Це зумовлено тим, що соціальна функція може реалізовуватись і в державах, які не є соціальними, або в тих, що перебувають на шляху становлення як соціальні держави. У цьому контексті правові норми, націлені на забезпечення соціальної функції, стають елементом комплексної правової політики, яка несе в собі складну конфігурацію інтересів, властивих не лише юридично та економічно сформованим соціальним державам, а й тим політико-правовим системам, що поступово і в різній мірі освоюють соціальну проблематику як необхідну передумову власного розвитку. Обґрунтовується, що в Україні правове регулювання реалізації соціальної функції держави в цій державі формально ґрунтується на концептуально-ідеологічній основі соціальної держави переважно консервативного та частково корпоративного типів. У висновках до статті узагальнюються результати дослідження стосовно змісту правового регулювання реалізації соціальної функції держави, що в цілому являє собою систематизовану, методологічно вивірену діяльність компетентних суб'єктів, що володіють правотворчими повноваженнями в означеній сфері правовідносин.

Ключові слова: законодавство, нормотворчі повноваження, правове регулювання, реалізація соціальної функції, соціальна безпека, соціальна держава, соціальна функція.

Yavorska N.O. The concept of legal regulation of the implementation of the social function of the state.

This paper examines the concept of legal regulation concerning the state's social function. In this context, legal regulation is understood as the activity of authorized actors – adhering to the principles of law and the positions of civil society – who develop and adopt binding legal norms (standards) enforceable through state coercion. These norms govern the activities of entities tasked with carrying out the state's social function, thus fulfilling its social objectives. The author identifies certain distinctive features of legal regulation in the implementation of the state's social function. First, such regulation involves the state's normative influence on public relations in social and related spheres, each characterized by a specific subject matter and set of objectives. Second, legal regulation of the social function proceeds in a coordinated manner within a special legal mechanism, reflecting the prevailing understanding of the state's role in social affairs. Given these features, the author concludes that the legal regulation of the social function in any particular state does not invariably align with the ideological essence of the welfare state. This occurs because the social function can be carried out even in states that are not fully welfare-oriented, or in those that are evolving toward this model. In this broader context, the legal norms ensuring the social function form part of a comprehensive legal policy. Such a policy reflects a complex web of interests, present not only in well-established welfare states but also in those political and legal systems that are gradually and unevenly incorporating social issues as a prerequisite for their own development. It is argued that, in Ukraine, the legal regulation of the social function is

formally grounded in the conceptual and ideological foundations of a predominantly conservative and partly corporatist welfare state. The paper's conclusions summarize the findings regarding the nature of legal regulation in the implementation of the state's social function. In essence, this legal regulation represents a systematic, methodologically grounded process carried out by competent lawmaking entities within the designated sphere of legal relations.

Key words: implementation of social function, legal regulation, legislation, normative powers, social function, social security, social state.

Постановка питання. Держава, в якій на рівні законодавства проголошуються соціальні права та форми, способи їх реалізації та ін., однак, не реалізуються заходи із планування, організації та забезпечення такої функції, а також не реалізуються заходи через які об'єктивується сама така функція, не може вважатись державою, що реалізує соціальну функцію, яка їй належить у відповідності до норм законодавства. З огляду на це не можна не погодитись із В.В. Вашкович у тому, що в умовах сучасного державотворення, розвитку концепції держави в цілому реалізація її соціальної функції, а не просто формальне закріплення соціально-економічних прав у законодавчих і підзаконних актах, виступає однією з ключових ознак соціальної держави [1, с. 115]. Ця позиція є логічно обґрунтованою, адже реалізація соціальної функції є складним і багатограним соціально-правовим явищем, що явище виникає під впливом численних різнотипних чинників і, водночас, формує основу для створення умов ефективного функціонування держави. За таких обставин при оцінці держави як соціальної нормативно-правове забезпечення реалізації соціальної функції не може підміняти саму реалізацію цієї функції. Між тим, саме нормативно-правове (як і організаційно-правове) забезпечення вказаної функції відіграє ключову роль у створенні достатніх умов для ефективної її реалізації. Так, саме на нормативно-правовому рівні визначається: склад суб'єктів, відповідальних за реалізацію соціальної функції держави; форми, способи та засоби їхньої діяльності; основні цілі, короткострокові й довгострокові пріоритети та завдання; відповідальність за неналежне виконання поставлених завдань та ін. Вказане засвідчує потребу комплексного наукового осмислення сутності правового регулювання реалізації соціальної функції держави.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Попри важливість актуального та комплексного наукового розуміння концептуального змісту правового регулювання реалізації соціальної функції держави слід констатувати, що по сьогоднішній день вітчизняними та зарубіжними ученими у сфері соціального права ще не було здійснено спроб окреслити відповідну характеристику зазначеного соціально-правового явища. Разом із тим, слід мати на увазі, що особливості правового регулювання реалізації тих чи інших функцій держави вже досліджувались українськими та зарубіжними ученими, серед яких: О.І. Безпалова [2], І.В. Кріцак [3], І.В. Савельєва [4], О.Л. Стасюк [5] та інші науковці. Наукові напрацювання цих та інших учених становитимуть теоретичний фундамент для формування актуального та комплексного концептуального бачення правового регулювання реалізації соціальної функції держави.

Відтак, **метою** статті є уточнення сучасного змісту поняття правового регулювання реалізації соціальної функції держави. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі *завдання*: 1) з'ясувати основні підходи до наукового тлумачення поняття «правове регулювання» та з'ясувати найбільш ефективні підходи для визначення змісту «правового регулювання реалізації соціальної функції держави»; 2) виокремити основні особливі ознаки правового регулювання реалізації соціальної функції держави; 3) узагальнити результати наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід зауважити, що на сьогоднішній день у спеціальній юридичній літературі спостерігається різноманітність визначень правового регулювання, що обумовлено множинністю підходів до розуміння поняття «правове регулювання». Між тим, на думку І.М. Шопіної, «кожен з цих підходів має своє обґрунтування, свій понятійно-логічний апарат, а вибір одного з них врешті-решт залежить від дослідника і обумовлений специфікою та завданнями певного дослідження» [6, с. 1059]. Серед цих підходів учена виокремлює інструментальний, інституційний, нормативно-юридичний та діяльнісний [7, с. 142]. У межах питання, що нами розглядається особливу увагу приділимо таким підходам до розуміння правового регулювання: по-перше, інструментальний підхід до розуміння правового регулювання, у межах якого, наприклад, О.А. Котенко вважає, що під досліджуванним явищем необхідно розуміти «регламентацію суспільних відносин засобами загальнообов'язкових правил поведінки і заснованих на них приписів індивідуального значення, що забезпечується в необхідних випадках державним примусом» [8, с. 199]. По-друге, діяльнісний аспект, крізь призму якого, зокрема, О.П. Савоста вважає, що правовим регулюванням є «діяльність держави (уповноважених органів) з видання юридичних норм поведінки людей, обов'язкових для виконання, яка підтримується громадською думкою та забезпечується можливостями державного апарату» [9, с. 393]. Поєднуючи ці два підходи до розуміння

правового регулювання, можемо дійти висновку, що *правове регулювання реалізації соціальної функції держави* є узгодженою із принципами права та позицією громадянського суспільства діяльністю уповноважених суб'єктів нормотворчості, що спрямовується на розробку та ухвалення обов'язкових для виконання юридичних норм (стандартів), забезпечених можливістю державного примусу. Зазначені норми регулюють діяльність суб'єктів, відповідальних за реалізацію соціальної функції держави, у межах виконання її соціальних завдань.

Відповідне розуміння правового регулювання реалізації соціальної функції держави може бути конкретизоване в його специфічних рисах. Утім, слід зазначити, що наразі відсутні наукові дослідження ознак досліджуваного явища, що є цілком закономірним з огляду на відсутність наукових розвідок, присвячених правовому регулюванню реалізації соціальної функції держави загалом. Відтак, враховуючи наукові дослідження та розвідки вітчизняних учених, в яких виокремлювались ознаки правового регулювання тих чи інших явищ у соціальній сфері [10; 11], а також, приймаючи до уваги особливості реалізації соціальної функції, можемо дійти висновку, що поряд із загальними рисами правового регулювання (серед іншого: тісний зв'язок правового регулювання із публічною владою; системність правового регулювання; процедурність правового регулювання; стабільність правового регулювання), особливими ознаками правового регулювання реалізації соціальної функції є наступне:

1. Правове регулювання реалізації соціальної функції є нормативним впливом держави на суспільні відносини у соціальній та суміжних сферах, для яких характерним є особливі предмет і об'єкт. Спершу зазначимо, що «саме держава в особі її уповноважених органів відповідно до закономірностей розвитку і потреб суспільного життя встановлює загальні засади (принципи, цілі, завдання, межі) і розробляє основні засоби даного виду правового регулювання» [11, с. 299]. Вказане є однією з форм реалізації соціальної функції держави, у межах якої формується модель взаємодії держави, громадянського суспільства та людини у питаннях зниження соціальних ризиків в суспільстві, побудови «суспільства загального добробуту», а також у питаннях забезпечення, охорони та захисту рівня соціальної безпеки людини в державі. Важливість цього виявляється у тому, що «в результаті здійснення правового регулювання ті суспільні відносини, які входять до предмета його регулювання, набувають юридичної форми, тобто стають такими, що є максимально наближеними до визначеної чинним законодавством універсальної моделі відповідних правовідносин» [10, с. 9]. Відтак, правове регулювання сприяє юридичній визначеності: 1) правового статусу та діяльності (реалізації цього статусу) людини і громадянина, держави та інших суб'єктів у соціальній сфері (предмет правового регулювання); 2) правових відносин людини і громадянина, держави та інших суб'єктів, які виникають у соціальній сфері та в суміжних сферах з приводу питань забезпечення, захисту та охорони соціальної безпеки людини.

2. Правове регулювання реалізації соціальної функції узгоджено здійснюється у межах особливого правового механізму. Вказане означає, що досліджуване правове регулювання здійснюється відповідними суб'єктами, згідно до правових принципів та нормативної основи вказаного правового механізму, а також, у межах форм і методів нормативної діяльності, охопленої відповідних правовим механізмам.

3. Правове регулювання реалізації соціальної функції узгоджується із актуальним розумінням ролі держави в соціальній сфері. Реалізація соціальної функції держави спрямована на забезпечення, охорону та захист належного рівня соціальної безпеки, результатом чого є створення умов «загального добробуту». При цьому слід погодитись із вітчизняним правником І.В. Яковюком у тому, що «добробут суспільства доцільно розглядати як продукт спільних зусиль особистості, суспільства і держави – відносно цього висновку суттєвих розбіжностей майже не існує. Проблема постає у зв'язку зі спробою дати відповіді на низку питань, зокрема, на яких засадах досягається ця спільність? або яку роль має відігравати кожен з означених суб'єктів? Саме від того, які відповіді давалися на ці питання в той чи інший період історії, залежали виникнення і реалізація концепції чи то поліцейської, чи ліберальної, чи соціальної держави» [12, с. 13]. Щонайперше, ці відповіді даються саме у процесі правового регулювання реалізації соціальної функції, будучи заснованими на поточному розумінні законодавцем того, нормативна реальність якого типу держави ним формується. В Україні концептуально-ідеологічні межі відповідних можливостей законодавця обмежені конституційними положеннями про те, що наша держава є соціальною, правовою та демократичною. Поряд із тим, ускладнює це питання той факт, що на сьогоднішній день концепція соціальної держави не є універсальною.

Разом із широтою тлумачення соціальної держави сьогодні розширюються межі розуміння також і соціальної функції держави під впливом ліберальної та неоліберальної ідеологій, які стають все більш популярними в умовах множинних криз, за яких держави стають неспроможними реалізувати соціальну функцію на рівні соціальної держави. Вказане має надзвичайно важливе значення,

адже функції сучасної держави, являючи собою певну цілеспрямовану діяльність, ґрунтуються на ціннісній основі, яка в європейських державах часто зводиться до цінностей ЄС [13; 14]. Безпосереднім чином це стосується також і соціальної функції держави, котра «є однією з головних функцій держави», що «відіграє значну роль у розвитку суспільства і націлена на захист інтересів громадян» [15, с. 46]. Саме тому, як зазначає вітчизняна учена Д. С. Гвасалія, «подальший розвиток держави не можливий без якісного виконання соціальної функції» [15, с. 46]. Попри це, якщо традиційно ціннісною основою соціальної функції є соціальна безпека, а ціннісною основою правового регулювання соціальної функції є окреслення моделі створення умов «загального добробуту», що характеризується високим рівнем соціальної безпеки в державі, то під впливом ліберальної та неоліберальної ідеологій комплексно переосмислюється роль держави у цій моделі та, відповідно: 1) звужується обсяг соціальної відповідальності держави; 2) знецінюється цінність соціальної функції держави та знижується соціальний ефект від реалізації вказаної функції держави.

Отже, правове регулювання реалізації соціальної функції держави не завжди відповідає рівню, що характерний для соціальної держави за своєю ідеологічною сутністю. Це зумовлено тим, що соціальна функція може реалізовуватись і в державах, які не є соціальними, або в тих, що перебувають на шляху становлення як соціальні держави. Для України, яка має євроінтеграційні прагнення, закріплені в Конституції, правове регулювання соціальної функції держави повинно відповідати концептуальним та ідеологічним засадам правового регулювання у державах-членах ЄС. Однак, проблемою залишається відсутність єдиного бачення моделі «держави загального добробуту» на рівні самого ЄС. Незважаючи на це, європейські держави в цілому дотримуються спільної позиції, що така модель держави не може базуватись виключно на ідеології лібералізму чи неолібералізму.

Отже, стосовно ж України слід зауважити, що на сьогоднішній день правове регулювання реалізації соціальної функції держави в цій державі формально ґрунтується на концептуально-ідеологічній основі соціальної держави переважно консервативного (у цьому в нашої держави є спільні риси, зокрема, із Великобританією) та частково корпоративного (за прикладом Австрії, Італії, Німеччини та Франції) типів. В окресленому сенсі держава шляхом правового регулювання реалізації соціальної функції:

1) намагається мирно і без потрясінь провадити виважену політику з такою ефективністю, яка би могла поступово та незворотною чином виводити економіку держави та соціальну сферу у цілому на рівень потреб та інтересів населення держави, а перш за все – соціально вразливих верств населення (осіб з інвалідністю, молоді, осіб з особливими сімейними обов'язками та ін.);

2) покладає на учасників правовідносин у соціальній сфері міру відповідальності за соціальне благополуччя один одного у тій мірі, в якій вони можуть цю відповідальність нести. Наприклад, роботодавець повинен забезпечувати працівників гідними умовами праці, поважати їх людську гідність, а працівники: а) бути дисциплінованими учасниками виробничих відносин, не створюючи ризики для економічного благополуччя роботодавця; б) поважати людську гідність колег по роботі, не створювати ризики для соціальної безпеки колег по роботі;

3) передбачає юридичні гарантії дотримання соціальних обов'язків учасниками правовідносин у соціальній сфері. Ці гарантії повинні бути інституційно стійкими, чітко визначати наслідки недотримання норм, а також формувати прозорі і передбачувані механізми захисту прав та інтересів учасників соціально-економічної сфери. Завдяки цьому створюється єдина нормативно-правова, а також організаційно-інституційна основа для вирішення можливих правових конфліктів у сфері дії соціального права України, відновлення порушеного балансу інтересів, а також мотивування та стимулювання відповідальної поведінки всіх учасників суспільних та економічних відносин.

Висновки. Правове регулювання реалізації соціальної функції держави являє собою систематизовану, методологічно вивірену діяльність компетентних суб'єктів, що володіють правотворчими повноваженнями. Сутність цієї діяльності виражається в розробці, прийнятті та вдосконаленні нормативних установлень – юридично обов'язкових приписів, що підлягають неухильному виконанню і забезпечених потенціалом державного примусу. Такі приписи, сформовані відповідно до фундаментальних принципів права, орієнтовані не тільки на закріплення конкретних моделей поведінки посадових осіб і органів, відповідальних за виконання соціальних завдань держави (також працівників соціальної сфери), а й на формування прозорих процедур, організаційно-процедурних гарантій, а також системного контролю над їх здійсненням. При цьому, попри систематичне формування та вдосконалення нормативно-правової основи реалізації соціальної функції держави, нормативно-правове регулювання соціальної функції держави не є універсально однорідним і автоматично конвертованим в модель «соціальної держави» в строгому сенсі цього поняття. У реальності масштаби, глибина, акценти та фактична інтенсивність правового регулювання в даній сфері істотно варіюються в залежності від конкретно-історичного типу держави, його інституційної зрілості, характеру політичного режиму, міри економічного розвитку, а також рівня залученості

суб'єктів громадянського суспільства в процеси правотворення та правореалізації. Означені фактори, як демонструє практика, обумовлюють неоднакові підходи держав до забезпечення юридичної визначеності соціальної функції, її реалізації, а тому різні держави, які вважаються соціальними, можуть по-різному реалізовувати соціальну функцію, залишаючись такими, що відповідають критеріям соціальної держави.

Більш того, соціальна функція, будучи змістовно гнучкою та структурно пластичною, може проявлятися і в процесі реалізації функцій тих держав, які не вважаються такими, що побудовані за моделлю соціальної держави, але з певних причин прагнуть до створення або зміцнення інструментів соціальної підтримки. У цьому контексті правові норми, націлені на забезпечення соціальної функції, стають елементом комплексної правової політики, яка несе в собі складну (іноді – дещо змістовно конфліктну) конфігурацію інтересів, властивих не лише юридично та економічно сформованим соціальним державам, а й тим політико-правовим системам, що поступово і в різній мірі освоюють соціальну проблематику як необхідну передумову власного розвитку. Таким чином, правове регулювання соціальної функції держави не обмежується роллю простого відображення заздалегідь заданого ідеалу, що має місце в «ідеальній» соціальній державі, але й також може розглядатись в якості складного та багатоаспектного процесу, в якому принципи права, активність суб'єктів громадянського суспільства, соціальні стандарти та інші фактори забезпечення соціальної безпеки держави знаходяться в нерозривній взаємодії, в результаті якої держава може набувати окремих рис соціальної держави, що знаходить відображення в її правотворчій діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вашкович В.В. Зміст та реалізація соціальної функції держави. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 113–115.
2. Безпалова О.І. Загальна характеристика адміністративно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 170–174.
3. Кріцак І.В. Функція надання послуг населенню органами внутрішніх справ України: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2010. 21 с.
4. Савельєва І.В. Адміністративно-правове регулювання реалізації правозахисної функції в країнах Європейського Союзу. *Particularitatile adaptarii legislatiei republicii Moldova si ucrainei la legislatia uniunii europene: conferinta internationala stiintifico-practica* (Chisinau, 23–24 martie 2018). Chisinau: [б. в.], 2018. С. 162–165.
5. Стасюк О.Л. Адміністративно-правове забезпечення реалізації правозахисної функції в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 472 с.
6. Шопіна І.М. Щодо концептуальних підходів до визначення поняття правового регулювання. *Форум права*. 2011. № 2. С. 1055–1061.
7. Шопіна І.М. Феномен адміністративно-правового забезпечення в адміністративному праві України. *Наука і правоохорона*. 2018. № 4. С. 141–145.
8. Котенко О.А. Правове регулювання в контексті дії права та його основоположних принципів. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 199–202.
9. Савоста О.П. Правове регулювання діяльності у сфері курортів. *Теорія та практика державного управління*. 2009. Вип. 1 (24). С. 393–398.
10. Ваньчук І.Д. Поняття й сутнісні ознаки правового регулювання суспільних відносин: сучасний погляд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 32, Т. 1. С. 7–10.
11. Іншин М.І. Механізм правового регулювання державної служби. *Форум права*. 2009. № 3. С. 297–301.
12. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2000. 187 с.
13. Ghervas S. "European Values": Decoding the Palimpsest of EU Treaties. *Europe and the World: Mobilities, Values, and Citizenship: 25th International Conference of Europeanists* (Chicago, March 28–30, 2018). New York, NY: Council for European Studies, 2018. URL: https://www.academia.edu/35957508/Stella_Ghervas_2018_European_Values_Decoding_the_Palimpsest_of_EU_Treaties_Concil_for_European_Studies_Chicago_March_2018 (дата звернення: 17.02.2019).
14. Гладкий В.В. Основні ознаки європейських цінностей. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції*: матеріали II Міжнар. наук.-метод. конф. (м. Суми, 28–29 травня 2021 р.). Суми: СумДУ, 2021. С. 35–41. DOI:10.5281/zenodo.5233633.
15. Гвасалія Д.С. Соціальна функція держави та її складові. *Економіка і регіон*. 2011. № 2 (29). С. 42–46.

РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 504.05:628.4:355.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.55>

ЕКОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ: ОЦІНКА ВПЛИВУ ВІДХОДІВ НА НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ

Духневич А.В.,*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0001-8293-7646***Карпінська Н.В.,***доктор юридичних наук,
професор кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки,
професор Поморської школи вищої
в Старогарді-Гданьському, Польща.
ORCID: 0000-0001-9658-3623*

Духневич А.В., Карпінська Н.В. Екологічні наслідки війни: оцінка впливу відходів на навколишнє середовище.

Стаття присвячена аналізу екологічних наслідків війни в Україні з акцентом на вплив утворення та управління відходами на стан довкілля. Мета дослідження – визначити екологічні загрози, пов'язані з утилізацією відходів, оцінити завдані збитки та їх вплив на природні ресурси й екосистеми. У ході наукового дослідження використовувалися загальнонаукові методи, такі як аналіз, синтез, індукція, дедукція, систематизація та моніторинг. Результати дослідження показують, що війна в Україні спричинила масштабні екологічні збитки, серед яких забруднення ґрунтів, тваринного та рослинного світу, водних ресурсів та повітря, знищення біорізноманіття, руйнування заповідних територій і забруднення токсичними речовинами. Оцінка екологічних збитків станом на 2024 рік становить 2,5 трильйона гривень, причому наслідки включають порушення екосистем і тривалий вплив на природне середовище. Відзначено, що війна створила понад 15 мільярдів тонн відходів, зокрема будівельного сміття, що ускладнює екологічну ситуацію через пошкодження інфраструктури для їх утилізації. Хоча в деяких регіонах здійснюються заходи для збору, тимчасового зберігання та переробки відходів, існує необхідність у розробці ефективної стратегії управління, яка включає модернізацію інфраструктури, впровадження сортування та стимулювання переробки. Дослідження також виявило, що в умовах війни використовуються сучасні технології, зокрема аерофотознімки, безпілотники та інтерактивні платформи, які сприяють систематичному моніторингу та документуванню екологічних збитків. Значний внесок у збір і аналіз даних здійснюють державні органи, громадські організації та міжнародні ініціативи, такі як «Екологічний договір». Ці платформи дозволяють оцінити вплив відходів і військових дій на довкілля, розробити стратегії відновлення екосистем і притягнути винних до відповідальності. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для формування стратегій відновлення довкілля та ефективного управління відходами у постконфліктний період.

Ключові слова: екологічні збитки, правова охорона, екологічна безпека, екосистема, захист довкілля, тваринний світ, рослинний світ, війна, відходи, моніторинг, управління.

Dukhnevych A.V., Karpinska N.V. Environmental consequences of war: assessment of waste impact on the environment.

The article analyzes the environmental consequences of the war in Ukraine, focusing on the impact of waste generation and management on the state of the environment. The study aims to identify

environmental threats associated with waste disposal, assess the damage caused, and evaluate its impact on natural resources and ecosystems. The research employed general scientific methods, such as analysis, synthesis, induction, deduction, systematization, and monitoring. The findings reveal that the war in Ukraine has caused extensive environmental damage, including soil, water, and air pollution, biodiversity loss, destruction of protected areas, and contamination with toxic substances. As of 2024, the estimated environmental damage amounts to 2.5 trillion hryvnias, with consequences including ecosystem disruption and long-term impacts on the natural environment. It is noted that the war has generated over 15 billion tons of waste, including construction debris, exacerbating the environmental situation due to damaged waste disposal infrastructure. Although measures for waste collection, temporary storage, and processing are being implemented in some regions, there is an urgent need for an effective waste management strategy that includes infrastructure modernization, sorting systems, and recycling incentives. The study also highlights the use of modern technologies, such as aerial photography, drones, and interactive platforms, which facilitate systematic monitoring and documentation of environmental damage. Significant contributions to data collection and analysis are made by state authorities, public organizations, and international initiatives, such as the «Environmental Treaty.» These platforms enable the assessment of waste and warfare impacts on the environment, the development of ecosystem recovery strategies, and the prosecution of those responsible. The practical significance of the research lies in its potential to inform strategies for environmental restoration and efficient waste management in the post-conflict period.

Key words: environmental damages, legal protection, environmental safety, ecosystem, environmental protection, flora, fauna, war, waste, monitoring, management.

Постановка проблеми. Війна, що триває на території України з 2014 року, набула нових масштабів із початком повномасштабного вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 року. Ця війна, яка є актом агресії, має на меті підкорення або знищення України як незалежної держави [1]. Поряд із трагічними людськими втратами та руйнуванням інфраструктури, вона створила безпрецедентні виклики для довкілля України.

Новий етап війни різко погіршив стан навколишнього середовища, підвищивши загрозу екологічних злочинів, які вимагають ретельного вивчення, оцінки та належного відшкодування. Сучасні підходи до оцінки впливу воєн на довкілля є обмеженими, оскільки міжнародна спільнота не має ефективних інструментів для аналізу таких масштабних екологічних катастроф. Визначення екологічних наслідків, включно з тими, що спричинені відходами війни, залишається нагальним завданням.

Причини війни, зокрема стратегічне бажання отримати доступ до природних ресурсів України, активно обговорюються експертами та науковцями. Згідно з даними Німецького журналу «Політична екологія», природні ресурси, такі як нафта, газ і вугілля, є обмеженими: їх виснаження прогнозується до 2035, 2040 та 2125 років відповідно [6]. Україна, володіючи значними природними багатствами, одночасно стикається з ризиком їхнього безвідповідального використання, включаючи потенційне застосування її територій для утилізації небезпечних відходів.

Ціллю цього дослідження є ідентифікація екологічних наслідків війни у контексті утворення та впливу відходів на довкілля України. Крім того, дослідження спрямоване на пошуки методів оцінки цих наслідків для подальшого обґрунтування відшкодувань збитків з боку агресора після завершення війни.

Стан опрацювання проблематики. Питання екологічних наслідків війни, зокрема оцінка впливу відходів на навколишнє середовище, недостатньо досліджене у вітчизняній науковій літературі. Однак в умовах третього року війни суттєво посилився інтерес українських науковців та організацій до цієї тематики, а тому актуальним є вивчення національного досвіду для аналізу цієї проблеми.

Важливий внесок у вивчення теми зробили О. Ангурець, П. Хазан, К. Колесникова, М. Куш, М. Чернохова та М. Гавранек [1], які у своєму дослідженні аналізують довготривалі екологічні наслідки війни в Україні, приділяючи особливу увагу забрудненню земель та водних ресурсів через бойові дії. О.І. Бондар, Г.С. Фінін та Р.Ю. Шевченко [2] зосередилися на застосуванні космічних технологій дистанційного зондування для оцінки впливу військових дій на довкілля. С. Іванюта та Л. Якушенко [5] дослідили пріоритети забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнної агресії, акцентуючи увагу на необхідності інтеграції екологічних аспектів у національну безпекову політику. Їхня аналітична доповідь містить пропозиції щодо стратегічних підходів до мінімізації негативного впливу війни на довкілля. Н.О. Лісова [6] у своїй роботі зосередилася на регіональних аспектах впливу військових дій на екологію, детально описавши ситуацію на окремих територіях України. Висновки дослідження О. Овчиннікова [7] надають узагальнену картину екологічних на-

слідків війни станом на березень 2024 року. Його робота є цінним джерелом актуальної інформації та пропозицій щодо вирішення екологічних проблем, спричинених війною.

Значний внесок у розкриття теми зробили сучасні інтернет-видання, зокрема статті І. Виговської [3] та Н. Стефанишин [10], в яких автори аналізують актуальні екологічні проблеми з точки зору громадської активності та залучення кожного громадянина до відновлення довкілля.

Попри значну кількість літератури, присвяченої темі, відчувається нестача систематизованого матеріалу щодо впливу відходів, утворених через військові дії, на навколишнє середовище.

Мета статті – дослідити екологічні наслідки війни в контексті загроз утилізації відходів, оцінки збитків та їх впливу на навколишнє середовище.

Виклад основного матеріалу. Науковці зі США та України ідентифікують шість ключових факторів, що сприяють утворенню відходів та забрудненню довкілля в умовах війни. До них належать бомбардування, переміщення військової техніки, руйнування цивільних і промислових будівель, лісові пожежі, а також пошкодження сховищ палива та промислових об'єктів [10]. Усі ці прояви війни відбуваються більшою чи меншою мірою по всій території України, однак найбільше постраждали Київська, Донецька, Харківська та Луганська області. Розподіл екологічних збитків за областями наведено на рис 1.

Рис. 1. Екологічні збитки за регіонами станом на травень 2023 року з офіційного сайту Інституту Київської школи економіки [10]

У сфері відходів найбільших екологічних збитків зазнали області, розташовані в зоні активних бойових дій, зокрема Донецька, Луганська, Київська, Харківська, Чернігівська та Запорізька. Донецька та Луганська області постраждали найбільше, на них припадає 75% усіх збитків, завданих системі утилізації відходів [5].

Згідно з даними Державної екологічної інспекції України, станом на квітень 2024 року збитки, завдані російською агресією навколишньому середовищу, досягли майже 2,5 трильйона гривень [10]. Війна завдає значних руйнувань біосфері, поєднуючи масштабні екологічні втрати з погіршенням умов життя для місцевого населення. Під час військових дій знищуються природні ресурси, пошкоджуються екосистеми, забруднюються землі, водні джерела та повітря. На території східних областей України зафіксовано руйнування дамб, лісів, природно-заповідних зон, що призводить до утворення забруднених територій, які тривалий час залишатимуться непридатними для проживання [6].

Найбільшими екологічними проблемами на думку ГО «Екодія» є проблеми забруднення ґрунтів, пожежі, забруднення вод, атомні загрози і відходи [3]. Окрім даних проблем, воєнні дії сприяли викидам вуглекислого газу на суму 10 млрд доларів, що прискорює глобальні кліматичні зміни. Підвищилась концентрація важких металів (кадмію, хрому, свинцю та ін.) внаслідок бомбардувань; зменшення рослинності і родючості. Відмічається загибель 600 видів тварин і 750 видів рослин; завдано значної шкоди дельфінам (50 тисяч за 2023 рік) та кажанам (7 тисяч *Nyctalus noctula* у Харкові). Атаки на енергетичну інфраструктуру, такі як обстріли Ладизинської ТЕС, спричиняють масштабні пожежі, які забруднюють повітря сажою, діоксидом сірки, важкими металами та іншими речовинами. Техногенні катастрофи через знищення критичної інфраструктури, включно з нафтобазами та хімічними підприємствами, призвели до масштабного забруднення довкілля.

Окремою проблемою екології є поява значної частини відходів. За даними Міністерства розвитку громад та територій, на звільнених територіях Київської, Чернігівської та Сумської областей внаслідок руйнувань, спричинених російською агресією, утворилося понад 15 мільярдів тонн відходів. Крім того, у спеціально визначених зонах зберігаються понад 200 тисяч знищених легкових і вантажних автомобілів. Тривале перебування цих відходів в Україні спричиняє забруднення ґрунтів, води й повітря, а також додаткові викиди парникових газів, що негативно впливають на кліматичні процеси.

За оцінками Світового банку, збитки у сфері поводження з відходами досягли 375,6 мільйона доларів, що створює додатковий тягар для вже перевантаженої галузі. Під час бойових дій пошкоджено 15 полігонів твердих побутових відходів, 19 тисяч контейнерів, три біогазові установки, близько 5% сміттєзбиральних автомобілів, 17% біогазових установок і 9% сортувальних ліній. Ці руйнування значно порушили функціонування всієї системи управління відходами [5].

Однак слід зазначити, що серйозні проблеми у сфері управління відходами в Україні існували навіть перед початком великомасштабних військових дій. Характерними для багатьох регіонів та громад країни були такі явища, як: неорганізовані звалища; перевантажені полігони; відсутність ефективних систем сортування та переробки; недостатнє фінансування; відсутність оновлення інфраструктури.

В сучасних умовах ці проблеми лише поглиблюються через зростання обсягів відходів, пов'язаних із воєнними діями. Тому важливо, що держава та громадянське суспільство спільно розробляють ефективну стратегію управління відходами. Ефективна стратегія управління відходами пов'язана із зберіганням, переробкою і утилізацією.

У кожній громаді, крім Полтавської, організовані місця зберігання відходів від руйнувань. В Запоріжжі відходи розміщують на полігоні ТПВ № 1, а додатково створено тимчасове зберігання на полігоні № 3. У Дніпрі відходи тимчасово зберігаються на майданчиках районів міста, згодом їх перевозять на майданчик КП «Еко Дніпро». Херсонська міська рада планує місце для тимчасового зберігання після активних бойових дій. У Сумах відходи знаходяться на місцях руйнувань, розглядається можливість створення спеціалізованого майданчика. В Одесі для цього використовують звалище ТПВ-2, в Житомирі – міський полігон ТПВ. Хмельницький також використовує міський полігон ТПВ. Львів визначив майданчик на вулиці Лева Броварського, додатково розглядаються пропозиції щодо нових ділянок [9].

Переробка будівельних матеріалів є важливою складовою сучасної екологічної політики, і в багатьох країнах світу вже досягнуто значних успіхів у цьому напрямку. Україна також демонструє позитивні результати, прикладом чого є проєкт у місті Гостомель, реалізований французькою компанією Neo-Eco. У рамках цього проєкту вдалося переробити 90% будівельних відходів, з яких лише 10% було утилізовано на полігоні. За даними BDO Ukraine, бетон і цегла перетворюються на дрібну фракцію, метал і деревина — на ДСП-панелі, штукатурка – на гіпсокартон, а скло і пластик поділяються на кальцин, алюміній і ПВХ. Перспективною виглядає й ініціатива Японського агентства міжнародного співробітництва в Ірпінській громаді, де планується використання технології переробки побутових відходів за допомогою високотемпературної пари. Цей метод може значно зменшити обсяги будівельного сміття, включаючи бетон [11].

Для поліпшення управління відходами в Україні, особливо в контексті наслідків війни, можна розглянути кілька стратегій: сортування відходів, приватизація полігонів, збільшення вартості захоронення, розширена відповідальність виробників, посилення індивідуальної відповідальності бізнесу.

Сортування відходів від руйнувань в Україні є нерівномірним і недостатньо розвиненим процесом. Постанова дає законодавчу можливість відсортовувати різні компоненти відходів на всіх стадіях їхнього поводження, включно з первинним розчищенням та тимчасовим зберіганням. Однак, реалії такі, що лише Одеська міська рада активно інформувала про практику попереднього сортування відходів, у тому числі небезпечних, що утворились внаслідок демонтажу зруйнованих об'єктів.

Більшість інших громад не проводять сортування, або ж не надали відповідей, що вказує на ймовірну відсутність таких процесів. Наприклад, у Львові відходи не сортуються з метою оперативного розчищення територій, а у Хмельницькому зазначають технічну неможливість сортування. Відсутність сортування призводить до того, що відходи не використовуються повторно при реалізації будівельних проєктів.

Таким чином, практика сортування відходів в Україні залишається недостатньо розвинутою, що ускладнює ефективне використання ресурсів та зниження екологічного навантаження в умовах будівництва та відновлення інфраструктури [9].

Приватизація полігонів. Використання механізму концесії для передачі управління полігонами приватним інвесторам може забезпечити необхідні інвестиції для їх модернізації і рекультивації.

Приватні компанії мають розробити чіткі плани на оновлення та відповідність міжнародним стандартам, а держава – забезпечити ефективний контроль за їхньою діяльністю [3].

Збільшення вартості захоронення. Підняття тарифів за захоронення відходів на полігонах може стимулювати більш широке впровадження переробки як більш економічно вигідного варіанту. Висока вартість захоронення спонукатиме до пошуку альтернативних методів поводження з відходами [3].

Розширена відповідальність виробників. Великі корпорації, особливо з великим впливом на навколишнє середовище, повинні інвестувати у створення інфраструктури для збору та переробки упаковки, яка потрапляє до кінцевих споживачів. Виробники повинні забезпечити збір та переробку значної частини своєї упаковки [3].

Індивідуальна відповідальність бізнесу. Потрібно встановити чіткі вимоги до бізнесів щодо управління їх відходами. Кожен бізнес має декларувати, як він впорядковує свої відходи, включаючи деталі про збір, транспортування та вартість цих послуг [3].

Застосування цих стратегій може значно покращити ситуацію з управлінням відходами в Україні, що є критично важливим у постконфліктний період відновлення країни.

Висновки. Війна в Україні завдала масштабних екологічних збитків, включаючи забруднення ґрунтів, водних ресурсів і повітря, втрату біорізноманіття, руйнування заповідних територій і забруднення токсичними відходами. Хоча здійснюються заходи для збору, тимчасового зберігання та переробки відходів у деяких регіонах, масштаби проблеми потребують більш ефективної стратегії управління, що включає модернізацію інфраструктури, сортування та переробку.

Встановлено, що управління відходами в Україні стане критично важливим завданням у період післявоєнного відновлення, а застосування таких стратегій як сортування відходів, приватизація полігонів, розширена відповідальність виробників, індивідуальна відповідальність бізнесу значно сприятимуть успішному управлінню відходами в Україні.

Водночас, необхідно актуалізувати той факт, що сортування відходів як стратегія для поліпшення управління відходами в Україні залишається недостатньо розвиненою, що ускладнює ефективне використання ресурсів та зниження екологічного навантаження.

Вбачається, що попри наявність окремих проєктів, загальна система поводження з відходами потребує значних інвестицій і стимулювання для зменшення екологічного навантаження.

Вплив відходів і військових дій на довкілля є суттєвим, вимагаючи систематичного моніторингу, документування й аналізу для оцінки екологічних збитків.

В умовах війни використовуються сучасні технології, зокрема аерофотознімки та безпілотики, що дозволяють фіксувати порушення рельєфу, зміну біогеоценозів та забруднення. Значну роль у зборі даних відіграють державні органи, громадські організації та інтерактивні платформи. Міжнародна підтримка у формі ініціатив, зокрема Екологічний договір, сприяє не лише визначенню збитків, але й розробці стратегій відновлення довкілля та притягненню винних до відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ангурець О., Хазан П., Колесникова К., Куш М., Чернохова М., Гавранек М. Наслідки для довкілля війни росії проти України. 2022. URL: <https://cleanair.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/cleanair.org.ua-war-damages-ua-version-04-low-res.pdf>.
2. Бондар О.І., Фінін Г.С., Шевченко Р.Ю. Екологічні виклики воєнного часу: оцінка впливу на довкілля космічними системами дистанційного зондування та GPS-навігації. *Екологічні науки*, № 4(43), 40–49. URL: <http://eco.j.dea.kiev.ua/archives/2022/4/7.pdf>.
3. Виговська І. Ні, війна не є причиною забувати про екологію. Що може зробити кожен із нас. Віледж, 2023. URL: <https://www.village.com.ua/village/city/eco/342447-ni-viyna-ne-e-prichinoyu-zabuvati-pro-ekologiyu-scho-mozhe-zrobiti-kozhen-iz-nas>.
4. Екологічні наслідки війни в Україні та перспективи зеленої реконструкції. OECD, 2022. URL: https://cdn.prod.website-files.com/625d81ec8313622a52e2f031/631985f98e23fb55a59d05ab_UA%20Environment%20Recovery_UKR.pdf.
5. Іванюта С., Якушенко Л. Пріоритети забезпечення екологічної безпеки України в умовах російської воєнної агресії: аналітична доповідь. НІСД, 2024, 61 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.11>.
6. Лісова Н.О. Вплив військових дій в Україні на екологічний стан території. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*. Том 43. № 2 (2017). URL: <http://nzs.tnpu.edu.ua/article/view/157493>.
7. Овчинников О. Екологічні наслідки війни Росії в Україні. Огляд за березень 2024 року. UWEC, 2024. URL: <https://uwecworkgroup.info/uk/environmental-consequences-of-russias-war-in-ukraine-review-march-2024>.

8. Стан поводження з відходами від руйнувань в Україні станом на квітень 2024 року. *Екологія, Право, Людина*, 2024. URL: <https://epl.org.ua/announces/stan-povodzhennya-z-vidhodamy-vid-rujnuvan-v-ukrayini-stanom-na-kviten-2024-roku>.
9. Стефанишин Н. Як вторгнення росії впливає на довкілля України та що ми можемо зробити для відновлення. *Освіта. Накипіло*, 2024. URL: <https://osvita.nakypilo.ua/yak-viyna-vplyvaye-na-dovkillya-ukrayiny>.
10. BDO Ukraine. Можливості переробки будівельних відходів від руйнувань, 2024. URL: <https://www.bdo.ua/uk-ua/insights-2/information-materials/2024/opportunities-for-recycling-construction-waste-from-devastation>.

ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ У ПРОСТОРОВОМУ ПЛАНУВАННІ

Ігнатенко І.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-0398-989X*

Лейба Л.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1669-3409*

Ігнатенко І.В., Лейба Л.В. Правові питання екологізації у просторовому плануванні.

Екологізація в просторовому плануванні сьогодні набуває особливої актуальності через поглиблення екологічної кризи, швидку урбанізацію та зростаючий вплив кліматичних змін. Нераціональне використання природних ресурсів, забруднення довкілля та скорочення зелених зон у містах створюють серйозні ризики для здоров'я населення і сталого розвитку територій.

Законодавство в сфері просторового планування є фрагментарним, відсутня єдина законодавча база, яка б об'єднувала питання містобудування, охорони навколишнього природного середовища та сталого розвитку. Все це ускладнює інтеграцію екологічних принципів у планування територій.

У Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» екологічній складовій у просторовій організації територій приділено мало уваги. І зв'язку з цим існують проблеми пов'язані з обмеженням урахуванням екологічних факторів під час затвердження містобудівної документації і відсутністю спрямування на вирішення екологічних проблем територіальних громад. Один із аспектів цієї проблеми полягає у тому, що при плануванні розвитку територій частіше за все враховуються тільки економічні фактори, такі як інвестиційна привабливість. Важливо внести до Закону положення про екологічне планування, визначивши найбільш значущі й узгоджені форми його адаптації до різних сфер системи «природа-суспільство». Це має включати просторове планування, ландшафтне планування, планування використання природних ресурсів, а також управління діяльністю суб'єктів господарювання, які впливають на стан довкілля.

У цьому контексті особливу значущість набуває розвиток концепції просторового планування, яке має стати ключовим інструментом для забезпечення сталого розвитку територіальних громад. Важливою основою такого підходу має бути екологічна складова, що враховує природний потенціал території. Екологічно орієнтоване просторове планування повинно стати не лише способом досягнення екологічної безпеки, але й засобом підвищення якості життя в територіальній громаді.

Ключові слова: використання земель; забудова земель; охорона земель; екологізація; просторове планування; містобудівна діяльність; планування територій; землі територіальних громад; земельні правовідносини.

Ignatenko I.V., Leiba L.V. Legal issues of ecologization in spatial planning.

Ecologization in spatial planning is becoming more and more relevant today due to the deepening environmental crisis, rapid urbanisation and the growing impact of climate change. Irrational use of natural resources, environmental pollution and reduction of green areas in cities pose serious risks to public health and sustainable development of territories.

Spatial planning legislation is fragmented, and there is no unified legal framework that would integrate urban planning, environmental protection and sustainable development. All of this makes it difficult to integrate environmental principles into spatial planning.

The Law of Ukraine 'On the Regulation of Urban Development' pays little attention to the environmental component in the spatial organisation of territories. In this regard, there are problems related to the limited consideration of environmental factors in the approval of urban planning documentation and the lack of focus on solving environmental problems of territorial communities. One of the aspects of this problem is that when planning the development of territories, only economic factors, such as investment attractiveness, are often taken into account. It is important to introduce provisions on environmental planning into the Law, defining the most significant and coordinated

forms of its adaptation to different areas of the nature-society system. This should include spatial planning, landscape planning, natural resource planning, and management of business entities that have an impact on the environment.

In this context, the development of the concept of spatial planning, which should become a key tool for ensuring sustainable urban development, is of particular importance. An important basis for this approach should be the environmental component, which takes into account the natural potential of the territory. Environmentally oriented spatial planning should become not only a way to achieve environmental safety, but also a means of improving the quality of life in cities.

Key words: land use; land development; land protection; ecologization; spatial planning; urban planning; territory planning; territorial communities' lands; land relations.

Постановка проблеми. Планування завжди охоплювало практично всі сфери людської діяльності. Однак розуміння правового значення та сутності запланованих заходів змінювалося залежно від сфери правового регулювання, а також цілей і завдань, які ставили перед собою учасники правовідносин. Екологічне планування відіграє важливу роль у досягненні цілей охорони навколишнього природного середовища. Воно є самостійним правовим інститутом, окремою функцією екологічного управління та ефективною правовою мірою захисту довкілля і раціонального використання природних ресурсів.

Екологізація в просторовому плануванні сьогодні набуває особливої актуальності через поглиблення екологічної кризи, швидку урбанізацію та зростаючий вплив кліматичних змін. Нераціональне використання природних ресурсів, забруднення довкілля та скорочення зелених зон у містах створюють серйозні ризики для здоров'я населення і сталого розвитку територій.

Законодавство в сфері просторового планування є фрагментарним, відсутня єдина законодавча база, яка б об'єднувала питання містобудування, охорони навколишнього природного середовища та сталого розвитку. Все це ускладнює інтеграцію екологічних принципів у планування територій. Виникають протиріччя між законодавством у сфері земельних відносин, містобудівної діяльності та охорони навколишнього природного середовища. Наприклад, окремі забудовники отримують дозволи на будівництво всупереч екологічним нормам через пріоритет економічних інтересів. Крім того, законодавством не передбачено системи економічного стимулювання для забудовників, які використовують екологічно чисті технології, або планують території з урахуванням екологічних стандартів. Ефективне вирішення цих проблем сприятиме створенню правового підґрунтя для екологізації просторового планування та забезпечення сталого розвитку територій.

Містобудівне законодавство наразі орієнтоване переважно на створення об'єктів нерухомості на земельних ділянках, а не на забезпечення збалансованого розвитку міських територій. Юридично і фактично це призводить до заміщення раніше існуючих будівельних норм і правил новими правилами землекористування та забудови, які регулюють лише параметри створення об'єктів капітального будівництва і відповідних земельних ділянок. Такий підхід спричиняє деєкологізацію правового регулювання використання та забудови міських земель. Як наслідок, зростає антропогенне навантаження на навколишнє природне середовище, погіршуються екологічні умови, що призводить до зниження якості життя населення.

Метою статті є визначення ролі та сутності правового забезпечення екологізації у просторовому плануванні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження просторового планування перебувають у полі зору вітчизняних науковців, таких як Ю.В. Кондратенко, А.П. Кулинич, О.С. Малохліб, Є.О. Платонова, А.І. Ріпенко, Т.О. Рахнянська, І.І. Сіряченко, О.І. Ущаповська, Д.В. Федчишин, М.В. Шульга та інші вчені.

Виклад основного матеріалу. Конституцією України життя та здоров'я людини визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Це зобов'язує державу забезпечувати екологічну безпеку для своїх громадян на всіх рівнях суспільного життя. Екологічна безпека передбачає такий стан навколишнього природного середовища, який мінімізує негативний вплив на здоров'я людей і створює умови для безпечного та комфортного проживання. Тому впровадження екологічних стандартів у різні сфери життєдіяльності, зокрема в містобудування, є необхідною умовою для забезпечення якісного життя кожної людини.

Правове регулювання містобудівної сфери в Україні повинно бути сконструйоване таким чином, щоб враховувати питання забезпечення екологічної безпеки. Відповідно до Закону України «Про охорону земель» розроблення та затвердження містобудівної документації здійснюється з урахуванням вимог раціонального використання земель [1], а проектні рішення документації повинні включати межі та правові режими всіх обмежень у використанні земель: об'єктів природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, істори-

ко-культурного, лісогосподарського призначення, земель водного фонду, прибережних захисних смуг, водоохоронних зон тощо (Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності») [2].

В Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, затвердженій Законом України від 28 лютого 2019 р., в рамках досягнення цілі 2 «Забезпечення сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу України» закріплено завдання – зменшення негативного впливу процесів урбанізації на навколишнє природне середовище, припинення руйнування навколишнього природного середовища у межах міст, зокрема, недопущення необґрунтованого знищення зелених насаджень у межах міст під час виконання будівельних чи інших робіт, незаконного відведення земельних ділянок, зайнятих зеленими насадженнями, під будівництво [3].

На сьогодні ще воєнні дії завдали масштабної шкоди цивільній інфраструктурі України, що створило безпрецедентні виклики для відновлення країни. Зруйновано або пошкоджено житлові будинки, мости, об'єкти критичної інфраструктури, промислові підприємства та інші важливі споруди. Відбудова та відновлення такої інфраструктури має здійснюватися з обов'язковим урахуванням екологічних норм і стандартів, що є важливим для забезпечення сталого розвитку та здоров'я населення.

Роботи з відбудови та відновлення інфраструктури, які здійснюватимуться за кошти, надані державами Європейського Союзу, повинні відповідати принципам Європейського зеленого курсу (European Green Deal), в тому числі Стратегії ЄС з біорізноманіття до 2030 року [4]. Це стратегія, спрямована на перехід до кліматично нейтральної економіки, збереження природних ресурсів і впровадження сталих рішень у всіх сферах життєдіяльності. При розробці проєктів інфраструктурних та промислових об'єктів слід враховувати Таксономію ЄС, яка передбачає критерії екологічно сталих, «зелених» проєктів та видів діяльності.

Основними принципами стратегічного планування відновлення України повинні стати: 1) наскрізність екологічної політики та інтеграція Європейського зеленого курсу. Тобто усі аспекти повоєнної відбудови мають враховувати екологічні пріоритети, що відповідають принципам сталого розвитку та кліматичної нейтральності, визначеним Європейським зеленим курсом; 2) відновлення, спрямоване на потреби українців та сталий розвиток України; 3) екологічні стандарти на всіх рівнях політики у сфері охорони довкілля; 4) дотримання європейських екологічних інструментів планування у розбудові України. Тобто використання практик ЄС у сфері просторового планування, сталого будівництва та екологічного управління. Отже, інтеграція екологічних стандартів у процеси відновлення забезпечить не лише швидке відновлення пошкодженої інфраструктури, а й створення умов для довгострокового сталого розвитку.

Прагнення України до сталого розвитку та економічної трансформації зумовило необхідність значних змін у підходах до формування міського середовища, організації життєвого простору населення та залучення інвестицій у будівництво. Ключовим кроком у цьому напрямі стало вдосконалення законодавства щодо містобудівної діяльності, яке передбачає впровадження сучасних принципів просторового планування та регулювання забудови.

Просторове планування передбачає створення сприятливого довкілля, досягнення балансу економічних, соціальних та екологічних інтересів на основі розробки стратегічних документів, що мають сполученість між собою. Вироблення просторових пріоритетів має двоєдину мету: створення сприятливих умов життя населення і залучення інвестицій [5, с. 134]. Здійснюючи просторове планування, ми формуємо основу для забезпечення високої якості життя. Важливо, щоб розвиток територій та їх забудова відбувалися на засадах сталого розвитку, з обов'язковим врахуванням екологічної доцільності та довгострокових наслідків для міського середовища.

Сучасне просторове планування в нашій країні – це аналог зарубіжного просторового планування чи актуального сьогодні «інтегрованого екологічного планування», «планування управління зростанням», «інтелектуального планування зростання» [6, с. 13]. У вирішенні екологічних проблем міст зарубіжні країни дійшли до використання нової форми управління, спрямованої на підвищення якості міського довкілля. Раніше застосовуваний підхід, який полягав у фізичному розділенні екологічно шкідливих і чутливих видів діяльності від зон проживання та відпочинку, виявився недостатньо ефективним. Сучасна міська політика вимагає створення районів із високою щільністю забудови, гармонійного поєднання різних видів використання територій, а також одночасного врахування екологічних аспектів і вирішення соціальних проблем. Такий підхід сприяє формуванню комплексного, сталого та збалансованого міського середовища.

Світова спільнота все частіше визнає переваги просторового планування порівняно з фізичним. Просторове планування спрямоване на організацію міської діяльності таким чином, щоб інтегрувати різні функції та сфери, забезпечуючи користь як довкіллю, так і мешканцям міста. Основним його принципом є правило: усе, що несумісне з охороною навколишнього природного середовища, має бути заборонено. Для виявлення негативних «побічних» ефектів і зон з несприятливими

екологічними умовами застосовується комплексне екологічне зонування, яке почало впроваджуватись у зарубіжній практиці ще з початку 1990-х років [6, с. 15–18]. Для вирішення виявлених проблем розробляються програми покращення якості міського середовища та впроваджується політика «компактного міста», що сприяє раціональному використанню ресурсів і зниженню екологічного навантаження.

Декларація Конференції ООН з проблем навколишнього середовища (1972 р.) проголосила основним принципом необхідність планування населених пунктів та урбанізації таким чином, щоб уникати негативних наслідків для довкілля та максимально використовувати соціальний і економічний потенціал розвитку [7]. Нова програма розвитку міст ООН (Хабітат III, 2016 р.) закликає всі країни до комплексного підходу в плануванні, спрямованого на досягнення балансу між короткостроковими потребами та довгостроковими цілями. Ці цілі включають розвиток конкурентоспроможної економіки, підвищення якості життя та забезпечення стійкого навколишнього середовища [8]. Таким чином, у міжнародних документах і політиці світової спільноти простежується чітка орієнтація на впровадження механізмів просторового планування, яке ґрунтується на принципах збалансованого (стійкого) розвитку. Вони передбачають раціональне використання міської території з метою забезпечення її корисності як для довкілля, так і для створення сприятливих умов життя для людей.

В Україні, попри закріплення принципу сталого розвитку в екологічному законодавстві та законодавстві щодо містобудівної діяльності, нові методи організації просторового розвитку міст розвиваються власним шляхом. З одного боку, цей процес спирається на національний досвід у сфері планування та забудови, з іншого – орієнтується на зарубіжну практику просторового планування. Такий підхід відображає спробу поєднати традиційні підходи з інноваційними методами, що використовуються в міжнародній практиці, задля ефективного розвитку міських територій у довгостроковій перспективі.

Однак у Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» екологічній складовій у просторовій організації територій приділено значно менше уваги. І зв'язку з цим існують проблеми пов'язані з обмеженим урахуванням екологічних факторів під час затвердження містобудівної документації і відсутністю спрямування на вирішення екологічних проблем територіальних громад. Один із аспектів цієї проблеми полягає у тому, що при плануванні розвитку територій частіше за все враховуються тільки економічні фактори, такі як інвестиційна привабливість. Це призводить до створення функціональних зон, спрямованих виключно на економічні цілі, без врахування екологічних аспектів. Наприклад, без вирішення екологічних проблем, таких як забруднення повітря, води або зниження рівня біорізноманіття. Крім того, відсутність спрямування на вирішення екологічних проблем ставить під загрозу охорону здоров'я людини та забезпечення якості життя. Отже, для вирішення цих проблем важливо враховувати екологічні фактори під час розробки містобудівної документації. Слід проводити оцінку впливу на довкілля та здоров'я людей для кожного проєкту та включати відповідні заходи з мінімізації негативного впливу на природу та забезпечення безпеки громади [9, с. 15].

Просторове планування дає можливість органам влади розпоряджатися земельними ділянками, приймати рішення про резервування земель, вилучення земельних ділянок, переведення земель з однієї категорії в іншу та ін. Також воно могло б стати ефективним засобом коригування містобудівних рішень в умовах гострих екологічних проблем територіальних громад.

При просторовому плануванні необхідно враховувати показники стану навколишнього природного середовища та його потенціал. Просторове планування має бути націлене на збереження та охорону природних ресурсів, біорізноманіття, а також на забезпечення сталого розвитку. Це дозволить зберегти природну складову середовища, не допустити її деградації, що в умовах територіальної громади особливо важливо, оскільки разом із деградацією природи деградує середовище життя та діяльності людини. Як слушно зазначається в літературі, саме територіальна громада зацікавлена в тому, щоб використання земель під забудову було раціональним та ефективним і здійснювалося відповідно до містобудівної та землепорядної документації. Вона не байдужа до забезпечення належної охорони цих земель, наприклад, від самовільного захоплення чи використання відповідних земельних ділянок, самочинного будівництва, тощо [10, с. 50].

Просторове планування, на відміну від довільного розташування будівель і інфраструктури, дозволяє систематично враховувати вплив на навколишнє природне середовище та розглядати його як важливий аспект при прийнятті рішень. Шляхом аналізу території, оцінки її потенціалу та проблем, можна розробити стратегічні плани розвитку, які враховуватимуть екологічні чинники. Крім того, просторове планування також може включати заходи щодо вдосконалення інфраструктури, забезпечення доступу до зелених зон, встановлення екологічних стандартів для будівництва та використання земель. Ці заходи сприяють покращенню якості довкілля та сприятимуть створенню комфортного та здорового середовища для мешканців.

Містобудівна політика, заснована на пріоритеті охорони навколишнього природного середовища, сприятиме сталому розвитку громади, забезпечуючи баланс між соціальними, економічними та екологічними аспектами. Врахування показників стану довкілля і потенціалу природних ресурсів при прийнятті рішень, забезпечить більш збалансований та сталий розвиток території.

Висновки. Важливо зосередитися не лише на організації території населеного пункту, а й на формуванні простору як цілісного середовища, яке інтегрує природні та соціально-економічні аспекти. У цьому контексті особливу значущість набуває розвиток концепції просторового планування, яке має стати ключовим інструментом для забезпечення сталого розвитку населених пунктів. Важливою основою такого підходу має бути екологічна складова, що враховує природний потенціал території. Екологічно орієнтоване просторове планування повинно стати не лише способом досягнення екологічної безпеки, але й засобом підвищення якості життя в населеному пункті.

Планування у сфері охорони навколишнього природного середовища не повинно обмежуватися розробкою стратегічних документів у галузі національної безпеки чи соціально-економічного розвитку. Важливо внести до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» положення про екологічне планування, визначивши найбільш значущі й узгоджені форми його адаптації до різних сфер системи «природа-суспільство». Це має включати просторове планування, ландшафтне планування, планування використання природних ресурсів, а також управління діяльністю суб'єктів господарювання, які впливають на стан довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text>.
2. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>.
3. Про Основні засади (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 р.: Закон України від 28.02.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.
4. Biodiversity strategy for 2030. URL: https://ec.europa.eu/environment/strategy/biodiversity-strategy-2030_en.
5. Ігнатенко І.В. Просторове планування як інструмент управління територіальним розвитком громади: правові аспекти. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 130–135.
6. Urban Environmental Planning. Policies, Instruments and Methods in an International Perspective, Edition 2 / Edited by Donald Miller, Gert de Roo. Published 2016 by Routledge NY, USA. 324 p.
7. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (1972). URL: <https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/ConferencesMeetings/Documents/A%20CONF.48%2014%20Rev.1.pdf>.
8. New Urban Agenda (2016). URL: <https://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-English-With-Index-1.pdf>.
9. Ігнатенко І.В., Федчишин Д.В. Правове забезпечення реалізації реформи державного регулювання у сфері містобудівної діяльності. *Ампаро*. 2023. № 4. С. 11–18.
10. Федчишин Д.В. Правове забезпечення використання та охорони земель громадської забудови: моногр. Харків: Вид-во «Фінарт», 2015. 248 с.

УДК 349.417

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.57>

ВИДІЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ПІД ПОЛІГОНИ ВІДХОДІВ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Кондратюк Т.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного та
екологічного права ім. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів і
природокористування України
ORCID: 0000-0001-9413-1383*

Кондратюк Т.М. Виділення земель під полігони відходів: правове регулювання.

У запропонованій статті розглянуто вітчизняні нормативно-правові акти та міжнародні документи, що визначають правове регулювання виділення земель під місця захоронення відходів та встановлюють загальні вимоги щодо їх розміщення. Серед основних: Закон України «Про управління відходами»; Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року; «Державні будівельні норми. Проектування. Полігони твердих побутових відходів»; Порядок ведення Державного земельного кадастру; Земельний кодекс України; Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року; Директива Ради 1999/31/ЄС «Про захоронення відходів». Актуальність цього дослідження зумовлена відсутністю на законодавчому рівні визначення й закріплення земель які можуть надаватися під місця захоронення відходів. У запропонованій статті виокремлено деякі проблеми у сфері поводження з відходами їх захороненням та функціонуванням полігонів твердих побутових відходів та викладено можливі шляхи їх усунення. З'ясовано сутність і значення понять «полігон» та «сміттєзвалище». Досліджено, які саме земельні ділянки яких категорій можуть надаватися під місця захоронення відходів. Встановлено, що режим використання цих земель залежить від режиму використання території й зони, на які поділені полігони. З'ясовано та встановлено, що земельні ділянки під місця захоронення відходів можуть відноситися до комунальної форми власності. Запропоновано можливість розгляду питання про передачу таких земель у приватну власність, щоб стимулювати юридичних та фізичних осіб до поліпшення санітарно-епідемічних та екологічних умов їх використання під час експлуатації полігонів, дотримання строків експлуатації та порядку подальшої рекультиваци. Виявлено, що для суб'єктів господарювання, що здійснюють поводження та управління з відходами, необхідно отримувати дозвільні документи для проведення операцій у сфері цієї діяльності. Опрацьовано нормативно-правові акти за якими визначаються земельні ділянки, на яких можуть розміщуватися санкціоновані полігони твердих побутових відходів за виключним принципом на підзаконному рівні. Розглянуто екологічний аспект нагромадження відходів будь-якого походження, оскільки обсяги утворення відходів тільки зростають, що напряду впливає на навколишнє природне середовище, життя та здоров'я населення. Встановлено, що проблема захоронення відходів являє собою одну з найбільших екологічних проблем, що значно вагоміша в ресурсному значенні. Постає важливе завдання по застосуванню і запровадженню новітніх технологій по утилізації і переробці відходів різного походження та зменшення кількості й обсягу територій на яких відбувається їх санкціоноване та несанкціоноване захоронення.

Ключові слова: відходи, полігони відходів, управління відходами, навколишнє середовище, земля, сміттєзвалища.

Kondratiuk T.M. Allocation of land for landfills: legal regulation.

This article examines the national regulatory acts and international documents that define the legal regulation of land allocation for waste disposal sites and establish general requirements for their placement. The main ones are: The Law of Ukraine "On Waste Management"; National Waste Management Strategy in Ukraine until 2030; "State Construction Standards. Design. Solid Waste Landfills"; the Procedure for Maintaining the State Land Cadastre; the Land Code of Ukraine; the Strategy for the Development of Agriculture and Rural Areas in Ukraine until 2030; Council Directive 1999/31/EC on Landfill. The relevance of this study is due to the lack of legislative definition and consolidation of land that can be provided for waste disposal sites. The proposed article identifies some problems in the field of waste management, its disposal and operation of solid waste landfills and outlines possible ways to eliminate them. The essence and meaning of the concepts of "garbage dump"

and "landfill" are clarified. The author investigates which land plots of which categories can be provided for waste disposal sites. It is established that the mode of use of these lands depends on the mode of use of the territory and the zone into which the landfills are divided. It is clarified and established that land plots for waste disposal sites may belong to the municipal form of ownership. The author suggests considering the transfer of such land to private ownership in order to encourage legal entities and individuals to improve the sanitary, epidemiological and environmental conditions of their use during the operation of landfills, to comply with the terms of operation and the procedure for subsequent reclamation. It was found that business entities engaged in waste management and disposal need to obtain permits to conduct operations in this area. The author has developed regulatory legal acts that define land plots on which authorized solid waste landfills can be located on an exceptional basis at the bylaw level. The author considers the environmental aspect of waste accumulation of any origin, since the volume of waste generation is only increasing, which directly affects the environment, life and health of the population. It has been established that the problem of waste disposal is one of the largest environmental problems, which is much more significant in terms of resources. There is an important task to apply and introduce the latest technologies for the utilization and recycling of waste of various origins and to reduce the number and volume of areas where their authorized and unauthorized disposal takes place.

Key words: waste, landfills, waste management, environment, land, garbage dumps.

Постановка проблеми. Проблема захоронення відходів являє собою одну з найбільших екологічних проблем, що значно вагоміша в ресурсному значенні. Високий рівень утворення відходів та низькі показники їх використання як вторинної сировини призвели до того, що в Україні щороку в промисловості та комунальному секторі нагромаджуються великі обсяги твердих відходів, з яких лише незначна частина застосовується як вторинні матеріальні ресурси, тоді як решта потрапляють на звалища. [1]. Незважаючи на те, що кількість населення України з різних причин зменшується, кількість відходів зростає. Полігони для захоронення сміття, на жаль, найпоширеніша практика поводження з відходами в Україні. Часто це здійснюється хаотично, без дотримання правил та норм на стихійних сміттєзвалищах, на землях, які для цього не передбачені, що тягне за собою відповідальність. Гори сміття роками розкладаються на землі. Щорічно полігони відходів поповнюються орієнтовно на 15-17 мільйонів тон. Екологи підрахували, що Україна накопичила 54 млн кубометрів відходів, з них переробляється лише десята частина. Все інше розкладатиметься століттями, а родючі землі, завалені сміттям, відродяться не раніше, ніж через 300 років [2].

Натомість, у європейській ієрархії управління відходами – захоронення знаходиться на останньому місці. Воно застосовується лише у випадках, коли відходи не підлягають повторному використанню та переробці [3].

Мета дослідження: огляд правового регулювання функціонування полігонів відходів і виділення земель під таку діяльність, виокремлення недоліків у цій сфері та знайдення шляхів їх усунення.

Стан опрацювання проблематики. Останніми роками значна увага громадськості, екологів, правників приділяється питанню утворення, переробки, утилізації, захоронення відходів, розбудові сміттєпереробної галузі, функціонування полігонів. Проте правовий режим земель, на яких можуть розміщуватися такі полігони залишається малодослідженим. На даний час відсутнє комплексне дослідження цієї проблематики. Окремі проблемні питання правового режиму земель під сміттєзвалищами досліджували І.О. Сірий та В.С. Мазій. У контексті дослідження категорій земель до згаданої теми дотичні доробки А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. Відзначаючи належні їх напруження, автор вважає, що вказана тема не втрачає своєї актуальності.

Виклад основного матеріалу. Із життєдіяльністю людства постійно збільшується кількість відходів на планеті, що призводить до забруднення атмосферного повітря, водних об'єктів, земельних ресурсів та в цілому довкілля. Територія нашої держави не становить виключення. Питання з управління відходами визнано завданням міжнародного та національного рівнів. Відходи можуть бути різного походження: сільськогосподарські, побутові, будівництва та знесення, харчових продуктів, медичні, відходи від руйнувань, зумовлені бойовим діями, які за останні роки набирають значних об'ємів. Згідно з «Національним переліком відходів» виділяється двадцять груп різних відходів, які у свою чергу поділяються на підгрупи та види. Частина із зазначених відходів підлягає захороненню на полігонах і, відповідно, потребує виділення для цих потреб територій. У Законі України «Про управління відходами» «полігон» визначається як «місце захоронення відходів, призначене для їх розміщення на поверхні чи під поверхнею (підземне) землі, включаючи: внутрішні місця для видалення відходів ... на місці їх утворення та постійні місця, на яких відходи розміщуються понад один рік» [4]. Постає питання, які території (землі) виділяються під полігони.

На міжнародному рівні при виборі місця розташування до всіх класів полігонів відходів повинні враховуватися вимоги стосовно: відстаней від межі ділянки до житлових і рекреаційних зон, водотоків, водойм та інших сільськогосподарських або міських об'єктів; наявності підземних вод, прибережних вод чи природоохоронних зон на території; геологічних і гідрогеологічних умов території; ризику затоплення, просідання ґрунту, зсувів чи лавин на ділянці; охорони природи чи культурної спадщини території [5]. Захоронення відходів може бути дозволено лише на тих землях, де полігон не становитиме серйозної екологічної загрози для довкілля.

Національні вимоги до санкціонованих полігонів встановлено в державних будівельних нормах В.2.4-2-2005, де містяться характеристики до ділянок, які можуть надаватися для таких цілей: «ділянки, де наявна можливість вжиття заходів і впровадження інженерних рішень, що виключають забруднення довкілля, розвиток небезпечних геологічних процесів чи інших негативних процесів та явищ; ділянки, прилеглі до міських територій, якщо вони не включені в житлову забудову відповідно до генерального плану розвитку міста на найближчі 25 років, а також під перспективну забудову; ділянки, що характеризуються природною захищеністю підземних вод від забруднення; за межами зон можливого впливу на водозабори, поверхневі води, заповідники, курорти тощо; з урахуванням рози вітрів відносно житлової забудови, зон відпочинку й інших місць масового перебування населення за межами санітарно-захисної зони; за межами міст» [6]. Додатково встановлюються вимоги до відстані, на якій можуть розміщуватися полігони: «не менше 15 км від аеропортів, 3 км від межі курортного міста, відкритих водоймищ господарського призначення, об'єктів, які використовуються з культурно-оздоровчою метою, заповідників, місць відпочинку перелітних птахів, морського узбережжя, 1 км від межі міст, 0,5 км від житлової та громадської забудови (санітарно-захисна зона); 0,2 км від сільськогосподарських угідь і від автомобільних та залізничних шляхів загальної мережі, 0,050 км від межі лісу і лісопосадок, не призначених для використання з метою рекреації» [6].

Законодавством не визначено окрему категорію «землі під полігонами відходів». Проте в ДБН В.2.4-2-2005 зазначено земельні ділянки на яких можуть розміщуватися санкціоновані полігони твердих побутових відходів за виключним принципом: «землі несільськогосподарського призначення, непридатні для сільського господарства, погіршеної якості, землі, не зайняті лісами та іншими зеленими насадженнями, за межами територій водоохоронних зон, прибережних захисних смуг, територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон, земель, зарезервованих для заповідання та інших територій, що мають особливу природоохоронну цінність» [6].

Авторитетні вчені А.М. Мірошніченко та Р.І. Марусенко допускають, що такі землі можуть бути віднесені до земель «іншого призначення» в категорії землі «промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення» [7, с. 197]. Дослідники І.О. Сірий та В.С. Мазій поділяють їх думку, і до таких земель відносять землі під сміттєзвалищами [8, с. 116; 9, с. 67]. Виникає питання: полігони і сміттєзвалища чи це ідентичні поняття? Офіційне визначення «полігону», як згадувалося раніше, надається у Законі України «Про управління відходами». Полігони підлягають паспортизації, на ведення господарської діяльності з управління полігоном надається дозвіл. Полігон це санкціоноване місце захоронення відходів із дотриманням екологічних і санітарно-епідеміологічних вимог та вимог з їх експлуатації і рекультивації. Відповідно офіційне визначення сміттєзвалища відсутнє. Проте аналізуючи законодавство та доктринальні джерела, можна зробити висновок, що це несанкціоноване самовільне залишене сміття у несанкціонованих місцях, серед яких: ліс, долина, поле, лісосмуга тощо. Це заборонена діяльність, яка несе шкоду власникам і користувачам земельних ділянок. На обласні державні адміністрації та органи місцевого самоврядування у сфері управління відходами покладено повноваження щодо обліку несанкціонованих сміттєзвалищ та відходів, власники яких не встановлені та їх ліквідацію [4]. Унаслідок недостатнього рівня контролю або відсутності належної системи поводження з побутовими відходами, за офіційними даними, щороку утворюється понад 27 тис. несанкціонованих сміттєзвалищ [1].

Оскільки законодавець не дає роз'яснення, які землі відносяться до земель «іншого призначення» в категорії землі «промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення», розділяємо позицію, що до цих земель можна віднести саме землі, виділені під полігони відходів. Режим використання таких земель залежить від режиму використання території і зони, на які поділені полігони. Відповідно до ст. 11 Закону України «Про управління відходами» земельні ділянки, на яких розміщені відходи можуть надаватися у власність або у користування власникам відходів. Але знову постає питання: до якої форми власності можуть належати ці земельні ділянки?

Згідно гл. 13 Земельного кодексу України землі «промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення» можуть перебувати у державній, кому-

нальній та приватній власності. Відповідно до ч. 3 ст. 83 Земельного кодексу України земельні ділянки державної власності, які передбачається використати для розміщення об'єктів, призначених для обслуговування потреб територіальної громади (серед іншого для місць знешкодження та утилізації відходів), за рішеннями органів виконавчої влади передаються у комунальну власність. Відповідно до ч. 4 цієї ж статті до земель комунальної власності, які не можуть передаватися у приватну власність, належать землі загального користування населених пунктів, відведені для місця знешкодження та утилізації відходів [10]. Класифікатор видів цільового призначення земельних ділянок, у редакції урядової постанови «Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України» від 28.07.2021 р. № 821, визначає за окремим кодом класифікації видів цільового призначення 11.08 «земельні ділянки загального користування, відведенні для цілей поводження з відходами» [11]. Визначення поняття «поводження з відходами» надавалося у Законі України «Про відходи» (втратив чинність 09.07.2023). Натомість у діючому Законі України «Про управління відходами» міститься поняття «управління відходами». Так, можна зробити висновок, що земельні ділянки під полігонами відходів можуть перебувати лише у комунальній формі власності та відносяться до земель загального користування. Проте, як зазначалося вище, «земельні ділянки на яких розміщені відходи можуть надаватися у власність або у користування власникам відходів». Відповідно власниками відходів можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, які утворюють відходи або які відповідно до закону володіють, користуються і розпоряджаються відходами. Тож логічно, що землі під полігонами відходів перебувають у комунальній власності й повинні передаватися у користування суб'єктами які здійснюють діяльність, пов'язану з експлуатацією та утриманням полігонів побутових відходів. Однак постає питання доцільності приватної власності на землі під полігонами відходів. На думку автора, це сприяло б поліпшенню до експлуатації цих територій. Поєднання в одній особі суб'єкта господарювання з експлуатації та утримання полігона і власника земельної ділянки мало б забезпечувати вимоги ретельнішого підходу до сортування і приймання сміття, дотримання строків використання полігону та його рекультивацию, удосконалювати моніторинг і правозастосування, стимулювати суб'єктів до запровадження заходів для поліпшення санітарно-епідеміологічного стану. Звичайно тут наявні й певні виклики. Тож це питання потребує додаткового і детальнішого дослідження та аналізу досвіду інших країн. Варто вказати і на екологічний аспект нагромадження відходів, оскільки їхнє утворення тільки зростає. Доведено, що вплив полігонів на навколишнє середовище, зокрема й на земельні ресурси, надто шкідливий: відбувається забруднення ґрунту, ґрунтових і підземних вод, що в рази перевищує існуючі норми. У цьому контексті, потрібно працювати над екологічною освітою громадян. Проводити інформаційні кампанії для підвищення обізнаності громадськості з питань запобігання утворенню відходів та забрудненню довкілля [12].

Висновки. У результаті дослідження стану правового регулювання земель під полігонами відходів сформульовано висновок, що останніми роками на законодавчому рівні прийнято ряд нормативно-правових актів, які вдосконалюють систему регулювання порушеного питання: Закон України «Про управління відходами», Додаток 59 «Класифікатор видів цільового призначення земельних ділянок» у редакції урядової постанови «Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України» від 28.07.2021 № 821. Водночас, це не знімає всі питання, які виникають у досліджуваній сфері, серед яких: розмежування понять сміттєзвалища і полігони, відсутність у Земельному кодексі «землі під полігонами відходів» та закріплення форми власності на такі земельні ділянки. Крім цього, потребує поглибленого вивчення екологічне питання використання полігонів, вплив яких на навколишнє середовище надто негативний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 р. № 820-р. Інформаційно-пошукова система «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80/conv#n193>.
2. Нові правила роботи полігонів в Україні: Міндовкілля розпочинає повторне обговорення документа. 19.10.2023. URL: <https://mepr.gov.ua/novi-pravyla-roboty-poligoniv-v-ukrayini-mindovkilliya-rozpochynaye-povtorne-obgovorennya-dokumenta/>.
3. Трагедія українських звалищ. URL: <https://vtorma.ua/ua/utilizatsiya-smittyi-na-poligoni-tbv>.
4. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 р. № 2320-IX. Інформаційно-пошукова система «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20?find=1&text=%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB#Text>.
5. Про захоронення відходів: Директива Ради 1999/31/ЄС. Міжнародний документ від 26.04.1999 р. Інформаційно-пошукова система «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_925#Text.

6. Державні будівельні норми. Проектування. Полігони твердих побутових відходів. Основні положення проектування. В.2.4-2-2005: наказ Державного комітету з будівництва та архітектури від 17.06.2005 № 101. Інформаційно-пошукова система «Ліга закон». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/DBN00069>.
7. Мірошниченко А.М., Марусенко Р.І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України, 5-те видання, змінене і доповнене. Київ: Алерта. 2013. 544 с.
8. Сірий І.О. Загальна характеристика правового режиму земель під сміттєзвалищами. *Право. Людина. Довкілля*. (Law. Human. Environment). 2019. № 10(2). С. 113–119.
9. Мазій В.С. Деякі проблемні питання правового режиму земель під сміттєзвалищами. *Право. Людина. Довкілля*. (Law. Human. Environment). 2020. № 11(3). С. 65–73.
10. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/conv#n636>.
11. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2012 р. № 1051 Інформаційно-пошукова система «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-%D0%BF#Text>.
12. Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2024 р. № 1163-р. Інформаційно-пошукова система «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80?find=1&text=%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%85%D0%BE%D0%B4#Text>.

УДК 349.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.58>

ПРАВО ЗЕМЕЛЬНОГО СЕРВІТУТУ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Лісова Т.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0000-0002-3747-1733*

Лісова Т.В. Право земельного сервіту: актуальні питання.

Статтю присвячено актуальним питанням у сфері права земельного сервіту. Досліджено законодавче забезпечення становлення та розвитку сервітутного землекористування. Детально проаналізовано підстави, особливості та порядок встановлення земельних сервітутів. Підкреслюється, що незважаючи на законодавче визначення права земельного сервіту, земельний сервітут може бути встановлений лише на частину земельної ділянки, яка перебуває у власності або користуванні. Ідеться про технічну документацію із землеустрою щодо встановлення меж частини земельної ділянки, на яку поширюється право сервіту. Зроблено акцент на появі нових видів земельних сервітутів.

Підкреслюється, що земельний сервітут повинен здійснюватися у спосіб, найменш обтяжливий для власника земельної ділянки, щодо якої він встановлений.

Акцентовано увагу на встановленні сервітутів на земельних ділянках різних форм власності. Досліджуються особливості встановлення земельних сервітутів на земельних ділянках, що перебувають у державній та комунальній власності. Ідеться про межі втручання держави в право власності шляхом встановлення земельного сервіту. Розглядаються процедурні аспекти щодо встановлення земельного сервіту на землях, не сформованих у земельні ділянки.

Окремо розглядаються особливості встановлення земельних сервітутів за договором, законом, заповітом та за рішенням суду. Зазначається зміст договору про встановлення земельного сервіту. Зазначаються особливості укладення договору про встановлення земельного сервіту. Підкреслюється, що земельний сервітут підлягає державній реєстрації в порядку, встановленому для державної реєстрації прав на нерухоме майно.

Наведено приклади законодавчих норм щодо встановлення земельних сервітутів за законом.

Аналізується порядок встановлення земельного сервіту за заповітом. Зроблено наголос на занесенні земельного сервіту до заповіту, а потім до свідоцтва про право на спадщину.

Розглядаються особливості та умови укладання договору сервіту за рішенням суду. Наведено приклади судової практики у зазначеній сфері.

Ключові слова: сервітут, земельний сервітут, власники, користувачі, користування, договір, закон, заповіт, рішення суду.

Lisova T.V. The law of land easement: current issues.

The article is devoted to topical issues in the field of land servitude law. The legislative support for the formation and development of servitude land use is studied. The author analyses in detail the grounds, peculiarities and procedure for establishing land servitudes. It is emphasised that despite the legislative definition of the right of land servitude, a land servitude may be established only for a part of a land plot owned or used. This refers to the technical documentation on land management to establish the boundaries of the part of the land plot to which the easement right applies. The author emphasises the emergence of new types of land easements.

It is emphasised that a land servitude should be exercised in the manner that is least burdensome for the owner of the land plot in respect of which it is established.

The author focuses on the establishment of easements on land plots of various forms of ownership. The author examines the peculiarities of establishing land servitudes on land plots owned by the state and municipalities. The article deals with the limits of state interference with property rights by establishing a land easement. Procedural aspects of establishing a land servitude on lands not formed into land plots are considered.

The article separately considers the peculiarities of establishing land servitudes by contract, law, will and court decision. The content of an agreement on the establishment of a land easement is indicated. The peculiarities of concluding an agreement on the establishment of a land servitude are noted. It

is emphasised that a land servitude is subject to state registration in accordance with the procedure established for state registration of rights to real estate.

Examples of legislative provisions on the establishment of land servitudes by law are provided.

The author analyses the procedure for establishing a land easement by will. Emphasis is placed on the inclusion of a land easement in the will and then in the certificate of inheritance.

The author examines the peculiarities and conditions for concluding a servitude agreement by a court decision. Examples of court practice in this area are provided.

Key words: easement, land easement, owners, users, use, contract, law, will, court decision.

Постановка проблеми. Розвиток сервітутних відносин має багатовікову історію. Становлення сервітутних відносин почалося ще за часів дії римського права, яке є правом найбільшої держави античного суспільства та зародилося у стародавній період у невеликій римській общині [1, с. 9]. Безпосередньо термін «сервітут» з латинської означає зобов'язання, обов'язок. Перші згадки про земельні сервітуту зустрічаються ще у Законах XII таблиць. Як зазначається у наукових працях, найдавнішими є сільські предіальні сервітуту, а пізніше, зі зростанням міста Риму, з'являються міські предіальні сервітуту. У II ст. до н.е. виникають персональні сервітуту, які належать певній особі, а не пов'язані з певною річчю [2]. В Україні вказаний правовий інститут бере початок з прийняття двох важливих фундаментальних нормативно-правових актів: Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. [3] та Цивільного кодексу України 2003 р. [4]. Незважаючи на значну кількість наукових праць, наявність низки спеціальних досліджень, присвячених проблемам сервітутного землекористування, в умовах законодавчого оновлення окремих приписів, що спрямовані на регулювання сервітутних відносин, наукового аналізу потребує низка важливих питань, які виникають у сфері користування земельними ділянками на праві земельного сервітуту.

Стан опрацювання проблеми. Вибір теми статті визначено актуальністю порушеної в ній проблеми, яка розглядалася в роботах представників земельно-правової науки: В.І. Гордєєва [5], Л.В. Лейби [5; 6], М.В. Шульги [5], Р.І. Марусенка [7], Т.Є. Харитонової [8] та ін. Однак виникнення нових видів земельних сервітутів, розширення сфери їх застосування, що впливає на особливості їх встановлення та користування земельними ділянками на вказаному правовому титулі, потребує проведення окремого наукового дослідження.

Метою статті є аналіз правових норм, якими регламентоване сервітутне землекористування в сучасних умовах правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 98 Земельного кодексу України право земельного сервітуту являє собою право власника земельної ділянки або землекористувача чи іншої заінтересованої особи на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Як слушно зазначає Т.Є. Харитонova, сервітут дозволяє суб'єкту сервітутного права (сервітуарію) користуватися природними властивостями земельної ділянки, щодо якої встановлений такий сервітут, відповідно до її цільового призначення. При цьому, застосування земельного сервітуту тягне певні обмеження прав особи – власника (користувача) земельної ділянки, обтяженої сервітутом [8, с. 168]. Однак, відповідно до ч. 3 ст. 98 Земельного кодексу України встановлення земельного сервітуту не веде до позбавлення власника земельної ділянки, щодо якої встановлений земельний сервітут, прав володіння, користування та розпорядження нею. Адже земельний сервітут здійснюється способом, найменш обтяжливим для власника земельної ділянки, щодо якої він встановлений (ч. 4 ст. 98 Земельного кодексу України). Вищезазначене сприятиме зменшенню негативних наслідків встановлення земельних сервітутів.

Зокрема, у справі № 551/176/16 – ц, що переглядалася Верховним Судом, експертом сектору будівельно-технічних досліджень у висновку було зазначено, що встановлення земельного сервітуту через земельну ділянку відповідача є найбільш обтяжливим для використання зазначеної ділянки, що викликає обмеження прав особи, що суперечить Конституції України (постанова КЦС ВС від 14 березня 2018 р.).

Підкреслимо, що відповідно до ч. 5 ст. 98 Земельного кодексу України положення ч. 4 вказаної статті не застосовуються у разі встановлення земельних сервітутів на земельній ділянці державної, комунальної власності, що сформована відповідно до ч. 3 ст. 100 Кодексу з метою встановлення земельного сервітуту. Ідеться про встановлення земельних сервітутів на землях державної та комунальної власності, не сформованих у земельну ділянку, на яких допускається формування земельної ділянки в межах території, на яку буде поширюватися право земельного сервітуту. Отже, виходячи зі змісту вказаної вище статті, на встановлення земельних сервітутів у цьому випадку не поширюється законодавча вимога щодо здійснення сервітуту способом, найменш обтяжливим для власника земельної ділянки, щодо якої він встановлений. У цьому контексті доцільно підтримати висловлену позицію науковців щодо подальшого наукового аналізу та осмислення норми ч. 5

ст. 98 Земельного кодексу України [5, с. 388]. Адже застосування вказаної норми у практичній площині фактично призводить до порушення прав власника та користувача земельної ділянки, певною мірою, обмежуючи їх права, створюючи їм певні перешкоди у використанні земельної ділянки та надаючи сервітутарію право користування земельною ділянкою у його інтересах без врахування умов, в яких опиняється власник або користувач земельної ділянки у разі встановлення на ній земельного сервітуту.

Законодавством передбачені різні підстави встановлення сервітутів. Відповідно до ст. 100 Земельного кодексу України сервітут може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду. При цьому, сервітут може бути встановлений як в інтересах власника або користувача сусідньої земельної ділянки, так і в інтересах певної особи (особистий сервітут). У першому випадку ідеться про дві земельні ділянки. Одна з яких є панівною, інша – обслуговуючою. Й саме завдяки використанню обслуговуючої земельної ділянки усуваються недоліки панівної. У другому ж випадку ідеться, зокрема, про особу, яка не має у власності або користуванні земельної ділянки, але має певний інтерес щодо користування чужою земельною ділянкою.

Як наголошують науковці, законодавством передбачено різний порядок виникнення земельних сервітутів на земельних ділянках різних форм власності [8, с. 296]. Слід зазначити, що ст. 124-1 Земельного кодексу України передбачено порядок встановлення земельних сервітутів на землях державної та комунальної власності. Так, вказаною статтею передбачено звернення із заявою та передбаченими Законом документами заінтересованої особи у встановленні земельного сервітуту на землях державної, комунальної власності до органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, що здійснює розпорядження земельною ділянкою державної, комунальної власності у разі, якщо земельна ділянка не передана у користування або у разі необхідності встановлення земельного сервітуту на землях, не сформованих у земельні ділянки. Якщо ж земельна ділянка перебуває у користуванні – до органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, що здійснює розпорядження земельною ділянкою державної, комунальної власності або до землекористувача. За результатами розгляду заяви зазначений вище суб'єкт приймає рішення про надання згоди на встановлення земельного сервітуту та забезпечує укладення договору про встановлення земельного сервітуту або надає мотивовану відмову у його встановленні. Укладення договору про встановлення земельного сервітуту з органом виконавчої влади, органом місцевого самоврядування відбувається на підставі рішення цього органу. У випадку ж відмови в укладенні договору про встановлення земельного сервітуту щодо сформованої земельної ділянки державної, комунальної власності такий договір визнається укладеним за рішенням суду. Зі змісту ст. 124-1 Земельного кодексу України випливають певні висновки щодо встановлення земельного сервітуту на землях, не сформованих у земельні ділянки. Так, у такому разі уповноважений орган протягом одного місяця з дня отримання заяви приймає рішення про надання дозволу на розроблення проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, що передбачає відображення на картографічній основі Державного земельного кадастру орієнтовного місця розташування земельної ділянки, зазначення дати та номеру відповідного рішення, а також майбутнього цільового призначення земельної ділянки.

Розроблений проєкт землеустрою щодо відведення земельної ділянки подається на затвердження протягом одного місяця з дня його отримання органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, що здійснює розпорядження земельною ділянкою. Рішення про надання згоди на встановлення земельного сервітуту є підставою для укладення договору про встановлення земельного сервітуту [3].

Як слушно зазначається в наукових працях, вказана вище процедура є універсальною й застосовується при встановленні земельних сервітутів з метою реалізації відповідних видів діяльності на землях державної й комунальної власності [5, с. 387].

При цьому, втручання держави в право власності шляхом встановлення земельного сервітуту повинно відповідати критеріям правомірного втручання в право особи на мирне володіння майном у розумінні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Таке втручання держави є виправданим за наявності об'єктивної необхідності у формі суспільного, публічного, загального інтересу, який може включати інтерес держави, окремих регіонів, громад чи сфер людської діяльності (постанова КЦС ВС від 16 квітня 2018 р. у справі № 302/1464/14-ц).

Акцентуємо увагу, що незважаючи на законодавче визначення права земельного сервітуту, яке, як зазначалося раніше, полягає в обмеженому платному або безоплатному користуванні чужою земельною ділянкою, затвердженою формою землепорядкової документації передбачено встановлення меж частини земельної ділянки, на яку поширюється право земельного сервітуту. Отже, в реальності земельний сервітут може бути встановлений лише на частину земельної ділянки, яка перебуває у власності або користуванні. Зазначене підтверджено законодавчими положеннями.

Так, відповідно до ст. 55-1 Закону України «Про землеустрій» від 22.05.2003 р. № 858-IV встановлення меж частини земельної ділянки, на яку поширюється право сервітуту, здійснюється за технічною документацією із землеустрою відповідно до топографо-геодезичних та картографічних матеріалів [9]. Відповідно до ст. 15 Закону України «Про Державний земельний кадастр» від 07.07.2011 р. № 3613-VI до Державного земельного кадастру включаються відомості про частину земельної ділянки, на яку поширюється дія сервітуту [10]. Аналогічні положення містяться й у п. 24 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру» від 17 жовтня 2012 р. № 1051 [11].

У разі встановлення земельного сервітуту на земельній ділянці приватної власності договір укладається між власником земельної ділянки, орендарем та особою, в інтересах якої встановлюється сервітут. Цей договір укладається у двох примірниках і подається на підпис іншій стороні.

У договорі про встановлення земельного сервітуту зазначається предмет договору, зазначаються межі поширення права земельного сервітуту (частини земельної ділянки); вид земельного сервітуту; строк (якщо йдеться про строковий сервітут); плата за користування земельною ділянкою (у разі, якщо йдеться про платний земельний сервітут, сторони договору визначають розмір та порядок визначення плати на власний розсуд). Необхідно розмежовувати справляння плати за користування земельною ділянкою, щодо якої встановлений земельний сервітут та безпосередньо стягнення плати за можливість встановлення права земельного сервітуту.

Відповідно до ст. 100 Земельного кодексу України земельний сервітут підлягає державній реєстрації в порядку, встановленому для державної реєстрації прав на нерухоме майно. Отже, договір про встановлення земельного сервітуту виступає лише підставою для державної реєстрації зазначеного права.

Договір земельного сервітуту може встановлюватися і за результатами судового вирішення справи. Підставою укладання договору сервітуту у даному випадку виступає рішення суду. Підкреслимо, що встановлення сервітуту за рішенням суду відбувається при дотриманні двох умов: а) недосягнення домовленості про встановлення сервітуту при зверненні із договором; б) неможливості задоволення потреб в інший спосіб, ніж встановлення земельного сервітуту, що має бути підтверджено належними доказами. Вищезазначене підтверджується численними матеріалами судової практики (постановою Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 17 січня 2019 р. у справі № 607/12777/17; постановою Верховного Суду від 12 січня 2022 р. у справі № 663/917/17, від 19 січня 2022 р. у справі № 363/620/19, від 12 квітня 2022 р. у справі № 306/612/20 та ін.). Так, якщо позивачем не надано суду належних та допустимих доказів на підтвердження неможливості користування належним йому на праві власності майном у зв'язку з відсутністю у нього доступу до земельної ділянки будь-яким іншим способом, відсутні підстави для задоволення позову (постанова КЦС ВС від 17 вересня 2018 р. у справі № 127/1417/16-ц. Пред'являючи вимоги про встановлення сервітуту, позивачеві слід визначити обсяг прав та обов'язків суб'єктів сервітутних відносин, оскільки суд не наділений правом самостійно визначати зміст сервітуту (постанова КЦС ВС від 23 жовтня 2019 р. у справі № 405/6342/13-ц).

Як зазначалося раніше, останнім часом відбувається розширення сфери встановлення земельних сервітутів та поява нових видів останніх. Прикладом зазначеного є такі види сервітутів, як: право на будівництво, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій; право розміщення (без здійснення капітального будівництва) об'єктів рекреаційної інфраструктури, а також інженерної інфраструктури, необхідної для їх функціонування та обслуговування тощо.

Новелою законодавства є доповнення ст. 100 Земельного кодексу України частиною п'ятою. Зокрема, встановлення земельних сервітутів з метою розміщення (без здійснення капітального будівництва) об'єктів рекреаційної інфраструктури, а також інженерної інфраструктури, необхідної для їх функціонування та обслуговування здійснюється за договором між сервітуарієм та власником земельної ділянки за погодженням із землекористувачем, а у разі встановлення земельних сервітутів за договором із землекористувачем – за погодженням із власником земельної ділянки. Встановлення таких земельних сервітутів на підставі ж рішення суду не допускається.

Відповідно до ст. 37-1 Земельного кодексу України власники та користувачі земельних ділянок усіх форм власності, розташованих у масиві земель сільськогосподарського призначення, зобов'язані надавати право сервітуту для забезпечення проходу (проїзду) іншим власникам та користувачам земельних ділянок до належної їм на відповідному праві земельної ділянки. Вказане є прикладом встановлення земельного сервітуту за законом.

Вельми цікавим видається встановлення земельного сервітуту за заповітом. У такому випадку сервітут підлягає занесенню до заповіту, а потім до свідоцтва про право на спадщину. Підкресли-

мо, що за заповітом може бути встановлений лише земельний сервітут. Встановлення особистого сервітуту за заповітом не є можливим відповідно до чинного законодавства.

Висновки. Підсумовуючи, слід зробити такі висновки. Встановлення права земельного сервітуту забезпечує можливість обмеженого ефективного використання частини чужої земельної ділянки. Проте, незважаючи на певну кількість наукових напрацювань, коло питань, які виникають у сфері встановлення та використання земельних сервітутів, потребує подальшого наукового опрацювання та проведення прикладних досліджень. Загальний рівень правового регулювання сервітутних відносин нормами чинного земельного законодавства є доволі високим, однак характеризується низкою прогалин. Так, потребує коригування безпосередньо визначення земельного сервітуту, який доцільно розглядати як право власника або землекористувача земельної ділянки чи іншої заінтересованої особи на обмежене платне або безоплатне користування частиною чужої земельної ділянки (ділянок). Необхідним також є внесення змін до ч. 5 ст. 98 Земельного кодексу України щодо непоширення на встановлення земельних сервітутів на земельних ділянках державної, комунальної власності, сформованих відповідно до ч. 3 ст. 100 Земельного кодексу України, законодавчої вимоги щодо здійснення сервітуту способом, найменш обтяжливим для власника земельної ділянки, щодо якої він встановлений. Видається доцільним, виключити вищезазначену правову норму зі змісту вказаної статті. Потребує вдосконалення й зміст ч. 1 ст. 100 Земельного кодексу України в частині доповнення її приписами стосовно особливостей та порядку встановлення земельних сервітутів за договором, заповітом та рішенням суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Калюжний Р.А., Ящуринський Ю.В. Основи римського приватного права: курс лекцій. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 184 с.
2. Висіцька І. Земельний сервітут – альтернатива оренді? АгроПро. 2021. № 13. URL: <https://agro-pro.com.ua/magazine/online/agropro-no-13-2021#p> (дата звернення: 26.12.2024).
3. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 26.12.2024).
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 26.12.2024).
5. Шульга М.В., Гордєєв В.І., Лейба Л.В. Особливості сервітутного землекористування в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 384–388.
6. Лейба Л.В. Право на сервітутне користування чужою земельною ділянкою. *Земельне право: підручник: 3-тє вид. доп. і перероб. / за ред. М.В. Шульги*. Харків: Юрайт, 2023. С. 158–169.
7. Марусенко Р.І. Правові аспекти земельних сервітутів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 206 с.
8. Харитонова Т.Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. 424 с.
9. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 р. № 858-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282.
10. Про державний земельний кадастр: Закон України від 07.07.2011 р. № 3613-VI. *Офіц. вісн. України*. 2011. № 60. Ст. 2405.
11. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2012 р. № 1051. *Офіц. вісн. України*. 2012. № 89. Ст. 3598.

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.59>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ, ЩО УТВОРИЛИСЯ ЧЕРЕЗ ПОШКОДЖЕННЯ (РУЙНУВАННЯ) БУДІВЕЛЬ ТА СПОРУД ВНАСЛІДОК БОЙОВИХ ДІЙ

Новак Т.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. акад. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0003-2371-3014
e-mail: tomanovak1980@gmail.com*

Єрмоленко В.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. акад. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0002-4295-4158*

e-mail: ermolenko@nubip.edu.ua

Новак Т.С., Єрмоленко В.М. Окремі аспекти правового забезпечення управління відходами, що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій.

У статті висвітлюється стан правового забезпечення управління відходами, що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків.

Встановлено, що реформа законодавства про управління відходами через прийняття та набуття чинності Законом України «Про управління відходами» не виправдала очікування в частині врегулювання відносин у сфері управління відходами, що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків, оскільки цей рамковий Закон взагалі не згадує про їх особливості та не містить визначення цього виду відходів.

На основі аналізу наукових підходів щодо змісту категорії «відходи війни» встановлено, що вона є узагальненою категорією, яка включає значне видове різноманіття. Зроблено висновок про недоцільність уніфікації правового регулювання управління саме «відходами війни». Перевага має надаватись встановленню особливих вимог щодо управління окремими видами відходів, що охоплюються «відходами війни».

Задля уніфікації термінології та упорядкування практичного застосування правових норм підтримано раніше висловлені науковцями пропозиції щодо доповнення ст. 1 Закону України «Про управління відходами» поняттям «відходи, що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків». Доведено необхідність відображення у цьому визначенні особливості таких відходів, закріплених у Національному переліку відходів. Запропоновано викласти згадане поняття в такій редакції «це частини (уламки) пошкоджених (зруйнованих) будівель та споруд, а також матеріали, предмети, їх частини та суміші які були всередині або поряд з ними у момент пошкодження (руйнування) та/або виконання робіт з демонтажу, що утворились унаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків».

Висловлено пропозицію ідентичне визначення «відходів, що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків» закріпити в п. 3 Порядку № 1073 на заміну поняття «відходи від руйнувань».

Ключові слова: бойові дії, відходи, відходи від руйнувань, відходи війни, перелік відходів, правове забезпечення, пошкодження (руйнування) будівель та споруд, управління відходами.

Novak T.S., Ermolenko V.M. Certain aspects of legal support for the management of waste generated due to damage (destruction) of buildings and structures as a result of hostilities.

The article highlights the state of legal support for the management of waste generated due to damage (destruction) of buildings and structures as a result of hostilities, terrorist acts, sabotage or work to eliminate their consequences.

The author establishes that the reform of waste management legislation through the adoption and entry into force of the Law of Ukraine "On Waste Management" did not meet expectations in terms of regulating relations in the field of waste management generated due to damage (destruction) of buildings and structures as a result of hostilities, terrorist acts, sabotage or work to eliminate their consequences, since this framework law does not mention their specific features at all and does not contain a definition of this type of waste.

Based on the analysis of scientific approaches to the content of the category "war waste", it is established that it is a generalized category that includes a significant species diversity. The author concludes that it is inexpedient to unify the legal regulation of management of "war waste". Preference should be given to establishing special requirements for the management of certain types of waste covered by "war waste".

In order to unify the terminology and streamline the practical application of legal provisions, the author supports the proposals made by scholars earlier to supplement Article 1 of the Law of Ukraine "On Waste Management" with the concept of "waste generated due to damage (destruction) of buildings and structures as a result of hostilities, terrorist acts, sabotage or works to eliminate their consequences". The author proves that this definition should reflect the specific features of such waste enshrined in the National Waste List. The author proposes to redefine this concept as follows: "parts (fragments) of damaged (destroyed) buildings and structures, as well as materials, objects, their parts and mixtures that were inside or near them at the time of damage (destruction) and/or dismantling, resulting from hostilities, terrorist acts, sabotage or work to eliminate their consequences".

It is proposed that the identical definition of "waste generated due to damage (destruction) of buildings and structures as a result of hostilities, terrorist acts, sabotage or work to eliminate their consequences" be included in clause 3 of Procedure No. 1073 to replace the concept of "waste from destruction".

Key words: hostilities, waste, waste from destruction, war waste, list of waste, legal support, damage (destruction) of buildings and structures, waste management.

Постановка проблеми. Реалії, в яких живе зараз Україна, характеризуються наявністю нових, не притаманних довоєнному часу, факторів та ризиків, що мають місце фактично у всіх сферах буття. Стикаючись із ними чи не вперше в сучасній історії, наша держава постала перед необхідністю вирішення величезного масиву принципово нових проблем та врегулювання нових чи значною мірою змінених війною відносин. Внаслідок триваючої війни з постійними обстрілами українських міст та сіл, активними бойовими діями на значній частині нашої території, щодня пошкоджуються та руйнуються будівлі та споруди, цілі населені пункти перетворюються на руїни. За словами Міністра захисту довкілля та природних ресурсів України вже на початку 2023 року обсяг відходів руйнувань через російську військову агресію можна було порівняти з кількістю твердих побутових відходів, що в середньому утворюються в країні за рік [1]. За даними Міністерства розвитку громад та територій України станом на квітень 2024 року (наголосимо, що це останні з оприлюднених даних) загалом по Україні налічувалось 223 237,3 тонн або 235780,9 метрів кубічних відходів від руйнувань [5]. Цифри вражають і варто усвідомлювати, що вони не відображають частину відходів, що залишаються на місцях їхнього утворення, далеко не остаточні, не враховують масштабів руйнування в зоні активних бойових дій, тимчасово окупованих територій та щоденно збільшуються через продовження війни. За таких умов на передній план виходить питання врегулювання у правовому полі відносин щодо управління відходами, що утворилися у зв'язку із пошкодженням (руйнуванням) будівель і споруд внаслідок бойових дій. Звідси потребує дослідження та аналізу стан правового забезпечення відповідних відносин, що й зумовлює **актуальність** даної наукової статті.

Метою роботи є характеристика стану правового регулювання відносин із управління відходами від пошкоджень (руйнувань) будівель і споруд, що утворюються внаслідок бойових дій, визначення основних недоліків у цій сфері та вироблення пропозицій щодо їх усунення.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження правових проблем управління відходами тривають в Україні вже тривалий час. Серед довоєнних доробків це напрацювання таких вчених, як Алексєєнко І., Бондарчук Н., Головка Л., Гушук І., Гулак О., Грабильникова О., Зайкова Л., Кухар О., Ладиченко В., Максименцева Н., Черниш Р., Юрескул В. та інших, що стосувалися як ок-

ремих видів відходів (від побутових відходів [15] до небезпечних відходів [4] та відходів сільсько-господарського виробництва [2]), так і питань більш загального характеру (приміром, теоретико-правових засад поводження з відходами за законодавством ЄС [3]). Після початку повномасштабного російського вторгнення та, як наслідок, актуалізації проблеми управління саме відходами руйнувань, починає формуватися масив наукових досліджень безпосередньо цієї сфери. Це праці Блінової Г., Токарчук Д., Потіпа М., Трегуба О., Синчанського С. та інших. Віддаючи належне цим доробкам, автори даної статті переконані, що зважаючи й на динаміку відносин у сфері управління відходами руйнувань, й на недоліки відповідного правового поля, що виявляються при застосуванні нормативних приписів на практиці, продовження дослідження обраного напрямку залишається актуальним та своєчасним.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з того, що у 2022 році розпочалась реформа законодавства у сфері управління відходами: 20.06.2022 року було прийнято Закон України «Про управління відходами» [12] на заміну Закону України «Про відходи» [7]. Метою цих змін було названо необхідність введення нормативно-правового регулювання в галузі управління відходами, що відповідає вимогам законодавства Європейського Союзу. 9 липня 2023 року Закон України «Про управління відходами» набув чинності й поширюється на відносини, що є предметом даної наукової статті.

Однак якщо загалом, в широкому значенні, такі нововведення варто розглядати як своєчасні та позитивні, то у випадку врегулювання відносин щодо управління відходами від пошкоджень (руйнувань) будівель і споруд, що утворюються внаслідок бойових дій новий закон не виправдав очікувань фахівців. Будучи базовим нормативним актом у сфері управління відходами, Закон України «Про управління відходами» мав би а) визначити ключові поняття у сфері управління відходами, що утворилися через війну та б) визначити загальні засади управління такими відходами. Однак цього не було зроблено. Науковці неодноразово піднімали це питання в своїх доробках, роблячи спроби сформулювати категорійний апарат досліджуваної сфери та пропонуючи закріпити поняття «відходи війни» [6, с. 106], «відходи від пошкодження (руйнування) будівель і споруд» [14, с. 21] в Законі України «Про управління відходами». Наразі цього так і не було зроблено.

Зупинимося коротко на висловлених науковцями позиціях щодо визначення поняття «відходи війни». Так, М.М. Потіп доводить що ними є «будь-які речовини, матеріали чи предмети, утворені у процесі людської діяльності на територіях, де велися чи ведуться бойові дії, що повністю чи частково втратили свої споживчі властивості, не можуть у подальшому використовуватись за місцем їх утворення чи виявлення і повинні бути утилізовані, видалені чи перероблені, з метою забезпечення охорони навколишнього природного середовища, захисту життя і здоров'я людей та економічної вигоди при їх повторному використанні» [6, с. 106]. У роботі Д.М. Токарчук зроблена спроба класифікації таких відходів. Авторка розділяє у складі «відходів, що утворюються під час воєнних дій» наступні: військові відходи; відходи від знесення та пошкодження будівель у воєнний час; відходи руйнувань промислових об'єктів; відходи тваринництва; побутові та подібні їм відходи; медичні відходи; стихійні поховання [13, с. 117-118]. Як бачимо відходи війни є узагальненою категорією, що включає значне видове різноманіття. Звідси уніфікація правового регулювання управління саме «відходами війни» видається недоцільною. Логічним є встановлення особливих вимог щодо управління окремими видами відходів. Причому для багатьох з них ці правила вже існують (приміром щодо медичних відходів [11] побутових відходів [10] та ін., оскільки, на нашу думку, час та обставини утворення тих же побутових відходів не впливають на їх характеристики.

Дещо іншу ситуацію маємо з відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків. Ці відходи: а) мають чітке походження, завжди пов'язане з бойовими діями (руйнування спричинюється позапроектними впливами – засобами ураження, вибухами тощо); б) завжди мають змішаний склад (поєднуючи в собі різні види відходів, у тому числі небезпечні) і через умови утворення такі суміші часто неможливо розділити; в) завжди утворюються непередбачувано (що унеможливорює планування кількості таких відходів, їх попереднє сортування тощо). Враховуючи ці особливості законодавець абсолютно вірно пішов шляхом формування спеціального законодавства: постановою Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 р. № 1073 було затверджено Порядок управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків (далі – Порядок № 1073). На цей час саме цей документ є базовим у врегулюванні досліджуваних відносин, оскільки визначає механізм управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд, об'єктів незавершеного будівництва, об'єктів благоустрою внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків, з метою запобігання та зменшення негативного впливу таких відходів на навколишнє природне середовище та здоров'я людини.

Порядок № 1073 дає визначення поняття «відходи від руйнувань» як «частини (уламки) пошкоджених (зруйнованих) об'єктів, а також матеріали, предмети, які були всередині або поряд з такими об'єктами у момент пошкодження (руйнування) та/або виконання робіт з демонтажу та які повністю або частково втратили свої споживчі властивості та не можуть у подальшому використовуватись за місцем їх утворення чи виявлення» [9]. Піддаючи таке розуміння відходів від руйнувань критиці О. Трегуб, пропонує визначати їх як «частини (уламки) пошкоджених (зруйнованих) будівель та споруд, а також матеріали, предмети, які були всередині або поряд з ними у момент пошкодження (руйнування) та/або виконання робіт з демонтажу, що утворились унаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків» [14, с. 21]. У такій редакції, відзначає О. Трегуб (і ми повністю з ним погоджуємось) по-перше, додається конститутивна ознака таких відходів – їх походження, що відмежовує їх від відходів будівництва та знесення та ін; по-друге, виключаються як недоцільні ознаки «повної або часткової втрати ними споживчих властивостей» та «неможливості їх подальшого використання за місцем утворення чи виявлення».

Звернемо увагу на ще один важливий аспект. На виконання норм Закону України «Про управління відходами» постановою Кабінету Міністрів України від 20.10.2023 р. № 1102 затверджено Порядок класифікації відходів та Національний перелік відходів. Останній містить окрему підгрупу 16 12 «Відходи, що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків», яка включає 53 види відходів [8]. Тим самим визнано особливий характер досліджуваної нами категорії відходів. Аналіз видів відходів підгрупи 16 12 Національного переліку відходів показує, що окрім частин (уламків) будівель і споруд, матеріалів та предметів до таких відходів відносяться й суміші таких матеріалів/предметів чи їх частин/елементів. Звернемо увагу на ще один важливий момент: Національний перелік відходів розмежовує вказані відходи від «відходів будівництва та знесення». Останні виділені окремою групою 17. Це додатковий раз доводить усвідомлення унікальності відходів що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків.

Висновки. Проведене дослідження показує, що не зважаючи на суттєве оновлення законодавства у сфері управління відходами на загальному рівні та відходами що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків на підзаконному рівні, низка проблемних питань залишаються допоки відкритими.

Задля уніфікації термінології та упорядкування практичного застосування правових норм підтримуємо вже існуючі в науковій доктрині пропозиції щодо доповнення ст. 1 Закону України «Про управління відходами» поняттям «відходи, що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків». Вважаємо правильним відобразити у цьому визначенні особливості таких відходів, закріплених у Національному переліку відходів. Викласти згадане поняття в такій редакції «це частини (уламки) пошкоджених (зруйнованих) будівель та споруд, а також матеріали, предмети, їх частини та суміші які були всередині або поряд з ними у момент пошкодження (руйнування) та/або виконання робіт з демонтажу, що утворились унаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків».

Ідентичне визначення «відходів, що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків» закріпити в п. 3 Порядку № 1073 на заміну поняття «відходи від руйнувань».

Оскільки в межах однієї роботи неможливо охопити весь спектр проблем у досліджуваній сфері, потенційними напрямками подальших досліджень вбачаємо: проблематику практичної реалізації норм Порядку № 1073; питання юридичної відповідальності за порушення законодавства про управління відходами, що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків; питання планування управління даною категорією відходів на національному, регіональному та місцевому рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Відходи руйнації в Україні вже можна порівняти з кількістю твердих побутових відходів, що в середньому утворюються в країні за рік. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. 10.02.2023. URL: <https://mepr.gov.ua/vidhody-rujnatsiyi-v-ukrayini-vzhe-mozhna-porivnyaty-z-kilkistyu-tverdyh-pobutovyh-vidhodiv-shho-v-serednomu-utvoryuyutsya-v-krayini-za-rik>.
2. Кухар О. Нормативно-правове регулювання поводження з відходами у сільському господарстві України. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2022. № 3. С. 44–51.

3. Ладиченко В.В., Головка Л.О., Сергієнко Б.Б. Теоретико-правові засади поводження з відходами за законодавством Європейського Союзу *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 1. С. 46–57.
4. Максименцева Н.О. Правове забезпечення поводження з небезпечними відходами: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2006. 19 с.
5. Наслідки війни: скільки в Україні утворилося відходів руйнувань та як їх використовують. *Еко. Район*. 27.05.2024. URL: <https://eco.rayon.in.ua/news/708960-naslidki-viyini-skilki-v-ukraini-utvorilosya-vidkhodiv-ruynuvan-ta-yak-ikh-vikoristovuyut>.
6. Потіп М.М. Правове регулювання використання відходів війни як ресурсу для відновлення України. *Нове українське право*. 2023. Вип. 3. С. 106–114.
7. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 р. № 187/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/98-%D0%B2%D1%80#Text>.
8. Про затвердження Порядку класифікації відходів та Національного переліку відходів: постанова Кабінету Міністрів України від 20.10.2023 р. № 1102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-2023-%D0%BF#Text>.
9. Про затвердження Порядку управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 р. № 1073. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2022-%D0%BF#Text>.
10. Про затвердження Правил надання послуги з управління побутовими відходами та типових договорів про надання послуги з управління побутовими відходами: постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2023 р. № 835. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2023-%D0%BF#Text>.
11. Про затвердження санітарно-протиепідемічних правил і норм щодо поводження з медичними відходами: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.06.2015 р. № 325. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0959-15#Text>.
12. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 р. № 2320-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text>.
13. Токарчук Д.М. Особливості утворення і поводження з відходами під час воєнних дій: досвід України. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2022. № 2. С. 109–122.
14. Трегуб О.А. Правові аспекти управління відходами від руйнувань будівель та споруд, що утворюються внаслідок бойових дій. *Law. State. Technology*. 2023. Вип. 4. С. 16–22.
15. Юрескул В.О. Правове регулювання поводження з побутовими відходами в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. 19 с.

ТОЧНЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО ЯК АГРАРНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ І ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Осадча А.О.,

аспірантка кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0001-9547-0413

Осадча А.О. Точне землеробство як аграрно-правова категорія: генеза розвитку і правові проблеми визначення в Україні та світі.

У статті здійснено аналіз генези розвитку технології точного землеробства та нормативного унормування відносин у цій сфері в Україні та світі. Авторка зазначає, що перші наукові дослідження у сфері точного землеробства розпочалися в 20-х роках XX сторіччя як рекомендації для аналізу даних ґрунту. Проте саме доступність GPS для сільського господарства стала основою для розвитку точного землеробства та пришвидшення усіх його процесів. Авторкою акцентується увага на тому, що на початку розвитку технології точного землеробства дозволяли різноманітне внесення поживних речовин і пестицидів, проте не існувало глибокого розуміння, яким чином родючість ґрунту та шкідники змінюються в просторі та часі. Бракувало й пояснень, що конкретно спричиняє вказану мінливість, саме тому перші дефініції категорії «точне землеробство» були занадто загальними.

Звертається увага на те, що перші регуляторні акти у сфері точного землеробства були розроблені в 1998 році в США, що вплинуло на розвиток даної технології в світі.

У статті досліджено наукові підходи як іноземних, так і вітчизняних науковців до поняття «точне землеробство» як однієї з адаптивних форм аграрного виробництва, що базується на засадах сталого розвитку аграрного виробництва й агросфери в цілому. Авторкою зроблено висновок, що найбільш доцільним є використання конструкції «точне землеробство», що відповідає суті оригінального англomовного поняття «precision agriculture». Категорії «точне землеробство» («precision farming») та «точне сільське господарство» («precision agriculture») є тотожними й можуть використовуватися як синоніми. Окрема увага приділяється аналізу чинного законодавства України у сфері ведення точного землеробства. Автором підкреслюється, що на сьогодні чинне законодавство України у зазначеній сфері є декларативним і рамковим. Поняття «цифрове землеробство», яке використовується в чинному законодавстві, не відповідає суті поняття «точне землеробство» й не може бути використане для його характеристики. На підставі здійсненого аналізу сформульовано авторську дефініцію точного землеробства як аграрно-правової категорії.

Ключові слова: точне землеробство, адаптивні форми аграрного виробництва, аграрне виробництво, агросфера, сталий розвиток, цифрове землеробство.

Osadcha A.O. Precision farming as an agrarian and legal category: genesis of development and legal problems of definition in Ukraine and in the world.

The article analyzes the genesis of the development of precision farming and the regulatory normalization of relations in this field in Ukraine and in the world. The author notes that the first scientific studies in the field of precision agriculture began in the 1920s as recommendations for the analysis of soil data. The availability of GPS for agriculture became the basis for the development of precision agriculture and the acceleration of all its processes. The author emphasizes at the beginning of the development of precision agriculture, various applications of nutrients and pesticides were allowed, but there was no deep understanding of how soil fertility and pests change in space and time. There was also a lack of explanations of what specifically causes this variability, thus the first definitions of the concept of "precision agriculture" were general.

It is noted that the first regulatory acts in the field of precision agriculture were developed in 1998 in the USA, which influenced the development of technology in the world.

The article examines the scientific approaches of both foreign and Ukrainian scientists to the concept of «precision agriculture» as one of the adaptive forms of agricultural production, based on the principles of sustainable development of agricultural production and the agrosphere as a whole. The author concludes that the most appropriate is to use the construction «precision agriculture», which corresponds to the essence of the original English-language concept of «precision agriculture». The categories «precision farming» and «precision agriculture» are identical and can be used as synonyms.

Special attention is paid to the analysis of the current legislation of Ukraine in the field of precision agriculture. The current legislation of Ukraine in the field of precision agriculture is currently declarative and framework. The concept of «digital agriculture», which is used in the current legislation, does not correspond to the essence of the concept of «precision farming» and cannot be used to characterize it. Based on the analysis, the author formulated his own definition of «precision farming» as an agrarian and legal category.

Key words: precision farming (precision agriculture), adaptive forms of agricultural production, agricultural production, agrosphere, sustainable development, digital agriculture.

Постановка проблеми. Населення світу зростає значними темпами, використовуючи все активніше природні ресурси агросфери, що може стати загрозою для майбутніх поколінь у сфері реалізації права на продовольство (поживну і здорову їжу), а також права на безпечне довкілля, враховуючи сучасний стан глобальної екологічної і продовольчої кризи. Саме інноваційні технології стають рушійною силою для змін в кожній сфері життєдіяльності людини, зокрема, й в аграрному секторі. Для забезпечення сталого розвитку сільського господарства використовуються різні технологічні підходи. Однією з таких інноваційних технологій є точне землеробство (precision farming).

Поняття «точне землеробство» як адаптивна форма аграрного виробництва досі не знайшло однозначного визначення в аграрно-правовій доктрині й нормативного закріплення, у спеціальній літературі його часто замінюють суміжними поняттями, зокрема, «smart farming» (розумне фермерство), «e-agriculture» (цифрове землеробство). Окрім того, використовуються й такі поняття як «Precision Agriculture», «Decision Agriculture», «Digital Agriculture». Проте вказані терміни і конструкції насправді характеризуються суттєвою різницею, їх не слід ототожнювати. Чинне законодавство України містить лише поняття «цифрове землеробство». Водночас, формулювання категоріально-понятійного апарату є одним з найважливіших завдань кожної галузевої юридичної науки. Однак, в аграрно-правовій науці категорія «точне землеробство» як одна з адаптивних форм аграрного виробництва досі не була предметом окремих наукових досліджень. З огляду на зазначене, визначення дефініції категорії «точне землеробство» є актуальним й потребує окремого дослідження.

Мета дослідження: аналіз ґенези розвитку точного землеробства як адаптивної форми аграрного виробництва в Україні та світі, основ його нормативного регулювання, а також формулювання дефініції категорії «точне землеробство».

Стан опрацювання проблематики. Основи точного сільського господарства (precision agriculture) оцінювалися століттями. Ще у ранніх релігійних писаннях є згадки про це, приміром, у Притчі про сіяча у Біблії (Євангеліє від Матвія 13:8.) [1, с. 267].

Вже на початку 20-го століття з'являються перші дослідження з цього питання. Більшість наукових робіт у сільському господарстві, що проводилися з 1920 року, були зосереджені на управлінні поживними речовинами, необхідними для живлення і росту сільськогосподарських рослин. Першу відому рекомендацію щодо відбору зразків ґрунту для усунення неоднорідності поля опублікували Лінслі та Бауер (Linsley & Bauer) у 1929 році [1, с. 267].

Надалі суттєвим поштовхом для розвитку точного землеробства стала розробка і доступність GPS (Global Positioning System) для сільського господарства [2, с. 6].

Просторова мінливість особливостей ґрунту та сільськогосподарських культур активно вивчалася від польового до регіонального масштабу в північній Німеччині (Кнуп (Кноор) у 1985, Ламп (Lamp) та Шнуг (Schnug) у 1987. У цей період було створено перші цифрові карти агоресурсів і розроблено модульну концепцію комп'ютерного землеробства (Computer Aided Farming – CAF), щоб трансформувати просторову інформацію, наприклад, у карти внесення добрив.

У 1993 і 1995 рр. у Німеччині було представлено принципи онлайн-картографування врожайності та застосування змінної ставки (variable rate – VR). Управління місцевими ресурсами (Local Resource Management – LRM) стало подальшим розвитком CAF. Так, технічна частина LRM, а саме використання GPS, GIS і прикладних технологій віртуальної реальності в сільському господарстві, були об'єднані під терміном Precision Agriculture – «точне землеробство» Ханеклаусом (Haneklaus) у 1997 році [3].

Отже, впровадження точного землеробства стало можливим завдяки розробці сенсорних технологій у поєднанні з процедурами для об'єднання нанесених на карту змінних із відповідними діями управління землеробством, такими як: культивування, посів, внесення добрив, застосування гербіцидів і збирання врожаю. Слід зазначити, що точне землеробство зосереджено не лише на рослинництві, але й використовується в інших галузях сільськогосподарського виробництва: тваринництві, аквакультурі та агролісомеліорації [4].

Сьогодні системи точного землеробства як адаптивної форми аграрного виробництва активно використовуються і аграріями в Україні. За даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO) площа, де використовуються технології точного землеробства, в Україні вже становить вражаючі 8,4 млн. га, 45% площі використовуються фермерами або сільськогосподарськими підприємствами. Приблизні оцінки вказують на те, що є можливість запровадити точне землеробство на 3,8 млн. га земель [5].

Враховуючи висвітлену вище ґенезу розвитку відносин у сфері точного землеробства як адаптивної форми аграрного виробництва, слід зазначити, що перші визначення поняття «точне землеробство» були занадто загальними й не визначали чітких критеріїв, які б давали можливість охарактеризувати точне землеробство як інноваційну технологію чи наукову категорію. Так, ще у 1994 році Pierce (П'єрс), Robert (Роберт) та Mangold (Менголд) зазначили, що мета точного землеробства полягає в тому, щоб пристосувати сільськогосподарські ресурси та методи до локальних умов у межах поля, щоб робити правильні речі, у потрібному місці, у правильний час і правильним способом [6].

У 1997 році Національна дослідницька рада США визначила, що точне землеробство – це стратегія управління, яка використовує інформаційні технології для отримання даних із багатьох джерел для прийняття рішень, пов'язаних із рослинництвом [7].

П'єрс і Новак (Pierce & Nowak) у 1999 році звертають увагу, що у понятті, наданому Національною дослідницькою радою США, бракує найважливішого елементу точного землеробства – управління просторовою та часовою мінливістю. Тому науковці пропонують точне землеробство розуміти як застосування технологій та принципів для управління просторовою та часовою мінливістю у всіх аспектах сільськогосподарського виробництва з метою покращення продуктивності культур і якості довкілля [8].

МакБратні і Вілан (McBratney & Whelan) у 2001 році зазначали, що точне землеробство може бути визначене як спостереження, оцінка впливу та своєчасне стратегічне реагування на дрібно-масштабні варіації причинних компонентів процесу сільськогосподарського виробництва. А також звертають увагу, що у більшості країн світу категорії «точне землеробство» (precision farming) і «точне сільське господарство» (precision agriculture) вважаються синонімами [9, с. 275].

У вітчизняній науці проблематиці точного землеробства присвячено лише окремі праці представників аграрної та економічної науки. Так, Савицький Е.В. пропонує розуміти точне землеробство як інноваційну, ґрунтозахисну, ресурсозберігаючу технологію, яка сприятиме структурній перебудові аграрної сфери та нарощуванню економічного потенціалу України [10, с. 178-179].

Бурдай А.А. та Охрименко Б.О. визначають точне землеробство як інтегровану інформаційно-технологічну систему управління аграрним виробництвом на основі використання інноваційних цифрових технологій, що полягає в зборі часових і просторових даних, їх обробці та аналізі з метою оптимального використання ресурсів, поліпшення якості продукції, підвищення ефективності виробництва та охорони навколишнього природного середовища [11, с. 29].

Предметом окремого правового дослідження категорія «точне землеробство» досі не була. Саме цим і зумовлюється вибір теми даної статті та її актуальність.

Виклад основного матеріалу. Перше законодавче визначення точного землеробства було запропоноване Палатою Представників США у 1998 р. і закріплено у Кодексі США, Розділ 7, Глава 103, Підглава II, параграф 7623 – як інтегрованої інформаційної та виробничої системи землеробства, що розроблена для підвищення ефективності, продуктивності і рентабельності виробництва в довгостроковій перспективі як на окремих ділянках, так і для всієї системи сільського господарювання («whole farm»), мінімізуючи негативний вплив на дику природу та навколишнє середовище шляхом:

а) поєднання сільськогосподарських наук, сільськогосподарських ресурсів і практик, баз даних агрономічного виробництва та технології точного землеробства для ефективного управління агрономічними та тваринницькими виробничими системами;

б) збору інформації на фермі, що стосується зміни та взаємодії специфічних для конкретної ділянки просторових і часових факторів, що впливають на виробництво сільськогосподарських культур і тваринництва;

в) своєчасного поєднання такої інформації з відповідними даними, отриманими від польових розвідок, дистанційного зондування та інших технологій точного землеробства, щоб полегшити прийняття рішень на фермі;

г) використання даної інформації для забезпечення застосування сільськогосподарських факторів виробництва та практик управління в системах сільськогосподарського виробництва [12].

Це визначення акцентує увагу на стратегіях управління всього сільського господарства («whole farm»), тобто тваринництва, рибальства, лісового господарства тощо, а також на тому, що завдя-

ки використанню інформаційних технологій можливо одночасне досягнення як виробничих, так і екологічних цілей [13, с.11]. Однак, варто зазначити, що у 2008 р. зазначений вище параграф втратив свою дію.

У законодавстві ЄС поняття *precision agriculture* та *precision farming* вживаються як синоніми [14, с. 1].

Міжнародне товариство точного землеробства (ISPA) у 2019 р. надало визначення точного землеробства як стратегії управління, яка збирає, обробляє та аналізує часові, просторові та індивідуальні дані й поєднує їх з іншою інформацією для підтримки управлінських рішень відповідно до оціночної мінливості для підвищення ефективності використання ресурсів, продуктивності, якості, прибутковості та сталості сільськогосподарського виробництва [15].

FAO в останньому дослідженні вказує, що точне землеробство — це підхід до управління, який зосереджується на спостереженні (майже в реальному часі), вимірюванні та реагуванні на зміни, які відбуваються з культурами, водоймами, тваринами, в результаті чого можна досягти підвищення врожайності і продуктивності тварин, зменшення витрат й оптимізувати вхідні ресурси процесу [16, с. 223].

Як вбачається, все перелічене цілком відповідає концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва й агросфери в цілому, на що справедливо вказується у спеціальній літературі. Слід погодитися з Т.В. Курман, що основою прогресивних змін в рамках забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва виступають досягнення науки й техніки, тобто результати науково-технічного прогресу в різних сферах – інноваційній, агрономічній, ветеринарній, технічній, економічній, екологічній та ін. [17, с. 167]. Точне землеробство якраз і є однією з тих агроінноваційних технологій, що за допомогою цифрової трансформації аграрних виробничих відносин дозволяє забезпечити мінімізацію витрат аграрних товаровиробників і негативного антропогенного впливу на довкілля в процесі сільськогосподарського виробництва, а також підвищення ефективності їх господарської діяльності, збільшення врожайності і вирішення продовольчої проблеми, як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Аналіз чинного законодавства України засвідчує, що вперше словосполучення «ресурсозберігаючі агротехнології точного землеробства» використовується у Постанові Кабінету Міністрів України від 27.06.2001 року № 740 «Про Міжвідомчу програму впровадження космічних технологій у створення та виготовлення високотехнологічної цивільної продукції для потреб внутрішнього ринку і на експорт на 2001–2005 роки», де одним з напрямів проектів було проголошено створення інтегрованих модульних самохідних машин для агротехнологій точного землеробства та розвиток агротехнологій точного землеробства й автоматизованих систем керування, виготовлення дослідних зразків [18].

Пізніше Постановою Кабінету Міністрів України від 18.10.2017 року № 980 «Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого рівня на 2017–2022 роки» до середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого рівня на вказаний період віднесено створення енергоощадних та ресурсозберігаючих технологій вирощування сільськогосподарських культур з елементами точного землеробства, а також розроблення та впровадження технологій адаптивного ґрунтоохоронного землеробства, в тому числі, створення науково обґрунтованої системи ведення землеробства, адаптованої до ґрунтово-кліматичних умов господарств різних форм власності [19].

У Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 року № 67-р. «Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації» вживається поняття «цифрове землеробство» як принципово нова стратегія менеджменту, що базується на застосуванні цифрових технологій, та новий етап розвитку агросфери, пов'язаний з використанням геоінформаційних систем, глобального позиціонування, бортових комп'ютерів та смарт-устаткування, а також управлінських та виконавських процесів, здатних диференціювати способи оброблення, внесення добрив, хімічних меліорантів і засобів захисту рослин [20].

Вектор євроінтеграційних спрямувань висуває для України необхідність адаптації аграрного законодавства до вимог права ЄС, узгодження з пріоритетами Спільної аграрної політики ЄС, зокрема, щодо заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища і тварин, поширення застосування методів органічного виробництва, сприяння інноваціям шляхом проведення досліджень та просування системи дорадництва до сільськогосподарських виробників; заохочення політики якості сільськогосподарської продукції у сферах стандартів продукції, вимог щодо виробництва та схем якості. Вказане знайшло закріплення у ст. 404 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [21].

Указ Президента від 30.09.2019 р. № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» серед таких цілей визначає подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства; сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям; забезпечення переходу до раціональних моделей виробництва тощо. Одним із ефективних засобів забезпечення реалізації проголошених цілей в агросфері, як вбачається, у сучасних умовах є ведення точного землеробства [22].

Постанова Кабінету Міністрів України від 05.07.2024 року № 787 «Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого рівня» відносить до таких напрямів запровадження системи екологічно збалансованого управління земельними ресурсами сільськогосподарського призначення у післявоєнний період, а також провадження ресурсоефективних технологій вирощування посухостійких сортів та гібридів сільськогосподарських культур, впровадження сучасних кліматично орієнтованих технологій обробітку ґрунту, зокрема технології мінімального обробітку ґрунту (no till, low till). У цій постанові вже вживаються нові поняття як «ефективне землекористування», «системи екологічно збалансованого управління земельними ресурсами сільськогосподарського призначення», які відрізняються від зазначених вище дефініцій [23].

Висновки. З урахуванням викладеного вище, можна дійти висновку, що найбільш доцільним та актуальним є використання конструкції «точне землеробство», що відповідає суті оригінального англомовного поняття «precision agriculture». Категорії «точне землеробство» («precision farming») та «точне сільське господарство» («precision agriculture») є тотожними й можуть використовуватися як синоніми. Водночас, інші поняття, зокрема, «decision agriculture», «digital agriculture», «smart farming» не є тотожними поняттю «точне землеробство».

Чинне законодавство України у сфері точного землеробства на сьогодні є декларативним і рамковим. Поняття «цифрове землеробство», яке використовується в чинному законодавстві і фактично є єдиним нормативно визначеним, але не відповідає суті поняття «точне землеробство» й не може бути використане для його характеристики.

З урахуванням аналізу існуючих на сьогодні наукових дефініцій, можна сформулювати авторське визначення точного землеробства як аграрно-правової категорії і окремої адаптивної форми аграрного виробництва, що є системою аграрного менеджменту, яка включає в себе збір, аналіз, генерацію цифрових даних та технології для впровадження таких даних в аграрному виробництві з метою підвищення ефективності робочих процесів та ресурсів, збільшення продуктивності оперованої одиниці та рентабельності аграрного виробництва, зменшення впливу на довкілля, поліпшення якості сільськогосподарської продукції, спрямована на сталий розвиток агросфери й нарощування економічного потенціалу України.

Формулювання дефініції категорії «точне землеробство», як вбачається, сприятиме як розвитку аграрно-правової науки й нарощуванню її пізнавального інструментарію через розширення категоріального апарату, так і удосконаленню чинного аграрного законодавства у сфері унормування суспільних відносин у сфері ведення адаптивних форм аграрного виробництва та, як результат, забезпеченню сталого розвитку агросфери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Stafford, J.V. (2020). Implementing Precision Agriculture in the 21st Century. *Journal of Agricultural Engineering*, 76(3), 267-275. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0021863400905778> (дата звернення 10.01.2025).
2. Zhang, Q. (2016). *Precision Agriculture Technology for Crop Farming*. CRC Press. Boca Raton, FL, USA, 375 p. URL: <https://www.perlego.com/book/1705223/precision-agriculture-technology-for-crop-farming-pdf> (дата звернення 10.01.2025).
3. Haneklaus, S., Lilienthal, H., & Schnug, E. (2016). 25 years of Precision Agriculture in Germany – A retrospective. In *Proceedings of the 13th International Conference on Precision Agriculture* (31 July – 3 August 2016). St. Louis, Missouri, USA. URL: https://www.researchgate.net/publication/381253413_The_development_of_agriculture_in_Germany_and_its_impact_on_the_agricultural_sector_of_Ukraine_over_the_past_century (дата звернення 10.01.2025).
4. European Parliament. (2014). Precision Agriculture: An Opportunity for EU Farmers – Potential Support with the CAP 2014–2020. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529049/IPOL-AGRI_NT%282014%29529049_EN.pdf (дата звернення 10.01.2025).
5. Prikhodko, D., Sikachyna, O., Pedersen, E., Sylvester, G., & Rybchynshyi, R. (2023). Digital technologies in the grain sector of Ukraine. *Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO)*. URL: <https://www.fao.org/family-farming/detail/en/c/1632192/> (дата звернення 10.01.2025).

6. AgroICT and Precision Agriculture Research Group (GRAP). Precision Agriculture Definitions. Universitat de Lleida. URL: <https://www.grap.udl.cat/en/presentacio/que-fem/definicions-agricultura-de-precisio/> (дата доступу 10.01.2025).
7. National Research Council (1997). Precision Agriculture in the 21st Century: Geospatial and Information Technologies in Crop Management. Washington, D.C.: National Academy Press. URL: <https://nap.nationalacademies.org/catalog/5491/precision-agriculture-in-the-21st-century-geospatial-and-information-technologies> (дата доступу 10.01.2025).
8. Pierce, F.J., & Nowak, P. (1999). Aspects of Precision Agriculture. *Advances in Agronomy*, 67, 1–85. Academic Press. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0065211308605131> (дата доступу 10.01.2025).
9. McBratney, A.B., & Whelan, B. (2001). Precision Ag. *Oz Geospatial Information and Agriculture Conference*. NSW Agriculture, 282. URL: <https://precision-agriculture.sydney.edu.au/wp-content/uploads/2019/08/PA-Oz.pdf> (дата доступу 10.01.2025).
10. Савицький Е.Е. Точне землеробство як результат інформатизації систем управління в агробізнесі. Економіка та підприємство: зб. наук. пр. М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». 2017. № 38. С. 174–181. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/28065/174-181.pdf?sequence=2&isAllowed=y> (дата звернення: 10.01.2025).
11. Бурляй А.П., Охрименко Б.О. Точне землеробство як напрям модернізації аграрного виробництва. А.П. Бурляй, Б.О. Охрименко. 2021. URL: <https://modecon.mnau.edu.ua/precision-agriculture-as-a-direction/> (дата звернення: 10.01.2025).
12. U.S. House of Representatives. (1998). U.S. Code: Title 7, Section 7623. Precision Agriculture Technology. URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?hl=false&edition=1998&path=&req=granuleid%3AUSC-1999-title7-section7623&fq=&num=0> (дата доступу 10.01.2025).
13. European Parliament. (2014). Precision Agriculture: An Opportunity for EU Farmers – Potential Support With the CAP 2014-2020. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529049/IPOL-AGRI_NT%282014%29529049_EN.pdf (дата доступу 10.01.2025).
14. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2016). Precision Agriculture and the Future of Farming in Europe. URL: <https://www.fao.org/family-farming/detail/en/c/449666/> (дата доступу 10.01.2025).
15. International Society of Precision Agriculture. (2019). URL: <https://link.springer.com/journal/11119/updates/17240272> (дата доступу 10.01.2025).
16. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2024). *The State of World Fisheries and Aquaculture (SOFIA)*. URL: <https://openknowledge.fao.org/items/06690fd0-d133-424c-9673-1849e414543d> (дата доступу 10.01.2025).
17. Курман Т.В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.
18. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Міжвідомчу програму впровадження космічних технологій у створення та виготовлення високотехнологічної цивільної продукції для потреб внутрішнього ринку і на експорт на 2001–2005 роки» від 27.06.2001 року № 740. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
19. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого рівня на 2017–2022 роки» від 18.10.2017 р. № 980. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
20. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації» від 17.01.2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
21. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 10.01.2025).
22. Указ Президента «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30.09.2019 № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
23. Постанова Кабінету Міністрів України від 05.07.2024 року №787 «Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого рівня». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/787-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.01.2025).

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.61>

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПОДОЛАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ НАСЛІДКІВ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Світличний О.П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного та господарського права,
Національний університет біоресурсів і природокористування України,
ORCID: 0000-0003-0485-3804
e-mail: jurist.slp@gmail.com

Світличний О.П. Правові механізми подолання екологічних наслідків військової агресії Російської Федерації проти України.

В статті звертається увага, що після аварії на Чорнобильській АЕС у 1996 році, екологічна катастрофа стала однією з найбільших у світі. Проте, 24 лютого 2024 року Російська Федерація розв'язала проти України повномасштабну військову агресію, внаслідок якої українська держава зазнала не тільки людських жертв, руйнівних економічних наслідків, але негативних наслідків для навколишнього природного середовища. Внаслідок військових дій однією з найважливіших екологічних проблем в Україні стало забруднення повітря, води та ґрунту. Постійні бомбардування та обстріли міст, населених пунктів, прифронтових територій призвели до викиду великої кількості токсичних хімічних речовин у навколишнє середовище. В статті проаналізовано праці науковців, що досліджували схожу проблематику, наводяться статистичні дані негативних наслідків впливу війни для навколишнього середовища, що покладає на державу та її уповноважені органи конституційний обов'язок забезпечити право кожного громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Наголошено, що однією з найважливіших екологічних проблем під час війни також стало знищення лісів і місць проживання диких тварин, що значною мірою вплинуло на біологічне різноманіття. Звертається увагу на рекомендації дослідників Всесвітнього фонду дикої природи, які зазначають, що може робити Україна та її партнери, аби відновити навколишнє середовище після війни. Підкреслюється, що Україна, як країна-кандидат на вступ до ЄС, має ухвалити низку норм, стандартів та зобов'язань, а також взяти курс на «Зелену політику». Проаналізовано низку міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актів щодо екологічної політики держави. Наголошено, що екологічні проблеми України, поряд із реалізацією права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в умовах війни, як наслідок, що завдало шкоду навколишньому природному середовищу, порушило екологічні права громадян, обумовлює потребу у прийнятті правових механізмів подолання існуючих екологічних наслідків. Зроблено висновок, що подолання екологічних наслідків від війни в Україні потребує задіяння всього комплексу організаційно-правових, економічних, фінансових, науково-технічних, професійних та інших засобів за допомогою яких може здійснюватися подолання таких наслідків.

Ключові слова: правові механізми, екологічні проблеми, військова агресія, наслідки, подолання.

Svitlychnyy O.P. Legal mechanisms for overcoming the environmental consequences of the Russian Federation's military aggression against Ukraine.

The article draws attention to the fact that after the Chernobyl accident in 1996, the environmental disaster became one of the largest in the world. However, on February 24, 2024, the Russian Federation launched a full-scale military aggression against Ukraine, as a result of which the Ukrainian state suffered not only human casualties, devastating economic consequences, but also negative consequences for the environment. As a result of military actions, one of the most important environmental problems in Ukraine became air, water and soil pollution. Constant bombing and shelling of cities, settlements, front-line territories led to the release of a large number of toxic chemicals into the environment. The article analyzes the works of scientists who studied similar issues, provides statistical data on the negative consequences of the impact of war on the environment, which imposes on the state and its authorized bodies the constitutional obligation to ensure the right of every citizen to an environment safe for life and health. It is emphasized that one of the most important environmental problems during the war was also the destruction of forests and wildlife habitats, which significantly affected biological diversity. Attention is drawn to the recommendations of researchers from the World Wildlife Fund, who note what Ukraine and its partners can do to restore the environment after the war. It is emphasized that Ukraine, as a candidate country for accession to the EU, must adopt a number

of norms, standards and obligations, as well as take a course towards a «Green Policy». A number of international and domestic regulatory and legal acts on the environmental policy of the state are analyzed. It is emphasized that the environmental problems of Ukraine, along with the implementation of the right to a safe environment for life and health in war conditions, as a result of which caused damage to the natural environment, violated the environmental rights of citizens, necessitate the adoption of legal mechanisms to overcome existing environmental consequences. It is concluded that overcoming the environmental consequences of the war in Ukraine requires the use of the entire complex of organizational, legal, economic, financial, scientific, technical, professional and other means by which such consequences can be overcome.

Key words: legal mechanisms, environmental problems, military aggression, consequences, overcoming.

Постановка проблеми. Внаслідок повномасштабної військової агресії Російської Федерації проти України забезпечення екологічної безпеки є надзвичайно важливою проблемою української держави. Це пов'язано з тим, що після 24 лютого 2024 року Україна, внаслідок війни, що триває й зараз зіткнувся з однією з найбільших екологічних катастроф після 1996 року – аварії на Чорнобильській АЕС. Війна Росії проти України спричинила не лише тисячі людських жертв, але й значні негативні наслідки для навколишнього середовища. Україна володіє ¼ світових запасів родючого чорнозему, а через повномасштабну війну втратила до 20% своїх посівних площ. Більше 5 млн гектарів сільськогосподарських угідь в Україні забруднені. До 26% території країни, що за розмірами можна порівняти з кількома європейськими державами, перебувають під загрозою через міни та вибухонебезпечні залишки. Вибухи, боєприпаси та руйнування інфраструктури призводять до забруднення ґрунтів токсичними речовинами, які можуть просочуватися у підземні води й потрапляти до джерел питної води. Також у забрудненому ґрунті можуть накопичуватися важкі метали та хімічні сполуки, що проникають у сільськогосподарські культури, створюючи додаткову загрозу для здоров'я людей. Повітря зазнає значного забруднення через військові дії. Викиди від роботи військової техніки, продукти горіння лісових пожеж, нафтопродуктів і промислових об'єктів створюють довгострокові ризики для здоров'я населення та стану довкілля. Це створює серйозні виклики для продовольчої безпеки не тільки в Україні, але й у світі, оскільки країна, будучи одним із провідних експортерів зернових, зазнала значних втрат в аграрному секторі [1].

Це покладає на державу конституційний обов'язок забезпечити право кожного громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля, що потребує нових поглядів на правові механізми виникнення нових специфічних обов'язків як для держави в частині забезпечення подолання екологічних наслідків та гарантування безпеки громадян, так і юридичних та фізичних осіб, в тому числі міжнародних партнерів, з метою подолання негативних наслідків війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика екологічних загроз внаслідок повномасштабної військової агресії РФ проти України, а також інших знакових характеристик перебували у полі зору, зокрема, таких вчених як Г. Грабович присвятив увагу негативним складовим військової агресії росії проти України [2], Ю. Кіяшко присвятив роботу загрозам економічної безпеки України в умовах воєнного часу [3], О. Найдьонова розкрила екологічні проблеми України внаслідок війни [4], Л. Роман розглянув основні екологічні загрози територій та об'єктів природно-заповідного фонду у воєнний період [5]. Водночас, безпрецедентно складні реалії екологічних загроз внаслідок війни зумовлюють необхідність вивчення і дослідження однойменної тематики.

Мета дослідження полягає в аналізі основних екологічних проблем, обумовлених антропогенним чинником – повномасштабною військовою агресією Російської Федерації проти України та визначенням правових механізмів подолання існуючих проблем.

Виклад основного матеріалу. Подолання вказаних екологічних наслідків залежить від багатьох чинників, де визначальною є роль держави. Виконання цілей і завдань держави в повній мірі залежить і від ролі органів публічного управління, які в умовах адміністративної реформи покликані виконувати поставлені перед ними завдання держави [6, с. 14].

Згідно з даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, від початку повномасштабного вторгнення РФ було зареєстровано щонайменше 5531 випадок негативного впливу на навколишнє середовище: знищення лісів знищення водних ресурсів; забруднення ґрунтів і сільськогосподарських земель важкими металами та іншими токсичними речовинами (внаслідок вибухів, розливу хімікатів і т. ін.); забруднення водних ресурсів токсичними речовинами; забруднення атмосферного повітря тощо. Загальна сума збитків оцінюється при цьому у 2,562 трильйона гривень. Війна вже спричинила додаткові викиди в атмосферу 175 млн тонн вуглецю. Значні викиди парникових газів, які супроводжують військові дії, спричиняють довготривалі зміни у кліматичній ситуації [7].

Отже, однією з найважливіших екологічних проблем в Україні під час війни стало забруднення повітря, води та ґрунту, знищення лісів і місць проживання диких тварин, що значною мірою вплинуло на біологічне різноманіття.

На думку представників Української природоохоронної групи найкращим рішенням для пошкоджених війною територій, має стати ренатуралізація – природне відновлення біотопів, так би мовити, здичавіння цих територій. Лише так найбільш ефективно можна буде подолати механічні та хімічні наслідки бойових дій, що зробили територію непридатною для подальшого використання. Це стосується як природних, так і господарських територій. Такий шлях дозволить у цілому покращити стан довкілля в Україні, адже збільшить кількість природи, а отже, чистого повітря, води і зручнішого мікроклімату. Сприятиме досягненню Україною цілей збереження природи, визначених в рамках міжнародних договорів, зокрема Конвенції про біологічне різноманіття [8].

Дійсно, природні ресурси мають схильність до відновлення. Щодо цього процесу, то варто звернути увагу на рекомендації дослідників Всесвітнього фонду дикої природи, де вони зазначають, що може робити Україна та її партнери, аби відновити навколишнє середовище після війни. Щоб відновити лісове господарство, Україна потребує засадження великих штучних лісів. Але через виклики, пов'язані зі змінами клімату, лісники мають впроваджувати технології, що підвищують адаптацію лісу і сприяють збереженню суцільного лісового покриву.

Щоб інтегруватись в ЄС Україна повинна створити план з управління водними ресурсами. Цей документ має передбачати кроки, які Україна має зробити для розв'язання проблеми індивідуально для кожного річкового басейну чи водойми. Природоорієнтовані рішення можуть стати необхідним інноваційним інструментом для збереження водних ресурсів України. Природоорієнтованими рішеннями, за визначенням Міжнародного об'єднання зі збереження природи, є ті, що спрямовані на захист, ефективний менеджмент і відновлення природних екосистем, ефективно і гнучко відповідають на суспільні виклики, та створюють переваги для людей та для біорізноманіття. При цьому ефективна співпраця між галузями може стати фундаментом успішного впровадження рішень, заснованих на природі. Ці рішення підвищують стійкість суспільства до змін клімату, стихійних лих чи браку ресурсів, а також відіграють ключову роль у післявоєнному відновленні України, йдеться на сайті Всесвітнього фонду дикої природи. Як країна-кандидат на вступ до ЄС Україна має ухвалити низку норм, стандартів та зобов'язань, а також взяти курс на «Зелену політику», де увага буде зосереджена на сталому використанні ресурсів [9].

З цих позицій поглиблене вивчення «Зеленої політики», механізму правового забезпечення екологічної безпеки в Україні внаслідок війни, спонукає нас звернути увагу, що Європейський зелений курс (European Green Deal, ЄЗК), офіційно представлений Європейською Комісією у Європарламенті 11.12.2019 р., є комплексом заходів, спрямованих на перетворення Європи на кліматично-нейтральний континент до 2050 р. Для цього передбачається скорочення на 55 % викидів парникових газів у ЄС до 2030 р. порівняно з рівнем 1990 р. Європейський зелений курс визначає політику ЄС на найближчі роки у таких сферах як клімат, енергетика, біорізноманіття, промислова політика, торгівля тощо. Перетворення Європи на перший у світі кліматично нейтральний континент до 2050 р. планується досягти за рахунок стимулювання розвитку економіки, поліпшення здоров'я та якості життя людей, а також трансформації кліматичних та екологічних викликів у можливості в усіх сферах та політиках ЄС, гарантуючи справедливий та інклюзивний характер зеленого переходу [10]. Поділяючи цілі ЄС у кліматичній політиці, 14.07.2016 р. наша держава ратифікувала Паризьку кліматичну угоду [11] та приймає участь в діяльності ЄЗК.

З огляду на цей законодавчий акт не можемо оминати державну екологічну політику, яка має безпосереднє відношення до правового механізму подолання екологічних наслідків. Відповідно до «Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28.02.2019 р. № 2697-VIII, серед існуючих проблем стану довкілля, в Стратегії зазначається, що протягом тривалого часу економічний розвиток держави супроводжувався незбалансованою експлуатацією природних ресурсів, низькою пріоритетністю питань захисту довкілля, що унеможливило досягнення збалансованого (сталого) розвитку [12].

Механізм реалізації Стратегії екологічної політики був визначений у Національному плані дій з охорони навколишнього природного середовища на 2021–2025 роки, розроблений Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів та затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.04.2021 р. № 443-р [13]. Національний план складається зі 190 заходів природоохоронного спрямування, які повинні бути спрямовані на стабілізацію і поліпшення стану довкілля, яке має стати екологічно безпечним для життя і здоров'я населення. Очевидно, що екологічні наслідки поширені військовою агресією потребує внесення суттєвих корективів правової регламентації екологічної безпеки громадян, суспільства і держави в цілому, що висуває на перший план правову регламентацію вказаних відносин.

Одним із проявів правових механізмів подолання екологічних наслідків стало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи мо-

ніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» від 20.03.2023 р. № 2973-IX [14]. Внаслідок прийняття цього закону було врегульовано доступ до надання достовірної екологічної інформації про стан довкілля, оперативного реагування та запобігання надзвичайним ситуаціям, що на сьогодні виникають в екологічній у сфері відносин, а також та участі громадськості в процесі прийняття рішень з питань, що стосуються довкілля, що в цілому відповідає ст. 360 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [15]. Передбачається, що посилення природоохоронної діяльності матиме позитивні наслідки для громадян і підприємств в Україні та ЄС, зокрема, через покращення системи охорони здоров'я, збереження природних ресурсів, підвищення економічної та природоохоронної ефективності, інтеграції екологічної політики в інші сфери політики держави, а також підвищення рівня виробництва завдяки сучасним технологіям. Саме ці положення стали відправними для прийняття Кабінетом Міністрів України постанови «Деякі питання функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем» від 13.06.2024 р. № 684 [16], якою було затверджено Порядок функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем.

Важливою особливістю правового механізму подолання екологічних наслідків є вплив норм зарубіжного законодавства на екологічну безпеку, відновлення довкілля. Євросоюз 18 серпня 2024 року ухвалив Регламент про відновлення природи до 2050 року [17], який встановлює обов'язкові цілі для відновлення деградованих екосистем, особливо тих, які мають найбільший потенціал для уловлювання і зберігання вуглецю, а також для запобігання та зменшення впливу стихійних лих. Кожна країна ЄС буде зобов'язана розробити свої національні плани відновлення природи.

Усвідомлення вказаних у стратегії екологічних проблем України та існуючих питань щодо державної системи моніторингу довкілля, поряд із реалізацією права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в умовах війни, як наслідок, що завдало шкоду навколишньому природному середовищу, порушило екологічні права громадян, обумовлює потребу у прийнятті правових механізмів подолання існуючих екологічних наслідків.

У системі таких механізмів важливе місце мали б посісти організовані та проведені 24.10.2024 р., Комітетом Верховної Ради України з питань екологічної політики та природокористування слухання на тему: «Правові засади функціонування ефективної системи природоохоронних територій та об'єктів як основи для збереження і відновлення біорізноманіття: актуальні питання» [18].

В комітетських слуханнях взяли участь понад 250 представників парламенту, урядових і природоохоронних установ, міжнародних організацій, наукових спільнот, громадських організацій, де було обговорено актуальні питання збереження природи України, створення нових об'єктів природно-заповідного фонду, а також шляхи й інструменти для відновлення природних ресурсів.

Висновки. У правовому механізмі подолання екологічних наслідків внаслідок військової агресії проти України важливе місце мали б посідати норми права про основні вимоги щодо усунення існуючих проблем у сфері природних ресурсів. Із цих позицій дослідження механізму правового подолання екологічних наслідків внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України має важливе значення для формування правових норм та інших юридичних засобів, які будуть спрямовані на створення умов для реалізації права громадян на екологічне безпечне, регулювання відносин щодо здійснення екологічно небезпечної діяльності у післявоєнній розбудові держави.

Подолання екологічних наслідків українською державою потребує задіяння всього комплексу організаційно-правових, економічних, фінансових, науково-технічних, професійних та інших засобів за допомогою яких може здійснюватися подолання таких наслідків. Об'єктивно, такі обставини потребують нових поглядів на правові механізми виникнення нових специфічних обов'язків як для держави в частині забезпечення подолання екологічних наслідків та гарантування безпеки громадян, так і юридичних та фізичних осіб, в тому числі міжнародних партнерів котрі будуть здійснювати небезпечні види діяльності з метою подолання негативних наслідків війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Як війна вплинула на довкілля. *Економічна правда*. 9 жовтня 2024 р. URL: <https://epravda.com.ua/publications/2024/10/09/720186/>
2. Грабович Г. Війна і наука. Про істотне, але нечасто обговорюване. *Критика*. 2022. № 11-12. С. 2-7.
3. Кіяшко Ю.М. Пріоритетні загрози системі економічної безпеки України в умовах воєнного часу: концептуальні погляди на характер та їхню типологізацію. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2024. № 5. С. 508-513.
4. Екологічні проблеми України: наслідки війни: вебліографічний покажчик. Укладач О.О. Найдьона; Центральноукраїнський. нац. техн. ун-т. Кропивницький: ЦНТУ, 2023. 19 с.

5. Роман Л.Ю. Аналіз екологічних загроз об'єктів ПЗФ України у воєнний період. *Екологічні науки*. 2022. № 3(42). С. 84–88.
6. Світличний О.П., Гаврилюк О.М. Роль держави в управлінській діяльності у сфері поводження з побутовими відходами. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2017. № 3. С. 12–16.
7. Як війна РФ проти України вплинула на екологію. РБК-Україна. 16 жовтня 2024. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/naslidki-katastrofichni-k-viyna-rf-proti->
8. Як природа допоможе подолати наслідки війни. URL: <https://uncg.org.ua/iak-pryroda-dopomozhe-podolaty-naslidky-vijny>.
9. Як відновити постраждале від війни довкілля в Україні: 5 порад Всесвітнього фонду дикої природи. URL: <https://texty.org.ua/fragments/111457>.
10. Національний інститут стратегічних досліджень. Європейський зелений курс і кліматична політика України. URL: <https://niss.gov.ua>.
11. Про ратифікацію Паризької угоди: Закон України від 14.07.2016 р. № 1469-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 35. Ст. 595.
12. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 16. Ст. 70.
13. Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.04.2021 р. № 443-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/443-2021-p#Text>.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля: Закон України від 20.03.2023 р. № 2973-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 63. Ст. 208.
15. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09. 2014 р. № 1678-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 40. Ст. 2021.
16. Деякі питання функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем: постанова Кабінету Міністрів України від 13.06.2024 р. № 684. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2024-p#Text>.
17. Закон про відновлення природи набув чинності. URL: [https:// greentransform.org.ua/zakon-pro-vidnovlennya-pryrody-nabuv-chynnosti](https://greentransform.org.ua/zakon-pro-vidnovlennya-pryrody-nabuv-chynnosti).
18. Правові засади функціонування ефективної системи природоохоронних територій та об'єктів як основи для збереження і відновлення біорізноманіття: актуальні питання. Комітет Верховної Ради з питань екологічної політики. URL: https://www.rada.gov.ua/preview/anonsy_podij/254807.html.

РОЗДІЛ VII. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.62>

МИТНІ ОРГАНИ ЯК СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРУВАННЯ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШОГО РЕФОРМУВАННЯ

Атаманчук Н.І.,

доктор юридичних наук, доцент,

провідний науковий співробітник

відділу дослідження проблем правотворчості

та адаптації законодавства України до права ЄС

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

ORCID: 0000-0002-3893-084X

e-mail: noicom@ukr.net

Атаманчук Н.І. Митні органи як суб'єкти адміністрування митних платежів: сучасний стан та перспективи подальшого реформування

Статтю присвячено вивченню особливостей правового регулювання митних органів в Україні в умовах сьогодення. Установлено, що до системи митних органів належить центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, митниці та митні пости. Наголошено, що на митні органи покладається безпосереднє здійснення митної справи, а основним призначенням митних органів є створення сприятливих умов для розвитку зовнішньоекономічної діяльності, забезпечення безпеки суспільства, захист митних інтересів України. Констатовано, що важливим аспектом діяльності митних органів є адміністрування митних платежів, що є важливою складовою наповнення державного бюджету України, а також засобом регулювання зовнішньо-економічних відносин та захисту національного товаровиробника.

Автором проаналізовано прийнятий Закон України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів» № 3977-IX, що спрямований на удосконалення правових засад проходження служби в митних органах. Здійснено аналіз проекту Закону України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо оцінки ефективності та результативності діяльності митних органів» № 12360 від 25 грудня 2024 року метою якого є запровадження процедури оцінки ефективності та результативності діяльності митних органів задля отримання інформації стосовно досягнення цілей державної митної політики, підвищення ефективності та результативності діяльності митних органів, оптимізації процесів прийняття управлінських рішень, покращення процедур митного контролю та митного оформлення товарів, що переміщуються через митний кордон України, а також удосконалення системи та структури митних органів.

У статті розглянуті сучасні проблеми, які впливають на регулювання митних платежів в Україні. Автором наголошено на необхідності подальшого реформування митного законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів, що відбуваються в державі, а також запровадженого воєнного стану в Україні. У статті обґрунтовано необхідність подальшого удосконалення діяльності митних органів, а також реформування митної політики та митного адміністрування в Україні.

Ключові слова: митні органи, митні платежі, митне законодавство, податкове законодавство, адміністрування митних платежів, митна політика, суб'єкт адміністрування митних платежів

Atamanchuk N.I. Customs authorities as subjects of customs payments administration: current state and prospects for further reform.

The article is devoted to the study of the features of legal regulation of the activities of customs authorities in Ukraine in modern conditions. It is established that the system of customs authorities includes the central executive body that implements the state customs policy, customs offices and customs posts. It is emphasized that the customs authorities are entrusted with the direct implementation

of customs affairs, and the main purpose of customs authorities is to create favorable conditions for the development of foreign economic activity, ensure public safety, and protect the customs interests of Ukraine. It is noted that an important aspect of the activities of customs authorities is the administration of customs payments, which is an important component of filling the state budget of Ukraine, as well as a means of regulating foreign economic relations and protecting the national commodity producer.

The author analyzed the adopted Law of Ukraine "On Amendments to the Customs Code of Ukraine Regarding the Establishment of Peculiarities of Service in Customs Bodies and Conducting Certification of Officials of Customs Bodies" № 3977-IX, which is aimed at improving the legal foundations of service in customs bodies. The draft Law of Ukraine "On Amendments to the Customs Code of Ukraine Regarding the Assessment of the Efficiency and Effectiveness of the Activities of Customs Bodies" dated 12/25/2024 № 12360 was analyzed, the purpose of which is to introduce a procedure for assessing the efficiency and effectiveness of the activities of customs bodies in order to obtain information on the achievement of the goals of the state customs policy, increase the efficiency and effectiveness of the activities of customs bodies, optimize the processes of making managerial decisions, improve the procedures for customs control and customs clearance of goods moving across the customs border of Ukraine, as well as improve the system and structure of customs bodies. The article considers current problems affecting the regulation of customs payments in Ukraine. The author emphasizes the need for further reform of the customs legislation of Ukraine in the context of the European integration processes taking place in the country, as well as the martial law introduced in Ukraine. The article substantiates the need for further improvement of the activities of customs authorities, as well as reform of customs policy and customs administration in Ukraine.

Key words: customs authorities, customs payments, customs legislation, tax legislation, customs payments administration, customs policy, subject of customs payments administration.

Постановка проблеми. Слушним є твердження С. Герчаківського про те, що митне адміністрування є однією з найважливіших ознак держави та необхідною умовою її існування, адже винятково за рахунок податків і зборів створюється більша частина грошових фондів, необхідних для функціонування держави [1, с. 3]. За даними Державної митної служби України у листопаді 2024 року до державного бюджету надійшов 51,3 млрд грн митних платежів, що на 12,1 млрд грн перевищує показник аналогічного періоду минулого року [2]. Митні платежі є не лише важливою складовою наповнення державного бюджету нашої країни, а також засобом регулювання економіки та захисту національного товаровиробника, зовнішньо-економічних відносин в цілому. При цьому, адміністрування митних платежів є важливим аспектом діяльності саме митних органів, від ефективності та успішності виконання яких своїх завдань залежать економічний розвиток нашої держави, стан захищеності національних інтересів України та безпеки держави. Так, у Національній стратегії доходів до 2030 року зазначається, що «у сучасних умовах євроінтеграційного вибору України, який безумовно пов'язаний із системними перетвореннями в усіх сферах державного управління є необхідність переосмислення засад та шляхів діяльності Держмитслужби, яка є невід'ємною складовою органів державної влади України, що забезпечує стан економічної та безпекової стабільності в країні» [3, с. 109].

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні та практичні аспекти діяльності митних органів досліджували такі науковці, як: А. Бабюк [4]; Л. Дорофєєва [5; 6]; Т. Корнева [6]; С. Зозуля [7]; Д. Іванова, В. Тищенко [8]; В. Кадала, О. Гузенко [9]; В. Комзюк [10]; С. Коробенко [11]; А. Маслова [12]; І. Мохнар [13]; Л. Прокіпчук [14]; В. Руденко [15]; В. Шокало [16]; О. Юринець [17]; Я. Янушевич [18] та інші. Не зменшуючи вагомості наукових напрацювань учених, зауважимо, що окремі питання митних органів як суб'єктів адміністрування митних платежів в Україні потребують подальшого дослідження.

Тому **метою** статті є вивчення особливостей правового регулювання митних органів як суб'єктів адміністрування митних платежів на сучасному етапі, а також перспективи подальшого реформування митного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Митні органи належать до кола органів виконавчої влади. Являючи собою окрему підсистему в межах єдиної системи органів виконавчої влади, митні органи займають в ній своєрідне місце, що підтверджено їх спеціальним статусом. Особливість місця митних органів у системі органів виконавчої влади визначається, насамперед, метою створення, функціонування та характером виконуваних завдань і функцій. Саме це й обумовлює специфіку виконавчої діяльності митних органів, аналогів якої в державі немає [19, с. 52].

Так, відповідно до ст. 543 Митного кодексу України (далі – МК України) на митні органи покладается безпосереднє здійснення митної справи [20, ст. 543]. Основним призначенням митних органів, згідно ст. 544 МК України, є створення сприятливих умов для розвитку зовнішньоекономічної

діяльності, забезпечення безпеки суспільства, захист митних інтересів України [20, ст. 544]. Окрім того, вказаною статтею визначається і перелік основних завдань, що покладені на митні органи.

До системи митних органів, відповідно п. 34-¹ ч. 1 ст. 4 МК України, належить центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, митниці та митні пости [20].

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну митну політику (далі – Держмитслужба), спрямовує, координує та контролює діяльність митниць, здійснює інші повноваження, передбачені МК України та іншими законами України, в межах своїх повноважень видає накази, організує та контролює їх виконання [20, ст. 545]. Правовий статус Держмитслужби, її завдання, повноваження, структура визначається МК України, Положенням про Державну митну службу України [21] та іншими нормативними документами.

Відповідно ст. 546 МК України, митниця є митним органом, який у зоні своєї діяльності забезпечує виконання завдань, покладених на митні органи. Митниця є територіальним органом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, має окремий баланс, рахунки в органах, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, печатку та бланк із зображенням Державного Герба України та із своїм найменуванням і діє відповідно до Конституції України, МК України, інших нормативно-правових актів та на підставі положення, яке затверджується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну митну політику [20, ст. 546]. Зокрема, наказом Держмитслужби від 29 жовтня 2020 року № 489 затверджено положення про територіальні органи Держмитслужби [22].

Як змістовний елемент інституційного механізму забезпечення сфери оподаткування в Україні, розглядає митниці Я. Янушевич [18, с. 81], враховуючи їх специфічний статус у податковій сфері та завдання, є контролюючими органами в частині забезпечення дотримання законодавства України з питань митної справи та оподаткування митом.

Митний пост є митним органом, який входить до складу митниці як структурний підрозділ і в зоні своєї діяльності забезпечує виконання завдань, покладених на митні органи. Зони діяльності митних постів визначаються положеннями про ці пости. Положення про митні пости затверджуються керівниками відповідних митниць за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну митну політику [20, ст. 547].

Як слушно зазначає В. Комзюк, митні органи є частиною системи державного управління, при цьому вони мають специфічні риси і особливості, зумовлені завданнями і функціями, які вони виконують. Характерними ознаками митних органів, на думку вченого є: 1) є юридичними особами публічного права; 2) виконують виконавчо-розпорядчу діяльність; 3) утворюються, реорганізуються і ліквідовуються у встановленому законом порядку; 4) їх діяльність пов'язана із переміщенням через державний кордон товарів, транспортних засобів та ін.; 5) наділені визначеною для них законами компетенцією в галузі митної справи; 6) мають правоохоронну спрямованість [10, с. 19].

Зауважимо, що серед заходів з реформування митної політики та митного адміністрування, є три ключові реформи, від успішного та повного виконання яких залежить можливість досягнення стратегічних цілей, передбачених Національною стратегією доходів до 2030 року: посилення антикорупційних заходів та підвищення довіри до митних органів в частині дотримання режиму, законності та правопорядку в зонах митного контролю, визначення додаткових умов проходження державної служби та наділення підрозділів внутрішньої безпеки Держмитслужби можливістю застосування ОРД для викриття випадків залучення посадових осіб Держмитслужби до протиправної діяльності та сприяння порушенням митного законодавства; завершення гармонізації митного законодавства України із законодавством ЄС; побудова сучасних, гнучких, надійних, сервісно-орієнтованих інформаційно-комунікаційних систем, заміна та модернізація застарілих функціонуючих систем з урахуванням передових міжнародних практик, що базуються на законодавстві ЄС, оновлених положеннях МК України, орієнтованих на спрощення та гармонізацію митних процедур та сучасне технічне оснащення пунктів пропуску для оптимізації їх роботи (скануючі системи, системи інтелектуального відеоконтролю, вагові комплекси) [3, с. 109].

Цифровізацію як необхідну умову розвитку митних органів у сучасних умовах визначає В. Руденко. На думку вченого, цифрові інструменти дозволяють митним органам задовольняти різноманітні потреби, які уможливають швидкий обмін та обробку інформації, а також гарантують, що їх дизайн враховує фінансові ризики, запобігає уникненню та ухиленню від сплати податків, а також ефективно протидіє митному шахрайству [15, с. 243-244].

Д. Іванова та В. Тищенко наголошують на актуальності реформування митних органів та створенні «митниці майбутнього», ефективна діяльність якої забезпечуватиметься прозорою системою ризиків та пост-аудиту; роботою на основі системи e-Customs із застосування сучасних технологій; довірою підприємців до митних органів; високим рівнем налагодженої комунікації «митниця

– суб'єкт ЗЕД»; постійним удосконаленням на основі ухвалених стратегій розвитку митниці. Забезпечення процесу реформування митних органів має супроводжуватися розв'язанням актуальних проблем митниці із проектуванням на європейський досвід [8].

О. Юринець пріоритетними напрямками удосконалення митних процедур вважає: підвищення оперативності, прозорості та недискримінаційності реалізації митних процедур при експортно-імпорتنих операціях, зниження витратності митного оформлення продукції при експортно-імпорتنих операціях, абсолютна гармонізація положень вітчизняного митного законодавства із європейськими нормами, уніфікація митних процедур із європейськими митними практиками при експортно-імпорتنих операціях, зниження рівня бюрократичності митних процедур при експортно-імпорتنих операціях, оптимізування митних платежів при експортно-імпорتنих операціях тощо [17, с. 101].

Ключовими напрямками адміністрування митних платежів та розвитку митниці в Україні Л. Прокіпчук визначає як: формування сприятливого середовища для зростання товаро та пасажирообігу; боротьба з контрабандою та забезпечення зменшення обсягів ввезення неякісних товарів на митну територію України; налагодження системних комунікаційних взаємодій між державними митними органами і суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності; автоматизація процесів митного оформлення товарів, робіт і послуг з метою покращення системи надання митних послуг та адміністрування митних платежів [14].

На думку Л. Дорофеевої, реформування української митниці в умовах реалізації Угоди про Асоціацію з ЄС вимагає не ситуативних або політичних рішень, а виважених і науково обґрунтованих підходів. Науковець вважає доцільною розробку сучасної, розрахованої принаймні на 10 років Концепції реформування митних органів України [5, с. 12].

Основними напрямками подальших наукових досліджень на думку Л. Дорофеевої та Т. Корневої мають стати: формування концепції створення ефективної системи митних органів України із врахуванням міжнародних зобов'язань нашої країни та кращих практик діяльності європейських митних адміністрацій; зменшення впливу політичних еліт на організацію діяльності митної служби; пошук більш раціональних підходів до формування та використання кадрового потенціалу митних органів [6, с. 237].

С. Зозуля пропонує такі шляхи як: усунення колізій в митному законодавстві, запровадження міжнародної практики для митників, оснащення митниць надсучасним обладнанням, створення мобільного додатку для учасників ЗЕД, повна цифровізація документообігу, вдосконалення прозорості та публічності митних органів [7].

Пріоритетом в організації діяльності митних органів І. Мохнар вважає створення та вдосконалення інформаційно-програмних засобів і технологій, що забезпечують автоматизацію митних операцій та митного контролю. Використання сучасних інформаційних технологій, на думку науковця, дозволить ефективно вирішувати поставлені перед митними органами завдання, пов'язані із здійсненням митного адміністрування, посилити контроль над учасниками ЗЕД, значно прискорити процес здійснення митних операцій та митного контролю, що, у свою чергу, створює максимально сприятливі умови для переміщення товарів через митний кордон та збільшення зовнішньоторговельного обороту країни [13, с. 63].

Варто зазначити, що 17 жовтня 2024 року Президент України підписав Закон України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів» № 3977-IX, що спрямований на удосконалення правових засад проходження служби в митних органах [23].

Окрім того, 25 грудня 2024 року у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо оцінки ефективності та результативності діяльності митних органів» № 12360 [24], метою якого є запровадження процедури оцінки ефективності та результативності діяльності митних органів задля отримання інформації стосовно досягнення цілей державної митної політики, підвищення ефективності та результативності діяльності митних органів, оптимізації процесів прийняття управлінських рішень, покращення процедур митного контролю та митного оформлення товарів, що переміщуються через митний кордон України, а також удосконалення системи та структури митних органів. На думку авторів законопроекту, зазначене дозволить: 1) здійснити моніторинг та оцінку реформ в митній сфері; 2) визначити існуючі недоліки в діяльності митних органів та пріоритетні питання в митній сфері, які потребують першочергового вирішення; 3) забезпечити прийняття уповноваженими органами державної влади обґрунтованих управлінських рішень з митних питань, ефективність витрачання публічних ресурсів, а також підвищити якість державного управління в митній сфері [24]. Прийняття проекту Закону дасть змогу врегулювати питання моніторингу та оцінки ефективності діяльності митних органів, пов'язаної з виконанням завдань, покладених на них ст. 544 МК України, виявлення та усунення недоліків в діяльності митних органів.

Висновки. Економічний розвиток нашої держави, захищеність національних інтересів України та безпека суспільства наряду залежать від ефективності та успішності виконання митними органами, покладених на них завдань і функцій. Важливим аспектом діяльності митних органів є адміністрування митних платежів. Оскільки, митні платежі є важливою складовою наповнення державного бюджету нашої країни, а також засобом регулювання зовнішньо-економічних відносин та захисту національного товаровиробника. На сьогодні, зміни митного законодавства зумовлені необхідністю імплементації національного законодавства до норм та стандартів Європейського Союзу, а також вимогами запровадженого воєнного стану в Україні. Актуальною залишається потреба подальшого удосконалення діяльності митних органів, а також реформування митної політики та митного адміністрування в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Герчаківський С.Д. Митне адміністрування: навч.-метод. посіб. Тернопіль : Вектор, 2020. 328 с.
2. У листопаді до державного бюджету спрямовано 51,3 млрд грн митних платежів. Офіційний вебсайт Державної митної служби України. URL: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/u-listopadi-do-derzhavnogo-biudzhetu-spriamovano-513-mlrd-grn-mitnikh-platezhiv-1919>.
3. Національна стратегія доходів до 2030 року. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf.
4. Бабюк А.М. Нормативно-правова регламентація діяльності митних органів України в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 3 (50). С. 23–32.
5. Дорофеева Л.М. Проблеми реформування структури митних органів України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 40 (2). С. 9–13.
6. Дорофеева Л.М., Корнева Т.В. Нові виклики для реформування митної служби України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 65. С. 233–237.
7. Зозуля С.О. Реалізація сервісної функції органів держави, які здійснюють державну митну політику: теоретико-правові та праксеологічні аспекти: автореферат дис. ... д. філософ: 081; Університет митної справи та фінансів. 2024.
8. Іванова Д.С., Тищенко В.Ф. Актуальність реформування діяльності митних органів України. *Економіка та суспільство*. 2023. № 48. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/29223>.
9. Кадала В.В., Гузенко О.П. Окремі аспекти законодавчих новацій в умовах воєнного стану: митні органи України. *Правовий часопис Донбасу*. 2024. № 2. С. 71–79.
10. Комзюк В. Митні органи як суб'єкти адміністративного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 90. С. 17–19.
11. Коробенко С.В. Адміністративно-юрисдикційні провадження в діяльності митних органів: дис. на наук. ступ. к.ю.н. за спец. 12.00.07. Національний авіаційний університет. Київ, 2021. 224 с.
12. Маслова А.Б. Органи, що реалізують державну митну політику, як складова системи публічного адміністрування: організаційно-правові аспекти реформування: монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 388 с.
13. Мохнар І. Підвищення якості митного адміністрування як напрям покращення фінансової безпеки держави. *Молодий вчений*. 2022. № 10 (110). С. 59–63.
14. Прокіпчук Л.І. Адміністрування митних платежів в умовах реформування митної політики держави: дис., 08.00.08. ПВНЗ «Львівський університет бізнесу та права», Західноукраїнський національний університет. Львів, 2020. 196 с.
15. Руденко В.В. Перспективи розвитку митних органів в умовах цифровізації. *Фінанси, банківська система та страхування в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку в кризовій економіці*: матеріали VII Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції 4-5 березня 2024 р.: Дніпро : ДДАЕУ, 2024. С. 242–244.
16. Шокало В.С. (2024). Правові аспекти процесів стандартизації та сертифікації митних органів в Україні. *Академічні візії*. № 37. URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/1534>.
17. Юринець О.В. Пріоритетні проблеми роботи митних органів України в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. 2021. № 3. С. 96–103.

18. Янушевич Я.В. Митниці державної митної служби України як суб'єкти публічної адміністрації, яких наділено владними повноваженнями у сфері оподаткування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. Том 2. С. 79–82.
19. Митне право: підручник / за заг. ред. О.П. Рябченко, Л.М. Дорофєєвої. Луцьк: Вежа-Друк, 2024. 548 с.
20. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 року № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n2269>.
21. Положення про Державну митну службу України: постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 227. URL: <https://customs.gov.ua/polozhennia>.
22. Про затвердження положень про територіальні органи Держмитслужби: наказ Державної митної служби України від 29 жовтня 2020 року № 489. URL: <https://customs.gov.ua/documents/pro-zatverdzhennia-polozhen-pro-teritorialni-organi-derzhmitsluzhbi-237>.
23. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів: Закон України від 17 вересня 2024 року № 3977-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3977-IX#Text>.
24. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо оцінки ефективності та результативності діяльності митних органів: проект Закону України від 25 грудня 2024 року № 12360. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/55500>.

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.63>

РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСУВАННЯ У ПРАВОВОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЗЕЛЕНОЇ ЕКОНОМІКИ

Бабич Є.Ю.,

*студентка 3 року навчання
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 «Право»
факультету слідчої та детективної діяльності
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-1314-6141
e-mail: ye.yu.babych@nlu.edu.ua*

Зубко В.В.,

*студентка 3 року навчання
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 «Право»
факультету слідчої та детективної діяльності
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0007-7564-3843
e-mail: v.v.zubko@nlu.edu.ua*

Бабич Є.Ю., Зубко В.В. Роль державного фінансування у правовому забезпеченні зеленої економіки.

У науковій роботі розглянуто правові аспекти фінансування та впровадження концепції зеленої економіки, що є ключовим елементом сталого розвитку. Автори аналізують вплив традиційних виробничих практик, таких як використання тетраетилсвинцю та хлорфторвуглеців, на довкілля та здоров'я людей, підкреслюючи нагальність переходу до екологічно стійких моделей виробництва. Зелена економіка представлена як механізм зменшення екологічних ризиків, заснований на принципах ефективного використання ресурсів, інноваційності та соціальної інклюзивності.

Особливу увагу приділено аналізу міжнародних і національних фінансових інструментів, які сприяють сталому розвитку. У роботі виділено такі інструменти, як зелені кредити, інвестиційні фонди, облігації сталого розвитку, а також імпаکت-інвестування, яке поєднує досягнення соціальних та екологічних цілей із фінансовою вигодою. Розглянуто функціонування механізмів фінансування в Україні, включаючи законодавчу базу, що регулює екологічну політику та стимулює розвиток енергетичної трансформації. Аналізуючи досвід впровадження «зелених» ініціатив в Україні та за кордоном, автор окреслює потенціал і виклики, пов'язані з інтеграцією екологічних стандартів у фінансову систему. Робота містить огляд законодавчих змін, які сприяють сталому розвитку, зокрема в контексті банківської діяльності та державного фінансування.

У дослідженні виокремлено важливі передумови для впровадження сталого розвитку в Україні, такі як значний аграрний потенціал, ресурси відновлюваної енергетики, а також виклики, зумовлені зменшенням запасів викопних видів палива. Важливим аспектом є акцент на інвестиціях у природний капітал, розвиток відновлюваних джерел енергії, екологічно безпечне виробництво та покращення управління ресурсами. Робота також акцентує увагу на перспективних інструментах, таких як «зелені» облігації, які вже набувають популярності у світі та мають потенціал для розвитку в Україні. Описано їхні види та функціональне значення в рамках фінансування екологічних і соціальних проєктів. Зокрема, підкреслено необхідність розвитку еко-банкінгу в Україні для підтримки екологічних ініціатив через знижені кредитні ставки та спеціалізовані інвестиційні платформи.

Ключові слова: фінансування, зелена економіка, сталий розвиток, зелені кредити, облігації сталого розвитку, екологічна політика, банківська діяльність, енергетика, зелені облігації.

Babych E.Y., Zubko V.V. The role of public funding in the legal support of the green economy.

This research paper examines the legal aspects of financing and implementation of the green economy concept, which is a key element of sustainable development. The authors analyse the impact of traditional production practices, such as the use of tetraethyl lead and chlorofluorocarbons, on the

environment and human health, emphasising the urgency of transition to environmentally sustainable production models. The green economy is presented as a mechanism for reducing environmental risks based on the principles of efficient use of resources, innovation and social inclusiveness.

Particular attention is paid to the analysis of international and national financial instruments that promote sustainable development. The paper highlights such instruments as green loans, investment funds, sustainability bonds, and impact investing, which combines the achievement of social and environmental goals with financial benefits. The author examines the functioning of financing mechanisms in Ukraine, including the legislative framework that regulates environmental policy and stimulates the development of energy transformation. Analysing the experience of implementing green initiatives in Ukraine and abroad, the author outlines the potential and challenges associated with the integration of environmental standards into the financial system. The paper provides an overview of legislative changes that promote sustainable development, in particular in the context of banking and public financing.

The study identifies important prerequisites for the implementation of sustainable development in Ukraine, such as significant agricultural potential, renewable energy resources, and challenges posed by declining fossil fuel reserves. An important aspect is the emphasis on investments in natural capital, development of renewable energy sources, environmentally friendly production and improved resource management. The paper also focuses on promising instruments, such as green bonds, which are already gaining popularity in the world and have the potential for development in Ukraine. The author describes their types and functional significance in the context of financing environmental and social projects. In particular, the author emphasises the need to develop eco-banking in Ukraine to support environmental initiatives through reduced lending rates and specialised investment platforms.

Key words: financing, green economy, sustainable development, green loans, sustainability bonds, environmental policy, banking, energy, green bonds.

Постановка проблеми. У ХХ столітті стрімкий розвиток виробничих технологій і здешевлення процесів виготовлення продукції призвели до значного екологічного навантаження. Це підкреслює нагальну проблему: сучасне виробництво несе загрозу не лише сьогоденню, але й майбутнім поколінням. В умовах глобальних екологічних викликів виникає необхідність переходу до сталого виробництва, яке враховує принципи екологічної стійкості, ефективного використання ресурсів, соціальної інклюзивності та інноваційності. В Україні передумови для розвитку зеленої економіки включають аграрний потенціал, ресурси відновлюваної енергетики та потребу зменшення залежності від викопного палива. Проте реалізація цієї концепції стикається з низкою фінансових, технологічних та організаційних викликів, що вимагають створення сприятливих умов для інвестування в екологічно безпечні технології та вдосконалення правового регулювання.

Мета: проаналізувати правові, фінансові та організаційні механізми впровадження концепції зеленої економіки як основи сталого розвитку, визначити її ролі у зменшенні негативного впливу виробництва на навколишнє середовище, а також обґрунтувати шлях адаптації міжнародного досвіду до національних умов України.

Стан опрацювання проблематики. Тема запровадження й фінансування сталого виробництва з'явилася давно, але на сьогодні активно розглядається серед науковців. Проблема розвитку зеленої економіки є актуальною, адже спонукає науковців до все більшого дослідження цього питання. У даній статті використовуються аналізи та висновки таких авторів, як Гуляєва Л.П., Лівак А.П., Мельник О.І., Поліщук В.Г., Тарасенко А.В., Томашук І.В. та інших.

Виклад основного матеріалу. У ХХ столітті виробництво набуло значного розвитку завдяки новим технологіям і дешевим методам виготовлення продукції. Одним із таких прикладів було використання тетраетилсвинцю у бензині та хлорфторвуглецю (ХФВ) в аерозолях і системах охолодження. Хоча ці речовини сприяли здешевленню виробничих процесів, їх вплив на атмосферу та здоров'я людей був катастрофічним. Тетраетилсвинець став причиною забруднення довкілля та вкрай негативно вплинув на здоров'я людей, а ХФВ суттєво пошкодив озоновий шар, що викликало глобальні екологічні проблеми.

Зазначені вище приклади зображують негативний вплив виробництва на стан екології. Цей вплив є невідворотним - він шкодить не тільки в момент прояву, а й несе загрозу майбутньому поколінню. Отже, нагальною потребою є впровадження концепції сталого розвитку, яка являє собою загальну концепцію щодо задоволення потреб сучасного суспільства, яке не нашкодить інтересам майбутніх поколінь.

«Зелена економіка» – це така модель розвитку в контексті сталого виробництва і споживання, що сприяє зменшенню рівня загроз для навколишнього середовища та ресурсозбереження шляхом залучення державних, міжнародних та приватних інвестицій. Відповідно, принципами, на яких ґрунтується ця модель, є: принципи екологічної стійкості ефективного використання ресурсів, безпеки людини та природи, соціальної інклюзивності, інноваційності [5].

Таким чином, розуміння поняття зеленої економіки дає можливість визначити її мету, яка проявляється у забезпеченні переходу до сталого виробництва шляхом зменшення негативного впливу на довкілля.

Ця концепція охоплює інвестиції в природний капітал, виробництво екологічно безпечних продуктів харчування, удосконалення управління ресурсами та розв'язання енергетичних проблем. Модель «зеленої економіки» спрямована на збалансування економічних потреб суспільства з необхідністю збереження та відновлення навколишнього середовища.

В Україні існують особливі передумови для впровадження стратегії сталого розвитку виробництва. Першою передумовою є наявність в Україні значних запасів родючого чорнозему та сприятливих кліматичних умов. Друга передумова полягає у швидкому зменшенні запасів вуглеводневого палива та мінеральних ресурсів. Третя передумова – це високий потенціал для розвитку вітроенергетики, зокрема через освоєння гірських і степових регіонів країни. Четверта передумова пов'язана з вагомими можливостями для процвітання сільського господарства завдяки значним чорноземним запасам, обмеженому використанню хімічних добрив, високому експортному потенціалу на ринки Західної Європи та наявності кваліфікованих працівників [8].

Останні чотири роки діє ЗУ «Про Основні засади державної екологічної політики України на період до 2030 року», який засвідчує прихильність держави до такого напрямку сталого розвитку та принципів «зеленої економіки», спрямованих на забезпечення екологічно стійкого та збалансованого економічного зростання [5]. Також ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України» регулює інструменти та механізми у стимулюванні сталого розвитку шляхом фінансування зеленої економіки [8].

У міжнародній практиці активно застосовуються фінансові інструменти для підтримки екологічного аспекту сталого розвитку, зокрема «зелені кредити», «зелені» інвестиційні фонди, а також зростає популярність «зелених» облігацій [3].

У банківській сфері пропонуються зелені іпотечні кредити, які передбачають знижені відсоткові ставки для клієнтів, що купують нові енергоефективні будинки, кредити на модернізацію енергосистем будинків, зелені автокредити та фінансування екологічних проектів. Окрім того, банки можуть створювати інвестиційні платформи для еко-ініціатив через профільні відділи для керування приватними інвестиціями [2].

Облігації також поділяються на кілька видів. До першої групи видів можна віднести «зелені» облігації: стандартні, сек'юритизовані, проектні та облігації, забезпечені доходами тощо. Другу категорію облігацій можна охарактеризувати як соціальні: стандартні соціальні облігації, сек'юритизовані, проектні, а також облігації, забезпечені доходами. Крім того, існують облігації сталого розвитку, призначені для фінансування як екологічних, так і соціальних проектів [1].

В Україні вже впроваджено низку інструментів сталого розвитку, зокрема еко-банкінг, який передбачає фінансування екологічних проектів. Також триває робота над створенням фондів «зелених» інвестицій і випуском «зелених» облігацій, спрямованих на залучення коштів для енергоефективних проектів і розвитку відновлюваних джерел енергії [6].

Аналізуючи зазначене, можемо зробити висновок, що світова практика демонструє широкий спектр фінансових інструментів для підтримки екологічних ініціатив, серед яких ключовими є «зелені» кредити, інвестиційні фонди, облігації та екологічне банківське фінансування. Україна вже починає просувати вперед у цьому напрямку через розвиток еко-банкінгу, обговорення створення «зелених» інвестиційних фондів та випуск облігацій для залучення капіталу в енергоефективність і відновлювану енергетику. Ці інструменти мають потенціал стати основою для ефективної інтеграції екологічних стандартів у фінансову систему країни.

Зі свого боку фінансові інструменти, що сприяють сталому розвитку включають у себе різні механізми, які сприяють залученню фінансових ресурсів для проектів, що спрямовані на захист довкілля, соціальний розвиток та інші елементи сталого розвитку.

Механізми охоплюють сукупність підходів і методів організації грошово-кредитних та інвестиційних відносин, які дозволяють державі створювати сприятливі умови для сталого розвитку різних секторів національної економіки. До них належать, зокрема, виділення коштів із місцевих бюджетів для стратегічного розвитку, консолідація фінансових ресурсів місцевих громад, фінансування з державного бюджету, залучення іноземних інвестицій та отримання грантів від міжнародних організацій [4].

Головною метою наведених механізмів є стабілізація рівня цін, досягнення високого рівня зайнятості, підтримання балансу на окремих сегментах ринку фінансових послуг та забезпечення стабільності внутрішнього ринку тощо.

Одним з механізмів, що забезпечує сталий розвиток, є імпакт-інвестування, який спрямований на досягнення конкретних соціальних та екологічних результатів, що забезпечують значущі зміни та водночас приносять фінансову вигоду. Цей підхід не обов'язково має бути прибутковим, навіть нижче се-

редньої норми, але такі інвестиції мають в собі соціальні чи екологічні цілі, результат яких є прозорим і відкритим перед суспільством. Заради ефективного впровадження імпакт-інвестицій необхідно використовувати чіткий план встановлення екологічного та соціального впливу проектів та забезпечувати взаємодію різних зацікавлених сторін. Ми вважаємо, що ця стратегія є необхідною для забезпечення такої моделі сталого виробництва, що матиме позитивні наслідки в майбутньому [2].

Ще одним джерелом фінансування є стале інвестування, тобто довготривалі вкладення фінансів у активи компаній, які у своєму виробництві дотримуються принципів зеленої економіки. Аналізуючи зарубіжний досвід, можемо зазначити, що великі іноземні компанії зацікавлені у розвитку сталого виробництва, що проявляється у збільшенні інвестування у сталу діяльність. У Європі загалом це 17 % прибутків, в Україні у 2020 р. на фінансування було виділено приблизно 41 300 млн. грн. [7].

Отже, бачимо, що забезпечення фінансами сталий розвиток має в собі систему різних інструментів та механізмів, що направлені на мінімізацію соціальних, екологічних та економічних проблем, що стоять наразі перед суспільством.

Висновок. Сучасний розвиток виробництва, що активно підтримується новими технологіями, несе значний вплив на навколишнє середовище та здоров'я людей, створюючи довготривалі екологічні проблеми. Для вирішення цих викликів необхідно впроваджувати концепцію сталого розвитку, ключовим елементом якої є зелена економіка. Ця модель спрямована на зменшення екологічних ризиків та ефективне використання ресурсів за допомогою міжнародних, державних та приватних інвестицій.

Важливу роль у переході до сталого розвитку відіграють фінансові інструменти, такі як зелені кредити, облігації сталого розвитку, інвестиційні фонди та імпакт-інвестування. Їхнє впровадження дозволяє мобілізувати фінансові ресурси для екологічно орієнтованих проектів. Україна вже робить перші кроки у цьому напрямку, розвиваючи еко-банкінг та працюючи над створенням фондів зелених інвестицій.

Глобальний досвід демонструє потенціал фінансових механізмів для вирішення соціальних, екологічних і економічних проблем. Їхнє активне використання в Україні сприятиме стабілізації внутрішнього ринку, розвитку відновлюваних джерел енергії та забезпеченню сталого зростання. Для досягнення цих цілей важливо створити прозору законодавчу базу та забезпечити взаємодію різних зацікавлених сторін, спрямованих на реалізацію принципів зеленої економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волкова, Є.С. (2022). Фінансові інструменти забезпечення сталого розвитку компанії. Організаційний комітет: Голова оргкомітету, 84. URL: <http://iuf.edu.ua/wp-content/uploads/images/stories/conferences/conferenceiuf2018.pdf#page=84>.
2. Відновлювані джерела енергії в Україні [Електронний ресурс] – https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/ua/pdf/2019/09/Renewables-Report_2019-ua.pdf.
3. Davydiuk, O., Ivanova, H., Sivash, O., Lisohorova, K., Sharenko, M., Klierini, H. Directions for improving the concept of technology for the purpose of financial support for their transfer within the European Union. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 1 (13 (127)), 113–121, 2024. URL: <https://journals.uran.ua/eejet/article/view/299032/291758>.
4. Сагайдак, Ю., & Харченко, Т. (2022). Формування «зеленої» моделі післявоєнного відновлення економіки України. *Bulletin of Sumy National Agrarian University*, (1 (91)), 33–38. <https://doi.org/10.32782/bsnau.2022.1.5>.
5. Тарасенко, А. (2024). Роль фінансових установ у забезпеченні сталого розвитку України. *Економіка та суспільство*, (59). URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3395/3322>.
6. Tovkun, L., Davydiuk, O., Ostapenko, I., Sharenko, M., Shulga, T. (2022). Formation of regulatory means to fix technology efficiency criteria for its further financing and budget support. the experience of ukraine and prospects for improvement under the conditions of martial law. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 6 (13 (120)), 59–66. 2022. URL: <http://journals.uran.ua/eejet/article/view/268514/265789>.
7. Томашук І.В. (2022). Зелена економіка як запорука сталого розвитку. Авіація, промисловість, суспільство. Матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. м. Кременчук, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кременчуц. льотний коледж. URL: <http://socrates.vsau.org/repository/getfile.php/31003.pdf>.
8. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України» від 30.06.2023 № 3220-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 33. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3220-20#Text>.

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.64>

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄС ТА УКРАЇНИ

Баран А.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційної діяльності та соціальних наук
Тернопільського національного технічного університету,
міжнародний дослідник Оснабрюцького університету*

Баран А.В. Порівняльний аналіз правового статусу військовослужбовців в державах-членах ЄС та Україні.

У статті проаналізовано правовий статус військовослужбовців, особливості правового регулювання військової служби, а також взаємозв'язок між військовими обов'язками, громадянськими правами та свободами. Зазначено, що проблематика правового статусу військовослужбовців потребує вдосконалення, особливо в сучасних умовах військової агресії. Автор наголошує на важливості використання досвіду країн Європейського Союзу для вдосконалення національного законодавства та узгодження його з міжнародними стандартами. Розглянуто концепцію політичної нейтральності військовослужбовців, яка є базовим елементом забезпечення функціональності та довіри до збройних сил. Проведено порівняльний аналіз правових підходів до цього питання у країнах ЄС, зокрема у Франції, Німеччині, Іспанії, Данії та Великобританії. Висвітлено особливості реалізації прав військовослужбовців, їхньої участі в громадських об'єднаннях, а також обмеження на участь у політичній діяльності, що забезпечують баланс між інтересами військової служби та статусом військовослужбовців.

Окрему увагу приділено питанням дисциплінарної відповідальності військовослужбовців, особливостям накладення дисциплінарних стягнень, механізмам захисту прав військових у дисциплінарних провадженнях, а також ролі цих механізмів у підтриманні військової дисципліни. Наведено порівняння норм українського законодавства та правових підходів країн ЄС, включаючи диференціацію видів дисциплінарних санкцій, порядок притягнення до відповідальності, а також співвідношення дисциплінарної та кримінальної відповідальності.

Досліджено питання гармонізації регулювання робочого часу, відпочинку та відпусток військовослужбовців. У цьому контексті проаналізовано моделі «постійної готовності», особливості нормативного регулювання часу виконання службових обов'язків, а також порівняння з положеннями трудового права європейських держав.

Підсумовано, що інтеграція європейського досвіду в правову систему України є необхідною умовою для гармонізації законодавства про військову службу. Це дозволить підвищити ефективність функціонування збройних сил України, забезпечити належний захист прав військовослужбовців, а також зміцнити правопорядок і військову дисципліну в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: правовий статус, військовослужбовець, права та обов'язки, відповідальність, військова служба.

Baran A.B. The concept of «Citizens in uniform»: a comparative analysis of the legal status of soldiers in the EU Member States and Ukraine.

The article analyses the legal status of military personnel, the specific features of the legal regulation of their service, and the interrelation between military duties, civil rights, and freedoms. It is noted that the legal status of military personnel requires improvement, especially in the current context of military aggression. The author emphasizes the importance of utilizing the experience of European Union countries to enhance national legislation and align it with international standards. The concept of political neutrality of military personnel, which is a fundamental element in ensuring the functionality and trust in the armed forces, is explored. A comparative analysis of legal approaches to this issue in EU countries, including France, Germany, Spain, Denmark, and the United Kingdom, is presented. The study highlights the peculiarities of the exercise of voting rights by military personnel, their participation in public associations, and the restrictions on political activity that balance the interests of military service and the status of military personnel.

Special attention is given to the issues of disciplinary liability of military personnel, the specifics of imposing disciplinary sanctions, mechanisms for protecting the rights of military personnel in disciplinary proceedings, and the role of these mechanisms in maintaining military discipline. A comparison of

Ukrainian legislation and legal approaches in EU countries is provided, including the differentiation of types of disciplinary sanctions, the procedure for bringing personnel to account, and the correlation between disciplinary and criminal liability.

The study also examines the harmonization of the regulation of working hours, rest periods, and leave for military personnel. In this context, models of «constant readiness,» the peculiarities of regulatory provisions concerning duty hours, and comparisons with labor law norms in European countries are analyzed.

It is concluded that integrating European experience into Ukraine's legal system is a necessary condition for harmonizing military service legislation. This will improve the efficiency of the Armed Forces of Ukraine, ensure adequate protection of the rights of military personnel, and strengthen law and order as well as military discipline in the face of modern challenges.

Key words: legal status, soldiers, rights and obligations, responsibility, military service.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях, коли Україна вже третій рік веде героїчну боротьбу за свою територіальну цілісність та незалежність у протистоянні з російською агресією, надзвичайно важливим завданням стає вдосконалення системи обороноздатності. Центральним елементом цієї системи є сучасні, добре оснащені та боєздатні Збройні Сили України, здатні реагувати на сучасні виклики. Проте досягнення цієї мети неможливе без забезпечення соціальних гарантій, прав і свобод військовослужбовців, а також створення умов для їхньої ефективної служби та мотивації. Ключовим аспектом цього є чітке та прозоре визначення правового статусу військовослужбовців, який охоплює їх права, обов'язки та відповідальність.

Перспектива інтеграції України до системи загальноєвропейської безпеки, включно зі спільною армією ЄС, також висуває додаткові вимоги до змін українського законодавства. Така адаптація є не лише вимогою часу, але й стратегічним кроком до зміцнення обороноздатності держави, підвищення рівня довіри міжнародних партнерів та інтеграції до європейського безпекового простору.

Мета дослідження полягає у порівняльному аналізі правового статусу військовослужбовців в Україні та країнах-членах Європейського союзу задля подальшої перспективи гармонізації військового законодавства з нормами держав-членів Європейського Союзу, що сприятиме створенню уніфікованих стандартів у сфері оборони.

Стан опрацювання проблематики. Правовий статус військовослужбовців в Україні досліджують у своїх наукових працях такі вчені, як І. Бородин, С. Пасіка, В. Пашинський, Л. Медвідь, Б. Шамрай, О. Кривенко, Ю. Савченко та ін. І хоча проблематика воєнної сфери у правовій науці є об'єктом багатьох наукових досліджень, правовий статус військовослужбовців держав-членів Європейського Союзу у порівняльному аспекті з українським залишається недостатньо дослідженим.

Виклад основного матеріалу. Концепція правового статусу військовослужбовця, яка варта уваги та є невід'ємною складовою військового права більшості країн-членів Європейського Союзу має назву «Громадяни у формі». Ця концепція була розроблена німецькими законодавцями та базується на гармонійному поєднанні громадянських прав і військових обов'язків. Як зазначено у принципах внутрішнього лідерства Бундесверу: «Усі солдати Бундесверу є громадянами у формі. Це означає, що на них поширюються основні права, але також вони зобов'язані особливою відданістю цим цінностям. Солдати захищають безпеку Німеччини, зокрема в рамках міжнародних союзів. Бундесвер не вимагає безумовної покори. Остаточне рішення приймається совістю кожної людини. Виховання совісті є завданням історичної та політичної освіти, життєвих уроків і лідерства через приклад. Громадянська діяльність вимагає політичної освіченості. Як громадяни у формі, солдати зобов'язані виховувати себе політично. Принципи внутрішнього лідерства спрямовують їх і надають орієнтири» [1]. Дана концепція визначає, що обмеження прав військовослужбовців можуть бути застосовані лише за виключних обставин, щоб забезпечити функціональність збройних сил, відповідно до стандартів, визначених Європейською конвенцією з прав людини. Європейський суд з прав людини неодноразово підтверджував, що військові, хоча й мають спеціальні обмеження, все ж зберігають основні права, що не можна порівнювати з обмеженнями, накладеними на цивільних осіб. Така правова ситуація є універсальною для більшості європейських держав, що підтверджує загальність підходу до правового статусу військовослужбовців в рамках Європейського Союзу.

Щодо українського законодавства, то, на думку В. Пашинського, попри доволі розгалужену систему нормативно-правових актів у цій сфері, правове регулювання прав та обов'язків військовослужбовців загалом не можна визнати досконалим [2]. Тому, вважаємо, що для українського законодавства буде доцільно втілити зазначену модель, оскільки вона може стати ефективним інструментом для вдосконалення правового регулювання військової служби та забезпечення балансу між військовими обов'язками і громадянськими правами.

Звернемо увагу на детальний аналіз окремих прав та свобод військовослужбовців згідно українського законодавства у порівняльному аспекті з особливостями правового статусу військових у країнах Європейського Союзу.

Політична нейтральність військовослужбовців. У Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» існує чітка заборона на участь військовослужбовців у політичних партіях, організаціях, рухах і страйках. Проте, цей закон не встановлює обмежень щодо участі в публічних заходах, включаючи політичні, а також не забороняє створення власних громадських об'єднань. Військовослужбовці України мають повне право на активне і пасивне виборче право, а також на участь у всеукраїнських і місцевих референдумах. Вони можуть бути обраними до місцевих рад або Верховної Ради України, і в разі обрання депутатом, прикомандировуються до відповідної ради з збереженням військової служби на період виконання депутатських повноважень [3].

Подібно до цього, більшість держав-членів Європейського Союзу також дотримуються принципу політичної нейтральності у відношенні до військовослужбовців, хоча ступінь обмежень щодо їх політичної діяльності поза службою варіюється. Обмеження щодо політичної діяльності умовно можна поділити на такі: «сильно обмежувальні політики» (повна заборона військовослужбовцям вступати в політичну діяльність партій, які балотуються на виборні політичні посади або участь у демонстраціях під час служби в збройних силах. Така політика спрямована на забезпечення нейтралітету шляхом ізоляції військових від політичного життя (Румунія). У Франції, Польщі та Іспанії політична нейтральність є фактично конституційною цінністю, і військовослужбовці цих країн повинні утримуватися від політичної діяльності навіть поза службою. У цих державах членство у політичних партіях суворо заборонене; помірно обмежувальні політики (У Фінляндії військовим заборонено вступати у політичні партії або брати участь у партійній політиці, але можна балотуватися на місцевих виборах як незалежний кандидат, проте заборонена передвиборча реклама у військовій формі. Також у таких країнах, як Бельгія, Італія та Великобританія, існують помірковані обмеження, і військовослужбовці можуть брати участь у політичній діяльності за певних умов, але не використовуючи своє військове звання або статус); найменш обмежувальні політики дозволяють військовим брати участь в політичній діяльності, за умови, що це не буде перешкоджати виконанню військового обов'язку. У Данії та Німеччині військові мають право на політичну активність поза службовими годинами, що включає членство в політичних партіях і участь у політичних ініціативах, за умови дотримання військового дисциплінарного права. У Нідерландах навіть дозволяється брати участь у демонстраціях на військових установках за умови отримання відповідного дозволу від органів влади [4].

Усі військовослужбовці країн ЄС мають активне виборче право і технічно можуть балотуватися на виборні посади, хоча існують практичні обмеження. У Франції та Великій Британії, зокрема, військовослужбовці, які бажають балотуватися повинні брати відпустку або подавати заяву про відставку, і навіть у разі неуспіху на виборах не можуть повернутися на попередні військові посади [5].

Що стосується свободи асоціацій, то в деяких європейських країнах військовослужбовці мають право створювати професійні спілки та брати участь у їх діяльності (наприклад, у Бельгії, Данії, Німеччині, Люксембурзі, Нідерландах та Польщі). Водночас у Франції, Італії та Іспанії це категорично заборонено, оскільки вважається, що така діяльність може порушити військову дисципліну. У цих країнах замість професійних спілок функціонує інститут військового омбудсмена для захисту прав військовослужбовців [6].

Обов'язки військовослужбовців та дисциплінарна відповідальність. Військова служба вимагає високого рівня відповідальності від військовослужбовців, точного виконання своїх обов'язків і суворого дотримання вимог закону. Українське законодавство в цій сфері має багато спільного з правовими системами держав-членів ЄС, зокрема у визначенні обов'язків військових, які поділяються на загальні, посадові та спеціальні, і закріплюються в статутах збройних сил. Основним завданням у цій сфері є забезпечення дисципліни, адже обов'язки військовослужбовців передбачають не лише точне виконання наказів, а й високі стандарти відповідальності за порушення дисципліни [7].

Одним із дискусійних аспектів є питання беззастережного виконання наказів. Військові статuti України, а також Бельгії, Німеччини, Люксембургу, Нідерландів, Польщі та Іспанії, передбачають обов'язок військовослужбовця беззастережно виконувати накази керівництва, за винятком випадків явно злочинних наказів. Однак, в інших країнах, зокрема в Данії, Італії, Франції та Великобританії, накази повинні відповідати не лише кримінальному законодавству, а й загальним нормам правового порядку.

Щодо дисциплінарної відповідальності, порушення військової дисципліни може призвести до накладення дисциплінарних стягнень. Українське законодавство передбачає значно ширший пере-

лік покарань, включаючи зауваження, догану, сувору догану, позбавлення чергового звільнення, попередження про неповну службову відповідність, пониження в посаді або званні, а також звільнення з військової служби. У країнах ЄС перелік дисциплінарних стягнень є значно обмеженішим, включаючи догану, грошовий штраф, обмеження вільного пересування та арешт [8].

Процедури накладення дисциплінарних стягнень також мають суттєві відмінності. В Україні рішення про накладення стягнення може передувати службовим розслідуванням, а військовослужбовці мають право подати скаргу чи звернутися до суду у разі незаконного притягнення до відповідальності [9]. У Німеччині, згідно з національним законодавством, кожен випадок арешту військовослужбовця має бути погоджений із суддею, що забезпечує додаткові гарантії прав. У Франції догану можна оголосити лише офіцерам, а в Бельгії є обмеження щодо свободи пересування лише для призовників. Крім того, тривалість обмеження свободи пересування варіюється в залежності від країни: у Нідерландах — не більше чотирьох днів, у Іспанії — до восьми днів, в Данії — до двох тижнів, а в Німеччині — до трьох тижнів [5].

Ці відмінності у підходах до обов'язків військовослужбовців та дисциплінарної відповідальності показують важливість узгодження національних норм із європейськими стандартами для забезпечення ефективності та правової справедливості в системах оборони європейських країн.

У разі вчинення протиправних дій військовослужбовці в Україні підлягають не лише дисциплінарній, але й адміністративній та кримінальній відповідальності. Зокрема, згідно зі статтею 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП), військовослужбовці можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, що включають порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності (ст. 172-4), порушення вимог фінансового контролю (ст. 172-6) та інші. Окрім того, стаття 212-2 КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю, а стаття 212-5 КУпАП — за порушення порядку обліку, зберігання та використання документів, що містять конфіденційну інформацію.

Крім адміністративної відповідальності, передбачена кримінальна відповідальність за корупційні правопорушення. Так, стаття 369-2 Кримінального кодексу України (КК України) встановлює відповідальність за зловживання впливом посадових осіб, які уповноважені на виконання функцій держави. Стаття 422 КК України передбачає кримінальну відповідальність за розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, а також за втрату документів чи матеріалів, що містять такі відомості [10; 11].

Важливо відзначити, що в більшості країн Європейського Союзу, зокрема у Бельгії, Данії, Італії, Люксембурзі, Нідерландах, Німеччині, Франції та Іспанії, окрім загального Кримінального кодексу, існує спеціальне законодавство, яке регулює військові злочини. Це спеціалізоване законодавство, відоме як Військовий кримінальний кодекс (Military Penal Code) [12], встановлює відповідальність за злочини, що посягають на порядок проходження військової служби. Військовий кримінальний кодекс розглядається як *lex specialis* по відношенню до загального кримінального права, що дозволяє ефективно регулювати специфічні правопорушення у військовій сфері.

Що стосується робочого часу та відпусток, у деяких країнах ЄС, таких як Франція та Іспанія, існує модель «постійної готовності військового», що означає, що військовослужбовці зобов'язані бути в постійній бойовій готовності та доступності для виконання службових обов'язків, навіть поза звичайним робочим часом. Водночас у таких країнах, як Данія, Німеччина, Нідерланди, а також в Україні, норми, що регулюють питання відпусток та робочого часу для військових, наближені до загальних норм трудового права [5].

Висновки. Здійснений нами короткий порівняльний аналіз правового статусу військовослужбовців відповідно до українського законодавства та законодавства країн-членів Європейського Союзу виявив як спільні риси, так і суттєві відмінності, що потребують узгодження та вдосконалення. Інтеграція європейського досвіду у військове право України, зокрема впровадження концепції «Громадяни у формі», є важливою передумовою для гармонізації українського законодавства із сучасними міжнародними стандартами. Ця концепція дозволить оптимізувати функціонування Збройних сил України, забезпечити надійний захист прав і свобод військовослужбовців, зміцнити правопорядок і військову дисципліну, а також підвищити рівень довіри суспільства до військової служби. Вона передбачає баланс між військовими обов'язками та дотриманням основоположних прав і свобод, що є особливо актуальним у контексті демократичних перетворень та безпекових викликів, які постають перед Україною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Staatsbürger in Uniform. URL: <https://www.bmvg.de/de/themen/verteidigung/innere-fuehrung/staatsbuerger-in-uniform>.

2. Пашинський В.Й., Медвідь Л.П., Шамрай Б.М. Правовий статус та соціальний захист військовослужбовців: поняття і правове регулювання. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-320-0-33> (2023).
3. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>.
4. Human Rights of Armed Forces Personnel: COMPENDIUM OF STANDARDS, GOOD PRACTICES AND RECOMMENDATIONS URL: www.osce.org/files/f/documents/2/6/576219.pdf.
5. Nolte, Georg. *European military law systems*. Berlin: De Gruyter Recht, reprint 2012. 908 p.
6. The Right of Association in the Armed Forces – Citizen in Uniform. *This article is part of EUROMIL's European Elections 2024 project*. URL: <https://euromil.org/the-right-of-association-in-the-armed-forces-citizen-in-uniform>.
7. Статуту Збройних Сил України, затверджені Законами України від 24 березня 1999 року № 548-XIV, № 551-XIV, № 550-XIV, № 549-XI. URL: <https://tck.pl.ua/wp-content/uploads/2021/02/Statuty-ZSU.pdf>.
8. Human rights of members of the armed forces Recommendation CM/Rec (2010) 4 and explanatory memorandum URL: <https://policehumanrightsresources.org/content/uploads/2016/06/CoE-Guidelines-on-Human-Rights-of-members-of-the-armed-forces.pdf?x86271>.
9. Основні права військовослужбовців. Довідник. URL: https://www.mil.gov.ua/content/social_adaptation/osnovni_prava_vs_2020.pdf.
10. Бородін І, Пасіка С. *Правовий статус військовослужбовців в Україні. European Political and Law Discourse*, Vol. 4, Issue 1, 2017. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-1/29.pdf>.
11. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
12. The Consolidated Penal Code of Denmark (Consolidated Act No. 1052 of July 4, 2016). URL: <http://www.wipo.int/wipolex/en/details.jsp?id=1115>.

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.65>

ФІНАНСОВО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Білокінь Д.С.,*студент 3 курсу,**факультет слідчої та детективної діяльності**Національного юридичного університету**імені Ярослава Мудрого***Костенко В.І.,***студент 3 курсу,**факультет слідчої та детективної діяльності**Національного юридичного університету**імені Ярослава Мудрого*

Білокінь Д.С., Костенко В.І. Фінансово-правове регулювання оборонних закупівель.

Стаття присвячена дослідженню фінансово-правового регулювання оборонних закупівель в умовах воєнного стану в Україні. Особливу увагу приділено аналізу чинної нормативно-правової бази, яка регулює процедури закупівель для забезпечення обороноздатності держави. У статті розглянуто ключові аспекти функціонування та реалізації оборонних закупівель, включаючи планування, фінансування, укладання контрактів і контроль за виконанням зобов'язань. В умовах воєнного стану актуальними стають питання оперативності й ефективності витрачання бюджетних коштів. Це досягається завдяки спрощенню процедур закупівель, розширенню повноважень державних замовників і впровадженню спеціальних механізмів для швидкого реагування на нагальні потреби.

Окремо розглянуто проблему прозорості оборонних закупівель, що ускладнюється необхідністю дотримання режиму секретності. Баланс між прозорістю й конфіденційністю є критично важливим для запобігання корупційним ризикам та гарантування ефективного використання коштів. Проаналізовано міжнародний досвід країн НАТО, які впровадили сучасні інструменти моніторингу, управління ризиками й забезпечення прозорості закупівель, зокрема електронні платформи, механізми контролю за контрактами та системи управління конкурентністю. Адаптація цих практик в Україні є важливим напрямом реформування оборонних закупівель, враховуючи стратегічний курс держави на євроатлантичну інтеграцію.

У статті запропоновано конкретні рекомендації щодо вдосконалення фінансово-правового регулювання оборонних закупівель. Серед них — розвиток електронних платформ для управління закупівлями, гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, посилення контролю за виконанням контрактів і підвищення професійного рівня персоналу, який займається закупівлями. Окрему увагу приділено створенню прозорих процедур для державних замовників, які дозволяють мінімізувати корупційні ризики.

Зроблено висновок, що впровадження зазначених змін сприятиме забезпеченню прозорості, ефективності та конкурентності оборонних закупівель, що, своєю чергою, дозволить підвищити обороноздатність України.

Ключові слова: оборонні закупівлі, фінансування, воєнний стан, законодавство, контроль, ефективність.

Bilokin D.S., Kostenko V.I. Financial and legal regulation of defense procurement.

The research is dedicated to the study of financial and legal regulation of defense procurement during martial law in Ukraine. Special attention is given to analyzing the current legal framework governing procurement procedures to ensure the state's defense capability. The article examines key aspects of the functioning and implementation of defense procurement, including planning, financing, contract conclusion, and monitoring the fulfillment of obligations. In the context of martial law, issues of operational efficiency and effective budget expenditure become particularly relevant. This is achieved through the simplification of procurement procedures, the expansion of the powers of state customers, and the introduction of special mechanisms for promptly addressing urgent needs.

Special attention is paid to ensuring procurement transparency while considering state secrecy requirements and security restrictions. Balancing transparency and confidentiality is crucial to mitigating corruption risks and ensuring the effective use of funds. The article analyzes the international experience

of NATO member states, which have implemented modern tools for monitoring, risk management, and ensuring procurement transparency, including electronic platforms, mechanisms for contract control, and systems for managing competitiveness. Adapting these practices in Ukraine is an important direction for reforming defense procurement, considering the state's strategic course toward Euro-Atlantic integration.

The article proposes specific recommendations for improving the financial and legal regulation of defense procurement. These include the development of electronic platforms for procurement management, harmonization of national legislation with international standards, strengthening control over contract execution, and improving the professional qualifications of procurement personnel. Particular attention is paid to creating transparent procedures for state customers, which help minimize corruption risks.

Based on the conducted research, that the implementation of these changes will promote transparency, efficiency, and competitiveness in defense procurement, thereby enhancing Ukraine's defense capabilities.

Key words: defense procurement, financing, martial law, legislation, control, efficiency.

Постановка проблеми. В умовах широкомасштабної збройної агресії проти України особливої актуальності набуває питання ефективного фінансово-правового регулювання оборонних закупівель. Необхідність оперативного забезпечення Збройних Сил України необхідним озброєнням, військовою технікою та матеріально-технічними засобами вимагає створення дієвої системи правового регулювання закупівель у сфері оборони, яка б забезпечувала баланс між оперативністю, ефективністю використання бюджетних коштів та належним рівнем контролю. Особливої гостроти набувають питання прозорості оборонних закупівель, мінімізації корупційних ризиків та забезпечення належного рівня секретності в умовах воєнного стану.

Мета дослідження: комплексний аналіз теоретичних та практичних аспектів фінансово-правового регулювання оборонних закупівель в Україні, виявлення проблемних питань та обґрунтування напрямів удосконалення нормативно-правового забезпечення у цій сфері з урахуванням міжнародних стандартів та практик країн-членів НАТО.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичним та практичним аспектам фінансово-правового регулювання оборонних закупівель присвячені праці таких вітчизняних науковців, як О.П. Голота, О.О. Котляренко, які досліджували загальні засади правового регулювання оборонних закупівель. Міжнародний досвід регулювання оборонних закупівель аналізували В.П. Горбулін, В.С. Шеховцов. Водночас, враховуючи динамічні зміни у законодавстві та нові виклики, пов'язані з воєнним станом, питання комплексного дослідження фінансово-правового регулювання оборонних закупівель потребує подальшого наукового опрацювання.

Виклад основного матеріалу Оборонні закупівлі являють собою складний та багатоаспектний процес придбання товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб сектору безпеки і оборони. Відповідно до Закону України «Про оборонні закупівлі», це специфічна процедура придбання або закупівлі товарів, робіт і послуг, необхідних для виконання завдань у сфері національної безпеки та оборони [6]. Особливістю оборонних закупівель є їх стратегічне значення для забезпечення обороноздатності держави, що зумовлює особливий правовий режим їх здійснення та контролю.

Фінансово-правове регулювання оборонних закупівель являє собою комплексний правовий інститут, що впорядковує відносини з планування, реалізації та контролю за придбанням озброєння, військової техніки та інших товарів для потреб оборони. Специфіка цих відносин характеризується підвищеною секретністю та особливими вимогами до учасників закупівель.

Сутність фінансово-правового регулювання оборонних закупівель розкривається через його основні функції: регулятивну, контрольну та охоронну. Регулятивна функція забезпечує впорядкування відносин між суб'єктами оборонних закупівель, встановлення чітких правил та процедур здійснення закупівель. Контрольна функція реалізується через систему державного фінансового контролю та аудиту оборонних закупівель. Охоронна функція спрямована на захист державних інтересів та забезпечення національної безпеки при здійсненні оборонних закупівель.

Підходи до фінансово-правового регулювання оборонних закупівель базуються на поєднанні імперативного та диспозитивного методів правового регулювання. Імперативний метод переважає у питаннях планування закупівель, визначення процедур та здійснення контролю. Диспозитивний метод застосовується при визначенні умов договорів та взаємодії з постачальниками.

Особливе значення в системі фінансово-правового регулювання має бюджетне планування оборонних закупівель, яке повинно забезпечувати своєчасне та повне фінансування потреб оборони. Це передбачає розробку середньострокових та довгострокових програм розвитку озброєння та військової техніки, формування державного оборонного замовлення та визначення пріоритетів

фінансування.

В умовах воєнного стану особливого значення набуває гнучкість фінансово-правового регулювання, яка дозволяє оперативно реагувати на зміни потреб оборони при збереженні належного рівня контролю за використанням державних коштів. Це вимагає впровадження спеціальних процедур прискорених закупівель та механізмів оперативного прийняття рішень.

Таким чином, фінансово-правове регулювання оборонних закупівель є складною системою правових норм та механізмів, спрямованих на забезпечення ефективного використання державних коштів при задоволенні потреб оборони. Воно повинно забезпечувати баланс між оперативністю здійснення закупівель, ефективністю використання бюджетних коштів та належним рівнем контролю.

Нормативно-правова база регулювання оборонних закупівель в Україні становить складну багаторівневу систему правових актів різної юридичної сили, що охоплює як національне законодавство, так і міжнародні документи. Конституційний рівень регулювання визначається положеннями Основного Закону, зокрема статтями 17 та 92, які встановлюють загальні засади забезпечення обороноздатності держави та окреслюють, що виключно законами України регулюються основи національної безпеки та організації Збройних Сил України [2].

Центральне місце в системі спеціального законодавства посідає Закон України «Про оборонні закупівлі», прийнятий у 2020 році, який визначає загальні правові засади планування, порядок формування обсягів та особливості здійснення закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення [6]. Цей нормативно-правовий акт визначає загальні правові засади планування, особливості формування обсягів та порядок здійснення закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення. Важливе значення мають також Закони України «Про національну безпеку України», «Про державне оборонне замовлення» та «Про особливості здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для гарантованого забезпечення потреб оборони в особливий період», які формують комплексну законодавчу базу у сфері оборонних закупівель.

Фінансово-правові аспекти оборонних закупівель регламентуються положеннями Бюджетного кодексу України та Законів України «Про оборонні закупівлі», «Про публічні закупівлі» [8]. А також щорічними законами про Державний бюджет України, які визначають обсяги та напрями фінансування оборонних потреб. Підзаконне регулювання здійснюється через систему нормативних актів Кабінету Міністрів України, наказів Міністерства оборони України та інших силових відомств, які деталізують процедурні аспекти здійснення закупівель [3].

Міжнародний вимір нормативно-правового регулювання оборонних закупівель набуває особливого значення в контексті євроатлантичної інтеграції України. Співпраця з НАТО регулюється комплексом документів, включаючи Угоду про партнерство, стандарти НАТО щодо озброєння та військової техніки, документи з кодифікації предметів постачання та регламенти забезпечення якості оборонної продукції. Європейське законодавство, зокрема Директива 2009/81/ЄС та відповідні регламенти ЄС, встановлює рамкові вимоги до здійснення оборонних закупівель та експортного контролю товарів військового призначення.

В умовах воєнного стану відбувається активна трансформація нормативно-правової бази з метою спрощення та прискорення процедур оборонних закупівель, під час його дії процедури оборонних закупівель регулюються Постановою Кабінету Міністрів України № 1275. Відповідно до її положень, державні замовники здійснюють більшість закупівель товарів, робіт і послуг без використання конкурентних процедур, передбачених Законами України «Про оборонні закупівлі» та «Про публічні закупівлі», укладаючи прямі договори [4]. Запроваджено особливий порядок здійснення закупівель, спрощено процедури імпорту військової продукції та прийняття на озброєння нових зразків техніки. Водночас залишається актуальним питання забезпечення прозорості та підзвітності оборонних закупівель через впровадження електронних систем, посилення парламентського контролю та розширення можливостей громадського моніторингу в межах, що не порушують державну таємницю.

Двосторонні та багатосторонні міжнародні договори про військово-технічне співробітництво формують окремий пласт нормативного регулювання, встановлюючи правові рамки для міждержавної взаємодії у сфері оборонних закупівель. Ці документи включають угоди про військово-технічне співробітництво, меморандуми про взаєморозуміння та міжурядові угоди про взаємні поставки озброєння та військової техніки.

Таким чином, сучасна нормативно-правова база регулювання оборонних закупівель являє собою динамічну систему, що постійно розвивається відповідно до викликів часу та потреб забезпечення обороноздатності держави. Вона характеризується комплексністю, багаторівністю та тенденцією до гармонізації з міжнародними стандартами, насамперед стандартами НАТО, що відповідає стратегічному курсу України на євроатлантичну інтеграцію.

Сучасне законодавство України у сфері оборонних закупівель зазнало суттєвих трансформацій, особливо після початку широкомасштабної збройної агресії. Ключовим нормативним актом

залишається Закон України «Про оборонні закупівлі», який запровадив нову систему класифікації предметів закупівель за ступенем секретності та вдосконалив механізми планування закупівель. Цей закон встановив три категорії закупівель: відкриті, закриті та спрощені, що дозволило диференціювати підходи до здійснення закупівель залежно від їх специфіки та вимог секретності.

Важливим кроком стало запровадження трирічного планування оборонних закупівель, що дозволяє забезпечити стратегічний підхід до формування оборонного замовлення [3]. Законодавство передбачає можливість укладання довгострокових контрактів, що створює передумови для системного розвитку оборонно-промислового комплексу. Водночас, в умовах воєнного стану були внесені зміни, які спростили процедури закупівель для оперативного забезпечення потреб збройних сил.

У сфері контролю за оборонними закупівлями законодавство встановлює багаторівневу систему моніторингу, яка включає державний фінансовий контроль, внутрішній аудит замовників та парламентський нагляд. Особлива увага приділяється питанням ціноутворення на продукцію оборонного призначення, для чого запроваджено спеціальні методики формування цін та механізми контролю за їх обґрунтованістю.

Практична реалізація оборонних закупівель в Україні стикається з низкою суттєвих викликів. Перш за все, це необхідність забезпечення оперативності закупівель в умовах воєнного стану при збереженні належного рівня контролю за використанням бюджетних коштів. Спрощення процедур закупівель, з одного боку, дозволило прискорити постачання необхідного озброєння та військової техніки, але з іншого – створило додаткові ризики неефективного використання ресурсів.

У сфері оборонних закупівель наявна системна проблема обмеженості конкурентного середовища, що характеризується домінуванням закупівель у єдиного постачальника. Зазначена ситуація додатково ускладнюється необхідністю термінової диверсифікації джерел постачання внаслідок руйнування виробничої інфраструктури в умовах збройної агресії. Паралельно існує комплексна проблема забезпечення транспарентності закупівельних процедур при дотриманні належного рівня захисту державної таємниці, що набуває особливої актуальності в контексті міжнародних закупівель.

Встановлено наявність суттєвих недоліків у системі координації діяльності суб'єктів оборонних закупівель та синхронізації національних процедур з механізмами міжнародної військово-технічної допомоги. Імплементация стандартів НАТО потребує фундаментальної трансформації системи технічного регулювання та контролю якості, що створює додаткові виклики в умовах воєнного стану. Ефективність системи також знижується через дефіцит кваліфікованих фахівців, зокрема у сфері міжнародних закупівель та управління комплексними проектами.

Контрольно-наглядова система у сфері оборонних закупівель представлена багаторівневою інституційною структурою. Рахункова палата здійснює комплексний аудит ефективності використання бюджетних коштів. Державна аудиторська служба забезпечує поточний контроль шляхом проведення інспектувань та моніторингу закупівель, тоді як Міністерство фінансів реалізує казначейський контроль за відповідністю платежів бюджетним призначенням.

Служба безпеки України та правоохоронні органи здійснюють превентивні та контрольні заходи щодо запобігання правопорушенням у сфері закупівель та забезпечення захисту державної таємниці. Суттєву роль у системі контролю відіграють підрозділи внутрішнього аудиту замовників, діяльність яких в умовах воєнного стану набуває особливого значення для оперативного виявлення та мінімізації ризиків.

Система парламентського контролю, реалізована через діяльність профільних комітетів Верховної Ради України, забезпечує стратегічний нагляд за ефективністю оборонних закупівель. Парламентські слухання, депутатські запити та розслідування дозволяють виявляти системні проблеми та ініціювати необхідні законодавчі зміни [5].

Координація діяльності контролюючих органів здійснюється через механізми міжвідомчої взаємодії, обмін інформацією та проведення спільних контрольних заходів. Водночас існують проблеми з дублюванням функцій, неузгодженістю підходів до оцінки ефективності та недостатньою автоматизацією процесів контролю.

Важливим аспектом є забезпечення балансу між необхідністю збереження державної таємниці та потребою у прозорості контрольних заходів. Контролюючі органи повинні адаптувати свої методики та процедури до специфіки оборонних закупівель, забезпечуючи при цьому належний рівень захисту інформації.

Фінансово-правове регулювання оборонних закупівель в Україні характеризується суттєвими корупційними ризиками та нормативними недоліками, особливо щодо ціноутворення на оборонну продукцію та визначення єдиного постачальника. В умовах воєнного стану ці проблеми загострюються через необхідність термінових закупівель, коли оперативність забезпечення потреб оборони може використовуватися як підстава для уникнення конкурентних процедур.

Система контролю за виконанням контрактів та відповідальності постачальників потребує вдосконалення, особливо щодо перевірки якості продукції та дотримання термінів постачання. Планування закупівель страждає від недостатньої координації між замовниками та необґрунтованості потреб, що створює ризики нераціонального використання бюджетних коштів.

Надмірна секретність становить серйозну перешкоду для забезпечення прозорості та ефективності використання публічних коштів. Відсутність чітких критеріїв засекречування інформації обмежує можливості контролю та розвиток конкуренції. Система електронних закупівель має обмежене застосування в оборонній сфері, що ускладнює збір та аналіз даних про закупівлі.

В умовах обмеженої прозорості процесів закупівель украї важко виявляти правопорушення на ранніх стадіях [12].

США реалізує багаторівневу систему оборонних закупівель через Federal Acquisition Regulation (FAR) [11] та Defense Federal Acquisition Regulation Supplement (DFARS) [9], які встановлюють чіткі процедури, вимоги та механізми контролю за витрачанням коштів на оборонні потреби.

У Великобританії діє спеціалізована організація Defence Equipment and Support (DE&S) [8], яка відповідає за реалізацію оборонних закупівель та управління складними проектами. Організація тісно співпрацює з ОПК, в тому числі через реалізацію ініціатив державно-приватного партнерства (partnering agreements and private finance initiatives) [1].

Спільними рисами систем оборонних закупівель країн НАТО є впровадження електронних систем управління закупівлями, розвинена система аудиту, чіткі механізми ціноутворення та контролю за витратами. Країни альянсу активно використовують програми спільних закупівель для оптимізації витрат та забезпечення сумісності озброєнь.

Ключовим документом у сфері європейських оборонних закупівель є Директива 2009/81/ЄС [10], яка встановлює спільні правила здійснення оборонних закупівель для країн-членів ЄС. Європейське оборонне агентство (EDA) відіграє важливу роль у процесі гармонізації, розробляючи спільні стандарти та координуючи міждержавні проекти у сфері оборонних закупівель.

Щодо можливостей адаптації міжнародного досвіду в Україні, ключовими напрямками впровадження кращих практик можуть стати: впровадження електронних систем управління оборонними закупівлями за зразком систем, що використовуються в країнах НАТО та ЄС; адаптація національного законодавства до вимог Директиви 2009/81/ЄС [10]; розвиток системи професійної підготовки фахівців у сфері оборонних закупівель. Пріоритетними напрямками вдосконалення системи оборонних закупівель України є впровадження європейських практик офсетних угод та стандартів контролю якості, створення прозорих механізмів ціноутворення та розвиток електронних платформ закупівель. Важливим є спрощення процедур допуску приватних компаній до оборонних тендерів та створення умов для міжнародної кооперації. Реформування має включати посилення системи внутрішнього аудиту, антикорупційних механізмів та парламентського контролю, а також розвиток професійних компетенцій персоналу. Це сприятиме створенню ефективної системи оборонних закупівель та інтеграції України до євроатлантичних структур безпеки.

Висновки. У результаті проведеного дослідження фінансово-правового регулювання оборонних закупівель визначено, що система в Україні перебуває у процесі трансформації, спрямованої на підвищення ефективності та відповідності міжнародним стандартам. Виявлено системні проблеми: недостатню конкурентність ринку, обмежену прозорість процедур та інституційні виклики у контролі за витрачанням коштів. Дослідження досвіду країн НАТО та ЄС продемонструвало наявність ефективних механізмів організації оборонних закупівель, придатних для адаптації в Україні. Особливо цінним є досвід впровадження електронних систем управління закупівлями та розвитку конкурентного середовища. Першочерговими заходами вдосконалення мають стати: впровадження комплексної електронної системи управління закупівлями, розвиток конкурентного середовища та гармонізація нормативно-правової бази з міжнародними стандартами. Важливим є посилення інституційної спроможності контролюючих органів та розвиток механізмів міжнародної кооперації. Реалізація цих рекомендацій дозволить створити ефективну систему оборонних закупівель, що забезпечить потреби оборонного сектору та сприятиме інтеграції України до євроатлантичних структур безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аналіз міжнародного досвіду з організації системи державних закупівель озброєння та військової техніки / І. Tkach та ін. *Journal of Scientific Papers «Social development and Security»*. 2021. Т. 11, № 2. С. 178–197. URL: <https://doi.org/10.33445/sds.2021.11.2.16> (дата звернення: 27.12.2024).
2. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 27.12.2024).

3. Питання оборонних закупівель : Постанова Каб. Міністрів України від 03.03.2021 № 363: станом на 20 трав. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2021-п#Text> (дата звернення: 26.12.2024).
4. Про затвердження особливостей здійснення оборонних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану: Постанова Каб. Міністрів України від 11.11.2022 № 1275: станом на 17 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1275-2022-п#Text> (дата звернення: 27.12.2024).
5. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 №2469-VIII: станом на 9 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 26.12.2024).
6. Про оборонні закупівлі: Закон України від 17.07.2020 № 808-IX: станом на 16 берез. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#Text> (дата звернення: 26.12.2024).
7. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII: станом на 23 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text> (дата звернення: 26.12.2024).
8. Defence Equipment & Support. URL: <https://des.mod.uk/> (дата звернення: 27.12.2024).
9. DFARS / Acquisition.GOV. *Home / Acquisition.GOV.* URL: <https://www.acquisition.gov/dfars> (date of access: 27.12.2024).
10. Directive – 2009/81 – EN – EUR-Lex. *EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32009L0081> (date of access: 27.12.2024).
11. FAR / Acquisition.GOV. *Home / Acquisition.GOV.* URL: <https://www.acquisition.gov/browse/index/far> (date of access: 27.12.2024).
12. Shvydka T.I. Features of state regulation of defense procurements. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law.* 2024. Vol. 1, no. 81. P. 308–314. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.49> (date of access: 27.12.2024).

ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ З ФІЗИЧНОЇ ТЕРАПІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

Болдарь Г.Є.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри соціальної фармації

Національного фармацевтичного університету

Болдарь Г.Є. Еволюція та питання вдосконалення законодавства України з фізичної терапії та соціальної реабілітації.

У статті досліджено хронологію становлення спеціального законодавства України, що регулює суспільні відносини з фізичної терапії, реабілітації у сфері охорони здоров'я та соціальної реабілітації. На підставі проведеного історико-правового аналізу запропоновано поділ процесу розвитку цієї галузі законодавства на чотири основні етапи. На першому етапі (1991-2002) було прийнято Закон «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР», в тексті якого згадуються такі види реабілітації, як медична, соціальна, трудова та професійна, проте не надано визначення цих понять.

Другий етап (2003-2014) характеризується подальшим розвитком законодавства про різні види реабілітації осіб з інвалідністю та інших категорій населення, які опинилися у складних життєвих обставинах. В цей період були прийняті Закони України «Про соціальні послуги», «Про реабілітацію інвалідів в Україні», ратифікована Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю. На третьому етапі (2015-2019) у відповідних постановах Кабінету Міністрів України та наказах Міністерства охорони здоров'я України були врегульовані питання освіти та кваліфікаційних характеристик для посад фахівців з реабілітації.

Четвертий етап (з 2020) розпочинається з прийняття 3 грудня 2020 р. Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я». У зв'язку з цим необхідні зміни були внесені до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». Показано, що з урахуванням виникнення різних соціально-економічних факторів, законодавство у сфері реабілітації постійно оновлюється. Акцентовано увагу, що на цьому етапі було врегульовано питання надання реабілітаційної допомоги дорослим та дітям амбулаторно та в умовах стаціонару за програмою державних медичних гарантій. Сплату за надання цих реабілітаційних послуг здійснює Національна служба здоров'я України. Підкреслено, що такий крок є істотним інструментом підвищення фінансової доступності реабілітаційної допомоги населенню. Висвітлені недоліки та прогалини у нормативно-правових актах, які визначають права, обов'язки та відповідальність фахівців з реабілітації, висловлені пропозиції щодо вдосконалення законодавства у цій сфері.

Ключові слова: фізична терапія, реабілітація у сфері охорони здоров'я, соціальна реабілітація, особи з інвалідністю, фахівці з реабілітації, обмеження для фахівців з реабілітації.

Boldar G.Y. Evolution and issues of improvement of Ukrainian legislation on physical therapy and social rehabilitation.

The article examines the chronology of formation of special legislation of Ukraine regulating public relations in the field of physical therapy, rehabilitation in the healthcare sector and social rehabilitation. Based on the historical and legal analysis, the author proposes to divide the process of development of this branch of legislation into four main stages. At the first stage (1991-2002), the Law "On the Fundamentals of Social Protection of Disabled Persons in the Ukrainian SSR" was adopted, the text of which mentions such types of rehabilitation as medical, social, labour and professional, but does not provide definitions of these concepts.

The second stage (2003-2014) was characterised by further development of legislation on various types of rehabilitation for persons with disabilities and other categories of people in difficult life circumstances. During this period, the Laws of Ukraine 'On Social Services' and 'On Rehabilitation of Disabled Persons in Ukraine' were adopted, and the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities was ratified. At the third stage (2015-2019), the relevant resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine and orders of the Ministry of Health of Ukraine regulated the issues of education and qualification characteristics for the positions of rehabilitation specialists.

The fourth stage (starting in 2020) begins with the adoption of the Law of Ukraine 'On Rehabilitation in Healthcare' on 3 December 2020. In this regard, the necessary amendments were made to the Law

of Ukraine 'Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Health Care'. It is shown that, taking into account the emergence of various socio-economic factors, the legislation in the field of rehabilitation is constantly updated. The author emphasises that at this stage, the issue of providing rehabilitation care to adults and children on an outpatient basis and in a hospital setting under the programme of state medical guarantees was regulated. Payment for the provision of these rehabilitation services is made by the National Health Service of Ukraine. It is emphasised that this step is an essential tool for increasing the financial accessibility of rehabilitation care to the population. The author highlights the shortcomings and gaps in the legal acts defining the rights, duties and responsibilities of rehabilitation professionals and makes proposals for improving the legislation in this area.

Key words: physical therapy, rehabilitation in healthcare, social rehabilitation, persons with disabilities, rehabilitation professionals, restrictions for rehabilitation professionals.

Постановка проблеми. Міцне здоров'я та благополуччя визначено третьою глобальною ціллю сталого розвитку до 2030 р., які були визначені у вересні 2015 р. на Саміті ООН в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку [1]. Відповідно до чинного законодавства України головною метою реабілітаційної стратегії охорони здоров'я (далі – ОЗ) є досягнення оптимального рівня функціонування особи у взаємодії з її навколишнім середовищем, соціальної інтеграції та незалежності [2]. Нажаль, за роки повномасштабної війни в Україні спостерігається стрімке зростання кількості людей з інвалідністю аж на 300 тисяч (10%) [3]. З огляду на вищесказане особливої актуальності набувають сьогодні питання правового регулювання суспільних відносин з реабілітації у сфері ОЗ та соціальної реабілітації.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей реалізації права на охорону здоров'я в аспекті розвитку законодавства України з фізичної терапії та соціальної реабілітації, а також висловленні пропозицій щодо його удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом певні аспекти регулювання правовідносин з реабілітації у сфері ОЗ, порядку отримання медичних послуг в рамках пакетів медичних гарантій, у тому числі реабілітаційної допомоги, розглядали у своїх роботах А.А. Котвіцька, О.С. Овакімян, О.І. Правило, О.В. Севрюков, І.Я. Сенюта та інші науковці. Водночас питання комплексного розвитку національного законодавства про реабілітацію у сфері ОЗ та соціальну реабілітацію залишилося поза увагою науковців.

Виклад основного матеріалу. Опрацювання комплексу нормативно-правових актів (далі – НПА), які регулюють відносини з реабілітації у сфері ОЗ, а також із соціальної реабілітації, дає підстави виділити декілька етапів у розвитку національного законодавства з цього напрямку.

Перший етап (1991-2002 рр.) характеризується становленням законодавства про різні види реабілітації осіб з інвалідністю. Так, 21.03.1991 р. було прийнято Закон «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР», в якому були надані визначення понять «інвалід», «інвалідність», встановлено заборону дискримінації за цією ознакою [4]. Контент-аналіз цього Закону дозволяє стверджувати, що у диспозиціях вміщених у ньому правових норм називаються без надання тлумачення понять наступні види реабілітації: медична (ч. 1 ст. 5, ч. 1 ст. 36), соціально-трудова (ч. 1 ст. 5), соціальна (ч. 1 ст. 36), трудова (ч. 1 ст. 36), професійна (ч. 1 ст. 36) [4].

Другий етап (2003-2014 рр.) характеризується подальшим розвитком законодавства про різні види реабілітації осіб з інвалідністю та інших категорій населення, які опинилися у складних життєвих обставинах. Так, 19.06.2003 р. було прийнято Закон України «Про соціальні послуги» [5]. У ст. 1 цього НПА було надано визначення поняття «реабілітація» як система медичних, професійних, соціальних заходів, спрямованих на надання особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, допомоги у відновленні ними порушених функцій організму, компенсації обмежень життєдіяльності та підтриманні оптимального фізичного, інтелектуального, психічного, соціального рівнів та якості для досягнення соціальної і матеріальної незалежності, соціально-професійної адаптації та інтеграції в суспільство [5].

Наступним кроком у розвитку цієї галузі законодавства стало прийняття 06.10.2005 р. Закону «Про реабілітацію інвалідів в Україні» [6]. В ньому були надані визначення ключових понять у цій сфері, зокрема «життєдіяльність», «обмеження життєдіяльності», «реабілітація інвалідів», «реабілітаційні послуги», «реабілітаційні заходи», «абілітація». Важливо звернути увагу, що у ст. 1 цього Закону було наведено тлумачення термінів, які називають різні види реабілітації, зокрема: «медична», «психолого-педагогічна», «професійна», «трудова», «фізкультурно-спортивна», «фізична», «соціальна», «психологічна».

Варто підкреслити, що в сучасні редакції цього Закону визначення термінів «медична реабілітація», «фізична реабілітація» та «абілітація» більше не міститься, оскільки вони були виключені з цього НПА у зв'язку з введенням в дію 30.06.2021 р. Закону України «Про реабілітацію у сфері

охорони здоров'я» [2]. Також важливо відмітити, що 13.12.2006 р. була підписана Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, яка ратифікована Законом України 16.12.2009 р. [7, 8]. Важливо, що Конвенція та національні НПА у цій сфері термінологічно узгоджені між собою [9, с. 20]. Крім того, у 2017 р. у назвах та текстах багатьох НПА слово «інвалідів» було замінено словами «осіб з інвалідністю» [10].

Третій етап розвитку аналізованої галузі законодавства (2015–2019 рр.) характеризується прийняттям НПА, в яких урегульовані питання освіти та кваліфікаційних характеристик професій фахівців з реабілітації.

Так, підготовка фізичних терапевтів за часів незалежності України спочатку здійснювалася в межах спеціальності «Фізична реабілітація» галузі знань «Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини». Однак 29.04.2015 р. Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) прийняв постанову № 266, в якій встановив, що підготовка за спеціальністю «227 Фізична реабілітація» буде здійснюватися в межах галузі знань «22 Охорона здоров'я» [11]. У 2017 р. до цієї постанови були внесені зміни, зокрема спеціальність 227 стала називатися «Фізична терапія, ерготерапія» [12]. А у 2022 р. вказана постанова знову зазнала змін і спеціальність 227 отримала назву «Терапія та реабілітація» [13].

Слід звернути увагу, що після прийняття проаналізованої вище постанови КМУ від 29.04.2015 р. № 266, Міністерством охорони здоров'я України (далі – МОЗ) були видані відповідні накази про затвердження Переліку спеціалізацій підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальністю 227. Так, наказом МОЗ від 02.11.2018 р. № 2013 встановлено, що підготовка здобувачів вищої освіти ступеня магістра буде здійснюватися за спеціалізаціями «227.01 Фізична терапія» та «227.02 Ерготерапія» [14]. Пізніше наказом МОЗ від 27.05.2022 р. № 894 була передбачена ще одна спеціалізація – «227.03 Терапія мови і мовлення» [15]. Сьогодні цей Перелік спеціалізацій затверджено наказом МОЗ від 16.05.2023 р. № 891 [16].

Крім того, поетапно відповідними наказами Міністерства освіти і науки України (далі – МОН) були затверджені стандарти вищої освіти за спеціальністю 227. Зокрема, 19.12.2018 р. було видано наказ МОН «Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 227 «Фізична терапія, ерготерапія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти» № 1419 [17]. А наказом МОН від 05.09.2022 р. № 791 затверджено стандарт вищої освіти за спеціальністю «227 Фізична терапія, ерготерапія» для другого (магістерського) рівня вищої освіти. Нещодавно, наказом МОН від 30.10.2024 р. № 1549 до стандарту вищої освіти зі спеціальності 227 Терапія та реабілітація для другого (магістерського) рівня були внесені певні зміни [18]. Варто звернути увагу на те, що з 01.11.2024 р. набрала чинності постанова КМУ від 30.08.2024 р. № 1021, якою внесені змін до переліку всіх галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти в Україні [19].

Підкреслимо, що Указом Президента України «Про активізацію роботи щодо забезпечення прав людей з інвалідністю» від 03.12.2015 р. № 678/2015 в абз. 4 п. 5 ст. 3 КМУ було доручено забезпечити розроблення і затвердження кваліфікаційних характеристик професій ерготерапевта та ергономіста, лікаря фізичної і реабілітаційної медицини, фізичного терапевта, а також вжити заходів щодо запровадження навчання за відповідними спеціальностями [20].

Тому важливим кроком у закріплення правового статусу фахівців з реабілітації стало видання наказу МОЗ України «Про внесення змін до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я» від 13.12.2018 р. № 2331 [21]. В цьому наказі були визначені завдання та обов'язки, перелік положень (питань), які повинен знати фахівець з реабілітації відповідно до займаної посади, а також встановлені вимоги до присвоєння кваліфікаційних категорій для таких фахівців з реабілітації: 1) лікар фізичної та реабілітаційної медицини; 2) ерготерапевт; 3) фізичний терапевт; 4) асистент ерготерапевта; 5) асистента фізичного терапевта.

Четвертий етап (з 2020 р. до сьогоднішнього часу) починається із прийняття 03.12.2020 р. Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я», який був введений в дію 30.06.2021 р. [2]. В ньому було надано тлумачення найважливіших термінів, зокрема: «реабілітація у сфері охорони здоров'я», «реабілітаційна допомога», «обсяг реабілітаційної допомоги», «психологічна допомога в реабілітації», «ерготерапія», «фізична терапія» тощо. З позитивного боку слід відмітити, що в цьому Законі визначено: поняття «фахівці з реабілітації» (абз. 21 ч 1 ст. 1) та перелічено категорії осіб, які до них належать (ст. 10); «реабілітаційний заклад, відділення, підрозділ» та перелік установ, які до них відносяться (ст. 11), «мультидисциплінарна реабілітаційна команда» та її склад, форму роботи, основні завдання (ст. 18); класифікацію реабілітаційних періодів (ст. 26), а також регламентовано надання реабілітаційної допомоги на різних рівнях медичної допомоги (ст. 27) [22, с. 29].

Варто звернути увагу на ті елементи правового механізму, які на сучасному етапі спрямовані на підвищення доступності реабілітаційної допомоги. Важливим кроком у цьому напрямку стало

включення реабілітаційних послуг до програми державних гарантій медичного обслуговування населення. Так, наприкінці 2022 р. уперше був передбачений пакет медичних гарантій з реабілітації в амбулаторних умовах. У Порядках реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2023 та 2024 роках уже передбачені окремі пакети медичних гарантій «Реабілітаційна допомога дорослим і дітям у стаціонарних умовах» та «Реабілітаційна допомога дорослим і дітям у амбулаторних умовах» [23, с. 6]. Крім того, Законом України від 29.07.2022 р. № 2494-IX встановлено, що в період дії воєнного стану в Україні та протягом шести місяців після його припинення чи скасування дозволено залучати до телереабілітації фахівців з реабілітації, які є іноземцями або особами без громадянства, а також фахівців з реабілітації як волонтерів до надання реабілітаційної допомоги різних обсягів та реабілітаційних періодів у стаціонарних чи амбулаторних умовах. Цим НПА також передбачена можливість надавати реабілітаційну допомогу поза місцем провадження господарської діяльності з медичної практики, зазначеним у заяві про отримання ліцензії та доданих до неї документах [24; 25, с. 122].

Слід підкреслити, що при формуванні національного законодавства про реабілітацію у сфері охорони здоров'я застосовується комплексний підхід. По-перше, з прийняттям Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» були приведені у відповідність із ним вже чинні НПА, наприклад, Закони України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» [22, с. 30]. По-друге, приймаються підзаконні НПА, необхідні для реалізації Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я». Так, відповідно до ч. 2 ст. 24 цього Закону постановою КМУ від 16.12.2022 р. № 1462 були затверджені 3 важливих документи: 1) Державний типовий план реабілітації осіб з обмеженнями повсякденного функціонування; 2) Порядок забезпечення осіб з обмеженнями повсякденного функціонування медичними виробами, в тому числі допоміжними засобами реабілітації; 3) Положення про індивідуальний реабілітаційний план, порядок його фінансування та реалізації [26].

Наряду з цим у певних НПА ще наявні недоліки, пробіли та неузгодженості. Так, Законом України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» були внесені зміни до ст. 78-1 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»: обмеження, встановлені для медичних, фармацевтичних працівників, стали розповсюджуватися також і на фахівців з реабілітації [2, 27]. Однак суб'єктами адміністративної відповідальності за порушення цих обмежень фахівці з реабілітації так і не були визнані. У зв'язку з цим пропонуємо диспозицію ч. 1 ст. 44-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення доповнити вказівкою на фахівців з реабілітації як суб'єктів цього правопорушення та викласти її назву в такій редакції: «Порушення обмежень, встановлених для медичних і фармацевтичних працівників та фахівців з реабілітації під час здійснення ними професійної діяльності».

Висновки. Останнім часом правове регулювання фізичної терапії та реабілітації зазнало істотних змін. Прийняття спеціального закону, який регулює відносини у цій сфері, приведення змісту інших НПА у відповідність йому, закріплення правового статусу фахівців у галузі фізичної терапії та реабілітації є позитивним кроком у напрямі систематизації законодавства. З урахуванням певної соціально-економічної або політичної ситуації у взаємопов'язані НПА комплексно вносяться зміни та доповнення, необхідність яких могла бути обумовлена ратифікацією міжнародних договорів, реформуванням системи охорони здоров'я, впровадженням електронної охорони здоров'я (eHealth), пандемію COVID-19, воєнним станом тощо. Проте певні НПА ще не узгоджені між собою, що викликає потребу в вдосконаленні законодавства у цій сфері.

Перспективи подальших досліджень. Перспективним напрямком подальших наукових розвідок вважаємо вивчення проблем правового регулювання соціальної та комплексної реабілітації в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. WHO. Regional office for Europe. Factsheet. Sustainable Development Goals: health targets. Rehabilitation. URL: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/340896/WHO-EURO-2019-2384-42139-58051-eng.pdf?sequence=1>.
2. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України від 03.12.2020 р. № 1053-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text>.
3. Танасишин у штаб-квартирі ООН: В Україні понад 3 млн людей з інвалідністю – це люди з величезним потенціалом, навичками, ідеями, силою. Офіційний вебсайт Міністерства соціальної політики України. 13.06.2024. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/23795.html>.
4. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР: Закон Української РСР від 21.03.1991 р. № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12/ed19910321#Text>.
5. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15/ed20051006#Text>.

6. Про реабілітацію інвалідів: Закон України від 06.10.2005 р. № 2961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15/ed20051006#Text>.
7. Конвенція про права осіб з інвалідністю: міжнародний документ від 13.12.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.
8. Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї: Закон України від 16.12.2009 р. № 1767-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17#Text>.
9. Болдарь Г.Є. Аналіз правового регулювання реабілітації осіб з інвалідністю в Україні. URL: *Сучасні тенденції спрямовані на збереження здоров'я людини: збірник наук. праць*. Харків, 2024. С. 18–20. URL: <https://drive.google.com/file/d/1GvwVw70EM5l1YeVI055fEDeehev9e8T/view>.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 19.12.2017 р. № 2249-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2249-19#n13>.
11. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text>.
12. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.02.2017 р. № 53. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53-2017-%D0%BF#n2>.
13. Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова КМУ від 16.12.2022 р. № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2022-%D0%BF#n2>.
14. Про затвердження Переліку спеціалізацій підготовки здобувачів вищої освіти ступеня магістра за спеціальністю 227 «Фізична терапія, ерготерапія»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 02.11.2018 р. № 2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1335-18#Text>.
15. Про внесення змін до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 02 листопада 2018 року № 2013: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 27.05.2022 р. № 894 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0636-22#n4>.
16. Про затвердження Переліку спеціалізацій підготовки здобувачів вищої освіти ступеня магістра за спеціальністю 227 «Терапія та реабілітація»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 16.05.2023 р. № 891. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0864-23#Text>.
17. Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 227 «Фізична терапія, ерготерапія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України від 19.12.2018 № 1419. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-standartu-vishoyi-osviti-za-specialnistyu-227-fizichna-terapiya-ergoterapiya-dlya-pershogo-bakalavrskogo-rivnya-vishoyi-osviti>.
18. Про внесення змін до стандарту вищої освіти зі спеціальності 227 Терапія та реабілітація для другого (магістерського) рівня вищої освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України від 30.10.2024 р. № 1549. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2024/30-10-2024/227-terapiya-ta-reabilitatsiya-mahistr-1549-vid-30-10-2024.pdf>.
19. Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2024 р. № 1021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021-2024-%D0%BF#n2>.
20. Про активізацію роботи щодо забезпечення прав людей з інвалідністю: Указ Президента України від 03.12.2015 р. № 678/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/678/2015#Text>.
21. Про внесення змін до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 13.12.2018 р. № 2331. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2331282-18>.
22. Болдарь Г.Є. Особливості правового регулювання реабілітації у сфері охорони здоров'я в Україні. *Сучасні тенденції спрямовані на збереження здоров'я людини: зб. наук. праць*. Харків, 2023. Вип. 4. С. 29–31. URL: <https://drive.google.com/file/d/10RAc4RGR12yYAYGUfeAjZubbRJczibIL/view>.
23. Котвіцька А.А., Болдарь Г.Є., Овакімян О.С., Сурікова І.О., Севрюков О.В. Аналіз нормативно-правового регулювання та результатів оцінки обізнаності населення і фахівців щодо пакетів медичних гарантій з реабілітаційної допомоги. *Соціальна фармація в охороні здоров'я*, 2024. Т. 10, № 2. С. 3–11. URL: <https://doi.org/10.24959/sphhcj.24.32>.

24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення доступності медичної та реабілітаційної допомоги у період дії воєнного стану: Закон України від 29.07.2022 р. № 2494-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-20#Text>.
25. Болдарь Г.Є. Сучасні правові та організаційні підходи до фізичної терапії, комплексної та соціальної реабілітації військовослужбовців в Україні. Dictum factum. 2023. № 2 (14). С. 119–126. URL: <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2023-2-14-119-126>.
26. Деякі питання організації реабілітації у сфері охорони здоров'я: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1462. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1462-2022-%D0%BF#Text>.
27. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.

УДК 342.351.745.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.67>

УПРАВЛІННЯ ПУБЛІЧНИМИ КОМУНІКАЦІЯМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Бондаренко В.А.,*кандидат юридичних наук, доцент,**професор кафедри мовної підготовки,**Львівський державний університет внутрішніх справ**ORCID: 0000-0003-2326-4394***Горун Г.Р.,***доцент кафедри мовної підготовки,**Львівський державний університет внутрішніх справ**ORCID: 0000-0003-3712-0092***Федишин О.М.,***старший викладач кафедри мовної підготовки,**Львівський державний університет внутрішніх справ**ORCID: 0000-0002-1685-3003*

Бондаренко В.А., Горун Г.Р., Федишин О.М. Управління публічними комунікаціями Національної поліції.

У статті здійснено аналіз законодавчих актів, які регламентують діяльність у сфері правоохоронної комунікації Національної поліції України. Актуальність дослідження визначається необхідністю привернення уваги громадськості та наукових організацій до вирішення проблеми діяльності поліції щодо розвитку партнерських відносин з представниками інститутів громадянського суспільства і попитом на нові моделі соціально-комунікативних технологій. Це сприяє організації взаємодії поліції з населенням та практичному розв'язанню завдань поліції щодо забезпечення громадського порядку та публічної безпеки. У дослідженні використовувалися положення теорії права і держави, управління в поліції. Застосовано системний, структурно-функціональний, інституційний, порівняльний, формально-правовий методи до розуміння особливостей, структури, проблем та тенденцій розвитку комунікації поліції. Констатовано, що організація комунікацій як функція управління поліції – це управління поліцією тією частиною соціальних комунікацій на території, що обслуговується, від яких залежить ефективність роботи та стан правопорядку. Зв'язки з громадськістю виступають засобом встановлення двосторонніх інформаційно-комунікаційних відносин між поліцією та громадськістю, спрямованих на її докладне та об'єктивне інформування, на досягнення та підтримку взаєморозуміння, довіри та співробітництва. Відмінні особливості комунікацій із громадськістю як функції управління поліції проявляються у тому, що це не засіб інформаційної комунікації, а управління інформаційною комунікацією для ефективної взаємодії з громадськістю у справі протидії злочинності та забезпечення правопорядку; це направлений комунікаційний управлінський вплив на середовище функціонування поліції та соціальну систему. Кінцева мета правоохоронної комунікації поліції полягає у встановленні двостороннього діалогу з громадськістю за допомогою засобів інформаційної комунікації, з метою підвищення взаєморозуміння та довіри, у забезпеченні взаємодії та співробітництва у справі забезпечення публічної безпеки та громадського порядку, тобто створення механізму громадської правоохоронної діяльності.

Ключові слова: взаємодія, громадський порядок, публічна безпека, інститути громадянського суспільства, населення, медіа.

Bondarenko V.A., Horun H.R., Fedyshyn O.M. Public communications management of the National Police.

The article deals with the legislative acts regulating the activities in law enforcement communication of the National Police of Ukraine. The study's relevance is determined by the need to attract the attention of the public and scientific organisations to solve the problem of police activities in developing partnership relations with representatives of civil society institutions and the demand for new models of social and communicative technologies. It contributes to police interaction with the population as the practical solution of police tasks to ensure public order and safety. The study used the provisions of the theory of law and state police management. Systemic, structural-functional, institutional, comparative, and formal-legal methods were applied to understand the features, structure, problems and trends in

the development of police communication. It is stated that the organisation of communications as a function of police management is the management by the police of that part of social communications in the territory served, on which the effectiveness of work and the state of law and order depend. Public relations establish two-way information and communication between the police and the public, providing detailed and objective information and achieving and maintaining mutual understanding, trust, and cooperation. The distinctive features of public communications as a function of police management are manifested in the fact that it is not a means of information communication but the management of information communication for effective interaction with the public in combating crime and maintaining law and order. It is a directed communication and management influence on the environment in which the police operate and on the social system. The ultimate goal of law enforcement communication is to establish a two-way dialogue with the public using information communication tools to increase mutual understanding and trust, to ensure interaction and cooperation in maintaining public safety and public order, and to create a mechanism for public law enforcement activities.

Key words: interaction, public order, public safety, civil society institutions, population, media.

Постановка проблеми. Практика залучення громадян, представників волонтерських організацій, мас-медіа та інших осіб, зацікавлених у громадському порядку та публічній безпеці, у процеси управління та контролю потребує концептуального обґрунтування моделей відповідних технологій. Практика ведення діалогу та партнерських відносин у сфері правоохоронної діяльності недостатньо вивчена. Відсутність системності застосування соціально-комунікативних технологій у системі управління поліції потребує попередньої оцінки стану проблеми управління соціальними комунікаціями у діяльності поліції та можливості технологізації цього процесу, що в умовах воєнного стану є актуальним.

Мета дослідження – проаналізувати управління публічними комунікаціями Національної поліції.

Стан опрацювання проблематики. Особливості публічних комунікацій в підрозділах Національної поліції досліджували: І. Бех, Н. Бібік, А. Бодальов, А. Бойко, Н. Бутенко, Н. Волкова, С. Гончаренко, О. Жирун, М. Заброцький, В. Кан-Калик, С. Левченко, О. Савченко, В. Сухомлинський, О. Федій та інші. Інформаційне протистояння між Україною та російською федерацією обумовлює необхідність дослідження комунікацій поліції як ключового підрозділу, який безпосередньо здійснює протидію інформаційній експансії росії.

Виклад основного матеріалу. Комунікації поліції можна розглядати як структурований публічний простір для комунікацій та процес інформаційної взаємодії, спрямований на формування та коригування публічних дискурсів. Провідна роль у цій взаємодії належить поліції, яка повинна взяти роль модератора комунікативних практик, тобто прийняти управління правоохоронними комунікаціями. У загальному розумінні управління правоохоронними комунікаціями передбачає ініціацію, напрям і контроль над комунікаціями, над процесами інформаційного обміну в контексті основної діяльності поліції. Правоохоронні органи найперше асоціюються в громадян з поняттями «законність» і «державність» [1, с. 46].

Управляти комунікацією означає: ставити мету комунікації; визначати комунікативні стратегії та конкретні комунікативні дії, спрямовані на досягнення мети; організувати та здійснювати ці дії; координувати взаємодію комунікаторів; контролювати та коригувати процес комунікації за проміжними результатами.

Основним підходом до управління публічної правоохоронної комунікації є системний підхід, який дозволяє розглядати останню як систему суб'єктів, які вступають у взаємодію з метою реалізації інтересів. Для налагодження та підтримки відносин необхідна системна робота, яка складається з безперервного аналізу цільових аудиторій та представників зацікавлених сторін, у тому числі трансформації моделей їх мислення, розробки способів налагодження та підтримки контактів, відстеження інформації у зворотному зв'язку.

Розуміння системної організації комунікації може сприяти стійкому діалогу та налагодженню партнерства між поліцією та суспільством. Мета публічної правоохоронної комунікації впливає з цільової функції у системі управління поліцією – охорони громадського порядку та забезпечення публічної безпеки, зокрема захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини та громадянина, протидії кримінальним правопорушенням [2].

На думку В. Бондара, взаємодія поліції з населенням стала ще більш плідною в умовах війни. Власне, сама концепція цього органу передбачає партнерство, довіру, спілкування та діалог між поліцією та громадянами. Довіра громадян до Національної поліції України залежить від успіху поліції у сфері правового захисту громадян, а також від рівня взаємодії громадськості з правоохоронними органами [3, с. 65].

Як зазначає Я. Шнурко, на базі функціоналу відповідних структур МВС України мету комунікації можна визначити як здійснення інформаційного забезпечення та пропаганди діяльності поліції, організацію та підтримання взаємодії з органами місцевої влади, з медіа, політичними партіями, громадськими об'єднаннями та релігійними організаціями; формування об'єктивної громадської оцінки діяльності структурних підрозділів та окремих установ МВС України [4, с. 105-106].

За змістом такий виклад мети комунікації неповно відбиває сутність завдань, які постають перед поліцією, оскільки формулювання, власне, орієнтує на односпрямований інформаційний вплив на громадськість і громадянське суспільство на формування об'єктивної оцінки роботи поліції. Для діяльності поліції у системі соціальної комунікації мету необхідно викладати ширше. Кінцевою метою розвитку зв'язків із громадськістю можна вважати створення сприятливого контексту діяльності поліції, що передбачає розвинену систему довірчих відносин із громадськістю, яка оптимізує взаємний інформаційний обмін і взаємодію.

На думку М. Коваліва, основними формами партнерської взаємодії поліції та інститутів громадянського суспільства є: безпосередня співпраця; інформаційний обмін; громадський контроль; профілактичні заходи; благодійні кампанії [5, с. 84].

Поліція як суб'єкт управління комунікацією представлена відповідними підрозділами: на рівні МВС України – Департаментом комунікації, у Національній поліції – Департаментом комунікації, а на місцевому рівні – відділами комунікації територіальних підрозділів поліції. Наразі співробітники (поліцейські або державні службовці), відповідальні за взаємодію з медіа, працюють у кожному підрозділі центрального апарату МВС України та Національної поліції, у міжрегіональних і територіальних органах поліції.

Діяльність Департаменту комунікації Національної поліції спрямована на підвищення довіри до поліцейських, підвищення іміджу та престижу професії і окремих поліцейських. У Департаменті комунікації функціонує робоча група з моніторингу взаємодії поліції зі структурами громадянського суспільства.

Практична діяльність надає можливість визначити заходи, які максимально активізують суспільний інтерес і формують сприятливий інформаційний привід у соціальних медіа та мережі Інтернет. МВС України має бути сучасним відомством, яке миттєво реагує на зміни інформаційного простору та активно взаємодіє з інститутами громадянського суспільства. Пріоритетом діяльності Департаменту комунікації є оперативне реагування на інформаційні події, що викликають резонанс у суспільстві. Департамент комунікації покликаний координувати роботу органів, установ, підрозділів Національної поліції щодо інформаційного супроводу діяльності поліції у медіа та серед громадськості.

На Департамент комунікації покладено обов'язок організації та здійснення комплексу заходів вдосконалення взаємодії органів, установ і підрозділів поліції з медіа та громадськими об'єднаннями, створення необхідних умов для ефективної участі структур громадянського суспільства у розробці та реалізації основних напрямів державної політики у сфері внутрішніх справ.

Не можна не враховувати ту обставину, що хоча функція комунікатора від поліції здебільшого покладена на організаційні структури, відповідальні за взаємодію з медіа, суб'єктом правоохоронної комунікації виступають усі поліцейські, які працюють із населенням. Виступ офіційних осіб, дії керівників і поліцейських, їхні слова, тон, манери та зовнішній вигляд привертають увагу громадськості й нерідко стають предметом обговорення. Це створює розуміння моделі негативної реалізації права, що загрожує деформацією кінцевих правових результатів, зниженням якості правового регулювання [6, с. 54].

Комунікації у системі управління поліцією характеризуються публічністю комунікатора, що потребує відкритості, гласності, прозорості. Адреси публічних комунікацій можуть бути описані за допомогою поняття «контактні аудиторії» – «стейкхолдери» [7]. Для досягнення цілей діяльності у сфері громадських комунікацій необхідно враховувати різноманітність інтересів цільових аудиторій. Контактна аудиторія – це група, яка виявляє реальний чи потенційний інтерес до організації та впливає на здатність досягати поставленої мети. До стейкхолдерів слід віднести фізичних і юридичних осіб, різні групи, на які впливає діяльність організації та від яких ця діяльність залежить.

Усі стейкхолдери можуть розглядатися як учасники єдиного простору публічної комунікації, інтереси яких визначають траєкторію процесу ухвалення рішень поліцією у сфері забезпечення публічної безпеки. Для ефективного та стабільного функціонування організації, у тому числі поліції, взаємодія із заінтересованими сторонами є необхідною. Налагодження діалогу дозволяє з'ясувати схожість і розбіжність поглядів сторін щодо вирішення суспільно значущих проблем, зміцнити довіру до організації, налагодити партнерство задля досягнення мети організації.

Аналіз правоохоронних комунікацій системи управління поліції доцільно провести за допомогою уявлень про контактні аудиторії. До них можна віднести: фізичних осіб – громадян, іноземців, які

законно перебувають в Україні, осіб без громадянства (далі – громадян), які звернулися до органів поліції; громадян – одержувачів адміністративних послуг; громадські об'єднання; медіа; консалтингові агенції. Щоб розкрити особливості взаємодій із представниками зацікавлених сторін, раціональним є побудова системи класифікації видів комунікацій. Основою типології є соціально обумовлена масштабність спілкування та опосередкованість засобами комунікації. За першою ознакою можна виділити міжособистісну та масову комунікацію.

Міжособистісна комунікація пов'язана з безпосередніми контактами. Вона має на увазі певну адресність під час взаємодії. Під масовою комунікацією будуть розумітися множинні безпосередні контакти незнайомих людей, зокрема опосередковані різними медіа. Залежно від способу встановлення контакту виділяють пряму та непряму (опосередковану) комунікацію. Якщо побудувати узагальнену класифікацію форм комунікацій на основі двох критеріїв — масштабності та каналу комунікації, її можна подати у вигляді: особистих (міжособистісних безпосередніх) і громадських (масових безпосередніх) комунікацій; відсутності прямих і безпосередніх контактів між людьми (міжособистісні опосередковані) та медійних (масових опосередкованих) комунікацій.

Звернення громадян є важливим засобом здійснення охорони прав і свобод особи. Завдяки письмовим зверненням, особистому прийому громадян у поліцейських з'являється можливість визначити негативні моменти життя населення, побачити динаміку вчинених правопорушень. Для структур поліції робота зі зверненнями громадян є окремим напрямом, який покликаний забезпечити захист конституційних прав, свобод і законних інтересів. Відповідно до законодавства поліція зобов'язана приймати та реєструвати повідомлення та заяви про події, адміністративні та кримінальні правопорушення; під час особистих звернень – видавати громадянам повідомлення про прийом і реєстрацію письмових заяв; відповідно до підвідомчості здійснювати перевірку заяв, що надійшли, вживати відповідних заходів згідно з вимогами законодавства; повідомляти заявників про хід розгляду звернень у строки, визначені законодавством [8].

Публічна безпека починається з розуміння вихідного факту – людина – активний учасник забезпечення своєї безпеки та безпеки інших людей. Здатність особи діяти у сфері публічної безпеки від свого імені, від імені інших є особливістю нових підходів до безпеки від загроз злочинності. Оскільки робота зі зверненнями громадян є пріоритетним напрямом діяльності поліції, громадяни, які звернулися до поліції, виступають одними з основних представників зацікавлених сторін системи правоохоронних комунікацій [9]. Цей контингент потрапляє в ситуацію: – особистої – звернення до поліції із заявою, скаргою або пропозицією; прийом громадян поліцейськими; взаємодія громадян з поліцейськими під час проведення заходів попередження, припинення та розкриття злочинів; звіти перед громадянами керівників поліції; – відсутність прямих і безпосередніх контактів – робота з електронними зверненнями громадян, сервіс сайту з відповідями на запитання, онлайн-консультації населення.

Закон «Про адміністративні послуги» визначив МВС України як орган влади, що надає адміністративні послуги фізичним та юридичним особам, вводячи у публічну комунікацію системи поліції ще одного стейкхолдера – отримувача адміністративних послуг.

Закон трактує заявника як фізичну чи юридичну особу, яка звернулася до органу, який надає адміністративні послуги, із запитом, вираженим в усній, письмовій чи електронній формі. Адміністративна послуга – це виконання запиту юридичних і фізичних осіб про визнання, встановлення, зміну або припинення прав, отримання певних об'єктів для їх реалізації у разі та в порядку, передбаченому нормативно-правовими актами, встановлення юридичних фактів або надання інформації з питань, що входять до компетенції поліції та включених до Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг [11].

Особливе значення набуває оцінка одержувачів послуг діяльності МВС з їх надання. Основним видом комунікації виступають особисті та непрямі контакти з представниками організаційних структур, відповідальними за надання адміністративних послуг.

Підвищення ефективності роботи поліції у забезпеченні безпеки особи та протидії злочинності пов'язане зі становленням громадянського суспільства, яке має розгалужену мережу громадських об'єднань, здатних ефективно взаємодіяти з правоохоронними структурами під час обговорення питань публічної безпеки. Під назвою «громадські об'єднання» приховані численні групи соціально активних громадян, які створюються для спільного відстоювання та реалізації спільних інтересів, здійснюють функцію посередництва між державою та громадянським суспільством. Коло їх різноманітне.

Завдяки прогресу інформаційно-комунікаційних технологій стало можливим зрушення у розподілі владних компетенцій і повноважень між органами влади та структурами громадянського суспільства. Виникають структури громадянського суспільства, які спеціалізуються на публічності [12, с. 148-149]. Мета їхньої діяльності – максимальна відкритість владних органів і посадових осіб. Потенціал взаємодії поліції та громадянського суспільства можна розкрити таким чином:

– тісна та продуктивна взаємодія поліції з громадськими об'єднаннями, що закономірно позначиться на змінах у масштабі, структурі та динаміці кримінальних правопорушень, що призведе до мінімізації найбільш соціально небезпечних форм, тобто сприятиме успішному вирішенню поліцією професійних завдань, наприклад, превенція, запобігання та розкриття кримінальних та адміністративних правопорушень; розшук осіб, які вчинили протиправні діяння або стали свідками, потерпілими. Велику роль у протидії ідеології «руського мира» відіграють релігійні і етнокультурні організації, які обізнані про ідеї та аргументи та можуть допомогти у просвітницькій роботі;

– перевага, пов'язана із залученням членів груп суспільних інтересів до процесів планування правоохоронної діяльності, полягає в тому, що їхня участь знижує ймовірність появи помилок на етапі реалізації планів. Групи, члени яких делегували представників до корпоративного органу з прийняття стратегічних рішень, навряд чи згодом будуть протестувати, наприклад, проти посилення заходів забезпечення публічної безпеки чи інших незручностей, пов'язаних з реалізацією поліцією правоохоронної функції в умовах воєнного стану;

– співпраця поліції з громадськими об'єднаннями дозволить підвищити прозорість роботи правоохоронців, зробити її інформаційно відкритою, у межах закону, дозволить удосконалити механізм зворотного зв'язку в системі управління поліцією, підвищить роль громадської думки щодо роботи поліції, налагодить громадський контроль [13, с. 42];

– взаємодія поліції з громадськими об'єднаннями сприятиме розвитку правової держави через становлення форм співробітництва та партнерства, підвищення рівня підтримки громадян, зростання довіри до поліції, підвищення рівня правової культури населення, підвищення рівня правової поведінки.

Для нормального функціонування громадянського суспільства необхідне звільнення комунікацій від примусу, тобто організація взаємин між усіма учасниками не під тиском ідеології, а на основі дискусій та пошуку консенсусів.

Медіа є суб'єктом публічної правоохоронної комунікації суспільства, формує медіа реальність, відбір та висвітлення інформації про важливі проблеми у правоохоронній сфері та діяльності правоохоронних органів. Медіа, маючи великі можливості впливу на соціум і громадську думку, виступають ефективним засобом конструювання соціальних проблем. Вибірковість медіа у висвітленні різних соціальних явищ створює об'єктивні передумови на формування штучної реальності – медіа реальності. Її масштаби та сила впливу на суспільство різні – від усунення акценту у висвітленні медіа різного роду подій до маніпулювання суспільною свідомістю.

Визначення медіа як суб'єкта публічної правоохоронної комунікації сьогодні утрудняється відкритістю питання про співвідношення понять «засоби інформації» та «засоби комунікації». Під засобами комунікації треба розуміти різноманітні матеріальні носії інформації, які забезпечують доставку джерела до приймача, тобто завдяки цим носіям утворюється канал комунікації між джерелом інформації та її адресатом. До засобів комунікації можна віднести будь-який предмет, який забезпечує фіксацію соціальної інформації на носії, її доставку і отримання адресатом. Одна й та ж соціальна інформація може передаватися за допомогою різних носіїв, що означає інваріантність соціальної інформації щодо засобу комунікації. Засоби масової комунікації представляють засоби комунікації, які мають забезпечити одночасну передачу інформаційного повідомлення від одного адресанта до багатьох адресатів.

Досить часто можна зустріти вживання термінів «медіа» та «засоби масової інформації» як синонімів, незважаючи на існуючі відмінності [14, с. 42].

Визначення останніх дає Закон «Про медіа». Під медіа розуміється періодичне друковане видання, мережеве видання, телеканал, радіоканал, телепрограма, радіопрограма, відео програма, кінохронікальна програма, інша форма періодичного поширення масової інформації під постійним найменуванням. Це означає, що медіа здійснюють періодичну генерацію масової інформації, яка в Законі розуміється як призначені для необмеженого кола осіб друковані, аудіо, аудіовізуальні і інші повідомлення та матеріали [15].

До особливостей медіа слід віднести публічність, що формує необмежене коло одержувачів, а також наявність техніки та технологій для зберігання та передачі інформації. У сукупності медіа утворюють систему, проте її не можна ототожнювати з системою масових комунікацій.

На нашу думку, єдність медіа та масової комунікації доцільно іменувати медіа, оскільки це сукупність джерел і каналів поширення інформації, адресованої необмеженому колу адресатів з метою оперативного інформування про події і явища. Специфіка інформації, що розповсюджується через медіа, – це поєднання швидкості, регулярності надання та практично одночасності споживання. Медіа є джерелами соціальної інформації, посередниками під час передачі, якщо інформація надходить у формі інформаційного повідомлення спеціалізованим структурним підрозділом або окремими поліцейськими.

У разі медіа лише донесення інформації до адресатів є їхньою основною функцією. Однак медіа в більшій мірі є елементом суспільної сфери, в межах якої вони покликані висловлювати суспільні інтереси. Саме з діяльністю медіа в контексті публічної правоохоронної комунікації пов'язують падіння іміджу правоохоронних органів у період з 1998 по 2015 роки, що призвело до необхідності перейменування міліції на поліцію.

Консалтингові агенції. У практиці управління досить широке застосування отримало залучення сторонніх організацій до виконання інформаційно-комунікаційного супроводу основної діяльності організації. Поліція звертається за консалтинговими послугами під час дослідження громадської думки населення про правоохоронну діяльність поліції. У країнах Європейського Союзу існують певні консалтингові агенції для поліції та правоохоронних органів у сфері публічної безпеки.

У структурі МВС України існує Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України, який здійснює проведення наукових досліджень проблем оперативно-розшукової, кримінально-правової, кримінально-процесуальної, адміністративно-правової, кримінологічної діяльності поліції. Моніторинг громадської думки щодо діяльності та взаємодії поліції зі структурами громадянського суспільства – це єдиний напрямок діяльності установи, який можна віднести до консалтингу у сфері публічної правоохоронної комунікації.

Відносини, що складаються в поліції з іншими державними органами під час взаємодії у сфері охорони громадського порядку та зміцнення законності, мають правоохоронний характер, проте, через специфіку сфери діяльності, не є суто громадськими. Основним змістом соціальних комунікацій поліції та інших органів влади, що діють у сфері внутрішніх справ та в управлінні публічними комунікаціями Національної поліції, є обмін інформацією для виявлення, припинення, попередження та превенції кримінальних і адміністративних правопорушень; розкриття та розслідування кримінальних правопорушень; забезпечення громадського порядку та публічної безпеки.

Висновки. Аналіз управління комунікаціями поліції показав, що:

По-перше, становлення інформаційного суспільства вимагає переходу до двосторонньої комунікації, що представляє єдину багатоканальну узгоджену комунікацію, орієнтовану на встановлення відносин діалогу та партнерства з контактною аудиторією. Регулятивна роль соціальних комунікацій у правоохоронній сфері проявляється в інформаційному впливі на правосвідомість та правову поведінку громадян, а також у структурованих відносинах між громадянами, громадськими організаціями та медіа. Управління комунікаціями поліції у сфері публічної безпеки є процесом організації системи комунікацій та комунікативного процесу між підрозділами поліції та громадянами, громадськими об'єднаннями та медіа. Основним завданням поліції в управлінні публічними комунікаціями є конфігурація релятивної мережі, яка дозволяє представникам зацікавлених сторін вступати у зв'язки та відносини, важливі для ухвалення рішень з питань забезпечення публічної безпеки.

По-друге, особливості управління публічною правоохоронною комунікацією визначаються завданнями в правоохоронній системі: охорона громадського порядку та забезпечення публічної безпеки, зокрема захист життя, здоров'я, прав і свобод фізичних і юридичних осіб, а також протидія кримінальним правопорушенням; суб'єктами взаємодії, якими можуть бути як окремі поліцейські, так і спеціалізовані структурні підрозділи; масштабністю та сукупністю використовуваних каналів комунікації, що визначають рівнозначність чотирьох типів комунікацій: особистих та суспільних, мережових та медійних; специфікою аудиторії, що зумовлюється різноманітністю контактів з поліцією.

По-третє, основними представниками зацікавлених сторін у просторі публічної правоохоронної комунікації є: громадяни, які звернулися до поліції; громадяни – одержувачі адміністративних послуг; громадські об'єднання; медіа; консалтингові агенції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Огаренко Т.А. Комунікативна компетентність як складова загальної культури працівника правоохоронних органів. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2024. № 1. С. 44–47.
2. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
3. Бондар В.В. Співпраця Національної поліції України з громадянським суспільством на засадах партнерства в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право*. 2024. Випуск 81. Частина 2. С. 63–68.
4. Шнурко Я.В. Специфіка взаємодії поліції та засобів масової інформації: зарубіжний досвід та українські реалії. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 2. С. 104–108.

5. Kovaliv M. Interaction between the police and civil society institutions. *Social & Legal Studios*. 2021. Issue 2 (12). P. 79–85.
6. Yesimov S. Implementation of constitutionalisation of law and order in terms of constitutional risks. *Social & Legal Studios*. 2019. Issue 3 (5). P. 52–57.
7. Хто такі стейкхолдери і як із ними дружити. 25 серпня 2024. *BrainRain*. URL. <https://brainrain.com.ua/uk/hto-taki-steykholderi-ua>.
8. Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України: Наказ МВС України від 23.05.2017 р. № 440. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-17#Text>.
9. Про затвердження Порядку розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України: Наказ МВС України від 15.11.2017 р. № 930. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1493-17#Text>.
10. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 р. № 5203-VI. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>.
11. Питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 р. № 1137. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF#Text>.
12. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
13. Bondarenko V., Yesimov S. Public opinion as an assessment criterion of the national police activities. *Social & Legal Studios*. 2019. Issue 1 (3). P. 39–45.
14. Савчук Н.М. Медіакомунікації у системі соціальних комунікацій. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2024. Том 35 (74). № 3. Частина 2. С. 78–83.
15. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.

УДК 340:342.9.346.1:(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.68>

ПУБЛІЧНИЙ РЕЄСТР: ПОНЯТТЯ, ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОСНОВНІ ВИДИ

Боровікова В.С.,*старший науковий співробітник**відділу організації наукової діяльності**Львівського державного університету внутрішніх справ*

Боровікова В.С. Публічний реєстр: поняття, правова природа та основні види.

У статті на підставі чинного законодавства розглянуто поняття, правову природу та основні види публічних реєстрів. Об'єктом дослідження є суспільні відносини щодо публічних реєстрів. Предмет дослідження – норми конституційного, адміністративного, інформаційного та інших галузей права за допомогою яких здійснюється регламентація публічних реєстрів. Методологічною основою є загальнонаукові та приватно-наукові методи дослідження: системний підхід, історичний, логічний, порівняльно-правовий, системно-структурний, формально-юридичний, статистичний, функціональний методи. Метою статті є аналіз поняття публічного реєстру щодо характеристики та ознак. В останні роки було створено та продовжує формуватися багато різноманітних інформаційних масивів, що функціонують у сфері державно-владних відносин, економіки, соціального забезпечення, медицини тощо. Реєстрація має публічно-правові цілі – охорону інтересів учасників цивільного обороту, держави та суспільства. Це досягається через визнання прав державою, встановлення юридичних засобів захисту цих прав. Під публічним реєстром розуміють державний інформаційний ресурс юридично та соціально значущих відомостей, що виконує реєстраційно-облікові та регулятивно-управлінські функції. Вказано, що інститут державної реєстрації регулюється широким колом нормативно-правових актів. У юридичній літературі його характеризують як комплексний правовий інститут, що поєднує норми різних галузей права, які регулюють відносини з приводу виникнення, зміни та припинення прав, заснований на поєднанні методів переважно адміністративно-правового та цивільно-правового регулювання. Ознаками публічного реєстру є: реєстр є інформаційно-комунікаційною системою; виконує функції збору, накопичення, захисту, обліку, відображення, оброблення та надання інформації; перебуває у власності держави, органів місцевого самоврядування або суб'єктів господарювання; створюється уповноваженим органом відповідно до чинного законодавства; реєстрова інформація є доступною, повною, актуальною та достовірною.

Ключові слова: інформація, інформаційно-комунікаційна система, державний реєстр, реєстрова інформація, інформаційна безпека, облікова функція, управлінська функція.

Borovikova V.S. Public register: concept, legal nature and main types.

The article, based on current legislation, examines the concept, legal nature and main types of public registers. The object of the study is public relations regarding public registers. The subject of the study is the norms of constitutional, administrative, information and other branches of law by means of which public registers are regulated. The methodological basis is general scientific and private scientific research methods: systematic approach, historical, logical, comparative legal, systemic and structural, formal and legal, statistical, functional methods. The purpose of the article is to analyze the concept of a public register in terms of its characteristics and features. In recent years, many diverse information arrays have been created and continue to be formed, functioning in the sphere of state-authority relations, economics, social security, medicine, etc. Registration has public legal goals - protecting the interests of participants in civil turnover, the state and society. This is achieved through the recognition of rights by the state, the establishment of legal means of protecting these rights. A public register is understood as a state information resource of legally and socially significant information that performs registration, accounting and regulatory and management functions. It is indicated that a wide range of regulatory and legal acts regulates the institution of state registration. In legal literature, it is characterized as a complex legal institution that combines the norms of various branches of law that regulate relations regarding the emergence, change and termination of rights, based on a combination of methods of mainly administrative and civil law regulation. The characteristics of a public register are: the register is an information and communication system; performs the functions of collecting, accumulating, protecting, accounting, reflecting, processing and providing information; is owned by the state, local government bodies or business entities; is created by an authorized body in accordance with current legislation; the registered information is accessible, complete, up-to-date and reliable.

Key words: information, information and communication system, register information, accounting function, management function.

Постановка проблеми. Досягнення науково-технічного прогресу у другій половині ХХ ст. і швидка інформатизація суспільних відносин, що по слідувала за ними, призвели до концептуальної переоцінки ролі інформації (відомостей) у укладі економіки та життя. Нині інформація грає величезну роль суспільних відносинах, найчастіше є умовою їх виникнення чи його основним об'єктом, виступає значним чинником виробництва, у економіці. Не стоїть осторонь правова система, де певна інформація може мати системоутворююче значення безпосередньо впливати на існування конкретних прав та обов'язків, включаючи майнові права чи публічно-політичні обов'язки. Саме така правова природа має відомості, що містяться в публічних реєстрах.

Мета дослідження – наукова розвідка поняття, правової природи та основних видів публічних реєстрів.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання визначення поняття та видів державних реєстрів розглядали вчені: О. Берназюк, В. Бондар, Н. Булат, О. Вінник, О. Комаров, К. Кучма, А. Марущак, С. Петров, К. Починок, М. Ступень, Я. Тамаря, В. Турчин, О. Шаповалова та інші. Однак актуальні наукові питання, присвячені адаптації правого регулювання публічних реєстрів в умовах європейської інтеграції, вимагають проведення наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Державна політика у сфері обліково-реєстраційної системи зводиться до вдосконалення організаційних правових основ діяльності, підтримки технічної бази публічних реєстрів. Чинна з 1998 р. обліково-реєстраційна система України істотно змінилася. З моменту прийняття моделі, що змінилася, облікова реєстраційна система, спираючись на відповідний досвід країн Європейського Союзу з високорозвиненими обліково-реєстраційними системами та захистом реєстраційних даних, постійно вдосконалюється.

У чинному законодавстві слово «реєстр» використовується у складі різних термінів. Законодавець не вводить узагальнюючий термін для всього різноманіття публічних реєстрів, що охороняються, то для проведення наукового дослідження необхідно конкретизувати поняття та сформулювати дефініції, які дозволять систематизувати та впорядковувати досліджувані правові явища. У дослідженні пропонуємо використовувати уніфіковане поняття «публічний реєстр», яке – не без урахування окремих нюансів може служити завданням систематизації досліджуваних правових явищ.

Аналіз публічного реєстру як явища правової реальності можна почати з тлумачення цього поняття спочатку у загальноживаному значенні, потім – у контексті юридичного вживання. Спочатку звернемося до загальноживаних визначень слів, що становлять термін «публічний реєстр», – до слова «публічний» та «реєстр». Як вказується в тлумачному словнику, прикметник «публічний» визначає предмет (явище), що відбувається у присутності суспільства, публіки, відкритий, голосний; публічний, що у розпорядженні суспільства, потрібний суспільству, не приватний [1].

Аналогічні визначення слову «публічний» даються й у іншому тлумачному словнику: публічний – діючий відкрито, з погляду суспільства, преси, не «в тіні»; призначений для публіки, суспільства [2]. В енциклопедичних джерелах реєстр розуміється аналогічно як список, письмовий перелік, опис або книга для реєстрації документів, майна, експонатів [3, с. 569].

У чинному законодавстві та в підзаконному нормативно-правовому матеріалі не міститься уніфікованого визначення термінів «публічний реєстр», «державний реєстр» або навіть терміна «реєстр».

Незважаючи на те, що законодавець активно використовує поняття «реєстр», в жодному з нормативно-правових актів не розкриває, лише стосовно окремих видів реєстрів конкретизуються правила ведення та порядок внесення відомостей та змін. Цей термін застосовується у різних партикулярних значеннях і контекстах, а відсутність визначення викликає занепокоєння серед теоретиків.

Правовий статус державних електронних реєстрів визначено у Законі «Про публічні електронні реєстри». Публічний електронний реєстр (реєстр, кадастр, реєстр тощо) (далі – реєстр) – інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, захист, облік, відображення, оброблення реєстрових даних та надання реєстрової інформації [4]. Закон «Про інформацію» про реєстри не згадується, хоча в Україні діє достатня кількість єдиних державних реєстрів [5].

К. Починок з метою уніфікації обороту реєстрів пропонувала видати закон про державні реєстри, оскільки реєстри існують, юридична відповідальність за незаконний оборот встановлено, а правового режиму немає [6, с. 125].

Чинним законодавством передбачено велику кількість різноманітних реєстрів із різними правовими режимами та функціями. Термін «реєстр» згадується у Цивільному кодексі України (далі – ЦК

України), відповідно до якого права на майно, що підлягають державній реєстрації, виникають, змінюються та припиняються з моменту внесення відповідного запису до державного реєстру, якщо інше не встановлено законом [7].

В іншій нормі ЦК України, де йдеться про поняття юридичної особи, у ст. 89 ЦК України міститься згадка, що юридична особа має бути зареєстрована в єдиному державному реєстрі юридичних осіб в одній з організаційно-правових форм. У спеціальному законі «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» згадуються Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань [8].

У вказаному Законі зазначено, що в Україні ведуться державний реєстр, що містять відомості про створення, реорганізацію та ліквідацію юридичних осіб, набуття фізичними особами статусу підприємця, припинення фізичними особами діяльності як підприємців, інші відомості про юридичних осіб, про фізичних осіб – підприємців та відповідні документи. Принципово важливе положення аналізованого закону свідчить, що державні реєстри є державними інформаційними ресурсами.

Не можемо залишити без уваги норми законодавства про нерухомість, особливо в ситуації, коли відомості існуючого в Україні реєстру нерухомості підлягають кримінально-правовій охороні відповідно з Кримінальним кодексом України. Закон «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» визначає Державний реєстр речових прав на нерухоме майно його як зведення достовірних систематизованих відомостей про враховане відповідно до цього закону нерухоме майно, про зареєстровані права на таке нерухоме майно, підстави виникнення, правовласників, інші встановлені відповідно до цього закону відомості [9]. Наведена дефініція закріплена у вказаному Законі. З тлумачення цього визначення зрозуміло, що легально Державний реєстр речових прав за природою є зведенням систематизованих відомостей.

Ще одне легальне визначення, що стосується реєстрів, закріплено в законі «Про депозитарну систему України» [10]. У законі визначається реєстр власників цінних паперів. Це система записів про осіб, про цінні папери, що обліковуються, про обтяження цінних паперів, що формується на певний момент часу та інших записів відповідно до законодавства України. За змістовною логікою реєстр власників цінних паперів представляє систему записів.

Як властивість подібних нормативних актів, що вони є спробою об'єднати розрізнені законодавчі положення та систематизувати, у тому числі під загальними визначеннями термінів.

Оскільки свого часу роботу по уніфікації реєстрів та облікових систем проведено не було, послідовності у термінології теж не виникло. Така недосконалість та загальна неповнота нормативно-правових дефініцій змушує вдаватися до аналізу доктринальних дефініцій та поглядів окремих учених, спробувати виробити авторське доктринальне визначення публічного реєстру.

Публічні реєстри ставали об'єктом дослідження різних галузей права, але переважно їх правова природа розглядалася у адміністративному та цивільному праві, в міжгалузевих дослідженнях.

У доктринальних джерелах проблема понятійного партикуляризму все ще продовжує частково зберігатись. Окремі вчені уникають загальних термінів та визначень, а досліджують один окремо взятий реєстр. Юридичній науці відомі загальні визначення терміна «реєстр».

Ряд вчених визначає реєстри через державну діяльність з обліку та стосовно їх правової природи оперує поняттям «інформаційний ресурс». Облік відомий під різними іменами (реєстрація актів громадянського стану, кадастровий облік землі та нерухомості). Створюються загальні державні інформаційні ресурси (реєстри, кадастри, класифікатори).

Підходячи до питання сутності реєстрів, О. Берназюк укладає, що облікові системи органів виконавчої влади (реєстри, класифікатори, номенклатури) є державними інформаційними ресурсами [11, с. 142].

Інформаційний ресурс – це представлений у вигляді окремих документів або їх масивів системоутворюючий елемент людської діяльності, який є джерелом інформації або засобом для отримання окремими фізичними особами і організаціями знань, що формуються в результаті діяльності різних структур суспільства. Мінімальна структурна одиниця інформаційного ресурсу – документ [12, с. 89].

На нашу думку, реєстр – це інформаційна система, що містить перелік об'єктів чи дій, що враховуються, або дій у нормативно встановленої формі, що використовується з метою обліку та порядку використання цієї інформації в процесі організації діяльності органів виконавчої влади, фізичних і юридичних осіб. Саме занесення до реєстру надає факту, суб'єкту юридичне значення. Перевагою подібних дефініцій є не тільки загальний характер (коли вони можуть застосовуватися одразу до кількох різних публічних реєстрів), а й потенціал для використання у правотворчості.

Інші учені звертають увагу на різні правові сутності та різну правову природу конкретних реєстрів. У законодавстві термін «реєстр» використовується для позначення принципово різних об'єктів, таких як інформаційні ресурси чи визначаються як сукупність документованої інформації. В інших випадках законодавець уникає відповіді на питання про правову природу реєстру [13,

с. 146]. Аналогічний підхід, через характеристику сутності досліджуваного явища, простежується й у роботі Н. Булат По-перше, реєстр може розглядатися як інформаційний ресурс. По-друге реєстр допустимо тлумачити як перелік (набір) відомостей. По-третє, пропонує розглядати реєстр як інформаційну систему [14].

Публічні реєстри є частиною облікової системи держави, представляючи форму ведення державного обліку. За формою висловлювання назовні єдині державні реєстри представляють інформаційний ресурс, тобто впорядковану в певному порядку базу даних про об'єкти обліку. Єдині державні реєстри є власністю України, а їх основним призначенням є впорядкування цивільного обігу окремих видів об'єктів за допомогою здійснення обліку та посвідчення прав, публічної достовірності інформації, що включається до реєстрів.

У юридичній науці достовірність розглядалася як вимога до інформації чи принцип регулювання інформаційних відносин. В умовах поступового переходу суспільства від інформаційного до суспільства знань ставиться завдання регулювання та захисту права на достовірну інформацію. Достовірність інформації постає як особлива вимога забезпечення інформаційної безпеки. Забезпечення інформаційної безпеки завжди передбачає забезпечення цілісності, достовірності та точності [15, с. 322].

О. Шаповалова дотримується дещо іншої дефініції, відповідно до якої єдиний публічний реєстр – це державний інформаційний ресурс юридично та соціально значущих відомостей, що виконує реєстраційно-облікові та регулятивно-управлінські функції державного реєстру, єдиний характер реєстру та його ведення визначається державою, містить масиви відомостей щодо осіб, предметів; впливає на виникнення, зміну та припинення правовідносин [16].

Аналіз легальних і доктринальних визначень дає можливість охарактеризувати основні ознаки цього феномену.

Публічний реєстр містить важливу інформацію, яка щодо факту свого існування у формі реєстрових записів має особливу цінність, вона фіксує певні права і обов'язки, тобто впливає на правовідносини. Наприклад, ЦК України, відповідно до якого права на майно, що підлягають державній реєстрації, виникають, змінюються та припиняються з моменту внесення відповідного запису до державного реєстру. Подібний правовий режим відомостей реєстрів безпосередньо впливає на існування конкретних суб'єктивних прав. У цьому полягає правовстановлююча функція реєстру, яка має економічне значення більше ніж інформаційно-облікова функція.

За загальним правилом реєстри є публічними. Це випливає із норм спеціального законодавства та може бути пояснена самою природою реєстрової інформації, яка бере участь у правовому впливі на суспільні відносини. За загальним правилом у державних реєстрах відомості та документи є відкритими та загальнодоступними, крім відомостей, доступ до яких обмежений нормативно-правовими актами. У проблемі публічності є кілька аспектів, які потребують особливої уваги. Перший аспект стосується проблеми не публічності реєстрів власників цінних паперів. Другий нюанс пов'язаний з обмеженою публічністю, яка була введена у 2022 році у зв'язку з воєнною агресією російської федерації через фактичне засекречення персональних даних у записах про правовласників. З огляду на це використання поняття «публічний реєстр» щодо реєстру власників цінних паперів неможливо, або може мати обмежений характер і застосовуватися в обумовленому сенсі.

Будь-який реєстр має інформаційну природу. Публічний реєстр – це інформаційний ресурс, зведення певних відомостей, набір даних, упорядкований масив інформації. Терміни «інформація» та «відомості» можуть застосовуватися як синонімічні та повністю взаємозамінні. Як зазначено у законі «Про інформацію», інформація – відомості (повідомлення, дані) незалежно від форми їх подання. Така легальна дефініція усуває проблему поліфонії термінів, проголошуючи терміни «інформація», «відомості» та «дані» як синонімічні. Тому вміст реєстрів коректно називати як «інформацією» або «відомістю» чи «даними».

Порядок ведення публічного реєстру регламентується у нормативно-правових актах та актах локального характеру. Правове регулювання питань ведення публічних реєстрів, різні аспекти включення певних відомостей та інших аспектів характеризує публічні реєстри як інформаційні ресурси, що ведуться у передбаченому законодавцем, органами публічної влади або суб'єктами господарської діяльності, але під контролем органів державної влади.

Не кожен публічний реєстр є Єдиним чи державним. Ця обставина є важливою при формулюванні коректного терміна. Використовуваний у дослідженні термін «публічний реєстр» є найбільш вірним, оскільки він охоплює державні та недержавні реєстри.

Висновки. Потреби ефективного правового регулювання відносин, пов'язаних із створенням достовірного джерела відомостей про права, фізичних і юридичних осіб, тобто про публічні реєстри, у зв'язку з адаптацією законодавства до вимог Європейського Союзу, зумовлюють необхідність узагальнення та систематизації наявного наукового знання, переосмислення раніше сфор-

мульованих з урахуванням зміни законодавства та стану суспільних відносин, включаючи аспект оптимізації процесів між суб'єктною комунікацією в умовах цифрової трансформації. Залежність інституту публічних реєстрів, що регулюють відносини у сфері виникнення, зміни, припинення прав і інших юридично значущих фактів від динаміки суспільних відносин, вимагає вироблення нових підходів з питань, пов'язаних із забезпеченням достовірності реєстрів. Публічний реєстр це відкритий для необмеженого кола осіб інформаційний ресурс, який містить юридично значущі факти, здатні впливати на права та обов'язки суб'єктів, відомості, що формуються, зберігаються на надаються органами публічної влади чи приватними юридичними особами у визначеному та регламентованому порядку. Під достовірністю реєстру слід розуміти вихідні засади, які передбачають організаційно-правову спрямованість реєстраційної системи на досягнення відповідності змісту реєстру об'єктивній реальності за допомогою забезпечення внесення до реєстру коректних відомостей, що синхронно відображають динаміку прав, індикації та актуалізації достовірних відомостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Публічний. Великий тлумачний словник (BTC) сучасної української мови. URL. <https://1677.slovaronline.com/108738>.
2. Публічний. Тлумачний *словник української мови*. URL. <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9>.
3. Битяк Ю.П. Велика українська юридична енциклопедія у 20-ти томах. Том 5. Адміністративне право. Харків: Право, 2020. 960 с.
4. Про публічні електронні реєстри: Закон України від 18.11.2021 р. № 1907-IX. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1907-20#Text>.
5. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
6. Про інформацію Починок К. Історія розвитку та перспективи державних реєстрів в Україні. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2016. № 5 Octombrie. С. 122–126.
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15>.
8. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.03.2003 р. № 755-IV. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/755-15>.
9. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2007 р. № 1952-IV. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1952-15>.
10. Про депозитарну систему України: Закон України від 06.07.2012 р. № 5178-VI. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5178-17/conv>.
11. Берназюк О.О. Класифікація електронних державних реєстрів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 141–144.
12. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
13. Вінник О.М., Шаповалова О.В. Правове забезпечення сфери публічних електронних реєстрів. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2023. № 1 (45). С. 137–149.
14. Булат Н. Публічний електронний реєстр: поняття, ознаки, значення. *Law. State. Technology*. 2024. № 2. С. 10–15.
15. Єсімов С.С. Правовий режим бібліотечної інформації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 320–325.
16. Шаповалова О.В. Правові умови створення та адміністрування електронних публічних реєстрів. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. № 1 (39). С. 37–42.

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.69>

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ

Борцевич П.С.,*професор кафедри економіко-правових дисциплін**Навчально-наукового інституту права та психології**Національної академії внутрішніх справ,**кандидат юридичних наук, доцент**ORCID: 0000-0003-0921-0779*

Борцевич П.С. Сучасні аспекти правового регулювання фінансового моніторингу.

Стаття присвячена дослідженню сучасних аспектів правового регулювання фінансового моніторингу. В статті наголошується на тому, що в умовах війни росії проти України питання запобігання економічної злочинності є вкрай актуальним для забезпечення економічної безпеки держави. Відмивання коштів, одержаних злочинним шляхом, може сприяти поширенню організованої злочинності, тим самим посягаючи на основи національної безпеки. Одним з шляхів боротьби з відмиванням коштів, одержаних злочинним шляхом є механізм фінансового моніторингу.

В статті досліджено сучасні підходи до побудови фінансового моніторингу. Проведено правовий аналіз категорій понять «фінансовий моніторинг», «фінансова розвідка», «фінансовий контроль». В статті наголошується на тому, що Законом України від 06.12.2019 № 361-IX «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» визначено, що фінансовий моніторинг є сукупністю заходів, які здійснюються його суб'єктами у сфері фінансування розповсюдження зброї масового знищення, що передбачають проведення державного і первинного фінансового моніторингу.

На сьогодні в Україні система фінансового моніторингу складається з двох рівнів залежно від суб'єктів його здійснення. Головне місце серед суб'єктів фінансового моніторингу займає Державна служба фінансового моніторингу, що є центральним органом виконавчої влади, який разом з іншими фінансово-наглядними органами утворює інституційну основу системи протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом.

У висновках наголошується на тому, що основною метою фінансового моніторингу є забезпечення прозорості фінансових операцій та зниження ризиків використання фінансової системи в протиправних цілях. Основними елементами фінансового моніторингу є: ідентифікація клієнтів (встановлення особи клієнта, перевірка даних у документах); аналіз фінансових операцій (виявлення незвичайних або підозрілих транзакцій); подання звітів (передача інформації про підозрілі операції до органів державного фінансового моніторингу); замороження активів (у разі виявлення незаконних дій активи клієнта можуть бути заморожені до завершення розслідування).

Ключові слова: фінансовий моніторинг, відмивання коштів, одержаних злочинним шляхом, економічна злочинність, економічна безпека, фінансова система.

Bortsevych P.S. Modern aspects of legal regulation of financial monitoring.

The article is devoted to the study of modern aspects of legal regulation of financial monitoring. The article emphasizes that in the conditions of the war between Russia and Ukraine, the issue of preventing economic crime is extremely relevant for ensuring the economic security of the state. Laundering of funds obtained through criminal means can contribute to the spread of organized crime, thereby encroaching on the foundations of national security. One of the ways to combat laundering of funds obtained through criminal means is the mechanism of financial monitoring.

The article examines modern approaches to the construction of financial monitoring. A legal analysis of the categories of concepts "financial monitoring", "financial intelligence", "financial control" is carried out. The article emphasizes that the Law of Ukraine dated 06.12.2019 No. 361-IX "On Prevention and Counteraction to the Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Financing of Terrorism and Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction" defines that financial monitoring is a set of measures carried out by its subjects in the field of financing the proliferation of weapons of mass destruction, which provide for state and primary financial monitoring.

Today, the financial monitoring system in Ukraine consists of two levels, depending on the entities implementing it. The leading place among the entities of financial monitoring is occupied by the State

Financial Monitoring Service, which is the central body of the executive power, which, together with other financial supervisory bodies, forms the institutional basis of the system of combating the legalization of proceeds from crime.

The conclusions emphasize that the main purpose of financial monitoring is to ensure the transparency of financial transactions and reduce the risks of using the financial system for illegal purposes. The main elements of financial monitoring are: customer identification (identifying the client, checking data in documents); analysis of financial transactions (detecting unusual or suspicious transactions); reporting (transmitting information about suspicious transactions to state financial monitoring bodies); freezing of assets (in case of detection of illegal actions, the client's assets may be frozen until the investigation is completed).

Key words: financial monitoring, money laundering, economic crime, economic security, financial system.

Постановка проблеми. Боротьба з організованою злочинністю є одним з важливих завдань кожної держави. Можливість та умови поширення організованої злочинності залежать від багатьох факторів, серед яких значне місце посідає організація фінансування злочинної діяльності.

Глобалізація економічних відносин, крім позитивних наслідків, також, на жаль, призвела до поширення транснаціональної організованої злочинності та умов її фінансування. Це спонукало багатьох держав спільно шукати механізми протидії каналам легалізації коштів, одержаних злочинним шляхом. На міждержавному рівні було прийнято низку документів, якими визначено стандарти протидії легалізації брудних коштів, тобто коштів, отриманих злочинним шляхом. Держави зобов'язалися на національному рівні впроваджувати ці стандарти шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів, а також запровадження спеціальних органів державної влади, компетенцією яких є протидія легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом.

Україна, будучи суб'єктом міжнародного права, також взяла на себе зобов'язання протидіяти спробам легалізації коштів, одержаних злочинним шляхом. Враховуючи триваючу російську агресію проти України, що має як пряму, так і гібридну форми, питання боротьби з організованою злочинністю та її фінансуванням для нашої держави є вкрай гострим та потребує невідкладного вирішення. Одним із шляхів протидії легалізації коштів, одержаних злочинним шляхом, є фінансовий моніторинг.

Стан опрацювання проблематики. питання організації здійснення фінансового моніторингу були предметом дослідження багатьох вчених, зокрема Авраменко О.В., Буткевич С.А., Варналій З.С., Внукова Н.М., Глущенко О.О., Гужий С.Г., Дідківська Н.І., Лігоненко Л.О., Мойсеєнко І.П., Терещенко О.О., Чаленко Н.В. та інші. Проте, зважаючи на сучасні виклики, що стоять перед Україною та динаміку зміни ситуації, питання правового регулювання функціонування фінансового моніторингу потребують подальшого дослідження.

Метою статті є визначення сучасних аспектів правового регулювання фінансового моніторингу.

Виклад основного матеріалу. Правову основу здійснення фінансового моніторингу в Україні становить сукупність нормативно-правових актів, які безпосередньо закріплюють положення щодо процедури та засад здійснення фінансового моніторингу. Це, зокрема: Конституція України; відповідні міжнародні правові акти та стандарти, визнані Україною; Закони України; укази Президента України; нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України та – відомчі нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади.

Основою законодавчої бази України є: Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»; Закон України «Про банки і банківську діяльність»; Кримінальний кодекс України; Кодекс України про адміністративні правопорушення; Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів [1].

У вітчизняній науковій літературі немає єдиного підходу до визначення поняття «фінансовий моніторинг», тому разом із ним дослідники використовують такі терміни, як «контроль», «нагляд» та «моніторинг».

Поняття «фінансовий моніторинг» як визначення комплексу заходів щодо запобігання легалізації коштів злочинного походження з'явилося порівняно недавно. До початку нинішнього століття це словосполучення використовувалося переважно для деяких систематизованих, регулярних спостережень і заснованих на них діях у сфері фінансів, поза залежністю від специфіки предмета їхньої спрямованості [2].

У той же час, у другій половині 90-х років ХХ сторіччя воно стало використовуватися і як спеціальний термін, що належить до сфери процедур банкрутства й антимонопольних розслідувань.

Загалом, використання терміну «моніторинг» (лат. monitor – той, що попереджає), що розуміється як система безперервного моніторингу, спостереження та оцінки навколишнього середовища, бере свій початок зі Стокгольмської конференції з навколишнього середовища 1972 року [3].

Ця концепція вийшла за межі екології і зараз є частиною понятійного апарату різних галузей. У західних країнах під фінансовим моніторингом розуміють спостереження та аналіз фінансових показників, фінансових потоків, виконання бюджету і найбільш близький до концепції фінансового контролю.

Законом України від 06.12.2019 № 361-IX «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» визначено, що фінансовий моніторинг є сукупністю заходів, які здійснюються його суб'єктами у сфері фінансування розповсюдження зброї масового знищення, що передбачають проведення державного і первинного фінансового моніторингу [4].

Державна служба фінансового моніторингу України, що діє на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 29 липня 2015 р. № 537 «Про затвердження Положення про Державну службу фінансового моніторингу України», сьогодні є центральним органом виконавчої влади, який разом з іншими фінансово-наглядовими органами утворює інституційну основу системи протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом [5].

Сьогодні все частіше використовуються такі терміни, як «фінансова розвідка», «відмивання доходів» або «відмивання грошей», а також «фінансування тероризму» та інші.

У більшості країн світу, у тому числі й в Україні, цю систему називають системою фінансового моніторингу. Термін «фінансовий моніторинг» використовується з початку століття для створення системи боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму [3].

За словами М. Бормотової фінансовий моніторинг «специфічна форма фінансового контролю, що здійснюється уповноваженими державними органами у сфері фінансового контролю та суб'єктами первинного фінансового моніторингу та призначена для виявлення операцій, пов'язаних з відмиванням коштів» [6].

Фінансовий моніторинг здійснюється за методом спостереження та верифікації. У своєму дослідженні О. Акімова зазначає, що фінансовий моніторинг – це «система безперервного моніторингу найважливіших поточних результатів фінансової діяльності компаній на фінансовому ринку, яка постійно змінюється» [7].

Існує думка колективу авторів О. Грубляк, М. Карвацький, Ж. Лисенко, які під фінансовим моніторингом розуміють «публічний обов'язок держави, що полягає у необхідності створення та забезпечення підтримки функціонування організаційно-правового механізму, який дозволить констатувати фінансові операції сумнівного характеру, комплексно аналізувати отриману інформацію та в необхідних випадках інформувати правоохоронні органи держави із чітко визначеною кінцевою метою всіх вищевказаних елементів, якою є мінімізація легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» [8].

У цілому, сутність фінансового моніторингу слід розглядати як сукупність форм та методів взаємовідносин, що виникають при проведенні фінансових операцій клієнтами через фінансові установи з урахуванням законодавчо покладених на них обов'язків забезпечення заходів щодо повного та своєчасного запобігання і протидії легалізації (відмивання) доходів, здобутих злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму з урахуванням провідних світових тенденцій у галузі способів та методів легалізації доходів, а також сукупності збору, обробки та аналізу інформації та її передачі до спеціалізованих органів держави, які, у свою чергу, здійснюють перевірку правомірності проведення таких операцій і перевіряють джерела походження доходів клієнтів, а також послідовного економічно соціального розвитку суспільства та боротьби з суспільно небезпечними явищами.

Досліджуючи питання протидії та боротьби з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, необхідно визначити, що на практиці є дві системи – європейська й американська системи протидії та боротьби з легалізацією злочинних доходів.

Перша система (європейська) становить собою більш ліберальну, тобто є такою, за якої банки не обов'язково повідомляють спеціально уповноважені органи про всі операції, суми за якими перевищують встановлену межу. Вони надають таким органам інформацію лише стосовно тих операцій, як видались їм підозрілими.

Щодо другої (американської) системи, то вона є доволі жорсткішою. У Сполучених Штатах Америки банки в обов'язковому порядку мають сповістити фінансову розвідку про всі операції, які перевищують суму в 10 тисяч доларів США.

Порівняно з іншими системами фінансового моніторингу, зарубіжних аналогів, у вітчизняній системі виділено більше повноважень, оскільки вона не лише отримує інформацію, а й сама проводить фінансові розслідування. У зв'язку із цим, діяльність, яка націлена на захист інтересів держави,

має забезпечити адекватну ділову атмосферу в економічній галузі, не завдаючи перешкод бізнесу функціонувати відповідно до вимог закону, а також має забезпечити збереження конфіденційності фінансової інформації, значними обсягами якої вона володіє [9].

Висновки. Узагальнюючи доктринальні підходи до розуміння поняття «фінансовий моніторинг», а також враховуючи зарубіжний досвід та аналіз чинного законодавства України, фінансовим моніторингом необхідно вважати систему заходів, спрямованих на запобігання та виявлення фінансових операцій, які можуть бути пов'язані з легалізацією коштів, одержаних злочинним шляхом. Основною метою фінансового моніторингу є забезпечення прозорості фінансових операцій та зниження ризиків використання фінансової системи в протиправних цілях. Різноманітність способів легалізації коштів, одержаних злочинним шляхом, об'єктивно обумовлює створення складного механізму фінансового моніторингу.

Функціонування сучасного механізму фінансового моніторингу можливе завдяки наявності різних видів фінансового моніторингу. Видами фінансового моніторингу є: первинний фінансовий моніторинг (проводиться суб'єктами господарювання, які безпосередньо здійснюють фінансові операції (банки, страхові компанії, ломбарди, обмінні пункти тощо); державний (вторинний) фінансовий моніторинг, що здійснюється Державною службою фінансового моніторингу України (аналіз і перевірка інформації, отриманої від суб'єктів первинного моніторингу).

Основними елементами фінансового моніторингу є: ідентифікація клієнтів (встановлення особи клієнта, перевірка даних у документах); аналіз фінансових операцій (виявлення незвичайних або підозрілих транзакцій); подання звітів (передача інформації про підозрілі операції до органів державного фінансового моніторингу); замороження активів (у разі виявлення незаконних дій активи клієнта можуть бути заморожені до завершення розслідування).

На фоні російської агресії проти України, що має як відкриту, так і гібридну форми, фінансовий моніторинг є одним з головних механізмів забезпечення економічної безпеки держави, протидії фінансуванню тероризму та попередження поширенню організованої злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голодна А.С., Бухтіарова А.Г. Правові основи фінансового моніторингу в Україні. *Інфраструктура ринку*: електронний фаховий науково-практичний журнал. 2019. Вип. 29. С. 439–443.
2. Глібко С.В. Питання застосування законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів. *Цифрові трансформації України 2020: виклики та реалії*: зб. наук. пр. НДІ ПЗІР НАПрН України № 1 за матеріалами круглого столу (м. Харків, 18 верес. 2020 р.). Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2020. С. 23–29.
3. Дубина М.В. Дослідження змісту дефініції «фінансовий моніторинг». *Науковий журнал «Проблеми і перспективи економіки та управління»*. 2015. № 3. С. 253–258.
4. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 р. № 361-IX. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.
5. Про затвердження Положення про Державну службу фінансового моніторингу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.07.2015 № 537. *Офіційний вісник України*, 2014. № 77. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-2015-%D0%BF#Text>.
6. Бормотова М.В., Мухіна К.О. Дослідження сутності поняття «фінансовий моніторинг». *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2015. № 50. С. 214–217.
7. Акімова О.В. Фінансовий моніторинг в системі державного фінансового контролю: теорія, методологія, практика: монографія. Краматорськ: ДДМА, 2017. 300 с.
8. Антилегалізаційний фінансовий моніторинг: ризик-орієнтований підхід: монографія / О.О. Глущенко, І.Б. Семеген; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Р.А. Слав'юка. К.: УБС НБУ, 2014. 386 с.
9. Андрійченко Ж.О. Фінансовий моніторинг в системі управління ризиками ринків фінансових послуг. Розвиток системи управління ризиками ринків фінансових послуг: монографія / наук. ред. та кер. кол. авт. д-р екон. наук, проф. Н.М. Внукова. Харків: Ексклюзив, 2014. С. 140–150.

ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО СУДОВОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Вєліков С.Г.,

*аспірант кафедри адміністративного права та процесу,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0009-0001-6596-3516

Вєліков С.Г. Досвід країн Європейського Союзу щодо судового контролю у сфері містобудування: виклики для України.

У статті узагальнено зарубіжний досвід судового контролю у сфері містобудування, а також запропоновано шляхи використання позитивного зарубіжного досвіду при вдосконаленні чинного законодавства України та правозастосовної в цій сфері. Визначено, що на сьогодні наукові дослідження в основному присвячені вивченню загальних питань правового регулювання дозвільних процедур в сфері містобудування, а також особливостям здійснення судового контролю у вказаній сфері за національним законодавством України. Водночас на сьогодні залишаються малодослідженими питання здійснення судового контролю в сфері містобудування в порівняльно-правовому аспекті. Встановлено, що інститут судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративних справах потребує вдосконалення, зокрема, відсутній порядок видачі містобудівних умов і обмежень, а також законодавчо невизначеним залишається строк подання суб'єктом владних повноважень звіту про виконання судового рішення. Потребує також уточнення питання щодо правових наслідків скасування чи зміни містобудівних умов залежно від стадії їхнього використання. У статті проаналізовано досвід здійснення судового контролю в сфері містобудування таких зарубіжних держав як Австрія, Ірландія, Німеччина, Франція. Досвід цих країн вказує на те, що наявність дієвої системи судового контролю сприяє дотриманню містобудівних норм, захисту прав громадян та забезпеченню прозорих процедур при прийнятті рішень у зазначеній сфері. Крім того, важливими елементами ефективного судового контролю в сфері містобудування є забезпечення незалежності суддів, доступу до інформації щодо містобудівних проектів, а також залучення громадськості до процесу контролю. Основними засадами під час здійснення судового контролю за містобудівною діяльністю в Україні є сталий розвиток, захист навколишнього природного середовища, врахування змін клімату, а також залучення громадськості. Автор дійшов до висновку, що з метою наближення України до європейських стандартів необхідне проведення системних реформ, що будуть спрямовані на покращення ефективності судового контролю, а також забезпечення сталого розвитку міст. Дослідження зарубіжного досвіду судового контролю у сфері містобудування серед іншого відкриває нові горизонти для розуміння ролі судових органів у формуванні стійкого міського розвитку та впливає на майбутні підходи до планування міст з урахуванням сучасних викликів.

Ключові слова: містобудування, судові рішення, судовий контроль, верховенство права, прецедент, громадськість, зарубіжний досвід.

Vielikov S.G. Experience of the countries of the European Union regarding judicial control in the field of urban planning: challenges for Ukraine.

The article summarizes the foreign experience of judicial control in the field of urban planning, and also suggests ways of using positive foreign experience in improving the current legislation of Ukraine and law enforcement in this area. It was determined that today scientific research is mainly devoted to the study of general issues of legal regulation of permit procedures in the field of urban planning, as well as the peculiarities of judicial control in this field according to the national legislation of Ukraine. At the same time, the issue of judicial control in the field of urban planning remains understudied today in a comparative legal aspect. It has been established that the institution of judicial control over the execution of court decisions in administrative cases needs improvement, in particular, there is no procedure for issuing town planning conditions and restrictions, and the deadline for submission of a report on the execution of a court decision by a subject of authority remains undefined. It also requires clarification of the legal consequences of the cancellation or change of urban planning conditions depending on the stage of their use. The article analyzes the experience of judicial control in the field of urban planning in such foreign countries as Austria, Ireland, Germany, France. The

experience of these countries indicates that the presence of an effective system of judicial control contributes to the observance of urban planning regulations, the protection of citizens' rights, and the provision of transparent procedures when making decisions in the specified area. In addition, important elements of effective judicial control in the field of urban planning are ensuring the independence of judges, access to information about urban planning projects, as well as public involvement in the control process. The main principles during judicial control of urban planning activities in Ukraine are sustainable development, protection of the natural environment, consideration of climate change, as well as public involvement. The author came to the conclusion that in order to bring Ukraine closer to European standards, it is necessary to carry out systemic reforms aimed at improving the effectiveness of judicial control, as well as ensuring the sustainable development of cities. The study of foreign experience of judicial control in the field of urban planning, among other things, opens new horizons for understanding the role of judicial bodies in the formation of sustainable urban development and influences future approaches to urban planning taking into account modern challenges.

Key words: urban planning, court decision, judicial control, rule of law, precedent, public, foreign experience.

Постановка проблеми. У адміністративному судочинстві існує інститут судового контролю метою якого є забезпечення повного та ефективного виконання судових рішень. Відповідно до чинного адміністративного процесуального законодавства України адміністративні суди наділені дискреційними повноваженнями щодо здійснення судового контролю та можуть зобов'язати суб'єкт владних повноважень, якщо рішення було прийнято не на його користь, подати звіт про виконання судового рішення, а також зобов'язати орган архітектури та містобудування видати містобудівні умови та обмеження як один із способів здійснення судового контролю. Водночас, на сьогодні існують окремі проблеми, з якими стикаються адміністративні суди, виконуючи судові рішення в сфері містобудування, що потребують вирішення. Насамперед, до них належать відсутність належного нормативно-правового регулювання видачі документації, що визначає містобудівні умови та обмеження, яка необхідна для реконструкції існуючих або початку будівництва нових об'єктів нерухомого майна, а також зловживання органами архітектури та містобудування повноваженнями, у результаті чого замовник будівництва змушений оскаржувати прийняті відповідними органами рішення в порядку адміністративного судочинства.

Вказане дослідження є актуальним з огляду на євроінтеграційні процеси та прагнення України адаптувати вітчизняне законодавство до кращих зарубіжних стандартів. Такий досвід виступає підґрунтям для запровадження змін і вдосконалення національного законодавства України у відповідній сфері.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти здійснення судового контролю в сфері містобудування досліджували такі українські науковці як: Ю.А. Багряк, В.М. Бевзенко, Я.О. Берназюк, П.М. Бойчук, Ю.А. Волкова, Н.В. Городок, І.М. Грищенко, Н.В. Коваленко, О.М. Козич, М.А. Лапитін, Ю.О. Легеза, А.В. Матвійчук, І.М. Миронець, О.П. Омелян, П.С. Покатаєв, В.О. Резніченко, Н.О. Семенчук, В.В. Стукаленко, О.В. Стукаленко, Т.І. Фулей та інші. Наукові праці зазначених вчених в основному присвячені дослідженню загальних питань правового регулювання дозвільних процедур в сфері містобудування, а також особливостям здійснення судового контролю у вказаній сфері за національним законодавством України. Водночас на сьогодні залишаються малодослідженими питання здійснення судового контролю в сфері містобудування в порівняльно-правовому аспекті.

Метою статті є узагальнення досвіду зарубіжних країн щодо здійснення судового контролю у сфері містобудування, а також можливих шляхів використання їх позитивних напрацювань при вдосконаленні чинного законодавства України та правозастосовної практики щодо здійснення судового контролю в сфері містобудування.

Виклад основного матеріалу. Чинним законодавством України врегульований порядок здійснення судового контролю за виконанням судових рішень при розгляді публічно-правових спорів. Зокрема, статтею 382 Кодексу адміністративного судочинства України визначений порядок здійснення судового контролю за виконанням судових рішень при розгляді адміністративних справ [1]. Згідно із зазначеною нормою, судовий контроль за виконанням судових рішень при розгляді адміністративних справ полягає у можливості суду зобов'язати суб'єкт владних повноважень (якщо рішення було ухвалене не на його користь) подати звіт про виконання судового рішення. При неподанні відповідного звіту на суб'єкта владних повноважень судом може бути накладений штраф. Розмір такого штрафу складає від двадцяти до сорока розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Сума штрафу розподіляється на дві половини: одна з яких стягується до Державного бюджету України, а друга – на користь позивача [1].

Фактично законодавцем було надано суду повноваження в сфері здійснення контролю за виконанням суб'єктом владних повноважень рішення адміністративного суду. Водночас, на нашу думку, інститут судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративних справах потребує вдосконалення. На сьогодні відсутній порядок видачі містобудівних умов і обмежень [2]. Крім того, законодавчо невизначеним залишається строк подання суб'єктом владних повноважень звіту про виконання судового рішення [3, с. 137]. Потребує також уточнення питання щодо правових наслідків скасування чи зміни містобудівних умов залежно від стадії їхнього використання.

З огляду на зазначене, доцільним є дослідження досвіду окремих зарубіжних країн щодо правового регулювання здійснення судового контролю в сфері містобудування та особливостей його правозастосування, з метою врахування кращих практик для вдосконалення національного законодавства України в окресленій сфері.

Вважаємо за доцільне дослідити досвід таких держав як Австрія, Ірландія, Німеччина, Франція у яких здійснення контролю за виконанням судових рішень у сфері містобудування займає важливе місце у формуванні політики в сфері містобудування, розвитку інфраструктури та захисту довкілля. Крім того, судові прецеденти держав-членів Європейського Союзу мають важливе значення у формуванні містобудівної політики, забезпечуючи правову визначеність та передбачуваність закону для усіх зацікавлених сторін. Вони допомагають розв'язувати конфлікти між індустріальним розвитком міст та охороною навколишнього природного середовища, між приватними та публічними інтересами, забезпечуючи таким чином сталий розвиток міських територій. Сучасні прецеденти в сфері містобудування, зокрема, у контексті планування та зонування, відображають актуальні пріоритети суспільства, такі як захист довкілля, сталий розвиток, та врахування змін клімату, самі ці питання наразі виходять на передній план у судових рішеннях, які впливають на містобудівну політику та практики в усьому світі.

Зокрема, у Німеччині інститут контролю за виконанням судових рішень у сфері містобудування врегульовано нормами німецького містобудівного права. Зокрема, у статті 1 Федерального будівельного кодексу Німеччини передбачено, що дії органів влади мають бути юридично обґрунтованими та відповідати законодавчим актам [4]. У зв'язку з цим, судові рішення у сфері містобудування пов'язані, насамперед, з детальним аналізом відповідності будівельних проектів планам розвитку територій та нормам екологічної безпеки, що передбачено розділами 1–4 Федерального будівельного кодексу. У випадку виявлення порушень, суди можуть зобов'язати уповноважені органи влади переглянути чи анулювати дозволи на будівництво. Особливістю німецької моделі розгляду спорів у сфері містобудування є застосування альтернативних способів вирішення спорів, зокрема, медіації, що, у свою чергу, сприяє вирішенню спорів на ранніх етапах та уникненню тривалих судових процесів [5].

В сфері контролю за виконанням судового рішення в сфері містобудування в Німеччині є справа щодо проекту «Stuttgart 21» [6]. Зазначений проект передбачав оновлення міської інфраструктури, будівництво нових залізничних ліній, а також створення нових громадських просторів та розвиток житлової та комерційної нерухомості. Судовий розгляд проекту «Stuttgart 21» в Федеральному адміністративному суді Німеччини стосувався законності та дотримання процедур оцінки впливу на довкілля, а також забезпечення участі громадськості у процесі прийняття рішень. У своєму рішенні судом було зроблено висновок про законність проекту «Stuttgart 21», вказавши на важливість комплексного підходу до оцінки екологічного впливу та необхідність врахування громадської думки в процесі планування [6]. Зазначене рішення підкреслило важливість залучення громадськості до процесу планування та необхідність проведення всебічних оцінок впливу на довкілля при реалізації великих інфраструктурних проектів. Водночас, судовий розгляд справи щодо проекту «Stuttgart 21» продемонстрував, що при належному дотриманні процедур і врахуванні екологічних та соціальних факторів, великі містобудівні проекти можуть бути реалізовані навіть у складних умовах громадського спротиву.

Для України німецький досвід судової справи щодо проекту «Stuttgart 21» є цікавим з декількох причин. По-перше, в Україні реалізація інфраструктурних проектів також може стикатися з громадським опором та екологічними викликами, важливо забезпечити належну процедуру залучення громадськості, щоб уникнути конфліктів та сприяти більш прозорому й прийнятному для всіх сторін процесу прийняття рішень. Тобто, проект «Stuttgart 21» продемонстрував, як великі інфраструктурні проекти можуть викликати громадський резонанс, і як важливо враховувати саме ці фактори у процесі планування та реалізації подібних ініціатив. По-друге, рішення Федерального адміністративного суду Німеччини щодо законності проекту, незважаючи на громадський спротив, продемонструвало, що за умови дотримання всіх процедурних вимог, включаючи оцінку впливу на довкілля та залучення громадськості, можливе успішне впровадження навіть наймасштабніших проектів. Для України це важливо в контексті сучасних інфраструктурних ініціатив, які потребують

зваженого підходу до врахування екологічних та соціальних аспектів, та забезпечення всебічного обговорення.

Специфікою австрійської моделі контролю за виконанням судових рішень у сфері містобудування є акцент на дотриманні норм екологічної безпеки, захисті культурної спадщини та збереженні природних ландшафтів. Зокрема, Австрія має розвинену систему правового захисту історичних пам'яток, що включає контроль за будь-якими будівельними роботами в історичних районах. При ухваленні рішень суди базуються на принципах забезпечення сталого розвитку та збереження культурних цінностей. В Австрії активно застосовуються механізми публічного контролю, зокрема, в сфері містобудування, за якого громадськість активно бере участь у процесах планування та нагляду за дотриманням будівельних норм [7].

Система містобудівного права Франції є централізованою, що, у свою чергу дозволяє ефективно координувати розвиток міських територій на національному рівні. У Франції діє система планування, що базується на генеральних планах, які мають обов'язковий характер для всіх суб'єктів будівельного процесу. Спори в сфері містобудування розглядають спеціальні адміністративні суди, які володіють компетенцією щодо розгляду такої категорії справ. Французькі суди розглядають спори, пов'язані з дотриманням архітектурних стандартів та екологічних норм. Судові рішення у цій сфері спрямовані на забезпечення відповідності проектів загальнонаціональним планам розвитку та захисту громадських інтересів [8].

Окремо також необхідно зазначити, що судові прецеденти відображають розуміння того, що сучасне містобудування повинно враховувати ті виклики, що стоять перед сучасним суспільством, зокрема, це питання соціальної справедливості, охорони та захисту довкілля, у тому числі, зміна клімату. Беручи до уваги зазначене, на нашу думку, необхідно навести окремі судові рішення, які стали основою для розуміння важливості інтеграції сталих практик у містобудівні процеси та які демонструють, як судова система може сприяти цим змінам.

Зокрема, Верховний суд Ірландії, розглядаючи справу «Friends of the Irish Environment v. Government of Ireland» у 2019 році, дійшов до висновку, що ірландський уряд не виконав свої обов'язки відповідно до «Національного плану дій зі зміни клімату». «Friends of the Irish Environment» є некомерційною екологічною організацією, яка подала позов проти уряду Ірландії, стверджуючи, що державна політика у сфері клімату не відповідає національним та міжнародним зобов'язанням, зокрема, цілям Паризької кліматичної угоди 2015 року. У своєму рішенні Верховний Суд Ірландії зобов'язав уряд переглянути та оновити план, забезпечивши, щоб його цілі відповідали необхідним стандартам для боротьби з кліматичними змінами [9].

Таким чином, зазначене рішення підкреслює необхідність інтеграції кліматичних зобов'язань у всі аспекти урядової політики, включаючи розвиток і планування міст. Крім того, справа «Friends of the Irish Environment v. Government of Ireland» стала прикладом для інших країн, вказує щодо судового впливу на політику просування стійких практик у містобудуванні та плануванні.

Для України наведені вище судові справи є особливо актуальними в контексті вирішення таких проблем як забруднення атмосферного повітря та водних об'єктів, деградація земель тощо. З огляду на глобальні кліматичні виклики запозичення вказаних правових позицій судів зарубіжних країн може сприяти формуванню нових стандартів у містобудівній політиці, які будуть спрямовані на зменшення негативного впливу урбанізації на довкілля.

Висновки. Проаналізувавши досвід зарубіжних країн, таких як Австрія, Ірландія, Німеччина, Франція, можна стверджувати, що судовий контроль може бути ефективним інструментом для забезпечення законності та стійкості містобудівної діяльності. Зарубіжний досвід засвідчує, що наявність дієвої системи судового контролю сприяє дотриманню містобудівних норм, захисту прав громадян та забезпеченню прозорих процедур при прийнятті рішень у зазначеній сфері. Національна нормативно-правова база, що регулює питання здійснення судового контролю у сфері містобудування потребує вдосконалення. Україна, на нашу думку, повинна використати такий досвід для вдосконалення своєї містобудівної політики та практики.

Основними засадами під час здійснення судового контролю за містобудівною діяльністю в Україні є сталий розвиток, захист навколишнього природного середовища, врахування змін клімату, а також залучення громадськості. Важливими елементами ефективного судового контролю в сфері містобудування є забезпечення незалежності суддів, доступу до інформації щодо містобудівних проектів, а також залучення громадськості до процесу контролю. На нашу думку, з метою наближення України до європейських стандартів необхідне проведення системних реформ, що будуть спрямовані на покращення ефективності судового контролю, а також забезпечення сталого розвитку міст. Дослідження зарубіжного досвіду судового контролю у сфері містобудування відкриває нові горизонти для розуміння ролі судових органів у формуванні стійкого міського розвитку та впливає на майбутні підходи до планування міст з урахуванням сучасних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс України від 06 липня 2005 року № 2747-IV. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 08.10.2024).
2. Педак С. Ефективність судового контролю за виконанням судових рішень у справах щодо реєстрації податкових накладних. Higher School of Advocacy. 2021. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/efektyvnist-sudovogo-kontrolyu-za-vykonannyam-sudovyh-rishen-u-spravah-shhodoreyestratsiyi-podatkovykh-nakladnyh> (дата звернення: 08.10.2024).
3. Берназюк Я.О. Критерії ефективності судового захисту прав, свобод та інтересів особи у публічно-правових спорах. Право і суспільство. 2022. № 3. С. 136-141. URL: <https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2022/09/113.pdf> (дата звернення: 08.10.2024).
4. Baugesetzbuch. Bundesamnt fur Justiz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bbaug/> (дата звернення: 08.10.2024).
5. Mediation am Bau: Ab welchem Streitwert lohnt sich diese Form der Streitschlichtung? Baurechtsuche. 2019. URL: <https://baurechtsuche.de/mandantenfragen/mediation-am-bau-ab-welchem-streitwert-lohnt-sich-diese-form-der-streitschlichtung-2/> (дата звернення: 08.10.2024).
6. Schlichtungsverfahren zu Stuttgart 21. Ökologie und städtebauliche Entwicklung. 2010. URL: http://www.schlichtung-s21.de/fileadmin/schlichtungs21/Redaktion/pdf/101119/Gesamtdokument_5S21_19112010.pdf (дата звернення: 08.10.2024).
7. Austria and the 2030 Agenda. Voluntary National Review – Report on the Implementation of the Sustainable Development Goals. 2020. URL: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/26512VNR_2020_Austria_Report_English.pdf (дата звернення: 08.10.2024).
8. Calvet F., Daunis M. Droit de l'urbanisme et de la construction : l'urgence de simplifier. Rapport d'information, 2016. No 720 (2015-2016), tome I. URL: <https://www.senat.fr/rap/r15-720-1/r15-720-127.html> (дата звернення: 08.10.2024).
9. Friends of the Irish Environment v The Government of Ireland No. 205/19. (2020). VLex Ireland. URL: <https://ie.vlex.com/vid/friends-of-the-irish-847734616> (дата звернення: 08.10.2024).

УДК 344:351.746 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.71>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАВДАНЬ ТА ФУНКЦІЙ ШТАБУ ПРИКОРДОННОГО ЗАГОНУ БРИГАДНОГО ТИПУ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Вичавка В.І.,

*доктор філософії за спеціальністю 081 – право,
старший викладач кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності,
Національна академія Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького*

Ляшук Р.М.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності,
Національна академія Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького*

Вичавка В.І., Ляшук Р.М. Правове регулювання завдань та функцій штабу прикордонного загону бригадного типу Державної прикордонної служби України.

У науковій статті вивчено та проаналізовано правове регулювання завдань та функцій штабу прикордонного загону бригадного типу Державної прикордонної служби України. Дана проблема є малодослідженою.

За допомогою загальних та спеціальних методів наукового пізнання авторами досліджено закони України та чинні підзаконні нормативно-правові акти що врегульовують завдання та функції штабу прикордонного загону Державної прикордонної служби України.

Дослідниками з'ясовано зміст та нормативне визначення завдань та функцій штабу прикордонного загону бригадного типу.

Встановлено, що прикордонні загони бригадного типу Державної прикордонної служби України входять до складу сил оборони і виконують завдання, що пов'язані з обороною держави, зокрема беруть участь у веденні оборонних і контрнаступальних дій.

Штаб прикордонного загону безпосередньо організовує виконання усього комплексу покладених на них завдань, функцій і повноважень із забезпечення та участі в обороні України, захисту її суверенітету, незалежності, національних інтересів, територіальної цілісності та недоторканості у випадку збройної агресії передбачає безпосереднє ведення боїв, воєнних (бойових) дій. Нормативно визначено, що штаби прикордонних загонів здійснюють планування застосування своїх сил і засобів щодо виконання завдань територіальної оборони.

У статті зазначається, що штаб прикордонного загону свою роботу здійснює на підставі наказів, розпоряджень (вказівок), начальника загону, якому він підпорядкований, а також наказів, розпоряджень і вказівок вищого штабу та інформації від взаємодіючих і підтримуючих штабів (підрозділів). Штаб об'єднує, координує та спрямовує зусилля всіх органів управління загону на забезпечення своєчасного і повного виконання визначених завдань.

Автори приходять до висновку, що штаб прикордонного загону для роботи повинен мати на озброєнні методичний апарат з планування, організації та управління діями сил і засобів загону під час участі у відбитті збройного вторгнення на територію України. Це питання потребує належного правового регулювання.

Ключові слова: правове регулювання, Державна прикордонна служба України, прикордонний загін бригадного типу, завдання та функції, штаб прикордонного загону.

Vychavka V.I., Liashuk R.M. Legal regulation of the tasks and functions of the headquarters of the brigade-type border detachment of the State Border Guard Service of Ukraine.

The scientific article studies and analyzes the legal regulation of the tasks and functions of the headquarters of the border detachment of the brigade type of the State Border Guard Service of Ukraine. This problem is poorly studied.

Using general and special methods of scientific knowledge, the authors studied the laws of Ukraine and current subordinate regulatory legal acts that regulate the tasks and functions of the headquarters of the border detachment of the State Border Guard Service of Ukraine.

The researchers clarified the content and normative definition of the tasks and functions of the headquarters of the border detachment of the brigade type.

It was established that the border detachments of the brigade type of the State Border Guard Service of Ukraine are part of the defense forces and perform tasks related to the defense of the state, in particular, they participate in conducting defensive and counter-offensive actions.

The headquarters of the border detachment directly organizes the implementation of the entire complex of tasks, functions and powers assigned to them to ensure and participate in the defense of Ukraine, protect its sovereignty, independence, national interests, territorial integrity and inviolability in the event of armed aggression, which involves direct combat, military (combat) operations. It is normatively determined that the headquarters of the border detachments plan the use of their forces and means to perform tasks of territorial defense.

The article states that the headquarters of the border detachment carries out its work on the basis of orders, orders (instructions) of the commander of the detachment to which it is subordinate, as well as orders, orders and instructions of the higher headquarters and information from interacting and supporting headquarters (units). The headquarters unites, coordinates and directs the efforts of all management bodies of the detachment to ensure the timely and full implementation of the assigned tasks.

The authors conclude that the headquarters of the border detachment must have a methodological apparatus for planning, organizing and managing the actions of the detachment's forces and means during its participation in repelling an armed invasion of the territory of Ukraine. This issue requires proper legal regulation.

Key words: legal regulation, State Border Guard Service of Ukraine, brigade-type border detachment, tasks and functions, border detachment headquarters.

Постановка проблеми. Основним завданням держави в наш час є оборона. Однією зі складових сектору безпеки і оборони України що виконують це завдання є Державна прикордонна служба України (далі – ДПСУ). Основною оперативно-службовою ланкою ДПСУ, на яку покладаються охорона визначеної ділянки ДК самостійно чи у взаємодії з іншими органами охорони державного кордону та Морською охороною, є прикордонний загін (далі – ПРИКЗ) [1]. Основу охорони державного кордону України на ділянці відповідальності ПРИКЗ становить ОСД відділів прикордонної служби (далі – ВПС), кораблів (катерів) Морської охорони (далі – МО), літаків та вертольотів прикордонної авіації у взаємодії із структурними підрозділами інших військових формувань та правоохоронних органів, які здійснюють свою діяльність в інтересах захисту національних інтересів на державному кордоні України (далі – ДКУ) [1].

Сучасний досвід застосування сил і засобів для оборони України свідчить про важливість організації такої діяльності, що покладається на відповідні штаби. Для ефективного виконання бойових та службових завдань ПРИКЗ бригадного типу ДПСУ завдання, функції та структура їх штабів повинна бути належним чином нормативно врегульована.

Стан опрацювання цієї проблематики є недостатнім. Питання правового регулювання завдань та функцій складових сектору безпеки і оборони України були предметом наукових досліджень таких вчених як: О.Г. Барило, О.О. Гриньків, В.Л. Грохольський, А.Т. Комзюк, Д.А. Купрієнко, В.А. Ліпкан, Г.А. Магась, М.І. Мельник, С.В. Петков, В.В. Половніков та інших. Все ж, дослідження правового регулювання завдань та функцій штабу ПРИКЗ в умовах відбиття збройного вторгнення не проводилося.

Метою дослідження є розгляд правового регулювання завдань та функцій штабу ПРИКЗ бригадного типу ДПСУ.

Виклад основного матеріалу. Основні функції ПРИКЗ визначені відповідними нормативно-правовими актами, а їх виконання є оперативно-службовою діяльністю (далі – ОСД) загону, яка може приймати різні форми [1]. Способи ОСД з охорони ДКУ (порядок та прийоми використання сил та засобів) залежать від обстановки й отриманих завдань.

З метою визначення ролі і місця ПРИКЗ в системі оборони держави, порядку та у способах залучення прикордонних підрозділів і особового складу до бойових дій в роботі проведено аналіз законодавчих і нормативних документів, що регламентують цей процес.

По-перше, відповідно до вимог Закону України «Про основи національної безпеки України» [2] ДПСУ входить до складу сил оборони та відповідно до вимог Законів України «Про Державну прикордонну службу України» [3] реалізує державну політику у сфері безпеки державного кордону України.

По-друге, відповідно до Стратегії національної безпеки України [4] визначено, що розвиток ДПСУ як військового формування має забезпечити ефективну реалізацію політики безпеки у сфері захисту та охорони державного кордону України.

По-третє, в новій редакції Воєнної доктрини України [5] підкреслено, що основними цілями застосування Україною воєнної сили є: у разі збройного конфлікту на ДКУ – забезпечення захисту ДКУ, ліквідація (локалізація, нейтралізація) збройного конфлікту на початковій стадії і недопущення його переростання у війну. Роль ДПСУ визначається у безпосередньої участі у припиненні збройного конфлікту на ДКУ, боротьбі з тероризмом; припиненні збройних та інших провокацій на державному кордоні.

По-четверте, відповідно до вимог Стратегії воєнної безпеки України [4] головною метою Стратегії є завчасно підготовлена та всебічно забезпечена всеохоплююча оборона України на засадах стримування, стійкості та взаємодії, що забезпечує воєнну безпеку, суверенітет і територіальну цілісність держави відповідно до Конституції України та в межах ДКУ.

По-п'яте, відповідно до вимог Закону України «Про Державну прикордонну службу України» [3] на органи та підрозділи охорони державного кордону покладені завдання формою виконання яких є ведення бойових дій.

По-шосте, незважаючи на правовий статус визначений законами України «Про основи національної безпеки України» [2], «Про Державну прикордонну службу України» [3] ДПСУ є органом виконавчої влади з правоохоронними та військовими функціями та відповідно до ст. 1 Закону України «Про оборону України» [6] має всі ознаки військового формування.

Так, ДПСУ являє собою створену відповідно до законодавства України сукупність військових частин та органів управління ними (організаційно-штатні структури яких побудовані як військові, з визначенням військово-облікових спеціальностей особового складу, штатного озброєння та військової техніки військовослужбовців і підрозділів). Згідно із ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу» [7] комплектуються військовослужбовцями, які приймають Військову присягу згідно Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України [8] (у цьому та інших військових статутах ДПСУ віднесена законодавцем до «інших військових формувань»), та згідно з Положенням про проходження громадянами України військової служби в ДПСУ [9], проходять військову службу.

Слід також зазначити, що ДПСУ є суб'єктом планування оборони держави та через відповідні штаби розробляє План посилення охорони ДКУ, припинення збройних та інших провокацій на державному кордоні України. Штаби ПРИКЗ ДПСУ під керівництвом генерального штабу (далі – ГШ) ЗСУ здійснюють планування застосування сил і засобів, призначених для підпорядкування органам військового управління ЗСУ в особливий період та виконання завдань територіальної оборони [6, ст. 11, 12].

Крім того, відповідно до ст. 12 Закону України «Про оборону України» [6] та постанов Кабінету Міністрів України в ДПСУ плануються та проводяться заходи з підготовки території до оборони.

По-сьоме, органи ДПСУ беруть участь у відсічі збройній агресії та у територіальній обороні України згідно з відповідними планами участі, що підготовлені у відповідності до Стратегічного замислу застосування ЗСУ, інших складових сил оборони з відсічі збройній агресії, затвердженого наказом Верховного Головнокомандувача ЗСУ та є складовими відповідного Стратегічного плану, затвердженого наказом Міністерства оборони і ГШ ЗСУ.

З початком повномасштабної збройної агресії росії на територію нашої держави були внесені зміни до деяких законодавчих актів України щодо захисту ДКУ, а саме:

1) в Закон України «Про державний кордон України» [10; 11]:

«...координація діяльності із захисту ДКУ утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів здійснюється: у мирний час, а також поза ділянками ДКУ України, на яких здійснюється прикриття ДКУ, – ДПСУ; у межах ділянок ДКУ в районах ведення воєнних (бойових) дій, визначених Головнокомандувачем ЗСУ, – відповідним військовим командуванням; у межах ділянок ДКУ, на яких здійснюється прикриття ДКУ, – органом військового управління ЗСУ...»;

«... під час дії воєнного стану керівництво заходами з охорони ділянок ДКУ, що охороняються ПРИКЗ чи загонами морської охорони (далі – ЗМО) ДПСУ, залученими до ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту на ДКУ, міжнародного збройного конфлікту, відсічі збройній агресії проти України, здійснюється відповідними органами військового управління ЗСУ»;

«... у разі загострення обстановки, виникнення реальної загрози здійснення збройних та інших провокацій на ДКУ у мирний час, а також реальної загрози масового переходу державного кордону України з території суміжних держав ДПСУ здійснює заходи з посилення охорони та захисту ДКУ на ділянках, на яких існує така загроза, або на всій протяжності ДКУ.

«... у разі виникнення ситуацій, що можуть перерости у загрозу военній безпеці України, для вжиття невідкладних заходів або для посилення спроможностей ДПСУ щодо стабілізації та нормалізації обстановки на державному кордоні України, запобігання виникненню кризових ситуацій воєнного характеру, нейтралізації та ліквідації реальної загрози здійснення збройних та інших провокацій на ДКУ, недопущення масового переходу ДКУ з території суміжних держав до здійснення заходів з посилення охорони ДКУ на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах можуть залучатися військові частини і підрозділи ЗСУ шляхом передачі їх в оперативне підпорядкування відповідних органів ДПСУ...».

«... до участі у здійсненні заходів з нейтралізації та ліквідації реальної загрози здійснення збройних та інших провокацій на ДКУ, недопущення масового переходу ДКУ з території суміжних держав можуть залучатися в порядку, визначеному МВС України, військові частини та підрозділи Національної гвардії України (далі – НГУ). Заходи з посилення охорони ДКУ здійснюються у контрольованому прикордонному районі (далі – КПР) з урахуванням заходів, що здійснюються Національною поліцією України (далі – НПУ) із забезпечення публічної безпеки і порядку, а також діяльності НГУ з припинення масових заворушень...».

Крім того, Законом України «Про державний кордон України» визначено поняття «прикриття державного кордону України», під яким розуміють «... сукупність заходів, спрямованих на відбиття вторгнення або нападу на територію України збройних сил іноземної держави або групи держав, забезпечення сприятливих умов для розгортання складових сил оборони України і ведення ними воєнних (бойових) дій, а також для запобігання переходу через ДКУ диверсійно-розвідувальних сил, збройних формувань іноземних держав та воєнізованих або збройних формувань, не передбачених законами України ...».

Прикриття ДКУ здійснюється з'єднаннями, військовими частинами і підрозділами ЗСУ, інших утворених відповідно до законів України військових формувань за рішенням Головнокомандувача ЗСУ та відповідно до Стратегічного плану застосування ЗСУ, інших складових сил оборони з відсічі збройній агресії проти України шляхом побудови оборони і ведення воєнних (бойових) дій безпосередньо в прикордонній смузі або в КПР самостійно, спільно або у взаємодії з іншими державними органами, залученими відповідними органами військового управління ЗСУ до таких заходів.

До прикриття державного кордону України безпосередньо у прикордонній смузі або у КПР органами військового управління ЗСУ у встановленому законом порядку можуть залучатися відповідні ПРИКЗ, ЗМО ДПСУ. Відповідно до Стратегічного плану застосування ЗСУ, інших складових сил оборони з відсічі збройній агресії проти України ділянки державного кордону, що охоронялися ПРИКЗ і підрозділами охорони державного кордону ДПСУ, можуть передаватися для їх прикриття військовими частинами і підрозділами ЗСУ, інших утворених відповідно до законів України військових формувань у ЗСУ.

З'єднання, військові частини і підрозділи ЗСУ, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та ПРИКЗ, ЗМО ДПСУ, які здійснюють прикриття ДКУ, розпочинають воєнні дії відповідно до Закону України «Про оборону України» [6];

2) у Закон України «Про оборону України» [10; 6]:

«... під час дії воєнного стану до участі у прикритті ДКУ, ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту на ДКУ, міжнародного збройного конфлікту, відсічі збройній агресії проти України відповідними органами військового управління ЗСУ залучаються визначені у встановленому порядку ПРИКЗ ДПСУ»;

3) у Законі України «Про Державну прикордонну службу України» [3; 10]:

«... під час дії воєнного стану ПРИКЗ у встановленому законом порядку можуть залучатися відповідними органами військового управління ЗСУ до ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту на ДКУ, міжнародного збройного конфлікту, відсічі збройній агресії проти України ...»;

«... у ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту на ДКУ, міжнародного збройного конфлікту та відсічі збройній агресії проти України шляхом безпосереднього ведення бойових дій».

Свою роботу штаб ПРИКЗ здійснює на підставі наказів, розпоряджень (вказівок), начальника загону, якому він підпорядкований, а також наказів, розпоряджень і вказівок вищого штабу та інформатії від взаємодіючих і підтримуючих штабів (підрозділів). Штаб об'єднує, координує та спрямовує зусилля всіх органів управління загону на забезпечення своєчасного і повного виконання визначених завдань.

Висновки. Отже, результати проведеного аналізу дозволяють зробити такі висновки:

– ПРИКЗ ДПСУ входять до складу сил оборони і виконують завдання, що пов'язані з обороною держави, зокрема беруть участь у веденні оборонних і контр наступальних дій, у т. ч. прийняття визначеної ділянки бойового зіткнення (фронту) та автономне забезпечення оборони на ділянці з відповідним плануванням системи оборони;

– штаб ПРИКЗ безпосередньо організовує виконання усього комплексу покладених на них завдань, функцій і повноважень із забезпечення та участі в обороні України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканості у разі збройної агресії передбачає безпосереднє ведення боїв, воєнних (бойових) дій;

– дії щодо відбиття збройної агресії ПРИКЗ може здійснювати як у складі угруповань сил оборони, що створюються, а також самостійно у разі участі у забезпеченні висування та розгортання угруповань підрозділів ЗСУ;

– штаб ПРИКЗ для роботи повинен мати на озброєнні методичний апарат з планування, організації та управління діями сил і засобів загону під час участі у відбитті збройного вторгнення на територію України.

Предметом подальших наукових досліджень у цій сфері є нормативно-правове регулювання організаційної структури штабу ПРИКЗ бригадного типу ДПСУ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження положення про орган охорони державного кордону ДПСУ: наказ МВС України від 30.11.2018 р. № 971. Київ: АДПСУ, 2018. 14 с.
2. Про основи національної безпеки України: Закон України від 21.06. 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355> (Дата звернення: 17.12.2024).
3. Про Державну прикордонну службу України: закон України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003 р. № 661-IV // ВВР. 2003. № 27. Ст. 208.
4. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (Дата звернення: 11.12.2024).
5. Про нову редакцію Воєнної доктрини України: Указ Президента України від 24.09.2015 р. № 555/2015. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/410.html> (Дата звернення: 17.12.2024).
6. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (Дата звернення: 17.12.2024).
7. Про військовий обов'язок та військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (Дата звернення: 03.01.2025).
8. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 р. № 548-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text> (Дата звернення: 03.01.2025).
9. Про Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України: Указ Президента України від 29.12.2009 р. № 1115/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1115/2009#Text> (Дата звернення: 03.01.2025).
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України: Закон України від 24.02.2023 р. № 2952-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2952-20#Text> (Дата звернення: 27.12.2024).
11. Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 р. № 1777-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text> (Дата звернення: 17.12.2024).

УДК 437.21

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.72>**ВИДІЛ ЯК ПРИКЛАД КОНФЛІКТУ У ПРАВІ****Єфімов О.М.**

*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри приватного права,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана,
Юридичний інститут
ORCID: 0000-0003-1751-4780
e-mail: oleksandr.yefimov@yefimov-partners.com*

Брошко Н.І.,

*аспірант,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана,
Юридичний інститут
e-mail: nataliia.brozhko@yefimov-partners.com*

Єфімов О.М., Брошко Н.І. Виділ як приклад конфлікту у праві.

Стаття присвячена дослідженню податкових конфліктів як суспільного явища, причин їх виникнення та шляхів усунення. Як приклад податкового конфлікту досліджено застосування у податковому законодавстві України поняття «виділення як спосіб реорганізації юридичної особи» та відповідних податкових наслідків такої процедури. Виявлено розбіжність вживання даного поняття з поняттям «виділ», як спосіб створення юридичної особи. Ця розбіжність виявлена як на лінгвістичному, так і на юридичному рівні. На підставі цього запропоновано внести відповідні зміни до Податкового кодексу, спрямовані на гармонізацію цивільного та податкового законодавства.

Податкові конфлікти в основі свого виникнення мають як об'єктивні причини (концептуальне протистояння публічного та приватного інтересу та недосконалість законодавства, яке у більшій чи меншій мірі завжди притаманне системам так званого писаного права), так і причини суб'єктивного характеру (неправомірна поведінка контролюючого органу чи його посадової особи, неправомірна поведінка самого платника податків, викликана його індивідуальними особливостями).

Наявність податкового конфлікту не є виключно негативним явищем, оскільки його існування не завжди приводить до розірвання відносин чи не завжди навіть шкодить їм, а з іншого боку, конфлікти у найкращій формі держави не затушовуються, не сковуються примусово, а доходять до відкритої боротьби і тим самим знаходять своє вирішення. І це вирішення має бути ефективним та прийнятним для усіх сторін конфлікту. Воно може виражатися як у формуванні правозастосовної практики у процедурах адміністративного вирішення податкових спорів на стадії заперечень та оскарження та у процесі судового спору, так і у внесенні змін до законодавства задля усунення колізій і прогалин у ньому.

При цьому другий шлях вирішення конфліктів у праві є більш оптимальним, оскільки усуває саму причину конфлікту, а не його наслідки. Так, зміни закону з одного боку дозволяють зрозуміти, який із способів тлумачення його до зміни був найближчим до його духу, а з іншого дозволяють звести його дух і букву до спільного знаменника.

Ключові слова: соціальний конфлікт, податковий конфлікт, реорганізація, припинення юридичної особи, виділ.

Yefimov O.M., Brozhko N.I. Allocation as an example of a conflict in law.

The article is devoted to the investigation of tax conflicts as a social phenomenon, the causes of their occurrence and ways of elimination. As an example of a tax conflict, the application in the tax legislation of Ukraine of the concept of «separation as a way of reorganization of a legal entity» and the corresponding tax consequences of such a procedure is investigated. Differences in the application of this concept and the notion of «allocation» as a way of creating a legal entity are revealed. This disagreement has been discovered both at the linguistic and legal level. Based on this, it is proposed to amend the Tax Code aimed at harmonizing civil and tax legislation.

Tax conflicts have both objective causes (conceptual confrontation between public and private interests and imperfect legislation, which to a greater or lesser extent is always inherent in systems

of so-called written law) and subjective causes (misconduct of the controlling authority or its official, misconduct of the taxpayer itself caused by its individual characteristics).

The existence of a tax conflict is not exclusively negative, as its existence does not always lead to the severance of relations or even harm them, but on the other hand, conflicts in the best form of the state are not obscured, not restrained by force, but come to an open struggle and thus find their solution. And this solution must be effective and acceptable to all parties to the conflict. It can be expressed both in the formation of law enforcement practice in the procedures for administrative resolution of tax disputes at the stage of objections and appeals and in the process of litigation, and in amending legislation to eliminate conflicts and gaps in it.

At the same time, the second way of resolving conflicts in law is more optimal, since it eliminates the very cause of the conflict, not its consequences. Thus, changes to the law, on the one hand, allow us to understand which of the ways of interpreting it before the change was closest to its spirit, and on the other hand, allow us to bring its spirit and letter to a common denominator.

Key words: social conflict, tax conflict, reorganization, termination of a legal entity, allocation.

Постановка проблеми. Як відомо, існування осіб як носіїв різних точок зору на певні речі, процеси та об'єкти не може не призвести до виникнення соціальних конфліктів. Конфлікти у праві є одним із видів таких соціальних конфліктів, а податкові конфлікти своєю чергою є різновидом правових конфліктів у цілому. Їх існування є не лише суб'єктивним, а й об'єктивним суспільним явищем, оскільки податкові конфлікти випливають із соціального конфлікту, підґрунтям якому є існування протилежних інтересів: публічного та приватного.

Мета дослідження. Виявлення сутності та дослідження податкових конфліктів, як явищ у праві, причин їх виникнення та способів усунення, а також на основі дослідженого явища податкових конфліктів аналіз податкового конфлікту, який в основі своїй має відсутність гармонізації податкового та цивільного законодавства, а саме застосування поняття «виділення як спосіб реорганізації юридичної особи», вживаного в чинному Податковому кодексі.

Завдяки цьому вбачається можливим сформувати суцільне уявлення про податковий конфлікт в цілому і про його приклад – створення юридичної особи шляхом виділу та податкових наслідків такої процедури.

Стан опрацювання проблематики. Сучасні дослідження висвітлюють різні підходи до пояснення причин та наслідків податкових конфліктів, вказують різні шляхи подолання таких конфліктів. Вченими, які присвятили свої дослідження виявлення причин, суті та наслідків податкових конфліктів, є М.В. Жернаков, І.Є. Криницький, Н.П. Кучерявенко, Д.М. Щокін, В.М. Кривцова, А.К. Саркісов та ін.

Як приклад податкового конфлікту в податковому законодавстві України можна назвати неправильне як з точки зору філологічної, так і з точки зору правової суті врегулювання наслідків виділу, як способу створення нових юридичних осіб. Чинний Податковий кодекс врегульовує наслідки «виділення» як способу реорганізації юридичних осіб, у той час, як виділ не є ані виділенням, ані реорганізацією за чинним Цивільним кодексом України. За таких обставин виникає конфлікт між платниками податків, які відповідно до чинного ЦКУ та Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» можуть здійснити процедуру реєстрації виділу, однак не зможуть «реорганізувати юридичну особу шляхом виділення», та контролюючими органами, які формально повинні пов'язувати податкові наслідки не з виділом, як способом створення юридичної особи, а з виділенням, як способом її реорганізації, тобто припиненням. Цьому питанню присвячені роботи вчених І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.М. Кравчука, В.І. Кра-та, Ю.В. Мица, С.С. Алексєєва, В.В. Лазарева та ін.

Виклад основного матеріалу.

Правова наука про податкові конфлікти.

Публічний та приватний інтереси суб'єктів правовідносин у своїй основі має закладений соціальний конфлікт. І навіть якщо мовиться про просте бажання приватних осіб сплачувати якомога менше податків, а держави – отримувати їх якомога більше, мова, може йти про те, щоб сплачувати ці податки правильно, у повній відповідності з чинними законодавством, як з точки зору платника, так і з точки зору отримувача податкових платежів.

Однак законодавцеві не завжди вдається упередити існування такого конфлікту шляхом видання норм права, які можуть бути сприйняті та розтлумачені однозначно таким чином, щоб «правильне» виконання податкового закону сприймалося однаково і державою, і платниками податків.

Мабуть саме з цієї причини одним із принципів податкового законодавства у п. 4.1.1 ст. 4 Податкового кодексу України встановлено презумпцію правомірності рішень платника податку, яка полягає у тому, що у разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на

підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав і обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу, рішення платника вважається правомірним. Тобто такий податковий конфлікт має вирішуватися на користь платника податків.

Прикладом такого неоднозначного (множинного) трактування прав і обов'язків платників податків, закріпленим на законодавчому рівні, можна вважати наслідки застосування платником податків отриманої ним індивідуальної податкової консультації або ж навіть узагальнюючої податкової консультації (ст. 53 ПКУ).

Слід вказати, що Митний кодекс України, аналогічно Податковому кодексу також містить норму, яка закріплює презумпцію правомірності рішень суб'єкта з приватним, а не публічним інтересом, не зважаючи на колізію у тлумаченні наявності факту самого правопорушення. Так відповідно до ч. 8 ст. 345 МКУ у разі скасування, зміни за результатами документальної перевірки рішень щодо класифікації товарів для митних цілей, прийнятих органами доходів і зборів відповідно до статті 69 МКУ, або рішень про коригування заявленої митної вартості товарів, прийнятих органами доходів і зборів відповідно до розділу III МКУ, дії, вчинені підприємством на виконання таких рішень, не тягнуть за собою застосування штрафних (фінансових) санкцій, нарахування пені, накладення адміністративних стягнень, крім випадків, якщо зазначені рішення були прийняті на підставі поданих підприємством недостовірних документів, недостовірної інформації та/або внаслідок ненадання підприємством всієї наявної у нього інформації, необхідної для прийняття зазначених рішень, що суттєво вплинуло на характер цих рішень.

Враховуючи існування в українському законодавстві як явного, так і не завжди явного податкового конфлікту та необхідності його вирішення, слід зупинитися на існуванні двох тенденцій у його вирішенні. З одного боку податковий конфлікт має наслідком існування податкових спорів, переважна більшість яких своїм логічним завершенням має сплату чи несплату грошових коштів до державних чи місцевих бюджетів. Це так званий практичний аспект.

З іншого боку необхідність комплексного дослідження податкових конфліктів вимагає визначення прав та обов'язків їх учасників, компетенції державних органів (судових та фіскальних у їх адміністративній підпорядкованості) щодо їх вирішення, застосування того чи іншого процедурного законодавства, тобто в цілому така необхідність лежить у межах механізмів вирішення таких конфліктів, у межах самого процесу.

При цьому наявність податкового конфлікту не є обов'язково негативним явищем. Він виникає в силу існування соціального конфлікту між платниками податків, тими, хто віддає частину свого доходу, і державою. Важко погодитися з тим, що конфлікт – це завжди зупинення та розірвання нормальних, стійких відносин. Карл Маркс з приводу конфліктів писав, що найкращою формою держави є така, у якій суспільні інтереси не затушовуються, не сковуються примусово, а доходять до відкритої боротьби і тим самим знаходять своє вирішення [4; с. 140-141].

Логічним є висновок про те, що аналіз податкових конфліктів надає законодавцю можливість усунути можливість їх виникнення на майбутнє шляхом внесення змін у законодавство з метою усунення подвійного трактування відповідної норми податкового закону. Тобто цілком логічним буде висновок про те, що існування податкових конфліктів є швидше позитивним моментом аніж негативним, оскільки допомагає виявити недосконалі норми податкового закону та усунути їх недосконалість шляхом удосконалення цих норм. Аналогічної думки притримується і Жернаков М.В., який вказує: «Можна навіть сказати, що у певних випадках конфлікт є логічним етапом розвитку податкових правовідносин» [1; с. 488].

На неможливості уникнення конфлікту у правовідносинах акцентує увагу й В.М. Кривцова. Вона зазначає, що якщо наш світ є світом, який ми створюємо з іншими особами, ми не можемо уникнути конфліктів із ними. Відповідно до цього людська діяльність у межах права породжує конфлікти [3; с. 34].

На думку Жернакова М.В. існує чотири основні причини виникнення податкових конфліктів в українському законодавстві:

1. Концептуальне протистояння публічного та приватного інтересу;
2. Недосконалість законодавства, яке у більшій чи меншій мірі завжди притаманне системам так званого писаного права;
3. Неправомірна поведінка контролюючого органу чи його посадової особи;
4. Неправомірна поведінка самого платника податків, викликана його індивідуальними особливостями [1; с. 506].

Враховуючи причини виникнення податкових конфліктів, слід виділити й основні шляхи їх усунення:

- Внесення змін до податкового законодавства з метою усунення можливості його неоднозначного трактування, або ж просто з метою виправлення помилок;

- Вирішення податкових спорів у процедурах адміністративного та/або судового оскарження. Сформована практика застосування «конфліктного» закону може стати причиною уникнення конфлікту з боку тих суб'єктів, які, зважаючи на таку практику, розумітимуть безперспективність вирішення конфлікту на їх користь, та шукатимуть взаємного компромісу з протилежним суб'єктом.

Однак слід зазначити, що у чинному законодавстві багато суперечностей у податковій відносини закладаються вже на етапі прийняття законодавчих актів. Це стосується не лише недосконалості законодавства (прогалини та колізії), а й певних механізмів, закладених в законодавство навмисно [1; с. 502], незалежно від мети такого умислу.

Податковий конфлікт щодо правовідносин виділу з юридичної особи.

Причиною цього конфлікту слід вважати недосконалість самого законодавства. І якщо не вдаватися до дослідження питання наявності умислу законодавця щодо виникнення цього конфлікту, то слід зосередитися на його аналізі та наслідках.

Відповідно до пп. 98.1.4. ст. 98 ПКУ під реорганізацією платника податків у цій статті розуміється зміна його правового статусу, яка передбачає, у тому числі (окремо чи в поєднанні з іншими діями) **виділення** з платника податків інших платників податків, а саме передача частини майна платника податків, що реорганізується, до статутних фондів інших платників податків, які створюються власниками корпоративних прав платника податків, що реорганізується, та внаслідок якого не відбувається ліквідація платника податків, що реорганізується. При цьому, згідно з п. 98.3. ПКУ реорганізація платника податків шляхом виділення з його складу іншого платника податків без ліквідації платника податків, який реорганізується, не тягне за собою розподілу грошових зобов'язань чи податкового боргу між таким платником податків та особами, утвореними у процесі його реорганізації, чи встановлення їх солідарної відповідальності за порушення податкового законодавства, крім випадків, коли за висновками контролюючого органу така реорганізація може призвести до неналежного погашення грошових зобов'язань чи податкового боргу платником податків, який реорганізується. А відповідно до пп. 196.1.7. ст. 196 ПКУ реорганізація, у тому числі шляхом виділення, не є об'єктом оподаткування ПДВ.

Таким чином законодавець в ПКУ врегулював правовий механізм виділення як одного з видів реорганізації. Однак, реорганізація, виділення, та будь-які інші зміни у структурі, статусі, складі юридичної особи врегульовані нормами приватного права: Цивільним кодексом, Законом України «Про акціонерні товариства», Законом України «Про товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю», Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» та ін. І вказані нормативно-правові акти не містять норм про виділення, як вид реорганізації підприємства.

Слід зазначити, що чинний ЦКУ 2003 року термін «реорганізація» вживає, як спосіб саме припинення юридичної особи. Відповідно до ст. 104 ЦКУ юридична особа припиняється в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації. У разі реорганізації юридичних осіб майно, права та обов'язки переходять до правонаступників.

Отже, реорганізація з точки зору ЦКУ є одним із способів припинення юридичної особи. У той час як виділ не є таким за своєю правовою суттю. Стаття 81 ЦКУ вказує на те, що виділ є способом створення юридичної особи, а не її припинення: «юридична особа може бути створена шляхом примусового поділу (виділу) у випадках, встановлених законом». А ст. 109 ЦКУ вказує на те, що виділом є перехід за розподільчим балансом частини майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб. Тобто мова про припинення будь-якої юридичної особи у будь-якому випадку не йде.

Аналіз Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» свідчить про те, що законодавець і в цьому разі не ототожнює виділ з припиненням юридичної особи. Відповідно до ч. 14 ст. 17 цього Закону для державної реєстрації припинення юридичної особи в результаті її реорганізації після закінчення процедури припинення, але не раніше закінчення строку заявлення вимог кредиторами, подається заява про державну реєстрацію припинення юридичної особи в результаті її реорганізації, а також один із документів (розподільчий баланс, передавальний акт, довідка архівної установи про прийняття документів на зберігання...) в залежності від того, у який спосіб відбувається реорганізація: поділ, перетворення, злиття чи приєднання. Тобто про виділ взагалі не йдеться.

При цьому ст.4 цього ж Закону зазначає, що виділ є способом створення, а не припинення юридичної особи: «у разі виділу юридичних осіб здійснюється державна реєстрація юридичних осіб, утворених у результаті виділу, та державна реєстрація змін до відомостей, що містяться в Єдиному державному реєстрі, про юридичну особу, з якої здійснено виділ, щодо юридичної особи - правонаступника».

Таким чином законодавець чітко відмежовує виділ від реорганізації. Науковці вказують на існування чотирьох форм реорганізації як способу припинення юридичної особи: злиття, приєднання, поділ, перетворення. Виділ такою формою не є. Він врегульований окремою нормою ЦКУ – ст. 109. Його проведення лише схоже з поділом юридичної особи і навіть процедури поділу та виділу певною мірою є ідентичними з точки зору наявності правонаступництва. Але внаслідок виділу жодна юридична особа не припиняється. Навпаки – виділ приводить до створення нової юридичної особи [2; с. 188].

Виділ можна вважати одним із видів реорганізації якщо притримуватися точки зору на те, що реорганізація є не способом припинення юридичної особи, а способом її створення. У такому випадку можна стверджувати, що виділ є її п'ятою формою. Однак характерною особливістю виділу є те, що «реорганізована» юридична особа (правопередник) продовжує своє існування як така – відбувається лише зміна складу її майна (майнових прав та обов'язків) та/або особистих немайнових прав [2; с. 195].

Повертаючись до Податкового кодексу і податкового конфлікту у ньому щодо податкових наслідків реорганізації шляхом виділення, слід зазначити наступне:

1. Неправильне вживання терміну «виділення» замість «виділ» може мати наслідком конфлікт, спричинений відмовою представника контролюючого органу визнати, наприклад, відсутність підстави для застосування пп. 196.1.7. ст. 196 ПКУ, відповідно до якої реорганізація юридичної особи, у тому числі шляхом виділення, не є об'єктом оподаткування ПДВ.

2. Немоżliвість внести до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань запису про державну реєстрацію реорганізації шляхом виділення та неможливість підтвердження саме факту такої реорганізації також може спричинити відмову з боку контролюючого органу у виключенні з об'єктів оподаткування ПДВ операцій з передачі майна юридичної особи під час виділу новій юридичній особі. І якщо наголошувати на тому, що «виділ» і «виділення» за своєю лексичною суттю майже не відрізняються, то реорганізація, яка з точки зору ЦКУ вважається способом припинення юридичної особи істотно відрізняється від виділу, який є способом створення юридичної особи. У цьому випадку йдеться не про лексичну розбіжність у тлумаченні різних слів, а про розбіжність саме у правовій суті.

3. Можна було би стверджувати про спеціальний характер норм податкового законодавства стосовно реорганізації, але у такому випадку слід зважити на те, що і реорганізація, і виділ, як способи припинення та створення юридичних осіб податковим законодавством не регулюються. На цьому акцентує увагу і пп. 291.4.3. ст. 291 ПКУ, відповідно до якого врегульовані податкові наслідки для утворення сільськогосподарського товаровиробника шляхом злиття, приєднання, перетворення, поділу або виділення згідно з відповідними нормами Цивільного кодексу України. Тобто, законодавець погоджується з тим, що податкові наслідки пов'язані з процедурами реорганізації та виділу саме у відповідності до цивільного, а не податкового законодавства.

Висновки. Таким чином, слід дійти висновку про те, що податкові конфлікти в основі свого виникнення мають як об'єктивні причини (концептуальне протистояння публічного та приватного інтересу та недосконалість законодавства, яке у більшій чи меншій мірі завжди притаманне системам так званого писаного права), так і причини суб'єктивного характеру (неправомірне поведінка податкового органу чи його посадової особи, неправомірне поведінка самого платника податків, викликана його індивідуальними особливостями).

Наявність податкового конфлікту не є виключно негативним явищем, оскільки його існування не завжди приводить до розірвання відносин чи не завжди навіть шкодить їм, а з іншого боку, як вважав К. Маркс, конфлікти у найкращій формі держави не затушовуються, не сковуються примусом, а доходять до відкритої боротьби і тим самим знаходять своє вирішення.

Усунення податкових конфліктів здійснюється у два основних способи:

1. формування правозастосовної практики у процедурах адміністративного та/або вирішення податкових спорів;

2. внесення змін до законодавства задля усунення колізій і прогалин у ньому.

У податковому законодавстві існує ряд податкових конфліктів, які є проявом недосконалості самого законодавства, яка може і повинна бути усунута шляхом гармонізації його з іншими галузями. Так, наприклад, норми ПКУ, в яких вживається поняття «виділення як спосіб реорганізації юридичної особи», є такими що тягнуть за собою наслідки у вигляді неможливості їх застосування до приведення термінології ПКУ у відповідність з нормами цивільного законодавства. Поняття реорганізація шляхом виділення має бути замінено в ПКУ поняттям «виділ», або «створення юридичної особи шляхом виділу».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жернаков М.В. Налоговый конфликт: содержание и пути преодоления. Очерки налоговой-правовой науки современности. – Харьков, «Право», 2013. – С. 485–506.

2. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. Т. 3 / за заг. ред. І.В. Спаси-бо-Фатєєвої. Харків: Страйд, 2010. С. 178–196.
3. Кривцова В.М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / В.М. Кривцова. Х., 2005. – С. 34.
4. Маркс К. Июньская революция. Соч. 2-е изд. Т. 5. С. 140-141.
5. Податковий кодекс України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 04.01.2025).
6. Цивільний кодекс України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 04.01.2025).
7. «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань»: Закон України від 15.05.2003 № 755-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (дата звернення: 04.01.2025).

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД УПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ЕКОЛОГІЧНОГО ОМБУДСМЕНА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Жмакін С.А.,

аспірант кафедри адміністративного та інформаційного права

Сумського національного аграрного університету

ORCID: 0009-0009-1526-8898

Жмакін С.А. Зарубіжний досвід упровадження інституту екологічного омбудсмена: порівняльний аналіз.

У статті проаналізовано історію розвитку та формування архітектури інституту екологічного омбудсмена у світовій практиці як механізму захисту екологічних прав людини та громадянина; охарактеризовано різноманітні моделі інституту екологічного омбудсмена на прикладі вже діючих: Нової Зеландії, Австрії, Канади та Угорщини; доведена необхідність розвитку наукової концепції функціонування інституту екологічного омбудсмена в державі.

У цьому дослідженні використовується порівняльний метод, за допомогою якого здійснюється аналіз інституційного розвитку екологічних омбудсменів у чотирьох різних юрисдикціях: Нової Зеландії, Австрії, Канади та Угорщини; системний метод для оцінки ефективності діяльності зазначеного інституту в здійсненні екологічної політики держави; а також історичний метод при виділенні окремих етапів становлення інституту екологічного омбудсмена у світі.

Джерельну базу становлять наукові праці, нормативно-правові акти, офіційні документи та сайти щодо екологічної політики Нової Зеландії, Австрії, Канади та Угорщини щодо діяльності екологічних омбудсменів.

В статті виділено чотири моделі екологічних омбудсменів. Уповноважений парламенту з питань навколишнього середовища Нової Зеландії закріплений як самостійна посадова особа, яка підзвітна парламенту. До основних інституційних повноважень відносять: оцінка екологічної політики держави, широкі слідчі дії, консультування парламенту щодо екологічного законодавства, акцент на сталому розвитку, комплексні механізми звітності тощо. Австрійська модель характеризується децентралізацією, партисипативністю, забезпеченням прозорих процедур звернення громадян, інтеграцією з федеральними системами охорони навколишнього середовища тощо. Канадська модель екологічного омбудсмена представляє унікальний підхід до екологічного контролю шляхом інтеграції в наявні урядові аудиторські структури. Угорська модель екологічного омбудсмена створена як частина ширшої структури омбудсмена з прав людини, зосереджена на екологічній справедливості та подоланні екологічної нерівності з дотриманням зв'язку між навколишнім середовищем, інтересами майбутніх поколінь та основними конституційними правами.

Ключові слова: екологічний омбудсмен, екологічні права та обов'язки, еволюція інституту екологічного омбудсмена, екологічне врядування, механізм захисту навколишнього середовища, архітектура інституту екологічного омбудсмена, моделі інституту екологічного омбудсмена, Уповноважений парламенту з питань навколишнього середовища, Уповноважений з питань навколишнього середовища та сталого розвитку.

Zhmakin S.A. Foreign experience of environmental ombudsman institution implementation: comparative analysis.

The article analyses the history of the development and formation of the environmental ombudsman institution architecture in global practice as a mechanism for protecting the ecological rights of individuals and citizens. It characterises various models of the environmental ombudsman institution using examples from New Zealand, Austria, Canada, and Hungary. The necessity of developing a scientific concept for the ecological ombudsman institution's functioning in the state is substantiated.

This study employs a comparative method to analyse the institutional development of environmental ombudspersons in four different jurisdictions: New Zealand, Austria, Canada, and Hungary. A systematic method evaluates the effectiveness of this institution in implementing the state's environmental policy, and a historical method highlights specific stages in establishing the ecological ombudsman institution worldwide.

The research base includes scientific works, legal acts, official documents, and websites concerning environmental policies in New Zealand, Austria, Canada, and Hungary regarding the activities of ecological ombudsmen.

The article identifies four models of environmental ombudspersons. The Parliamentary Commissioner for the Environment in New Zealand is an independent official accountable to the parliament. Key institutional powers include evaluating state ecological policies, conducting extensive investigations, advising the parliament on environmental legislation, focusing on sustainable development, and utilizing comprehensive reporting mechanisms. Decentralisation, participatory approaches, transparent procedures for citizen appeals, and integration with federal ecological protection systems characterize the Austrian model. The Canadian model represents a unique approach to ecological oversight through integration into existing governmental audit structures. Hungary's environmental ombudsman is part of a broader human rights ombudsman structure, focusing on environmental justice and addressing ecological inequality while ensuring a connection between the environment, the interests of future generations, and fundamental constitutional rights.

Key words: Environmental ombudsman, environmental rights and duties, evolution of the ecological ombudsman institution, environmental governance, mechanism for environmental protection, architecture of the environmental ombudsman institution, models of the ecological ombudsman institution, Parliamentary Commissioner for the Environment, Commissioner for Environment and Sustainable Development.

Постановка проблеми. Концепція екологічного омбудсмена представляє важливу інституційну інновацію в екологічному врядуванні, що постає як унікальний механізм для розв'язання екологічних проблем, посередництва в екологічних конфліктах, захисту природних ресурсів та екологічних прав людини. Інститут екологічного омбудсмена виник як відповідь на висхідну потребу в ефективних механізмах захисту навколишнього середовища та забезпечення прав громадян на чисте та безпечне довкілля. Генеза цього інституту пов'язана з еволюцією екологічного права, зростанням усвідомлення екологічних проблем та участю громадськості у прийнятті рішень.

Появі інституту екологічного омбудсмена у світі сприяла ціла низка факторів. По-перше, масштабні екологічні катастрофи (наприклад, Чорнобильська аварія, 1986 р.) та індустріалізація, урбанізація, інтенсивне використання природних ресурсів. По-друге, зростання екологічної свідомості, що знайшло своє відображення в наукових дослідженнях, сприянні процесам екологізації виробництва та освіти, розробці екологічного законодавства. По-третє, потреба у незалежному контролі та захисті екологічних прав людини та громадянина.

Метою статті є дослідження історичного розвитку та формування архітектури інституту екологічного омбудсмена у світі на прикладі вже сформованих інститутів у Новій Зеландії, Австрії, Канаді та Угорщині.

Джерельною базою нашого дослідження стали офіційні правові акти зарубіжних країн та розробки українських та зарубіжних науковців, зокрема Н. Гресь, І. Кравченко, Е. Крайняка, М. Кузнецової, Т. Лагойди, Т. Перги, М. Шиндо тощо.

Виклад основного матеріалу. За останні десятиліття екологічне врядування зазнало глибоких трансформацій, і екологічний омбудсмен став критично важливим інституційним механізмом для захисту навколишнього середовища та розв'язання екологічних проблем. На відміну від традиційних (класичних) омбудсменів, екологічні омбудсмени представляють спеціалізований підхід до захисту навколишнього середовища, посередництва та адвокації. Концепція омбудсмена бере свій початок у шведській адміністративній практиці початку XIX сторіччя, яка була розроблена як механізм для захисту громадян від зловживань уряду. Екологічна адаптація цієї моделі розпочалася наприкінці XX століття як відповідь на висхідну кількість екологічних проблем у світі та потребу в спеціалізованих механізмах захисту навколишнього середовища.

У першій половині XX століття людство почало особливо гостро відчувати екологічну кризу, яка охопила всю планету та була зумовлена не природними процесами, а технолого-виробничими процесами, які спричинили глобальну деградацію природного середовища. Порушення природної рівноваги, напружений стан взаємин між людиною та природою, який був пов'язаний з невідповідністю виробництва та можливостей біосфери, окреслили необхідність визначення напрямів охорони навколишнього середовища.

Загострення екологічних проблем у багатьох країнах світу наприкінці 1960-х рр. – поч. 1970-х рр., транскордонний характер забруднення повітря, водного простору, зокрема Світового океану, спонукали країни світу до активізації зусиль з природоохоронного співробітництва. З ініціативи Швеції на 23-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1968 р. було вирішено провести у 1972 р. Конференцію ООН з навколишнього середовища, яка мала сфокусувати увагу на розв'язанні

пріоритетних проблем, пов'язаних з довкіллям і сприяти координації зусиль країн у цій царині [4, с. 71].

Конференція з навколишнього середовища (Стокгольмська конференція 1972 року), «стала епохальною подією в міжнародному екологічному співробітництві, піднявши його на новий рівень, заклавши головні засади, принципи та напрями взаємодії держав щодо припинення деградації навколишнього середовища» [4, с. 69]. Підсумком роботи цієї конференції стало прийняття достатньо великої кількості нових нормативно-правових актів у сфері охорони навколишнього середовища, зокрема, Декларація конференції ООН з проблем навколишнього середовища (Стокгольмська декларація) [6] та План дій із захисту навколишнього середовища [6].

Це пов'язано з тим, що саме на Стокгольмській конференції вперше були визначені спільні національні цілі, ключові принципи та правові рамки природоохоронної діяльності, які заклали підвалини інституційної та фінансової архітектури глобального екологічного врядування. Стокгольмська конференція 1972 року стала першою «мега» конференцією в галузі охорони навколишнього середовища і рушійною силою подальших змін у глобальній поведінці міжнародної спільноти.

На цій конференції було затверджено 26 принципів, які стали керівними засадами у справі збереження та покращення навколишнього середовища. Так, зокрема, принцип 13 координує держави на формування єдиного підходу до планування свого розвитку для забезпечення того, щоб цей розвиток відповідав потребам охорони та покращення довкілля на благо населення цих держав, принцип 21 закріплює, що держави мають суверенне право розробляти свої власні ресурси відповідно до своєї політики в галузі навколишнього середовища та несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність у рамках їхньої юрисдикції чи контролю не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших держав чи районів за межами дії національної юрисдикції [6]. Отже, необхідно констатувати, що державам надана певна свобода у своїх діях, що дало поштовх до формування архітектури екологічного врядування в країнах.

Однією з перших державних установ, яка взяла на себе обов'язок щодо захисту навколишнього середовища став Уповноважений парламенту з питань навколишнього середовища (Parliamentary Commissioner for the Environment) в Новій Зеландії. Зазначена установа була заснована в 1986 році. В 1978 році уряд Нової Зеландії звернувся до Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) з проханням переглянути екологічну політику Нової Зеландії, зосередившись на реформуванні інституційних механізмів, впливі розширення сільського та лісового господарства, міському та сільському плануванні, водних ресурсах, використанні місцевої енергетики та охороні навколишнього середовища. В 1981 році ОЕСР був підготовлений звіт «Екологічна політика в Новій Зеландії». Цей звіт рекомендував зміни, включаючи посилення екологічних консультацій уряду та створення екологічного органу з окремою функцією аудиту та нагляду. Таким органом став - Уповноважений парламенту з питань навколишнього середовища [10]. Звертаємо увагу, що Нова Зеландія створила одну з перших у світі спеціалізованих інституцій екологічного омбудсмена, що відображає прогресивний підхід країни до екологічного управління. Отже, Уповноважений парламенту з питань навколишнього середовища закріплений як самостійна посадова особа, яка підзвітна парламенту. Характеризуючи модель екологічного омбудсмена Нової Зеландії необхідно окреслити особливі інституційні повноваження, серед яких широкі слідчі дії, акцент на сталому розвитку, комплексні механізми звітності тощо.

В окреслений період в Австрії також створюється інститут екологічного омбудсмена, але з зовсім іншою архітектурою, як колегіальний та децентралізований орган. Безумовно, така модель пов'язана з формою територіального устрою. В Австрії діє Рада омбудсмена (Volksanwaltschaft), яка складається з трьох членів, які обираються парламентом на шість років і можуть бути переобрані лише один раз. На початку терміну повноважень члени Ради омбудсмена погоджують розподіл обов'язків. Таким чином, кожен омбудсмен бере на себе певну сферу діяльності та відповідає за заздалегідь визначені питання, зокрема, і за екологічні питання. Також в Австрії створені офіси омбудсмена з охорони навколишнього середовища (Umweltanwaltschaften Österreichs), як незалежних органів федеральних земель [9].

Перший офіс екологічного омбудсмена було створено в Нижній Австрії в 1985 році, далі Зальцбург (1987), Штирія (1988), Верхня Австрія (1990), Тіроль (1990), Відень (1993) і Бургенланд (2003). У Форарльберзі «Омбудсмен з охорони ландшафтів» був створений у 1982 році та перейменований на «Омбудсмена з охорони природи» в 1997 році. Також в Австрії існує Консультативна рада з охорони природи. Вона діє як дорадчий орган при уряді землі Каринтія з 1953 р. Закон землі від 28 квітня 2005 р. LGBI № 63/2005 гарантував, що в Каринтії Консультативна рада з охорони природи, створена як колегіальний орган, повинна користуватися всіма правами, наданими федеральним законом екологічному омбудсмену. Екологічні омбудсмени зустрічаються двічі на рік для обміну досвідом та розробки спільних стратегій з важливих екологічних питань [14].

Якщо узагальнити закони федеральних земель стосовно діяльності австрійських екологічних омбудсменів, то вони виконують завдання із підтримки охорони навколишнього середовища та покращення стану навколишнього середовища, переглядають проекти законів та підзаконних нормативно-правових актів щодо окреслених питань. Вони також виконують роль контактних пунктів для осіб, які бажають вжити заходів для подолання екологічних проблем. Разом з цим, екологічні омбудсмени представляють суспільні інтереси з охорони природи та довкілля, підтримують громадян з екологічними проблемами та зловживаннями. Необхідно звернути увагу на їх звітування перед парламентом федеральних земель та громадськістю стосовно своєї діяльності. Водночас щорічний звіт вказаного органу переконливо свідчить про успішність вирішення справ за зверненнями громадян. Зазначені особи мають право використовувати засоби правового захисту та подавати скарги в процесуальному порядку [1].

Австрійський підхід до екологічного омбудсмена виник зі складної федеральної системи екологічного управління з унікальними регіональними та національними особливостями. Австрійська модель характеризується децентралізацією, забезпеченням прозорих процедур звернення громадян, інтеграцією з федеральними системами охорони навколишнього середовища.

В червні 1992 року відбулася конференція ООН з питань довкілля та розвитку. Результатом стало прийняття Ріо-де-Жанейрської декларації з навколишнього середовища та розвитку [11]. Вона стала основою для формування глобальної екологічної політики, спрямованої на досягнення цілей сталого розвитку. Декларація містить 27 принципів, які визначають взаємозв'язок між охороною довкілля, економічним розвитком і правами людини. Ріо-де-Жанейрська декларація стала основою для створення інститутів, які забезпечують реалізацію екологічних прав та цілей сталого розвитку. Отже, на хвилі екологічних рухів та прийняття відповідних міжнародних актів ряд країн продовжують формувати інституції, які забезпечують захист екологічних прав.

В Канаді досліджуваний інститут був створений в 1995 році та отримав назву Уповноважений з питань навколишнього середовища та сталого розвитку (Commissioner of the Environment and Sustainable Development). Уповноважений є незалежним від політичного втручання та підпорядковується безпосередньо парламенту. Відповідно до канадського законодавства Уповноважений з питань навколишнього середовища та сталого розвитку є частиною Офісу Генерального аудитора Канади та призначається ним на 7 років, надає парламентаріям і канадцам об'єктивний незалежний аналіз і рекомендації щодо зусиль федерального уряду щодо захисту навколишнього середовища, пом'якшення наслідків зміни клімату та сприяння сталому розвитку. Уповноважений перевіряє управління федеральним урядом питаннями навколишнього середовища та сталого розвитку. Законодавчо закріплені обов'язки Уповноваженого: (1) моніторинг реалізації стратегій сталого розвитку; (2) оцінка справедливості звітів федерального уряду про прогрес сталого розвитку; (3) контроль за розглядом екологічних петицій; (4) моніторинг федерального прогресу в напрямку сталого розвитку; (5) вивчення та внесення рекомендацій щодо реалізації федеральних заходів, спрямованих на пом'якшення кліматичних змін; (6) звітування з цих та інших питань; (7) коментування проєкту федеральної стратегії сталого розвитку [13]. Отже, канадська модель екологічного омбудсмена представляє унікальний підхід до екологічного контролю шляхом інтеграції в діючі урядові аудиторські структури. Уповноважений з питань навколишнього середовища та сталого розвитку представляє важливу інституційну інновацію в екологічному врядуванні Канади, забезпечуючи незалежний, комплексний нагляд за впровадженням екологічної політики та зусиллями щодо сталого розвитку.

У 1993 році в Угорщині було встановлено одного генерального та двох спеціалізованих омбудсменів: Парламентського уповноваженого з громадянських прав, Парламентського уповноваженого з питань захисту даних і свободи інформації та Парламентського уповноваженого з прав національних та етнічних меншин. Ці офіси розпочали свою діяльність у 1995 році.

У 2007 році в результаті довготривалих дебатів в Угорщині було запроваджено посаду Парламентського уповноваженого з питань майбутніх поколінь (Parliamentary Commissioner for Future Generations), який розпочав свою діяльність у 2008 році. Так званий «зелений омбудсмен» діяв як окремий омбудсмен, разом з трьома іншими незалежними омбудсменами. Парламентські уповноважені обиралися парламентом на шестирічний термін. Щодо «зеленого омбудсмена», відповідно до законодавства висувалися наступні критерії: бути видатним науковцем або мати щонайменше десять років практики у сфері екологічного та природоохоронного права, а також значний досвід у проведенні та нагляді за процедурами, пов'язаними з охороною довкілля та природоохоронною діяльністю, або у забезпеченні права на здорове довкілля. Хоча омбудсмен був названий Парламентським уповноваженим з питань майбутніх поколінь, але конституційна та законодавча база, що діяла на той час, передбачала, що омбудсмен відповідає за захист довкілля [7].

Функції Парламентського уповноваженого з питань майбутніх поколінь можна загалом розділити на три сфери: розслідування скарг, парламентська адвокація та стратегічний розвиток і до-

слідження. Що стосується функції парламентської адвокації, посадова особа має обов'язки як на національному, так і на міжнародному рівнях. На національному рівні посадовець висловлює думки щодо законопроектів, пов'язаних з екологією, чи інших проектів документів, пропозицій законодавства, а також висловлює думки щодо довгострокових планів і планів розвитку місцевих органів влади. На міжнародному рівні посадовець висловлює думки щодо обов'язковості міжнародних екологічних угод, сприяє підготовці національних звітів, які мають бути подані за цими угодами, та спостерігає за включенням цих угод до правової системи Угорщини [12].

І хоча інституційна структура системи омбудсмена Угорщини зазнала кількох змін протягом останніх років, основний підхід не змінився. Станом на 2024 рік інституційну структуру складають Парламентський уповноважений з основних прав, заступник уповноваженого з прав національних меншин та заступник уповноваженого з питань майбутніх поколінь [8]. Отже, інститут екологічного омбудсмена в Угорщині з'явився в контексті посткомуністичних інституційних реформ, що стало суттєвою зміною в підходах до екологічного управління. Угорська модель екологічного омбудсмена створена як частина ширшої структури омбудсмена з прав людини, зосереджена на екологічній справедливості та подоланні екологічної нерівності з дотриманням зв'язку між навколишнім середовищем, інтересами майбутніх поколінь та основними конституційними правами, такими як право на безпечне довкілля, фізичне та психічне здоров'я громадян.

У 2015 році на 21-й Конференції сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату була прийнята Паризька угода (Паризька кліматична угода), яка стала одним з ключових міжнародних документів спрямованим на боротьбу зі зміною клімату. Паризька угода була ратифікована Україною у 2016 році [5]. Ця угода стала важливим кроком у зусиллях з обмеження глобального потепління та стала каталізатором для формування інституцій, зокрема такої, як екологічний омбудсмен, які відповідають за екологічний контроль і моніторинг виконання кліматичних зобов'язань.

Отже, зміна клімату стала важливим питанням порядку денного екологічних омбудсменів. Вони відіграють важливу роль у моніторингу виконання державами кліматичних зобов'язань. Сучасні екологічні омбудсмени часто працюють на перетині прав людини та екології, враховуючи інтереси вразливих груп та майбутніх поколінь. Узагальнюючи діяльність досліджуваних моделей екологічних омбудсменів, можна виокремити наступні загальні функції: захист екологічних прав громадян, моніторинг дотримання екологічного законодавства, посередництво у вирішенні конфліктів між державними органами, бізнесом і громадськістю та популяризація принципів сталого розвитку.

Враховуючи зарубіжний досвід, заслуговує на увагу думка українських науковців щодо запровадження посади екологічного омбудсмена в Україні на загальнодержавному рівні з можливістю призначення регіональних представників, що обумовлено наступними чинниками: великою територією країни; біологічною різноманітністю тварин, рослин, корисних копалин; наявністю тимчасово окупованих територій; високим рівнем забруднення атмосферного повітря, вод, землі у зв'язку з бойовими діями; необхідністю співпраці з іншими державами та міжнародними організаціями у сфері охорони навколишнього середовища; екологічною просвітницькою діяльністю [2, с. 114].

Висновки. Становлення та розвиток інституту екологічного омбудсмена у світі відбувався у взаємодії з іншими структурними елементами громадянського суспільства, формуванням міжнародного законодавства та є логічним наслідком розвитку інституту класичного омбудсмена, у зв'язку з чим можна виділити, як мінімум, чотири моделі екологічних омбудсменів: новозеландську, австрійську, канадську та угорську. Кожна модель має свої особливості залежно від державного устрою, особливостей правової системи, правових цінностей та правової культури. Також досвід зарубіжних країн підтверджує, що інститут екологічного омбудсмена цілком виправдано може запроваджуватися та діяти в державах, де вже функціонують класичні омбудсмени, що обумовлено неможливістю кваліфікованого розгляду одним омбудсменом великої кількості різноманітним за змістом скарг. Запровадження інституту екологічного омбудсмена, зокрема в Україні, суттєво сприятиме зменшенню навантаження на класичних омбудсменів, а також покращенню їх професійної компетентності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кравченко І., Жмакін С. Перспективи впровадження інституту екологічного омбудсмена в Україні та визначення його адміністративно-правового статусу. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. № 3 (55). С. 156–161
2. Кузнецова М.Ю., Гресь Н.М., Шапран В.В. Запровадження посади уповноваженого з екологічних прав людини в Україні з урахуванням збільшення негативних факторів впливу на стан навколишнього середовища. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Випуск 83: частина 2. С. 110–115. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.15>.

3. Лагойда Т. В. Інститут спеціалізованого екологічного омбудсмана: зарубіжний досвід та можливість його імплементації в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 251–253. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/57>.
4. Перга Т.Ю. Міжнародний вектор екологічної політики Австралії: 1970-ті роки. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. Випуск 7. С. 67–78
5. Про ратифікацію Паризької угоди: Закон України від 14 липня 2016 року № 1469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1469-19#n2> (Дата звернення: 16.12.2024).
6. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Report of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 5–16 June 1972, A/CONF.48/14/Rev.1. New York, pp. 3–5. URL: <https://lpr.adb.org/resource/declaration-united-nations-conference-human-environment-report-united-nations-conference> (Last accessed: 16.12.2024).
7. Krajnyák E. The Role and Activity of the Deputy Commissioner for Fundamental Rights Ombudsman for Future Generations in Shaping Environmental Protection in Hungary. *Journal of Agricultural and Environmental Law*. 2023. Vol. 18. № 34, pp. 7–30. DOI: <https://doi.org/10.21029/JAEL.2023.34.7>.
8. Office of the Commissioner for Fundamental Rights of Hungary. URL: <https://www.ajbh.hu/web/ajbh-en/the-commissioner-and-the-deputies> (Last accessed: 04.12.2024).
9. Ombuds Offices for Environmental Protection. Contact details. URL: <https://www.oekobuero.at/en/legal-service/austrian-ombudsoffices-environmental-protection> (Last accessed: 04.12.2024).
10. Parliamentary Commissioner for the Environment. URL: <https://pce.parliament.nz/about-us/the-commissioner/> (Last accessed: 16.12.2024).
11. Rio Declaration on Environment and Development, Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3-14 June 1992, A/CONF.151/26 (Vol. I). URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf (Last accessed: 16.12.2024).
12. Shindo M. The Environmental Ombudsman and Administrative Decision Making: an Assessment of its Suitability for Japan. Thesis is presented for the degree of Doctor of Philosophy in Law, Macquarie University, Sydney, Australia, 2013. 495 p.
13. The Office of the Auditor General of Canada (OAG). URL: https://www.oag-bvg.gc.ca/internet/English/au_fs_e_370.html#Commissioner (Last accessed: 04.12.2024).
14. Umweltanwaltschaften. Österreichs. URL: <https://umweltanwaltschaft.gv.at/de/wir-ueber-uns> (Last accessed: 04.12.2024).

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРАВОСУДДЯ

Кальник В.В.,

кандидат юридичних наук,

суддя Дніпропетровського окружного адміністративного суду

ORCID: 0009-0007-8849-084X

Кальник В.В. Адміністративний процес у контексті європейських стандартів правосуддя.

У статті аналізуються тенденції розвитку адміністративного процесу в Україні, акцентовано на критичній необхідності його відповідності до європейських стандартів правосуддя. Детально розглядається вплив Європейської конвенції з прав людини на вітчизняне адміністративне законодавство, існуючі виклики та можливі шляхи їх подолання. Автор звертає увагу на важливість прозорості, справедливості та ефективності в адміністративних процедурах та аналізує ключові засади, які мають бути інтегровані в національну практику. Велика увага приділяється ролі національних судів у забезпеченні дотримання міжнародних стандартів, які є фундаментом для захисту прав і свобод. У статті також висвітлюються актуальні виклики, у розвитку адміністративного процесу в Україні, зокрема, правові прогалини, проблеми з імплементацією європейських стандартів та недоліки у процесуальному законодавстві. Автор аналізує наслідки таких недоліків, що ускладнюють доступ громадян до справедливого та ефективного судочинства. Подальше удосконалення адміністративного процесу, як зазначається у статті, вимагає всебічного підходу, що включає законодавчі реформи, зміцнення інституціональної незалежності судів, впровадження сучасних технологій для оптимізації процесів та активне залучення громадськості до моніторингу і оцінки правових ініціатив. Автор пропонує конкретні кроки для покращення ситуації, включаючи посилення правової визначеності, підвищення кваліфікації суддів, імплементацію прозорих процедур, та залучення громадськості до процесу реформування. Зроблено висновок про важливість інтеграції європейських практик у національну систему правосуддя, що є ключовим для забезпечення поваги до прав людини, зміцнення демократії та правової держави в Україні. Автор наголошує, що лише через спільні зусилля національних і міжнародних організацій, державних установ та активної участі громадянського суспільства, зокрема проведене дослідження тенденцій розвитку адміністративного процесу в контексті європейських стандартів правосуддя в українській практиці підкреслюють кілька ключових аспектів, що мають важливе значення для подальшого розвитку і вдосконалення правової системи.

Ключові слова: адміністративний процес, європейські стандарти правосуддя, Європейська конвенція з прав людини, правова визначеність, незалежність судової системи, імплементація міжнародних стандартів, права і свободи громадян, справедливий судовий процес, гармонізація законодавства, доступність правосуддя.

Kalnyk V.V. Administrative process in the context of European justice standards.

The article deeply analyzes the administrative process in Ukraine, emphasizing the critical need for its compliance with European standards of justice. The impact of the European Convention on Human Rights on domestic administrative legislation, existing challenges and possible ways to overcome them is considered in detail. The author draws attention to the importance of transparency, fairness and efficiency in administrative procedures and analyzes the key principles that should be integrated into national practice. Much attention is paid to the role of national courts in ensuring compliance with international standards, which are the foundation for protecting the rights and freedoms of Ukrainian citizens. The article also highlights the current challenges faced by the administrative process in Ukraine, in particular, legal gaps, problems with the implementation of European standards and shortcomings in procedural codes. The author discusses the consequences of such shortcomings, which make it difficult for citizens to access fair and effective justice. Further improvement of the administrative process, as noted in the article, requires a comprehensive approach, which includes legislative reforms, strengthening of the institutional independence of courts, introduction of modern technologies to optimize processes and active involvement of the public in monitoring and evaluation of legal initiatives. The author suggests concrete steps to improve the situation, including strengthening legal certainty, improving the qualifications of judges, implementing transparent procedures, and involving the public in the reform process. The article ends with a conclusion about the importance of integrating

European practices into the national justice system, which is key to ensuring respect for human rights, strengthening democracy and the rule of law in Ukraine. The author emphasizes that only through the joint efforts of national and international organizations, state institutions and the active participation of civil society, it is possible to create an effective system of administrative justice that will contribute to the real protection of the rights and freedoms of every citizen, in particular, the conducted study of the development trends of the administrative process in the context of European standards of justice in Ukrainian practice emphasizes several key aspects that are important for the further development and improvement of the legal system.

Key words: administrative process, European standards of justice, European Convention on Human Rights, legal certainty, independence of the judicial system, implementation of international standards, rights and freedoms of citizens, fair trial, harmonization of legislation, access to justice.

Постановка проблеми. Адміністративний процес є важливим елементом правової системи будь-якої демократичної держави, оскільки забезпечує захист прав і свобод громадян у їхніх взаємовідносинах з органами державної влади та місцевого самоврядування. У сучасних умовах глобалізації та європейської інтеграції важливим аспектом розвитку адміністративного процесу є його відповідність європейським стандартам правосуддя. Європейські стандарти, закріплені в таких документах, як Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ) та Хартія основних прав Європейського Союзу, мають суттєвий вплив на формування та розвиток національних правових систем країн-членів Європейського Союзу (ЄС) та інших європейських держав [1-2].

Важливо зазначити, що європейські стандарти правосуддя встановлюють високі вимоги до процесуального забезпечення захисту прав громадян. Вони включають такі фундаментальні принципи, як незалежність судів, право на справедливий судовий розгляд, доступ до правосуддя та ефективне виконання судових рішень. Ці стандарти спрямовані на забезпечення рівності всіх перед законом, недопущення дискримінації та створення умов для максимальної прозорості та передбачуваності судового процесу. Впровадження цих стандартів у національне законодавство сприяє підвищенню довіри громадян до судової системи та зміцненню верховенства права.

У контексті європейської інтеграції України питання вдосконалення адміністративного процесу набуває особливої актуальності. Відповідність європейським стандартам правосуддя є однією з ключових умов успішної інтеграції до Європейського Союзу та забезпечення ефективного захисту прав громадян [3, с. 83–93]. Адміністративний процес має забезпечувати справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд справ, що стосуються прав і законних інтересів громадян, а також гарантувати доступ до правосуддя та ефективний захист від неправомірних дій з боку державних органів.

У контексті європейської інтеграції України питання вдосконалення адміністративного процесу набуває особливої актуальності. Відповідність європейським стандартам правосуддя є однією з ключових умов успішної інтеграції до Європейського Союзу та забезпечення ефективного захисту прав громадян [4, с. 134–137]. Адміністративний процес має забезпечувати справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд справ, що стосуються прав і законних інтересів громадян, а також гарантувати доступ до правосуддя та ефективний захист від неправомірних дій з боку державних органів.

Метою дослідження є аналіз тенденції розвитку адміністративного процесу в контексті європейських стандартів правосуддя, визначення основних принципів і стандартів, закріплених у міжнародних документах, а також дослідження впливу цих стандартів на національне законодавство та судову практику України. Особлива увага приділяється таким ключовим принципам європейського правосуддя, як право на справедливий судовий розгляд, правова визначеність, рівність перед законом та захист прав людини.

Аналіз останніх публікацій показує, що свідчить про значний інтерес науковців до проблеми вдосконалення адміністративного процесу в контексті європейської інтеграції. Зокрема, дослідження в цій галузі проводили такі науковці, як А. Антонов, В. Василенко, Г. Грищенко, Є. Євсєєв, З. Забужко, І. Іванченко, К. Козаченко, Л. Лисенко, М. Мироненко, Н. Нечитайло. В їхніх роботах розглядаються різні аспекти адаптації національного законодавства до європейських стандартів, проблеми імплементації міжнародних норм та впровадження кращих європейських практик у сфері адміністративного процесу.

Таким чином, дослідження адміністративного процесу в контексті європейських стандартів правосуддя є актуальним та важливим завданням для сучасної юридичної науки і практики. Вдосконалення адміністративного процесу відповідно до європейських стандартів сприятиме не лише покращенню захисту прав і свобод громадян, але й підвищенню ефективності та прозорості діяльності державних органів. У цій статті буде розглянуто основні принципи європейського

правосуддя, їх вплив на адміністративний процес в Україні, а також запропоновано конкретні напрями вдосконалення національного законодавства та судової практики в контексті європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Європейські стандарти правосуддя, які мають вирішальне значення для адміністративного процесу, базуються на ряді фундаментальних принципів, закріплених у Європейській конвенції з прав людини (ЄКПЛ) та Хартії основних прав Європейського Союзу [1-2]. Ці принципи включають право на справедливий суд, право на незалежний та неупереджений суд, а також право на доступ до правосуддя. Основоположним є право на справедливий судовий розгляд, що гарантує, що кожен має право на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним за законом. Цей принцип вимагає, щоб процесуальні права сторін були забезпечені на рівних умовах і, що кожна сторона мала можливість висловити свої аргументи перед судом, який має зобов'язання вислухати їх об'єктивно і надати кожному справедливий і неупереджений розгляд.

Принцип правової визначеності вимагає, щоб закони були сформульовані чітко і зрозуміло. Це також стосується адміністративних рішень, які мають бути чітко обґрунтовані і документально підтверджені, щоб гарантувати, що рішення, що приймаються державними органами, не є арбітражними або несправедливими.

Принцип рівності перед законом забезпечує, що всі особи мають рівні можливості у використанні та захисті своїх прав без будь-якої дискримінації. В адміністративному процесі це означає, що всі громадяни мають рівний доступ до суду і що закони застосовуються однаково до всіх без винятку.

Дотримання цих принципів є критично важливим для забезпечення довіри громадян до судової системи та адміністративних органів, а також для зміцнення правової держави, де основні права і свободи захищені і гарантовані. Це також сприяє підвищенню прозорості і відповідальності в адміністративному управлінні та є ключовим для забезпечення справедливості і правового порядку в суспільстві.

Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ) має значний вплив на адміністративний процес у країнах, які є її членами. Одним із ключових аспектів цього впливу є забезпечення права на справедливий судовий розгляд, яке закріплене у статті 6 Конвенції [5, с. 1-13]. Цей принцип зобов'язує держави забезпечити, щоб всі юридичні спори можна було вирішити за допомогою незалежного та неупередженого суду, встановленого законом. Це включає не лише кримінальні та цивільні справи, але й адміністративні процедури, де громадяни вважають, що державні або місцеві органи влади порушили їхні права.

Конвенція також вносить принцип «справедливості розгляду протягом розумного строку», що зобов'язує адміністративні та судові органи забезпечувати розгляд справ у найкоротші терміни. Це важливо, адже затягування адміністративних процесів може призвести до неможливості ефективного захисту прав і, як наслідок, до втрати довіри до правової системи.

Значний вплив ЄКПЛ також проявляється у забезпеченні прозорості та обґрунтуванні адміністративних рішень. Відповідно до статті 6, кожне рішення, що впливає на права чи обов'язки особи, має бути належно обґрунтоване, що дозволяє особам зрозуміти причини прийняття рішень і, за необхідності, оскаржити їх в судовому порядку [5, с. 1-13]. Це сприяє більшій законності та справедливості в адміністративному процесі, підвищує прозорість діяльності державних органів і мінімізує можливість арбітражних рішень.

Конвенція також впливає на процесуальні аспекти адміністративного процесу, встановлюючи вимоги до збору та використання доказів. Суди, що розглядають адміністративні справи, повинні дотримуватися стандартів справедливості, неупередженості та незалежності, що вимагає від них відповідного ставлення до збору, аналізу та оцінки доказів. Це забезпечує, що рішення приймаються на об'єктивній основі і що права осіб не порушуються через несправедливе або неналежне використання доказів.

Загалом, Європейська конвенція з прав людини має вирішальний вплив на адміністративний процес у країнах-членах, забезпечуючи стандарти правосуддя, що сприяють захисту прав і свобод осіб та зміцненню правової держави. Ці стандарти вимагають від національних правових систем не лише формального дотримання норм, але й реального забезпечення прав громадян на справедливий і ефективний правовий захист.

Правова визначеність є одним із фундаментальних принципів європейських стандартів правосуддя, який відіграє ключову роль у адміністративному процесі [6, с. 185-201]. Цей принцип вимагає, щоб законодавство було сформульоване ясно і точно, забезпечуючи можливість для кожного громадянина передбачити можливі правові наслідки своїх дій або дій державних органів. Правова визначеність допомагає запобігати арбітражним рішенням і підвищує довіру громадян до правової системи, оскільки забезпечує кожному зрозумілі та доступні норми права.

У контексті адміністративного процесу, правова визначеність забезпечує, що всі нормативно-правові акти, які регулюють діяльність державних органів та їхні взаємовідносини з громадянами, мають бути чітко сформульовані. Це означає, що закони та підзаконні акти, що впливають на права та обов'язки громадян, мають бути написані зрозумілою мовою, без подвійних трактувань. Кожен регулятивний акт має бути доступний для ознайомлення, і всі можливі правові наслідки його застосування мають бути ясно вказані.

Така вимога до правової визначеності в адміністративному процесі забезпечує, що громадяни можуть ефективно захищати свої права. Наприклад, якщо громадянин або бізнес стикаються з адміністративним рішенням, яке обмежує їхні права або накладає обов'язки, вони можуть перевірити, чи були всі процедурні вимоги дотримані та чи було рішення прийнято на основі чіткої та зрозумілої норми закону. В разі виявлення порушень громадяни мають можливість оскаржити таке рішення в адміністративних чи судових інстанціях.

Також правова визначеність вимагає від державних органів обґрунтування їхніх рішень. Це означає, що кожне адміністративне рішення має бути супроводжене чітким поясненням, чому було прийнято саме таке рішення, на основі яких законів та норм. Відсутність обґрунтування або його недостатність може бути основою для його оскарження та скасування.

Впровадження цих аспектів правової визначеності сприяє зміцненню правової держави, де громадяни мають впевненість в тому, що держава діє в рамках закону, що їхні права захищені, і, що вони мають реальну можливість захистити свої права та інтереси перед обличчям влади. Це забезпечує не тільки захист індивідуальних прав, але й сприяє загальному суспільному благу, підвищуючи довіру до державних інституцій та їхню легітимність.

Роль національних судів у забезпеченні європейських стандартів в адміністративному процесі є вирішальною, адже саме судова система є головним гарантом захисту прав і свобод громадян в рамках національного правопорядку [7, с. 263–269]. Національні суди відіграють ключову роль у імплементації та дотриманні європейських стандартів правосуддя, що вимагає не тільки глибокого розуміння міжнародних договорів і конвенцій, але й здатності застосовувати їх положення в конкретних адміністративних справах.

Однією з основних функцій судів у цьому контексті є перевірка законності адміністративних актів, включаючи рішення державних органів [8, с. 68–71]. Це включає оцінку відповідності адміністративних рішень не тільки національному законодавству, але й міжнародним стандартам, зокрема стандартам, закладеним у Європейській конвенції з прав людини. Суди мають владу скасовувати або змінювати адміністративні рішення, якщо вони визнані такими, що порушують права і свободи особи.

Також, національні суди забезпечують дотримання принципу справедливого судового розгляду, який передбачає право кожного на розгляд його справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом [9, с. 81–87]. Цей принцип вимагає від судів відкритості, прозорості процесуальних процедур і об'єктивності у прийнятті рішень. Судове рішення має бути належно обґрунтованим, а аргументація — чітко викладена, щоб сторони могли зрозуміти причини прийнятих рішень.

Крім того, національні суди відіграють роль в освіті та підвищенні обізнаності серед правозастосувачів та громадськості щодо європейських стандартів правосуддя. Через свої рішення та юридичні висновки вони поширюють знання про права людини та основні свободи, зміцнюючи правову державу і сприяючи культурі поваги до прав людини.

Національні суди також забезпечують захист від свавілля адміністративних органів, забезпечуючи, що всі адміністративні рішення можуть бути оскаржені в суді. Це надає громадянам механізм контролю за діями держави, дозволяючи їм захищати свої права і свободи від можливого зловживання з боку державних службовців.

Таким чином, національні суди є важливими учасниками у забезпеченні правової визначеності, справедливості та захисту прав людини в адміністративному процесі. Їхня роль і вплив є критично важливими для функціонування демократичного суспільства, що базується на принципах верховенства права та справедливості [10, с. 28–34].

Перспективи вдосконалення адміністративного процесу в Україні в контексті європейських стандартів зосереджуються на кількох ключових напрямках, які сприятимуть підвищенню ефективності та справедливості адміністративного правосуддя. Одним з основних аспектів є гармонізація національного законодавства з нормами Європейської конвенції з прав людини та іншими міжнародними стандартами. Це передбачає реформування законів, які регулюють адміністративні процедури, щоб забезпечити більшу правову визначеність, доступність та прозорість судових рішень.

Значну увагу потрібно приділити зміцненню незалежності та неупередженості адміністративних судів. Це може включати забезпечення більшої автономії судових органів від інших гілок влади, а також посилення внутрішніх механізмів контролю за етикою суддів та їх професійною діяльністю.

Підвищення кваліфікації суддів та судових адміністраторів є важливим для забезпечення високого рівня розуміння і застосування європейських правових стандартів у практиці.

Ще одним кроком має стати вдосконалення процесуальних норм, що регулюють адміністративний процес. Це може включати оновлення правил подання документів, термінів оскарження, а також процедур розгляду справ в адміністративних судах. Важливо забезпечити, що процесуальні норми були простими та зрозумілими, щоб кожен громадянин і міг легко захищати свої права.

Впровадження цифрових технологій в адміністративний процес також може значно підвищити його ефективність. Цифровізація процесів подання документів, розгляду справ та ведення судових реєстрів може сприяти швидшому та більш прозорому судочинству. Онлайн-платформи для подання скарг та інших процесуальних документів, а також електронні системи оповіщення про статус справи, забезпечать кращий доступ до правосуддя та сприятимуть відкритості адміністративних процедур.

Також, для ефективного впровадження європейських стандартів важливим є розвиток інституту незалежних правових експертиз та адміністративної юстиції, які б забезпечували об'єктивний контроль за додержанням прав і свобод осіб у процесі реалізації адміністративних рішень.

Підсумовуючи, перспективи вдосконалення адміністративного процесу в Україні вимагають комплексного підходу, який включає законодавчі реформи, зміцнення інституційної незалежності судової влади, вдосконалення процесуальних норм, впровадження сучасних технологій та забезпечення відкритості та доступності судового процесу для громадян.

Висновки. Дослідження тенденцій розвитку адміністративного процесу в контексті європейських стандартів правосуддя в українській практиці підкреслюють кілька ключових аспектів, що мають важливе значення для подальшого розвитку і вдосконалення правової системи.

Перше і найважливіше, узгодження національного адміністративного законодавства з міжнародними стандартами та зобов'язаннями є критично необхідним для забезпечення ефективності та справедливості адміністративного процесу. Це включає реформування існуючих норм і процедур, що регулюють роботу адміністративних судів, а також впровадження нових практик, які б відповідали основним принципам Європейської конвенції з прав людини.

Друге, важливість зміцнення незалежності та неупередженості судової системи не може бути переоцінена. Незалежні та ефективні судові інституції є фундаментом для захисту прав і свобод громадян і важливим елементом зміцнення довіри громадян до державних інституцій.

Третє, правова визначеність і прозорість адміністративного процесу є основою для забезпечення законності і справедливості при вирішенні адміністративних спорів. Чітке формулювання законів та процедур дозволяє громадянам більш ефективно захищати свої права та оскаржувати рішення державних органів.

Четверте, впровадження сучасних технологій та цифровізація адміністративного процесу може значно покращити доступ до правосуддя та спростити взаємодію громадян з судовою системою. Цифрові рішення можуть допомогти в оптимізації процедур і забезпеченні швидшого та більш ефективного розгляду справ.

Наостанок, активна участь громадськості та громадянського суспільства у процесі реформування адміністративного правосуддя є необхідною для забезпечення відкритості, прозорості та відповідальності державних органів. Залучення громадськості сприятиме більшій обізнаності про права та обов'язки, а також допоможе у формуванні більш ефективних і справедливих правових норм.

Ці висновки вказують на шляхи покращення адміністративного процесу в Україні, які включають законодавчі зміни, інституційні реформи, технологічні інновації та активізацію громадської участі. Все це разом сприятиме створенню справедливої та ефективної системи правосуддя, що відповідає європейським стандартам і забезпечує належний захист прав і свобод громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Хартія основних прав Європейського Союзу: Хартія Європейського Союзу від 07.12.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.
3. Крусян Р. Правова держава в контексті європейської інтеграції: забезпечення прав людини та основних свобод. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 4(32). С. 83–93.
4. Сухарко А. Порядок формування вищої ради правосуддя. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. С. 134–137.
5. Цувіна Т. Захист права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку: практика Європейського суду з прав людини та досвід зарубіжних країн. *Теорія і практика правознавства*. 2014. № 1 (5). С. 1–13. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62936>.

6. Смородинський В. Правова визначеність: правова визначеність. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 2. С. 185–201.
7. Саленко О. Міжнародні стандарти у сфері судоустрою та статусу суддів, їх зміст і класифікація. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 7(3). С. 263–269.
8. Черникова А. Диференціація процесуальної форми адміністративного судочинства: досвід пострадянських країн. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 17(1). С. 68–71.
9. Гуйван П. Визначальні засади європейського принципу справедливого суду. *Правові новели*. 2020. № 10. С. 81–87.
10. Наливайко Л. Громадська експертиза як форма громадського контролю: проблеми теорії та практики. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2. С. 28–34.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.75>

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС – УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД. ВИКЛИКИ, ТРАНСФОРМАЦІЯ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Колеснікова М.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0003-3060-158X*

Скоблик М.О.,

*студентка III курсу
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0009-0005-5089-9047*

Колеснікова М.В., Скоблик М.О. Адміністративний процес – український досвід. Виклики, трансформація й перспективи розвитку.

Адміністративний процес є важливим інструментом регулювання правових відносин між громадянами та органами державної влади, а також ефективної діяльності органів управління, які спрямовані на забезпечення законності, дотримання прав і свобод людини. Він охоплює діяльність державних органів щодо вирішення адміністративних справ, оскарження рішень, дій чи бездіяльності посадових осіб.

Адміністративний процес в умовах воєнного стану в Україні зазнали суттєвих змін. Воєнний стан, запроваджений у відповідь на російську агресію, поставив нові виклики перед адміністративною юстицією та правовою системою загалом. Важливим аспектом є обмеження певних прав і свобод громадян та запровадження певних правил роботи адміністративних органів. Однак ці обмеження мають бути юридично обґрунтованими, тимчасовими та пропорційними загрозі. Адміністративний процес у воєнний час свідчить про необхідність швидкого реагування на зміни в суспільстві та національній безпеці. Зокрема, зросла активність у сфері регулювання та введення комендантської години, евакуації населення, націоналізації майна для потреб оборони, притягнення до відповідальності за порушення воєнного стану. Водночас, зросло навантаження на судову систему, що може призвести до затягування розгляду справ.

Адміністративний процес потребує подальшого вдосконалення, щоб адаптуватися до викликів, які виникли під час воєнного стану, після закінчення війни. Сюди належить розробка нових механізмів адміністративного контролю, більш чітке регулювання прав громадян і органів влади в умовах надзвичайного стану, а також інтеграція європейських стандартів правосуддя в адміністративні процедури України. Таким чином, адміністративний процес у сучасних умовах допомагає державі підтримувати законність й порядок. Після закінчення воєнного стану роль адміністративного процесу стане більш важливою для відновлення правопорядку та запровадження демократичних норм у суспільстві.

Крім того, розвиток адміністративних процесів після закінчення воєнного стану є ключовим для ефективного управління на етапі відновлення країни. Зокрема, необхідно розробити новий підхід до адміністративної юстиції для забезпечення швидкого та справедливого розгляду справ, пов'язаних із соціальною допомогою, відновленням інфраструктури, відшкодуванням збитків та реституцією націоналізованого майна.

Ключові слова: адміністративний процес, держава, воєнний стан, права громадян, національна безпека, правовий порядок, законність.

Kolesnikova M.V., Skoblyk M.O. Administrative process – Ukrainian experience. Challenges, transformation and development prospects.

The administrative process is an important tool for regulating legal relations between citizens and public authorities, as well as the effective operation of governing bodies aimed at ensuring the rule of law, respect for human rights and freedoms. It covers the activities of state bodies in resolving administrative cases, appealing decisions, actions or inaction of officials.

The administrative process under martial law in Ukraine has undergone significant changes. The martial law imposed in response to Russian aggression has posed new challenges to the administrative justice system and the legal system in general. An important aspect is the restriction of certain rights and freedoms of citizens and the introduction of certain rules for the work of administrative bodies. However, these restrictions must be legally justified, temporary and proportional to the threat. The administrative process in wartime demonstrates the need to respond quickly to changes in society and national security. In particular, there has been an increase in activity in the area of regulation and introduction of curfews, evacuation of the population, nationalization of property for defense purposes, and prosecution for violation of martial law. At the same time, the burden on the judicial system has increased, which may lead to delays in the consideration of cases.

The administrative process needs further improvement in order to adapt to the challenges that arose during martial law after the war ended. This includes the development of new mechanisms of administrative control, clearer regulation of the rights of citizens and authorities under martial law, and the integration of European standards of justice into Ukraine's administrative procedures. Thus, the administrative process in modern conditions helps the state maintain law and order. After the end of martial law, the role of the administrative process will become more important for the restoration of law and order and the introduction of democratic norms in society.

In addition, the development of administrative processes after the end of martial law is key to effective governance at the stage of the country's recovery. In particular, a new approach to administrative justice needs to be developed to ensure prompt and fair consideration of cases related to social assistance, infrastructure restoration, compensation for damages and restitution of nationalized property.

Key words: administrative process, state, martial law, rights of citizens, national security, legal order, legality.

Постановка проблеми. Адміністративні процеси в Україні в умовах воєнного стану мають низку викликів, які потребують нагального аналізу. Військові дії, економічна й соціальна нестабільність впливає на функціонування державної влади, здатність підтримувати правопорядок, захищати права людей.

Воєнний стан вимагає від адміністративних органів швидкого втручання, що може призвести до спрощення процедур й зменшення гарантій прав громадян. Необхідність дотримання принципів законності й справедливості залишається. Виникає питання, як досягти балансу між ефективністю адміністративних процедур у надзвичайних ситуаціях та захистом прав людини?

Також необхідно оцінити реалії адміністративного процесу під час війни.

Яких змін зазнало законодавство, як органи влади пристосовувалися до нової ситуації, як це позначилося на громадянах? Які перспективи розвитку адміністративного процесу в повоєнній Україні? Тому, потрібно дослідити ці питання, проаналізувати виклики та реалії адміністративного процесу в Україні в умовах воєнного стану та окреслити потенціал для його подальшого розвитку.

Мета дослідження полягає в аналізі адміністративного процесу в країні та в умовах воєнного стану, зокрема визначення викликів, з якими стикаються державні органи. Також реалій, що виникають у відносинах між громадянами та адміністрацією. Враховуючи нові умови, потреби суспільства, дослідження має на меті окреслити перспективи розвитку адміністративного процесу в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика адміністративного процесу в Україні під час дії воєнного стану є недостатньо дослідженою. Кузьменко О.В., Стеценко С.Г., Перепелюк В.Г., Муза О.В., Демський Е.Ф. у своїх працях досліджували поняття адміністративного процесу. Зміни в законодавстві, адаптація адміністративних органів до нової ситуації та вплив воєнного стану на права і свободи громадян є важливими аспектами, які потребують подальшого дослідження. Аналіз у цій сфері не лише забезпечить розуміння поточного стану адміністративних процесів в Україні, а й сприятиме розробці рекомендацій щодо їхнього вдосконалення у майбутньому.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення законності в управлінській діяльності й регулювання відносин між державними органами та громадянами є частиною правової системи України. Він охоплює спектр процедур: розгляд адміністративних справ, оскарження рішень органів влади, контроль за їх діяльністю. Процес забезпечує належне функціонування державних установ, захист прав і свобод громадян, а також контроль за додержанням законодавства.

З 2005 по 2018 рік категорія «адміністративний процес» регулювалася чинним законодавством. Зокрема, пункт 5 частини 1 статті 3 Кодексу адміністративного судочинства України визначав адміністративну процедуру як правовідносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства. Положення чинного КАСУ змінюють термін «адміністративний процес» на «судовий

процес». Згідно до пункту 6 частини 1 статті 4 зазначеного кодексу, судовий процес – правовідносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства [1]. Однак, природа адміністративного процесу, як правової категорії все ще досить неоднозначно визначається науковцями. Про це свідчать численні варіації трактування терміну в юридичних публікаціях, починаючи від традиційного висвітлення цієї тематики в підручниках та посібниках з адміністративного права [2, с. 260–301], закінчуючи створенням, виданням окремих навчальних матеріалів з адміністративного процесу.

Якщо звернутися до літературних джерел та проаналізувати окремих науковців, то автори, кожен по-різному, трактують визначення цього терміну. Так, О. Кузьменко вважає, що адміністративні процеси урегульовуються адміністративно-процесуальними нормами, діяльність публічної адміністрації спрямована на застосування відповідних норм матеріальних галузей права в процесі оцінки та вирішення індивідуальних справ [3, с. 35]. Е. Демський стверджує, що адміністративний процес є різновидом юридичного процесу, регламентує порядок й умови визнання та реалізації прав, інтересів громадян, юридичних осіб і держави, вирішення конкретних справ у публічній сфері органами державної влади, посадовими особами та адміністративними судами, [4, с. 111–112]. Автори навчального посібника «Адміністративний процес України (у схемах)», повністю підтримують позицію Е. Демського, щодо поняття адміністративний процес, зазначивши, що у ньому присутні:

- чітка регламентація повноважень компетентного органу;
- наявність матеріалів адміністративної справи;
- суворе регламентація розгляду справи в часі;
- однією зі сторін є орган державної влади, посадова чи службова особа;
- не має нічого спільного з службовим підпорядкуванням [5, с. 23].

Концепція «широкого» адміністративного процесу є найбільш поширеним підходом у науці адміністративного права, вважає О.В. Муза. Це пов'язано з тим, що її представники акцентують увагу на розкритті сутності адміністративного процесу через процесуально-правові засоби та сфери застосування матеріально-правових відносин. Поширення поняття «адміністративного процесу» дозволяє уникнути наукової визначеності в характеристиці процесуальних правовідносин у адміністративному праві [6, с. 12–14]. Стеценко С.Г. пропонує вужчу версію структури адміністративного процесу, який складається з трьох елементів:

1. адміністративно-судовий процес у межах якого здійснюється розгляд публічно-правових спорів в адміністративних судах;
2. адміністративно-управлінський процес здійснюється у межах виконавчо-розпорядчої діяльності органів публічної адміністрації;
3. адміністративно-юрисдикційний процес – це процес, за допомогою якого розглядаються справи про адміністративні правопорушення, застосовуються заходи адміністративного примусу [7, с. 44]. Цю «тріаду» підтримує і О.В. Муза, по-іншому називаючи ці складові [6, с. 23].

Простіше кажучи, адміністративний процес – це процедура, за допомогою якої органи державної влади й органи місцевого самоврядування вирішують питання, що стосуються прав та обов'язків громадян і організацій. Це механізми, за допомогою яких люди можуть звертатися до влади для вирішення проблем, оскаржувати рішення державних органів, забезпечувати захист своїх прав.

За період СРСР, адміністративний процес розглядався з централізованих позицій, де за своїм ідеологічним, аксіологічним змістом та обсягом прав учасників адміністративних проваджень, в тоталітарних державах були обмежені. Зокрема, В.Г. Перепелюк зазначає, що «цей період характеризувався застосуванням до громадян, найбільш суворої форми державно-організаційного впливу – адміністративних санкцій у вигляді адміністративних проступків, за Кодексом Української РСР про адміністративні правопорушення [8, с. 7].

У період незалежності України, активізувалася розробка теоретичних питань формування єдиного національного адміністративного процесу й стала більш інтенсивною. Це пов'язано з формуванням національної дискусії навколо ідеї запровадження самостійного інституту адміністративної юстиції та широким обговоренням нових принципів, а саме: притягнення до відповідальності не лише фізичних осіб, а й юридичних, в умовах запровадження нових форм власності. Значення цього періоду дослідження поступово підкріплюються важливі припущення, які використовуються для характеристики процесу, а згодом і для підготовки кодифікованих нормативно-правових актів й трансформацій. Наразі в теорії адміністративного процесу застосовуються мінімальні стандарти захисту прав людини, гарантовані Конвенцією про захист прав та основоположних свобод людини [9]. Відбувається доктринальний перегляд захисту прав людини, участі фізичних та юридичних осіб з іноземним елементом в адміністративних процедурах, що дедалі частіше реалізуються на території нашої держави.

На теперішній час, важливо розуміти адміністративний процес та його застосування. Однак, в умовах воєнного стану, запровадженого в Україні, у відповідь на повномасштабну агресію російської федерації, в адміністративному процесі відбулися значні зміни. Обмеження певних прав, внутрішніх переміщень, мобілізаційні заходи, питання національної безпеки та оборони створюють нові виклики для влади та суспільства. У цьому контексті адміністративні органи та судова влада мають адаптуватися до нових реалій, балансуючи між повагою до прав людини й необхідністю захисту держави.

З 24.02.2022 року в Україні діє воєнний стан [10]. Правове регулювання, застосування спеціальних заходів в умовах воєнного стану міститься в наступних нормативно-правових актах, зокрема, в Постанові Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020 року № 573 «Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану» [11]. Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [12] було введено воєнний стан у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України. Стаття 1 зазначає, що воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [10]. Пункт 3 Указу передбачає, що у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії воєнного стану, конституційні права і свободи людини й громадянина можуть бути обмежені.

Відповідно до статті 12² Закону України «Про правовий режим воєнного стану» – в умовах правового режиму воєнного стану суди, органи та установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією та законами України. Повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачені Конституцією України, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені [10]. Перед судами постає новий виклик – здійснення судового контролю за законністю діяльності органів державної влади та захисту прав людини в умовах воєнного часу. Конституція України [13] закріплює принципи поваги та непорушності прав і свобод людини. Конституційний принцип правової держави вимагає від неї не обмежувати права і свободи людини й громадянина, у тому числі майнові.

Виходячи з конституційного визнання, окремі права людини можуть бути обмежені, навіть, під час воєнного стану. Ми вважаємо, що адміністративні суди повинні забезпечити дотримання принципу верховенства права при законодавчій імплементації таких втручань з боку органів державної влади. Звичайно, що адміністративні процеси України в умовах воєнного стану зазнають суттєвих змін, що зумовлено необхідністю швидкого реагування на нові виклики, пов'язані з безпекою і обороною держави та захистом громадян. Воєнний стан накладає певні обмеження на роботу державних інституцій та процесуальні права громадян з метою забезпечення ефективного управління країною в умовах воєнної агресії. В ході аналізу матеріалів, ми знайшли в чому саме полягають основні зміни в адміністративних процедурах в умовах воєнного стану:

1. Обмеження прав громадян. В умовах воєнного стану можуть бути обмежені права і свободи: пересування, зібрання, інформаційна діяльність. Ці обмеження регулюються законами, міжнародними стандартами, щоб залишатися пропорційними загрози й мати законне підґрунтя.

2. Оперативність прийняття рішень. Однією з проблем в адміністративному процесі є необхідність швидкого реагування на кризові ситуації. У воєнний час органи державної влади повинні швидше приймати рішення, такі як: евакуація населення, розподіл ресурсів, мобілізація та експропріація майна для використання у військових цілях.

3. Пріоритетність питань національної безпеки. Під час воєнного стану адміністративні рішення часто приймаються з точки зору національної безпеки, що може призвести до зменшення уваги в правах особистості.

4. Зміни в судовій практиці. Збільшення справ щодо порушень воєнного стану (комендантської години, незаконного пересування), суди адаптують свою практику до нових реалій і такі справи розглядаються оперативно.

5. Особливі повноваження адміністративних органів. Органи державної влади отримали додаткові повноваження й можуть приймати рішення, які не належать до їхньої компетенції в мирний час.

Після завершення воєнного стану, Україна зіткнеться з новими викликами

у відновленні правопорядку, адаптації адміністративних процесів до реалій мирного часу. Ми пропонуємо на розгляд ці основні перспективи:

1) Удосконалення законів. Адміністративне законодавство потребуватиме змін відповідно до умов, після завершення воєнного стану. Воно може бути доопрацьоване з метою регулювання діяльності адміністративних органів у кризові періоди, збалансування інтересів держави і прав громадян.

2) Покращення механізмів захисту прав громадян. Важливим завданням буде підвищення рівня захисту прав громадян у післявоєнний період, посилення механізмів оскарження дій та рішень адміністративних органів.

3) Інтеграція європейських стандартів. Після перемоги очікується інтеграція України з ЄС, що вплине на адміністративне право. Запровадження європейських стандартів адміністративної юстиції сприятиме підвищенню якості державного управління та прозорості прийняття рішень.

4) Реформа судової системи. Післявоєнний період вимагатиме перегляд роботи судів й створення кращих умов для їх функціонування, запровадження електронних процедур та використання онлайн-сервісів.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що механізм адміністративного процесу в Україні, є важливим інструментом правовідносин між державою та громадянами. Цей процес забезпечує неупередженість, захист прав та ефективне виконання державних функцій. У мирний час вони спрямовані на підтримання правопорядку, прозорості та легітимності рішень органів державної влади. В умовах воєнного стану адміністративні процеси суттєво змінюються. Обмеження прав громадян, збільшення повноважень органів державної влади, необхідність швидкого прийняття рішень – природні реалії цього періоду. Але у воєнний час важливо дотримуватися балансу між безпекою та правами людини, а також гарантувати, що обмеження є юридично обґрунтованими й тимчасовими. Очікується, що після перемоги, Україна модернізує адміністративно-правову систему, шляхом інтеграції європейських стандартів та вдосконалення захисту прав громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
2. Стеценко С.Г. Адміністративне право України: навч. посіб. К.: *Атіка*, 2007. 624 с.
3. Кузьменко О.В. Курс адміністративного процесу: навч. посіб. К.: *Юрінком Інтер*, 2013. 208 с.
4. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України: навч. посіб. К.: *Юрінком Інтер*, 2008. 496 с.
5. Адміністративний процес України (у схемах): навч. посіб. / М.М. Бурбика, М.В. Колеснікова, А.В. Солонар. Суми: *Сум. держ. ун-т*, 2019. 108 с.
6. Муза О.В. Адміністративно-процесуальні правовідносини в Україні: Монографія / О.В. Муза; Ін-т законодавства Верховної Ради України. К.: *Четверта хвиля*, 2015. 320 с.
7. Стеценко С. Сутність адміністративного процесу: теоретичний погляд *Право України*. 2011. № 4, с. 39–46.
8. Перепелюк В.Г. Адміністративний процес. Чернівці : *Рута*, 2001. 316 с.
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
10. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
11. Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану: Постанова Каб. Міністрів України від 08.07.2020. № 573. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-p#Text>.
12. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
13. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

УДК 351.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.76>

ЩОДО ЗАХОДІВ РЕАГУВАННЯ НА ПРАВОПОРУШЕННЯ, ВИЗНАЧЕНИХ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЯК ВИДІВ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗАХОДІВ

Комзюк В.Т.

*доктор юридичних наук, доцент
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0001-6780-0836*

Шаповал Т.Б.

*кандидат історичних наук, доцент
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0001-5493-1917*

Комзюк В.Т., Шаповал Т.Б. Щодо заходів реагування на правопорушення, визначених Кодексом України про адміністративні правопорушення, як видів поліцейських заходів.

Стаття присвячена заходам реагування на правопорушення, визначених Кодексом України про адміністративні правопорушення, як видам поліцейських заходів. Авторами констатується, що види поліцейських заходів визначаються нормативно в статті 30 закону України «Про Національну поліцію» (далі – Закон), де серед інших вказано і «заходи реагування на правопорушення, визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення». Які це заходи реагування на правопорушення – ні Закон, ні Кодекс України про адміністративні правопорушення не визначають, не приділяють цьому уваги і науковці в численних дослідженнях, присвячених як поліцейським заходам загалом, так і їх конкретним видам. Поняття поліцейського заходу нормативно визначається в статті 29 Закону «Про Національну поліцію», згідно якої поліцейський захід – це дія або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права і свободи людини та застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень. До видів поліцейських заходів законодавець в статті 30 Закону відносить заходи реагування на правопорушення, визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кримінальним процесуальним кодексом України, поліцейські превентивні заходи та заходи примусу, а також інші заходи, визначені окремими законами. В Законі регламентуються і розкриваються тільки поліцейські превентивні заходи і заходи примусу, що ж до заходів реагування на правопорушення, визначених Кодексом України про адміністративні правопорушення, то як такі вони не розкриваються ні в Законі, ні в цьому Кодексі, тому не зрозуміло, про що йдеться. Проаналізувавши положення Кодексу України про адміністративні правопорушення та виходячи з нормативного визначення поняття поліцейських заходів, нами встановлено, що під цими заходами слід розуміти всі ті дії, які уповноважена вчиняти і вчиняє поліція згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення, реагуючи на адміністративні правопорушення, з метою запобігання вчиненню адміністративних правопорушень, їх припинення, виховання громадян в дусі додержання закону, притягнення правопорушників до адміністративної відповідальності тощо. Це перш за все складання протоколів про адміністративні правопорушення, оголошення усних зауважень при малозначності вчиненого адміністративного правопорушення, розгляд справ про адміністративні правопорушення і накладення адміністративних стягнень, застосування заходів забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, виконання постанов про накладення адміністративних стягнень – все це і є, на нашу думку, заходами реагування на правопорушення, визначеними Кодексом України про адміністративні правопорушення, в розумінні Закону як поліцейські заходи.

Ключові слова: заходи реагування на правопорушення, Кодекс України про адміністративні правопорушення, поліцейські заходи, заходи забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення.

Komziuk V.T., Shapoval T.B. Regarding measures to respond to offenses, defined by the Code of Ukraine on Administrative Offenses, as types of police measures.

The article is devoted to measures to respond to offenses, defined by the Code of Ukraine on Administrative Offenses, as types of police measures. The author states that the types of police measures are normatively defined in Article 30 of the Law of Ukraine "On the National Police" (hereinafter referred to as the Law), which, among others, also indicates "measures to respond to offenses, defined by the Code of Ukraine on Administrative Offenses". What these measures to respond to offenses are - neither the Law nor the Code of Ukraine on Administrative Offenses determine, nor do scientists pay attention to this in numerous studies devoted to both police measures in general and their specific types. The concept of a police measure is normatively defined in Article 29 of the Law «On the National Police», according to which a police measure is an action or a set of actions of a preventive or coercive nature that restricts certain human rights and freedoms and is applied by police officers in accordance with the law to ensure the implementation of the powers assigned to the police. The legislator in Article 30 of the Law includes measures to respond to offenses defined by the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Criminal Procedure Code of Ukraine, police preventive measures and coercive measures, as well as other measures defined by separate laws. The Law regulates and discloses only police preventive measures and coercive measures, as for measures to respond to offenses defined by the Code of Ukraine on Administrative Offenses, they are not disclosed as such either in the Law or in this Code, so it is not clear what is being said. Having analyzed the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and based on the normative definition of the concept of police measures, we have established that these measures should be understood as all those actions that the police are authorized to take and do take in accordance with the Code of Ukraine on Administrative Offenses, responding to administrative offenses, in order to prevent the commission of administrative offenses, stop them, educate citizens in the spirit of law enforcement, bring offenders to administrative responsibility, etc. This is primarily the preparation of protocols on administrative offenses, the announcement of oral remarks in case of minor administrative offenses, consideration of cases on administrative offenses and the imposition of administrative penalties, the application of measures to ensure the proceedings in cases on administrative offenses, the implementation of resolutions on the imposition of administrative penalties - all of this is, in our opinion, measures to respond to offenses defined by the Code of Ukraine on Administrative Offenses, in the sense of the Law as police measures.

Key words: measures to respond to offenses, Code of Ukraine on Administrative Offenses, police measures, measures to ensure the proceedings in cases on administrative offenses.

Постановка проблеми. Поліцейські заходи є важливою складовою діяльності Національної поліції, їх реалізація забезпечує виконання покладених на поліцію повноважень. Види поліцейських заходів визначаються нормативно в статті 30 закону України «Про Національну поліцію» (далі – Закон), де серед інших вказано і «заходи реагування на правопорушення, визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення» [1]. Які це заходи реагування на правопорушення – ні Закон, ні Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) не визначають, не приділяють цьому уваги і науковці в численних дослідженнях, присвячених як поліцейським заходам загалом, так і їх конкретним видам, що є певною прогалиною і проблемою в нормативно-му регулюванні та в наукових дослідженнях, і їх вирішення потребує відповідної уваги науковців.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти поліцейських заходів досліджували багато науковців, зокрема О. Бандурка, А. Берлач, С. Гусаров, О. Коломоець, Т. Коломоець, А. Комзюк, І. Костенко, О. Кузьменко, Т. Мінка, О. Музичук, О. Панасюк, О. Синявська, В. Сокурєнко, Х. Яр-макі та інші, але вони присвятили свої праці превентивним поліцейським заходам і поліцейським заходам примусу, не розглядаючи інших, які передбачені Законом, що обумовлює актуальність і своєчасність дослідження даної проблематики.

Метою статті є дослідити і розкрити заходи реагування на правопорушення, визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення, як різновид поліцейських заходів, передбачених Законом «Про Національну поліцію», та надати пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства в частині їх нормативного закріплення.

Виклад основного матеріалу. Поняття поліцейського заходу нормативно визначається в частині 1 статті 29 Закону «Про Національну поліцію», згідно якої поліцейський захід – це дія або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права і свободи людини та застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень [1]. Отже, йдеться про дії або комплекс дій, що обмежують певні права і свободи людини, а все, що призводить до такого обмеження, повинно мати законні підстави і чітке визначення, адже, згідно статті 3 Конституції України, «права і свободи людини та їх гарантії

визначають зміст і спрямованість діяльності держави... Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [2]. Виходячи з цього, види поліцейських заходів, їх зміст і сутність мають бути чітко визначені і нормативно регламентовані. Види поліцейських заходів законодавець визначає в статті 30 Закону, де закріплено, що «поліція для виконання покладених на неї завдань вживає заходів реагування на правопорушення, визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кримінальним процесуальним кодексом України, на підставі та в порядку, визначених законом. Поліція для охорони прав і свобод людини, запобігання загрозам публічній безпеці і порядку або припинення їх порушення також застосовує в межах своєї компетенції поліцейські превентивні заходи та заходи примусу, визначені цим Законом. Поліція для виконання покладених на неї завдань може застосовувати інші заходи, визначені окремими законами» [1]. Таким чином, законодавець визначає широкий перелік поліцейських заходів, і цей перелік не є вичерпним, оскільки в Законі вказується, що поліція може застосовувати і інші заходи, визначені окремими законами, що породжує певну невизначеність щодо цих заходів. В самому ж Законі регламентуються і розкриваються лише поліцейські превентивні заходи і заходи примусу, цим заходам присвячують свої праці і науковці, чомусь залишаючи поза увагою інші поліцейські заходи, які, на нашу думку, також потребують належної уваги, зокрема, заходи реагування на правопорушення, визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення. Якщо звернутись до цього Кодексу і проаналізувати його зміст і положення, то виявиться, що тут немає заходів реагування на правопорушення, як передбачає Закон, і тоді виникає питання, про що ж йдеться? Щоб дати відповідь на це питання, слід розуміти, що регулює КУпАП і як це пов'язано з діяльністю поліції, її повноваженнями, адже поліцейський захід «застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень» [1]. Завданнями Кодексу України про адміністративні правопорушення, згідно його статті 1, є «охорона прав і свобод громадян, власності, конституційного ладу України, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій, встановленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі точного і неухильного додержання Конституції і законів України, поваги до прав, честі і гідності інших громадян, до правил співжиття, сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством» [3]. КУпАП визначає і закріплює склади адміністративних правопорушень і відповідальність за них, види адміністративних стягнень та органи і посадових осіб, уповноважених їх накладати, а також виконувати накладені стягнення, заходи забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення та органи, уповноважені їх застосовувати, тощо. Це безпосередньо пов'язано з відповідними повноваженнями, які здійснює Національна поліція, визначеними у статті 23 Закону, зокрема: «здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень; виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення; вживає заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення; вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення; здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події; у випадках, визначених законом, здійснює провадження у справах про адміністративні правопорушення, приймає рішення про застосування адміністративних стягнень та забезпечує їх виконання» [3]. На нашу думку, саме для забезпечення виконання цих повноважень поліції Закон і передбачає заходи реагування на правопорушення, визначені КУпАП. До таких заходів слід віднести всі ті дії, які уповноважена вчиняти і вчиняє поліція згідно з КУпАП, реагуючи на адміністративні правопорушення, з метою запобігання вчиненню адміністративних правопорушень, їх припинення, виховання громадян в дусі додержання законів, притягнення правопорушників до адміністративної відповідальності тощо. Це перш за все складання протоколів про адміністративні правопорушення, оголошення усних зауважень при малозначності вчиненого адміністративного правопорушення, розгляд справ про адміністративні правопорушення і накладення адміністративних стягнень, застосування заходів забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, виконання постанов про накладення адміністративних стягнень – все це і є, на нашу думку, заходами реагування на правопорушення, визначеними Кодексом України про адміністративні правопорушення, в розумінні Закону як поліцейські заходи. Повноваження уповноважених посадових осіб органів поліції щодо складання протоколу про відповідне адміністративне правопорушення визначено в статті 255 КУпАП, а повноваження поліції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення і накладення адміністративних стягнень визначено в статті 222 КУпАП. Слід сказати, що на даний час до повноважень поліції КУпАП відносить накладення лише таких адміністративних стягнень, передбачених статтею 24, як попередження і штраф. На нашу

думку, ці адміністративні стягнення, як заходи адміністративної відповідальності, є в той же час і поліцейськими заходами, а саме заходами реагування на правопорушення, визначеними КУпАП, як передбачено статтею 30 Закону. Поняття адміністративного стягнення КУпАП не визначає, а науковці дають різні визначення, на нашу думку, можна погодитись з тим, що адміністративні стягнення – це «зафіксовані в санкціях адміністративно-правових норм заходи примусу, які вживаються органами адміністративної юрисдикції щодо особи, котра вчинила адміністративне правопорушення, з метою попередження вчинення нових правопорушень як цієї особою, так й іншими особами, а також виховання та покарання цієї особи» [4, с. 190]. Стаття 22 КУпАП передбачає можливість звільнення від адміністративної відповідальності при вчиненні малозначного адміністративного правопорушення з оголошенням усного зауваження, при цьому законодавством ніде не визначається видів малозначних адміністративних правопорушень і ознак малозначності, що є певною проблемою при їх кваліфікації і застосуванні уповноваженою посадовою особою поліції усного зауваження як поліцейського заходу. Як вбачається, тут необхідно керуватись думкою науковців, які зазначають, що «очевидно, це такі адміністративні правопорушення, які не становлять великої суспільної шкідливості й не завдають значних збитків державним або суспільним інтересам або безпосередньо громадянам» [5, с. 45].

Важливими і багаточисельними заходами реагування на правопорушення, визначеними КУпАП, що розглядаються нами як поліцейські заходи, є заходи забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, яким в КУпАП присвячена глава 20, застосовувати які уповноважені відповідні органи і посадові особи поліції. Законодавство не містить визначення поняття заходів забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, немає і єдності думок науковців щодо визначення цього поняття, ми погоджуємось із визначенням, яке наведено в юридичній енциклопедії – це «сукупність процесуально-забезпечувальних заходів, які здійснюються уповноваженими на це чинним законодавством суб'єктами з метою припинення адміністративних правопорушень, коли вичерпано інші заходи впливу, встановлення особи, складення протоколу про адміністративне правопорушення, забезпечення своєчасного і правильного розгляду справ» [6, с. 366]. Ці заходи є дуже важливими для здійснюваного провадження, без їх застосування часто неможливо здійснити провадження в справі про адміністративне правопорушення і реалізувати повноваження поліції, якщо це здійснює поліція згідно її повноважень. Науковці вказують, що «заходи забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення становлять особливу групу заходів адміністративного припинення, специфіка яких полягає в тому, що це не самостійні, а допоміжні заходи впливу, їх застосуванням забезпечується створення умов для притягнення порушника до адміністративної відповідальності (в деяких випадках до кримінальної)» [7, с. 425]. Згідно КУпАП, поліція уповноважена застосовувати абсолютну більшість заходів забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, передбачених цим Кодексом, саме вони, на нашу думку, є найбільш численними заходами реагування на правопорушення, різновидом поліцейських заходів, визначених КУпАП, як встановлює стаття 30 Закону. До таких заходів КУпАП відносить: доставлення порушника (ст. 259); адміністративне затримання особи (ст. 261-263); особистий огляд і огляд речей (ст. 264); вилучення речей і документів (ст. 265); тимчасове вилучення посвідчення водія (ст. 265-1); тимчасове затримання транспортного засобу працівниками уповноважених підрозділів Національної поліції (ст. 265-2); відсторонення осіб від керування транспортними засобами, морськими, річковими, малими, спортивними суднами або водними мотоциклами та огляд на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції (ст. 266); тимчасове вилучення тварин (ст. 265-5); привід особи, яка притягається до адміністративної відповідальності (ст. 268). Порядок застосування цих заходів регламентується КУпАП, а також щодо деяких з них постановами Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я, при цьому уповноваженим посадовим особам поліції при їх застосуванні необхідно дотримуватись вимог щодо поліцейських заходів, визначених Законом – вони повинні бути законними, необхідними, пропорційними та ефективними. Як слушно зазначають науковці, «за своєю правовою природою вимоги до поліцейських заходів є законодавчо передбаченими засадами, дотримання яких у сукупності дозволяє визначити певний застосований поліцейським захід як правомірний. На практиці вимоги до поліцейських заходів стають тими своєрідними критеріями (показниками), на підставі яких здійснюється юридична оцінка поведінки поліцейських та встановлення факту її правомірності або ж неправомірності (зі сторони як керівників органів, підрозділів та установ поліції, так і судів)» [8, с. 66].

Виходячи з вище викладеного, вважаємо за потрібне запропонувати внести зміни до статті 30 Закону «Про Національну поліцію», яка визначає види поліцейських заходів, щодо того, що законодавець розуміє під заходами реагування на правопорушення, визначеними Кодексом України

про адміністративні правопорушення, адже цей термін не вживається в КУпАП і це породжує певні проблеми для встановлення того, про що йдеться.

Висновки. Дослідивши заходи реагування на правопорушення, визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення, як поліцейські заходи, нами констатовано, що в КУпАП вказаних заходів як таких не закріплено, що породжує певні проблеми для встановлення того, що мається на увазі, ми ж розуміємо під цими заходами всі ті дії, які уповноважена вчиняти і вчиняє поліція згідно з КУпАП, реагуючи на адміністративні правопорушення, з метою запобігання вчиненню адміністративних правопорушень, їх припинення, виховання громадян в дусі додержання закону, притягнення правопорушників до адміністративної відповідальності тощо. Це перш за все складання протоколів про адміністративні правопорушення, оголошення усних зауважень при малозначності вчиненого адміністративного правопорушення, розгляд справ про адміністративні правопорушення і накладення адміністративних стягнень, застосування заходів забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, виконання постанов про накладення адміністративних стягнень – все це і є, на нашу думку, заходами реагування на правопорушення, визначеними Кодексом України про адміністративні правопорушення, в розумінні Закону як поліцейські заходи.

Автори висловили свою думку щодо розглядуваного питання, а оскільки є певні проблеми щодо встановлення заходів реагування на правопорушення, визначених Кодексом України про адміністративні правопорушення, як видів поліцейських заходів, то цікаво було б почути думку інших науковців, які здійснюють дослідження в даній сфері, з даної проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
4. Коломоєць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації: монографія. Запоріжжя, 2004. 404 с.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення: науково-практичний коментар. Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін. Київ, 2007. 781 с.
6. Велика українська юридична енциклопедія у 20 томах. Т. 5: Адміністративне право / редкол.: Ю.П. Битяк (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2020. 960 с.
7. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: у двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. Колегія: В.Б. Авер'янов (голова). Київ, 2004. 584 с.
8. Коломоєць О.Д., Олексієнко С.В., Скрипка О.М. Вимоги до поліцейських заходів: сутнісна характеристика, види та законодавче регулювання. *Правовий часопис Донбасу*. 2024. № 3 (88). С. 65–70.

АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ У СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ

Кохан О.І.,

аспірант кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інституту права

Львівського державного університету внутрішніх справ

Кохан О.І. Аналіз проблеми запобігання та протидії корупції у соціальній сфері в сучасній юридичній науці.

У статті детально розглянуто проблему запобігання та протидії корупції в соціальній сфері, яка є однією з найбільш вразливих до корупційних ризиків галузей суспільного життя. Виявлено особливості корупційних проявів у таких сферах, як освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення та житлова політика. Підкреслено, що корупція в цих сферах негативно впливає на реалізацію основних соціальних прав громадян, спричиняючи неефективне використання державних ресурсів та підірив довіри до державних інституцій. Основну увагу приділено аналізу причин поширення корупції, серед яких виділяються недоліки в нормативно-правовому регулюванні, низький рівень правосвідомості населення, недостатність громадського контролю та відсутність ефективних механізмів підзвітності державних установ.

Важливим елементом протидії корупції є впровадження цифрових технологій у систему управління соціальною сферою. Наприклад, автоматизація процесів, що мінімізує людський фактор, сприяє зниженню корупційних ризиків. Також значна увага приділяється розвитку електронного врядування, яке забезпечує прозорість розподілу державних ресурсів і створює умови для громадянського моніторингу. Окремий акцент зроблено на важливості вдосконалення нормативно-правової бази, зокрема через прийняття законів, які унеможливають виникнення корупційних лазівок, та посилення відповідальності за корупційні діяння.

Крім того, аналізується міжнародний досвід антикорупційної діяльності, зокрема у країнах ЄС, де вже впроваджено механізми, що забезпечують високий рівень підзвітності державних службовців та прозорості державних процесів. Особливу увагу приділено ролі громадянського суспільства в боротьбі з корупцією, зокрема активній участі громадян у моніторингу діяльності державних органів, що є важливим елементом формування антикорупційної культури.

Важливим інструментом антикорупційної діяльності вважається правова освіта, яка сприяє підвищенню рівня правосвідомості громадян і формуванню активної позиції щодо захисту своїх соціальних прав. Підкреслюється, що лише комплексний підхід, що поєднує правові, організаційні та просвітницькі заходи, може забезпечити зменшення корупційних ризиків та створення умов для ефективного функціонування соціальної політики.

Таким чином, у статті не лише викладено основні проблеми корупції у соціальній сфері, але й запропоновано практичні механізми її запобігання. Матеріали ґрунтуються на сучасних наукових дослідженнях і міжнародному досвіді, що підкреслює їхню актуальність та цінність для подальшого розвитку антикорупційної політики.

Ключові слова: корупція, соціальна сфера, антикорупційна діяльність, правове регулювання, цифрові технології, правова освіта, соціальні права.

Kokhan O.I. Analysis of the problem of preventing and counteracting corruption in the social sphere in contemporary legal science.

The article provides an in-depth analysis of the issue of preventing and combating corruption in the social sphere, one of the most vulnerable areas of public life to corruption risks. It identifies the specific features of corrupt practices in such sectors as education, healthcare, social welfare, and housing policy. The article emphasizes that corruption in these sectors negatively affects the realization of citizens' fundamental social rights, leading to inefficient use of public resources and undermining trust in state institutions. The focus is primarily on analyzing the causes of corruption, including deficiencies in legal and regulatory frameworks, low levels of public legal awareness, insufficient public oversight, and the lack of effective accountability mechanisms in public institutions.

A significant aspect of combating corruption involves the introduction of digital technologies in the management system of the social sector. For instance, process automation minimizes human intervention and helps reduce corruption risks. The article also highlights the importance of developing

e-governance, which ensures transparency in the allocation of public resources and creates conditions for civic monitoring. Particular attention is given to the need for improving the legal framework, including the adoption of laws that eliminate corruption loopholes and strengthen liability for corrupt practices.

Additionally, the article examines international experience in anti-corruption activities, particularly in EU countries, where mechanisms ensuring high levels of accountability among public officials and transparency in state processes have already been implemented. Special emphasis is placed on the role of civil society in combating corruption, particularly the active participation of citizens in monitoring the activities of public authorities, which is a crucial element in fostering an anti-corruption culture.

Legal education is identified as an essential tool in anti-corruption efforts, contributing to increased public legal awareness and the formation of an active stance on protecting social rights. The article underscores that only a comprehensive approach combining legal, organizational, and educational measures can effectively reduce corruption risks and create conditions for the efficient functioning of social policies.

Thus, the article not only outlines the key issues of corruption in the social sphere but also proposes practical mechanisms for its prevention. The content is based on modern scientific research and international experience, highlighting its relevance and value for further development of anti-corruption policy.

Key words: corruption, social sphere, anti-corruption activities, legal regulation, digital technologies, legal education, social rights.

Постановка проблеми. Корупція у соціальній сфері є однією з найгостріших проблем сучасного суспільства, що підриває основи соціальної справедливості та правопорядку. Особливість цієї проблеми полягає в тому, що вона безпосередньо впливає на реалізацію соціальних прав людини, таких як доступ до охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення. Корупційні практики у цій сфері знижують ефективність соціальних програм, поглиблюють соціальну нерівність та зменшують довіру до державних інституцій. За даними Transparency International, понад 30% громадян України вважають соціальну сферу однією з найбільш корумпованих [1, с. 45].

Ми вважаємо, що комплексне вирішення цієї проблеми потребує не лише удосконалення законодавства, але й посилення громадського контролю, правосвідомості та підвищення відповідальності осіб, що працюють у соціальній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема корупції у соціальній сфері є предметом численних досліджень як у вітчизняній, так і зарубіжній юридичній науці. Наприклад, у роботах М. Карплюка висвітлено проблематику нормативного регулювання антикорупційної діяльності в Україні, акцентуючи увагу на необхідності вдосконалення інституційного механізму [2, с. 33]. Дж. Роуз, досліджуючи міжнародний досвід боротьби з корупцією, виділяє важливість електронного врядування та прозорості у процесах прийняття рішень [3, с. 89].

Окремі аспекти корупції в освіті розглянуто у роботах В. Іваненка, який наголошує на проблемах хабарництва у вступній кампанії до вищих навчальних закладів [4, с. 54]. Науковець підкреслює, що корупція у цій сфері має негативний вплив на якість освіти та створює нерівні умови для абітурієнтів. Однак питання комплексного підходу до запобігання та протидії корупції у соціальній сфері загалом залишається недостатньо дослідженим.

Метою статті є аналіз сучасного стану юридичних досліджень у сфері запобігання та протидії корупції у соціальній сфері, визначення основних проблем та запропонувати шляхи їх вирішення з урахуванням особливостей соціального та правового контексту.

Виклад основного матеріалу. Корупція у соціальній сфері охоплює широкий спектр проявів, починаючи від хабарів у медичних закладах до зловживань під час розподілу соціальних виплат. За даними Державної служби статистики, близько 40% громадян України стикалися з корупційними практиками у соціальній сфері протягом останніх трьох років [5, с. 22].

Основними факторами, які сприяють поширенню корупції у цій галузі, є:

- Недосконалість законодавчого регулювання. У багатьох випадках правові акти, що регулюють діяльність у соціальній сфері, мають прогалини, які створюють умови для зловживань [6, с. 71].
- Низька правосвідомість населення. Багато громадян вважають корупційні платежі «нормальним» способом вирішення проблем, що створює ґрунт для подальшого поширення цієї практики [7, с. 34].
- Недостатній рівень контролю та прозорості. Відсутність ефективних механізмів моніторингу та аудиту діяльності у соціальній сфері призводить до безкарності порушників [8, с. 49].

Одним із перспективних напрямів протидії корупції у соціальній сфері є використання електронних технологій. Наприклад, впровадження системи електронного декларування доходів чиновни-

ків дозволяє громадськості контролювати відповідність їхнього способу життя задекларованим доходам [9, с. 15].

Окрім цього, важливу роль у боротьбі з корупцією відіграє громадянське суспільство. Антикорупційні ініціативи, такі як моніторинг діяльності соціальних установ, сприяють підвищенню прозорості та підзвітності органів державної влади. Наприклад, організація «Чесно» проводить аудит місцевих бюджетів, виявляючи корупційні ризики у сфері соціального забезпечення [10, с. 62].

Корупція у соціальній сфері є складним та багатограним явищем, яке має системний характер та суттєво впливає на функціонування суспільства і держави. Соціальна сфера, яка охоплює такі важливі галузі, як освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення та житлова політика, має бути гарантом рівності можливостей для всіх громадян. Однак, саме у цій сфері корупція найчастіше створює умови для соціальної несправедливості, обмежуючи доступ до базових послуг для найуразливіших верств населення.

Головною причиною корупції у соціальній сфері є концентрація значних фінансових і адміністративних ресурсів у руках окремих посадовців, які часто використовують свої повноваження з особистою метою. Наприклад, хабарі при розподілі житлових субсидій, зловживання під час призначення соціальних виплат або незаконне надання медичних послуг є поширеними проблемами. За даними дослідження Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), у 2022 році найбільше корупційних порушень було зафіксовано у сфері розподілу коштів на медичне страхування та надання соціальної допомоги [11, с. 37].

Однією з найбільш вразливих до корупції галузей є система освіти. Зокрема, вона проявляється у вигляді хабарництва за вступ до вищих навчальних закладів, упередженого оцінювання студентів або неправомірного витрачання бюджетних коштів на ремонт чи оснащення навчальних закладів. Наприклад, у 2021 році Transparency International зафіксувала, що 18% опитаних студентів стикалися з корупційними проявами під час навчання [12, с. 23].

Важливим напрямом боротьби з корупцією в освіті є впровадження електронних систем управління. Наприклад, Єдина державна база з питань освіти забезпечує прозорість вступної кампанії та мінімізує можливість втручання людського фактора. Також необхідно посилити контроль за витратами бюджетних коштів у сфері освіти, впроваджуючи регулярні аудити та публічні звіти.

Охорона здоров'я є ще однією сферою, яка найбільше потерпає від корупції. Пацієнти часто стикаються з вимогою «подяки» за надання базових медичних послуг, які за законом мають бути безкоштовними. Зловживання також стосуються процесу закупівель ліків та медичного обладнання, що призводить до завищення цін та неефективного використання бюджетних коштів. Наприклад, у 2020 році понад 25% громадян України повідомили, що стикалися з корупційними проявами у медичних установах [13, с. 41].

Необхідно посилити контроль за закупівлями у сфері охорони здоров'я, впроваджуючи електронні платформи для моніторингу тендерів, такі як ProZorro. Крім того, важливо активізувати роль громадянського суспільства у виявленні порушень, створюючи громадські комітети нагляду.

Особливо гостро корупція проявляється у процесі розподілу соціальних виплат, субсидій та інших форм державної підтримки. Наприклад, зловживання посадовців під час визначення осіб, які мають право на субсидії, часто призводить до того, що державну допомогу отримують особи, які не мають на це законних підстав, тоді як найбільш уразливі верстви населення залишаються без підтримки [14, с. 53].

Вирішення цієї проблеми можливе через автоматизацію процесів розподілу соціальних виплат. Використання цифрових технологій дозволяє мінімізувати ризики людського фактору та забезпечити прозорість цих процесів. Наприклад, у Литві запроваджена система «Соціальна карта», яка автоматизує розподіл допомоги та дозволяє уникнути корупційних зловживань.

Корупція у соціальній сфері не лише підриває довіру до державних інституцій, але й має серйозні соціально-економічні наслідки. Вона сприяє поглибленню нерівності, знижує якість соціальних послуг та збільшує витрати бюджету на непродуктивні цілі. Також корупція негативно впливає на моральний стан суспільства, формуючи у громадян відчуття несправедливості та безвиході.

Подолання корупції у соціальній сфері має стати одним із пріоритетів державної політики. Це потребує не лише удосконалення законодавства, але й формування культури нетерпимості до корупції серед громадян. Наприклад, у Грузії після проведення антикорупційної реформи вдалося суттєво знизити рівень корупції у соціальній сфері завдяки комплексному підходу, який включав автоматизацію процесів, підвищення заробітних плат держслужбовцям та створення незалежних антикорупційних органів [15, с. 64].

Вивчення міжнародного досвіду боротьби з корупцією у соціальній сфері є надзвичайно важливим для України. Наприклад, у Фінляндії одним із ключових інструментів запобігання корупції стало впровадження електронних систем моніторингу соціальних послуг, які дозволяють громадя-

нам відслідковувати всі етапи надання допомоги. У Швеції велика увага приділяється прозорості діяльності державних установ, що забезпечується через регулярні звіти та відкритий доступ до інформації [16, с. 12].

Ми вважаємо, що Україні необхідно активно переймати успішний міжнародний досвід, адаптуючи його до національних умов. Наприклад, створення єдиної інформаційної платформи для моніторингу всіх соціальних виплат та послуг значно підвищило б рівень прозорості та зменшило корупційні ризики.

Громадянське суспільство відіграє важливу роль у боротьбі з корупцією, зокрема у соціальній сфері. Завдяки ініціативам громадських організацій, таких як «Центр протидії корупції» та «Ейдос», в Україні вдалося виявити численні порушення під час розподілу бюджетних коштів. Ми вважаємо, що посилення співпраці між державою та громадськими активістами сприятиме більш ефективному викриттю та запобіганню корупційних проявів.

Правова освіта є важливим інструментом у боротьбі з корупцією. Громадяни мають знати свої права, механізми захисту від корупції та наслідки корупційних дій для суспільства. Запровадження курсів з антикорупційної освіти у школах та університетах сприятиме формуванню культури нетерпимості до корупції серед молоді.

Висновок. Корупція у соціальній сфері є однією з найбільш руйнівних форм корупційної діяльності, оскільки безпосередньо впливає на реалізацію основних прав людини, таких як доступ до освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та інших життєво необхідних послуг. Ми вважаємо, що боротьба з цим явищем повинна бути комплексною, системною та спрямованою як на усунення передумов для корупції, так і на формування антикорупційної культури у суспільстві.

Перш за все, необхідно вдосконалити правову базу, що регулює діяльність соціальної сфери. Чинні закони часто мають прогалини або нечіткі формулювання, які створюють умови для зловживань. Важливим напрямом є забезпечення прозорості всіх процесів, пов'язаних із розподілом державних ресурсів. Наприклад, впровадження електронних платформ для моніторингу соціальних виплат, як це зроблено у країнах Скандинавії, дозволяє мінімізувати ризики корупції.

Ми також наголошуємо на необхідності активізації громадянського суспільства. Без участі громадянських організацій, незалежних експертів та активістів боротьба з корупцією не буде ефективною. Громадський контроль сприяє виявленню порушень, а також тиску на органи державної влади щодо дотримання принципів прозорості та підзвітності.

Не менш важливим є підвищення рівня правової свідомості серед громадян. Ми вважаємо, що правова освіта, спрямована на формування культури нетерпимості до корупції, повинна стати одним із пріоритетів державної політики. Інформування населення про шкідливі наслідки корупції та шляхи її подолання допоможе змінити суспільне ставлення до цього явища.

Крім того, для ефективної боротьби з корупцією необхідно забезпечити реальну відповідальність для осіб, які вчиняють корупційні правопорушення. З одного боку, це стосується посилення покарань, а з іншого – вдосконалення механізмів виявлення та розслідування таких правопорушень.

Особливої уваги заслуговує використання міжнародного досвіду. Ми вважаємо, що адаптація успішних практик боротьби з корупцією, таких як електронне врядування, регулярний моніторинг діяльності державних установ та залучення незалежних аудиторів, може значно підвищити ефективність антикорупційних заходів в Україні.

Отже, корупція у соціальній сфері є складним явищем, яке потребує всебічного підходу до вирішення. Ми впевнені, що тільки завдяки скоординованим діям держави, громадянського суспільства, міжнародної спільноти та кожного громадянина можна створити умови для подолання цього негативного явища та забезпечення соціальної справедливості. Антикорупційна діяльність має бути не просто боротьбою з наслідками, а спрямовуватися на усунення причин, які породжують це явище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Transparency International. Індекс сприйняття корупції: глобальний звіт. 2022. С. 45.
2. Карплюк М. Антикорупційне законодавство України: проблеми та перспективи розвитку. – Київ: Юридична література, 2021. С. 33.
3. Rose J. International Anti-Corruption Practices and Their Implementation. New York: Legal Insights, 2019. P. 89.
4. Іваненко В. Корупція в освіті: причини, наслідки, шляхи подолання. *Освіта і право*. 2020. № 3. С. 54.
5. Державна служба статистики України. Звіт про стан корупції у соціальній сфері. – 2021. С. 22.

6. Закон України «Про запобігання корупції» № 1700-VII від 14.10.2014.
7. Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК). Аналітичний звіт про корупційні ризики. – 2022. С. 34.
8. ProZorro. Антикорупційні реформи у сфері закупівель в Україні. Київ, 2020. С. 49.
9. Грузінська модель антикорупційної реформи. Аналітичний центр «Нова політика». – 2021. С. 15.
10. Центр протидії корупції. Звіти про корупційні порушення. Київ: 2022. С. 62.
11. НАЗК. Державна політика у сфері боротьби з корупцією. 2021. С. 37.
12. Transparency International Ukraine. Звіт щодо стану корупції у сфері освіти. 2021. С. 23.
13. Світовий банк. Ефективність систем охорони здоров'я та корупційні ризики. Вашингтон, 2020. С. 41.
14. Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні. Звіт про вразливі сфери. Київ, 2021. С. 53.
15. Georgian Anti-Corruption Model: Reforms and Outcomes. Tbilisi, 2020. P. 64.
16. Swedish National Audit Office. Transparency in Social Services. Stockholm, 2019. P. 12.

УДК 34.004: 354.7 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.78>

ПРОТИДІЯ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Кушнір І.П.,

доктор юридичних наук, доцент,
заступник начальника кафедри адміністративної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-0286-7591

Адамчук С.В.,

кандидат наук з державного управління,
викладач кафедри адміністративної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-4216-7397

Кушнір І.П., Адамчук С.В. Протидія дезінформації: організаційно-правовий аспект.

У статті проаналізовано поняття дезінформації крізь призму правового регулювання; як соціальне явище у сучасному інформаційному суспільстві.

Визначено, що дезінформація – це відомості, які не відповідають дійсності, котрі адресуються як широкому загалу, так і окремому адресату, спрямовані на зміну світогляду, виклик бажаної реакції та мають (відомості) негативний контекст. Констатовано, що невід’ємним супутником поширення дезінформації є мета, якої хоче досягти суб’єкт її поширення, як правило, може мати декілька завдань, найперше це введення в оману тих, кому вона транслюється (конкретній особі чи безособово), а далі зазвичай наступний результат, якого хотів досягти зловмисник – отримання персональних даних, зміна суспільної думки (очікувана реакція) в суспільстві під час проведення виборів, інформаційної війни, отримання доступу до фінансів тощо. Наголошено на тому, що дезінформація формується та поширюється умисно.

Важливим нормативно-правовим актом у сфері інформаційної безпеки і правового врегулювання окремих аспектів дезінформації є Стратегія інформаційної безпеки, прийнята Радою національної безпеки і оборони України, що визначає актуальні виклики та загрози національній безпеці України в інформаційній сфері, стратегічні цілі та завдання, спрямовані на протидію таким загрозам, захист прав осіб на інформацію та захист персональних даних

Зроблено висновок, що дезінформація є неологізмом у сучасній правовій науці, і має негативну природу, мету та наслідки отриманого чи поширеного повідомлення. Запропоновано розглядати дезінформацію як інформацію (дані) чи повідомлення, яке повністю чи частково є неправдивим, переколючим, взятим із контексту з негативною метою (може бути будь-що: психологічний вплив, зміна поведінки та думок суб’єкта впливу, отримання даних про банківські картки, коди доступу/паролі, отримання грошей, дестабілізація у суспільстві, дискредитація органів влади, тощо). Сформульовано, що протидія дезінформації залежить від багатьох чинників, у тому числі від: нормативно-правових, інституційних, організаційних, освітніх, принципової позиції населення України щодо бажання оволодіти навичками її розпізнання та недопущення впливу, психологічної стійкості, інформаційної гігієни тощо.

Ключові слова: дезінформація, інформаційна безпека держави, Стратегія інформаційної безпеки, інформаційні права людини та громадянина, протидія дезінформації, інформаційні загрози.

Kushnir I.P., Adamchuk S.V. Countering disinformation: organizational and legal aspect.

The article analyzes the concept of disinformation through the prism of legal regulation; as a social phenomenon in the modern information society.

It is determined that disinformation is information that is not true, which is addressed to both the general public and a specific addressee, aimed at changing the worldview, evoking the desired reaction and having a (known) negative context. It is stated that an integral companion to the dissemination of disinformation is the goal that the subject of its dissemination wants to achieve, which can usually have several objectives, first of all, misleading those to whom it is broadcast (a specific person or impersonally), and then usually the next result that the attacker wanted to achieve is obtaining

personal data, changing public opinion (expected reaction) in society during elections, information warfare, gaining access to finance, etc. It is emphasized that disinformation is formed and disseminated intentionally.

An important regulatory act in the field of information security and legal regulation of certain aspects of disinformation is the Information Security Strategy adopted by the National Security and Defense Council of Ukraine, which defines current challenges and threats to Ukraine's national security in the information sphere, strategic goals and objectives aimed at countering such threats, protecting the rights of individuals to information and personal data protection.

It is concluded that disinformation is a neologism in modern legal science and has a negative nature, purpose and consequences of the message received or disseminated. It is proposed to consider disinformation as information (data) or a message which is fully or partially false, distorted, taken out of context for a negative purpose (it can be anything: psychological influence, changing the behavior and opinions of the subject of influence, obtaining bank card data, access codes/passwords, obtaining money, destabilizing society, discrediting authorities, etc.) It is formulated that countering disinformation depends on many factors, including: regulatory, institutional, organizational, educational, principled position of the population of Ukraine regarding the desire to master the skills of recognizing and preventing its influence, psychological stability, information hygiene, etc.

Key words: disinformation, information security of the state, information security strategy, information rights of a person and a citizen, countering disinformation, information threats.

Постановка проблеми. Суспільство сьогодні стикається з такими негативними інформаційними явищами як маніпуляція, дезінформація, фейк, діпфейки, недостовірна інформація, інформаційний вплив, інформаційні операції, підміна (викривлення) фактів, негативна пропаганда тощо. Ключовим у цих явищах є інформація, використання або поширення якої може завдати шкоди інтересам особи, суспільства чи держави. Негативний прояв інформації зазвичай позначають терміном «дезінформація», яке в законодавстві не знайшло закріплення, разом з тим використовується в Стратегії інформаційної безпеки у контексті «дезінформаційні кампанії», «дезінформаційні (деструктивні) стереотипи», «протидія дезінформації», або уособлюється із «недостовірною інформацією». Формування інформаційної стійкості в українському соціумі, як ніколи, є актуальним в умовах сьогодення, зокрема для підвищення рівня інформаційної безпеки у протистоянні, як зовнішнім, так і внутрішнім загрозам. Саме тому назріла потреба у правовому аналізі поняття «дезінформація».

Стан опрацювання проблематики. Про специфічність, новизну та актуальність теми, піднятої у цій статті, свідчить наявність численних наукових публікацій котрі присвячені дезінформації. Зокрема, дезінформацію у розрізі сучасної її багатоаспектності проаналізували: О. Бучковська (протидія дезінформації як напрямок бібліотечної практики), Ю. Горбань і О. Олійник (медіаграмотність як чинник захисту інформаційного простору від ворожої дезінформації в час війни), О. Горун (протидія ворожій медіа-пропаганді в умовах правового режиму військового стану в Україні), Б. Гривнак, І. Лопушинський, І. Сапіжак (дезінформація як загроза національній безпеці України в умовах неоголошеної російсько-української війни), О. Звоздецька (дезінформація як загроза національній безпеці Європейського Союзу), А. Марущак (передумови для формування правових механізмів протидії дезінформації в соціальних медіа у контексті національної безпеки: постановка проблеми), О. Панченко, В. Антонов (дезінформація в сучасних соціокультурних умовах інформаційної екосистеми), Л. І. Рудник (поширення недостовірної інформації як засіб ведення гібридних війн) Ю. Синиціною та С. Федоренко (можливості та виклики штучного інтелекту та виявлення дезінформації), Т. Павленко (дезінформація: поняття, ознаки, перспективи протидії), Т. Шлемкевич (дезінформація в інформаційному просторі України як виклик сьогодення) та інші. Водночас, варто засвідчити про відсутність комплексного дослідження, присвяченого організаційно-правовим аспектам протидії інформації.

Мета статті: дослідити правове регулювання та онтологічні засади дезінформації, сформулювати поняття цього явища, визначити особливості протидії дезінформації.

Виклад основного матеріалу. Дезінформація сьогодні стала реальністю через інформаційні загрози, інформаційні операції, гібридну війну, заходи інформаційного впливу, що ворог активно використовує проти населення України (особливо тих, які знаходяться на тимчасово окупованих територіях), своїх громадян та у світі; маніпулювання свідомістю. Для того, щоб будувати ефективну систему протистояння/протидії необхідно з'ясувати сутність й особливості цього явища.

Онтологічне сприйняття дозволяє з'ясувати сутність досліджуваного [1, с.73], зокрема «дезінформації». У такому контексті можливе пізнання досліджуваного терміну безвідносного сутнісного існування у суспільстві та з'ясувати проблеми з урахуванням сучасних динамічних процесів та зв'язків із різними інформаційними потоками.

Тлумачення терміну «дезінформація» (від фр. *des* – заперечення і *information* – повідомлення) [2] на даний час в законодавстві не відображено. У словниках його інтерпретують таким чином:

свідоме поширення неправильної інформації, аби ввести в оману громадську думку, викликати певну реакцію в адресата; один з найпоширеніших засобів політичної пропаганди з певною анти-гуманною метою [3, 4].

неправдиві, навмисно перекручені відомості про які-небудь події, чийсь діяльність і т. ін. [5].
введення в оману недостовірною інформацією [6, 4].

Деінформація, пишуть Ю. Синиціна та С. Федоренко – «це поширення неправдивої або маніпульованої інформації з метою впливу на громадську думку» [7, с. 391]. Деінформація, зазначає Л. Рудник, «це неправдива, оманлива, маніпулятивна інформація, яку створили навмисне, аби отримати економічну, політичну або іншу вигоду» [8, с. 50].

Отже, дезінформація – це відомості, які не відповідають дійсності, котрі адресуються як широкому загалу, так і окремому адресату, спрямовані на зміну світосприйняття, виклик бажаної реакції та мають (відомості) негативний контекст.

Невід'ємним супутником поширення дезінформації є мета, якої хоче досягти суб'єкт (далі – зловмисник) її поширення, як правило, може мати декілька завдань, найперше – це введення в оману тих кому вона транслюється (конкретній особі чи безособово), а далі, зазвичай, наступний результат якого хотів досягти зловмисник – отримання персональних даних, зміна суспільної думки (очікувана реакція) в суспільстві під час проведення виборів, інформаційної війни, отримання доступу до фінансів тощо. Отже, дезінформація формується та поширюється умисно. З цього приводу Л.І. Рудник підкреслює, що «ключовою ознакою дезінформації, яка відрізняє її від звичайної недостовірної інформації – умисел на її створення. А у випадку, якщо умислу не було, то йдеться про неперевірену інформацію, яка виявилася недостовірною» [8, с. 50].

На рівні законодавчих актів термін «дезінформація», що має негативний прояв, як правило, необхідно розглядати в контексті забезпечення інформативної безпеки, або як її загрози.

Стаття 17 Конституції України покладає на державу обов'язок щодо недопущення деструктивного впливу дезінформації в межах її юрисдикції, а саме «...забезпечення інформаційної безпеки...» яка є однією із найважливіших функцій держави. Ряд статей Основного закону, так чи інакше стосуються убезпечення чи недопущення негативного впливу від інформації, зокрема статті 31, 32, 34, 40 тощо [9]. Закон України «Про інформацію» серед основних принципів інформаційних відносин закріплює «достовірність і повнота інформації» [10].

Важливим нормативно-правовим актом у сфері інформаційної безпеки і правового врегулювання окремих аспектів дезінформації стала Стратегія інформаційної безпеки (далі – Стратегія), яка була прийнята Радою національної безпеки і оборони України 15 жовтня 2021 року та затверджена Указом Президента України від 28 грудня 2021 року. Стратегія визначає актуальні виклики та загрози національній безпеці України в інформаційній сфері, стратегічні цілі та завдання, спрямовані на протидію таким загрозам, захист прав осіб на інформацію та захист персональних даних [11].

Ключовим у Стратегії є визначення інформаційної безпеки, у якій чітко зазначено її складові. Зокрема, акцентуємо увагу на тих, які безпосередньо стосуються предмету дослідження – це стан захищеності за якого належним чином забезпечуються:

конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації;

право людини на доступ до достовірної та об'єктивної інформації;

існування ефективної системи захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом [11].

З урахуванням цього чотири з семи стратегічних цілей та напрямів реалізації Стратегії інформаційної безпеки стосуються протидії дезінформації:

Протидія дезінформації та інформаційним операціям, насамперед, держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання національної, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі та ненависті, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини (Стратегічна ціль 1) [11]. Ця стратегічна ціль підкреслює рівень загрози незалежності України від інформаційних операцій та дезінформації, що спрямована від ворожої країни. І це не безпідставно, адже масштабність, цілеспрямованість та фінансове забезпечення такої операції російською федерацією (далі – рф) є досить потужною. Причому бюджет рф на фінансування інформаційної політики кожного року значно збільшується.

Підвищення рівня медіакультури та медіаграмотності суспільства. Українське суспільство повинне бути захищене від деструктивного впливу дезінформації та маніпулятивної інформації, а медіасередовище – бути соціально відповідальним і функціонувати стабільно. За таких умов українське суспільство зможе більш ефективно протистояти державі-агресору та залишатися стійким перед широким спектром загроз, зокрема в інформаційній сфері (Стратегічна ціль 3) [11]. Превентивні заходи щодо підвищення рівня інформаційної гігієни, у тому числі у віртуальному просторі, є потребою сучасного інформаційного суспільства та запорукою ефективної протидії деструктивному інформаційному впливу. Такі кроки дозволять сформувати стійкість до інформаційних загроз, мінімізувати вплив дезінформації, розуміти характер небезпеки, загалом виробити національний «інформаційний імунітет».

К.І. Беляков та І.М. Шопіна, впроваджуючи новий напрямку наукового дослідження, – «інформаційна гігієна» [12, с. 99], пропонують розглядати її як «проблемний напрямок інформаційної безпеки та культури людини в межах доктрини інформаційно-правових досліджень» [12, с. 118].

Забезпечення дотримання прав особи на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, свободу вираження своїх поглядів і переконань, захист приватного життя, доступ до об'єктивної та достовірної інформації, а також забезпечення захисту прав журналістів, гарантування їх безпеки під час виконання професійних обов'язків, протидія поширенню незаконного контенту (Стратегічна ціль 4) [11]. Установлення меж приватності, зменшення обсягу поширення будь-якої інформації кожною особою мінімізує використання таких відомостей зловмисниками в деструктивних цілях.

Збереження приватного життя потребує розширення та деталізації механізму обробки та захисту інформації про особу, підвищення рівня інформаційної культури, як громадян, так і представників влади, посилення відповідальності за порушення інформаційної приватності, забезпечення громадян дієвими способами контролю за обробкою та доступом до їх персональних даних третіх осіб [13, с. 8; 14, с. 31].

Інформаційна реінтеграція громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях та на прилеглих до них територіях України, до загальноукраїнського інформаційного простору, а також відновлення їх права на інформацію, що дає їм змогу підтримувати зв'язок з Україною (в частині надання інформації, інформування громадян України, зокрема тих, які мешкають на тимчасово окупованих територіях, іноземної аудиторії про ситуацію на тимчасово окупованих територіях та дії України стосовно їх реінтеграції; спростування дезінформації, у тому числі ідеологем радянської та сучасної російської історіографії, щодо минулого і сучасного України та її територій, що нині є тимчасово окупованими державою-агресором, які поширюються в українських та іноземних засобах масової інформації (Стратегічна ціль 5) [11]. Грубе порушення рф норм міжнародного гуманітарного права, що стосується прав та свобод людини і громадянина на окупованій території потребують системного поступового підходу до їх відновлення.

Отже, основними напрямками інформаційної безпеки щодо протидії дезінформації є:

дотримання інформаційних прав громадян;

інформаційне протистояння державі-агресору;

підвищення рівня інформаційної культури (інформаційної гігієни [15, с. 84]).

Для ефективної протидії дезінформації в умовах інтенсивного розвитку цифрового суспільства, коли будь-яка інформація поширюється протягом декількох хвилин/годин, використання технологій штучного інтелекту для створення дипфейків, користувач Інтернету та/або соціальних мереж може опинитись в інформаційній ізоляції «інформаційній бульбашці». Для цього необхідне створення як правового, так і організаційного підґрунтя для розпізнання й недопущення деструктивного впливу неправдивої інформації на людину. Необхідність формування ефективних норм, методик та інструментів протидії дезінформації посилюється в умовах воєнного стану (гібридної війни) та здобуття перемоги над країною-агресором.

Ефективна протидія дезінформації повинна мати системний та комплексний характер, зокрема, нормативно-правове визначення дезінформації, формування векторів протидії загрозам, аналіз її проявів (загроз) як за певний період часу, так і в режимі реального часу й прогнозуванні подальшого поширення, прийняття рішень та вжиття заходів щодо недопущення її деструктивного масштабного поширення та впливу, створення освітніх програм (проектів), діяльність інституцій своєчасного реагування на такі інформаційні загрози тощо.

Протидія дезінформації, з урахуванням радянського минулого нашої країни, інколи викликає бажання у посадовців обмежити доступ до інформації, встановити контроль над засобами масової інформації. Такі спроби є не тільки незаконними, але й неефективними, адже новини поширюються різними інформаційними каналами – засобами масової інформації, телеграмканалами, а також соціальними мережами [16, с. 26]. Сьогодні кожен громадянин може бути джерелом масового

поширення інформації, а спроби контролювати або безпідставно обмежити розповсюдження інформації суперечить існуванню та розвитку демократичної європейської людиноцентризованої держави, й врешті частинам 1 і 2 статті 34 Конституції України, яка гарантує кожному право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [9, ч. 1, 2 ст. 34]. Разом з тим, частина 3 згаданої вище статті дозволяє застосовувати обмеження цих прав у конкретно визначених випадках, інтересах чи для досягнення певної мети, а саме: в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку; з метою запобігання заворушенням чи злочинам; для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [9, ч. 3 ст. 34]. У такому випадку, обмеження повинні бути конституційними й достатньо обґрунтованими відповідно до зазначених умов.

З цього приводу О.Ю. Горун справедливо підкреслює, що «протидія інформаційним загрозам – завдання складне й досить делікатне. Втручання у сферу масових комунікацій потребує збереження балансу між захистом основ національної безпеки, з одного боку, та дотриманням стандартів свободи слова, з іншого. Будь-які рішення держави з питань інформаційної політики мають не лише спиратися на правову основу, а й бути суспільно легітимними» [17, с. 118].

Ініціатива щодо недопущення негативного інформаційного впливу не повинна виходити виключно від держави, сьогодні кожна свідомо людина має цікавитись актуальними інформаційними загрозами, як не допустити шкідливий інформаційний вплив, яким медіа довіряти, критичного сприйняття інформації. Зрештою це стосується особистої інформаційної безпеки. Для цього існують різні освітні платформи, компетентні органи (у тому числі державні), котрі попереджають про інформаційні операції та спростовують неправдиві повідомлення тощо.

Висновки. Отже, дезінформація є неологізмом у сучасній правовій науці, запозиченим з французької мови і має негативну природу, мету та наслідки отриманого чи поширеного повідомлення.

Пропонуємо розглядати дезінформацію, як інформацію (дані) чи повідомлення, яке повністю чи частково є неправдивим, перекрученим, взятим із контексту з негативною метою (може бути будь-що: психологічний вплив, зміна поведінки та думок суб'єкта впливу, отримання даних про банківські картки, коди доступу/паролі, отримання грошей, дестабілізації у суспільстві, дискредитація органів влади, тощо). Протидія дезінформації залежить від багатьох чинників, у тому числі від: нормативно-правових, інституційних, організаційних, освітніх, принципової позиції населення України щодо бажання оволодіти навичками її розпізнання та недопущення впливу, психологічної стійкості, інформаційної гігієни тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кушнір І.П. Теоретичні та організаційні засади нормативно-правового регулювання інформаційних відносин у діяльності Державної прикордонної служби України: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2020. 566 с., с. 73.
2. Disinformation: Former Spy Chief Reveals Secret Strategies for Undermining Freedom, Attacking Religion, and Promoting Terrorism». Ronald Rychlak, Lt. Gen. Ion Mihai Pacepa. WND Books, 2013, pp. 428.
3. Толковий словник української мови. URL: <http://surl.li/eebxjb>.
4. Slovyk.Me. URL: <http://surl.li/aelowd>.
5. Словник української мови online. Томи 1-14. URL: <http://surl.li/xthyix>.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с., с. 280.
7. Синиціна Ю., Федоренко С. Можливості та виклики штучного інтелекту та виявлення дезінформації. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції* (ДДУВС, 15.03.2024). Частина II. С. 391-392.
8. Рудник Л.І. Поширення недостовірної інформації як засіб ведення гібридних війн. *Інформація і право*. 2024. № 4(51), с. 46–54.
9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. *Голос України*. 13.07.1996. № 128.
10. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650, ст. 2.
11. Стратегія інформаційної безпеки: Указ Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>.
12. Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19. / Є.О. Харітонов, О.І. Харітонова, К.І. Беяков та ін. Київ: Гельветика. 2020. С. 404.

13. Кушнір І.П. Актуальні питання забезпечення інформаційної приватності у діяльності Державної прикордонної служби України. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 1. С. 7–13.
14. Кушнір І.П., Адамчук С.В. Інформаційна приватність як право, закріплене Конституцією України: правові та соціальні аспекти. *Правова позиція*. 2023. № 1 (38). С. 27–31.
15. Беляков К.І. Інформаційна гігієна. Енциклопедія соціогуманітарної інформалогії / коорд. Проекту та заг. ред. проф.. К.І. Беляков. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2, с. 84–87.
16. Кушнір І.П., Адамчук С.В. Про VIBER та TELEGRAM канали як засоби поширення інформації крізь призму інформаційного законодавства України. *Правова позиція*. 2022. № 3 (36). С. 24–29.
17. Горун О.Ю. Протидія ворожій медіа-пропаганді в умовах правового режиму військового стану в Україні. *Інформація і право*. 2023. № 1 (44). С. 116–128.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.79>

ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ІНТЕРЕСАХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Лимар О.Л.,

аспірант Міжнародного економіко-гуманітарного університету

імені Степана Дем'янчука,

адвокат

ORCID: 0009-0006-0310-6582

Лимар О.Л. Принципи адміністративно-правового регулювання діяльності засобів масової інформації в інтересах забезпечення національної безпеки України.

Стаття присвячена дослідженню системи принципів адміністративно-правового регулювання діяльності засобів масової інформації в інтересах забезпечення національної безпеки України.

Адміністративно-правове регулювання діяльності ЗМІ в інтересах забезпечення національної безпеки України є організаційно-управлінською, виконавчо-розпорядчою, підзаконною діяльністю, яка проводиться органами виконавчої влади, їх посадовими особами, спрямованою на врегулювання суспільних відносин у медіа сфері з метою протидії інформаційним викликам та загрозам національним інтересам України. Адміністративно-правове регулювання діяльності засобів масової інформації в інтересах забезпечення національної безпеки України ґрунтується на системі принципів, яка складається з принципу законності, принципу пропорційності, принципу прозорості, принципу плюралізму, принципу пріоритету інтересів національної безпеки, принципу дотримання прав і свобод людини, принципу адаптивності та принципу юридичної відповідальності.

Принципи адміністративно-правового регулювання діяльності засобів масової інформації в інтересах забезпечення національної безпеки України є основними керівними ідеями, які визначають підхід держави до правового регулювання сфери медіа з метою протидії інформаційним викликам та загрозам національним інтересам України. Наведені в статті принципи не є вичерпними, водночас вони якнайповніше відображають особливості адміністративно-правового регулювання діяльності ЗМІ в Україні та спрямовані насамперед на забезпечення національної безпеки України в умовах сучасних інформаційних викликів і загроз. Адміністративно-правове регулювання ЗМІ реалізується через правові норми, які ґрунтуються на представлених принципах і відображають їх у своїй структурі. Проаналізовані принципи нерозривно пов'язані між собою, кожний із них доповнює та посилює дію інших, формуючи єдину систему адміністративно-правового регулювання діяльності ЗМІ в інтересах забезпечення національної безпеки України, а порушення будь-якого одного принципу призводить зазвичай до порушення інших.

Ключові слова: принципи, засоби масової інформації, адміністративно-правове регулювання, інформаційні виклики, інформаційні загрози, національна безпека

Lymar O.L. Principles of administrative and legal regulation of mass media activities in the interests of national security of Ukraine.

The article is devoted to the study of the system of principles of administrative and legal regulation of mass media activities in the interests of ensuring national security of Ukraine.

Administrative and legal regulation of mass media activities in the interests of ensuring national security of Ukraine is an organizational, managerial, executive and regulatory activity carried out by executive authorities and their officials aimed at regulating public relations in the media sphere with a view to countering information challenges and threats to Ukraine's national interests. Administrative and legal regulation of mass media activities in the interests of ensuring the national security of Ukraine is based on a system of principles consisting of the principle of legality, the principle of proportionality, the principle of transparency, the principle of pluralism, the principle of priority of national security interests, the principle of respect for human rights and freedoms, the principle of adaptability and the principle of legal responsibility.

The principles of administrative and legal regulation of the media in the interests of ensuring the national security of Ukraine are the main guiding ideas that determine the state's approach to legal regulation of the media sphere in order to counteract information challenges and threats to the national interests of Ukraine. The principles outlined in this article are not exhaustive, but they reflect the

peculiarities of administrative and legal regulation of media activities in Ukraine to the fullest extent possible and are aimed primarily at ensuring Ukraine's national security in the context of modern information challenges and threats. Administrative and legal regulation of the media is implemented through legal provisions based on the principles presented and reflecting them in their structure. The analyzed principles are inextricably interconnected, each of them complements and enhances the effect of the others, forming a single system of administrative and legal regulation of media activities in the interests of ensuring the national security of Ukraine, and violation of any one principle usually leads to violation of the others.

Key words: principles, mass media, administrative and legal regulation, information challenges, information threats, national security

Постановка проблеми. Адміністративно-правове регулювання діяльності засобів масової інформації в інтересах забезпечення національної безпеки України ґрунтується на низці принципів, що відповідають закономірностям суспільного розвитку та потребам захисту національних інтересів. Принципи є фундаментом для формування правової бази, що регулює діяльність ЗМІ, і визначають зміст конкретних суспільних відносин в інформаційній сфері.

Дослідження проблем адміністративно-правового регулювання діяльності засобів масової інформації ґрунтуються на сучасних теоретико-методологічних розробках у галузі адміністративного права, які висвітлені у працях вітчизняних учених, зокрема: В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, А.О. Селіванова та ін. Разом з тим, незважаючи на існування певного доробку, чимало теоретичних і практичних питань, що стосуються проблематики принципів адміністративно-правового регулювання діяльності ЗМІ, розкриваються в спеціальній літературі фрагментарно і потребують комплексного дослідження.

Метою статті є дослідження системи принципів адміністративно-правового регулювання діяльності засобів масової інформації в інтересах забезпечення національної безпеки України

Виклад основного матеріалу. Принципи адміністративно-правового регулювання діяльності засобів масової інформації в інтересах забезпечення національної безпеки України є основними керівними ідеями, які визначають підхід держави до правового регулювання сфери медіа з метою протидії інформаційним викликам та загрозам національним інтересам України. До основних принципів нами було віднесено такі:

1. Принцип законності.

Діяльність засобів масової інформації в Україні регулюється виключно в межах, встановлених Конституцією, законами та підзаконними нормативно-правовими актами. Це положення підкреслює, що жодні дії органів державної влади, їхніх посадових осіб не можуть виходити за межі правового поля. Принцип законності, будучи обов'язковим елементом правової держави, забезпечує стійкість і передбачуваність правового регулювання, унеможливорюючи довільне втручання в діяльність засобів масової інформації.

Важливою складовою принципу законності є відповідність національного законодавства міжнародним стандартам. Україна, будучи учасником багатьох міжнародних договорів, зокрема Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 р. [1], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [2], Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. [3], зобов'язана дотримуватися їх вимог у царині свободи думки і слова, вільного вираження поглядів і переконань.

До того ж дотримання принципу законності передбачає наявність ефективного механізму правового контролю, що охоплює як парламентський і судовий контроль, так і адміністративний контроль, включаючи контроль з боку спеціалізованих органів, таких як Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. Наприклад, будь-яке рішення про тимчасове призупинення або обмеження діяльності ЗМІ має базуватися на чітко встановлених законом підставах і може бути оскаржене в суді. Подібні механізми перешкоджають зловживанням з боку влади та сприяють захисту прав суб'єктів у сфері медіа.

2. Принцип пропорційності.

Принцип пропорційності посідає ключове місце в адміністративно-правовому регулюванні діяльності засобів масової інформації, особливо в контексті забезпечення національної безпеки. Він передбачає, що будь-які обмеження, запроваджувані державою, мають відповідати трьом основним критеріям: легітимності мети, необхідності та пропорційності заходу.

Легітимна мета вказує на необхідність спрямування обмеження прав та свобод на досягнення мети, яка є законною та суспільно прийнятною. Легітимна мета повинна виправдовувати конкретне обмеження. Цілі, які можуть виправдати обмеження прав, мають бути засновані на тих цінностях, на яких побудоване суспільство в конституційній демократії [4, с. 145]. Що стосується критерію

необхідності, то держава може втручатися в діяльність ЗМІ виключно «в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду» (ч. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2]). Однак таке втручання має бути мінімально необхідним і не створювати надмірного навантаження на свободу вираження поглядів. Втручання держави у свободу ЗМІ припустиме лише в тому разі, якщо воно виправдане реальною і безпосередньою загрозою, а не гіпотетичними ризиками. Необхідність застосування принципу пропорційності також активно підкреслюється в практиці Європейського суду з прав людини. Так, у справі «Handyside v. The United Kingdom» Суд встановив, що будь-які «втручання» у свободу слова мають бути зумовлені «нагальною суспільною потребою» та «пропорційними до переслідуваної правомірної мети» [5]; у справі «Goodwin v. The United Kingdom» Суд вказав, що «національний закон має бути сформульований досить чітко, щоб дозволити зацікавленим особам – за необхідності за допомогою юридичної консультації – передбачити з розумним для даних обставин ступенем визначеності ті наслідки, які може спричинити за собою конкретна дія» [6]. В Україні наведені вимоги реалізуються через норми Основного Закону та профільного законодавства, включно із Законом України «Про медіа».

Ба більше, пропорційність передбачає дотримання балансу між приватними та публічними інтересами. Наприклад, запровадження цензури або заборона публікацій, що зачіпають питання оборони, можуть бути виправданими в умовах воєнного стану, якщо вони: слугують запобігання витоку стратегічно важливої інформації; спрямовані на боротьбу з пропагандою і дезінформацією тощо. Однак такі заходи повинні мати тимчасовий характер і періодично переглядатись в міру розвитку ситуації в країні.

Принцип пропорційності унеможливорює використання запроваджуваних обмежень як інструменту політичного тиску або придушення опозиційних поглядів. Практика деяких держав, де під приводом боротьби з екстремізмом закриваються незалежні ЗМІ, наочно демонструє ризики порушення аналізованого принципу. У контексті України принцип пропорційності є особливо важливим для збереження довіри суспільства до державних інститутів, оскільки надмірні або необґрунтовані обмеження можуть сприйматися як загроза демократичним цінностям, навіть в умовах триваючої широкомасштабної війни на знищення.

3. Принцип прозорості.

Принцип прозорості передбачає, що всі процедури адміністративно-правового регулювання з медіа мають бути гранично відкритими для суспільства. Прозорість передбачає відкритий доступ до інформації про правила ліцензування, моніторингу, застосування санкцій та інші аспекти державного впливу на ЗМІ. Відкритість таких процедур підвищує довіру громадськості до дій державних органів і мінімізує ризики довільного втручання або зловживань з боку влади.

Наукова концепція прозорості спирається на концепцію «демократичної участі», де громадяни розглядаються як активні суб'єкти, що володіють правом на доступ до інформації про діяльність державних інститутів. Наприклад, механізм публічних звітів і консультацій зі ЗМІ може розглядатися як спосіб зміцнення принципу прозорості. В Україні це реалізується через зобов'язання державних органів публікувати інформаційні повідомлення, що стосується сфери медіа, на офіційних ресурсах, до яких насамперед належать веб-сайти Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення та Державного комітету телебачення і радіомовлення України.

Прозорість також відіграє важливу роль у запобіганні корупційним практикам і конфліктам інтересів. Так, відкритий процес ліцензування телевізійних і радіомовних компаній знижує ризик використання адміністративного ресурсу для просування інтересів окремих осіб чи організацій. Якщо процедура ліцензування проводиться публічно, з можливістю для громадських організацій і журналістів відстежувати її перебіг, це створює додаткові гарантії справедливості та рівноправності. У цьому зв'язку показовим є приклад Європейського Союзу, де процес розподілу радіочастотного спектра проводиться під суворим громадським контролем. До того ж принцип прозорості сприяє захисту прав громадян на отримання достовірної інформації. В умовах кризових ситуацій (збройний конфлікт, пандемія тощо) відкритість дій державних органів стає критично важливою для запобігання поширенню дезінформації та зміцнення довіри до офіційних джерел. Наприклад, в Україні практика проведення регулярних брифінгів та публікації звітів державних органів про ситуацію на фронті перешкоджає поширенню дезінформації та сприяє формуванню більш прозорого інформаційного простору загалом.

Нарешті, принцип прозорості вимагає забезпечення доступу громадян до судових процесів, що стосуються питань свободи засобів масової інформації. Відкриті судові засідання та публікація рішень судів дають змогу суспільству оцінити обґрунтованість і правомірність втручання держави в

діяльність ЗМІ. Прикладом може слугувати цілодобовий публічний доступ до вітчизняних судових рішень через Єдиний державний реєстр судових рішень.

4. Принцип плюралізму.

Принцип плюралізму спрямований на забезпечення різноманіття точок зору, культурного та політичного розмаїття, що дає змогу громадянам формувати власні думки на основі широкого спектра інформації. Адміністративні заходи, що вживаються державою, мають сприяти зміцненню цього розмаїття, унеможливлючи монополізацію медійного ринку та придушення альтернативних джерел інформації, навіть під приводом захисту національної безпеки.

В Україні принцип плюралізму набуває особливого значення в умовах інформаційної війни та зовнішніх спроб маніпуляції громадською думкою. Державні заходи, спрямовані на захист національної безпеки, мають супроводжуватися зусиллями з підтримання доступу до незалежних і достовірних джерел інформації. Наприклад, запровадження Україною санкцій проти низки проросійських пропагандистських каналів («112 Україна», «NewsOne» і «ZIK») та онлайн-платформ може бути виправданим з погляду національної безпеки, але це повинно супроводжуватися підтримкою розвитку незалежних українських ЗМІ та забезпеченням доступу громадян до міжнародних медійних платформ.

Особливу роль у підтримці плюралізму відіграє протидія монополізації ринку медіа. Якщо великі медіагрупи концентрують у своїх руках переважну більшість каналів інформації, то виникає пряма загроза для плюралізму в ЗМІ та свободи вираження поглядів. Держава може втручатися в такі процеси через антимонопольне законодавство. Наприклад, у країнах Європейського Союзу існує практика обмеження частки медіакомпаній на ринку, щоб забезпечити розвиток конкуренції та збільшити кількість ЗМІ. В Україні аналогічні заходи реалізуються через законодавство про телебачення і радіомовлення, але потребують подальшого вдосконалення, бо не враховують усіх викликів, з якими зіткнулася країна в умовах повномасштабної війни з Російською Федерацією.

5. Принцип пріоритету інтересів національної безпеки.

Принцип наголошує на необхідності дотримання балансу між свободою засобів масової інформації та забезпеченням національної безпеки України. ЗМІ, як потужний інструмент впливу на громадську думку, мають діяти з урахуванням вимог захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Принцип особливо актуальний для України, яка стикається з масштабними інформаційними викликами, гібридними загрозами та поширенням дезінформації і ворожої пропаганди.

Науковий підхід до цього принципу ґрунтується на концепції «інформаційної безпеки» як складової національної безпеки. Державні органи зобов'язані створювати такі правові умови, які забезпечать захист інформаційного простору від ворожого втручання, але водночас не пригнічуючи свободу вираження поглядів. Так, запровадження Україною механізмів моніторингу інформаційного простору, блокування зарубіжних деструктивних ресурсів, застосування санкцій проти фізичних та юридичних осіб, які поширюють дезінформацію, а також встановлення особливих вимог до мовлення в прифронтовій зоні, є реалізацією цього принципу. Вжиті заходи дали змогу суттєво скоротити поширення антиукраїнської пропаганди та маніпулятивних повідомлень, що загрожують інтересам національної безпеки. Однак такі заходи мають бути чітко обґрунтовані та відповідати принципу пропорційності, щоб не допустити зловживань.

Принцип також охоплює підтримку медійного контенту, що сприяє зміцненню національної самосвідомості, культури та мови. У цьому зв'язку важливу роль відіграє державна політика зі стимулювання розвитку українських ЗМІ, що передбачає фінансування громадського телебачення, підтримку локальних медійних ініціатив і просування української мови в інформаційному просторі. Приміром, запровадження мовних квот на телебаченні та радіо стало значущим кроком у захисті культурних інтересів України та протидії російськомовній інформаційній експансії.

6. Принцип дотримання прав і свобод людини.

Принцип дотримання прав і свобод людини є наріжним каменем адміністративно-правового регулювання діяльності засобів масової інформації. Він гарантує, що будь-яке втручання держави в діяльність ЗМІ має суворо відповідати правовим нормам, які захищають фундаментальні права і свободи людини. Серед таких прав ключовими є: право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Наведені права і свободи є найважливішими для забезпечення ефективного функціонування самої демократії. Водночас, зазначені нами права не є абсолютними, вони можуть бути обмежені у виняткових випадках, передбачених законом. Водночас варто пам'ятати, що свобода вираження поглядів поширюється не лише на ту інформацію та ідеї, що є нешкідливими, «а й на те, що може образити, шокувати чи збурити державу або якусь групу населення» [5]. Це – важливе тлумачення, яке зробив ЄСПЛ. Заборону на інформацію та вираження

поглядів слід розглядати як винятковий захід, що має ухвалюватися на демократичних засадах і бути виправдана абсолютною необхідністю. Інакше кажучи, існує ризик того, що незручні заяви будуть заборонені, тому що вони не подобаються якійсь впливовій особі.

7. Принцип адаптивності.

Принцип адаптивності передбачає, що адміністративно-правове регулювання діяльності засобів масової інформації має оперативно реагувати на політичні, економічні, соціальні та технологічні зміни. Швидкий розвиток цифрових технологій, соціальних мереж та алгоритмів штучного інтелекту вимагає від держави спроможності адаптувати свій механізм адміністративно-правового регулювання, щоб ефективно реагувати на виклики та загрози, які виникають в інформаційному просторі. Так, соціальні мережі, які на початку розглядалися як платформи для свободи вираження поглядів в інтернеті, на сьогодні трансформувались в середовище для маніпулювання масовою свідомістю. У цьому зв'язку адаптивне регулювання вимагає не лише запровадження нових правил щодо функціонування соціальних мереж, а й створення ефективних механізмів їхньої реалізації, зокрема: алгоритмічної модерації контенту, налагодження тісної співпраці з онлайн-платформами, впровадження медіаграмотності серед користувачів соціальних мереж тощо.

Прикладом реалізації принципу адаптивності є ініціатива Європейського Союзу зі створення безпечного цифрового простору для своїх громадян, що отримала в 2022 році своє вираження в Акті про цифрові послуги (Digital Services Act, DSA) [7]. По суті DSA є першим у світі профільним нормативним актом, який покладає на цифрові компанії в усьому Європейському Союзі відповідальність за контент, що розміщується на їхніх платформах. Будь-якій компанії, яка порушить DSA, загрожує штраф у розмірі до 6 % від її глобального обороту, а неодноразовим порушникам – заборона працювати в Європі.

Загалом принцип адаптивності сприяє ефективному регулюванню інформаційного простору в умовах швидкого технологічного прогресу та глобальних викликів сьогодення. Для його успішної реалізації потрібне поєднання гнучкості законодавства, оперативності адміністративних рішень та врахування міжнародного досвіду, що дасть змогу Україні залишатися стійкою до сучасних інформаційних загроз і водночас підтримувати розвиток цифрового суспільства.

8. Принцип юридичної відповідальності.

Принцип юридичної відповідальності є важливою складовою адміністративно-правового регулювання діяльності ЗМІ в інтересах забезпечення національної безпеки України. Він спрямований на забезпечення дотримання законодавства в інформаційній сфері та запобігання порушенням, які можуть завдати шкоди національній безпеці України. Принцип передбачає встановлення чіткої та диференційованої системи відповідальності для всіх суб'єктів сфери медіа.

З наукового погляду принцип відповідальності базується на концепції «правової держави», де кожне порушення права тягне за собою адекватну і співмірну реакцію з боку держави. Це означає, що санкції мають бути пропорційними тяжкості вчиненого порушення. Наприклад, випадкове поширення недостовірної інформації не може тягнути за собою таких самих наслідків, як цілеспрямована пропаганда ненависті або дезінформація, яка загрожує національній безпеці. Диференційований підхід дає змогу уникнути надмірних обмежень свободи ЗМІ та забезпечує справедливість правозастосування.

Відповідальність у сфері медіа може бути цивільно-правовою, адміністративною та кримінальною, залежно від характеру і тяжкості порушення. Так, у разі поширення неправдивої, недостовірної, перекошеної інформації щодо фізичних, юридичних осіб (зокрема, органів державної влади, їхніх посадових осіб, їх дій тощо) чинне законодавство України передбачає реагування у вигляді спростування, відповіді, відшкодування завданої шкоди, а в деяких випадках – вилучення накладу газети, журналу тощо за рішенням суду. Окремо треба зазначити, що ця процедура реагування стосується будь-якого способу поширення інформації, незалежно від того, чи поширюється вона через зареєстроване ЗМІ чи в інтернеті за допомогою соціальних мереж тощо. Адміністративна відповідальність насамперед стосується суб'єктів сфери медіа, щодо яких існують спеціальні процедури державного контролю, виписані в Законі України «Про медіа». Окрім адміністративної відповідальності для юридичних осіб – засобів масової інформації, передбачено адміністративну відповідальність, відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення, для окремих фізичних осіб. Так, відповідальність передбачається за поширення неправдивих чуток, що можуть спричинити паніку серед населення або порушення громадського порядку, незалежно від способу такого поширення (усно, через соціальні мережі в інтернеті, за допомогою розвішування інформації в громадських місцях тощо) (ст. 173-1 КУпАП [8]). Кримінальна відповідальність передбачається за поширення інформації (незалежно від її правдивості або неправдивості), яка має на меті заподіяння шкоди суспільству загалом. Зокрема, Кримінальний кодекс України встановлює відповідальність фізичних осіб (незалежно від їхнього статусу, громадянства, способу поширення

інформації на невизначене коло осіб) за публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (ст. 109 КК України [9]). Причому в разі, якщо такі заклики поширюються організованою групою (зокрема, за допомогою «ботоферми») або з використанням засобів масової інформації, покарання є більш суворим. КК України встановлює відповідальність за заклики до зміни меж території або державного кордону на порушення порядку, встановленого Конституцією, надання іноземній державі, іноземній організації або їхнім представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, зокрема інформаційної [10]. Підкреслимо, що в умовах інформаційних війн, гібридних загроз тощо, країни прагнуть посилити своє законодавство, яке передбачає санкції за створення та поширення інформації, що загрожує національній безпеці. В Україні триває робота над законопроектом «Про дезінформацію» покликаним більш чітко визначити способи поширення дезінформації та створити механізми протидії їм.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що наведений нами список принципів не є вичерпним, водночас вони якнайповніше відображають особливості адміністративно-правового регулювання діяльності ЗМІ в Україні та спрямовані насамперед на забезпечення національної безпеки України в умовах сучасних інформаційних викликів і загроз. Адміністративно-правове регулювання ЗМІ реалізується через правові норми, які ґрунтуються на представлених принципах і відображають їх у своїй структурі. Проаналізовані принципи нерозривно пов'язані між собою, кожний із них доповнює та посилює дію інших, формуючи єдину систему адміністративно-правового регулювання діяльності ЗМІ в інтересах забезпечення національної безпеки України, а порушення будь-якого одного принципу призводить зазвичай до порушення інших.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.01.2025).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.01.2025).
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 10.01.2025).
4. Gerhard Van der Schyff. Limitation of Rights: A Study of the European Convention and the South African Bill of Rights, Netherlands, 2005. 369 p.
5. CASE OF HANDYSIDE v. THE UNITED KINGDOM (Application no. 5493/72). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-57499%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-57499%22]}) (дата звернення: 10.01.2025).
6. CASE OF GOODWIN v. THE UNITED KINGDOM (Application no. 17488/90). URL: <https://cedem.org.ua/library/sprava-gudvin-proty-velykobrytaniyi/> (дата звернення: 10.01.2025).
7. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R2065> (дата звернення: 10.01.2025).
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)*, 1984. Ст. 1122.
9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001. № 25-26. Ст. 131.
10. Сафаров А.В. Україні вже є законодавство і механізми щодо протидії дезінформації: заради чого колотнеча? URL: <https://imi.org.ua/monitorings/v-ukrayini-uzhe-ye-zakonodavstvo-i-mehanizmu-shhodo-protydiyi-dezinformatsiyi-zarady-chogo-i31602> (дата звернення: 10.01.2025).
11. Габрелян А.Ю. Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії простиції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 249 с.
12. Габрелян А.Ю. Напрями підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів щодо протидії економічній злочинності. *Колективна наукова монографія «Державне управління та адміністрування, сфера обслуговування, економіка та міжнародні відносини як рушійні сили економічного зростання держав XXI століття»*. Видання 2. Вінниця, 2021-2022. С. 2–18. URL: <https://doi.org/10.36074/paaaseirdfegcc.ed-2.01>.
13. Дяковський О.С., Габрелян А.Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.
14. Kreminskyi O., Omelchuk L., Habrelian A., Matsiuk A., Diakovskiy O. Legal regime of virtual currency in Ukraine: current state, problems and prospects of regulation. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2024. Vol. 1. № 43. P. 21–24.

УДК: 342.95

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.80>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ЗАКОННОСТІ У ПРИЗМІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛГБТ ОСІБ В УКРАЇНІ

Манжула А.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID: 0000-0003-4662-9376*

Манжула А.А. Реалізація принципу законності у призмі судового захисту прав ЛГБТ осіб в Україні.

Статтю присвячено розкриттю реалізації принципу законності у призмі судового захисту прав ЛГБТ осіб в Україні через аналіз основних підходів до розуміння принципу законності у судочинстві, а також визначення особливостей реалізації принципу законності щодо ЛГБТ осіб. Наголошено, що принцип законності виступає фундаментальним принципом суспільно-політичного ладу, що знаходить широкий вияв у судочинстві. Звернуто увагу на те, що принцип законності часто визнається складовою принципу верховенства права. Підкреслено, що передумовою належної реалізації принципу законності має слугувати ефективність законодавства. Сутність принципу законності має прояв у неухильному дотриманні й виконанні правових норм усіма суб'єктами правовідносин, а також верховенстві законів відносно інших нормативно-правових актів. Підкреслено, що ситуація стосовно ЛГБТ осіб в Україні характеризується численними порушеннями їхніх прав та свобод, у тому числі, тими суб'єктами, хто має відповідні права захищати. Зазначене негативним чином позначається на законності. Констатовано, що реалізація принципу законності у призмі судового захисту прав ЛГБТ осіб в Україні не є досконалою. До найголовніших проблем тут віднесено неефективне правове регулювання захисту прав і свобод ЛГБТ осіб в Україні через відсутність законодавчих норм, які б прямо забороняли дискримінацію за ознаками сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності. До іншої проблеми віднесено упередженість судових органів, адже особисті переконання суддів інколи можуть впливати на об'єктивність прийнятих ними рішень. Зроблено висновок про те, що реалізація принципу законності у сфері судового захисту прав ЛГБТ осіб в Україні потребує удосконалення через застосування комплексного підходу: по-перше, внесення змін і доповнень до законодавства з метою чіткого регулювання правового статусу ЛГБТ осіб в Україні та заборони будь-яких проявів дискримінації; по-друге, через підвищення кваліфікації суддів для забезпечення об'єктивності судових рішень. Відповідно, лише за умови подолання прогалин правового регулювання та особистих упереджень, можна забезпечити дотримання принципу законності для ЛГБТ осіб в Україні.

Ключові слова: права людини, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, дискримінація, законність, суд, порушення законності, ЛГБТ, принцип законності, адміністративне судочинство, судовий захист.

Manzhula A.A. Implementation of the principle of legality in the prism of judicial protection of the rights of LGBT persons in Ukraine.

The article focuses on the implementation of the principle of legality in the context of judicial protection of the rights of LGBT persons in Ukraine through the analysis of the main approaches to understanding the principle of legality in judicial proceedings, and also on the specifics of the implementation of the principle of legality in relation to LGBT persons. It is emphasized that the principle of legality is a fundamental principle of the socio-political system, which is widely manifested in the judicial system. The author emphasizes that the principle of legality is often recognized as a component of the rule of law. It is emphasized that the prerequisite for the proper implementation of the principle of legality should be the effectiveness of legislation. The essence of the principle of legality is manifested in the strict observance and implementation of legal norms by all subjects of legal relations, as well as the supremacy of laws over other legal acts. It is emphasized that the situation of LGBT persons in Ukraine is characterized by numerous violations of their rights and freedoms, including by those who have the relevant rights to protect them. This has a negative impact on the rule of law. The author states that the implementation of the principle of legality in the context of judicial protection of the rights of LGBT persons in Ukraine is not perfect. The main problems here include ineffective legal

regulation of the protection of the rights and freedoms of LGBT persons in Ukraine due to the lack of legislative provisions that would explicitly prohibit discrimination on the basis of sexual orientation or gender identity. Another problem is the bias of the judiciary, as the personal beliefs of judges can sometimes affect the objectivity of their decisions. The author concludes that the implementation of the principle of legality in the field of judicial protection of the rights of LGBT persons in Ukraine needs to be improved through a comprehensive approach: first, by amending the legislation to clearly regulate the legal status of LGBT persons in Ukraine and prohibit any manifestations of discrimination; second, by improving the qualifications of judges to ensure the objectivity of court decisions. Accordingly, only by overcoming gaps in legal regulation and personal prejudice can the principle of legality be ensured for LGBT persons in Ukraine.

Key words: human rights, sexual orientation, gender identity, discrimination, legality, court, violation of legality, LGBT, principle of legality, administrative proceedings, judicial defense.

Постановка проблеми. Принцип законності є одним з фундаментальних принципів суспільно-політичного ладу. Складність і багатоаспектність цього принципу безпосередньо пов'язана з ефективністю його використання як інструменту забезпечення справедливості й захисту прав людини. У сучасному світі, що характеризується динамічними змінами, глобалізацією, військово-політичними конфліктами національного та міжнародного рівнів, принцип законності набуває особливої актуальності.

Поряд із тим, що законність виступає фундаментальною правовою категорією, на практиці часто мають місце проблеми, пов'язані з реалізацією цього принципу. Це можна пояснити як широким змістом поняття законності, так і відсутністю чіткого законодавчого визначення цього принципу у законодавстві та наукових колах. Від різноманітних прогалин, пов'язаних із реалізацією принципу законності у призмі судового захисту найбільш потерпають уразливі верстви населення: неповнолітні, внутрішньо переміщені особи, особи з інвалідністю, ЛГБТ, пенсіонери, хворі на ВІЛ-інфекцію тощо.

Метою статті є розкриття реалізації принципу законності у призмі судового захисту прав ЛГБТ осіб в Україні. Для досягнення вищевказаної мети, нами поставлені наступні завдання: проаналізувати основні підходи до розуміння принципу законності у судочинстві; визначити особливості реалізації принципу законності щодо ЛГБТ осіб.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження проблем, пов'язаних із реалізацією принципів судочинства широко представлені у працях науковців-юристів, причому інтенсивність таких досліджень опосередковано пов'язана із реалізацією реформ у судовій сфері. Серед фахівців, хто займався досліджуваною проблематикою варто виокремити таких фахівців як: М. Братасюк, А. Георгіца, С. Головатий, О. Капля, М. Козюбра, О. Петришин, А. Пухтецька, П. Рабінович, В. Теремецький та багатьох інших. Переважно, ними досліджувались особливості реалізації принципів щодо певної галузі. Нами ж пропонується розглянути принцип законності у призмі судового захисту прав ЛГБТ осіб в Україні. Ми переконані, що реалізація цього принципу пов'язана із низкою проблем, які потребують окреслення та свого подальшого вирішення.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до поставлених завдань, слід розпочати з аналізу основних підходів до розуміння принципу законності у судочинстві. Слід розпочати з того, що у статті 6 Конституції України від 28.06.1996 проголошено, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України [1].

Поряд із Конституцією України, принцип законності закріплено у положеннях інших законодавчих актів. Наприклад, у статті 242 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ) йдеться про законність і обґрунтованість судового рішення. Так, рішення суду повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права при дотриманні норм процесуального права. Обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин в адміністративній справі, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні, з наданням оцінки всім аргументам учасників справи [2].

З цього приводу О. Капля відмічає, що Конституція України є основою формування принципу законності в нашій державі. Фундаментальними нормами, які наголошують на дотриманні цього принципу в адміністративному судочинстві, є статті 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14 КАСУ. З метою запобігання порушенням принципів законності в законодавстві передбачено низку запобіжників. Серед них вчений виділяє такі: 1) ч. 7 статті 9 КАСУ передбачає подолання прогалин у правовому регулюванні відносин шляхом аналогій закону та права. У разі відсутності закону, який регулює спірні відно-

сини, суд застосовує «аналогії закону», якщо є факт відсутності певного правового акта, а також у разі недосконалості закону, обмеженості його дії. Механізм автоматизованого розподілу матеріалів та визначення суддів, які мають розглядати справу, діє у рамках Положення про автоматизовану систему документообігу суду; 2) стаття 151 КАСУ регламентує розподіл справ між суддями із додержанням принципів черговості та однакової кількості справ для кожного судді, порядок надання фізичним та юридичним особам інформації про стан розгляду справ, у яких вони беруть участь; 3) способи оскарження судових рішень у судочинстві, котрі не відповідають принципам законності, які представлені у статті 186 КАСУ, що регламентує порядок і строки апеляційного оскарження, стаття 212 КАСУ, що регулює порядок і строки касаційного оскарження судових рішень. Статті 294, 296 Цивільно-процесуального кодексу України представляють порядок та строки апеляційного оскарження судових рішень у цивільних справах; стаття 395 Кримінального процесуального кодексу України окреслює механізм апеляційного оскарження судових рішень у кримінальних справах; статті 288, 289 Кодексу України про адміністративні правопорушення вказують на можливості контролювати законність судових рішень у справах про адміністративні правопорушення [3, с. 30-31].

Розглядаючи принцип законності, К. Примаков та А. Гринік доходять висновку, що законність являє собою концентровану суть права і закону в їх практичній реалізації. Так як Україна спрямовує свою політику у відповідності до європейських стандартів, дотримання принцип законності є пріоритетним завданням сучасного демократичного розвитку нашої держави, що в першу чергу проявляється шляхом дотримання цього принципу такими суб'єктами суспільних відносин, як органи досудового розслідування, прокуратура, суд та інші державні органи та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, фізичні та юридичні особи [4, с. 82].

Так само К. Рябець відмічає, що принципи законності та верховенства права є невід'ємними засадами публічного управління у демократичній, правовій державі. За своєю сутністю вони є взаємозалежними та одночасно самостійними, оскільки мають індивідуальні особливості, які дають змогу їх диференціювати.

Зміст принципу законності визначає положення «дозволено все, що не заборонено законом». До основних перешкод у ефективному застосуванні принципів вчена вона відносить правові прогалини та юридичні колізії. Вчена наголошує, що об'єктивна істинна законності можлива за умови прийняття справедливих, взаємоузгоджених та актуальних нормативно-правових актів, а у правовій державі поняття «конституційність» та «законність» мають бути тотожними [5, с. 81-82].

Завершуючи розгляд теоретико-правових позицій щодо сутності законності, відмітимо, що Н. Комаришин, зазначає, що принцип законності – це загальногалузевий провідний принцип права, який пронизує усю сферу правовідносин, суть якого полягає в суворому дотриманні та виконанні всіма суб'єктами правовідносин правових норм, верховенстві закону щодо інших нормативно-правових актів. Законність правосуддя вимагає, щоб не тільки вся діяльність суду була підпорядкована законові, але й діяльність усіх суб'єктів судового процесу. Нагляд за додержанням принципу законності іншими учасниками процесу здійснює сам суд, однак і суд може порушувати норми закону. Хто в такому випадку буде здійснювати нагляд за діяльністю самого суду? Авторка вважає, що єдиним можливим варіантом тут є нагляд судів вищих інстанцій, однак він не є безпосереднім і не реалізується у разі, якщо рішення не оскаржується. До поширених порушень принципу законності вона відносить невиконання деякими судами вимог закону щодо повного, всебічного і об'єктивного дослідження обставин справи, що призводить до істотних помилок в оцінці доказів та застосування норм матеріального і процесуального права. Також зазначений принцип часто не виконується через відсутність матеріально-технічного забезпечення діяльності суду [6, с. 51].

Таким чином, з викладеного можна констатувати наступне: а) принцип законності виступає фундаментальним принципом суспільно-політичного ладу, що знаходить широкий вияв у судочинстві; б) принцип законності часто визнається складовою принципу верховенства права; в) передумовою належної реалізації принципу законності має слугувати ефективність законодавства; г) сутність принципу законності має прояв у неухильному дотриманні й виконанні правових норм усіма суб'єктами правовідносин, а також верховенстві законів відносно інших нормативно-правових актів.

Переходячи до визначення особливостей реалізації принципу законності щодо ЛГБТ осіб в діяльності вітчизняних судів потрібно наголосити на рівності законодавчих положень щодо усіх суб'єктів правовідносин. Разом із тим, ситуація щодо ЛГБТ осіб в Україні характеризується численними порушеннями їхніх прав та свобод, у тому числі, тими суб'єктами, хто має відповідні права захищати. Все це негативним чином позначається на законності.

У зазначеному аспекті варто погодитись із тезою Л. Наливайко відносно того, що конституційні права і свободи людини та громадянина є невід'ємними, загальними та рівними можливостями для функціонування та розвитку особи, гарантованими державною на основі міжнародних стандартів.

Забезпечення цих прав і свобод формує фундаментальні принципи правової та соціальної взаємодії у державі. Вони є визначальним елементом для гармонізації індивідуальних інтересів та потреб суспільства, забезпечуючи його сталість та демократичний розвиток [7, с. 631].

Слід розпочати з того, що ЛГБТ (LGBT) є поширеним акронімом, що використовується для позначення лесбійок, геїв, бісексуальних та трансгендерних людей [8, с. 4]. Таким чином, під ЛГБТ особами слід розуміти людей, чия сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність і статевана належність є відмінними від традиційно домінуючих у суспільстві.

Зауважимо, що ЛГБТ особи в Україні частіше зазнають порушення прав, утисків і дискримінаційних проявів, порівняно до інших категорій осіб. Так, Б. Логвиненко та Н. Уварова відмічають, що дискримінація може мати різні прояви та ґрунтуватися на різних упередженнях, таких як: стать, раса, національність, вік, інвалідність, релігійна належність, сексуальна орієнтація, освіта, робота тощо. Відповідно, заходи із запобігання та протидії дискримінації мають охоплювати комплексні підходи до подолання цього явища [9, с. 3]. Одним із таких заходів ми вважаємо оптимізацію механізмів застосування принципу законності у судовому захисті ЛГБТ осіб в Україні, адже судову практику в справах за участю представників і представниць ЛГБТ спільноти України не можна вважати досконалою.

Аналізуючи становище ЛГБТ в Україні у січні – червні 2024 року, Правозахисний ЛГБТ центр «Наш світ» зазначає, що Кабінет Міністрів України оновив порядок призначення та виплат одноразової грошової допомоги у разі загибелі військовослужбовців згідно з ухваленим у грудні минулого року законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги». Тепер до членів сім'ї загиблого, які можуть отримати такі виплати, зараховуються також і «жінка (чоловік), з якою (з яким) загибла (померла) особа проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, за умови що цей факт встановлено рішенням суду, яке набрало законної сили». Фактично, це означає, що тепер таку грошову допомогу зможуть отримувати й одностатеві партнери загиблих військових. Це, однак, не скасовує дискримінаційного ставлення держави до одностатевих партнерів: на відміну від подружжя, їм доведеться доводити факт своїх сімейних відносин у судовому порядку. Також незрозуміло, чи звільняються партнери загиблих від оподаткування цієї грошової допомоги, як це передбачено для інших членів сім'ї [10]. Відповідно, доволі складно стверджувати про належне застосування принципу законності у випадку судового розгляду справи, де партнер у одностатевих відносинах буде доводити факт сімейних відносин із загиблою особою для отримання гарантованої державою компенсації.

Так само, очевидну дискримінацію та порушення права на вільне вираження своїх поглядів складають судові рішення про заборону проведення публічних ЛГБТ акцій (наприклад, Маршу Рівності в Одесі та пішохідного ЛГБТ квесту в рамках Фестивалю Рівності у Львові у 2016 році). У таких випадках, як правило, якісь гомофобні угруповання заявляють про намір провести свої акції в тому самому місці і в той самий час, де і коли призначений якийсь ЛГБТ захід – тоді місцеве управління поліції заявляє про неможливість гарантувати збереження громадського порядку, а місцева влада звертається до суду за заборонаю всіх заявлених публічних заходів. Однак, у 2017 році, на відміну від попередніх, українськими судами не було винесено жодної заборони такого роду. Переважна більшість органів місцевого самоврядування тих міст, де планувалися ЛГБТ акції, не намагалася обмежити їх проведення, а у єдиному випадку, коли міська рада Конотопа звернулася до суду по заборону проведення (вигаданого) Маршу Рівності у місті, Сумській окружний адміністративний суд відмовив позивачеві у задовільненні його вимог [11, с. 144].

У свою чергу В. Гербут звертає увагу на те, що у вітчизняній судовій практиці простежується невідповідність в частині права на свободу сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності міжнародним стандартам, встановленим прецедентним правом Європейського суду з прав людини. Це проявляється в тому, що проблематика прав гендерних меншин практично не є причиною судового спору; право на свободу сексуальної орієнтації не передбачає ніяких правомочностей, що витікають із права на сімейне життя; традиційні сімейні цінності, інтерес дитини та суспільна мораль у деяких судових рішеннях виступають як аргумент для обмеження права на свободу сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Тому судово-практична діяльність українських інстанцій загальної юрисдикції в своїх рішеннях часто суперечить позиціям ЄСПЛ, а у випадку посилань на них використовує застарілі рішення, позиції Страсбурзького суду щодо яких були змінені в наступних аналогічних тлумаченнях [12, с. 228].

Саме цим можна пояснити те, що реалізація принципу законності у призмі судового захисту прав ЛГБТ осіб в Україні не є досконалою. Однією з найголовніших проблем тут залишається неефективне правове регулювання захисту прав і свобод ЛГБТ осіб в Україні. Відсутність законодавчих норм, які б прямо забороняли дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації або гендерної

ідентичності, призводить до численних правових прогалин під час здійснення судочинства. Іншою суттєвою проблемою тут є упередженість судових органів, адже особисті переконання суддів інколи можуть впливати на об'єктивність прийнятих ними рішень, що суперечить принципу законності та збільшує тим самим недовіру до судової системи.

Висновок. Таким чином, реалізація принципу законності у сфері судового захисту прав ЛГБТ осіб в Україні потребує удосконалення через застосування комплексного підходу. Насамперед, необхідно внести зміни і доповнення до законодавства з метою чіткого регулювання правового статусу ЛГБТ осіб в Україні та заборони будь-яких проявів дискримінації. Крім цього, важливим вбачається підвищення кваліфікації суддів для забезпечення об'єктивності судових рішень. Відповідно, лише за умови подолання прогалин правового регулювання та особистих упереджень, можна забезпечити дотримання принципу законності для всіх представників і представниць суспільства, незалежно від їхньої сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>.
2. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
3. Капля О.М. Втілення принципу законності адміністративного судочинства в законодавстві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2017. Вип. 44. Т. 2. С. 28–31.
4. Примаков К. Принцип законності природа та сутність в умовах демократичних змін / К. Примаков, А. Гринік: Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування: матеріали наук. семінару (м. Дніпро, 10 грудня 2021 р.). Дніпро: ДДУВС, 2022. С. 81–83.
5. Рябець К. Законність та верховенство права як принципи публічного управління. *Науковий вісник: Державне управління*. 2023. № 1 (13). С. 81–83.
6. Комаришин Н.С. Принцип законності: поняття, особливості. Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти: зб. тез доп. І Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених (м. Суми, 8-9 грудня 2006 року). Суми: УАБС НБУ, 2006. С. 49Ц51.
7. Наливайко Л.Р. Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 3 (31). С. 622–635.
8. Проблеми дискримінації та насильства з боку правоохоронних органів стосовно ЛГБТ. Результати якісного дослідження / Д.О. Кобзін, С.В. Щербань; Харківський інститут соціальних досліджень; Харківська правозахисна група. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини», 2021. 60 с.
9. Науково-практичний коментар до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» / Борис Логвиненко, Наталія Уварова. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2024. 108 с.
10. Становище ЛГБТК в Україні у січні – червні 2024 року. Правозахисний ЛГБТ центр «Наш світ». URL: <https://gay.org.ua/blog/2024/07/21/stanovyshche-lgbtq-v-ukraini-u-sichni-cherвні-2024-roku>.
11. Райдужна книга. Центр «Наш світ». Київ: Центр «Наш світ», 2018. 252 с.
12. Гербут В.С. Право на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність: сутнісний зміст та гарантії захисту: Монографія / В.С. Гербут. Ужгород, 2019. 264 с.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.81>

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ МИТНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Ментух Н.Ф.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права та судочинства
юридичного факультету,
Західноукраїнський національний університет
ORCID: 0000-0002-1016-7635*

Ментух Н.Ф. Зарубіжний досвід адміністративно-правового регулювання протидії митній злочинності.

У статті проаналізовано та узагальнено наукові підходи щодо трактування суті поняття «адміністративно-правове регулювання».

На основі проведеного теоретичного аналізу визначено, що адміністративно-правове регулювання слід розглядати як ефективний правовий спосіб упорядкування, стимулювання, контролю, забезпечення стійкості розвитку процесів, суб'єктів як засіб порівняння та забезпечення необхідного співвідношення інтересів у роботі (приватних суб'єктів, суспільства та держави).

Адміністративно-правове регулювання у сфері митної справи розглядається як впорядкування за допомогою правових норм суспільних відносин, які складаються у процесі організації та діяльності органів влади із забезпечення дотримання заходів митно-тарифного регулювання, а також заборон та обмежень під час переміщення товарів через митний кордон.

Запропоновано адміністративно-правове регулювання протидії митній злочинності розглядати як сукупність правових норм, що регулюють діяльність уповноважених державних органів і їх посадових осіб щодо запобігання митній злочинності відповідно до законодавства.

У статті розглянуто та узагальнено зарубіжний досвід адміністративно-правового регулювання протидії митній злочинності. Досвід розвинутих країн із стабільною економікою свідчить про надзвичайну важливість всебічного аналізу статистичних даних митних правопорушень. Це дає можливість для виявлення тенденцій, динаміки, визначення детермінант протиправних дій у сфері митної справи, що, в деякій мірі, надає змогу органам законодавчої влади удосконалити нормативно-правову базу у цій сфері.

Проаналізовано досвід виявлення та протидії митній злочинності у таких країнах, як: США, Великобританія, Німеччина, Франція, Румунія, Сінгапур, Швеція.

В результаті аналізу зарубіжного досвіду аргументовано, що кожна держава у власний спосіб і залежно від історичних, культурних, географічних особливостей, економічних передумов вибудовує свій шлях вирішення даної проблеми.

Автором зроблено висновки, а також визначено на підставі зарубіжного досвіду основні напрями щодо удосконалення адміністративно-правового регулювання попередження та протидії митних злочинів.

Ключові слова: митна злочинність, митні правопорушення, адміністративно-правове регулювання, правове регулювання, протидія митній злочинності, зарубіжний досвід.

Mentukh N.F. Foreign experience of administrative and legal regulation of combating customs crime.

The article analyzes and summarizes scientific approaches to the interpretation of the essence of the concept of «administrative and legal regulation».

On the basis of the conducted theoretical analysis, it was determined that administrative and legal regulation should be considered as an effective legal method of organizing, stimulating, controlling, ensuring the stability of the development of processes, subjects as a means of comparison and ensuring the necessary balance of interests in work (of private subjects, society and state).

Administrative and legal regulation in the field of customs affairs is considered as regulation by means of legal norms of social relations, which consist in the process of organization and activity of authorities to ensure compliance with measures of customs and tariff regulation, as well as prohibitions and restrictions during the movement of goods across the customs border.

It is proposed to consider the administrative-legal regulation of combating customs crime as a set of legal norms regulating the activities of authorized state bodies and their officials in the prevention of customs crime in accordance with the legislation.

The article examines and summarizes the foreign experience of administrative and legal regulation of combating customs crime. The experience of developed countries with a stable economy shows the extreme importance of a comprehensive analysis of statistical data on customs offenses. This provides an opportunity to identify trends, dynamics, and determine the determinants of illegal actions in the field of customs affairs, which, to some extent, enables the legislative authorities to improve the legal framework in this area.

The experience of detecting and combating customs crime in such countries as: USA, Great Britain, Germany, France, Romania, Singapore, Sweden was analyzed.

As a result of the analysis of foreign experience, it is argued that each state in its own way and depending on historical, cultural, geographical features, economic prerequisites builds its own way of solving this problem.

The author drew conclusions, and based on foreign experience, the main directions for improving the administrative and legal regulation of the prevention and counteraction of customs crimes were determined.

Key words: customs crime, customs offenses, administrative and legal regulation, legal regulation, combating customs crime, foreign experience.

Постановка проблеми. Як відомо, злочини у сфері митної діяльності – це кримінально карані протиправні діяння, які істотно порушують діяльність митних органів щодо реалізації цілей та завдань, встановлених законодавством, що вчинені у сфері митної справи при переміщенні товарів та інших об'єктів через митний кордон.

Митні злочини відносяться до злочинів надзвичайно великої суспільної небезпеки, що посягають на економічну, соціальну, екологічну безпеку держави, моральність та здоров'я населення. У зв'язку з цим виникає проблема розробки рекомендацій, спрямованих на виявлення протидії митних злочинів та їх подолання.

Протидія митній злочинності є соціально значущою проблемою, адже недопущення порушення митних правил є одним із головних завдань митної політики України, метою якої є захист митних інтересів і забезпечення митної безпеки української держави.

У сучасних реаліях України особливої уваги потребує питання щодо адміністративно-правового регулювання протидії митній злочинності. Саме тому актуальність дослідження зумовлена визначенням на основі зарубіжного досвіду основних засад адміністративно-правових регулювання протидії митній злочинності та можливість впровадження їх в Україні.

Мета статті: на основі аналізу теоретичних засад визначити поняття адміністративно-правового регулювання протидії митній злочинності, а також з врахуванням зарубіжного досвіду визначити основні засади адміністративно-правового регулювання протидії митній злочинності та можливість впровадження їх в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Над питаннями щодо протидії митній злочинності працювало багато науковців.

Серед дослідників, які працювали над вивченням даної проблеми та праці яких лягли в основу написання даної статті можна виділити: Н.В. Дараганова, М.В. Демчук, В.І. Дмитрів, Є.В. Додін, В.П. Жданова, С.В. Капітанець, Т.А. Кобзева, О.В. Комаров, П.М. Павлик, Ю.Ю. Пайда, І. Петрова, В.О. Сагайдак, А.В. Стебляк, В.І. Теремецький, В.О. Хома, В.В. Ченцов, Р.А. Черкаський, Р. Ярошевська та ін.

Водночас слід зазначити, що у вітчизняній юридичній науці питання адміністративно-правового регулювання протидії митній злочинності на основі зарубіжного досвіду не достатньо досліджувалися.

Виклад основного матеріалу. Для більш повного розуміння адміністративно-правового регулювання протидії митній злочинності в Україні, зосередимо увагу на визначенні суті поняття «адміністративно-правове регулювання». Дане поняття не є новим, проте на правовому рівні відсутнє закріплення його визначення, воно було та залишається предметом дослідження праць багатьох науковців.

Адміністративно-правове регулювання, будучи соціально-спрямованою діяльністю держави, її органів та їх посадових осіб, громадських організацій та органів місцевого самоврядування (їх посадових осіб), спрямоване, в першу чергу, на запобігання адміністративним правопорушенням, виявлення причин та умов вчинення адміністративних проступків, ліквідацію факторів, які сприяли формуванню антигромадської установки особи, ліквідацію адміністративної деліктності як соціального явища, і забезпечення прав і свобод громадян.

У своїй роботі В.І. Теремецький тлумачить адміністративно-правове регулювання, «як цілеспрямований вплив правових норм, прийнятих державою, який забезпечується відповідними адміністративно-правовими засобами, за допомогою якого врегульовуються суспільні відносини» [1, с. 51].

Подібну точку зору підтримує також Р. Ярошевська, яка адміністративно-правове регулювання визначає як цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства й держави [2, с. 202].

П.М. Павлик вважає, що адміністративно-правове регулювання – це особливий вид правового регулювання, специфічність якого визначається об'єктом впливу, тобто відносинами, що регулюються адміністративним правом, зумовлені особливостями його норм. Як відзначає дослідник, на відміну від інших галузей права, особливістю адміністративного права є те, що воно часто регулює порядок застосування норм інших галузей права, зокрема конституційного права [3, с. 92].

В свою чергу Н.В. Дараганова, пропонує під правовим регулюванням, в тому числі і під адміністративно-правовим, розуміти сукупність прийомів та способів правового впливу держави на суспільні відносини з метою їх упорядкування в інтересах людини, суспільства та держави [4, с. 99].

Таким чином, як відзначає Ю.Ю. Пайда, адміністративно-правове регулювання є дуже складним, комплексним та багатограним явищем і водночас процес. При цьому, науковець зауважує, що основним інструментом державного регулювання виступають правові норми. Природа адміністративно-правового регулювання базується на державно-владній сутності норм адміністративного права, серед яких переважають імперативні правові норми [5, с. 148].

Проведений аналіз засвідчує, що призначення та прояв адміністративно-правового регулювання полягає у забезпеченні стабільності функціонування суб'єктів, у спонуканні суб'єктів права діяти самостійно та здійснювати свої права та виконувати свої обов'язки в рамках встановлених режимів та процедур.

Адміністративно-правове регулювання слід розглядати як ефективний правовий спосіб упорядкування, стимулювання, контролю, забезпечення стійкості розвитку процесів, суб'єктів як засіб порівняння та забезпечення необхідного співвідношення інтересів у роботі приватних суб'єктів, суспільства та держави.

Адміністративно-правове регулювання у сфері митної справи – це впорядкування за допомогою правових норм суспільних відносин, які складаються у процесі організації та діяльності органів влади із забезпечення дотримання заходів митно-тарифного регулювання, а також заборон та обмежень під час переміщення товарів через митний кордон.

Отже, на нашу думку, адміністративно-правове регулювання протидії митній злочинності – це сукупність правових норм, що регулюють діяльність уповноважених державних органів і їх посадових осіб щодо запобігання митній злочинності відповідно до законодавства.

З метою повного розуміння можливих адміністративно-правових засад протидії митним правопорушенням, вважаємо за доцільне розглянути зарубіжний досвід.

Кожна країна в силу певних особливостей свого географічного розташування, рівня економічного розвитку, геополітичного становища, ідеологічної та культурної компоненти, ментальності народу тощо створює свій механізм запобігання та протидії митним правопорушенням.

Митні злочини, як зазначає Є.В. Додін, становлять особливу та специфічну групу злочинів, а відтак держава відносно них вимушена знайти також специфічні, адекватні цим злочинам заходи (засоби, методи) протидії [6, с. 364].

Проблеми запобігання, виявлення та протидії митних правопорушень, у зв'язку із прискоренням євроінтеграційних процесів, набувають особливої актуальності [7, с. 76].

Адже, як зауважує В.В. Хомутянський, територіальне розміщення України, де перетинаються торговельні шляхи з півночі на південь, зі сходу на захід, робить її привабливою не лише для закордонних партнерів, але й для так званих прибічників незаконного бізнесу. Порушення митних правил негативно впливає на економічні інтереси нашої держави та, загалом, на рівень життя населення [8, с. 74].

З метою підвищення ефективності діяльності митних органів Є. Гвардзінська наголошує на важливості оновлення засобів митного контролю. Завдяки сучасним технічним засобам і методам митного контролю можна зменшити обсяги порушень митних правил, у тому числі контрабанди [9, с. 17].

Наприклад, як зазначає В.І. Дмитрів, митний контроль у Франції по відношенню до суб'єктів зовнішньої торгівлі здійснюється по двох напрямках: формальному та фундаментальному. Представниками митних органів Франції в момент перетину митного кордону фундаментально пере-

віряється близько 5 % імпорту та 1 % експорту вантажів. Інші 95 % підлягають контролю після оформлення митних документів на протязі 1-3 років [10].

В.В. Ченцов з цього приводу відзначає, що серед митниць ЄС французька митниця вважається однією з найжорсткіших. Виконання функцій, спрямованих на захист як економічних, так і інших життєвоважливих функцій держави, ставить митну систему Франції в один ряд з такими правоохоронними структурами, як прокуратура та поліція [11, с. 335].

Також, у даній сфері не менш вагомим видається і досвід Німеччини. Як відзначає І. Петрова, у справі організації дана країна є однією з найкращих у Європі щодо питань системи митного регулювання і контролю, яка включає три рівні: 1) найвищий федеральний орган – Федеральне міністерство фінансів, що координує діяльність Федерального митного управління; 2) вищі федеральні органи: Генеральна митна дирекція, яка координує діяльність і здійснює оперативне управління митними органами Німеччини; 3) органи місцевого рівня: головні митні управління, митні пости та оперативно-розшукові митні управління. На митні органи Німеччини, з метою забезпечення митної безпеки, федеральне законодавство покладає досить широкі повноваження. До сфери повноважень митних органів, окрім стягування митних платежів і контролю за переміщенням товарів через кордон, зараховано як боротьбу з контрабандою наркотичних, тютюнових і лікєро-горілчанних виробів, зброї та боєприпасів, так і запобігання фінансуванню й припинення фінансування тероризму [12, с. 123].

Аналіз досвіду Німеччини у сфері запобігання та протидії злочинності митними органами, як зауважує Р.А. Черкаський, надає змогу виокремити окремі позитивні моменти, які доцільно врахувати українському законодавцю, а саме: доцільно посилити адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення митного законодавства; високий рівень взаємодії та обміну інформації між митницею Німеччини між країнами ЄС в рамках протидії митній злочинності; високий рівень матеріально-технічного та фінансового забезпечення митних органів, що дає можливість більш оперативно реагувати на існуючі виклики [13, с. 347].

Боротьба з митними правопорушеннями в Румунії, як відзначає О.В. Комаров, є багаторівневою і системною, відповідає високим стандартам Європейського Союзу (належне правове регулювання, вдосконалені механізми та форми співробітництва у даній сфері, високий рівень взаємодії тощо) [14, с. 174]. Аналіз діяльності митних органів Румунії здійснюється за допомогою різних установ, в тому числі у сфері запобігання та боротьби з митними правопорушеннями.

Також, як відзначає науковець, успішно працює моніторинг Митної служби Румунії (DGV), що служить підґрунтям для удосконалення законодавства. Позитивним для проведення прогнозування та виявлення певних тенденцій у скоєнні правопорушень, видається і використання даних Румунського національного інституту статистики. Тобто, митні органи за допомогою аналізу статистичних даних мають змогу виділяти стратегічні напрями роботи, планувати та вправно здійснювати роботу щодо профілактики та запобігання митним правопорушенням [14, с. 174].

У Польщі структурно Митна служба, як зазначають В.О. Хома та В.П. Жданова, представляє собою класичну систему із лінійним підпорядкуванням. В даному значенні управлінська модель Митної служби, а отже, і системи запобігання та протидії незаконному переміщенню товарів через митний кордон відповідає характеристиці максимально простого та гармонізованого функціонування [15, с. 79].

На особливу увагу також, як відзначає М.В. Демчук, заслуговує досвід Агентства прикордонного контролю Великобританії (UK Border Agency) з виявлення, попередження митних правопорушень та розроблення напрямів модернізації служби. Одним із показників успіху в боротьбі з митними правопорушеннями є наявність інституту проведення незалежних перевірок, що гарантує дієвість подальших модернізацій служби. Результати перевірок викладаються у вигляді звітів із зазначенням висновків у вигляді рекомендацій щодо подальших дій [16, с. 163].

У своєму бізнес-плані агентство запровадило нові показники операційної ефективності, які зосереджені на тому, як розвідувальні дані додають цінності та сприяють досягненню стратегічних цілей агентства. Ці заходи включають: стати кращою поінформованою організацією; обслуговування клієнтів; покращений рівень влучень [17, с. 4-5].

Таким чином, у Великобританії розвідувальні дані є важливими засобами попередження і виявлення митних правопорушень. Головним елементом схеми в напрямі боротьби з митними правопорушеннями є можливість застосування превентивних заходів щодо зриву планів осіб чи груп щодо реалізації незаконних дій.

Значний науковий та практичний інтерес становлять митна практика і особливості її правового регулювання у Сполучених Штатах Америки. Накопичено значний досвід діяльності Митної служби США з часу її існування, у тому числі у сфері протидії порушенням митного законодавства.

Основним завданням Митної служби США, як зазначає у своїй роботі С.В. Капітанець, є митний захист кордонів США та створення надійних умов щодо дотримання законів під час ввезення това-

рів до країни і вивезення. Через це Митну службу США можна назвати основним відомством, яке здійснює розслідування порушень митного законодавства [18, с. 56].

Під час розслідування порушень митного законодавства співробітниками Митної служби США використовуються різні методи, що застосовуються правоохоронними органами. З-поміж них прийнято виділяти наступні: використання відомостей, отриманих від інформаторів, таємних операцій, контрольованих поставок, спостереження; перехоплення телефонних повідомлень, використання собак-шукачів, а також проведення випадкових або спеціальних оглядів та опитувань; повідомлення окремих громадян; отримання ордерів на обшук, використання пристроїв для розпізнавання почерку або пристроїв, які використовуються для затримання з наступним спостереженням [19, с. 115].

У межах своїх повноважень працівники митниці мають право зупиняти машини та входити на кораблі та літаки без ордеру на обшук для митного огляду та прикордонного контролю.

Варто відзначити, що провідними моделями митної діяльності у світі крім американської, вважають сингапурську та шведську, що працюють за принципом «єдиного вікна». Так, всі взаємодії учасників зовнішньоекономічної діяльності у Сингапурі проходять через уповноважений державний орган і в подальшому інформація спрямовується в митні органи, ветеринарну та санітарну служби, податкову та банківську системи держави. Аналогічним чином організована і система «єдиного вікна» у Швеції, де усі відомості від учасників зовнішніх відносин консолідуються через митний орган, а потім, якщо виникає така потреба, направляються в інші державні органи, служби ветеринарного і фітосанітарного контролю, податкову та банківську системи держави. Тобто, дані країни, що створюють сприятливі умови для учасників зовнішньоекономічної діяльності, тим самим суттєво зменшують чисельність виникнення в них причин для вчинення митних правопорушень, що, в свою чергу, призводить до збільшення бюджетних надходжень, покращення роботи усіх секторів економіки [14, с. 174].

Таким чином, досвід розвинутих зарубіжних країн із стабільною економікою свідчить про надзвичайну важливість всебічного аналізу статистичних даних митних правопорушень. Це дає можливість для виявлення тенденцій, динаміки, визначення детермінант протиправних дій у сфері митної справи, що, в деякій мірі, надає змогу органам законодавчої влади удосконалити нормативно-правову базу у цій сфері.

Вагоме місце у запобіганні порушенням митного законодавства займає такий компонент митного контролю, як ризик-менеджмент, який надає змогу максимально враховувати попередні порушення митного законодавства, а також особливості зовнішньої торгівлі.

Митний ризик-менеджмент в Україні є явищем, що перебуває у процесі становлення. Важливо, що йому спочатку було надано системний характер, який є необхідною умовою досягнення високого рівня ефективності управління. Вирішення кола проблем, що супроводжують застосування системи митного ризик-менеджменту, можливе за допомогою її вдосконалення у технологічному, організаційному, інформаційному, кадровому та інших напрямках. Лише комплексний характер цього процесу дозволить підняти функціонування митного менеджменту на якісно новий рівень, суттєво підвищити його ефективність як важливого інструменту митного регулювання, що застосовується державою, у тому числі для підтримки повноцінного конкурентного середовища зовнішньоекономічної діяльності.

На думку І. Кафандо, в процесі митного контролю митні органи повинні ширше застосовувати технології штучного інтелекту, які мають автоматизувати та пришвидшити налагоджувати процеси митного оформлення та виявлення контрабанди [20, с. 147].

Нині автоматизація процесів митного контролю виходить на якісно новий рівень. Штучний інтелект, що відноситься до сучасних передових технологій і котрий має такі способи реалізації, як нейронні мережі, системи автоматичної класифікації, експертні системи, генетичні алгоритми тощо, надасть можливість здійснювати певні митні операції в автоматичному режимі.

Наразі, як зауважують окремі дослідники, Україною вже зроблено безліч заходів щодо протидії митній злочинності та наближення до європейських стандартів. Однак, на думку науковців, залишилось декілька важливих питань, які потребують свого нагального вирішення, зокрема корупція на митниці. Запропоновані в дослідженні адміністративно-правові заходи зможуть цьому сприяти як превентивні, а саме: покращення технологічних схем, удосконалення митного законодавства та електронного декларування, спрощення процедур митного контролю [21, с. 158-159].

Для вдосконалення системи запобігання та протидії незаконному переміщенню товарів і транспортних засобів через митний кордон, на думку С.В. Капітанець, необхідно використати комплексний підхід до розроблення заходів, які б підвищили результативність боротьби з митними правопорушеннями [18, с. 58].

Доведено обґрунтованість стратегічних рішень держави щодо надання повноважень митним органам щодо проведення оперативно-розшукових дій. Враховуючи зарубіжний досвід, це має

дозволити митним органам більш оперативно виявляти порушення митних правил, у тому числі факти контрабанди. З огляду на це, як зазначають науковці, увага буде приділена питанням адміністрування митних платежів та подальшій імплементації законодавства ЄС в українське правове поле, що відбуватиметься відповідно до виконання завдань Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і має прискорити вступ України до ЄС [22, с. 28].

Висновки. Отже, використання кращого зарубіжного досвіду щодо адміністративно-правового регулювання митної злочинності в Україні може бути досить корисним. Кожна держава у власний спосіб і залежно від історичних, культурних, географічних особливостей, економічних передумов вибудовує свій шлях вирішення даної проблеми.

Цілком очевидно, митні злочини несуть небезпеку і для світової спільноти, оскільки руйнують економічні та соціальні підвалини. Здійснювати протидію цим злочинам дуже важливо, правоохоронні органи та держава повинні докладати максимум зусиль для боротьби з ними. Необхідно розвивати та вдосконалювати законодавство в даній сфері, оптимізувати роботу митних органів, впроваджувати нові технології з метою виявлення та протидії порушень митного законодавства, розробляти стратегії для найбільш ефективного розслідування даної категорії справ, зміцнити кадровий потенціал, покращити професійні навички співробітників, посилити контроль над корупційними факторами, що у сукупності надасть змогу найактивніше боротися з цим видом злочинів, збільшуючи при цьому добробут країни та покращення клімату зовнішньоекономічного співробітництва між державами.

На основі врахування зарубіжного досвіду з метою вдосконалення адміністративно-правового регулювання попередження та протидії митних злочинів, вважаємо за доцільне передбачення наступних заходів:

1. Розробити комплексний план профілактики митної злочинності, в якому перерахувати цільові пріоритети та основні напрямки цієї діяльності, визначити компетенцію окремих суб'єктів профілактики, запропонувати конкретні профілактичні заходи, посортувати їх за ресурсами, виконавцями та термінами здійснення тощо. Профілактика митних правопорушень – один із ефективних напрямів протидії митній злочинності. Усі загально-профілактичні заходи стосовно сфери боротьби із митними злочинами, покликані сприяти виявленню та усуненню причин останніх, а також умов, що сприяють їх скоєнню. У якості основних завдань профілактики правопорушень в системі митних органів можна виділити наступні: усунення причин та умов здійснення протиправних дій; виключення правового нігілізму та підвищення рівня правової культури як фізичних осіб, так і юридичних осіб, а також співробітників митних органів; мінімізація шкоди та втрат від правопорушень.

2. Створення сприятливого середовища у розвитку зовнішньоекономічної діяльності. Інструментами для організації такої співпраці повинно стати гнучке та ліберальне законодавство, застосування ефективних інноваційних технологій митного оформлення та контролю, надання високоякісних митних послуг.

3. Ще одним важливим, проте недостатньо дослідженим напрямком протидії митної злочинності є кримінологічне прогнозування, що полягає у передбаченні майбутнього стану злочинності та пов'язаних з нею явищ і факторів (криміногенної ситуації), а також виявлення основних тенденцій їх розвитку. Оцінити ефективність даного напрямку діяльності навіть на підставі врахування аналізу інформації, розміщеної на офіційних сайтах митних та інших державних органів, досить складно, оскільки в основному така інформація містить відомості про виявлені та припинені правопорушення. Виявлення закономірностей, що впливають на кількісні та якісні показники злочинності, дозволить науково обґрунтувати та оперативно впровадити у практику систему заходів щодо протидії їй.

4. Розширити інформаційну взаємодію всіх правоохоронних структур, які здійснюють протидію митним, податковим та валютним правопорушенням та злочинам та забезпечити митні органи сучасними технічними засобами митного контролю.

5. Розширити міжнародне співробітництво, яке б сприяло обміну оперативно значущою інформацією, проведення спільних операцій із представниками митних органів іноземних держав. Міжнародне співробітництво передбачає розвиток правових, технічних та адміністративних засад для спрощення митних процедур. Розширення кола торгових партнерів, пошук нових ринків збуту товарів та послуг обумовлюють необхідність розвитку двосторонніх відносин та активізації державної участі в міжнародних та регіональних об'єднаннях і організаціях, що зумовлює необхідність якісного покращення та інтенсифікації співробітництва в галузі митної справи, підвищення ефективності діяльності представників митних органів України за кордоном.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Теремецький В.І. Поняття адміністративно-правового регулювання у сфері оподаткування. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2012. № 1 (35). С. 50–54.

2. Ярошевська Р. Містобудівна діяльність, як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 201–204.
3. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини і громадянина. За ред.: І.О. Ієрусалімова, І.О. Ієрусалімової, П.М. Павлика, Ж.В. Удовенко. К.: Знання. 2007. 223 с.
4. Дараганова Н.В. Поняття «адміністративно-правове регулювання охорони праці в Україні». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «ПРАВО»*. 2015. Випуск 35. Частина II. Том 2. С. 98–101.
5. Пайда Ю.Ю. Публічна адміністрація як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 3 (72). С. 145–154.
6. Додін Є.В. Митна злочинність: поняття та структура. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. № 3. С. 361–375. URL: <http://www.apdp.in.ua/v57/55.pdf>.
7. Додін Є.В. Організація боротьби з митними правопорушеннями та контрабандою. 2 видання. Виправлене та доповнене. Львів: Сполох. 2010. 368 с.
8. Хомутянський В.В. Сучасні проблеми юридичної кваліфікації порушень митних правил. *Право і суспільство*. 2019. № 6. Ч. 2. С. 73–79. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/6_2019/part_2/14.pdf.
9. Gwardzińska E. Sustainable development in European Union (EU) customs law. *World Customs Journal*. 2021. 15(1). Pp. 15–24.
10. Дмитрів В.І. Вектори протидії митній злочинності в Україні й світі. *Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка»*. 2018. № 1. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2018/63.pdf.
11. Ченцов В.В. Митна служба в системі державного управління в зарубіжних країнах: компаративний аналіз. *Університетські наукові записки*. 2009. № 1(29). С. 333–339.
12. Петрова І. Митна служба Німеччини в інтегрованій системі митних служб Європейського Союзу. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 1. С. 121–126. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/1/23.pdf>.
13. Черкаський Р.А. Досвід Німеччини у сфері запобігання та протидії злочинності митними органами. *Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє: тези доп. учасників II Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 10 груд. 2021 р.)*. 346–348. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20211210/article/view/cherkasskyi.
14. Комаров О.В. Світова та європейська практика з реалізації механізмів управління кордонами та адміністрування ризиків у митній галузі в контексті гарантування державної безпеки. *Вісник АСМУ. Серія «Державне управління»*. 2013. № 2(9). С. 170–178.
15. Хома В.О., Жданова В.П. Міжнародний досвід управлінської моделі запобігання та протидії незаконному переміщенню товарів через митний кордон. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2022. № 3 (34). С. 78–83.
16. Демчук М.В. Митні правопорушення: запобігання та протидія в контексті зарубіжного досвіду. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. № 4. Том 30 (69). С. 160–165.
17. The Uk Border Agency Response to the Independent Chief Inspector's Report on How the Uk Border Agency Receives and Uses Intelligence. Pp. 1–7. URL: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a747a01ed915d0e8e398807/ukba-intelligence.pdf>.
18. Капітанець С.В. Запобігання та протидія митним правопорушенням: аналіз закордонного досвіду. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2017. Вип. 26(1). С. 55–58.
19. Хома В.О., Жданова В.П. Зарубіжний досвід оперативно-розшукової діяльності митних органів на прикладі Сполучених Штатів Америки. *Правові горизонти*. 2020. Випуск 23 (36). С. 112–116.
20. Kafando I. How can customs better leverage emerging AI technologies for more sustainable and smarter operations? *World Customs Journal*. 2020. 14(2). Pp. 143–156.
21. Кобзева Т.А., Стеблянка А.В., Сагайдак В.О. Шляхи удосконалення адміністративно-правових заходів протидії митній злочинності в Україні на основі зарубіжного досвіду. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2023. Випуск 2 (102). С. 151–162.
22. Naidenko, O., Hunko, K., & Moskalenko, N. Causes of occurrence and ways of combating violations of customs rules. *Development Management*. 2024. 23(3). Pp. 20–31. DOI: 10.57111/devt/3.2024.20.

УДК: 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.82>

ПІДПРИЄМНИЦТВО У КОНТЕКСТІ ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН І СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Музика-Стефанчук О.А.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
ORCID: 0000-0001-7986-7149

Губерська Н.Л.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
ORCID: 0009-0009-2440-8514

Савенкова В.Г.,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
ORCID: 0000-0003-1472-5443

Музика-Стефанчук О.А., Губерська Н.Л., Савенкова В.Г. Підприємництво у контексті податкових правовідносин і судової практики.

Стаття присвячена огляду питань, пов'язаних із підприємництвом. Аналізуються положення ПК України, ГК України, Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період». Особлива увага приділяється аналізу судової практики.

Окрема увага приділяється практичним питанням обов'язкової та необов'язкової реєстрації платника податків підприємцем. Досліджується проблема визначення критерію систематичності підприємницької діяльності.

Розмежовується правовий статус фізичної особи як «фізична особа-підприємець» та «фізична особа». Таке розмежування здійснюється, виходячи з критеріїв розмежування між справами цивільного та господарського судочинства, з урахуванням суб'єктного складу правовідносин, але не з питань оподаткування «фізичної особи» та «фізичної особи-підприємця».

Вирішення питання про юрисдикційність спору за участю ФОП залежить від того, виступає чи не виступає фізична особа як сторона у спірних правовідносинах суб'єктом господарювання, та чи є ці правовідносини господарськими. Здійснення особою підприємницької діяльності без дотримання обов'язкової умови реалізації права на підприємницьку діяльність, тобто без державної реєстрації в установленому порядку як ФОП, є підставою для притягнення такої особи до відповідальності, встановленої чинним законодавством за ст. 164 КУпАП.

Доведено, що судова практика в Україні складається не на користь тих платників податків, які нехтують своїм правовим статусом суб'єкта підприємництва, які, здійснюючи систематичну підприємницьку діяльність без належної реєстрації, фактично ухиляються від оподаткування. Уникаючи державної реєстрації підприємництва і маючи при цьому намір займатися діяльністю з побудови та продажу нерухомості, особа у такий спосіб штучно створює умови для непоширення на неї вимог ст. 177 ПК України щодо порядку оподаткування доходів від господарської діяльності фізичних осіб-підприємців. Такі дії вчиняються цілеспрямовано і при цьому єдина мета цих діянь – очевидне небажання сплачувати податок з доходів фізичних осіб за підвищеною ставкою, а також ПДВ.

Ключові слова: фізична особа, підприємництво, підприємницька діяльність, податкові правовідносини, оподаткування, податкове законодавство, платник податків, доходи, систематичність, ФОП, порушення, штраф, відповідальність.

Muzyka-Stefanchuk O.A., Huberska N.L., Savenkova V.G. Entrepreneurship in the context of tax legal relations and judicial practice.

The article is devoted to a review of issues related to entrepreneurship. The provisions of the Tax Code of Ukraine, the Commercial Code of Ukraine, the Law of Ukraine «On Peculiarities of Regulation of Business Activities of Certain Types of Legal Entities and Their Associations in the Transition Period» are analyzed. Special attention is paid to the analysis of judicial practice.

Special attention is paid to practical issues of mandatory and optional registration of a taxpayer as an entrepreneur. The problem of determining the criterion of systematicity of entrepreneurial activity is studied.

The legal status of an individual is distinguished as «individual entrepreneur» and «individual person». Such a distinction is made based on the criteria for distinguishing between civil and commercial litigation, taking into account the subject composition of legal relations, but not on issues of taxation of «individuals» and «individual entrepreneurs».

The resolution of the issue of jurisdiction of a dispute involving an individual entrepreneur depends on whether or not the individual entrepreneur acts as a party to the disputed legal relations as a business entity, and whether these legal relations are economic. The implementation of entrepreneurial activity by an individual without complying with the mandatory condition for exercising the right to entrepreneurial activity, that is, without state registration in the established manner as an individual entrepreneur, is a basis for holding such a person liable, established by current legislation under Article 164 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

It has been proven that the judicial practice in Ukraine is not in favor of those taxpayers who neglect their legal status as a business entity, who, by carrying out systematic business activities without proper registration, actually evade taxation. By avoiding state registration of entrepreneurship and intending to engage in the construction and sale of real estate, a person thus artificially creates conditions for the non-application to him of the requirements of Article 177 of the Tax Code of Ukraine regarding the procedure for taxation of income from economic activities of individual entrepreneurs. Such actions are committed purposefully and the sole purpose of these actions is an obvious reluctance to pay personal income tax at an increased rate, as well as VAT.

Key words: individual, entrepreneurship, entrepreneurial activity, tax relations, taxation, tax legislation, tax payer, income, systematicity, individual entrepreneur, violation, fine, liability.

Постановка проблеми. Для цілей оподаткування має значення, якою діяльністю займається платник податків (господарською, підприємницькою, комерційною тощо). Тут варто також звернутися до положень ще чинного ГК України, зокрема, до ст. 3 і ст. 42, де містяться визначення понять «господарська діяльність», «підприємництво» (до речі визначення саме цього поняття наводиться одразу у двох статтях – у ст. 3 і ст. 42), «некомерційна господарська діяльність», «господарче забезпечення діяльності негосподарюючих суб'єктів».

Необхідно акцентувати увагу, що не є предметом регулювання ГК України, зокрема, фінансові відносини за участі суб'єктів господарювання, що виникають у процесі формування та контролю виконання бюджетів усіх рівнів; відносини за участю суб'єктів господарювання, що виникають у процесі виконання вимог законодавства, яке регулює відносини у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення (ст. 4 ГК України). З огляду на це, маємо звернутися до норм податкового законодавства у частині тлумачення названих вище понять, що визначаються у ГК України.

У контексті фінансового законодавства термін «господарська діяльність» трактується більш деталізовано. Зокрема, відповідно до підпункту 14.1.36 п. 14.1 ст. 14 ПК України **господарська діяльність** – це діяльність особи, що пов'язана з виробництвом (виготовленням) та/або реалізацією товарів, виконанням робіт, наданням послуг, спрямована на отримання доходу і проводиться такою особою самостійно та/або через свої відокремлені підрозділи, а також через будь-яку іншу особу, що діє на користь першої особи, зокрема за договорами комісії, доручення та агентськими договорами. У продовження цієї норми також варто звернутися до ст. 11 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 р., де є визначення поняття «**господарська операція**» – це дія або подія, яка викликає зміни в структурі активів та зобов'язань, власному капіталі підприємства. Аналізуючи ці положення, Верховний Суд дійшов до такого висновку: «правові наслідки у вигляді виникнення у покупця права на формування відповідних сум податкових вигод (витрат та податкового кредиту) виникають за таких обставин та підстав, зокрема: фактичного (реального) здійснення оподатковуваних операцій та їх документального підтвердження сукупністю юридично значущих (дійсних) первинних та інших документів, які зазвичай

супроводжують операції певного виду; наявності у сторін спеціальної податкової правосуб'єктності та належно складеної податкової накладної; ділової мети, розумних економічних причин для здійснення операції й подальшого використання придбаного товару (робіт, послуг) у межах господарської діяльності платника. Наслідки для податкового обліку створює лише фактичний рух активів, що є обов'язковою умовою для формування податкових вигод. Недоведеність вказаних умов позбавляє первинні документи юридичної значущості для цілей формування податкових вигод, а покупця – права на їх формування та відображення у бухгалтерському та податковому обліку» [1]. Тобто, у межах господарської діяльності мають здійснюватися господарські операції.

Інколи термін «підприємництво» і «господарська діяльність» підміняються поняттям «підприємницька діяльність». У чинному ГК України підприємництво визначається крізь призму господарської діяльності; у прийнятому у 2025 р. Законі України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» це питання вирішується таким чином, що підприємництво здійснюється на основі, зокрема, вільного вибору видів підприємницької діяльності. У ПК України зустрічаються обидва види діяльності «господарська діяльність» і «підприємницька діяльність».

Мета статті полягає у висвітленні практичних питань, пов'язаних із підприємництвом і підприємницькою діяльністю у контексті податкових правовідносин і судової практики.

Ступінь наукової розробки дослідження. Коли ведемо мову про податкові правовідносини, їхніх суб'єктів тощо, то слід згадати вчених і практиків, які досліджують у цьому контексті ті чи інші моменти, зокрема, М. Кучерявенка, Д. Кобильника, Р. Ханову, Л. Касьяненко, Н. Якимчук, Р. Гаврилюк, В. Хохуляка, Є. Смичка. Деякі аспекти податкових правовідносин у контексті податкового планування та оптимізації оподаткування ми виклали у відповідному підручнику [2]. Проблемність податкових правовідносин на практиці породжує чимало судових спорів, судова практика відносно регулярно загачується новими постановами Верховного Суду. Все це, у сукупності з іншими обставинами обумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Наразі ми не зупиняємося на сутності понять, а розглянемо судову практику, пов'язану із цими видами діяльності. Так, цікавою та певною мірою суперечливою є практика Верховного Суду щодо обов'язкової чи необов'язкової реєстрації платника податків підприємцем, якщо він займається підприємницькою діяльністю, яка є власне підприємництвом. Так, у постанові від 28.05.2021 р. у справі № 120/1565/19-а Верховний Суд висловив правову позицію, відповідно до якої, з урахуванням положень ст. 19 Конституції України, право платника податків зареєструватися підприємцем не може бути обов'язком; платник податку – фізична особа не повинен сплачувати податки в розмірі, встановленому для ФОП. Фізичні особи можуть вважатись суб'єктами господарювання лише за умови здійснення ними господарської діяльності і реєстрації їх як підприємців (враховуючи положення ст. ст. 42 і 55 ГК України). І лише зареєстровані підприємці зобов'язані сплачувати податки, передбачені для підприємців, оскільки саме з моменту реєстрації особа набуває відповідний правовий статус. Чинним законодавством України не передбачено надання фізичній особі статусу ФОП в обхід установленної процедури, зокрема й примусово, за рішенням будь-якого суб'єкта владних повноважень.

У постанові КАС Верховного Суду від 06.10.2020 р. у справі № 826/14391/16 [3] зазначено, що підприємницькою діяльністю можна вважати сукупність постійно або систематично здійснюваних дій щодо виробництва матеріальних і нематеріальних благ, реалізації товарів, виконання робіт або надання послуг з метою отримання прибутку. Аналізуючи ознаки, притаманні підприємницькій діяльності, з урахуванням положень ст. ст. 42 і 55 ГК України, Верховний Суд констатував, що підприємницька діяльність передбачає систематичне прийняття особою самостійних рішень щодо здійснення операцій, спрямованих на отримання прибутку, що супроводжується прийняттям взятих на себе ризиків, пов'язаних з такою діяльністю. Верховний Суд послався на роз'яснення в пункті 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності» від 25.04.2003 р. № 3 [4], згідно з якими під здійсненням особою, не зареєстрованою як суб'єкт підприємництва, будь-якого виду підприємницької діяльності з переліку тих, що підлягають ліцензуванню, слід розуміти діяльність фізичної особи, пов'язану із виробництвом чи реалізацією продукції, виконанням робіт, наданням послуг з метою отримання прибутку, яка містить ознаки підприємницької, тобто провадиться зазначеною особою безпосередньо самостійно, систематично (не менше ніж тричі протягом одного календарного року) і на власний ризик. З урахуванням зазначеного, колегія суддів дійшла висновку, що комплекс послідовних цілеспрямованих дій фізичної особи з продажу нерухомого майна є систематичною діяльністю, мета якої полягає саме в отриманні прибутку, оскільки зазначені дії з продажу не можна кваліфікувати як такі, що мали за мету задоволення власних (особистих) потреб фізичної особи, а отже, вказане є свідченням того, що відповідна діяльність для цілей

оподаткування має кваліфікуватися як підприємницька. При цьому, сам лише факт підписання відповідних договорів купівлі-продажу нерухомого майна без зазначення статусу фізичної особи, як підприємця, не є свідченням відсутності зв'язку таких операцій із підприємницькою діяльністю. Звісно, слід враховувати, що від 2003 р. законодавства України зазнала значних змін і власне така ознака підприємництва, як «систематичність», також певним чином трансформувалася. З огляду це, розглядувана постанова від 25.04.2003 р. № 3 місцями втратила свою актуальність.

Висновки, викладені у постанові Великої Палати Верховного Суду, зокрема, у постанові від 25.02.2020 р. у справі № 916/385/19, стали також підставою для прийняття Верховним Судом постанови від 28.05.2021 р. у справі № 120/1565/19-а, у якій зазначено, що фізична особа, яка бажає реалізувати своє конституційне право на підприємницьку діяльність, після проходження відповідних реєстраційних та інших передбачених законодавством процедур, за жодних умов не втрачає і не змінює свого статусу фізичної особи, якого вона набула з моменту народження, а лише набуває до нього нової ознаки – підприємця, при цьому, правовий статус ФОП сам собою не впливає на будь-які правомочності фізичної особи, зумовлені її цивільною право- і дієздатністю, та не обмежує їх, оскільки визначено, що критеріями розмежування між справами цивільного та господарського судочинства є одночасно суб'єктний склад учасників процесу та характер спірних правовідносин.

Крім того, у вказаному рішенні Велика Палата Верховного Суду зазначила, що набуття статусу ФОП не означає, що усі подальші правовідносини за участю цієї особи мають ознаки господарських, а спори з її участю належать до господарських, адже фізична особа продовжує діяти як учасник цивільних відносин, зокрема, укладаючи правочини для забезпечення власних потреб, придбаваючи нерухоме та рухоме майно. Отже, вирішення питання про юрисдикційність спору за участю ФОП залежить від того, виступає чи не виступає фізична особа як сторона у спірних правовідносинах суб'єктом господарювання, та чи є ці правовідносини господарськими.

Тобто у вказаній справі аналіз розмежування правового статусу «фізична особа-підприємець» та «фізична особа» здійснювався, виходячи з критеріїв розмежування між справами цивільного та господарського судочинства, з урахуванням одного з основних – суб'єктного складу, а не питань оподаткування «фізичної особи» та «фізичної особи-підприємця».

Фізична особа здійснює своє право на підприємницьку діяльність за умови її державної реєстрації в порядку, встановленому законом (ч. 2 ст. 50 ЦК України).

Здійснення особою підприємницької діяльності без дотримання обов'язкової умови реалізації права на підприємницьку діяльність, тобто без державної реєстрації в установленому порядку як ФОП, є підставою для притягнення такої особи до відповідальності, встановленої чинним законодавством за ст. 164 КУпАП: за провадження господарської діяльності без державної реєстрації як суб'єкта господарювання, у вигляді штрафу з конфіскацією виготовленої продукції, знарядь виробництва, сировини і грошей, одержаних унаслідок вчинення цього адміністративного правопорушення, чи без такої.

Ухвалою Верховного Суду від 23.04.2019 р. відкрито касаційне провадження за касаційною скаргою ОСОБА_1 на рішення Київського окружного адміністративного суду від 10.01.2019 р. та постанову Шостого апеляційного адміністративного суду від 27.03.2019 р. у справі № 810/3116/18. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду ухвалою від 30.11.2021 р. справу № 810/3116/18 передав на розгляд судової палати з розгляду справ щодо податків, зборів та інших обов'язкових платежів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду на підставі ст. ст. 346, 347 КАС України, оскільки встановив наявність неоднакового застосування норм права у подібних правовідносинах.

Справа полягала у з'ясуванні питання оподаткування операції з постачання житла (об'єктів житлового фонду).

ОСОБА_1 (позивач) звернувся до суду з позовом до Головного управління Державної податкової служби у Київській області (відповідач) про визнання протиправними та скасування податкових повідомлень-рішень від 04.10.2016 р. № 0058103113, № 0059103113, № 0060103113 та № 0061103113.

Позивач обґрунтовував позовні вимоги доводами, що, оскільки він не є ФОП, то його податкові зобов'язання з податку на доходи фізичних осіб внаслідок отримання доходу від продажу об'єктів нерухомого майна (квартир) 17 396 173,00 грн повинні визначатися за ставкою, установленною підпунктом 168.2.1 п. 168.2 ст. 168, а не п. 177.1 ст. 177 ПК України. Оскільки він сплатив податок з отриманого доходу під час нотаріального посвідчення договорів купівлі-продажу житла у повному обсязі, а саме в розмірі 2 352 395,50 грн, відповідач безпідставно нарахував йому суму податкових зобов'язань із зазначеного податку, застосувавши ставку 15% (на той час базова ставка податку з доходів фізичних осіб становила 15%). Так само, за твердженням позивача, у контролюючого ор-

гану не було правових підстав для нарахування йому суми податкових зобов'язань з ПДВ з вартості проданих квартир, оскільки він, не будучи суб'єктом підприємницької діяльності, не зобов'язаний реєструватися платником цього податку та сплачувати його. Позивач зазначав, що квартири, які він продав третім особам, були побудовані у рамках договору про спільну діяльність з ТОВ «БГМ ЛТД». При цьому за умовами зазначеного договору обов'язок ведення бухгалтерського і податкового обліку спільної діяльності було покладено на ТОВ «БГМ ЛТД». Тобто, на думку позивача, будь-які податкові зобов'язання, що виникли у зв'язку з відчуженням об'єктів нерухомого майна, що були створені у рамках спільної діяльності, є зобов'язаннями ТОВ «БГМ ЛТД».

Податкові органи вважали, що здійснювана позивачем діяльність має ознаки, притаманні господарській діяльності, з огляду на її систематичний характер впродовж 2013–2015 років. Ці обставини дали суду підстави для кваліфікації отриманого позивачем доходу як доходу від здійснення господарської (підприємницької) діяльності, а відтак і для застосування до отриманого доходу правил оподаткування, встановлених ст. 177 ПК України. Однак суди не звернули увагу, що для застосування таких правил необхідна ще така умова, як отримання доходу ФОП, що, як зазначено вище, презюмує реєстрацію особи підприємцем відповідно до Закону № 755-IV.

Позивач у 2013–2015 роках не був зареєстрований як ФОП. Застосування до отриманого ним доходу правил оподаткування, визначених ст. 177 ПК України, означало б довільне розширене тлумачення норм цієї статті, що суперечить імперативному методу правового регулювання, характерного для фінансового права.

Такий самий висновок щодо застосування норм п. 167.1 ст. 167, пунктів 170.1, 170.2 ст. 170, п. 177.1 ст. 177 ПК України у подібних правовідносинах Верховний Суд зробив у постанові від 28.05.2021 р. у справі № 120/1565/19-а, підстав для відступу від якого судова палата не знаходить.

Судами першої та апеляційної інстанцій встановлено, що ОСОБА_1, отримавши в 2015 р. дохід від продажу об'єктів нерухомості, не сплатив військовий збір. У зв'язку з цим висновок судів, що податкове повідомлення-рішення від 04.10.2016 р. № 0060103113, яким позивачу визначені грошові зобов'язання з військового збору, є правомірним, відповідає обставинам у справі та правильному застосуванню норм матеріального права.

На думку Верховного Суду, були певні порушення з боку контролюючих органів, а також неправильне застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм законодавства.

Згідно з ч. 1 ст. 351 КАС України підставами для скасування судових рішень повністю або частково і ухвалення нового рішення або зміни рішення у відповідній частині є неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права. На підставі цього касаційну скаргу ОСОБА_1 було задоволено частково [5].

У контексті постанови Верховного Суду від 23.05.2022 р. у справі № 810/3116/18 (адміністративне провадження № К/9901/10847/19) заслуговує на увагу окрема думка суддів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду: судді-доповідача Олендера І.Я., Гончарової І.А., Желтобрюх І.Л., Пасічник С.С., Ханової Р.Ф., Хошуляка В.В., які вважають, що обставини справи встановлені судами першої та апеляційної інстанцій з достатньою повнотою, а при ухваленні оскаржуваних судових рішень, суди першої та апеляційної інстанції не допустили неправильного застосування норм матеріального права або порушень норм процесуального права, які могли б бути підставою для скасування судових рішень. Судді вважають, що за наслідками касаційного розгляду належало касаційну скаргу ОСОБА_1 на рішення Київського окружного адміністративного суду від 10.01.2019 р. та постанову Шостого апеляційного адміністративного суду від 27.03.2019 р. залишити без задоволення, а вказані судові рішення без змін.

На думку суддів, комплекс послідовних цілеспрямованих дій позивача з будівництва та продажу нерухомого майна є систематичною діяльністю (з 01.01.2013 по 31.12.2015 рр. позивач отримав 17 564 369,97 грн як компенсацію за відчужені ним об'єкти нерухомого майна, а наявними у матеріалах справи деклараціями про готовність об'єкта до експлуатації підтверджується, що у період з 2011 по 2015 рр. ОСОБА_1 побудував за рахунок власних та залучених коштів житлові будинки у місті Ірпінь Київської області, зокрема й багатоквартирні, з вбудованими у них приміщеннями соціального призначення, площею не менше 14 512,80 м², а також об'єкти газопостачання та іншої інфраструктури до них), метою якої є саме отримання прибутку, оскільки зазначені дії з будівництва та продажу не можна кваліфікувати як такі, що мали за мету задоволення власних (особистих) потреб фізичної особи ОСОБА_1, а отже, вказане є свідченням того, що відповідна діяльність для цілей оподаткування має кваліфікуватися як підприємницька. При цьому сам лише факт підписання таких договорів купівлі-продажу нерухомого майна без зазначення статусу позивача як підприємця, не є свідченням відсутності зв'язку таких операцій із підприємницькою діяльністю.

Таким чином, суди в питаннях оподаткування (зокрема, доходів, отриманих позивачем за відповідний податковий період, обов'язку зареєструватись платником ПДВ та утримувати з таких операцій ПДВ на загальних підставах) мають виходити з того, що відсутність в особі відповідного правового статусу через нехтування такими встановленими законодавчими вимогами та відсутністю правового механізму примусу, не може слугувати перешкодою для застосування до отриманого позивачем доходу правил оподаткування, встановлених ст. 177 ПК України.

Уникаючи державної реєстрації підприємництва і маючи при цьому намір займатися діяльністю з побудови та продажу нерухомості, особа у такий спосіб штучно створює умови для непоширення на неї вимог ст. 177 ПК України щодо порядку оподаткування доходів від господарської діяльності фізичних осіб-підприємців. Такі дії вчиняються цілеспрямовано і при цьому єдина мета цих дій – очевидне небажання сплачувати податок з доходів фізичних осіб за підвищеною ставкою, а також ПДВ. Такі дії, відповідно до п. 109.1 ст. 109 ПК України, кваліфікуються як протиправні дії. При цьому уникнення обов'язкової реєстрації статусу підприємця є недобросовісним, оскільки приховує від держави та інших суб'єктів господарського обороту справжній характер діяльності особи. Такі дії свідчать про протиправність дії та наявність складу податкового правопорушення.

Зазначимо, що застосування встановленої у ст. 164 КУпАП відповідальності (у вигляді штрафу) за порушення порядку провадження господарської діяльності без державної реєстрації як суб'єкта господарювання, не нівелює наявності правових підстав для фінансової відповідальності такої особи за порушення в сфері оподаткування, встановленої чинним податковим законодавством.

Висновки. Як бачимо, судова практика в Україні складається не на користь тих платників податків, які нехтують своїм правовим статусом суб'єкта підприємництва, які, здійснюючи систематичну підприємницьку діяльність без належної реєстрації, фактично ухиляються від оподаткування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Верховного Суду від 09.01.2024 р. у справі № 809/430/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/116212010>.
2. Податкове планування та оптимізація оподаткування (податковий консалтинг): підручник / О.А. Музика-Стефанчук, Н.Я. Якимчук, Р.Ф. Ханова, І.В. Дашутін, В.Г. Савенкова, А.А. Барікова, Н.О. Сабадаш / за редакцією проф. О.А. Музики-Стефанчук. Київ: АртЕк, 2024. 304 с. Серія «Наукова школа фінансового права імені Лідії Воронової».
3. Постанова КАС Верховного Суду від 06.10.2020 р. у справі № 826/14391/16. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=92075989&red=100003a448f819eeb26878219c0950c0a2f24c&d=5>.
4. Постанова Пленуму Верховного України «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності» від 25.04.2003 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va003700-03#Text>.
5. Постанова Верховного Суду від 23.05.2022 р. у справі № 810/3116/18 (адміністративне провадження № К/9901/10847/19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104759436>.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.83>

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ РИЗИКАМ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ МИТНИХ ПРОЦЕДУР

Пай І.І.,

*аспірантка кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності**Національного юридичного університету**імені Ярослава Мудрого,*

ORCID: 0009-0000-1512-4346

Пай І.І. Методологія дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур.

У статті розглядається проблема методології дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур. Аналізуються різні підходи до методології дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур, як комплексного інституту митного права, з урахуванням сучасних досягнень у філософії, соціології, теорії держави і права, адміністративного і митного права, та методології дослідження запобігання корупції. Розкрито терміни «методологія науки», «методологія юридичної науки», «методологія наукових досліджень», «методологія наукового пізнання», «методологія дослідження протидії корупційним ризикам в системі публічної служби», «методологія дослідження інституту переміщення товарів фізичними особами через митний кордон України». Наведено функції методології. Вказано, що методологія дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур є похідною від загальної методології науки та методології юридичної науки. З'ясовано, що структура методології дослідження інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур складається з компонентів: 1) доктринально-ідеологічної; 2) стратегічної; 3) інструментальної. Запропоновано категорію «методологія дослідження інституту запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур» – розуміти як сукупність принципів, методологічних підходів та наукових методів, які застосовуються з метою отримання нових так і для аналізу вже існуючих наукових знань, а також охоплюють можливість всебічного наукового дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур. Визначено види методологічних підходів запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур, а саме: системний, діалектичний, структурно-функціональний, герменевтичний та порівняльний. Вказано перелік основних принципів методології дослідження інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур, а саме: системності; об'єктивності; всебічності вивчення процесів і явищ; принцип доказовості та обґрунтованості; раціональності наукових положень; принципи наукового дослідження, принцип причинності. Зроблено висновок, що методологічною основою дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур в межах адміністративно-правового забезпечення становить система методів: філософських, загальнонаукових, спеціально-юридичних та охарактеризовано їх зміст.

Ключові слова: запобігання корупції, запобігання корупційним ризикам, службові особи, митні органи, методологія дослідження, структура методології дослідження, принципи методології дослідження, митні процедури, митний контроль, митне оформлення, державна служба, адміністративно-правове забезпечення.

Pai I.I. Research methodology for preventing corruption risks in the implementation of customs procedures.

The article examines the problem of research methodology for preventing corruption risks during customs procedures. Different approaches to the research methodology of preventing corruption risks in the implementation of customs procedures as a complex institution of customs law are analyzed, taking into account modern achievements in philosophy, sociology, theory of the state and law, administrative and customs law, and the research methodology of corruption prevention. The terms «methodology of science», «methodology of legal science», «methodology of scientific research», «methodology of scientific knowledge», «methodology of research on countering corruption risks in the public service system», «methodology of research on the institute of movement of goods by natural persons across the customs border of Ukraine» have been disclosed. The functions of the methodology are given. It is indicated that the research methodology for prevention of corruption risks in the implementation of customs procedures is derived from the general methodology of science and the methodology of legal science.

It was found that the research methodology structure of the Institute for the Prevention of Corruption Risks in the Implementation of Customs Procedures consists of the following components: 1) doctrinal-ideological; 2) strategic; 3) instrumental. It is suggested that the category «methodology of research of the Institute for the Prevention of Corruption Risks in the Implementation of Customs Procedures» should be understood as a set of principles, methodological approaches and scientific methods that are used for the purpose of obtaining new and for the analysis of existing scientific knowledge, as well as covering the possibility of a comprehensive scientific study of the prevention of corruption risks during customs procedures. The types of methodological approaches to preventing corruption risks during customs procedures are defined, namely: systemic, dialectical, structural-functional hermeneutic and comparative. The list of the main principles of the research methodology of the institute for the prevention of corruption risks in the implementation of customs procedures is indicated, namely: systematicity; objectivity; comprehensiveness of the study of processes and phenomena; the principle of evidence and reasonableness; rationality of scientific provisions; principles of scientific research, the principle of causality. It was concluded that the methodological basis of the study of the prevention of corruption risks in the implementation of customs procedures within the framework of administrative and legal support is a system of philosophical, general scientific and special legal methods, and their content is characterized.

Key words: corruption prevention, prevention of corruption risks, officials, customs authorities, research methodology, structure of research methodology, principles of research methodology, customs procedures, customs control, customs clearance, civil service, administrative and legal support.

Постановка проблеми. В сучасних умовах наука митного права потребує детального методологічного дослідження інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур, потреба в акцентуванні уваги на розкритті наукових підходів в контексті з'ясування його змісту, принципів, форм та методів, видів та адміністративно-правових засобів запобігання у досліджуваній сфері, виявлення складових механізму запобігання корупційних ризиків, підстав та змісту адміністративної відповідальності у досліджуваній сфері. Методологічний підхід стосовно предмета даної роботи дозволить визначити також напрямки удосконалення запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур в межах його адміністративно-правового забезпечення, розкрити форми оптимізації законодавства.

Метою дослідження є вивчення проблемних питань методології дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур. Серед завдань дослідження слід виділити потребу у здійсненні аналізу різних підходів до методології дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур з урахуванням сучасних досягнень у філософії, соціології, теорії держави і права, публічного управління та адміністрування, адміністративного і митного права, а також сформулювати авторські пропозиції щодо вдосконалення методології дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур.

Стан опрацювання проблематики. Проблемним питанням дослідження запобігання корупції у діяльності митних органів досліджували такі вчені як Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, В.Я. Настюк, Б.А. Кормич, Д.В. Приймаченко, О.П. Рябченко, А.В. Мазур, О.М. Шевчук, М.Г. Шульга та ін. Питання методології юридичної науки досліджували такі науковці як О.В. Петришин, О.Г. Данильян, Д.В. Лук'янов, С.П. Погребняк, С.І. Максимов тощо. Зокрема, М.С. Пластун звернув увагу проблемам методології дослідження корупції [1], А. Новак досліджував проблемні питання протидії корупційним проявам у системі публічного управління [2], В.В. Вербановський приділив свою увагу методологічним засадам дослідження протидії корупційним ризикам в системі публічної служби [3], О.М. Шевчук, та А.О. Німа вивчали окремі аспекти методології дослідження переміщення товарів фізичними особами через митний кордон [4], Р.І. Лемеха вивчав методологію дослідження інституту митних режимів в Україні [5] та ін. Незважаючи на активність вчених щодо вивчення проблем протидії корупції в діяльності митних органів на сьогодні актуальною проблемою є визначення шляхів розвитку методології дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур, так як ця проблематика залишилась поза увагою науковців з митного права.

Виклад основного матеріалу. Базою для розвитку та присутності корупції в діяльності посадових осіб митних органів є наявність корупційних ризиків, які сприяють, породжують чи заохочують службових осіб митних органів до скоєння корупційних правопорушень. На запобігання та ефективність методів протидії останніх постійно наголошують як міжнародні, так і вітчизняні науковці. Однак в чинному антикорупційному законодавстві України та правозастосовній практиці в сучасних умовах зберігаються як нормативні, так і організаційно-правові проблеми, недоліки та колізії законодавства, що перешкоджають ефективним заходам мінімізації корупційних ризиків при здійсненні митних процедур.

В наукових юридичних публікаціях не існує єдиної точки зору на дефініцію терміну «методологія» та її складових елементів структури. Невизначеними до цього часу залишається правова конструкція «методологія дослідження інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур» у науці з митного права. Важливими для досліджуваної нами роботи мають також змістовне навантаження терміни «методологія науки», «методологія юридичної науки», «методологія наукових досліджень», «методологія наукового пізнання», тощо. Стосовно змісту вищенаведених термінів у сучасному розумінні, сутність «методологія науки» – основа певної парадигми, концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження у сфері певної, окремої науки, які в свою чергу, сприяють отриманню максимально об'єктивної, точної та систематизованої інформації про предмети, явища та процеси [6, с. 292]. Зокрема, Д.В. Лук'янов, С.П. Погребняк та В.С. Сморозинський під категорію «методологія юридичної науки» розуміють як зумовлену особливостями правової реальності цілісну та узгоджену систему методів (способів, засобів та прийомів) пізнання державно-правової дійсності [7, с. 9]. Також бажано навести визначення категорії «методологія юридичної науки». Одним із наукових підходів автора А.Д. Машкова – це система методологічних принципів, прийомів, способів, засобів, методів та методик наукового пізнання [8, с. 154].

Інші вчені вказують на категорію «методологія наукового пізнання» та пропонують її розуміти як сукупність теоретичних положень про принципи побудови, форми і способи наукових досліджень, та водночас, як певну систему головних, визначальних ідей в окремій науці, на базі яких ця наука і розвивається [9, с. 74]. Деякі дослідники вважають, що методологічні основи дослідження складається із трьох взаємозалежних складових, а саме:

- 1) доктринально-ідеологічної,
- 2) стратегічної,
- 3) інструментальної.

Створені за результатом дискусій, щодо взаємодії різноманітних стратегій досягнення права та фундаментальних методологічних засад його пізнання» [10, с. 6]. Вищенаведений підхід можна використати у нашому дослідженні. Виходячи із вищенаведеного, можна зробити проміжний висновок, що методологічні основи дослідження є багатоаспектним поняттям. Крім того, варто вказати, що методологія дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур є похідною від загальної методології науки та методології юридичної науки.

Як відомо, методологія у загальному підході виконує такі основні функції:

- 1) визначає способи здобуття наукових знань, особливо в динамічному розвитку процесів та явищ;
- 2) формує особливий (специфічний) шлях, рухаючись по якому можна буде досягти поставленої наукової мети;
- 3) орієнтована на отримання комплексної, всебічної інформації щодо явища чи процесу, який аналізується;
- 4) на базі методології можна створювати та вводити в аналіз нову інформацію, збагачувати, систематизувати категорії та поняття науки;
- 5) формує логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання і тим самим допомагає створити систему наукової інформації як ключову характеристику певної окремої науки [9, с. 74].

У публічному адмініструванні дефініцію «методологія дослідження протидії корупційним ризикам в системі публічної служби» автор В.В. Вербановський пропонує розуміти як систему загальнотеоретичних принципів, методологічних підходів та наукових методів, які застосовуються за для отримання нових та обміркування вже існуючих знань під час наукового дослідження протидії корупційним ризикам в системі публічної служби [3, с. 233]. У митному праві категорія «методологія дослідження інституту переміщення товарів фізичними особами через митний кордон України» визначається авторами О.М. Шевчуком та А.О. Німою, як комплекс підходів, принципів і методів наукового пізнання, що охоплюють можливість всебічного вивчення особливостей порядку переміщення товарів фізичними особами через митний кордон, як комплексного інституту митного права. Це конкретні методи дослідження щодо переміщення товарів фізичними особами через митний кордон, які є їх сукупністю та базуються на науковій основі [4, с. 256]. Враховуючи вищенаведене, можна запропонувати юридичну конструкцію «методологія дослідження інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур» як сукупність принципів, методологічних підходів та наукових методів, які застосовуються із метою отримання нових так і для аналізу вже існуючих наукових знань, а також охоплюють можливість всебічного наукового вивчення запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур. Запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур ми теж розглядаємо як комплексний інститут митного права.

Стосовно методологічних підходів запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур в енциклопедичному словнику «підхід» означає дослідницьку позицію, методологічну

систему, яка визначається на початку дослідження з метою досягнення більшої інструментальної визначеності дослідника при вивченні предмета дослідження» [11, с. 518]. На думку С.І. Максимова «підхід» слід ототожнювати із терміном «спосіб осмислення правової реальності». При цьому автор вказує що в основі підходу лежить певна світоглядна позиція, яка впливає на певний тип праворозуміння і кожний з таких підходів є методологічною основою вирішення філософських та методологічних проблем права (питання про підстави справедливості, про поєднання справедливості з аналізом реальних умов суспільних відносин, про обґрунтування нормативної сили права) [12, с. 34]. Серед видів методологічних підходів запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур доцільно виокремити, а саме: системний, діалектичний, структурно-функціональний, герменевтичний та порівняльний, тощо. Приміром, діалектичний підхід надає нам можливість розглянути запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур як складне соціальне явище, в його динаміці та у зв'язку з іншими явищами, процесами що відбуваються в державі. Системний підхід, який є структурним елементом діалектики, вивчає об'єкти як системи, тобто як щось єдине, елементи якого знаходяться у взаємозалежності та надає нам можливість цілісно та комплексно вивчити запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур. В подальшому доцільно навести перелік принципів дослідження інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур. Скажімо, що у наукових працях розрізняють такі види принципів: фундаментальні, загальнонаукові принципи, що становлять власне методологію, конкретно-наукові принципи що лежать в основі теорії тієї чи іншої дисципліни, або наукової галузі і систему конкретних методів та технік що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань [13, с. 36]. На нашу думку, до принципів дослідження інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур слід віднести, а саме: системності; об'єктивності; принцип всебічності вивчення процесів і явищ; принцип доказовості та обґрунтованості; принцип раціональності наукових положень; принципи наукового дослідження, принцип причинності, тощо.

Дослідивши перелік підходів та принципів дослідження інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур варто розглянути методи їх дослідження. Метод (від грецької «metodos») у широкому розумінні – «шлях до чогось», шлях дослідження, шлях пізнання, теорія, вчення, свідомий спосіб досягнення певного результату, здійснення певної діяльності, вирішення певних задач. Він виступає як сукупність певних правил, прийомів, способів, норм пізнання і дії та є системою приписів, принципів, вимог, що орієнтують суб'єкта у вирішенні конкретної задачі, досягненні певного результату у певній сфері діяльності [14, с. 24–25]. З точки зору О.Г. Данильяна та В.М. Тараненко науковий метод – це внутрішня закономірність руху думки до об'єкта, сукупність правил та прийомів, а також ідей та принципів що лежать у їх основі й обумовлені об'єктивними законами відображуваної дійсності [15, с. 210].

Єдиних наукових підходів до класифікації системи методів у методології не визначено, як у загальному підході так і не передбачено дотепер у наукових працях, як систему методів дослідження інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур. Так запобігання корупційним ризикам пов'язано із запобіганням та протидією корупції спочатку наведемо позиції дослідників методологічного інструментарію у цій царині. Так для ефективного та правильного застосування методологічного інструментарію при дослідженні корупції доцільно застосувати комплекс філософських, загальнонаукових, спеціальних і конкретно-наукових методів пізнання, а саме: 1) методи аналізу та синтезу (для вивчення, групування та визначення формо-змістовної сутності досліджуваних філософсько-правових категорій); 2) системно-структурний метод (для всебічного окреслення проблемних питань філософсько-правової проблематики запобігання і протидії корупції); 3) діалектичний метод (для дослідження корупції шляхом системного аналізу, зіставлення та протиставлення теоретико-правових положень у сфері розуміння запобігання і протидії корупції та приписів чинного антикорупційного законодавства України й іноземних держав); 4) семіотичний метод (для поглиблення понятійного апарату, пов'язаного із гносеологічним аналізом феномену корупції, формування та структуризації загально-термінологічних засад раціоналізації цього явища); 5) герменевтичний метод (у цілях аналізу змісту положень антикорупційного законодавства для мінімізації потенційних розбіжностей у понятійно-категоріальній та процедурній компонентах механізму запобігання і протидії корупції у правозастосовній діяльності); 6) методи класифікації та групування, компаративістського аналізу [16, с. 5; 17, с. 207].

Варто вказати, що розподіл у митному праві щодо системи методів дослідження переміщення товарів фізичними особами через митний кордон України, автори поділили на такі основні групи:

- 1) загальнонаукові (діалектики та метафізики, аналіз, синтез, та ін.);
- 2) публічно-наукові (системний та структурно-функціональний, формально-догматичний, правової компаративістики, методи герменевтики);

3) спеціальні (юридичного моделювання, статистики, соціологічно-правовий, історико-правовий та ін). [4, с.255].

При методології дослідження інституту митних режимів автор Р.І. Лемеха визначає види таких методів дослідження:

1) філософські;

2) загальнонаукові, серед яких: прийоми логічного методу (аналіз, синтез, дедукція та індукція); системний та структурно-функціональний; прийоми соціологічного методу (опитування, анкетування), статистики;

3) спеціально-юридичні методи дослідження (метод юридичної догматики; порівняльного правознавства; герменевтики (тлумачення нормативно-правового акту) та юридичного моделювання, вказує на важливість методів юридичної статистики та соціологічного дослідження: аналіз документів, статистичних даних, спостереження, опитування і соціальний експеримент) [5, с. 141].

Також Р.І. Лемеха зазначає що для досліджуваної проблематики необхідно враховувати специфіку методології окремих юридичних наук, а саме: адміністративного, фінансового, цивільного, господарського та міжнародно-приватного права [5, с. 142]. Враховуючи вищенаведене, для дослідження проблематики запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур варто провадити на основі застосування системи науково-теоретичних методів дослідження:

1) філософські;

2) загальнонаукові;

3) конкретно-наукові методи (спеціальні (юридичні)).

Використання діалектичного методу щодо проблематики даної роботи, надає нам можливість з'ясувати зміст та ознаки запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур та виокремити їх види, встановити сутність цієї юридичної категорії. Окрім цього, даний метод надає змогу визначити зв'язок із його складовими (запобігання та урегулюванням конфлікту інтересів, дотримання доброчесності та етичних стандартів поведінки посадових осіб митних органів, дискреційні повноваження у діяльності митних органів,) та суміжними явищами (запобігання та протидія корупції у державній митній справі), з'ясовувати проблеми її реалізації та виробити напрями вдосконалення антикорупційного законодавства.

До загальнонаукових методів дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур доцільно віднести методи: аналізу та синтезу, індукції та дедукції, абстрагування та узагальнення, а також системний метод та структурно-функціональний; прийоми соціологічного методу (опитування, анкетування), статистики. Приміром, О.В. Кустовська визначає системний метод як можливість дослідження об'єкта в разі складної системи [18, с. 5]. За допомогою системного методу можна з'ясувати взаємозв'язок інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур та визначити його комплексний (міжгалузевий) характер, який складається із норм адміністративного, фінансового, кримінального, цивільного, господарського та міжнародного права, тощо. Стосовно методу аналізу та синтезу у предметі нашої наукової праці слід зазначити, що метод аналізу та синтезу дає змогу розкласти категорію «запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур» на структурні елементи та у подальшому вивчити кожний із них окремо і в сукупності з метою виявлення характерної специфіки адміністративно-правового забезпечення. Приміром, за допомогою структурно-функціонального методу можна визначити адміністративно-правовий статус суб'єктів запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур.

Використання методу дедукції при дослідженні запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур надає змогу використовувати загальні наукові юридичні праці як вітчизняних так і зарубіжних вчених, що стосуються предмету цієї роботи та власні напрацювання із метою вказівки окремих думок або визначення змісту деяких наукових юридичних тверджень. Метод абстрагування при дослідженні запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур надає змогу виділення специфічних ознак та елементів запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур в межах адміністративно-правового забезпечення що не притаманні іншим правовим явищам, процесам, пов'язаних із запобіганням корупції у діяльності митних органів. Стосовно використання методу узагальнення при дослідженні запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур, то цей метод сприяє об'єднанню предметів за схожими властивостями і тому у нашій роботі він може використовуватись із метою підготовки відповідного категоріально-понятійного апарату та надання як проміжних так і загальних висновків.

О.В. Петришин у теорії права до спеціально-наукових методів, відносить формально-юридичний, соціолого-правовий, герменевтичний, порівняльно-правовий [19, с. 40]. У цій роботі при дослідженні методів запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур особливе місце займають такі спеціальні методи, а саме: 1) порівняльний;

- 2) формально-юридичний;
- 3) герменевтичний;
- 4) соціолого-правовий.

Розглянемо окремі із них. Вищенаведені методи використовуються для дослідження відповідних явищ та процесів, які у першу чергу базуються на методологічних напрацюваннях у сфері права.

У контексті правил для вибору порівняльного методу для досліджень у сфері права. Так, Ю.О. Баранова вважає, що порівнювати правові явища є можливим тоді, коли тільки внаслідок дотримання 1) відповідності між видом порівняння та масштабами дослідження; 2) порівнюваними визнаються об'єкти, що належать до одного рівня та виду (правило однопорядковості); 3) порівнюваними визнаються об'єкти, що знаходяться в одній сфері (правові, соціальні, культурні, економічні); 4) при визначенні порівнюваності правових об'єктів слід враховувати регіональні особливості утворення та функціонування даного об'єкта у різних країнах, тощо [20, с. 2]. Також авторкою було визначено методологічні правила непорівнюваності правових об'єктів: 1) вони можуть мати схожі параметри, але не охоплюються метою дослідження;

- 2) відсутність аналога в інших правових системах;

3) один з об'єктів знаходиться під ідеологічним, релігійним чи іншим впливом, внаслідок чого неможливо об'єктивно виокремити його якості;

4) критерії порівняння не охоплюють головних ознак предмета дослідження тощо [20, с. 2]. Ці критерії можна використати у предметі нашої роботи. Так порівняльний метод при дослідженні запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур надає нам можливість розглянути антикорупційне митне законодавство та адміністративно-правовий механізм запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур у зарубіжних країнах, здійснити порівняння між собою, а також зробити висновки наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених, порівняти положення чинних та нечинних вітчизняних нормативно-правових актів, надає нам можливість порівняти положення діючого митного законодавства із законодавством зарубіжних держав у цій царині.

Формально-юридичний метод дозволяє простежити взаємозв'язки між внутрішнім змістом і зовнішнім вираженням (формою) державно-правових явищ та інститутів. Він полягає у вивченні та опрацюванні догми права в логічній обробці норм права із застосуванням юридичної техніки [7, с. 12]. Так формально-юридичний метод при дослідженні запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур надає нам можливість здійснити аналіз джерел як нормативно-правових актів, так й судової практики у цій царині, з метою визначення сутності та особливостей запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур, а також застосування цього методу надає нам можливість розкрити види підходів у законодавстві, виокремити зміст правових норм які регулюють досліджувані правовідносини запобігання корупційним ризикам.

Стосовно застосування герменевтичного методу у досліджуваній проблематиці. Зазначимо, що юридична герменевтика досліджує процес інтерпретації змісту правової реальності у всій її багатоманітності. З наукової позиції П. Рабіновича загальна теорія розуміння (герменевтика) має «виходи» мало не на всі етапи та зони правового регулювання, оскільки вони з необхідності опосередковуються свідомістю осмислюються. Вищевказаний критерій дає можливість застосування цієї науки, на думку вченого, в загальнотеоретичному правознавстві [21, с. 70]. Застосування герменевтичного методу при дослідженні запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур надасть нам можливість правильно тлумачити зміст правових норм у цій сфері і як результат – вони будуть реалізовуватися більш ефективно та якісно. Крім того, герменевтичний метод у цій роботі надає нам можливість знайти та вирішити проблеми застосування правових норм, а саме їх недоліки, прогалини, неузгодженості та колізії, а також сприяє правильному і точному тлумаченню норм законодавчих актів під час запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур.

Висновок. Методологія дослідження інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур – це сукупність принципів, методологічних підходів та наукових методів, які застосовуються із метою, як отримання нових, так і для аналізу вже існуючих наукових знань, а також охоплюють можливість всебічного наукового вивчення запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур. Серед видів методологічних підходів запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур доцільно виокремити: системний, діалектичний, структурно-функціональний герменевтичний та порівняльний.

Методологічна основа дослідження запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур в межах адміністративно-правового забезпечення представлена системою методів філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних, а саме: діалектичного, герменевтичного, методів аналізу, синтезу, дедукції й індукції, класифікації, узагальнення, системно-структурного,

соціологічного, формально-юридичного, історико-правового, порівняльно-правового методів, методу правового моделювання, тощо. Визначено перелік основних принципів дослідження інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур, а саме: системності; об'єктивності; принцип всебічності вивчення процесів і явищ; принцип доказовості та обґрунтованості; принцип раціональності наукових положень; принципи наукового дослідження, принцип причинності та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пластун М.С. Корупція як соціально-правовий феномен: до питання про методологію дослідження. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. 2016. Випуск 12. С. 26–37.
2. Новак А. Теоретичні основи дослідження протидії корупційним проявам у системі публічного управління. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 1 (28). С. 29–36.
3. Вербановський В.В. Методологічні засади та категоріальний апарат дослідження протидії корупційним ризикам в системі публічної служби. *Право та державне управління*. Вип. 1. 2022. С. 232–238. URL: <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.1.34>.
4. Шевчук О.М., Німа А.О. Методологія дослідження переміщення товарів фізичними особами через митний кордон України: адміністративно-правовий аспект. *Право та суспільство*. 2024. № 4. С. 250–257. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.34>.
5. Лемеха Р.І. Методологія дослідження інституту митних режимів в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 6. С. 113–143.
6. Бабух І.Б. Актуальність та специфіка сучасної методології наукових досліджень. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2023. № 3 (318). С. 291–294.
7. Лук'янов Д.В. Теорія держави і права: посіб. для підгот. до іспитів / Д.В. Лук'янов, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський; за заг. ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2018. 196 с.
8. Машков А.Д. Проблеми теорії держави і права. Основи: курс лекцій. Київ: Четверта хвиля, 2008. 464 с.
9. Нікіфоров П., Бабух І. Методологія наукових досліджень як особлива галузь економічної науки: сучасне розуміння та нові підходи. *Mechanism of an Economic Regulation*, 2023. № 3 (101). С. 73–77. <https://doi.org/10.32782/mer.2023.101.11>.
10. Фальковський А.О. Аксиологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. канд. юрид. наук спец.: 12.00.12. Одеса. 2011. 19 с.
11. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трощинського, Ю.П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.
12. Максимов С.І. Правова реальність: досвід філософського осмислення. Харків: Право, 2002. 328 с.
13. Лук'янова Г.Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 4. С. 33–43.
14. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А.Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
15. Данильян О.Г. Тараненко В.М. Філософія: підручник. 2-ге вид., допов. і переробл. Харків: Право, 2012. 312 с.
16. Кісіль Р.-В. Філософсько-правова інтерпретація корупції як форми девіантної поведінки: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2014. 22 с.
17. Приходько А.А. Методологічні аспекти адміністративно-правового забезпечення запобігання та протидії корупції в Україні за умов євроінтеграції. *Право та суспільство*. 2020. № 2. Ч. 2. С. 202–208.
18. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій. Тернопіль: Екон. думка, 2005. 124 с.
19. Загальна теорія права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 255 с.
20. Баранова Ю.О. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень: автореф. дис. канд. юрид. наук. Одеса. 2015. 24 с.
21. Рабінович П. Герменевтика і правове регулювання. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 2. С. 61–70.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСЦЕВИМИ ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Писаренко О.В.,

аспірантка

Хмельницького університету управління та права

імені Леоніда Юзькова

ORCID: 0009-0003-3392-826X

e-mail: kovalchuk_ov@proton.me

Писаренко О.В. Теоретико-правові та прикладні аспекти застосування адміністративних договорів у сфері охорони культурної спадщини місцевими органами публічної адміністрації.

В науковій статті авторка провела наукове дослідження теоретико-правових та прикладних аспектів застосування адміністративних договорів у сфері охорони культурної спадщини. У науковій статті вказано, що до відання місцевих рад та місцевих державних адміністрації віднесені питання забезпечення охорони пам'яток історії та культури, збереження та використання культурного надбання, організація їх охорони, реставрації та використання, в тому числі через укладання адміністративних договорів. У сфері охорони культурної спадщини укладаються такі адміністративні договори за участю місцевих органів публічної адміністрації як охоронні договори на пам'ятки культурної спадщини, на щойно виявлені об'єкти культурної спадщини чи їх частини. Обов'язковою стороною таких договорів є місцеві органи публічної адміністрації, фізичні чи юридичні особи як власники пам'яток, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини чи їх частин, а також місцевий орган публічної адміністрації, в тому числі вищого рівня як суб'єкт забезпечення охорони пам'яток культурної спадщини. Істотною умовою адміністративних договорів, що укладаються у цій сфері є забезпечення власниками збереження пам'яток, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини чи їх частин. У адміністративно-правовій доктрині правова природа охоронного договору на пам'ятки культурної спадщини визначається по різному – він визначається як договір, що має подвійну правову природу (приватно-правову та публічно-правову), як цивільний договір, якому властиві окремі ознаки адміністративного договору, як адміністративний договір, яким визначаються взаємні права та обов'язки його учасників у публічно-правовій сфері. Така дискусія викликана відсутністю прямого визначення у законодавстві охоронного договору як адміністративного, однак у судовій практиці такі договори визначаються як адміністративні, в тому числі у зв'язку із тим, що укладання такого договору відбувається замість видання індивідуального акта органу охорони культурної спадщини у випадках, визначених законом про охорону культурної спадщини. Найчастіше у судовій практиці у спорах, пов'язаних із застосуванням місцевими органами публічної адміністрації охоронних договорів як договорів у сфері охорони культурної спадщини, вирішуються питання щодо невиконання місцевим органом публічної адміністрації умов охоронного договору та неукладення охоронного договору.

Ключові слова: адміністративний договір; місцеві органи публічної адміністрації; орган охорони культурної спадщини; охоронний договір; об'єкт культурної спадщини; невиконання місцевим органом публічної адміністрації умов охоронного договору.

Pysarenko O.V. Theoretical, legal and applied aspects of the application of administrative agreements in the field of cultural heritage protection by local public administration bodies.

In the scientific article, the author conducted a scientific study of the theoretical, legal and applied aspects of the application of administrative contracts in the field of cultural heritage protection. The scientific article indicates that the responsibility of local councils and local state administrations includes issues of ensuring the protection of historical and cultural monuments, the preservation and use of cultural heritage, the organization of their protection, restoration and use, including through the conclusion of administrative contracts. In the field of cultural heritage protection, such administrative contracts are concluded with the participation of local public administration bodies as protection contracts for cultural heritage monuments, for newly discovered cultural heritage objects or their parts.

The obligatory parties to such contracts are local public administration bodies, individuals or legal entities as owners of monuments, newly discovered cultural heritage objects or their parts, as well as a local public administration body, including a higher level as a subject of ensuring the protection of cultural heritage monuments. An essential condition of administrative agreements concluded in this area is to ensure the preservation of monuments, newly discovered cultural heritage objects or their parts by the owners. In the administrative-legal doctrine, the legal nature of a protection agreement for cultural heritage monuments is defined differently - it is defined as an agreement that has a dual legal nature (private law and public law), as a civil agreement that is characterized by certain features of an administrative agreement, as an administrative agreement that determines the mutual rights and obligations of its participants in the public law sphere. Such a discussion is caused by the lack of a direct definition in the legislation of a protection agreement as administrative, however, in judicial practice such agreements are defined as administrative, including due to the fact that the conclusion of such an agreement occurs instead of the issuance of an individual act of the cultural heritage protection body in cases specified by the law on the protection of cultural heritage. Most often, in judicial practice, in disputes related to the application of protection contracts by local public administration bodies as contracts in the field of cultural heritage protection, issues are resolved regarding the failure of the local public administration body to fulfill the terms of the protection contract and the failure to conclude a protection contract.

Key words: administrative agreement; local public administration bodies; cultural heritage protection body; protection agreement; cultural heritage object; failure of the local public administration body to fulfill the terms of the protection agreement.

Постановка проблеми. Сучасні виклики у сфері охорони культурної спадщини потребують удосконалення правових механізмів, які забезпечують ефективну взаємодію між місцевими органами публічної адміністрації як органів охорони культурної спадщини та іншими учасниками правовідносин, що виникають у зв'язку з управлінням об'єктом культурної спадщини. Одним із таких механізмів є адміністративні договори, які стають дедалі важливішим інструментом у діяльності місцевих органів влади щодо збереження, використання та належного управління об'єктами культурної спадщини. Використання адміністративних договорів дозволяє з одного боку забезпечити здійснення контролю за здійсненням збереження об'єктів культурної спадщини, з іншого – захистити права та законні інтереси власника культурної пам'ятки. Попри нормативне закріплення поняття охоронного договору, при його застосуванні місцевими органами публічної адміністрації виникають окремі проблеми. З огляду на це, питання комплексного дослідження питання застосування адміністративних договорів у сфері охорони культурної спадщини у діяльності місцевих органів публічної адміністрації є актуальним і потребує наукового дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика адміністративних договорів у діяльності місцевих органів публічної адміністрації досліджувалася рядом науковців, таких як В.Р. Біла, Р.О. Гаврік, Л.С. Гулак, Т.В. Мазур, О.А. Менська, М.О. Міщенко, О.О. Михайлов, В.О. Мороз, С.І. Панова, А.М. Токар та інші. Частина цих наукових досліджень стосувалася питання правової природи адміністративних договорів, що застосовуються у діяльності органів публічної адміністрації. При цьому, лише Т.В. Мазур, О.А. Менська, М.О. Міщенко, О.О. Михайлов та С.І. Панова певною мірою торкалися питання правової природи адміністративних договорів, що застосовуються у діяльності місцевих органів публічної адміністрації у сфері охорони культурної спадщини, комплексне дослідження саме теоретико-правових та прикладних аспектів такого застосування відсутнє.

Метою статті є розкриття теоретико-правових та прикладних аспектів застосування адміністративних договорів у сфері охорони культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Адміністративний договір у законодавстві та адміністративно-правовій доктрині визначається як спільний правовий акт суб'єктів владних повноважень або правовий акт за участю суб'єкта владних повноважень та іншої особи, що ґрунтується на їх волеузгодженні, має форму договору, угоди, протоколу, меморандуму тощо, визначає взаємні права та обов'язки його учасників у публічно-правовій сфері і укладається на підставі закону [1]; як договір, що оформлює спільне волевиявлення суб'єктів владних повноважень або суб'єкта владних повноважень і фізичної чи юридичної особи, встановлює, змінює чи припиняє їхні взаємні права й обов'язки у сфері публічно-правових відносин, і загалом спрямовується на забезпечення задоволення певного публічного (суспільного) інтересу [2, с. 136]; як нормативно-правовий договір з обов'язковою участю суб'єкта владних повноважень [3, с. 76]. Ключовим для відмежування адміністративного договору від договорів, що укладаються для урегулювання приватно-правових відносин є їх спрямування на реалізацію повноважень органу публічної адміністрації, а також чіткий перелік випадків укладання адміністративного договору, який визначено законом (розмежування

компетенції чи визначення порядку взаємодії між суб'єктами владних повноважень, їх делегування, перерозподіл або об'єднання бюджетних коштів, урегулювання адміністративно-процедурних сервісного характеру [4].

Відповідно до ст. 32 Закону України «Про місцеве самоврядування» до відання сільських, селищних, міських рад віднесено забезпечення охорони пам'яток історії та культури, збереження та використання культурного надбання як такі повноваження держави, що делеговані їм, такі ж повноваження належать місцевим державним адміністраціям, але в частині організації охорони, реставрації та використання пам'яток архітектури і містобудування, палацово-паркових, паркових та історико-культурних ландшафтів (п. 4 ст. 20 Закону України «Про місцеві державні адміністрації») [5; 6]. Більш детально ці повноваження визначені у ст. 6 Закону України «Про охорону культурної спадщини», серед яких є укладення охоронних договорів на пам'ятки в межах повноважень, делегованих органом охорони культурної спадщини вищого рівня відповідно до закону (п. 17 ч. 1 ст. 6, п. 11 ч. 2 ст. 6 Закону) [7].

Відповідно до ст. 22 цього Закону усі власники пам'яток, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини чи їх частин або уповноважені ними органи (особи) незалежно від форм власності на ці об'єкти зобов'язані укласти з відповідним органом охорони культурної спадщини (яким є відповідний місцевий орган публічної адміністрації) охоронний договір. При передачі пам'ятки, щойно виявленого об'єкта культурної спадщини чи її (його) частини у володіння, користування чи управління іншій особі істотною умовою договору про таку передачу є забезпечення особою, якій передається пам'ятка, щойно виявлений об'єкт культурної спадщини чи її (його) частина, збереження пам'ятки, щойно виявленого об'єкта культурної спадщини чи її (його) частини відповідно до вимог цього Закону та умов охоронного договору, укладеного власником або уповноваженим ним органом (особою) з відповідним органом охорони культурної спадщини. Постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 року № 1768 затверджено порядок укладання таких договорів, типову форму такого договору та документи, які є його частиною [7; 8].

У адміністративно-правовій доктрині правова природа охоронного договору на пам'ятки культурної спадщини визначається по-різному. Так, О.А. Менська зазначає, що охоронному договору на пам'ятки культурної спадщини як приватно-правового, так і публічно-правового договору, що вказує на його подвійну природу. На її думку, з одного боку, на публічно-правовий характер цього договору вказують повноваження органу охорони культурної спадщини, здійснювати контроль за дотриманням норм Закону про охорону культурної спадщини, інших нормативно-правових актів про охорону культурної спадщини, однак відносини, які регулюються охоронним договором належать до приватно-правової сфери [9, с. 52-53]. Як цивільний договір визначає охоронний договір на пам'ятки культурної спадщини й С.І. Панова. Вона зазначає, що таким договором вводяться обмеження щодо володіння, користування та розпорядження об'єктом культурної спадщини, однак обов'язок його укладання покладається на власника відповідного об'єкту в силу вказівки закону. Фактично охоронний договір конкретизує права та обов'язки власника об'єкту культурної спадщини і таким чином встановлює спеціальний режим використання (експлуатації) пам'ятки, хоча йому властиві окремі риси адміністративного договору, такий договір не втрачає інших ознак цивільного договору [10, с. 96]. Т.В. Мазур, визначаючи, що згідно з положеннями охоронного договору власник чи уповноважена ним особа повинні забезпечити охорону, проводити необхідні ремонтні та інші роботи, які забезпечать збереження та використання пам'ятки, а охоронний договір є головним документом, який визначає правові зобов'язання власника по відношенню до пам'яток і щойно виявлених об'єктів культурної спадщини чи їх частин, не уточнює чи цей договір є цивільно-правовим чи адміністративним [11, с. 269-270]. З іншого боку, О.О. Михайлов розглядає охоронні договори як адміністративні, оскільки одним із їх учасників є суб'єкт владних повноважень, а самі договори визначають взаємні права та обов'язки його учасників у публічно-правовій сфері [12, с. 125]. Як адміністративний договір розглядає охоронний договір й У.П. Бобко [13, с. 302].

У судовій практиці охоронний договір розглядається як адміністративний. У правовій позиції Верховного Суду, викладеній у постанові від 23 грудня 2019 року у справі № 806/1536/18 зазначено, що охоронний договір є актом за участю суб'єкта владних повноважень та співвласника пам'ятки культурної спадщини, має форму договору, визначає взаємні права та обов'язки його учасників у публічно-правовій сфері (реалізація державного управління охороною культурної спадщини) і укладається на підставі ст. 23 Закону. Укладання такого договору відбувається замість видання індивідуального акта органу охорони культурної спадщини, яким покладається на власника зобов'язання щодо забезпечення збереження пам'ятки, щойно виявленого об'єкта культурної спадщини чи її (його) частини. Укладання охоронних договорів має імперативний характер та спрямоване на реалізацію державної політики у сфері охорони культурної спадщини. Такими договорами не вирішується питання власності на об'єкт культурної спадщини, а встановлюється

режим використання пам'яток та відповідальність за порушення такого режиму, види і терміни виконання реставраційних, консерваційних, ремонтних робіт, робіт з упорядкування її території, інших пам'яткоохоронних заходів, необхідність яких визначається відповідним органом охорони культурної спадщини. Законом передбачається обов'язкове укладення власником пам'ятки чи її частини охоронного договору з відповідним органом культурної спадщини вже після переходу права власності. Враховуючи вище викладене, охоронний договір, укладений на підставі ст. 23 Закону, є адміністративним [14].

Найчастіше у судовій практиці у спорах, пов'язаних із застосуванням місцевими органами публічної адміністрації охоронних договорів як договорів у сфері охорони культурної спадщини, вирішуються питання щодо:

а) невиконання місцевим органом публічної адміністрації умов охоронного договору. Зокрема, у справі № 520/14111/21, що розглядалася Харківським окружним адміністративним судом, було встановлено факт протиправної бездіяльності з боку Височанської селищної ради у сфері охорони культурної спадщини, не виконання умов охоронного договору, які негативно впливають на належне утримання пам'ятки історії місцевого значення, внаслідок невиконання охоронного договору відповідачем не здійснюються заходи щодо протиправних, консерваційних, реставраційних, ремонтних робіт щодо забезпечення захисту історичної пам'ятки від загрози знищення, руйнування або пошкодження визнання протиправною бездіяльність місцевого органу публічної адміністрації. За результатами вирішення справи було зобов'язано відповідача виконати умови охоронного договору від 26.12.2016 № 17, а саме: привести до належного санітарного, протипожежного та технічного стану об'єкт культурної спадщини шляхом здійснення протиправних, консерваційних, реставраційних, ремонтних робіт [15];

б) неукладення охоронного договору. Зокрема, рішенням Сумського окружного адміністративного суду від 29 червня 2023 року у справі № 480/973/23 було зобов'язано Сумську міську раду укласти з Управлінням містобудування та архітектури Сумської обласної державної адміністрації охоронний договір на об'єкт культурної спадщини «Будинок Линтварьової (Адмінбудинок)» на умовах і в порядку, визначених постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 року № 1768 [16]. В іншому рішенні – Волинського окружного адміністративного суду від 22 серпня 2022 року у справі № 140/14556/23 було вирішено зобов'язати Любомльську міську раду протягом одного місяця з дня набрання законної сили рішенням суду укласти з Ковельською районною державною (військовою) адміністрацією охоронний договір на пам'ятку архітектури національного значення «Палац Браницьких», на умовах і в порядку, визначених постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 року № 1768 [17]. У рішенні Одеського окружного адміністративного суду від 2 березня 2023 року у справі № 420/8789/22 позов подавався в інтересах Департаменту культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації, однак не до органу місцевого самоврядування, а до фізичних осіб, що придбали об'єкт культурної спадщини – будинок прибутковий Рокко, споруджений наприкінці XIX століття [18].

Висновки. На підставі вище викладеного наукового дослідження можемо визначити наступне. До відання місцевих рад та місцевих державних адміністрацій віднесені питання забезпечення охорони пам'яток історії та культури, збереження та використання культурного надбання, організація їх охорони, реставрації та використання, в тому числі через укладання адміністративних договорів. У сфері охорони культурної спадщини укладаються такі адміністративні договори за участю місцевих органів публічної адміністрації як охоронні договори на пам'ятки культурної спадщини, на щойно виявлені об'єкти культурної спадщини чи їх частини. Обов'язковою стороною таких договорів є місцеві органи публічної адміністрації, фізичні чи юридичні особи як власники пам'яток, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини чи їх частин, а також місцевий орган публічної адміністрації, в тому числі вищого рівня як суб'єкт забезпечення охорони пам'яток культурної спадщини. Істотною умовою адміністративних договорів, що укладаються у цій сфері є забезпечення власниками збереження пам'яток, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини чи їх частин. Найчастіше у судовій практиці у спорах, пов'язаних із застосуванням місцевими органами публічної адміністрації охоронних договорів як договорів у сфері охорони культурної спадщини, вирішуються питання щодо невиконання місцевим органом публічної адміністрації умов охоронного договору та неукладення охоронного договору

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року (із наступними змінами та доповненнями). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

2. Константи́й О.В. До проблеми визначення поняття адміністративного договору в законодавстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 133–137.
3. Сидор М.Я. Договірно-правова форма в системі взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 30. Том 2. С. 75–81.
4. Токар А.М., Гаврік Р.О. Адміністративний договір у публічному адмініструванні. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія Право, публічне управління та адміністрування*. 2024. № 4. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-14-01-12/2024-14-01-12>.
5. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21 травня 1997 року (із наступними змінами та доповненнями). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>.
6. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року (із наступними змінами та доповненнями). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>.
7. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 року (із наступними змінами та доповненнями). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.
8. Про затвердження Порядку укладення охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини, щойно виявлені об'єкти культурної спадщини чи їх частини: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 року (із наступними змінами та доповненнями). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-2001-п#top>.
9. Менська О.А. Охоронний договір на пам'ятки культурної спадщини: особливості та подвійна природа. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*. 2015. № 15. Том 2. С. 50–53.
10. Панова С.І. До питання про правову природу охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 94–96.
11. Мазур Т.В. Охорона культурної спадщини в Україні: історико- й теоретико-правове дослідження. Дис. ... докт.юр.наук. Спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2021. 423 с.
12. Михайлов О.О. Судовий контроль адміністративних судів за діяльністю публічної адміністрації в Україні. Дис. ... докт.філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2024. 204 с.
13. Бобко У. П. Правова характеристика охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини, щойно виявлені об'єкти культурної спадщини чи їх частини. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 10 (28). С. 293–305.
14. Постанова Верховного Суду від 23 грудня 2019 року у справі № 806/1536/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86552104>.
15. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 19 жовтня 2021 року у справі № 520/14111/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/100467544>.
16. Рішення Сумського окружного адміністративного суду від 6 листопада 2024 року у справі № 480/13009/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/123443224>.
17. Рішення Волинського окружного адміністративного суду від 22 серпня 2022 року у справі № 140/14556/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/113017363>.
18. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 2 березня 2023 року у справі № 420/8789/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109305932>.

УДК 347.73:336.22:341.24

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.85>

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ НЕБАНКІВСЬКИХ НАДАВАЧІВ ФІНАНСОВИХ ПЛАТІЖНИХ ПОСЛУГ: ЗАПРОВАДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАХОДІВ

Поляков О.П.,

доктор філософії,

завідувач навчально-методичної лабораторії

Криворізького фахового коледжу торгівлі

та готельно-ресторанного бізнесу

ORCID: 0000-0002-1710-0732

Поляков О.П. Система управління небанківських надавачів фінансових платіжних послуг: запровадження організаційних заходів.

З прийняттям Положення про вимоги до системи управління надавача фінансових платіжних послуг для небанківських надавачів платіжних послуг, яке затверджене постановою Правління НБУ від 10 жовтня 2024 року № 123 (далі – Положення), почався відлік для небанківських надавачів платіжних послуг на приведення своєї діяльності у відповідність до вимог вказаного нормативно-правового акту. Ці вимоги мають комплексний характер і пов'язані з усіма сферами діяльності: від організаційної структури до розробки внутрішніх нормативних документів, від налаштування внутрішніх процесів до розробки чи доопрацювання інформаційних систем. В цій статті зроблено акцент на аналізі та виокремленні проблем з якими потенційно можуть зіткнутися небанківські надавачі платіжних послуг при виконанні вимог щодо приведення своєї організаційної структури у відповідність до вимог вищезазначеного Положення. Акцентовано увагу на тому, що в реаліях сьогодення, зважаючи на труднощі та виклики, з якими стикається бізнес в часи війни та економічної кризи, регулятору платіжного ринку варто було б встановлювати більш гнучкі та тривалі строки на приведення діяльності піднаглядних суб'єктів до вимог своїх нормативних актів. Автором статті шляхом дослідження реалій існування небанківських надавачів платіжних послуг та вимог, які ставилися до них законодавством, яке діяло до моменту набрання чинності Положенням, а також шляхом аналізу досвіду банків, було виокремлено ряд труднощів з якими можуть стикнутися небанківські надавачі платіжних послуг та запропоновані потенційні шляхи їх вирішення. Автор статті приходить до висновку, що процес створення належної організаційної структури вимагатиме від небанківських надавачів платіжних послуг значних зусиль, оскільки по-перше, враховуючи де в чому новаторський характер вимог, на ринку праці недостатньо спеціалістів з ризик і комплаєнс менеджменту в небанківській сфері, а по-друге, для підготовки спеціалістів з внутрішнього резерву потрібен буде час, що зумовлюється необхідністю підвищення кваліфікації та опанування нової специфіки функціоналу.

Ключові слова: небанківський надавач платіжних послуг, управління ризиками, корпоративне управління, внутрішній контроль.

Poliakov O.P. Management system of non-bank financial payment service providers: implementation of organizational measures.

With the adoption of the Regulation on Requirements for the Management System of a Financial Payment Service Provider for Non-Bank Payment Service Providers, approved by Resolution of the NBU Board № 123 dated October 10, 2024 (hereinafter – the Regulation), the clock has started ticking for non-bank payment service providers to bring their activities in line with the requirements of the said regulatory act. These requirements are complex and relate to all areas of activity: from organizational structure to development of internal regulations, from setting up internal processes to development or improvement of information systems. This article focuses on analyzing and highlighting the problems that non-bank payment service providers may potentially face when fulfilling the requirements for bringing their organizational structure into compliance with the requirements of the above Regulation. The author emphasizes that in today's realities, given the difficulties and challenges faced by businesses in times of war and economic crisis, the payment market regulator should set more flexible and longer deadlines for bringing the activities of supervised entities into compliance with the requirements of its regulations. By studying the realities of existence of non-bank payment service providers and the requirements imposed on them by the legislation in force prior to the entry into force of the Regulation,

as well as by analyzing the experience of banks, the author identifies a number of difficulties that non-bank payment service providers may face and suggests potential ways to resolve them. The author comes to the conclusion that the process of establishing a proper organizational structure will require significant efforts from non-bank payment service providers, since, firstly, given the somewhat innovative nature of the requirements, there are not enough specialists in risk and compliance management in the non-banking sector on the labor market, and secondly, it will take time to train specialists from the internal reserve, due to the need to improve their skills and master the new specifics of their duties.

Key words: non-bank payment service provider, risk management, corporate governance, internal control.

Постановка проблеми. В умовах приведення діяльності небанківських надавачів платіжних послуг до нових вимог в сферах корпоративного управління, внутрішнього контролю та управління ризиками постають нові проблеми, вирішення яких потребує комплексного підходу та значних затрат. Тому виникає необхідність аналізу потенційних труднощів, з якими можуть стикатися небанківські надавачі платіжних послуг, та пошуку шляхів їх подолання, що і визначає актуальність обраної теми дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика організації та забезпечення належного функціонування системи корпоративного управління, системи внутрішнього контролю та системи управління ризиками для небанківських надавачів платіжних послуг наразі не досліджена та не проаналізована науковою спільнотою в належній мірі з огляду на нещодавню відсутність нормативного підґрунтя цих процесів та досвіду їх практичної реалізації. Подібний досвід в банківському секторі досліджували Добровольська Е.В., Покотильська Н.В., Метлушко О.В. та інші науковці. Однак, зважаючи на динамічний розвиток небанківського платіжного ринку та запровадження регулятором додаткових вимог системи управління небанківських надавачів платіжних послуг потребують детального вивчення, зокрема з урахуванням новітніх тенденцій в законодавстві.

Мета статті полягає в дослідженні імплементації небанківськими надавачами платіжних послуг вимог Положення про вимоги до системи управління надавача фінансових платіжних послуг для небанківських надавачів платіжних послуг в частині запровадження організаційних заходів.

Виклад основного матеріалу. 29 жовтня 2024 року набрало чинності Положення про вимоги до системи управління надавача фінансових платіжних послуг, яким Національний банк України врегулював вимоги до системи корпоративного управління, системи внутрішнього контролю та управління ризиками надавачів фінансових платіжних послуг (далі - Положення про вимоги до системи управління) [1]. Вперше підвалини регулювання вищевказаних процесів для надавачів платіжних послуг Національний банк України заклав шляхом прийняття Положення про порядок здійснення авторизації діяльності надавачів фінансових платіжних послуг та обмежених платіжних послуг, яке було затверджене Постановою Правління НБУ від 07.10.2022 № 217. Вказаним нормативно-правовим актом було передбачено, що надавач фінансових платіжних послуг зобов'язаний забезпечити функціонування системи внутрішнього контролю та управління ризиками відповідно до вимог, установлених нормативно-правовими актами Національного банку з питань внутрішнього контролю та управління ризиками [2]. Наразі, з набранням чинності Положенням про вимоги до системи управління підхід регулятора до системи корпоративного управління, системи внутрішнього контролю та управління ризиками надавачів фінансових платіжних послуг дістав свого подальшого розвитку та деталізації.

Варто зазначити, що до моменту набрання чинності вищевказаними нормативно-правовими актами регулятора платіжного ринку до систем корпоративного управління, внутрішнього контролю та управління ризиками фінансових установ, які надають платіжні послуги, були відсутні конкретні вимоги, тому відповідно їх провадження та фінансування здійснювалося за залишковим принципом та в останню чергу. Законодавство, яке діяло до набрання чинності Положення про вимоги до системи управління вимагало наявності в організаційній структурі надавачів платіжних послуг виключно підрозділу внутрішнього аудиту або особи, відповідальної за проведення внутрішнього аудиту, без необхідності створення та функціонування ризик і комплаєнс менеджерів чи структурних відділів, які б очолювали вказані штатні одиниці. Процеси в сфері управління ризиками та комплаєнсу забезпечувалися на рівні внутрішнього аудиту та не виокремлювалися в окремі механізми. Наразі ж НБУ декларує до провадження принципово інший підхід, відповідно до якого піднаглядні установи зобов'язані приділяти вагому увагу таким компонентам своєї діяльності як системам корпоративного управління, внутрішнього контролю та управління ризиками.

Передусім, нові положення вимагають зміни в організаційній структурі надавачів платіжних послуг. Зокрема, мають бути наявні окремі штатні одиниці або структурні підрозділи, які відповідатимуть за управління ризиками та комплаєнс. Належною в розумінні регулятора буде трьохрівнева

система внутрішнього контролю, відповідно до якої на першому рівні контролю знаходяться безпосередньо працівники та структурні підрозділи, які в межах виконання обов'язків стикаються з ризиками та загрозами, на другому рівні знаходяться особи, на яких покладено виконання обов'язків функції ризик та комплаєнс офіцерів і на третьому рівні знаходяться особи, які здійснюють внутрішній контроль та аудит в межах надавачів платіжних послуг [1]. В той же час, НБУ визначив досить стислі терміни, в які надавачі платіжних послуг мають вкластися для відповідності вимогам Положення про вимоги до системи управління. Так, вимоги щодо приведення у відповідність організаційної структури мають бути виконані до 15.11.2024 р., тобто, протягом шістнадцяти календарних днів, наступних за днем набрання чинності Положенням про вимоги до системи управління. На думку автора, вказані стислі строк не є адекватними та доцільними з огляду на поточні можливості піднаглядних установ та кризи, в якій знаходиться весь бізнес після початку повномасштабної агресії та введення воєнного стану. Наразі бізнес продовжує щоденно боротися з тими нечуваними викликами, які зумовлені війною. Значний відтік кваліфікованих кадрів, постійна загроза обстрілів, проблеми з енергетичною ситуацією в державі – це далеко не повний список перешкод з якими на постійній основі стикаються всі сфери бізнесу. Від держави загалом та від регуляторів окремих секторів економіки зокрема піднаглядні суб'єкти мають отримувати підтримку та розуміння. На протигагу цьому регулятор ринку небанківських фінансових платіжних послуг запроваджує цілий спектр нових вимог та встановлює стислі терміни їх впровадження. Враховуючи такі терміни, при імplementації вимог до системи корпоративного управління, системи внутрішнього контролю та управління ризиками небанківськими надавачам платіжних послуг необхідно звертати увагу на схожий досвід, який колись пройшов банківський сектор та в якому процеси та механізми управління ризиками і внутрішнього контролю запроваджені вже не один рік. Зокрема, Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах було прийнято НБУ ще в 2018 році. Очевидно, що при розробці нормативної бази для небанківського платіжного ринку НБУ керувався та використовував напрацювання, які вже реалізовані для банків. Водночас вважаємо, що такий підхід знову ж таки не є коректним та виправданим з боку НБУ. Банки є більш фінансово потужнішими та мають в своєму розпорядженні більше інструментів для збільшення і підтримання прибутковості ніж представники небанківського платіжного ринку. З огляду на об'ємний процес приведення у відповідність до нових вимог НБУ дав банкам перехідний період загальною тривалістю близько двох років, в той час як для небанківських надавачів платіжних послуг цей період складає близько двох місяців. Потрібно розуміти, що цього терміну достатньо лише на опрацювання та розуміння концепції Положення про вимоги до системи управління, але однозначно не на повне приведення діяльності до його вимог.

Відповідно до досліджень науковців, концепція управління ризиками банку базується на наступних основоположних принципах: банк використовує комплексний підхід до управління ризиками і трактує їх не окремо, а у сукупності, що дає можливість врахування ймовірності реалізації кількох ризиків одночасно; в основі оцінки ризику лежить підхід передбачення та прогнозування можливих наслідків; система управління ризиками характеризується високим рівнем відповідальності; підрозділи з управління ризиками є незалежними при виконанні своїх функцій від обставин, що становлять загрозу для їх неупередженості; управління ризиками здійснюється виходячи з рівня толерантності до ризиків; забезпечується розмежування обов'язків (відокремлення функції контролю від здійснення операцій) для уникнення ситуації, за якої одна й та сама особа здійснює операції банку та виконує функції контролю; система управління ризиками сприяє збільшенню рівня прозорості завдяки чітким каналам комунікації; всі працівники банку добре розуміють свої обов'язки та функції в системі управління ризиками [3, с. 32]. Виходячи з аналізу вказаних принципів, зрозумілим є, що надважливим для належного функціонування всіх систем управління є кваліфікований персонал, який знає свої обов'язки та якому властиві високий ступінь свідомості та відповідальності при виконанні посадових функцій. На думку автора в поточній ситуації з пошуком кандидатів, які б задовольнили потреби небанківських надавачів платіжних послуг, є ряд складнощів. Передусім, пошук кандидатів, які мають досвід та необхідні навички, значно ускладнений багато в чому новаторським характером вимог Положення про вимоги до системи управління. На ринку небанківських платіжних послуг просто відсутні вказані фахівці, оскільки раніше були відсутні вимоги щодо обов'язковості їх наявності. Як результат, кандидати просто не мали змоги отримати необхідний досвід, пройти курси підвищення кваліфікації, а також отримати відповіді на свої питання в практичній площині в ході процедур взаємодії з НБУ. Отже, піднаглядним установам залишається або переманювати спеціалістів з банківського сектору, де вимоги щодо ризиків та комплаєнсу є звичними та вже встигли сформуватися професіонали в цих сферах, або пропонувати змінити функціонал працівникам всередині, які потенційно мають необхідні знання та навички для опанування функціоналу ризик і комплаєнс офіцерів. Однак останній варіант несе ризики наявно-

сті формального підходу, оскільки навіть якщо працівник стикався в межах посадових обов'язків з функціоналом контролю, управління ризиками чи комплаєнсу, йому все одно необхідний буде час для опанування нової сфери.

Ситуацію ускладнюють і вимоги до професійної придатності працівників. Зокрема, ризик та комплаєнс менеджери належать до ключових осіб, тобто повинні мати стаж у фінансовій сфері не менше 3 років, а також розуміння специфіки діяльності компанії, її бізнес цілі тощо [2]. Крім того, обов'язки ризик офіцера не можуть поєднуватися з обов'язками іншого працівника в надавачі платіжних послуг та інших юридичних особах, тобто особа повинна працювати в надавача платіжних послуг на основному і єдиному місці роботи [1]. Варто також враховувати, що НБУ в рамках здійснення нагляду за надавачами платіжних послуг має право проводити інтерв'ю з працівниками надавача фінансових платіжних послуг для оцінки достатності заходів з управління ризиками тощо.

Звертаючись до досвіду банківського сектору варто враховувати, що ефективна система корпоративного управління в сучасному конкурентоспроможному банку базується на основі:

- цінностей корпоративної культури, зафіксованих у кодексі корпоративної поведінки й інших стандартах ділової етики, а також системи, що забезпечує прихильність до цих цінностей на практиці;

- ясно сформульованої стратегії розвитку, відповідно до якої оцінюються результати роботи всього банку й окремих осіб;

- чіткого розподілу прав, у тому числі визначеної ієрархії прав у сфері прийняття рішень і обов'язків;

- ефективного механізму взаємодії і співробітництва між радою директорів, топ-менеджментом і аудиторами;

- надійної системи внутрішнього контролю;

- постійного моніторингу ризиків у визначених напрямках банківського бізнесу, що характеризуються високою ймовірністю виникнення конфліктів інтересів;

- сукупності фінансових і кар'єрних стимулів, що створюють умови для належної роботи менеджерів та інших співробітників;

- системи інформаційних потоків, що забезпечує внутрішні потреби організації і необхідний для зовнішніх контрагентів рівень прозорості банку [4, с. 624].

Висновки. Беручи до уваги підвалини функціонування системи корпоративного управління банківського сектору та труднощі, з якими потенційно можуть зіштовхнутися небанківські надавачі платіжних послуг при запровадженні організаційних заходів, можна сформулювати ряд рекомендацій, а саме:

- розробка та впровадження кодексу корпоративної етики, де буде зафіксовано корпоративні цінності та норми етики небанківського надавача фінансових платіжних послуг;

- чітка фіксація функцій, прав і обов'язків працівників в сферах корпоративного управління, внутрішнього контролю та управління ризиками у внутрішніх документах, передусім посадових інструкціях;

- запровадження або оновлення системи стимулів;

- налагодження ефективної вертикальної та горизонтальної комунікації всередині небанківського надавача фінансових платіжних послуг;

- чітко визначені показники, відповідно до яких буде оцінюватись якість роботи персоналу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Положення про вимоги до системи управління надавача фінансових платіжних послуг: Постанова Правління НБУ від 10.10.2024 року № 123. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0123500-24#top> (дата звернення: 13.01.2025).
2. Положення про порядок здійснення авторизації діяльності надавачів фінансових платіжних послуг та обмежених платіжних послуг: Постанова Правління НБУ від 07.10.2022 № 217. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0217500-22#Text> (дата звернення: 13.01.2025).
3. Добровольська Е.В., Покотильська Н.В. (2022). Особливості системи управління ризиками. *Економічний простір*, (179), 31–36.
4. Метлушко О.В. (2017). Специфіка корпоративного управління у банках. *Економіка та суспільство*, (8), 619–626.

УДК 342.951:628.4.08

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.86>

АДМІНІСТРАТОР ПОСЛУГИ З УПРАВЛІННЯ ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ: НОВЕЛА ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ»

Саліхов О.О.,

*аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Академії праці, соціальних відносин і туризму*

Саліхов О.О. Адміністратор послуги з управління побутовими відходами: новела Закону України «Про управління відходами».

Згідно із положеннями Угоди про асоціацію, що була укладена між Україною та Європейським союзом, наша Держава взяла на себе зобов'язання розпочати процес гармонізації українського законодавства із правом Європейського союзу в найважливіших сферах економіки.

Одним із перших кроків, який було зроблено в цьому напрямку і який стосувався, зокрема, сфери ЖКП, став прийнятий 26 червня 2022 року Верховною радою України Закон України «Про управління відходами».

Цей Закон уособив в собі старт реформи системи управління відходами, про що, зокрема, говорить і картка вказаного Закону на сайті Верховної ради. Відповідно до картки Закону прийняття Закону України «Про управління відходами»: по-перше, спричинило втрату чинності Законом України «Про відходи», який ще з 1998 року регулював сферу поводження з відходами; по-друге, призвело до внесення системних змін в 30 інших чинних Законів України та в 6 Постанов Кабінету Міністрів України, що розповсюджують свою дію на вказану сферу. Крім того, прийняття Закону України «Про управління відходами» призвело до прийняття 21 нормативно-правового акту, який тим чи іншим чином регулює сферу управління відходами.

Є очевидним те, що всі вищевказані зміни містять в собі цілий ряд новел щодо сфери управління відходами і, перш за все, такі нові для законодавства України конструкції містяться безпосередньо у вже згаданому Законі України «Про управління відходами».

Однією з них і, мабуть, найважливішою є закладена в Закон України «Про управління відходами» правова конструкція щодо адміністратора послуги з управління побутовими відходами, який повинен створюватися в територіальних громадах відповідним рішенням міської, сільської або селищної ради.

В даній статті проаналізовано позицію національного законодавця щодо створення такого нового для сфери управління відходами суб'єкта як адміністратор послуги. Крім того, здійснено спробу розглянути ключові проблеми, пов'язані із організаційно-правовою формою адміністратора, вказано на недоліки та слабкі місця Закону України «Про управління відходами» в цій частині.

З огляду на проблематику питання, запропоновано шляхи його вирішення, що повинно слугувати меті підвищення ефективності реалізації положень Закону України «Про управління відходами», сприяти подальшому реформуванню вказаної сфери відповідно до найкращих світових та європейських практик.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, управління відходами, комунальне підприємство, адміністратор послуги з управління відходами.

Salihov O.O. Administrator of household waste management services: novelty of the Law of Ukraine "On waste management".

In accordance with the provisions of the Association Agreement concluded between Ukraine and the European Union, our country has undertaken to begin the process of harmonizing Ukrainian legislation with EU law in the most important areas of the economy.

One of the first steps taken in this direction, which concerned, in particular, the housing and utilities sector, was the Law of Ukraine "On Waste Management" adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on June 26, 2022.

This Law embodied the start of the reform of the waste management system, as evidenced by the Law's card on the Verkhovna Rada's website. According to the law card, the adoption of the Law of Ukraine "On Waste Management": first, caused the Law of Ukraine "On Waste", which had been regulating the waste management sector since 1998, to become invalid; second, it led to systemic changes to 30 other existing laws of Ukraine and 6 resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine that apply to this area. In addition, the adoption of the Law of Ukraine "On Waste Management" led

to the adoption of 21 regulatory legal acts that regulate the waste management sector in one way or another.

It is obvious that all of the above amendments contain a number of novelties in the field of waste management, and, first of all, such new constructions for Ukrainian legislation are contained directly in the already mentioned Law of Ukraine "On Waste Management".

One of them, and perhaps the most important one, is the legal construction laid down in the Law of Ukraine "On Waste Management" regarding the administrator of household waste management services, which should be established in territorial communities by the relevant decision of a city, village or settlement council.

This article analyzes the position of the national legislator regarding the creation of such a new entity for the waste management sector as a service administrator. In addition, an attempt is made to consider the key issues related to the organizational and legal form of the administrator, and the shortcomings and weaknesses of the Law of Ukraine "On Waste Management" in this part are indicated.

Given the problematic nature of the issue, the author suggests ways to resolve it, which should serve the purpose of improving the efficiency of implementation of the provisions of the Law of Ukraine "On Waste Management" and facilitate further reform of this area in accordance with the best international and European practices.

Key words: local government, waste management, utility company, waste management service administrator.

Постановка проблеми. У Пояснювальній записці до проекту Закону про управління відходами № 2207-1 його укладачами було вказано на основні причини, що зумовлюють необхідність його прийняття, а саме: вдосконалення системи управління відходами, забезпечення законодавчого та нормативно-правового регулювання відносин у сфері управління відходами з урахуванням вимог Директив Європейського Союзу, покращення стану навколишнього природного середовища та досягнення цілей сталого розвитку в Україні [1].

Відповідно до статті 2 чинного на сьогодні ЗУ «Про управління відходами», цей Закон регулює відносини, пов'язані із запобіганням утворенню та з управлінням відходами, що утворюються в Україні, а також з управлінням відходами, що перевозяться через територію України, вивозяться за її межі та ввозяться в Україну з метою відновлення, у тому числі рециклінгу [2].

Статтею 4 Закону України «Про управління відходами» вперше в Україні встановлюється ієрархія управління відходами, що впроваджується центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями з метою (у порядку пріоритетності): 1) запобігання утворенню відходів; 2) підготовки відходів до повторного використання; 3) рециклінгу; 4) відновлення відходів (у тому числі виробництва енергії); 5) видалення відходів.

Тобто, фактично метою Закону України «Про управління відходами» є:

- впровадження поведінки з побутовими та іншими відходами як з ресурсом сталого розвитку циклічної економіки;
- визначення правових, організаційних, економічних засад та механізмів контролю для забезпечення всебічного захисту здоров'я людей та довкілля шляхом впровадження ієрархії поведінки з відходами;
- запобігання негативних наслідків від операцій з побутовими та іншими відходами;
- сприяння їх повторному використанню і відновленню як вторинної сировини, хімічних речовин та енергетичних ресурсів [1].

Слід вказати, що до моменту прийняття Закону України «Про управління відходами», основними нормативно-правовими актами, що регулювали правовідносини у вказаній сфері були: Закон України «Про відходи» [3], який на сьогодні втратив чинність на підставі Закону України «Про управління відходами», Закон України «Про житлово-комунальні послуги» [4] та, відповідно, Закон України «Про місцеве самоврядування» [5].

Відповідно до вищезазначених нормативно-правових актів, система поведінки з відходами до моменту прийняття Закону України «Про управління відходами» була побудована наступним чином.

В статті 35-1 Закону України «Про відходи» було визначено, що поведінка з побутовими відходами здійснюється відповідно до державних норм і правил. Власники або наймачі, користувачі, зокрема орендарі, джерел утворення побутових відходів укладають договори з виконавцем послуг з вивезення побутових відходів, здійснюють оплату послуг з поведінки з побутовими відходами та забезпечують роздільне збирання побутових відходів. Виконавця послуг з вивезення побутових відходів визначає орган місцевого самоврядування на конкурсних засадах у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Слід зазначити, що механізм надання суб'єктами господарювання, незалежно від форми їх власності, послуг з поводження з побутовими відходами у містах, селищах і селах визначався Правилами надання послуг з поводження з побутовими відходами, що були затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2008 року № 1070 [6].

При цьому, відповідно до пункту 4 Порядку проведення конкурсу на надання послуг з вивезення побутових відходів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 року № 1173 [7], підготовка та проведення конкурсу забезпечується виконавчим органом сільської, селищної, міської ради або виконавчим органом місцевого самоврядування суб'єкта співробітництва у формах, передбачених Законом України «Про співробітництво територіальних громад».

Отже, міські, селищні, сільські ради на конкурсних засадах повинні були визначати виконавця послуг з вивезення побутових відходів у межах певної території населеного пункту.

Пунктом «е» частини 1 статті 16 Закону України «Про відходи» було визначено, що підприємства, установи та організації всіх форм власності у сфері поводження з відходами мають право на участь у вказаних конкурсах на набуття права виконання послуг у сфері поводження з побутовими відходами на певній території.

Тобто, виконавець послуг на певній території визначався на конкурсі, організатором якого були міські, селищні, сільські ради.

В подальшому між виконавчим комітетом відповідної ради та вказаним виконавцем укладався договір на поводження з побутовими відходами, а саме: збирання відходів на території відповідної ради та їх вивезення та полігон.

Після укладення договору з органом місцевого самоврядування, виконавець послуги з поводження з побутовими відходами укладав договори зі споживачами - фізичними та юридичними особами на території ради.

Рішенням виконавчого комітету ради затверджувалися тарифи виконавця послуги поводження з побутовими відходами, які згідно із Постановою КМУ «Про затвердження Порядку формування тарифів на послуги з поводження з побутовими відходами» від 26.07.2006 № 1010, формувалися виконавцем самостійно [8].

Тобто, суб'єктами правовідносин в сфері поводження з відходами були: міські, селищні, сільські ради в особі їх виконавчих комітетів, виконавці послуг поводження з відходами та, відповідно, споживачі - фізичні та юридичні особи.

За конкурсом, як ми вже зазначили вище, орган місцевого самоврядування обирав виконавця послуги (фактично - перевізника відходів від місць їх накопичення до місця утилізації), який автоматично брав на себе функцію адміністрування процедури поводження з відходами, яка полягала в наступному. Виконавець, оцінивши об'єми робіт на території відповідної ради (охоплення послугою споживачів) щодо вивезення відходів та інші чинники, згідно із Порядком формування тарифів на послуги з поводження з побутовими відходами»: по-перше, формував тариф на послуги з поводження з побутовими відходами, в тому числі за їх видами (тверді, великогабаритні, ремонтні, рідкі, небезпечні) відповідно до річних планів надання послуг і економічно обґрунтованих планованих витрат, визначених на підставі державних і галузевих нормативів (норм) витрат ресурсів, техніко-економічних розрахунків та кошторисів, ставок податків, зборів, платежів та цін у планованому періоді, встановлених на підставі індексів зміни цін виробників промислової продукції; по-друге, розробляв річний план надання послуг окремо за кожною операцією поводження з побутовими відходами на підставі фактичного та прогнозованого обсягів надання послуг з урахуванням техніко-економічних факторів, зокрема таких, як: зміна обсягів надання послуг в результаті економічного розвитку населеного пункту, підвищення вимог щодо якості послуг; підвищення рівня технологічного процесу поводження з побутовими відходами, заміна амортизованого обладнання, здійснення заходів щодо автоматизації та механізації виробництва, застосування прогресивних енергозберігаючих технологій; підвищення рівня організації виробництва та умов організації праці шляхом удосконалення операційно-виробничого планування, систем управління, матеріально-технічного забезпечення господарської діяльності; по-третє, здійснював планування витрат, враховуючи використання матеріальних та паливно-енергетичних ресурсів, норм і розцінок з оплати праці, нормативів витрат з управління та обслуговування виробництва для їх подальшого включення до повної планованої собівартості послуг за кожною операцією поводження з побутовими відходами з урахуванням витрат з операційної діяльності, фінансових витрат, пов'язаних з основною діяльністю; по-четверте, укладав договори зі споживачами послуги поводження з відходами; по-п'яте, самостійно розпоряджався для вказаних цілей фінансами у системі поводження з відходами, тобто ніс витрати на збирання та вивезення відходів; по-шосте, самостійно будував відносини із оператором полігону, а нерідко і сам був оператором полігону; по-сьоме, самостійно контролював дотримання споживачами вчасності та повноти сплати вартості послуг з поводження з побутовими

відходами (тарифу), якість надання послуги збирання та вивезення тощо, вів претензійну та позовну роботу щодо вказаного.

Законом України «Про управління відходами» в Україні вперше передбачається створення такого нового суб'єкта правовідносин у сфері управління відходами як адміністратор послуги з управління побутовими відходами, який повинен взяти на себе виконання тих обов'язків, що протягом всього періоду функціонування системи поводження з відходами в Україні до моменту прийняття Закону України «Про управління відходами» здійснювали виконавці послуг.

Згідно із пунктом 4 частини 2 статті 26 Закону України «Про управління відходами», визначення адміністратора послуги з управління побутовими відходами належить до повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у сфері управління відходами.

Відповідно до статті 32 Закону України «Про управління відходами» адміністратор послуги з управління побутовими відходами визначається у територіальних громадах з чисельністю населення понад 500 тисяч осіб рішенням міської, сільської, селищної ради. В інших територіальних громадах адміністратор послуги з управління побутовими відходами визначається рішенням міської, сільської, селищної ради.

Згідно із цією ж статтею Закону України «Про управління відходами», адміністратор послуги з управління побутовими відходами не може здійснювати іншу діяльність, крім діяльності, пов'язаної з адмініструванням послуги з управління побутовими відходами і його основними функціями є наступні: 1) забезпечення функціонування муніципальної системи управління побутовими відходами; 2) укладання за дорученням органу місцевого самоврядування договорів із суб'єктами господарювання на виконання окремих операцій з управління побутовими відходами; 3) укладання договорів із споживачами про надання послуги з управління побутовими відходами; 4) створення єдиної інформаційної бази споживачів для здійснення нарахувань за надану послугу з управління побутовими відходами, обліку стану оплати та заборгованості; 5) проведення претензійно-позовної роботи з боржниками та інформаційних заходів щодо дотримання споживачами вимог нормативних документів у сфері управління побутовими відходами; 6) проведення розрахунку середньозваженого тарифу і подання його у встановленому порядку до органу місцевого самоврядування.

При цьому, імперативними приписами статті 32 Закону України «Про управління відходами» в якості адміністратора послуги визначено виключно комунальне підприємство, що на наш погляд суперечить підходам європейського законодавця та, відповідно, може призвести до гальмування реформи системи управління відходами в Україні. Вказане можна обґрунтувати наступним.

Стан опрацювання проблематики. Як вже було вказано вище, Закон України «Про управління відходами» є результатом гармонізації українського законодавства із законодавством Європейського Союзу – Директивою 2008/98/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 19 листопада 2008 року про відходи та скасування окремих директив [9], Директивою 2018/851/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 30 травня 2018 року про внесення змін до Директиви 2008/98/ЄС про відходи [10], Директивою Ради 1999/31/ЄС від 26 квітня 1999 року про захоронення відходів та іншими Директивами в сфері управління відходами [11] та іншими Директивами.

Одразу хочемо наголосити, що жодна із згаданих Директив не передбачає існування в системі управління відходами такого учасника системи як адміністратор послуги з управління побутовими відходами у формі підприємства, яке б було засноване на власності муніципалітету, а в нашому випадку – на власності територіальної громади, про що зазначається, зокрема, у статтях 32 та 33 Закону України «Про управління відходами». Дана думка була неодноразово озвучена в процесі обговорення новел Закону України «Про управління відходами» як окремими науковцями, так і представниками професійних учасників ринку управління відходами.

Метою цієї статті є аналіз чинного законодавства України у його співставленні з положеннями окремих Директив ЄС в сфері управління відходами та обґрунтування непослідовного та невиваженого підходу українського законодавця щодо закріплення в Законі України «Про управління відходами» положень про адміністратора послуг з визначенням для нього єдиної організаційно-правової форми – комунального підприємства.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що згідно із законодавством ЄС, можливість бути адміністратором послуги з управління побутовими відходами, або «оператором з управління відходами» згідно наведених вище Директив, надана суб'єктам господарювання різних форм власності – не лише державним та приватним компаніям, але й фізичним особам, якщо згідно із відповідними кваліфікаційними вимогами такі фізичні особи можуть здійснювати вказану професійну діяльність.

Так, наприклад, в пункті «а» частини 1 статті 8а Директиви 2008/98/ЄС про відходи зазначено наступне: «Якщо схеми розширеної відповідальності виробника встановлюють відповідно до статті 8 (1), у тому числі згідно з іншими законодавчими актами Союзу, держави-члени повинні: (а)

чітко визначити ролі та обов'язки всіх відповідних залучених суб'єктів, у тому числі виробників, що вводять продукти в обіг на ринку держави-члена, організацій, що виконують обов'язки з розширеної відповідальності виробника від імені виробників, приватних або державних операторів з управління відходами, місцевих органів влади та, у відповідних випадках, операторів послуг з повторного використання і підготовки до повторного використання та підприємств соціальної сфери економіки...» [9].

Частина 6 цієї ж статті Директиви 2008/98/ЄС про відходи вказує про наступне: «Держави-члени повинні забезпечувати регулярний діалог між відповідними стейкхолдерами, залученими до виконання схем розширеної відповідальності виробника, у тому числі виробниками та дистриб'юторами, приватними чи державними операторами з управління відходами, місцевими органами влади, організаціями громадянського суспільства та, у відповідних випадках, суб'єктами соціальної сфери економіки, мережами центрів з повторного використання і ремонту та операторами послуг з підготовки до повторного використання...».

Тобто, можна констатувати, що європейське законодавство не містить жодних імперативних норм щодо форми власності адміністратора послуги з управління відходами, а Закон України «Про управління відходами», відповідно, в цій частині, не відповідає зобов'язанням України, взятих нею на себе згідно із Угодою про асоціацію нормам права ЄС, бо ним чомусь запроваджується існування такого суб'єкта як адміністратор послуги саме у формі комунального підприємства.

Більш того, при обговоренні проекту Закону про управління відходами, вказані зауваження надавалися до відповідних Комітетів Верховної Ради різними міністерствами та державними органами, але з незрозумілих причин, при прийнятті Закону, були проігноровані в цілому.

Однак, вищевказані положення Закону України «Про управління відходами» згідно із зауваженнями Антимонопольного комітету України до законопроекту «Про управління відходами» [12] грубо порушують антиконкурентне законодавство та, зокрема, положення Конституції України щодо конкуренції. Вони фактично встановлюють монополію щодо адміністратора послуги управління побутовими відходами.

Так, відповідно до статті 42 Конституції України [13] визначено, що держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Статтею 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції» [14] визначено, що економічна конкуренція (конкуренція) – це змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість вибирати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обороту товарів на ринку.

Частиною 2 статті 15 ЗУ «Про захист економічної конкуренції» визначено, що антиконкурентними діями органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю, зокрема, визнається, в тому числі, надання окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання пільг чи інших переваг, які ставлять їх у привілейоване становище стосовно конкурентів, що призводить або може призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції.

Однак, фактично, саме це буде мати місце на практиці при реалізації положень частини 2 статті 32 Закону України «Про управління відходами», де зазначено, що адміністратором послуги з управління побутовими відходами визначається виключно комунальне підприємство.

З цього приводу доцільно навести положення статті 63 Господарського кодексу України [15], в якій визначено, що залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти: приватне підприємство, підприємство колективної власності, комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади, державне підприємство, підприємство, засноване на змішаній формі власності та спільне підприємство.

Статтею 13 Конституції України закріплено, що всі суб'єкти права власності рівні перед законом. Однак, Верховна Рада України, як орган законодавчої влади, що діє в інтересах українського народу та українських підприємств, приймаючи Закон України «Про управління відходами» та, зокрема, статтю 32 вказаного Закону, яка визначає адміністратора послуги виключно як комунальне підприємство, в порушення Конституції України оминає принципи конкуренції, закріплені Конституцією України, штучно створює умови, за яких лише комунальні підприємства, що діють на основі комунальної власності, можуть надавати таку категорію послуг як послуги з управління побутовими відходами.

Внаслідок цього та, на наш погляд, внаслідок лобістських дій окремих бізнес-структур та їх впливу на процес законотворчості, державні підприємства, приватні підприємства, публічні акціонерні товариства, приватні акціонерні товариства, спільні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні і командитні товариства,

кооперативи, асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, холдингові компанії, нарешті фізичні особи-підприємці, – всі ці суб'єкти господарювання, які не є комунальними підприємства, з незрозумілих причин усунені законодавцем від можливості здійснювати адміністрування послуги з управління побутовими відходами в Україні.

Необґрунтовано та всупереч Конституції України законодавець надає перевагу в цьому питанні комунальним підприємствам, які згідно із думкою багатьох вітчизняних вчених та провідних спеціалістів міністерств, державних органів, професійних учасників ринку поводження з відходами, та зокрема, Антимонопольного комітету України являють собою ніщо інше як хронічну проблему нашої країни [16]. Це обґрунтовується тим, що вказані підприємства: як правило є високозбитковими з рентабельністю власного капіталу, що наближується до нуля; є такими, що спотворюють конкуренцію через отримання державної допомоги; є учасниками господарських відносин з вкрай непрозорою господарською діяльністю (перелік послуг, вартість послуг, основні контрагенти, умови договорів з основними контрагентами тощо), що здійснюється, до того ж, з порушенням умов створення наглядових органів всередині самого підприємства (наглядових рад тощо); які неефективно використовують власні кошти та надають послуги неякісно; які мають переважно незадовільні виробничі та невиробничі фонди, які до того ж використовуються управлінцями таких підприємств нераціонально та на шкоду підприємству.

Щодо корупційних ризиків, пов'язаних з діяльністю комунальних підприємств, то, зокрема Національне агентство з питань запобігання корупції неодноразово виділяло наступні ризики: 1) призначення керівниками комунальних підприємств підконтрольних осіб без проведення конкурсів; 2) зловживання, бездіяльність та уникнення відповідальності за неефективні управлінські дії внаслідок відсутності Типової форми контракту з керівником комунального підприємства; 3) призначення на посади керівників комунальних підприємств за наявності конфлікту інтересів; 4) блокування створення або обмеження повноважень наглядових рад в таких підприємствах для збереження політичного впливу на господарську діяльність комунального підприємства; 5) неправомірне збагачення особи через виконання функцій керівника комунального підприємства та суб'єкта господарювання, який надає аналогічні чи подібні послуги на ринку; 6) збереження впливу на керівництво підприємства шляхом одноосібного контролю за нарахуванням заробітної плати; 7) зловживання та бездіяльність керівництва комунальних підприємств, пов'язані із неналежною реалізацією органом місцевого самоврядування функцій власника; 8) створення комунальних підприємств для виводу коштів місцевого бюджету; 9) виведення бюджетних коштів через отримання комунальними підприємствами необґрунтованих дотацій та державної допомоги; 10) приховування публічної інформації щодо господарської діяльності комунального підприємства з метою обмеження громадського контролю [17].

З огляду на вище наведене виникає закономірне питання про те, з якою метою до Закону України «Про управління відходами» вводиться такий «дефектний» та архаїчний суб'єкт господарювання як комунальне підприємство – адміністратор послуги з управління побутовими відходами? Чому це робиться при тому, що суб'єкти господарювання, які не є комунальними підприємства, мають рівні права та обов'язки з іншими суб'єктами господарювання і зазвичай можуть мати набагато краще матеріально-технічне, кадрове забезпечення, а головне — досвід в сфері управління відходами?

Тобто, з огляду на положення Закону України «Про управління відходами» з ринку управління побутовими відходами будуть усунуті підприємства державної та приватної форми власності, в той час, як доступ на ринок нових суб'єктів господарювання буде неможливий. Тим більше, що згідно з існуючою редакцією Закону України «Про управління відходами», адміністратор послуги з управління побутовими відходами може бути виконавцем послуги з управління побутовими відходами на відповідній території, та, зокрема, виконувати інші функції визначені частиною 4 вказаної статті.

При цьому Закон не містить положень щодо: процедури (порядку) визначення адміністратора послуги з управління побутовими відходами, зокрема, на конкурсних засадах чи ні; критеріїв (умов) вибору адміністратора послуги з управління побутовими відходами; строку, на який буде визначатись адміністратор тощо.

Крім того, Законом не встановлюється спосіб здійснення виконавчими органами сільських, селищних, міських рад повноважень щодо визначення адміністратора послуги з управління побутовими відходами, що дасть їм змогу діяти на власний розсуд.

Також слід звернути увагу і на таке. Відповідно до статті 13 Конституції України, Держава забезпечує соціальну спрямованість економіки. Тобто, до однієї із пріоритетних функцій нашої Держави відноситься здійснення заходів, спрямованих на зміцнення економічного добробуту народу України, реалізація Державою власних функцій таким чином, щоб це не завдавало економічної та матеріальної шкоди її громадянам. В цьому контексті, важливо навести положення статей 32 та 34 Закону України «Про управління відходами». Так, згідно статті 32 вказаного Закону адміністратор

послуги з управління побутовими відходами проводить розрахунок середньозваженого тарифу і подає його у встановленому порядку до органу місцевого самоврядування. Відповідно до статті 34 цього ж Закону, тариф на послугу з управління побутовими відходами є середньозваженим тарифом, що формується на основі тарифів на збирання, перевезення, відновлення та видалення побутових відходів. Витрати на адміністрування послуги з управління побутовими відходами розраховуються окремо у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, та включаються до середньозваженого тарифу виконавця послуги.

Таким чином, Законом України «Про управління відходами» пропонується відшкодування витрат на утримання адміністратора послуги з управління побутовими відходами шляхом їх включення до тарифів на послуги з управління побутовими відходами. Однак, створення такого посередника у якості адміністратора послуги з управління побутовими відходами неодмінно призведе до зростання вартості відповідних послуг. Застосування норм Закону призведе до завищення тарифів на послуги з управління побутовими відходами, що в свою чергу призведе до соціальної напруги та ущемлення інтересів споживачів[18].

Висновки. Із системного аналізу статті 32 Закону України «Про управління відходами» випливає, що Законом передбачається існування адміністратора послуги як «виняткового суб'єкта господарювання», що буде наділений владними повноваженнями, але це в цілому не узгоджується із положеннями Конституції України та чинним законодавством України, бо фактично вказаним Законом створено привілейовані умови для здійснення комунальними підприємствами господарської діяльності в сфері адміністрування послуги з управління відходами порівняно з усіма іншими суб'єктами господарювання.

На погляд багатьох європейських та вітчизняних експертів України, статус адміністратора послуги з управління побутовими відходами як комунального підприємства містить в собі величезні корупційні ризики і неминуче призведе до зловживань в його діяльності.

Крім того, це призведе до виникнення проблем, пов'язаних з відсутністю конкуренції та наданням послуг низької якості. Вказане буде слугувати зосередженню діяльності із управління побутовими відходами на більш привабливих територіях з точки зору прибутку та не вирішить проблеми управління відходами на всій території України.

Все вищевказане обумовлює потребу у внесенні відповідних змін до Закону України «Про управління відходами», які б передбачали або виключення положень про адміністратора послуги із Закону в цілому, або надавали б можливість суб'єктам господарювання інших організаційно-правових форм, відмінних від комунального підприємства, здійснювати професійну діяльність з управління побутовими відходами на ринку України.

Лише в цьому разі мета Закону, на наше переконання, буде досягатися ефективно та з дотриманням принципу соціальної спрямованості економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пояснювальна записка до проекту Закону Про управління відходами. Верховна рада України, 2022 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/11503166-4051-48a2-8b86-56dcf335825a>.
2. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 р. № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text>.
3. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 р. № 187/98-ВР. Втратив чинність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/98-%D0%B2%D1%80#Text>.
4. Про житлово-комунальні послуги: Закон України від 09.11.2017 р. № 2189-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text>.
5. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Про затвердження Правил надання послуг з поводження з побутовими відходами: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.12.2008 р. № 1070. Втратила чинність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1070-2008-%D0%BF#Text>.
7. Питання надання послуг з вивезення побутових відходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 р. № 1173. Втратила чинність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1173-2011-%D0%BF#Text>.
8. Про затвердження Порядку формування тарифів на послуги з поводження з побутовими відходами: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.07.2006 р. № 1010. Втратила чинність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1010-2006-%D0%BF#Text>.
9. Про відходи та про скасування деяких директив: Директива Європейського Парламенту і Ради від 19.11.2008 р. № 2008/98/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_029-08#Text.

10. Про внесення змін до Директиви 2008/98/ЄС про відходи: Директива Європейського Парламенту та Ради від 30.05.2018 р. № 2018/851/ЄС. *Official Journal* L 150, 14.06.2018, р. 109–140.
11. Про захоронення відходів: Директива Ради від 26.04.1999 р. № 1999/31/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_925#Text.
12. Проект Закону про управління відходами: Пропозиції та зауваження АМК України від 04.06.2020 р. № 2207-1-д. Офіційний сайт Антимонопольного комітету України. URL: <https://amcu.gov.ua/npras/proekt-zakonu-pro-upravlinnya-vidhodami-2>.
13. Конституція України: Основний закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
14. Про захист економічної конкуренції: Закону України від 11.01.2001 р. № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text>.
15. Господарський кодекс України: Закон від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15/#Text>.
16. Комунальні підприємства – хронічна проблема країни. Як це змінити. Антимонопольний комітет України, 2020. Офіційний сайт Антимонопольного комітету України. URL: <https://amcu.gov.ua/news/komunalni-pidpriyemstva-hronichna-problema-krayini-yak-ce-zminiti>.
17. Корупційні ризики при управлінні комунальними підприємства. Національне агентство з питань запобігання корупції, 2022 р. Офіційний сайт НАЗК. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/Korupsiy-ni_ryzyky_pry_upravlinni_komunalnymy_pidpriyemstvamy.pdf.
18. Про надання пропозиції до законопроекту: Антимонопольний комітет України. Офіційний сайт АМК України, 07.06.2022 р. URL: <https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/629/f53/3d2/629f533d2650e622028011.pdf>.

УДК 342.951+347.77

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.87>

ПУБЛІЧНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Світличний О.П.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного та господарського права,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0003-0485-3804
e-mail: jurist.slp@gmail.com*

Михальський Д.Ю.,

*аспірант юридичного факультету
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0009-0008-3810-5947
e-mail: mykhalskyi@gmail.com*

Світличний О.П., Михальський Д.Ю. Публічно-правова охорона прав інтелектуальної власності в Україні.

У статті наголошується, що забезпечення належної охорони прав інтелектуальної власності в сучасних умовах є пріоритетним завданням політики держави, невід'ємною умовою такої політики є охорона суб'єктивних прав правовласників об'єктів права інтелектуальної власності, забезпечення процесу інноваційного прискорення та економічного розвитку української держави. Це зумовлено підвищенням інтересом та постійно зростаючою роллю інтелектуальної власності як в житті людини, суспільства, так і держави в цілому. Акцентується увага на ролі держави та її уповноважених органів покликаних забезпечити охорону прав інтелектуальної власності повинна, діяльність яких повинна бути спрямованою передусім на охорону майнових та особистих немайнових прав правовласників об'єктів права інтелектуальної власності, на усунення причин, що породжують порушення права інтелектуальної власності, а у разі вчинення порушення – на притягнення винних осіб до юридичної відповідальності, використовуючи весь механізм публічно-правової охорони інтелектуальної власності. Підкреслено, що головною метою і завданням держави у сфері інтелектуальної власності має стати несуперечливе поєднання інтересів правовласників об'єктів права інтелектуальної власності, суспільства і держави.

Звертається увага, що з метою забезпечення публічних і приватних інтересів, в Україні державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, кожна із яких відіграє важливу роль у публічно-правовій охороні прав інтелектуальної власності. На аналіз конкретних нормативно-правових актах проаналізована діяльність Верховної Ради України, Комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій, Кабінету Міністрів України, Міністерства економіки України, Міністерства аграрної політики та продовольства України, Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій, діяльність судів у сфері захисту інтелектуальної власності.

У висновках надано теоретичне визначення поняття «публічно-правовою охороною інтелектуальної власності».

Ключові слова: публічні відносини, державний механізм, охорона, інтелектуальна власність, правове регулювання.

Svitlychnyy O.P., Mykhalskyi D.Yu. Public legal protection of intellectual property rights in Ukraine.

The article emphasizes that ensuring proper protection of intellectual property rights in modern conditions is a priority task of state policy, an integral condition of such policy is the protection of the subjective rights of rightholders of intellectual property objects, ensuring the process of innovation acceleration and economic development of the Ukrainian state. This is due to the increased interest and constantly growing role of intellectual property in the life of a person, society, and the state as a whole. The emphasis is on the role of the state and its authorized bodies called upon to ensure the protection of intellectual property rights, whose activities should be aimed primarily at protecting the property and

personal non-property rights of rightholders of intellectual property objects, at eliminating the causes that give rise to violations of intellectual property rights, and in the event of a violation - at bringing the guilty persons to legal responsibility, using the entire mechanism of public-legal protection of intellectual property. It is emphasized that the main goal and task of the state in the field of intellectual property should be a consistent combination of the interests of the owners of intellectual property rights, society and the state. It is noted that in order to ensure public and private interests, in Ukraine state power is exercised on the basis of its division into legislative, executive and judicial, each of which plays an important role in the public legal protection of intellectual property rights. The analysis of specific regulatory legal acts analyzed the activities of the Verkhovna Rada of Ukraine, the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Education, Science and Innovations, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Economy of Ukraine, the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine, the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovations, and the activities of courts in the field of intellectual property protection. The conclusions provide a theoretical definition of the concept of «public legal protection of intellectual property».

Key words: public relations, state mechanism, protection, intellectual property, legal regulation.

Постановка проблеми. Забезпечення належної охорони інтелектуальної власності в сучасних умовах є пріоритетним завданням політики держави, невід'ємною умовою такої політики є охорона суб'єктивних прав правовласників об'єктів права інтелектуальної власності, забезпечення процесу інноваційного прискорення та економічного розвитку української держави. Це зумовлено підвищенням інтересом та постійно зростаючою роллю інтелектуальної власності як в житті людини, суспільства, так і держави в цілому. Тому роль держави в охороні інтелектуальної власності повинна бути спрямованою передусім на охорону майнових та особистих немайнових прав правовласників об'єктів права інтелектуальної власності, на усунення причин, що породжують порушення права інтелектуальної власності, а у разі вчинення порушення – на притягнення винних осіб до юридичної відповідальності, використовуючи весь механізм публічно-правової охорони інтелектуальної власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика охорони прав інтелектуальної власності завжди привертала увагу представників різних галузей права, зокрема, в останні роки варто відмітити праці: Н. Блажівської, яка здійснила дослідження практики Європейського суду з прав людини при захисті майнових прав [1], О. Коротун, розкрила особливості адміністративно-правового забезпечення захисту інтелектуальної власності [2], В. Костюка, визначив кримінологічну характеристику злочинності у сфері інтелектуальної власності [3], А. Хрідочкіна, проаналізував публічне адміністрування у сфері інтелектуальної власності [4] та ін. Водночас багатоаспектність механізмів правового регулювання інтелектуальної власності потребує нових розвідок у цій сфері суспільних відносин.

Мета дослідження полягає в правовому аналізі публічно-правової охорони прав інтелектуальної власності, розкритті сутності сучасної публічних відносин у сфері інтелектуальної власності та наданні теоретичного визначення поняття «публічно-правова охорона інтелектуальної власності».

Виклад основного матеріалу. Економічна, інвестиційна, рекламна, інформаційна, конкуренто-спроможна та інша привабливість об'єктів права інтелектуальної власності нерідко виступає підґрунтями для протиправних дій порушників, які порушують суб'єктивні права правовласників об'єктів права інтелектуальної власності. На думку М. Потоцького, суб'єктивне право інтелектуальної власності – юридично визначена можливість особи задовольнити свої немайнові (особисті) та майнові потреби щодо об'єктів права інтелектуальної власності, які охороняються державою [5, с. 6]. Тож головною метою і завданням держави у сфері інтелектуальної власності має стати несутеренційне поєднання інтересів правовласників об'єктів права інтелектуальної власності, суспільства і держави. Крім того, необхідно врахувати, що система публічно-правової охорони інтелектуальної власності не є статистичною, з розвитком суспільних відносин, появою нових об'єктів права інтелектуальної власності, для яких характерна певна динаміка, що в цілому впливає на законодавче врегулювання численних правовідносин – публічних і приватних.

З метою забезпечення публічних і приватних інтересів, в Україні державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Важливою умовою публічно-правової охорони інтелектуальної власності є діяльність законодавчої, виконавчої і судової гілок влади. Попри виокремлення трьох гілок влади, саме вказані органи забезпечують охорону та захист права інтелектуальної власності. Саме у цьому виявляється специфіка відносин гілок влади щодо забезпечення публічно-правової охорони інтелектуальної власності. Ці відносини є взаємозв'язаними, які полягають в ефективному використанні кожним із суб'єктів встановленим законом прав і обов'язків.

Відповідно до положень ст. 91 Конституції України Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених цією Конституцією. В ст. 92 Конституції України також міститься імперативний припис, що виключно законами України визначаються: права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина; правовий режим власності; організація і діяльність органів виконавчої влади; судоустрій, судочинство, статус суддів; засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них [6].

Наведений перелік повноважень Верховної Ради України не є повним, водночас він свідчить, що для виконання конституційних імперативів необхідно поєднання законодавчої, виконавчої і судової гілок влади у вирішенні завдань держави. Безпосереднє відношення до сфери інтелектуальної власності має Комітет Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій. До Предметів Відання Комітету віднесено: освіта; наука, науково-технічна діяльність та наукові парки; правовий статус та соціальний захист наукових, педагогічних і науково-педагогічних працівників; інноваційна діяльність, розвиток високих технологій (крім питань, які віднесені до предметів відання інших комітетів); засади здійснення наукових і науково-технічних експертиз [7].

Згідно частини першої ст. 113 Конституції України Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Прикладом управлінських відносин Кабінету Міністрів України у сфері інтелектуальної власності є розпорядження КМУ «Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні» від 23.08.2016 р. № 632-р. [8]. В наслідок прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання діяльності центральних органів виконавчої влади» від 17.02.2021 р. № 124 та постанови Кабінету Міністрів України «Про перейменування Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України» від 21.05.2021 р. № 504, Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України було перейменовано на Міністерство економіки України, як наслідок, було утворено Міністерство економіки України та Міністерство аграрної політики та продовольства України – два центральних органи виконавчої влади діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Прийняття вказаних та інших нормативно-правових актів суттєво вплинуло систему державних органів та їх завдання у сфері охорони інтелектуальної власності [9, с. 354].

Слід зазначити, що на Міністерство економіки України та Міністерство аграрної політики та продовольства України, покладено реалізацію державної політики і основні завдання у сфері охорони об'єктів права інтелектуальної власності. На публічно-правовий характер відносин у сфері інтелектуальної власності акцентується увага в розпорядженні Кабінету Міністрів України «Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності» від 28.10.2022 р. № 943-р, цим розпорядженням визначено, що державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» (УКРНОІВІ) виконує функції Національного органу інтелектуальної власності [10].

Змістовний аналіз повноважень Міністерства економіки України, Міністерства аграрної політики та продовольства України, Державної організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» та їх структурних підрозділів вказує на публічно-правову складову їх діяльності у сфері охорони прав інтелектуальної власності.

Не меншою мірою на відносини публічно-правової охорони інтелектуальної власності вказує діяльність судової гілки влади. Статтею 41 та ст. 54 Конституції України встановлено, що держава не тільки надає можливість кожному громадянину право володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності та гарантує свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, але й забезпечує захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності [6]. На можливість широкого застосування та гарантування судового захисту прав і свобод, вказується в нормах статей 8, 55, 124 Основного Закону, Рішенні Конституційного Суду від 25.11.1997 р. [11], а також інших законодавчих актах.

Імперативний припис конституційних норм вказує, що держава гарантує охорону права інтелектуальної власності. Цей процес є невід'ємною складовою забезпечення державою процесу законодавчого закріплення результатів інтелектуальної творчої діяльності, які повинні відповідати встановленим законом вимогам, внаслідок чого державою встановлена диференціація правового регулювання щодо кожного об'єкта права інтелектуальної власності. Створений відповідно до закону об'єкт права інтелектуальної власності може зазнавати незаконного використання, як наслідок державою визначена система органів охорони інтелектуальної власності шляхом використання різноманітних публічно-правових засобів регулювання.

На публічні відносини, пов'язані з охороною інтелектуальної власності та правовий механізм правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, зокрема, вказується в нормах

ЦК України, який передбачає спеціальні засоби захисту інтелектуальної власності, Господарському процесуальному кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінальному кодексу України, Митному кодексу України, а також у багатьох інших законодавчих актах, зокрема, спеціальних законах у сфері охорони інтелектуальної власності.

У системі законодавства про охорону інтелектуальної власності чільне місце займають нормативно-правові приписи, які регламентують склад проступку та порядок притягнення винних осіб за вчинення адміністративного або кримінального правопорушення. Вказані норми встановлюють визначену законом встановлену модель правової поведінки фізичних та юридичних осіб у сфері охорони інтелектуальної власності.

У випадках, коли такі відхилення призводять до суспільно небезпечних наслідків і повторюються, правова система, як правило, реагує на це шляхом встановлення санкції у вигляді юридичної відповідальності [12, с. 33]. Так, за незаконне копіювання форми, упаковки, зовнішнього оформлення, а так само імітація, копіювання, пряме відтворення товару іншого підприємця, самовільне використання його імені, передбаченого частиною першою ст. 164-3 КУпАП, на винну особу може бути накладено штраф від тридцяти до сорока чотирьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією виготовленої продукції, знарядь виробництва і сировини чи без такої відповідальності [13].

Враховуючи наведене та настання різних видів юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері охорони інтелектуальної власності, доцільно зазначити, що у межах публічних галузей права, з однієї сторони у відносинах пов'язаних із реалізацією юридичної відповідальності завжди виступає держава. Відповідно притягнення до юридичної відповідальності «завершується винесенням правозастосовного акту, в якому повинні бути встановлені як фактичні, так і юридичні підстави застосування відповідальності до особи, що скоїла правопорушення [14, с. 28]. У свою чергу, існування юридичної відповідальності підтверджують такі обставини: наявність систем соціального та правового регулювання, що зумовлюють існування цілої низки явищ загального (соціального) і приватного (правового) характеру: соціальних та правових норм, соціального та правового примусу, соціальної та правової відповідальності; наявність спеціальних положень законодавства (норм права), в яких конкретизовано правопорушення, осіб, що їх вчинили, покарання, а також процесуальні особливості застосування негативних санкцій; специфічні відмінні риси заходів юридичної відповідальності в системі державного примусу; фактичне призначення покарання суб'єктам правопорушень (особам, що вчинили протиправні дії і тому набули обов'язку у вигляді санкції з боку держави); наявність спеціальних превентивних (профілактичних) й інших цілей щодо забезпечення режиму законності та правопорядку, що є одним з основних напрямів діяльності й функціонування органів та посадових осіб [15, с. 63].

У цьому виявляється роль та значення публічно-правової охорони інтелектуальної власності, специфіка відносин правовласника об'єкта права інтелектуальної власності із державою, її уповноваженими органами та їхніми посадовими особами. Водночас ці відносини є взаємозв'язані, адже тільки активні дії правовласника об'єкта права інтелектуальної власності, у разі порушення його суб'єктивних прав, зобов'язують уповноважені органи публічної влади до ефективного використання всього публічно-правового механізму охорони та захисту права інтелектуальної власності. При цьому правовласник об'єкта права інтелектуальної власності є не тільки суб'єктом відносин щодо підвищеного ризику порушення суб'єктивних прав, але й об'єктом який може зазнавати різного виду порушень з боку як фізичних, так і юридичних осіб, що потребує адекватної правової охорони з боку уповноважених органів держави.

Отже, публічний інтерес є відображенням інтересу державного як особливої форми організації суспільства. У зв'язку з цим публічний інтерес цілком співвідноситься з державним інтересом та інтересом невизначеного кола осіб. Принцип забезпечення публічного інтересу як принцип адміністративно-правового регулювання прямо не визначений законодавством. Однак забезпечення публічного інтересу має всі ознаки адміністративно-правового принципу [16, с. 120].

Висновки. Здійснене дослідження публічно-правової охорони інтелектуальної власності в Україні вказує на багатоаспектність механізмів правового регулювання охорони інтелектуальної власності як упорядковану та визначену законодавцем систему необхідних стадій правової регламентації, яка охоплює широкий спектр діяльності органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, покликаних забезпечити належну охорону та захист суб'єктивних прав правовласників об'єктів права інтелектуальної власності, суспільних та державних інтересів.

Для сучасної публічно-правової охорони інтелектуальної власності характерні такі важливі процеси: охорона та захист суб'єктивних прав правовласників об'єктів права інтелектуальної власності забезпечує процес інноваційного прискорення соціального та економічного розвитку держави; поява і введення в господарський обіг нових об'єктів права інтелектуальної власності, а також

діючих законодавчих актів, норми яких не відповідають вимогам часу, потребує розробки і прийняття нових нормативно-правих актів; посилення публічно-правових заходів, особливо у разі порушення права інтелектуальної власності за допомогою системи спеціальних юридичних заходів.

Під публічно-правовою охороною інтелектуальної власності розуміємо визначений державою механізм правового регулювання регламентованих і упорядкованих суспільних відносин покликано забезпечити ефективну охорону та захист суб'єктивного права та інтересу, у разі його порушення, невизнання або оспорування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Блажівська Н.Є. Теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав: дис. ... док. юрид. наук. Тернопіль, 2020. 36 с
2. Коротун О.М. Адміністративно-правове забезпечення захисту інтелектуальної власності в Україні: автореф. дис... док. юрид. наук. К., 2020. 32 с.
3. Костюк В.В. Кримінологічна характеристика злочинності у сфері інтелектуальної власності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 220 с
4. Хрідочкін А.В. Публічне адміністрування у сфері інтелектуальної власності в Україні: автореф. дис. ... док. юрид. наук. Запоріжжя, 2019. 36 с.
5. Потоцький М.Ю. Правове регулювання інтелектуальної власності в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2009. 21 с.
6. Конституції України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України дев'ятого скликання: Постанови Верховної Ради України від 29.08.2019 р. № 19-ІХ. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 35. Ст. 147.
8. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.08.2016 р. № 632-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nras/249287204>.
9. Світличний О.П. Сучасна діяльність державних органів у сфері охорони інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 354–357.
10. Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2022 р. № 943-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-p#Text>.
11. Рішення Конституційного Суду України від 25.11.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-97#Text>.
12. Полукетов І. Зловживанням правом як порушення засад цивільного законодавства. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2008. № 6. С. 32–41.
13. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.
14. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2018. 41 с.
15. Загребельна Н. Юридична відповідальність з позиції справедливості та дієвості: сучасні реалії та поняття. *Copernicus Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1. Issue 4. С. 63–73.
16. Раїмов Р.І. Забезпечення публічного інтересу як принцип адміністративно-правового регулювання діяльності суб'єктів природних монополій. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 19. С. 115–122.

УДК: 342.92(466)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.88>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Туров В.Д.,*аспірант кафедри галузевого права
та загальноправових дисциплін**Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «УКРАЇНА»**ORCID: 0009-0003-5004-3148*

Туров В.Д. Правове регулювання застосування інформаційних технологій в адміністративному судочинстві України.

У статті висвітлено актуальні питання правового регулювання застосування інформаційних технологій в адміністративному судочинстві України. Проаналізовано передумови оновлення чинного законодавства у сфері правосуддя, що стало основою для істотного реформування судової системи України. Особлива увага приділена ролі інформаційних технологій у забезпеченні доступу громадян до правосуддя, що є вкрай актуальним у сучасних умовах, зокрема під час дії воєнного стану.

Досліджено ключові напрями цифровізації судової діяльності та їхній вплив на організацію адміністративного судочинства. Розкрито основні поняття, пов'язані із застосуванням інформаційних технологій, такі як електронний документообіг, автоматизація судових процесів та інтеграція телекомунікаційних підсистем. Правове регулювання використання інформаційних технологій визначено як цілеспрямований вплив адміністративного суду на суспільні відносини шляхом застосування юридичних і технічних засобів для їх упорядкування, охорони та захисту.

Окреслено коло нормативно-правових актів, що регулюють застосування інформаційних технологій у судочинстві, із акцентом на Кодекс адміністративного судочинства України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», а також положення про функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС). Зазначено, що ЄСІТС є ключовим інструментом цифровізації судової системи, який сприяє оптимізації документообігу, зменшенню адміністративного навантаження та забезпечує прозорість судових процедур.

Виявлено низку проблем, що ускладнюють ефективне функціонування електронного судочинства. Зокрема, це недостатня технічна оснащеність судів, складнощі з використанням електронних підписів, прогалини в нормативно-правовому регулюванні, а також відсутність уніфікованої практики застосування цифрових інструментів. Наголошено на важливості подальшого вдосконалення законодавчої бази, впровадження сучасних стандартів кібербезпеки, посилення технічної спроможності судової системи та забезпечення рівного доступу до електронних судових послуг для всіх учасників процесу.

Ключові слова: інформаційні технології, правове регулювання, адміністративне судочинство, електронний суд, електронний документообіг.

Turov V.D. Legal regulation of the application of information technologies in administrative proceedings of Ukraine.

The article addresses current issues in the legal regulation of the application of information technologies in administrative proceedings in Ukraine. It analyzes the prerequisites for updating the current legislation in the field of justice, which has served as the basis for significant reforms in the judicial system of Ukraine. Particular attention is paid to the role of information technologies in ensuring citizens' access to justice, which is especially relevant under modern conditions, particularly during martial law.

The study examines key directions of digitalization in judicial activities and their impact on the organization of administrative proceedings. It elaborates on the main concepts related to the application of information technologies, such as electronic document management, process automation, and the integration of telecommunication subsystems. The legal regulation of information technologies is defined as the targeted influence of administrative courts on social relations through the use of legal and technical tools to structure, protect, and safeguard these relations.

The article outlines the scope of legal acts governing the use of information technologies in judicial proceedings, with a focus on the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges,» and provisions on the functioning of the Unified Judicial

Information and Telecommunication System (UJITS). It emphasizes that UJITS is a key instrument of judicial digitalization, facilitating the optimization of document circulation, reducing administrative burdens, and ensuring transparency in judicial procedures.

Several challenges hindering the effective functioning of electronic justice are highlighted. These include insufficient technical equipment in courts, difficulties with the use of electronic signatures, regulatory gaps, and the absence of a unified practice in applying digital tools. The study underscores the importance of further improving the legislative framework, implementing modern cybersecurity standards, enhancing the technical capacity of the judicial system, and ensuring equal access to electronic judicial services for all participants in the process.

Key words: information technology, legal regulation, administrative proceedings, e-court, electronic document management.

Постановка проблеми. Вектор європейського розвитку, який задала Україна ще 2012 року тісно пов'язаний із реформуванням майже всіх сфер суспільного життя, не виключенням, в даному випадку, стали реформи органів державної влади, особливо її судової гілки. Стратегією розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки було передбачено зміцнення ролі судової гілки влади в процесі реформування сектору правосуддя та посилення участі у законотворчих процесах, розбудова можливостей формування власного бюджету та системи фінансового управління, взаємодія з громадськістю (PR), наближення до моделі самоврядування й управління, спрямованого на підтримку та розвиток судової системи (на відміну від орієнтації на вказівки та перевірки), запровадження більш ефективних способів оцінки підзвітності та якості системи судочинства (включаючи оцінювання ступеня задоволення громадян роботою судів), а також підвищення доступності правосуддя та єдності судової практики» [1]. Натомість сьогодні, з активним розвитком інформаційних технологій, продовжує існувати необхідність у дослідженні вектору розвитку судової системи України.

Останнє десятиріччя характеризується активним розвитком інформаційних технологій, що торкнулися майже всіх сфер суспільного життя. Цифровізація державних послуг, застосування комп'ютерних технологій у правоохоронних органах, поява нових форм правопорушень, що відбуваються в мережі Інтернет зумовлюють перегляд сучасного стану державної політики у зазначеній сфері. В даному контексті слушною є думка О. Головацької та Я. Литвиненко, що «наразі практично неможливо знайти таку сферу людської діяльності, де б не застосовувалися інформаційні технології. Фахівці вже давно говорять про те, що розпочалося сторіччя інформатизації. В значній мірі саме ступінь розвитку комп'ютерних інформаційних технологій, визначає рівень розвитку тієї чи іншої держави сьогодні. Тому в останні роки в нашій державі приділяють особливу увагу питанням інформатизації, діджиталізації суспільства» [2, с. 154].

На актуальність всебічного дослідження питань удосконалення електронного адміністративного судочинства (з використанням інформаційних технологій) свідчить й той факт, що відповідно до Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, однією із проблем, що заважають належній реалізації електронного судочинства визначено «недостатній рівень впровадження цифрових технологій у здійсненні правосуддя» [3], дана проблема є актуальною й сьогодні. Тобто, наразі в складних умовах воєнного стану в Україні, питання електронного адміністративного судочинства постають на передній план з метою забезпечення оптимізації роботи суддів та забезпечення безперешкодного доступу громадян до правосуддя.

Мета дослідження: подальше наукове дослідження впливу інформаційних технологій на якість адміністративного судочинства в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Питання застосування інформаційних технологій в адміністративному судочинстві неодноразово ставали предметом наукових та практичних дискусій. Зокрема, можна виокремити праці таких дослідників та науковців як: Р. Арсірій, А. Бежевець, О. Берзаяк, В. Бондаренко, В. Борщенко, Н. Герасим'як, З. Гадецька, Т. Голобородько, Н. Голубев, А. Заїкін, Н. Канюка, С. Ківалов, В. Ключевський, В. Мильцева, О. Музичук, Г. Писаренко, П. Рабінювич, О. Салманова, О. Скакун, А. Штабрат та інші. Праці зазначених вчених складають вагомий доробок для науки адміністративного права, проте сьогодні ряд питань, пов'язаних із застосуванням інформаційних технологій в адміністративному судочинстві залишаються дискусійними, що зумовлює актуальність та своєчасність даної наукової статті.

Окрему увагу варто звернути на роботу «Інформаційні технології у судочинстві» [4] вченого-цивіліста В. Петренка, в якій досліджені питання впровадження комп'ютерних технологій в судочинство України з метою запровадження уніфікованого судового архіву та комп'ютеризації інших даних.

Професор кафедри адміністративно-правових дисциплін, Львівського державного університету внутрішніх справ С. Єсімов досліджував питання застосування інформаційних технологій під час взаємодії сторін із судом на різних стадіях адміністративного судочинства [5].

Праці відомого вченого в сфері адміністративного права О. Буханевича присвячені застосуванню інформаційних технологій під час надання адміністративних послуг в Україні [6].

Виклад основного матеріалу. Введення воєнного стану у лютому 2022 року та запровадження карантину у 2019 році через COVID-19 в Україні, неминуче відобразилося на діяльності судової системи нашої держави. Однак, незважаючи на дані умови доступ громадян до правосуддя та їх право на справедливий суд повинно бути забезпечено належним чином. В даному контексті саме інформаційні технології виступають рушійною силою здатною забезпечити право на справедливий суд, що гарантоване Конституцією України.

Так, першими кроками в зазначеному напрямі стали міжнародні обговорення впровадження інформаційних технологій в судочинство в Україні з реформою судоустрою ще 2014 року, коли основною метою визначено привести у відповідність до європейських стандартів вітчизняне судочинство. І саме реформа 2014 року започаткувала перехід від паперового судочинства до електронного [7]. Подальші намагання перевести судочинство в електронний обіг відбулися у 2016 році з прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів», де вперше закріплено на рівні нової статті положення про єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему (ст. 15-1).

Особливої уваги набувають питання застосування інформаційних технологій в адміністративному судочинстві, оскільки логічним постає запитання чи буде ефективним використання IT-технологій у справах, де однією зі сторін завжди є суб'єкт владних повноважень? Досить вдалою в даному випадку є думка К. Пятигори, яка зауважила, що «запровадження передових інформаційних технологій у судовій системі України суттєво модернізувало діяльність адміністративних судів та зумовило виникнення, поряд із традиційною формою здійснення правосуддя, новий формат судочинства – електронний. Сьогодні стало нормою коли учасники адміністративного процесу за допомогою використання Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – «ЄСІТС») «Електронний суд» мають можливість вчиняти деякі процесуальні дії онлайн через мережу Інтернет, а саме подавати та отримувати процесуальні документи в електронній формі, користуватися шаблонами позовних заяв, апеляційних та касаційних скарг, отримувати тексти виготовлених судом процесуальних документів по справі (судові рішення, судові виклики, повістки тощо), сплачувати судовий збір, подавати електронні докази тощо.» [8, с. 340]. Оскільки завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України – далі КАСУ) [9], доцільним є визначення правового регулювання застосування інформаційних технологій в адміністративному судочинстві з метою виявлення існуючих проблем та визначення ймовірних шляхів їх вирішення.

Отже, першочерговим вбачаємо визначитися із розумінням базових для даної статті понять та категорій, якими є «правове регулювання», «інформаційні технології», «адміністративне судочинство», «електронний суд».

Вчений теорії та історії держави і права П. Рабінович під правовим регулюванням запропонував розуміти здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, правової охорони та розвитку [10, с. 165].

Інша відома вчена-теоретик О. Скакун дає схоже визначення категорії «правове регулювання» та зазначає, що воно представляє собою здійснюване державою (її органами та посадовими особами) за допомогою права упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорону та розвиток. Авторка підкреслює, що правове регулювання може здійснюватися як правовими засобами так й не правовими [11]. З чим важко не погодитися.

Тобто, правове регулювання являє собою цілеспрямований вплив на суспільні відносини, що реалізується за допомогою юридичних та не юридичних засобів (до яких можна віднести інформаційні технології) з метою їх впорядкування, охорони та захисту.

Що стосується категорії «інформаційні технології», слід навести позицію автора І. Бойка, який під інформаційними технологіями вбачає доцільним розуміти переробку інформації на базі комп'ютерних обчислювальних систем [12]. На наш погляд, таке визначення є вузьким, та повною мірою не розкриває сутності досліджуваної категорії.

Слід зауважити, що чинне законодавство України містить визначення поняття «інформаційно-комунікаційні технології», під яким законодавець визначив результат інтелектуальної діяльності, сукупність систематизованих наукових знань, технічних, організаційних та інших рішень про перелік та послідовність виконання операцій для збирання, обробки, накопичення та використання інформаційної продукції, надання інформаційних послуг (п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну програму інформатизації» [13]. Дане визначення є новим для українського законодавства, а його закріплення є вельми схвальним, оскільки довгий час вітчизняна практика

правозастосування не оперувала даною категорією. В той же час, варто зауважити про необхідність запровадження категорії «інформаційні технології» на доктринальному рівні, оскільки саме остання являє собою цілеспрямовану організовану сукупність інформаційних процесів з використанням засобів обчислювальної техніки, що забезпечують високу швидкість обробки даних, швидкий пошук інформації, розосередження даних, доступ до джерел інформації незалежно від місця їх розташування [14, с. 280].

На нашу думку, інформаційні технології в адміністративному судочинстві – це сукупність організаційно-правових, технічних і процедурних засобів, що забезпечують цифровізацію процесу реалізації норм адміністративного права, спрямованих на вдосконалення судових процедур, підвищення ефективності правосуддя та захисту прав учасників адміністративного процесу.

Наступна категорія – «адміністративне судочинство» – закріплена у положеннях п. 5 ч. 1 ст. 4 КАСУ, а саме: це діяльність адміністративних судів щодо розгляду та вирішення адміністративних справ у порядку, встановленому цим Кодексом [9].

В адміністративно-правовій науці «адміністративне судочинство» розглядається у трьох аспектах: як галузь юридичної науки; як галузь права; як окрема галузь правосуддя [15, с. 14].

У цій статті, адміністративне судочинство буде розглянуто комплексно, з урахуванням зазначених вище аспектів та загально прийнятого розуміння цієї категорії.

Перед тим як розглядати «Електронний суд» як невід'ємну частину ЄСІТС, в першу чергу доречним вбачаємо зазначити про загальну її структуру, до якої входять п'ять елементів або підсистем, кожна із яких додатково складається із декількох модулів. I підсистема йменується загальною й вона складається із таких модулів як: «Електронний кабінет», «Офіційний веб-портал Судова влада України», «Єдиний державний реєстр судових рішень», «Єдиний державний реєстр виконавчих документів», «Відкриті набори даних» та «Автоматизована взаємодія з іншими автоматизованими підсистемами». II підсистема – це Єдина підсистема електронного діловодства судів, органів та установ системи правосуддя, що передбачає такі модулі як: «Електронний суд», «Електронне діловодство», «Автоматизований розподіл», «Електронний архів» та «Судова статистика». III підсистема ЄСІТС передбачає управління фінансово-господарськими процесами та охоплює такі модулі як «Управління персоналом, фінансовим та бухгалтерським обліком» та «Управління фінансово-господарською діяльністю». IV та V підсистеми – це «Єдиний контакт-центр судової влади України» та «Комплексна система захисту інформації».

З приводу поняття «Електронний суд», зазначимо, що він є одним із сервісів ЄСІТС. «Електронний суд» забезпечує обмін електронними документами між учасниками судового процесу. Дає можливість користувачеві подавати позовні заяви та інші передбачені законом процесуальні документи, що подаються до суду і можуть бути предметом судового розгляду, а також отримувати судові рішення та інші електронні документи [16, с. 112; 17, с. 106]. Ми повністю підтримуємо даних авторів та вважаємо, що дане визначення цілком охоплює всі важливі ознаки, що описують сутність електронного суду.

Таким чином, визначивши всі важливі для даного наукового дослідження категорії, вбачаємо доцільним перейти до визначення правового регулювання застосування інформаційних технологій в адміністративному судочинстві.

Так, Основний Закон нашої держави у розділі VIII містить наступні важливі положення: «з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди» (ч. 4 ст. 125); «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права» (ст. 129); «основні засади судочинства» (ч. 1 ст. 129) [18].

Наступним нормативним документом є титульний Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [19], який вперше визначив можливість електронного судочинства закріпивши окрему статтю, що присвячена статусу ЄСІТС. Ми не будемо детально перераховувати, що забезпечує ЄСІТС, але зазначимо, що її функціонування значно полегшило роботу суддів та знизило складнощі у доступі до правосуддя, проте деякі питання залишаються не вирішеними, що потребує свого удосконалення.

Не менш важливими є такі нормативно-правові акти як:

- КАСУ, що є важливим нормативним документом у системі правового регулювання застосування інформаційних технологій в адміністративному судочинстві України;

- Закон України «Про доступ до судових рішень» [20], що визначає засади функціонування Єдиного державного реєстру судових рішень, забезпечує своєчасність відображення судових рішень в електронній формі, можливість копіювання, друку, перегляду судових рішень тощо;

- Закон України «Про Національну програму інформатизації» [13], що визначає сутність та значення електронної демократії, електронного урядування, електронного судочинства, ведення електронних інформаційних ресурсів тощо;

- Закони України «Про електронні документи та електронний документообіг» [21] та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [22] тощо;

– Рішення Вищої Ради правосуддя «Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи», що визначає роботу та функціонування наступних підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: «Електронний кабінет», «Електронний суд» та підсистеми відео-конференцзв'язку; порядок вчинення процесуальних дій в електронній формі з використанням таких підсистем; особливості використання в судах та органах системи правосуддя іншого програмного забезпечення в перехідний період до початку функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи у складі всіх підсистем (модулів) [23].

Аналіз наведених вище нормативно-правових актів свідчить про досить широку та розгалужену систему нормативно-правового забезпечення застосування інформаційних технологій в адміністративному судочинстві України.

Окрім національного законодавства, що регулює питання інформаційних технологій в адміністративному судочинстві, слід приділити увагу рішенням Верховного Суду України та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) з питань застосування інформаційних технологій у діяльності суду.

Зокрема, Касаційний цивільний суд Верховного Суду вважає за можливе надсилання електронних документів до суду не лише через електронний кабінет у системі ЄСІТС, але й на офіційну електронну адресу суду, проте Касаційний адміністративний суд Верховного Суду дотримується інакшої позиції, – суд вважає доцільним надсилати документи в електронній формі виключно через підсистему «Електронний Кабінет». Дане питання, на нашу думку, потребує унормування з метою формування єдиної судової практики правозастосування.

Так, ряд рішень ЄСПЛ говорять про те, що для діяльності як національного так й міжнародного суду важливим елементом здійснення правосуддя є саме відповідне інформаційно-технологічне забезпечення, застосування ІТ тощо. Для прикладу, у справі «*Lawyer. Partners a.s. v. Slovakia*» (рішення від 16 червня 2009 р.) ЄСПЛ вказав, що відмова судів через брак обладнання у прийнятті позовних заяв в електронній формі порушує право на доступ до суду. В цій справі національний суд відмовив у прийнятті позовної заяви, до якої були додані докази на електронному диску, оскільки суд не мав обладнання для прочитання диска, при цьому законодавство країни передбачало можливість звернення до суду в електронній формі. В іншій справі – «*Xavier Lucas v. France*» (рішення від 9 червня 2022 р.) ЄСПЛ зазначив, що відмова судів прийняти до розгляду апеляційну скаргу, подану в паперовій формі, замість електронної через неможливість заповнити її належним чином внаслідок недоліків програми, що використовується для заповнення формуляра, становить надмірний формалізм і підриває справедливість судового розгляду [24].

Додатково, попри значну кількість нормативних документів та наявну судову практику, нині продовжують залишатися певні недоліки, пов'язані із застосуванням електронного адміністративного судочинства. Зокрема, у разі подання документів в електронній формі часто виникають труднощі з ідентифікацією електронного підпису, який має відповідати вимогам акредитованих центрів сертифікації ключів. Також виникають труднощі зі сплатою та перевіркою судового збору через затримки передачі даних у систему. Інші проблеми включають прогалини у відображенні наявності у судді аналогічної справи, відсутність порядку передачі електронної справи до суду вищої інстанції, а також відсутність регулювання порядку ознайомлення сторін з електронною справою в суді.

Таким чином, можна констатувати, що незважаючи на намагання створити узгоджену систему електронного адміністративного судочинства, продовжують існувати проблеми, що потребують свого вирішення та належного правового врегулювання. Адже належне забезпечення адміністративного судочинства сучасними інформаційними технологіями впливатиме на рівень доступності учасників до провадження та надаватиме їм можливість оперативного подання процесуальних документів та доказів.

Висновки. У сучасних умовах цифровізації суспільства інформаційні технології стали невід'ємним елементом ефективного функціонування судової системи. Їх застосування у сфері адміністративного судочинства сприяє забезпеченню реалізації права на справедливий суд, гарантованого Конституцією України.

Нормативно-правова база України створює умови для функціонування електронного судочинства, проте наявні прогалини, такі як недостатня регламентація передачі справ і складнощі з ідентифікацією електронних підписів, потребують доопрацювання.

Відсутність чіткого визначення поняття «інформаційні технології» в законодавстві України не створює суттєвих проблем, оскільки доктринальне трактування, на нашу думку, є достатнім для правозастосування. Надмірне закріплення визначень у законодавстві може призвести до складнощів у їх оновленні відповідно до технологічного розвитку, створюючи ризик правової ригідності. Для уникнення розбіжностей у тлумаченні в статті запропоновано визначення, яке враховує специфіку застосування ІТ в адміністративному судочинстві.

З метою забезпечення ефективності адміністративного судочинства в умовах цифровізації, важливо продовжувати: 1) удосконалювати нормативно-правову базу, впроваджуючи єдині стандарти електронного судочинства; 2) підвищувати технічну спроможність судів через модернізацію обладнання та програмного забезпечення; 3) забезпечувати рівний доступ до електронних судових послуг для всіх учасників судового процесу, особливо вразливих верств населення; 4) здійснювати систематичне навчання суддівського корпусу та працівників апарату суду сучасним інформаційним технологіям; 5) запроваджувати дієві механізми захисту даних в електронному судочинстві, враховуючи стандарти кібербезпеки.

Отже, інформаційні технології, будучи рушійною силою трансформації адміністративного судочинства, мають значний потенціал для вдосконалення процесів правосуддя, але їх ефективне застосування вимагає системного підходу до розв'язання існуючих проблем на рівні законодавства, технічної інфраструктури та організаційної координації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015-2020 роки. URL: <https://nsj.gov.ua/files/1467884108%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D1%81%D1%83%D0%B407.pdf> (дата звернення: 01.10.2024).
2. Головацька О.В., Литвиненко Я.В. Розвиток інформаційних технологій в Україні. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/31930/2/FAPMT_2020_Golovatska_O-Development_of_information_154.pdf (дата звернення: 03.10.2024).
3. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки : Указ Президента України від 11.06.2022 № 231 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення: 03.10.2024).
4. Петренко В.С. Інформаційні технології у судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 26. С. 74–78.
5. Єсімов С.С. Реалізація принципу змагальності в адміністративному судочинстві при використанні інформаційних технологій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. URL: <https://apjournal.in.ua/wp-content/uploads/2022/12/48.pdf> (дата звернення: 03.10.2024).
6. Буханевич О.М. Теоретико-правові та праксеологічні засади надання послуг в діяльності центрів надання адміністративних послуг в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2016. 455 с.
7. Судова реформа в Україні // Вікіпедія / матеріал із вільною енциклопедії: сайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96#%D0%86%D0%BD%D1%88%D1%96_%D0%BF%D1%83%D0%BD%D0%BA%D1%82%D0%B8_%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8 (дата звернення: 03.10.2024).
8. Пятигора К.В. Правове регулювання електронного адміністративного судочинства в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 340–343.
9. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 03.10.2024).
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 178 с.
11. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум. 2001. С. 488.
12. Бойко І.М. Означення поняття «інформаційні технології» // Онлайн ресурси / Кафедра інформатики і інформаційно-комунікаційних технологій Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини : сайт. URL: https://informatika.udpu.edu.ua/?page_id=5889 (дата звернення: 03.10.2024).
13. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022 № 2807-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#n191> (дата звернення: 03.10.2024).
14. Туров В.Д. Використання інформаційних технологій та етапі доказування в адміністративному судочинстві України. *Науковий Вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 82. Ч. 2. С. 278–283.
15. Ковалів М.В., Гаврильців М.Т., Стахура І.Б. Адміністративне судочинство: навчальний посібник / М.В. Ковалів, М.Т. Гаврильців, І.Б. Стахура. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 596 с.

16. Кайдашев Р.П. «Електронний суд» як ефективний засіб забезпечення права на перегляд судового рішення в разі втрати матеріалів адміністративної справи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2014. Вип. 29 (2.3). С. 110–114.
17. Пономаренко В.О., Салнцева Х.В. «Електронний суд: недоліки та переваги». URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2019/26.02.19/26.02.19-53-55.pdf> (дата звернення: 03.10.2024).
18. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 03.10.2024).
19. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 03.10.2024).
20. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 № 3262-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text> (дата звернення: 03.10.2024).
21. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 03.10.2024).
22. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 851-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 03.10.2024).
23. Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення Вищої Ради правосуддя від 17.08.2021 № 1845/0/15-21 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#top> (дата звернення: 03.10.2024).
24. Сакара Н. Застосовуючи інформаційні технології в судочинстві, необхідно забезпечити право на справедливий судовий розгляд // новини / Верховний Суд: сайт. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1415412> (дата звернення: 03.10.2024).

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.89>

ВПРОВАДЖЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ДИСЦИПЛІН ЯК ЧИННИК РОЗБУДОВИ ДОБРОЧЕСНОГО СЕРЕДОВИЩА

Хохлова І.В.,*кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»***Малеш П.В.,***асистент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Хохлова І.В., Малеш П.В. Впровадження антикорупційних дисциплін як чинник розбудови доброчесного середовища.

У статті розглянуто ключові аспекти впровадження антикорупційної освіти в українських закладах вищої освіти як важливого елементу євроінтеграційного процесу. В контексті цього неабиякої важливості набуває введення спеціалізованого навчання, спрямованого на формування нетерпимості до усіх проявів корупції. Такий підхід до освіти не лише сприяє розвитку професійних компетенцій, але й формує стійкі етичні принципи та цінності у майбутніх фахівців.

Так, доводиться, що впровадження таких дисциплін виконує низку позитивних функцій, як-от формує критичне мислення та етичні цінності у молодого покоління, надає практичні знання та інструменти для розпізнавання та протидії корупційним проявам у професійному середовищі, створює передумови для ефективної імплементації антикорупційних механізмів у різних сферах суспільного життя.

Як приклад успішного впровадження антикорупційної освіти може слугувати досвід створення та реалізації пілотного проєкту з мінімізації корупційних ризиків у правничих школах України, який включав комплексний підхід до формування антикорупційної компетентності та розвитку доброчесного академічного середовища.

Проаналізовано процес імплементації спеціалізованих навчальних дисциплін, спрямованих на формування антикорупційної культури серед студентів, який розпочався із розробки окремих кодексів етичної поведінки та антикорупційних програм та завершуючи введенням спеціалізованої дисципліни, мета якої полягає у формуванні комплексного розуміння антикорупційних механізмів та розвитку практичних навичок їх застосування. Важливим аспектом цього процесу стало включення антикорупційної складової до стандартів вищої освіти, що забезпечує системний підхід до формування антикорупційної компетентності майбутніх фахівців.

Варто зазначити, що на міжнародному рівні відсутня така комплексна практика впровадження антикорупційної освіти, як в Україні. Хоча окремі країни і мають певні освітні програми з антикорупційної тематики, вони здебільшого носять фрагментарний характер та не інтегровані системно у стандарти вищої освіти. Це свідчить про те, що Україна є одним із піонерів у впровадженні системного підходу до антикорупційної освіти на рівні вищих навчальних закладів.

Ключові слова: корупція, антикорупційна програма, євроінтеграція, доброчесність, стандарти вищої освіти, протидія корупції, європейські стандарти.

Khokhlova I.V., Malesh P.V. Implementation of anti-corruption disciplines as a factor in developing an environment of integrity.

The article examines key aspects of the implementation of anti-corruption education in Ukrainian higher education institutions as an important element of the European integration process. In this context, the introduction of specialized training aimed at forming intolerance to all manifestations of corruption is of great importance. Such an approach to education not only contributes to the development of professional competencies but also forms stable ethical principles and values in future specialists.

Thus, it is proven that the introduction of such disciplines performs a number of positive functions, such as forming critical thinking and ethical values in the younger generation, providing practical knowledge and tools for recognizing and counteracting corruption in the professional environment, and creating the prerequisites for the effective implementation of anti-corruption mechanisms in various spheres of public life.

An example of successful implementation of anti-corruption education is the experience of creating and implementing a pilot project to minimize corruption risks in Ukrainian law schools, which included a comprehensive approach to building anti-corruption competence and developing an integrity of the academic environment.

The process of implementing specialized academic disciplines aimed at forming an anti-corruption culture among students was analyzed, which began with the development of separate codes of ethical behavior and anti-corruption programs and ended with the introduction of a specialized discipline, the purpose of which is to form a comprehensive understanding of anti-corruption mechanisms and develop practical skills in their application. An important aspect of this process was the inclusion of the anti-corruption component in the standards of higher education, which provides a systematic approach to the formation of anti-corruption competence of future specialists.

It is worth noting that at the international level there is no such comprehensive practice of implementing anti-corruption education as in Ukraine. Although some countries have certain educational programs on anti-corruption topics, they are mostly fragmented and not systematically integrated into the standards of higher education. This indicates that Ukraine is one of the pioneers in implementing a systematic approach to anti-corruption education at the level of higher education institutions.

Key words: corruption, anti-corruption program, European integration, integrity, higher education standards, combating corruption, European standards.

Постановка проблеми. Однією з ключових умов вступу України до Європейського Союзу в рамках виконання Угоди про асоціацію є посилення взаємодії щодо боротьби з корупцією [1]. Ефективна протидія корупційним проявам в Україні потребує імплементації комплексного підходу, що охоплює різноманітні аспекти суспільного життя. Це вимагає не лише модернізації нормативно-правової бази щодо функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, але і формування стійкої суспільної нетерпимості до корупційних практик в тому числі через впровадження системної освітньої політики та реалізація програм з підвищення обізнаності громадян щодо антикорупційних механізмів та їх ефективного застосування. Одним із таких заходів, працюючих “на випередження” є якраз таки запровадження антикорупційних дисциплін, метою яких є формування нетерпимості до будь-яких проявів корупції, з одного боку, та поширення ідей доброчесності, з іншого.

Стан опрацювання проблематики. У науковому дискурсі проблематика виявлення та протидії корупційним явищам посідає важливе місце, будучи об’єктом ґрунтовних досліджень як у міжнародному академічному середовищі, так і серед вітчизняних науковців. Особливо вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних засад антикорупційної діяльності здійснили такі провідні українські дослідники, як С.Д. Дубенко, М.І. Мельник, В.М. Мартиненко, Т.В. Мотренко, Н.Р. Нижник, В.В. Нонік та В.М. Олуйко. Окремі праці також стосувалися власне боротьби із корупцією в освітній сфері, чому присвячені праці, зокрема, Панічевської А.В., Черненка Т.В., Хохлової І.В. Тим не менш, впровадження антикорупційних дисциплін для закладів освіти є новою ініціативою, отже, аналогічних досліджень до цього не проводилося.

Метою статті є дослідження ролі та перспективи впровадження антикорупційних дисциплін як чиннику розбудови доброчесного середовища.

Виклад основного матеріалу. 02 вересня 2024 року було оголошено про те, що у 560 школах і 65 вишах вивчатимуть антикорупційні дисципліни у новому навчальному році, чому передувало пілотне впровадження такої дисципліни у десяти закладах вищої освіти, спеціальне навчання викладачів та розробка дисципліни з урахуванням Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки [2].

Якщо звернутися до даної програми, термін якої завершується в цьому році, то ми можемо звернути увагу на те, що однією з ключових проблем визнається також власне корупційні практики в самій освіті, як-от надання необґрунтованих пільг чи преференцій, непрозорі процеси вступу, здобуття освіти та оцінювання навчання [3]. Відповідно постає питання про неоднозначну проблему: існує необхідність введення спеціальних дисциплін для поширення ідей доброчесності та нетерпимості до корупції та водночас подолання вже існуючих корупційних практик, які притаманні в тому числі сфері освіти.

Вважаючи за доцільне розпочати з останньої проблеми, можемо зазначити, що сам термін “корупція у сфері вищої освіти” може бути описаний різним чином, проте він залишається пов’язаним із багатьма практиками та поведінковими патернами, які зустрічаються.

Ми можемо сказати і про те, що існує чимало чинників, які можуть призвести до корупції. Так, одним із головних факторів є соціальна та економічна несправедливість і нерівність у розподілі багатства та ресурсів, що може створити прірву між людьми при владі та тими, хто не має досту-

пу до багатства та влади. Ця прірва створює сприйнятливий для корупції середовище в якій ті, хто перебуває при владі, використовують своє становище для свого збагачення, часто шляхом пограбування грошей у суспільства або зловживання державними ресурсами. Крім того, визнається, що слабкі державні системи та відсутність прозорості також відіграють роль у стимулюванні корупції. Коли процес прийняття рішень та управління ресурсами є непрозорим, це створює можливості для корупціонерів вчиняти корупційні дії, не будучи виявленими громадськістю [4, с. 116]. Складна бюрократія та заплутані процедури також можуть створювати можливості для корупції, дозволяючи корумпованим чиновникам сповільнювати процес або вимагати хабарі, щоб прискорити його.

Водночас вплив корупції на життя нації та держави дуже значний і торкається всіх сфер суспільного життя, наприклад, перешкоджає економічному розвитку, розвитку інфраструктури, державних послуг та покращенню якості життя. Крім того, корупція підриває довіру суспільства до уряду та державних установ, зменшує участь у політичному житті та посилює соціальну несправедливість. Додатково до цього, корупція може спровокувати соціальну напруженість, наприклад конфлікти та навіть політичні потрясіння. Щоб подолати корупцію, багато країн вжили заходів для підвищення прозорості, підзвітності та боротьби з корупцією. Такі міжнародні організації, як Організація Об'єднаних Націй (ООН) і Transparency International (TI), відіграли важливу роль у боротьбі з корупцією в усьому світі, відстоюючи необхідність впровадження антикорупційних норм, ефективного правоохоронного процесу та підвищення доброчесності уряду.

Одним із пропонувананих підходів до зменшення корупції в майбутньому, визнається впровадження антикорупційної освіти, адже освіта та інформованість громадян також є важливими складовими боротьби з корупцією. Забезпечуючи якісну освіту з питань етики, доброчесності та негативних наслідків корупції, громадяни можуть краще усвідомити важливість прозорості та підзвітності в їхньому управлінні, якщо навчаються щодо етики, доброчесності та негативних наслідків корупції, громадяни можуть стати більш обізнаними важливості прозорості та підзвітності в їх управлінні. Крім того, визнається також, що громадські кампанії, тренінги з боротьби з корупцією та активна участь громади в державному нагляді є одним із способів підвищення обізнаності та участі громадськості в боротьбі з корупцією [5, с. 41].

Антикорупційна освіта в школах відіграє важливу роль у формуванні чесності, прозорості та відповідальності молодого покоління. Завдяки цій освіті студенти можуть зрозуміти негативний вплив корупції на суспільство та навчитися правильно ставитися до неї. Можна навести чимало причин, чому антикорупційна освіта має бути запроваджена в закладах освіти, а саме:

Створення обізнаності: антикорупційна освіта допомагає учням зрозуміти, що таке корупція, як вона шкодить суспільству та чому важливо з нею боротися. Підвищуючи цю обізнаність, студенти можуть виявляти корупційні акти, відігравати активну роль у запобіганні їм і ставати агентами змін, які відіграють активну роль у запобіганні та боротьбі з корупцією в суспільстві [6].

Формування етики та доброчесності: антикорупційна освіта допомагає учням розвинути міцні етичні цінності та цінності чесності. Їх вчать цінувати чесність, справедливість і довіру як основні принципи в особистому та суспільному житті. Це допомагає запобігти майбутнім корупційним діям. Студенти стануть майбутніми лідерами, які віддані дотриманню етики, справедливим діям і розбудові суспільства, вільного від корупції [7, с. 19].

Розвиток критичних навичок: Антикорупційна освіта передбачає розвиток критичних навичок учнів. Їх вчать ставити під сумнів підозрілі дії та політику, а також проводити критичний аналіз ситуацій, які можуть бути схильними до корупції, а вчителі повинні вміти бути прикладом для наслідування, надавати інформацію про небезпеки корупції та знайомити учнів із боротьбою з корупцією.

Сприяти прозорості та підзвітності: Завдяки антикорупційній освіті студентів навчають цінувати важливість прозорості та підзвітності в управлінні та інших установах. Вони вчаться контролювати дії уряду, притягувати його до відповідальності та брати участь у процесі прийняття рішень. Таким чином студенти розуміють, що активна участь у державному управлінні може запобігти корупції. Зрозуміти та оцінити існуючу політику та запропонувати більш ефективну та результативну політику щодо запобігання та боротьби з корупцією.

Якщо звернутися до міжнародного досвіду впровадження подібних програм, то варто зазначити, що, на жаль, така практика не є поширеною на загальнодержавних рівнях.

Однією із позитивних практик стало представлення навчальний модуль щодо боротьби з корупцією на 2019-2020 навчальний рік, про що повідомлено 20 грудня 2019 року [8]. Цей модуль було розроблено GRECO та Федерацією освіти в Європі (FEDE), міжнародною неурядовою організацією, що має статус учасника Ради Європи. Модуль містить підсумкові аркуші, повідомлення на винос і тестові запитання. Це буде частина курсу FEDE з європейської культури та громадянства, який щорічно охоплюватиме понад 10 000 учнів шкіл. Огляд надається у інформаційних бюлетенях.

Основна увага зосереджена на визначенні, формах і картографії корупції, а також на її причинах і способах боротьби з нею.

Проте на рівні окремих держав ситуація інша. Так, навіть при оцінюванні стану та рівня боротьби з корупцією у вищій освіті в Косово (не беручи до уваги статусу Косово та резолюції РБ ООН 1244 та висновку Міжнародного суду щодо Декларації незалежності Косово) в рамках "Базової оцінки доброчесності вищої освіти в Косово" в рекомендаціях щодо розробки наступної Косовської антикорупційної стратегії та пов'язаних з нею Планів дій, пропозиції не містили положень про введення спеціального навчання пов'язаного із розповсюдженням засад доброчесності [9]. Натомість були запропоновані Кодекси етичної поведінки для студентів, викладачів та окремо для членів правління, зокрема, ректора, проректорів та іншого персоналу з управлінськими обов'язками.

Схожі етичні кодекси було введено і українськими закладами вищої освіти, як, до прикладу, ДЗНЗ "Ужгородський національний університет", де такий кодекс було прийнято ще у 2018-му році, а оновлену "Антикорупційну програму" – у 2023-му, мета якої полягає у підтримці антикорупційної стратегії держави, мінімізації ризиків поширення корупційної діяльності та підтримання ділової репутації університету на належному рівні [10]. Зокрема, така програма встановлює комплекс заходів щодо запобігання, виявлення та протидії корупції в діяльності університету, які є пріоритетними у його роботі. Вона спрямована на створення ефективної системи правил та процедур для протидії корупції, підвищення рівня знань антикорупційного законодавства та формування нетерпимості до корупційної поведінки серед усіх працівників та здобувачів освіти.

Крім того, з метою вирішення проблем, що існували в антикорупційній діяльності закладів вищої освіти в Україні було створено спільну ініціативу Програми та Офісу доброчесності НАЗК, спрямовану на зміцнення антикорупційної спроможності трьох відібраних правничих шкіл в рамках пілотного проєкту з мінімізації корупційних ризиків в правничих школах України.

Так, для забезпечення ґрунтовного підходу було виокремлено три чіткі етапи пілотного проєкту. На підготовчому етапі було закладено основу шляхом проведення всеосяжного вхідного опитування за участі проєктних команд для отримання розуміння про існуючий стан діяльності з протидії корупції у правничих школах. На проміжному етапі було проведено семінари та оцінювання в галузі протидії корупції, завдяки чому вдалося зосередитися на корупційних ризиках, надати можливість командам визначити та вибрати конкретні напрями для втручання. Семінари з питань управління проєктами сприяли створенню конкретних проєктів/ планів дій для мінімізації виявлених та пріоритезованих корупційних ризиків.

На фінальному етапі проєкту проєктні команди впроваджували заплановану діяльність. Цей етап забезпечив практичну платформу для застосування знань, здобутих на попередніх етапах. Вихідне опитування, що проводилося на цьому етапі, відіграло важливу роль у визначенні ефективності впроваджених проєктів і надало цінну інформацію для майбутніх зусиль.

Наступним етапом стало запровадження окремої дисципліни "Антикорупція та доброчесність" та внесення змін до низки стандартів вищої освіти, що було затверджено наказом Міністерства освіти та науки України від 13.06.2024 №842. Зокрема, було передбачено введення одним із програмних результатів навчання знання про основи запобігання корупції, суспільної та академічної доброчесності на рівні, необхідному для формування нетерпимості до корупції та проявів недоброчесної поведінки серед здобувачів освіти та вмінні застосовувати їх в професійній діяльності.

Висновки. Таким чином, проблема впровадження антикорупційної освіти та формування доброчесності в академічному середовищі набуває все більшої актуальності в контексті євроінтеграційних прагнень України. Аналіз міжнародного досвіду та вітчизняних практик свідчить про необхідність системного підходу до вирішення цієї проблеми.

Важливим кроком стало запровадження спеціалізованих антикорупційних дисциплін та внесення відповідних змін до стандартів вищої освіти. Особливу увагу привертає успішна реалізація пілотного проєкту з мінімізації корупційних ризиків у правничих школах України, який продемонстрував ефективність поетапного впровадження антикорупційних механізмів.

Значним досягненням є створення та впровадження етичних кодексів та антикорупційних програм у закладах вищої освіти, що сприяє формуванню культури доброчесності та нетерпимості до корупції. Важливо відзначити, що українські заклади вищої освіти демонструють прогресивний підхід до впровадження антикорупційних механізмів порівняно з деякими іншими країнами.

Затвердження Міністерством освіти та науки України змін до стандартів вищої освіти щодо включення антикорупційної складової свідчить про системний підхід до вирішення проблеми на державному рівні. Впровадження дисципліни «Антикорупція та доброчесність» та відповідних програмних результатів навчання створює міцну основу для формування нового покоління фахівців з високими етичними стандартами.

Усі ці заходи в комплексі сприяють створенню ефективної системи запобігання корупції в освітньому середовищі та формуванню культури доброчесності в українському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
2. Національне агентство з питань запобігання корупції. У 560 школах і 65 вишах вивчатимуть антикорупційні дисципліни у новому навчальному році. 2024. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/u-560-shkolah-i-65-vyshah-vyvchatymut-antykorupsiyni-dystsypliny-u-novomu-navchalnomu-rotsi>.
3. Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 4 березня 2023 р. № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text>.
4. Hanafi, S. The Effect of Corruption on Human Development in Indonesia. *Wahana Islamika: Journal of Islamic Studies*. 2018. Vol. 4. No. 1. P. 108–126.
5. Sakinah N., Bakhtiar N. Model of Anti-Corruption Education in Elementary Schools in Creating a Clean and Integrity Generation Early on. *El-Ibtidaiy: Journal of Primary Education*. 2019. Vol. 2. No. 1. P. 39–49.
6. Foundation for Institutional Development. Anti-corruption education in schools. 2023. URL: <https://www.fid-foundation.com.ua/en/blog/anti-corruption-education-in-schools>.
7. Munro C., Kirya M. Values education for public integrity: What works and what doesn't. *U4*. 2020. Issue 8. P. 1–38.
8. Csúri A. GRECO and FEDE Launch New Anti-Corruption Education Module. 2020. URL: <https://eucrim.eu/news/greco-and-fede-launch-new-anti-corruption-education-module>.
9. Strengthen Integrity and Combat Corruption in Higher Education. Baseline Assessment of Integrity in Higher Education in Kosovo. 2017. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168070bfb5>.
10. Ужгородський національний університет. Нормативні документи. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/450>.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ КОНТРОЛЬОВАНОЇ ІНОЗЕМНОЇ КОМПАНІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ОПОДАТКУВАННІ

Чарторійський К.С.,

здобувач третього освітньо-наукового рівня «Доктор філософії»

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0002-0103-4352

Чарторійський К.С. Історія становлення концепції контрольованої іноземної компанії у міжнародному оподаткуванні.

У статті автором досліджено історію становлення концепції контрольованих іноземних компаній у міжнародному оподаткуванні. Констатовано, що послідовне запровадження правил контрольованих іноземних компаній свідчить про прагнення держав до мінімізації податкових ризиків податкового планування та запровадження правил, які унеможливають оптимізацію податкового навантаження та, як наслідок, несплату податків в країні резиденції бенефіціарних власників доходу. Встановлено, що історично правила оподаткування контрольованих іноземних компаній існують в законодавстві зарубіжних країн з 1962 року, коли вони були введені в дію в Сполучених Штатах Америки. Історичною передумовою для оподаткування контрольованих іноземних компаній стало те, що після завершення Другої світової війни політичні та економічні заходи, впроваджені у США, стали потужним стимулом для глобальної експансії американських компаній. Це сприяло активному створенню підприємств у країнах із сприятливими податковими умовами, де рівень оподаткування був мінімальним. Унаслідок цього значна частина фінансових ресурсів концентрувалася в цих юрисдикціях, що ускладнювало для Сполучених Штатів Америки процес їхнього оподаткування та контроль за потоками капіталу. Зазначено, що після встановлення концепції контрольованих іноземних компаній в Сполучених Штатах Америки, аналогічні правила були запроваджені в більшості розвинених держав світу, наприклад в Німеччині, Канаді, Японії, Франції, Сполученому Королівстві Великої Британії та Ірландії, Іспанії. В статті автором детально досліджено історію становлення концепції контрольованої іноземної компанії в Сполучених Штатах Америки та Німеччині, а також проаналізовано законодавство цих держав. Здійснено порівняння відповідних правил оподаткування контрольованих іноземних компаній в цих державах та в Україні, де такі правила щодо контрольованих іноземних компаній діють лише з 2022 року. Зроблено висновок, що Україні варто пройти довгий шлях до формування ефективної вітчизняної моделі оподаткування контрольованої іноземної компанії, але при цьому досвід Сполучених Штатів Америки та Німеччини у даному контексті може стати у нагоді.

Ключові слова: контрольована іноземна компанія; концепція контрольованої іноземної компанії; оподаткування; міжнародне оподаткування; оподаткування контрольованої іноземної компанії; історія.

Chartoryiskyi K.S. The history of the concept of controlled foreign company in international taxation.

In the article, the author examines the history of the concept of controlled foreign companies in international taxation. It is stated that the consistent introduction of the rules for controlled foreign companies demonstrates the desire of states to minimize tax risks in tax planning and to introduce rules which make it impossible to optimize the tax burden and, as a result, to avoid paying taxes in the country of residence of the beneficial owners of income. It is established that historically, the rules for taxation of controlled foreign companies have existed in the legislation of foreign countries since 1962, when they were introduced in the United States of America. The historical background to the taxation of controlled foreign companies was that after the end of World War II, the political and economic measures introduced in the United States became a powerful incentive for the global expansion of American companies. This contributed to the active establishment of enterprises in countries with favorable tax conditions, where the level of taxation was minimal. As a result, a significant portion of financial resources was concentrated in these jurisdictions, which made it difficult for the United States of America to tax them and control capital flows. It is noted that after the concept of controlled

foreign companies was established in the United States of America, similar rules were introduced in most developed countries of the world, for example, in Germany, Canada, Japan, France, the United Kingdom of Great Britain and Ireland, and Spain. In this article, the author examines in detail the history of the concept of a controlled foreign company in the United States of America and Germany, and also analyzes the legislation of these countries. The author compares the respective taxation rules for controlled foreign companies in these countries and in Ukraine, where such rules for controlled foreign companies have been in force only since 2022. It is concluded that Ukraine has a long way to go to develop an effective domestic model of taxation of a controlled foreign company, but the experience of the United States of America and Germany in this context may be useful.

Key words: controlled foreign company; concept of a controlled foreign company; taxation; international taxation; taxation of a controlled foreign company; history.

Постановка проблеми. 1 січня 2017 року Україна приєдналася до Програми розширеного співробітництва в рамках Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) та взяла на себе зобов'язання імплементувати так званий мінімальний стандарт Плану дій BEPS. Одним із найважливіших кроків у імплементції даного стандарту було запровадження в Україні правил щодо оподаткування в контрольованих іноземних компаній (КІК). Україна виконала зобов'язання шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві» від 16.01.2020 № 466-IX [1]. Відповідні правила щодо КІК вступили в дію з 01.01.2022 року. Отже, інститут контрольованих іноземних компаній є досить новим для вітчизняної науки, враховуючи те, що відповідні правила вступили в дію порівняно нещодавно. В більшості країн світу інститут КІК з'явився відносно давно та є розвиненим правовим інститутом у сфері податкових правовідносин. Враховуючи відсутність досвіду в Україні в частині функціонування та застосування окремих положень КІК, варто проаналізувати міжнародний досвід та вдосконалювати власний інститут КІК, який дозволить не лише покращити механізми правового регулювання, а й принесе додаткові надходження до Державного бюджету України.

Метою статті є аналіз історичних передумов, розвитку та сучасного стану концепції контрольованої іноземної компанії в США та Німеччині, як перших держав, які запровадили такі правила, з метою удосконалення законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз наукової літератури засвідчив, що на даному етапі питання щодо КІК досліджувались наступними науковцями, як Н.І. Атаманчук, М.В. Васильєв, І.М. Гриненко, Ю.І. Гриненко, О.О. Дмитрик, О.В. Жукова, В.І. Король, А.О. Монаєнко, Г.Б. Назарова, С.А. Подоляк, І.М. Фекета тощо. Проте, фактично жоден із перелічених авторів не досліджував питання історії становлення концепції КІК у міжнародному оподаткуванні.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, що інститут контрольованих іноземних компаній в Україні було введено відносно нещодавно, а саме в 2022 році, проте, як і будь-яка порівняно нова реформа, інститут контрольованих іноземних компаній потребує подальшого удосконалення та доопрацювання. Для прикладу, історично правила оподаткування контрольованих іноземних компаній існують в законодавстві зарубіжних країн з 1962 року, коли вони були введені в дію в Сполучених Штатах Америки. Після цього аналогічні правила були запроваджені в більшості розвинених держав. Наприклад, другою країною, яка запровадила правила КІК, стала Німеччина, прийнявши в 1972 році Закон про оподаткування в умовах закордонних відносин (Закон про зовнішнє оподаткування) [2], наступними країнами, що запровадили правила щодо КІК, стали Канада (в 1976 році), Японія (в 1978 році), Франція (в 1980 році), Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії (в 1984 році), Іспанія (в 1995 році) [3]. З цього слідує, що послідовне запровадження правил КІК свідчить про прагнення держав до мінімізації податкових ризиків податкового планування та запровадження правил, які унеможливають оптимізації податкового навантаження та, як наслідок, несплати податків в країні резиденції бенефіціарних власників доходу, іншими словами контролюючими особами таких іноземних компаній. Для порівняння, в Україні такі правила щодо КІК діють лише з 2022 року. Це свідчить, що в більшості країн світу інститут КІК з'явився відносно давно та є розвиненим правовим інститутом у сфері податкових правовідносин. Враховуючи відсутність досвіду в Україні в частині функціонування та застосування окремих положень КІК, варто проаналізувати міжнародний досвід та вдосконалювати власний інститут КІК, який дозволить не лише покращити механізми правового регулювання, а й принесе додаткові надходження до Державного бюджету України.

Історію КІК можна вважати досить короткою з моменту її першого впровадження в США, однак інститут КІК почав досить швидко розвиватись в останнє десятиліття у зв'язку із впровадженням Плану дій BEPS [4] та із запровадженням Директиви Європейського Союзу щодо запобігання уник-

ненню оподаткування – Anti-Tax Avoidance Directive (ATAD) [5]. В нашому подальшому дослідженні ми проаналізуємо історію становлення KІK в міжнародному оподаткуванні та причини, які стояли за впровадженням таких правил.

Історичною передумовою запровадження правил KІK було те, що після Другої світової війни політичні та економічні події, такі як план Маршалла, сприяли міжнародній експансії американських компаній [6, с. 132]. Після закінчення Другої світової війни політика США підтримувала іноземні приватні інвестиції за кордоном шляхом відстрочки сплати податків, щоб дозволити транснаціональним компаніям інвестувати за кордон [3]. Такий підхід, крім економічних переваг, мав також і геополітичне значення: сприяв поширенню капіталізму та демократії, стримуючи вплив комуністичних ідеологій. Американські компанії, які здійснювали господарську діяльність в інших юрисдикціях, отримували вигоди від таких інвестицій, і водночас сприяли розвитку економік інших країн.

У 1960 році Конгрес США ухвалив Публічний закон 86-780, який містив положення щодо отримання інформації про діяльність американських компаній за кордоном. Закон зобов'язував кожну американську компанію подавати у складі своєї податкової декларації інформацію про всі іноземні компанії, що перебувають під її прямим контролем, а також про будь-які іноземні компанії, контрольовані нею. Контрольованою іноземною компанією визначалась будь-яка іноземна компанія, у якій більше ніж 50 відсотків голосуючих акцій прямо належали одній або більше американським компаніям протягом звітного (податкового) року [6, с. 132]. Як наслідок, політичні та економічні чинники, які були запроваджені після закінчення Другої світової війни, насамперед надання можливості відстрочки сплати податків в США, посприяли експансії американських компаній по всьому світу, що зумовило створення компаній в привабливих низькоподаткових юрисдикціях, відповідно в таких країнах стало осідати значна частина коштів, які США не мали змоги оподатковувати. Прийняття Закону 86-780 США [7] стало першим етапом до запровадження правил KІK та надало загальне розуміння визначення поняття «контрольована іноземна компанія».

Спочатку дохід з іноземного джерела походження, який отримувала KІK, не оподатковувався для контролера зі США до моменту його репатріації до США у вигляді дивідендів. Тобто, першочергово такі компанії звітували перед урядом лише щодо наявності під їх контролем іноземних компаній в інших юрисдикціях. Таким чином, американські компанії могли максимально використувати можливість відстрочки сплати податків, структуруючи міжнародну діяльність і транзакції з іноземними дочірніми компаніями таким чином, щоб накопичувати прибуток у країнах із низькими податками та репатріювати його в роки, коли материнська корпорація у США мала збитки [6, с. 132]. Як наслідок, це дозволяло американським компаніям оптимізувати податкові зобов'язання, використовуючи накопичення прибутку в низькоподаткових юрисдикціях і репатріюючи його у фінансово сприятливі періоди. Відповіддю уряду США на таку діяльність стало внесення в 1962 році до Податкового кодексу США (Закон про доходи 1962 року [8]) правила оподаткування саме отриманих доходів KІK та уточнення концепції «контрольованої іноземної компанії». Вказаний законодавчий акт визначав, що іноземна компанія визначається як контрольованою, якщо принаймні 50 відсотками її акцій володіють, прямо чи опосередковано, американські контролери. Якщо контролер – резидент США, який володіє, прямо чи опосередковано, 10 відсотками акцій, то дохід, отриманий KІK, оподатковується, незалежно від того, чи буде такий дохід розподілено у вигляді дивідендів. Закон про доходи 1962 року [8] також розширював вимогу щодо подання звітності KІK, включивши до KІK будь-яку іноземну компанію в ланцюзі контролю. Тобто, американський контролер вважається таким, якщо контролює необмежену кількість іноземних компаній в ланцюгу, коли він володіє більше ніж 50 відсотками голосуючих акцій першої компанії, яка, у свою чергу, володіє більше ніж 50 відсотками голосуючих акцій у другій компанії, і відповідно далі по ланцюгу. Найважливішим наслідком прийняття Закону про доходи 1962 року [8] в досліджені питання історії становлення концепції KІK було те, що даний закон запроваджував правила оподаткування для контролера доходів, отриманих KІK, а також запровадив концепцію звітування щодо KІK по ланцюгу контролю, як наслідок створив прецедент оподаткування доходів KІK в країні резиденції контролера.

Законом про зниження податків (The Tax Reduction Act) 1975 року [9] було внесено зміни Підрозділу F Податкового кодексу США, зокрема в частині розширення переліку видів доходів KІK, які мали бути включені до загального оподаткованого доходу за звітний податковий рік. Наприклад, до доходів, визначених у Підрозділі F Податкового кодексу США, було додано деякі види доходів від судноплавства. Також Законом про зниження податків 1975 року було знижено відсоток частки доходів від KІK у загальному оподаткованому доході платника податків з 30 відсотків до 10 відсотків. Тобто, відтепер, контролююча особа KІK, частка доходу від KІK у загальному оподаткованому доході якої становила 10 відсотків, була зобов'язана включати доходи від KІK до загаль-

ного оподатковуваного доходу за звітний податковий рік [6, с. 133-134]. Таким чином, прийняття Закону про зниження податків означало подальший розвиток правового регулювання КІК за законодавством Сполучених Штатів Америки, та посилення правил оподаткування контрольованих іноземних компаній. По-перше, було розширено коло видів доходів КІК, які надалі розглядались контролюючими органами як такі, що мають бути включені до загального оподатковуваного доходу платника податків за звітний податковий рік. По-друге, було знижено відсоток, який мала складати частка доходів платника податків від КІК у його загальному оподатковуваному доході, для того, щоб доходи від КІК підлягали оподаткуванню. Зазначимо, що Підрозділ F Податкового кодексу США зазнавав змін і надалі. Закон про зниження податків 1975 року не став нормативно-правовим актом, який сформував його зміст в остаточній редакції.

У 1983 році була замінена форма податкової декларації, що подавалась контролюючими особами КІК в США. Новою формою було суттєво розширено обсяги інформації, яку потрібно було надати контролюючому органу щодо кожної КІК. Зокрема, нова форма передбачала подання контролюючими особами КІК відомостей про доходи КІК, собівартість проданих товарів, сплачені у іноземних державах податки, баланс та фінансові результати КІК [6, с. 134]. Тобто, одночасно із вимогами щодо оподаткування доходів КІК, також розширювались вимоги у питаннях подання звітності про КІК. Чим детальнішим ставало інформування контролюючих органів про КІК, тим більше розширювалось коло контролюючих осіб КІК, які мали оподатковувати доходи від КІК.

Наступним нормативно-правовим актом, яким було внесено зміни до правил оподаткування КІК в США, є Закон про податкову реформу (The Tax Reform Act) 1986 року [10]. Із прийняттям Закону про податкову реформу 1986 року концепція оподаткування контрольованої іноземної компанії в США вчергове зазнала змін. Основною новелою в оподаткуванні КІК стало вирішення прогалини у законодавстві, яка надавала можливість контролюючим особам КІК передати 50 відсотків частки у КІК резидентам іноземних держав. Внаслідок цього вони втрачали статус контролюючих осіб КІК, але при цьому зберігали за собою 50 відсотків частки у КІК та частку у доходах КІК. Тому, Законом про податкову реформу 1986 року було внесено зміни до визначення КІК, і з цього моменту контрольованою іноземною компанією в розумінні податкового законодавства США вважається юридична особа, зареєстрована в іноземній державі, у якій часткою у 50 відсотків чи більше володіє одна чи декілька осіб – податкових резидентів США. При визначенні того, чи частка у 50 відсотків або більше у КІК належить податковим резидентам США, враховувалась частка лише тих податкових резидентів США, які прямо чи опосередковано володіли часткою 10 чи більше відсотків [6, с. 134]. Відзначимо, що схожі правила сьогодні діють і в Україні. Так, згідно із підпунктом 39-2.1.2 пункту 39-2.1 статті 39-2 Податкового кодексу України [11], контролююча особа КІК - це фізична особа або юридична особа – резидент України, що є прямими або опосередкованими власниками (контролерами) контрольованої іноземної компанії, у разі якщо така особа: а) володіє часткою в іноземній юридичній особі у розмірі більше ніж 50 відсотків, або б) володіє часткою в іноземній юридичній особі у розмірі більше ніж 10 відсотків, за умови що декілька фізичних осіб - резидентів України та/або юридичних осіб – резидентів України володіють частками в іноземній юридичній особі, розмір яких у сукупності становить 50 і більше відсотків, або в) окремо або разом з іншими резидентами України - пов'язаними особами здійснює фактичний контроль над іноземною юридичною особою. Тобто, по суті Сполучені Штати Америки ще в 1986 році запровадили ті правила оподаткування КІК, які в Україні були запроваджені лише в 2020 році, а зокрема, вказана норма взагалі набуває чинності із 01 січня 2024 року.

Серед змін, яких у подальшому зазнавала концепція контрольованої іноземної компанії у оподаткуванні США, відзначимо прийняття Закону про створення робочих місць (The American Job Creation Act) 2004 року [12], який, як відзначається в науковій літературі, на сьогодні є останнім законодавчим актом, яким було внесено зміни до правил оподаткування КІК. Серед нововведень, впроваджених цим законом, варто відзначити стимулювання контролюючих осіб КІК репатріювати свої доходи від КІК та реінвестувати їх в економіку США. Для цього, контролюючим особам КІК було запропоновано одноразове відрахування в розмірі 85 відсотків доходів, отриманих від КІК. Щоб отримати це відрахування, контролер КІК повинен мати план реінвестування та дохід від КІК за останній звітний податковий рік [6, с. 134]. Таким чином, США не лише встановило чіткі та прозорі правила щодо оподаткування доходів від КІК, а й прийняли важливі рішення, спрямовані на те, щоб отриманий контролерами КІК дохід було інвестовано в економіку держави. Таким чином, США вдалось отримати значно більші економічні переваги, аніж залучення коштів у формі податків.

Наступною країною, яка запровадила правила КІК, стала Німеччина, ухваливши у 1972 року Закон про оподаткування в умовах закордонних відносин (Закон про зовнішнє оподаткування) [2]. На той час Німеччина була першою європейською країною, ну і відповідно, другою країною в світі, яка впровадила правила оподаткування КІК [3]. Оскільки причини запровадження правил

оподаткування КІК в Німеччині були такими ж самими, що і в США, німецьке законодавство щодо оподаткування КІК було засноване на положеннях США, які регулювали такі відносини. Перші німецькі правила щодо оподаткування КІК були вкрай схожими на відповідні правила у США.

Так, основним мотивом введення правил КІК було «усунення транскордонних податкових переваг та кваліфікація згідно національного законодавства» [13]. Якщо раніше доходи зарубіжних дочірніх компаній, які належали німецьким компаніям, не оподатковувалися як дохід для їхніх німецьких акціонерів, і як наслідок їх прибуток залишався в іноземних юрисдикціях без його розподілу на користь німецьких контролерів, то з того моменту запровадження правил оподаткування КІК дозволило національному законодавству фактично прирівняти такий нерозподілений прибуток до оподатковуваного доходу [14]. Тобто, до моменту запровадження правил оподаткування КІК відсутність у юридичних осіб місця реєстрації та управління в Німеччині означало, що вони не підпадають під повне оподаткування в Німеччині, і як наслідок це сприяло перенесенню активів із німецьких компаній до іноземних, що дозволяло уникнути повного оподаткування в Німеччині. Німецькі компанії таким чином могли уникнути сплати податків в Німеччині загалом.

Ще одна причина введення правил щодо оподаткування КІК у Німеччині, на що звертається увага у науковій літературі, полягала у обтяженні податками зарубіжних дочірніх підприємств німецьких юридичних осіб до рівня, на якому вони оподатковуються в Німеччині [14]. Тобто, оподатковуваний пасивний дохід, який був отриманий КІК за кордоном, мав бути включений до бази оподаткування контролера КІК у тому ж обсязі, що передбачено правилами німецької податкової системи для сплати податку на прибуток підприємство. Як наслідок, податкові резиденти Німеччини, переміщуючи свої активи до податкових резиденцій із нижчими ставками оподаткування, не отримують жодних податкових переваг та вимушені сплачувати податки у повному обсязі згідно із німецьким законодавством.

Загалом, основна ідея режиму оподаткування прибутку КІК в Німеччині є доволі простою: дохід, який контролери КІК отримуються за кордоном, включається до оподатковуваного доходу податкового резидента Німеччини й обкладається податком у вигляді податку на доходи фізичних осіб, корпоративного податку та торгового податку. Іноземна компанія може бути визнаною КІК лише в тому випадку, якщо вона зареєстрована в іноземній державі, там знаходиться її офіс і місце управління. Якщо зареєстрований офіс юридичної особи або місце її управління знаходиться в Німеччині, такий платник податків визнається податковим резидентом Німеччини і німецькі правила КІК до нього не застосовуються.

Висновки. Таким чином, досвід США та Німеччини в оподаткуванні КІК має велике значення для України, оскільки він демонструє наскільки ефективними можуть бути механізми боротьби з ухиленням від сплати податків та оптимізацією оподаткування через використання іноземних юрисдикцій, якщо вони функціонують вже не одне десятиліття. При аналізі досвіду обох держав ми звернули увагу на те, наскільки важливим для розвитку країни, коли для усіх податкових резидентів забезпечуються рівні умови, і при цьому державою вжито усі необхідні заходи для запобігання негативним економічним і фінансовим наслідкам, пов'язаним із ухиленням від сплати податків.

Для України досвід США та Німеччини в оподаткуванні КІК може бути надзвичайно корисним в контексті впровадження ефективних податкових інструментів, спрямованих на запобігання виведенню прибутків у країни з нижчими податковими ставками, а також у контексті аналізу всього шляху реформування національних податкових систем. Врахування позитивних практик США та Німеччини може допомогти Україні як у створенні більш прозорих і ефективних правил щодо оподаткування КІК, так і у посиленні контролю над податковими ризиками та сприянні збільшенню податкових надходжень до державного бюджету України. Адаптація найкращих податкових практик світу підвищить стабільність податкової системи України та її інвестиційну привабливість у світлі майбутньої післявоєнної відбудови нашої держави та її економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві: Закон України від 16.01.2020 № 466-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020 р. № 32, стор. 5, стаття 227.
2. Gesetz über die Besteuerung bei Auslandsbeziehungen (Außensteuergesetz). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/astg/index.html#BJNR117130972BJNE002202140> (дата звернення 12.01.2025).
3. Sebastian Dueñas, Daniel Bunn. How Controlled Foreign Corporation Rules Look Around the World: United States of America. URL: <https://taxfoundation.org/blog/controlled-foreign-corporation-rules-around-the-world-united-states/> (дата звернення 12.01.2025).

4. План дій BEPS: ключові аспекти для України. URL: https://www.mof.gov.ua/storage/files/2020_BEPS.pdf (дата звернення 12.01.2025).
5. Council Directive (EU) 2016/1164 of 12 July 2016 laying down rules against tax avoidance practices that directly affect the functioning of the internal market. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:02016L1164-20220101> (дата звернення 12.01.2025).
6. Melissa Redmiles, Jason Wenrich. A History of Controlled Foreign Corporations and the Foreign Tax Credit. URL: <https://www.irs.gov/pub/irs-soi/historycfcftc.pdf> (дата звернення 12.01.2025).
7. H.R.10087 - An Act to amend the Internal Revenue Code of 1954 to permit taxpayers to elect an overall limitation on the foreign tax credit.. URL: <https://www.congress.gov/bill/86th-congress/house-bill/10087/text?overview=closed> (дата звернення 12.01.2025).
8. H.R.10650 - Revenue Act Of 1962. URL: <https://www.finance.senate.gov/imo/media/doc/87PrtRevwm.pdf> <https://www.irs.gov/pub/irs-soi/historycfcftc.pdf> (дата звернення 12.01.2025).
9. H.R.2166 - Tax Reduction Act of 1975. URL: <https://www.congress.gov/94/statute/STATUTE-89/STATUTE-89-Pg26.pdf> (дата звернення 12.01.2025).
10. H.R.3838 - Tax Reform Act of 1986. URL: <https://www.congress.gov/99/statute/STATUTE-100/STATUTE-100-Pg2085.pdf> (дата звернення 12.01.2025).
11. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14. № 15-16. № 17. Ст. 112.
12. H.R.4520 - American Jobs Creation Act of 2004. URL: <https://www.congress.gov/108/statute/STATUTE-118/STATUTE-118-Pg1418.pdf> (дата звернення 12.01.2025).
13. Ludovica Ostorero. Historical background to CFC-rules and policy considerations. URL: <https://shop.lindeverlag.at/buch/concept-and-implementation-of-cfc-legislation-19134/b/leseprobe/B101114.pdf> (дата звернення 12.01.2025).
14. Lampert, S., Bittermann, J.N., Harms, B., The CFC Regime in Germany, in *European Tax Studies*, 2013, No. 1 (ste.seast.org/en), pp. 20-33. URL: https://ste.unibo.it/article/download/4821/4418?inline=1&utm_source=chatgpt.com#footnote-1 (дата звернення 12.01.2025).

ПРАВОВІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОСАДОВИХ ОСІБ МИТНИХ ОРГАНІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Черкунов О.В.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0007-8880-6955

Черкунов О.В. Правові основи соціального забезпечення посадових осіб митних органів: проблеми та перспективи.

Стаття присвячена дослідженню правових основ соціального забезпечення посадових осіб митних органів України. У роботі аналізуються ключові аспекти правового регулювання соціального забезпечення, а також розглядаються актуальні проблеми, що виникають у процесі реалізації соціальних гарантій для державних службовців митних органів. Враховуючи значення та функції митних органів для забезпечення економічної безпеки країни, питання соціального забезпечення їхніх посадових осіб набуває особливої важливості. Стаття включає огляд нормативно-правових актів, які визначають умови та механізми соціального забезпечення митників, а також аналізує прогалини і недоліки існуючого законодавства.

Окрему увагу приділено правовому статусу посадових осіб митних органів, зокрема їх правам на компенсації, забезпечення житлом та соціальні виплати у разі захворювання чи травмування під час виконання службових обов'язків. Автор також зосереджується на питаннях, пов'язаних з відсутністю ефективної системи гарантій для митників, а також на проблемах недостатнього фінансування і низької мотивації до професійної діяльності.

У статті розглядаються також перспективи удосконалення соціального забезпечення митних посадових осіб, зокрема через реформування існуючих механізмів, покращення умов праці, підвищення рівня соціальних гарантій та стимулювання професійної активності. Висвітлюються можливі напрямки для розвитку законодавчої бази в контексті євроінтеграційних процесів, що може вплинути на діяльність митних органів і соціальні умови митників.

Стаття також акцентує увагу на досвіді соціального забезпечення державних службовців, який може бути корисним для вдосконалення системи соціального забезпечення митних органів України.

Додатково, у роботі підкреслюється важливість цифровізації процесів у сфері соціального забезпечення та створення прозорих і доступних платформ для митників. Автор наголошує на необхідності посилення контролю за виконанням соціальних програм і підвищення рівня правової обізнаності працівників митних органів щодо їхніх прав на соціальні гарантії.

Ключові слова: митна служба, публічна служба, митниця, державна служба, соціальне забезпечення, соціальні гарантії, умови праці, система гарантій, компенсації.

Cherkunov O.V. The legal foundations of social security for customs officials: issues and perspectives.

The article is devoted to the study of the legal foundations of social security for customs officials in Ukraine. It analyzes key aspects of the legal regulation of social security and addresses current issues arising in the process of implementing social guarantees for public servants in customs authorities. Considering the significance and functions of customs authorities in ensuring the country's economic security, the issue of social security for customs officials is of particular importance. The article provides an overview of regulatory acts that define the conditions and mechanisms of social security for customs officials, as well as identifies gaps and shortcomings in the current legislation.

Special attention is given to the legal status of customs officials, particularly their rights to compensation, housing provisions, and social payments in cases of illness or injury incurred during the performance of official duties. The author also focuses on issues related to the lack of an effective system of guarantees for customs officials, insufficient funding, and low motivation for professional activity.

The article explores prospects for improving the social security system for customs officials, including reforming existing mechanisms, improving working conditions, increasing the level of social

guarantees, and stimulating professional activity. Possible directions for the development of the legislative framework are highlighted, considering the context of European integration processes that may impact the operations of customs authorities and the social conditions of their employees.

Additionally, the article emphasizes the importance of incorporating international experience in social security for public servants, which can be beneficial for enhancing the social security system of Ukraine's customs authorities.

Furthermore, the study underscores the importance of digitalizing processes in the social security sphere and creating transparent and accessible platforms for customs officials. The author highlights the necessity of strengthening control over the implementation of social programs and improving the legal awareness of customs personnel regarding their rights to social guarantees.

Key words: customs service, public service, customs, civil service, social security, social guarantees, working conditions, guarantee system, compensations.

Постановка проблеми. Система соціального забезпечення посадових осіб митних органів є важливою складовою ефективного функціонування митної служби, яка відіграє ключову роль у забезпеченні економічної безпеки держави. Проте, чинне законодавство, що регулює соціальне забезпечення митників, містить низку проблем, які негативно впливають на реалізацію соціальних гарантій та мотивацію посадових осіб до виконання професійних обов'язків.

Однією з головних проблем є недостатня чіткість та узгодженість нормативно-правової бази, що регулює умови соціального забезпечення митників, зокрема щодо надання компенсацій, соціальних виплат, забезпечення житлом та інших видів гарантій.

Таким чином, актуальними залишаються питання вдосконалення правового регулювання, реформування механізмів соціального забезпечення, покращення умов праці та забезпечення належного фінансування митної служби. Вирішення цих проблем сприятиме підвищенню мотивації посадових осіб митних органів, зміцненню їх правового статусу та забезпеченню стабільного функціонування митної системи в умовах сучасних викликів.

Стан опрацювання цієї тематики привернуло увагу багатьох науковців, серед яких можна відзначити праці Н.Б. Болотіної, Н.І. Бернацької, Л.М. Дорофєєвої, М.І. Іншина, Т.О. Карабін, С.В. Ківалова, В.Т. Комзюка, П.Д. Пилипенка, В.В. Ченцова, В.В. Жернакова та В.І. Щербини. Проте, незважаючи на певні досягнення у дослідженні цієї проблематики, серед науковців тривають дискусії.

Метою статті є комплексне дослідження правових основ соціального забезпечення посадових осіб митних органів України, аналіз існуючих проблем у цій сфері та визначення перспектив удосконалення системи соціального забезпечення. У рамках досягнення цієї мети передбачається: здійснити огляд та аналіз чинної нормативно-правової бази, яка регулює питання соціального забезпечення митників; виявити прогалини та недоліки у законодавстві, що впливають на ефективність реалізації соціальних гарантій; визначити ключові проблеми, зокрема щодо недостатнього фінансування, низької мотивації та відсутності дієвої системи гарантій; розглянути міжнародний досвід соціального забезпечення працівників митних органів і можливості його адаптації в українських реаліях; окреслити напрями реформування існуючих механізмів соціального забезпечення, включаючи цифровізацію процесів та підвищення рівня правової обізнаності працівників митної служби.

У результаті дослідження планується надати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання соціального забезпечення посадових осіб митних органів з урахуванням сучасних викликів і потреб суспільства.

Виклад основного матеріалу. Н.В. Пададименко визначила соціальне забезпечення працівників правоохоронних органів як організаційно-правову діяльність держави, спрямовану на підтримання соціально-правового статусу працівників правоохоронних органів у суспільстві, яка здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету в рамках соціального страхування, соціальної допомоги та соціального обслуговування з урахуванням умов та особливостей здійснення ними своїх функцій та виконання покладених на них завдань [1, с. 327].

Загалом, поняття «забезпечення» у науковій літературі пропонують розуміти як постачати щось у достатній кількості; задовольняти певні потреби; створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-небудь, що-небудь від небезпеки [2, с. 19].

Під гарантіями розуміють закріплені засоби охорони прав та свобод громадян, способи їх реалізації, а також засоби охорони правопорядку, інтересів суспільства та держави [3, с. 57].

О.Ф. Скакун розрізняє такі їх види: 1) за сферою дії: внутрішньодержавні (національні); міжнародні; 2) за способом викладення: прості; складні; змішані; 3) за підставою правового становища особи: загальні; спеціальні; індивідуальні; 4) за змістом: соціально-економічні; політичні;

ідеологічні (духовно-моральні); юридичні; 5) за спрямованістю: гарантії реалізації прав; гарантії охорони прав; гарантії захисту прав [4, с. 187–189].

На думку В.В. Головченко та В.С. Ковальського, правові гарантії – це засоби безпосереднього забезпечення, використання, додержання, виконання і правильного застосування норм права, які встановлюються на законодавчому рівні [5, с. 123].

Ю.П. Битяк виділяє дві групи гарантій: матеріальні та соціально-правові, до яких відносить: право на оплату праці; щорічні та додаткові відпустки; соціально-побутове забезпечення; пенсійне забезпечення; моральні і матеріальні форми заохочення [6, с. 162].

Питання соціального захисту працівників митних органів України регламентовані главою 83 Митного кодексу України. Норми цього розділу визначають порядок оплати праці посадових осіб та працівників митних органів, забезпечення їх житлом, медичне обслуговування та охорону здоров'я як самих посадових осіб, так і членів їхніх сімей. Також врегульовано пенсійне забезпечення, гарантії у сфері охорони праці, а також порядок відшкодування шкоди, завданої посадовим особам митних органів у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

Необхідно зазначити, що ефективність реалізації правових норм, закріплених главою 83 Митного кодексу України, значною мірою залежить від наявності підзаконних нормативно-правових актів, зокрема постанов Кабінету Міністрів України та наказів інших центральних органів виконавчої влади, які визначають процедуру виконання законодавчих положень.

Зазначимо, що у зв'язку з набуттям чинності Законом України № 3977-IX від 17 вересня 2024 року «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів», питання оплати праці посадових осіб та працівників митних органів зазнає суттєвих змін. Зокрема, частиною 2 статті 585 Митного кодексу України визначено складові заробітної плати, а саме: 1) посадовий оклад; 2) надбавка за вислугу років; 3) надбавка за спеціальне звання; 4) надбавка за виконання особливо важливої роботи; 5) надбавка за персональну кваліфікацію; 6) надбавка за виконання особистих ключових показників ефективності; 7) командна премія; 8) премія за значні особисті досягнення; 9) інші виплати, передбачені законодавством [7]. Однак, зазначеною правовою нормою не передбачено врегулювання питання виплати надбавки за наявність наукових ступенів у посадових осіб митних органів.

Одним із важливих аспектів є врегулювання Митним кодексом України розміру посадового окладу для кожної посади, що визначається залежно від групи митних компетенцій. Зокрема, для посад апарату Державної митної служби розмір посадового окладу не може бути меншим за 14 розмірів прожиткового мінімуму, а для посадових осіб територіальних органів Державної митної служби – 12 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб на 1 січня календарного року.

Право на належне соціальне забезпечення публічного службовця є однією з важливих характеристик його статусу, законодавчо встановленою гарантією та передумовою належного виконання ним службових обов'язків й ефективності у професійній діяльності [8, с. 163].

У контексті аналізу Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік», зокрема статтею 7, встановлено, що з 1 січня 2025 року прожитковий мінімум для працездатних осіб складає 3028 гривень на місяць. Для визначення посадових окладів працівників інших державних органів, оплата праці яких регулюється спеціальними законами, а також працівників податкових і митних органів, прожитковий мінімум становить 2102 гривні [9].

Питання житлового забезпечення посадових осіб митних органів регулюється статтею 586 Митного кодексу України, яка визначає, що посадовим особам митних органів надається службове житло відповідно до порядку, встановленого Кабінетом Міністрів України. Зазначеним нормативно-правовим актом є Постанова Ради Міністрів Української РСР від 4 лютого 1988 року № 37 «Про службові жилі приміщення», відповідно до якої службове житло надається посадовим особам митних органів, спеціалізованих митних установ та організацій, зокрема: Голові Держмитслужби, заступникам (у тому числі першим), радникам і помічникам Голови Держмитслужби, директорам департаментів та їх заступникам, начальникам регіональних митниць, митниць, спеціалізованих митних установ і організацій, начальникам управлінь, відділів, відділень, митних постів, служб та їх заступникам, завідувачам секторами, головним бухгалтерам та їх заступникам, головним спеціалістам, головним інспекторам, головним спеціалістам-економістам, головним спеціалістам-юрисконсультам, інспекторам-кінологами, інспекторам-водіям, а також ректорам, проректорам, начальникам (директорам) та їх заступникам, вченим секретарям, начальникам (деканам) факультетів та їх заступникам, начальникам (завідувачам) кафедр, відділів та їх заступникам, начальникам навчально-методичних, науково-організаційних і науково-дослідних підрозділів, професорам, доцентам, старшим викладачам, викладачам, головним, провідним і старшим науковим співробітникам навчальних закладів [10].

Проте зазначена постанова, хоча й залишається чинною, давно втратила свою актуальність, оскільки регіональні митниці та спеціалізовані митні органи відсутні в організаційній структурі митної системи. Таким чином, питання надання службового житла посадовим особам митних органів потребує перегляду чинної нормативно-правової бази та її відповідного оновлення.

Стаття 34 Хартії основних прав Європейського Союзу визначає, що реалізація права на соціальне забезпечення вимагає здійснення матеріального забезпечення застрахованих осіб та членів їх сімей (у деяких випадках) при настанні всіх страхових випадків за рахунок соціальних страхових фондів [11].

Медичне забезпечення та охорона здоров'я посадових осіб митних органів та членів їхніх сімей, відповідно до статті 587 Митного кодексу України, викликають низку питань, оскільки в системі митних органів відсутні власні заклади охорони здоров'я. Надання медичних послуг здійснюється на загальних умовах, визначених для населення, за умови укладення декларації з сімейним лікарем. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 травня 2000 року № 245-р «Про передачу в оренду цілісного майнового комплексу медичного реабілітаційного центру «Жемчужина» (м. Ялта)» було передано в оренду терміном на 49 років цілісний майновий комплекс медичного реабілітаційного центру «Жемчужина» професійній спілці працівників митних органів України, що забезпечувало право посадових осіб митних органів та членів їхніх сімей на санаторно-курортне лікування [12].

Пенсійне забезпечення посадових осіб митних органів регулюється статтею 588 Митного кодексу України, відповідно до якої пенсія надається в порядку та на умовах, визначених Законом України «Про державну службу». Проте на практиці існує відмінність, оскільки при виході на пенсію посадовим особам митних органів встановлюється пенсія за віком на загальних підставах. Це обумовлено тим, що посадові особи митних органів проходять державну службу в спеціальних званнях, і, згідно з позицією Пенсійного фонду України, важливою умовою для пенсійного забезпечення є наявність рангу державного службовця, який не присвоюється посадовим особам митних органів.

Висновки. Соціальне забезпечення працівників митних органів є важливою складовою їхнього правового статусу та ефективності виконання службових обов'язків. Згідно з Митним кодексом України, соціальні гарантії для митних посадових осіб включають забезпечення їх медичними послугами, житлом, оплатою праці та пенсійним забезпеченням. Проте, окремі норми потребують уточнень та вдосконалення для більш ефективного забезпечення прав і соціальних гарантій митників.

Проблеми реалізації правових норм глави 83 Митного кодексу України стосуються відсутності підзаконних актів, що регулюють процедури виконання правових норм, зокрема щодо виплати надбавок за наукові ступені, надання службового житла та медичних послуг.

Зміни у законодавстві щодо оплати праці посадових осіб митних органів є важливими для підвищення ефективності соціального забезпечення, однак необхідно внести уточнення щодо виплат за наукові ступені та забезпечення інших категорій соціальних гарантій.

Житлове забезпечення митників потребує перегляду чинної нормативно-правової бази, оскільки старі постанови вже не відповідають сучасним умовам організаційної структури митних органів.

Медичне забезпечення та пенсійне забезпечення посадових осіб митних органів потребують додаткового удосконалення.

Вважаємо, що необхідно удосконалити підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють порядок надання соціальних гарантій посадовим особам митних органів, зокрема розробити нові постанови Кабінету Міністрів України та накази, які деталізують процедури надання соціальних виплат і забезпечення та актуалізувати постанову про службове житло, враховуючи зміни в організаційній структурі митних органів, та впровадження нових механізмів надання службового житла, відповідно до сучасних вимог.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пададименко Н.В. Поняття «соціальне забезпечення працівників правоохоронних органів». *Публічне право*. 2013. № 3. С. 322–329.
2. Білодід І.К. Словник української мови. Київ. Т. 3. 1972. С. 744.
3. Гумецька Л.Л. та ін. Короткий тлумачний словник української мови. Київ. 1978. С. 296.
4. Скаун О.Ф. Теорія держави і права. Харків. 2005. С. 656.
5. Головченко В.В. Юридична термінологія: довідник. Київ. 1998. С. 219.
6. Битяк Ю.П. Адміністративне право України: підруч. Харків. 2000. С. 520.
7. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/ed20120313#n4128>.
8. Севостьянова Н.І. Система гарантій правового регулювання соціального забезпечення публічної служби в Україні. *Публічне право*. 2018. № 1. С. 163–169.

9. Про Державний бюджет України на 2025 рік: Закон України від 19.11.2024 № 37-88-п // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text>.
10. Про службові жилі приміщення: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 4.02.1988 № 4495-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-88-%D0%BF>.
11. Хартія основних прав Європейського Союзу: Європейський Союз, Хартія, Міжнародний документ від 07.12.2000 // [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
12. Про передачу в оренду цілісного майнового комплексу медичного реабілітаційного центру «Жемчужина» (м. Ялта): Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.05.2000 № 245-р// БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/245-2000-%D1%80#Text>.

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.92>

OPEN BANKING В УКРАЇНІ: ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ ТА ПЕРЕВАГИ ДЛЯ СПОЖИВАЧІВ

Шаренко М.С.,*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри фінансового права,
Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-9628-4401***Добрунова К.В.,***студентка 3 курсу,
факультету слідчої та детективної діяльності,
Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого*

Шаренко М.С., Добрунова К.В. Open Banking в Україні: потенціал розвитку та переваги для споживачів.

Стаття присвячена комплексному дослідженню впровадження системи Open Banking в Україні, її потенціалу розвитку та переваг для споживачів фінансових послуг. У роботі детально розглядається концепція відкритого банкінгу як інноваційного підходу до надання фінансових послуг, що базується на прозорому та безпечному обміні даними між банками та третіми сторонами через API. Проаналізовано законодавчу базу впровадження Open Banking в Україні, зокрема Закон України «Про платіжні послуги» та Концепцію відкритого банкінгу, затверджену НБУ у серпні 2023 року. Особлива увага приділяється дорожній карті впровадження системи, згідно з якою відкритий банкінг має запрацювати в Україні з серпня 2025 року.

У статті детально досліджуються основні бар'єри та виклики на шляху реалізації концепції відкритого банкінгу. Серед них виділяються технічні аспекти (розробка та стандартизація API, модернізація IT-інфраструктури), правові питання (захист персональних даних, регулювання відповідальності сторін) та соціальні фактори (низький рівень фінансової грамотності, недостатнє охоплення населення цифровими технологіями). Значна частина дослідження присвячена аналізу переваг Open Banking для споживачів. Автори виділяють такі ключові benefitis як підвищення прозорості та контролю над фінансами, доступ до персоналізованих фінансових послуг, посилення конкуренції на ринку та впровадження інноваційних сервісів. Водночас досліджуються потенційні ризики для користувачів, зокрема питання кібербезпеки, конфіденційності даних та можливих зловживань.

У роботі підкреслюється, що успішне впровадження Open Banking вимагає системного підходу та координації зусиль всіх учасників ринку. Автори наголошують на необхідності підвищення фінансової грамотності населення, розвитку цифрової інфраструктури та забезпечення надійного захисту даних користувачів. Дослідження доводить, що впровадження Open Banking є важливим кроком до інтеграції України у глобальну фінансову систему та розвитку конкурентного середовища відповідно до європейських стандартів. Реалізація цієї концепції сприятиме трансформації фінансового сектору, стимулюванню інновацій та підвищенню якості фінансових послуг для споживачів.

Ключові слова: Open Banking, фінансові інновації, фінансові технології, фінансова екосистема, персоналізовані фінансові послуги.

Shareenko M.S., Dobrunova K.V. Open Banking in Ukraine: development potential and benefits for consumers.

The article is devoted to a comprehensive study of the implementation of the Open Banking system in Ukraine, its development potential and benefits for consumers of financial services. The paper examines in detail the concept of open banking as an innovative approach to the provision of financial services based on transparent and secure data exchange between banks and third parties via APIs. The authors analyse the legal framework for the implementation of Open Banking in Ukraine, in particular the Law of Ukraine 'On Payment Services' and the Open Banking Concept approved by the NBU in August 2023. Particular attention is paid to the roadmap for the implementation of the system, according to which open banking is expected to start operating in Ukraine in August 2025.

The article examines in detail the main barriers and challenges to the implementation of the open banking concept. These include technical aspects (development and standardisation of APIs, modernisation of IT infrastructure), legal issues (protection of personal data, regulation of liability of

the parties) and social factors (low level of financial literacy, insufficient coverage of the population with digital technologies). A significant part of the study is devoted to analysing the benefits of Open Banking for consumers. The authors highlight such key benefits as increased transparency and control over finances, access to personalised financial services, increased competition in the market, and the introduction of innovative services. At the same time, the authors examine potential risks for users, including cybersecurity, data privacy, and possible fraud.

The paper emphasises that the successful implementation of Open Banking requires a systematic approach and coordination of efforts of all market participants. The authors emphasise the need to improve financial literacy of the population, develop digital infrastructure and ensure reliable protection of user data. The study proves that the introduction of Open Banking is an important step towards Ukraine's integration into the global financial system and the development of a competitive environment in line with European standards. The implementation of this concept will help transform the financial sector, stimulate innovation and improve the quality of financial services for consumers.

Key words: Open Banking, financial innovations, financial technologies, financial ecosystem, personalised financial services.

Постановка проблеми. Open Banking є однією з ключових фінансових інновацій, яка змінює традиційний підхід до банківської діяльності та взаємодії між споживачами і фінансовими установами. Світовий досвід впровадження Open Banking демонструє значний потенціал для підвищення конкуренції на фінансовому ринку, зниження витрат на фінансові послуги та стимулювання інновацій. Для України, яка прагне інтеграції до європейського ринку та діджиталізації своїх фінансових процесів, впровадження Open Banking відкриває нові горизонти для економічного розвитку та інтеграції в глобальну фінансову екосистему.

Основною **метою цієї статті** є вивчення концепції Open Banking, її впровадження в Україні та аналіз впливу на споживачів і фінансову екосистему. У світлі глобальних тенденцій розвитку фінансових технологій та цифровізації банківських послуг Open Banking представляє собою інструмент, здатний радикально змінити принципи функціонування фінансових установ, підвищити прозорість і доступність послуг, а також стимулювати конкуренцію серед учасників ринку. З огляду на актуальність цього питання, важливо визначити, як саме Open Banking може вплинути на фінансову систему України, які переваги це принесе споживачам та з якими викликами доведеться зіткнутися на шляху його реалізації.

Стан опрацювання проблематики. Стан опрацювання проблематики впровадження Open Banking в Україні охоплює законодавчі, технічні, соціальні та науково-дослідницькі аспекти. Законодавчі основи включають Закон України «Про платіжні послуги» № 1591-IX та Концепцію відкритого банкінгу НБУ (2023), які визначають принципи обміну фінансовими даними через API та передбачають запуск системи до серпня 2025 року. Наукові дослідження, зокрема роботи Сіренка та Мікуляка, Дудинця, а також Довганя і Галицької, підкреслюють значення Open Banking для підвищення конкуренції, зниження вартості послуг та стимулювання інновацій. Водночас дослідження вказують на технічні виклики, серед яких відсутність уніфікованих стандартів API, недостатня IT-інфраструктура банків та потреба в модернізації систем. Соціальні проблеми, як-от низька фінансова грамотність та цифровий розрив у регіонах, також є бар'єрами для впровадження системи. Незважаючи на це, автори зазначають, що Open Banking забезпечує споживачам доступ до персоналізованих фінансових послуг, підвищує прозорість і стимулює інновації. Ризики кібербезпеки, регулювання відповідальності сторін і захисту даних споживачів вимагають системного підходу. Таким чином, Open Banking розглядається як важливий інструмент інтеграції України до глобальної фінансової екосистеми, який сприятиме модернізації банківського сектору відповідно до європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу. Open Banking становить новий етап у розвитку фінансових технологій, який ґрунтується на ідеї прозорого та безпечного обміну даними між банками та третіми сторонами (фінтех-компаніями, технологічними сервісами тощо). Ця концепція ґрунтується на використанні API (програмних інтерфейсів для програмування), які дозволяють третім сторонам отримувати доступ до фінансових даних за згодою клієнта [1].

Законодавча база ініціативи Open Banking простягається від директиви ЄС під назвою PSD2 (Revised Payment Services Directive) [2] до подібних політик у Європі, Північній Америці та Азії. Вона зобов'язує банки продовжувати творити продукти та надавати послуги, що змогли б зменшити кошти та підвищити конкуренцію. Головними принципами Open Banking є прозорість, контроль зі сторони клієнтів та повна сумісність платформ та технологій. Клієнти можуть обірати сервіси від різних провайдерів для кредитних оцінок, бюджетування, або оплат послуг з однієї платформи. Проте поки що Open Banking залишається на етапі розвитку в багатьох країнах, включаючи Украї-

ну. Головні виклики стосуються правових аспектів, технічної забезпеченості та створення екосистеми, що зможе підтримувати всі потреби клієнтів та бізнесу.

Національний банк України (НБУ) активно впроваджує ініціативи щодо розвитку відкритого банкінгу (Open Banking) в Україні, спрямовані на створення сучасної фінансової екосистеми, що забезпечить безпечний обмін даними між надавачами платіжних послуг через відкриті API (інтерфейси прикладного програмування). У серпні 2023 року НБУ затвердив Концепцію відкритого банкінгу, яка визначає напрями розвитку, дорожню карту та ключові вимоги до впровадження цієї системи в Україні [3]. Концепція передбачає, що банки та інші надавачі платіжних послуг з обслуговування рахунків мають відкрити свої API для надавачів нефінансових платіжних послуг, що дозволить отримувати доступ до відомостей за рахунком користувача та ініціювати платіжні операції за його згодою. Це сприятиме розвитку фінтеху, впровадженню інновацій у платіжній сфері та посиленню конкуренції на ринку фінансових послуг.

Закон України «Про платіжні послуги» від 30.06.2021 р. № 1591-IX [4] встановлює, що відкритий банкінг має запрацювати в Україні з серпня 2025 року. Для досягнення цієї мети НБУ розробляє нормативно-правові акти та співпрацює з учасниками ринку для узгодження стандартів відкритих API. Зокрема, заступник Голови НБУ Олексій Шабан зазначив, що навесні 2024 року банки мають узгодити стандарти відкритих API, щоб забезпечити вчасне впровадження відкритого банкінгу [5]. Впровадження відкритого банкінгу в Україні передбачає, що користувачі фінансових послуг зможуть ефективніше керувати своїми коштами, використовуючи консолідовану інформацію про рух коштів та залишки на рахунках, відкритих у різних фінансових установах. Водночас, доступ до рахунків буде можливим лише за згодою користувача, а отримати його зможуть лише ті учасники платіжного ринку, які отримають необхідну авторизацію від НБУ.

Проте, реалізація концепції відкритого банкінгу в Україні супроводжується низкою бар'єрів і викликів, які мають як технічний, так і правовий та соціальний характер. Розв'язання цих проблем є ключовим для повноцінного впровадження системи Open Banking та її ефективного функціонування.

Одним із найскладніших аспектів впровадження відкритого банкінгу є технічна інфраструктура. Розробка, впровадження та підтримка API (інтерфейсів прикладного програмування), які будуть використовуватися для взаємодії між фінансовими установами та сторонніми постачальниками послуг, вимагає значних інвестицій та експертизи. В Україні далеко не всі банки володіють сучасними IT-інфраструктурами, здатними забезпечити безперебійну інтеграцію відкритих API [6]. Крім того, стандартизація API є критичним викликом. Відсутність уніфікованих технічних стандартів може призвести до несумісності між різними учасниками ринку, що ускладнюватиме впровадження відкритого банкінгу. У цьому контексті важливо враховувати досвід Європейського Союзу, де стандартизація API регулюється Директивою PSD2.

Юридичне середовище також потребує суттєвих адаптацій для підтримки Open Banking. Хоча закон «Про платіжні послуги» створює нормативну базу для реалізації відкритого банкінгу, його положення потребують детальної конкретизації. Особливо це стосується питань захисту даних. У світі діють суворі стандарти конфіденційності, як-от GDPR в ЄС, але в Україні регулювання персональних даних залишається менш розвиненим. Споживачі повинні бути впевнені, що їхні фінансові та персональні дані будуть надійно захищені. Натомість, низька культура захисту даних у багатьох українських компаній може викликати сумніви в безпеці нових сервісів [7]. Також важливо врегулювати питання відповідальності сторін у разі витоку даних або технічних збоїв. Невизначеність у цьому аспекті може стримувати розвиток Open Banking, оскільки банки й фінансові установи будуть побоюватися ризиків.

Соціальні бар'єри стосуються, передусім, довіри споживачів до нової системи. За даними досліджень, рівень фінансової грамотності серед українців залишається досить низьким [8]. Багато користувачів не розуміють концепції відкритого банкінгу, його переваг і ризиків. Це може призводити до скептичного ставлення та відмови від використання послуг на основі Open Banking. Крім того, значна частина населення залишається неохопленою цифровими технологіями. Це створює додаткові труднощі для впровадження відкритого банкінгу, оскільки доступ до таких послуг залежить від наявності у користувачів сучасних гаджетів, інтернету та базових цифрових навичок.

Впровадження Open Banking забезпечує споживачам значні переваги, які змінюють підходи до управління особистими фінансами, роблячи їх більш зручними, прозорими та індивідуалізованими. Однією з ключових переваг є прозорість та контроль фінансів. Завдяки інтеграції даних з різних джерел клієнти отримують повний огляд своїх фінансових операцій у межах однієї платформи. Це дозволяє не лише відстежувати баланс і транзакції з різних рахунків, відкритих у різних банках, але й аналізувати витрати, виявляти зайві витрати та ефективніше планувати бюджет [9]. Така інтеграція особливо корисна для споживачів, які використовують кілька банківських продуктів, забезпечуючи зручність і економію часу.

Персоналізовані фінансові послуги є ще однією вагомою перевагою Open Banking. Завдяки доступу до детальної інформації про фінансову поведінку клієнтів банки та фінтех-компанії можуть пропонувати індивідуальні рішення, які відповідають конкретним потребам. Наприклад, клієнтам доступні персоналізовані пропозиції кредитів із вигідними умовами, інвестиційні портфелі, створені з урахуванням їхніх фінансових можливостей і ризикових вподобань, або страхові продукти, що відповідають їхньому стилю життя. Це дозволяє споживачам уникати стандартних пакетів послуг, які можуть не відповідати їхнім очікуванням, і отримувати максимально релевантні фінансові рішення.

Розвиток Open Banking сприяє підвищенню конкуренції на фінансовому ринку, що має прямий позитивний вплив на споживачів. Зростання конкуренції змушує традиційні банки вдосконалювати свої продукти, знижувати комісії та пропонувати кращі умови обслуговування. З іншого боку, фінтех-компанії, що активно використовують можливості Open Banking, створюють інноваційні сервіси, які відкривають клієнтам нові можливості у використанні фінансових продуктів. Завдяки цьому споживачі отримують доступ до якісніших і дешевших фінансових послуг, що робить ринок більш орієнтованим на їхні потреби. Окрім цього, Open Banking приносить зручність та інновації у фінансовий сектор. Автоматизація платежів, розробка розширених фінансових інструментів і можливість інтеграції сервісів створюють новий рівень користувацького досвіду. Наприклад, клієнти можуть налаштовувати автоматичне сповіщення про майбутні платежі, автоматичне перерахування коштів на накопичувальні рахунки або навіть автоматичну оплату рахунків. Інноваційні рішення також дозволяють споживачам ефективно управляти заощадженнями, здійснювати мікроінвестиції або використовувати сервіси штучного інтелекту для фінансового планування.

Впровадження Open Banking, попри значні переваги, супроводжується ризиками та викликами для споживачів, які потребують особливої уваги. Однією з ключових загроз є кібербезпека та конфіденційність даних. У відкритому банкінгу передбачено передачу фінансових даних між різними учасниками ринку, включаючи банки та сторонніх постачальників послуг. Така відкритість створює підвищений ризик несанкціонованого доступу до чутливої інформації, витоків даних або кібератак. Хоча впровадження системи можливе лише за умови отримання згоди споживача, існує небезпека, що шахраї можуть використовувати соціальну інженерію або вразливості систем для отримання доступу до рахунків клієнтів [7]. Навіть найсучасніші технології безпеки не гарантують повного захисту, особливо у випадках, коли користувачі не дотримуються базових правил кібергігієни, як-от використання надійних паролів чи уникнення підозрілих посилань.

Ще одним серйозним викликом є недостатній рівень фінансової грамотності серед користувачів. Багато споживачів не розуміють, як працює Open Banking, які дані вони надають, і які ризики це може створити. Наприклад, люди можуть погоджуватися на передачу своїх даних стороннім постачальникам послуг, не повністю усвідомлюючи наслідки. Це може призводити до ситуацій, коли дані використовуються у спосіб, який не відповідає очікуванням клієнтів, або навіть до випадків шахрайства. Низька обізнаність про можливі ризики також може сприяти поширенню недовіри до Open Banking, що знижує рівень його впровадження [9]. Тому важливим завданням є просвітницька робота серед споживачів, роз'яснення механізмів роботи системи та ризиків, пов'язаних із нею.

Обмежений доступ до технологій у віддалених регіонах України є ще одним бар'єром на шляху до повного охоплення споживачів Open Banking. У деяких населених пунктах відсутній стабільний доступ до інтернету або цифрових пристроїв, необхідних для використання послуг відкритого банкінгу. Багато людей у таких регіонах залишаються поза межами цифрової фінансової екосистеми через брак сучасної інфраструктури або недостатній рівень цифрових навичок [10]. Це поглиблює проблему цифрового розриву, зменшуючи рівень фінансової інклюзії, що є однією з ключових цілей Open Banking. Для подолання цієї проблеми потрібні комплексні рішення, такі як розвиток інтернет-інфраструктури, субсидування цифрових пристроїв для малозабезпечених громадян та навчальні програми з цифрової грамотності.

Таким чином, ризики та виклики, пов'язані з впровадженням Open Banking, потребують системного підходу для їхнього вирішення. Забезпечення високого рівня кібербезпеки, підвищення фінансової грамотності користувачів та зменшення цифрового розриву є критичними аспектами, які визначатимуть успіх цієї системи в Україні.

Висновок. Таким чином, впровадження Open Banking в Україні відкриває значний потенціал для розвитку фінансового ринку та створення інноваційної екосистеми, яка орієнтована на потреби споживачів. Серед головних переваг цієї системи – прозорість фінансових операцій, доступ до персоналізованих послуг, підвищення конкуренції та зручність у користуванні. Споживачі отримують можливість інтеграції фінансових даних, що сприяє більш ефективному управлінню коштами та доступу до сучасних цифрових сервісів. Водночас, успішне впровадження відкритого банкінгу вимагає подолання низки бар'єрів, таких як технічні, правові та соціальні виклики. Питання кібер-

безпеки, низький рівень фінансової грамотності та обмежений доступ до технологій у віддалених регіонах потребують комплексного підходу та скоординованих зусиль як регулятора, так і учасників ринку.

Реалізація Open Banking в Україні, відповідно до затвердженої концепції Національного банку України, є кроком до інтеграції у глобальну фінансову систему та розвитку конкурентного середовища, що відповідає сучасним європейським стандартам. Успішне подолання викликів, пов'язаних із впровадженням цієї системи, дозволить не лише розкрити її повний потенціал, а й забезпечити економічне зростання та підвищення якості фінансових послуг для споживачів. Відкритий банкінг стане платформою для інновацій, що змінить принципи функціонування фінансового сектору України та сприятиме побудові цифрової економіки майбутнього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сіренко Н.М., Мікуляк К.А. Імперативи розвитку банківської системи України в умовах цифровізації та ринкових трансформацій. 2022. URL: <http://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/12670> (дата звернення: 23.12.2024).
2. Директива (ЄС) 2015/2366 Європейського Парламенту та Ради від 25 листопада 2015 р. про платіжні послуги на внутрішньому ринку (PSD2). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_030-15#Text.
3. Концепція відкритого банкінгу в Україні // Національний банк України: офіц. веб-сайт. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/kontseptsiya-vidkritogo-bankingu-v-ukrayini> (дата звернення: 23.12.2024).
4. Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 р. № 1591-IX. Відомості Верховної Ради України. 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text> (дата звернення: 23.12.2024).
5. Інтерв'ю заступника Голови НБУ Олексія Шабана для видання PaySpace Magazine про відкритий банкінг // Національний банк України : офіц. веб-сайт. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/intervyu-zastupnika-golovi-nbu-oleksiya-shabana-dlya-vidannya-payspace-magazine-pro-vidkritiy-banking> (дата звернення: 23.12.2024).
6. Дудинець Л.А. Розвиток фінансових технологій в умовах цифровізації економіки України: монографія. 2022.
7. Довгань Ж.М., Галицька Ю.М. Open-банкінг як тренд розвитку фінансових технологій. Інноваційна економіка. 2021. № 5-6. С. 111–116. URL: <http://188.190.43.194:7980/jspui/bitstream/123456789/10252/1/%D0%86%D0%9A-5-6-21-111-116.pdf> (дата звернення: 23.12.2024).
8. Кізима Т. Фінансова грамотність населення: зарубіжний досвід і вітчизняні реалії. *Вісник Економіки*. 2012. № 2. С. 64–71. URL: <https://visnykj.wunu.edu.ua/index.php/visnykj/article/view/420/432> (дата звернення: 23.12.2024).
9. Бугаєвський М., Яріш О. Концепція відкритого банкінгу України та перспективи впровадження. 2024. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/14208> (дата звернення: 23.12.2024).
10. Shovkoplias H., Shvydka T., Davydiuk O., Klierini H., Sharenko M. Development of directions for modernizing means of technology transfer financing at the account of the non-banking financial market under martial law. The example of Ukraine. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. Vol.5/13 (119), 52–59, 2022. URL: <https://journals.uran.ua/eejet/article/view/265789/262266> (дата звернення: 23.12.2024).

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.93>

ЗАПОБІГАННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОХОДІВ, ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ FATF

Шаренко М.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фінансового права,
Національний юридичний університет
ім. Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-9628-4401*

Пілат О.В.,

*студентка 3 курсу
факультету слідчої та детективної діяльності,
Національний юридичний університет
ім. Ярослава Мудрого*

Сумцова С.О.,

*студентка 3 курсу
факультету слідчої та детективної діяльності,
Національний юридичний університет
ім. Ярослава Мудрого*

Шаренко М.С., Пілат О.В., Сумцова С.О. Запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, у контексті міжнародних стандартів FATF.

Стаття присвячена дослідженню механізмів запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, у контексті міжнародних стандартів FATF. Актуальність теми обумовлена глобалізацією фінансових потоків, зростанням загрози транснаціональної організованої злочинності та необхідністю ефективної інтеграції України у світову систему фінансової безпеки. Запобігання відмиванню коштів є ключовим елементом не лише економічної стабільності держави, але й запобігання фінансуванню тероризму, корупції та інших загроз міжнародній безпеці.

У дослідженні розкривається сутність міжнародних стандартів FATF, які є загальновизнаною основою для протидії легалізації злочинних доходів. Основну увагу зосереджено на «40 рекомендаціях FATF», що охоплюють питання оцінки ризиків, ідентифікації бенефіціарів, прозорості фінансових потоків та міжнародної співпраці. Важливою особливістю цих стандартів є ризик-орієнтований підхід, який передбачає пропорційність заходів контролю до рівня потенційних загроз. Особлива увага приділена ключовим проблемам, які ускладнюють ефективну імплементацію міжнародних стандартів. Зокрема, це проблеми ідентифікації кінцевих бенефіціарних власників, недосконалість державних реєстрів, використання складних корпоративних структур та недостатня автоматизація фінансового моніторингу.

У статті також аналізується адаптація ризик-орієнтованого підходу до українських реалій. Визначено, що цей підхід вимагає системного аналізу ризиків на національному та інституційному рівнях, проте в Україні його реалізація стикається з браком технічного забезпечення, кваліфікованих кадрів та ефективних методологічних рекомендацій для суб'єктів фінансового моніторингу. Сформульовано шляхи вдосконалення механізмів запобігання легалізації злочинних доходів. Стаття узагальнює основні виклики та напрями вдосконалення системи запобігання легалізації доходів в Україні. Подальші дослідження повинні бути спрямовані на розробку інноваційних механізмів управління ризиками, посилення міжнародної співпраці та вивчення кращих світових практик для адаптації їх до національного контексту. Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню ефективності системи фінансового моніторингу, посиленню прозорості економічних процесів та мінімізації загроз глобальній фінансовій безпеці.

Ключові слова: легалізація злочинних доходів, фінансовий моніторинг, міжнародні стандарти FATF, ризик-орієнтований підхід, бенефіціарний власник.

Sharenko M.S., Pilat O.V., Sumtsova S.O. Prevention of money laundering in the context of international FATF standards.

The article is devoted to the study of mechanisms for preventing money laundering in the context of international FATF standards. The relevance of the topic is due to the globalisation of financial flows, the growing threat of transnational organised crime and the need for Ukraine's effective integration into the global financial security system. Preventing money laundering is a key element not only of the economic stability of the state, but also of preventing the financing of terrorism, corruption and other threats to international security.

The study reveals the essence of the FATF international standards, which are a universally recognised framework for combating money laundering. The main focus is on the 40 FATF Recommendations covering risk assessment, beneficiary identification, transparency of financial flows and international cooperation. An important feature of these standards is the risk-based approach, which provides for proportionality of control measures to the level of potential threats. Particular attention is paid to the key issues that hinder the effective implementation of international standards. In particular, these are the problems of identifying ultimate beneficial owners, imperfect state registers, the use of complex corporate structures and insufficient automation of financial monitoring.

The article also analyses the adaptation of the risk-based approach to Ukrainian realities. It is determined that this approach requires a systematic risk analysis at the national and institutional levels, but in Ukraine its implementation is faced with a lack of technical support, qualified personnel and effective methodological recommendations for financial monitoring entities. The article formulates ways to improve the mechanisms for preventing money laundering. The article summarises the main challenges and directions of improvement of the system of money laundering prevention in Ukraine. Further research should be aimed at developing innovative risk management mechanisms, strengthening international cooperation and studying the best international practices to adapt them to the national context. Implementation of these measures will help to improve the effectiveness of the financial monitoring system, enhance transparency of economic processes, and minimise threats to global financial security.

Key words: money laundering, financial monitoring, international FATF standards, risk-based approach, beneficial owner.

Постановка проблеми. Запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, є одним із ключових завдань сучасного суспільства, оскільки цей процес має негативний вплив як на національні економіки, так і на міжнародну фінансову систему. Легалізація злочинних доходів не лише забезпечує стабільність незаконних схем та організованої злочинності, але й створює умови для корупції, фінансування тероризму та інших загроз глобальній безпеці. Особливої актуальності проблема набуває в умовах глобалізації, коли злочинні фінансові операції набувають транснаціонального характеру. Міжнародна спільнота, розуміючи масштаби загрози, розробила низку механізмів для протидії цьому явищу. Зокрема, ключову роль у цій сфері відіграють рекомендації Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), які стали міжнародним стандартом у боротьбі з легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом.

Незважаючи на значні наукові досягнення, залишаються недостатньо дослідженими питання впливу новітніх технологій, таких як криптовалюти, на процеси легалізації доходів, а також роль інноваційних механізмів у вдосконаленні фінансового моніторингу. Крім того, потребує подальшого аналізу ефективність імплементації рекомендацій FATF у правову систему України, враховуючи сучасні виклики, зокрема військовий стан та економічну нестабільність.

Метою статті є дослідження механізмів запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, у контексті міжнародних стандартів FATF, а також аналіз сучасних викликів та ефективності їх імплементації у правову систему України. У рамках досягнення цієї мети необхідно розкрити сутність та основні етапи процесу легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, охарактеризувати міжнародні стандарти FATF та їх роль у боротьбі з фінансовими злочинами, дослідити стан адаптації та виконання рекомендацій FATF в Україні, виявити основні проблеми та виклики у сфері протидії легалізації злочинних доходів, зокрема у контексті новітніх технологій, а також сформулювати пропозиції щодо вдосконалення правових та інституційних механізмів протидії.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика запобігання легалізації злочинних доходів у контексті міжнародних стандартів FATF базується на дослідженнях сутності «40 рекомендацій» FATF, ролі ризик-орієнтованого підходу, проблем ідентифікації бенефіціарів та впливу криптовалют. Роботи Шияна Д.В., Уткіної М.С. і Мишка В.В. висвітлюють міжнародні стандарти, практичні виклики їх імплементації в Україні та роль Держфінмоніторингу. Законодавча база, зокрема Закон №361-IX і Кримінальний кодекс України, спрямована на інтеграцію стандартів FATF, але потребує

удосконалення через недоліки в реєстрах і автоматизації моніторингу. Подальші дослідження мають враховувати інноваційні підходи, міжнародний досвід і розвиток технологій.

Виклад основного матеріалу. Міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей (FATF) – це міжурядовий орган, метою роботи якого є розвиток і впровадження на міжнародному рівні заходів і стандартів з боротьби щодо відмивання грошей [1, с. 316]. FATF виконує кілька ключових функцій. Основною є розробка міжнародних стандартів, спрямованих на запобігання легалізації злочинних доходів, фінансуванню тероризму та інших фінансових злочинів. Ці стандарти відомі як «40 рекомендацій FATF», які визначають комплексний підхід до створення національних систем протидії фінансовим злочинам [1, с. 317-318].

Принципи рекомендацій FATF ґрунтуються на ризик-орієнтованому підході, який передбачає, що заходи протидії мають бути пропорційними до рівня імовірних загроз. Іншим фундаментальним принципом є забезпечення балансу між боротьбою з фінансовими злочинами та захистом основоположних прав і свобод, таких як право на приватність. Крім того, FATF наголошує в своїх рекомендаціях на необхідності міжнародного співробітництва [2]. Ці положення регулюють порядок обміну інформацією між державами, надання правової допомоги та екстрадиції. Рекомендації спрямовані на забезпечення прозорості фінансових операцій, створення реєстрів бенефіціарних власників компаній, протидію фінансуванню розповсюдження зброї масового ураження та боротьбу з використанням новітніх технологій, таких як криптовалюти, для злочинних цілей [3, с. 184].

Законодавча база України у сфері протидії легалізації злочинних доходів сформована з урахуванням міжнародних стандартів, зокрема рекомендацій FATF, і спрямована на створення ефективно-ї системи запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму. Основним нормативно-правовим актом є Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового ураження» від 06.12.2019 р. № 361-IX [4], який забезпечує імплементацію міжнародних стандартів та адаптацію національного законодавства до вимог FATF і директив Європейського Союзу. Закон визначає принципи ризик-орієнтованого підходу, згідно з яким суб'єкти первинного фінансового моніторингу повинні оцінювати ризики клієнтів, проводити ідентифікацію їх особистості та походження коштів, а також здійснювати моніторинг фінансових операцій, які можуть бути пов'язані з легалізацією злочинних доходів. Важливим елементом законодавства є встановлення обов'язку повідомляти Державну службу фінансового моніторингу про підозрілі фінансові операції, якщо їх сума перевищує певний поріг або якщо вони мають нестандартний характер. Стаття 209 Кримінального кодексу України [5] передбачає кримінальну відповідальність за легалізацію доходів, отриманих злочинним шляхом. Законодавча база передбачає функціонування інституційної структури протидії легалізації злочинних доходів.

Державна служба фінансового моніторингу України – уповноважений Україною орган для виконання функцій підрозділу фінансової розвідки та є національним центром для отримання та аналізу: повідомлень про підозрілі операції, іншої інформації, яка має відношення до відмивання коштів, пов'язаних предикатних злочинів, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення [7]. Її діяльність тісно пов'язана із співпрацею з міжнародними організаціями, включаючи FATF та регіональні структури, такі як MONEYVAL.

Процес імплементації міжнародних стандартів FATF у національне законодавство є ключовим завданням для формування дієвої системи протидії легалізації злочинних доходів та фінансуванню тероризму. Проте цей процес супроводжується значними викликами, обумовленими як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Однією з фундаментальних проблем є адаптація ризик-орієнтованого підходу до українських реалій.

Ризик-орієнтований підхід є центральним елементом міжнародних стандартів FATF та передбачає виявлення, оцінку й ефективне управління ризиками легалізації злочинних доходів і фінансування тероризму залежно від їхнього рівня. У контексті України адаптація цього підходу стикається з низкою складних викликів, обумовлених як об'єктивними особливостями національної фінансової системи, так і недостатнім рівнем підготовки інституцій, відповідальних за його імплементацію [7, с. 115-116]. Передусім ризик-орієнтований підхід вимагає системного аналізу ризиків на національному рівні, а також від кожного суб'єкта первинного фінансового моніторингу на індивідуальному рівні. Це включає оцінку ймовірності того, що певна фінансова операція чи клієнт пов'язані з відмиванням доходів або фінансуванням тероризму. Впровадження такої моделі потребує сучасних методологічних інструментів, аналітичних баз даних, а також відповідного технічного й кадрового забезпечення. В українських реаліях одним із ключових викликів є недостатній рівень автоматизації процесів фінансового моніторингу та відсутність інтегрованих систем обміну інформацією між суб'єктами первинного фінансового моніторингу, Держфінмоніторингом та правоохоронними органами.

Суб'єкти первинного фінансового моніторингу, зокрема банківські установи, небанківські фінансові організації, а також нотаріуси, адвокати та інші представники бізнесу, нерідко стикаються з проблемами у визначенні й оцінці ризиків через відсутність єдиної методології й детальних рекомендацій, адаптованих до національного контексту. Це призводить до нерівномірності у застосуванні ризик-орієнтованого підходу: деякі суб'єкти впроваджують надмірно жорсткі процедури перевірки клієнтів, що створює додаткове адміністративне навантаження, тоді як інші ігнорують потенційно високі ризики [3, с. 193-194].

Крім того, в Україні все ще існують проблеми зі збором і верифікацією інформації про кінцевих бенефіціарних власників. Рекомендації FATF вимагають прозорості в структурі власності компаній для забезпечення ефективного контролю за ризиками відмивання коштів. Однак через складність національної системи реєстрації та часті випадки фіктивної реєстрації компаній, інформація про кінцевих бенефіціарів нерідко є неповною або недостовірною, що унеможливорює ефективну оцінку ризиків [8, с. 64-66; 2].

Однією з головних проблем є недостовірність та неповнота інформації в державних реєстрах. Згідно Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», в Україні функціонує Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, де юридичні особи зобов'язані надавати дані про своїх кінцевих бенефіціарів [9]. Проте на практиці реєстрація нерідко здійснюється формально, що дозволяє використовувати підставних осіб, зокрема номінальних власників, які не мають реального контролю над активами [10]. Це створює умови для приховування справжніх бенефіціарів та використання корпоративних структур у схемах відмивання коштів. Іншою значною проблемою є використання складних корпоративних структур з участю іноземних компаній, офшорних юрисдикцій та трастів. Подібні структури ускладнюють процес виявлення реальних власників активів, оскільки ланцюг юридичних осіб може простягатися через кілька країн із різним рівнем прозорості фінансової системи. У таких випадках суб'єктам первинного фінансового моніторингу важко простежити кінцевого бенефіціара через відсутність доступу до міжнародних баз даних та обмежену співпрацю з компетентними органами інших держав.

Також актуальною є проблема розбіжності у трактуванні поняття «бенефіціарний власник». Незважаючи на існування міжнародних стандартів, різні країни застосовують відмінні критерії для визначення бенефіціара, що створює прогалини у правозастосовній практиці. В Україні ці критерії є доволі широкими, проте механізми контролю за їх дотриманням залишаються слабкими [8, с. 123-124].

Таким чином, ефективна ідентифікація бенефіціарів вимагає комплексного підходу, що передбачає посилення державного контролю за наданою інформацією, удосконалення механізмів міжнародного співробітництва у сфері фінансового моніторингу та підвищення прозорості корпоративного управління. Важливим кроком є також підвищення рівня відповідальності суб'єктів за приховування або фальсифікацію даних про кінцевих бенефіціарів. Лише за умов належної імплементації цих заходів можна забезпечити прозорість фінансових потоків та відповідність національної системи вимогам FATF.

Вдосконалення механізмів запобігання легалізації злочинних доходів є актуальним завданням для України, що зумовлено як внутрішніми викликами, так і міжнародними зобов'язаннями перед FATF та іншими організаціями. Для забезпечення ефективної протидії відмиванню коштів необхідно впровадити комплексні зміни у правовій, інституційній та практичній площинах. Першочерговим напрямом є удосконалення законодавчої бази, що регулює діяльність фінансового моніторингу та суб'єктів первинного фінансового моніторингу. Потрібно забезпечити повну відповідність національного законодавства стандартам FATF та впроваджувати єдині критерії для визначення підозрілих фінансових операцій [1, с. 350-351]. Важливо посилити вимоги до ідентифікації клієнтів, зокрема кінцевих бенефіціарів, та запровадити більш жорсткі санкції за подання недостовірної інформації. Крім того, слід переглянути правові механізми співпраці між державними органами та приватним сектором для своєчасного виявлення сумнівних операцій.

Другим ключовим напрямом є оптимізація інституційної системи запобігання легалізації злочинних доходів. Посилення спроможності Державної служби фінансового моніторингу України потребує додаткових ресурсів, технологічного оснащення та розширення аналітичних можливостей. Важливо створити ефективний обмін інформацією між Держфінмоніторингом, правоохоронними органами та судовою системою, щоб пришвидшити виявлення схем відмивання коштів та притягнення винних до відповідальності [11, с. 82-84]. Необхідно також посилити міжнародну співпрацю, особливо у сфері обміну інформацією з іноземними фінансовими розвідками та організаціями.

Важливою складовою є впровадження ризик-орієнтованого підходу у практичну діяльність суб'єктів фінансового моніторингу, які мають використовувати сучасні аналітичні інструменти для

оцінки ризиків та диференційовано підходити до перевірки клієнтів залежно від рівня ризику. Це дозволить ефективніше використовувати ресурси та фокусувати увагу на операціях з підвищеним ризиком відмивання коштів.

Висновки. Вдосконалення механізмів запобігання легалізації злочинних доходів вимагає комплексного підходу, який охоплює нормативне регулювання, інституційну спроможність, ризик-орієнтовану практику та кадрове забезпечення. Лише за умови належної взаємодії всіх ключових елементів системи можна досягти високої ефективності та відповідності міжнародним стандартам FATF. Запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, є стратегічно важливим завданням як для України, так і для світової спільноти. Міжнародні стандарти FATF відіграють ключову роль у формуванні єдиних підходів до боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму. Україна, як держава, що прагне відповідати міжнародним зобов'язанням, продемонструвала певний прогрес у гармонізації національного законодавства зі стандартами FATF, однак залишаються значні виклики, які вимагають комплексного вирішення. Наприклад, основними проблемами є труднощі ефективної імплементації ризик-орієнтованого підходу, недосконалість механізмів ідентифікації бенефіціарних власників, а також недостатня ефективність інституційної взаємодії, є потреба у вдосконаленні інструментів державного контролю, системи фінансового моніторингу та правозастосовної практики, а також необхідне активне впровадження інноваційних технологій для підвищення ефективності виявлення підозрілих фінансових операцій, є потреба у посиленні прозорості корпоративного управління, розвитку єдиних реєстрів кінцевих бенефіціарів, удосконалення системи обміну інформацією між державними та міжнародними інституціями, а також впровадження сучасних технологічних рішень для ризик-орієнтованого аналізу. Станом на сьогодні, національна система фінансового моніторингу України змогла піднятися на новий, більш високий рівень діяльності у сфері запобігання потраплянню незаконних доходів у легальну економіку. Це стало можливим завдяки активному впровадженню міжнародних стандартів і норм у національну правову систему фінансового моніторингу. Така реалізація базувалася на неформальному підході, тобто шляхом модифікації національного законодавства на основі вимог міжнародних стандартів [12, с. 277].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шиян Д.В. Аналіз міжнародних стандартів з протидії відмиванню грошей та фінансуванню тероризму. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2013. Вип. 1. С. 314–320. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vsed_2013_1_50.
2. FATF Recommendations (2023). International standards on combating money laundering and the financing of terrorism & proliferation. URL: <https://www.fatf-gafi.org/recommendations.html>.
3. Уткіна М.С. Міжнародні стандарти та міжнародне співробітництво у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. № 3. С. 178–182.
4. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового ураження» від 06.12.2019 № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20/>
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня. 2001 року № 2314-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3040>.
6. Державна служба фінансового моніторингу України: офіційний вебсайт. URL: <https://fiu.gov.ua>.
7. Мишко В.В. Протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом в Україні. 2016. С. 106. URL: https://www.academia.edu/download/61839060/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%9E%D0%B4%D0%B5%D1%81%D0%B0_14_0420200120-110904-rgk5qb.pdf#page=106.
8. Берлінець Р.О. Правове регулювання боротьби з відмиванням грошей у Європейському Союзі: випускна кваліфікаційна робота / Київський національний торговельно-економічний університет. Київ, 2021. 56 с. URL: <http://dp.knute.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5919/1/Berlinets.pdf>.
9. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#n127>.
10. Бисага К.В. Національна система запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та розповсюдженню зброї масового знищення України: етапи становлення й розвитку. *Держава та регіони*. 2016. № 1. С. 37–49. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2016/9.pdf.

11. Москаленко Н.В. Світовий досвід побудови системи запобігання та протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, і фінансування тероризму. *Вчені записки*. 2020. № 119. URL: https://www.econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/31_70_2/31_70_2_1.pdf#page=127.
12. Duravkin P., Perepelytsia M., Sharenko M., Shulga T. International standards in the system of financial monitoring of Ukraine: issues of implementation. *Amazonia Investiga*, Volume. Issue: 19. P. 266–277, 2019. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/228>.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.94>

ДО ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Шевчук М.О.,

*кандидат юридичних наук,
докторант кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права,
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0001-7549-6344*

Шевчук М.О. До питання конституційних засад інформаційної безпеки держави.

Метою цієї статті є дослідження конституційних засад інформаційної безпеки держави, зокрема принципів політичного та ідеологічного плюралізму, пріоритету прав та свобод людини, верховенства права, своєчасності та доцільності заходів протидії загрозам інформаційної безпеки, а також державного й громадського контролю у цій сфері. Інформаційна безпека є невід'ємною складовою національної безпеки держави, і її забезпечення потребує комплексного підходу, що поєднує правові, соціальні та технічні заходи. Конституційні положення відіграють ключову роль у створенні правової основи для захисту інформаційного простору, проте їх реалізація повинна враховувати сучасні виклики та загрози.

Забезпечення інформаційної безпеки повинно базуватися на балансі між правами громадян на доступ до інформації, свободою слова та необхідністю захисту держави. Цей баланс є важливим для уникнення зловживань з боку держави та забезпечення демократичних стандартів.

Сучасні виклики, такі як дезінформація, кібератаки та маніпуляції громадською думкою, потребують адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів. Зокрема, важливо впроваджувати рекомендації ЄС, ООН та інших міжнародних організацій у національну правову систему.

Методологія дослідження базується на аналізі нормативно-правових актів, наукових джерел, а також порівняльному аналізі відповідних положень міжнародного права. Наукова новизна полягає у комплексному підході до визначення конституційних основ інформаційної безпеки, що є актуальним у контексті сучасних загроз інформаційного простору. Висновки підкреслюють важливість вдосконалення законодавчої бази України в сфері інформаційної безпеки, а також необхідність підвищення ефективності контролю за дотриманням інформаційних прав і свобод як з боку держави, так і з боку громадськості. Роль органів державної влади у забезпеченні інформаційної безпеки є критичною. Необхідно посилювати координацію між різними відомствами, створювати спеціалізовані органи, відповідальні за моніторинг інформаційного простору, та забезпечувати прозорість їх діяльності.

Ключові слова: конституційні засади, права людини, політичний плюралізм, державний контроль, інформаційні загрози.

Shevchuk M.O. On the issue of constitutional principles of state information security.

The purpose of this article is to study the constitutional foundations of the State's information security, in particular, the principles of political and ideological pluralism, the priority of human rights and freedoms, the rule of law, timeliness and appropriateness of measures to counter information security threats, and state and public control in this area. Information security is an integral part of the national security of the state, and its provision requires a comprehensive approach that combines legal, social and technical measures. Constitutional provisions play a key role in creating a legal framework for the protection of the information space, but their implementation should take into account current challenges and threats.

Information security should be based on a balance between the rights of citizens to access information, freedom of speech and the need to protect the state. This balance is important to avoid abuse by the state and to ensure democratic standards.

Modern challenges, such as disinformation, cyberattacks and manipulation of public opinion, require the adaptation of national legislation to international standards. In particular, it is important to implement the recommendations of the EU, the UN and other international organisations into the national legal system.

The research methodology is based on the analysis of legal acts, scientific sources, and a comparative analysis of the relevant provisions of international law. The scientific novelty lies in the comprehensive approach to defining the constitutional foundations of information security, which is relevant in the context of modern threats to the information space. The conclusions emphasise the importance of improving the legislative framework of Ukraine in the field of information security, as well as the need to increase the effectiveness of control over the observance of information rights and freedoms by both the State and the public. The role of public authorities in ensuring information security is critical. It is necessary to strengthen coordination between different agencies, to create specialised bodies responsible for monitoring the information space, and to ensure transparency of their activities.

Key words: constitutional principles, human rights, political pluralism, state control, information threats.

Постановка проблеми. Інформаційна безпека держави є однією з ключових складових національної безпеки, особливо в умовах сучасного інформаційного простору, що є ареною для різноманітних загроз, пов'язаних із дезінформацією, кіберзлочинністю та інформаційними війнами. З огляду на це, важливим є забезпечення відповідних конституційних гарантій та правових механізмів, які б забезпечували захист інформаційного простору держави і її громадян [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання конституційних засад інформаційної безпеки розглядалися в працях таких науковців, як О.І. Зозуля, який акцентував увагу на значенні конституційних принципів для забезпечення інформаційної безпеки України [1], а також Т.В. Чубарук, яка досліджувала правове регулювання інформаційної сфери [5]. Дослідження В.В. Шемчука присвячені порівняльно-правовому аналізу забезпечення інформаційної безпеки в різних державах [6]. Водночас, окремі аспекти цього питання, зокрема державний і громадський контроль у сфері інформаційної безпеки, залишаються недостатньо дослідженими.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, що присвячені інформаційній безпеці, питання конституційних засад цієї сфери потребує подальшого дослідження, особливо з огляду на нові виклики, що виникають у сучасному інформаційному середовищі. Зокрема, потребує детальнішого аналізу роль політичного й ідеологічного плюралізму, а також пріоритету прав людини в контексті інформаційної безпеки.

Мета статті – дослідження конституційних засад інформаційної безпеки держави, зокрема таких принципів, як політичний та ідеологічний плюралізм, пріоритет прав та свобод людини, верховенство права, своєчасність та доцільність заходів протидії загрозам інформаційної безпеки, а також державний і громадський контроль у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. У контексті України конституційні засади інформаційної безпеки є ключовим елементом правового регулювання. Вони визначають напрями захисту інформаційного простору та впливають на формування національної політики у цій сфері.

Основними принципами, що лежать в основі конституційної моделі інформаційної безпеки, можемо визначити: політичний та ідеологічний плюралізм; пріоритет прав і свобод людини; верховенство права; своєчасність і доцільність заходів протидії загрозам; державний і громадський контроль.

Ці принципи знайшли своє відображення в Конституції України, яка встановлює основи правового регулювання інформаційного простору та забезпечення національної безпеки.

Таким чином, конституційні основи інформаційної безпеки визначаються рядом принципів, що закріплені в національному законодавстві та міжнародних правових актах. До них належать принцип політичного й ідеологічного плюралізму, пріоритет прав та свобод людини, принцип верховенства права, своєчасність та доцільність заходів протидії загрозам інформаційної безпеки, а також державний та громадський контроль у цій сфері.

Політичний та ідеологічний плюралізм є одним із основоположних принципів демократичної держави, який сприяє забезпеченню інформаційної безпеки. У контексті конституційних засад інформаційної безпеки, цей принцип передбачає можливість різних політичних та ідеологічних поглядів співіснувати в межах одного інформаційного простору, що дозволяє уникнути монополії на інформацію та забезпечує можливість вільного доступу до різних джерел інформації [2].

Законодавчі акти України підкреслюють важливість політичного та ідеологічного плюралізму як засобу захисту від інформаційних загроз, зокрема у контексті пропагандистських атак та дезінформації. У цьому зв'язку варто зазначити, що інформаційна безпека має будуватися на засадах плюралізму, що дозволяє уникнути інформаційного диктату та забезпечує свободу слова [3].

Пріоритет прав і свобод людини є невід'ємною складовою конституційних засад інформаційної безпеки. Конституція України гарантує права:

1. на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань,

2. право на інформацію,
3. право на захист особистого життя та конфіденційної інформації [6].

Ці права тісно пов'язані із забезпеченням інформаційної безпеки, оскільки держава повинна захищати громадян не тільки від зовнішніх загроз, але й забезпечувати захист їхніх прав в інформаційному просторі.

Забезпечення інформаційної безпеки повинно відбуватися з дотриманням основоположних прав і свобод людини, закріплених у Конституції України. Пріоритет прав людини в інформаційній сфері означає, що будь-які заходи, спрямовані на забезпечення безпеки інформаційного простору, не можуть порушувати права на інформацію, свободу слова та право на приватність [4].

Законодавство України визначає право на доступ до інформації як одне з ключових прав людини, яке повинно бути захищене навіть у контексті забезпечення національної безпеки [11]. Це вимагає від держави забезпечення балансу між захистом інформаційного простору та дотриманням прав громадян на вільний доступ до інформації.

Принцип верховенства права є ключовою конституційною засадою, яка визначає всі аспекти функціонування держави, включно із сферою інформаційної безпеки.

Цей принцип передбачає, що всі суб'єкти правовідносин – і держава, і громадяни – діють у межах закону. У сфері інформаційної безпеки це означає, що заходи, спрямовані на протидію загрозам, мають ґрунтуватися на правових нормах, бути обґрунтованими та пропорційними [5].

Згідно з цим принципом, держава зобов'язана забезпечувати чіткі та прозорі правові механізми для захисту інформаційного простору. Це включає як розробку законів, що регулюють діяльність в інформаційній сфері, так і забезпечення їх ефективного виконання. Принцип верховенства права також вимагає, щоб будь-які обмеження прав і свобод громадян в інформаційній сфері мали законодавче підґрунтя та не порушували основоположних прав людини [7].

Застосування принципу верховенства права у сфері інформаційної безпеки також передбачає наявність ефективних механізмів судового контролю за діяльністю органів, що забезпечують інформаційну безпеку. Громадяни повинні мати можливість оскаржувати рішення та дії державних органів у випадку, якщо вони вважають, що їхні права було порушено внаслідок заходів, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки [12].

Принцип верховенства права передбачає, що всі суб'єкти правовідносин, включаючи органи державної влади, повинні діяти в межах закону. У сфері інформаційної безпеки це означає, що держава повинна здійснювати свою діяльність на основі правових норм, забезпечуючи прозорість і підзвітність своїх дій.

У сфері інформаційної безпеки принцип верховенства права означає, що держава повинна здійснювати свою діяльність в інформаційній сфері виключно на законних підставах, дотримуючись прав і свобод громадян та забезпечуючи прозорість і підзвітність своїх дій. Це включає в себе створення чіткої правової бази для регулювання інформаційної безпеки, яка повинна відповідати як міжнародним стандартам, так і національним інтересам.

Слід зазначити, що згідно з принципом верховенства права, будь-які заходи, спрямовані на забезпечення інформаційної безпеки, повинні бути пропорційними, обґрунтованими та співмірними з тими загрозами, проти яких вони спрямовані.

Важливим аспектом є також судовий контроль за діями органів державної влади у сфері інформаційної безпеки, що гарантує захист прав громадян від можливих зловживань з боку держави [5].

Верховенство права забезпечує також правову визначеність та стабільність у сфері інформаційної безпеки, що є необхідним для ефективної протидії новим викликам і загрозам у сучасному інформаційному середовищі. Наприклад, у законодавстві України про національну безпеку та інформаційну безпеку передбачено, що всі заходи мають відповідати Конституції та іншим правовим нормам, а у випадку порушення цих норм громадяни мають право на звернення до суду для захисту своїх прав [6].

Заходи у сфері інформаційної безпеки мають бути пропорційними загрозам, проти яких вони спрямовані, і не повинні порушувати прав громадян. Судовий контроль за діями органів державної влади у цій сфері забезпечує захист від зловживань і сприяє дотриманню принципу законності [5].

Одним із ключових елементів забезпечення інформаційної безпеки є своєчасність та доцільність заходів, що вживаються для протидії загрозам у цій сфері. Загрози інформаційній безпеці можуть мати різний характер – від кібератак до інформаційних операцій, спрямованих на дестабілізацію суспільства. Тому державні органи повинні мати можливість оперативно реагувати на такі загрози, водночас дотримуючись правових норм і принципів [9].

Своєчасність заходів полягає у швидкому виявленні загроз та їх нейтралізації, що є особливо важливим в умовах сучасних інформаційних війн. Доцільність заходів передбачає, що вони мають бути пропорційними до рівня загрози та не порушувати основних прав і свобод громадян. Напри-

клад, кібербезпекові заходи повинні бути спрямовані на захист критичної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів та приватних даних громадян [8].

У цьому контексті важливе значення має Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», який визначає правові та організаційні основи забезпечення кібербезпеки держави, а також механізми взаємодії між державними органами, приватним сектором та громадськістю у цій сфері [13].

Цей принцип спрямований на оперативне реагування на загрози в інформаційному просторі. Конституція України передбачає, що держава повинна вживати всіх необхідних заходів для захисту інформаційного простору, дотримуючись при цьому прав і свобод громадян [7].

Слід звернути увагу на те, що у сучасних умовах важливу роль відіграє система раннього попередження та моніторингу інформаційних загроз, що дозволяє своєчасно виявляти дезінформацію, пропаганду або кібератаки й розробляти відповідні заходи реагування.

Державний та громадський контроль також є важливою складовою забезпечення інформаційної безпеки, оскільки вони дозволяють забезпечити прозорість та ефективність заходів, що вживаються у цій сфері. Державний контроль здійснюється через спеціалізовані органи, що відповідають за захист інформаційного простору, зокрема Службу безпеки України, Національну комісію з питань регулювання зв'язку та інформатизації, а також інші органи, що займаються забезпеченням кібербезпеки та захистом інформаційних ресурсів держави. Ці органи мають повноваження здійснювати моніторинг інформаційного простору, виявляти потенційні загрози та вживати відповідних заходів для їх нейтралізації [14].

Громадський контроль, у свою чергу, є важливим механізмом забезпечення прозорості та підзвітності державної політики у сфері інформаційної безпеки. Він полягає у залученні громадянського суспільства, незалежних експертів, засобів масової інформації та правозахисних організацій до процесу оцінки заходів, що вживаються державою для забезпечення інформаційної безпеки. Це дозволяє підвищити рівень довіри до таких заходів, а також забезпечити дотримання прав людини та демократичних стандартів [5].

Громадський контроль може здійснюватися через різні форми, включаючи публічні дебати, незалежні розслідування, моніторинг дотримання прав і свобод у ході реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки. Важливим аспектом є також роль громадських організацій у підготовці законодавчих ініціатив, що стосуються інформаційної безпеки, а також у контролі за їх реалізацією [10].

Отже, громадський контроль є невід'ємною складовою демократичного суспільства. Громадські організації та незалежні експерти беруть участь у моніторингу інформаційного простору, виявленні маніпуляцій та спростуванні дезінформації. Це сприяє підвищенню прозорості й відповідальності державних органів [10].

На сучасному етапі розвитку інформаційного суспільства конституційні засади інформаційної безпеки стикаються з новими викликами, що пов'язані з глобалізацією інформаційних процесів, розвитком комп'ютерних технологій та поширенням соціальних мереж. Одним із ключових викликів є необхідність адаптації національного законодавства до нових реалій інформаційної безпеки, зокрема у контексті захисту прав громадян в умовах кіберзагроз [7].

Також важливим питанням є забезпечення ефективної міжнародної співпраці у сфері інформаційної безпеки. Інформаційні загрози часто мають транснаціональний характер, тому їх нейтралізація вимагає координації зусиль на міжнародному рівні. Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями, зокрема ООН та ОБСЄ, у сфері забезпечення інформаційної безпеки, що сприяє обміну досвідом та впровадженню новітніх технологій у боротьбі з інформаційними загрозами [4].

Перспективи розвитку конституційних засад інформаційної безпеки також пов'язані з удосконаленням механізмів забезпечення кібербезпеки, розвитку національної інформаційної інфраструктури та підвищенням рівня інформаційної грамотності населення. Ці заходи сприятимуть підвищенню стійкості держави до інформаційних загроз та забезпеченню стабільності інформаційного простору [6].

Конституційні засади інформаційної безпеки держави є важливим елементом забезпечення національної безпеки та захисту прав і свобод громадян. До них належать принципи політичного та ідеологічного плюралізму, пріоритет прав і свобод людини, принцип верховенства права, своєчасність та доцільність заходів протидії загрозам інформаційної безпеки, а також державний та громадський контроль у цій сфері. Забезпечення цих принципів є ключовим для ефективної протидії сучасним інформаційним загрозам та збереження демократичних цінностей у суспільстві.

Держава повинна постійно вдосконалювати правові механізми, що регулюють інформаційну безпеку, беручи до уваги нові виклики та загрози, що виникають в умовах розвитку інформаційних технологій. Важливою умовою забезпечення інформаційної безпеки є також залучення громадянського суспільства до процесу прийняття рішень та контролю за діяльністю державних органів у

цій сфері. Лише комплексний підхід, що враховує як правові, так і технологічні аспекти, дозволить забезпечити належний рівень інформаційної безпеки держави та захист прав і свобод громадян в інформаційному просторі.

Висновки. У результаті дослідження було встановлено, що основними конституційними засадами інформаційної безпеки є принципи політичного та ідеологічного плюралізму, пріоритет прав і свобод людини, верховенство права, своєчасність і доцільність заходів протидії загрозам інформаційної безпеки, а також державний і громадський контроль у цій сфері. Всі ці принципи є взаємопов'язаними і спрямовані на забезпечення стабільності інформаційного простору держави, а також на захист прав і свобод громадян.

Принцип політичного і ідеологічного плюралізму підкреслює важливість забезпечення різноманітності думок і поглядів у суспільстві, що сприяє демократизації інформаційного простору та запобігає монополізації інформації, що особливо важливо в умовах сучасних інформаційних загроз, таких як дезінформація та пропаганда, які можуть використовуватися для маніпуляції громадською думкою і дестабілізації суспільства.

Пріоритет прав і свобод людини є ключовим у процесі забезпечення інформаційної безпеки, оскільки він стоїть на захисті права громадян на інформацію, свободу слова та приватність. Це означає, що заходи держави з протидії загрозам інформаційної безпеки не повинні порушувати ці права, а всі дії повинні бути збалансованими та відповідати конституційним нормам.

Принцип верховенства права гарантує, що всі заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки будуть здійснюватися в рамках закону і контролюватися судовою владою. Це забезпечує юридичну прозорість і запобігає можливим зловживанням з боку держави. Важливим є також забезпечення своєчасності та доцільності заходів, які вживаються для захисту інформаційного простору, оскільки це дозволяє державі оперативно реагувати на нові виклики та загрози.

Державний і громадський контроль є не менш важливими елементами системи інформаційної безпеки. Вони забезпечують прозорість діяльності державних органів, підвищують ефективність заходів щодо протидії загрозам і сприяють залученню громадянського суспільства до процесу забезпечення безпеки.

Подальші дослідження в сфері конституційних засад інформаційної безпеки повинні бути спрямовані на розробку механізмів ефективної взаємодії між державою та громадськістю в контексті забезпечення інформаційної безпеки. Крім того, важливим є дослідження нових викликів, таких як кіберзлочинність і інформаційні війни, які потребують нових підходів до правового регулювання інформаційного простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зозуля О.І. Конституційні засади інформаційної безпеки України. *Форум права*. 2020. № 4. С. 32–44. URL: http://forumprava.pp.ua/files/032-044-2020-4-FP-Zozulia_6.pdf.
2. Про засади інформаційної безпеки України: Проект Закону України від 28.05.2014 № 4949. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JG3TH00A>.
3. Конституційно-правові засади інформаційної безпеки у парадигмі «війни нового покоління». URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/93d3b777-67b5-41c5-a926-382051e2d786/content>.
4. Концепція інформаційної безпеки України: проект. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/2/175056.pdf>.
5. Чубарук Т.В. Конституційні засади правового регулювання інформаційної сфери. *Правова інформатика*, 2010 р. URL: <https://ippi.org.ua/sites/default/files/10ctvris.pdf>.
6. Шемчук В.В. Конституційно-правове забезпечення інформаційної безпеки сучасних держав: порівняльно-правовий аналіз. Ужгород, 2020 р. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/30788>.
7. Шемчук В.В. Конституційно-правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. № 3 (108), 2018 р. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/6791/1/Nvknivs_2018_3_13.pdf.
8. Шевчук М.О. До питання генези поняття інформаційної безпеки як складової національної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Випуск 78: частина 2. С. 134–139. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/23.pdf>.
9. Єсімов С.С. Конституційні основи адміністративно-правового режиму інформаційної безпеки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. Випуск 4. С. 134–142. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2618/1/20118-4-16.pdf>.

10. Котерлін І.Б. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану у аспекті забезпечення інформаційних прав та свобод. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 150–156. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2022/25.pdf.
11. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-viii від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
12. Коментарі до проекту Закону України «Про інформаційну безпеку України» (від 22.09.2004 р. № 5732). Харківська правозахисна група. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1105737155>.
13. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. *Офіційний вісник України*. 2017. № 91. Ст. 2765. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19>.
14. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Офіційний вісник України*. 2018. № 55. Ст. 1903. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 341.485

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.95>

КОНЦЕПЦІЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ РАФАЛА ЛЕМКІНА: СТАНОВЛЕННЯ, ТРАНСФОРМАЦІЯ, СУЧАСНЕ ЗНАЧЕННЯ¹

Андрушко А.В.,

доктор юридичних наук, професор,
виконувач обов'язки завідувача кафедри кримінально-правової політики
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-7735-7898

Андрушко А.В. Концепція злочину геноциду Рафала Лемкіна: становлення, трансформація, сучасне значення.

У статті розглянуто питання становлення і розвитку концепції злочину геноциду визначного польсько-американського юриста Рафала (Рафаеля) Лемкіна (1900–1959), а також проаналізовано її сучасне значення. З'ясовано основні біографічні відомості про Лемкіна; наголошено на тому, що молоді роки його життя тісно пов'язані з землями нинішньої України: він навчався на юридичному факультеті Львівського університету, працював на посаді підпрокурора (помічника прокурора) окружного суду в Бережанах на Тернопільщині.

Встановлено, що першою спробою на міжнародно-правовому рівні передбачити покарання за діяння, вчинювані не проти окремих індивідів, а проти груп людей за певною ознакою або ж проти індивідів, якщо вони розглядаються як представники цих груп, стала концепція «актів варварства» і «актів вандалізму», запропонована Лемкіним у 1933 р. Підкреслено, що згодом ці положення лягли в основу запропонованої ним концепції злочину геноциду. Констатовано, що термін «геноцид» більшою мірою відображав раніше запропоноване Лемкіним поняття «акти варварства», хоча включав також сутнісні компоненти «актів вандалізму».

Встановлено, що погляди Рафала Лемкіна на сутність та шляхи протидії злочину геноциду в підсумку лягли в основу положень Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р., основним автором якої він був. З'ясовано, що текст вказаної Конвенції не повною мірою відображає сукупність поглядів Лемкіна щодо злочину геноциду. Констатовано, що згодом ця невідповідність призвела до проблем при кваліфікації конкретних діянь саме як геноциду.

Проаналізовано значення концепції злочину геноциду Рафала Лемкіна для сьогодення. З цієї метою, зокрема, досліджено кримінальне законодавство держав Європи з тим, аби з'ясувати як законодавці зарубіжних держав імплементували положення Конвенції 1948 р. Підкреслено, що на серйозну увагу заслуговує виокремлення деякими законодавцями інших, не зазначених у міжнародних актах, груп людей, щодо яких вчиняється геноцид, а також розширення переліку дій, які утворюють об'єктивну сторону цього злочину. Особливу увагу звернуто на італійський досвід прагнення криміналізувати культурний геноцид, що концептуально відображає погляди Рафала Лемкіна. Висловлено припущення, що аналогічним шляхом невдовзі підуть й деякі інші національні законодавці.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; геноцид; Рафал Лемкін; Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього.

Andrushko A.V. Rafał Lemkin's Concept of the Crime of Genocide: Formation, Transformation, Modern Meaning.

The article considers the formation and development of the concept of the crime of genocide of the prominent Polish-American lawyer Rafał (Raphael) Lemkin (1900–1959), as well as analyzes its modern meaning. The arti-

¹ Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського (Республіка Польща).

cle establishes main biographical information about Lemkin; it is emphasized that the young years of his life are closely connected with the lands of present-day Ukraine: he studied at the Department of Law of Lviv University, worked as a junior prosecutor (assistant prosecutor) of the district court in Berezhany in the Ternopil region.

It has been established that the first attempt at the international legal level to provide for punishment for acts committed not against individuals, but against groups of people on a certain basis or against individuals, if they are considered as representatives of these groups, was the concept of "acts of barbarity" and "acts of vandalism", proposed by Lemkin in 1933. It is emphasized that these concepts formed the basis of the concept of "genocide" proposed by him. It is stated that the term "genocide" to a greater extent reflected the concept of "acts of barbarity" previously proposed by Lemkin, although it also included the essential components of "acts of vandalism".

The article establishes that Rafał Lemkin's views on the essence and ways to counteract the crime of genocide eventually formed the basis of the provisions of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1948, of which he was the main author. It has been found that the text of this Convention does not fully reflect the totality of Lemkin's views on the crime of genocide. It is stated that later this discrepancy led to problems in the qualification of specific acts as genocide.

The significance of the concept of the crime of genocide by Rafał Lemkin for the present is analyzed. For this purpose, in particular, the criminal legislation of European states is studied in order to find out how the legislators of foreign states implemented the provisions of the Genocide Convention. It is emphasized that special attention should be paid to the identification by some legislators of other groups of people, not mentioned in international legal acts, against whom genocide is committed, as well as the expansion of the list of actions that form the objective side of this crime. Particular attention is paid to the Italian experience of the desire to criminalize cultural genocide, which conceptually reflects the views of Rafał Lemkin. It is suggested that some other national legislators will soon follow a similar path.

Keywords: criminal offenses against peace, security of humanity and international legal order; genocide; Rafał (Raphael) Lemkin; Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

Постановка проблеми. Повномасштабна російська агресія проти України, що стала найбільшою війною в Європі після Другої світової, зумовила необхідність глибокого дослідження тих питань, які ще донедавна видавались не надто актуальними й такими, що становлять інтерес виключно для вузького кола фахівців. Стосується це, зокрема, проблемних питань відповідальності за геноцид.

Дослідження проблем протидії злочину геноциду неможливе без глибокого вивчення наукової спадщини автора поняття «геноцид» та творця концепції злочину геноциду – визначного польсько-американського юриста єврейського походження Рафала (Рафаеля) Лемкіна.

Стан опрацювання проблематики. Постать Рафала Лемкіна та його вклад у розвиток міжнародного права не можна визнати забутими. Життєвий шлях визначного юриста на сьогодні добре досліджений. Так само непогано дослідженим є питання становлення і розвитку поглядів Лемкіна на сутність та шляхи протидії злочину геноциду. Йдеться, зокрема, про публікації українських та зарубіжних науковців М. Бека, І. Земана, А. Редзика, А. Спихальської, Ф. Сендса, Г. Хруща, Р. Шавловського, Ю. Юшкевіч та ін. Водночас у багатьох відповідних публікаціях трапляються різного роду протиріччя та неточності. Крім того, низка питань є недостатньо дослідженими (до таких можна віднести, зокрема, питання про причини розбіжностей у визначенні геноциду в працях Лемкіна і в Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього). Дослідження потребує також значення концептуальних ідей Рафала Лемкіна для сьогодення, зокрема питання можливості їх врахування для подальшого вдосконалення міжнародно-правового регулювання протидії злочину геноциду та для вдосконалення у відповідній частині національного кримінального законодавства.

Мета дослідження – реконструкція еволюції поглядів Рафала Лемкіна на сутність та шляхи протидії злочину геноциду, а також з'ясування значення концептуальних ідей Лемкіна для сьогодення.

Вклад основного матеріалу. Рафал (Рафаель) Лемкін народився 24 червня 1900 р. у с. Безводне Гродненської губернії (нині – Республіка Білорусь). Молоді роки життя Лемкіна тісно пов'язані з землями нинішньої України: у 1921–1926 рр. він навчався на юридичному факультеті Львівського університету (одним із його викладачів, а також науковим керівником його перших наукових праць був визначний польський вчений в галузі кримінального права, автор проекту Карного кодексу Польщі 1932 р. професор Юліуш Макаревич), з кінця 1931 до середини 1932 р. працював на посаді підпрокурора (помічника прокурора) окружного суду в Бережанах на Тернопільщині.

Після закінчення Університету Яна Казимира у Львові Лемкін студіював в Гейдельберзькому університеті в Німеччині, згодом – у Берліні та Парижі. В липні 1926 р. у Львівському університеті отримав ступінь доктора права. Згодом працював у Кодифікаційній комісії Польщі, підпрокурором в окружному суді в Бережанах, прокурором окружного суду у Варшаві, адвокатом, викладав порівняльне кримінальне право у Вільному польському університеті у Варшаві. На початку Другої світової війни через Ковель, Волковиськ, Вільнюс, Каунас та Ригу Лемкін емігрував спершу до Швеції, де читав лекції у Стокгольмському університеті, а навесні 1941 р. – до США, де викладав у Школі права Університету Дюка (м. Дарем, Північна Кароліна), а згодом в

Ельському університеті (м. Нью-Гейвен, Коннектикут) та Ратгерській школі права (м. Ньюарк, Нью-Джерсі). Перебуваючи в США, Лемкін дізнався про загибель у гетто і концтаборах кількох десятків своїх родичів; вочевидь, цей факт спонукав ученого до того, аби цілком присвятити себе роботі над головною справою його життя. В 1944 р. він видав у Вашингтоні свою найважливішу працю «Правління держав Осі в окупованій Європі» [20; 24], присвячену аналізу нацистської окупаційної політики в Європі, в якій вперше вжив термін «геноцид». Після закінчення Другої світової війни Лемкін був одним із членів делегації США на Нюрнберзькому процесі 1945–1946 рр., а запропонований вченим термін «геноцид» був використаний головним обвинувачем від США на Нюрнберзькому процесі Робертом Джексоном. Лемкін виступив головним ініціатором прийняття Генеральною асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, на різних етапах працював над проєктом Конвенції (був залучений до розробки проєкту Конвенції як експерт за ініціативою Генерального секретаря ООН). Помер Рафал Лемкін у Нью-Йорку 28 серпня 1959 р., де й похований на єврейському кладовищі Маунт-Геброн. На його надгробку вирізьблено напис «Father of the Genocide Convention» («Батько Конвенції про геноцид») [докладніше про біографію Рафала Лемкіна див.: 4; 5; 6, с. 134–138; 9, с. 111–120; 12, с. 219–289 та ін.; 13, с. 21–26; 14, с. 172–183; 17, р. 8–12; 18; 25; 27; 28; 29].

Під час навчання у Львові Рафал Лемкін звернув увагу на судовий процес над вірменським патріотом Согомоном Тейліряном, який 15 березня 1921 р. застрелив у Берліні колишнього міністра внутрішніх справ та великого візира Османської імперії Мехмеда Талаат-пашу – одного з головних організаторів депортації та фізичного винищення вірмен під час Першої світової війни. Цей резонансний судовий процес спонукав Лемкіна уважно поглянути на проблему масового винищення людей у зв'язку з їх приналежністю до певної групи з тим, аби такі злочини не залишалися безкарними [12, с. 231–234; 25, с. 62; 29, с. 51–67]. У своїй автобіографії вчений пізніше згадував: «З того моменту моя тривога з приводу вбивства невинних стала для мене більшою. Я не знав усіх відповідей, але відчував, що світові необхідно прийняти закон проти такого роду вбивств на расовому чи релігійному ґрунті» [25, с. 62].

На початку 1930-х рр. Рафал Лемкін представляв Польщу на різних міжнародних конференціях [див., зокрема: 27, р. 25–26, 32–33]. Зокрема, у доповіді, яку він підготував для участі в П'ятій міжнародній конференції з уніфікації кримінального права, що в жовтні 1933 р.² відбувалася в Мадриді³, Лемкін запропонував виокремити в міжнародному праві два види злочинів – «акти варварства» і «акти вандалізму» [19]. Тих, хто, незалежно від мотивів (політичних, релігійних тощо), заподіював фізичну шкоду членам етнічної, релігійної чи соціальної групи, маючи на меті передовсім заподіяти шкоду групі, до якої належать ці особи, Лемкін запропонував вважати винними у «варварстві»⁴, а тих, хто цілеспрямовано знищував культурно-духовне надбання (твори мистецтва і культури) такої групи через те, що вони є конкретними творами унікального генія певної групи, – у «вандалізмі»⁵. Лемкін підкреслював, що воля злочинця спрямована не стільки на заподіяння шкоди особі, скільки на заподіяння шкоди групі, до якої ця особа належить; ці порушення зачіпають не лише права людини, перш за все вони підривають соціальний порядок. Вже у цій своїй праці вчений наголосив на необхідності прийняття міжнародної конвенції, спрямованої на протидію вказаним діям [19]. Хоча концепція «актів варварства» і «актів вандалізму»⁶ не була підтримана⁷, вона стала першою спробою

² Варто зауважити, що проведення цієї конференції і публікація тез доповіді Лемкіна фактично збіглися в часі з приходом Адольфа Гітлера до влади в Німеччині. У своїй автобіографії Рафал Лемкін пізніше писав: «Гітлер уже оголосив про свій руйнівний план. Багато хто вважав, що це хвастощі, але я був переконаний, що він реалізує свою програму, якщо матиме таку можливість. Світ поводився так, неначе був готовий погодитися з його планами» [25, с. 64].

³ Особистої участі у роботі цієї конференції Лемкін не брав, його доповідь була поширена оргкомітетом конференції без нього.

⁴ Наприкінці тез своєї доповіді Лемкін запропонував такий текст заборони «актів варварства»: «Стаття 1. Той, хто через ненависть до расової, релігійної або соціальної групи чи з метою її знищення вчиняє карані дії, спрямовані проти життя, тілесної недоторканності, свободи, гідності або економічного існування особи, що належить до такої групи, підлягає відповідальності за злочин варварства з покаранням у виді... Винний підлягатиме такому ж покаранню, якщо дія спрямована проти особи, що заявила про солідарність із такою групою або ж виступила на захист такої групи» [19].

⁵ Запропонована Лемкіним кримінально-правова заборона «актів вандалізму» була такою: «Стаття 2. Той, хто через ненависть до расової, релігійної чи соціальної групи або з метою її винищення знищує твори культурної чи мистецької спадщини, підлягає відповідальності за злочин вандалізму з покаранням у виді...» [19].

⁶ Підсумовуючи свою тезу про необхідність виокремлення «актів варварства» і «актів вандалізму» як злочинів проти міжнародного права, Рафал Лемкін писав: «В актах варварства, як і в актах вандалізму, виявляється асоціальний і деструктивний дух автора. Цей дух за визначенням протилежний культурі та прогресу людства. Це відкидає еволюцію ідей назад у похмуру епоху Середньовіччя. Такі вчинки шокують совість усього людства, водночас породжуючи надзвичайну тривогу щодо майбутнього. З усіх цих причин акти вандалізму і варварства слід розглядати як злочини проти міжнародного права» [19].

⁷ Згодом, у своїй головній праці «Правління держав Осі в окупованій Європі», Рафал Лемкін слушно зазначав, що якби ця концепція була прийнята конференцією та втілена у формі міжнародної конвенції, належним чином підписаної та ратифікованої державами, представленими на Мадридській конференції 1933 р., це дало б змогу вже з того часу пред'являти обвинувачення особам, винним у вчиненні таких злочинів, щоразу, коли б вони з'являлися на території однієї з країн-підписантів. Понад те, такий проєкт, якби у той час він був прийнятий державами-учасницями, виявився б корисним і зараз (тобто на етапі завершення війни), надавши ефективний інструмент покарання воєнних злочинців [20, р. 92].

на міжнародно-правовому рівні передбачити покарання за діяння, вчинювані не проти окремих індивідів, а проти груп людей за певною ознакою (Лемкін виділяв етнічну, релігійну та соціальну групи) або ж проти індивідів, якщо вони розглядаються як представники цих груп. Згодом ці положення лягли в основу запропонованої Рафалом Лемкіним концепції злочину геноциду [4, с. 5–6, 7–8, 12–13; 5, с. 35–36; 13, с. 22].

Як зазначалося вище, термін «геноцид»⁸ Лемкін уперше вжив у своїй книзі «Правління держав Осі в окупованій Європі», виданій у 1944 р. (у цій праці питанню протидії злочину геноциду присвячена глава IX «Геноцид»). Моделлю для створення цього слова (від давньогрецького γένος – рід, плем'я та трансформованого латинського cide (caedere) – вбивство) для Лемкіна слугували такі слова як «вбивство тирана» (tyrannicide), «вбивство людини» (homicide) та «дітовбивство» (infanticide) [20, р. 79; див. також: 23, р. 228].

Термін «геноцид» визначався вченим як «знищення нації або етнічної групи». При цьому Лемкін підкреслював, що «геноцид не обов'язково означає негайне знищення нації, за винятком випадків, коли він здійснюється шляхом масових убивств усіх членів нації. Він, скоріше, покликаний позначити скоординований план різних дій, спрямованих на знищення істотних основ життя національних груп, з метою знищення самих груп. Цілями такого плану будуть дезінтеграція політичних та соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності і навіть життя людей, що належать до таких груп. Геноцид спрямований проти національної групи як цілого, а відповідні дії спрямовані проти окремих осіб не в їх індивідуальній якості, а як членів національної групи» [20, р. 79].

Таким чином, вжитий Рафалом Лемкіним у праці «Правління держав Осі в окупованій Європі» термін «геноцид» більшою мірою відображав раніше запропоноване ним поняття «акти варварства», хоча включав також сутнісні компоненти «актів вандалізму». Ключове для геноциду – наявність мети знищення групи людей за певною ознакою.

Звертає на себе увагу той факт, що в цьому важливому для нас фрагменті Лемкін згадує лише про знищення конкретно «національних груп». Водночас у процитованому уривку вчений згадує про «політичні та соціальні інститути, культуру, мову, національні почуття, релігію та економічне існування національних груп», що, вочевидь, свідчить на користь широкого контексту вжитого ним терміна «національний». Професор Роман Сербин слушно зауважив: звертаючись до своєї мадридської праці 1933 р., Рафал Лемкін зробив цікаву помилку – підкреслив, що на той час він визначав «злочин варварства» як руйнівні дії, спрямовані проти «національних, релігійних або расових груп», хоча фактично ж у праці 1933 р. згадуються етнічна, соціальна та релігійна групи [20, р. 91]⁹. Цей факт сам по собі свідчить на користь того, що Лемкін вважав усі ці групи потенційними жертвами геноциду [13, с. 24].

Лемкін вважав, що геноцид має дві фази: перша – знищення національного зразка пригнобленої групи, друга – нав'язування національного зразка гнобителя [20, р. 79].

Запропонована вченим система технік (методів, способів вчинення) геноциду охоплювала вісім видів: *політичні* (наприклад, наказ громадянам Люксембургу, які мали ненімецькі імена та прізвища, змінити їх на німецькі; створення в окупованих країнах нацистських партійних організацій і розпуск інших політичних партій; колонізація окупованих територій німецькими поселенцями), *соціальні* (відокремлення від суспільства представників духовенства та інтелігенції шляхом вивезення їх на примусові роботи до Німеччини), *культурні* (встановлення окупантом тотального контролю над будь-якою культурною діяльністю, заборона викладання національними мовами тощо), *економічні* (гальмування розвитку та регрес певної групи шляхом позбавлення її засобів для існування), *біологічні* (вжиття заходів, спрямованих на зниження народжуваності у певній групі, та заходів, спрямованих на зниження здатності дітей до виживання), *фізичні* (расова дискримінація в харчуванні, що призводить до недоїдання; позбавлення елементарних потреб для існування, зокрема реквізиція теплого одягу та ковдр узимку, вилучення ліків; масові вбивства), *релігійні* (систематичне розграбування і знищення церковного майна та переслідування духовенства) і *моральні* (заохочення до вживання алкоголю, пропаганда порнографії, підтримка азартних ігор), застосування яких спрямоване на фізичну ліквідацію групи та (або) знищення її ідентичності [20, р. 82–90]. Відтак Лемкін на конкретних прикладах показав, як виокремлені ним техніки геноциду застосовувались нацистами в окупованих ними країнах Європи. Зокрема, описуючи техніки геноциду в сфері культури, вчений наголошував, що нацисти не тільки унеможливлювали національну творчу діяльність, а й позбавляли людей можливості надихатися наявними культурними та художніми цінностями. Наприклад, в окупованій Польщі були знищені національні пам'ятки, з країни вивозили цілі бібліотеки, архіви, музеї та художні галереї. Після того, як у 1939 р. нацисти спалили велику бібліотеку Єврейської теологіч-

⁸ «Нові концепції потребують нових термінів» – підкреслював Лемкін [20, р. 79].

⁹ Зауважу, що подібний факт мав місце також у тексті доповіді Лемкіна на мадридській конференції 1933 р. Обґрунтовуючи у ній необхідність виокремлення в міжнародному праві нових злочинів – «актів варварства» і «актів вандалізму», Лемкін писав про членів «етнічної, релігійної чи соціальної групи». Проте у текстах пропонує заборон, що наводяться наприкінці цієї публікації, йдеться вже про членів «расової, релігійної чи соціальної групи» [19].

ної семінарії в польському Любліні, вони повідомили таке: «Для нас було предметом особливої гордості знищити Талмудичну Академію, яка вважалася найбільшою в Польщі... Ми викинули з будівлі величезну талмудичну бібліотеку й відвезли її на ринок. Там ми підпалили книжки. Пожежа тривала двадцять годин. Євреї Любліна зібралися довкола і гірко плакали. Їхній лемент майже змусив нас замовкнути. Потім ми викликали військовий оркестр, і радісні вигуки солдатів заглушили єврейські крики» [20, р. 84–85].

Лемкін підсумував, що описані ним методи вчинюваного нацистами геноциду «являють собою складну, майже наукову систему, розвинуту до такого рівня, якого раніше не досягала жодна нація. ... За своїм недобросовісним характером ця практика перевершила будь-які процедури чи методи, які кілька десятиліть тому придумали розробники Гаазьких положень. Ніхто тоді не міг уявити, що окупант вдасться до знищення націй варварськими методами, які нагадують найтемніші сторінки історії» [20, р. 90]. З огляду на це вчений підкреслював необхідність перегляду міжнародного права. У цьому зв'язку Рафал Лемкін писав: «Гаазькі положення стосуються суверенітету держави, але нічого не кажуть про збереження цілісності нації. Проте еволюція міжнародного права, особливо з часу прийняття Гаазьких положень, викликала значний інтерес до національних груп на відміну від держав та окремих осіб. ... Ця тенденція є цілком природною, якщо ми розуміємо, що нації є невід'ємними елементами світової спільноти. Світ представляє собою стільки культури та інтелектуальної сили, скільки створено національними групами як його складовими. ... Таким чином, знищення нації призводить до втрати її майбутнього внеску у світ. Більше того, таке знищення ображає наші почуття моралі та справедливості приблизно так само, як і злочинне вбивство людини: злочином і в одному, і в іншому випадку є вбивство, хоча й у набагато більших масштабах» [20, р. 90–91].

Констатувавши той факт, що низка дій, «які підпадають під сферу геноциду», прямо не заборонені тогочасним міжнародним правом, Рафал Лемкін підкреслював необхідність укладення міжнародного договору щодо заборони геноциду та висловив ідеї стосовно принципів, на яких мав ґрунтуватися цей документ. На переконання вченого, у міжнародному акті визначення геноциду має складатися з двох важливих елементів: до першого необхідно включити будь-які дії, що посягають на життя, свободу, здоров'я, тілесну недоторканність, економічне існування та честь особи, якщо такі дії вчинені через належність цієї особи до національної, релігійної чи расової групи; до другого – будь-яку політику, спрямовану на знищення групи або ж вивиснення однієї з таких груп на шкоду іншій. Крім того, Лемкін підкреслював, що протидія геноциду має базуватися не лише на міжнародному та конституційному праві, а й на національному кримінальному праві різних держав, наголошував, що «кожен кримінальний кодекс має містити положення про покарання за практики геноциду. Щоб запобігти апелюванню до наказів начальства, відповідальність осіб, котрі наказують здійснювати геноцид, а також осіб, які виконують такі накази, має бути прямо передбачена кримінальними кодексами відповідних держав» [20, р. 92–93; див. також: 21; 23, р. 230].

Зважаючи на особливо тяжкі наслідки геноциду в міжнародних відносинах, Лемкін писав про необхідність впровадження принципу універсальної юрисдикції щодо цього злочину. Вчений наголошував, що на винних у вчиненні геноциду має поширюватися принцип універсальної юрисдикції так само, як і на інших злочинців, що вчинили так звані *delicta juris gentium* (приміром, біле рабство, торгівлю дітьми, піратство, торгівлю наркотиками, підробку грошей) [20, р. 93–94].

Польський дослідник Гжеґож Хрущ зазначає, що праця Рафала Лемкіна «Правління держав Осі в окупованій Європі» в тогочасному науковому середовищі була сприйнята без особливого ентузіазму. На переконання значної частини юридичної спільноти, пропозиція Лемкіна виокремити новий злочин¹⁰ не мала належного підґрунтя в міжнародному праві [14, с. 179; див. також: 12, с. 281; 16, с. 358; 17, р. 8]. Однак учений був повен рішучості втілювати висловлені ним ідеї в життя. Дізнавшись про призначення судді Верховного суду США Роберта Джексона головним обвинувачем від США на Нюрнберзькому процесі, Рафал Лемкін надіслав йому свої праці. У відповідь Джексон запропонував Лемкіну посаду радника Комітету з питань воєнних злочинів Військового департаменту США. Завдяки цьому вчений став членом делегації США на Нюрнберзькому процесі. Під впливом Лемкіна Джексон використав термін «геноцид» в обвинувальному акті. Проте через розбіжності в поглядах серед союзників було вирішено, що високопоставлені нацистські злочинці відповідатимуть за злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності, тому термін «геноцид» у вироках Нюрнберзького трибуналу не вживався. Розчарувавшись у Нюрнберзі, Лемкін зосередив свої зусилля на міжнародно-правовому закріпленні злочину геноциду. Зокрема, у травні 1946 р. він надіслав листа першому генеральному секретарю ООН Трюгве Лі, в якому представив йому концепцію злочину геноциду, а в серпні того ж року виступив із доповіддю про геноцид на міжнародній конференції Асоціації міжнародного права (ILA) в Кембриджі. Врешті-решт, завдяки наполегливості та численним контактам і знайомствам, зусилля Лемкіна досягли бажаного ефекту. 11 грудня 1946 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 96 (I) «Злочин геноциду» [30], а через

¹⁰ Варто зауважити, що в 1945–1947 рр. Рафал Лемкін опублікував кілька наукових статей, в яких узагальнив основні положення своєї концепції, раніше викладені в главі IX книги «Правління держав Осі в окупованій Європі» [21–23].

два роки, 9 грудня 1948 р., на її основі прийнято Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [див. детальніше: 12, с. 282–289, 425–428, 465–474, 495–501, 511–512, 518, 523–524; 14, с. 179–183, 187–191; 25, с. 193–199 та ін.; 27, р. 41–44; 28, с. 169–171].

Водночас необхідно підкреслити, що визначення злочину геноциду, сформульоване у ст. II Конвенції, певною мірою відрізняється від розуміння цього злочину, запропонованого Лемкіним. Зокрема, у Конвенції закріплено вужчий перелік способів (методів) вчинення геноциду, який включає лише способи, що спрямовані на фізичне знищення членів групи (вбивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи; умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення; впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі; примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи); а перелік захищених Конвенцією груп включає лише національну, етнічну, расову або релігійну групу¹¹ [8]. Таким чином, доводиться констатувати, що важливі з точки зору Рафала Лемкіна складові його концепції злочину геноциду не повною мірою реалізовані в нормах Конвенції, яка «стала компромісом різних національних інтересів та ідеологічних підходів» [13, с. 24; див. також: 7, с. 11–12].

Важливо зазначити, що у своїх працях Рафал Лемкін неодноразово розглядав конкретні факти винищення груп людей за певною ознакою, що мали місце в історії, крізь призму розробленої ним концепції злочину геноциду. Одним із таких фактів, що його докладно аналізував Лемкін, був Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Під час вшанування у 1953 р. двадцятої річниці Великого Голоду в Україні Лемкін виголосив для тринадцяної аудиторії, що зібралася в Мангеттен-центрі у Нью-Йорку, доповідь-звернення «Радянський геноцид в Україні» [10, с. 37–42]. У цій доповіді, яка пізніше була опублікована¹², вчений переконливо довів, що злочини сталінського режиму проти української нації були геноцидом українців. При цьому він мав на увазі не лише організований радянською владою Голодомор. Лемкін писав: «Україна вельми легко піддається національному нищенню коли це здійснюється нападом на добірні частини її населення, тому тут комуністична тактика відрізнялася від німецьких нападів на євреїв. Українська нація надто багатолюдна, щоб легко її цілковито знищити. Однак її релігійний, інтелектуальний і політичний провід – добірні і вирішальні частини її нації – є доволі нечисельними, тож їх легко ліквідувати. Саме тому радянська сокира з повним розмахом вдарила по цих групах, вдаючись до відомих знарядь масового вбивства, депортації, примусової праці, заслання і голоду. Цей наступ набрав систематичності: увесь процес повторювано знову і знову, щоби протистояти новим спалахам національного духу» [10, с. 38].

В геноциді української нації Лемкін вбачав чотири складові:

1) нищення інтелігенції – «мозку нації» – «щоб паралізувати решту організму». У 20-30-х рр. XX ст. учителі, письменники, митці, мислителі і політичні діячі були вбиті, ув'язнені або депортовані. Така сама доля спіткала чимало визначних поетів, письменників і митців – найвидатніших культурних проводирів нації. Після радянської анексії західноукраїнських земель подібне відбувалося й на цих територіях;

2) наступ на церкву, священників і церковну ієрархію – «душу» України, який відбувався паралельно із «ударом по інтелігенції». Протягом 1926–1937 років було ліквідовано Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), за декілька років все її священство (в т.ч. митрополит Василь Липківський) та активні миряни були заарештовані, заслані до Сибіру або розстріляні НКВС. Після встановлення радянської влади в Західній Україні подібної долі зазнала Українська греко-католицька церква. Лемкін підкреслював: «Той факт, що перед ліквідацією їй запропонували приєднатися до Російського Патріархату в Москві – політичного знаряддя Кремля, – вказує на те, що єдиною метою тієї акції була русифікація» [10, с. 38];

3) виморювання голодом українського селянства – «хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України». Як відомо, внаслідок організованого радянською владою голоду, який Лемкін назвав «найбрутальнішим виявом радянських звірств», померли мільйони українських селян;

4) заселення України чужинцями і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі. Таким чином радянська влада планувала знищити етнічну єдність українців та перемішати нації [10, с. 38–41].

Необхідно зауважити, що до Рафала Лемкіна західні науковці та політики звертали увагу передовсім на виморювання українських селян голодом, тоді як питання знищення інших прошарків україн-

¹¹ Початковий проєкт Конвенції до захищених від геноциду груп відносив також політичну групу. Таке доповнення аргументувалося тим, що геноцид проти національних, етнічних, расових або релігійних груп здебільшого ставав результатом попереднього політичного конфлікту. Однак через спротив Радянського Союзу політична група була вилучена з остаточного тексту Конвенції [7, с. 11].

¹² Варто зауважити, що в листопаді 2015 р. стаття Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» була внесена до російського індексу «екстремістських видань» [11].

ського суспільства торкалися лише опосередковано. Натомість Лемкін у своїй доповіді вперше комплексно проаналізував нищення комуністичним режимом української нації в цілості, зокрема вперше розглянув нищення української інтелігенції та наступ на церкву не як окремі явища, а як невід'ємні складові частини геноцидного акту [13, с. 27]. Таким чином, важливою заслугою Лемкіна є те, що він розглядав український геноцид як «чотиривістряну атаку на українську націю», в якій виморювання голодом українських селян було головною, але не єдиною зброєю, використаною для знищення української нації [13, с. 29].

Рафал Лемкін – автор концепції злочину геноциду, спрямованої на запобігання та протидію таким діям у майбутньому. В одній із своїх публікацій Лемкін підкреслював, що «наша наука і наша цивілізація не викоринили варварства з людської істоти. Вони просто озброїли її ефективнішими інструментами. Ми повинні використати ресурси всіх наших соціальних і правових інститутів, щоб захистити нашу цивілізацію від наступу цього безглузлого варварства в майбутніх поколіннях» [21]. Прийняття Генеральною асамблеєю ООН Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, основним автором та промотором якої був Лемкін, стало епохальною подією, адже у ній йшлося про встановлення міжнародних гарантій самого існування людських груп. Завдяки цьому крокові згодом стало можливим притягти до відповідальності винуватців у вчиненні геноциду в Руанді, Камбоджі та колишній Югославії.

Як зазначалося вище, Лемкін підкреслював, що протидія геноциду має ґрунтуватися не лише на міжнародному, а й на національному кримінальному праві. Здійснений аналіз засвідчує, що відповідальність за злочин геноциду на сьогодні передбачена у законодавстві абсолютної більшості держав Європи [3]. Звернення до зарубіжного кримінального законодавства становить чималий інтерес, адже дозволяє з'ясувати як законодавці різних держав імплементували положення Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Як відомо, національні законодавці не зобов'язані механічно відтворювати положення міжнародних договорів, у зв'язку з чим інтерес становлять розбіжності у формулюванні злочину геноциду, що містяться у кримінальному законодавстві зарубіжних держав та у Конвенції 1948 р. й у Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

У зв'язку з викладеним зазначу, що законодавці деяких держав (зокрема, Австрії, Албанії, Андорри, Естонії, Іспанії, Литви, Ліхтенштейну, Молдови, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Словаччини, Фінляндії, Франції, Чехії, Швейцарії, Швеції) більшою чи меншою мірою трансформували міжнародно-правові норми, що містяться у Конвенції 1948 р. та в Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Йдеться, зокрема, про наведення розширеного, порівняно з Конвенцією, кола груп, щодо яких вчиняється геноцид. Так, приміром, згідно з ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу Естонії геноцидом визнається вчинення одного з перелічених у цій статті діянь щодо «члена національної, етнічної, расової чи релігійної групи або групи, що чинить спротив окупаційному режиму, або іншої соціальної групи». У § 1 ст. 118 КК Польщі йдеться не лише про національну, етнічну, расову та релігійну групу, а й про політичну групу та групу з певним світоглядом. Окрім національної, етнічної, расової та релігійної групи, у ч. 1 ст. 607 КК Іспанії виокремлено також групу за ознакою інвалідності її членів, у ч. 1 § 321 КК Ліхтенштейну – групу за ознакою приналежності до церкви (виокремлена поряд із релігійною групою) та групу за ознакою приналежності до держави, у ст. 99 КК Литви і ст. 264 КК Швейцарії – соціальну та політичну групи. В законодавстві деяких держав Європи (зокрема, Андорри, Фінляндії, Чехії, Франції) перелік груп, щодо яких вчиняється геноцид, залишений відкритим [3].

У зарубіжному законодавстві мають місце також випадки застосування розширеного підходу й до визначення способів вчинення геноциду, тобто переліку дій, які утворюють об'єктивну сторону цього злочину. Поряд із перерахованими у відповідних міжнародних актах, до об'єктивної сторони геноциду законодавці Андорри, Естонії, Іспанії, Литви, Північної Македонії, Португалії та деяких інших держав включили й інші дії, вчинені щодо членів певної групи людей. Приміром, естонський (ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу) та литовський (ст. 99 КК) законодавці до таких дій віднесли катування, андоррський (п. «f» ч. 1 ст. 456 КК) та португальський (п. «с» ч. 1 ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду) – жорстоке, нелюдське, або таке, що принижує гідність, поводження, іспанський (п. 4 ч. 1 ст. 607 КК) – вжиття заходів, спрямованих на зміну способу життя, андоррський (п. «с» ч. 1 ст. 456 КК), іспанський (п. 4 ч. 1 ст. 607 КК), литовський (ст. 99 КК) та македонський (ст. 403 КК) – примусову депортацію (примусове переселення), андоррський (п. «b» ч. 1 ст. 456 КК) – викрадення членів певної групи з подальшим їх зникненням, андоррський (п. «f» ч. 1 ст. 456 КК) – обернення в рабство, андоррський (п. «g» ч. 1 ст. 456 КК) та іспанський (п. 2 ч. 1 ст. 607 КК) – сексуальне насильство [3].

У розглядуваному контексті необхідно зазначити, що в ст. 18 проекту Кодексу Італії про міжнародні злочини [15], розробленого урядовою комісією на чолі з професором кримінального права Флорентійського університету Франческом Палаццо та професором міжнародного права Міланського університету Фаустом Покарм і схваленого Радою міністрів цієї держави 16 березня 2023 р., запропоновано

встановити відповідальність за культурний геноцид. За задумом розробників цього законопроекту, об'єктивну сторону культурного геноциду утворює позбавлення членів певної групи особистої свободи, їх депортація, здійснення за ними стеження чи масового нагляду, здійснення заходів з їх примусової ідеологічної обробки чи здійснення інших подібних заходів або ж створення умов життя, здатних усунути культурні, мовні чи релігійні особливості групи (п. «а» ст. 18), а також піддання членів певної групи зобов'язанням або заборонам, що стосуються релігійних, духовних чи культурних практик, освітньої підготовки або використання мови, здатних усунути культурні, мовні чи релігійні особливості групи (п. «б» ст. 18).

Вище зазначалося, що ідея, яка лягла в основу цієї норми про культурний геноцид, не нова. Вперше вона була висловлена Рафалом Лемкіним, який ще у 1933 р. запропонував виокремити в міжнародному праві два види злочинів – «акти варварства» і «акти вандалізму», розуміючи під останніми знищення культурно-духовного надбання певної етнічної, релігійної чи соціальної групи через ненависть до неї. Згодом ці положення лягли в основу запропонованої Рафалом Лемкіним концепції злочину геноциду, у якій «акти вандалізму» розглядалися вченим як «культурний компонент» цього злочину.

В ході роботи над Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. «культурний компонент» геноциду був, однак, категорично відкинутий через його «надмірну невідзначеність та непов'язаність з фізичним і біологічним знищенням групи, яке спонукало до прийняття Конвенції» [26, р. 202–203]. Вочевидь, тогочасне неприйняття західними державами концепції «культурного геноциду» далеко не в останню чергу було пов'язане з тим, що більшість із них так чи інакше були винними у відповідній політиці щодо національних меншин і корінних народів.

На мій погляд, італійський досвід прагнення криміналізувати культурний геноцид заслуговує на серйозну увагу. Можна припустити, що аналогічним шляхом невдовзі підуть й деякі інші національні законодавці. Не виключено також, що в майбутньому відповідні зміни будуть внесені до міжнародних актів. Так само заслуговує на увагу виокремлення деякими законодавцями інших, не зазначених у міжнародних актах, груп людей, щодо яких вчиняється геноцид, а також розширення переліку дій, які утворюють об'єктивну сторону цього злочину [2; 3].

Висновки. Таким чином, погляди Рафала Лемкіна на сутність та шляхи протидії злочину геноциду пройшли певну еволюцію і в підсумку лягли в основу положень Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. Водночас текст вказаної Конвенції не повною мірою відображає сукупність поглядів Лемкіна щодо злочину геноциду, оскільки цей міжнародний договір став результатом різного роду політичних компромісів між державами. Згодом ця невідповідність призвела до проблем при кваліфікації конкретних діянь саме як геноциду. Зокрема, можна стверджувати: якби у Конвенції 1948 р. була повною мірою реалізована ширша концепція злочину геноциду, запропонована Рафалом Лемкіним, кваліфікація дій, вчинених збройними силами РФ та її політичним і військовим керівництвом, як геноциду українського народу, не викликала б сумнівів.

Вочевидь, у майбутньому концепція злочину геноциду зазнаватиме трансформації. Не виключено, що змін зазнають й міжнародно-правові акти, спрямовані на протидію цьому злочину (Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього і Римський статут Міжнародного кримінального суду), що зробить їх більш ефективними. Концепція злочину геноциду Рафала Лемкіна дає для цього відповідні можливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрушко А.В. Еволюція поглядів Рафала Лемкіна на сутність та шляхи протидії злочину геноциду. *Актуальні проблеми кримінального права: матеріали XV Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П.П. Михайленка* (Київ, 28 листоп. 2024 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 29–33.
2. Андрушко А.В. Значення концепції злочину геноциду Рафала Лемкіна для сьогодення. *Наукові читання пам'яті професора М.П. Чубинського: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції*, м. Івано-Франківськ, 13-14 грудня 2024 р. (у друці).
3. Андрушко А.В. Особливості відповідальності за геноцид за законодавством держав Європи. *Європеїзація кримінального права України: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції*, м. Київ, 19 грудня 2024 р. (у друці).
4. Бем М.В. Міжнародно-правові погляди Рафала Лемкіна: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2014. 18 с.
5. Земан І. Студентський період життя та перші наукові кроки Рафаеля Лемкіна. *Вісник Львівського університету*. Серія міжнародні відносини. 2015. Вип. 37. Частина 2. С. 31–38.
6. Земан І.В. Наука міжнародного права у Львівському університеті: монографія / за наук. ред. канд. юрид. наук, проф. В.М. Репецького. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 320 с.

7. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.
8. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
9. Мельник І. Пов'язані з Бережанами. Нариси до портретів на фоні епохи. Тернопіль: Джура, 2020. 192 с.
10. Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. Київ: Майстерня книги, 2009. 208 с.
11. Російський суд визнав екстремістом творця терміна «геноцид». *Історична правда*. 26 листопада 2015 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2015/11/26/148760>.
12. Сендс Ф. Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова / переклад з англ. Павла Мигалія. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. 652 с.
13. Сербин Р. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду / Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. Київ: Майстерня книги, 2009. С. 21–30.
14. Chrószcz G. Rafał Lemkin (1900–1959) – koryfeusz ludzkich sumień. *EUNOMIA*. 2023. № 2 (105). S. 171–205.
15. Codice dei Crimini internazionali / Ministero della giustizia. URL: https://www.giustizia.it/cmsresources/cms/documents/commissione_PALAZZO_POCAR_articolato_31mag22.pdf.
16. Grzebyk P., Krzan B., Wierczyńska K. Polski dorobek w zakresie międzynarodowego prawa karnego w latach 1918–2018. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, 2023. 532 s.
17. Jones Adam. Genocide. A Comprehensive Introduction. London and New York: Routledge, 2006. xxvi+430 p.
18. Juszkievicz J. Adwokat Rafał Lemkin – twórca koncepcji prawnej zbrodni ludobójstwa / Repozytorium Uniwersytetu w Białymstoku. URL: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/7227/1/J_Juszkievicz_Adwokat_Rafal_Lemkin.pdf.
19. Lemkin R. Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences Against the Law of Nations / Prevent Genocide International. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm>.
20. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944. xxxviii+674 p. / ICC Legal Tools Database. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/b989dd/pdf>.
21. Lemkin R. Genocide – A Modern Crime. *Free World*. 1945. Vol. 4 (April). P. 39–43 / Prevent Genocide International. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/freeworld1945.htm>.
22. Lemkin R. Genocide as a Crime under International Law. *American Journal of International Law*. 1947. Volume 41 (1). P. 145–151 / Prevent Genocide International. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/ASIL1947.htm>.
23. Lemkin R. Genocide. *American Scholar*. 1946. Volume 15, no. 2. P. 227–230 / Prevent Genocide International. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/americanscholar1946.htm>.
24. Lemkin R. Rządy państw Osi w okupowanej Europie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2013. 302 s.
25. Nieoficjalny. Autobiografia Rafała Lemkina / pod red. Donny-Lee Frieze; tłumaczenie Hanna Jankowska. Warszawa: Instytut Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego, 2018. 390 s.
26. Prosecutor v. Krstic, Case No. IT-98-33-T (Int'l Crim. Trib. Yugo. Trial Chamber 2001), at para. 576 / Refworld. Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/40159>.
27. Redzik A. Rafał Lemkin (1900–1959) – co-creator of international criminal law. Short biography. Warsaw: Oficyna Allerhandy, 2017. 68 p.
28. Spychalska A. Rafał Lemkin – twórca pojęcia “ludobójstwo”. *Acta Erasmiana II*. Prace z myśli polityczno-prawnej oraz prawa publicznego. Wrocław, 2012. S. 157–171 / Repozytorium Uniwersytetu Wrocławskiego. URL: <https://repozytorium.uni.wroc.pl/dlibra/publication/38816/edition/40283/rafal-lemkin-tworca-pojecia-ludobojstwo-spychalska-aleksandra>.
29. Szawłowski R. Rafał Lemkin. Biografia intelektualna. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sedno, 2020. 648 s.
30. United Nations General Assembly Resolution 96 (I) of 11 December 1946 «The Crime of Genocide» / United Nations. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/033/47/pdf/nr003347.pdf>.

УДК 341.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.96>

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗГВАЛТУВАННЯ ЯК ФОРМИ ЗЛОЧИНУ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ

Бондарчук Д.С.,
студентка 3-го курсу
юридичного факультету
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Бондарчук Д.С. Загальнотеоретичні засади дослідження згвалтування як форми злочину проти людяності.

Людяність – це моральна характеристика людини, що дозволяє відрізнити її від інших живих створінь. В цивілізованому суспільстві найвищою цінністю є життя, честь, гідність та свобода, саме ці характеристики роблять нас суб'єктами суспільства. Злочини проти людяності – протиправні діяння, які не просто порушують права людини, а фактично спрямовані на перетворення її із суб'єкта суспільства в об'єкт, знищуючи людяність.

Однією з форм злочину проти людяності є згвалтування. На даний час ця форма злочину проти людяності вчиняється щодо цивільного населення України. Для ефективного притягнення винних у вчиненні цього злочину до відповідальності на міжнародному та національному рівнях потребує насамперед детального дослідження згвалтування як форма злочину проти людяності. Саме тому в цій науковій статті детально проаналізовано поняття та ознаки злочину проти людяності, генезу становлення такого явища як згвалтування у контексті злочинів проти людяності, здійснено кримінально-правову характеристику складу даного злочину відповідно до міжнародних нормативно-правових актів, зокрема Римського статуту.

Важливе значення в цьому дослідженні має проведений аналіз згвалтування як форми злочину проти людяності у трьох різних аспектах. Першим аспектом є аналіз злочину проти людяності як загальноправової категорії – розкриття поняття та ознак цього злочину. Другий аспект полягає у розкритті значення цього міжнародного злочину, зокрема такої його форми як згвалтування, через історичну призму, під час світових воєн. І третій аспект – кримінально-правова характеристика складу згвалтування як форми злочину проти людяності з погляду міжнародного права.

Тож, цей науковий доробок покликаний не лише детально дослідити згвалтування як форму злочину проти людяності в науковому та практичному значеннях, але й вкотре наголосити на важливості захисту прав людини, а також засвоєнні історичних уроків минулого для належного притягнення винних у вчиненні злочинів проти людяності до відповідальності.

Ключові слова: згвалтування, злочин проти людяності, відповідальність, широкомасштабний або систематичний напад, цивільне населення.

Bondarchuk D.S. General theoretical principles of the study of rape as a form of crime against humanity.

Humanity is a moral characteristic of a person that distinguishes him from other living creatures. In a civilized society, the highest value is life, honor, dignity and freedom, it is these characteristics that make us subjects of society. Crimes against humanity are unlawful acts that do not simply violate human rights, but are actually aimed at transforming it from a subject of society into an object, destroying humanity.

One of the forms of a crime against humanity is rape. Currently, this form of a crime against humanity is committed against the civilian population of Ukraine. In order to effectively bring those guilty of committing this crime to justice at the international and national levels, it is necessary, first of all, to conduct a detailed study of rape as a form of a crime against humanity. That is why this scientific article analyzes in detail the concept and features of a crime against humanity, the genesis of the formation of such a phenomenon as rape in the context of crimes against humanity, and provides a criminal-legal characterization of the composition of this crime in accordance with international regulatory legal acts, in particular the Rome Statute.

Of great importance in this study is the analysis of rape as a form of crime against humanity from three different aspects. The first aspect is the analysis of a crime against humanity as a general legal category - revealing the concept and features of this crime. The second aspect is to reveal the meaning of this international crime, in particular its form as rape, through a historical prism, during the world

wars. And the third aspect is the criminal-legal characterization of the composition of rape as a form of crime against humanity from the point of view of international law.

Therefore, this scientific work is intended not only to examine in detail rape as a form of crime against humanity in scientific and practical terms, but also to once again emphasize the importance of protecting human rights, as well as learning the historical lessons of the past to properly hold those guilty of crimes against humanity accountable.

Key words: rape, crime against humanity, responsibility, widespread or systematic attack, civilian population.

Постановка проблеми. Злочини проти людяності як один із видів міжнародних злочинів беззаперечно становлять загрозу правам людини. З початком агресії РФ на території України в 2014 році і повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року такі злочини вчиняються щодо цивільного населення нашої держави. З-поміж іншого військові РФ здійснюють масові зґвалтування цивільного населення. Весь світ переконався в цьому в квітні 2022 року після звільнення Бучі, Гостомеля та інших населених пунктів Київщини.

Окрім того 21 серпня 2024 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [1]. Саме в Римському статуті визначено юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) та детально регламентовано міжнародні злочини серед яких злочини проти людяності. Тож зараз активно здійснюється імплементація цього міжнародного нормативно-правового акту в національне законодавство. Важливим завданням правників України є притягнення винних у вчиненні зґвалтувань як форми злочину проти людяності на території України до кримінальної відповідальності. Тому це наукове дослідження є надзвичайно актуальними на даний час.

Мета дослідження: виявлення поняття та ознак злочинів проти людяності, дослідження генези становлення такого явища як зґвалтування у контексті злочинів проти людяності, кримінально-правова характеристика складу зґвалтування як форми злочину проти людяності з погляду міжнародного права.

Стан опрацювання проблематики. У зв'язку з ратифікацією Україною Римського статуту та внесенням змін до Кримінального кодексу України, а саме його доповненні ст. 442-1, кількість наукових праць та досліджень на тему злочинів проти людяності набуває ще більшої актуальності. Проте детального дослідження зґвалтування як форми злочину проти людяності досі не проведено. Водночас загалом проблематиці міжнародних злочинів присвятили свої праці такі вітчизняні науковці як: Гутник В.В., Денькович О.І., Кучевська С.П., Мохончук С.М., Попко В.В., Романюк Б.В., Ругало Ю.І. та інші.

Виклад основного матеріалу. Вперше термін «злочини проти людяності» було використано відомим випускником юридичного факультету Львівського університету – Гершем Лаутерпахтом у Нюрнберзькому процесі.

Важливо, що 28 серпня 2024 року Україна ратифікувала Римський статут, у якому закріплено визначення злочинів проти людяності через невичерпний перелік діянь. У ч. 1 ст. 7 Римського статуту подано перелік діянь будь-яке з яких, коли вони вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення, з усвідомленням такого нападу є злочином проти людяності [2].

Принагідно варто зазначити, що застосування саме відкритого преліку діянь, які становлять собою злочин проти людяності, дозволило уникнути низки дискусій, зокрема, щодо визначення кількості таких діянь, адже в різних міжнародних нормативно-правових актах, починаючи з Нюрнберзького статуту, перелік злочинів, що є формами злочинів проти людяності змінювався, а зокрема зростав. Статут Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії у статті 5 визначав, що злочинами проти людяності є: вбивство, знищення, поневолення, депортація, ув'язнення, катування, насильство, переслідування за політичними, расовими та релігійними мотивами, інші жорстокі дії [3]. А ось у статті 3 статуту Руандського трибуналу до цих злочинів було додано зґвалтування [4]. На відміну від вищезгаданих статутів, Римський статут включив до переліку злочинів проти людяності такі додаткові діяння: сексуальне рабство, примушування до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-яка інша подібна за тяжкістю форма сексуального насильства (на додаток до зґвалтування); насильницьке зникнення; і злочин апартеїду [5, с. 476]. На основі вищевказаного можемо прослідкувати, що перелік діянь, які становлять собою злочин проти людяності, змінювався залежно від того, які саме злочини проти людяності було вчинено в конкретному випадку і з якою метою створювався той чи інший трибунал.

Отже, з огляду на вищенаведене, пропоную авторське визначення злочинів проти людяності (англ. – *crimes against humanity*) – це вчинення певних заборонених дій в рамках широкомасш-

табного або систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення, з усвідомленням такого нападу. Перелік дій, які можуть бути віднесені до злочину проти людяності є невичерпний.

На основі сформульованого поняття злочинів проти людяності його ознаками є: 1) широкомасштабний або систематичний характер нападу(-ів); 2) спрямованість проти цивільного населення; 3) вчинення в рамках проведення політики держави чи організації; 4) усвідомлення такого нападу; 5) заборона вчинення певних дій та їх нелюдський характер.

Першою ознакою є широкомасштабний або систематичний характер злочинів проти людяності. Так, для того аби діяння відповідало цій ознаці достатньо наявності в нього однієї з характеристик або широкомасштабності, або систематичності. Звичайно, що можливе і їх поєднання.

Щодо терміну широкомасштабний Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії вказав, що термін «широкомасштабний» може означати як широкий географічний простір, в межах якого відбувалися злочини, так і ситуацію, коли злочинні дії відбувалися в межах невеликої території, але були спрямовані на велику кількість осіб [6, с. 38]. Таким чином, широкомасштабність вказує на те, що окремий злочин, наприклад, зґвалтування, але який вчинений як частина широкомасштабного нападу, також є злочином проти людяності.

У випадку відсутності широкомасштабності нападу для того аби таке діяння було злочином проти людяності необхідна систематичність його вчинення. Систематичності характерна продовжуваність або запланована повторність. Таким чином, злочини проти людяності мають організований характер, що свідчить про обов'язковість усвідомлення злочинцем значення вчинюваних дій та наявність в нього умислу.

Другою істотною ознакою є те, що злочини проти людяності обов'язково спрямовуються проти цивільного населення. Цивільне населення не включає військовослужбовців чи інших комбатантів.

Вчинений злочин є злочином проти людяності, якщо він вчиняється як частина політики держави або є складовою політики певної організації, наприклад, політики терористичної організації Ісламська держава Іраку й Леванту тощо. Не обов'язково аби такий злочин був спланований напередодні його вчинення, важливо аби він узгоджувався з політикою держави або організації чи був її реалізацією. Окрім того, така держава чи організація мають фінансувати напад, підтримувати його, скеровувати або іншим чином бути причетними до вчинення злочину проти людяності. При цьому також не обов'язково визнавати свою причетність чи взагалі факт вчинення злочину проти людяності, тож це в жодному разі не звільняє від відповідальності за ці злочини.

Четвертою ознакою злочинів проти людяності є усвідомлення широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти цивільного населення. Даючи наказ на вчинення широкомасштабного або систематичного нападу проти цивільного населення, вчиняючи такий напад, злочинець обов'язково має усвідомлювати характер своїх дій. Тобто, психічне ставлення особи до вчинюваних діянь та їх наслідків має бути у формі умислу. Зазвичай, на умисел вказує і сам широкомасштабний або систематичний характер нападу, адже ця ознака передбачає планування, підготовку тощо, а отже, на усвідомлення як ознаку злочину проти людяності.

Останньою, проте не менш важливою ознакою цього виду міжнародних злочинів є заборона вчинення певних дій та їх нелюдський характер. Перелік таких дій є невичерпним. Вони заборонені на міжнародному та національному рівнях. На нелюдський характер злочинів проти людяності вказує характер посягання, тобто його широкомасштабність або систематичність, спрямованість проти цивільного населення та спрямування на реалізацію політики держави чи організації, а отже усталеність, стійкість та усвідомленість. Окрім того, нелюдський характер злочинів проти людяності проявляється через об'єкти посягання, такі загальнолюдські цінності як життя, особиста недоторканність, свобода, честь та гідність тощо.

Тож, вищенаведені поняття та ознаки злочину проти людяності беззаперечно є притаманні і зґвалтуванню як одній із його форм. Наступним, що варто розглянути, на мою думку, є існування такого явища як зґвалтування в контексті злочину проти людяності під час світових воєн.

Так, зґвалтування як форма злочину проти людяності вчинялися під час більшості воєн в світі, адже на це вказує наявність у вчинених діяннях усіх елементів складу такого виду міжнародних злочинів. Однак найбільш масштабними були зґвалтування, що вчинялись під час двох світових воєн. Жертвами цих злочинів були жінки, чоловіки, діти, люди похилого віку.

Перша світова війна, яка була запланована як швидка війна набула затяжного характеру, що призвело до масових зґвалтувань солдатами цивільного населення. Однак зґвалтування було в даному випадку саме злочином проти людства, адже було зброєю, способом залякати населення, підпорядкувати, мало широкомасштабний та систематичний характер і фактично було частиною політики держави-агресора. Вже з перших днів війни, захопивши Бельгію, німецькі солдати почали поширювати на землях цієї держави насильство та страх, вчиняючи масові зґвалтування цивіль-

ного населення. Масштаби цього насильницького злочину почали зростати, коли німецькій армії не вдалось швидко захопити Францію, на що вони розраховували. В невдачі було звинувачено бельгійців, які раніше чинили опір проти німецької окупації, а тому виснажили армію. Помста виражалась в збільшенні насильства, зґвалтувань, що стало реалізацією політики держави. Згодом вчинення зґвалтування поширювались на нові землі інших держав з їх захопленням.

Уроки Першої світової війни не було засвоєно, адже за вчинення зґвалтувань як форми злочину проти людяності винні відповідальності так і не зазнали. Звірства, що відбувались під час Другої світової війни, були не просто порушенням прав людини. Це було знищення прав людини через вчинення злочинів проти людяності, серед яких масштабні зґвалтування, що стали політикою не лише нацистської Німеччини, а й проявились в діях Червоної армії особливо масштабно під час захоплення Берліну. Проте світ довгий час так і не знав правди. Зґвалтування, що вчинялись радянською армією замовчувались та були безкарними. Всім відомі Нюрнберзький та Токійський міжнародні військові трибунали над головними нацистськими та фашистськими військовими злочинцями були судами переможців над переможеними, тому злочини радянської армії не були визнані та лишились безкарними.

Після проведення військових трибуналів стала явною необхідність створення міжнародного судового органу, до юрисдикції якого входило б притягнення до кримінальної відповідальності винних керівників держав, організацій, командування, які приймали рішення та давали вказівки на вчинення міжнародних злочинів. Таким органом став МКС, що був створений на основі Римського статуту.

І насамкінець, для повного розкриття загальнотеоретичних аспектів зґвалтування як форми злочину проти людяності доцільно здійснити аналіз складу злочину проти людяності у формі зґвалтування, використовуючи складові встановлені міжнародним кримінальним правом та МКС. Почнемо з об'єктивних елементів. Одним з елементів є діяння – втручання у тіло особи шляхом проникнення, навіть незначного, до будь-якої частини тіла потерпілої особи або злочинця статевим органом, або до анального чи генітального отвору потерпілої особи будь-яким предметом або будь-якою іншою частиною тіла. Важливо зазначити, що у науковій літературі зазначається, що як зґвалтування в контексті злочину проти людяності може бути кваліфіковано як проникнення в тіло потерпілої особи, так і злочинця [5, с. 517]. Не обов'язково доводити відсутність згоди потерпілої особи, як це має місце у національному судочинстві [5, с. 519]. Окрім того, другим об'єктивним елементом називають спосіб, а саме застосування сили, погрози її застосування тощо [5, с. 136]. Проте, вважаю, що цей злочин зазвичай, але не обов'язково вчиняється із застосуванням насильства, сили або погрозою. Ця ознака може бути спрямована на потерпілого або на третю особу. Погроза не обов'язково має бути реалізована чи підтверджена демонстрацією зброї, сили головне аби потерпіла особа сприймала її як реальну, таку що може бути реалізована. Зґвалтування як форма злочину проти людяності може вчинятись як в умовах збройного конфлікту, так і коли він відсутній, наявність воєнного стану також не є обов'язковою. Злочин буде закінченим із моменту вчинення проникнення.

Щодо суб'єктивних елементів, то відповідно до ст. 26 Римського статуту злочинець має бути фізичною дієздатною особою, яка досягла 18 років [2]. Злочинець при вчиненні зґвалтування як форми злочину проти людяності повинен діяти з умислом, тобто усвідомлювати характер своїх дій і передбачати їх наслідки. Важливо, що особа, яка вчиняє проникнення має також усвідомлювати, що цей злочин є частиною широкомасштабного або систематичного нападу від якого страждає цивільне населення і який є частиною політики держави чи організації.

Останнім елементом аналізованого складу міжнародного злочину, злочину проти людяності, зокрема і у формі зґвалтування, є контекстуальний елемент, який полягає у тому що такий вчиняється у певних умовах, а саме в умовах широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення. Нагадаю, що саме контекстуальний елемент відрізняє міжнародний злочин від звичайного кримінального правопорушення, тим паче, що контекстуальний елемент є і однією із розмежувальних ознак між видами міжнародних злочинів, адже кожному міжнародному злочину притаманний свій контекстуальний елемент.

Висновки. Отже, досліджені вище поняття та ознаки повною мірою характеризують злочини проти людяності, вказують на їх суспільну небезпечність, тяжкість та характер, а також дозволяють виокремити самостійне значення злочинів проти людяності як міжнародного злочину. Водночас важливо наголосити, що для ідентифікації злочинів проти людяності, доведення їх вчинення та притягнення винних до відповідальності необхідно встановити кожну з ознак у сукупності з іншими, всі п'ять ознак є обов'язковими.

Вдалось встановити, що довгий час зґвалтування, які вчинялись під час воєн, розглядались як щось другорядне та менш значуще, як злочини, що не варті такої ж уваги як, наприклад, катуван-

ня чи вбивства. Вважаю, що саме таке ставлення до оцінки цих злочинів, відсутність відповідальності кривдників, на жаль, призводила до того, що вчинення цієї форми злочину проти людяності не просто повторювалось, а набувало ще більших, страшніших масштабів.

Можна ствердити, що згвалтування як форма злочину проти людяності достатньо врегульовано на міжнародно-правовому рівні. Склад даного міжнародного злочину має особливості, які мають бути належним чином враховані під час здійснення імплементації до національного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08 2024 р. № 3909-ix / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#text> (дата звернення: 10.01.2025).
2. Римський статут Міжнародного кримінального суду: від 21.08.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#text (дата звернення: 10.01.2025).
3. Статут Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії: від 22.02.1993. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU933_75 (дата звернення: 11.01.2025).
4. Статут Міжнародного трибуналу щодо Руанди: від 08.11.1994. № 955(1994). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU94682> (дата звернення: 11.01.2025).
5. Настільна книга судді: матеріали для розгляду справ про міжнародні злочини. URL: <https://nsj.gov.ua/files/1687510022Міжнародні%20злочини%20Настільна%20Книга%20Судді.pdf> (дата звернення: 10.01.2025).
6. Ругало Ю.І. Концепт злочинів проти людяності в сучасному міжнародному праві: дис...доктора філос. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2023. 302 с.

СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО ТА ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ: КРИТЕРІЇ ВІДМЕЖУВАННЯ ТА ПІДСТАВИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ¹

Вознюк А.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач науково-дослідної лабораторії
з проблем протидії злочинності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3352-5626*

Гриньків О.О.,

*доктор юридичних наук,
старший викладач кафедри спеціальних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-1002-7955*

Єрменчук О.П.,

*доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем протидії злочинності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5722-7183*

Вознюк А.А., Гриньків О.О., Єрменчук О.П. Суругатне материнство та торгівля людьми: критерії відмежування та підстави кримінальної відповідальності.

Стаття присвячена проблемі суругатного материнства, яке є сучасним методом допоміжних репродуктивних технологій, але викликає багато етичних і правових суперечок. Відсутність чіткого розмежування між законними та незаконними діями ускладнює правозастосовну діяльність. Основна увага приділена питанню розмежування законного суругатного материнства та торгівлі людьми.

Аргументовано, що основними умовами, що забезпечують законність суругатного материнства, є: 1) наявність медичних показань до процедури; 2) документальне оформлення усіх необхідних документів, передусім договору між суругатною матір'ю та замовниками, який відповідає чинному законодавству; 3) генетичний зв'язок дитини з принаймні одним із батьків-замовників; 4) відсутність генетичного зв'язку між суругатною матір'ю та дитиною; 5) повна добровільність участі суругатної матері.

Встановлено, що договір між суругатною матір'ю та батьками-замовниками є ключовим для легальності програми суругатного материнства. Його відсутність може свідчити про торгівлю людьми. Торгівля людьми може відбуватися як при дотриманні законів, так і при їх порушенні, стосуючись суругатної матері або дитини.

Незаконна діяльність, пов'язана з використанням суругатного материнства як інструменту торгівлі людьми, може включати: 1) вербування жінок з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію; 2) торгівлю, переміщення, переховування, передачу або одержання дитини, народженої суругатною матір'ю, які, як свідчить практика, здійснюються з метою реалізації певними особами права на батьківство, тобто незаконного усиновлення (удочеріння). Водночас не слід виключати випадки, коли метою таких протиправних діянь щодо дитини може бути будь-яка інша форма експлуатації.

Кримінально-правової оцінки потребують як дії суругатної матері, так і замовників таких послуг, а також осіб, які супроводжують за забезпечують застосування цієї допоміжної репродуктивної технології.

Ключові слова: торгівля людьми, суругатне материнство, допоміжні репродуктивні технології, медицина, медичні послуги, кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи, кри-

¹ Наукову статтю підготовлено в межах іменної стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук за 2024 рік (0124U003903).

мінальна відповідальність, потерпілий, іноземець, дитина, здоров'я особи, досудове розслідування, кримінальне провадження, підроблення документів, договір, спосіб вчинення кримінального правопорушення, попередження кримінальних правопорушень.

Vozniuk A.A., Hrynkiv O.O., Yermenchuk O.P. Surrogacy and human trafficking: criteria for distinction and grounds for criminal liability.

The article addresses the issue of surrogacy, a modern method of assisted reproductive technologies that raises numerous ethical and legal controversies. The lack of clear differentiation between legal and illegal actions complicates law enforcement practices. The focus is on distinguishing lawful surrogacy from human trafficking.

It is argued that the main conditions ensuring the legality of surrogacy include: 1) the presence of medical indications for the procedure; 2) the proper documentation of all necessary papers, particularly the contract between the surrogate mother and the intended parents, in compliance with current legislation; 3) a genetic link between the child and at least one of the intended parents; 4) the absence of a genetic connection between the surrogate mother and the child; 5) the surrogate mother's full voluntary participation.

The study establishes that the contract between the surrogate mother and the intended parents is key to the legality of a surrogacy program. Its absence may indicate human trafficking. Human trafficking can occur both in compliance with laws and in their violation, involving either the surrogate mother or the child.

Illegal activities associated with using surrogacy as a tool for human trafficking may include: 1) recruiting women through coercion, abduction, fraud, blackmail, material or other dependence of the victim, their vulnerable condition, or bribery of a third party controlling the victim to obtain consent for their exploitation; 2) trading, moving, hiding, transferring, or receiving a child born via surrogacy, which, as practice shows, is often carried out to grant certain individuals the right to parenthood, i.e., unlawful adoption. At the same time, it is crucial to acknowledge that such criminal acts concerning the child may pursue other forms of exploitation.

Criminal legal assessment should address the actions of the surrogate mother, the intended parents, and individuals facilitating or ensuring the application of this assisted reproductive technology.

Key words: human trafficking, surrogacy, assisted reproductive technologies, medicine, medical services, criminal offenses against personal freedom, honor, and dignity, criminal liability, victim, foreign national, child, individual health, pre-trial investigation, criminal proceedings, document forgery, contract, methods of committing a criminal offense, prevention of criminal offenses.

Постановка проблеми. Сурогатне материнство є одним із сучасних методів допоміжних репродуктивних технологій, який дозволяє подружнім парам із безпліддям стати батьками. До використання цієї технології, окрім подружніх пар із безпліддям, вдаються інші особи в протиправних цілях: як з метою реалізації свого права на батьківство (наприклад іноземці, що перебувають в одностатевих шлюбах, або іноземці, які не мають показань до застосування цієї репродуктивної технології), так і з метою одержання дитини задля подальшої її експлуатації. Серед правових проблем вагоме місце посідають питання відмежування законного сурогатного материнства від торгівлі людьми, оскільки визначення правових меж між законною і кримінально протиправною діяльністю у цій сфері сприятиме вчасному виявленню відповідних кримінальних пропусків, правильній кваліфікації вчиненого, а також захисту прав людини, зокрема сурогатних матерів, народжених ними дітей та замовників послуг сурогатного материнства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми кримінально-правової протидії торгівлі людьми в контексті сурогатного материнства досліджували у своїх працях А.В. Андрушко «Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи» (2020) [1], Е.Р. Костик «Правова природа договору про сурогатне материнство» (2022) [2], Я.О. Триньова «Правове врегулювання використання допоміжних репродуктивних технологій в Україні: аналіз та пропозиції» (2022) [3], В. Чечерський «Human trafficking and surrogate motherhood: challenges» (2021) [4], а також звернена увага в попередніх публікаціях [5; 6; 7]. Водночас потребують дослідження питання юридичних меж сурогатного материнства та відмежуванню його законної практики від торгівлі жінками, що беруть участь в застосуванні цієї репродуктивної технології, та народженими ними дітьми.

Метою статті є визначення критеріїв відмежування законної діяльності у сфері сурогатного материнства від торгівлі людьми.

Виклад основного матеріалу. Законна діяльність, пов'язана із застосуванням цієї допоміжної репродуктивної технології, за певних обставин набуває характеру кримінально протиправної

діяльності. Йдеться про випадки використання уразливого стану, обману чи примусу відносно жінок, що стають сурогатними матерями, порушення умов та порядку застосування сурогатного материнства, надання неправдивої інформації органам державної влади, підроблення документів чи вчинення інших кримінально протиправних діянь з метою легалізації статусу новонародженої дитини та/або переміщення її за кордон тощо.

У правозастосовній діяльності виникають складнощі під час відмежування законної діяльності у сфері сурогатного материнства від незаконної, передусім від торгівлі людьми.

У контексті зазначеного В. Чечерський стверджує, що у кримінально-правовому аспекті необхідно довести факт умисного порушення суб'єктами, які беруть участь у програмі сурогатного материнства, порядку та підстав застосування сурогатного материнства з метою подальшої торгівлі новонародженими [4, с. 41].

Йдеться передусім про положення наказу МОЗ України № 787 «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні», яким регулюється сурогатне (замінне) материнство.

У цьому нормативно-правовому акті визначено умови законності застосування досліджуваної допоміжної репродуктивної технології.

Відповідно до п. 6.1. зазначеного наказу необхідними **умовами для проведення сурогатного (замінного) материнства є:**

- 1) наявність медичних показань до сурогатного материнства;
- 2) документи, необхідні для проведення сурогатного материнства;
- 3) подружжя (або один з майбутніх батьків), в інтересах якого здійснюється сурогатне материнство, повинно (повинен) мати генетичний зв'язок з дитиною;
- 4) сурогатна мати не повинна мати безпосередній генетичний зв'язок з дитиною. Дозволяється виношування вагітності близькими родичами майбутніх батьків (мати, сестра, двоюрідна сестра тощо) [8].

У разі недотримання зазначених умов у вчиненому може вбачатися торгівля дитиною. Водночас торгівля людьми щодо сурогатної матері може мати місце у випадку торгівлі нею, а так само її вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. У судовій практиці встановлено факти вербування жінок з метою експлуатації як сурогатних матерів з використанням обману та уразливого стану, а також притягнуто до кримінальної відповідальності окремих співучасників цих деліктів [9; 10; 11].

Розглянемо детальніше критерії відмежування торгівлі дітьми від законного сурогатного материнства.

1. Наявність медичних показань до сурогатного материнства:

- відсутність матки (вроджена або набута);
- деформація порожнини або шийки матки при вроджених вадах розвитку або внаслідок хірургічних втручань, доброякісних пухлин, при яких неможливе виношування вагітності;
- структурно-морфологічні або анатомічні зміни ендометрія, що призводять до втрати рецептивності, синехії порожнини матки, які не піддаються лікуванню;
- тяжкі соматичні захворювання, при яких виношування вагітності загрожує подальшому здоров'ю або життю реципієнта, але які не впливають на здоров'я майбутньої дитини;
- невдалі повторні спроби допоміжних репродуктивних технологій (4 і більше разів) при неодноразовому отриманні ембріонів високої якості, перенесення яких не приводило до настання вагітності (п. 6.2. наказу МОЗ України № 787) [8].

В ухвалі Подільського районного суду міста Києва від 22 лип. 2024 р. слушно зауважено, що аналізом чинних норм встановлено, що право на сурогатне материнство має виключно подружжя (чоловік та жінка), що перебувають у зареєстрованому шлюбі, один з яких або обидва мають безпліддя (в тому числі наявність медичних показань до сурогатного материнства, передбачених законом) та надали передбачені законом документи [13].

2. Наявність документів, необхідних для проведення сурогатного материнства:

- а) з боку сурогатної матері:
 - заява сурогатної матері;
 - копія паспорта сурогатної матері;
 - копія свідоцтва про шлюб або про розлучення сурогатної матері (крім одиноких жінок);
 - копія свідоцтва про народження дитини (дітей);
- згода чоловіка сурогатної матері на її участь у програмі сурогатного материнства за формою, наведеною в додатку 19 до зазначеного Порядку (крім одиноких жінок) (п. 6.10. наказу МОЗ України № 787).

б) з боку подружжя, в інтересах якого здійснюється сурогатне материнство:
заява пацієнта/пацієнтів щодо застосування допоміжних репродуктивних технологій;
копії паспортів;
копія свідоцтва про шлюб;

нотаріально засвідчена копія письмового спільного договору між сурогатною матір'ю та жінкою (чоловіком) або подружжям (п. 6.11. наказу МОЗ України № 787) [8].

Серед зазначених документів особливо важливим є договір про сурогатне материнство. Торгівля дітьми також може відбуватися шляхом укладення певного договору, однак він суттєво відрізняється від легального договору про застосування сурогатного материнства.

Важливо звернути увагу на етап укладання договору. У випадку із законним сурогатним материнством відповідний договір обов'язково повинен бути укладеним до застосування цієї допоміжної репродуктивної технології. Має рацію В. Чечерський в тому, що застосування такої допоміжної репродуктивної технології потребує укладення угоди перед імплантацією ембріона жінці, яка бере на себе обов'язки сурогатної матері. Торгівля дітьми передбачає укладення відповідної цивільно-правової угоди щодо дитини на будь-якому етапі, включаючи запліднення, вагітність, виношування та пологи [4, с. 38-39].

Аналізуючи правову природу договору про сурогатне материнство, його предмет зокрема, Е.Р. Костик виділяє головні ознаки, які не передбачають склад злочину «Торгівля людьми» учасниками програми сурогатного материнства: 1) предмет договору – дії сурогатної матері, які полягають у наданні медичної послуги в межах лікування безпліддя для потенційних батьків; 2) такі дії виконуються із біоматеріалу батьків – замовників, тобто генетичної спорідненості між сурогатною матір'ю та дитиною немає (гестаційне сурогатне материнство); 3) оскільки правовідносини у сфері сурогатного материнства є договірними, суб'єкти вступають в цю програму на засадах добровільності, свободи вибору, власного волевиявлення; 4) у разі комерційного виду сурогатного материнства, здійснюється грошова компенсація за надані нею послуги та покриття її витрат, передбачених в договорі про сурогатне материнство; 5) дитина, народжена в результаті застосування програми сурогатного материнства передається потенційним (генетичним) батькам за згодою сурогатної матері як особи, яка надала медичну послугу [2, с. 129].

Вчені слушно зауважують, що договори про сурогатне материнство породжують безліч етичних і правових проблем, оскільки ця процедура призводить до розмежування генетичного, соціального та юридичного батьківства, що створює повну юридичну плутанину [14].

Якщо відсутній договір про сурогатне материнство, то не можуть бути дотримані інші умови законності застосування цієї допоміжної репродуктивної технології. Відтак у вчиненому будуть наявні ознаки не лише кримінального правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України (йдеться передусім про торгівлю дітьми), але й інших деліктів. Сурогатна мати може стати співучасником торгівлі дітьми, вдаватися до підроблення документів. Також втрачається можливість замовників послуг сурогатного материнства реалізувати своє право на батьківство у законний спосіб, а осіб, які організовують, супроводжують чи забезпечують цей процес, легально передати дитину, допомогти оформити необхідні документи, зокрема і для вивезення дитини за кордон, оскільки замовниками послуг сурогатного материнства є передусім іноземці.

3. Дотримання вимог щодо генетичного зв'язку з дитиною. *Подружжя (або один з майбутніх батьків), в інтересах якого здійснюється сурогатне материнство, повинно (повинен) мати генетичний зв'язок з дитиною. Сурогатна мати не повинна мати безпосередній генетичний зв'язок з дитиною. Дозволяється виношування вагітності близькими родичами майбутніх батьків (мати, сестра, двоюрідна сестра тощо) [8].*

Як зауважує В. Чечерський сучасна медицина виділяє два види сурогатного материнства:

– повне або гестаційне сурогатне материнство – перенесення ембріона людини, зачатого подружжям, дружиною та донором, донорами в тіло сурогатної матері. У цьому випадку сурогатна мати не має генетичного споріднення з дитиною;

– часткове або гендерне сурогатне материнство передбачає генетичну спорідненість з дитиною, оскільки використовується яйцеклітина сурогатної матері [4, с. 39-40].

Відповідно до ч. 2 ст. 123 Сімейного кодексу України у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя [15].

Аналіз цієї норми Сімейного кодексу України засвідчує, що національне законодавство регламентує лише повне або гестаційне сурогатне материнство: перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою).

Досліджуючи питання обов'язкового генетичного споріднення дитини з особами, які вдалися до методу сурогатного материнства, В. Чечерський зауважує, що ідеальний варіант, коли обое

з подружжя є біологічними батьками майбутньої дитини. Однак іноді тільки один із клієнтів, які замовляють цю медичну процедуру, має генетичний зв'язок з дитиною. Таким чином, за відсутності генетичної спорідненості між дитиною та обома батьками можуть існувати інші види та комбінації штучного запліднення, включаючи використання донорства ембріона або гамети, що саме по собі не тягне за собою незаконність сурогатного материнства, відмову у визнанні батьківства та автоматичне встановлення факту торгівлі людьми. На його думку, поєднання сурогатного материнства та використання лише донорських статевих клітин є фактично «прихованою формою усиновлення» і не пов'язане із здійсненням природного права на відтворення [4, с. 39-40]. Така позиція є дискусійною, оскільки порушення вимог щодо застосування цієї допоміжної репродуктивної технології ставить під сумнів законність передачі дитини. Незаконність програми сурогатного материнства у цьому випадку дає підстави визнавати незаконними діяння щодо передачі дитини. З метою уникнення таких неоднозначностей на законодавчому рівні (можливо навіть в окремому законі) необхідно детально врегулювати питання про дозволи і заборони у сфері сурогатного материнства. Особливу увагу варто звернути на дозвіл/заборону використання донорства ембріона або гамети, оскільки в таких діях не вбачається необхідного ступеня суспільної небезпеки. Це дозволить правоохоронним органам зосередити свої зусилля на реально суспільно небезпечних фактах торгівлі дітьми.

Водночас важливо звернути увагу також на інші ознаки законності/незаконності застосування досліджуваної репродуктивної технології.

Оплата послуг. Відмежовуючи сурогатне материнство як медичну послугу від торгівлі людьми Е. Р. Костик зауважує, що цей злочин матиме місце у випадку повної відсутності генетичної спорідненості дитини з батьками-замовниками та наявності оплати за її передачу замовникам [2, с. 128]. Безумовно зазначені ознаки свідчать про торгівлю людьми. Однак слід звернути увагу на той факт, що торгівля людьми, як відомо, це делікт, який охоплює випадки як платної, так і безоплатної передачі дитини.

Слід розмежовувати оплату послуг сурогатної матері у випадку правомірного застосування допоміжної репродуктивної технології та у випадку торгівлі людьми. Має рацію В. Чечерський в тому, що у випадку оплати правомірних послуг сурогатного материнства мова йде про надання сурогатною матір'ю платних послуг і дитина повинна бути передана (повернена) батькам, де передача дитини є логічним юридичним завершенням всієї медичної процедури, пов'язаної із забезпеченням репродуктивних прав. У випадку торгівлі людьми мова йде спочатку про незаконну передачу дитини від однієї особи до іншої за плату, де головним завданням є незаконна передача дитини, а метою – отримання неправомірної вигоди. Відтак з об'єктивної сторони факт оплати послуг сурогатного материнства не свідчить про торгівлю дітьми [4, с. 38-39].

Передача дитини. Як під час торгівлі дітьми, так і під час реалізації програми сурогатного материнства відбувається передача дитини іншим особам, зокрема тим, які хочуть стати її законними батьками. Водночас між цією законною і незаконною діяльністю існує суттєва різниця. В. Чечерський зазначає, що при торгівлі дитиною з об'єктивної сторони відбувається незаконна безповоротна передача дитини від однієї особи до іншої. Законна передача дитини від однієї особи іншій не є злочином. У законних договорах про сурогатне материнство дитина передається на законних підставах, оскільки об'єктом такого договору, укладеного між сурогатною матір'ю та передбачуваними батьками, є не дитина, а послуги, пов'язані з імплантацією ембріона, вагітністю, пологами [4, с. 38-39].

Висновки. Сурогатне материнство, як один із методів допоміжних репродуктивних технологій, вимагає чіткого юридичного регулювання для запобігання його використанню в незаконних цілях, зокрема у торгівлі людьми. Дотримання умов, передбачених наказом МОЗ України № 787, є ключовим для відмежування законної діяльності у цій сфері від кримінальних правопорушень, передусім торгівлі людьми.

Основними умовами, що забезпечують законність сурогатного материнства, є: 1) наявність медичних показань до процедури; 2) документальне оформлення усіх необхідних документів, передусім договору між сурогатною матір'ю та замовниками, який відповідає чинному законодавству; 3) генетичний зв'язок дитини з принаймні одним із батьків-замовників; 4) відсутність генетичного зв'язку між сурогатною матір'ю та дитиною; 5) повна добровільність участі сурогатної матері.

Наявність договору між сурогатною матір'ю та батьками-замовниками є важливим елементом, що визначає легальність програми сурогатного материнства. Відсутність такого договору зазвичай свідчить про торгівлю людьми.

Чітке законодавче регулювання та правозастосувальна практика, яка базується на встановлених критеріях законності, є ключовими чинниками у забезпеченні захисту прав сурогатних матерів, народжених ними дітей та замовників послуг сурогатного материнства.

Торгівля людьми може мати місце як за умови дотримання вимог, визначених Порядком застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, так і за умови їх порушення. У контексті сурогатного материнства торгівля людьми може стосуватися сурогатної матері та/або народженої нею дитини.

Незаконна діяльність, пов'язана з використанням сурогатного материнства як інструменту торгівлі людьми, може включати:

1. Вербування жінок з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. Етап вербування зазвичай має добровільний характер, а примус застосовується вже під час експлуатації жінки як сурогатної матері чи після народження дитини.

2. Торгівлю, переміщення, переховування, передачу або одержання дитини, народженої сурогатною матір'ю, які, як свідчить практика, здійснюються з метою реалізації певними особами права на батьківство, тобто незаконного усиновлення (удочеріння). Водночас не слід виключати випадки, коли метою таких протиправних діянь щодо дитини може бути будь-яка інша форма експлуатації (всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, вилучення органів, примусове одруження, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо).

Кримінально-правової оцінки потребують як дії сурогатної матері, так і замовників таких послуг, а також осіб, які супроводжують за забезпечують застосування цієї допоміжної репродуктивної технології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрушко А.В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи : монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.
2. Костик Е.Р. Правова природа договору про сурогатне материнство. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Серія ПРАВО. Випуск 71. С. 284–290. С. 125–130. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.20>.
3. Триньова Я. Правове врегулювання використання допоміжних репродуктивних технологій в Україні: аналіз та пропозиції. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 1. С. 244–250. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-244-250.
4. Checherskiy V. Human trafficking and surrogate motherhood: challenges. *Конституційно-правові академічні студії*. 2021. Випуск 1. С. 35–43. DOI <https://doi.org/10.24144/2663-5399.2021.1.04>.
5. Вознюк А.А., Оперук В.І., Дякін Я.О. Характеристика злочинних об'єднань, що вчиняють злочини у сфері сурогатного материнства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 86. Том 5. С. 30–38. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.4>.
6. Гриньків О.О., Ляш А.О. Торгівля людьми: деякі аспекти протидії. *Протидія злочинності: теорія та практика: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 26 жовтня 2018 року). Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2018. С. 142–147.
7. Гриньків О.О. Проблемні питання протидії торгівлі людьми. *Часопис Київського університету права*. 2024. № 2. С. 121–125. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2024.23>.
8. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : наказ МОЗ України від 9 верес. 2013 р. № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text>.
9. Вирок Оболонського районного суду міста Києва від 28 жовт. 2024 р. Справа № 756/1293/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122621823>.
10. Вирок Оболонського районного суду міста Києва від 05 верес. 2024 р. Провадження № 1-кп/756/892/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121455104>.
11. Вирок Подільського районного суду міста Києва від 13 серп. 2024 р. Справа № 756/15737/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121030581>.
12. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : наказ МОЗ України від 9 верес. 2013 р. № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text>.
13. Ухвала Подільського районного суду міста Києва від 22 лип. 2024 р. Справа № 756/15737/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120590873>.

14. Dubravka H. Surrogate Motherhood as a Contemporary Form of Exploitation of Women and Child Trafficking. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 70, br. 2-3, 2020, str. 171–212. DOI: <https://doi.org/10.3935/zpfz.70.23.01>.
15. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

УДК 343.5.341

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.98>

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ МУЛЬТИДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ В ЗАПОБІГАННІ ТА ПРОТИДІЇ ВИПАДКАМ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

Гришко В.І.,

*кандидат педагогічних наук, доцентка,**в.о. завідувача кафедри правоохоронної діяльності**та спеціальних юридичних дисциплін**Навчально-наукового інституту права**Національного університету водного господарства**та природокористування*

ORCID: 0000-0001-7512-0005

e-mail: v.i.grishko@nuwm.edu.ua

Гришко В.І. Зарубіжний досвід застосування мультидисциплінарного підходу в запобіганні та протидії випадкам домашнього насильства.

У статті наведено результати наукових досліджень щодо комплексного аналізу проблеми протидії та запобігання випадкам домашнього насильства в сім'ї. На прикладі зарубіжного досвіду, зокрема досвіду США та Канади, обґрунтовано доцільність використання мультидисциплінарного підходу при формуванні державної політики щодо зменшення кількості випадків домашнього насильства. Для підтвердження важливості обраної теми дослідження авторами статті наведено актуальну статистичну інформацію, представлену правоохоронними органами України в 2024 році.

На підставі детального дослідження наявних інформаційних джерел встановлено, що під поняттям мультидисциплінарного підходу варто розуміти сучасну методологію та унікальну стратегію проведення наукових досліджень, яка для досягнення спільної мети та вирішення конкретних завдань передбачає використання як теоретичних, так і практичних знань з різних галузей вітчизняної та зарубіжної науки. Іншими словами, згаданий авторами статті підхід базується на інтеграції різноманітних авторських моделей, спрямованих на ефективне вирішення певного актуального питання.

Акцентовано увагу на тому, що мультидисциплінарний підхід при формуванні державної політики щодо запобігання та протидії випадкам домашнього насильства ґрунтуватиметься на взаємодії соціальної, правової, медичної, психологічної та освітньої сфер діяльності суспільства. Також при дослідженні явища домашнього насильства авторами статті простежується зв'язок з такими науками, як соціологія, кримінологія і педагогіка. Не менш важливу роль у застосуванні мультидисциплінарного підходу відіграє правова комунікація.

Також встановлено, що спільними рисами організаційно-правового механізму США та Канади в боротьбі зі збільшенням кількості випадків домашнього насильства є використання нормативно-правових актів, прийнятих в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць (штатів та провінцій відповідно), розгляд справ у межах спеціальних судів, а також видача державними органами охоронних ордерів. Крім того, у наведених авторами статті державах організована широка система притулків, які спеціалізуються на наданні необхідної допомоги винятково жертвам домашнього насильства.

Ключові слова: державна політика, подолання домашнього насильства, охоронний ордер, спеціалізовані суди, нормативно-правове регулювання, кримінальна відповідальність.

Hryshko V.I. Foreign experience in applying a multidisciplinary approach to preventing and combating domestic violence.

The article presents the results of scientific research on a comprehensive analysis of the problem of combating and preventing domestic violence in the family. Using the example of foreign experience, in particular, the experience of the USA and Canada, the author substantiates the expediency of using a multidisciplinary approach in the formation of state policy to reduce the number of cases of domestic violence. To confirm the importance of the chosen research topic, the authors of the article provide relevant statistical information provided by law enforcement agencies of Ukraine in 2024.

Based on a detailed study of the available information sources, it has been established that the concept of a multidisciplinary approach should be understood as a modern methodology and a unique strategy

for conducting scientific research, which, in order to achieve a common goal and solve specific tasks, necessarily involves the use of both theoretical and practical knowledge from various fields of domestic and foreign science. In other words, the approach we have mentioned is based on the integration of various author's models aimed at effectively addressing a particular relevant and important issue.

Authors emphasize that a multidisciplinary approach to the formation of the state policy on preventing and combating domestic violence will be based on the interaction of social, legal, medical, psychological and educational spheres of society. The authors of the article also trace the connection between the study of domestic violence and such sciences as sociology, criminology and pedagogy. Legal communication also plays an equally important role in the application of a multidisciplinary approach.

It is also established that the common features of the organizational and legal mechanism of the United States and Canada in combating the increase in the number of cases of domestic violence are the use of regulations adopted within certain administrative-territorial units (states and provinces, respectively), consideration of cases within special courts, and the issuance of protection orders by state authorities. These states also have a wide system of shelters that specialize exclusively in providing the necessary assistance to victims of domestic violence.

Key words: state policy, overcoming domestic violence, protection order, specialized courts, legal regulation, criminal liability.

Постановка проблеми. Протягом багатьох років домашнє насильство залишається однією із найгостріших соціальних проблем сучасного світу, яка стає загрозою для мільйонів людей незалежно від їхнього віку, професії, статі, раси, національності та країни проживання. Тільки в Україні за 2024 рік кількість звернень жертв домашнього насильства в порівнянні з попереднім роком зросла на 80%, при цьому загальна кількість звернень до правоохоронних органів перевищила 98 тисяч [7], з них 2 777 були кваліфіковані як кримінальне правопорушення та, відповідно, передані на розгляд суду [10].

Незважаючи на відмінності в культурних, соціально-економічних та політичних контекстах, проблема зростання кількості випадків домашнього насильства залишається актуальною для всього світу, а відтак її вирішення слід здійснювати завдяки зверненню до досвіду провідних зарубіжних країн, зокрема США та Канади. Саме в практиці цих держав реалізується інноваційний принцип – принцип мультидисциплінарного підходу до формування політики щодо протидії та запобігання випадками домашнього насильства.

З огляду на актуальність досліджуваного питання, **мета статті** – обґрунтувати доцільність застосування мультидисциплінарного підходу в організації заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, використовуючи наочні приклади відповідного зарубіжного досвіду.

Стан опрацювання проблематики дослідження засвідчує багатовимірність векторів осмислення явища домашнього насильства та його характерних проявів, які в сучасних умовах формування суспільства розглядаються як складний соціально-психологічний дефект і водночас як глобальна проблема, яка вимагає системного підходу для її ефективного попередження та подолання. За таких умов мультидисциплінарний підхід у розробленні єдиної стратегії запобігання та усунення явища домашнього насильства є тим інструментом, який сприятиме зміні стереотипних суспільних норм, існування яких продукує вияви домашнього насильства. Подібне розуміння проблематики вдало розкривається в працях А.О. Байди, М.В. Бакаїм, П.С. Біленка, І.А. Бонтаренка, Г.В. Герасименка, О.С. Дмитрашук, І.А. Коваленко, Т.М. Малиновської, О.О. Пашенко, Т.В. Продан, І.С. Резнік, Л.К. Садонцева, Н.М. Щербак та С.В. Якимової. Механізми запобігання та протидії домашньому насильству в сім'ї на прикладі країни проживання також були предметом вивчення у працях таких зарубіжних вчених, як А.Д. Вітте, Л.Е. Волкера, А.Л. Ганлі, М.П. Джонсона та К.Дж. Ферраро. Поряд з цим, віддаючи належне напрацюванням вітчизняних дослідників, зазначимо, що концепт мультидисциплінарного підходу для подолання проявів домашнього насильства саме в практиці зарубіжних країн все ще залишається малодослідженим, що особливо відчутно проявляється в сучасних умовах погіршення криміногенної ситуації в Україні на тлі надзвичайно складних викликів правового режиму воєнного стану. Саме ці обставини зумовлюють актуальність та своєчасність проведення цього наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Комплексний аналіз літературних та власне інформаційних веб-джерел вітчизняного та зарубіжного спрямування дає нам підстави стверджувати, що мультидисциплінарний підхід – це новітня методологія, а також особлива стратегія проведення наукових досліджень, яка задля досягнення загальної мети та конкретизуючих завдань неодмінно передбачає застосування теоретичних і практичних знань різних наукових дисциплін, тим самим передбачаючи інтеграцію різнопланових авторських моделей розв'язання актуальної і вкрай важливої проблеми. Вважаємо, що основна мета застосування подібного підходу полягає у створенні ціліс-

ного бачення об'єкта й предмета дослідження шляхом об'єднання знань експертів різних галузей вітчизняних та зарубіжних наук. При цьому, зауважимо, що на відміну від застосування міждисциплінарного підходу, за якого дисципліни взаємодіють на рівні окремо взятих ідей, мультидисциплінарний підхід передбачає інтеграцію всіх знань для проведення дослідження на вищому науковому рівні – на рівні цілісної системи, яка має так званий синергичний ефект.

Продовжуючи хід нашого міркування, зазначимо, що застосування мультидисциплінарного підходу при розробленні державної та регіональної політики запобігання і протидії виявам домашнього насильства передбачатиме комплексну взаємодію соціальної, правової, медичної, психологічної та освітньої сфер діяльності суспільства. Для прикладу, мультидисциплінарний підхід передбачає наукове вивчення окремих виявів домашнього насильства, зокрема фізичного й сексуального насильства, одночасно з медичної точки зору (визначення тяжкості завданих тілесних ушкоджень та надання медичної допомоги задля їх усунення), правової точки зору (передбачення відповідальності для кривдника, дослідження відповідних законодавчих засад протидії насильству, а також здійснення оцінки їх ефективності на практиці), психологічної точки зору (пошук першопричин виявів домашнього насильства й можливостей їх протидії), освітньої точки зору (можливість реабілітації жертви домашнього насильства й повернення її до життя і роботи в психологічно здоровому суспільстві).

Погоджуємося з позицією І. Коваленко, яка зазначає, що домашнє насильство залишається багатопрофільною тематикою, яка, крім традиційних галузей науки, потребує інтеграції теоретичних і практичних знань специфічних наук, зокрема соціології (фокусується на вивченні сімейних моделей, гендерних ролей та соціальних стереотипів), кримінології (вивчення явища домашнього насильства як специфічного виду соціально небезпечної поведінки, аналіз його причини, наслідків та способів запобігання), педагогіки (вивчення впливу домашнього насильства на успішність і розумовий розвиток дітей та підлітків, а також методик профілактики насильства в освітньому середовищі) [8, с. 204]. Вважаємо, що не менш важливу роль у застосуванні мультидисциплінарного підходу також відіграє правова комунікація як особлива форма активної взаємодії між суб'єктами, які забезпечують цілеспрямований обіг і поширення нормативно-правової інформації в умовах становлення інформаційного суспільства. У розрізі домашнього насильства до таких суб'єктів доцільно віднести представників правоохоронних органів, зокрема Національну поліцію України та органи прокуратури, соціальні установи, зокрема центри соціальних служб і кризові центри для жертв домашнього насильства, освітні та медичні заклади, громадські організації та засоби масової інформації.

Варто наголосити, що вивчення мультидисциплінарного підходу в запобіганні та протидії домашнього насильства неможливо здійснити без звернення до норм таких провідних зарубіжних країн, як США та Канада.

Так, відповідно до нещодавніх досліджень, проведених Всесвітньою організацією охорони здоров'я, поширеність фізичного та сексуального насильства у сім'ї в залежності від країни, де проживає жертва, варіюється від 29% до 62%. Дані, опубліковані Організацією в березні 2024 року також підтверджують, що у всьому світі приблизно 1 з 3 жінок (30%) хоча б раз у своєму житті піддавалася фізичному чи сексуальному насильству зі сторони партнера, з яким вони утворюють сім'ю [3]. Безсумнівно, дослідження ґрунтується на тому, що явище домашнього насильства має неоднорідне поширення у світі, змінюючись від вкрай високих до низьких показників, однак, ми повинні враховувати, що, цілком ймовірно, сьогодні немає жодної країни, де був би нульовий відсоток поширення домашнього насильства.

Вважаємо за необхідне розпочати дослідження зарубіжного досвіду протидії домашньому насильству з англо-американської правової системи, до якої передусім відносимо США та Канаду, адже самі ці країни тривалий час працюють у згаданій нами сфері й, відповідно, мають цінний досвід.

Характерною особливістю нормативно-правової бази США, зважаючи на форму державного устрою – федерацію, є те, що в країні відсутній єдиний закон, який би регламентував питання протидії і відповідальності за домашнє насильство. Замість такого акту в США був прийнятий Типовий кодекс про домашнє насильство, який не вважається законом у загальному розумінні, але слугує прикладом, на основі якого штати зобов'язані прийняти власний закон, враховуючи особливості типового акту. Як зазначає М. Бакаїм, одним із провідних законів у цій сфері варто вважати Акт щодо боротьби з насильством у сім'ї, прийнятий в межах штату Іллінойс [4, с. 63]. Його суттєвою перевагою є те, що акт передбачає можливість винесення щодо кривдника одного з трьох видів охоронних ордерів: надзвичайного, тимчасового й постійного (аналогія з вітчизняною моделлю: терміновий заборонний припис і обмежувальний припис стосовно кривдника [9]). Надзвичайний охоронний ордер видається кривднику без проведення судового засідання – лише за зверненням

жертви до правоохоронних органів (поліції). Важливо зазначити, що при видачі такого виду ордеру представники правоохоронних органів невідкладно встановлюють контакт з черговим суддею, який зобов'язується навіть у вихідні чи в нічний час провести судове засідання для визначення реальності загрози насильства на підставі показань жертви та свідків події. Другий вид ордеру – тимчасовий – видається за результатами проведення судового засідання на термін від 14-ти до 21-го дня. За цей час потерпіла сторона офіційно повідомляє суд про факт домашнього насильства, оформлюючи це у вигляді типового позову. У межах перших десяти днів призначається судові засідання із залученням обвинуваченої сторони, після чого суд може видати третій вид ордеру – постійний, терміном до 2-х років [5, с. 289].

Крім того, важливо зазначити, що особливістю охоронного припису, виданого на території США, є те, що він поряд з очевидною заборонаю наближатися до жертви протягом визначеного періоду, передбачає ряд інших гарантій для потерпілої сторони. Серед них варто виділити переважне право володіння житлом особою, яка визнана жертвою домашнього насильства; беззаперечне право позивача піклуватися про малолітніх та неповнолітніх дітей; обов'язок відповідача (кривдника) систематично виплачувати грошове утримання дітям, які перебувають на піклуванні в позивача, а також, закономірно, здійснити виплати по відшкодуванню збитків (у тому числі на лікування та психологічну реабілітацію жертви домашнього насильства) [2].

Цікаво також те, що в США організовано систему спеціалізованих судів (на даний момент – понад двісті судів у різних штатах), які займаються винятково справами про вчинення домашнього насильства в сім'ї [5, с. 289]. Такий крок зі сторони державних органів США був вимушеним, адже, за даними National Coalition Domestic Violence (скорочено – NCDV), кожні десять секунд жінка, яка проживає в США, піддається домашньому насильству, найчастіше – у формі фізичного насильства [1]. Крім того, у США, зокрема в штаті Каліфорнія, реагування поліції, яка отримує звернення з приводу домашнього насильства, обов'язково контролюється спеціальним підрозділом, очолюваним помічником прокурора. Підрозділ наділений правом самостійно відкривати кримінальне провадження, якщо жертва домашнього насильства з певних причин відмовляється підтримувати обвинувачення, однак існують неспростовні докази щодо того, що потерпіла особа була піддана фізичному чи сексуальному насильству. У таких справах, як зазначає О. Дмитрашук, як правило, організовуються доволі гучні судові процеси з участю присяжних, що сприяє приверненню уваги громадськості до однієї з найважливіших проблем сучасності – порушення прав людини й безкарності винних осіб [5, с. 289]. Крім того, у 1974 році в США було ухвалено Закон «Про запобігання несприятливому ставленню до дітей та ліквідацію його наслідків», яким передбачається створення по всій країні мережі регіональних центрів (у штатах) – спеціальних служб щодо захисту дітей від домашнього насильства. Основний аспект діяльності таких служб – ініціювання перед правоохоронними органами розслідування випадків домашнього насильства у сім'ї з подальшим позбавленням батьківських прав того члена родини, який вчинив насильство. При таких центрах неодмінно функціонують спеціальні притулки, призначені для тимчасового проживання жертв домашнього насильства зі своїми дітьми, а також розташовані центри з надання психологічної допомоги. Вважаємо, що саме такий підхід, ілюстрований на прикладі досвіду США, є взірцем застосування мультидисциплінарного підходу при формуванні політики протидії випадкам домашнього насильства.

Особливий інтерес у розрізі цього наукового дослідження також становить досвід Канади, де з 1997 року було взято курс на нову політику – політику «нульової терпимості» щодо випадків домашнього насильства в сім'ї. Мультидисциплінарний підхід у межах цієї політики проявляється в такому положенні: жоден із випадків фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства в сім'ї не повинен залишатися без осуду громадськості та покарання для кривдника; запобігання і протидія домашньому насильству здійснюється на всіх рівнях, починаючи від правоохоронних органів і завершуючи роботою громадських організацій і ЗМІ.

Подібно до США, у Канаді на федеральному рівні відсутній єдиний закон щодо протидії домашньому насильству, натомість провінції наділені правом самостійно встановлювати відповідну законодавчу базу. У розрізі даного питання погоджуємося з К. Довгунь, яка зазначає, що колізійною видається норма, за якою Кримінальний кодекс Канади не містить такого кримінального правопорушення, як домашнє насильство чи насильство у сім'ї. Натомість у цій країні відповідні правопорушення кваліфікуються як сексуальне насильство проти дорослого чи дитини, напад (заподіяння тілесних ушкоджень різної тяжкості), а також як викрадення і примусове ув'язнення [6, с. 113]. Подібно до США, у Канаді також розроблена система видачі охоронних ордерів: власне охоронного ордеру (надання невідкладної допомоги), королівського судового ордеру (аналогія з постійним охоронним ордером) та ордеру, який дає право на вхід до житла й арешт особи.

При дослідженні мультидисциплінарного підходу у формуванні політики Канади також варто звернути увагу на те, що в країні тривалий час діє система термінового реагування на випадки до-

машнього насильства в сім'ї. Так, особи, які потенційно є жертвами домашнього насильства (адже розуміють ризики й перші передвісники насильства), звертаються до правоохоронних органів та безкоштовно й без повідомлення іншого члена родини, отримують портативну апаратуру, за допомогою якої жертва може в будь-який час доби подати сигнал підвищеної небезпеки, який буде переданий правоохоронним органами як такий, що є критичним і потребує негайного реагування через загрозу життю і здоров'ю людини. До слова, досвід використання подібної апаратури перейняли США й також впровадили відповідні новації.

Як зазначає Т. Продан, нині у Канаді створено систему із майже чотирьохсот багатoproфільних шелтерів (прихистків), у межах яких одночасно надається правова, медична, психологічна допомога, а також мінімально необхідні освітні послуги для реабілітації осіб – жертв домашнього насильства. Важливо також зазначити, що в Канаді успішно функціонує спеціальний Робочий комітет для підтримки в суспільстві освітньої превентивної програми, який надає адміністрації шкіл, батькам і педагогами інформацію, як попередити домашнє насильство й розпізнати його найпоширеніші вияви [11, с. 297].

Висновок. Таким чином, зарубіжний досвід застосування мультидисциплінарного підходу при формуванні політики щодо запобігання та протидії домашньому насильству демонструє значний потенціал для мінімізації кількості правопорушень даного виду.

Як було продемонстровано на прикладі досвіду США й Канади, координація діяльності правоохоронних органів з медичними установами, освітніми інституціями, соціальними службами й громадськими організаціями створює сприятливі умови для своєчасного виявлення випадків домашнього насильства, надання ефективної допомоги жертвам і створення безпечного середовища для їхньої реабілітації. Особливу роль при формуванні такої державної політики відіграють законодавчі ініціативи, спрямовані на захист та відновлення основних прав і свобод людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Domestic Violence National Statistics. *NCDV*: веб-сайт. URL: <https://www.ncdsv.org/uploads/1/4/2/2/142238266/53b59f30-959f-4d79-8106-96d644745ccf.pdf> (дата звернення: 01.01.2024).
2. Lisa B. Geller. The role of domestic violence in fatal mass shootings in the United States, 2014 - 2019. *Injury Epidemiology*. 2021. №8 (38). С. 1-8.
3. Violence against women. *World Health Organization*: веб-сайт. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women> (дата звернення: 01.01.2024).
4. Бакаїм М.В. Досвід зарубіжних країн у подоланні насильства в сім'ї. *Європейські перспективи*. 2021. № 1. С. 60–68.
5. Дмитрашук О.С. Зарубіжний досвід запобігання домашньому насильству. *Юридична наука*. 2020. № 1(103). С. 284–291.
6. Довгунь К.В. Досвід США та Канади у сфері запобігання і протидії домашньому насильству. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 111–114.
7. За рік кількість випадків домашнього насильства в Україні зросла на 80%. *Zmina*: веб-сайт. URL: <https://zmina.info/news/za-rik-kilkist-vypadkiv-domashnogo-nasylstva-v-ukrayini-zrosla-na-80-ofis-genprokurora/> (дата звернення: 01.01.2024).
8. Коваленко І.А. Проблеми захисту в Україні та зарубіжний досвід запобігання від домашнього насильства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 78: частина 2. С. 202–206.
9. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07 груд. 2017 р. № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5 (дата звернення: 01.01.2024).
10. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора*: веб-сайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=258770 (дата звернення: 01.01.2024).
11. Продан Т.В. Протидія домашньому насильству: досвід зарубіжних країн. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 296–298.

УДК 343.85

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.99>

ВІЙСЬКОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У КОНТЕКСТІ ЗМІСТУ ЗАГАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ ЗЛОЧИННОСТІ

Коба О.В.,

кандидат педагогічних наук, старший дослідник,
доцент кафедри управління підрозділами
Національної гвардії України,
Київський інститут Національної гвардії України

Коба О.В. Військові правопорушення у контексті змісту загальної системи запобігання правопорушенням і злочинності.

Статтю присвячено розкриттю поняття та змісту запобігання військовим правопорушенням; визначенню критеріїв для поділу військових правопорушень на категорії (види); установленню особливостей дисциплінарних, адміністративних та кримінальних військових правопорушень у контексті організації системи запобігання їм.

Запропоновано під поняттям запобігання військовим правопорушенням розуміти специфічний напрям діяльності держави та суспільства, що реалізується у військовій сфері, стосується військовослужбовців, і спрямована на упередження, усунення та нейтралізацію причин і умов, які можуть спричинити вчинення військовослужбовцями дисциплінарних, адміністративних та кримінальних правопорушень, а також на припинення вже розпочатих правопорушень, інших протиправних дій у середовищі військовослужбовців.

Обґрунтовано, що запобігання військовим правопорушенням в умовах безпрецедентних військово-політичних викликів, які стоять перед Силами оборони України, є однією із передумов досягнення такого рівня управління військовими підрозділами, який би найкращим чином забезпечив виконання поставлених перед Силами оборони завдань оборони і захисту України, забезпечення її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності державних кордонів.

Визначено, що мета запобігання військовим правопорушенням полягає у обмеженні дії негативних соціальних явищ та процесів у середовищі військовослужбовців, усуненні причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень; нейтралізації негативного впливу мікросередовища, яке формує чи може формувати антисоціальну установку військовослужбовця, негативно впливати на його поведінку; здійсненні впливу на військовослужбовців, які за своїми морально-психологічними якостями здатні вчиняти правопорушення чи інші антисоціальні дії.

Доведено, що систему військових правопорушень складають військові дисциплінарні, військові адміністративні, військові кримінальні правопорушення. Запропоновано визначення поняття військового дисциплінарного, військового адміністративного, військового кримінального правопорушення, розкрито їх ознаки та зміст.

Обґрунтовано, що у системі запобігання військовим правопорушенням функціонує, як мінімум, три категорії особливих зв'язків. А саме, це зв'язки, пов'язані з особливостями: а) об'єкта криміногенного впливу; б) засобів і форм його здійснення; в) правового статусу суб'єктів реалізації. Військові правопорушення, не будучи безпосереднім елементом системи запобігання, належать до категорії, яка опосередковує мету запобіжних заходів, а саме – є тим предметом, сукупну і окрему кількість яких планується зменшити.

Зроблено припущення, що подальше удосконалення теоретичних засад запобігання військовим правопорушенням слід пов'язувати із вивченням інституційних складових механізму його реалізації, що, у підсумку, має сприяти ефективному виконанню Силами оборони завдань щодо здійснення оборони і захисту України, стримування збройної агресії російської федерації проти України, відсічі їй.

Ключові слова: військові правопорушення; військовослужбовці; запобігання військовим правопорушенням; умови і порядок запобігання військовим правопорушенням; військове управління; військовий порядок.

Koba O.V. Military offenses in the context of the content of the general system of prevention of offenses and crime.

The article is devoted to the disclosure of the concept and content of the prevention of military offenses; definition of criteria for dividing military offenses into categories (types); establishing the specifics of disciplinary, administrative and criminal military offenses in the context of the organization of the system for their prevention.

It is proposed that the concept of prevention of military offenses should be understood as a specific direction of the state and society's activities, which is implemented in the military sphere, concerns military personnel, and is aimed at preventing, eliminating, and neutralizing the causes and conditions that may cause military personnel to commit disciplinary, administrative, and criminal offenses, as well as at termination of crimes that have already started, other illegal actions among military personnel.

It is substantiated that the prevention of military offenses in the conditions of unprecedented military and political challenges facing the Defense Forces of Ukraine is one of the prerequisites for achieving such a level of management of military units that would best ensure the fulfillment of the tasks of defense and protection of Ukraine set before the Defense Forces, ensuring its sovereignty, territorial integrity and inviolability of state borders.

It was determined that the purpose of preventing military offenses is to limit the effect of negative social phenomena and processes in the environment of military personnel, to eliminate the causes and conditions that contribute to the commission of offenses; neutralization of the negative influence of the microenvironment, which forms or can form an antisocial attitude of a serviceman, negatively affecting his behavior; exerting influence on military personnel who, by their moral and psychological qualities, are capable of committing offenses or other antisocial actions.

It has been proven that the system of military offenses consists of military disciplinary, military administrative, and military criminal offenses. The definition of the concept of military disciplinary, military administrative, military criminal offenses is proposed, their signs and content are disclosed.

It is substantiated that at least three categories of special ties function in the system of prevention of military offenses. Namely, these are connections related to the features of: a) the object of criminogenic influence; b) means and forms of its implementation; c) legal status of implementation entities. Military offenses, not being a direct element of the prevention system, belong to the category that mediates the goal of preventive measures, namely, it is the subject, the total and individual number of which is planned to be reduced.

It is assumed that the further improvement of the theoretical foundations of the prevention of military offenses should be connected with the study of the institutional components of the mechanism of its implementation, which, in the end, should contribute to the effective performance by the Defense Forces of tasks related to the implementation of the defense and protection of Ukraine, deterring the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, fight her off

Key words: war crimes; military; prevention of war crimes; conditions and procedure for the prevention of military offenses; military administration; military law and order.

Постановка проблеми. З початком збройної військової агресії росії проти України десятки тисяч громадян України вступили чи були призвані на військову службу, ставши військовослужбовцями Збройних Сил України, інших військових формувань у складі Сил оборони. Протягом усього цього часу вони виконують свій обов'язок, обороняючи Україну від ворога, не даючи йому можливості знищити нашу Державу. Одночасно із масовими проявами високої правосвідомості, у середовищі військовослужбовців нерідкісним явищем є вчинення дисциплінарних, адміністративних та кримінальних правопорушень, що негативно впливає на стан військової дисципліни і боєздатності частин та підрозділів, ослаблює позиції Сил оборони у протидії ворогу. Тому організація ефективної системи запобігання військовим правопорушенням є важливим напрямом діяльності держави та громадянського суспільства.

Метою статті є: визначення поняття та змісту запобігання військовим правопорушенням; визначення критеріїв для поділу військових правопорушень на категорії (види); установлення особливостей дисциплінарних, адміністративних та кримінальних військових правопорушень у контексті організації системи запобігання їм.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми профілактики злочинності та правопорушень досліджували В.В. Голіна [1, 2, 3, 4], Б.М. Головкін [5], С.Л. Дембіцька [6], О.М. Джужа [7], Ю.Ф. Іванов [8], О.М. Литвинов [9, 10], С.Ю. Лукашевич [11, 12, 13] та ін. Військові правопорушення були об'єктом досліджень у працях А.В. Градецького [14], М.Г. Колодяжного [15], В. Матвійчука [16], Т.О. Стехіна [17], М.С. Туркота [18] та ін. Проблеми запобігання військовим правопорушенням порушували В.І. Бакун [19], Н.М. Дмитренко [20, 21, 22], Є.Б. Пузиревський [23] та ін.

Водночас, питанням обумовленості системи запобігання військовим правопорушенням від їх видової категорії до цього часу належної уваги не приділялося. Саме поняття запобігання військових правопорушень чітко не окреслене, не визначено його зміст. Також не визначено, які особливості військових правопорушень необхідно враховувати при їх запобіганні, для більшої ефективності останнього. Нерозв'язаність зазначених питань обумовлює актуальність цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Одним із наслідків війни, який обумовлює виникнення нових серйозних викликів для державних органів, органів військового управління, органів військового

правопорядку та правоохоронних органів, є зростання кількості дисциплінарних, адміністративних та кримінальних військових правопорушень. Причиною такого зростання, на нашу думку, є існуючий понад два роки воєнний стан в Україні та безпрецедентні психологічні і емоційні навантаження, які змушені переносити військовослужбовці, перебуваючи у районі реальних бойових дій. Однак, зазначені правопорушення, з урахуванням воєнного часу, є безпосередньою загрозою безздатності військ/сил та явищем-антиподом військовому порядку та правопорядку як необхідним умовам виконання покладених на Сили оборони завдань.

Розглядаючи запобігання військовим правопорушенням як один із напрямів забезпечення військового управління, яке найкращим чином гарантувало би в умовах війни виконання Силами оборони конституційно визначених завдань, відмітимо, що така діяльність є складовою державної політики щодо профілактики правопорушень. Проте, їй властиві певні особливості.

Не маємо підстав не погодитися із думкою кримінолога С.Ю. Лукашевича про те, що запобігання злочинності пов'язане із певними соціальними групами, індивідами, особистостями та життєвими ситуаціями. Тому запобігання злочинності у статичному розумінні є специфічною соціальною системою, а у динамічному – цільовим актом, зорієнтованим на ту чи іншу категорію людей. Серед інших висновків, отриманих С.Ю. Лукашевичем, для нас важливий той, що цілісною системою запобігання злочинності може бути лише тоді, коли завдяки їй дії державних органів та установ, громадських формувань і окремих громадян координуються, як це притаманно соціальним системам та науковому управлінню суспільними процесами [24, с. 192–194].

У дослідженнях, пов'язаних із вивченням соціально-правового механізму запобігання правопорушенням, відмічається, що категорію запобігання найчастіше розуміють як комплекс дій чи/або стратегію упереджувального впливу, а найбільш близькими до неї є категорії боротьби, протидії, профілактики, превенції. Вважаючи, що усі зазначені поняття мають право на існування, наголосимо, що, все ж, вони відрізняються за смисловим навантаженням і не є тотожними до універсального поняття запобігання. Відповідно, поняття «попередження» вважаємо таким, що має найвужчий зміст, і як є елементом системи боротьби із правопорушеннями, об'єктивуючи при цьому одне із її завдань. Поняття «профілактика», на нашу думку, характеризується більшим обсягом змісту, об'єктивуючи при цьому один із напрямів (видів) попереджувальної діяльності. Ще ширший зміст має поняття «запобігання», яке передбачає реалізацію державою спеціальної політики, спрямованої на упередження правопорушень та умов і причин, які можуть їх детермінувати.

Останнім часом значного поширення у вітчизняній юридичній літературі набув термін «превенція». Як слушно зауважує Н.Ю. Кантор, зазначений термін поєднує всі поняття, пов'язані із категорією попередження правопорушень, позначаючи діяльність щодо попередження, профілактики, запобігання правопорушенням [25, с. 42–43]. Загалом, обґрунтовуючи поняття запобігання військовим правопорушенням, наголосимо на найбільшій змістовій схожості понять «запобігання» та «превенція», оскільки вони, у порівнянні з іншими, найбільш тісно пов'язані із процесами нейтралізації, локалізації та усунення причин і умов, які сприяють вчиненню військових правопорушень. Проте, якщо брати до уваги критерій об'єктності (спрямованості), то поняття «запобігання» є більш предметним, оскільки запобігання стосується конкретних правопорушень, тоді як профілактика має більш широке предметне спрямування.

Акцентуючи на універсальності категорії запобігання у контексті протидії адміністративним правопорушенням, К.Л. Бугайчук слушно зазначає, що термін «запобігання» доцільно застосовувати до окремих правопорушень (проступків) та їх груп. Запобігати можна тим правопорушенням, які ще не вчинені, але можуть бути вчинені. Тому про профілактику адміністративних проступків може йтися відповідно до всієї їх сукупності [26, с. 10].

З урахуванням зазначеного, під запобіганням військовим правопорушенням пропонуємо розуміти специфічний напрям діяльності держави та суспільства, що реалізується у військовій сфері, стосується військовослужбовців, і спрямований на упередження, усунення та нейтралізацію причин і умов, які можуть спричинити вчинення військовослужбовцями дисциплінарних, адміністративних та кримінальних правопорушень, а також на припинення вже розпочатих правопорушень, інших протиправних дій у середовищі військовослужбовців.

Запобігання військовим правопорушенням є окремим напрямом загальної політики запобігання правопорушенням, який, як і будь-який інший вид діяльності, має свою мету, цілі та принципи.

Мета запобігання військовим правопорушенням полягає у: а) обмеженні дії негативних соціальних явищ та процесів у середовищі військовослужбовців, усуненні причин та умов, що сприяють вчиненню ними правопорушень; б) нейтралізації негативного впливу мікросередовища, яке формує чи може формувати антисоціальну установку військовослужбовця, негативно впливати на його поведінку; в) здійсненні впливу на військовослужбовців, які за своїми морально-психологічними якостями здатні вчиняти правопорушення чи інші антисоціальні дії. Цілями запобігання військовим

правопорушенням є: а) досягнення у середовищі військовослужбовців стану неухильного виконання вимог законності, Дисциплінарного та військових статутів, формування високого рівня правової культури; б) зниження рівня правопорушень, інших проявів девіантної поведінки; в) збільшення ефективності управління військами, досягнення вищого рівня боєготовності та боєздатності військ (сил). До *принципів* запобігання військовим правопорушенням слід відносити принципи: а) верховенства права, законності; б) комплексного здійснення системи заходів (правових, політичних, соціально-економічних, інформаційних тощо) при дотриманні пріоритетності заходів превенції; в) невідворотності відповідальності за вчинення правопорушення; г) відкритості та прозорості; ґ) одноособовості прийняття рішення у визначених законом випадках; д) індивідуально-рівневого підходу, врахування доцільності обраних методів; е) об'єктивності, науковості, системності; є) аналізу та контролю ефективності.

Як зазначалося, систему запобігання військовим правопорушенням складають динамічні та статичні елементи, які взаємодіють у процесі реалізації суб'єктом запобігання його повноважень та операцій, спрямованих на здійснення впливу на волю та поведінку військовослужбовців, для виключення із сфери службових відносин військових правопорушень.

У межах теорії юридичної відповідальності військові правопорушення поділяються на дисциплінарні, адміністративні та кримінальні.

Під поняттям *військового дисциплінарного правопорушення* (військового дисциплінарного проступку) слід розуміти порушення (невиконання чи неналежне виконання) військовослужбовцем обов'язків, покладених на нього по службі законами України, військовими статутами та іншими нормативними актами органів військового управління, командирів і начальників, якщо у ньому немає ознак злочину [27, с. 166].

Під поняттям *військового адміністративного правопорушення* слід розуміти правопорушення, вчинене військовослужбовцем під час несення служби, яке тягне за собою адміністративну відповідальність, визначену главою 13-Б Кодексу України про адміністративні правопорушення. Обов'язковими елементами об'єктивної сторони складу військового адміністративного правопорушення є здійснення його у формі дії або бездіяльності та наявність суспільно небезпечних наслідків (передбачених адміністративно-деліктною нормою матеріальної чи нематеріальної шкоди).

Згідно КУпАП, військовими адміністративними правопорушеннями є: відмова від виконання законних вимог командира (начальника); самовільне залишення військової частини або місця служби; необережне знищення або пошкодження військового майна; зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем; перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень; бездіяльність військової влади; порушення правил несення бойового чергування; порушення правил несення прикордонної служби; порушення правил поведінки зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення; розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв або вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів [28]. Крім того, до військових адміністративних правопорушень відносять правопорушення, пов'язані з корупцією, такі як: порушення обмежень щодо одержання подарунків; порушення вимог фінансового контролю; порушення вимог щодо запобігання і урегулювання конфлікту інтересів; незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень; невжиття заходів щодо протидії корупції [29, с. 167].

Під *військовим кримінальним правопорушенням* слід розуміти неправомірні дії проти прийнятого (встановленого) в державі порядку несення або проходження військової служби та пов'язаних із цим відносин. Військові кримінальні правопорушення, які мають найбільшу суспільну небезпеку, та склад яких опосередковується змістом статей КК України, є злочинами.

Ознаки військових злочинів: 1) спеціальний об'єкт, яким є установлений порядок несення чи проходження військової служби, а також національна, державна безпека; 2) спеціальний суб'єкт, яким є військовослужбовці Збройних Сил України, інших державних органів, перелік яких надано у ч. 2 ст. 401 КК України, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів; 3) кримінальна протиправність, якою є визнання діяння військовим злочином у разі його прямого передбачення у відповідному розділі 19 КК України.

Кримінальний кодекс України до військових кримінальних правопорушень відносить: злочини проти порядку підлеглості та військової честі (статті 402-406 КК України); злочини проти проходження військової служби (статті 407-409); злочини проти порядку користування військовим майном та його збереження (статті 410-414); злочини проти порядку експлуатації військової техніки (статті 415-417); злочини проти порядку несення бойового чергування та інших спеціальних служб (статті 418-421); злочини проти встановленого порядку збереження військової таємниці (ст. 422); військові посадові кримінальні правопорушення (статті 423-426); злочини проти порядку несення служби на полі бою та в районі військових дій (ст. 424-433).

У процесі аналізу військових кримінальних та військових адміністративних правопорушень наголошено, що серед кримінологів умови війни (воєнного стану) визнаються обтяжуючою обставиною для оцінки і кваліфікації протиправних дій. Так, К.М. Оробець [30], обґрунтовуючи суспільну небезпечність кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану, зазначає, що під час війни держава не може належним чином забезпечувати від посягань звичними засобами такі соціальні цінності, як життя людини, її здоров'я, недоторканність, честь, гідність, безпека. Відповідно, під час війни (воєнного стану) певні групи суспільних відносин (зокрема, відносини, які забезпечують основи національної безпеки України, життя, здоров'я, волю, честь, гідність, статева свобода та статева недоторканість особи, власність, установлений порядок несення військової служби, мир та безпеку людства, міжнародний правопорядок тощо), є особливо сприйнятливими для деструктивного впливу. Тому воєнний стан є обставиною, що обтяжує покарання за будь-який кримінальний злочин, крім випадків, коли суд приймає мотивоване рішення про неврахування цієї обставини, або остання вже виступає ознакою складу кримінального правопорушення (т. зв. «воєнні злочини»).

Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» від 13 грудня 2022 року [31] посилено адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення правил несення військової служби в мирний час, в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці та запроваджено можливість огляду військовослужбовців, військовозобов'язаних і резервістів під час проходження зборів на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння з використанням технічних засобів і тестів.

Зокрема, в частині адміністративної відповідальності: 1) збільшено строк арешту з утриманням на гауптвахті від десяти до п'ятнадцяти діб; 2) посилено відповідальність за: відмову від виконання законних вимог командира (начальника), як у мирний час, так і в особливий період; самовільне залишення військової частини або місця служби у мирний час і в особливий період; необережне знищення або пошкодження військового майна; зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем у мирний час і в особливий період; перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень; недбале ставлення до військової служби; бездіяльність військової влади; порушення правил несення бойового чергування і прикордонної служби; порушення правил поведінки зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення; розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв або вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їхніх аналогів.

Також Кодекс України про адміністративні правопорушення доповнено новою статтею 266-1, приписами якої передбачено можливість огляду військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також військовослужбовців Збройних Сил України, щодо яких є підстави вважати, що вони перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їхню увагу та швидкість реакції.

Що стосується посилення кримінальної відповідальності, то в КК України зміни міри покарання зазнала ч. 3. ст. 403 (невиконання наказу в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці), зокрема, щодо збільшення санкції. Принциповою зміною є те, що вчинення кримінального правопорушення за окремими військовими статтями (403, 405, 407, 408 та 429 КК) в умовах воєнного стану або бойовій обстановці тепер унеможливорює застосування до підсудного більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК), та звільнення від відбування покарання з випробуванням (більш відоме як умовне покарання) (ст. 75 КК).

Слід зазначити, що окремі види військових правопорушень, згідно чинного законодавства, залежно від фактичного складу об'єктивної сторони, можуть кваліфікуватися або як військове адміністративне, або як військове кримінальне правопорушення. Так, самовільне залишення військової частини, залежно від його тривалості, може каратися ст. 407 КК України та 17211 КУпАП: самовільне залишення військової частини військовослужбовцем на строк понад десять діб є кримінальним правопорушенням; на строк до десяти діб – адміністративним правопорушенням. Недбале ставлення до військової служби є злочином, якщо таке діяння заподіяло істотну шкоду або тяжкі наслідки, а якщо тяжких наслідків не заподіяно, таке діяння є адміністративним правопорушенням (ст. 425 КК України та ст. 172-15 КУпАП).

Шкідливими суспільними наслідками вчинення військових правопорушень, крім безпосередньої шкоди, є: а) послаблення військового правопорядку та військової дисципліни; б) зменшення авторитету закону; в) порушення прав інших суб'єктів правового спілкування. А в умовах війни такими наслідками також є: в) послаблення принципів і порядку військового управління, створення прямої загрози стану боєготовності та боєздатності військових підрозділів.

Поділ військових правопорушень на проаналізовані категорії, крім усього іншого, має особливу важливість для організації та здійснення запобіжної діяльності.

Якщо розглядати запобігання військовим правопорушенням як окремий (специфічний) напрям діяльності, що реалізується у специфічній сфері суспільних відносин (відносин з приводу реалізації військової служби) та стосовно специфічної групи суб'єктів (військовослужбовців та прирівняних до них категорій), виникає можливість розкриття системи її особливих зав'язків із кримінологічними характеристиками виділених правопорушень. Специфіка таких зав'язків обумовлена тим, що, по-перше, зміст такої діяльності полягає у попереджувальному впливові на визначене коло суб'єктів (військовослужбовців); по-друге, реалізується, переважно, у межах специфічних (службових) відносин, за допомогою як загальних, так і специфічних засобів; по-третє, має на меті недопущення здійснення спеціальної категорії правопорушень – військових. Відтак, аналіз системи запобігання військовим правопорушенням, має передбачати існування, як мінімум, трьох категорій особливих зв'язків, пов'язаних із: а) особливостями об'єкта криміногенного впливу; б) особливостями засобів і форм його здійснення; в) особливостями правового статусу суб'єктів реалізації.

Отже, військові правопорушення, не будучи безпосереднім елементом системи запобігання, належать до категорії, яка опосередковує мету запобіжних заходів, а саме – є тим предметом, сукупну і окрему кількість яких планується зменшити.

Висновки і пропозиції для подальшого обговорення.

1. Під поняттям запобігання військовим правопорушенням слід розуміти специфічний напрям діяльності держави та суспільства, що реалізується у військовій сфері, стосується військовослужбовців, і спрямована на упередження, усунення та нейтралізацію причин і умов, які можуть спричинити вчинення військовослужбовцями дисциплінарних, адміністративних та кримінальних правопорушень, а також на припинення вже розпочатих правопорушень, інших протиправних дій у середовищі військовослужбовців.

2. Запобігання військовим правопорушенням, в умовах безпрецедентних військово-політичних викликів, які стоять наразі перед Силами оборони України, є однією із передумов досягнення такого рівня управління військовими підрозділами, який би найкращим чином забезпечив виконання поставлених перед Силами оборони завдань оборони і захисту України, забезпечення її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності державних кордонів.

3. Мета запобігання військовим правопорушенням полягає у обмеженні дії негативних соціальних явищ та процесів у середовищі військовослужбовців, усуненні причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень; нейтралізації негативного впливу мікросередовища, яке формує чи може формувати антисоціальну установку військовослужбовця, негативно впливати на його поведінку; здійсненні впливу на військовослужбовців, які за своїми морально-психологічними якостями здатні вчиняти правопорушення чи інші антисоціальні дії.

4. Систему військових правопорушень складають військові дисциплінарні, військові адміністративні, військові кримінальні правопорушення. Військове дисциплінарне правопорушення – порушення (невиконання чи неналежне виконання) військовослужбовцем обов'язків, покладених на нього по службі законами України, військовими статутами та іншими нормативними актами органів військового управління, командирів і начальників, якщо у ньому немає ознак злочину. Військове адміністративне правопорушення – це правопорушення, вчинене військовослужбовцем під час несення служби, яке тягне за собою адміністративну відповідальність, визначену главою 13-Б Кодексу України про адміністративні правопорушення. Військове кримінальне правопорушення – це неправомірні дії проти прийнятого (встановленого) в державі порядку несення або проходження військової служби та пов'язаних із цим відносин. Військові кримінальні правопорушення, які мають найбільшу суспільну небезпеку, та склад яких опосередковується змістом статей розділу 19 Кримінального кодексу України, визначаються як злочин.

5. У системі запобігання військовим правопорушенням функціонує, як мінімум, три категорії особливих зв'язків. А саме, це зв'язки, пов'язані з особливостями: а) об'єкта криміногенного впливу; б) засобів і форм його здійснення; в) правового статусу суб'єктів реалізації. Військові правопорушення, не будучи безпосереднім елементом системи запобігання, належать до категорії, яка опосередковує мету запобіжних заходів, а саме – є тим предметом, сукупну і окрему кількість яких планується зменшити.

Подальше удосконалення теоретичних засад запобіганням військовим правопорушенням пов'язуємо із вивченням інституційних складових механізму його реалізації, що, у підсумку, має сприяти ефективному виконанню Силами оборони завдань щодо здійснення оборони і захисту України, стримування збройної агресії російської федерації проти України, відсічі їй.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Віктимологія: навч. посіб. / В.В. Голіна та ін.; за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків : Право, 2017. 308 с.
2. Голіна В.В. Попередження злочинності: лекція. Харків: Укр. юрид. акад., 1994. 40 с.
3. Голіна В.В. Об'єкт громадського запобіжного впливу у сфері протидії злочинності. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр.* Харків, 2015. Вип. 29. 332 с.
4. Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
5. Кримінологія: підручник / Б.М. Головкин, В.В. Голіна, О.В. Лисодєд та ін.; за ред. Б.М. Головкина. Харків: Право, 2020. 384 с.
6. Дембіцька С.Л. Профілактика правопорушень як спосіб встановлення та зміцнення правопорядку в суспільстві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. Т. 1. С. 107–110.
7. Профілактика злочинів: підручник / О.М. Джужа, В.В. Василевич, О.Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Джужи. К.: Атіка, 2011. 720 с.
8. Іванов Ю.Ф. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Вид-во ПАЛИВОДА А.В., 2006. 264 с.
9. Литвинов О.М. Функціональні аспекти профілактики злочинів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2010. № 2. С. 26–28.
10. Литвинов О.М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: Вид-во ХНУВС, 2008. 446 с.
11. Лукашевич С.Ю. Моделювання трендів злочинності. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. № 3. С. 103–111.
12. Лукашевич С.Ю. Наукові підходи до визначення сутності об'єкта запобігання злочинності. *Форум права*. 2017. № 3. С. 109–113.
13. Лукашевич С.Ю. Системно-функціональне значення визначення об'єкта запобігання злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України: зб. наук. пр.* Харків: ХНУВС, 2017. № 3 (17). 252 с.
14. Градецький А.В. Детермінанти злочинності серед особового складу військовослужбовців НГУ та заходи її запобігання. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 1 (67). Т. 2. С. 65–70.
15. Колодяжний М.Г. Військові злочини в Україні: детермінація та запобігання. *Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. пр.* Харків, 2013. № 4. С. 191–197.
16. Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання : посіб. / за заг. ред. В. Матвійчука. Київ : Дакор, 2023. 452 с.
17. Стехін Т.О. Ключові аспекти проваджень у справах про військові адміністративні правопорушення під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 402–405.
18. Туркот М.С. Детермінанти військової злочинності. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 19–23.
19. Бакун В.І. Проблемні питання індивідуального попередження злочинів у Збройних Силах України. *Юридична наука*. 2013. № 7. С. 36–44.
20. Дмитренко Н.А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України: дис. ... д-ра філософії (081 Право). Харків; Одеса, 2020. 235 с.
21. Дмитренко Н.М. Протидія правопорушенням військовослужбовців: досвід зарубіжних країн. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2020. № 1 (41). С. 110–113.
22. Дмитренко Н.М. Особливості профілактики та попередження окремих груп злочинів у Збройних Силах України. *Право та державне управління*. 2029. № 4. С. 101–105.
23. Пузиревський Є.Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. 22 с.
24. Лукашевич С.Ю. Об'єкти та суб'єкти запобігання у кримінології та правоохоронній діяльності. *Publishing House «Baltija Publishing»*. С. 188–213. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-185-5-6>.
25. Кантор Н.Ю. Адміністративно-правовий механізм запобігання правопорушенням у сфері економіки як основа забезпечення економічної стабільності держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 824. С. 39–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_824_9.
26. Бугайчук К.Л. Адміністративні проступки: сутність та організаційно-правові заходи їх профілактики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харків, 2002. 19 с.
27. Шкарпицька В.К. Особливості дисциплінарної відповідальності військовослужбовців. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 6. Т. 2. С. 165–168.

28. Глава 13-Б Кодексу України про адміністративні правопорушення (статті 1–212-24): Закон від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 10.12.2024).
29. Ткаченко О.Г., Олійник В.С., Клименко С.В. Адміністративна відповідальність військовослужбовців за військові правопорушення. *Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Серія: Юридичні науки*. 2015. № 3 (2). С. 164–167.
30. Оробець К.М. Кримінальні правопорушення, вчинені в умовах воєнного стану: суспільна небезпечність та законодавче закріплення. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: sci. monogr.* Riga, 2022. С. 1240–1246. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-155>.
31. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці : Закон України від 13 грудня 2022 року № 2839–IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2023. № 56. Ст. 165. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20#Text> (дата звернення: 15.12.2024).

ВПЛИВ РІШЕННЯ ЄСПЛ «КАВЕРЗІН ПРОТИ УКРАЇНИ» НА ПОСИЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КАТУВАННЯ

Коломієць Н.В.,

доктор юридичних наук, професор,
Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-5609-2651

Галушка Д.Ю.,

здобувач вищої освіти,
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Коломієць Н.В., Галушка Д.Ю. Вплив рішення ЄСПЛ «Каверзін проти України» на посилення кримінальної відповідальності за катування.

У статті досліджується вплив рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каверзін проти України» на правові механізми кримінальної відповідальності за катування в Україні. Рішення ЄСПЛ стало визначальним моментом у формуванні національної правової бази та суттєво вплинуло на посилення санкцій проти катувань. Розглянуто імплементацію рішення суду в українське законодавство, аналіз змін до Кримінального кодексу, а також взаємодію міжнародного та національного права в контексті захисту прав людини. Стаття підкреслює роль ЄСПЛ як важливого інструменту у боротьбі проти катувань, висвітлюючи важливість судових прецедентів для законодавчих та судових реформ. В ході дослідження використовуються дані юридичних документів, аналітичні звіти, а також актуальні дані про виплати компенсацій за рішеннями ЄСПЛ, що вказують на необхідність подальших змін у сфері прав людини в Україні.

Проаналізовано наслідки прийняття рішення ЄСПЛ для української правової практики, зокрема, зміни, що стосуються кримінальної відповідальності за катування. Розкрито деталі змін у Кримінальному кодексі України, що були внесені після рішення, та оцінено їх вплив на покращення правозахисного середовища. Дослідження також зосереджується на ролі і ефективності заходів, які були вжиті державою для виконання рішення суду, та на викликах, з якими Україна досі стикається у забезпеченні адекватного розслідування випадків катувань.

Подальший розвиток ситуації з правами людини в Україні вимагає не лише законодавчих змін, а й культурної та інституціональної трансформації правоохоронної системи. Стаття надає рекомендації щодо необхідності подальшого реформування пенітенціарної системи та судової влади, щоб зміцнити захист прав людини та надійність правосуддя. Висвітлюються перспективи України в контексті міжнародних зобов'язань і потреби в адаптації національної правової системи до стандартів ЄСПЛ. Розробка чітких процедурних гарантій та зміцнення юридичної відповідальності за порушення прав людини може значно підвищити довіру громадськості до правосуддя і сприяти загальній правовій стабільності в країні.

Ключові слова: ЄСПЛ, катування, нелюдське поводження, кримінальна відповідальність, права людини, законодавчі зміни.

Kolomiyets N.V., Galushka D.Yu. The impact of the ECHR decision "Kaverzin v. Ukraine" on strengthening criminal liability for torture.

This article explores the impact of the European Court of Human Rights' decision in the case of «Kaverzin v. Ukraine» on the legal mechanisms for criminal liability for torture in Ukraine. The ECtHR's ruling marked a pivotal moment in shaping national legal frameworks and significantly influenced the enhancement of penalties against torture. The implementation of the Court's decision into Ukrainian legislation, an analysis of amendments to the Criminal Code, and the interaction between international and national law in protecting human rights are examined. The article highlights the role of the ECtHR as a crucial tool in the fight against torture, emphasizing the importance of judicial precedents for legislative and judicial reforms. The study utilizes data from legal documents, analytical reports, and current data on compensations paid following ECtHR decisions, indicating the need for further changes in the human rights sphere in Ukraine.

The consequences of the ECHR decision for Ukrainian legal practice are analyzed, in particular, the changes related to criminal liability for torture. The details of the changes to the Criminal Code of Ukraine that were made after the decision are disclosed and their impact on improving the human

rights environment is assessed. The study also focuses on the role and effectiveness of the measures taken by the state to implement the Court's decision and the challenges that Ukraine still faces in ensuring adequate investigation of torture cases.

Further development of the human rights situation in Ukraine requires not only legislative changes, but also cultural and institutional transformation of the law enforcement system. The article provides recommendations on the need for further reform of the penitentiary system and the judiciary to strengthen the protection of human rights and the reliability of justice. The article highlights the prospects of Ukraine in the context of international obligations and the need to adapt the national legal system to the standards of the ECHR. The development of clear procedural guarantees and strengthening legal accountability for human rights violations can significantly increase public trust in justice and contribute to overall legal stability in the country.

Key words: ECtHR, torture, inhuman treatment criminal liability, human rights, legislative changes.

Постановка проблеми. Проблема катувань та нелюдського поводження залишається гострою і актуальною у контексті дотримання прав людини в Україні. Часті звернення до Європейського суду з прав людини свідчать про системні недоліки в правоохоронній та судовій системах, які не завжди ефективно реагують на такі порушення. Необхідність усунення цих проблем підкреслюється міжнародними зобов'язаннями України і вимагає відповідних законодавчих та інституціональних змін. Рішення ЄСПЛ у справі «Каверзін проти України» наголосило на цій проблематиці, звертаючи увагу на необхідність посилення заходів щодо захисту від катувань і покращення умов утримання.

Метою дослідження є аналіз впливу рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каверзін проти України» на посилення кримінальної відповідальності за катування в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Стан опрацювання теми впливу рішення ЄСПЛ «Каверзін проти України» на посилення кримінальної відповідальності за катування відображає активну увагу українських науковців до питань реалізації та імплементації рішень Європейського суду з прав людини у національну правову систему. Особливо такі вчені, як О. Кучинська, Т. Фулей, Р. Баранік, Г. Куцкір і інші, зосередили свої дослідження на аналізі процесуальних аспектів діяльності ЄСПЛ, а також на впровадженні його рішень в українське законодавство. Незважаючи на значні досягнення, в науковому середовищі залишаються відкритими питання, пов'язані з оптимізацією процесів використання практики ЄСПЛ як ефективного джерела права, що потребує подальших досліджень та аналізу.

Виклад основного матеріалу . Катування являє собою одне з найсерйозніших порушень прав людини, яке категорично заборонене міжнародним правом. Основним міжнародним документом, що регулює заборону катування, є Конвенція ООН проти катувань і інших жорстоких, нелюдських або гідність-принижуючих видів поводження і покарання, прийнята 10 грудня 1984 року. Згідно з цією Конвенцією, катування визначається як «будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. В цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково» [2].

Стаття 3 Конвенції про захист прав та основоположних свобод також гарантує захист від катувань та жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання, не містячи при цьому вказівок на специфічні мети або мотиви, що дозволяє Європейському суду з прав людини ширше застосовувати цю норму до різноманітних ситуацій, де фізичне або моральне насильство виявляється [3].

У контексті українського кримінального законодавства, катування регулюється статтею 127 Кримінального кодексу України, яка визначає катування як умисне заподіяння сильного фізичного або морального болю з метою примусу до вчинення або утримання від вчинення будь-яких дій, включаючи витягнення відомостей або зізнань, а також у якості покарання, залякування чи дискримінації [4].

Рішення ЄСПЛ у справі «Каверзін проти України» заява № 23893/03 від 15 травня 2012 року має важливе значення для розуміння та посилення кримінальної відповідальності за катування. Справа була ініційована заявою pana Олександра Каверзіна до Суду, де він висунув звинувачення проти України згідно зі статтею 34 Конвенції про захист прав людини. Уряд України представляла пані В. Лутковська з Міністерства юстиції. Суд визнав заяву частково прийнятною і розглядав скарги заявника за статтею 3 Конвенції.

Заявник, народжений у 1973 році, був затриманий 12 січня 2001 року за підозрою у вчиненні злочинів, включаючи вбивства і розбій. Він стверджував, що під час затримання та утримання в міліції його катували з метою отримання зізнань, що призвело до втрати зору через тілесні ушкодження. Згодом було проведено медичні огляди, які підтвердили наявність травм. Перші медичні огляди засвідчили наявність тілесних ушкоджень, включаючи крововиливи у білкові оболонки очей і синці. Заявник стверджував, що погіршення зору є результатом зазнаних ушкоджень, незважаючи на його початкові заяви про проблеми із зором ще з дитинства. Судово-медичні експерти визначили, що ушкодження були несерйозними і не призвели до погіршення здоров'я. Заявника утримували під вартою в різних ізоляторах, і він регулярно отримував медичну допомогу, включаючи офтальмологічне лікування. Його справу розглядали в кількох судових інстанціях, де він відкидав звинувачення і стверджував про катування. Верховний Суд України в кінцевому рахунку залишив засудження без змін.

Уряд України в своїх аргументах заперечував наявність катувань чи жорстокого поводження, стверджуючи, що заявник не зазнав серйозних травм, а отримані ним ушкодження могли бути наслідком інших обставин, непов'язаних із затриманням. Щодо медичної допомоги, уряд стверджував, що заявник регулярно отримував необхідну медичну допомогу та лікування. У відповідь на звинувачення у несправедливості судового процесу, уряд підкреслив, що судовий розгляд провадився відкрито, з дотриманням всіх процедурних норм і забезпеченням доступу до правової допомоги. Європейський суд з прав людини в своєму рішенні визнав, що скарги заявника обґрунтовані, констатував порушення статті 3 Конвенції і призначив компенсацію за моральні та фізичні страждання. Суд встановив, що заявника було жорстоко побито під час затримання, що включало використання сили та спецзасобів, які призвели до травмування, в тому числі до втрати зору. Європейський суд з прав людини знайшов докази, які підтверджують факти катування та жорстокого поводження. Уряд не зміг провести ефективне розслідування заяв про катування, що підтверджує порушення зобов'язань забезпечувати розслідування таких випадків, передбачених статтею 3 Конвенції.

Суд постановив, що ці дії та відсутність належного розслідування є порушенням прав заявника згідно з Європейською конвенцією з прав людини, зокрема заборони на катування та нелюдське поводження. У зв'язку з цим були вжиті заходи для компенсації моральної шкоди заявнику, а також рекомендації уряду щодо необхідності змін у практиці розслідування та запобігання подібним порушенням у майбутньому [5]. Приходимо до висновку, що рішення ЄСПЛ у справі «Каверзін проти України» мало значний вплив на подальшу правову практику та законодавчі зміни в Україні, особливо у контексті кримінальної відповідальності за катування. Це рішення вказало на необхідність України посилити механізми захисту осіб від катувань та жорстокого поводження, особливо в умовах затримання та ув'язнення. Рішення також засвідчило проблеми з ефективністю розслідувань скарг на катування, які вимагали від уряду забезпечити реальну зміну в практиці та законодавстві.

Аналіз змін у кримінальному кодексі України щодо статті 127, яка стосується катувань, показує еволюцію підходів до відповідальності за ці злочини. Редакція до 2009 року визначала катування як умисне заподіяння сильного болю або страждання з метою примусу, отримання інформації або залякування. За цей злочин передбачалось позбавлення волі на строк від трьох до п'ятнадцяти років залежно від обставин злочину та ступеня участі правоохоронних органів. Після прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за катування» до ст. 27 Кримінального кодексу внесено зміни, що реагують на міжнародні стандарти, зокрема, рекомендації від Європейського суду з прав людини у справі «Каверзін проти України», де суд вказав на необхідність чіткішого визначення катувань та забезпечення належної відповідальності, особливо серед службових осіб. Це спонукало до введення змін, які підвищили мінімальні строки покарань і розширили сферу застосування статті.

Нова редакція статті значно розширює визначення катування, включаючи будь-які дії, спрямовані на фізичне або моральне страждання з різноманітними мотивами, включно з дискримінацією. Покарання також посилено, особливо для повторних злочинів та злочинів, вчинених представниками держави. Це демонструє зусилля України зі зміцнення прав людини і відповідності до міжнародних обов'язків, а також реакцію на критику з боку міжнародних організацій. Ці зміни відображають більш суворий підхід до питань катувань і спробу запобігти зловживанням серед правоохоронців, наголошуючи на їхній збільшеній відповідальності і впровадженні суворіших мір покарання для державних службовців, особливо тих, хто діє у межах або за підтримки іноземних держав.

Незважаючи на жорсткіші санкції, проблема із катуванням, на жаль, досі залишається актуальною, а випадки катувань і надалі фіксуються. За оцінками судді ЄСПЛ Миколи Гнатовського, Україна продовжує виплачувати значні суми компенсацій за рішеннями Європейського суду через порушення прав людини, включаючи випадки катувань. Це підтверджує, що реформи ще не досяг-

ли своєї мети у повному обсязі. Особливо звертає на себе увагу статистика, згідно з якою кожного місяця Україна виплачує від 100 до 200 тисяч євро за рішеннями ЄСПЛ, що свідчить про значну кількість невіршених справ і неефективність заходів щодо недопущення катувань [6].

Суддя також наголосив на важливості подальшого реформування не лише кримінального кодексу, але й усієї правової системи, що включає пенітенціарну систему, умови утримання під вартою та забезпечення належного судового розгляду. Ці заходи повинні спрямовуватись на реальне зменшення кількості порушень прав людини та підвищення довіри до правосуддя. Такий комплексний підхід може бути більш ефективним у боротьбі з жорстоким поводженням і катуваннями, ніж ізольовані законодавчі зміни.

У 2024 році Європейський суд з прав людини розглянув 44 справи, подані проти України, за статтею 3 Європейської конвенції з прав людини, що стосується заборони катувань та нелюдського або принизливого поводження або покарання. Однією з ключових справ цього року стала справа «Павлюченко проти України». Суд засудив умови тримання під вартою заявника, які визнав такими, що принижують його гідність і порушують статтю 3 Конвенції. Зокрема, Суд вказав на надмірне переповнення, нестачу особистого простору, погану вентиляцію та відсутність належних санітарних умов у в'язниці. Це рішення ґрунтується на принципах, встановлених у попередніх рішеннях суду, таких як у справі «Муршич проти Хорватії», де підкреслювалася важливість достатнього особистого простору і належних умов для забезпечення людської гідності.

Також важливим є рішення у ЄСПЛ «Єрмаков та інші проти України» висвітлює серйозні проблеми з дотриманням стандартів прав людини у контексті умов утримання під вартою. Заявники, які подали заяви на різних етапах і з різних місць, об'єднані їх спільним досвідом порушень статей 3 (заборона катування і нелюдського або принизливого поводження) і 13 (право на ефективний засіб правового захисту) Європейської конвенції з прав людини. Порушення, зафіксовані в цій справі, включають неналежні умови тримання, такі як переповненість, недостатність простору, погані санітарні умови, відсутність належного доступу до медичного обслуговування і обмежений доступ до свіжого повітря та природного світла. Ці умови, як встановлено Судом, «принижують гідність» у розумінні статті 3 Конвенції і свідчать про нелюдське поводження.

Висновок. Рішення ЄСПЛ у справі «Каверзін проти України» стало важливим кроком у зміцненні кримінальної відповідальності за акти катувань у Україні. Це рішення відзначило критичні недоліки в українській практиці та правовій системі, які дозволяли недостатнє розслідування випадків жорстокого поводження. Згідно з цим рішенням, Україна вжила заходів для зміни законодавчої бази, що підвищує стандарти кримінальної відповідальності та вводить більш суворі покарання для злочинів, пов'язаних з катуваннями. Ці зміни мають на меті привести до зменшення випадків катування та покращення правового захисту жертв. Проте, реалізація цих змін у практиці залишається недостатньою. Статистика виплат компенсацій за рішеннями ЄСПЛ свідчить про продовження випадків катувань і жорстокого поводження, що ставить під сумнів ефективність впроваджених заходів. Незважаючи на законодавчі зміни, необхідно також зміцнювати механізми внутрішнього контролю і нагляду за діями правоохоронних органів та забезпечувати незалежність судових розглядів. Тільки цілісний підхід до реформування правоохоронної та судової систем може гарантувати реальне зменшення випадків катувань і забезпечити справедливість та права людини в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#Text> (дата звернення 10.12.2024).
2. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 10.12.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#top (дата звернення 10.12.2024).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 10.12.2024).
4. Кримінальний кодекс України Кодекс України; Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 10.12.2024).
5. Справа «Каверзін проти України» (Заява № 23893/03) Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Рішення, Справа, Заява від 15.05.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851/conv#Text.
6. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за катування Закон України від 01.12.2022 № 2812-IX.

7. Гнатовський М. Щомісяця Україна винна людям за рішеннями суду від 100 до 200 тисяч євро. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3869488-mikola-gnatovskij-sudda-espl-vid-ukraini.html> (дата звернення 10.12.2024).
8. Справа «Павлюченко проти України» (Заява № 23462/22) Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Рішення, Справа, Заява від 14.11.2024. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2024/12/03/20241203225751-23.pdf> (дата звернення 10.12.2024).
9. Справа «Єрмаков та інші проти України» (Заява № 50634/21) Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Рішення, Справа, Заява від 14.11.2024. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SOO01968> (дата звернення 10.12.2024).

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.101>

ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ПРАВИЛАМИ СТАТТІ 69² КК УКРАЇНИ: ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВИЛ ТА ПИТАННЯ ПЕНАЛІЗАЦІЇ

Крикливець Д.Є.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права і кримінології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: 0000-0002-2618-8895

Крикливець Д.Є. Призначення покарання за правилами статті 69² КК України: характеристика правил та питання пеналізації.

Статтю присвячено аналізу нових для кримінального закону правил призначення покарання, закріплених у ч. 1 ст. 69² КК України, – призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, у випадках укладання угоди про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією. Обґрунтовано, що ці правила є новою спеціальною засадою призначення покарання, адже дозволяють призначити покарання, що виходить за мінімальну межу, передбачену санкцією статті Особливої частини КК України, а тому є винятком із першої загальної засади призначення покарання (п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України). Також досліджено співвідношення спеціальних засад призначення покарання, закріплених у ст. 69 та ст. 69² КК України, та обґрунтовано висновок про те, що вони утворили між собою колізію. Окрім цього, проаналізовано законодавчо визначені умови застосування положень ч. 1 ст. 69² КК України та наголошено, що єдиною визначальною умовою застосування цієї спеціальної засади призначення покарання є виконання вимог п. 2 або п. 2¹ ч. 4 ст. 469 КПК України. У цьому контексті висловлено застереження щодо такої вимоги для укладення угоди про визнання винуватості, як відсутність ознак вчинення кримінального правопорушення у співучасті. Наголошено, що за певних умов положення ч. 1 ст. 69² КК України можуть бути застосовані за відсутності будь-яких обов'язкових вимог до характеристик винного або його посткримінальної поведінки, що б істотно знижували ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення і зумовлювали необхідність у призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. Насамкінець наведено аргументи на користь твердження про те, що положення ч. 1 ст. 69² КК України суперечать підходам до пеналізації корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, а також фактично нівелюють пеналізацію, оскільки дозволяють відступити від санкції, не встановивши меж пом'якшення покарання, окрім лише вказівки на межі, встановлені для певного виду покарання у Загальній частині КК України.

Ключові слова: правила призначення покарання; призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом; корупційні кримінальні правопорушення; кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією; загальна засада призначення покарання; спеціальна засада призначення покарання; пеналізація.

Kryklyvets D.Y. Imposition of punishment under the rules of article 69² of the Criminal Code of Ukraine: characteristics of the rules and penalization issues.

The article is devoted to the analysis of new rules for the imposition of punishment, enshrined in Part 1 of Article 69² of the Criminal Code of Ukraine, – the imposition of a milder punishment than provided for by law in cases of concluding a plea agreement in criminal proceedings regarding corruption criminal offenses or criminal offenses related to corruption. It is substantiated that these rules are a new special ground of punishment imposition, as they allow the imposition of a punishment that goes beyond the minimum limit provided for by the sanction of the article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, and therefore are an exception to the first general ground of punishment imposition (Point 1 of Part 1 of Article 65 of the Criminal Code of Ukraine). The correlation of the special grounds of sentencing, enshrined in Articles 69 and 69² of the Criminal Code of Ukraine, is investigated as well, and the conclusion that they are in conflict with each other is substantiated. In addition, the legislatively defined conditions for the application of the provisions of Part 1 of Article 69² of the Criminal Code of Ukraine are analyzed and it is emphasized that the only determining condition for the application of this special ground of punishment imposition is the fulfillment of the requirements of Point 2 or Point 2¹ of Part 4 of Article 469 of the Criminal Procedural Code of Ukraine. In this context, the author expresses reservations regarding such a requirement for concluding a plea agreement as the absence of signs of

the commission of a criminal offense in complicity. It is emphasized that under certain conditions, the provisions of Part 1 of Article 69² of the Criminal Code of Ukraine may be applied in the absence of any mandatory requirements for the characteristics of the offender or his post-criminal behavior, which would significantly reduce the severity of the criminal offense committed and necessitate the imposition of a milder punishment than provided for by law. Finally, arguments are presented in favor of the statement that the provisions of Part 1 of Article 69² of the Criminal Code of Ukraine contradict the approaches to penalization of corruption criminal offenses and criminal offenses related to corruption, and actually negate the penalization, since they allow for a deviation from the sanction without establishing limits for mitigating the punishment, except for only indicating the limits established for a certain type of punishment in the General Part of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: rules for punishment imposition; imposition of milder punishment than provided for by law; corruption criminal offenses; criminal offenses related to corruption; general ground of punishment imposition; special ground of punishment imposition; penalization.

Постановка проблеми. У ч. 1 ст. 69² КК України закріплено нову спеціальну засаду призначення покарання – призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, у випадках укладання угоди про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією. Не буде перебільшенням охарактеризувати цю новелу як революцію у царині призначення покарання, адже ще нещодавно законодавець категорично заперечував можливість застосування низки пільгових норм до осіб, які вчинили корупційні кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією. Новизна положень ч. 1 ст. 69² КК України зумовлює потребу у їхньої аналізі.

Мета статті. У цій розвідці буде проведено аналіз правової природи положень ч. 1 ст. 69² КК України, досліджено співвідношення з іншими правилами призначення покарання та оцінено їх з погляду пеналізації корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми призначення покарання ніколи не втрачають своєї актуальності, адже є багатограними, а їхнє розв'язання має не лише теоретичне, але і практичне значення. Різні аспекти цієї проблематики, зокрема загальні та спеціальні засади призначення покарання, дослідили Р.Ш. Бабанли, М.І. Бажанов, В.М. Білоконов, В.М. Василяш, І.І. Давидович, О.О. Дудоров, О.Г. Панчак, В.В. Полтавець та інші науковці. Стосовно ж правил призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, закріплених у ч. 1 ст. 69² КК України, то ця норма на час написання статті існує у кримінальному законі лише протягом двох місяців, а тому ще не досліджувалася.

Виклад основного матеріалу.

Щодо назви ст. 69² КК України. Назва цієї статті не є бездоганною, адже не можна призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено кримінальним законом. Річ у тім, що наскільки би правозастосувач не бажав пом'якшити покарання, він однаково не може вийти за мінімальні межі, встановлені для різних видів покарань у Загальній частині КК України. Зрештою, у ч. 1 ст. 69² КК України законодавець наголосив на цьому. Фактично ж у ч. 1 ст. 69² КК України врегульовано підстави призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК України.

Окрім цього, у назві зазначено про «укладання» угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні, тобто йдеться про недоконану дію, адже «укладати щось» не означає «укласти щось». Натомість, як впливає з ч. 1 ст. 69² КК України, однією із умов застосування положень цієї статті є саме укладення угоди про визнання винуватості, у якій, власне, сторони і можуть узгодити застосування цієї норми.

Правова природа. Немає жодного сумніву, що у ч. 1 ст. 69² КК України закріплено нову спеціальну засаду призначення покарання. Це поняття у кримінальному законі не вжито, натомість воно розроблене у теорії кримінального права. На думку О.О. Дудорова, спеціальними засадами призначення покарання є правила, що «доповнюють (розвивають) загальні засади призначення покарання, застосовуються в сукупності з останніми і при цьому покликані забезпечувати індивідуалізацію покарання залежно від специфіки злочинної або посткримінальної поведінки чи особливостей особи винного» [1, с. 122]. Натомість В.В. Полтавець зазначила, що «під спеціальними засадами призначення покарання слід розуміти передбачені в кримінальному законі правила призначення покарання, обов'язкові для індивідуалізації покарання винному з урахуванням специфіки вчиненого злочину або особливостей суб'єкта злочину» [2, с. 191]. Кожне із наведених визначень відображає певні істотні ознаки спеціальних засад призначення покарання, хоча і невичерпно ха-

рактизує це правове явище. Метою цієї статті не є розробка визначення та характеристика ознак спеціальних засад призначення покарання, проте не можна оминати увагою їхню сутність. Сутність спеціальних засад призначення покарання полягає у тому, що вони є винятками із загальних засад призначення покарання або навпаки доповнюють (розширюють) їхній зміст. Наприклад, положення ст. 69 КК України є винятками з першої загальної засади призначення покарання (п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України), оскільки за певних умов встановлюють можливість призначення такого покарання, яке перебуває поза межами санкції; водночас положення ч. 5 ст. 68 КК України доповнюють загальні засади призначення покарання, оскільки суд зобов'язаний, призначаючи покарання співучасникам кримінального правопорушення, врахувати характер та ступінь участі кожного з них у вчиненні кримінального правопорушення. Зважаючи на це, є підстави положення ч. 1 ст. 69² КК України також вважати спеціальною засадою призначення покарання, адже, спираючись на них, суд може призначити покарання, що виходить за нижню межу, передбачену санкцією.

Співвідношення з іншими спеціальними засадами призначення покарання. Характеристика положень ч. 1 ст. 69² КК України лише як спеціальної засади призначення була б неповною, адже для повноти її оцінки потрібно також проаналізувати і співвідношення цієї спеціальної засади призначення покарання з іншими нормами, що врегульовують призначення покарання. Варто відзначити, що вона має спільні риси з такими спеціальними засадами, як: призначення покарання на підставі угоди про примирення або про визнання винуватості (ч. 5 ст. 65 КК України) та призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України).

Передбачена ч. 1 ст. 69² КК України спеціальна засада призначення покарання фактично є спеціальною нормою щодо призначення покарання на підставі угоди про примирення або про визнання винуватості (ч. 5 ст. 65 КК України). Це зумовлено тим, що ч. 1 ст. 69² КК України може застосовуватися лише у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, натомість у ч. 5 ст. 65 КК України не встановлено категорій кримінальних проваджень, у яких може призначатися покарання на підставі угод, а тому потрібно керуватися положеннями ч.ч. 3 та 4 ст. 469 КПК України, у яких визначено ці категорії проваджень.

Стосовно ж співвідношення з іншою спеціальною засадою – призначенням більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України), то визначити його складніше, аніж співвідношення з ч. 5 ст. 65 КК України. На перший погляд, ст. 69 КК України та ч. 1 ст. 69² КК України співвідносяться як загальна та спеціальна норми. Можна дійти такого висновку, якщо проаналізувати їхні назви, адже у назві ст. 69 КК України зазначено лише про призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, натомість у назві ст. 69² КК України, окрім вказівки на призначення більш м'якого покарання, зазначено також і про укладення угоди та про категорії кримінальних проваджень, у яких цю статтю може бути застосовано, тобто одразу зрозуміло, що йдеться про додаткові умови застосування ст. 69² КК України, а тому вона є спеціальною щодо ст. 69 КК України, у якій таких умов законодавець не передбачив. Але такий висновок є недостатньо переконливим, адже ґрунтується фактично на тому, що у назвах обох статей зазначено про «призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом», а це вказує на їхню спільну правову природу. Якщо проаналізувати спеціальні засади призначення покарання, то можна пересвідчитися, що значна частина цих засад спрямована на пом'якшення покарання, зокрема, призначення покарання обмежено осудній особі (ч. 2 ст. 20 КК України), призначення покарання за вчинення злочину під час виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ч. 3 ст. 43 КК України), призначення покарання за незакінчене кримінальне правопорушення (ч.ч. 1–5 ст. 68 КК України), призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання (ст. 69¹ КК України).

Однак, якщо детально проаналізувати положення обох статей, можна дійти висновку, що ст. 69 КК України та ст. 69² КК України утворили колізію. Важливо звернути увагу, що у ч. 1 ст. 66 Закону України «Про правотворчу діяльність» зазначено, що колізією норм права є протиріччя або невідповідність між нормами права у нормативно-правових актах, що регулюють одні й ті самі суспільні відносини. З цього визначення випливає, що колізія може виникнути між нормами щонайменше двох нормативно-правових актів. Можливо, законодавець керується тим, що колізія у межах одного нормативно-правового акта не може виникнути, оскільки під час його розробки ймовірні суперечності були б неодмінно виявлені та усунуті, а тому кожен нормативно-правовий акт є внутрішньо узгодженою системою. Водночас потрібно враховувати, що нормативно-правовий акт може залишатися чинним протягом багатьох років або ж навіть десятиліть, а тому законодавець вносить до нього численні зміни, які подекуди можуть призвести до протиріч між різними нормами одного нормативно-правового акта. Тому в межах цієї розвідки допустимо називати протиріччя між різними нормами кримінального закону саме колізіями.

Згідно з ч. 1 ст. 69 КК України призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, як спеціальна засада призначення покарання не застосовується у разі засудження особи, зокрема, за корупційне кримінальне правопорушення та кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією. Натомість положення ч. 1 ст. 69² КК України є підставою для призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, якраз у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією. Важливим фактором є те, що у ст. 69 КК України немає жодної згадки про ст. 69² КК України, а тому заборона призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, у справах про корупційні кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, є абсолютною і з неї немає винятків. Отже, одне й те ж саме питання у двох різних статтях кримінального закону врегульоване по-різному. Важливо звернути увагу, що йдеться не про ті випадки, коли одна норма деталізує або встановлює винятки з іншої норми, а – про те, що одна норма прямо суперечить іншій, саме тому розглянуту ситуацію потрібно оцінювати як колізію.

Як наслідок, постає ще одне питання: яку із двох спеціальних засад призначення покарання застосовувати у разі призначення покарання особі, яка вчинила корупційне кримінальне правопорушення або кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією? У ст. 66 Закону України «Про правотворчу діяльність» законодавець закріпив способи подолання колізій норм права, проте усі вони стосуються тих ситуацій, коли колізія виникає між положеннями щонайменше двох нормативно-правових актів. Стосовно ж ситуації з кримінальним законом, у тих провадженнях про корупційні кримінальні правопорушення або кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, у яких згідно з ч. 1 ст. 69² КК України є підстави для призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, застосовуватися повинна саме ця спеціальна засада призначення покарання, адже вона є більш сприятливою для винного.

Умови застосування положень ч. 1 ст. 69² КК України. Більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, згідно з ч. 1 ст. 69² КК України може бути призначене за сукупності низки обов'язкових умов, а саме:

1) *вчинення корупційного кримінального правопорушення або кримінального правопорушення, пов'язаного з корупцією.* Покарання призначається особі, яку суд визнає винною у вчиненні саме такого кримінального правопорушення, а у разі вчинення інших кримінальних проваджень ця спеціальна засада призначення покарання не застосовується;

2) *укладення угоди про визнання винуватості.* Процесуальною формою застосування цієї спеціальної засади призначення покарання є укладення угоди про визнання винуватості між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим;

3) *узгодження в угоді про визнання винуватості призначення покарання на підставі ч. 1 ст. 69² КК України.* Варто відзначити, що факт укладення такої угоди ще не свідчить про застосування положень ч. 1 ст. 69² КК України, адже сторони угоди повинні узгодити призначення покарання на підставі цієї спеціальної засади призначення покарання та визначити у тексті угоди його розмір. Сторони угоди не зобов'язані, а навпаки – мають право узгодити покарання у такий спосіб. Самого лише виконання передбачених у ч. 1 ст. 69² КК України вимог ще не достатньо для призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. У цій частині аналізована спеціальна засада схожа на іншу – призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України), оскільки виконання перелічених у цій статті умов ще не гарантує призначення такого покарання, адже суд повинен дійти внутрішнього переконання, що з урахуванням обставин конкретної справи винному не можна призначити покарання в межах санкції;

4) *призначення узгодженого покарання судом.* Проаналізувавши формулювання ч. 1 ст. 69² КК України, можна дійти висновку, що призначення узгодженого покарання є не обов'язком суду, а – його дискреційним повноваженням. Такий підхід законодавця є закономірним, адже роль суду не зводиться лише до формального затвердження угоди та призначення узгодженого покарання. Згідно ч. 7 ст. 474 КПК України суд перевіряє угоду на відповідність вимогам КПК України та/або закону та може відмовити у її затвердженні з підстав, визначених у цій же частині ст. 474 КПК України. Враховуючи широке законодавче формулювання підстав для відмови в затвердженні угоди, вони охоплюють також і ті випадки, коли суд вважатиме узгоджене сторонами покарання невідповідним через його м'якість особі винного, ступеню тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, а також іншим обставинам кримінального провадження;

5) *виконання вимог п. 2 або п. 2¹ ч. 4 ст. 469 КПК України.* Ця умова є єдиною визначальною з-поміж усіх умов, адже відображає правову природу цієї спеціальної засади призначення покарання. Кожна спеціальна засада призначення покарання забезпечує врегулювання певних ситуацій, що виникають під час призначення покарання, але які є не загальним правилом, а радше – винятком із нього. Такі ситуації не можуть бути вирішені із врахуванням лише загальних засад

призначення покарання, а тому законодавець забезпечив окреме їхнє врегулювання за допомогою спеціальних засад призначення покарання.

Згідно п. 2 ч. 4 ст. 469 КПК України такою вимогою є викриття підозрюваним чи обвинуваченим іншої особи (осіб) у вчиненні будь-якого корупційного кримінального правопорушення чи кримінального правопорушення, пов'язаного з корупцією, якщо інформація щодо вчинення такою особою (особами) кримінального правопорушення буде підтверджена доказами, і за умови повного або часткового (з урахуванням характеру та ступеня участі особи у вчиненні злочину) відшкодування підозрюваним або обвинуваченим завданого збитку або заподіяної шкоди (якщо такі збитки або шкода були завдані). Ця вимога поширюється на корупційні кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією. Варто зауважити, що можливість укладення угод не залежить від ступеня тяжкості цих кримінальних правопорушень.

Альтернативною вимогою згідно п. 2¹ ч. 4 ст. 469 КПК України є відсутність ознак вчинення кримінального правопорушення у співучасті, що підтверджується матеріалами кримінального провадження, і повне відшкодування підозрюваним або обвинуваченим завданого збитку або заподіяної шкоди (якщо таких збитків або шкоди було завдано). Ця вимога стосується корупційних кримінальних проступків, нетяжких або тяжких корупційних злочинів, а також кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією.

У контексті першої із зазначених вимог правову природу закріпленої у ч. 1 ст. 69² КК України спеціальної засади призначення покарання можна розуміти як стимулювання підозрюваного або обвинуваченого до співпраці з органом досудового розслідування та відшкодування завданого збитку або заподіяної шкоди, якщо їх було завдано. Викриття іншої особи або інших осіб, можна вважати вагомим фактором, адже, як можна зрозуміти, орган досудового розслідування без допомоги підозрюваного або обвинуваченого не зміг би притягнути таку особу до кримінальної відповідальності. Якщо до цього додати повне відшкодування підозрюваним або обвинуваченим завданого збитку або заподіяної шкоди, то дійсно можна стверджувати, що винний заслуговує на певні поступки у призначенні йому покарання.

Водночас залишається відкритим питання про межі таких поступок. За інших рівних умов, якщо б йшлося про кримінальне правопорушення іншої категорії, наприклад, проти власності, така співпраця винного з органом досудового розслідування була б оцінена як активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення (п. 1 ч. 1 ст. 66 КК України) та за умови добровільного відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди, якщо їх було завдано або заподіяно, і виконання інших передбачених законом умов, суд призначив би винному покарання за правилами ст. 69¹ КК України. Тут варто підкреслити, що ці правила не є настільки пільговими для винного, як правила, передбачені у ч. 1 ст. 69² КК України, бо не дозволяють вийти за мінімальну межу санкції. А тому, якщо йдеться про ч. 1 ст. 69² КК України, то тут законодавець є непослідовним у м'якості свого ставлення до осіб, які вчинили корупційні кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією.

Важливо зауважити, що законодавець також допускає можливість часткового (з урахуванням характеру та ступеня участі особи у вчиненні злочину) відшкодування підозрюваним або обвинуваченим завданого збитку або заподіяної шкоди. Такий підхід викликає застереження, адже, по-перше, відсутні чіткі критерії визначення частки відшкодування для кожного з підозрюваних або обвинувачених, а, по-друге, є ризик визначення занадто малої частки відшкодування сторонами угоди, проте яка буде врахована як достатня умова укладення угоди та застосування положень ч. 1 ст. 69² КК України. У цьому контексті важлива роль покладається на суд, який, затверджуючи угоду, повинен пересвідчитися, що її сторони добросовісно визначили частку відшкодування.

У контексті другої із зазначених вимог (п. 2¹ ч. 4 ст. 469 КПК України) пояснити правову природу цієї спеціальної засади призначення покарання значно складніше, а часом і зовсім неможливо. У разі, якщо підозрюваний або обвинувачений завдав збитки або заподіяв шкоду, тоді закріплена у ч. 1 ст. 69² КК України норма фактично так само стимулює винного до їхнього відшкодування. Водночас варто зауважити, що згідно п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди є обставиною, що пом'якшує покарання, окрім цього, є однією з умов призначення покарання за правилами ст. 69¹ КК України. Але у ч. 1 ст. 69² законодавець фактично передбачив ще один варіант: ця обставина зумовлює призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. По-перше, навряд чи правильно, що одна і та ж сама обставина у різних ситуаціях може мати різне кримінально-правове значення – від просто лише обставини, що пом'якшує покарання, аж до обставини, що зумовлює призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. По-друге, немає підстав визнавати цю обставину настільки вагомою, що зумовлює потребу у призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.

Натомість інша частина цієї вимоги, яка стосується відсутності ознак вчинення кримінального правопорушення у співучасті, є доволі спірною. Не можна той факт, що винний вчинив кримінальне правопорушення одноосібно, вважати його заслугою, яка свідчить про потребу призначення йому більш м'якого покарання. Йдеться про диференціацію кримінальної відповідальності: кримінальні правопорушення, вчинені у співучасті, є більш суспільно небезпечними, аніж вчинені одноосібно, а тому і відповідальність за них встановлено суворішу. Тобто, якщо винний вчинив кримінальне правопорушення одноосібно, він повинен підлягати меншій суворій відповідальності, ніж якщо б він вчинив це саме кримінальне правопорушення, але вже у співучасті. Але тут не може йтися про пом'якшення покарання, бо вчинення кримінального правопорушення одноосібно не може перетворюватися у обставину, що ставить винного у привілейоване становище.

Варто зауважити, що далеко не кожному кримінальному провадженні про корупційні кримінальні правопорушення встановлюються факти завдання збитків або заподіяння шкоди. Цей висновок можна обґрунтувати даними розділів 1, 2 Звіту судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2023 рік, які наведені у таблиці. Стосовно ж кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, то потерпілих і фактів заподіяння шкоди у кримінальних провадженнях цієї категорії не встановлено [3].

Стаття КК України ¹	Кількість розглянутих судами проваджень	Кількість засуджених осіб	Кількість потерпілих	Заподіяна моральна та матеріальна шкода, грн
354	22	16	1 фізична особа, 2 юридичні особи	739796
368	400	127	2 фізичні особи, 1 юридична особа	49610
369	1504	1412	2 фізичні особи	36804
369 ²	221	173	3 фізичні особи	113313

У цьому контексті виникає цікава ситуація, коли внаслідок вчинення корупційного кримінального правопорушення не завдано збитків та не заподіяно шкоди, і з урахуванням того, що воно було вчинене не у співучасті, винному на підставі ст. 69² КК України може бути призначене більш м'яке покарання, ніж передбачено законом. Тут логічно постає питання: за що винний отримав право на призначення покарання на підставі ст. 69² КК України? Тут не йдеться про якісь його характеристики або посткримінальну поведінку, що б настільки знижували ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення. Фактично єдиною дією винного, яка має кримінально-правове значення, є згода на укладення угоди та беззастережне визнання своєї винуватості, зафіксоване в угоді. Загалом сторони угоди можуть узгодити також покладення на засудженого певних обов'язків, проте, по-перше, це врегульовано не кримінальним законом, а – у КПК України; по-друге, покладення таких обов'язків не є поширеним у судовій практиці.

Питання пеналізації. Протягом майже десятиліття законодавець дотримувався курсу на посилення кримінальної відповідальності спершу за корупційні кримінальні правопорушення, а пізніше також і за кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією. Здійснювалося це насамперед через внесення змін у санкції статей Особливої частини КК України у такі способи: доповнення санкцій більш суворими видами основних покарань, виключення менш суворих видів основних покарань, підвищення мінімальних та максимальних меж покарань, доповнення санкцій додатковими обов'язковими покараннями та підвищення їхніх мінімальних та максимальних меж.

У цьому контексті положення ч. 1 ст. 69² КК України є такими, що суперечать традиційним підходам до кримінально-правової політики у сфері пеналізації корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, адже без будь-яких особливих умов дозволяють виходити за встановлені санкцією межі. Окрім цього, законодавець не обмежив, наскільки м'якшим може бути призначене покарання порівняно з тими рамками, що встановлені у санкції, окрім лише вказівки на межі, встановлені у Загальній частині КК України для відповідного виду покарання. Тому, наприклад, за особливо тяжкий корупційний злочин може бути призначене покарання у виді позбавлення волі строком на 1 або 2 роки, що відповідає нетяжкому злочину. Тому положення ч. 1 ст. 69² КК України, по-перше,

¹ Для аналізу обрано категорії кримінальних проваджень саме за цими статтями, оскільки вони є яскравим прикладом того, що у цих кримінальних провадженнях здебільшого відсутні потерпілі та не встановлено фактів завдання збитків або заподіяння шкоди. Водночас такий висновок не можна поширити на усі корупційні кримінальні правопорушення, адже, наприклад, у кримінальних провадженнях за ст. 364 КК України, розглянутих у 2023 році, встановлено сукупно 7 потерпілих та 3871195 грн. заподіяної моральної та матеріальної шкоди.

суперечать підходам до пеналізації зазначених кримінальних правопорушень, а, по-друге, фактично нівелюють її, оскільки дозволяють відступити від санкції, не встановлюючи меж пом'якшення покарання.

Висновки. За результатами проведеного у статті дослідження можна сформулювати такі висновки:

1) правила призначення покарання, закріплені у ч. 1 ст. 69² КК України, є спеціальною засадою призначення покарання;

2) у певних випадках положення ч. 1 ст. 69² КК України можуть бути застосовані за відсутності будь-яких умов, які б дозволяли обґрунтувати істотне зниження ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та зумовлювали необхідність у призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено санкцією;

3) положення ч. 1 ст. 69² КК України суперечать та нівелюють усталені підходи до кримінально-правової політики у сфері пеналізації корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дудоров О.О. Спеціальні засади призначення покарання. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1 (1). С. 121–135.
2. Полтавець В.В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним законодавством України: монографія; Міністерство внутрішніх справ, Луганська академія внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2005. 240 с.
3. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-k_4_2023_2.xls (дата звернення: 07.01.2025).

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: СУТНІСНЕ, БЕЗПЕКОВО-ПРАВОВЕ ТА КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Лемак О.В.,

*доцент кафедри кримінального права і процесу
юридичного факультету*

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Лемак О.В. Соціальна держава: сутнісне, безпеково-правове та кримінологічне значення.

Стаття присвячена теоретичному аналізу сутності поняття держави та соціальної держави, беручи до уваги їх характеристики філософами і науковцями від античних часів по сьогодення, і виходячи з необхідності формування сучасної держави як високорозвиненої, правової, демократичної держави, яка визначає людину найвищою соціальною цінністю, забезпечує її права та свободи, гідні умови існування, безпеку і добробут, шляхом проведення активної соціальної політики на принципах громадянського суспільства, соціальної справедливості, рівності, солідарності та відповідальності.

Досліджено питання виправданості на сьогодні звуження державою власних функцій і власної відповідальності за розвиток суспільства, не зважаючи на своє основне призначення, і залишаючись при цьому відстороненим «арбітром» природного саморозвитку соціуму.

Розглянуто взаємозалежність та вплив держави на злочинність не лише в позитивному, а й у негативному аспекті, зокрема у намаганні налагодити життя громадян за допомогою широкого використання кримінально-правових заходів, наслідком чого може бути породження непомірно великої «штучної» злочинності, яка у свою чергу, буде сприяти зростанню «природної» злочинності.

В напрямку формування сучасної соціальної держави як правової, демократичної держави, яка забезпечує основоположні права та свободи людини, гідні умови її існування, безпеку і добробут, розглянуті основні способи і напрямки соціально-політичної та економічної організації соціуму на предмет їх продуктивності та суперечливості, соціальної безпеки та детермінації злочинності.

Здійснено аналіз взаємозв'язку та взаємозалежності критеріїв національної безпеки та соціальної, їх спільні пріоритетні інтереси, які повинні враховуватись при формуванні стратегічних пріоритетів соціальної держави, серед яких є гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина, розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів, зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві, створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійно зростаючого рівня життя і добробуту населення, а також – розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення.

Обґрунтовано позицію, що основним призначенням держави, метою та її сутністю є безпечне існування соціуму, де безпека соціуму, тобто – соціальна, або суспільна безпека у цьому розумінні виступає синонімом поняття – національна безпека, виходячи з того, що нація – спільнота всіх громадян, та осіб без громадянства, які на даний момент проживають на території держави і підпадають під її юрисдикцію.

Зроблено висновки щодо необхідності створення механізму захисту людини від реальних, потенційних ризиків та їх наслідків, від наявних та можливих порушень прав і свобод особистості, від злочинних посягань на життя, здоров'я, власність, честь і гідність людини, а також забезпечення суспільної злагоди в державі на основі соціального миру і соціального партнерства де ключову роль повинно відігравати розвинене громадянське суспільство.

Підтримано аргументацію необхідності існування серед основних функцій соціальної держави такої як захисна (компенсаційна) функція – це створення механізму захисту людини від реальних, потенційних ризиків та їх наслідків, від наявних та можливих порушень прав і свобод особистості, від злочинних посягань на життя, здоров'я, власність, честь і гідність людини, а також забезпечення суспільної злагоди в державі на основі соціального миру і соціального партнерства, де вирішальними складовими процесу здійснення контролю за соціальним станом у державі та її регіонах громадянським суспільством повинні стати аналіз, прогнозування стану та розвитку самих об'єктів національної безпеки, як основних цінностей українського народу так і цілей щодо їх досягнення.

Ключові слова: соціальна держава, правова держава, громадянське суспільство, соціальна безпека, правопорядок, суспільна злагода.

Lemak O.V. Welfare state: essential, security-legal and criminology significance.

The article is devoted to the theoretical analysis of the essence of the concept of the state and social state, taking into account their characteristics by philosophers and scientists from ancient times to the present, and based on the need to form a modern state as a highly developed, legal, democratic state that defines a person as the highest social value, ensures his rights and freedom, decent conditions of existence, security and well-being, by conducting an active social policy based on the principles of civil society, social justice, equality, solidarity and responsibility.

The question of the justification of the state's narrowing of its own functions and responsibility for the development of society today, regardless of its main purpose, and at the same time remaining a detached "arbiter" of the natural self-development of society, has been investigated.

The interdependence and influence of the state on crime is considered not only in a positive, but also in a negative aspect, in particular, in an effort to improve the lives of citizens with the help of widespread use of criminal law measures, the result of which can be the generation of excessively large "artificial" crime, which, in turn, will contribute to the growth of "natural" crime.

In the direction of the formation of a modern social state as a legal, democratic state that ensures fundamental human rights and freedoms, dignified conditions for its existence, security and well-being, the main methods and directions of the socio-political and economic organization of society are considered in terms of their productivity and contradictions, social security and determination of crime.

An analysis of the interrelationship and interdependence of national security and social criteria, their common priority interests, which must be taken into account when forming the strategic priorities of the social state, among which are the guarantee of the constitutional rights and freedoms of man and citizen, the development of civil society, its democratic institutions, the strengthening of political and social stability in society, the creation of a competitive, socially oriented market economy and the provision of an ever-increasing standard of living and well-being of the population, as well as the development of spirituality, moral foundations, and the intellectual potential of the Ukrainian people, strengthening the physical health of the nation, creating conditions for expanded reproduction of the population.

The position is substantiated that the main purpose of the state, its goal and its essence is the safe existence of society, where the safety of society, that is, social or public safety in this sense is synonymous with the concept of national security, based on the fact that a nation is a community of all citizens, and stateless persons who currently live on the territory of the state and fall under its jurisdiction.

Conclusions were made regarding the need to create a mechanism to protect people from real and potential risks and their consequences, from existing and possible violations of individual rights and freedoms, from criminal encroachments on life, health, property, honor and dignity of a person, as well as ensuring social harmony in the state on the basis of social peace and social partnership where a developed civil society should play a key role.

The argumentation of the need to exist among the main functions of the welfare state, such as a protective (compensatory) function - is the creation of a mechanism to protect people from real, potential risks and their consequences, from existing and possible violations of individual rights and freedoms, from criminal encroachments on life and health, property, honor and dignity of a person, as well as ensuring social harmony in the state on the basis of social peace and social partnership, where the analysis, forecasting of the state and development of the state itself should be the decisive components of the process of control over the social state in the state and its regions by civil society. objects of national security, both the main values of the Ukrainian people and the goals for their achievement.

Key words: social state, rule of law, civil society, social security, law and order, social harmony.

Постановка проблеми. Починаючи з другої половини XX століття, в концептуально-понятійний апарат державознавства та юриспруденції ввійшли та міцно закріпились в ньому положення щодо сучасної держави не тільки як унітарної, ліберальної, правової, демократичної, світської і т. д., а також і як соціальної. Між тим, переважна більшість досліджень сутності формування соціальної держави спрямовувалася у парадигмі соціального забезпечення населення, соціальної підтримки потребуючим такої, без звернення уваги, або активізації акценту на забезпеченні державою безпеки соціуму, людини і громадянина, безпеки від злочинного посягання, безпечного функціонування громадянського суспільства, активного задіяння передбаченого законодавством демократичного цивільного контролю, що не в повній мірі відповідає сутності соціальної держави, і основному призначенню держави загалом.

Стан дослідження. Зауважимо, що соціально-економічним аспектам побудови та розвитку соціальної держави в Україні присвятили свої праці чимало дослідників, зокрема: Колот А.М., Герасименко О.О., Марков К.А., Аграновська О., Беребіна О., Яковюк І., Вараниця Т., Панкевич О.З.,

Наливайченко С., Авер'янов В., Михальченко М., Горбатенко В., Сиренко Ю., Шемшученко В., в тому числі і зарубіжні вчені, такі як Г. фон Хаферкамп, Г.-Г. Хартвіг, Дж.К. Гелбрейт, К. Еспин-Андерсен, Танг Нах Нг, Дж. Ролз та інші науковці.

Досліджувались зазначеними вченими різноманітні аспекти соціальної держави, зокрема, це і деякі теоретичні аспекти проблеми соціальної держави, і вплив соціально-економічного розвитку на політичну систему, і політичних факторів формування соціальної держави та інші напрямки.

Але, попри те, погодимося з Пехник А.В., що якщо з різних теоретичних аспектів формування громадянського суспільства і правової держави у вітчизняній літературі є багато досліджень, що заслуговують на увагу, то питання соціальної держави розроблені явно недостатньо. Наприклад, зазначає вчений, існуючі дослідження правової держави не враховують виникнення передумов трансформації ліберальної правової держави в соціальну, правову державу. Крім того, продовжує вчений, серед дослідників, що вивчають проблеми соціальної держави є чимало принципових опонентів щодо неї, додаючи при цьому, що непопулярність серед дослідників проблем, що стосуються формування соціальної держави, соціальної політики, соціального захисту населення, соціального партнерства, очевидно, можна пояснити тим, що на початку реформ першочергове значення надавалось політичним і економічним питанням, а зважаючи на складність соціально-економічної ситуації в Україні, процес формування передумов соціальної держави є неоднозначним [1]. З нашого боку додатково зазначимо, що вважаємо недоречним і невиправданим бачити соціальну функцію держави у відриві від правоохоронної і національно безпекової. Зважаючи на прямо передбачені як Законом України «Про національну безпеку», так і Стратегією національної Безпеки України норми щодо зміцнення демократичного цивільного контролю за сектором безпеки, держава повинна більш дієво захищати своє суспільство від всіх видів небезпек, що, на нашу думку, прямо впливає із самої її сутності.

Метою дослідження є комплексний теоретико-правовий аналіз сутності соціальної держави, розкриття її безпеково-правового та кримінологічного значення в умовах сучасних викликів та загроз.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що питаннями сутності держави та її характеристик людство наполегливо переймалося від античних часів по сьогодні. Протодержавні утворення виникли ще у, так звану, доісторичну епоху, внаслідок певних факторів, а саме: ускладнення форм соціального життя. При цьому, як зазначає М.В. Єлізаров, на сьогодні важко стверджувати конкретно, що виникло спочатку – ідея про державу, а потім сама держава, чи навпаки. На погляд вченого, держава як інститут суспільства формувалася стихійно, без яких-небудь значних важелів управління, у процесі спілкування і практичної діяльності людини, спрямованої на пізнання світу, тоді як ідеї держави ще не існувало [2].

Древній філософ Платон бачив соціальне призначення держави в досягненні єдиної мети – блага всього поліса. В свою чергу в своїй праці «Політика», Аристотель також вбачав основне призначення держави в досягненні загального блага. Окреслені питання досліджувалися Петром Лодієм, у своїй праці «Теорія Загальних Прав, що містить у собі філософське вчення про природне загальне державне право». У вступі до своєї праці, вчений зазначає: «Державою є нерівне суспільство вільних людей, що об'єдналися під єдиною Верховною владою, для досягнення загальної безпеки і благополуччя» [3]. Тобто, вчений підкреслює загальну мету кожної держави – досягнення загальної безпеки і благополуччя, що і відображає, на нашу думку, її основну сутність.

Згідно з поглядами давньогрецького філософа Епікура держава і право виникають тоді, коли люди укладають між собою угоду з метою забезпечити спільну користь – взаємну безпеку. Отже, основним призначенням держави є безпечне існування соціуму, адже саме безпека є основним пунктом «угоди», яка укладається між суспільством і найманим ним державним апаратом у провідній теорії походження держави. Безпека соціуму, тобто – соціальна, або суспільна безпека у цьому розумінні виступає синонімом поняття – національна безпека, виходячи з того, що нація – спільнота всіх громадян, та осіб без громадянства, які на даний момент проживають на території держави і підпадають під її юрисдикцію. Іншими словами, національна (суспільна) безпека – це безпека, всіх і кожної особи, які проживають на території України. Будь яка небезпека соціуму, суспільства – це автоматично вже і національна небезпека. Крім того, знак рівності між цими поняттями усуне відмінність їх тлумачення, на кшталт, що національна безпека пов'язана тільки з силовими акціями військового чи подібного характеру, а соціальна безпека – тільки з соціальним (цивільним, мирним, суспільним) становищем громадян у державі.

Серед сучасних вчених, попри значний плюралізм у визначенні поняття держави, заслуговує на увагу визначення цієї правової дефініції П.М. Рабіновичем. Держава, на думку вченого, – це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи цілісність і безпеку суспільства, здійснює керівництво ним насамперед в інтересах цієї частини, а також управління загальносуспільними справами [4, с. 36].

Вважаємо дане визначення найбільш наближеним до суті держави, де необхідно звернути увагу на такі моменти як «забезпечення цілісності держави» – тобто, громадський і політичний спокій, відсутність руйнівних протилежних інтересів частин суспільства, а також «забезпечення безпеки держави» – це і забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина, і легітимізація з боку суспільства, відсутність насильства з боку «відчуженої» від народу влади стосовно останнього, і, зрештою, держава гарантує втілення правопорядку в суспільстві.

Немає сумніву в тому, що, зокрема, правопорядок є найпершою потребою суспільства, а держава (як і право) є наслідком такого порядку. Свобода і справедливість за відсутності порядку в суспільстві втрачають смисл і набувають його, коли останній дає суспільству право [5, с. 13-14].

Підтримуємо також позицію Д.А. Пономарьова, на думку якого традиційно невірно визначаються питання про співвідношення законності і правопорядку. Правопорядок є не тільки результатом реалізації законності, як зазвичай вважається, а і явищем, що визначає на початковій стадії параметри самої законності. У державо-утворюючого народу є право визначати параметри діяльності заснованої ним держави. Це право також створює певний порядок, у відповідності з яким оформляються основи законності і, в першу чергу, в установчих актах (в Конституції, конституційних й інших актах, що визначають основи суспільного і державного ладу) [6, с. 4-5].

З цього приводу не можна не згадати, на жаль, тільки проект, Закону України від 02.04.2008 № 2312 «Концепція соціальної держави України», надісланий до ВР України народними депутатами України В.Г. Хара, О.М. Стояном, Я.М. Сухим та іншими вченими, в якому зазначалося, що Соціальна держава – це високорозвинена, правова, демократична держава, яка визначає людину найвищою соціальною цінністю, забезпечує її права та свободи, гідні умови існування, безпеку і добробут, вільний розвиток та волевиявлення, самореалізацію творчого (трудового) потенціалу шляхом політичної та ідеологічної багатоманітності, соціальної спрямованості економіки, проведення активної соціальної політики на принципах громадянського суспільства, соціальної справедливості, рівності, солідарності та відповідальності.

У цьому законопроекті розробниками підкреслювалось, що Принцип соціальної безпеки обумовлює попередження виникнення і розвитку соціальних ризиків, соціальних загроз особі, суспільству, держави шляхом забезпечення скоординованості системи національної безпеки і соціальної політики, розвитку систем соціального страхування, соціального самозахисту людини, інтеграції з міжнародними системами соціального розвитку.

Серед основних функцій соціальної держави, на пропозицію розробників нормативного акту, повинна бути така як захисна (компенсаційна) функція: це створення механізму захисту людини від реальних, потенційних ризиків та їх наслідків, від наявних та можливих порушень прав і свобод особистості, від злочинних посягань на життя, здоров'я, власність, честь і гідність людини, а також забезпечення суспільної злагоди в державі на основі соціального миру і соціального партнерства [7].

Між тим, на думку Л.С. Мамута, формула «соціальна держава», яка присутня в ряді прийнятих конституцій останніх десятиліть і активно використовується в політичній та юридичній сферах, передбачає діяльність держави щодо перерозподілу наявної у суспільстві сукупності матеріальних та інших благ у відповідності з принципами «соціальної справедливості». При цьому, зазначає вчений, дух цих принципів поміркований, суворий і непохитний. Він вимагає забезпечити кожному «достойний рівень життя», виключити чи мінімізувати «невиправдані соціальні відмінності» між людьми, вирівняти «неоднакові стартові життєві можливості» індивідів, допомагати всім нужденним [8, с. 5].

Погодимося з Наталією Хомою, що копіювання Україною конкретних зарубіжних моделей не є перспективним, позаяк відсутні передумови для їх ефективного впровадження, а також модернізуються усі класичні моделі, адаптуючись до викликів сьогодення та стрімкого інноваційного розвитку. Проте, на думку вченої, нині окреслюється перспектива такої моделі соціальної держави, яка активізує, стимулює, заохочує позадержавні інститути, утверджує субсидіарність, звужуючи при цьому власні функції. Громадяни у такій моделі уже не виключно споживачі соціальних благ, а й їх виробники, надавачі.

Визначаючи модель соціальної держави в Україні, констатує Наталія Хома, слід відмовитися від всеохопного патерналізму та концепту держави загального добробуту і, відповідно, утвердити як у теорії, так і у практичній діяльності новий принцип соціальної політики: держава надає та гарантує найнеобхідніші соціальні гарантії найбільш нужденним. При цьому модерна соціальна держава зобов'язана виступити головним суб'єктом реалізації соціальних інвестицій у розвиток освіти, охорони здоров'я, культури [9].

Між тим, чи є виправданим на сьогодні звуження державою власних функцій, а ще більше – власної відповідальності за розвиток суспільства, не зважаючи на своє основне призначення, і залишаючись при цьому відстороненим «арбітром» природного саморозвитку соціуму.

З цього приводу цікавими є наукові дослідження Литвака О.М., який, на відміну від своїх попередників та багатьох вчених, розглядає вплив держави на злочинність не лише в позитивному, а й у негативному аспекті.

Зокрема, вчений критикує бачення попередження злочинності як особливої галузі соціального регулювання, управління соціальними процесами, пов'язаними з викорінюванням злочинності, зазначаючи, що на формуванні наведених цих та подібних визначень і, відповідно, концепцій боротьби із злочинністю відбилися передовсім соціально-політичні чинники, зокрема, ідеї про можливість повної ліквідації злочинності і профілактики злочинів як головного спрямування боротьби зі злочинністю... Комуністична ідея ліквідації злочинності та її причин виявилась утопічною – резюмує автор [10, с. 8].

Вчений зазначає, що соціалістичний експеримент, що охопив майже третину населення Землі, показав непродуктивність тотального державного контролю в економіці. Точніше, злочинів було порівняно мало, але й економіка розвивалася повільно. Тепер розпочаті в Україні та більшості інших країн СНД ринкові перетворення здійснюються в умовах іншої крайності – держава фактично усунулася від контролю за приватизацією державного майна, зовнішньоторговельною діяльністю, доходами приватних комерційних структур та окремих осіб. Гасло «дозволено все, що не заборонено законом» було використане для безкарного розкрадання національного багатства. Так зване, первісне накопичення капіталу, через яке пройшли у свій час країни Заходу шляхом колонізації нових земель та грабежу чужих народів, в Україні здійснюється головним чином за рахунок власних співгромадян кримінальними засобами. На жаль, не без допомоги держави [10, с. 13].

Зрештою, на думку Пеніх А.В., протягом історії зміст ідеї про правову державу в різних мислителів, політичних і суспільних діячів значно різнилися. Позаяк у одних ідея такої держави пов'язувалася з приватною власністю, експлуатацією чужої праці та привілейованим становищем у суспільстві певних класів і верств, інші розуміли її зовсім інакше. Т. Мор, наприклад, ще у XVI ст. констатував, що в умовах приватної власності не можна говорити ні про справедливість, ні про громадський добробут, ні про «здійснене державне управління» [1].

Економічні відносини є різноманітними – зазначає в своїх працях академік Кудрявцев В.Н., їхній характер є очевидний та багато в чому об'єктивний. Так, ринкові відносини мають одні закономірності, планова економіка – інші. Якщо залишити осторонь «лайливий характер» виразу адміністративно-командна система, який є – відлунням політичної боротьби, бо, суворо кажучи, жодна з економічних систем без тих чи інших команд існувати не може, питання лише в тому, що на першому плані – економічні регулятори (теж свого роду команди!) або прожекти, що ігнорують економічні регулятори або волюнтаристичним чином підганяють їх.

Тому, як зазначає згаданий вчений, будь-які економічні відносини, їхня суперечливість породжують злочинність. Ринкові відносини, на його думку, є від початку вагітними злочинністю, і пояснюється це тим, що вони засновані на конкуренції (а отже – на придушенні конкурентів, причому часто аж ніяк не джентльменськими способами, на запрограмованій надмірності робочої сили, тобто на безробітті, на вичавлюванні прибутку у можливо більших розмірах, на такому ж запрограмованому майновому і соціальному розшаруванні людей. Економічно (передусім з погляду виробництва товарів та послуг) ринкова економіка довела свою життєздатність, хоча для цього знадобилося не одне століття, проте багато негативних її наслідків, зокрема, висока злочинність, у тому числі у благополучних економічних державах – є реальністю, а погоня за грошима значно знекровила духовний потенціал людського суспільства. Тому ті, хто вважає сьогодні в нашій країні ринок панацеєю від усіх бід, глибоко помиляється (з позицій кримінології, принаймні) [11, с. 62-63].

Зауважимо, що духовний потенціал людського суспільства є основним джерелом рівня суспільної правосвідомості, і, зрештою, передумов побудови правової держави, поняття якої вважаємо невідривним від держави соціальної. З іншого боку, духовний потенціал людського суспільства формує потужний соціальний регулятор, або соціальний контроль як над злочинністю, так і щодо діяльності самої держави, будуючи здорове громадянське суспільство.

На думку О.М. Литвака, про анти кримінальну роль суспільного контролю свідчить аналіз стану злочинності в десяти країнах з різним рівнем розвитку демократії та економіки, але традиційно низьким рівнем злочинності: Швейцарії, Ірландії, Болгарії, КНДР, Перу, Алжирі, Саудівській Аравії, Японії, Непалі. Їх об'єднує наявність жорсткого суспільного контролю за поведінкою людей – поліцейського, релігійного, сімейного, кланового, виробничого, тотального комуністичного. Цей останній різновид контролю зумовив відносно низький рівень злочинності у радянській Україні [10, с. 16].

З іншого боку, досліджуючи вплив держави на злочинність, зокрема – в негативному аспекті, вчений зазначає, що сам факт видання кримінального закону впливає на зростання злочинності, оскільки до цього вчинки, що цим законом визнані злочином, мали інші соціальні та юридичні наслідки... І далі – намагаючись налагодити життя громадян за допомогою широкого використання

кримінально-правових заходів, держава породжує непомірно велику «штучну» злочинність, яка у свою чергу, сприяє зростанню «природної» [10, с. 4]

Ознаками ж неправової держави-злочинця Литвак О.М. вважає наступними: 1) пануюча легально визнана ментальність, яка поділяє світ на дві ворожі частини, на своїх та чужих; 2) жорстка нормативізація всіх сфер суспільного життя; 3) авантюрний характер суспільної практики; 4) криміналізація суспільного життя; 5) інволюція та бруталізація правосвідомості, які породжують масову квазісвідомість – «комуністичну переконаність» замість правової психології, несправедливість замість справедливості, режимне існування замість свободи і т. ін. Ситуація, коли держава замість того, щоб протистояти неправу використовує його для реалізації власних програм, – це логіка страшної і трагічної метаморфози, яка трапилася не лише у СРСР, де панував марксизм-ленізм, а також у нацистській Німеччині, яка керувалася ніцшеанською ідеологією [10, с. 33].

Держава стає злочинною, продовжує вчений, коли перетворюється на знаряддя деспотичного насильства та пограбування народу в руках тирана чи диктатора, групи олігархів чи відвертих кримінальних злочинців. Вона ризикує стати злочинною, якщо ідеологізується і проголошує та примусово підтримує всупереч демократичним принципам абсолютний авторитет якогось релігійного вірування, політичного вчення або національної винятковості. Переродження держави у свою протилежність – злочинну корпорацію владних структур – може трапитися лише внаслідок відсутності громадянського суспільства, вільної преси та інших атрибутів демократії або шляхом насильницького перевороту та завоювання [10, с. 35-36] – зазначає науковець.

Між тим, на думку А.В. Клеутіної, сутність держави – є поняттям конкретно-історичним. На рівні до індустріального (аграрного) та індустріального суспільства сутність держави проявляється у політиці організованого насилля домінуючої соціальної групи над всіма іншими, а на рівні постіндустріального суспільства – у політиці оптимального компромісу, в узгодженні інтересів різних соціальних груп [12].

У згаданому вже нами проекті Закону України від 02.04.2008 № 2312 «Концепція соціальної держави України» зазначається, що стратегічні пріоритети соціальної держави будуються на підставі окремих підсистем державного управління, які регулюються соціальною та економічною політикою і обумовлюються вимогами національної безпеки. Пріоритетні ж соціальні інтереси, які визначені пріоритетними національними інтересами, повинні враховуватись при формуванні стратегічних пріоритетів соціальної держави є наступними: гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина; розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів; зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві; створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійно зростаючого рівня життя і добробуту населення; а також – розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення.

Відсутність адресної відповідальності за соціальний стан у державі та її регіонах поряд з нерозвиненістю громадянського суспільства в Україні обумовлюють включення соціальних пріоритетів розвитку до умов забезпечення національної безпеки України та першочергових для виконання напрямів формування соціальної держави – зазначається в законопроекті [7].

Захист особи, суспільства та держави від правопорушень, зокрема корупційних, забезпечення відновлення порушених прав, відшкодування заподіяної шкоди взяла на себе діюча на сьогодні Стратегія національної безпеки України, зазначаючи при цьому, що низький рівень добробуту породжує зневіру і невпевненість у майбутньому, провокує насильство, що гальмує розвиток та консервує відсталість. Особливо небезпечним, вказується в документі, є укорінення радикальних суспільних настроїв і середовищ, які є основою для політичного насильства й сепаратизму, діяльності незаконних збройних формувань, поширення тероризму. Злочинність загрожує правам і свободам, законним інтересам людей, суспільства та держави. Стратегія наголошує, що непослідовність та незавершеність реформ і корупція перешкоджають виведенню української економіки з депресивного стану, унеможливають її стале і динамічне зростання, підвищують уразливість до загроз, підживлюють кримінальне середовище [13].

Визначаючи та запроваджуючи всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки і оборони, Законом України «Про національну безпеку України» забезпечується демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони, де – демократичний цивільний контроль – це комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконання покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України.

При цьому, зазначається, що предметом цивільного контролю, крім іншого, є дотримання діючого законодавства у діяльності органів сектору безпеки і оборони, недопущення їх використання для узурпації влади, порушення прав і свобод людини і громадянина, стан правопорядку в органах сектору безпеки і оборони, їх забезпеченість та готовність до виконання завдань за призначенням у мирний час та в особливий період, а також ефективність використання ресурсів, зокрема бюджетних коштів, органами сектору безпеки і оборони [14].

Визначаючи в статті 4 засади демократичного цивільного контролю, вказаний закон зазначає, що він складається, з контролю, що здійснюється цілою низкою державних органів – Президентом України, Верховною Радою України, Радою національної безпеки і оборони України, Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, судового контролю, і, зрештою – громадського нагляду, де громадяни України можуть брати участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, або особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у визначеному законом порядку, звичайно, з можливістю бути обмеженою виключно Законом України «Про державну таємницю» [14].

Необхідність зміцнення демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони України, як запоруку законності та ефективності діяльності його складових, покладається на державу і вже згадуваною Стратегією національної безпеки серед напрямків та завдань реформування й розвитку сектору безпеки і оборони, що, на думку розробників, підвищить ефективність управління, зміцнить нагляд і посилить відповідальність посадових і службових осіб органів сектору безпеки і оборони [13].

Крім того, зазначена Стратегія дає поштовх до створення додаткових необхідних правових норм у сфері безпеки соціуму як Стратегії людського розвитку, Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України, Стратегій економічної, енергетичної, інформаційної, продовольчої, біобезпеки та біологічного захисту, екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату та інші [13]. Дуже хотілося б, щоб вони всі реалізувалися.

Зрозуміло, що вирішальними складовими процесу здійснення контролю за соціальним станом у державі та її регіонах громадянським суспільством повинні стати аналіз, прогнозування стану та розвитку самих об'єктів національної безпеки, як основних цінностей українського народу так і цілей щодо їх досягнення. У стислому вигляді перелік об'єктів (основних цінностей), а отже, і напрямів забезпечення національної безпеки буде наступним: територіальна безпека; екологічна безпека; економічна безпека; політична безпека; інформаційна безпека. Вся сукупність перерахованих видів безпек і будуть складати національні інтереси, тобто – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [15, с. 60].

Висновки. Отже, можемо прийти до висновків, що, починаючи з древньої Греції і по сьогоднішня - основним соціальним призначенням держави, на переконання більшості вчених теоретиків, є безпечне існування соціуму. Соціальна, або суспільна безпека, у цьому розумінні, виступає синонімом поняття – національна безпека, виходячи з того, що нація є спільнотою всіх громадян, та осіб без громадянства, які на даний момент проживають на території держави і підпадають під її юрисдикцію. Принципи та функції соціальної безпеки повинні обумовлювати попередження виникнення і розвитку соціальних ризиків, соціальних загроз особі, суспільству, держави шляхом забезпечення скоординованості системи національної безпеки і соціальної політики, створення механізму захисту людини від реальних, потенційних ризиків та їх наслідків, від наявних та можливих порушень прав і свобод особистості, від злочинних посягань на життя, здоров'я, власність, честь і гідність людини, а також забезпечення суспільної злагоди в державі на основі соціального миру і соціального партнерства. Ключову роль у здійсненні контролю за безпекою соціального стану у державі та її регіонах повинно відігравати розвинене громадянське суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пехник А.В., ОНЮА Виникнення та розвиток концепції соціальної держави. URL :http://app.nuoua.od.ua/archive/39_2010/13.pdf
2. Елизаров, М.В. Современное государство в эпоху глобализации: социально-философский анализ Тема диссертации и автореферата по ВАК кандидат философских наук.09.00.11. Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat. URL: <http://www.dissercat.com/content/suverenitet-sovremennogo-gosudarstva-v-usloviyakh-globalizatsii-voprosy-teorii-i-raktiki#ixzz3B1ZP9sWBn>.
3. Лодій П. Теорія Загальних Прав, що містить у собі філософське вчення про природне загаль-

- не державне право. Санктперербург. Друкарня Депертаменту Зовнішньої торгівлі. 1828 р..
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. Навчальний посібник. К.: Атіка. 2001. 176 с.
 5. Тюрина Н.Е. Международный правопорядок (Современные проекты совершенствования и преобразования). Казань, Изд-во Казанского ун-та. 1991. С. 13-14..
 6. Пономарев Д.А. Теоретические проблемы развития понятия законности в отечественной юридической науке: автореф. дис... канд. юрид. наук. Уфа, 2003..
 7. Проект Закону України від 02.04.2008 № 2312 (Одержаний ВР України) Концепція соціальної держави України URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF1S800A?an=9>
 8. Мамут Л.С. Социальное государство с точки зрения права. Государство и право, 2001, № 7. С. 5.
 9. Наталія Хома. Соціальна держава третього тисячоліття: модернізована модель. URL: https://ipriend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/homa_sotsialna.pdf.
 10. Литвак О.М. Держава і злочинність: Монографія. К.: Атіка, 2004. 304 с.
 11. Криминология: Учебник / Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. М.: Юрист, 1995. 512 с.
 12. Клеутина А.В. Сущностные характеристики современного государства тема диссертации и автореферата по ВАК 12.00.01, кандидат юридических наук. Научная библиотека диссертаций и авторефератов disser Cat. URL: <http://www.dissercat.com/content/sushchnostnye-kharakteristiki-sovremennogo-gosudarstva#ixzz3B1k7hWjh>).
 13. Стратегія національної безпеки України БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ - БЕЗПЕКА КРАЇНИ, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12>.
 14. Про національну безпеку України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 31, ст. 241) від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
 15. Лемак О.В., Бисага Ю.М., Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові основи забезпечення національної безпеки в Угорщині: монографія. Ужгород, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2019. 206 с.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА РІВНОПРАВНОСТІ ГРОМАДЯН: МЕЖІ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ

Нікіфорова Т.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-9769-973X
e-mail: nikiforovat2711@gmail.com*

Нікіфорова Т.І. Кримінально-правова охорона рівноправності громадян: межі криміналізації.

Стаття присвячена аналізу методів кримінально-правової заборони у сфері протидії дискримінації людей за будь-якими ознаками. Встановлено, що ст. 161 КК, яка передбачає кримінальну відповідальність за порушення рівноправності громадян, неодноразово зазнавала змін. Багато законопроектів про внесення змін до цієї статті не було подано на розгляд Верховної Ради через значну кількість оціночних понять, які містилися в них. Проаналізовано Рекомендації CM/Rec(2022)16 Комітету Міністрів державам-членам щодо боротьби з ворожнечею від 20 травня 2022 року, а саме тлумачення поняття «мова ненависті», правові та неправові методи боротьби з проявами ворожнечі та їх співвідношення із захистом інших прав і, зокрема, права на свободу вираження поглядів. Комітет Міністрів наголошує на необхідності дотримання балансу між правом на свободу слова і правом бути вільним від дискримінації, під час розроблення національних законів, спрямованих на боротьбу з ворожнечею. Однак використання у законодавстві оціночних понять суттєво ускладнює дотримання цього балансу. Аналіз практики застосування європейських законів проти «мови ненависті» свідчить про суттєве обмеження свободи вираження поглядів. І найбільше це стосується релігійних поглядів, що тягне за собою також порушення права на свободу віросповідання та дискримінацію за ознакою релігійної приналежності. Згідно Рекомендації CM/Rec(2022)16 кримінально-правові методи боротьби з проявами ворожнечі повинні бути крайнім засобом і застосовуватися лише за найсерйозніші прояви ненависті. Зроблено висновки, що використання оціночних понять в кримінальному законодавстві є неприпустимим. Кримінально-правові засоби протидії порушенню рівноправності громадян повинні спрямовуватися виключно проти конкретних проявів насильства, пошкодження власності, погромів, дискримінації окремих громадян чи груп осіб за будь-якими ознаками, а також публічних закликів до таких конкретних діянь. Заборона «мови ненависті» в її абстрактному, розмитому розумінні, яке міститься, серед іншого, в Рекомендації CM/Rec(2022)16, призводить до порушення права на свободу вираження поглядів.

Ключові слова: порушення рівноправності, дискримінація, «мова ненависті», перелік «захисених ознак», криміналізація, свобода вираження поглядів.

Nikiforova T.I. Criminal legal protection of the equality of citizens: the limits of criminalization.

The article is devoted to the analysis of methods of criminal legal prohibition in the field of combating discrimination of people on any grounds. It is established that Art. 161 of the Criminal Code, which provides for criminal liability for violation of the equality of citizens, has been repeatedly amended. Many draft laws on amendments to this article were not submitted for consideration by the Verkhovna Rada due to the significant number of evaluative concepts contained in them. The Recommendation CM/Rec(2022)16 of the Committee of Ministers to member states on combating hatred of May 20, 2022, and in particular the interpretation of the concept of "hate speech", legal and non-legal methods of combating manifestations of hatred and their correlation with the protection of other rights and, in particular, the right to freedom of expression, is analyzed. The Committee of Ministers stresses the need to strike a balance between the right to freedom of expression and the right to be free from discrimination when developing national laws aimed at combating hatred. However, the use of evaluative concepts in legislation significantly complicates this balance. An analysis of the practice of applying European laws against "hate speech" indicates a significant restriction of freedom of expression. This applies most of all to religious views, which also entails a violation of the right to freedom of religion and discrimination on the basis of religious affiliation. According to Recommendation CM/Rec(2022)16,

criminal law methods of combating manifestations of hatred should be a last resort and be applied only for the most serious manifestations of hatred. It has been concluded that the use of evaluative concepts in criminal legislation is unacceptable. Criminal law measures to combat violations of the equality of citizens should be directed exclusively against specific manifestations of violence, damage to property, pogroms, discrimination against individual citizens or groups of persons on any grounds, as well as public calls for such specific acts. The prohibition of "hate speech" in its abstract, vague sense, which is contained, among other things, in Recommendation CM/Rec(2022)16, leads to a violation of the right to freedom of expression.

Key words: violation of equality, discrimination, "hate speech", list of "protected grounds", criminalization, freedom of expression.

Постановка проблеми. Кримінально-правова охорона рівноправності громадян є актуальною темою, особливо в умовах воєнного стану, коли рівень напруження в суспільстві зростає. Питанням боротьби з дискримінацією приділяється все більше уваги на міжнародному рівні. За останні двадцять п'ять років на рівні різних міжнародних організацій було прийнято значну кількість рішень, спрямованих на боротьбу з дискримінацією та злочинами на ґрунті ненависті (наприклад, рішення Ради міністрів ОБСЄ № 12/04 «Толерантність і недискримінація» 7 грудня 2004 року; рішення Ради міністрів ОБСЄ № 9/09 «Боротьба зі злочинами на ґрунті ненависті» від 02.12.2009 р., та інші, Загальнополітична рекомендація Європейської комісії проти расизму та нетерпимості № 7 від 13 грудня 2002 року, Рекомендації CM/Rec(2022)16 Комітету Міністрів державам-членам щодо боротьби з ворожнечею від 20 травня 2022 року та інші). Відповідні кроки щодо боротьби з дискримінацією було здійснено також на рівні національного законодавства, в тому числі й кримінального. Не залишилась поза увагою й ст. 161 КК, яка встановлює кримінальну відповідальність за порушення рівноправності громадян. З часу прийняття КК стаття зазнавала змін чотири рази. Значна кількість пропозицій щодо змін до цієї статті так і залишилась на рівні законопроектів (наприклад, № 3316, № 3316-1, № 3316-2, № 5110, № 5488). Практика застосування ст. 161 КК щороку зростає [1; 2]. Чітке законодавче формулювання складу кримінального правопорушення, що відповідає принципу юридичної визначеності є однією з умов забезпечення єдності судової практики.

Стан опрацювання проблематики. Наведена вище законотворча активність свідчить про здійснення наукових досліджень у цій сфері. Безпосередньо проблемам кримінально-правової охорони рівноправності громадян свої праці присвятили В.М. Панькевич, В.В. Курафєєв, І.С. Смирнова, Т.Д. Лисько, О.М. Шармар, Д.О. Колодін та інші.

Зазначені дослідження не вичерпують наявної проблематики щодо забезпечення ефективної протидії порушенню рівноправності громадян а отже, тема і досі залишається актуальною. Євроінтеграційні процеси в Україні, пов'язані з ними законодавчі ініціативи та зміни, стан європейської практики з цього приводу забезпечують широке поле для нових досліджень у цій сфері.

Метою дослідження є аналіз меж кримінально-правової заборони у сфері протидії проявам дискримінації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Законодавче регулювання кримінально-правової охорони рівноправності громадян потребує вирішення питань, пов'язаних з визначенням кола діянь, які повинні бути криміналізовані та кола «захищених ознак», тобто ознак за якими можливе порушення рівноправності.

Щодо кола ознак, то їх перелік може бути як чітко визначеним, так і відкритим. В КК держав-членів ЄС підхід неоднозначний, але в більшості, як і в КК України перелік є відкритим [3].

Законопроекти щодо внесення змін до ст. 161 КК були спрямовані, в тому числі, на розширення переліку «захищених ознак». І найчастіше це стосувалося ознак сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (СОГІ) (зокрема законопроекти № 3316, № 3316-2, № 5488). У висновках Комітету з питань інтеграції України з Європейським Союзом щодо вказаних законопроектів зазначається, про їх відповідність міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції. Проте законопроект № 3316 було відхилено через необхідність доопрацювання в частині чіткого визначення термінів і, зокрема, «гендерна ідентичність» та «сексуальна орієнтація» [4]. Проект № 3316-2 було відхилено також з причини використання термінів, які не мають чіткого законодавчого визначення та потребують додаткового тлумачення. Це зокрема стосується визначення «нетерпимості» через використання оціночних понять таких як «упередження», «забобони», «стереотипні погляди», «відкрите негативне ставлення до людей (соціальної групи)», «сексуальна орієнтація», «гендерна ідентичність», та інших [5]. Законопроект № 5488 не викликав заперечень з боку жодного з комітетів Верховної Ради та його було рекомендовано до розгляду ВР, хоча у визначенні поняття «нетерпимість», що міститься у вказаному проекті також використано оціночні поняття, зокрема «відкрите, упереджене, негативне ставлення» [6]. Так само такими, що потребу-

ють додаткового тлумачення залишаються поняття «сексуальна орієнтація» та «гендерна ідентичність», адже вони досі не мають законодавчого закріплення.

В диспозиції ст. 161 КК використовується таке оціночне поняття як «розпалювання ворожнечі та ненависті». Зазначений термін відповідає поняттю «мова ворожнечі (або ненависті)», який все частіше використовується в медіа просторі.

Сьогодні вказаний термін має визначення на міжнародному рівні. У п. 2 Рекомендації СМ/Рес(2022)16 Комітету Міністрів державам-членам щодо боротьби з ворожнечею від 20 травня 2022 року міститься визначення «мова ненависті (hate speech)» [7]. Терміни, які містяться у цьому визначенні також можна визнати оціночними, зокрема поняття «ненависть» та «припинення», які є досить суб'єктивними.

У Рекомендації СМ/Рес(2022)16 зазначається, які методи потрібно використовувати для боротьби з проявами ворожнечі, та в яких випадках це мають бути правові та інші неправові методи. Визначаючи правову базу, Комітет Міністрів наголошує, що кримінальне право слід застосовувати лише як крайній засіб і за найсерйозніші прояви ненависті.

Надаючи відповідні рекомендації, Комітет Міністрів наголошує, що підготовка та реалізація політики та законодавства щодо запобігання та боротьби з ненавистю вимагають ретельного балансу між правом на повагу до приватного та сімейного життя (стаття 8 Конвенції) та правом на свободу вираження поглядів (стаття 10 Конвенції) і правом бути вільним від дискримінації щодо захищених Конвенцією прав (стаття 14 Конвенції).

Наголошуючи на необхідності дотримання права, закріпленого в ст. 10 Конвенції, Комітет Міністрів зазначає, що свобода вираження поглядів стосується не лише інформації чи ідей, які сприймаються прихильно або вважаються необразливими чи такими, що викликають байдужість, але й тих, які ображають, шокують або викликають занепокоєння держави чи будь-якої верстви населення [7].

Межа між поняттями «погляди, які ображають, шокують або викликають занепокоєння держави чи будь-якої верстви населення» та «мовою ненависті» є надто розмитою та незрозумілою, особливо зважаючи на використання суб'єктивних понять, таких як «припинення», «розпалювання», «образа». У згаданій Рекомендації зазначається що обмеження права на свободу вираження поглядів задля захисту інших прав, повинно тлумачитися у вузькому порядку, тобто в кожному конкретному випадку у відповідності до вимог законності, необхідності та пропорційності законним цілям.

Найбільш суперечливою є відповідність між свободою релігійних переконань, їх вільного вираження та «мовою ненависті» за ознаками СОГІ. Наприклад, у консервативному християнському євангельському вченні не гетеросексуальна орієнтація та трансгендерність є гріхом. Такі релігійні погляди засновані на Біблії (Буття 1:27-28; Левит 18:22, 20:13; Повторення Закону 22:5; Римлянам 1:18, 25-27, 32; 1Коринтянам 6:9-10; 1Тимофію 1:10 тощо) та висловлюються у проповідях, на релігійних заходах, є частиною системи виховання дітей та молоді відповідних громад. На підставі таких релігійних переконань відповідним особам може бути відмовлено у прийнятті в члени відповідної релігійної громади, участі у таїнствах, обрядах, прийнятті на роботу до установ, підприємств, організацій, що належать таким громадам. Де межа між правом на свободу публічного вираження таких релігійних поглядів та «мовою ненависті» за ознаками СОГІ? Чи можна визнати висловлювання щодо гріховності, протиприродності, недопустимості поширення відповідної ідеології в школах такими, що принижують, ображають відповідних осіб, розпалюють ворожнечу чи ненависть, навіть якщо у них не йдеться про насильство, прояви ненависті, дискримінацію людей за ознаками СОГІ?

Практика європейських країн, деякі рішення ЄСПЛ (наприклад, Вейделанд та інші проти Швеції) свідчать про те, що в Європі будь-які висловлювання проти гомосексуалізму та трансгендерності у закладах освіти є абсолютно забороненими та тягнуть покарання, в тому числі і кримінальні. Проте ситуація не обмежується закладами освіти та публічними висловлюваннями. Переслідування можливі за відповідні вислови у проповідях чи в приватних розмовах [8].

Наявні у мережі Інтернет приклади свідчать про те, що висловлювання відповідних релігійних поглядів може бути підставою для дискримінації за ознаками релігійної приналежності. Так, наприклад, до Федерального суду США було подано позов проти продуктової торгової мега-мережі «Kroger» двома колишніми працівниками мережі у зв'язку із звільненням через відмову одягати уніформу з символікою та гаслами ЛГБТ+, через свої релігійні переконання. «Хоча Лоусон і Рікерт особисто не відносяться вороже до осіб, які належать до ЛГБТ+-спільноти, практика цієї спільноти порушує їх релігійні переконання», – йдеться у позові. Комісія з рівних можливостей для працевлаштування стверджує, що Kroger порушив Закон про громадянські права цих двох жінок. [9]. Висловлювання у фейсбуці пастора Джоша Вільямсона щодо того, що скасування гей-параду є «чудовою новиною» було сприйнято як мову ненависті щодо ЛГБТ+-спільноти та на рівні міської

ради було висловлено пропозицію депортувати пастора з Британії до Австралії, громадянином якої він є [10]. Капелана Бернарда Рендалла, який у проповіді в шкільній каплиці сказав учням коледжу, що їм дозволено піддавати сумніву введення нової гендерної політики, якщо це суперечить принципам Англіканської церкви, було звільнено [11].

Тиск на християнські церкви постійно посилюється. Вираження традиційних християнських поглядів на сім'ю та сексуальність і навіть цитування відповідних біблійних текстів все частіше вважається гомофобією. Так єпископи Англіканської церкви вибачились за те, що напередодні Церква Англії запропонувала не дозволяти парам ЛГБТ+ одружуватися в англіканських храмах, продовжуючи наполягати, що шлюб – це союз чоловіка та жінки. Представник групи Stonewall, який захищає права ЛГБТ+, заявив агентству Reuters, що вибачень єпископів недостатньо, «коли так багато християн ЛГБТ+ зазнають ворожості та дискримінації за те, що вони такі, які є» [12].

Найяскравіше втручання у право на свободу релігійних переконань та їх вираження демонструє справа проти фінської політикині Пяйві Рясянен через її висловлювання щодо гріховності гомосексуалізму та на підтримку біблійного погляду на шлюб і сексуальність на телебаченні, в соціальних мережах та в брошурі, виданої для потреб конкретної релігійної громади. Представники прокуратури наполягали, що думка про те, що, згідно з Біблією, гомосексуалізм є гріхом, є дискримінаційною «мовою ненависті», яка ображає і принижує гідність гомосексуалістів і карається за фінським кримінальним законодавством [13]. У листопаді 2023 року Апеляційний суд Гельсінки поставив крапку у цьому питанні, погодившись з рішенням окружного суду щодо виправдання Рясянен, підтримавши таким чином право на свободу слова та релігійних переконань [14]. В одностайному рішенні окружний суд дійшов висновку, що «суд не має права тлумачити біблійні поняття». Суд визнав, що, хоча дехто може заперечити проти заяв Рясянен, «повинна існувати переважна соціальна причина для втручання та обмеження свободи вираження поглядів». Суд дійшов висновку, що такого обґрунтування не було [15].

Усі ці приклади світової практики свідчать, що вільне вираження релігійних (або інших) поглядів проти ЛГБТ+-ідеології розглядається як гомофобія і викликає значний тиск на релігійні, державні та інші інституції з боку громадських організацій. Певні приклади такого тиску з'являються і в Україні. В Національному університеті «Києво-Могилянська академія» мала відбутися лекція українського філософа та публіциста Сергія Чаплигіна, присвячена українській ідентичності в умовах війни. Проте 4 грудня 2024 року стало відомо, що університет скасовує лекцію, бо Чаплигін відомий критикою ЛГБТ+-ідеології [16]. Звільнити декана Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Ганну Турчинову за публічні антиконституційні, гомофобні та дискримінаційні висловлювання вимагали близько десяти правозахисних організацій [17]. Доцентка Національного університету «Львівська політехніка» Ольга Мер'є була звинувачена у гомофобії через свої вислови проти гомосексуальності. Комісія з питань етики й дисципліни, яка розглянула це питання, прийшла до висновку, що доцентка висловлювала свою особисту думку та судження, в основу яких покладено уявлення та переконання про моральність, соціальну сприйнятливість, що відповідає гомонегативізму, тобто інтелектуальному несприйняттю гомосексуальності, а не гомофобії, що відповідає принципам академічної свободи, тому не повинна сприйматися як «гомофобна заява», про що заявляють ЗМІ» [18].

Усі вищенаведені приклади можна знайти виключно на християнських сайтах або в контексті гомофобних виступів, дискримінації за ознаками СОГІ. Про дискримінацію через висловлювання релігійних переконань говорити не прийнято. Розмежуванню понять «гомонегативізм» та «гомофобія» увага не приділяється. Свобода вираження поглядів відмінних від панівної ідеології суттєво обмежується.

Саме тому Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій звернулася до парламенту та Кабміну з закликом відхилити урядовий законопроект № 5488 щодо боротьби з проявами дискримінації, наголошуючи, що боротьба з дискримінацією може призвести до утисків свободи віросповідання, свободи слова та вираження поглядів [19]. Наведені вище приклади свідчать про обґрунтованість таких побоювань.

Пол Коулман, виконавчий директор ADF International, стверджує на основі багатьох кейсів, що європейські закони щодо заборони «мови ненависті» є нічим іншим як запровадженням цензури. І хоча у багатьох випадках кримінального переслідування свобода слова поки що перемагає, проте фраза «не можна цього говорити» є звичайною для громадян Європи. Вільне висловлення християнських поглядів та розповсюдження Євангелії в Європі вже стало неможливим [20].

Межа між свободою вираження поглядів та їх заборобою через порушення інших прав є надто розмитою. Поняття «мова ненависті» все більше стає приводом для спекуляцій та порушення прав. Використання цього поняття в кримінальному законодавстві, яке є крайнім засобом боротьби з ворожнечею, є неприпустимим.

Кримінальна відповідальність повинна наставати лише за публічні заклики до конкретних проявів насильства та дискримінації або за конкретні випадки насильства та порушення рівноправності громадян. Використання в диспозиції ст. 161 КК таких оціночних понять як «розпалювання ворожнечі та ненависті», «припинення честі та гідності», «образу почуттів» створює небезпеку зловживань з боку влади, маніпулювань з боку громадськості та, не сприяє єдності судової практики, оскільки вимагає судового тлумачення цих термінів у кожному конкретному випадку. Розширення кола «захищених ознак» за рахунок спірних, таких, що не мають чітко визначеного законодавчого формулювання теж не сприяють єдності судової практики та належному судовому захисту прав громадян.

Висновки. Зважаючи на взяті Україною зобов'язання за угодою про асоціацію з ЄС, уникнути законодавчих змін щодо протидії «мові ненависті» та захисту громадян за ознаками СОГІ неможливо. Проте розробляючи відповідні законопроекти, автори не повинні сліпо наслідувати закони європейських держав, особливо найбільш суворі, та враховувати тільки панівну, дуже голосну громадську позицію. Законодавчі методи боротьби з мовою ворожнечею повинні залишати широкі межі для дискусії та спрямовуватися виключно проти закликів до конкретних проявів насильства, пошкодження власності, погромів, дискримінації окремих громадян чи груп осіб за будь-якими ознаками. Використання оціночних понять в законі, особливо кримінальному, покладає на суд надто високу відповідальність визначати чи може висловлення певної ідеології спровокувати насильство, дискримінацію та інші дії проти певних осіб чи груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
2. Судова влада України. Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka.
3. Смірнова І.С. Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян, перелік захищених ознак, за яких настає відповідальність (порівняльний аспект). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Частина 3. С. 48–55. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_3/9.pdf.
4. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо протидії злочинам на ґрунті ненависті за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності) від 09.04.2020 № 3316. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68552.
5. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо впорядкування відповідальності за злочини, скоєні з мотивів нетерпимості) від 24.04.2020 № 3316-2. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68668.
6. Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації від 13.05.2021 № 5488. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71891.
7. Recommendation CM/Rec(2022)16 of the Committee of Ministers to member States on combating hate speech. URL: https://search.coe.int/cm/#_ftn1.
8. Europe's Free Speech Problem: A Cautionary Tale. URL: <https://web.archive.org/web/20230207073546/https://www.thepublicdiscourse.com/2016/07/17113>.
9. Religious Freedom at Stake: Kroger Workers Say They Were Fired for Not Wearing Pro-LGBT Aprons. URL: <https://cbn.com/news/us/religious-freedom-stake-kroger-workers-say-they-were-fired-not-wearing-pro-lgbt-aprons>.
10. Councillor says pastor who criticised gay Pride event should be deported. URL: <https://www.christiantoday.com/article/councillor.says.pastor.who.criticised.gay.pride.event.should.be.deported/135549.htm>.
11. У Британії капелана, який виступив проти ЛГБТ, звільнили з роботи. URL: <https://spzh.eu/ua/news/79725-v-britanii-kapellana-vystupivshego-protiv-lgbt-uvolili-s-raboty>.
12. Англіканська церква перепросила за гомофобію. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-anglikanska-cerkva-lgbt-gomofobija/32233377.html>.
13. Christian politician formally charged over views on marriage and sexuality. URL: <https://www.christiantoday.com/article/christian.politician.formally.charged.over.bible.tweet/136734.htm>.
14. Christian politician Päivi Räsänen acquitted again. URL: <https://www.christiantoday.com/article/christian.politician.pivi.rsanen.acquitted.again/141031.htm>.
15. Finnish MP wins on all charges in major free speech trial. URL: <https://europeantimes.news/2022/03/finnish-mp-wins-on-all-charges-in-major-free-speech-trial>.
16. НаУКМА скасували лекцію про українську ідентичність, бо лектор не підтримує ЛГБТ. URL: <https://c4u.org.ua/media/news/2788>.

17. Правозахисники вимагають звільнити декана педуніверситету. URL: https://zmina.info/news/dekan_pedagogichnogo_universitetu_rozkazala_pro_lgbt_jiakim_potribna_krov_ta_jenderne_mrakobesije_teper_pravozahisniki_vimagajiut_jiji_zvilnennja_.
18. Вислови викладачки Ольги Мер'є відповідають принципам академічної свободи. URL: <https://slovoproslovo.info/lvivska-politehnika-vyslovy-vykladachky-olhy-mer-e-vidpovidayut-pryntsypam-akademichnoi-svobody>.
19. В Україні можуть запровадити покарання за критику ЛГБТ. Духовні лідери проти. URL: <https://religionpravda.com.ua/?p=69651>.
20. Censored. ADF International. URL: <https://web.archive.org/web/20230128223241/https://adfinternational.org/censored>.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА

Оленченко Н.Г.,

*аспірантка відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою*

Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

ORCID: 0009-0001-2963-415X

e-mail: Natali olenchenko@gmail.com

Оленченко Н.Г. Теоретичні засади визначення об'єкта кримінальних правопорушень проти власності у сфері будівництва.

В статті розглядається теоретичний аспект такого елементу складу кримінальних правопорушень проти власності у будівельній промисловості, як об'єкт відповідного кримінального правопорушення (злочину чи проступку). Проаналізовано роль і значення об'єкта кримінального правопорушення в українській правовій системі. Так, встановлено, що практичне значення об'єкта кримінального правопорушення надзвичайно важливе принаймні в двох аспектах 1) нормотворчому (законодавчому) та 2) прикладному (кримінально-правова кваліфікація). Визначено що структура більшості розділів Особливої частини Кримінального кодексу України визначається головним чином змістом об'єкта кримінального правопорушення, чим опосередковується нормотворче значення об'єкта кримінального правопорушення.

У статті авторка підтримує триступеневу класифікацію об'єктів кримінального правопорушення – їх поділ на загальний, родовий та безпосередній. Визначено, що використання видового об'єкта кримінального правопорушення є недоцільним як з теоретичної, так і практичної точок зору.

Авторка розглядає основні концепції загального об'єкта злочину, що існують в українській науці кримінального права. Такими концепціями є визначення об'єкту злочину як: 1) суспільних відносин; 2) цінностей; 4) благ; 5) правовідносини; 6) реалії життя; 7) порядок відносин між людьми, що виникають у суспільстві з приводу матеріальних і нематеріальних предметів. Проаналізовані переваги і недоліки кожного з означених підходів до визначення об'єкта кримінального правопорушення.

Також проаналізовано поняття і значення родового об'єкта злочинів проти власності. Так, авторка критикує підхід що таким об'єктом є власність як одночасно економічна і правова категорія. Встановлено, що саме порядок відносин між учасниками будівельних відносин приводиться у невідповідний законодавству України стані внаслідок кримінальних правопорушень в сфері власності у будівельній галузі.

На підставі відповідного аналізу визначено, що основним безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень проти власності у будівельній сфері є порядок відносин між фізичними та юридичними особами (забудовник, підрядники, інвестор, власник земельної ділянки, регулюючі органи тощо) щодо створення (нове будівництво, реконструкція, реставрація та капітальний ремонт) матеріальних благ – а саме об'єктів будівництва.

Ключові слова: кримінальне правопорушення; склад кримінального правопорушення; об'єкт кримінального правопорушення; злочин; проступок; власність; злочини проти власності; будівельна промисловість.

Olenchenko N.G. Theoretical principles for determining the object of criminal offenses against property in the building industry.

The article considers the theoretical aspect of such an element of the composition of criminal offenses against property in the construction industry as the object of the corresponding criminal offense (crime or misdemeanor). The author analyzes the role and significance of the object of a criminal offense in the Ukrainian legal system. Thus, it is established that the practical significance of the object of a criminal offense is extremely important in at least two aspects: 1) normative (legislative) and 2) applied (criminal legal qualification). It is determined that the structure of most sections of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine is determined mainly by the content of the object of a criminal offense, which mediates the normative significance of the object of a criminal offense.

In the article, the author supports a three-stage classification of objects of a criminal offense – their division into general, generic and direct. It is determined that the use of a specific object of a criminal offense is inappropriate from both theoretical and practical points of view.

The author considers the main concepts of the general object of crime that exist in the Ukrainian science of criminal law. Such concepts are the definition of the object of crime as: 1) social relations; 2) values; 4) goods; 5) legal relations; 6) realities of life; 7) the order of relations between people that arise in society regarding material and intangible objects. The advantages and disadvantages of each of the above-mentioned approaches to defining the object of a criminal offense are analyzed.

The concept and meaning of the generic object of crimes against property are also analyzed. Thus, the author criticizes the approach that such an object is property as both an economic and legal category. It is established that it is the order of relations between participants in construction relations that is brought into a state that does not comply with the legislation of Ukraine as a result of criminal offenses in the field of property in the construction industry.

Based on the relevant analysis, it was determined that the main direct object of criminal offenses against property in the construction sector is the order of relations between individuals and legal entities (developer, contractors, investor, land owner, regulatory authorities, etc.) regarding the creation (new construction, reconstruction, restoration and major repairs) of material goods – namely, construction objects.

Key words: criminal offense; composition of a criminal offense; object of a criminal offense; crime; misdemeanor; property; crimes against property; construction industry.

Постановка проблеми. Для вдосконалення норм Кримінального кодексу України, як матеріально-правової основи боротьби зі злочинністю – законотворча діяльність має спиратись на наукові розробки і концепції з урахуванням загальних засад антикримінальної політики держави. І в цьому контексті надзвичайно важливе теоретичне та практичне значення має об'єкт кримінального правопорушення (до 2020 року – об'єкта злочину). Саме об'єкт кримінального правопорушення традиційно в українській кримінально-правовій науці є першим елементом в процесі дослідження складу будь-якого злочину чи проступку – адже саме посягання на відповідний об'єкт зумовлює рівень суспільної небезпечності діяння.

Метою публікації є вироблення наукового підходу до розуміння об'єкта кримінальних правопорушень проти власності у сфері будівельної діяльності (будівництва). Дана мета опосередковується в завданнях: 1) проаналізувати основні існуючі в Україні підходи до розуміння об'єкта кримінального правопорушення; 2) встановити оптимальний підхід для застосування його при забезпеченні кримінально-правової охорони майнових і пов'язаних із ними зобов'язальних відносин в сфері будівництва; 3) виробити авторське визначення об'єкта відповідних кримінальних правопорушень.

Стан опрацювання проблематики. Проблемою об'єкта кримінальних правопорушень (донедавна – об'єкта злочину) в т.ч. і проти власності Україні займалось дуже широке коло вчених. Праці ряду з них: Н.О. Антонюк, І.О.Бандурка, П.С. Берзін, О.К. Василяка, О.Ю. Вітко, С.Б. Гавриш, В.П. Ємельянов, А.В. Коростилєнко, О.М. Костенко, А.В. Ландіна-Виговська, С.Я. Лихова, Ю.А. Пономаренко, В.Я. Тацій, Є.В. Фесенко – стали методологічною основою даної статті.

Виклад основного матеріалу. В українській науці кримінального права, зокрема, існує важлива теоретична проблема визначення об'єкта злочину. Попри те, що дана проблема, виходячи з її зовнішні рис має суто споглядальний характеру даної проблеми – її практичне значення надзвичайно важливе принаймні в двох аспектах: 1) нормотворчому (законодавчому), який проявляється у створенні кримінально-правових норм та 2) прикладному, проявом якого є кримінально-правова кваліфікація.

Так, зокрема нормотворче значення об'єкта кримінального правопорушення полягає в тому, що він використовується для побудови Особливої частини Кримінального кодексу України. Наприклад, українські вчені слушно зазначають, що Особлива частина КК України складається з XX розділів, які розміщені в певній послідовності в залежності від родового об'єкта. Винятки складають лише два розділи: Розділ XV «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» та Розділ XIX «Військові кримінальні правопорушення», які сконструйовані в залежності від спеціального суб'єкта [1, с. 6].

В цьому контексті важливо зазначити, що у науці кримінального права найпоширенішою є триступенева класифікація об'єктів «по вертикалі» (загальний, родовий та безпосередній). Така класифікація цілком відповідає потребам практики, є дуже логічною, оскільки ґрунтується на співвідношенні філософських категорій «загального», «особливого» та «окремого». Така класифікація дає змогу визначити об'єкти кримінально-правової охорони на різних рівнях їх узагальнення [2, с. 105].

Попри це, деякі автори виділяють також і видовий об'єкт кримінального правопорушення. Так, А.А. Вознюк розвиває вчення про видовий об'єкт злочину шляхом виділення в його межах підродового (охоплює споріднені безпосередні основні об'єкти декількох злочинів у межах одного родового об'єкта) та міжродового (охоплює безпосередні основні та додаткові об'єкти декількох злочинів у межах різних родових об'єктів) об'єктів злочину [3, с. 6].

В контексті практичного значення об'єкта злочину варто звернутись до його використання в контексті кримінально-правової кваліфікації. Так, варто погодитись з І.О. Бандуркою, яка слушно зазначає, що об'єкт злочину є надзвичайно важливим, хоч і юридично рівнозначним обов'язковим елементом складу будь-якого кримінально протиправного та суспільно небезпечного діяння. Теоретичний аспект об'єкту злочину детально розроблено в юридичній науці, проте до цього часу точиться багато дискусій щодо його визначення [4, с. 70-71].

Традиційним для української кримінально-правової науки є визначення об'єкта кримінального правопорушення (донедавна – об'єкта злочину) через призму суспільних відносин. Так, усталеним є визначення В.Я. Тація та його наукової школи про те, що уся сукупність суспільних відносин, що охороняється кримінальним законом від кримінальних правопорушень, є загальним об'єктом кримінального правопорушення. Загальний об'єкт на кожен окремий визначений момент часу є стабільним, але з плином часу є динамічним, оскільки внаслідок змін у кримінальному законі окремі суспільні відносини можуть додаватися до нього (братися під кримінально-правову охорону), а інші – вилучатися з нього (виводитися з-під кримінально-правової охорони). Обсяг загального об'єкта кримінального правопорушення на кожний окремо взятий момент часу свідчить, зокрема, про обсяг криміналізації у відповідному кримінальному законі і, загалом, про стан здійснення кримінально-правової політики в державі [5].

Л.М. Кривоченко та Р.С. Орловський розвивають дану концепцію, зазначаючи що суспільна небезпечність як матеріальна ознака злочину полягає в тому що діяння або заподіює шкоду суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом, або створює реальну можливість заподіяння такої шкоди [6, с. 37].

Попри те, що дана концепція має своїм джерелом напрацювання ще радянської доби – вона має своїх стійких прихильників і на даний час. Зокрема, ряд вчених намагаються зробити вказане визначення більш конкретизованим. Так, О.Ю. Вітко визначає об'єктом злочину є унормовані (впорядковані) різними соціальними нормами (права, моралі, локальними, звичаєвими), найбільш важливі суспільні відносини, що охороняються нормами кримінального права від конкретного злочинного посягання, і яким внаслідок такого злочинного посягання завжди завдається істотна шкода [7].

Критикуючи вказане визначення варто зауважити що, фактично порушення не всіх соціальних норм (крім, звісно правових) тягне за собою юридичну відповідальність, зокрема кримінальну. Так, жодним чином не може в світській державі бути криміналізовано порушення релігійних норм, навпаки – стаття 181 КК України встановлює відповідальність за посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів.

Одночасно із вказаною концепцією об'єкта злочину як суспільних відносин існує розуміння об'єкта злочину як блага, що в українській правовій науці започаткував С.Б. Гавриш. Так, На його думку, правове благо завжди піддається злочинному впливу, а тому цьому благу завдається шкода, яка може бути встановлена завдяки, насамперед, розумінню його як цінності. Саме від цінності правового блага як об'єкта залежать характер, зміст і розмір наслідків злочинного посягання особи. Наслідки злочину і є оцінкою ступеня враження охоронюваного правового блага і викликаних цим змін у дійсності, які мають вираз у конкретній кількісно-якісній категорії (тяжкі тілесні ушкодження, масова загибель тварин, руйнування екосистем тощо) [8, с. 64].

В рамках цієї ж концепції на підставі аналізу об'єктивних ознак складу шахрайства за кримінальним правом Єгипту та Йорданії, М. Байдусі доводить, що об'єктом цих злочинів слід визнавати суспільний інтерес, пов'язаний з охороною власності, який є правовим благом [9, с. 6]. Вказана концепція є спробою автора прокласти певний логічний ланцюжок між концепціями об'єкта злочину як суспільних відносин та об'єкта злочину як блага (що опосередковуються суспільним інтересом).

Близькою за змістом до даної концепції є концепція визначення об'єкта злочину як цінностей. Так, Є.В. Фесенко визначає, що основною формулою є «об'єкт – цінності». Адже цінне – це те, що має для людей позитивне значення. Саме тому найважливіші індивідуальні та соціальні цінності бере під захист кримінальний закон. Крім того, розуміння об'єкта злочину як ціннісної категорії дає можливість диференціації об'єктів правової охорони, їх порівняння для визначення відповідних пріоритетів [10, с. 225]. Дану концепцію поділяє також і П.С. Берзін, який П.С. Берзін, враховуючи механізм заподіяння шкоди майновим правам суб'єкта права інтелектуальної власності на ці

засоби індивідуалізації, автор доводить, що злочин, передбачений ст. 229 КК, посягає також і на таку цінність, як порядок (механізм) використання зазначених засобів індивідуалізації у сфері господарської діяльності, оскільки гарантовані законодавством права на ці об'єкти інтелектуальної власності забезпечують суб'єктам господарювання їх використання у сфері суспільного виробництва, спрямованого на виготовлення та реалізацію товарів, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Тому додатковим об'єктом цього злочину пропонується визнавати встановлений порядок (механізм) використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг як об'єктів права промислової власності у сфері господарської діяльності [11, с. 11-12].

С.Я. Лихова визначає загальним об'єктом злочинів слід вважати ті відносини, які склалися в суспільстві між окремими його членами та їх об'єднаннями, і які в інтересах всього суспільства піддані нормативному регулюванню – тобто, правовідносини. Держава за допомогою механізму правового регулювання врегульовує (упорядковує) найголовніші, найбільш цінні та значимі суспільні відносини і тим самим вони перетворюються у правовідносини. Правовідносини є об'єктом кримінально-правової охорони та утворюють зміст обов'язкової ознаки певного складу злочину – його безпосереднього об'єкта [12, с. 80].

Аналіз концепцій загального об'єкта кримінального правопорушення був би неповним без посилення на концепцію, розроблену у Інституті держави і права імені В.М. Корецького НАН України під керівництвом академіка О.М. Костенка. Так, прихильники даної концепції вважають що порядок – це спосіб існування суспільних відносин. А злочини, на думку фахівців, змінюють спосіб існування суспільних відносин, а не самі суспільні відносини. Таким чином, формула визначення самого поняття об'єкта злочину може бути на ступню: «Об'єкт злочину – це охоронюваний кримінальним законом порядок відносин між людьми, що виникають у суспільстві з приводу матеріальних і нематеріальних предметів». Останні ж є саме предметами злочинів [13, с. 105].

В.П. Ємельянов та А.В. Коростилєнко намагаються узагальнити всі вищевказані та інші концепції об'єкта злочину та визначають, що в якості такого загального поняття об'єкта злочинів може бути поняття «охоронювані кримінальним законом явища реальної дійсності», оскільки, як суспільні відносини, так і блага, цінності, люди, сфери життєдіяльності людей, права, свободи, інтереси тощо повністю охоплюються таким універсальним поняттям як «явища реальної дійсності (реалії життя, життєві реалії)» [14, с. 258-259].

Водночас вважаємо дану концепцію надто широкою з огляду на наступне. Норми кримінального права охороняють порівняно невелику частину вищевказаних «реалій життя», при цьому традиційно вважається що предметом охорони є саме найбільш важливі з них, посягання на які становить суспільну небезпеку (на відміну від наприклад суспільної шкоди в адміністративно-деліктному праві). Для охорони ж інших «реалій життя» цілком достатньо норм інших галузей права.

В контексті ж родового об'єкту злочинів проти власності слід зробити наступне уточнення. Суддя Верховного Суду Н.О. Антонюк визначає, що власність як родовий об'єкт складів злочинів проти власності треба розуміти з урахуванням економічних і юридичних начал у сукупності. Порушення відносин власності як економічних зв'язків одночасно передбачає порушення власності у юридичному змісті (як права власності чи зобов'язальних відносин). Відтак, підсумовує вона, власність – це економічні відносини власності, врегульовані правом, які виникають стосовно належності та товарного обігу майна, послуг, енергії й інших об'єктів власності [15, с. 106].

Критикуючи даний підхід, слід зважити на ряд особливих ознак власності як соціальної категорії. В суспільстві (соціумі) дійсно існує як економічний (змістовний) та і правовий (формальний) вимір власності, причому останній слід розуміти як встановлений соціальними нормами (правовими, моральними, релігійними тощо) порядок відносин між людьми (а також людьми і юридичними особами, в т.ч. і публічно-правовими утвореннями) щодо певних матеріальних благ (речей).

В дослідженнях господарських кримінальних правопорушень деякі автори вважають родовим об'єктом цих злочинів систему та порядок охоронюваних законом суспільних відносин, що виникають і існують у процесі діяльності суб'єктів господарювання у сфері соціального будівництва, спрямованої на виготовлення і реалізацію продукції, виконання робіт або надання послуг вартісного характеру, і служать основою для здійснення підприємницької та іншої економічної діяльності [16, с. 106].

Висновки. Вважаємо саме цю концепцію «об'єкт кримінального правопорушення як порядок відносин між людьми» найбільш ефективною в контексті дослідження об'єкта кримінальних правопорушень проти власності в сфері будівництва з наступних міркувань.

По-перше, сфера будівництва є однією з найбільш врегульованих галузей економіки в Україні та у світі загалом. Відтак порядок суспільних відносин (відносин між людьми) у сфері будівництва регулюються величезною кількістю імперативних (нормативно-правових) а також диспозитивних (договірних) правових норм.

По-друге сфера будівництва безпосередньо стосується створення нових матеріальних предметів (в першу чергу будівель і споруд). При цьому дана сфера характеризується складним колом учасників будівельних відносин – фізичних та юридичних осіб (забудовник, підрядники, інвестор, власник земельної ділянки, регулюючі органи тощо), і складними формами взаємодії цих суб'єктів щодо створення нових об'єктів права власності – будівель і споруд.

Зрештою, слід констатувати саме порядок відносин між учасниками будівельних відносин приводиться у невідповідний законодавству України стані внаслідок кримінальних правопорушень в сфері власності у будівельній галузі. Це зокрема означає, що вчиняючи кримінальне правопорушення проти власності у сфері будівництва, винний приводить майнові, а інколи – також і зобов'язальні відносини у сфері будівництва у стан, що суперечить природно-правовим законам суспільства, що відображається у порушенні правових (в першу чергу кримінально-правових) та інших соціальних (моральних, релігійних тощо) норм, що врегульовують відносини власності.

Таким чином, основним безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень проти власності у будівельній сфері є порядок відносин між фізичними та юридичними особами (забудовник, підрядники, інвестор, власник земельної ділянки, регулюючі органи тощо) щодо створення (нове будівництво, реконструкція, реставрація та капітальний ремонт) матеріальних благ – а саме об'єктів будівництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник / Попович О.В., Томаш Л.В., Латковський П.П., Бабій А.Ю. Чернівці, 2022. 319 с.
2. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Баулін Ю.В., Борисов В.І., Тютюгін В.І. та ін.]; за ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х., 2010. 456 с.
3. Вознюк А.А. Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь у них як посягання на громадську безпеку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2018. 38 с.
4. Бандурка І.О. Об'єкт злочину як кримінально-правова категорія. *Право.ua: Науково-практичний журнал*. 2015, № 2. С. 70–75.
5. Тацій В.Я., Пономаренко Ю.А. Об'єкт кримінального правопорушення. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2022, № 2(18). URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/267697>.
6. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2-х т. / Т. 1: Загальна частина. за ред. В.Я. Тація та ін. Х., 2013. 376 с.
7. Вітко О.Ю. Теоретичні аспекти об'єкта і предмета злочину. *Юридичний збірник Державного університету інфраструктури і технологій*, 2020 № 1(6). С. 119 (111-120). URL: <https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/133/115>.
8. Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды. Проблемы теории и развитие законодательства. Х., 1994. 640 с.
9. Мохаммед А М Байдусі. Кримінальна відповідальність за шахрайство за законодавством Єгипту, Йорданії, України (порівняльно-правове дослідження): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2007. 16 с.
10. Фесенко Є.В. Права людини як найважливіша цінність що потребує кримінально-правового захисту. *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Малиновські читання»*. Острог, 16-17 листопада 2012 р. С. 225-226.
11. Берзін П.С. Незаконне використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг: аналіз складів злочину, передбаченого ст. 229 КК України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 К., 2004. 22 с.
12. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): Монографія. К., 2006. 573 с.
13. Костенко О., Ландіна-Виговська А. Поняття об'єкта злочину: дискусію варто продовжити. *Право України*. 2008. Вип. 4. С. 101–105.
14. Ємельянов В.П., Коростилєнко А.В. Дискусійні питання щодо загального поняття об'єкта злочинів. *Часопис Київського університету права*, 2016. № 1. С. 255–259.
15. Антонюк Н.О. Кримінально-правова охорона власності: навч. посібник. Львів., 2012. –514 с.
16. Василяка О.К. Родовий об'єкт господарських злочинів: дискусійні питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Випуск 41. Том 2. С. 104–106.

УДК 34.343.265.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.105>

ПОЗБАВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НАГОРОДИ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ ПОКАРАНЬ

Парасюк Н.М.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінально-правових дисциплін,**Львівський державний університет внутрішніх справ**ORCID: 0000-0002-7489-9181*

Парасюк Н.М. Позбавлення державної нагороди України у системі покарань.

У статті аналізується позбавлення державної нагороди України як новий вид покарання у системі покарань. З'ясування кримінально-правової природи цього виду покарання проведено із використанням прийомів системного тлумачення тексту кримінального закону України, тобто через виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків кримінально-правової норми, передбаченої ст. 54-1 КК України, з іншими нормами, в тому числі і з нормами іншого законодавства. Визначено, що доцільно проводити паралель між призначенням покарання у виді позбавлення державної нагороди України та позбавленням військового, спеціального звання, рангу чину або кваліфікаційного класу. Детальному аналізу піддається текст Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо позбавлення державних нагород за популяризацію або пропаганду держави-агресора чи вчинення інших протиправних дій проти України» від 20 листопада 2024 року № 4074-IX. На підставі цього визначено темпоральну дію ст. 54-1, а також змін, які внесено, зокрема, до статей 51, 52 та 77 КК України.

Неоднозначно оцінюється законодавча вказівка про можливість призначення позбавлення державної нагороди України за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину без зазначення про спрямованість посягання щодо певного об'єкта. З огляду на це, пропонується, що рішення про призначення покарання у цих випадках має бути судом належно мотивованим.

Наголошується на спеціальному суб'єктному складу цього покарання. Суд може за вироком позбавити засудженого державної нагороди України, правовий статус якої визначено Законом України «Про державні нагороди України». Сферою дію цього виду покарання не охоплюється нагородження засудженого відомчими нагородами тощо.

Засуджена особа, яка позбавлена державної нагороди України позбавляється назавжди пільг та переваг, встановлених спеціальним законами. У зв'язку з цим таких пільг також позбавляються члени сім'ї такої особи.

Текстуальне позначення назви покарання дозволяє зробити висновок, що за вчинення одного кримінального правопорушення особа може бути позбавлена лише однієї державної нагороди.

Ключові слова: кримінальний закон, покарання, позбавлення державної нагороди України, кримінально-правова норма, кримінальне правопорушення, суддівська дискреція.

Parasiuk N.M. Deprivation of the state award of Ukraine in the system of punishment.

The article analyzes the deprivation of a state award of Ukraine as a new type of punishment in the penal system. The author clarifies the criminal law nature of this type of punishment using the techniques of systematic interpretation of the text of the criminal law of Ukraine, i.e., by identifying internal and external links of the criminal law provision provided for in Article 54-1 of the Criminal Code of Ukraine with other provisions, including provisions of other sectoral legislation. It is determined that it is advisable to draw a parallel between the imposition of punishment in the form of deprivation of a state award of Ukraine and deprivation of a military, special rank, rank or qualification class. The text of the Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine and Other Legislative Acts of Ukraine on Deprivation of State Awards for Popularization or Propaganda of the Aggressor State or Committing Other Unlawful Acts against Ukraine" of November 20, 2024, No. 4074-IX is subjected to a detailed analysis. This determines the temporal effect of Art. 54-1, as well as the amendments made, in particular, to Articles 51, 52 and 77 of the Criminal Code of Ukraine.

The legislative instruction on the possibility of imposing deprivation of a state award of Ukraine for committing a grave or especially grave crime without specifying the targeting of the offense against a particular object is ambiguous. In view of this, it is proposed that the decision to impose a penalty in these cases should be duly motivated by the court.

The special subjective composition of this punishment is emphasized. The court may deprive the convicted person of a state award of Ukraine, the legal status of which is determined by the Law of Ukraine "On State Awards of Ukraine". The scope of this type of punishment does not cover the awarding of departmental awards, etc.

A convicted person who is deprived of a state award of Ukraine is permanently deprived of the benefits and advantages established by special laws. In this regard, family members of such a person are also deprived of such benefits.

The textual designation of the name of the punishment allows us to conclude that a person may be deprived of only one state award for committing one criminal offense.

Key words: criminal law, punishment, deprivation of the State award of Ukraine, criminal law provision, criminal offense, judicial discretion.

Постановка проблеми. Відповідно до законодавчої класифікації, яка передбачена у ст. 52 КК України, усі покарання поділяються на три види – основні, додаткові, а також ті, які можуть застосовуватися як основні, так і додаткові. Зазначена класифікація проводиться законодавцем без визначення критерію, але при цьому зазначається, що за одне кримінальне правопорушення може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань у випадках та порядку, передбачених цим кодексом. Додаткове покарання має допоміжний характер у процесі виконання мети основного виду покарання – запобігання вчиненню кримінальних правопорушень засудженою особою, а також іншими особами.

Вперше за два десятиріччя чинності КК України 2001 року відбулися зміни у сфері пеналізації, в частині, зокрема, розширення переліку додаткових видів покарань. Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо позбавлення державних нагород за популяризацію або пропаганду держави-агресора чи вчинення інших протиправних дій проти України» від 20 листопада 2024 року № 4074-IX (далі – Закон України від 20 листопада 2024 року № 4074-IX) [1] передбачено зміни до ст.ст. 51, 52 та 77 КК України. КК України було доповнено новою ст. 54-1 «Позбавлення державної нагороди України». Таким чином, розширено перелік додаткових видів покарання.

Мета статті. Новизна покарання у виді позбавлення державної нагороди України, а також фактична відсутність наукових розробок цього аспекту кримінально-правового регулювання, обумовлює необхідність дослідження його кримінально-правової природи.

Виклад основного матеріалу. Вочевидь, що дослідження особливостей призначення нового виду покарання слід розпочинати із аналізу тексту закону, яким було внесено зміни до чинного КК України. Це дозволить зрозуміти соціальну обумовленість розширення системи покарань в Україні, визначити темпоральну дію цієї норми у часі, а також встановити інші елементи кримінально-правового регулювання.

У розділі II «Прикінцеві положення» Закону України від 20 листопада 2024 року № 4074-IX зазначається, що «цей закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування». Відмінною особливістю цього закону є те, що дата його прийняття та дата офіційного опублікування у газеті «Голос України» № 172 збігаються – 20 листопада 2024 року. Чи перебуває ця ситуація в рамках установленної законодавчої процедури? Частиною 1 ст. 139 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI передбачено, що підписані Президентом України закони публікуються в газеті «Голос України» та у Відомостях Верховної Ради України, а також розміщуються на офіційному веб-сайті Верховної Ради України [2]. У цьому законі не визначено порядок передачі законів для офіційного опублікування до вказаних друкованих видань. Однак, у ч. 2 ст. 139 цього закону зазначається, що підписані Головою Верховної Ради України постанови та інші акти не пізніше наступного дня після їх підписання передаються Апаратом Верховної Ради для опублікування в газеті «Голос України» та у Відомостях Верховної Ради України. Вочевидь, що така сама процедура застосовується і щодо підписаних Президентом України законів.

Підписаний Президентом України закон України має бути повернутий до Верховної Ради України. Після опрацювання структурним підрозділом з документального забезпечення текст закону України в електронній і паперовій формах надсилається до редакції газети «Голос України» [3]. Газета «Голос України» видається п'ять разів на тиждень державною, а також іншими мовами відповідно до закону [4]. Текст закону, який надійшов до редакції газети технічно може бути опублікований у номері газети, який готується до виходу, як мінімум, на наступний день. В контексті внесення змін до КК України, особливо важливо дотримуватися порядку оприлюднення законів, оскільки з цим процесом пов'язується чинність кримінального закону в часі (ст. 4 КК України), а також вирішення

питання про зворотну дію закону про кримінальну відповідальність у часі (ст. 5 цього кодексу). Відповідно до інформації, яка міститься у вкладці «Картка документа» на офіційному веб-сайті Верховної Ради України, Закон України від 20 листопада 2024 року № 4074-IX набрав чинності 21 листопада 2024 року.

Цим законом було розширено систему покарань та включено такий вид як – позбавлення державної нагороди України (п. 2-1 ст. 51 КК України). Частиною 2 ст. 52 КК України позбавлення державної нагороди України визначено додатковим видом покарання. Таким чином, за характером правообмежень зміни, які внесені Законом України від 20 листопада 2024 року № 4074-IX слід віднести до таких, які посилюють кримінальну відповідальність у зв'язку із передбаченням можливості призначення додаткового покарання. Вказані зміни мають лише пряму дію в часі та поширюються на осіб, які вчинили кримінальні правопорушення після набрання ними чинності.

Вочевидь, що з моменту набрання чинності Законом України від 20 листопада 2024 року № 4074-IX, має змінитися і судова практика. Так, у вироку Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 09 грудня 2024 року у справі № 308/14954/ 23, провадження № 1-кп/308/74/24, на підставі врахування відомостей про особу, зокрема, про те, що засуджений має ряд нагород, суд зробив висновок, що виправлення засудженого можливе без відбування покарання [5]. Відповідно до цього вироку засуджено ОСОБА_6 за ч. 1 ст. 436-1 КК України, а саме поширення, а також публічне використання символіки комуністичного тоталітарного режиму на території України. Вчинення цього кримінального правопорушення створює загрозу міжнародному правопорядку в частині можливості поширення кримінальних правопорушень тоталітарних режимів. Відповідно до засади невідворотності покарання, не виправданим є врахування наявності в засудженого нагород як обставини, що обумовлює знижений ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння за цією статтею. З цих міркувань соціально обумовленим слід вважати доцільність введення до системи покарання позбавлення державної нагороди України.

Зміст покарання у виді позбавлення державної нагороди України законодавчо визначений у новій ст. 54-1 КК України, редакція якої містить лише одну частину. Для з'ясування кримінально-правової природи цього виду покарання слід використати правила системного тлумачення, у процесі якого зміст кримінально-правової норми визначається на підставі зв'язку ст. 54-1 КК України з іншими нормами як кримінального закону, а також іншогогалузевими нормами.

Частиною 2 ст. 52 КК України встановлено, що покарання у виді позбавлення державної нагороди України є додатковим видом покарання. Звідси, за жодних умов не може призначатися самостійно без основного покарання, але завжди йде додатком до останнього. Зміст правообмежень у цьому виді покарання визначається дією, яка позначена терміном «позбавлення». У системі покарань цей термін вживається для позначення п'яти видів покарань, серед яких три є додатковими – позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення державної нагороди України та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Позбавлення передбачає заборону на певний період або назавжди реалізації засудженим своїх прав, отримання пільг чи переваг у певній сфері відносин.

За змістом правообмежень покарання у виді позбавлення державної нагороди України полягає у тому, що особа, яка позбавлена державної нагороди України, втрачає назавжди право на усі права і пільги, що були нею отримані, які передбачені спеціальними законами. Так, наприклад, ч. 3 ст. 3 Закону України «Про щомісячну грошову виплату деяким категоріям громадян» від 27 липня 2022 року № 2454-IX передбачено, що особа, позбавлена державної нагороди України, а також члени сім'ї такої особи втрачають право на отримання щомісячної грошової виплати [6].

Залежно від можливості визначення строку – позбавлення державної нагороди України відноситься до безстрокових видів покарання, оскільки його часові рамки законодавчо не установлені.

Залежно від суб'єкта, до якого може бути застосовано позбавлення державної нагороди України, цей вид покарання слід віднести до категорії спеціальних. Першочергово ст. 54-1 КК України виставляється вимога про те, що суд може вирішувати питання про застосування цього виду покарання до засудженої особи, яка має державну нагороду України. Бланкетний спосіб викладу ст. 54-1 КК України визначає необхідність звернутися до іншогогалузевого законодавства для тлумачення ознак суб'єкта, до якого може бути застосовано цей вид покарання. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про державні нагороди України» від 16 березня 2000 року № 1549-III, державні нагороди України є вищою формою відзначення громадян за видатні заслуги у розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною [7]. Видами державних нагород є: звання Герой України; орден; медаль; відзнака «Іменна вогнепальна зброя»; почесне звання України; Державна премія України; президентська відзнака.

Окрім, державних нагород, окремими нормативними актами може бути передбачено нагородження іншими відзнаками. Так, наприклад, наказом Міністерства оборони України від 11 березня 2013 року № 165 затверджено Положення про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України. Цим Положенням визначається порядок нагородження військовослужбовців та працівників Збройних Сил України, а також інших осіб заохочувальними відзнаками Міністерства оборони України [8]. Нагородження цими відзнаками не входить у сферу дії додаткового покарання у виді позбавлення державної нагороди України. При призначенні покарання у виді позбавлення державної нагороди України, суди мають врахувати, що нагородження державними нагородами провадиться указом Президента України, а також те, що нагородженому вручається державна нагорода та документ, що посвідчує нагородження нею. Усі ці відомості мають бути встановлені та відображені у мотивувальній частині вироку суду.

Аналіз кримінально-правових норм, дозволяє зробити висновок, що позбавлення державної нагороди України як додатковий вид покарання не передбачено у жодній із санкцій статей Особливої частини КК України. Таким чином, воно має призначатися в усіх випадках відповідно до положень Загальної частини КК України. Потрібно зауважити, що такі особливості застосування характерні також і для позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. В контексті цього виду покарання у абз. 3 п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 року № 7 рекомендується судам у вироках наводити мотиви призначення покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу чину або кваліфікаційного класу [9]. Вочевидь, що така рекомендація має своїм завданням заповнити наявну у ст. 54 КК України прогалину щодо мотивів, які мають братися до уваги судом при призначенні цього покарання. Так, як це, наприклад, зроблено у ч. 2 ст. 55 КК України прийнятно до позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Законодавчою є вказівка про те, що даний вид покарання як додатковий може бути призначений судом і у тому випадку, коли не передбачений у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України за умови, що з урахуванням характеру кримінального правопорушення, вчиненого за посадою або у зв'язку із заняттям певною діяльністю, особи засудженого та інших обставин справи суд визнає за неможливе збереження за ним права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [9].

Залежно від порядку призначення, покарання у виді позбавлення державної нагороди України слід віднести до додаткових покарань, які відносяться на угляд суду. Факультативність цього виду покарання визначається законодавчою вказівкою на те, що засуджена особа, яка має державну нагороду України «може бути позбавлена за обвинувальним вироком суду такої державної нагороди України». Вочевидь, що також і ця обставина додатково обумовлює вже обов'язок суду у випадку позбавлення державної нагороди України детально мотивувати свої рішення.

У тексті ст. 54-1 КК України жодним чином не наголошується про те, які саме обставини вчиненого кримінального правопорушення мають бути враховані судом при позбавленні засудженого державної нагороди України. Якщо ж вернутися до назви Закону України від 20 листопада 2024 року № 4074-IX, то у ній зазначається про позбавлення державних нагород за популяризацію або пропаганду держави-агресора чи вчинення інших протиправних дій проти України. У Пояснювальній записці розробники проєкту цього закону визначили його цілі та завдання як вдосконалення законодавства України щодо позбавлення державних нагород України осіб, засуджених за тяжкі чи особливо тяжкі злочини або кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а також осіб, які популяризують або пропагують державу-агресора та її органи влади, їх представників, або вчиняють інші дії, спрямовані на створення позитивного образу держави-агресора, виправдовування та визнання правомірною окупацію території України [10]. Таким чином, стає зрозумілою соціальна обумовленість розширення засобів карального впливу через доповнення системи покарань ще одним видом покарання. Чи враховано це у законодавчій конструкції позбавлення державної нагороди України?

Відповідно до ст. 54-1 КК України позбавлення державної нагороди може бути застосовано судом до засуджених осіб за вчинення, зокрема: 1) тяжкого чи особливо тяжкого злочину; 2) кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України незалежно від ступеня тяжкості; 3) кримінального правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку незалежно від ступеня тяжкості; 4) кримінального правопорушення, передбаченого статтями 258-258-5, 260, 261 КК України, незалежно від ступеня тяжкості. Формулювання першої категорії злочинних діянь, за вчинення яких суд може призначити цей вид покарання, зроблено законодавцем без прив'язки до певного об'єкту посягання. Вочевидь, що за таких умов, позбавлення державної нагороди України може бути застосовано до засудженої особи, яка вчинила будь-який тяжкий чи особливо тяжкий злочин, незалежно від його спрямованості щодо певного кон-

кретного об'єкта. Чи відповідає таке положення засаді призначення справедливого покарання? Відповідь не буде однозначною.

У п. 10 Порядку представлення до нагородження та вручення державних нагород України, який затверджено указом Президента України від 19 лютого 2003 року № 138/2003, передбачено, що особу, яку відзначено державною нагородою, може бути представлено до наступного нагородження не раніше, ніж через три роки після попереднього нагородження, за винятком представлення до нагородження за виявлені особисту мужність і героїзм [11]. Вочевидь, що не виключення, що особа може бути нагороджена одразу декількома державними нагородами. Назва виду покарання у ст. 54-1 КК України сформульована як – позбавлення державної нагороди України. Чи може бути засуджена особа позбавлена за вироком суду одразу усіх державних нагород? Якщо проводити аналогію із позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, то тут йдеться про множину посад. Очевидно, що за ст. 54-1 КК України з урахуванням формулювання назви виду покарання засуджена особа за вчинення кримінального правопорушення може бути позбавлена лише однієї державної нагороди України.

В контексті загальних засад призначення розглядуваного виду покарання, слід також зауважити, що Законом України від 20 листопада 2024 року № 4074-IX внесено зміни до ст. 77 КК України. Таким чином, передбачається, що у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням можуть бути призначені додаткові види покарання, перелік яких доповнено покаранням у виді позбавлення державної нагороди України. Підтримується позиція про те, що у розглядуваному випадку зміст судової дискреції полягає у тому, що за вироком суду засудженому призначається основне покарання та додаткове покарання. Враховуючи тяжкість кримінального правопорушення, особу винного та інші обставини справи, суд визначає можливість виправлення засудженого без реального відбування покарання. Постановляється рішення про звільнення від відбування основного покарання з випробуванням, а відповідно додаткове покарання має виконуватися реально. Тому, призначення додаткового покарання відповідно до ч. 1 ст. 77 КК України не є окремою процесуальною дією, але є результатом застосування звільнення лише від основного покарання [12, с. 323].

Правовий статус державних нагород також і обумовлює застосування спеціального порядку виконання цього додаткового покарання. Законом України від 20 листопада 2024 року № 4074-IX було доповнено Кримінально-виконавчий кодекс України новою главою 6-1, яка містить одну статтю 29-1, що визначає порядок виконання покарання у виді позбавлення державної нагороди України [1]. Після набрання вироком законної сили його копія надсилається Президенту України та Міністерству юстиції України. Вперше на законодавчому рівні передбачена спеціальна умова про необхідність оприлюднення резолютивної частини такого вироку. Це має здійснюватися у два етапи, спершу шляхом публікації в офіційних друкованих виданнях, в яких здійснюється офіційне оприлюднення актів Президента України. Після цього резолютивна частина вироку розміщується на офіційному веб-сайті Президента України. Міністерство юстиції України протягом трьох робочих днів після одержання копії вироку, яким засудженого позбавлено державної нагороди України, вживає заходів щодо припинення застосування пільг та пов'язаних з ними прав, передбачених для осіб, нагороджених державними нагородами України.

Висновки. Отож, у процесі аналізу нових положень КК України про позбавлення державної нагороди було запропоновано правила застосування цього виду покарання до засуджених осіб, а також виокремлено деякі дискусійні моменти, які можуть виникати у цьому процесі, а саме: при дослідженні механізму набрання чинності змін до кримінального закону України, пов'язаних і пеналізацією окремого додаткового виду покарання у виді позбавлення державної нагороди; при з'ясуванні категорії осіб, до яких може бути застосовано цей вид покарання; у порядку призначення позбавлення державної нагороди у випадку, коли особа має декілька державних нагород; щодо застосування цього додаткового виду покарання при звільненні від відбування покарання з випробуванням, тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо позбавлення державних нагород за популяризацію або пропаганду держави-агресора чи вчинення інших протиправних дій проти України: Закон України від 20 листопада 2024 року № 4074-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4074-20#n11> (дата звернення: 02.01.2025).
2. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#n1063> (дата звернення: 02.01.2025).

3. Положення про порядок роботи з документами у Верховній Раді України: додаток 1 до розпорядження Голови Верховної Ради України від 08 лютого 2021 року Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19/21-%D1%80%D0%B3#n1021> (дата звернення: 02.01.2025).
4. Статут Державного підприємства «Голос України» (нова редакція), затверджено розпорядженням Управління справами / Голос України. URL: http://www.golos.com.ua/documents/zvit/statut_dp_golos_ukrainy.pdf (дата звернення: 02.01.2025).
5. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 09 грудня 2024 року у справі № 308/14954/ 23, провадження № 1-кп/308/74/24 / Єдиний державний реєстр судових рішень. / <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123587396> (дата звернення: 02.01.2025).
6. Про щомісячну грошову виплату деяким категоріям громадян: Закон України від 27 липня 2022 року № 2454-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2454-20#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
7. Про державні нагороди України: Закон України від 16 березня 2000 року № 1549-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
8. Положенням про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України: наказ Міністерства оборони України від 11 березня 2013 року № 165, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 25 березня 2013 року за № 484/23016 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0484-13#n45> (дата звернення: 02.01.2025).
9. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
10. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо позбавлення державних нагород за популяризацію або пропаганду держави-агресора чи вчинення інших протиправних дій проти України» / Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=11410&conv=9> (дата звернення: 02.01.2025).
11. Порядок представлення до нагородження та вручення державних нагород України: указ Президента України від 19 лютого 2003 року № 138/2003 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/138/2003#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
12. Парасюк Н.М. Застосування додаткових покарань у разі звільнення від відбування основного покарання з випробуванням (аналіз законодавчих змін). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 86: частина 4. С. 322–328.

ВИЗНАЧЕННЯ ІНШИХ ТЯЖКИХ НАСЛІДКІВ В ОСОБЛИВО КВАЛІФІКОВАНОМУ СКЛАДІ ЗАЛИШЕННЯ В НЕБЕЗПЕЦІ

Пилипенко Д.О.,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького навчально-наукового інституту
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1299-6178

Пилипенко Є.О.,

кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший інспектор організаційно-аналітичного відділу
Управління організаційно-аналітичного забезпечення
та оперативного реагування
Головного управління Національної поліції
в Луганській області
ORCID: 0000-0002-4044-5421

Пилипенко Д.О., Пилипенко Є.О. Визначення інших тяжких наслідків в особливо кваліфікованому складі залишення в небезпеці.

Стаття присвячена визначенню інших тяжких наслідків в особливо кваліфікованому складі залишення в небезпеці, їх дослідженню, а також обґрунтуванню необхідності їх законодавчого закріплення у тексті самої статті 135 «Залишення в небезпеці» Кримінального кодексу України. Здійснено аналіз позицій науковців щодо охоплення поняттям «інші тяжкі наслідки» від залишення в небезпеці спричинення потерпілому середньої тяжкості, тяжких тілесних ушкоджень, а також зникнення його безвісти. На основі проведеного дослідження, з урахуванням положень чинного законодавства України, що встановлює кримінальну відповідальність за умисне завдання потерпілому середньої тяжкості та тяжкі тілесні ушкодження, запропоновано перелік наслідків, що визнають особливо кваліфікований склад залишення в небезпеці, а саме: середньої тяжкості, тяжкі тілесні ушкодження та зникнення безвісти потерпілого закріпити у тексті статті. Крім цього, задля дотримання принципу справедливості призначення покарання, а також обов'язкового врахування ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та суспільно небезпечних наслідків, що настали, запропоновано нову редакцію статті 135 «Залишення в небезпеці», в якій кримінальна відповідальність за залишення в небезпеці, що спричинило потерпілому тілесні ушкодження середньої тяжкості, передбачатиметься новою окремою частиною статті. У запропонованій новій редакції ст. 135 КК України подібне кримінальне правопорушення кваліфікуватиметься за новою ч. 3 ст. 135 КК України.

Залишення в небезпеці, у випадку, якщо воно спричинило настання для потерпілого смерті, також тілесних ушкоджень або зникнення його безвісти має визнаватись тяжким злочином та також кваліфікуватись за окремою частиною статті 135 КК України. У запропонованій новій редакції ст. 135 КК України подібне кримінальне правопорушення кваліфікуватиметься за новою ч. 4 ст. 135 КК України.

У свою чергу, частини 1 та 2 ст. 135 КК України, що передбачають кримінальну відповідальність за залишення в небезпеці, яке не призвело до настання суспільно небезпечних наслідків (формальні склади кримінальних правопорушень) слід залишити у чинній їх редакції.

Ключові слова: залишення в небезпеці, інші тяжкі наслідки, середньої тяжкості тілесні ушкодження, тяжкі тілесні ушкодження, зникнення потерпілого безвісти.

Pylypenko D.O., Pylypenko Y.O. Definition of other severe consequences in the particularly qualified composition of abandonment in danger.

The article is devoted to the definition of other grave consequences in the especially qualified composition of abandonment in danger, their study, as well as the justification of the need for their legislative consolidation in the text of Article 135 «Abandonment in danger» of the Criminal Code of Ukraine. An analysis was also carried out of the resolutions of the Plenums of the Supreme Court of Ukraine concerning criminal offenses for other objects of encroachment, containing a list of grave

consequences and the reasoning for defining them as grave for these criminal offenses. An analysis of the positions of scientists on the inclusion of the concept of other severe consequences of abandonment in danger of causing moderate and serious bodily injuries to the victim, as well as the disappearance of the victim, is carried out. Based on the research conducted, taking into account the provisions of the current criminal legislation of Ukraine, which establishes criminal liability for intentional infliction of moderate and serious bodily injuries to the victim, a list of consequences that determine the especially qualified composition of abandonment in danger (moderate severity, severe bodily injuries and the disappearance of the victim) is proposed to be consolidated in the text of the article itself. In addition, in order to comply with the principle of fairness in imposing punishment, as well as to take into account the severity of the criminal offense committed and the socially dangerous consequences that have occurred, a new version of Article 135 «Abandonment in danger» has been proposed, in which criminal liability for leaving in danger, which caused moderate bodily injuries to the victim, will be provided for in a new separate part of the article. Severe bodily injury, as well as the disappearance of the victim, if such consequences occurred in the event of abandonment him in danger, should be defined as a particularly qualified element of abandonment him in danger and provide for criminal liability under a single separate part of the article.

In turn, Parts 1 and 2 of Article 135 of the Criminal Code of Ukraine, which provide for criminal liability for abandonment someone in danger that did not lead to socially dangerous consequences (formal components of criminal offenses), should be left in their current wording.

Key words: abandonment in danger, other severe consequences, moderate bodily injuries, severe bodily injuries, missing victim.

Постановка проблеми. Залишення в небезпеці, що спричинило настання смерті або інші тяжкі наслідки є особливо кваліфікованим складом залишення в небезпеці, за яке передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк трьох до восьми років [1]. Дане кримінальне правопорушення, незалежно від того, до яких наслідків для потерпілого воно призвело (смерть або інші тяжкі наслідки), відповідно до ст. 12 КК України, що визначає класифікацію кримінальних правопорушень, є тяжким злочином, а винна особа, у зв'язку із цим, визнається такою, що вчинила саме тяжкий злочин і несе за це відповідну кримінальну відповідальність. Крім цього, на таку особу поширюються усі обмеження щодо умовно-дострокового звільнення від відбуття покарання, звільнення від відбуття покарання з випробуванням, зняття судимості, визначенні Загальною частиною КК України саме для осіб, що вчинили тяжкий злочин [1]. Проте, якщо у випадку настання смерті особи від залишення в небезпеці, тяжкість наслідку для потерпілого не викликає жодних сумнівів і притягнення особи до кримінальної відповідальності як за вчинення тяжкого злочину є обґрунтованим, то у разі настання так званих інших тяжких наслідків від залишення в небезпеці виникає чимало питань, адже законодавчо перелік таких наслідків диспозицією ч. 3 ст. 135 КК України не визначений. Які саме наслідки, окрім настання смерті, слід розуміти тяжкими і з настанням яких для потерпілого винна особа нестиме відповідальність як за вчинення тяжкого злочину? Ці питання наразі є актуальними, адже від правильної кваліфікації протиправних діянь винної особи залежатиме законність притягнення особи до кримінальної відповідальності за ч. 3 ст. 135 КК України та призначення покарання, необхідного і достатнього для виправлення такої особи, а також попередження вчинення нею нових кримінальних правопорушень.

Мета дослідження: визначити, які саме наслідки від вчинення особливо кваліфікованого складу залишення в небезпеці слід вважати тяжкими та надати пропозиції щодо їх закріплення на законодавчому рівні у тексті самої статі.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню особливо кваліфікованого складу залишення в небезпеці приділялась чимала увага з боку В.В. Бабаніної, І.І. Гореліка, О.С. Гореліка, Т.В. Кіріпченко, П.І. Орлова, М.І. Хавронюка, проте й сьогодні залишається малодослідженим та вкрай актуальним питання щодо визначення та закріплення на законодавчому рівні інших тяжких наслідків від залишення в небезпеці, з настанням яких винна особа нестиме кримінальну відповідальність за вчинення особливо кваліфікованого складу залишення в небезпеці.

Виклад основного матеріалу. Завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану, якщо той, хто залишив без допомоги, зобов'язаний був піклуватися про цю особу і мав змогу надати їй допомогу, а також у разі, коли він сам поставив потерпілого в небезпечний для життя стан, визнаватиметься тяжким злочином у разі настання смерті чи інших тяжких наслідків для потерпілого [1].

На сьогодні, диспозицією ч. 3 ст. 135 КК України не закріплюється поняття інших тяжких наслідків, а тому є певні труднощі та протиріччя щодо їх визначення та кваліфікації діянь винної особи у

разі вчинення нею залишення в небезпеці, що спричинило суспільно небезпечні наслідки. Крім того, перелік інших тяжких наслідків від залишення в небезпеці невизначений також і жодною із постанов Пленуму Верховного Суду України (ВС України). Зокрема, щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, інші тяжкі наслідки від таких злочинів визначені постановою Пленуму ВС України від 30.05.2008 № 5 [2]; у злочинах проти безпеки виробництва інші тяжкі наслідки визначені постановою Пленуму ВС України від 12.06.2009 № 7 [3], а інші тяжкі наслідки у злочинах проти довкілля охарактеризовані постановою Пленуму ВС України від 10.12.2004 № 17 [4]. Станом на теперішній час постанови Пленуму ВС України, що розкривала б перелік інших тяжких наслідків у злочинах проти життя і здоров'я, у тому числі, пов'язаних із залишенням в небезпеці, немає.

Визначити суспільно небезпечні наслідки від залишення в небезпеці та розв'язати проблему правильної кваліфікації діянь винної особи за ч. 3 ст. 135 КК України спробували деякі вчені у галузі кримінального права під час підготовки науково-практичних коментарів Кримінального кодексу України. Так, на думку авторів науково-практичного коментаря за редакцією М.І. Мельника та М.І. Хавронюка під тяжкими наслідками від залишення в небезпеці слід розуміти спричинення потерпілому тяжких тілесних ушкоджень або зникнення його безвісти [5, с. 294]. У свою чергу, у науково-практичному коментарі за редакцією С.С. Яценка науковці дотримувались думки, що під тяжкими наслідками від залишення в небезпеці треба вважати спричинення потерпілому тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень. [6, с. 317]. Такої ж думки, щодо охоплення тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень поняттям тяжких наслідків від залишення в небезпеці, дотримувались вчені в галузі кримінального права у науково-практичному коментарі за редакцією В.В. Сташиса та В.Я. Тація, а також коментарі за редакцією В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова та В.І. Тютюгіна [7, с. 439; 8, с. 88-89].

Окрім вже названих позицій вчених з приводу переліку можливих тяжких наслідків від залишення в небезпеці, існують також позиції й інших осіб, зокрема, практикуючих фахівців у галузі права, які до інших тяжких наслідків від залишення в небезпеці відносять спричинення потерпілому тяжких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень або зникнення його безвісти [9].

Отже, як ми бачимо, з приводу видів тяжких наслідків від залишення в небезпеці існує чимало думок та позицій. Однак, не зважаючи на їх численну кількість, жодної юридичної сили вони не мають, а тому під час кваліфікації кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 135 КК України, можуть мати лише рекомендаційний характер. Тому, задля уникнення протиріч та можливих суперечностей щодо визначення тяжких наслідків від залишення в небезпеці, вважаємо за необхідне визначити їх законодавчо та закріпити їх перелік у диспозиції відповідної частини статті. З приводу необхідності визначення тяжкості наслідків у тексті самої статті, що встановлює відповідальність за вчинення кримінального правопорушення з матеріальним складом, є слушною позиція Р.І. Лемехи, який у своєму дисертаційному дослідженні на тему: «Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття» запропонував відмовитись від застосування у законі вказівок на тяжкі, особливо тяжкі та інші тяжкі наслідки під час визначення фізичної шкоди, заподіяної потерпілому. Натомість запропоновано вказувати у відповідній диспозиції статті конкретні наслідки (смерть, загибель кількох осіб, доведення до самогубства, заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень і тяжких тілесних ушкоджень). Таке нововведення спростить понятійний апарат чинного КК України, оскільки термінологічні звороти «тяжкі наслідки», «особливо тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки» використовуються у більше ста статтях КК України [10, с. 11].

Однак, пропонуючи закріплення у тексті самої частини статті «Залишення в небезпеці» переліку інших тяжких наслідків, виникає доречне питання, які саме наслідки все ж таки слід вважати тяжкими? На наш погляд, першим таким наслідком беззаперечно слід вважати спричинення потерпілому тяжких тілесних ушкоджень, адже вони завдають непоправної шкоди здоров'ю людини. Відповідно до ст. 121 КК України, тяжке тілесне ушкодження є небезпечним для життя в момент заподіяння, а також може спричинити втрату будь-якого органу або його функцій, каліцтво статевих органів, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя [1].

Наступним наслідком від залишення в небезпеці, який, на наш погляд, має вважатися тяжким, є зникнення потерпілого безвісти. Слід зазначити, що у більшості випадків зникнення осіб безвісти зниклими стають люди похилого віку, малолітні, а також ті, що страждають різними психічними захворюваннями. Тобто, це ті особи, що здебільшого підпадають під категорію потерпілих від залишення в небезпеці. Відповідно до вимог ст. 46 Цивільного кодексу України (ЦК України), фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців, а за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного

випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті (ст. 47 ЦК України) [11]. Тобто, законодавець прирівнює оголошення безвісно відсутньої людини померлою до фактичного настання її смерті. На сьогодні ч. 3 ст. 135 КК України у якості особливо кваліфікуючої ознаки передбачає настання смерті потерпілого від залишення його у небезпеці особою, що зобов'язана була піклуватися про потерпілого або сама поставила потерпілого у небезпечний для життя стан. Тобто, залишення в небезпеці буде вважатися злочином з тяжкими наслідками, якщо воно спричинило настання смерті потерпілого. У свою чергу, якщо залишення в небезпеці спричинило зникнення потерпілого безвісти, якого, згідно із вимогами ЦК України визнано померлим (що прирівнюється до фактичного настання смерті), то цілком аргументованим та доцільним є охоплення тяжкими наслідками від залишення в небезпеці факту зникнення потерпілого безвісти.

Аналізуючи позиції науковців в галузі кримінального права з приводу охоплення поняттям тяжких наслідків від залишення в небезпеці спричинення потерпілому середньої тяжкості тілесних ушкоджень, слід зазначити, що наша думка з приводу цього, з урахуванням вимог чинного кримінального законодавства України, є дещо відмінною. Зокрема, відповідно до ст. 122 КК України тілесними ушкодженнями середньої тяжкості визнаються такі, що не є небезпечними для життя і не потягли за собою наслідків як тяжкі тілесні ушкодження, однак, що спричинили тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину [1]. Якщо середньої тяжкості тілесні ушкодження не спричиняють тяжких наслідків для здоров'я та не є небезпечними для життя, то чи можна вважати такі наслідки від залишення в небезпеці тяжкими? Аналізуючи чинне кримінальне законодавство України, можна дійти висновку про те, що навіть умисне спричинення середньої тяжкості тілесних ушкоджень сам законодавець визначає як нетяжкий злочин, адже передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років (ч. 1 ст. 122 КК України) [1]. У зв'язку із цим, виникає доречне питання: якщо середньої тяжкості тілесні ушкодження не є небезпечними для життя людини, не несуть для здоров'я потерпілого тих наслідків, що характеризують ушкодження як тяжкі та вчиняються, у випадку залишення в небезпеці, виключно з необережної форми вини, то чи можна вважати такий наслідок тяжким? На нашу думку, ні. Але, це зовсім не означає, що за спричинення потерпілому від залишення в небезпеці середньої тяжкості тілесних ушкоджень винна особа не повинна нести жодної кримінальної відповідальності за свої протиправні дії. Спричинені потерпілому середньої тяжкості тілесні ушкодження хоча і не є тяжкими та небезпечними для життя, але все ж таки завдають значної шкоди здоров'ю особи, а тому за залишення в небезпеці, що спричинило середньої тяжкості тілесні ушкодження винна особа має бути притягнута до кримінальної відповідальності. Однак, задля подолання протиріч та суперечностей з приводу наслідків від залишення в небезпеці та їх охоплення відповідними частинами статті, є необхідним передбачити кримінальну відповідальність за залишення в небезпеці, що спричинило настання для потерпілого середньої тяжкості тілесних ушкоджень, окремою частиною ст. 135 КК України, зокрема, частиною 3. У разі спричинення потерпілому від залишення в небезпеці наслідків у вигляді смерті, тяжких тілесних ушкоджень або зникнення його безвісти, пропонуємо встановити кримінальну відповідальність за новоствореною частиною 4 ст. 135 КК України і визнати цей злочин тяжким.

Отже, на основі проведеного дослідження, вважаємо за необхідне внести до ст. 135 КК України такі зміни:

Стаття 135. Залишення в небезпеці

1.

2.

3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили потерпілому тілесні ушкодження середньої тяжкості ...

4. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили потерпілому смерть, тяжкі тілесні ушкодження або зникнення його безвісти...

Висновки. Визначення інших тяжких наслідків в особливо кваліфікованому складі залишення в небезпеці та закріплення їх законодавчо у тексті самої статті є необхідною складовою правильною кваліфікації протиправних діянь, пов'язаних із залишенням в небезпеці потерпілої особи, усунення протиріч та суб'єктивного трактування наслідків, з настанням яких винна особа підлягає притягненню до кримінальної відповідальності за залишення в небезпеці, що спричинило для потерпілого настання тяжких наслідків та призначенні покарання, необхідного і достатнього для виправлення особи, з урахуванням реального ступеня тяжкості наслідків від вчиненого кримінального правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 26.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2343> (дата звернення: 14.01.2025).
2. Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08#Text> (дата звернення: 14.01.2025).
3. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700-09#Text> (дата звернення: 14.01.2025).
4. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04#Text> (дата звернення: 14.01.2025).
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Атіка, 2004. 1056 с.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2004. 1096 с.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Видавничий дім, 2003. 1196 с.
8. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар у 2 томах / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Т. 2: Особлива частина. Харків: Право, 2013. 1040 с.
9. Науково-практичний коментар до ст. 135 Кримінального кодексу України. URL: <http://www.jurists.org.ua/criminal-law/1786-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-135-krimnalnogo-kodeksu-ukrayini.html> (дата звернення: 14.01.2025).
10. Лемеха Р.І. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2013. 21 с.
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 10.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 14.01.2025).

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.107>

СТАН, СТРУКТУРА ТА ТЕНДЕНЦІЇ КОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Піщенко Г.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права та кримінології**Національної академії внутрішніх справ*

ORCID: 0000-0003-3299-521

Лисенко А.О.,

*викладач кафедри кримінології та інформаційних технологій**Національної академії внутрішніх справ*

ORCID: 0009-0001-4321-9091

Піщенко Г.І., Лисенко А.О. Стан, структура та тенденції корисливих злочинів в умовах воєнного стану в Україні.

Згідно з доктриною природного права, кожна людина має набір невід'ємних і непорушних прав, серед яких право на життя, безпеку, свободу, рівність та власність. Ці та інші природні права визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю і закріплені в Основному Законі країни. Особливо важливо підкреслити ці права, оскільки під час війни вони стають основними цілями для внутрішньої та зовнішньої злочинності, зокрема внаслідок дій російського агресора. Встановлено, що корисливі злочини, які здійснюються в умовах воєнного або надзвичайного стану, набувають нових характеристик, фактично перетворюючись на новий вид злочинів.

В статі здійснено аналіз стану, структури та тенденції корисливих злочинів в умовах воєнного стану в Україні. Окреслено, що з моменту введення воєнного стану в Україні в суспільстві, зокрема в засобах масової інформації, почали активно обговорювати таке ганебне явище, як мародерство серед українців. Відповідно до законодавства мародерством – викрадення речей на полі бою, що належать вбитим чи пораненим.

Зазначено, що корисливі злочини слід трактувати як правопорушення, що посягають на власність і вчиняються шляхом прямого незаконного заволодіння чужим майном з метою безпідставного збагачення, без використання свого становища. До загальнокримінальних корисливих злочинів відносяться такі дії, як крадіжка (ст. 185 КК України), грабіж (ст. 186 КК України), шахрайство (ст. 190 КК України), незаконне заволодіння транспортними засобами (ст. 289 КК України) та інші.

Автори зробили висновок, що війна вплинула не лише на рівень і структуру злочинності, а й на стан кримінального законодавства. До ряду складів кримінально караних правопорушень було введено обтяжуючу обставину – вчинення дій в умовах воєнного або надзвичайного стану. Це рішення законодавця призвело до суттєвих змін у характері та структурі злочинності. Незважаючи на ці трансформаційні процеси в злочинності, в цілому можна погодитися з рішенням законодавця, адже будь-який злочин, вчинений в умовах воєнного стану, підвищує його небезпечність. Це пов'язано з обмеженими ресурсами для боротьби зі злочинністю, що дозволяє багатьом правопорушникам уникати юридичної відповідальності, завдаючи непоправної шкоди правам і свободам людини, а також інтересам суспільства і держави.

Корисливі злочини, які здійснюються в умовах воєнного або надзвичайного стану, набувають нових характеристик, фактично перетворюючись на новий вид злочинів. Війна вплинула не лише на рівень і структуру злочинності, а й на стан кримінального законодавства. У березні 2022 року в історії сучасної незалежної України законодавець вперше ввів до ряду складів злочинів таку обтяжуючу обставину, як вчинення діяння в умовах воєнного або надзвичайного стану. Таким чином, посилення кримінальної відповідальності також відбулося і за корисливі злочини, які займають щільне місце в структурі загальної (зареєстрованої) злочинності.

Ключові слова: корисливі злочини, воєнний стан, кримінальне правопорушення, крадіжка, грабіж, шахрайство, незаконне заволодіння.

Pishchenko G.I., Lysenko A.O. Status, structure and trends of mercenary crimes under martial law in Ukraine.

According to the doctrine of natural law, every person has a set of inalienable and inviolable rights, including the right to life, security, freedom, equality and property. These and other natural rights are

recognized in Ukraine as the highest social value and are enshrined in the Basic Law of the country. It is especially important to emphasize these rights, since during the war they become the main targets for internal and external crime, in particular as a result of the actions of the Russian aggressor. It has been established that mercenary crimes committed in conditions of martial law or a state of emergency acquire new characteristics, actually turning into a new type of crime. The article analyzes the state, structure and trends of mercenary crimes under martial law in Ukraine. It is outlined that since the introduction of martial law in Ukraine, society, in particular in the media, began to actively discuss such a shameful phenomenon as looting among Ukrainians. According to the legislation, looting is the theft of things on the battlefield that belong to the killed or wounded.

It is noted that mercenary crimes should be interpreted as offenses that encroach on property and are committed by direct illegal appropriation of someone else's property for the purpose of unjust enrichment, without using one's position. General criminal mercenary crimes include such actions as theft (Article 185 of the Criminal Code of Ukraine), robbery (Article 186 of the Criminal Code of Ukraine), fraud (Article 190 of the Criminal Code of Ukraine), illegal appropriation of vehicles (Article 289 of the Criminal Code of Ukraine) and others.

The authors concluded that the war affected not only the level and structure of crime, but also the state of criminal legislation. An aggravating circumstance was introduced into a number of criminally punishable offenses – committing actions in conditions of war or a state of emergency. This decision of the legislator led to significant changes in the nature and structure of crime. Despite these transformational processes in crime, in general, one can agree with the decision of the legislator, because any crime committed under martial law increases its dangerousness. This is due to limited resources for combating crime, which allows many offenders to avoid legal liability, causing irreparable harm to human rights and freedoms, as well as the interests of society and the state.

Mercenary crimes committed under martial law or a state of emergency acquire new characteristics, actually turning into a new type of crime. The war affected not only the level and structure of crime, but also the state of criminal legislation. In March 2022, for the first time in the history of modern independent Ukraine, the legislator introduced such an aggravating circumstance as committing an act under martial law or a state of emergency into a number of crimes. Thus, criminal liability has also been increased for mercenary crimes, which occupy a dense place in the structure of general (registered) crime.

Key words: mercenary crimes, martial law, criminal offense, theft, robbery, fraud, illegal appropriation.

Постановка проблеми. У сучасних умовах воєнного стану, запровадженого 24 лютого 2022 року в Україні, викликає занепокоєння зростання деяких видів корисливих злочинів, вчинених українськими громадянами. У той час, коли мільйони наших співвітчизників змушені були терміново залишати свої домівки та майно через обстріли, деякі особи, проявляючи цинізм, активізували свою злочинну діяльність і привласнювали це майно. Це вкотре свідчить не лише про деградацію окремих індивідів, які зневажають загальноприйняті людські цінності, а й про високий рівень деморалізації українського суспільства в останні роки.

Сьогодні, на фоні війни, спостерігається стрімке зростання цін на продукти харчування та комунальні послуги, прискорення інфляції, отримання незаконних прибутків лише невеликою частиною населення, зростання рівня безробіття та катастрофічне зниження добробуту людей. Деякі з них опинилися за межею бідності, залишившись без домівок і роботи. Гонитва за грошима значно зменшила духовний потенціал суспільства. Перехід до ринкових відносин набув кримінального характеру. Неможливість більшості людей придбати продукти та промислові товари за доступними цінами є не лише причиною погіршення їхнього матеріального становища, але й ймовірною причиною зростання корисливих правопорушень загалом. Зниження рівня життя однієї частини населення створює умови для збагачення інших, що призводить до зростання злоби, страху, загальної недовіри і, як наслідок, до вчинення різного роду злочинів. В свою чергу це неминуче сприяло швидкому поширенню корупції, яка набула структурного характеру.

Метою статті є надання кримінологічної характеристики корисливим злочинам та розробці заходів запобігання ним в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Питанням надання кримінологічної характеристики, шляхи запобігання корисливій злочинності, а також запобігання корисливим злочинам у різні часи приділяли увагу багато вчених, як С.М. Алфьоров, В.С. Батиргареева, А.А. Бова, Б.М. Головкін, В.В. Голіна, О.М. Джужа, В.В. Василевич, О.Г. Кулик, Є.М. Моїсєєв та інші. Проте перед науковцями на сьогодні постала нова проблема, як запобігти корисливим злочинам, які вчиняються в умовах воєнного часу? Це питання сьогодні потребує більш детального розгляду і розробки найбільш дієвого механізму стосовно запобігання цьому виду кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що жодне дослідження конкретного виду злочину не може бути вичерпним без його кримінологічної характеристики. Саме ця характеристика дозволяє отримати повну картину та знайти більш ефективні способи запобігання правопорушенням, зокрема корисливим.

Корисливі злочини слід трактувати як правопорушення, що посягають на власність (чужу власність) і вчиняються шляхом прямого незаконного заволодіння чужим майном з метою безпідставного збагачення, без використання свого становища. До загальнокримінальних корисливих злочинів відносяться такі дії, як крадіжка (ст. 185 КК України), грабіж (ст. 186 КК України), шахрайство (ст. 190 КК України), незаконне заволодіння транспортними засобами (ст. 289 КК України) та інші [2]. Сьогодні важко визначити точну кількість злочинів, скоєних під час війни, оскільки ці дані є закритими з міркувань національної безпеки, а інформація про корисливу злочинність суттєво варіюється і навіть суперечить одна одній. Лише за 10 місяців війни Національна поліція зареєструвала близько 261 тисячі злочинів. Цікаво, що з початку повномасштабної війни Росії проти України 24 лютого 2022 року було зафіксовано на 12 % менше злочинів у порівнянні з аналогічним періодом 2021 року.

З моменту введення воєнного стану в Україні в суспільстві, зокрема в засобах масової інформації, почали активно обговорювати таке ганебне явище, як мародерство серед українців. Варто зазначити, що для нашої країни проблема мародерства стала особливо актуальною з початку російської агресії на Сході України в квітні 2014 року. На окупованих російськими військовими територіях Донецької та Луганської областей було зафіксовано численні випадки, коли у українських громадян відбирали не лише гроші, цінні папери та коштовності, але й вивозили на територію РФ дороге промислове обладнання з різних підприємств і заводів. Вражаючі дані були опубліковані на порталі Міністерства внутрішніх справ України, де зазначено, що з початку воєнного стану правоохоронці відкрили майже 20 тисяч кримінальних проваджень за «мародерство». Зокрема, 4303 особам було повідомлено про підозру, а до суду направлено 4984 кримінальних проваджень. Цікаво, що мародерство часто ототожнюють з корисливим злочином, таким як крадіжка, що є принципово неправильним [1, с. 125-126].

Проте слід зазначити, що в ст. 432 КК України визначено, що мародерством є викрадення речей на полі бою, що належать вбитим чи пораненим. Таким чином, законодавець чітко встановлює, що суб'єктом мародерства є військовослужбовець (спеціальний суб'єкт), тобто особа, яка на момент вчинення злочину проходила військову службу, і не може бути цивільна особа [2].

У міжнародному праві, зокрема в статті 15 Женевської Конвенції (I), мародерство вважається порушенням норм міжнародного гуманітарного права і класифікується як воєнний злочин. У Римському статуті воно визначається як заволодіння будь-яким майном без згоди власника з метою особистого користування. Таким чином, йдеться про звичайні корисливі злочини, які ми детально розглянемо в нашому дослідженні.

Наступним видом корисливих злочинів є крадіжки. Так, у березні 2022 року за фактами крадіжок, скоєних в умовах воєнного стану, було зареєстровано понад 330 кримінальних проваджень. А наприкінці червня Національна поліція розслідувала понад 17,3 тисячі кримінальних проваджень, пов'язаних із крадіжками майна в умовах воєнного стану, з яких практично всі – 16,6 тисяч – становили саме крадіжки. В деяких джерелах зазначається, що рівень корисливих злочинів знизився і ця тенденція продовжується. В цілому, аналізуючи статистичні показники за період 2014–2023 років, можна відзначити зменшення кількості крадіжок, грабежів та незаконних заволодінь транспортними засобами. Проте, спостерігається зростання випадків шахрайства, незважаючи на те, що цей вид злочинів завжди відрізнявся високим рівнем латентності [3, с. 115-116].

Щодо квартирних крадіжок, важливу роль у їх запобіганні та боротьбі з ними відіграє знання методів вчинення таких правопорушень. На основі кримінологічних досліджень були отримані дані про ці методи. За характером проникнення в житло можна виділити три основні групи квартирних крадіжок. Перша група включає крадіжки особистого майна громадян з квартир, які були скоєні за допомогою спеціальних інструментів або фізичної сили. Серед них: злому дверей та замків – 31 %; підбору ключів – 22 %; проникнення через квартиру – 19 %; використання відмичок – 4 %. Для скоєння крадіжок використовувалися такі засоби: лом, монтування, «фомки» – 32 %; ключі, відмички – 28 %; викрутки, електродріль, молотки – 18 %; інші інструменти – 21 %. Друга група охоплює кримінальні правопорушення, вчинені через недбалість та безпечність потерпілих (при «вільному доступі») – 28 %.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень, а також анкетування засуджених, які відбувають покарання за квартирні крадіжки, показав, що під «вільним доступом» розуміється виявлення ключів від квартири в таких місцях: під ящиком для овочів або за ним – 28 %; в шафі з електролічильниками – 22 %; у верхній частині дверної брами – 15 %; у поштових скриньках – 4 %; в

інших місцях – 31 %. До третьої групи входять крадіжки з квартир, вчинені з використанням довірливості або зловживання довірою потерпілих – 19 %. Значний інтерес являє знання предметів посягання при вчиненні квартирних крадіжок. Ці предмети можна розподілити наступним чином: гроші, у тому числі валюта – 18 %; золоті вироби – 17 %; коштовні речі, аудіоапаратура, відеоапаратура – 16 %; зброя – 13 %; посуд та продукти харчування – 11 %; наркотики – 11 %; інше – 15 % [4, с. 102-103].

У більшості випадків сума збитків від злочинів становила в середньому від 15 до 40 тисяч гривень. Опитані засуджені за квартирні крадіжки зазначили, що половину викрадених предметів вони залишали собі. Іншу частину, призначену для продажу, зазвичай реалізовували особам зі свого оточення або випадковим покупцям на речовому ринку чи «з рук». Гроші, отримані від продажу краденого майна, витрачали на наркотики, розваги, азартні ігри та алкоголь. Дослідження показало, що у 17 % випадків злодії були затримані на місці вчинення злочину або поблизу нього. Наступним видом крадіжок особистого майна є кишенькові крадіжки. Вони відрізняються високим рівнем латентності, що зумовлено не лише професіоналізмом кишенькових злодіїв, який ускладнює їх затримання та викриття, але й пасивністю потерпілих, які не бажають звертатися до поліції. Кишенькові крадіжки зазвичай відбуваються у місцях з великим скупченням людей. За результатами кримінологічних досліджень, найчастіше вони трапляються: на транспорті – 31 %, на ринках – 25 %, у магазинах – 15 %, в інших місцях – 19 %. Найбільша кількість кримінальних правопорушень вчиняються в період з 8 до 12 години – 35 % та з 17 до 20 години – 44 %, що пов'язано з великим напливом людей у громадських місцях [5, с. 149-150].

Наступна категорія корисливих злочинів включає грабежі з обтяжуючими обставинами, такими як повторність, попередня змова, проникнення в житло, вчинення організованими групами, застосування насильства тощо. Серед осіб, які вчинили грабежі, близько 55 % не мають постійного джерела доходу, тоді як 45 % – це особи, які раніше скоювали правопорушення. Грабежі часто здійснюються групами – приблизно 54 % випадків. Варто зазначити, що грабежі є найбільш поширеними злочинами проти власності, причому їх реєструється значно менше, ніж фактично вчиняються. Ці злочини характерні для міст, приміських зон та великих населених пунктів, і їх стан та способи вчинення суттєво не відрізняються у столиці та інших великих містах.

Ще одним видом корисливих злочинів є шахрайство, яке поєднане у протиправному заволодінні чужим майном або отриманні прав на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ст. 190 КК України) [2]. Злочинець, впливаючи на свідомість жертви, змушує її вчиняти дії майнового характеру за власним бажанням, але в інтересах злочинця. У загальному контексті злочинності шахрайські дії щодо майна громадян займають відносно невелику частку. У середньому, їх частка в загальному обсязі злочинів не перевищує 5 %. Проте не слід недооцінювати їх суспільну небезпеку, яка визначається, насамперед, значними сумами збитків, завданих як окремим особам, так і приватним комерційним підприємствам. Зазвичай, низькі статистичні дані про цей вид злочину пояснюються високим рівнем латентності. Це пов'язано з тим, що потерпілі часто не звертаються до поліції з різних причин: через здивування від скоєного правопорушення, побоювання негативних наслідків або через свою поведінку під час скоєння цього кримінального правопорушення [6, с. 142-143].

Переважно, шахрайство відбувається в містах, де його частка становить 89 %. У сільській місцевості, де люди добре знають одне одного, цей показник є найнижчим і складає лише 7 %. Спосіб вчинення цього злочину можна охарактеризувати як комплекс взаємопов'язаних дій, що стосуються підготовки, здійснення та приховування кримінального провадження. При цьому, обраний у кожному конкретному випадку метод шахрайства визначається поставленою метою, особливостями соціального та природного середовища, характеристиками особи злочинця, а також типом об'єкта і предмета посягання, місцем, часом, обставинами вчинення злочину та іншими факторами.

Незважаючи на різноманітність способів вчинення шахрайств, що підлягає покаранню згідно з чинним законодавством, спостерігається стійка тенденція до повторення методів вчинення цього злочину одними й тими ж особами. Зокрема, аналіз багатоепізодних справ про шахрайські дії показав, що в більшості випадків шахраї або їх групи здійснюють злочини за абсолютно однаковими схемами, включаючи підготовчі дії, сам злочин та його приховування [7, с. 567].

Згідно з кримінологічними дослідженнями, найпоширенішими методами шахрайства є: підкидання спеціально виготовленої грошової «ляльки» – у 26 % випадків; надання «допомоги» під час купівлі-продажу автомобілів, товарів, коштовностей – у 22 %; обмін або розмін грошей – у 20 %; обман у азартних іграх, таких як наперстки, карти, електронна лотерея – 19 %; інші методи – 13 % випадків. Шахрайство найчастіше відбувається: на речових ринках – 29 %; у великих магазинах (супермаркетах) – 23 %; в обмінних пунктах валюти – 10 %; біля спеціалізованих магазинів – 20 %; в інших місцях – 17 %. Як було зазначено раніше, останнім часом найбільше поширення от-

римали традиційні види шахрайства, пов'язані з купівлею-продажем; купівлею-продажем валюти; а також купівлею-продажем ювелірних виробів із використанням документів та форм співробітників правоохоронних органів [8, с. 159-160].

Водночас, особливе занепокоєння викликає зростання нових форм шахрайства. До них належать, зокрема: створення фіктивних компаній для збору коштів від населення під приводом оформлення виїзду громадян за кордон на тимчасову роботу; оформлення закордонних паспортів, віз, туристичних поїздок; збір приватизаційних чеків; продаж незабезпечених акцій та інших, нібито цінних паперів, під приводом будівництва дач, гаражів, встановлення металевих дверей тощо; фіктивне розмитнення приватних вантажів (в «темну») з подальшим заволодінням ними. Ці нові форми шахрайства раніше не були відомі правоохоронним органам та громадськості, оскільки їх здійснюють, як правило, групи висококваліфікованих злочинців, завдаючи при цьому значних збитків, що призводить до серйозних соціальних і політичних наслідків, адже потерпілими стають десятки тисяч громадян. Це, в свою чергу, свідчить про високий рівень суспільної небезпеки та наслідків цього виду шахрайства. Нові форми шахрайства, як правило, вчиняються особами, які раніше не мали судимостей, а також мають високий рівень інтелекту та освіти, а також зв'язки за кордоном. Ці обставини ускладнюють розкриття таких злочинів [9, с. 269-270].

Розглядаючи наступний вид злочинів – незаконне заволодіння транспортними засобами (ст. 289 КК України), слід зазначити, що рівень розкриття таких злочинів є нижчим у порівнянні з розкриттям інших видів злочинів загалом [2]. Це свідчить про організованість і конспірацію злочинних угруповань, які здійснюють напади на транспортні засоби, оскільки такі дії виявляються досить складними для розслідування. Злочинці активно використовують автотранспорт, зокрема викрадений, для здійснення різноманітних протиправних дій, перевезення краденого, встановлення зв'язків з іншими злочинними угрупованнями тощо. Часто вони транспортують на автомобілях вибухівку, зброю, боєприпаси та наркотики. Переміщувані крадені та заборонені вантажі, а також транспортні засоби, іноді супроводжуються бойовиками зі злочинних угруповань.

Незаконне заволодіння автомобілями з метою подальшого використання їх для скоєння інших, більш тяжких злочинів є найбільшою загрозою для суспільства. Злочинці, маючи у своєму розпорядженні транспорт, можуть швидше реалізувати свої наміри та мають більше шансів уникнути затримання. Аналіз слідчої та судової практики у цій категорії проваджень свідчить, що в більшості випадків при скоєнні крадіжок, розбійних нападів, вбивств та інших тяжких злочинів злочинці використовують не власний автомобіль (навіть якщо він у них є) і не службовий, а саме викрадений. Це підвищує можливість маскування та ускладнює розкриття правопорушень. Таким чином, для скоєння багатьох небезпечних злочинів злочинці свідомо шукають автомобілі, а потім здійснюють їх незаконне заволодіння [10, с. 487-488].

Більшість випадків незаконного заволодіння транспортними засобами відбувається в містах. Інтенсивний процес автомобілізації та насичення міст автомобілями, а також зростаюча роль автомобіля в житті людей пояснюють зацікавленість злочинців у цьому виді злочинів. У міських умовах значно легше вибрати об'єкт злочинного посягання, уникнути покарання та знайти зв'язки з анти-соціальними елементами. Більшою мірою це стосується великих міст. Великим містам притаманні такі криміногенні фактори, як: висока щільність населення, що створює умови для анонімності і підвищує відчуття безкарності; безробіття та невпевненість у майбутньому; міграція населення, яка викликає проблеми з адаптацією нових мешканців; маятникова міграція, пов'язана з втомою від транспорту; перенаселеність міст, що знижує соціальний контроль за поведінкою людей, тощо.

Серед факторів, що сприяють вчиненню незаконних заволодінь транспортними засобами, пов'язаних із поведінкою потерпілих, найчастіше виявляються: надзвичайно недбале ставлення водіїв і власників до збереження автомобілів, які залишаються без нагляду; ігнорування базових заходів безпеки (наприклад, залишення ключів у замку запалювання, незачинені двері салону тощо). Значна частина незаконних заволодінь відбувається через те, що злочинці, ознайомившись із механізмом стандартних замків, досить легко потрапляють до салону автомобіля. Останнім часом спостерігається зростання випадків угонів транспортних засобів під час повітряної тривоги.

Висновки. Війна вплинула не лише на рівень і структуру злочинності, а й на стан кримінального законодавства. До ряду складів кримінально караних правопорушень було введено обтяжуючу обставину – вчинення дій в умовах воєнного або надзвичайного стану. Це рішення законодавця призвело до суттєвих змін у характері та структурі злочинності. Незважаючи на ці трансформаційні процеси в злочинності, в цілому можна погодитися з рішенням законодавця, адже будь-який злочин, вчинений в умовах воєнного стану, підвищує його небезпечність. Це пов'язано з обмеженими ресурсами для боротьби зі злочинністю, що дозволяє багатьом правопорушникам уникати юридичної відповідальності, завдаючи непоправної шкоди правам і свободам людини, а також інтересам суспільства і держави.

Корисливі злочини, які здійснюються в умовах воєнного або надзвичайного стану, набувають нових характеристик, фактично перетворюючись на новий вид злочинів. Війна вплинула не лише на рівень і структуру злочинності, а й на стан кримінального законодавства. У березні 2022 року в історії сучасної незалежної України законодавець вперше ввів до ряду складів злочинів таку обтяжуючу обставину, як вчинення діяння в умовах воєнного або надзвичайного стану. Таким чином, посилення кримінальної відповідальності також відбулося і за корисливі злочини, які займають щільне місце в структурі загальної (зареєстрованої) злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Семенишин М.О. Концептуальні засади запобігання корисливо-насильницьким злочинам органами та підрозділами національної поліції України (за матеріалами операції Об'єднаних сил): монографія. Київ: ВД «Дакор», 2020. 550 с.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (з наступними змінами і доповненнями) / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.11.2024).
3. Ковалик Ю.М. Обмежувальні заходи у кримінальному праві: дис. ... д-ра філософії: 081. Львів, 2022. 246 с.
4. Нікіфорова Т.І. Теорія і практика застосування заходів кримінально-правового характеру: навч. посібник. Хмельницький: Хмельниц. ун-т упр. та права ім. Леоніда Юзькова, 2020. 175 с.
5. Остроглядів О.В. Запобігання корисливим злочинам проти власності у великих містах Причорноморського регіону материкової України: дис. ... д-ра філософії: 081. Одеса, 2021. 240 с.
6. Пазій Б.А. Крадіжки, що вчиняються під час воєнного або надзвичайного стану: кримінологічна розвідка проблеми. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. праць. 2022. Вип. 44. С. 140–149.
7. Бабенко А.М., Палій М.В. Крадіжка та шахрайство як види корисливих кримінальних правопорушень проти власності: соціально-правова та віктимологічна характеристика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 564–568. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2023/131.pdf (дата звернення 20.11.2024).
8. Кримінологія: підручник / за заг. ред. Б.М. Головкина. Харків: Право, 2020. 384 с.
9. Соловійова А.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти власності: порівняльно-правове дослідження: монографія. Вінниця, 2018. 460 с.
10. Українська кримінологічна енциклопедія / за заг. ред. В.В. Чернея, В.В. Сокурєнка; упоряд. О.М. Джужа, О.М. Литвинов. Харків; Київ, Золота миля. 2017. 804 с.

ПРИНЦИПИ СУСПІЛЬНОГО ВПЛИВУ ЯК ОСНОВНОГО ЗАСОБУ ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ

Романцова С.В.,

кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

Львівського державного університету внутрішніх справ

Романцова С.В. Принципи суспільного впливу як основного засобу виправлення засуджених.

Вказується, переважна більшість правових інститутів та їх структурні елементи ґрунтуються або керуються положеннями, що базуються на певних принципах. З'ясування та визначення принципів суспільного впливу як основного засобу виправлення засуджених дозволяє правильно вибудувати взаємодію інститутів громадянського суспільства з установами та органами, що виконують покарання, визначити цілі, завдання, напрями та зміст діяльності, забезпечити результативність виправного впливу на засуджених.

У статті розглядаються, на підставі чинного законодавства та міжнародно-правових актів, принципи суспільного впливу як основного засобу виправлення засуджених.

В умовах європейської інтеграції та воєнного стану участь інститутів громадянського суспільства в різних сферах життя набувають особливого значення. Актуальною є завдання підтримки суспільно значущих ініціатив, розвиток взаємодії інститутів громадянського суспільства та населення з органами публічної влади у вирішенні питань, які можуть викликати соціальну напруженість, у тому числі створення системи соціальної підтримки осіб, засуджених за скоєння злочинів. Ці положення становлять політико-правову основу для створення системи державно-громадського впливу на осіб, які відбувають кримінальні покарання. Об'єктом дослідження виступає комплекс суспільних відносин у сфері правового закріплення та застосування суспільного впливу як основного засобу виправлення засуджених. Предмет дослідження включає теоретичні знання про застосування суспільної дії на засуджених. Методологічну основу визначив системний підхід до вивчення правових явищ та комплекс методів: історичний, системно-структурний, формально-логічний та прогностичний. Визначено зміст суспільного впливу, що характеризується принципами: суспільна, недержавна природа впливу; суспільно-корисний та цільовий характер діяльності; різноманіття суб'єктів суспільного впливу, які представляють різні інститути громадянського суспільства, залучені до виправного процесу; різноманітність форм суспільної дії, диференційованих залежно від виду кримінального покарання; нормативна регламентація суспільного впливу, що здійснюється нормами кримінально-виконавчого та іншого законодавства; добровільність та відкритість діяльності з надання громадського впливу на засуджених; безоплатність діяльності, що виявляється у відсутності оплати; індивідуальний характер громадського на засуджених.

Ключові слова: громадяни, громадські об'єднання, правове регулювання, норми права, міжнародні норми, права та обов'язки.

Romantsova S.V. The principles of social influence as the main means of correction of convicts.

It is indicated that the vast majority of legal institutions and their structural elements are based on or guided by provisions based on certain principles. Clarification and definition of the principles of social influence as the main means of correction of convicts allows to correctly build the interaction of civil society institutions with institutions and bodies that execute punishment, to determine the goals, objectives, directions and content of activities, to ensure the effectiveness of corrective influence on convicts.

The article examines, based on current legislation and international legal acts, the principles of public influence as the main means of correction of convicts.

In the conditions of European integration and martial law, the participation of institutions of civil society in various spheres of life acquires a special significance. The task of supporting socially significant initiatives, developing interaction between institutions of civil society and the population with public authorities in solving issues that can cause social tension, including the creation of a system of social support for persons convicted of crimes, is an urgent task. These provisions constitute the political and legal basis for the creation of a system of state-public influence on persons serving criminal sentences.

The object of the study is the complex of public relations in the sphere of legal consolidation and the application of public influence as the main means of correction of the convicted. The subject of research includes theoretical knowledge about the application of public influence on convicted persons. The methodological basis was determined by a systematic approach to the study of legal phenomena and a complex of methods: historical, systemic-structural, formal-logical, and prognostic. The content of public impact is determined, which is characterized by the following principles: public, non-state nature of the impact; socially useful and targeted nature of the activity; a variety of subjects of public influence, representing various institutions of civil society, involved in the corrective process; a variety of forms of public influence, differentiated depending on the type of criminal punishment; normative regulation of public influence, carried out by the norms of criminal law and other legislation; voluntariness and openness of activities to provide public influence on convicts; gratuitous activity manifested in the absence of payment; individual nature of public influence on convicts.

Key words: citizens, public associations, legal regulation, legal norms, international norms, rights and obligations.

Постановка проблеми. Переважна більшість правових інститутів та їх структурні елементи ґрунтуються або керуються положеннями, що базуються на певних принципах. З'ясування та визначення принципів суспільного впливу як основного засобу виправлення засуджених дозволяє правильно вибудувати взаємодію інститутів громадянського суспільства з установами та органами, що виконують покарання, визначити цілі, завдання, напрями та зміст діяльності, забезпечити результативність виправного впливу на засуджених. Суспільна дія як основний засіб виправлення засуджених співвідносить діяльність з існуючими принципами, здатна формувати власні принципи вироблені практикою.

Мета дослідження полягає у науковій розвідці принципів суспільного впливу як основного засобу виправлення засуджених.

Стан опрацювання проблематики. До питань дослідження засобів виправлення засуджених зверталися науковці: К.А. Автухов, А.П. Гель, Б.М. Головкін, М.В. Романов, А.Х. Степанюк, О.В. Та-волжанський, В.М. Трубніков, О.О. Шкута та інші. З огляду на те, що ефективність застосування покарань, які ґрунтуються на каральній функції не відповідає європейським підходам, суспільний вплив як засіб виправлення засуджених потребує дослідження.

Виклад основного матеріалу. З існуючих принципів необхідно виділити принципи, закріплені у кримінально-виконавчому законодавстві, оскільки вони визначають основні завдання та напрями процесу виконання покарань і застосування засобів виправного впливу. До основних базових принципів відносяться принципи, закріплені в Кримінально-виконавчому кодексі України (далі – КВК) законність, гуманізм, демократизм, рівності засуджених перед законом, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів, засобів виправлення засуджених та стимулювання право слухняної поведінки [1].

Принцип законності є важливим конституційним принципом, що передбачає, що при реалізації суспільного впливу вся діяльність інститутів громадянського суспільства, громадян повинна забезпечувати дотримання законів, що регулюють порядок та умови виконання та відбування кримінальних покарань, забезпечення прав, законних інтересів засуджених та виконання, покладених ними обов'язків. Діяльність громадських об'єднань, пов'язана з виправним впливом на засуджених, має забезпечуватись правовим регулюванням. Законодавство, що регулює сферу діяльності громадських об'єднань, встановлює межі їх повноважень та обмежень прав, коло обов'язків, взаємодію норм різних галузей права. Відсутність базового нормативно-правового акта, який визначав би основні засади процедури здійснення громадських ініціатив, створює передумови формування різних підходів до регулювання аналізованих суспільних відносин [2, с. 65].

Здійснення діяльності з реалізації громадського контролю забезпечується нормами Кримінально-виконавчого кодексу. З метою забезпечення свободи совісті та свободи віросповідання засуджених, взаємодія установ та органів, що виконують кримінальні покарання, здійснюється лише з тими релігійними об'єднаннями, які зареєстровані в установленому порядку. Реалізація діяльності, спрямованої на здобуття засудженими освіти, конкретного виду чи підвищення кваліфікації – законом «Про освіту» [3].

Реалізація принципу гуманізму суб'єктами громадського впливу передбачає дотримання положень Конституції України, яка встановила, що гідність особи охороняється державою [4]. Виправний вплив на засуджених забезпечує збереження та розвиток позитивних якостей особистості, соціально-корисних навичок, людської гідності спрямований на повернення суспільству соціально-корисної особи.

Принцип демократизму передбачає самодіяльність та активну участь усіх членів колективу у життєдіяльності громадських організацій.

Відкритість кримінально-виконавчої політики створює основу для пошуку нових форм виправного на засуджених. Одним із принципів закріплює публічність та відкритість здійснення громадського контролю та громадського обговорення його результатів для інформаційного забезпечення, публічності та відкритості суб'єкти громадського контролю можуть створювати спеціальні сайти, можуть використовувати офіційні сайти органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних та комунальних установ, інших органів, які здійснюють відповідно до законів окремі публічні повноваження, визначає відкритість доступу до інформації про громадський контроль, з урахуванням обмежень відповідно до законодавства, доступу до відомостей, що містять державну таємницю, персональних даних.

Закон «Про культуру» встановлюють вимогу до інформаційної відкритості організації культури [5]. Ця вимога необхідна для оцінки діяльності конкретної організації в галузі культури, прийняття рішення про співпрацю з нею установ та органів, що виконують кримінальні покарання, застосування конкретного напрямку культури у роботі з засудженими, оцінки впливу галузі культури на особистість засудженого.

Кримінально-виконавчий кодекс України встановлює публічну процедуру утворення та наділення повноваженнями членів спостережної комісії та піклувальної ради та (ст. 25), надає спостережним комісіям широкі можливості для направлення матеріалів за результатами проведення громадського контролю до адміністрації місць примусового тримання, засобів масової інформації.

Принцип рівності засуджених перед законом як принцип суспільного впливу це заснований на законах, міжнародних правових актах порядок та умови участі інститутів громадянського суспільства у виправному процесі засуджених незалежно від статі, раси, національності, мови, освіти, ставлення до релігії, належності до релігійних організацій соціального походження, посадового, майнового становища, приналежності до громадських об'єднань, роду, характеру занять засуджених до скоєння злочинів й у період відбування покарання, громадянства, характеру та тяжкості, скоєного кримінального правопорушення та інших обставин, крім випадків, спеціально передбачених законом.

Принцип рівності засуджених перед законом означає рівність умов відбування покарання. Встановлення в законі різного порядку відбування покарання для різних категорій засуджених свідчить про індивідуальний підхід у процесі виконання покарань та результатів виправного впливу. Це знаходить вираження у групі взаємозалежних галузевих принципів кримінально-виконавчого права: диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів, засобів виправлення засуджених та стимулювання правослужняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом.

Для суспільного впливу ці принципи мають ключове значення, оскільки допомагають орієнтуватися в діяльності з виправлення засудженого, оцінки її ефективності та результативності. Диференціація та індивідуалізація поняття взаємопов'язані, але не однопорядкові. Принцип диференціації засуджених дозволяє класифікувати їх на різні групи та категорії, що дозволяє суб'єктам суспільного впливу вибудовувати виправну роботу з урахуванням специфіки категорії засуджених.

Принцип індивідуалізації передбачає добір і використання форм, напрямів, методів виправного впливу на засуджених громадськими об'єднаннями та громадянами, які беруть участь у виправному процесі, залежно від індивідуальних властивостей та характеристик особистості, від поведінки, сукупності даних, що характеризують особу засудженого, та спрямованих на формування соціально корисних аспектів. Ігнорування певних факторів або їх недостатнє вивчення у кожному конкретному випадку знижують ефективність застосування виправного впливу, що не сприятиме меті виправлення.

Принцип раціонального застосування примусових заходів, засобів виправлення засуджених і стимулювання правослужняної поведінки в частині реалізації суспільного впливу означає, що його суб'єкти можуть пропорційно і об'ґрунтовано використовувати різні форми, напрями, способи та методи виправного впливу, коригувати поведінку засудженого за допомогою застосування примусових заходів як осуд, покладання обов'язку загладити заподіяну шкоду, публічне вибачення, заходів заохочувального порядку, створення соціально-позитивних умов, що сприяють стимулюванню правослужняної поведінки та спрямованих на досягнення мети виправлення.

Принцип поєднання покарання з виправним впливом полягає у визнанні, що виконання покарання є комплексним процесом, спрямованим на досягнення мети виправлення засуджених.

Виправний вплив є більш широким поняттям, включає каральні та виховні елементи, тобто каральний та виховний процеси представляють різні сторони єдиного виправного процесу. Виправний процес впливає на певну особу і має враховувати індивідуальні якості та характеристики. Суспільна дія, будучи комплексною діяльністю, може самостійно використовувати передбачені засоби виправного впливу до конкретного засудженого або групи засуджених.

Суспільний вплив та виховна робота є різними за змістом. Суспільна дія – ширше поняття, порівняно з виховною роботою, ототожнювати їх не можна. Виховний процес виступає одним із елементів суспільного впливу, який реалізують інститути громадянського суспільства, які взаємодіють із установами та органами, що виконують покарання.

Виховний процес як комплексна діяльність з виправлення засуджених реалізується у вигляді організації та проведення виховної роботи. При суспільному впливі застосовується виховна робота, як діяльність інститутів громадянського суспільства, спрямована на виправлення засуджених. Адміністрація установ та органів, які виконують покарання, реалізуючи виховну роботу, може залучати громадські об'єднання та громадян. Це свідчить про об'єктивно існуючу взаємодоповнюваність цих засобів виправного впливу. Галузь цієї взаємодії залежить від різних факторів.

Обов'язкове інформування громадськості про цілі пенітенціарної системи та про роботу, що проводиться персоналом пенітенціарної установи для формування у суспільній свідомості соціальної значущості такої роботи, визначають Європейські пенітенціарні правила [6]. Необхідність участі громадськості, цими правилами, простежується у термінології, що використовується. У правилі 24.5 використовується термін «повинна» щодо адміністрації про сприяння тому, щоб громадяни добровільно працювали в пенітенціарних установах, якщо це можливо, що саме свідчить про визнання необхідності такої участі.

У положеннях правила 24.1 встановлюється, що ув'язненим дозволяється максимально часто спілкуватися поштою, телефоном або іншими засобами зв'язку зі сім'ями, іншими особами та представниками зовнішніх організацій, дозволяється відвідування ув'язнених зазначеними особами. Адміністрація в'язниці повинна (виділено автором) допомагати ув'язненим підтримувати адекватні контакти із зовнішнім світом та надавати їм з цією метою відповідну матеріальну підтримку (правило 24.5). Про обов'язок інформування громадськості про мету, роботу пенітенціарних установ, про сприяння добровільній роботі громадян у пенітенціарних установах зазначається у правилах 90.1 і 90.2.

Вживання терміна «повинна» означає певну дію як обов'язкову. Використання такої термінології у Європейських правилах визначається як покладання обов'язків на адміністрацію щодо здійснення певних дій, кореспонденції прав для іншого суб'єкта правовідносин, у нашому випадку громадськості, настання відповідальності у разі недотримання чи порушення запропонованої форми поведінки. Вказівка на настання відповідальності, у разі порушень правил, у тексті відсутня. Міжнародний документ має форму Рекомендацій є обов'язковим для країн-учасниць, які підписали цей документ. Положення кореспондують в національне законодавство держав-учасниць. Звідси закріплення положень про відповідальність суб'єктів даних правовідносин, необхідно встановлювати в національному законодавстві з урахуванням його особливостей.

Практика Європейського Суду з прав людини ґрунтується на використанні розумного походу до реалізації принципу необхідності участі громадян та громадських об'єднань у виправному процесі. Європейський суд залишається прихильним до позиції, яка ґрунтується на принципі, що більший наголос має робитися на необхідність досягнення належної рівноваги між покаранням та виправленням засуджених. Це дає можливість визначення ступеня виправлення засудженого [7]. Виправлення та реінтеграція є обов'язковим фактором, який має братися до уваги державами-учасницями при розробці кримінально-правової політики. Практика Європейського суду надає значення розвитку та збереженню соціальних зв'язків засуджених, до яких належать дозвіл або сприяння адміністрації пенітенціарних установ у підтримці зв'язків із родичами.

У Стандартних мінімальних правилах ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила), знаходить відображення принцип необхідності участі громадських об'єднань і громадян у виправленні засуджених без ізоляції від суспільства. Розділ 7 Токійських правил визначає участь громадськості у виправленні осіб, щодо яких вжито заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, а саме, у п. 17.1. викладено положення: «Слід заохочувати участь громадськості, оскільки в ньому закладено великі можливості, оскільки воно є одним із важливих факторів зміцнення зв'язків між правопорушниками, щодо яких вжито заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, їхніми сім'ями та суспільством. Воно має доповнювати зусилля органів правосуддя» [8].

У кримінально-виконавчому законодавстві даний принцип знаходить опосередковане закріплення, оскільки у КВК передбачається залучення та участь суспільства та громадян до процесу виконання покарань та виправлення засуджених, забезпечення прав і законних інтересів.

Необхідність участі інститутів громадянського суспільства та їх представників у виправленні засуджених визначається безпосередньою зацікавленістю держави, суспільства та громадян як соціальних замовників виправного впливу на засуджених. Підвищення результативності суспільного впливу зростає, коли для такої діяльності використовуються різні можливості, а не лише зусилля Державної кримінально-виконавчої служби України.

До загальноправових принципів кримінально-виконавчого законодавства відносить участь громадськості у кримінально-виконавчій діяльності та контролю за установами і органами, які виконують кримінальне покарання, за якого відбувається інтеграція функцій громадських об'єднань до пенітенціарної політики держави. Участь громадськості є елементом змісту принципів кримінально-виконавчого законодавства, а отже, підтверджує об'єктивну необхідності участі як основоположної ідеї.

Викладене свідчить про актуальність виділення розглянутого спеціального принципу суспільного впливу як самостійної норми КВК, яка сформована в науці кримінально-виконавчого права та практикою виконання кримінальних покарань. Закріплення в КВК самостійного принципу участі суспільства у виправленні засуджених, та у забезпеченні їхніх прав і законних інтересів сприятиме формуванню у суспільства почуття громадянської відповідальності, особистої причетності до складної та соціально необхідної діяльності виконання заходів кримінально-правового характеру та виправлення засуджених.

Формування почуття особистої причетності та відповідальності допомагає усвідомлювати, що така діяльність неможлива без безпосередньої участі представників громадськості та громадян, зусилля яких спрямовані на забезпечення публічної та особистої безпеки, спільного благополуччя. Інформаційний, ціннісно-мотиваційний та регулятивний вплив на суспільні відносини у даному контексті має превентивний характер [9, с. 41].

Друга група принципів, це принципи, закріплені за іншими галузях законодавства, але якими також керуються суб'єкти суспільного впливу. До таких принципів належить принцип добровільності та відкритості участі у процесі виправного впливу та принцип сумлінності. Ці принципи знаходять закріплення в законах «Про громадські об'єднання», «Про свободу совісті та релігійні організації» [10; 11].

Принцип добровільності участі у процесі виправного впливу виявляється у самостійному, незалежному рішенні про участь у процесі виправлення засуджених, заснованому на внутрішньому переконанні людини у можливості такої участі, активної громадянської позиції. Зазначене рішення прийнято без примусу до такої діяльності, з будь-якої сторони, та усвідомлення покладання зобов'язань, що виникають на підставі закону під час її здійснення.

Практика взаємодії кримінально-виконавчої системи з громадськими об'єднаннями виробила необхідність відкритого, добросовісного ставлення до участі у виправному впливі на засуджених. Добросовісність належить до філософської категорії, але водночас бере участь у формуванні індивідуальних якісних характеристик особистості, які безпосередньо відбиваються на її діяльності як суб'єкта різних правовідносин. Добросовісність діяльності громадських об'єднань виступає важливою ідеєю, оскільки вбудовується у виправний вплив як візитна картка суспільного утворення чи конкретного громадянина, який в індивідуальному порядку бере участь у виправному процесі або представляє конкретне громадське об'єднання.

Порядність, відкритість та організованість у виконанні взятих зобов'язань або зроблених обіцянок, представлених проектів або програм перед засудженими та представниками адміністрації установи або органу, що виконує покарання, гарантують ефективну взаємодію, налагодження довгострокових зв'язків та співробітництва, об'єктивну оцінку діяльності та результатів.

Принцип добросовісності – це відповідність у виправному впливі моральних норм, вимогам організованості, точності у виконанні зобов'язань, реалізації своїх прав і прав засуджених, дотримання приписам закону.

Необхідно виділити групу спеціальних принципів, що стосуються безпосередньо громадського впливу як основного засобу виправлення засуджених. До таких принципів належить принцип розумної достатності застосування виправного впливу. Принцип розумної достатності застосування виправного впливу логічно випливає із принципу участі суспільства та громадян у виправленні засуджених та у забезпеченні їх прав і законних інтересів. Участь громадськості у діяльності установ та органів, що виконують кримінальні покарання, має специфіку, що забезпечує визначення цілей приватної та загальної превенції, режимні вимоги, що визначають порядок виконання покарань, забезпечення безпеки.

Звідси виникає необхідність визначення доцільності обмеження діяльності представників громадськості, створення чітко окреслених законодавчих меж роботи – забезпечення найбільш сприятливого режиму участі громадськості у пенітенціарній діяльності при повному дотриманні безпеки та правопорядку.

Європейський Суд з прав людини дав роз'яснення поняття «необхідності в демократичному суспільстві», під яким він розуміє, таке положення: «втручання має відповідати нагальній громадській необхідності, зокрема, що воно пропорційно досліджуваній законній меті.

Звертаючись до практики Європейського суду з прав людини, важливо відзначити його вказівку на той факт, що заходи контролю за контактами ув'язнених із зовнішнім світом необхідні та влас-

ними силами не суперечать Конвенції про захист прав та основних свобод [12]. Ці заходи можуть включати обмеження кількості побачень з сім'єю, нагляд за цими побаченнями, якщо це виправдано характером кримінального правопорушення та конкретними особливостями особи засудженого, встановлення особливого режиму позбавлення волі або спеціальними заходами щодо організації побачень.

Суспільний вплив як виправлення засуджених реалізується у різних галузях діяльності громадських об'єднань і громадян. Кожна із сфер діяльності характеризується індивідуальною спрямованістю на конкретного засудженого. Сприйняття та оцінка цієї діяльності засудженим має суб'єктивні межі, які виражаються у ступені соціальної занедбаності, умовах виховання та розвитку, наявності освіти, трудових навичок і професії, засвоєнні моральних норм, норм моралі та права.

Кожен засуджений має властивий рівень сприйняття необхідного обсягу виправного впливу. Надмірність у застосуванні засобів виправлення не допомагає досягненню поставлених цілей та завдань, а навпаки, може порушити досягнутий баланс виправного процесу, що реалізується з боку адміністрації установи та органу, який виконує кримінальне покарання.

Перенасичення виправним впливом може призвести до відторгнення такої діяльності засудженим до порушення встановленого порядку та умов виконання покарання, що проявиться у дисциплінарних проступках. Це говорить не про позитивну діяльність громадських організацій, а про наявність негативного результату такої діяльності та порушення закону засудженим.

Принцип розумної достатності визначає моральні норми, якими керуються представники громадськості в роботі з засудженими, щоб не перейти правові межі, встановлені нормами кримінально-виконавчого законодавства. Важливим у змісті цього принципу є формування внутрішньої установки на стійку правослужняну поведінку, а не потурання до порушення режимних вимог.

Принцип розумної достатності застосування виправного впливу охоплює пропорційний обсяг засобів і методів виправного впливу громадськості до засудженого, який враховує особливості його особистості і інші характеристики, що не знижує та не перевищує межі встановленого порядку та умови відбування кримінального покарання.

Другий принцип, що стосується цієї групи, це принцип підтримки корисної ініціативи засудженого. Суспільний вплив як основний засіб виправлення безпосередньо впливає на особистісні характеристики засуджених. Розвиток позитивних якостей особи, як процес позитивної зміни, є завданням застосування засобів виправлення засуджених.

Суспільний вплив має виходити з того, що людина здатна лише власними діями перетворити своє життя, а суспільство створюватиме умови та надаватиме допомогу в цих починаннях. В основі цих дій є корисна ініціатива засудженого. Корисна ініціатива, як діяльна характеристика, проявляється у різних формах поведінки засуджених. Це може бути відмова від порушень порядку та умов відбування покарання засудженим, який відноситься до категорії порушників, має дисциплінарні стягнення.

У випадках, коли засуджений бере участь у заходах, які проводяться адміністрацією установ і органів, які виконують кримінальні покарання, громадськими об'єднаннями, у відновленні, підтримці, розвитку соціально-корисних зв'язків, сам вносить пропозиції, є організатором різних заходів, вибудовує конструктивні відносини з іншими засудженими. До суспільно-корисної діяльності належать різноманітні види: трудова діяльність, навчання, фізкультурно-спортивна, творча, культурно-дозвільна. Громадські формування та громадяни, які беруть участь у процесі виправлення повинні прагнути підтримки позитивних змін у засуджених. Щоб змінити себе засуджений, повинен працювати над собою. Це корисна ініціатива, яка пов'язана з розвитком сили волі у засудженого. Результати роботи видно не відразу, вони накопичуються поступово, але засуджений повинен відчувати, що його ініціатива не залишається поза увагою.

Принцип підтримки корисної ініціативи – спонукання засудженого суб'єктами суспільного впливу до суспільно-корисної поведінки, його підтримання та розвитку, закріплення позитивних результатів за допомогою застосування індивідуально-визначеного комплексу заходів виправного впливу, спрямовані на подальше стимулювання правослужняної поведінки.

Враховуючи, що суспільний вплив є діяльністю, яка має комплексний характер, зачіпає такі сфери життя як педагогіка, психологія, соціальна робота, праця, освіта, спорт, культура, можна виділяти інші групи принципів, якими керуються представники громадськості або громадяни. Вони матимуть домінуючий або допоміжний характер.

Висновки. Аналіз принципів суспільного впливу як основного засобу виправлення засуджених дозволив запропонувати принципи суспільного впливу як основного засобу виправлення засуджених і дати їх класифікацію:

Перша група – принципи, закріплені в Кримінально-виконавчого кодексу України. Основу принципів суспільного впливу становлять принципи кримінально-виконавчого права, зміст яких ко-

релюється через сутність суспільного впливу. До цієї групи належить додатковий спеціальний принцип, що потребує законодавчого закріплення – участь суспільства та громадян у виправленні засуджених та забезпеченні їхніх прав та законних інтересів. Перша група принципів – принципи, закріплені в інших галузях законодавства: добровільності та відкритості участі у процесі виправного впливу; добросовісність. Друга група принципів: принцип розумної достатності; принцип підтримки корисної ініціативи засудженого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1129-15>.
2. Бортник Н.П., Єсімов С.С. Правове регулювання громадських ініціатив: сучасний стан та напрями розвитку. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 1 (7). С. 64–71.
3. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2145-19>.
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
5. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 р. № 2778-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2778-17>.
6. Європейські пенітенціарні правила. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text.
7. Про визначення ступеня виправлення засудженого: Наказ Міністерства юстиції від 19.01.2023 р. № 294/5. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE39172?an=1>.
8. Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text.
9. Єсімов С.С. Превентивне регулювання: теоретичні аспекти. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 3 (9). С. 40–47.
10. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4572-17>.
11. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/987-12>.
12. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (повний текст). URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols>.

УДК 343.8:343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.109>

КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Сперкач Н.А.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0001-6579-126X
e-mail: natali.sperkach@gmail.com

Кибиш І.В.

здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-3327-8020
e-mail: irynakybysh10@gmail.com

Сперкач Н.А., Кибиш І.В. Кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій та шляхи їх вдосконалення.

Статтю присвячено комплексному дослідженню історичних аспектів процедур із запобігання кримінальним правопорушенням у сфері використання інформаційних технологій, дослідження сучасних міжнародних стандартів щодо запобігання кримінальним правопорушенням у сфері використання інформаційних технологій, розкриття загально-соціальних засад запобігання кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій, аналіз процесу формування спеціально-кримінологічних заходів запобігання на сучасному етапі кримінальним правопорушенням, що вчиняються з використанням інформаційних технологій та формулювання пропозиції щодо індивідуальних підходів до запобігання кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій.

Відмічено, що не дивлячись на постійний аналіз кримінальних правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій з точки зору кримінології, сучасне реформування всієї правової системи України висуває нові вимоги теоретичного і практичного визначення мети й завдань діяльності по виявленню та протидії правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, вивчення середовища вказаних правопорушень з метою конструктивного впливу на нього, вивчення осіб, що безпосередньо залучаються до цієї діяльності, а також формування пропозицій щодо кримінологічного запобігання кримінальним кіберправопорушенням в Україні, інших заходів профілактики цієї діяльності.

Звернено у статті також увагу на значний масив законів та інших актів, які захищають інформаційні відносини, інтереси користувачів інформаційних технологій від кримінальних кіберправопорушень. Вказані акти, як частина загально-соціальних засад запобігання кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій, базуються на програмах адаптації законодавства України до інформаційного та іншого законодавства ЄС. У статті наголошується, що для ефективного запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій у віртуальних соціальних мережах, на законодавчому рівні можна запровадити окремі види контролю (як державного, так і громадського), за соціальними мережами.

На підставі проведеного дослідження сформульована низка рекомендацій та аргументів щодо вдосконалення заходів запобігання вказаним кримінальним правопорушенням.

Ключові слова: кримінальні правопорушення у сфері інформаційних технологій, запобігання кримінальним правопорушенням, інформаційні технології, загально-соціальні заходи запобігання, спеціально-кримінологічні заходи запобігання, індивідуальні заходи запобігання.

Sperkach N.A., Kybysh I.V. Criminological measures to prevent criminal offenses in the field of information technology and ways to improve them.

The article is devoted to a comprehensive study of the historical aspects of procedures for prevention of criminal offenses in the field of information technology, to the study of modern international standards for prevention of criminal offenses in the field of information technology, to the disclosure of general

social principles of prevention of criminal offenses in the field of information technology, to the analysis of the process of formation of special criminological measures for prevention of criminal offenses committed with the use of information technology at the present stage.

It is noted that despite the ongoing analysis of criminal offenses committed with the use of information technology from the perspective of criminology, the current reform of the entire legal system of Ukraine puts forward new requirements for theoretical and practical definition of the purpose and objectives of activities aimed at detecting and counteracting offenses committed with the use of information technology, studying the environment of these offenses with a view to constructively influence it, studying the persons directly involved in these activities, and also

The article also draws attention to a significant array of laws and other acts protecting information relations and interests of information technology users from criminal cyber offenses. These acts, as part of the general social principles of prevention of criminal offenses in the field of information technology, are based on programs for adaptation of Ukrainian legislation to information and other EU legislation. The article emphasizes that in order to effectively prevent criminal offenses committed with the use of information technologies in virtual social networks, certain types of control (both state and public) over social networks may be introduced at the legislative level.

Based on the study, the author formulates a number of recommendations and arguments for improving the measures to prevent these criminal offenses

Key words: criminal offenses in the field of information technology, prevention of criminal offenses, information technology, general social measures of prevention, special criminological measures of prevention, individual measures of prevention.

Постановка проблеми. Закріплення у чинній Конституції України розбудови соціальної правової демократичної держави (ст. 1) ставить наразі перед фахівцями-кримінологами важливі теоретичні та практичні завдання щодо заходів запобігання кримінальним правопорушенням. Не останнє місце займають кримінологічні дослідження та заходи запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій (кіберправопорушень).

Не дивлячись на постійний аналіз кримінальних правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій з точки зору кримінології, сучасне реформування всієї правової системи України висуває нові вимоги теоретичного і практичного визначення мети й завдань діяльності по виявленню та протидії правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, вивчення середовища вказаних правопорушень з метою конструктивного впливу на нього, вивчення осіб, що безпосередньо залучаються до цієї діяльності, а також формування пропозицій щодо кримінологічного запобігання кримінальним кіберправопорушенням в Україні, інших заходів профілактики цієї діяльності.

Метою даної статті є комплексне дослідження історичних аспектів процедур із запобігання кримінальним правопорушенням у сфері використання інформаційних технологій, дослідження сучасних міжнародних стандартів щодо запобігання кримінальним правопорушенням у сфері використання інформаційних технологій, розкриття загально-соціальних засад запобігання кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій, аналіз процесу формування спеціально-кримінологічних заходів запобігання на сучасному етапі кримінальним правопорушенням, що вчиняються з використанням інформаційних технологій та формулювання пропозиції щодо індивідуальних підходів до запобігання кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій.

Стан опрацювання проблематики. Питання українського та європейського досвіду розвитку запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, досліджували та продовжують досліджувати у своїх працях вчені із теорії державного управління, конституційного права, інформаційного права, теорії національної безпеки, кримінології, криміналістики, кримінального права та інших галузей та практичних сфер діяльності.

Так, сучасний погляд на необхідність кримінологічної характеристики і кримінологічних заходів запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій в Україні почав формуватися у другій половині 1990-х років.

На сьогодні ті чи інші питання щодо аналізу кримінальних правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, вивчають такі автори як Л.А. Безуглий, В.В. Береза, П.Д. Біленчук, Л.В. Борисова, О.І. Бугера, В.М. Бутузов, С.А. Буяджи, А.М. Вартовнік, В.Д. Гавловський, А.В. Загіка, В.В. Зимовець, А.М. Лазаренко, В.В. Левчишина, Н.А. Лугіна, А.М. Лучук, В.С. Онофрей, М.А. Ошийко, А.Л. Правдюк, К.О. Савенок, О.С. Тарасенко, Г.В. Форос, В.С. Цимбалюк, Д.Е. Чувирін, С.В. Шапочка, В.П. Шеломенцев, Я.Б. Щербатюк, О.О. Юхно та інші.

Проте, певні питання кримінологічних заходів запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій на сьогодні усе ще лишаються не достатньо або мало дослідженими.

Виклад основного матеріалу. Загально-соціальні заходи запобігання кримінальних правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій – це такі заходи, які оздоровлюють, виправляють та гармонізують суспільство у цілому та інформаційні правовідносини зокрема.

На загальнонаціональному рівні теоретичний аспект кримінологічного запобігання правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій повинен бути розкритий у відповідній нормативно-правовій базі.

На сьогодні прийнято значний масив законів та інших актів, які захищають інформаційні відносини, інтереси користувачів інформаційних технологій від кримінальних кіберправопорушень. Вказані акти, як частина загально-соціальних засад запобігання кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій, базуються на програмах адаптації законодавства України до інформаційного та іншого законодавства ЄС.

У літературі також наголошується на необхідності узгодження національного законодавства України з міжнародними стандартами у сфері запобігання кіберзлочинності [1, с. 19].

Зокрема, ще Законом України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 року було передбачено «створити загальнодержавну інформаційну мережу з питань європейського права, забезпечити вільний доступ до неї учасників адаптації законодавства» [2].

Відповідно до підрозділу 5 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, вчиненої 21 березня 2014 року та 27 червня 2014 року, передбачено адаптацію законодавства України у сфері телекомунікаційних послуг, зокрема, забезпечити юридичну відокремленість регуляторних органів у сфері електронних комунікаційних послуг та їх функціональну незалежність [3].

Участь України у інформаційних відносинах щодо заходів запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій з іншими державами визначається в основному міжнародними (в основному – двосторонніми) угодами та іншими актами. Так, Україною та державами ЄС у цій сфері прийняті Меморандум про співробітництво та обмін інформацією [4], Меморандум про взаєморозуміння [5], Угоду про фінансування заходу «Підтримка ЄС для електронного урядування та цифрової економіки в Україні» [6] та інші акти.

Законом України «Про Національну програму інформатизації» від 1 грудня 2022 року врегульовано правові відносини, які виникають під час формування і виконання вказано Програми – комплексу завдань, проектів, робіт із інформатизації, які спрямовані на розвиток інформаційного суспільства [7].

Законом України «Про хмарні послуги» визначено відносини, які виникають при наданні таких послуг, і установлює особливості цих послуг відповідними суб'єктами, а також визначає засади захисту інформації при наданні вказаних послуг (ст. 14) [8].

Закон України «Про віртуальні активи» від 17 лютого 2022 року врегульовує відносини, які виникають та здійснюються у сфері обороту віртуальних активів, а також визначає статус учасників ринку цих активів, та головне у контексті запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій – відповідальність постачальників послуг, пов'язаних із оборотом віртуальних активів (ст. 23) [9].

До інших законів України, які визначають ті чи інші загально-соціальні засади запобігання кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій, відносяться закони «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» від 5 липня 1994 року [10], «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15 липня 2021 року [11] та інші.

Положеннями окремих законів, прийнятих у останні роки, також передбачено низку заходів із підвищення ефективності протидії кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, іншим кібератакам.

Таким чином, законодавче забезпечення запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій постійно розвивається в Україні, проте запобігання вказаних кримінальних правопорушень потребує постійних змін до законодавства України.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються з використанням інформаційних технологій, на сучасному етапі. Серед кримінологів щодо розуміння спеціальних заходів профілактики (спеціально-кримінологічного, або спеціального запобігання злочинності) немає єдиного підходу, проте більшість дослідників передбачають у якості таких заходів усунення детермінант вказаних кримінальних правопорушень, які включають економічні, соціально-психологічні, правові, організаційні та інші заходи [12, с. 85–87].

До спеціальних заходів профілактики кримінальних правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, варто підходити обережно, оскільки такі заходи знаходять

у прямому зв'язку з обмеженням права особи на інформацію. Проте не можна й ігнорувати вказаними заходами профілактики.

Для ефективного запобігання кримінальних правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій у віртуальних соціальних мережах, на законодавчому рівні можна запровадити окремі види контролю (як державного, так і громадського), за соціальними мережами.

Важливим серед спеціальних заходів профілактики кримінальних правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій є підвищення рівня правової культури. Кримінальна субкультура осіб, які вчиняються із використанням інформаційних технологій (хакерів та інших), про існування якої раніше громадськість лише здогадувалась та яка була невідома широкому колу осіб, на сьогодні відома майже всім, причому багато власників, наприклад, банківських рахунків, стали жертвами цих осіб. Така тенденція ставить під сумнів як моральні, так і правові цінності у подальшій побудові інформаційного (цифрового) суспільства в Україні.

Отже, спеціальні заходи спеціально-кримінологічного або спеціального запобігання щодо кримінальних правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, передбачає усунення детермінантів цих кримінальних правопорушень і включає економічні, соціально-психологічні, правові та організаційні заходи. Основні заходи вказаної спеціальної профілактики можна поділити на заходи виявлення і заходи усунення, нейтралізації та блокування кримінальних правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій.

Індивідуальні підходи до запобігання кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій. Індивідуальне запобігання кримінальною протиправністю передбачає вплив на осіб, від яких варто очікувати негативну поведінку, яка призводить до вчинення кримінальних правопорушень із використанням інформаційних технологій, а також і вплив на соціальне середовище, яке оточує цих осіб. Тобто, вказаний вид кримінологічної профілактики – це цілеспрямована робота із конкретною або потенційною особою – хакером, іншим кіберзлочинцем, та найближчим його середовищем.

Індивідуально-профілактичний вплив на осіб, які уже вчинили кримінальні правопорушення, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, передбачає вплив на цих осіб із застосуванням заходів, передбачених КВК України, Законом України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» від 1 грудня 1994 року [13] та інші.

Щодо основних індивідуальних заходів запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, відносяться заходи (методи) як примусу, силового впливу, так і переконання, стимулювання, заохочення, надання допомоги у вирішенні проблем тощо, причому основними є примус та переконання.

Примус як індивідуальний захід запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій є об'єктивно необхідним, цілеспрямованим способом поведінки, поєднанням певних дій і засобів, які повторюються та сприяють вирішенню завдань щодо протидії вказаним кримінальним правопорушенням. Примус при протидії кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій застосовується у сфері реалізації виконавчо-розпорядчої діяльності держави.

Переконання у системі заходів запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій посідає також важливе місце, нарівні із примусом, хоча цей захід може і недооцінюватися. Переконання у системі запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій – це особливий засіб нормативно-правового впливу, який проявляється у здійсненні право-виховних, роз'яснювальних та заохочувальних заходів, спрямованих на формування розуміння у девіантних осіб необхідності виконання законів у інформаційній сфері, інших актів.

Основною метою переконання як індивідуального заходу запобігання кримінальних правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, в Українському суспільстві є формування у свідомості людей почуття переконання у тому, що держава виражає їх інтереси, турбується про реалізацію потреб і, як наслідок, у необхідності дотримання встановлених норм та недоцільності здійснення кримінальних правопорушень із використанням інформаційних технологій.

Отже, такі індивідуальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій як примус і переконання, взаємодоповнюють один одне, забезпечують належну поведінку осіб. Вони взаємно пов'язані, мають об'єктивний характер, між ними існує єдність, ступінь використання таких заходів запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій визначається рівнем розвитку інформаційних відносин та безпосереднім станом інформаційного суспільства в Україні.

Висновки. На підставі проведеного дослідження сформульована низка рекомендацій та аргументів щодо вдосконалення заходів запобігання вказаним кримінальним правопорушенням:

1. Виконано комплексне дослідження історичних аспектів процедур із запобігання кримінальним правопорушенням у сфері використання інформаційних технологій. Ретроспективний аналіз становлення кримінальних правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, показує, що наслідки впровадження Інтернет-технологій для розвитку вказаних кримінальних правопорушень для держав виявились хоча і різними, але значними.

2. Досліджено сучасні міжнародні стандарти щодо запобігання кримінальним правопорушенням у сфері використання інформаційних технологій. Відзначено, що регулятивна діяльність держав Європи у сфері кримінологічних заходів запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, сприяла насамперед досягненню єдності у розробці питань протидії вказаним кримінальним правопорушенням. Захист інформації у державах Європи здійснюється відповідно до норм законодавства ЄС, зокрема, законів про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах, про захист персональних даних та інших тощо.

3. Розкрито загально-соціальні засади запобігання кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій. Загально-соціальне запобігання злочинів базується на найбільш значущих у державі заходах – правових, економічних, соціальних, організаційних, технічних, освітніх, виховних тощо, передбачених у загальнодержавних, загальнонаціональних, а також і регіональних, галузевих, місцевих та інших програмах. Законодавче забезпечення запобігання постійно розвивається в Україні, проте запобігання вказаних кримінальних правопорушень потребує постійних змін до законодавства України.

4. Проаналізовано процес формування спеціально-кримінологічних заходів запобігання на сучасному етапі кримінальним правопорушенням, що вчиняються з використанням інформаційних технологій. Спеціальні заходи спеціально-кримінологічного, або спеціального запобігання щодо кримінальних правопорушень, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, передбачає усунення детермінантів цих кримінальних правопорушень і включає економічні, соціально-психологічні, правові та організаційні заходи. Основні заходи вказаної спеціальної профілактики можна поділити на заходи виявлення і заходи усунення, нейтралізації та блокування.

5. Сформульовано пропозиції щодо індивідуальних підходів до запобігання кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій. Індивідуальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, як примус і переконання, взаємодоповнюють один одне, забезпечують належну поведінку осіб. Вони взаємно пов'язані, мають об'єктивний характер, між ними існує єдність, ступінь використання таких заходів запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються із використанням інформаційних технологій визначається рівнем розвитку інформаційних відносин та безпосереднім станом інформаційного суспільства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сащенко М.І. Проблемні аспекти запобігання кіберзлочинності в Україні. *Молодий вчений*. 2022. № 1 (101). С. 17–20.
2. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367.
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, вчинена 21 березня 2014 року та 27 червня 2014 року в Брюсселі. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Том 1. Ст. 2125.
4. Меморандум про співробітництво та обмін інформацією у сфері регулювання електронних комунікацій між Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, (НКРЗІ) та Офісом телекомунікацій Чеської Республіки (СТУ) від 19 грудня 2018 р. *Офіційний вісник України*. 2019. № 27. Ст. 973.
5. Меморандум про взаєморозуміння між Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (Україна), та Комісією з питань регулювання суспільних комунікацій Латвійської Республіки щодо співробітництва у сфері регулювання електронних комунікацій від 29 листопада 2019 р. *Офіційний вісник України*. 2020. № 8. Ст. 346.
6. Угода про фінансування заходу «Підтримка ЄС для електронного урядування та цифрової економіки в Україні» від 11 лютого 2020 р. *Офіційний вісник України*. 2020. № 23. Ст. 913.
7. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2807-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 2. Ст. 86.
8. Про хмарні послуги: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2075-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 32. Ст. 1683.

9. Про віртуальні активи : Закон України від 17 лютого 2022 року № 2074-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 31. Ст. 1629.
10. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах : Закон України від 5 липня 1994 року № 80/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 31. Ст. 286.
11. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15 липня 2021 року № 1667-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 65. Ст. 4103.
12. Форос Г.В. Психологічні особливості осіб, які вчиняють злочини у сфері високих технологій. *Кібербезпека в Україні: правові та організаційні питання*: Мат. міжн. наук. практ. конф. (м. Одеса, 22 листопада 2019 р.) / орг. комітет: В.В. Аброськін та ін. Одеса: ОДУВС, 2019. С. 85–87.
13. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон України від 1 грудня 1994 року № 264/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 52. Ст. 455.

УДК 343.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.110>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

Топчій В.В.,

доктор юридичних наук., професор,
Заслужений юрист України,
директор навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-1726-9028

Бодунова О.М.,

доктор юридичних наук., доцент,
завідувач кафедри правничої лінгвістики
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0001-9179-5985

Топчій В.В., Бодунова О.М. Проблемні питання забезпечення кібербезпеки в Україні.

У статті розглянуто проблемні питання забезпечення кібербезпеки в Україні. Встановлено, що кіберзлочинність є глобальною проблемою, яка постійно еволюціонує, і потребує скоординованих зусиль на національному та міжнародному рівнях. Для ефективного запобігання кіберзлочинам держави, включаючи Україну, розробляють і впроваджують різноманітні стратегії, програми та заходи, зокрема розробка середньострокових програм запобігання, посилення міжнародного співробітництва та рівня обізнаності населення у сфері кібергігієни тощо. Україна рухається у правильному напрямку, але ефективне запобігання кіберзлочинів вимагає постійної модернізації та адаптації до нових викликів. Співпраця держави, громадянського суспільства та міжнародних партнерів є ключем до успіху у цьому питанні.

З метою усунення вищенаведених загроз та з метою формування цілісної стратегії кібербезпеки в Україні визначено та проаналізовано нормативно-правове підґрунтя.

Зазначено, що під час першого місяця війни в Україні парламент оперативно прийняв законопроекти, спрямовані на вдосконалення процедур і правових основ притягнення кіберзлочинців до кримінальної відповідальності. Ці зміни були необхідними для ефективної протидії зростаючим кіберзагрозам, які стали особливо актуальними в умовах війни. Запровадження відповідальності за кіберзлочини, вчинені в умовах війни, є необхідним для забезпечення національної безпеки та захисту суспільних інтересів України. Такі дії не лише підривають критичну інфраструктуру та інформаційну безпеку, але й можуть використовуватись агресором як інструмент гібридної війни.

Доведено, що для того, щоб комплексно вирішувати питання запобігання злочинності у сфері кіберзлочинності, Україні потрібно ввести додаткові нормативно-правові акти, що будуть орієнтовані не лише на реагування на кіберзагрози, але й на більш ефективне попередження кіберзлочинності.

Окрім цього, встановлено необхідність впровадження відповідальності за вищезазначені кримінальні правопорушення, вчинені під час воєнного стану. За такі протиправні дії повинні передбачатися суворі санкції, оскільки обставини в країні вимагають цього. Особа, яка завдає шкоди національним інтересам України у кіберпросторі й у такий спосіб допомагає агресору в цій війні, повинна нести відповідальність аналогічно воєнним злочинцям.

Ключові слова: кібербезпека, кіберзлочинність, кримінальний кодекс, кримінальні правопорушення, цифрове середовище, кіберзахист, запобігання

Topchii V.V., Bodunova O.M. Problematic issues of ensuring cybersecurity in Ukraine.

The article examines the problematic issues of cybersecurity in Ukraine. It is established that cybercrime is a global problem that is constantly evolving and requires coordinated efforts at the national and international levels. In order to effectively prevent cybercrime, states, including Ukraine, develop and implement various strategies, programmes and measures, including the development of medium-term prevention programmes, strengthening international cooperation and public awareness in the field of cyber hygiene, etc. Ukraine is moving in the right direction, but effective cybercrime prevention requires constant modernisation and adaptation to new challenges. Cooperation between the state, civil society and international partners is key to success in this regard.

In order to address the above threats and to formulate a comprehensive cybersecurity strategy in Ukraine, the legal framework has been identified and analysed.

It is noted that during the first month of the war in Ukraine, the Parliament promptly adopted bills aimed at improving the procedures and legal framework for bringing cybercriminals to criminal liability. These changes were necessary to effectively counteract the growing cyber threats that have become particularly relevant in a time of war. The introduction of liability for cybercrime committed in times of war is necessary to ensure national security and protect the public interest of Ukraine. Such actions not only undermine critical infrastructure and information security, but can also be used by the aggressor as a tool of hybrid warfare.

It is proved that in order to comprehensively address the issue of preventing cybercrime, Ukraine needs to introduce additional regulations that will focus not only on responding to cyber threats, but also on more effective prevention of cybercrime.

In addition, it is necessary to introduce liability for the above criminal offences committed during martial law. Such unlawful acts should be subject to severe sanctions, as the circumstances in the country require it. A person who harms the national interests of Ukraine in cyberspace and thus assists the aggressor in this war should be held liable in the same way as war criminals.

Key words: cybersecurity, cybercrime, criminal code, criminal offences, digital environment, cyber defence, prevention

Постановка проблеми. Використання цифрового середовища повинне відповідати законодавчим нормам і етичним стандартам, адже кожна дія може мати серйозні наслідки. Гармонізація зусиль громадян, суб'єктів господарювання та державних органів є ключовим чинником ефективного кіберзахисту, особливо в умовах воєнного стану. Спільна робота на всіх рівнях дозволяє забезпечити скоординованість дій, швидке реагування на загрози та стійкість кіберпростору [1].

Кіберзлочинність є глобальною проблемою, яка постійно еволюціонує, і потребує скоординованих зусиль на національному та міжнародному рівнях. Для ефективного запобігання кіберзлочинам держави, включаючи Україну, розробляють і впроваджують різноманітні стратегії, програми та заходи, зокрема розробка середньострокових програм запобігання, посилення міжнародного співробітництва та рівня обізнаності населення у сфері кібергігієни тощо. Україна рухається у правильному напрямку, але ефективне запобігання кіберзлочинів вимагає постійної модернізації та адаптації до нових викликів. Співпраця держави, громадянського суспільства та міжнародних партнерів є ключем до успіху у цьому питанні.

На сьогодні у нашій країні відсутній єдиний підхід до створення загальної системи запобігання злочинності у сфері кібербезпеки, який є необхідним кроком для захисту суспільства та держави в умовах зростання кіберзагроз. Така система повинна базуватися на комплексному підході, який охоплює всі аспекти кібербезпеки. Так, для створення ефективної системи захисту в кіберпросторі необхідно інтегрувати освітні, технічні та організаційні заходи. Саме тому обрана нами тема дослідження є актуальною, особливо під час війни, коли кількість кіберзагроз зростає кожного дня.

Метою цього дослідження є вивчення та узагальнення проблемних аспектів забезпечення кібербезпеки в Україні під час воєнного стану та визначення можливих напрямів їх усунення.

Стан опрацювання проблематики. Питання забезпечення кібербезпеки розглядалися багатьма науковцями. Зазначеним питанням приділяли увагу такі дослідники як О.М. Бандурка, В.В. Василевич, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, А.П. Закалюк, О.М. Литвинов, В.В. Марков, М.І. Сащенко, В.О. Туляков, І.В. Жук, Я.В. Левківська та інші.

Виклад основного матеріалу. Варто почати з того, що збільшення кількості кіберзлочинів є комплексною проблемою, яка має як загальні, так і спеціальні причини, зокрема:

1) висока завантаженість правоохоронних органів. Причинами цього є обмеженість ресурсів правоохоронних органів, які змушені розглядати широкий спектр правопорушень та нестача спеціалістів, здатних розслідувати кіберзлочини. Наприклад, 2021 року було виявлено близько 299 160 кримінальних правопорушень [2].

2) анонімність та глобальний характер кіберзлочинів. Така ситуація пов'язана з можливістю приховування особи через VPN, Tor та інші засоби анонімізації, а також географічною розподіленістю злочинців, яка ускладнює юрисдикційні питання.

3) стрімкий технологічний прогрес. Так, постійно впроваджуються нові технології, які кіберзлочинці активно експлуатують.

4) брак кібергігієни. Причиною цього є недостатня обізнаність користувачів про безпечну поведінку в Інтернеті та відсутність відповідальності за недотримання кібергігієни.

З метою усунення вищенаведених загроз та з метою формування цілісної стратегії кібербезпеки в Україні сформоване нормативно-правове підґрунтя. Закон України «Про основи забезпечення

кібербезпеки України» забезпечує чітке визначення основних термінів і завдань у сфері кібербезпеки. Ця концепція є основою для створення ефективної системи протидії загрозам у кіберпросторі та гарантує захист життєво важливих інтересів держави й суспільства. Згідно з цим Законом, кібербезпека – це захист життєво важливих інтересів людини, громадянина, суспільства і держави в умовах кіберпростору, що сприяє постійному розвитку інформаційного суспільства та цифрового комунікаційного середовища. Ця концепція спрямована на безперервне виявлення, запобігання та нейтралізацію реальних та потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі. Кіберзахист – це комплекс організаційних, правових, інженерно-технічних заходів, включаючи заходи криптографічного та технічного захисту інформації. Ці заходи призначені для попередження кіберінцидентів, виявлення та захист від кібератак, а також для відновлення стабільності та надійності функціонування комунікаційно-технологічних систем. Кіберзлочинність (комп'ютерна злочинність) визначається як суспільно небезпечне кримінально протиправне діяння в кіберпросторі або через його використання, за яке передбачена відповідальність за законом України або яке визнається кримінальним паровопорушенням за міжнародними договорами України [3].

У зв'язку з зазначеним сьогодні в Україні разом з докорінними змінами у зовнішньому та внутрішньому безпековому середовищі, появою нових викликів та загроз в умовах гібридної війни активно реформується сектор безпеки і оборони з урахуванням специфіки кіберпростору. Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020, є важливим документом, який визначає пріоритети та шляхи зміцнення безпеки держави, зокрема в умовах гібридної війни та з урахуванням специфіки кіберпростору [4].

Основними напрямками Стратегії національної безпеки України у сфері кібербезпеки є:

- 1) захист критичної інфраструктури, що реалізується шляхом визначення та посилення захисту об'єктів, важливих для функціонування держави, таких як енергетичні системи, транспорт, зв'язок, фінансовий сектор;
- 2) розвиток технологій, зокрема інвестування у створення та впровадження сучасних технологій для моніторингу, виявлення та нейтралізації кіберзагроз та вдосконалення криптографічного захисту даних;
- 3) посилення кібергігієни шляхом підвищення обізнаності населення про основи кіберзахисту;
- 4) інтеграція з міжнародними стандартами, зокрема посилення співпраці з країнами-партнерами для обміну досвідом та технологіями, впровадження міжнародних стандартів, таких як ISO/IEC 27001 тощо.

З метою створення умов для безпечного функціонування кіберпростору, його використання в інтересах особи, суспільства і держави окремим документом розроблена і затверджена Указом Президента України від 14 травня 2021 року № 447/2021 Стратегія кібербезпеки України [4].

Указ Президента України від 13 лютого 2017 року № 32/2017, який затвердив рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року, відображає актуальність і важливість питання кібербезпеки для захисту національних інтересів. Документ спрямований на нейтралізацію загроз у кіберпросторі, зокрема щодо об'єктів критичної інфраструктури.

Цей указ став одним із перших стратегічних документів, який комплексно підійшов до вирішення проблем кібербезпеки в Україні. Він заклав основу для створення національної системи захисту в кіберпросторі та впровадження сучасних технологій, необхідних для протидії новим викликам [5].

У Кримінальному кодексі України кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку закріплено в розділі 16 [6]. Деякі норми щодо превенції містяться в Конституції України, в Кримінальному процесуальному кодексі України, проте вони є більш декларативними і потребують подальшого опрацювання та вдосконалення.

Проте у законодавстві присутня невизначеність термінів у сфері кібербезпеки, що є суттєвою проблемою, яка впливає на ефективність запобігання кіберзлочинності, координацію дій між органами влади та правове регулювання. Такі кроки є важливими для створення єдиного підходу до вирішення цієї проблеми. Чітке визначення термінів дозволить забезпечити єдність у правозастосуванні та спростить роботу правоохоронних органів, прокуратури та судів.

Ми пропонуємо основні поняття у сфері кібербезпеки визначати таким чином:

Кіберпростір – сукупність цифрових мереж і систем, що дозволяють передавати, обробляти та зберігати інформацію.

Кіберзлочин – кримінально протиправні дії, спрямовані на порушення безпеки інформаційних систем або використання їх для незаконних цілей.

Кібератака – спроба несанкціонованого доступу, руйнування, маніпулювання або знищення інформаційних ресурсів.

Об'єкти критичної інфраструктури – об'єкти, порушення функціонування яких може призвести до значних економічних, екологічних, соціальних або політичних наслідків.

Окрім цього, потребує удосконалення чинне законодавство в контексті імплементації міжнародних стандартів. Зокрема, імплементація Конвенції про кіберзлочинність (Будапештської конвенції) є важливим кроком для України у зміцненні правових і процедурних механізмів боротьби з кіберзлочинністю. Особливої уваги потребує виконання статей, які стосуються збору, збереження та розкриття комп'ютерних даних і руху інформації. Доцільно внести до чинного законодавства положення таких статей:

Стаття 16 – Термінове збереження комп'ютерних даних, які зберігаються: ця стаття передбачає впровадження процедур, які дозволяють правоохоронцям наказувати тимчасове збереження даних, налагодження співпраці з провайдерами інтернет-послуг.

Стаття 17 – термінове збереження і часткове розкриття даних про рух інформації, яка охоплює не лише збереження даних, але й їх часткове розкриття для встановлення джерела або адресата інформації.

Стаття 19 – обшук і арешт комп'ютерних даних, які зберігаються, яка надає повноваження правоохоронцям здійснювати обшуки, вилучення та збереження комп'ютерних даних у рамках розслідування.

Стаття 20 – збирання даних про рух інформації у реальному масштабі часу, що передбачає впровадження технологій для перехоплення та аналізу руху інформації.

Стаття 21 – перехоплення даних змісту інформації: це положення, які дозволяють здійснювати перехоплення інформації із забезпеченням відповідних судових дозволів.

Варто зазначити, що запобігання кіберзлочинності вимагає не лише нормативно-правового забезпечення, але й стратегічного підходу, який враховує короткострокові, середньострокові та довгострокові цілі. Це забезпечує системний захист інформаційних ресурсів, ефективну протидію кіберзлочинам і притягнення до відповідальності осіб, які розробляють та використовують кримінально протиправні схеми.

Основними засадами такого підходу до запобігання кіберзлочинності є:

1. Створення та вдосконалення законодавства у сфері кібербезпеки та протидії кіберзлочинності.
2. Удосконалення кримінального та адміністративного законодавства для забезпечення належного покарання за кіберзлочини.
3. Введення стандартів захисту інформаційних ресурсів, обов'язкових для державних установ та приватного сектору.
4. Розробка стратегій кіберзахисту та впровадження сучасних технологій для виявлення та попередження кіберзагроз;
5. Створення спеціалізованих підрозділів, такі як підрозділи кіберполіції, центри реагування на кіберінциденти (CERT) тощо.
6. Підготовка фахівців з кібербезпеки, організація тренінгів для співробітників правоохоронних органів і суддів щодо специфіки кіберзлочинів;
7. Участь у міжнародних програмах боротьби з кіберзлочинністю, спільні операції з іншими країнами для розкриття міжнародних кіберзлочинних угруповань.
8. Просвітницькі кампанії серед населення для підвищення обізнаності про кіберзагрози.
9. Інвестиції в модернізацію технологічної бази для забезпечення стійкості до нових видів загроз.
10. Співпраця з приватним сектором для виявлення осіб, причетних до створення шкідливого програмного забезпечення.

Сьогодні не можна оминати увагою й інформаційну війну, яка ведеться росією проти України.

Під час першого місяця війни в Україні парламент оперативно прийняв законопроекти, спрямовані на вдосконалення процедур і правових основ притягнення кіберзлочинців до кримінальної відповідальності. Ці зміни були необхідними для ефективної протидії зростаючим кіберзагрозам, які стали особливо актуальними в умовах війни.

1. Зміни до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» стосовно поліпшення досудового розслідування за гарячими слідами та боротьби з кібератаками, № 2137-IX від 15.03.2022.

2. Зміни до Кримінального кодексу України щодо ефективної протидії кіберзлочинності під час воєнного стану, № 2149-IX від 24.03.2022.

Закон України № 2149-IX є одним із ключових нормативно-правових актів, спрямованих на підвищення рівня національної кібербезпеки, створення ефективної системи захисту від кіберзагроз і адаптацію національного законодавства до сучасних викликів у сфері кіберзлочинності.

Проте, з огляду на ці зміни, виникають питання щодо трансформації термінології та встановленні посиленої відповідальності за інші види кримінальних правопорушень у сфері кібербезпеки.

У новій версії до попередніх визначень були додані такі норми:

1. Дії, визначені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони становлять витік, втра-ту, підроблення, блокування даних, спотворення процесу обробки даних або порушення установленого порядку його керівництва (стаття 361 Кримінального кодексу України), представляють нову правову конструкцію, проте в залежності від тлумачення вихідної структури у попередньому варіанті).

2. Заходи, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони (...) призводять до створення небезпеки серйозних технічних аварій або екологічних проблем, загрози життю чи здоров'ю людей або інших серйозних наслідків (частина 4 статті 361 Кримінального кодексу України).

3. Дії, визначені частинами третьою або четвертою цієї статті, які вчиняються під час воєнного стану (частина 5 статті 361 Кримінального кодексу України) [6].

Введення нового законодавства, спрямованого на регулювання кібербезпеки та запобігання кіберзлочинності під час війни, є вкрай важливим для захисту національних інтересів України. В умовах кіберагресії та зростаючої кількості злочинів у сфері інформаційних технологій це дозволяє забезпечити безпеку держави та громадян, а також створює умови для ефективного реагування на нові виклики.

Запровадження відповідальності за кіберзлочини, вчинені в умовах війни, є необхідним для забезпечення національної безпеки та захисту суспільних інтересів України. Такі дії не лише підтримують критичну інфраструктуру та інформаційну безпеку, але й можуть використовуватись агресором як інструмент гібридної війни.

Отже, ситуація з регулюванням кібербезпеки в Україні демонструє важливі кроки в бік інтеграції цієї сфери в загальну правову систему. Однак існують прогалини в законодавстві щодо запобігання злочинності в сфері кібербезпеки.

Для того, щоб комплексно вирішувати питання запобігання злочинності у сфері кіберзлочинності, Україні потрібно ввести додаткові нормативно-правові акти, що будуть орієнтовані не лише на реагування на кіберзагрози, але й на більш ефективне попередження кіберзлочинності. На нашу думку, це включає:

- 1) розробку окремого закону, що регламентуватиме специфіку запобігання кіберзлочинності;
- 2) удосконалення координації між правоохоронними органами, державними установами та приватним сектором у боротьбі з кіберзлочинами;
- 3) програму навчання та сертифікації фахівців у сфері кібербезпеки та кіберправосуддя.

Окрім цього, доведено необхідність впровадження відповідальності за вищезазначені кримінальні правопорушення, вчинені під час воєнного стану. За такі протиправні дії повинні передбачатися суворі санкції, оскільки обставини в країні вимагають цього. Особа, яка завдає шкоди національним інтересам України у кіберпросторі й у такий спосіб допомагає агресору в цій війні, повинна нести відповідальність аналогічно воєнним злочинцям [7].

У зв'язку з цим, запропоновано внести зміни до ст. 361 Кримінального кодексу України, виклавши ч. 5 у такій редакції: «Дії, передбачені частиною третьою або четвертою цієї статті, вчинені під час дії воєнного стану, – караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років» [7].

Також необхідно додати кваліфікуючу ознаку «вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного стану» до ряду статей Кримінального кодексу, зокрема: ст. 361⁻¹ «Створення з метою протиправного використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут», ст. 361⁻² «Несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації», ст. 363⁻¹ «Перешкоджання роботі електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку».

Висновки. Забезпечення кібербезпеки в Україні є актуальним завданням у контексті зростання кіберзагроз, пов'язаних із війною, активізацією хакерських атак і поширенням кіберзлочинності. Відповідно до сучасних викликів, Україна реалізує низку стратегічних та оперативних заходів для забезпечення кібербезпеки.

Основними напрямками забезпечення кібербезпеки в Україні є:

- 1) розробка законодавчих актів, спрямованих на конкретні аспекти запобігання кіберзлочинності;

- 2) інвестиції в інфраструктуру кібербезпеки;
- 3) розширення міжнародної співпраці у сфері боротьби з кіберзлочинністю;
- 4) зміцнення освітніх програм для підготовки кадрів у сфері кіберзахисту;
- 5) створення регіональних центрів кібербезпеки для оперативного реагування на загрози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єрема М., Борисенко А., Боротьба з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану: Закон 2149-IX. Офіційний сайт «LIGAЗакон». URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/210562_borotba-z-kberzlochinnstyu-v-umovakh-d-vonnogo-stanu-zakon-2149-ix.
2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за жовтень 2021 року. Статистична інформація Офісу Генерального прокурора. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114140&libid=100820&c=edit&c=fo#.
3. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2163-VIII // Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/aws/show/2163-19#Text>.
4. Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. Офіційний сайт представництва Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.
5. Про загрози кібербезпеці держави та невідкладні заходи з їх нейтралізації: Рішення РНБО від 29 грудня 2016 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0015525-16#Text>.
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III / База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
7. Бодунова О.М. Кримінологічні засади запобігання злочинності у сфері інформаційних технологій: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Ірпінь, Державний податковий університет, 2024. 433 с.

УДК 344.1.122(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.111>

БОЙОВИЙ ІМУНІТЕТ: ЗМІНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Устінова О.,

слухач 1-го курсу

Національного університету оборони України

Медвідь Л.П.,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри військового права

та правоохоронної діяльності

інституту стратегічних комунікацій

Національного університету оборони України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0035-9748>

Устінова О., Медвідь Л.П. Бойовий імунітет: зміни до законодавства України.

Стаття присвячена аналізу законодавчих змін щодо впровадження принципу (інституту) бойового імунітету в українське законодавство. Встановлено, що вперше на законодавчому рівні цей правовий інститут запроваджено Законом України від 15 березня 2022 року № 2124-IX. У матеріалі детально розглядаються зміни до Кримінального кодексу України, Закону України «Про оборону України», а також до Закону України «Про правовий режим воєнного стану». У вказаних нормативно-правових актах визначається поняття бойового імунітету, суб'єкти та механізми його застосування.

Досліджується міжнародний досвід застосування подібних правових інститутів, зокрема практика Сполучених Штатів Америки та Великої Британії. Аналізуються категорії осіб, на яких поширюється дія бойового імунітету, а саме: військовослужбовці, члени добровольчих формувань територіальної оборони, працівники правоохоронних органів та цивільні особи, залучені до оборони країни.

Особлива увага приділяється розмежуванню між виключенням кримінальної протиправності діянь та звільненням від кримінальної відповідальності. Підкреслюється, що бойовий імунітет не є абсолютним і не поширюється на випадки порушення міжнародного права, законів та звичаїв ведення війни. Важливий акцент робиться на тому, що відповідальність не покладається в тому разі, якщо нанесені збитки та наслідки були обумовлені факторами, які об'єктивно не могли бути враховані або передбачені навіть за умови розумної обачності в процесі планування та реалізації відповідних дій.

У статті також висвітлюються певні прогалини та неточності в законодавстві, зокрема щодо зберігання зброї та боєприпасів та пропонуються шляхи вдосконалення правового регулювання інституту бойового імунітету. З'ясовано, що введення інституту бойового імунітету в умовах широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України є нагальним та необхідним. Наголошується на стратегічній важливості впровадження принципу бойового імунітету для забезпечення обороноздатності, ефективного захисту держави та мінімізації юридичних ризиків для захисників України.

Ключові слова: бойовий імунітет, кримінальна відповідальність, воєнний стан, збройний конфлікт, правовий захист, військове командування, територіальна оборона, законодавчі зміни, правопорушення, міжнародне право.

Ustinova O., Medvid L.P. Combat immunity: amendments to the legislation Ukraine.

The article is devoted to the analysis of legislative changes regarding the introduction of the principle (institution) of combat immunity into Ukrainian legislation. It is established that for the first time at the legislative level this legal institution was introduced by the Law of Ukraine dated March 15, 2022 No. 2124-IX. The material examines in detail the amendments to the Criminal Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Defense of Ukraine", as well as the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law". The specified regulatory legal acts define the concept of combat immunity, subjects and mechanisms of its application.

The international experience of applying similar legal institutions is studied, in particular the practice of the United States of America and Great Britain. The categories of persons to whom combat immunity applies are analyzed, namely: military personnel, members of volunteer territorial defense formations, law enforcement officers and civilians involved in the defense of the country.

Particular attention is paid to the distinction between the exclusion of criminal wrongfulness of acts and exemption from criminal liability. It is emphasized that combat immunity is not absolute and does not apply to cases of violation of international law, laws and customs of warfare. An important emphasis is placed on the fact that liability is not imposed if the damage and consequences were caused by factors that objectively could not be taken into account or foreseen even with reasonable care in the process of planning and implementing the relevant actions. The article also highlights certain gaps and inaccuracies in the legislation, in particular regarding the storage of weapons and ammunition, and suggests ways to improve the legal regulation of the institution of combat immunity. It is found that the introduction of the institution of combat immunity in the context of large-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine is urgent and necessary. The strategic importance of implementing the principle of combat immunity is emphasized to ensure defense capability, effective protection of the state, and minimizing legal risks for the defenders of Ukraine.

Key words: combat immunity, criminal liability, martial law, armed conflict, legal protection, military command, territorial defense, legislative changes, offenses, international law.

Постановка проблеми. З початком збройної агресії РФ проти України для її відсічі були залучені Збройні Сили України, інші військові формування, громадяни. Будь-який збройний конфлікт має своїм наслідком заподіяння різноманітної шкоди як ворогу, так і певним інтересам, які мають зовнішню подібність до правоохоронних. Оскільки діяльність військовослужбовців та інших осіб, спрямована на відсіч та стримування збройної агресії російської федерації або агресії іншої країни – вона не може вважатися суспільно небезпечною чи кримінально протиправною.

15 березня 2022 року Верховна Рада України ухвалила Закон України, спрямований на внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів. Документ отримав назву «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану» [8].

Закон офіційно набув чинності 21 березня 2022 року. Його положення вносять корективи до Кримінального кодексу України, Закону України «Про оборону України», де безпосередньо розкривається поняття бойового імунітету, а також до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» й низки інших нормативно-правових актів. Основною причиною прийняття Закону стала необхідність імплементації практичного досвіду іноземних держав.

На думку Ю.В. Бауліна, слід виділити наступні обставини, які спонукали впровадити бойовий імунітет у систему права України: 1) багато чисельні факти спричинення шкоди правоохоронним інтересам при застосуванні збройної чи іншої сили; 2) побоювання військових та інших осіб щодо кримінальної та іншої юридичної відповідальності за певну шкоду; 3) складність планування бойових дій в умовах обмеженої інформації та стислих строків для прийняття рішення, а також нерідко наявність необхідності в умовах бойової обстановки військовослужбовцю проявляти ініціативу і ухвалювати невідкладні рішення для виконання бойового завдання; 4) дії військовослужбовця у стані бойового імунітету межують з низкою військових злочинів [2, с. 17].

Стан опрацювання проблематики. З огляду на те, що положення про бойовий імунітет є новелою в сучасному законодавстві України, а тому мало досліджена. Можна виділити окремі дослідження бойового імунітету в наукових здобутках: Акімова М.О., Бауліна Ю.В., Бегунца А.О., Кузнецова В.В., Орловської Н.А., Шинкарьова Ю.В. та інших. Водночас, проблематика є настільки нагальною, що потребує постійного дослідження.

Метою статті є комплексний аналіз законодавчих змін щодо впровадження принципу бойового імунітету в українське законодавство, дослідження його правової природи та особливостей застосування в умовах воєнного стану. Метою також є визначення потенційних прогалин у правовому регулюванні та формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Збройний конфлікт – це складний та багатогранний процес, який виходить за межі підрахунку кількості втрат, захопленої техніки чи масштабів завданих руйнувань. У своїй суті він включає прийняття стратегічно важливих рішень, що мають визначальне значення для перебігу бойових дій. Ці рішення покладаються переважно на керівництво військових підрозділів, представників правоохоронних структур, а також посадовців військових адміністрацій.

Щоб забезпечити належні умови для ефективного ухвалення таких рішень, необхідно створити середовище, в якому зазначені особи матимуть змогу діяти, орієнтуючись виключно на актуальні дані оперативної обстановки. Важливо, щоб вони не були змушені відволікатися на потенційні юридичні наслідки своїх дій, особливо якщо ці рішення призводять до втрат у живій силі чи технічному обладнанні.

При аналізі чинного українського законодавства у сфері регулювання військових дій (не враховуючи останніх змін щодо бойового імунітету) виникає стурбованість через те, що майже кожна бойова операція потенційно може призвести до кримінальної відповідальності військового командира.

Зокрема, це стає актуальним у тих випадках, коли в результаті прийнятих рішень зазнає пошкодження техніка або є втрати серед особового складу. Така правова невизначеність створює серйозний тиск на командирів та може негативно впливати на ефективність ухвалення стратегічних і тактичних рішень.

У цьому контексті надзвичайно важливим є впровадження змін та доповнень до законодавства, спрямованих на чітке визначення положень про бойовий імунітет. Це дозволить забезпечити військовослужбовців та відповідальних посадовців законодавчим захистом, що дозволить їм діяти у надзвичайно складних умовах з максимальною концентрацією на оперативних завданнях та адміністративних функціях замість побоювань про юридичні ризики їхніх дій.

Поняття «бойовий імунітет» у тій чи іншій формі присутнє в правових системах багатьох країн. Цей принцип передбачає, що військове командування не може бути притягнуте до відповідальності за свої дії в умовах бойової обстановки або під час реалізації військових операцій. Такий підхід ґрунтується на необхідності ретельного аналізу та врахування конкретних обставин, за яких приймалися ті чи інші рішення [2, с. 26].

Наприклад, у США діє так зване Правило Рендуліча, яке виникло на основі судової практики країни. Воно стосується відповідальності командирів за можливі помилки, допущені під час війни. У цій справі трибунал дійшов висновку, що рішення Рендуліча могло виявитися хибним, але не вважалося злочинним. Судове рішення наголошує: «Обставини, за яких командир ухвалював свої рішення, виправдовують їхню необхідність». Таким чином, справа Рендуліча заклала основу для загального правового підходу до оцінки командирської відповідальності за рішення, прийняті в умовах бойових дій [7, с. 42].

Згідно зі встановленими стандартами, оцінювання дій командирів має здійснюватися виключно на основі інформації, яка була доступна їм на момент прийняття відповідного рішення. Сенат США визначив, що будь-які рішення командирів, військовослужбовців чи інших відповідальних за планування, схвалення або проведення воєнних операцій осіб повинні розглядатися з урахуванням даних, які обґрунтовано могли бути відомі на етапах підготовки, дозволу та реалізації бойових дій. Інформація, що стала відома лише після завершення операції, не може братися до уваги судом.

Подібний принцип бойового імунітету діє і у Великій Британії. Його суть полягає в тому, що військовослужбовці, які беруть участь у бойових операціях, не можуть бути притягнуті до відповідальності за будь-яку недбалість або бездіяльність [7, с. 44].

Отже, впровадження принципу бойового імунітету до чинного законодавства України є як своєчасним кроком, так і таким, що відповідає світовій військовій та правовій практиці.

Проте впровадження зазначеного принципу аж ніяк не означає створення умов для уникнення військовослужбовцями відповідальності. Навпаки, дані положення залишають простір для притягнення їх до відповідальності, якщо вони беруть участь у виконанні явно злочинного наказу або здійснюють дії, які класифікуються як злочини проти людяності. Розглянемо ключові зміни, які з'явилися в законодавстві.

Ухвалений Закон ініціює зміни до Закону України «Про оборону України», зокрема через доповнення першої статті новою нормою, що формулює поняття так званого бойового імунітету. Суть цього поняття полягає у наданні правового захисту військовому командуванню, рядовим військовослужбовцям, добровольцям Сил територіальної оборони Збройних Сил України, працівникам правоохоронних органів, а також цивільним особам, залученим до оборони країни відповідно до Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» [9].

Бойовий імунітет передбачає звільнення цих категорій осіб від юридичної відповідальності, включно з кримінальною, за збитки, пов'язані з втратами в складі особового складу, бойової техніки чи іншого військового майна, а також за наслідки застосування сили (зокрема збройної) під час активного протистояння збройній агресії РФ проти України або ліквідації чи нейтралізації збройного конфлікту. Цей принцип поширюється і на виконання інших завдань, пов'язаних із забезпеченням обороноздатності держави.

Важливий акцент робиться на тому, що відповідальність не покладається в тому разі, якщо нанесені збитки та наслідки були обумовлені факторами, які об'єктивно не могли бути враховані або передбачені навіть за умови розумної обачності в процесі планування та реалізації відповідних дій. Також це стосується ситуацій, де такі наслідки входять до категорії ризику, який вважається виправданим в умовах воєнних дій. Однак цей імунітет має винятки – він не поширюється на випадки порушення міжнародного права, законів та звичаїв ведення війни. Підставою для виклю-

чення також є випадки застосування сили, які суперечать міжнародним договорам, ратифікованим Верховною Радою України [3, с. 127].

Проводячи детальний аналіз наданого визначення, можна одразу виокремити групи суб'єктів, на яких поширюється дія принципу бойового імунітету. До них належать наступні: насамперед - військовослужбовці, включаючи представників військового командування, які безпосередньо виконують завдання з організації та здійснення оборони України; члени добровольчих формувань територіальної оборони, залучені до виконання відповідних заходів у рамках захисту державного суверенітету; працівники правоохоронних органів, які беруть участь в активній обороні України, а також здійснюють дії, спрямовані на забезпечення безпеки населення в умовах збройного конфлікту; громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які легально перебувають на території України і долучаються до загальних заходів оборонного характеру.

Крім цього, категорії ситуацій, у яких можливе застосування бойового імунітету, досить чітко окреслені у відповідному визначенні. Серед таких умов визначаються випадки планування та реалізації заходів, що стосуються: протидії та відбиття збройної агресії РФ проти України, коли ситуація потребує швидкого і скоординованого реагування; ліквідації збройного конфлікту, включаючи заходи зі стабілізації та усунення його наслідків; виконання інших завдань, пов'язаних із забезпеченням обороноздатності країни, що включає як стратегічне планування, так і оперативні дії.

Однак при додатковому аналізі змін до статті 20 Закону України «Про оборону України», можна зауважити певні розширення як щодо обставин застосування принципу бойового імунітету, так і щодо кола суб'єктів, до яких він може бути застосований [1]. Зазначені зміни багато в чому уточнюють межі дії цього принципу. Конкретно вказано, що бойовий імунітет може поширюватися не лише на випадки планування або реалізації вже згаданих заходів з оборони. Додатково під застосування цього принципу можуть потрапляти випадки порушення положень нормативно-правових актів громадянами або посадовими особами у сфері оборони України. Це свідчить про більш гнучкий підхід до реалізації принципу імунітету в умовах сучасного законодавчого контексту [10].

Водночас, як уже згадувалося раніше, бойовий імунітет не забезпечує повного звільнення від відповідальності під час здійснення військових дій. Ця теза чітко прописана в оновленій статті 17 Закону України «Про оборону України». У законі йдеться про те, що військове командування, військовослужбовці, добровольці Сил територіальної оборони Збройних Сил України, працівники правоохоронних органів, а також особи, визначені Законом України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України», беручи участь у відбитті збройної агресії проти України, ліквідації або нейтралізації збройного конфлікту чи виконанні інших завдань оборонного характеру із застосуванням будь-яких видів зброї, зобов'язані дотримуватися законів і звичаїв війни та правил застосування збройної сили, визначених міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України.

Окрім цього, важливо зазначити, що зміни до законодавства передбачають звільнення не лише від кримінальної відповідальності, на якій зроблено окремий акцент. Також йдеться про адміністративну відповідальність і відповідальність, встановлену Дисциплінарним статутом Збройних Сил України та Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України.

Зміни до Кримінального кодексу України передусім стосуються впровадження правового поняття бойового імунітету, що вже стало важливим елементом законодавства. У зв'язку з цим було доповнено розділ VIII «Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння» новою статтею 43-1 під назвою «Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України» [8].

Зміст цієї статті визначає, що дії чи бездіяльність в умовах воєнного стану або збройного конфлікту, які спрямовані на відсіч чи стримування агресії російської федерації або іншої держави, не вважаються кримінальними правопорушеннями. Це стосується навіть ситуацій, коли такі дії завдають шкоди життю або здоров'ю нападника чи іншим охоронюваним інтересам. Виняток становлять випадки тортур, застосування заборонених міжнародним правом засобів ведення війни або інших порушень законів і звичаїв війни, закріплених у міжнародних договорах, які ратифікувала Верховна Рада України.

Важливо зазначити, що ця норма є втіленням принципу бойового імунітету в контексті кримінального права. Проте вона дещо відрізняється від формулювання поняття бойового імунітету, яке міститься в Законі України «Про оборону України». Основна різниця полягає в акцентах: якщо в Кримінальному кодексі наголос зроблено на виключенні кримінальної протиправності діянь, то в Законі йдеться про звільнення осіб від кримінальної відповідальності за такі дії [1].

У статті 43-1 Кримінального кодексу України йдеться про виключення кримінальної протиправності, яке повністю усуває саму можливість кваліфікувати певні діяння як злочин або кримінальний проступок [6]. Головна відмінність полягає у тому, що відповідно до цієї статті, дії, спрямовані на

відсіч чи стримування збройної агресії, переслідують досягнення суспільно корисного результату. Внаслідок цього вони не можуть вважатися суспільно небезпечними.

Таким чином, фактично відсутня суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, що унеможливорює констатацію самого факту вчинення злочину чи проступку. Звідси випливає, що особа, яка здійснила такі дії, взагалі не може бути визнана винною. У випадку ж звільнення від кримінальної відповідальності ситуація кардинально відрізняється. Тут кримінальне правопорушення все-таки мало місце, тобто особа вчинила дії, які підпадають під ознаки злочину або кримінального проступку. Проте звільнення настає через існування певних обставин, що передбачені у розділі IX Кримінального кодексу України.

У даному контексті варто підкреслити, що дії особи були суспільно небезпечними і мали на меті настання небажаних суспільно небезпечних наслідків. У цьому випадку всі елементи складу злочину присутні, включаючи суб'єктивну сторону. Тому особу цілком можна визнати винною. Однак за визначених законом умов вона звільняється від юридичної відповідальності за вчинене правопорушення [5].

Виходячи із сутності поняття бойового імунітету, можна припустити, що дії, які підпадають під цей принцип, спрямовані на досягнення суспільної користі, а тому не мають вважатися кримінальними правопорушеннями. З огляду на це, юридичне визначення принципу бойового імунітету та правових наслідків його застосування більш точно відображене в статті 43-1 Кримінального кодексу України. Відповідно, формулювання, наведене в Законі України «Про оборону України», потребує певного уточнення або корегування.

Проте аналіз зміненої статті 20 Закону України «Про оборону України», яка передбачає, що посадові особи та громадяни, винні в порушенні законодавства й інших нормативно-правових актів у сфері оборони, несуть відповідальність відповідно до закону з урахуванням бойового імунітету, дає підстави для іншого трактування. У цьому контексті бойовий імунітет виглядає радше як пом'якшувальна обставина, яка враховується під час притягнення особи до відповідальності.

Ще одним важливим аспектом, який викликає обговорення в процесі аналізу статті 43-1 Кримінального кодексу України, зокрема її третьої частини, є невключення до переліку дій, що не вважаються кримінальними правопорушеннями, зберігання зброї або боєприпасів із метою їх подальшого використання в контексті відсічі та стримування збройної агресії [4]. З одного боку, можна визнати логічним і обґрунтованим, що якщо звичайні громадяни фактично мають законне право на застосування зброї із зазначеною метою, то й її зберігання має визнаватися правомірним. Однак, з іншого боку, варто враховувати формалізований підхід, який іноді демонструють органи правопорядку у виконанні своїх повноважень. Такий підхід може призвести до неоднозначного трактування норм права. З огляду на це, було б доцільно усунути цей недолік, аби гарантувати більш чітке і недвозначне регулювання відповідних ситуацій. Водночас, якщо розглядати питання в більш загальному контексті, необхідність ухвалення цього Закону є очевидною.

Висновок. Імплементация принципу бойового імунітету має стратегічну мету – створити дієві механізми правового захисту наших воїнів та забезпечити мінімізацію юридичних ризиків для тих, хто захищає державу. У цьому аспекті законодавство та правоохоронна система повинні функціонувати як єдиний злагоджений механізм, який стане надійним фундаментом для безперервної підтримки наших захисників у їхній боротьбі за свободу та безпеку країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акімов М.О. Деякі проблеми кримінально-правової регламентації бойового імунітету та шляхи їх розв'язання. *Проблем ікваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.) / [редкол.: С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 15–19.
2. Баулін Ю.В. Бойовий імунітет як обставина, що виключає кримінальну відповідальність. *Кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні*: матеріали круглого столу, проведеного в межах Днів науки на факультеті правничих наук Національного університету «Киево-Могилянська академія» (27 січня 2023 р.). Київ: НАУКМА, 2023. С. 17–24.
3. Бегунц А.О. Феномен імунітетів у кримінальному праві України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «ПРАВО». Випуск 34, 2022. С. 125–132.
4. Бойовий імунітет. Огляд змін до законодавства. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/210201_boyoviy-munitet-oglyad-zmn-dozakonodavstva.
5. Єрмачков О. Яка відповідальність чекає на російських загарбників: імунітет комбатанта і хто може ним скористатися. URL: <https://pravo.ua/iakavidpovidalnist-chekaie-na-rosiiskykh-zaharnykh-imunitet-kombatanta-ta-khtomozhe-nym-skorystatysia/>

6. Кримінальний кодекс України : проєкт станом на 30.01.2023 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/01/30/proyekt-kryminalnogo-kodeksuukrayiny-stanom-na-30-01-2023.pdf>
7. Навроцький В. Про так званий «Імунітет комбатанта». *Право України*. 2023. № 5. С. 39–54.
8. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії режиму воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року № 2124-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20#Text>.
9. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України: Закон України від 03.03.2022. № 2114-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text>
10. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

УДК: 343.54

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.112>

ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА: ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ

Чекмарьова І.М.,*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права
та кримінології**Одеський державний університет внутрішніх справ*

ORCID: 0000-0003-3167-2144

Резніченко Г.С.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології Одеський державний
університет внутрішніх справ*

ORCID: 0000-0001-6386-4154

Чекмарьова І.М., Резніченко Г.С. Порухення недоторканності житла: проблеми кваліфікації.

Метою даної статті є всебічний аналіз проблематики, пов'язаної з кваліфікацією кримінальних правопорушень, які стосуються порушення недоторканності житла, у контексті чинного кримінального законодавства України. У статті здійснено комплексний розгляд складу кримінального правопорушення, його кваліфікаційних ознак та особливостей, використовуючи методи системного аналізу, компаративістики та емпіричного дослідження. Автори акцентують увагу на законодавчій неоднозначності трактування поняття «житло», що породжує численні труднощі під час правозастосування. Зокрема, зазначено проблеми, що виникають при розмежуванні цього кримінального правопорушення з іншими правопорушеннями, такими як хуліганство або перевищення службових повноважень. Важливим аспектом є також дослідження доведення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. У роботі наголошується, що встановлення умислу правопорушника часто супроводжується складнощами, що негативно впливає на об'єктивність судового розгляду та остаточну кваліфікацію діяння. Проаналізовано чинну нормативну базу, що регулює відповідальність за порушення недоторканності житла, та виявлено її недоліки, серед яких відсутність чіткого визначення термінів і процедур, що застосовуються до подібних кримінальних правопорушень. Окремо розглянуто питання щодо необхідності законодавчих змін, які включають уточнення поняття «житло», створення більш прозорих механізмів перевірки законності службових дій, а також посилення відповідальності за зловживання владою під час виконання таких дій. Результати дослідження свідчать про нагальність удосконалення законодавства для забезпечення більш ефективного захисту громадян від посягань на їхню недоторканність. У висновках запропоновано низку рекомендацій, які можуть сприяти зменшенню кількості помилок у правозастосуванні, підвищенню рівня захисту прав громадян та забезпеченню балансу між правами особи і суспільними інтересами. Зокрема, рекомендовано створення єдиних стандартів для тлумачення понять і проведення службових дій, що дозволить підвищити рівень правової визначеності у цій сфері.

Ключові слова: кваліфікація кримінальних правопорушень, кримінальна відповідальність, порушення недоторканності житла, склад кримінального правопорушення, права особи.

Chekmaryova I.N., Reznichenko H.S. Violation of the inviolability of housing: problems of qualification.

The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of the issues related to the qualification of crimes involving the violation of the inviolability of housing under the current criminal legislation of Ukraine. The article offers an in-depth examination of the composition of such crimes, their qualifying features, and specific characteristics using methods of systemic analysis, comparative studies, and empirical research. The authors emphasize the legislative ambiguity in interpreting the term "housing," which creates numerous challenges in the application of the law. Specifically, the article identifies difficulties in distinguishing this offense from other related crimes, such as hooliganism or abuse of authority. A significant aspect of the study is the exploration of challenges in proving the subjective side of the crime. The work highlights that establishing the perpetrator's intent often involves

complexities that negatively affect the objectivity of judicial proceedings and the final qualification of the act. The analysis of the existing legal framework governing liability for violations of housing inviolability revealed several shortcomings, including the absence of clear definitions of key terms and procedures applicable to such crimes. The article also addresses the need for legislative changes, such as clarifying the concept of "housing," creating more transparent mechanisms for verifying the legality of official actions, and strengthening liability for abuses of power in this context. The findings of the study underline the urgency of improving legislation to ensure more effective protection of citizens from encroachments on their inviolability. The conclusions include a series of recommendations aimed at reducing errors in law enforcement practices, enhancing the protection of citizens' rights, and achieving a balance between individual rights and public interests. Notably, the recommendations emphasize the need for unified standards for interpreting key terms and conducting official actions, which would increase legal clarity in this area.

Key words: qualification of criminal offenses, criminal liability, violation of the integrity of housing, composition of a criminal offense, individual rights.

Постановка проблеми. Порушення недоторканності житла є однією з важливих проблем у сфері захисту прав людини, оскільки зачіпає основоположні принципи приватності та безпеки громадян. У законодавстві України недоторканність житла гарантована Конституцією (ст. 30) [1], а також Кримінальним кодексом України (ст. 162) [2], який передбачає кримінальну відповідальність за порушення цього права. Однак на практиці виникають труднощі при кваліфікації даного правопорушення, що зумовлено недостатньою чіткістю термінів, неоднозначністю норм і складністю доведення складу кримінального правопорушення. Актуальність цієї проблеми полягає у необхідності удосконалення правових норм для забезпечення реального захисту громадян від неправомірних посягань на їх приватне житло. Відсутність однозначних визначень термінів, що стосуються поняття «житло», а також проблеми доведення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення значно ускладнюють правозастосування та ведуть до правових прогалин.

Стан опрацювання проблематики. Вирішенню питань кримінально-правової характеристики шахрайства приділяли увагу багато вітчизняних та зарубіжних учених: В.Т. Маляренко, В.П. Шибіко, П.П. Андрушко, С.Я. Лихова, І.І. Петрухін, П.І. Салій та інші.

Метою дослідження є аналіз проблем кваліфікації кримінального правопорушення, а саме, порушення недоторканності житла та розробка рекомендацій для вдосконалення законодавчих норм з урахуванням сучасних реалій.

Об'єкт дослідження – порушення недоторканності житла.

Предмет дослідження – порушення недоторканності житла: проблеми кваліфікації.

Завданням дослідження є вивчення юридичного визначення та складу кримінального правопорушення, порушення недоторканності житла, дослідження проблем правозастосування та розмежування цього кримінального правопорушення з іншими, аналіз існуючих прогалин у законодавстві та практиці доведення складу кримінального правопорушення, а також запропонування рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правових актів для поліпшення правозастосування та захисту прав громадян.

Виклад основного матеріалу. Недоторканість житла в правовому контексті є одним із основоположних прав людини, що гарантує захист особистої свободи та приватного життя. Це поняття означає заборону будь-якого незаконного втручання у приватний простір людини, включаючи будинок, квартиру чи інше житло. Недоторканність житла є необхідною умовою для збереження індивідуальної гідності та безпеки, а її порушення може бути наслідком загрози правам та свободам людини. В Україні питання недоторканності житла закріплене на конституційному рівні. Стаття 30 Конституції України проголошує, що кожен має право на недоторканність свого житла, і ніхто не може проникати до нього без відповідного дозволу, за винятком випадків, передбачених законом [1]. Цей принцип є важливим для забезпечення прав і свобод громадян, адже він гарантує захист від будь-якого несанкціонованого втручання у приватне життя.

Основні правові норми, що регулюють захист житла, зосереджені у Кримінальному кодексі України. Зокрема, стаття 162 КК України визначає порушення недоторканності житла як кримінальне правопорушення, що передбачає кримінальну відповідальність за незаконне проникнення до приміщення без згоди його власника або мешканця [2]. Ця стаття встановлює відповідні санкції, які можуть включати штрафи, арешт чи позбавлення волі. Крім того, законодавство передбачає й інші норми, що регламентують порядок здійснення обшуків та інших процесуальних дій, спрямованих на дотримання прав громадян і забезпечення законності під час проведення слідчих дій. Однак, незважаючи на наявність цих норм, їх застосування на практиці часто ускладнюється через не завжди чітке визначення термінів і невизначеність у правозастосуванні.

Правова природа порушення недоторканності житла полягає в тому, що це правопорушення зачіпає основоположні права людини на приватність, свободу та безпеку. Недоторканність житла є гарантією того, що кожна людина має право на захист свого приватного простору від непроханих гостей, державних органів чи будь-яких інших осіб без належних підстав [4, с. 56–62]. Це право спрямоване на забезпечення недоторканності особистого життя людини, що є невід'ємною частиною її прав та свобод. Порушення цієї недоторканності може відбуватися у вигляді незаконного проникнення, обшуку, вилучення майна або інших дій, що здійснюються без належних підстав чи санкцій.

Аналіз законодавчих актів, що регулюють це питання, показує, що в Україні питання захисту недоторканності житла відображено в основних правових документах, зокрема в Конституції та Кримінальному кодексі. Стаття 30 Конституції України гарантує недоторканність житла, зазначаючи, що ніхто не має права проникати в житло без відповідної згоди власника або без дозволу передбаченого законом [1]. Кримінальний кодекс України, зокрема стаття 162, передбачає кримінальну відповідальність за незаконне проникнення до житла, що є основною правовою нормою, яка захищає це право [2]. Проте, питання порушення недоторканності житла також регулюються іншими правовими нормами, що визначають порядок проведення обшуків, затримань, а також захисту прав осіб під час проведення слідчих дій.

Існують різні види порушень недоторканності житла, кожен із яких має свої особливості та юридичні наслідки. Незаконне проникнення є найпоширенішим і найбільш очевидним порушенням, яке може відбуватися у вигляді фізичного входу в житло без дозволу власника. Таке проникнення може відбуватися зловмисниками або посадовими особами, що діють без належних повноважень. Іншим видом порушення є обшук, який проводиться правоохоронними органами за наявності відповідних підстав і з дотриманням процесуальних норм. Проте обшук, проведений без належних підстав чи санкцій суду, є порушенням прав людини та недоторканності житла. Вилучення майна під час обшуку або іншої слідчої дії також є можливим порушенням прав власника, якщо це відбувається з порушенням встановлених законом процедур. Усі ці види порушень потребують ретельного контролю та дотримання законності для захисту прав громадян та запобігання зловживанням [5, с. 324–330].

Кваліфікація порушень недоторканності житла є важливим етапом правозастосування, оскільки від правильного визначення складу кримінального правопорушення залежить ефективність захисту прав громадян. Кримінально-правові ознаки порушення недоторканності житла включають як об'єктивні, так і суб'єктивні складові. Об'єктивно це, насамперед, незаконне проникнення в житло без дозволу власника, що може бути здійснене шляхом примусового відкриття дверей або вікон, а також інші способи, що порушують право людини на недоторканність приватного простору (Конституція України, ст. 30) [1]. Суб'єктивні ознаки включають намір особи, який може бути як прямим, так і непрямым. Наприклад, якщо особа усвідомлює, що її дії призводять до порушення недоторканності житла, але все одно діє, це вже свідчить про умисел. (Кримінальний кодекс України, ст. 162) [2].

Особливості кваліфікації правопорушень, що пов'язані з недоторканністю житла, пов'язані з необхідністю чіткого розмежування між різними видами правопорушень. Наприклад, незаконне проникнення в житло може бути частиною більш складного кримінального правопорушення, такого як крадіжки, хуліганства або перевищення повноважень посадовими особами. В таких випадках важливо правильно визначити, чи є проникнення самостійним складом, чи лише елементом іншого правопорушення. (Постанова Пленуму Верховного Суду України № 10 від 6 листопада 2009 р.) [3]. Крім того, необхідно враховувати, хто саме здійснив порушення – приватна особа чи державний орган. У разі, коли правоохоронці проводять обшук без дотримання належних процесуальних норм, це також є порушенням прав і може мати серйозні наслідки [9].

Порівняння порушення недоторканності житла з іншими правопорушеннями, що мають схожі ознаки, допомагає краще зрозуміти специфіку цього кримінального правопорушення. Наприклад, хуліганство часто супроводжується агресивною поведінкою і може включати проникнення в чужий простір, але його мета – створення атмосфери страху або порушення громадського порядку [4, с. 56–62]. У разі незаконного проникнення ж основна мета – порушення права людини на недоторканність її житла, що є більш інтимним і особистим простором [7, с. 78–83]. З іншого боку, правопорушення, пов'язані з перевищенням службових повноважень, можуть бути схожими за ознаками, якщо державні посадовці незаконно входять у житло без належних підстав. У таких випадках важливо правильно встановлювати межі правомірності дій і наявності або відсутності дозволу на проникнення [5, с. 324–330].

Правозастосування у випадках порушення недоторканності житла часто стикається з проблемами через неоднозначність деяких норм законодавства. Судова практика показує, що навіть коли

справа доходить до розгляду у суді, виникають труднощі із правильним визначенням складу кримінального правопорушення та кваліфікацією дій винної особи. Наприклад, у випадках, коли обшук проводиться без належної санкції суду, питання, чи є це порушенням недоторканності житла, часто викликає дискусії серед юристів та суддів [5, с. 324–330].

Практичні труднощі у кваліфікації правопорушень пов'язані з необхідністю доведення умислу та встановлення конкретних обставин, які підтверджують факт незаконного проникнення. Окрім цього, часто виникають складнощі у відмежуванні кримінального правопорушення, пов'язаного з порушенням недоторканності житла, від інших правопорушень із подібними ознаками, таких як крадіжка або хуліганство. Це спричиняє правову невизначеність і може стати причиною винесення помилкових вироків [6, с. 201–204].

Випадки неоднозначного застосування правових норм часто виникають через різне тлумачення термінів та норм законодавства. Наприклад, суди іноді розглядають обшук, проведений без належних підстав, як випадок, що не підпадає під порушення недоторканності житла, а лише як процесуальну помилку. Така ситуація призводить до різних рішень у подібних справах, що погіршує правову визначеність і не захищає права громадян у повній мірі.

Для покращення захисту прав громадян та ефективного правозастосування в сфері недоторканності житла необхідно внести зміни до законодавства. Зокрема, важливо чітко визначити термін «недоторканність житла», щоб уникнути розбіжностей у тлумаченні законодавчих норм. Це дозволить уникнути ситуацій, коли правозастосування стає невизначеним і неефективним [8, с. 109–116]. Необхідно також деталізувати процедуру проведення обшуків та чітко визначити випадки, в яких вони можуть проводитися без санкції суду, аби запобігти зловживанням та порушенню прав людини [9]. По-перше слід удосконалити статтю 162 Кримінального кодексу України, уточнивши порядок та умови проникнення в житло, що допоможе чітко відрізнити правомірні дії від незаконних [6, с. 201–204]. Це створить правову основу для судів і правоохоронних органів, що забезпечують більш надійний захист права на недоторканність житла.

Одним із важливих кроків є впровадження навчання для правоохоронців, щоб підвищити їхню обізнаність у питаннях, що стосуються порушення недоторканності житла, і забезпечити дотримання закону. Слід також запровадити інформаційні кампанії для громадян, які допоможуть їм краще розуміти свої права та реагувати у разі порушень. Щоб підвищити контроль над правомірністю дій правоохоронних органів, можна створити незалежний орган перевірки, який буде слідкувати за дотриманням законодавства під час проведення обшуків та інших процесуальних дій. Також варто розглянути можливість створення спеціалізованих суддівських груп, які б розглядали справи, що стосуються порушення недоторканності житла, що сприятиме більш об'єктивному та кваліфікованому підходу до вирішення таких справ.

Висновки. Недоторканність житла є основоположним правом людини, яке гарантує захист приватного простору від будь-яких неправомірних посягань. Однак аналіз законодавства та судової практики свідчить, що реалізація цього права стикається зі значними викликами. Нечіткість окремих норм, складнощі у їхньому тлумаченні та неоднозначність у правозастосуванні створюють правову невизначеність, яка загрожує ефективному захисту громадян. Для вирішення цих проблем необхідне комплексне вдосконалення законодавства. Це передбачає чітке визначення поняття недоторканності житла, уточнення складу кримінального правопорушення та деталізацію процедур, пов'язаних із проведенням обшуків і слідчих дій. Такий підхід не лише знизить ризик зловживань, але й підвищить довіру до правоохоронної системи.

Не менш важливим є удосконалення правозастосування. Це включає навчання для правоохоронців і суддів, які часто стикаються з цією категорією справ, а також створення механізмів контролю за дотриманням прав людини під час втручання у приватний простір. Особливу увагу слід приділити забезпеченню прозорості дій посадових осіб, що виконують обшуки або вилучення майна.

Захист недоторканності житла – це більше, ніж юридична норма. Це фундаментальне право, що забезпечує громадянам почуття безпеки, свободу та приватність. Його ефективна реалізація є важливою умовою дотримання верховенства права та зміцнення демократичних принципів у державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 23.11.2024).
2. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 23.11.2024).
3. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 10 від 6 листопада 2009 р. «Про судову практику у справах про злочини проти власності» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text> (дата звернення 21.11.2024).

4. Лук'янчук В.О. Невідкладні слідчі дії: теорія та практика. Київ: Освіта України, 2022. 268 с.
5. Баран М.П. Нормативно-правове забезпечення управління розвитком вищої школи за роки незалежності України. *Університетські наукові записки*. 2008. № 4. С. 324–330.
6. Тадика Є. Порушення недоторканості житла: проблеми кваліфікації та відповідальності. *Молодий вчений*, № 12 (64), 2018. С. 201–204.
7. Жмур Ю.М. Підстави криміналізації злочину порушення недоторканності житла чи іншого володіння особи. *Часопис Київського університету права*. № 2, 2021. 170 с.
8. Джужа О.М., Тичина Д.М. Побудова синергетичної моделі соціолого-правового підходу в теорії віктимологічного моделювання. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 2(67). С. 109–116.
9. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 21.11.2024).

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.113>

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНЕ ЗАПОБІГАННЯ ПІДКУПУ В ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Чехунов М.В.,*аспірант кафедри кримінально-правової політики,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого*

Чехунов М.В. Загальносоціальне запобігання підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права.

У статті розглянуто основні аспекти запобігання підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права, що визначається як комплекс заходів, реалізованих на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Для досягнення мети дослідження було застосовано такі методи: порівняльно-правовий, формально-юридичний, логіко-юридичний, компаративістський, структурно-функціональний та герменевтичний. Використання цих підходів дозволило проаналізувати соціально-правові явища у сфері запобігання корупції в приватній сфері.

Встановлено, що загальносоціальні заходи щодо запобігання кримінальним правопорушенням у формі підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права охоплюють широкий спектр дій, що здійснюються державними органами, громадськими організаціями та іншими суб'єктами. Їхньою метою є стабілізація соціально-економічних, політичних, морально-психологічних та правових відносин у суспільстві та державі.

Окрему увагу у статті приділено гармонізації національного антикорупційного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема положенням Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом та рекомендаціям ОЕСР. Запропоновано запровадження ефективних механізмів запобігання підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права, таких як: розробка політик доброчесності, впровадження антикорупційного комплаєнсу, систем внутрішнього контролю та дотримання етичних стандартів.

Проаналізовано чинне антикорупційне законодавство України, виявлено його прогалини та запропоновано заходи для вдосконалення, зокрема шляхом розширення переліку юридичних осіб, зобов'язаних запроваджувати антикорупційні програми.

Основною метою дослідження визначено створення рівних умов, за яких чесне та прозоре ведення бізнесу стає економічно вигідним для всіх суб'єктів підприємницької діяльності.

У висновках зазначено, що загальносоціальні заходи формують основу для розробки та впровадження спеціально-кримінологічних підходів до запобігання підкупу у діяльності юридичних осіб приватного права, забезпечуючи системний підхід до зниження ризиків корупційних правопорушень.

Ключові слова: комерційний підкуп, юридичні особи приватного права, корупція в приватній сфері, корупційні правопорушення, запобігання злочинності, загальносоціальні заходи запобігання злочинності, корупція у бізнес-середовищі, корупційні схеми у сфері підприємництва, злочинні активи.

Chehunov M.V. General social prevention of bribery in the activities of legal entities under private law.

The article examines the main aspects of preventing bribery in the activities of legal entities under private law, which is defined as a set of measures implemented at the general social, special criminological and individual levels.

To achieve the goal of the study, the following methods were used: comparative legal, formal legal, logical legal, comparative, structural and functional and hermeneutic. The use of these approaches made it possible to analyze socio-legal phenomena in the field of preventing corruption in the private sector.

It was established that general social measures to prevent criminal offenses in the form of bribery in the activities of legal entities under private law cover a wide range of actions carried out by state bodies, public organizations and other entities. Their goal is to stabilize socio-economic, political, moral-psychological and legal relations in society and the state.

The article pays special attention to the harmonization of national anti-corruption legislation with international standards, in particular the provisions of the Association Agreement between Ukraine and the European Union and the OECD recommendations. It proposes the introduction of effective

mechanisms to prevent bribery in the activities of legal entities under private law, such as: the development of integrity policies, the implementation of anti-corruption compliance, internal control systems and compliance with ethical standards.

The current anti-corruption legislation of Ukraine is analyzed, its gaps are identified and measures for improvement are proposed, in particular by expanding the list of legal entities obliged to implement anti-corruption programs.

The main goal of the study is to create equal conditions under which honest and transparent business conduct becomes economically beneficial for all business entities.

The conclusions indicate that general social measures form the basis for the development and implementation of special criminological approaches to preventing bribery in the activities of legal entities under private law, ensuring a systematic approach to reducing the risks of corruption offenses.

Key words: commercial bribery, legal entities under private law, corruption in the private sector, corruption offenses, crime prevention, general social measures to prevent crime, corruption in the business environment, corruption schemes in the field of entrepreneurship, criminal assets.

Постановка проблеми. Корупція у приватній сфері економіки становить суттєву загрозу для забезпечення доброчесного та прозорого ведення бізнесу, сталого функціонування ринкової економіки та добробуту населення. Корупційні практики негативно впливають на інвестиційну привабливість і конкурентоспроможність вітчизняних суб'єктів господарювання. Низький рівень правопорядку та прозорості у сфері підприємництва в Україні, а також поширеність корупційних явищ у приватному бізнесі мають значний деструктивний вплив на економіку, зокрема на наповнення державного бюджету, що призводить до несправедливого розподілу ресурсів, зростання рівня тіньової економіки, мінімізації податкових надходжень, порушення економічної конкуренції на ринках, зниження якості товарів і послуг, а також підвищення витрат на ведення бізнесу. У підсумку, це формує нерівні умови для суб'єктів господарювання та демотивує їх дотримуватися чесних принципів діяльності. Значний рівень корумпованості бізнес-процесів та господарської діяльності перешкоджає розвитку малого та середнього підприємництва, спричиняє зростання вартості товарів, робіт і послуг, а також формує недовіру до приватного бізнесу з боку міжнародних партнерів та громадян. Крім того, корупція у приватній сфері сприяє зниженню рівня офіційних доходів працівників, управлінців і власників приватних підприємств, стимулює зловживання з боку керівництва та спонукає до пошуку нелегальних джерел доходів.

Тому потреба у науковому дослідженні заходів запобігання корупції у приватній сфері, зокрема проявам підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права, є незаперечною. Особливої важливості такі кримінологічні дослідження набули в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, адже в умовах війни корупція створює безпосередню загрозу національній безпеці та державності. У зв'язку з цим, визначення загальносоціальних заходів запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним із корупцією (зокрема підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права), є актуальним як для розвитку кримінологічної науки, так і для вдосконалення законодавчої та правозастосовної практики [1, с. 543].

Метою даної статті є розробка пропозицій щодо вдосконалення системи загальносоціальних заходів запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним із корупцією в приватній сфері, зокрема підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права.

Стан опрацювання проблематики. Питання корупції стали предметом дослідження багатьох українських науковців, серед яких можна виділити О.І. Бойка, Б.М. Головкіна [2, 3, 4], С.Ю. Лукіна, О.Й. Окунєва, О.Ю. Бусол, О.О. Дудорова, В.М. Навроцького, М.І. Хавронюка, О.В. Новікова, В.Ф. Оболенцева, Ю.В. Луценка, Н.В. Сметаніну, В.М. Трепака та інших. Однак більшість наукових праць зосереджена на дослідженні корупції у публічній сфері.

Фундаментальним дослідженням, яке системно висвітлює теоретичні та практичні аспекти запобігання корупції в приватній сфері економіки України, є монографія «Запобігання корупції у приватній сфері» (авт. В.С. Батиргарєєва, Б.М. Головкін, О.В. Новіков та ін.; за заг. ред. Б.М. Головкіна, Харків: Право, 2020. 286 с.) [5].

Попри наукову значущість цієї роботи, у ній приділено недостатньо уваги питанню загальносоціальних заходів запобігання підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права, що обумовлює актуальність подальших досліджень у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах запобігання злочинності розглядається як сукупність комплексних і науково обґрунтованих заходів, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин, усунення негативних явищ і процесів, що сприяють злочинності, та недопущення вчинення злочинів на різних етапах злочинної діяльності. Загалом запобіжна діяльність характеризується такими ключовими аспектами: 1) є специфічною сферою соціального управління; 2) має багаторів-

невий характер і реалізується в процесі вирішення як загальних, так і спеціалізованих завдань соціального управління; 3) включає ієрархію цілей, яка конкретизується в територіальному та часовому аспектах; 4) не обмежується діяльністю поліції чи інших правоохоронних органів, а охоплює широкий спектр суб'єктів та заходів, що впливають на причини й умови злочинності [6, с. 271].

Що стосується запобігання підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права, то воно має низку специфічних особливостей, які зумовлені природою об'єкта такої діяльності та повинно базуватися на попередньо встановленій системі детермінант цього кримінального правопорушення. Ефективність заходів і механізмів запобігання досліджуваним правопорушенням значною мірою залежить від урахування виявлених недоліків та прогалин у державній політиці у сфері запобігання корупції в приватній сфері.

Сталий розвиток приватної сфери економіки України передбачає гармонізацію національного антикорупційного законодавства з міжнародними зобов'язаннями, взятими Україною. Зокрема, мова йде про виконання положень Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, а також рекомендацій, наданих міжнародними організаціями. Особливе значення має імплементація рекомендацій ОЕСР, оприлюднених у березні 2024 року у Звіті про антикорупційні реформи в Україні, що базується на результатах п'ятого раунду моніторингу виконання Стамбульського плану дій.

Основні напрями рекомендацій ОЕСР у сфері боротьби з корупцією в приватній сфері, а отже з підкупом в діяльності юридичних осіб приватного права, включають: 1) удосконалення нормативно-правової бази; 2) забезпечення ефективного розслідування злочинів і кримінального переслідування винних осіб; 3) зміцнення міжнародної співпраці; 4) впровадження механізмів корпоративної відповідальності; 5) проведення податкових реформ; 6) підвищення ефективності державних закупівель.

У Звіті особливо наголошується на необхідності ухвалення законодавчих актів, спрямованих на посилення боротьби з підкупом, у тому числі через запровадження заходів із запобігання відмиванню незаконно здобутих коштів. Такі акти мають встановлювати суворі санкції та передбачати суттєві кримінальні покарання за відповідні правопорушення [7].

При цьому важливо, щоб ці стандарти стали обов'язковими для всіх суб'єктів господарювання, незалежно від їхньої участі в публічних закупівлях. Це сприятиме формуванню доброчесного бізнес-середовища, зменшенню ризиків корупції та підвищенню довіри до підприємницької діяльності як з боку суспільства, так і міжнародних партнерів.

Додамо, що головною метою запобігання корупції та підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права є створення рівних умов, за яких чесне та прозоре ведення бізнесу стає економічно вигідним для всіх суб'єктів підприємницької діяльності. Досягнення цієї мети вимагає формування такої системи, у якій переваги дотримання принципів доброчесності значно перевищують потенційні вигоди від корупційних практик, а ризики та втрати, пов'язані із незаконною діяльністю, стають неприйнятними.

Прозорість і чесність у підприємницькій діяльності забезпечують низку переваг, зокрема: 1) мінімізацію фінансових ризиків у співпраці з контрагентами, які здійснюють тіньову діяльність; 2) дотримання антикорупційного законодавства, що дозволяє уникати значних фінансових санкцій, підтримувати репутацію підприємств і сприяти їх стабільному розвитку; 3) збереження ліцензій, необхідних для ведення високоприбуткової діяльності; 4) доступ до фінансових ресурсів, зокрема вигідних кредитів; 5) залучення міжнародних інвестицій; 6) участь у грантових програмах; 7) отримання державної підтримки, зокрема субсидій, податкових пільг або інших механізмів, доступних прозорим і відповідальним підприємствам; 8) вихід на міжнародні ринки [8, с. 8].

Окрім фінансових переваг, доброчесне ведення бізнесу сприяє накопиченню нематеріальних активів, серед яких ключовим є зміцнення ділової репутації. У свою чергу, ділова репутація є одним із головних факторів, що визначають конкурентоспроможність суб'єктів підприємництва на внутрішньому та міжнародному ринках.

Варто зазначити, що чинне законодавство України частково врегульовує питання запобігання корупції у приватній сфері. Наразі воно зобов'язує створювати антикорупційну інфраструктуру лише для окремих категорій компаній, таких як учасники публічних закупівель або підприємства, що взаємодіють із державними установами. Для більшості суб'єктів господарювання антикорупційна діяльність залишається сферою відповідальності їхніх керівників і власників. Такий підхід породжує нерівність у бізнес-середовищі та потребує запровадження єдиних антикорупційних стандартів для всіх суб'єктів підприємницької діяльності [8, с. 6].

Серед ефективних механізмів, які доцільно впроваджувати у сфері запобігання підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права, можна виділити:

1) політики доброчесності – створення чітких регламентів і корпоративних правил, які формують етичні засади діяльності підприємств;

2) антикорупційний комплаєнс – розробка та впровадження систем управління ризиками, спрямованих на виявлення і запобігання корупційним проявам;

3) система внутрішнього контролю – впровадження інструментів моніторингу та перевірки дотримання внутрішніх процедур і законодавчих вимог;

4) принципи ділової етики – формування цінностей компанії, які забезпечують прозорість та відповідальність у взаємодії з партнерами, клієнтами та державними органами.

Розв'язання системної проблеми толерування корупції у сфері бізнесу в Україні потребує комплексного підходу. Враховуючи положення п. 3.4.4 Антикорупційної стратегії на 2021–2025 роки [9] та п. 2.4.4 Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки [10], доцільно реалізувати такі заходи:

1) зменшення регуляторного тиску та податкового навантаження для створення більш сприятливих умов ведення бізнесу;

2) удосконалення антикорупційного законодавства, зокрема у частині запобігання корупції в приватній сфері та підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права;

3) розроблення та впровадження послідовної антикорупційної політики у приватній сфері економіки;

4) створення та розвиток антикорупційної інфраструктури на рівні великих, середніх та малих підприємствах.

Для зниження рівня зарегульованості бізнесу та податкового навантаження пропонується впровадити такі заходи: 1) перехід до превентивної та ризикоорієнтованої моделі державного нагляду (контролю), що дозволить зосередитися на запобіганні порушенням, зменшуючи адміністративний тиск на бізнес та сприяючи створенню сприятливих умов для підприємницької діяльності; 2) гарантування рівного доступу до обмежених ресурсів, зокрема, до природних ресурсів, що є важливим фактором для підтримки конкуренції у бізнес-середовищі; 3) спрощення адміністративних процедур реєстрації бізнесу, запровадження можливості онлайн-реєстрації поширених видів діяльності відповідно до принципу «життєвих ситуацій», що мінімізує взаємодію з бюрократичною системою та скоротить час на початок підприємницької діяльності тощо.

Для вдосконалення антикорупційного законодавства у приватній сфері та запобігання підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права пропонуються такі заходи: 1) розширення переліку юридичних осіб, зобов'язаних розробляти антикорупційні програми, що дозволить охопити більшу кількість суб'єктів господарювання, зменшуючи прогалини в антикорупційній регуляції; 2) вдосконалення окремих норм Кримінального кодексу України (КК України). Пропонується переглянути статті 96-3, 354 та 368-3 з метою гармонізації із Рамковим рішенням Ради ЄС 2003/568/JHA щодо боротьби з корупцією у приватному секторі.

Так-от, доцільно впровадити механізм, який забезпечить ефективну реалізацію положень статті 96-3 КК України, з метою підвищення дієвості застосування кримінально-правових заходів до юридичних осіб, що забезпечить реальну відповідальність за корупційні правопорушення та створить умови для посилення антикорупційної культури в корпоративному середовищі.

Окрім цього, положення статей 354 та 368-3 Кримінального кодексу України також потребують вдосконалення для їх гармонізації з Рамковим рішенням Ради ЄС 2003/568/JHA від 22 липня 2003 року щодо боротьби з корупцією у приватному секторі. Відповідно до чинного законодавства України, найменше працівники фізичних осіб-підприємців не охоплюються поняттям суб'єктів пасивного підкупу, що регламентується статтями 354 та 368-3 КК України. Це створює правову прогалину, яка обмежує ефективну боротьбу з корупційними правопорушеннями у приватній сфері.

Як зазначалося, формування системної антикорупційної політики у приватній сфері економіки є ключовим елементом забезпечення прозорості та етичності бізнес-середовища. Так, антикорупційна політика виступає невід'ємною складовою Антикорупційної програми компанії, виконуючи роль базового документа, який визначає принципи, правила та процедури запобігання корупційним проявам. Її інтеграція в операційну діяльність організації, поведінку працівників, а також відповідність чинному законодавству, передовим практикам і внутрішнім регламентам компанії є важливими передумовами успішної реалізації.

Основними завданнями антикорупційної політики у приватній сфері є: 1) формування та популяризація культури доброчесності; 2) забезпечення захисту від недобросовісної конкуренції; 3) стимулювання розвитку економічної конкуренції; 4) обмеження монополістичних проявів.

При цьому антикорупційна політика компанії повинна інтегруватися з іншими політиками та процедурами в рамках загальної системи комплаєнсу, що сприятиме формуванню ефективної превентивної системи. Такий підхід дозволяє мінімізувати корупційні ризики та уникати їх негативного впливу на бізнес-процеси [11, с. 42].

У такий же спосіб знаходить свій вияв антикорупційна інфраструктура у приватній сфері, яка передбачає створення в юридичних особах приватного права спеціалізованих структурних під-

розділів або призначення осіб, уповноважених на виявлення та запобігання корупції. Важливим компонентом цієї системи є впровадження посади Уповноваженого з доброчесності відповідно до рекомендацій Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК).

На наше переконання, з метою виконання положень Закону України «Про запобігання корупції» у кожній юридичній особі приватного права мають бути створені самостійні та функціонально незалежні структурні підрозділи або призначені уповноважені особи, відповідальні за запобігання і виявлення корупційних правопорушень. Основне завдання антикорупційного уповноваженого полягає у створенні системи запобігання корупції, яка включає заходи з її виявлення, усунення та мінімізації ризиків, пов'язаних з корупцією.

Зі свого боку, інститут Уповноваженого з доброчесності передбачає впровадження етичних стандартів та принципів доброчесності у діяльність компанії. Його функціонування сприятиме підвищенню рівня прозорості, підзвітності та дотримання етичних норм у бізнес-середовищі, що покращує взаємодію з контролюючими органами та формує довіру суспільства до діяльності компанії.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що запобігання підкупу у діяльності юридичних осіб приватного права є комплексом заходів різнопланового характеру, які реалізуються на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. Цей процес має специфіку, що виражається у характері завдань, колі суб'єктів та використанні конкретного набору превентивних заходів.

На загальносоціальному рівні запобігання формуються стратегічні основи боротьби з підкупом в діяльності юридичних осіб приватного права. Основна частина таких заходів знаходить відображення у державних програмах соціального та економічного розвитку. Вони спрямовані на вдосконалення суспільних відносин через впровадження соціально-економічних, культурно-виховних та правових інструментів, що водночас дозволяє нейтралізувати значну частину детермінант, які сприяють досліджуваній злочинності.

Таким чином, загальносоціальні заходи виступають фундаментом для формування та реалізації спеціально-кримінологічних підходів до запобігання підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права, забезпечуючи системний підхід до мінімізації ризиків корупційних правопорушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Никифоренко Н.А. Загальносоціальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 543–546.
2. Головкін Б.М. Про корупцію в приватному секторі. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 4. С. 347–354.
3. Головкін Б.М. Тіньова зовнішня торгівля і корупція на митницях. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 139. С. 218–230.
4. Головкін Б.М. Механізм запобігання корупції. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 254–260.
5. Запобігання корупції у приватному секторі: монографія / за заг. ред. Б.М. Головкіна. Харків: Право, 2020. 286 с.
6. Шовкеник Я. Загальносоціальне запобігання податкової злочинності. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 271–276.
7. Стамбульський план дій з боротьби проти корупції: узагальнені рекомендації від 21.01.2004 р.: станом на 10 січн. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966_001-04#Text (дата звернення: 03.01.2025).
8. Посібник для керівника. Розбудова доброчесності та ефективної організації. *Національне агентство з питань запобігання корупції*. URL: <https://www.if.gov.ua/storage/app/sites/24/documentu-2024/%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%86%D0%91%D0%9D%D0%98%D0%9A%D0%94%D0%9B%D0%AF%D0%9A%D0%95%D0%A0%D0%86%D0%92%D0%9D%D0%98%D0%9A%D0%90.pdf> (дата звернення: 04.01.2025).
9. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2021–2025 роки : Закон України від 20.06.2022 р. № 2322-IX: станом на 10 січн. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text> (дата звернення: 11.06.2020).
10. Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 4 березня 2023 р. № 220: станом на 10 січн. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 04.06.2020).
11. Антикорупційний комплаєнс: посібник для програми з підготовки осіб, відповідальних за реалізацію антикорупційної програми. Київ, 2018. 177 с.

УДК: [343.35:338.2-057.34-027.584](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.114>

КОРУПЦІЙНА ЗЛОЧИННІСТЬ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЇЇ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Шуп'яна М.Ю.,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри кримінального права і кримінології**юридичного факультету**Львівського національного університету імені Івана Франка*

ORCID: 0000-0003-1569-6832

Шуп'яна М.Ю. Корупційна злочинність: основні аспекти її кримінологічної характеристики.

Стаття присвячена висвітленню сутності та змісту кримінологічної характеристики корупційної злочинності. Проаналізовано питання пов'язані із змістом ознак корупційної злочинності та його співвідношення із корупційним кримінальним правопорушенням. Автор акцентує увагу на тому, що корупційна злочинність як історично - мінливе, відносно масове, стійке, самодетермінуюче, системно-структурне, соціально негативне явище найбільш очевидно проявляється у корупційних кримінальних правопорушеннях. Проте, корупційна злочинність не ототожнюється з арифметичною сумою корупційних злочинів, оскільки додатково володіє ознаками, що надають їй особливих властивостей негативного соціального явища. Також у статті звернено увагу на те, що на відміну від корупційного кримінального правопорушення, корупційній злочинності притаманна самодетермінація (самовідтворення). Корупція створює умови свого відтворення завдяки тому, що негативно впливає на майбутній соціально-економічний та політичний порядок у державі. При цьому чим триваліший період масштабної корупції, тим більш проблемною буде протидія корупційній злочинності й усунення її наслідків. У статті автор також наголошує, що кримінологічна характеристика злочинності не враховує особистості злочинця, однак аналіз даного питання, в аспекті кримінологічної характеристики корупційної злочинності, доповнить та поглибить аналіз даного явища та є одним із аспектів аналізу рівня корупційної злочинності. Щодо характеристики корупціонера, необхідно орієнтуватися на чинне кримінальне законодавство, зокрема з огляду на те, кого законодавець відносить до суб'єктів корупційних кримінальних правопорушень. Законодавець поділяє корупційні кримінальні правопорушення на дві групи, що водночас впливає на визначення їх суб'єкта. Якщо йдеться про корупційні кримінальні правопорушення, які вчиняються службовою особою шляхом зловживання службовим становищем, то на цю ознаку, що обтяжує відповідальність, вказується у частинах других ст.ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 410 КК України (виняток становить ст. 357 КК України, в якій така ознака зазначена в ч. 1 цієї статті), а отже, кваліфікація цих кримінальних правопорушень за частинами першими окреслених вище статей буде неможливою.

Ключові слова: корупційне кримінальне правопорушення, корупційна злочинність, корупціонер, службова особа, економічна злочинність.

Shupyana M.Y. Corruption crime: main aspects of its criminological characteristics.

The article is devoted to highlighting the essence and content of the criminological characteristics of corruption crime. Issues related to the content of the signs of corruption crime and its correlation with corruption criminal offenses are analyzed. The author emphasizes that corruption crime as a historically variable, relatively massive, stable, self-determining, systemic-structural, socially negative phenomenon is most clearly manifested in corruption criminal offenses. However, corruption crime is not identified with the arithmetic sum of corruption crimes, since it additionally has features that give it special properties of a negative social phenomenon. The article also draws attention to the fact that, unlike corruption criminal offenses, corruption crime is characterized by self-determination. Corruption creates the conditions for its reproduction due to the fact that it negatively affects the future socio-economic and political order in the state. At the same time, the longer the period of large-scale corruption, the more problematic it will be to counteract corruption crime and eliminate its consequences. In the article, the author also emphasizes that the criminological characteristics of crime do not take into account the personality of the criminal, however the analysis of this issue, in terms of the criminological characteristics of corruption crime, will complement and deepen the analysis of this phenomenon and is one of the aspects of the analysis of the level of corruption crime. Regarding the characteristics of a corrupt person, it is necessary to focus on the current criminal legislation, in

particular, considering who the legislator considers to be the subjects of corruption criminal offenses. The legislator divides corruption criminal offenses into two groups, which at the same time affects the definition of their subject.

Key words: corruption criminal offense, corruption crime, corrupt official, official, economic crime.

Постановка проблеми. Соціальним (а за своєю суттю асоціальне, аморальне і протиправне) явищем, вплив якого поширюється на переважну більшість населення практично в усіх країнах світу, девальвуючи систему соціальних цінностей і пріоритетів, потреб та інтересів, практично всіх сфер суспільного життя та форм суспільної свідомості є корупція. Дане явище офіційно визнано однією з головних загроз національній безпеці в Україні. Керівництво держави, усвідомлюючи та визнаючи наявність загрози, створює державно-правовий механізм з її викорінення шляхом усунення передумов її існування через упровадження системи превентивних заходів, а також удосконалення правових та організаційних засад запобігання й протидії корупції. Враховуючи наведене, необхідно наголосити, що важливого значення для ефективності заходів пов'язаних з запобіганням та протидією корупції, набуває принцип змістовної визначеності правотворчої та правозастосовної діяльності, основним елементом реалізації якого окрім дефініції поняття «корупція» є характеристика корупційної злочинності. Саме за допомогою аналізу основних аспектів корупційної злочинності ми можемо з'ясувати його сутність та виділити характерні ознаки, що відмежовують його від інших соціальних явищ. Актуальність даного питання пов'язана із потребою удосконалення законодавчого визначення поняття «корупція», зокрема в аспекті його змістовної повноти та універсальності, як важливої складової його існування та правильного застосування. Вищенаведене, а також процеси євроінтеграції, свідчать про актуальність даного питання у руслі удосконалення законодавчих положень та системи органів, які здійснюють запобігання та протидію корупції.

Стан дослідження. Теоретичним і практичним проблемами пов'язаними із питанням аналізу корупційної злочинності приділялась увага у роботах В.М. Трепак, А.С. Політова, О.Є. Користіна, М.І. Мельника, А.П. Закалюк та інші, які проаналізували та розвинули існуючі наукові уявлення з цього питання. Однак, не зважаючи на вказане, необхідно зазначити, що у сучасній юридичній літературі з кримінології, мають місце поки що початкові спроби дослідження питання пов'язаного із аналізом корупційної злочинності, зокрема такої її складової, як особа корупційного злочинця.

Саме тому, **метою статті** є детальний аналіз чинного законодавства і юридичної літератури, а також подальша розробка питання пов'язаного із сутністю та змістом корупційної злочинності.

Виклад основного матеріалу. Перш за все необхідно зазначити, що у кримінологічній науці на даний момент відсутнє єдине визначення поняття «кримінологічна характеристика».

Досліджуючи поняття кримінологічної характеристики корупційної злочинності первинним аспектом, який є основою глибинного дослідження даного поняття є аналіз поняття корупційної злочинності.

Корупційна злочинність як історично - мінливе, відносно масове, стійке, самодетермінуюче, системно-структурне, соціально негативне явище найбільш очевидно проявляється у корупційних кримінальних правопорушеннях. Проте, корупційна злочинність не ототожнюється з арифметичною сумою корупційних злочинів, оскільки додатково володіє ознаками, що надають їй особливих властивостей негативного соціального явища. Для з'ясування специфіки корупційної злочинності необхідно уточнити сутнісний зміст її ознак у сучасних умовах [1, с. 357].

Історична мінливість як ознака корупційної злочинності, виявляється у тому, що у різних соціально-політичних та економічних формаціях існує так звана «своя» особлива корупція. Так, у сучасних демократичних системах політичного життя і управління корупція переходить «в тінь» або частково виявляється та залишається не контрольованою. На історичну мінливість корупційної злочинності також може вказувати виникнення нових корупційних практик, зокрема:

- призначення на посаду за хабар на певний термін, який заздалегідь обумовлюється з «покупцем» (до цього часу «продаж» посад, зазвичай, відбувався безстроково);
- невиконання підлеглими прямих вказівок керівника, якщо це суперечать корупційним інтересам (домінує в правоохоронних органах).

Відносна масовість вказує на те, що корупційна злочинність проявляється не в окремих корупційних злочинах, а у множині діянь, чисельність яких постійно змінюється. До того ж корупційна злочинність поширюється в глобальному масштабі й притаманна як бідним, так і багатим державам.

Стійкість (сталість) як ознака корупційної злочинності полягає в тому, що не можна очікувати різкої зміни структури чи стану корупційної злочинності через відносно незначні проміжки часу (місяць, квартал, рік). Коливання деяких показників корупційної злочинності, як зазначає М.І. Карпенко, з великою вірогідністю швидше свідчать про недоліки обліку корупційних злочинів чи про

зміни до кримінального закону, яким криміналізуються (чи декриміналізуються) окремі форми корупційної поведінки, а ніж про реальні зміни стану корупційної злочинності [2, с. 116-117].

На відміну від корупційного кримінального правопорушення, корупційній злочинності притаманна самодетермінація, тобто самовідтворення. Корупція створює умови свого відтворення завдяки тому, що негативно впливає на майбутній соціально-економічний та політичний порядок у державі. При цьому чим триваліший період масштабної корупції, тим більш проблемною буде протидія корупційній злочинності й усунення її наслідків; навіть за умови, що окремі корупційні фактори будуть ліквідовані [3, с. 109].

Системно-структурний характер корупційної злочинності, як зазначає А.Ю. Сунгуров, передусім, виявляється в тому, що їй притаманні властивості системи. Свідченням цього є виникнення корупційних мереж, до складу яких входять групи державних чиновників, що забезпечують відповідні рішення; комерційні та фінансові структури, що реалізують одержувані вигоди, пільги, доходи; силове прикриття зі сторони представників правоохоронних органів. При чому керівниками корупційних мереж зазвичай є високопоставлені чиновники та політики. Діяльність корупційних мереж переважно проявляється у формуванні взаємозалежностей й взаємозв'язків між чиновниками по вертикалі управління та по горизонталі управління, на різних рівнях, між різними відомствами й структурами. Ці взаємозв'язки та взаємозалежності спрямовані на систематичне вчинення корупційних угод для особистого збагачення, розподілу бюджетних засобів на користь структур, що входять у корупційну мережу, підвищення прибутків або одержання конкурентних переваг фінансово-кредитними та комерційними структурами, що входять у корупційну мережу [4, с. 108].

На системно-структурний характер корупційної злочинності, як зазначає М.І.Карпенко, також вказують стійкі взаємозалежності:

по-перше, корупційної злочинності та інших соціальних явищ (безробіття, соціальної несправедливості, економічної, політичної, духовної кризи тощо);

по-друге, корупційної злочинності з іншими видами злочинності й насамперед, організованою злочинністю, економічною злочинністю, наркозлочинністю, політичною злочинністю [5, с. 658].

Щодо поняття кримінологічної характеристики злочинності, то як зазначало вище у кримінологічній науці відсутнє єдине визначення даного поняття.

Так, на думку А.І. Алексєєва, Б.В. Коробейникова, Н.Ф. Кузнецової, Г.М. Мінковського та інших вчених, кримінологічна характеристика охоплює кількісно-якісні показники окремої групи (виду) злочинів, дані, що характеризують особистість злочинця, причини і умови скоєння відповідної групи злочинів, а також заходи попереджувального впливу.

Проблему змісту кримінологічної характеристики злочинності розглядає також В.Б. Ястребов. Він вважає, що зміст такої характеристики утворює сукупність відповідних елементів, до яких слід віднести: ознаки, що описують просторово-часові аспекти злочинності; детермінаційні властивості злочинних проявів; ознаки й особливості, що мають значення для організації попереджувальної діяльності.

Такі вчені, як А.Ф. Зелінський та О.Г. Кальман наголошували на тому, що кримінологічна характеристика – це комплексне поняття, яке визначає поширеність відповідної протиправної поведінки, її різновидів, типові способи скоєння злочинних посягань, їх мотивацію, місце та час скоєння, а також особливості особистості суб'єктів злочинів [6, с. 56-57].

Отже, як бачимо окремі науковці поряд з аналізом злочинності як явища починають залучати до цього процесу інші елементи предмета кримінології, а саме детермінанти (причини та умови) злочинності, особистість злочинця та систему протидії злочинності.

Справа полягає в тому, що всі ці елементи хоча і пов'язані зі злочинністю, але мають своє самостійне значення та зміст, і ні в жодному разі не поглинаються злочинністю як явищем. Так, наприклад, коли окремі науковці дають кримінологічну характеристику злочинності (видам злочинності), то здійснюють аналіз як детермінантів злочинності, так і системи протидії. У даному аспекті слушною є позиція Фіалка М.І., який зазначає, що чинники, що утворюють детермінанти злочинності, хоча і мають в окремих випадках негативний характер, але не мають при цьому злочинного характеру [7, с. 57].

Дискусійним у літературі також є питання, чи потрібно в межах кримінологічної характеристики аналізувати особистість злочинця. Справа полягає в тому, що прибічники такого підходу базують свою точку зору на тому, що злочинність як соціальне явище не може існувати окремо від свого носія, а саме особистості злочинця.

Все це було б безумовним, якби мова йшла про окреме кримінальне правопорушення. Так, в цій ситуації окреме кримінальне правопорушення у кримінології розглядається як індивідуальна злочинна поведінка і має свій відповідний механізм, в якому обов'язково присутня і особистість злочинця. Погоджуючись у даному аспекті із позицією Фіалка М.І., найбільш оптимальним, на

наш погляд, визначення злочинності, яке виокремлює основні ознаки даного явища, дав свого часу Л.М. Давиденко. Злочинність він розуміє як історично мінливе, соціальне явище, яке являє собою систему передбачених кримінальними законами діянь, що вчиняються на певній території або серед членів певних соціальних груп упродовж певного проміжку часу. Тому відповідь на це питання, на нашу думку, полягає в розумінні самого змісту поняття «злочинності». Тобто, мова йде про те, що саме розуміння злочинності не містить в собі поєднання самого явища і особистості злочинця [8, с. 168]. У цьому випадку необхідно наголосити, що кримінологічна характеристика не враховує особистості злочинця, однак аналіз даного питання в аспекті кримінологічної характеристики корупційної злочинності доповнить та поглибить аналіз даного явища та є одним із аспектів аналізу рівня корупційної злочинності. Щодо характеристики злочинця-корупціонера, необхідно орієнтуватися на чинне кримінальне законодавство, зокрема з огляду на те, кого законодавець відносить до суб'єктів корупційних кримінальних правопорушень. Законодавець поділяє корупційні кримінальні правопорушення на дві групи, що водночас впливає на визначення суб'єкта вчинення даних кримінальних правопорушень та законодавчого регулювання даного питання. Якщо йдеться про корупційні кримінальні правопорушення, які вчиняються службовою особою шляхом зловживання службовим становищем, то на цю ознаку, що обтяжує відповідальність, вказується у частинах других ст.ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 410 КК України (виняток становить ст. 357 КК України, в якій така ознака зазначена в ч. 1 цієї статті), а отже, кваліфікація цих кримінальних правопорушень за частинами першими окреслених вище статей буде неможливою. Іншими словами, неможна ставити у вину ті дії, які закон вважає нехарактерними для протиправної поведінки службової особи, котра зловживає своїм становищем.

Поряд з цим суб'єктами корупційних кримінальних правопорушень можуть бути і загальні суб'єкти (зокрема, при вчиненні пропозиції, обіцянки або неправомірної вигоди службовій особі – ст. 369 КК України).

При цьому термін «службова особа» у КК України визначається двічі – у п. 1 та п. 2 примітки до ст. 364 та у ч. 3 ст. 18 КК України. Відмінність між ними полягає в тому, що: а) у першому з них згадується про державні чи комунальні підприємства, установи чи організації, тоді як у другому такого обмеження немає; б) перше визначення стосується вузького і вичерпного кола злочинів, а саме тих, що передбачені ст.ст. 364, 368, 368-5, 369 КК України, тоді як друге поширюється на решту корупційних злочинів, за винятком посягання, відповідальність за яке передбачена ст. 410, оскільки в останньому випадку суб'єктом злочину буде військова службова особа, визначення якої дається у п. 1 примітки до ст. 425 КК України [9, с. 66-67].

Так, відповідно до ч. 3 ст. 18 та п.1 примітки до ст. 364 КК України службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління зі спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом. Дане визначення містить спеціальні ознаки, які притаманні службовій особі, як спеціальному суб'єкту, які вказують на її особливості та відмежовують її від інших спеціальних суб'єктів.

Згідно з ч. 4 ст. 18 та п. 2 примітки до ст. 364 КК України службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів [10].

Висновки. Отже, корупційна злочинність як історично мінливе, відносно масове, стійке, самодетермінуюче, системно-структурне, соціально негативне явище найбільш очевидно проявляється у корупційних кримінальних правопорушеннях. Проте корупційна злочинність не отожднюється з арифметичною сумою корупційних злочинів, оскільки додатково володіє ознаками, що надають їй особливих властивостей негативного соціального явища. Історична мінливість як ознака корупційної злочинності виявляється у тому, що у різних соціально-політичних та економічних формаціях існує так звана «своя» особлива корупція. Так, у сучасних демократичних системах політичного

життя і управління корупція переходить «в тінь» або частково виявляється та залишається не контрольованою. На історичну мінливість корупційної злочинності також може вказувати виникнення нових корупційних практик. Відносна масовість вказує на те, що корупційна злочинність проявляється не в окремих корупційних злочинах, а у множині діянь, чисельність яких постійно змінюється. До того ж корупційна злочинність поширюється в глобальному масштабі й притаманна як бідним, так і багатим державам. Стійкість (сталість) як ознака корупційної злочинності полягає в тому, що не можна очікувати різкої зміни структури чи стану корупційної злочинності через відносно незначні проміжки часу (місяць, квартал, рік). На відміну від корупційного кримінального правопорушення, корупційній злочинності притаманна самодетермінація, тобто самовідтворення. Корупція створює умови свого відтворення завдяки тому, що негативно впливає на майбутній соціально-економічний та політичний порядок у державі. При цьому чим триваліший період масштабної корупції, тим більш проблемною буде протидія корупційній злочинності й усунення її наслідків; навіть за умови, що окремі корупційні фактори будуть ліквідовані. З наведеного вище ми можемо зробити висновок, що при аналізі питання кримінологічної злочинності мова йде про розуміння злочинності, яке не містить в собі поєднання самого явища і особистості злочинця. Отже, кримінологічна характеристика злочинності не враховує особистості злочинця, однак аналіз даного питання в аспекті кримінологічної характеристики корупційної злочинності доповнить та поглибить аналіз даного явища та є одним із аспектів аналізу рівня корупційної злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Маслій І.В. Корупційна злочинність та її кримінологічна характеристика. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2013. Вип. 70. С. 356–364.
2. Тимошенко В.І., Шакун В.І. Теоретичні основи кримінології: *монографія*. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 240 с.
3. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: *монографія*. Київ: Атіка, 2001. 304 с.
4. Дорош А.О. Проблеми визначення поняття корупційного злочину. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 27 листоп. 2020 р.). Харків, 2020. С. 108–110.
5. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. К.: «Ін Юре», 2007. 424 с.; Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. К.: «Ін Юре», 2007. 712 с.
6. Шевченко О.В. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності: дис. На здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». К.: НАВС, 2012. 241 с.
7. Карпенко М.І., Пашковський В.В. Сучасні ознаки корупційної злочинності та їх зміст. *Юридична наука*. 2013. № 5. С. 54–61.
8. Музичук О.М., Лук'яненко С.В. Поняття та ознаки корупції та корупційних злочинів. *Європейські перспективи*, 2023. № 2. С. 167–171.
9. Мезенцева І. Кримінологічна характеристика особи корупційного злочинця. *Науковий часопис Національної Академії Прокуратури України*, 2014. № 3. С. 65–71.
10. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14/conv>.

РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.115>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ОСКАРЖЕННЯ ДІЙ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНОСТІ СТОРОНИ ОБВИНУВАЧЕННЯ У ДОСУДОВОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Андрух В.В.,

керівник Адвокатського бюро «Віталія Андруха»

ORCID: 0009-0009-5440-8099

e-mail: andrukhvitalii007@gmail.com

Андрух В.В. Проблемні питання нормативної регламентації оскарження дій чи бездіяльності сторони обвинувачення у досудовому кримінальному провадженні.

У статті розглянуто недоліки нормативно-правового регулювання оскарження дій чи бездіяльності сторони обвинувачення у досудовому кримінальному провадженні. Констатовано, що зміст кримінального процесуального закону не містить перелік процесуальних дій, що підлягають оскарженню, звужуючи можливості захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. Наголошено, що існування судового контролю тільки за прийняттям процесуального рішення про проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій є недостатнім, оскільки з огляду на дотримання основоположних прав і свобод людини, попереднє процесуальне рішення може бути законним й обґрунтованим. Аргументовано позицію, що для попередження ризиків порушення прав, свобод і законних інтересів людини під час проведення стороною обвинувачення процесуальних дій, пов'язаних із застосування примусу, в кримінальному процесуальному законодавстві необхідно передбачити підстави, умови і коло осіб щодо оскарження процесуальних дій суб'єктів сторони обвинувачення у досудовому кримінальному провадженні. З'ясовано, що проблемним питанням реалізації механізму оскарження бездіяльності слідчого, прокурора є наявність у кримінальному процесуальному законі вказівки на чітко визначений строк вчинення відповідної процесуальної дії. Зазначено, що нормативні положення щодо проведення низки процесуальних дій не містять вказівок на чіткі строки їх виконання, що перешкоджає реалізації стороною обвинувачення своїх обов'язків, зокрема в частині виявлення обставин, що виправдовують підозрюваного, пом'якшують його винуватість тощо. Висловлено думку, що з метою усунення зазначених проблем необхідно вилучити вимогу про наявність конкретного процесуального строку для оскарження бездіяльності сторони обвинувачення. Натомість потрібно закріпити положення, відповідно до якого буде дозволено оскарження будь-якої бездіяльності сторони обвинувачення, що порушує права, свободи чи законні інтереси учасників кримінального провадження й інших зацікавлених осіб.

Ключові слова: досудове кримінальне провадження; оскарження; процесуальні дії; бездіяльність; сторона обвинувачення; права людини; примус.

Andrukh V.V. Problematic issues of regulatory approach of appealing actions or inaction of the prosecution in pre-trial criminal proceedings.

The article examines the shortcomings of the legal regulation of appealing against actions or omissions of the prosecution in pre-trial criminal proceedings. It is stated that the content of the Criminal Procedure Law does not contain a list of procedural actions which are subject to appeal, thus narrowing the possibilities of protecting the rights, freedoms and legitimate interests of participants to criminal proceedings. It is emphasized that the existence of judicial control only over the adoption of a procedural decision to conduct investigative (search) and other procedural actions is insufficient, since, given the observance of fundamental human rights and freedoms, a preliminary procedural decision may be lawful and justified. The author argues that in order to prevent the risks of violation of human

rights, freedoms and legitimate interests when the prosecution conducts procedural actions involving the use of coercion, the criminal procedure legislation should provide for the grounds, conditions and circle of persons for appealing against procedural actions of the prosecution in pre-trial criminal proceedings. It is found that the problematic issue of implementing the mechanism for appealing against the inaction of an investigator or a prosecutor is the presence in the criminal procedure law of an indication of a clearly defined time limit for the relevant procedural action. It is noted that the statutory provisions on a number of procedural actions do not contain any indication of clear deadlines for their implementation, which prevents the prosecution from fulfilling its obligations, in particular, in terms of identifying circumstances which exonerate the suspect, mitigate his/her guilt, etc. The author suggests that, in order to eliminate these problems, the requirement for a specific procedural time limit for appealing against the prosecution's inaction should be removed. Instead, it is necessary to enshrine a provision according to which it will be allowed to appeal against any inaction of the prosecution that violates the rights, freedoms or legitimate interests of participants in criminal proceedings and other interested parties.

Key words: pre-trial criminal proceedings; appeal; procedural actions; inaction; prosecution; human rights; coercion.

Постановка проблеми. Оскарження дій та бездіяльності сторони обвинувачення у досудовому кримінальному провадженні є одним з головних аспектів захисту фундаментальних прав людини. Разом з тим механізм оскарження процесуальних дій чи бездіяльності дізнавача, слідчого або прокурора залишається майже не врегульованим, оскільки зміст кримінального процесуального закону не передбачає загальних положень забезпечення обов'язкової судової перевірки законності та обґрунтованості процесуальних дій сторони обвинувачення і не надає перелік тих процесуальних дій, що підлягають оскарженню. Така нормативна невизначеність не сприяє захисту матеріальних і забезпеченню процесуальних прав людини у досудовому кримінальному провадженні. Відсутність судового контролю за проведеними процесуальними діями фактично залишає особу без ефективного засобу правового захисту, що суперечить вимогам ст. 13 Конвенції про захист прав людини (далі – Конвенція).

Мета дослідження полягає у виокремленні проблемних питань, що виникають у зв'язку з недоліками нормативно-правового регулювання інституту оскарження дій чи бездіяльності сторони обвинувачення у досудовому кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Сучасний стан та перспективи розвитку інституту оскарження у досудовому кримінальному провадженні є предметом дослідження багатьох вітчизняних процесуалістів, зокрема П.В. Жовтан, І.І. Заболотний, Д.І. Камчатна, А.А. Капіца, Л.М. Лобойко, М.А. Макаров, Т.О. Музиченко, М.М. Ольховська, В.О. Попелюшко, С.О. Пшенічко, О.В. Ромасєв, М.Є. Савенко, О.Г. Яновська та інших. Однак в межах більшості наукових напрацювань належним чином не висвітлюються проблеми нормативно-правового регулювання реалізації оскарження процесуальних дій чи бездіяльності слідчого, дізнавача або прокурора, що зумовлює необхідність у здійсненні подальших наукових досліджень з наряду, визначеному у темі до цієї статті, що сприятиме підвищенню ефективності судового контролю за діяльністю сторони обвинувачення на стадії досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Інститут оскарження у досудовому кримінальному провадженні, попри свою спрямованість на забезпечення законності та справедливості кримінального судочинства, залишається недосконалим, про що свідчить відсутність у кримінальному процесуальному законі нормативних положень щодо можливості подання скарги на процесуальні дії сторони обвинувачення. Зокрема ст. 303 КПК України, яка відповідно до своєї назви гарантує право на оскарження рішень, дій або бездіяльності слідчого, дізнавача чи прокурора, фактично у своєму змісті не передбачає переліку процесуальних дій, що можуть бути предметом судового розгляду. Подібна неврегульованість значно звужує можливості захисту прав, свобод та законних інтересів осіб, що беруть участь у кримінальному провадженні, та перешкоджає реалізації принципу доступу до правосуддя на досудовій стадії, визначеному в ст. 55 Конституції України.

Поруч з тим, деякі науковці справедливо зауважують, що кримінальне процесуальне законодавство, оперуючи поняттям процесуальні дії, не надає його тлумачення [1, с. 218]. Внаслідок цього виникає плюралізм думок щодо визначення теоретичної концепції розуміння процесуальних дій. Однак найбільш поширеною є думка, що процесуальні дії поєднують усі передбачені кримінальним процесуальним законом заходи, необхідні для виконання завдань кримінального провадження [2, с. 8]. Прихильники широкого підходу до процесуальних дій відносять слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії та інші заходи, що є процесуальним засобом збирання, дослідження, використання й оцінки доказів у кримінальному провадженні.

З іншого боку, деякі науковці розмежовують процесуальні дії від слідчих (розшукових) дій, оскільки застосування останніх має на меті одержання доказів, їх збирання та перевірку, коли процесуальні дії здійснюються з метою доказування [3, с. 170]. Зокрема в контексті оскарження К. Олексюк стверджує, що зміст ст. 303 КПК України серед процесуальних дій також не повинен охоплювати проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, оскільки, на його думку, достатнім є виділення в окремий предмет оскарження перевірку законності прийнятого процесуального рішення про їх проведення [4, с. 152]. Проте варто зауважити, що прийняте процесуальне рішення щодо проведення відповідної слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії може бути прийнято відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства, за дійсним існуванням підстав для їх проведення. Подальші порушення, що виникають безпосередньо в процесі та за результатами проведення процесуальних дій, не обов'язково пов'язані з попереднім прийнятим процесуальним рішенням. Крім того, судова практика свідчить, що прийняття законного й обґрунтованого процесуального рішення не гарантує їх належного проведення й саме собою не захищає від порушень стороною обвинувачення відповідних вимог до їх проведення. Наприклад, в ухвалі Шевченківського районного суду м. Запоріжжя (справа № 336/4055/18), констатовано факт порушення порядку проведення обшуку житла чи іншого володіння особи. Судом встановлено, що співробітниками поліції не роз'яснено підозрюваному його права й обов'язки, не надано можливості скористатися допомогою адвоката, а також не внесено до протоколу обшуку зроблені заяви, що у сукупності мало своїм наслідком істотне порушення вимог кримінального процесуального закону. Попри прийняте процесуальне рішення щодо здійснення обшуку, сторона обвинувачення не дотрималась порядку його проведення, зокрема передбаченого абз. 3 ч. 3 ст. 236 КПК України, оскільки слідчий, прокурор не має права заборонити учасникам обшуку користуватися правовою допомогою адвоката, та ч. 8 ст. 236 КПК України щодо обмеження права робити відповідні заяви, що підлягають обов'язковому занесенню до протоколу обшуку [5].

З огляду на дотримання основоположних прав і свобод людини, на особливу увагу заслуговує нормативне регулювання оскарження тих процесуальних дій, проведення яких за своєю спрямованістю пов'язане з процесуальним примусом. Наприклад, проведення примусового огляду тіла людини відбувається на межі дотримання права на особисту недоторканість та права на повагу до людської честі та гідності. Примус під час освідчення особи може передбачати втручання у фізичну цілісність особи з метою одержання доказів [6, с. 288]. Але в процесі його проведення, необхідно дотримуватися вимог, що прямо передбачені положеннями ст. 241 КПК України, а саме здійснювати огляд тіла особами тієї ж статі, не допускати дії, які принижують честь і гідність особи або є небезпечними для її здоров'я тощо.

Схожі проблеми дотримання основоположних прав людини виникають й у разі примусового відібрання біологічних зразків, адже відбувається фактичне втручання, як зазначає О.О. Варченко, у «соматичний простір людини», її приватні права, охоронювані міжнародними нормативно-правовими актами [7, с. 187]. Разом з тим, більшість науковців підтримують думку, що тілесна (фізіологічна) недоторканість особи має тісний взаємозв'язок з людською честю та гідністю, а також іншими морально-етичними категоріями [8, с. 137]. Наприклад, практика ЄСПЛ свідчить, що методи, які використовуються при виконанні примусового відібрання зразків, нерідко розцінюються як нелюдські й такі, що принижують гідність особи, в тому числі й суперечать її праву не свідчити проти себе [9]. Саме тому в межах вітчизняної судової практики Касаційний кримінальний суд наголошує, що отримання зразків проводиться з дотриманням вимог щодо забезпечення прав і свобод людини, одержання зразків лише належною особою, забезпечення безсумнівності походження зразків і їх достовірності, правильне документування ходу і результатів слідчої дії [10, с. 16]. В такому контексті, проводячи примусове відібрання зразків, сторона обвинувачення повинна правильно визначати межі допустимого впливу на людину, застосовувати лише законні та пропорційні у конкретному випадку дії, піклуючись про збереження її життя і здоров'я, поваги до честі та гідності.

Також не позбавлені примусу проведення таких процесуальних дій як обшук, затримання та привід особи. Зокрема, при проведенні обшуку слідчий, прокурор отримує доступ до особистих речей і простору особи, обмежуючи право на недоторканість права власності та право на приватність особистого життя. Затримання особи істотно впливає на забезпечення права на свободу, гарантованого ст. 5 Конвенції. Окрім того, проведення затримання нерідко супроводжується порушенням вимог ст. 208 КПК України щодо повідомлення підстав затримання, роз'яснення права мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення тощо [11, с. 201]. Розглядаючи крізь призму прав і свобод людини таку процесуальну дію як привід, необхідно наголосити, що застосування приводу за природою відбувається примусово, інакше забезпечити явку особи до органу досудового розслідування або суду вбачалося б неможливим завданням. Водночас виконання приводу не завжди закінчується правомірним і пропорційним обмеженням свободи пересування

особи, оскільки на практиці непоодинокі ситуації застосування фізичної сили та психологічного тиску, створюючи обґрунтований ризик, що особа може зазнавати жорсткого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження. Таким чином, існування можливості порушення прав, свобод і законних інтересів людини під час проведення стороною обвинувачення процесуальних дій, пов'язаних із застосування примусу (примусове освідчування, примусове відібрання зразків для експертизи, обшук, затримання, привід) є цілком обґрунтованим, що зумовлює необхідність деталізованого регулювання підстав, умов і кола осіб оскарження вищевказаних процесуальних дій. Проведення подібних дій має супроводжуватися наявністю дієвих гарантій захисту від зловживання владними повноваженнями, що спричиняють надмірне обмеження прав людини, за допомогою законодавчого унормування можливості оскарження дій сторони обвинувачення, що забезпечить належний рівень правового захисту порушених прав і свобод особи у досудовому кримінальному провадженні. Для виконання цього завдання у змісті ст. 303 КПК України потрібно передбачити підстави, умови і коло осіб щодо оскарження процесуальних дій суб'єктів сторони обвинувачення у досудовому кримінальному провадженні. Зазначену норму можна викласти як в загальному вигляді (за прикладом унормування оскарження бездіяльності – п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України), так і в конкретному вигляді (аналогічно правовому регулюванню оскарження процесуальних рішень – п.п. 2-9-1 КПК України). На цій підставі пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 303 КПК України пунктом 1¹ та викласти його таким чином: «1¹) процесуальні дії слідчого, дізнавача, прокурора, за результатами проведення яких порушено істотні права, свободи чи законні інтереси людини – потерпілим, його представником чи законним представником, підозрюваним, його захисником чи законним представником, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, іншою заінтересованою особою, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування».

Іншим питанням нормативного регулювання інституту оскарження є неможливість подати скаргу на бездіяльність сторони обвинувачення у досудовому кримінальному провадженні, якщо для виконання відповідної процесуальної дії у кримінальному процесуальному законі не встановлено конкретного процесуального строку (п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України) [12]. Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ також наголошено на необхідності існування зв'язку між обов'язком слідчого чи прокурора вчинити певні дії та строком, у межах якого сторона обвинувачення зобов'язана їх вчинити відповідно до КПК України для виникнення права на оскарження бездіяльності слідчого, прокурора в порядку ст. 303 КПК України [13]. Водночас, нормативне положення, що пов'язує можливість оскарження бездіяльності сторони обвинувачення з наявністю конкретного процесуального строку для виконання дії, значно звужує права учасників кримінального провадження, створюючи оскарження вибіркової бездіяльності слідчого чи прокурора, оскільки у кримінальному процесуальному законі існує низка обов'язкових дій сторони обвинувачення, але для виконання яких не передбачено жодних часових обмежень.

Деякі науковці також визнають проблему ускладнення реалізації права на оскарження бездіяльності сторони обвинувачення наявністю вказівки на визначені в КПК України строки виконання процесуальних дій. Наприклад, як зауважує М.М. Ольховська, на практиці нерідко виникають ситуації бездіяльності, що полягають у неврученні підозрюваному копії винесеної постанови (п. 15 ч. 3 ст. 42 КПК України). Відсутність чітких термінів щодо видачі таких копій унеможлиблює реалізацію права підозрюваного на звернення до слідчого судді зі скаргою про порушення його прав. Відтак, фактично забезпечення права на захист залежить від дискреційних рішень слідчого чи прокурора, що суперечить принципам змагальності та рівності сторін у кримінальному провадженні [14, с. 94]. Для виходу з окресленої ситуації потрібно звернутись до слідчого, прокурора з клопотанням про видачу копії процесуального документу в порядку ст. 220 КПК України, яка зобов'язує розглянути клопотання в строк не більше трьох днів. Хоча про задоволення, повну або часткову відмову в задоволенні клопотання також виноситься постанова, копія якої має бути вручена особі, яка заявила клопотання, однак термін вручення також не встановлено. Тому, як справедливо стверджує В.О. Попелюшко, предмет оскарження бездіяльності сторони обвинувачення повинен включати необмежене коло випадків, охоплюючи усі без винятку випадки, коли процесуальний закон зобов'язує слідчого, прокурора здійснити певну процесуальну дію чи прийняти процесуальне рішення, або конкретна ситуація вимагає від сторони обвинувачення здійснення процесуальної дії чи прийняття процесуального рішення, але такі дії не виконуються чи такі рішення не приймаються. При цьому, бездіяльність слідчого чи прокурора може бути предметом оскарження за наявного істотного впливу на права, свободи та законні інтереси особи, в тому числі коли бездіяльність суттєво обмежує можливості захисника ефективно здійснювати захист підозрюваного. Такі ситуації ставлять під загрозу забезпечення всебічного, повного й неупередженого дослідження обставин кримінального провадження [15, с. 13].

Разом з тим, вказівка на конкретний строк виглядає сумнівною й у контексті нормативного регулювання таких процесуальних дій як виявлення обставин, що виправдовують підозрюваного, пом'якшують його майбутнє покарання (ч. 2 ст. 9 КПК України); фіксування, документування та використання доказів, що можуть свідчити про невинуватість особи (ч. 5 ст. 223 КПК України); роз'яснення права та підстави для звільнення від кримінальної відповідальності (ч.ч. 2, 3 ст. 285 КПК України) тощо. На наш погляд, це пов'язано з тим, що виконання зазначених процесуальних дій здебільшого залежить від фактичних обставин справи, слідчої ситуації та наявності відповідних доказів. На практиці ці норми часто залишаються декларативними, оскільки сторона обвинувачення нехтує своїм обов'язком збирати фактичні дані, що можуть свідчити про непричетність особи до вчинення кримінального правопорушення, або виявляти обставини, які можуть пом'якшувати провину. Норми кримінального процесуального закону зобов'язують сторону обвинувачення діяти неупереджено, збираючи як обвинувальні, так і виправдувальні докази [16, с. 8]. Проте виконання таких дій не супроводжується визначенням чітких строків. Це створює ситуацію, коли сторона обвинувачення фокусується виключно на обвинувальних доказах, порушуючи принцип законності в частині всебічного, повного та неупередженого дослідження обставин кримінального провадження, що вимагає виявлення усіх обставин, незалежно від їх спрямованості. А оскільки кримінальний процесуальний закон не встановлює жодних строків для виконання зазначених обов'язків, то особа, чиї права в такий спосіб можуть бути порушені, позбавлена можливості ефективно впливати на дотримання цих норм або оскаржувати бездіяльність сторони обвинувачення в частині їх реалізації. Тож у випадку бездіяльності дізнавача, слідчого чи прокурора щодо виконання цих дій, учасники кримінального судочинства позбавлені ефективного механізму впливу на хід розслідування, що суперечить принципу змагальності сторін та забезпечення права на захист.

Відповідно, що відсутність у КПК України чітких часових меж щодо вчинення процесуальних дій на користь сторони захисту обумовлює неефективність оскарження бездіяльності дізнавача, слідчого або прокурора у досудовому кримінальному провадженні. Для усунення зазначених проблем необхідно внести зміни до п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України, вилучивши вимогу про наявність конкретного процесуального строку для оскарження бездіяльності сторони обвинувачення. Натомість потрібно закріпити положення, відповідно до якого буде дозволено оскарження будь-якої бездіяльності слідчого, прокурора, що порушує права, свободи чи законні інтереси учасників кримінального провадження й інших зацікавлених осіб.

Висновки. Незважаючи на назву ст. 303 КПК України, у змісті останньої відсутні нормативні положення щодо можливості оскарження процесуальних дій сторони обвинувачення у досудовому кримінальному провадженні. Наведений законодавчий дефект унеможливорює судову перевірку законності та обґрунтованості процесуальних дій дізнавача, слідчого або прокурора, що не сприяє забезпеченню прав, свобод і законних інтересів людини у досудовому кримінальному провадженні.

Для забезпечення вимоги правової визначеності кримінального процесуального закону необхідно у змісті ст. 303 КПК України передбачити підставу, умови і коло осіб щодо оскарження процесуальних дій суб'єктів сторони обвинувачення у досудовому кримінальному провадженні. Це питання може врегульовуватися як в загальному вигляді (за прикладом унормування оскарження бездіяльності – п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України), так і в конкретному вигляді (аналогічно правовому регулюванню оскарження процесуальних рішень – п.п. 2-9-1 КПК України).

Існування ризику порушення прав, свобод і законних інтересів людини під час проведення стороною обвинувачення процесуальних дій, пов'язаних із застосування примусу (примусове освідчування, примусове відібрання зразків для експертизи, обшук, затримання, привід), зумовлює необхідність деталізованого регулювання підстав, умов і кола осіб оскарження вказаних процесуальних дій.

Проблемним питанням оскарження бездіяльності сторони обвинувачення у досудовому кримінальному провадженні є нормативне положення п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України, що уможливлює оскарження нездійснення стороною обвинувачення лише тих процесуальних дій, для виконання яких у кримінальному процесуальному законі встановлений конкретний процесуальний строк. Відсутність у КПК України чітких часових меж щодо вчинення багатьох процесуальних дій на користь сторони захисту обумовлює неефективність оскарження бездіяльності дізнавача, слідчого або прокурора у досудовому кримінальному провадженні.

Ускладнена вказівкою на процесуальний строк норма п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України щодо оскарження бездіяльності сторони обвинувачення у досудовому кримінальному провадженні перешкоджає реалізації судового контролю за виконанням процесуального обов'язку дізнавачем, слідчим та прокурором стосовно здійснення таких процесуальних дій: виявлення обставин, що виправдовують підозрюваного, пом'якшують його майбутнє покарання (ч. 2 ст. 9 КПК України); фіксування, документування та використання доказів, що можуть свідчити про невинуватість особи (ч. 5

ст. 223 КПК України); роз'яснення права та підстави для звільнення від кримінальної відповідальності (ч.ч. 2, 3 ст. 285 КПК України) тощо. Для вчинення стороною обвинувачення вказаних процесуальних дій КПК України не встановлює жодних часових параметрів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Михайлик Д.О. Поняття процесуальних дій у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 217–221.
2. Чорноус Ю.М. Слідчі дії: поняття, сутність, напрями розвитку та удосконалення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2005. 17 с.
3. Терещенко Ю.В. Слідчі та інші процесуальні дії: правова регламентація. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 2 (2). С. 168–175.
4. Олексюк К. Особливості оскарження рішень, дій чи бездіяльності прокурора під час досудового розслідування. *Історико-правовий часопис*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. № 1 (3). С. 149–154.
5. Ухвала Шевченківського районного суду м. Запоріжжя від 14.02.2020 р. Справа № 336/4055/18. Провадження № 1-кп/336/147/2020. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87816492> (дата звернення: 27.11.2024).
6. Садова Т.В. Захист права на особисту недоторканність при проведенні окремих примусових дій. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип. 2. С. 284–293.
7. Варченко О.О. Проблемні питання забезпечення поваги до людської гідності при проведенні освідування, відібранні біологічних зразків, судово-медичній експертизі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 187–190.
8. Горелкіна К.Г. Дотримання прав і свобод людини при примусовому відбиранні біологічних зразків. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 1 (15). С. 133–140.
9. Case of Jalloh v. Germany, № 54810/00, 11.07.2006. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22fulltext%22:\[%22Jalloh%22\],%22itemid%22:\[%22001-76307%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22fulltext%22:[%22Jalloh%22],%22itemid%22:[%22001-76307%22]}) (дата звернення: 27.11.2024).
10. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо проведення освідування особи та відбирання зразків для експертизи. Рішення, внесені до ЄДРСР, з 2018 року по липень 2024 року / Упоряд.: Г.М. Зеленов; О.В. Кривцова. Київ, 2024. 27 с.
11. Герасимчук Є.Г., Кравчук І.І. Забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканність у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. Вип. 10. С. 500–503.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. № 90-91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 27.11.2024).
13. Про деякі питання порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 09.11.2012 р. № 1640/0/4-12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1640740-12#Text> (дата звернення: 27.11.2024).
14. Ольховська М.М. Оскарження слідчому судді рішень, дій чи бездіяльності слідчого, прокурора стороною захисту як протидія корупції під час досудового розслідування кримінального провадження. *Вісник академії адвокатури України*. 2016. № 1 (35). С. 93–95.
15. Попелюшко В.О. Оскарження захисником рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування та прокурора. *Наука і практика*. 2012. № 10(145). С. 12–15.
16. Говорун Д.М. Поняття принципу публічності та його нормативний зміст. *Теорія і практика правознавства*. 2011. № 1. С. 1–11.

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ПІДОЗРЮВАНОВОГО (ОБВИНУВАЧЕНОГО) НА ПОДАННЯ ДОКАЗІВ

Барабанова Д.А.,

аспірантка кафедри кримінального права та процесу

Хмельницького університету управління та права

імені Леоніда Юзькова

ORCID: 0009-0003-6669-0163

Барабанова Д.А. Проблеми реалізації права підозрюваного (обвинуваченого) на подання доказів.

У статті авторка наголошує на тому, що чинний КПК України надає підозрюваному, обвинуваченому право подавати докази, однак детально не регламентує процесуального порядку його реалізації. У кримінально-процесуальній доктрині також не вироблено уніфікованого підходу до процедури, яка могла б забезпечити ефективне здійснення зазначеними суб'єктами права на подання доказів під час досудового розслідування та в судових стадіях кримінального провадження. Констатовано, що активна участь підозрюваного (обвинуваченого) в доказуванні має важливе значення для захисту їх прав та законних інтересів, що своєю чергою сприяє забезпеченню всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального провадження. Водночас, під час реалізації права підозрюваного (обвинуваченого) на подання доказів виникає низка різних проблем, які мають нормативний, правозастосовний, тактичний характер. Авторка доходить до висновку, що праву підозрюваного витребувати речі, документи чи відомості не кореспондує обов'язок відповідних органів державної влади чи місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб їх надавати. Якщо підозрюваний здійснює захист самостійно, отримати таким способом необхідні йому доказові матеріали фактично неможливо. Підтримано думку, що речі, документи, інші матеріали, подані підозрюваним (обвинуваченим), є доказами саме з моменту їх надання. Наголошено на доцільності подання підозрюваним доказів під час досудового розслідування у тих випадках, коли за їх допомогою можна обґрунтувати наявність обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння або є підставою для закриття кримінального провадження. Для їх вирішення виявлених проблем, передусім, потрібно внести зміни до чинного КПК України, в межах яких урегулювати процедуру подання учасниками кримінального провадження речей і документів, які надалі можуть набути статусу доказів, та їх прийняття слідчим, дізнавачем чи прокурором і доєднання до матеріалів провадження, а також передбачити гарантії реалізації права на збирання доказів шляхом їх витребування.

Ключові слова: доказ, доказування, подання доказів, підозрюваний, обвинувачений, сторона захисту.

Barabanova D.A. Problems of implementing the right of the suspect (accused) to represent evidence.

In the article the author emphasizes that the current Criminal Procedure Code of Ukraine grants the suspect and the accused the right to represent evidence, but does not regulate in detail the procedural order of its implementation. The criminal procedural doctrine also does not develop a unified approach to the procedure that could ensure the effective exercise by the specified subjects of the right to present evidence during the pre-trial investigation and in the judicial stages of criminal proceedings. It is stated that the active participation of the suspect (accused) in proving has a great importance for the protection of their rights and legitimate interests, which in turn contributes to ensuring a comprehensive, complete and impartial investigation of the circumstances of the criminal proceedings. At the same time, during the implementation of the suspect's (accused's) right to represent evidence, a number of different problems arise that are of a normative, law enforcement, and tactical nature. The author concludes that the right of the suspect to demand things, documents or information does not correspond to the obligation of the relevant state authorities or local governments, enterprises, institutions, organizations, officials and individuals to provide them. If the suspect conducts his defence independently, it is practically impossible to obtain the evidentiary materials he needs in this way. The opinion is supported that things, documents, other materials represented by the suspect (accused) are evidence from the moment they are provided. The expediency of representation of evidence by the suspect during the pre-trial investigation is emphasized in cases where they can be used to

substantiate the presence of circumstances that exclude the criminal illegality of the act or are grounds for closing the criminal proceedings. To solve the identified problems, first of all, it is necessary to make amendments to the current Criminal Procedure Code of Ukraine, within which to regulate the procedure for submitting things and documents by participants in criminal proceedings that may later acquire the status of evidence, and their acceptance by the investigator, inquiry officer or prosecutor and their attachment to the materials of the proceedings, as well as to provide guarantees for the implementation of the right to collect evidence by requesting it.

Key words: evidence, proving, representation of evidence, suspect, accused, defence party.

Постановка проблеми. Чинний кримінальний процесуальний закон надає підозрюваному, обвинуваченому право подавати докази (п. 8 ч. 3, п. 2 ч. 4 ст. 42 КПК України), однак детально не регламентує процесуального порядку його реалізації. У кримінально-процесуальній доктрині теж не вироблено уніфікованого підходу до процедури, яка могла б забезпечити ефективне здійснення зазначеними суб'єктами права на подання доказів під час досудового розслідування та в судових стадіях кримінального провадження.

Крім того, підозрюваний, обвинувачений є суб'єктами, щодо яких здійснюється кримінальне провадження, які досить часто обмежені у реалізації деяких прав, зокрема, права на свободу і особисту недоторканість (наприклад, у разі затримання чи застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою). У зв'язку з цим у них можуть виникати труднощі із реалізацією інших прав, наданих їм кримінальним процесуальним законом. Зазначене підштовхує до спроби визначення і систематизації проблем, що можуть виникати у процесі реалізації підозрюваним, обвинуваченим права на подання доказів.

Стан опрацювання. Окремі аспекти реалізації права на подання доказів були предметом дослідження у працях І.В. Глов'юк, В.П. Гмирка, С.О. Данькової, М.О. Каліновської, О.В. Капліної, С.А. Крушинського, О.В. Литвина, А.О. Ляша, Ю.М. Мирошніченка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, М.А. Погорецького, В.О. Попелюшка, М.Є. Шумила та інших науковців. Однак, меншим чином увага приділялась дослідженню власне проблем реалізації цього права підозрюваним, обвинуваченим. Саме це зумовлює перспективність цієї теми для подальших наукових розробок.

Метою статті є виявлення проблем, що виникають у процесі реалізації підозрюваним, обвинуваченим права на подання доказів.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний процесуальний закон, урегульовуючи структуру кримінального процесуального доказування, визначає ч. 2 ст. 91 КПК України, що воно полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження. Збирання доказів може здійснюватися різними способами, допустимий перелік яких залежить від того, яка сторона кримінального провадження здійснює цю діяльність.

Намагаючись розширити дію засади змагальності сторін на стадії досудового розслідування, законодавець у чинному КПК України серед іншого передбачив, що збирання доказів здійснюється обома сторонами кримінального провадження. Хоча тривалий час до цього в науці переважала думка, що ніякої змагальності на стадії досудового розслідування, зокрема, у сфері доказування, не може бути. Такий підхід був зумовлений тим, що фактично органи досудового розслідування і прокуратури (сторона обвинувачення) мали монополію на здійснення процесуальних дій, спрямованих на одержання доказів [1, с. 298; 2, с. 36].

Водночас, і КПК України не створив реальної рівності сторін обвинувачення і захисту у процесі збирання доказів, що, зокрема, проявляється у диспропорції правових засобів, які законодавець надав сторонам з цією метою [3, с. 96]. Дійсно, хоч чинний КПК України і надав стороні захисту, у тому числі й підозрюваному, обвинуваченому, право збирати докази, проте засоби реалізації цього права істотно обмежені. Цю диспропорцію досить наглядно продемонстрував В.П. Гмирко за допомогою латинського виразу «quod licet Jovi, non licet bovi» [4, с. 222], що у дослівному перекладі означає «що дозволено Юпітеру, не дозволено бикові».

Порівнюючи способи збирання доказів, надані законодавцем сторонам кримінального провадження у ст. 93 КПК України, очевидним є те що сторона захисту не має права проводити слідчі (розшукові) дії, зокрема й негласні, що є основним способом збирання доказів у кримінальному провадженні. Натомість, як слушно стверджує М.Є. Шумило, сторона захисту може лише клопотати перед стороною обвинувачення про це і практично позбавлена можливості впливати на процес формування доказів у стадії досудового розслідування [5, с. 63]. Однак навряд чи ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій варто вважати способом збирання доказів, про що наголошується у великій кількості сучасних наукових праць [1, с. 299; 6, с. 191; 7, с. 136]. Понад те, досить часто такі клопотання підозрюваного з різних об'єктивних і суб'єктивних причин не задовольняються.

Розглядаючи такий спосіб збирання доказів як витребування речей, документів чи відомостей від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб, відзначимо, що підозрюваний чи його захисник можуть ним скористатись під час досудового розслідування. Проте тут виникає інше питання – наскільки ефективним буде використання ними такого способу?

На сьогодні чинний кримінальний процесуальний закон, окрім загальної вказівки, не містить процесуального механізму реалізації права на витребування доказів. Зокрема, не зрозуміло, яким чином (в якій формі) підозрюваний повинен звернутися до органу державної влади чи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, службової чи фізичної особи, витребовуючи доказові матеріали. Якщо, наприклад, захисник може подати адвокатський запит, то для підозрюваного жодної форми витребування не визначено. В.В. Вапнярчук вважає, що такою формою щодо суб'єктів кримінального провадження, які не володіють владними повноваженнями, можуть бути заява або клопотання [8, с. 408].

Крім того, за своєю природою витребування – це вимога. Зважаючи на це, виникає питання, чи може підозрюваний вимагати надати йому якість речі, документи чи відомості? Вимога більш притаманна для суб'єктів, які володіють владними повноваженнями (слідчого, прокурора, слідчого судді, суду) і її виконання забезпечується закріпленням у законодавстві відповідних обов'язків. Натомість, якщо вести мову про підозрюваного, то його праву витребувати речі, документи чи відомості не кореспондує обов'язок відповідних органів державної влади чи місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб їх надавати. Звичайно, допомогти підозрюваному у реалізації цього права може його захисник, на адвокатський запит якого відповідні адресати зобов'язані не пізніше п'яти робочих днів надати інформацію і копії документів. Але, якщо підозрюваний здійснює захист самостійно, отримати таким способом необхідні йому доказові матеріали фактично неможливо.

Ст. 93 КПК України надає стороні захисту право здійснювати інші дії, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів. До таких дій В.В. Вапнярчук відносить заявлення клопотань не зв'язаних із проведенням слідчих (розшукових) чи інших процесуальних дій, заявлення скарг, заяв, відводів [8, с. 410]. Проте більш переконливим видається підхід тих вчених, які серед таких дій виокремлюють самостійне залучення експерта для проведення експертизи, а також отримання тимчасового доступу до речей і документів та проведення за необхідності їх вилучення [3, с. 109; 6, с. 191; 7, с. 135; 9, с. 58-59].

Варто також зауважити, що до підозрюваного досить часто застосовуються запобіжні заходи, які йому перешкоджають здійснювати активні дії для відшукування доказів, необхідних для спростування підозри, підтвердження обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння або пом'якшують його відповідальність, тощо (особливо, якщо мова йде про тримання під вартою або домашній арешт). Таким чином, першою серйозною проблемою в реалізації права підозрюваного (обвинуваченого) на подання доказів є складність самостійного формування доказової бази, внаслідок чого підозрюваний (обвинувачений) захищається переважно шляхом заперечення доводів сторони обвинувачення, однак не має змоги подати свої докази.

Іншу проблему становить вирішення питання про те, чи подає підозрюваний докази як такі. Іншими словами, потрібно дати відповідь, чи потребують подані підозрюваним матеріали додаткового визнання («легалізації») зі сторони слідчого, прокурора. Загалом ст. 84 КПК України дає нормативне визначення доказів – у кримінальному провадженні ними вважаються фактичні дані, отримані у передбаченому КПК порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. З цього визначення вбачається, що, якщо певні матеріали отримані підозрюваним у порядку, передбаченому КПК України (а способи їх отримання ми розглянули вище) і за їх допомогою можуть бути з'ясовані певні обставини кримінального провадження, то вони повинні мати статус доказів.

Однак у кримінально-процесуальній доктрині побутує думка, що підозрюваний, обвинувачений подають не «докази», а речі, документи, матеріали, відомості, які можуть набути статусу доказів після їх доєднання до матеріалів кримінального провадження. До прикладу, О.В. Капліна і В.І. Маринів вважають, що формулювання закону про те, що підозрюваним, обвинуваченим подаються «докази», є неточним, оскільки надані ними предмети, документи, інші матеріали, отримані поза кримінальним провадженням, можуть бути визнані доказами особою, яка веде процес після їх оцінки з точки зору їх належності, допустимості та достовірності [10, с. 241]. При цьому кримінальний процесуальний закон не зобов'язує слідчого, дізнавача, прокурора у кожному випадку долучати подані підозрюваним матеріали до кримінального провадження як докази. Т.М. Мирошніченко зазначає, що збирання доказів стороною обвинувачення відбувається і фактично (фактичні

дані виявляються, вилучаються, зберігаються), і юридично (інформація фіксується, долучається до кримінального провадження), натомість, збирання доказів стороною захисту юридично не відбувається, оскільки ці учасники законом не наділені правом приймати процесуальні рішення щодо визначення «юридичної долі» отриманої інформації за результатами оцінки доказів. Саме сторона обвинувачення за результатами оцінки матеріалів на належність приймає рішення щодо залучення чи відмови у залученні їх до кримінального провадження [7, с. 135-136].

Подібна ситуація виникає і з поданням матеріалів слідчому судді або суду. Саме ці органи здійснюють остаточну оцінку фактичних даних з точки зору належності, допустимості, достовірності в процесі вирішення кримінального провадження по суті або ж окремого питання, яке виникає під час провадження. Водночас, Т.В. Лукашкіна висловлює думку, що речі, документи, висновки, інші матеріали, які сторона захисту надає слідчому судді та суду, є доказами саме з моменту їх надання [6, с. 193]. Вважаю, що такий підхід потрібно підтримати, адже чинний кримінальний процесуальний закон не дає підстав для категоричного висновку про те, що сторона захисту, зокрема, підозрюваний, обвинувачений не збирає «докази» [3, с. 103].

Наступна проблема, пов'язана з поданням доказів підозрюваним, обвинуваченим, має більш тактичний характер і вимагає відповіді на питання, коли ж краще подати відповідні докази у темпоральному вимірі. Найбільш доцільний момент подання доказів, звичайно, обирає сам підозрюваний (обвинувачений) на власний розсуд, можливо з урахуванням рекомендацій захисника. Це може бути як стадія досудового розслідування, так і судове провадження в суді першої інстанції.

За слушним твердженням С.А. Крушинського, чинний кримінальний процесуальний закон дозволяє стороні захисту взагалі не подавати отримані доказові матеріали слідчому, оскільки питання про винуватість особи вирішується в стадії судового розгляду, а тому і докази все одно пізніше доведеться подавати суду [3, с. 116]. Водночас, доцільним є подання підозрюваним доказів ще під час досудового розслідування у тих випадках, коли за їх допомогою можна обґрунтувати наявність обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння або є підставою для закриття кримінального провадження. «Притримувати» такі докази до судового провадження немає сенсу, оскільки підозрюваний може звільнитись від кримінального переслідування, не доводячи справу до суду. Крім того, тягар подання доказів у цій стадії може виникнути у підозрюваного і у разі необхідності спростування обґрунтованості підозри або наявності ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, під час вирішення питання про застосування запобіжного заходу.

Щодо підготовчого судового провадження в суді першої інстанції, то в цій стадії кримінального судочинства можливість подання доказів усіма учасниками обмежена з огляду на зміст ч. 4 ст. 291 КПК України. Водночас, важливість питань, які вирішуються у цій стадії і потребують доказування (зокрема, розгляд і затвердження угоди про примирення або визнання винуватості та ухвалення на її підставі вироку, розгляд клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності тощо), сформувала в наукових колах позицію про необхідність зняття таких обмежень з відповідними конструкціями змін до КПК України [11, с. 116; 12, с. 146]. Стадія судового розгляду дає найбільші можливості для реалізації обвинуваченому його права на подання доказів, адже саме у цій стадії найширше проявляється засада змагальності. Відмовити в дослідженні цих доказів, як вірно підкреслює Т.В. Лукашкіна, суд не має права [6, с. 193].

Остання проблема, на якій хочеться зосередити увагу у цій статті, – це нормативна неурегульованість порядку подання доказів. На сьогодні, норми КПК України не регламентують, яким чином повинна оформлюватись ця процесуальна дія. Науковці відзначають, що практика досудового розслідування по-різному долала цю прогалину законодавства, оформлюючи її як виїмку, огляд, допит або навіть «вилучення», «добровільну видачу», «отримання речей і документів» [7, с. 136]. Відсутній на практиці й єдиний підхід до того, який процесуальний документ потрібно скласти у такому випадку. Вирішення цього питання видається важливим, адже, якщо процесуально не зафіксувати передання доказу слідчому, дізнавачу, прокурору, то неможливо буде довести цей факт разі, наприклад, втрати або знищення цього доказу. Іншими словами, якщо факт отримання доказу від учасника провадження жодним чином не відображений в часі та просторі, це позбавляє учасників будь-яких процесуальних гарантій [13, с. 120]. З огляду на це, мають рацію ті вчені, які пропонують урегулювати процедуру подання учасниками кримінального провадження речей і документів, які надалі можуть набути статусу доказів, та їх прийняття слідчим, дізнавачем чи прокурором і доєднання до матеріалів провадження [3, с. 164-165]. У стадії судового розгляду ця проблема нівельована тим, що усі процесуальні дії, які здійснюються в судовому засіданні, фіксуються в журналі судового засідання.

Висновки. Таким чином, активна участь підозрюваного (обвинуваченого) в доказуванні має важливе значення для захисту їх прав та законних інтересів, що своєю чергою сприяє забезпеченню всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального провадження.

Шляхом подання доказів вони сприяють органам досудового розслідування і суду встановити свою невинуватість та/або інші обставини провадження. Водночас, під час реалізації права підозрюваного (обвинуваченого) на подання доказів виникає низка різних проблем, які мають нормативний, правозастосовний, тактичних характер. Для їх вирішення, передусім, потрібно внести зміни до чинного КПК України, в межах яких урегулювати процедуру подання учасниками кримінального провадження речей і документів, які надалі можуть набути статусу доказів, та їх прийняття слідчим, дізнавачем чи прокурором і доєднання до матеріалів провадження, а також передбачити гарантії реалізації права на збирання доказів шляхом їх витребування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крушинський С.А. Проблемні аспекти збирання та подання доказів стороною захисту у кримінальному провадженні. *Університетські наукові записки*. 2017. № 3. С. 296–309.
2. Рибалка О.В. Захисник як суб'єкт доказування в кримінальній справі. *Адвокат*. 2011. № 7. С. 35–40.
3. Крушинський С.А. Подання доказів у кримінальному судочинстві України: монографія. Хмельницький: ХУУП, 2017. 247 с.
4. Гмирко В.П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2010. 314 с.
5. Шуило М.Є. Юридична конструкція доказів у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 59–67.
6. Лукашкіна Т.В. Участь сторони захисту в доказуванні на досудовому розслідуванні у кримінальному провадженні України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 189–195.
7. Мирошниченко Т.М. Щодо питання реалізації нормативного змісту засади забезпечення обвинуваченому права на захист у ході збирання доказів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право*. 2015. Вип. 32. Т. 3. С. 132–137.
8. Вапнярчук В.В. Щодо особливостей окремих способів збирання доказів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право*. 2022. Вип. 70. С. 405–410.
9. Сільницький І.В. Збирання та подання доказів як складник функції захисту у кримінальному провадженні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4, ч. 3. С. 57–59.
10. Капліна О., Маринів В. Проблеми допустимості доказів, поданих відповідно до статті 66 КПК України особами із використанням технічних засобів отримання інформації. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 3 (66). С. 238–249.
11. Крушинський С.А. Проблеми подання доказів у стадії підготовчого провадження в суді першої інстанції. *Слово національної школи суддів України*. 2015. № 2 (11). С. 110–118.
12. Данькова С.О. Кримінальне процесуальне доказування в судовому провадженні у першій інстанції: дис. ... докт. філос.: 081 Право. Хмельницький, 2024. 254 с.
13. Доронін І.М. Документи-докази у кримінальному процесі України: практ. посіб. К.: Вид. Паливода А.В., 2008. 184 с.

УДК: 343.123.1(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.117>

ПРОЦЕСУАЛЬНІ СТРОКИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Волобуєв А.Ф.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9419-7446

Смоков С.М.,

кандидат юридичних наук, професор,
адвокат Національної асоціації адвокатів України
ORCID: 0000-0002-4888-5683

Волобуєв А.Ф., Смоков С.М. Процесуальні строки у кримінальному провадженні: проблемні питання.

Досліджено проблемні питання правового інституту процесуальних строків. Його статус визначається тим, що він пронизує кримінальне провадження від початку до закінчення та є однією із загальних засад кримінального процесу. Але формування інституту процесуальних строків було досить суперечливим, що негативно відобразилося на чинному кримінальному процесуальному законодавстві. Метою поставлено виявлення суперечностей і прогалин у законодавстві щодо встановлених процесуальних строків та їх негативних проявів у практиці органів досудового розслідування і судів, визначення шляхів їх усунення.

Виділено і досліджено два види процесуальних строків в залежності від суб'єкта їх визначення: 1) процесуальні строки, встановлені законодавцем; 2) процесуальні «розумні» строки, визначення яких віднесено до компетенції прокурора, слідчого судді, суду. Констатується, що чинне кримінальне процесуальне законодавство містить низку суперечностей і прогалин щодо процесуальних строків, які призводять до суттєвих порушень прав і законних інтересів учасників кримінального процесу. Стверджується, що обчислення строків досудового розслідування лише з моменту повідомлення особи про підозру є помилковим, оскільки створює для сторони обвинувачення умови для різного роду порушень прав інших учасників кримінального провадження. В період від внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР і до повідомлення особи про підозру учасники, як правило, не мають можливості залучити адвоката для захисту своїх прав і законних інтересів. Відзначається, що чинним кримінальним процесуальним законодавством не встановлені граничні строки судового провадження і суди керуються не завжди правильними уявленнями про розумні строки. Це пов'язано з продовженням тримання під вартою обвинуваченого у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину на протязі всього судового провадження, яке не має законодавчо встановлених граничних строків. Обґрунтована теза, що при закінченні граничного строку тримання особи під вартою, встановленого для досудового розслідування, суди зобов'язані розглянути питання про заміну даного запобіжного заходу на менш суворий захід.

Ключові слова: процесуальні строки, розумні строки, досудове розслідування, судове провадження, права учасників, права людини.

Volobuev A.F., Smokov S.M. Procedural terms in criminal proceedings: problematic issues.

The problematic issues of the legal institution of procedural deadlines are investigated. Its status is determined by the fact that it permeates criminal proceedings from beginning to end and is one of the general principles of the criminal process. However, the formation of the institution of procedural deadlines was quite controversial, which negatively affected the current criminal procedural legislation. The aim is to identify contradictions and gaps in the legislation regarding the established procedural deadlines and their negative manifestations in the practice of pre-trial investigation bodies and courts, and to determine ways to eliminate them.

Two types of procedural terms are identified and investigated depending on the subject of their definition: 1) procedural terms established by the legislator; 2) procedural "reasonable" terms, the definition of which is attributed to the competence of the prosecutor, investigating judge, and court. It is stated that the current criminal procedural legislation contains a number of contradictions and gaps regarding procedural terms, which lead to significant violations of the rights and legitimate interests of

participants in the criminal process. It is argued that calculating the terms of the pre-trial investigation only from the moment of reporting the suspicion is erroneous, since it creates conditions for the prosecution for various kinds of violations of the rights of other participants in the criminal proceedings. During the period from the entry of information about the criminal offense in the ERDR and until the reporting of the suspicion, the participants, as a rule, do not have the opportunity to involve a lawyer to protect their rights and legitimate interests. It is noted that the current criminal procedural legislation does not establish time limits for judicial proceedings and the courts are not always guided by the correct ideas about reasonable terms. This is due to the continuation of the detention of the accused in the commission of a serious or especially serious crime throughout the entire judicial proceedings, which do not have legally established time limits. The thesis is substantiated that upon the expiration of the time limit for the detention of a person in custody, established for the pre-trial investigation, the courts are obliged to consider the issue of replacing this preventive measure with a less severe measure.

Key words: procedural terms, reasonable terms, pre-trial investigation, judicial proceedings, rights of participants, human rights.

Постановка проблеми. Правовий інститут процесуальних строків є одним із найважливіших у кримінальному провадженні. Він пронизує його від початку до закінчення, а відтак віднесений до його загальних засад (п. 20 ч. 1 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України, далі – КПКУ). Але формування інституту процесуальних строків було досить суперечливим, ознакою чого була неодноразова зміна редакції статті 219 КПКУ щодо обчислення строків досудового розслідування, а також прогалини щодо визначення строків судового розгляду. Ці недоліки безпосередньо торкаються дотримання прав окремих учасників кримінального провадження, як під час досудового розслідування, так і при судовому розгляді. Це може пояснюватися відсутністю у законодавця сформованої концепції інституту процесуальних строків, яка б відповідала міжнародним демократичним стандартам. Уявляється, що на даний час головною проблемою українського судочинства є прагнення надати стороні обвинувачення можливості діяти за старими правилами та уявленнями, що були панівними у минулому.

Метою статті є визначення: суперечностей і прогалин в кримінальному процесуальному законодавстві щодо встановлених процесуальних строків та їх негативних проявів у практиці органів досудового розслідування і судів; шляхів усунення вказаних недоліків.

Стан опрацювання проблематики. З оновленням кримінального процесуального законодавства України в 2012 р. виникла низка проблемних питань щодо процесуальних строків та їх дотримання під час досудового розслідування і судового провадження. Зокрема, ці питання торкалися поняття розумних строків, яке було новелою у кримінальному процесуальному законодавстві, і стали предметом дискусії в дослідженнях низки авторів (І.В. Гловюк [1], Й.І. Горінецький, І.А. Нестерова, Н.М. Реплюк [2], Ю. Григоренко [3], Ю.Ю. Івчук [4], О. Калінніков [5], В. Кушнерьов [6], О.П. Кучинська [7], Г. Остафійчук [8] Н.З. Рогатинська [9] та ін. Віддаючи належне прагненню науковців і практиків визначити зміст нової категорії кримінального процесу і сформульованим положенням, потрібно відзначити, що вони не завжди враховували проблемність застосування категорії розумних строків до обчислення процесуальних строків стосовно досудового розслідування і судового провадження. З огляду на існування суперечностей і прогалин щодо визначення процесуальних строків та їх негативних проявів у практиці органів досудового розслідування і судів, ці недоліки вимагають невідкладного усунення.

Викладення основного матеріалу. Перш за все, потрібно підкреслити, що законодавче визначення процесуальних строків є необхідною умовою ефективного виконання завдань кримінального судочинства. Саме встановлення оптимальних проміжків часу для проведення досудового розслідування і судового розгляду створює стимули для інтенсифікації діяльності учасників кримінального провадження у реалізації своїх прав і виконанні обов'язків. Звичайно, це є досить складним завданням, оскільки кримінальні провадження ґрунтуються на різній кримінально-правовій кваліфікації об'єкта дослідження, мають різну кількість учасників нерідко з протилежними інтересами і залежать від їх поведінки. Але, тим не менше, обов'язок законодавця полягає у винайденні обґрунтованих критеріїв для визначення строків як кримінального провадження в цілому, так й строків здійснення окремих процесуальних дій і прийняття відповідних процесуальних рішень.

Аналіз чинного кримінального процесуального законодавства дозволяє виділити два види процесуальних строків кримінального провадження в залежності від суб'єкта їх визначення: 1) процесуальні строки, встановлені законодавцем; 2) процесуальні «розумні» строки, визначення яких віднесено до компетенції прокурора і слідчого судді (під час досудового розслідування) і суду (під час судового провадження). Вказані види процесуальних строків суттєво відрізняються між собою,

мають різну значущість у кримінальному провадженні, а тому заслуговують окремого розгляду і визначенню на цій основі ступеню правової урегульованості даної проблематики.

Процесуальні строки, встановлені законодавцем. Це передбачені в КПКУ проміжки часу, у межах яких учасники кримінального провадження зобов'язані чи мають право прийняти певні процесуальні рішення чи здійснити процесуальні дії. Вони стосуються різних аспектів кримінального провадження: тривалості досудового розслідування; знаходження підозрюваного під вартою; ознайомлення сторони захисту з матеріалами досудового розслідування; подання апеляційної скарги тощо. Вказані строки є термінами загального характеру, тобто їх визначення ґрунтується на урахуванні всіх можливих складнощів, що можуть виникнути під час кримінального провадження. Відтак, вони є й граничними для учасників кримінального провадження і вихід за їх межі не допускається. В іншому випадку рішення чи дії учасника визнаються порушенням встановлених процесуальних процедур, наслідком чого може бути притягнення до встановленої відповідальності (наприклад, при невиконанні припису п. 3 ч. 3 ст. 212 КПКУ щодо негайного звільнення затриманого після зникнення підстави для затримання або спливу строку для затримання). Окрім того процесуальні рішення чи дії, що стосуються реалізації прав учасника кримінального провадження, які були здійснені після спливу встановлених процесуальних строк визнаються нікчемними, тобто не породжують юридичних наслідків (наприклад, відповідно п. 1 ч. 2 ст. 395 КПКУ апеляційна скарга на вирок суду першої інстанції може бути подана тільки протягом тридцяти днів з дня проголошення).

Таким чином, встановлені законодавцем жорсткі процесуальні строки покликані упорядкувати кримінальне провадження з точки зору забезпечення можливості його учасникам реалізувати свої права у відповідний для цього термін, виключити слідчо-судову тяганину, оптимізувати витрати державних коштів на судочинство. Потрібно зазначити, що для окреслення процесуальних строків законодавець, як правило, використовує жорстку вказівку на кількість місяців, днів, годин, а в окремих випадках навіть хвилин. Але, окрім цього, для визначення процесуальних строків в окремих випадках використовуються оціночні поняття «негайно», «невідкладно», «першочергово», що без вказівки законодавця на конкретний проміжок часу видається некоректним.

Процесуальні «розумні» строки. Їх визначення віднесено до компетенції прокурора, слідчого судді (під час досудового розслідування) і суду (під час судового провадження) в межах граничних строків, встановлених законодавцем. Інститут «розумних» строків став новелою для українського кримінального процесуального законодавства і теорії кримінального процесу. Тому його поява в КПКУ 2012 р. відразу притягла увагу науковців з точки зору його адаптації до інших інститутів кримінального процесу, що надало підстави для його оцінки як засади забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду справи [7, с. 45; 8, с. 234-235].

В контексті співвідношення процесуальних строків, встановлених законодавцем, і «розумних» строків можна констатувати, що останні мають підпорядкований характер. Ідея законодавця полягає у тому, щоби учасники кримінального провадження в кожному конкретному випадку керувалися не граничними строками, визначеними в КПКУ, а в їх межах орієнтувалися на терміни, які є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Тобто йдеться про реалізацію положення ст. 6 Європейської конвенції з прав людини стосовно того, що «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж **розумного строку** (виділено нами – А.В., С.С.) незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення...» [10]. Це положення знайшло відображення у національному кримінальному процесуальному законодавстві, де зазначається, що кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону (ч. 1 ст. 21 КПКУ). У зв'язку з цим, можна зробити висновок, що під розумними строками мається на увазі якнайшвидша реалізація права кожної людини на справедливий і публічний суд в межах визначених законом граничних процесуальних строків. Видається, що в даному контексті йдеться про заборону зволікання у вирішенні завдань кримінального провадження, що покладається, перш за все, на державу в особі органу досудового розслідування, прокурора, слідчого судді і суду. Якщо дотримання розумних строків пов'язано з рішеннями і діями державного органу, то необґрунтоване зволікання з його боку ставиться в провину держави в цілому. Якщо ж причиною зволікання є поведінка іншої сторони, то все рівно виникає питання щодо уповноваженого державного органу, чи вжив він належних правових заходів щодо забезпечення швидкого кримінального провадження, чи він допустив перевищення строків, які об'єктивно були «розумними» для вирішення тих чи інших завдань.

Таким чином, можна було б констатувати, що законодавцем в цілому була реалізована ідея щодо процесуальних строків у кримінальному провадженні, яка цілком відповідає міжнародним стандартам забезпечення дотримання права на справедливий суд. Але в подальшому законодавець почав вносити зміни до інституту процесуальних строків, які поставили під сумнів можливість реалізації всіх передбачених міжнародними конвенціями прав учасників кримінального провадження. Так, в 2023 році була суттєво змінена редакція статті 219 КПКУ, відповідно до якої строк досудового розслідування наразі потрібно обчислювати не з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі ЄРДР), а з моменту повідомлення особі про підозру до дня звернення до суду з обвинувальним актом (клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотанням про закриття кримінального провадження або до дня ухвалення рішення про закриття кримінального провадження) [11]. Вказаний припис виглядає нелогічним не тільки з точки зору його протиріччя положенню ст. 214 КПКУ про початок досудового розслідування, що пов'язується з моментом внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Виникає низка проблем й з дотриманням прав учасників кримінального провадження в період до вручення особі повідомлення про підозру, який може бути досить тривалим.

Так, ще до внесення вказаних змін щодо обчислення строків досудового розслідування представник адвокатської спільноти Олексій Калінніков відзначав, що у сторони обвинувачення є можливість здійснювати досудове розслідування впродовж значного часу без прийняття процесуальних рішень, які безпосередньо пов'язані із забезпеченням реалізації прав інших учасників кримінального провадження. Наприклад, до повідомлення про підозру можуть обмежуватися права і законні інтереси певних учасників кримінального провадження зокрема, при проведенні обшуків, отримання тимчасового доступу до речей і документів, вилучення документів та іншої інформації щодо фізичних та юридичних осіб, накладення арешту на майно тощо. Автор з посиланням на судові рішення відзначає можливість дотримання «розумних» строків розслідування до вручення певній особі повідомлення про підозру шляхом звернення до слідчого судді, який, на думку автора, і повинен встановлювати процесуальний строк повідомлення про підозру або прийняття іншого процесуального рішення, передбаченого ч. 2 ст. 283 КПКУ. Ініціатором такого звернення до слідчого судді може бути адвокат особи, правові інтереси якої обмежуються в кримінальному провадженні протягом тривалого часу, у тому числі адвокат потерпілого [5]. Але з 1 січня 2024 року відповідно до оновленої редакції ст. 219 КПКУ граничні строки від початку досудового розслідування і до повідомлення особи про підозру скасовані, що, на наш погляд, загострює проблематику дотримання вимог розумності строків на цей нічим не обмежений період. Ключовим тут є повідомлення особи о про підозру – проміжне (попереднє) процесуальне рішення, яке в подальшому може неодноразово змінюватися або замінюватися [12]. Це рішення приймається прокурором або слідчим за погодженням з прокурором за їх внутрішнім переконанням при наявності достатніх для цього доказів (п. 3 ч. 1 ст. 276 КПКУ). У зв'язку з цим, оскарження неприйняття такого процесуального рішення видається проблематичним, а от встановлення слідчим суддею на підставі ч. 1 ст. 114 КПКУ розумного строку для його прийняття цілком реальним.

Окремою проблемою є обчислення процесуальних строків судового провадження. Чинним кримінальним процесуальним законодавством його граничні строки не встановлені і суди керуються розумними строками розгляду справи судом, як однією з засад (принципів) судочинства. Н.З. Рогатинська, посилаючись на практику Європейського суду з прав людини (далі Європейський суд, ЄСПЛ), зазначає, що у разі значної складності справи кримінальне провадження може тривати протягом значного періоду часу і це не буде порушенням розумних строків [9, с. 397]. Але аналіз судової практики в Україні з цього питання дозволив виявити вражаючі факти порушення принципу розумних строків, покликаного гарантувати право кожної особи на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом. Наприклад, 5 липня 2023 року о 17.20 в приміщенні Шевченківського районного суду Києва під час конвоювання обвинуваченого Гуменюка із зали судових засідань, на якому було вирішено питання продовження строку його тримання під вартою, останній підірвав себе вибуховим пристроєм. Гуменюк тримався під вартою з серпня 2015 року (8 років) за підозрою у вчиненні терористичного акту – вибуху гранати біля Верховної Ради, в результаті якого загинули четверо правоохоронців. Всього було затримано близько трьох десятків протестувальників, з яких шістнадцятьом було повідомлено про підозру та обрано запобіжний захід тримання під вартою. Але згодом тільки Ігорю Гуменюку і Сергію Крайняку було висунуто обвинувачення у вчиненні терористичного акту. Гуменюк, за версією слідства, підірвав гранату, а Крайняк створював димову завісу, яка мала замаскувати момент кидання гранати. Гуменюк, за словами його адвоката, своєї вини не визнавав і стверджував, що після затримання його били у слідчому ізоляторі, примушуючи визнати вину. З серпня 2016 р. справу Гуменюка розгля-

дали у Шевченківському суді Києва, що тривало до липня 2023 р. Тобто, суд продовжував строк тримання під вартою обвинуваченого майже сім років. Таким чином, підсудний був позбавлений волі без вироку суду на вказаний строк і 5 липня 2023 р. він закінчився його загибеллю і пораненням двох конвоїрів (справа була закрита у зв'язку із смертю обвинуваченого) [13]. У зв'язку з цим, виникає риторичне питання, чи був «розумним» визначений судом строк тримання під вартою обвинуваченого і що заважало суду прийняти рішення у цій справі продовж 8 років?

Наведений приклад продовження судом строку тримання під вартою не є поодиноким і є підстави вважати, що тримання під вартою обвинувачених необмежений час шляхом перманентного продовження строків є звичайною практикою українських судів. Ґрунтуючись на адвокатському досвіді одного з співавторів, ми можемо стверджувати, що відповідно до прецедентної практики Європейського суду, національні суди повинні з'ясовувати, чи є тримання особи під вартою під час судового розгляду справи єдиним запобіжним заходом, який забезпечив би належну процесуальну поведінку особи та виконання нею процесуальних обов'язків, а також чи є можливість обмежитися в даному випадку застосуванням менш суворого (альтернативного) запобіжного заходу. Відповідно до п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України від 25 квітня 2003 року № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства» взяття під варту є найбільш суворим запобіжним заходом, у зв'язку з чим він обирається лише за наявності підстав вважати, що інші (менш суворі) запобіжні заходи, передбачені ст. 149 КПКУ, можуть не забезпечити виконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків, що випливають із ч. 2 ст. 148 КПКУ, і його належної поведінки [14]. Такий висновок Верховного суду ґрунтується на ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в якій сформульовані міжнародні стандарти щодо підстав тимчасового позбавлення свободи та особистої недоторканності [10]. З цієї точки зору, видається недопустимим обґрунтування продовження строку тримання під вартою виходячи лише з мотивів обвинувачення у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, як головного чинника в оцінці можливості переховування від правосуддя чи перешкоджання йому. Українські суди повинні враховувати, що умови тримання під вартою в слідчих ізоляторах наразі не відповідають міжнародним стандартам, на що неодноразово звертав увагу Європейський суд. Так, у березні 2024 року в ЄСПЛ у справі «Костюченко та інші проти України» розглядалися звернення 11 заявників, які утримувалися в різних слідчих ізоляторах і скаржилися на надмірну тривалість тримання під вартою під час кримінального провадження та неналежними умовами, що принижують гідність у розумінні положень міжнародної Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Європейський суд, посилаючись на свою попередню практику у справах проти України, дійшов висновку, що у цій справі умови тримання заявників під вартою були неналежними, а також, що заявники не мали у своєму розпорядженні ефективного засобу юридичного захисту, та констатував порушення статей 3 і 13 Конвенції (всім заявникам була присуджена грошова компенсація від 1100 до 9800 євро) [15]. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що українські суди зобов'язані враховувати міжнародні стандарти при визначенні розумних строків судового провадження і тримання обвинувачених під вартою. Видається очевидним, що в даному контексті суди повинні обов'язково розглядати заміну тримання під вартою іншим менш суворим запобіжним заходом.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що чинне кримінальне процесуальне законодавство містить низку суперечностей і прогалин щодо процесуальних строків, які під час досудового розслідування і судового провадження призводять до суттєвих порушень прав і законних інтересів учасників кримінального процесу. По-перше, обчислення строків досудового розслідування лише з моменту повідомлення особи про підозру є помилковим, оскільки створює для сторони обвинувачення умови для різного роду порушень прав інших учасників кримінального провадження. В період від внесення відомостей про кримінальне правопорушення в ЄРДР і до повідомлення особи про підозру учасники, як правило, не мають можливості залучити адвоката для захисту своїх прав і законних інтересів шляхом звернення до слідчого судді для встановлення розумних та обов'язкових строків для прийняття стороною обвинувачення певних процесуальних рішень.

По-друге, чинним кримінальним процесуальним законодавством не встановлені граничні строки судового провадження і суди керуються не завжди правильними уявленнями про розумні строки, як однією з засад судочинства. Як правило, це пов'язано з продовженням тримання під вартою обвинуваченого у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину на протязі всього судового провадження. Видається очевидним, що при закінченні граничного строку тримання особи під вартою, обумовленим строком досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину (дванадцять місяців), суди зобов'язані розглядати питання про заміну даного запобіжного заходу на менш суворий.

Стаття не претендує на вирішення всіх проблемних питань процесуальних строків у кримінальному провадженні, а є запрошенням для їх обговорення з метою визначення оптимальних шляхів усунення існуючих недоліків у цьому важливому правовому інституті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гловюк Ірина. Оскарження недотримання розумних строків досудового розслідування – ст.ст. 308, 303 КПК України. URL: <https://radako.com.ua/oskarzhennya-nedotrymannya-rozumnyh-strokov-dosudovogo-rozsliduvannya-st-st-308-303-kpk-ukrayiny>.
2. Горінецький Й.І., Нестерова І.А., Реплюк Н.М. Забезпечення розумності строків кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Серія «Право». Вип. 83. Ч. 3. С. 213–219.
3. Григоренко Юрій. Коли строк стає «розумним»? *Юридична газета*. № 43 (541). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/koli-strok-stae-rozumnim.html>.
4. Івчук Ю.Ю. Розумний строк кримінального провадження: практика ЄСПЛ та деякі особливості законодавчого врегулювання. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. № 1 (43), 2022. С. 11–20.
5. Калінніков Олексій (2022). Розумні строки як інструмент захисту від бездіяльності сторони обвинувачення. *Газета «Закон і бізнес»*. URL: <https://zib.com.ua/ua/150481.html>.
6. Кушнерьов В. Категорія «розумний строк» у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 269–273.
7. Кучинська О.П. Розумні строки кримінального провадження – одна із гарантій справедливого судочинства. *Вісник кримінального судочинства*. № 2. 2015. С. 44–49.
8. Остафійчук Григорій. Строки в кримінальному провадженні: теоретичні проблеми і практика застосування. *National Law Journal: theory and practice*. Desember 2015. С. 234–236. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/6/52.pdf>.
9. Рогатинська Н.З. Дотримання розумних строків під час кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 296–298.
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рим, 4.XI.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n289.
11. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури: Закон України від 8 грудня 2023 року № 3509-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3509-20#n14>.
12. Волобуєв А.Ф. Повідомлення про підозру: процесуальне значення і вплив на методику досудового розслідування. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія Право. 2024. Вип. 18 (30). С. 139–146.
13. Вибух у Шевченківському суді Києва. Що відомо та як це пов'язано зі справою про вибух під Радою. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-66100017>.
14. Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25 квітня 2003 року № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-03#Text>.
15. Справа «Костюченко та інші проти України». Рішення Європейського суду з прав людини. Страсбург, 24.03.2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zakonodastvo/Kostiychenko_Ukraine.pdf.

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.118>

**ВИКОРИСТАННЯ ПОКАЗАНЬ З ЧУЖИХ СЛІВ
В ДОКАЗУВАННІ ФАКТІВ ДОМАШНЬОГО ТА СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ:
ОКРЕМІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ
ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ**

Завтур В.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного університету
«Одеська юридична академія»*

Завтур В.А. Використання показань з чужих слів в доказуванні фактів домашнього та сексуального насильства у кримінальному провадженні: окремі питання нормативної регламентації та правозастосування.

Стаття присвячена дослідженню питань нормативної регламентації та практики використання показань з чужих слів в доказуванні фактів домашнього та сексуального насильства у кримінальному провадженні.

Автор ставить за мету ідентифікувати потенційні напрямки розширення меж використання показань з чужих слів у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім та сексуальним насильством, а також сформулювати пропозиції щодо їх нормативного забезпечення на рівні КПК України.

Розширення використання показань з чужих слів розглядається як крок до диверсифікації джерел інформації про кримінальне правопорушення, пов'язане із домашнім або сексуальним насильством, необхідність якої визнається на рівні міжнародних стандартів. Вона обумовлена латентністю відповідних кримінальних правопорушень, специфічною обстановкою їх вчинення, а також вразливим станом потерпілих від таких діянь.

Наголошено, що у розглядуваній категорії кримінальних проваджень, суди стикаються із проблемами розмежування фактичних обставин, які стосуються обставин вчинення кримінального правопорушення, наслідків його вчинення та обстановки, яка мала місце після його вчинення, а також вибору релевантного підходу до оцінки доказів, які їх підтверджують. Наведено відповідну судову практику.

Досліджено окремі правозастосовні підходи до збирання та перевірки показань з чужих слів у кримінальному провадженні, зокрема, щодо застосування обмежень, передбачених ч. 7 ст. 97 КПК України, а також допиту як свідка спеціаліста, що брав участь у проведенні слідчих (розшукових) дій та здійснював психологічне діагностування неповнолітнього свідка або потерпілого. Сформульовано авторські висновки щодо їх відповідності вимогам КПК України.

За результатами дослідження сформульовано висновок про те, що основні проблеми використання показань з чужих слів у доказуванні фактів домашнього та сексуального насильства на рівні правозастосування полягають у наступному: 1) неправильній ідентифікації показань з чужих слів та некоректне визначення їх доказового значення; 2) неправильному визначенні кола осіб, щодо яких поширюється обмеження щодо використання показань з чужих слів, передбачене ч. 7 ст. 97 КПК України; 3) складності пошуку коректного підходу до оцінки показань психолога, який брав участь у проведенні слідчої (розшукової) дії та здійснював психологічне діагностування неповнолітнього потерпілого або свідка домашнього чи сексуального насильства.

Сформульовано пропозиції щодо внесення доповнень до КПК України, спрямованих на розширення можливостей використання показань з чужих слів у доказуванні фактів домашнього та сексуального насильства у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальне провадження, кримінальне процесуальне доказування, джерела доказів, показання, слідчі (розшукові) дії, свідок, потерпілий.

Zavtur V.A. The using of hearsay evidence in proving the facts of domestic and sexual violence in criminal proceedings: certain issues of normative regulation and law enforcement.

The article is devoted to the study of issues of normative regulation and practice of using of hearsay in proving the facts of domestic and sexual violence in criminal proceedings.

The author aims to identify potential directions for expanding the boundaries of using of hearsay in criminal proceedings against criminal offenses related to domestic and sexual violence, as well as the formulation of proposals for their normative ensurance at the level of the CPC of Ukraine.

The increased use of hearsay testimony is seen as a step towards diversifying the sources of information on criminal offences related to domestic or sexual violence, the need for which is recognized at the level of international standards. It is due to the latency of the relevant criminal offenses, the specific situation of their commission, as well as the vulnerability of the victims of such acts.

It is emphasized that in this category of criminal proceedings, the courts are faced with the problems of distinguishing the actual circumstances relating to the circumstances of the commission of a criminal offense, the consequences of its commission and the situation that took place after its commission, as well as the choice of a relevant approach to the assessment of evidence that confirms them. The corresponding judicial practice is given.

Some law enforcement approaches to the collection and verification of hearsay in criminal proceedings, in particular, on the application of restrictions provided by Part 7 of Art. 97 of the CPC of Ukraine, as well as interrogation as a witness of a specialist who participated in investigative (search) actions and carried out psychological diagnosis of a minor witness or victim. The author's conclusions on their compliance with the requirements of the CPC of Ukraine are formulated.

According to the results of the study, the conclusion is formulated that the main problems of using hearsay in proving the facts of domestic and sexual violence at the level of law enforcement are as follows: 1) incorrect identification of hearsay and incorrect determination of their evidence value; 2) incorrect determination of the circle of persons in respect of whom the restriction on the use of hearsay applies, provided for by Part 7 of Article 97 of the CPC of Ukraine; 3) search for a correct approach to the assessment of the testimony of a psychologist who participated in the investigation (search) action and carried out psychological diagnosis of the victim or witness of domestic or sexual violence.

Proposals have been formulated to make additions to the CPC of Ukraine, aimed at expanding the possibilities of using of hearsay in proving the facts of domestic and sexual violence in criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, criminal procedural evidence, sources of evidence, testimony, investigative (search) actions, witness, victim.

Постановка проблеми. Положення Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульської конвенції) покладають на держав-підписантів позитивні зобов'язання щодо вжиття необхідних законодавчих та інших заходів для забезпечення належної уваги до недопущення, розслідування, покарання та забезпечення компенсації стосовно актів домашнього насильства та насильства стосовно жінок.

Вітчизняний законодавець зробив важливий крок на шляху реалізації процесуального аспекту відповідних зобов'язань із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 06.12.2017 № 2227-VIII. Нормативно-правовий акт передбачив внесення змін та доповнень до КПК України в частині впровадження інституту обмежувальних заходів, розширення релевантних підстав застосування запобіжних заходів, регламентації особливого порядку закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення, а також порядку ініціювання угод про примирення у провадженнях, пов'язаних із домашнім насильством.

Втім, незважаючи на рішучі заходи із протидії домашньому насильству на рівні удосконалення кримінального процесуального законодавства, досвід правозастосування останніх років продемонстрував їх недостатність для реального захисту потерпілих від таких діянь. Це стосується, зокрема, й такого аспекту як збирання доказів, які підтверджують факти вчинення домашнього насильства, що обумовлюється латентністю цієї категорії кримінальних правопорушень та специфічними умовами їх вчинення.

У зв'язку із цим, сьогодні на порядку денному постає питання щодо розширення можливостей потерпілих збирати та подавати докази фактів вчинення щодо них домашнього насильства та впровадження такої нормативної регламентації кримінального процесуального доказування, яка б враховувала специфіку відповідних кримінальних правопорушень. Однією з потенційних реакцій на цей виклик могло б стати розширення меж використання інституту показань з чужих слів у контексті проваджень щодо домашнього та сексуального насильства.

Стан опрацювання проблематики. Останнім часом, до релевантних питань у кримінальній процесуальній доктрині звертались І.А. Ботнаренко, Т.І. Бугаєць, І.В. Гловук, А.В. Гутник, О.В. Дроздова, І.П. Зіньковський, І.І. Ковбас, Є.П. Коць, Н.З. Рогатинська, О.В. Степаненко та

інші. Предмет наукового пошуку згаданих дослідників є доволі різнобічним, і проблема використання показань з чужих слів у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім та сексуальним насильством у працях деяких із них піднімалася, втім лише контекстуально.

З огляду на це, **мету** нашого дослідження можна визначити як ідентифікацію потенційних напрямків розширення меж використання показань з чужих слів у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім та сексуальним насильством, а також формулювання пропозицій щодо їх нормативного забезпечення на рівні КПК України.

Виклад основних результатів дослідження. Розпочинаючи дискусію з означених питань, зазначимо, що у документах, які закріплюють міжнародні стандарти розслідування домашнього та сексуального насильства акцентується увага на тих труднощах, з якими стикаються потерпілі від такого поводження і наголошується на важливості диверсифікації джерел інформації про такі факти. Таке застереження, міститься, зокрема, у Глобальному кодексі поведінки щодо збору та використання інформації про систематичне сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом (Кодекс Мурад), одне із положень якого передбачає необхідність пошуку альтернативних джерел інформації про сексуальне насильство, пов'язане із конфліктом задля мінімізації ризику травматизації особи, який неодмінно виникає у випадку безпосереднього інтерв'ювання [1].

Ця проблема визнається й у національній судовій практиці, але в обмеженому контексті, у ситуаціях, коли мова йде про доказування фактів попередніх відносин між обвинуваченим та потерпілим. Наприклад, у Постанові ККС ВС від 09 листопада 2021 року було указано, що *«Суд звертає увагу, що у випадках, коли злочин вчиняється за відсутності очевидців, то судами обґрунтовано враховується характер відносин між винним та потерпілим, інформація про факти побиття, в тому числі за допомогою показань родичів чи знайомих»* [2]. Водночас, у рішенні прямо зазначається, що такі показання не є показаннями із чужих слів, оскільки не стосуються безпосередньо обставин кримінального правопорушення.

Зазначимо, що у кримінальних провадженнях цієї категорії доволі часто виникає питання щодо встановлення характеру стосунків між обвинуваченим та потерпілим до та/або після вчинення кримінального правопорушення. Це має значення, зокрема, при встановленні факту систематичності домашнього насильства. У цьому контексті постає проблема правильної ідентифікації правової природи таких показань. До прикладу, у вироку Суворовського районного суду м. Одеси з цього приводу вказується наступне: *«Допитані в суді свідки дали в суді узгоджувальні показання про неприязнений характер стосунків, що мали місце між обвинуваченим та потерпілою, в яких перша особа допускала вчинення психологічного насильства до потерпілої у вигляді словесних образ. При цьому частина із зазначених показань за своєю сутністю є допустимими в якості показань з чужих слів»* [3].

Здійснюючи оцінку допустимості показань з чужих слів, у тому числі і у провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, суд зобов'язаний врахувати обставини, визначені ч. 2 ст. 97 КПК України. У наведеному судовому рішенні, суд обмежився кумулятивною оцінкою усіх показань не виокремлюючи первинні та похідні докази, а визнавши їх допустимими на підставі узгодженості між собою.

Загалом, слід відзначити, що у кримінальних провадженнях щодо цієї категорії кримінальних правопорушень вкрай серйозно постає проблема розмежування показань з чужих слів від інших показань стосовно тих фактів, які особа сприймала особисто. Таке питання виникає в аспекті переказу свідком висловлювань іншої особи. Суди при оцінці таких доказів наразі звертаються до правової позиції, викладеної у Постанові ККС ВС від 19 листопада 2019 року, у якій Суд зазначив про те, що *«показання, які містять висловлювання іншої особи, надані з іншою метою, наприклад, для доведення того, що інша особа висловила саме так за певних обставин, не можуть вважатися показаннями з чужих слів відповідно до статті 97 КПК, оскільки у такому разі вони є повідомленням про факт висловлювання, який свідок безпосередньо спостерігав»* [4]. Суд дотримується цієї позиції й надалі, а посилання на неї дедалі частіше можна зустріти у рішеннях місцевих судів, втім, воно не завжди виправдане, а часом є відірваним від контексту. Справа в тому, що показання свідка можуть виступати первинним доказом відносно одних обставин, і похідним (з чужих слів) – відносно інших. Кримінальне провадження, у межах якого була винесена Постанова ККС ВС від 19 листопада 2019 року теж стосувалося насильницького кримінального правопорушення і Суд чітко розмежував відносно яких фактичних обставин спірні показання є первинним доказом, а відносно яких – похідним.

У розгляданій категорії кримінальних проваджень, суди стикаються також із проблемами розмежування фактичних обставин, які стосуються обставин вчинення кримінального правопорушення, наслідків його вчинення та обстановки, яка мала місце після його вчинення. До прикладу, в ухвалі Чернігівського апеляційного суду у мотивувальній частині судом було указано:

«Таким чином, показання зазначених свідків щодо наслідків у вигляді отриманих тілесних ушкоджень, а також подій, які відбувались після вчинення злочину, не є показаннями з чужих слів, при цьому повідомлена ними інформація, яку їм безпосередньо вказала потерпіла відразу після вчинення щодо нею злочину, дають змогу встановити фактичну обстановку, яка не лише мала наслідки, а й передувала кримінальному правопорушенню» [5].

Слід підкреслити правильність такого підходу суддів, адже потерпілі у ситуаціях вчинення щодо них насильницьких злочинів перебувають у вкрай вразливому стані і після впливу великого проміжку часу не матимуть змогу відновити у пам'яті події кримінального правопорушення. У цьому аспекті доволі важливе значення мають показання тих осіб, яким потерпілий повідомляв відповідні обставини безпосередньо після вчинення діяння. Визнання допустимими як докази показань із чужих слів у таких випадках видається цілком виправданим. Втім, важливого значення у цьому ключі має те, які саме обставини сприймалися свідками безпосередньо, а які були отримані з чужих слів – факт вчинення кримінального правопорушення, наслідки вчинення кримінального правопорушення, характер відносин між потерпілим та обвинуваченим до та/або після вчинення кримінального правопорушення. Від цього залежать і вибір судом релевантного підходу до оцінки таких показань, і їх доказове значення.

Водночас, є у судовій практиці й підходи, які, на думку автора, є прикладом неправильного визначення сутності оцінюваних показань. Прикладом одного із них є формулювання, використане судом у вирокі Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області від 11 квітня 2024 року такого змісту:

«У ході допиту свідків ОСОБА_7 та ОСОБА_12 у судовому засіданні, було встановлено, що останні безпосередньо спілкувалися з потерпілою після вчинення злочину, і в ході цієї розмови остання повідомляла, що саме її син ОСОБА_3 спричинив їй тілесні ушкодження, а обвинувачений в свою чергу повідомляв, зокрема свідку ОСОБА_7, що він побив свою матір.

З урахуванням наведеного, суд вважає, що показання цих свідків щодо обставин вчинення злочину, в силу положень ст. 97 КПК України не є показаннями із чужих слів, оскільки зазначені свідки особисто сприймали безпосередні висловлювання потерпілої, яка вказувала про факт побиття її обвинуваченим та обвинуваченого про побиття своєї матері» [6].

У цій ситуації, слід відмітити, свідки все ж не сприймали безпосередньо обставини вчинення кримінального правопорушення, а отримали такі відомості лише з показань потерпілої та обвинуваченого.

Проблемний характер у контексті проваджень щодо домашнього насильства має також реалізація положень ч. 7 ст. 97 КПК України, відповідно до якого «у будь-якому разі не можуть бути визнані допустимим доказом показання з чужих слів, якщо вони даються слідчим, прокурором, співробітником оперативного підрозділу або іншою особою стосовно пояснень осіб, наданих слідчому, прокурору або співробітнику оперативного підрозділу під час здійснення ними кримінального провадження». Хоча, як показує аналіз судової практики, й слідчі, й працівники поліції, яка прибули за викликом потерпілої доволі часто допитуються в подальшому у судовому засіданні як свідки.

У деяких рішеннях наявне розмежування фактичних обставин, які сприймалися посадовими особами особисто та ті, що були отримані з чужих слів. Такий підхід має місце, зокрема, у вирокі Славутського міськрайонного суду Хмельницької області, у якому судом зазначено наступне:

«Показання свідків ОСОБА_14 та ОСОБА_15, які є працівниками поліції, що приїхали за викликом потерпілої ОСОБА_6 на «102», підтверджуються іншими доказами, зокрема аудіо записом розмови з оператором лінії «102» самої потерпілої щодо нанесення 23.01.2021 року їй удару в голову чоловіком ОСОБА_4.

Показання свідка ОСОБА_16, який був слідчим у даному кримінальному провадженні, є допустимими оскільки не стосувалися пояснень осіб, наданих йому під час здійснення ним кримінального провадження, а були надані на підтвердження обставин подачі потерпілою заяви до поліції, відсутність у неї заперечень щодо дій поліцейських при здійсненні виїзду за викликом на «102»» [7].

Є, однак, у судовій практиці і випадки, коли судом категорично відкидаються показання працівників поліції, які прибули за викликом, як свідків. Так, в ухвалі Чернівецького апеляційного суду вказується, що «відповідно до показань свідка ОСОБА_11 він є працівником патрульної поліції. Про нанесення тілесних ушкоджень обвинуваченим ногами йому стало відомо зі слів потерпілої.... Таким чином, зважаючи на те, що свідку стало відомо про факт нанесення ногами тілесних ушкоджень саме від потерпілої під час прибуття на виклик, то такі показання не можуть бути визнані допустимими» [8]. Принагідно зауважити, що патрульні поліцейські в означених випадках не є слідчими, співробітниками оперативного підрозділу або іншою особою у значенні КПК України, а тому заборона використання показань з чужих слів, встановлена у ч. 7 ст. 97 КПК України в даному випадку, на нашу думку, є незастосовною. У практиці ККС ВС вже висловлювалася схожа позиція

з цього приводу в контексті інших категорій кримінальних правопорушень [9], і у розглядуваній категорії, як видається, вона теж є актуальною.

У кримінальних провадженнях, пов'язаних із домашнім та сексуальним насильством вельми актуальним є питання щодо оцінки показань з чужих слів, наданих малолітніми або неповнолітніми особами. Більше того, у вироку Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 07 червня 2023 року, суд із посиланням на Постанову ККС ВС від 16.03.2021 (судова справа № 236/1583/19) зазначив, що *«судова практика складається таким чином, що в інтересах малолітніх осіб, які є потерпілими або свідками кримінальних правопорушень, їхні показання безпосередньо не досліджуються, а допитуються інші особи, і показання визнаються показаннями з чужих слів»* [10]. Хоча у доктрині неодноразово висловлювалися думки щодо недопустимості показань з чужих слів, наданих неповнолітніми, обґрунтовуючи це особливостями їх індивідуально-психологічного розвитку [11, с. 80; 12, с. 145], тенденції правозастосування демонструють, що національні суди дотримуються протилежного підходу у цьому аспекті.

Подекуди у судовій практиці виникають ситуації, коли у судовому засіданні допитуються як свідки психологи, які залучалися як спеціалісти при проведенні слідчих (розшукових) дій. Подібний контекст мало кримінальне провадження, розглянуте Волинським апеляційним судом, який за результатами апеляційного провадження вказав в ухвалі про те, що такі показання *«за своїм змістом радше є оцінкою спеціалістів у галузі психології показань малолітньої потерпілої, наданих нею на досудовому слідстві та у суді, зробленою з урахуванням усіх вищезазначених індивідуально-психологічних особливостей дитини, а тому підставно покладені в основу обвинувального вироку»* [13]. Таким чином, на думку суду апеляційної інстанції допит як свідка практикуючого психолога, яка брала участь в ході допиту неповнолітньої потерпілої в порядку ст. 225 КПК України щодо поведінки потерпілої під час проведення такої слідчої (розшукової) дії, а також її індивідуально-психологічних рис, схильності до фантазування тощо відповідає вимогам КПК України, а відповідні показання є первинними та особистими.

Зазначимо, що допит спеціалістів у певних галузях знань в суді як свідків не є новою проблемою для кримінального судочинства і розглядалася як у доктрині [14, с. 533], так і на рівні правозастосовної діяльності, у тому числі, ЄСПЛ. Зокрема, у контексті домашнього насильства доволі дотичний контекст має справа *«Куп'ял проти Польщі» (Case of Cupiał v. Poland, Заява № 67414/11)* [15].

Зауважимо, що на відміну від експерта, КПК України не містить спеціальних норм щодо допиту спеціаліста, однак такий учасник кримінального провадження в окремих випадках формально може підпадати під поняття свідка, визначене у ч. 1 ст. 65 КПК України. Розглядувана ситуація, як видається, є одним із них.

Втім, у даному аспекті постає проблема розмежування показань, які стосуються обставин вчинення кримінального правопорушення, які стали відомі психологу або педагогу в ході проведення слідчих (розшукових) дій та його висновків, які були сформовані в ході психологічного діагностування особи. Таке питання, може виникнути, зокрема, у випадку допиту неповнолітнього за методикою «Зелена кімната». Перші за своєю сутністю виступають показаннями з чужих слів і є недопустимими в силу припису ч. 7 ст. 97 КПК України, оскільки надаються «іншою особою стосовно пояснень осіб, наданих слідчому, прокурору або співробітнику оперативного підрозділу під час здійснення ними кримінального провадження», щодо других – кримінальний процесуальний закон застережень не містить. Втім, подекуди межа між ними може бути дещо умовною, наприклад, коли психолог заявляє про те, що на його думку, показання неповнолітнього потерпілого є правдивими (у наведеному вище судовому рішенні така ситуація мала місце). Розмежування таких показань та визначення їх допустимості має бути предметом судової оцінки у кожному конкретному випадку.

Висновки. Показання з чужих слів є важливим джерелом доказів у кримінальному провадженні щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім та сексуальним насильством, враховуючи обстановку їх вчинення, а також вразливий стан потерпілого, що може унеможливити надання ним повних та всебічних показань.

Водночас, основні проблеми використання показань з чужих слів у доказуванні фактів домашнього та сексуального насильства на рівні правозастосування полягають у наступному: 1) неправильній ідентифікації показань з чужих слів та некоректне визначення їх доказового значення; 2) неправильному визначенні кола осіб на яких поширюється обмеження щодо використання показань з чужих слів, передбачене ч. 7 ст. 97 КПК України; 3) складності пошуку коректного підходу до оцінки показань психолога, який брав участь у проведенні слідчої (розшукової) дії та здійснював психологічне діагностування неповнолітнього потерпілого або свідка домашнього чи сексуального насильства.

Розширення меж використання показань з чужих слів у кримінальному процесуальному доказуванні фактів домашнього та сексуального насильства передбачає також і здійснення законодавчих

змін. Переконані, що обставини, які обумовлюють необхідність використання таких показань мають бути визначені у ч. 2 ст. 97 КПК України як окремий та самостійний предмет оцінки судом. Відтак, ч. 2 ст. 97 КПК України слід доповнити п. 8 такого змісту: «8) обстановку вчинення кримінального правопорушення та вразливий стан потерпілого у кримінальному провадженні щодо кримінального правопорушення, пов'язаного із домашнім насильством або кримінального правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Глобальний кодекс поведінки щодо збору та використання інформації про систематичне сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом (Кодекс Мурад). URL: <https://static1.squarespace.com/static/5eba1018487928493de323e7/t/63ac31b3331b2b017493839e/1672229300825/220413+Murad+Code+UKRAINIAN+4website+Revision221220.pdf>.
2. Постанова Касаційного кримінального Суду Верховного Суду від 09 листопада 2021 року, судова справа № 281/128/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101029201>.
3. Вирок Суворовського районного суду м. Одеси від 20 квітня 2022 року, судова справа № 523/803/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104014816>.
4. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19 листопада 2019 року, судова справа № 441/845/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85934761>.
5. Ухвала Чернігівського апеляційного суду від 11 липня 2024 року, судова справа № 740/8406/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120331526>.
6. Вирок Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області від 11 квітня 2024 року, судова справа № 740/8406/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118279832>.
7. Вирок Славутського міськрайонного суду Хмельницької області від 31 січня 2022 року, судова справа № 682/247/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102960382>.
8. Ухвала Чернівецького апеляційного суду від 05 липня 2024 року, судова справа № 725/2406/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120198582>.
9. Постанова Касаційного кримінального Суду Верховного Суду від 11 липня 2022 року, судова справа № 541/240/20. URL: <https://opendatabot.ua/court/105218427-f0b219a3896b555b4672458559050c7a>.
10. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 07 червня 2023 року, судова справа № 308/3978/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111418678>.
11. Чупрікова І.Л. Допустимість доказів у світлі нового Кримінального процесуального кодексу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2016. 191 с.
12. Рижий О.А. Оцінка показань учасників кримінального провадження в суді першої інстанції: дис. ... д-ра філософії: 081. Львів, 2023. 221 с.
13. Ухвала Волинського апеляційного суду від 17 жовтня 2023 року, судова справа № 159/7433/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114254058>.
14. Зінковський І.П. Новелізація доказування у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх потерпілих та свідків. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 3. С. 530–536. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/06/94.pdf>
15. Case of Cupiał v. Poland (Application № 67414/11): Judgement of European court of Human rights, 09 March 2023. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-223374>.

УДК 343.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.119>

НЕГЛАСНІ СЛІДЧІ (РОЗШУКОВІ) ДІЇ ЯК ЗАСОБИ ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Кікінчук В.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

директор навчально-наукового інституту № 2

Харківського національного університету внутрішніх справ,

ORCID: 0000-0003-2241-6384

Кікінчук В.В. Негласні слідчі (розшукові) дії як засоби доказування в кримінальному провадженні.

Наголошено, що під час розслідування кримінальних правопорушень перед органами досудовими розслідування стоїть важливе завдання, яке полягає в збиранні достатньої, достовірної, допустимої та належної доказової бази задля забезпечення ефективності кримінального провадження, його швидкості, неупередженості та повноти. Обґрунтовано необхідність виокремлення сутнісних ознак, які характеризують негласні слідчі (розшукові) дії як невід'ємний елемент процесу доказування в кримінальному провадженні. Доведено, що засобами доказування є процесуальні дії, бо докази є не тільки засобами доказування, скільки результатом указаної діяльності, за допомогою яких удається не тільки встановити, а й підтвердити обставини, які підлягають доказуванню та мають значення для кримінального провадження. З'ясовано, що негласні слідчі (розшукові) дії – це засоби доказування в кримінальному провадженні, які проводяться: 1) належним суб'єктом; 2) з підстав і у порядку, визначених КПК України; 3) з дотриманням прав і свобод людини; 4) задля отримання фактичних даних про обставини, які підлягають доказуванню та мають значення для кримінального провадження достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів. Виокремлено й охарактеризовано ознаки негласних слідчих (розшукових) дій: обмежувальний, винятковий і конфіденційний характер; сфера застосування (кримінальна процесуальна діяльність); регламентованість (здійснюються виключно з підстав і у порядку, визначених кримінальним процесуальним законодавством); спрямованість (по відношенню до підозрюваного й іншої особи в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, передбачених у ч. 2 ст. 246 КПК України); процесуальна форма фіксування. Наголошено, що рішення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, як і власне їх проведення, здійснюється уповноваженими суб'єктами. Підкреслено, що для того, щоб усі відомості, які отримані в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій, визнавалися доказами, їм повинні бути властиві такі ознаки як належність, допустимість, достовірність і достатність.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, доказування, засоби доказування, кримінальне провадження, кримінальне процесуальне законодавство, процесуальний порядок.

Kikinchuk V.V. Covert investigative (search) actions as means of proof in criminal proceedings.

It has been emphasized that during the investigation of criminal offenses, pre-trial investigation bodies face an important task, which is to collect a sufficient, reliable, admissible and appropriate evidentiary base in order to ensure the effectiveness of criminal proceedings, their speed, impartiality and completeness. The need to identify the essential features that characterize covert investigative (search) actions as an integral element of the process of proving in criminal proceedings has been substantiated. It has been proved that procedural actions are means of proof, because evidence is not so much a means of proof as the result of the specified activity, with the help of which it is possible not only to establish, but also to confirm the circumstances that are subject to proof and are important for criminal proceedings. It has been found out that covert investigative (search) actions are means of proof in criminal proceedings, which are carried out: 1) by an appropriate subject; 2) on the grounds and in the manner determined by the Code of Criminal Procedure of Ukraine; 3) with observance of human rights and freedoms; 4) in order to obtain factual data about the circumstances that are subject to proof and are important for the criminal proceedings, the reliability or unreliability, the possibility or impossibility of using other evidence. The features of covert investigative (search) actions have been identified and characterized: restrictive, exceptional and confidential nature; scope of application (criminal procedural activity); regulation (carried out exclusively on the grounds and in the manner determined by criminal procedural legislation); orientation (in relation to the suspect and

another person in criminal proceedings for criminal offenses provided for in Part 2 of Article 246 of the Criminal Procedure Code of Ukraine); procedural form of recording. It has been emphasized that the decision to conduct covert investigative (search) actions, as well as their actual conduct, is carried out by authorized entities. It has been emphasized that in order for all information obtained as a result of secret investigative (search) actions to be recognized as evidence, they must be characterized by such characteristics as relevance, admissibility, reliability, and sufficiency.

Key words: covert investigative (search) actions, evidence, means of proof, criminal proceedings, criminal procedural legislation, procedural order.

Постановка проблеми. Під час розслідування кримінальних правопорушень перед органами досудового розслідування стоїть важливе завдання, яке полягає в збиранні достатньої, достовірної, допустимої та належної доказової бази задля забезпечення ефективності кримінального провадження, його швидкості, неупередженості та повноти. Адже «головним завданням кримінально-процесуального доказування є встановлення об'єктивної істини, а також обставин справи, які досліджуються слідчими органами, прокурором і судом лише шляхом кримінально-процесуального доказування, під час якого збираються, перевіряються, оцінюються докази та на їх підставі приймаються й обґрунтовуються процесуальні рішення. Цим і зумовлюється те, що доказування займає провідне місце, без якого неможливе вирішення завдань кримінального судочинства. Доказування пронизує весь кримінальний процес, основним завданням якого є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування справи» [1, с. 230]. Проте досить часто виникає ситуація, коли зібрати докази можливо тільки шляхом використання таємних (конфіденційних) методів, щоб не допустити чи хоча б мінімізувати протидію з боку злочинців та/чи їх зв'язків. У таких випадках уповноважені суб'єкти мають право застосувати такий засіб збирання доказів як проведення негласних слідчих (розшукових) дій. З огляду на що вбачається актуальним питання про визначення сутності й ознак негласних слідчих (розшукових) дій через призму доказування в кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика кримінального процесуального доказування постійно викликає зацікавленість з боку чималої кількості науковців, причому з різних галузей знань, як то кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності тощо. Жваві дискусії та полеміки стосовно теоретичних і праксеологічних засад доказування в кримінальному провадженні досі не втухають. Ба більше, зважаючи на постійні зміни кримінального процесуального законодавства України, видозмінюються вимоги до процесу доказування, його стандарти й т. п. Особливу увагу привертають, починаючи з моменту прийняття нині чинного Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України в 2012 році, питання про інститут негласних слідчих (розшукових) дій, їх поняття, підстави та процесуальний порядок проведення, особливості використання результатів їх проведення в кримінальному провадженні, їхнє місце в системі кримінального процесуального доказування. Проте, не заперечуючи дійсно вагомий з наукового та практичного аспектів внесок учених (О.П. Бабіков, Р.І. Благута, Н.Р. Бобечко, О.О. Бондаренко, В.В. Вапнярчук, І.В. Гловюк, О.М. Гумін, Ю.В. Гуцуляк, С.О. Данькова, О.М. Дуфенюк, О.В. Капліна, А.В. Коваленко, І.І. Котюк, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, В.В. Романюк, С.М. Стахівський, С.Р. Тагієв, В.М. Тертишник, Г.К. Тетерятник, В.Г. Уваров, В.М. Фігурський, Т.Г. Фоміна, Ю.М. Чорноус, О.Г. Шило тощо), окреслена проблематика не втрачає своєї актуальності, оскільки досі велика кількість питань залишається невирішеними та розкритими фрагментарно. Зокрема, детального дослідження негласних слідчих (розшукових) дій саме як засобу доказування в кримінальному провадженні немає. Тому **метою статті** є виокремлення сутнісних ознак, які характеризують негласні слідчі (розшукові) дії як невід'ємний елемент процесу доказування в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Оскільки доказування є невід'ємним елементом кримінальної процесуальної діяльності, важливо чітко розуміти й усвідомлювати в який спосіб і за допомогою яких засобів указана діяльність повинна реалізуватися заради отримання очікуваного результату. При цьому потрібно суворо керуватися нормами кримінального процесуального права та криміналістичними рекомендаціями.

Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 91 КПК України «доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження» [2]. Водночас законодавець визначає способи збирання й оцінки доказів, але з незрозумілих причин оминає увагою питання про способи перевірки доказів. Нормативного закріплення терміну «засоби доказування» та його тлумачення в чинному кримінальному процесуальному законодавстві немає. Більше за все, в науковій фаховій літературі визначенню засобів доказування приділяється замало уваги. Доводиться констатувати, що досі не сформувалося уніфікованого підходу до

трактування окресленого поняття. Наприклад, одна група вчених (М. Гродзинський, С.М. Стахівський) стверджує, що єдиними засобами доказування є докази [3, с. 56–57; 4, с. 6], друга група (Н.Р. Бобечко, В.М. Фігурський) указують, що засобами доказування є процесуальні дії [5, с. 310], а третя група (К.В. Антонов, Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк, В.Т. Нор, О.В. Сачко, В.М. Тертишник, В.Г. Уваров) до засобів доказування відносять і докази, і процесуальні дії [6, с. 78; 7, с. 39; 8, с. 303–305]. При цьому вагома роль засобів доказування як у процесі доказування, так і в кримінальному провадженні ні в кого не викликає заперечень та/чи зауважень.

Так, «засоби доказування у кримінальному провадженні представляють собою інформацію, яка служить для встановлення фактів, вини або невинуватості особи, підозрюваної чи обвинуваченої в скоєнні злочину. Ці засоби можуть включати документи, свідчення свідків, експертні висновки, фізичні об'єкти, відео- та аудіоматеріали, а також інші матеріали, що дозволяють встановити істину в кримінальному провадженні. Ефективне використання засобів доказування вимагає дотримання правових норм, включаючи правила збору, представлення та оцінки доказів у судовому процесі. Засоби доказування грають ключову роль у забезпеченні справедливого судового рішення та допомагають у забезпеченні законності та правопорядку» [9, с. 473]. Засоби доказування дозволяють зібрати, перевірити й оцінити докази з метою «формування та аргументування правових позицій з поточних процесуальних питань» [5, с. 311].

Нам більше імпонує позиція, згідно з якою засобами доказування є процесуальні дії. Більше за все, вказана думка повністю корелюється з положеннями ст. 93 КПК України, згідно з якими «сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом. Сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів» [2]. З наведеного помітно, що законодавець зводить діяльність зі збирання доказів до проведення процесуальних дій, а для сторони захисту й інших дій, спрямованих на отримання належних і допустимих доказів. Відповідно докази є не стільки засобами доказування, скільки результатом узasadної діяльності, за допомогою яких удається не тільки встановити, а й підтвердити обставини, які підлягають доказуванню та мають значення для кримінального провадження.

Крім того, з аналізу положень ст. 93 КПК України помітно, що збирання доказів здійснюється й шляхом проведення/ініціювання проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Відповідно цілком логічним є твердження, що такі дії є засобами доказування в кримінальному провадженні. Метою проведення негласних слідчих (розшукових) дій є отримання доказів, які «самостійно або в сукупності з іншими доказами можуть мати суттєве значення для з'ясування обставин кримінального правопорушення або встановлення осіб, які вчинили кримінальне правопорушення» [2]. При цьому законодавець у ст. 246 КПК України закріплює визначення поняття негласних слідчих (розшукових) дій, під якими прийнято розуміти «різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом» [2]. Також у названій статті КПК України зазначається, що «негласні слідчі (розшукові) дії проводяться у випадках, якщо відомості про кримінальне правопорушення та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб. Негласні слідчі (розшукові) дії, передбачені ст.ст. 260, 261, 262, 263, 264 (в частині дій, що проводяться на підставі ухвали слідчого судді), 267, 269, 269-1, 270, 271, 272, 274 КПК, проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів» [2].

Питання про загальні засади та єдині вимоги до організації проведення негласних слідчих (розшукових) дій і використання їх результатів у кримінальному провадженні більш детально регламентовані на підзаконному нормативно-правовому рівні, в положеннях інструкції, затвердженої спільним наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5 [10]. У вказаному правовому акті наводиться трактування негласних слідчих (розшукових) дій аналогічне наведеному в ст. 246 КПК України. Крім того, в цій Інструкції вказується, що «методи проведення негласних слідчих (розшукових) дій – це сукупність організаційних, практичних прийомів, у тому

числі із застосуванням технічних засобів, які дозволяють у порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством України, отримати інформацію про злочин або особу, яка його вчинила, без її відома» [10].

Здійснений аналіз нормативно-правових актів, які регламентують проведення негласних слідчих (розшукових) дій демонструє, що негласні слідчі (розшукові) дії через свій обмежувальний характер і сферу їх застосування здійснюються виключно з підстав і у порядку, визначених кримінальним процесуальним законодавством. Відповідно вказаним діям властивий винятковий характер, адже вони проводяться тільки в тому разі, коли відомості про кримінальне правопорушення й особу, яка його вчинила, неможливо отримати іншим чином. При цьому вказані дії проводяться по відношенню до підозрюваного й іншої особи в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, передбачених у ч. 2 ст. 246 КПК України. Крім того, рішення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, як і власне їх проведення, здійснюється уповноваженими суб'єктами. Зокрема, згідно з ч.ч. 3 і 4 ст. 246 КПК України «рішення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій приймає слідчий, прокурор, а у випадках, передбачених цим Кодексом, – слідчий суддя за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором. Слідчий зобов'язаний повідомити прокурора про прийняття рішення щодо проведення певних негласних слідчих (розшукових) дій та отримані результати. Прокурор має право заборонити проведення або припинити подальше проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Виключно прокурор має право прийняти рішення про проведення такої негласної слідчої (розшукової) дії, як контроль за вчиненням злочину» [2]. Водночас, рішення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а також результати таких дій оформлюються в процесуальних документах, які згідно зі ст.ст. 84, 99 КПК України є процесуальними джерелами доказів, «які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження» [2].

Для того, щоб усі відомості, які отримані в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій, визнавалися доказами, їм повинні бути властиві такі ознаки як належність, допустимість, достовірність і достатність. Зокрема, керуючись положеннями § 1 гл. 4 КПК України, серед обов'язкових вимог до проведення негласних слідчих (розшукових) дій як засобів доказування в кримінальному провадженні слід віднести наступні:

- метою їх проведення є отримання фактичних даних, «які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутності обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів»;

- проведення належним суб'єктом;

- проведення у визначеному КПК порядку;

- дотримання прав і свобод людини під час їх проведення та використання їх результатів.

Висновки. Отже, негласні слідчі (розшукові) дії – це засоби доказування в кримінальному провадженні, які проводяться: 1) належним суб'єктом; 2) з підстав і у порядку, визначених КПК України; 3) з дотриманням прав і свобод людини; 4) задля отримання фактичних даних про обставини, які підлягають доказуванню та мають значення для кримінального провадження достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів. Вказаним діям властиві такі ознаки: обмежувальний, винятковий і конфіденційний характер; сфера застосування (кримінальна процесуальна діяльність); регламентованість; спрямованість (по відношенню до підозрюваного й іншої особи в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, передбачених у ч. 2 ст. 246 КПК України); процесуальна форма фіксування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рогатинська Н.З. Деякі проблеми щодо доказування та його елементів за чинним Кримінальним процесуальним кодексом України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 2 (II). С. 229–234.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2054>.
3. Гродзинський М. Питання доказування у Кримінально-процесуальному кодексі Української РСР. *Радянське право*. 1962. № 2. С. 56–61.
4. Стахівський С.М. Кримінально-процесуальні засоби доказування: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2005. 31 с.
5. Бобечко Н.Р., Фігурський В.М. Поняття засобів кримінального процесуального доказування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 309–316. DOI [HTTPS://DOI.ORG/10.32782/2524-0374/2023-5/77](https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/77).

6. Антонов К.В., Сачко О.В., Тertiшник В.М., Уваров В.Г. Теорія доказів: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів / за заг. ред. д.ю.н., професора В.М. Тertiшника. Київ: Алерта, 2015. 294 с.
7. Докази та доказування у кримінальному провадженні: навч. посібник / Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с.
8. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 19: Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура / редкол.: В.Т. Нор (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2020. 960 с.
9. Захлебний А.С., Амеліна А.С. Реорганізація оперативних дій та методів збору доказів у кримінальному провадженні. С. 472–474.
10. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12#Text>.

УДК: 343.137.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.120>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОКУРОРОМ ЗАКОННОСТІ ПІД ЧАС ЗАКІНЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У ФОРМІ ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ З КЛОПОТАННЯМ ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ ОСОБИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Колот Н.М.,

*аспірантка кафедри кримінального процесу**Національного юридичного університету**імені Ярослава Мудрого*

ORCID: 0009-0005-6305-5572

Колот Н.М. Забезпечення прокурором законності під час закінчення досудового розслідування у формі звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

У статті досліджено інститут звільнення особи від кримінальної відповідальності, як одну із форм закінчення досудового розслідування. Констатовано, що ця форма є специфічним видом кримінальної процесуальної діяльності, що базується на відмові держави, яку представляє прокурор, від пред'явлення публічного обвинувачення підозрюваному на підставах, передбачених Кримінальним кодексом України. Встановлено, що лише прокурор, як суб'єкт процесуального рівня та масштабу може поступитися виконанням кримінальної процесуальної функції кримінального переслідування з тим щоб клопотати перед судом про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Акцентовано увагу на тому, що саме прокурор має керувати слідчим, дізнавачем та направляти їх обвинувальну діяльність таким чином щоб кримінальне переслідування було законним та обґрунтованим, а також об'єктивним на стільки щоб адекватно враховувати ті можливості, які законодавством надані стороні захисту, зокрема підозрюваному, обвинуваченому. Обґрунтовано, що дискусійним питанням є роз'яснення особі права звільнення від кримінальної відповідальності, однак формально не встановлено суб'єкта такого роз'яснення, а за змістом не визначений обсяг тих положень, які мають бути роз'яснені. При цьому зроблено висновок, що саме прокурор як гарант реалізації засади законності має забезпечити не лише формальне застосування норми законодавства зокрема щодо ознайомлення особи з її правами щодо звільнення від кримінальної відповідальності, але й забезпечити застосування законодавства у вигляді належного роз'яснення прав особи з тим щоб переконатися що особа усвідомлює усі наслідки такого рішення, у тому числі нереабілітуючий характер такого рішення. Аналізуючи норму викладену у ч. 2 ст. 286 КПК України, встановлено, що прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та без проведення досудового розслідування у повному обсязі надсилає його до суду, що означає відмову від подальшого пошуку викривальних доказів, що для сторони обвинувачення є значним кроком назустріч підозрюваному. Звернуто увагу на тому, що під час застосування звільнення особи від кримінальної відповідальності відмічається певна завуальованість визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення, що інколи призводить до не усвідомлення особою нереабілітуючого характеру та наслідків для себе у разі застосування такого виду закінчення досудового розслідування. Констатовано, що лише прокурор має складати відповідне клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та визначати подальшу долю обвинувачення.

Ключові слова: прокурор, слідчий, законність, прокурорський нагляд, прокурорський контроль, процесуальне керівництво, звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Kolot N.M. Ensuring legality by the prosecutor during the completion of the pre-judicial investigation in the form of an application to the court with a request for the release of a person from criminal responsibility.

The article examines the institution of releasing a person from criminal liability as one of the forms of ending the pre-trial investigation. It was established that this form is a specific type of criminal procedural activity, based on the refusal of the state, represented by the prosecutor, to present a public accusation to the suspect on the grounds provided for by the Criminal Code of Ukraine. It has been established that only the prosecutor, as a subject of procedural level and scale, can cede the performance of the criminal procedural function of criminal prosecution in order to petition the court for the release of a person from criminal responsibility. Attention is focused on the fact that it is the prosecutor who must lead the

investigator, the inquirer and direct their incriminating activities in such a way that the criminal prosecution is legal and justified, as well as objective enough to adequately take into account the opportunities provided by the law to the defense, in particular to the suspect, the accused. It is substantiated that the debatable issue is the clarification of the person's right to exemption from criminal liability, however, the subject of such clarification has not been formally established, and the content of the provisions that must be clarified has not been determined. At the same time, it was concluded that it is the prosecutor, as the guarantor of the implementation of the principle of legality, who must ensure not only the formal application of legislation, in particular, regarding the familiarization of a person with his rights regarding exemption from criminal liability, but also to ensure the application of legislation in the form of a proper explanation of the rights of the person in order to make sure that the person is aware of all the consequences of such a decision, including the non-rehabilitative nature of such a decision. Analyzing the norm set forth in part. 2 Art. 286 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, it is established that the prosecutor prepares a petition for release from criminal liability and sends it to the court without conducting a full pre-trial investigation, which means a refusal to further search for incriminating evidence, which for the prosecution is a significant step towards the suspect. Attention is drawn to the fact that during the application of the release of a person from criminal responsibility, a certain veiling of recognition of the person guilty of a criminal offense is noted, which sometimes leads to the person not realizing the non-rehabilitative nature and consequences for himself in the event of the application of this type of termination of the pre-trial investigation. It was established that only the prosecutor should prepare the appropriate request for release from criminal liability and determine the further fate of the prosecution.

Key words: prosecutor, investigator, legality, prosecutor's supervision, prosecutor's control, procedural management, release of a person from criminal liability.

Постановка проблеми. Однією з ключових функцій прокурора є контроль за дотриманням законності під час прийняття рішень про закінчення досудового розслідування, зокрема рішення щодо ініціювання звільнення особи від кримінальної відповідальності. Вказане процесуальне рішення вимагає від прокурора детального вивчення матеріалів кримінального провадження, фактичних обставин вчинення кримінального правопорушення, особливостей кримінально-правової кваліфікації та процесуальних прав і свобод особи, яка притягається до кримінальної відповідальності. Тому вкрай актуальним є дослідження питання щодо забезпечення прокурором законності під час закінчення досудового розслідування у формі звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Метою статті є дослідження забезпечення прокурором реалізації засади законності під час закінчення досудового розслідування у формі звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Для досягнення цієї мети необхідно проаналізувати погляди науковців щодо забезпечення прокурором цієї засади під час вирішення питання про звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, а також практичну реалізацію цієї засади із дотриманням процесуальних прав підозрюваного.

Стан опрацювання проблематики. Окремі процесуальні питання звільнення особи від кримінальної відповідальності досліджувались такими вченими, як Н.Л. Боржецька, Г.І. Глобенко, Б.Ю. Головка, А.В. Лапкін, І.В. Рогатюк, В.М. Романюк, В.А. Шкелебей та ін., проте ці дослідження стосувались загальних правил застосування цього інституту. Наразі існує низка дискусійних питань, що стосуються ролі прокурора у реалізації засади законності під час закінчення досудового розслідування у формі звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Держава зацікавлена саме у справедливому покаранні особи, винної у вчиненні кримінального правопорушення. Справедливому вирішенню кримінального провадження по суті цілком відповідає заохочення особи, яка вперше вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин (за окремих виключень) у вигляді того, що за певних умов особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності.

Як вірно визначив В.М. Романюк, інститут звільнення від кримінальної відповідальності пов'язаний з економією судових репресій, а також з повагою невід'ємних прав і свобод особи, яка вчинила злочин, і встановленням сприятливих критеріїв під час звільнення від кримінальної відповідальності, залежно від віку, стану здоров'я, працездатності та інших ознак [1, с. 326].

Цілком вірно, що особі надається шанс уникнути застосування правових каральних інститутів, якщо можливо припустити, що протиправна поведінка для особи скоріше є виключенням або вже втратила свою актуальність, а тому краще залишити особу інтегрованою у суспільстві та не вживати репресивних заходів. Саме існування кримінальної відповідальності за вчинене діяння вже є достатнім заходом впливу.

Тому, сторона обвинувачення у таких випадках має не надто захоплюватись ідеєю кримінального переслідування та за відповідних підстав передбачено ч. 2 ст. 286 КПК, що прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та без проведення досудового розслідування у повному обсязі надсилає його до суду [2]. Отже законодавець досить безальтернативно визначає, що за виконання визначених умов рішення є однозначним. У такому випадку цілком правильно й логічно основним та єдиним суб'єктом прийняття рішення кримінальний процесуальний закон визначає прокурора. Саме прокурор під час здійснення прокурорського нагляду у вигляді процесуального керівництва має реалізувати засаду законності. Остання відповідно проявляється не лише у забезпеченні прав потерпілого та інтересів держави, але важливим є забезпечити права підозрюваного, обвинуваченого.

Нагляд за законністю досудового розслідування у формі процесуального керівництва означає насамперед те, що прокурор контролює всі дії слідчого від початку досудового розслідування до його завершення і передачі обвинувального акта до суду [3, с. 71].

Щодо участі на цьому етапі досудового розслідування прокурора влучно висловився Б.Ю. Голловко. Автор зазначає, що ця форма є особливим різновидом кримінальної процесуальної діяльності, в основі якого лежить відмова держави в особі прокурора з передбачених у КК України підстав від висунення проти підозрюваного публічного обвинувачення, який втілюється у окремий процесуальний порядок діяльності на завершальному етапі досудового розслідування, де вказаний порядок передбачає процесуальну діяльність прокурора з підготовки матеріалів кримінального провадження для розгляду його у суді з метою ухвалення остаточного рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності. На його думку, це підтверджує тезу про важливість та значущість кримінальної процесуальної діяльності прокурора на цьому етапі та характеризує її як керівництво ним закінченням досудового розслідування [4, с. 95].

Поступитися виконанням кримінальної процесуальної функції кримінального переслідування з тим щоб клопотати перед судом про звільнення особи від кримінальної відповідальності може лише суб'єкт такого процесуального рівня та масштабу як прокурор. Саме він має керувати слідчим, дізнавачем та направляти їх обвинувальну діяльність таким чином щоб кримінальне переслідування було законним та обґрунтованим, а також об'єктивним на стільки щоб адекватно враховувати ті можливості які законодавством надані стороні захисту, зокрема підозрюваному, обвинуваченому.

Як вірно зазначає А.В. Лапкін, законодавець зробив помітний крок на шляху до визнання вирішальної ролі прокурора у вирішенні питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, передбачивши у ст. 286 КПК України монопольне право прокурора на звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності на стадії досудового розслідування. Фактично, в обхід чи всупереч позиції прокурора дане питання взагалі не може бути вирішене, оскільки інші суб'єкти позбавлені права на звернення з таким клопотанням, а суд не має власної ініціативи щодо його розгляду. Проте на сьогодні і з фактичної, і з формальної точки зору саме суд залишається тим суб'єктом, який остаточно вирішує питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності [5, с. 300-301].

Якщо щодо прийняття рішення та складання клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності законодавець висловився досить чітко та визначив єдиного суб'єкта прокурора, то щодо інших аспектів залишились дискусійні питання. Так, відповідно до ч. 2 ст. 285 КПК України особі, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення та щодо якої передбачена можливість звільнення від кримінальної відповідальності у разі здійснення передбачених законом України про кримінальну відповідальність дій, роз'яснюється право на таке звільнення [2]. Щодо даного роз'яснення є невизначеними питання формального та змістовного характеру. Так, формально не встановлено суб'єкта такого роз'яснення, а за змістом не визначений обсяг тих положень, які мають бути роз'яснені. Розглянемо ці питання.

Н.Л. Боржецька, вважає, що слідчий або прокурор зобов'язані роз'яснити суть цього права [6, с. 34]. Отже, авторка наряду з прокурором вважає слідчого уповноваженим на роз'яснення умов звільнення від кримінальної відповідальності.

Окремі теоретики вважають, що не тільки роз'яснення прав підозрюваному покладається на слідчого, а взагалі йому має бути надано можливість складання самого клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності.

Так, О. Марченко, говорить про те, що саме слідчий має безпосереднє відношення до встановлення фактичних обставин справи, надання правової кваліфікації вчиненого, збирання та узагальнення інформації (як позитивного, так і негативного значення) щодо особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Саме слідчий, який здійснює досудове розслідування, має можливість у належному обсязі виявити кримінально-правові підстави та умови звільнення від кримінальної відповідальності, серед яких особливе значення мають тяжкість та повторність учинення злочину, ознаки позитивної посткримінальної поведінки особи [7, с. 83].

Навпаки, А. Лапкін стверджує, що оскільки клопотання прокурора в досудовому кримінальному провадженні є єдиним приводом і необхідною умовою для розгляду судом питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, відповідно саме прокурор вирішує питання про обрання альтернатив кримінальному переслідуванню, а також щодо його закриття за наявності передбачених законом підстав [8, с. 134].

Відповідно до Рекомендацій № R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про спрощення кримінального судочинства від 17.09.1987 р. було звернено увагу на необхідність застосування принципу дискреційного судового переслідування та наголошувалося на необхідності законодавчого закріплення повноважень відмовитися від кримінального переслідування й припинити його за розсудом особи, уповноваженої провадити таке переслідування [9].

Розглядаючи звільнення особи від кримінальної відповідальності як альтернативу кримінальному переслідуванню, А.В. Лапкін стверджує, що рішення про застосування такої альтернативи має приймати той суб'єкт, який кримінальне переслідування здійснює, він же й нестиме за це відповідальність. Такий підхід пояснює, що прокурор як суб'єкт, який від імені та в інтересах держави здійснює обвинувальну діяльність, має право та зобов'язаний за наявності визначених законом підстав її припинити [8, с. 135].

З висновком вченого неможливо не погодитись. Дійсно, прокурор несе відповідальність за результати кримінального переслідування, а тому саме він має приймати рішення щодо його припинення. Звільнення від кримінальної відповідальності не реабілітує особу і зовсім не означає, що сторона обвинувачення відмовилась від своїх претензій.

Закриття кримінального провадження у зв'язку зі звільненням особи від кримінальної відповідальності можливе лише за наявності та в разі виконання всіх процесуальних умов прийняття такого процесуального рішення [10, с. 1084].

М.І. Станкович зазначає, що при визначенні форми закінчення досудового розслідування слідчий, прокурор повинні бути переконані в тому, що під час досудового розслідування у межах доказування були виконані усі вимоги кримінального процесуального закону (при цьому, особлива увага має бути звернена на допустимість доказів, оскільки подальше визнання окремих доказів недопустимими може призвести до нівелювання встановленої на цьому етапі достатності доказів), застосовані усі необхідні та можливі способи збирання та перевірки доказів за усіма можливими версіями події, що досліджується [11, с. 153].

Проте слід звернути увагу на норму, викладену у ч. 2 ст. 286 КПК України, щодо того, що прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та **без проведення досудового розслідування у повному обсязі** надсилає його до суду [2] (курсив наш – Н.К.).

Отже, прокурор, встановивши відповідні умови та підстави, ставить крапку у проведенні досудового розслідування, а отже відмовляється від подальшого пошуку викривальних доказів, що для сторони обвинувачення є значним кроком назустріч підозрюваному. У свою чергу, підозрюваний повністю визнає вину, щиро кається, сприяє розслідуванню та інші умови в залежності від підстав звільнення. У певному сенсі складання клопотання прокурором про звільнення від кримінальної відповідальності є аналогією укладення угоди про визнання вини. У разі звільнення особи від кримінальної відповідальності згодом у суді не виноситься обвинувальний вирок щодо особи, але ухвала суду про звільнення все рівно констатує винуватість. Проте щодо звільнення від кримінальної відповідальності слід відмітити певну завуальованість визнання особи винним у чиненні кримінального правопорушення. Інколи особи, щодо яких застосовують дану форму закінчення досудового розслідування не усвідомлюють її нереабілітуючого характеру та наслідків для себе.

Отже, по-перше, дійсно, лише прокурор має складати відповідне клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, оскільки лише він як головний суб'єкт обвинувачення у кримінальному процесі може «укладати» такий аналог угоди з підозрюваним. По-друге, лише прокурор може визначати подальшу долю обвинувачення.

І.В. Рогатюк стверджує, що на практиці набули поширення випадки, коли працівники прокуратури чи слідчих підрозділів, з огляду на неможливість доведення вини підозрюваного (обвинуваченого), приймали рішення про направлення справ до суду для їх закриття за нереабілітуючими підставами, зокрема у зв'язку з дійовим каяттям. Для цього обвинуваченому роз'яснювалося, що в разі визнання ним своєї вини у вчиненні злочину й надання згоди на закриття кримінальної справи (за КПК 1960 р.) її буде закрито без будь-яких наслідків для нього. Спілкування з особами, щодо яких приймалося рішення про закриття кримінальної справи за нереабілітуючими підставами, свідчить, що різницю між закриттям справи за реабілітуючими та нереабілітуючими підставами слідчий (прокурор) їм фактично не роз'яснювали [12, с. 146-147].

Хоча з моменту дослідження В.М. Романюка пройшло 10 років ситуація не змінилась. Відповідно до проведеного анкетування 34 % опитаних практичних працівників (слідчих, дізнавачів, проку-

рорів) підтвердили, що на практиці зустрічаються випадки складання клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності через те що зібрано слабку доказову базу та користуючись тим, що особа не орієнтується, що фактично вона визнається винною.

Розглядаючи таку підставу звільнення від кримінальної відповідальності як зміна обстановки, Г.І. Глобенко зазначає про те, що до прийняття вказаного рішення підозрюваному мають роз'яснити, що дана підстава належить до nereабілітуючих, а також про передбачене законом право заперечувати проти завершення такого порядку провадження. Виконання зазначених процесуальних дій повинно відобразитись у відповідному протоколі [13, с. 60].

Н.Л. Боржецька наголошує, що вказаний обов'язок роз'яснити особі право на звільнення від кримінальної відповідальності не повинен носити характер формальності. В кожному конкретному випадку слідчий або прокурор зобов'язані роз'яснити суть цього права, можливість та правові наслідки його використання виходячи з конкретних індивідуальних для кожного кримінального провадження обставин [6, с. 34].

Відповідно до ч. 3 ст. 285 КПК України підозрюваному, обвинуваченому, який може бути звільнений від кримінальної відповідальності, повинно бути роз'яснено суть підозри чи обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності і право заперечувати проти закриття кримінального провадження з цієї підстави [2]. Отже, кримінальним процесуальним законодавством визначено коло питань для обов'язкового ознайомлення. Проте слід зауважити, цього обов'язкового переліку не завжди достатньо для того щоб стороння особа, яка не має спеціальних юридичних знань, зрозуміла, що даним рішенням не просто закривається провадження, а закривається з визнанням її вини у вчиненні кримінального правопорушення.

У даному випадку неабиякого значення набуває роль прокурора. Саме він як гарант реалізації засади законності має забезпечити не лише формальне застосування норми законодавства зокрема щодо ознайомлення особи з її правами щодо звільнення від кримінальної відповідальності, але й забезпечити застосування законодавства «крізь форму» по суті у вигляді належного роз'яснення прав особи з тим щоб переконатися що особа усвідомлює усі наслідки такого рішення, у тому числі nereабілітуючий характер такого рішення.

За пропозицією І.В. Рогатюк ст. 285 КПК України необхідно доповнити положенням, яким би визнавався обов'язок слідчого роз'яснити обвинуваченому наслідки закриття кримінального провадження за reабілітуючими або nereабілітуючими підставами, можливо, в окремому протоколі, наприкінці якого необхідно передбачити положення такого змісту: «щодо звільнення мене від кримінальної відповідальності у зв'язку з (вказати підставу) заперечую / не заперечую». Автор справедливо зазначає, що найголовнішим для особи є усвідомлення того, що за певних обставин вона все ж таки визнаватиметься винною і лише потім звільнитиметься від відповідальності [12, с. 147].

Щоб уникнути можливих зловживань, дійсно, слід погодитись із автором щодо необхідного нормативного закріплення роз'яснення прав підозрюваного саме у цій частині, проте, на нашу думку, слушним буде покласти цей обов'язок на прокурора. Оскільки саме прокурор приймає рішення від імені держави як обвинувач щодо можливості звільнення особи від кримінальної відповідальності та щодо складання відповідного клопотання до суду. Тож саме прокурор має не тільки роз'яснити права підозрюваного та наслідки щодо прийнятого рішення про звільнення від кримінальної відповідальності, але й переконатися у тому, що підозрюваний розуміє та усвідомлює усі роз'яснення, особливо nereабілітуючий характер прийнятого рішення. Цим самим прокурор виконає свою роль головного гаранта забезпечення законності під час здійснення прокурорського нагляду на досудовому розслідуванні.

З огляду на викладене можна зробити наступні **ВИСНОВКИ**:

1. За деякими аспектами складання клопотання прокурором про звільнення від кримінальної відповідальності є аналогією укладення угоди про визнання вини. У разі звільнення особи від кримінальної відповідальності згодом у суді не виноситься обвинувальний вирок щодо особи, але ухвала суду про звільнення все рівно констатує винуватість. Лише прокурор має складати відповідне клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, оскільки по-перше, лише він як головний суб'єкт обвинувачення у кримінальному процесі може «укладати» такий аналог угоди з підозрюваним. По-друге, лише прокурор може визначати подальшу долю обвинувачення.

2. Прокурор як гарант реалізації засади законності має забезпечити не лише формальне застосування норми законодавства зокрема щодо ознайомлення особи з її правами щодо звільнення від кримінальної відповідальності, але й забезпечити застосування законодавства «крізь форму» по суті у вигляді належного роз'яснення прав особи з тим щоб переконатися що особа усвідомлює усі наслідки такого рішення, у тому числі nereабілітуючий характер такого рішення.

3. Необхідно нормативно закріпити саме обов'язок прокурора щодо роз'яснення прав підозрюваного під час прийняття рішення про звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від

кримінальної відповідальності. Саме прокурор має не тільки роз'яснити права підозрюваного та наслідки щодо прийнятого рішення про звільнення від кримінальної відповідальності, але й переконатися у тому, що підозрюваний розуміє та усвідомлює усі роз'яснення, особливо нереабілітуючий характер прийнятого рішення. Цим самим прокурор виконає свою роль головного гаранта забезпечення законності під час здійснення прокурорського нагляду на досудовому розслідуванні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Романюк В.М. Розуміння звільнення від кримінальної відповідальності через призму соціальної справедливості. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3-4 (75-76). С. 320–328.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від України від 13.04.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n458>.
3. Гошовський М. Роль прокурора на стадії досудового розслідування. Забезпечення процесуального керівництва розслідуванням. *Слово національної школи суддів України*. № 4(5). 2013. С. 71–74.
4. Головка Б.Ю. Звільнення особи від кримінальної відповідальності як окрема форма закінчення досудового розслідування та її значення у діяльності прокурора в кримінальному провадженні. *Форум права*. № 5. 2017. С. 91–98. URL: <http://forumprava.pp.ua/files/091-098-2017-5-14-.pdf>.
5. Лапкін А.В. Компетенція прокурора щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності. *Актуальні питання кримінального права, процесу і криміналістики, удосконалення діяльності судової і правоохоронної систем* (Сєверодонецьк, 2017). С. 298–302. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2020/SB-19-05-2020.pdf#page=296.
6. Боржецька Н.Л. Порядок закінчення досудового слідства у формі звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності. *Часопис академії адвокатури України*. Том 8. № 2 (27). 2015. С. 30–35.
7. Марченко О.А. Слідчий – суб'єкт реалізації звільнення від кримінальної відповідальності: напрями удосконалення кримінального-процесуального законодавства. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1. 2018. С. 81–85. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e6c71d29-c271-4b66-8c28-0de153ba481a/content/>
8. Лапкін А.В. Участь прокурора в кримінальному провадженні зі звільненням особи від кримінальної відповідальності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. № 3. 2015. С. 131–142.
9. Про спрощення кримінального правосуддя: Рекомендація R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам, прийнята 17 вересня 1987 р. на 410-му засіданні заступників міністрів. URL: http://www.echr-base.ru/rec87_18.jsp.
10. Шкелебей В.А. Проблеми закриття кримінального провадження у зв'язку зі звільненням особи від кримінальної відповідальності. *Форум права*. № 4. 2012. С. 1080–1085.
11. Станкович М.І. Оцінка достатності меж доказування на етапі закінчення досудового розслідування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019 № 39. С. 150–153. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc39/36.pdf>.
12. Рогатюк І.В. Роль прокурора у звільненні особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. № 1. 2014. С. 140–151. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Nvknvvs_2014_1_16.
13. Глобенко Г.І. До питань процесуального порядку звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 3. 2019. С. 58–61. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/3/16.pdf>.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.121>

СУБ'ЄКТИ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЇХ МОЖЛИВОСТІ В РАМКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Косохатко Б.С.,

*аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики**Інституту права Київського національного університету**імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0009-0007-2168-6469

Косохатко Б.С. Суб'єкти розслідування воєнних злочинів та їх можливості в рамках кримінального процесу.

Дослідження присвячено аналізу суб'єктів, які беруть участь у розслідуванні воєнних злочинів у сучасному світі. Розглянуто основні проблеми, що виникають у цьому процесі, а також можливості, які надають національні та міжнародні правові механізми. Мета роботи полягає у визначенні ролі різних суб'єктів у забезпеченні правосуддя та розробці рекомендацій щодо підвищення ефективності їх діяльності.

У дослідженні розкрито виклики, пов'язані з використанням цифрових технологій та відкритих джерел у зборі доказів. Проаналізовано діяльність ключових суб'єктів, включаючи Міжнародний кримінальний суд, національні органи правосуддя та неурядові організації. Висвітлено особливості міжнародного співробітництва у контексті ратифікації Римського статуту.

Предметом дослідження є діяльність суб'єктів, які здійснюють розслідування воєнних злочинів. Об'єктом є правові, організаційні та практичні аспекти їх роботи у міжнародному та національному контекстах.

У роботі використано методи аналізу, синтезу, порівняльно-правовий метод, а також кейс-стаді для вивчення конкретних прикладів розслідувань. Використання міждисциплінарного підходу дозволило врахувати вплив технологій, міжнародного права та суспільного середовища.

Робота узагальнює сучасні виклики, з якими стикаються суб'єкти розслідування воєнних злочинів, і пропонує шляхи їх подолання. Вперше зроблено акцент на потенціалі цифрових технологій та ролі неурядових організацій у зборі та аналізі доказів. Практичне значення дослідження полягає у рекомендаціях щодо вдосконалення міжнародних та національних механізмів правосуддя.

У дослідженні підкреслено значення ратифікації Римського статуту для OSINT, її євроінтеграційного процесу та ефективності міжнародного правосуддя. Встановлено, що співпраця між національними органами правосуддя, Міжнародним кримінальним судом та неурядовими організаціями є ключовим фактором для досягнення справедливості у воєнних злочинах.

Ключові слова: воєнні злочини, Римський статут, Міжнародний кримінальний суд, цифрові технології, правосуддя, неурядові організації, міжнародне право, OSINT, ратифікація.

Kosokhatko B.S. Subjects of war crimes investigations and their capabilities within criminal proceedings.

This study is dedicated to analyzing the subjects involved in the investigation of war crimes in the modern world. It examines key issues that arise in this process, as well as opportunities provided by national and international legal mechanisms. The aim of the work is to determine the role of various actors in ensuring justice and to develop recommendations for enhancing the efficiency of their activities.

The research explores the challenges associated with using digital technologies and open-source intelligence (OSINT) in evidence collection. It analyzes the activities of key actors, including the International Criminal Court, national judicial bodies, and non-governmental organizations, highlighting the characteristics of international cooperation in the context of the Rome Statute's ratification.

The study's subject is the activities of entities involved in investigating war crimes, while its object encompasses the legal, organizational, and practical aspects of their work in both international and national contexts.

The research employs methods of analysis, synthesis, comparative legal analysis, and case studies to investigate specific examples of investigations. The interdisciplinary approach allows for considering the influence of technologies, international law, and societal contexts.

This work synthesizes modern challenges faced by war crimes investigation actors and proposes solutions to overcome them. It emphasizes the potential of digital technologies and the role of

non-governmental organizations in evidence collection and analysis for the first time. The practical significance of the research lies in the recommendations for improving international and national justice mechanisms.

The study underscores the importance of ratifying the Rome Statute for OSINT, its role in Ukraine's European integration process, and the effectiveness of international justice. It concludes that collaboration between national judicial bodies, the International Criminal Court, and non-governmental organizations is crucial to achieving justice in war crimes cases.

Key words: war crimes, Rome Statute, International Criminal Court, digital technologies, justice, non-governmental organizations, international law, OSINT, ratification.

Постановка проблеми. Досліджуючи питання розслідування міжнародних злочинів, варто приділити окрему увагу суб'єктам цих правовідносин, які так чи інакше здійснюють вплив на архітектуру розслідування порушень та звичаїв війни в цілому. Мова йде про всіх, хто так чи інакше залучений у пошук та збір доказів, включаючи відкриті джерела; аналіз інформації; опрацювання великих масивів даних; встановлення винних та факту їх причетності, в тому числі у вигляді командної відповідальності. І лише в кінцевому результаті – доведення вини, де ключову роль завжди відіграє певний судовий орган. Зрозуміло, що мова може йти як про національний суд, так і про міжнародний (зокрема Міжнародний кримінальний суд), або ж взагалі про судові установи інших країн, у випадку якщо справа розглядається в рамках можливостей універсальної юрисдикції.

Широкому науковому колу важливо знати, що сьогодні жодна кримінальна справа щодо воєнних злочинів, яка знаходиться в опрацюванні оперативного працівника, слідчого чи прокурора не обходиться без інформації з відкритих джерел. Таку особливість диктує контекст вчинення таких злочинів. Перш за все, такий стан речей зумовлений тим, що усі такі злочини вчиняються в ході бойових дій, під час яких досить складно забезпечити усестороннє та повне досудове розслідування. На важливості інформації з відкритих джерел неодноразово наголошував Офіс Генерального прокурора України [1], окремі посадові особи Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України. Наявність такого особливого елементу звісно ж, що створює ряд викликів та можливостей до покращення але також і ряд переваг, як для національної системи, так і для окремого громадянина, що прагне отримати сатисфакцію.

Метою дослідження є комплексний аналіз суб'єктів розслідування воєнних злочинів, їх ролі, функцій та можливостей в умовах сучасних збройних конфліктів, а також виявлення шляхів підвищення ефективності їхньої діяльності. У рамках дослідження ставиться завдання з'ясувати специфіку використання цифрових технологій, зокрема OSINT, та оцінити вплив ратифікації Римського статуту на процес гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Також метою є обґрунтування необхідності посилення взаємодії між національними і міжнародними органами, а також неурядовими організаціями для забезпечення ефективного правосуддя та протидії безкарності за найтяжчі злочини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика розслідування воєнних злочинів активно досліджується в міжнародному правовому, криміналістичному та політичному контекстах. Науковці звертають особливу увагу на роль ключових суб'єктів, таких як Міжнародний кримінальний суд (МКС), національні органи правосуддя, правоохоронні структури та неурядові організації. Увага також приділяється впливу сучасних технологій, зокрема методів OSINT, на процес збору доказів і встановлення обставин злочинів.

У сучасних дослідженнях наголошується на необхідності гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, що є особливо актуальним для країн, які стикаються із збройними конфліктами. У зв'язку з ратифікацією Римського статуту Україною виникає новий рівень обговорень щодо адаптації національної правової системи до норм міжнародного кримінального права.

Особливу увагу дослідники приділяють аналізу специфічних аспектів, таких як криміналізація нових видів злочинів (екоцид, кіберзлочини), а також співпраця між міжнародними та національними органами у рамках перехідного правосуддя. У цьому контексті вивчаються практики використання доказів із відкритих джерел, залучення свідків та постраждалих, а також роль громадських організацій у підтримці міжнародного правосуддя.

Попри значний прогрес у розробці теоретичних підходів, залишаються відкритими питання ефективності діяльності суб'єктів розслідування у воєнних умовах, особливо з огляду на специфіку доказування в міжнародних судових інстанціях. Значні труднощі створює забезпечення доказів, які відповідають високим стандартам міжнародного правосуддя, що спонукає до подальшого дослідження способів підвищення їх достовірності та прийнятності.

З різних аспектів та під різним кутом згадані вище тематики були досліджувані наступними науковцями: Вознюк А.А., Жук І.В., Таран О.В., Чернявський С.С., Осуховський Р.В., Арешон-

ков В.В., Атаманчук В.М., Малиш І.Г., Левицький А.О., Москалюк О.М., Дуфенюк О., Гловюк І.В., Бершов П.В., Авдеева Г.К., Туркот М.С., Саїнчин С.О., Ткачук О.С., Хавронюк М.І., Навроцький В.О., Панов М.І., Мельник М.І., Матвійчук В.К., Клименко В.А., Косинюк В.І., Давиденко В.С., Дячук С.І., Бугаєв В.О., Бондарев В.В., Бодаєвський В.П., Богуцький П.П., Білоконев В.М., Андрусов Г.В., Коваль Д.О., Ахтирська Н.М.

Отже, проблема розслідування воєнних злочинів є багатогранною і вимагає подальшого міждисциплінарного опрацювання, зокрема у напрямках удосконалення правових інструментів, розвитку технологічної бази розслідувань та посилення міжнародної співпраці.

Виклад основного матеріалу. В часи широкого застосування цифрових технологій ми маємо значну кількість фото та відео матеріалів, що потенційно можуть стати доказами. Такі матеріали можуть бути зафіксовані очевидцями (мова може йти про фіксацію обстрілів як на окупованих, так і на підконтрольних територіях), як було у випадку обстрілу чернігівського драматичного театру імені Тараса Шевченка далекобійною ракетою Іскандер-М. Нагадаю, що саме тоді момент влучання в будівлю потрапив на відеозйомку очевидців, що своєю чергою дозволило сповільнити відео та встановити тип ракети, а також допитати свідків. Це також дозволило звузити перелік підрозділів (а значить і виконавців та командирів відповідних підрозділів), що можуть оперувати нею [2]. Однак, не будемо занурюватись в тонкощі безпосереднього розслідування воєнних злочинів, оскільки ця наукова стаття присвячена перш за все його суб'єктам та їх ролям.

Заведено вважати, що в будь-якому збройному конфлікті (де стаються порушення міжнародного гуманітарного права) ключову роль має відігравати Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС). Насправді це не зовсім так, оскільки його роль часто є другорядною, що зумовлено його реальними спроможностями та цілим рядом складних та проблемних питань: як його екзистенційного існування, так і положень певних нормативно-правових актів які регулюють його діяльність. Пропонуємо розібратися в них.

Перш за все, варто відзначити, що основним документом МКС є Римський статут (англійською “Rome Statute of the International Criminal Court”) – це міжнародний договір яким було засновано згаданий міжнародний судовий орган. Його метою є розслідування та притягнення до відповідальності виконавців за міжнародні злочини, зокрема чотири злочини: злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини (в вузькому значенні) і злочини агресії. На додаток до цього, в широких міжнародних колах обговорювалося питання внесення в Римський статут (далі – РС) ще й злочину екоциду [1], відсутність якого вважається певною формою прогалини. Таку ідею можна визнати певною мірою тотожною з ідеєю українського законодавця криміналізувати серйозні злочини проти довкілля. Вона відносно повною мірою втілена у статті 441 Кримінального кодексу України. До того ж, дискусія щодо криміналізації екологічної шкоди в широкому сенсі особливо пожвавилась після підриву Каховської ГЕС [2], що спричинило незворотні наслідки для екосистеми України та порушило питання оцінки наслідків, як воєнного злочину, а не підриву ГЕС як такої. Ще одним відкритим питанням залишається тема ймовірно непропорційного знищення українських лісів, під час вторгнення збройних сил ворога та бездіяльністю окупаційної влади під час літніх лісових пожеж та інших екологічних інцидентів внаслідок бойових дій, що можуть завдати значну шкоду довкіл्लю. За даними сервісу «Відкритий ліс» та екологічних експертів, з початку вторгнення та станом на 30.08.2024 року вже знищено понад 60 тисяч гектарів українського лісу [3].

Ще одним, досить актуальним та гострим є питання криміналізації кіберзлочинів, як міжнародних злочинів, тобто доповнення відповідною статтею Римського статуту. Варто відзначити, що однією з причин появи в широких колах ідеї притягнення до відповідальності за кібердії є широке застосування противником (незалежно від збройного конфлікту) досить руйнівних прийомів у кіберпросторі, які спричиняють незворотні та серйозні наслідки, що суперечать основоположним цінностям та серйозно порушують права суб'єктів міжнародного кримінального права. Широкому колу читачів цієї статті може бути відомо про такі серйозні (в розумінні міжнародного права) атаки як, наприклад, використання вірусу Petya на українську компанію М.Е.Дос, атака на українську електромережу в 2015 році хакерським угруповуванням «Sandworm» чи атака на українську компанію зв'язку «Київстар». До речі, останню, судячи з відкритих джерел, Служба безпеки України кваліфікувала у своєму провадженні, в тому числі за статтею 438 [4], яка корелюється з положеннями Римського статуту, а саме статтею 8, яка має назву «воєнні злочини». Що ж стосується атак на електромережу, то тут й зовсім не складно зрозуміти, що вимкнення операторів системи постачання та розподілу, таких як «Прикарпаттяобленерго», «Чернівціобленерго» та «Київобленерго» несе шкоду не лише військовим об'єктам, а й цивільній інфраструктурі та звичайним споживачам. Тобто, такий напад є абсолютно невибірковим, оскільки вимкнення цілих мереж електросистеми є неконтрольованим та тягне за собою вимкнення, наприклад, медичних закладів та інших об'єктів цивільної інфраструктури, які можуть прямо або опосередковано привести до смертей, загибелі чи

іншої шкоди цивільному населенню. Звісно ж, що одним із провідних лідерів думки в питанні криміналізації злочинів в кіберпросторі можна вважати головного прокурора Міжнародного кримінального суду – Карім Хана, який у своїй статті під назвою «Technology Will Not Exceed Our Humanity» для «Digital Front Lines» стверджує, що кібервійна це справжні збитки та страждання, зі схожими наслідками, як і класичні збройні напади, однак, без фізичної присутності агресора [5].

Звісно, ми бачимо, що аналізуючи лише ті атаки, які міжнародна спільнота тільки планує криміналізувати можна дійти висновку, що перспектива притягнення ворога до відповідальності для України, як суб'єкта міжнародного кримінального права, може бути колосальна. В той же час, також не варто забувати про необхідність притягнення до відповідальності менш відомі випадки розстрілу цивільних, сексуального насильства під час конфлікту, тортур, катувань та інших воєнних злочинів на тимчасово окупованих та вже деокупованих територіях про які так багато пишуть міжнародні та національні органи правосуддя, міжнародні та національні правозахисні організації тощо, що теж стає можливим завдяки ратифікації Римського статуту.

Такий стан справ звісно ж, що вимагає особливо прискіпливого підходу до розслідування та підготовки матеріалів справи для подальших судових процесів проти агресора, особливо в міжнародному суді, де стандарти доказування часто досить високі та подекуди, значно вище, ніж в національних юрисдикціях, а значить, це вимагає і відповідної ратифікації та імплементації окремих міжнародних договорів в національну систему правосуддя. Зокрема мова йде про вже згаданий Римський статут, навколо ратифікації якого також існує чимало експертних та побутових думок, міфів, страхів та інших подібних понять. Частково через це, він досі й залишається не повністю імplementованим, що насправді, є необхідним.

Важливо розуміти, що ратифікація Римського статуту є невіддільною частиною євроінтеграційного процесу для України та передбачена Угодою про асоціацію з ЄС, а саме статтею 8 [6]. Крім того, ратифікація Римського статуту дозволить Україні активніше співпрацювати з Міжнародним кримінальним судом (МКС) у розслідуванні міжнародних злочинів, скоєних на території України під час збройного конфлікту. Вже сьогодні Україна надає докази до МКС, але ратифікація офіційно закріпить механізми цієї співпраці. Зокрема, це дозволить забезпечити більш тісну взаємодію між національними правоохоронними органами та МКС у питаннях збору, передачі доказів і правового захисту потерпілих. Україна також зможе використовувати ресурси та експертизу МКС для підвищення ефективності розслідувань і в той самий час, слідчі МКС зможуть використовувати зібрані українським слідством матеріали для винесення підозри у своїх справах, зокрема, як у вже відомій справі винесення підозри Володимирі Путіну та Марії Львові-Беловій щодо вивезення дітей, що в широкому сенсі може розглядатися як компонент злочину геноциду.

Ще одним важливим аргументом є посилення правового захисту жертв війни. Ратифікація статуту створює додаткові гарантії для забезпечення правосуддя на міжнародному рівні, особливо в тих випадках, коли національні суди не можуть забезпечити ефективне розслідування або переслідування винних [8]. Це стосується, зокрема, злочинів, які важко довести в межах національної системи через брак доказів, фізичної відсутності підозрюваного або інші юридичні складнощі.

Ратифікація також сприятиме уніфікації національного законодавства з міжнародними стандартами. Зокрема, Україна повинна адаптувати своє кримінальне законодавство до положень Римського статуту, що дозволить більш ефективно переслідувати за воєнні злочини та створювати правові основи для участі у спільних міжнародних розслідуваннях [9]. Це сприятиме зміцненню правової системи та довірі до неї як на національному, так і на міжнародному рівні. Однак, що більш важливо, ратифікація та подальша імплементація (яка триває в цей момент) має нівелювати правову невизначеність, яка існувала досі. Адже весь час існування статті 438, яка раніше мала назву "Порушення законів та звичаїв війни" не вщухали дискусії, щодо можливостей кваліфікації цієї статті виконавцям воєнних злочинів, через її неможливість прямо посилатись на норми Римського статуту, який не був ратифікований та навіть частково імplementований в українське законодавство.

Ратифікація та імплементація має і важливий політичний аспект. Вона демонструє відданість України демократичним цінностям і принципам верховенства права. Це суттєвий сигнал міжнародній спільноті, що Україна готова виконувати свої міжнародні зобов'язання та діяти в межах світового правового порядку [10]. Такий крок зміцнить міжнародну підтримку України в її боротьбі за суверенітет і територіальну цілісність, оскільки це також сигнал про невідворотність покарання для всіх воєнних злочинців високого рангу.

Не менш важливим є й те, що ратифікація Римського статуту сприятиме запобіганню безкарності за найтяжчі злочини. МКС може брати до розгляду справи проти осіб, які несуть відповідальність за планування та вчинення злочинів агресії, навіть якщо вони знаходяться поза межами досяжності національної юстиції [11], що насправді є великим запитом суспільства сьогодні та особливо важливо це в фактичному стані системи перехідного правосуддя.

Окреме місце в питаннях притягнення до відповідальності займають міжнародні судові інстанції інших країн. Цей, в широкому сенсі, інструмент правосуддя буквально відкриває його дальні географічні горизонти. Зокрема, в частині притягнення відповідальних виконавців (солдатів та старшин) або офіцерів середньої ланки. Адже, враховуючи усі особливості та ресурсну складову національних органів правосуддя та МКС, варто відверто розуміти, що вони не мають змоги притягнути до відповідальності усіх злочинців. Водночас якраз для підтримки згаданих інституцій існують суди інших країн, в інших країнах, за принципом універсальної юрисдикції. Кожна з країн світу має власну історію ратифікації та імплементації його положень у свою національну систему, а значить і власні застереження щодо дії його положень і як наслідок, відповідну процесуальну частину.

Для полегшення розуміння стану справ, варто класифікувати критерії на які варто звернути увагу під час дослідження можливостей притягнення до відповідальності в іноземних юрисдикціях. Таким чином, варто виділити наступні критерії:

1) Які зі злочинів Римського статуту передбачені в національному законодавстві цих країн?

Всього існує чотири раніше згаданих злочини відповідно до Римського статуту, а саме: геноцид, воєнні злочини, злочин агресії та злочини проти людяності, які своєю чергою можуть включати ті чи інші конкретні діяння. Так, вважається, що в Італії або Франції неможливо притягнути відповідальних за злочин агресії за принципом універсальної юрисдикції.

2) Чи передбачається законодавством країни обов'язковість знаходження виконавця чи потерпілого в країні, де буде відкрито провадження?

В деяких країнах, для початку досудового розслідування є важливим і необхідним фактичне місцеперебування потерпілого в країні, де планується процес. Одночасно, в деяких країнах обов'язковим є інший параметр, а саме наявність підозрюваного в країні, де планується відкриття справи. Деякі ж країни взагалі можуть почати провадження без обох вище зазначених параметрів, хоча звісно, це впливає і на подальші результати та можливість реалізації притягнення до відповідальності.

3) Чи ратифікувала та/або імплементувала країна РС у своє національне законодавство?

Деякі країни, як, наприклад Білорусь, навіть не ратифікували Римський статут. Водночас деякі з країн лише ратифікували або ратифікували та імплементували РС одночасно.

4) Чи є в країні відповідний досвід переслідування та розслідування подібних злочинів та/або відповідні спеціалізовані підрозділи?

Зокрема, деякі з країн, такі як Німеччина, Чехія, Україна, мають напрацьовані практики та методи розслідування воєнних злочинів, які не мають інші країни. Окрім того, до цього списку можна також додати Бельгію та Нідерланди, які досі мають спеціалізовані підрозділи, що займаються розслідуваннями злочинів передбачених РС, що дозволяє взаємодіяти з ними в більшій кількості справ та значно ефективніше.

Окреме місце в опрацюванні матеріалів, з якими працюють органи, що здійснюють досудове розслідування займають громадські організації. Так, наприклад, МКС бере до розгляду будь-які подання, що надсилають фізичні чи юридичні особи, а особливо представники неурядових організацій. В першу чергу це зумовлено тим, що такі організації часто є справді незалежними, оскільки мають значну кількість різноманітних джерел фінансування, консолідують в собі найпорядніших та найактивніших представників суспільства, мають більшу кількість часу, ніж правоохоронні органи, а також часто мають власні напрацювання та бази зберігання доказів чи інших матеріалів, як, наприклад Bellingcat (нагадаю, що вони стали відомі Стала відомими завдяки потужному розслідуванню справи збиття нідерландського літака MH17 російським зенітним ракетним комплексом "Бук"). Саме їх матеріали надалі стали основною для висунення підозри частині командирів так званих ЛНР/ДНР. Так само, національні правоохоронні органи часто дуже тісно взаємодіють з громадським сектором, оскільки можуть бути впевнені, що вони на одному боці - в пошуку справедливості. Так, наприклад, в Україні існує ціла коаліція (під назвою "5AM") організацій, які співпрацюють з СБУ, Національною поліцією чи ОГП. На додаток, деякі з правоохоронних органів раді такій співпраці і публічно дякують їх представникам, під час публікації підозр чи інформації про спільні заходи (тренінги, воркшопи тощо), зокрема громадській організації "Truth Hounds" [14] але також і іншим.

Висновки. Підбиваючи підсумки, варто сказати, що насправді поле суб'єктів, що залучені в розслідуванні воєнних злочинів, досить широке, проте, в той самий час, досить обмежене. Умови війни диктують власні правила та власний концепт взаємодії кожного з цих суб'єктів, а значить і їх процесуальні статуси та вже як наслідок необхідність відповідних змін в межах українського законодавства, про які також згадують вітчизняні науковці. Часто результат такої взаємодії та його наслідки є надто важливим для глобального суспільства, що означає, що всі суб'єкти мають бути на найвищому рівні співпраці та кооперації для досягнення вищої мети та найбільшої ефективності.

У процесі дослідження визначено, що суб'єкти розслідування воєнних злочинів відіграють критично важливу роль у встановленні справедливості, забезпеченні покарання винних і відновленні довіри до системи правосуддя. Після ратифікації Римського статуту Україною створено додаткові правові підстави для ефективної співпраці з Міжнародним кримінальним судом, що значно розширило можливості національних органів у сфері розслідування воєнних злочинів.

Під час дослідження доведено, що сучасні виклики, зокрема обмеженість ресурсів, значні масштаби порушень та складність збору доказів у воєнних умовах, можна частково подолати через застосування цифрових технологій і методів OSINT. Аналіз емпіричних прикладів показав, що інтеграція відкритих джерел у процес розслідування дозволяє оперативно отримувати та перевіряти докази, що підвищує якість роботи слідчих органів.

На основі аналізу практичної діяльності суб'єктів міжнародного права зроблено висновок, що неурядові організації відіграють важливу допоміжну роль у зборі доказів, організації тренінгів для правоохоронців та створенні баз даних для розслідувань. Це свідчить про необхідність посилення координації між урядовими та неурядовими структурами для досягнення більшої ефективності.

Доведено, що ратифікація Римського статуту створює передумови для уніфікації національного кримінального законодавства з міжнародними стандартами, що, у свою чергу, сприяє формуванню механізмів перехідного правосуддя. Зазначено, що криміналізація злочинів, таких як екоцид і кіберзлочини, залишається перспективним напрямом розвитку міжнародного права.

Узагальнюючи, дослідження підтвердило, що ефективна діяльність суб'єктів розслідування воєнних злочинів можлива лише за умови комплексного підходу, який включає використання сучасних технологій, міжнародне співробітництво та дотримання принципів верховенства права. Результати роботи мають прикладне значення для вдосконалення правових механізмів розслідування та забезпечення справедливості на міжнародному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіс Генерального прокурора взяв участь у першому українському OSINT-хакатоні. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/ofis-genprokurora-vzyav-ucast-u-persomu-ukrayinskому-osint-hakatonі> (дата звернення: 13.01.2025).
2. СБУ показала ракету, якою росіяни вдарили по драмтеатру Чернігова. 24 Канал. URL: https://24tv.ua/sbu-pokazala-raketu-yakoyu-rosiyani-vdarili-po-dramteatru-chernigovi_n2376669 (дата звернення: 13.01.2025).
3. Ecocide is the Missing 5th Crime Against Peace. URL: <https://web.archive.org/web/20140501180457> (дата звернення: 13.01.2025).
4. Терористичний підрив Каховської ГЕС – екоцид. МВС України. URL: <https://mvs.gov.ua/news/teroristicnii-pidriv-кахovskoyi-ges-ekocid> (дата звернення: 13.01.2025).
5. Відкритий ліс. URL: <https://www.openforest.org.ua/289293> (дата звернення: 13.01.2025).
6. СБУ кваліфікувала злочини за статтею 438. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/12/12/7432733> (дата звернення: 13.01.2025).
7. Khan K. Technology Will Not Exceed Our Humanity. URL: <https://digitalfrontlines.io/2023/08/20/technology-will-not-exceed-our-humanity> (дата звернення: 13.01.2025).
8. Угода про асоціацію між Україною та ЄС. EUR-Lex. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529(01)) (дата звернення: 13.01.2025).
9. Ратифікація Римського статуту: нові перспективи чи невинуватий ризик? Law.chnu.edu.ua. URL: <https://law.chnu.edu.ua/ratyfikatsiia-ukrainoiu-rymskoho-statutu-novi-perspektyvy-chy-nevynuvatnyi-ryzyk> (дата звернення: 13.01.2025).
10. Що означає ратифікація Римського статуту для України? Юридична Ліга. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/231201_shcho-oznacha-ratifikatsiya-rimskogo-statutu-dlya-ukrani (дата звернення: 13.01.2025).
11. Аналіз ратифікації Римського статуту. АрміяInform. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/09/22/ratyfikaciya-rimskogo-statutu-perevagy-j-ryzyky-dlya-vijskovykh> (дата звернення: 13.01.2025).
12. Терористичний підрив Каховської ГЕС – екоцид. МВС України. URL: <https://mvs.gov.ua/news/teroristicnii-pidriv-кахovskoyi-ges-ekocid> (дата звернення: 13.01.2025).
13. СБУ кваліфікувала злочини за статтею 438. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/12/12/7432733> (дата звернення: 13.01.2025).
14. У справі про вбивство письменника Вакуленка військовими РФ оголосили третю підозру. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3936777-u-spravi-pro-vbivstvo-pismennika-vakulenska-vijskovimi-rf-ogolosili-tretu-pidozru.html> (дата звернення: 13.01.2025).

ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ УЧАСНИКІВ ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ ОБ'ЄДНАНЬ, ПІДОЗРЮВАНИХ У ВЧИНЕННІ ШАХРАЙСТВ

Крижевський А.В.,
кандидат юридичних наук,
докторант наукової лабораторії
з проблем протидії злочинності
навчально-наукового інституту № 1
Національної академії внутрішніх справ

Крижевський А.В. Особливості допиту учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств.

Визначається, за 2019–2024 роки шахрайство посіло друге місце серед майнових злочинів. Спостерігався спад реєстрації таких правопорушень у 2020–2021 роках, проте протягом 2022–2024 років їх кількість повернулась до рівня 2019 року. Понад 50% зареєстрованих випадків класифікувались як злочини.

Отже, автором здійснено аналіз наукових підходів і положень кримінального процесуального законодавства щодо визначення сутності допиту. Констатовано, що під час розслідування шахрайств, вчинених організованими злочинними об'єднаннями, їх учасники найчастіше допитуються як підозрювані. Виокремлено обставини, які формують предмет допиту учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств.

Встановлено, що етап підготовки до допиту учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств, полягає у: повному, всебічному та об'єктивному дослідженні матеріалів кримінального провадження; визначенні предмету допиту; визначенні черговості допиту учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств; збиранні інформації про кожного з учасників організованих злочинних об'єднань, їх лідерів та вчинені ними шахрайські дії; визначенні часу, місця і форми допиту; організації техніко-криміналістичного забезпечення допиту; плануванні допиту тощо.

З'ясовано особливості робочого етапу допиту учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств, залежно від процесуального статусу допитуваних осіб, займаної ними позиції у кримінальному провадженні, рівня їх обізнаності про способи вчинення шахрайських дій та інших обставин, що мають значення для кримінального провадження. Надано рекомендації стосовно заключного етапу допиту учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств. Зроблено висновок, що навіть у межах одного злочинного об'єднання, яке спеціалізується на шахрайствах, позиції співучасників різняться: хтось повністю визнає свою провину, хтось частково, а хтось заперечує.

Звернуто увагу на необхідності, окрім складання протоколу допиту, застосування відеозапису абсолютно всіх допитів учасників організованих злочинних об'єднань.

Ключові слова: допит, досудове розслідування, підозрюваний, слідча (розшукова) дія, учасники організованих злочинних об'єднань, шахрайство.

Kryzhevskyi A.V. Features for interrogation of members of organized criminal groups suspected of committing frauds.

It is determined that fraud ranked second among property crimes in 2019–2024. There was a decline in the registration of such offenses in 2020–2021, but during 2022–2024 their number returned to the level of 2019. Over 50% of registered cases were classified as crimes.

An analysis of scientific approaches and provisions of criminal procedural legislation on determining the essence of interrogation was carried out. It was found that during the investigation of frauds committed by organized criminal associations, its participants are most often interrogated as suspects. The circumstances that form the subject for interrogation of participants in organized criminal associations suspected of committing frauds were identified.

It was established that the stage of preparation for the interrogation of participants in organized criminal associations suspected of committing frauds consists of: a complete, comprehensive and objective study of the materials of the criminal proceedings; determining the subject of interrogation;

determining the order of interrogation for participants in organized criminal associations suspected of committing frauds; collecting information about each of the participants in organized criminal associations, their leaders and the fraudulent actions committed by them; determining the time, place and form of interrogation; organizing technical and forensic support for interrogation; planning the interrogation, etc.

The features of the working stage for interrogation of participants in organized criminal associations suspected of committing frauds have been clarified, depending on the procedural status of the interrogated persons, their position in the criminal proceedings, the level of their awareness of the methods of committing fraudulent acts and other circumstances that are important for the criminal proceedings. Recommendations regarding the final stage of interrogation of participants in organized criminal associations suspected of committing frauds have been provided. It was concluded that even within the framework of one criminal group, which specializes in fraud, the positions of accomplices differ: some admit their guilt in full, some partially, and some deny it.

Attention has been drawn to the need to use video recording of absolutely all interrogations of participants in organized criminal associations in addition to drawing up an interrogation protocol.

Key words: interrogation, pre-trial investigation, suspect, investigative (search) action, members of organized criminal groups, fraud.

Постановка проблеми. Упродовж 2019–2024 років шахрайство стало другим за поширеністю кримінальним правопорушенням проти власності. У 2020 році кількість зареєстрованих випадків шахрайства значно зменшилася, і ця тенденція продовжилася у 2021 році, але у 2022–2024 роках кількість випадків шахрайських дій досягла рівня 2019 року, причому більше половини з них становили злочини. Причиною зростання кількості шахрайств може бути синергічний вплив економічної кризи, спричиненої «Covid-19» та російської збройної агресії проти України, яка призвела до негативних змін в українській економіці, зокрема інфляції, скорочення робочих місць та корпоративних банкрутств, що негативно позначилося на добробуті населення та платоспроможності суб'єктів підприємницької діяльності [1, с. 56]. Вказаний період характеризується також серйозною загрозою з боку організованої злочинності на чому неодноразово наголошували вчені [2, с. 21-39; 3, с. 176-194].

Упродовж досліджуваного періоду кількість організованих злочинних об'єднань, які вчиняють шахрайство, зросла, як і кількість учасників. Це призводить до думки, що злочинці застосовують більш складні шахрайські схеми і, відповідно, зросла необхідність в людських ресурсах для здійснення таких злочинних дій [1, с. 56].

Крім того, розслідування шахрайств, вчинених учасниками організованих злочинних об'єднань, є складним і не у всіх випадках кримінальні провадження скеровуються до суду з обвинувальними вироками. Причинами цього є: високий рівень приховування шахрайств під окремі види підприємницької чи благодійної діяльності (до прикладу, під виглядом інвестиційної, страхової, банківської чи волонтерської тощо); відсутність чіткої координації між слідчими та прокурорами; неправильна кваліфікація таких злочинів; невстановлення організаторів та інших учасників організованих злочинних об'єднань; притягнення до кримінальної відповідальності переважно виконавців та підбурювачів (замовників); наявність необґрунтованих клопотань слідчого про проведення слідчих (розшукових) чи негласних слідчих (розшукових) дій, що призводить до відмови у їх задоволенні; протидія розслідуванню з боку осіб, які намагаються перешкоджати кримінальному провадженню; масштаби воєнних злочинів, вчинених російськими військовими на території України і, відповідно, навантаження на правоохоронну систему.

Між тим, слід зауважити, що аналіз матеріалів слідчо-судової практики дає підстави для висновків, що процес розслідування шахрайств ускладнюється й через те, що вони вчинені учасниками організованих злочинних об'єднань, тому виникає потреба доказування ще більш широкого кола обставин, пов'язаних із доведенням ознак організованості [4, с. 75]. Варто також звернути увагу на те, що під час вчинення злочинів злочинними об'єднаннями може відбуватися трансформація як вчинених деліктів, так і самого злочинного об'єднання [5; 6, с. 51-59; 7, с. 68-71; 8].

Отже, у зв'язку з особливою актуальністю досліджуваної категорії злочинів та винятковою складністю розслідування, необхідні нові наукові розробки, спрямовані на вирішення нагальної проблеми, передусім, щодо підготовки відповідних рекомендацій із підвищення ефективності допиту учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств, а відтак, і для забезпечення основних завдань кримінального провадження, які поставлені перед практичними працівниками.

Стан опрацювання проблематики. Проблема допиту учасників кримінального процесу, у тому числі, під час розслідування окремих видів шахрайств завжди цікавила науковців і праців-

ників правоохоронних органів, оскільки вона є важливою на законодавчому, науковому та практичному рівнях. Зокрема, науковою основою даної статті стали праці таких українських науковців як В.П. Бахіна, О.М. Брисковської, О.О. Вакулик, А.А. Вознюк, А.Ф. Волобуєва, В.Г. Дрозд, А.В. Іщенко, Н.Ю. Кириленка, О.Н. Колесніченка, С.М. Князева, О.В. Кришевич, Є.Д. Лук'янчикова, О.В. Пчеліної, М.В. Салтевського, Р.Л. Степанюка, О.В. Таран, Л.Д. Удалової, К.О. Чаплинського, С.С. Чернявського, В.В. Чернея, Ю.М. Черноус, В.Ю. Шепітька та ін.

Попри важливість існуючих на сьогодні наукових розвідок, деякі особливості допиту в окреслених кримінальних провадженнях залишаються дискусійними та невирішеними, що свідчить про необхідність і своєчасність розгляду задекларованого питання.

Мета статті - аналіз наукових підходів до змісту допиту, а також виокремлення проблемних питань та надання відповідних практичних рекомендацій щодо підвищення якості допиту учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств, з метою забезпечення основних завдань кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль у процесі збирання доказової інформації під час розслідування шахрайств, вчинених учасниками організованих злочинних об'єднань, без сумніву, належить такій слідчий (розшуковій) дії – як допит, без якої неможливе жодне досудове розслідування.

Допит учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств, здійснюється в порядку ст.ст. 224-225, 276-279 КПК України та інших процесуальних норм, а також з урахуванням відповідних криміналістичних рекомендацій щодо тактики і прийомів провадження цієї слідчої дії, що надає можливість отримати необхідні дані для встановлення винних у його вчиненні осіб, обставини, що характеризують механізм злочину, з'ясувати його детермінанти, обставини вчинення злочину, а також інші факти, що мають значення у кримінальному провадженні [9].

Тому не буде перебільшенням сказати, що під час розслідування шахрайств, вчинених учасниками організованих злочинних об'єднань, слід з особливою ретельністю підходити до визначення предмету майбутнього допиту на кожному із його етапів.

Так, на підготовчому етапі допиту слідчий повинен вжити всіх заходів, шляхом повного, всебічного та детального вивчення матеріалів кримінального провадження. З цього приводу слушною видається позиція Н.В. Павлової. Зокрема, авторка зазначає, що у слідчого може виникнути необхідність ознайомлення з низкою документів, які застосовувалися під час вчинення злочину даної категорії, та відбору серед них тих, що можуть бути використані під час допиту. Н.В. Павлова акцентує на тому, що для встановлення картини злочину в цілому слідчий повинен ретельно дослідити матеріали кримінального провадження та уважно проаналізувати зміст документів, які відображають факт укладення тієї чи іншої угоди. Відповідно слідчий має вивчити нормативну базу, яка регулює порядок укладання такої угоди, перевірити її законність тощо [10, с. 130].

Наступним заходом підготовчого етапу допиту є визначення предмету допиту. Разом з тим предмет допиту визначається предметом доказування у кримінальному провадженні. У провадженнях про шахрайства, вчинені учасниками організованих злочинних об'єднань, метою допиту є не лише встановлення даних, що стосуються злочинного об'єднання, учасники якого були суб'єктами злочину, поведінки групи та факту вчинення злочину групою, але й встановлення даних, які дозволять зрозуміти загальну картину та індивідуалізувати роль і вину кожного учасника організованого злочинного об'єднання. Тому на цьому етапі важливим є отримання інформації про організаторів та керівників злочинних об'єднань, а також від них - про цілі їх створення, масштаби злочинної діяльності, структуру, методи залучення нових учасників, корупційні зв'язки тощо. Формулювання предмета допиту має велике методичне значення. У криміналістичній літературі робилися спроби визначити типові ситуації щодо предмета допиту безпосередніх учасників організованої злочинної діяльності [11, с. 187].

Предметом допиту учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств, на наше переконання, має бути встановлення таких обставин:

- 1) хто організував організоване злочинне об'єднання, які функції виконував організатор;
- 2) роль та функції допитуваного в організованому злочинному об'єднанні;
- 3) план кримінально протиправної діяльності;
- 4) відомості про об'єкт злочинного посягання, зокрема предмет та потерпілих;
- 5) мотив та мету злочину;
- 6) способи підготовки шахрайства, його безпосереднього вчинення та приховування, послідовність (алгоритм), механізм кримінально протиправних діянь;
- 7) час, місце, обстановка шахрайств;
- 8) відомості про інших учасників організованих злочинних об'єднань, їх кількісний та якісний склад, розподіл ролей, ієрархічність тощо;

9) відомості про осіб, які брали участь в шахрайських схемах, однак не були учасниками організованого злочинного об'єднання та не усвідомлювали протиправного характеру своїх діянь;

10) причетність учасників організованих злочинних об'єднань, що вчиняли шахрайства, до інших кримінальних правопорушень;

11) відомості про осіб, які не брали безпосередньої участі у вчиненні шахрайських дій, натомість володіють інформацією про підготовку, вчинення або приховування злочину;

12) відомості про характер міжособистісних відносин всередині організованого злочинного об'єднання, ставлення до організаторів;

13) відомості про корупційні зв'язки;

14) відомості про заходи конспірації;

15) наявність зв'язків з особами, які мають доступ до інформаційних масивів та баз даних, державних реєстрів тощо, зв'язків з учасниками інших злочинних об'єднань, особливо з тими, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, а також імовірних зв'язків з російською федерацією;

16) оснащеність учасників організованих злочинних об'єднань (наприклад, використання мобільних телефонів, телефонних баз, комп'ютерної техніки, банківських карток, підроблених документів й печаток, оренда приміщень тощо).

Не менш важливим заходом підготовчого етапу до допиту є *визначення черговості допиту* учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств (тобто мова йде про коло осіб, які підлягають допиту та послідовність їх проведення).

Так, на нашу думку, рішення слідчого стосовно черговості допиту учасників організованих злочинних об'єднань має базуватися з урахуванням таких обставин: особи злочинця, його віку, психічного стану здоров'я, наявності злочинного досвіду, становища в структурі злочинного об'єднання, а також ролі у вчиненні шахрайств; ступені участі кожного з учасників організованих злочинних об'єднань у вчиненні злочину; стан емоційного збудження допитуваної особи; наявності суперечок, конфліктів, певних розбіжностей, застосування фізичного чи психічного примусу тощо) [12, с. 191].

Крім того, під час допиту одного із учасників організованих злочинних об'єднань можна створити такі умови, в яких він може самостійно зрозуміти, що інші учасники зізналися у вчиненні шахрайських дій і співпрацюють зі слідством. Водночас слідчому важливо пам'ятати про неприпустимість обману та не виходити за межі закону.

Також одним із важливих заходів етапу підготовки до допиту є вставлення інформації про кожного з учасників організованих злочинних об'єднань, їх лідера та вчинені ними шахрайські дії.

Відомості про учасників організованого злочинного об'єднання можна отримати з матеріалів кримінального провадження або використати можливості оперативно-розшукової діяльності шляхом допиту родичів, знайомих, колег по роботі тощо. Потрібну інформацію можна також отримати з відкритих соціальних мереж (YouTube, Facebook, Instagram, TikTok), особливо якщо допитуваний є їх активним користувачем.

Більш складніше, на нашу думку, зібрати інформацію про лідерів організованих злочинних об'єднань. В основному, така інформація отримується оперативним шляхом, тому потребує конспірації та захищеності від витоків.

Заслуговує на увагу й такий захід, що пов'язаний з етапом підготовки до допиту учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств як визначення часу, місця і форми допиту. На етапі прийняття рішення про час допиту слідчому необхідно враховувати конкретну слідчу ситуацію, яка склалася на момент розслідування. Наприклад, допити учасників організованих злочинних об'єднань та їх лідерів, необхідно проводити негайно, особливо після їх затримання. Це потрібно для того, щоб запобігти змові між ними, впливу на допитуваних осіб з боку інших учасників злочинних об'єднань чи інших осіб.

Якщо підозрюваний дає неправдиві, на думку слідчого, свідчення, слід застосувати таку тактику, як використання легенди, щоб спонукати допитуваного надати якомога більше деталей про алібі підозрюваного та версій щодо події. Надалі, якщо використання фактора раптовості в допиті не спонукає допитуваного до надання правдивих свідчень, докази слід пред'являти в порядку зростання [4, с. 131].

Важливо також пам'ятати, що допит не може продовжуватися без перерви понад дві години, а в цілому - понад вісім годин на день.

Щодо місця допиту, то він проводиться за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням із особою, яку мають намір допитати. Кожний свідок допитується окремо, без присутності інших свідків. Як правило, місцем допиту є кабінет слідчого. Приміщення повинно бути стримано оформлене і не відволікати увагу. Під час допиту слід виключити присут-

ність сторонніх осіб та шумових стимуляторів (телефони, радіо). Атмосфера приміщення має сприяти відвертій розмові та полегшувати психологічний контакт з допитуваною особою [13, с. 164].

Також на підготовчому етапі необхідно визначитися з формою проведення допиту, особливо з огляду на правовий режим воєнного стану та той факт, що багато громадян України є внутрішньо переміщеними особами або біженцями. Тому слід розглянути можливість і доцільність проведення дистанційного допиту в режимі відеоконференції. При цьому слід налагодити співпрацю з іншими органами досудового розслідування, в тому числі іноземними. Крім того, певний відсоток учасників кримінального провадження є військовозобов'язаними та проходять військову службу, а також члени їх сімей, які є потерпілими від шахрайських дій, вчинених учасниками організованих злочинних об'єднань [14, с. 189]. У таких випадках слідчому слід враховувати таку можливість та організовувати допити під час досудового розслідування в суді.

Завершальними заходами етапу підготовки до допиту є організація техніко-криміналістичного забезпечення допиту та планування допиту учасників організованих злочинних об'єднань.

Так, під час допиту може застосовуватися фотозйомка, аудіо- та/або відеозапис. Стосовно планування допиту слідчому слід передбачити ймовірну лінію поведінки учасників організованих злочинних об'єднань і, відповідно, окреслити необхідні тактичні прийоми допиту [15, с. 206].

Що стосується робочого етапу допиту учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств, то він має певні особливості, беручи до уваги, процесуальний статус допитуваних осіб, їх позиції у кримінальному провадженні, рівень їх обізнаності про способи вчинення шахрайських дій, а також обставини, що мають значення для кримінального провадження тощо. Сукупність обставин, які слідчий прагне встановити за допомогою допиту, стосуються самої події злочину (спосіб і місце його учинення, час, розмір збитків тощо), підготовки до його вчинення та способів приховування учасниками організованих злочинних об'єднань своїх шахрайських дій. При цьому слідчому слід отримати інформацію, яка встановлює або спростовує вину кожного з учасників, хто вчинив злочин, або корисливий мотив їх дій. Таким чином, предметом допиту можуть бути будь-які обставини, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні [14, с. 191].

Якщо учасники організованого злочинного об'єднання не заперечують свою провину і дають правдиві свідчення, завдання слідства суттєво спрощуються. У таких випадках основна увага слідчого зосереджується на отриманні максимально повної інформації про всіх учасників та їхню роль у виконанні кожного епізоду, що досягається шляхом постановки детальних запитань. Утім, як свідчать дані кримінальних проваджень частина учасників організованих злочинних об'єднань або відмовлялися від дачі показань, або давали неправдиві показання відповідно до ст. 63 Конституції України, а також в окремих випадках змінюють покази щодо вини (спочатку визнають, а потім заперечують або навпаки: спочатку заперечують, а потім визнають. Так, наприклад, *учасник організованого злочинного об'єднання Особа_87 в судовому засіданні давав суперечливі покази, то визнаючи свою провину, то зазначав, що є жертвою обману з боку нотаріуса Особа_9* [16].

Важливо також відмітити, що як свідчить судова практика в межах одного злочинного об'єднання, що спеціалізується на шахрайствах, співучасники можуть займати різну позицію: одні визнають вину повністю, другі – частково, треті – заперечують [17].

Прикметно також, що одночасні допити відіграють важливу роль у встановленні ступеня вини учасників в кожному епізоді та усуненні суперечностей. Відповідно до ч. 9 ст. 224 КПК України, слідчий, прокурор має право провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях. На початку такого допиту встановлюється, чи знають викликані особи одна одну і в яких стосунках вони перебувають між собою [9]. Як бачимо, законодавець не обмежив кількість осіб, які беруть участь у цьому виді допиту. Однак з тактичних міркувань вважаємо правильним обмежити максимальну кількість осіб, які можуть бути допитані одночасно, трьома. Видається, що чим більше учасників такого допиту, тим складніше слідчому зосередитися на поведінці, міміці та реакціях кожної із осіб. А це має вирішальне значення для виявлення неузгодженостей між учасниками організованого злочинного об'єднання. В такому разі, краще починати зі свідчень «слабкої ланки» або тих учасників, які дають найбільш правдиві свідчення або відіграли опосередковану роль у вчиненні шахрайських дій [4, с. 132].

Крім того, особливість допиту полягає в тому, що слідчий безпосередньо не сприймає інформацію, яку їм повідомляє допитувана особа, незважаючи на те, що вони особисто з ним спілкуються. Іншими словами, допит є непрямим методом дослідження ментального образу у свідомості допитуваного, який формує ідеальний слід. У зв'язку з цим працівники органів досудового розслідування зазначають, що «інформація, яка надається допитуваним під час допиту, має низку особливостей. Процес її передачі має бути ініційований слідчим шляхом постановки відповідних запитань. Зміст інформації, отриманої слідчим від допитуваного, виходить за межі словесного опису фактів і подій.

Ця інформація передається поведінкою допитуваного, особливостями його мовлення та психічного стану тощо» [18, с. 103].

Достовірність допиту та його подальше використання як доказу напряду залежить від якості його фіксації. Зокрема, в протоколі допиту важливими є такі моменти: показання допитуваної особи повинні максимально точно відображати свідчення, отримані під час допиту; за бажанням допитуваної особи вона вправі викласти свої показання власноручно, а також за письмовими показаннями особи їй можуть бути поставлені додаткові запитання; має бути збережена оригінальна мова показань (за винятком нецензурної чи образливої лексики); допитуваний вправі користуватися власними документами та нотатками під час допиту, якщо свідчення стосуються розрахунків або іншої інформації, яку важко запам'ятати; застосування технічних засобів тощо [9].

Важливим інформативним заходом заключного етапу допиту учасників організованих злочинних об'єднань є застосування відеозапису. Це пояснюється тим, що «в умовах змагального кримінального процесу можливість перегляду сторонами кримінального провадження результатів відеозапису є невід'ємною частиною подальшої оцінки інформації, що виходить не тільки від самого неповнолітнього підозрюваного, а й про характер та обставини проведення допиту» [14, с. 194].

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити певні узагальнюючі висновки. По-перше, з урахуванням конкретного способу шахрайств, вчинених учасниками організованих злочинних об'єднань, предмет допиту може бути розширений. По-друге, під час розслідування шахрайств, вчинених учасниками організованих злочинних об'єднань, правильно підготовлений та організований допит, а також одночасний допит дозволить усунути суперечності між його учасниками, виявити неправдивість раніше наданих показань і встановити справжню роль кожного з учасників у вчиненні шахрайських дій. По-третє, визначальними особливостями підготовчого, робочого та заключного етапів допиту учасників організованих злочинних об'єднань є процесуальний статус допитуваних осіб, займана ними позиція у кримінальному провадженні, рівень їх обізнаності про способи вчинення шахрайських дій, а також інші обставини, що мають значення для кримінального провадження тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Оцінка загроз серйозної та/або організованої злочинності (звіт про результати оцінювання загроз серйозної та/або організованої злочинності – SOCTA Україна), 2019-2022. URL: <https://mvs.gov.ua/upload/1/8/5/3/8/2/socta.pdf>.
2. Вознюк А.А. Встановлення або поширення злочинного впливу: актуальні питання кримінальної відповідальності. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 3 (17). С. 21–39. DOI: 10.34015/2523-4552.2021.3.03.
3. Вознюк А. Протидія організованій злочинності в Україні: перспективи удосконалення кримінального законодавства. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1 (11). С. 176–194. DOI: 10.34015/2523-4552.2020.1.18.
4. Чередник К.О. Теоретичні засади методики розслідування шахрайства на ринку нерухомості: монографія / К.О. Чередник, К.О. Чаплинський. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 244 с.
5. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями: Постанова Пленуму Верховного суду України від 23 груд. 2005 № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05#Text>.
6. Вознюк А.А. Особливості кваліфікації злочинів під час трансформації співучасті. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2 (91). С. 51–59.
7. Вознюк А.А. Трансформація співучасті: поняття та форми. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 1 (32). С. 68–71.
8. Вознюк А.А. Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь у них як посягання на громадську безпеку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 38 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
10. Павлова Н.В. Особливості розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням приватного житла: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ. Д., 2007. 223 с.
11. Гула В.Ф. Тактичні прийоми допиту членів організованої злочинної групи. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2017. С. 186-189.

12. Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених злочинними угрупованнями: монографія. Дніпропетровськ, 2009. 401 с.
13. Коршикова Т.В. Розслідування шахрайств, учинених з використанням електронно-обчислювальної техніки: дис. ... докт. філософ.: 081. К.: НАВС, 2021. 235 с. URL: <https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/91e29df8-f347-4437-b46d-266bf4909664/content>.
14. Шевців В.М. Методика розслідування незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги: монографія. Вінниця : ТВОРИ, 2023. 292 с.
15. Дорошенко Ю.К. Особливості тактики допиту підозрюваних під час розслідування корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. *Юридична наука*. 2020. № 7 (109). С. 202–209. DOI: <https://doi.org/10.32844/10.32844/2222-5374-2020-109-7.26>.
16. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 21 груд. 2019 р., Справа № 202/1843/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: сайт. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/86594084>.
17. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 12 червня 2024 р. Справа № 686/14719/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: сайт. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/119756341>.
18. Павлюк Н.В. Роль відеофіксації під час допиту за участю неповнолітніх підозрюваних. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. № 20. С. 103-109. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2019.07>.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.123>

ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ВЕРИФІКАЦІЇ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ ТА РОЗКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Нестерова І.А.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правової політики**Ужгородського національного університету*

ORCID: 0000-0003-0481-2965

e-mail: iryna.nesterova@uzhnu.edu.ua

Нестерова І.А. Щодо використання методу верифікації в процесі розслідування та розкриття кримінальних правопорушень.

У статті здійснено дослідження нетрадиційного психологічного методу верифікації, який останній час ефективно використовується в процесі розслідування та розкриття кримінальних правопорушень.

Визначається, що використання психологічних знань має допоміжний характер, але це дозволяє підвищити ефективність встановлення психологічного контакту з учасниками з різними категоріями осіб, що приймають участь в досудовому розслідуванні, розширити практичні можливості слідчого в отриманні об'єктивної інформації та виявлення брехні, що допоможе у виявленні винних та розкритті кримінального правопорушення. Серед таких методів найбільш ефективними є методи профайлінгу та верифікації, які успішно використовуються у своїй практичній діяльності особами, які мають спеціальні знання.

Доведено, що у кримінальному провадженні використання технології верифікації даних, отриманих вербальним і невербальним шляхом, сприяє достовірності та своєчасності діагностики інформаційно-психологічного стану його учасників, сприяє встановленню з ними подальшого емоційного контакту, допомагає виявити їх реальний стан, причетність до кримінальної події. Якщо правоохоронець, який здійснює слідчі дії, володіє спеціальними навиками верифікації, він зможе розпізнати хитрощі зацікавлених осіб, брехню, різні способи інсценування та фальсифікації. Виходячи зі специфіки мети, яка поставлена верифікатором, ця методика застосовується в процесі опитування (гласного/негласного), допиту, очної ставки, обшуку, перевірки показань на місці та інших слідчих діях. На кожній стадії кримінального провадження механізм верифікації має свої особливості.

Визначається, що вибір конкретного способу перевірки даних працівником правоохоронного органу визначається конкретними обставинами, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні. Для вибору методики перевірки невербальної інформації у кримінальному провадженні правоохоронцю необхідно провести бесіду з особою (особами) на різну тематику для встановлення психологічного контакту, дослідити психоемоційні індивідуальні особливості поведінки особи, спілкування в різних сферах життя та ін. Специфіка проведення таких тривалих бесід залежить від сутності, виду та мети той чи іншої процесуальної (слідчої) дії; предмету вивчення; процесуального статусу особи та ступеня її причетності до кримінального правопорушення; психоемоційного стану, індивідуальних інтелектуальних особливостей працівника правоохоронного органу та суб'єкта тощо.

Автор погоджується з думкою відомого психолога П. Екмана, що в процесі дослідження правдивості показань необхідно аналізувати такі сигнали емоцій, як: вираз обличчя; голос; імпульси до фізичної дії, у тому числі жестикуляцію; прояви вегетативної нервової системи.

Доведено, що використання спеціальних знань верифікації з досудовому розслідуванні кримінальних проваджень дозволяє визначити ступінь відповідності об'єктивної реальності інформації, що повідомляється особою, оцінити його поведінку та розробити ефективну стратегію провадження слідчої дії та швидкого розкриття кримінального правопорушення.

Ключові слова: верифікація, психологічний метод, перевірка, досудове слідство, кримінальне правопорушення, невербальна інформація, об'єктивність, брехня, правдивість показань.

Nesterova I.A. Regarding the use of verification method in the process of investigating and disclosing criminal offenses.

The article studies the unconventional psychological method of verification, which has recently been effectively used in the process of investigating and disclosing criminal offenses.

It is determined that the use of psychological knowledge is of an auxiliary nature, but it allows to increase the effectiveness of establishing psychological contact with participants with different categories of persons participating in the pre-trial investigation, to expand the practical capabilities of the investigator in obtaining objective information and detecting lies, which will help in identifying the guilty and disclosing the criminal offense. Among such methods, the most effective are profiling and verification ones, which are successfully used in their practical activities by individuals with specialized knowledge.

It has been proven that in criminal proceedings, the use of data verification technology obtained by verbal and non-verbal means contributes to the reliability and timeliness of diagnostics of the informational and psychological state of its participants, promotes the establishment of further emotional contact with them, helps to identify their real state, involvement in the criminal offence. If a law enforcement officer carrying out investigative actions has special verification skills, he will be able to recognize the tricks of interested persons, lies, various methods of staging and falsification. Based on the specifics of the task set before the verifier, this technique is used in the process of questioning (spoken/unspoken), interrogation, face-to-face interview, search, verification of testimony on the spot, and other investigative actions. At each stage of criminal proceedings, the verification mechanism has its own characteristics.

It is determined that the choice of a specific method of data verification by a law enforcement officer is determined by specific circumstances that are subject to establishment in criminal proceedings. To choose a method of verification of non-verbal information in criminal proceedings, a law enforcement officer must conduct a conversation with a person (persons) on various topics to establish psychological contact, investigate the psycho-emotional individual characteristics of the person's behavior, communication in various spheres of life, etc. The specifics of conducting such lengthy conversations depend on the essence, type and purpose of a particular procedural (investigative) action; the subject of study; the procedural status of the person and the degree of his or her involvement in the criminal offense; the psycho-emotional state, individual intellectual characteristics of the law enforcement officer, etc.

The author agrees with the opinion of the famous psychologist P. Ekman that in the process of studying the veracity of testimony, it is necessary to analyze such signals of emotions as: facial expression; voice; impulses to physical action, including gesticulation; manifestations of the autonomic nervous system.

It has been proven that the use of special verification knowledge in pre-trial investigation of criminal proceedings allows determining the degree of correspondence of the information reported by a person to the objective reality, assessing his behavior, and developing an effective strategy for conducting investigative actions and rapid disclosing a criminal offense.

Key words: verification, psychological method, pre-trial investigation, criminal offense, non-verbal information, objectivity, lie, truthfulness of testimony.

Постановка проблеми. Досудове розслідування є складним комплексним процесом, метою якого являється реконструкція вчиненого кримінального правопорушення слідчим. Пізнавальна активність правоохоронця проявляється у збиранні та дослідженні різноманітної інформації, відновленні минулих подій, пізнанні особистості осіб, які мають відношення до вчинення кримінального правопорушення, моделюванні взаємовідносин та взаємозв'язків та ін. Ефективність даного процесу залежить від рівня загальної ерудованості, інтелектуальних здібностей слідчого, наявності спеціалізованих знань в різних сферах, в тому числі й психології. Використання психологічних знань носять допоміжний характер, але це дозволяє підвищити ефективність встановлення психологічного контакту з учасниками з різними категоріями осіб, що приймають участь в досудовому розслідуванні, розширити практичні можливості слідчого в отриманні об'єктивної інформації та виявлення брехні, що допоможе у виявленні винних та розкриттю кримінального правопорушення. Серед таких методів найбільш ефективними є методи профайлінгу та верифікації, які успішно використовуються у своїй практичній діяльності особами, які мають спеціальні знання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі використання технології профайлінгу та верифікації приділяли увагу у своїх дослідженнях такі зарубіжні та вітчизняні вчені як Н. Анісімова, Ю. Волинський-Басманов, О. Ващук, І. Даньшин, П. Екман, Н. Еріашвілі, Б. Де Пауло, А. Зелінський, О. Лурія, О. Подільчак, О. Проценко, В. Райх, Р. Розенталь, О. Фрай, В. Фрізен, В. Цветкова, М. Цукерман та багато інших психологів, кримінологів, соціологів і криміналістів. Однак у вітчизняних дослідженнях проблема використання верифікації та його місце в процесі ефективного розслідування кримінальних правопорушень досліджено недостатньо.

З огляду на це **метою даної статті** є дослідження верифікації як одного з сучасних допоміжних нетрадиційних методів, який використовується під час розслідування кримінальних правопорушень.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. Як вже зазначалось, діяльність слідчих підрозділів Національної поліції України відноситься до інтелектуальних видів праці, тобто основні професійні функції слідчого вимагають високої активності мислення, здатності до аналітичних і логічних операцій, стійкості, уваги, уяви [1, с. 85].

На стадії розслідування кримінальних правопорушень дуже актуальним є застосування психологічних знань про особистість та поведінку осіб, які їх вчиняють. Мова йде про сучасні нетрадиційні методи профайлінгу як сукупність психологічних методів і прийомів оцінки та прогнозування поведінки людини на основі аналізу найбільш інформативних особистісних ознак, характеристик зовнішності, невербальної та вербальної поведінки; та методу верифікації (пізньолат. *verificatio* – підтвердження; лат. *verus* – істинний, *facio* – роблю) як спосіб розпізнавання істини [2]. Верифікація як метод обробки (перевірки) інформації при розслідуванні кримінальних правопорушень полягає у вивченні зовнішніх і внутрішніх психофізіологічних та інших невербальних проявів учасників досудового розслідування.

Традиційні, загальні методи не завжди дозволяють досягти основної мети кримінального судочинства – встановлення істини. Тому сьогоднішній день вимагає від правоохоронців володіння найбільш сучасними та ефективними методами пізнання під час кримінального провадження.

І.П. Осипенко зазначає, що першочерговим завданням є отримання правдивих показань в усній формі, оскільки лише вони можуть бути зафіксовані в протоколі та використані в подальшому як потенційне джерело доказів. При цьому значна частина інформації від допитуваного передається без використання мови. Тому впровадження в слідчу практику сучасних досягнень психології є необхідним [3, с. 46].

Якщо правоохоронець, який здійснює слідчі дії, володіє спеціальними навиками верифікації, він зможе розпізнати хитрощі зацікавлених осіб, брехню, різні способи фальсифікації. Застосування методу верифікації дозволяє здійснювати індивідуальну інформаційну взаємодію її учасників, у ході якої встановлюється істина у кримінальному провадженні (відповідність отриманих результатів суті події, що мала місце в минулому) [4, с. 216]. Завданням особи, яка здійснює перевірку (верифікацію), є отримання інформації про відповідність встановлених обставин кримінального правопорушення самій події, даних про інформаційний та емоційний стан учасників кримінального провадження. Верифікатор, залежно від своєї процесуальної позиції, особисто застосовує найбільш ефективний, з його точки зору, метод перевірки інформації для досягнення оперативних результатів. Виходячи зі специфіки мети, яка поставлена верифікатором, ця методика застосовується в процесі опитування, допиту, очної ставки, обшуку, перевірки показань на місці та ін.

Механізм верифікації – це система дій з перевірки інформації, що включає використання специфічних прийомів перевірки інформації, яку суб'єкт передачі надав суб'єкту-одержувачу у вигляді вербальних і невербальних даних [5, с. 24]. Верифікаційна структура складається з: суб'єкта, який надає невербальну інформацію, його ставлення до цих даних і наслідки надання цієї інформації; верифікатора, який сприймає невербальну інформацію; об'єкта перевірки; предмет перевірки; способу надання або приховування даних; методики фіксації та дослідження отриманих даних; результату перевірки.

На кожній стадії кримінального провадження механізм верифікації має свої особливості. Вибір конкретного способу перевірки даних працівником правоохоронного органу визначається конкретними обставинами, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні. Так, наприклад, дослідник О.М. Цільмак виділяє основні завдання слідчого щодо перевірки показань свідка на окремих етапах допиту та зазначає, що перевірка показань свідка є способом встановлення об'єктивної істинності факту чи показань особи щодо обставини кримінального правопорушення [6, с. 204].

У кримінальному провадженні використання технології верифікації даних (отриманих вербальним і невербальним шляхом) сприяє достовірності та своєчасності діагностики інформаційно-психологічного стану його учасників, сприяє встановленню з ними подальшого емоційного контакту, допомагає виявити їх реальний стан, причетність до кримінальної події [7, с. 206].

Відомий психолог, визнаний спеціаліст у сфері психології емоцій, міжособистого спілкування та виявлення брехні. Пол Екман виділяє дві основні форми брехні: умовчання (приховування правди) та спотворення (повідомлення свідомо неправдивої інформації). За його словами, верифікатор може виявити (розпізнати) брехню за двома ознаками:

а) витік інформації, тобто. ситуація, в якій внаслідок помилки брехливої людини розкривається правда;

б) інформація про наявність обману, коли поведінка людини видає лише те, що вона говорить неправду, проте правда при цьому не виявляється [8].

Найбільший інтерес в механізмі верифікації достовірності інформації в розслідуванні представляє саме невербальний компонент, тому що невербальні засоби складно контролювати, вони є мимовільні, не залежать волі людини.

Пол Екман стверджує, ознак обману як таких не існує – немає жодного жесту, виразу обличчя чи мимовільного скорочення м'язів, які єдино й самі собою означали б, що людина бреше. Існують тільки ознаки, за якими можна зробити висновок, що слова погано продумані або емоції, що випробовуються, не відповідають словам. Ці ознаки забезпечують витік інформації [8].

Психолог вказує, що необхідно правильно розпізнавати ці ознаки, тому що не завжди предмет бесіди пов'язаний з невідповідністю емоцій. Пол Екман стверджує, що існують дві головні помилки верифікаторів, а саме:

1) «помилка Отелло» – неправильне тлумачення джерела (причини) емоцій. Не можна забувати про те, що емоції можуть ставитися до іншої події або до тлумачення цієї події. Суть цієї помилки полягає в тому, що при інтерпретації емоцій верифікатор стикається з проблемою однакового прояву однієї і тієї ж емоції у різних ситуаціях;

2) «капкан Брокау» – нерозуміння індивідуальних відмінностей людей (явні ознаки обману, виявлені в одній людині, в іншій можуть бути присутніми у її звичайній поведінці) [8].

Саме у процесі виявлення прихованих емоцій виникає необхідність їх розпізнавання. Так, дослідник Пол Екман виділяє такі сигнали емоцій, які необхідно аналізувати щодо правдивості показань:

- вираз обличчя;
- голос;
- імпульси до фізичної дії, у тому числі жестикуляція;
- прояви вегетативної нервової системи [8].

Якщо допитувана підозрювана особа дає неправдиві показання, то в залежності від її характеру і темпераменту засоби невербальної комунікації можуть проявлятися як в активній, так і в пасивній формах. Активна форма підсвідомого функціонування засобів невербальної комунікації у допитуваної підозрюваної особи, яка дає неправдиві показання, може проявлятися в діях її рук, зокрема, у прикриванні рота, потиранні носа, щік, вух. Під час словесної розповіді допитувана підозрювана особа, яка дає неправдиві показання, може своїми руками здійснювати дотичні жести, зокрема, торкатися носа, пригладжувати волосся на голові, потирати вуха, підборіддя, лоб, очі. За вказаних умов словесні неправдиві показання з боку допитуваного підозрюваного можуть також неусвідомлено супроводжуватися активною жестикуляцією [9, с. 145]. Пасивна форма функціонування засобів невербальної комунікації в підозрюваної особи, яка дає неправдиві показання під час допиту, також може проявлятися в діях її рук, а саме – в обмеженні жестикуляції. Наприклад, коли допитувана особа сидить, то вона може ховати свої руки (наприклад, позаду спини, у кишені, всовувати руки під себе, ховати руки на грудях, склавши їх у прямокутну форму тощо) [10, с. 234].

Для вибору конкретної методики перевірки невербальної інформації у кримінальному провадженні правоохоронцю необхідно провести бесіду з особою (особами) на різну тематику для встановлення психологічного контакту, дослідити психоемоційні індивідуальні особливості поведінки особи, спілкування в різних сферах життя та ін. Специфіка проведення таких тривалих бесід залежить від сутності, виду та мети той чи іншої процесуальної (слідчої) дії; предмету вивчення; процесуального статусу особи та ступеня її причетності до кримінального правопорушення; психоемоційного стану, індивідуальних інтелектуальних особливостей працівника правоохоронного органу та суб'єкта тощо.

Верифікація психофізіологічних реакцій співрозмовника безпосередньо пов'язане з проведенням таких процесуальних дій, як допит, очна ставка, обшук, негласний огляд житлових споруд та територій, різного роду опитування (бесіди) працівників оперативно-розшукової діяльності з громадянами. В процесі обшуку правоохоронець спостерігає за особами, оцінює та аналізує невербальні сигнали (поведінку, емоційні стан та ін.); таким чином зможе з високим ступенем вірогідності виявити ефективний напрямок пошуку.

Висновки. Отже, верифікація як метод пізнання у кримінальному провадженні – це специфічний спосіб перевірки достовірності та відповідності інформації про хід та результати кримінального провадження, що здійснюється за допомогою дослідження невербальної інформації. Використання спеціальних знань верифікації з досудовому розслідуванні кримінальних проваджень дозволяє визначити ступінь відповідності об'єктивної реальності інформації, що повідомляється особою, оцінити його поведінку та розробити ефективну стратегію провадження слідчої дії та швидкого розкриття кримінального правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проценко О.О. Роль і місце методу верифікації під час проведення слідчого експерименту. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 85.
2. Wikipedia. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>.
3. Осипенко І.П. Фіксація невербальної інформації при проведенні слідчих (розшукових) дій. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2016. № 1 (2). С. 46–50.
4. Ващук О.П. Вербалізація і верифікація в контексті проведення слідчих (розшукових) дій. *Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 30-31 бер. 2013 р.). Херсо : Видавничий дім «Гельветика», 2013. С. 216–218.
5. Ващук О.П. (2015). Перевірка відомостей у судових провадженнях щодо перегляду судових рішень. *Вісник кримінального судочинства*, 2015. № 3. С. 24.
6. Цільмак О.М. Основні завдання слідчого для верифікації показань свідка. *Криміналістика та судова експертиза*. 2018, Вип. 64. С. 200–209.
7. Ващук О.П. Невербальна інформація у кримінальному провадженні: теоретико-методологічні основи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 206.
8. Екман П. Психологія брехні. Обдури мене, якщо зможеш. URL: <https://clicklit.store/psykholohiia-brehni-obdury-mene-yakshcho-zmozhes/?srsId=AfmBOoqQuvyX4TxQxiZjfyEx6bDG14UnjFT9-LfBncVD3i85VXTd0cE>.
9. Ващук О.П. Можливості використання невербальної інформації при проведенні допиту. *Митна справа*. 2013. № 5 (2.2). С. 50–55.
10. Ващук О.П. Невербальна інформація у кримінальному судочинстві: допит. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2014. № 12. С. 233–237.

УДК 343.973

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.124>**КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ****Павлова Н.В.,***кандидат юридичних наук**доцент кафедри криміналістики та домедичної підготовки**Дніпровського державного університету внутрішніх справ**ORCID: 0000-0002-1572-4648***Вареник Д.С.,***курсант III курсу**факультету підготовки фахівців**для підрозділів кримінальної поліції**Національної поліції України**Дніпровського державного університету внутрішніх справ**ORCID: 0009-0007-8633-9361***Бингар Я.Ю.,***курсант III курсу**факультету підготовки фахівців**для підрозділів кримінальної поліції**Національної поліції України**Дніпровського державного університету внутрішніх справ**ORCID: 0009-0005-5991-9550***Павлова Н.В., Вареник Д.С., Бингар Я.Ю. Криміналістична характеристика злочинів у сфері економіки.**

Стаття присвячена дослідженню криміналістичної характеристики злочинів у сфері економіки, що є ключовим елементом для їх ефективного розслідування, виявлення та попередження. У роботі акцентується увага на зростанні загроз економічній безпеці України в умовах глобалізації, цифровізації та ускладнення господарських відносин. Відзначається, що злочини у сфері економіки відрізняються високою латентністю, організованим характером та складністю методів приховування, що ускладнює їх ідентифікацію та розслідування правоохоронними органами.

Проаналізовано основні елементи криміналістичної характеристики злочинів у економічній сфері, зокрема: об'єкт злочину, способи його вчинення, сліди злочинної діяльності, особу злочинця, а також обставини, що сприяють вчиненню правопорушень. Визначено, що об'єктами злочинів є суспільні відносини у сфері фінансової та господарської діяльності, а способи їх вчинення набувають все більш технологічного та інноваційного характеру. Особливу увагу приділено слідам злочинів, які зазвичай є документальними або інформаційними, що вимагає застосування сучасних методів комп'ютерної експертизи та цифрової криміналістики.

Розглянуто особистісні та професійні характеристики злочинців, що діють у цій сфері, серед яких домінує високий інтелектуальний рівень та глибокі знання у фінансово-економічній і технологічній галузях. Встановлено, що організовані групи злочинців часто залучають фахівців різного профілю та використовують складні схеми, офшорні компанії та новітні цифрові технології для приховування своєї діяльності.

Зроблено висновок про необхідність комплексного підходу до боротьби з економічною злочинністю шляхом удосконалення методик криміналістичного аналізу, розвитку інформаційних технологій та міжнародної співпраці. У статті підкреслено важливість систематизації криміналістичних ознак економічних злочинів для підвищення ефективності правоохоронної діяльності та зміцнення економічної безпеки держави.

Ключові слова: економічна злочинність, криміналістична характеристика, способи вчинення злочинів, сліди злочинної діяльності, економічна безпека.

Pavlova N.V., Varenyk D.S., Bynhar Y.Y. Criminalistical characteristics of crimes in the field of economics.

The article is devoted to the study of the criminalistic characteristics of crimes in the sphere of economy, which is a key element for their effective investigation, detection and prevention. The work

focuses on the growing threats to the economic security of Ukraine in the context of globalization, digitalization and complication of economic relations. It is noted that crimes in the economic sphere are characterized by high latency, organized nature and complexity of methods of concealment, which complicates their identification and investigation by law enforcement agencies.

The main elements of the criminalistic characteristics of crimes in the economic sphere are analyzed, in particular: the object of the crime, the ways of its commission, traces of criminal activity, the identity of the criminal, as well as the circumstances contributing to the commission of offenses. It is determined that the objects of crimes are social relations in the sphere of financial and economic activity, and the ways of committing them are becoming more and more technological and innovative. Particular attention is paid to the traces of crimes, which are usually documentary or informational, which requires the use of modern methods of computer expertise and digital forensics.

The personal and professional characteristics of criminals operating in this area are considered, among which the high intellectual level and deep knowledge in the financial, economic and technological sectors dominate. It is established that organized groups of criminals often attract specialists of different profiles and use complex schemes, offshore companies and the latest digital technologies to conceal their activities.

The conclusion is made about the need for an integrated approach to combating economic crime by improving the methods of forensic analysis, the development of information technology and international cooperation. The article emphasizes the importance of systematizing the forensic features of economic crimes to increase the effectiveness of law enforcement and strengthen the economic security of the state.

Key words: economic crime, forensic characteristics, methods of committing crimes, traces of criminal activity, economic security.

Постановка проблеми. Сучасний стан економічної безпеки України характеризується значними викликами, зумовленими як глобальними, так і внутрішніми факторами. Серед ключових загроз особливе місце займають злочини у сфері економіки, які мають суттєвий деструктивний вплив на економічну стабільність держави, розвиток бізнесу та соціально-економічне благополуччя громадян. Розвиток новітніх технологій, транснаціональних фінансових операцій та ускладнення господарських відносин створюють сприятливі умови для вчинення економічних злочинів, що вимагає нових підходів до їх дослідження та протидії. Ефективна боротьба зі злочинами у сфері економіки можлива лише за умови їх детального вивчення з точки зору криміналістики.

Криміналістична характеристика злочинів у сфері економіки є одним із фундаментальних елементів, що забезпечує успішне розслідування та попередження таких правопорушень. Однак, на сьогодні цей напрям дослідження стикається з рядом наукових та практичних труднощів, зокрема в частині систематизації ознак злочинів, розробки єдиної методології їх аналізу та врахування специфіки економічної діяльності. Розширення видів економічних злочинів, поява нових схем їх вчинення та зростання латентності ускладнюють роботу правоохоронних органів та вимагають вдосконалення інструментарію криміналістики для їх виявлення та розслідування.

Важливість дослідження криміналістичної характеристики злочинів у сфері економіки обумовлена необхідністю визначення типових особливостей цих злочинів, зокрема способів їх вчинення, слідів, що залишаються на місці події, особливостей особи злочинця та жертви. Розуміння цих аспектів дозволяє не лише ефективно виявляти злочини, а й прогнозувати їх можливі прояви, що є основою для запобігання економічній злочинності. Водночас, недостатня розробленість теоретичних основ криміналістичної характеристики вказаних злочинів стримує розробку новітніх методик та технологій розслідування.

Таким чином, виникає об'єктивна необхідність проведення комплексного наукового дослідження, спрямованого на систематизацію криміналістичних ознак злочинів у сфері економіки та розробку рекомендацій для правоохоронних органів. Зосередження уваги на ключових аспектах криміналістичної характеристики цих злочинів сприятиме підвищенню ефективності правоохоронної діяльності, зменшенню рівня економічної злочинності та посиленню економічної безпеки держави.

Мета дослідження полягає у аналізі та систематизації криміналістичної характеристики злочинів у сфері економіки для підвищення ефективності їх виявлення, розслідування та попередження.

Стан опрацювання проблематики. Питання криміналістичної характеристики економічної злочинності привертало увагу як іноземних, так і вітчизняних науковців. Зокрема, серед зарубіжних дослідників слід виділити таких вчених, як Едвін Сазерленд (Sutherland, США), Оскар Ньюмен (Newman, США), Річард Куїнні (Quinney, США), Германн Маннгейм (Mannheim, Німеччина-Велика Британія), Г. Едельхертц (США), Гюнтер Кайзер (Kaiser, Німеччина), Ганс Іоахим Шнайдер (Schneider, Німеччина), Бу Свенссон (Svensson, Швеція), Джон Кларк (Clark, США) та інших. Важ-

ливим етапом у дослідженні економічної злочинності стала концепція «білокомірцевої злочинності», сформульована Едвіном Сазерлендом, який визначив економічну злочинність як злочинність корпорацій.

Серед українських науковців варто відзначити роботи О. Бондаренко, О. Горбаня, І. Карпця, С. Свірка, І. Супрункової та І. Юрчик. Питання протидії економічній злочинності висвітлювали у своїх дослідженнях Л.І. Аркуша, В.М. Варцаба, О.Ф. Долженков, В.П. Корж, М.В. Корнієнко, О.Г. Костроміна, О.П. Снігерьев, В.Ф. Ущаповський, А.В. Хірсін, Б.В. Щур та інші.

Виклад основного матеріалу. Криміналістична характеристика злочинів у сфері економіки є однією з важливих категорій криміналістики, що досліджує структуру, закономірності та механізми вчинення правопорушень економічного характеру. Вона ґрунтується на емпіричних даних, отриманих у процесі слідчої та судової практики, а також на аналізі теоретичних аспектів функціонування економічної системи держави. Основною метою такої характеристики є виявлення специфічних особливостей цих злочинів для розробки ефективних методів їх розслідування.

Як зазначає Д.О. Грицишен, проблематика злочинів у сфері економіки пов'язана з їхньою високою латентністю, організованим характером та складністю механізмів приховування. Злочини цього виду охоплюють широке коло діянь, які завдають істотної шкоди економічному розвитку держави, знижують довіру громадян до фінансової та правової системи, а також впливають на міжнародний імідж країни [1, с. 165].

Криміналістична характеристика злочинів у сфері економіки охоплює кілька основних елементів: об'єкт злочину, спосіб його вчинення, сліди злочинної діяльності, особу злочинця та потерпілого, обставини, що сприяють вчиненню злочину.

На думку В.В. Тіщенко, об'єктом злочинів у сфері економіки є суспільні відносини, які забезпечують належний стан економічної діяльності, фінансових і господарських відносин. Злочинні посягання можуть бути спрямовані на бюджетні ресурси, фінансово-кредитні установи, інтелектуальну власність, суб'єктів господарювання та інші економічні інтереси. Важливою особливістю є те, що об'єкти злочинів найчастіше перебувають у площині інтелектуально-функціонального характеру, а не матеріально-фізичної природи [2, с. 74].

Науковці привертають увагу до численних способів вчинення правопорушень, пов'язаних із проведенням державних закупівель з порушенням законодавства (завищення вартості товару шляхом складання додаткових угод, постачання товару, який не відповідає технічним вимогам, складання тендерної документації під певного учасника за винагороду, тощо), які на жаль поширені в умовах сьогодення. Актуальними залишаються привласнення та розтрата бюджетних коштів шляхом безпідставного нарахування зарплатні, виплата премій, коштів на відрядження та інших платежів; нарахування та виплата обов'язкових платежів особам, які оформлені як працівники, але фактично не працюють в установі, підприємстві, організації; привласнення коштів шляхом їх списання на поточний ремонт будівель тощо [12, с. 29].

Способи вчинення злочинів у сфері економіки відрізняються значною різноманітністю, що зумовлено як специфікою кожної конкретної протиправної діяльності, так і розвитком сучасних технологій. Економічні злочини охоплюють широке коло правопорушень, таких як фінансове шахрайство, ухилення від сплати податків, махінації у банківській та кредитній сферах, незаконне використання ресурсів тощо. Кожен із цих видів злочинів потребує специфічних методів та інструментів, які змінюються залежно від рівня розвитку економічного середовища та технологічних можливостей.

Погоджуємося з твердженням В.В. Копчі про те, що одним із найпоширеніших способів вчинення злочинів у банківській сфері є використання комп'ютерних технологій. Завдяки цифровим засобам злочинці можуть фальсифікувати документи, створювати «фіктивні» транзакції та здійснювати шахрайство з електронними платіжними засобами. Наприклад, через втручання у банківські системи або використання шкідливих програм (вірусів, троянів) зловмисники отримують доступ до рахунків клієнтів та переводять кошти на підставні рахунки. Такі злочини часто мають транснаціональний характер і вимагають високого рівня технічних знань [3, с. 184].

Так, вчинення кримінальних правопорушень у сфері економіки неможливо без використання великого обсягу документації. Як справедливо зазначають вчені, що більшість відсотків протиправних дій вчинюється за допомогою різноманітних документів (письмових, графічних, електронних тощо). Використовуються різні підроблені документи (чеки, акти, протоколи, накладні, устави, доручення та ін.), виготовлені за допомогою копіювально-множної техніки, поліграфії, малювання, монтажу з подальшим внесенням рукописних записів та підписів [13, с. 164].

Ще одним напрямком економічних злочинів є ухилення від сплати податків, що є серйозною загрозою для державного бюджету. Поширеними способами здійснення податкових злочинів є приховування реальних доходів, заниження прибутків та використання офшорних схем. У таких

випадках злочинці вносять завідомо неправдиві відомості до податкової та фінансової звітності, створюючи видимість законної діяльності. Часто подібні схеми реалізуються через підставні компанії або підприємства, зареєстровані в юрисдикціях з низьким рівнем податкового контролю.

Крім того, як зазначає В.В. Пясковський, в економічній сфері активно використовуються «сірі» та «чорні» схеми для незаконного збагачення. Це може включати фіктивне банкрутство, незаконну приватизацію, маніпуляції з державними закупівлями та фінансовими ринками. Такі злочини потребують участі групи осіб, зокрема посадових осіб, які надають доступ до конфіденційної інформації чи сприяють приховуванню слідів злочинної діяльності. Технологічні інновації лише розширюють можливості злочинців для реалізації цих схем [4, с. 284].

Сліди злочинів у сфері економіки за своєю природою є переважно документальними та інформаційними. Вони проявляються у вигляді підроблених документів, неточностей або фальсифікацій у бухгалтерській та фінансовій звітності, а також слідів несанкціонованого втручання в комп'ютерні системи. Ці сліди часто є непрямими та прихованими, що ускладнює їх виявлення та потребує ретельного підходу з боку правоохоронних органів та фахівців.

Одним із ключових джерел слідів економічних злочинів, на думку В.А. Некрасова, є фінансово-господарська документація підприємств та установ. Зміни в цифрах, неправдиві відомості про доходи або витрати, підроблені договори, рахунки-фактури чи акти виконаних робіт можуть свідчити про намагання приховати злочинну діяльність. У таких випадках особливого значення набуває проведення документальних перевірок, під час яких фахівці аналізують відповідність даних, а також ідентифікують ознаки фальсифікації або подвійної бухгалтерії [5, с. 11].

Інформаційні сліди, пов'язані з комп'ютерними втручаннями, також відіграють важливу роль у розслідуванні злочинів у банківській та фінансовій сферах. Завдяки слідам у системних журналах, електронній пошті, архівах чи базах даних можна встановити факти несанкціонованого доступу до інформації, підробки електронних документів чи створення «фіктивних» транзакцій. Виявлення цих слідів потребує застосування сучасних технологій, зокрема методів комп'ютерної експертизи, аналізу логів систем та цифрової криміналістики.

Як зазначає Б.М. Головкін, особливу роль у виявленні слідів злочинів відіграють аудиторські перевірки та діяльність контролюючих органів. Результати таких перевірок дозволяють виявити невідповідності в документації, фінансові порушення або приховані схеми ухилення від оподаткування. Аудитори та інспектори можуть зафіксувати сліди незаконної діяльності, що є важливим доказом під час проведення розслідувань [6, с. 131].

Особливу увагу в криміналістичній характеристиці злочинів у сфері економіки займає особа злочинця, оскільки саме її особистісні та професійні якості відіграють ключову роль у здійсненні протиправної діяльності. Для злочинців цього типу характерним є високий інтелектуальний рівень, що дозволяє їм розробляти складні схеми для досягнення злочинних цілей. Вони добре обізнані у специфіці фінансово-господарської діяльності, що допомагає їм приховувати сліди злочинів та уникати викриття [7, с. 129].

Більшість злочинців у сфері економіки мають професійні навички у таких сферах, як бухгалтерія, банківська справа, аудит та інформаційні технології. Ці знання дозволяють їм здійснювати маніпуляції з документами, фінансовими звітами або системами електронних платежів. Наприклад, фахівець з бухгалтерського обліку може використовувати свої знання для фальсифікації звітності чи створення подвійної бухгалтерії, а досвідчений ІТ-фахівець – для втручання в банківські системи чи розробки шкідливого програмного забезпечення.

Часто злочинці в економічній сфері займають керівні посади або є безпосередніми учасниками фінансових потоків підприємств чи організацій. Таке становище надає їм доступ до конфіденційної інформації, управлінських ресурсів та можливість контролювати фінансові операції. Посадове становище злочинців часто ускладнює їх викриття, оскільки вони вміло користуються своїми повноваженнями для приховування злочинної діяльності, залучають до схем підлеглих або навіть створюють цілі мережі підставних компаній [8, с. 289].

Злочини у сфері економіки нерідко мають організований характер. Злочинні угруповання об'єднують фахівців різного профілю – від юристів і фінансистів до програмістів та аудиторів. Організовані злочинні групи ретельно планують свої дії, мінімізуючи ризик викриття. Вони використовують сучасні технології, а також мережу офшорних компаній та підставних осіб, що значно ускладнює їхнє розслідування та виявлення кінцевих бенефіціарів злочинної діяльності.

У контексті потерпілих злочини у сфері економіки здебільшого спрямовані на юридичних осіб, державу або фінансові установи. Проте вони часто зачіпають інтереси пересічних громадян, які страждають від фінансових махінацій, банківських банкрутств чи неповернення коштів унаслідок шахрайських схем [9, с. 33].

Серед обставин, що сприяють вчиненню злочинів у сфері економіки, слід виділити недоскона-

лість нормативно-правової бази, низький рівень державного контролю за фінансовою діяльністю, корупцію серед посадових осіб, а також недостатню захищеність інформаційних систем.

Ефективне розслідування злочинів економічної спрямованості потребує комплексного підходу, що включає криміналістичний аналіз доказів, використання спеціальних знань у фінансово-економічній галузі, проведення документальних перевірок, ревізій і експертиз. Особливого значення набуває застосування сучасних інформаційних технологій для моніторингу та аналізу фінансових потоків, виявлення «схем» та ідентифікації осіб, причетних до злочинів [10, с. 456]. Крім того, інтеграція штучного інтелекту в криміналістику відкриває нові горизонти для співпраці між різними відомствами та організаціями. Впровадження спільних платформ, що використовують штучний інтелект, дозволяє об'єднувати ресурси та інформацію з різних джерел, що, у свою чергу, підвищує рівень координації між правоохоронними органами [14, с. 737].

Злочини у сфері економіки мають глобальний характер. В умовах глобалізації економічних відносин злочинці активно використовують міжнародні канали для відмивання коштів, переміщення капіталів та приховування доходів. Це ускладнює процеси розслідування та вимагає координації між правоохоронними органами різних країн.

Розвиток криптовалют та цифрових активів додав нових викликів для криміналістики, оскільки такі технології значно ускладнюють відстеження фінансових операцій. Злочинці користуються анонімністю блокчейн-технологій для приховування злочинних доходів, фінансування тероризму чи уникнення оподаткування. У цьому контексті важливо розвивати методи цифрової криміналістики, які дозволять ефективно досліджувати сліди злочинної діяльності у віртуальному середовищі [11, с. 214].

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що криміналістична характеристика злочинів у сфері економіки є ключовим елементом ефективного розслідування та запобігання економічній злочинності. Її основними складовими є об'єкт злочину, способи його вчинення, сліди злочинної діяльності, а також особливості особи злочинця та потерпілого. Детальне дослідження цих елементів дозволяє не лише систематизувати наявну інформацію про економічні правопорушення, але й створити дієві механізми для їх виявлення та протидії.

Сучасний стан економічної злочинності ускладнюється розвитком цифрових технологій, глобалізацією економічних відносин та високою латентністю цих злочинів. Використання цифрових платформ, блокчейн-технологій, офшорних схем та фіктивних компаній значно розширює можливості злочинців для приховування незаконної діяльності. Водночас це вимагає вдосконалення інструментарію криміналістики, зокрема, застосування цифрової криміналістики, аналізу фінансових потоків та проведення документальних перевірок.

Ефективна боротьба з економічними злочинами потребує комплексного підходу, що включає координацію між правоохоронними органами, впровадження сучасних технологій та підвищення кваліфікації фахівців. Удосконалення теоретичних і практичних засад криміналістичної характеристики таких злочинів сприятиме зменшенню рівня економічної злочинності, зміцненню економічної безпеки держави та підвищенню довіри до фінансово-економічної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грицишен Д.О. Державна політика в сфері запобігання та протидії економічній злочинності: монографія. Житомир: ЖДТУ, 2020. 300 с.
2. Криміналістика: навчально-методичний посібник / Тіщенко В.В., Подобний О.О. Одеса: Видавництво «Юридика», 2022. 236 с.
3. Криміналістична техніка, тактика і методика: навчальний посібник. В.В. Копча, Н.В. Копча. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 286 с.
4. Криміналістика: підручник. В.В. Пяковський, Ю.М. Чорноус, А.В. Іщенко, О.О. Алексєєв та ін. К.: «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.
5. Некрасов В.А. Інфраструктура організованої злочинності у сфері господарської діяльності. *Бюлетень обміну досвідом роботи*. 2014. № 198 т. С. 5-16.
6. Головкін Б.М. Поняття злочинності у сфері економіки. *Форум права*. 2013. № 3. С. 128–133.
7. Гарасимів Т.З. Економічна злочинність як органічна складова буття соціуму. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 127–135.
8. Дикий А.П. Державна політика запобігання та протидії економічній злочинності в системі гарантування економічної безпеки України: монографія. Житомир: ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"». 2022. 428 с.
9. Карпеко Н.М., Домбровський Л.В. Інноваційний розвиток криміналістичної галузі для забезпечення державної безпеки. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. Сер. «Державне управління». 2019. Вип. 1 (10). С. 29–35.

10. Криміналістика: підручник / В.В. Пясковський, Ю.М. Чорноус, А.В. Самодін та ін.; за заг. ред. В.В. Пясковського. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Право, 2020. 752 с.
11. Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 1. Ю.В. Шепітько, В.А. Журавель, В.О. Коновалова та ін. / за ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 2019. 456 с.
12. Бідняк В.А., Бідняк Г.С., Чаплинський К.О. Теоретичні, правові та праксеологічні засади використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних із державним фінансуванням в галузі охорони здоров'я: монографія. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2021. 225 с.
13. Участь спеціаліста при проведенні огляду документів під час розслідування шахрайств. Криміналістичний вісник: наук.-практ. Збірник / [голов. Ред. Коваленко В.В. та ін.] / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. – К: ТОВ «Брайт Вайт», 2016. – № 1. – С. 162–166.
14. Павлова Н.В., Вареник Д.С., Бингар Я.Ю. Сучасні можливості криміналістики щодо розкриття та розслідування кримінальних правопорушень: проблеми теорії та практики. *Суспільство та національні інтереси*, 2024, 8 (8). С. 733–741.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.125>

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

Патрелюк Д.А.,

*кандидат юридичних наук, докторант**Донецького державного університету внутрішніх справ*

ORCID: 0000-0002-7300-4905

Патрелюк Д.А. Шляхи підвищення ефективності кримінального переслідування.

Наукова стаття присвячена дослідженню шляхів підвищення ефективності кримінального переслідування. Визначено, що дослідження шляхів підвищення ефективності кримінального переслідування є необхідним задля покращення дієвості органів кримінального переслідування та досягнення оптимального рівня забезпечення прав і свобод людини у перебігу кримінального провадження. Зазначено, що запровадження альтернативних суб'єктів кримінального переслідування дозволило б створити конкуренцію у діяльності обвинувачів та відповідно позитивно вплинуло б на ефективність кримінального переслідування. Констатовано, що деформалізація правовідносин між суб'єктами кримінального переслідування може знайти прояв у застосуванні загальнодозвільного типу правового регулювання в діяльності органів кримінального переслідування. В той же час, у ситуаціях можливих обмежень прав і свобод людини – має переважати надлишковий формалізм у діяльності органів кримінального переслідування. Наголошено, що надання особам, які потерпіли від кримінального правопорушення, процесуального статусу, наближеного до статусу свідка, має підвищити ефективність кримінального переслідування, адже наділення потерпілого активними правами, в окремих випадках, може значно ускладнювати кримінальне переслідування. Відмічено, що виконання прокурором функцій слідчого судді в умовах воєнного стану має бути обмежено у часі. Запропоновано запровадження автоматичного судового контролю за рішеннями, прийнятими прокурором у ролі слідчого судді. Доведено, що надлишковий формалізм у документуванні процесуальних дій не сприяє підвищенню ефективності розслідування. Розглянуто, що спрощення документування кримінального переслідування може знайти прояв у застосуванні аудіо і відео фіксації процесуальної дій без подальшого паперового оформлення. Досліджено, що правові положення, які викладені у ч. 2 ст 9, чч. 2, 3 ст. 285 КПК України, які покладають певні зобов'язання на сторону обвинувачення, є такими, що суперечать інтересу органів кримінального переслідування та їх виконуваним функціям. Підсумовано, що впровадження окремих напрямів спеціалізації для суб'єктів кримінального переслідування підвищує ефективність розслідування в цілому, сприяє виробленню дієвих алгоритмів (планів) розслідування кримінальних правопорушень. Відмічено, що стандарти швидкості та ретельності досудового розслідування мають реалізовуватись поруч з дотриманням засади розумності строків та забезпечуватись судовим контролем.

Ключові слова: кримінальне переслідування, досудове розслідування, сторона обвинувачення, ефективність переслідування, ефективність розслідування, підвищення ефективності.

Patrelyuk D.A. Ways to increase the efficiency of criminal prosecution.

The scientific article is devoted to the study of ways to increase the efficiency of criminal prosecution. It is determined that the study of ways to increase the efficiency of criminal prosecution is necessary to improve the effectiveness of criminal prosecution bodies and achieve the optimal level of ensuring human rights and freedoms in the course of criminal proceedings. It is noted that the introduction of alternative subjects of criminal prosecution would create competition in the activities of prosecutors and, accordingly, would have a positive impact on the efficiency of criminal prosecution. It is stated that the deformation of legal relations between subjects of criminal prosecution can be manifested in the application of a generally permissive type of legal regulation in the activities of criminal prosecution bodies. At the same time, in situations of possible restrictions on human rights and freedoms, excessive formalism in the activities of criminal prosecution bodies should prevail. It is emphasized that granting victims of a criminal offense a procedural status that is close to the status of a witness should increase the effectiveness of criminal prosecution, since granting the victim active rights, in some cases, can significantly complicate criminal prosecution. It is noted that the prosecutor's performance of the functions of an investigating judge under martial law should be limited in time. It is proposed to introduce automatic judicial control over decisions made by the prosecutor in the role of an investigating judge. It is proven that excessive formalism in documenting procedural actions during criminal prosecution does not contribute to increasing the effectiveness of the latter. It is

considered that simplifying the documentation of criminal prosecution can be manifested in the use of audio and video recording of procedural actions without further paper registration. It is investigated that the legal provisions set forth in Part 2 of Art. 9, Part 2, 3 of Art. 285 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which impose certain obligations on the prosecution, such as those that contradict the interests of criminal prosecution bodies and their functions. It is concluded that the introduction of certain areas of specialization for subjects of criminal prosecution increases the effectiveness of the investigation as a whole, contributes to the development of effective algorithms (plans) for the investigation of criminal offenses. It is noted that the standards of speed and thoroughness of pre-trial investigation should be implemented along with compliance with the principle of reasonableness of deadlines and be provided with judicial control.

Key words: criminal prosecution, pre-trial investigation, prosecution, prosecution efficiency, investigation efficiency, efficiency improvement.

Постановка проблеми. Ефективність кримінального переслідування можна оцінювати за різними критеріям. Такими критеріями можуть бути досягнення мети, розумний строк, рівень забезпечення прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження тощо.

У попередніх дослідженнях нами було сформульовано поняття ефективності кримінального переслідування, як здатність сторони обвинувачення шляхом здійснення регламентованої та (або) незабороненої нормами кримінального процесуального законодавства, правомірної діяльності, у розумний строк (за мінімальний термін часу) досягнути мети щодо отримання доказової інформації стосовно викриття винної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Обґрунтовано, що кримінальне переслідування може визнаватися ефективним у випадку одержання доказів щодо непричетності конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення, а також визначатися неефективним – у разі отримання доказових даних стосовно викриття певної особи у скоєнні кримінального правопорушення [1, с. 89].

На наше переконання, дослідження шляхів підвищення ефективності кримінального переслідування є необхідним задля покращення дієвості органів кримінального переслідування та досягнення оптимального рівня забезпечення прав і свобод людини у перебігу кримінального провадження.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є виокремлення та дослідження шляхів підвищення ефективності кримінального переслідування.

Стан опрацювання проблематики. Окремі напрями підвищення ефективності кримінального переслідування були предметом дослідження таких науковців: М.С. Городецька, Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, В.М. Тертишник, О.О. Торбас, О.М. Федорів, В.І. Чечерський та інших. На сьогодні існує необхідність у дослідженні шляхів підвищення ефективності кримінального переслідування. Це пояснюється стрімким розвитком кримінальних процесуальних норм та особливим режимом кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Надаючи визначення ефективності досудового розслідування О.О. Торбас відзначив, що це ознака досудового розслідування, що характеризується можливістю досягнення завдань, передбачених ст.2 КПК України, та яка може бути оцінена шляхом перевірки кількості проведених об'єктивно необхідних процесуальних дій, та оперативністю прийняття проміжних і кінцевих процесуальних рішень (повідомлення про підозру, складання та направлення обвинувального акта до суду, закриття кримінального провадження тощо) [2, с. 387-388]. Оцінюючи ефективність досудового розслідування автор взяв за основу такі критерії, як досягнення мети, кількість необхідних процесуальних дій та затрачений проміжок часу на прийняття проміжних та кінцевих рішень. Іншими словами, ефективність, в першу чергу, оцінюється досягненням головної мети, що є вірним, на наш погляд. Однак, на наше переконання, у даному визначенні набір критеріїв щодо оцінки ефективності розслідування є неповним. Пропонуємо додати до переліку такий критерій як рівень забезпечення прав і свобод людини. Адже головну мету (наприклад, складання обвинувального акта) можна досягти використовуючи при цьому докази, які здобуті з порушенням прав людини, та які в подальшому будуть визнані судом недопустимими.

На підставі аналізу нормативно-правових актів та положень доктрини кримінального процесу нами виведено окремі шляхи підвищення ефективності кримінального переслідування. Вважаємо за доцільне надати коротку процесуальну характеристику кожному з них:

1. Запровадження альтернативних суб'єктів кримінального переслідування. Традиційно, до суб'єктів кримінального переслідування відносять прокурора, слідчого, дізнавача. Також до даного переліку слід віднести керівника органу досудового розслідування, органу дізнання, оперативні підрозділи, а в окремих випадках – потерпілого.

Ключовою фігурою кримінального переслідування є прокурор. Верховний Суд відзначає, що з огляду на повноваження прокурора, які визначені в статті 36 КПК України, завдання процесуального

керівництва в досудовому розслідуванні полягають у створенні умов для забезпечення законності досудового розслідування та дотримання прав його учасників, забезпечення дотримання законності суб'єктами, які здійснюють досудове розслідування, з'ясування причин неналежного розслідування та вжиття пропорційних і доцільних заходів реагування й процесуального впливу [3].

М.С. Лоскутова пише, що розуміння поняття «прокурор» як функції та розподіл понять «прокурор-обвинувач» і «прокурор-посада» відповідають кримінально-процесуальній zasadі змагальності, сприяючи запровадженню альтернативних суб'єктів здійснення обвинувачення в кримінальному процесі. Авторка вказує, що одним із можливих шляхів підвищення ефективності обвинувачення є запровадження елементів конкуренції до обвинувальної діяльності прокурора, зокрема й введення альтернативних суб'єктів обвинувачення. На думку дослідниці, такими альтернативними суб'єктами обвинувачення можуть бути професійні адвокати, які за бажанням потерпілого та за погодженням суду можуть залучатись до справи як обвинувачі. Було б корисним створення альтернативної служби державного обвинувачення, штат якої складався б з фахівців, у яких є досвід роботи на стороні обвинувачення у минулому. Звичайно, що до вказаних осіб, крім здобутого раніше досвіду, необхідно розробити перелік певних вимог: знання в різних галузях права, високий етично-моральний рівень тощо [4, с. 160]. Побіжно зазначимо, що такі адвокати-обвинувачі могли б працювати на контрактній основі.

Контракт з адвокатом-обвинувачем вперше міг-би укладатись, скажімо, на один рік. По завершенню дії контракту, відповідна служба державного обвинувачення вирішувала б питання про продовження/не продовження контракту з таким адвокатом-обвинувачем з огляду на його ефективність у кримінальному переслідуванні.

Таким чином, на наше переконання, було б досягнуто справедливої конкуренції у діяльності обвинувачів та відповідно це позитивно вплинуло б на ефективність й самого процесу кримінального переслідування. Вищевказані пропозиції є цікавими, однак, на наше переконання потребують окремих ґрунтовних досліджень для надання конкретних пропозицій щодо змін до кримінального процесуального законодавства.

2. Деформалізація правовідносин між суб'єктами кримінального переслідування. Уявляється, що суб'єкти кримінального переслідування об'єднані єдиною спільною метою обвинувальної спрямованості. Дану мету можна сформулювати наступним чином: пошук обвинувальних доказів для підтвердження фактів та обставин, які викривають особу у вчиненні кримінального правопорушення.

З огляду на загальну спрямованість суб'єктів сторони обвинувачення логічною є думка, що відносини між цими суб'єктами є «легкими», позбавленими формалізму, та, як наслідок, ефективними. Однак, під час правозастосування, картина вимальовується дещо інша. Так, надлишковий формалізм у спільній діяльності та нерозуміння окремими суб'єктами сторони обвинувачення загальної мети негативно впливає на ефективність кримінального переслідування.

Т.О. Лоскутов пише, що відповідно до вимог спеціальнодозвільного типу регулювання органи кримінального судочинства уповноважені здійснювати правозастосовну діяльність лише на підставі, у межах і способами, чітко визначеними кримінальним процесуальним законодавством. Інакше кажучи, органам судочинства забороняється діяти інакше, ніж так, як це прямо передбачається нормами закону. Автор відзначає, що залежно від можливості обмеження прав, свобод і законних інтересів людини діяльність органів кримінального судочинства має регулюватися або за спеціальнодозвільним, або за загальнодозвільним типом правового регулювання [5, с. 172–175]. Відповідно, якщо окремі процесуальні дії органів кримінального переслідування не тягнуть за собою обмеження прав людини, то здійснювати такі дії допускається відповідно до загальнодозвільного типу правового регулювання, упускаючи надлишковий формалізм. В той же час, у ситуаціях можливих обмежень прав і свобод людини – має переважати надлишковий формалізм у діяльності органів кримінального переслідування.

Прокурорський нагляд у формі процесуального керівництва передбачає здійснення контролюючих функцій відносно діяльності слідчого з тим, щоб не допустити порушення прав та законних інтересів учасників кримінального провадження [2, с. 209]. Прокурор як процесуальний керівник перебуває в постійній взаємодії з органом досудового розслідування, яку потрібно розглядати як спільну діяльність указаних суб'єктів, що головним чином, спрямована на виконання завдань кримінального провадження. Така взаємодія може набувати як процесуальної, так і організаційної форми [3].

На практиці, бюрократичні перепони у відносинах представників сторони обвинувачення негативно впливають на ефективність діяльності цих суб'єктів. Прикладами надлишкової бюрократизації у цьому напрямі можуть бути: неформальна процедура погодження повідомлення про підозру процесуальним керівником зі своїм керівництвом, триваюче погодження проведення окремих

слідчих (розшукових) дій, неконтрольований процесуальним керівником процес створення слідчих груп тощо.

У доктрині кримінального процесу висловлена пропозиція щодо розширення повноважень прокурора в частині ініціації формування слідчих груп шляхом доповнення частини другої ст. 36 КПК України окремим пунктом такого змісту: «³¹) ініціювати перед керівником органу досудового розслідування створення слідчої групи у випадках особливої складності кримінального провадження». Така зміна дозволить прокурору забезпечувати ефективність досудового розслідування в тих провадженнях, де він здійснює процесуальне керівництво. Крім того, ця зміна не суперечить положенням КПК України в частині визначення повноважень керівника органу досудового розслідування, адже саме за ним залишається право приймати рішення про створення слідчої або слідчо-оперативної групи [2, с. 385]. Дана пропозиція видається вдалою, а внесення таких змін до КПК України має підвищити ефективність кримінального переслідування у частині деформалізації правовідносин між процесуальним керівником та слідчими підрозділами.

3. Звуження процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні. Відповідно до чинного кримінального процесуального закону потерпілий, як учасник кримінального провадження, а в окремих випадках – як представник сторони обвинувачення, може приймати участь у процесі доказування та приймати інші рішення, які напряду впливають на ефективність кримінального переслідування.

Потерпілий у кримінальному провадженні наділений розширеними активними правами «для боротьби» на боці сторони обвинувачення. Однак, на наш погляд, першочерговим законним інтересом потерпілого у кримінальному провадженні є компенсація збитків, завданих йому кримінальними правопорушеннями та відновлення свого попереднього стану.

Шкода, завдана кримінальними правопорушеннями або іншим суспільно небезпечним діянням, може бути стягнута судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні. Шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом [6].

В.М. Тертишник вказує, що важливою проблемою залишається проблема відшкодування матеріальної шкоди потерпілому, особливо в умовах, коли не встановлена особа, яка вчинила злочин, або у такої особи недостатньо майна, активів і можливостей для відновлення порушених прав потерпілого [7, с. 176]. Дана теза обґрунтовується тим, що порядок відшкодування шкоди потерпілому за рахунок коштів Державного бюджету України не встановлено. Можна припустити, що за наявності дієвого механізму компенсації потерпілому шкоди, його зацікавленість у кримінальному переслідуванні буде значно менша.

Під активними процесуальними правами потерпілого розуміємо такі права: подавати докази; заявляти відводи та клопотання; відмовитись від дачі показань; оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду; брати участь у процесуальних діях, під час проведення яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дії, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі тощо.

Користуючись своїм імунітетом від дачі показань, потерпілий може свідомо блокувати пошук доказів стороною обвинувачення, особливо у разі, коли він є єдиним очевидцем події кримінального правопорушення. Так, у разі, якщо «правопорушник» задовольнив фінансові вимоги потерпілого після відкриття кримінального провадження, останній може свідомо ухилитись від участі у кримінальному провадженні, створюючи суттєві перепони діяльності сторони обвинувачення. Це може знайти прояв у неявці на виклик для дачі показань, відмові від дачі показань тощо. Також до потерпілого, у разі неявки на виклик, неможливо застосувати такий захід забезпечення кримінального провадження, як привід. Дана ситуація має наслідком те, що сторона обвинувачення втрачає цінного «свідка» у особі потерпілого.

В.М. Тертишник виступає за розширення прав потерпілого у кримінальному процесі. Серед іншого, автор пропонує доповнити перелік прав потерпілого наступними положеннями: вимагати компенсації заподіяної злочином моральної й фізичної та відшкодування матеріальної шкоди за рахунок особи, винної у вчиненні злочину чи осіб, що несуть матеріальну відповідальність за її дії, а у випадках, коли не встановлено особу, яка вчинила злочин, за рахунок Державного бюджету [7, с. 179]. Таку позицію автора ми підтримуємо. Однак, в цілому, ми займаємо протилежну позицію та виступаємо проти розширення прав потерпілого. Більш того, ми пропонуємо їх звуження та наближення статусу потерпілого до статусу свідка з правом вимагати компенсації заподіяної шкоди за рахунок винної особи або ж за рахунок Державного бюджету.

Вбачається, що надання особам, які потерпіли від кримінального правопорушення, процесуального статусу, який наближений до статусу свідка, має підвищити ефективність кримінального пе-

реслідування, адже наділення потерпілого активними правами, в окремих випадках, може значно ускладнювати кримінальне переслідування.

4. Розумне розширення процесуального статусу прокурора під час правового режиму воєнного стану. Воєнні дії створюють небезпеку для життя і здоров'я учасників кримінального провадження, що унеможлиблює реалізацію процесуальних дій у «звичайному», ординарному порядку кримінального судочинства [8, с. 466].

Під час воєнного стану у разі відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею повноважень, передбачених статтями 140, 163, 164, 170, 173, 206, 219, 232, 233, 234, 235, 245-248, 250, 294 КПК України – такі повноваження виконує керівник відповідного органу прокуратури за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором [6]. Мова йде про покладання, у виключних випадках, на суб'єкта кримінального переслідування (прокурора) виконання окремих функцій слідчого судді (здійснювати судовий контроль).

Б.Ю. Головка пише, що судовий контроль дозволяє ефективно оскаржувати дії, рішення чи бездіяльність слідчих, дізнавачів або прокурорів, що впливають на права підозрюваних, потерпілих або інших учасників процесу. Це є частиною гарантії права на правовий захист і доступ до правосуддя [9, с. 53].

У зв'язку з вищевказаними положеннями Т.О. Лоскутов відзначає, що положення ст. 615 КПК України є недосконалими в частині того, що вони не передбачають обов'язкового подальшого та оперативного судового контролю за процедурою обрання та продовження строку тримання під вартою під час проведення воєнних дій [10, с. 127]. Автор пропонує регламентувати обов'язковий подальший та оперативний судовий контроль за процедурою застосування (продовження) прокурором тримання під вартою в умовах воєнного стану [10, с. 132].

Відповідно до Керівних принципи ООН щодо ролі обвинувачів посада обвинувачів має суворо відмежовуватись від виконання судових функцій [11]. Суворе відмежування діяльності прокурора від виконання судових функцій означає, що покладання на обвинувачів виконання завдань, які виконує судова гілка влади (у контексті кримінального переслідування – судовий контроль) категорично заборонено.

Звісно, що винятки у регламентації здійснення судового контролю обумовлюються особливим режимом кримінального провадження в умовах воєнного стану. Не потребує доведення той факт, що така міра є вимушеною та переслідує мету підвищення ефективності (оптимізації) кримінального переслідування. Однак, варто зауважити, з огляду на виключно обвинувальну спрямованість прокурора, у процесі здійснення такого «судового контролю» можуть безпідставно обмежуватись права і свободи людини.

Ми згодні з існуванням необхідності покладання на прокурора виконання окремих функцій слідчого судді, однак вважаємо, що виконання таких виняткових функцій має бути обмежено у часі. Пропонуємо запровадження автоматичного судового контролю (наприклад, протягом одного місяця) за рішеннями, прийнятими прокурором у ролі слідчого судді.

5. Спрощення документування кримінального переслідування. Відповідно до положень ст. 103 КПК України процесуальні дії під час кримінального провадження можуть фіксуватися: у протоколі; на носії інформації, на якому за допомогою технічних засобів зафіксовані процесуальні дії; у журналі судового засідання. Протокол є універсальною формою фіксації слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Протокол має складну структуру та складається з вступної, описової та заключної частин. Запис, здійснений за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів під час проведення процесуальних дій є додатками до протоколу. У матеріалах кримінального провадження зберігаються оригінальні примірники технічних носіїв інформації зафіксованої процесуальної дії, резервні копії яких зберігаються окремо [6].

Під час особливого режиму кримінального провадження в умовах воєнного стану законодавець передбачив певні винятки у порядку оформлення процесуальних дій. Згідно п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України за відсутності можливості складання процесуальних документів про хід і результати проведення слідчих (розшукових) дій чи інших процесуальних дій фіксація здійснюється доступними технічними засобами з подальшим складенням відповідного протоколу не пізніше сімдесяти двох годин з моменту завершення таких процесуальних дій [6]. Уявляється, що такі винятки мають бути направлені на спрощення документування/фіксації процесуальних дій, на оптимізацію зусиль органів кримінального переслідування, щоб останні могли більше зосередитись на сутності процесуальних дій, ніж на їх оформленні, однак сталося навпаки. Фактично, в умовах воєнного стану, за відсутності можливості складання процесуальних документів, сторона обвинувачення виконує подвійну роботу: фіксує процесуальні дії за допомогою технічних засобів; протягом сімдесяти двох годин з моменту завершення процесуальної дії складає протокол.

На наше переконання, надлишковий формалізм у документуванні процесуальних дій у перебігу кримінального переслідування, не сприяє підвищенню ефективності останнього. Першочергово,

під час оцінки доказів чи прийняття рішень стороною обвинувачення має братись до уваги змістовний аспект, в той же час документування має відігравати другорядну роль. Використання стороною обвинувачення у своїй діяльності прості за структурою документи має підвищити ефективність кримінального переслідування.

В даному контексті Т.О. Лоскутов відзначає, що удосконалення потребує законодавче положення щодо фіксування початку досудового розслідування в період правового режиму воєнного стану. У нормативних приписах п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України початок досудового розслідування має отожднюватися з моментом початку першої кримінальної процесуальної дії у зв'язку із надходженням (виявленням) відомостей про вчинене кримінальне правопорушення. Також, на думку автора, є доцільним унормування у КПК України змішаної (паперово-технічної) форми фіксації зі значним спрощенням процедури складання письмових документів. Це спростить формальну «паперову» роботу співробітників органів досудового розслідування та сприятиме підвищенню ефективності безпосереднього збирання та перевірки відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення [12, с. 344].

Вважаємо, що у разі застосування звуку і відео фіксації процесуальної дії, необхідність у паперовому оформленні такої процесуальної дії відсутня. В даному випадку наявність паперового документа про проведення стороною обвинувачення процесуальних дій жодним чином не впливає на результати процесуальних дій та на рівень забезпечення прав і свобод людини у ході їх проведення.

6. Приведення окремих процесуальних норм у відповідність до процесуального інтересу суб'єктів кримінального переслідування. Відповідно до Керівних принципів ООН щодо ролі обвинувачів, обвинувачі при виконанні своїх обов'язків мають захищати державні інтереси, діяти об'єктивно, належним чином враховувати положення підозрюваного та жертви і звертати увагу на всі обставини, що мають відношення до справи, незалежно від того, вигідні або не вигідні вони для підозрюваного [11]. Прокурори повинні повідомляти обвинуваченому преюдиціальну та сприятливу інформацію, що його стосується, швидко як тільки можливо, відповідно до законодавства і вимог до справедливого судочинства [13].

Згідно ч. 2 ст. 9 КПК України, у сторони обвинувачення є обов'язок щодо виявлення як тих обставин, що викривають, так і тих, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують його покарання. Відповідно до положень ч. 5 ст. 223 КПК України, у разі отримання під час проведення слідчої (розшукової) дії доказів, які можуть вказувати на невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, слідчий, прокурор зобов'язаний провести відповідну слідчу (розшукову) дію в повному обсязі, долучити складені процесуальні документи до матеріалів досудового розслідування та надати їх суду у випадку звернення з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Положення чч. 2, 3 ст. 285 КПК України встановлюють обов'язок для органів кримінального переслідування роз'яснити право підозрюваній особі на можливість звільнення від кримінальної відповідальності за наявності законних підстав. Так, підозрюваному, обвинуваченому, який може бути звільнений від кримінальної відповідальності, повинно бути роз'яснено суть підозри чи обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності і право заперечувати проти закриття кримінального провадження з цієї підстави [6]. Виконання таких нормативних приписів є обов'язком сторони обвинувачення. Однак, на практиці, такі норми не виконуються стороною обвинувачення належним чином. В той же час, невиконання вищевказаних норм неможливо оскаржити. Таку практику можна пояснити сутністю та спрямованістю органів кримінального переслідування – а саме викриття винної особи. Також значну роль у даній ситуації відіграє кількісний показник роботи органів досудового розслідування та прокуратури.

Необ'єктивність зумовлюється упередженістю, яка призводить до свідомого ігнорування прокурорами обставин, що викривають, або ж навпаки виправдовують підозрюваного. Найбільш поширеним прикладом порушення принципу неупередженості прокурора у кримінальному провадженні є так званий обвинувальний ухил всього процесу розслідування [14, с. 86].

Упередженість, своєю чергою, може мати як суб'єктивні, так й об'єктивні причини. До останніх, поміж інших, належить й практика покарання прокурорів за дії на користь підозрюваної особи. Як наслідок, прокурор не зацікавлений у збиранні доказів чи свідчень, що можуть виправдати особу, адже це може призвести до його покарання [14, с. 87].

На практиці переважає такий підхід до визначення ролі прокурора у кримінальному переслідуванні – зібрати докази вини особи та вчасно направити справу до суду. Питаннями забезпечення прав та відповідної перевірки мають займатися адвокати та суд. Виняток можуть становити лише окремі категорії проваджень (особливо тяжкі, резонансні) чи підозрюваних (неповнолітні, особи, які мають фізичні чи психічні обмеження та ін.) [14, с. 235-236].

Вважаємо, що правові положення, що викладені у ч. 2 ст. 9, чч. 2, 3 ст. 285 КПК України, які покладають певні зобов'язання на сторону обвинувачення, такими, що суперечать інтересу органів кримінального переслідування та їх виконуваним функціям. Врешті-решт, виконання таких вимог суперечить природі сторони обвинувачення, та як наслідок ігноруються останніми. Дані аргументи свідчать про неефективність таких норм та недоцільність їх втілення у кримінальному процесуальному законі.

7. Удосконалення спеціалізації суб'єктів кримінального переслідування. Наявність спеціалізації у окремих суб'єктів кримінального переслідування є позитивним з точки зору ефективності. Такими прикладами можуть бути наявність Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Спеціалізованої екологічної прокуратури, Бюро економічної безпеки України, наявність у структурі органів досудового розслідування Національної поліції слідчих у справах дорожньо-транспортних пригод, у справах за участю дітей тощо.

В.І. Чечерський пише, що впровадження тематичної (предметної) спеціалізації може бути викликано визначенням додаткового пріоритету у діяльності органів прокуратури, істотною відмінністю правового регулювання певного кола правовідносин, новітніми викликами та потребами суспільства тощо [15, с. 123].

Як правило, на практиці наявний поділ працівників прокуратури за певними типами чи категоріями злочинів, на розслідуванні яких вони спеціалізуються. Іноді такий поділ може закріплюватися у відповідних наказах керівника про розподіл повноважень. В окремих структурних підрозділах прокуратури існує негласне правило про розподіл між прокурорами справ за типом правопорушень, наприклад, кримінальні правопорушення проти особи, загально-кримінальної спрямованості, пов'язані з наркотичними засобами, дорожньо-транспортними пригодами тощо. За такий негласний розподіл прокурорів відповідає керівник підрозділу. В окремих підрозділах прокуратури такий розподіл є гласним та оформлений наказом керівника про розподіл обов'язків [14, с. 90].

Такий, в більшості, неформальний поділ процесуальних керівників за спеціалізацією відповідним чином позитивно впливає на ефективність кримінального переслідування. Однак, на наше переконання, в структурі органів прокуратури мають бути офіційно закріплені напрями діяльності та відповідні прокурори, які повинні бути закріплені за такими напрямками.

На теперішній час у штаті органів прокуратури виокремлено такі тематичні спеціалізації: щодо протидії «вищій» корупції (підрозділ у Офісі Генерального прокурора), у ювенальній і екологічній сферах (підрозділи у Офісі Генерального прокурора й обласних прокуратурах), у військовій та оборонній сферах (підрозділи у Офісі Генерального прокурора, а також на рівні обласних, окружних прокуратур). Крім того, запроваджено спеціалізацію прокурорів зі здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, у семи обласних прокуратурах. В Офісі Генерального прокурора утворено спеціалізований підрозділ щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних із сексуальним насильством тощо [15, с. 125].

На погляд В.І. Чечерського недоліки тематичної спеціалізації органів кримінального переслідування пов'язані з обмеженістю трудового ресурсу, що не дозволяє запровадити таку спеціалізацію на всіх без винятку напрямках. Крім того, необхідно докладати додаткові зусилля на швидке й оперативне оновлення правової компетентності прокурорів, які працювали за відповідною спеціалізацією, у випадку зміни покладених на них функцій і завдань [15, с. 124]. Запровадження тематичної спеціалізації у органах прокуратури доводить свою ефективність, оскільки на конкретному напрямку дозволяє комплексно вирішувати покладені на прокуратуру завдання у цій сфері. Завдяки їй замість реактивного ситуативного реагування на окремі факти порушень запроваджується проактивний проблемно-орієнтований та науково обґрунтований системний підхід, з визначенням пріоритетних напрямків, професійними та наближеними до людей і потреб суспільства прокурорами [15, с. 128].

Впровадження окремих напрямів спеціалізації для суб'єктів кримінального переслідування підвищує ефективність розслідування в цілому, сприяє виробленню дієвих алгоритмів (планів) розслідування тих чи інших кримінальних правопорушень. Перспективним напрямом спеціалізації прокурорів-процесуальних керівників може бути ювенальна спрямованість.

8. Імплементация у законодавство і практику європейських стандартів кримінального переслідування. Формулювання «європейські стандарти досудового розслідування» в аспекті його ефективності застосовне до суб'єктів стадії досудового розслідування, які мають владні повноваження: слідчий суддя, керівник органу прокурори, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, керівник органу дізнання, дізнавач, оперативні підрозділи [16, с. 172]. Коли мова заходить про європейські стандарти розслідування, в першу чергу згадуються такі стандарти, як швидкість, ретельність, незалежність, об'єктивність тощо. В рамках даного дослідження розглянемо лише деякі з них.

Так, важливим стандартом ефективності кримінального переслідування є дотримання розумного строку. Це стосується як усього строку розслідування, так і строку проведення окремих процесуальних дій.

Верховний Суд підкреслює, що дотримання розумних строків має важливе значення для раціональності та ефективності кримінального провадження як на досудовій стадії, так і в контексті гарантій прав і свобод людини. Їхнє дотримання в кримінальному провадженні зумовлює законність учинення процесуальних дій і саму можливість здійснювати досудове розслідування представниками сторони обвинувачення [3].

Відповідно до прецедентної практики Європейського суду з прав людини розумність тривалості провадження повинна визначатись у світлі відповідних обставин справи та з огляду на критерії, таких як: складність справи, поведінка заявника, а також органів влади, пов'язаних зі справою [17]. Подібні критерії для визначення розумності строків містяться у ст. 28 КПК України. Так, критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є: складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо; поведінка учасників кримінального провадження; спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень [6].

Варто зауважити, що граничні строки, передбачені у кримінальному процесуальному законі не завжди відповідають стандарту розумних строків. З даного приводу Верховний Суд відзначає, що в певних випадках порушенням розумного строку може бути визнано вчинення процесуальної дії в межах передбаченого строку. Наприклад, у разі незначної складності кримінального провадження і позитивної (тобто такої, що сприяє розкриттю кримінального правопорушення) поведінки учасників кримінального провадження строки, об'єктивно необхідні для вчинення процесуальної дії, можуть бути значно меншими, ніж передбачені відповідною частиною статті КПК України. Важливим фактором для встановлення факту дотримання розумних строків є не лише загальна тривалість провадження, але і виправданість часових витрат на здійснення кожної окремої процедури [3].

Стандарт швидкості розслідування (розумних строків) є цінним для забезпечення прав і свобод людини у перебігу кримінального переслідування. Станом на сьогодні, на рівні законотворців та правозастосовників висловлюються тези щодо обмеження судового контролю за строками досудового розслідування, а саме обмежити можливість закриття кримінального провадження у зв'язку з закінченням строку досудового розслідування (прибрати п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України) [18]. З огляду на цінність розумних строків для забезпечення прав і свобод людини у кримінальному провадженні (як підозрюваних, так і потерпілих) вважаємо, що досягнення мети кримінального переслідування будь-якими засобами не свідчить про ретельність розслідування, та як наслідок про його ефективність.

Висновки. На підставі аналізу наукової літератури та чинного кримінального процесуального законодавства встановлено, що напрямими підвищення ефективності кримінального переслідування є:

1. Запровадження альтернативних суб'єктів кримінального переслідування.
2. Деформалізація правовідносин між суб'єктами кримінального переслідування.
3. Звуження процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні.
4. Розумне розширення процесуального статусу прокурора під час правового режиму воєнного стану.
5. Спрощення документування кримінального переслідування.
6. Приведення окремих процесуальних норм у відповідність до процесуального інтересу суб'єктів кримінального переслідування.
7. Удосконалення спеціалізації суб'єктів кримінального переслідування.
8. Імплементация у законодавство і практику європейських стандартів кримінального переслідування.

Даний перелік шляхів підвищення ефективності кримінального переслідування не вважаємо вичерпним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Патрелюк Д.А. Поняття ефективності кримінального переслідування. *Наше право*. 2024. № 3. С. 83–91.
2. Торбас О.О. Розсуд у кримінальному процесі України: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2021. 454 с.
3. Постанова Великої палати Верховного суду від 31.10.2024 р. Справа № 990/39/24. Провадження № 11-180зai24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123313996> (дата звернення: 04.01.2025).

4. Лоскутова М.С. Щодо підвищення ефективності обвинувачення, здійснюваного прокурором. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 158–161.
5. Лоскутов Т.О. Предмет регулювання кримінального процесуального права : монографія. Київ: Юридичний світ, 2016. 416 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон від 13.04.2012. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 06.01.2025).
7. Тертишник В.М. Потерпілий в змагальному кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 175–182.
8. Лоскутов Т.О. Нормативне забезпечення стандартів ефективного досудового розслідування в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 465–468.
9. Головка Б.Ю. Європейські стандарти судового контролю на етапі досудового розслідування в кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Вип. 85 (4). С. 50–54.
10. Лоскутов Т.О. Правова регламентація тримання під вартою в умовах воєнного стану. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2022. Вип. 2. С. 126–135.
11. Керівні принципи ООН щодо ролі обвинувачів. Прийнято восьмим Конгресом Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності і поводження з правопорушниками. Гавана, Куба, 27 серпня – 7 вересня 1990 року. URL: <https://kdkp.gov.ua/uploads/filesB2.pdf> (дата звернення 07.01.2025).
12. Лоскутов Т.О. Правове регулювання фіксування кримінального провадження в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 340–345.
13. Стандарти професійної відповідальності та виклад основних обов'язків та прав прокурорів. Міжнародна асоціація прокурорів. 23.04.1999 р. URL: [https://www.iap-association.org/getattachment/Resources-Documents/IAP-Standards-\(1\)/Ukrainian.pdf.aspx](https://www.iap-association.org/getattachment/Resources-Documents/IAP-Standards-(1)/Ukrainian.pdf.aspx) (дата звернення 06.01.2025).
14. Прокурор: керує? координує? наглядає? розслідує: Звіт за результатами дослідження «Роль прокурора на досудовій стадії кримінального процесу». Белоусов Ю., Венгер В., Мітько В., Орлеан А., Сущенко В., Яворська В.; за заг. ред. Белоусова Ю. Київ: СТ-Друк, 2017. 268 с. URL: https://issuu.com/irf_ua/docs/prokuror_210_270 (дата звернення 07.01.2025).
15. Чечерський В.І. Ефективність впровадження спеціалізації прокурорів на прикладі спеціалізованих екологічних прокуратур. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Вип. 75 (3). С. 123–128.
16. Федорів О.М. Європейські стандарти ефективності досудового розслідування: дис. ... докт. філософії: 12.00.09. Львів, 2023. 240 с.
17. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Меріт проти України» від 30.03.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_110#Text (дата звернення: 07.01.2025).
18. Ханін С. Скажіть «Ні!» намірам прибрати інститут слідчих суддів – відкритий лист. Газета «Закон і Бізнес». 30.12.2024 р. URL: <https://zib.com.ua/ua/164852.html> (дата звернення 06.01.2025).

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.126>

УДОСКОНАЛЕННЯ ПОРЯДКУ ОБЛІКУ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ

Столітній А.В.,

доктор юридичних наук, професор,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

e-mail: stoleta@ukr.net

Столітній А.В. Удосконалення порядку обліку злочинів, пов'язаних із порушенням законів та звичаїв війни.

Вказується, масштабна збройна агресія (війна) зумовила різке зростання кількості воєнних злочинів, серед яких найбільшу частку становлять кримінальні правопорушення, пов'язані із порушенням законів та звичаїв війни.

У науковій публікації досліджується питання удосконалення порядку обліку злочинів в Єдиному реєстрі досудових розслідувань, пов'язаних із порушенням законів та звичаїв війни. Аналізується склад відповідного кримінального правопорушення, виокремлюються його спеціальні елементи. Зазначається, що для правильної кваліфікації та обліку кримінальних правопорушень, передбачених ст. 438 КК України ключове значення має встановлення факту вчинення таких загально-кримінальних злочинів як умисне вбивство, катування, насильницьке зникнення, зґвалтування тощо у зв'язку із воєнним конфліктом (війною), або вчинення в інший спосіб (в іншій формі) порушення законів та звичаїв війни особою.

З метою удосконалення обліку злочинів, пов'язаних із порушенням законів та звичаїв війни пропонується внести зміни до Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення щодо впровадження в ЄРДР додаткових відміток до ст. 438 КК України з метою розмежування порушень законів та звичаїв війни щодо військовополонених, цивільного населення, національних цінностей, застосування заборонених засобів ведення війни та інших порушень законів та звичаїв війни; вчинених проти життя та здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, а також проти власності із вказівкою виду відповідного злочину. Зазначається, що нововведення сприятимуть правильній кваліфікації воєнних злочинів, їх розмежуванню із відповідними загальнокримінальними злочинами, а також дозволять оптимізувати процеси призначення груп прокурорів у кримінальному провадженні та визначення складу спільних слідчих груп з метою підвищення ефективності досудового розслідування злочинів, пов'язаних із порушенням законів та звичаїв війни.

Ключові слова: облік, воєнні злочини, закони війни, звичаї війни, міжнародний договір, збройна агресія, воєнний стан, додаткові відмітки, досудове розслідування, реєстрація.

Stolitnii A.V. Improving the procedure for accounting for crimes related to violations of the laws and customs of war.

It is indicated that large-scale armed aggression (war) has led to a sharp increase in the number of war crimes, among which the largest share is made up of criminal offenses related to violations of the laws and customs of war.

The scientific publication examines the issue of improving the procedure for recording crimes in the Unified Register of Pretrial Investigations related to violations of the laws and customs of war. The composition of the corresponding criminal offense is analyzed, its special elements are singled out. It is noted that for the correct qualification and accounting of criminal offenses provided for in Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine, it is of key importance to establish the fact of committing such general criminal crimes as intentional murder, torture, enforced disappearance, rape, etc. in connection with a military conflict (war), or committing a violation of laws and customs in another way (in another form) personal war.

In order to improve the accounting of crimes related to violations of the laws and customs of war, it is proposed to make changes to the Regulation on the Unified Register of Pretrial Investigations, the procedure for its formation and management regarding the introduction of additional notes to Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine for the purpose of distinguishing violations of the laws and customs of war in relation to prisoners of war, the civilian population, national values, the use of prohibited means of warfare and other violations of the laws and customs of war; committed against the life and health, will, honor and dignity, sexual freedom and sexual integrity of a person, as well as against property

with an indication of the type of the corresponding crime. It is noted that the innovations will contribute to the correct qualification of war crimes, distinguishing them from the corresponding general criminal crimes, and will also allow optimizing the processes of appointing groups of prosecutors in criminal proceedings and determining the composition of joint investigative teams in order to improve the effectiveness of pre-trial investigations of crimes related to violations of laws and customs war.

Key words: accounting, war crimes, laws of war, customs of war, international treaty, armed aggression, martial law, additional notes, pretrial investigation, registration.

Постановка проблеми. Масштабна збройна агресія (війна) зумовила різке зростання кількості воєнних злочинів, серед яких найбільшу частку становлять кримінальні правопорушення, пов'язані із порушенням законів та звичаїв війни. Так, станом на 10.01.2025 зареєстровано 82964 злочинах, у тому числі; 74925 за ст. 438 «Воєнні злочини».

В той же час, диспозиція ст. 438 КК України фактично є банкетною і відсилає суб'єкта правозастосування до законів та звичаїв війни, які передбачені правом Женеви та Гааги, окремими міжнародними договорами та норми міжнародного звичаєвого права, зокрема Женевські конвенції від 12.08.1949: Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі; Женевська конвенція про поводження з військовополоненими; Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни; Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977; Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III), від 08.12.2005, а також Гаазькі конвенції, які, у тому числі, забороняють та обмежують засоби ведення війни, та звичаєві норми міжнародного гуманітарного права.

Диспозиція зазначеної норми кримінального закону (ст. 438 КК України) передбачає наступні кваліфікуючі ознаки воєнних злочинів: жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, **інші порушення законів** та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій; ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людини.

Вчинення багатьох тяжких та особливо тяжких злочинів в умовах воєнного стану або стану війни по відношенню до військовополонених або цивільних осіб, якщо суб'єктами їх вчинення є представники іншої сторони Міжнародного збройного конфлікту, слід кваліфікувати як порушення законів та звичаїв війни/воєнні злочини. Складна структура та різноманітність форм вчинення вказаного кримінального правопорушення обумовлюють необхідність удосконалення обліку відповідних злочинів, що, в свою чергу, сприятиме їх правильній кваліфікації, обліку та обробці і, в подальшому, узагальненому обвинуваченню вищому керівництву держави агресору.

Серед праць науковців, які досліджували різні аспекти імплементації міжнародного гуманітарного права в національне законодавство та юридичну практику, слід виділити роботи: М. Антоновича, М. Бажанова, В. Базова, А. Дмитрієва, В. Дяченка, В. Корецького, Д. Крупка, Є. Лукашина, М. Мельника, В. Навроцького, В. Панова, А. Полторака, В. Попович, П. Рабіновича, Ю.М. Рибаківа, А. Робертсона, Л. Савінського, А. Савченка, П. Фріса, М. Хавронюка, М. Цюрупі, П. Шумського, С. Яценка та інших.

Питання правового забезпечення та практичних аспектів функціонування ЄРДР досліджуються в роботах Р. Аузіна, І. Каланчі, С. Патюк, І. Щербак та інших науковців. Проте, питання удосконалення обліку злочинів, пов'язаних із порушенням законів та звичаїв війни, ще не було предметом окремого дослідження.

Метою наукової публікації є визначення актуальних напрямів удосконалення порядку обліку злочинів, пов'язаних із порушенням законів та звичаїв війни.

Методологія даного дослідження ґрунтується на поєднанні загально-філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження, серед яких ключову роль відіграють системний та структурно-функціональний методи, прийоми логічного методу, метод юридичної статистики, а також метод юридичного моделювання.

Виклад основного матеріалу. 20 травня 2022 набув чинності Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» від 3 травня 2022 року № 2236-IX, яким КПК України доповнено розділом IX² «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом». Слід зазначити, що в «Прикінцевих та перехідних положеннях» вказаного закону встановле-

но, що до дня набрання чинності Римським статутом Міжнародного кримінального суду для України цей закон застосовується з урахуванням умов, визначених Постановою Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» від 04.02.2015 № 145-VIII та Заявою Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 від 25.02.2014 № 790-VII [1].

Таким чином, застосування ст. 438 КК України в першу чергу пов'язано із аналізом норм міжнародного гуманітарного права.

Аналогічної думки дотримується суддя Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Г. Анісімов, який зазначає, що норма ст. 438 КК України підлягає застосуванню з моменту здійснення збройної агресії у 2014 році, тому нема підстав застосовувати її тільки до тих діянь, які вчинені після оголошення воєнного стану відповідно до Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». В той же час, Україна не є стороною, яка підписала та ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду, тому не можна стверджувати, що неофіційна кодифікація злочинів, які включені до Римського статуту МКС, може бути автоматично і беззастережно застосована під час вирішення питання про кваліфікацію дій осіб за ст. 438 КК України [2].

21 серпня 2024 року Верховною Радою України ратифіковано Римський статут Міжнародного кримінального суду, який встановлює чотири основні міжнародні злочини: геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини і злочини агресії. В процесі правозастосування доцільно посилатися на Женевські конвенції від 12.08.1949 та Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977.

Аналіз змісту вказаної норми кримінального закону дозволяє зробити висновок, що в процесі кваліфікації воєнних злочинів важливим елементом є контекст, в якому вчиняються злочини проти життя та здоров'я особи, волі, честі та гідності особи, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти власності.

Об'єктом злочину, передбаченого ст. 438 КК України є встановлений міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, порядок ведення (закони та звичаї) війни; додатковим обов'язковим об'єктом, залежно від форми (способу вчинення) злочину, є життя та здоров'я, воля, честь та гідність особи, статева свобода та статева недоторканість особи, власність.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 438 КК України, може полягати:

- в активних діях (у формі жорстокого поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України);

- у відданні наказу про вчинення вищезазначених дій;

- у вчиненні вищевказаних діянь, поєднаних з умисним вбивством/спричинили загибель людини.

Чинні міжнародні договори у галузі міжнародного кримінального права містять норми, які забороняють: колективні покарання, так само як і будь-які залякування чи терор, пограбування, захоплення заручників, репресії стосовно осіб, які перебувають під захистом, та їхнього майна; примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від того, окупована вона чи ні; примус осіб, що перебувають під захистом, служити в збройних чи допоміжних силах окупаційної держави тощо [6].

Також заборонені: будь-які незаконні акти чи бездіяльність з боку держави, що тримає в полоні, які спричиняють смерть або створюють серйозну загрозу здоров'ю військовополоненого, що перебуває під її охороною; фізичне калічення або медичні чи наукові експерименти будь-якого характеру, які не обґрунтовані потребою в проведенні медичного, стоматологічного або стаціонарного лікування військовополоненого та не здійснюються в його інтересах [7].

У міжнародному кримінальному праві воєнні злочини визначають як серйозні порушення міжнародного гуманітарного права (порушення законів і звичаїв війни), за вчинення яких передбачена

кримінальна відповідальність фізичних осіб на національному та міжнародному рівнях. Воєнні злочини є одним із видів міжнародних злочинів поряд із злочином агресії, злочинами проти людяності та геноцидом. Воєнними злочинами є серйозні порушення заборон, що містяться як у договірному, так і у звичаєвому міжнародному гуманітарному праві [9].

Відповідно до п.п. а та б ч. 2 ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду воєнні злочини поділяються на грубі та серозні:

а) грубі порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, а саме будь-яке з таких діянь проти осіб або майна, що охороняються згідно з положеннями відповідної Женевської конвенції: умисне вбивство; катування або нелюдське поводження, у тому числі біологічні експерименти; умисне заподіяння сильних страждань або тяжких тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю; широкомасштабне знищення і привласнення майна, що не викликане військовою необхідністю і вчинене незаконно та безглуздо; примушення військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, до служби у збройних силах ворожої держави; умисне позбавлення військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, права на справедливий і звичайний суд; незаконна депортація або переміщення чи незаконне позбавлення волі; взяття заручників;

б) інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права, а саме будь-яке з таких діянь: умисне спрямування нападів на цивільне населення як таке або на окремих цивільних осіб, що не беруть безпосередньої участі у воєнних діях; умисне спрямування нападів на цивільні об'єкти, тобто об'єкти, що не є військовими цілями; умисне спрямування нападів на персонал, об'єкти, матеріали, підрозділи або транспортні засоби, задіяні в наданні гуманітарної допомоги чи в місії з підтримання миру відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, доки вони мають право на захист, яким користуються цивільні особи або цивільні об'єкти згідно з міжнародним правом збройних конфліктів; умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою; напад на незахищені й такі, що не є військовими цілями, міста, села, помешкання або будівлі чи їх обстріл із застосуванням будь-яких засобів; вбивство або поранення комбатанта, який, склавши зброю чи не маючи більше засобів захисту, беззастережно здався; неналежне використання прапора парламентаря, прапора чи військових знаків розрізнення та форми ворога або Організації Об'єднаних Націй, а також розпізнавальних емблем, встановлених Женевськими конвенціями, наслідком чого є смерть або заподіяння особі серйозних ушкоджень; переміщення, прямо чи опосередковано, окупаційною державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію чи депортація або переміщення всього або частини населення окупованої території у межах чи за межі цієї території; умисне спрямування нападів на будівлі, призначені для релігійних, освітніх, мистецьких, наукових чи благодійних цілей, на історичні пам'ятники, госпіталі та місця зосередження хворих і поранених за умови, що вони не є військовими цілями; заподіяння особам, які перебувають під владою ворожої сторони, фізичного каліцтва або здійснення над ними медичних чи наукових експериментів будь-якого характеру, які не обґрунтовані необхідністю медичного, стоматологічного або лікарняного лікування відповідної особи і здійснюються не в її інтересах та які призводять до смерті або серйозно загрожують здоров'ю такої особи чи осіб; віроломне вбивство або поранення осіб, що належать до ворожої нації чи армії; заява про те, що пощади не буде; знищення або захоплення майна ворога, крім випадків, коли таке знищення або захоплення настійно вимагаються воєнною необхідністю; оголошення скасованими, призупиненими або недопустимими в суді прав і позовів громадян ворожої сторони; примушення громадян ворожої сторони до участі у воєнних діях проти їхньої власної країни, навіть якщо вони перебували на службі воюючої сторони до початку війни; розграбування міста або населеного пункту, навіть якщо його захоплено штурмом; застосування отрути або отруєної зброї; застосування задушливих, отруйних або інших газів та всіх аналогічних рідин, матеріалів чи засобів; застосування куль, що легко розгортаються або сплющуються в тілі людини, таких, як кулі з твердою оболонкою, яка не повністю покриває осердя або має надрізи; застосування зброї, боєприпасів і матеріалів, а також методів ведення війни такого характеру, які спричиняють надмірні ушкодження чи непотрібні страждання або які за своєю суттю є невибірковими в порушення норм міжнародного права збройних конфліктів, за умови, що така зброя, такі боєприпаси і матеріали та методи ведення війни є предметом всеохоплюючої заборони і включені до додатка до цього Статуту шляхом внесення поправки згідно з відповідними положеннями, викладеними у ст.ст. 121 і 123; посягання на людську гідність, зокрема образливе і принизливе поводження; зґвалтування, сексуальне рабство, примушення до проституції, примусова вагітність, як вона визначена в підпункті (f) пункту 2 статті 7, примусова стерилізація чи

будь-яка інша форма сексуального насильства, яка також становить грубе порушення Женевських конвенцій; використання присутності цивільної особи або іншої особи, яка перебуває під захистом, для захисту певних пунктів, районів або збройних сил від військових операцій; умисне спрямування нападів на будівлі, матеріали, медичні установи й транспортні засоби, а також на персонал, що використовує згідно з міжнародним правом розпізнавальні емблеми, передбачені Женевськими конвенціями; умисне використання голодування цивільного населення як методу ведення війни шляхом позбавлення його предметів, необхідних для виживання, у тому числі умисне створення перешкод для надання допомоги, як це передбачено відповідно до Женевських конвенцій; набір або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил або використання їх для активної участі в бойових діях [12].

Відповідно, усі подібні дії, вчинені щодо військовополонених або цивільного населення, мають визнаватися жорстоким поведінням.

Г. Анісімов зазначає, що злочину, передбаченому ст. 438 КК України притаманні спеціальні елементи – мається на увазі контекстуальний елемент, який обов'язково має бути встановлений під час вирішення питання про наявність у діях особи ознак складу вказаних злочинів. Контекстуальний елемент є найскладнішим. Контекст повинен бути пов'язаний з воєнним конфліктом, а інкриміноване кримінальне правопорушення має бути в контекстуальному, причинному і логічному зв'язку з вчиненими діями, незважаючи на те, в чому це діяння виявляється (це може бути вбивство, зґвалтування, викрадення, заволодіння чужим майном та ін.) [2].

Слід відзначити, що відповідно до Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави чи будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом ООН. Застосування збройної сили державою першою є достатнім свідченням акту агресії.

Виділяють шість форм виявлення ознак злочину, передбаченого ст. 438 КК України: жорстоке поведіння з військовополоненими або цивільним населенням; вигнання цивільного населення для примусових робіт; розграбування національних цінностей на окупованій території; застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом; інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; віддання наказу про вчинення таких дій. Іноді виокремлюють сім форм, розмежовуючи жорстоке поведіння з військовополоненими та жорстоке поведіння з цивільним населенням [2].

Заборонені міжнародним правом засоби ведення війни визначені в Женевських, Гаазьких конвенціях та інших багатосторонніх конвенціях. Крім того, відповідно до наказу Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164 затверджено Інструкцію про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України. У цій Інструкції наведені заборонені методи і засоби ведення воєнних дій (відтворено положення міжнародних договорів) [10].

Складним є питання інших форм об'єктивної сторони такого злочину, як порушення законів та звичаїв війни, адже в цьому разі потребує вирішення питання, зокрема, і про відмежування цього складу злочину від інших – передбачених статтями 433 (насильство над населенням у районі воєнних дій), 434 (погане поведіння з військовополоненими) КК України, у яких суб'єктом злочину є військовослужбовець [2].

На нашу думку, за своєю правовою природою ці злочини також можуть вважатися воєнними злочинами, різниця полягає у суб'єкті злочину (український військовослужбовець).

Суб'єктивна сторона вчинення злочину, в залежності від виду засобів та методів війни що порушуються, можуть характеризуватись як умислом так і необережністю.

Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України суб'єкт загальний. В свою чергу, суб'єктом віддання наказу про вчинення зазначених у ст. 438 КК дій може бути лише службова особа (як військова, так і цивільна)

Розглянемо питання реєстрації та обліку воєнних злочинів на прикладі зґвалтування, який в аспекті, що досліджується відноситься до «інших порушень законів та звичаїв війни», передбачених ст. 438 КК України. Так, ст. 27 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни визначено право цивільних осіб, за будь-яких обставин, на особисту повагу, повагу до своєї честі. Жінки потребують особливого захисту від будь-якого зазіхання на їхню честь, і, зокрема, захисту від зґвалтування, примушування до проституції чи будь-якої іншої форми посягання на їхню моральність [6].

У відповідності до ст. 31 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, жодний примус фізичного чи морального характеру не може застосовуватися до осіб, які перебувають під захистом, зокрема з метою отримання від них або від третіх осіб якихось відомостей. А згідно із ст. 32 вказаної Конвенції, державам забороняється застосування будь-яких заходів, які

можуть завдати фізичних страждань або призвести до знищення осіб, що перебувають під захистом, які є під їхньою владою. Ця заборона поширюється не лише на вбивства, тортури, тілесні покарання, калічення та медичні чи наукові досліді, які не викликані потребою лікування особи, що перебуває під захистом, а й на будь-яке інше брутальне поводження з боку як цивільних, так і військових властей. Крім того, заборонені колективні покарання, так само як і будь-які залякування чи терор (ст. 33 Конвенції) [6].

У ст. 75 вказаного Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), встановлено, що заборонені й будуть залишатися забороненими в будь-який час і в будь-якому місці такі дії, незалежно від того, чиняться вони представниками цивільних чи воєнних органів: насильство над життям, здоров'ям і фізичним чи психічним станом осіб, зокрема вбивство, катування всіх видів (фізичні чи психічні), тілесні покарання і каліцтво; наруга над людською гідністю, зокрема, принижуюче й образливе поводження, примус до проституції чи непристойне посягання в будь-якій його формі; захоплення заручників; колективні покарання; погрози вчинити будь-яку з вище перелічених дій [11].

Таким чином, зґвалтування, вчинене під час дії воєнного стану представником іншої сторони міждержавного збройного конфлікту, слід кваліфікувати за ст. 438 КК України.

В міжнародному гуманітарному праві є особливе ставлення до воєнних злочинів з точки зору доведення винуватості особи, яке завжди пов'язане із встановленням контекстуального аспекту. Тому, на думку Г. Анісімова, за відсутності такого контекстуального аспекту не кожне зґвалтування, вбивство чи інший злочин має бути кваліфіковано за ст. 438 КК України. У такій ситуації не виключається притягнення особи до відповідальності за загальнокримінальними злочинами (статтями 115 (умисне вбивство), 152 (зґвалтування) КК України) за умови, коли немає відповідного контексту, а саме – зв'язку з веденням воєнних дій, за відсутності ознак тероризування населення, використання зброї, насильства як форми подолання опору і впливу на потерпілу особу з метою примусити її до насильницького статевого акту тощо [2].

Офісом Генерального прокурора створено warcrimes.gov.ua – головну платформу збору доказів злочинів Російської Федерації (на Єдиному порталі державних послуг Дія), на якій наведено приклади воєнних злочинів: поранення чи вбивство цивільних осіб; катування, фізичне насилля, зґвалтування, нелюдське поводження чи позбавлення волі; насилля щодо медичного персоналу; використання цивільних для прикриття військових (живі щити); депортації та незаконне переміщення населення; примушування громадян до участі у військових діях проти власної держави; пошкодження або знищення цивільної інфраструктури, а також пограбування цивільного населення; знищення культурних та освітніх закладів; пошкодження/знищення культових споруд (храмів, мечетей, синагог тощо); відмова чи позбавлення доступу до медичної допомоги; умисне нанесення ударів по персоналу, транспорту, обладнанню пов'язаному з наданням гуманітарної допомоги [5].

Слід зазначити, що вказаний перелік воєнних злочинів не є повним та потребує розширення з урахуванням доводів викладених вище.

Встановлення зазначеного контекстуального аспекту повинно відбуватись вже на стадії внесення відомостей про кримінальне правопорушення в ЄРДР з відмітками про форму, спосіб вчинення злочину, передбаченого ст. 438 КК України. І вже в процесі досудового розслідування вказаний концептуальний аспект, тобто кваліфікація вбивства, зґвалтування, катування або іншого тяжкого чи особливо тяжкого злочину саме як порушення законів та звичаїв війни, буде доводитись належними та допустимими доказами, або, у разі не встановлення такого аспекту (факту вчинення вказаних злочинів у зв'язку із воєнним конфліктом), кваліфікація кримінального правопорушення буде змінюватися на відповідні статті КК України, що передбачають відповідальність за вказані загальнокримінальні злочини.

Враховуючи вищевикладене, в процесі реєстрації та обліку злочинів, передбачених ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни»/«воєнні злочини» КК України доцільно впровадити в ЄРДР додаткові відмітки щодо розмежування порушень законів та звичаїв війни щодо військовополонених, цивільного населення, національних цінностей, застосування заборонених засобів ведення війни, інші порушення законів та звичаїв війни. Крім того, доцільно впровадити в ЄРДР додаткові відмітки до ст. 438 КК України щодо розмежування загальнокримінальних злочинів, вчинених під час дії воєнного стану та схожими за складом злочину із загальнокримінальними вчинені представниками іншої сторони збройного міждержавного конфлікту, які кваліфікуються як порушення законів та звичаїв війни, а саме – вчинені проти життя та здоров'я особи (умисне вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, катування тощо), волі, честі та гідності особи (незаконне позбавлення волі або викрадення людини, насильницьке зникнення, захоплення заручників, торгівля людьми тощо), статевої свободи та статевої недоторканості особи (зґвалтування, сексуальне насильство), проти власності (крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна тощо).

Впровадження вказаних додаткових відміток до ст. 438 КК України в ЄРДР потребує внесення змін до Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення по аналогії із відповідними нормами щодо обліку відомостей за фактами смерті людей. Згідно із пунктами 5-6 глави 2 другого розділу Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затвердженого наказом Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298 (зі змінами, внесеними наказом Генерального прокурора від 23.11.2021 № 377), «облік у Реєстрі відомостей за фактами смерті людей здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства; при цьому одночасно з визначенням правової кваліфікації за статтями 115–118 КК України (в редакції 2001 року), статтями 94–98 КК України (в редакції 1960 року) підлягають внесенню до Реєстру додаткові відмітки щодо розмежування очевидних вбивств (у тому числі у ході бойових дій), фактів природної смерті, самогубств, зникнення безвісти, нещасних випадків» [4].

Висновки. Враховуючи вищевикладене, пропонується внести зміни до Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затвердженого наказом Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298 (зі змінами, внесеними наказом Генерального прокурора від 23.11.2021 № 377) щодо встановлення в ЄРДР додаткових відміток щодо розмежування порушень законів та звичаїв війни щодо військовополонених, цивільного населення, національних цінностей, застосування заборонених засобів ведення війни та інших порушень законів та звичаїв війни.

Також доцільно встановити в ЄРДР додаткові відмітки щодо розмежування порушень законів та звичаїв війни, вчинених проти життя та здоров'я особи, волі, честі та гідності особи, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти власності.

Зокрема, Главу 2 другого розділу Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затвердженого наказом Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298 (зі змінами, внесеними наказом Генерального прокурора від 23.11.2021 № 377) доповнити пунктами 29–30 в такій редакції:

«29. Облік у Реєстрі відомостей за фактами порушення законів та звичаїв війни здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства.

30. При цьому одночасно з визначенням правової кваліфікації за статтею 438 КК України підлягають внесенню до Реєстру додаткові відмітки:

– щодо розмежування порушень законів та звичаїв війни щодо військовополонених, цивільного населення, національних цінностей, застосування заборонених засобів ведення війни, інших порушень законів та звичаїв війни;

– щодо розмежування порушень законів та звичаїв війни, вчинених проти життя та здоров'я особи, волі, честі та гідності особи, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти власності, із вказівкою виду кримінального правопорушення («умисне вбивство», «умисне тяжке тілесне ушкодження», «катування», «незаконне позбавлення волі або викрадення людини», «насильницьке зникнення», «захоплення заручників», «торгівля людьми», «зґвалтування», «сексуальне насильство», «крадіжка», «грабіж», «розбій», «вимагання», «умисне знищення або пошкодження майна»).

Зазначені нововведення сприятимуть правильній кваліфікації воєнних злочинів, їх розмежуванню із відповідними загальнокримінальними злочинами, а також дозволять оптимізувати процеси призначення груп прокурорів у кримінальному провадженні та визначення складу спільних слідчих груп (Національної поліції та СБУ). Крім того, такі зміни сприятимуть підвищенню ефективності контролю, який здійснюють процесуальні керівники в конкретних кримінальних провадженнях, та покращенню обліку воєнних злочинів відповідної категорії (для побудови інфографіків, виявлення найбільш типових та найбільш поширених порушень законів та звичаїв війни).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом: Закон України № 2236-IX 03.05.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (дата звернення: 20.01.2025).
2. Анісімов Г. Під час кваліфікації дій особи як порушення законів та звичаїв війни важливим є встановлення контекстуального аспекту. *Судова влада України: офіційний веб-сайт. Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1291154>.
3. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.01.2025).
4. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298 (зі зміна-

- ми, внесеними наказом від 23.11.2021 № 377). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text> (дата звернення: 20.01.2025).
5. Платформа збору доказів злочинів російської федерації. URL: <https://warcrimes.gov.ua/> (дата звернення: 20.01.2025).
 6. Конвенція про захист цивільного населення під час війни, Женева, 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 20.01.2025).
 7. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими, 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 20.01.2025).
 8. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Х.: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина. 2013. 1040 с.
 9. Гнатівський М., Короткий Т. Визначення воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві. *Юридична газета*. 18.04.2022. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/viznachennya-voennih-zlochiniv-u-mizhnarodnomu-kriminalnomu-pravi.html>.
 10. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України № 164 від 23.03.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (дата звернення: 15.08.2022).
 11. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 20.01.2025).
 12. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 20.01.2025).

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.127>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКОЛОГІЧНІЙ СФЕРІ

Чечерський В.І.,*доктор юридичних наук, доцент,**професор кафедри теорії та історії держави та права**ВНЗ «Національна академія управління», начальник відділу**Спеціалізованої екологічної прокуратури**Офісу Генерального прокурора,**Почесний працівник прокуратури*

ORCID: 0000-0002-4269-1247

Вишневський С.А.,*доктор філософії,**прокурор відділу**Спеціалізованої екологічної прокуратури**Офісу Генерального прокурора*

ORCID: 0000-0002-0511-490X

Чечерський В.І., Вишневський С.А. Проблемні питання організації оперативно-розшукової діяльності в екологічній сфері.

У науковій публікації досліджуються проблемні питання, що пов'язані із можливістю застосування поліцією оперативно-розшукових заходів при попередженні, виявленні та припиненні кримінальних правопорушень проти довкілля.

З посиланням на Директиву Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу від 13.03.2024 про захист навколишнього природного середовища за допомогою кримінального права наголошується на необхідності захисту екології, як важливої складової для захисту конституційних прав людини і громадянина.

Констатується, що незважаючи на важливе значення та безпосередній вплив здорового, чистого і стійкого навколишнього середовища на забезпечення фундаментальних прав людини на теперішній час мають місце деякі прогалини щодо його охорони та захисту через ті можливості, які надає оперативно-розшукова діяльність.

Наголошується на тому, що чинне законодавство у цій сфері не у повній мірі відповідає вимогам сьогодення з урахуванням розвитку технологій, появи новітніх форм та методів вчинення кримінальних правопорушень.

Зокрема внаслідок того, що лише кожне п'яте кримінальне правопорушення проти довкілля є тяжким чи особливо тяжким, у більшості з них відсутні підстави для проведення оперативно-розшукових заходів. При цьому особливістю кримінальних правопорушень цієї категорії є те, що основним принципом розмежування їх тяжкості є суспільно небезпечні наслідки, які вже фактично настали.

Обґрунтовується необхідність розширення переліку підстав для здійснення оперативно-розшукової діяльності щодо кримінальних правопорушень проти довкілля, зокрема визначення додаткової підстави заподіяння таким правопорушенням тяжких наслідків, у тому числі значних матеріальних збитків.

Аргументується необхідність нормативного упорядкування процедури створення і використання «цифрових осіб» («аватари»), в тому числі в якості конфідентів, для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження. Погодження її застосування з прокурором, який наглядає за законністю оперативно-розшукової діяльності.

Ключові слова: захист довкілля, система та повноваження поліції, прокуратура, протидія злочинності, функції поліції, оперативно-розшукові заходи, охорона навколишнього природного середовища.

Chechersky V.I., Vishnevsky S.A. Problem issues of the organization of operational research activities in the environmental sphere.

The scientific publication explores problematic issues related to the possibility of the police using operational and investigative measures in the prevention, detection, and cessation of criminal offences against the environment.

With reference to the Directive of the European Parliament and of the Council of the European Union of 13.03.2024 on the protection of the environment through criminal law, the need to protect the environment as an important component for the protection of constitutional human and civil rights is emphasised.

It is noted that despite the importance and direct impact of a healthy, clean, and sustainable environment on ensuring fundamental human rights, there are currently some gaps in its protection and defence due to the opportunities provided by operational and investigative activities.

It is emphasised that the current legislation in this area does not fully meet today's requirements, taking into account the development of technologies, new forms and methods of committing criminal offences.

In particular, due to the fact that only every fifth criminal offence against the environment is serious or especially serious, most of them do not have grounds for conducting operational and investigative measures. At the same time, a feature of criminal offences of this category is that the main principle of distinguishing their severity is the consequences that have already actually occurred.

The need to expand the list of grounds for conducting operational and investigative activities regarding criminal offences against the environment are substantiated, in particular, determining an additional ground for causing serious consequences, including significant material damage, by such offences.

The need for regulatory regulation of the procedure for creating and using digital persons (avatars), including confidants, to perform tasks of operational and investigative activities and criminal proceedings are argued. Coordination of its use with the prosecutor who oversees the legality of operational and investigative activities is required.

Key words: environmental protection, system and powers of the police, prosecutor's office, crime prevention, police functions, investigative measures, environmental protection.

Постановка проблеми. Екологічні правопорушення мають безпосередній вплив на фундаментальні права людини, у тому числі право на здоров'я, її життя. Тому боротьба з ними набуває критично важливого значення для забезпечення захисту таких прав. Довкілля і вплив екологічних факторів на людину все частіше стають предметом розгляду Європейського суду з прав людини, наприклад Дубецька та інші проти України, Гримковська проти України, Дземюк проти України тощо.

Відповідно до Директиви Європейського парламенту і Ради ЄС щодо захисту навколишнього природного середовища за допомогою кримінального права для забезпечення успішного застосування екологічного кримінального права держави-члени мають надавати компетентним органам ефективні інструменти для розслідування кримінальних правопорушень, наприклад, такі, що наявні в рамках їхнього національного права щодо боротьби з організованою злочинністю чи іншими тяжкими кримінальними правопорушеннями, якщо використання таких інструментів є доцільним і пропорційним характеру й тяжкості відповідних кримінальних правопорушень, як передбачено в національному праві [1].

Одним з дієвих інструментів, спрямованих на недопущення вчинення екологічних злочинів, їх виявлення є можливості органів правопорядку у межах оперативно-розшукової діяльності.

Аналіз останніх досліджень. Питанню особливостей здійснення оперативно-розшукової діяльності, наявних проблем у цій особливій сфері науковці завжди приділяли значну увагу. Проте здебільшого вони стосуються загально-теоретичних питань, комплексного дослідження цієї тематики, а також особливостей окремих оперативно-розшукових заходів. У цьому контексті важливим для наукового доробку є праці Лабкіна А., Павленка С., Халимона С., Чернявського С., Василичука В., Сергєєвої Д., Дьоміна Ю., Татарова О., Погорецького М., Фільчакова О., Тіхонова С. та інших. Разом з тим, проблематика застосування оперативно-розшукових можливостей з метою попередження, виявлення та припинення кримінальних правопорушень проти довкілля залишається малодослідженою.

Актуальність теми. Діючі положення кримінального, кримінального процесуального законодавства, законів України, що регулюють статус і повноваження органів прокуратури та поліції не у повній мірі забезпечують виконання поставлених завдань, у тому числі внаслідок динамічного розвитку суспільних відносин, появи нових форм екологічної злочинності. Наведене вимагає удосконалення правового регулювання діяльності правоохоронних органів, перш за все на стадіях попередження та виявлення кримінальних правопорушень проти довкілля, де ключову роль відіграють оперативно-розшукові заходи, що зумовлює необхідність більш глибокого наукового вивчення цього питання.

Метою статті є дослідити окремі аспекти оперативно-розшукової діяльності, як однієї з ключових складових комплексного механізму захисту інтересів держави та громадян від екологічної злочинності, ролі у ній органів поліції та прокуратури, а також надати відповідні пропозиції.

Виклад основного матеріалу. Згідно із ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [2].

Однією з гарантій виконання приписів вищезгаданої статті та як складову всеохоплюючого поняття «безпека» у ст. 16 цього Закону виокремлено забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, як обов'язку держави.

Вказані норми необхідно розглядати передусім, як екологічну політику держави, що історично зазнала багато потрясінь, у тому числі від наслідків Чорнобильської катастрофи, та яка спрямована на захист громадян, суспільства у сфері охорони навколишнього природного середовища.

В Україні діють десятки законів, у тому числі кодексів, сотні підзаконних нормативно-правових актів. Проте гарантією дотримання їх норм є інституційні механізми, де провідну роль повинні відігравати прокуратура та органи правопорядку.

Саме на них покладено завдання з протидії екологічній злочинності, як найбільш тяжкій формі протиправної діяльності.

Консультативною радою європейських прокурорів у висновку № 17 (2022 рік) зазначено, що охорона навколишнього середовища потребує цілісного підходу та участі зацікавлених сторін, включно із прокурорами, поліцією та слідчими органами; виокремлено як приклад передового досвіду у сфері охорони навколишнього природного середовища створення механізмів співпраці між органами правопорядку, включаючи спеціалізовану екологічну поліцію.

Відповідно до ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України абсолютна більшість екологічних кримінальних правопорушень підслідна саме органам поліції [3]. Організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку покладено на прокуратуру.

У 2024 році, з метою покращення ефективності протидії злочинам проти довкілля в управлінні Департаменту стратегічних розслідувань, а також у складі управлінь стратегічних розслідувань утворено відділи боротьби зі злочинами проти довкілля, тобто створено спеціалізовані екологічні підрозділи [4, с. 292]. Поряд з цим, вказаними завданнями займаються й інші уповноважені підрозділи органів поліції.

Незважаючи на те, що оперативно-розшукову діяльність регламентовано окремим Законом [5] його положення вже не у повній мірі відповідають вимогам сьогодення з урахуванням розвитку технологій, новітніх форм та методів вчинення кримінальних правопорушень.

Недарма п. 1.7 розділу II Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки передбачає модернізацію правових засад оперативно-розшукової діяльності, а п. 4.2 – запровадження правового механізму затвердження та/або погодження Генеральним прокурором міжвідомчих актів органів правопорядку з питань здійснення оперативно-розшукової діяльності [6].

Водночас, якщо розглядати оперативно-розшукову діяльність через призму попередження та виявлення кримінальних правопорушень проти довкілля виникає декілька проблемних питань.

Згідно із ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» підставами для проведення оперативно-розшукової діяльності є наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про кримінальні правопорушення, що готуються.

Однак п. 7 ч. 1 ст. 8 цього Закону передбачає, що оперативні підрозділи мають право негласно виявляти та фіксувати виключно сліди тяжкого або особливо тяжкого злочину. Таким чином щодо інших кримінальних правопорушень така діяльність не передбачена.

Разом з тим, більшість кримінальних правопорушень проти довкілля не підпадає під цю підставу. Так, із півсотні складів кримінальних правопорушень лише кожен п'ятий є тяжким або особливо тяжким. При цьому здебільшого основним принципом розмежування тяжкості у цій категорії кримінальних правопорушень є суспільно небезпечні наслідки, що уже фактично настали.

Типовим прикладом є ст. 245 КК України, яка передбачає відповідальність за знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів, вздовж залізниць, а також стерні, сухих дикоростучих трав, рослинності або її залишків на землях сільськогосподарського призначення вогнем чи іншим загальнонебезпечним способом і не підпадає під категорію тяжкого злочину за умови, якщо не спричинено загибель людей, масову загибель тварин або інші тяжкі наслідки.

Так, Вишницький районний суд Чернівецької області 29.12.2022 визнав винною особу за ч. 2 ст. 245 КК України за фактом знищення об'єктів рослинного світу, яка здійснила самовільне випалювання сухої рослинності на території Вишницького району Чернівецької області, від займання якої виникла пожежа угідь Вишницького ПНДВ НПП «Вишницький». Внаслідок цього знищено лісову підстилку на площі 1,49 га та пошкоджено 158 дерев різних порід, що потягло за собою заподіяння тяжких наслідків державі у вигляді шкоди на загальну суму 711 тис грн.

Запобігти вчиненню цього підпалу завдяки оперативно-розшуковим заходам відповідно до закону було неможливо, адже на стадії готування до протиправних дій не було негативних наслідків.

Ще більш непослідовною видається позиція відповідно до якої не можливо провести оперативно-розшукові заходи у тих кримінальних правопорушеннях проти довкілля, де негативні наслідки очевидно є вкрай значними, проте їх не віднесено до тяжких чи особливо тяжких.

Так, Спеціалізованою екологічною прокуратурою Офісу Генерального прокурора здійснюється процесуальне керівництво у кримінальному провадженні за ст. 239 КК України за фактом забруднення земель відходами, що спричинило збитки довкіллю на десятки мільйонів гривень.

Частина 1 та 2 цієї статті є нетяжким злочином. Для порівняння, крадіжка визнається тяжким злочином, якщо сума шкоди становить трохи більше 150 тис гривень.

Відтак доцільно розширити перелік підстав для оперативно-розшукової діяльності та передбачити право на її здійснення у випадку, якщо злочин може призвести до настання тяжких наслідків. З метою забезпечення принципу правової визначеності та захисту прав людини, у тому числі від можливого зловживання правом, перелік таких тяжких наслідків слід закріпити у законі.

Крім того, якщо мова йде про наслідки, то слід зауважити, що особливістю екологічних кримінальних правопорушень є також те, що між стадіями готування та їх вчиненням з настанням тяжких наслідків часто не проходить багато часу.

Тому ми підтримуємо позицію тих науковців [7, с. 110-111], які пропонують змінити законодавство, зокрема відомчі нормативно-правові акти, що стосуються взаємодії при направленні оперативним підрозділом матеріалів за результатами оперативно-розшукової діяльності до органу досудового розслідування.

Так, при веденні оперативним підрозділом оперативно-розшукової справи щодо осіб, стосовно яких є дані про участь у підготовці до вчинення злочину, підслідного слідчим органів досудового розслідування Національної поліції України, керівник оперативного підрозділу письмово звертається до керівника органу досудового розслідування про закріплення за цією ОРС слідчого для забезпечення методичного супроводження її реалізації та надання практичної допомоги оперативному підрозділу [8].

Такий алгоритм дій керівника оперативного підрозділу, визначений відомчою інструкцією не є досконалим.

Доцільніше законом передбачити обов'язок для керівництва оперативного підрозділу у випадку фіксації оперативно-розшуковими заходами інформації про готування або вчинення кримінального правопорушення, негайно повідомляти про це прокурора, який здійснює нагляд за дотриманням законності під час здійснення ОРД, для прийняття рішення про внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Адже прокурору, який ознайомлений з конкретною оперативно-розшуковою справою з моменту її заведення набагато легше зрозуміти наявність або відсутність ознак кримінального правопорушення в наданих матеріалах ОРД та прийняти правильне процесуальне рішення на відміну від слідчого або процесуального керівника, який з оперативно-розшуковою справою не ознайомлений [9, с. 91].

Наведене дозволить істотно скоротити час, необхідний для прийняття рішення щодо реєстрації інформації в Єдиному реєстрі досудових розслідувань, а також ухвалення обґрунтованого процесуального рішення, у тому числі щодо вірного визначення органу досудового розслідування.

Ще одним проблемним питанням залишається необхідність унормування сучасних технічних та цифрових можливостей для попередження та виявлення екологічних кримінальних правопорушень.

Відомо, що окремі види злочинної діяльності у цій сфері застосовуються з використанням соціальних мереж, Інтернету та інших новітніх засобів, що надають можливість забезпечення комунікації.

Разом з тим, чинна нормативна база не достатньо регламентує можливість використання цих засобів саме під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, хоча, наприклад, в інтернеті можна знайти повідомлення, які стосуються незаконної торгівлі рідкими видами тварин чи птахів.

До прикладу, у Французькій Республіці для протидії кіберзлочинності правоохоронці використовують «аватари» – спеціально створені сторінки в соціальних мережах Інтернету із легендованими даними. За допомогою «аватарів» здійснюється комплекс пошукових заходів, спрямованих на раннє виявлення осіб або груп осіб, які готуються, вчиняють або вчинили кримінальні правопорушення. Для створення віртуального конфідента працівник правоохоронного органу, який уповноважений на здійснення розшукових заходів в цифровому середовищі, готує проєкт «аватару» та отримує дозвіл на його застосування в прокурора, суду. Саме такий алгоритм дій дозволяє отримувати необхідні для розслідування фактичні дані у встановленому законом порядку із застосуванням пропорційного та необхідного втручання у права інших осіб.

У зв'язку доцільно законодавчо передбачити порядок створення і використання «цифрових осіб» («аватари»), в тому числі в якості конфідентів, для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження, за погодженням з прокурором.

Законодавче врегулювання легальності створення та використання «цифрових осіб» у цифровому середовищі забезпечить оперативний збір належних і допустимих доказів без територіальної прив'язки, а також створить передумови для використання «аватара» в якості конфідента під час проведення оперативно-розшукової діяльності та негласних слідчих (розшукових) дій [10, с. 28].

Висновки. Незважаючи на важливе значення та безпосередній вплив здорового, чистого і стійкого навколишнього середовища на забезпечення фундаментальних прав людини на теперішній час мають місце деякі прогалини щодо його охорони та захисту через ті можливості, які надає оперативно-розшукова діяльність та негласні слідчі (розшукові) дії.

Зокрема, законодавство у цій сфері не у повній мірі відповідає вимогам сьогодення з урахуванням розвитку технологій, новітніх форм та методів вчинення кримінальних правопорушень.

Зважаючи на особливість кримінальних правопорушень проти довкілля додатковими підставами для здійснення оперативно-розшукової діяльності з метою попередження їх вчинення, а також виявлення таких правопорушень мають бути не лише наявність загрози або завдання тяжких наслідків, у тому числі істотної шкоди для довкілля.

Таким чином слід розширити перелік підстав для оперативно-розшукової діяльності та передбачити право на її здійснення у випадку, якщо злочин може призвести до настання тяжких наслідків. З метою забезпечення принципу правової визначеності та захисту прав людини, у тому числі від можливого зловживання правом, перелік таких тяжких наслідків слід закріпити у законі.

Необхідно упорядкувати процедуру створення і використання «цифрових осіб» («аватари»), в тому числі в якості конфідентів, для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження у сфері охорони навколишнього природного середовища. Використання таких засобів повинно погоджуватися з прокурором, який наглядає за законністю оперативно-розшукової діяльності та здійсненням досудового розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про захист навколишнього природного середовища за допомогою кримінального права: Директива Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу від 13.03.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AL_202401203 (дата звернення: 27.12.2024).
2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 03.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 27.12.2024).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Дата оновлення: 04.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 28.12.2024).
4. Чечерський В.І. Про необхідність екологічної спеціалізації в органах поліції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2024. № 86. Ч. 1. С. 289–293.
5. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. Дата оновлення: 18.07.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 28.12.2024).
6. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки: Указ Президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023?find=1&text=%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2#w1_8 (дата звернення: 28.12.2024).
7. Організація та діяльність органів прокуратури України: навч. посіб. П.М. Каркач, В.В. Кривобок, В.С. Бабкова та ін.; за ред. П.М. Каркача. Харків: Право, 2019. 500 с.
8. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затверджена наказом МВС України від 07.07.2017 № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text> (дата звернення: 14.11.2024).
9. Василичук В.І., Тіхонов С.В., Вишневський С.А. Удосконалення участі прокурора під час ведення оперативно-розшукових справ підрозділами які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. *Теорія і практика правознавства*. 2022. Випуск № 1 (21). С. 82–97.
10. Василичук В.І., Вишневський С.А. Запровадження та використання «цифрових осіб» у протидії кримінальним правопорушенням / Правові та організаційно-тактичні засади оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 13 жовтня 2023 р.). Одеса: ОДУВС, 2023. С. 25–29.

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК347.961:351.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.128>

НОТАРІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК РІЗНОВИД ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Білокінь Р.М.,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри правознавства

Полтавського університету економіки і торгівлі

ORCID: 0009-0009-2833-9843

Білокінь Р.М. Нотаріальна діяльність як різновид правоохоронної діяльності.

У статті автором проаналізовано проблему правоохоронної діяльності органів і осіб, які вчиняють нотаріальні дії відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про нотаріат»; ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» на основі вивчення низки наукових поглядів стосовно визначення поняття «правоохоронний орган», «правоохоронна діяльність», «державне регулювання нотаріальної діяльності» в світлі вчинення уповноваженими органами та посадовими особами дій не лише в частині виконання обов'язку посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені Законом з метою надання їм юридичної вірогідності, але і забезпечувати та гарантувати не допущення порушення конституційних прав громадян, які звернулися про надання нотаріальної допомоги.

Правоохоронні функції або завдання здебільшого залежать від участі того чи іншого органу в охороні (підтриманні) правопорядку. Правопорядок – об'єктивна потреба розвитку держави й суспільства. Його забезпечення має відбуватися в межах законності. Підтримують правопорядок щоденним додержанням, виконанням, використанням і застосуванням норм права учасниками правових відносин. Участь у таких відносинах уповноваженого органу накладає на нього особливу відповідальність. Для правоохоронного органу правопорядок уже сам по собі становить вищий рівень необхідності.

Правоохоронні дії та правовідносини тісно пов'язані між собою. Вони утворюють цілісну правоохоронну діяльність, яка є публічною, соціальною та багатогранною. Кожен із правоохоронних органів в межах наданих йому повноважень несе всю повноту відповідальності за власний внесок у оцінку його діяльності, зокрема і через призму щоденних контактів з громадянами, допомогу їм у забезпеченні їх конституційних прав через виконання конституційних обов'язків.

Місце та роль органів нотаріату в системі правоохоронних органів та здійснення ними правоохоронної діяльності і є предметом дослідження зазначеної статті та подальшої наукової дискусії.

Ключові слова: правоохоронні органи, правоохоронна діяльність, органи правопорядку, державне регулювання нотаріальної діяльності; нотаріальна діяльність, нотаріат.

Bilokin R.M. Notarial activity as a type of law enforcement activity.

In the article, the author analyzed the problem of law enforcement activities of bodies and persons who perform notarial acts in accordance with the provisions of Article 1 of the Law of Ukraine «On Notaries», Article 2 of the Law of Ukraine «On State Protection of Court Employees and Law Enforcement Bodies» on the basis of the study of a number of scientific views regarding the definition of the concept of «law enforcement agency», «law enforcement activity», «state regulation of notary activity» in the light of actions by authorized bodies and officials not only in terms of fulfilling the duty to certify rights, but also facts, that have legal significance and perform other notarial actions provided for by the Law in order to give them legal credibility, but also to ensure and guarantee that the constitutional rights of citizens who applied for notarial assistance will not be violated.

Law enforcement functions or tasks mostly depend on the participation of one or another body in the protection (maintenance) of law and order. Law and order is an objective need for the development of the state and society. Its provision must take place within the limits of legality. Maintain law and order by daily compliance, implementation, use and application of legal norms by participants in legal

relations. The authorized body's participation in such relations imposes special responsibility on it. For a law enforcement agency, law and order in itself constitutes a higher level of necessity.

Law enforcement actions and legal relations are closely related. They form a coherent law enforcement activity that is public, social and multifaceted. Each of the law enforcement agencies, within the limits of the powers granted to him, bears full responsibility for his own contribution to the assessment of his activities, in particular through the prism of daily contacts with citizens, helping them to ensure their constitutional rights through the fulfillment of constitutional duties.

The place and role of notary public bodies in the system of law enforcement agencies and their implementation of law enforcement activities is the subject of research in the specified article and further scientific discussion.

Key words: law enforcement agencies, law enforcement activities, law enforcement agencies, state regulation of notarial activity; notarial activity, notary.

Постановка проблеми. Однією із функцій нотаріальної діяльності є захист конституційних прав та свобод громадян та не допущення порушення їх прав при вчиненні нотаріальних дій. Фактично органи нотаріату України виконують правозахисну функцію і по праву можуть вважатися правоохоронним органом, правоохоронна діяльність якого має свої специфічні особливості. Прийняття Закону України «Про правоохоронні органи в Україні» дало б змогу нівелювати грань і розбіжності між правоохоронними органами, чітко визначивши їх перелік, статут, функції та повноваження і визначити місце та роль нотаріату в Україні при виконанні покладених на нього обов'язків.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Питання функцій нотаріату досліджувалося досить ґрунтовно, і цій проблемі присвятили свої роботи В.В. Баранкова, В.В. Комаров, М.М. Дякович, В.В. Самосонов, В.В. Ефімова, Л.К. Радзівська, С.Г. Пасічник, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, Ф.М. Медвідь, В.Ф. Усенко, Я.Ф. Медвідь, Л.С. Сміян, Ю.В. Нікітін, П.Г. Хоменко, М.С. Долинська, та інші, ното́ріуси-практики, такі як О. Коломис. Проблеми правоохоронних органів в правоохоронній діяльності, в тому числі органів нотаріату та Міністерства юстиції України, досліджували С.М. Гусаров, О.Ю. Салманова, Ковалів М.В., Єсімов С.С., Назар Ю.С., Гаврильців М.Т., Лук'янова Г.Ю., Годяк А.І., Бліхар М.М. та інші. Спір між науковцями в основному йде навколо різних видів функцій нотаріату, критеріїв їх класифікації та місця нотаріату в системі реалізації правозахисних функцій.

Метою дослідження є встановлення місця та ролі органів нотаріату та їх посадових осіб в системі правоохоронних органів України через призму виконання покладених на них завдань та функцій.

Виклад основного матеріалу. Ще в 2012 році автор в своєму дисертаційному дослідженні [3, с. 32–45], виконаному на основі аналізу чинного на той час законодавства та практики його застосування, теоретичного осмислення наукових праць і положень, здійснив теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що полягало у розв'язанні низки концептуальних питань, які стосуються прокурорського нагляду за діяльністю правоохоронних органів. Зокрема, в той час наголошувалося про прийняття профільного закону (Закону України «Про правоохоронні органи»), яким би врегульовувалося поняття «правоохоронний орган» та встановлювався вичерпний перелік державних органів, які можна віднести до категорії «правоохоронного». Не зважаючи на це, тривалий час і до теперішнього, в державі зазначене питання є не врегульованим та викликає низку дискусій.

Окремі вчені, здійснюючи науково-прикладну та педагогічну діяльність, обґрунтовано відносять органи нотаріату до правоохоронних, що є предметом викладання у провідних вузах країни [6]. В той же час, все наполегливіше звучить критика даної позиції, оскільки вимоги Закону України «Про нотаріат» прямо не зазначають на нотаріальну діяльність як правоохоронну, що ставить під сумнів наділення її такими рисами.

Продовжуючи своє наукове дослідження, автор вважає за необхідне розглядати поняття «правоохоронні органи» у широкому та вузькому розумінні.

Правоохоронні органи в широкому розумінні – це всі державні органи, які наділені повноваженнями в галузі контролю та нагляду за додержанням законності і правопорядку. В тлумаченні вимог норм ЗУ «Про нотаріат» поняття «вчиняти інші нотаріальні дії, відмінні від нотаріальних», на думку автора статті, дає право характеризувати органи нотаріату як правоохоронні органи з вузькою юрисдикцією. Однак вимоги закону наголошують, що такі повноваження можливі виключно на підставі норм, передбачених законом. До таких повноважень закон відніс проведення медіації, за умови проходження нотаріусом базової підготовки медіатора. В той же час, п. 2 ч. 1 ст. 5 Закону встановлює обов'язки, які виходять за межі наданих прав, покладаючи на нотаріусів обов'язок сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб

юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду [1]. Фактично законодавець покладає на нотаріусів здійснення правоохоронних функцій, направлені на попередження вчинення різного роду правопорушень та забезпечення конституційних гарантій громадянам державою. В той же час, нотаріус позбавлений можливості самостійно протидіяти злочинності та правопорушенням і не інакше як у спосіб, передбачений в порядку звернення до інших правоохоронних органів. Єдиною підставою протидії правопорушенню для нотаріуса є припинення вчинення нотаріальної дії чи відмова від надання нотаріальних послуг з одночасним повідомленням органів правопорядку.

Правоохоронні органи у вузькому розумінні – державні органи, які спеціально створені для боротьби зі злочинністю, та яким надано повноваження застосовувати передбачені законом заходи примусу.

Характерною ознакою для всіх правоохоронних органів є здійснення ними правоохоронної діяльності.

У цілому головні завдання правоохоронної діяльності полягають в охороні закріпленого Конституцією України суспільного ладу, економічної, політичної, інформаційної, соціальної, екологічної, продовольчої і т.д. системи держави, прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадських об'єднань, а отже, у зміцненні законності та правопорядку в державі. Особливе місце серед головних завдань правоохоронної діяльності посідає захист прав і свобод людини, її життя, здоров'я, честі, гідності та права власності. За своїм змістом правоохоронна діяльність не є «односкладною». Вона охоплює низку функцій чи конкретних напрямків, кожен з яких має свої специфічні завдання і реалізується своїми, властивими лише йому, методами.

Притягнення ним правопорушника до відповідальності лише з міркувань доцільності містить небезпеку. Для правоохоронного органу є недопустимим обґрунтовувати порушення правопорядку політичними або іншими інтересами [4, с. 17].

Отже, правоохоронна діяльність – це така державна діяльність, яка здійснюється з метою охорони права спеціально уповноваженими органами шляхом застосування юридичних заходів впливу із суворим дотриманням установленого законом порядку [4, с. 20].

Останніми роками у системі захисту прав людини і громадянина зростає роль нотаріату. На сьогодні діяльність нотаріусів не обмежується поставленням відбитка державної печатки на оформлюваному документі. Вони посвідчують різноманітні факти, угоди, доручення, достовірність підписів на документах, пред'являють чеки до платежу, ведуть справи щодо спадщини громадян, роз'яснюють громадянам та юридичним особам їхні права та обов'язки, а також наслідки несумлінного виконання обумовлених у документах умов, вчиняють інші дії, які дають змогу громадянам реалізувати свої права і законні інтереси, гарантовані Конституцією України [5, с. 304].

Роз'яснення громадянам їхніх прав і обов'язків як до, так і після вчинення нотаріальних дій, а також роз'яснення несумлінного виконання обумовлених у документах умов є однією з найважливіших функцій нотаріуса. Адже він має виступати як неупереджений радник і поборник захисту прав усіх сторін угоди та всіх осіб, які звертаються за вчиненням нотаріальних дій. Законодавство України поклало на нотаріусів важливі повноваження щодо посвідчення угод відчуження квартир, житлових будинків, коштовного майна, автотранспорту усіх видів, розширивши правові підстави набувачів цього майна; з'явилися угоди, пов'язані з придбанням права власності на землю, землекористуванням і землеволодінням; розширено діапазон заставного права та інших угод.

У вітчизняній юридичній науці на сучасному етапі не сформовано єдиного погляду на поняття «нотаріат». І ще менше наявне чітко виражене розуміння «нотаріальна діяльність» як різновид правоохоронної.

Так, можна виділити щонайменше три основні точки зору відносно визначення цього правового інституту. Найбільш поширеним в юридичній літературі є законодавче визначення нотаріату як системи органів та посадових осіб, на яких покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності (ст. 1 ЗУ «Про нотаріат» [1]). При цьому, на думку деяких авторів, наведене поняття включає суб'єктивну сторону поняття «нотаріат» як сукупність існуючих органів і посадових осіб, яким надано повноваження із вчинення нотаріальних дій, та об'єктивну сторону цього поняття – коло нотаріальних дій, які ці органи та посадові особи можуть вчиняти відповідно до чинного законодавства, тобто посвідчення прав, а також фактів, що мають юридичне значення, та вчинення інших нотаріальних дій, передбачених законом [5, с. 304]. При цьому, на думку деяких авторів, наведене поняття включає суб'єктивну сторону поняття «нотаріат» як сукупність існуючих органів і посадових осіб, яким надано повноваження із вчинення нотаріальних дій, та об'єктивну сторону цього поняття – коло нотаріальних дій, які ці органи та посадові особи можуть вчиняти відповідно до чинного законодавства, тобто посвідчення прав, а також фактів, що мають юридичне значення, та вчинення інших нотаріальних дій, передбачених законом.

Але за останній час наведене визначення піддається в спеціальній літературі серйозній критиці з тієї підстави, що воно регулює організаційну структуру та загальну спрямованість нотаріату як системи, орієнтованої на вчинення ряду нотаріальних дій. Проте не розкривається нерозривний правовий зв'язок нотаріату зі спеціальною процедурою, не підкреслюється характер взаємовідносин системи нотаріальних органів із державою [5, с. 305].

Тому під поняттям «нотаріат» цими авторами, з чим погоджується і автор статті, пропонується розуміти структуру нотаріальних органів, на яку покладається правоохоронна і правозахисна державна функції, що має здійснюватись відповідно до змісту нотаріального процесу і процедури, передбаченої чинним законодавством України. А отже, в цій частині нотаріальна діяльність прирівнюється до правоохоронної діяльності правоохоронного органу.

Не дивлячись на те, що у вказане поняття нотаріату було внесено низку важливих додаткових ознак, які роблять його більш повним, авторам все ж не вдалось повністю уникнути деяких притаманних йому недоліків і формальних ознак.

Щоб зрозуміти сутність поняття, яке досліджується, потрібно виділити його тотожність і відмінність порівняно з іншими інститутами. Провести розмежування тут можна, взявши за основу найбільш суттєві характеристики нотаріату, які притаманні тільки йому. Більш поглиблене вивчення показує, що поняття нотаріату має багато значень, серед яких можна виділити, принаймні, чотири:

- 1) нотаріат як галузь права;
- 2) нотаріат як галузь законодавства;
- 3) нотаріат як система органів і посадових осіб;
- 4) нотаріат як навчальна дисципліна.

Через призму зазначених положень, найбільш повним і науково обґрунтованим є, на нашу думку, таке визначення: нотаріат в Україні – це державно-правовий інститут, що забезпечує позасудову охорону та захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, територіальних громад, а також держави шляхом вчинення в межах безспірних правовідносин нотаріальних дій уповноваженими на те органами та посадовими особами.

В цьому визначенні наведені всі характерні риси нотаріату як державного (не дивлячись на приватну нотаріальну діяльність, яка здійснюється під контролем держави в особі Міністерства юстиції України) та правового інституту:

- позасудова охорона та захист прав і законних інтересів,
- безспірність правовідносин, щодо яких вчиняються нотаріальні дії,
- здійснення нотаріальних дій уповноваженими на те органами та посадовими особами,
- а також функції нотаріату: охорони та захисту.

Таким чином, саме через функції, якими наділені органи нотаріату, встановлюються його загальні та спеціальні (специфічні) завдання, характерною ознакою яких виступає правоохоронна діяльність.

Завданням нотаріату є забезпечення захисту та охорони власності, прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, сприяння у зміцненні законності та правопорядку, попередження правопорушень. По-перше, нотаріальні органи в основному виконують правоохоронну функцію, але нотаріальна діяльність може бути засобом захисту прав, наприклад, у разі вчинення виконавчих написів, протестів векселів, посвідчення несплати чеків. Виконання цього завдання буде ефективним, якщо воно реалізуватиметься відповідно до процесуальних норм, установлених Законом України «Про нотаріат», який гарантує захист прав та охоронюваних законом інтересів громадян і організацій при вчиненні нотаріальних дій. Порушення цих процесуальних норм веде до недійсності нотаріального акту. По-друге, дії, що їх вчиняють нотаріальні органи, забезпечують захист і охорону важливих прав та інтересів громадян і організацій, які пов'язані з їхнім буттям, існуванням, діяльністю, бо стосуються їхніх майнових прав та гарантування подальшої реалізації інших суттєвих прав громадян. Підтверджуючи законність і достовірність нотаріальної дії, нотаріус виконує і третє завдання – запобігає можливим правопорушенням. По-третє, запобігання правопорушенням виконується також через правові консультації, роз'яснення наслідків вчинення нотаріальної дії. Виходячи з завдань, що їх виконують нотаріальні органи, можна зробити висновок, що сутність нотаріальної діяльності полягає в посвідченні та підтвердженні певних прав і фактів, у юридичному закріпленні цивільних прав із метою запобігання можливим порушенням або є засобом захисту вже порушених прав.

Як вірно зазначили Ковалів М.В, Єсімов С.С., Гаврильців М.Т., Лук'янова Г.Ю. та інші, функції нотаріату як правоохоронного та правозахисного інституту полягають в наступному:

1. Охорона та захист прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, територіальних громад, а також держави. Слід відзначити, що в юридичній літературі дискусія щодо того, чи пов'язана діяльність нотаріальних органів з охороною або з захистом прав та законних інтересів громадян, набрала досить великого розмаху. Розмежування цих взаємопов'язаних понять, на дум-

ку авторів, лежить у площині моменту настання порушення цих прав та інтересів. Можна повністю підтримати їхню позицію відносно того, що охорона – це потенційна можливість захисту прав та інтересів громадян, коли фактично зазіхання на них ще не сталося, тоді як захист може розглядатись як конкретна дія, яка виникає з початком правопорушення. Нотаріальні органи в основному виконують правоохоронну функцію, але нотаріальна діяльність може бути засобом захисту прав, наприклад, у разі вчинення виконавчих написів, протестів векселів, посвідчення неоплати чеків. Таким чином, нотаріальні дії забезпечують захист і охорону важливих прав та інтересів громадян і організацій, які пов'язані з їхнім життям і діяльністю, стосуються їхніх майнових інтересів та гарантують подальшу реалізацію інших суттєвих прав.

2. Нотаріус, застосовуючи норми матеріального і процесуального права, впливає на правовідносини між суб'єктами, наприклад, встановлюючи в договорі конкретні права та обов'язки сторін, а отже, має місце праворегулююча функція нотаріату.

3. Також нотаріат виділяється як орган, який має право аналізувати вимоги закону і робити висновки щодо можливості або неможливості застосувати це положення законодавства для виконання покладених на нього функцій і реалізації волевиявлення громадян. Це входить в поняття правоаналізуючої функції. Нотаріус має право визначати межі дозволеної поведінки в урегульованих законом правовідносинах, тоді, коли надається можливість для декількох альтернативних варіантів правової поведінки, а також тоді, коли такі правовідносини взагалі не мають аналогів.

4. Підтверджуючи законність і достовірність нотаріальної дії, нотаріус виконує ще одне важливе завдання — запобігає можливим правопорушенням. Так, скажімо, якщо нотаріальна дія, за вчиненням якої звернулися заінтересовані особи, не відповідає закону, нотаріус відмовить у її вчиненні, запобігши в такий спосіб правопорушенням і можливим негативним наслідкам для цих осіб.

5. Завдання запобігання правопорушенням шляхом підвищення правосвідомості та правової обізнаності громадян виконується через правові консультації, роз'яснення наслідків вчинення нотаріальної дії. Адже саме на нотаріуса покладається виконання державного завдання сприяти громадянам у правильному, юридично грамотному здійсненні їхніх прав, оскільки юридично необізнаній особі важко знайти шляхи для правильного та законного волевиявлення.

6. Можливість нотаріальної практики впливати на законотворчість передбачає те, що під час застосування законодавства нотаріусами впливають певні неузгодженості, прогалини, які потребують вирішення. В ідеалі нотаріальна діяльність впливатиме на подальше вдосконалення не тільки нотаріального процесуального законодавства, а й норм матеріального права [5, с. 307–310].

Висновки. Таким чином, можна дійти висновків, що правоохоронні органи – це закріплені в національному законодавстві, прямо чи опосередковано, існуючі в державі установи й організації, що здійснюють правозахисну, правозастосовчу та правоохоронну функції, основне завдання яких полягає в забезпеченні законності, захисті прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, боротьбі зі злочинністю та іншими правопорушеннями. Такої ж позиції притримуються національні вчені С. Гусаров, О. Салманова та інші [4, с. 17–23]. На правоохоронні органи покладено обов'язок здійснення правоохоронної діяльності, якою є діяльність державних органів чи недержавних самоврядних організацій, яка забезпечується з метою охорони прав і свобод громадян, підприємств, установ, організацій всіх форм власності, спеціально уповноваженими органами шляхом застосування юридичних заходів впливу із суворим дотриманням встановленого законом порядку.

Міністерство юстиції України як головний орган системи центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної правової політики, органи нотаріату як державно-правовий інститут, що забезпечує позасудову охорону та захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, територіальних громад, а також держави шляхом вчинення в межах безспірних правовідносин нотаріальних дій уповноваженими на те органами та посадовими особами в системі Міністерства юстиції України, за своїми функціями та ознаками є правозастосовчим, правоохоронним, правозахисним органом з специфічним колом завдань та повноважень.

Особливий статус нотаріуса виокремлює його нотаріальну діяльність в особливий вид правоохоронної діяльності, гармонійно доповнюючи систему державних органів, які конституційно гарантують забезпечення в Україні прав, свобод та інтересів громадян, підприємств, установ, організацій від будь-який посягань чи правопорушень. Тому покладені на нотаріат правоохоронні функції вказують на здійснення його посадовими особами та органами нотаріальної діяльності як різновиду правоохоронної діяльності. Характерною особливістю такого виду діяльності є позбавлення органів нотаріату можливості самостійно здійснювати державний примус у різних його формах, залишаючи в повноваженнях вимоги щодо інформування про можливість вчинення або наявність порушеного права (чи наміру про порушення таких прав) в інші правоохоронні органи або відмовитися від вчинення нотаріальних дій, що є наслідком унеможливлення вчинення правопорушення та зупиняє дію порушеного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>.
2. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 року № 3781-XII зі змінами і доповненнями URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text>.
3. Білокінь Р. «Прокурорський нагляд за діяльністю правоохоронних органів України: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2012. 195 с.
4. Судові, правоохоронні, контрольно-наглядові та правозахисні органи України: підручник. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С.М. Гусарова. Харків: ХНУВС, 2020. 508 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/2FMB_Pravo/Sudovi_pravookhoronni_kontrolnonahliadovita-pravozakhysni-orhany-Ukrainy_2020.pdf.
5. Судові та правоохоронні органи: навчальний посібник / М.В. Ковалів та ін.; Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 388 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/243/1/%20та%20.pdf>.
6. Судові та правоохоронні органи України / Робоча програма навчальної дисципліни для підготовки фахівців за ступенем вищої освіти бакалавра за спеціальністю «Право»(081) Національної академії внутрішніх справ. Київ, 2017. URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/kkp/rpnd_spou.pdf.

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.129>

ЩОДО ВПЛИВУ ПРАВНИЧОГО ПИСЬМА НА ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СУЧАСНОГО ПРАВНИКА

Борщенко В.В.,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри конституційного права та правосуддя**ОНУ імені І.І. Мечникова*

ORCID: 0000-0001-9819-092X

Борщенко В.В. Щодо впливу правничого письма на формування навичок сучасного правника.

На сучасному етапі розвитку суспільства питання викладання правничого письма вищим навчальним закладам стає дедалі актуальнішим. Зокрема, у фокусі дискусій перебуває необхідність формування у майбутніх правників компетентностей та навичок, пов'язаних із правничим письмом. Попри зростаючий інтерес до цього питання, воно досі не отримало належного теоретичного осмислення та практичного обґрунтування. Недостатньо вивченими залишаються як загальні питання змістовного наповнення дисципліни, так і специфічні аспекти юридичних технологій, що мають суттєве значення для професійної діяльності.

Одним із ключових аспектів є розуміння правничого письма як елементу, що впливає на якість нормативно-правових актів і юридичних документів. Відсутність системного підходу до викладання правничого письма суттєво впливає на ефективність правового регулювання, оскільки майбутні правники не завжди опановують навички створення юридичних текстів на належному рівні. Внаслідок цього, юридичні технології, що використовуються у професійній діяльності, часто базуються на інтуїтивних підходах, що може призводити до помилок у правозастосуванні та недостатньої якості нормативно-правових актів. Така ситуація обумовлює необхідність розробки та впровадження методик викладання правничого письма, які б враховували його специфіку та сприяли підвищенню рівня підготовки правників. Ці методики мають ґрунтуватися на наукових принципах і охоплювати різні аспекти юридичної діяльності, що дозволить забезпечити якісне засвоєння студентами теоретичних знань і практичних навичок. Таким чином, системний підхід до викладання правничого письма є ключовим чинником, що може сприяти не лише підвищенню ефективності правового регулювання, але й загальному розвитку юридичної науки та практики.

Отже, впровадження системного підходу до викладання правничого письма має потенціал стати одним з головних чинників, що визначають успішність та ефективність правничої освіти і юридичної діяльності в сучасних умовах.

Враховуючи сучасні виклики, стає очевидним, що вдосконалення методики викладання правничого письма сприятиме підвищенню професійного рівня правників, забезпечуючи їх необхідними навичками для створення якісних юридичних текстів.

Ключові слова: правниче письмо, адвокатура, процесуальне право.

Borshchenko V.V. The influence of legal writing on the formation of the skills of a modern lawyer.

At the current stage of the development of society, the issue of teaching legal writing to higher educational institutions is becoming more and more urgent.

Despite the growing interest in this issue, it still has not received proper theoretical understanding and practical justification. Both the general issues of meaningful filling of the discipline and the specific aspects of legal technologies, which are of significant importance for professional activity, remain insufficiently studied.

One of the key aspects is the understanding of legal writing as an element that affects the quality of normative legal acts and legal documents. The lack of a systematic approach to teaching legal writing significantly affects the effectiveness of legal regulation, as future lawyers do not always master the skills of creating legal texts at the appropriate level. As a result, legal technologies used in professional activities are often based on intuitive approaches, which can lead to errors in law enforcement and insufficient quality of normative legal acts. Such a situation necessitates the development and implementation of methods of teaching legal writing, which would take into account its specificity and contribute to raising the level of training of lawyers.

Thus, a systematic approach to teaching legal writing is a key factor that can contribute not only to increasing the effectiveness of legal regulation, but also to the general development of legal science and practice.

Taking into account modern challenges, it becomes obvious that improving the methodology of teaching legal writing will contribute to raising the professional level of lawyers, providing them with the necessary skills to create high-quality legal texts.

Key words: legal writing, advocacy, procedural law.

Постановка проблеми. Останнім часом серед практиків та в наукових колах піднімається питання щодо доцільності викладання правничого письма правникам бакалаврського та магістерського рівнів вищої освіти. У зв'язку з цим стає актуальною дискусія щодо формування необхідних компетентностей і навичок у правників в ході опанування даної дисципліни.

На сучасному етапі суспільного розвитку питання методики викладання правничого письма набуває все більшої актуальності, однак залишається недостатньо дослідженим як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Незважаючи на зростання інтересу до теми правничого письма, вона досі не отримала належного науково-теоретичного осмислення та системного обґрунтування. Брак досліджень стосується як загальних питань змістовного наповнення правничого письма, так і специфічних аспектів юридичних технологій, які є тісно пов'язаними між собою та мають важливе практичне значення.

Зокрема, залишається відкритим питання розуміння та впровадження правничого письма як ключового елементу, що впливає на якість нормативно-правових актів та інших юридичних документів. Юридичні технології, що є невід'ємною частиною цієї техніки, мають значний потенціал для вдосконалення правового регулювання, але їх використання в юридичній практиці часто базується лише на інтуїтивному підході, а не на чітко визначених наукових принципах.

Мета дослідження. Полягає у дослідженні впливу правничого письма на формування навичок сучасного правника.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику юридичного письма вивчали такі дослідники, як Н. Артикуца, яка досліджувала мову права у її функціональних різновидах [1]. І. Билля-Сабадаш акцентував увагу на проблематиці нормотворчої техніки як ключового інструменту забезпечення системності законодавства [2]. І. Онищук у своїх роботах здійснив аналіз техніки юридичного письма в нормативно-правових актах, дослідивши сутність понятійно-категоріального апарату відповідної проблематики [3]. У свою чергу, І. Шутак провів комплексне дослідження юридичної техніки, охопивши всі аспекти цієї теми [4]. Однак доцільним видається вироблення єдиної концепції наповнення та викладання даної дисципліни правникам старших курсів.

Виклад основного матеріалу. Наукова література, присвячена правничому письму, здебільшого розглядає окремі її аспекти, і часто ці дослідження є фрагментарними. Наприклад, у працях аналізуються стилістичні особливості юридичного тексту, правила оформлення документів або вимоги до їхньої мовної точності. Проте відсутність комплексного підходу до цієї теми створює прогалини в розумінні цілісної системи правничого письма та її технік як такої.

Ця проблема має не лише теоретичний, але й практичний вимір. Недостатній рівень дослідження техніки правничого письма безпосередньо впливає на якість юридичних документів, які виступають основою правовідносин і мають забезпечувати зрозумілість, прозорість та ефективність правового регулювання. Помилки або недоліки у підготовці таких документів можуть призводити до юридичних колізій, неправильного тлумачення правових норм, а отже, й до порушення прав громадян.

Таким чином, проблема техніки правничого письма досі не стала предметом системного й комплексного дослідження. Вона вимагає глибшого теоретичного осмислення, інтеграції наукових підходів і розробки практичних рекомендацій для покращення якості правових текстів. Без цього неможливо забезпечити належний рівень юридичної освіти, професійної підготовки юристів та ефективності правового регулювання в сучасних умовах.

Останнім часом в Україні дедалі частіше виникають дискусії щодо спроб зробити юридичні документи більш зрозумілими для пересічних громадян.

За кордоном це питання «вперше набуло широкого обговорення ще у 1970-х роках, коли президент США Річард Ніксон заявив, що федеральні нормативні акти повинні бути написані «простими термінами», доступними для розуміння широкої аудиторії. Незважаючи на такі ініціативи, юридична мова за минулі десятиліття зазнала лише незначних змін» [5]. Проте спрощення юридичної техніки викликає серйозні дискусії, зокрема, через потенційні негативні наслідки цього підходу.

Одним із головних ризиків спрощення правничого письма, як слідство юридичної техніки написання юридичних актів або документів, є втрата її точності та однозначності. Юридичні тексти по-

кликані чітко регулювати суспільні відносини, встановлювати права, обов'язки та відповідальність суб'єктів права. Використання спрощеної лексики може призвести до того, що важливі терміни втратять свою юридичну специфіку, що, у свою чергу, стане причиною неоднозначного тлумачення норм. Це особливо небезпечно в ситуаціях, коли текст закону чи іншого нормативного документа стає основою для вирішення складних правових спорів.

Крім того, спрощення юридичних технік може вплинути на зниження їх авторитетності та професійної значущості. Юридична мова виконує не лише регулятивну, а й символічну функцію, демонструючи серйозність і формальність правових процесів. Отже, «подібно до того, як «магічні заклинання» використовують спеціальні рими та архаїчні терміни, щоб сигналізувати про свою силу, заплутана мова юридичних актів діє, щоб передати відчуття авторитету» [5]. Тобто, надмірне спрощення може створити враження, що правові норми є недостатньо ґрунтовними, що підірвати довіру до правової системи.

Ще одним негативним наслідком є ризик втрати історичного та культурного контексту правових норм. Юридична мова протягом століть формувалася як складна і точна система, що увібрала в себе елементи різних правових традицій. Її надмірне спрощення може призвести до спотворення правового змісту, закладеного в нормативних актах, а також до втрати зв'язку між минулим і сучасним правом.

Наприклад, спрощення розуміння такого складного та історично значущого терміна, як «суперфіцій», що має свої витоки в правових традиціях Стародавнього Риму, може мати низку негативних наслідків. Зокрема, це може призвести до суттєвого викривлення його змісту, втрати правової точності й однозначності, що в підсумку не лише ускладнить правозастосування, але й послабить роль юридичної професії як такої. Його сучасне застосування ґрунтується на багатоплановій юридичній інтерпретації, що охоплює нюанси земельного права, реєстрації прав, обов'язків сторін тощо. Спрощення цього поняття, наприклад, шляхом використання неюридичних або узагальнених термінів, може призвести до втрати його специфіки, що суттєво вплине на якість регулювання правовідносин у сфері нерухомості.

Крім того, спрощення інших юридичних термінів може створити ілюзію доступності юридичної практики для не підготовлених осіб, що здатне призвести до девальвації професії юриста. Адже одна з ключових функцій юриста – це здатність оперувати складними термінами та концепціями, пояснюючи їх клієнтам і застосовуючи їх на практиці з урахуванням усіх правових нюансів. Якщо ж юридична мова буде надмірно спрощена, це може підірвати авторитет фахівців у правовій сфері, адже такі терміни втратять свою унікальну роль у регулюванні складних правових питань.

Таким чином, спрощення юридичної мови має як позитивні, так і негативні аспекти. Хоча доступність і зрозумілість правових текстів є важливими для підвищення правової обізнаності населення, слід уникати крайнощів, які можуть зашкодити якості правового регулювання. Замість спрощення варто зосередитися на вдосконаленні юридичної техніки, розробці рекомендацій для чіткого викладу правових норм, які допоможуть громадянам краще розуміти юридичну мову без шкоди для її сутності.

Окремо треба звернути увагу, що у сучасних умовах правниче письмо відіграє ключову роль у підготовці майбутніх фахівців у галузі права. Його основне завдання полягає в тому, щоб забезпечити юристів необхідними навичками для компетентного та висококваліфікованого виконання професійної діяльності. Правниче письмо є невід'ємною складовою юридичної техніки – сукупності прийомів, методів і правил, які застосовуються під час створення, оформлення та аналізу правових документів.

Вивчення такої дисципліни, як правниче письмо має важливе значення для розвитку професійної майстерності юристів. Завдяки її застосуванню майбутні правознавці здатні поєднати теоретичні знання з практичною діяльністю, удосконалювати свої навички складання документів, аналізу юридичних ситуацій і прийняття рішень. Вона забезпечує формування системного підходу до виконання завдань, що виникають у процесі практичної юридичної роботи.

Крім того, правниче письмо сприяє підвищенню якості юридичної освіти, допомагаючи визначити її практичну орієнтацію. Завдяки цьому майбутні юристи будуть краще підготовлені до реальних викликів професії, таких як складання договорів, підготовка позовів, аналіз правових норм та їх застосування. Таким чином, правниче письмо та юридична техніка виконують функцію своєрідного містка між теорією права та практикою, що є основою успішної діяльності сучасного юриста.

Розвиток навичок у сфері юридичного письма вимагає системного підходу, постійного вдосконалення знань та вмінь, а також розуміння сучасних вимог до якості правових документів. Це включає в себе опанування стандартів оформлення, використання зрозумілої та точної мови, а також дотримання етичних принципів, які є невід'ємною частиною професійної діяльності юриста. В результаті, правниче письмо стає інструментом не лише ефективної роботи юриста, але й забезпечення справедливості та дотримання верховенства права.

Правниче письмо є не лише інструментом, який забезпечує ефективність професійної діяльності юриста, але й важливим засобом утвердження справедливості та забезпечення верховенства права. Воно виконує кілька ключових функцій, які виходять далеко за межі технічного оформлення документів. Через правниче письмо юрист передає не лише інформацію, а й закладає підґрунтя для розв'язання конфліктів, встановлення правових гарантій та відновлення порушених прав.

Одним із головних завдань правничого письма є створення чітких, логічно структурованих і юридично коректних текстів, які не допускають подвійного тлумачення. У цьому контексті воно виступає своєрідним інструментом комунікації між сторонами правовідносин, органами правосуддя, державними установами та суспільством загалом. Важливість ясності і доступності правничого письма особливо проявляється у документах, що мають прямий вплив на права, свободи й обов'язки громадян. Помилки або неточності в юридичних текстах можуть призводити до суттєвих наслідків, включно з несправедливими рішеннями або порушенням законності.

Крім того, правниче письмо сприяє утвердженню верховенства права, оскільки воно забезпечує системність, обґрунтованість та прозорість правових процесів. Через нього відображаються принципи правової держави, такі як рівність перед законом, дотримання процедур та захист інтересів усіх учасників правовідносин. У цьому сенсі якісно складений юридичний документ не лише формує правову позицію, але й слугує доказом відповідності дій нормам права.

Важливо також зазначити, що правниче письмо є виразом професійної етики юриста. Використання чіткої, нейтральної та недискримінаційної мови в текстах сприяє встановленню довіри до правової системи та забезпечує дотримання справедливості. Наприклад, у процесі складання позовної заяви, апеляційної скарги чи інших документів правник має прагнути не лише до формальної відповідності, але й до створення текстів, які відображають істину та сприяють справедливому вирішенню справи.

Отже, правниче письмо є багатогранним інструментом, що поєднує в собі функції засобу ефективної роботи, захисту прав і свобод, утвердження справедливості та забезпечення верховенства права. Значення правничого письма значно перевищує межі професійної діяльності правника, адже саме через чітке, грамотне і точне юридичне слово суспільство отримує можливість реалізувати свої права, захищати інтереси та підтримувати засади правової держави. Це не просто технічний інструмент для оформлення документів, це – фундаментальний елемент, що забезпечує функціонування правової системи та зміцнення демократії.

Зрештою, правниче письмо – це не лише засіб вираження правових норм, але й спосіб їхнього втілення у реальне життя. Саме через юридичне слово втілюється принцип верховенства права, утверджується прозорість та відповідальність державних органів, гарантується захист громадян від свавілля. Це основа, на якій будується довіра до держави, стабільність правової системи та розвиток цивілізованого суспільства.

Висновок. Враховуючи вищезазначене, можна підсумувати, що викладання правничого письма для здобувачів правничих спеціальностей бакалаврського та магістерського рівнів вищої освіти є доцільним і необхідним. Ця дисципліна сприяє формуванню не лише базових професійних умінь, але й комплексних компетентностей, які забезпечують високу якість підготовки майбутніх юристів. Слід також зауважити, що оволодіння даними навичками сприяє не лише розвитку практичних умінь, але й глибшому розумінню сутності права, що є необхідним для ефективної правничої діяльності.

Оволодіння правничим письмом забезпечує здобувачам можливість вироблення таких важливих навичок, як точність у формулюванні правових норм, здатність чітко висловлювати свої думки, логічно структурувати документи та використовувати спеціалізовану юридичну лексику. Останнє є особливо важливим, оскільки якісно підготовлений юридичний текст є основою правозастосування, слугує засобом комунікації між сторонами правовідносин і забезпечує зрозумілість правових позицій у спорах.

Крім того, дисципліна формує у майбутніх юристів аналітичне мислення, яке є невід'ємною частиною їхньої професійної діяльності. У процесі навчання здобувачі не лише вивчають правила та техніки складання документів, але й набувають здатності критично оцінювати текст, виявляти помилки, уникати неоднозначностей і враховувати правовий контекст у різних ситуаціях. Такі навички є важливими не лише для підготовки юридичних документів, але й для розробки нормативно-правових актів, юридичного консультування та вирішення спорів.

У підсумку, вивчення правничого письма має стати невід'ємною складовою юридичної освіти, оскільки ця дисципліна готує здобувачів до реальної професійної діяльності, підвищує якість правової підготовки та сприяє формуванню більш кваліфікованих кадрів, здатних ефективно працювати у сучасному правовому середовищі. Інтеграція цього курсу в навчальні програми університетів є важливим кроком для підвищення загального рівня правової культури й забезпечення потреб ринку в професіоналах, які володіють як теоретичними знаннями, так і практичними навичками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артикуца Н.В. Мова права у її функціональних різновидах. *Сьогодення українського мовного середовища*. 2008. № 5. С. 23.
2. Биля-Сабадаш І.О. Нормотворча техніка як інструмент забезпечення системності законодавства. *Форум права*. 2010. № 1. С. 24.
3. Онищук І. Техніка юридичного письма: понятійно-категоріальний апарат. *Вісник Національної академії правових наук країни*. 2013. № 3 (74). С. 87.
4. Шутак І.Д. Юридична техніка: курс лекцій. Івано-Франківськ: Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки. Дрогобич: Коло, 2015. 228 с.
5. Мамченко Н. Вчені Массачусетського інституту знайшли відповідь, чому юристи пишуть документи складною мовою. *Судово-юридична газета*. 22.08.2024. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/308809-uchenye-massachusettskogo-instituta-nashli-otvet-pochemu-yuristy-pishut-dokumenty-slozhnym-yazykom>.

УДК 347.961(091):004.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.130>

ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ НОТАРІАТУ В ЕПОХУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Гуменюк В.В.

аспірант 3-го року навчання,

юридичний факультет

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Гуменюк В.В. Етапи історичного розвитку нотаріату в епоху цифровізації.

Нотаріуси існували з доісторичної культури, коли існували зв'язки між окремими людьми та громадами. У результаті виникнення нерівності виникла потреба в встановленні стандартів поведінки, що призвело до створення інституцій, пов'язаних із правом. Нотаріат був заснований для публічного посвідчення приватних актів, створення довіри та перевірки законності угод, а також захисту прав і інтересів громадян. Розквіт і занепад Київської Русі пов'язані з розвитком нотаріату. Розвиток нотаріату під час Магдебурзького права можна побачити в Литовських статутах, «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1750 року, «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1807 року, «Судових статутах» 1864 року та інших документах. З державою розвивається нотаріат. У 1993 році Україна прийняла закон про нотаріат. Концепція реформування нотаріату була схвалена в 2010 році. Українські нотаріуси дотримуються європейських стандартів і використовують новітні технології. Це покращує нотаріальні послуги та покращує доступ громадян до них; у 2023 році прийнято рішення про деякі питання Єдиної державної електронної нотаріальної системи, яка складається з декількох взаємопов'язаних інформаційних систем, які автоматизують нотаріальні процеси. Збирання, обробка, зберігання, захист, пошук, облік і використання нотаріальної інформації є частиною цих процесів. Майбутнє українського нотаріату залежить від використання сучасних технологій для покращення нотаріальних послуг. Це покращить діяльність нотаріату та підвищить довіру до нього. Крім того, на цьому етапі необхідно покращити державну службу та боротися з корупцією в нотаріаті. Нотаріуси працюють у складних умовах під час війни. Від початку повномасштабного вторгнення в Україну нотаріат відіграв важливу роль у суспільстві. Нотаріуси працювали в небезпечних ситуаціях, захищали архіви та надавали нотаріальні послуги. У перші місяці війни Міністерство юстиції України відновило реєстрацію бланків документів, включаючи спадщину, довіреності, нерухомість, бізнес і бланки документів. Другий етап реформи ринку землі розпочався. У ньому можуть брати участь українські юридичні особи. Держава надає нотаріусам першість у формалізації угод. Нові процедури реєстрації первинної забудови також захистили права інвесторів. Держава дала нотаріусам право реєструвати збитки, завдані Російською Федерацією. За державним актом нотаріус може допомогти клієнту отримати компенсацію за зруйноване житло та придбати власне житло. Офіційний фінансовий нагляд і штрафи очікуються для нотаріусів. Українські нотаріуси успішно працюють і зберігають довіру в суспільстві, сприяючи громадянським змінам, економічній стабільності та створюючи ще більшу потребу в реформах у воєнний час. Повноваження нотаріусів розширюються, а електронний нотаріат поступово замінить паперовий. Суспільство України вступило в нову еру після прийняття Конституції 1996 року. Наразі правова система та інституції України потребують значного покращення. Для адаптації нотаріальної практики до постійно змінюваної правової системи України було створено Українську нотаріальну палату. У міру того, як країна стає більш правовою та демократичною, нотаріат повинен змінитися, щоб підтримувати справедливість і відкритість, одночасно захищаючи суспільні інтереси. Для майбутнього розвитку українського суспільства необхідно реформувати правові інститути, особливо нотаріат. Для захисту даних електронний підпис і особиста ідентифікація є наступними етапами діджиталізації нотаріату. Це полегшить онлайн-транзакції та зменшить кількість юридичних процедур, для яких потрібна фізична присутність. Українська нотаріальна професія має тривалу історію перевірки достовірності документів. Цифровий нотаріат підвищує безпеку та якість послуг у країні. Ця реформа демонструє сучасність правової системи в Україні.

Ключові слова, нотаріат, етапи, цифровізація, історія розвитку, закон.

Humenyuk V.V. Stages of historical development of notariat in the era of digitalization.

Notaries have existed since prehistoric culture, when there were links between individuals and communities. As a result of inequalities, there was a need to establish standards of behaviour, which led to the creation of law-related institutions. Notaries were established to publicly certify private deeds, create trust verify the legality of transactions, and protect the rights and interests of citizens. The

rise and decline of Kyivan Rus are associated with the development of notaries. The development of notaries under the Magdeburg Law can be seen in the Lithuanian Statutes, the Rights of the Little Russian People of 1750, the Rights of the Little Russian People of 1807, the Judicial Statutes of 1864, and other documents. The state is developing the notary system. In 1993, Ukraine adopted a law on notaries. The concept of notary reform was approved in 2010. Ukrainian notaries adhere to European standards and use the latest technology. This improves citizens' notarial services and access to them; in 2023, a decision was made on some Unified State Electronic Notary System issues, which consists of several interconnected information systems that automate notarial processes. The collection, processing, storage, protection, search, accounting and use of notarial information are part of these processes. The future of Ukrainian notaries depends on modern technologies to improve notarial services. This will improve the notary's performance and increase its credibility. In addition, at this stage, it is necessary to improve the civil service and fight corruption in the notary. Notaries work in difficult conditions during the war. Notaries have played an important role in society since the beginning of the full-scale invasion of Ukraine. Notaries worked in dangerous situations, protected archives, and provided notarial services. In the first months of the war, the Ministry of Justice of Ukraine resumed registration of forms of documents, including inheritance, powers of attorney, real estate, business, and letterheads. The second phase of the land market reform has begun. Ukrainian legal entities can now participate in it. The government is giving notaries priority in formalising transactions. New procedures for registering primary construction have also protected investors' rights. The state has granted notaries the right to register damages caused by the Russian Federation. According to the state act, a notary can help clients receive compensation for destroyed housing and purchase their own housing. Official financial supervision and fines are expected for notaries. Ukrainian notaries are performing well and retaining public trust, contributing to civilian change and economic stability and creating an even greater need for reform in wartime. The powers of notaries are expanding, and electronic notaries are gradually replacing paper notaries. Ukrainian society entered a new era after the adoption of the 1996 Constitution. Currently, the legal system and institutions of Ukraine require significant improvement. The Ukrainian Chamber of Notaries was established to adapt notarial practice to the ever-changing legal system of Ukraine. As the country becomes more law-abiding and democratic, the notary profession must change to maintain fairness and transparency while protecting the public interest. For the future development of Ukrainian society, it is necessary to reform legal institutions, especially notaries. To protect data, electronic signatures and personal identification are the next steps in the digitalisation of notaries. This will facilitate online transactions and reduce the number of legal procedures that require physical presence. The Ukrainian notary profession has a long history of verifying the authenticity of documents. Digital notaries improve the security and quality of services in the country. This reform demonstrates the modernity of the legal system in Ukraine.

Key words: notary, stages, digitalisation, history of development, law.

Постановка проблеми. Дослідження історичного розвитку нотаріату показує, що еволюція та реформування нотаріату в сучасній незалежній Україні нерозривно пов'язані з ключовими подіями: це набуття незалежності в 1991 році, прийняттям Верховною Радою України Закону України «Про нотаріат» у 1993 році та створенням у квітні того ж року Української нотаріальної палати – єдиного загальнонаціонального об'єднання нотаріусів, прийняття концепції реформування інституту нотаріату та прийняття постанови 2023 року про цифровізацію нотаріату, тобто введення е-нотаріату. Ці події глибоко вплинули на життя нотаріату, оскільки інститут нотаріату, що знаходиться на перетині приватних і публічних інтересів, потребує організаційної структури, яка б відповідала його особливій природі.

Метою даної статті є дослідження історичних етапів розвитку нотаріату в Україні в епоху цифровізації.

Серед вчених теоретиків, які здійснили вклад і історичний розвиток інституту нотаріату, слід відзначити К. Бахмана, С. Барановського, А. Бойкова, А. Гасмана, Н. Денисяк, Л. Дешко, М. Карнаух, А. Колодій, О. Мартинюк, Н. Мішина, Ю. Нікітіна, П. Підгорецького, М. Рабінович, М. Савчин, О. Тихомирова, П. Хоменко, М. Черниш, К.І. Чижмарь, М. Яроцького та ін., а особливості е-нотаріату в невеликій кількості наукових праць, варто вказати на сучасні праці таких науковців, як І. Беззуб, М. Долинська, І.М. Ілюпол, З. Журавльова, О. Костенко, С. Фурса, а також таких практиків із нотаріальної сфери, як О. Кирилук та В. Марченко. Це питання потребує детальнішого дослідження. Обрана для дослідження тема щодо запровадження в Україні електронного нотаріату є актуальною, адже стоїть на порозі реформаторських змін. Цей напрямок може значно спростити та прискорити процес нотаріальних послуг, забезпечуючи більшу доступність та зручність для громадян. Впровадження електронного нотаріату також сприятиме підвищенню рівня довіри до системи нотаріату в цілому.

Виклад основного матеріалу. Нотаріат не є офіційним національним інститутом через свою природу та сферу дії. Без вивчення історичного досвіду інших країн неможливо визначити витoki та розвиток організаційно-правових форм на території України. Коли ці держави з'єднуються, події, які мають вирішальне значення для міждержавних стосунків, змінюють певні правила суспільних стосунків між ними. Науковці досліджують історію нотаріату, щоб з'ясувати етапи розвитку галузі та дату першого нотаріального акту. При визначенні ролі нотаріату в розвитку права України важливо враховувати розвиток нотаріату як частини правової культури України. Культура є фундаментом державності та всіх її елементів, включаючи права. Об'єктивні корені державності та її інституцій можна знайти в історії людського побуту та організації суспільства. Вважається, що українська нотаріальна практика розвивалася відповідно до західних стандартів. Не забувайте, що різні регіони України еволюціонували в різних правових системах, а також стикалися з правовими системами Австро-Угорщини, Литви, Польщі та Туреччини.

Історія світового нотаріату пов'язана з історією нотаріату України. У сучасному світі існує дві основні правові системи: латинська та англосаксонська [1, с. 28–30]. У правовій науці виділяють такі засадничі принципи латинського нотаріату: 1) для того, щоб засвідчувати різні правочини та проводити консультації із правових питань для своїх клієнтів, нотаріус повинен мати достатню кваліфікацію та широку правову обізнаність; 2) нотаріус повинен бути незалежним, тобто не може бути державним службовцем; 3) нотаріуси повинні виконувати свої функції «із пов'язкою Феміди на очах» – неупереджено; 4) нотаріуси повинні обов'язково зберігати копії документів, оригінали яких були посвідчені ним особисто; 5) за заподіяну шкоду, в процесі виконання своїх повноважень, третім особам, нотаріус несе юридичну відповідальність, зокрема, і усім своїм майном у випадках передбачених законом; 6) нотаріус вправі здійснювати свої повноваження в межах одного, визначеного територіального округу; 7) нотаріус повинен бути членом нотаріального органу, – нотаріальної палат [2]. У державах із англо-американським типом нотаріату нотаріальні документи не мають тої фундаментальної та безспірної юридичної сили як у латинській системі. В англо-саксонській системі нотаріату варто розрізняти нотаріусів: «notarypublic» та «civillawnotary» [3, с. 138].

Зазначається, що нотаріат розвивався за такими етапами в незалежній Україні [4, с. 430]: 1) період якісної трансформації, що тривав з 1991 по 2008 роки (формується концепція нотаріату, що передбачає як розширення предметної діяльності нотаріусів, так і зміну статусу нотаріуса, а також виділення приватних нотаріусів); 2) період функціональних трансформацій, що тривав з 2008 по 2022 роки (розширюються функції нотаріусів незалежно від того чи це державний чи приватний нотаріус, удосконалюються процедури вчинення нотаріальних дій та створюються умови для забезпечення прав громадян в цій сфері); 3) період особливого режиму нотаріальної діяльності, що розпочався з моменту запровадження правового режиму воєнного стану в 2022 році і триває по теперішній час (головна особливість цього етапу функціонування нотаріату полягає в застосуванні спеціальних правил та обмежень при вчиненні нотаріальних дій, що опосередковано впровадженням воєнного стану та потребами первинного врахування національних інтересів). Дійсно можна погодитися з такою систематизацією, але все таки ми віримо, що війна не буде тривати вічно, тому можемо зазначити, що еволюція нотаріату розвивається з розвитком держави.

Нового імпульсу розвитку правової системи України, в тому числі й інституту нотаріату, надало проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. З прийняттям Закону «Про власність» та деяких інших законів значно збільшилась компетенція державних нотаріусів, кількість і обсяг нотаріальних дій. Зусилля Міністерства юстиції України, спрямовані були на вдосконалення системи нотаріату, суттєво не вплинули на стабілізацію нотаріальної діяльності. Працівники нотаріату часто висловлювали занепокоєння тим, що стиль і тактика управління, які застосовуються нотаріатом, є застарілими і не вирішують існуючих проблем. Недостатнє забезпечення нотаріальними бланками, відсутність печатки у кожного нотаріуса, засвідчення надмірної кількості копій документів, нечітко визначений графік роботи нотаріальних контор та їх мінімальна укомплектованість призводили до черг, невинуватених втрат робочого та особистого часу, а також до скарг і невдоволення громадян. Керівництво державного нотаріату, за словами нотаріусів, знало про ці проблеми, але не бажало їх вирішувати, допускаючи бюрократичні зволікання і створюючи видимість пошуку рішень для виправлення недоліків. У 1993 році було прийнято Закон України «Про нотаріат», який визначив правові засади функціонування нотаріату в нових умовах. Цей Закон став одним із історичних кроків у напрямі правової реформи в Україні, коли нарівні із державними нотаріальними органами повноправним учасником правозастосовної практики став й інститут приватного права. У історії українського нотаріату цей закон приніс багато новацій, таких як: створення кваліфікаційних комісій нотаріату для визначення рівня професійної підготовки осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю; видача свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю всім

громадянам України, які пройшли кваліфікаційний іспит; і створення державних нотаріальних архівів в обласних центрах, містах Києві та Севастополі,

Концепція реформування органів нотаріату в Україні була затверджена наказом Міністерства юстиції України від 24.12.2010 [5]. Основним завданням цієї концепції є створення комплексного підходу до визначення функцій нотаріату та створення чіткої структури нотаріальних органів для надання населенню послуг нотаріального та правового характеру відповідно до міжнародних стандартів. Крім того, концепція має на меті поступове і системне реформування нотаріату в Україні як інституту позасудового захисту цивільних прав фізичних осіб і юридичних осіб. Юлія Желіховська відмітила, що великим плюсом на шляху розвитку нотаріату України став вступ до Міжнародного союзу латинського нотаріату. 9 жовтня 2013 року Генеральна асамблея Міжнародного союзу латинського нотаріату в Лімі (Перу) ухвалила рішення про прийняття України до міжнародної неурядової організації, що створена задля сприяння, координації розвитку нотаріальної функції та діяльності у цілому світі. [6, с. 172]. Важливе значення в історії нотаріату в період незалежної України, необхідно сказати і про виникнення Української нотаріальної палати (УНП) [7] – недержавна неприбуткова організація, що здійснює професійне самоврядування у сфері нотаріату. Об'єднує нотаріусів усієї України, працює на підвищення професійних стандартів [8, с. 34], захист прав та інтересів нотаріусів, прагне до гідного сприйняття нотаріату, його ролі і місця в правовій системі держави.

Палата була створена 29 березня 2013 року, і з моменту державної реєстрації Міністерством юстиції України – 19 квітня 2013 року – її членами стають всі нотаріуси, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах або здійснюють приватну нотаріальну діяльність. Згода нотаріуса на набуття членства в НПУ не потребується. НПУ налічує близько 7000 членів з усієї країни. Основна мета Української нотаріальної палати – об'єднання на професійній основі зусиль нотаріусів для задоволення та захисту законних соціальних та інших спільних інтересів, сприяння підвищенню їхнього професійного рівня та вдосконалення правової допомоги, що надається органами нотаріату громадянам, підприємствам і організаціям. Завданням Української нотаріальної палати є підвищення ролі нотаріату в умовах формування в Україні ринкових відносин; віднесення престижу професії нотаріуса; створення умов для активної діяльності членів УНП на основі єдності професійних інтересів; реалізації їхніх прав; сприяння розвитку міжнародних зв'язків, з метою зміцнення наукових і професійних контактів членів Палати, обміну досвідом, співробітництва з міжнародними організаціями нотаріату. В усіх областях України створені регіональні відділення УНП. В окремих регіонах нотаріуси об'єдналися в Асоціації, що є колективними членами Палати [9, с. 108]. У 1998 році Українська нотаріальна палата була прийнята спостерігачем від міжнародної спільноти до світової організації нотаріусів – Міжнародного Спілка Нотаріату, який об'єднує нотаріати 91 країн [10]. Вже 11 років основні зусилля УНП спрямовує на перехід до нотаріату латинського типу – вільного, самоврядного, а саме це є основою латинського нотаріату – вільний нотаріус, який, з одного боку, є незалежним представником держави, наділений повноваженнями на вчинення нотаріальних дій, а з іншого боку, нотаріус несе особисту майнову відповідальність за вчинені нотаріальні дії [11, с. 99]. Міністерством юстиції України була розроблена Концепція розвитку нотаріату в Україні, яка покладена в основу проекту Нової редакції Закону «Про нотаріат» [12]. У 2009 році Закон «Про нотаріат» вийшов вже оновлений, і закон оновлювався практично щорічно.

Виділяють реформи в нотаріальній сфері України, які спрямовані на підвищення ефективності роботи нотаріусів, підвищення прозорості та дотримання міжнародних стандартів, а також впровадження сучасних технологій для полегшення доступу до нотаріальних послуг [13, с. 214]. 1. Реформи спрямовані на впровадження електронних сервісів та інформаційних технологій для полегшення взаємодії з громадянами та підприємствами. 2. Реформи, спрямовані на гармонізацію внутрішнього законодавства України з нормами Європейського Союзу. 3. Спрощення та прискорення процедури надання нотаріальних послуг, зокрема у частині угод про купівлю-продаж нерухомості, спадкування, визнання правочинів тощо. 4. Проводяться заходи для зміцнення системи контролю та нагляду за діяльністю нотаріусів з метою забезпечення дотримання етичних стандартів та уникнення корупційних практик. 5. Забезпечення більшої відкритості та участі громадськості в нотаріальному процесі, зокрема через залучення громадських представників до наглядових органів. Запровадження етичних стандартів є важливим елементом забезпечення доброчесності та надійності нотаріусів. 6. Розробка та впровадження заходів з захисту інформації, особливо у сфері електронних послуг, для запобігання можливим кібератакам та неправомірному доступу до даних. Захист інформації нотаріусів, особливо в контексті електронних послуг, вимагає комплексного підходу та впровадження різноманітних заходів для запобігання можливим кібератакам та неправомірному доступу до даних. 7. Нотаріат відіграє важливу роль у захисті прав та інтересів громадян.

Реформи можуть бути спрямовані на забезпечення відповідальності нотаріусів перед клієнтами та перед суспільством.

А також відповідно до Законів України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» і Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» нотаріуси мають право здійснювати державну реєстрацію у сферах нерухомості та бізнесу в Україні. Далі процес не зупиняється і приймається закон про медіацію [14] Активне впровадження медіації в нотаріальну діяльність створює феномен вирішення конфліктів через взаємодію сторін за допомогою незалежного посередника – **медіатора**. Медіаційна процедура у сфері нотаріату як консенсусне вирішення спорів є важливим компонентом юридичної практики. Так, з огляду на положення ч. 3 ст. 1 Закону «Про нотаріат», котрі були доповнені з огляду на прийняття Закону «Про медіацію», нотаріуси можуть проводити медіацію в порядку, визначеному законом, за умови проходження ними базової підготовки медіатора. До прикладу, процедура медіації у сфері нотаріальної діяльності може передувати виникненню договірних правовідносин між сторонами та сама наявність, наприклад, договору про поділ спадкового майна, може бути результатом медіаційної процедури.

Сучасну еволюцію нотаріату можемо поділити на 3 етапи: 1) історичний- зародження нотаріату в Україні з 1993 року; 2) сучасний – із затвердженням концепції реформування органів нотаріату в Україні з 2010 року. На сучасному етапі нотаріат в Україні поступово адаптується до європейських стандартів та впроваджує нові технології. Це сприяє покращенню якості надання нотаріальних послуг та забезпеченню доступності для громадян; 3) теперішній – з 2021 року з прийняттям закону про медіацію та 2023 року прийняття постанови про деякі питання функціонування Єдиної державної електронної системи е-нотаріату [15], яка складається з кількох взаємопов'язаних інформаційних систем, які працюють разом як єдине ціле та взаємодіють між собою, щоб автоматизувати різні операції, пов'язані з нотаріатом. Серед цих операцій є збирання, накопичення, обробка, збереження, захист, пошук, облік і використання інформації, пов'язаної з нотаріальною діяльністю. Теперішній етап еволюції нотаріату в Україні передбачає впровадження сучасних технологій для покращення доступності та якості нотаріальних послуг. Це сприятиме підвищенню довіри громадян до нотаріусів та забезпечить більш ефективне функціонування нотаріату в цілому. Очікується, що цей етап також сприятиме зменшенню корупції в сфері нотаріату та покращенню роботи органів державної влади. системи. Запровадження електронної нотаріальної інформаційної системи «ENotar», куди мають входити нотаріальні та інші реєстри, а також відомості про клієнтів, можливість ведення архіву, діловодства та звітності нотаріуса. Відзначають, (з чим і ми погоджуємося – *авт.*) що головне усвідомити, що основна мета електронного нотаріату – не звести функції нотаріуса до механічних, а зробити нотаріат максимально доступним та зручним для громадян України [16, с. 550], а також, на нашу думку, це дозволить зменшити бюрократію та прискорити процес отримання нотаріальних послуг, сприяючи розвитку цифрової економіки країни.

Висновки. Можемо зазначити, що еволюція нотаріату розвивається з розвитком держави. Сучасну еволюцію нотаріату можна поділити на 3 етапи: 1) історичний- зародження нотаріату в Україні з 1993 року; 2) сучасний – із затвердженням концепції реформування органів нотаріату в Україні з 2010 року. На сучасному етапі нотаріат в Україні поступово адаптується до європейських стандартів та впроваджує нові технології. Це сприяє покращенню якості надання нотаріальних послуг та забезпеченню доступності для громадян; 3) майбутній – з 2023 року з прийняттям постанови про деякі питання функціонування Єдиної державної електронної системи е-нотаріату [15], яка складається з кількох взаємопов'язаних інформаційних систем, які працюють разом як єдине ціле та взаємодіють між собою, щоб автоматизувати різні операції, пов'язані з нотаріатом. Серед цих операцій є збирання, накопичення, обробка, збереження, захист, пошук, облік і використання інформації, пов'язаної з нотаріальною діяльністю. Майбутній етап еволюції нотаріату в Україні передбачає впровадження сучасних технологій для покращення доступності та якості нотаріальних послуг. Це сприятиме підвищенню довіри громадян до нотаріусів та забезпечить більш ефективне функціонування нотаріату в цілому. Очікується, що цей етап також сприятиме зменшенню корупції в сфері нотаріату та покращенню роботи органів державної влади. системи.

2) Війна навчила нас жити в складних ситуаціях. У поточних умовах нотаріуси докладають усіх зусиль. Нотаріат залишався опорою для суспільства з самого початку повномасштабного вторгнення в Україну. Навіть у небезпечних районах нотаріуси працювали під обстрілами, зберігали архіви та забезпечували доступність нотаріальних послуг. Протягом перших місяців війни Міністерству юстиції України вдалося відновити низку державних реєстрів, таких як спадкові, довіреності, нерухомість, бізнес і бланки. Ринок землі перебуває на другому етапі реформи. Українські юридичні особи можуть брати участь у цьому процесі. Держава зосереджується на нотаріаті в процесах оформлення правочинів. Крім того, були введені нові методи оформлення первинної забудови, які значно захищають

права інвесторів. Держава дала нотаріусам дозвіл фіксувати руйнування та збитки, завдані російською федерацією. Можна оформити компенсацію за зруйноване житло за допомогою нотаріуса, що дає людині можливість купити власне житло за сертифікат від держави. Нотаріуси є частиною державної політики щодо фінансового нагляду та застосування санкцій. Нотаріат України продовжує ефективно працювати та зберігати авторитет у суспільстві, максимально підтримуючи цивільний оборот, підтримуючи економічну стабільність держави, а в умовах війни став ще більше потрібним людям і потребує реформ. Розширення повноважень нотаріусів, впровадження електронного нотаріату та поступовий перехід до єдиного нотаріату є основними ознаками реформи нотаріату. Розвиток нотаріату часто пов'язують з розквітом і розколом Київської Русі. Тексти Литовських статутів, Інструкція гетьмана Данила Апостола судам 1730 року, «Суд і розправа в правах малоросійських» 1750 року, «Зібрання малоросійських прав» 1807 року, Судовий статут 1864 року та інші документи свідчать про подальший розвиток нотаріату в період прийняття Магдебургського права.

3) Історія нотаріату бере свій початок з часів становлення первісного суспільства, де почали формуватися відносини між окремими особами та групами людей. З виникненням відмінностей стала очевидною потреба в письмових правилах поведінки, що призвело до створення правових інститутів. Нотаріат був заснований для публічного посвідчення приватних актів, зміцнення довіри між сторонами та забезпечення законності угод, що зробило професію нотаріуса важливим елементом правової системи у захисті прав та інтересів громадян.

4) Новий етап розвитку українського суспільства, закріплений Конституцією України 1996 року, пов'язаний з комплексним реформуванням національної правової системи та її окремих правових інститутів. Створення Української нотаріальної палати стало значним кроком вперед у гармонізації нотаріальної практики з мінливою правовою системою України. Оскільки країна рухається до більш демократичного та правового суспільства, нотаріуси повинні адаптуватися, щоб успішно служити суспільним інтересам, зберігаючи при цьому ідеали справедливості та відкритості. Реформа правових інститутів, особливо нотаріату, має важливе значення для створення міцного фундаменту для майбутнього розвитку та процвітання українського суспільства. А наступний крок цифровізації нотаріату свідчить про впровадження електронних підписів та засобів ідентифікації особи для забезпечення безпеки та конфіденційності даних. Це сприятиме зручності укладання угод онлайн і зменшить необхідність фізичного присутності при певних юридичних процедурах.

5) Концепція нотаріату в Україні бере свій початок з давніх часів, з багатою історією нотаріальних дій та засвідчення автентичності документів. В останні роки в країні спостерігається перехід до цифрового нотаріату, який використовує технології для підвищення ефективності та безпеки нотаріальних послуг. Ця еволюція відображає поточну модернізацію юридичних практик в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нотаріат в Україні: навчальний посібник. За заг ред. Ю.В. Нікітіна, ВНЗ «Національна академія управління», 2016. 586 с.
2. Нотаріат в Україні: навч. посіб. / За ред. В.М. Бесчастного. К.: Знання, 2008. 494 с
3. Василів Соломія, Сорочкіна Олена. Світові системи нотаріату: порівняльний аналіз. *Юридичні науки* 7. № 1. 2020. С. 134–140. URL: <http://doi.org/10.23939/law2020.25.134> (дата звернення: 02.01.2025).
4. Солоцький Д.О. Становлення та сучасний стан нотаріату в незалежній Україні. *Право та державне управління*. № 4. 2023. С. 426–431. DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.4.58> (дата звернення: 02.01.2025).
5. Про затвердження концепції реформування органів нотаріату в Україні наказ міністерство юстиції України від 24.12.2010 № 3290/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v3290323-10#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
6. Желіховська Юлія. Історико-правові аспекти становлення, розвитку та модернізації нотаріату України. *Мала Енциклопедія Нотаріуса*. № 1 (91) лютий, 2017. С. 165–173.
7. Українська нотаріальна палата (УНП) 2025. URL: <https://npu.ua/palata/> (дата звернення: 03.01.2025).
8. Невзорова І.В. Сучасні стандарти діяльності нотаріуса в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. Випуск 61. Том 1. 2020. С. 32–35. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-3322.61-1.6> (дата звернення: 03.01.2025).
9. Шевчук Л. Основоположні принципи латинського нотаріату та їх реалізація в Україні: історико-правовий аспект. *Вісник Львівського університету. Серія: Юридична*. 2018. Випуск 66. С. 103–110.
10. International Union of Notaries (UINL). 2025. URL: <https://www.csn.notaires.fr/en/international-organisation-civil-law-notaries> (дата звернення: 04.01.2025).

11. Денисяк М.М. Короткий аналіз історії виникнення, розвитку та реформування інституту нотаріату в Україні. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. № 4. 2012. С. 97–100.
12. Про затвердження Концепції реформування органів нотаріату в Україні: наказ Міністерство Юстиції України від 24.12.2010 № 3290/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v3290323-10#Text> (дата звернення: 03.01.2025).
13. Сірко В.С. Сучасні тенденції розвитку нотаріату в Україні: вплив законодавчих змін та перспективи подальшого розвитку. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 34 (73). № 1. 2023. С. 212–215. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.2/36> (дата звернення: 03.01.2025).
14. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 03.01.2025).
15. Деякі питання функціонування Єдиної державної електронної системи е-нотаріату: постанова КМУ від 29 грудня 2023 р. № 1406. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1406-2023-%D0%BF#n16>.
16. Денисяк Н.М. Реформування інституту нотаріату в сучасних умовах євроінтеграції. *Аналітичне-порівняльне право*. № 1 (2023). С. 547–551. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.95>.

ОСОБЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ АДВОКАТСЬКОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Єна І.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права

та правоохоронної діяльності

Запорізького національного університету

ORCID: 0000-0002-7757-8076

Єна І.В. Особливості та виклики адвокатської комунікації в умовах воєнного стану в Україні.

У статті аналізуються виклики та особливості адвокатської комунікації в умовах воєнного стану в Україні, визначаються сучасні тенденції та надаються рекомендації щодо підвищення її ефективності.

Зазначається, що зміни у законодавстві, порушення прав людини, вимушене переміщення адвокатів з місця постійного проживання, складнощі у доступі до клієнтів, ризики для фізичної безпеки адвокатів, складнощі в доступі до правоохоронних органів і судів вимагають від адвокатів швидкої адаптації до нових реалій. В таких умовах особливого значення набуває комунікація, яка є основою адвокатської діяльності, яка є важливою складовою правозахисної діяльності та потребує глибокого осмислення, адаптації методів комунікації.

На основі аналізу базового поняття «комунікація» пропонується розглядати «адвокатську комунікацію», як процес взаємодії між адвокатом та іншими учасниками правових відносин, зокрема клієнтами, правоохоронними, судовими органами, колегами та опонентами, тощо. Цей процес включає обмін інформацією, встановлення довіри, узгодження дій та стратегій, а також підтримання професійних відносин.

На думку автора, основними формами адвокатської комунікації є: вербальна, невербальна, письмова. Також, враховуючи інформатизацію суспільства пропонується виділити такий підвид адвокатської комунікації, як цифрова комунікація.

Серед основних проблем адвокатської комунікації в умовах воєнного стану варто виділити наступні.

Війна створює серйозні ризики для життя та здоров'я адвокатів, особливо коли вони знаходяться та надають правову допомогу в зонах активних бойових дій. Це пряма загроза життю та здоров'ю адвокатів які знаходяться на цих територіях.

В реаліях сьогодення, реалізація принципу незалежності адвокатської діяльності ставиться під загрозу. Адвокати піддаються переслідуванню та тиску. Це може бути політичний тиск з боку окупаційних адміністрацій або інших організацій декларуються як захисники прав осіб, які не підтримують агресора. Це негативно впливає на комунікацію.

Певні складнощі комунікації можуть виникати через психологічний стан клієнта. Він може бути дезорієнтованим, або перебувати в стресі.

В умовах воєнного стану відсутність стабільного зв'язку ускладнює координацію з клієнтами та колегами, тому важливо забезпечити захищені канали зв'язку між адвокатом і клієнтом, щоб уникнути витоку інформації.

У статті зроблено висновки, що воєнні дії, які ведуться на території України ставлять перед адвокатами нові виклики, особливо у сфері комунікації.

Для успішного виконання своїх професійних обов'язків адвокати мають адаптувати свої підходи до змінених умов, використовувати інноваційні технології, дотримуватися етичних принципів та співпрацювати з міжнародними партнерами.

Комунікація адвоката в умовах воєнного стану є багатовимірним процесом, який поєднує юридичну компетенцію, емоційну підтримку, етичну відповідальність і прагнення забезпечити безпеку клієнта.

Ключові слова: адвокат, комунікація, воєнний стан, психологічний стан клієнта, адвокатська діяльність.

Yena I.V. Peculiarities and challenges of lawyer communication in the conditions of martial law in Ukraine.

The article analyzes the challenge and features of lawyer communication in the conditions of martial law in Ukraine, identifies current trends and provides recommendations for improving its effectiveness.

It is noted that changes in legislation, violations of human rights, forced relocation of lawyers from their place of permanent residence, difficulties in accessing clients, risks to the physical safety of lawyers, difficulties in accessing law enforcement agencies and courts require lawyers to quickly adapt to new realities. In such conditions, communication becomes especially important, which is the basis of advocacy, which is an important component of human rights activity and requires deep understanding and adaptation of communication methods.

Based on the analysis of the basic concept of «communication», it is proposed to consider «attorney communication» as a process of interaction between a lawyer and other participants in legal relations, including clients, law enforcement, judicial authorities, colleagues and opponents, etc. This process includes sharing information, establishing trust, agreeing on actions and strategies, and maintaining professional relationships.

According to the author, the main forms of lawyer communication are: verbal, non-verbal, written. Also, taking into account the informatization of society, it is proposed to single out such a subtype of lawyer communication as digital communication.

Among the main problems of lawyer communication in the conditions of martial law, the following should be highlighted.

War poses serious risks to the life and health of lawyers, especially when they are located and provide legal aid in active combat zones. This is a direct threat to the life and health of lawyers located in these territories.

In today's realities, the implementation of the principle of independence of the legal profession is under threat. Lawyers are subject to harassment and pressure. It may be political pressure from the occupying administrations or other organizations declared as defenders of the rights of persons who do not support the aggressor. This negatively affects communication.

Certain communication difficulties may arise due to the client's psychological state. He may be disoriented or stressed.

In a state of war, the lack of stable communication makes it difficult to coordinate with clients and colleagues, so it is important to ensure secure channels of communication between lawyer and client to avoid information leakage.

The article concludes that the military actions taking place on the territory of Ukraine pose new challenges for lawyers, especially in the field of communication.

In order to successfully fulfill their professional duties, lawyers must adapt their approaches to changed conditions, use innovative technologies, adhere to ethical principles and cooperate with international partners.

A lawyer's communication in martial law is a multidimensional process that combines legal competence, emotional support, ethical responsibility and the desire to ensure the safety of the client.

Key words: lawyer, communication, martial law, client's psychological state, advocacy.

Постановка проблеми. Воєнна агресія РФ проти України та запровадження на території нашої країни воєнного стану змінили життя кожного українця та торкнулись різних сфер життя суспільства. Війна, що триває, створює багато викликів, в тому числі для здійснення адвокатської діяльності, яка є не тільки важливою складовою забезпечення прав людини, але й інструментом для підтримання правопорядку та захисту демократичних принципів у державі.

Зміни у законодавстві, порушення прав людини, вимушене переміщення адвокатів з місця постійного проживання, складнощі у доступі до клієнтів, ризики для фізичної безпеки адвокатів, складнощі в доступі до правоохоронних органів і судів вимагають від адвокатів швидкої адаптації до нових реалій. В таких умовах особливого значення набуває комунікація, яка є основою адвокатської діяльності. Саме адвокатська комунікація, в умовах воєнного стану, є важливою складовою правозахисної діяльності та потребує глибокого осмислення, адаптації методів комунікації, які використовуються адвокатами, задля ефективного захисту прав своїх клієнтів у надзвичайних умовах.

Метою статті є аналіз викликів та особливостей адвокатської комунікації в умовах воєнного стану в Україні, визначення сучасних тенденцій та надання рекомендацій щодо підвищення ефективності цієї діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Питання ефективної адвокатської комунікації є актуальними та постійно знаходяться у колі наукових інтересів представників різних галузей науки. Серед визнаних вітчизняних авторів слід відзначити М. Аракеляна, О. Бандурку, Т. Варфоломєєву, П. Елькінд, Ю. Грошевого, В. Гончаренка, Г. Голованова, Л. Копилову, Л. Лобойка, О. Олійника, В. Тація, А. Хуторського та ін.

Виклад основного матеріалу. В умовах війни питання захисту прав та інтересів громадян суттєво актуалізується, особливо для адвокатів, оскільки основним завданням адвокатури є забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів людини у всіх сферах її життя.

Базовим елементом роботи адвоката є ефективна комунікація, яка в умовах воєнного стану набуває виняткового значення та є ключовим інструментом забезпечення захисту прав людини, підтримання стабільності правової системи в період кризи і набуває не лише професійного, а й соціального, етичного та навіть стратегічного значення.

Поняття «комунікація» походить від латинського слова «communis» та означає – спілкуюся з кимось; повідомлення, зв'язок. Цей термін окреслює людську взаємодію у світі. У сучасній філософії комунікацію використовують як ознаку конструктивної взаємодії особистостей, націй та етносів, що розгортається на основі взаємної толерантності й порозуміння [1].

В.А. Семиченко зазначає, що комунікативність передбачає узагальнення всіх інформативних процесів, що відбуваються між людьми. Взаємодія - це обмін діями, вчинками. Перцептивність процесу спілкування містить сприйняття партнерами один одного, інтерпретацію отриманих результатів їх оцінювання тощо [2, с. 5].

Поклавши в основу наведене базове поняття, ми можемо визначити «адвокатську комунікацію», як процес взаємодії між адвокатом та іншими учасниками правових відносин, зокрема клієнтами, правоохоронними, судовими органами, колегами та опонентами, тощо. Цей процес включає обмін інформацією, встановлення довіри, узгодження дій та стратегій, а також підтримання професійних відносин.

Загалом у комунікативній діяльності адвоката можна виділити два аспекти:

- ✓ по-перше, комунікативний контакт із підзахисним, який виникає, як правило, до суду, у ході бесіди із підзахисним;
- ✓ по-друге, комунікативний контакт із складом суду і з усіма іншими учасниками судового процесу [3, с. 15].

Адвокатська комунікація охоплює як вербальну, так і невербальну взаємодію з клієнтами, суддями, представниками правоохоронних органів та іншими учасниками процесу. Комунікація створює довіру, забезпечує зрозумілість правової позиції та сприяє здійсненню правосуддя.

На нашу думку, основними формами адвокатської комунікації є:

- 1) вербальна – передає інформацію за допомогою мовлення та реалізується адвокатами в процесі надання юридичних консультацій, представлення позиції в суді, тощо;
- 2) невербальна – передає інформацію без використання слів та включає мову тіла, тон голосу, жести адвоката;
- 3) письмова – передає інформацію за допомогою письма у вигляді процесуальних та інших адвокатських документів. В сучасних умовах глобальної інформатизації суспільства, більш поширеним способом передачі інформації є використання інформаційних (комп'ютерних) технологій. Це стосується і комунікації адвокатів, тому, вважаємо за необхідне виділити такий підвид адвокатської комунікації, як цифрова комунікація – використання електронних засобів комунікації, зокрема електронної пошти та відео зв'язку.

В сучасних реаліях особливої значущості набуває комунікація між адвокатом і клієнтом, оскільки виклики, пов'язані з правовими, психологічними та соціальними аспектами, ускладнюють реалізацію права на захист і справедливе правосуддя. Можна виділити наступні аспекти значущості комунікації в адвокатській діяльності.

В умовах війни дуже складно побудувати довірливі відносини між адвокатом і клієнтом, тому забезпечення довіри є ключовим аспектом таких відносин. Клієнти, особливо, якщо вони постраждали від війни (залишили, або втратили житло, втратили близьких, є жертвами воєнних злочинів були затримані, примусово мобілізовані, знаходяться в важкому психологічному стані, тощо) потребують підтримки й надійності у захисті своїх прав, тому співчутливе, але одночасно чітке й відкрите спілкування зміцнює довіру до адвоката.

Через спілкування адвокат ознайомлює клієнта з його правами та обов'язками, навчає ефективно їх реалізовувати у конкретній ситуації, може допомогти клієнту зберігати психологічну рівновагу, особливо у випадках втрати близьких або майна.

В умовах війни ситуація може змінюватися миттєво, тому саме ефективна комунікація дозволяє оперативно реагувати на такі зміни.

Крім того, у воєнний час багато доказів можуть бути втрачені або пошкоджені. Співпраця з клієнтом допомагає адвокату отримати максимум корисної інформації для ефективного захисту.

Тому, комунікація між адвокатом і клієнтом в умовах воєнного стану має характеризуватись особливим взаєморозумінням й бути інструментом для захисту прав і свобод навіть у складні воєнні часи.

Адвокатська комунікація в умовах воєнного стану в Україні супроводжується численними проблемами, які вимагають як теоретичного осмислення, так і практичного рішення. Серед основних проблем варто виділити наступні.

1. Війна створює серйозні ризики для життя та здоров'я адвокатів, особливо коли вони знаходяться та надають правову допомогу в зонах активних бойових дій. Це пряма загроза життю та здоров'ю адвокатів які знаходяться на цих територіях, оскільки існує ризик підриву на мінах або залишках боєприпасів під час переміщення та ін.

Протидіяти таким викликам, на нашу думку, можна шляхом забезпечення адвокатів, які працюють у зонах підвищеного ризику засобами індивідуального захисту (наприклад, бронежилетами, касками), організації швидкої евакуації адвокатів із небезпечних регіонів при виникненні загрози, організації та проведення тренінгів з безпеки та першої медичної допомоги, тощо.

2. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб. Але, в реаліях сьогодення, реалізація принципу незалежності адвокатської діяльності ставиться під загрозу. Адвокати піддаються переслідуванню та тиску. Це може бути політичний тиск з боку окупаційних адміністрацій або інших організацій декларуються як захисники прав осіб, які не підтримують агресора. Також це може бути тиск (залякування, погрози) на адвокатів через їхню професійну діяльність, наприклад через захист військових, журналістів або політичних активістів.

Наприклад, свідченням такого тиску може бути ситуація, яка склалась 02 травня 2024 року. Адвокат Одеської області отримав п'ять доручень від Південного міжрегіонального центру з надання безоплатної правничої допомоги та розпочав надання правничої допомоги відповідним особам, перебуваючи в місті Рені Одеської області, зокрема у приміщенні ВП № 2 Ізмаїльського РВП ГУНП в Одеській області.

Перед початком огляду місця події, адвокату було повідомлено про те, що у випадку неприпинення ним чинення активного захисту, він матиме проблеми з місцевим територіальним центром комплектування та соціальної підтримки. Орієнтовно о 16 год. 00 хв. до адвоката, у присутності численних свідків, що перебували в публічному місці, підійшли двоє співробітників місцевої поліції та декілька озброєних людей, чиї обличчя були приховані масками (балаклавами), останні агресивно та цинічно схватили адвоката силоміць, витягнули із-за столу, та вивели із закладу в напрямку транспортного засобу, куди насильно помістили захисника, і в подальшому, так само насильно, доставили до місцевого ТЦК та СП [4].

З метою дотримання принципу незалежності в своїй професійній діяльності адвокат зобов'язаний протистояти будь-яким спробам посягання на його незалежність, бути мужнім і принциповим у виконанні своїх професійних обов'язків, відстоюванні професійних прав, гарантій адвокатської діяльності та їх ефективному використанні в інтересах клієнта [5]. Саме тому, важливе посилення взаємодії з правозахисними організаціями, в тому числі міжнародними для реагування на випадки тиску та порушень прав адвокатів.

Крім того, щоб ефективно протидіяти таким викликам, адвокат має розвивати стресостійкість та вміння долати особисті та професійні труднощі. Такі навички допоможуть долати і наступну проблему.

3. Певні складнощі комунікації можуть виникати через психологічний стан клієнта. Він може бути дезорієнтованим, або перебувати в стресі. Адвокат має визначати та враховувати стан клієнта, і пояснювати правові аспекти справи так, щоб він чітко розумів свої права та перспективи. Крім того, адвокат має не лише надавати юридичну допомогу, а й підтримувати клієнтів морально.

Пропонуємо декілька рекомендацій для роботи з клієнтами, які перебувають у важкому психологічному стані через війну.

Так, першим кроком для встановлення контакту з клієнтом є створення довіри. Для цього адвокат має чітко пояснити свої дії та стратегії у справі та продемонструвати конфіденційність комунікації, наголосивши, що всі розмови залишаються між адвокатом і клієнтом.

Сама комунікація має бути чітка та спрощена, тобто адвокат має використовувати прості та зрозумілі слова, по можливості уникати юридичного сленгу. Оскільки людині у стресі важко сприймати багато інформації одночасно, рекомендуємо її розділяти на невеликі частини.

Взаємодія має бути гнучкою. Наприклад, якщо клієнту складно приїхати на зустріч краще організувати спілкування онлайн, де клієнт буде знаходитись у звичному для себе оточенні, що може зменшити емоційне навантаження. Якщо відбувається особиста зустріч, треба забезпечити безпечну обстановку та комфортну атмосферу.

Також, адвокат має бути терплячим, та за необхідності надавати клієнту час для прийняття рішень у справі.

Тобто, адвокат має стати не лише професійним представником, але й опорою для клієнта в його непростий час. Відповідальність, чуйність і професійність дозволяють побудувати ефективну комунікацію.

4. В умовах воєнного стану відсутність стабільного зв'язку ускладнює координацію з клієнтами та колегами, тому важливо забезпечити захищені канали зв'язку між адвокатом і клієнтом, щоб уникнути витоку інформації, яка може поставити під загрозу безпеку клієнта та стати на заваді дотриманню конфіденційності, як основного принципу адвокатської діяльності [6]. Забезпечення конфіденційності комунікації ускладнюється через ризики кібератак, та потребує використання захищених платформ і технологій шифрування.

Особливо актуальною ця проблема стає тоді, коли адвокат і клієнт знаходяться на відстані, фізичний контакт через активні бойові дії є неможливим, й використовують для спілкування онлайн-консультації. Використання небезпечних або незахищених каналів зв'язку може порушити адвокатську таємницю. Тому, вважаємо за необхідне використання захищених платформ, особливо для обміну даними та документами.

Оскільки перехід на цифрові формати спілкування є неминучим у воєнний час, адвокати повинні не лише освоювати нові технології, але й забезпечувати захист конфіденційної інформації. Це вимагає спеціальних знань у сфері кібербезпеки, та стає невід'ємною частиною адвокатської етики та практики та актуалізує навчання адвокатів основам цифрової безпеки.

Висновки. Враховуючи наведене, слід констатувати, що воєнні дії, які ведуться на території України, ставлять перед адвокатами нові виклики, особливо у сфері комунікації.

Для успішного виконання своїх професійних обов'язків адвокати мають адаптувати свої підходи до змінених умов, використовувати інноваційні технології, дотримуватися етичних принципів та співпрацювати з міжнародними партнерами.

Комунікація адвоката в умовах воєнного стану є багатовимірним процесом, який поєднує юридичну компетенцію, емоційну підтримку, етичну відповідальність і прагнення забезпечити безпеку клієнта. Адвокати повинні бути максимально адаптивними, чуйними й професійними, щоб ефективно виконувати свою роль у складних умовах війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-4422> (дата звернення: 05.01.2025).
2. Семиченко В.А. Психологія спілкування. Київ: Магістр-S, 1998. 150 с.
3. Марченко О.В. Конспект лекцій з дисципліни «Комунікативна культура юриста». Дніпро : ДДУС, 2016. 27 с.
4. Щодо порушень професійних прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності під час мобілізаційних заходів: Рішення Національної Асоціації Адвокатів України від 08.06.2024 р. URL: <https://unba.org.ua> (дата звернення: 07.01.2025).
5. Правила адвокатської етики від 09.06.2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17?find=1&textw1_2#Text (дата звернення: 06.01.2025).
6. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 06.01.2025).

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.132>

ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ ПРИЙНЯТТЯ СТАНДАРТУ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО АДВОКАТА¹

Заборовський В.В.,

*професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-5845-7535*

Заборовський В.В. Щодо необхідності прийняття Стандарту підвищення кваліфікації українського адвоката.

Актуальність дослідження полягає у необхідності трансформації системи підвищення кваліфікації адвокатів від формального до компетентнісного підходу. Впровадження довгострокових програм та єдиного Стандарту забезпечить систематичне професійне зростання адвокатів, вдосконалення їх навичок та цінностей, що сприятиме підвищенню якості правової допомоги та зміцненню адвокатури в цілому.

Дана стаття спрямована на розкриття необхідності впровадження комплексних і системних довгострокових програм підвищення кваліфікації, розроблення Стандарту підвищення кваліфікації адвоката і забезпечення якості та доступності заходів щодо підвищення їх кваліфікації як квінтесенції ефективності механізму підвищення кваліфікації адвокатів в цілому.

Звертається увага на те, що чинний на сьогодні Порядок підвищення кваліфікації адвокатів багато в чому орієнтований на формальне виконання вимог, а не на реальне вдосконалення їх професійних компетенцій. Такий стан справ знижує ефективність заходів, що проводяться на-самперед Національною асоціацією адвокатів України, враховуючи, зокрема, відсутність єдиного стандарту професійного розвитку адвокатів та комплексних і довгострокових програм підвищення їх кваліфікації. Все це розбалансовує інститут підвищення кваліфікації українського адвоката, тоді як запровадження стандарту здатне забезпечити методичний і системний підхід до організації відповідних заходів.

Аргументується позиція, за якою існування такого Стандарту підвищення кваліфікації адвоката, визначатиме методику формування та проведення заходів підвищення такої кваліфікації, що передбачатиме визначення необхідного обсягу знань, затвердження навчального плану, варійованого графіку, робочих програм відповідних її компонентів та розроблення належного навчального матеріалу.

Робиться висновок про необхідність затвердження Стандарту підвищення кваліфікації адвоката, свого роду плану професійного його розвитку, та довготривалих (наприклад, на 5 років) програм підвищення кваліфікації адвокатів, які б враховували багатогранність видів адвокатської діяльності, специфіку правового статусу адвоката.

У статті аналізується досвід зарубіжних країн (Англії, Німеччини), де існують ефективні механізми підвищення кваліфікації адвокатів, запровадження яких надало б можливість Україні швидше адаптуватися до світових стандартів.

Ключові слова: адвокат; адвокатська діяльність; правовий статус адвоката; професійна правнича діяльність; професійний обов'язок адвоката; підвищення кваліфікації адвоката; Стандарт підвищення кваліфікації адвоката; програми підвищення кваліфікації.

Zaborovskyy V.V. On the need to adopt the Standard for the advanced training of Ukrainian lawyers.

The relevance of the study lies in the need to transform the system of advanced training of lawyers from a formal to a competency-based approach. The implementation of long-term programs and a single Standard will ensure the systematic professional growth of lawyers, the improvement of their skills and values, which will contribute to improving the quality of legal aid and strengthening the legal profession as a whole.

This article is aimed at revealing the need to implement comprehensive and systematic long-term advanced training programs, develop a Standard for Advanced Training of Lawyers and ensure

¹ Наукову статтю підготовлено в межах іменної стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук за 2024 рік

the quality and accessibility of measures to improve their qualifications as the quintessence of the effectiveness of the mechanism for advanced training of lawyers in general. Attention is drawn to the fact that the Procedure for Advanced Training of Lawyers currently in force is largely focused on the formal fulfillment of requirements, rather than on the real improvement of their professional competencies. This state of affairs reduces the effectiveness of measures carried out primarily by the National Bar Association of Ukraine, taking into account, in particular, the lack of a single standard for the professional development of lawyers and comprehensive and long-term advanced training programs. All this unbalances the institution of advanced training of Ukrainian lawyers, while the introduction of the standard is able to provide a methodical and systematic approach to the organization of relevant measures. The position is argued according to which the existence of such a Standard for the Advanced Training of Lawyers will determine the methodology for the formation and implementation of measures to improve such qualifications, which will include determining the required amount of knowledge, approving the curriculum, a varied schedule, work programs of its relevant components, and developing appropriate educational material. The conclusion is made about the need to approve the Standard for the Advanced Training of Lawyers, a kind of plan for his professional development, and long-term (for example, for 5 years) programs for the advanced training of lawyers, which would take into account the multifaceted types of legal activity, the specifics of the legal status of a lawyer. The article analyzes the experience of foreign countries (England, Germany, New Zealand and other countries), where there are effective mechanisms for the advanced training of lawyers, the introduction of which would allow Ukraine to adapt to world standards more quickly.

Key words: lawyer; legal activity; legal status of a lawyer; professional legal activity; professional duty of a lawyer; advanced training of lawyers; Standard for the advanced training of lawyers; advanced training programs.

Постановка проблеми. Перманентне підвищення адвокатом свого професійного рівня є одним із основних його обов'язків, правова природа якого неодноразово була предметом наших наукових досліджень [1–6]. Предметом нашої розвідки було й питання щодо можливості вибору українським адвокатом видів підвищення своєї кваліфікації через призму реалізації конституційного права на освіту [7], де ми не тільки вказували на необхідність вироблення належного комплексного механізму підвищення кваліфікації адвоката, але й на доцільність розширення переліку можливих видів підвищення адвокатом своєї кваліфікації, виходячи, зокрема, з необхідності врахування його потреб, особливо із зацікавленості у набутті практичних навиків, забезпечуючи при цьому ефективність та безперервність процесу підвищення адвокатом свого професійного рівня.

Актуальність даного дослідження насамперед проявляється в тому, що порядок підвищення кваліфікації повинен орієнтуватися не на формальне виконання вимог, а на реальне вдосконалення професійних компетенцій адвоката. Тож розроблення довгострокових програм та Стандарту підвищення кваліфікації адвокатів дозволять забезпечити комплексність і безперервність навчання з врахування різних аспектів адвокатської діяльності, розвиток професійних цінностей, зростання якості правничої допомоги та збалансованість інституту адвокату загалом.

Аналіз наукових публікацій. Окремі аспекти інституту підвищення кваліфікації адвокатів, зокрема, щодо розроблення та прийняття Стандарту підвищення кваліфікації адвокатів та довгострокових програм підвищення такої кваліфікації були предметом наукового дослідження багатьох вчених. Серед вчених, які досліджували окремі аспекти даного питання, доцільно виокремити праці Я. Бабенко, Ю.М. Бисаги, В. Гвоздія, М. Дерра, Т. Кузнецової, І.Е. Ревуцької, Н.М. Реплюк, В. Святоцької, Є.І. Фурси, С.Я. Фурси, Л.Б. Хван та інших.

Метою даної статті є розкриття ефективності механізму підвищення кваліфікації адвокатів через призму необхідності впровадження комплексних і системних довгострокових програм підвищення кваліфікації, розроблення Стандарту підвищення кваліфікації адвоката і забезпечення якості та доступності заходів щодо підвищення їх кваліфікації.

Основними **завданнями** автор ставить перед собою: проаналізувати нормативно-правове регулювання механізму підвищення кваліфікації адвокатів в Україні в контексті оцінки ефективності існуючих навчальних програм і заходів щодо підвищення кваліфікації адвокатів на їх системність, комплексність та практичну спрямованість; розкрити міжнародний досвід у сфері підвищення кваліфікації адвокатів та можливості його адаптації до українських реалій; обґрунтування необхідності розробки та впровадження Стандарту підвищення кваліфікації адвоката довгострокових програм підвищення його кваліфікації, які б враховували специфіку адвокатської діяльності, професійний досвід та забезпечували високий рівень якості надання правничої допомоги.

Виклад основного матеріалу. Ефективність механізму підвищення кваліфікації адвокатів може бути забезпечена тільки тоді, коли сам порядок підвищення кваліфікації буде чітким та

зрозумілим, а заходи (види) підвищення кваліфікації, які обираються адвокатами, насамперед ті, які організовуються за участі органів адвокатського самоврядування будуть чіткими та матимуть комплексний, системний характер.

Без сумніву, новий підхід щодо механізму підвищення кваліфікації адвокатів суттєво підвищив його ефективність. В. Гвоздій відмічає, що нові правила підвищення кваліфікації адвокатів усувають розбалансованість системи, оскільки запроваджують і для адвокатів, і для лекторів та тренерів єдині стандарти та вимоги [8].

Важливим етапом в аспекті забезпечення ефективності механізму підвищення кваліфікації адвокатів стало прийняття Порядку акредитації та сертифікації [9], який не тільки встановлює критерії та вимоги сертифікації осіб, що залучаються як лектори, доповідачі, спікери тощо («сертифіковані лектори») (передбачаючи вимоги і до професійного, особистісного, етичного рівня таких осіб, і до самого виступу, стилю викладання та його організації, а також його матеріалів), але й закріплюючи порядок акредитації навчальних програм з підвищення кваліфікації адвокатів.

Прийняття вказаного Порядку спрямоване на максимальну мінімізацію випадків, на які звертає увагу Я. Бабенко, коли адвокати формально відвідують заходи з підвищення кваліфікації, оскільки ряд таких заходів (зокрема, лекції) є суцільно теоретичними, містять мало практичного аспекту, що є більш цікавим та ґрунтовнішим для підвищення професійного рівня адвокатів. Вона вміло відмічає, що надання можливості не просто отримувати інформацію в односторонньому порядку, а довільно вести дискусію, обмінюватися власним досвідом, отримувати конкретні поради, аналізувати задачі та шукати шляхи їх вирішення, має на меті спонукання адвокатів відвідувати заходи не просто за необхідності, задля виконання обов'язку щодо отримання необхідної кількості балів, а саме для підвищення своєї кваліфікації [10].

Ми повною мірою поділяємо позицію про необхідність існування вільного вибору адвокатом видів підвищення своєї кваліфікації. В той же час, належна ефективність механізму підвищення такої кваліфікації можлива лише у випадку забезпечення відповідного якісного рівня проведення заходів щодо підвищення кваліфікації, а також у багатьох випадках, якщо такі заходи (навчальні програми), характеризуватимуться комплексністю та системністю.

Хоча Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України [11] й закріплена норма, відповідно до якої адвокатам надається право вільного вибору видів підвищення їх кваліфікації, а також можливість брати участь у будь-яких заходах, що проводяться операторами підвищення кваліфікації (п. 25), в той же час передбачається, що не менше 50% залікових балів з підвищення кваліфікації повинні бути отримані адвокатом під час заходів, організованих операторами підвищення кваліфікації адвокатів в Україні (п. 22). Така норма була сприйнята науковцями як така, що суттєво обмежує «вільний» вибір адвокатом заходів підвищення його кваліфікації. С.Я. Фурса та Є.І. Фурса [12, с. 140] відмічають, що «батіг» дисциплінує, але не робить людину розумнішою, і якщо всіх адвокатів водити в один і той же музей, то користь від такого заходу буде незначною, оскільки лише окремі з них будуть цікавитися матеріалом, а всі інші лише будуть демонструвати таку зацікавленість.

Закріплення норми, відповідно до якої не менше половини мінімальної кількості залікових балів адвокат має отримати відвідуючи заходи, що організовані операторами підвищення кваліфікації адвокатів в Україні, повинна мати на меті, не примушення адвоката відвідувати саме такі заходи (переважна більшість з яких є платними), а саме створення, на нашу думку, умов для системного та комплексного підвищення адвокатами своєї кваліфікації. Це можливо, за нашим переконанням, шляхом затвердження довгострокових програм підвищення кваліфікації та Стандарту як професійної діяльності адвоката загалом, так і Стандарту підвищення кваліфікації адвоката зокрема.

В даному випадку, заслуговує на увагу досвід Англії, за яким, по-перше, соліситори принаймні 25% необхідних кредитів щодо підвищення кваліфікації мають отримати за участь в акредитованих заходах (решта 75% К через будь-які інші заходи, що мають відношення до права), та по-друге, Правове товариство Англії та Уельсу (The Law Society), що являє собою професійну асоціацію, яка представляє та керує адвокатами в Англії та Уельсу, розробляє програми та встановлює цілі, які мають бути досягнуті соліситорами у короткий термін (1 рік), середній термін (3 роки) та тривалий термін (5 років) [13].

Цікавим є і приклад Німеччини, відповідно до якого Федеральна палата адвокатів (Bundesrechtsanwaltskammer, BRAK), що в тому числі забезпечує «професійний розвиток» адвокатів, розробила програму отримання єдиного загальнонаціонального сертифікату професійного розвитку «Якість через навчання» («Qualität durch Fortbildung»), яка передбачає необхідність отримання протягом 3 років щонайменше 360 балів з модулів матеріального права, професійного права (включаючи питання щодо професійної відповідальності), процесуального права тощо шляхом участі у спеціалізованих заходах, за допомогою дистанційного навчання, публікацій статей,

відвідування гуртків якості та дискусійних груп, а також самонавчання [14]. Крім цього, адвокатські палати (школи для адвокатів) в Німеччині, як зазначає В. Гвозд'їй, видають збірники з розкладом семінарів на рік і там постійно діють навчальні класи, які адвокат може відвідати у будь-який зручний для нього час, і відвідування цих класів – обов'язкове [8].

Існування довгострокових комплексних та системних програм підвищення кваліфікації адвоката потребує певної методики їх формування, що передбачає визначення необхідного обсягу знань, затвердження навчального плану, варійованого графіку, робочих програм відповідних її компонентів та розроблення належного навчального матеріалу.

Специфіка програм такого роду, як відмічає В.О. Клімушкін, полягає в тому, що жодної нової компетенції за результатами її проходження особа не набуває, а здійснюється послідовне вдосконалення в рамках вже існуючої компетенції. Крім цього, він слушно зазначає, що розроблення таких програм має відбуватися на основі відповідного стандарту, що має визначати базовий рівень кваліфікації адвоката [15]. Такий Стандарт повинен закріплювати сучасне розуміння суті підвищення професійного рівня адвокатів (як за змістом, так і формою), визначати при цьому єдину методику професійного навчання адвоката та підвищення його кваліфікації задля забезпечення насамперед постійного та безперервного вдосконалення знань адвоката [16].

Стандартизація адвокатської діяльності, як зазначає В.О. Святоцька, повинна становити інтерес для адвокатів тим, що буде їх постійно спонукати підвищувати свій професійний рівень, розвиватися, ділитися досвідом завдяки чітко прописаному механізму обміну інформацією. Взагалі стандарти організації та професійної діяльності адвокатури, за її твердженням, є засобом упорядкування цієї правничої сфери, важливою умовою формування правової культури, та що важливо є одним із чинників підвищення якості послуг, які надаються адвокатами, критерієм вирішення конфліктів між адвокатами та клієнтами з приводу їх якості [17, с. 222].

В той же час, затвердження Стандарту підвищення кваліфікації адвоката та відповідних комплексних програм не повинно жодним чином впливати на свободу адвоката у виборі конкретних заходів (видів) підвищення його кваліфікації. Стандарт та положення про підвищення кваліфікації, як відмічає І.О. Шевченко, не повинні блокувати задуми, діяльність, творчість адвоката, а навпаки, повинні створювати умови для них, закріплюючи завдання і принципи підвищення його кваліфікації та професійного розвитку, залишаючи широкий простір для свободи розсуду та приватної ініціативи [18, с. 293].

Необхідним є затвердження саме довготривалих (наприклад, на 5 років) комплексних програм підвищення кваліфікації адвокатів, оскільки тільки вони здатні повною мірою забезпечити виконання завдання та цілей, які ставляться перед таким інститутом, не обмежуватимуть свободу адвоката перед вибором відповідних видів підвищення його кваліфікації, внаслідок чого зросте ефективність та результативність професійної діяльності адвоката.

Такі програми мають розроблятися Національною асоціацією адвокатів України, із залученням всіх зацікавлених суб'єктів. Вони мають характеризуватися насамперед системністю, комплексністю, доступністю та враховувати багатогранність видів адвокатської діяльності, специфіку правового статусу адвоката. Програми підвищення кваліфікації мають враховувати, зокрема, і досвід адвоката.

Заслугує на увагу, в даному випадку досвід Німеччини, в якій крім розробленої комплексної програми для отримання єдиного загальнонаціонального сертифікату професійного розвитку «Якість через навчання» («Qualität durch Fortbildung»), важливу роль у підвищенні кваліфікації адвоката відіграють й Німецька спілка адвокатів (Deutscher Anwaltverein – DAV), яка включає біля 70 тисяч адвокатів, і пропонує величезний спектр різноманітних послуг для підвищення кваліфікації адвокатів [19] та Німецька академія адвокатури (Deutsche Anwaltakademie) [20], яка надає можливість проходження курсів підвищення кваліфікації за більш ніж 20 напрямками, в тому числі й дистанційними.

Проходження адвокатом комплексних програм підвищення кваліфікації, які розроблятимуться Національною асоціацією адвокатів України, має відбуватися на безоплатній основі. Витрати на розроблення таких програм та організацію відповідних заходів для підвищення адвокатами своєї кваліфікації повинні покриватись в рахунок щорічних внесків адвокатів на забезпечення реалізації адвокатського самоврядування. На жаль, на сьогодні з перевагою в декілька разів акредитованих платних заходів з підвищення кваліфікації адвокатів більше ніж безоплатних (станом на кінець листопада 2024 року з 75 поточних заходів, тільки 2 були безоплатними і всі вони стосувалися тільки адвокатів відповідного регіону).

Суттєво відрізняється і підхід рад адвокатів відповідного регіону щодо проведення таких заходів. Значна кількість таких рад, на жаль, обмежуються організацією 1 або ж 2 безоплатних заходів підвищення кваліфікації адвокатів на рік, і в переважній більшості участь у таких заходах можуть взяти

виключно адвокати відповідного регіону. В чинному на сьогодні Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України, на жаль, чомусь відсутня норма, яка містилася в попередньому Порядку (від 14 лютого 2019 року № 20), відповідно до якої ради адвокатів регіону, які є операторами підвищення кваліфікації адвокатів свого регіону, що не потребують акредитації, зобов'язувалися організовувати самостійно, або у співпраці з іншими операторами заходи з підвищення кваліфікації на регіональному рівні (не менше трьох заходів на рік та загальною тривалістю не менше десяти годин), що на нашу думку, суттєво сприяла б адвокатам у виконанні свого професійного обов'язку щодо підвищення кваліфікації.

Щодо платності та безоплатності заходів з підвищення кваліфікації, то таким що заслуговує на увагу є варіант, який аналізує І.О. Шевченко [18, с. 293], відповідно до якого частину внеску адвоката залишається у нього «на руках», і він сам вибирає програму підвищення кваліфікації, яка відповідає його інтересам.

Висновки. Не піддаючи сумніву необхідність існування вільного вибору українським адвокатом видів підвищення своєї кваліфікації, вважаємо що належна ефективність механізму підвищення їх кваліфікації можлива лише у випадку забезпечення відповідного якісного рівня проведення заходів щодо підвищення його кваліфікації, які б характеризувалися комплексністю та системністю. Системність та комплексність заходів щодо підвищення кваліфікації адвокатів повинна забезпечуватись насамперед шляхом затвердження довгострокових програм підвищення кваліфікації та Стандарту як професійної діяльності адвоката загалом, так і Стандарту підвищення кваліфікації адвоката зокрема.

Існування такого Стандарту підвищення кваліфікації адвоката, свого роду плану професійного його розвитку, визначатиме методику формування та проведення заходів підвищення такої кваліфікації, що передбачатиме визначення необхідного обсягу знань, затвердження навчального плану, варіюваного графіку, робочих програм відповідних її компонентів та розроблення належного навчального матеріалу.

Вважаємо за необхідне затвердження Національною асоціацією адвокатів України (із залученням всіх зацікавлених суб'єктів), Стандарту підвищення кваліфікації адвоката та довготривалих (наприклад, на 5 років) комплексних і доступних програм підвищення кваліфікації адвокатів, які б враховували багатогранність видів адвокатської діяльності, специфіку правового статусу адвоката. Саме Стандарт підвищення кваліфікації адвоката та такі довгострокові програми здатні повною мірою забезпечити виконання завдання та цілей, які ставляться перед інститутом адвокатури, не обмежуватимуть свободу адвоката перед вибором відповідних видів підвищення його кваліфікації, внаслідок чого зросте ефективність та результативність професійної діяльності адвоката.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заборовський В.В., Реплюк Н.М. Мінімальна кількість балів та розрахунковий період їх нарахування як елементи механізму підвищення кваліфікації адвокатів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 845–850. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.129>.
2. Заборовський В.В. Щодо необхідності існування диференційованого підходу в аспекті визначення програм підвищення кваліфікації українських адвокатів в умовах цифровізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78. Ч. 2. С. 326–331.
3. Заборовський В.В., Ревуцька І.Е. Досвід зарубіжних країн в аспекті використання ІТ технологій щодо підвищення кваліфікації адвокатів. *Проблеми правового регулювання забезпечення особистих немайнових прав особи та прав на віртуальні активи в умовах цифровізації: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 3 травня 2024 р.). Ужгород–Піза: Ужгородський національний університет, 2024. С. 65–68.
4. Заборовський В.В. Уникнення конфлікту інтересів в якості професійного обов'язку адвоката. *Innovative research of legal regulation of public administration: International Scientific Conference* (Lublin (Republic of Poland), 16-17 June 2017). Lubline: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej, 2017. Р. 11–15.
5. Заборовський В.В., Бисага Ю.М. Професійні обов'язки як необхідний елемент структури правового статусу адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 144–151.
6. Заборовський В.В., Фазикош В.Г., Семерак О.С. Підвищення кваліфікації адвоката як один із його професійних обов'язків: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 70. С. 444–449.
7. Заборовський В.В. Вибір українським адвокатом видів підвищення своєї кваліфікації через призму реалізації конституційного права на освіту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 552–557.

8. Гвоздй В. Новий порядок підвищення кваліфікації адвокатів: міфи VS реальність. 2019. URL: <https://unba.org.ua/publications/4512-novij-poryadok-pidvishennya-kvalifikacii-advokativ-mifi-vs-real-nist.html?fbclid=IwAR2Od5yGb2HvUOV8LgJbs9z-y3f4Wcfvan1xZqFz2sRVwvYclLBp1CueEds>.
9. Порядок акредитації та сертифікації, затверджений Головою експертної ради з питань акредитації та сертифікації щодо підвищення кваліфікації адвокатів при Національній асоціації адвокатів України від 01 квітня 2019 року. URL: https://cpd-production-storage.s3.eu-central-1.amazonaws.com/docs/Poryadok_akreditacii+ta+sertifikacii+2019.pdf.
10. Бабенко Я. Бали чи знання? Аналіз процедури підвищення кваліфікації адвокатами в Україні. 2019. URL: https://protocol.ua/ua/bali_chi_znannya_analiz_protседuri_pidvishchennya_kvalifikatsii_advokatami_v_ukraini.
11. Порядок підвищення кваліфікації адвокатів України (нова редакція), затверджений Рішенням Ради адвокатів України від 03.07.2021 № 63. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr063871-21#Text>.
12. Фурса С., Фурса Є. Деякі шляхи підвищення кваліфікації адвокатів України. *Грааль науки*. 2021. № 1. С. 139–143.
13. Хван Л.Б. Аккредитованная программа непрерывного профессионального развития адвокатов. URL: cay.org.ua/statica/pdf/infobinder2_Training.pdf.
14. Fortbildungszertifikat Qualifikation sichtbar machen. URL: <https://www.brak.de/anwaltschaft/fortbildung/fortbildungszertifikat>.
15. Климушкин В.А. К проблеме повышения профессионального уровня адвокатов в свете предлагаемых к обсуждению Федеральной палатой адвокатов стандартов. 2019. URL: <https://pravorub.ru/articles/85198.html>.
16. Кузнецова Т. Стандарт повышения квалификации. 2019. URL: <https://www.advgazeta.ru/diskussii/standart-povysheniya-kvalifikatsii>.
17. Святоцька В. До питань необхідності, актуальності та мети запровадження національних стандартів адвокатури. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 218–222.
18. Шевченко И.А. Стандарт повышения квалификации – условия, а не препятствия. *Вестник федеральной палаты адвокатов*. 2018. № 3. С. 292–297.
19. Дерра М. Адвокатура в Германии. URL: <https://zakon.ru/derra>.
20. Deutsche Anwaltakademie. URL: <https://www.anwaltakademie.de>.

УДК 349.6:347.964.1(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.133>

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ (КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР)

Фідря Ю.О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0001-9703-9494

Фідря Ю.О. Діяльність органів прокуратури у сфері охорони довкілля в умовах воєнного стану (кримінально-правовий вимір).

Статтю присвячено дослідженню проблемних питань діяльності прокуратури (на прикладі Спеціалізованої екологічної прокуратури) у механізмі забезпечення кримінально-правової охорони довкілля. У контексті російської збройної агресії проти України, що триває, акцентується увага на зростаючих загрозах екологічній безпеці, які потребують оперативної та скоординованої реакції органів прокуратури з метою забезпечення справедливої та невідворотної відповідальності, а також повного відшкодування екологічної шкоди.

Авторкою проведено аналіз діяльності Спеціалізованої екологічної прокуратури як важливої інституції протидії екологічним злочинам. Особливу увагу приділено значенню спеціалізації у діяльності прокуратури, яка дозволяє забезпечити якісне виконання прокурорами своїх завдань та функцій. Підтримано пропозицію включити засаду спеціалізації до статті 3 Закону України «Про прокуратуру», яка визначає засади діяльності прокуратури.

У статті подано узагальнений огляд кримінальних правопорушень, у кримінальних провадженнях щодо яких Спеціалізована екологічна прокуратура здійснює керівництво досудовим розслідуванням та забезпечує підтримання публічного обвинувачення. З цією метою проаналізовано статистичні дані за період дії воєнного стану, чинний КК України, а також відповідні положення Проекту нового КК України, який пропонує принципово інші підходи до кримінальних правопорушень проти довкілля.

Розкрито основні напрямки роботи Спеціалізованої екологічної прокуратури у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів, які заподіяли шкоду довкіллю. Розглянуто окремі аспекти механізму процесуальної реалізації норм статті 441 КК України «Екоцид». Зроблено висновок про триваючий процес формування відповідних критеріїв процесуального доведення вини суб'єктів екоциду як на національному, так і на міжнародному рівні.

На основі проведеного дослідження сформульовано висновок про необхідність стратегічних реформ у сфері екологічної безпеки в умовах воєнного стану, включаючи поглиблення спеціалізації прокурорів, вдосконалення методик розслідування та впровадження комплексного підходу до протидії екологічній злочинності.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти довкілля, Спеціалізована екологічна прокуратура, екоцид, воєнний стан, кримінальна відповідальність.

Fidria Y.O. Activities of prosecutor's offices in environmental protection under martial law: a criminal law perspective.

The article examines the challenges faced by the prosecutor's office, with a focus on the Specialized Environmental Prosecutor's Office, within the framework of using criminal law to ensure environmental protection. Against the backdrop of Russia's ongoing armed aggression against Ukraine, the author highlights the escalating threats to environmental safety, underscoring the need for a coordinated response from prosecution authorities to guarantee just and inevitable punishment, as well as full compensation for environmental damage.

The author examines the activities of the Specialized Environmental Prosecutor's Office as a key institution in combating environmental crimes. Particular attention is given to the significance of specialization within the prosecutor's office, which enhances the quality and effectiveness of prosecutors in fulfilling their tasks and responsibilities. The author advocates for the inclusion of the principle of

specialization in Article 3 of the Law of Ukraine "On the Public Prosecutor's Office," which outlines the fundamental principles governing the Public Prosecutor's Office.

The article presents a comprehensive overview of criminal offenses overseen by the Specialized Environmental Prosecutor's Office, including pre-trial investigations and public prosecution. To this end, the author analyzes statistical data from the period of martial law, the current Criminal Code of Ukraine, and the relevant provisions of the Draft New Criminal Code of Ukraine, which introduces fundamentally different approaches to addressing environmental criminal offenses.

The author explores the primary areas of activity of the Specialized Environmental Prosecutor's Office in criminal proceedings related to war-induced environmental crimes. Particular attention is given to aspects of the procedural implementation of Article 441 of the Criminal Code of Ukraine, "Ecocide." The author concludes that the development of criteria for procedural proof of guilt in ecocide cases remains an ongoing process at both the national and international levels.

Based on the research, the author concludes that strategic reforms in environmental safety during martial law are essential. These reforms should include enhancing the specialization of prosecutors, advancing investigative methods, and adopting an integrated approach to combating environmental crime.

Key words: criminal offenses against the environment, Specialized Environmental Prosecutor's Office, ecocide, martial law, criminal liability.

Постановка проблеми. Довкілля є основою життя та розвитку людства, невід'ємною частиною добробуту кожної держави та міжнародної спільноти. Довкілля – унікальне, адже не має кордонів, і через інтегрованість екосистем екологічна шкода в одному регіоні може мати глобальні світові наслідки. З огляду на це, збереження, охорона й захист довкілля є спільним завданням та колективною відповідальністю усіх ключових стейкхолдерів: національних урядів, міжнародних організацій, громадянського суспільства та кожної окремої особи.

Негативний антропогенний вплив, особливо у період збройних конфліктів, завдає довкіллю шкоди безпрецедентних масштабів, а наслідки можуть відчуватися десятиліттями, а інколи й бути незворотними. На сьогодні Україна повною мірою відчуває на собі нищівні екологічні наслідки війни, спричинені масштабними руйнуваннями інфраструктури через ракетні та артилерійські обстріли, активними бойовими діями, замінуванням значних територій, в результаті яких відбувається знищення лісів, хімічне забруднення ґрунту та земель, гине рослинний і тваринний світ.

За інформацією Міністра захисту довкілля та природних ресурсів України С. Гринчук, за 1000 днів війни внаслідок обстрілів та лісових пожеж в атмосферу додатково потрапили 180 млн тонн діоксиду вуглецю. Загалом через війну вже пошкоджено 3 млн гектарів лісів, а через бойові дії та лісові пожежі за майже три роки війни потенціал поглинання парникових газів українськими лісами зменшився на 1,7 млн тонн. Площа забрудненої вибухонебезпечними предметами території України становить 139 000 кв. км., а екологічна шкода, завдана воєнними діями, оцінюється приблизно в 71 млрд доларів [1].

Безпрецедентні за своїми масштабами та наслідками виклики та загрози екологічній безпеці, з якими стикнулася Україна, вимагають послідовної, системної та чітко скоординованої реакції з боку різних державних інституцій, зокрема і прокуратури, діяльність якої має особливе значення у механізмі забезпечення кримінально-правової охорони довкілля, а також захисту й відновлення екологічних прав громадян.

Слід зазначити, що ескалація збройної агресії проти України значно ускладнила виконання прокуратурою завдань, пов'язаних із забезпеченням екологічної безпеки, адже специфіка воєнного стану висуває додаткові вимоги до ефективності її діяльності, включно із потребою адаптації як інституційних, так і кримінально-правових та процесуальних механізмів до умов сьогодення. З огляду на це, наукова розробка означених проблем є актуальною та необхідною.

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного аналізу особливостей діяльності органів прокуратури щодо забезпечення належної та ефективної кримінально-правової охорони довкілля в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні та практичні аспекти проблематики кримінально-правової охорони довкілля досліджувались в наукових роботах О.О. Дудорова, В.К. Матвійчука, І.І. Митрофанова, Р.О. Мовчана, В.О. Навроцького, Є.О. Письменського, Ю.А. Турлової, А.М. Шульги та ін. Питання організації та діяльності прокуратури, у тому числі й у сфері охорони довкілля, у різні періоди досліджували В.І. Бабенко, Л.М. Давиденко, Т.В. Корнякова, К.С. Рогозіннікова, М.В. Руденко, А.В. Столітній, В.В. Сухонос, С.В. Таранушич, В.І. Чечерський та інші науковці.

Деякі дослідження були виконані ще до повномасштабного вторгнення 2022 року або й до початку збройної агресії російської федерації проти України у 2014 році, тому цілком очевидно, що

вони не враховують низки проблем, які стали актуальними в умовах воєнного стану і, безсумнівно, також потребують наукового аналізу. До таких проблем можна віднести вчинення на території України воєнних злочинів проти довкілля, законодавчі зміни та посилення взаємодії національного законодавства із нормами міжнародного гуманітарного та екологічного права. З іншого боку, слід врахувати інституційні зміни у системі прокуратури (зокрема, створення Спеціалізованої екологічної прокуратури у 2021 році), а також зміни пріоритетів у діяльності прокуратури.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 1 Закону України «Про прокуратуру» прокуратура України становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому цим Законом, здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Система прокуратури України передбачена статтею 7 Закону України «Про прокуратуру», відповідно до частини другої якої передбачена можливість утворення рішенням Генерального прокурора у разі потреби спеціалізованих прокуратур на правах структурного підрозділу Офісу Генерального прокурора, на правах обласних прокуратур, на правах підрозділу обласної прокуратури, на правах окружних прокуратур, на правах підрозділу окружної прокуратури [2].

Варто зауважити, що у переліку засад, на яких ґрунтується діяльність прокуратури (стаття 3 Закону України «Про прокуратуру»), відсутня засада спеціалізації. Проте історія розвитку інституту прокуратури в Україні переконливо доводить, що така засада діяльності існує і навіть має постійне практичне застосування. Зважаючи на це, варто підтримати висловлену в літературі позицію про те, що принцип спеціалізації побудови системи прокуратури має знайти своє законодавче втілення серед основних засад діяльності прокуратури (у ст. 3 Закону України «Про прокуратуру»), адже виступає спеціальним проявом загальнотеоретичного принципу, відповідно до якого окремі прокуратури і прокурори спеціалізуються на виконанні обов'язків у відносно відокремлених предметних сферах, об'єднаних подібністю об'єкта правовідносин та/або спеціальною процедурою реалізації повноважень прокурорів [3, с. 53].

Свого часу на території незалежної України функціонували транспортні прокуратури, прокуратури з нагляду за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, природоохоронні та інші прокуратури, які, без сумніву, можна було назвати спеціалізованими. А на сьогодні такими прокуратурами є Спеціалізована антикорупційна прокуратура як юридична особа публічного права, Спеціалізована екологічна прокуратура та Спеціалізована прокуратура у сфері оборони (обидві функціонують на правах структурних підрозділів Офісу Генерального прокурора), а також Спеціалізована прокуратура у сфері оборони Центрального регіону, Спеціалізована прокуратура у сфері оборони Східного регіону, Спеціалізована прокуратура у сфері оборони Західного регіону, Спеціалізована прокуратура у сфері оборони Південного регіону.

Запровадження галузевої та тематичної спеціалізації закріплено у Стратегії розвитку прокуратури на 2021–2023 роки [4] як один із шляхів удосконалення реалізації прокурорами повноважень із підтримання публічного обвинувачення, організації і процесуального керівництва досудовим розслідуванням та представництва інтересів держави в суді (п. 2.1.1.1.) в рамках стратегічного пріоритету розвитку прокуратури «Забезпечення високого рівня якості й ефективності реалізації конституційних функцій прокуратури». Показовим практичним результатом реалізації цього положення стало створення у 2021 році Спеціалізованої екологічної прокуратури.

Досліджуючи ефективність впровадження спеціалізації прокурорів на прикладі спеціалізованих екологічних прокуратур, В. Чечерський приходить до висновку, що «останнім часом все більшого значення набуває тематична спеціалізація прокурорів. Її особливістю є створення підрозділів саме за тематикою/предметом, які вимагають зосередження особливих зусиль прокуратури. Впровадження тематичної (предметної) спеціалізації може бути викликано визначенням додаткового пріоритету у діяльності органів прокуратури (що у своє чергу є результатом вивчення стану злочинності та законності), істотною відмінністю правового регулювання певного кола правовідносин, новітніми викликами та потребами суспільства» [5, с. 125].

Дійсно, охорона довкілля, у тому числі й кримінально-правовими засобами, на сьогодні є пріоритетною, однак досить складною та вузькопрофільною сферою діяльності прокуратури, яка потребує глибоких знань національного та міжнародного екологічного законодавства, розуміння специфіки відповідних кримінальних правопорушень і практики їх розслідування, знань методик оцінки завданої шкоди тощо. Крім того, зважаючи на початок повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну у лютому 2022 року, створення Спеціалізованої екологічної прокуратури можна оцінювати як стратегічно виправданий крок.

На сьогодні Спеціалізована екологічна прокуратура функціонує на підставі затвердженого наказом Генерального прокурора № 185 від 05 липня 2023 року Положення про Спеціалізовану екологічну прокуратуру (на правах Департаменту) Офісу Генерального прокурора (далі – Положення)

[6]. Серед завдань Спеціалізованої екологічної прокуратури можна виокремити такі: організація та забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень, оскарження судових рішень на стадії досудового розслідування і судового розгляду кримінальних проваджень, виконання вимог закону про невідворотність покарання за вчинене кримінальне правопорушення (п. 3.3. Положення); забезпечення відшкодування збитків, завданих кримінальними правопорушеннями (п. 3.7. Положення), вжиття заходів щодо забезпечення координації діяльності правоохоронних органів з протидії злочинності у сфері охорони навколишнього природного середовища (п. 3.13. Положення).

Проте основним завданням Спеціалізованої екологічної прокуратури є організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження та підтримання публічного обвинувачення у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення у сфері охорони навколишнього природного середовища, розслідування у яких здійснюється Головними слідчими управліннями Національної поліції України, Державного бюро розслідувань, Служби безпеки України, центральним апаратом Бюро економічної безпеки України, зокрема: передбачені розділом VIII, а також статтею 441 КК України; пов'язані зі збройною агресією, якими заподіяно шкоду довкіллю; інші кримінальні правопорушення, що посягають на охоронювані законом інтереси у сфері охорони навколишнього природного середовища та земельних відносин, а саме земель: природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; водного фонду; лісгосподарського та рекреаційного призначення, та ін. (п. 3.1. Положення).

Розділ VIII КК України, про який йдеться у цитованому вище пункті Положення, встановлює кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення проти довкілля, які залежно від безпосереднього об'єкта посягання можна поділити на кримінальні правопорушення проти: 1) екологічної безпеки (ст.ст. 236-238, 252, 253); 2) порядку використання землі, її надр, води й атмосферного повітря (ст.ст. 239-244, 254); 3) рослинного і тваринного світу (ст.ст. 245-251) [7, с. 638]. Вказані кримінальні правопорушення проти довкілля є загальнокримінальними.

Варто зазначити, що показник зареєстрованих кримінальних правопорушень проти довкілля за період дії воєнного стану (2022–2024 рр.) [8] залишається вкрай низьким відносно загальної кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень та складає в середньому трохи менше 1% (0,97%). Однак, з огляду на ведення військових дій на території нашої держави і ту шкоду, яку вони спричиняють довкіллю, цей показник буде зростати. Крім того, слід погодитися із висловленою в літературі думкою про те, що діяльність правоохоронних та інших контролюючих органів щодо фіксації екологічних злочинів на території ведення активних бойових дій майже не можлива, тому найбільший об'єм роботи в цьому напрямку ще попереду [9, с. 250].

Аналіз відповідних показників дозволяє констатувати, що в середньому за обраний період найбільш розповсюдженими зареєстрованими кримінальними правопорушеннями залишаються діяння, передбачені ст. 246 КК України «Незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу» (2022 р. – 2454; 2023 р. – 2687; 2024 р. – 2288), ст. 249 КК України «Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом» (2022 р. – 576; 2023 р. – 615; 2024 р. – 685), ст. 240 КК України «Порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин» (2022 р. – 329; 2023 р. – 380; 2024 р. – 269) та ст. 239 КК України «Забруднення або псування земель» (2022р. – 149; 2023р. – 288; 2024 р. – 285). Найменш розповсюдженими (по 1 або й взагалі відсутні) за обраний період стали кримінальні правопорушення, передбачені ст. 237 КК України «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення», ст. 238 КК України «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення» та ст. 253 КК України «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля». Також є кримінальні правопорушення проти довкілля, за якими не зареєстровано жодного провадження, починаючи ще з 2018 року, а саме за ст. 244 КК України «Порушення законодавства про континентальний шельф України» та ст. 250 КК України «Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів».

Статистика кримінальних правопорушень проти довкілля, вчинених за три роки дії воєнного стану в Україні, може стати важливим та корисним інструментом для виявлення прогалин у нормативно-правовому регулюванні та орієнтиром вдосконалення відповідного законодавства, а також для удосконалення методик розслідування відповідних кримінальних правопорушень та формування ефективної стратегії протидії екологічній злочинності в цілому.

У Проєкті нового КК України, підготовленого Робочою групою з питань розвитку кримінального права, питання регламентації відповідальності за кримінальні правопорушення проти довкілля вирішене зовсім в інший спосіб. Як роз'яснює Ю. Пономаренко, робоча група виходила з того, що кримінальні правопорушення проти довкілля різняться між собою залежно від характеру заподі-

юваної ними шкоди. Одні з них – ті, які посягають на належний якісний стан (чистоту) довкілля, – як свій похідний об'єкт в підсумку мають публічне здоров'я, оскільки в умовах забрудненого довкілля створюється загроза здоров'ю і навіть життю невизначеної кількості людей. Інші ж – ті, які посягають на порядок використання окремих природних ресурсів, – протиправно зменшують кількість чи обсяг об'єктів довкілля через їх неправомірне знищення чи неправомірне заволодіння ними [10, с. 252]. З огляду на це, у Проєкті КК відповідні склади кримінальних правопорушень сконцентровані у двох розділах: 5.3 «Кримінальні правопорушення проти безпеки довкілля» (цей розділ розміщений у Книзі п'ятій «Кримінальні правопорушення проти публічного здоров'я») та 6.5 «Кримінальні правопорушення проти порядку використання природних ресурсів» (цей розділ розміщений у Книзі шостій «Кримінальні правопорушення проти економіки»).

Окрім загальнокримінальних правопорушень проти довкілля, передбачених розділом VIII КК України, Спеціалізована екологічна прокуратура здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та підтримання публічного обвинувачення у кримінальних провадженнях про злочин, передбачений ст. 441 КК України «Екоцид». За даними статистичних звітів про кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень та результати їх досудового розслідування, розміщених на офіційному сайті Офісу Генерального прокурора, у 2022 році було обліковано 15 злочинів, передбачених ст. 441 КК України, у 2023 році – 7, а у 2024 році – 1 [8].

Відповідно до ст. 441 КК України екоцидом визнається масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу. Механізм процесуальної реалізації цієї кримінально-правової норми надзвичайно складний, адже часто пов'язаний із збиранням та закріпленням доказів на тих територіях та об'єктах, до яких утруднено доступ через мінування та обстріли або ж взагалі доступу немає (це стосується, зокрема, тимчасово окупованих територій, де усі необхідні процесуальні дії можна буде повноцінно виконати лише після їх деокупації). Документування негативних впливів на довкілля, моніторинг його стану, оцінка заподіяної екологічної шкоди – досить копіткий, тривалий та ресурсозатратний процес, який потребує новітніх та найбільш ефективних технологій та методик розслідування злочинів.

Екоцид – багатооб'єктний злочин, а диспозиція ст. 441 КК України містить ряд оціночних понять – «масове знищення», «екологічна катастрофа», що, у свою чергу, також утруднює процес кваліфікації певного діяння як екоциду та його доказування. Варто погодитися із О. Плотниковим, який у ході дослідження питання відповідальності держави-окупанта за екоцид на окупованих територіях за законодавством України та міжнародним правом, приходить до висновку, що багато розслідувань екоциду в Україні закінчуються ще до того, як справа доходить до суду. Дослідник небезпідставно вважає, що основною причиною, чому розслідування екоциду тихо зникають, є складність кваліфікації певної події як екоциду. Найімовірніше, слідчі у деяких кримінальних провадженнях про екоцид можуть дійти висновку, що певна подія не досягає порогу екоциду або існують причини, які роблять проблематичним доведення факту екоциду в суді. Той факт, що в більшості відомих випадків розслідування екоциду спочатку кваліфікується за кількома статтями, імовірно, підтверджує це припущення. Під час розслідування слідчі можуть шукати «сильнішу» кваліфікацію на шкоду «слабшій», а саме екоцид часто виглядає слабшим за інші кваліфікації [11, с. 30].

І все ж працівниками Спеціалізованої екологічної прокуратури у співпраці з Департаментом протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту, було повідомлено про підозру у вчиненні злочину, передбаченого ст. 441 КК України «Екоцид», найвищим посадовим особам російської армії, які у 2022 році віддали наказ на здійснення обстрілів Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут», де розміщена єдина у світі ядерна підкритична установка «Джерело нейтронів» та сховище ядерних матеріалів. Загалом по цьому ядерному об'єкту було завдано 74 удари різними видами зброї. Згідно з висновком експертиз заподіяно шкоди довкіл्लю на суму майже 15 млрд грн., а вартість та обсяги відновлювальних робіт складають понад 30 млн грн. [12].

Таким чином, на сьогодні на національному рівні судова практика у подібних справах відсутня, а слідчо-прокурорська – тільки напрацьовується, а тому можна стверджувати про триваючий процес формування відповідних критеріїв процесуального доведення вини суб'єктів екоциду як складової частини механізму притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину. У подальшому це можна використати для удосконалення редакції статті 441 КК України.

Щодо міжнародного рівня, то, як слушно зазначається в літературі, на сьогодні у міжнародному праві не існує самостійного процесуального механізму розслідування екоциду як самостійного кримінального правопорушення [13, с. 1187]. Проблема полягає у тому, що Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі – Римський статут, Суд) не передбачає екоцид у переліку злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду. Натомість у статті 5 Римського статуту зазначається, що

юрисдикція Суду обмежується найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства, до яких віднесено: а) злочин геноциду; б) злочини проти людяності; с) воєнні злочини; d) злочин агресії [14]. Про необхідність розширення та доповнення цього переліку мова ведеться уже досить давно, адже екоцид, безсумнівно, належить до категорії найтяжчих злочинів, що викликають серйозне занепокоєння усієї міжнародної спільноти. Важливим кроком у цьому напрямку стало прийняття 25 січня 2023 року довгоочікуваної Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи «Вплив збройних конфліктів на довкілля», у якій, серед іншого, висловлено рішучу підтримку зусиль щодо внесення змін до Римського статуту шляхом доповнення його новим злочином – екоцидом (п. 7 Резолюції) [15].

Законом від 21.08.2024 р. № 3909-IX [16] Україна ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього і тепер має у своєму арсеналі потужний інструмент для боротьби із державою-агресоркою на міжнародному рівні. Однак поки екоцид не визнаний окремим злочином, на який поширюється юрисдикція Суду, злочинні діяння російських військ проти довкілля можуть розслідуватися МКС як воєнні злочини. Так, відповідно до статті 8 (2)(b)(iv) воєнними злочинами визнаються інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права, а саме, серед іншого, умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою. Як слушно зазначають О. Стрельцова та Д. Казбанова, стаття 8 (b IV) Римського статуту про воєнні злочини є єдиною, яка хоча б частково надає право Міжнародному кримінальному суду розглядати шкоду, спричинену навколишньому природному середовищу, однак вона обмежує злочин ситуаціями воєнного часу та умисним заподіянням шкоди, визнаючи знищення довкілля воєнним злочином [17, с. 57]. На національному рівні, оскільки КК України передбачає відповідальність за екоцид, дії, описані у статті 8 (b IV) Римського статуту, кваліфікуються за ст. 438 КК України «Воєнні злочини» (у попередній редакції до внесення змін згідно із Законом № 4012-IX від 09.10.2024 стаття мала назву «Порушення законів та звичаїв війни») як інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Спеціалізована екологічна прокуратура також здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та підтримання публічного обвинувачення і у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів, які заподіяли шкоду довкіллю. Основна увага приділяється таким магістральним напрямкам, як атаки на об'єкти атомної енергетики (напад та захоплення ядерних та радіаційних об'єктів Чорнобильської АЕС, використання російськими військами її території для розміщення та дислокації військових підрозділів та військової техніки), атаки на гідропоруди (пошкодження Дніпровської ГЕС в результаті масованого ракетного обстрілу об'єктів критичної інфраструктури Запорізької області) та прямі атаки на довкілля, пов'язані із заподіянням шкоди територіям заповідної зони (спричинення надзвичайної шкоди (близько 7 млрд грн) об'єкту заповідної зони площею майже 1000 га, розташованому на о. Джарилгач, пожежами, які виникли в результаті обстрілів; вивезення та/або знищення російськими військами тварин, які занесені до Червоної книги, з біосферного заповідника «Асканія Нова»).

Ефективність розслідування воєнних злочинів, які заподіяли шкоду довкіллю, та забезпечення притягнення винних до відповідальності вимагає чіткої та скоординованої праці не лише Спеціалізованої екологічної прокуратури та Офісу Генерального прокурора, але й майже усіх правоохоронних органів, а також національних та міжнародних урядових та неурядових організацій.

Висновки. Підсумовуючи, відзначимо, що наша держава продовжує робити важливі кроки для забезпечення невідворотності відповідальності за екологічні злочини. Одним з таких кроків стало створення Спеціалізованої екологічної прокуратури – важливої інституції, яка посилила спроможності прокуратури у сфері забезпечення безпеки довкілля в регіонах та країні в цілому, а також у сфері захисту екологічних прав громадян і, в першу чергу, гарантованого статтею 50 Конституції України права на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

В умовах воєнного стану Спеціалізована екологічна прокуратура здійснює функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтримання публічного обвинувачення у кримінальних провадженнях у сфері охорони довкілля, пов'язаних зі збройною агресією (насамперед, йдеться про екоцид та воєнні злочини, які заподіяли шкоду довкіллю) з метою забезпечення справедливої та невідвратною відповідальності винних у вчиненому, а також повного відшкодування екологічної шкоди, завданої протиправними діяннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 71 млрд доларів збитків та 180 млн тонн викидів: на COP29 Україна назвала масштаб шкоди природі за 1000 днів війни. URL: <https://mepr.gov.ua/71-mlrd-dolariv-zbytkiv-ta-180-mln-tonn-vykydiv-na-sor29-ukrayina-nazvala-masshtab-shkody-pryrodi-za-1000-dniv-vijny/> (дата звернення: 10.01.2025).
2. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
3. Руденко М.В. Проблеми системи прокуратури України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. № 2 (40). С. 51–58.
4. Стратегія розвитку прокуратури на 2021–2023 роки. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/strategiya-rozvitku-prokuraturi-na-2021-2023-roki> (дата звернення: 10.01.2025).
5. Чечерський В.І. Ефективність впровадження спеціалізації прокурорів на прикладі спеціалізованих екологічних прокуратур. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2023. Випуск 75: частина 3. С. 123–128.
6. Про затвердження Положення про Спеціалізовану екологічну прокуратуру (на правах Департаменту) Офісу Генерального прокурора : наказ Генерального прокурора від 05 липня 2023 року № 185. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0185905-23#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
7. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. 944 с.
8. Статистика: Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 10.01.2025).
9. Снітко Д.І., Золотарьова О.В. Аналіз статистичних показників кримінальних правопорушень проти довкілля за 2018–2022 роки (за матеріалами офісу генерального прокурора України). *Екологічні науки*. 2023. № 6(51). С. 245–251.
10. Проект нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: *монографія* / За заг. ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ. 494 с.
11. Плотніков О. Відповідальність держави-окупанта за екоцид на окупованих територіях за законодавством України та міжнародним правом. *Право України*. 2024. № 3. С. 21–33.
12. Спеціалізованій екологічній прокуратурі 3 роки. Досягнення та виклики в умовах російської агресії. Публічне обговорення. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7vzPaZwnvmE> (дата звернення: 10.01.2025).
13. Шульга А.М. Екоцид: проблеми практичного застосування кримінально-правової норми. *Наукові перспективи*. 2024. № 4(46). С. 1174–1195.
14. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 10.01.2025).
15. Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи «Вплив збройних конфліктів на довкілля» від 25 січня 2023 року. URL: <https://pace.coe.int/pdf/2450a934116c72d7466e86e5559579fa5dc5993f3cf037ceb809eef9f2f6194?title=Res.%202477.pdf> (дата звернення: 10.01.2025).
16. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#n2> (дата звернення: 10.01.2025).
17. Стрельцова О., Казбанова Д. Екоцид та злочини проти довкілля: міжнародно-правові та національні аспекти. *Věda a perspektivy*. 2024. № 3(34). С. 51–62.

ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Фоменко А.Є.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного права
Національного технічного університету
«Дніпровська політехніка»
ORCID: 0000-0003-3755-4130

Фоменко А.Є. Правозастосування в умовах воєнного стану: виклики для національної правової системи.

Стаття присвячена аналізу викликів для правової системи України в умовах воєнного стану, обумовленого повномасштабною агресією російської федерації. Війна створила нові реалії, які вимагають негайного адаптаційного реформування правових інститутів, зокрема у сфері правозастосування, адміністративного та кримінального права, функціонування судової та правоохоронної систем, а також забезпечення прав громадян. Метою дослідження є виявлення основних проблем та перспектив розвитку правової системи в умовах збройного конфлікту та пошук шляхів їх вирішення. Окреслено нормативно-правову основу воєнного стану, що включає Конституцію України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та підзаконні акти. Розглянуто роль адміністративного права у забезпеченні громадського порядку та організації роботи органів державної влади. Проаналізовано специфіку застосування кримінального права, зокрема щодо боротьби з воєнними злочинами, диверсіями, мародерством і зрадою. Окрему увагу приділено документуванню воєнних злочинів для національного та міжнародного правосуддя. Автор досліджує проблеми правозастосування, що виникають у зв'язку з обмеженням доступу до правосуддя через бойові дії, перевантаженням судової системи, а також виклики для правоохоронних органів, пов'язані з забезпеченням громадської безпеки, евакуацією населення та охороною критичної інфраструктури. Вказано на важливість реформування законодавства, зокрема його адаптації до нових викликів, таких як кіберзагрози, та вдосконалення механізмів правозастосування. Обґрунтовано необхідність цифровізації правової системи, що сприятиме забезпеченню дистанційного доступу до правосуддя та адміністративних послуг, особливо в умовах бойових дій. Важливим аспектом є забезпечення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни та постраждалих від конфлікту, для чого пропонується розробка ефективної нормативно-правової бази. Окремо розглянуто перспективи євроінтеграції України через гармонізацію законодавства з європейськими стандартами. Виконання цих завдань сприятиме не лише забезпеченню стабільності під час війни, а й створенню основ для післявоєнного відновлення країни. Стаття підкреслює важливість комплексного підходу до реформування правової системи як одного з ключових чинників, що забезпечить ефективне функціонування держави в умовах надзвичайних обставин.

Ключові слова: воєнний стан, правозастосування, адміністративне право, кримінальне право, судова система, правоохоронні органи, воєнні злочини, внутрішньо переміщені особи, соціальний захист, євроінтеграція.

Fomenko A.Ye. Law enforcement under martial law: challenges for the national legal system.

The article is devoted to the analysis of challenges for the legal system of Ukraine in the conditions of martial law caused by the full-scale aggression of the Russian Federation. The war created new realities that require immediate adaptive reformation of legal institutions, in the sphere of law enforcement, administrative and criminal law, the functioning of the judicial and law enforcement systems, as well as ensuring the rights of citizens. The purpose of the study is to identify the main problems and prospects for the development of the legal system in the conditions of armed conflict and to find ways to solve them. The article outlines the legal basis of martial law, which includes the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law» and by-laws. The role of administrative law in ensuring public order and organizing the work of state authorities is considered. The specifics of the application of criminal law are analyzed in relation to the fight against war crimes, sabotage, looting and treason. Particular attention is paid to documenting war crimes for national and international justice. The author explores the challenges of law enforcement arising from the limitation of access

to justice due to hostilities, the overloading of the judicial system, as well as the challenges for law enforcement agencies related to ensuring public safety, evacuating the population and protecting critical infrastructure. The importance of reforming legislation, particularly its adaptation to new challenges, such as cyber threats, and improving law enforcement mechanisms is pointed out. The article substantiates the need for digitalization of the legal system, which will contribute to providing remote access to justice and administrative services, especially in conditions of hostilities. An important aspect is the provision of social protection for internally displaced persons, war veterans and conflict victims, for which the development of an effective legal framework is proposed. The prospects of Ukraine's European integration through the harmonization of legislation with European standards are considered separately. Completion of these tasks will contribute not only to ensuring stability during the war, but also to the creation of the foundations for the post-war reconstruction of the country. The article emphasizes the importance of a comprehensive approach to reforming the legal system as one of the key factors that will ensure the effective functioning of the state under extraordinary circumstances.

Key words: martial law, law enforcement, administrative law, criminal law, judicial system, law enforcement, war crimes, internally displaced persons, social protection, European integration.

Постановка проблеми. В умовах сучасних глобальних викликів та загроз, зокрема збройних конфліктів, питання правозастосування в умовах воєнного стану набуває особливої актуальності. Для України, яка з 24 лютого 2022 року перебуває в стані повномасштабної збройної агресії з боку Російської Федерації, ця тема є надзвичайно важливою. Запровадження воєнного стану вимагає від національної правової системи адаптації до нових реалій, забезпечення ефективного функціонування державних інституцій та захисту прав і свобод громадян в умовах надзвичайної ситуації.

Метою дослідження є комплексний аналіз викликів, що постають перед правовою системою України в умовах воєнного стану, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення правозастосовної практики в цих умовах. Особлива увага приділяється питанням обмеження прав і свобод громадян, забезпечення законності та правопорядку, а також ролі судової системи у захисті прав людини під час дії воєнного стану.

Аналіз останніх публікацій свідчить, що проблематика правозастосування в умовах воєнного стану вже була предметом досліджень багатьох науковців. Зокрема, О. Синявська, М. Повалена та Н. Носевич у роботі «Правовий режим воєнного стану: аналіз законодавства України» дослідили нормативно-правову базу та особливості функціонування правового режиму воєнного стану в Україні [1]. Також варто відзначити монографію «Воєнний стан: закордонний досвід та українська модель (досвід комплексного дослідження)», яка присвячена аналізу теоретичних розробок та нормативно-правового регулювання інституту адміністративно-правового режиму воєнного стану [2]. Дослідження цих та інших авторів заклали основу для подальшого вивчення та розуміння правових аспектів воєнного стану в Україні.

Дана стаття спрямована на заповнення існуючих прогалів у наукових дослідженнях та надання практичних рекомендацій для вдосконалення правозастосовної практики в Україні в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Воєнний стан є особливим правовим режимом, який запроваджується в умовах виникнення загроз національній безпеці держави, зокрема в разі збройної агресії або реальної загрози її здійснення. В Україні основні положення правового режиму воєнного стану визначені Конституцією України, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 6 квітня 2000 року № 1647-III (далі – Закон), а також іншими нормативно-правовими актами, що регламентують окремі аспекти реалізації цього режиму.

Відповідно до Конституції України, рішення про введення воєнного стану ухвалюється Президентом України і затверджується Верховною Радою України. Указ Президента України має визначати територію, на яку поширюється режим воєнного стану, строки його дії та перелік обмежень конституційних прав і свобод громадян, що можуть бути впроваджені в цей період [3].

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» деталізує механізми впровадження та забезпечення правового режиму воєнного стану. Згідно зі статтею 8 цього Закону, під час дії воєнного стану можуть застосовуватись заходи, спрямовані на забезпечення оборони, громадської безпеки, функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування. До таких заходів належать: мобілізація, використання трудових ресурсів для потреб оборони, примусове відчуження майна в інтересах держави, введення комендантської години, заборона масових зібрань, обмеження свободи пересування тощо [4].

Особливе значення має питання обмеження прав і свобод громадян в умовах воєнного стану. Відповідно до статті 64 Конституції України, окремі права, передбачені розділом II, можуть бути

обмежені лише в умовах воєнного або надзвичайного стану, але такі обмеження повинні бути пропорційними загрозі, що виникла, і не суперечити міжнародним зобов'язанням України (Конституція України, 1996). Зокрема, забороняється обмежувати право на життя, право не бути підданим катуванню, свободу думки, совісті та релігії.

Нормативно-правове регулювання воєнного стану також охоплює міжнародні стандарти у сфері прав людини. Україна, будучи учасницею міжнародних договорів, зокрема Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, зобов'язана забезпечувати дотримання основних прав людини навіть у періоди надзвичайних ситуацій. У цьому контексті важливим є Коментар № 29 Генерального комітету ООН щодо статті 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, який визначає критерії допустимих обмежень прав під час надзвичайних ситуацій [5, с. 81–98].

На рівні підзаконних актів регулюються деталі функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, координація дій між військовими і цивільними органами, а також порядок виконання заходів, передбачених режимом воєнного стану. Зокрема, постанови Кабінету Міністрів України та накази Генерального штабу Збройних Сил України конкретизують процедури мобілізації, евакуації, використання ресурсів для оборони (Постанова Кабінету Міністрів України від 22 липня 2022 р. № 826).

Отже, нормативно-правове регулювання режиму воєнного стану в Україні є складною системою, яка охоплює Конституцію, закони, підзаконні акти та міжнародні стандарти. Такий комплексний підхід покликаний забезпечити ефективне функціонування держави в умовах надзвичайної ситуації, проте потребує постійного вдосконалення з урахуванням нових викликів та загроз.

Запровадження воєнного стану створює численні виклики для національної правової системи, адже правозастосовні органи змушені працювати в умовах значного тиску, обмежених ресурсів і постійних загроз. Ці виклики мають багатогранний характер, охоплюючи питання забезпечення прав і свобод громадян, дотримання законності, а також ефективної роботи судової та правоохоронної систем.

Першим ключовим викликом є баланс між забезпеченням національної безпеки та захистом прав і свобод громадян. В умовах воєнного стану можуть обмежуватись певні конституційні права, такі як свобода пересування, право на мирні зібрання чи доступ до інформації. Це передбачено статтею 64 Конституції України, яка дозволяє обмеження окремих прав за умов воєнного стану за умови їх пропорційності та тимчасовості [3].

Другим викликом є забезпечення законності в умовах надзвичайних обставин. Правозастосовні органи працюють у складних умовах, які включають військові дії, руйнування інфраструктури, проблеми з доступом до документів та інформації. Це ускладнює розслідування злочинів, зокрема військових, таких як воєнні злочини чи диверсії. За даними Офісу Генерального прокурора, станом на кінець 2023 року в Україні зареєстровано понад 100 тисяч злочинів, пов'язаних із агресією російської федерації, що значно перевищує звичайні показники [6].

Третій виклик пов'язаний із забезпеченням ефективної роботи судової системи в умовах війни. Через активні бойові дії та окупацію частини територій багато судів були змушені призупинити свою діяльність або перемістити офіси в інші регіони. Це суттєво ускладнює доступ громадян до правосуддя та своєчасний розгляд судових справ. Водночас значне навантаження на суддів і недостатність матеріальних ресурсів створюють додаткові перешкоди для нормального функціонування судової системи, що призводить до накопичення нерозглянутих справ і уповільнення судочинства.

Четвертий виклик стосується організації ефективної діяльності правоохоронних органів. Поліція, СБУ та інші служби повинні виконувати численні завдання, зокрема підтримання громадського порядку, боротьбу з диверсійними групами, забезпечення евакуації населення та охорону критично важливих об'єктів. Такі умови вимагають значного ресурсного забезпечення, проте обмеження в персоналі, технічному оснащенні та матеріальних ресурсах створюють значні труднощі для виконання цих функцій у повному обсязі.

Окремою проблемою є забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Через бойові дії мільйони людей змушені залишати свої домівки, що спричиняє значний тиск на державні органи, які забезпечують соціальні гарантії. Багато переселенців стикаються з труднощами при отриманні необхідної допомоги, доступі до працевлаштування, медичного обслуговування та інших послуг [7]. Ця ситуація створює додаткове навантаження на соціальну інфраструктуру країни, що потребує негайного вирішення та розробки ефективних механізмів підтримки.

На міжнародному рівні Україна зіштовхується із викликами щодо документування та розслідування воєнних злочинів. Виконання зобов'язань перед Міжнародним кримінальним судом (МКС) вимагає значних людських та технічних ресурсів, які часто обмежені в умовах війни. Водночас недостатність співпраці між державними органами та міжнародними організаціями ускладнює ефективність цього процесу.

Отже, правозастосування в умовах воєнного стану стикається з численними викликами, які потребують комплексного підходу до їх вирішення. Це включає зміцнення ресурсної бази органів державної влади, вдосконалення нормативної бази, а також тісну співпрацю з міжнародними партнерами для подолання кризових ситуацій і забезпечення захисту прав людини.

Проблеми правозастосування в умовах воєнного стану, окреслені вище, безпосередньо впливають на реалізацію адміністративного та кримінального права. У контексті війни ці галузі права стають основними інструментами забезпечення правопорядку, боротьби зі злочинністю, захисту національної безпеки та реагування на загрози.

Адміністративне право в умовах війни забезпечує ефективне функціонування органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та сектору безпеки. Особливості його застосування визначені Законом України «Про правовий режим воєнного стану», який встановлює розширені повноваження державних органів, необхідні для виконання оборонних завдань. До ключових адміністративних заходів належать запровадження комендантської години, примусове відчуження майна, регулювання переміщення осіб, контроль за дотриманням громадського порядку, евакуація населення та організація роботи підприємств оборонної сфери [4].

Особливе значення мають адміністративні санкції, які застосовуються в умовах війни до осіб, що порушують встановлені правила або саботують заходи безпеки. Наприклад, порушення комендантської години чи ухилення від мобілізації тягнуть за собою адміністративну відповідальність. Однак, з метою уникнення зловживань, важливо дотримуватися принципів законності, пропорційності та рівності перед законом [8].

Кримінальне право в умовах війни є важливим інструментом боротьби з найтяжчими злочинами, що загрожують безпеці держави та суспільства. Зокрема, державна зрада, терористична діяльність, воєнні злочини, диверсії та мародерство набувають особливої суспільної небезпеки, а їх розслідування та покарання стають пріоритетними завданнями для правоохоронних органів. Кримінальний кодекс України передбачає суворі покарання за ці злочини, що підкреслює їхній винятковий характер у період війни [9].

Одним із найважливіших аспектів у реалізації кримінального права є документування та розслідування воєнних злочинів, які підпадають під юрисдикцію як національних, так і міжнародних органів правосуддя. У співпраці з Міжнародним кримінальним судом (МКС) Україна веде активну роботу з фіксації фактів злочинів агресії, геноциду та злочинів проти людяності, що є ключовим для подальшого притягнення винних до відповідальності [10].

Водночас важливим завданням є забезпечення дотримання прав осіб, що притягаються до кримінальної відповідальності, навіть у складних умовах війни. Це включає доступ до правової допомоги, захист від катувань і справедливий судовий розгляд, як передбачено Європейською конвенцією з прав людини [11, с. 34–54].

Адміністративне та кримінальне право в умовах війни виконують ключову роль у забезпеченні правопорядку, протидії злочинності та захисту прав людини. Їх ефективна реалізація вимагає узгодженості дій державних органів, вдосконалення законодавства та дотримання міжнародних стандартів.

Війна створює нові виклики, що вимагають негайної адаптації та модернізації національної правової системи. Реформування законодавства та механізмів правозастосування стає ключовим завданням для забезпечення ефективної діяльності держави в умовах збройного конфлікту, а також для підготовки до післявоєнного відновлення.

Першочерговим завданням реформування є адаптація законодавства до умов воєнного стану. Важливим напрямом є вдосконалення нормативно-правової бази, яка регулює функціонування державних органів у надзвичайних умовах. Наприклад, потребують оновлення положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану» для врахування сучасних викликів, таких як кіберзагрози, забезпечення інформаційної безпеки та координація міжнародної допомоги [4].

Другою ключовою перспективою є цифровізація правової системи. У контексті війни, коли частина територій окупована або зазнає активних бойових дій, важливо забезпечити дистанційний доступ громадян до правосуддя та адміністративних послуг. Наприклад, електронні суди та система дистанційного розгляду справ можуть значно зменшити навантаження на судову систему та забезпечити її безперервну роботу навіть у кризових умовах. Реформування системи правосуддя також включає посилення спроможності судів розглядати злочини, пов'язані з воєнними діями. Це вимагає підготовки суддів, слідчих та прокурорів до роботи з воєнними злочинами та злочинами проти людяності. Важливим аспектом є вдосконалення співпраці з міжнародними організаціями, такими як Міжнародний кримінальний суд, для забезпечення притягнення до відповідальності осіб, причетних до порушення міжнародного гуманітарного права.

Особливу увагу слід приділити реформуванню правоохоронних органів. Зокрема, необхідно вдосконалити механізми координації між різними структурами, такими як Національна поліція, СБУ

та Збройні Сили України, для ефективної реалізації завдань у сфері безпеки. У цьому контексті важливо оновити законодавство щодо боротьби з тероризмом, кіберзлочинністю та організованою.

Післявоєнне відновлення також потребує змін у системі соціального захисту. Це стосується прав внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни та постраждалих від збройного конфлікту. Необхідно створити ефективну нормативно-правову базу, яка забезпечить доступ до соціальних гарантій, медичного обслуговування та психологічної підтримки [12].

Реформування правової системи в умовах війни повинно враховувати також питання євроінтеграції. Україна має гармонізувати своє законодавство з європейськими стандартами, зокрема у сфері прав людини, правосуддя та боротьби з корупцією. Виконання рекомендацій Європейської Комісії стане важливим кроком на шляху до повноправного членства в Європейському Союзі. Реформування правової системи в умовах війни охоплює широкий спектр заходів, від вдосконалення законодавчої бази до запровадження нових технологій та підвищення ефективності інституцій. Це забезпечить стійкість держави до викликів війни та створить фундамент для післявоєнного відновлення та розвитку.

Висновки. В умовах воєнного стану правова система України стикається з низкою викликів, що вимагають негайної адаптації та реформування. Аналіз правозастосування в цей період виявляє кілька ключових аспектів, які потребують уваги.

Необхідно вдосконалити нормативно-правову базу, що регулює правовий режим воєнного стану. Існуючі законодавчі акти, такі як Закон України «Про правовий режим воєнного стану», потребують оновлення з урахуванням сучасних викликів, зокрема кіберзагроз та інформаційної безпеки. Це забезпечить ефективне функціонування державних органів та захист прав громадян в умовах війни.

Важливо забезпечити безперервну роботу судової системи та доступ громадян до правосуддя. Впровадження електронного судочинства та дистанційного розгляду справ може стати ефективним рішенням для подолання проблем, пов'язаних із переміщенням судів та обмеженням доступу до них. Це вимагатиме відповідних змін у законодавстві та технічного забезпечення.

Необхідно посилити спроможність правоохоронних органів реагувати на нові загрози, зокрема терористичні акти, диверсії та воєнні злочини. Це включає підвищення кваліфікації персоналу, вдосконалення координації між різними структурами та оновлення матеріально-технічної бази. Особливу увагу слід приділити документуванню та розслідуванню воєнних злочинів у співпраці з міжнародними організаціями.

Забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб та інших постраждалих від війни є пріоритетним завданням. Необхідно розробити ефективні механізми соціального захисту, доступу до медичних послуг та працевлаштування для цих категорій населення. Це потребує комплексного підходу та співпраці між державними органами, громадськими організаціями та міжнародними партнерами.

Реформування правової системи має враховувати євроінтеграційні прагнення України. Гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами, зокрема у сфері прав людини, правосуддя та боротьби з корупцією, сприятиме зміцненню демократичних інститутів та підвищенню довіри громадян до держави.

Таким чином, правозастосування в умовах воєнного стану вимагає комплексних та скоординованих зусиль з боку всіх гілок влади та суспільства. Тільки через системні реформи та адаптацію до нових реалій можна забезпечити ефективне функціонування правової системи та захист прав і свобод громадян навіть у найскладніших умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Синявська О., Повалена М., Носевич Н. Правовий режим воєнного стану: аналіз законодавства України. *Академічні візії*. 2023. № 17. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/6272/1/Повалена.pdf?utm>.
2. Кузніченко С., Голуб В. Воєнний стан: закордонний досвід та українська модель (досвід комплексного дослідження): монографія. К.: ВД «Гельветика», 2019. 244 с.
3. Конституція України: (з офіц. тлумаченням Конституційного Суду України). К.: Ліра, 2006. 96 с.
4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
5. Joseph, S. (2002). Human rights committee: general comment 29. *Human rights law review*, 2(1), 81–98.
6. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Головна – Офіс Генерального прокурора*. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2?utm>.

7. Наливайко Л.Р., Коршун А.А. Правовий статус внутрішньо переміщених осіб: теорія та практика: *монографія*. К.: Хай-ТекПрес, 2023. 192 с.
8. Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.07.2020 р. № 573. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-п#Text>.
9. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
10. Римський статут міжнародного кримінального суду: Статут Міжнародних судів від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
11. Карпачова Н.І. Європейська конвенція з прав людини – фундамент формування захисту прав людини в Україні. *Право України*. 2017. № 4. С. 34–54.
12. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.135>

СТАН ВІЙНИ: ПИТАННЯ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ В КОНТЕКСТІ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Агафонова Ю.П.,*начальник служби з питань запобігання та виявлення корупції
Західного територіального управління
Національної гвардії України, майор***Котляренко О.П.,***начальник кафедри військового права
та правоохоронної діяльності
інституту стратегічних комунікацій
Національного університету оборони України,
кандидат юридичних наук, полковник юстиції*

Агафонова Ю.П., Котляренко О.П. Стан війни: питання правових наслідків в контексті збройної агресії російської федерації.

У даній статті розглядається питання процедури оголошення війни, передумови встановлення правила щодо попередження про початок воєнних дій, а також можливих правових наслідків оголошення війни. Аналіз інформаційного простору свідчить, що тематика розмежування понять «воєнний стан» і «стан війни» викликає значний інтерес українського суспільства, оскільки для пересічних громадян такі поняття вважалися тотожними, а країна-агресор, яка веде гібридну війну проти України, використовує підміну зазначених понять, маніпулюючи тим, що Україна досі не оголосила стан війни. 24 лютого 2022 року російська федерація вторглася на територію України, при цьому не оголошуючи війни, також у 2014 році під час вторгнення на територію Криму росія заперечувала свою причетність, а заяви представників країни-агресорки зводилися до того, що даний збройний конфлікт є внутрішнім.

Саме питання правових наслідків є важливим, оскільки правові наслідки являються механізмом реалізації будь-якого правила. В контексті даної статті з'ясовано, що правові наслідки не є чітко встановленими, та можуть виникати за відповідного волевиявлення держави, або враховуючи необхідність вжиття відповідних заходів по відношенню до країни-агресорки. В контексті збройної агресії російської федерації проти України підкреслюється, що Україна продовжує вживати заходи щодо повного припинення відносин з російською федерацією, з урахуванням міжнародних договорів та угод, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Зокрема, йдеться про припинення дипломатичних та консульських відносин з російською федерацією та про припинення дії, вихід та денонсацію міжнародних договорів України, укладених Урядом України з урядами російської федерації, Республіки Білорусь та в рамках Співдружності Незалежних Держав.

Розглянуто питання розмежування поняття «оголошення війни» та «оголошення стану війни», що також має значення для відповідних правових наслідків.

У статті проведено короткий аналіз нормативно-правових актів України, в яких використовується поняття «стан війни».

Ключові слова: стан війни, оголошення війни, правові наслідки оголошення війни, збройна агресія росії проти України.

Ahafonova Y.P., Kotliarenko O.P. State of war: issues of legal consequences in the context of armed aggression by the russian federation.

The article addresses the procedure of declaring war, the prerequisites for establishing rules on notifying about the commencement of hostilities, as well as the potential legal consequences of declaring war. An analysis of the informational space indicates that the issue of distinguishing between the terms

«martial law» and «state of war» generates significant interest among the Ukrainian public. For ordinary citizens, these terms have often been perceived as synonymous, while the aggressor state, engaged in a hybrid war against Ukraine, exploits the substitution of these concepts, manipulating the fact that Ukraine has not yet declared a state of war. On February 24, 2022, the Russian Federation invaded the territory of Ukraine without declaring war. Similarly, in 2014, during the invasion of Crimea, Russia denied its involvement, claiming instead that the armed conflict was an internal matter. Statements by representatives of the aggressor state were limited to this narrative.

The issue of legal consequences is important, as they serve as a mechanism for the implementation of any rule. In the context of this article, it has been determined that legal consequences are not strictly defined and may arise based on the will of the state or due to the necessity of taking appropriate measures against the aggressor state. In the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, it is emphasized that Ukraine continues to take measures to fully sever relations with the Russian Federation, considering international treaties and agreements ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine. Specifically, this includes the termination of diplomatic and consular relations with the Russian Federation, as well as the suspension, withdrawal, and denunciation of international agreements concluded by the Government of Ukraine with the governments of the Russian Federation, the Republic of Belarus, and within the framework of the Commonwealth of Independent States.

The distinction between the terms «declaration of war» and «state of war» is also examined, as it is relevant to the corresponding legal consequences.

The article includes a brief analysis of Ukraine's regulatory and legal acts in which the term «state of war» is used.

Key words: state of war, declaration of war, legal consequences of declaring war, armed aggression of Russia against Ukraine.

Постановка проблеми. Враховуючи Гаазьку конвенцію 1907 року, війна повинна починатися з офіційного оголошення, проте з динамікою сучасних гібридних війн, які супроводжуються прихованістю та інформаційно-психологічними операціями, оголошення війни станом на сьогодні не практикується. Виходячи з цього не кожна держава може ідентифікувати збройну агресію та вчасно оголосити стан війни, який може стати підставою для офіційного припинення будь-яких публічних відносин з країною-агресоркою. Дослідження питання правових наслідків як оголошення стану війни, так і оголошення війни має важливе значення, оскільки це дозволить виокремити стан війни серед інших взаємопов'язаних понять, таких як «воєнний стан» і «воєнний час».

Метою дослідження є аналіз умов та правових наслідків оголошення стану війни враховуючи збройну агресію російської федерації проти України, а також врахування практичного застосування «стану війни» в умовах українського сьогодення.

Стан опрацювання проблематики. Серед досліджень тематики стану війни в контексті співвідношення з іншими поняттями можна виділити: Кириченко С.О., Лобко М.М., Семененко В.М., Савчин М.В., Топольницький В.В., Тична Б.М. та інші.

Виклад основного матеріалу. Процедура оголошення війни передбачається, насамперед, Гаазькою конвенцією про початок воєнних дій, яка була підписана 18 жовтня 1907 року під час Другої Гаазької мирної конференції. Її прийняття було відповіддю на загрозу початку воєнних дій без офіційного попередження, які призводили до несподіваних нападів, та, як наслідок, до гуманітарної катастрофи.

Війна між Росією і Японією, що спалахнула в 1904 році без оголошення війни, викликала рух за прийняття деяких письмових правил про початок війни, що і стало передумовою прийняття Гаазької конвенції про початок воєнних дій [1].

Договірні Держави визнають, що воєнні дії між собою не повинні починатися без попереднього і прямого попередження у формі оголошення війни з поясненням причин або ультиматуму з умовним оголошенням війни. Про існування стану війни необхідно негайно повідомити нейтральні держави, і він набуває чинності щодо них лише після отримання повідомлення, яке, однак, може бути надіслано телеграфом. Проте нейтральні держави не можуть покладатися на відсутність повідомлення, якщо чітко встановлено, що вони дійсно знали про існування стану війни. Стаття 1 цієї Конвенції набуває чинності у випадку війни між двома чи більше договірними державами. Стаття 2 є обов'язковою для воюючої держави, яка є учасницею Конвенції, та нейтральних держав, які також є учасниками Конвенції (статті 1-3 Конвенції) [2].

Україна, як правонаступниця СРСР, визнала чинність в тому числі Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 років після проголошення незалежності 24 серпня 1991 року. Згідно із Законом України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 року, Україна підтвердила свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними СРСР, які не суперечать Конституції України (стаття 7) [3].

Оголошення війни в міжнародному праві є протиправною дією і визнається міжнародним злочином. Зокрема, відповідно до статті 3 Резолюції Д/РЕ8/3314 (XXIX) «Визначення агресії», ухваленої на 29-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1974 р., як акти агресії, незалежно від оголошення війни, розглядаються:

- вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка воєнна окупація, який би тимчасовий характер вона не мала, що є наслідком такого вторгнення або нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини;
- бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;
- блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави;
- напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили, або морські і повітряні флоти іншої держави;
- застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої держави, за згодою з державою, яка їх приймає, в порушення умов, передбачених цією угодою, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;
- дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана нею у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави;
- заслання державою або від імені держави озброєних банд, угруповань та регулярних сил або найманців, що здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави настільки серйозного характеру, що це прирівнюється до вищеперерахованих актів, або її істотна участь у них [4].

Оголошення війни, навіть якщо за цим актом не слідують власне воєнні дії, означає початок юридичного стану війни і настання для всіх воюючих сторін певних міжнародно-правових наслідків: між державами припиняються дипломатичні і консульські відносини (дипломатичному і консульському персоналу забезпечується захист і можливість безперешкодно залишити територію противника; на час збройного конфлікту інтереси однієї воюючої держави на території іншої може представляти нейтральна держава, що має дипломатичні відносини з обома воюючими сторонами); припиняють дію договори політичного характеру; починають діяти норми міжнародного гуманітарного права, міжнародні угоди, ухвалені спеціально для періоду збройного конфлікту (союзні договори, договори про взаємну і воєнну допомогу тощо); майно, що є власністю ворожої держави (крім майна дипломатичних представництв і консульських установ), підлягає конфіскації; торгові судна, що перебувають до початку війни у ворожих портах, повинні залишити порт противника (для цього встановлюється розумний строк для вільного виходу з територіальних вод держави-супротивника, після закінчення якого такі судна підлягають реквізиції (примусове вилучення) і затриманню до закінчення війни незалежно від їхньої належності (державі, приватним компаніям або фізичним особам); воєнні кораблі підлягають обов'язковій реквізиції [5, с. 336]; у статті «Щодо питання правового режиму воєнного стану і стану війни» Кириченко С.О., Лобко М.М, Семененко В.М. також звернули увагу, що до громадян держави-противника може застосовуватися спеціальний режим: їх право на вибір місця проживання обмежується; вони можуть бути інтерновані або примусово поселені в певному місці, як це визначено статтями 41, 42 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року [6, с. 14].

Варто зазначити, що між державами дипломатичні і консульські відносини можуть і не припинятися, принаймні жоден міжнародний договір не передбачає такого обов'язку для будь-якої з держав. Як правило, розрив дипломатичних відносин між державами часто супроводжує початок воєнних дій, але й бувають випадки, коли відносини продовжують існувати після початку збройного конфлікту. Важливо також підкреслити, що розірвання дипломатичних відносин не тягне за собою розірвання консульських зносин (стаття 2 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року) [7].

До прикладу під час повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України, 24 лютого 2022 року Міністерство закордонних справ України опублікувало офіційну заяву щодо розриву дипломатичних відносин з російською федерацією. МЗС України також відкликала до Києва тимчасового повіреного у справах України в російській федерації Василя Покотила для проведення консультацій і розпочало евакуацію українського посольства в Москві. При цьому, Україна не розривала консульські відносини з росією – відповідно до статті 2 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року [8].

Щодо припинення дії договорів, в тому числі політичного характеру, Тенешев В.Ф. зазначає, що існування збройного конфлікту не припиняє або не призупиняє дію договорів між державами-сторонами цього конфлікту або між державою-стороною збройного конфлікту та державою, яка не є його стороною. Зокрема, факт збройної агресії з боку російської федерації не призвів до автоматичного припинення договорів між країнами [9, с. 397].

3 вересня 2024 року Кабінет Міністрів України схвалив розроблене МЗС розпорядження «Про подання до Верховної Ради України проєкту Закону України «Про припинення дії, вихід та денонсацію міжнародних договорів України, укладених Урядом України з урядами російської федерації, Республіки Білорусь та в рамках Співдружності Незалежних Держав». Надалі відповідний проєкт закону буде переданий на розгляд парламенту. Він передбачає припинення дії, вихід і денонсацію 14 міжнародних договорів України – п'яти з росією, чотирьох з білоруссю, а також п'яти угод, укладених в рамках СНД – у військовій, енергетичній, фінансовій, економічній, транспортній, соціальній і медичній сферах [10]. Зокрема, мова йде про Угоду між Урядом України та Урядом російської федерації про засоби систем попередження про ракетний напад і контролю космічного простору, вчинену 28 лютого 1997 року в м. Києві, ратифіковану Законом України від 11 січня 2001 року № 2207-III; Угоду між Урядом України і Урядом російської федерації про взаємний залік заборгованості за поставлені енергетичні ресурси і за розщеплювані матеріали, вчинену 30 жовтня 1997 року в м. Києві, ратифіковану Законом України від 14 травня 1999 року № 667-XIV; Угоду між Урядом України і Урядом Республіки Беларусь про міжнародне автомобільне сполучення, здійснену 17 грудня 1992 року в місті Києві, ратифіковану Законом України від 20 листопада 1998 року № 274-XIV; а також інші [11].

Необхідно зауважити, що «оголошення війни» і «оголошення стану війни» не можна вважати тотожними поняттями, оскільки говорячи про оголошення війни маємо на увазі повідомлення держави про початок воєнних дій проти іншої держави (як дії держави-агресорки), в той час як оголошення стану війни можна розглядати як констатація факту перебування держави у збройному конфлікті.

В умовах сучасних гібридних війн, на мою думку, є необхідність чіткого визначення саме тих дії (не тільки традиційних військових, які наведені у Резолюції № 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН), які будуть свідчити про агресію стосовно конкретної держави чи держав, а також внесення змін до національного законодавства, де термін «стан війни» використовувати виключно у взаємозв'язку із терміном «воєнний стан», який в свою чергу є чітко регламентованим особливим правовим режимом.

Станом на сьогодні українське законодавство також не містить визначення поняття «стан війни», однак посилання на «стан війни» можна знайти у багатьох нормативно-правових актах, до прикладу: 1) у Конституції України (відповідно до пункту 9 статті 85 до повноважень Верховної Ради України належить, зокрема, оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; відповідно до пункту 19 статті 106 Президент України, серед іншого, вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань) [12]; 2) у Законі України «Про оборону України» (відповідно до частини 3 статті 4 з моменту оголошення стану війни чи фактичного початку воєнних дій настає воєнний час, який закінчується у день і час припинення стану війни) [13]; 3) у Законі України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни» (у підпунктах 1-4² пункту 1); 4) у Законі України «Про лобіювання» (відповідно до пункту 3 частини 1 статті 8 не може бути предметом лобіювання нормативно-правовий акт щодо оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру) [14]; 5) у Законі України «Про правотворчу діяльність» (відповідно до пункту 2 частини 2 статті 1 дія цього Закону не поширюється на суспільні відносини, що виникають у процесі оголошення загальної або часткової мобілізації, введення в Україні або в окремих її місцевостях воєнного стану, оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, здійснення повноважень у сфері національної безпеки і оборони, а також здійснення зовнішньополітичної діяльності) [15]. У підзаконних нормативно-правових актах також зустрічається посилання на стан війни. Однак, як правило, в конструкціях відповідних статей «стан війни» використовується разом з «воєнним станом», правові наслідки запровадження якого чітко регламентовані законодавством.

Висновки. Таким чином, оголошення стану війни в умовах сьогодення не є необхідністю, оскільки враховуючи положення статті 4 Закону України «Про оборону», у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, подає його Верховній Раді України на схвалення чи затвердження, а також вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни. Відповідно до статті 64 Конституції України в умовах

воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень, поряд з тим оголошення стану війни не впливає на права та свободи громадян. Прослідковується, що «стан війни» як правило використовується разом з «воєнним станом»; саме по собі оголошення стану війни не дозволятиме в повній мірі здійснювати заходи щодо відсічі збройної агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шиндлер Д. і Томан Дж. Закони збройних конфліктів, Видавництво Martinus Nijhoff, 1988, с. 57–59.
2. III Гаазька конвенція про відкриття воєнних дій від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b85#Text.
3. Про правонаступництво України: Закон України від 12.09.1991 № 1543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text>.
4. Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 3314 (XXIX) (Визначення агресії) від 14 грудня 1974 р.
5. Войціховський А.В. Міжнародне право Навчальний посібник. – Харків, 2020. – 544 с.
6. Кириченко С.О. Щодо питання правового режиму воєнного стану і стану війни. *Наука і оборона*. 2019. № 2. С. 9–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nauiio_2019_2_4.
7. Віденська конвенція про консульські зносини 1963 року. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_2_1963.pdf.
8. Сайт «Українська правда»: Україна розриває дипломатичні відносини з РФ: текст заяви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/02/24/7134575/>. 24.02.2022.
9. Тенешев В.Ф. (2020). Вплив збройних конфліктів на дію міжнародних договорів. *Часопис Київського університету права*, (1), 396–400. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.78>.
10. Сайт «Міністерство закордонних справ України»: МЗС ініціювало чергове розірвання низки міжнародних договорів з Росією, Білоруссю та СД. URL: <https://mfa.gov.ua/news/mzs-iniciuvalo-cherгоve-rozirvannya-nizki-mizhnarodnih-dogovoriv-z-rosiyeyu-bilorussyu-ta-snd>.
11. Проект Закону про припинення дії, вихід та денонсацію міжнародних договорів України, укладених Урядом України з урядами російської федерації, Республіки Білорусь та в рамках Співдружності Незалежних Держав від 0290 від 04.09.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44853>.
12. Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
13. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.
14. Про лобювання: Закон України від 23.02.2024 р. № 3606-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-20#Text>.
15. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.

УДК: 343.132:004.8:341.231

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.136>

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАКТИКИ

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-7168-9488*

Рушак І.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Бєлова М.В., Бєлов Д.М., Рушак І.В. Штучний інтелект у досудовому розслідуванні кримінальних справ: окремі питання міжнародної практики.

Вказується, інтеграція технологій штучного інтелекту (ШІ) у різноманітні аспекти суспільного життя відкриває нові горизонти та водночас створює серйозні виклики для правової системи, зокрема у сфері кримінального процесу. Хоча застосування систем ШІ на етапі досудового розслідування значно підвищує оперативність та результативність розкриття злочинів, воно також породжує комплекс складних питань правового, етичного та процесуального характеру.

У статті досліджуються окремі аспекти міжнародної практики впровадження технологій штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ. Проаналізовано основні підходи до правового регулювання використання систем штучного інтелекту в кримінальному провадженні різних країн, зокрема США, Великої Британії, Японії, Канади, Франції, Нідерландів, Сінгапуру та Австралії.

Особливу увагу приділено аналізу законодавства США, де створено комплексну систему правового регулювання та контролю за використанням штучного інтелекту в правоохоронній діяльності. Розглянуто ключові нормативно-правові акти: Electronic Communications Privacy Act, Foreign Intelligence Surveillance Act та USA PATRIOT Act, які встановлюють правові рамки застосування технологій ШІ при проведенні досудового розслідування. Досліджено механізми судового, парламентського та відомчого контролю за використанням систем ШІ в кримінальному провадженні.

Значну увагу приділено етичним аспектам впровадження штучного інтелекту в правоохоронну діяльність. Проаналізовано досвід різних країн у створенні спеціалізованих інституцій та розробці етичних кодексів використання ШІ. Визначено основні принципи етичного застосування технологій ШІ в досудовому розслідуванні: прозорість процесу прийняття рішень, захист приватності, забезпечення підзвітності та побудова довіри суспільства.

За результатами дослідження визначено тенденцію до формування комплексного підходу в регулюванні використання ШІ, що поєднує правові механізми контролю з етичними стандартами. Обґрунтовано необхідність забезпечення балансу між підвищенням ефективності розслідування за допомогою технологій ШІ та захистом прав учасників кримінального провадження.

Ключові слова: штучний інтелект, досудове розслідування, кримінальне провадження, правоохоронна діяльність, етичні стандарти, міжнародний досвід.

Bielova M.V., Byelov D.M., Rushchak I.V. Artificial Intelligence in Pre-Trial Investigation of Criminal Cases: Some Issues of International Practice.

It is indicated that the integration of artificial intelligence (AI) technologies into various aspects of public life opens up new horizons and at the same time creates serious challenges for the legal system, in particular in the field of criminal proceedings. Although the use of AI systems at the stage of pre-trial investigation significantly increases the efficiency and effectiveness of solving crimes, it also gives rise to a complex of complex issues of a legal, ethical and procedural nature.

The article examines some aspects of the international practice of introducing artificial intelligence technologies into pre-trial investigation of criminal cases. The main approaches to legal regulation of the use of artificial intelligence systems in criminal proceedings of various countries, in particular the USA, Great Britain, Japan, Canada, France, the Netherlands, Singapore and Australia, are analyzed.

Particular attention is paid to the analysis of US legislation, which has created a comprehensive system of legal regulation and control over the use of artificial intelligence in law enforcement activities. Key regulatory and legal acts are considered: the Electronic Communications Privacy Act, the Foreign Intelligence Surveillance Act and the USA PATRIOT Act, which establish the legal framework for the application of AI technologies in pre-trial investigation. Mechanisms of judicial, parliamentary and departmental control over the use of AI systems in criminal proceedings are studied.

Considerable attention is paid to the ethical aspects of the implementation of artificial intelligence in law enforcement activities. The experience of different countries in creating specialized institutions and developing ethical codes of practice for the use of AI is analyzed. The main principles of the ethical application of AI technologies in pre-trial investigation are identified: transparency of the decision-making process, protection of privacy, ensuring accountability and building public trust.

The results of the study identify a trend towards the formation of a comprehensive approach to regulating the use of AI, combining legal control mechanisms with ethical standards. The need to ensure a balance between increasing the efficiency of the investigation using AI technologies and protecting the rights of participants in criminal proceedings is substantiated.

Key words: artificial intelligence, pre-trial investigation, criminal proceedings, law enforcement activities, ethical standards, international experience.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту (ШІ) та їх впровадження в різні сфери суспільного життя ставить перед правовою наукою нові виклики, особливо у сфері кримінального судочинства. Використання систем ШІ в досудовому розслідуванні демонструє значний потенціал для підвищення ефективності та швидкості розкриття злочинів, проте одночасно породжує низку правових, етичних та процесуальних питань.

Міжнародна практика застосування ШІ в досудовому розслідуванні демонструє різноманітні підходи до вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням законності та допустимості доказів, отриманих за допомогою систем ШІ, захистом прав і свобод учасників кримінального провадження, а також визначенням меж використання таких технологій у правоохоронній діяльності.

Практика застосування ШІ в досудовому розслідуванні демонструє значні переваги у таких напрямках як прогнозування злочинності, аналіз великих масивів даних, розпізнавання облич та об'єктів, автоматизація рутинних процесів документування. Зокрема, системи предиктивної аналітики, що використовуються правоохоронними органами США та країн ЄС, показують високу ефективність у запобіганні злочинам та оптимізації розподілу поліцейських ресурсів.

Водночас існуючий досвід виявляє ряд проблемних аспектів, таких як ризики упередженості алгоритмів ШІ, питання прозорості прийняття рішень, захист персональних даних та забезпечення права на справедливий суд. Особливої уваги потребує розробка правових механізмів контролю за використанням ШІ в досудовому розслідуванні та встановлення чітких критеріїв допустимості отриманих за його допомогою доказів.

Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення міжнародного досвіду впровадження систем ШІ в досудове розслідування для формування ефективної моделі їх використання в українській правоохоронній системі з урахуванням міжнародних стандартів та найкращих практик.

Метою дослідження є аналіз окремих аспектів міжнародної практики використання систем штучного інтелекту в досудовому розслідуванні кримінальних справ, визначення основних проблем та перспектив їх впровадження, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання застосування ШІ в кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичною основою дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних науковців у галузі кримінального процесу, інформаційного права та правової інформатики. Загальні питання використання інформаційних технологій у кримінальному провадженні досліджували В. Бірюков, В. Гончаренко, М. Погорецький, М. Шепітько. Проблеми

впровадження систем ШІ в правоохоронну діяльність розглядали О. Баганець, В. Білоус, В. Журавель, Н. Карпов, Ю. Орлов. Серед зарубіжних дослідників значний внесок у розробку проблематики використання ШІ в кримінальному судочинстві зробили Дж. Цітрон (J. Citron), Ф. Пасквале (F. Pasquale), А. Сміт (A. Smith), Р. Сасскінд (R. Susskind). Окремі аспекти правового регулювання застосування систем ШІ в досудовому розслідуванні висвітлені у працях експертів Ради Європи та інших міжнародних організацій.

Виклад основного матеріалу. Зростаюча роль технологій штучного інтелекту у сфері кримінального розслідування відкриває перед правоохоронними органами нові перспективи щодо роботи з доказовою базою та її аналізом. Дане дослідження спрямоване на всебічний аналіз світового досвіду впровадження систем ШІ в досудове розслідування з урахуванням особливостей законодавства різних держав. Особлива увага приділяється правовому регулюванню використання ШІ при збиранні доказів, а також механізмам забезпечення права на приватність та захист прав учасників кримінального провадження. Проведений аналіз дозволить визначити ключові тенденції та сформулювати практичні рекомендації щодо подальшої інтеграції технологій ШІ у кримінальне судочинство [1, с. 300].

У міжнародній практиці сформувалися різні підходи до правового регулювання та практичного впровадження технологій штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ. Так, базовим напрямком є формування етико-правових засад застосування ШІ, що охоплює розробку принципів прозорості алгоритмів, захисту приватності, забезпечення справедливого процесу та недискримінації. Паралельно відбувається адаптація законодавства для регламентації використання ШІ при збиранні та оцінці доказів, визначення стандартів алгоритмічного прийняття рішень та механізмів їх оскарження. Також відзначимо, важливим елементом є інституційне забезпечення через створення експертних груп та консультативних органів, до яких входять представники правоохоронних органів, правники, науковці та громадськість. Ці структури здійснюють оцінку ефективності та етичних аспектів використання ШІ, розробляють рекомендації щодо його регулювання та забезпечують публічний діалог [2, с. 229].

Значна увага приділяється розвитку науково-дослідної складової через підтримку інноваційних проектів, створення спеціалізованих лабораторій та налагодження співпраці між державним, приватним та академічним секторами. Не менш важливим є забезпечення належного рівня компетентності правоохоронців, адвокатів та суддів через впровадження навчальних програм та обмін практичним досвідом. Окремим напрямком виступає міжнародне співробітництво, спрямоване на вироблення спільних підходів та стандартів використання ШІ в кримінальному провадженні, що сприяє гармонізації практики його застосування [3, с. 90].

В останні роки використання ШІ в кримінальних розслідуваннях стало актуальною темою у багатьох країнах. ШІ може відігравати значну роль у зборі, аналізі та використанні доказів, що сприяє більш ефективному та об'єктивному проведенню досудових розслідувань. Однак, використання ШІ в кримінальних справах ставить питання щодо приватності, прав та етики [4]. Отже, зосередимося на міжнародному досвіді імплементації ШІ в досудове розслідування кримінальних справ та аналізі законодавства різних країн з цієї теми.

Правове регулювання використання систем штучного інтелекту в кримінальному провадженні характеризується розробкою спеціального законодавства, спрямованого на захист прав учасників кримінального процесу. Держави запроваджують систему обмежень та контролю за застосуванням ШІ, зокрема через механізм судового санкціонування певних слідчих дій, таких як моніторинг комунікацій чи вилучення цифрових даних. Особлива увага приділяється захисту права на приватність через встановлення чітких правил збирання, зберігання та обробки персональних даних, отриманих за допомогою технологій ШІ в ході досудового розслідування [5].

У світовій практиці вже існують успішні приклади законодавчого регулювання та практичного застосування технологій штучного інтелекту в досудовому розслідуванні. Показовим є досвід Сполучених Штатів Америки, де нормативно-правова база передбачає можливість використання систем ШІ для автоматизованого аналізу комунікацій, включаючи телефонні розмови та електронне листування, що суттєво підвищує ефективність виявлення та розслідування злочинів правоохоронними органами. Законодавство США, що передбачає використання штучного інтелекту для автоматичного аналізу телефонних розмов та електронної пошти, включає декілька ключових законів і положень, які регулюють цю сферу. Найбільш відомими є Electronic Communications Privacy Act (ECPA), Foreign Intelligence Surveillance Act (FISA), і USA PATRIOT Act [6].

Ключовим нормативно-правовим актом, що регулює використання технологій перехоплення та аналізу електронних комунікацій у США, є Закон про захист приватності електронних комунікацій (Electronic Communications Privacy Act – ECPA) 1986 року. Цей закон встановлює правовий режим доступу правоохоронних органів до даних телефонних розмов та електронного листування при

розслідуванні злочинів, одночасно закріплюючи гарантії захисту приватності учасників комунікацій. Важливо, що доступ до таких даних може здійснюватися виключно з дотриманням встановлених законом процедур та обмежень.

Закон про нагляд за іноземною розвідкою (Foreign Intelligence Surveillance Act – FISA) 1978 року створює правову основу для збору розвідувальної інформації щодо іноземних суб'єктів в інтересах національної безпеки США. Даний нормативний акт уповноважує компетентні органи отримувати судові дозволи на збір інформації про іноземних агентів, діяльність яких може становити загрозу національній безпеці або мати кримінальний характер. При цьому технології штучного інтелекту можуть застосовуватися для автоматизованого аналізу комунікацій, що підпадають під дію FISA [7].

Прийнятий після терористичних атак 11 вересня 2001 року Патріотичний акт США (USA PATRIOT Act) розширив повноваження правоохоронних органів у сфері протидії тероризму. Цей нормативно-правовий акт надає спеціальні можливості для доступу до електронних даних, включаючи перехоплення телефонних розмов та електронного листування під час розслідування терористичної діяльності. В межах цього закону системи штучного інтелекту активно використовуються для аналізу великих масивів даних з метою виявлення потенційних терористичних загроз. В рамках USA PATRIOT Act встановлено, що правоохоронні органи можуть отримувати накази на здійснення перехоплення електронних комунікацій, таких як телефонні розмови та електронна пошта, з метою збору інформації щодо можливих терористичних загроз. Застосування штучного інтелекту в цьому контексті дозволяє автоматично аналізувати та фільтрувати великі обсяги комунікаційних даних для виявлення підозрілих зразків, ключових слів або злочинних дій, які можуть бути пов'язані з терористичною діяльністю.

У законодавстві США запроваджено систему стримувань і противаг щодо використання технологій штучного інтелекту при зборі та аналізі електронних даних у кримінальному провадженні. Незважаючи на надання правоохоронним органам широких повноважень у сфері доступу до електронних комунікацій, законодавство встановлює чіткі обмеження та процедури контролю для захисту прав громадян. Ключовими елементами такого контролю є вимога щодо отримання судового дозволу на проведення відповідних слідчих дій, а також функціонування спеціальних механізмів нагляду за використанням систем штучного інтелекту в процесі розслідування. Це забезпечує баланс між ефективністю правоохоронної діяльності та захистом фундаментальних прав і свобод особи [8].

Система судового контролю за використанням технологій штучного інтелекту в досудовому розслідуванні у США реалізується насамперед через механізм судового санкціонування. Відповідно до вимог законодавства, зокрема USA PATRIOT Act, доступ правоохоронних органів до електронних комунікацій та інших даних, що підлягають аналізу за допомогою ШІ, можливий лише на підставі судового наказу. Процедура отримання такого судового дозволу передбачає ґрунтовну перевірку судом наявності достатніх підстав та доказів для проведення відповідних слідчих дій із застосуванням ШІ. Суд розглядає аргументи сторін та оцінює необхідність і пропорційність втручання у приватне життя особи. Такий механізм судового нагляду є важливою гарантією захисту конституційних прав громадян від неправомірного втручання під час використання технологій ШІ в кримінальному провадженні [2, с. 450].

В системі контролю за застосуванням технологій штучного інтелекту в досудовому розслідуванні важливу роль відіграють спеціалізовані комітети Конгресу США. Зокрема, Комітет Сенату з питань юстиції (Senate Judiciary Committee) та Комітет Палати представників з питань юстиції (House Judiciary Committee) здійснюють парламентський нагляд за дотриманням законодавства у сфері використання ШІ правоохоронними органами. Діяльність цих комітетів включає проведення парламентських слухань, розгляд скарг щодо можливих порушень при застосуванні ШІ, а також розробку рекомендацій для вдосконалення механізмів контролю. Такий парламентський нагляд забезпечує додатковий рівень захисту прав громадян та сприяє підвищенню ефективності використання технологій ШІ в кримінальному провадженні [9].

Внутрішньовідомчий контроль за використанням штучного інтелекту в правоохоронній діяльності США реалізується через систему спеціалізованих підрозділів у структурі правоохоронних органів. Показовим є приклад Федерального бюро розслідувань (FBI), де функціонує Офіс генерального інспектора (Office of the Inspector General), який здійснює незалежний нагляд за діяльністю Бюро. Цей контрольний орган уповноважений проводити розслідування щодо випадків можливих порушень при використанні технологій ШІ, перевіряти дотримання встановлених процедур та стандартів, а також реагувати на скарги щодо неналежного застосування систем ШІ у розслідуванні кримінальних справ.

У різних країнах сформувалися відмінні підходи до правового регулювання використання штучного інтелекту в кримінальному провадженні. Так, зокрема, в Японії ця сфера регламентується За-

коном про управління інформаційними технологіями та захист персональних даних, який встановлює чіткі правила щодо захисту приватної інформації та визначає межі застосування технологій ШІ в розслідуванні кримінальних справ. Особлива увага приділяється забезпеченню конфіденційності особистих даних при використанні систем ШІ.

Натомість законодавство Великої Британії акцентує увагу на практичних аспектах застосування ШІ у правоохоронній діяльності, зокрема для аналізу великих масивів даних та створення профілів злочинців. Такий підхід дозволяє ефективно використовувати потенціал ШІ для оптимізації процесу розслідування при збереженні належних гарантій захисту прав особи [10].

Впровадження технологій штучного інтелекту в досудове розслідування супроводжується значними етичними викликами, особливо у сфері захисту прав людини та забезпечення приватності при зборі та обробці даних. У відповідь на ці виклики держави запроваджують систему обмежень та захисних механізмів для гарантування прав учасників кримінального провадження. Важливим напрямком регулювання є розробка етичних кодексів використання ШІ в правоохоронній діяльності. Такі кодекси визначають принципи та стандарти застосування технологій ШІ, спрямовані на запобігання зловживанням та неправомірному використанню штучного інтелекту при проведенні досудового розслідування [11].

Показовим прикладом розробки етичних стандартів використання штучного інтелекту в правоохоронній діяльності є досвід Канади, де функціонує спеціально створена «Експертна група зі штучного інтелекту для правоохоронних органів». Ключовим завданням цієї групи є формування етичного кодексу застосування технологій ШІ в діяльності поліції та інших правоохоронних органів. При цьому основна увага приділяється забезпеченню таких фундаментальних принципів як справедливість процесу, прозорість використання ШІ та належний захист прав громадян при застосуванні цих технологій у правоохоронній діяльності.

У Великій Британії питання етичного використання технологій штучного інтелекту в правоохоронній діяльності регламентується через кодекси етики, розроблені Міністерством внутрішніх справ. Ці документи встановлюють комплексну систему етичних принципів та стандартів застосування ШІ. Британські кодекси етики охоплюють декілька ключових аспектів, зокрема: забезпечення прозорості при використанні систем ШІ, гарантування прав і свобод громадян, а також впровадження ефективних механізмів контролю та регулювання застосування технологій штучного інтелекту в діяльності правоохоронних органів.

Французький досвід формування етичних стандартів використання штучного інтелекту в правоохоронній діяльності представлений роботою Центру етичних наук та інновацій (Centre National d'Éthique et d'Innovation – CNEI). Ця інституція відповідальна за розробку етичного кодексу застосування ШІ правоохоронними органами. У своїй діяльності Центр зосереджується на трьох ключових принципах: забезпечення прозорості використання технологій ШІ, впровадження механізмів відповідальності за прийняті рішення та дотримання фундаментальних прав людини при застосуванні систем штучного інтелекту в правоохоронній діяльності [9].

Досвід Нідерландів у розробці етичних стандартів використання штучного інтелекту в правоохоронній діяльності представлений роботою Національного комітету з етики для штучного інтелекту (National Ethics Committee for AI in Law Enforcement). Цей спеціалізований орган відповідає за формування системи етичних принципів застосування ШІ в роботі правоохоронних органів. Діяльність Комітету зосереджена на забезпеченні чотирьох фундаментальних принципів використання ШІ в правоохоронній сфері:

- прозорості процесів та рішень;
- відповідальності за використання технологій;
- захисту приватності учасників кримінального провадження;
- побудови довірчих відносин між правоохоронною системою та суспільством.

Досвід Сінгапуру заслуговує на особливу увагу, оскільки ця країна є визнаним лідером у впровадженні технологій штучного інтелекту в правоохоронну діяльність. Важливим кроком стало створення спеціального Етичного кодексу ШІ для правоохоронних органів, який встановлює комплексну систему етичних норм застосування цих технологій. Першим принципом Етичного кодексу є обов'язкова оцінка ризиків та можливих побічних наслідків використання ШІ. Це передбачає ретельний аналіз потенційних загроз та розробку механізмів їх мінімізації при застосуванні технологій штучного інтелекту. Другим важливим принципом є забезпечення прозорості процесу прийняття рішень із застосуванням технологій ШІ. Це дозволяє підтримувати високий рівень підзвітності та контрольованості використання штучного інтелекту в правоохоронній діяльності. Третім ключовим принципом виступає гарантування захисту приватності при зборі та обробці даних. Цей принцип спрямований на забезпечення балансу між ефективністю розслідування та захистом особистих прав громадян. Четвертим принципом є формування та підтримка

довіри суспільства до використання ШІ у правоохоронній діяльності. Це досягається через відкритий діалог з громадськістю та демонстрацію відповідального підходу до застосування новітніх технологій.

Австралійський підхід до розробки етичних стандартів використання штучного інтелекту в правоохоронній діяльності характеризується широким залученням різних зацікавлених сторін до процесу консультацій та досліджень. Особливістю австралійської моделі є активна співпраця державних органів з експертним середовищем, включаючи фахівців у сфері ШІ, представників академічних установ та організацій громадянського суспільства. Такий інклюзивний підхід забезпечує всебічне врахування різних точок зору при формуванні етичних стандартів. Головною метою цієї роботи є створення комплексної системи етичних принципів, які б чітко визначали межі допустимого використання технологій ШІ в правоохоронній діяльності, забезпечуючи баланс між ефективністю розслідування та захистом прав людини [10].

У Європейському Союзі (ЄС) також проводяться роботи щодо розробки етичних принципів для використання ШІ в правоохоронній діяльності. Наприклад, Група регуляторів з етики штучного інтелекту ЄС розглядає питання, пов'язані з етикою і нормами використання ШІ в різних сферах, включаючи правоохоронні органи. Група визначає принципи, які повинні керувати використанням ШІ з урахуванням прав та свобод громадян [11].

Насамкінець, слід відзначити, Організація Об'єднаних Націй (ООН): ООН активно займається питаннями етики використання ШІ в різних галузях, включаючи правоохоронну діяльність. У рамках ООН була створена Робоча група з етики та штучного інтелекту, яка займається розробкою рекомендацій та принципів для етичного використання ШІ, зокрема в правоохоронних органах. Група сприяє обміну досвідом та встановленню міжнародних стандартів в цій сфері [12].

Ці країни та міжнародні організації приділяють значну увагу виробленню етичних принципів та кодексів для використання ШІ в правоохоронній діяльності. Це важливий крок у забезпеченні відповідального та етичного використання ШІ, зберігаючи права, свободи та принципи, які є фундаментальними для справедливого правосуддя та захисту громадян.

Висновки. Отже, міжнародний досвід впровадження штучного інтелекту в досудове розслідування демонструє різноманітні підходи до правового регулювання використання цих технологій. Особлива увага приділяється забезпеченню балансу між ефективністю розслідування та захистом прав учасників кримінального провадження через створення системи правових гарантій та механізмів контролю.

Крім того, аналіз законодавства різних країн свідчить про формування комплексної системи регулювання використання ШІ в правоохоронній діяльності, що включає як спеціальне законодавство, так і етичні кодекси. Показовим, зокрема, є досвід США, де створено багаторівневу систему контролю, що включає судовий нагляд, парламентський контроль та внутрішньовідомчі механізми моніторингу.

Важливою тенденцією є інституціоналізація етичних стандартів використання ШІ через створення спеціалізованих органів та експертних груп, які розробляють етичні принципи та здійснюють моніторинг їх дотримання. Такий підхід, що демонструють Канада, Велика Британія, Франція, Нідерланди, Сінгапур та Австралія, дозволяє забезпечити прозорість, підзвітність та етичність використання технологій ШІ в кримінальному провадженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 299–304.
2. Белова М.В., Белов Д.М. Імплементация штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 448–454.
3. Бисага Ю.М., Белова М.В., Белов Д.М. Виклики для прав дитини у зв'язку з розвитком штучного інтелекту. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 77(3). Ч. 1. 2023. С. 88–91.
4. Artificial Intelligence in Criminal Investigations. (2020) by the United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute (UNICRI). URL: https://www.unicri.it/sites/default/files/topic_artificial_intelligence_in_criminal_investigations.pdf.
5. The Use of Artificial Intelligence in Criminal Investigations and Prosecutions. (2020) by the Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/the-use-of-artificial-intelligence-in-criminal-investigations-and-prosec/1680a84a92>.
6. Artificial Intelligence in Criminal Justice: A Review of the Use of Artificial Intelligence in Criminal Justice System» (2020) by the National Institute of Justice (NIJ). URL: <https://nij.ojp.gov/library/publications/artificial-intelligence-criminal-justice>.

7. Artificial Intelligence in Criminal Justice: Addressing Ethical Concerns. (2019) by the Brennan Center for Justice. URL: <https://www.brennancenter.org/our-work/research-reports/artificial-intelligence-criminal-justice-addressing-ethical-concerns>.
8. AI in Law Enforcement: The Power, Risks, and Ethics of Using AI for Criminal Justice. (2021) by the Future of Life Institute. URL: <https://futureoflife.org/ai-law-enforcement-power-risks-ethics-using-ai-criminal-justice>.
9. Artificial Intelligence in Law Enforcement: Applications, Benefits, and Challenges. (2021) by the RAND Corporation. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR800/RR824-1/RAND_RRA824-1.pdf.
10. Artificial Intelligence in Policing: A Scoping Review of Challenges and Opportunities. (2020) by the Police Foundation. URL: <https://www.police-foundation.org.uk/wp-content/uploads/2020/10/AI-in-policing-a-scoping-review-of-challenges-and-opportunities.pdf>.
11. Artificial Intelligence and Policing: An International Overview of Practices. (2020) by the Australian Institute of Criminology. URL: <https://www.aic.gov.au/sites/default/files/2020-08/tbp100-ai-policing-international.pdf>.
12. The Role of Artificial Intelligence in Criminal Investigations: Implications and Challenges. (2019) by the International Journal of Computer Science and Network Security. URL: https://ijcsns.org/papers/vol19no3/11_Paper_20.pdf.

ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА ООН ТА ГУМАНІТАРНІ ФОНДИ У СВІТІ

Бєсєдін І.О.,

*аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права,
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова*

Бєсєдін І. Гуманітарна допомога ООН та гуманітарні фонди у світі.

У статті розглядаються питання гуманітарної допомоги ООН і гуманітарних фондів у світі. Досліджуються питання надання гуманітарної допомоги у різних державах. Аргументовано, що гуманітарна допомога у сучасному світі є незамінним інструментом, завдяки якому відбувається формування та розподіл коштів, інших ресурсів серед держав, серед людей, які в силу різних обставин опинилися в особливих життєвих умовах, що не дозволяють їм належним чином задовільнити свої життєві людські потреби. Доведено, що проблеми, через які люди і держави потребують гуманітарної допомоги, викликані передусім військовими заколотами, воєнними конфліктами (збройними конфліктами, агресією), протистоянням між легітимною владою (законно обраною чи/та законно призначеною) та її противниками.

Детально аналізується діяльність Служби допомоги ООН у кризових ситуаціях, що керується Управлінням ООН з координації гуманітарних питань (ОСНА). Розглядаються особливості фінансування гуманітарної допомоги від ОСНА через такі найбільші об'єднані фонди багатьох донорів: Центральний фонд реагування на надзвичайні ситуації (The Central Emergency Response Fund, CERF) та Об'єднані фонди країн (Country-Based Pooled Funds, CBPL), регіональні глобальні фонди (Regional Humanitarian Funds, RHF).

Особлива увага приділяється гуманітарним фондам. Аналізуються особливості об'єднаних коштів ОСНА, які формуються переважно за рахунок внесків національних урядів, фондів і приватних осіб.

Розглядається практика діяльності CERF, який призначений для надзвичайних ситуацій із недостатнім фінансуванням і допомагає збільшити масштаби та підтримувати тривалі операції з надання допомоги, щоб уникнути критичних прогалин за відсутності іншого фінансування.

Аналізуються об'єднані фонди на основі країни (CBPF), які створюються тоді, коли виникає надзвичайна ситуація або коли існуюча криза погіршується. Ними керує ОСНА під керівництвом координаторів гуманітарних питань (HCs) або постійних координаторів ООН (RCs) і в тісній консультації з гуманітарним співтовариством. Внески збираються в єдині нецільові фонди. Ці кошти підтримують високопріоритетні проекти, які здійснюються тими, хто найкраще підходить для реагування (включно з міжнародними та національними неурядовими організаціями та агентствами ООН) через інклюзивний та прозорий процес, який підтримує пріоритети, визначені в Планах гуманітарного реагування.

Ключові слова: гуманітарна допомога, фінансування, публічні фінанси, бюджетні відносини, кошти, асигнування, збройний конфлікт, війна, стихійне лихо, надзвичайна ситуація, тероризм, ООН, ОСНА, посадові особи, публічна служба, корупція, адаптація законодавства, внутрішньо переміщені особи, соціальний захист, блокчей.

Besedin I. UN humanitarian aid and humanitarian funds in the world.

The article examines the issues of UN humanitarian aid and humanitarian funds in the world. The issues of providing humanitarian aid in different countries are investigated. It is argued that humanitarian aid in the modern world is an indispensable tool through which funds and other resources are formed and distributed among the state, among people who, due to various factors, have found themselves in special conditions that do not consider them to be able to adequately satisfy their vital human needs. It is proven that the problems due to which people and the state need humanitarian aid are caused primarily by military uprisings, military conflicts (armed conflicts, aggression), confrontation between legitimate authorities (legally elected and/or legally appointed) and their opponents.

The activities of the UN Emergency Relief Service, managed by the UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA), are analyzed in detail. The features of financing humanitarian assistance from OCHA through the largest pooled funds of many donors are considered: the Central Emergency Response Fund (CERF) and Country-Based Pooled Funds (CBPL), Regional Humanitarian Funds (RHF).

Special attention is paid to humanitarian funds. The features of OCHA's pooled funds, which are formed mainly through contributions from national governments, foundations and individuals, are analyzed.

The practice of the CERF, which is designed for underfunded emergencies and helps to scale up and sustain long-term relief operations to avoid critical gaps in the absence of other funding, is examined.

The country-based pooled funds (CBPFs), which are established when an emergency arises or when an existing crisis worsens, are analyzed. They are managed by OCHA under the leadership of Humanitarian Coordinators (HCs) or UN Resident Coordinators (RCs) and in close consultation with the humanitarian community, are pooled into single, non-earmarked funds. These funds support high-priority projects implemented by those best suited to respond (including international and national NGOs and UN agencies) through an inclusive and transparent process that supports the priorities identified in the Humanitarian Response Plans.

Key words: humanitarian aid, funding, public finance, budgetary relations, funds, appropriation, armed conflict, war, natural disaster, emergency, terrorism, UN, OCHA, officials, public service, corruption, adaptation of legislation, internally displaced persons, social protection, blockchain.

Постановка проблеми. Гуманітарна допомога у сучасному світі є незамінним інструментом, завдяки якому відбувається формування та розподіл коштів, інших ресурсів серед держав, серед людей, які в силу різних обставин опинилися в особливих життєвих умовах, що не дозволяють їм належним чином задовільнити свої життєві людські потреби.

Служба допомоги ООН у кризових ситуаціях керується Управлінням ООН з координації гуманітарних питань (ОСНА). Пожертви спрямовуються до глобальних об'єднаних фондів, які управляються ОСНА та призначені для вирішення кризових ситуацій.

ООН керує коштами та надає їх NGO, організаціям Червоного Хреста/Червоного Півмісяця та агентствам ООН, які працюють на місцях, щоб допомогти людям, які найбільше потребують допомоги. ООН виступає свого роду посередником між тими, хто перебуває у кризових ситуаціях, і тими, хто готовий їм допомогти та підтримувати.

Саме через ОСНА відбувається фінансування такої гуманітарної допомоги через такі найбільші об'єднані фонди багатьох донорів: Центральний фонд реагування на надзвичайні ситуації (The Central Emergency Response Fund, CERF) та Об'єднані фонди країн (Country-Based Pooled Funds, CBPL). Є також регіональні глобальні фонди (Regional Humanitarian Funds, RHF) [1].

Метою статті є викладення узагальненого бачення того, як працює ООН у контексті надання гуманітарної допомоги у різних державах.

Стан опрацювання проблематики. На сьогоднішній день в Україні комплексні дослідження з питань сучасної гуманітарної діяльності ООН у світі відсутні. Є публікації здебільшого фрагментарного огляду питань правового статусу ООН у контексті бюджетних відносин (Р. Іванова), гуманітарної складової миротворчих операцій ООН (О. Гогоша), правових засад діяльності ООН у сфері гуманітарної допомоги (О. Бурдюжа), цивільно-військового співробітництва у секторі безпеки і оборони України (І. Ушаков), правового регулювання соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні (Л. Малюга, Т. Кульчицький). Ці обставини обумовлюють актуальність дослідження особливостей гуманітарної діяльності ООН у світі та в Україні.

Викладення основного матеріалу. Далі пропонуємо розглянути особливості надання гуманітарної допомоги через різні місії, організовані ООН в різних державах, через різні фонди.

Центральний фонд реагування на надзвичайні ситуації (CERF)

Створений як фонд для всіх і всіма, CERF дозволяє гуманітарним службам надавати життєво необхідну допомогу будь-коли і де б не сталася криза. CERF об'єднує внески з усього світу в єдиний фонд і виділяє гроші гуманітарним партнерам на передовій реагування на надзвичайні ситуації, коли це найважливіше.

CERF дозволяє гуманітарним організаціям розпочати операції з надання термінової допомоги по всьому світу протягом кількох годин після раптової надзвичайної ситуації та охопити людей, які постраждали від кризи, які не отримують необхідної уваги та фінансування. Він також може збільшувати та розширювати допомогу, коли ситуація раптово погіршується, і підтримує важливу допомогу в кризових ситуаціях, коли не вдається залучити достатніх ресурсів. CERF цілий рік отримує внески від донорів – головним чином урядів, а також фондів, компаній, благодійних організацій та окремих осіб – до єдиного глобального фонду. Асигнування CERF доступні для агенцій, фондів і програм ООН, і вони базуються на спільній оцінці потреб, експертних порадах гуманітарних працівників і пріоритетах, викладених у планах на рівні країни. Щорічне фінансування CERF становить 1 мільярд доларів США, і воно повністю нецільове, щоб забезпечити задоволення найбільш нагальних потреб, що рятують життя.

Об'єднані фонди на основі країни (CBPF) створюються, коли виникає надзвичайна ситуація або коли існуюча криза погіршується. Ними керує OCHA під керівництвом координаторів гуманітарних питань (HCs) або постійних координаторів ООН (RCs) і в тісній консультації з гуманітарним співтовариством. Внески збираються в єдині нецільові фонди. Ці кошти підтримують високопріоритетні проекти, які здійснюються тими, хто найкраще підходить для реагування (включно з міжнародними та національними НУО та агентствами ООН) через інклюзивний та прозорий процес, який підтримує пріоритети, визначені в Планах гуманітарного реагування. Це гарантує, що фінансування доступне та пріоритетне для тих, хто найближче до потребуючих людей.

Гуманітарні фонди. Об'єднані кошти, якими керує OCHA, є ефективним способом підтримки гуманітарної діяльності. Вони дозволяють урядам і приватним донорам об'єднувати свої внески в загальні нецільові фонди для надання життєво необхідної допомоги людям, які її найбільше потребують. Є два типи об'єднаних фондів: CERF, який може фінансувати надзвичайну ситуацію будь-де у світі, і CBPF, які є конкретними країнами. Ці кошти становлять відносно невелику частину глобального гуманітарного фінансування, але вони мають вирішальне значення для доставки життєво необхідної допомоги. Вони зміцнюють колективне гуманітарне реагування, розширюють можливості керівництва та покращують координацію. Асигнування CERF і CBPF призначені для доповнення інших джерел гуманітарного фінансування, наприклад, двостороннього фінансування. Їх можна використовувати незалежно, але вони також працюють у взаємодії з іншими потоками фінансування. Завдяки внескам національних урядів, фондів і приватних осіб об'єднані кошти OCHA допомагають надати допомогу, яка рятує життя найбільш уразливим людям у світі. Від екстреного водопостачання для громад, які постраждали від повені Ель-Ніньо в Сомалі, до безпечних місць для людей, які перебувають у групі ризику, у Колумбії; допомога гуманітарним організаціям у реагуванні на мільйони людей, які гостро потребують у Газі; ці людські історії допомагають проілюструвати, як об'єднана фінансова підтримка справді впливає на життя реальних людей, коли вони мають справу з серйозними кризами. Об'єднані кошти OCHA допомагають нашим партнерам очистити землю від залишків війни в Україні; забезпечити дітей ресурсами, необхідними для навчання в школі в Лівані; та багато інших рятувальних заходів по всьому світу [2]. Гуманітарні фонди ООН включають Центральний фонд реагування на надзвичайні ситуації (The Central Emergency Response Fund, CERF), глобальний фонд, який надає негайну допомогу швидкого реагування, коли трапляються стихійні лиха, а також окремі гуманітарні фонди для поточних криз у певних країнах. Основні цілі кожного фонду включають:

- ✓ підтримка життєво важливих заходів, таких як надання їжі, притулку та навчання;
- ✓ заповнення критичних прогалин у фінансуванні, коли гуманітарні потреби перевищують обсяг доступних коштів;
- ✓ розширення допомоги у важкодоступних районах [3].

Центральний фонд реагування на надзвичайні ситуації (CERF) – це гуманітарний фонд, заснований Генеральною Асамблеєю ООН 15.12.2005 р., розпочав роботу у 2006 р. Фонд є важливим засобом глобальної гуманітарної діяльності, одним із найшвидших і найефективніших способів забезпечення термінового надходження необхідної гуманітарної допомоги до людей, які опинились у кризовій ситуації. CERF призначений для надзвичайних ситуацій із недостатнім фінансуванням і допомагає збільшити масштаби та підтримувати тривалі операції з надання допомоги, щоб уникнути критичних прогалин за відсутності іншого фінансування.

Координатор надзвичайної допомоги керує CERF від імені Генерального секретаря ООН і отримує підтримку від секретаріату CERF. Консультативна група CERF надає Генеральному секретарю політичні вказівки щодо використання коштів фонду.

Внески до CERF роблять держави-члени ООН, спостерігачі, регіональні уряди, міжнародні організації, приватний сектор (корпоративні донори, корпорації, неурядові організації, окремі особи). Країни-реципієнти також можуть бути донорами CERF [4]. Наприклад, у 2024 р. (станом на листопад) внески у загальній сумі 539,6 млн дол США надійшли від 61 донора, зокрема, від: 54-х держав-членів ООН і спостерігачів, 3-х міжнародних організацій, регіональних і місцевих органів влади, 3-х представників приватного сектору і громадянського суспільства [5].

Через CERF реалізуються різноманітні гуманітарні проекти по всьому світу. Розглянемо деякі приклади [6].

CERF займається фінансуванням гуманітарних потреб, що виникають у наслідок кліматичних змін, ураганів, штормів тощо. Наприклад, на *Острови Гренада та Сент-Вінсент і Гренадини* у 2024 р. обрушився найсильніший ураган в історії Атлантики – Берил. Майже всі споруди на островах зазнали значних пошкоджень, серйозно постраждали системи водо- та електропостачання, зв'язок, пошкоджено критичну інфраструктуру. Незважаючи на логістичні труднощі, ООН швидко підтримала гуманітарні зусилля під керівництвом уряду для подолання катастрофи. CERF швидко виділив 4 млн дол. США для вирішення гуманітарних потреб у відповідь на ураган Берил [6].

Ліван. Між Ліваном та Ізраїлем триває багаторічна війна. За даними військової розвідки Ізраїлю у Лівані є численні осередки розміщення Хезболли, які Ізраїль намагається знищити. Очевидно, що за таких дій страждає цивільне населення, яке не бажає лишати свої домівки, і, як наслідок, зазнає матеріальних і людських втрат. Влада Ізраїлю всіляко закликає таке населення до переміщення, водночас громадяни Лівану не завжди реагують на такі заклики. Через CERF пожертви надсилаються Ліванському гуманітарному фонду (LHF), кошти якого виділяються на задоволення нагальних потреб цивільного населення. Хезболла – це визнана провідними країнами світу терористична організація, яка контролює значну частину території Лівану.

Сектор Гази. Тут ситуація, подібна до Лівану. За даними CEFR понад 3 млн людей на окупованій палестинській території потребують термінової гуманітарної допомоги та захисту. Фінансова допомога розподіляється через Гуманітарний фонд окупованих палестинських територій. На цій території панує ХАМАС, що також визнаний багатьма країнами як терористична операція (повністю, або лише військове крило). Тут також заслуговує на увагу боротьба ХАМАСу за виключення зі списку терористичних операцій. Так, у грудні 2014 р. Суд загальної юрисдикції (ЄС) ухвалив рішення про виключення руху ХАМАС зі списку терористичних організацій [7]. Цікаво, що рішення суду пояснювалося тим, що звинувачення проти ХАМАСу ґрунтувалися не на аналізі діяльності цього руху, цієї організації, а на інформації з медіа та різноманітних інтернет-ресурсів. У 2017 р. Суд ЄС скасував рішення першої інстанції [8]. Далі ХАМАС безрезультатно оскаржував це рішення та деякі рішення Ради ЄС про збереження палестинського воєнізованого руху ХАМАС у європейському списку терористичних організацій.

І Ліванський гуманітарний фонд, і Гуманітарний фонд окупованих палестинських територій, і CERF керуються Об'єднаним офісом з координації гуманітарних справ (UNOCHA), щоб забезпечити швидко та ефективно надходження допомоги до тих, хто її найбільше потребує. Складається така ситуація, коли держави, що роблять внески у CEFR, практично фінансують громадян, які можуть бути залучені до цієї організації.

Демократична Республіка Конго (ДРК). У державі частими є руйнівні повені та зсуви ґрунту, через що гинуть сотні людей чи безслідно зникають, сотні тисяч лишаються без даху над головою. Пошкоджені чи знищені навчальні заклади та заклади охорони здоров'я; наявною є продовольча криза, епідемії тощо. Кошти через CEFR перераховуються до Гуманітарного фонду ДРК.

До речі, дипломатичні відносини Україна-ДРК розвиваються, після відкриття відповідних посольств в Україні та ДРК у 2024 р. Відзначимо, що ДРК була однією з небагатьох країн цього регіону в Африці, яка підтримала резолюцію Генеральної Асамблеї ООН «Територіальна цілісність України» у березні 2014 р. [9], підтримала чотири з шести українських резолюцій Генеральної Асамблеї ООН після початку повномасштабної війни РФ на території України у 2022 р. Водночас, президент ДРК мав зустрічі з президентом РФ у 2024 р., отримав від нього орден пошани. Це, у свою чергу, свідчить про неоднозначність позиції щодо підтримки України проти РФ цією африканською країною.

Нігерія. У державі майже відсутня продовольча безпека. За прогнозами CERF у 2024 р. тут готує 4,8 млн людей, майже 8 млн людей потребують термінової гуманітарної допомоги. Конфлікт у штатах Борно, Йобе та Адамава на північному сході Нігерії зруйнував міста та села та залишив мільйони сімей без дому та засобів до існування. Цивільне населення продовжує нести основний тягар кризи, жінки та дівчата часто стикаються з підвищеним ризиком насильства. CERF фінансує гуманітарні проблеми через Нігерійський гуманітарний фонд (NHF).

Сахель (тропічна савана в Африці). Сахель відноситься до Буркіна-Фасо, північного Камеруну (район Крайньої Півночі), Чаду, Малі, Нігеру та північно-східної Нігерії (штати Борно, Адамава та Йобе). Різного роду конфлікти є основною рушійною силою зростання потреб, регіон є гарячою точкою зміни клімату, людям не вистачає їжі. Понад 35,2 млн людей терміново потребують життєво необхідної допомоги та захисту. Без достатніх ресурсів для гуманітарного реагування криза ризикує подальшою ескалацією, підриваючи стійкість громад і піддаючи ризику ще більше мільйонів дітей, жінок і чоловіків. Внески спрямовуються через Регіональний гуманітарний фонд для Західної та Центральної Африки, об'єднаний фонд ООН, який може охоплювати гуманітарну діяльність у 24 країнах Західної та Центральної Африки з упором на Сахель (головним чином Буркіна-Фасо, Камерун, Чад, Малі та Нігер).

Судан. З 2019 р. у державі триває збройний громадянський конфлікт, поглиблюється гуманітарна криза, майже половина населення країни – 25 млн людей потребують невідкладної допомоги. Ці проблеми доповнюються економічними труднощами, спалахами захворювань, небезпеками, пов'язаними з кліматичними змінами; двоє з трьох жителів Судану не мають доступу до медичної допомоги, а кожна третя людина відчуває гострий голод. Також Судан стикається з найбільшою кризою внутрішнього переміщення у світі. Кошти розподіляються через Суданський гуманітарний фонд.

М'янма. Близько третини населення цієї держави (а це понад 18 млн громадян) потребують гуманітарної підтримки та захисту. Воєнні конфлікти, значна внутрішня міграція, стихійні лиха, насилля та стрімке зростання інфляції загострюють гуманітарні потреби в державі. У 2023 р. гуманітарії змогли надати гуманітарну допомогу 3,2 мільйонам людей.

Сирія. У 2011 р. у державі розпочалися воєнний і політичний конфлікти, що переросли у багатостороннє військове протистояння. Також у 2023 р. трапився землетрус біля турецько-сирійського кордону. Через ці та інші обставини сотні тисяч сирійців були вбиті чи скалічені, мільйони вимушено лишили свої домівки, населення значно зuboжило. Понад 14,6 млн громадян потребують гуманітарної допомоги. Кошти CERF перерозподіляються через Гуманітарний фонд ООН для Сирії.

Ефіопія. Мільйони людей у цій державі не доїдають, сотні тисяч людей є вимушено переміщеними через громадянський і воєнний конфлікт у регіоні Тиграй. Хоча ще у листопаді 2022 р. Уряд Ефіопії та регіональні сили Тиграю дійшли домовленості про припинення бойових дій і уклали мирну угоду. Водночас політичні, економічна та гуманітарна ситуація в державі є напруженою.

Ємен (Демократична Республіка Ємен). Проблеми у цій державі також пов'язані із військовими діями. Воєнізоване угруповання шіїтів-зейдитів – хусити, яке діє на території держави, борються із владою Ємену. Хусити підтримують ХАМАС, хуситів підтримує РФ, а протидіє їм США. Понад 18 млн громадян потребують термінової гуманітарної допомоги. Погіршення економіки, руйнування державних послуг і руйнівні наслідки конфлікту та зміни клімату призвели до того, що незліченна кількість сімей переміщено та бореться за виживання.

Центральноафриканська Республіка (ЦАР). Більше половини жителів ЦАР потребують гуманітарної допомоги. За даними CERF кожна четверта людина в ЦАР зазнала вимушеного переселення, а кожна сьома новонароджена дитина не доживає до 5 років. Мільйони людей розраховують лише на гуманітарну допомогу, щоб отримати їжу, медичне обслуговування, воду та житло.

Сомалі. Життя понад 4 млн людей у Сомалі знаходяться під загрозою через відсутність продовольчої безпеки на рівні кризи, посухи, а потім – сильних дощів і повені, що посилюються через кліматичний і природний феномен Ель-Ніньо. Значно погіршує ситуацію громадянська війна, яка триває декілька десятиліть, хоча тимчасовий уряд Сомалі і деякі представники опозиції підписали перемир'я ще у 2008 р. Також Сомалі має політичний конфлікт з Ефіопією, який загострився у 2024 р., коли Ефіопія погодилася визнала сепаратистську територію Сомаліленд і отримала можливість побудувати там порт.

Південний Судан. За прогнозами CERF, у 2024 р. близько 9 млн людей у Південному Судані потребують критичної гуманітарної допомоги та/або захисту. Щоб задовольнити потреби 6 млн людей у 2024 р. необхідно 1,8 млрд дол. США. Також у державі триває громадянська війна.

Афганістан. Поглиблення гуманітарної кризи. Гуманітарна криза в Афганістані поглиблюється через багаторічний воєнний конфлікт, регулярні стихійні лиха, хронічну бідність населення тощо. Також захисту потребує жіноче населення держави, чиї колись важко здобуті, а тепер – втрачені права, необхідно захистити [6].

Висновки. Аналізуючи наведені проблеми у деяких державах, можна підсумувати, що одночасно ці проблеми викликані у деяких випадках природними факторами, але передусім – військовими заколотами, воєнними конфліктами (збройними конфліктами, агресією), протистоянням між легітимною владою (законно обраною чи/та законно призначеною) та її противниками, посадовими особами, працівниками, задіяними на публічній службі. І ці конфлікти розпалюються за рахунок підтримки протестувальників і противників законної влади тими, хто світовою спільнотою визнані терористичними організаціями, а також державами, що визнані такими, які що фінансують тероризм. Ніби все відбувається за одним і тим самим сценарієм... І тут вбачається нерозривний зв'язок між корупційною діяльністю посадових осіб, залучених у протистояння, та бюджетними відносинами, оскільки гуманітарні проблеми потребують фінансування. А за значного рівня корупції у вищих органах влади, які можуть бути фінансово зацікавлені у такому протистоянні, бюджет держави економічно не може покривати як заплановані, так і не заплановані видатків. Жодних резервних фондів у державі не вистачить для фінансування гуманітарних проблем. Публічні фінанси, кошти, що виділяються у межах різноманітних міжнародних, міждержавних місій, спрямовані на допомогу тим, хто потребує допомоги. Водночас, є ситуації, за яких держави самі створюють гуманітарні проблеми, за яких їх громадяни потребують додаткової допомоги. Єдине, що може вплинути на вирішення ситуації, – це лише політичні рішення керівництва конфліктуючих держав чи влади всередині однієї держави. Проте є держави (наприклад, Україна), де вирішення гуманітарних проблем не залежить виключно від політичної волі представників нашої влади, і це треба чітко розуміти. Україна, як отримувач гуманітарної допомоги від ООН, є не типовою державою, якщо порівнювати із державами, проблеми яких ми розглянули, але посилена допомога нашій державі та громадянам потрібна і надалі.

Україна є активним суб'єктом міжнародних відносин, перебуває у процесі адаптації законодавства, передусім, до вимог європейського законодавства вже не одне десятиліття, ратифікує міжнародні договори, угоди, конвенції. І такі активні процеси адаптації законодавства також позитивно відбиваються на тому, що приймаються рішення про надання Україні значних обсягів гуманітарної допомоги.

Про особливий статус України як держави бенефіціара гуманітарної допомоги від ООН свідчить також і те, що Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), Агентство ООН у справах біженців та Stellar Development Foundation (SDF), некомерційна організація, яка підтримує зростання та розвиток мережі блокчейн Stellar, у грудні 2022 р. оголосили про запуск першого пілотного блокчейн-платіжного рішення для розподілу коштів між внутрішньо переміщеними особами та іншим постраждалим від війни людям в Україні. Цей пілотний етап проекту розроблений спеціально для України, але може бути адаптований у всьому світі. УВКБ ООН підтверджує право на участь і розподіляє допомогу в монеті «Circle Internet Financial's USD Coin» в доларах США (USDC) – тобто у стейблкоїнах, де один USDC дорівнює одному долару США, безпосередньо до одержувачів у їхній електронний гаманець Vibrant. Конвертувати кошти у готівкові долари США, євро чи іншу валюту, одержувачі можуть в відділенні MoneyGram по всьому світу, включно і в Україні. Програма пілотувала у Києві, Львові та Вінниці з подальшим її географічним розширенням [10]. Отже, як бачимо, Україна навіть у такі скрутні часи демонструє впровадження новітніх блокчейн-технологій у складній гуманітарній сфері. І ООН, і інші міжнародні організації, інші держави можуть бачити реальний потенціал України та краще розуміти, за що бореться український народ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Матеріали з офіційного сайту UNOCHA. URL: https://www.unocha.org/we-fund?_gl=1%2A1sm2I4j%2A_ga%2AMTM4MDQ0MTM0NC4xNzMxNzc0MzMw%2A_ga_E60ZNX2F68%2AMTczMTc3NDMyOS4xLjEuMTczMTc3Njg4OC42MC4wLjA.
2. Pooled Fund impact stories. URL: https://pooledfunds.impact.unocha.org/?_gl=1*1th6jyf*_ga*MTM4MDQ0MTM0NC4xNzMxNzc0MzMw*_ga_E60ZNX2F68*MTczMTc3NDMyOS4xLjEuMTczMTc3NzA5Mi42MC4wLjA.
3. Donations from Crisis Relief go towards the United Nations' efforts to fund critical work in humanitarian crises around the world. URL: <https://crisisrelief.un.org/about>.
4. About CERF. URL: <https://cerf.un.org/about-us/who-we-are>.
5. CERF. Contributions. URL: <https://cerf.un.org/our-donors/contributions>.
6. Help people in need WHEN crisis strikes. URL: https://crisisrelief.un.org/?_gl=1*d8k741*_ga*MTM4MDQ0MTM0NC4xNzMxNzc0MzMw*_ga_E60ZNX2F68*MTczMTc3NDMyOS4xLjEuMTczMTc3NDMyOS42MC4wLjA.
7. Judgment in Case T-400/10 Hamas v Council. The Court annuls, on procedural grounds, the Council measures maintaining Hamas on the European list of terrorist organisations. URL: <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2014-12/cp140178en.pdf>.
8. Judgments in Cases C-599/14 P and C-79/15 P Council v Liberation Tigers of Tamil Eelam (LTTE) and Council v Hamas. The Court of Justice declares that the General Court should not have annulled Hamas' retention on the European list of terrorist organisations and refers the case back to the General Court. URL: <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2017-07/cp170085en.pdf>.
9. Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014 68/262. Territorial integrity of Ukraine. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n13/455/17/pdf/n1345517.pdf>.
10. УВКБ ООН запускає пілотну грошову інтервенцію з використанням технології блокчейн для гуманітарних виплат людям, які були переміщені та постраждали внаслідок війни в Україні. URL: <https://ukraine.un.org/uk>.

ДІЯЛЬНІСТЬ ООН У БОРОТЬБІ З МІЖНАРОДНИМ ТЕРОРИЗМОМ

Бортник Н.П.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри адміністративного
та конституційного права,
Національний Університет кораблебудування*

Ковалів М.В.,

*кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін,
Львівський державний університету внутрішніх справ*

Єсімов С.С.,

*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін,
Львівський державний університету внутрішніх справ*

Бортник Н.П., Ковалів М.В., Єсімов С.С. Діяльність ООН у боротьбі з міжнародним тероризмом.

У статті розглянуто питання діяльності Організації Об'єднаних Націй у боротьбі з міжнародним тероризмом. Тероризм становить загрозу основам закону та порядку, дотриманню прав людини та мирному вирішенню спорів, суперечить принципам та цілям Організації Об'єднаних Націй (ООН), серед яких – підтримка міжнародного миру та безпеки, вжиття спільних заходів для попередження загроз миру та стримування агресії, сприяння еволюції прав людини та економічного розвитку. Об'єктом дослідження виступає взаємодія держав у сфері забезпечення захисту прав людини у процесі їхньої контртерористичної діяльності. Предметом дослідження є міжнародно-правові проблеми захисту прав людини під час боротьби з тероризмом. Методологічною основою дослідження послужили такі методи та прийоми наукового пізнання: діалектичний, формально-логічний, проблемно-теоретичний, системно-структурний та метод порівняльно-правового аналізу. Вказано, що міжнародне співробітництво у сфері боротьби з тероризмом може бути ефективним та результативним за певних умов. До них відносяться: міжнародно-правова регламентація боротьби з тероризмом; створення нових та вдосконалення існуючих форм взаємодії держав, що забезпечують у сукупності ефективну протидію тероризму з опорою на міжнародне право; встановлення контролю світової спільноти над діяльністю міжнародних терористичних структур; організація скоординованої міжнародної науково-дослідної та правотворчої роботи, спрямованої на вироблення єдиного визначення поняття «тероризм» з урахуванням сучасних умов; вживання інших дійових заходів, які допоможуть перейти від декларацій до конкретних спільних дій. Боротьба з тероризмом і захист прав людини – цілі, які не конфліктують між собою, а доповнюють та взаємно посилюють один одного, тому при вжитті заходів, спрямованих на припинення терористичної діяльності, держави зобов'язані дотримуватися ключових принципів та норм міжнародного права та конкретних зобов'язань, прийнятих у зв'язки з участю міжнародних угод з правами людини.

Ключові слова: правове регулювання, конвенції, резолюції, права людини, міжнародне співробітництво.

Bortnyk N.P., Kovaliv M.V., Yesimov S.S. UN activities in the fight against international terrorism.

The article deals with the activities of the United Nations in the fight against international terrorism. Terrorism poses a threat to the foundations of law and order, respect for human rights and the peaceful resolution of disputes, contradicts the principles and goals of the United Nations (UN), among which are the maintenance of international peace and security, the adoption of joint measures to prevent threats to peace and deter aggression, promote evolution of human rights and economic development. The object of the study is the interaction of states in the sphere of ensuring the protection of human rights in the process of their counter-terrorist activities. The subject of the study is the international legal problems of human rights protection during the fight against terrorism. The following methods and methods of scientific knowledge served as the methodological basis of the study: dialectical, formal-

logical, problem-theoretical, systemic-structural, and the method of comparative-legal analysis. It is indicated that international cooperation in the field of combating terrorism can be effective and efficient under certain conditions. These include: international legal regulation of the fight against terrorism; creation of new and improvement of existing forms of interaction between states, which collectively ensure effective countermeasures against terrorism based on international law; establishment of control of the world community over the activities of international terrorist structures; organization of coordinated international research and law-making work aimed at developing a unified definition of the concept of «terrorism» taking into account modern conditions; the use of other action measures that will help move from declarations to specific joint actions. The fight against terrorism and the protection of human rights are goals that do not conflict with each other, but complement and mutually strengthen each other, therefore, when taking measures aimed at stopping terrorist activity, states are obliged to comply with key principles and norms of international law and specific obligations provisions adopted in connection with the participation of international agreements with human rights.

Key words: legal regulation, conventions, resolutions, human rights, international cooperation.

Постановка проблеми. Держави об'єднують зусилля у прагненні зупинити наростаючу загрозу міжнародній безпеці. У зв'язку з цим, на перший план виходить діяльність міжнародних організацій із забезпечення міжнародного миру та безпеки, головна роль тут належить універсальній міжнародній організації – Організації Об'єднаних Націй. Унікальність ООН у її легітимності та більш ніж піввіковому досвіді у сфері врегулювання конфліктів. Сучасний арсенал засобів ООН щодо забезпечення міжнародного миру та безпеки широкий, проте формування його відбувалося поступово.

Мета дослідження – розгляд діяльності Організації Об'єднаних Націй у боротьбі з міжнародним тероризмом

Стан опрацювання проблематики. Дослідження діяльності ООН у боротьбі з міжнародним тероризмом висвітлено в працях вчених: В.Г. Буткевич, В.М. Буроменського, А.І. Дмитрієва, І.І. Лукашука, О.О. Мережко, С.А. Мельника О.В. Трояновського та інших. Розвиток нових видів зброї та її застосування при вчиненні терористичних актів вимагають проведення досліджень діяльності міжнародних організацій з метою ефективної протидії.

Виклад основного матеріалу. Генеральна Асамблея ООН веде активну нормотворчу діяльність, прикладом може бути прийняття конвенцій, спрямованих на боротьбу з бомбовим тероризмом, ядерним тероризмом та проти фінансування тероризму. Глобальна контртерористична стратегія може вважатися успіхом та досягненням діяльності Генеральної Асамблеї ООН.

Генеральна Асамблея зайнялася проблемою тероризму з 1972 року. У 70-80-х роках минулого століття було прийнято низку резолюцій, кілька контртерористичних конвенцій (наприклад, Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів 1973 року, конвенція про боротьбу із захопленням заручників). Наступний виток активності Генеральної Асамблеї відбувся у 90-х роках ХХ століття: у 1994 році було прийнято Декларацію про заходи щодо ліквідації міжнародного тероризму [1].

У 1996 році було засновано Спеціальний комітет боротьби з тероризмом для вироблення конвенції про боротьбу з бомбовим тероризмом, а потім і міжнародної Конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму. Метою створення Комітету було доповнення існуючих міжнародних документів та розробка способів вдосконалення існуючої системи міжнародних договорів, що стосуються міжнародного тероризму. Цей мандат постійно відновлюється та переглядається резолюціями Генеральної Асамблеї, його визначають Декларація 1994 року та Декларація 1996 року, яка доповнила попередню.

Подальша робота в Шостому комітеті Генеральної Асамблеї та його робочої групи. Як результат діяльності Комітету можна розглядати доповіді, які регулярно надаються для розгляду та подальшого затвердження на Генеральній Асамблеї ООН. Резолюції, які пропонуються до затвердження на сесіях Генеральної Асамблеї, містять низку заходів, спрямованих на ліквідацію міжнародного тероризму, проте ці заходи не можна назвати новелами, вони повторюють принципи, які вже неодноразово проголошуються. До них належить засудження тероризму у всіх формах і проявах, нагадування про центральну роль Генеральної Асамблеї у боротьбі з тероризмом, заклик до держав співпрацювати у запобіганні та припиненні терористичних актів.

Рада безпеки ООН займається проблемою міжнародного тероризму з початку 1990-х років. За цей час Радою ухвалено низку санкцій проти держав, які підозрювалися у зв'язках з терористичними організаціями, проти Лівії у 1992 році, у 1999 та 2000 роках проти Афганістану.

Початком інтенсивної контртерористичної діяльності Ради Безпеки слід вважати ухвалення в 19 жовтня 1999 року резолюції 1296 (1999) в якій говорилося:

- беззастережне засудження всіх актів, методів та практику тероризму як злочинні та не мають виправдання у всіх формах та проявах;
- заклик здійснити у повному обсязі діючі міжнародні антитерористичні конвенції, звернені до держав, які в них беруть участь, приєднатися до них держав, які в них не беруть участь;
- підтвердження ролі ООН у міжнародному співробітництві боротьби з тероризмом та вказівку на координацію з міжнародними, регіональними організаціями та державами;
- заклик до міжнародної спільноти вжити відповідних кроків з метою взаємної співпраці щодо запобігання та припинення терористичних актів, захисту від них усіх осіб, притягнення до відповідальності винних у вчиненні терористичних актів, на основі двосторонніх та багатосторонніх угод і механізмів;
- запобігання та припинення на своїй території діяльності з фінансування та підготовки актів тероризму всіма законними коштами; відмови у притулку та забезпечення арешту та судового переслідування чи видачі осіб, які фінансують, планують та здійснюють терористичні акти;
- встановлення того, що особа, яка просить надання притулку, не брала участі у терористичних актах, до надання їй статусу біженця; заходи, які вживаються для перевірки цих фактів, повинні відповідати положенням національного законодавства та міжнародного права, що існують стандартам у галузі прав людини;
- обміну інформацією та співробітництва в адміністративних і судових питаннях з метою запобігання актам тероризму, відповідно до міжнародного права та національного законодавства;
- Прикінцеві положення Резолюції містять звернення до Генерального секретаря ООН, в якому закликають приділяти увагу доповідях питанням загрози тероризму для міжнародного миру та безпеки, висловлюють готовність Ради Безпеки розглядати відповідні доповіді та вживати необхідних заходів для протидії загрозам міжнародному миру та безпеці, висловлюють готовність продовжувати питанням [2].

Рада Безпеки ООН резолюцією 1373 (2001), ухвалена після подій 11 вересня 2001 року, заснувала Контртерористичний комітет (далі – КТК). Резолюція зобов'язала держави-члени ООН вжити низку заходів, спрямованих на запобігання терористичній діяльності, оголошення всіх її форм протизаконними, а також на активізацію співробітництва у існуючих двосторонніх, багатосторонніх механізмів та угод [3].

У Резолюції висловлюється заклопотаність пов'язана з існуванням тісного зв'язку між міжнародним тероризмом і транснаціональною організованою злочинністю, незаконним обігом наркотиків, відмиванням грошей, незаконним обігом зброї та незаконними перевезеннями ядерних, хімічних, біологічних та інших потенційно смертоносних матеріалів. національному, субрегіональному, регіональному та міжнародному рівнях з метою посилення всесвітньої реакції на цей серйозний виклик та загрозу міжнародній безпеці.

Держави повинні регулярно доповідати КТК про заходи, вжиті відповідно до резолюції. Контртерористичний комітет покликаний сприяти зміцненню потенціалу держав щодо запобігання актам тероризму на національному та міжрегіональному рівнях.

Перелік заходів, передбачених резолюцією 1373 досить широкий, але серед них можна виділити основні сім, спрямовані на зміцнення правових та інституційних можливостей держав у боротьбі з тероризмом: запровадити кримінальну відповідальність за фінансування тероризму; невідкладно заблокувати будь-які засоби, пов'язані з особами, які замішані у терористичних актах; не надавати у жодній формі фінансову підтримку терористичним групам; не допускати надання притулку, допомоги чи підтримки терористам; вести обмін інформацією з іншими урядами щодо груп, які здійснюють або планують вчинити терористичні акти; співпрацювати з іншими урядами у розслідуванні, виявленні, арешті, видачі та переслідуванні осіб, замішаних у таких актах; встановити у національному праві кримінальну відповідальність за активне та пасивне сприяння тероризму та зраджувати порушників суду.

На додаток до них відповідно до резолюції 1624 (2005) держави-члени ООН були покликані законодавчо заборонити підбурювання, запобігати такій поведінці та відмовляти у притулку будь-яким особам, «щодо яких є достовірна та відповідна інформація, що дає серйозні підстави вважати їх винними в такому поведінці» [4]. У 2004 році резолюцією 1535 (2004) було засновано Виконавчий директорат Контртерористичного комітету (далі – ІДКТК), завданням якого є виконання положень резолюції 1373 та допомога державам-членам ООН [5].

Основні елементи роботи КТК та ІДКТК зводяться до наступного:

- відвідування країн для того, щоб відстежувати прогрес, для оцінки характеру та рівня технічної допомоги, яка може знадобитися конкретній країні для здійснення положення резолюції 1373 (2001); відвідування відбувається на прохання відповідної держави;
- технічне сприяння державам у підключенні до існуючих програм технічної, фінансової, нормативно-правової допомоги, допомога у встановленні контактів із потенційними донорами. ІДКТК

допомагає визначити потенційні джерела допомоги, пріоритетність наявних заявок. Комітет допомоги не надає, але їм створено базу даних про наявну консультативну та технічну допомогу, що надається державами, організаціями та установами. Довідник містить докладну інформацію про програми допомоги та навчання, копії нормативно-правових актів, таким чином держави, які потребують допомоги, отримують інформацію про те, де її можна отримати;

- доповіді держав-членів ООН та інші доповіді, які дозволили зібрати найповніший масив інформації про реальний потенціал у боротьбі з тероризмом кожної з держав. Доповіді служать постійному діалогу між КТК та державами-членами;

- країни заохочуються до застосування передових методів, стандартів та кодексів з урахуванням, однак, конкретних національних потреб та умов. З цією метою КТК опублікував Довідник з міжнародних корисних методів, кодексів та стандартів і новий Довідник, що доповнює його. Методи, кодекси та стандарти, зазначені в цих довідниках, не є обов'язковими, держави вільні самі використовувати їх відповідно до конкретних обставин;

- сприяння встановленню та розвитку тісних зв'язків між державами та регіональними, субрегіональними, міжнародними організаціями шляхом проведення спеціальних нарад.

Це робиться для кращої координації зусиль, виключення витрачання коштів і дублювання в роботі різних інститутів. Основним принципом такого співробітництва є акцентування уваги кожної конкретної організації на тих галузях, у яких вони найсильніші, уникаючи дублювання зусиль.

Органи Ради Безпеки ООН у боротьбі з тероризмом відіграють важливу роль у розвитку міжнародного співробітництва у цій сфері.

1. Контртерористичний комітет здійснює діяльність, в основному, спираючись на положення резолюції 1371 (2001) та його завдання полягає у прагненні допомогти державам здійснити низку заходів, спрямованих на зміцнення правового та інституційного потенціалу у сфері боротьби з тероризмом на своїй території, у своєму регіоні та у всьому світі.

2. Комітет 1540 (створений щодо резолюції 1540 (2004) Ради Безпеки) здійснює контроль за нерозповсюдженням зброї масового знищення [5].

3. Робоча група, створена на виконання резолюції 1566 (2004) для розгляду та подання Раді рекомендацій щодо заходів, які будуть практичними застосовуватися до окремих осіб, груп або організацій, пов'язаних з терористичною діяльністю, за винятком тих, які запроваджено Комітетом із санкцій щодо Аль-Каїди та руху Талібан.

4. Комітет із санкцій проти Аль-Каїди та Талібану засновано Радою Безпеки 15 жовтня 1999 року з прийняттям резолюції 1267 з метою нагляду за здійсненням санкцій щодо Афганістану, що знаходиться під контролем Талібану. Режим санкцій змінювався щодо посилення внаслідок прийняття наступних резолюцій, у зв'язку з чим, в даний час санкції поширені на осіб та організації, пов'язані з Аль-Каїдою, або Талібаном, незалежно від місця перебування.

В Економічній та Соціальній Раді ООН (ЕКОСОС) ведеться діяльність, спрямована на боротьбу з тероризмом. Вона полягає у прийнятті резолюцій та заслуховуванні доповідей з відповідної тематики. Резолюції щодо технічної допомоги у здійсненні міжнародних конвенцій та протоколів щодо боротьби з тероризмом мають велике значення. У цих резолюціях держави, які ще не ратифікували міжнародні конвенції та протоколи щодо тероризму, наполегливо закликають приєднатися до них, їм гарантується технічна допомога з боку органів ООН. Досить багато уваги приділяється питанням зміцнення міжнародної координації та співробітництва з метою боротьби з тероризмом та з метою його попередження.

У резолюціях ЕКОСОС не оминає вкрай актуальне питання інформаційного обміну, у тому числі й передовим досвідом у боротьбі з тероризмом, вказує на необхідність розвитку інформаційного обміну щодо суміжних із тероризмом злочинів. Здебільшого у резолюціях ЕКОСОС звертається до Управління ООН з наркотиків та злочинності із закликом продовжувати нарощувати юридичні знання, надавати технічну та іншу допомогу, розробляти відповідні програми.

Зміцнення різнобічного співробітництва між державами, регіональними, субрегіональними міжнародними організаціями та органами ООН, між відповідними підрозділами всередині системи органів ООН – це і є основною ідеєю резолюцій ЕКОСОС. На окрему увагу заслуговують резолюції, що приймаються Комісією ЕКОСОС з прав людини, які стосуються захисту прав та основних свобод людини в умовах боротьби з тероризмом. Положення, що містяться у цих резолюціях, співвідносяться з принципами, що лежать в основі всього міжнародного співробітництва у сфері боротьби з тероризмом.

Основною ідеєю резолюцій є твердження, що заходи, які вживаються державами у боротьбі з тероризмом, повинні відповідати зобов'язанням з міжнародного права, існуючим міжнародним стандартам у галузі прав людини, міжнародного гуманітарного права та права біженців.

Вказується, що не допускається відступ від певних прав, але якщо вони існують, то підкреслюється винятковий та тимчасовий характер на держави покладаються зобов'язання щодо роз'яснен-

ня цих зобов'язань національним органам, які займаються боротьбою з тероризмом. Демократична практика та законність називаються серед тих принципів, відповідно до яких державам слід вести боротьбу з тероризмом, у тому числі у питаннях взаємної правової допомоги, видачі та надання статусу біженця.

Не можна залишити без уваги низку питань, які Комісія з прав людини, звертаючись за допомогою резолюції до Верховного комісару з прав людини, просить розглянути. До таких питань належать внесення спільних рекомендацій щодо обов'язку держав заохочувати та захищати права людини та основні свободи при здійсненні заходів щодо боротьби з тероризмом, надання допомоги та консультацій державам у сфері захисту прав людини у випадках, коли держави звертаються за консультацією.

Резолюція 2005 року E/CN.4/RES/2005/80 додатково передбачила призначення спеціального доповідача щодо захисту прав людини та основних свобод в умовах боротьби з тероризмом [7]. На нього були покладені такі функції та повноваження: подання конкретних рекомендацій про заохочення та захист прав людини та основних свобод в умовах боротьби з тероризмом, у тому числі на прохання держав, для надання консультативних послуг або технічної допомоги у цій галузі; збирання, запитування, отримання та обмін інформацією та повідомленнями з усіх відповідних джерел та з ними, включаючи уряди, зацікавлених осіб, їхні сім'ї, їх представників та їх організації, у тому числі шляхом відвідування країн, за згодою відповідних урядів, щодо тверджень про порушення прав людини та основних свобод в умовах боротьби з тероризмом, приділяючи особливу увагу областям, які не охоплені мандатами існуючих процедур; знаходження, обмін та сприяння поширенню найбільш вдалих методів боротьби з тероризмом, що не завдають шкоди правам людини та основним свободам; безпосереднє координування здійснюваної роботи з іншими спеціальними доповідачами, спеціальними представниками, робочими групами та незалежними експертами Комісії, Підкомісії та інших відповідних органів ООН, налагодження регулярного діалогу та обговорення можливих областей співробітництва з усіма відповідними сторонами, включаючи уряди, відповідні програми, зокрема Контртерористичний комітет Ради Безпеки, Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Сектор із запобігання тероризму ООН, Управління з наркотиків та злочинності ООН, володарів мандатів з прав людини та договірні органи, Підкомісію з заохочення та захисту прав людини, а також неурядові організації та інші або субрегіональні міжнародні установи, цілком поважаючи відповідні мандати вищезгаданих органів та переслідуючи мету уникати дублювання зусиль; подання регулярних доповідей Комісії та Генеральній Асамблеї [8].

В останні десятиліття одним з основних завдань Генерального секретаря ООН стала діяльність, спрямована на боротьбу з тероризмом, оскільки він є неприйнятним і таким, що не має виправдання.

Для забезпечення спільної координації та злагодженості у боротьбі з тероризмом у рамках системи ООН у 2005 році Генеральним секретарем було створено Цільову групу для здійснення контртерористичних заходів (далі – ЦГЗКМ). Створення групи зустріло схвалення Генеральної Асамблеї, яке було виражено у згаданій Глобальній контртерористичній стратегії. Мета групи полягає в тому, щоб зміцнити координацію та злагодженість контртерористичних зусиль у системі ООН.

Група складається з 34 міжнародних установ, перелік яких наведено на офіційному сайті ООН у мережі Інтернет. На ЦГЗКМ покладено забезпечення обліку потреб держав-членів для надання необхідної політичної допомоги та підтримки, обов'язок запропонувати докладну інформацію про Стратегію, хоча головна роль у її здійсненні та покладена на держави.

Стратегія передбачає здійснення чотирьох основних компонентів, і саме в тому, щоб зробити переваги кожного конкретного підрозділу, об'єднаного в ЦГЗКМ, максимальними у прагненні допомогти державам здійснити ці компоненти та полягає його головна мета.

Робота ЦГЗКМ Організована через діяльність робочих груп (щодо запобігання та врегулювання конфліктів, боротьби з використанням Інтернету в терористичних цілях), проекти та ініціативи у боротьбі з тероризмом (підвищення інформованості про Стратегію, боротьба з привабливістю тероризму та ін.) співробітництво всередині системи ООН може сприяти реалізації стратегії.

Одним із найперших конкретних результатів діяльності Генерального секретаря у боротьбі з тероризмом можна вважати публікацію в 2007 році онлайн-допомоги по боротьбі з тероризмом для держав-членів ООН. Генеральний секретар періодично готує доповіді, в яких розповідається про діяльність у системі ООН для здійснення Глобальної контртерористичної стратегії [9].

Завдяки зусиллям ООН було створено Портал підтримки жертв тероризму, який покликаний привернути увагу всього світу до людей, які зазнали нападів, отримали поранення та травми або загинули під час терористичних атак. Розглянувши контртерористичну діяльність органів ООН, слід сказати, що ця Організація залишається майданчиком для найбільш масштабного та продуктивного співробітництва у цій галузі.

Висновки. Діяльність ООН в питанні боротьби з міжнародним тероризмом розвивається разом із розвитком нормативно-правової бази, виправдовує ті очікування, які у неї покладено. Не можна сказати, що проблемні питання відсутні, але практика показує, що завдяки злагодженим зусиллям та координації діяльності всередині ООН та у співпраці з державами-членами є прийнятні рішення. Діяльність органів ООН у боротьбі з міжнародним тероризмом є логічним продовженням створення та вдосконалення нормативної бази, що приймається під егідою цієї організації. Робляться зусилля щодо уточнення термінології та підходів до міжнародно-правового визначення тероризму з погляду практичної складової міжнародного співробітництва у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Декларація від 09.12.1994 Декларація про заходи ліквідації міжнародного тероризму. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU94322>.
2. Resolution 1296 (2000) / adopted by the Security Council at its 4130th meeting, on 19 April. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/412414?v=pdf>.
3. Resolution 1373 (2001), adopted by the Security Council at its 4385th meeting on 28 September 2001. URL: https://www.unodc.org/pdf/crime/terrorism/res_1373_russian.pdf.
4. Resolution 1624 (2005), adopted by the Security Council at its 5261st meeting on 14 September 2005. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/556538?v=pdf>.
5. Resolution 1535 (2004) Adopted by the Security Council at its 4936th meeting, on 26 March 2004. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n04/286/41/pdf/n0428641.pdf>.
6. United Nations Security Council Resolution 1540 (2004). URL: <https://disarmament.unoda.org/wmd/sc1540>.
7. Resolution 1566 (2004), adopted by the Security Council at its 5053rd meeting, 8 October 2004. URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unsc/2004/en/35952>.
8. Resolution 1566 (2004) / adopted by the Security Council at its 5053rd meeting, on 8 October 2004. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/532676?ln=ru&v=pdf>.
9. Protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism Human Rights Resolution 2005/80 (E/CN.4/RES/2005/80). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/547276?ln>.
10. United Nations Global Counter-Terrorism Strategy (A/RES/60/288). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/584522?ln>.

УДК: 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.139>

АДАПТАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ДО ВИКЛИКІВ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: НА ПРИКЛАДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Васильєв О.С.,*начальник відділу організації юридичного забезпечення**адміністративно-господарської діяльності**Управління юридичного забезпечення**Адміністрації Державної прикордонної служби України,**магістр Національного університету оборони України*

Васильєв О.С. Адаптація міжнародного гуманітарного права до викликів гібридної війни в умовах воєнного стану: на прикладі російсько-української війни.

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем правового регулювання воєнного стану та забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права (МГП) у контексті сучасних збройних конфліктів, зокрема на прикладі російсько-української війни. Особлива увага приділяється аналізу ситуації, що склалася в Україні внаслідок повномасштабної агресії російської федерації, яка супроводжується численними порушеннями норм МГП. У статті наголошено на недосконалості існуючих міжнародних механізмів контролю та примусу, які не здатні забезпечити належний рівень захисту цивільного населення та військовополонених у сучасних умовах. Автором зазначено, що гібридна війна, яка поєднує традиційні військові дії з нетрадиційними методами, такими як кібератаки, економічний тиск, дезінформація та використання проксі-сил, ставить під сумнів ефективність чинних міжнародних правових норм. Підкреслено необхідність адаптації МГП до нових викликів, а також забезпечення балансу між захистом національної безпеки і правами та свободами громадян у період дії воєнного стану. Проведено аналіз основних наукових підходів до вирішення зазначених проблем, включаючи пропозиції щодо модернізації національного та міжнародного законодавства. Особливу увагу приділено ролі Женевських конвенцій у регулюванні питань захисту цивільного населення, військовополонених, поранених і медичного персоналу. Автор підкреслює необхідність імплементації положень цих міжнародних актів у національне законодавство України. Розглянуто проблеми правозастосування в умовах гібридної війни, серед яких відсутність ефективних механізмів регулювання кіберзлочинів, інформаційної агресії та інших форм гібридних дій. На основі аналізу сучасних досліджень зроблено висновки про важливість цифровізації процесів фіксації воєнних злочинів, розробки сучасних інструментів документування доказів та співпраці з міжнародними організаціями, такими як ООН, ОБСЄ. Запропоновано створення нових механізмів притягнення до відповідальності за порушення норм МГП, зокрема через розробку спеціалізованого міжнародного трибуналу для гібридних злочинів. Практичне значення дослідження полягає у формулюванні рекомендацій щодо вдосконалення національного законодавства України з метою інтеграції міжнародних стандартів гуманітарного права, а також створення ефективних міжнародних механізмів гуманізації збройних конфліктів. Отримані результати можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях, спрямованих на розробку правових механізмів адаптації МГП до реалій сучасних конфліктів, посилення правового забезпечення воєнного стану та захисту прав людини.

Ключові слова: воєнний стан, міжнародне гуманітарне право, гібридна війна, захист прав людини.

Vasyliiev O.S. Adaptation of international humanitarian law to the challenges of hybrid warfare under martial law: the case of the Russian-Ukrainian war.

The article is dedicated to the study of pressing issues in the legal regulation of martial law and ensuring compliance with the norms of international humanitarian law (IHL) in the context of modern armed conflicts, particularly using the example of the Russian-Ukrainian war. Special attention is given to analyzing the situation in Ukraine caused by the full-scale aggression of the Russian Federation, accompanied by numerous violations of IHL norms. The article highlights the shortcomings of existing international mechanisms for control and enforcement, which fail to provide adequate protection for civilians and prisoners of war under current conditions.

The author points out that hybrid warfare, combining traditional military actions with unconventional methods such as cyberattacks, economic pressure, disinformation, and the use of proxy forces,

challenges the effectiveness of existing international legal norms. The necessity of adapting IHL to address new challenges is emphasized, along with ensuring a balance between protecting national security and the rights and freedoms of citizens during martial law. The article analyzes key scholarly approaches to addressing these issues, including proposals for modernizing both national and international legislation.

Particular attention is paid to the role of the Geneva Conventions in regulating the protection of civilians, prisoners of war, the wounded, and medical personnel. The author emphasizes the importance of implementing the provisions of these international instruments into Ukraine's national legislation. The challenges of law enforcement in hybrid warfare are examined, including the lack of effective mechanisms to regulate cybercrimes, information aggression, and other forms of hybrid actions.

Based on the analysis of contemporary research, conclusions are drawn about the importance of digitalizing the processes for recording war crimes, developing modern tools for documenting evidence, and fostering cooperation with international organizations such as the UN and OSCE. The creation of new mechanisms for holding violators of IHL accountable is proposed, including the development of a specialized international tribunal for hybrid crimes.

The practical significance of the study lies in formulating recommendations for improving Ukraine's national legislation to integrate international humanitarian law standards, as well as creating effective international mechanisms for humanizing armed conflicts. The results obtained can be used in further scientific research aimed at developing legal mechanisms to adapt IHL to the realities of modern conflicts, enhancing legal provisions for martial law, and protecting human rights.

Key words: martial law, international humanitarian law, hybrid warfare, human rights protection.

Постановка проблеми. Сучасні глобальні виклики, пов'язані з порушенням норм міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного права прав людини, підкреслюють актуальність дослідження правового регулювання воєнного стану. Російська агресія проти України, що почалася у 2014 році та досягла апогею з повномасштабним вторгненням у лютому 2022 року, стала черговим доказом крихкості системи міжнародного права та неієвості його механізмів контролю і примусу.

Запровадження воєнного стану в Україні стало необхідною відповіддю на збройну агресію та важливим політико-правовим інструментом для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності та безпеки громадян. Проте це також породило низку правових та етичних викликів, серед яких:

- пошук балансу між необхідністю захисту національної безпеки та забезпеченням прав і свобод громадян;
- адаптація застарілих норм міжнародного права до умов гібридної війни;
- вдосконалення національного законодавства для інтеграції міжнародних стандартів.

Проблема забезпечення ефективного правового режиму воєнного стану стає особливо складною в умовах нехтування агресором (російською федерацією) нормами МГП та прав людини. Це вказує на необхідність не лише подальшого розвитку національного законодавства України, але й модернізації міжнародних механізмів контролю та примусу.

Наукові дослідження в цій сфері, зокрема роботи П. Горінова та І. Паризького [1; 2], вказують на важливість цифровізації, оновлення правової бази та розвитку військового права як окремої галузі. Разом з тим, проблема залишається багатогранною, адже вона охоплює як внутрішні законодавчі виклики, так і недосконалість міжнародних правових механізмів у сучасних умовах.

Враховуючи ці аспекти, дана стаття спрямована на аналіз чинного законодавства України щодо правового режиму воєнного стану, дослідження впливу міжнародного гуманітарного права на його забезпечення в умовах сучасних збройних конфліктів, а також формулювання пропозицій для вдосконалення національних та міжнародних правових механізмів.

Метою статті є аналіз правового регулювання воєнного стану в Україні, дослідження впливу міжнародного гуманітарного права на його забезпечення в умовах сучасних збройних конфліктів, а також формулювання пропозицій для вдосконалення національних та міжнародних правових механізмів. Завдання статті – оцінити правове забезпечення воєнного стану в Україні, виклики дотримання МГП у гібридній війні, роль Женевських конвенцій у захисті цивільного населення, проблеми правозастосування (кібератаки, дезінформація) та запропонувати вдосконалення національного й міжнародного законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання воєнного стану та дотримання норм міжнародного гуманітарного права в умовах сучасних збройних конфліктів активно досліджуються як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Особливу увагу вчені приділяють проблемам, які виникають внаслідок гібридних війн, таких як російсько-українська, що актуалізує необхідність адаптації міжнародного права до нових викликів.

Заслугує уваги думка А.В. Замриги, який визначає міжнародне гуманітарне право як дієвий інструмент для захисту жертв війни, проте наголошує на його обмеженості в умовах гібридних конфліктів. Відсутність у МГП поняття «гібридна війна» значно ускладнює правозастосування, що потребує оновлення норм права відповідно до сучасних реалій [3].

У своїй науковій праці О.М. Царенко, Б.М. Тична та Т.Ю. Федчук акцентують увагу на значущості МГП навіть у гібридних війнах, підкреслюючи його роль у мінімізації страждань цивільного населення. Науковці ставлять питання про підвищення ефективності норм міжнародного права для тиску на державу-агресора, зокрема російську федерацію [4].

У дослідженнях М.М. Коби та С.В. Волошина наголошується на необхідності дотримання прав людини в умовах будь-якого конфлікту, що можливе лише за умов належної міжнародної співпраці. Науковиця акцентує увагу на важливості виконання норм міжнародних конвенцій, які регулюють права і свободи громадян під час війни [5; 6].

Критично сприймає сучасне міжнародне гуманітарне право та діяльність таких міжнародних організацій, як ООН і ОБСЄ Ю.Ю. Боброва. Крім того, дослідниця звертає увагу на втрату довіри до Міжнародного Комітету Червоного Хреста через його проросійську позицію під час російсько-української війни. Вчена зазначає, що криза міжнародного гуманітарного права зумовлена відсутністю дієвих механізмів для забезпечення належного захисту України в умовах російської агресії. Особливу увагу вона приділяє проблемі застарілості норм міжнародного права, які не відповідають реаліям сучасних збройних конфліктів між державами. [7].

Дослідження міжнародного гуманітарного права та його застосування в умовах сучасних збройних конфліктів стали об'єктом вивчення багатьох науковців, серед яких Д. Ласіка, Ф. Хоффман, В.М. Стратонов, Ю.І. Усманов, В.В. Чалапко та інші. У своїх роботах вони аналізували як теоретичні, так і практичні аспекти функціонування МГП, зокрема його застосування у воєнних конфліктах [3].

Питання захисту прав людини в умовах воєнного стану розглядалися у працях М.В. Афанасьєвої, Н.А. Горбової, А.М. Мерника, Б. Мойси, Н.М. Оніщенко, А.Я. Палюха та інших. Проте деякі аспекти, пов'язані з правом на захист в умовах війни, залишаються дискусійними, що підкреслює актуальність подальших досліджень у цій сфері [8].

Отже, аналіз наукових праць свідчить про посилену увагу до проблеми правового регулювання воєнного стану, але водночас виявляє прогалини у правозастосуванні, зокрема щодо адаптації міжнародного гуманітарного права до реалій гібридної війни. Це створює підґрунтя для подальших досліджень, спрямованих на вдосконалення правових механізмів як на національному, так і міжнародному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення росії в Україну виявило слабкі сторони системи міжнародного права та нестачу ефективних механізмів контролю і примусу. Дії країни-агресора в Україні супроводжуються численними порушеннями міжнародних конвенцій і свідчать про безкарність цих злочинних діянь, що, своєю чергою, сприяє виникненню нових правопорушень. Нинішній стан міжнародного гуманітарного права та участь міжнародних партнерів залишаються недостатніми, оскільки немає ознак зменшення кількості чи масштабу злочинів рф в нашій країні. Однією з головних проблем застосування міжнародного гуманітарного права, яку висвітлюють у багатьох наукових дослідженнях, є його застарілість та невідповідність сучасним умовам гібридної війни. Зважаючи на ігнорування росією обмежень щодо методів і засобів ведення війни та застосування насильства, ключовим завданням для вдосконалення міжнародного права стає розробка дієвих механізмів контролю і примусу.

Міжнародне гуманітарне право є ключовою складовою сучасного правового регулювання збройних конфліктів, спрямованою на обмеження насильства під час війни та захист осіб, які не беруть або припинили брати участь у бойових діях. Основні положення МГП викладені в Гаазьких конвенціях (1899, 1907 рр.), чотирьох Женевських конвенціях 1949 року та додаткових протоколах до них. МГП закріплює такі основні принципи: захист осіб, що не беруть участі у збройному конфлікті, та обмеження насильства лише тими обсягами, які необхідні для досягнення військової мети [Послатися].

Особливу увагу в міжнародному гуманітарному праві приділено захисту цивільного населення, військовополонених, поранених, дітей, жінок і медичного персоналу. Стаття 3, спільна для всіх Женевських конвенцій, встановлює невід'ємні права, які не підлягають обмеженню: право на життя, заборона катувань, справедливий суд, свобода совісті та релігії [9; 10; 11; 12].

Науковці наголошують, що сучасні конфлікти, зокрема російсько-українська війна, створюють нові загрози для міжнародного гуманітарного права. Відсутність у МГП чіткого визначення «гібридної війни» ускладнює процес правового врегулювання та кваліфікації дій держави-агресора. Цей тип конфлікту об'єднує різноманітні елементи, включаючи військові операції, економічний тиск,

інформаційну агресію та інші нетрадиційні форми впливу, спрямовані на підризу стабільності противника.

Опираючись на проведений аналіз, пропонуємо розглядати термін «гібридна війна» як форму військового конфлікту, який поєднує традиційні військові операції з нетрадиційними методами ведення війни, такими як інформаційна війна, економічний тиск, кібератаки, використання нерегулярних військових формувань, пропаганда та інші засоби впливу. Головною метою гібридної війни є досягнення політичних та стратегічних цілей, часто без офіційного оголошення війни.

У контексті аналізу норм міжнародного права необхідно відзначити, що свобода сторін у збройних конфліктах щодо вибору методів і засобів ведення війни є підпорядкованою визначеним правовим обмеженням. Зокрема, ключовим принципом є заборона використання засобів і методів, здатних завдати надмірних ушкоджень або викликати непотрібні страждання. Цей принцип уособлює фундаментальну етико-правову природу міжнародного права, яке містить обмежувальні норми, спрямовані на забезпечення гуманізації ведення воєнних дій.

Від моменту свого зародження міжнародне гуманітарне право знаходило своє вираження переважно у звичаях, які формувалися природним шляхом у процесі взаємодії між спільнотами та державами. Ці звичаї були першими спробами врегулювати правила ведення війни, визначаючи базові норми поведінки, спрямовані на обмеження жорстокості воєнних дій. Таким чином, звичаї стали фундаментом для подальшого розвитку міжнародного гуманітарного права, поступово перетворюючись на кодифіковані норми у вигляді міжнародних договорів.

У контексті сучасного права особливу роль у забезпеченні правового регулювання відіграє запровадження воєнного стану. Воєнний стан є юридичним режимом, що встановлюється державою у відповідь на зовнішню агресію чи інші загрози національній безпеці. Він регулює правовідносини у державі, визначаючи порядок мобілізації, функціонування органів влади, обмеження прав і свобод громадян, а також забезпечення громадського порядку.

Воєнний стан, як інструмент правового реагування на зовнішню агресію, є ключовим механізмом інтеграції норм міжнародного гуманітарного права в національну правову систему. Він створює основу для захисту прав людини в умовах збройного конфлікту та забезпечення гуманізації воєнних дій, регулюючи порядок застосування сили та обмеження засобів війни. Однак, у контексті гібридної війни, яка поєднує традиційні воєнні дії з кібернетичними атаками, інформаційною пропагандою та іншими нетрадиційними формами впливу, постає проблема адаптації існуючих норм міжнародного гуманітарного права. Такий вид конфлікту ускладнює чітке визначення сторін, методів та засобів війни, що вимагає перегляду підходів до правового регулювання з урахуванням сучасних викликів. Це висуває необхідність удосконалення механізмів контролю, відповідальності та примусу для забезпечення ефективного застосування норм міжнародного права в умовах гібридних загроз.

Недосконалість норм міжнародного гуманітарного права стає особливо очевидною в умовах гібридної війни, яскравим прикладом якої є російсько-українська війна. Саме цей конфлікт демонструє складнощі у застосуванні традиційних норм МГП через розмиття меж між військовими і цивільними цілями, поєднання класичних воєнних дій із інформаційною агресією, кібернетичними атаками та іншими нестандартними засобами впливу.

Зокрема, відсутність чітких правових механізмів щодо регулювання таких елементів гібридної війни, як дезінформація чи кібератаки на критичну інфраструктуру, створює правовий вакуум. У війні між росією та Україною надзвичайно часто фіксуються порушення норм МГП з боку країни-агресора, наприклад, цілеспрямовані удари по цивільних об'єктах, що призвело до значних жертв серед цивільного населення [13]; використання тактики «живого щита», що прямо суперечить Женевським конвенціям; задокументовані випадки катувань, страт, тортур та психологічного тиску щодо військовополонених та цивільних осіб [14]; примусове переміщення та депортація на територію росії українських дітей [15].

Усі перелічені дії свідчать про систематичне нехтування росією нормами міжнародного гуманітарного права під час конфлікту в Україні. Проте через гібридний характер війни доведення таких злочинів, а також встановлення відповідальності винних сторін стають значно складнішими.

Крім того, гібридна війна ускладнює ідентифікацію сторін конфлікту, коли агресор діє через проксі-сили або заперечує свою участь, як це відбувалося у випадку анексії Криму та дестабілізації ситуації на Донбасі. Це ставить під сумнів ефективність чинних норм МГП, які базуються на чітких категоріях та визначеннях, недостатньо пристосованих до сучасних умов.

Таким чином, російсько-українська війна актуалізує потребу в модернізації норм міжнародного гуманітарного права з урахуванням викликів гібридної війни. Необхідно створити нові правові механізми, які б забезпечували належний рівень захисту цивільного населення та притягнення до відповідальності за злочини, навіть якщо вони здійснюються у формах, що виходять за межі традиційного уявлення про збройний конфлікт.

Вважаємо, що для забезпечення належного рівня захисту цивільного населення та притягнення до відповідальності за злочини, які виходять за межі традиційного уявлення про збройний конфлікт, необхідно впровадити низку правових механізмів, а саме:

- створення міжнародного трибуналу для гібридних злочинів, який би спеціалізувався на розгляді порушень, пов'язаних із новими формами війни, такими як кібератаки, дезінформація та використання проксі-сил. Для ефективної роботи такого трибуналу потрібна розробка єдиної цифрової платформи для фіксації злочинів, яка дозволить збирати, зберігати та аналізувати докази в цифровому форматі, включаючи супутникові знімки, відеоматеріали та свідчення очевидців;
- розширення положень Женевських конвенцій, щоб вони охоплювали нові виклики гібридної війни, такі як кібератаки на критичну інфраструктуру чи використання інформаційної зброї. На національному рівні необхідно посилити законодавство, інтегрувавши положення міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо відповідальності за злочини проти цивільного населення та воєнні злочини, пов'язані з гібридними діями;
- для міжнародної взаємодії слід запровадити механізми транскордонного правосуддя, які б забезпечували спрощену процедуру екстрадиції осіб, підозрюваних у скоєнні гібридних злочинів. Важливою складовою є також збільшення присутності міжнародних моніторингових місій, таких як ООН чи ОБСЄ, для здійснення фіксації злочинів і передачі матеріалів до міжнародних судів.

Реалізація цих механізмів дозволить підвищити ефективність міжнародного права у сучасних умовах, забезпечити захист прав цивільного населення та встановити справедливість навіть у випадках складних гібридних конфліктів.

Крім правового вдосконалення, важливим є посилення міжнародної інформаційної політики, спрямованої на документування злочинів російської федерації та донесення інформації про них до світової спільноти. Це сприятиме зміцненню міжнародної підтримки України та створенню передумов для оновлення міжнародного гуманітарного права [16].

Висновки. Досвід війни в Україні продемонстрував критичну слабкість чинної системи міжнародного гуманітарного права (МГП), яка виявилася неефективною у протидії сучасним викликам гібридних конфліктів. Відсутність дієвих механізмів притягнення до відповідальності держави-агресора, таких як росія, та недоліки в системі міжнародного контролю вказують на необхідність оновлення правової бази.

Запровадження воєнного стану в Україні стало необхідною відповіддю на агресію, але супроводжувалося численними правовими викликами. Адаптація міжнародних стандартів до національного законодавства, посилення механізмів документування воєнних злочинів і розширення співпраці з міжнародними організаціями є ключовими завданнями для забезпечення належного захисту прав громадян.

Подальший розвиток міжнародного гуманітарного права повинен враховувати специфіку гібридних війн, зокрема через інтеграцію положень щодо кібератак та дезінформації. Особливу увагу слід приділити створенню ефективних міжнародних механізмів контролю та примусу, які забезпечать належну відповідальність агресорів.

Науковий пошук повинен бути зосереджений на вдосконаленні національних правових норм, розвитку інструментів цифровізації процесів фіксації злочинів та розробці нових підходів до захисту прав людини в умовах воєнного стану. Отримані результати сприятимуть зміцненню національної правової системи та створенню основ для модернізації міжнародного гуманітарного права.

Необхідно створити міжнародний трибунал для гібридних злочинів, розробити цифрові інструменти фіксації порушень, розширити положення Женевських конвенцій та вдосконалити механізми транскордонного правосуддя. Ці заходи сприятимуть ефективному функціонуванню МГП, захисту цивільного населення та притягненню агресорів до відповідальності, забезпечуючи справедливість у сучасних збройних конфліктах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Military law in Ukraine: future prospects for development. *Futurity Economics&Law*. 2022. P. 18–27. URL: <https://doi.org/10.57125/fel.2022.09.25.03>.
2. General theory of future law: definitions, innovative potential. *Futurity Economics&Law*. 2022. P. 25–32. URL: <https://doi.org/10.57125/fel.2021.09.25.03>.
3. Замрига А.В. Застосування міжнародного гуманітарного права в умовах збройної агресії російської федерації проти України. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2022. № 6. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2022-6-01-04>.
4. Царенко О.М., Тична Б.М., Федчук Т.Ю. Порушення норм міжнародного гуманітарного права в умовах російської збройної агресії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 607–611. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.94>.

5. Волошин С.В., & Коба М.М. (2023). Захист прав людини на тимчасово окупованих територіях України згідно міжнародних конвенцій. Молодий вчений. Механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали науково-практичної конференції (м. Полтава, 16-17 червня 2023 р.). URL: <https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/book/39>
6. Коба М.М. (2024). Обмеження прав і свобод людини в умовах війни: загальнотеоретичний аналіз. http://jes.nuoua.od.ua/archive/4_2024/4.pdf.
7. Боброва Ю.Ю. До питання необхідності імплементації норм міжнародного гуманітарного права в національне законодавство. Міжгалузеві диспути: динаміка та розвиток сучасних наукових досліджень: матеріали III Міжнародної наукової конференції, м. Хмельницький, 27 січня 2023 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2023. С. 143–145. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/57557/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%20%20.pdf>.
8. Винокуров В. (2024). ПРАВО НА ЗАХИСТ: ВОЄННИЙ СТАН. *Успіхи і досягнення у науці*, (4 (4)). [https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-4\(4\)-50-61](https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-4(4)-50-61).
9. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 року (Женевська конвенція I 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text.
10. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі 1949 року (Женевська конвенція II 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text.
11. Конвенція про поводження з військовополоненими 1949 року (Женевська конвенція III 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
12. Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року (Женевська конвенція IV 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
13. Київ пост. https://www.kyivpost.com/uk/analysis/28563?utm_source=chatgpt.com.
14. Омбудсман. https://ombudsman.gov.ua/en/news_details/strati-katuvannya-torturi-psihologichnij-tisk-nelyudski-umovi-utrimannya-novi-dokazi-porushen-rosiyeyu-mizhnarodnogo-gumanitarnogo-prava?utm_source=chatgpt.com.
15. Офіс президента. https://www.president.gov.ua/news/byuro-obsye-z-demokratichnih-institutiv-i-prav-lyudini-opubl-82701?utm_source=chatgpt.com.
16. Ястремська Н. (2024). Міжнародне право та воєнний стан: обмеження та обов'язки держав. *Наукові перспективи (Naukovi perspektivi)*, (2 (44)). [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-2\(44\)-1252-1262](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-2(44)-1252-1262).
17. Синявська О.Ю. Legal regulation in the field of arms control: forecast of future challenges. *Futurity Economics&Law*. 2022. P. 4–11. URL: <https://doi.org/10.57125/fel.2022.09.25.01>.

РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РОЗРОБЦІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ АУТОНОМНИХ СУДЕН

Веремчук В.С.,

аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

ORCID: 0009-0001-3618-2630

e-mail: veremchuk@onu.edu.ua

Веремчук В.С. Роль міжнародних організацій у розробці правового регулювання інституту автономних суден.

Стаття присвячена з'ясуванню ролі міжнародних організацій у процесі розробки правового регулювання інституту автономних суден (Maritime Autonomous Surface Ships, MASS), які не потребують наявності екіпажу на борту під час здійснення плавання в умовах технологічних змін у морській галузі. Акцент зроблено на діяльності ключових організацій, таких як Міжнародна морська організація (IMO), Міжнародний морський комітет (CMI) та Міжнародна асоціація класифікаційних товариств (IACS), які займають провідні позиції у розвитку морської галузі та міжнародного морського права. Особливої уваги приділено дослідженню актів, прийнятих цими організаціями, які мають характер м'якого міжнародного права, що сприяють розвитку гармонізованих підходів до регулювання автономних суден на міжнародному рівні.

Міжнародна морська організація (IMO) розглядається як головний координатор розробки міжнародно-правового регулювання інституту автономних суден з метою їх безпечного та ефективного використання у світовому торговельному мореплаванні, що включає питання відповідності автономних суден сучасним вимогам безпеки мореплавання, технологічної безпеки автоматизованих систем, визначення статусу оператора дистанційного керування у його співвідношенні зі статусом «класичного» капітана судна.

Роль Міжнародного морського комітету полягає (CMI) полягає у проведенні досліджень шляхом опитування національних асоціацій морського права стосовно відповідності автономних суден вимогам національного морського права та підготовки рекомендацій щодо розробки вдосконалення міжнародно-правового статусу автономних суден, їхнього управління та відповідальності у випадку інцидентів. Ці рекомендації спрямовані на стимулювання держав та комерційних суб'єктів до уніфікації правового регулювання у сфері автономного судноплавства.

Міжнародна асоціація класифікаційних товариств (IACS) здійснює розробку правового регулювання технічних вимог до проектування та будівництва автономних суден з урахуванням вимог кібербезпеки автоматизованих систем та забезпечення безперебійного зв'язку із автономним судном.

Ключові слова: автономне судно; міжнародно-правове регулювання, м'яке міжнародне право; міжнародна організація, Міжнародна морська організація; Міжнародний морський комітет; Міжнародна асоціація класифікаційних товариств.

Veremchuk V.S. The role of international organizations in developing the legal framework for Maritime Autonomous Surface Ships.

The article examines the role of international organizations in the process of developing legal regulations for the institution of Maritime Autonomous Surface Ships (MASS), which do not require the presence of a crew onboard during navigation under the conditions of technological changes in the maritime industry. The focus is on the activities of key organizations, such as the International Maritime Organization (IMO), the Committee Maritime International (CMI), and the International Association of Classification Societies (IACS), which hold leading positions in the development of the maritime industry and international maritime law. Particular attention is given to analyzing the instruments adopted by these organizations, which fall under the category of soft international law, fostering the development of harmonized approaches to the regulation of autonomous ships at the international level.

The International Maritime Organization (IMO) is regarded as the primary coordinator in developing international legal regulations for autonomous ships to ensure their safe and efficient use in global maritime trade. This includes addressing the compliance of autonomous ships with contemporary

maritime safety requirements, the technological security of automated systems, and defining the status of the remote operator in comparison to the role of the traditional captain of a seagoing vessel.

The role of the Committee Maritime International (CMI) involves conducting research by surveying national maritime law associations regarding the compliance of autonomous ships with the requirements of national maritime law and preparing recommendations for enhancing the international legal status of autonomous ships, their management, and liability in case of incidents. These recommendations aim to encourage states and commercial entities to unify the legal regulation of autonomous navigation.

The International Association of Classification Societies (IACS) develops legal regulations for the technical requirements of designing and constructing autonomous ships, taking into account the cybersecurity requirements of automated systems and ensuring uninterrupted communication with the autonomous vessel.

Key words: Maritime Autonomous Surface Ship; international legal regulation; soft international law; international organization; International Maritime Organization; Committee Maritime International; International Association of Classification Societies.

Постановка проблеми. Морський транспорт як запорука безперебійного функціонування світової торгівлі у всі часи розвитку людства зазнавав істотних трансформацій із розвитком технологій, що дозволило йому подолати шлях від примітивних суден на веслах до сучасних океанських суден.

Одним із найбільш значущих та, без перебільшення, революційних технологічних досягнень на морському транспорті є поява концепції автономного судна – принципово нового виду судна, ключовою відмінністю якого є постійна відсутність екіпажа на борту, а віддалене управління здійснюється з берегових центрів управління за допомогою інноваційних технологій із використанням датчиків, штучного інтелекту та автоматизованих систем, що забезпечують безпечну навігацію, пошук та уникнення перешкод, прокладання курсу та виконання інших важливих функцій [1].

Поява автономних суден зумовлює перед світовим морським співтовариством необхідність здійснення аналізу міжнародного морського права на предмет його відповідності особливостям автономного судноплавства.

За умови використання автономного судна у якості експериментальної платформи у межах однієї юрисдикції, його правовий статус доцільно визначати національним законодавством, однак, потенційна експлуатація автономних суден на міжнародних та трансокеанських маршрутах потребуватиме розробки нових міжнародно-правових норм, які охоплюватимуть усі аспекти експлуатації автономних суден.

Чинні міжнародні договори, які становлять основу сучасного морського права, зокрема, Конвенція ООН з морського права 1982 року [2], Конвенція про міжнародні правила запобігання зіткненням на морі 1972 року [3], Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден 1973 року [4], Міжнародна конвенція з охорони життя на морі 1974 року [5], Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року [6], з огляду на час їх прийняття, регулюють «традиційне» судноплавство, коли кожне судно має на борту капітана та постійний екіпаж, а, відтак, не містять спеціальних норм щодо статусу автономного судна, оператора центру дистанційного управління тощо. Процес розробки, узгодження та прийняття нових міжнародних договірних норм, покликаних регулювати усі аспекти автономного судноплавства, потребуватиме значного часу за необхідності пошуку більш гнучкого інструмента такого регулювання, здатного оперативно реагувати на технологічний розвиток автономних суден.

Мета дослідження полягає у визначенні внеску міжнародних організацій у забезпечення ефективного і гармонізованого правового режиму для морських автономних суден та встановленні основних напрямів їх діяльності.

Стан опрацювання проблематики свідчить про зростаючу увагу міжнародних організацій до розробки правового регулювання інституту автономних суден з огляду на стрімкий технологічний розвиток, який потребує правового регулювання. Різноманітні аспекти теми дослідження представлені у працях вітчизняних науковців, зокрема, О.В. Тарасова [7], О.О. Нігрєєвої [8], Н.В. Гришиної [9], Є.В. Григоренко [9].

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи внесок міжнародних організацій у процес міжнародної правотворчості О.В. Тарасов зазначає, що «роль міжнародних організацій у процесі правоутворення полягає, зокрема, у встановленні прогалин в діючому міжнародному праві; розробленні проектів резолюцій та конвенцій; внесенні проектів у відповідні органи держав та міжнародних урядових організацій з метою їх подальшого розгляду» [7, с. 9].

Розглядаючи питання правової природи актів міжнародних організацій, О.О. Нігрєєва зазначає, що норми, які містяться у резолюціях (рекомендаціях чи рішеннях) міжнародних організацій та обов'язкових частинах юридично обов'язкових міжнародних договорів слід відносити до категорії

«м'якого права» [8, с. 149]. Н.В. Гришина та Є.В. Григоренко пропонують розуміти «м'яке право» як «систему правил поведінки, які закріплені в документах, що не пов'язані юридично обов'язковою силою як такою, але тим не менш, можуть мати деякі непрямі правові наслідки, які здійснюються і можуть здійснювати практичний вплив на суспільні відносини» [9, с. 28].

Завдяки можливості швидкого оновлення акти «м'якого морського права» дозволяють прискорити зміни у морській галузі та забезпечити розвиток міжнародної практики, яка у подальшому сприятиме прийняттю обов'язкових міжнародно-правових норм, які регулюватимуть автономне судноплавство.

Ключовою міжнародною організацією, яка здійснює діяльність зі створення міжнародно-правових норм, які регулюють інститут автономного судна є Міжнародна морська організація (далі – ІМО).

Відповідно до ст. 1 Конвенції про Міжнародну морську організацію 1948 року, однією з основних цілей Організації є «забезпечувати механізм співробітництва урядів у галузі урядового регулювання та практики в технічних питаннях будь-якого роду, що стосуються міжнародного торговельного судноплавства; заохочувати та сприяти загальному прийняттю практично можливих максимальних норм у питаннях, що стосуються безпеки на морі, ефективності судноплавства, запобігання забруднення моря з суден та боротьби з ним, а також розглядати адміністративні та правові питання, пов'язані з цілями, викладеними в цій статті» [10].

До питання про правотворчу функцію ІМО Т.Р. Короткий слушно зазначає, що «одним із напрямів діяльності ІМО із створення прийнятних міжнародних стандартів є розвиток погодженої раніше рекомендованої практики до рівня обов'язкових міжнародних норм. Тим самим послідовно забезпечується процес реалізації норм, перехід від стандартів, що носять рекомендаційний характер, до обов'язкових конвенційних вимог» [11, с. 86].

Інтерес ІМО до розробки правового регулювання інституту автономних суден зумовлений прагненням організації інтегрувати нові та передові технології у свою нормативну базу, врівноважуючи переваги, що отримуються від нових та передових технологій, з проблемами безпеки, впливом на навколишнє середовище та спрощенням процедур міжнародної торгівлі [12].

Першим етапом у червні 2017 року під час 98 сесії Комітету з безпеки на морі ІМО рішення про здійснення Попереднього дослідження автономних суден «щоб визначити, як безпечно, надійна та екологічно обґрунтована експлуатація морських автономних надводних суден може бути включена до інструментів ІМО» [12].

Попереднє дослідження охоплювало питання відповідності особливостей експлуатації автономних суден вимогам міжнародного морського права у питаннях безпеки судна та безпеки мореплавства; правила попередження зіткнень у морі; навантаження та стійкості судна; підготовки і кваліфікації моряків та рибалок; пошуково-рятувальних робіт [12].

Другий етап передбачав аналіз з метою визначення оптимального способу правового регулювання, у тому числі шляхом змін до чинних актів ІМО або розробки нових з огляду на людський фактор, технологічний розвиток та особливості експлуатації автономних суден [12].

Проміжним досягненням нормативного огляду автономних суден стало ухвалення у червні 2019 року Циркуляру MSC.1/Circ.1604 «Тимчасове керівництво з випробувань автономних суден», який встановив норми загального характеру щодо необхідності дотримання технологічної безпеки та розробки плану реагування на можливі відмови автоматизованих систем під час випробування автономних суден [13].

Нормативний огляд автономних суден завершений у червні 2021 року 103 сесії Комітету з морської безпеки ІМО ухваленням Циркуляру MSC.1/Circ.1638 «Про результати нормативного аналізу використання морських автономних надводних суден (MASS)».

Основним практичним досягненням нормативного огляду ІМО є розробка класифікації ступенів автономності суден:

1. Судно із автоматизованими процесами та підтримкою прийняття рішень: моряки знаходяться на борту, щоб управляти та контролювати системи та функції судна.
2. Дистанційно кероване судно з моряками на борту: судно контролюється та управляється з іншого місця, але на борту є моряки.
3. Судно з дистанційним керуванням без моряків на борту: судно контролюється та управляється з іншого місця. Моряків на борту немає.
4. Повністю автономне судно: операційна система судна здатна самостійно приймати рішення та визначати дії судна [14].

Діяльність ІМО на 2024-2025 роки зосереджена на розробці Кодексу ІМО з автономних морських надводних суден (IMO MASS Code) – єдиного акту, що закріплюватиме сучасні практики експлуатації автономних суден, включаючи питання дистанційного управління, кваліфікації операторів та безпеки судноплавства. Спільна робоча група Комітету з безпеки на морі, Юридичного

комітету та Комітету зі спрощення формальностей має завершити розробку із подальшим прийняттям необов'язкового Кодексу у травні 2026 року. На основі необов'язкового Кодексу у 2028 році заплановано розпочати розробку обов'язкового Кодексу MASS та змін до Конвенції про охорону життя на морі 1974 року (новий розділ) для подальшого прийняття обов'язкового Кодексу до 1 липня 2030 року із набранням чинності до 1 січня 2032 року [12].

Вагомий внесок у дослідження правових викликів, пов'язаних із автономним судноплавством належить Міжнародному морському комітету - неурядовій некомерційній міжнародній організації, яка була створена в Антверпені 1897 року, «з метою сприяння всіма відповідними засобами і видами діяльності уніфікації морського права в усіх його аспектах» [15].

У межах співробітництва з ІМО, у березні 2017 року робоча група Міжнародного морського комітету розіслала національним асоціаціям морського права Анкету з автономних суден для визначення характеру та масштабу потенційних перешкод у морському праві для впровадження автономного (безпілотного) судноплавства. Опитування стосувалося питань про те, якою мірою національне розуміння та застосування деяких міжнародних правил і принципів дозволило б або могло б врахувати їх застосування до безпілотних операцій [16].

В опитуванні взяли участь морські асоціації дев'ятнадцяти «морських» держав, зокрема Бразилії, Великої Британії, Сполучених Штатів Америки, Канади, Німеччини, Італії, Китаю, Франції, Іспанії, Нідерландів Японії.

Практичне значення Анкети полягає у наступних аспектах:

- з'ясувати, як різні юрисдикції тлумачать концепцію автономних суден у контексті сучасного міжнародного морського права, особливо Конвенції ООН з морського права 1982 року, Конвенції з охорони життя на морі 1974 року та Міжнародних правил попередження зіткнення суден на морі 1972 року;
- акцентовано увагу на необхідності перегляду міжнародно-правових норм щодо присутності екіпажу на борту для визначення та контролю за судном на відстані;
- проблеми відповідальності у випадку морських аварій за участю автономних суден, у тому числі внаслідок недоліків програмного забезпечення [17].

Підсумки досліджень правових проблем автономного судноплавства систематизовані у Позиційному документі міжнародної робочої групи СМІ щодо безпілотних суден та міжнародної нормативної бази. Основний висновок цього документа полягає у тому, що сучасне міжнародне морське право було розроблене з урахуванням суден, що експлуатуються з екіпажем на борту, а тому виникає необхідність його адаптації до специфіки автономних суден. У документі пропонуються можливі шляхи для інтеграції правового інституту автономного судна у діюче морське право, особливо в питаннях визначення вимог до сертифікації розробників програмного забезпечення, стандартів підготовки та кваліфікації дистанційних операторів та підстав відповідальності судовласника, дистанційного оператора, виробника обладнання та розробника програмного забезпечення. із залученням представників міжнародних організацій, національних морських адміністрацій та класифікаційних товариств [17].

Міжнародна асоціація класифікаційних товариств (далі – IACS) – неурядова організація-об'єднання класифікаційних товариств, що ставить за мету вироблення стандартів і правил, що стосуються забезпечення безпеки морських перевезень, також здійснює внесок у розробку правового регулювання автономного судноплавства на міжнародному рівні [18].

У вересні 2022 року IACS представила на розгляд ІМО власні пропозиції щодо Кодексу автономних суден, оскільки «роль IACS полягає у створенні вимог до виконання обстеження та перевірки автономних суден класифікаційними товариствами» [19]. IACS зазначає, що основними викликами при розробці Кодексу автономних суден є встановлення правових регламентів із забезпечення зв'язку із судном за будь-якої погоди; встановлення уніфікованих алгоритмів уникнення зіткнення; зв'язку та обміну інформацією між автономним судном, «конвенційними» суднами та іншими сторонами; визначення вимог безпеки систем автономного судна та їх перевірки [19].

Враховуючи, що концепція автономного судна базується на забезпеченні безперебійного зв'язку та захисті від кіберзагроз, необхідно звернути увагу на прийняті IACS у 2023 році Вимоги UR E26 «Кіберстійкість суден» та UR E27 «Кіберстійкість бортових систем та обладнання», які будуть застосовуватися до нових суден, контракт на будівництво яких укладено з 1 липня 2024 року та після цієї дати. Рекомендації не виділяють автономні судна як окремий клас, проте запроваджують вимоги до проектування, встановлення та підтримки автоматизованих систем суден з урахуванням кіберзагроз, щоб мінімізувати ризики несанкціонованого доступу або впливу на критично важливі системи судна [20].

Висновки. Скоординована діяльність міжнародних організацій із розробки «м'якого» міжнародно-правового регулювання інституту автономних суден забезпечує гармонізацію правових норм на глобальному рівні, мінімізуючи правові прогалини та протиріччя між національними законодавствами, що сприяє спрощенню реалізації автономного судноплавства.

Найбільш оптимальним засобом впровадження напрацювань міжнародних організацій щодо врегулювання усіх проблемних аспектів міжнародно-правового статусу автономного судна вбачається ухвалення обов'язкового Кодексу автономних суден IMO та внесення змін до чинних міжнародних договорів з морського права, зокрема, Міжнародної конвенції з охорони людського життя на морі 1974 року з метою встановлення норм безпечної експлуатації автономних суден у міжнародному торговельному судноплавстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Autonomous Ships. *International Lashing Systems*. URL: <https://www.ils.be/autonomous-ships>.
2. United Nations Convention on the Law of the Sea (1982). *United Nations Organization*. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf.
3. Конвенція про Міжнародні правила запобігання зіткненню суден на морі 1972 року: Міжнародна морська організація, Конвенція, Міжнародний документ від 20.10.1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_137#Text.
4. Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден 1973 року: Міжнародна морська організація, Конвенція, Міжнародний документ від 02.11.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_009#Text.
5. International Convention for the Safety of Life at Sea, 1974. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=08000002800ec37f>.
6. Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року: Міжнародна морська організація; Конвенція, Міжнародний документ від 07.07.1978. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_053#Text.
7. Тарасов О. В. Міжнародні неурядові організації в системі світового громадянського співтовариства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 1995. 19 с.
8. Нігреєва О.О. «М'яке право» у міжнародній системі: до питання про зміст та функції. *Правова держава*. 2018. № 31. С. 147–153.
9. Гришина Н.В., Григоренко Є.І. Поняття та ознаки «м'якого права»: загальнотеоретичний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 28–30.
10. Convention on International Maritime Organization (1948). *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1958/03/19580317%2005-05%20PM/Ch_XII_1p.pdf.
11. Короткий Т.Р. Норми «м'якого права» в механізмі охорони навколишнього середовища. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2011. № 43. С. 80–92.
12. Autonomous shipping. *International Maritime Organization*. URL: <https://www.imo.org/en/MediaCentre/HotTopics/Pages/Autonomous-shipping.aspx>.
13. Interim Guidelines for MASS Trials: International Maritime Organization Circular MSC.1/Circ.1604 of 14 June 2019. *International Maritime Organization*. URL: <https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/MediaCentre/HotTopics/Documents/MS1-Circ.1604%20-%20Interim%20Guidelines%20For%20Mass%20Trials%20%28Secretariat%29.pdf>.
14. Outcome of the regulatory Scoping Exercise for the use of Maritime Autonomous Surface Ships (MASS): International Maritime Organization Circular MSC.1/Circ.1638 of 3 June 2021. *International Maritime Organization*. URL: [https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/MediaCentre/HotTopics/PublishingImages/Pages/Autonomous-shipping/MS1-Circ.1638%20-%20Outcome%20Of%20The%20Regulatory%20Scoping%20ExerciseFor%20The%20Use%20Of%20Maritime%20Autonomous%20Surface%20Ships...%20\(Secretariat\).pdf](https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/MediaCentre/HotTopics/PublishingImages/Pages/Autonomous-shipping/MS1-Circ.1638%20-%20Outcome%20Of%20The%20Regulatory%20Scoping%20ExerciseFor%20The%20Use%20Of%20Maritime%20Autonomous%20Surface%20Ships...%20(Secretariat).pdf).
15. Committee Maritime International: About Us. *Committee Maritime International*. URL: <https://comitemaritime.org/about-us>.
16. Maritime Law for MASS. *Committee Maritime International*. URL: <https://comitemaritime.org/work/mass/#>.
17. Summary of Responses To The CMI Questionnaire. *Committee Maritime International*. URL: <https://comitemaritime.org/wp-content/uploads/2018/05/Summary-of-Responses-to-the-CMI-Questionnaire.docx>.
18. Visions and Missions of International Association of Classification Societies. *International Association of Classification Societies*. URL: <https://iacs.org.uk/about-us/our-vision-mission>.
19. IACS Proposal on Structure of MASS Code of September 2022. *International Association of Classification Societies*. URL: https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/OurWork/Safety/PublishingImages/Pages/MASS/07_Wu%20Sun_Proposals%20on%20framework%20of%20MASS%20Code.pdf.
20. IACS UR E26 and E27 Press Release. *International Association of Classification Societies*. URL: <https://iacs.org.uk/news/iacs-ur-e26-and-e27-press-release>.

УДК 341.456 + 343.9.02

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.141>

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ УСТАНОВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ У БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Воронятніков О.О.,*доктор юридичних наук, доцент,**професор кафедри публічного та міжнародного права**Київського національного економічного університету**імені Вадима Гетьмана*

ORCID: 0000-0002-3761-698X

e-mail: voronyatnikov@gmail.com

Воронятніков О.О. Діяльність міжнародних установ та організацій у боротьбі зі злочинністю.

Актуальність теми дослідження зумовлена сучасними викликами у сфері міжнародної безпеки та правопорядку, які пов'язані зі зростанням масштабів злочинності, що виходить за межі національних юрисдикцій. Глобалізація, розвиток інформаційних технологій і розширення транскордонного співробітництва значно ускладнили боротьбу з транснаціональними злочинами. У зв'язку з цим, міжнародні установи та організації відіграють важливу роль у координації зусиль держав, розробці спільних стратегій і забезпеченні ефективного правосуддя.

Розглянуто діяльність ключових міжнародних установ та організацій, які займаються протидією злочинності. Зокрема, проаналізовано функції та напрямки роботи таких структур, як Інтерпол, Європол, Євроюст, Асеанпол, Африпол та Америпол. Охарактеризовано їхній внесок у боротьбу зі злочинами міжнародного характеру. Особливу увагу приділено особливостям діяльності в певних регіонах, механізмам обміну інформацією та сприянню правовій співпраці між державами.

У статті також наведено чітке розмежування між міжнародними злочинами та злочинами міжнародного характеру, що є важливим для розуміння юридичних підходів до їх класифікації та переслідування. Міжнародні злочини, такі як геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та агресія, підпадають під юрисдикцію міжнародного кримінального права і переслідуються спеціалізованими судовими інстанціями, зокрема Міжнародним кримінальним судом. Натомість злочини міжнародного характеру регулюються здебільшого національним законодавством і міжнародними угодами, що потребує посиленої співпраці між державами. До таких злочинів відносяться транснаціональна організована злочинність, торгівля людьми, незаконний обіг наркотиків і зброї, кіберзлочини, відмивання коштів, корупція тощо.

У результаті аналізу зроблено висновок, що ефективна взаємодія держав, міжнародних установ та організацій у сфері боротьби зі злочинністю є запорукою виявлення, розкриття та розслідування злочинів (як міжнародних, так і міжнародного характеру) та забезпечує притягнення до відповідальності осіб, винних у їх вчиненні.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародне співробітництво, міжнародні організації, міжнародні установи, транснаціональна злочинність, боротьба зі злочинністю.

Voroniatnikov O.O. Activities of international institutions and organizations in the fight against crime.

Relevance of the research topic is determined by modern challenges in the field of international security and law and order, associated with the growing scale of crime that extends beyond national jurisdictions. Globalization, the development of information technologies, and the expansion of cross-border cooperation have significantly complicated the fight against transnational crime. In this context, international institutions and organizations play a crucial role in coordinating state efforts, developing joint strategies, and ensuring effective justice.

The article examines the activities of key international institutions and organizations involved in combating crime. In particular, it analyzes the functions and areas of work of structures such as Interpol, Europol, Eurojust, Aseanapol, Afripol, and Ameripol. Their contribution to combating crimes of an international nature is characterized. Special attention is paid to the specifics of activities in certain regions, information exchange mechanisms, and the facilitation of legal cooperation among states.

The article also provides a clear distinction between international crimes and crimes of an international nature, which is essential for understanding the legal approaches to their classification and prosecution. International crimes, such as genocide, crimes against humanity, war crimes, and aggression, fall

under the jurisdiction of international criminal law and are prosecuted by specialized judicial bodies, including the International Criminal Court. In contrast, crimes of an international nature are primarily regulated by national legislation and international agreements, requiring enhanced cooperation among states. Such crimes include transnational organized crime, human trafficking, drug and arms trafficking, cybercrime, money laundering, corruption, and others.

As a result of the analysis, it is concluded that effective interaction among states, international institutions, and organizations in combating crime is the key to detecting, solving, and investigating crimes (both international and of an international nature) and ensuring that perpetrators are held accountable.

Key words: international law, international cooperation, international organizations, international institutions, transnational crime, fight against crime.

Постановка проблеми. Злочинність залишається однією з головних загроз для суспільної безпеки та міжнародного правопорядку. В умовах глобалізації кримінальна діяльність усе більше набуває транснаціонального характеру, що ускладнює її ефективне попередження та протидію. Міжнародні установи та організації, такі як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Інтерпол, Європол, а також регіональні структури, відіграють ключову роль у координації зусиль держав у боротьбі з міжнародними злочинами та злочинами міжнародного характеру.

На сьогодні діяльність цих організацій характеризується розробкою глобальних стратегій, укладанням міжнародних конвенцій, розвитком спільних баз даних і проведенням транскордонних операцій. Наприклад, Інтерпол забезпечує оперативний обмін інформацією між правоохоронними органами різних країн, тоді як Європол організовує спільні розслідування на території Європейського Союзу. Водночас існують значні виклики, пов'язані з узгодженням правових підходів, технічними обмеженнями, а також нестачею ресурсів у багатьох країнах для повноцінної участі в міжнародних програмах.

Актуальність теми зумовлена зростанням масштабів злочинності, що має транснаціональний характер, та її впливом на стабільність суспільства й міжнародні відносини. Особливої уваги потребують питання розширення міжнародної співпраці та підвищення ефективності заходів, спрямованих на протидію сучасним викликам. Вивчення діяльності міжнародних установ у цій сфері сприяє глибшому розумінню їхньої ролі, дозволяє оцінити досягнення й виявити напрями для подальшого вдосконалення.

Метою статті є дослідження ролі та функцій міжнародних установ та організацій у боротьбі з різними видами злочинності, а також міжнародно-правове забезпечення такої діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження різних форм діяльності міжнародних установ та організацій у сфері боротьби зі злочинністю знайшли відображення в працях Антипенка В., Буromенського М., Вітюка Д., Вознюка В., Голуб Н., Горбатенка В., Грицишен Д., Грушової А., Дідківської Г., Денисова В., Леган І., Мацейка Ю., Попка В., О. Столярського, Юрлова М. та інших. Проте дослідження вказаних авторів даного питання мають фрагментарний характер.

Виклад основного матеріалу. Міжнародно-правове розуміння сутності конкретного злочину, розмежування міжнародних злочинів та злочинів міжнародного характеру є важливим елементом дослідження діяльності міжнародних установ та організацій у боротьбі зі злочинністю. Кожен із зазначених понять злочинів в міжнародному кримінальному праві мають свої особливості та юридичні аспекти.

Міжнародні злочини – це найтяжчі правопорушення, які загрожують усьому міжнародному співтовариству. Вони встановлюються нормами міжнародного права і підпадають під юрисдикцію міжнародних судів (наприклад, Міжнародного кримінального суду). Ці злочини включають:

Геноцид – навмисне знищення певної групи людей за етнічними, національними, релігійними чи іншими ознаками.

Злочини проти людяності – систематичні атаки на цивільне населення, включаючи вбивства, рабство, депортації, тортури тощо.

Воєнні злочини – порушення законів і звичаїв війни, зокрема жорстоке поводження з військовополоненими чи цивільними.

Злочини агресії – планування або здійснення акту агресії проти іншої держави.

Зазначені злочини вважаються такими, що порушують основоположні принципи міжнародного права, тому переслідуються незалежно від юрисдикції окремої держави.

Злочини міжнародного характеру – це правопорушення, які виходять за межі однієї держави, тобто мають транснаціональний характер, але не завжди загрожують усьому міжнародному співтовариству. Вони зазвичай регулюються міжнародними угодами або національним законодавством із залученням міжнародного співробітництва. До них відносять: транснаціональну організовану зло-

чинність, торгівлю людьми, незаконний обіг наркотиків і зброї, кіберзлочини, відмивання коштів, корупцію тощо.

Ці злочини не належать до сфери міжнародного кримінального права в строгому сенсі, але їх розслідування потребує співпраці між державами через механізми, такі як Інтерпол, Європол та інші. Співробітництво держав у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру регламентується головним чином багатосторонніми угодами (конвенціями), кожна з яких присвячена конкретному злочину. У конвенціях, як правило, міститься: нормативне визначення складу злочину; зобов'язання держави-учасника закріпити норму конвенції в національному законодавстві (імплементация); зобов'язання держав-учасників поширити свою юрисдикцію на відповідні злочини.

Дослідивши відмінність міжнародних злочинів від злочинів, які мають міжнародний характер доречно розглянути діяльність міжнародних установ та організацій у цій сфері.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ. Відповідно до Статуту ООН обов'язок незастосування сили поширюється на всі держави і є основою для співробітництва між державами в різних сферах, в тому числі й у сфері боротьби зі злочинністю. Зміст цього принципу можна викласти в таких основних положеннях:

- співробітництво між державами у сфері боротьби зі злочинністю має ґрунтуватися на добровільній основі, без будь-якого примусу силою, чи погрози силою;

- проблеми, що виникають при співробітництві в сфері кримінальної юстиції, не можуть використовуватися для безпідставного прямого або непрямого застосування сили чи погрози силою. Однак, Статут ООН передбачає виключення з правил, коли збройна сила може бути застосована з метою самооборони і за рішенням Ради Безпеки ООН у випадку загрози мирові, порушення миру або акту агресії;

- особливістю принципу мирного вирішення міжнародних спорів є досить широкий перелік засобів мирного врегулювання спірних питань (переговори, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів тощо) [1].

Всеосяжний характер діяльності Організації Об'єднаних Націй як міжнародної організації в сучасному світі, її глибокі витoki, обумовлює правотворчу й організаційну роль цієї Організації у формуванні й розвитку міжнародного кримінального права в цілому та її підгалузі – транснаціонального кримінального права. ООН неодноразово ухвалювала рішення, в яких визнавалося, що дії проти транснаціональної організованої злочинності є «спільною, такою, що поділяється між державами, відповідальністю» і наголошувалося на необхідності колективної роботи для її попередження.

Провідне місце ООН у формуванні транснаціонального кримінального права серед інших чинників визначається тим, що Організація Об'єднаних Націй здійснює центральноутворюючу функцію в організації співробітництва держав у сфері протидії міжнародній злочинності на інституційній основі. Співробітництво держав у рамках ООН здійснюється у рамках сесій Генеральної Асамблеї, конгресів ООН із попередження злочинності та кримінального правосуддя, діяльності Комісії міжнародного права, Економічної й Соціальної Ради ООН (ЕКОСОР), Комісії з попередження злочинності і боротьби з нею, груп експертів, діяльності Інтерполу, Управління з наркотиків і злочинності та інших структур. Основним робочим органом, який координує діяльність держав-членів ООН у протидії злочинності є ЕКОСОР, у складі якої функціонує Комісія з попередження злочинності і боротьби з нею [2].

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ – ІНТЕРПОЛ. Цілями діяльності Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол є забезпечення та підтримання найширшої взаємної допомоги між усіма органами кримінальної поліції в межах законодавства різних країн та в дусі Загальної декларації прав людини, а також створювати та розвивати всі інституції, які можуть ефективно сприяти попередженню та припиненню загально-кримінальних злочинів.

До складу Інтерполу входять 195 країн світ, що робить його другою міжнародною міжурядовою організацією після ООН.

Основним нормативним документом, який регламентує діяльність МОКП – Інтерпол є Статут цієї організації. Структуру внутрішніх органів Інтерполу утворюють: Генеральна асамблея; Виконавчий комітет; Генеральний секретаріат; Національні центральні бюро; Радники; Комісія з контролю за файлами. Щоденне виконання стратегічних рішень Інтерполу здійснюється Генеральним секретаріатом і Національними центральними бюро.

З метою забезпечення здійснення на постійній основі співробітництва, спрямованого на виконання встановлених перед Інтерполом цілей, кожна її держава-член, якщо її законодавство дозволяє, уповноважує один із своїх органів діяти як Національне центральне бюро. Відповідно до Статуту Інтерполу, Національне центральне бюро забезпечує взаємодію: між різними установами в межах своєї держави; з тими органами інших держав – членів Інтерполу, які діють від їх імені як

НЦБ; з Генеральним секретаріатом Інтерполу. З погляду міжнародного й внутрішньодержавного права НЦБ мають унікальний статус, оскільки, з одного боку, є постійно діючими органами Інтерполу в державах – членах, а з іншого – установами поліцейських відомств цих держав [3].

Цілями міжнародного співробітництва з використанням інформаційної системи Інтерполу є:

установлення місцезнаходження осіб, які розшукуються, з метою їх затримання, арешту, обмеження свободи пересування та подальшої видачі (екстрадиції);

установлення місцезнаходження осіб чи об'єктів, що становлять інтерес для держав-членів Інтерполу;

надання чи отримання інформації, що стосується розслідування злочинів, кримінального минулого або злочинної діяльності осіб;

надання чи отримання інформації з метою попередження про осіб, події, об'єкти, способи вчинення злочинів, що становлять реальну загрозу публічній безпеці та порядку й можуть завдати істотної шкоди майну чи громадянам;

ідентифікація осіб чи невідомих трупів;

проведення криміналістичних досліджень; надання чи отримання інформації з питань публічної безпеки і порядку;

ідентифікація загроз, організованих груп та злочинних організацій, тенденцій розвитку злочинності;

обмін досвідом з питань боротьби із злочинністю та правоохоронної діяльності.

Формами звернення до НЦБ Інтерполу є запит/звернення або у формі прямого доступу до банку даних Інтерполу. Уповноважений підрозділ на підставі отриманого від правоохоронного органу запиту/звернення забезпечує використання інформаційної системи Інтерполу шляхом:

1) надсилання запиту про публікацію Генеральним секретаріатом Інтерполу оповіщень:

Червоного оповіщення (RED NOTICE) – розшук підозрюваного/ обвинуваченого/засудженого для екстрадиції;

Синього оповіщення (BLUE NOTICE) – збирання відомостей про особу, її місцезнаходження в інтересах кримінального провадження;

Зеленого оповіщення (GREEN NOTICE) – потенційні злочинці, рецидивісти;

Жовтого оповіщення (YELLOW NOTICE) – розшук осіб, зниклих без вісти або осіб, які не можуть ідентифікувати себе самостійно;

Чорного оповіщення (BLACK NOTICE) – неопізнані трупи;

Пурпурного оповіщення (PURPLE NOTICE) – злочинні схеми, знаряддя злочину і т.ін.;

Помаранчевого оповіщення (ORANGE NOTICE) – попередження про серйозну загрозу власності або здоров'ю людей;

Окрема картка – особи, організації та компанії, що знаходяться під санкціями Ради безпеки ООН;

Оповіщення про викрадені культурні цінності;

2) надсилання циркулярного оповіщення (циркуляра);

3) надсилання повідомлення;

4) внесення інформації до банків даних Інтерполу, її коригування або видалення;

5) отримання інформації з банків даних Інтерполу.

З банків даних Інтерполу з використанням інформаційної системи Інтерполу може бути отримано інформацію: про осіб; про транспортні засоби, які перебувають у розшуку; про плавзасоби, які перебувають у розшуку; про викрадені, втрачені, підроблені, недійсні документи, що підтверджують громадянство, посвідчують особу чи її спеціальний статус; про твори мистецтва/культурні цінності; про вогнепальну зброю; сліди рук, вилучені з місць вчинення злочину; дактилоскопічну карту; ДНК-профілі; зображення дітей, які зазнали сексуальної експлуатації; інші дані (у разі створення в Генеральному секретаріаті Інтерполу банків даних інших категорій інформації).

Інформаційна система Інтерполу використовується для обміну відомостями про фізичних та юридичних осіб, об'єкти, події та факти лише в рамках відповідного кримінального провадження та/або оперативно-розшукової (розшукової) справи (за умови вжиття вичерпних заходів на національному рівні), а також заходів з питань публічної безпеки і порядку, запобігання перетинанню та недопущення перетинання державного кордону тощо. Інформація, отримана з використанням інформаційної системи Інтерполу, призначена виключно для використання правоохоронними органами та судами [4].

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ ОФІС – спеціалізована агенція Європейського Союзу, основною метою діяльності якої є поліцейська співпраця між державами-учасниками ЄС у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру.

Європол координує оперативно-розшукові дії поліції та інших компетентних органів держав-учасниць ЄС, а також третіх країн з метою підвищення ефективності співпраці компетентних органів

в боротьбі з міжнародною злочинністю. Європол також виступає провідним центром експертизи в ключових сферах правоохоронної діяльності, та як європейський центр стратегічних даних про організовану злочинність.

Європол підтримує та посилює дії компетентних органів держав-членів та їх взаємне співробітництво у запобіганні та боротьбі з тяжкими злочинами, які зачіпають дві або більше держав-членів, тероризмом та формами злочинності, які впливають на спільні інтереси, охоплені політикою ЄС.

Сферами діяльності Європолу є боротьба з тероризмом, незаконним обігом наркотиків; торгівлею людьми та мережею торгівлі людськими органами; кіберзлочинністю; відмиванням грошей та відстежування активів тощо [5].

ЄВРОЮСТ – європейське агентство, що співпрацює з судовими та поліцейськими органами країн-членів ЄС. Євроюст стимулює і координує розслідування і судові переслідування між компетентними органами в державах-членах і покращує співпрацю між компетентними органами держав-членів, зокрема шляхом сприяння виконанню міжнародної взаємної правової допомоги та здійснення прохань про екстрадицію.

Компетенція Євроюсту охоплює такі види злочинів і правопорушень: тероризм, незаконний обіг наркотиків, торгівля приватними даними, підробка, відмивання грошей, комп'ютерні злочини, злочини проти власності або суспільних благ, включаючи шахрайство та корупцію, злочини, що впливають на фінансові інтереси ЄС, екологічні злочини та участь у злочинній організації. Крім того, Євроюст може допомагати державам-членам ЄС у розслідуванні інших злочинів.

Євроюст може просити компетентні органи зацікавлених держав – членів: проводити розслідування або здійснювати конкретні дії; дозволу на координацію їх дій; створити спільну слідчу групу, або забезпечити Євроюст інформацією, необхідною для виконання певних завдань.

Крім того, Євроюст забезпечує інформування компетентними органами одне одного про розслідування та висунення звинувачень у злочинах, що стосуються іншої сторони; сприяє компетентним органам у координації розслідувань і судових процесів; співпрацює з країнами, що не є членами ЄС [6].

АСЕАНАПОЛ (ASEANAPOL) включає в себе взаємодію міжнародних правоохоронних організацій таких країн світу, як Бруней, Камбоджа, Індонезія, Лаос, Малайзія, М'янма, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд та В'єтнам. Головною ціллю такої співпраці є підвищення професіоналізму поліції країн-членів, зміцнення регіонального співробітництва в поліцейській діяльності держав та сприяння співпраці та взаємодопомозі між поліцейськими країн-членів.

Основними функціями АСЕАНАПОЛ як міжнародного правоохоронного органу регіону у напрямі протидії та запобігання транснаціональній злочинності є:

- підготовка та реалізація робочих планів для ефективного виконання всіх резолюцій, прийнятих у щорічних спільних комюніке, підписаних на конференціях АСЕАНАПОЛ;

- сприяння та координування транскордонного співробітництва у сфері обміну розвідувальними даними та інформацією;

- сприяння та координування спільних операцій та діяльність, що включає кримінальні розслідування, створення та обслуговування бази даних АСЕАНАПОЛ, навчання, нарощування потенціалу, розробку інструментів наукових розслідувань, технічну підтримку і судову експертизу;

- підтримка та взаємодопомога в організації конференцій АСЕАНАПОЛ;

- щоквартальна постановка задач начальникам поліцейських сил АСЕАНАПОЛ щодо пропозицій за всіма запланованими програмами і заходами, які повинні бути виконані;

- річне звітування про свою діяльність та витрати, які представляються Виконавчому комітету АСЕАНАПОЛ безпосередньо перед Конференцією АСЕАНАПОЛ і поширюються серед усіх членів АСЕАНАПОЛ [7].

АФРИПОЛ (AFRIPOL) створений під егідою Африканського союзу як незалежний механізм поліцейського співробітництва для держав-членів Африканського союзу. Його основна мета – створення основи для співпраці поліції на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях між поліцейськими установами держав-членів.

У сучасних умовах АФРИПОЛ діє на принципах поваги демократії, прав людини, верховенства закону і раціонального управління відповідно до Установчого акта, Африканської хартії прав людини і народів, Загальної декларації прав людини та інших відповідних документів; крім того, поваги до поліцейської етики, принципів нейтралітету, суверенітету, чесності та презумпції невинуватості.

Найбільша увага АФРИПОЛ концентрується на таких основних напрямках: контртероризм; обіг стрілецької та «легкої» зброї; торгівля людьми; розповсюдження наркотиків; злочини щодо дикої природи; управління кордонами; екологічна злочинність [8].

АМЕРИПОЛ – скорочена назва Американського поліцейського співтовариства (Police Community of the Americas, PCA), що було створене у 2007 році як континентальна міжнародна поліцейська

організація, основним завданням якої була боротьба з обігом наркотиків. До складу АМЕРИПОЛ входять 18 організацій-членів.

Ключовими завданнями АМЕРИПОЛу у напрямі запобігання та протидії транснаціональній злочинності є: забезпечення громадської безпеки; запобігання та протидія тероризму; запобігання та протидія контрабанді зброї; запобігання та протидія торгівлі людьми; запобігання та протидія незаконному виробництву та обігу наркотиків; запобігання та протидія кіберзлочинам та злочинами щодо інтелектуальної власності; запобігання та протидія дитячій порнографії; запобігання та протидія організованій злочинності; запобігання та протидія легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом [9].

Висновки. Проаналізувавши міжнародне та національне законодавство, наукові роботи інших вчених та провівши власні дослідження, можна зробити такі висновки.

Основні відмінності між міжнародними злочинами та злочинами міжнародного характеру можна охарактеризувати за:

1. Сферою дії: міжнародні злочини впливають на міжнародний порядок і безпеку; злочини міжнародного характеру є транснаціональними і впливають на декілька держав;
2. Правовим регулюванням: міжнародні злочини регулюються нормами міжнародного права; злочини міжнародного характеру регулюються міжнародними угодами та національним законодавством;
3. Юрисдикцією: міжнародні злочини підпадають під юрисдикцію міжнародних судів; злочини міжнародного характеру мають юрисдикцію національних судів за участі міжнародних установ.

Глобалізація, розвиток інформаційних технологій і розширення транскордонного співробітництва значно ускладнили боротьбу з транснаціональними злочинами. Саме тому ефективна взаємодія держав, міжнародних установ та організацій у сфері боротьби зі злочинністю є запорукою виявлення, розкриття та розслідування злочинів (як міжнародних, так і міжнародного характеру) та забезпечує притягнення до відповідальності осіб, винних у їх вчиненні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/ unics/common/ documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.
2. Попко В.В. Роль Організації Об'єднаних Націй у формуванні транснаціонального кримінального права. *Публічне право*. № 2 (34), 2019, с. 75–86.
3. Статут Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_142#Text.
4. Офіційний сайт Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол. URL: <https://www.interpol.int>.
5. Офіційний сайт Європейського поліцейського офісу (Європол). URL: <https://www.europol.europa.eu/about-europol>.
6. Офіційний сайт Євроюсту. URL: <https://www.eurojust.europa.eu>.
7. Офіційний сайт ASEANAPOL. URL: <http://ww.aseanapol.org/home>.
8. Офіційний сайт AFRIPOL. URL: <https://afripol.africa-union.org>.
9. Community Policing in America: Changing the Nature, Structure, and Function of the Police. URL: https://www.ncjrs.gov/criminal_justice2000/vol_3/03g.pdf.

LEGAL REGIMES OF STAY IN THE EU OF CITIZENS OF UKRAINE

Homonai V.V.,

Doctor of Law,

Professor of the Department of Constitutional Law

and Comparative Jurisprudence

of the Uzhhorod National University

Homonai V.V. Legal regime of stay in the EU of citizens of Ukraine.

The article focuses attention on the factors that became catalysts for the adoption of Council Implementing Decision (EU) 2022/382, which establishes the presence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC and introduces temporary protection. The above-mentioned decision became the basis for the appearance of a legal regime for the stay of Ukrainian citizens in the EU, which did not exist before - this is the regime of temporary protection.

Focuses on the Council conclusions of 27 May 1999 on displaced persons from Kosovo, Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof.

The article highlights all existing legal regimes of a Ukrainian citizen's stay in the EU (temporary protection; tourist; refugee) and characterizes them. It is emphasized that the regime of temporary protection is limited in time, it is not the same as permanent protection and that it provides that EU member states take measures necessary for the voluntary return of persons who enjoy temporary protection or whose temporary protection has expired - to Ukraine. If the legal regime of a tourist - a citizen of Ukraine independently ensures his stay in an EU member state, he does not have the right to work in the EU. Refugee status can be acquired by a citizen of Ukraine who proves that he has a justified danger of being persecuted because of race, religion, nationality, belonging to a certain social group or political beliefs. Under the legal status of a refugee, a person gains access to the labor market if the application for granting refugee status has not received a final review within 9 months.

It is emphasized that EU law establishes only minimum standards of protection that each EU member state must ensure. National protection standards (EU member countries) are higher compared to EU standards.

Key words: displaced person; citizen of Ukraine; legal regime of temporary protection; legal regime of the tourist; legal regime of the refugee; legal status of a citizen of Ukraine; legal status of a citizen of a third country in the EU; martial law; protection of human and citizen rights; solidarity.

Гомонай В.В. Правовий режим перебування в ЄС громадян України.

В статті акцентується увага на чинниках, які стали каталізаторами прийняття Імплементативного рішення Ради (ЄС) 2022/382, що встановлює наявність масового напливу переміщених осіб з України у розумінні статті 5 Директиви 2001/55/ЄС та запроваджує тимчасовий захист. Вище зазначене рішення стало підґрунтям для появи правового режиму перебування громадян України в ЄС, якого раніше не існувало – це режим тимчасового захисту.

Фокусується увага на ухвалених 27 травня 1999 року Радою висновках щодо переміщених осіб із Косово, Директиві Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому.

В статті виокремлено всі існуючі на сьогодні правові режими перебування громадянина України в ЄС (тимчасовий захист; турист; біженець) та охарактеризовано їх. Підкреслюється, що режим тимчасового захисту є обмеженим у часі, він не тотожний постійному захисту та що він передбачає, що держави-члени ЄС вживають заходів, необхідних для добровільного повернення осіб, які користуються тимчасовим захистом або тимчасовий захист яких закінчився.- до України. Якщо правовий режим туриста – громадянин України самостійно забезпечує своє перебування в державі-члені ЄС, не має права на працю в ЄС. Статус біженця може набути громадянин України, який доведе, що у нього є обґрунтована небезпека бути переслідуваним через расу, релігію, національність, належність до певної соціальної групи чи політичні переконання. При правовому режимі

біженця особа отримує доступ до ринку праці, якщо заява про надання статусу біженця протягом 9 місяців не отримала остаточного розгляду.

Підкреслюється, що правом ЄС встановлено лише мінімальні стандарти захисту, які має забезпечити кожна країна-учасниця ЄС. Національні стандарти захисту (країни-учасниці ЄС) є вищими, порівняно зі стандартами ЄС.

Ключові слова: переміщена особа; громадянин України; правовий режим тимчасового захисту; правовий режим туриста; правовий режим біженця; правовий статус громадянина України; правовий статус громадянина третьої країни в ЄС; воєнний стан; захист прав людини і громадянина; солідарність.

Statement of the problem. The situation in which the citizens of Ukraine found themselves is unusual, because after the Second World War, the actions of the aggressor country – Russia – are unprecedented on the territory of Europe. It is common knowledge that Ukraine has been in a state of undeclared war since 2014 [1]. On February 24, 2022, a full-scale Russian invasion of the territory of Ukraine began. Millions of Ukrainian citizens were forced to cross the border with the EU and stay there, escaping from Russian aggression. This factor became a catalyst for changes in the issue of the legal status of Ukrainian citizens in the EU, because the previously existing general rules for the stay of Ukrainian citizens in the EU as citizens of third countries needed to be improved in view of the state of war in Ukraine and, as a result, the fact that Ukrainian citizens crossed the EU border to save themselves from the war

The legal status in the EU of citizens of Ukraine who leave the country due to the military occupation of the Russian Federation is, in fact, a set of subjective rights, legal obligations and legitimate interests of citizens of Ukraine as legal subjects [2]. This is the position of citizens of Ukraine in the legal reality of the EU.

On 27 May 1999, the Council adopted conclusions on displaced persons from Kosovo. They called on the Commission and Member States to take into account the experience of responding to the crisis situation in Kosovo in order to introduce measures. In 2001, Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof [3].

On March 4, 2022, Council Implementing Decision (EU) 2022/382 was published, establishing the presence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC and introducing temporary protection [4].

The purpose of this article is to determine the legal regimes of a Ukrainian citizen's stay in the EU and to characterize it.

In the legal literature, the work of Y. Bysaga is devoted to the issue of the legal status of citizens of third countries in the EU [5; 6]. Scientific works of V. Volkov [7; 8], L. Deshko [9; 10; 11; 12], R. Petrova [13], T. Eiser [14] and other domestic scientists lay the groundwork for studying the legal regime of stay of Ukrainian citizens in the EU. At the same time, it undergoes evolution in view of such a factor as a full-scale war of Russia against Ukraine.

Presentation of the main research material. The above testifies to the relevance of studying the issue of the legal status in the EU of citizens of Ukraine who leave the country due to the military occupation of the Russian Federation, both from a theoretical and a practical point of view.

The purpose of Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof is establishing minimum standards for the provision of temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons from third countries who cannot return to their country of origin, as well as contributing to the balancing of efforts between member states regarding reception and responsibility for the consequences of reception of such persons [3]. In this Directive, temporary protection means a procedure of an exceptional nature to ensure, in the event of a mass or imminent mass influx of displaced persons from third countries who cannot return to their country of origin, immediate temporary protection of such persons, in particular where there is a risk that the asylum system will not be able to cope with such an influx without negative consequences for its effective functioning, the interests of the relevant persons, as well as other persons requesting protection. According to the Directive, displaced persons are third-country nationals or stateless persons who have been forced to leave their country or region of origin, or evacuated, in particular in response to appeals by international organizations, and cannot return in safe and stable conditions due to the situation in that country, and which are subject to Article 1A of the Geneva Convention or other international or national instruments that provide international protection, including:

- persons who escaped by fleeing from areas of armed conflict or an outbreak of violence;
- persons who are at serious risk or who have become victims of systematic or general violations of human rights.

At the same time, in accordance with Art. 3 of the Directive, temporary protection does not prevent the recognition of refugee status in accordance with the Geneva Convention.

The Council of the EU, taking into account the Treaty on the Functioning of the European Union, Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for the provision of temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures to promote the balance of efforts between Member States to receive such persons and responsibility for the consequences of such reception (1), in particular Article 5, on March 4, the Council of the EU unanimously adopted an executive decision on the introduction of temporary protection in connection with the mass entry of people fleeing from Ukraine due to the war.

Temporary protection is an extraordinary mechanism. It can be used when there is a mass influx of people. This mechanism aims to provide immediate and collective (ie, without the need to consider individual applications) protection of displaced persons who are unable to return to their country of origin. The aim is to relieve pressure on national asylum systems and allow displaced persons to enjoy harmonized rights across the EU. These are rights to residence, access to the labor market and housing, medical care and access to education for children [3].

This decision activated temporary protection for an initial period of one year, but it can be automatically extended for six months (up to one year maximum). Citizens of Ukraine, citizens of third countries or stateless persons who had international protection in Ukraine and their family members received temporary protection if they lived in Ukraine until February 24, 2022 inclusive. In accordance with the aforementioned Decision, EU member states applied one of the following protections to citizens of third countries who lived in Ukraine until February 24 inclusive, had a permanent residence permit and could not safely return to their countries:

- 1) temporary protection;
- 2) appropriate protection according to their national legislation.

According to the executive decision on the introduction of temporary protection in connection with the mass entry of people fleeing Ukraine due to the war, member states can also apply this decision to other people, including third-country nationals who legally reside in Ukraine and do not can safely return to their home country. In addition, the Decision of the Council of the EU also applies to Ukrainians who fled shortly before February 24 or ended up in the territory of the European Union immediately before this date, for example, because of work or vacation [3; 4].

In accordance with the decision of the EU Council of March 4, 2022 - the Directive on temporary protection – immediate protection of displaced persons is ensured. The national authorities of the EU member state, where the person is, inform him about the right to temporary protection. If a person wishes to exercise this right, he must apply to such national authorities for a residence permit for temporary protection.

According to the Temporary Protection Directive, a person has the right to reside, work in the EU, social assistance, medical assistance, care for unaccompanied children, access to housing, access to education (for children). Temporary protection is granted until March 4, 2023. If the reasons for granting it do not disappear, it will be automatically extended twice by 6 months (until March 4, 2024). In the event that the reasons for temporary protection remain in the future, the European Commission may propose to the Council of the EU to extend it for another year (until March 4, 2025).

In addition to temporary protection due to the fact that since 2017, visa-free entry to the Schengen zone has been in effect for citizens of Ukraine. Ukrainians who went abroad because of the war can choose another legal regime for their stay: stay in the status of a tourist (for 90 calendar days, without the right to work, without any social or financial support); submit documents for obtaining refugee status (this must be done immediately in the first country in which the person stayed after leaving the territory of Ukraine, the procedure for waiting for a corresponding decision can last more than six months, the applicant's passport is confiscated, he is forced to stay in this country until obtaining the status, the national law may provide for residence only in a certain place) [15].

The basic rights of Ukrainian citizens residing in the EU are guaranteed by the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms [16]. The EU also adopted the Charter of the European Union on Fundamental Rights – a document, a legal act that has a public legal, «constitutional» character [17]. The draft of the document was prepared in 2000, it acquired full legal force only with the entry into force of the Lisbon Treaty on December 1, 2009. The Charter is the primary source of EU law on a par with the Treaty establishing the European Communities and the European Union and its annexes. The signatory states of the Charter are bound by the precedent practice of the Court of Justice of the European Union, which is another mechanism for the protection of human rights.

According to Art. 53 of the Charter, nothing in this Charter may be interpreted as restricting or adversely affecting human rights and fundamental freedoms, as recognized in the relevant areas of their application by Union legislation and international law, as well as international agreements to which the Union or all states are parties -members, including the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the constitutions of member states.

According to Art. 54 of the Charter, nothing in this Charter shall be interpreted as implying any right to engage in any activity or to carry out any action aimed at the destruction of any rights and freedoms recognized in this Charter, or at their limitation in to a greater extent than provided for in this Agreement.

EU law establishes only minimum standards of protection that each EU member state must ensure. National protection standards (EU member states) are higher compared to EU standards [18; 19].

Conclusions. The legal status of a citizen of Ukraine in the EU is the position of a citizen of Ukraine in legal reality, which reflects his (a person's) actual state in relations with the EU, the society of an EU member state, and the EU country. Three legal regimes of a Ukrainian citizen's stay in the EU are highlighted and characterized: temporary protection; tourist; refugee.

Temporary protection is granted to citizens of Ukraine who lived in Ukraine on a permanent basis and left Ukraine in connection with the military aggression of the Russian Federation on February 24, 2022. If a person chooses the status of a tourist, he has the right to stay on the territory of the EU for 90 calendar days from the date of entry, independently ensures his stay in the EU member state, does not have the right to work in the EU. In the case of choosing refugee status, a person must go through a long special procedure to determine whether he has a reasonable risk of being persecuted because of race, religion, nationality, belonging to a certain social group or political beliefs. If the application for refugee status has not received a final review within 9 months, the person may gain access to the labor market.

REFERENCES:

1. Bysaga Yu., Deshko L., Nechyporuk H. Mizhnarodna bezpeka, natsionalna bezpeka, konstytutsiina bezpeka: teoretyko-pravovi pidkhody. *Porivnialno-analitychne pravo*. 2020. № 4. S. 43–49.
2. Deshko L. Criteria for the court's compliance with the obligation to provide justification of its decisions. *Teise*. 2016. № 99. P. 186–193.
3. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj>.
4. Implementatsiine rishennia rady (IeS) 2022/382 vid 4 bereznia 2022 roku shcho vstanovliuie naiavnist masovoho naplyvu peremishchenykh osib z Ukrainy u rozuminni statti 5 Dyrektyvy 2001/55/IeS ta zaprovadzhuie tymchasovyi zakhyt. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Implement_rish_Ukraine.pdf.
5. Bysaga Yu.M., Deshko L.M. Metodolohiia doslidzhennia konstytutsiinoho prava zvertatysia do mizhnarodnykh sudovykh ustanov ta mizhnarodnykh orhanizatsii. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. Serii «Iurydychni nauky». 2016. № 21. S. 14–16.
6. Deshko L., Bysaga Y., Bysaga Y. Public procurement in the healthcare sector: adaptation of the administrative legislation of Ukraine to the EU legislation. *Georgian Medical News*. 2019. № 6 (291). P. 126–130.
7. Volkov V.D., Deshko L.N., Zablotskiy V.P. i dr. *Meditinskoe pravo Ukrainy: Uchebnoe posobie*. Donetsk: DonNU, 2005. 268 s.
8. Volkov V., Deshko L. Na zakhyt medychnoho prava. *Yurydychnyi Visnyk Ukrainy*. 2006. № 8. S. 8.
9. Volkov V., Deshko L. Medychne pravo – realnist sohodennia. *Informatsiyni pravovyi prostir*. 2007. № 18. S. 45–48.
10. Deshko L., Bysaga Y., Nechyporuk A., Pifko O., Berch V. Medicines: technology transfer to production, cession of ownership rights for registration certificates and transfer of production in conditions of modern challenges to international and national security. *Georgian Medical News*. 2020. № 10. P. 180–184.
11. Deshko L. Derzhavne rehuliuвання tsinoutvorennia na likarski zasoby v krainakh Yevropeiskoho Spivtovarystva ta inshykh krainakh. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2007. № 5. S. 113–119.
12. Deshko L.N. Konstitutsionnoe pravo na meditsinskuyu pomoshch: ponyatie i sodержanie. Aktualnye problemy pravovogo regulirovaniya meditsinskoy deyatel'nosti: materialy II konf. M., 2004.

13. Petrov R.A. Pravo Yevropeiskoho Soiuzu: navchalnyi. 2-he vyd. K., «Istyna», 2009. 376 s.
14. EzerT., Deshko L., Clark N. G. et al. Promoting public health through clinical legal education: Initiatives in SouthAfrica, Thailand, and Ukraine. *Human Rights Brief*. 2010. № 17/27. P. 32. URL: <http://www.wcl.american.edu/hrbrief/17/2ezer.pdf>.
15. Kibenko O. Pravovi rezhymy nadannia tymchasovoho zakhystu ukraintsiam u riznykh krainakh. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1263586>.
16. Deshko L.N. Stanovlenie printsipa zashchity prav cheloveka v Evropeyskikh Soobshchestvakh i Evropeyskom Soyuze. *Vestnik Instituta zakonodatelstva Respubliki Kazakhstan*. 2012. № 1(25). S. 135–139.
17. Pro vykonannia Uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovaryystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 25 zhovtnia 2017 r. № 1106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-п#Text>.
18. Deshko L.M., Bysaga Y.M., Zaborovskyy V.V. Protection of human rights by the Constitutional Court of Ukraine in the field of health care. *Georgian Medical News*. 2019. № 9 (294). P. 165–171.
19. Deshko L. Restitutio in integrum: pidkhody Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. *Porivnialno-analitychne pravo*. 2018. № 5. C. 365–368.
20. Deshko L. Structural elements of international legal mechanisms for ensuring the everyone's right to seek rights protection in international judicial institutions or in the relevant bodies of international organizations. *Legea Si Viata*. 2013. P. 64–67.
21. Bielova M., Byelov D. Transformation of international law in the context of global constitutionalism: a conceptual dimension. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2024. Issue 5, p. 34–37.
22. Bielova M.V., Byelov D.M. Humanistic principles of the legal system. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2024. Issue 3, p. 39–45.

PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE EUROPEAN UNION: GENERAL PRINCIPLES

Hryb A.M.,

*associated professor of International and European Law Department
National University «Odesa Law Academy»,*

Ph.D in Law

ORCID: 0000-0002-8464-9821

Hryb A.M. Protection of human rights in the European Union: general principles.

Respect and protection of human rights is one of the main areas of activity of the European Union in accordance with the objectives and principles of this organization, enshrined in the founding treaties. Any European country that adheres to the principles of liberty, democracy, respect for human rights and fundamental freedoms, as well as the rule of law, may apply to the EU with an application for membership, as provided for in the Treaty on European Union. The criteria that candidate countries must meet for accession to the European Union (the Copenhagen criteria) were approved at the meeting of the European Council in Copenhagen in June 1993. According to them, membership in the EU from the point of view of political standards requires the candidate country to have stable institutions that guarantee democracy, the rule of law, respect for human rights and the protection of minorities. Countries wishing to become members of the EU must not only enshrine the principles of democracy and the rule of law in their constitutions, but also implement them in everyday life. The constitutions of the applicant countries must guarantee democratic freedoms, including political pluralism, freedom of speech and freedom of conscience. They must establish democratic institutions and independent judicial bodies, bodies of constitutional jurisdiction, which create conditions for the normal functioning of state institutions, the holding of free and fair elections, periodic changes of the ruling parliamentary majority, as well as recognition of the important role of the opposition in political life. There is no integrated mechanism for the protection of human rights in the European Union. The national system of human rights protection operating in the Member States is complemented by a system of protection at the European Union level. In addition, the protection of human rights and freedoms is carried out within the framework of the Council of Europe, of which all Member States of the European Union are members. The formation of a system of legal norms at the European Union level that ensure the protection of human rights and freedoms has occurred gradually, and this system has significant potential for its development. Over the past 60 years, the European Union has come a long way in establishing its own system of human rights protection: from a complete rejection of the idea that the protection of human rights can take precedence over the provisions of EU law, to the development of its own catalogue of human rights, which became the Charter of Fundamental Rights. In addition, the entry into force of the Lisbon Treaty introduced legal grounds for the EU to join the European Convention on Human Rights. All this raises the question for Ukraine of the need to improve its own system of human rights protection, since, according to the criteria for accession to the EU, only a state with an appropriate level of respect for human rights and fundamental freedoms can become a full member of the European Union.

Key words: human rights, protection of human rights, European Union, supranational EU institutions, Court of Justice.

Гриб А.М. Захист прав людини у Європейському Союзі: загальні засади.

Повага та захист прав людини є одним із основних напрямів діяльності Європейського Союзу відповідно до цілей та принципів цієї організації, закріплених в установчих договорах. Будь-яка європейська країна, яка дотримується принципів свободи, демократії, поваги прав людини та основних свобод, а також верховенства права, може звернутися до ЄС із заявою про членство, як це передбачено Договором про ЄС. Критерії, яким мають відповідати країни-кандидати на вступ до Європейського Союзу (Копенгагенські критерії), були схвалені на засіданні Європейської Ради у Копенгагені у червні 1993 р. Згідно з ними членство в ЄС під кутом зору політичних стандартів вимагає від країни-кандидата стабільності інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу права людини і захист меншин. Країни, які бажають стати членами ЄС, повинні не лише закріпити принципи демократії та верховенства права у своїх конституціях, а й втілювати їх у повсякденне життя. Конституції країн-заявників мають гарантувати демократичні свободи, включаючи політичний плюралізм, свободу слова і свободу совісті. Вони встановлюють демократичні

інститути та незалежні органи правосуддя, органи конституційної юрисдикції, що створює умови для нормального функціонування державних установ, проведення вільних і справедливих виборів, періодичної зміни правлячої парламентської більшості, а також визнання важливої ролі опозиції у політичному житті. В Європейському Союзі не існує цілісного механізму захисту прав людини. Національну систему захисту прав людини, яка функціонує в державах-членах, доповнює система захисту на рівні Євросоюзу. Окрім цього, захист прав і свобод людини здійснюється в межах Ради Європи, учасниками якої є всі держави-члени Євросоюзу. Формування системи правових норм на рівні Євросоюзу, що забезпечують захист прав і свобод людини, відбулося поступово, а ця система має значний потенціал для свого розвитку. За останні 60 років Європейський Союз пройшов тривалий шлях становлення своєї власної системи захисту прав людини: від повного відхилення ідеї, що захист прав людини може користуватися перевагою перед положеннями права ЄС, до розробки власного каталогу прав людини, яким стала Хартія основних прав. Крім того, набуття чинності Лісабонським договором запровадило правові підстави для приєднання ЄС до Європейської конвенції з прав людини. Все це ставить перед Україною питання про необхідність удосконалення власної системи захисту прав людини, оскільки відповідно до критеріїв вступу до ЄС лише держава із відповідним рівнем дотримання прав та основних свобод людини може стати повноправним членом Євросоюзу.

Ключові слова: права людини, захист прав людини, Європейський Союз, наднаціональні інституції ЄС, Суд ЄС.

Formulation of the Problem. The Universal Declaration of Human Rights and the Charter of the United Nations were among the first international documents to formalize historical concepts of rights that are inherent in many legal systems. The Universal Declaration of Human Rights was also a precursor to international human rights treaties, such as the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Human rights treaties exist at the global and regional levels. If a state has ratified both an international and a regional treaty, such as the American Convention on Human Rights, it is obligated to simultaneously fulfill both sets of obligations. In addition to those rights provided for by customary international law, the specific legal obligations of an individual state with respect to human rights depend on the relevant treaties that it has ratified. International human rights conventions or treaties apply only when the convention or treaty is «in force» (usually after reaching a certain number of States Parties) and only to those countries that have ratified or acceded to the particular convention or treaty.

The degree of scientific and theoretical development of the problem. Modern international relations in the field of human rights protection have been studied by both domestic and foreign scientists. In particular, the mechanism of ensuring human rights by international bodies, EU bodies, individual elements of such a mechanism are highlighted in the works of M. Antonovych, M. Baymuratov, M. Buromensky, V. Butkevych, L. Hrytsayenko, I. Hryshchenko, K. Zabigayl, A. Zubareva, O. Zadorozhny, S. Isakovich, V. Kavun, I. Lytvynenko, V. Muravyov, P. Nedbayl, I. Nikolayk, P. Rabinovych, L. Tymchenko, M. Cherkes, etc. At the same time, the above studies either partially reveal the features of European standards in the field of human rights protection, or do not take into account the provisions of the updated legislation in this area. However, today there is still a need to study and detail the mechanisms for protecting human rights in the EU for the effective protection of rights and interests.

The aim of the article is to analyze and characterize the main European and international legal acts on the protection of human rights, as well as the mechanism for the protection of human rights in the EU.

Presentation of the main material. Any European state that adheres to the general principles of liberty, democracy, respect for human rights and fundamental freedoms and the rule of law has the opportunity to apply to the EU for membership, as set out in Articles 6 and 49 of the Treaty on European Union [1]. The criteria that states must meet in order to join the European Union – the Copenhagen criteria for membership – were approved at the meeting of the European Council in Copenhagen in June 1993 [2]. According to them, membership in the EU requires from the candidate state the stability of state institutions that guarantee democracy, the rule of law, respect for human rights and the protection of minority rights, etc. States wishing to become members of the EU must not only enshrine the fundamental principles of democracy and the rule of law directly in their national constitutions, but also implement them in the everyday life of society.

The constitutions of these applicant states must guarantee democratic freedoms, including political pluralism, freedom of speech and freedom of conscience and religion; establish democratic institutions and independent judicial bodies and other bodies of state power, which contributes to the normal functioning of state institutions, the holding of free and fair elections, etc. It is worth noting that at

the first stages of its formation, the European Union did not pay sufficient attention to the issues of protecting human rights within the union itself. According to supranational bodies, these issues were outside the scope of economic integration, therefore, there is no list of human rights in the founding treaties of the EU itself. The provisions of European Union law were interpreted as having priority over the provisions of the national constitutions of the Member States regarding human rights and freedoms. Therefore, the supranational institutions of the EU were not afraid that the Member States would demand compliance of the provisions of EU law with their domestic legislation regarding the protection of human rights. On the other hand, the powers of the EU institutions in the field of protecting human rights were not so extensive. That is, the treaties establishing the European Communities do not actually address the protection of human rights. Some earlier, more ambitious plans for European integration, the European Defence Community and the draft Statute of the European Political Community, to some extent, addressed this issue. However, these plans failed, and the founding fathers of the EU wanted to limit the agreement only to the needs of the economic community [3, p. 231].

They probably also thought that since the scope of Community law was essentially limited to economic and technical issues, there would be no human rights problems. Case law proves the opposite. The Court of Justice of the European Union did not have so-called criminal jurisdiction, so its possibilities regarding the protection of human rights and freedoms were limited. When considering cases, it only occasionally had to deal with individual political and social rights, so the Court of Justice of the European Union did not consider the issue of human rights protection on a permanent basis, but it was it that at one time began the process of expanding the EU's competence to the sphere of human rights protection. To a certain extent, it was the national constitutional courts that exerted pressure on it, and did not recognize the priority of European Union law if it did not guarantee the protection of human rights [4, p. 15]. Over time, two independent systems of human rights protection began to form in Europe in parallel, both within the Council of Europe and in the EU, while this system of protection was incomplete and, to some extent, partial, because at the first stages of its formation it covered mainly economic rights.

Gradually, with the strengthening of European integration in the political sphere and the sphere of justice and home affairs, one can observe the emergence of decisions of the courts of the EU Member States, where they refused to partially recognize the principle of the primacy of EU law over domestic legislation on human rights and freedoms. Because of this, the Member States and Community bodies paid more attention to the issue of human rights protection. At the same time, regulatory documents gradually appeared, in which attempts were observed to define fundamental human rights and freedoms within the framework of the European Communities. The main ones are the European Social Charter of 1961, the Declaration of Fundamental Rights and Freedoms of 1989, the Charter of Fundamental Social Rights of Workers of 1989 and others. Finally, for the recognition of human rights as a component of the law of the European Communities, an important decision was the adoption of the Single European Act [5] in 1986.

It referred to the 1950 European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as the main normative document for guaranteeing democratic values in Europe. The European Union recognizes the 1950 European Convention [6], but is not a signatory to it, so it is not an integral part of European Union law. It is worth noting that there is a certain competition between the Council of Europe and the EU on this issue, although the EU does not claim to play a decisive role in the protection of human rights in Europe. The Court of Justice of the EU once opposed accession to the European Convention without amendments to the constituent documents of European integration associations. An important fact in support of this position was that such accession would involve the implementation of norms without taking into account the specifics of the European Union itself and its law. This was also influenced by the absence in the 1950 European Convention of a comprehensive list of social, economic and cultural rights, which were reflected in another normative act of the Council of Europe, namely the 1961 European Social Charter [7], which was revised in 1996. At that time, the Court did not intend to subordinate its jurisdiction to the European Court of Human Rights, since EU citizens have the opportunity to apply to the judicial bodies of the EU and the 1950 European Convention for the protection of their rights, but unfortunately, in such a case a conflict arises, because then the question arises whose decision will have priority in resolving the case.

Over time, this issue was resolved by the signing of the Lisbon Agreements and the Charter of Fundamental Rights of the European Union in the 2007 version. However, even before the Lisbon Treaty was signed, certain steps had been taken to separate the jurisdiction of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the EU, by recognising that the European Court of Human Rights had the right to an adequate remedy if persons on EU territory were able to challenge before the Court acts of EU institutions that infringe human rights guaranteed by the 1950 European Convention. The

Maastricht Treaty on European Union [8] contained several provisions on the protection of human rights. Article 2 states that the EU is founded on the values of respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities. These are common to all Member States in a society where pluralism, non-discrimination, tolerance, justice, solidarity and equality between women and men are priorities. Article 3 of the Treaty on European Union: objectives of the EU. In its "relations with the wider world", the EU shall contribute to "the eradication of poverty and the protection of human rights, in particular the rights of the child, and to the strict observance and development of international law, including respect for the principles of the Charter of the United Nations".

Article 6 enshrines the principle of respect for fundamental rights and freedoms. It states that fundamental rights, as guaranteed by the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and as they are enshrined in the constitutional traditions common to the Member States, constitute general principles of Union law [9]. Article 21 of the Treaty on European Union: the principles which inspire the Union's external action. These principles are democracy, the rule of law, the universality and indivisibility of human rights and fundamental freedoms, respect for human dignity, equality and solidarity, and respect for the principles of the 1945 Charter of the United Nations and international law. In Article 21, the EU upholds the principle of the "indivisibility of human rights and fundamental freedoms", committing itself to considering economic and social rights as important as civil and political rights; Article 205 of the Treaty on the Functioning of the European Union: general provisions on the Union's external action. This article stipulates that the EU's international action must be guided by the principles set out in Article 21 of the Treaty on European Union.

The Regulation of the European Parliament and of the Council establishing a Neighbourhood, Development and International Cooperation Instrument [10] was adopted in the context of the Multiannual Financial Framework for the years 2021–2027, as set out in the Communication 'Modern budgets for a Union that protects, empowers and defends'. It defines the main priorities and the overall budgetary basis for the EU's external action programmes under the heading 'Neighbourhood and the World', including the establishment of a Neighbourhood, Development and International Cooperation Instrument. The purpose of the Regulation is to develop and international cooperation, to support and promote the values and interests of the Union worldwide in order to achieve the objectives and principles of its external action, as set out in Articles 3, 8 and 21 of the Treaty on European Union.

The Treaty on the Functioning of the EU [11], in addition to the norms regarding EU citizenship, enshrines such rights and freedoms of EU citizens as the right to free movement and permanent residence in the territory of the Member States, the right to vote and be elected in municipal elections of the Member State and elections to the European Parliament, as well as the right to diplomatic and consular protection, and the right to appeal to the institutions or bodies of the EU. This regulatory act enshrines the freedom of movement of workers and the principle of equal pay for men and women. Attention is also paid to guarantees for the protection of human rights and freedoms, such as compensation for damage caused to an individual by the activities of the EU and its officials. The decisions of the Court of Justice of the EU define the basic principles of the protection of individual rights and freedoms in the EU. In order to ensure rights and freedoms in the EU, the Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers has a special status in EU law [12].

The Charter defines a list of fundamental rights and freedoms that are recognized for every person residing in the territory of the EU, and defines civil, political, economic, social and cultural rights. Thanks to this regulatory act, they all acquired the same legal regime. The Charter provides for a new, so to speak, view of man and his place in the world, this is confirmed by the fact that the preamble declares that man and his fundamental interests are at the center of the EU's activities. This is a slightly different approach, because most international legal documents take the subject of subjective law as the basis for the classification of fundamental rights, and the classification of rights and freedoms in the Charter is based on the protection of fundamental values, such as human dignity, personal freedom, equality and solidarity. Separate sections are devoted to citizenship and justice. Fundamental rights and freedoms of a person are divided into several categories: personal rights and freedoms; political rights and freedoms; economic, social and cultural rights; fundamental duties, and they are supplemented by guarantees of personal rights and freedoms.

The Charter also provides for provisions on abuse of rights, and provides for the prevention of excessive restrictions on the rights and freedoms of others by public authorities or private individuals. Rights and freedoms in the European Union are guaranteed by institutional, procedural and material measures. Institutional guarantees include judicial protection and extrajudicial protection mechanisms such as the European Ombudsman, the Commission, the European Data Protection Supervisor, the General Supervisory Body within Europol, diplomatic and consular representations of Member States in

third countries. Procedural guarantees include: the right of a person to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal; the right to legal aid; the presumption of innocence; the principle of non-criminal prosecution for an offence for which a person has already been convicted or acquitted in the Member States (Article 50); the prohibition of deprivation of liberty for debt, and others. Material guarantees consist in compensation for damage caused to individuals by other persons. Physical and legal persons, EU bodies and Member States bear material liability. The material liability of physical and legal persons is regulated mainly by the internal law of the Member States. Of course, since its foundation, the European Union has taken many steps towards the formation of its own system of human rights protection. From the complete non-recognition of the idea that the protection of human rights can have primacy over the provisions of EU law, to the development of its own list of human rights contained in the Charter of Fundamental Rights. In addition, since the signing of the Lisbon Treaty [13], the legal basis for the EU's accession to the European Convention on Human Rights has been introduced. We are convinced that the EU experience poses important and relevant questions for Ukraine to gradually improve its own system of human rights protection, since according to the criteria for accession to the EU, only a state with an appropriate level of respect for human rights and fundamental freedoms has the opportunity to become a full member of the European Union.

Modern governments should never violate human rights, but they should also ensure that people's rights are respected and properly fulfilled, in accordance with applicable law. For example, it is one thing to have the right to education enshrined in a constitution, a declaration, but if our governments do not create the right conditions to ensure that schools operate and equal opportunities for education are available to all children, that right will not be realized. Similarly, without a system that allows for safe and free voting, our right to vote in the election of our government becomes meaningless. At the international level, national governments meet in the United Nations to discuss and set various standards of human rights. For example, the UN Universal Declaration of Human Rights lays the foundation for all our human rights – it is the basis for all international human rights laws and treaties that have been made since then. The responsibility to protect human rights extends to: states, as well as national governments, represented by ministers, diplomats, etc.

They have a primary responsibility to promote, protect, respect and fulfil human rights. They owe this responsibility to everyone within their territory or to those who may be subject to their jurisdiction, control or influence. Our governments have enormous influence over the realization and denial of human rights through the laws they make, and judicial systems must provide citizens with avenues for justice and redress for violations of these rights; the UN has a variety of functions that help us uphold agreed global human rights standards, identify violations and seek remedies and encourage their improvement; business and other “non-state” actors. Business has a significant impact on human rights. Strong, enforceable laws and regulations are essential, but businesses have a duty to respect rights and can also actively follow human rights guidance and ensure that robust systems are in place to ensure access to remedies in the event of disputes or violations. Other non-state actors include associations or groups that can influence the protection of human rights; human rights defenders and the human rights movement. We all have the right to protect and promote human rights, and this can take many forms. People who take the time to promote or defend human rights, whether as part of their work or in their own time, are part of the human rights movement – a broad range of people and organisations who want to see a commitment to freedom, respect, equality and dignity protected in our laws and reflected in the very systems and structures on which our societies are based.

The EU supports the principles contained in the instruments on the right and responsibility of individuals, groups and organs of society to promote and protect universally recognised human rights and fundamental freedoms. While the primary responsibility for the promotion and protection of human rights lies with States, the EU recognises that individuals, groups and organs of society play an important role in advancing the cause of human rights. The work of human rights defenders includes: documenting violations; seeking remedies for victims of such violations by providing legal, psychological, medical or other support; combating the culture of impunity that conceals systematic and repeated violations of human rights and fundamental freedoms; mainstreaming a culture of human rights and information about human rights defenders at the national, regional and international levels.

The EU recognises that the special procedures of the UN Human Rights Council (and the individuals and groups that implement them: special rapporteurs, special representatives, independent experts and working groups) are vital to international efforts to protect human rights defenders, due to their independence and impartiality and their ability to act and speak out on violations against human rights defenders worldwide and to carry out country visits. While the Special Rapporteur on Human Rights Defenders has a specific role in this regard, the mandate of other special procedures is also relevant to human rights defenders. EU actions in support of special procedures will include: encouraging States

to accept in principle requests for country visits under UN special procedures; facilitating, through EU missions, the use of UN thematic mechanisms by local human rights communities and defenders, including but not limited to facilitating the establishment of contacts and the exchange of information between thematic mechanisms and defenders; as the mandate of a special procedure cannot be fulfilled in the absence of adequate resources, EU Member States will support the allocation of sufficient funds from the general budget to the Office of the UN High Commissioner for Human Rights.

States nevertheless bear the primary responsibility for ensuring that defenders can carry out their work freely and in a safe and enabling environment. In recent years, a wide range of experts and mechanisms in UN Member States – including special procedures, treaty bodies, the Human Rights Council and the Office of the High Commissioner for Human Rights – together with regional human rights bodies and experts, have called on States to implement laws that clearly guarantee the rights enshrined in the Universal Declaration of Human Rights [14], and to review and amend laws that restrict, stigmatise or criminalise the work of defenders. Despite this, only a few States have comprehensively incorporated the Declaration into national legislation, while many States continue to implement legislation that restricts the exercise of fundamental rights and freedoms, rights that are crucial for defenders to carry out their legitimate work.

In those countries where specific laws or policies to protect human rights defenders have been developed, a lack of resources or political will is an obstacle to their effective implementation. Often one set of human rights needs to be balanced against another. For example, the Universal Declaration of Human Rights explains that everyone has the right to freedom of expression, but it also explains that everyone has the right to be safe and free from discrimination [17]. This means that our right to freedom of expression does not extend to words that incite hatred, violence or harm someone else. Other rights, on the other hand, are “absolute”. For example, torture is never acceptable under any circumstances – there is no justification for it and it is strictly prohibited in any form. In general, a distinction is made between judicial and non-judicial remedies. The judicial protection of human rights against violations by international institutions falls under the jurisdiction of the Court of Justice of the EU. Non-judicial institutions that ensure the protection of individual rights include the European Ombudsman, the EU Agency for Fundamental Rights and EU bodies such as the European Commission and the Council of the EU. It is worth noting that the functions of these bodies in the field of individual rights relate to the protection of individual rights from violations by the bodies of the European Union, and not by the EU Member States. Non-judicial bodies, whose competence includes the protection of individual rights, should be distinguished as follows.

Depending on the purpose of their establishment: specialized institutions for the protection of individual rights: the European Union Agency for Fundamental Rights, the European Union Ombudsman, bodies of general competence: the European Commission or the Council of the EU. By the subject of the appeal to the institution for the protection of rights: the European Union Ombudsman, regarding the appeal of individual individuals, the European Union Agency for Fundamental Rights, which provides for the appeal of individual bodies of the European Union, and the Council of the EU regarding the appeal of only EU Member States [16]. The Council of the European Union is the main body of the EU, in terms of the performance of various functions. It is considered the main law-making body of the EU. It is important to note that the problem of the protection of individual rights is not a priority, but only one of the functions of this EU body.

The main executive body of the EU is the Commission of the European Union, which carries out the function of investigating illegal actions and can apply penalties to violators. The object of illegal actions may be a violation by a member state of the requirements imposed on it by the founding treaties of the EU, including violations in the field of human rights. The basis in this process, within the framework of the investigation carried out, is the right of both individuals and legal entities to apply to the Commission regarding illegal actions committed by a member state. The procedures for the protection of human rights applied by the Commission should be considered quite effective, as they combine both informational and representative functions. Since the entry into force of the Maastricht Treaty, a certain mechanism for the protection of human rights has been created in the EU, namely the European Union Ombudsman. The basis for the functioning of this institution is, first of all, democratic principles that are embedded in the foundations of their functioning, and which provide the opportunity to effectively protect and defend human rights in each of the states [15, p. 185]. The European Ombudsman institution largely complements the legislative authorities. In general, in addition to analyzing complaints, the Ombudsman can independently initiate an examination of a situation that may lead to unlawful actions against the rights and freedoms of an individual. The Ombudsman's powers include such issues as, for example, complaints against central and local state authorities of the Member States; complaints against the actions or inaction of state justice bodies; complaints against the activities of individual

entities. If it is not possible to achieve a non-conflict resolution of the issue, the European Ombudsman can send recommendations on resolving such an issue.

Conclusions. It is clear that the above-mentioned mechanisms for the protection and defense of individual rights have certain shortcomings, and although an individual has a guaranteed right to appeal to the European Ombudsman and the EU Agency for Fundamental Rights, at the same time, these institutions do not have the proper authority to adopt decisions that must be strictly and immediately implemented. These bodies play only an indirect role in non-conflict resolution of problems. Therefore, it is important to say that the decisions made do not have a generally binding legal effect and there is a high probability that they will not be considered. A holistic mechanism for the protection of human rights is still being formed in the European Union, because the national system of human rights protection operating in the Member States is only supplemented by the system of protection at the EU level. In addition, the protection of human rights and freedoms is carried out within the Council of Europe, and all Member States of the European Union are its participants. The formation of a system of legal norms at the EU level that guarantee the protection of human rights and freedoms has taken place step by step over decades, and this system will continue to be improved, in accordance with the development and needs of society itself.

REFERENCES:

1. Konsolidovani versiyi dohovoru pro YES ta Dohovoru pro funktsionuvannya Yevropeys'koho Soyuzu (2010/S 83/01): khrestomatiya / uporyad. B.V. Babina. O.: Feniks, 2012. 294 s.
2. European Council in Copenhagen 21–22 June 1993. Conclusions of the Presidency. SN 180/93. URL: https://www.europarl.europa.eu/summits/copenhagen/default_en.htm.
3. Henckaerts J. The Protection of Human Rights in the European Union: Overview and Bibliography. *International Journal of Legal Information*, 22 (3), 228–251. DOI: 10.1017/S0731126500024938.
4. Bocharova N. V. Rol' sudu EU v konstytutsionalizatsiyi pravovoyi systemy Yevropeys'koho Soyuzu. *Pravo i suspil'stvo*. 2018. № 4. S. 14–18.
5. Single European Act OJ L 169, 29.6.1987, p. 1–28. URL: <http://data.europa.eu/eli/treaty/sea/sign>.
6. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms Rome, 4.XI.1950. Council of Europe / https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.
7. European Social Charter Turin, 18.X.1961. European Treaty Series/ No. 35. URL: <https://rm.coe.int/168006b642>.
8. Treaty on European Union. OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112. URL: <http://data.europa.eu/eli/treaty/teu/sign>.
9. Konsolidovani versiyi Dohovoru pro Yevropeys'kyi Soyuz ta Dohovoru pro funktsionuvannya Yevropeys'koho Soyuzu z protokolamy ta deklaratsiyamy. 07.02.1992, 25.03.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
10. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council establishing the Neighbourhood, Development and International Cooperation Instrument. COM/2018/460 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2018%3A460%3AFIN>.
11. Konsolidovani versiyi Dohovoru pro Yevropeys'kyi Soyuz ta Dohovoru pro funktsionuvannya Yevropeys'koho Soyuzu z protokolamy ta deklaratsiyamy. 07.02.1992, 25.03.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
12. Khartiya Spivtovarystva pro osnovni sotsial'ni prava pratsivnykiv. Yevropeys'ke spivtovarystvo. 09.12.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_044#Text.
13. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. OJ C 306, 17.12.2007, p. 1–271. URL: <http://data.europa.eu/eli/treaty/lis/sign>.
14. Zahal'na deklaratsiya prav lyudyny. Pryynyata i proholoshena rezolyutsiyeyu 217 A (III) Heneral'noyi Asambleyi OON vid 10 hrudnya 1948 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
15. Knysh S. V. Peredumovy zaprovadzhennya instytutu ombudsmena YES. Prerequisites Of Introducing Of Institute Ombudsman Of European Union. Aktual'ni problemy vitchyznyanoi yurisprudentsiyi, 2017. S. 183–187.
16. Yefremova I.I. Osoblyvosti vyznachennya mizhnarodno-pravovoho mekhanizmu zakhystu pryvatnykh prav. *Ekonomika, finansy, pravo*. 2019. № 7/1. S. 41–44.
17. Shumilo I.A. Mizhnarodna systema zakhystu prav lyudyny: navch. posib. Kyyiv: FOP Holembovs'ka O.O., 2018. 168 s.

УДК 340.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.144>

ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА В УКРАЇНІ

Ігнатенко Є.О.,
аспірант кафедри європейського
та міжнародного права
юридичного факультету
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара,
ORCID: 0009-0003-8434-9954

Ігнатенко Є.О. Правові позиції Європейського суду з прав людини як джерело права в Україні.

У статті розкрито сутність правових позицій Європейського суду з прав людини як джерела права в Україні в умовах євроінтеграції.

Аналіз наукової літератури дозволив розмежувати дві позиції авторів, які досліджували цю проблему: 1) беззаперечне визнання рішень ЄСПЛ джерелом права та 2) позиція, що зводиться до некоректності порівняння рішень Суду із прецедентами в їх класичному розумінні.

Поява правових позицій та правового прецеденту в діяльності ЄСПЛ є наслідком тривалого здійснення судовою установою своїх функцій та впливу на національну практику країн-учасниць. Більш того, правові позиції «розмивають» прецедентний характер рішень ЄСПЛ, не даючи йому «затвердіти» у застосуванні класичного прецедентного права, яскраві зразки якого можна побачити в англо-саксонській правовій системі.

Правові позиції ЄСПЛ є більш гнучким інструментом для комплексного вирішення справ, пов'язаних із порушенням Конвенції. ЄСПЛ вимушений «нав'язувати» свої правові позиції, засновані на цінностях, що закладені в Конвенції та не підлягають перегляду, національним системам у бажанні створити єдину практику захисту і відновлення порушених в результаті протиправних дій держав конвенційних прав людини.

Правові позиції ЄСПЛ в Україні набули властивостей повноцінного джерела права, а наукові дискусії щодо їх віднесення до джерел права в Україні майже вичерпані, особливо в умовах євроінтеграції, а також невідкладної потреби системного відновлення прав і свобод людини, порушених через російську агресію.

Правові позиції викладені в рішеннях ЄСПЛ мають нормативний характер. Вони містять нові норми права, отож надають безпосередній матеріал для нормотворчості на національному рівні.

Україна зобов'язана виконувати рішення ЄСПЛ, що вимагає вжиття як індивідуальних заходів щодо реалізації правових позицій (в ході правозастосування), так і загальних заходів їх закріплення в чинному законодавстві (в процесі нормотворчості). Крім того, врахування практики ЄСПЛ є невід'ємною складовою інтеграції до європейського правового простору та забезпечення прав людини. Врахування правових позицій ЄСПЛ як повноцінного джерела права сприяє впровадженню європейських стандартів в національну правову систему.

Ключові слова: Практика Європейського суду з прав людини, джерело права, євроінтеграція, правові позиції, верховенство права.

Ignatenko Ye.O. Legal positions of the European Court of Human Rights as a source of law in Ukraine.

The article reveals the essence of the legal positions of the European Court of Human Rights as a source of law in Ukraine in the context of European integration.

The analysis of scientific literature allowed us to distinguish two positions of the authors who studied this problem: 1) the unquestionable recognition of the decisions of the ECHR as a source of law and 2) the position that boils down to the incorrectness of comparing the decisions of the Court with precedents in their classical sense.

The emergence of legal positions and legal precedent in the activities of the ECHR is a consequence of the long-term performance of its functions by the judicial institution and its influence on the national practice of the participating countries. Moreover, legal positions «distort» the precedential nature of the decisions of the ECHR, preventing it from «solidifying» in the application of classical case law, vivid examples of which can be seen in the Anglo-Saxon legal system.

The legal positions of the ECHR are a more flexible tool for the comprehensive resolution of cases related to the violation of the Convention. The ECHR is forced to «impose» its legal positions, based on the values enshrined in the Convention and not subject to revision, on national systems in the desire to create a unified practice of protecting and restoring conventional human rights violated as a result of unlawful actions of states.

The legal positions of the ECHR in Ukraine have acquired the properties of a full-fledged source of law, and scientific discussions on their attribution to sources of law in Ukraine have almost been exhausted, especially in the context of European integration, as well as the urgent need for the systematic restoration of human rights and freedoms violated due to Russian aggression.

The legal positions set out in the decisions of the ECHR are normative in nature. They contain new legal norms, and therefore provide direct material for norm-setting at the national level.

Ukraine is obliged to implement the decisions of the ECHR, which requires the adoption of both individual measures to implement legal positions (during law enforcement) and general measures to consolidate them in current legislation (during the process of norm-setting). In addition, taking into account the practice of the ECHR is an integral part of integration into the European legal space and ensuring human rights. Taking into account the legal positions of the ECHR as a full-fledged source of law contributes to the implementation of European standards in the national legal system.

Key words: Practice of the European Court of Human Rights, source of law, European integration, legal positions, rule of law.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерела права в Україні обумовлена, перш за все, євроінтеграцією України. Визнання практики ЄСПЛ повноцінним джерелом права сприяє впровадженню європейських стандартів в національну правову систему.

Практика ЄСПЛ є орієнтиром у забезпеченні верховенства права, що є однією із ключових цінностей ЄС. Врахування правових позицій ЄСПЛ сприяє забезпеченню єдності судової практики в Україні. Крім того, їх вплив на судове правозастосування має логічне продовження у якості орієнтира для законодавчого процесу в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Практику ЄСПЛ, а також правові позиції як джерело права в Україні досліджували такі вітчизняні вчені, як К. Бережна, Н. Блажівська, С. Васильєв, С. Велічук, О. Гарасимів, Н. Гураленко, В. Завгородній, В. Капустинський, Т. Коваленко, О. Колісник, В. Кононенко, О. Кочура, А. Марченко, Р. Марусенко, І. Мукан, О. Петришин, К. Савченко, Н. Слотвінська, Ю. Попов, А. Федорова, Ю. Хім'як, Д. Хорошковська та ін. Проте, тема приналежності правових позицій ЄСПЛ до джерел права в Україні є дуже динамічною, особливо в умовах євроінтеграції та глобалізації.

Метою статті є розкриття сутності правових позицій Європейського суду з прав людини як джерела права в Україні.

Виклад основного матеріалу. З точки зору теорії права, правові позиції Європейського суду є корисним практико-прикладним правовим засобом, «юридичним інструментарієм ЄСПЛ при вирішенні соціального конфлікту, який виник між людиною та державою, що також дозволяє збагнути цінність конвенційних норм як регулятора суспільних відносин та реалізувати їх потенціал» [1, с. 264]. Використання правових позицій не є вирішенням Судом справи по суті, але ці позиції «виступають своєрідним місцем, звідки можна черпати інформацію та знання про зміст і обсяг конвенційних прав та свобод людини, їх гарантії, а також межі міжнародних зобов'язань держав-учасниць Конвенції» [1, с. 100]. На відміну від методу, який є інструментом пізнання, правові позиції являють собою сукупність концептуальних установок, що склались в ході правозастосовної практики Суду, з яких виходить Суд при розгляді конкретних справ. Ці установки або уявлення Суду концентрують суб'єктивне ставлення судді до предмету спору, дозволяють виробити критерії для розгляду відповідних категорій справ, обумовлених багаторазовим застосуванням правових понять і норм Європейської конвенції.

У вітчизняній літературі з теорії права існує певна сукупність варіантів того, що слід вважати правовими позиціями суду, зокрема Європейського суду з прав людини, і які бувають види правових позицій. Так, наприклад, А. Дідікін зазначає, що «правові позиції суду являють собою його ставлення до певних правових проблем, яке закріплюється в судових рішеннях» [13, с. 66]; це «результат аналізу аргументів та висновків судового органу, що утворюють інтелектуально-юридичний зміст судового рішення, що по суті є нічим іншим як суттю правового рішення» [13, с. 67]. Різновидом правової позиції виступає і окрема думка судді, яка є, як зауважує С. Шевчук, «зверненням до духу права, який розвивається, до розуму майбутнього, коли більш пізні рішення може виправити помилку, яку, на думку судді, котрий висловлює таку думку, зробив суд» [14, с. 370-371].

М. Слабан, авторка, яка найбільш комплексно дослідила питання правових позицій ЄСПЛ, виділяє широке та вузьке розуміння цієї дефініції. У широкому розумінні правовими позиціями Суду М. Слабан вважає «будь-які вироблені Судом у процесі тлумачення і застосування Конвенції правові уявлення, ідеї та судження, незалежно від форми їхнього зовнішнього вираження, формальної обов'язковості та сфери дії» [2, с. 4]; у вузькому ж розумінні правовою позицією Суду може вважатися «правовий припис, що: 1) вміщений у мотивувальній частині рішення; 2) виражає оцінку обставин конкретної справи; 3) слугує підставою (*ratio decidendi*) для вирішення конкретної справи та 4) має формально-обов'язковий характер при вирішенні аналогічних справ у майбутньому» [2, с. 4]. В. Завгородній правові позиції Суду пропонує поділяти на: «а) правові позиції, що мають прецедентний характер і відрізняються безумовною імперативністю (усталені правові позиції, які використовуються в однотипних справах (справах-клонах)); б) правові позиції, що потенційно можуть мати прецедентний й імперативний характер у майбутньому (нові правові позиції, які сформовані в результаті еволютивного тлумачення норм Конвенції з урахуванням умов сьогодення, що формуються Великою палатою або інколи палатами ЄСПЛ); в) правові позиції, що не мають прецедентного, а отже й імперативного характеру, зважаючи на суттєві обставини справи, що обумовлюють необхідність їх корегування (правові позиції, які сформовані на основі принципу «*mutatis mutandis*» з урахуванням існуючих відмінностей між справою, яка розглядається, і попередньо розглянутою справою)» [3, с. 18]. В іншому, теоретичні роздуми, пов'язані із правовими позиціями Європейського суду, живляться пострадянськими працями, які втратили актуальність.

Т. Дудаш «ототожнює «правоположення» з терміном «правові позиції», вважає їх синонімами та пропонує не розмежовувати ці поняття» [4, с. 127–129]. О. Гарасімів практику Європейського суду з прав людини пропонує вважати правовими позиціями щодо «застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у конкретних обставинах, викладених Європейським судом з прав людини у його рішеннях, що є обов'язковими як для нього самого, так і для держав-учасниць названої Конвенції та застосовуються Європейським судом з прав людини для вирішення аналогічних справ» [5, с. 5]. Схожу думку висловлює Н. Слотвінська [6, с. 10], О. Кочура [7, с. 136], Б. Хім'як [8, с. 15], К. Степаненко та Л. Наливайко [15; 17] й інші науковці.

В доктрині права переважає думка, відповідно до якої в широкому розумінні практика Європейського суду дорівнює його правовим позиціям. Загалом, не заперечуючи цієї тези, В. Завгородній зауважує, що «їх повне ототожнення з практикою Суду Ради Європи є неприйнятним, зважаючи на більш виправдане розуміння останньої як складного, сумативного утворення» [1, с. 86]. О. Сердюк та Л. Трагнюк зазначають, що «для аналізу значення практики ЄСПЛ як джерела права доцільно враховувати, що поняття «практика ЄСПЛ» та «правові позиції ЄСПЛ» не збігаються за своїм змістом, що дає підстави для висновку про неможливість віднесення всіх без винятку рішень ЄСПЛ чи всіх елементів тексту конкретного рішення до джерела права, або релевантного джерела права» [9, с. 60–61]. Отже, ми бачимо що вченими ведуться дискусії з приводу уточнення і відмежування деяких термінів, включаючи термін «правові позиції», які складають зміст та обумовлюють динаміку судової правотворчості.

Питання розмежування різних елементів судової правотворчості із поняттям «правові позиції» частково вирішується його порівнянням з правовим прецедентом в діяльності Європейського суду. При аналізі наукової літератури можна побачити дві явні позиції авторів, які досліджували цю проблему: 1) беззаперечне визнання рішень ЄСПЛ джерелом права та 2) позиція, що зводиться до некоректності порівняння рішень Суду із прецедентами в їх класичному розумінні.

Як зауважує В. Кононенко, «значення правових позицій ЄСПЛ нерозривно пов'язано з розумінням юридичної природи рішень цього Суду, який свою практику називає «прецедентне право»» [10, с. 3]. На нашу думку, «запровадження судового прецеденту в якості джерела права може забезпечити розвиток правової системи, заощадити ресурс та зміцнити незалежність судової гілки влади» [11, с. 357; 16]. Прецедентна практика Суду, на відміну від правових позицій, спрямована на вирішення справи по суті, але вона ж і породжує ці правові позиції. Показова сама юридична природа правових позицій у порівнянні із прецедентом: «Суд у своїй діяльності дотримується не самого прецеденту як такого, а ставить відповідні правові питання й відповідає на них у процесі тлумачення ЄКПЛ. Результати такої діяльності стають правовими позиціями, на які ЄСПЛ посиляється в наступних своїх рішеннях, називаючи їх «прецедентами»» [12, с. 112].

Поява правових позицій та правового прецеденту в діяльності Європейського суду є наслідком тривалого здійснення судовою установою своїх функцій та впливу на національну практику країн-учасниць. Більш того, правові позиції «розмивають» прецедентний характер рішень Суду, не даючи йому «затвердіти» у застосуванні класичного прецедентного права, яскраві зразки якого можна побачити в англо-саксонській правовій системі. Незважаючи на те, що практика Суду є

прецедентною, ЄСПЛ у певних випадках змінює свої правові позиції. Ця зміна, з точки зору правозастосування не сприяє правовій визначеності, однак є виправданою, оскільки спрямована на розвиток права і захист усталених цінностей, що закладені в Конвенції. Тобто можна казати, що діяльність Суду більше відповідає концепції усталеної судової практики, відповідно до якої певна кількість судових рішень за схожою фабулою може розглядатися як переконливий доказ правильного тлумачення правової норми.

Правові позиції Суду є більш гнучким інструментом для комплексного вирішення справ, пов'язаних із порушенням Конвенції. Суд вимушений «нав'язувати» свої правові позиції, засновані на цінностях, що закладені в Конвенції та не підлягають перегляду, національним системам у бажанні створити єдину практику захисту і відновлення порушених в результаті протиправних дій держав конвенційних прав людини.

Висновки. Правові позиції ЄСПЛ в Україні набули властивостей повноцінного джерела права, а наукові дискусії щодо їх віднесення до джерел права в Україні майже вичерпані в умовах євроінтеграції та невідкладної потреби системного відновлення прав і свобод людини, порушених через російську агресію.

Правові позиції, викладені в рішеннях ЄСПЛ, мають нормативний характер. Вони містять нові норми права, отож надають безпосередній матеріал для нормотворчості на національному рівні.

Україна зобов'язана виконувати рішення ЄСПЛ, що вимагає вжиття як індивідуальних заходів щодо реалізації правових позицій (в ході правозастосування), так і загальних заходів їх закріплення в чинному законодавстві (в процесі нормотворчості). Крім того, врахування практики ЄСПЛ є невід'ємною складовою інтеграції до європейського правового простору та забезпечення прав людини. Врахування правових позицій ЄСПЛ як повноцінного джерела права сприяє впровадженню європейських стандартів в національну правову систему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Завгородній В. Практика Європейського Суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні (теоретико-правовий аналіз): дис. д-ра юрид. наук: 12.00. 01. Дніпро, 2021. 517 с.
2. Слабан М.М. Правові позиції Європейського суду з прав людини щодо права на повагу до сімейного життя (загальнотеоретичний аспект): автореф. канд. юр. наук. 12.00.01. Львів, 2017. 19 с.
3. Завгородній В.А. Прецедентність як ознака практики Європейського Суду з прав людини. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12 (18). С. 14–20.
4. Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини: навч. посіб. / 2-ге вид., змінене і доповнене. Київ: Алерта, 2014. 488 с.
5. Гарасимів О. Вплив практики Європейського суду з прав людини на вдосконалення правозахисного законодавства в Україні (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2020. 227 с.
6. Слотвінська Н.Д. Судова практика як джерело права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 18 с.
7. Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2015. 216 с.
8. Хім'як Ю.Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 19 с.
9. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. 374 с.
10. Кононенко В.П. Звичаєва природа прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. 12.00.11. Київ, 2009. 20 с.
11. Ігнатенко Є.О. Концептуальне місце та фундаментальна перспектива судового прецеденту в правовій системі України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 83: частина 3. С. 353–357.
12. Велічук С. Становлення та формування прецедентного права в Україні в контексті практики Європейського Суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 231 с.
13. Дідікін А. Рішення Європейського суду з прав людини у національній правовій системі. *Юридичний журнал*. 2009. № 1. С. 65–68.
14. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ: Реферат, 2007. 640 с.

15. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародне судочинство : навч. посібник / Л.Р. Наливайко, К.В. Степаненко. Дніпро : ДДУВС, 2022. 304 с.
16. Бережна К.В., Ігнатенко Є.О. Механізм захисту прав людини у ЄСПЛ: договірно-правові засади, передумови формування, сучасний стан та перспективи. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 289–293.
17. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини : навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2020. 260 с.

РОЛЬ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВА НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ ТА ОБ'ЄДНАНЬ

Качурінер В.Л.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та морського права
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0000-0003-2553-5071

Качурінер В.Л. Роль Міжнародної організації праці у забезпеченні права на свободу мирних зібрань та об'єднань.

Стаття присвячена ролі Міжнародної організації праці у забезпеченні права на свободу мирних зібрань та об'єднань. МОП, як провідна міжнародна інституція, сприяє захисту прав працівників і роботодавців через розробку та впровадження міжнародних трудових стандартів. Основна увага приділяється ключовим документам, таким як Конвенція № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 р. і Конвенція № 98 про право на організацію і ведення колективних переговорів 1949 р., які є базовими у формуванні міжнародних зобов'язань держав щодо реалізації цих прав.

У статті аналізуються приклади впровадження положень цих конвенцій у національні законодавства країн, зокрема України, Польщі та Індії. Окремо розглянуто питання адаптації правових норм щодо профспілкової діяльності, колективних переговорів та захисту працівників від дискримінації за профспілкову діяльність. На прикладі цих країн демонструється, як ратифікація конвенцій МОП стимулює країни до реформування національного законодавства з метою забезпечення кращого захисту трудових прав та дотримання міжнародних стандартів.

Підкреслено, що роль МОП у забезпеченні права на свободу мирних зібрань та об'єднань є надзвичайно важливою для розвитку демократичного суспільства та захисту прав трудящих. Шляхом розробки міжнародних стандартів, моніторингу їх дотримання та підтримки держав МОП сприяє побудові справедливих трудових відносин у глобальному масштабі.

З урахуванням змін у соціальних і трудових відносинах, роль МОП у забезпеченні прав працівників на свободу мирних зібрань і об'єднань стає ще більш важливою. Організація повинна адаптувати свої норми до нових умов і сприяти забезпеченню прав працівників у глобалізованому світі.

Результати дослідження свідчать про важливу роль МОП у гармонізації національних правових систем із міжнародними стандартами, сприяння соціальному діалогу та захисту прав на свободу мирних зібрань і об'єднань. У статті підкреслено значення ефективного впровадження стандартів МОП для забезпечення соціальної справедливості, зміцнення демократичних принципів і розвитку трудових відносин.

Ключові слова: право на свободу мирних зібрань, право на свободу об'єднань, міжнародно-правові акти, Міжнародна організація праці, конституція, законодавство.

Kachuriner V.L. The role of the International Labour Organization in ensuring the right to freedom of peaceful assembly and association.

The article is devoted to the role of the International Labor Organization in ensuring the right to freedom of peaceful assembly and association. The ILO, as a leading international institution, promotes the protection of the rights of workers and employers through the development and implementation of international labor standards. The main attention is paid to key documents, such as Convention No. 87 concerning Freedom of Association and Protection of the Right to Organize of 1948 and Convention No. 98 concerning the Right to Organize and Collective Bargaining of 1949, which are fundamental in the formation of international obligations of states to implement these rights. The article analyzes examples of the implementation of the provisions of these conventions into the national legislation of countries, in particular Ukraine, Poland and India. The issue of adapting legal norms on trade union activities, collective bargaining and the protection of workers from discrimination for trade union activities is separately considered. The examples of these countries demonstrate how ratification of ILO conventions encourages countries to reform national legislation in order to ensure better protection of labor rights and compliance with international standards.

It is emphasized that the role of the ILO in ensuring the right to freedom of peaceful assembly and association is extremely important for the development of a democratic society and the protection of

workers' rights. By developing international standards, monitoring their compliance and supporting states, the ILO contributes to building fair labor relations on a global scale.

Given the changes in social and labor relations, the role of the ILO in ensuring workers' rights to freedom of peaceful assembly and association becomes even more important. The organization must adapt its norms to new conditions and contribute to ensuring workers' rights in a globalized world.

The results of the study indicate the important role of the ILO in harmonizing national legal systems with international standards, promoting social dialogue and protecting the rights to freedom of peaceful assembly and association. The article emphasizes the importance of effective implementation of ILO standards for ensuring social justice, strengthening democratic principles, and developing labor relations.

Key words: the right to freedom of peaceful assembly, the right to freedom of association, international legal acts, the International Labor Organization, the constitution, legislation.

Постановка проблеми. Право на свободу мирних зібрань та об'єднань є невід'ємним елементом демократичного суспільства, але його реалізація стикається з численними викликами в умовах глобальних соціальних і економічних змін. Незважаючи на існування міжнародних стандартів, включаючи ключові конвенції Міжнародної організації праці (далі – МОП), у багатьох країнах спостерігаються порушення цього права. Проблеми можуть включати політичний тиск, дискримінацію профспілок, обмеження права на страйк та недостатній рівень ратифікації міжнародних актів.

МОП відіграє важливу роль у вирішенні цих проблем, але ефективність її механізмів моніторингу та вплив на національні правові системи залежить від активної участі держав-членів і соціальних партнерів. Постає питання: якими є основні виклики у забезпеченні права на свободу мирних зібрань та об'єднань, і як МОП може сприяти їх подоланню? Аналіз цих аспектів є критично важливим для розуміння сучасної ролі МОП у сфері захисту трудових прав.

Метою цього дослідження є аналіз ролі МОП у забезпеченні права на свободу мирних зібрань та об'єднань, визначення основних механізмів, які використовує МОП для захисту цих прав, а також оцінка ефективності її діяльності у подоланні сучасних викликів у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Вчені та дослідники, які вивчають вплив МОП на забезпечення трудових прав, зокрема, права на свободу асоціацій та мирних зібрань: Шишкин А.І., Демченко С.М., Гуцал В.І., Кисельова О.О., Євдокимова Т.Ю., Макаренко В.М., Герасименко І.В., Mundlak G., Berg J., Kolben K., Kagan R.A., Kulovesi K., Cockayne J.D., Manfredi S. Ці дослідники працюють у різних сферах, таких як міжнародне трудове право, права людини, права на свободу асоціацій та мирних зібрань, а також роль МОП у забезпеченні цих прав.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу мирних зібрань та об'єднань є фундаментальним принципом, закріпленим у міжнародних правових документах, таких як Загальна декларація прав людини (ст. 20) та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 21-22). В статті 20 Загальної декларації прав людини проголошується право кожної людини на свободу мирних зібрань і асоціацій. Вона чітко визначає, що «кожен має право на свободу мирних зібрань і асоціацій» та що «ніхто не може бути примушений до участі в будь-яких асоціаціях» [1]. Цей документ став основою для подальших міжнародних стандартів у сфері прав людини та прав працівників.

Стаття 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права гарантує кожному право на свободу мирних зібрань [2]. Пакт також підкреслює, що цей процес може бути обмежений лише в умовах, коли такі обмеження є необхідними для охорони національної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моралі. Тому цей документ встановлює важливі критерії для обмеження права на мирні зібрання в умовах правового державного порядку.

Отже, право на свободу мирних зібрань та об'єднань є фундаментальним елементом міжнародних прав людини, закріпленим у ряді важливих міжнародно-правових документів універсального характеру. Однак, найбільшу роль в регулюванні права на свободу мирних зібрань та об'єднань грає МОП.

МОП, заснована в 1919 році як спеціалізоване агентство Ліги Націй, є однією з основних міжнародних установ, яка займається захистом прав працівників по всьому світу. МОП відіграє ключову роль у забезпеченні права на свободу мирних зібрань та об'єднань, особливо в контексті трудових відносин. Однією з основних задач організації є розробка та просування міжнародних трудових стандартів, які забезпечують справедливі умови праці та права на вільне об'єднання працівників у профспілки та інші організації.

Основні завдання МОП включають не лише формулювання стандартів для поліпшення умов праці, але й забезпечення прав працівників на свободу асоціацій та мирних зібрань, що є необхідними для забезпечення демократичних трудових відносин. Основним інструментом забезпечення прав

людини у сфері праці є конвенції МОП, які мають обов'язковий характер для держав-членів після ратифікації. Найважливішими документами щодо права на свободу зібрань та об'єднань є:

Конвенція № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію (1948 р.) [3]. Конвенція № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію, прийнята в 1948 році на 31-й сесії Генеральної конференції МОП, є однією з основних міжнародних норм, що гарантують право працівників і роботодавців на свободу асоціацій. Ця конвенція стала фундаментальним документом у забезпеченні прав на організацію та свободу асоціацій, які є критичними для створення справедливих трудових відносин і демократичних механізмів представництва інтересів працівників та роботодавців.

Згідно з цією Конвенцією, право на створення організацій та вступ до них гарантується без попереднього дозволу з боку урядів чи будь-яких інших зовнішніх інститутів. Це означає, що працівники мають право об'єднуватися в профспілки, громадські організації, рухи або інші колективи, не отримуючи для цього спеціального дозволу або схвалення від державних органів чи роботодавців. Водночас, ця свобода не повинна порушувати законів, що стосуються громадського порядку або інших обмежень, визначених міжнародними стандартами прав людини, однак сама концепція свободи асоціації є невід'ємною частиною демократичних принципів і правового забезпечення прав працівників.

Конвенція також підкреслює важливість незалежності цих організацій. Це означає, що працівники та роботодавці мають право створювати організації без зовнішнього втручання чи контролю з боку держави чи роботодавців. Організації повинні мати свободу приймати свої власні статuti, структури і стратегії без будь-якого зовнішнього тиску, що є важливим для забезпечення ефективного захисту їхніх інтересів.

Особливо важливою є норма, що гарантує право на захист інтересів працівників та роботодавців через колективне представництво. Завдяки цій свободі об'єднань, працівники можуть укладати колективні угоди, відстоювати свої економічні і соціальні права, а роботодавці мають можливість формувати організації, які можуть діяти в інтересах бізнесу та економічної стабільності. Це створює основу для діалогу між сторонами, який є необхідним для розвитку рівноваги між інтересами працівників і роботодавців, забезпечуючи збереження миру та стабільності у трудових відносинах.

Загалом, Конвенція № 87 є важливим інструментом для забезпечення демократії на робочому місці, захисту прав працівників та роботодавців і забезпечення рівноваги інтересів у сфері трудових відносин. Вона є основою для створення здорових і ефективних трудових відносин, в яких право на свободу асоціацій є фундаментальним елементом, що забезпечує сталий розвиток економіки і суспільства в цілому.

О.А. Трюхан зазначає, що: «В огляді доповідей країн-членів МОП, які ратифікували Конвенцію № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію, про виконання цієї Конвенції Комітет експертів МОП виділив три умови вільної реалізації права працівників і роботодавців створювати організації та вступати до них: відсутність будь-яких обмежень кола осіб, які мають право на об'єднання; відсутність попереднього дозволу на створення організацій; свободу вибору організацій для осіб, які бажають вступити до них» [4, с. 93].

Наступний важливий міжнародно-правовий договір – Конвенція № 98 про застосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів (1949 р.) [5]. Конвенція № 98 про застосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів була прийнята Міжнародною організацією праці (МОП) у 1949 році та є важливим міжнародним документом, який закріплює право працівників на створення профспілок і на проведення колективних переговорів для захисту своїх трудових і соціально-економічних інтересів. Ця конвенція є доповненням до Конвенції № 87 про свободу асоціацій і гарантує працівникам не лише право на об'єднання, але й право на активну участь у процесі укладання колективних угод і переговорів з роботодавцями.

Однією з основних цілей Конвенції № 98 є забезпечення рівноваги у трудових відносинах, а саме гарантування, що роботодавці не будуть використовувати свої економічні можливості або політичний тиск, щоб обмежити права працівників на організацію та участь у колективних переговорах. Конвенція підкреслює, що жоден роботодавець не має права дискримінувати працівників або здійснювати тиск на них через їхню участь у профспілках чи участь у колективних переговорах. Важливо, що цей документ також передбачає заборону на будь-які форми антипрофспілкової діяльності, включаючи звільнення працівників за участь у профспілковій діяльності або за підтримку колективних переговорів.

Колективні переговори, згідно з цією Конвенцією, повинні бути відкритими, справедливими і заснованими на взаємоповазі між сторонами — роботодавцями та профспілками. Це створює умови для досягнення колективних угод, які регулюють умови праці, заробітну плату, соціальні гарантії, безпеку на робочих місцях та інші аспекти трудових відносин. Система колективних переговорів є

важливим механізмом соціального діалогу і сприяє розвитку стабільних і мирних трудових відносин.

Особливу увагу Конвенція приділяє захисту прав профспілок та їх представників, що дозволяє організовувати та здійснювати колективні переговори без зовнішнього втручання. Конвенція вимагає від держав, що її підписали, забезпечення юридичних умов для ефективної діяльності профспілок і колективних переговорів на національному та місцевому рівнях.

Таким чином, Конвенція № 98 про застосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів є важливим міжнародним інструментом, який дозволяє працівникам та їхнім організаціям активно впливати на умови праці, забезпечує справедливості у трудових відносинах і підтримує принципи соціального діалогу. Вона є основою для побудови демократичних та справедливих трудових відносин на глобальному рівні, допомагаючи як працівникам, так і роботодавцям ефективно співпрацювати та вирішувати спільні питання, зберігаючи соціальний мир і економічну стабільність.

МОП також розробляє рекомендації, які слугують орієнтиром для держав у вдосконаленні національного законодавства та практики. Україна є членом МОП з 12.05.1954 року та ратифікувала понад 60 конвенцій МОП. За часів незалежності Україна двічі обиралася до складу Адміністративної ради – на період 1996–99 рр. та 1999–2002 рр. Ключовим елементом співпраці України та МОП є Програма гідної праці МОП. Вона визначає пріоритети державної соціальної політики, програм дій багатьох організацій профспілок та роботодавців та охоплює основні сфери ринку праці, в тому числі сприяння зайнятості, викорінення дитячої праці та запобігання торгівлі людьми, реформування трудового законодавства та соціального забезпечення, запобігання поширенню ВІЛ/СНІД у сфері праці, посилення превентивної культури охорони праці, сприяння реалізації основоположних принципів і прав у сфері праці [6].

Діяльність МОП сприяє гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами. Наприклад, у багатьох країнах після ратифікації конвенцій були внесені зміни до законів про профспілки та трудові права.

Так, після ратифікації Конвенції № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію (1948 р.) і Конвенції № 98 про право на організацію і ведення колективних переговорів (1949 р.), в Україні були внесені такі зміни:

1) Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» 1999 р. встановив чіткі гарантії свободи асоціацій і права на створення профспілок [7].

2) Законодавець визначив заборону дискримінації за ознакою членства у профспілках та запровадило норми щодо захисту працівників від утисків за профспілкову діяльність.

3) Було внесено зміни до Кодексу законів про працю України, які посилили захист права на колективні переговори [8].

Наступний приклад – Польща. Польща має багату історію трудових реформ та розширення прав профспілок, особливо після політичних змін кінця 1980-х років. Зокрема, у 1991 році був прийнятий Закон «Про професійні спілки», який закріпив права працівників на об'єднання та колективні переговори. Р.С. Мельник аналізує законодавство Польщі щодо гарантування цього права в Конституції Польщі від 2 квітня 1997 р.: «Стаття 57. Кожному гарантується свобода організовувати мирні зібрання та брати у них участь. Обмеження цієї свободи може встановлюватися законом» [9, с. 31].

Після вступу до Європейського Союзу Польща імплементувала стандарти МОП та ЄС у національне законодавство. У 2019 році Польща розширила право на створення профспілок, дозволивши не лише працівникам, але й незалежним підрядникам і працівникам на фрілансі створювати об'єднання для захисту своїх інтересів. Ці зміни сприяли посиленню ролі профспілок у захисті прав працівників та адаптації до сучасних умов ринку праці.

І.Ю. Кайло підкреслює, що «...позитивним кроком ... стало покращення захисту прав працівників. Польща вжила заходів для зміцнення захисту прав працівників, зокрема через законодавчі ініціативи, спрямовані на боротьбу з неофіційною зайнятістю, дискримінацією в роботі та незаконним звільненням. Також було покращено умови праці, зокрема у сфері охорони праці та медичного обслуговування» [10, с. 247].

Ратифікація Індією Конвенції № 98 привела до прийняття Закону «Про промислові відносини» 2020 р., який модернізував правила створення профспілок, забезпечив захист працівників від дискримінації за участь у профспілках і спростив процес реєстрації профспілок [11].

Канада також гармонізувала своє трудове законодавство відповідно до міжнародних стандартів МОП. Зокрема, було внесено зміни до Канадського кодексу праці 2017 р., які закріпили обов'язок роботодавців визнавати право працівників на створення профспілок і участь у колективних переговорах.

Ці приклади ілюструють, як ратифікація Конвенцій МОП стимулює держави змінювати своє національне законодавство для відповідності міжнародним стандартам. Це сприяє покращенню трудових відносин, захисту прав працівників і підтримці соціального діалогу.

Зусилля МОП спрямовані на те, щоб забезпечити незалежність профспілок, право на страйк та рівність у доступі до об'єднань. Однак, попри прогрес, існують виклики, які пов'язані, в першу чергу, з політичним тиском на профспілки, по-друге, обмеженням права на страйк через законодавчі чи адміністративні бар'єри. МОП працює над подоланням цих проблем через діалог із урядами, роботодавцями та працівниками, а також через технічну підтримку та навчальні програми.

Висновки. МОП відіграє ключову роль у забезпеченні прав працівників, зокрема, права на свободу асоціацій та мирних зібрань. Це право є основним елементом трудових прав, і МОП активно працює над його захистом через розробку міжнародних стандартів, таких як Конвенція № 87, яка гарантує свободу асоціацій та захист прав організацій працівників. Організація не лише розробляє ці стандарти, але й контролює їх виконання країнами-учасницями, забезпечуючи відповідність національних законодавств міжнародним вимогам.

Для подальшого розвитку прав працівників необхідно удосконалити міжнародні стандарти, зокрема, в умовах нових викликів, таких як цифровізація праці та глобалізація. МОП має продовжувати працювати над поліпшенням ефективності моніторингу та підтримкою країн у виконанні своїх міжнародних зобов'язань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 12.09.2024).
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_043 (дата звернення: 12.09.2024).
3. Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію № 87 від 09.07.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_125 (дата звернення: 12.12.2024).
4. Трюхан О.А. Право на свободу об'єднання працівників та роботодавців: міжнародно-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 91–97.
5. Конвенція про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів № 98 від 01.07.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_004#Text (дата звернення: 12.12.2024).
6. Співробітництво з МОП. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/spivrobitnictvo-z-mop.html> (дата звернення: 12.12.2024).
7. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України № 1045-XIV від 15.09.1999. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 45. Ст. 397.
8. Кодекс законів про працю України: Закон України № 322-VIII від 10.12.1971. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
9. Мельник Р.С. Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика. К., 2015. 168 с.
10. Кайло І.Ю. Досвід Польщі в правовому регулюванні нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 4. С. 245–249.
11. The Industrial Relations Code, 22.09.2020. URL: <https://labour.gov.in/industrial-relations-code> (дата звернення: 12.12.2024).

УДК 341.12:347.79

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.146>

РОЛЬ ООН У ФОРМУВАННІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ

Корж П.В.,

*аспірант кафедри міжнародного**та європейського права**факультету міжнародних відносин**Державного некомерційного підприємства**«Державний університет «Київський авіаційний інститут»*

ORCID: 0009-0002-7463-0171

Корж П.В. Роль ООН у формуванні міжнародно-правового режиму космічного простору.

Космічний простір сьогодні є однією з найважливіших сфер інтересів людства, відкриваючи перед суспільством широкі можливості для наукових відкриттів, технологічного прогресу та економічного зростання. Водночас із цими перспективами зростає і необхідність ефективного міжнародного правового регулювання, яке б забезпечило мирний характер діяльності в космосі, сприяло уникненню конфліктів, підтримувало принципи сталого розвитку та захищало інтереси всіх держав, незалежно від їхнього рівня технологічного розвитку. Одним із ключових гравців у цій сфері виступає Організація Об'єднаних Націй (ООН), яка забезпечує платформу для міжнародного співробітництва, розробки правових норм і механізмів регулювання космічної діяльності.

Починаючи з 1958 року, коли було створено Управління ООН з питань космічного простору, а також Комітет ООН з мирного використання космічного простору, світова спільнота отримала дієвий механізм для закладення основ сучасного космічного права. Результатом цієї діяльності стало ухвалення п'яти ключових міжнародних договорів, які регламентують основні аспекти використання космічного простору. Серед найважливіших принципів, закріплених у цих документах, можна відзначити заборону на милітаризацію космосу, визнання космічного простору загальним надбанням людства, необхідність реєстрації космічних об'єктів, а також зобов'язання держав нести відповідальність за діяльність у космосі, яку здійснюють як державні організації, так і приватні компанії.

Важливим аспектом роботи ООН є забезпечення прозорості у сфері космічної діяльності. Завдяки міжнародним механізмам реєстрації космічних об'єктів, а також регулярному обміну інформацією між державами, організація сприяє зміцненню довіри на глобальному рівні та зниженню ризиків виникнення конфліктів. Окрім цього, ООН активно підтримує участь країн, що розвиваються, у дослідженні та освоєнні космосу, створюючи умови для більшої рівності у доступі до космічних технологій та їхніх переваг.

Роль ООН у формуванні міжнародного правового режиму космічної діяльності є критично важливою для забезпечення сталого розвитку та глобальної безпеки. Завдяки її зусиллям космічний простір поступово перетворюється на арену міжнародної співпраці, що об'єднує держави заради досягнення спільних цілей. Космос не лише є джерелом технологічного прогресу, але й стає символом людської єдності, інструментом для подолання глобальних викликів і фундаментом для створення нової епохи міжнародних відносин, побудованих на принципах миру, взаємної довіри та відповідального ставлення до спільного майбутнього.

Ключові слова: космічний простір, угоди, Організація Об'єднаних Націй, Управління з питань космічного простору, Комітет з мирного використання космічного простору, мирне використання, космічна діяльність.

Korzh P.V. The role of the UN in shaping the international legal regime for outer space.

Today, outer space is one of the most important areas of humanity's interests, opening up wide opportunities for scientific discovery, technological progress and economic growth. Along with these prospects, there is also a growing need for effective international legal regulation that would ensure the peaceful nature of activities in outer space, help avoid conflicts, support the principles of sustainable development and protect the interests of all states, regardless of their level of technological development. One of the key players in this area is the United Nations (UN), which provides a platform for international cooperation, development of legal norms and mechanisms for regulating space activities.

Since 1958, when the UN Office for Outer Space Affairs and the UN Committee on the Peaceful Uses of Outer Space were established, the world community has received an effective mechanism for laying

the foundations of modern space law. These activities resulted in the adoption of five key international treaties that regulate the main aspects of outer space use. Among the most important principles enshrined in these documents are the prohibition of the militarization of outer space, the recognition of outer space as a common heritage of mankind, the need to register space objects, and the obligation of states to bear responsibility for activities in outer space carried out by both state organizations and private companies.

An important aspect of the UN's work is ensuring transparency in space activities. Through international mechanisms for registering space objects, as well as regular exchange of information between states, the organization helps to build trust at the global level and reduce the risk of conflict. In addition, the UN actively supports the participation of developing countries in space exploration and development, creating conditions for greater equality in access to space technologies and their benefits.

The UN's role in shaping the international legal regime for space activities is critical to ensuring sustainable development and global security. Thanks to its efforts, outer space is gradually turning into an arena of international cooperation that unites states to achieve common goals. Space is not only a source of technological progress, but is also becoming a symbol of human unity, a tool for overcoming global challenges and a foundation for creating a new era of international relations based on the principles of peace, mutual trust and a responsible attitude towards a common future.

Key words: outer space, agreements, United Nations, United Nations Office for Outer Space Affairs, United Nations Committee on the Peaceful Uses of Outer Space, peaceful uses, space activities.

Постановка проблеми. Космічний простір став ключовою сферою інтересів для науки, технологій і права, однак його освоєння супроводжується низкою викликів, які потребують невідкладного вирішення.

Однією з головних проблем є загроза мілітаризації космічного простору, яка ставить під ризик глобальну безпеку, а також використання ресурсів Місяця та інших небесних тіл без належного врахування принципу рівності. Це загострює питання справедливого доступу до космічних можливостей для країн, що розвиваються, і піднімає етичні аспекти використання космосу як спільної спадщини людства.

На тлі цих викликів Організація Об'єднаних Націй відіграє центральну роль у формуванні міжнародного космічного права, спрямованого на забезпечення безпечного, справедливого та мирного використання космосу для блага всього людства.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо ролі ООН у формуванні міжнародно-правового режиму космічного простору показує, що організація продовжує бути основним ініціатором та платформою для створення правових норм, що регулюють діяльність у космосі. Багато досліджень знайшли своє відображення в роботах таких вчених: О.М. Григорова, В.Н. Денисова, Т.Л. Сироїд, Л.Д. Тимченко та інші.

Метою дослідження є вивчення ролі Організації Об'єднаних Націй у формуванні міжнародно-правового режиму космічного простору та оцінка ефективності її діяльності у забезпеченні мирного, сталого і безпечного використання космосу.

Виклад основного матеріалу. Космічний простір уже давно став ключовою сферою інтересів людства, відкриваючи нові горизонти для науки, технологій та економіки. Разом із цим, виникає потреба у чіткому правовому регулюванні діяльності держав і приватних організацій у космосі, аби уникнути конфліктів і забезпечити сталість його використання. Організація Об'єднаних Націй відіграє центральну роль у формуванні міжнародно-правового режиму космічного простору, виступаючи як платформою для створення нормативно-правової бази, так і механізмом для забезпечення глобального співробітництва.

Із середини XX століття людство активно звернуло увагу на космос як нову сферу для досліджень і діяльності. Однак освоєння космосу супроводжувалося низкою викликів, зокрема військовим використанням космічного простору. Це викликало потребу в міжнародному правовому регулюванні. Саме Організація Об'єднаних Націй відіграла ключову роль у формуванні сучасного космічного права.

Перші спроби юридичного регулювання космічної діяльності виникли у 1950-х роках, коли космос почав використовуватись у військових цілях. У 1958 році Генеральна Асамблея ООН створила Управління ООН з питань космічного простору (UNOOSA), яке досі залишається ключовою інституцією, відповідальною за розвиток космічного права. Завдяки цьому управлінню, а також роботі Комітету ООН з мирного використання космічного простору (COPUOS), вдалося створити правові засади для космічної діяльності [1].

Робота ООН у сфері регулювання космосу привела до ухвалення п'яти основоположних міжнародних договорів, які створюють правову основу для діяльності в космічному просторі:

1. Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (1967) – основний документ, що визначає космос як сферу для мирного використання, забороняє мілітаризацію Місяця і небесних тіл, а також закріплює принцип рівного доступу до космосу для всіх держав. Документ також встановлює, що держави несуть міжнародну відповідальність за свою діяльність у космосі, зобов'язуючи їх використовувати космічний простір виключно в інтересах усієї людської спільноти [2].

2. Угода про рятування космонавтів, повернення космонавтів і повернення об'єктів, запущених у космічний простір (1968) – регулює процедури порятунку та повернення космонавтів і космічних об'єктів, що зазнали лиха чи приземлилися за межами державної території. Вона покладає на держави обов'язок оперативного надання допомоги космонавтам незалежно від їхньої національності [3].

3. Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами (1972) – встановлює відповідальність держав за шкоду, заподіяну їхніми космічними об'єктами, як на Землі, так і в космічному просторі. Цей документ детально регламентує механізми компенсації за шкоду та передбачає можливість вирішення спорів через арбітражні процедури [4].

4. Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір (1976) – зобов'язує держави реєструвати всі об'єкти, які вони запускають у космос, у спеціальному міжнародному реєстрі. Реєстрація таких об'єктів дозволяє відслідковувати їх рух у космічному просторі, сприяючи прозорості та безпеці космічної діяльності [5].

5. Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах (1979) – встановлює, що Місяць та його ресурси є спільною спадщиною людства, обмежує можливість їх експлуатації та закликає до міжнародного співробітництва. Документ також заохочує наукові дослідження і передбачає створення міжнародного режиму для регулювання використання ресурсів Місяця [6].

Прийняті угоди сформували правову основу для дослідження та використання космосу, закріпивши такі базові принципи:

- свобода досліджень і використання. Кожна держава має право на вільний доступ до космосу для досліджень та використання в мирних цілях;
- відповідальність держав. Кожна держава несе відповідальність за діяльність, що здійснюється під її юрисдикцією, включаючи діяльність приватних компаній;
- заборона національної присвоєності. Жодна держава не може претендувати на суверенітет над будь-якою частиною космічного простору чи небесними тілами.

ООН, як ініціатор міжнародних космічних угод, забезпечила не лише створення юридичних рамок для використання космосу, але й сприяла розвитку міжнародного співробітництва. Прийняті документи сприяють зниженню ризиків конфліктів у космосі, встановлюють процедури вирішення спірних питань та підтримують взаємодію між державами у сфері наукових досліджень і технічних інновацій. Вони також забезпечують доступ до космосу для країн, що розвиваються, сприяючи глобальній рівності в освоєнні космічного простору.

Таким чином, роль ООН у формуванні міжнародного космічного права є визначальною, адже створені під її егідою угоди й надалі залишаються основою для регулювання діяльності у космосі в умовах зростаючого технологічного прогресу [7].

Організація Об'єднаних Націй послідовно виступає за забезпечення використання космічного простору виключно в мирних цілях, підкреслюючи його важливість для сталого розвитку людства. Космос є унікальним ресурсом, який може сприяти розв'язанню глобальних проблем, таких як зміна клімату, моніторинг стихійних лих, комунікації та забезпечення сталого розвитку. Разом із тим, на тлі сучасних викликів, таких як зростання загроз мілітаризації космічного простору, ООН закликає міжнародну спільноту до об'єднання зусиль для збереження космосу як спільної спадщини людства.

Особливу стурбованість викликають нові технології, зокрема протисупутникова зброя, які можуть поставити під загрозу стабільність і безпеку у світі. Генеральна Асамблея ООН неодноразово приймала резолюції, які закликають держави уникати гонки озброєнь у космосі та створювати умови для конструктивного діалогу з цього питання. Такі резолюції є основою для формування міжнародного права, що регулює діяльність у космічному просторі, та сприяють зміцненню довіри між державами [8].

Діяльність Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях відіграє ключову роль у досягненні цих цілей. Комітет тісно співпрацює з іншими міжнародними організаціями, зокрема з Міжнародним союзом електрозв'язку, для координації використання орбітальних ресурсів та частотного спектра. Це дозволяє ефективно запобігати можливим конфліктам між державами, забезпечуючи справедливий доступ до космічних ресурсів.

Крім того, ООН підтримує ініціативи, спрямовані на розширення міжнародної співпраці у сфері дослідження та використання космосу. Це включає обмін науковими знаннями, технологіями, а

також забезпечення можливостей для участі країн, що розвиваються, у космічній діяльності. Таким чином, космос стає платформою для зміцнення глобального партнерства, де всі країни можуть працювати разом задля досягнення спільних цілей та створення майбутнього, заснованого на мирі, безпеці та співпраці.

Діяльність ООН у сфері космосу спрямована не лише на розробку правових механізмів, але й на сприяння міжнародному співробітництву та рівному доступу до космічних технологій. Космічний простір відкриває безліч можливостей для вирішення глобальних проблем, і ООН докладає зусиль для того, щоб ці можливості стали доступними для всіх країн, незалежно від їхнього рівня економічного розвитку [9].

Одним із ключових напрямів роботи є Програма ООН з використання космічної техніки та технологій для розвитку. Ця ініціатива сприяє інтеграції космічних рішень у повсякденне життя, особливо в країнах, що розвиваються. Наприклад, супутникові технології дозволяють значно підвищити ефективність у таких галузях, як сільське господарство, допомагаючи оптимізувати зрошення, прогнозувати врожаї та контролювати стан ґрунтів. У сфері моніторингу клімату ці технології забезпечують точні дані про зміну погодних умов, танення льодовиків та рівень забруднення повітря, що дозволяє країнам вчасно реагувати на екологічні виклики. В управлінні катастрофами космічні дані допомагають оперативно оцінювати масштаби стихійних лих, координувати рятувальні операції та ефективно розподіляти ресурси [10].

ООН також підтримує масштабні міжнародні проекти, які об'єднують зусилля науковців, інженерів та урядів різних країн. Наприклад, організація сприяє розвитку Глобальної навігаційної супутникової системи (GNSS), яка забезпечує точне позиціонування та навігацію. Ця технологія стала основою для багатьох аспектів сучасного життя, від транспортних систем до управління природними ресурсами [11].

Дослідження космічного простору також є важливим напрямом міжнародного партнерства. ООН активно підтримує ініціативи з вивчення Місяця та Марса, які мають величезний потенціал для наукового прогресу та технологічного розвитку. Зокрема, такі проекти дозволяють розширити розуміння космосу, створюють можливості для видобутку ресурсів, тестують новітні технології й надихають нове покоління науковців і дослідників.

Ключовим аспектом таких ініціатив є інклюзивність. ООН прагне залучити до участі країни, що розвиваються, забезпечуючи доступ до навчання, обміну технологіями та спільних досліджень. Це допомагає створювати рівні умови для всіх учасників космічної діяльності та сприяє зменшенню нерівності між державами [12].

Глобальне партнерство в космосі під егідою ООН є важливим кроком до забезпечення сталого розвитку, розв'язання глобальних проблем та об'єднання людства у досягненні спільних цілей. Космос стає платформою для міжнародної співпраці, яка відкриває нові горизонти і зміцнює зв'язки між країнами світу.

Висновки. Освоєння космічного простору стало однією з найважливіших сфер розвитку людства, що вимагає глобального співробітництва та ефективного правового регулювання. Організація Об'єднаних Націй відіграє ключову роль у формуванні міжнародного космічного права, забезпечуючи створення основоположних договорів, що гарантують мирне використання космосу і відповідальність держав. Під егідою ООН вдається досягти значного прогресу в зниженні конфліктів та забезпеченні доступу до космічних технологій для всіх країн, зокрема для тих, що розвиваються.

З урахуванням нових викликів, таких як мілітаризація космосу та використання протисупутникової зброї, ООН продовжує сприяти міжнародному діалогу та зміцненню співпраці між державами. Космос стає не лише ресурсом для наукових відкриттів, але й потужним інструментом для вирішення глобальних проблем людства, таких як зміна клімату та управління природними катастрофами. Завдяки ініціативам ООН, космічні технології активно інтегруються у повсякденне життя, сприяючи розвитку сільського господарства, екології та інших важливих сфер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Семенчук М.Р. Міжнародно-правова діяльність Комітету ООН з космосу (КОПУОС) щодо демілітаризації космосу. *Юридичний вісник*. 2023. № 6. С. 320–327
2. Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_480#Text.
3. Угода про рятування космонавтів, повернення космонавтів і повернення об'єктів, запущених у космічний простір. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_483#Text.
4. Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_126#Text.

5. Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_253#Text.
6. Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU79311>.
7. Семенчук М.Р. Історико-правовий аспект становлення та діяльності Спеціального комітету із запобігання гонці озброєнь у космічному просторі. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 731–735.
8. Тихомирова Г.Є., Бобкова А.С. Міжнародно-правовий режим безпеки дослідження та використання космічного простору в мирних цілях. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. 2017. Вип. 14. С. 43–49.
9. United Nations Human Space Technology Initiative (HSTI). URL: https://arxiv.org/abs/1502.06123?utm_source=chatgpt.com.
10. United Nations Programme on Space Applications. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/psa/index.html>.
11. Global navigation satellite system. URL: <https://www.euspa.europa.eu/eu-space-programme/galileo/what-gnss>.
12. Benefits Stemming from Space Exploration. URL: <https://www.nasa.gov/wp-content/uploads/2015/01/benefits-stemming-from-space-exploration-2013-tagged.pdf?emrc=ca90d1>.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СУБСТИТУЦІЇ (РІЗНОВИД РЕСТИТУЦІЇ) ЯК ФОРМИ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

Лихвар В.В.,

аспірант Київського університету права НАН України

ORCID: 0009-0002-1475-2433

e-mail: valeriylyhvar@gmail.com

Лихвар В.В. Міжнародно-правове регулювання застосування субституції (різновид реституції) як форми матеріальної відповідальності держав.

В статті на підставі норм міжнародного права проаналізовано засади міжнародно-правового регулювання використання субституції як форми матеріальної відповідальності в міжнародному публічному праві, так як субституція (від лат. *substituo* – ставлю замість, передаю взамін) – форма міжнародно-правової відповідальності держав (різновид реституції), що представляє собою заміну неправомірно знищеного або ушкодженого майна, будівель, транспортних засобів, художніх цінностей, особистого майна тощо. Обґрунтовано, що основним доктринальним документом який регулює застосування цієї форми матеріальної відповідальності є «Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» який прийняла Комісія міжнародного права ООН в 2001 році на своїй п'ятдесят третій сесії. Дефініція реституції в Статті 35 згенеровано, на оцінці події яка фактично склалась та не вимагає додаткового дослідження альтернативної ситуації при відсутності незаконної дії. Також зрозуміло, що для гарантування компенсації заподіяної шкоди в повному обсязі може бути необхідним, щоб реституція в такому вузькому її тлумаченні була доповнена субституцією і в окремих випадках репарацією. Розглянуто резолюцію 56/83 Генеральної Асамблеї, яка прийняла до відома зазначені статті, текст яких міститься в додатку до цієї резолюції і запропонувала їх до уваги урядів. Проаналізовано практика застосування субституцій, які відбувалися: 1. Після Першої світової війни, на прикладі першого мирного договору з Туреччиною та союзними державами (Севрський і Лозаннський договір); 2. Після Другої світової війни, на прикладі Лондонської декларації 1943 р. і Мирного договору з Італією 1947 р.; 3. Після Холодної війни, на прикладі пост конфліктного суспільства в Боснії та Герцеговині в кінці 95-х років. Зроблено висновки про те, що є потреба додаткової кодифікації застосування субституції, шляхом внесення доповнення в «Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» який прийняла Комісія міжнародного права ООН в 2001 році на своїй п'ятдесят третій сесії.

Ключові слова: субституція, реституція, матеріальна відповідальність в міжнародному публічному праві, міжнародно-правова відповідальність, міжнародне право, міжнародні відносини.

Lyhvar V.V. International legal regulation of the application of substitution (the kind of restitution) as a form of material responsibility of states.

The article analyzes the principles of international legal regulation of the use of substitution as a form of material liability in public international law, based on the norms of international law, since substitution (from Latin *substituo* – I put instead, I transfer in exchange) is a form of international legal liability of states (a type of restitution), which is the replacement of unlawfully destroyed or damaged property, buildings, vehicles, artistic values, personal property, etc. It is substantiated that the main doctrinal document regulating the application of this form of material liability is the "Draft Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with Commentaries" adopted by the UN International Law Commission in 2001 at its fifty-third session. The definition of restitution in Article 35 is generated on the basis of an assessment of the event that actually occurred and does not require additional research into an alternative situation in the absence of an illegal act. It is also clear that in order to guarantee full compensation for the damage caused, it may be necessary for restitution in such a narrow interpretation to be supplemented by substitution and, in some cases, reparation. The General Assembly resolution 56/83 was considered, which took note of the aforementioned articles, the text of which is contained in the annex to this resolution, and proposed them for the attention of governments. The practice of applying substitutions that took place: 1. After the First World War, on the example of the first peace treaty with Turkey and the Allied Powers (the Treaties of Sèvres and Lausanne); 2.

After the Second World War, on the example of the London Declaration of 1943 and the Peace Treaty with Italy of 1947; 3. After the Cold War, on the example of the post-conflict society in Bosnia and Herzegovina in the late 1995s. It was concluded that there is a need for additional codification of the application of substitution by adding an addition to the "Draft Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with Commentary" adopted by the UN International Law Commission in 2001 at its fifty-third session.

Key words: substitution, restitution, material liability in public international law, international legal liability, responsibility, international law, international relations.

Постановка проблеми. Одним із принципів міжнародного публічного права є міжнародно-правова відповідальність. Згідно доктринального підходу в міжнародному публічному праві, міжнародно-правова відповідальність призводить до юридичних наслідків, які настають для суб'єкта міжнародного публічного права, як результат його правопорушення і зобов'язують усунути негативні наслідки, які причинили шкоду іншим суб'єктам міжнародного публічного права.

В джерелах міжнародного публічного права, зокрема відображені види і форми відповідальності держав, відповідно до яких відповідальність за міжнародні злочини є явищем неминучим і суспільно-необхідним в міжнародному співтоваристві. Однією із важливих форм матеріальної відповідальності держав є субституція, яка потребує додаткової кодифікації, як в міжнародному публічному праві так і в внутрішньо українському.

Ефективне застосування міжнародно-правового механізму субституції є багатообіцяючою і привабливою галуззю міжнародного публічного права для сучасних юристів-науковців. Дослідження, вивчення і аналіз, на предмет реальності використання міжнародно-правового механізму субституцій в умовах збільшення можливостей інформаційно-комунікаційних технологій в суспільстві, в контексті збільшення конфліктів на міжнародній арені, військової агресії росії відносно України, потребують аналізу і додаткового вивчення в практичній площині. Ці дослідження будуть спрямовані на імплементацію системи дотримання фундаментальних гарантій прав та свобод людини і громадянина у будь-якій розвиненій цивілізованій правовій системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі елементи міжнародно-правового регулювання форм матеріальної відповідальності, а саме субституції (різновиду реституції), у своїх роботах, вивчали і аналізували відомі вітчизняні та зарубіжні вчені, а саме: Войціховський А.В.; Хорватова О.О.; Теліпко В.Е.; Овчаренко А.С.; Акуленко В.І.; Мисак О.І.; Коверзнев М.С., Коверзнева Г.П.; Скрильник О.О.; Антонович М.М.; Гура Г.М.; Баймуратов М.О.; Пронюк Н.В.; Камінський І.І.; Жукорська Я. та інші. Але умовах збільшення можливостей інформаційно-комунікаційні технологій в суспільстві, в контексті збільшення конфліктів на міжнародній арені, військової агресії росії відносно України, додаткове дослідження, вивчення і аналіз, на предмет реальності використання міжнародно-правового механізму субституцій є на сьогодні вкрай актуальним та своєчасним завданням.

Метою статті є дослідження засад регламентації ефективного застосування міжнародно-правового механізму субституції (різновид субституції), як форми міжнародної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. За оцінками науковців-експертів,

<...> Міжнародно-правову відповідальність можна визначити як зобов'язання суб'єкта міжнародного права потерпіти певні обставини негативного характеру внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті правомірної діяльності. Реалізація відповідальності починається зі ставлення за вину та пред'явлення претензії. На практиці ставлення за вину суб'єкту міжнародного права становить собою усну або письмову заяву про відповідальність цього суб'єкта за порушення загального міжнародного права чи конкретних договірних зобов'язань. Міжнародна відповідальність реалізується на підставі матеріальної та політичної (нематеріальної) відповідальності. Матеріальна відповідальність виражається у формі реституцій, репарацій і субституцій (різновиду реституції).

В цьому дослідженні спробую проаналізувати міжнародно-правове регулювання застосування субституції (різновид реституції) як форми матеріальної відповідальності держав.

Субституція (від лат. *substituo* – ставлю замість, передаю взамін) – форма міжнародно-правової відповідальності держав (різновид реституції), що представляє собою заміну неправомірно знищеного або ушкодженого майна, будівель, транспортних засобів, художніх цінностей, особистого майна тощо.

Як зазначає А.В. Войцехівський,

<...> що субституція – заміна неправомірно знищеного або пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням. Наприклад, у мирних договорах із переможеними також установлювалось, що у разі неможливості повернення в натурі вилучених предметів художньої, історичної або археологічної цінності вони підлягають заміні предметами такого самого типу або наближено рівноцінними [1].

Субституцію (різновид реституції) застосовують у разі відсутності можливості виконати реституцію саме тих речей, які були незаконно вивезені до іншої країни чи країн. Згідно з попередніми домовленостями між державами можливе повернення однотипних речей аналогічної вартості, а саме застосування акту субституції згідно міжнародного права.

Влучно дали визначення терміну субституція В.Е. Теліпка і А.С. Овчаренко.

<...> Субституція — різновид реституції, який полягає у заміні неправомірно знищеного чи пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням [2].

Як зазначав видатний науковець В.І. Акуленка в своїх наукових роботах,

<...> використання термінів «компенсаторна реституція» або «компенсаційна реституція» на означення того ж поняття, що й субституція. За своєю суттю, не залежно від термінології, мова йде про одне й те ж саме – про відшкодування шкоди, завданої майну, коли повернути сам предмет не можливо [3].

Так як субституція є різновидом реституції, основним доктринальним документом який регулює застосування цієї форми матеріальної відповідальності є «Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» [5] який прийняла Комісія міжнародного права ООН в 2001 році на своїй п'ятдесят третій сесії.

В Статті 35 «Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» [5] встановлюється, що

<...> Держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити ситуацію, яка існувала до вчинення протиправного діяння, за умови і в тій мірі, що реституція: (а) не є матеріально неможливим; (b) не передбачає тягаря, який є непропорційним до вигоди, отриманої від реституції замість компенсації [5].

Дефініція реституції в Статті 35 згенеровано, на оцінці події яка фактично склалась та не вимагає додаткового дослідження альтернативної ситуації при відсутності незаконної дії. Також зрозуміло, що для гарантування компенсації заподіяної шкоди в повному обсязі може бути необхідним, щоб реституція в такому вузькому її тлумаченні була доповнена субституцією і в окремих випадках репарацією.

У резолюції 56/83 Генеральна Асамблея прийняла до відома зазначені статті, текст яких міститься в додатку до цієї резолюції і запропонувала їх до уваги урядів. Також доведено,

<...> що «Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями». є цінним джерелом, де закріплені керівні установки для урядів держав, для національних та міжнародних судових органів, підтвердженням чого є обширі посилання на Статті у низці рішень міжнародних судів та інших міжнародних органів [6].

Аналогічні посилання є в судових рішеннях Міжнародного Суду ООН, Міжнародного трибуналу з морського права, Апеляційного органу СОТ, Міжнародних арбітражних судів, Європейського суду з прав людини, Міжамериканського суду з прав людини, Африканського суду з прав людини і народів, Африканської комісії з прав людини і народів, і тд. Велика увага приділена питанню прийняття на основі «Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» Конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Після всебічного аналізу можливості і доцільності прийняття обов'язкової «Конвенції з міжнародної відповідальності держав» було зроблено висновок, що прийняття на міжнародному рівні, на підставі «Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями», «Конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» сприятиме передовому розвитку права міжнародної відповідальності та забезпечить його юридичну визначеність в сфері міжнародного публічного права.

Основні приклади застосування субституцій, як різновиду реституції, можна розподілити на 3-ри періоди:

1. Після Першої світової війни;

Перший мирний договір з Туреччиною та союзними державами (Севрський договір, 1920 р.) являв собою ранній перетин у міжнародному праві між формулюванням і засудженням злочинів проти людства, захистом меншин і поверненням власності переслідуваним групам, нератифікований Севрський договір мав обмежений безпосередній вплив [7]. В цьому документі врегульовувались питання реституційних програм. Також в Секції 4 (Майно, Права та Інтереси) Артикул 287 було вказано

<...> Якщо реституція, передбачена цією статтею, не може бути здійснена, або якщо майну, правам чи інтересам було завдано шкоди чи завдано шкоди, незалежно від того, на них накладено арешт чи ні, власник має право на компенсацію» [7].

В правовому розумінні власник має право на субституцію майна. В подальшому Лозаннський договір відобразив згасаючу рішучість союзних держав притягнути Туреччину до відповідальності

за її поводження з меншинами на своїй державній території [8]. В цьому договорі також врегульовувались питання реституції і субституції. Тим не менш, Севрський і Лозаннський договір став важливим прецедентом для міжнародної спільноти, коли вона формулювала свою позицію відносно реституції і субституції по країнах Осі після Другої Світової війни.

2. Після Другої світової війни;

Під час Другої світової війни уряди союзників усвідомлювали, що переслідування меншин до, та під час війни, включало систематичну конфіскацію та знищення їхньої власності, основним регулюючим документом в цій сфері стала Лондонська декларація 1943 р. союзних націй проти актів позбавлення власності, здійснених на територіях, що перебувають під окупацією або контролем ворога. В цій декларації було сказано

<...> Ця декларація не приймає і не терпить злочини своїх ворогів у сфері власності, ким б вони не були приховані, так само, як вони нещодавно підкреслили свою рішучість відплатити військовим злочинцям за їхні злочини проти людей на окупованих територіях» [9].

Декларація стала поштовхом до серії декларацій союзників, багатосторонніх угод і внутрішнього законодавства, що встановлює програму реституції і відповідно субституцій, щоб скасувати або пом'якшити наслідки політики та дій держав Осі для окупованих народів і їх власних жителів. Наступні принципи, розроблені та застосовані для зовнішньої реституції після Другої світової війни відрізняється від схем, які містяться в мирних договорах після Першої світової війни, через масштаб програм та її неявну рушійну силу, що виходить за межі реституції і субституції, у відповідь на порушення законів і звичаїв війни. Ці принципи були розширені по визначенню параметрів реституції і субституції нейтральними державами та всередині самих держав [10].

Одним із самих важливих прикладів застосування субституції після Другої світової війни був Мирний договір з Італією 1947 р., згідно пункту 8 Артикулу 75 з Секції 8 якого зазначалось:

<...> Уряд Італії повертає відповідному Уряду Об'єднаних Націй все монетарне золото, награбоване або незаконно вивезене до Італії, або передає відповідному Уряду Об'єднаних Націй кількість золота, яка за вагою та пробою дорівнює награбованому чи незаконно вивезеному. Уряд Італії визнає, що це зобов'язання існує незалежно від будь-яких передач або вивезення золота з Італії до будь-якої іншої держави Осі або нейтральної країни. Тобто ця держава зобов'язалася повернути все монетне золото, награбоване й незаконно вивезене в Італію, або передати кількість золота, рівну за вагою й пробою вивезеному [4].

3. Період після Холодної війни.

Для аналізу ми візьмемо практичне застосування реституції і субституції в пост конфліктному суспільстві в Боснії та Герцеговину в кінці 95-х років. Ця справа відома успішним поверненням майна біженцям та внутрішньо переміщеним особам. На противагу фактичному етнополітичному поділу країни міжнародне співтовариство різними заходами створило динамізм у реституції і субституції власності. Всі реституційні і субституційні процеси в Боснії і Герцеговині почалися після підписання GFAP (General Framework Accord for Peace) в перекладі на українську визначається як "Генеральна рамкова угода про мир", яка була першою міжнародною угодою де передбачалося «право на повернення додому», а не лише право на повернення до власної країни. GFAP має десять додатків; кожен викладає угоду з певного питання. В Додатку 4 – Конституції Боснії та Герцеговини в Article II (14) говориться:

<...> Усі біженці та переміщені особи мають право вільно повернутися до своїх домівок» [11].

Додаток 7 є Угодою про біженців і переміщених осіб, і її Article I (28) починається з того самого речення про право на повернення додому. Обидві статті встановлюють, що біженці та ВПО «мають право на повернення їм власності, якої вони були позбавлені під час військових дій з 1991 року, і на отримання компенсації за будь-яке майно, яке не може бути повернуто їм» [11]. Якщо говорити міжнародно-правовою мовою – мають право на реституції і субституції згідно міжнародного права. Обґрунтуванням цих положень було те, що повернення було необхідним для того, щоб припинити етнічні чистки та відродити багатоетнічне суспільство. Однак GFAP також визнав політичну структуру, що складається з двох утворень: Республіки Сербської (Сербської Республіки), де домінують серби, та Федерації Боснії та Герцеговини, населеної переважно боснійцями та хорватами. На тлі віртуального етнополітичного поділу країни міжнародна спільнота створила динамізм у реституції субституції власності. Певною мірою їй вдалося заблокувати правовий плюралізм і підірвати етнополітичний контроль над розділеними територіями та людьми. На початку процесу підхід до сприяння поверненню сприймався як політичне втручання та наштовхнувся на сильний опір місцевої влади. Проте визнання та захист прав власності за допомогою узгоджених законів і нормативних актів, що було описано як підхід верховенства права, функціонувало набагато краще. 27 жовтня 1999 року Office of the High Representative (OHR) видав 14 рішень щодо законів про власність і процесу реституції і субституції. Поправки до за-

кону про власність створили узгоджені адміністративні процедури повернення власності в обох юридичних особах, щоб заявники мали однакове ставлення [12]. 4 грудня 2001 року Office of the High Representative (OHR) видав ще 13 рішень, і процедура реституції і субституції була детально врегульована, включаючи різні терміни, що підвищило прозорість процедури [13]. Зокрема, одним із важливих елементів був принцип хронологічної обробки претензій. Таким чином, наслідки пакету поправок від грудня 2001 року оцінюються, як перехід процесу до верховенства права та етапу, орієнтованого на процес.

Висновки. Отже, субституція (від лат. *substitutio* – ставлю замість, передаю взамін) – форма міжнародно-правової відповідальності держав (різновид реституції), що представляє собою заміну неправомірно знищеного або ушкодженого майна, будівель, транспортних засобів, художніх цінностей, особистого майна тощо.

Питання субституції власності займало значуще місце під час і після геополітичного реформування в період закінчення Першої світової війни, Другої світової війни та в період після Холодної війни. Всі субституційні процеси в зазначених періодах впроваджувались разом з реституціями, так як

<...> субституція — це різновид реституції, який полягає у заміні неправомірно знищеного чи пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням .

Так як субституція є різновидом реституції, основним доктринальним документом який регулює застосування цієї форми політичної відповідальності є «Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» який прийняла Комісія міжнародного права ООН в 2001 році на своїй п'ятдесят третій сесії.

Реституції присвячена Стаття 35 «Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями», де встановлюється, що

<...> Держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити ситуацію, яка існувала до вчинення протиправного діяння, за умови і в тій мірі, що реституція: (а) не є матеріально неможливим; (b) не передбачає тягаря, який є непропорційним до вигоди, отриманої від реституції замість компенсації».

Дефініція реституції в Статті 35 згенерована, на оцінці події яка фактично склалась та не вимагає додаткового дослідження альтернативної ситуації при відсутності незаконної дії. Також зрозуміло, що для гарантування компенсації заподіяної шкоди в повному обсязі може бути необхідним, щоб реституція в такому вузькому її тлумаченні була доповнена субституцією і в окремих випадках репарацією

Але в основному доктринальному документі немає згадки про міжнародно-правове застосування субституції як матеріальної форми відповідальності держав , що призводить до застосування різних підходів до тлумачення понять і підходів. В зв'язку з чим виникає гостра необхідність додаткової кодифікації застосування Субституції, шляхом внесення доповнення в «Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» який прийняла Комісія міжнародного права ООН в 2001 році на своїй п'ятдесят третій сесії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войцехівський А.В. Міжнародне право. Підручник. Харків 2020. С. 132.
2. Теліпко В.Е., Овчаренко А.С. Міжнародне Публічне Право. Навчальний Посібник. Київ 2010. С. 571.
3. Акуленко В.І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей». URL: <http://lostart.org.ua/ua/restitution/349.html> (дата звернення: 01.12.2024).
4. United Nation. Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations. Volume 49 from 1950. No. 747 URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2049/v49.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
5. United Nations. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
6. United Nations. General Assembly. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n01/477/97/pdf/n0147797.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
7. Treaty of peace with Turkey. Signed at Sevres, August 10, 1920. URL: https://ia904601.us.archive.org/30/items/TS00113/TS0011_text.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
8. Treaty of peace with Turkey signet at Lausanne 24 July 1923. The Convention respecting the regime of the straits and other instruments signed at Lausanne. https://ecf.org.il/media_items/1096 (дата звернення: 01.12.2024).

9. Inter-Allied Declaration against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation of Control/ London, January 5. 1943. URL: <https://www.dfs.ny.gov/system/files/documents/2019/02/london-declaration-1943.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
10. Final Act of the Paris Conference on Reparation (21 December 1945). URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2003/12/15/5c0dfcd9-2af2-431b-8cbf-e8e288aef30e/publishable_en.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
11. The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina Initialled in Dayton on 21 November 1995 and signed in Paris on 14 December 1995. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
12. Office of the High Representative (OHR) - international institution responsible for overseeing implementation of civilian aspects of the Peace Agreement ending the war in Bosnia and Herzegovina. URL: <https://www.ohr.int/advanced-search/page/3/?content&orderby=date&order=DESC&mo=10&y=1999> (дата звернення: 01.12.2024).
13. Office of the High Representative (OHR) - international institution responsible for overseeing implementation of civilian aspects of the Peace Agreement ending the war in Bosnia and Herzegovina. URL: <https://www.ohr.int/advanced-search/page/2/?content&orderby=date&order=DESC&mo=12&y=2001> (дата звернення: 01.12.2024).

MODERN ARMED CONFLICTS: COMPLIANCE WITH THE STANDARDS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

Tsarenko O.M.,

*PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Administrative Activity
of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine
Bohdan Khmelnytskyi National Academy
of the State Border Guard Service of Ukraine
ORCID: 0000-0002-9759-1024*

Tsapyuk R.V.,

*higher education applicant
of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine
Bohdan Khmelnytskyi National Academy
of the State Border Guard Service of Ukraine
ORCID: 0009-0005-6736-2342*

Tsarenko O.M., Tsapyuk R.V. Modern armed conflicts: compliance with the standards of international humanitarian law.

The article examines the current state of development of international humanitarian law (IHL) and identifies the main challenges facing its implementation in the context of modern armed conflicts. The authors outline the problems of adapting IHL to modern challenges, such as hybrid conflicts, the increasing role of non-state actors, the use of new technologies, and the politicisation of international justice.

Special attention is paid to the role of states, international organisations, non-state armed groups and individuals in ensuring the effectiveness of IHL. Particular attention is paid to the role of non-state actors, in particular armed groups, separatist groups and terrorist organisations, which are increasingly involved in modern conflicts. It is noted that such actors often violate the fundamental principles of IHL. The authors analyse examples of gross violations of IHL, in particular, in Syria, Yemen, the Central African Republic, and the Sahel region.

Asymmetric conflicts characterised by inequality between the parties pose additional challenges to IHL. The use of terrorist methods, guerrilla tactics and information operations makes it difficult to comply with the principles of humanity and distinction. In addition, the authors draw attention to the problem of identifying the subjects of cyber threats, which complicates the application of relevant IHL rules in the context of modern technologies.

The article suggests ways to improve IHL in view of the new realities of war. The main measures include the development of specialised rules to regulate the behaviour of non-state actors, adaptation of humanitarian law provisions to the specifics of the latest technologies, including unmanned aerial vehicles and cyber weapons, and the creation of international and regional mechanisms for the prosecution of violators. Of particular importance is the expansion of the jurisdiction of international judicial bodies, such as the International Criminal Court, and the establishment of regional tribunals.

It is concluded that ensuring the effectiveness of IHL in the current environment requires the adaptation of its norms to modern challenges and close cooperation of the international community. Only a comprehensive approach combining the improvement of legal mechanisms and strengthening of international cooperation can ensure the relevance and effectiveness of humanitarian law in the context of modern conflicts.

Key words: international humanitarian law, armed conflicts, non-state actors, international responsibility, adaptation of norms prisoners of war, civilians, military aggression.

Царенко О.М., Цапюк Р.В. Сучасні збройні конфлікти: дотримання норм міжнародного гуманітарного права.

У статті досліджується сучасний стан опрацювання проблематики міжнародного гуманітарного права (МГП) та визначаються основні виклики, що постають перед його реалізацією в умовах су-

часних збройних конфліктів. Окреслено проблеми адаптації норм МГП до сучасних викликів, таких як гібридні конфлікти, збільшення ролі недержавних суб'єктів, використання новітніх технологій, а також політизація міжнародного правосуддя.

Проаналізовано значення держав, міжнародних організацій, недержавних збройних формувань та окремих осіб у забезпеченні ефективності МГП. Особливу увагу звернено на роль недержавних суб'єктів, зокрема збройних формувань, сепаратистських угруповань і терористичних організацій, які дедалі частіше беруть участь у сучасних конфліктах. Відзначено, що такі суб'єкти нерідко порушують основоположні принципи МГП. Проаналізовано приклади грубих порушень МГП, зокрема в Сирії, Ємені, Центральнопівденноафриканській Республіці, а також у регіоні Сахелю.

Асиметричні конфлікти, що характеризуються нерівністю між сторонами, створюють додаткові виклики для МГП. Використання терористичних методів, партизанської тактики та інформаційних операцій ускладнює дотримання принципів гуманності й розрізнення. Крім того, автори звертають увагу на проблему ідентифікації суб'єктів кіберзагроз, що ускладнює застосування відповідних норм МГП у контексті сучасних технологій.

У статті запропоновано шляхи вдосконалення МГП з урахуванням нових реалій війни. Серед основних заходів – розробка спеціалізованих норм для регулювання поведінки недержавних суб'єктів, адаптація положень гуманітарного права до специфіки новітніх технологій, зокрема безпілотних літальних апаратів і кіберзброї, а також створення міжнародних і регіональних механізмів переслідування порушників. Особливе значення має розширення юрисдикції міжнародних судових органів, таких як Міжнародний кримінальний суд, і створення регіональних трибуналів.

Підсумовується, що забезпечення ефективності МГП у сучасних умовах вимагає адаптації його норм до сучасних викликів і тісної співпраці міжнародної спільноти. Лише комплексний підхід, що поєднує вдосконалення правових механізмів і посилення міжнародного співробітництва, здатний забезпечити актуальність і дієвість гуманітарного права в умовах сучасних конфліктів.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, збройні конфлікти, недержавні суб'єкти, міжнародна відповідальність, адаптація норм військовополонені, цивільне населення, військова агресія.

Statement of the problem. Modern armed conflicts are one of the most important and complex threats to international law, peace and security. They are characterised by the widespread use of high-tech weapons, the asymmetric nature of hostilities, and a significant negative impact on the civilian population. At the same time, international humanitarian law (hereinafter - IHL), which is designed to regulate the behaviour of parties in armed conflicts, is facing new challenges that require both updating legal norms and developing effective mechanisms for their implementation. Over the past decades, humanity has experienced numerous wars that have caused irreparable losses to the population of our planet. Death and destruction, as constant companions of war, have left a deep mark on the history of civilisation and have caused an urgent need to create mechanisms to reduce the consequences of armed conflicts.

Today, the global community faces numerous challenges in the field of international security. These include combating the proliferation of weapons of mass destruction, resolving regional conflicts, countering terrorism, fighting organised crime, including drug trafficking, and ensuring nuclear and radiation safety. Therefore, in the modern world, the need to comply with international law is becoming critically important. The armed conflicts (in Ukraine, Syria, Yemen, etc.) not only demonstrate repeated violations of IHL, but also reveal an urgent need to reform this area of law.

The purpose of the study. The purpose of the article is to analyse compliance with IHL in modern armed conflicts, identify problematic aspects, develop recommendations for improving legal regulation and find effective mechanisms to ensure compliance with IHL.

The state of the art. IHL is widely covered in Ukrainian legal scholarship. IHL issues have been considered in the works of such scholars as V. Bazovyi, A. Korynevych, M. Hnatovskyi, V. Gutnyk, A. Korynevych, T. Korotkyi, V. Lysyk, V. Repetskyi, O. Senatorova, H. Yarmaki, and others. The issue of compliance with IHL is also the subject of research by V. Pylypenko, V. Dyachenko, L. Pashynna, O. Sokyrynska, I. Kovalchuk, O. Husar, D. Zhabchyk, M. Hrushko and others, who cover the situation that has developed as a result of the Russian Federation's war against Ukraine. In particular, O. Tsarenko, B. Tychna, T. Fedchuk analysed the mechanisms of responsibility for violations of the rights of prisoners of war [1]. However, the mechanism of implementation of IHL into the national legal system requires a deeper analysis due to the difficulties of ensuring compliance with IHL in the context of modern conflicts.

Summary of the main material. IHL is an important branch of modern international law aimed at regulating armed conflicts, protecting persons not involved in hostilities, and limiting the methods and means of warfare. Its main objective is to minimise suffering in conflict situations by protecting the rights of civilians, the wounded, sick, prisoners of war and other persons affected by war.

The subjects of IHL play a key role in ensuring the implementation of its norms aimed at humanising armed conflicts. Defining the actors, their rights, duties and responsibilities is important for ensuring the effectiveness of IHL. As is well known, the main actors include states, international organisations, non-state armed groups and individuals. However, current challenges, in particular the growing number of non-state actors in conflicts, complicate the practical application of the law.

States are the key actors in IHL, responsible for the development, conclusion and implementation of international treaties, as well as for ensuring compliance with their provisions in the context of armed conflicts. The main obligations of states include ensuring compliance with IHL, protecting civilians from the effects of hostilities, and integrating international humanitarian law into national legislation. For example, Switzerland serves as the depositary state of the Geneva Conventions, playing an important role in coordinating international efforts to ensure effective compliance with IHL [2, p. 116-117].

International organisations, in particular the United Nations and the International Committee of the Red Cross (hereinafter – ICRC), play a key role in ensuring compliance with IHL, providing humanitarian assistance and improving legal norms. As a neutral mediator in armed conflicts, the ICRC monitors compliance with IHL and coordinates the provision of assistance to victims. For example, during the humanitarian crisis caused by the war in Yemen, the ICRC actively promoted access to medical services and distribution of humanitarian aid to the civilian population, fulfilling its humanitarian mission in accordance with international standards [3, p. 188].

In the context of non-international armed conflicts, non-state actors play an important role, including guerrilla movements, separatist groups and terrorist organisations. Despite the fact that these non-state armed groups are not parties to international treaties, they are obliged to comply with IHL. However, in practice, there are often cases of ignoring these norms or cynically using them to achieve their own goals. In particular, in the Syrian conflict, numerous groups, such as the Islamic State, have grossly violated IHL by attacking civilian infrastructure, carrying out mass executions and other acts that contravene the principles of humanity and distinction [4, p. 50]. These actions pose significant challenges to ensuring compliance with IHL in modern armed conflicts.

IHL provides for individual responsibility for war crimes, crimes against humanity and acts of genocide. Perpetrators of such violations can be held accountable by both national and international judicial bodies, including the International Criminal Court. A striking example of the implementation of the principle of individual responsibility is the case of Slobodan Milosevic, considered by the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, which became a landmark in the practice of prosecuting violations of IHL [5, p. 405].

Non-state armed groups are often not covered by the jurisdiction of international law, which greatly complicates the process of bringing them to justice for violations of IHL. For example, during the armed conflict in the Central African Republic, numerous groups refused to cooperate with international organisations, which called into question the possibility of ensuring compliance with IHL [6, p. 312]. In addition, political influence on international judicial bodies creates obstacles to the effective prosecution of war crimes. The refusal of certain states, such as the United States of America, to ratify the Rome Statute governing the International Criminal Court significantly complicates the process of bringing to justice those responsible for violations of humanitarian law.

Modern realities include the development of new technologies, such as the use of unmanned aerial vehicles (UAVs), cyber weapons and autonomous weapons systems, which creates new challenges for identifying responsible actors. For example, in cases of cyber-attacks, the identification of the perpetrator is often extremely difficult, making it impossible to effectively apply IHL. In addition, a significant number of states do not recognise the jurisdiction of international courts or do not participate in international treaties governing compliance with IHL. In particular, the conflicts in South Sudan indicate serious problems in the functioning of mechanisms for punishing violators, which undermines the overall effectiveness of the international humanitarian law system [7, p. 55-57].

Thus, the subjects of IHL form the basis for its effective application. States, international organisations, non-state armed groups and individuals play different but interrelated roles. Problematic issues related to the responsibility of non-state actors, politicisation of justice and contemporary challenges require new approaches to improving IHL. Ensuring the effectiveness of IHL is possible only if it is adapted to modern realities and international cooperation is strengthened.

Modern armed conflicts are increasingly characterised by the involvement of non-state actors such as terrorist organisations, guerrilla movements and other armed groups. These conflicts, usually asymmetrical in nature, are marked by significant inequalities between the parties, which pose serious challenges to IHL, which was largely developed to regulate traditional interstate conflicts. Non-state actors often fail to recognise the Geneva Conventions, ignore IHL and engage in practices that contravene its principles, such as the use of terrorist methods or the use of civilians as shields. Asymmetric

conflicts combine traditional forms of warfare with the use of terrorist methods, guerrilla tactics and information operations. A striking example of this type of warfare is the conflict in Afghanistan between NATO coalition forces and the Taliban movement, which widely used guerrilla strategy and attacked civilian infrastructure, creating significant humanitarian challenges [8, p. 7–10].

Non-state actors, including insurgent groups, terrorist organisations and criminal syndicates, are gaining importance in asymmetric conflicts. Their flexible organisational structure allows them to avoid accountability, making it difficult to identify and prosecute violations, and they use terror as the main means to achieve their goals. Non-state actors often ignore the fundamental principles of IHL, including the principle of distinction between combatants and civilians, as well as the prohibition of attacks on civilian infrastructure. For example, during the Syrian Civil War, certain armed groups used schools and hospitals as locations for combat operations, which is a gross violation of the principle of humanity and international norms [9, p. 102].

The use of terrorist methods, such as attacks on civilians and subversive activities, poses a significant challenge to IHL, as its norms are mainly aimed at regulating armed conflicts, not terrorist acts. For example, the terrorist attack of 11.09.2001, which became a prerequisite for the declaration of a global 'war on terrorism', led to a revision of approaches to IHL [10, p. 93-94]. However, the issue of the legal definition and classification of terrorism within the framework of international humanitarian law still remains unresolved, which creates a legal vacuum in this area.

The identification of non-state actors in armed conflicts poses a significant challenge due to their decentralised structure and the difficulty of establishing clear jurisdiction. Lack of coordination between states and unwillingness to cooperate in the prosecution of violators of international humanitarian law further complicate the accountability process. In particular, the conflicts in the Sahel region (Mali, Niger) demonstrate this problem: numerous terrorist groups operating in border areas take advantage of the weakness of local governments, avoiding responsibility for their actions [11, p. 60–65].

Non-state actors are increasingly using modern technologies, including UAVs, social media for propaganda, and cyber weapons. This poses new challenges for IHL, which does not yet contain clearly defined rules to regulate such means of warfare. In particular, the use of UAVs by armed groups in Nagorno-Karabakh during recent clashes has led to situations where civilian infrastructure has been targeted, contrary to the basic principles of IHL [12].

Comprehensive measures should be taken to improve IHL, taking into account the specifics of asymmetric conflicts and the role of non-state actors. An important area is the development of legal acts that will regulate the behaviour of such actors, as well as the expansion of the jurisdiction of international courts, in particular the International Criminal Court, to ensure accountability for violators. In addition, it is advisable to establish regional tribunals, modelled on the special tribunals for crimes in Rwanda and the former Yugoslavia, which have demonstrated effectiveness in building regional justice mechanisms.

Another important area is to intensify the efforts of international organisations, such as the ICRC, to disseminate IHL among non-state actors. In addition, it is important to develop specialised rules to regulate the use of new technologies, such as UAVs, cyber weapons and information warfare, which require special legal regulation in the current context of armed conflicts.

Thus, asymmetric warfare and the active participation of non-state actors in modern conflicts pose a number of new challenges to IHL, which require updating existing rules and creating effective accountability mechanisms. Given that non-state actors are increasingly playing a key role in conflicts, the international community must find an optimal balance between ensuring humanity and the effectiveness of legal mechanisms in the context of the new realities of war. Integration of modern technologies, strengthening of international cooperation and adaptation of IHL to new forms of warfare are necessary measures to ensure its relevance and effectiveness.

To address the legal challenges associated with the use of robotic systems and cyberweapons, a number of comprehensive measures need to be implemented. First, an important step is the adoption of universal standards for the regulation of these technologies, which can be implemented through the creation of additional protocols to the Geneva Conventions. Secondly, it is necessary to define clear responsibility for the actions of autonomous systems, including both technical developers and users of such technologies. Establishing specialised international courts, in particular to deal with cyberattacks, would provide an effective mechanism for holding accountable for violations. In addition, the integration of norms that take into account the technical features of drones, robots and cyber weapons will allow IHL to be adapted to modern realities. It is advisable to create an international database for collecting evidence of IHL violations that can be used by international courts and tribunals.

The main challenges faced by IHL in the context of Russia's armed aggression against Ukraine include the systematic nature of violations, the ineffectiveness of international justice mechanisms,

the impact of new technologies and a large-scale humanitarian crisis. The armed conflict in Ukraine demonstrates widespread and coordinated violations of IHL used as part of the tactics of war.

Conclusions. The urgent problems associated with violations of IHL require the implementation of comprehensive measures aimed at reforming existing international mechanisms and creating new legal instruments. The key areas of reform include: improving the work of the UN Security Council, strengthening the role of the International Criminal Court, developing new monitoring mechanisms, effective regulation of non-state actors, adapting legal norms to the challenges of modern technologies in armed conflicts, and strengthening regional control mechanisms. These measures will help to increase the effectiveness of international law in ensuring compliance with IHL in modern conflicts.

REFERENCES:

1. Tsarenko O.M., Tychna B.M., Fedchuk T.Y. Violations of international humanitarian law in the context of Russian armed aggression. *Analytical and Comparative Jurisprudence – an electronic scientific publication*. 2023. № 04. C. 607–611. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.94>. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/APP_04_2023.pdf.
2. Legal Status of the International Committee of the Red Cross in International Law: Monograph. Odesa: Phoenix, 2012. 208 c. URL: <http://surl.li/kyiuwy>.
3. Formation and specificity of the international legal regime of prisoners of war. Candidate of Law Sciences: 12.00.11; National University 'Odesa Law Academy'. Odesa, 2015. 287 c. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fdabc7dd-8ffa-47ff-a1a1-af86e28c53d2/content>.
4. Protection of human rights during armed conflict in the Islamic concept of law. New Dimensions of Human Rights: Legal, Philosophical, Political Science Aspects: a collection of scientific papers / edited by V. Melnyk, V. Repetskyi [and others]. Lviv: Lviv Centre for International Law and Human Rights, 2014. C. 49–51.
5. Manuilova K.V. International criminal liability of state officials for committing an international crime. European Guidelines for the Development of Ukraine in the Context of War and Global Challenges of the XXI Century: Synergy of Scientific, Educational and Technological Solutions: in 2 volumes: materials of the International Scientific and Practical Conference (Odesa, 19 May 2023) / edited by S. Kivalov. Odesa: Yurydyka Publishing House, 2023. VOL. 1. P. 404–407.
6. Nils Melzer International Humanitarian Law. General course. Coordinator – Etienne Küster. ICRC Reference Edition. 398 p.
7. Participation of the Arab Republic of Egypt in the settlement of ethno-political conflicts in Sudan. Actual problems of international relations: Collection of scientific papers. Issue 89. Part I (in two parts). Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv, Institute of International Relations, 2010. C. 55–57.
8. Glebov V.E. Role of the Taliban in the Changes in the International Situation of Afghanistan in the XXI century. Mykolaiv: Petro Mohyla Black Sea National University, 2022. 116 c. URL: <http://surl.li/xppons>.
9. Motives of Iranian intervention in the civil war in Syria: security dimension. *Regional Studies*. 2019. № 18, c. 100–104. URL: <http://surl.li/hmseyc>.
10. Analysis of the US experience in organising systemic counteraction to terrorist threats. Actual Problems of International Relations. Issue 93 (Part II). 2010. C. 92–97. URL: <http://apir.iir.edu.ua/index.php/apmv/article/view/677>.
11. Kalchenko T.V. Modern transformations in the Sahel region in the context of the formation of a multipolar world. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University: series: International Economic Relations and the World Economy / editors-in-chief: M.M. Korol (editor-in-chief), M.M. Palinchak, Y.P. Drozdovsky, et al. Uzhhorod: Helvetica Publishing House, 2024. Issue 50. C. 60–66. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/50_2024ua/12.pdf.
12. Analysis of the use of unmanned aerial vehicles in armed conflicts in Syria, Libya and Nagorno-Karabakh in 2017–2020 to improve the forms and methods of using air power. *Air Power of Ukraine*. № 1(2(3)), c. 5–10. URL: [https://doi.org/10.33099/2786-7714-2022-1-2\(3\)-5-10](https://doi.org/10.33099/2786-7714-2022-1-2(3)-5-10).

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.113

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.149>

СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНЦЕПЦІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТІВ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Бедрій М.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,

докторант кафедри історії держави,

права та політико-правових учень

юридичного факультету

Львівського національного університету

імені Івана Франка, адвокат,

ORCID: 0000-0003-4021-1980

Бедрій М.М. Співвідношення теорії та концепції як елементів юридичної науки.

Стаття присвячена співвідношенню теорії та концепції як структурних одиниць юриспруденції. Досліджено спільні та відмінні риси цих явищ, на підставі яких окреслено межі відповідних понять. Доведено, що теорія та концепція становлять різні елементи юридичної науки, а їхнє ототожнення є недоцільним. У багатьох конкретних випадках зміст цих явищ дублюється, але вони мають різну природу, структуру та завдання. Критеріями розрізнення явищ запропоновано вважати діалоговість, гіпотетичність і соціокультурний контекст, які характерні концепціям, а не теоріям. Натомість перевагами теорії є чіткість, достовірність і визнання, які не завжди притаманні концепціям.

Представлено різні наукові погляди на співвідношення теорії та концепції, які варіюються від їхнього ототожнення до повного розрізнення. Інколи концепцію характеризують як вид теорії чи її структурну частину. Висловлено сумнів щодо того, чи існує об'єктивна можливість віднайти уніфіковану формулу взаємодії теорії та концепції з огляду на різноманіття цих явищ у юриспруденції та науці загалом. Концепція може становити передтеоретичне знання, розкривати зміст теорії або пояснювати її тощо.

Обґрунтовано, що правова теорія перебуває в системі юридичної доктрини, а правова концепція первинно існує поза нею. За умови здобуття визнання правова концепція інтегрується в юридичну доктрину та може трансформуватися в правову теорію. Стосовно одного державно-правового явища може існувати одна визнана теорія, співвідносна з нею визнана концепція та кілька невизнаних або менш визнаних концепцій. Можливим є також співіснування кількох конкуруючих правових концепцій в умовах відсутності цілісної теорії, яка ще формується.

Виявлено, що у більшості випадків створення концепції (абстрактного задуму автора) відбувається до формування теорії (кристалізації оброблених знань). Значно рідше трапляються випадки, коли концепція та теорія створюються паралельно або створення теорії випереджає концепцію. Останнє відбувається із залученням інтуїтивної методології, а згодом потребує пояснень, які надаються у відповідній концепції. Теорія не передбачає дискусійності своїх положень, а концепція такий діалог допускає та підтримує. Він становить для концепції можливість розвитку, суспільної адаптації та науково-практичного визнання.

Ключові слова: юриспруденція, наукове знання, пізнавальні можливості, верховенство права, діалог.

Bedrii M.M. The correlation of theory and conception as elements of law science.

The article is devoted to the correlation of theory and conception as structural units of jurisprudence. It examines the commonalities and distinctions between these phenomena, outlining the boundaries of their respective concepts. It is demonstrated that theory and conception represent different elements of legal science, and their conflation is inappropriate. While their content may overlap in many cases, they possess distinct natures, structures, and purposes. The criteria for distinguishing these phenomena are proposed to include dialogicity, hypotheticality, and sociocultural context – characteristics typical

of conceptions but not of theories. Conversely, the advantages of theory include clarity, reliability, and recognition, which are not always inherent to concepts.

The article presents various scholarly perspectives on the relationship between theory and conception, ranging from conflation to complete differentiation. Sometimes, a conception is characterized as a type of theory or as a structural part of it. The article questions whether it is objectively possible to find a unified formula for the interaction of theory and conception, given the diversity of these phenomena in jurisprudence and science in general. A conception may constitute pre-theoretical knowledge, elucidate the content of a theory, or explain it, among other roles.

It is argued that legal theory exists within the system of legal doctrine while a legal conception initially exists outside of it. Upon gaining recognition, a legal conception integrates into legal doctrine and may transform into legal theory. For a single legal phenomenon, there may exist one recognized theory, a corresponding recognized concept, and several unrecognized or less-recognized concepts. It is also possible for several competing legal concepts to coexist without a unified theory, which may still be in the formation process.

It is revealed that, in most cases, the creation of a conception (an abstract idea by an author) precedes the formation of a theory (the crystallization of processed knowledge). Less frequently, conceptions and theories are created simultaneously, or a theory is developed before its corresponding concept. The latter occurs through intuitive methodology and later requires explanations provided by the conception. A theory does not imply the disputability of its provisions, whereas a conception allows and supports such dialogue. For a concept, this dialogue represents an opportunity for development, societal adaptation, and scientific-practical recognition.

Key words: jurisprudence, scientific knowledge, cognitive capabilities, rule of law, dialogue.

Постановка проблеми. В умовах сучасних викликів для Української державності велике значення має юридична наука, яка становить доктринальний базис якісних трансформацій національної правової системи. У ній формуються гіпотези стосовно майбутнього правового життя, обговорюються важливі законопроекти, здійснюється аналіз чинних юридичних норм тощо. Юриспруденція як наука про державно-правові явища є обширною та багатосторонньою конструкцією, що складається з безлічі елементів – одиниць правничого знання. До таких одиниць, серед інших, належать правові теорії та правові концепції. Хоча вони становлять різні явища, але вкрай подібні, тому потребують делімітації. Вказане розмежування було б корисним для юридичної науки, оскільки сприятиме розвитку її понятійно-категоріального апарату.

Мета цієї статті полягає в розмежуванні понять теорії та концепції у контексті юридичної науки шляхом встановлення спільних і відмінних рис згаданих явищ, а також у виявленні їхнього взаємозв'язку та взаємодії.

Стан опрацювання проблематики. Теорія та концепція як самостійні явища юридичної науки раніше вивчалися фрагментарно, поверхнево і в контексті суміжних завдань наукового пізнання. В інших науках (насамперед у філософії) вони досліджені значно більше, адже їм присвячені окремі монографії, статті та інші публікації. Зокрема серед українських вчених теорії активно вивчав П. Йолон, а концепції – В. Рижко. Їхні праці дали поштовх для подальшого дослідження цих явищ у філології, педагогіці, культурології та інших конкретних наукових галузях. Окремим аспектом є співвідношення теорій і концепцій між собою, співставлення їхніх рис та вироблення відповідних висновків. Як видається, над цим питанням вкрай важливо роздумувати і в правознавчій площині. У юридичній науці трапляються випадки отождолення теорії та концепції, що істотно ослаблює дослідницький потенціал цих конструкцій. Відтак, їхнє розмежування потребує значної уваги та фахової дискусії.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто визнати, що теорія є більш чіткою, ніж концепція, адже в ній присутня математична точність (більшою чи меншою мірою). Теорія є переконливим науковим знанням, а саму науку інколи називають «сумою теорій». Така позиція має назву монотеоретичного розуміння знання, і вона характерна передусім фундаменталізму як напрямку наукової думки [1, с. 3-4]. У XX ст. теорія стала синонімом науковості [1, с. 10]. Як відомо, у юриспруденції фундаментальною науковою галуззю та навчальною дисципліною є теорія держави і права [2]. Однак при цьому йдеться не про конкретну одиничну правову теорію, а їхню систему – теоретичну юриспруденцію, теоретичні засади праводержавознавства.

З другої половини XIX ст. термін «теорія» домінував у заголовках наукових творів. Однак в останній чверті XX ст. термін «концепція» поступово нав'язав йому конкуренцію. Це трапляється й досі, коли автор вважає своє дослідження більш широким, ніж теорія, менш строгим, більш пошуковим або гіпотетичним [1, с. 47]. У контексті вказаних тенденцій варто згадати, що найбільш відомим у світі науковим твором українського юриста XX ст. є монографія Б. Кістяківського «Соці-

альні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права», опублікована в 1916 р. [3]. Академік сформулював у згаданій книзі кілька важливих для юридичної науки концепцій, які вивчаються сучасними правознавцями як самостійні предмети досліджень [4].

Слово «теорія» походить із давньогрецької мови, у якій означало споглядання, розгляд, міркування тощо [5, с. 633]. У широкому розумінні теорією вважають пізнавальну діяльність суспільно розвиненої людини, яка спрямована на отримання знання про природну та соціальну дійсність. В такому значенні теорія ототожнюється зі суспільною свідомістю в її розвинутих формах. У вузькому розумінні теорія є формою достовірного наукового знання про «якусь сукупність предметів, котре становить систему взаємопов'язаних висловлювань і обґрунтувань та містить методи пояснення та передбачення явищ цього тла» [6, с. 205].

Теорія є істинним знанням, що становить узагальнення об'єктивних фактів, досвіду, суспільно-історичної практики людей, а також формулює закони (не в юридичному розумінні слова), які визначають зв'язки між об'єктами. Здебільшого теорія виникає внаслідок систематизації знань як спосіб опису об'єктивної дійсності та засіб тлумачення її закономірностей [5, с. 633]. П. Йолон виокремив два типи наукових теорій:

- T_1 (дедуктивні теорії, побудовані на формальній логіці, чітких, повних і достовірних даних);
- T_2 (теорії-концепції, в яких значно нижчий рівень емпіричної бази та чіткості) [7, с. 21-22].

З цього кута зору концепція може вважатися видом теорії, яка не має усіх властивостей, які б дозволили її назвати дедуктивною. Однак такий підхід не є поширеним, тому в юриспруденції та науці загалом теорії і концепції, як правило, не ототожнюються. Зрештою, діалоговість, гіпотетичність і соціокультурні контексти концепції стають тими рамками, які не дозволяють віднести її до виду теорій. Також інколи концепцію називають «нестрогою» чи «неповною» теорією з особистим началом автора [8, с. 12]. Вказаний підхід видається занадто спрощеним розумінням співвідношення теорії та концепції, оскільки він акцентує увагу на недоліках концепції в порівнянні з теорією. Натомість у цьому визначенні не враховані сильні сторони концепції як наукового явища.

Теорія становить форму знання, яка на систематичному, логічно обґрунтованому рівні описує, а також пояснює предметну сферу, тобто чітко окреслене коло стану речей, їхніх відношень, зв'язків тощо. Теорія має дві складові (функції) – опис і пояснення. Опис є функцією констатації, виокремлення на основі фактичних даних або логічних модальностей відповідних характеристик (матеріальних чи духовних) окресленої предметності. Пояснення як функція теорії має за мету дати відповідь на питання «чому?». Вона полягає у послідовному та несуперечливому, доказовому і переконливому викладі всіх положень, які становлять теорію [1, с. 21].

Варто згадати, що теорія механіки І. Ньютона не тотожна його ж концепції механіки [9, с. 127-128]. Остання дуже розлога, багатоаспектна та некомпактна. Вона (концепція) включає в себе гносеологічні, логічні, соціокультурні та праксеологічні чинники. Для І. Ньютона концепція була метатеорією – надбанням, яке дає змогу зрозуміти сенс праці, суть проблеми та її дослідження. У нього теорія випереджає концепцію. Натомість концепція в цьому випадку створюється згодом як широке пояснення теорії, як те, для чого вона (теорія) була створена. Згодом Ж. Лагранж творив абстрактно-загальну теорію аналітичної геометрії, опираючись на конкретно-загальну концепцію механіки І. Ньютона [1, с. 21, 24, 26].

Деколи концепцію визначають як основну ідею теорії [10, с. 301]. Хоча вказана думка має окремі підтвердження, проте це не завжди так. Справа полягає в тому, що стосовно теорії концепція може виконувати різні завдання – бути передтеоретичним знанням; репрезентувати зміст теорії, утворюючи ідейно-понятійне ядро; виконувати функцію пояснення теорії [1, с. 30]. Загалом є сумніви, чи можна однозначно і безапеляційно визначити формулу взаємодії теорії та концепції. Основна причина полягає у різноманітті теорій і концепцій в юриспруденції та науці загалом.

За загальним правилом правова теорія перебуває в системі юридичної доктрини, а правова концепція первинно існує поза нею. Згодом за умови здобуття визнання правова концепція інтегрується в юридичну доктрину та може трансформуватися в правову теорію. Варто зауважити, що стосовно одного й того самого юридичного явища може існувати одна визнана теорія (наприклад, народного суверенітету), співвідносна з нею визнана концепція (у контексті попереднього прикладу – концепція Ж.-Ж. Руссо) та кілька невизнаних або менш визнаних концепцій. Також у юридичній науці можуть існувати кілька конкуруючих правових концепцій, а цілісна теорія продовжує формуватися. До прикладу, теорія звичаєвого права досі формується, хоча перші концепції про це явище виникли ще у Стародавньому Римі [11].

Б. Таманага класифікує всі концепції верховенства права у дві основні групи: формальні та матеріальні. Формальні концепції акцентують свою увагу на способі, яким було запроваджено закон, на характері його положень та їх темпоральних властивостях. До формальних концепцій він відніс: концепцію правління на основі закону, концепцію формальної законності, а також концепцію

поєднання демократії та формальної законності. Прихильники ж матеріальних концепцій визнають існування формальної сторони верховенства права, однак намагаються розширити його обсяг певними змістовними елементами, чільне місце серед яких посідають права людини. Зокрема до матеріальних концепцій належать: концепція індивідуальних прав, концепція права на гідність і правосуддя, а також концепція держави загального добробуту [12, с. 106-107].

З огляду на проблему цілісності знання, його розуміння, сенсу та практичного значення, такому знанню важко отримати і надалі втримати статус теорії. В аналізованій системі (юридичній науці) неминуче формуються елементи, що не вписуються в рамки теорії чи виходять за них. І тоді постає питання, що робити з цим «залишком». Тому процес мислення потребує концепції, в якій можна повно відобразити відповідні результати, адже теорія не має цієї можливості. Із цих причин, як правило, паралельно з теорією існує концепція, яка її збалансовує, вирішуючи відповідні завдання [1, с. 41].

В процесі історичного розвитку юриспруденції побудова науково-правничих конструкцій дійшла до меж втрати очевидності, які є, серед іншого, рамками теорії. Відтак, виникла потреба в існуванні окремої форми знання, яка б дозволила компенсувати відсутність очевидності, стаючи засобом інтерпретації та розуміння несамоочевидних юридичних висловлювань. В. Рижко слушно звертає увагу на те, що потреба у виокремленні концепції зумовлювалася не тільки кризою очевидності в науці, а й безпосереднім залученням соціокультурного чинника в мереживо наукової творчості (соціокультурний аспект наукового знання) [1, с. 41].

Слід констатувати, що в більшості випадків концепція передуює теорії. Інакше кажучи, задум автора набуває спершу нечітких і абстрактних рис концепції, а згодом після подальшої роботи кристалізується в теорію. Дещо рідше концепція та теорія формуються паралельно, зрівноважуючи одна одну, відкриваючи різні сторони одного явища. Ще рідше створення теорії випереджає концепцію. У таких випадках теорії формуються із залученням інтуїтивної методології (передусім осяяння), а потім потребують пояснень. Вони надаються у відповідній концепції.

З деяких позицій розуміння поняття концепції наближається до поняття наукової програми. Зокрема П. Гайденко зазначала, що в межах наукової програми формуються засадничі положення теорії, її найважливіші передумови. Програма визначає ідеал (взірець) пояснення знання, а також умови, за яких знання вважатиметься достовірним і обґрунтованим. Відтак, згідно з поглядом П. Гайденко, наукова теорія завжди зростає на ґрунті відповідної програми. Слід звернути увагу на те, що «в межах однієї програми можуть виникнути дві чи більше теорій» [13, с. 9-10]. У своїх працях П. Гайденко часто використовує терміни «концепція» і «наукова програма» як синонімічні.

Теорія як форма знання, досягнувши високого рівня логіко-математичної формалізованості, втрачає діалогові риси. Більшою мірою ці риси присутні в гіпотезі та ідеї. Натомість концепція, як правило, є діалоговим знанням [1, с. 32]. Отже, теорія не допускає діалогу щодо своїх положень, тоді як у концепції такий діалог є не тільки допустимим, але й у багатьох випадках навіть бажаним. Він допомагає концепції розвиватися і адаптуватися до потреб науки та суспільства. Саме так правова концепція здобуває визнання (через дискусію), необхідне їй для інтеграції в юридичну доктрину, а згодом втілення у законодавство та суспільний простір [14].

В. Рижко називає теорію «вишколеною формою знання, котра набуває хрестоматійної чинності та стає здобутком посібників». Вона є знанням, що описує та пояснює об'єкт дослідження, а концепція має завданням втілювати сенси та розвивати ідеї відповідної сфери знань [1, с. 64, 67]. Відтак, концепції рідко зустрічаються в навчальних виданнях, адже їх можна оспорювати й уточнювати. Основним ареалом їхнього обігу є наукові та науково-практичні платформи – конгреси, журнали, конференції, круглі столи, збірки праць тощо. Все частіше їх можна зустріти в соціальних мережах та інтернет-ресурсах.

Правова теорія в юридичній науці будується у такий спосіб, щоб її положення мали характер об'єктивних міркувань, тобто незалежних від суб'єктивних переконань її творця (автора), хоча вона є продуктом його розумової діяльності. Тому правова теорія є об'єктивно-істинним знанням, а також ідеалом юридичної епістеміології [1, с. 33]. Натомість правова концепція, як правило, не претендує на такі «лаври», адже у неї інші завдання. У правовій концепції, безперечно, присутні суб'єктивні елементи, адже вона є позицією автора, результатом роботи його свідомості та відображення світогляду. Цей суб'єктивізм у концепції поєднується з об'єктивною емпіричною базою, створюючи функціональний, напіврухомий симбіоз. Тому й статика правової концепції відносна, бо вона розвивається, а для цього потрібна динаміка і простір, які досягаються елементами невизначеності та дискусійності, через побудову обґрунтованих припущень.

Висновки. Таким чином, теорія та концепція становлять різні елементи юридичної науки, а їхнє отождолення є недоцільним. У цих явищах різна природа, структура та завдання, проте в багатьох випадках їхній зміст дублює одна одну. Основними критеріями розрізнення варто вказати діало-

говість, гіпотетичність і соціокультурний контекст, які характерні концепціям, а не теоріям. Натомість, перевагами теорії є чіткість, достовірність і визнання, які не завжди притаманні концепціям. Подальше дослідження теорій і концепцій в правознавстві здатне покращити його функціонування та посилити пізнавальні можливості юриспруденції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рижко В.А. Концепція як форма наукового знання. Київ: Наукова думка, 1995. 212 с.
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Львів: Край, 2008. 224 с.
3. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. 704 с.
4. Войтович Н.П. Концепція правової держави у теоретичній спадщині Б.О. Кістяківського: дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.01. Львів, 2016. 207 с.
5. Йолон П. Теорія. *Філософський енциклопедичний словник* / ред. кол. В.І. Шинкарук (гол.) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 633-634.
6. Попович М., Садовский В. Теория. *Философская энциклопедия*: в 5 т. / гл. ред. В.Ф. Константинов. Том 5. Москва: Советская энциклопедия, 1970. С. 205-207.
7. Йолон П.Ф. Наукова теорія та її особливості в гуманітарних науках. *Логіка і гуманітарні науки*: збірник. Київ: Наукова думка, 1971. С. 7-26.
8. Панасенко Е.А. Концепція історико-педагогічного дослідження: методологічний аналіз. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2016. № 25. С. 11-15.
9. Садовий М.І., Трифонова О.М. Історія фізики з перших етапів становлення до початку ХХІ століття. Кіровоград: Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2013. 436 с.
10. Концепція. *Філософський енциклопедичний словник* / ред. кол. В.І. Шинкарук (гол.) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 301.
11. Bedrii M. Cechy prawa zwyczajowego w jurysprudencjach rzymskiej i współczesnej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza. Prawo*. 2019. Tom 26. Zeszyt 107. S. 11-23.
12. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іщенко. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 208 с.
13. Гайденко П.П. Эволюция понятия науки (XVII-XVIII вв.). Формирование научных программ Нового времени / Отв. И.В. Рожанский. Москва: Наука, 1987. 447 с.
14. Бедрій М.М. Інтеграція правової концепції у законодавство та суспільну дійсність. *Science Rise: Juridical Science*. 2024. 2 (28). С. 4-11.

ЛОГІКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗСУДУ СУБ'ЄКТІВ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Ванджурак Р.В.,

доктор філософії з права (Ph.D),

докторант Національної академії внутрішніх справ,

адвокат

ORCID: 0000-0002-8474-2276

Ванджурак Р.В. Логіко-методологічні основи розсуду суб'єктів правозастосування.

У пропонованій статті здійснено спробу дослідити розсуд суб'єктів правозастосування в контексті його логіко-методологічних основ. Це зумовлено передусім тим, що при вивченні доступних за темою напрацювань хоч і було встановлено доволі значний діапазон наукових робіт на предмет заданої проблематики, та, поряд з цим, відчувається дефіцит робіт, спрямованих на віднайдення способів, які унеможливають чи хоча б мінімізують негативні прояви розсуду суб'єктів правозастосування при здійсненні ними дискреційних повноважень. У дослідженні відстоюється думка (яка опирається на погляди закордонних та вітчизняних науковців і практиків), що основами розсудових процедур є передусім логіко-методологічні підвалини таких міркувань, бо інакше така дискреція може перетворитися в суб'єктивізм чи навіть у процесуальне свавілля. В результаті проведеного дослідження з'ясовано та сформувано висновок, що розсуд суб'єктів правозастосування має чітко узгоджуватися з логічними принципами побудови міркувань, шляхом забезпечення підвищення ступеня об'єктивності та оптимізації дискреційних рішень, позаяк таке узгодження здатне значно розширити можливості об'єктивізації критеріїв оцінки доказів, упорядкувати процес формування дискреційних рішень та доказовість розсуду суб'єктів правозастосування, заснованих не лише на суб'єктивному внутрішньому переконанні, але й на обґрунтуванні цього переконання об'єктивно-логічним законам раціональності. Стаття є оригінальною, так як розсуд суб'єктів правозастосування досі у такий спосіб ніхто не досліджував й доволі актуальною, адже в юридичних колах вже давно точаться дискусії на предмет необхідності розсуду, як інструменту правозастосування, особливо в наш час, коли суспільство прагне відкритості та зрозумілості того чи іншого рішення. Дослідження має й практичну значущість, бо ж неможливо збагнути той чи інший предмет або явище, якщо вони не пояснювані з логічної точки зору. Порушена в цій статті проблематика, вочевидь, повинна стати предметом більш глибокого вивчення на рівні монографічних досліджень й бути приводом для подальших наукових диспутів.

Ключові слова: розсуд, дискреційні повноваження, суб'єкти правозастосування; логіко-методологічні основи; філософія права.

Vandzhurak R.V. Logical and methodological bases of discretion of law enforcement subjects.

The proposed article attempts to investigate the discretion of law enforcement subjects in the context of its logical and methodological foundations. This is due primarily to the fact that when studying the available works on the topic, although a fairly significant range of scientific works on the subject of the given problem was established, along with this, there is a significant shortage of works aimed at finding ways to prevent, or at least minimize, negative manifestations discretion of law enforcement subjects when exercising their discretionary powers. The research advocates the opinion (which is based on the views of foreign and domestic scientists and practitioners) that the basis of discretionary procedures are primarily the logical and methodological foundations of such considerations, because otherwise such discretion can turn into subjectivism or even procedural arbitrariness. As a result of the righteous research, the conclusion was clarified and formed that the judgment of law enforcement subjects should be clearly consistent with the logical principles of reasoning, by ensuring an increase in the degree of objectivity and optimization of discretionary decisions, because such an agreement can significantly expand the possibilities of objectifying the criteria for evaluating evidence, streamline the process of forming discretionary decisions and the evidentiary nature of the judgment of law enforcement subjects, based not only on subjective internal conviction, but also on the substantiation of this conviction by objective-logical laws of rationality. The article is very original, since no one has investigated the discretion of law enforcement subjects in this way until now, and it is quite relevant, since legal circles have long been discussing the need for discretion as a tool of law enforcement,

especially in our time, when society strives for openness and clarity of this or that decision. The research also has great practical significance, because it is impossible to understand this or that subject or phenomenon if they are not explained from a logical point of view. The issues raised in this article should obviously become the subject of deeper study at the level of monographic studies and be a reason for further scientific debates.

Key words: discretion, discretionary powers, subjects of law enforcement; logical and methodological foundations; philosophy of law.

Постановка проблеми. Розсуд представників владних повноважень (суб'єктів правозастосування) завжди викликав жвавий інтерес й навіть провокував дискусії між науковцями та практиками про потребу розсуду, як інструментарію правозастосовної діяльності. Особливої гостроти ці дискусії набули сьогодні, коли суспільство вимагає відкритості та прозорості будь-яких процесів у сфері публічного права.

Попри те, що один табір юридичної думки переконує на відсутності потреби в легітимації розсуду, інший, відстоюючи необхідність дискреційних повноважень, окрім доводів на підтримку розсуду загалом, переймається, зокрема, методикою реалізації цього розсуду в такий спосіб, щоб він не переростав у суб'єктивний волюнтаризм, чи процесуальне свавілля (до речі, противники розсуду про ці ризики вказують у першу чергу).

Не пристаючи до жодної зі сторін зазначеного диспуту, сповідуючи об'єктивність, як необхідний елемент будь-якого дослідження, слід все ж погодитися, що законодавець на нормативному рівні не здатен передбачити абсолютно всі можливі конкретні ситуації з усіма їх особливостями. До того ж чим більш загальний характер має юридична норма, тим ширшим є спектр її можливих інтерпретацій, що, певна річ, викликає потребу у відповідних дискреційних процедурах. Втім, дискреційні повноваження в жодному випадку не мають переростати в процесуальне свавілля, адже у такому випадку втрачається сам сенс в існуванні дискреційних повноважень, бо ж право не в останню чергу покликане бути запобіжником від будь-якого свавілля.

Одним з таких запобіжників є чітка методологія розсудових процедур, заснована на законах логіки. Тож, досліджуючи розсуд крізь призму логіко-методологічних основ, вочевидь, фарватером дослідження має бути віднайдення в цьому контексті способів, які унеможливають, чи хоча б мінімізують негативні прояви розсуду суб'єктів правозастосування при здійсненні ними дискреційних повноважень.

Виходячи з цього, **метою даного дослідження** є аналіз основ розсуду суб'єктів правозастосування в логіко-методологічному аспекті з віднайденням способів удосконалення дискреційних процедур, задля уникнення чи хоч би мінімізації негативних факторів цієї форми правозастосовної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Варто відзначити, що аналіз наукового доробку за темою дає підстави стверджувати, що наразі дедалі ширшого охоплення дослідницьким інтересом набувають питання методології процесуальної діяльності. Це й не дивно, оскільки ефективність дискреції значною мірою залежить від застосовуваних методів розслідування, методів формування та оцінки доказової бази, методів побудови дискреційних міркувань та критеріїв доказового характеру останніх тощо, які значною мірою виходять за межі суто юридичних аспектів, що стосуються, зокрема, нормативних меж застосування розсуду. Зрозумілим є, що у такому разі створюються достатні умови для фактично необмеженого «методологічного анархізму», результатом якого може виявитися настільки ж безмежне дискреційне свавілля. Це зумовлено передусім тим, що суб'єктивні чинники прийняття процесуальних рішень практично не стикаються з «фільтраційним» ефектом об'єктивно-логічних критеріїв доказовості. Тому, в сучасній літературі з'являються роботи (хоча поки що, на жаль, у доволі незначній кількості), у яких представлені розробки методів юридичної аргументації, заснованих саме на згаданих критеріях.

Як слушно зауважив британський дослідник І. Еветт, попри безсумнівну значущість практичного досвіду у сфері процесуальної діяльності та криміналістичних експертиз, суб'єкти такої діяльності повинні не лише фіксувати факти та свідчення, але й передусім бути здатними до логічної, раціональної оцінки їхньої доказової ваги в контексті прозорого набору обставин справи та чітко сформульованих припущень [1, с. 10].

На переконання вітчизняного вченого О.І. Гвоздіка, побудова ефективної стратегії розслідування передбачає, насамперед, розробку загальної моделі організації евристично-пошукової діяльності. Таку модель слід розуміти не як «універсальний засіб», що нівелює потребу у інших загальних та спеціальних методах, а як методологічний фундамент їх системно-координованого застосування. Покладена в основу згаданої моделі логіка раціоналізації слідчих дій має бути зорієнтованою на досягнення функціональної єдності її синхронічного та діахронічного аспектів [2, с. 90-91].

За такими ж принципами уможлиблюється розробка методологічних засобів підвищення ефективності та забезпечення доказового характеру міркувань в процесі формування дискреційних судових рішень. Окрім того, розглядувані методологічні підходи зачіпають питання раціональної координації теоретичних та емпіричних методів, застосовуваних у ході слідчих дій та судового розгляду справ.

Відтак, при дослідженні логіко-методологічних основ розсудових процедур було використано методи дедуктивно-логічного аналізу, ймовірісно-статистичних оцінок та аналогії, які забезпечили з одного боку – логічне формування висновків із заданих підстав, з іншого – статистичні узагальнення попереднього досвіду в подібних справах, з третьої сторони – гіпотетичну «екстраполяцію» характеристик розглядуваних раніше справ на подальші подібні випадки. До того ж, у ході дослідження методологічних основ дискреції було використано метод логіко-семантичного аналізу, спрямованого на визначення умов релевантності застосування різнопорядкових та предметно диверсифікованих методик, тим самим розширивши можливості логічної упорядкованості процесу формування дискреційних рішень суб'єктів правозастосування та їх відповідності цільовим характеристикам у розглядуваних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Як правило, суспільні відносини зазвичай настільки детально врегульовані у законі, що при виникненні правового спору може бути винесено єдине рішення, яке є законним і обґрунтованим. Проте, нескінченне розмаїття життєвих явищ, а, подекуди, і їхня індивідуальна неповторність, не завжди дозволяють законодавцю врегулювати їх шляхом прийняття абсолютно чітких правових норм. Тому, багато правових приписів носять відносний характер, а їх застосування у конкретній ситуації до певної міри залежить від розсуду суб'єктів правозастосування (суддів, прокурорів, слідчих та інших). Також цілком реальними є випадки, коли створена норма права з якихось причин є досить складною для практичного застосування, і це змушує суб'єкта правозастосування вносити у свою діяльність елемент розсуду.

Ведучи мову про методи реалізації дискреційних повноважень, приміром судді, слід насамперед зауважити, що такі методи можна класифікувати на загальні та спеціальні. До останніх, певна річ, належать ті, що застосовуються виключно у юридичній сфері і являють собою методологічний інструментарій вирішення процесуальних питань щодо законних шляхів та засобів досягнення конкретних цілей судового розгляду. Зокрема, у сфері кримінального процесу спеціальні методи добираються відповідно до форми здійснення повноважень суду, що поділяються на наступні категорії застосування розсуду, при: дослідженні доказів; реалізації судового слідства; забезпеченні руху кримінального провадження та здійсненні судового розгляду [3, с. 212]. При цьому, застосування спеціальних методів дискреції нерозривно пов'язане з використанням таких загальних методологічних приймів, як аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, формалізація, дедукція, індукція, аналогія, моделювання тощо.

Зрештою, ця методологічна ієрархія увінчується в загальні критерії раціональності як самих виконуваних процедур, так і способів застосування при цьому загальних та спеціальних методів. Сюди відносяться передусім логічні критерії визначеності, несуперечливості та достатності. На підставі них слід оцінювати наявні у справі докази, отримані на основі цих матеріалів під час судового слідства, а також самі рішення, сформульовані у підсумку судового розгляду. Такі оцінки здійснюються на логіко-методологічному рівні дослідження дискреційних процедур, позаяк розсуд, у першу чергу спрямовується на дослідження наданих доказів в плані їх відповідності встановленому процесуальному порядку. Річ у тім, що на відміну від процедури доведення у точних науках, процесуальне доказування відзначається не лише логічними, але й юридичними умовами прийнятності його здійснення. Тож, якщо при виконанні аргументаційних процедур у неюридичних сферах базовими підставами можуть слугувати будь-які істинні (самоочевидні чи раніше доведені) твердження, то у процесуальному доказуванні відбір, оцінка та перевірка доказів строго регламентуються законом.

В той же час, раціональність будь-якої аргументації (у тому числі й процесуальної) визначається відповідністю низці логічних принципів та правил. Відтак, юридичні умови прийнятності доказових та дискреційних процедур мають бути узгодженими з логічними принципами та правилами. Особливо це стосується доказування у кримінальних справах, що відзначається більш складною структурою та значно ширшим діапазоном процедурних аспектів порівняно з відповідними процесуальними діями у інших галузевих сферах юриспруденції.

Так, наприклад, якщо у адміністративному процесі (згідно зі ст. 72 КАС України) формування доказової бази спрямоване головним чином на отримання будь-яких даних, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутності обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, то при розслідуванні кримінальних правопорушень об'єкт доказування охоплює значно ширше коло обставин, серед яких, в силу ч. 1 ст. 91 КПК України, і подія кримінального

правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення), і винуватість обвинуваченого (форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення), і вид та розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням та інше (розмір процесуальних витрат, обтяжуючі та пом'якшуючі обставини, підстави для закриття провадження тощо).

Вже навіть перший пункт зазначеного передбачає не лише встановлення наявності або відсутності факту кримінального правопорушення, а відтворення цілісної динамічної картини розслідуваних подій. При цьому, в логіко-методологічному плані, тут вже неможливо буде обмежитися суто дедуктивним підведенням конкретних обставин розслідуваної справи під загальні визначення норм закону, оскільки принципи логічної дедукції є релевантними виключно по відношенню до синхронних подій (тоді як розгортання картини злочину завжди пов'язане з часо-просторовою динамікою) [4, с. 57]. До того ж, розслідування кримінальних справ пов'язане з висуненням значно жорсткіших умови визнання достовірності наданих доказів [5].

Що ж стосується інших галузей процесуального права, то у їхніх межах не передбачені подібні верифікаційні заходи, а, відповідно, відмінними є й нормативні вимоги до доказової бази. Скажімо, у сфері адміністративного судочинства, згідно зі ст. 75 КАС України, достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи. Щоправда, тут варто констатувати недостатню логічну виваженість цього визначення, бо з огляду на вказані логічні умови доказовості, для того, щоб обґрунтовано вважати певні обставини справи «дійсними» (істинними), потрібно виходити з достовірних (попередньо доведених) доказів, а не навпаки – визнавати докази достовірними через те, що вони дозволяють пояснити фактичні обставини розслідуваної справи» [4, с. 58].

Крім цього, судова оцінка доказових матеріалів здійснюється з точки зору таких законодавчих вимог, як належність, допустимість, достовірність та достатність (ч. 1 ст. 94 КПК України). Однак варто зауважити, що суддівська оцінка такої значущості доказів пов'язана з ризиком значної міри її суб'єктивності, а тому для нівелювання останньої вбачається за доцільне досліджувати доказову базу насамперед у логічному аспекті, де задаються об'єктивні основи цієї юридичної вимоги. Зокрема, належність доказів з точки зору їхньої вагомості для підтвердження певних обставин розслідуваної справи потребує оцінювання на предмет їхньої відповідності логічним умовам доказової аргументації. Йдеться про те, що докази мають несуперечливим чином вписуватися в систему зібраних та попередньо перевірених фактичних матеріалів, а також сприяти логічній однозначності висновків щодо обставин справи. Адже за умови забезпечення такої «безальтернативності» суттєво звужуються можливості в плані виявлення суб'єктивізму та суддівського свавілля у ході дискреції.

Критеріальна вимога допустимості доказів визначена ст. 86 КПК України. Ця вимога визначається нормативними вимогами щодо належних суб'єктів проведення процесуальних дій, законних джерел даних, які утворюють зміст доказів, процедур виявлення, фіксації, опису, пакування та вилучення доказів у ході кримінального провадження тощо [6, с. 302]. При цьому у кримінальному процесуальному законодавстві досить детально визначаються умови недопустимості доказів (ст. 87, 88, 88¹, 89 КПК України).

При цьому, слід зауважити, що зібрані доказові матеріали можуть цілком відповідати усім переліченим нормативно-правовим вимогам, однак бути при цьому логічно несумісними, а, отже, неприйнятними з точки зору принципів умов раціональності аргументів. Певна річ, що доказова база, котра у своїй сукупності не відповідає критерію логічної несуперечливості (явно чи латентно, формально чи змістовно) не може визнаватися допустимою основою доказових процедур [4, с. 60].

Особливо гострі дискусії у сучасній юридичній науці розгортаються стосовно вимог достовірності та достатності доказів. Це зумовлено тим, що чинне законодавство не містить певних чітко визначених критеріїв дотримання цих вимог, апелюючи виключно до «внутрішнього переконання» суб'єктів прийняття процесуальних рішень (ч. 1 ст. 94 КПК України). Ця обставина з цілком зрозумілих причин викликала критичну реакцію серед дослідників розглядуваної проблематики та юристів-практиків, оскільки «головний недолік внутрішнього переконання – це вплив суб'єктивних факторів на прийняття рішень» [7, с. 326].

Відповідним чином, доволі часто лунає запитання, «як судді насправді пояснюють своє внутрішнє переконання щодо доказів і обставин, які вони підтверджують? «Суд критично оцінив докази» - фраза, яку можна знайти в рішеннях з 2006 року по теперішній час. Найчастіше жодних пояснень, чому суд відхилив певний доказ, немає. «Завдання суду – встановити чи мав місце факт. Встановлюючи наявність або відсутність фактів, суд має свої дії мотивувати та враховувати, що доказування не може ґрунтуватися на припущеннях»¹. Отже, суд не може припускати, що певну обставину доведено. Факт або стався, або його не було. Якщо у суду залишаються сумніви, слід застосувати

¹ Постанови Пленуму ВСУ від 18 грудня 2009 року № 14 «Про судові рішення у цивільній справі».

правила про розподіл тягаря доведення. Якщо сторона, на яку покладено тягар, не виконує його, факт вважається таким, що не доведений і навпаки [8].

Справді, першочерговою логічною вимогою по відношенню до базових підстав побудови будь-якої аргументації є їх безсумнівна істинність. У протилежному разі, не може бути гарантованою істинність обґрунтованого ними висновку, що позбавлятиме таку аргументацію доказового характеру. Однак, з огляду на специфіку доказового процесу в юриспруденції, де, на відміну від строго логічного доведення, далеко не завжди існує можливість такої безсумнівності вже навіть через наявність нормативно визначених процедурних, джерельних, часових та інших рамок, що регламентують виконання процесуальних дій, дискреційна оцінка достовірності доказів, здебільшого, здійснюється на основі відповідних імовірнісних стандартів (як це практикується, зокрема, в системах загального права). Існує думка, що, попри «необхідність загально логічного стандарту доказування в юриспруденції, разом з тим доводиться констатувати його недостатність» [5, с. 89].

До прикладу, у правових системах англо-американського типу для кожної галузі процесуального права встановлюється відповідний «прохідний поріг» у вигляді статистично-ймовірнісного коефіцієнта, значення якого коливаються в діапазоні від 0 до 1 (тобто від «категоричної неприйнятності» до «безсумнівної достовірності») [9]. Приміром, для цивільно-процесуальних спорів цей коефіцієнт має перевищувати поріг 0.5, тоді як для кримінальних справ він має бути якомога ближчим до 1, щоб виключати «розумні сумніви» у достовірності наданих доказів. При цьому, доказовим стандартом, передбаченим для застосування у цивільних судах є «перевага доказів», відомий також як «баланс ймовірностей». Згідно з цим стандартом, доказ приймається, якщо він видається радше істинним, аніж хибним, тобто коли ймовірність його прийнятності перевищує 50%. Стандарти ж доказування у кримінальних судах є більш строгими, де переконливість, як відомо, вимагає, щоб винність була встановлена за межами розумних сумнівів. Але цей зворот мовлення також може бути інтерпретований у термінах ймовірнісного порогу – як такий, що передбачає ймовірність, значно вищу за 50% [10, с. 1193].

Вочевидь, описаний підхід наражається на низку цілком обґрунтованих критичних зауважень. По-перше, не зовсім зрозуміло, як взагалі можна вважати доказом свідчення, достовірність якого є меншою за 100% (тобто є суто гіпотетичною, а тому не може кваліфікуватися як перевірений та підтверджений факт) [4, с. 60]. По-друге, такий підхід до оцінки доказів стикається з так званим «парадоксом кон'юнкції», за яким: позивач виграє справу, коли надані ним докази дозволяють суду оцінити ступінь прийнятності кожного з них ймовірнісним показником, вищим за встановлений «поріг». Проте, ймовірність сукупності двох чи більше доказів (тобто їх кон'юнкції — одночасного визнання) завжди буде меншою за ймовірність кожного з них, взятого окремо. Тож, навіть за умови «прохідної» оцінки кожного з наданих тією чи іншою стороною доказів, ймовірнісний показник їхньої кон'юнкції може виявитися нижчим за встановлений «поріг», а, отже, загалом позиція цієї сторони вважатиметься програшною [11, с. 267-268]. Скажімо, якщо докази А і В, що фігурують у цивільній справі, мають ймовірнісні показники, відповідно, 0.6 та 0.7, (тобто є «прохідними» для цієї галузі процесуального права), то ймовірність їх кон'юнкції $P(A \wedge B) = 0.6 \times 0.7 = 0.42$ (за умови стохастичної незалежності А і В), що є нижчим за встановлений для цивільних судів «прохідний поріг» – 0.5. «Ще більшою мірою це стосується кримінальних справ, де доказові стандарти є значно вищими» [11, с. 268].

Так чи інакше, залежність процесуальних рішень від «особистого бачення» тих, хто їх приймає, не посиляючись при цьому на які-небудь безвідносні критерії, відкриває практично необмежений простір для суддівського суб'єктивізму. До того ж, такий підхід стикається з низкою труднощів логічного порядку.

Так, у більшості випадків у якості базового критерію достатності доказів визнається спроможність прийняття на їхній основі певного (позитивного чи негативного) рішення у справі. Скажімо, у сфері цивільного процесу, визначаючи достатність доказів, суд вирішує, чи є можливість на підставі зібраних по справі доказів зробити висновок про наявність фактів, які належать до предмету доказування, про права і обов'язки сторін [12, с. 494]. Подібним чином, у кримінально-процесуальних справах достатність доказів передбачає наявність у кримінальному провадженні такої сукупності доказів, яка викликає у суб'єкта доказування внутрішню переконаність у достовірному встановленні обставин, що мають значення для кримінального провадження [13, с. 72]. Вочевидь, тут має місце той парадокс, що вирок у справі завжди ухвалюється: обвинувальний – у разі достатності доказів, чи виправдувальний – у разі їх недостатності. Однак, на цій підставі не можна стверджувати, що докази завжди є достатніми, адже, оскільки рішення суду може бути прийняте і у випадку недостатності доказів, тому навряд чи прийнятним з логічної точки зору критерієм їх достатності буде можливість ухвалення рішення у справі.

З огляду на описаний парадокс та з метою його уникнення висловлюються пропозиції щодо визнання у якості показника достатності доказів їх спроможність бути підставами для обґрунтування

не будь-якого, а лише «правильного» висновку. Позаяк жодних формалізованих критеріїв достатності закон не надає, а тому необхідною буде така сукупність доказів, яка надасть можливість зробити правильний висновок про достатність (недостатність) доказів для прийняття того чи іншого рішення у провадженні [14, с. 126-127]. Однак, у цьому разі спостерігається некоректність, відома під назвою «логічного кола в обґрунтуванні», адже для прийняття правильного висновку потрібно мати достатні для цього докази, тоді як достатність доказів інтерпретується можливістю прийняття на їхній основі правильного висновку.

Дещо переконливішою вбачається позиція, згідно з якою при формуванні свого внутрішнього переконання щодо достатності наявних у справі доказів суб'єкти правозастосування мають також ретельно перевірити, чи взаємодоповнюють ці докази один одного, чи відсутні між ними будь-які неузгодженості або суперечності, чи достатньо таких доказів для обґрунтування єдино можливого висновку, який став ціллю (об'єктом) доказування та прийняття відповідного процесуального рішення, а також чи достатньо цих доказів для спростування інших висновків, які найбільш подібні до того, який став підставою для процесуального рішення, чи протилежного висновку тому, що був зроблений [15, с. 114].

Для наявності не лише суб'єктивної впевненості, але й цілком об'єктивних, незалежних від людської волі підстав для переконаності у певному висновку, він має з логічною необхідністю впливати з наявних доказів. Тож, достатні для його прийняття докази повинні бути, достатніми для спростування потенційних альтернатив цьому висновку.

Незважаючи на теоретичну беззаперечність цих міркувань, практичне застосування розглянутого критерію пов'язане з низкою труднощів. Одна (чи не найсуттєвіша) з них полягає в необхідності обґрунтування того, що окреслений діапазон можливих, за досліджуваних умов, варіантів висновків є повним. В іншому разі обґрунтоване відхилення усіх передбачених альтернатив, за винятком однієї з них, не гарантуватиме її істинності. До того ж, із розширенням множини таких альтернатив відчутно знижується практична ефективність описаного методу.

Як видається, конструктивним шляхом подолання цих невизначеностей та суперечностей у підходах до вирішення проблеми критеріїв достатності доказів є звернення до логічних основ аргументаційних процедур. По-перше, саме поняття «достатньої підстави» є одним з фундаментальних понять логіки, а по-друге, логічний аспект дослідження завжди ґрунтується на певних об'єктивних відношеннях між явищами, а також між формами їх мисленнєвого відтворення. Це виправдано, адже становлення та розвиток самої логіки як науки з самого початку були пов'язані з виявленням тих критеріальних схем, на підставі яких можна чітко диференціювати будь-які міркування на коректні та некоректні [16, с. 66].

Говорячи про умови достатності підстав для визнання певного факту, слід відзначити, що це нерозривно пов'язано з відношенням логічного формування, де підстави є достатніми, якщо за умови їхньої істинності розглядуваний наслідок не може бути хибним [17, с. 103]. Для прикладу, речовий доказ, на якому виявлені дактилоскопічні сліди підозрюваного, є достатнім для висновку про наявність його тактильного контакту з цим доказом, оскільки множина випадків, де суб'єкт залишає такі сліди, є підмножиною більш широкої сфери можливих випадків згаданого контакту (адже тактильний контакт з річчю можливий і без залишення слідів на останній, коли ці сліди або знищуються, або суб'єкт користувався рукавичками тощо). Проте залишити дактилоскопічні сліди без тактильного контакту неможливо.

Відповідно, збір доказової бази має бути спрямованим на те, щоб у своїй сукупності вони визначалися на множині випадків, що не перевищує меж сфери визначення відповідного предмета доказування. Методологічне значення такого критерію полягає у тому, що навіть у випадках, коли жоден з доказів прямо не засвідчує істинності обґрунтованого висновку, їхня сукупність може виявитися цілком достатньою для досягнення цієї мети [16, с. 67].

Тому, логіко-методологічні основи дослідження доказів є засобами істотної оптимізації оцінки їх допустимості, належності, достовірності та достатності, що складають необхідні умови для прийняття раціональних та справедливих судових рішень.

У свою чергу методологія здійснення дискреції при формуванні таких рішень також передбачає дотримання низки як юридичних, так і логічних умов. До прикладу, розглядаючи критерії та цільові напрямки застосування розсуду у адміністративному судочинстві (які, до речі, поширюються і на інші галузі правозастосування), Верховний Суд наголошує, що обов'язковою умовою для його застосування є зв'язаність дискреції нормативними актами, що, як наслідок, виключає існування «вільного розсуду» або розсуду за межами закону (права). Орган влади має (= зобов'язаний) здійснювати свою дискрецію відповідно до мети і наданих повноважень та дотримуватися меж дискреції, передбачених законом. Якщо орган влади не виконує цих юридичних зобов'язань, він діє «з помилковим застосуванням дискреції» і, отже, протиправно. Застосовуючи дискрецію,

адміністративні органи мають зважати також на основоположні права людини і громадянина та загальні принципи управління (насамперед, необхідність та пропорційність), які є об'єктивними межами для здійснення дискреції, але водночас і аргументами порівняльного співвідношення (для з'ясування питання, чи не було перевищення або зловживання дискрецією). Їхнє порушення перетворює дискреційне рішення на протиправне [18].

До того ж, Комітет Міністрів Ради Європи сформулював принципи, які слугують змістовними гарантіями ухвалення справедливого рішення. Згідно з цими принципами, здійснюючи дискреційні повноваження адміністративний орган: переслідує лише ту мету, задля якої його наділено такими повноваженнями; дотримується принципу об'єктивності й безсторонності, враховуючи лише ті чинники, які стосуються конкретної справи; дотримується принципу рівності перед законом, не допускаючи несправедливої дискримінації; забезпечує належну рівновагу між несприятливими наслідками, які його рішення може мати для прав, свобод чи інтересів осіб, та переслідуваною при цьому метою; приймає своє рішення в межах строку, прийнятного під кутом зору питання, яке вирішується; забезпечує послідовне застосування загальних адміністративних приписів з одночасним врахуванням конкретних обставин кожної справи. Усі ці принципи – дотримання мети повноваження, безсторонності, рівності та недискримінації, пропорційності, розумності строку, обґрунтованості – втілені в ч. 2 ст. 2 КАС України [18].

Що ж стосується логічного аспекту розсуду при виробленні процесуальних рішень, то слід відзначити, що він, на жаль, не набув у сучасній вітчизняній науковій літературі належної розробки. Це, скоріше за все, пояснюється законодавчим закріпленням «внутрішнього переконання» у якості єдиного джерела та критерію дискреції, що спонукає, здебільшого, до її досліджень у психологічному плані.

У зарубіжній (особливо, англо-американській) юридичній літературі згаданий аспект вже тривалий час доволі активно вивчається. Серед таких досліджень вирізняються дві опозиційні одна одній доктрини – раціоналістична та реалістична. Якщо для першої характерною є схильність до логічного узагальнення та формалізації принципів схем дискреційних міркувань, то друга відзначається відмовою від спроб зведення конкретних ситуацій до будь-яких абстрактних норм та правил. Як відзначав ще наприкінці XIX ст. один з ідеологів правового реалізму О. Голмс, «мова судового рішення – це переважно мова логіки. І логічний метод, і форма лезуть тому прагненню певності та спокою, яке є в кожній людській свідомості. Але певність взагалі є ілюзією, а спокій не є долею людини. За логічною формою приховується дещо невиразне та неусвідомлене, що наводить на думку про вельми відносну цінність та важливість конкуруючих між собою законодавчих положень, але все ж таки насправді являє собою самий корінь і нерв усього процесу судочинства» [19, с. 465-466].

Йдеться про те, що судові рішення, згідно з цією доктриною, набувають своєї чіткої логічної форми лише у кінцевому підсумку дискреції, тоді як сама «іскра», що запалює процес їхнього формування, є «логічно невловимою». Логіка дискреції тут розглядається виключно у тому прагматичному аспекті, що передбачає зосередженість не стільки на процедурах вироблення судових рішень, скільки на врахуванні чинників, від яких залежить їх прийняття. Наразі існує навіть так звана «прагматична доказова доктрина» (відома також як «новий правовий реалізм»), в контексті якої базовим критерієм оптимальності доказового процесу є «економічність» в плані використання певних «раціональних стандартів» і зосередженість переважно на «реальних факторах» прийняття судових рішень. При цьому питання щодо оцінки достовірності та достатності доказів не набуває тут ключової значущості, тоді як основна увага звертається на те, як саме голосуватимуть судді, в залежності від складу суддівської колегії (за гендерними, культурно-національними, расовими та іншими ознаками), типології розглядуваної справи, прецедентів вирішення аналогічних справ тощо [20].

Загалом, правові реалісти завжди намагалися вийти за межі юридичного формалізму в поясненні результатів справ, наголошуючи на невизначеності правової доктрини та використовуваного методу, а, отже, на першорядній важливості уподобань суддів. Вони переконані, що правові норми та методологія не ведуть до певної відповіді у багатьох справах і тому залишають їхнє вирішення виключно на розсуд судді. Дехто навіть скептично ставився до того, що аргументи, наведені у висновках щодо результатів справ, насправді пояснюють, чому і як саме судді ухвалювали свої рішення. Хоча критика реалістами ухвалення судових рішень була добре розвиненою, вона так і залишилася не більше, ніж критикою. З часом для багатьох коментаторів юридичний реалізм став карикатурою, яку запам'ятали виключно через твердження, що результат вирішення справ залежить лише від того, «що суддя їв на сніданок» [21, с. 135-136].

Раціоналістична ж доктрина виходить з тези про те, що свобода вибору в процесі дискреційних міркувань завжди стикається з певними обмеженнями, а тому не є абсолютно непередбачува-

ною та алогічною. Варто при цьому визнати, що «конституції, статuti, нормативні акти та прецедентне право, у той же час, обмежують свободу суддів, хоча й різною мірою в різних ситуаціях. Наприклад, якщо закон штату прямо забороняє вчителям державних шкіл страйкувати, то суду штату буде дуже важко дозволити вчителям страйкувати. Можливо, суд подекуди може виявити певну неясність у статуті або визнати, що статут не відповідає конституції штату, але переважна більшість судів просто дотримуватиметься статуту. До того ж, існуюча ієрархія судової системи є ключовим компонентом судових обмежень, адже з апеляційними судами та Верховним Судом, які мають повноваження змінювати рішення судів нижчої інстанції, ієрархічна судова система забезпечує важливий механізм примусу для забезпечення того, щоб суди нижчої інстанції дотримувалися встановлених правил. Структура судів також впливає на свободу дій окремих суддів [21, с. 148].

Вочевидь, суто раціоналістичний підхід до судової дискреції також не слід абсолютизувати, адже, як було обґрунтовано вище, юридичні міркування здійснюються не лише у площині прагнення їх відповідності дійсному станowi речей, але й з точки зору визначення та досягнення певного бажаного упорядкування відносин у соціумі. Як зауважує В. Уокер, «юридичне міркування є прагматичним у тому сенсі, що воно врівноважує «епістемічну мету» права з відповідними «неепістемічними цілями». Епістемічна мета полягає в тому, щоб забезпечити якомога точніші визначення фактів, які підтверджуються наявними законно отриманими доказами. Епістемічна площина права спрямована на істину, але істину, обмежену розумними висновками з доказів. Порівняно з цією епістемічною метою є численні неепістемічні цілі. Деякі з них є загальними для державних установ і процедур (наприклад, процедурна справедливість або адміністративна ефективність), тоді як інші обмежені окремими установами і процедурами (наприклад, забезпечення достатнього постачання електроенергії або підвищення економічної ефективності на ринках цінних паперів). Кожна інституція встановлює власний особливий баланс епістемічних і неепістемічних цілей» [22, с. 1691].

Тож наразі дедалі більшої актуальності набувають так звані «інтегративні підходи» до методології дискреційних міркувань, що ґрунтуються на ідеї взаємоузгодження «фактичного» та «належного».

Разом з цим, слід зауважити, що хоча вибір належить здійснювати серед можливих «законних альтернатив рішення» [23, с. 14], у той же час, суддя не є жорстко обмеженим волею історичного законодавця, іноді «найкраще тлумачення» може вимагати «оновлення» такої волі. Іноді може бути навіть необхідним відійти від ясного, на перший погляд, значення правила – якщо буквально застосування правила призведе до абсурдних, несправедливих результатів. Часто трапляється, що суддя, вчиняючи добросовісно, свідомо приймає рішення, що суперечить букві закону («*contra legem*»). Як правова доктрина, так і судова практика допускають таку можливість» [24, с. 4].

Більше того, будь-яка дискреція потенційно можлива навіть щодо тих спірних правовідносин, котрі регулюються абсолютно визначеними правовими нормами. Така можливість зумовлена визнанням принципу верховенства права, на підставі якого суддя з метою винесення справедливого рішення має право відступити від чітких однозначних вказівок правових норм і вирішити конкретну справу, керуючись принципами права [25, с. 45].

З іншого боку, принцип верховенства права, закріплений у ст. 8 Конституції України, легітимізує застосування закону, виходячи насамперед з принципу справедливості й дозволяючи відступити від буквального змісту нормативно-правового акта. З таких міркувань «*contra legem*» слід відрізнити від рішення, прийнятого внаслідок відступу від загального змісту норми і встановлення дійсної суті цієї норми у системному зв'язку з іншими юридичними приписами шляхом асоціативного тлумачення [26, с. 118].

У будь-якому випадку дискреційні повноваження не повинні передбачати необмеженої довільності та заангажованості судових рішень. Навіть у разі наявності недостатньо чітких формулювань, прогалин та суперечностей у законодавчій базі, на підставі якої належить вирішувати розглядувану справу, суб'єкт правозастосування зобов'язаний надати переконливу аргументацію щодо вимушеності відходу від літери закону з метою дотримання принципу справедливості. При цьому необхідно обґрунтувати, з одного боку, що безпосереднє застосування чинного закону передбачатиме наслідки, логічно несумісні (або ж такі, що у певних відношеннях йдуть у розріз) з умовами дотримання згаданого принципу, з іншого ж боку – потрібно навести достатні підстави для висновку про відповідність цим умовам пропонованого ним рішення, поновлюючи тим самим правову справедливість, яка у даному випадку не забезпечується законом. В іншому разі (коли відступлення від законодавчих положень не супроводжується належною аргументацією з точки зору принципу верховенства права), суб'єкти правозастосування, в першу чергу судді повинні нести юридичну відповідальність за прийняття несправедливих та незаконних рішень.

До речі, така відповідальність донедавна була передбачена навіть КК України. Зокрема, у ст. 375 цього Кодексу зазначалося, що постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови карається обмеженням волі на строк до 5-ти років або

позбавленням волі на строк від 2-х до 5-ти років. Втім, цю статтю було виключено на підставі Закону № 3233-IX від 13 липня 2023 року, мотивуючи це «неможливістю відокремлення умислу від внутрішнього переконання», а, відповідно, невизначеністю поняття «неправосудного рішення».

Конституційний Суд України, наголошуючи на принципі юридичної визначеності, зазначив, що «в ст. 375 Кодексу не встановлено критеріїв, за якими можна визначити, який вирок, рішення, ухвала або постанова судді (суддів) є «неправосудними», а також не розкрито змісту сполучення слів «завідомо неправосудний», що уможливорює неоднозначне розуміння складу злочину, кваліфікацію якого здійснено за цією нормою. Формулювання диспозиції ст. 375 Кодексу допускає можливість зловживання нею при вчиненні органами досудового розслідування дій, що мають наслідком притягнення до кримінальної відповідальності судді лише за факт постановлення ним судового рішення, яке, за суб'єктивним розумінням слідчого, прокурора або будь-якої іншої особи, є «неправосудним» (зокрема, у разі незгоди з цим рішенням)». Абсолютно аналогічно у цьому випадку у проекті ст. 374-1 КК України не надано однозначної змоги чітко відокремити умисні дії від дій, вчинених за внутрішнім переконанням [27].

Справді, довести наявності умислу у таких діях, здебільшого, не виявляється можливим. Однак, на нашу думку, факт відсутності належної аргументації, приміром у судових рішеннях стосовно мотивів прийнятого дискреційного рішення є цілком встановлюваним і може слугувати підставою для кваліфікації дій судді, принаймні, як «службова недбалість». Особливо це стосується випадків засудження невинних осіб у скоєнні тяжких злочинів.

Тож у диспозиції проекту ст. 374-1 КК України пропонується розмежувати «необґрунтованість судових рішень» та їх «умисне ухвалення з корисливих мотивів», а у разі неспроможності встановлення наявності чи відсутності останнього, кримінальна відповідальність зберігатиметься по відношенню до недбалості в плані обґрунтування рішення з точки зору його законності та принципу справедливості. У свою чергу, придатність такої аргументації визначається не тільки в юридичному, але й, передусім, у логіко-методологічному аспекті.

Висновки. Дослідження розсудових процедур з точки зору узгодження нормативно-правових основ їх здійснення із логічними принципами побудови міркувань є вельми перспективним шляхом забезпечення підвищення ступеня об'єктивності та оптимізації дискреційних рішень. Таке узгодження значно розширить можливості об'єктивізації критеріїв оцінки доказів на предмет їх допустимості, належності, достовірності й достатності, а також дозволить окреслити узагальнену логічну модель, що, у свою чергу, дасть змогу упорядкувати процес формування дискреційних рішень та здійснити їхню відповідність цільовим характеристикам правосуддя. До того ж, за таких умов забезпечується доказовість розсуду суб'єктів правозастосування, заснованих не лише на суб'єктивному внутрішньому переконанні, але й на обґрунтуванні цього переконання його адекватністю об'єктивно-логічним підвалинам раціональності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Evett I. The logical foundations of forensic science: towards reliable knowledge. *Philosophical Transactions of the Royal Society*. 2015. V. 370. P. 1–10. DOI: <http://dx.doi.org/10.1098/rstb.2014.0263>.
2. Гвоздік О. Логіко-семантичний аспект побудови стратегій розслідування. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 2. С. 86–92. DOI: <https://doi.org/10.33270/02202002.86>.
3. Торбас О.О. Способи реалізації суддівського розсуду в кримінальному процесі України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 1(30). С. 209–212. DOI: [https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i1\(30\).547](https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i1(30).547).
4. Гвоздік О.І., Старенький О.С. Логіка формування доказової бази в кримінальному провадженні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2(24). С. 56–63. DOI: <https://doi.org/10.33270/02222402.56>.
5. Тягло О. В. Про стандарти доказування. *Форум права*. 2018. № 1. С. 88–94. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1239007>.
6. Рожнова В.В. Недопустимість доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ України*. 2013. № 1. С. 301–306.
7. Каліновська А. Оцінка доказів у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 323–328.
8. Томаров І. Стандарт доказування: внутрішнє переконання чи баланс вірогідностей. *Юридична Газета*, 21 травня 2019 р. Електронний ресурс: <https://vkr.ua/publication/standart-dokazuvannya-vnutrishnie-perekonannya-chi-balans-virogidnostey>.
9. Enoch D., Fisher T., Spectre L. Statistical evidence, sensitivity and the legal value of knowledge. *Philosophy and Public Affairs*. 2012. Vol. 40. № 3. P. 197–224.

10. Smith M. When does evidence suffice for conviction? *Mind*. 2018. Vol. 127. Issue 508. P. 1193–1218.
11. Pardo M.S. The paradoxes of legal proof: A critical guide. *Boston University Law Review*. 2019. Vol. 99. P. 233–290. DOI: <https://ssrn.com/abstract=3293023>.
12. Комаров В.В. Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.
13. Деев М.В. Визначення достатності доказів як складова частина процесу оцінки доказів. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2015. № 4 (50). С. 65–74.
14. Мірошніченко Т.М. Щодо питання правової регламентації оцінки доказів у кримінальному процесі. *Перший Харківський кримінальний процесуальний полілог*. 2016. № 1. С. 124–130.
15. Шульгін С. Достатність доказів як підстава прийняття процесуальних рішень слідчим та прокурором. *Право та державне управління*. 2019. № 2 (35). Т. 2. С. 109–116. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2-2.16>.
16. Гвоздік О.І. Критерії достатності доказів. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2(18). С. 63–70. DOI: <https://doi.org/10.33270/02191802.63>.
17. Vandzhurak, R.V. (2022). Ancient origins of the methodology of modern evidence law. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 27(2), 99–107. DOI: 10.56215/0122272.99.
18. Блажівська Н. Дискреція в адміністративному судочинстві. *Верховний Суд*. 2020. Електронний ресурс: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_diskrecia.pdf.
19. Holmes O.W. The Path of the Law. *Harvard Law Review*. 1897. Issue 10. P. 457–476.
20. Miles T.J., Sunstein C.R. The New Legal Realism. *University of Chicago Law Review*. 2008. Vol. 75. No. 2. P. 831–851.
21. Drobak J., North D. Understanding Judicial Decision-Making: The Importance of Constraints on Non-Rational Deliberations. *Journal of Law & Policy*. 2008. Vol. 26. P. 131–152.
22. Walker V.R. Discovering the Logic of Legal Reasoning. *Hofstra Law Review*. 2007. Vol. 35. Iss. 4. P. 1687–1708.
23. Барак А. Суддівський розсуд. Київ: Центр учбової літератури, 2022. 320 с.
24. Мірошніченко А.М. Суддівський розсуд, судова помилка та суддівське свавілля (через призму юридичної відповідальності суддів): науково-практичний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 117 с.
25. Мельник Г.П. Судовий розсуд (дискреція) як явище правової системи. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки: збірник наукових праць*. 2009. Т. 90. С. 44–47.
26. Самсін І.Л. Способи та межі логічного перетворення тексту актів податкового законодавства при їх тлумаченні. *Збірник наукових праць «Актуальні проблеми держави і права»*. Вип. 39. Одеса: Юрид. Л-ра, 2008. С. 118–127.
27. Ханін С. Кримінальна відповідальність за умисне ухвалення суддею незаконного судового рішення: проєкт ст. 374-1 ККУ. *Юридична газета online. Всеукраїнське професійне юридичне видання*. 2023. № 13-16 (771-774). <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/kriminalna-vidpovidalnist-za-umisne-uhvalennya-suddeyu-nezakonnogo-sudovogo-rishennya-proekt-st-3741.html>.

ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАННЯ ПРАВОВОЇ ІСТИНИ

Мельничук Ю.І.,

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри правових природоохоронних дисциплін

Навчально-наукового інституту права,

Національний університет водного господарства

та природокористування

ORCID: 0000-0003-1569-1986

Мельничук Ю.І. Особливості пізнання правової істини.

У статті досліджуються філософські та логічні основи правової істини. У ній аналізуються як правові норми узгоджуються з реальністю та які можливі наслідки для правозастосування. Метою моєї розвідки є виявлення та аналіз особливостей пізнання правової істини в контексті юридичної практики, зокрема, розпізнання взаємозв'язку між логічними основами пізнання та особливостями правового дискурсу. Досліджується динамічний характер правової істини, що може залежить від різних факторів як суспільних змін так індивідуальної інтерпретації. Опрацювання різних наукових творів сучасників, роботи яких є різноаспектні в плані розкриття сутності досліджуваного предмету, лише підкреслили складність визначення істини в правовому контексті та різні підходи до її розуміння. Ключовими моментами статті постають пошуки відповідей щодо ролі логіки в юридичному міркуванні, труднощі досягнення об'єктивності, вплив мови та інтерпретації на правову істину. У процесі роботи над темою розглянуті різні філософські та логічні концепції, які використовуються для вивчення цього феномену, зокрема: роль логіки висловлювань, інтерпретації та контексту в процесі пізнання правової істини. З одного боку, істина в праві пов'язана з об'єктивною реальністю та відображає суспільні відносини. З іншого боку, вона формулюється в процесі пізнання та може зазнавати змін під впливом різних факторів. Встановлено те, що для забезпечення ефективного правозастосування необхідно врахувати такі аспекти, а саме: динамічність правової істини (постійні зміни законодавства та суспільних відносин); комплексність пізнання (для встановлення правової істини необхідно використовувати різноманітні методи та підходи, включаючи логічний аналіз, герменевтику та ін.); взаємозв'язок теорії та практики (знання теоретичних концепцій істини повинні знаходити своє відображення в практичній діяльності юристів) та роль людського фактору (суб'єктивні фактори, досвід та цінності юриста, можуть впливати на розуміння правової істини). Аналіз феномену правової істини дозволяє зробити висновок про те, що це поняття є складним і багатоаспектним та потребує комплексного дослідження.

Ключові слова: істина, мислення, висловлювання, правова норма, герменевтика, комунікація, знак, смисл, концепт.

Melnychuk Y.I. Peculiarities of knowledge of legal truth.

The article examines the philosophical and logical foundations of legal truth. It analyzes how legal norms are consistent with reality and what are the possible consequences for law enforcement. The purpose of my investigation is to identify and analyze the peculiarities of the knowledge of legal truth in the context of legal practice, in particular, to recognize the relationship between the logical bases of knowledge and the peculiarities of legal discourse. The dynamic character of legal truth is studied, which may depend on various factors, both social changes and individual interpretation. Elaboration of various scientific works of contemporaries, whose works are multifaceted in terms of revealing the essence of the researched subject, only emphasized the complexity of determining the truth in the legal context and different approaches to its understanding. The key points of the article are the search for answers regarding the role of logic in legal reasoning, the difficulty of achieving objectivity, the influence of language and interpretation on legal truth. In the process of working on the topic, various philosophical and logical concepts, which are used to study this phenomenon, are considered, in particular: the role of the logic of statements, interpretation and context in the process of learning the legal truth. On the one hand, truth in law is related to objective reality and reflects social relations. On the other hand, it is formulated in the process of cognition and can undergo changes under the influence of various factors. It was established that in order to ensure effective law enforcement, it is necessary to take into account the following aspects, namely: dynamism of legal truth (constant changes in legislation and social relations); complexity of knowledge (in order to establish the legal

truth, it is necessary to use various methods and approaches, including logical analysis, hermeneutics, etc.); the relationship between theory and practice (knowledge of theoretical concepts of truth should be reflected in the practical activities of lawyers) and the role of the human factor (subjective factors, experience and values of a lawyer can influence the understanding of legal truth). The analysis of the phenomenon of legal truth allows us to conclude that this concept is complex and multifaceted and requires comprehensive research.

Key words: truth, thinking, statement, legal norm, hermeneutics, communication, sign, meaning, concept.

Постановка проблеми. Проблема істини у праві є однією із фундаментальних у філософії права, вона стосується того, наскільки правові норми можуть відображати об'єктивну істину про суспільні відносини. Якщо право має бути справедливим, то істина, у цьому контексті, буде його мірилом. Створення нових норм права або зміна існуючих передбачає формулювання істини взаємодію існування суб'єктів права за допомогою висловлювань. У правозастосовній діяльності юристи стикаються із необхідністю приймати рішення на основі правових норм. Розуміння того, наскільки ці норми відповідають істині, впливає на якість цих рішень. Якщо правові норми не відображають істину при регулюванні суспільних відносин, вони можуть бути неефективними або навіть шкідливими. Правові норми створюються людьми, і на них можуть впливати різноманітні фактори (наприклад, політичні, соціальні, культурні), тобто вони можуть мати суб'єктивний характер. Категорія істини є темпорально залежною, тобто те, що вчора було істинним, може бути хибним (неістинним) сьогодні. Це складне питання, яке впродовж століть хвилювало та продовжує хвилювати філософів, юристів.

Мета статті: дослідження феномену правової істини, за допомогою логіки, філософії права, визначення критеріїв та особливостей пізнання в контексті юридичної практики; приділення уваги аналізу взаємозв'язку між теоретичними концепціями істини та їх практичним застосуванням у юридичній діяльності.

Стан опрацювання проблематики. У сучасних наукових творах проблема істини у праві досліджується з позицій онтології, гносеології, аксіології права. О. Левицька фокусує увагу на гносеологічному вимірі права. Вона обґрунтовує твердження про те, що теорія істини у праві – утворення природно-правдивого правового почуття, трансформується в онтологічно-правову думку, що спричиняє правомірні дії. О. Юркевич опрацьовує історичний аспект утворення логічного інструментарію у правознавстві. О. Тягло розглядає релевантні форми юридичних міркувань та аргументації. А. Лебідь здійснює акцент на концепції істини в аналітичній філософії. Ми ж пропонуємо пізнати правову істину розглядаючи її як динамічний феномен.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, де інформація генерується в неймовірних обсягах, здатність юриста ефективно збирати, аналізувати та оцінювати її є одним з найважливіших навичок. Від цього залежить якість прийнятих рішень, ефективність представництва клієнта та, зрештою, довіра до юридичної професії. Юридичні проблеми часто мають багатогранний характер і вимагають комплексного аналізу великої кількості фактів, нормативних актів та судової практики.

Постійні зміни законодавства формують виклик для представників юридичної професії щодо оновлення своїх знань з метою оцінки змін та їх вплив на конкретні справи. У процесі пізнавальної діяльності суб'єкт формулює певну систему міркувань, які містять знання про об'єкт пізнання та втілюються у висловлюваннях, зміст яких можна оцінити як істинний або хибний. Від специфіки пізнавальної системи, в межах якої розвивається знання, залежить розуміння істини.

Як зауважує у своєму дослідженні О. Левицька, природне право містить онтологічну основу істини та забезпечує її моделювання, що здійснюється за допомогою позитивного права, знання та реалізацію норм права, а, відтак, сприяє пізнанню істини. Як зазначає науковиця «позитивно-правова методологія пізнання істини не позбавлена можливих фальсифікацій, спотворень, помилок, похибок, вигадок, брехні, хиби, омани тощо), що за деяких обставин утворюють квазіправо» [5].

З метою виявлення особливостей істини у юридичній практичній діяльності варто розглянути різні міркування філософів, логіків щодо розуміння «істини». Одна з дефініцій цього поняття: істина – це відповідність знання об'єктивній реальності. Це динамічний процес, що розвивається разом із розвитком пізнання. Тобто маємо темпоральну характеристику істини. Якщо розглядати пізнання як певний обмежений історичними умовами процес, то істина не є абсолютною, а відносною [9].

Традиційно істина розглядається як відповідність між висловлюванням і дійсністю. Сучасні дослідження, зокрема в рамках теорії мовленнєвих актів, підтверджують твердження, що істина є більш складним поняттям, яке залежить від контексту в якому висловлювання використовується. Формальна логіка, хоча й забезпечує точний інструмент для аналізу міркувань, відриває істину від реального світу, розглядаючи її як формальну властивість висловлювань у штучно створених

системах. Однак, для людини істина набуває сенсу лише тоді, коли вона пов'язана з її життєвим досвідом та цілями.

У контексті юридичної практики варто звернути увагу на практичні дії як конкретний вид діяльності, в основі яких має бути логічний аналіз висловлювань із практичним змістом застосування (логіка дій, логіка оцінок, логіка вибору та прийняття рішень). Об'єктом логічного аналізу постають міркування, які орієнтовані на практичні дії та досягнення мети. Суб'єктом практичних дій постає юрист як носій практичного мислення, який на підставі нормативного знання вибудовує мовленнєву модель та алгоритмізує власну діяльність.

Висловлювання, які спрямовані на прийняття рішень та здійснення дій, відрізняються за своєю структурою та функціями від висловлювань, що спрямовані на отримання знань про світ. Оскільки зазначені два види суджень мають різні цілі, то щодо них потрібно застосовувати різні інструменти для аналізу та оцінки. Аналізуючи практичну діяльність юристів, з позицій логіки дій, виділяємо: передумову дій (ціль, контекст); норми (врахування норм чинного законодавства, які дозволяють, зобов'язують або забороняють); безпосередньо практична дія; та результат дії (усвідомлення наслідків дії або бездіяльності).

У деонтологічній логіці нормативним висловлюванням надається значення істинності, проте, на думку Г. фон Врігта «норми й оцінки вилучені зі сфери істини» [8]. Тобто, сформульовані норми права, які втілюються у нормативних висловлюваннях беззаперечно мають сприйматися як істини. У процесі практичної діяльності, як зазначає у своїх працях О. Бандура, здійснюється системний процес осягнення світу. Істина фіксує об'єктивний зміст людських знань, вивчає межі їх збігу з дійсністю. А відносність істини є її природною властивістю давати лише обмежене знання про об'єкт. [1, с. 193]. У філософсько-правовій науці, як вважає М. Шевців [10], істина – просторова величина, яка характеризується такими категоріями, як: незмінність, повнота, цілісність, абсолютність, незалежність від жодних часових проміжків. Тобто, істина за своєю сутністю є абсолютною й не залежить від часу, проте має мати чітку форму втілення.

Постають питання: якою ж є істина у праві? Що є її критерієм? З позиції філософів, критерієм істини не може бути ні свідомість суб'єктів, ні предмет пізнання. Якщо критерії істини стосуються дійсності та включені в процес пізнання як певна дія, то лише в цьому випадку вони повною мірою виконують функціональне навантаження [9, с. 248]. Істина як гносеологічна категорія нормативізує правовий процес, пізнання стає нормативним та правовим [3, с. 37].

Закріплені у нормативно-правових актах твердження відображають істину у праві, а результати пізнання юристом цієї істини повинні мати об'єктивний характер. Істина у праві, як вважає М. Шевців, містить знання про справжнє, включає оцінні знання, що виявляються у правотворчості та праворозумінні. Якщо істина у правозастосуванні полягає у логіці дій, відповідно до конкретної юридичної справи, то вона пов'язується із істиною факту. Особливості розуміння правової істини у такому контексті можуть бути зумовленими: предметом, який окреслено у правових нормах; засобами встановлення істини (факти, докази); процедурою пізнання в процесі здійснення якої відбувається встановлення істини, яка може бути регламентованою законодавством; способами й засобами оскарження та спростування правозастосувальних висновків, враховуючи їх правильність та достовірність. На досягнення істини у цьому процесі впливає особливості застосування правових норм, а саме – їх обґрунтованість [10, с. 129].

Досліджуючи особливості пізнання правової істини у юридичній практичній діяльності не можемо не розглянути модель розуміння істини Г. Фреге («трикутник Фреге») як взаємодії в межах комунікації. Триєдність, про яку писав німецький логік: смисл (відповідність змісту), знак (висловлювання), денотат (реальність) [2]. Модель Г. Фреге дозволяє здійснити аналіз комунікативної взаємодії та виявити особливості функціонування суб'єктів у ньому. Залежно від контексту ситуації при користуванні знаком суб'єкт може звернутись до концепту (суб'єктивну уявність про дійсність) або до денотату (реальність). Наприклад, маємо таку ситуацію: Андрій, перебуваючи в будинку свого товариша, таємно викрав мобільний телефон скориставшись відсутністю останнього, але впродовж наступного дня він був затриманий поліцією. Здійснюючи семантичний аналіз ситуації, відповідно до її контексту може виникати такий концепт: особа, яка привласнила річ (Андрій) не звернув увагу на те, що річ залишена власником і, оскільки, річ йому сподобалась, вирішив нею покористуватись. Проте, денотат описаної ситуації – привласнення речі, що не вийшла з володіння власника, а лише з певних причин залишена ним без нагляду (забута). Тому Андрій здійснив крадіжку чужого майна (відповідно до ч. 1 ст. 185 Крадіжка Кримінального кодексу України [4]). Отже, маємо висловлювання «Андрій скоїв крадіжку». Якщо вину особи було встановлено, то висловлювання буде істинним. Денотатом наведеного висловлювання – «крадіжка», а смислом – «крадіжку скоїв Андрій» («таємне викрадення чужого майна – крадіжка» [4]), значення якого можна оцінити як «істинне». У юриспруденції істина набуває нормативного значення, якщо має пояснювальну сутність.

Ще один аспект особливості пізнання правової істини – герменевтичний, тобто розуміння текстів у сфері юриспруденції, зіставлення знаку та смислу з метою напрацювання практичних дій. В основі герменевтичної логіки – тлумачення та інтерпретація. Працюючи над юридичною справою юрист здійснює тлумачення норм права, які є істинними, а конкретні факти інтерпретуються відповідно до їх контекстів з набуттям юридичного значення. Як зауважує О. Юркевич, тлумачення правової норми є семантичним різновидом інтерпретації в системі семіотичного аналізу. Типовість конкретної ситуації має значення для конкретизації обсягу норми [11, с. 256].

О. Левицька [5], у своєму дисертаційному дослідженні, обґрунтовувала, що теорія істини у праві стосується норм позитивного права завдяки відповідності правових знань реальній об'єктивності (між правопорушенням і відповідальністю, між вчинками людей та нормами права). Звертаючи увагу на гносеологію істини у правозастосовній діяльності, дослідниця зазначає, що її досягнення відбувається завдяки формам позитивного права, особливо це помітно у кримінальному судочинстві «де ноуменальні версії – це обов'язкові атрибути, які потребують засвідчення істинного існування предмета» [5].

Розглядаючи особливості пізнання правової істини в межах юридичної практичної діяльності стандартом упорядкованості юридичного змісту постають логічні форми. Раціоналізація правничих дій сприяє їх ефективності. Наприклад, судові рішення сприймається як застосування норм права відповідно до правил висновку. О. Юркевич зауважує, що застосування для правових задач з різним змістом однакової форми, логічних інваріантів як певних стандартів, уможливило уніфікацію критеріїв оцінки істинності, алгоритмів вирішення правових задач. Як стверджує дослідник, логічні форми використовуються для логіко-аналітичних та критико-логічних процедур. А ступінь розумності права залежить від взаємодії логічних та юридичних форм [11].

З позицій феноменології, іншим варіантом розуміння істини є аксіологічний, що передбачає логічний взаємозв'язок «смысл-смысл». Істина залишається незмінною та абсолютною, хоча може бути відкритою, забутою чи деформованою у текстах. З позицій представників феноменології аксіоматичні судження є істинними, а зіставлення смислу поняття із денотатом не є можливим. Наприклад, істинними будуть висловлювання «Всі громадяни є рівними перед законом», або «Одна з умов існування правової держави – рівність громадян перед законом». У наведених прикладах використовуються поняття «правова держава», «рівність», «громадяни» – системи смислів, які формуються в процесі пізнання феномену «права», «правової держави».

Розглядаючи особливості правової істини, не можемо не звернути увагу на умови істинності висловлювань. У цьому контексті вдаємось до аналізу позиції когерентизму щодо умов істинності висловлювання. А саме, висловлювання оцінюватимуться як істинні за умови, що учасники комунікативного акту затверджують його у своїй мовленнєвій діяльності та розуміють і розрізняють його. Істина, у такому випадку, є сумісною із принципами алетичного реалізму. Як зауважує у монографії А. Лебідь «у випадку когерентизму ми завше маємо справу із істинністю тої чи іншої множини висловлювань, не обов'язково істинними в абсолютному, актуальному сенсі..., а відносно, можливо істинними» [6, с. 115-116]. Тобто, неможливим є формулювання універсальної істини із якої шляхом дедукції можна вивести всі можливі істинні висловлювання. У своїй монографії дослідник розглядає ідею Ч. Пірса щодо мовної прагматики та вітгенштайнових «мовних ігор», коли розглядаються моделі комунікації, що визначає істинні значення в процесі людської діяльності [6, с. 120].

Висновки. Ключовими аспектами розуміння та оцінки правової інформації є:

по-перше, здатність до критичного мислення (тобто вміння здійснювати аналіз інформації (яка втілюється у висловлюваннях), виявляти протиріччя та робити правильні висновки, використовуючи логічні знання про умовиводи);

по-друге, застосування герменевтичного аналізу норм (вміння інтерпретувати правові норми та застосовувати до конкретної ситуації);

по-третє, наявність юридичного мислення (вміння правильно будувати міркування, використовуючи логічні знання);

по-четверте, розуміння істини (навички роботи з інформацією, здійснення верифікації, розуміння критеріїв оцінки висловлювань).

Проблема істини у праві залишається актуальною у нинішній час, оскільки юридична практика потребує високого рівня точності та обґрунтованості. Поняття правової істини є багатограним та може залежати від різних факторів, включаючи контекст, методологію пізнання й особливості правової системи. Для забезпечення ефективності правозастосування необхідно постійно розвивати інструменти логічного аналізу та критичного мислення, а також враховувати динамічний характер правової реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ::

1. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): дис... д-ра філос. наук: 12.00.12. Національна академія внутрішніх справ України. К., 2003. 360 с.
2. Кохан Я.О. Логічна можливість як семантична категорія. URL: <http://logic.net.ua/sites/default/files/Logical%20Possibility.pdf>.
3. Козловський А.А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1-2. С. 37.
4. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 10.01.2025 р.).
5. Левицька О.В. Істина у праві: гносеологічний вимір. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2019. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1698/avtoroeferatlevyuskoioioksanyvolodymyrivny.pdf>.
6. Лебідь А.Є. Концепт «істина» в аналітичній філософії: монографія. Суми: Сумський державний університет, 2017. 381 с.
7. Тягло О.В. Логіка юридичних міркувань. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2 (2022). URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/261919/258305>.
8. Павлюк А. Правова реальність як нормативно-ціннісна та/або метанормативна система. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2016/2016-3-2/16.pdf>.
9. Філософія: навч. посіб. / Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.; за ред. І.Ф. Надольного. 4-те вид., стер. К.: Вікар, 2004. 516 с.
10. Шевців М.. Інтуїція у праві: культурологічний вимір: *монографія*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 190 с.
11. Юркевич О.М. Логічний інструментарій у правознавстві та правозастосуванні. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: *монографія* / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін.; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2020. 344с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18780/3/Urkevich_m_3.pdf.

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.152>

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛГБТ ОСІБ В УКРАЇНІ

Наливайко Л.Р.,

доктор юридичних наук, професор,

Заслужений юрист України,

помічник ректора Дніпровського державного університету

внутрішніх справ з гендерних питань

ORCID: 0000-0002-7696-4223

Наливайко Л.Р. Дискусійні питання забезпечення прав і свобод ЛГБТ осіб в Україні.

У статті здійснено дослідження дискусійних питань забезпечення прав і свобод ЛГБТ осіб в Україні. Наголошено, що у складних умовах воєнного стану значна увага приділяється захисту прав уразливих категорій громадян, але ситуація із забезпеченням прав та свобод ЛГБТ осіб в Україні виглядає неоднозначною. З одного боку, Україною було вжито певні кроки у напрямку подолання дискримінації таких осіб. З іншого боку, існують значні розбіжності між декларованими правами та реальними механізмами їхнього забезпечення. Зазначено, що станом на кінець 2024 року сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність не знайшли закріплення як захищені ознаки у Конституції України. Так само не знайшло належної правової регламентації право на зміну (корекцію) статеві належності. Визначено, що Україна належить до більшості держав, які допоки не включили до конституційних законів положення про недискримінацію і рівність прав та свобод ЛГБТ осіб. Разом із тим, звернуто увагу на поступове збільшення кількості країн, які гарантують права і свободи ЛГБТ осіб на законодавчому рівні. Вказано на важливість долучення України до передових демократичних практик щодо забезпечення рівного й неупередженого ставлення до всіх категорій громадян. Підкреслено, що слушним у післявоєнний період може бути розгляд питання про внесення змін і доповнень до статті 24 Конституції України стосовно розширення переліку ознак, за якими особа є захищеною від дискримінації, шляхом виокремлення сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Так само вказано на можливість оптимізації процедури зміни (корекції) статеві належності для громадян України, згідно з рекомендаціями, викладеними у Міжнародній статистичній класифікації хвороб і проблем, пов'язаних зі здоров'ям (МКХ-11) та закріпленням відповідних змін і доповнень у статті 51 Основ законодавства України про охорону здоров'я. Відзначено, що доцільність утворення спеціалізованої інституції із забезпечення прав і свобод ЛГБТ осіб в Україні потребує ретельного опрацювання політиками, правозахисниками та представниками ЛГБТ організацій. У цілому, зроблено висновок про те, що забезпечення прав і свобод ЛГБТ осіб в Україні залишається недостатньо ефективним.

Ключові слова: конституційні права і свободи людини та громадянина, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, дискримінація, забезпечення, гендер, статева належність, законодавство.

Nalivayko L.R. Controversial issues of ensuring the rights and freedoms of LGBT people in Ukraine.

The article analyzes the controversial issues of ensuring the rights and freedoms of LGBT persons in Ukraine. It is emphasized that in the difficult conditions of martial law, considerable attention is paid to the protection of the rights of vulnerable categories of citizens, but the situation with the rights and freedoms of LGBT persons in Ukraine looks ambiguous. On the one hand, Ukraine has taken certain steps to overcome discrimination against such persons. On the other hand, there are significant discrepancies between the declared rights and the actual mechanisms for their enforcement. It is noted that as of the end of 2024, sexual orientation and gender identity have not been enshrined as protected characteristics in the Constitution of Ukraine. Similarly, the right to change (correct) gender identity has not found proper legal regulation. It is determined that Ukraine belongs to the majority of countries that have not yet included provisions on non-discrimination and equality of rights and freedoms of LGBT persons in their constitutional laws. At the same time, attention is drawn to the gradual increase in the number of countries that guarantee the rights and freedoms of LGBT persons at the legislative level. The importance of Ukraine's accession to the best democratic practices to ensure equal and impartial treatment of all categories of citizens is emphasized. It is emphasized that in the post-war period, it may be appropriate to consider amending Article 24 of the Constitution of Ukraine to expand the list of grounds on which a person is protected from discrimination by highlighting

sexual orientation and gender identity. It also points to the possibility of optimizing the procedure for changing (correcting) gender identity for Ukrainian citizens, in accordance with the recommendations set out in the International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD-11) and the relevant amendments and additions to Article 51 of the Fundamentals of Ukrainian Healthcare Legislation. It is noted that the expediency of establishing a specialized institution to ensure the rights and freedoms of LGBT persons in Ukraine requires careful consideration by politicians, human rights defenders and representatives of LGBT organizations. In general, it is concluded that the protection of the rights and freedoms of LGBT persons in Ukraine remains insufficiently effective.

Key words: constitutional rights and freedoms of man and citizen, sexual orientation, gender identity, discrimination, provision, gender, sex, legislation.

Постановка проблеми. Проблема розвитку громадянського, інклюзивного та рівноправного суспільства в Україні постійно перебуває у фокусі наукових досліджень, що справедливо дозволяє віднести її до однієї з найбільш важливих у вітчизняному політико-правовому середовищі.

Вирішення цієї проблеми багато в чому пов'язане з реалізацією закріпленого у статті 3 Конституції України головного обов'язку держави – утвердження і забезпечення прав та свобод людини [1]. Разом із тим, забезпечення прав та свобод людини виходить за межі національних правових дискусій і торкається фундаментальних засад демократії та гуманізму. Україна, як держава, що продовжує курс на європейську інтеграцію, не може залишатися осторонь відповідних глобальних процесів.

Так, у складних сьогоdnішніх умовах воєнного стану значна увага приділяється захисту прав дітей, внутрішньо переміщених осіб та військовослужбовців. На відміну від перерахованих категорій, ситуація із забезпеченням прав та свобод ЛГБТ осіб в Україні виглядає неоднозначною. З одного боку, Україною було вжито певні кроки у напрямку подолання дискримінації таких осіб. З іншого боку, існують значні розбіжності між декларованими правами та реальними механізмами їхнього забезпечення.

Мета дослідження полягає у проведенні аналізу дискусійних питань забезпечення прав та свобод ЛГБТ осіб в Україні, виявленні існуючих проблем та розробці пропозицій для їхнього вирішення. Досягненню поставленої мети сприятиме вирішення наступних завдань: здійснення аналізу конституційних засад забезпечення прав і свобод людини в Україні з акцентом на ЛГБТ особи; проведення характеристики відповідності Конституції України зарубіжним стандартам забезпечення прав і свобод ЛГБТ осіб; виявлення основних перешкод належному забезпеченню прав і свобод ЛГБТ осіб; визначення шляхів удосконалення забезпечення прав і свобод ЛГБТ осіб.

Стан опрацювання проблематики. Різноманітним аспектам забезпечення прав і свобод ЛГБТ осіб в Україні присвячені праці: В. Гербут, А. Герц, Б. Логвиненка, Н. Назарук, Л. Нікітенко, А. Свящук, І. Сенюти, Т. Тарасевич, Я. Товпеко, Н. Уварової, О. Уварової та багатьох інших фахівців. Переважною мірою, науковий доробок був зосереджений на удосконаленні окремих складових правового статусу ЛГБТ осіб, або розгляді проблемних аспектів у реалізації прав і свобод. Водночас, у представленій роботі буде досліджено дискусійні питання забезпечення прав і свобод ЛГБТ осіб в Україні.

Виклад основного матеріалу слід розпочати з того, що в Україні триває курс на входження до Європейського Союзу (далі – ЄС) на правах держави – партнерки. Зазначений вектор суспільно-політичного розвитку України передбачає гармонізацію національного законодавства із передовими європейськими стандартами прав людини. Забезпечення ефективного захисту прав і свобод уразливих груп населення, до яких слід віднести і ЛГБТ осіб, має стати одним із пріоритетних завдань держави, індикатором рівня демократії та готовності увійти до європейського правового простору.

У розділі II Конституції України від 28.06.1996 закріплено доволі широкий перелік прав та свобод людини і громадянина. Серед іншого, варто вказати на положення статті 21 «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» та статті 24 «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [1]. Серед наведених ознак не є виокремленими сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність (далі – СОГІ), але їх часто відносять до категорії «інших ознак». Так само не знайшло закріплення у Конституції України право на зміну (корекцію) статевої належності. Відповідно, відсутність серед захищених ознак СОГІ, а також конституційно гарантованого права на зміну (корекцію) статевої належності, сприяють дискримінації ЛГБТ осіб в Україні та ускладнюють забезпечення їх прав та свобод на рівні з іншими громадянами.

З цього приводу О. Уварова зазначала про те, що Конституція ухвалюється на десятиріччя, а то й століття, визначаючи ті цінності, за якими буде жити наше суспільство. Серед її базових засад – повага до людської гідності, незалежно від статі, раси, кольору шкіри, етнічного або соціального походження, генетичних характеристик, мови, релігії або переконань, політичних та інших поглядів, належності до корінних народів та національних меншин, майнового стану, місця проживання, обмеженої працездатності, віку, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації або будь-якої іншої ознаки. Вчена називає це тією універсальною цінністю, заради якої має єднатися суспільство, якщо воно прагне бути демократичним [2].

Урахування СОГІ в переліку захищених ознак не означає надання додаткових пільг або переваг ЛГБТ особам. Мова йде про рівність та інклюзивність, про недопустимість дискримінації. Примітно, що основний у досліджуваному аспекті Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 № 5207-VI, так само не містить поняття СОГІ та не враховує їх серед захищених ознак [3]. При цьому Б. Логвиненко та Н. Уварова зазначають, що за визначенням Американської психологічної асоціації, дискримінацією визнається несправедливе або упереджене ставлення до людей і груп на основі таких ознак, як раса, стать, вік або сексуальна орієнтація [4, с. 8].

У свою чергу, право на зміну (корекцію) статевої належності відсутнє у Конституції України, але закріплене у статті 51 Основ законодавства України про охорону здоров'я. Примітно, що воно може бути реалізоване на прохання пацієнта відповідно до медико-біологічних і соціально-психологічних показань, які встановлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я. В такому разі у закладах охорони здоров'я особі може бути проведено зміну (корекцію) її статевої належності шляхом медичного втручання. Особі, якій було здійснено зміну статевої належності, видається медичне свідоцтво, на підставі якого надалі вирішується питання про відповідні зміни в її правовому статусі [5]. Таким чином, реалізація цього права ускладнена відповідністю «медико-біологічних і соціально-психологічних показань», а також не є імперативною попри таке самоусвідомлення особи та її бажання.

Отже, станом на кінець 2024 року СОГІ не знайшли закріплення як захищені ознаки в Конституції України. Так само як і право на зміну (корекцію) статевої належності. Чи правильним є такий підхід у сучасному демократичному суспільстві нам дозволить відповісти вирішення завдання щодо відповідності Конституції України зарубіжним стандартам забезпечення прав і свобод ЛГБТ осіб.

Для вирішення цього завдання ми свідомо оминули увагою низку фундаментальних міжнародних документів щодо СОГІ, але зупинились на позитивних національних практиках. Так, у публікації 2016 року К. Денлі зазначала, що відповідно до звіту глобальної дослідницької групи WORLD Policy Analysis Center (WORLD) та Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі (UCLA), лише у конституціях п'яти країн прямо гарантовано рівні права на основі СОГІ: Болівія, Еквадор, Фіджі, Мальта та Сполучене Королівство. Конституції ще п'яти країн забезпечують захист виключно на основі сексуальної орієнтації – це Мексика, Нова Зеландія, Португалія, Південно-Африканська республіка та Швеція. Авторка наголошує, що у всьому світі конституційний захист прав ЛГБТ залишається рідкісним явищем, особливо у контексті порівняння з положеннями про заборону дискримінації за ознакою статі (153 країни), раси чи етнічної приналежності (147 країн) або релігії (146 країн) [6].

Також, за даними інтерактивної мапи ILGA World, у державах-учасниках ООН конституційний захист від дискримінації гарантовано: за сексуальною орієнтацією – 12 держав; за гендерною ідентичністю – 5 держав; за гендерним самовираженням – 1 держава та за статевими ознаками – у жодній з держав [7].

Наведена статистика свідчить про те, що Україна не єдина держава у світі, яка «не квапиться» із включенням до конституційних законів положень про недискримінацію і рівність прав та свобод ЛГБТ осіб. Водночас, наведені дані вказують на поступове збільшення кількості країн, які гарантують права і свободи ЛГБТ осіб на законодавчому рівні. Очевидно, наша держава також має долучитися до передових демократичних практик, забезпечивши рівне і неупереджене ставлення до всіх категорій громадян. Про потребу змін додатково свідчить статистика, адже у звіті Київського міжнародного інституту соціології (KMIC) від 17.06.2024 йдеться про те, що понад 70 % українців підтримують рівні права для представників ЛГБТ спільноти [8].

Переходячи до висвітлення основних перешкод належному забезпеченню прав і свобод ЛГБТ осіб в Україні можна навести декілька прикладів. Насамперед, вони зосереджені у площині змін до законодавства. По-друге, вони мають бути відображені у діяльності державних інституцій.

Так, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) у Десятому перегляді Міжнародної статистичної класифікації хвороб і проблем, пов'язаних зі здоров'ям (МКХ-10) виділяє категорію «розлади гендерної ідентичності». У новому перегляді (МКХ-11) запропоновано нову категорію – «гендерна неузгодженість», що входить до нового параграфу «стани, що відносяться до сексуального здоров'я» [9, с. 28]. Відповідно, реалізація права на зміну (корекцію) статевої належності у вітчиз-

няному законодавстві більше не має бути пов'язаною із медико-біологічними та соціально-психологічними показаннями та не відноситься до патологій. Інший приклад стосується рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) від 01.06.2023 (Заява № 75135/14), згідно з яким було визнано порушення Україною статті 14 у поєднанні зі статтею 8 Європейської конвенції з прав людини. Справа стосувалася неможливості для заявників згідно з українським законодавством укласти шлюб або будь-який інший тип цивільного союзу, яким би визнавалися їхні стосунки, що становить дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації [10].

Говорячи про інституційні зміни, окремими правозахисниками та громадськими активістами піднімається питання про запровадження окремих посад спеціалізованих уповноважених (омбудсманів) з дотримання прав ЛГБТ осіб, або про створення відповідних спеціалізованих інституцій. Зауважимо, що з метою контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні функціонує інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений). Утім, прихильники таких змін обґрунтовують свою позицію тим, що обсягу повноважень Уповноваженого недостатньо для здійснення ним ефективної та всебічної протидії дискримінації за ознаками СОГІ в Україні.

Отже, цілком слушним у післявоєнний може бути розгляд питання про внесення змін і доповнень до статті 24 Конституції України стосовно розширення переліку ознак, за якими особа є захищеною від дискримінації, шляхом виокремлення сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Так само заслуговує на увагу можливість оптимізації процедури зміни (корекції) статевої належності для громадян України, згідно з рекомендаціями, викладеними у Міжнародній статистичній класифікації хвороб і проблем, пов'язаних зі здоров'ям (МКХ-11) та закріпленням відповідних змін і доповнень у статті 51 Основ законодавства України про охорону здоров'я.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід визнати, що забезпечення прав і свобод ЛГБТ осіб в Україні залишається недостатньо ефективним. Розмаїття проблем, що мають тут місце, пов'язані головним чином із відсутністю чіткого правового статусу ЛГБТ осіб в Україні. Попри позитивні зарубіжні приклади закріплення прав і свобод ЛГБТ у національних законах, а також судову практику ЄСПЛ, Україною допоки не вживаються активні кроки для виправлення поточної ситуації на краще.

Відповідно, серед активно обговорюваних пропозицій слід підтримати прискорення адаптації національного законодавства у відповідності до передових демократичних стандартів, шляхом розширення переліку захищених ознак за якими особи є захищеними від дискримінації. Натомість доцільність утворення спеціалізованої інституції із забезпечення прав і свобод ЛГБТ осіб в Україні потребує ретельного опрацювання фахівцями, правозахисниками та представниками ЛГБТ організацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Уварова О. Гендерна ідентичність і сексуальна орієнтація як підстави дискримінації: обговорення проекту Конституції України. 2015. URL: <https://commons.com.ua/uk/genderna-identichnist-i-seksualna-oriyentatsiya-yak-pidstavi-diskriminatsiyi-obgovorennya-proektu-konstitutsiyi-ukrayini>.
3. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.
4. Логвиненко Б., Уварова Н. Науково-практичний коментар до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». К.: ВД «Кондор», 2024. 108 с.
5. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
6. Denly, C. (2016). LGBT rights and protections are scarce in constitutions around the world, UCLA study finds. URL : <https://newsroom.ucla.edu/releases/lgbt-rights-and-protections-are-scarce-in-constitutions-around-the-world-ucla-study-finds>.
7. Legal Frameworks. Constitutional protection against discrimination. ILGA. URL : <https://database.ilga.org/constitutional-protection-lgbti>.
8. Горлач П. 70,4 % українців вважають, що люди з ЛГБТК+ повинні мати ті самі права, що й решта громадян: опитування. Суспільне культура. 2024. URL : <https://suspilne.media/culture/771209-704-ukrainciv-vvazaut-so-lgbtk-ludi-povinni-mati-ti-sami-prava-so-j-resta-gromadan-opituvanna>.
9. Гербут В.С. Право на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність: сутнісний зміст та гарантії захисту: монографія. Ужгород, 2019. 264 с.
10. Справа «Маймулахін і Марків проти України» (Заява № 75135/14): Європейський суд з прав людини. Рішення від 01.06.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_196#Text.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.153>

ВПЛИВ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ НА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ОСОБИ

Турчиняк Я.І.,

*аспірант кафедри теорії права та конституціоналізму**Інституту права, психології та інноваційної освіти**Національного університету «Львівська політехніка»*

Турчиняк Я.І. Вплив правового виховання на правосвідомість особи.

Стаття присвячена філософсько-правовим проблемам особливостей впливу правового виховання на правосвідомість особи що передбачає вплив зовнішніх чинників і трансформації внутрішнього сприйняття навколишньої дійсності, що прямо впливає на формування правосвідомості індивіда.

З'ясовано, що правове виховання має важливий ціннісно-мотиваційний вплив на правосвідомість особи та сприяє її правомірній соціалізації в державному суспільстві на основі природно-правових норм та вимог закону, а також, сприяє формуванню в індивіда поваги до прав і свобод людини. Особа з належним рівнем правового виховання і сформованою аксіологічною правосвідомістю здатна не лише усвідомлювати важливість дотримання правомірної поведінки, а й розуміти і сприймати вимоги норм закону, приписів моралі та здійснювати свою життєдіяльність за їх вимогами і на їх основі.

Акцентовано увагу на тому, що формування в особи ціннісних установок та розуміння добра і зла суттєво впливає на вектор розвитку суспільства й держави. Якщо особа формує власний світогляд з дитинства на основі демократичних цінностей в правовій державі, що визнає і поділяє загальноцивілізаційні норми співіснування людства, в основі яких – забезпечення і реалізація основних прав громадян, то її правосвідомість розвиватиметься на установках правомірного існування, поваги до людської гідності, права та соціуму. Моральні переконання особи формуються під впливом близького оточення і соціуму з раннього віку протягом життя.

Зазначено, що сьогодні практика правового всеобучу населення потребує певного корегування. Важливо щоби в закладах освіти проводилася робота з неповнолітніми особами не лише в контексті співпраці з органами ювенальної превенції по запобіганню проявів неправомірної поведінки, а варто залучати юристів-практиків у різних сферах правозастосування для ознайомлення учнів, студентів з чинним законодавством, зважаючи на вікову категорію.

Доцільно вводити інформативну практику на підприємствах, установах, організаціях з метою ознайомлення громадян з правами і обов'язками, актуальною для них нормативно-правовою базою.

Ключові слова: правове виховання, правосвідомість, правова культура, правова соціалізація, правові цінності, антропоцентризм, правомірна поведінка.

Turchynjak Ya.I. The influence of legal education on a person's legal awareness.

The article is devoted to the philosophical and legal problems of the peculiarities of the influence of legal education on the legal consciousness of a person, which involves the influence of external factors and transformations of the internal perception of the surrounding reality, which directly affects the formation of the individual's legal consciousness.

It has been found that legal education has an important value-motivational impact on the legal consciousness of a person and contributes to its legitimate socialization in a state society on the basis of natural law norms and requirements of the law, and also contributes to the formation of respect for human rights and freedoms in the individual. A person with an appropriate level of legal education and a formed axiological legal consciousness is able not only to realize the importance of observing lawful behavior, but also to understand and perceive the requirements of the norms of law, moral prescriptions and carry out his life activities according to their requirements and on their basis.

Attention is focused on the fact that the formation of a person's value orientations and understanding of good and evil significantly affects the vector of development of society and the state, because if a person forms his own worldview from childhood on the basis of democratic values in a legal state that recognizes and shares the general civilizational norms of coexistence of humanity, based on the provision and implementation of the fundamental rights of citizens, then his legal consciousness will develop on the principles of lawful existence, respect for human dignity, law and society. A person's moral beliefs are formed under the influence of his close environment and society from an early age throughout his life. It is noted that today the practice of universal legal education of the population requires some adjustment. It is important that educational institutions work with minors not only in the

context of cooperation with juvenile prevention bodies, to prevent manifestations of unlawful behavior, but it is worth involving practicing lawyers in various areas of law enforcement to familiarize students with current legislation, taking into account the age category.

It is advisable to introduce informative practice at enterprises, institutions, organizations in order to familiarize citizens with their rights and obligations, the relevant regulatory and legal framework.

Key words: legal education, legal awareness, legal culture, legal socialization, legal values, anthropocentrism, lawful behavior.

Постановка проблеми. Правосвідомість і правове виховання відіграють важливу роль у формуванні правомірної поведінки особи. Кожен етап суспільного розвитку формує особливі уявлення і розуміння ціннісних орієнтирів у життєдіяльності особи на основі яких розвивається правосвідомість суспільства і окремого індивіда.

Сьогодні важливо формувати світоглядні, соціокультурні та ціннісно-правові установки громадян на основі пріоритету людиноцентризму, абсолютного домінування поваги до прав і свобод особи, що впливатиме на поведінку громадян та розвиток національної правової ідеї.

Воєнне сьогодення доводить, що саме ціннісні правові установки особи є одним з визначальних чинників прагнення зберегти національну культуру, правову систему, цінності правового і демократичного суспільства.

Стан опрацювання цієї проблематики. В процесі аналізу і осмислення вказаної проблематики варто послуговуватися теоретико-методологічним потенціалом праць вітчизняних і зарубіжних учених-юристів, психологів і філософів різних періодів становлення філософсько-правової та теоретико-правової думки: Аристотеля, Цицерона, Платона, І. Канта.

Науковцями сучасності, що теж приділяли значну увагу проблемам правового виховання та правосвідомості особи, є: Ю. Калиновський, М. Кельман, Т. Коляда, Ю. Кривицький, С. Максимов, О. Мурашин, В. Муж, Х. Маркович, О. Сидоренко, С. Сливка, І. Шаравара.

В межах осмислення впливу правового виховання на правосвідомість особи наукові концепції повинні сприяти формуванню оновленого підходу до розуміння особливостей розвитку ціннісних аспектів правосвідомості через належне правове виховання на основі природно-правих норм та вимог цивілізованого державного суспільства.

Метою статті є дослідження особливостей впливу правового виховання на правосвідомість особи.

Виклад основного матеріалу. Процес формування правосвідомості складний і тривалий. Можна сказати, що правосвідомість зазнає трансформації протягом життя особи, під впливом зовнішніх чинників зі зміною внутрішнього сприйняття навколишньої дійсності, що прямо впливає на формування правосвідомості індивіда.

В контексті задекларованої теми варто акцентувати увагу на понятті свідомості особи.

Загалом, свідомість особи є предметом дослідження психології, де вона (свідомість) трактується як усвідомлення індивідом власних почуттів, думок, сприйняття явищ навколишньої дійсності і власних внутрішніх переживань та визначається як комплексний стан особистого найбільш фундаментального свідомого досвіду [1].

В енциклопедичних джерелах зазначається, що усвідомлений спосіб життя характеризується наявністю в особи умінь і здатності супроводжувати свідомістю свої дії та діяльність в процесі життєдіяльності [2].

Усвідомленість полягає у здатності особистості сприймати, розуміти, реагувати та взаємодіяти з «власним середовищем», та характеризує особистісний досвід життєдіяльності.

Щодо правосвідомості, то в науковій та енциклопедично-довідковій літературі даються різні підходи до трактування цього поняття і явища. Усі визначення правосвідомості базуються на психологічному, філософському та соціокультурному аспекті.

Зокрема, зазначається, що правосвідомість – це «форма суспільної свідомості, що характеризує ставлення громадянина, суспільної групи і суспільства загалом до чинного (або ідеального) права та системи правового регулювання в державі» [3].

На авторитетну думку М.С. Кельмана, правосвідомість взаємопов'язана з іншими видами свідомості, а також, з моральними переконаннями людини і є видом (формою) суспільної свідомості, що формується на основі почуттів, емоцій, теорій, світоглядних переконань, що характеризують ставлення індивідів і суспільства загалом до чинного, або бажаного права [4, с. 491].

Зазначимо, що моральні переконання особи формуються під впливом близького оточення і соціуму з раннього віку протягом життя. Найперше, близьке оточення відіграє важливу роль у формуванні ціннісних моральних установок і переконань від яких залежить правова поведінка особи (правомірна, або неправомірна).

Також учений зазначає, що правова ідеологія є важливою складовою у структурі правосвідомості. Вона (правова ідеологія) залежить від рівня науково-теоретичного відображення і засвоєння дійсності, на відміну від чуттєвого, духовно-морального та психологічного аспекту [4, с. 491].

Зазначимо, що в межах трактування правової ідеології не варто протиставляти духовно-моральні аспекти і загальнотеоретичну базу, адже це явище настільки багатогранне і багатовимірне, що лише цілісне сприйняття дозволяє розкрити його істинну сутність.

Правова ідеологія трактується як «сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відображають і оцінюють правову реальність» [3].

С.І. Максимов провівши дослідження явища правової реальності, зазначає, що її складовими є: – світ ідей (ідея права); – світ знакових форм (правові норми і закони); – світ взаємодії між соціальними суб'єктами (правове життя) [5].

Правосвідомість особи розвивається в аксіологічному і онтологічному вимірах.

Аксіологічний вимір включає ціннісно-правові орієнтації конкретного суспільства у визначений час, а онтологічний – способи та форми буття правосвідомості за конкретних історичних умов.

Такий підхід дає змогу констатувати, що правосвідомість особи базується на комунікативно-ціннісному підґрунті, що сформувалося в суспільстві та є усталеним уявленням індивідів про добро і зло, справедливе і несправедливе, тобто, суспільна правосвідомість є «аксіологічно-нормативним полем свободи, в межах якого діють різнорівневі соціальні суб'єкти» [3].

Ю.Ю. Калиновський зазначає, що суспільна правосвідомість продукується людиною як безперервний процес інтерсуб'єктивного осмислення, конструювання та тлумачення повсякденного життя в його реальному вимірі, а тому, те наскільки вона (правосвідомість) стане частиною буття залежить від рівня активності поділу, або пасивності визнання її людьми у їх повсякденному житті в межах репрезентованої культури. Вчений наголошує, що будь-які правові форми не будуть дієві і актуальні, якщо їх відмежувати від суб'єкта права і правосвідомості [6, с. 67].

На нашу думку, на формування в особи ціннісних установок і розуміння добра і зла суттєво впливає вектор розвитку суспільства і держави, адже, якщо особа формує власний світогляд з дитинства на основі демократичних цінностей в правовій державі, що визнає і поділяє загальноцивілізаційні норми співіснування людства в основі яких є забезпечення і реалізація основних прав громадян, то її правосвідомість розвиватиметься на установках правомірного існування, поваги до людської гідності, права та соціуму.

Правосвідомість суспільства залежить від правосвідомості кожного індивіда, тому, ми не можемо говорити, що соціальна правосвідомість є чимось абстрактним, адже ми самі її формуємо і є відповідальними за те, які ціннісні переконання та ідеї правотворення і державотворення закладаємо для наступних поколінь.

Правосвідомість окремої соціальної групи трактують як групову правосвідомість, що найчастіше проявляється у процесі прийняття законів або юридичних приписів, які зачіпають інтереси конкретних груп населення, а також регулюють взаємовідносини між ними та з державою загалом. З огляду на це, правова інформація трансформується відповідно до інтересів певної соціальної групи, тому правові цінності не тотожні у різних групах і відрізняються між собою [7, с. 56–59].

Те, що правові цінності у різних соціальних групах можуть відрізнятися не є негативним явищем, навпаки, свідчить про можливість вираження світоглядних позицій індивідів, але важливо щоби в основі правових цінностей були природно-правові ідеї антропоцентризму, поваги до свободи, гідності, прав людини.

В.В. Муж зазначає, що «правосвідомість безпосередньо формується в самій людині та фактично із самою людиною» і розвивається разом з людиною, адже саме людина як основа природного та соціального світу, його розвитку, формує ідеї правового поля, відображаючи через свою правосвідомість засади правової дійсності [8, с. 297–303].

Щодо правового виховання, то його визначають як постійний вплив на людину з метою формування у неї правової культури та активної правомірної поведінки, а також, надання особі необхідних юридичних знань, що сприяють розвитку в людини поваги до закону. Такий підхід сприятиме формуванню високого рівня правової культури, що своєю чергою вплине за зниження рівня неправомірної поведінки громадян у суспільстві [9].

Зауважимо, що справді дуже важливо щоби громадяни мали певний рівень знання і розуміння закону, норм права, адже поважати закон, не означає боятися покарання, а усвідомлювати необхідність дотримуватися норм права, розуміти їх.

Сьогодні практика правового всеобучу населення потребує певного корегування. Важливо щоби в закладах освіти проводилася робота з неповнолітніми особами не лише в контексті співпраці з органами ювенальної превенції по запобіганню проявів неправомірної поведінки, а варто залучати юристів-практиків у різних сферах правозастосування для ознайомлення учнів, студентів з чинним законодавством, зважаючи на вікову категорію.

Також, доцільно вводити інформативну практику на підприємствах, установах, організаціях з метою ознайомлення громадян з правами і обов'язками, актуальною для них нормативно-правовою базою. Так формуватиметься суспільство, яке розумітиме, знатиме свої права та усвідомлюватиме обов'язки громадянина.

Правове виховання визначають як виховну діяльність закладів освіти різних рівнів, сім'ї, правоохоронних органів, що спрямована на формування в особи, зокрема молоді, правової свідомості, навичок і звичок законослухняності [10].

Також, правове виховання, як різновид суспільного виховання, трактують як складний, багатоаспектний соціально-педагогічний процес, в основі якого повинна бути правова соціалізація, правова культура та правосвідомість [11, с. 100–108].

Акцентуємо увагу на правовій соціалізації особи.

Загалом, соціалізація є комплексним процесом та результатом засвоєння і активного продукування людиною соціально-культурного досвіду, що включає знання, мораль, цінності, традиції) в процесі життєдіяльності, комунікативної практики. Соціалізація, будучи одним з основних чинників розвитку людини як особистості, виступає одним із соціальних процесів, що забезпечує повноправне існування людини в суспільстві, а також, є двостороннім процесом, оскільки відбувається не лише набуття соціального досвіду, а й створення і реалізація людиною соціальних зав'язків. Це означає, що суть і зміст соціалізації зводиться до збереження суб'єктності людини в конкретному суспільстві [12].

У процесі соціалізації особа пізнає соціокультурні форми існування людства, особливості державно-правових ідей та ідеалів, а правове виховання, що здійснюється в процесі соціалізації формує правосвідомість особи відповідно до пануючої правової ідеології.

В демократично-правовій державі суспільно-правові ідеали впливають на формування правомірної-ціннісної поведінки особи саме через усвідомлення і сприйняття нею прав і свобод людини як найвищої цінності, на захисті якої стоїть право і закон.

Зазначимо, що важливим аспектом є правова соціалізація, що відбувається в процесі правового виховання. Особа, що з дитинства формує свої ціннісно-правові орієнтири на принципах поваги до права, до людини, як найвищої природної і соціальної цінності, формуватиме і розвиватиме державу як організацію вільних, незалежних індивідів, що взаємодіють за загальновідомим принципом «мої права закінчуються там, де починається право іншої людини».

Щодо правової культури, то загалом її трактують як правову систему правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи та інші соціальні цінності [13, с. 62–64].

Соціалізація особи, що володіє належним рівнем правової культури та має розвинену правосвідомість відбувається на основі повноцінної ціннісної взаємодії з оточенням в межах певної соціокультурної спільноти.

Висновки. Отже, ми дійшли висновку, що правове виховання має важливий ціннісно-мотиваційний вплив на правосвідомість особи та сприяє її правомірній соціалізації в державному суспільстві на основі норм права і формує в індивіда повагу до прав і свобод людини.

Правове виховання доцільно проводити у різних вікових групах через:

- фахову роботу відповідних правоохоронних органів з неповнолітніми особами у закладах освіти;
- правовий всеобуч населення;
- інформативну практику на підприємствах, установах, організаціях з метою ознайомлення громадян з правами і обов'язками, актуальною для них нормативно-правовою базою.

Високий рівень правового виховання сприяє формуванню в громадян ціннісних установок та суттєво впливає на те, що державне суспільство розвиватиметься на основі демократичних і правових цінностей та загальноцивілізаційних норм співіснування людства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Свідомість. *Вільна енциклопедія Вікіпедія*. 2018. [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_\(%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_(%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F)).
2. Усвідомленість. *Психологіс. Енциклопедія практичної психології*. 2022. <http://psychologis.com.ua/osoznannost.htm>.
3. Правосвідомість. *Велика українська енциклопедія*. 2017. <https://vue.gov.ua/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
4. Кельман М.С., Мурашин О.Г. *Загальна теорія держави та права: Підручник*. К.: Кондор, 2005. 609.

5. Максимов С.І. Правова реальність як предмет філософського осмислення: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.12. «Філософія права». Х., 2002. 35 с.
6. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: Монографія. Х.: Право, 2008. 288 с.
7. Шаравара І.І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск 33. Том 1. 2015. С. 56–59.
8. Муж В.В. Правосвідомість: теоретичні аспекти поняття. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 837. С. 297–303.
9. Коляда Т.А. Правове виховання: поняття, ознаки та функції. <https://eprints.kname.edu.ua/31264/1/40.pdf> (дата звернення 21.11.2024).
10. Правове виховання. *Всеосвіта*. 2020. <https://vseosvita.ua/library/embed/001928-dde1.docx.html>.
11. Кривицький Ю. Правове виховання та правова реформа: прояви взаємозв'язку та взаємовпливу. *Юридичний вісник*. 2022/2. С. 100–108.
12. Соціалізація. *Вільна енциклопедія Вікіпедія*. 2017. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>.
13. Сидоренко О.О., Кухарчук А.В., Ткаченко О.Р. Правова культура: поняття, склад та її стан в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2021. С. 62–64.

РОЗДІЛ XIII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 349:61

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.154>

ПРАВО НА МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ ТА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я У СФЕРІ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ: ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ШТУЧНА РЕПРОДУКЦІЯ

Барабаш О.О.,*професор кафедри теорії, історії та конституційного права**ННІ права та правоохоронної діяльності**Львівського державного університету**внутрішніх справ**доктор юридичних наук, професор**(Львів, Україна)*

ORCID: 0000-0003-2666-9696

e-mail: kolibri1961@ukr.net

Барабаш О.О. Право на медичну допомогу та охорону здоров'я у сфері репродуктивних технологій: штучний інтелект та штучна репродукція.

У статті досліджено особливості права на медичну допомогу та охорону здоров'я у сфері репродуктивних технологій, окреслено застосування штучного інтелекту у сфері штучної репродукції. Зазначено, що у визначенні ролі штучного інтелекту у правовідносинах та вирішенні питань про цивільну правосуб'єктність зросла із застосуванням таких технологій у медичних цілях. У медичній галузі передбачено виконання заходів, спрямованих на підвищення якості і тривалості життя громадян України, зокрема: створення за допомогою ШІ національної системи охорони здоров'я, що заснована на аналізі штучним інтелектом клінічних, генних і поведінкових даних; упровадження технологій ШІ при створенні прогресивних систем своєчасної цілодобової медичної діагностики (віртуальних консультантів, кібернетичних експертів тощо); диверсифікація медицини у контрольовану штучним інтелектом ширшу соціальну сферу, яка використовує усі форми даних про здоров'я, враховуючи геноміку, метадані, електронні медичні картки та біометрію для забезпечення здоров'я населення; упровадження інструментів взаємодії з пацієнтами на основі ШІ (чат-боти, мобільні пристрої тощо); навчання пацієнтів щодо прийняття поінформованих рішень, самоконтролю стану здоров'я та профілактики за допомогою ШІ; пріоритизація (ранжування) груп пацієнтів за ризиками і ведення проактивного втручання за допомогою технологій ШІ; дослідження соціальних детермінант охорони здоров'я й управління здоров'ям населення за допомогою технологій ШІ. Наголошено, що для науковців стає цікавим, з погляду правового регулювання, питання штучної репродукції, де в ролі «матері» виступає ШІ. Зазначено, що далеко не в усіх країнах легалізовано штучне материнство, а відсутність міжнародного акта, насамперед рекомендацій, може надалі породити колізії при вирішенні транскордонних суперечок у сімейному праві. Зроблено висновок, що застосування ШІ у використанні методів штучної репродукції поступово входить у практику медичних установ. Використання такої технології сприятиме ефективному заплідненню і в перспективі – виношуванню ембріона. Також у медицині розробляється й поступово впроваджується інкубатор з інноваційними технологіями – з програмою штучного інтелекту. Водночас невирішеними є багато важливих питань: цивільна правосуб'єктність і юридична відповідальність штучного інтелекту.

Ключові слова: права людини, цивільно-правовий захист, право на медичну допомогу, медицина, медичні послуги, система охорони здоров'я, штучний інтелект, репродуктивні технології, ембріон, цивільна правосуб'єктність, воєнний стан.

Barabash O.O. The right to medical care and healthcare in the field of reproductive technologies: artificial intelligence and artificial reproduction.

The article examines the peculiarities of the right to medical care and healthcare in the field of reproductive technologies, outlining the application of artificial intelligence in artificial reproduction. It

is noted that the role of artificial intelligence in legal relations and the resolution of issues concerning civil legal capacity has increased with the use of such technologies for medical purposes. In the medical field, measures are being implemented to improve the quality and longevity of life for Ukrainian citizens, including: the creation of a national healthcare system using AI, based on the analysis of clinical, genetic, and behavioral data; the implementation of AI technologies in the development of advanced real-time medical diagnostic systems (virtual consultants, cybernetic experts, etc.); the expansion of medicine into a broader AI-controlled social sphere that utilizes all forms of health data, including genomics, metadata, electronic medical records, and biometrics, to ensure public health; the introduction of AI-based patient interaction tools (chatbots, mobile devices, etc.); educating patients on making informed decisions, self-monitoring health status, and disease prevention through AI; prioritizing (ranking) patient groups based on risk levels and conducting proactive interventions using AI technologies; and researching social determinants of health and managing public health using AI. It is emphasized that artificial reproduction, where AI takes on the role of the "mother," is becoming an interesting legal issue for researchers. It is noted that artificial motherhood is not legalized in all countries, and the absence of an international act, particularly recommendations, may lead to conflicts in resolving cross-border family law disputes in the future. The article concludes that the use of AI in artificial reproductive methods is gradually becoming a practice in medical institutions. The application of this technology will facilitate effective fertilization and, in the future, embryo gestation. Additionally, an AI-powered incubator with innovative technologies is being developed and gradually implemented in medicine. However, many important issues remain unresolved, including the civil legal capacity and legal responsibility of artificial intelligence.

Key words: human rights, civil law protection, right to medical care, medicine, medical services, healthcare system, artificial intelligence, reproductive technologies, embryo, civil legal capacity, martial law.

Актуальність проблеми дослідження. Значення цивільно-правового захисту посилюється в умовах воєнного стану в Україні. Особливості такого стану в Україні зумовлюють нові виклики перед системою охорони здоров'я. У цьому процесі важливе місце займає штучний інтелект (далі – ШІ). Стратегія НАТО щодо штучного інтелекту, прийнята в жовтні 2021 року, трактує ШІ як можливість досягнення технологічної переваги, але водночас і як джерело загроз, і ставить такі цілі: прискорення й активне просування впровадження ШІ; захист і моніторинг технологій ШІ та інноваційних можливостей з урахуванням міркувань політики безпеки, таких як практичне застосування принципів відповідального використання; виявлення й захист від загроз зловмисного використання ШІ. Сформульовано такі принципи відповідального використання ШІ: законність; відповідальність і підзвітність; пояснюваність і відстежуваність; надійність; керованість; зниження упередженості [1].

2 грудня 2020 року розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні, положення якої визначають мету, принципи і завдання розвитку технологій штучного інтелекту в Україні як одного з пріоритетних напрямів у сфері науково-технологічних досліджень [2]. Штучний інтелект – функція штучної свідомості, яка представлена створеною і контрольованою нею системою алгоритмів, забезпечує самонавчання згідно з наявною інформацією, набутими знаннями, правилами, законами суспільства і своїм досвідом, створення на цій основі нових знань для виконання доручень людини, а також здатність проводити самодіагностику й обґрунтовувати прийняті нею рішення [3].

У міжнародних актах, що мають суто рекомендаційний характер щодо характеристики штучного інтелекту, можемо побачити принципи роботи зі штучним інтелектом у судових системах – Європейська етична хартія Ради Європи щодо використання штучного інтелекту в судових системах [4]. Зокрема, було створено Технічний комітет зі штучного інтелекту в рамках Міжнародної організації зі стандартизації, яка розробляє практики, проекти й доповіді [5]. Інноваційні технології поступово впроваджуються у всі аспекти життя людини. Навіть у судовому розгляді вже застосовуються технології відеозв'язку, електронний оборот та на обговоренні вже стоїть питання розгляду справи ШІ-суддею.

У Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні враховано рекомендації Ради Європи з питань ШІ від 22 травня 2019 року (OECD Legal Instruments), визначено принципи діяльності з розвитку ШІ, а саме:

- інклюзивний ріст, стійкий розвиток і загальний добробут. Будь-яка діяльність з розвитку ШІ має сприяти подоланню економічної, соціальної та інших видів нерівності, захисту навколишнього середовища, сталому розвитку й підвищенню добробуту і якості життя населення;
- людиноцентричні цінності та чесність. Процес розвитку ШІ мусить забезпечувати верховенство права, демократичні цінності та права людини, зокрема право на працю, захист приватної

інформації, чесність, суспільну справедливість, а також надавати громадянам можливість отримувати знання й набувати навички для успішної адаптації до впровадження технологій ШІ;

- прозорість і зрозумілість. Розробники ШІ мають бути відкритими й готовими пояснити зміст власних розробок, сприяти подоланню страхів людей щодо нових технологій;

- безпека і надійність. Системи ШІ мають бути безпечними й надійними протягом усього життєвого циклу;

- технологічна незалежність. Держава повинна забезпечити необхідний рівень незалежності країни у сфері штучного інтелекту, зокрема за допомогою переважного використання національних технологій і технологічних рішень, розроблених на основі ШІ [3].

Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні враховує результати Генеральної конференції ЮНЕСКО від 21 листопада 2021 року. На цій конференції 193 країни, зокрема Україна, ухвалили глобальні етичні стандарти для штучного інтелекту, які виділяють чотири основні напрями регулювання поведінки ШІ: (1) захист даних; (2) соціальна оцінка і масове спостереження; (3) контроль; (4) захист навколишнього середовища.

Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні узгоджується з ключовими положеннями Відповідальної стратегії штучного інтелекту Департаменту оборони США і шляхів її впровадження, прийнятої в червні 2022 року, зокрема враховує етичні принципи характеристик ШІ: відповідальність (англ. responsibility); справедливість (англ. equitability); зрозумілість (англ. tractability); надійність (англ. reliability); керованість (англ. governability). Ці стандарти сприятимуть ефективному використанню переваг машинних алгоритмів і водночас допоможуть знизити ризики, пов'язані з прозорістю та конфіденційністю [3].

Варто зазначити, що серед правознавців уже визначено можливі напрями розробки правового регулювання діяльності штучного інтелекту. Так, у доповіді, розробленій у Стенфордському університеті, запропоновано варіанти таких напрямів до 2030 року, серед яких можна виділити визначення способу накопичення знань у сфері штучного інтелекту на різних рівнях управління [6].

Актуальність у визначенні ролі штучного інтелекту у правовідносинах та вирішенні питань про цивільну правосуб'єктність зросла із застосуванням таких технологій у медичних цілях. У медичній галузі передбачено виконання заходів, спрямованих на підвищення якості і тривалості життя громадян України, зокрема: створення за допомогою ШІ національної системи консультування жителів України за адресою проживання, що засноване на аналізі штучним інтелектом клінічних, генних і поведінкових даних; упровадження технологій ШІ при створенні прогресивних систем своєчасної цілодобової медичної діагностики (віртуальних консультантів, кібернетичних експертів тощо); диверсифікація медицини у контрольовану штучним інтелектом ширшу соціальну сферу, яка використовує усі форми даних про здоров'я, враховуючи геноміку, метадані, електронні медичні картки та біометрію для забезпечення здоров'я населення; упровадження інструментів взаємодії з пацієнтами на основі ШІ (чат-боти, мобільні пристрої тощо); навчання пацієнтів щодо прийняття поінформованих рішень, самоконтролю стану здоров'я та профілактики за допомогою ШІ; пріоритизація (ранжування) груп пацієнтів за ризиками і ведення проактивного втручання за допомогою технологій ШІ; дослідження соціальних детермінант охорони здоров'я й управління здоров'ям населення за допомогою технологій ШІ [3, с. 73]. Також для науковців стає цікавим, з погляду правового регулювання, питання штучної репродукції, де в ролі «матері» виступає ШІ [7].

Варто зазначити, що далеко не в усіх країнах легалізовано штучне материнство, а відсутність міжнародного акта, насамперед рекомендацій, може надалі породити колізії при вирішенні транскордонних суперечок у сімейному праві. Зокрема, досі стоїть питання про юридичну відповідальність штучного інтелекту: ми можемо притягнути до відповідальності «комплекс програм». У зв'язку з невирішеністю питання цивільної правосуб'єктності штучного інтелекту, на наш погляд, означена у статті проблема заслуговує на увагу.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. У галузі медичного права та біоюриспруденції проблематика цивільно-правового статусу ембріона ґрунтовно досліджувалась у працях Ю. Бисаги, Д. Белова, С. Булеци, Я. Триньової, Ю. Турянського, Т. Тарасевич, М. Менджул, С. Стеценка. Авторами багатьох наукових розвідок щодо використання штучного інтелекту в сфері медицини, надання медичних послуг є зарубіжні вчені, серед яких особливо варто відзначити праці Е. Брінюльфссона, Х. Прайса, А. Сандберга, Р. Саттона, Д. Гассабіса. Проте досі належно не обґрунтовано з наукового погляду ролі і значення штучного інтелекту в репродуктивних цілях, зокрема у штучній вагітності.

Метою статті є дослідження особливостей права на медичну допомогу та охорону здоров'я у сфері репродуктивних технологій, окреслення застосування штучного інтелекту у сфері штучної репродукції та визначення цивільної правосуб'єктності ембріона.

Виклад матеріалу. Щодо проблем ролі штучного інтелекту в сурогатному материнстві не існує єдиної думки у правовій доктрині, проте чимало робіт присвячено штучній репродукції і правовим питанням, які виникають стосовно встановлення материнства й батьківства, а також визначення міжнародно-правового статусу ембріона.

Штучний інтелект став супутником практично кожної людини на землі. Штучний інтелект застосовують у всіх сферах життєдіяльності – від найлегшої схеми алгоритмів аж до електронного «мозку», що розвивається. Як наголошує Н. Щербак, штучний інтелект виконує низку завдань і функцій, формуючи досвід, який у майбутньому впливатиме на прийняття ним тих чи інших рішень, а також вчинення відповідних дій. Перевага штучного інтелекту над людиною є об'єктивно зрозумілою: швидкість обробки інформації, можливий час безперервної дії, точність, ефективність і відсутність людського чинника – усе це, беззаперечно, дає підстави стверджувати про позитивні аспекти використання систем штучного інтелекту. Водночас сьогодні самостійне функціонування штучного інтелекту без контролю і втручання людини є неможливим [8].

Як наголошують експерти, «створення штучних маток вирішує безліч проблем, але й порушує нові етичні питання. Так, виникають побоювання, що штучна матка може у майбутньому замінити природну вагітність» [9]. Технологія не призначена і не здатна підтримувати розвиток від зачаття до народження – вона повинна підвищити шанси на здоровий розвиток для недоношених дітей, які народилися в період між 22 та 28 тижнями. За задумом, недоношені діти повинні поміщатися в біомішок, який наповнюється електролітами для імітації навколоплідних вод. Кровоносні судини пуповини з'єднуються зі системою, що забезпечує кров киснем. Випробування на ягнятах були успішними, але провести подібні експерименти на людях – нелегкий крок, пов'язаний з етичними та іншими ризиками [9].

Варто зазначити, що поняття штучного інтелекту – це комплекс технологічних рішень, що дозволяє імітувати когнітивні функції людини, враховуючи самонавчання й пошук рішень без заздалегідь заданого алгоритму, і отримувати при виконанні конкретних завдань результати, які можна порівняти бодай з результатами інтелектуальної діяльності людини [10]. При цьому з погляду «інтелектуальності» розрізняють декілька поколінь роботів: перше покоління – роботи-маніпулятори, які діють згідно із затвердженою і незмінною програмою (наприклад, подаючи заготовки до верстата). Якщо в процесі роботи з будь-яких причин зміниться відстань до заготовки, робот її втратить; друге покоління – адаптивні роботи, оснащені великою кількістю датчиків. Застосовуються, наприклад, для зварювання кузовів автомобілів; третє покоління – робото-технічні системи (дослідницькі роботи на планетах, роботи, що працюють за несприятливих умов середовища – радіація, хімічне зараження) [11, с. 18].

Сьогодні штучний інтелект дедалі частіше можна зустріти в різних сферах науки і медицини. Над створенням продуктів ШІ для установ сфери охорони здоров'я працюють розробники великих компаній: Microsoft, Apple, Google і IBM. Згідно з дослідженнями, які проводила компанія Global Market Insights, у медицині очікується щорічне зростання популярності ШІ на 40 %. Уже нині технології штучного інтелекту застосовують для діагностики захворювань, дослідження геному, розробки ліків і медичної візуалізації. Пристрої, створені на основі ШІ, здатні навчатися, а також ухвалювати рішення самостійно. Це дає змогу зекономити час, кошти й більш ефективно лікувати пацієнтів [12].

Штучне виношування ембріона (штучне материнство) – актуальне питання медичної науки і генетики. Нерідко ми бачимо фільми, читаємо книги, в яких бачимо виношування ембріона та їхній розвиток у капсулах. Однак таке відтворення роду в сучасних реаліях не здається фантастикою з кінематографу. Проте сьогодні в мережі з'явився концепт штучної матки EctoLife, за допомогою якої можна буде вирощувати до 30 тисяч дітей на рік. При цьому батьки будуть самі редагувати гени свого потомства. Концепцію запропонував берлінський вчений та біотехнолог Хашем Аль-Гайлі. За його словами, ці засоби дозволять безплідним парам зачати дитину і стати справжніми біологічними батьками. Технологія дасть змогу майбутнім батькам провести генетичну інженерію ембріона, перш ніж імплантувати його в штучну утробу матері. Можна вибрати все: від кольору очей і волосся до сили, зросту й інтелекту. Також можна уникнути спадкових генетичних захворювань [13].

EctoLife – це перше у світі обладнання для створення штучної матки, яке повністю живиться завдяки відновлюваній енергії. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, близько 300 тисяч жінок помирають від ускладнень вагітності. Штучна матка EctoLife розроблена, щоб полегшити людські і та зменшити ймовірність кесаревого розтину [13].

Існує два основні підходи до визначення цивільно-правового статусу ембріона. По-перше, ембріон визнають суб'єктом права, прирівняним до людини. По-друге, розглядають як об'єкт права: або річ, або частину організму матері, тобто орган і тканину людини. Першу думку підкріплюють наявними передумовами нормативного регулювання статусу ембріона в міжнародних актах та на-

ціональних законодавствах. Так, у Декларації прав дитини встановлено обов'язки щодо захисту ембріона, однак немає визнання правосуб'єктності ембріона з моменту зачаття [14]. Проте національне законодавство показує проблему визначення правосуб'єктності ембріона. Наприклад, законодавство Швейцарії [15] зараховує ембріон до генетичного засобу людини, водночас Конституції Ірландії і Словацької Республіки [16] закріплюють декларацію про життя ембріона.

Отже, при визначенні на національному рівні ролі ШІ у штучній репродукції та виношуванні ембріона варто звертати увагу на специфіку визначення правового статусу ембріона в законодавстві.

У світовій історії й науці уже були випадки практичного застосування технологій у галузі штучного виношування ембріона. Так, вперше в історії інкубатор для недоношених дітей створили 1880 року. У 1960-му почалися експерименти щодо створення таких інкубаторів, які б виконували функції справжньої матки [17]. Проте в експериментах брали участь не людські ембріони, а тварини. Станом на сьогодні статистика ембріонів, які виношувалися в інкубаторах, невтішна. Зараз можемо говорити про прорив – створення наближеної моделі до штучної матки. У Філадельфії в одному зі шпиталів вдалося виростити декілька здорових ягнят. Сам інкубатор був пластиковою конструкцією у вигляді мішка з рідиною всередині, у якому також знаходився контур, що проводив кисень, і додаткові трубки для забезпечення ембріона важливими речовинами й бактеріями.

На додаток до проблеми правового позначення ролі штучного інтелекту в методах репродукції виникає невирішеність питання про правовідносини між суб'єктами за допомогою штучних методів репродукції [18]. Деякі питання застосування допоміжних репродуктивних технологій потребують законодавчого врегулювання. Сьогодні не у всіх країнах є нормативно-правові акти, які регулювали б відносини в галузі охорони репродуктивних прав. Сурогатне материнство регулюється, скажімо, законодавством Великобританії [19], деяких штатів Австралії та США.

Зауважимо, що штучна матка складається з двох складових: інкубатора і програми, яка здійснює контроль за розвитком ембріона. Відповідаючи на питання правового регулювання застосування технології штучної матки, треба розглянути два варіанти структури штучного інтелекту і його роботи в пологових будинках. Уявімо, що штучний інтелект вбудований в інкубатор з виношування ембріона і є мінімальним набором комплексних алгоритмів [20]. Така практика поширена у всіх розвинених країнах та у приватних клініках України. У цьому випадку штучний інтелект є примітивним алгоритмом, який регулюється спеціалістами медичної установи. Програма стежить за процесом розвитку, постачає необхідні речовини і вітаміни, проте при найменших змінах в організмі, який розвивається, подається сигнал і викликається лікар. Отже, правосуб'єктністю такий штучний інтелект володіти не може точно, оскільки не виконує дій самостійно. Його роль : дотримання заданого простого алгоритму. У цьому варіанті юридичну відповідальність за правильний розвиток ембріона нестиме медичний фахівець (фізична особа).

Другий варіант ролі штучного інтелекту у штучній репродукції можна лише уявити. Станом на сьогодні ШІ не має таких функцій, щоб повністю замінити участь людини. Штучний інтелект самостійно сканує ембріон, проводить огляд за його розвитком без втручання медичного фахівця, постачає в міру необхідності поживні речовини, що знаходяться в окремому контейнері. По суті, штучний інтелект виконує роль сурогатної матері, оскільки виношування ембріона відбувається в його екосистемі. Проте, як справедливо зазначає Ю. Бисага, репродуктивне здоров'я не обмежується лише можливістю мати дітей. Воно також охоплює забезпечення фізичного, психологічного та соціального благополуччя у сфері репродукції. Недостатність доступу до репродуктивних послуг може призвести до серйозних проблем зі здоров'ям, які впливають на загальний стан та якість життя людини [21].

Така ситуація діяльності ШІ породжує питання про його правосуб'єктність та юридичну відповідальність. Штучний інтелект самостійно виконує всі дії в процесі виношування ембріона, а людина лише постачає поживні речовини в контейнер, що ще не говорить про ухвалення самостійних рішень штучним інтелектом. Водночас можна говорити про якесь розширення функцій штучного інтелекту в процесі виношування ембріона, але все ж таки відповідальним буде медичний працівник, під керівництвом якого «працює» ШІ.

Висновки. Застосування ШІ у використанні методів штучної репродукції поступово входить у практику медичних установ. Використання такої технології сприятиме ефективному заплідненню і в перспективі – виношуванню ембріона. Також у медицині розробляється й поступово впроваджується інкубатор з інноваційними технологіями – з програмою штучного інтелекту. Водночас невирішеними є багато важливих питань: правосуб'єктність і юридична відповідальність штучного інтелекту. Не варто забувати про можливість зміни генотипу при використанні в методах репродукції програм ШІ з відбору клітин.

На наш погляд, законодавцві варто звернути увагу на цілеспрямований розвиток інституту інноваційних технологій у медицині та необхідність правового регулювання цих технологій. Пе-

редусім це стосується мети застосування ШІ та можливості використання механізмів державного управління для ефективного врегулювання цивільної правосуб'єктності та відповідальності штучного інтелекту. Адже міжнародні норми не повною мірою регулюють інтереси суспільства при застосуванні геномних технологій та ШІ. Міжнародні акти говорять про неправомірність втручання у геном людини під час внесення змін у геном спадковості. Однак ця основна норма вже стає предметом дискусії, а за умови розвитку й розширення діяльності штучного інтелекту – чітко постане питання про те, чи порушує це права людини чи ні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стратегія щодо штучного розуму для НАТО (жовтень 2021 р.). URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/10/25/strategya-shchodo-shtuchnogo-rozumu-dlya-nato/index.html> (дата звернення: 04.01.2025).
2. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні : схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nps/proshvalennya-konceptsiyi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-s21220> (дата звернення: 04.01.2025).
3. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні : монографія / [за заг. ред. А. І. Шевченка]. Київ : ІПШІ, 2023. 305 с. URL: https://jai.in.ua/archive/2023/ai_mono.pdf (дата звернення: 04.01.2025).
4. European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment / Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3–4 December 2018). URL: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c> (viewed on 04.01.2025).
5. Artificial intelligence ISO/IEC JTC 1/SC 42. URL: <https://www.iso.org/committee/6794475.html> (viewed on 04.01.2025).
6. Artificial Intelligence and Life in 2030: One Hundred Year Study on Artificial Intelligence. 2016. Stanford University. URL: https://ai100.stanford.edu/sites/g/files/sbiybj18871/files/media/file/ai100report10032016fnl_singles.pdf (viewed on 04.01.2025).
7. Тарасевич Т. Ю. Правове регулювання штучного інтелекту у сфері репродуктивних функцій людини: сучасні виклики та перспективи реалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. «Право»*. 2023. Вип. 75, ч. 1. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/275558/270584> (дата звернення: 04.01.2025).
8. Щербак Н., Уткіна М. С. Теоретико-методологічні підходи до визначення штучного інтелекту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 214–217. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2021/53.pdf (дата звернення: 04.03.2024).
9. Вауліна Ф. Вирішення проблеми з народжуваністю: у мережі з'явився концепт штучної матки, здатної «виносити» 30 тисяч дітей. *Дзеркало тижня*. 2022. 13 груд. URL: <https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/virishennja-problemi-z-narodzhuvanistju-u-merezhi-zjavivsja-kontsept-shtuchnoji-matki-zdatnoji-vinositi-30-tisjach-ditej.html> (дата звернення: 04.01.2025).
10. Larson D. Artificial Intelligence: Robots, Avatars, and the Demise of the Human Mediator. *The Ohio State Journal on Dispute Resolution*. 2010. Vol. 25, no. 1. P. 10–164.
11. Методи та системи штучного інтелекту : навч. посіб. / уклад. : А. С. Савченко, О. О. Синельников. Київ : НАУ, 2017. 190 с.
12. Українські медики використовують штучний інтелект для ефективного запліднення. *TCH*. 2023. 14 берез. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayinski-mediki-vikoristovuyut-shtuchniy-intelekt-dlya-efektivnogo-zaplidnennya-2285206.html> (дата звернення: 04.01.2025).
13. Бутко К. Берлінський вчений розробив концепт штучної матки, що здатна «виношувати» до 30 тисяч немовлят на рік. *Pragmatika*. 2022. 14 груд. URL: <https://pragmatika.media/news/berlinskiy-vcheniy-rozrobiv-kontsept-shtuchnoi-matky-shcho-zdatna-vynoshuvaty-do-30-ty-siach-nemovliat-na-rik/> (дата звернення: 04.01.2025).
14. Декларація прав дитини : міжнар. док. від 20.11.1959 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text (дата звернення: 04.01.2025).
15. Конституція Швейцарської Конфедерації від 18.04.1999. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/switzerland.pdf> (дата звернення: 04.01.2025).
16. Constitution of the Slovak Republic 1992. URL: <https://www.prezident.sk/upload-files/46422.pdf> (viewed on 04.01.2025).
17. Штучний інтелект відбирає ембріони людини у програмах ЕКЗ. *IVMED*. URL: <https://infertility-kyiv.com/world-uk/shtuchniy-intelekt-vidbyraye-embriony-2/> (дата звернення: 04.01.2025).

18. Белов Д. М., Громовчук М. В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне право*. 2021. № 1. С. 21–26.
19. Human Fertilisation and Embryology Act (1990). URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/37/contents> (viewed on 04.01.2025).
20. Васильченко О. М. Репродуктивна поведінка особистості. Соціально-психологічний аналіз : монографія. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2013. 547 с.
21. Бисага Ю. Соматичні права: захист фізичної сфери людської гідності та автономії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. «Право»*. 2023. Вип. 79, ч. 2. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/289728/283231> (дата звернення: 04.01.2025).

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.155>

ДОБРОЧЕСНІСТЬ ТА ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ: ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ

Бєлов Д.М.,*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,**Заслужений юрист України**ORCID: 0000-0002-7168-9488***Бєлова М.В.,***доктор юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»**ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Добросесність та правова ідеологія: питання співвідношення.

Вказується, в основі правової ідеології сучасного демократичного суспільства лежить добросесність як моральний принцип та правова категорія. Вона створює етичне підґрунтя для формування системи правових норм і цінностей, які регулюють відносини між державою та її громадянами. Правова ідеологія являє собою сукупність ідей та принципів, що відображають суспільне ставлення до права. Її тісний зв'язок з добросесністю проявляється у спільній ціннісній основі, через яку формуються фундаментальні правові принципи - справедливність, рівність та законність.

У статті досліджується добросесність як фундаментальний принцип права та її роль у формуванні правової ідеології демократичного суспільства. Розглянуто теоретичні засади співвідношення добросесності та правової ідеології, проаналізовано їх взаємовплив та механізми практичної реалізації.

Автор аналізує різні підходи до розуміння добросесності, зокрема через призму взаємодії моралі та права. Досліджено праці вітчизняних та зарубіжних науковців щодо природи добросесності, її багатоконпонентності та функціонування як етичного стандарту для представників влади. Особлива увага приділяється аналізу добросесності як оціночної категорії, що тлумачиться залежно від суб'єкта, ситуації та контексту.

Розкрито практичні аспекти реалізації принципу добросесності в системі державної служби України, зокрема через антикорупційне законодавство та створення спеціалізованих органів. Висвітлено комплексний підхід до забезпечення добросесності публічних службовців через механізми запобігання конфлікту інтересів, систему фінансового контролю та етичні принципи.

Обґрунтовано важливість добросесності як превентивного антикорупційного механізму та її роль у формуванні довіри суспільства до владних інституцій. Підкреслено значення морально-етичних якостей державних службовців нарівні з їх професійною компетентністю.

Вказується, практична реалізація принципу добросесності в Україні забезпечується через комплексну систему механізмів, включаючи антикорупційне законодавство, етичні кодекси, електронне декларування та моніторинг способу життя державних службовців, що сприяє підвищенню довіри суспільства до владних інституцій.

Ключові слова: добросесність, правова ідеологія, організація суспільства, органи державної влади, посадова особа, публічна служба, адміністративні засади, антикорупційне регулювання, етична поведінка, верховенство права, конституційні засади.

Byelov D.M., Bielova M.V. Integrity and legal ideology: a question of correlation.

It is indicated that the basis of the legal ideology of a modern democratic society is integrity as a moral principle and a legal category. It creates an ethical basis for the formation of a system of legal norms and values that regulate relations between the state and its citizens. Legal ideology is a set of ideas and principles that reflect the public attitude to law. Its close connection with integrity is manifested in a common value basis through which fundamental legal principles are formed - justice, equality and legality.

The article examines integrity as a fundamental principle of law and its role in the formation of the legal ideology of a democratic society. The theoretical principles of the relationship between integrity and legal ideology are considered, their mutual influence and mechanisms of practical implementation are analyzed.

The author analyzes various approaches to understanding integrity, in particular through the prism of the interaction of morality and law. The works of domestic and foreign scholars on the nature of integrity, its multicomponent nature and functioning as an ethical standard for representatives of power are studied. Special attention is paid to the analysis of integrity as an evaluation category, which is interpreted depending on the subject, situation and context.

The practical aspects of implementing the principle of integrity in the civil service system of Ukraine are revealed, in particular through anti-corruption legislation and the creation of specialized bodies. A comprehensive approach to ensuring the integrity of public servants through mechanisms for preventing conflicts of interest, a financial control system and ethical principles is highlighted.

The importance of integrity as a preventive anti-corruption mechanism and its role in building public trust in government institutions is substantiated. The importance of moral and ethical qualities of civil servants along with their professional competence is emphasized.

It is indicated that the practical implementation of the principle of integrity in Ukraine is ensured through a comprehensive system of mechanisms, including anti-corruption legislation, codes of ethics, electronic declaration and monitoring of the lifestyle of civil servants, which contributes to increasing public trust in government institutions.

Key words: integrity, legal ideology, organization of society, state authorities, official, public service, administrative principles, anti-corruption regulation, ethical behavior, rule of law, constitutional principles.

Постановка проблеми. Добросесність як моральна категорія та фундаментальний принцип права відіграє ключову роль у формуванні правової ідеології сучасного демократичного суспільства. Вона виступає своєрідним етичним фундаментом, на якому будується система правових цінностей та норм, що визначають характер взаємодії між громадянами та державою.

Правова ідеологія, будучи системою правових ідей, принципів та концепцій, які відображають ставлення людей до чинного чи бажаного права, безпосередньо пов'язана з добросесністю через спільність їхньої ціннісної природи. Саме через призму добросесності формуються базові уявлення про справедливість, рівність, законність та інші правові цінності, які становлять ядро правової ідеології.

Актуальність дослідження співвідношення добросесності та правової ідеології зумовлена необхідністю формування ефективних механізмів забезпечення верховенства права та розбудови правової держави. В умовах сучасних викликів особливого значення набуває розуміння того, як моральні імперативи добросесності трансформуються в правові норми та принципи, формуючи тим самим ідеологічну основу правової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику співвідношення добросесності та правової ідеології досліджували такі вітчизняні науковці як С.В. Погребняк, О.О. Бандура, С.П. Погребняк. Їхні праці розкривають теоретичні засади добросесності як правової категорії. Зарубіжні дослідники Р. Дворкін, Л. Фуллер, Дж. Ролз зосередились на аналізі впливу моральних цінностей на формування правової ідеології. Особливу увагу питанням судової добросесності приділили у своїх роботах С.В. Прилуцький та О.М. Овчаренко. Важливий внесок у розуміння взаємозв'язку права та моралі зробили представники природно-правової школи Г. Харт, Дж. Фінніс, досліджуючи роль моральних принципів у правовій системі. Сучасні підходи до розуміння добросесності як складової правової культури розвивають М.І. Козюбра та П.М. Рабінович.

Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз окремих аспектів співвідношення добросесності та правової ідеології, виявлення їх взаємовпливу та визначення механізмів практичної реалізації принципів добросесності в контексті формування сучасної правової ідеології.

Виклад основного матеріалу. Правова ідеологія як система правових ідей та концепцій включає добросесність серед своїх основних елементів. Добросесність у цьому контексті функціонує і як етичний стандарт для представників влади, і як правовий принцип, що регулює діяльність державних органів. Вона сприяє формуванню довіри суспільства до влади та забезпеченню верховенства права через встановлення чітких етичних вимог до поведінки посадовців та спрямування їх діяльності на захист публічних інтересів.

В межах правової ідеології добросесність постає як система принципів, що формує ціннісні засади роботи державних органів. Вона виступає ключовим компонентом, який спрямовує діяльність влади на забезпечення суспільних інтересів та дотримання верховенства права. Через правову

ідеологію, що об'єднує правові теорії та концепції, доброчесність впливає на формування правосвідомості та моделей правової поведінки [1, с. 213].

Аналіз доброчесності через призму взаємодії моралі та права є ключовим для розуміння її сутності. Дискусії щодо зв'язку між мораллю і правом точаться в різних суспільних науках – юриспруденції, філософії, соціології та етиці. Неоднозначність цього співвідношення відображається і в розумінні категорії «доброчесність», де постає питання про ступінь її морально-правової природи.

В дискусії про природу доброчесності вагомий внесок зробив правознавець Р. Шрам. Він заперечував моральне наповнення поняття *bona fides* (доброчесність), стверджуючи, що його не можна прирівнювати до чесності чи моральних якостей. За його концепцією, *bona fides* означає просто незнання або помилку, а *mala fides* (недоброчесність) – знання. Таким чином, він розглядав ці категорії як етично нейтральні, позбавлені морального забарвлення [2, с. 46].

Доброчесність у контексті взаємодії моралі та права виступає важливою етично-правовою категорією, яку законодавець використовує в нормативних актах для надання правовідносинам морального виміру. При аналізі доброчесності як правової категорії необхідно зосереджуватись саме на її техніко-юридичному закріпленні в правових нормах, зокрема розглядати її як оціночне поняття.

Досліджуючи доброчесність, науковці визначають її як оціночну категорію, що тлумачиться по-різному залежно від суб'єкта, ситуації, соціального та правового контексту. Це, в свою чергу, підтверджує абстрактний характер доброчесності та існування різноманітних підходів до її розуміння.

На думку дослідника М. Приліпко, доброчесність як соціальний інститут втілює у суспільній свідомості ідеї про необхідні цінності та якості особистості для реалізації функцій держави і місцевого самоврядування, зокрема у сфері законодавчої, виконавчої влади та правосуддя. Ці якості проявляються у поведінці посадовця як під час виконання службових обов'язків, так і поза ними. Вчений вважає, що доброчесність варто аналізувати у шести вимірах: морально-етичному (духовні якості посадовця), соціально-психологічному (ціннісні орієнтири), соціально-культурному (рівень розвитку суспільства), політичному (основа довіри громадян), правовому (нормативні вимоги поведінки) та економічному (раціональне споживання).

Крім того, можливе дослідження доброчесності в інших аспектах – соціологічному, філософському, педагогічному тощо, залежно від мети та завдань конкретного дослідження [10, с. 90].

П. Кириленко наголошує саме на багатокомпонентності явища доброчесності і вважає, що воно охоплює такі складові як чесність посадовців, прозорість, підзвітність і дотримання етичних кодексів і законів. Підтримка доброчесності державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування має вирішальне значення для сприяння довірі, впевненості та легітимності в державних установах і забезпечення належного функціонування демократичного суспільства [11, с. 31].

Доброчесність можна розглядати у двох ключових аспектах. У широкому розумінні – це комплексна категорія, що поєднує морально-етичні принципи, правові норми та філософські концепції. Вона відображає загальні уявлення про належну поведінку та високі стандарти доброчесності у суспільстві. У вузькому ж розумінні доброчесність набуває більш прикладного характеру – вона проявляється у конкретних сферах життєдіяльності людини та суспільства, де має чітке практичне спрямування та застосування. Це може стосуватися професійної діяльності, державної служби, освіти чи інших галузей, де доброчесність втілюється у конкретних правилах поведінки та стандартах [12, с. 33].

Розглядаючи доброчесність у контексті запобігання конфлікту інтересів на публічній службі, О. Токар-Остапенко визначає її як важливий елемент антикорупційного законодавства. Доброчесність посадовців, що виявляється через їхні морально-етичні та психологічні якості, служить запобіжником виникнення конфлікту інтересів під час виконання службових обов'язків. Це підкреслює її важливу роль як превентивного антикорупційного механізму [13, с. 40].

У своїх дослідженнях щодо доброчесності як принципу державної влади О. Томкіна підкреслює, що поняття «доброчесність» є базовою етичною категорією. На її думку, доброчесність відображає суб'єктивний прояв моральних норм та виявляється через стійкі позитивні моральні та психологічні характеристики особистості. У широкому розумінні доброчесність характеризує високий моральний рівень представників влади, чия діяльність орієнтована на досягнення суспільного блага та забезпечення інтересів як окремих громадян, так і всього суспільства [14, с. 65–70].

Закон України «Про запобігання корупції» став важливим кроком у реформуванні системи державної служби та боротьби з корупцією. Одним з найважливіших досягнень цього закону стало створення спеціалізованого органу – Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), який отримав повноваження формувати та втілювати антикорупційну політику держави.

Законодавство запровадило всеохоплюючий підхід до забезпечення доброчесності публічних

службовців через декілька ключових механізмів. Зокрема, було розроблено детальні процедури для виявлення та управління конфліктами інтересів. Впроваджено інноваційну систему контролю за фінансами посадовців, яка базується на електронному декларуванні майна та доходів, їх ретельній перевірці на різних рівнях та публічному доступі до цієї інформації. Додатково здійснюється моніторинг відповідності способу життя службовців їхнім офіційним доходам.

Закон також встановив фундаментальні етичні принципи для держслужбовців, серед яких верховенство права, захист прав людини, неупередженість у політичних питаннях та об'єктивність у прийнятті рішень. Крім того, введено низку обмежень щодо додаткової зайнятості, роботи з родичами, працевлаштування після завершення державної служби та отримання подарунків. Усі ці нововведення разом формують цілісну систему, спрямовану на запобігання корупції через поєднання профілактичних заходів із чіткими правилами та обмеженнями для публічних службовців [15].

У державотворчих процесах державні службовці відіграють визначальну роль, виконуючи безпосередні функції органів влади відповідно до законодавства та посадових обов'язків. Їхня ефективність залежить від двох рівнозначних складових. Перша – це професійна компетентність: належна фахова підготовка, спеціалізовані знання та вміння застосовувати їх на практиці. Друга, не менш важлива – особистісні морально-етичні якості, оскільки державний службовець є публічною особою, до якої висуваються особливі вимоги щодо доброчесності та етичної поведінки. Хоча доброчесність не виділялась як окремий принцип державної служби в історичних документах, її складові – чесність та чеснота – були важливими вимогами до представників влади на українських землях. Ці морально-етичні норми, зафіксовані в історичних джерелах про державне управління, можна вважати попередниками сучасної концепції доброчесності державної служби [16, с. 144].

Формування системи чесної та професійної державної служби виходить за межі суто організаційно-правових питань. Система охоплює забезпечення неупередженості у прийнятті політичних та адміністративних рішень, виявлення потенційних загроз доброчесності посадовців, запобігання неприйнятним конфліктам інтересів та впровадження механізмів управління і вирішення конфліктних ситуацій [17, с. 79].

Висновки. Доброчесність виступає фундаментальним принципом права та моральною категорією, що формує правову ідеологію демократичного суспільства через систему цінностей, норм та принципів взаємодії між громадянами і державою. В науковій літературі доброчесність розглядається як багатоаспектне явище, що включає морально-етичні, соціально-психологічні, правові та економічні виміри. Вона функціонує як етичний стандарт для представників влади та правовий принцип регулювання діяльності державних органів.

Практична реалізація принципу доброчесності в Україні забезпечується через комплексну систему механізмів, включаючи антикорупційне законодавство, етичні кодекси, електронне декларування та моніторинг способу життя державних службовців, що сприяє підвищенню довіри суспільства до владних інституцій.

Взаємозв'язок доброчесності та правової ідеології проявляється через формування ціннісних орієнтирів у суспільстві, які впливають на розвиток правової культури та правосвідомості громадян. Доброчесність виступає не лише як теоретична концепція, але й як практичний інструмент забезпечення належного функціонування державних інституцій та розвитку громадянського суспільства.

У контексті сучасних викликів особливої актуальності набуває подальше вдосконалення механізмів забезпечення доброчесності, зокрема через впровадження інноваційних технологій, посилення громадського контролю та міжнародну співпрацю у сфері протидії корупції. Це сприятиме зміцненню демократичних засад державного управління та підвищенню ефективності функціонування правової системи України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белов Д.М., Белова М.В. Доброчесність в органах державної влади як елемент правової ідеології сучасного суспільства. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 86. Ч. 5. С. 213–218.
2. Schramm, T. (2019). Treu und Glauben im deutschen Rechtssystem: Eine ethische Perspektive, *Zeitschrift für Rechtsphilosophie*, Band 17, S. 45–67.
3. Посібник ОЕСР з публічної доброчесності. OECD (2024). Publishing, Paris. URL: <https://doi.org/10.1787/5b2fe28c-uk>.
4. Рогач О.Я., Белов Д.М. Категорія «парадигма» в сучасних умовах функціонування української держави: теоретичні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2022. С. 37–42.
5. Концепція адміністративної реформи в Україні: указ Президента України від 22.07.1998 № 810/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>.

6. Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності». Указ Президента України від 11 вересня 2006 року № 742/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742/2006#Text>.
7. Про державну службу: Закон України № 889-VIII від 10.12.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
8. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.
9. Корчак Н. Доброчесність як інструмент розвитку правосвідомості публічних службовців в умовах реформування державної служби. *Аспекти публічного управління*. Том 11, № 4 2023. С. 82–88.
10. Приліпко М.О. Інститут доброчесності як умова встановлення верховенства права у правовій демократичній державі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021 № 54, том 1. С. 89–92.
11. Кириленко П.О. Доброчесність в публічному управлінні: від ідеалу до інструменту запобігання корупції. *Ефективність державного управління*. 2023. Вип ½ (74/75). С. 31–35.
12. Камінська Н. Доброчесність: соціально-правовий зміст і значення для сучасних реформ. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 32–41.
13. Токар-Остапенко О.В. Особливості здійснення громадського контролю за доброчесністю та запобігання конфлікту інтересів на публічній службі. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 4(33). С. 39–45.
14. Томкіна О. Принцип доброчесності державної влади: постановка проблеми. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1(76). С. 65–70.
15. Оцінювання національної системи доброчесності. URL: https://ti-ukraine.org/wpcontent/uploads/2016/11/nis_assessment_ukr_0.pdf.
16. Чеченко К.О. Принцип доброчесності державної служби: етимологія та генеза морально-етичної норми. *Київський часопис права*. 2022. № 1. С. 143–151.
17. Корчак Н., Пархоменко-Куцевіл О.. Доброчесність державного службовця: етичний та юридичний виміри. *Юридичний вісник*. № 2 (59) 2021. С. 78–84.

ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА: АНАЛІЗ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ

Білоус О.В.,

доктор юридичних наук,
суддя Верховного Суду України
м. Київ

ORCID: 0000-0002-9755-6800

Білоус О.В. Особливості тлумачення оціночних понять адміністративного судочинства: аналіз доктринальних підходів.

У статті автором зроблено спробу визначити крізь призму аналізу доктринальних підходів особливості тлумачення оціночних понять адміністративного судочинства. Підкреслено, що актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю глибшого теоретичного осмислення доктринальних підходів до тлумачення оціночних понять у адміністративному судочинстві. Доктринальний аналіз таких понять, як «обґрунтованість», «розсуд», «належність доказів», «пропорційність», має важливе значення для формування стабільної судової практики та підвищення рівня правової визначеності.

Наголошено, що важливість дослідження також полягає у тому, що адміністративні суди здійснюють контроль за діяльністю органів державної влади, забезпечуючи дотримання принципів законності та справедливості. Відтак, правильне розуміння та узгоджене застосування оціночних понять сприятиме ефективному захисту прав громадян, прозорості судового процесу та зміцненню довіри до судової влади. Аналіз доктринальних підходів у цьому контексті дозволить розкрити різні методологічні засади, що використовуються у тлумаченні таких понять, та сприятиме їх систематизації в науковій і судовій практиці.

Підкреслено, що в цілому поділяючи думки згаданих у статті вчених щодо проблем тлумачення оціночних понять адміністративного судочинства, і запропоновані окремими із них шляхи їх вирішення, відзначено, що переконання автора будь-яка нормативна стандартизація тлумачення оціночних понять, закріплення уніфікованих підходів до їх використання та інші аналогічні кроки жодним чином не будуть сприяти вирішенню проблем, пов'язаних з їх правильною та ефективною інтерпретацією. Наголошено на тому, що законодавче унормування таких питань суперечить правовій природі оціночного поняття, суть якого головним чином зводиться до того, щоб у тій чи іншій спірній ситуації суд, маючи належні (фактично надані адміністративним розсудом) дискреційні повноваження, міг сприяти не тільки захисту прав і свобод особи, але і їх ефективній реалізації.

Ключові слова: оціночні поняття, адміністративне судочинство, доктринальні підходи, судовий розсуд, правова визначеність, дискреційні повноваження.

Bilous O.V. Peculiarities of the interpretation of evaluative concepts in administrative proceedings: analysis of doctrinal approaches.

The author of the article attempts to determine, through the lens of doctrinal approaches, the peculiarities of interpreting evaluative concepts in administrative proceedings. It is emphasized that the relevance of this study is driven by the need for a deeper theoretical understanding of doctrinal approaches to the interpretation of evaluative concepts in administrative adjudication. A doctrinal analysis of concepts such as "justification," "discretion," "admissibility of evidence," and "proportionality" is of significant importance for the formation of stable judicial practice and the enhancement of legal certainty.

The study underscores that the significance of this research also lies in the fact that administrative courts exercise control over the activities of state authorities, ensuring adherence to the principles of legality and justice. Consequently, the proper understanding and consistent application of evaluative concepts will contribute to the effective protection of citizens' rights, the transparency of judicial proceedings, and the strengthening of public trust in the judiciary. The analysis of doctrinal approaches

in this context allows for an exploration of various methodological foundations used in the interpretation of such concepts and facilitates their systematization in both academic and judicial practice.

It is highlighted that, while generally supporting the views of the scholars cited in the article regarding the issues of interpreting evaluative concepts in administrative proceedings and the solutions proposed by some of them, the author asserts that any normative standardization of the interpretation of evaluative concepts, the establishment of unified approaches to their application, and other similar measures will in no way contribute to resolving the problems associated with their proper and effective interpretation. It is emphasized that legislative regulation of such matters contradicts the legal nature of evaluative concepts, whose essence primarily lies in ensuring that, in any given dispute, the court exercising the discretionary powers granted through administrative discretion is able to facilitate not only the protection of individual rights and freedoms but also their effective realization.

Key words: evaluative concepts, administrative proceedings, doctrinal approaches, judicial discretion, legal certainty, discretionary powers.

Introduction.

The development of administrative adjudication in Ukraine necessitates a detailed analysis of legal categories applied in administrative proceedings. One such category is evaluative concepts, which are used in legislation and judicial practice to provide flexible regulation of legal relations and ensure an individualized approach to each case. However, their ambiguity and the absence of clear legislative criteria often create difficulties in their interpretation, which may affect the consistency of judicial practice and legal certainty.

The relevance of this study is driven by the need for a deeper theoretical understanding of doctrinal approaches to the interpretation of evaluative concepts in administrative adjudication. A doctrinal analysis of concepts such as "justification," "discretion," "admissibility of evidence," and "proportionality" is of critical importance for the formation of stable judicial practice and the enhancement of legal certainty.

The significance of this research also lies in the fact that administrative courts exercise oversight over the activities of public authorities, ensuring compliance with the principles of legality and justice. Accordingly, a proper understanding and consistent application of evaluative concepts will contribute to the effective protection of citizens' rights, the transparency of judicial proceedings, and the strengthening of public trust in the judiciary. The analysis of doctrinal approaches in this context will allow for an exploration of various methodological foundations employed in the interpretation of such concepts and will facilitate their systematization in both academic and judicial practice.

Thus, the study of the peculiarities of interpreting evaluative concepts in administrative adjudication through the lens of doctrinal approaches represents an essential step toward improving the administrative judicial process, enhancing legal certainty, and ensuring the coherence of judicial practice in Ukraine.

Purpose and objectives.

The purpose of this article is to determine, through the analysis of doctrinal approaches, the peculiarities of interpreting evaluative concepts in administrative adjudication.

Research methods.

The logical-semantic method was employed to refine the conceptual framework, particularly by clarifying the essence of terms such as "evaluative concept," "evaluative concept in administrative adjudication," and "interpretation of legal norms."

Modeling, analysis, and synthesis methods were utilized to develop proposals for improving scientific approaches in this area. The grouping method and the system-structural approach facilitated the generalization of doctrinal scientific perspectives on the given issue.

The complex nature of the research object necessitates the application of a wide range of scientific approaches, including the fundamental approach, the organic unity of theory and practice, the combination of critical and rational analysis, the comparative-retrospective approach, as well as the unity of logical and systemic approaches.

Literature review.

It should be emphasized that the issue of evaluative concepts in the norms of administrative procedural law has been actively explored by Ukrainian scholars specializing in administrative law. In particular, these issues have been and continue to be the subject of research by scholars such as V.B. Averyanov, V.M. Bevzenko, T.O. Kolomoiets, V.K. Kolpakov, A.T. Komziuk, O.V. Konstantiy, Ye.V. Kurinnyi, O.I. Kostenko, D.V. Luchenko, P.S. Liutikov, H.V. Moyseyenko, R.S. Melnyk, A.O. Selivanov, S.H. Stetsenko, and others.

Results.

In legal literature, there is no unanimous approach to defining the essence and content of evaluative concepts. V. V. Ignatenko asserts that evaluative concepts are those whose content generalizes "typical features of certain legally significant phenomena" [1, p. 9].

T.V. Kashanina defines this category as follows: "An evaluative concept in law is a provision expressed in legal norms (a legislative prescription) that establishes the most general features, properties, qualities, connections, and relationships of various objects, phenomena, actions, and processes ..." [2, p. 63].

V.M. Kosovych argues that a legally evaluative concept is an abstract characteristic expressed in a legal norm that reflects the social (personal, group, etc.) significance of real or potential facts. This characteristic must necessarily be concretized during its application or implementation, thereby ensuring the legal response of the state to all individualized facts possessing the significance established in the legal norm [3, p. 43].

O.V. Verenkiotova, in turn, formulates the definition of evaluative concepts in both a broad and a narrow sense. Specifically, an evaluative legal concept is a notion (an abstract idea) enshrined in legal norms that reflects various empirical properties of phenomena by establishing their legally significant types. This, in turn, conditions the exercise of individual sub-normative regulation and the concretization of social relations or the independent assessment of a specific situation by the law enforcement entity (broad understanding). An evaluative concept of a normative legal act is a general prescription embedded in a legal norm, the content of which does not contain a clearly defined or finalized system of characteristics, thereby necessitating individual sub-normative regulation by the law enforcement entity through discretionary assessment within a specific legal context (narrow understanding) [4, p. 14].

O.I. Kostenko, who specifically analyzes evaluative concepts (it is worth noting that the scholar considers it necessary to use the term "assessment concepts") in administrative legislation as a particular issue of its interpretation, emphasizes their structural complexity. The administrative law scholar identifies both legal and non-legal characteristics of these concepts.

The legal characteristics include:

- A concept that is not definitively defined by the legislator or another public administration body;
- It is clarified and specified through law enforcement practice;
- It implies judicial and/or administrative discretion;
- It carries a normative burden;
- It enables sub-normative regulation, considering the specifics of a particular administrative case or situation.

In contrast, the non-legal characteristics identified by O. I. Kostenko include:

- Logical aspects (an open structure of the concept's content and an undefined scope);
- Contextualization in each specific case;
- Epistemological aspects (uncertainty regarding the facts enshrined in such concepts);
- Linguistic aspects (designation through words or phrases that are predominantly commonly used terms).

Based on these characteristics, the Ukrainian researcher defines evaluative concepts in administrative legislation as concepts enshrined in administrative law norms that take the form of specific articles within individual normative legal acts. Their content does not contain a clearly defined or finalized set of characteristics, necessitating their concretization in each individually determined case through judicial and/or administrative discretion by the relevant law enforcement entity [5, pp. 154-155].

The research conducted by H.V. Moyseyenko is the most relevant to our subject matter. Based on the generalization of numerous scholarly opinions regarding the definition and characteristics of evaluative concepts, the author outlines a list of permanent features of evaluative concepts in administrative adjudication and formulates their definition. According to the scholar, the features of evaluative concepts in administrative adjudication include the following:

1. The number of features that form the content of an evaluative concept remains constant, but these features are inherently vague and not entirely precise. For instance, considering the practical ability to determine and specify an unspecified address of the respondent in a statement of claim, one judge may deem the period for leaving the claim without movement to be reasonable, while another may not.

2. Evaluative concepts are abstract in nature, meaning their definitions are derived through abstraction or the exclusion of insignificant characteristics, properties, and attributes. In other words, an abstract concept carries an abstract semantic load, without detailing irrelevant aspects. Evaluative legal concepts capture the most general features of phenomena.

3. The concretization of evaluative legal concepts, as well as the identification of phenomena and facts within their scope concerning the legislative context, is carried out through assessment in the process of law enforcement. That is, the factual circumstances of an administrative case, as well as other factors (e.g., moral considerations), serve as the basis for concretizing an evaluative concept

by assessing its essential degrees and correlating them with specific life circumstances (e.g., the reasonableness or unreasonableness of missing a procedural deadline).

4. The accuracy and correctness of defining the content of evaluative concepts in administrative adjudication depend not only on the specific circumstances of the case but also on the legal consciousness, professional competence, and degree of procedural independence of the law enforcement official (typically, an administrative court judge).

5. Evaluative concepts do not possess an exclusively administrative-procedural nature but rather a mixed, predominantly legal-ethical (moral-legal) character. Evaluative administrative-procedural concepts sometimes overlap with moral categories, such as good faith, reasonableness, proportionality, and timeliness. Due to this, such assessments may acquire an axiological character.

6. The content of an evaluative concept in administrative adjudication is essentially determined by the law enforcement entity (typically an administrative court) within the framework of administrative discretion, as outlined by the Code of Administrative Procedure of Ukraine and through the application of the imperative method of legal regulation.

7. The purpose of applying evaluative concepts in administrative adjudication is to grant the law enforcement entity the minimally necessary powers to maximize consideration of the individual circumstances of a case and to effectively adapt the administrative-procedural norm containing the evaluative concept to a specific life situation [6; 7, pp. 98–100].

Furthermore, the researcher substantiates the position that practical issues in the interpretation of legislation containing evaluative concepts in administrative adjudication can be conditionally divided into three groups: (1) issues related to the object and subject matter of interpretation, including the multiplicity and diversity of normative legal acts, including those from different legal branches; the large number of interpretative acts issued by the Higher Administrative Court of Ukraine; the existence of a significant number of decisions by the European Court of Human Rights (ECtHR), lack of systematization, and absence of a clear mechanism for considering ECtHR rulings when issued in cases involving states other than Ukraine; the continuous updating of legal terminology and general absence of official definitions, including terms borrowed from European legislation; the ambiguity of the grounds for utilizing legal expertise as a resource, among other factors; (2) Issues related to the interpreting subject, which, despite the professional nature of judicial interpretation, include variations in the professional training of judges; differences in legal consciousness, ethical standards, and general personal development, all of which contribute to diverse interpretative approaches to the same legal provisions; (3) Issues related to standardization and methodology of interpretation, such as the absence of clearly defined standards for assessing evaluative concepts; the diversity of methods for their fixation; the predominantly fragmented and, at times, contradictory nature of legislative provisions containing evaluative concepts, particularly in light of interdisciplinary legal specificities [8, p. 11].

What is most notable is that H.V. Moyseyenko not only outlines the existing issues in the interpretation of evaluative concepts but also proposes solutions to address them. In particular, the researcher suggests: (a) systematizing the practice of the European Court of Human Rights (ECtHR) at the level of the Ministry of Justice of Ukraine, selecting the sectoral characteristic of legislation as the optimal criterion; legislatively establishing the obligation of authorized state bodies to consider ECtHR case law regarding other states in their professional activities, with a focus on preventing legal challenges to law enforcement acts; clearly defining the principles of applying scientific-legal expertise (at the level of the Law of Ukraine "On Scientific-Legal Expertise"), including in the process of legislative interpretation; (b) Revising the principles of professional training and retraining of judges, particularly by increasing the number of courses directly related to developing skills and competencies in legislative interpretation, including the interpretation of evaluative concepts, and enhancing the monitoring of professional training levels; intensifying efforts to summarize judicial practice in administrative cases involving legislative interpretation, preparing scientific-methodological guides for judges, and creating educational video materials with model case studies; strengthening the role of civil society and judicial self-governance in monitoring adherence to ethical standards for judicial appointments and judicial conduct in professional activities; (c) Developing and adopting the Law of Ukraine "On Normative Legal Acts", which should establish a unified approach to the use of common evaluative concepts across all legal fields; regulating terminology usage to avoid ambiguous, outdated, rarely used, foreign words, and professional jargon; adapting the terminological framework of national legislation to the standards of European Union law; and explicitly stipulating that the evaluation of relevant provisions should be conducted based on standards—normatively established lists of approximate characteristics inherent in facts, actions, and decisions, which the interpreting entity uses to compare with the circumstances of a real case [8, p. 13].

Discussion.

While generally supporting the views of the aforementioned scholars regarding the issues of interpreting evaluative concepts in administrative adjudication and the solutions proposed by some of them, we emphasize that, in our opinion, any normative standardization of the interpretation of evaluative concepts, the establishment of unified approaches to their application, and other similar measures will in no way contribute to resolving the problems associated with their accurate and effective interpretation.

It appears that the legislative regulation of such matters contradicts the legal nature of evaluative concepts, the essence of which primarily lies in ensuring that, in any given dispute, the court exercising its discretionary powers granted through administrative discretion is able to facilitate not only the protection of individual rights and freedoms but also their effective realization. As noted earlier, this is one of the fundamental requirements of the domestic system of judicial protection, a criterion of its effectiveness, and a prerequisite for aligning with the best European standards of judicial protection.

Of course, both judicial practice and the numerous scholarly studies based on it confirm a significant number of procedural errors and abuses, caused either by deliberate misinterpretation or erroneous understanding of the content of a particular evaluative concept. However, the resolution of these problems does not primarily depend on an attempt to normatively generalize the rules for interpreting evaluative concepts, but rather on the same subjective and objective factors we have previously outlined—the proper and systematic application of ECtHR case law by domestic courts in the adjudication of public law disputes.

First and foremost, this requires enhancing the professional training of judges, creating conditions for recruiting highly moral professionals who adhere to universally recognized ethical standards of the legal profession and uphold fundamental legal values.

Conclusions.

Finally, it should be noted that all these organizational conditions and measures primarily depend on the quality of legal education in the country, its competitiveness, and its alignment with global educational practices in legal training. In general, when discussing the field of legal education as a prerequisite for implementing the best European human rights protection standards within Ukraine's legal system, it is essential to acknowledge the overall rather low level of training for future legal professionals, an issue that requires urgent resolution.

Despite the martial law regime, it is already necessary to lay at least a conceptual foundation for positive and, most importantly, effective transformations in the field of higher legal education.

REFERENCES:

1. Ignatenko, V.V. (1989). *Otsenochnye ponyatiya v zakonodatel'stve ob administrativnoy otvetstvennosti* [Evaluative concepts in legislation on administrative liability] (Candidate of Legal Sciences dissertation). Sverdlovsk, Russia.
2. Kashanina, T.V. (1974). *Otsenochnye ponyatiya v sovetskom prave* [Evaluative concepts in Soviet law] (Candidate of Legal Sciences dissertation, Specialization 12.00.01). Sverdlovsk, Russia.
3. Bezrukov, S.S. (2001). *Otsenochnye ponyatiya i terminy v ugolovno-protsessual'nom zakonodatel'stve* [Evaluative concepts and terms in criminal procedural legislation] (Candidate of Legal Sciences dissertation, Specialization 12.00.09). Moscow, Russia.
4. Verenkiotova, O.V. (2013). *Otsinochni ponyattya v pravovykh akhtakh: teoriya ta praktyka realizatsiyi* [Evaluative concepts in legal acts: Theory and practice of implementation] (Abstract of the Candidate of Legal Sciences dissertation, Specialization 12.00.01). Kyiv, Ukraine.
5. Kostenko, O.I. (2011). *Tlumachennya aktiv administratyvnoho zakonodavstva* [Interpretation of acts of administrative legislation] (Candidate of Legal Sciences dissertation, Specialization 12.00.07). Zaporizhzhia, Ukraine.
6. Moyseyenko, G.V. (2015). *Zagalnoteoretychnyy analiz katehoriyi «dokazy» yak osnovy ponyatiynoho aparatu administratyvnoho sudochynstva Ukrayiny* [General theoretical analysis of the category «evidence» as the basis of the conceptual apparatus of administrative proceedings in Ukraine]. In *Suchasnyy stan i perspektyvy rozvytku derzhavy i prava: Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi* (pp. 89-90). Lviv, Ukraine: Hromadska organizatsiya «Tsentr pravnychkh initsiatyv.»
7. Moyseyenko, G.V. (2017). *Otsinochni ponyattya v administratyvnomu sudochynstvi Ukrayiny* [Evaluative concepts in administrative proceedings of Ukraine] (Candidate of Legal Sciences dissertation, Specialization 12.00.07). Zaporizhzhia, Ukraine.
8. Moyseyenko, G.V. (2017). *Otsinochni ponyattya v administratyvnomu sudochynstvi Ukrayiny* [Evaluative concepts in administrative proceedings of Ukraine] (Abstract of the Candidate of Legal Sciences dissertation, Specialization 12.00.07). Zaporizhzhia, Ukraine.

УДК 342.51:342.529(44)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.157>

ПРАВО ЗАКОНОДАВЧОЇ ІНІЦІАТИВИ У ГЛАВИ ДЕРЖАВИ: ДОСВІД ФРАНЦІЇ

Гецько В.В.,*кандидат юридичних наук,**кафедра міжнародного права,**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Гецько В.В. Право законодавчої ініціативи у глави держави: досвід Франції.

У статті досліджується правова природа та особливості реалізації права законодавчої ініціативи глави держави як важливого елемента системи стримувань і противаг у сучасних демократичних державах. Особлива увага приділяється порівняльному аналізу французької та української моделей реалізації цього права. Розглядаються специфічні механізми взаємодії президента з урядом та парламентом у законодавчому процесі в умовах змішаної республіканської форми правління.

Досліджено, що у Франції, на відміну від України, президент формально не має права законодавчої ініціативи, але зберігає значний вплив на законодавчий процес через головування в Раді Міністрів та взаємодію з парламентською більшістю. Натомість в Україні президент є одним із трьох конституційно визначених суб'єктів законодавчої ініціативи з додатковим правом визначати законопроекти як невідкладні.

Проаналізовано різні форми реалізації права законодавчої ініціативи глави держави залежно від типу державного устрою. Встановлено, що в парламентських системах це право зазвичай належить прем'єр-міністру, в президентських – реалізується через непрямі механізми, а в змішаних системах може здійснюватися як прямо, так і опосередковано. Виявлено, що ефективність реалізації цього права значною мірою залежить від політичної конфігурації в парламенті та уряді, а також від розвиненості партійної системи.

На основі аналізу європейського досвіду визначено специфічні особливості розподілу права законодавчої ініціативи серед глав держав у різних країнах. Встановлено, що для забезпечення ефективної системи стримувань і противаг деякі держави свідомо не надають главам держав права законодавчої ініціативи. Обґрунтовано, що незалежно від форми участі в законотворчому процесі, президент не можуть залишатися пасивними спостерігачами, оскільки їхнє всенародне обрання покладає на них обов'язок активної діяльності у формуванні державної політики.

Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення конституційно-правових механізмів в Україні, зокрема в контексті оптимізації взаємодії між гілками влади та підвищення ефективності законодавчого процесу. Особливу цінність становить аналіз французького досвіду реалізації права законодавчої ініціативи в умовах змішаної республіканської форми правління, що може бути корисним для подальшого розвитку українського конституціоналізму.

Ключові слова: конституційне право зарубіжних країн, законодавча ініціатива, глава держави, змішана республіка, система стримувань і противаг, конституційне право.

Getsko V.V. The right of legislative initiative of the head of state: the experience of France.

The article examines the legal nature and features of the implementation of the right of legislative initiative of the head of state as an important element of the system of checks and balances in modern democratic states. Special attention is paid to the comparative analysis of the French and Ukrainian models of implementation of this right. The specific mechanisms of interaction of the president with the government and parliament in the legislative process under the conditions of a mixed republican form of government are considered.

It is studied that in France, unlike Ukraine, the president formally does not have the right of legislative initiative, but retains significant influence on the legislative process through chairmanship of the Council of Ministers and interaction with the parliamentary majority. In contrast, in Ukraine, the president is one of the three constitutionally defined subjects of legislative initiative with the additional right to define bills as urgent.

Various forms of implementation of the right of legislative initiative of the head of state depending on the type of state system are analyzed. It is established that in parliamentary systems this right usually

belongs to the Prime Minister, in presidential systems it is implemented through indirect mechanisms, and in mixed systems it can be exercised both directly and indirectly. It is revealed that the effectiveness of the implementation of this right largely depends on the political configuration in the parliament and government, as well as on the development of the party system.

Based on the analysis of European experience, specific features of the distribution of the right of legislative initiative among heads of state in different countries have been identified. It is established that in order to ensure an effective system of checks and balances, some states deliberately do not grant heads of state the right of legislative initiative. It is substantiated that regardless of the form of participation in the law-making process, presidents cannot remain passive observers, since their popular election imposes on them the obligation of active activity in the formation of state policy.

The results of the study can be used to improve constitutional and legal mechanisms in Ukraine, in particular in the context of optimizing interaction between branches of government and increasing the efficiency of the legislative process. Of particular value is the analysis of the French experience in implementing the right of legislative initiative in the conditions of a mixed republican form of government, which may be useful for the further development of Ukrainian constitutionalism.

Key words: constitutional law of foreign countries, legislative initiative, head of state, mixed republic, system of checks and balances, constitutional law.

Постановка питання. Право законодавчої ініціативи є одним із ключових елементів системи стримувань і противаг у сучасних демократичних державах. Особливий інтерес становить досвід Франції, де глава держави - Президент Республіки - має специфічні повноваження у законодавчому процесі, що відрізняються від класичної республіканської моделі. Дослідження французької моделі законодавчої ініціативи глави держави є актуальним з огляду на процеси конституційного реформування в багатьох країнах та пошук оптимального балансу повноважень між гілками влади.

В умовах змішаної республіканської форми правління, яка існує у Франції з часів П'ятої Республіки, право законодавчої ініціативи Президента реалізується через особливий механізм взаємодії з урядом та парламентом. Ця система, що формувалася протягом десятиліть, демонструє як переваги, так і певні недоліки, аналіз яких має важливе значення для розуміння сучасних тенденцій розвитку конституційного права та державного управління.

Вивчення французького досвіду набуває особливої ваги в контексті загальноєвропейських процесів демократизації та вдосконалення механізмів державної влади. Право законодавчої ініціативи глави держави у Франції є прикладом унікального поєднання історичних традицій та сучасних демократичних принципів, що заслуговує на детальне дослідження та може бути корисним для інших країн.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз правової природи, особливостей реалізації та практичного значення права законодавчої ініціативи як конституційно правового інституту, й зокрема у глави держави Франції, а також визначення можливостей застосування французького досвіду в процесі вдосконалення конституційно-правових механізмів в Україні.

Огляд наукових джерел. Теоретичну базу дослідження складають праці українських та зарубіжних науковців, присвячені аналізу права законодавчої ініціативи та інституту президентства. Зокрема, конституційно-правове регулювання інституту президента в зарубіжних країнах детально досліджено в монографії Д. Белова та Ю. Бисаги. Важливий внесок у розуміння ролі президента в законодавчому процесі зробили О. Волощук, який провів порівняльний аналіз конституційно-правових норм Франції та України, та Т. Кіс, що досліджував типологію політичних систем. Особливо цінними є роботи Г. Макарова щодо нормотворчої діяльності глави держави та С. Сороки стосовно механізмів взаємодії уряду і парламенту. Питання суб'єктів права законодавчої ініціативи в зарубіжних країнах висвітлено у працях Ю. Перерви.

Крім того, не можна забувати й про праці провідних французьких конституціоналістів, зокрема М. Дюверже, який детально аналізував особливості змішаної республіканської форми правління, та Ж. Веделя, що досліджував конституційні повноваження Президента Франції. Значний внесок у розуміння механізмів взаємодії глави держави з парламентом зробили П. Аврій та Ф. Ардан, праці яких присвячені аналізу практичних аспектів реалізації законодавчої ініціативи.

Серед сучасних дослідників варто відзначити роботи О. Дюамеля та М. Троппера, які розглядають еволюцію президентських повноважень у контексті конституційних реформ останніх десятиліть. Важливе значення мають також дослідження Д. Руссо та Б. Матьє, присвячені аналізу практики застосування права законодавчої ініціативи в умовах співіснування президента та прем'єр-міністра різної політичної орієнтації.

У рамках порівняльно-правових досліджень цінними є роботи Р. Елжі та Дж. Сарторі, які розглядають французьку модель у контексті загальноєвропейських тенденцій розвитку змішаних форм

правління. Особливу увагу приділено аналізу статистичних даних та практичних прикладів реалізації права законодавчої ініціативи, що містяться в офіційних документах та аналітичних матеріалах Національної Асамблеї та Сенату Франції.

Виклад матеріалу дослідження. Законотворча діяльність є однією з ключових сфер, де проявляються повноваження глави держави в рамках інституту президентства. Аналіз конституційної практики свідчить про високий рівень залучення президентів до законодавчого процесу як у Франції, так і в Україні. У контексті взаємодії між президентом та законодавчою гілкою влади можна виокремити чотири основні механізми реалізації його повноважень: реалізація права законодавчої ініціативи, видання указів, підписання законів та застосування права вето (повернення законопроектів на повторний розгляд парламентом).

Серед зазначених повноважень право законодавчої ініціативи посідає особливе місце, оскільки дозволяє главі держави безпосередньо впливати на формування законодавчої бази держави на початковому етапі. Враховуючи це, доцільним є проведення порівняльного аналізу конституційно-правового регулювання та практичної реалізації цього права у французькій та українській правових системах.

Законодавчий процес починається з законодавчої ініціативи – процедури, коли уповноважений суб'єкт офіційно подає законопроект до законодавчого органу. Ця початкова фаза законотворення регулюється конституційними нормами, які визначають порядок внесення та розгляду законопроектів [1, с. 231]. Право законодавчої ініціативи, як перший етап законотворчого процесу, надається певному колу суб'єктів, що дозволяє їм брати активну участь у створенні законів. За спостереженням Т. Кіса, під час розробки законопроекту суб'єкти законодавчої ініціативи виконують важливу функцію – виявлення та представлення суспільних інтересів. Тому це право доцільно надавати двом категоріям суб'єктів: по-перше, тим, хто може ефективно представляти інтереси значних груп населення, і по-друге, державним органам, що займають ключові позиції в системі державного управління [3, с. 21].

Суб'єкти законодавчої ініціативи – це визначені конституцією державні органи та посадові особи, які мають право офіційно вносити законопроекти на розгляд парламенту. Їхній статус характеризується кількома ключовими ознаками: по-перше, їх перелік чітко закріплений в основному законі держави; по-друге, до їх компетенції належить право подавати проекти законів до парламенту; по-третє, парламент зобов'язаний розглянути подані ними законодавчі пропозиції; і, по-четверте, документи, які вони подають, повинні відповідати всім формальним вимогам, встановленим законодавством. Таким чином, це спеціально уповноважені суб'єкти, які відіграють ключову роль у законотворчому процесі, забезпечуючи його ініціювання та подальший розвиток відповідно до встановлених правових норм [11, с. 73].

У різних державах існують відмінні підходи до визначення кола осіб та органів, які мають право законодавчої ініціативи. Проте спільною рисою є те, що в кожній країні такий перелік суб'єктів чітко встановлений законом. Це не випадково – надання права подавати законопроекти занадто широкому колу суб'єктів могло б призвести до надмірного навантаження на парламент та ускладнити його роботу. Саме тому законодавство різних держав свідомо обмежує число уповноважених суб'єктів законодавчої ініціативи. Такий підхід дозволяє забезпечити ефективну роботу законодавчого органу та якісний розгляд поданих законопроектів. При цьому кожна держава визначає оптимальне для себе коло таких суб'єктів, враховуючи власні особливості державного устрою та політичної системи [12, с. 54].

Хоча багато органів, організацій та посадових осіб можуть мати бажання ініціювати законопроекти, надання такого права всім зробило б роботу парламенту неефективною. Саме тому законодавство, насамперед Конституція, чітко визначає обмежене коло суб'єктів законодавчої ініціативи. В Україні, згідно зі статтею 93 Конституції, право законодавчої ініціативи належить трьом суб'єктам: Президенту України, народним депутатам та Кабінету Міністрів України [4].

Законодавча система Франції передбачає механізми передачі законодавчих функцій від парламенту до виконавчої гілки влади двома шляхами – прямим та непрямим. За прямого механізму парламент ухвалює спеціальний закон, який офіційно надає певному органу державної влади право видавати законодавчі акти. Непрямий шлях дозволяє главі держави або виконавчому органу самостійно приймати акти законодавчого характеру в екстрених випадках, коли ситуація потребує невідкладних дій. Такі акти пізніше мають бути схвалені парламентом. Процес делегування законодавчих повноважень у Франції проходить чотири послідовні етапи. Спочатку висувається ініціатива щодо делегування. Далі відбувається формальне прийняття документа про передачу повноважень. На третьому етапі видається сам законодавчий акт в межах делегованих повноважень. Завершальною стадією є парламентське затвердження виданого акту [10, с. 45].

Право законодавчої ініціативи президента є типовим для сучасних демократичних держав, включаючи Україну, на відміну від країн з «жорстким» поділом влади. Це посилює позицію прези-

дента відносно парламенту. Однак, існуючий в Конституції України перелік суб'єктів законодавчої ініціативи має певні недоліки - він не враховує сучасні потреби та виключає судову гілку влади. Це контрастує з практикою багатьох розвинених країн, де вищий судовий орган традиційно має право законодавчої ініціативи. Українські науковці неодноразово наголошували на необхідності надання такого права Верховному Суду України [8, с. 58]. Зокрема, акцентувалося, що обґрунтованою базою цього може слугувати здійснення Верховним Судом узагальнення судової практики, на підставі чого він і висуватиме пропозиції стосовно подальшого розвитку законодавства.

Франція має унікальну та насичену конституційну історію серед європейських держав. Саме французька політична думка XVI століття вперше запровадила поняття «основного закону» («основних законів»). Це виникло в контексті спроб обмежити абсолютну монархічну владу. Проте важливо зазначити, що тогочасне розуміння «основного закону» відрізнялося від сучасного поняття конституції - документа найвищої юридичної сили. Тоді ще не існувало концепції конституції як верховного правового акту держави [5, с. 3].

Конституція Франції 1958 року приділяє значну увагу процесу законотворення, детально описуючи його в розділі «Про відносини між Парламентом і Урядом». Право законодавчої ініціативи надається двом суб'єктам: Прем'єр-міністру та членам Парламенту. При цьому існує важлива відмінність - ініціативи Прем'єр-міністра мають статус законопроектів, тоді як парламентарі можуть подавати лише законодавчі пропозиції. Згідно з регламентами палат, урядові законопроекти мають перевагу над парламентськими пропозиціями при розгляді. Таким чином, Прем'єр-міністр, спираючись на парламентську більшість, стає головним ініціатором та організатором законотворчого процесу [5, с. 4].

Отже, Конституція Франції визначає два суб'єкти законодавчої ініціативи: Прем'єр-міністра та членів парламенту. Хоча президент у багатьох країнах є ключовим суб'єктом законодавчої ініціативи, французька модель має свої особливості. Формально президент не має права законодавчої ініціативи, проте фактично він зберігає значний вплив на законодавчий процес через своє головування в Раді Міністрів, де обов'язково обговорюються всі урядові законопроекти [2, с. 57].

Відзначимо, право законодавчої ініціативи президента має різні форми реалізації залежно від типу державного устрою. Так, в парламентських системах президент зазвичай не має прямого права законодавчої ініціативи - воно належить прем'єр-міністру як голові уряду. В той же час, у президентських системах (наприклад, США) глава держави, хоч і поєднує функції голови держави та виконавчої влади, теж не має прямого права законодавчої ініціативи. Натомість використовується непрямої механізм - президент викладає свої законодавчі пропозиції у посланні «про стан у державі», після чого конгресмени від президентської партії оформлюють їх як власні законодавчі ініціативи. У змішаних системах (як у Франції) президент також часто реалізує свою законодавчу програму опосередковано - через ініціативи лояльного прем'єр-міністра та уряду, або через членів парламенту, якщо уряд не належить до президентської партії. Така непряма реалізація законодавчої ініціативи президента, хоч і не закріплена в конституції, є прийнятною політичною практикою як у президентських, так і в змішаних системах [1, с. 47].

Отже, наділення Президента України прямим правом законодавчої ініціативи дещо відрізняється від типової моделі змішаної форми правління. Це пов'язано з широкими повноваженнями президента в усіх гілках влади. Хоча таке право теоретично дозволяє президенту ефективніше реалізовувати свою політичну програму, його практична результативність залежить від кількох важливих факторів: наявності розвиненої системи політичних партій, сприятливого розподілу сил у парламенті та політичної конфігурації в уряді. Якщо президент не має підтримки Кабінету Міністрів та стійкої президентської чи пропрезидентської більшості у Верховній Раді, його право законодавчої ініціативи стає фактично декларативним і малоефективним інструментом [3, с. 27].

Згідно з дослідженням Г.Макарова, розподіл права законодавчої ініціативи серед глав держав у Європі має специфічні особливості: у парламентських республіках це право зазвичай мають президенти, які обираються парламентом (Латвія, Угорщина, Чехія), а серед країн ЄС зі змішаною формою правління таке право надано президентам Литви та Польщі; у монархіях право законодавчої ініціативи обмежене королями країн Бенілюксу (Бельгія, Нідерланди, Люксембург) і Данії, причому в Бельгії королівське право законодавчої ініціативи поширюється на особливі сфери: державний бюджет, збройні сили, конституційні зміни, державний устрій, законодавчі процедури та діяльність регіональних органів влади; водночас для забезпечення системи стримувань і противаг деякі держави свідомо не надають главам держав права законодавчої ініціативи, що стосується як президентських республік (США), так і змішаних (Австрія, Болгарія, Румунія, Франція) [6, с. 7].

Особливий статус Президента України як суб'єкта законодавчої ініціативи підкреслюється його першим місцем у невеликому переліку уповноважених суб'єктів. Додатково його позиція посилюється правом визначати законопроекти як невідкладні, що зобов'язує Верховну Раду розглядати їх

позачергово. Проте, як зазначає О. Волощук, часте використання президентом цього права створює напругу у відносинах між гілками влади, що не сприяє їхній ефективній взаємодії [2, с. 56]. Проте, з іншого боку, така діяльність Президента все ж стимулює депутатів до більш плідної праці в законотворенні і звертає їхню увагу саме на ті питання, які потребують негайного прийняття закону для врегулювання певних суспільних відносин та усунення прогалин в законодавстві. В той же час, слід зауважити, що у подальшому проходженні законопроекту через Верховну Раду Президент також не залишається осторонь. Явним прикладом цього є Указ Президента України від 15 лютого 2008 року «Про затвердження Положення Про представника Президента України у Верховній Раді України». Цей інститут був створений саме з метою сприяння забезпеченню взаємодії між Президентом і Верховною Радою, оперативного вирішення питань, що виникають у взаємовідносинах з парламентом.

Президент України має право законодавчої ініціативи щодо двох категорій законопроектів: звичайних законів та змін до Конституції. Особливістю президентських законопроектів є можливість надання їм статусу невідкладних, що забезпечує їх позачерговий розгляд Верховною Радою. Щодо конституційних змін, то згідно зі статтею 154, Президент може ініціювати зміни до Основного Закону, а для змін до першого, третього та тринадцятого розділів має додаткове право призначати всеукраїнський референдум після схвалення законопроекту двома третинами конституційного складу Верховної Ради України.

Разом з тим, Президент може впливати на законопроектну роботу Верховної Ради на етапі подачі законопроекту через Кабінет Міністрів, що є відповідальним перед Президентом та Верховною Радою. Відповідальність чітко встановлена в ч. 2 ст. 113 Конституції України. Уряд повинний готувати законопроекти для подачі їх у парламент України, виходячи з завдань, поставлених перед ним у посланнях Президента у Верховну Раду і під час участі Президента на засіданнях Кабінету Міністрів України [8, с. 120].

Право президента на законодавчу ініціативу суттєво зміцнює його позицію щодо парламенту, але це не означає його домінування. Як зазначає О. Волощук, для оцінки взаємовідносин президента з парламентом необхідно аналізувати всю систему їхніх повноважень у контексті механізму «стримувань і противаг» між гілками влади. Участь президента у законотворчому процесі може бути як прямою через конституційно закріплене право законодавчої ініціативи (як в Україні), так і опосередкованою через прем'єр-міністра (як у Франції). Незалежно від форми участі, президенти в обох країнах не можуть залишатися пасивними спостерігачами законотворчого процесу, оскільки їхнє всенародне обрання на найвищу державну посаду покладає на них обов'язок активної діяльності [2, с. 58].

Висновки. Таким чином, як бачимо, право законодавчої ініціативи є важливим елементом системи стримувань і противаг у демократичних державах, що дозволяє уповноваженим суб'єктам безпосередньо впливати на формування законодавчої бази держави. В різних країнах існують відмінні підходи до визначення кола таких суб'єктів, проте спільною рисою є чітке законодавче закріплення їх переліку та обмеження кількості з метою забезпечення ефективної роботи парламенту.

Порівняльний аналіз французької та української моделей законодавчої ініціативи виявляє суттєві відмінності. У Франції президент формально не має права законодавчої ініціативи, реалізуючи свій вплив на законодавчий процес через прем'єр-міністра та парламентську більшість. Натомість в Україні президент є одним із трьох конституційно визначених суб'єктів законодавчої ініціативи, маючи додаткове право визначати законопроекти як невідкладні.

Право законодавчої ініціативи глави держави має різні форми реалізації залежно від типу державного устрою. У парламентських системах це право зазвичай належить прем'єр-міністру, у президентських - реалізується через непрямі механізми, а у змішаних системах може здійснюватися як прямо (Україна), так і опосередковано (Франція). При цьому ефективність реалізації цього права значною мірою залежить від політичної конфігурації в парламенті та уряді, а також від розвиненості партійної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белов Д.М., Бисага Ю.М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах. *Монографія*. Ужгород: Ліра, 2007. 221 с.
2. Волощук О.Т. Президент – активний учасник законодавчого процесу (порівняльний аналіз конституційно-правових норм). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право*. Випуск 1. 2002. С. 56–61.
3. Кіс Т. Типологічне порівняння політичних систем та інститут президента в Конституції України: типологічне визначення. К. 2002. 45 с;

4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. Відомості Верховної Ради України від 23. 07. 96, № 30 ст. 141.
5. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал. К.: Москаленко О.М., 2018. 56 с
6. Макаров Г. В. Нормотворча діяльність глави держави: зарубіжний досвід та вітчизняна практика. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 1. С. 5–13.
7. Положення про Представника Президента України у Верховній Раді України: затверджено Указом Президента України від 15 лютого 2008 року № 133/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133/2008#Text>.
8. Тодыка Ю.Н., Яворский В.Д. Президент Украины: конституционно-правовой статус. Х.: Факт, 1999. 256 с.
9. Цвік М., Процюк І. Про державно-правову природу влади Президента України в системі розподілу влад. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 1 (16). С. 51– 61
10. Сорока С.В. Механізми взаємодії уряду і парламенту в процесі державного управління: досвід країн ЄС та українська практика: монографія. Миколаїв: Видавництво ЧДУ імені П. Могили. 2012. 421 с.
11. Белов Д.М. Особливості конституційного процесу в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2007. Випуск 7. С. 72–77.
12. Перерва Ю.М. Суб'єкти права законодавчої ініціативи в зарубіжних країнах. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4 (51). Ч. 1. С. 53–59.

УДК 342.41:330.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.158>

ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ЯК СКЛADOVA КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Касинець С.І.,*аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Касинець С.І. Економічна система як складова конституційного ладу держави: теоретико-правовий аналіз.

Вказується, поняття конституційного ладу займає центральне місце у сучасній теорії конституціоналізму, встановлюючи фундаментальні засади організації державного та суспільного життя. Економічний лад виступає ключовим компонентом конституційного ладу, формуючи основні принципи функціонування економічної системи та регламентуючи природу економічних взаємовідносин у державі. На тлі сучасних глобальних економічних перетворень та змін в економічних системах зростає значимість вивчення теоретичних і правових аспектів взаємодії конституційного та економічного устрою.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз економічної системи як складової конституційного ладу держави. Досліджено еволюцію наукових підходів до розуміння конституційного ладу в контексті його співвідношення з поняттями «суспільний лад» та «державний лад». Встановлено, що конституційний лад є фундаментальною категорією сучасного конституціоналізму, яка визначає основні принципи організації держави та суспільства. Обґрунтовано, що економічна система виступає однією з ключових підсистем суспільного ладу поряд із політичною, соціальною та культурною складовими. На основі аналізу наукових джерел визначено, що економічна система являє собою історично сформовану сукупність принципів, правил і законодавчо закріплених норм, які регулюють основні економічні відносини у процесах виробництва, розподілу, обміну та споживання економічних благ. Особливу увагу приділено дослідженню конституційно-правових механізмів регулювання економічних відносин та впливу конституційних норм на розвиток економічної системи. Проаналізовано взаємозв'язок та взаємообумовленість конституційного ладу та економічного порядку, які формують складну систему відносин, де конституційні норми встановлюють правові межі економічної діяльності, а економічні процеси впливають на реалізацію конституційних принципів та забезпечення прав громадян. Виявлено, що в умовах глобалізації та посилення економічної інтеграції особливої актуальності набуває дослідження механізмів взаємодії конституційного ладу та економічної системи. Доведено необхідність пошуку оптимального балансу між державним регулюванням економіки та забезпеченням економічної свободи, між захистом національних економічних інтересів та відкритістю до міжнародної економічної співпраці. В контексті євроінтеграційних процесів обґрунтовано важливість гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами у сфері конституційно-правового регулювання економічних відносин.

Ключові слова: конституційний лад, економічна система, конституціоналізм, конституційна економіка, економічний порядок, конституційно-правове регулювання, державне регулювання економіки.

Kasynets S.I. The economic system as a component of the constitutional order of the state: theoretical and legal analysis.

It is indicated that the concept of the constitutional order occupies a central place in the modern theory of constitutionalism, establishing the fundamental principles of the organization of state and public life. The economic order acts as a key component of the constitutional order, forming the basic principles of the functioning of the economic system and regulating the nature of economic relations in the state. Against the background of modern global economic transformations and changes in economic systems, the importance of studying the theoretical and legal aspects of the interaction of the constitutional and economic order is growing.

The article carries out a theoretical and legal analysis of the economic system as a component of the constitutional order of the state. The evolution of scientific approaches to understanding the constitutional order in the context of its relationship with the concepts of "social order" and "state order" is studied. It is established that the constitutional system is a fundamental category of modern constitutionalism, which determines the basic principles of the organization of the state and society. It is substantiated that the economic system is one of the key subsystems of the social system along with the political, social and cultural components. Based on the analysis of scientific sources, it is determined that the economic system is a historically formed set of principles, rules and legislatively enshrined norms that regulate the main economic relations in the processes of production, distribution, exchange and consumption of economic goods. Special attention is paid to the study of constitutional and legal mechanisms for regulating economic relations and the influence of constitutional norms on the development of the economic system. The relationship and interdependence of the constitutional system and the economic order, which form a complex system of relations, where constitutional norms establish the legal boundaries of economic activity, and economic processes affect the implementation of constitutional principles and the provision of citizens' rights, are analyzed. It is revealed that in the context of globalization and strengthening economic integration, the study of the mechanisms of interaction between the constitutional order and the economic system is of particular relevance. The need to find the optimal balance between state regulation of the economy and ensuring economic freedom, between the protection of national economic interests and openness to international economic cooperation is proven. In the context of European integration processes, the importance of harmonizing national legislation with European standards in the field of constitutional and legal regulation of economic relations is substantiated.

Key words: constitutional order, economic system, constitutionalism, constitutional economy, economic order, constitutional and legal regulation, state regulation of the economy.

Постановка проблеми. Конституційний лад є фундаментальною категорією сучасного конституціоналізму, що визначає основні принципи організації держави та суспільства. Важливою складовою конституційного ладу є економічний лад, який встановлює базові правила функціонування економічної системи та визначає характер економічних відносин у державі. В умовах глобальних економічних викликів та трансформації економічних систем особливої актуальності набуває дослідження теоретико-правових засад взаємозв'язку конституційного та економічного ладу.

У сучасних умовах розвитку держави особливого значення набуває проблема забезпечення ефективного функціонування економічної системи в рамках конституційного ладу. Це зумовлено тим, що економічний лад не лише визначає принципи господарювання, але й безпосередньо впливає на реалізацію соціальних прав громадян, забезпечення економічної безпеки держави та її сталий розвиток. Конституційне закріплення основних елементів економічного ладу створює правовий фундамент для розвитку економічних відносин та захисту економічних прав і свобод.

Цілком зрозуміло, на сьогоднішній день, дослідження економічного ладу як складової конституційного ладу набуває особливої ваги саме в контексті євроінтеграційних процесів та необхідності гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами. Важливим аспектом є також пошук оптимального балансу між державним регулюванням економіки та забезпеченням економічної свободи, між захистом національних економічних інтересів та відкритістю до міжнародної економічної співпраці. Це зумовлює необхідність комплексного теоретико-правового аналізу взаємозв'язку конституційного та економічного ладу в сучасних умовах державотворення.

Аналіз останніх досліджень свідчить про значний інтерес науковців до проблематики конституційного та економічного ладу. Теоретичні та практичні аспекти конституційного ладу та його складових були предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців. Зокрема, Д. Белов у своїх працях розглядає конституційний лад як основний елемент конституціоналізму та досліджує структуру норм, що закріплюють його основи [1; 9]. Методологічні аспекти конституціоналізму та його співвідношення з конституційним ладом досліджували І. Сліденко [2] та М. Савчин [4].

Фундаментальні положення щодо сутності та змісту конституційного ладу розкриті у працях В. Погорілка та В. Федоренка [5], Ю. Шемшученка [6], Ю. Тодици [7] та В. Шаповала [8]. Їхні дослідження заклали теоретичну основу для розуміння конституційного ладу як комплексного правового явища та його взаємозв'язку з іншими конституційно-правовими інститутами.

Економічну складову конституційного ладу та особливості конституційно-правового регулювання економічної системи досліджували К. Бабенко [10], який зосередив увагу на конституційних основах розвитку економічної системи України, та П. Добродумов [12], що аналізував конституційно-правові основи економічної системи. Практичні аспекти взаємозв'язку економічної конституції та фінансово-економічної діяльності держави розглядали Б. Андрушків, Н. Кирич та І. Стойко [11].

Метою статті є теоретико-правовий аналіз економічного ладу як складової конституційного ладу держави, визначення їх взаємозв'язку та взаємовпливу, а також дослідження механізмів конституційно-правового регулювання економічних відносин. Особлива увага приділяється аналізу конституційних принципів економічного ладу, їх реалізації в сучасних умовах та впливу на розвиток економічної системи держави.

Виклад матеріалу дослідження. Насамперед відзначимо, «конституційний лад» виступає складовою частиною «конституціоналізму», як ширшого поняття. Він відображає конкретний устрій держави та суспільства й «означає перетворення теоретичної моделі в політичну та правову реальність» [1, с. 25].

Взагалі, у сучасній державі демократична форма правління нерозривно пов'язана з концепцією конституціоналізму, саме він виступає фундаментальною основою, що розкриває як теоретичні засади демократичного управління, так і механізми його практичної реалізації. Для ефективного функціонування системи конституціоналізму необхідне дотримання базових принципів та використання відповідних правових інструментів [2, с. 136]. При цьому, теоретична розробка концепції конституціоналізму має вагоме методологічне значення не лише для конституційного права, а й для всієї системи юридичних наук, її розвиток безпосередньо впливає на правову практику та еволюцію суспільних відносин. В умовах розбудови України як правової держави та формування громадянського суспільства дослідження проблематики конституціоналізму набуває особливої актуальності, адже відбувається становлення нової парадигми українського конституційного розвитку [3, с. 102].

Поняття конституціоналізму посідає центральне місце в сучасній науці конституційного права, воно активно використовується для характеристики державного устрою, оцінки організації державної влади та аналізу конституційної практики як в Україні, так і в зарубіжних країнах. Крім того, на думку М. Савчина, ідея конституціоналізму заснована на конституційній традиції, суверенітету народу, поділу влади, правонаступності (континуїтету) та судового контролю за правовим змістом актів органів влади. Правонаступність означає збереження національних традицій конституціоналізму, їх примноження на основі мінливої конкретної історичної реальності, реальних конституційних правовідносин. Сутнісним змістом правонаступності служить критерій примноження «каталогу» основних прав і свобод, а також розширення процедурно-процесуальних можливостей їх захисту з метою забезпечення гідного життя індивіда. Етимологічно поняття конституціоналізму можна визначити як тривалість, тяглість у часі певних конституційних явищ і процесів, зокрема тривале сприйняття та відтворення окремих правових рішень, а також підпорядкування політичних рішень соціальним цінностям, які забезпечуються конституційним захистом [4, с. 17].

Отже, «конституційний лад» разом із поняттям «конституціоналізм» є ключовими системоутворюючими категоріями, що визначають як теоретичну парадигму конституціоналізму, так і практику конституційно-правового розвитку держави. За рівнем логічного узагальнення поняття конституційного ладу є найбільш всеохопним у науці конституційного права, оскільки його об'єкти дослідження співпадають із загальним предметом цієї галузі права, саме ця особливість дає підстави науковцям визначати конституційний лад як основну інтегруючу та граничну категорію конституційно-правової науки.

Відзначимо, на разі не потребує додаткового доведення той факт, що у слід проводити чітке розмежування між поняттям «конституційний лад» та категоріями «суспільний лад» і «державний лад», які були характерними для радянського державного права та законодавства. Така диференціація відображає суттєву трансформацію підходів до розуміння основ організації держави та суспільства в пострадянський період. В той же час:

- за визначенням В. Погорілка, конституційний лад являє собою систему суспільних відносин, які закріплені та гарантовані конституцією держави та законодавчими актами, що прийняті відповідно до неї та на її основі [5, с. 100];

- на думку Ю. Шемшученка, конституційний лад за своєю природою є особливим типом конституційно-правових відносин, який визначається досягнутим рівнем розвитку суспільства та держави [6, с. 11];

- в юридичній науці можна зустріти обґрунтування позиції, що концепція конституційного ладу еволюціонувала з понять суспільного та державного ладу, які передували їй історично [7, с. 8-11],

- конституційний лад можна визначити й як комплексну систему правовідносин, які встановлені та гарантовані конституцією держави [8, с. 50].

Отже, поняття «конституційний лад» разом із «конституціоналізмом» є фундаментальними елементами, які формують основу конституційної теорії та практики. При цьому, серед усіх термінів конституційного права воно має найширше значення та найвищий рівень узагальнення, сфера його дослідження охоплює весь спектр питань, які вивчає конституційне право. Саме тому науков-

ці-правники визначають «конституційний лад» як базову об'єднувальну та всеохоплюючу категорію в науці конституційного права.

За вірним твердженням Д.Бєлова, важливо розмежовувати поняття «конституційний лад» і «державний лад», де останній є вужчим за змістом. Головна відмінність полягає в тому, що конституційний лад неможливий без наявності конституції та обов'язково включає такі елементи як народний суверенітет, виборність влади, поділ державної влади та непорушність прав і свобод людини, тоді як державний лад може існувати і без цих ознак. Крім того, вчений відзначає, у юридичній науці вивчення конституційного ладу розпочалося ще на початку радянського періоду, але особливо активно ця тема досліджувалась після прийняття Конституції СРСР 1936 року, перша глава якої називалася «Суспільний лад» – саме тоді детально розглядалися питання щодо поняття та конституційного змісту суспільного устрою [9, с. 31].

Конституційний лад, відзначає вже цитований нами вчений, є невід'ємною складовою суспільного ладу, що безпосередньо пов'язана з конституційним регулюванням, втіленням та захистом конституційних норм, по суті, конституційний лад охоплює ту частину суспільного устрою, яка напяму регламентується конституційними основами. Історія конституційного законодавства показує, що воно відображає лише окремі аспекти суспільного ладу, тому важливо визначити особливості конституційного (державно-правового) змісту суспільного устрою. При цьому дослідник наголошує, що роль конституційного законодавства не обмежується лише регулюванням державної влади, адже влада впливає на всі елементи суспільного ладу і водночас сама є його складовою, відображаючи його основні характеристики [1, с. 25].

Отже, у українському конституційному праві відбулася еволюція термінології, коли поняття «суспільний лад» було замінено на «конституційний лад» – термін, який деякі науковці почали використовувати ще за радянських часів. В той же час, не можемо не відзначити, ряд вчених висловлюють сумніви щодо доцільності вживання терміну «конституційний лад», вказуючи на дві основні проблеми: можливість його неоднозначного тлумачення та нечітке відображення тієї реальності, яку мають регулювати норми конституційного права, тобто, якщо розуміти «конституційний лад» як устрій, створений конституцією і аналогічний громадянському суспільству, то це суперечить самій концепції громадянського суспільства, яке за своєю природою має стояти над державою і бути вільним від державного регулювання [5, с. 45].

В рамках тематики нашого дослідження, відзначимо, конституційний лад та економічний порядок є фундаментальними категоріями, що визначають архітектуру сучасної держави та її соціально-економічного розвитку. Їх взаємозв'язок та взаємообумовленість формують складну систему відносин, де конституційні норми встановлюють правові межі економічної діяльності, а економічні процеси, своєю чергою, впливають на реалізацію конституційних принципів та забезпечення прав громадян. В умовах глобалізації та посилення економічної інтеграції особливої актуальності набуває дослідження механізмів взаємодії конституційного ладу та економічного порядку. Ця взаємодія проявляється через систему конституційно-правових норм, що регулюють економічні відносини, встановлюють принципи господарської діяльності та визначають межі державного втручання в економіку.

Суспільний лад складається з кількох взаємопов'язаних підсистем, серед яких економічна відіграє особливо важливу роль. Так, за визначенням В. Погорілка, суспільний лад є комплексною системою, що включає політичну, економічну, соціальну та культурну (духовну, ідеологічну) підсистеми, при цьому економічна система визначається як сукупність основних форм власності та господарської діяльності [5, с. 44].

Аналізуючи вплив Конституції України на розвиток суспільного ладу, необхідно особливу увагу приділяти конституційним засадам економічної системи. Актуальність цього питання, за вірним твердженням К. Бабенко, зумовлена не лише сучасними проблемами правового регулювання економічних відносин в Україні, але й тим, що економічна система вважається базовим системоутворюючим елементом суспільного ладу. Показово, відзначає вчений, що в межах конституційного права виокремлюється напрям «конституційна економіка», який досліджує принципи конституційного регулювання економічних відносин та вплив конституційних норм на розвиток економічної системи. Важливо розуміти, що конституційні норми можуть як стимулювати економічний розвиток, так і гальмувати його, закріплюючи застарілі форми економічних відносин [10].

Конституція України, відзначає створює правову основу для здійснення політичних та економічних перетворень у напрямку розбудови держави на принципах національного народовладдя. Однак сучасна політична ситуація демонструє, що всі політичні сили в Україні діють в межах однієї політичної парадигми, при цьому опозиція (незалежно від ідеологічного спрямування) не виконує своєї традиційної ролі захисника народних інтересів чи альтернативного бачення державного устрою. Це вказує на нагальну потребу вдосконалення існуючої системи державної влади та механізмів управління економікою [11, с. 4].

Економічна система суспільства, відзначає П. Добродумов, визначається як історично сформована сукупність принципів, правил і законодавчо закріплених норм, які регулюють основні економічні відносини у процесах виробництва, розподілу, обміну та споживання економічних благ. Незважаючи на те, що кожна країна має власну специфіку економічної системи, яка формується під впливом різноманітних факторів, традиційно виділяють три основні типи: вільний (чистий) ринок, змішана економіка та централізовано-планова (командна) економіка, однак такий поділ є умовним, оскільки практично всі економічні системи є змішаними, тобто поєднують елементи ринкового та державного регулювання, а їх класифікація здійснюється саме на основі співвідношення між державними та ринковими механізмами регулювання [12, с. 33].

Висновки. Отже, проведений теоретико-правовий аналіз дозволяє констатувати, що конституційний лад є фундаментальною категорією сучасного конституціоналізму, яка разом із поняттям «конституціоналізм» формує основу конституційної теорії та практики. При цьому важливо розмежовувати поняття «конституційний лад» і «державний лад», де останній є вужчим за змістом та може існувати без таких обов'язкових елементів конституційного ладу як народний суверенітет, виборність влади та поділ державної влади.

Економічна система є однією з ключових підсистем суспільного ладу поряд із політичною, соціальною та культурною. Вона визначається як історично сформована сукупність принципів, правил і законодавчо закріплених норм, які регулюють основні економічні відносини у процесах виробництва, розподілу, обміну та споживання економічних благ. Особливого значення набуває виокремлення в межах конституційного права напряму «конституційна економіка», який досліджує принципи конституційного регулювання економічних відносин.

В умовах глобалізації та посилення економічної інтеграції взаємозв'язок конституційного ладу та економічної системи проявляється через систему конституційно-правових норм, що регулюють економічні відносини, встановлюють принципи господарської діяльності та визначають межі державного втручання в економіку. При цьому конституційні норми можуть як стимулювати економічний розвиток, так і гальмувати його, закріплюючи застарілі форми економічних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белов Д.М. Конституційний лад, як основний елемент конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2011. Випуск 17. С. 24--28.
2. Сліденко І.Д. До проблеми номінального та реального конституціоналізму, теорії «Reine Rechtslehre» й онтології конституційного контролю. *Проблеми філософії права*. 2008-2009. Том VI-VII. С. 135-146.
3. Белов Д.М. Реформування конституційного ладу: позитиви та негативи. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 101-105.
4. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: *Монографія*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.
5. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: Підручник / За заг. ред. проф. В.Ф. Погорілкі. К.: Наукова думка; Прецедент, 2006. 320 с.
6. Конституційне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т. Т. 2 / За заг. редакцією Ю.С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. С. 11-13.
7. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя. Х.: Факт, 1999. 441 с.
8. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм. К.: Юрінком Інтер, 2005. 331 с.
9. Белов Д.М. Структура норми, що закріплює основи конституційного ладу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. – № 4. С. 30-33.
10. Бабенко К.А. Конституційні основи розвитку економічної системи України. URL: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/211-konstitutsijni-osnovi-rozvitku-ekonomichnoji-sistemi-ukrajini.html>.
11. Андрушків Б., Кирич Н., Стойко І., Економічна конституція України, як засіб регламентації фінансово-економічної діяльності держави. *Економіка*. № 4 (104) липень-серпень. 2010 р. С. 3-7.
12. Добродумов П.О. Конституційно-правові основи економічної системи України. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 12. С. 32-39.

ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ

Ковальова М.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права
юридичного факультету
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-9672-5254

Ковальова М.В. Тлумачення міжнародних договорів: теоретичні засади та практичні виклики.

У статті проаналізовано сутність та значення процесу тлумачення міжнародних договорів як одного з ключових елементів забезпечення ефективності міжнародно-правового регулювання. Належне розуміння змісту й цілей договорів дає змогу уникнути розбіжностей у трактуванні і, відповідно, запобігає виникненню конфліктів між державами. Складність цього процесу полягає в обов'язковості дотримання загальноприйнятих принципів міжнародного права та у врахуванні специфіки різних національних правових систем, які можуть по-різному інтерпретувати одні й ті самі норми. Тому роль тлумачення полягає не лише в суто лінгвістичному аналізі тексту, а й у забезпеченні сумісності його положень із внутрішнім правом кожної держави-учасниці.

Принципи тлумачення, закріплені у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, а також у міжнародних звичаях, забезпечують уніфіковане розуміння й належне застосування договірних норм. Основними засадами є відповідність тлумачення об'єкту та меті договору, сумлінність у дотриманні договірних зобов'язань і врахування системного зв'язку з іншими нормами міжнародного права. Цей підхід підсилюється практикою Міжнародного суду ООН, яка підтверджує, що від правильності інтерпретації залежить результат вирішення спорів між державами та рівень стабільності в міжнародних відносинах.

Сучасна практика тлумачення відображає прагнення до еволютивного підходу, що дає змогу враховувати соціальні й політичні зміни, які відбулися після укладення договору. З одного боку, такий підхід забезпечує гнучкість і відповідність реаліям сьогодення, з іншого – може викликати суперечки, коли держави дотримуються різних підходів до оцінки нових обставин або намагаються розширити (чи звужити) зміст договірних зобов'язань. Прикладом є спори навколо застосування екологічних норм у частині відповідальності за шкоду довкіллю чи використання морських ресурсів.

Водночас принцип добросовісності (good faith), закріплений у міжнародно-правовій практиці, вимагає, щоби держави шукали порозуміння, ґрунтуючись на справжній волі сторін та цільовому призначенні положень договору. Вирішення спорів у міжнародній сфері часто лежить у юридичній площині, проте в низці випадків учасники залучають додаткові механізми, зокрема політичні та дипломатичні консультації. Такий комплексний підхід сприяє збереженню балансу між правовою визначеністю і невідворотністю змін, забезпечуючи довіру до міжнародного права.

Таким чином, тлумачення міжнародних договорів є процесом, що передуює будь-якому правозастосуванню та безпосередньо впливає на реалізацію принципів міжнародного права. З різного розуміння договірних положень часто починаються міждержавні спори, тому глибокий методологічний аналіз та зважене застосування принципів тлумачення набувають особливої ваги. Подальше вдосконалення інтерпретаційних практик сприятиме поліпшенню погодженості між нормами міжнародного та внутрішнього права, підвищуючи рівень їх ефективності та справедливості.

Ключові слова: тлумачення, принцип тлумачення, міжнародний договір, застосування міжнародного договору, Віденська конвенція, держава.

Kovalova M.V. Interpretation of treaties: theoretical foundations and practical challenges.

This article examines the essence and significance of interpreting international treaties as a key factor in ensuring the effectiveness of international legal regulation. A proper understanding of a treaty's content and objectives helps avert discrepancies in interpretation and thus prevents the emergence of conflicts between states. The complexity of this process lies in the need to adhere to universally

accepted principles of international law, as well as in taking into account the specifics of various national legal systems that may interpret the same norms differently. Therefore, interpretation aims not only at a purely linguistic analysis of the text but also at ensuring the compatibility of its provisions with the domestic legal framework of each contracting party.

The principles of interpretation, enshrined in the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties and rooted in international custom, offer a standardized understanding and proper application of treaty norms. Among the main tenets are aligning interpretation with the object and purpose of the treaty, acting in good faith, and considering the systematic interplay of the treaty's provisions with other norms of international law. This approach is reinforced by the practice of the International Court of Justice, which consistently emphasizes that the correctness of interpretation shapes the outcomes of disputes between states and directly influences stability in international relations.

Contemporary interpretive practice reflects a growing tendency toward an evolutionary approach, allowing legal provisions to adapt to social and political changes that arise after a treaty's conclusion. On the one hand, this confers flexibility and aligns treaty provisions with modern realities; on the other, it can spur disagreements when states adhere to divergent methods in assessing new circumstances or attempt to expand (or limit) the scope of their treaty obligations. Disputes around environmental standards—for instance, regarding liability for environmental harm or the use of marine resources—highlight such tensions.

At the same time, the principle of good faith, enshrined in international legal practice, requires states to seek mutual understanding based on the genuine intent of the parties and the functional objectives of treaty clauses. Although the resolution of international disputes often unfolds in the legal sphere, in certain instances participants engage supplementary mechanisms such as diplomatic or political consultations. This multifaceted approach helps maintain a balance between legal certainty and the inevitability of change, thereby fostering confidence in international law.

Hence, the interpretation of international treaties is a process that precedes any application of legal norms and directly affects the implementation of fundamental principles of international law. Different understandings of treaty provisions frequently give rise to disputes; therefore, methodically sound and well-balanced application of interpretive principles is of particular importance. Future refinements in interpretive practices will promote better coherence between the norms of international and domestic law, enhancing both their effectiveness and equity.

Key words: interpretation, principle of interpretation, international treaty, application of international treaty, Vienna Convention, state.

Постановка проблеми. У сучасному міжнародному праві міжнародні договори відіграють надзвичайно важливу роль, слугуючи основою для регулювання відносин між державами. Ера глобалізації привела до збільшення кількості та складності міжнародних договорів, які охоплюють широкий спектр питань від торгівлі до захисту навколишнього середовища. Таке розширення міжнародно-правового поля вимагає глибшого розуміння та точного тлумачення договірних норм, що в свою чергу спрямоване на забезпечення їх ефективності та справедливого застосування.

Сучасна багатополарність та різноманіття національних правових систем нерідко ускладнюють процес інтерпретації, оскільки різні культурні та правові традиції можуть по-різному впливати на розуміння одного й того самого договору. Це не лише ускладнює міждержавне спілкування, а й може стати передумовою виникнення або загострення суперечностей у міжнародних відносинах. Відтак узгоджене та водночас гнучке тлумачення договорів є критично важливим для підтримання стабільності й передбачуваності в міжнародному правопорядку.

Хоча Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року заклала основи для уніфікованих методів тлумачення, нові технології, динамічні зміни світової політики та швидка трансформація міжнародного права створюють додаткові виклики. Це зумовлює необхідність постійно вдосконалювати та переосмислювати наявні доктрини й методології, щоби забезпечити належне функціонування сучасних договірних механізмів.

Мета дослідження. Мета даної статті полягає в аналізі методологій та підходів до тлумачення міжнародних договорів, з акцентом на визначення їхньої ролі та значення в міжнародній правовій практиці. Стаття спрямована на збагачення розуміння правових механізмів, які забезпечують ефективне та справедливе застосування міжнародних договірних зобов'язань, сприяючи таким чином розвитку міжнародного права як цілісної та гармонізованої системи.

Стан опрацювання проблематики. Важливі питання досліджуваної проблеми розглядалися в багатьох працях вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема: С.С. Алексєєв, А. Барак, Х.-Г. Гадамер, Р.К. Гардінер, М.Д. Еванс, У. Ескрідж, Б.Л. Зимненко, М.М. Антонович, В.Г. Буткевич, В.А. Василенко, В.Н. Денисов, А.П. Заєць, Є.О. Кельман, О.О. Мережко, Є.Б. Кубко, Г.В. Лаврик,

С.П. Погребняк, П.М. Рабінович, Л.Д. Тимченко, О.Д. Тихомиров, В.М. Шаповал, С.В. Шевчук та інших. Напрацювання цих науковців суттєво вплинули на формування цілісного підходу до тлумачення міжнародних договорів, зокрема через розвиток історичного, системного та телеологічного методів аналізу. Крім того, практика Міжнародного суду ООН та рекомендації Комісії міжнародного права ООН закріплюють фундаментальні принципи тлумачення, підтверджуючи їхнє значення у врегулюванні міжнародних спорів.

Виклад основного матеріалу. У процесі тлумачення міжнародних договорів застосовуються різноманітні способи та види тлумачення, що відображає прагнення досягнути глибокого розуміння тексту договору та його положень. Підходи до визначення поняття «тлумачення» у юридичній літературі варіюються, але вони всі спрямовані на забезпечення правильної імплементації міжнародних угод.

Спеціально-юридичне тлумачення спирається на використання юридичних принципів та доктрин для роз'яснення значення положень договору. Цей спосіб вимагає від інтерпретаторів глибокого знання міжнародного права та його загальноприйнятих норм.

Логічне тлумачення передбачає аналіз тексту договору з точки зору його внутрішньої логіки та послідовності, дозволяючи виявити приховані змісти та взаємозв'язки між різними його частинами.

Мовне або граматичне тлумачення зосереджується на лінгвістичному аналізі використаних у договорі термінів, враховуючи їх звичайне значення в мові міжнародного права.

Систематичне тлумачення вимагає розгляду договору як єдиної системи, де кожен елемент пов'язаний з іншими, та інтерпретація одного положення відбувається з урахуванням контексту всього документа.

Історичне тлумачення включає аналіз історії укладення договору, враховуючи обставини, що вплинули на формування його положень, та наміри сторін на момент укладення.

Внутрішньодержавне тлумачення відбувається на національному рівні та може варіюватись в залежності від конкретної юридичної системи країни.

Автентичне тлумачення визнається офіційним тлумаченням, здійсненим сторонами договору або спеціалізованим міжнародним органом, призначеним для цієї мети.

Міжнародне тлумачення здійснюється міжнародними судовими або арбітражними інституціями, які мають компетенцію вирішувати спори щодо тлумачення міжнародних договорів.

Неофіційне тлумачення може здійснюватися вченими, експертами чи іншими особами, які не мають офіційного статусу для здійснення тлумачення, але їхні висновки можуть впливати на розуміння та застосування договірних положень.

Різнomanіття підходів до тлумачення відображає складність міжнародного права та потребу враховувати різні аспекти і контексти при тлумаченні міжнародних договорів. Важливо, щоб процес тлумачення був гнучким, але водночас заснованим на чітких правилах та принципах.

Тлумачення передує будь-кому застосуванню, тому від правильності тлумачення залежить виконання основного принципу міжнародного права. Спори держав щодо невиконання однією з них зобов'язань за міжнародними договорами, як правило, виникають внаслідок різного тлумачення одних й тих самих положень міжнародного договору. Водночас, вирішення спору завжди лежить у юридичній площині. Інколи, лише застосування всього комплексу методів, зокрема політичних, дозволяють вирішити міжнародний спір.

Тлумачення міжнародного договору може здійснюватися будь-якою стороною договору (таке тлумачення має силу лише для однієї сторони), або сторонами договору за згодою між ними (автентичне тлумачення, що має обов'язкове значення для сторін), або міжнародними органами, які з цією метою можуть бути зазначені у самому договорі.

Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року (далі- Віденська конвенція) стала важливим етапом в розвитку міжнародного права, заклавши уніфіковані основи для укладення, застосування та тлумачення міжнародних договорів. Одним з ключових аспектів Конвенції є розділ, присвячений тлумаченню договорів, зокрема статті 31 та 32, які визначають загальні правила тлумачення.

В ст. 31 (1) Віденської конвенції «Загальне правило тлумачення» передбачено, що договір повинен тлумачитись добросовісно відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об'єкта та цілей договору.

Частиною 2 Віденської конвенції визначено, що для цілей тлумачення договору контекст охоплює, крім тексту, включаючи преамбулу й додатки:

1) усяку угоду, яка стосується договору і якої було досягнуто між усіма учасниками у зв'язку з укладенням договору;

2) усякий документ, складений одним або кількома учасниками у зв'язку з укладенням договору і прийнятий іншими учасниками як документ, що стосується договору[1].

Крім контексту при тлумаченні договору, слід враховувати (ч. 3 ст. 31 Віденської конвенції):

- 1) усяку наступну угоду між учасниками щодо тлумачення договору або застосування його положень;
- 2) наступну практику застосування договору, яка встановлює угоду учасників щодо його тлумачення;
- 3) будь-яку відповідну норму міжнародного права, яка застосовується у відносинах між учасниками[1].

Хоча стаття 31 Віденської конвенції – це загальне правило, а в статті 32 Віденської конвенції розглядаються додаткові засоби тлумачення, обидва правила слід використовувати разом, оскільки вони складають цілісну систему тлумачення договорів.

Зокрема, в статті 32 Віденської конвенції передбачена можливість звернення до додаткових засобів тлумачення, в тому числі до підготовчих матеріалів та до обставин укладення договору, щоб підтвердити значення, яке випливає із застосування статті 31, або визначити значення, коли тлумачення відповідно до статті 31:

- a) залишає значення двояким чи неясним; або
- b) призводить до результатів, які є явно абсурдними або нерозумними[1].

Основним недоліком у застосуванні статей 31 та 32 Віденської конвенції є суб'єктивізм у виборі між різними методами тлумачення, що може призвести до неоднозначного розуміння та різних інтерпретацій одного й того ж положення міжнародного договору різними сторонами. Суб'єктивізм у виборі між різними методами тлумачення означає, що кожна сторона – держава, суддя чи арбітр – може обрати той чи інший спосіб інтерпретації (текстуальний, історичний, телеологічний, системний тощо) відповідно до власних переконань, правових традицій, національних інтересів чи конкретної мети, якої прагне досягти у спорі. Іншими словами, суб'єктивізм проявляється, коли відсутній єдиний чіткий алгоритм чи «стандарт», який визначає, який метод слід використовувати в конкретному випадку та в якій послідовності.

Хоча Віденська конвенція і прагне встановити універсальні принципи, реальна практика її застосування часто залежить від конкретних обставин справи, юридичної культури держави, що тлумачить договір, та інтерпретаційної практики міжнародних судових інституцій. Така ситуація може ускладнювати досягнення консенсусу між сторонами щодо спірних питань, а також збільшувати ризик міжнародних юридичних спорів. Крім того, міжнародна практика не завжди містить достатню кількість прецедентів чи офіційних тлумачень, аби уніфікувати підходи до кожної категорії спорів.

Як наслідок, у ситуаціях, коли договір був укладений декількома мовами чи коли його положення мають надто загальний характер, різні сторони можуть апелювати до власних інтерпретаційних традицій, що відповідають їхній правовій та культурній базі. Залучення підготовчих матеріалів (*travaux préparatoires*) або додаткових джерел, передбачених статтею 32, часто не розв'язує конфлікт остаточно, оскільки й ці матеріали можуть бути неповними чи по-різному доступними для аналізу. Усе це ускладнює процес досягнення згоди між державами, збільшує ризик юридичних суперечок і може призводити до затримок у вирішенні міжнародних спорів.

Такий суб'єктивізм вимагає від держав та міжнародних судових інституцій ретельнішого ставлення до кожного з можливих методів тлумачення. Зокрема, вони мають прагнути до узгодження різних підходів через прозорі, чітко обґрунтовані правові позиції, спиратися на збалансоване врахування як літерального змісту договору, так і його мети та контексту. Подальше вдосконалення міжнародної доктрини тлумачення, у тому числі за рахунок накопичення більшої кількості релевантних прецедентів та чіткішого формулювання договірних норм, здатне знизити рівень суб'єктивізму та посилити передбачуваність застосування статей 31 і 32 Конвенції на практиці.

Родольоб Етінські (Rodoljub M. Etinski), у своїх працях про тлумачення міжнародних договорів, звертає увагу на практичне застосування цих статей (31,32) міжнародними судами, такими як Міжнародний суд ООН, які часто посилаються на них у своїх рішеннях. Р. Етінські аргументує, що таке посилання підтверджує статус статей як віддзеркалення загальноприйнятих норм міжнародного звичаєвого права, що застосовуються незалежно від того, чи є держава стороною конкретного міжнародного договору[2].

Проблема визначення критеріїв вибору та ієрархії методів тлумачення має велике значення. Суб'єкти тлумачення часто мають справу з різними доказами та методами, які можуть суперечити один одному, призводячи до різних тлумачень одного й того ж положення міжнародного договору. Така невизначеність в методах тлумачення призвела до того, що одне й те ж положення могло бути розтлумачене по-різному Міжнародним судом ООН у різних справах або міжнародними установами та трибуналами у схожих випадках.

Сучасне тлумачення міжнародних договорів базується на принципах, закріплених у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, але водночас враховує і динамічні зміни

світового порядку. Одним із ключових моментів є поєднання «буквального» (текстуального) підходу з телеологічним та системним, що дає змогу врахувати мету й контекст договору. Наприклад, у справі «Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan)» 2014 року Міжнародний суд ООН аналізував, чи відповідає діяльність з вилову китів Японією вимогам «наукових досліджень». Суд при цьому не обмежився лише прямим тлумаченням положень Міжнародної конвенції з регулювання китового промислу, а враховував цілі договірної системи та практику його застосування.

Зокрема, Міжнародний суд ООН звернувся до питання тлумачення та застосування статті VIII Конвенції щодо регулювання китобійного промислу 1946 року, в пункті 1 якої зазначено, що сторони «можуть надавати будь-якому з своїх громадян спеціальний дозвіл, який уповноважує цього громадянина вбивати, виловлювати та лікувати китів з метою наукових досліджень».

Щодо тлумачення цього положення Суд зазначив, що навіть якщо програма китобійного промислу передбачає наукові дослідження, вбивство, вилов і лікування китів відповідно до такої програми не підпадає під дію статті VIII, якщо тільки ця діяльність не здійснюється «з метою» наукових досліджень. Щоб визначити це питання і, зокрема, з'ясувати, чи є використання летальних методів у програмі науковими дослідженнями, Суд розглянув, чи були елементи розробки та реалізації програми розумними по відношенню до її заявлених наукових цілей[3].

Спільні моменти часто виникають, коли різні держави апелюють до різних принципів та методів тлумачення одного й того ж договору. У справі «Gabčíkovo–Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)» 1997 року Міжнародний суд ООН аналізував угоду між двома державами про будівництво гідровузла: кожна сторона відстоювала свою версію тлумачення договірних зобов'язань, посилаючись як і на екологічні аспекти, так і на принцип добросовісності (good faith). Цей приклад демонструє, що під час інтерпретації критично важливо дотримуватися балансу між вихідним змістом договору та сучасними реаліями, оскільки нові обставини (наприклад, екологічні ризики) можуть істотно впливати на правозастосування[4].

Одним із яскравих прикладів сучасного тлумачення є арбітражне провадження у справі “South China Sea Arbitration (The Republic of the Philippines v. The People’s Republic of China)” 2016 року, ініційоване Філіппінами відповідно до положень Конвенції ООН з морського права (UNCLOS). Трибунал детально проаналізував, чи відповідають окремі морські зони навколо спірних островів та рифів статусу «островів» або «скель». Таке тлумачення важливе для визначення прав держав на прилеглі морські райони, і воно вплинуло на розуміння UNCLOS у контексті швидкої мілітаризації окремих акваторій. Попри позицію Китаю, що не визнає юрисдикцію Трибуналу, рішення та методи тлумачення, використані в цій справі, стали вагомим прецедентом у морському праві[5].

Ще один відомий приклад – справа “Avena and Other Mexican Nationals (Mexico v. United States of America)” 2004 року в Міжнародному суді ООН, яка стосувалася тлумачення Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року.

9 січня 2003 року Мексика порушила справу проти Сполучених Штатів Америки у спорі щодо передбачуваних порушень статей 5 та 36 Віденської конвенції про консульські зносини від 24 квітня 1963 року стосовно 54 мексиканських громадян, які були засуджені до смертної кари в деяких штатах Сполучених Штатів.

Мексика стверджувала, що Сполучені Штати порушили її право на надання консульської допомоги своїм громадянам, заарештованим і засудженим до страти. Суд проаналізував, яким чином держави повинні забезпечувати відповідне повідомлення і доступ до консульських посадових осіб, та визнав порушення положень Конвенції з боку США. Це рішення стало важливим орієнтиром для розуміння обов'язків держав при затриманні іноземців і підкреслило значення добросовісного дотримання договірних норм.

Приймаючи рішення по суті справи, Суд почав з розгляду питання про те, чи були ці 52 особи виключно мексиканського громадянства. Виявивши, що Сполучені Штати не змогли довести, що деякі з них є також громадянами Сполучених Штатів, Суд постановив, що Сполучені Штати зобов'язані надати консульську інформацію відповідно до пункту 1(b) статті 36 Віденської конвенції щодо всіх 52 громадян Мексики. Щодо значення, яке слід надавати фразі «без зволікання» у підпункті «b» пункту 1 статті 36, Суд також постановив, що існує зобов'язання надати консульську інформацію, як тільки стає відомо, що заарештована особа є іноземним громадянином, або що є підстави вважати, що вона, ймовірно, є іноземним громадянином. Суд встановив, що в усіх справах, окрім однієї, США порушили свій обов'язок щодо надання необхідної консульської інформації. Беручи до уваги взаємопов'язаний характер трьох підпунктів (a), (b) і (c) пункту 1 статті 36 Віденської конвенції, Суд також встановив, що Сполучені Штати в 49 випадках також порушили зобов'язання дозволити мексиканським консульським працівникам спілкуватися зі своїми громадянами, мати доступ до них і відвідувати їх, а в 34 випадках – організувати їх юридичне представництво[6].

Дедалі частіше виникають ситуації, коли держави або міжнародні органи правосуддя звертаються до «еволютивного» тлумачення договору: його положення можуть трактуватися з урахуванням суспільних змін та досягнень міжнародної спільноти.

У практиці Європейського суду з прав людини та Міжнародного суду ООН простежується тенденція переглядати первинні формулювання під кутом сучасних правових цінностей, проте таке розширення значення деяких термінів іноді викликає суперечки між державами. Саме тому в дискусіях про сучасне тлумачення міжнародних договорів важливо дотримуватися балансу між гнучкістю та правовою визначеністю, аби зберегти довіру до міжнародного права та забезпечити ефективне виконання договірних норм.

Висновки. Теоретична розробка принципів тлумачення міжнародних договорів продовжує еволюціонувати, оскільки міжнародне право адаптується до змінюваних глобальних умов та потреб. Віденська конвенція залишається основоположним документом, що встановлює загальні правила тлумачення, але практика міжнародних судів і трибуналів демонструє гнучкість і творчий підхід до їх застосування.

Статті 31 та 32 Віденської конвенції надають широкий простір для вибору методів тлумачення. Проте, цей простір не є необмеженим. Стаття 31 Віденської конвенції передбачає врахування всіх методів тлумачення, які становлять «загальне правило» тлумачення в будь-якому випадку тлумачення. Це не означає, що всі вони будуть релевантними в кожному випадку. Відповідність будь-якого методу тлумачення визначається його здатністю розширити інформацію, корисну для відповіді на питання, яке виникає при застосуванні міжнародного договору.

Сучасне тлумачення міжнародних договорів залишається динамічною сферою, що постійно реагує на зміни в глобальному правовому полі та світовій політиці. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року заклала основу для уніфікованих підходів, проте сучасна практика та міжнародні судові рішення демонструють важливість поєднання текстуального, телеологічного та системного методів, а також необхідність враховувати еволютивне тлумачення задля більш точної відповіді на нові виклики. Приклади, як-от «Whaling in the Antarctic» або «Gabčíkovo–Nagymaros Project», свідчать про те, що збалансований аналіз договірних зобов'язань із урахуванням історичного та сучасного контекстів допомагає уникнути потенційних конфліктів та сприяє сталому розвитку міжнародного права.

Практика Міжнародного суду ООН, арбітражних трибуналів та інших судових інституцій підтверджує, що у процесі правозастосування належить враховувати не лише буквальне значення тексту договору, а й мету його укладення, реалії сучасного міжнародного життя та прагнення захистити інтереси сторін. Справи «Avena and Other Mexican Nationals» та «South China Sea Arbitration» демонструють, наскільки важливим є дотримання принципу добросовісності та пошук балансу між національним суверенітетом та міжнародними зобов'язаннями. Врахування висновків Комісії міжнародного права ООН та прецедентів міжнародних судів дає змогу виробити послідовні підходи до правової оцінки спірних ситуацій і таким чином забезпечити узгоджене та передбачуване застосування міжнародного права.

Загалом, ефективність тлумачення міжнародних договорів великою мірою залежить від готовності держав та міжнародних інституцій дотримуватися фундаментальних принципів правової визначеності та стабільності, водночас залишаючись відкритими до поступу й інновацій. Такий підхід передбачає постійний діалог між правовою доктриною, державами та судовими органами, результатом чого стає вдосконалення договірних норм та зміцнення довіри до міжнародно-правових механізмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.
2. Rodoljub M. Etinski. Means of interpretation of international treaties and determinants of their significance. Zbornik radova Pravnog fakulteta Novi Sad, 4/2017. URL: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0550-2179/2017/0550-21791704177E.pdf>.
3. Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan: New Zealand intervening). Overview of the case, International court of justice. URL: <https://www.icj-cij.org/case/148>.
4. Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia). Summaries of Judgments, Advisory Opinions and Orders of the International Court of Justice. International court of justice. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/92/7377.pdf>.
5. The South China Sea Arbitration between the Republic of the Philippines and the People's Republic of China, Award of 12 July 2016. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXXIII/153-617.pdf.
6. Avena and Other Mexican Nationals (Mexico v. United States of America)). Overview of the case, International court of justice. URL: <https://www.icj-cij.org/case/128>.

ДЖЕРЕЛА ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ У СФЕРІ МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Онисковець М.Ю.,

аспірант Університету економіки та права «КРОК»

Онисковець М.Ю. Джерела та адміністративно-правові засоби забезпечення законності у сфері містобудівної діяльності в Україні.

Стаття присвячена дослідженню питання джерел та адміністративно-правових засобів забезпечення законності у сфері містобудівної діяльності в Україні. У статті аналізуються нормативно-правові акти, що виступають джерелами адміністративно-правових відносин, визначаються недоліки регулювання містобудівного законодавства, визначаються основні пропозиції, реалізувавши які постане можливість забезпечити законність як містобудівної діяльності в цілому, так і дозвільних процедур у сфері містобудівної діяльності. У статті досліджуються характерні ознаки дозвільних процедур у сфері містобудування в Україні, визначається потреба у врегулюванні питання юридичної відповідальності саме у сфері містобудівної діяльності, порушень дозвільних процедур у сфері містобудування в Україні. Визначено засоби адміністративно-правового забезпечення законності у сфері містобудування. Наведено види та основні характеристики адміністративно-правових засобів у сфері містобудування. Визначено думки науковців у підтримку таких тез як необхідність законодавчого ефективного регулювання, регулювання на рівні підзаконних нормативно-правових актів, у тому числі регулювання взаємодії підрозділів органів державної влади у сфері дозвільних процедур містобудівної діяльності в Україні. Визначено, що окрему групу джерел адміністративно-правового регулювання містобудівної діяльності становлять міжнародні гарантії, пов'язані з діяльністю суб'єктів міжнародного права; та наведено такі гарантії як: презумпція дотримання будівельного стандарту суб'єктом містобудування, узгодження будівельних норм; прозорість процесу прийняття рішень щодо затвердження нормативів і стандартів; систематизація містобудівного законодавства; автоматизація містобудівних процесів. Наведено інформацію про те, що юридична відповідальність у сфері дозвільної діяльності також є адміністративно-правовим засобом забезпечення законності у сфері містобудування. Охарактеризовано юридичну відповідальність у сфері містобудування як таку, що історично склалася в межах загальних норм, без визначення відносин у сфері містобудування як окремого об'єкта відповідних порушень. У статті визначено недоліки у контексті відсутності законодавчого закріплення деталізації дозвільних процедур та їх реалізації у сфері містобудування в Україні. Статтею визначено недоліки нормативного регулювання містобудівної діяльності в Україні, вказано перелік проблемних питань, що були проаналізовані в рамках цієї наукової статті. Стаття наводить пропозиції до удосконалення правового регулювання містобудівної діяльності в Україні з метою забезпечення законності, зокрема: забезпечити нормативну деталізацію дозвільних процедур у сфері містобудування; нормативно закріпити особливості юридичної відповідальності щодо порушення дозвільної процедури у сфері містобудування; систематизувати та кодифікувати містобудівне законодавство шляхом прийняття Містобудівного кодексу.

Ключові слова. Містобудування, містобудівні правовідносини, концепція реформування сфери містобудування, реформи, правове регулювання містобудівних відносин, цифровізація, технологічний розвиток, технологія, автоматизація, інформаційне забезпечення управління у сфері містобудування, публічні інтереси, участь громадськості, громадський контроль, законодавство у сфері містобудування.

Onyskovets M.Yu. Sources and administrative-legal means of ensuring legality in the field of urban planning activities in Ukraine.

The article is devoted to the study of the issue of sources and administrative-legal means of ensuring legality in the field of urban planning in Ukraine. The article analyzes the regulatory legal acts that serve as sources of administrative-legal relations, identifies shortcomings in the regulation of urban planning legislation, identifies the main proposals, the implementation of which will make it possible

to ensure the legality of both urban planning activity as a whole and permitting procedures in the field of urban planning. The article examines the characteristic features of permitting procedures in the field of urban planning in Ukraine, determines the need to regulate the issue of legal liability specifically in the field of urban planning activity, violations of permitting procedures in the field of urban planning in Ukraine. The means of administrative-legal ensuring legality in the field of urban planning are determined. The types and main characteristics of administrative-legal means in the field of urban planning are given. The opinions of scientists in support of such theses as the need for effective legislative regulation, regulation at the level of subordinate normative legal acts, including regulation of interaction of state authorities in the field of permitting procedures for urban development activities in Ukraine are identified. It is determined that a separate group of sources of administrative and legal regulation of urban planning activities are international guarantees related to the activities of subjects of international law; and such guarantees are provided as: presumption of compliance with the construction standard by the subject of urban planning, coordination of construction norms; transparency of the decision-making process regarding the approval of regulations and standards; systematization of urban planning legislation; automation of urban planning processes. Information is provided that legal liability in the field of permitting activities is also an administrative and legal means of ensuring legality in the field of urban planning. Legal responsibility in the field of urban planning is characterized as one that has historically developed within the framework of general norms, without defining relations in the field of urban planning as a separate object of relevant violations. The article identifies shortcomings in the context of the lack of legislative consolidation of the detailing of permitting procedures and their implementation in the field of urban development in Ukraine. The article identifies shortcomings in the regulatory regulation of urban development activities in Ukraine, and lists problematic issues that were analyzed within the framework of this scientific article. The article provides proposals for improving the legal regulation of urban development activities in Ukraine in order to ensure legality, in particular: to ensure regulatory detailing of permitting procedures in the field of urban development; to normatively consolidate the features of legal liability for violation of the permitting procedure in the field of urban development; to systematize and codify urban development legislation by adopting the Urban Development Code.

Key words. Urban planning, urban planning legal relations, the concept of reforming the urban planning sphere, reforms, legal regulation of urban planning relations, digitalization, technological development, technology, automation, information support for urban planning management, public interests, public participation, public control, legislation in the field of urban planning.

Постановка проблеми. Висновки сучасних дослідників у сфері містобудування дозволяють сформулювати напрями розвитку міст (крім власне створення об'єктів будівництва), такі як: планування, забудова територій та рекреаційних зон, інших об'єктів, створення інфраструктури та підтримання її в належному стані, підтримання належного стану об'єктів культурної спадщини тощо [1].

Реалізація всіх цих напрямків передбачає дотримання певних стандартів створення відповідних об'єктів. Проте український досвід містобудування в умовах економічної кризи свідчить не лише про значне зниження розвитку існуючих стандартів будівництва, порівняно, наприклад, із розквітом будівельної діяльності за радянських часів у 80-х роках, а й про численні порушення існуючих стандартів.

Мета дослідження. Метою дослідження визначено необхідність визначити джерела та адміністративно-правові засоби забезпечення законності у сфері містобудування в Україні; визначити проблеми законодавчого регулювання дозвільних процедур у сфері містобудування та надати пропозиції щодо ліквідації таких існуючих проблем.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням питання джерел та адміністративно-правових засобів забезпечення законності у сфері містобудування займалися такі науковці як Штомпель Н., Стукаленко О., Янковська Л., Драган О., Петришин О., Тильчик В., Назимко О., Хомишин І., Скакун О., Білай С., Тимошук В., Морозов І., Манцевич Ю., Ленівський Р., Рибак К. та інші.

Виклад основного матеріалу. Дослідження розвитку джерел адміністративно-правового регулювання містобудівної діяльності зазвичай зводяться до відсутності необхідної систематизації будівельного законодавства. Зокрема, відповідно до Концепції державного управління у сфері містобудування на 2019-2030 роки проблемами правового регулювання містобудування визначено: відсутність кодифікації містобудівного законодавства та його неузгодженість з іншими сферами законодавства; термінологічні недоліки містобудівного законодавства; необхідність приведення окремих підзаконних актів у сфері містобудування у відповідність до вимог законодавчих актів [2].

У контексті дозвільної діяльності у сфері містобудування зазвичай дослідження передбачають законодавчі прогалини щодо окремих категорій робіт, які потребують отримання дозволів; прогалини в процедурах, гарантії прав заявників щодо таких дозволів [2].

Концепція державного управління у сфері містобудування на 2019-2030 роки передбачає низку шляхів удосконалення державного управління у сфері містобудування, зокрема забезпечення належного нормативно-правового регулювання; формування цифровізації та автоматизації значної кількості дозвільних документів; необхідність залучення громадськості до прийняття рішень у сфері містобудування тощо [2].

Вищезазначене має забезпечити підвищення якості містобудівного законодавства та створення умов для його належного застосування (наприклад, запровадження автоматизованої обробки інформації та прийняття окремих дозволів у сфері містобудування) та відповідно забезпечення прозорості та стабільності законодавства про надання адміністративних послуг у сфері містобудування [3].

Здійснення цифровізації адміністративних процесів у сфері містобудування є перевагою державного управління та адміністрування у визначеній сфері, адже є результатом покращеного прийняття рішень за допомогою використання цифрових інструментів та програмного забезпечення. Цифровий доступ до містобудівних даних дає можливість управлінцю планувати та оцінювати численні сценарії, аналізувати потенційні наслідки своїх рішень і вибирати найбільш прийнятні варіанти розвитку містобудування. Автоматизація ручних процесів і використання цифрових інструментів значно скорочують час і витрати, пов'язані з проектами міського планування. Цифрові платформи та програмне забезпечення сприяють безперебійній співпраці між різними зацікавленими сторонами. Автоматизація обміну документами та відстеження прогресу – це інструменти, що сприяють прозорості та забезпечують ефективну командну роботу. Крім цього, цифровізація дорівнює збільшенню залучення громадськості: цифрові інструменти полегшують участь громадськості в процесі планування. Онлайн-платформи дозволяють громадянам надавати відгуки, висловлювати занепокоєння та активно брати участь у прийнятті рішень. Такий інклюзивний підхід розвиває почуття власності та веде до проектів розвитку міст, які справді відображають потреби та прагнення громади. Цифровізація адміністративних процесів у сфері містобудування загалом спрямована на створення більш сталих, стійких і придатних для життя міст. Використовуючи потужність технологій і на основі даних, управлінці можуть оптимізувати землекористування, транспортні мережі та розвиток інфраструктури для покращення якості життя громадян. Використовуючи інноваційні інструменти та методи, постає можливість формувати майбутнє міст таким чином, щоб відповідати поточним потребам і готуватися до потенційних викликів.

Більшість дослідників сучасний стан функціонування джерел адміністративно-правового регулювання містобудівної діяльності характеризують як відсутність законності дозвільної діяльності та відсутність належної систематизації містобудівного законодавства. Таким чином, важливим етапом розвитку джерел адміністративно-правового регулювання містобудівної діяльності слід вважати необхідність забезпечення законності дозвільної діяльності у містобудівній сфері, а також систематизацію містобудівного законодавства.

Окрему групу джерел адміністративно-правового регулювання містобудівної діяльності становлять міжнародні гарантії, пов'язані з діяльністю суб'єктів міжнародного права [4].

Такими гарантіями вважаються презумпція дотримання будівельного стандарту суб'єктом містобудування, узгодження будівельних норм; прозорість процесу прийняття рішень щодо затвердження нормативів і стандартів; систематизація містобудівного законодавства; автоматизація містобудівних процесів [5].

Концепцією державного управління у сфері містобудування на 2019-2030 роки передбачено прийняття Містобудівного кодексу України як кодифікованого акта у сфері містобудування, що дозволить гармонізувати законодавство у сфері містобудування, передбачити цифровізацію та автоматизацію дозвільних та адміністративних процедур у сфері містобудування [2].

Крім вищезазначеного, систематизація містобудівного законодавства шляхом прийняття Містобудівного кодексу сприятиме реалізації Україною євроінтеграційних процесів, зокрема, через відповідність положенням Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р., що відслідковується такими міжнародними організаціями, як Комітет міністрів Ради Європи, Європейський парламент, Рада Європейського Союзу тощо [6, с. 213–219].

В рамках дослідження адміністративно-правових засобів забезпечення законності у сфері містобудування пропонується розглянути такі загальні характеристики як: визначення суб'єктів застосування таких засобів; наявність вимог до їх діяльності як такої, що має правоохоронний характер [7].

Важливо зазначити, що юридична відповідальність у сфері дозвільної діяльності також є адміністративно-правовим засобом забезпечення законності у сфері містобудування. Юридична відпо-

відальність у сфері містобудування історично склалася в межах загальних норм, без визначення відносин у сфері містобудування як окремого об'єкта відповідних порушень, що також може бути виправлено шляхом прийняття Містобудівного кодексу України [5].

Контрольна діяльність у сфері містобудування є також адміністративно-правовим засобом забезпечення законності як діяльність органів державної влади, спрямована на отримання інформації про стан справ на підконтрольному об'єкті; виявлення, припинення, а також попередження правопорушень на контрольованій території тощо [8].

Адміністративне судочинство слід також вважати адміністративно-правовим засобом забезпечення законності у сфері містобудування, адже розгляд позовів в адміністративному порядку є також формою і методом застосування судового контролю.

Важливим засобом забезпечення законності у сфері дозвільних процедур вважають громадський контроль, зокрема через громадські організації, в які об'єднуються фізичні особи, що моніторять діяльність органів влади, так і через громадські спілки, в які об'єднуються наприклад містобудівні компанії тощо. Громадський контроль вважається одним із найефективніших способів контролю за діяльністю державних органів та уповноважених осіб.

У частині дослідження дозвільних процедур у сфері містобудування, слід зазначити, що найпоширенішими видами звернень у цій сфері є скарги на орган державної влади у сфері містобудування, що вирішуються через адміністративне судочинство. Більшість дослідників вбачають проблему у сучасному статі функціонування органів державного архітектурно-будівельного контролю та пропонують нормативно деталізувати дозвільні процедури, що разом з тим, передбачено і у положеннях Концепції державного управління у сфері містобудівної діяльності на 2019-2030 роки [2].

Висновки. Джерела та адміністративно-правові засоби забезпечення законності, зокрема, адміністративно-правового регулювання дозвільної діяльності у сфері містобудування є також способом дотримання законних прав та інтересів людини і держави у відповідній сфері. У результаті дослідження джерел у сфері містобудування необхідно зазначити про важливість реалізації положень Концепції державного управління у сфері містобудівної діяльності на 2019-2030 роки у частині прийняття Містобудівного кодексу та деталізації на законодавчому рівні дозвільних процедур у сфері містобудування.

Також в рамках дослідження адміністративно-правових засобів забезпечення законності у сфері містобудування важливо передбачити особливості юридичної відповідальності за порушення містобудівного законодавства, а також у частині порушення дозвільної процедури у сфері містобудування.

Забезпечення законності дозвільної діяльності у сфері містобудування передбачає вдосконалення не лише законодавчого регулювання її здійснення, а й на рівні підзаконних нормативно-правових актів, що дозволить налагодити механізм державного управління у відповідній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Штомпель Н.Е. Містобудування: конспект лекцій. Х: Харк. нац. акад. міськ. госп-ва, 2010. 104 с.
2. Концепція державного управління у сфері містобудівної діяльності. Збірник аналітичних матеріалів. Київ. 2019. 369 с. URL: https://www.rpk.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/Konczepczya_veb-1.pdf.
3. Тимошук В. Науково-практичний коментар до Закону України "Про адміністративні послуги". Київ: ФОП Москаленко О. 2013. 392 с.
4. Скакун О. Теорія держави і права: підручник. Київ: Алерта. 2010. 520 с.
5. Стукаленко О. Адміністративно-правове забезпечення будівельної галузі: моногр. К.: Центр учбової літератури. 2016. 376 с.
6. Петришин Г. П. Проблеми містобудівного розвитку центральної частини Хуста. *Вісник Національного Університету «Львівська політехніка»: архітектура*. 2013. С. 213–219.
7. Ленівський Р.В. Законність і правопорядок в Україні: адміністративно-правові засоби забезпечення: дис. ... канд. 12.00.07. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»; Нац. авіації. ун-т. Київ. 2018. 187 с.
8. Великий енциклопедичний юридичний словник. Ю. Шемшученко. К.: Видавництво «Юридична думка». 2012. 1020 с.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ТРАНСКОРДОННОГО ТА РЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

Фетько Ю.І.,

докторка філософії в галузі права, доцентка

доцент кафедри міжнародного права

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Фетько Ю.І. Правові засади становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом.

У статті досліджуються правові засади становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом. Узагальнивши весь комплекс спеціальної юридичної літератури детерміновано, що правові засади становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом практично не вивчалися юридичною наукою. Встановлено, що нинішня політика України відзначена євроінтеграційним пріоритетом, реалізація котрого є неможливою поза форматом співробітництва з Європейським Союзом, у тому числі і щодо транскордонного та регіонального співробітництва. Визначено процес формування досліджуваної сфери правовідносин, визначено основні тенденції та особливості розвитку зазначених відносин на різних етапах історичного розвитку, визначено що функціонування транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом може бути можливим тільки при умові достатнього та належного нормативного регулювання. Досліджено, що наміри України щодо розвитку відносин з Європейським Союзом вперше були закріплені у Постанові Верховної Ради України, а згодом зафіксовані в Угоді про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, а вимоги щодо транскордонного та регіонального співробітництва були визначені у Плані дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства», а згодом більш деталізовані стали в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. З'ясовано, що хоча аналізовані нормативно-правові акти України і стали трохи орієнтовані на норми права Європейського Союзу у сфері транскордонного співробітництва та регіонального співробітництва, але вони все ще потребують удосконалення щодо уніфікації термінології у сфері транскордонного співробітництва та регіонального співробітництва, чіткого врегулювання статусу органу транскордонного співробітництва за об'єднанням євро регіонального співробітництва, чіткого унормування компетенції місцевих органів влади щодо форм транскордонного співробітництва та ін.

Ключові слова: Європейський Союз, транскордонне співробітництво, регіональне співробітництво, Угода про асоціацію, європейське об'єднання територіального співробітництва.

Fetko Yu.I. Legal foundations of the establishment and development of cross-border and regional cooperation between Ukraine and the European Union.

The article examines the legal principles of the formation and development of cross-border and regional cooperation between Ukraine and the European Union. Having summarized the entire complex of special legal literature, it is determined that the legal principles of the formation and development of cross-border and regional cooperation between Ukraine and the European Union have practically not been studied by legal science. It is established that the current policy of Ukraine is marked by a European integration priority, the implementation of which is impossible outside the format of cooperation with the European Union, including cross-border and regional cooperation. The process of forming the studied sphere of legal relations is determined, the main trends and features of the development of these relations at different stages of historical development are determined, it is determined that the functioning of cross-border and regional cooperation between Ukraine and the European Union can be possible only under the condition of sufficient and proper regulatory regulation. It has been studied that Ukraine's intentions to develop relations with the European Union were first

enshrined in a Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine, and later recorded in the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Communities and their Member States, and the requirements for cross-border and regional cooperation were defined in the Ukraine-European Union Action Plan "European Neighborhood Policy", and later became more detailed in the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand. It was found that although the analysed regulatory legal acts of Ukraine have become somewhat oriented towards the norms of European Union law in the field of cross-border cooperation and regional cooperation, they still need improvement in terms of unification of terminology in the field of cross-border cooperation and regional cooperation; clear regulation of the status of the cross-border cooperation body under the euroregional cooperation groupings, clear regulation of the competence of local authorities regarding forms of cross-border cooperation, etc.

Key words: European Union, cross-border cooperation, regional cooperation, Association Agreement, European Grouping of Territorial Cooperation.

Постановка проблеми. Нинішня політика України відзначена євроінтеграційним пріоритетом, реалізація якого є неможливою поза форматом співробітництва з Європейським Союзом, у тому числі і щодо транскордонного та регіонального співробітництва. Узагальнивши весь комплекс спеціальної юридичної літератури варто відзначити, що правові засади становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом практично не вивчались юридичною наукою. Зважаючи, що Європейський Союз має зовнішній кордон із Україною, після розширення у 2004 року, і є можливість розвивати таке співробітництво на зовнішньому кордоні Європейського Союзу, яке сприятиме залученню додаткових фінансових ресурсів для вирішення завдань місцевого і регіонального розвитку, зміцненню інституційної спроможності, інтенсифікації співробітництва, а також поглибленню добросусідських багатосторонніх відносин між юридичними особами сусідніх держав-членів Європейського Союзу та України, то доцільним і своєчасним видається дослідити правові засади становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом. Оскільки це дозволяє простежити процес формування досліджуваної сфери правовідносин, визначити основні тенденції та особливості розвитку зазначених відносин на різних етапах історичного розвитку, адже функціонування транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом може бути можливим тільки при умові достатнього та належного нормативного регулювання.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження правових засад становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти проблематики транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом досліджувались такими вченими як: Артьомов І.В., Бенчак О.Ф., Білак О.О., Волошин Ю.О., Галіахметов І.А., Гусь А.В., Дулеба О.Ю., Зарді А., Елсуwege В., Євчак Ю.Б., Костюченко Я., Ланго В.Т., Менджул М.В., Мікула Н.І., Мірзоев Р.Ш., Муравйов В., Очкаї Д., Санченко А.Є., Синьокий О.А., Софій О.Л., Сошников А.О., Устименко В.А. та інші. Однак дослідження щодо транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом сконцентровані переважно навколо історичних, політологічних, економічних, соціальних питань, а також питань державного управління і міжнародних відносин, а аналіз наукових праць вітчизняних вчених-юристів дає можливість встановити, що сьогодні юридичною наукою не достатньо уваги приділено дослідженню правовим засадам становлення та розвитку транскордонного та регіонального співробітництва між Україною та Європейським Союзом.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» врегульовує засади зовнішньої політики, а також внутрішньої політики України щодо розбудови державності, національної безпеки та оборони, розвитку місцевого самоврядування, розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства та ін. На основі вищезгаданого закону впроваджується політика розбудови відносин між Україною та Європейським Союзом. Частина 2 статті 11 цього закону врегульовує, що однією із основних засад зовнішньої політики України є «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі» [1]. Поряд з цим наміри України щодо розвитку відносини з Європейським Союзом вперше були закріплені у Постанові Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року. У цьому правовому акті закріплювалось, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і

співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства у цій організації» [2]. В подальшому реалізуючи курс на європейську інтеграцію Україна почала розвивати відносини з Європейським Союзом у рамках Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, яку було укладено у 1994 році. Ця Угода, була основою співробітництва нашої держави та Європейського Союзу, вона розроблена для сприяння і підтримки мети України до подальшого інтегрування до європейських економічних та соціальних інституцій [3].

Згодом, Україна та Європейський Союз стали безпосередніми сусідами, унаслідок розширення Європейського Союзу 1 травня 2004 року. Зважаючи на це розширення воно надало можливість Україні та Європейському Союзу розвивати якомога тісніше відносини щодо транскордонного та регіонального співробітництва. У 2005 році Україна схвалила План дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства», котрий визначив нові перспективи щодо співробітництва з Європейським Союзом. Імплементация положень цього Плану сприяла реалізації положень Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Один із підрозділів Плану був присвячений транскордонному та регіональному співробітництву. Відповідно, стаття 8 цього документу визначала необхідність, зокрема: по-перше забезпечувати підтримку місцевих органів влади та участь у підготовці і впровадженні «Програм сусідства»; по-друге, вдосконалювати діюче законодавство щодо транскордонного та регіонального співробітництва; по-третє, активніше залучати місцевий та регіональний рівень для реалізації проектів і програм, які стосуються сфери транскордонного і регіонального співробітництва [4]. Виконавши зобов'язання передбачені цією Угодою, у тому числі і щодо транскордонного та регіонального співробітництва 5 березня 2007 року розпочався переговорний процес між Україною та Європейським Союзом щодо укладення між ними нової Угоди [5]. Внаслідок довготривалих переговорів було підписано Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 21 березня 2014 року [6]. Внаслідок підписання та ратифікації Угоди про асоціацію Україна взяла на себе зобов'язання стосовно запровадження стандартів Європейського Союзу у всіх сферах, у тому числі і щодо транскордонного та регіонального співробітництва. Зважаючи також, що на Україну поширюється і зовнішньополітична ініціатива «Східне партнерство», яка започаткована ще у 2009 році [7], у спільному повідомленні Європейського парламенту, Європейської Ради, Європейського економічного та соціального комітету, а також Комітету регіонів Європейського Союзу «Політика Східного партнерства після 2020 року. Підсилення стійкості – Східне партнерство, яке забезпечує всіх» від 18 березня 2020 року наголошувалось, що зважаючи на діючу Угоду про асоціацію варто зосередитись на її виконанні. Адже Укладена Угода визначає формат відносин між нашою державою та Європейським Союзом на основі принципів «політичної та економічної інтеграції» і є своєрідним орієнтиром щодо впровадження соціально-економічних реформ в Україні.

Беручи до уваги її положення, значну роль Угода про асоціацію відводить транскордонному та міжрегіональному співробітництву. Вже у самій преамбулі Угоди зазначається що Сторони «зобов'язались підтримувати транскордонне та міжрегіональне співробітництво». Також Угода має окрему Главу 27 «Транскордонне та регіональне співробітництво» у Розділі V Економічне та галузеве співробітництво» статті 446 – 448 Угоди. Наведемо цитату тексту статей 446–448 цієї Глави Угоди, для того аби забезпечити однозначність розуміння їх тесту: «Стаття 446. Сторони сприяють взаєморозумінню та двосторонньому співробітництву у сфері регіональної політики щодо методів формування та реалізації регіональних політик, зокрема багаторівневого управління та партнерства, з особливим наголосом на розвитку відсталих територій та на територіальному співробітництву, при цьому створюючи канали зв'язку та активізуючи обмін інформацією між національними, регіональними та місцевими органами влади, соціально-економічними утвореннями та представниками громадянського суспільства.

Стаття 447. Сторони підтримують та посилюють залучення місцевих та регіональних органів влади до транскордонного та регіонального співробітництва та відповідних управлінських структур з метою посилення співробітництва шляхом створення сприятливої законодавчої бази, підтримки та нарощування потенціалу розвитку, а також забезпечення зміцнення транскордонних та регіональних економічних зв'язків та ділового партнерства.

Стаття 448. Сторони зміцнюють та заохочують розвиток таких складових транскордонного та регіонального співробітництва, як, *inter alia*, транспорт, енергетика, комунікаційні мережі, культура, освіта, туризм, охорона здоров'я та інших сфер, охоплених цією Угодою, які містять елементи транскордонного та регіонального співробітництва. Сторони, зокрема, сприяють розвитку транскордонного співробітництва щодо модернізації, забезпечення обладнанням та координації роботи служб надання допомоги за умов надзвичайних ситуацій [6]. Отже, положення

статей 446 – 448 Угоди беззаперечно підтверджують визначальну роль органів влади щодо питань забезпечення транскордонного та регіонального співробітництва, у тому числі і розроблення належного законодавства.

До національного законодавства, яке сьогодні врегульовує транскордонне та регіональне співробітництво можемо віднести такі закони: Закони України «Про міжнародне територіальне співробітництво України», «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації». Проаналізувавши положення вищезгаданих згаданих законів варто відзначити, що хоча вони і стали трохи орієнтовані на норми права Європейського Союзу у сфері транскордонного співробітництва та регіонального співробітництва, але вони все ще потребують удосконалення. Наприклад, варто здійснити уніфікацію термінології у сфері транскордонного співробітництва та регіонального співробітництва, чітко встановити статус органу транскордонного співробітництва за об'єднанням єврорегіонального співробітництва, важливим також є на законодавчому рівні розмежування організаційних структур транскордонного співробітництва та органу транскордонного співробітництва, встановити чітко компетенцію місцевих органів влади щодо європейського об'єднання територіального співробітництва, об'єднання єврорегіонального співробітництва та євро регіону та ін. При удосконаленні та розробленні законодавства у сфері транскордонного та регіонального співробітництва законодавцям варто також орієнтуватись і на Регламент Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 1082/2006 «Про європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)» від 5 липня 2006 року та Регламент Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 1302/2013 «Про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1082/2006 «Про європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)» стосовно роз'яснення, спрощення та покращення функціонування таких об'єднань» від 17 грудня 2013 року, які є важливими з огляду на те, що вони врегульовують питання територіального співробітництва на зовнішніх кордонах Європейського Союзу із третіми державами, у тому числі із Україною.

Висновки. Таким чином, реалізуючи курс на європейську інтеграцію Україна почала розвивати відносини з Європейським Союзом у рамках Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Ця Угода, стала основою співробітництва нашої держави та Європейського Союзу з метою сприяння і підтримки мети України до подальшого інтегрування до європейських економічних та соціальних інституцій. Окреслені вимоги щодо транскордонного та регіонального співробітництва, були зафіксовані у Плані дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства», а згодом більш деталізовані були в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Однак, варто відзначити, що хоча проаналізовані нормативно-правові акти і стали трохи орієнтовані на норми права Європейського Союзу у сфері транскордонного співробітництва та регіонального співробітництва, але вони все ще потребують удосконалення щодо уніфікації термінології у сфері транскордонного співробітництва та регіонального співробітництва; чіткого врегулювання статусу органу транскордонного співробітництва за об'єднанням єврорегіонального співробітництва, чіткого унормування компетенції місцевих органів влади щодо форм транскордонного співробітництва та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
2. Постанова Про основні напрями зовнішньої політики України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12/ed19930702#Text>.
3. Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text.
4. План дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text.
5. Історія становлення відносин Україна-ЄС. URL: <https://minjust.gov.ua/m/istoriya-stanovlen-nya-vidnosin-ukraina-es>.
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
7. Східне партнерство. URL: <https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/shidne-partnerstvo>.

СПЕЦІАЛЬНИЙ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Швидка Т.І.,

*докторка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри господарського права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Лозова А.А.,

*аспірантка кафедри господарського права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Швидка Т.І., Лозова А.А. Спеціальний правовий режим оборонних закупівель: зарубіжний досвід та перспективи модернізації вітчизняного законодавства.

Вказується, в умовах російської агресії проти України ключовим питанням національної безпеки стало ефективне функціонування системи оборонних закупівель. Оперативне та безперебійне постачання необхідної продукції, робіт і послуг для сектору безпеки та оборони є критично важливим під час активних бойових дій. Тому якість правового регулювання оборонних закупівель безпосередньо впливає на здатність держави протистояти зовнішнім загрозам та підтримувати належний рівень обороноздатності.

Стаття присвячена комплексному дослідженню спеціальних правових режимів оборонних закупівель у різних правових системах, які характеризуються високим рівнем розвитку нормативно-правової бази в цій сфері. У роботі здійснюється порівняльно-правовий аналіз законодавчих моделей держав-членів НАТО та Європейського Союзу, які застосовують спеціальні режими закупівель, спрямовані на балансування між національними безпековими інтересами, економічною ефективністю та ринковими механізмами конкуренції.

Авторки обґрунтовують необхідність вдосконалення вітчизняного законодавства з урахуванням сучасних викликів та загроз, пов'язаних із забезпеченням обороноздатності держави в умовах збройного конфлікту. Зокрема, акцентується увага на проблемах правозастосування Закону України «Про оборонні закупівлі» в частині забезпечення прозорості процедур, підвищення ефективності витрачання бюджетних коштів та впровадження конкурентних механізмів.

У межах дослідження здійснено аналіз ключових концепцій спеціального правового режиму оборонних закупівель, серед яких державна таємниця, національний пріоритет у виробництві оборонної продукції, інструменти офсетних угод, а також антикорупційні заходи в оборонному секторі. Виокремлено найкращі світові практики, що можуть бути імплементовані в правову систему України з метою підвищення ефективності оборонних закупівель та створення сприятливих умов для розвитку національного оборонно-промислового комплексу.

На основі проведеного аналізу стаття формулює конкретні науково-обґрунтовані рекомендації щодо модернізації законодавчих механізмів у сфері оборонних закупівель, що сприятиме підвищенню їхньої адаптивності до сучасних викликів, зміцненню обороноздатності держави та інтеграції України до європейського та євроатлантичного безпекового простору.

Ключові слова: спеціальний правовий режим, правовий режим, публічні закупівлі, оборонні закупівлі, оборонно-промисловий комплекс, тендер, механізми закупівель, бюджетні кошти, воєнний стан.

Shvydka T.I., Lozova A.A. Special legal regime of defense procurement: foreign experience and prospects for modernization of domestic legislation.

It is indicated that in the conditions of Russian aggression against Ukraine, the key issue of national security has become the effective functioning of the defense procurement system. The prompt and uninterrupted supply of necessary products, works and services for the security and defense sector is critically important during active hostilities. Therefore, the quality of legal regulation of defense procurement directly affects the state's ability to resist external threats and maintain an adequate level of defense capability.

The article is devoted to a comprehensive study of special legal regimes of defense procurement in various legal systems, which are characterized by a high level of development of the regulatory

framework in this area. The work carries out a comparative legal analysis of the legislative models of NATO and European Union member states, which apply special procurement regimes aimed at balancing national security interests, economic efficiency and market mechanisms of competition.

The authors justify the necessity to improve domestic legislation taking into account modern challenges and the threats associated with ensuring the state's defense capability in conditions of armed conflict. In particular, the attention is focused on the problems of law enforcement of the Law of Ukraine «On Defense Procurement» in terms of ensuring transparency of procedures, increasing the efficiency of spending budget funds and introducing competitive mechanisms.

The study analyzed key concepts of the special legal regime of defense procurement, including state secrets, national priority in the production of defense products, offset agreement instruments, and anti-corruption measures in the defense sector. The best international practices that can be implemented in the legal system of Ukraine are highlighted in order to increase the efficiency of defense procurement and create favorable conditions for the development of the national defense-industrial complex.

Based on the analysis, the article formulates specific scientifically based recommendations for the modernization of legislative mechanisms in the field of defense procurement, which will contribute to increasing their adaptability to modern challenges, strengthening the defense capability of the state and Ukraine's integration into the European and Euro-Atlantic security space.

Key words: special legal regime, legal regime, public procurement, defense procurement, defense-industrial complex, tender, procurement mechanisms, budget funds, martial law.

Постановка проблеми. У контексті збройної агресії РФ проти України питання забезпечення національної безпеки через ефективне функціонування системи оборонних закупівель набуває особливого стратегічного значення. В умовах активних бойових дій забезпечення обороноздатності держави вимагає оперативного і безперервного постачання продукції, робіт і послуг для задоволення потреб сектору безпеки та оборони. Тому ефективність правового регулювання оборонних закупівель є безпосередньо пов'язаною з можливістю адекватно реагувати на зовнішні загрози та підтримувати оборонну спроможність країни.

У зв'язку з війною РФ проти України, виникає низка системних проблем, які суттєво ускладнюють належне функціонування цієї сфери. Серед них: недостатня адаптація національного законодавства до змінюваних умов безпеки, неефективність існуючих механізмів контролю за використанням бюджетних коштів, непрозорість процедур закупівель, а також високий рівень корупційних ризиків. Всі ці чинники мають прямий вплив на здатність держави забезпечувати ефективні і своєчасні постачання для оборонних потреб.

Враховуючи сучасні загрози та військову ситуацію, постає необхідність глибокого аналізу існуючої правової системи та її вдосконалення з урахуванням досвіду міжнародних практик. Вивчення моделей регулювання оборонних закупівель у країнах, що мають розвинену нормативно-правову базу, зокрема серед держав-членів НАТО та ЄС, дає можливість виявити найбільш ефективні підходи для удосконалення національного законодавства.

Модернізація українського законодавства в цій сфері має на меті не лише підвищення ефективності закупівель, але й створення умов для розвитку внутрішнього оборонно-промислового комплексу, мінімізацію корупційних проявів, а також забезпечення належного рівня контролю і прозорості. Водночас, реформування правового режиму оборонних закупівель є складовою частиною загальної стратегії посилення національної безпеки, що є надзвичайно актуальним в умовах війни з РФ.

Аналіз останніх досліджень. Питанню правового режиму оборонних закупівель присвятили свої праці такі вчені як Крупа Л.В., Олефір А.О., Петруненко Я.В., Гулак О.В., Присяжнюк М.П., Падалка А.М. та інші.

Мета наукової статті полягає в детальному дослідженні та аналізі спеціального правового режиму оборонних закупівель в Україні, дослідженні міжнародного досвіду та виявленні напрямів удосконалення національної нормативно-правової бази з метою забезпечення ефективності, прозорості та підвищення обороноздатності держави в умовах збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. З початку військової агресії РФ проти України у 2022 році оборонні закупівлі стали не лише питанням економіки, а й питанням національної безпеки та стратегічної стабільності держави. Від оперативності закупівель, якості техніки, озброєння та амуніції, а також своєчасності постачань залежить ефективність військових дій і здатність Збройних Сил України протистояти ворогу.

Враховуючи воєнний стан на території України, який було введено 24.02.2022 року і потребу в оперативному забезпеченні армії та інших державних структур, законодавцем було запроваджено низку спеціальних правових норм, що дозволили спростити та прискорити процес закупівель.

Зокрема, до Закону України «Про оборонні закупівлі» було ухвалено низку змін, які передбачають [1]:

- Спрощену процедуру закупівель без проведення відкритих торгів, коли закупівлі пов'язані із забезпеченням національної безпеки.
- Підвищену пріоритетність закупівель для оборонних потреб, які мають термінову потребу в постачаннях.

Серед важливих аспектів, які були впроваджені до Закону України «Про публічні закупівлі» [2] можна віднести:

- Введення переговорної процедури без оголошення тендерів у випадку екстрених закупівель товарів та послуг для потреб оборони.
- Спрощення вимог до учасників тендерів, зокрема для постачальників, що забезпечують потреби оборонної сфери.
- Дозволи на закупівлі без тендерів на період воєнного стану в окремих випадках.

Окрім того, Постановою КМУ № 1275 «Про затвердження особливостей здійснення оборонних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану» було встановлено порядок та умови здійснення оборонних закупівель для державних замовників у сфері оборони, служб державного замовника, а також військових частин, організацій (установ, закладів), що уповноважуються рішенням державного замовника у сфері оборони на здійснення закупівель та укладення державних контрактів (договорів), із забезпеченням захищеності державних замовників від воєнних загроз на період дії правового режиму воєнного стану [3].

Слушно зазначає Падалка А.М., що раціональне використання ресурсів держави та їх спрямування на потреби сектору безпеки та оборони набуває першочергового значення. Проте варто бути свідомими того, що регулюючий вплив держави в ході організації оборонних закупівель в умовах воєнного стану має бути невіддільним від урахування певних особливостей, які у своїй сукупності визначають вектор відповідної державної політики, стають основою для розбудови вітчизняного законодавства та практики його реалізації [4].

Спеціальний правовий режим став невід'ємною складовою сучасної системи забезпечення обороноздатності держави. Його впровадження оптимізувало процес закупівель у військовій сфері, забезпечило ефективного використання державних ресурсів і підтримку національної безпеки.

Серед особливостей спеціального правового режиму оборонних закупівель під час війни можна виділити:

- Гнучкість процедур. В умовах воєнного стану та термінової потреби у матеріально-технічному забезпеченні швидкість і ефективність є критичними. Тому законодавство дозволяє використовувати спрощені процедури закупівель, такі як переговорні процедури або укладання угод без проведення тендерів, з метою забезпечення безперервного постачання.
- Адаптація до надзвичайних умов. Під час військового конфлікту неодноразово виникає необхідність в екстреному забезпеченні армії. Для цього проводяться закупівлі у найкоротші терміни, навіть якщо такі закупівлі не можуть пройти через звичайні конкурентні процедури. Важливими є також закупівлі для військових частин у зоні бойових дій, де час і якість постачання є критичними.
- Забезпечення національної обороноздатності. У періоди війни оборонні закупівлі стають основою для підтримання боєздатності Збройних Сил та інших силових структур. Вони забезпечують не лише технічне оснащення, але й критичні ресурси, такі як медичне обладнання, харчування, амуніція, засоби зв'язку та інші необхідні для ведення бойових дій елементи. В умовах великої інтенсивності військових дій, критично важливою є здатність оперативно налагодити постачання цих ресурсів.

Проблема приведення системи оборонних закупівель до сучасних вимог ринкової економіки та для гармонізації законодавства України з оборонних закупівель із положеннями Директиви 2009/81/ЄС залишається надалі стратегічною ціллю і потребує підготовки пакета підзаконних актів для імплементації Закону України «Про оборонні закупівлі» [5]. ЄС впровадить окремі вимоги до процедур публічних закупівель шляхом прийняття ряду директив з метою досягнення стратегічних цілей ЄС та забезпечення при цьому найбільш ефективного використання публічних коштів [6].

Країни ЄС активно використовують спеціальні правові режими закупівель у кризових ситуаціях. Директива 2009/81/ЄС, охоплює різні аспекти закупівель у військовій сфері, зокрема процедури, що гарантують прозорість, конкурентність і недискримінацію учасників. Директива також передбачає можливість застосування прискорених процедур для термінових закупівель та особливі положення щодо захисту державної таємниці. Запровадження електронних систем закупівель (e-procurement) у ЄС стало ключовим кроком до підвищення прозорості, зменшення корупційних ризиків та забезпечення громадського контролю. Наприклад, у Німеччині й Франції електронні платформи дозволяють не лише автоматизувати процеси, а й створити єдиний реєстр постачаль-

ників, що полегшує моніторинг і аудит, тим самим забезпечивши їхню повну відкритість для громадського контролю [6].

У Сполучених Штатах оборонні закупівлі складають значну частину загального оборонного бюджету. Система закупівель базується на публічних аукціонах і конкуренції, що дозволяє забезпечити ефективність і інновації у сфері оборони. Важливою характеристикою американської системи є Department of Defense (DoD), який керує більшістю оборонних закупівель, включаючи численні стратегії, що сприяють розвитку високотехнологічних продуктів [6].

Порівняльна характеристика зарубіжного і українського досвіду оборонних закупівель є необхідним кроком на шляху вдосконалення в цілому усієї системи закупівель. Обмін досвідом, укладення двосторонніх та багатосторонніх договорів та інші більш вагомі реформи згодні вивести національну модель регулювання даної сфери на новий рівень та такий, що відповідатиме міжнародним та європейським стандартам.

Серед основних стратегічних завдань реформування сектору оборонних закупівель України слід виділити:

- удосконалення механізмів моніторингу та контролю за використанням державних коштів, що є важливою частиною вимог до європейських закупівель,
- прийняття законодавчих змін, які дозволяють застосовувати прискорені процедури закупівель в умовах кризових ситуацій та воєнних загроз.
- підвищення кваліфікації фахівців у сфері оборонних закупівель через регулярне навчання за міжнародними стандартами
- встановлення обов'язкової системи внутрішнього контролю у державних органах і підприємствах, що беруть участь в оборонних закупівлях. Регулярний незалежний аудит і забезпечення публічності процедур – ключові фактори для усунення зловживань.
- створення процедур екстрених закупівель, які дозволять оперативно укладати контракти в умовах кризових ситуацій, з одночасним збереженням прозорості.

Висновки. Правове регулювання оборонних закупівель є надзвичайно важливим аспектом забезпечення національної безпеки України в умовах воєнної агресії з боку РФ. Ефективна організація процесу закупівель є запорукою своєчасного постачання необхідної техніки, озброєння та матеріалів, що безпосередньо впливає на обороноздатність держави. Оборонні закупівлі мають специфічний правовий режим, який передбачає високі вимоги до безпеки, конфіденційності та ефективності використання державних ресурсів. Зарубіжний досвід, дає цінні орієнтири для вдосконалення українського законодавства в цій сфері. США, Франція, Німеччина – країни мають добре розвинені системи оборонних закупівель, що включають спеціальні правові механізми та регулювання для забезпечення національної безпеки. Однак кожна з цих країн має свої особливості, пов'язані з безпековими вимогами, офсетними угодами та відбором постачальників, що створює можливість для України адаптувати цей досвід з урахуванням власних реалій та викликів.

Особливу увагу слід приділити підтримці національних виробників оборонної продукції. Підтримка інноваційних технологій, наукових розробок та створення сприятливих умов для вітчизняних підприємств дозволить не тільки забезпечити потреби української армії, але й зміцнити національну економіку, зберігши стратегічну незалежність у галузях, що мають критичне значення для обороноздатності країни.

Міжнародне співробітництво є ще одним важливим напрямом для вдосконалення системи оборонних закупівель. Україна повинна активно співпрацювати з міжнародними партнерами, зокрема країнами НАТО та ЄС, що дозволить створити ефективні механізми спільних закупівель, обміну технологіями та офсетними угодами. Це не лише задовільнить потреби в оборонній техніці та озброєнні, а й сприятиме технологічному розвитку української оборонної промисловості.

Враховуючи виклики сучасного часу, реформування правового режиму оборонних закупівель в Україні потребує комплексного підходу, що включає адаптацію кращих міжнародних практик до національних умов. Це передбачає, зокрема, створення сприятливих умов для розвитку інновацій, запровадження високих стандартів прозорості, удосконалення процедур закупівель та посилення контролю за ефективністю витрачання бюджетних коштів. Тільки за умови інтеграції цих елементів Україна зможе забезпечити своєчасне, ефективне та безпечне постачання оборонної продукції, що є ключовим фактором у досягненні національної безпеки та стабільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про оборонні закупівлі: Закон України від 17.07.2020 р. № 808-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#Text>.
2. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>.

3. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення оборонних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану» від 11 листопада 2022 р. № 1275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1275-2022-%D0%BF#Text>.
4. Падалка А.М. До питання особливостей оборонних закупівель в умовах воєнного стану. Вісник криміналогічної асоціації України № 32.2024. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.2.54>.
5. Директива Європейського парламенту та Ради 2009/81/ЄС від 13.07.2009 р. про координацію процедур присудження замовниками окремих видів договорів про виконання робіт, постачання та надання послуг у галузях оборони та безпеки, зі змінами та доповненнями, внесеними Директивами 2004/17/ЄС та 2004/18/ЄС URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AL%3A2009%3A216%3ATOC>.
6. Швидка Т.І. Особливості державного регулювання оборонних закупівель. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, № 1. 2024. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.49>.
7. Доктор Віллем Ф. ван Екелен. Парламент і оборонні закупівлі. Політика, вимоги, виконання, кооперація та поставки. 2013. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Parliamentary-Dimension-of-Defence-Procurement_UKR.pdf.

РОЗДІЛ XIV. РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.163>

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В АСПЕКТІ ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ¹

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства*

юридичного факультету

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ORCID: 0000-0002-7168-9488

Поняття сталого розвитку досить докладно проаналізоване в сучасній науці з наголосом на його різних аспектах або елементах. Узагальнено його можна визначити як розвиток, який відповідає потребам сьогодення, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Виходячи з цього, концепція сталого розвитку закликає до пристосування, примирення та інтеграції між економічним зростанням, соціальною справедливістю (включно з правами людини) та захистом навколишнього середовища з тим, аби рухатися до спільного покращення колективної якості життя на благо як теперішнього, так і майбутніх поколінь. На сьогодні можна стверджувати, що внаслідок переведення цієї концепції в юридичну площину сформулося «право сталого розвитку», котре є проміжним підсумком і описом нового корпусу міжнародних та внутрішньодержавних правових принципів та інструментів, які знаходяться на перетині економічного, екологічного і соціального права (включаючи право прав людини), вирішальним для розвитку між поколіннями.

В аспекті активних реформаційних державотворчих і правотворчих процесів, навіть в умовах дії правового режиму воєнного стану, впровадження якого зумовлене зовнішньою збройною агресією проти України, пріоритетними залишаються євроінтеграційні та північноатлантичні їх вектори, в т.ч. зорієнтовані на формування нормативного підґрунтя, організаційної та функціональної спроможності «стійкої» до будь-яких внутрішніх та зовнішніх «викликів» й привабливої для співпраці держави, держави «без репутаційних загроз». Задля цього важливою є не тільки спроможність держави своєчасно реагувати на нагальні запити реального часу, а й прогнозувати можливі шляхи подальшого розвитку у співпраці з іншими суб'єктами міжнародних правовідносин задля вирішення як внутрішніх, так і глобальних питань.

Означені фактори зумовлюють гостру актуальність рецензованої монографії, а також її важливість для вітчизняної правової теорії та практики розбудови демократично, правової державності, стійкої до внутрішніх і зовнішніх викликів, здатної забезпечити права і свободи своїх громадян як теперішній час, так і в віддаленій перспективі.

Співавторами монографії виступили знані вітчизняні науковці-правники – представники харківської, київської, львівської, запорізької та чернівецької правничих шкіл. Таке поєднання стало запорукою високого наукового рівня даної монографії, а також яскравим свідченням згуртованості українських вчених в умовах воєнного стану.

Архітектура роботи є цілком обґрунтованою й виваженою; монографія складається з дев'яти глав, об'єднаних у чотири розділи.

У першому розділі розкриваються деякі фундаментальні політико-правові проблеми реалізації Цілей сталого розвитку. Зокрема звертається увага на те, яким чином слід врахувати зміст названих Цілей при продовженні конституційної реформи в Україні та яку роль у забезпеченні їх реалізації має відгравати парламент як єдиний законодавчий орган і єдиний орган всенародного представництва.

¹ «Проблеми реалізації Цілей сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку» за загальною редакцією д.ю.н., проф. О.С. Бакумова і д.ю.н., проф. В.О. Серьогіна.

Виходячи з найвищої соціальної цінності людини, її прав і свобод, другий розділ монографії присвячений деяким проблемам реалізації Цілей сталого розвитку в правозахисній площині. Зокрема, виокремлено нові виклики, що постали перед сучасним суспільством щодо забезпечення гендерної рівності та боротьби з дискримінацією, а також визначено перспективи їх подолання. Крім того, акцентовано увагу на проблемах забезпечення права на харчування в контексті досягнення Цілей сталого розвитку.

Із проблематикою забезпечення прав людини пов'язаний і третій розділ даної монографії. Втім у ньому акцентовано увагу на тих викликах, які постали у сфері забезпечення прав і свобод громадян в умовах збройного конфлікту в Україні. Зокрема, на прикладі правового статусу військовослужбовців визначаються правові засади соціальної відповідальності спеціальних суб'єктів, а також розкривається феномен зниклих безвісті в гуманітарному праві.

Нарешті, у завершальному, четвертому розділі монографії представлені проблеми міжнародно-правового забезпечення миру, інновацій та екологічної рівноваги в аспекті досягнення Цілей сталого розвитку. Зокрема, надається розгорнута характеристика універсальної юрисдикції держав щодо міжнародних злочинів, розкривається міжнародний універсальний механізм підтримки інновацій у сфері даних, а також визначаються наявні шляхи і способи захисту морського середовища від забруднення та охорони морського біорізноманіття.

Усі розділи монографії пов'язані спільною ідеєю: неможливо точно знати, якими будуть наслідки неконтрольованого або погано керованого розвитку, але ми маємо достатньо інформації, щоб зрозуміти, що вони потенційно негативні, дорогі та незворотні. Сталий розвиток надає нам новий спосіб мислення і управління людським впливом на світ – такий, що здатен генерувати довготривалі позитивні результати для більшої користі людських суспільств, а право надає інструментарій для цивілізованого й ефективного вирішення наявних перед світовою спільнотою проблем.

Загалом проведений аналіз дозволяє зробити висновок про те, що рецензована монографія «Проблеми реалізації Цілей сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку» за загальною редакцією д.ю.н., проф. О.С. Бакумова і д.ю.н., проф. В.О. Серьогіна виконана на належному науково-методологічному рівні, має високий гносеологічний потенціал.